

0240910

MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

MAGYARORSZÁG MONOGRAFIÁJA

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI TÖRTÉNETÉNEK, FÖLDRAJZI, KÉPZŐMŰVÉSZETI, NÉPRAJZI, HADÜGYI ÉS TERMÉSZETI VISZONYAINAK, KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS KÖZGAZDASÁGI ÁLLAPOTÁNAK

ENCZIKLOPÉDIÁJA

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI KÖZPONTI SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTETTE

BOROVSZKY SAMU Dr. †

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, A M. TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TITKÁRA, S E TÁRSULAT, VALAMINT A M. HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI ÉS A M. NÉPRAJZI TÁRSASÁGOK VÁLASZTMÁNYI TAGJA

SZÁMOS MŰMELLÉKLETTEL, TÉRKÉPPEL, TERV- ÉS HELYZETRAJZZAL S SZÖVEGKÉPPEL

TEMES VÁRMEGYE

BUDAPEST,

ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG

V., ARANY JÁNOS-UTCZA 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN

A M. KIR. KURIA KÖNYVTÁRA

R. 51.

TEMES VÁRMEGYE

AZ ORSZÁGOS MONOGRAFIA SZERKESZTO-BIZOTTSÁGÁNAK FELÜGYELETE ALATT ÉS A TEMES VÁRMEGYEI HELYI MUNKATÁRSAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTETTE

BOROVSZKY SAMU DR. †

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, A M. TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TITKÁRA, S E TÁRSULAT, VALAMINT A M. HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI ÉS A M. NÉPRAJZI TÁRSASÁGOK VÁLASZTMÁNYI TAGJA

265 KÉPPEL; EZEK KÖZÖTT 220 MŰNYOMÁSÚ AUTOTIPIA, 8 SZÖVEGKÉP, TOVÁBBÁ 1 TÉRKÉP ÉS 36 CZÍMERRAJZ

GENEALOGICAL SOCIETY
OF THE CHURCH OF JESUS CHRIST
OF LATTER-DAY SAINTS

943.9
B46
B
v. 19

BUDAPEST,

ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG

V., ARANY JÁNOS-UTCZA 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN

238/1938-39.

Hornyánszky Viktor cs. és kir. udv. könyvnyomdája Budapesten.

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

ORSZÁGOS MONOGRAFIA KÖZPONTI SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA:

ELNÖK:
RÁKOSI JENŐ
főrendiházi tag,
a M. Tud. Akadémia tagja.

FŐSZERKESZTŐ:
BOROVSZKY SAMU Dr.†
a Magyar Tud. Akadémia tagja,
a Magyar Történelmi Társulat titkára.

MÁSODELNÖK:
LÓCZY LAJOS Dr.
a Földtani Intézet igazgatója,
a Magy. Tud. Akadémia tagja.

VIRTER FERENCZ
az Országos Monografia-Társaság igazgatója.

VENDE ALADÁR
az Országos Monografia szerkesztője.

TAGOK:

Áldássy Antal dr.
egyet. m. tanár, a Magy. Nemzeti Múzeum őre, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Ambrozovics Lajos dr.
ny. főispán.

Baltik Frigyes dr.
ág. ev. püspök.

Balogh Pál
író.

Bánóczi József dr.
tanár, a M. Tud. Akadémia tagja

Bárczy István dr.
Budapest székesfőváros polgármestere.

Bársony István
a Kisfaludy-társaság tagja, a Budapesti Közlöny szerkesztője.

Bátky Zsigmond dr.
etnografus, a Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának őre.

Bayer József
tanár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Bedő Albert
ny. államtitkár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Benedek Elek
a Kisfaludy-Társaság tagja.

Bernát István
orsz. képviselő, a M. Tud. Akadémia tagja.

Bezerédj Viktor dr.
államtitkár.

Borbély Lajos
a Rimamurány-salgótarjáni vasműrészvénytársaság vezérigazgatója.

Cholnoky Jenő dr.
a Ferencz József tud. egyetem ny. r. tanára.

Csánki Dezső dr.
országos levéltáros, a M. Tört. Társulat alelnöke, a M. Tud. Akadémia tagja.

Csapodi István dr.
egyetemi ny. r. k. tanár

Császár Imre
Orsz. Színműv. Akad. tanár.

Csoma József
a M. Tud. Akadémia tagja, a Herald. és Geneal. társ. ig. v. tagja.

Dárday Sándor dr.
a m. kir. állami legfelsőbb számvevőszék ny. alelnöke.

Dedek Crescens Lajos
tudom.-egyetemi könyvtárőr, tb. udvari káplán.

Demény Károly
m. kir. posta- és távirdaigazgató.

Dobokay Lajos
m. kir. földmív. miniszteri tanácsos.

Entz Géza dr.
műegyetemi rendes tanár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Erdélyi Pál dr.
az Erdélyi Múzeum könyvtárának igazgatója.

Fejérpataky László dr.
a Nemzeti Múzeum könyvtárának igazgató-őre, a M. Tud. Akadémia tagja.

Gelléri Mór
kir. tanácsos, az Orsz. Iparegyesület igazgatója.

Gonda Béla
kereskedelmi miniszteri tanácsos.

Haraszthy Lajos
segédszerkesztő.

Havass Rezső dr.
a Földrajzi Társaság alelnöke.

Hock János
plebános, országgyűlési képviselő.

Hollán Sándor dr.
keresk. miniszteri tanácsos, államvasúti igazgató.

Rónai Horváth Jenő
altábornagy, a M. Tud. Akadémia tagja.

Hutyra Ferencz dr.
udvari tanácsos, az állatorvosi főiskola igazgatója.

Kammerer Ernő
miniszteri tanácsos, a Szépművészeti Múzeum igazgatója.

Kenedi Géza dr.
szerkesztő, a Petőfi-társaság tagja.

Kenessey Kálmán
miniszteri tanácsos, vasúti és hajózási főfelügyelő.

Konkoly Thege Miklós
a Központi Meteorologiai Intézet ny. igazgatója. a Magyar Tud. Akadémia tagja.

Lánczy Leó
a főrendiház tagja, a Pesti Magy. Keresk. Bank elnöke.

Madarász Gyula dr.
nemzeti múzeumi őr.

Melléthei Barna Lajos
a monografia belmunkatársa.

Molnár Viktor
közoktatásügyi államtitkár.

Nagy Géza dr.
nemzeti múzeumi őr, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Némethy Károly dr.
belügyminiszteri államtitkár.

Nyáry Sándor dr.
műegyetemi magántanár.

Ortvay Tivadar dr.
nyugalm. jogakadémiai tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Óváry Lipót
miniszteri tanácsos, ny. országos főlevéltárnok, a Magyar Tud. Akadémia tagja.

Pasteiner Gyula dr.
egyetemi ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Porzsolt Kálmán
a Pesti Hirlap főmunkatársa.

Radisics Jenő
miniszteri tanácsos, az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum igazgatója.

Reiszig Ede dr.
a M. Herald. és Geneal. és a M. Tört. társaság ig. vál. és a Műemlékek Orsz. Biz. lev. tagja.

Sándor József
az E. M. K. E. alelnök-főtitkára.

Id. Szinnyei József
a nemzeti múzeumi hirlapkönyvtár őre, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Ifj. Szinnyei József dr.
egyetemi ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Szőts Farkas
ref. theol. akadémiai tanár.

Strausz Adolf dr.
a Keleti Akadémia tanára.

Thallóczy Lajos dr.
a közös pénzügymin. osztály főnöke, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Telegdi Roth Lajos
főbányatanácsos, királyi főgeológus.

Váradi Antal dr.
udvari tanácsos, író.

Visontai Soma dr.
udvari tanácsos, ügyvéd.

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

TEMES VÁRMEGYEI KÖTETÉNEK MUNKATÁRSAI:

Alexics György dr.
egyet. magántanár,
a Keleti Akadémia r. tanára,
Budapest.

Czirbusz Géza dr.
egyetemi tanár,
Budapest.

Joanovich Sándor
főispán,
Temesvár.

Lendvai Jenő
a Keresk. és Iparkamara titkára,
Temesvár.

Milleker Bódog
igazgató,
Versecz.

Ottlik Péter
várm. közgazd. előadó,
Öszény.

Reiszig Ede dr.
a közp. szerk. bizottság tagja
Budapest.

Schwalm Amadé dr.
egyetemi tanársegéd,
Budapest.

Szentkláray Jenő dr.
apátkanonok, a Magyar Tud.
Akadémia tagja,
Temesvár.

Szily Pongrácz
műszaki tanácsos,
Temesvár.

Vende Aladár
a monografia szerkesztője,
Budapest.

Vende Ernő
tanár, az Irodalomtörténeti Társ.
választmányi tagja,
Budapest.

Vértesy Gyula dr.
kir. tanfelügyelő,
Temesvár.

E KÖTET FEJEZETEIT FELÜLVIZSGÁLTÁK:

Bátky Zsigmond, a Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának őre, néprajzi szakiró. — **Bernát István**, orsz képv., a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Gazdaszövetség igazgatója. — **Borovszky Samu dr.**,† főszerkesztő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Magyar Történelmi Társulat titkára. — **Cholnoky Jenő dr.**, a Ferencz József Tudom. egyetem ny. r. tanára. — **Gelléri Mór,** királyi tanácsos, az Országos Iparegyesület igazgatója. — **Gonda Béla**, kereskedelmi miniszteri tanácsos. — **Hollán Sándor dr.**, miniszteri tanácsos, államvasúti igazgató. — **Joanovich Sándor**, főispán. — **Molnár Viktor,** ny. közoktatásügyi államtitkár. — **Nagy Géza dr.**, nemzeti múzeumi őr, a Magyar Tudom. Akadémia tagja. — **Némethy Károly dr.**, belügyminiszteri államtitkár. — **Szinnyei József id.**, a Nemzeti Múzeum hírlapkönyvtárának őre, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

ELŐSZÓ.

Amidőn a monográfia szerkesztősége azt a megtisztelő kérést intézte hozzám, hogy Temes vármegye monográfiájához az előszót megírjam, csak félve vállalkoztam e feladatra. Félve, mert hiszen mióta őseim a távoli, bérczes Montenegrót elhagyták és újabb hazát keresve, Magyarországon lelték azt fel, családomnak minden egyes tagja Temes vármegyében lakott, e vármegyének a levegőjét szívta, ennek a vendégszeretetét élvezte, itt emelkedett, itt gyarapodott és így joggal tartottam tőle, hogy majd a hála érzülete elragad, majd a megengedettnél, a valóságnál fényesebbnek, kiválóbbnak fogom lefesteni szeretett vármegyémet. Hogy tehát túlzásba ne essek, hogy csak a puszta, rideg valót tárjam az olvasók szeme elé, kizárólag száraz, történelmi és statisztikai adatokra hivatkozva, kezdem meg az „Előszó“ megírását.

Annak az óriási földterületnek, melynek annak előtte Temesköz, Temesi Tartomány, vagy Temesvári Kapitányság, 1716-tól 1779-ig Temesi Bánság, 1849-től 1860-ig Szerb Vajdaság és Temesi Bánság volt az elnevezése, míg most Duna-Tisza-Marosszögnek nevezik, vagy Délmagyarország név alatt ismeretes, kellő közepén fekszik Temes vármegye. E nagy területnek évszázadok óta Temesvár volt a középpontja, fővárosa, irányadója. Temesvár sorsától függött mindenkor az egész országrész sorsa.

Ez országrésznek természetes határai délről a Duna, nyugatról a Tisza, éjszakról a Maros és keletről az erdélyi havasok nyulványai. E természetes határok okolják meg, hogy ez országrész már ősidőktől kezdve külön tartományként szerepelt, és csak erős kezek tudták azt az ország többi részeivel szoros kapcsolatban tartani.

És éppen ezért kell, hogy a magyar nemzet mindig kiváló gondot fordítson Magyarországnak ez áldott vidékére, hogy minél melegebben ölelje magához annak népességét, minél hathatósabban karolja fel annak fővárosát és hogy innen minél erősebben sugározzék ki a tudomány fáklyája és a nemzeti közszellem.

Temes vármegye sok tekintetben különbözik az ország többi, de különösen éjszaki vármegyéitől. Itt minden új! Hiába keresünk itt várromokat! Ha voltak is, már rég megemésztette azokat az idő vasfoga. De kétszáz évnél régibb épületeket is alig találunk. Pedig ez a vidék nemcsak a honfoglalás óta, de már sok ezer éve lakott terület volt. Itt érintkezett a Kelet a Nyugattal. Ez a vidék sok dúló háborúnak, sok

véres csatának volt a színhelye. Nem csoda, ha évezredek ádáz dúlásai közepette sok nép kultúrája vált itt semmivé és az elenyészett nyomok fölött elülről kellett kezdeni a fejlődést.

Sok évezreddel ezelőtt Temes vármegye lapályait édesvizű tenger borította, melynek keleti partját a krassószörényi hegyek alkották. A mikor azután ez a tenger a mai Vaskapu-szoroson lefolyt, meg telepedett itt az ősember. Itt is megtalálták a kihalt ősállatok csontjait, de magának a paleolithkorszakbeli ősembernek a nyomait meglelni még eddig nem sikerült. Az újabb (neolith) kőkorszakban azonban vármegyénk elég sűrűen lakott terület volt, a mit a lelettárgyak igazolnak.

A bronzkorszakban e vidék a kultúra jóval magasabb fokára emelkedett. Tanuskodnak erről a bronzkori leletek, a szépen díszített, sőt berakásos agyagedények, a spirális bronzkarpereczek és fokozott ízlésre valló dísztárgyak és ékszerek. Hogy a földmívelés volt a nép főfoglalkozása, annak igazolása a leletekben gyakran előkerülő sarló. Hogy azonfelül a kézmívesség is virágzófélben volt, ezt igazolják egy-egy öntőműhely maradványaiból előkerült minták és bronzeszközök. A jó módot és pompaszeretetet dokumentálják a gyakori bronzkori aranyleletek, mint legutóbb is a féregyházai és vattinai, melyek leginkább karpereczekből és ruhakapcsokból állottak.

Az első — névleg is ismert — őslakók az agathyrsek lehettek, kikről Herodotos a Krisztus előtti V. században azt írja, hogy a Maris (Maros) folyó mentén laknak, királyok kormányozzák őket, igen elpuhult népek és aranyban bővelkednek.

Az agathyrsek nyom nélkül eltüntek, és vármegyénk területe a dákok, utána a rómaiak uralma alá került. A Kr. e. II. században Moesia Superior volt a római tartomány neve; fővárosa és pénzverő hivatala pedig a Duna jobb partjain fekvő Viminácium volt.

A római uralom alatt e vidék virágzásnak indult s ezért gyakoriak itt az e korból származó arany- és ezüst-éremleletek.

Kr. u. a III. század végén Aurelianus császár visszahívta a római légiókat Dácziából és azzal együtt vármegyénk területe is a barbárok kezébe került.

A római hódítást sorrendben váltotta fel a gótok, hunok, gepidák, longobardok, avarok, ezek után a magyarok uralma.

A népvándorlás nagy útjába esett a mi vármegyénk is, és ez alatt teljesen tönkrement a szép virágzásnak indult kultúra. Az újabb fejlődés csak akkor indul meg, midőn Árpád vezér vitéz hadai egy szilárd uralomnak vetik meg alapját.

A honfoglalás idejében a mai Temes vármegye és környéke — a névtelen jegyző szerint — Glád fejedelem országa volt, kit Árpád vezérei a Temes folyó mentén győztek le és e győzelemmel egész országa magyar kézre jutott. Árpád Kundot, a hét vezér egyikét, telepíté ide törzsével.

És a mint a honfoglalásnak egyik legvéresebb fegyverténye itt folyt le, úgy azóta, egy évezreden át, hazánknak ez a része számos kiváló

hadi eseménynek volt a színhelye. A Duna választván el hazánkat a bolgár, görög, később a török uralomtól, az e népekkel folytatott küzdelmekben igen gyakran ez a vidék volt a harcztér. Itt védte meg országát és hitét Szent István Ajtony ellen, itt törte meg Szent László a kunok hatalmát; Temesvárról indult ki Károly Róbert királyunk az áruló Bazarába ellen. Temesvár volt a törökök elleni keresztes hadjáratnak gyülekező helye a nikápolyi vész előtt; innen intézte hadjáratait a nagy Hunyadi János és utódai: a temesi grófok, a törökök ellen. Itt dőlt el 1514-ben a Dósa György alatt fellázadt parasztok sorsa; Nándorfehérvár eleste után pedig Temesvár lett a kereszténység védőkapuja, a mint azt a XVI. század nagy lantosa meg is éneklé:

Temesvár vala egy jeles kaputok,
A terekek ellen nagy birodalmatok!

Itt halt hősi halált hazájáért és hitéért Losonczy István. Itt törte meg végre a törökök hatalmát Savoyai Jenő, és itt folyt le a szabadságharcznak utolsó csatája: a temesvári, melyet Mészáros Lázár hadügyminiszter a mohácsi vészszel felérő csapásnak jelzett.

Az évszázadokon át tartó török háborúk ideje alatt elpusztult e vidék teljesen. Már 1524-ben — Temesvárt kivéve — néptelen volt a vármegye. 1552-ben Temesvár sorsa is meg volt pecsételve és ezzel az egész Délvidék török kézre jutott.

A visszafoglalás évében, 1716-ban, alig volt a vármegye területén néhány ezer, nagyobbrészt kobor lakos. De nehéz is volt itt a megélhetés. Az egész vidék mocsarakkal és nádasokkal volt tele s az egészségügyi viszonyok is a lehető legkedvezőtlenebbek voltak.

Nagy feladat várt a visszafoglalókra! Új lakosságot kellett telepíteni e vadon vidékre, le kellett csapolni a mocsarakat és egészségessé tenni a malária- és pestis-fészekké vált területeket. Nehéz és hosszadalmas munka volt, de ez is sikerült.

Magyar közjogi szempontból helytelen volt ugyan az akkori kormány eljárása, a midőn 1716 után nem csatolta vissza ezt a vidéket az anyaországhoz, hanem külön tartományként kormányoztatta 1779-ig; de el kell ismernünk, hogy e vidék felvirágoztatása érdekében sok üdvös intézkedés történt. Különösen Temesvár sokat köszönhet gróf Mercy Klaudiusnak, az első katonai helytartónak. És a midőn a kulturális munka már befejezést nyert, a midőn e vidék ismét virágzásnak indulva, a betelepített lakosságnak a megélhetést biztosította, akkor kapcsolták azt vissza, a dicső emlékű Mária Terézia uralkodása alatt, az anyaországhoz és akkor mondotta a nagy királynő, hogy *„én jó magyar nő vagyok, és szívem tele van hálával eme nemes nemzet iránt“.*

Feléledt tehát az új Temes vármegye és csak a déli részek maradtak még mintegy 100 évig, 1872-ig, katonai kormányzat alatt, Határőrvidékként.

Temes vármegye visszaállítása óta (1779), a minek a századik évfordulóját nagy ünnepségek között ültük meg — az abszolutizmus tizenegy évét kivéve, — az anyaország minden örömében és bújában híven osztozott a vármegye. Viszont az anyaország is mindent elkövetett, hogy keblére visszatérő gyermekét buzdítsa, nevelje és erőben gyarapítsa.

E kölcsönös törekvésnek áldásos hatása meg is látszik. A kiterjedt mocsarak és nádasok, hova hajdan és nem is oly régen, híres tudósok, állat- és növénytani ritkaságok gyűjtése czéljából, messze földről is ide fáradtak, ki vannak szárítva; helyüket dúsan termő szántóföldek, ringó búzatáblák foglalják el, búzatáblák, melyeken a külföldön is híres „bánáti búza“ terem. Kövér legelőkön a szép szarvasmarháknak, a tüzes vérű lovaknak egész légiója legel, tarkítva a számtalan juhnyájjal és sertéskondával. Magas, sugártornyú templomok körül elterülő nagy községekben, jómódú, elégedett nép lakik. A pusztító malária a mocsarak kiszárításával eltünt és az egészségi viszonyok kedvezőkké alakultak. Szóval, a hol hajdan az elhagyatottság, a szegénység, a kultúra teljes hiánya uralkodott, ott mindenütt fejlődést, jólétet tapasztalunk.

Hogy egy vármegyének a haladását, anyagi gyarapodását, kulturális emelkedését kellőleg megismerjük, bele kell mélyednünk annak fejlődési folyamatába, kutatnunk kell történelmi adatai között, figyelemmel kell kísérnünk minden oly tényezőt, mely tisztán szemünk elé tárja annak multját és jelenét. Tanulnunk kell a multaknak hibáin, lelkesednünk kell elődeink fényes cselekedetein és mindenekelőtt lángoló honszeretettel kell ragaszkodnunk a nagy földteke ama kis részéhez, melyet szűkebb hazánknak nevezünk. E végből készül, lelkes hazafiak gárdájától szerkesztve, a vármegye monografiája. Hasznos, az utókorra tanulságos kútforrás lesz a jövőben Temes vármegye monográfiája is, és e vármegyének minden egyes lakosa a hála érzetével adózik azoknak, a kik e fontos munka megírását vállalták.

Századokon át dúló harczok színhelye, a törökök elleni hatalmas védőbástya volt Temes. Most a béke áldásait élvezi. Virul, gyarapszik, fejlődik és — a mit talán először kellett volna említenem — magyarosodik! Ha néha-néha önző nemzetiségi agitátorok a békés egyetértést megzavarni törekszenek is, áldatlan működésük termő talajra nem talál. Az e vármegyében lakó különféle nemzetiségek belátták, hogy a magyarság testvérének tekinti ez ország minden lakóját, belátták, hogy itt egy újabb édes hazára, egy gondos anyára talált, ki szeretettel ölel magához mindenkit, a ki hozzá szeretettel közeledik! És ez a magyar faj államalkotó képességének egyik erőforrása. Ez visz bennünket napról-napra közelebb ahhoz az időponthoz, a mikor majd ez országnak minden lakosa, akár magyar, akár német, román, szerb, bolgár vagy tót, együtt érez, ha *hazánkról* van szó! Adja az Ég, hogy ez mielőbb így legyen!

Joanovich Sándor.

TEMES VÁRMEGYE TERMÉSZETI VISZONYAI.

Temes vármegyének 7433 □ km-nyi földje* a Magyar Nagy-Alföld tiszamenti sík** Maros-Duna közé eső részének keleti határán húzódik, éjszak-déli irányban, a Marostól a Dunáig délfelé keskenyedő ék alakjában. A vármegye területe *Temeskutas* és *Nagymargita* (Torontál vm.-ben) községek között szűkül össze legjobban. Éjszaki nagyobb részét a Ferrótól számított 39. délkör hosszában két, majdnem egyenlő részre osztja. A Maros mentén legszélesebb a megye, 38° 33′ és 39° 45′ keleti hosszúságok s 44° 4′ és 46° 11′ éjszaki szélességek közé esik. A déli kisebbik rész területe, a melyet jobbára a „Delibláti homokpuszta" foglal el, a megye középdélkörétől nyugatra, egészen a Dunáig lehajlik. A megye határvonala eszerint főképen éjszakon és délen, Arad vármegye, illetőleg Szerbia szomszédságában, a Maros és Duna mentén, továbbá keleten, Krassó-Szörény felé csak rövid vonalon a Karas és Nera mentén természetes; Torontál felé mindenütt mesterséges. Nyugaton sík földön, keleten hegyes-dombos vidéken fut le zegzugos vonulatban. Fekvése

E határ nem vesz körül egységes területet, hanem mind a nyugati sík, mind a keleti hegyes-dombos vidékből kihasít egy hol szélesebb, hol keskenyebb sávot. Temes vármegye földje tehát határterület, átmenet a sík- és hegyvidék között. Rajta két, nemcsak morfogenetikai, azaz felszínalakulási, de általában fiziografiai, azaz klimatikus, talajtermékenységi és mívelhetőségi, növény-, állat-, nép-, település- és gazdasági földrajzi tekintetben egymástól elütő területet különböztethetünk meg, még pedig 1. a *Krassó-Szörényi* és a *Bihari-sziget*-hegység néven összefoglalt hegyvidék, jobban mondva a *Hegyes-Drócsa*, az *Erdőhát*, a *Poljána Ruszka*, az *Érczhegység* és a *Lokva-hegység* legvégső nyulványait, ez orográfiai keretbe foglalva a *buziási* és a *verseczi* hegyszigeteket is. — 2. az Alföld keleti szélének a megye határai közé eső részét:*** *a*) a törmelékkúpok, *b*) az utóbbiakkal szorosan összefüggő délmagyarországi (Delibláti) homokpuszta, *c*) a lősz-platók és végül *d*) az előbbieknél mélyebben fekvő völgysíkok területét. Hogy ezeknek mai arczulatát megérthessük, vessünk egy pillantást geologiai multjokra.

A Magyar Nagy-Alföld helyén ősidőkben emelkedett, cseh masszivumhoz hasonló, gránitból és kristályos palákból álló hegység, eddig még pontosan meg nem állapitott mélységbe sülyedt, a melyből csak itt-ott maradt meg egy-egy rög. Az évmilliókon át tartott sülyedés helyén keletkező medenczét a tengerek vize töltötte meg, a melyet a *harmadkor* utolsó epochája (felső neogén) után a medencze peremén közben felgyűrődött hegylánczok (Kárpátok) öve elzár az oczeánoktól. Ez a pontusinak vagy pannoniainak nevezett beltenger lefolyástalan volt. Keleten a krassószörénymegyei hegyek szegélyezték s ama vidék fölött, a hol ma Temes vármegye termékeny földje terül el, évek százezreivel azelőtt tenger hullámzott. Ebből a különben nem mély és mindinkább kiédesülő tengerből szigetekként kiemelkedtek a Versecz és Buziás vidéki kristályos kőzetekből álló hegytömegek. Felszínalakulás

Terjedelmében ez a tenger mindinkább fogyott, felszikkadt a száraz klima hatása alatt, úgy hogy a következő geologiai korszak végén kisebbszerű tórendszerré zsugorodott össze, a melybe a Kárpátokból lerohanó vadvizek hordták a hegyek kőzettörmelékét. Míg az öregebb szemű hordalékokat a folyó vize, kilépve a síkságra, esésének csökkenése helyén, közvetetlenül a hegyek lábán rakta le,

* Temesvár sz. kir. és Versecz t. j. városok területével (36, ill. 197 □ km.) együtt. Ez adatra nézve a hivatalos források is eltérést mutatnak.

** Lóczy a Magyar Nagy-Alföldet ugyanis a következő részekre osztja; tiszamenti sík (legnagyobb), a Duna-Tisza közötti hátság, a Drávavölgy és öblei, a Szávavölgy és öblei.

*** Az a terület, a mely szerkezete miatt az Alföldhöz tartozik.

legyezőszerűen szétterülő, kúpfelülethez hasonló halmazban, addig a finom homokos és iszapos részeket a folyók messze a szárazzá, sőt eleinte sivataggá vált, szakadatlanul megrogyó és jelenleg is még sülyedése közben meg-megrázkódó medencze legmélyebb területeire vitték, illetőleg miután a fiatalabb negyedkorban keletkezett aldunai szorosokon át lefolyást találtak, egy másik, az előbbinél mélyebben fekvő medenczébe rakják le. A *diluviumban* alakult képződmények már biztosan száraz területen alakultak és részben a folyóvíz, részben a szél működése eredményének tekintendők. A geologiai tegnap, a diluvium után következő *alluviális* korszakban a folyók működése tovább tart, de ez a medenczében már nem annyira feltöltő, mint inkább egyengető, eltakarító jellegű. A klímának megváltoztával pedig a szubaerikus, a szél hatása alatt létrejött képződmények keletkezése is megszünik. Víz és szél azonban még mai nap is változatlan energiával munkálkodnak a térszín domborzati viszonyainak kialakításán és helylyel-közzel ugyancsak meggátolják az embert, kulturális feladatainak megoldásában. Az Alföld és így e vármegye földjének felépítésén azonban nemcsak a *külső erők*, a víz és szél működtek, hanem a föld mélyében rejlők, a vulkánikus erők is. Ezek különösen a Magyar Nagy-Alföld peremén, az őshegységnek leszakadása és a Kárpátok hegylánczolatának felgyűrődése alkalmával és idejében fejtettek ki intenziv tevékenységet és hosszú vonulatban követik a Kárpátok belső peremét. Temes vármegye területén a neogén epocha vége felé két vulkán működhetett, a *Gátaljától* délre fekvő *Sümeg* és éjszakon *Sziklás* és *Lukácskő* között. A megye földjének legősibb részei azonban azok, a melyeknek kőzetei még jóval e vulkánok működése előtt keletkeztek és az őskori kristályos palák s a mezozoos korszak képződményei.

Vegyük rendre a különböző geológiai korok képződményeit és lássuk, rövid vázlat keretében, minő szerepkör jutott mindegyiknek a vármegye területén.

Kőzetek A megye legősibb kőzetei, a *kristályos palák*,* mint már fennebb jeleztük, szigetekként emelkedtek ki a neogén tengerből Versecz és Buziás környékén. Megtaláljuk őket kisebb terjedelemben még a Maros balpartján, Lippa közelében is. A *verseczi hegység* kristályos tömege hirtelen emelkedik ki a síkságból, majdnem pontosan keletnyugati irányban huzódik és legnagyobb magasságát a 641 méteres Kudriczi tetőn éri el.** A hegység kőzetét, melynek több válfaját Schafarzik és Halaváts behatóan tanulmányozták, Versecz környékén több kőbányában fejtik és építkezésre meg kövezésre használják.

A másik kristályos palából álló hegysziget Buziástól délkeletre, *Szilas* és *Magyar-Szákos* között emelkedik, neogénkorú képződményektől körülvéve, 368 méteres legnagyobb magasságra.*** A hegyszigetet környező dombvidék éjszaki határának a Temes vehető, délen a Berzaváig terjed.

A megye éjszaki részében, Lippa körül előforduló kristályos pala tulajdonképen a Marostól éjszakra fekvő Hegyes-Drócsa hegységnek déli lefűrészelt csücske. Ugyancsak itt találjuk a megye régibb, *mezozoi* korú kőzetei közül a zöldesszürke *diabáz porfiritot*† a Vorvu Csetatye hegyen, a *kárpáti homokkövet* Sistarócz és Beletháza között, a melynek rétegeiből „egyes tömör mészkőszirtek emelkednek ki", végül még a „sárga, kvarczdús, helyenként konglomerátos homokkő" vastag rétegeit.†† A *neogén* korú tengerben lerakodó és egyéb fizikai meg kémiai folyamatok útján keletkezett kőzetek rétegeivel a megye keleti részében találkozunk, ott, a hol e kor tengerének partja huzódott. Halaváts a megye területén a neogén éra három emelete közül kettőt említ, a *szármátit* és a *pontusit*, a mediterránt nem. A Krassó-Szörény vármegyében tetemes kifejlődésben előforduló szármáti képződmények Szőlőshegynél Temes területére is kiterjednek, azonban „csakhamar a fedő pontusi korú üledékek alá merülnek".

* Ha vulkánikus vagy üledékes (vízben, leülepedés útján keletkezett) kőzetek hosszú idők folyamán elváltoznak, *metamorf* kőzeteknek nevezzük; ha ezek bizonyos kristályos szövetet és palás szerkezetet nyernek, *kristályos* palákról beszélünk. Böckh J. e kőzetek ásványos összetétele alapján alsó, középső és felső kristályos palacsoportot különböztet meg; a verseczi szigethegységben a két felső konstatálható.

** Egyúttal a megyének legmagasabb kiemelkedése. A verseczi Várhegy magassága 407 méter, maga Versecz 92 méternyire fekszik az Adriai-tenger szine felett.

*** Grindul Petrii, Magyar-Szákos déli határában.

† Diabáz porfirit = durván, vagy finoman szemcsés, többé-kevésbé tömött, a föld mélyéből származó kőzet. Régibb keletkezésű, mint az ugyancsak Temes vármegye területén előforduló, vulkánikus eredetű, tömör, sötétszínű bazalt.

†† A felső krétakorban képződtek.

Előbukkan e kor képződménye még Varadiánál is, a verseczi hegysziget délkeleti részében. A képződmények többnyire szilárd homokkő padokban, közbetelepült sárgaszínű csillámos homokkal, márgákkal fordulnak elő, néhol alárendelt kifejlődésben mészkő is. Ennek az emeletnek homokkőképződményeire közvetetlenül a *pontusi* emelet két színtájának rétegei következnek. A diluviális lerakódások alatt fekvő *felső* színtáj többé-kevésbé finom, agyagos, márgás homokból, az *alsó* pedig sötétbarnaszínű márgából áll. Az alsó színtáj képződményei aránylag csekély terjedelemben fordulnak elő, a felső „homokalkotta" színtáj azonban a megye területén már jelentékeny mértékben résztvesz az altalaj képzésében.* A diluvium sárgás, agyagos képződményeitől megszakítva, „két vonulatban" észlelhetjük a felszínen. Fehértemplom közvetetlen környékén és Körtéd-Nikolincz felé, a második a Karas mentén Vajdalak—Mélykastély irányában, ezenkívül a megye területén még egyebütt is, különösen a mélyebb bevágódású völgyekben. A pontusi korban működött vulkánok tevékenységének nyomaira, két helyen akadunk a megye területén, Mezősomlyó és Gátalja meg Sziklás és Lukácskő között. Az első helyen egy, diluviális képződményektől körülvett, 60 méteres kúpocska emelkedik, a mely azonban csak hólyagos bazalt-salakból áll, a másik helyen egy 20—25 méteres dombot találunk, melynek lankás oldalán a nyitott kőfejtők anyaga kékesfekete színű, egyenletesen finom szemcséjű, gömbhéjasan elváló bazalt, a melynek a felszínhez közeli része hólyagos és kevésbé szabályos elválású. Anyaga szilárdsága következtében építkezésre és utczaburkolásra egyaránt alkalmas.

Az eddig vázlatosan fölsoroltaknál fiatalabbak a *diluviális* képződmények: a *sárga agyag*, a *lősz* és a *homok*; ezek felszíni fekvésűek és közvetetlenül a pontusi korú képződményekre települnek. Diluviális képződmények

Az említett képződmények közül az édes vízben, talán mocsárban keletkezett *sárga*, néha vereses, tömött rétegzetlen *agyag,* a melyben márga konkrécziók és babércz fordulnak elő; „a verseczi szigethegység déli lejtője aljában mindenütt megvan" s Homokszil—Porány—Vajdalak irányában követhető; előfordul a hegység éjszaki lejtőjén is, a hol Temeskutastól és Nagyszeredtől folytonos vonulatban huzódik éjszaknak, egészen a Berzaváig, innen nyugatnak fordul s a folyó mentében, enyhe lejtéssel, a síkság felé ereszkedve, lejtőfokot alkot. A Berzaván túl is, közvetetlenül a pontusi homok fölött fekszik a *Poganis* patak völgyének jelenkori képződményein túl pedig a buziási szigethegység pontusi korú rétegeit félkör alakban övezve, folytatódik. A *Temes* és *Bega* tágas völgysíkjában ugyan áldozatul esett a diluvium e képződménye a víz eltakarító munkájának, de túl a Temes—Bega-völgyén, Lippa—Vinga táján, annál hatalmasabb a kifejlődése. A diluviális sárga agyagnál fiatalabb képződmény a szintén diluviális korú *lősz*, a mely Temes vármegye területének csak déli részében található tipikus kifejlődésben, a nagy homokpuszta szélein, részben alatta; a homok egy részét, úgy látszik, ráfújta a szél a lőszre. A homokpusztától éjszakra, Verestemplom—Homokszil vonalán huzódik, egészen Alibunárig ÉNy—DK-i irányban, a homokterülettől délre pedig, hasonló irányú vonulatban Deliblát—Homokos táján huzódik Dolova (Torontál vm.) felé. Délen a lősz elég határozott lépcsővel emelkedik a Duna óalluviális terrassza fölé és legmagasabb pontját a Gerebencztől éjszaknyugatra fekvő dombokon éri el (Dumaczia 251 m.) A lőszszel szoros összefüggésben álló diluviális homok, a *jelenkorban* is még forrása a megye legnagyobb geográfiai és geológiai érdekességének, a *futóhomoknak.* Ez a vármegye déli részén, Károlyfalva, Gerebencz, Dunadombó, Deliblát, Homokos között terül el; jelenleg ugyan már legnagyobb részben sikerrel lekötve, de helylyel-közzel még szabadon mozgó állapotban. A megye ez érdekes területének geológiai viszonyaira vonatkozó ismereteinket a következőkben vázolhatjuk.**

Az az ellipszisalakú terület, melyen a futóhomok a felszínen mozog vagy mozgott, az uralkodó szél hatása alatt, éjszaknyugatnak, tehát az uralkodó délkeleti szél irányában nyulik el. Ugyanez irányt követik a homokbuczkák is, a melyeknek magassága néha az 50 métert is meghaladja. A hepehupás területnek tengerszínfeletti magassága 75 métertől 194 méterig terjed.*** E területből, a mely Deliblát

* A homokkövet Fehértemplomban ipari czélokra és járdakészítésre használják.

** A „delibláti kincstári homokpuszta", a volt *magyar Szahara,*" a Magyar Nagy Alföld dél keleti sarkában, az éjszaki szélesség 44° 48′-étől 48° 1′-e és a Ferrótól számított keleti hosszúság 38° 36′-étől, 38° 58′e között terül el.

*** Legmagasabb pontok a *Crni vrch* (191 m.) és a *Plucz* (194 m).

az 1810. évi felmérések szerint még 70.660 hold 99 □-öl volt. ma csak *43.780 hold 702 □-öl* a kincstáré.

Az egész terület mívelési ágak tekintetében a következőképen oszlik meg:

Erdőterület (1910. év végéig)	22.319	hold	—	□-öl
Mívelésen kívüli terület (a melyből még 80% erdősítendő)	10.877	„	925	„
Erdészeti csemetekert	80	„	—	„
Gyümölcsfaiskola	5	„	25	„
Gyümölcsös	8	„	—	„
Szántóföld (illetményföld)	85	„	—	„
Szántóföld (bérbeadva)	170	„	453	„
Legelő (bérbeadva)	19.115	„	849	„
Legelő (illetmény)	120	„	—	„
Összesen	43.780	hold	402	□-öl.

A puszta homokjának eredetére nézve sokáig eltértek a nézetek, de ma sem egészen egyezők. Abból a körülményből, hogy a homok nagyon vegyesszemű (mákszem-, borsószem-, de babszemnagyságú is) tele csillámlemezekkel, *Cholnoky* Jenő azt következteti, hogy a puszta homokja *nem igazi futóhomok*, vagyis nem tett meg hosszú utat a szél szárnyain; tagadja a homok tengeri eredetű voltát is, reámutatván arra, hogy a homok egyáltalában nem tartalmazza a tengerben élt állati vagy növényi szervezetek maradványait. *Schafarzik* Ferencz a puszta homokjának eredetére nézve azt állítja, hogy a diluviumban tó borította az Alföldet és a Dunának a diluviumban még meg nem levő alsó szakasza helyén volt vízválasztó nyugati lejtőjén lefutó erősfolyású patak hordalékát, egyesítve azt a Karas, Nera és Morava (Szerbia) hordalékával, a tóba deltaként rakta le. Ezzel a nézettel szemben Cholnoky azt hangoztatja, hogy a diluviális tó föltevése nem elég megokolt, s hogy a delibláti homok nem mutatja minden kétséget kizáróan a deltaképződmények minden jelét, hanem ő azon a nézeten van, hogy Alföldünk a levantei kor sivatagjából a diluviumban lassanként „steppe"-klimájú, poros, itt-ott mocsarakkal fedett, de kevésvizű és aránylag hidegéghajlatú, fűvestérséggé alakult, melyen elég szárazság volt ahhoz, hogy vastag lősztakaró lepje el a síkságnak igen nagy részét. Akkor tehát, a mikor „a horvátországi Krapina mellett levő barlangban már elég jó kőeszközöket használt az ősember, a mikor még a magyar medenczében ott élt az ősrinoczérosz, az ősbölény, az ősszarvas, mammut és a pusztai marmota,* ebben a korban hatalmas pusztai törmelékkúp halmozódott fel az Alföld délkeleti sarkában. A hegyekről lejövő patakok elszikkadtak, vagy csak időszakosan kerültek le a pusztára, temérdek homokot hordva medrükben, melyből kiverte azt a puszták szele s gyér pusztai növényzettel itt-ott megkötött buczkaterületet épített belőle".

Míg tehát az egyik nézet szerint a homok tóban képződött delta anyaga volna, addig a másik felfogás szerint törmelékkúp** és szárazföldön képződött. Ennek bizonyítéka az a levantei korú molluscum-fauna, a mely a delibláti puszta egyik 170 méteres mélyfúrásából került ki. Nem valószínűek azok a feltevések, hogy a homok a szemközti szerb partról került volna magyar földre a Kossova-szél szárnyain. Mert ha így volna a dolog, akkor a puszta területén csakis finom, aprószemű homoknak szabadna előfordulnia, hiszen a nagyobb, a borsó- és babszemnagyságú homokszemeket csak nem hozhatja át a Dunán a szél, sem pedig azokat a kavicsokat, a melyek a homok alatti mélyebb rétegekben arra mutatnak, hogy tényleg helyben keletkezett delta vagy törmelékkúpképződménynyel van dolgunk. Igen, származhatik szerb földről is, de nem a szél hozta onnan, hanem a folyóvíz, talán a Morava, akkor, a mikor még a Duna nem folyt le a Vaskapun át.

A homok maga nem tipikus futóhomok. E mellett bizonyít a homokszemek alakja és a homoknak bőséges csillámtartalma. A homokszemek nagysága, *Wessely* szerint, középértékben a homokbuczkákon 0·3—0·5 köbmm, a kifujt völgyekben, szélfuvásokban 0·059 köbmm. E számok értelmében a puszta homokja az összes európai futóhomokterületek között a legfinomabb. A homokszemek egyáltalában nem gömbölyödöttek, nem annyira koptatottak, mint azt a típusos futóhomokszemeknél tapasztaljuk. A homokszemeknek jelzett tulajdonsága ugyan a mellett bizonyít, hogy a homok nem régóta mozog, de hogy ebben a vízben való lerakodása, vagy az a körülmény gátolta, hogy időnként növényzettel meg volt kötve és csak

* Rhinoceros Merki, bos primigenius, cervus euriceros, elaphus capreolus.

** A mely *vadik* (ideiglenesen vizet szállító, rendesen száraz medrek) anyagából keletkezett

újabb időben került a szél hatása alá, pontosan kimutatni jelenleg még nem lehet. A homok altalaja a mellett szól, hogy lerakodása alkalmával a víznek lényeges szerepe volt, mert a mint azt a puszta területén végzett mélyfúrások adatai igazolják, különböző színű és finomságú homok váltakozik agyagos és iszapos közbetelepülésekkel.

A Rozsdás nevű kút fúrási szelvénye például a következő rétegeket tünteti fel:[54] felszíntől—0·60 m mélységig termőföld, 0·60—30·53-ig sárga finom iszap, 30·53—54·10-ig sárga finom iszapos homok, 54·10—74·22-ig finom agyagos homok gumókkal, 74·22—80·00-ig szürke homokos agyag, 80·00—106·09-ig sárga finom homok, nagy gumókkal, 106·09—108·25-ig barna homokos agyag, 108·25—113·68-ig finom sárga agyagos homok, közötte nagy gumók, 113·68—115·20-ig barna zsíros agyag, 115·20—118·14-ig világoskék agyag, 118·14—121·10-ig sárga agyagos homok, 121·10—150·60-ig sárga-szürke homokkő, 150·60—181·60-ig sárga-szürke homokkő, kavicscsal, 181·60—184·01-ig szürke agyag, 184·01—185·48-ig szürke finom tömött homok, 185·48—200·26-ig szürke homokkő kavicscsal.

A széltől kifújt partoldalakon látható, tiszta homokkal váltakozó televénytartalmú homoktalajrétegek változásai meg azt bizonyítják, hogy „a homok időnként megállapodott és a gazdálkodás megváltoztával ismét megindult.“* Legnagyobb valószínűség szerint a homokot, akár vízben, akár szárazon képződött, hamarosan ellephette a növényzet, a mely hosszabb vagy rövidebb ideig fogvatartotta és így megbénította, vagy legalább is csökkentette a szél erejét. Hogy a szél iránya a homok keletkezésének, illetőleg mozgásának korai stádiumában is ugyanaz volt, mint ma, azt mind a homokterületnek éjszaknyugati irányban való elnyúlása, mind a homokbuczkáknak hasonlóirányú sorakozása mutatja.

A homokbuczkák megkötés előtt a szél hatása alatt és irányában mozogtak, még pedig a szél erőssége szerint és tartamának megfelelően, kisebb-nagyobb sebességgel.** Wessely szerint[5] egy 7 méter magas homokbuczka évenként átlag 2·21 méternyi utat tett meg a szél irányában, úgy hogy az oldalában vezető községi út irányát többszörösen meg kellett változtatni.

Ez a mozgás — ha teljesen kötetlen homokról van szó — tulajdonképen az illető területen uralkodó legerősebb és legtartósabb légáramlatoktól függ és az évi csapadékmennyiség szerint változó. Esetünkben a délkeleti és délnyugati széltől, továbbá a homokpuszta területére hulló évi 690 mm. csapadék mennyiségétől.

A homok felhalmozódásának, a homokbuczkáknak nagysága szerint három területet különböztethetünk meg a pusztán: 1. A délkeleti rész, melynek határa a Gerebencz—Dunadombó közötti vonal. Ez deflácziós terület; a szél elfújta, elszállította itt a homokot eredeti helyéről, egészen a talajvíz mélységéig*** (bara popina, cziganszka bara). A mi itt a régi homokhalmozódásokból megmaradt, az nem más, mint „keskeny, alacsony gerinczeknek egész sora“, a melyek szigorúan az uralkodó szél irányában nyúlnak el délkeletről éjszaknyugatra.[54] 2. A középső rész,

* Az 1691., 1701—1716-i feljegyzések még e vidéknek erdőrészeiről tesznek említést. Ezeknek pusztulása 1778-ra tehető, arra az időre, a mikor a puszta peremén megindult újra a telepítés és ezzel együtt az erdőségek irtása. 1788-ban II. József már elrendeli a homokterület befásítását. „Tehát az 1778-tól 1788-ig terjedő rövid tíz év alatt óriási pusztításnak kellett végbemennie.“

** Az alább közölt adatokból világosan kitünik a *délkeleti* szél uralma ezen a vidéken. Vele szemben csak az éjszaknyugatinak van még valamelyes jelentősége, miután azonban rendesen csapadékkal jár és mert a nedves homok nehezen vagy egyáltalában nem mozog, távolról sem oly káros a hatása, mint a délkeletié.[54] A számok észleléseket jelentenek.

Év	Szélirányok.								
	É	ÉK	K	DK	D	DNy	Ny	ÉNy	Szélcsend
1891	55	86	61	443	41	44	34	329	2
1892	26	123	49	450	29	60	33	320	5
1893	47	105	61	389	52	30	34	371	6
1894	35	81	45	454	40	11	61	367	1
1895	32	88	26	503	29	15	28	372	2
1896	34	63	54	434	48	12	32	417	1
1897	27	59	41	466	28	13	36	408	17
7 évi átlag	37	86	48	449	38	26	37	369	5

*** Ez a körülmény is az ellen látszik szólani, hogy a puszta homokja Szerbiából származik; hiszen ha a Duna jobb partjáról ragadná magával a homokot, oly nagy mennyiségben, a hogy ezt a puszta homoktömegére való tekintettel feltételezhetjük, nem igen érthető a Dunadombó—Gerebencz vonalától délre fekvő deflácziós terület. Ha pedig a Duna medréből nem származik a homok — ha így volna, a homok „születése“ helyén dünékat kellene találnunk — és a Duna jobbparti vidékéről nem ragadja magával a Kossova, úgy joggal feltételezhetjük,

a mely Dunadombó—Gerebencz és Deliblát—Versecz vonalai között terül el; ez a „legvadabb és a legkésőbben megállapodott rész". Itt vannak a legmagasabb buczkák s itt volt a legutóbbi időkig a legtöbb, kötetlen futóhomok. A magas buczkák között itt mély szélfúvásokat találunk. Ma már a pusztának ezt a legvadabb középső részét „összefüggő, nagyterjedelmű ákácz fiatalosok borítják". 3. Deliblát—Versecz vonalán túl az éjszaknyugati rész. Ezen a részen a puszta felszíni talaja finomabb és legfinomabb homokalkotórészekből alakult, ezért legtermékenyebb is. Hosszan elnyúló buczkák sorakoznak a szél irányában itt is egymás mellé: részben begyepesedett legelők, részben erdős területek, telve nyárfákkal és cserjékkel.[32]

Cholnoky a teljesen szabadon futó homokon három alapalakot különböztet meg, a melyeknek mindegyike többé-kevésbé tökéletesen kifejlődve, e homokterületen is előfordul.[31] Ezek az alapalakok a következők: 1. A *barkhán*,* a mely végeredménye minden teljesen szabad homokfelületen keletkezett alakzatnak. 2. A *garmada*, a mely árkos kifúvódással jár együtt s a mely a félig kötött homokvidéknek igen jellemző alakulása. 3. A *düne*,** a mely nem bizonyult állandó alaknak, hanem csak elsődleges homokfelhalmozódásnak; fejlődése folyamán garmadákká és barkhánokká alakul át és végre teljesen szétdarabolódik.

A homok megkötődése következtében még a következő alakulatok állhatnak elő: 1. akadályok körüli halmazok; 2. kifújt nedves homoknak finoman rétegzett formái; 3. szélbarázdák és azok garmadái, „a melyek a kötött homokterületek domborzatát alakítják át a szél irányában hosszan elnyúló gerinczekké.

A szabadon mozgó homok területén eszerint a homokhalmazoknak formai kifejlődése a következő:

1. A homok születése helyén a szél irányára merőleges, többé-kevésbé párhuzamosan egymás után sorakozó homoktorlaszokat, *dünéket* találunk, a melyek előrehaladásuk közben szétbomlanak *barkhánokra* és 2. ilyen halmazok alakjában haladnak és sorakoznak a szél irányában. Ha ezek útközben megkötődnek, a szél 3. mély *barázdákat* váj beléjök s hosszú *gerinczeket* farag ki belőlük. Ilyen formákat mutatnak ma a homokhalmazok a delibláti homokterületen, a mely az embernek 30 évi munkája után inkább ligetnek, mint pusztának nevezhető.

Térszínalakulat — A homok területét közvetetlenül környező vidéken, mint mondottuk, a lősz különböző változataival találkozunk, a mely platószerűen terül szét és jól kivehető lépcsővel, helylyel-közzel meredek fallal végződik egyrészt a Duna árterében, másrészt az Alibunári-mocsárnak most már tulnyomó részben kiszáritott laposában. Ez a lépcső, vagy meredek fal kettős térszín végződését jelzi Dunadombótól nyugatra, a hol magam kisérhettem figyelemmel egyrészt Dunadombó—Deliblát—Homokos—Dolova—Ferenczhalom, másrészt Dunadombó—Kevevára—Székelykeve—Kevepallós—Beresztócz—Pancsova vonalán egészen Opáváig. A Homokbálványos—Deliblát—Homokos—Dolova között húzható vonalaktól határolt terület egy olyan része a lőszvidéknek, a mely az előbb említett két térszínnek 70—80, ill. 100—110 méter közepes magassága közé esik. Szinte kétségtelennek látszik, hogy itt különböző korú térszínekkel van dolgunk. Cholnoky az alacsonyabb térszínt, a mely közvetetlenül a Dunának csak nemrég mentesített árterülete fölé átlag 10 méternyire emelkedik, alsó diluviálisnak tartja; a megye területén Homokbálványos—Székelykeve—Kevepallós vonalától keletre, egészen a futóhomokterületig. A magasabb térszínt is ilyen korúnak tartja, magasságkülönbségét azonban, az előbb említett térszínnek besülyedésével, talajmozgásokkal magyarázza. A míg ugyanis Halaváts „meg nem zavart eredeti helyezkedésben" gondolja a síksági

hogy a mostani futóhomok egy a diluviális, vagy még korábbi geológiai korszakban képződött törmelékkúp, vagy szárazzá lett delta-képződmény anyaga, a melyet hosszabb-rövidebb megszakításokkal fogva tartott steppe- vagy erdei növényzet s a mely csak az ember meggondolatlan beavatkozása következtében lett a sívó homok tanyája és csak addig marad az, a míg az ember szakszerű gazdálkodással ura nem lesz újból a homoknak. A mostani futóhomokterületnek tehát nem a klimatikus viszonyok mostoha volta miatt *kellett* azzá lennie, a mi — hiszen vannak Alföldünknek helyei, a hol a csapadék például kevesebb, mint a kincstári pusztán — hanem azért, mert az ember oktalan gazdálkodásával alkalmat szolgáltatott arra, hogy egy olyan elemi erő, mint a milyen a Kossova, fokozottabb mértékben fejtse ki speczifikus munkáját, a deflácziót, az eltakarítást.

* Barkhán = perzsa szó; jelentése: úti-sátor, podgyász-nyereg, a melyhez némileg hasonlatos a félholdalakú homokhalmaz.

** Düne = német szó; állandó irányú szél hatása alatt keletkező homokgátak, a melyek különböző gyorsasággal haladnak a szél irányában.

terület rétegeit, addig Cholnoky szerint Nagybecskerektől Újozoráig, illetőleg Homokbálványosig húzódik az a vonal, a melynek mentén történt állítólag talajmozgás.*

Ezeknek a térszíneknek feldarabolása, részben vagy egészben való eltávolítása, a csapadék, illetőleg folyóvíz munkája. Temes és Torontál vármegyék határán, a Maros—Tisza—Dunaköz szívében nagy területen találjuk a mostkori, az alluviális képződményeket. A folyók rakták le ezeket széles árterületükön, miután a diluvium képződményeit eltávolították onnan. A folyóvizek, völgyeik fokozatos kifejlődésének első stádiumában, úgy látszik, mind a Temesnek adóztak és ennek révén, majd később attól függetlenül is, léptek összeköttetésbe a Tiszával, illetőleg a Dunával. Nincs kizárva, hogy a Temes vízrendszerének eleinte talán lefolyástalan területen Temesvár—Alibunár vonalán elterült mocsarakban összegyűlt vize talajmozgások következtében talált utat a Duna—Tisza vízrendszeréhez.

Az említett mocsarak nyoma az egykor nagy terjedelmű „Alibunári-mocsár", Vízrajz a környékbeliek elnevezése szerint „nagyrét", a mely Halaváts szerint[13] „kimosási medencze" és keletkezésének korára nézve alluviális.** Az egykori mocsár medenczéjének felülete nem sík, hanem „lankásan hullámzó", altalaja sárgás szinű, lőszszerű, homokos agyag a mélyebb pontokon, a dombosabb részeken fehér, finom kvarczhomok. A mocsár tőzegképződésre alkalmatlan terület volt. Az Alibunári mocsár összefügg a verseczivel, a „kis réttel", a mely a verseczi hegysziget lábánál terül el. A mult század nyolczvanas éveiben sekély víz és részben nádas borította; szintén már legnagyobb részében száraz.

Temes vármegyének nevezetesebb folyóvizei a Maros és a Bega kivételével mind a Duna vízrendszeréhez tartoznak. A *Duna* maga csak aránylag rövid vonalon érinti a megyét, pancsova—kevevárai szakaszának székelykeve—kevevárai részével és a kevevára—báziási, vagyis középső folyásának végső szakaszával.*** Ez utóbbiba ömlik Palánk alatt, illetőleg Báziás fölött a *Karas* és a *Nera*.

A *Karas* Varadia és Temesőr között határjelző; kanyargós medrének jobbpartja magas;† kilépve a homokterületre, mindinkább elveszíti vizét, úgy hogy míg Temesőrnél csak hídon lehet átmenni rajta, addig Gerebenczen alul — nyár derekán — a kocsiközlekedést már nem gátolja. A megye területére eső középső szakaszának iránya éjszakkelet—délnyugat. Ez megváltozik, a mint Gerebencznél a magas lőszfalak közül kilép a homokterületre. Követve a térszínnek természetes lejtését, éjszaknyugat—délkeleti irányban éri el a Dunát. Kákovánál lép a megye területére és nem éppen széles árterén szertekanyarodva, valamikor a meredek jobbpartját moshatta erősebben, de talán nem annyira *Baer* törvényének engedve, a mint ezt Halaváts gondolja, mint inkább a szél hatása alatt.

A *Nera* Nádas alatt éri el a vármegye határát és majdnem pontosan keletnyugati irányban kanyarog Szokolováczig, a hol, miként a Karas, megváltoztatja folyásának irányát és egyenesen délnek veszi útját. Fehértemplom és Varázsliget környékén „széles, homokos, kavicsos üledékből" álló ártéren folyik. Kusics és Palánk között megyehatárt jelez.

* Az említett térszinek kora még vitás.

** Hogy a mocsár medenczéje talajsülyedésnek köszöni-e létrejöttét, a mint Cholnoky gondolja, vagy a folyók eroziós munkájának, még nincsen eldöntve. Az utóbbi mellett szól a mocsárnak majdnem szabályosan elliptikus, déli, magas partja, a melyet Torontálban Iloncztól Alibunárig, Temes vármegye területén pedig Nagykárolyfalvától Verseczvátig követhettem. A medencze kialakulását magyarázgatva, nem szabad megfeledkeznünk az erős éjszaknyugati, illetőleg éjszakkeleti légáramlatokról sem, a melyek az e vidéken uralkodó szelek között gyakoriság tekintetében mindjárt a Kossova után második, illetőleg harmadik helyen következnek s a melyek esetleg előmozdították a különben alig egy méternél magasabb vízzel borított terület déli, magas partjának alámosását, omlását. Úgy látszik különben, hogy a Temes is e két ellentett irányú szél hatása alatt változtatta medrét és kereste útját széles árterén.

*** E szakaszoknak hosszát az alábbi táblázat adja kilométerenkénti esés és a vízgyűjtőterületek nagyságának adataival együtt (Vízügyi Közl. XVIII. 1903):

A Duna egyes szakaszainak hossza km.-ben		Az illető folyamszakasz	
A folyószakasz neve	km.	átlagos esése 1 km.-re	vízgyűjtő-területe km.²-ben
Pancsova—Kevevára	45·4	0·04	1944·12
Kevevára—Báziás	35·3	0·05	44968·47

† A folyó ártere és a lőszplatók közötti magasság-különbség 25—30 méter.

Temes vármegye területén ered és a Karasba ömlik a *Guzaina*-patak; az Alibunári mocsárba veszi útját és annak bekapcsoló árkai révén a Temes vízrendszeréhez tartozik a *Kövéres*-patak, a *verseczi*-patak, a *Bega* és a *Moravicza*-patak (Lunca, Klopodica, Semenica egyesülése). Ezek csak mint az Alibunári mocsárt tápláló vízerek érdemelnek említést, különösebb jelentőségük nincsen. A mocsár vizét a *Schulhof*-, *Moravicza*- és a *Berzava*-csatorna szállítják a *verseczi levezető*-csatorna (Mária Terézia-csatorna) révén a Temesbe.

A diluviumban is már létezett *Berzava*-folyó kanyargós vize Gertenyes és Zsidovin között lép a megye területére. Innen egészen Dentáig a „diluviális sárga agyagba“ vájta medrét.

A vármegye folyóvízei közül közvetetlenül a Duna vízrendszeréhez tartozó legnagyobb folyó, a *Temes*, Temesforgácstól Paráczig kanyarog Temes vármegye területén. Úgy látszik, nagy ívben éjszak—éjszaknyugat felé vándorolt, számtalan holtmeder részletet és morotvát hagyva maga után s elfoglalva azokat, a melyekből előtte kitakarodott a Bega; ugyanannak az erőnek engedve, a melynek ő: a Kossovának.* A Temes medérváltozásai esetleg nagyon fiatalkorú talajmozgásokkal bajosan magyarázhatók.** Míg a Temes felső, a megye területén kívül eső szakasza tektónikailag preformált völgyben, majdnem délészaki irányú, addig a középső, tágas ívben megkerülve a dombvidéket és messze keletre hagyva az Alibunári mocsarat, keveredik a Begával a Duna árterén, majd az utóbbin délkeletnek véve útját, Pancsovánál szakad a Dunába.***

A Temesnek a vármegye területén a *Poganis-patakon* kívül nincsen jelentősebb mellékvize. A *Temes* és *Poganis* közös árterén egykor mocsarak terültek el, ma már nyomukat is alig találni.

A Temesnél talán még inkább a *Bega*-folyónak† van jelentősége a megye gazdasági és kereskedelmi életének fejlődésében. A Temessel közös ártéren, sza-

* Mindenesetre különös, hogy a Temes nagy kanyarulattal megkerüli az Alibunári mélyedést, sőt a volt mocsár területéről mellékvizeket is vesz fel, holott vagy ötszáz évvel azelőtt a Temes szorosabb összefüggésben állott a mocsárral (lásd: „Torontál vármegye a XVI., XVII., XVIII. században és 1896-ban“, kiadta Torontál vármegye).

** Temesliget fölött a Temes Temesliget—Széphely irányában elágazik. A térszín e vonalon délnek lejt (Temesliget 88 m., Széphely 86 m.), a főfolyó azonban nem ide, hanem nyugatnak folyik, pedig Temesság és Parácz *alluviális* területen — holt medrek között — 90 m. tengerszínfeletti magasságban feküsznek. E mellett a kettévált Temestől körülfogott területen a mederváltozás jól kivehető nyomait találjuk. A mederváltozás előmozdítója és irányítója ez esetben alighanem a délkeleti szél.

*** A Temesnek temesmegyei szakaszaira vonatkozó pontosabb számadatok a következők

A Temes egyes szakaszainak és mellékvizeinek hossza km.-ben		Az illető folyamszakasz	
A folyószakasz neve	km.	átlagos esése 1 km.-re	vízgyűjtő-területe km.²-ben
Nadrágtól Temesina beömléséig	49·2	0·87	259·06
(Temesina)	45·1	4·31	468·40
Temes a Temesinától a Surgányig	16·2	0·34	178·05
(Surgány)	26·8	2·04	190·59
Temes a Surgánytól Poganisig	4·4	0·34	4·72
(Poganis eredettől torkolatig)	109·8	6·30	693·26
Temes a Poganistól Lunka-Birdáig	77·9	0·22	1129·41
Temes a hattyasi vízmérczétől a temessági vízmérczéig	40·1	0·34	1209·94
Temes a temessági vízmérczétől a csávosi vízmérczéig	40·7	0·23	380·23

† A Begára vonatkozó pontosabb számadatok a következők:

A Bega egyes szakaszainak hossza km.-ben		Az illető folyamszakasz	
A folyószakasz neve	km.	átlagos esése 1 km.-re	vízgyűjtő-területe km.²-ben
Bega az eredettől a kiszetői vízmérczéig .	90·7	11·66	1756·64
Bega a kiszetői vízm.-től a temesvári vízm.-ig	50·0	0·36	467·56
Bega a temesvári vízm.-től az óteleki vízm.-ig	33·0	0·18	12·05
Bega az óteleki vízm.-től a begaszentgyörgyi vízmérczéig	201·6	5·38	2240·31
(Óbega—Beregszó)	142·7	1·45	2973·98

1

2

3

4

Kultura a deliblàti homokpusztán.

1. Leánykúti részlet. — 2. Útbevágás a megkötött homokterületen. — 3. Fáczánetető. — 4. Homokbuczka

Deliblát. — A kincstári homokpuszta mély kútjába leszáll a búvár.

A deliblati homokpuszta kulturája.

Nyárfás erdő.

Fenyves.

bályozott mederben, illetőleg csatornában, vele többszörösen összekapcsolva, ugyanazoknak a törvényeknek engedve, a melyek a Temes folyását irányítják, az utóbbival majdnem párhuzamosan haladva, szakad a Tiszába. A határmenti Tergovesttől (Krassó-Szörény) Temesvárig szabályozott, majd természetes medrében folyik, azontúl egyrészt a *Bega-csatorna* szállítja vizét délnyugatnak (Románszentmihályon túl elhagyva a vármegyét), másrészt az *Ó-Bega*, egyenesen nyugatnak tartva. A Beregszóval való egyesülése után az Ó-Bega-csatorna szállítja a vizet Jankahíd és Begafő között a Bega-csatornába, illetőleg a Bega régi kanyargós medrén át a Tiszába. Mellékvízei, a melyek a vármegye területén elég számosak, jelentéktelenek.* Vízük csak bőséges csapadék után nagyobb terjedelmű és korántsem érik utól a torontálmegyeieket. A Temes éjszaki részében lévők jelentéktelenebbek, mint a déliek és teljesen eltörpülnek az Alibunári „nagyrét" mellett.**

A vármegye vízrendszerének kifejlődésére a térszini viszonyokon kívül a klima is nagy befolyással van; ősdomborzat és csapadék, szélműködés és vízerózió együttes hatásának eredménye az a kép, a melyet Temes felszine ma mutat. De nem szabad megfeledkeznünk az emberről sem, a ki évszázados munkájával kivetkőztette őseredeti mezéből azt a földet, a melyen úrrá lett. Éghajlat

A klimatikus viszonyokat feltüntető térképeken görbékkel szoktuk ábrázolni a *hőmérséklet*, *légnyomás* és *csapadék* eloszlását *télen*, *nyáron* és évi *középértékben*. A különböző jelzésü görbék összekötik mindazokat a pontokat, a melyeken a jelzett évszakban egyenlő a légnyomás (izobár vonalak), a hőmérséklet (izoterm vonalak) és a csapadék (izochiéta-vonalak).

Az évi középhőmérséklet 10·0 és 11·5° C között ingadozik a megye területén. Ennek legnagyobb része a 11·5 és 10·5° C-ú izoterm vonalak közé esik, csak az éjszaknyugati sarkában marad 10·5° C alatt és sülyed egészen 10·0° C-ig (Lippa 10·1°, Lugos 10·1°, Temesvár 10·7°, Buziás 10·9°, Detta 10·6°, Versecz 11·6°, Pancsova 11·51°, Deliblát 11·3°). Ezekkel szemben a *januáriusi* izotermák átlagos hőmérsékletként a megye déli részére —1°—2° közötti ingadozást mutatnak. A —2° izotermája körülbelül a Temes íve alatt, azzal párhuzamosan, halad nyugat felé, a megye felső felét ilyenképen a —2° és —3° izotermájától körülfogott területhez kapcsolva, a mely területhez tartozik a Nagyalföld tiszáninneni sikjának legnagyobb része. *Júliusban* Temes vármegye délnyugati részét a 23° fokot jelző zárt görbe fogja körül, a megye éjszaki és keleti felén e hónapban 23° és 22° között ingadozik a hőmérséklet. A Temesvárt végzett észlelések szerint ott 10·7° C évi középhőmérséklet mellett 32—38° C a legmagasabb, —20—22° pedig a legalacsonyabb hőmérséklet. A hőmérsékleti viszonyok tehát nem mutatnak nagyobb szélsőséget, mint az Alföld bármely más részén.

A vármegye területén télen, illetőleg nyáron uralkodó légnyomási viszonyok egymástól lényegesen különböznek. Míg télen ugyanis az oceánikus minimum hatását érezhetni, addig nyáron Temes vármegye a kontinentális maximum befolyása alá kerül. Ez általános viszonyok alól persze sok a kivétel s e szerint azután kapunk enyhe vagy erős telet, illetőleg hűvös vagy forró nyarat. Térképvázlatunk adataiból láthatjuk, hogy télen a légnyomás délnyugat felé fokozatosan csökken, úgy hogy a vármegye területének majdnem legnagyobb részén 766·6 és 766·4 mm között ingadozik a barometer állása. Nyáron viszont, a fent általánosságban jelzett ok miatt éjszak—éjszaknyugat felé vonulnak az izobárvonalak és a mondott irányban csökkenő légnyomást jeleznek, mely a vármegye területén ez évszakban 760·6 és 760·2 mm között marad. A légnyomás évi átlagos értéke 762·4 és 762·6 között jár a megye délkeleti részében, míg Temesvár környékén és attól éjszakra és nyugatra 762·4-nél kisebb.

Temes vármegyének a keleti hegyesebb vidékhez közeli részén legtöbb a csapadék, évi átlagban 700—800 mm. Körülbelül Versecz—Temesvár vonalától keletre 700—600. *Tavaszszal* 175 és 225 mm között ingadozik a csapadék,

* A Nyercsiczi és Nyárád patakok a Beregszóval egyesülnek.

** Szigetek a vármegye folyóvizeiben vagy zátonyokból alakulnak, vagy úgy, hogy a folyó, sűrűn kanyarogva, árvíz alkalmával egyes kanyarulatainak szűk nyakát átszakítja; így keletkezik a holt meder és a holt meg új medertől körülzárt sziget. A Duna temesmegyei szakaszában a szigetképződésnek ez a neme ritkább. Itt zátonyok keletkeznek, a melyeknek növeléséhez nagy mértékben hozzájárul a Duna medréből származó és a Kossovától tovahordott homok. A Temeshez tartozó dunai szigetek között legnagyobb a Temessziget (Osztrovo), melyet több kisebb zátony vesz körül és a Szemendriai sziget.

nyáron 200 és 250 mm, őszszel 175 és 200 mm. *Tavaszszal* és *nyáron* van átlag a legtöbb csapadék a vármegye területén: 125—225 mm, őszszel 175 és 200 mm között marad, míg télen csak 125 és 175 között változik. A csapadék különben igen egyenlőtlenül oszlik el a megye területén. A tél gyakran hótalan és ilyenkor hideg és száraz, úgy, hogy a vetés nagyon megérzi. Átmenet a *nyárba* nincsen, ez hirtelen szokott beállni és néha forróságával nagy kárt okoz.

A vármegye területe a krassószörényi és a bihari hegyvidékkel együtt hazánknak zivatarokban gazdagabb vidékeihez tartozik, a zivataros napok száma itt eléri a 31-et is, ezek jobbára a nyári hónapokra esnek.

A Deliblát klimája

A klimaelemeknek e nagyon is általános vázlatán belül meg kell emlékeznünk még a „Delibláti-pusztáról", a mely különleges viszonyai miatt fokozott figyelmünkre tarthat igényt. Általánosságban azt mondhatjuk, hogy klimájának elemei *nem* különböznek *lényegesen* az őt nagyobb távolságban környező területeitől. A klimatikus szélsőségek itt, a talajnak különleges fizikai tulajdonságai miatt, még fokozottabb mértékben vannak meg, mint egyebütt a megyében.

Az évi átlagos hőmérséklet 11·4° C, a mi azonban korántsem jelzi azt, hogy talán enyhe a nyara és tele. Ellenkezőleg, itt éppen a túlnagy hőingadozásokból adódik a jó közepes temperatura-adat. Cholnoky[53] megfigyelései szerint példának okáért a homok felszíne a levegőnek 28·9° hőmérséke mellett felmelegedhetik 47·6°-ra és ott az összes hőingadozás 32°. Általában mondhatni, hogy a homok jobban melegszik fel, mint a gránitszikla, ez pedig jobban, mint a mocsártalaj. A levegő legerősebben melegszik fel a homoktalaj felett, mert a meleg nem hatol olyan mélyre, mint például a gránitba. Legkevésbé melegszik fel a mocsártalaj feletti levegő, mert itt a besugárzott melegmennyiség a nedvesség elpárologtatására fordíttatik. E kettő között áll a homok, a melegkisugárzást illetőleg. Éjjel a gránit több meleget ad le a levegőbe, mint a mocsártalaj, mert több halmozódott fel benne és mélyebben; legkevesebbet sugároz ki a mocsártalaj „a miért is rajta a fagy leggyakoribb". Késői és korai *fagyok* — habár ritkán — előfordulnak és különösen a mélyebben fekvő részeken okoznak kárt.

Az évi átlagos csapadékmennyiség 690 mm. Ez talán még elég soknak volna mondható, ha az egész év tartamára egyenletesen oszlanának el a csapadékos napok. A főleg délkeleti irányú (77%) szélviharok leginkább a tavaszi és őszi hónapokban dühöngenek (a melyek gyakran 4—7 erősségűek), ezek többnyire szárazak, esőt az éjszaknyugati hoz.

Kossova

A legnevezetesebb, legerősebb és legkárosabb szél itt is, mint Délmagyarországon általában, a *Kossova-szél.* Irányára nézve kelet—délkeleti. A romániai síkságról jön át a hegyeken és főhn-szélként csap le a pusztára. A pusztának gazdasági életére oly eminens fontosságú szélről már sokan írtak (Schafarzik F. dr., Cholnoky J. dr., Hegyfoky K., Czirbusz G. dr., Themák E. stb.). Róna Zsigmond dr. róla a következőket mondja: A Tisza—Maros szögén amúgy is a délkeleti szél uralkodik, de tudnunk kell, hogy csak az erősebb ily irányú légáramlatokat szokás a Kossova névvel illetni. Minden esetre nevezetes dolog, hogy a délkeleti szél hazánkban másutt egyáltalában nagyon ritkán szokott viharos erővel fellépni, csak éppen a délkeleti megyékben, jelesen Erdély részén és a Maros—Tisza közén, *„egyebütt az igazi viharos szél nyugatról és éjszakról fúj"*. A Kossova keletkezésében egyrészt „a légnyomás bizonyos eloszlási módja, másrészt a hegyrajzi viszonyok működnek közre". Ha Kossova fú, az esők az Adriaitenger felől fokozatosan átterjednek hazánk nyugati felére, míg keleti felében „az idő egyelőre száraz". Az esőzés többnyire összeesik a Kossova végével. A Kossova 6—8 héten át „alig számbavehető megszakításokkal, 5—7 erősséggel szokott dühöngeni". Az általa okozott károk néha óriási mértéket öltenek. A füveket gyökerestül kifújja, szintúgy a csemetéket, cserjéket, fákat is. De nemcsak azzal okoz nagy kárt, hogy a talajt megbolygatja, hanem azért is, mert a rügyeket, leveleket a szélhajtotta homokszemek szétszaggatják és leverik.[54] A Kossova elültével az ültetvények olyanok, mint jégverés után.

Talajnemek

A klimának hatása a felszíni talajra a homokterületen nem oly szembeötlő, mint egyebütt a megyében. A szélhajtotta homokon televény nem képződhetik, vagy ha igen, úgy nagyon silány az és magasabb rendű növények megtelepedésére elégtelen. Sok év fáradságos munkájának eredményei azok a kisebb-nagyobb terjedelmű ligetek, a melyek ma a homokbuczkákon díszelegnek s a melyek körül most már halad a nagyobbszabású homokkötés. A homok, a mely

itt évszázados emberi munka hatása alatt lassan átváltozik termékeny földdé, rendesen a homokszemeket bevonó különböző vasvegyületek alkotta kérgezés következtében különböző színű; színe „a szennyesfehértől a szürke, fehér, rozsdafehér és barna színek különböző fokait érintve, a feketéig változik“.[54]

A kincsári puszta homokját és Temes vármegye egyéb helyeiről származó talajpróbákat már többen vették vizsgálat alá. Így Wessely József, a Delibláti homokpuszta alapos ismerője és v. Hauer lovag is. Az előbbi Nagykárolyfalva és Dunadombó futóhomokját, az utóbbi Széphely és Lippa környékének talaját elemezte. Újabban Gáspár I. dr. is foglalkozott Temes vármegye talajának vizsgálatával.* Ő hét talajpróbának (agyagos homoktalaj) beható vizsgálata alapján megállapítja, hogy „a talajok fizikai állapota (Begaszentmihály sziklatalaja kivételével) a különböző nagyságú finom homok kedvező aránya és agyaggal való keveredése következtében igen jó. A növényi tápsók közül valamennyi talaj bővelkedik kálisókban, foszfátokban és humuszanyagokban; kettő kivételével valamennyi mészszegény, de vasvegyülékekben igen dúsak, valamint jelentékeny a nitrogénmennyiség is, úgy hogy kiállják a versenyt Oroszország csernozem (fekete termő-)talajával“.[19]

Szíkes talaj a megye területén előfordul ugyan, de nem nagy kiterjedésben. Treitz és Horusitzky adatai szerint a vármegye nyugati felében. különösen az agyagos szik játszik nagy szerepet. Treitz szerint, „ott, a hol régente mocsár állott s ez kiszáradt, a talajkilugzás, azaz a csapadékvizek lefolyása hiányos, elégtelen volt, ott a föld elszíkesedett“.[23] **

A mi a vármegye homokterületének termékenységét illeti, Ajtayval[54] négy osztályt különböztetünk meg a homok *termőhelyi jósága* szerint: I. televényes, mélyfekvésű, fekete homok; II. televényes, magasabb fekvésű, barna homok és a buczkák nyugati, éjszaknyugati és éjszaki lejtőin levő laza szerkezetű, igen finom szemű, sárga homok; III. a buczkák keleti és délkeleti oldalainak finom, sárga homokja és a buczkák közötti kifúvásokban levő lapályok, a melyek azonban még nem feküsznek a talajvíz színében. Ebbe a termőhelyi osztályba sorozható

* Gáspár I. dr. vizsgálatainak eredményei a következők:

100 s. r. talaj tartalmaz	A meghatározott alkotórészek megnevezése	A talajok származási helye: Újszentes	szikes talaj „Szik“	Jeszenszki-puszta	Bálványos keleti rész	Bálványos nyugati r.	Prekorita dülő	Deliblát község Podpeszek dülő	Jegyzet
		százalék							
Fizikai elemzés. Az adatok 120° C-nál szárított talajra vonatkoznak. Iszapolás Nöbel-féle, iszapolóban 1%, szódaoldattal v. főzés után.	Nedvesség 120° C-nál	5·9	1·99	3·62	3·32	3·32	3·35	2·80	
	Abszolut súlya	1·37	1·33	1·31	1·35	1·39	1·43	1·39	
	Fajsúlya 17° C-nál	2·34	2·50	2·85	2·39	2·27	2·40	2·56	
	Porozitás	58·60	53·07	50·08	56·53	69·67	59·53	54·57	átmérő
	Homok, csillám, vas, földpát	30·24	44·90	59·60	42·93	48·40	54·66	47·26	0·4-0·2 m/m
	Finom homok	11·62	14·61	9·00	18·60	11·40	17·54	13·55	0·2-0·1 m/m
	Legfinomabb homok	15·05	17·00	13·33	14·26	13·67	11·40	7·46	0·1-0·08 m/m
	Agyag, mészagyag, szerv. test.	43·08	23·50	18·66	24·20	26·53	16·42	31·01	
	Vízfelszívó képessége 24 ó. a.	15·50	7·8	23·5	30·0	21·50	31·10	38·0	emelkedik a víz mm.-re
	„ „ 100 „ „	300·30	325	500	600	500	830·0	1040	
	Izzítási vesztesség (szervestestek, víz)	7·01	4·41	9·60	5·66	5·39	5·99	5·70	A carbonátok izzítás után viszszaállítva
	Sósavban oldhatatlan	84·87	89·30	76·22	69·36	64·15	82·83	83·30	
Khémiai elemzés. Az adatok a 120° C-nál szárított talajra vonatkoznak.	Kovasav (SiO_2)	0·56	0·66	0·14	0·43	0·51	0·58	0·47	
	Vas- és alum.-okszid($FeO_3+Al_2O_3$)	8·31	4·62	9·74	9·78	7·24	0·23	5·68	
	Mészokszid (CaO)	0·65	0·16	0·78	7·37	6·85	2·02	0·24	savakban oldható
	Magnéziumokszid (MgO)	0·82	1·16	2·51	1·86	2·39	1·45	0·77	
	Káliumokszid (K_2O)	0·20	0·04	0·20	0·31	0·23	0·21	0·19	
	Nátriumokszid (Na_2O)	0·09	0·10	0·11	0·13	0·14	0·06	0·08	
	Összes nitrogén (N)	0·25	0·14	0·09	0·27	0·27	0·18	0·24	
	Foszforsav (P_2O_5)	0·11	0·04	0·12	0·16	0·18	0·09	0·08	víz és nitrogénmentes
	Humusz anyagok (CO_2+O_{4-1})	5·47	1·98	7·25	4·85	4·71	2·34	2·52	
	A talajok vegyhatása. Savakkal kezelve a talaj pezseg-e?	nem	nem	nem	erősen	erősen	kevéssé	nagyon kevéssé	

** Az Alibunári-mocsár területén tudtommal csak Alibunár éjszaki határában gyűjtötték a kivirágzott sót ipari célokra.

még a „mogyorónyi homokkonkrécziókkal fedett homok"; IV. a teljesen kifújt, mélyfekvésű laposok, szürke homokkal, mogyorónyi homokkonkrécziókkal, „homokkőlapokkal". Ez a terület helyenként „mohás", csapadék felvevő képessége elégtelen; a rajta megtelepedett boróka ellaposodik. Szóval: a homokterületen minden, széltől mélyített kifúvás terméketlenebb, mint a neki megfelelő buczka.

A homokterületnek Homokszil és Homokos községek közötti részein jobb a talajminőség; a puszta éjszaknyugati vége, a Nagykárolyfalva és Alibunár felé eső részek pedig „a nagy kiterjedésű, jó legelő-területekkel, a kövér talajú szőlőtelepekkel (Wekerle-telep) és a leánykúti szántóföldek dús, fekete homokjával a *homokpuszta gyöngye* elnevezést méltán megérdemelte".

Temes vármegyében általában a nyugati részen, a Maros, Bega és Temes közötti és melletti területek, a melyek a 100 m tengerszínti magasság alatt maradnak, legtermékenyebb a föld. Jó a talaj a keleti hullámos sikságon. A megye éjszaki és Torontállal határos részén a talaj nehezen munkálható meg, könnyebben a lősz takarta vidéken, legkönnyebben Deliblát és Homokos között.

Mivelési viszonyok

Minőségük szerint a különböző talajok más-más czélra szolgálnak. Igaz, hogy sok helyütt sikerült a rosszabb minőségű talajt is bizonyos czélra alkalmassá tenni, de csak ott és csak oly mértékben történt az, a hol és a mennyiben a talajjavítástól várható sikerek arányosak a hozott áldozatokkal.

A homokkötés módozatainak, illetőleg a homokterület gazdasági fejlődésének rövid vázolása előtt, néhány szót kell szólanunk a vármegye, de különösen a homokterület növényvilágáról.

Növényvilág

Miután Temes vármegye földjének felszíne mind alakra, mind minőségére különböző, a növényzete is más a *dombvidéken*, a *rónán* és a *homokpusztán*. Mind a három vidék jellemzőbb alakjait (1595 fajt és több alfajt) összegyűjtötte *Borbás V. dr.*, a ki Temes vármegye flórájának összefoglaló jellemzését is adta. A verseczi hegyek és a homokmezők vegetácziója között hasonló a viszony, mint a Budai hegyek meg a Rákos homokpusztái között, de nem oly feltűnő a növénycsere az előbbi, mint az utóbbi esetben, „mert Versecz és a homokpuszták között szikes helyek meg homokpuszták feküsznek". De különbözik Temes flórája Krassószörényétől is lényegesen. A sziklák kőzetanyaga más, a hegyek és dombok jobbára szárazak, források, csermelyek ritkábbak, az erdők sűrűek, „tehát a vadontermő növényzet oly változatosságban, mint Krassószörényben és már ennek a határán is, már nem pompázhatik". A dombvidék flórája, a meleg mészsziklák, bükkösök, fenyvesek és havastetők hiánya miatt nagyon változatos nem lehet. A rónaság flórája nem annyira a fajok gazdagságával, mint inkább jellemző voltával és érdekességével tünik ki. A tavi vagy mocsári növényzet nem érdekes, de a szikesmezők és homokpuszták növényzete annál inkább figyelemreméltó.

A *dombvidék* erdeinek jellemző fája, a közönségesebb hazai erdei fákon kívül, a *magyar tölgy* (Quercus conferta); előfordul még a *gyertyánfa*, az *ezüsthárs*, a *mannakőris* és *Pinus nigricans*. A cserjék közül kiválnak különösen a *fekete gyűrűjuhar*, a *hólyagmogyoró*, a *galagonya* és a *török meggy*. Ideszámíthatók még a „Magyar Alföldnek s környező dombvidékének sajátságos, apró cserjéi". Legnevezetesebb a vitorlás virágúak serege.* A rózsavirágúak** sok jellemző faja. Az erdők fűnemű növényei közül kiválnak oly *Galiumok* (ragadványfüvek), ernyősök és sások, a melyek „nálunk *csak* a Bánságban vagy *csak* Erdélyben lakosok". A száraz, füves és bokros lejtők jellemzői az *apró cserjék* és számos *magas kóró*.

Galium longifolium, G. asperulaeflorum, Asperula Taurina, Anthriscus nemorosa, Smyrnium, Carex brevicollis, továbbá Centaurea stenolepis, Vicia truncatula, Lathyrus Hallersteinii, Orobus rigidus, Silene viridiflora, Primula inflata, Aspidium angulare, Lunaria annua, Knautia Drymeia, Helleborus odorus, Silene livida, téli zöld, Ruscus, Dianthus trifasciculatus, azután Avena compressa, Bromus angustifolius, Poa leviculmis, Triticum villosum. Cirsium Beujarti, C. spathulatum, Carduus candicans, Echinops banaticus, Xeranthemum cylindraceum, Centaurea spinulosa, Silene nemoralis, Galium flavicans, Sedum glaucum, Achillea orithmifolia, Pulsatilla montana, Campanula Grosseckii, Potentilla pseudochrisantha stb. stb.

Ha csak Buziás meg Temesvár határának növényzetét hasonlítjuk össze egymással, Temesvár előnyben marad, mert kissé szikes, majd mocsaras rétjein és róna-erdeiben több oly növény díszlik, mely Buziáson nem terem. Buziás vidékén minden talpalattnyi földet jól mívelnek, úgy hogy itt a vadontermő növényzet nagyon szegényes, legföljebb a bokros helyeken akadunk „néhány jobb növényre".

* Cytisus és Genista.
** Rosa Austriaca.

A vetések jellemzői a csónakosok, buzás rétjeinek uralkodói a lóherék; néhol az alacsonyabb réti növényzetből kimagaslik a kökény vagy a fodorjuhar. A legelőkön Hibiscus, Centaurea, Chenopodiumok stb., vizek mellett káka, vadrizs, fűvek stb. uralkodnak.

A *róna* erdeiben a Temes mentén és Temesvár körül uralkodik a mocsártölgy. A vízi növényzet, a mely legbujább a Maros holt ágaiban, különben nagyon egyforma és kevéstagú.

Az uralkodó jellemző mocsári vagy vizenyős helyen termő növények között kiemelhetők: Oenanthe banatica, Galium elongatum, Cyperus Monti, Iuncus Rochelianus, Orchis elegans, Eupatorium Syriacum, Cirsium brachycephalum, Glycyrrhiza echinata, Melilotus palustris.

A fehérlő szikeslaposokon nyáron csak két ürömalak, az Artemisia pontica és A. monogyna tenyészik. Ezeken kívül elszórtan más sziki növény is található.

Aster canus, Achillea asplenifolia, Trifolium angulatum, Medicago rigidula, Bupleurum tenuissimum, Polygonum Kitaibelianum.

Deliblát növényzete

A legjellemzőbb és legérdekesebb növényzet Temes vármegyében a homokpuszták növényzete. Mint már volt alkalmunk megjegyezni, nem sivatag ez a terület és talán nem is volt sohasem minden növényzet hijával. Ma sem az, sőt ma már kisebb-nagyobb ligetek díszelegnek, rendesen a homokbuczkák tetején és ha a vándor Deliblátról vagy Homokosról átmegy a pusztán Gerebencz felé, néhány kisebb foltot kivéve, inkább azt a benyomást szerzi, hogy gondosan mívelt földön jár, nem pedig sivatagban. A pusztán uralkodó fanemek csoportjait Ajtay dolgozata nyomán közöljük.[54] Az ő megkülönböztetése szerint vannak *állabalkotó* fanemek: 1. a *közönséges ákácz* (Robinia pseudoacacia), 2. a *fekete nyár* (Populus nigra), 3. a *kanadai nyár* (Pop. canadense), 4. a *fehér nyár* (Pop. alba), 5. a *szürke nyár* (Pop. canescens), 6. a *jegenye nyár* (Pop. pyramidalis), 7. *fekete fenyő* (Pinus nigra), 8. az *erdei fenyő* (Pin. sylvestris); *csoportosan előforduló* fanemek: 1. a szöszös és ezüstlevelű hárs (Tilia tomentosa, Tilia argentea), 2. a molyhos tölgy (Quercus lanuginosus), 3. a kocsános tölgy (Quercus pednnculata), 4. a mézgás éger (Alnus glutinosa), 5. a bálványfa (Ailanthus glandulosus), 6. a sajmeggy (Prunus mahaleb); végül *szórványosan előforduló* fanemek: 1. a nyírfa (Betula verrucosa), 2. a fehér eperfa (Morus alba), 3. a rezgő nyárfa (Populus tremula), 4. a háromtövisű lepényfa (Gleditschia triacanthus), 5. a mannakőrisfa (Fraxinus ornus), 6. a jávorfa (Acer campestre, acer tataricum), 7. a tölgyfa (Quercus annisecta), 8. a cserfa (Quercus cerris), 9. a sima szilfa (Ulmus glabra, ulmus effusa), 10. a szelid gesztenye (Castanea sativa), 11. a gyertyánfa (Carpinus betulus, egy szál).

Az újabban megtelepedett és 1907 óta megtelepítési kisérlet alatt levő fanemek közül felemlítjük a következőket: 1. Fraxinus americana, 2. Juglans nigra, 3. Acer negundo, 4. Prunus serotina, 5. Fraxinus viridis, 6. Tilia parvifolia, 7. Ulmus heterophilla, 8. Abizzia julibrissima, 9. Prosopis juliflora, 10. Phillodendron amurense, 11. Picea Engelmanni glauca, 12. Picea pugens, 13. Juniperus virginiana (jó sikerrel), 14. Pinus contorta, 15. Pinus montana, 16. Pinus strobus, 17. Pinus sylvestris, 18. Pinus banksiana, 19. Pinus calabrica, 20. Pinus larix, 21. Pinus pennsylvanica.

A *Robinia pseudoacaciát* kétségkívül mesterségesen telepítették a homokterületre (1853-ban találunk először adatot róla), a *Populus*-fajokat 1820 óta telepítették ide; a *Pinus nigrából* van már 70—80 éves állomány Gerebencznél. A *Tilia tomentosa*, *Quercus lanuginosa* és *Quercus pedunculata,* a 80—120 éves évgyűrűk bizonysága szerint, valószínűleg ősfái a pusztának. A *Prunus mahaleb* szintén a puszta legrégibb fanemei közé tartozik, úgyszintén a *Fraxinus ornus* is.

A cserjék közül legnevezetesebbek a *szömöricze* (Rhus cotinus var. arenaria), a mely már 1815 óta honos a homokban és a *Juniperus communis*, a mely valóságos áldás a homokvidéken. Nélküle talán nem is volna lehetséges a homokot sikeresen megkötni. Szőlőkaró vagy kerítés készítésére használták a boróka törzsét, homokfedésre a galyait, a bogyója, melynek szedése 2526 kor. évi bért hoz, „oly fejlett és húsos, a minőt csak Olaszországban produkálnak“. Újabb időben beszüntették a boróka törzsének kihasználását és csak a bogyó szedése van bérbeadva. Egyedüli hátránya a több mint 2000 hold terjedelmű borókásoknak, hogy tartós szárazság idejében gyúlékonyak és tűzveszélyesek. A homokon találni még a *sóskabokrot*, a *selyemeperfa* bokrait, a *fagyalt*, a *fodorjuhart*, a *galagonyát* és a ligetekben a *vadszőlőt*.* Az aprócserjés sereghez tartozik a Helianthemum Fumana,

* Az itt előforduló s különösen homokkötés szempontjából fontos cserjék Borbás és Ajtay adatai szerint a következők: Juniperus communis, Corylus avellana, Salix alba, Salix amygdalina, Salix fragilis, Salix angustifolia, Berberis vulgaris, Clematis vitalba, Rhus cotinus, Evonymus europaeus és verrucosa, Rhamnus cathartica, Rh. tinctoria, Rh. fragula, Vitis vinifera, Cornus sanguinea, C. mas, Sorbus aucuparia, Sorbus terminalis, Crataegus monogyna, Prunus spinosa, Amygdalus nana, Ligustrum vulgare, Sambucus nigra, Lonicera xylosteum, Viburnum lantana, Viburnum opulus, Rózsák vadon több válfajban, Cytisus nigricans, C. Heuffelii, C. hirsutus.

az apró fűz (Salix angustifolia), a cserjéstövű *Dianthus sabuletorum* és *serotinus*, a Marschall kakukfű és *Comandra elegans*, mely csak itt terem az országban.

A *fünemüek* közül megemlítjük a magas pázsitokat, „melyek erős gyökérzetök vagy taraczkjaik“ által tűnnek ki. Ilyenek a *deres taraczk* (Viticum intermedium), két faj *árvalányhaj*, a *Festuca vaginata*, a *Sorghum Halepense*, *Bromus erectus*, *Calamogrostis Epigeios* (a ritka nád) meg a *szürke káka*, „melyek buja tenyészete s a homok fölött való győzedelmes növekedése egyenesen *a homokra termettségöket* bizonyítja. Ezekhez a pázsitfélékhez sorakoznak más keskenylevelű vagy „keskeny-sallangú növények“. Más pázsitok inkább szétfutnak a homokon (ujjas csillagpázsit, Dactilus officinalis; a Marschall kakukfű, a királydinnye, a hamvasszeder). A *magas kóróknak* is akad képviselője a homokpusztán: a *földi boróka*, a bazsarózsa (Paeonia Banatica), az *ökörfarkkóró*, a kender stb.

Hagymásak vagy gumósak is teremnek szép számmal (sáfrány: Crocus reticulatus, egy magyarföldi kikirics: Colchicum arenarium, Allium flavescens, A. flavum, A. mondatum, A. sphaerocephalum, Ornithogallum collinum és umbellatum, egy csinos orchidea, az atnacamptis pyramidalis stb.)

A *száratlan* vagy *virágszálas* növények itt „vastag és hosszú gyökérzetökről tűnnek ki“ (Astragalus exscapus, Pulsatilla grandis és pratensis, Taraxacum corniculatum stb.)

A harasztnövények és szalagnövények sem hiányoznak (Tamus, Polygonum convolvulus, Vinotoxicum laxum stb.). Az „*üröm* és *hófehérke* alakok selymes vagy fehér molyhú ruházatban diszelegnek“. A *szalmavirág*, a *szamárkenyér*, a *bogács*, az *ördögszekér*, a varjuháj stb. itt tenyésznek a homokban. Megterem itt a tengerparti jellemző keskeny levelű kövér növények közül a *Salsola Kali*, a *Corispermiumok*, *Euphorbia Gerardiana* és *glareosa*, stb.

Az apró, de sűrű, bokros növények, „melyek összefüggő pázsitszőnyeget alkotnak“, nagy számban honosak. A homokon tenyésző növények közül egész sereg van olyan, mely rátermett szervezetével „valóságos harczot folytat a homok lebilincselése érdekében“. És ha sikerült már 22,319 holdat erdősíteni, úgy ez a szép siker mindenesetre annak köszönhető, hogy hosszas tapasztalat alapján ma már kijelölhetők azok a növényfajok, a melyek legjobban tenyésznek homokos talajban és testalkatuk következtében legalkalmasabbak annak rögzítésére.

A homoknak mesterséges kötése alkalmával következőképen járnak el: 1. az uralkodó szél irányára merőlegesen a buczkák homokját 3 méteres távolságban megvonalazzák, 2. ezekre a vonalakra 50—60 cm. hosszúra vágott Juniperus communis-galyakat fektetnek reá, ezeket 3. kapavágásnyi homokkal lefogják, 4. minden sorközben két sor ákáczcsemetét ültetnek, 5. minden sor ákácz közé vetnek egy sor Festuca vaginata-fűmagot. A takarás segíti így a csemetét, a kizöldülő csemete beárnyékolással védi a kikelő fűmagot a nap heve ellen és kölcsönösen támogatva egymást, fokozatosan erősebben és erősebben kötik meg a felszínen a laza homokot.*

Állatvilág A vármegyének röviden vázolt felszíni talajféleségei szerint, mint látjuk, különböző a növényzet tipusa is. E különbözőség a talajnemeknek ama tulajdonságából magyarázható, hogy a míg egyes növényfajok életföltételeiket meglelik bennök, addig mások e talajnemek bizonyos, fontos fizikai és khemiai tulajdonságainak hiánya miatt — adott klima mellett — nem élhetnek meg. Az a kölcsönösség, a mely a megye talaja és növényzete között fennáll, bizonyos megszorítással áll az állatok világáról is. Ez ugyanis tágabb értelemben véve szintén mutat helyhez kötöttséget, a mely a klimától eltekintve, főleg a növényzet eloszlásától függ. Világos, hogy az állatok

* A homokterületnek rendszeres erdősitése *Bachofen*-nel veszi kezdetét. Ez az I. időszak 1818—43-ig terjed: előkészületek, csemetekertek és zárt erdővonal fölépítése a homok tovaterjedésének meggátlása czéljából. II. időszak 1844—1871. „Sandbindungsgeschältsleitung“ működése. 1844—50-ig csak 217 holdat kötnek meg. 1850—62-ig ákáczczal kísérleteznek. 1863—71-ig 191 holdat erdősítenek. 1870—71. Wessely jószágkormányzó beutazza a homokterületet. 1873-ban megjelenik Bécsben kitünő müve: „Der Europäische Flugsand und seine Kultur“. III. időszak 1872—1877-ig, a magy. pénzügyi minisztérium alatt ákáczczal bátrabban erdősitenek, nyárfa és feketefenyő féléket is ültetnek; erdősités ez időszakban 818 hold. IV. időszak 1878—1898. Az orsovai m. kir. erdőhivatal és a lugosi m. kir. erdőgazdaság vezetése. A homokkötés legeredményesebb időszakának kezdete. Erdőgazdasági üzemterv életbe lép. Szőlőtelepítések miatt az üzemterv hatályon kivül helyeztetik. 1878—1898-ig 5222·27 hold az erdősités. V. időszak 1899-től napjainkig. A birtokkezelőség időszaka. Darányi Ig. dr. 1898 július havában személyesen megtekinti a pusztát. 1899—1910-ig 9245·62 hold az erdősités.[54]

eloszoltságát még olyan éles határokkal sem sikerül feltüntetnünk, mint a növényzeti tipusokét, hiszen az állatok helyhez kötöttsége — az alsó és legalsó rendűeket nem tekintve — korántsem akkora, mint a növényeké és nagyobbfokú a növényevőknél, mint a ragadozóknál. Nem is beszélhetünk azért külön Temes vármegyének, hanem legfeljebb Délmagyarországnak, a Regio banatica-nak állatvilágáról, értvén e régión a Bánság három megyéjét: Torontált, Temest és Krassó-Szörényt. Temes vármegye, mint már volt alkalmunk kiemelni, átmeneti terület a róna és hegyvidék között, területén tehát mind az Alföld, mind a magas hegyvidék állatainak képviselőit megtaláljuk. A Bánság állatföldrajzi tekintetben a *mediterrán területhez* tartozik; földje fizikai tulajdonságai szerint „még több szűkebb régióra“ osztható fel, „a melyek mindenikének megvan a maga jellemző állata“. Ilyen régiók: a *felső havasi* táj, a kipusztulásnak induló *zergével*; a *hegyes-erdős* táj, a melyen az éneklő madarak seregén kívül a *fakó keselyűvel*, a bokrok alján tanyázó *viperával*, a skorpióval, a *kolumbácsi légygyel* és a *termiták* egy fajával találkozunk; azután az Alföld végtelen *rónája*, a melyről az ember a jellemző fajok rovására terjeszkedett, a hol tehát csak azok a fajok maradhattak meg, a melyek a kultúra következtében megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodni tudtak, vagy azokból egyenesen hasznot húznak. Közülök fölemlítjük például a *földi kutyát* (Spalax typhlus).

A vízi madarak, e tájék jellemzői, a mindjobban előre haladó ármentesítés következtében számban megfogyatkoztak ugyan, de e vidék még most is kitűnik ezeknek nagy fajgazdagságával. Végül megkülönböztethetjük még a *homokterületet*, mint külön tájat, „melynek gyér növényzetén a legérdekesebb hártyásszárnyú rovarok repdesnek“ mint kizárólagosan a területnek lakói.

Nem lehet e vázlat czélja a Bánság egyes régióinak állatvilágát behatóan ismertetni, hanem meg kell elégednünk azoknak a fajoknak rövid felsorolásával, a melyek Temes vármegyére jellemzők.

Az *emlősök* közül felemlítjük a *denevér*-fajokat, a *madarak* közül, melyeknek mintegy 300 faja ismeretes, itt tanyázik a *szakállas keselyű* (Gypaëtus barbatus), a *barna keselyű* (Vultur monachus), a *fakó keselyű* (Gyps fulvus), el-ellátogat a vidékre az *egyiptomi keselyű* (Nephron percnopterus) is.

A hüllők osztályába tartozó fajok közül érdekesebbek a *görög tekenős béka* (Emys europea), mely a Dunaszorosban gyakori, a mérges *vipera* (Vipera ammodytes). A kétéletűekre nem annyira jellemző a *havasi triton* (Triton alpestris), vagy *foltos szalamandra* (Salamandra maculata). Az itteni békafajok általánosak.

Nemcsak a Duna, hanem délmagyarországi mellékfolyói is gazdagok halakban, melyeknek fajai közül némelyek állandó lakói, míg mások csak bizonyos időben vándorolnak be a Fekete-tengerből. A nevezetesebb halfajok a *tokfélék*, míg a süllő egyik igen ritka faja: a *Lucioperca volgensis* is előfordul.

A puhatestűek képviselői is igen érdekes jellemzői a vidék faunájának (Helix banatica, Diodonta, Clausilia dacica, Anodonta cygnea.)

A *rovarok* közül a hártyásszárnyúak, bogarak, pillangók, legyek, reczésszárnyúak, a fél és egyenes szárnyúak bámulatos fajgazdagságban fordulnak elő. Közülök csak a szomorú népszerűségnek örvendő *kolumbácsi légy* és a szőlőpusztító *filloxera*, a *Termes lucifugus*,* a pókfélék között a *Turbiteláriák* azok, melyek a legérdekesebb alakokat szolgáltatják. A *valódi skorpió* (Scorpius carpathicus) hazánkban csak e vidék lakója. A százlábúak közül jellemző e vidékre a *Scolopendra cingulata* és a *Himantharium Gabrielis*, a *rákok* közül a Dunának specialitása az *Astacus leptodactylus* és az egyedül e vidéken előforduló *Porcellio trilobatus*.**

De nem hagyhatjuk szó nélkül azokat az állatokat sem, a melyek az emberre különösen fontosak, annak védelmében állanak és nagy gazdasági szerepet játszanak. Az apró baromtól eltekintve, a melynek jelentősége a ló, szarvasmarha és sertés tenyésztéssel szemben ugyan nem elenyésző, a vármegye állatállománya a következő: szarvasmarha 139,404, bivaly 223, ló 34,353, sertés 167,753, juh 236,138, szamár 355, öszvér 5, kecske 1387.

Lótenyésztéssel különösen a németajkú kisgazdák és a volt határőrvidéki községek foglalkoznak, míg a *sertéstenyésztés* az egész vármegyében általános,

* Hazánknak csak ezen a vidékén él még néhány sáskafaj, melyek közül mint jellemzőt a *Xiphidum hastatum*-ot említjük.

** Az alsóbbrendű állatokat, mert e vidékre úgy sem jellemzők, itt nem említjük.

addig a *juhtenyésztés*, megfelelő legelők hiányában, csakis a románajkú kisgazdák kezében van. *Hal-* és *selyemtenyésztéssel* is foglalkoznak. A vármegye 220 községében 208,968 kg. nyers selyemgubót (1910) termeltek.

Források: [1] *J. H. Schwicker*: Geschichte des Temeser Banats, 1861.— [2] *E. Suess*: Über den Lauf der Donau (Österr. Revue, 1863). — [3] *Hunfalvy J.*: A magyar birodalom term. viszonyainak leírása, III. k. 1865. — [4] *H. Wolf*: Geologisch-geographische Skizze der niederungarischen Ebene (Jahrb. d. kk. geol. Reichsanstalt, XVII. k. 1867). — [5] *J. Wessely*: Der europäische Flugsand und seine Kultur. Besprochen im Hinblick auf Ungarn und die Banater Wüste insbesondere, 1873. — [6] *Böckh J.*: Az 1882. évben Krassó-Szörény vármegyében eszk. felv. vonatk. jegyzetek (Földt. Közl. XIII. k. 1883). — [7] *Halaváts Gy.*: Jelentés az 1882. évb. Versecz körny. eszk. földt. felv.-ről (Földt. Közl. XIII. 1883). — [8] *Lóczy L.*: Jelentés az 1883. év nyarán a Maros és Fehér-Kőrös közötti hegyvidéken és az aradi hely alján eszközölt földt. részletes felvételekről (Földt. Közl. XIV. és XV. 1883). — [9] *Halaváts Gy.*: Alibunár, Moravicza, Móriczföld, Kakova földtani fölvétele (Földt. Közl. XIV. 1884). — [10] U. a.: Fehértemplom—Kubin vidéke (Földt. Közl. XV. 1885). — [11] U. a.: Versecz Vidéke (Földt. Közl. XV. 1885). — [12] *Lóczy L.*: Geol. észlelések Arad vidékéről (Földt. Közl. XV. 1885). — [13] *Breuer A. dr.*: Helyrajzi emlékmű a magy. orv. és term. vizs. 1886. évi augusztus 22—26-ig Buziás—Temesvárott megtartott XXIII. vándorgyűlésre. E munkában: *Halaváts Gy.*: Temes vármegye földtani viszonyai: *Borbás V. dr.*: Temes vármegye vegetácziója; *Staub M. dr.*: A vegetáczió kifejlődése Délmagyarországon; *Tömösváry Ö. dr.*: Délmagyarország állami tekintetben; *Szalkay Gy dr.*: Temesvár meteorológiája. — [14] *Themák E.*: A délmagyarországi homoksivatag (Term. tud. füzetek, XI. 1887). — [15] *Böckh J.*, *T. Róth L.*, *Schafarzik F.*: Javaslat a krassószörényi hegys. déli részének elnevezése és felosztása tárgyában (Földt. Közl. XXIII. 1893). — [16] *Halaváts Gy.*: A magyarorsz. ártézi kutak története, 1896. — [17] *Ortvay T.*: Magyarország régi vízrajza, 1896. — [18] A m. kir. földtani intézet kiadásában megjelent 1 : 25.000 méretű geológiai térképlapok, 1907. — [19] *Gáspár J. dr.*: Temesmegyei talajok elemzése (Term. tud. füzetek, XXI. 1897). — [20] *Matlekovics S.*: Magyarország közgazdasági és közművelődési állapota ezeréves fennállásakor I. és II. rész, 1897. — [21] *Sóbányi Gy.*: A törmelékkúpok keletkezéséről (Földt. Közl. 1897). — [22] *Böckh J. és Gesell S.*: A magyar korona orsz. term. mív. és feltár. levő nemes fém, ércz, vaskő, ásványszén, kősó és egyéb értékesíthető ásványok előfordulási helyei. Térkép, 1898. — [23] *Treitz P.*: Szikesterületek Magyarországon (Földt. Közl. 1898). — [24] *Horusitzky H.*: Lőszterületek Magyarországon (Földt. Közl. 1898). — [25] *Lóczy L.*: „Quatre cartes illustrant les particularités orohydrographiques du Royaume de Hongrie". Atlasz 1 : 900.000 (kézirat) 1899. — [26] *Papp K.*: Éles kavicsok Magyarország hajdani pusztáin (Földt. Közl. 1899). — [27] *Bátky Zs.*: Néhány adat a Magyar Nagyalföld Klimatografiájához, 1900. — [28] *Treitz P.*: Talajnemek osztályozása (Földt. Közl. 1901). — [29] U. a.: Magyarország talajának beosztása klimazonák szerint (Földt. Közl. 1901). — [30] *Czirbusz G. dr.*: Magyarország a XX. évszázad elején, 1902. — [31] *Cholnoky J. dr.*: A futóhomok mozgásának törvényei (Földt. Közl. XXXII. 1902). — [32] *Ajtay J.*: A deliblátí futóhomokról (Erdészeti Lapok 41. évf. 1902). — [33] *Gáspár J. dr.*: Temesvár ivóvízei és talajlevegőjének elemzése (ismert. Földt. Közl. XXIII. 1903). — [34] *Balogh M. dr.*: A Nagy Magyar Alföld közepes magassága (Földr. Közl. XXXI. 1903). — [35] *Cholnoky J dr.*: A deliblátí homok hőmérséklet ingadozása (Math. és term. tud. Értesítő, XXI. 1903). — [36] *Schafarzik F.*: Az aldunai Vaskapu-hegység geológiai viszonyainak rövid vázlata. (Földt. Közl. 1903). — [37] U. a.: A krassószörényi Poljána Ruszka-hegység dny.-i részének geológiai viszonyai (Földt. évk. 1903–5). — [38] *Vargha Gy.*: Temesvár és környékének helyzete a Nagyalföldön. (Term. tud. lapok, XXXIII. 1904). — [39] U. a.: Buziás és gejzirszerű szökő forrása (Term. tud. füzetek, 1904). — [40] *Czirbusz G. dr.*: Völgyképződés Magyarországon (Term. tud. füzetek, XXVIII. 1904). — [41] *Temes vármegye* közgazdasági és földmivelési 1 : 144.000 méretű térképe. Szerk. és nyom. a m. kir. államnyomda, 1905. — [42] *Güll V.*: A talaj alkotó részeinek csoportosításáról (Földt. Közl. XXXV. 1905). — [43] *Kenéz B. dr.*: Magyarország népességi statisztikája, 1906. — [44] *Sigmond E. dr.*: Alföldünk szikeseinek válfajai (Földt. Közl. XXXVI. 1906). — [45] *Papp S. dr. és Hankó V. dr.*: A magyar birodalom ásványvízei és fürdőhelyei, 1907. — [46] *Berger L.*: Temes vármegye gazdasági viszonyai és gazdálkodási rendszerei (Tanulmányok az Alföld gazdálkodási viszonyairól, IV. köt., 1907). — [47] *Czirbusz G. dr.*: A Kárpátok hegyeinek és folyóinak nevei. Geografiai etymologia, 1908. — [48] *Cholnoky J. dr.*: Az éghajlati zónákat jellemző talajnemek, 1909. — [49] *Lóczy L.*: A magyar birodalom hegységeinek, dombvidékeinek és síkságainak csoportosítása (Vezető a m. kir. földt. intézet múzeumában, 1909). — [50] *Cholnoky J. dr.*: Az Alföld felszíne (Földr. Közl. XXXVIII. 1910). — [51] *Kozma B.*: A kunhalmok elhelyezkedése az Alföldön (Földr. Közl. XXXVIII. 1910). — [52] *Rapaics R. dr.*: Magyarország növényföld. tagozódása (Term. tud. Közl. Pótfüzetek XLII. köt. 1910). — [53] *Rubinek Gy.*: Magyarországi gazda czímtár, 1911. — [54] *Ajtay J.*: A deliblátí kincstári homokpuszta ismertetése (Erdészeti Lapok, LI. évf. 1912). — [55] *Róna Zs. dr.*: Éghajlat, II. rész.

Aga. — Ifj. Juhoss Gyula dr. úrilaka.

Aga. — Ifj. Juhoss Gyula dr. vadászlaka a bakoviczai erdőben.

Angyalkút. — Gróf Porcia Lajos úrilaka.

Baraczháza. — Capdebo Lajos kastélya.

TEMES VÁRMEGYE KÖZSÉGEI.

Temes vármegye Magyarország déli részén, mintegy felerészben sík és felerészben hegyes vidéken fekszik. Nyugati fele a nagy magyar Alföldhöz csatlakozik, keleti fele pedig már az erdélyi hegyek nyúlványain terül el. Határa éjszakon Arad, keleten Krassó-Szörény vármegye és Románia, délen Szerbia és nyugaton Torontál vármegye. Temes vármegye területén van két törvényhatósági joggal felruházott város (Temesvár és Versecz), egy rendezett tanácsú város (Fehértemplom) és 222 község.

Temes vármegye területe 7433 km² és összes lakossága, az 1910. évi népszámlálás adatai szerint, a törv. hat. városokon kívül, 400.910 és a két várossal együtt 500.835. A vármegye lakossága 1900-ban 398.010 főre rúgott, tehát a tízévi szaporodás mindössze 2900 lélek, a mi csak $^{7}/_{10}$%-nak felel meg. A szembetűnően csekély szaporodás oka a kivándorlásban, Mehala községnek Temesvárhoz történt csatolásában és a városok és különösen Temesvár felszívó tulajdonságában keresendő; Temesvár lakossága ugyanis 10 év alatt közel 20.000 lélekkel szaporodott, a mi Mehala becsatolásán kívül csakis beköltözés útján volt lehetséges, miután Mehala lakossága az átcsatolás előtt csak 6196 volt. A statisztikai hivatal a legutóbbi népszámlálás alapján a demografiai kimutatást még nem készítette el, de mivel a tíz év alatti népszaporodás oly elenyészően csekély volt, ezt az 1900-iki adatok szerint fogjuk közölni. E szerint Temes vármegye népességének anyanyelvi megoszlása a következő volt: 36.894 magyar, 130.649 német, 2594 tót, 162.756 oláh, 44 kisorosz (ruthén), 241 horvát, 54.817 szerb és 10.015 egyéb anyanyelvű, kiknek legnagyobb része bolgár és czigány. Magyarul tudott 68.126. A lakosság vallás szerint így oszlott meg: róm. kath. 157,772, gör.-kath. 11.704, ref. 6403, ág. h. ev. 10.546, gör. kel. 208.256, unit. 59, izr. 2951, egyéb vallású 319. Lakóházak száma 76.826.

A vármegye 11 járásra oszlik, a melyek a következők:

Járási beosztás

I. Buziásfürdői járás, székhelye Buziásfürdő, hozzátartozik 25 község. Területe 109.512 k. hold. Lakossága 1900-ban 35.183, ma 35.762, a szaporodás 579 lélek.

II. Csáki járás, székhelye Csák; ide tartozik 13 község. Területe 95.536 k. hold. Lélekszáma tíz év előtt 30.639, 1910-ben 30.479, a *csökkenés 160.*

III. Dettai járás, 18 községgel; székhelye Detta. Területe 84.260 k. hold. Lakosainak száma 1900-ban 27.237, ma 28.495, a szaporodás 1258.

IV. Fehértemplomi járás, 19 községgel; székhelye Fehértemplom. Területe 94.543 k. hold. Lakossága 1900-ban 33.620, ma 36.831, a szaporodás 3211.

V. Kevevárai járás, 9 községgel; székhelye Kevevára. Területe 159.563 k. hold. Lakossága 1900-ban 31.718, ma 35.482, a szaporodás 3764.

VI. Központi járás, 21 községgel; székhelye Temesvár. Területe 127.976 k. hold. Lakossága 1900-ban 51.602, ma 46.372, *csökkenés 5230* (Mehala községet Temesvárhoz csatolták).

VII. Lippai járás, 28 községgel; székhelye Lippa. Területe 118.466 k. hold. Lakossága tíz év előtt 34.591, ma 34.833, a szaporodás 242.

VIII. Temesrékasi járás, székhelye Temesrékas; hozzátartozik 28 község. Területe 119.216 k. hold. Lélekszáma 1900-ban 34.893, ma 35.933, a szaporodás 1040.

IX. Újaradi járás, 17 községgel; székhelye Újarad. Területe 84.387 k. hold. Lakosainak száma 1900-ban 34.811, ma 34.117, a *csökkenés 794.*

X. Verseczi járás, 25 községgel; székhelye Versecz. Területe 128.820 k. hold. Lakossága tíz év előtt 36.224 lélek, 1910-ben 36.978, a szaporodás 754.

XI. Vingai járás, 19 községgel; székhelye Vinga. Területe 113,051 k. hold. Lakossága 1900-ban 36.643, ma 34.104, a *csökkenés 2539.*

A vármegye községei betűrendben a következők:

Aga *Aga.* A Kizdia-patak mentén fekvő kisközség. Házainak száma 150, lakosaié 963, a kik leginkább tótajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. A mai Aga helyén a középkorban *Bresztovecz* (*Bresztolcz*) nevű falu állott, mely Arad vármegyéhez tartozott és a sarádi uradalom tartozékaként szerepel az oklevelekben. 1440-ben a Guthi *Országh*-család kapta adományul. 1477-ben Solymosvár tartozékaként *Bánffi* Miklós és Jakab birtokába ment át. A hódoltság alatt elpusztult. A jelenlegi helység keletkezése 1718—1722 közé tehető. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Preztovaz* néven találjuk megjelölve. Később Bresztócz, majd *Bresztovácz* alakban fordul elő. Hagyomány szerint gróf *Mercy* Klaudius telepítette be a gör. kel. vallású montenegrói menekültekkel. A XVIII. század második felében románok kezdtek ideköltözködni, a kik a szerb lakosságot magukba olvasztották. Az 1761. évi térkép a lippai kerületbe helyezi. Az itteni kincstári birtokokat 1781-ben *Joszicz* Mária vette meg, a ki azonban nem fizette ki a vételárt s így a birtokokat 1782-ben újból elárverezték, mely alkalommal a *Lukács* testvérek vették meg. Lukács Gergely 1797-ben a felvidékről katholikus vallású magyarokat és tótajkú lakosokat kezdett ide letelepíteni. 1826-ban a Lukács-család itteni birtokait eladta *Gall* Józsefnek, a ki 1828-ban a saját költségén Nógrád, Bars, Trencsén, Nyitra, Szepes és Sáros vármegyékből telepített ide tótajkú népet. Ekként keletkezett itt a kath. hitközség, de az 1838. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvek tanusága szerint ekkor még a román elem volt itt túlsúlyban. Gall József birtokát 1847-ben *Hampel* József vette meg, kinek halála után, 1859 decz. 28-án örökösei Dragomirestyei Janicsáry Sándornak adták el. Jelenleg ifj. *Juhoss* Gyula dr. a község legnagyobb birtokosa, a kinek a községben kényelmes úrilaka, a községen kívül pedig szép vadászkastélya van, melyet 1910-ben építtetett, míg a lakóháza még a Janicsáry-családé volt. Itt körülbelül 2000 kötetes könyvtára és sok érdekes vadásztrofeuma van. Vadaskertjében érdekes a fáczán- és őztenyésztés. 1830—1840 között német családok is telepedtek itt le a környékbeli falvakból. 1845-ben Gall József Csehországból mintegy 20—30 róm. kath. földmíves-családot telepített ide. Miután a kath. lakosság száma harmadfélszázra szaporodott fel, már 1844-ben lépéseket tettek a kath. plebánia felállítására, a mi azonban csak 1847-ben sikerült. A plebánia-templom 1892-ben épült. A mintegy 100 lélekből álló görög-keleti egyháznak is van egy temploma. A község jelenlegi nevét 1894-ben nyerte.

Almád *Almád* (azelőtt Jabuka). A verseczi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 295, lakosaié 1269, a kik leginkább oláh- és szerbajkúak s gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Versecz. A középkorban *Jablonok* alakban említik az oklevelek. Ekkor Krassó vármegyéhez tartozott. 1390-ben Ér-Somlyó vár tartozékai között sorolják fel, midőn Zsigmond király a várat tartozékaival *Perényi* Miklósnak adta. A török hódoltság megszüntével, az 1717-ben eszközölt összeírásban, *Jaboca* néven 10 házból álló helyként van felvéve. Az 1723—25. évi *Mercy*-féle térképen is a lakott helyek között találjuk. 1761-ben még túlnyomóan szerbek és románok lakták, kik 1776-ban németekkel szaporodtak. 1837-ben *Nemeshegyi* József és Ignácz vették meg a kincstártól és e család 1889-ig volt itt birtokos; azóta *Singer* Adolf és Eleonóra a helység legnagyobb birtokosai. A községben két templom van. Az oláhoké a XIX. század elején, a szerbeké 1900-ban épült. 1897 május 25-én az árvíz a községházával együtt több épületet megrongált. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn.

Alsóbencsek *Alsóbencsek* (azelőtt Román-Bencsek). A Baczin-patak mentén fekvő kisközség. Házainak száma 148, lakosaié 676, a kik öt magyar és hat német kivételével, román ajkúak s gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Felsőbencsek, vasúti állomása helyben van. Már a népvándorlás korában lakott hely volt, a mit a helység mellett látható úgynevezett avar sánczok bizonyítanak, melyek a XVIII. században készült Winkler Kristóf-féle térképen is fel vannak tüntetve. E helység területének legrégibb birtokosa a *Dorozsma* nemzetség volt. E tájon feküdt *Bácsi*

helység, melynek emlékét a községen átvonuló *Báczin*-patak őrizte meg. E helység a XIV. század első felében a Dorozsma-nembeli *Wazal* Pál (1301—1348) és András birtoka, a kik egy harmadát testvérüknek, *Botos* Jánosnak (1314—1338), a *Harapkai*-család ősének engedték át. A mai helységről a XV. századtól kezdve vannak adatok. *Vencze* vagy *Vencse* néven előbb Borzlyuk várának, majd a dobozi uradalomnak volt a tartozéka. 1444-ben még királyi várnépek lakták. 1456-ban *Hunyadi* János, 1462-ben *Giskra* János és 1468-ban Knyeziczei *Pán* Mátyás birtoka s az utóbbi 1471-ig bírja. 1477—1483-ban az Alsó-Lendvai *Bánffi* testvérek (Miklós és Jakab) kezén találjuk. A Hunyadiak korában szerbek szállották meg, a kik a helység nevét *Bencsikre* és *Bencsekre*, majd *Bencsekútra* változtatták. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Bensekút* alakban fordul elő. Az 1723. évi Mercy-féle térképen szintén Bensekút néven lakott helyként van jelezve. A XVIII. század közepén románok szállották meg, a kik nevét *Bencsekusitra* torzították el. Ebben az alakban fordul elő az 1761. évi hivatalos térképen is, 1778-ban a Gyertyánosról Mali Torini pusztára áttelepített németek kezdtek Bencsekre költözni, a kik 12—14 évig ismeretlenül tengődtek, midőn 1794-ben német birodalmi bevándorlók szállották meg Bencseket s ekkor egymással szemben két helység keletkezett. A németek a domb éjszaki oldalán, a régi *Felső-Vencse* helyén építtették házaikat és ez lett azután *Német-Bencsek*, míg a bennszülött román lakosság a falu völgyi részében tömörült s ez lett *Román-Bencsek*. Mind a két helység 1814-ig a kincstáré volt és a blumenthali uradalomhoz tartozott. 1814-ben herczeg *Schwarzenberg* Károly nyerte adományul. 1819-ben Kevermesi *Thököly* Péter vette meg, a ki 1838-ban *Sina* György Simonnak adta el. 1880-ban báró Sina Anasztázia, férjezett gróf *Wimpffenné* lett a Sina-féle birtok tulajdonosa. 1891 óta gróf *Wimpffen* Siegfried a helység legnagyobb birtokosa. A községben egy gör.-kel. román templom van, mely 1899-ben épült. A községhez tartozik *Sumanda*-puszta, melynek helyén a középkorban *Simánd* helység feküdt. Eredetileg a Csanád nemzetség ősi birtoka volt, 1290-ben a Csanád-nembeli Dénes, valamint fiai István és Pál eladták, de mivel ez ellen a rokonság tiltakozott, ebből per keletkezett, mely csak 1338-ban ért véget. 1339-ben *Csanád* esztergomi érseket és a Csanád nembeli Pál fia Dénest iktatták be e helység birtokába. 1360-ban az ugyane nemzetségből származó *Telegdi* család sarjai osztoztak rajta. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék szerint ekkor már plebániája is volt. A XV. században a Szeri *Pósák* bírták. Ezeknek kihalta után 1471-ben a Guthi *Országh* és a Nádasdi *Ongor*-családok nyerték adományul. Vele egy, vagy szomszédos helység volt *Tót-Simánd*, mely 1500-ban a sződi uradalomhoz tartozott. Az 1723—25. évi Mercy-féle térképen *Simonda* alakban, pusztaként szerepel.

Alsósztamora (azelőtt Német-Sztamora). A temesvár—báziási vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 272, lakosaié 1447, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van, az utóbbi Sztamora-Moravicza név alatt. E helységet eredetileg tótok lakták, de a XIX. század első éveiben németek foglalták el helyüket, *Malenicza* Péter pártfogása alatt. 1865-ig a Malenicza-család és *Damaszkin* János voltak a helység legnagyobb birtokosai. Ezeknek a birtokait 1865-ben a község vásárolta meg. A községbeli úrilakot Malenicza Mária 1833-ban építtette, de most ez is a községé s tanítói lakóházul szolgál. A plebánia 1811-ben keletkezett és a templom 1857—59-ben épült. Van itt takarékpénztárt, önsegélyző egylet, dalárda, gazdasági és temetkezési egyesület, két műmalom. Az egyik *Hammesz* Józsefé, a másik egy részvénytársaságé. Alsósztamora

Angyalkút (azelőtt Kisfalud). A Maros mentén fekvő kisközség. Házainak száma 316, lakosaié 1702, a kik róm. kath. vallásúak és németajkúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Újarad. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1457-ben a Palotai *Czibak*-családnak voltak itt részbirtokai, melyeket az aradi káptalannak adományozott. 1466-ban a *Ravazdiak* és a *Garaiak* osztoztak rajta. 1561-ben *Balogh* Imre volt a földesura. Az 1723—25. évi Mercy-féle, valamint az 1761. évi hivatalos térképen e tájon *Kisvenda* (*Kisveda*) pusztát találjuk. A jelenlegi helységet *Neumann* József lippai sótári tiszt 1766-ban telepítette és a német telepesek részére 106 házat építtetett. A község belterületén öt kutat ásatott, az egyik kút fölé egy angyalt ábrázoló kőszobrot emeltetett, mely után a helységet *Engelsbrunn*-nak nevezték el. 1782-ben *Pigethy* (*Pikéthy*) Mihály vette meg a birtokot a kincstártól. Ennek utóda Pikéthy István 1824-ben Angyalkút

2*

a helység egy részét eladta Réthási *Kövér* Antalnak, Manónak és Mártonnak, mely család a helység határának egy részét most is bírja; a másik része még 1896-ban báró *Appel* János és neje szül. Asguthi *Körtvélyesy* Johanna tulajdona volt. Egy rész 1885-ben id. *Jäger* Gusztáv tulajdonába ment át, mely 1893 óta *Kapp* László és neje Jäger Gertrudé. A községben két régi kastély van; mind a kettő gróf *Porcia* Lajosé és nejéé: *Fábián Elláé*. 1848 okt. 21-én Mriássy János honvédőrnagy hada, az aradi őrséghez tartozó dzsidásokat, a kik a faluban foglaltak állást, megtámadta, de onnan kiűzni nem tudta. E harcz nyomait mutatja az a három ágyúgolyó, melyek közül kettő a templom homlokzatába, egy pedig Dittinger János házafalába van falazva. A r. kath. plebánia 1768-ban keletkezett és a templom 1780-ban épült. A község lakosai hitelszövetkezetet, temetkezési egyesületet, tejszövetkezetet és állatbiztosító egyesületet tartanak fenn. Van ezenkívül a községben egy téglagyár, egy gőzmalom, mely *Kapp* Jánosé. A mai Angyalkút mellett feküdt a középkorban *Kér*, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul. 1325-ben a falu egy része Kéri *Fekete* Gergelyé, a ki a maga részét a Baar-Kalán nembeli Szeri *Pósa* mesternek zálogosította el, a másik része pedig az aradi káptalané volt, de a XIV. század közepén a Pósafiak az egész helységet megszerezték. 1391-ben a Szántai *Pethőknek* és utánuk a *Báthoryaknak* voltak itt részeik. 1448-ban pedig *Hunyadi* János kormányzónak és 1471-ben a csanádi káptalannak is. 1471-ben, a Pósafiak magvaszakadtával, a király a Nádasdi *Ongoroknak* és a Guthi *Országhoknak* adta a helységet, 1472-ben azonban Szeri Pósafi Anna, a *Maczedóniai*, a Ghymesi *Forgách*- és a *Geszthi*-családok tartottak igényt Kér fele részére. Az 1561. évi adólajstromban *Kis-Kér* alakban találjuk s ekkor az aradi káptalan volt a földesura.

Aranyág *Aranyág* (azelőtt Hernyákova). A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 256, lakosaié 1414, a kik leginkább gör.-kel. vallásúak és románajkúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Temesrékas. A XIV. század közepén már fennállott. 1349-ben *Aranyaso* (*Aranyasa*) alakban fordul elő. A *Hunyadiak* alatt szerbek és románok szállották meg, a kik a helység nevét *Haranag*-ra ferdítették. 1477-ben *Hernyákfalva* (*Hernyakovczi*) alakban fordul elő, a borzlyuki uradalom tartozékai között s ekkor *Bánffi* Miklós és Jakab birtoka volt. A Mercy-féle térképen *Arankoszelo* alakban pusztaként, az 1761. évi térképen pedig *Hernakova* alakban fordul elő. A XIX. század elején a kincstártól az Ippi *Bydeskúthy*-család vette meg. 1834-ben Borosjenei *Muslay* László, Temes vármegye alispánjának a birtokába került. 1848-ban báró *Ambrózyné* szül. Muslay Izabella és *Maithényi* Etelka tulajdona lett. 1896-ban az előbbi birtokrész báró Ambrózy Gyuláé, az utóbbi pedig a *Langfelder*- és *Plohn*-czég, valamint *Bauer* Mátyás tulajdona volt. Jelenleg báró *Ambrózy* Gyula a helység legnagyobb birtokosa. A Bydeskúthy-család Hanusfalváról kath. vallású magyarokat és tótokat telepített ide. A gör.-kel. templom 1872-ben épült. A 315 lelket számláló katholikusok a báró Ambrózy-féle kápolnában tartanak istentiszteletet. Báró Ambrózy Gyulának gőzmalma és gazdasági szeszgyára is van a községben. A helységhez tartozik: *Annamajor* (azelőtt Langfelder-tanya) és *Gyulamajor*.

Babsa *Babsa*. A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 190, lakosaié 1338, a kik magyarok és románajkúak, róm. kath. és gör. kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Kiszető. A középkorban a mai Babsa helyén három falu feküdt, ú. m. *Felsew-Bapsa*, *Also-Bapsa* és *Kewzepsew* (Középső) *Bapsa*. Mind a három 1480-ig Pomázi *Czikó* Sandrin és János pilismegyei nemesek birtoka. Ezeknek magvaszakadtával Mátyás király Macskási *Tárnok* Péternek és *Derencsényi* Imrének adományozta, de már 1488-ban a czikóvásárhelyi kastély tartozékai között találjuk, mely kastély ekkor *Haraszthy* Ferencz szörényi báné volt, a ki viszont *Básthy* Gáspártól vásárolta. Az 1717. évi jegyzékben 40 lakott házzal a facseti kerületben, *Babscha* alakban fordul elő. Az 1723—25. évi Mercy-féle térképen is lakott helyként van megjelölve. Az 1761. évi hivatalos térkép szerint a lugosi kerülethez tartozott s lakosai ekkor már románok voltak. 1838-ban $22^5/_8$ egész jobbágytelek volt a községben. 1848-ig a kamara volt a földesura. A gör.-kel. templom 1899-ben épült.

Bakóvár *Bakóvár* (azelőtt Bachóvár). A temesvár—lugosi vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 376, lakosaié 2097, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A helységet Dezséri *Bachó* János kerületi biztos és Krassó vármegye főispánja, e hely-

Bükkfalva. — Gróf Serényi József kastélya.

1
2
3

Buziásfürdő.

1. A r. kath. templom. — 2. Kir. járásbíróság. — 3. Deák Ferencz pihenője.

Buziásfürdő.

Gyógyterem.	Parkrészlet.	Bazár-szálloda.
Phoenix-fürdő.	József-forrás.	Szent Antal-tó.
Hársfa-sétány.	Szent Antal-tó.	Út az aczélfürdőhöz.

ség névadója, 1783-ban telepítette a kincstári erdőbirtokon. A telepítés előtt, a mai Bakovár határában, eloláhosodott szlávok laktak szétszórtan, a kik a szomszédos községekbe húzódtak. Az első telepesek magyarok, bolgárok és tótok voltak. 1784—1785-ben e telepeseket még mintegy 100 külföldi családdal gyarapították, ama gyarmatosok közül, a kiket Röthlein frankfurti császári helynök küldött le a délmagyarországi vármegyékbe. Ezek egyideig a pakáczi pusztán voltak elhelyezve, de mivel az ottani viszonyok nem tetszettek nekik, átköltöztek Bachóvárra. Később három-három évi időközökben újabb német telepesek költöztek ide Németországból, Burgundiából, Lotharingiából, Bajorországból, a metzi és a trieri püspökségekből, Ausztriából és Csehországból. A csehek 1820-ban telepedtek ide, de ezek a magyarokkal, tótokkal és bolgárokkal együtt lassanként elnémetesedtek, szintúgy az 1795-ben letelepedett 35 magyar család is, bár ezek 1856-ban még az iránt folyamodtak a csanádi püspökhöz, hogy részükre magyarul tudó plebánost rendeljen. A róm. kath. plebánia 1786-ban keletkezett és a mostani templom 1867-ben épült. 1834-ig a kincstár volt a helység földesura, a mikor azonban a vallásalapítványi uradalom birtokába ment át. A község lakosai hitelszövetkezetet, önsegélyző egyletet és lövészegyesületet tartanak fenn. Azonkívül a Buziási Népbanknak, a Délvidéki Gazdasági Egyesületnek és a Kath. Népszövetségnek van itt fiókja.

Balázsd (előbb Balázsfalva). A Poganis-patak mellett fekvő kisközség. Házainak száma 98, lakosaié 509, a kik leginkább gör.-kel. vallásúak és románajkúak. Postája, távírója és vasúti állomása Niczkyfalva. Középkori neve *Balázsfalva* volt. 1410-ben Doboz tartozékaként, a Dobozi *Dánfi* családé volt, 1488-ban Czikó-Vásárhely tartozékaként szerepel s ekkor *Haraszthy* Ferencz szörényi báné volt. Az 1717. évi jegyzékben *Blaschevo* alakban találjuk, 40 házzal. Az 1723—25. évi Mercy-féle, valamint az 1761. évi térképeken *Plaschova* néven fordul elő. Később pedig *Blazsova* alakban. 1801-ben a kincstártól Balázsfalvi *Kiss* Pál és Mihály vették meg, de 1803-ban már Losonczi *Gyürky* Pál és később báró Sédeni *Ambrózy* István voltak a földesurai. A Gyürky-féle birtokrész Gyürky Euláliára férjezett gróf *Almássy* Edmundnéra szállott, a kitől 1876-ban *Vargics* Imre vette meg. Az Ambrózy-féle birtokrész báró *Salvadori* Ferenczné szül. báró Ambrózy Stefanie birtoka volt, a kitől 1885-ben *Wettel* Ferencz szerezte meg. A községbeli úrilakot. Wettel Ferencz 1893-ban építtette. A gör.-kel. templom 1876-ban épült. Balázsd

Baraczháza. A temesvár—varjasi vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 181, lakosaié 826, a kik német- és románajkúak, róm. kath. és gör. kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. E község már a középkorban fennállott. 1411-ben *Brochháza*, 1428-ban *Barothháza* néven említik az oklevelek. A Mercy-féle térképen *Barazas* alakban, lakatlan helyként fordul elő. Az 1761. és az 1783. évi hivatalos térképen *Parazhaz* alakban találjuk megjelölve. 1803-ban Baraczházi *Capdebo* János, Márton, Ferencz és Gergely vették meg a kincstártól. Jelenleg is Capdebo Lajos és Capdebo Sándor a legnagyobb birtokosai. A községben három kúria és egy emeletes kastély van; mind a négyet a Capdebo-család építtette s most is a család tagjaié, az itteni kápolnával együtt, mely családi sírboltul szolgál. Ez a kápolna 1837-ben épült. A gör.-kel. templom pedig 1830-ban. A község melletti dombon a régi templom nyomai láthatók, mert a község eredetileg itt feküdt. Ide tartozik: *Reitter*-tanya. — A mai Baraczházától délnyugatra feküdt *Székaszó* vagy *Szikszó*, melynek legrégibb birtokosa a *Csák* nembeli Miklós csanádi, bihari s végül pozsonyi főispán volt, a ki e birtokot, 1231-ben kelt végrendelete szerint, atyjától örökölte és két fiára, Izsákra és Lőrinczre, az 1237. évi pótvégrendeletében Lőrinczre és az időközben született János nevű fiára hagyta. A helység további sorsa ismeretlen. Baraczháza

Bázos. A Temes-folyó mentén fekvő kisközség. Házainak száma 337, lakosaié 2160, a kik leginkább gör.-kel. vallásúak és románajkúak. Postája, távírója és vasúti állomása Temesrékas. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen a temesvári kerületben lakott helyként van feltüntetve. Az 1761. évi hivatalos térképen ellenben csak pusztaként találjuk. Kevéssel ezután románok szállották meg. Az 1783. évi térképen *Bassosh* alakban már faluként szerepel. 1838-ban $53^1/_8$ egész jobbágytelket írtak benne össze. A XIX. század első felében a kamara volt a földesura. 1867-ben báró *Ambrózy* István és Lajos vették meg a kamara itteni birtokait. Jelenleg is báró Ambrózy István és Lajos a helység legnagyobb birto- Bázos

kosai. A gör.-kel. templom 1901-ben épült. Van itt egy gőzmalom, mely *Péterfy* Lajosé. A községhez tartoznak: *Határ-*, *Ármág-*, *Rosu-*és *Sátra-puszták*.

Begaszent-mihály *Begaszentmihály* (azelőtt Román-Szent-Mihály). A Bega hajózási csatorna mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 363, lakosaié 2124, a kik kisebb részben magyarok és németajkúak, nagyobb részben románajkúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Valószínűleg a mai Begaszentmihály helyén feküdt az a *Szent-Mihály* helység, mely az 1332—37. évi pápai tizedjegyzőkönyvben is előfordul *Sanctus Michael* alakban. A mai helységről első ízben az 1717. évi jegyzékben van említés, a mikor 43 házat írtak benne össze. A Mercy-féle térképen *St.-Mihal* alakban, lakott helyként van megjelölve. Az 1761. évi hivatalos térkép szerint a Bega hajózási csatorna jobbpartján épült, az 1783. évi térképen pedig a csatorna és a Bega folyó közötti területen van feltüntetve. 1838-ban 115 egész jobbágytelket írtak benne össze. 1868-ig a kincstár volt a legnagyobb birtokosa. 1868-ban Nagyjeszeni *Jeszenszky* Béla vette meg e birtok egy részét és jelenleg Jeszenszky Bélának, az aradi gör.-kel. szentszéknek és a kir. államkincstárnak van itt nagyobb birtoka. A községbeli gör.-kel. templom 1877-ben épült. A lakosok dalegyesületet tartanak fenn. Van itt egy gőzmalom is, mely *Freimann* Menyhérté. A községhez tartozik *Jeszenszky*-puszta. A mai Begaszentmihály határában Oroszin mare és Oroszin mik (Nagy- és Kis-Oroszi) nevű dűlőket találunk a régi felvételekben, a mely földterületet az 1883-iki tagosításkor Jeszenszky Béla tagjához csatolták s így a mai Jeszenszky-pusztához tartozik. A Begaszentmihálytól délkeletre eső Temesság falunál is találunk egy *Oroszin* nevű szántóföldet és Ötvény határában szintén emlegetnek egy ily nevű dűlőt. Úgy látszik tehát, hogy Begaszentmihály, Ötvény és Temesság között a mai Begaszentmihály határában hajdan egy *Oroszi* nevű helység volt. Ortvay Tivadar szerint is e tájon fekhetett az az Oroszi, a mely az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben előfordul. Ezt később, a XV. században, *Egyházas-Oroszi* néven említik s 1456-ban *Hunyadi* László és Mátyás beszterczei grófok nagybátyjuknak, Horogszegi *Szilágyi* Mihálynak engedték át.

Belencze *Belencze* (azelőtt Bélincz). A budapest—orsovai vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 680, lakosaié: 2618, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Első ízben 1369-ben említik az oklevelek *Belenche* alakban. 1482-ben a Belinczi *Bésánfiak* birtoka. A Mercy-féle térképen *Bellinz* alakban a lugosi kerület lakott helyei között szerepel. 1782-ben *Defcsics* Miklós és *Conrád* Mihály vették meg a kincstártól. 1802-ben a *Jankovics* alias *Doktorovics*-családé lett. 1838-ban Doktorovics Miklós volt a földesura. A XIX. század közepe óta ismét a kincstáré. A községbeli gör.-kel. templom 1797-ben épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn és *Hatieg* Titusznak gőzmalma is van itt. A községhez tartozik *Kincstár*-puszta. Határában feküdt hajdan *Tataras*-puszta, melyet *Báthory* Zsigmond fejedelem 1597-ben a *Bésán*-családnak adományozott.

Beletháza *Beletháza* (azelőtt Belotincz). A Maros-folyó mentén fekvő kisközség. Házainak száma 250, lakosaié 1152, a kik románajkúak és leginkább gör.-kel. vallásúak. Postája és vasuti állomása Konop, táviróállomása Marosborsa. Az 1717. évi összeírásban *Belodinzi* alakban, 16 házból álló helyként fordul elő. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle és az 1761. évi térképeken is lakott helyként találjuk megjelölve. 1845-ig a kincstár volt a földesura, 1845-ben *Baillet de La Tour* Tivadar kapta adományul. 1848 óta Baillet de La Tour Károly, majd utána Vincze bírták. Jelenleg *Haubert* Nándor, *Csobán* Aurél dr., *Masznyik* Márton dr., *Török* Béla és *Koncz* Benő dr. a legnagyobb birtokosai. 1873-ban a kolera lépett itt fel és 250 áldozatot szedett. A gör.-kel. templom 1854-ben épült s a kb. 200 gör.-kath. hívőnek imaháza van itt. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn.

Berekszó *Berekszó* nagyközség nevét a mellette elfolyó Berekszótól vette. Házainak száma 403, lakosaié 2314, a kik, 36 magyar- és 230 németajkú kivételével, románajkúak s leginkább gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Az a terület, a hol jelenleg a helység áll, egykor a *Vaja* nemzetség ősi birtoka volt. E tájon feküdt *Ormándfölde*, melyet a Vaja nembeli Márton és Gyarmán 1266-ban nyertek adományul. A mai Berekszó és a vele szomszédos Vaja tehát e nemzetség ősi fészke volt; 1349-ben azonban már az elhalt Dezső beregi főispán fiaié: Miklósé, Jánosé, Pétéré és Domokosé. A XIV. század második felében a *Berekszói* család birtokában találjuk, melynek tagjai közül: Domonkos (1371), Dezső s fia Domonkos (1377), István fia László (1381), Miklós fia János

és János fia János (1412) szerepelnek; 1414-ben Berekszói *Hagymás* Miklós is, ki 1462-ben testvéréül fogadta *Szentgirolti* Jánost, a ki e réven itteni birtokaira jogot tartott. Az 1462. évi beiktató levélben, Berekszón kívül, egy *Kis-Berekszó* nevű helység is említve van. 1489-ben egy Berekszói *Berzy* János nevű birtokos is szerepel itt. 1528-ban a Hagymásiak két jobbágytelket adományoztak itt Saradi *Kiss* Ferencznek és *Kun* Pálnak. 1554-ben Vajai Kiss Ferencz egy nemesi telket írt be halála esetére Hagymás Kristófnak és Eusztáknak. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék szerint akkor már plebániája is volt, sőt 1388-ban már hetivásárok tartására is szabadalmat nyert. 1561-ben Ferdinánd király a hűtlenségbe esett Berekszói Hagymás Kristóf birtokát Kányaföldi *Kerecsényi* Lászlónak adományozta. 1610-ben a Keméndi *Várady*-család volt itt birtokos. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Beregh-Schoh* alakban, 40 házzal szerepel és a Mercy-féle térképen *Berexchof* néven, lakott helyként van jelölve. Később elpusztult s az 1761. évi hivatalos térképen pusztaként van feltüntetve. A XVIII. század második felében ismét benépesült és 1783-ban ismét faluként szerepel. 1802-ben *Vukovics* Sebő vette meg a kincstártól, utána fia Sebő, a Szemere-kormány igazságügyminisztere, lett a helység birtokosa; 1849-ben azonban birtokait elkobozták s azokat csak 1870-ben kapta vissza. Halála után birtokait 1872-ben gyermekei Mária és Gábor örökölték. 1878-ban mindkét birtokrész *Ürményi* Pálné szül. Vukovics Mária birtokába került, a ki nagynénjének Vukovics Katalinnak a birtokrészét is örökölte. Ezt 1883-ban eladta *Kondorossy* Györgynek, *Popovicsné* szül. *Joanovics* Zsófiának és *Rogulits* Istvánnak. a kiktől azt 1889-ben *Endrédy* Zsigmond vette meg; a másik birtokrész csere következtében *Prónay* Istvánné szül. *Almássy* Mária tulajdonába került. Vukovics Sebő régi kuriája jelenleg paplak és Balta Jánosé. Egy másik úrilak a Prónayaké volt. A községbeli gör.-kel. templom a XVIII. század második felében épült; a templom-kertben levő sírboltban nyugszik Vukovics Sebő, az 1849-iki igazságügyi miniszter. A róm. kath. templom 1908-ban épült. 1848 őszén kisebb harcz volt itt a honvédek és a császáriak között, a kiket, a községbeli népfölkelők segítségével, a honvédek kiűztek a községből. A lakosok ifjúsági egyesületet, takarékpénztárt és hitelszövetkezetet tartanak fenn. Ide tartozik: *Basch*-puszta. A mai Berekszó körül fekhetett *Szentjakab* helység, mely 1462-ben Berekszói Hagymás Miklósé és Szentgirolti Jánosé volt. Berekszó és Szentmihály között feküdt *Vaja*, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékek szerint is egyházas hely volt. A Berekszói Hagymás-család volt a földesura. 1462-ben Szentgirolti János tart hozzá jogot. 1528-ban a Berekszói Hagymásiak, Kiss Ferencz és Kun Pál bírják. Ferdinánd király 1561-ben, Vajai Kiss Ferencz magvaszakadtával, *Czellenk* Balázsnak, *Zalay* Péternek és *Siry* Lukácsnak adományozza. Ugyanez évben *Kerecsényi* Lászlónak adja a hűtlenség bűnébe esett Hagymási Kristóf itteni birtokait. 1610-ben *Báthory* Gábor fejedelem *Várady* Jánosnak és *Széplaky* Péternek adja. Az 1690—1700. évi összeírásban Vaja még szerepel, sőt az 1717. évi kamarai jegyzék szerint is még 10 lakott háza van. Az 1761. évi hivatalos térképen már pusztaként van feltüntetve. Emlékét ma is őrzi a Vaja nevű dűlő.

Berekutcza. A Berzava-folyó mentén fekvő kisközség. Házainak száma 51, lakosaié 302, a kik mindnyájan románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Birda. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. 1458-ban *Berek* alakban említik az oklevelek s ekkor a *Dóczi*-család tartott hozzá jogot. Az 1717. évi kamarai jegyzék a csákovai kerületben említi 28 házzal. Az 1723—25. évi Mercy-féle térképen a verseczi kerületben, *Bereckuza* alakban, lakott helyként van megjelölve. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1838-ban 14 $^{3}/_{8}$ egész jobbágytelke volt. 1848-ig a kamara volt a földesura. Határán vezet át az ú. n. római sáncz. 1873-ban a kolera a lakosság hatodrészét ragadta el. Berekutcza

Berestye (azelőtt Brestye), Denta szomszédságában fekvő nagyközség. Házainak száma 193, lakosaié 1004, a kik leginkább bolgárok és róm. kath. vallásúak. E helység a XIX. század első felében települt. Földesura a kincstár volt. A róm. kath. templom 1902-ben épült. A lakosok gazdakört és hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartozik *Pilaristye*-tanya; itt van özv. *Jäger* Róbertné úrilaka. Berestye

Berkeszfalu (azelőtt Perkoszova). A Moravicza-patak mentén fekvő kisközség. Házainak száma 192, lakosaié 1049, a kik vegyesen magyarok, német- és románajkúak és vallásra nézve katholikusok és gör.-keletiek. Postája és távírója Temesbökény, vasúti állomása Nagyzsám. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. 1358-ban és 1431-ben *Berkesz*, 1405-ben *Perkesz*, 1472-ben *Berkeez* alakban Berkeszfalu

említik az oklevelek. 1424-ben a rácz despoták birtoka. Az 1717. évi jegyzékben *Percossovo* alakban találjuk, 15 házzal. A Mercy-féle térképen *Bergossova* alakban, a verseczi kerületben, lakott helyként van feltüntetve. 1816-ban báró *Hiller* János cs. kir. táborszernagy kapta adományul, kinek utódai 1872-ig birták. 1872-től 1891-ig a Nagy- és Kis-Szredistyei *Lazarovics*-családé volt. 1892-ben *Knelly* Lajos vette meg a báró Hiller-féle birtokot s azt jelenleg is bírja. A községbeli gör.-kel. román és a róm. kath. templom is 1911-ben épült. A lakosok dalegyletet és takarékpénztárt tartanak fenn. A községhez tartozik *Knelly*-puszta és *Rieger*-puszta.

Birda *Birda.* A vejte-németbogsáni vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 210, lakosaié 1321, kik közül 183 magyar, 611 németajkú és 523 románajkú; 168 róm. kath., 608 ág. h. ev. és 523 gör.-keleti. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A török hódoltságból lakott községként került elő. Az 1717. évi kincstári jegyzék szerint 80 háza volt. Az 1761. évi térképen *Pirda* alakban szerepel a csákovai kerületben. 1828-ban a *Termatsits*-család vásárolta meg a kincstártól. 1838-ban Termatsits János volt a földesura. Ettől 1842-ben a báró *Lo-Presti*-család birtokába került és 1852-ben báró *Uckermanné* szül. báró Lo-Presti Henriette lett a tulajdonosa. Halála után báró Uckermann Aladáré lett, a kitől 1892-ben *Montag* M. és fiai és Montag Lucrats Riza vették meg. A községbeli régi kuriát a Termatsits-család 1830-ban építtette. Az ág. h. ev. templom 1906-ban épült; a gör.-kel. templom egészen új. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartozik *Inna*-major, *Móricz*-major és *Róza*-major.

Budincz *Budincz.* A Bega folyó mentén fekvő kisközség. Házainak száma 219, lakosaié 947, a kik leginkább románajkúak és gör.-kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája Ujjózseffalva, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. A török hódoltságból szintén lakott helységként került elő. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Budimcy* alakban, a facseti kerületben találjuk, 18 lakott házzal. A Mercy-féle térképen *Pudinc*, az 1761. évi hivatalos térképen *Budinz* alakban fordul elő a lugosi kerületben. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1848-ig a kamara volt a földesura. A községbeli gör.-kath. templom 1863-ban, a gör.-keletieké 1888-ban épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn.

Buzád *Buzád.* A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 186, lakosaié 859, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Rigósfürdő, vasúti állomása Saroltavár. Már 1415-ben fennállott, a mikor egy *Buzádi* Benedek nevű nemes is szerepel itt. Az 1717. évi kincstári jegyzék a lippai kerületbe sorozza, de akkor csak hét lakott házból állott. Később elpusztult, s az 1761. évi hivatalos térkép már csak pusztaként említi; de 1783-ban ismét benépesült. 1782-ben *Névery* Elek és József vették meg a kincstártól, de mivel nem fizették ki a vételárt, továbbra is a kincstáré maradt. 1814-ben herczeg *Schwarzenberg* Károly nyerte adományul, kitől 1819-ben Kevermesi *Thököly* Péter, 1838-ban pedig báró *Sina* György Simon birtokába került. A Sina-féle birtokot Sina Anasztázia férj. gróf *Wimpffenné* örökölte s 1891 óta gróf Wimpffen Siegfriedé. A községbeli gör.-kel. templom a XIX. század elején épült.

Buziásfürdő *Buziásfürdő.* A Szilashegy alján, kies völgyben fekvő nagyközség, a hasonnevű járás székhelye, s hazánk egyik elsőrendű gyógyfürdője. Házainak száma 621, lakosaié 3075, a kik vegyesen magyarok, német- és románajkúak, kik között a róm. katholikusok és a gör.-keletiek vannak többségben. Első ízben 1320-ban említik az oklevelek szörényvármegyei faluként, mikor három előkelő szörényi nemes: *Bulyeni* Márk, ennek fia János és *Dala* fia Miklós megjelenvén Róbert Károly király előtt, arra kérték, hogy őket Buziás birtokában, melyet Chepan fia Lőrincztől vettek át, vitézi szolgálataik fejében erősítse meg. A király 1321 febr. 26-án teljesíti kérelmüket. A XV. század második felében Murányi *Kónya* Demeter özvegye, Szajáni *Posztós* Tamás leánya bírta Buziás egy részét, a ki itteni birtokait 1479 márcz. 25-én a budai káptalannak adományozta; a budai káptalan azonban nagyon rövid ideig birhatta, mert a helység és vidéke a Béli *Bésán* családé lett. 1482-ben Bésán Benedek és András egyik elhalt osztályos testvérük, néhai *Hollódi* Fülöp özvegyét: Fides asszonyt, az őt megillető özvegyi negyedre nézve, a birtokukban levő 33 faluból, köztük Bnziásból is kielégítik. Ez okirat szerint akkor Buziáson magyarokkal vegyesen szlávok laktak. A török hódoltság alatt előbb szerbek, majd románok szállották meg. A hódoltság után 1717-ben 36 házból állott. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Busiesch* alakban fordul elő. Mint kincstári birtok, a nagykövéresi uradalomhoz tartozott. 1807-ben, mikor az uradalmat a király a vallás-

Csák. — A róm. kath. templom.

Csák. — A községháza.

A csáki zárdaiskola.

Detta. — 1. A róm. kath. templom. — 2. Aggok otthona. — 3. Tüzoltó-őrtorony.

és tanulmányi alapítványnak átengedte, az újonnan alakított temesi közalapítványi uradalomnak Buziás lett a székhelye. Ez időtől kezdve újabb települők szállották meg. 1820 táján kb. 50—60 magyar és tót család jött Pozsony és Árva vármegyékből. Ezeket 1825 táján kb. ugyanannyi német és cseh család követte, a krassó-vármegyei Ferenczfalva, Weidenthal stb. községekből. 1829-ben már 210 háza volt. Továbbfejlődését az ásványvízforrások mozdították elő, melyek révén országos jelentőségre emelkedett. Gyógyvizeire első ízben *Lindenmayr* B., a közalapítványi uradalom orvosa 1809-ben terelte az uradalmi igazgatóság figyelmét. Felügyelete alatt 1811-ben kutatások folytak, melyek fényes eredményre vezettek. 1816-ban folytatták a kutatásokat és rövid idő alatt a jelenleg is használt öt forrást helyreállították. A közalapítványi uradalom 1819-ben a fürdőt *Rauth* János és *Simsó* János vállalkozóknak adta bérbe. 1848 őszén, ama hírre, hogy a temesvári császári helyőrség állást foglalt az ország kormánya ellen, a buziási románok is fészkelődni s a császári lobogók alatt rabolni kezdtek. Csak 1849 tavaszán szüntek meg a románok garázdálkodásai, mikor híre járt, hogy Bem tábornok Karánsebesre érkezett s Vécsey Rékasnál táborozik. Az önkényuralom alatt idevonult *Ormós* Zsigmond, a kinek a háza Temes vármegye vezérférfiainak találkozó helye lett. 1857 óta a fürdői élet is jelentékenyen élénkült. Trefort Ágoston minisztersége alatt az uradalom nagyszabású beruházásokat tett a fürdő fellendítése érdekében. 1893-ban a fürdőtelepet *Schottola* Ernő vette meg, kinek örökösei 1906-ban *Muschong* Jakabnak adták el, a ki jelenleg is bírja. Ez a száz holdas, díszkertből és számos épületből álló fürdőtelep a helység legforgalmasabb része. A telepet a Király-utcza két részre osztja. Az alsó fürdőtelepen van a nagyszálló, az igazgatósági épület, a szénsavgyár és az ásványvíztöltő. A díszkert közepén a nagykioszk, melynek nagy gyógyterme tánczhelyül is szolgál, s ugyanitt van az olvasóterem és a társalgó; odább a bazárszálló s az ivókúrára használt Szent-Antal, Mihály és József források ivócsarnokai, melyeket egymással és a többi fürdőépülettel félkilométer hosszúságban fedett sétányok kötnek össze. A gyógyterem mellett van a csolnakázó tó, melynek közepén 103 méter mélységből, karvastagságban buzog fel a Szent-Antal-gejzir. Ez a forrás, melyet 1903-ban fúrtak, látja el a tavat vízzel. E tó mellett épült 1909-ben a szép, új Phönix-fürdő. A díszkert egyik tisztásán látható néhai Trefort Ágoston bronzmellszobra. Vele szemben áll az a félköralakú kőpad, melyen annak idején Deák Ferencz szokott megpihenni. A felsőparkban, hatalmas tölgyerdő közepén végighúzódó hosszú egyenes sétaút végén vannak a meleg szénsavas vasas fürdők, a fürdőépület közelében a lawn-tennis-pályák, ezek mellett vezet az út a domboldalon fekvő fiatal fenyőerdőben az Erzsébet-ligetbe. 1898-ban, a délmagyarországi hadgyakorlatok alkalmával, a király is egy héten át itt tartózkodott. Ennek emlékét a közalapítványi épület falába helyezett emléktábla örökíti meg. A községbeli róm. kath. plebánia 1847-ben keletkezett, a templom 1874-ben épült, a görög-keletieké pedig 1842-ben. A községben van öt pénzintézet, egy szénsavgyár és egy gőzmalom. Az előbbit Muschong Jakab alapította 1907-ben, közel két millió korona befektetéssel, az utóbbi pedig Bajzó Jánosé.

Bükkfalva (azelőtt Bukovecz). A Temes-folyó és a Bega-csatorna között fekvő kisközség. Házainak száma 289, lakosaié 1614, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Temesremete. Az 1717. évi kamarai összeírásban 17 lakott házzal a facseti kerületben szerepel; az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen pedig *Bukuva* néven fordul elő. 1782-ben Remetei *Kőszeghy* János vette meg a kincstártól, kiről fiúsított leányára Juditra, férjezett Hannseni *Deschan* Zsigmondnéra szállott. Ettől fia Achill örökölte, kinek halála után a birtokot 1874-ben gróf *Dessewffy* Kálmán vette meg. 1877-ben Dessewffy Miklósra szállott, kinek elhunyta után 1894-ben gróf *Serényi* Jánosné szül. Dessewffy Irma lett a tulajdonosa. A községbeli régi kuriát még a Deschan-család, az új kastélyt pedig 1898-ban gróf Serényi Jánosné építtette. Mind a kettő gr. Serényi Jánosné tulajdona és a kastély Keppich József bérlő lakásául szolgál. A lakosok hitelszövetkezetet, takarék- és hitelintézetet tartanak fenn. Gróf Serényi Jánosnak gőzmalma is van a községben. A községhez tartozik *Bród*-puszta és *Gyökér*-puszta. — A mai Bükkfalva határában, gróf Serényi Jánosné birtokának éjszakkeleti csúcsán feküdt *Sásvár*, mely a középkorban városi kiváltságokat élvezett. Első ízben 1428—29-ből vannak róla okleveles adataink. 1454-ben Szentmiklósi *Pongrácz* Jakab kapja cserében V. László királytól. 1471-ben *Dóczi* László és Gúthi *Országh* Lőrincz egyezkednek rajta, mint volt *Mutnoki* birtokon. 1483-ban és 1503-ban a Sás-

Bükkfalva

vári *Belmosevityek* birtokában találjuk. Egy 1492-ben kelt oklevél városnak nevezi. A XVI. század elején a Sásvári *Bradics*-család bírta, 1529-ben pedig Nagylaki *Jaksics* Márk. 1530-ban Sásváry István, utána a Malomvízi *Kendeffyek* és *Pásztohi* Zsigmond voltak a földesurai, 1545-ben *Czrepovics* Miklós és 1610-ben Kéméndi *Várady* János.

Bükkhegy *Bükkhegy* (azelőtt Buchberg). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma: 69, lakosaié 327, a kik német- és románajkúak, róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája: Rigósfürdő, távírója: Lippa, vasúti állomása: Saroltavár. A középkorban a mai Bükkhegy helyén *Szenti* nevű helység feküdt, mely a *Zenthi* család birtoka volt. E család 1455—1492 között szerepel. A török hódoltság alatt szerbek szállották meg, a kik nevét *Sintár*-ra vagy *Szintár*-ra ferdítették. A románok 1769-ben költöztek ide Arad vidékéről és Hunyad vármegyéből. A jelenlegi helységet a kincstár 1770—1771-ben telepítette. Német nevét *Buchberg* Ede kamarai igazgatósági titkártól vette. Az új telepen Neumann lippai sótári tiszt 42 házat építtetett 1782-ben. A délmagyarországi kincstári jószágok elárverezése alkalmával Kishindi *Szabó* Ferencz vette meg a kincstártól. Utána 1835-ig Szabó Antal volt a földesura. 1835-ben *Dessewffy* Antal, Temes vármegye alispánja vette meg és fia Béla 1848-ban adománylevelet nyert e jószágra. Itt töltötte gyermekéveit Dessewffy Sándor csanádi püspök, Béla testvére. A Dessewffy-féle birtok idővel több részre oszlott. 1896-ban Szabó György, Lajos, Mária férj. *Flegelné* és Sándor, továbbá *Niamesny* Mihály, *Weber* testvérek és *Mihelits* Lujza bírták.

Csák *Csák* (azelőtt Csákova). A Temes-folyó mentén fekvő nagyközség; járási székhely. Házainak száma: 828, lakosaié: 4404, a kik vegyesen magyarok, német-, szerb- és románajkúak. Közöttük a róm. katholikusok és a görög-keletiek vannak túlsúlyban. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Elsőízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben szerepel egyházas helyként. A XIV. század végén már a Csákiaké volt. Valószínű, hogy *Peleskei* I. István fiai: Miklós, Péter, György és István, a gróf Csáky-család ősei, 1390 táján szerezték és innen vették a nevüket is. Csák várát 1390—1394. években Csáki Miklós építtette. Körülbelül két hold területet foglalt el, minden oldalról a Temes-folyó vette körül, a várból kapu nyílott a község felé, a honnan csapóhídon át történt a közlekedés. Közel Csákhoz volt egy *Tót-Csák* nevű helység is, a melyről 1370-től 1417-ig vannak adataink. 1417-ben *Marczali* Miklós itt verte meg a Temesközbe betörő törököket. Csáki Miklós temesi főispán 1395-ben a helységet a várral együtt a királynak engedte át cserébe, némely biharmegyei birtokokért. 1395 szept. 29-én törökök támadták meg a várat, de Marczali Miklós temesi főispán visszaverte a támadást. 1401-ben Csáki Miklós, István és György a várat és a helységet visszakapták a királytól, melyre 1405-ben Csáki Miklós vajda új adományt nyert és ettől kezdve az egész középkoron át a Csákiaké volt. 1421-ben a család tagjai megosztoztak a váron és tartozékain. Ez osztálylevél szerint a vár alatt épült helység ekkor már vámszedő hely és városi jellege volt. 1426-ban, Csáki Miklós halála után, fiai: László, Bihar- és Szolnok vármegyék főispánja, valamint Mihály, közösen bírták a várat. Miklós ágának 1437-ben történt magvaszakadtával, a vár fivére György, visegrádi várnagy és székely ispán fiára Ferenczre szállott. Az ő idejében, 1463-ban a várat palánkokkal és vízgátakkal látták el. Halála után (1468) fiai Benedek és Mihály örökölték. Benedek 1494-ben, Mihály 1511-ben halt el. Fiai egész 1551. szeptember 18-ig bírták, midőn a vár, a rácz lakosság árulása következtében, a törökök kezére került. A XV. században beköltözködő szerb menekülők a helység nevét *Csákovára* változtatták. A Kirimi Ibrahim-féle 1605—1606. évi földleírásban Ruméliához tartozó hódoltsági városként és kerületi központként szerepel. A törökök a vár és a régi magyar helység között török várost építettek, melynek vásártere a mai főtér helyén volt. Savoyai Jenő zentai győzelmének hírére a törökök kivonultak Csák várából. Az 1699. évi karloviczi békekötés után Rami basa, az új nagyvezér, románokat telepített Csákra. A békekötés értelmében a várat le kellett rombolni. A császári kormány 1701-ben gróf *Marsigli* Alajost bízta meg a vár lerombolásával, de ő elhárította magától ezt a megbízást, mire a császári kormány gróf *Oettingen* Farkast bízta meg vele, a ki 1701. nyarán és őszén leromboltatta s csak az őrtornyot hagyta meg, mely ma is fennáll. 1716. aug. havában a törökök végleg odahagyták a helységet. A törökök kiűzetése után, 1722-ben, a temesvári kormányszék benépesítése iránt intézkedett. Még ebben az évben főleg németajkú iparosok telepedtek ide, de voltak a települők között magyarok is. 1724-ben *Crausen* János kamarai főtiszttartó 30—40 svábföldi családot telepített itt le. Ugyanekkor ős

plebániáját is visszaállították. 1733. után olaszok is telepedtek le benne, a kiket Mercy tábornok hivott be. 1744-ben újból 30 német család költözködött ide. A rendszeres német telepítések idejében 1766-ban öt, az 1784—86. években 16 családdal szaporodott a lakosság, de közben is, 1776-ban, számos, leginkább német telepes nyert itt új otthont. 1743-ban báró *Engelshofen* táborszernagy kaszárnyát építtetett a régi vár belső telkén. 1728-ban felépült a róm. kath. iskolaház. A kath. templom alapkövét 1732-ben tették le, de a bekövetkezett háborús idők miatt a templom csak 1741-ben készült el. 1738-ban, midőn Tos Mohamed szeraszkir átkelt a Dunán, Pancsova eleste után, szept. havában, Csákot is elfoglalta, hol a törökök két hónapon át tanyáztak. Ekkor a német lakosság szétfutott és házaikat a román és szerb csőcselék kifosztotta, a kath. templomot pedig feldúlta. A német lakosság csak az 1739 szept. 1-én kötött béke után mert visszatérni házi tűzhelyeihez. 1739-ben itt született *Obradovics* Dositheus (Demeter) bölcsész, a szerb tudományos irodalom megalapítója. A békekötés után a német elem tekintélyesen gyarapodott. Az 1761. évi hivatalos térképen németektől és óhitűektől lakott helyként van feltüntetve. 1770 máj. havában II. József császár meglátogatta és egy napot töltött a tiszttartói épületben. 1791-ben 27 felsőmagyarországi tót család érkezett Csákra s ezek külön utczában nyertek szállást. 1807-ben Csák a vallás- és tanulmányi alap birtokába ment át és I. Ferencz király 1823 ápr. 23-án mezővárosi kiváltságokkal ruházta fel. 1873 aug. és szept. havában kolerajárvány lépett fel a helységben, melynek 96-an estek áldozatul. 1898-ban a község legsűrűbben lakott területén, a piacztéren tűz támadt, melynek a kir. járásbíróság épületén kívül, a közalapítványi uradalmi magtár és több lakóház esett áldozatul. A főtéren a török világból még több érdekes épület áll fenn, a térre nyíló oszlopos árkádokkal és árúcsarnokokkal. A főtér jobb oldalán van az emeletes, szép községháza, előtte az Erzsébet-liget, a községház udvarán pedig, a holt Temes partján, a 22 méter magas vártorony. A főtér ellenkező oldalán van a Nemzeti szálló. A főtérről a városház-utczán áthaladva, a templomtéren áll az 1879—1881. években csúcsíves ízlésben épült róm. kath. templom, ennek közelében, a Váradi-utczában, az iskolanővérek polgári és elemi leányiskolája, melyet a község 1895-ben építtetett. A vásártérül szolgáló főtérről kelet felé nyílik a Temesvári-utcza, hol az 1768-ban épült gör.-kel. szerb, a másik oldalon pedig az oláh templom áll; az utóbbi 1900-ban épült. A községben öt pénzintézet van. A csáki társaskörön és olvasóegyleten kívül, van szerb egyházi dalárda, román dalegylet, önkéntes tűzoltóegyesület, polgári lövészegyesület, temetkezési és általános betegsegélyző egylet. Az 1893-ban megnyílt széphely-csáki vasút a helység forgalmát lényegesen emelte. A községben van az Első Csákovai Hengergőzmalom-társaság székhelye, *Piszk* Mór likőrgyára és *Tikátsch* Rikárd és *Piszk* Mór eczetgyára. A községhez tartozik a földmívesiskola is. — A mai Csák vidékén feküdt *Szenderő*, melyről 1327-ben van első ízben adatunk, a mikor a *Panki*-család tagjai osztoztak meg rajta, úgy hogy Dobó és János a helység egyik felét, Máté és Pető a másik felét kapta. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *Zenderev* és *Zunduru* alakban fordul elő. 1473-ban Cserivár tartozékai között szerepel. 1507-ben *Szobi* Mihály és utána *Werbőczy* István birtokában találjuk.

Csehfalva. Fehértemplom mellett fekvő kisközség. Házainak száma 43, lakosaié 216, kik legnagyobbrészt cseh származásúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Karasjeszenő. A helység eredeti neve *Ablián* volt. A XIX. század első felében települt a román-szerb bánáti Határőrvidék területén és az 1873. XXVII. törvényczikkel Temes vármegyéhez csatolták. Róm. kath. temploma 1900-ban épült. E tájon fekhetett a középkorban *Abel* helység. Csehfalva

Cseralja (előbb Traunau). A lippai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 249, lakosaié 1268, a kik németajkúak és róm kath. vallásúak. Postája és távírója Szépfalu, vasuti állomása Temeshidegkút. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1463-ban Szeri *Pósa*, 1471-ben a Guthi *Országh* és a Nádasdi *Ongor*-család birtoka. A jelenlegi helység a II. József császár idejében, 1784—1786 között történt telepítések alatt keletkezett és az új helység neve Traunau lett. 1787 végéig 103 ház épült itt fel, s ez idő alatt 100 sváb család nyert elhelyezést. Később franczia és újabb német családok telepedtek itt le, de a francziák idővel teljesen elnémetesedtek. 1782-ben *Névery* Elek és József vették meg a kincstártól, de nem fizetvén le a vételárt, a helység továbbra is a kincstáré maradt. A róm. kath. templom 1839-ben épült. Az 1836-ban pusztított kolerajárvány a lakosságot megtizedelte. Van itt hitelszövetkezet és egy gőzmalom is. Cseralja

Csernegyház

Csernegyház. A Berekszó-patak mentén fekvő kisközség. Házainak száma 300, lakosaié 1332, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Temesgyarmat, de a vasúti állomása helyben van. A középkorban *Cserneczháza* (Csernezháza) alakban említik az oklevelek. 1470-ben és 1492-ben Csomai *Ördög* László birtokában találjuk. A Mercy-féle térképen *Cernitkais* alakban, a temesvári kerületben, lakott helyként van megjelölve Az 1761. évi hivatalos térképen *Csernitacz*, *Csernithasa* alakban szerepel egy kincstári altiszttartóság és erdőkerülőség székhelyeként. 1838-ban $85^{4}/_{8}$ egész jobbágytelket írtak benne össze. A XIX. század első felében a kamara volt a földesura. A görög-keletiek temploma 1846-ban épült. A község határában régi földvár maradványai láthatók és ott vonul át az u. n római sáncz is. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartozik *Pál*-puszta, mely *Prekajszky* Péter birtoka, a ki egyuttal a helység legnagyobb birtokosa. A mai Csernegyháztól nyugatra, a Mátka vize mellett, feküdt a középkorban *Csoma* (*Chama*) helység, mely az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékek szerint egyházas hely volt. Szent Erzsébet tiszteletére szentelt egyházát 1400-ban is említik. 1387 táján Teresztenyei *Ördög* Miklós nyerte adományul a királytól. Ennek utóda, Ördög László, 1470-ben itteni részeit a *Dócziaknak* adta el. A hódoltság alatt elpusztult.

Deliblát

Deliblát. A delibláti homokpusztaság déli szélén fekvő nagyközség. Házainak száma 1083, lakosaié 4711, a kik leginkább román- és szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása pedig Homokos-Deliblát. A török hódoltságból lakott helyként került elő. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, *Delliblado* alakban, a pancsovai kerületben van feltüntetve. Az 1761. évi térképen is óhitűektől lakott helységként van megjelölve, ugyancsak a pancsovai kerületben. 1770-ben, Mária Terézia királynő rendeletére, a szerb határőrezrednek letelepedési helyéül engedték át. 1873-ig a német-szerb bánsági Határőrvidékhez tartozott, de az 1873 : XXVII. törvényczikk Temes vármegyéhez csatolta. A községbeli két templom közül az egyik a görög-keleti szerb, a másik a román. A községben székel a királyi kincstár delibláti birtokkezelősége. Van itt tűzoltó-egyesület és egy gőzmalom, mely *Stefanovics* Axenté. Az egyik dülőt törökdülőnek nevezik; az ott látható mélyedést elhagyott, régi török kút maradványainak tartják. A delibláti kincstári híres homokpusztáról a vármegye természeti viszonyait és mezőgazdaságát tárgyaló fejezetekben írunk bővebben.

Denta

Denta. A Berzava mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 613, lakosaié 3488, a kik vegyesen magyarok, német-, bolgár-, szerb- és románajkúak és nagyobbára róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben fordul elő, *Dend* alakban. 1370-ben az *Omoriak* birtoka, később a Remetei *Himfiaké.* 1597-ben *Báthory* Zsigmond fejedelem *Barcsai* Andrásnak adományozta s ekkor neve *Dente* alakban szerepel. A XVII. század második felében, 1686-ban, *Sárosi* János jelenti az erdélyi fejedelemnek, hogy a helységet a törökök pusztán hagyták. *Sándor* Pál utazási naplójában többek között azt írja, hogy 1687 máj. 16-án Dente nevű falucska mellé jött hálni. A falu akkor palánkkal volt bekerítve. Az 1717. évi jegyzékben a csákovai kerületben 100 házzal szerepel. 1720 után német gyarmatosok telepedtek le a helységben. 1724-ben plebániáját is helyreállították, és 1839-ben Dettára helyezték át. 1761-ben kincstári uradalmi altiszttartóság és postahivatal volt a községben. 1796 febr. 15-én hetivásárok tartására nyert szabadalmat, 1911-ben pedig országos vásártartási engedélyt nyert. 1838-ban $126^{7}/_{8}$ egész jobbágytelek volt a községben. 1848-ig a kamara volt a földesura. Jelenleg itt a m. kir. államkincstáron kívül, gróf *Karátsonyi* Jenőnek, *Braummüller* Emilnek, *Scheirich* Györgynek, *Büchl* Róbertnek és Ferencznek, *Jäger* Sándornak, *Ortmann* Jánosnak, *Mircsov* Markonak és Lázárnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. szerb templom a török hódoltság idejéből maradt fenn. A román templom 1884-ben, a róm. kath. templom 1890-ben épült. A községben van Büchl Péter villamoserőre berendezett malma és jéggyára. A lakosok önkéntes tűzoltóegyesületet, földmíves-egyletet, temetkezési egyesületet és hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartozik *Topolya*-puszta, mely 1801—1862-ig a Topolyai *Arizy*-családé volt. 1862—1889-ig a *Timáryaké* és 1889 óta gróf *Karátsonyi* Jenőé. Itt van a Karátsonyi-uradalom 317 holdas híres rizstelepe és 180 holdas halastava. A községhez tartoznak még: Béla-, Csaira-, Endre- (azelőtt Büchl-), Pista-, Ritumare-, Scheirich- (azelőtt Brunner-) és Zimenyek-tanyák.

Dézsánfalva. — Gyika Elemér úrilaka.

Fólya. — Beniczky György dr. úrilaka, Antónia-tanyán.

Gátalja. — Az ősi Gorove-féle kuria.

Gertenyes. — A Hollósy-féle kuria. Most Salamon Samunéé.

Detta. A temesvár—báziási vasútvonal mentén fekvő nagyközség; járási székhely. Házainak száma 590, lakosaié 4203, a kik nagyobbára magyarok és németajkúak és túlnyomóan római katholikusok. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. 1411-ben és 1427-ben *Ded* és *Kisded* alakban fordul elő. 1411-ben a Nagylaki *Jánkfi*-családé volt, 1427-ben már a *Nagymihályiak* birtokába került. A hódoltság alatt teljesen elpusztult és az 1717. évi összeírásban sem fordul elő. A jelenlegi helység az első német települések idejében, 1724-ben épült fel. Detta egyike volt az első német telepeknek a Marostól délre eső országrészben. 1737-ben román rablóbandák támadták meg és gyujtották fel a helységet. 1738—39-ben a pestis pusztított a lakosok között. Az 1761. évi térképen már németektől lakott virágzó helységként van feltüntetve. 1763-ban Württembergből és Elsas-Lotharingiából 210 család telepedett itt le. 1770 táján a kath. lakosok annyira fölszaporodtak, hogy 1774-ben az akkori csanádi püspök ide helyezte át a plebániát Dentáról. 1777-ben 600 lakosa volt. Az 1788. évi török betörés alkalmával a törökök egyik rablócsapata Dettát akarta megtámadni, de báró *Harrach* kapitány a vasasokkal Alibunár felé űzte őket. 1808 ápr. 15-én országos- és hetivásárok tartására, 1810 aug. 17-én pedig ismét hetivásárok tartására nyert szabadalmat. 1832—36-ban kolerajárvány pusztított a helységben, 1838 jan. 23-án pedig földrengés. Az 1848/49. évi szabadságharcz alatt rendkívül mozgalmas volt a község élete. Az 1848-iki törvényeket ápr. 14-én hirdették ki a templom előtt, mely alkalommal *Timáry* Imre szolgabíró mondott nagyhatású beszédet. Timáry Imre és Wittner Lajos szervezték itt a magyarpártot, mely 1848 végén túlsúlyra jutott. 1848 decz. 23—24-én *Kiss* Ernő hada, Pancsováról Temesvár felé vonultában, Dettára érkezett. Mivel a honvédsereget a házakba elszállásolni nem lehetett, az elöljáróság az utczák hosszában máglyákat rakatott s a honvédek ezek mellett töltötték az éjjelt. 1849 jan. 29-én *Rajasics* patriárka körútjában Dettára érkezvén, a német lakosságot fegyverre szólította a magyarok ellen, majd az elüljáróságot feleskettette a Vojvodinára. Timáry Imre azonban a lakosságot megtartotta a magyarok iránti hűségben. 1859-ben a község vasúti összeköttetést kapott. A róm. kath. templom az 1898—1900. években újjáépült. *Kratzer* Antal, a község 1882—87. évi bírája, 1885-ben a jelenlegi Erzsébet-parkot telepítette és itt állította fel a község 1896-ban az ezredévi emlékszobrot, majd 1903-ban Kratzer Antal mellszobrát. 1895-ben épült a „Miasszonyunk"-ról nevezett iskolanővérek kolostora, a vele kapcsolatos leányiskolával, míg a közkórházat és a felsőbb polg. iskolát most építik. A községbeli régi kúriát az *Arizy*-család 1805-ben építtette s ez jelenleg *Szalay* Géza dr. tulajdona. A község társasélete is élénk. A polgári kaszinón és az olvasókörön kívül számos egyesület működik itt, mint az önkéntes tűzoltó-egylet, a vereskereszt-egylet, a Kratzer Antal park-egylet, a tekéző-egylet, a korcsolya- és teniszegylet és a délvidéki tüdővészellenes szövetség virágzó fiókja. A lakosok három takarékpénztárt, hitelszövetkezetet és tejszövetkezetet tartanak fenn. Gyárai és iparvállalatai közül a nevezetesebbek: *Buchmann* Alajos gőztéglagyára, *Rudolf* Károly gőztéglagyára, *Lamoth* Sándor gépgyára és vasöntője, *Oszvald* György és fia kalapgyára, az Első Dettai Hengermalom r.-t., a Bánáti Műmalom r.-t., *Lamoth* Sándor s *Kirsch* és *Lauer* gőzmalmai, *Stadler* Nándor kő- és czement-ipartelepe, *Rusz* Mihály épület- és tüzifatelepei. A községhez tartozik *Guszti-tanya*, mely özvegy *Jäger* Ágostonnéé, továbbá *Gyula-udvar, Katon-tanya* és *Leo-udvar.* Detta

Dézsánfalva. A Moravicza-patak mellett fekvő kisközség. Házainak száma 170, lakosaié 963, a kik között a róm. kath. magyarok vannak túlsúlyban. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Alsósztamora. A mai Dézsánfalva helyén, a török hódoltság megszüntekor, *Radovanz* nevű helység állott, mely az 1717. évi kamarai jegyzékben 20 házzal szerepel. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle és az 1761. évi hivatalos térképen is lakott helyként van feltüntetve. Első román lakosai még itt találták a török hódoltság alatt elpusztult templom omladékát, s ebből épült azután első templomuk. A románoknak azonban itt nem volt maradásuk s így 1805-ben lelkészükkel együtt átköltöztek Mramorákra. A jelenlegi helységet *Deschan* József kamarai adminisztrátor 1790—1810 között telepítette a kincstári birtokon s így kapta a Dézsánfalva nevet. 1821-ben magyarok is költöztek ide, de ezek nem tudván a szerbekkel és a románokkal összeférni, ismét elköltöztek innen. 1829-ben azonban újabb magyar családok érkeztek ide, a kik nagyobb számuk következtében sikerrel tudtak ellentállani a románoknak. Dézsánfalva

Számukra 1848-ban helyi káplánság keletkezett, mely 1851-ben plebániává alakult át. 1817-ben Désánfalvi *Gyika* Konstantin-Manó és János-Manó vették meg a kincstártól. A Gyika-család itteni birtoka a XIX. század közepén öt részre oszlott. Gyika Tivadar birtokrészét Iván, ettől pedig a jelenlegi tulajdonosa Elemér örökölte. — Gyika Szilárd része Árpádra szállott. — Gyika György részét Imre örökölte, a ki 1880-ban *Szávits* Sándornak adta el. — Gyika Emanuel részét Béla örökölte, ezt 1878-ban *Gombó* Arnold vette meg, a kitől az egyik részt báró *Hauser* Bernát vásárolta meg, a másik rész *Fischer* Lajosé lett, a ki 1893-ban eladta Gyika Árpádnak és Elemérnek. — Gyika István része halála után feloszlott a többi négy birtok tulajdonosai között. A községbeli három úrilak tulajdonosai: Gyika Elemér, Gyika Árpád és Szávits Sándor. A r. kath. templom 1901-ben és a gör.-keleti a XIX. század elején épült. Van itt gazdakör, tűzoltó- és lövész-egyesület. Idetartozik a báró *Hauser-tanya* és a *Gyika-tanya*.

Dorgos *Dorgos*. A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 167, lakosaié 661, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Lippa. A török hódoltságból lakott helyként került elő. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Dorkosch* alakban találjuk, 20 házzal. Lakosai azonban nemsokára elhagyták és az 1723—25. évi gróf Mercy-féle, valamint az 1761. évi hivatalos térképen lakatlan helyként van feltüntetve. 1761 után románok szállották meg. 1783-ban már önálló helység és Temes vármegyéhez tartozott. 1839-ban 24 jobbágytelek volt a faluban. 1848-ig a kamara volt a földesura. Jelenleg a kincstárnak és az itteni görög-keleti egyháznak van itt nagyobb birtoka. Az első görög-keleti templom 1772-ben épült, ezt azonban lerombolták s helyébe 1812-ben újat építettek, mely 1910-ben leégvén, helyén emelte 1911-ben az egyházközség a mostani templomot. A határ egy részét Szatubatrin (*Ófalu*) és Gyalu-mormincz (*Temető-hegy*) néven jelölik; a hagyomány szerint itt állott hajdan a falu és temetője.

Drágonyfalva *Drágonyfalva* (azelőtt Dragojest). A buziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 188, lakosaié 942, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Szinérszeg. Már a középkorban találunk e tájon egy *Draganfalva* (Dragonfalva) nevű helységet, melyről 1365-től kezdve vannak adataink. 1389-ben Zsigmond király *Losonczy* István szörényi bánnak adományozta. A XV. század elején a Szeri *Pósa*-család kezén találjuk. A család utolsó fisarjának Pósa Istvánnak az elhunytával, Mátyás király 1471-ben felerészben Guthi *Országh* Mihály nádornak és fiának Lászlónak, felerészben pedig Nádasdi *Ongor* Jánosnak adományozta. Lakosai ekkor még mind magyarok voltak. 1514—16-ban *Brandenburgi* György birtoka. A XVI. században románok szállották meg, a kik az egész török hódoltság alatt kitartottak. A Mercy-féle és az 1761. évi hivatalos térképen a lugosi kerületben lakott helységként van feltüntetve. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1807-ben a közalapítványi uradalom vette át. A községbeli gör.-kel. templom 1905-ben épült. Van itt egy gőzmalom is.

Dunadombó *Dunadombó* (azelőtt Dubovácz). A Duna balpartján fekvő nagyközség. Házainak száma 213, lakosaié 1505, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója Deliblát és vasúti állomása Homokos-Deliblát. Korábbi története ismeretlen. A török hódoltságból lakott helyként került ki. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, Dubovaz alakban szintén lakott helyként szerepel és az 1761. évi hivatalos térképen a pancsovai kerületben fordul elő. A dunai Határőrvidék szervezésekor, az 1765—1768. években Mária Terézia királynő rokkant német katonák számára jelölte ki letelepedési helyül s a német-szerb Határőrvidék területéhez csatolta. E rokkantak azonban nemsokára elköltöztek innen s a helység a szerb határőrök kezébe került. Az 1873: XXVII. törvényczikk Temes vármegyébe kebelezte. Jelenleg a kincstárnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. templom 1780 táján épült. A község lakosai hitelszövetkezetet tartanak fenn. Határának egy részét Ófalunak nevezik, mert azelőtt ott volt a régi Dubovácz község, mely a Duna áradásai következtében pusztult el. A községhez tartozik *Emánuel-telep*.

Ermény *Ermény* (azelőtt Germán). A Boruga-patak mellett fekvő kisközség. Házainak száma 152, lakosaié 673, a kik nagyrészt gör.-katholikusok, gör.-keletiek és románajkúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Nagyzsám. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. Első ízben 1323-ban van róla okleveles adatunk. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben *Hermen* alakban fordul elő. Földesurai 1323-ban Erményi *Magyar* Pál, 1371-ben Erményi Magyar István,

később a Remetei *Himfiek*, 1447-ben a *Papdi-* és a *Csáki*-családok voltak. A hódoltság alatt elpusztult és az 1670—1700. évi összeírásokban sem fordul elő. Az 1717. évi összeírásban azonban már ismét Germán néven találjuk, a verseczi kerületben, 26 házzal. A gróf Mercy-féle térképen *Bermann* alakban fordul elő, az 1761. évi hivatalos térképen pedig már óhitűektől lakott népes helységként van feltüntetve. 1821-ben *Konstantinovics* István vette meg a kincstártól. A XIX. században a birtok három részre oszlott. Az első rész 1856-ban Konstantinovics Sándor hagyatékához tartozott. 1860-ban Tordai *Wirkner* Lajos, 1876-ban ifjabb Wirkner Lajos és Manó, 1902 ben pedig *Sztojánovits* György tulajdonába ment át. A másik rész 1856-ban Germáni *Konstantinovits* Demeter, 1862-ben Jenő, 1884-ben De *Pottere* szül. Konstantinovics Anna és 1891-ben szintén báró Sztojánovits György birtokába került. A harmadik rész 1856-ban Konstantinovics Jenőé volt, a kiről 1884-ben Annára szállott, 1898-ban pedig szintén báró Sztojánovits Györgyé lett, kinek itt jelenleg 1120 hold gazdasága van. Említésre való, hogy birtokán nagyobb szabású gyapottermelési kísérletet folytat, mely azzal kecsegtet, hogy sikerülni fog e fontos kultúrnövényt hazánkban meghonosítani. A községbeli úrilakok egyikét Konstantinovics Demeter, a másikat Jenő építtette. Jelenleg mind a kettő báró Sztojánovits Györgyé, kinek itt kb. 3000 kötetes régi könyvtára, érdekes fegyvergyűjteménye, metszetei, régiségei és családi képei vannak. A községbeli templom a görög keletieké, 1830-ban épült. A községhez tartozik: *Magda-major.*

Feketeér (azelőtt Fikatár). A búziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 195, lakosaié 951, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasuti állomása Szinérszeg. Elsőízben a *Bulyeni* Márk comes és fia János, továbbá *Dala* fia Miklós részére kiállított 1320. évi határjáró levélben fordul elő. 1400 táján előbb a *Nexafiak*, majd a Remetei *Himfiek*, 1416-ban a Szeri *Pósafiak* birtoka, a mikor a béli kerülethez tartozott. 1468-ban a két Kaszainé *Dési* Péter fogadott fia *Hollódi* Fülöp, továbbá a Belinczi *Bésánfiak* és a Bélvidéki *Nexafiak* nevében is tiltakozik *Jankó* György leányai ellen, hogy Feketeér helységet az Iktári *Bethleneknek* elzálogosították. 1597-ben *Báthory* Zsigmond a *Bésán*-családnak adományozta. A török hódoltság alatt románok szállották meg. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Vigetar* alakban találjuk, a facseti kerületben, 18 házzal. Az 1723—25. évi Mercy-féle és az 1761. évi hivatalos térképen, óhitűektől lakott helyként van feltüntetve, a lugosi kerületben. A hódoltság után a kincstár foglalta le és a csákovai tiszttartóság nagykövéresi uradalmához osztotta be. 1807-ben a vallás- és tanulmányi alap tulajdonába került. A községbeli templom a görög-keletieké és 1891-ben épült. Feketeér

Felsőbencsek (azelőtt Német-Bencsek). A vingai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 334, lakosaié 1528, a kik róm. kath. vallásúak és németajkúak. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Hidasliget. A helység története a németek letelepedéséig közös Alsóbencsekével. Midőn 1794-ben németbirodalmi bevándorlók szállották meg, egymással szemben két helység keletkezett, melyeket a Báczin patak választott el egymástól. A németek, a kikhez a környékből több magyar is csatlakozott, a domb éjszaki oldalán, a régi *Felső-Venécze* helyén építtették házaikat és ez lett Német-Bencsek. A németeknek azonban itt nem lévén maradásuk, 1805-ben elhatározták, hogy déli irányban, 1 km.-rel lejebb mennek és új községet építenek. 1806—1807-ben ezt meg is tették és az új község tökéletes négyszögalakban, széles utczákkal és középütt térséggel épült. 1814-ig kincstári birtok volt. 1825-ben a Kevermesi *Thököly*-család, mely 1819 óta volt a helység földesura, r. kath. plébániát alapított itt. Az új templom 1832—33-ban épült fel Kevermesi Thököly Péter áldozatkészségéből. Jelenleg gróf *Wimpffen* Siegfriednek van itt nagyobb birtoka. A plebánia könyvtárában érdekes munka található, melyet *Örtl* Jeromos 1620-ban adott ki. E mű német nyelven van írva s Magyarország történetét tárgyalja, számos képpel. Van itt hitelszövetkezet, takarékpénztár, temetkezési egyesület, dalárda és két műmalom. Felsőbencsek

Felsősztamora (előbb Román-Sztamora). A Poganis-patak közelében fekvő kisközség. Házainak száma 189, lakosaié 1103, kik között a románok vannak a legtöbben és a gör.-keletiek. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Liebling és Törökszákos. A középkorban már fennállott. 1407—1411-ben *Stamuri* Tamásé lehetett, a ki ez időtájt királyi emberként szerepel. Az 1717. évi kamarai összeírásban a csákovai kerületben *Stamor* néven találjuk, 60 lakott házzal. Felsősztamora

1848-ig a vallás- és a tanulmányi alap volt a helység földesura és most is annak, továbbá Konrád Mihály temesvári lakosnak van itt a legnagyobb birtoka. A községbeli templom a gör.-keletieké. Ide tartozik *Újmajor* (azelőtt Goriupp és Péter-puszta).

Féregyház *Féregyház.* Az újaradi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 280, lakosaié 1130, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Németság. Középkori neve *Fejéregyház* volt s ekkor Arad vármegyéhez tartozott. A Csanád-nemzetség ősi birtoka. Az 1256. évi osztály alkalmával a *Vaffafiaké* lett. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben az aradi főesperesség plebániái között szerepel. 1455-ben *Fejéregyházi* László birtokában találjuk. 1511-ben már egybeolvadt Eperjessel és egy része az aradi káptalané, másrésze 1519-ben a *Csályai*-családé volt. 1525-ben a *Dócziak* nyerték adományul. Az 1561. évi adólajstrom szerint a *Csáky-*, a *Keresztény-*, a *Telegdi-* és a *Makó*-családok voltak a földesurai. Az 1717. évi jegyzékben, a lippai kerületben *Firischaz* alakban találjuk, 20 házzal. A Mercy-féle térképen *Firitiasch*, az 1561. évi hivatalos térképen *Feritház* alakban szerepel. 1781-ben, a délmagyarországi kincstári birtokok elárverezése alkalmával, Féregyházi *Koich* Jefta és Sándor, továbbá vejök *Jurkovich* János vették meg. 1839-ben *Röth* József örökösei, továbbá *Majerffy* Károly voltak a földesurai. 1844-ben Koich Péter volt itt birtokos, a ki birtokát 1845-ben Hodosi és Kizdiai báró *Sina* Györgynek adta el. Jelenleg *Tagányi* Sándor a helység legnagyobb birtokosa. A községbeli templom a gör.-kel. román egyházé. A határban, az ú. n. Cetate-dülőben földalatti omladék van, mely a hódoltság korából származik. A községhez tartozik Antal-, Feles- és Ifigenia-major. E tájon feküdt a középkorban *Botegyház* falu, melyet 1455-ben *Keszi* Balázs az aradi káptalannak adományozott. *Eperjes-Fejéregyháza*, melyet 1511-ben említenek, a mai Féregyház tőszomszédja volt.

Ferend *Ferend* (azelőtt Ferendia). A versecz—dévai vasút mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 264, lakosaié 1880, a kik túlnyomóan románajkúak és gör.-keletiek. Postája, távírója és vasúti állomása van. Korábbi története ismeretlen. A török hódoltságból lakott helységként került ki. Az 1717. évi összeírásban *Werendin* alakban, a verseczi kerületben, 30 házzal szerepel. Az 1723—25. évi Mercy-féle térképen is lakott helyként van feltüntetve *Firendia* alakban. A XIX. század harminczas éveiben a kincstári birtokot báró Quittenbachi *Pidoll* Károly vásárolta meg, kinek családja azt 1880-ig bírta. 1880-ban *Markovics* László, 1885-ben gróf *Zichy* Ernő, 1890-ben báró Tannenheimi *Schönberg* Adolf lett a tulajdonosa, 1900-ban báró *Szent-Ivány* Oszkár, ki a birtokot parczelláztatta. Jelenleg *Jahraus* Jánosnak és *Wrana* Hugónak van itt nagyobb birtoka s az utóbbinak úrilaka, melyet még báró Pidoll Károly építtetett. A községbeli egy templom a gör.-keletieké és 1849—1853 között épült. A községhez tartoznak *Irma-* és *Valé-majorok.*

Fólya *Fólya.* A csáki járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 239, lakosaié 1306, kik közül 227 magyar, 238 német- és 824 románajkú s a gör.-keletiek és a róm. katholikusok vannak köztük a legtöbben. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Vejte. Korábbi sorsát homály födi. A török hódoltságból már lakott helyként került ki. Az 1717. évi jegyzékben *Folle* alakban fordul elő, 20 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen a csákovai kerületben *Follia* alakban van feltüntetve. 1782-ben a kincstártól *Bieliczky* József és *Andreovits* György vették meg. A Bieliczky-család a XIX. század közepéig volt itt birtokos. Andreovits György birtokrészét 1790-ben *Klaniczay* János vásárolta meg, a kiről 1830-ban Lajosra szállott. Tőle néhai *Csiki* Gergely vette 1859-ben és 1874-ben szállott át örököseire. Most Csiki Gyuláé. 1845-ben *Várkonyi* Ádám, *Csiki* Manó, *Miletz* Kálmán és Géza, özvegy *Bieliczkyné* és Bieliczky József voltak a földesurai. A XIX. század hetvenes éveiben báró *Hauser* Bernát és báró *Rajasics* Dániel vásárolták meg a nemesi birtokok egy részét. 1896-ban báró Rajasics György, Csiki Gergely örökösei, *Ivády* Béla és id. *Beniczky* György voltak itt birtokosok. Jelenleg Beniczky György dr.-nak és Csiki Gyulának van itt nagyobb birtoka s az előbbinek a községhez tartozó Antonia-tanyán csinos új kastélya, mely 1908-ban épült. Ezenkívül még három úrilak van a községben: az egyiket Csiki Gergely építtette s ez jelenleg Csiki Gyuláé, a másik *Dimitrievics* Ottóé és a harmadik néhai báró *Rajasich* György családjáé. A községben három templom van, ú. m.: róm. kath., gör. kath. és gör.-keleti. A lakosok önkéntes tűzoltó-egyesületet, társaskört és hitelszövetkezetet tartanak fenn. Ide tartozik a már említett *Antónia-tanya* (eddig Beniczky-tanya), *Csiki-tanya*, *Gyula-major*, *Ily-tanya* és *Márta-major.*

Hodony. — Kastory Mihály úrilaka.

Kádár. — Báró Duka Géza úrilaka.

Kevevára. — A gör. kel. oláh, a róm. kath. és a gör. kel. szerb templom.

Kádár. — A Csepreghy-féle úrilak István-majorban. Most báró Duka Gézáé.

Fönlak. A Maros mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 637, lakosaié 3095, a kik nagyrészt román- és szerbajkúak és gör.-kel vallásúak. Postája, távírója, vasúti és hajóállomása helyben van. Eredeti neve *Fellak* volt. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott, a XV. század végén azonban Csanád vármegyéhez csatolták. Eredetileg a Dorozsma-nemzetség birtoka volt. Midőn az e nemzetségből származó *Botos* János és *Garai* István 1330 márcz. 30-án a nemzetségi birtokokon megosztoztak, Fellakot nem osztották fel, hanem odaadták rokonuknak, *Szentmihályi* Miklós fiának, Mihálynak. Mikor azonban e család kihalt, újra visszaszállott a Harapkói Botos-családra. 1428-ban Botos András birtoka; utána fia György örökölte, a ki két hugára, Annára, Szekcsői *Herczeg* Pálnéra és Margitra, *György* bazini grófnéra hagyta, a kik 1455 ápr. 24-én V. László királytól adományt nyertek reá. Mátyás király uralkodása alatt *Kiss* Balázs szerezte meg. Ez időtájt a falu elpusztult és Kiss Balázs magtalan halála után pusztaként a koronára szállott. Mátyás király 1478 jan. 16-án a pusztát Nagylaki *Jaksics* Istvánnak és Demeternek adományozta, a kik azután újból benépesítették. Jaksics István kérelmére Mátyás király Csanád vármegyéhez csatolta a falut, 1491 decz. 20-án pedig II. Ulászló király az idetelepülő jobbágyokat minden adó alól felmentette. Jaksics István szerbeket telepitett ide, majd a XV. század végén vagy a XVI. század elején megerősített várkastélyt építtetett itt. Jaksics Istvánról fiára Márkra szállott, kinek csak leánygyermekei voltak; hogy ezeknek az örökösödést biztosítsa, már 1530 szept 7-én Fellak várát, összes tartozékaival együtt, elzálogosította nejének, Polixenának és hat leányának és ehhez unokaöcscseinek a beleegyezését is kieszközölte. 1533 márcz. 13-án János király a fellaki jobbágyokat minden országos adó alól felmentette, 1534 decz. 15-én pedig vásárszabadalmat adott a helységnek. 1535-ben János király beleegyezett abba, hogy Jaksics Márk a családtagok hozzájárulásával Fellakot nejének elzálogosíthassa, s meghagyta a csanádi káptalannak, hogy Jaksics Márknét Fellak és tartozékainak birtokába iktassa be. Jaksics Márk özvegyének kérésére Izabella királyné 1547 ápr. 14-én megerősítette a Fellak lakosainak adómentességére vonatkozó kiváltságot. 1551 szeptember végén, Mehemet beglerbég közeledtére, az őrség a vár tornyára kitűzte a félholdas török zászlót. A beglerbég mintegy 60 emberből álló őrséget helyezett el benne, de ezeket Temesvár parancsnoka, *Losonczy* István 1551 okt. 29-én ötszáz lovassal váratlanul meglepvén, közülök 26-ot levágott, 34-et pedig elfogott. Temesvár eleste (1552) után Fellak vára ismét a törökök kezébe került s ettől kezdve külön nahie (járás) székhelye lett. 1557—58-ban 31 lakost írt benne össze a temesvári defterdár, a mikor a lakosok már mind szerbek voltak. Jaksics Márkné halála után Fellak leányáé Skolasztikáé, férjezett *Zeleméri* Lászlónéé lett. A gyulai adórovók még 1561—1564-ben Zeleméri Lászlót írták be az adólajstromba. 1582-ben már csak 15 lakosa volt. Midőn Báthory Zsigmond fejedelem 1596-ban hadaival Temesvár felé közeledett, a török őrség kivonult Fellakból, mire azt az erdélyi hadak megszállották. Báthory oly biztosnak vette hódítását, hogy 1597-ben Fellak várát Lapispataki *Segnyei* Miklósnak adományozta. 1598-ban újból török kézbe jutott s ott is maradt 1695-ig. Mihály vajda 1600 júl. végén, arra az esetre, ha a törököktől vissza tudná foglalni, magának kérte adományoztatni. 1658 júl. elején II. Rákóczy György tett kísérletet visszafoglalására, de sikertelenül, mert nem volt várostromhoz felkészülve. A helységet 1647-ben a csanádi püspök vikáriusa még a lakott helyek közé sorozza. A törökök kiűzetése után a csanádi püspök tartott hozzá jogot. 1717-ben a Temesvári Bánsághoz csatolták. Ekkor 42 házból állott s lakosai szerbek voltak. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1848-ig a kamara volt a földesura. A községhez tartozó *Kispusztát* a gróf *Woracziczky*-család vette meg, míg a *Nagypusztán Mailátfalvát* telepítették. A községbeli ket templom közül a gör.-kel. román templom 1804-ben, a szerb 1900-ban épült. A lakosok hitelszövetkezetet, a szerbajkú földmívelők pedig külön szövetkezetet tartanak fenn. Fönlaktól délre, a mai Monostor helység felé vivő útvonal mentén feküdt *Serfesd* falu, melynek legrégibb birtokosa a Dorozsma-nembeli *Garai*-család volt. Az ugyane nemzetségből származó Harapkói Botos János 1330 márcz. 30-án Garai István fiaitól, Páltól és Andrástól, a helység egy részét követelte s azt meg is kapta. Ez időtől a XV. század közepéig a Botos-család bírta a falút. A családnak Györgyben magvaszakadván, V. László király 1455 ápr. 24-én a két Botos-leánynak adományozta; Mátyás király azonban ez adománylevelet nem vette figyelembe s a falut ural-

Fönlak

kodása elején odaadta *Kiss* Balázsnak. Miután ez is utódok nélkül halt el, mint pusztát 1478 jan. 16-án a király Jaksics Istvánnak és Demeternek adta. Ettől kezdve Fenlak sorsában osztozott. A későbbi évekből ugyan közvetetlen adatunk nincs róla, de a község a *Wesselényi* Ferencz nádortól 1663 júl 20-án a *Dóczi* örökösök részére kiállított oltalomlevélben is előfordul, habár akkor már azt sem tudták, hogy hol feküdt, mert az oltalomlevél Békés vármegyébe helyezi. A mai Fönlak és Vinga között, Vingától éjszaknyugatra feküdt *Szőllős*, mely az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben az aradi esperességi kerület plebániái között is előfordul. Akkoriban két ilynevű község volt, és pedig *Nagyszőllős* és *Aranyos-Szőllős*. E két helység 1465—1495-ben a *Muthnokiaké* volt. 1495-ben *Dócziné* vette meg; 1497-ben fiának Ferencznek adta, a ki még 1520-ban is bírta. Az 1561. évi összeírásban csak Aranyos-Szőllőst találjuk, mely ekkor Dóczi Gáboré volt. Az 1723—25 évi gróf Mercy-féle térképen ismét két Szőllős látható egymás mellett.

Fürjes *Fürjes*. A fehértemplomi járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 262, lakosaié 1296, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Izbiste, vasúti állomása Homokszil. Korábbi története nem ismeretes és csak azt tudjuk róla, hogy a török hódoltságból lakott helységként került elő. Az 1717. évi kamarai jegyzékben, a verseczi kerületben *Sakaiza* néven fordul elő, 37 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Sagaic*, az 1761. évi térképen pedig *Sagaitza* (*Szagajcza*) alakban szerepel. 1773-ban, midőn Mária Terézia királynő rendeletére a két bánsági Határőrvidéket, újabb helységek hozzácsatolásával, megnagyobbították, a német-szerb Határőrvidék területéhez csatolták; de 1873-ban Temes vármegyébe kebelezték. Az itteni gör.-kel. szerb templom 1805-ben épült. Szentedényei között említést érdemel egy arany-kehely 1792-ből és egy ezüst bérmálási edény 1767-ből.

Gajtas *Gajtas* (azelőtt Gajtasol). A Karas folyó jobbpartján fekvő kisközség. Házainak száma 87, lakosaié 494, a kik szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és vasúti állomása Karasjeszenő, távírója Fehértemplom. A gróf Mercy-féle térképen már a mai nevén találjuk a verseczi kerületben. 1770-ben Mária Terézia királynő rendeletére a német-szerb Határőrvidékhez tartozott. 1873-ban Temes vármegyébe kebelezték. A községbeli gör.-kel. szerb templom a XVIII. század elején épült.

Gálya *Gálya*. A Dunától mintegy háromnegyed órányira fekvő nagyközség. Házainak száma 414, lakosaié 2325, a kik nagyobbrészt szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Homokos-Deliblát. Korábbi történetére nézve nincsenek adataink. A török hódoltság végszakában a lakott helységek közé tartozott. Az 1717. évi kamarai jegyzékben, a verseczi kerületben, *Gaisch* néven fordul elő, 20 házzal. A gróf Mercy-féle térképen *Gay* alakban szerepel, de már a pancsovai kerületben. Később a Duna kiöntései következtében elpusztult és az 1761. évi hivatalos térképen már nincsen feltüntetve. 1765—68. években, a dunavölgyi Határőrvidék szervezésekor, a német rokkant katonákból álló határőrezred számára letelepedési helyül jelölték ki. 1873-ban Temes vármegyéhez csatolták. A régi falu a dunai ártér közepén feküdt, hol ma a Sztaro Szelo nevű dűlő van s a hol a kolostor ma is fennáll. A község 1765—68-ban telepedett jelenlegi helyére. A községbeli templom is a gör.-kel. szerb hitfelekezeté, de még a régi falu helyén épült templomot is használják. A lakosok hitelszövetkezetet és önkéntes tűzoltó-egyesületet tartanak fenn. A Dolcsinácz nevű dülőben egy fakereszttel megjelölt forrás van. Vizének a nép gyógyítóerőt tulajdonít. A régi faluhelyen álló templomról a nép azt tartja, hogy ha valamely beteg ott meghál, az felgyógyul; ezért azután messze vidékről is fel szokták keresni a betegek.

Gátalja *Gátalja* (azelőtt Gáttája). A Berzava mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 604, lakosaié 3903, a kik vegyesen magyarok, románok, kevesen német- és szerbajkúak; a hitfelekezetek között a róm. katholikusok és a gör.-keletiek vannak túlnyomó számban. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. 1323-ban *Gotaal*, 1343-ban *Alsó-* és *Felső-Gatal*, 1396-ban csak Gatal, *Gathal* alakban említik az oklevelek. 1406-ban Gathali *Páznád* fia László volt itt birtokos. A XVI. század végén kezdték Temes vármegyéhez számítani. 1572 táján a lugosi végbeliek rácsaptak a gatali városnépre és ott a törököket szétverték, a miért azután a temesvári basa panaszt emelt Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnél. 1688-ban és 1699-ben Szörény vármegyéhez tartozott. Az 1717. évi összeírásból hiányzik. Az 1723. évi gróf Mercy-féle térképen *Gatey*, 1761-ben *Gattay* alakban fordul elő. 1779-ben Temes vármegyéhez tartozott.

1823-ban Gorove László író és a Magy. Tud. Akadémia tagja és testvérei Lajos és Károly szerezték meg a kincstártól kir. adománylevéllel és a Gáttájai előnévvel. Gorove László magyarokat telepített ide Külső-Szolnok megyéből, a Kiskunságból, továbbá Békés vármegyéből, Szent-András és Kétegyháza községekből. A Gorove-család itteni birtokát Gorove István volt miniszter halála (1881) után unokaöcscsei, János fiai örökölték és jelenleg ezek egyike: Gorove László dr. kezén van. Kívüle még *Lukács* Jánosnak, *Kenessey* Istvánnak és *Stern* Jenőnek és Ábrahámnak van itt nagyobb birtoka. A községbeli régi kuria a Gorove-családé. A szabadságharcz előtt Gorove István lakta és ez időből való egyik termének nemzeti színű szegélyfestése. Van itt sok érdekes régi Biedermeyer-bútor és G. Istvánra vonatkozó családi emlék. A községben két templom van. A r. kath. plebánia a Gorove-család házi káplánságából keletkezett és a templom is e család támogatásával épült 1863-ban. A család itt uradalmi épületben, 14 év óta nyilvános iskolát is tart fenn az uradalom cselédjei számára és a községbeli áll. iskolát is Gorove János eszközölte ki, már 30 évvel ezelőtt. A gör.-keleti román templom 1797-ben épült. A község lakosai magyar olvasóegyesületet tartanak fenn. Van itt több pénzintézet és *Neuberger* Istvánnak gőzmalma. A községhez tartozik *Gorove-major* (azelőtt István-major).

Gerebencz. A Karas jobbpartján fekvő kisközség. Házainak száma 480, lakosaié 2443, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és vasuti állomása Karasjeszenő, távírója Fehértemplom. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. E helységről 1341-ben van első ízben okleveles adatunk. 1390-ben várát is említik. Az 1690—1700. évi összeírásban azonban nem fordul elő. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Krebanak* néven találjuk feljegyezve, 28 házzal. A Mercy-féle térképen *Grebenitz* alakban szerepel. 1770-ben a német-illyr határőrezred területéhez csatolták; mikor azután az ezred kettévált, *Grebenácz* — a mint akkor nevezték — a német határőrezred kebelében maradt. Később az illyr-bánsági Határőrvidékhez tartozott és 1873-ban Temes vármegyébe kebelezték. A községbeli templom a gör.-keleti románoké. Ifj. *Csologovics* Ödönnek gőzmalma van itt. A határbeli egyik dülőt *Kisvárnak*, a másikat *Nagyvárnak* nevezik; az utóbbinak a helyén lehetett az a vár, a melyről az 1390. évi oklevél megemlékezik. Gerebencz

Gertenyes. A Berzava folyó balpartján fekvő nagyközség. Házainak száma 294, lakosaié 1520, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban *Gyertyános* alakban fordul elő s ekkor Krassó vármegyéhez tartozott. Első ízben 1380-ban említik az oklevelek, midőn Nagy Lajos király Gyertyánosi *Csép* Istvánnak, *Himfi* Péter özvegye ellenében, perhalasztást engedélyez. 1401-ben Dobozi *Dánfi* Demeter zálogjogot nyert Csép László itteni részbirtokára. 1405-ben Dánfi Demeter e faluban bizonyos birtokrészeket akart elfoglalni zálogjog czímén, de attól Gyertyánosi Csép András fiai eltiltották. 1424—1430-ban Gyertyánosi *Csepi* András és Remetei Himfi Imre voltak itt birtokosok. 1597-ben Báthori Zsigmond *Barcsai* Andrásnak adományozta. A Mercy-féle térképen *Gertennisch* alakban fordul elő, a verseczi kerületben, az 1761. évi hivatalos térképen pedig *Gerdinest* alakban. 1829-ben *Hollósy* (Korbuly) Bogdán vette meg a kincstártól, a ki 1859-ben elhúnyván, gyermekei között a birtok öt részre oszlott. Hollósy Márton részét annak leánya Laura, férj. *Kayser* Sándorné örökölte; ez a rész 1893 óta fia Albert tulajdona. Hollósy Salamon részét 1876-ban Gyula örökölte, a ki itt 1896-ban még birtokos volt. Hollósy Mihály részét 1889-ben özvegye *Rotter* Auguszta örökölte, a ki másodízben *Salamon* Sámuelhez ment nőül. Hollósy Antal birtokrészét 1886-ban leányai Erzsébet férj. Földeáki *Návay* Gézáné, Katalin férj. *Kuthy* Lajosné és Ilona férj. *Jankó* Ágostonné örökölték. Hollósy József birtokrészét 1877-ben Gyula vette meg, a kitől viszont 1892-ben vétel útján *Oberding* Miklós és *Hack* Mihály birtokába került. Jelenlegi birtokosai: özv. *Salamon* Samuné, *Hack* Mihály, *Steiner* Ferencz, *Blaskovics* Mihály és *Sajóviz* Sándor dr. A községbeli úrilakot Hollósy Mihály építtette s ez most özv. Salamon Samunéé. Itt született 1827 ápr. 13-án Hollósy Kornélia a nemzeti szinház egykor ünnepelt énekesnője. A községhez tartoznak Kayser-, Hollósy-, Oberding- és Löwinger-tanyák. Gertenyes

Gilád. A széphely—bókai vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 697, lakosaié 3902, a kik között 725 a magyar, 480 a német- és 2492 a románajkú. A hitfelekezetek közül a róm. katholikusok és a gör.-keletiek vannak túlsúlyban. Postája és vasúti állomása helyben van, távírója Csákon. Eredetileg a Gilád

temesi vár tartozéka volt. A XIII. század elején *Gyad* alakban fordul elő. II. Endre király 1212-ben *Sebes* comesnek adta jutalmul. A XVI. század második felében *Romi* basa erdélyi és marosi románokkal telepítette be. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Dolni-Gilád* alakban, 100 házzal szerepel. Közelében feküdt a Temes partján *Gomi-Gilád*, szintén románoktól lakott hely, 80 házzal. Az 1723—25. évi Mercy-féle térképen e szomszédos két Gilád sűrű erdőségek között van feltüntetve. Az 1761. évi hivatalos térképen az egyik Gilád már puszta, de a másik még falu. Mária Terézia királynő alatt a kisebb Gilád lakosságát a nagyobbik faluba költöztették. Ekkor már németek költöztek ide és 1842-ben magyar családok is telepedtek itt le. Az 1856—60 között években is érkeztek ide magyar és német telepesek, leginkább Krassómegyéből. A róm. kath. magyar tannyelvű iskola már 1854-ben nyilt meg. A görög-keletieknek plebániájuk is van itt. Jelenleg *Breban* Györgynek, *Albu* Timótnénak, a m. kir. közalapítványi uradalomnak, báró *Baich* Milánnak, *Büshler* Mihálynak, *Pantiu* Eutimusnak, *Rózsahegyi* Ferencznek, *Teuhler* Antalnak, *Szalay* Antalnénak és *Timáry* Arankának van itt nagyobb birtokuk. A lakosok gazdakört, önkéntes tűzoltó-egyesületet, hitelszövetkezetet és népbankot tartanak fenn. Van itt egy gőzmalom is, mely Breban György és Albu Tima tulajdona. A községhez 25 puszta, tanya és lakott hely tartozik.

Gizellafalva *Gizellafalva*. A Kizdia-patak mentén fekvő kisközség. Házainak száma 289, lakosaié 1482, a kik között 400 magyar és 1082 németajkú s róm. kath. vallású. Postája helyben van, vasúti állomása Kiszető. E helység csak 1880-ban települt, a Babsa és Sziklás községek határainak egy részén elterülő kincstári birtokon. A róm. kath. templom 1909-ben épült. Van itt gazdakör és hitelszövetkezet.

Győröd *Győröd* (azelőtt Giroda). Begamenti kisközség. Házainak száma 247, lakosaié 1419, a kik között 232 magyar-, 117 német- és 1041 románajkú, közöttük a róm. katholikusok és a gör.-keletiek vannak a legtöbben. Postája és távírója Temesremete, vasúti állomása Temesvár. A középkorban *Gyüreg* (1389), *Kysgywregh* (1418), *Naggyrywg* (1429) és *Gywrewd* (1497) alakban fordul elő az oklevelekben. Az 1492—1498. években a Kenéz-Rekeszi *Gyüredi*-család volt itt birtokos. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Girouda* alakban találjuk, 24 házzal. A Mercy-féle térképen *Gyroda* alakban, a temesvári kerületben lakott helyként van feltüntetve. 1781-ben *Sándor* Mihály vette meg a kincstártól. 1786-ban gróf *Althan* Mihály János, 1790-ben Remetei *Kőszeghy* János, 1803-ban Losonczi *Gyürky* István lett az ura, 1839-ben Gyürky Pál, Krassó vármegye főispánja és 1896-ban gróf Gyürky Ábrahám volt a helység legnagyobb birtokosa. Jelenleg gróf Gyürky Viktornak és *Telbisz* Károly dr.-nak van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. román templom 1840-ben épült. A *Muth* és *Klekker* czégnek gőzmalma van itt. A községhez tartozik *Erzsébet*-puszta, mely gróf Gyürky Pálné szül. *Vay* Erzsébettől vette a nevét. A mai Győröd és Temesremete között feküdt a középkorban *Dég*, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul. Egy 1429-ben kelt oklevél a mai Temesgyarmat szomszédjaként említi. 1523-ban *Lepsényi* Miklós volt itt birtokos. 1571-ben a Pozsonyban székelő apáczák tartanak hozzá jogot. A hódoltság alatt elpusztult, de az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen még Győröd és Temesremete között van feltüntetve,

Gyüreg *Gyüreg* (azelőtt Gyirok). Temesvártól délre eső nagyközség. Házainak száma 479, lakosaié 2361, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A község a török hódoltság végszakában már fennállott. Az 1717. évi összeírásban *Jurok* alakban, a temesvári kerületben találjuk, 70 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Jurak*, az 1783. évi térképen *Diurak* alakban találjuk megjelölve. 1848-ig a kamara volt a földesura. A gör.-kel. templom 1759-ben épült. A lakosok hitelszövetkezetet és mértékletességi egyesületet tartanak fenn. A községbeli téglagyár a Burghardt és Becker czégé. Ide tartozik a Besenyei- és a Kincstári puszta.

Hattyas *Hattyas* (azelőtt Hittyiás). A Temes-folyó mentén fekvő kisközség. Házainak száma 360, lakosaié 1766, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója Keped és vasúti állomása Buziásfürdő. 1428-ban *Dobozi* László birtoka, de már a XV. század közepén *Dánfi* Lászlóé, a ki itteni birtokát 1447-ben *Nagymihályi* Lászlónak zálogosította el. Az 1462. évi oklevélben már *Hathyas* néven fordul elő, Doboz tartozéka és a Dobozi Dánfi-család birtokaként. A török hódoltság alatt is lakott hely volt. Az 1717. évi kamarai összeírásban *Adiesch* alakban, 50 házzal szerepel. A Mercy-féle térképen *Adiesch* vagy

Klopódia. — Wekerle Sándor dr. úrilaka.

Klopódia. — Manaszy Gyula úrilaka.

Laczunás. — Báró Sztojanovits Iván kuriája.

Lippa. — A m. kir. főerdőhivatal.

0240910

Hidiesch, az 1761. évi hivatalos térképen pedig *Hittiasch* alakban a csákovai kerületben. A nagyköveresi uradalomhoz tartozó kincstári birtokként 1807-ben a vallás- és tanulmányi alap birtokába ment át és jelenleg a m. kir. közalapítványi uradalomnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-keleti templom 1904-ben, a görög kath. 1895-ben épült. A községben van *Barth* János gőzmalma és *Djebo* Antal téglagyára. A mai Hattyastól nyugatra feküdt *Kresztincz* helység, mely 1488-ban Czikó-Vásárhely tartozéka volt. E tájon fekhettek *Alsó-* és *Felső-Venécze* is, melyek 1462-ben Doboz és 1483-ban Borzlyuk tartozékai voltak.

Hidasliget (azelőtt Bruckenau). A temesvár—máriaradnai vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 304, lakosaié 1485, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A mai Hidasligettől kissé délre, a Berekszó patak és a római sáncz között a középkorban *Piski* nevű falu feküdt. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben egyházas helyként fordul elő. 1365-ben két család osztozott Piski birtokán: a Gyertyánosi *Csepiek* és a *Sáriak*. 1378-ban az egész helység Gyertyánosi Csepi András birtoka. A régi Piski helységből származott a *Piski*-család, melynek egyik sarja, Piski János, 1418-ban egy birtokbaiktatás alkalmával királyi emberként szerepel. 1479-ben a község Sarádvár tartozéka, melyet *Garai* Jób eladott *Bánffi* Miklósnak és Jakabnak. 1487-ben a király birtoka, 1492-ben *Corvin* Jánosé. Az 1717. évi kamarai jegyzék szerint mindössze nyolcz elhagyott ház állott benne; a török hódoltság után azonban új életre ébredt és egyike volt ama községeknek, a hova 1724-ben az első német telepeseket elhelyezték. Lakosságát *Falk* János Ferencz, wormsi hivatalnok toborozta össze. A bevándorlók egy kisebb csapatát, mintegy 40—50 házszámra való népet, a bécsi udvari kamarától kirendelt Bruckentheys ügynök a régi Piski helyén telepítette le. Utána nevezték el a községet Bruckenaunak. A községnek már települése óta volt temploma. 1764-ben 92 német gyarmatos költözött ide Elsasból és Lotharingiából, mire a csanádi püspök 1766-ban az itteni lelkészséget plebániává alakította át. 1782-ben *Névery* Elek és József vették meg, de ezt sem fizették ki s így a helység továbbra is a kincstáré maradt. A róm. kath. templom 1776-ban épült. Itt van a Kath. Népszövetség és a „Südungarischer Bauernverein" fiókja és két pénzintézet, az egyik az Első Bruckenaui takarékpénztár r.-t., a másik a Bruckenaui Népbank m. sz. A mai Hidasligettől éjszakkeletre, a Berekszó-patak partján feküdt *Fülöplaka*, melyet a *Csanád* nembeli Fülöp építtetett. 1299-ben már Fülöp fia Benedek unokaöcscséé: Mihályé volt. 1323-ban Benedek az egész falut 50 márkáért eladta az Udvardi *Budafiaknak*. A XIV. században Arad vármegyéhez tartozott; később már nincs adatunk róla. E helység szomszédságában fekhetett *Fülöptelek* is, mely az 1471—1500. években a sződi vár tartozékai között fordul elő, a Guthi *Országhok* és a Nádasdi *Ongorok* birtokaként. A község határában, a temesvár—lippai országúttól balra, a mai Hidasliget és Temesgyarmat között terül el a *Charat*-dülő, melynek a helyén a középkorban *Sarádvára* és városa feküdt, mely már a pápai tizedjegyzékekben is egyházas helyként szerepel. 1330—1479 között a *Garaiak* birtoka, utánuk az Alsólendvai *Bánffiaké* 1487-ben Mátyás király birtokában találjuk. 1492-ben *Corvin* Jánosé volt. 1550-ben Vajai *Kiss* Ferencz, Sarád határában, az Előhegy nevű dombon lévő két szőlejét, halála esetére *Hagymási* Kristófnak és Eustachnak hagyományozta. Ez az utolsó adat Sarádról. Ezután többé már nem szerepel, csak az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, Monyorós keleti szomszédságában fordul elő *Scharad* alakban.

Hodony. A temesvár—varjasi vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 332, lakosaié 1490, kik nagyrészt német- és románajkúak s róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkori oklevelekben *Odon* (Odony) néven fordul elő. Első ízben 1480-ban van róla okleveles adatunk. 1520-ban *Bolyka* Bálinté volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben, a temesvári kerületben *Hodogn* alakban találjuk, 15 házzal. Az 1723—25. évi Mercy-féle és az 1761. évi hivatalos térképeken, *Odoign* alakban, pusztaként szerepel. 1812-ben Hodonyi *Manaszy* György vette meg a kincstártól. 1839-ben Manaszy Szilárd, 1869-ben György voltak a birtokosai. 1874-ben János toscanai főherczeg birtokába került. 1877-ben Bethlenfalvi *Erőss* Sándorné szül. *Todesco* Francziska, 1879-ben *Erőss* Béla és Géza voltak a birtokosai és ezektől 1888-ban *Kastory* János és Mihály vették meg, kik közül az utóbbi jelenleg is birtokos itt és a Manaszy-családtól 1840-ben épített kuriában lakik. Az 1849 aug. 9-én vívott

GENEALOGICAL SOCIETY
OF THE CHURCH OF JESUS CHRIST

temesvári csatában herczeg Lichtenstein tábornok, a császári had lovasságának vezére, 10,000 lovasból álló hadával e helység felől támadt a honvédseregre és ezzel a csatát eldöntötte. A községbeli róm. kath. templom 1910-ben, a görög-keleti a XIX. század elején épült Van itt hitelszövetkezet. Idetartozik *Csortospuszta*.

Homokbálványos *Homokbálványos* (azelőtt Bavaniste). Torontál vármegye határán fekvő nagyközség. Házainak száma 1324, lakosaié 6841, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásuak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Már a középkorban is *Bálványos* néven említik az oklevelek. Az elpusztult Keve vármegyéhez tartozott. 1412-ben még néptelen puszta volt, midőn Zsigmond király Keve városának adományozta. És mikor Zsigmond 1428-ban Keve városának új kiváltságokat ad, már önálló helységként szerepel. Az 1453—55-ben Keve város részére kiállított megerősítő levelek ismét pusztának mondják. Az 1717. évi kamarai jegyzékben két ilynevű helységet találunk a pancsovai kerületben egymás mellett, *Malo-Balvaniste* néven négy és *Veliko-Balvaniste* néven 30 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Palfsanista* alakban, pusztaként van megjelölve. A dunavölgyi Határőrvidék területének kiterjesztésekor, 1765—68-ban a német-szerb határőrök letelepedési helye lett. II. József császár első délmagyarországi körútja alkalmával, 1768 máj. 6-án érkezett Homokbálványosra, honnan másnap Beresztócz felé vette útját. A császár a piacztér sarkán levő *Stojanovics*-féle házban töltötte az éjtszakát. Az 1788. évi török hadjárat alatt a törökök megtámadták a falut és kifosztották. 1873-ban Temes vármegyéhez csatolták. Jelenleg *Deszpinics* Áronnak, *Abelsberg* Lajosnak, *Huber* Frigyes örököseinek és *Dinusz* Jánosnak van itt nagyobb birtokuk. A lakosok önkéntes tűzoltó- és olvasó-egyesületet tartanak fenn. Van itt két pénzintézetnek fiókja és egy gőzmalom is, mely utóbbi a *Harich* Schmidt és Társai czégé. A gör.-kel. templom 1776-ban épült. 1873-ban 170-en haltak itt el kolerában. A községhez tartozik Stefánia-udvar és Deszpinics-tanya. A mai Homokbálványos és Kevevára között feküdt *Szkronovetz* falu, melyet Zsigmond király 1412-ben szintén Keve városnak adományozott. Ekkor még csak puszta földterület volt, 1428-ban azonban már királyi helység. Az 1435—1440. években kelt oklevelek falunak mondják.

Homokdiód *Homokdiód* (azelőtt Oresácz). A fehértemplomi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 146, lakosaié 766, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és vasúti állomása Temesőr, távírója Karasjeszenő. A török hódoltság végszakában már lakott volt. Az 1717. évi kamarai jegyzék szerint akkor 30 lakott házból állott. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Oreschez* alakban, a verseczi kerületben van feltüntetve. Az 1770—73. években a német-szerb határőröknek engedték át. Ettől kezdve 1873-ig a bánsági Határőrvidékhez tartozott s ekkor Temes vármegyébe kebelezték. 1848 nov. 9-én. a honvédeknek a szerbek fölött Strázsánál kivívott diadala után, a Rózsa Sándor-féle szabadcsapat támadta meg a helységet s a lakosokat kirabolta. A gör.-kel. román templom 1871-ben épült. A község határában egy várrom nyomai láthatók. Ez az úgynevezett Zsidóvár, mely a török hódoltság idejéből maradt fenn.

Homokos *Homokos* (azelőtt Mramorák). A deliblati homokpusztaság délnyugati szélén fekvő nagyközség. Házainak száma 972, lakosaié 4974, a kik között 2932 német-, 1024 román-, és 1018 szerbajkú. Felekezetekre nézve 2932 evangelikus és 2105 gör.-keleti. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Homokos-Deliblát. A mai Homokos helység csak a XVIII. század végén települt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Bramorák* néven, puszta, a pancsovai kerületben. Az 1761. évi térképen *Pramorák* alakban szerepel. 1770—1773 között, Mária Terézia királynő rendeletére, a német-szerb határőröknek engedték át. Ekkor németek és szerbek telepedtek le a helységben. Román lakosai 1805-ben költöztek ide, a mai Dézsánfalváról. 1873-ban Temes vármegyéhez csatolták. A községbeli három templom közül az evangelikus 1888-ban, a gör.-kel. szerb 1854-ben és a gör.-kel. román 1904-ben épült. Jelenleg *Huber* Frigyes örököseinek van itt nagyobb birtokuk. A lakosok olvasó-egyesületet, önkéntes tűzoltó-egyesületet, ipartestületet, férfi-dalkört, szerb egyházi dalárdát és hitelszövetkezetet tartanak fenn. Huber Frigyes örököseinek és a homokosi malom-szövetkezetnek egy-egy gőzmalma is van itt. A községhez tartozik Leánykút és Szivák-telep

Homokszil *Homokszil* (azelőtt Ulma). A versecz-alibunári vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 718, lakosaié 3887, a kik nagyrészt szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A török

hódoltság végszakában lakott hely volt. Már az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen is Ulma néven van feltüntetve a verseczi kerületben. 1770—1773 között a szerb és német határőrségnek engedték át. 1873-ban Temes vármegyébe kebelezték. A községbeli gör.-kel. szerb templom 1858-ban épült. Itt van a szerb földmívelők gazdasági egyesülete, *Gloyer* Vilmos téglagyára és *Stelzl* Vendel gőzmalma.

Hosszúág (azelőtt Hissziás). A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 151, lakosaié 674, a kik leginkább románajkúak s gör.-kath. és gör.-keleti vallásúak. Postája Sziklás, távírója Lugos, vasúti állomása Kisszető. A középkorban *Hosziág* (*Hasziág*) néven említik az oklevelek. 1410-ben a dobozi uradalomhoz tartozott. 1428-ban *Dobozi* László birtoka. 1447-ben még Dobozi *Dánfi* Lászlóé, a ki *Nagymihályi* Lászlónak zálogosította el. A gróf Mercy-féle térképen *Hiziasch* alakban, a facseti kerületben, lakott helyként van feltüntetve. Később elpusztult, mert az 1761. évi hivatalos térképen már csak pusztaként szerepel, a lugosi kerületben. Kevéssel ezután románok szállották meg. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1848-ig a kamara volt a földesura. Jelenleg a kincstár a legnagyobb birtokosa. A községbeli két templom közül az egyik gör.-kath., a másik gör.-keleti. A faluhoz tartozik a Bukoveczi-tanya. Hosszúág

Iklód (azelőtt Iklodа). A Poganit-folyó jobbpartján fekvő kisközség. Házainak száma 134, lakosaié 722, a kik leginkább románajkúak s görög-kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Törökszákos. Korábbi sorsa ismeretlen; a török hódoltság végszakában azonban már lakott volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Iklovida* alakban fordul elő, 50 házzal. A gróf Mercy-féle térképen, a csákovai kerületben, már Ikloda alakban van megjelölve. 1807-ig a kamara volt a birtokosa, de ekkor a vallás- és tanulmányi alap birtokába került. A gör.-kel. templom 1901-ben épült, de a gör.-katholikusoknak is van itt imaházuk. A községhez tartozik Uradalmi-puszta, mely a vallás és tanulmányi alapé. Iklód

Iktár. A Bega-folyó jobbpartján fekvő kisközség. Házainak száma 183, lakosaié 784, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája Ujjózseffalva, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. 1365-ben az Iktári *Bethlen*- és a *Neczpáli*-családok osztoztak rajta. 1478-ban, midőn e családok birtokaikat magszakadás esetére egymásnak biztosítják, Iktár, tartozékaival együtt, a Bethleneké volt, a kik azt 1552-ig birták. Az 1717. évi összeírásban, a facseti kerületben, 15 házzal van felvéve. A gróf Mercy-féle térképen *Ektár* alakban találjuk megjelölve, de az 1761. évi hivatalos terképen már a lugosi kerületben fekszik. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1838-ban $24^4/_8$ egész jobbágytelket írtak benne össze. 1848-ig a kamara volt a földesura. A községbeli templom a gör.-keletieké és 1909-ben épült. A határ egy részét *Taminának* nevezik. E tájon fekhetett a középkorban *Drágánfalva*, melyről 1365-ben van első ízben adatunk. 1471-ben Hodos kastély tartozékai között is szerepel egy hasonnevű falu, mely akkor a Szeri *Pósafi*-családé volt. Iktár és a Temes-folyó között feküdt *Eniszten* (*Enyzten*) helység, melyről 1365—1420. évekből vannak adataink. Iktár sorsában osztozott. Iktár

Izbiste. A delibláti homokpusztaság éjszaki szélén fekvő nagyközség. Házainak száma 530, lakosaié 2782, kik leginkább szerb- és németajkúak és gör.-kel. és róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Homokszil. Korábbi története ismeretlen; a török hódoltság végén azonban már a lakott helyek közt találjuk. Az 1717. évi kamarai jegyzékben már Isbiste néven van felvéve, 20 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Ispistes* alakban szerepel és az 1761. évi katonai térképen a verseczi kerületben *Ipistie* alakban. Az 1770—1773. években a német-szerb határőröké volt és a bánsági Határőrvidékhez tartozott. Az itteni gör.-kel. szerb templom 1833-ban épült. A lakosok hitelszövetkezetet és iparos olvasókört tartanak fenn. A község határának egy részét a Szeliste dűlő foglalja el, a hol a hagyomány szerint hajdan a község feküdt. Ide tartozik Fehértelep. Izbiste

Kádár. A Poganis-patak balpartján fekvő kisközség. Házainak száma 134, lakosaié 748, a kik nagyobbrészt románajkúak és görög-keletiek. Postája, távírója helyben van, vasúti állomása Végvár-Kádár. Régibb históriája szintén ismeretlen. Csak a török hódoltság végszakából vannak adatok, a mikor már lakott helység volt. Az 1717. évi összeírásban *Kadar* alakban a csákovai kerületben fordul elő, 85 házzal. A Mercy-féle térképen *Kada*, az 1761. évi hivatalos térképen pedig *Kedár* alakban szerepel. 1806-ban báró Kádári *Duka* Péter vette meg a kincstártól, a kitől báró Duka István, majd Emil, Jenő és Péter örökölték és 1878-ig birták. Ekkor e birtokot báró *Nikolics* Mihály vette meg, a ki az egyik részt 1882-ben báró Kádár

Karátsonyi Katalin férjezett báró Duka Emilnének adta el, a másik részt pedig Jellinekné *Reichmann* Teréznek. Jellinekné a maga részét 1886-ban eladta Győrössy-*Csepreghy* Istvánnak. Báró Duka Emilné részét báró Duka Géza cs. és kir. követségi tanácsos, országgyűlési képviselő örökölte, a ki Győrössy-Csepreghy István birtoka egy részét is megvette. A községbeli két régi kúriát 1810-ben báró Duka Péter generális építtette, az újat pedig, mely a községen kívül fekszik, 1900-ban Győrössy-Csepreghy István. Mind a kettő most báró Duka Gézáé A községbeli gör.-kel. templom 1904-ben épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartoznak: Nagy-, Kis-, Rozu-, Popecz- és Zsurka-majorok. A mai Kádár mellett feküdt a középkorban *Péterlaka* vagy *Petúrlaka*, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul. 1498-ban a *Fáncslakiak* birtokában találjuk s utánuk a *Belmosericsek* bírták zálogjogon. 1529-ben a *Bradács* családé volt, majd a XVI. század közepén Nagylaki *Jaksics* Márké. Ezután nyoma veszett.

Karasjeszenő *Karasjeszenő* (azelőtt Jaszenova). A Karas-folyó balpartján fekvő kisközség. Házainak száma 429, lakosaié 2212, a kik nagyrészt szerbajkúak és gör.-keletiek. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Korábbi sorsáról nem maradtak fenn adatok: a török hódoltság végszakában azonban már lakott helység volt. Az 1717. évi összeírásban a palánkai kerület községei közé van felvéve, 110 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, *Jesenova* néven, az újpalánkai kerületben van feltüntetve. 1770-ben Mária Terézia rendeletére a szerb határőrezrednek adták át. A Határőrvidék feloszlatása után, 1873-ban, Temes vármegyéhez csatolták. A görög-keletieknek régi temploma helyén most új templom épül. A róm. katholikusoknak imaházuk van itt, mely az újabb időből való. A lakosok hitelszövetkezetet, olvasókört és földmíves-szövetkezetet tartanak fenn. A községben *Mühlmann* testvéreknek gőzmalmuk és egy gőztéglagyáruk van. A község határának egy részét *Delinigrobnak* (gyermektemető) nevezik, mert itt három gyermek akasztósdit játszva, egyik társukat játékból felakasztották.

Keped *Keped.* A buziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 158, lakosaié 759, a kik nagyobbára románajkúak és görög-keletiek. Postája Szinérszeg és távírója Buziásfürdő. Van vasúti megállóhelye. Középkori neve *Képed* volt. Az 1462. évi oklevélben Doboz tartozékai között *Kisképed* helység is szerepel. Ama korbeli birtokviszonyai egyeznek Hattyas község birtokviszonyaival. A török uralom alól, románoktól lakott helységként került ki. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Kipeth* alakban szerepel, 60 házzal. Az 1717. évi gróf Mercy-féle térképen *Kepeth* alakban, a lugosi kerületben, az 1761. évi térképen pedig a csákovai kerületben tűnik fel. A kincstártól 1807-ben, a nagykövéresi uradalommal együtt, a vallás- és tanulmányi alap birtokába ment át. Az 1830—40. évek között Trencsén vármegyéből kath. vallású tótok költöztek ide, a kik azóta megmagyarosodtak; ezekhez 1850 táján néhány magyar és német család is járult. A görög-keletiek temploma a XIX. század közepén épült. A községhez tartozik a közalapítványi puszta is.

Kétfél *Kétfél.* A temesvár—varjasi helyi érdekű vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 384, lakosaié 1671, a kik nagyobbrészt szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban *Kétfülü* volt a neve és 1454—1465-ben a *Tariak* birtoka volt. A török hódoltság alatt eredeti neve szinte a felismerhetetlenségig el volt torzítva. A XVIII. századbeli térképeken *Kétfik* és *Götföl* alakban fordul elő. 1838-ban 139 egész jobbágytelek volt a községben. 1848-ig a kamara volt a földesura. A községbeli gör.-kel. szerb templom 1747-ben épült. Van itt polgári kör és az Első Kétféli Hengermalom r.-t. műmalma.

Kevepallós *Kevepallós* (azelőtt Plosicz). A Duna közelében fekvő nagyközség. Házainak száma 401, lakosaié 2102, a kik vegyesen róm. kath. németek és gör.-kel. szerbek. Postája és távbeszélője helyben van, vasúti állomása Homokbálványos. Korábbi adatai ismeretlenek. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Plochika* alakban találjuk feljegyezve, 13 lakott házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Plazischa* alakban, lakatlan helyként van feltüntetve. Később ismét benépesült, és az 1761. évi hivatalos térképen *Plocsiza* alakban, szerbektől lakott helységként, a pancsovai kerületben találjuk. Az 1765—68. években rokkant német katonákból alakított határőrezred számára kijelölték letelepedési helyül. 1873-ban Temes vármegyéhez csatolták. A róm. kath. templom 1838-ban épült. A gör.-kel. templom építését 1848-ban kezdték meg, de a közbejött szabadságharcz következtében csak 1853-ban fejezték be. Van itt önkéntes tűzoltóegyesület, ifjúsági egyesület, takarékpénztár és földmíves egyesület. Idetartozik a Roth-féle puszta és az Urbán-tanya.

1

2

3

Lippa. — 1. A Maros hídja. — 2. A zárda. — 3. A közkórház.

Lippa. — Kereskedelmi iskola.

Részlet a lippai Savanyúkútfürdőből.

Kevevára (azelőtt Temes-Kubin). A Duna közelében fekvő nagyközség, járási székhely. Házainak száma 1045, lakosaié 7345, a kik vegyesen magyarok, német-, román- és szerbajkúak és nagyobbára róm. kath. és gör.-keletiek. Postája, távírója, vasúti és hajóállomása helyben van. Az egykori Keve vármegye székhelye. Várának építése a XII. századra tehető, mert már III. Béla király névtelen jegyzője is említi. E vár maradványai a Csikajai út baloldalán, a község szélén állanak. 1204-ben itt tartóztatta fel Imre király Leó biborost, a pápai követet, a kit a pápa Bulgáriába küldött, hogy koronát és zászlót vigyen az új bolgár czárnak. IV. László király is több ízben megfordult Keve várában, miről egy 1286 aug. 14-én és egy szept. elején kelt évnélküli oklevél tanuskodik. A helység 1392 táján kezdett felvirágozni, mert ekkor mentette fel Zsigmond király a vám és a harminczad fizetése alól. 1397-ben már királyi sókamara-hely volt és 1405-ben vásárjogot is nyert. 1412-ben két szomszédos pusztát, Bálványost és Jokronoveczet kapta Zsigmond királytól, a ki 1428-ban a város polgárait az adózás terhe alól is felmentette, továbbá szabad halászatra és hetivásárok tartására is feljogosította őket. Albert, V. László, de különösen Mátyás király több ízben állított ki a város részére szabadalomleveleket. Fontos hadi és kereskedelmi pont volt a Dunánál még a XV. század végén is. Vára a XV. században a királyé volt. 1435-ben Zsigmond király Keve város lakosainak tette kötelességévé a vár fenntartását és védelmét. 1458-ban a vár a Hunyadiak iránt ellenséges érzelmű ráczok kezébe került, de *Szilágyi* Mihály visszaszerezte tőlük és 1459—1460-ben megerősíttette. 1478-ig a várat ismét megviselte az idő, mert az országgyűlés elrendelte helyreállítását. 1510 ben még jelentékeny kereskedelmi góczpont volt és lakosai ekkor túlnyomóan ráczok voltak, a kik, Szerémi György emlékiratai szerint, a török kereskedőkkel állandó összeköttetésben állottak. 1523 aug. 6-án II. Lajos király tartózkodott Keve városában. Mikor esett el Keve vára, nem állapítható meg; valószínű azonban, hogy 1551-ben került török kézre. Az 1564—1576 években török bég ült a várban, a ki a temesvári basa alá tartozott. 1685-ben a temesvári szandzsákság alá tartozó pancsovai kerület helységei között szerepel. A hódoltság alatt szerb lakosai a helység nevét *Kubinra* változtatták. 1717-ben, az akkori kincstári jegyzék szerint, 50 lakott háza volt. Várát az 1739. évi belgrádi békekötés értelmében lebontották. Midőn a bécsi katonai körök 1761-ben a rokkant katonák megtelepítését a Maros és Duna közötti területen tervezték, a kiküldött bizottság 1764-ben 12 helységet jelölt ki e czélra és ezek között volt Kubin is. 1766 márcz. és máj. havában ismét négy új határőrszázad alakult s ezek egyikének Kubin lett a központja. 1871-ben, a katonai Határőrvidék felosztása után, Temes vármegyébe kebelezték. A rendszeres telepítés megkezdése óta Kubin is jelentékenyen gyarapodott. 1770 okt. végéig már 80 új ház épült. melyeknek száma a következő évben 216-ra emelkedett. A r. k. plebánia története szerint II. József császár a telepítés idején háromszor volt Kevevárán és pedig 1773 május 15-én, 1873 máj. 23-án és 1783 aug. 27—28-án; utolsó látogatása alatt a r. k. plebánián lakott. 1848-ban a község határában a honvédek és a szerb felkelők között véres ütközet volt, mely a honvédek győzelmével végződött. A róm. kath. templom 1827—28-ban, a gör.-kel. román templom 1905-ben épült. A gör.-keleti szerb templom építési ideje ismeretlen. A községben a járási hivaalokon kívül m. kir. telepkezelőség és hajóügynökség is van. Itt van a Temeskubini Takarékpénztár r.-t., a Dunereana Takarékpénztár r.-t., a pancsovai népbank, a fehértemplomi szerb hitelbank és a Magyar Általános Hitelbank fiókja, az oraviczai takarékpénztár ügynöksége, a délmagyarországi gazdasági bank fiókja és a fehértemplomi népbank ügynöksége. Nevezetesebb gyárai és ipartelepei: *Schlarb* Péter és fiai téglagyára, *Miron* Justinné téglagyára, *Paull* Sándor gőzmalma és *Friedrich* József és Társa gőzmalma. Társadalmi élete is kifejlett. Itt van a kevevárai gazdasági egyesület, Szerb Olvasóegylet, az Önkéntes Tűzoltóegylet, a szerb egyházi énekkar, ipartársulat, Hubertus vadászegylet, Kaszinó, Polgári Kaszinó, Amatőr-Egylet, Kevevárai polg. leányisk. egyesület, Állatvédő-Egyesület, Német Iparosok Segélyegylete, Szerb Földmívelők I. és II. egyesülete, Kevevárai daloskör.

Kisbecskerek. A temesvár—nagyszentmiklósi vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 681, lakosaié 3666, kik között a német-, román- és a szerbajkúak és a róm. kath. és gör.-kel. vallásúak vannak a legtöbben. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban *Pechkereky* alakban említik az oklevelek. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben fordul

elő egyházas helyként. Eredetileg a Berekszói *Hagymás* család birtoka volt. 1462-ben, midőn Hagymás Miklós *Szentgirolti* Jánost testvéréül fogadta, az utóbbit, az országbíró rendeletére, e helység birtokába is beiktatták. 1561-ben a hűtlenségbe esett Hagymási Kristóf itteni birtokait I. Ferdinánd király *Kerecsényi* Lászlónak, a későbbi gyulai kapitánynak adományozta. A török hódoltság megszüntével, 1717-ben eszközölt összeírás alkalmával 36 házzal vették fel. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, lakott helyként, a temesvári kerületben van megjelölve. Gróf Mercy tábornok 1727-ben még néhány német katholikus családot telepített itt le; de a lakosság zöme ekkor még szerbekből és románokból állott. Az 1761. évi hivatalos térképen is óhitűektől lakott faluként van feltüntetve és ekkor már postaállomása volt. Az 1784—85-ben, II. József császár uralkodása alatt történt gyarmatosítás alkalmával, Kisbecskereken 116 új ház épült, ugyanannyi gyarmatos család számára. A telepesek Ausztriából és Németországból származtak. Midőn Mária Terézia királynő 1778-ban a Maroson túli vidéket az anyaországhoz visszacsatolta, gróf *Niczky* Kristóf királyi biztos, 1778 máj. 31-én Kisbecskereken fogadta Temesvár város küldöttségét s innen 19 hatfogatú hintóval vonult be Temesvárra. 1836 júl. 11-től szept. 16-ig kolera pusztított a községben és 132 haláleset fordult elő. 1848 nov. 11-én Nagy Sándor alezredes 1000 emberből álló hadával 2400 szerb felkelőn győzedelmeskedett a község határában. 1849 aug. 8-án, a szöregi csata után, Dembinsky honvédtábornok vert hada ért Kisbecskerekre, honnan, apróbb csatározások után, Vadászerdő felé húzódott. A községbeli róm. kath. templom 1811-ben, a gör.-kel. szerb templom 1821-ben és a gör.-kel. román templom 1909-ben épült. A községben gőzmalom és két pénzintézet van: a Kisbecskereki takarék és hitelegylet, mint szövetkezet és a kisbecskereki hitelszövetkezet. Az itteni lövészegyesület még 1844-ben alakult. Van itt még egy temetkezési egyesület is. A mai Kisbecskerek és Szentandrás között említik az oklevelek 1462-ben *Beldán* helységet, melyre ekkor *Szentgirolti* János tartott igényt. Kisbecskerek és a mai Vejte között feküdt *Kereki*, mely 1462-ben a Berekszói *Hagymás*-családé volt, továbbá az egyik *Szentgyörgyi*, mely 1421-ben a csanádi püspök faluja s végül *Loránd*, mely 1462-ben a Hagymásyaké volt.

Kisgáj *Kisgáj.* Torontál vármegye határán fekvő kisközség. Házainak száma 117, lakosaié 647, a kik román- és szerbajkúak s leginkább gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Korábbi adatok hiányzanak róla; a török hódoltság végszakában azonban már lakott hely volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Mali Gaj* alakban, a csákovai kerületben találjuk, 30 házzal. A Mercy-féle térképen lakatlan pusztaként van megjelölve, de az 1761. évi hivatalos térképen már óhitűektől lakott helységként szerepel. A XIX. század elejétől 1888-ig a *Malenicza*-család volt itt birtokos. 1888-ban Kernyécsai *Jagodics* János vette meg a Malenicza-család itteni birtokait, melyeket 1892 óta négy egyenlő részben *Wingert* Nándor, *Hergat* Henrik, *Laner* János és *Ortmann* János bírnak. A községbeli két imaház közül az egyik a gör.-kel. szerb, a másik a gör.-kel. román egyházé.

Kisgye *Kisgye* (azelőtt Kizdia). A lippai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 332, lakosaié 1790, a kik románajkúak és nagyrészt gör.-kath. vallásúak. Postája Aga, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1440-ben *Felsőkizdia* (*Felsewkysdja*) alakban fordul elő s Sólymos várának tartozékaként, *Országh* Mihály és János birtokába került. 1477-ben *Bánffi* Miklós és Jakab birtoka. 1583-ban erdélyi románok szállották meg, a kik az egész török uralom alatt itt maradtak. 1717-ben, a török világ megszüntével, 16 lakott házát írták össze. A gróf Mercy-féle térképen *Kistia*, az 1761. évi hivatalos térképen *Kisda* alakban fordul elő. 1814-ben herczeg *Schwarzenberg* Károly nyerte adományul, a kitől 1819-ben Kevermesi *Thököly* Péter vásárolta meg. A XIX. század harminczas éveiben előbb zálogjogon, utóbb 1838-ban örökjogon báró *Sina* Simon Györgyé lett, a kiről özvegyére, majd 1886-ban báró Sina Anasztázia férj. gróf *Wimpffen* Viktornéra szállott. 1891 óta gróf Wimpffen Sigfried tulajdona. A gör.-kath. templom 1888-ban épült. A mintegy 300 lelket számláló gör.-keletieknek fából készült imaházuk van itt, mely 1870 táján épült. A községhez tartozik *Répás*-puszta, a hol a középkorban *Repes* falu feküdt. 1440—1477-ben a sólymosi uradalomhoz tartozott. Jelenleg szintén gróf Wimpffen Siegfriedé, kinek gőzmalma is van itt.

Kisrekas *Kisrékas* (azelőtt Altringen). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma csak 51, lakosaié 187, a kik németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája Rigósfürdő, távírója Lippa, vasúti állomása Saroltavár. A középkorban Arad vár-

megyéhez tartozott. 1436-ban Berekszóval együtt említik, a Berekszói *Hagymás* család birtokaként. Már 1499-ben is *Kys-Rekas* a neve és ekkor a *Ravazdiaké.* Ez időtájt szerbek telepedtek ide, a kik a helység nevét *Rakaseczre* változtatták. 1552-ben a *Gál*-család nyerte adományul. A török hódoltság alatt elpusztult és az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen is lakatlan helyként, *Rokasicza* alakban van megjelölve. A XVIII. század közepén románok költöztek ide; a temesvári igazgatóság azonban 1770—71-ben németeket is telepített ide és új telepük, gróf Clary Altringen bánsági tartományi elnök tiszteletére, *Altringen* nevet nyert. A telepítést *Neumann* lippai sótári tiszt intézte e helységben. 1782-ben, a délmagyarországi kincstári jószágok elárverezése alkalmával Sipeki *Balázs* István vette meg. 1790-ben Lőrincz-Kátai *Latzkovits* István tulajdonába ment át s e család volt itt birtokos 1852-ig, midőn Gaadi *Pálffy* Jánosé lett. 1871-től özv. Pálffy Jánosné szül. Latzkovits Francziska volt a birtokosa és jelenleg *Kun* Artúr dr. A községbeli régi házat a Pálffy-család építtette s ez most szintén Kun Arturé.

Kisszentmiklós. Újarad mellett, a Maros közelében fekvő kisközség. Házainak száma 452, lakosaié 2871, a kik magyarok, német- és románajkúak és nagyobbára róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Újarad. A középkorban *Szent-Miklós-Telke* néven fordul elő és Arad vármegyéhez tartozott. Eredetileg a *Keszi*-család birtoka. 1471-ben Keszi Balázs deák, több más helységgel együtt, a csanádi káptalannak adta. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, a lippai kerületben, már lakatlan pusztaként fordul elő. 1798-ban Eötvenesi *Lovász* Zsigmond kapta adományul. E család utolsó sarja: Eötvenesi Lovász Amália gróf *Zelénski* Lászlóhoz menvén nőül, a birtok a gróf Zelénskiekre szállott. Gróf Zelénski Lászlóné után leánya báró *Nopcsa* Elekné örökölte. A községben öt úri lak van. Az egyiket a Lovász-család építtette 1798-ban s ez jelenleg báró Nopcsa Eleknéé, a másik 1876-ban épült s ez most *Poch* Sándoré, a *Rónai* Györgyé 1904-ben épült, a *Stuchlik* Tivadaré 1905-ben és *Hartmann* Józsefé 1870-ben épült. A gör.-kel. román templomot 1870 táján emelték. 1849-ben két ízben is volt itt összecsapás az osztrákok és az Arad várát ostromló magyar hadak között. Az itteni gör.-kel. lelkészt *Petrovics* Zsivánt, a ki az aradi császári őrségnek igyekezett szolgálatokat tenni, a honvédek elfogták és felakasztották. A lakosok önkéntes tűzoltó-egyesületet és temetkezési egyletet tartanak fenn. Az országos vöröskereszt egyesületnek is van itt fiókja, mely 1904-ben Erzsébet királyné szobrát állította fel. A *Kolb* és *Wolfart* czégnek gőzmalma van a községben. Ide tartozik Kaszárnya-tanya és Zelénski-puszta. Kisszentmiklós

Kisszentpéter. A vingai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 115, lakosaié 643, a kik németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Kétfél. E helységet az udvari kamara 1843-ban telepítette. Plebániája is csak 1862-ben keletkezett és most épül az új templom. Kisszentpéter

Kisszered (azelőtt Kis-Szredistye). Versecztől keletre fekvő kisközség. Házainak száma 160, lakosaié 637, a kik románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Nagyszered. Korábbi sorsa ismeretlen. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Malo-Szeretiste* alakban fordul elő, 20 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, *Mal Sredisa* alakban, pusztaként van feltüntetve és az 1761. évi hivatalos térképen *Mali Sredista* alakban. Az 1783. évi térképen e helyen Sredistie-kolostor van jelezve. 1841-ben már önálló helység volt és *Lazarevics* Golub vette meg a kincstártól. A gör.-kel. román templom 1878-ban épült a régi kolostor helyén s ezért a románok a falut *Pernyávának*, vagyis zárdafalunak is nevezik. A községhez tartozik a Weifert-féle tanya. Kisszered

Kistelep. A vingai járásban fekvő kisközség. Házainak száma csak 60, lakosaié 254, a kik róm. kath. vallásúak és németajkúak. Postája, távírója és vasúti állomása Kétfél. E helység csak 1843-ban, a kincstár vingai birtokán települt. 1862 óta, leányegyházként Kisszentpéterhez tartozik. Kistelep

Kistopoly (azelőtt Kis-Topolovecz). A Bega-csatorna balpartján fekvő kisközség. Házainak száma csak 54, lakosaié 349, a kik közül 101 magyar és 248 románajkú. Postája, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. E helység a XIX. század első felében települt. Az 1783. évi térképen még csak egy Topolovecz van feltüntetve. 1838-ban $3^3/_8$ egész jobbágytelket írtak benne össze. 1848-ig a kamara volt a földesura. Jelenleg az államkincstár a helység határának legnagyobb birtokosa. Kistopoly

Kiszető (azelőtt Kiszetó). A Bega-folyó mellett fekvő kisközség. Házainak száma 344, lakosaié 1315, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Kiszető

Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban is már Kiszető néven fordul elő az oklevelekben. 1456-ban *Szilágyi* Mihályé. 1492-ben a *Rádi*-család zálogosította el *Dóczi* Imrének. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Kisseto* alakban, lakott helyként van feltüntetve és az 1761. évi hivatalos térképen *Kiseteu* alakban, óhitűektől lakott helységként, a lugosi kerületben fordul elő. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1838-ban 26$^1/_8$ egész jobbágytelket írtak benne össze. 1848-ig a kamara volt a földesura. A községbeli templom a gör.-keletieké. A lakosok egy pénzintézetet tartanak fenn: Kiszetői Népbank r.-t cég alatt.

Kiszsám *Kiszsám.* A verseczi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 215, lakosaié 1089, a kiknek nagy része román- és szerbajkú és gör.-kel. vallású. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Nagyszered. E község már a középkorban fennállott. Egy 1424. évi oklevél említi *Saan* helységet, a mely alatt, úgy látszik, a mai Nagyzsám és Kiszsám értendő. Közvetetlen adataink azonban csak a hódoltság megszűnésétől kezdve vannak e helységről. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *C. Zamm* alakban, a verseczi kerületben lakott helyként fordul elő; az 1761. évi hivatalos térképen pedig *Csam* alakban. 1826-ig a kincstár birtoka volt. 1826-tól 1888-ig a *Karátsonyi*-családé. 1888-ban örökségkép felerészben gróf Karátsonyi Ilma, felerészben gróf *Zichy* Alexandra és gróf Zichy Guidó birtoka. 1894 óta, gróf Zichy Guidó része, szintén gróf Zichy Alexandra férj. gróf *Hadik* Jánosné birtokába került. Kívüle még *Obradovics* Boriszlávnak és *Spatariu* Vladimir verseczi lakosoknak van itt nagyobb birtokuk. Az itteni gör.-kel. román templom 1886-ban, a gör.-kel. szerb imaház pedig 1881-ben épült. A községben szerb földművelők szövetkezete is van. Az egyik dűlőt Trifu Herges-nek nevezik. Egy fakereszt jelzi itt azt a helyet, a hol a hagyomány szerint Herges Trifon nevű rablót felakasztották. A községhez tartozik Obradovics-puszta, továbbá Spatariu-, Pászt-, Hatz-, Pecha- valamint Hadik-tanyák.

Klopódia *Klopódia.* A verseczi járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 334, lakosaié 2031, a kik közül 438 a magyar, 419 a német-, 723 a román-, 381 a csehajkú és közöttük a róm. katholikusok vannak túlnyomó számban. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Korábbi történetéről hiányoznak az adatok; a török hódoltság végszakában azonban már fennállott. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Klobodia* alakban fordul elő, 42 házzal; a Mercy-féle térképen pedig *Klopodie* alakban. 1779-ben Krassó vármegyéhez csatolták. 1826-ban *Janics* István vette meg a kincstártól, a ki 1838-ban a Zombori Oexel- (*Rónay-*) családnak adta el, mely a helységet három Rónay-leány között osztotta fel. A XIX. század negyvenes éveiben az egyik rész *Nyéky* Alberté, a másik *Beniczky* Miklósé, a harmadik *Onossy* Mátyásé volt. A XIX. század második felében hat részre oszlott e nemesi birtok. Az egyik rész 1866-ban *Horváth* Kálmáné, 1883-ban Horváth Eleméré, 1884-ben *Tuchinszky* Jánosé, 1889-ben Tuchinszky Irma, férjezett *Szulyovszkynéé* lett. A második rész 1856-ban Onossy Mátyásné szül. Oexel Antoniáé volt, a kitől 1875-ben Onossy Mátyás örökölte, a ki azt még 1896-ban is bírta. Ez jelenleg *Manaszy* Gyuláé. A harmadik rész 1856-ban Beniczky Dénesre és róla örökségkép gyermekeire s ezektől megváltás útján Beniczky Attilára szállott; most *Schäffer* Jenőé. A negyedik rész, mely Nyéky Albertné szül. Oexel Annáé volt, 1889-ben Parnói *Molnár* Istvánné, szül. Nyéky Leonára szállott. 1889-ben Parnói Molnár Gizella, *Wekerle* Sándorné örökölte, ki jelenleg is bírja. Az ötödik rész, mely 1856-ban Beniczky Terézé volt, 1863-ban *Dániel* Lászlóné, szül. *Sárközy* Jenny birtokába ment át és 1889-ben Tuchinszky Gyuláé lett. A hatodik rész 1857 óta Beniczky Sándoré. Jelenleg Wekerle Sándor dr., v. b. t. t., volt miniszterelnök, Manaszy Gyula, Beniczky Sándor és *Schäffer* Jenő a helység legnagyobb birtokosai. A községbeli két úrilak közül az egyiket Nyéky Antal 1840-ben építtette, ez jelenleg Wekerle Sándor dr.-é. Az utóbbit Onossy Mátyás 1859-ben építtette s ez most Manaszy Gyuláé. A róm. kath. templom 1898-ban, a gör.-keleti 1826-ban épült; de a gör.-katholikusoknak, a reformátusoknak és az evangélikusoknak is van itt imaházuk. A lakosok takarékpénztárt tartanak fenn és *Gruber* Henriknek gőzmalma van itt. A községhez tartozik: *Anna-major*, *Beniczky-tanya*, *Erdei-tanya*, *Mátyás-major*, *Wekerle-major* és *Schäffer*-tanya.

Körtéd *Körtéd* (azelőtt Krusicza). Fehértemplomtól keletre fekvő kisközség. Házainak száma 432, lakosaié 2317, a kik gör.-kel. vallású szerbek és róm. kath. csehek. Postája, távírója és vasúti állomása Fehértemplom. Középkori története nem ismeretes; de a török hódoltság végszakában már lakott hely volt. Az 1717.

Részletek a lippai Savanyúkút fürdőből.

Magyarmedves. — Edvi Illés Jenő úrilaka.

Mélynádas. — Dadányi Jenő úrilaka.

évi kamarai jegyzékben *Knitiza* alakban fordul elő, 26 házzal. A gróf Mercy-féle térképen *Kniczicza* alakban az újpalánkai kerületben szerepel. Az 1770—73. években a szerb-német határőrség kapta, de 1783-ban már a román-szerb Határőrvidékhez tartozott. Feloszlatása után Temes vármegyéhez csatolták. 1848 aug. 23-án, midőn a szerb felkelők Fehértemplomot megtámadták, a veressipkás honvédzászlóalj egész idáig űzte vissza a támadókat. Az itteni gör.-kel. templom a XVIII. században épült s 1861-ben helyreállították. A róm. kath. templom csak 1911-ben készült el. Van itt hitelszövetkezet is.

Krimárvára (azelőtt Krivobara). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 126, lakosaié 618, a kik románajkúak és nagyobbrészt gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Temesrékas. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1440—1477. években a solymosi vár tartozékai között sorolják fel. 1440-ben már *Crivobara* és 1477-ben *Krymárwára* alakban fordul elő, *Bánffi* Miklós és Jakab birtokaként. Az 1717. évi összeírásban csak *Bara* néven fordul elő, 25 lakott házzal. A Mercy-féle térképen *Krivowara* alakban van megjelölve. A XIX. század elején a *Lukács*-család vette meg a kincstártól és 1838-ig bírta. Ekkor *Capdebo* Jakabé, majd utána Mártoné és 1846-ban Kristófé lett, a ki azt 1887-ig bírta; Az 1887—1893. években Capdebo Vilma férj. *Markovics* Antalné és Capdebo Mária férj. *Nagy* Móriczné. 1893 óta *Gorcsa* János, *Klug* József és társai bírják. A gör.-kel. templom 1885-ben, a gör. kath. pedig 1890-ben épült. Krimárvára

Kusics (azelőtt Kussics). A Nera-folyó mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 534, lakosaié 2823, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Hajdan Szörény vármegyéhez tartozott. 1699-ben Selymeczi *Farkas* János birtoka. Az 1690—1700. évi összeírásban *Kussith* alakban fordul elő a palánkai kerületben s e kerülethez tartozott a Határőrvidék alakulásáig. Az 1717. évi összeírás szerint ekkor 82 lakott háza volt. A gróf Mercy-féle térképen *Kuschitz* alakban szerepel. A XVIII. század második felében a román-illyr határőrezredhez, később, 1773-ban, a német-szerb Határőrvidékhez csatolták és egy határőrszázad székhelye volt. A feloszlatás után Krassó vármegyébe kebelezték. Temes vármegye azonban 1883 ápr. 11-én tartott közgyűlésében a helység átkebelezését kérte, a mit az 1884 : VII. törvényczikkel teljesítettek. 1848 őszén két ízben volt itt összecsapás a magyarok és a szerb felkelők között. Szept. 7-én Rácz Sándor nemzetőrszázados 600 emberrel 1500 szerb felkelőt vert itt meg. Okt. 17-én Maderspach őrnagy 1500 nemzetőrrel 3000 szerb felkelőt űzött ki e faluból. A gör.-kel. szerb templom 1747-ben épült. A község határában egy kolostor romjai láthatók. Csak az újabb időben pusztult el. 1910-ben a neravölgyi vízáradás 21 házat döntött romba. Van itt hitelszövetkezet, önkéntes tűzoltó-egyesület, gazdasági szövetkezet, daloskör és olvasókör. Kusics

Lábas (azelőtt Labasincz). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 137, lakosaié 706, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája Sistarócz, távírója és vasúti állomása Lippa. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1440—1477-ben *Labasowcz* alakban, Solymos vár tartozékai között szerepel, a Guthi *Országh*, majd a *Bánffi*-család birtokaként. Az 1723—25. évi térképen *Lapusnik*, az 1761. évi hivatalos térképen pedig *Labuschinik* alakban, óhitüektől lakott faluként fordul elő. 1838-ban 21 egész jobbágytelke volt. 1848-ig a kamara volt a földesura. A községbeli gör.-kel. templom a XIX. század elején épült. Jelenleg a kincstárnak van itt nagyobb birtoka. Lábas

Latzunás. Versecztől éjszakkeletre, Krassó vármegye közelében fekvő kisközség. Házainak száma 180, lakosaié 1040, a kik románajkúak, gör.-kath., és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Nagyzsám. A török világ előtti korból nincsenek róla adatok, de már a török hódoltságból lakott helyként került elő. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Lazumnasch* alakban fordul elő, 30 házzal. Az 1761. és az 1783. évi térképeken *Lasonash* alakban találjuk. 1828-ban *Sztojánovits* János vette meg a kincstártól. 1863-ban báró Sztojánovits Mladen birtokába került és 1887 óta báró Sztojánovits Iván tulajdona. A községbeli urilakot br. Sztojánovits János 1830 táján építtette s ez most báró Sztojánovits Iván orsz. képviselőé. A gör. kath. templom 1844-ben épült. A községhez tartoznak: Gyuri-, Constance- és János-majorok. Latzunás

Liebling. A csáki járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 645, lakosaié 4349, a kik leginkább németajkúak és evangelikus vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Ortvay Tivadar szerint a mai Liebling helyén Liebling

fekhetett a középkorban *Beesd* (*Besd*, *Desd*) falu, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is egyházas helyként szerepel. A XVIII. században e helyen *Briszt* nevű puszta feküdt, a hova az 1786—88. években németországi protestánsokat telepítettek és *Wallbrunn* telepítési biztos számukra 200 új házat építtetett. Az első években azonban csak 102 család nyert itt elhelyezést. Wallbrunn az új községet *Vécsey* Miklós kamarai kormányzó tiszteletére *Vécseyházának* akarta elnevezni, de Vécsey ezt azzal hárította el magától, hogy az új község neve Liebling legyen, mert miként magát németül kifejezte: „die Protestanten sind meine Lieblinge". 1838-ban már 196 egész jobbágytelke volt. 1848-ig a vallás- és tanulmányi alap volt a földesura és most is a legnagyobb birtokosa. Az evangelikus templom 1823-ban épült. Az 1859-iki kolerajárványkor a lakosságnak csaknem a fele pusztult ki. A lakosok olvasóegyletet, férfidalegyletet, ipartestületet, négy takarékpénztárt és gazdasági egyesületet tartanak fenn. 1899-ben Erzsébet királyné emlékére díszkertet telepítettek. A községben van az I. lieblingi hengergőzmalom és az Erzsébet gőzmalom.

Lippa *Lippa*. A Maros balpartján fekvő nagyközség. Járási székhely. Házainak száma 1605, lakosaié 7684, a kik között 980 magyar-, 2600 német- és 4410 románajkú és közöttük a róm. katholikusok és a gör.-keletiek vannak túlsúlyban. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. Várát még IV. Béla király építtette a tatárjárás utáni korszakban. IV. László alatt már jelentékeny erősség volt, mert 1285-ben, mikor a nógai tatárok a várat megrohanták, a várlakosság, az ide menekültekkel együtt, sikerrel visszaverte a támadást. I. Károly király és neje Erzsébet gyakran tartózkodott Lippán. Erzsébet királyné 1327-ben Szent Lajos tiszteletére templomot és Ferencz-rendű kolostort alapított itt, mely a XV. században még fennállott. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *Leypua* és *Lippua* alakban fordul elő. Ekkor tehát már plebániája is volt, melyet a ferenczrendiek gondoztak. 1345, 1352 és 1359-ben ebben a kolostorban tartották a ferenczrendiek tartományi gyülésüket s a XIV. században szerzetesi iskolájuk is volt itt. Már a XIV. században élénk kereskedelme és ipara, sőt Nagy Lajos uralkodása alatt pénzverője is volt. Egy 1344. évi oklevélben a lippai márkáról történik említés. 1397—98-ban kir. sókamara volt itt, 1414-ben kir. adóhivatal és 1454-ben ismét kir. pénzverő hivatal. Nagy Lajos király 1365—66-ban, midőn a törökök ellen hadat vezetett, több ízben megfordult Lippán. 1369-ben bolgárok telepedtek itt le. 1389-ben már városi kiváltságokat élvezett. 1426-ban Zsigmond király a várat a bolgár fejedelem fiának *Sizmánnak* adományozta, Albert király *Hunyadi* Jánosnak adta és halála után özvegye *Szilágyi* Erzsébet kezén maradt. Mátyás király 1459 szept. 9-én Szilágyi Mihálynak adományozta, 1461-ben pedig ismét anyjának Szilágyi Erzsébetnek. 1462-ben a lippai uradalmat és a várat Brandisi *Giskra* János, a Felvidék rettegett zsarnoka vette meg Mátyás királytól; de 1463-ban a vár ismét a király birtokában volt. 1473-ban Mátyás király Dengelengi *Pongrácz* Jánosnak zálogosította el, de 1482-ben már a várat és a várost *Bánffi* Miklós aradi és pozsonyi főispánnak, valamint testvérének Jakabnak adományozta. A Bánffiak viszont a Dengelengi Pongráczoknak kinálgatták az érte járó zálogösszegért, de ezek 10.000 forintot sokallottak érette. 1487-ben a Bánffiak hűtlenségbe esvén, Mátyás király elvette tőlük Lippát s a várat *Corvin* Jánosnak adományozta, a ki a sólymosi uradalomhoz csatolta. 1492-ben *Haraszthy* Ferencznél volt zálogban, de 1510-ben már *György* brandenburgi őrgrófé volt. 1514 jún. 7-én *Székely* György, a Dózsa-féle pórhad egyik vezére foglalta el. Dózsa György leveretése után *Szapolyai* János vajda szállotta meg s csak 1516 jún. 6-án adta vissza György brandenburgi őrgrófnak, a ki még aznap a várat *Perényi* Imre nádornak adta el, ez azonban a várat néhány nap mulva Szapolyai Jánosnak adta cserébe a sárosi uradalomért. Szapolyai 1527-ben *Radics* Bosicsot tette meg Lippa kapitányává, a ki Lippát 1528. év elején vitézül megvédelmezte *Perényi* Péter, *Mailáth* István és *Török* Bálint támadásai ellen. Lengyelországból visszatérve, 1528 november végén *János* király Lippára vonult, melynek vára másfél évig volt a székhelye. Mikor János király 1540-ben Szászsebesen elhalálozott, innen Lippán és Aradon át vitték holttestét Székesfehérvárra. Buda eleste után, Szulejmán szultán rendeletéből, Izabella királyné és János Zsigmond Lippára jöttek. Izabella királyné magával hozta a szent koronát és a királyi hatalom jelvényeit is, a melyeket 1542 május haváig Lippán őriztek. 1550-ben Kászon budai basa vonult Lippa alá, a külvárosokat meg is szállotta, de a vár ostromába bele sem fogott, hanem Erdély

felé vette útját. Fráter György 1551-ben Ferdinánd királynak adta át Lippát, a ki *Báthory* Andrást nevezte ki parancsnokává; a török hadak közeledtére azonban Báthori odahagyván Lippát, a várat Gersei *Pethő* Jánosra bízta, a kit a város polgárai életveszélyes fenyegetések között igyekeztek a vár feladására rábírni. Szokoli Mehemed beglerbég 1551 okt 8-án kardcsapás nélkül hatalmába kerítette a várat, a hova Mikhalogli Ahmed parancsnoksága alatt, 200 önkéntes török lovast és 100 gyalogost helyezett el, míg a városba 5000 főnyi spahit és 200 janicsárt szállásolt el, parancsnokukká pedig a perzsa származású Uláma basát tette, a kinek kincsszomjánál csak kegyetlensége volt nagyobb. Castaldo János, Ferdinánd részére, az erdélyi hadakkal egyesülve, 1551 nov. 1-én ostrom alá vette Lippát, melyet a török hosszú ostrom után feladott. Uláma decz. 5-én vonult ki belőle s parancsnoka Aldana Bernát lett. Temesvár eleste után (1552 júl. 27.) Kászon basa vonult Lippa elfoglalására. A törökök közeledtének hírére a várbeliek gyáván megszöktek, Aldana Erdélybe menekült, előbb azonban a várost több oldalról felgyujttatta. Kászon basa bevonulván az üresen hagyott városba, a várat hamarosan ismét jó karba helyezte. 1595 aug. havában Simai Borbély György, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem hadvezére visszafoglalta a törököktől. Temesvár új kormányzója: Szulejmán basa 1596 május 5-én ostrom alá vette a várat. de május 11-én elvonult Lippa alól. Alig néhány nap mulva 101 zászlóaljának élén, Báthory Zsigmond tartotta bevonulását a várba, majd innen Temesvár felé vette útját, de onnan visszatérve, Lippát 2000 lovassal és gyalogossal *Szelestey* János őrizetére bízta. 1600 végén a vár Mihály havasalföldi vajda birtokába került, de később ismét visszakerült Báthory Zsigmond hatalmába. 1602-ben császári zsoldosok szállották meg. Ebben az évben *Dampierre* Duval Henrik volt Lippa parancsnoka. 1604-ben a vár *Bocskay* István birtokába került. 1605 júl. 6-án a szerb katonák a várat Chilal Haszán temesvári basa kezére játszották, a ki Kuluk Szusz alajbéget bízta meg Lippa elfoglalásával. De a törökök nem sokáig birták Lippát, mert *Petneházy* István jenei kapitány, *Nagy* Lőrincz jenei alkapitány segítségével, 1606 április 7-én csellel ismét Bocskay számára foglalta vissza. Bocskay halála után a vár *Rákóczy* Zsigmond fejedelem birtokába került, a ki 1607 jún. 30-án a város részére a János királytól és fia János Zsigmondtól adott szabadalmakat megerősitette. 1615. év őszén a szerb lakosság a török hadakat bebocsátotta a városba, de a vár egy ideig még a magyarok kezén maradt. 1616. évi jún. hó 12-én Bethlen Gábor fejedelem foglalta el, de már jún. 24-én, hogy a törökökkel a háborúskodást elkerülje, Mehemed temesvári basának engedte át Lippát. 72 évi hódoltság után, 1686 jún. 21-én foglalta vissza *Caraffa* Antal tábornagy. 1693—94-ben *Veteráni* Frigyes tábornok táborozott a város környékén s innen intézte támadásait a törökök ellen. 1695 szept. 7-én a várat ismét a törökök foglalták el. Ez ostrom alatt a vár falai annyira megrongálódtak, hogy egy újabb ostromot nem tudtak kiállani; mivel pedig az erődítmény fenntartását a törökök nem tartották kívánatosnak, ezért már szept. 8-án hozzáfogtak a várfalak lehordásához és utána visszavonultak Temesvárra. Az elpusztult város néhány éven át üresen állott. 1699 táján rokkant német katonák telepedtek itt le, a kik a régi város közelében építették fel házaikat, s új telepüket Neu-Lippa-nak nevezték el. A még fennálló erődítvénymaradványokat 1701-ben bontatta le *Löffelholz* császz. ezredes, aradi várparancsnok. A karloviczi békekötés értelmében Lippa a törökök birtokában maradt, minek következtében a német települők lassanként elköltöztek innen s helyükbe románok telepedtek. Midőn a török hódoltság véget ért, az 1717. évi összeírás alkalmával a bizottság csak 70 házat talált Lippán. A visszafoglalás után Lippa egy tiszttartóság székhelye lett, mely a helységnek németekkel leendő betelepítését tervezte. Az első német telepesek 1724-ben érkeztek ide, de újabb csoportok is jöttek 1736-ban, 1749-ben és 1752-ben. — 1738—39-ben, a török háború alatt, szerb martalóczok rohanták meg az új telepet s az idejében el nem menekült lakosokat kifosztották. Ugyanez években még a pestis is megtizedelte a lakosságot. A rendszeres telepítések korszakában újabb német családok költöztek Lippára és *Neumann* Károly Sámuel lippai sótári tiszt 1764-ben 84 családdal szaporította a lakosságot. 1768 ápr. 25-én II. József császár érkezett ide és a tiszttartósági épületben vett szállást. 1770—75-ben újabb német települőkkel szaporodott a lakosság. A hódoltság megszüntével a róm. kath. plebánia is új életre kelt. Az anyakönyvek 1719-től veszik kezdetüket. A németek beköltözése után az 1723-ban épült kiskápolna szűknek bizonyulván, új templom épült, de már 1746-ban oly rozoga állapotban

volt, hogy 1749-ben épült fel az új templom s ennek helyébe került 1888—89-ben a mostani. A gör.-kel. egyház már a török hódoltság alatt fennállott és a templom 1732-ben épült. Az egyház régiségei közül felemlítendők: 1. A mise szolgálatára szükségelt, úgynevezett „Antimension", melyet 1722-ben Joanichie érsek megszentelt. — 2. Egy fából faragott s drágagyöngyökkel ékített kézifeszület. — 3. Egy kisebb formájú, ezüstből készített füstölő, melyet 1749-ben Obrád nevű lippai oberknéz ajándékozott az egyháznak. — 4. Egy régi püspöki melldísz „Enkolpion" 1717—1726-ból. Az 1848 nov. 12-én Temesvárról Aradra küldött császári segédhadak, melyeket Máriássy János és Nagy Sándor honvédőrnagyok nem tudtak feltartóztatni, Lippa felé vette útját, hol ekkorra már *Zurich* őrnagy 1200 nemzetőrrel és egy szakasz aradi lovasgárdistával foglalt állást. 12-én összeütközött gróf *Leiningen* császári tábornok hadaival; de alkonyatig az ütközet eldöntetlen maradt. Másnap: 13-án megújult a harcz; Zurich kénytelen volt Arad felé visszavonulni és a császáriak birtokában maradt Lippát a román felkelők és a határőrvidéki katonák kifosztották. Nov. 17-én *Máriássy* honvédőrnagy váratlanul Lippán termett s nyomban hozzáfogott azoknak a kinyomozásához, a kik a nov. 13-iki harczban a hátráló magyarokra tüzeltek. Midőn a magyar kormány 1849 aug. 1-én Szegedről Arad felé menekült, a pénzkészletet Lippa felé szállíttatta. Az államkincstárt szállító szekerek aug. 4-én érkeztek Lippára. Aug. 9-én az aradvárbeli honvédsereg podgyász-szekerészete is Lippára érkezett. Aug. 10 és 12-én számos menekülő jött a városba, Aradról és a temesvári csatából. Aug. 10-én érkezett Radnára *Kossuth* Lajos is, *Szemere* Bertalan társaságában s a kompon átkelve, Lippára s innen Lugos felé vette útját. 12-én Hofinger császári tábornok vonult Lippára, a ki a honvédektől visszahagyott arany- és ezüst-készlet, hadi szerek és gazdag zsákmány birtokába jutott. Aug. 14-én 9000 főnyi osztrák katonaság érkezett ide és 16-án Temesvárra vonult. Lippa jelenlegi társadalmi élete is rendkívül élénk. A magyar társaskörön kívül, román olvasóköre is van. Van még ipartestülete, róm. kath. és izraelita nőegylete, önkéntes tűzoltó egylete, lövészegyesülete, vadásztársasága. A közgazdasági élet terén jelentékeny tevékenységet fejt ki négy takarékpénztára, *Bondy* és Társa sör- és téglagyára, *Nekola* János és *Grosz* Sándor téglagyára, *Sitkey*, *Mindl* József gőzmalma és az Első Lippai czementárúgyár. A községhez tartozik: Baracza, Lipovicza és *Savanyúkútfürdő*. Az utóbbi gyógyforrásként 1818 óta ismeretes. Az 1820—1830. években már jelentékeny látogatottságnak örvendett. A fürdőtelep 1848 nov. 13-án, a császáriak támadása alkalmával leégett. A szabadságharcz után 1853-ban a fürdő bérlője új épületeket emeltetett itt. A fürdőtelepet 1884-ben vásárolta meg Lippa, de 1896-ban eladta *Schwarz* A. helybeli regalebérlőnek, a kitől 1897-ben *Karátsonyi* Antal birtokába került. Lippa és Sistarócz között, a völgyben feküdt *Csernóbérczi* helység, mely az 1440—1477. években a solymosi uradalomhoz tartozott. Lippától délkeletre feküdt a középkorban *Gabrilócz* (*Gabrilowcz*) is, melynek emlékét a sistaroveczi völgybe nyíló patak tartotta fenn. 1440—1477-ig szintén a solymosi uradalomhoz tartozott. Lippától nyugatra, a Maros mentén feküdt *Iváncs* (*Iwanchy*) falu is. Az 1440—1477. évi oklevelek *Alsóiváncs* és *Felsőiváncs* néven sorolják fel, szintén Solymos várának tartozékai között. 1510-ben György brandenburgi őrgrófé. Lippától délkeletre, a gabrilóczi völgy torkolata táján feküdt még *Kalogyerolcz* falu, mely az 1440—1477. években ugyancsak Solymos vár tartozékai között szerepel.

Lippakeszi *Lippakeszi* (azelőtt Keszincz). Lippától délnyugatra fekvő nagyközség. Házainak száma 451, lakosaié 2227, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Temeshidegkút. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben már *Keszi* néven fordul elő. A XV. században a Páznádi *Baki*-család birtoka. 1561-ben a csanádi káptalan és *Vetési* János is a földesurai között volt. A hódoltság alatt magyar lakosai kivesztek s helyükbe a XVIII. század első felében románok telepedtek, a kik a helység nevét *Keszincz*-re ferdítették. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen még pusztult helyként van megjelölve, de az 1761. évi térképen, *Gessinz* alakban, már ismét óhitűektől lakott helyként szerepel. 1782-ben *Névery* Elek és József vették meg a kincstártól, de ezt sem fizették meg s így továbbra is a kincstáré maradt. 1801-ben Eötvenesi *Lovász* Zsigmond vette meg a kincstártól, a kiről Imrére szállott, majd Amália férj. gróf *Zelĕnski* Lászlóné örökölte. Jelenleg báró *Nopcsa* Elekné szül. gróf Zelĕnski Matild a legnagyobb birtokosa. A gör.-kel. templom még a hódoltság alatt épült; eredetileg más czélra használták,

Mezősomlyó. — Gubányi Antal úrilaka a sümeghegyi szőlőtelepen.

Móriczföld. Justh József úrilaka.

Monostor. — Gróf Woracziczky János kastélyai.

de a románok a ház egyik tűzfala mellé tornyot építtettek és azóta templom gyanánt szolgál. A határban fekszik *Ófalu*-dűlő, a hol a falu a hódoltság előtt feküdt. A községhez tartozik Rakita-puszta. A mai Lippakesztől délre feküdt *Horpataka*, mely szintén Arad vármegyéhez tartozott. Eredetileg a *Keszi*-család birtoka. Keszi Balázs deák 1471-ben a csanádi káptalannak adta.

Lippakékes (azelőtt csak Kékes). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 154, lakosaié 753, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Temesszékás, vasúti állomása Bélincz. A középkorban Sólymos-vár tartozéka volt és Arad vármegyéhez tartozott. Már 1440-ben is Kékes, 1477-ben pedig *Alsókékes* néven fordul elő és *Felsőkékes*-puszta tartozott hozzá. A hódoltság alatt teljesen elpusztult s csak a XVIII. század második felében népesült be újból. Az 1761. évi térképen még nem fordul elő. Az 1783. évi térképen már Temes vármegyében szerepel. 1781-ben Kékesi *Rajkovics* Károly vásárolta meg a kincstártól. A XIX. század elején *Nikolics* Dániel tulajdonába ment át és 1848-ban gróf *Hessenstein* Mór vette meg. 1869-ben *Pap* Tivadar birtokába került, a ki az aradi gör.-kel. szentszéknek adományozta. Az itteni gör.-kel. templom 1870 táján épült. A mai Lippakékes mellett, a Hiziás- és a Nagykékes-patak összefolyásánál feküdt hajdan *Kerekes* falu. A solymosi uradalomhoz tartozott. 1440-ben az *Ország*-, 1477-ben a *Bánffi*-családé volt. Lippakékes

Lukácskő (azelőtt Lukarecz). A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 90, lakosaié 517, a kik nagyrészt román- és szerbajkúak s túlnyomóan gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban *Lukarovcz* alakban említik az oklevelek. 1492 előtt a *Rádi*-családé volt s ekkor *Dóczi* Imre bírta zálogban. A török hódoltság megszünte után, 1717-ben *Lucareszi* alakban, a facseti kerületben találjuk, 20 házzal, de az 1761. évi hivatalos térkép a lugosi kerületben mutatja. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1802-ben *Jankovics*, másképp *Doktorovics* György vette meg a kincstártól. A XIX. század harminczas éveiben *Agora* Katalin, majd János tulajdona lett. 1838-ban Agora Katalin és *Detrich* András örökösei voltak a földesurai. 1879 óta *Gall* József és neje Agora Katalin a birtokosai. Ők helyezték művelés alá az itteni kőbányát, a melyből egy keskenyvágányú lóerejű vasúton szállítják a gránitkövet Nagytopolyra. A gör.-kel. templom a XVIII. század közepén épült. A községbeli kúriát Agora János 1804-ben építtette s ez most Gall József dr., volt orsz. képviselő és főrendiházi tagé és nejéé Agora Kataliné. Az itteni gőzmalom a bogárosi népbanké. A községhez tartozik: a Lukácskői kőbánya és a Lukácskői tanya. A mai Lukácskő és Sziklás között fekhetett *Abradfalva*, melyet 1492-ben a Rádi-család a Dócziaknak zálogosította el. Lukácskő

Magyarapácza (azelőtt Opaticza). A dettai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 167, lakosaié 944, a kik románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Detta. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben fordul elő, *Apacha* és *Pacha* alakban. Nevét valószínűleg valamely monostortól vette. A helység közelében, Birda felé, a dombon tényleg látszanak is némi rommaradványok. 1373-ban *Magyarapacha* és *Tothapacha* nevek alatt szerepel. 1446-ban és 1492-ben Temes vármegyéhez tartozott. 1492-ben Jobbágyi *Matkó* Mátyás fia Miklós, 1494-ben *Csáki* Mihály voltak a földesurai. *Báthory* Zsigmond erdélyi fejedelem 1597-ben *Marnachouit* Györgynek adományozta. A török hódoltság megszüntével 1717-ben *Hopadiza* alakban találjuk, 30 lakott házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen már *Oppatiza* alakban a csákovai kerületben fordul elő. 1848-ig a kamara volt a földesura és jelenleg is a kincstárnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. templom 1861-en épült. A községhez tartozik Fülöptanya. A Berzava-folyó mentén, a helység közelében feküdt, a középkorban *Gegösfalvá*, mely 1388—1412 között a Gegös-család birtoka volt. Magyarapácza

Magyarmedves (azelőtt Medves). A Temes-folyó közelében fekvő kisközség. Házainak száma 210, lakosaié 1262, a kik között 694 a magyar-, 75 a német- és 493 a románajkú. Közöttük a róm. katholikusok és a gör.-keletiek vannak túlsúlyban. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Korábbi sorsa ismeretlen. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, *Metec* alakban, elpusztult helyként fordul elő, de az 1761. évi térkép szerint már óhitűek lakták. 1781-ben Hadzsi *Pasachia* vette meg a kincstártól. 1803-ban Losonczi *Gyürky* Istváné lett. 1845-ben két részre oszlott; az egyik rész Losonczi Gyürky Pálé, a másik *Hanzély* Magyarmedves

Lászlóé lett. 1864-ben özv. Gyürky Pálné szül. gróf *Vay* Erzsébet, 1865-ben Losonczi Gyürky Béla, 1879-ben *Tafler* Kálmán és *Ehrenfeld* Ignácz tulajdonába ment át. 1885-től gróf Gyürky Ábrahám volt itt birtokos. Jelenleg *Edvi Illés* Jenő, *Szigeti* Arnold dr. és *Kende* Gergely a legnagyobb birtokosai. A községben két templom van: róm. kath. és gör.-kel. Edvi Illés Jenőnek az idetartozó Illés-pusztán csinos úrilaka van, a melyet 1903-ban építtetett. 1886-ban a Temes árvíze a falu kétharmadát elöntötte. A lakosok magyar olvasókört tartanak fenn és *Christ* Nándornak gőzmalma van itt. A községhez tartoznak a Ruzicska-telep, továbbá Szigeti Ármin dr., Frekot Menyhért dr., Kende Gergely, Christ Nándor és Edvi Illés Jenő tanyái.

Magyarszákos *Magyarszákos*. Krassó-Szörény vármegye határán fekvő nagyközség. Házainak száma 683, lakosaié 3283, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Buziásfürdő. Csak a török hódoltság utáni korból vannak róla adatok. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Sagos* alakban, a lugosi kerületben, lakott helyként van megjelölve. Az 1761. évi térképen *Magir-Sagosch* alakban fordul elő. 1779-ben Krassó vármegyéhez csatolták, de a XIX. század első felében Temes vármegyébe kebelezték. 1838-ban 111 $^{7}/_{8}$ egész jobbágytelke volt. 1848-ig a kamara volt a földesura. A községbeli templom a gör.-keletieké és 1860-ban épült. Jelenleg az államkincstárnak és *Gyika* Imrének van itt nagyobb birtoka. A községben van *Kirchner* Lajos gőzmalma is.

Majláthfalva *Majláthfalva*. A vingai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 472, lakosaié 2335, a kik magyarok és — 8 református kivételével — r. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója Vinga és vasúti állomása Vinga, Kétfél és Németszentpéter. A mai Majláthfalva helyén a középkorban *Túregyháza* nevű birtok feküdt, mely 1454-ben és 1465-ben a *Tariak* birtoka volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen lakatlan pusztaként van jelezve *Durikais* alakban. Az 1761. évi térképen *Durikias* alakban szintén pusztaként van feltüntetve. 1819-ben a kincstár, gróf Majláth országbiró közbenjárására, magyar dohánykertészeket telepített le Túregyháza-pusztára. Az új telep, melynek 1838-ban már 666 lakosa volt, Majláthfalva nevet nyert. 1891-ben gróf *Woracziczky* János vásárolt itt a kincstártól birtokot. A róm. kath. templom 1879-ben épült. 1849 februar havában a község színmagyar lakosságát a szomszédos Kétfél község szerbjei Pécskára űzték és a helységet kifosztották. A lakosok hitelszövetkezetet és gazdakört tartanak fenn. A községhez tartoznak: Szőke-, Bezdán-, Sörös- és gróf Woracziczki-tanyák. A mai Majláthfalvától éjszakra, a Harangod vize balpartján, feküdt a középkorban *Farkasteleke*. 1455-ben a *Bothos*-családé, majd *Kiss* Balázsé volt. 1478-ban már puszta és ekkor a *Jaksicsok* kapták.

Márktelke *Márktelke* (azelőtt Markovecz). Versecztől keletre fekvő nagyközség. Házainak száma 343, lakosaié 1438, a kik román- és szerbajkúak és gör.-kel. és gör.-kath. vallásúak. Postája és távírója Temeskutas, vasúti állomása Nagyszered. A XVIII. század közepén települt. Az 1723. évi gróf Mercy-féle térképen még nem fordul elő, de az 1761. évi hivatalos térképen már igen, sőt ekkor már postaállomása is volt. 1832-ben *Baich* Tivadar vette meg a kincstártól. 1861-ben Baich Milosra és Athanásra, 1884-ben Athanáz része Milánra és Ivánra szállott. 1885 óta Milán része, 1890 óta Iván része is, báró Varadiai Baich Milos birtokába került és jelenleg báró Baich Péter a helység legnagyobb birtokosa. A községbeli két templom közül a gör.-keletieké 1872-ben, a gör.-katholikusoké 1907-ben épült. A gör.-kel. szerbeknek is van itt egy imaházuk. Az *Ozwald* Károly és társai czégnek gőzmalma van itt.

Marosaszó *Marosaszó* (azelőtt Hosszúszó). A Maros partján fekvő kisközség. Házainak száma 366, lakosaié 1434, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Lippa, vasúti állomása Máriaradna-Lippa. A középkorban *Hosszú-Aszó* néven fordul elő és Arad vármegyéhez számították. 1418-ban a *Maróthiak* voltak a földesurai. Az 1717-iki összeírásban 20 házzal fordul elő a lippai kerületben, *Aschliasch* alakban. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Assiaso* alakban, lakott helyként van megjelölve, az 1761. évi hivatalos térképen pedig *Assiaseu* alakban. 1838-ban 33 $^{4}/_{8}$ egész jobbágytelke volt. 1845-ig kincstári birtok volt, ekkor azonban *Baillet de Latour* Tivadar kapta adományul. 1848-ban gróf Baillet de Latour Károly volt itt birtokos. Jelenleg *Haubert* Nándor kir. tan. és *Deheleán* Vazul gör.-kel. lelkésznek van itt nagyobb birtoka. A régi gör.-kel. román templom 1792-ben épült, az új pedig 1912-ben. A községbeli kuriát gróf Baillet

de Latour Tivadar építtette s ez most Deheleán Vazulé. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községben van egy szívógázmotoros malom is, mely szintén Hauberté, az itteni csinos nyaralóval együtt. A határ egy részét a Szatubatriu-dűlő foglalja el, a hol hajdan a falu volt. A mai Marosaszó és Lippa között feküdt a középkorban *Iregd*, mely 1418-ban a *Maróthiaké*, 1484-ben a *Pathócsiaké* volt. 1511-ben a Patócsi-család „de Eperjes alias de Iregd" előnévvel élt.

Maroseperjes (azelőtt Kelmák). A Maros partján fekvő kisközség. Házainak Maroseperjes száma 287, lakosaié 1296, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Konop. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. Egy 1405-ben kelt oklevélben említés van az eperjesi apátság Maros melletti földjeiről, IV. Béla király idejéből. A XV. században a *Patócsi*-család birta. 1511-ben még a Patócsiaké volt, a kiknek ekkor váruk is volt itt. A Patócsiak magvaszakadtával e várat *Pethő* és *Kerecsényi* László gyulai kapitányok nyerték adományul. A török hódoltság után, az 1717-iki összeírásban, *Chelmak* alakban fordul elő, 20 házzal. A gróf Mercy-féle térképen *Kelnak*, az 1761. évi térképen már Kelmák néven van feltüntetve. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1845-ig a kincstáré volt, azóta birtokosai Marosaszóéval azonosak. A gör.-kel. templom 1760-ban épült. Jelenleg *Pop* C. István orsz. képviselő a helység legnagyobb birtokosa. Van itt hitelszövetkezet és a *Reisenberger*-féle gőzmalom. A határ egy részét Szatubatriunak nevezik, mert hajdan a falu itt feküdt.

Máslak. A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 295, lakosaié Máslak 1388, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Máslak-Németremete. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *Machalaka*, *Makalaka*, *Mathalaka* alakban, már egyházas helyként fordul elő. 1471-ben, a Szeri *Pósafiak* kihaltával, a Guthi *Ország*- és a Nádasdi *Ongor*-család nyerte adományul. 1475-ben, midőn kérésükre az adományt újból átírták és megerősítették, Máslakot már oppidumnak (város) nevezi a megerősítő levél; 1506-ban azonban már egyszerűen csak birtok és a sződi várkastély tartozéka. Az 1561. évi összeírásban szintén elhagyott faluként van feltüntetve s ekkor *Mágócsy* Gáspár és *Liszthy* János voltak a földesurai. A török hódoltság megszűntével: 1717-ben eszközölt összeírásban *Maschlok* alakban fordul elő, 14 házzal, de az 1723—25. évi és az 1761. évi hivatalos térképeken már csak pusztult helyként szerepel. 1770—71-ben németek telepedtek le a régi Máslak helyén, a hol 93 házból álló telepet építettek. Az új telep neve *Blumenthal* lett, ama virágos völgy után, hova e gyarmatosok telepedtek. 1783-ban a helység 16 új házzal gyarapodott. 1782-ben ezt is *Névery* Elek és József vették meg a kincstártól, de nem tudták a vételárt lefizetni s így a helység 1814-ig a kincstáré maradt, a mikor I. Ferencz király, herczeg *Schwarzenberg* Károlynak adományozta. Ez időtől birtokosai ugyanazok voltak, mint Saroltaváréi. Idővel a község régi magyar neve feledésbe menvén, 1833—1850 között a községi pecséteken *Virág-Völgye* felíratot használt. Később Máslak lett a neve. A róm. kath. templomot már a németek letelepedésekor építették. 1778-ban a templom szent Bertalan napjára búcsú-engedélyt nyert. A községbeli régi úrilakot 1788-ban Kevermesi *Thököly* Péter építtette, ez jelenleg gróf *Wimpffen* Siegfried tulajdona és jószágigazgatójának lakása. A község melletti dombon, a németek letelepülésekor egy várrom volt, a melynek kőanyagából a települők épületeik alapjait rakták le. Ma már nyoma sincsen. A község határában van az u. n. „török kút", mely még a török világból ered. A lakosok társaskört, gazdakört, hitelszövetkezetet, takarékpénztárt és temetkezési egyesületet tartanak fenn. Van itt egy gőzmalom is, melyet a *Popeszku* és Társa czég bérel, a máslaki hitelszövetkezetnek pedig gabonaraktára, sertéshízlalója és czementárúgyára van a községben.

Mélykastély (azelőtt Kustély). A Karas-folyó jobbpartján fekvő nagyközség. Mélykastély Házainak száma 524, lakosaié 2220, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója Varadia, vasúti állomása Jám. A török hódoltság végszakában már jelentékeny hely volt, de középkori története ismeretlen. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Kostil* alakban fordul elő, 100 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Custil*, az 1761. évi hivatalos térképen *Kustil* alakban, a verseczi kerületben fekszik. 1829-ben a borgiai jószágokért kárpótlásul a Bethleni gróf *Bethlen*-család nyerte. A XIX. század közepén a gróf Bethlen-családnak ez a birtoka három részre oszlott. Az első rész 1856-ban báró *Rudnyánszky* Sándoré és *Szájbély* Frigyesé volt. 1856-ben *Derencsényi* Henri-

ette, 1876-ban báró Derencsényi János özvegye, valamint gyermekei: Rezső, Henriette és Klára tulajdonába ment át, kiktől 1883-ban *Kormos* Béla dr. községjegyző és neje szül. *Ágoston* Róza vásárolták meg. A második rész, 1868-ban részben *Fehér* Mária és Sándor, 1882-ben pedig egészben Fehér Miklós tulajdonába ment át, a kiktől 1894-ben gróf *Bissingen-Nippenburg* Rezső vásárolta meg. A harmadik rész, melynek 1856-ban *Mocsonyi* János volt a tulajdonosa, 1888 óta gróf Bissingen-Nippenburg Rezsőné szül. Mocsonyi Georgina birtoka. A községbeli gör.-kel. román templom a XVIII. század közepén épült. Van itt egy olvasó- és egy dalegylet és egy nagyobbszabású műmalom, mely a „Fratia" betéti társaságé.

Mélynádas *Mélynádas.* A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 144, lakosaié 740, a kik nagyrészt magyarok és románajkúak, róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája Aranyág, távírója és vasúti állomása Temesrékas. Korábbi sorsa ismeretlen, de a török hódoltság megszünte után, 1717-ben már fennállott és ekkor 11 háza volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Buboki-Natash* alakban, lakott helyként van megjelölve. Az 1761. évi katonai térképen *Dubski Nadosch* alakban, a lippai kerületben van. 1781-ben *Trajcsik* Ádám és *Ghesquier* József vették meg a kincstártól 31.100 forintért, de nem tudván a vételárat kifizetni, tőlük *Althan* János gróf vette át a birtokot, de 1790-ben már eladta Remetei *Kőszeghy* Jánosnak. 1807-ben *Tormássy* Antal kir. tanácsos vette meg a birtokot, mely utóbb Tormássy Kálmán, Mihály, Jozefa, Amália és Erzsébet tulajdona lett. 1896-ban Tormássy Amália, Gyülvészi *Dadányi* Margit és Renáta bírták. Jelenleg Dadányi Györgynek és *Kende* Gergelynek van itt nagyobb birtoka. A községbeli régi úrilakot a Tormássy-család építtette s ez jelenleg a Dadányi-családé. Tormássy Antal a XIX. század első éveiben magyarokat telepített ide s számukra 1804-ben kápolnát építtetett. A gör.-keletiek temploma 1901-ben épült. A község határában az Izvorurecse nevű forrásnak a nép szembajoknál gyógyító erőt tulajdonít.

Merczyfalva *Merczyfalva.* A temesvár-aradi vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 343, lakosaié 1491, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája és vasúti állomása helyben van, távírója pedig Vingán. A középkorban e tájon *Károly* (*Kis-Károly*) nevű helység nyomaira akadunk. Az 1717. évi kincstári jegyzékben egy *Kayragn* nevű helységet találunk a temesvári kerületben, a hol ekkor 16 ház volt és azonosnak látszik az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen ugyancsak e tájon megjelölt *Karan*-pusztával, a hova *Engelshofen* tábornok olaszokat és spanyolokat telepített s az új helységet, gróf Mercy Claudius Florimund után, *Mercydorfnak* nevezte el. 1733—36 között 119 olasz család és 21 olasz magánegyén költözött ide, a kiket a selyemtenyésztés és a rizstermelés meghonosítása céljából telepítettek itt le. A spanyolok az 1736-ik év elején jöttek ide és egy *Mugnos* József nevű szerzetest is hoztak magukkal. De sem a spanyolok, sem az olaszok nem tudták az itteni éghajlatot megszokni s így csakhamar kipusztultak; az a kevés olasz család, mely itt maradt, idővel beleolvadt a németekbe, a kik az 1764—65. években költöztek be. Az 1761. évi hivatalos térképen *Karan oder Mercydorf* néven szerepel. 1752 táján érkeztek ide az első franczia települők, a kiket 1768 és 1769 táján egy második és 1770-ben egy harmadik franczia szállítmány követett. A második német telepítés alkalmával, *Knoll* temesvári kerületi főnök újabb német jövevényekkel szaporította a lakosságot. Az 1784—1786. évek német telepítései alkalmával 32 új házzal nagyobbították meg s ugyanannyi család nyert benne elhelyezést. 1780-ban gróf *Saurau* János vette meg a kincstártól, a nélkül azonban, hogy tulajdonába vette volna. 1805—1870-ig a báró *Lo Presti*-család, 1870—1874-ig Monostori *Barinyai* János volt a legnagyobb birtokosa. 1874-től Mercyfalvi és Zsadányi *Féger* Ferencz és neje, jelenleg pedig Féger Oszkár a legnagyobb birtokosa. A régi róm. kath. templom 1735-ben, a mostani pedig 1788-ban épült. A községbeli úrilakot gróf Saurau János temesvári parancsnok építtette s ez most Féger Oszkáré. A községet sok csapás érte. 1738-ban a pestis pusztított benne, 1823-ban szélvihar tette tönkre az egész termést, 1829-ben egy hóviharnak az egész legelő állatállomány esett áldozatul, 1863-ban éhinség, 1869-ben pedig nagy tűzvész pusztított. A lakosok takarékpénztárt, hitelszövetkezetet, olvasókört és férfi-énekkart tartanak fenn. Van itt egy gőzmalom is, mely a *Gábriel* és Társai czégé. A határ egy részén a *Szurduk*-dűlő terül el, a hol a középkorban *Kis-Károly* község feküdt és a hódoltság alatt pusztult el. A mai Merczyfalva és Hodony között, Merczyfalván alul, a Jercsiczi-patak balpartján feküdt *Szent-Tamás* falu, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is egyházas helyként

Nagyszered. — A Lazarovics-féle úrilak. Most Hauser Károlyé.

Nagyszered. — A Lazarovics-féle úrilak. Most Frisch Gyula utódaié.

Őszény. — Ottlik Péter úrilaka.

Németság. — Gróf Szápáry Istvánné kastélya.

fordul elő. Egy 1485. évi oklevélben *Zenth-Thamas* alakban szerepel. Az 1723. évi gróf Mercy-féle térképen pusztult helyként van feltüntetve.

Mészdorgos *Mészdorgos.* A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma mindössze 31, lakosaié is csak 160, a kik románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája Sistarócz, távírója és vasúti állomása Lippa. E község csak a XIX. század második felében települt a kincstár birtokán és most is a kincstár a birtokosa.

Meszesfalu *Meszesfalu* (azelőtt Meszics). Versecztől keletre fekvő kisközség. Házainak száma 174, lakosaié 725, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Versecz. A község helyén eredetileg egy gör.-keleti kolostor volt, mely már a középkorban fennállott. E kolostort megtaláljuk az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen is, az 1761. évi hivatalos térképen pedig a kolostor mellett már egy óhitűektől lakott házcsoport van feltüntetve. Az 1783. évi térképen *Kloster-Mesich* alakban szerepel. A XIX. század első felében már önálló község volt, a hol 1838-ban $15^1/_8$ egész jobbágytelket írtak össze. Földesura az itteni gör.-keleti kolostor. A mostani kolostort *Joannovics* Arzén arkimandrita építtette 1840—43 között. A templom a XVIII. század elején épült.

Mezősomlyó *Mezősomlyó* (azelőtt Nagy-Semlak). A Moravicza-folyó mentén fekvő kisközség. Házainak száma 180, lakosaié 1115, a kik román- és németajkúak és gör.-kel. és ág. ev. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. Egyike a legrégibb helységeknek a vármegye területén, a melyről már 1270-ben van adatunk, a mikor a mezősomlyói ispán (Comes de Mezeusumlow) szerepel. 1277-ben Somlyó vármegyéről emlékezik meg egy oklevél. Péter kir. főlovászmester 1290-ben somlyói főispánként szerepel IV. László király egyik oklevelében. Az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékben *Nezewsomló* alakban fordul elő, de 1437-ben *Nagysomlyó* néven szerepel. 1366-ban Nagy Lajos király táborozott itt hadával, midőn a törökök ellen indult és itteni időzése alatt állította ki *Heem* Benedek részére a zsidóvári váradományozásról szóló oklevelet. 1343-ban, 1370-ben és 1389-ben civitasnak, 1424-ben pedig oppidumnak (város) czímezik az oklevelek. Már a XIV. század második felében és a XV. században Krassó vármegye törvénykezési helye volt. 1378-ban *Garai* Miklós nádor, 1409-ben pedig *Ozorai* Pipó tartott itt Krassó vármegye nemességével közgyűlést. 1454-ig a király birtokában volt, a mikor a királytól cserében Szentmiklósi *Pongrácz* Jakab kezére került. Vára már a XV. században fennállott, de leginkább a XVI. században szerepelt. Oláh Miklós is megemlékezik róla 1536-ban kiadott útleírásában. 1552-ben a törökök hatalmába került. A hódoltság alatt a város a várral együtt elpusztult. Helyén kis falu alakult, mely még a régi nevét sem tartotta fenn. Az 1690—1700. évi összeírásokban *Semlyung*, az 1717. évi kamarai jegyzékben *Morava* néven fordul elő. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Schemluk* alakban találjuk megjelölve. Ugyanezen a térképen a helységtől éjszaknyugatra várkastély van jelezve. Az 1761. évi hivatalos térképen, *Schwemlak* alakban, a verseczi kerületben jelzik. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1790. év óta az *Osztoics*-család volt a földesura. Jelenleg *Stern* Jenőnek, *Velitsek* Ágostonnak, özvegy Osztoics Péternének és *Zegaicsán* Milánnak van itt nagyobb birtoka. A régi gör.-kel. templom 1750. év körül épült, de a mostani 1886-ban és az ág. evangelikusok imaháza 1865-ben. A községbeli úrilakot Osztoics Péter építtette 1906-ban. A községhez tartozó Sümeghegyen van *Gubányi* Antal 50 holdas szőlőbirtoka és szép, kastélyszerű szőlőháza. A községhez tartozik: Mártamajor (azelőtt Bissingentanya), Sümeghegy, Osztoics kis és nagytanya és Velitsek-tanya.

Mezőzsadány *Mezőzsadány* (azelőtt Zsadány). A vingai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 225, lakosaié 1026, a kik közül 118 magyar és 936 románajkú és nagyobb részük gör.-keleti. Postája, távírója és vasúti állomása Merczyfalva. Ősrégi telep. Eredetileg a temesi várhoz tartozó királyi várbirtok volt, melyet II. Endre király még 1230 előtt a *Csák*-nembeli Miklós ispánnak adományozott; Béla trónörökös azonban, midőn az atyjától eladományozott várbirtokok visszavétele érdekében az eljárást megindította, 1230-ban Zsadányt is elvette Miklós ispántól. 1318-ban György, a község bírája is említve van, a mikor bizonyos birtokügyben tanuvallomást tett. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben, *Zadan* és *Sadan* alakban, már egyházas helyként fordul elő. A XV. században a csanádi káptalan birtokában találjuk. Az 1561-ben megtartott adóösszeírás alkalmával a csanádi káptalan csanádvármegyei birtokaként szerepel. Az 1717. évi kamarai jegyzékben, *Tchadan* alakban, a temesvári kerületben szerepel, 10 házzal. Az 1723—25. évi

gróf Merczy-féle térképen még lakott helységként van feltüntetve; de az 1761. évi hivatalos térképen már csak puszta, míg 1783-ban ismét népes helység volt. 1781-ben gróf *Saurau* János vásárolta meg a kincstártól. 1804—1848-ig a báró *Lo-Presti*-család volt a földesura. 1848—1869-ig báró Lo-Presti Lajos, 1869—1874-ig Monostori *Barinyay* János, 1874-től Mercyfalvi és Zsadányi *Féger* Ferencz volt a legnagyobb birtokosa és jelenleg Féger Oszkárnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. templom 1832. évben épült. A község 1899-ben márvány-emlékoszlopot emelt Erzsébet királyné emlékére. A határban mammuth-csontokat találtak, melyek a délmagyarországi Múzeumba kerültek. Az 1875. évi meteorhullás alkalmával hatalmas meteor esett itt le, mely a temesvári reáliskola múzeumába került. A községhez tartozik: Hedvigmajor (azelőtt Ópuszta) és Matildmajor (azelőtt Fégerpuszta). A mai Mezőzsadány és Szentandrás táján feküdt a középkorban *Etre* helység, a melyről az 1422—1487. évekből vannak adataink. Ekkor Sarád város tartozéka volt. Az 1421. évi oklevél szerint Zsadány mellett feküdt *Monyorós* helység is, mely a csanádi püspökség birtoka volt.

Monostor

Monostor. A vingai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 369, lakosaié 1913, a kik között 460 a magyar, 239 német-, 992 román- és 362 szerbajkú és közöttük a róm. katholikusok és a gör.-keletiek vannak a legnagyobb számban. Postája és távírója Monostor, vasúti állomása Vinga. A XIV. században Arad vármegyéhez tartozott. 1285-ben a *Csanád*-nemzetség birtoka. Az 1332—35. évi pápai tizedjegyzékben az aradi főesperesség plebániái között találjuk felsorolva. A XV. században már Temes vármegyéhez számították. 1454-ben és 1465-ben a *Tariak* birtoka. 1479-ben a király birtokában találjuk. 1598-ban *Török* István volt a földesura. Az 1717-iki összeírásban 38 házzal fordul elő a temesvári kerületben. Románajkú lakosai 1717 után jöttek ide. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen még lakott hely, az 1761. évi térképen azonban már pusztaként van megjelölve, de azért postaállomás volt. 1797-ben a Monostori *Izdenczy*-család nyerte adományul, mely 1883-ig volt itt birtokos. 1883-ban gróf *Khuen* Antalné szül. báró Izdenczy Angelika és gróf *Woracziczky* Henrikné szül. báró Izdenczy Karolina, 1894-ben gróf Woracziczky Jánosné, szül. gróf Khuen Sabina, gróf *Lodron* Albertné, szül. gróf Khuen Angelika, továbbá gróf Woracziczky Henrikné voltak itt birtokosok. Jelenleg gróf *Woracziczky* János és *Huba* Miksa a legnagyobb birtokosai. A községbeli gör.-keleti román templom 1830-ban, a szerbeké 1897-ben épült és a róm. katholikusoknak imaházuk van itt, a báró Izdenczy-örökösök pedig szép családi sírkápolnát építtettek. Az itteni egyik kastélyt báró Izdenczy József 1834-ben, a másikat gróf Woracziczky Henrik 1891-ben építtette és mindakettő gróf Woracziczky Jánosé. A kastélyban[1] érdekes levéltár és okiratgyűjtemény látható. Itt van báró Izdenczy András nagykövetnek a XVIII. század elejéről származó útleírása is, melyet akkor írt, mikor a portánál követségben járt. A lakosok két hitelszövetkezetet tartanak fenn. A gróf Woracziczky-féle uradalomban gőzmalom is van. A határban még a 80-as években régi monostor romjai voltak láthatók. A községhez tartozik: Antalmajor, Izdenczymajor, Lodron-, Kis- és Nagypuszta.

Monostorszentgyörgy

Monostorszentgyörgy (azelőtt Zárda-Szent-György). A Berzava-folyó mellett fekvő kisközség. Házainak száma 77, lakosaié 439, a kik román- és szerbajkúak s gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Birda. E helység helyén eredetileg egy Bazilita-rendű kolostor állott, melyet még *Brankovics* György deszpota építtetett és rendkívül értékes egyházi edényekkel látott el, melyeket most a karlóczai monostorban őriznek. A kolostor háromízben pusztult el, de mindannyiszor újból felépült; utójára 1803-ban. Mindvégig e kolostor volt a földesura és most is a legnagyobb birtokosa. A községhez tartozik a zárdauradalom-tanya.

Móriczföld

Móriczföld. A dettai járásban, Krassó-Szörény vármegye határánál fekvő nagyközség. Házainak száma 488, lakosaié 2451, a kik 38 magyar és négy románajkú kivételével, németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. E község a II. József császár uralkodása alatt, az 1784—86. években lefolyt harmadik német telepítés idejében keletkezett. Azelőtt puszta terület volt és a bogsáni tiszttartóság alá tartozott. 1784-ben 200 új ház épült itt, de ekkor csak 30 német család települt ide. 1785-ben újabb német települők költöztek ide és 1838-ban már 131 egész jobbágytelke volt. 1805 aug. 9-én országos vásárok tartására nyert szabadalmat. 1846-ban Tordai *Wirkner* Lajos vette meg a kincstártól és e család 1878-ig volt itt birtokos. 1878-tól 1882-ig *Adler* S. A., 1882-től Egri és Nemeskürthi *Sebestény* Géza, 1889-től leánya Sebestény Margit

férj. Neczpáli *Justh* Józsefné bírja. A községbeli úrilakot a Tordai Wirkner-család 1850 táján átalakíttatta és nagyobbíttatta s most ez is Justh Józsefnéé. Mikor *Rózsa* Sándor az ő szabadcsapatával 1848-ban Krassómegyéből átjött, két napig e kastélyban lakott. A róm. kath. plebánia 1786-ban keletkezett és a templom 1819-ben épült. 1875 júl. hó 12-én a község felerésze leégett. Van itt három pénzintézet, olvasókör, magyar társaskör, két temetkezési egylet, dalárda, lövészegylet, selyemgubóbeváltóhivatal és *Götter* Emil és *Jahoda* Vendel gőzmalma. A községhez tartoznak Géza-, József-, Margit- és István-majorok.

Mosnicza. Temesvártól keletre eső kisközség. Házainak száma 379, lakosaié 1898, a kik között 903 a magyar és 946 a románajkú, nagyobbára gör.-kel. és ref. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Magyarmedves. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben, *Monisa* alakban, egyházas helyként fordul elő; szláv nevét nyilván a határabeli akkori erdőségektől vette, mert moschia erdőt jelent, mosnicza pedig annak kicsinyített alakja. Az 1717. évi kamarai jegyzékben is *Moschniz* alakban fordul elő, 50 házzal. A községbeli kincstári birtokokat 1781-ben, a délmagyarországi kincstári jószágok elárverezése alkalmával, *Szent Kirják* György szerezte meg 68.161 rhenusi forintért. Özvegye szül. *Árady* Anna Mária 1785-ben gróf *Althan* Jánosnak adta el. 1787-ben ismét a kincstáré. 1805-ben Losonczi *Gyürky* István vette meg. 1896-ban gróf Gyürky Ábrahám volt a birtokosa és jelenleg a kincstárnak és gróf *Serényi* Jánosnak van itt nagyobb birtoka. Az itteni gör.-kel. templom a XIX. század elején, a reformátusoké pedig 1907-ben épült. A lakosok olvasó és dalegyesületet és értékesítő-, hitel- és fogyasztási szövetkezetet tartanak fenn. A határbeli Szatubatriu nevű dűlőn van a gróf Serényi-puszta, a hol a középkorban és a hódoltság alatt a község feküdt, mely egy árvíz alkalmával elpusztulván, a jelenlegi helyén épült fel. Mosnicza

Munár. Az arad—nagykikindai helyiérdekű vasút mentén fekvő kisközség. Házainak száma 112, lakosaié 633, a kik nagyobbára román- és szerbajkúak és gör.-keletiek. Postája Székesút, de a távírója és vasúti állomása helyben van. Legrégibb ismert birtokosa *Berekszói* Frank, ki 1448 júl. 3-án itteni birtokára nézve *Zsámboki* Pállal, *Súlyok* Györgygyel és Andrással kölcsönös örökösödési szerződést kötött. Része volt itt Szántói *Marhárti* Jakabnak is, a ki 1467 aug. 31-én királyi beleegyezéssel hasonló szerződést kötött a Súlyok testvérekkel. 1487-ben *Nagy* Jánosnak is voltak itt részbirtokai, de ő azokat *Belmosevity* Milosnak adta el. Özvegy Belmosevity Milosné leányát Nagylaki *Jaksics* István vette nőül s e házasság révén ő is munári birtokos lett. Birtokosa volt még a Sásvári *Bradách*-család is. E családból István és Imre hűtlenség bűnébe esvén, munári részüket János király 1529 febr. 14-én Jaksics Márknak adományozta. Temesvár eleste után e helység a fellaki nahiéba volt beosztva. Az 1557—58. évi összeíráskor 28 háza volt és szerbek lakták. 1561-ben *Fekete* Radoszláv és *Mácsalaky* Demeter voltak a földesurai, a kik felhasználva a zavaros közállapotokat, a maguk számára foglalták le a falu jövedelmét. Jaksics Erzsébet, özvegy *Dóczy* Miklósné 1563-ban új adományt nyert a munári részbirtokra s jún. 8-án királyi parancsot eszközölt ki, melylyel a jognélküli bitorlókat e birtokából ki akarta kergetni; ez azonban, úgy látszik, nem volt könnyű feladat, mert még 1564-ben is Fekete Radoszláv volt a földesúr. 1582-ben már csak öt szerb pásztor lakta. Báthory Zsigmond 1597-ben, Fellak elfoglalása után, Lapispataki *Segnyey* Miklósnak adományozta, 1663 júl. 20-án pedig Wesselényi Ferencz adott az akkor békésvármegyei helységre oltalomlevelet a *Dóczy*-örökösöknek: *Rácz* Erzsébet és Kata asszonyoknak. 1717-ben a kamarai jegyzék szerint, 16 házból állott. A temesvári igazgatóság 1725-ben németeket telepített ide, de ezek nem maradtak itt, úgy hogy az igazgatóság 1738-ban újabb német települőket költöztetett Munárra. Az 1761. évi hivatalos térképen már németektől lakott helységnek van feltüntetve; de ezek sem maradtak itt, mert a XVIII. század végén már szerbek és románok voltak a lakosai, a kik 1777 táján települtek ide. 1838-ban 17 és $^{2}/_{8}$ egész jobbágytelke volt. A marosmenti görög nem egyesült Bazilita-rendű monostor volt a földesura és most is a bezdini monostornak van itt nagyobb birtoka. A lakosai földmíves-egyesületet tartanak fenn, *Fekete* Istvánnak pedig benzinmotoros malma van itt. A községhez tartozik a *bezdini zárda.* A tatárjárás előtti korszakban e helyen a *rahonczai* monostor emelkedett, a melyről már 1239-ben van adatunk. Helyén a XV. században görög-keleti szerb monostor keletkezett, az, a mely most is fennáll. A monostor temploma a XIX. század első felében épült. Munár

Nagykárolyfalva

Nagykárolyfalva (azelőtt Károlyfalva). A delibláti homokpuszta alatt fekvő nagyközség. Házainak száma 703, lakosaié 3998, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. E községet *Knoll* kamarai tisztviselő 1803-ban telepítette. Helyén azelőtt *Ocza* szerb község állott, melyet *Kis-Alibunárnak*, vagy, mivel *Presdie* puszta közvetetlen szomszédságában feküdt, *Ocza-Podprestie*-nek is neveztek. Ez a puszta valószínűleg ama szerb telepek egyike, melyek I. Lipót király uralkodása alatt keletkeztek. 1764-ben rokkant német katonákat telepítettek ide, de ezek nem tudván az itteni szerb lakossággal megférni, Alibunárra költöztek. 1803-ban újból németek telepedtek le a helységben, melyet *Carlsdorf*-nak neveztek el. Mivel Alibunáron időközben a szerbek kerültek túlsúlyra, az ottani róm. kath. plebániát 1804-ben Carlsdorfra helyezték át. 1809-ben új templom épült itt, melynek főoltárképét Lajos főherczeg adományozta. 1768-tól a német-illyr Határőrvidékhez tartozott és 1845-ben egy határőrszázad székhelye lett. 1848 nov. 30-án, a *Vetter* Antal tábornok vezérlete alatt álló 1200 főnyi honvédsereg támadást intézett a helység ellen, melyet a decz. 8-iki második támadással el is foglalt. 1873-ban Temes vármegyéhez csatolták. 1894-ben kapta a magyar Károlyfalva nevet. A lakosok iparegyesületet, önkéntes tűzoltó-, temetkezési- és dalegyletet tartanak fenn. Van itt még járásbíróság, selyemtenyésztési felügyelőség, takarék- és hitelegylet, három bankfiók, a *Krischer* Antal és Társa czégnek gőzmalma, a *Kalitovics* Jakab és Fia czégnek, továbbá *Wainz* Ágostnak és *Kehr* testvéreknek téglagyára, a *Herz* és Fia czégnek szalámigyára. A községhez tartozik a Wekerle-telep.

Nagyköveres

Nagyköveres. A Surgány-patak mentén fekvő kisközség. Házainak száma 381, lakosaié 1931, a kik 140 magyar kivételével nagyobbára románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Régibb történetéről hiányoznak az adatok. A török hódoltságból románoktól lakott faluként került elő. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Keverisch* néven találjuk, 75 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Keveresch* alakban, a csákovai kerületben fekszik. 1761-ben postaállomása is volt. A helység eredetileg az ottani erdő alatt terült el, úgy hogy a gör.-kel. templom az ú. n. Bikáskert helyén állott. Mária Terézia királynő uralkodása alatt telepedett a mostani helyére és ekkor új román telepesekkel gyarapodott. A XVIII. század második felében magyarok költöztek ide és 1786-ban már imaházuk is volt. Ekkor a magyarok kápolnát akartak építeni, de a szentszék ezt megtagadta, sőt lelkészüket is elhelyezték. 1807-ben a helység az alapítványi uradalom középpontjává lett, de ekkor már 19 telke és 13 zsellérháza állott üresen. A gör.-kel. templom a XIX. század közepén épült, a katholikusoknak pedig imaházuk van itt. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn és *Grabler* Árpádnak szívógázmótoros malma van itt. A községbeli három úrilak a vallás- és tanulmányi alapé, mely itt a legnagyobb birtokos.

Nagyszered

Nagyszered (azelőtt Nagy-Szredistye). Versecztől éjszakkeletre fekvő kisközség. Házainak száma 402, lakosaié 2287, a kik magyarok, szerb-, cseh- és németajkúak és vegyesen róm. kath., gör.-kel. és ref. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. E helységről csak annyit tudunk, hogy a XVII. században már fennállott. A török hódoltság végszakában is lakott volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Veliki Szerediste* alakban 72 házzal van felvéve. Az 1761. évi hivatalos térkép szerint még tisztán óhitűek lakták. A református vallású magyarok csak a XIX. század elején telepedtek itt le. 1838-ban már $122^2/_8$ egész jobbágytelket írtak benne össze. 1841-ben az itteni kincstári birtokokat *Lazarovics* Golub vásárolta meg. 1896-ban még ez a család volt itt birtokos, most azonban *Frisch* Gyula utódai, *Klier* Károly és *Rónai* György. A róm. kath. templom 1898-ban, a reformátusoké 1866-ban és a gör.-keletieké allítólag 1636. évben épült. A községben két kastély van. Mind a kettőt még a Lazarovics-család építtette; az egyik most Frisch Gyula örököseié, a másik *Hauser* Károlyé. A lakosok hitelszövetkezetet és önkéntes tűzoltó-egyesületet tartanak fenn és *Oszwald* Károlynak gőzmalma is van itt. A községhez tartoznak a Frisch-, Klier- és a Krusicz-tanyák.

Nagyszilas

Nagyszilas (előbb csak Szilas). A buziásfürdői járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 455, lakosaié 2181, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Buziásfürdő. Első ízben 1462-ben szerepel; ekkor már *Zylas* a neve és lakosai magyarok. A hódoltság alatt kipusztult magyar lakosai helyébe románok telepedtek. Az 1717. évi összeíráskor 69 lakott házát vették fel. Itt *Sillage*, az 1723. évi gróf Mercy-féle tér-

1

2

3

1. Ötvény. Zombori Rónay Mihály kastélya, Szent Márialiget pusztán. — 2. Rigósfürdő. — 3. Szépfalu. Sármezey Árpád úrilaka.

Szigetfalu. — A Klobusiczky-féle kastély.

Szigetfalu. — A Lo Presti-féle kuria. Most a Klobusiczky családé.

képen pedig *Syllascha* alakban van feltüntetve. A török hódoltság után 1807-ig a nagykövéresi kincstári uradalomhoz tartozott és 1807-ben a vallás- és tanulmányi alap tulajdonába ment át. A jelenlegi magyar és német lakosok elei az 1840—1850 közötti években telepedtek itt le. Az itteni gör.-kel. templom 1846-ban, a gör.-katholikus pedig 1872-ben épült. Az 1873. évi kolerajárvány alatt mintegy 300-an estek a járványnak áldozatul. Van itt egy gazdasági hitelszövetkezet, *Klein* Józsefnek gőzmalma és *Wiener* Adolfnak kőbányája. A községhez tartoznak a Löwinger- és a Wiener-tanyák.

Nagytopoly (azelőtt Nagy-Topolovecz). A budapest—orsovai vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 309, lakosaié 1455, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Korábbi sorsa ismeretlen, a török hódoltság végszakában azonban már lakott hely volt. Az 1717. évi összeírásba *Topolovaz* alakban van felvéve 40 házzal. Az 1761. évi hivatalos térképen, *Tupolovez* alakban, a lugosi kerület egyik pusztája és egy kincstári altiszttartóság székhelye. A XVIII. század végén ismét benépesült. 1838-ban $35^5/_8$ jobbágytelket írtak benne össze. Földesura 1848-ig a kamara volt és jelenleg is a kincstárnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. román templom 1881-ben épült. A község lakosai társaskört tartanak fenn, a fakereskedelmi részvénytársaságnak pedig fűrészgyára és *Stenger* Vilmosnak szivógázmótoros malma van itt. Nagytopoly

Nagyzsám. A magyar délkeleti helyiérdekű vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 543, lakosaié 2662, a kik vegyesen magyarok, német- és románajkúak és róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Már 1370-ben van róla adatunk, a mikor az érsomlyói vár tartozéka volt. A középkorban Krassó vármegyéhez számították és ez oklevelekben *Suma* (*Sama*) alakban fordul elő, a mely szláv szó erdőt jelent. 1377-ben *Samai* Dénes birtokában találjuk. 1406-ban Samai László fia János volt itt birtokos. A középkori helység alkalmasint a nagy és a kis Szenicza-patak között emelkedő Szenicza-hegy tövében fekhetett. 1597-ben, mikor e vidék rövid ideig Erdélyhez tartozott, egy beiktatás alkalmával e helység szerb lakosai szomszédokként szerepelnek. Az 1690—1700. évi összeírásokban a verseczi kerülethez tartozik. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Seham* alakban fordul elő 67 házzal. A hódoltság után románok telepedtek itt le, míg a szerbek Nagyszeredre költöztek. A temesvári igazgatás alatt külön járás székhelye volt. 1739—40-ben a pestis pusztított a helységben. 1779-ben Temes vármegyébe kebelezték s ugyanakkor megszűnt a zsámi járás is. A kincstár a harmadik délmagyarországi német telepítés alkalmával a mai Nagyzsám helységtől keletre, mintegy 4 km. távolságban új német községet telepített, hova 152 német gyarmatos számára házakat építettek. 1786-ban már 30 család volt itt elhelyezve; a többiek 1787 őszén költöztek ide. Az új telep *Freudenthal* nevet nyert. A kamara a románokat a faluból kitelepítette és házaikat 1809-ben a Torontálból jött német telepeseknek adta át, míg a románokat a volt Határőrvidék területére szállíttatta. 1826-ban a helységet a kincstártól Beodrai *Karátsonyi* Lázár vette meg, a kitől 1827-ben Guidóra szállott. Birtokai 1888-ban fele részben gróf *Keglevich* Gyuláné szül. gróf *Karátsonyi* Ilmára, fele részben gróf *Zichy* Alexandrára és gróf *Zichy* Guidóra szállottak. 1893-ban gróf Keglevich Gyuláné része báró Varadiai *Baich* Milosé lett, míg 1894-ben a gróf Zichy-család része, gróf *Hadik* Jánosné szül. gróf Zichy Alexandriáé. Báró Baich Milos részét 1897-ben báró Baich Mihály örökölte. E birtoknak *Elek* Jenő a bérlője, a kinek itt mintaszerű gazdasága van. Az itteni róm. kath. templom 1812-ben épült, de 1835-ben megújították. Van itt olvasóegylet, temetkezési egyesület, önkéntes tűzoltó-egyesület, lövészegylet, férfi daloskör, hitelszövetkezet, polgári takarékpénztár, délmagyarországi mezőgazdák egyesülete, a Raiffeisen-féle mezőgazdasági hitelszövetkezet, *Rohr* és *Platt*, valamint *Larricz* Ferencz gőzmalmai. A községhez tartozik: Kernyécsa-puszta, Örömvölgy-puszta, Mihály-major és Tyeus-erdő. Nagyzsám

Németremete. A lippai járásban fekvő kisközség házainak száma 106, lakosaié 750, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Máslak. Ez a helység a Mária Terézia királynő uralkodása idejében történt második német telepítéskor keletkezett. Neumann lippai sótári tiszt, a telepítő bizottság egyik tagja a mai Németremete határában két új helységet telepített: *Königshofot* és *Greifenthalt.* Mind a kettő 1770—71-ben épült s eredetileg 30 házból állott. Greifenthal lakosai azonban a közeli Fibis és Románbencsek lakosságától folyton háborgatva, 1783-ban átköltöztek Königshofra. Az egy- Németremete

kori Greifenthal helyét a Németremetéhez tartozó hasonló nevű dűlő tartja fenn. 1790-ben Lőrincz-Kátai *Latzkovits* István kapta cserébe a kincstártól és e család osztatlanul bírta 1853-ig, a mikor az egyik részét és 1859-ben a másikat Görgői *Görgey* János vette meg, ki után 1876-ban Gyulára szállott. A birtok harmadik része 1853—1892-ig *Pálffy* Jánosné szül. Latzkovits Francziskáé volt, kitől 1893-ban *Parison* Péter vásárolta meg. Az itteni róm. kath. templom 1818-ban épült. Van itt gazdakör és hitelszövetkezet is. A mai Németremete és Buzád között feküdt a középkorban *Bosztos* falu, mely 1471-ben a mácsalaki (máslaki) uradalomhoz tartozott és ekkor Arad vármegyéhez számították. Itt feküdt továbbá *Halmos*, a mai *Homas* puszta helyén, mely 1471-ben a sződi vár tartozékai között szerepel. Németremete vidékén fekhetett *Olnos* is, melynek emlékét a *Honos*-patak tartja fenn. 1452-ben a *Fejéregyháziaké* volt és 1500-ban az *Országh*-családé.

Németság *Németság.* Az arad-temesvári vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 373, lakosaié 2025, a kik nagyrészt németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *Mezeság*, *Mezeuság* néven fordul elő s ekkor már plebániája is volt. 1489-ben *Ethele* István, 1510-ben *Ravazdi* Péter, 1561-ben *Kassai* János volt a földesura. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Saag* alakban, lakott helységként találjuk, de az 1761. évi térképen már csak puszta. 1770—1771-ben Neumann lippai sótári tiszt, a telepítési bizottság egyik tagja, német gyarmatosokat telepített ide s ekkor kapta a német *Segenthau* és *Dreispitz* neveket. Az új helység 77 házból állott. 1781-ben *Atzél* István és *Vörös* Ignácz vették meg a kincstártól. 1838-ban Borosjenei Atzél Antal volt a földesura, 1904-ig báró Atzél Lajos, most pedig gróf *Szápáry* Istvánné szül. báró Atzél Konstanzia. A községbeli kastélyt báró Atzél Antal és Lajos építtették, de mostani tulajdonosa 1906-ban átalakíttatta és megnagyobbíttatta és a községen kívül szép, kényelmes tisztilakot is építtetett. A róm. kath. templom 1771-ben épült. Van a községben takarék- és előlegegylet, gazdakör, tejszövetkezet, u. n. Raiffeisen-Verein (fogyasztási szövetkezet) és *Löffler* Józsefnek gőzmalma. A községhez tartozik Németsági-puszta. A szőlőhegyek táján feküdt a középkorban *Liki* falu, mely 1465—1512 között a *Muthnokiaké* és a *Mezőgyániaké* volt. 1473—1520 között azonban a *Dócziaknak*, 1483—1519 között a *Dienessieknek* és 1520-ban a *Haraszthyaknak* is voltak itt részjószágaik.

Németszentmihály *Németszentmihály.* Temesvártól délnyugatra fekvő nagyközség. Házainak száma 266, lakosaié 1162, a kik nagyrészt németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója Temesvár, vasúti állomása Románszentmihály. A mai Németszentmihály helyén eredetileg *Szilas* falu feküdt, mely a XV. században a Berekszói *Hagymás*-család birtoka volt. Midőn 1462-ben Hagymás Miklós *Szentgirolti* Jánost testvéréül fogadta, az utóbbi e helységre is igényt tartott. A középkorban e tájon egy *Szent-Mihály* nevű falu is volt, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul; további sorsa azonban ismeretlen. 1610-ben *Kéméndi* János volt Szilas földesura. Ez a község már a török hódoltság végszakában is megvolt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben 40 házzal szerepel és az 1761. évi térképen is óhitűektől lakott faluként van feltüntetve. A XVIII. század végén azonban lakosai odahagyták s a helységet kincstári pusztaként kezelte a temesvári igazgatóság. 1808-ban *Rauth* kincstári tiszttartó telepítette be újból németekkel. Az új helység *Rauthendorf*, majd *Németszentmihály* nevet nyert. Az itteni róm. kath. templom 1894-ben épült. Van itt temetkezési egyesület, tűzoltó- és lövészegyesület, férfi-daloskör, tejszövetkezet, hitelszövetkezet, hitelegylet és olvasókör. A községet 1859., 1868., 1870., 1876., 1887. és 1888. években az árvíz öntötte el. Az 1873. évi kolerajárványnak 70-en estek áldozatául.

Németszentpéter *Németszentpéter.* A Maros közelében fekvő nagyközség. Házainak száma 514, lakosaié 3153, a kik nagyrészt németajkúak és róm. katholikusok. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban Csanád vármegyéhez tartozott. Nevét Szent Péter tiszteletére szentelt templomától vette. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő. Legrégibb birtokosa a csanádi püspök volt. *Marczali* Dózsa püspök Zsigmond királytól 1421 aug. 12-én új adománylevelet eszközölt ki e helységre. 1557—58-ban már csak 18 lakosa volt. 1561-ben *Maczedóniay* Péter volt a földesura. 1564-ben az adófizető házak száma háromra olvadt le s ezekre *Olcsárovics* Demeter gyulai kapitány tette rá a kezét. A törökök a falut a fellaki járásba osztották be. 1582-ben még négy szerb juhász lakta.

1618-ban Tövisi *Vas* Benedek birtoka, a ki *Szentandrási* György borosjenei alkapitányra bízta a helység igazgatását s neki a jövedelemnek harmadrészét engedte át. 1655-ben II. Ferdinánd király *Nagy* Ferencznek, *Milojkovics* Miklósnak és *Dienes* Györgynek adta. Az 1717. évi összeíráskor 14 háza volt. 1718-ban a temesvári kerületbe osztották be. 1724-ben német települők szállották meg, a kik idővel a szerbeket túlszárnyalták. 1764-ben *Knoll* temesvári kerületi főnök újabb német gyarmatosokat telepített ide. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1838-ban 135²/₈ egész jobbágytelke volt. 1848-ig a kamara volt az ura, s most az erdőkincstár a legnagyobb birtokosa. Az itteni róm. kath. templom 1774-ben épült, falába a következő felíratú tábla van falazva: MarIa TheresIa HUngarIae RegIna PIa PIIs AnnUIt VotIs SanCtIs Petro PaULo ApostoLIs HasAe Des Erre XIt EXtrUXIt. PosUIt. A községben van *Szekerka* Tamás hengermalma, a pécskai fűrészgyár fiókja s a németszentpéteri Kereskedelmi Társaság fa-, építőanyag- és czementtelepe. A Rechberg-domb tetején ma is megvan az 1741-ben készült határkő, latin és szerb nyelvű felírattal és mellette vonul el az ú. n. római sáncz. Van itt temetkezési egylet, gazdakör, takarékpénztár, népbank, gazdasági bank, a délvidéki földmívelők egyesületének fiókköre, az orsz. szoczialista-egylet, a Kath. Népszövetség helyi csoportja, m. kir. erdőőrség és áll. méntelep. A községhez tartozik Góliát-puszta, mely *Borsos* Jánosé. Ezenkívül 27 tanya van a község határában, melyek a tulajdonosok neveit viselik. A mai Németszentpéter határában fekhetett a középkorban *Asszonyfalu*, mely a XIV. században a kerekegyházi uradalomhoz tartozott és annak sorsában osztozott. Ezt az uradalmat a kerekegyházi *Laczkfi*-család magvaszakadtával — úgy látszik királyi adományképen — a Harapkói *Botos*-család kapta. E család utolsó fisarja: György, 1453-ban, leánytestvérei nevében is, az uradalmat eladta *Hunyadi* Jánosnak. Mátyás király az uradalmat a Nagylaki *Jaksics*-családnak adományozta. 1539-ben már csak puszta. Németszentpéter és Fellak között kell keresnünk a hajdani *Kerekegyháza* helyét is, mely az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *Rotunda Ecclesia* néven fordul elő. A középkorban a *Kerekegyházi*-család fészke volt. A XV. századbeli oklevelek hol Csanád-, hol Arad vármegyéhez sorolják. Kerekegyházi *Laczkfi* Miklós fia halálával a koronára szállott. 1418-ban a *Maróthiaké* lett. 1454-ben mintegy nyolcz faluból álló uradalom székhelye és ekkor Hunyadi János birtokába került. 1463-ban a lippai uradalomhoz tartozó faluként szerepel. 1484—1506-ban Csanád vármegyéhez számították s ekkor már a Nagylaki Jaksicsoké volt. 1557-ben *Pathócsi* Ferencz a gyulai várnak adta. 1560-ban ismét a nagylaki uradalomhoz tartozó faluként szerepel, de az 1561. évi adólajstrom szerint már a *Dóczi* és az *Ovecsarovics*-családok csanádi birtoka. Németszentpétertől éjszakra feküdt *Gedős* falu, mely a középkorban Csanád vármegyéhez tartozott. 1204 előtt *Farkas* comes, utána *Csák* Ugron érsek, majd Csák Miklós csanádi főispán birtoka. Az 1332—37. évei pápai tizedjegyzékben *Felgedős* néven fordul elő. 1446—1487-ben Munárral együtt tűnik fel. A hódoltság alatt teljesen elpusztult.

Niczkyfalva. A buziásfürdői járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 421, Niczkyfalva
lakosaié 2164, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A mai Niczkyfalva helyén a középkorban *Kutas* helység feküdt, mely egy 1370-ben kelt oklevélben *Kwtus* alakban fordul elő. 1410-ben Doboz tartozékaként szerepel. A hódoltság alatt teljesen elpusztult. A XVIII. században kincstári pusztaként, a kövéresi tiszttartósághoz tartozott. Az 1784—1786-ban történt harmadik német telepítéskor a kamara e pusztán 200 új házat építtetett, 194 sváb családot telepített ide és 1785-ben újabb német települőket is. Az új helységet azután gróf *Niczky* Kristóf főispán után nevezték el Niczkyfalvának. Mindvégig a vallás- és tanulmányi alapé volt és most is annak van itt nagyobb erdőbirtoka. A róm. kath. templom 1824-ben épült. Van itt hadastyán és lövészegylet, önsegélyző egylet, takarékpénztár, négy tejszövetkezet, olvasókör, czement-, tégla-, betongyár és gőzmalom. A *dobozi* dűlőt a nép *Schlossbergnek* nevezi, mert itt állítólag hajdan várkastély volt. E dülőben szántás közben tényleg téglákra akadtak.

Obád. A Temes-folyó balpartján fekvő kisközség. Házainak száma 188, Obád
lakosaié 991, a kik román- és németajkúak, róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Csák, vasúti állomása helyben van. A középkorban *Ohát* (*Ohád*), *Huhad* (*Huhud*) alakban szerepel az oklevelekben. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék szerint ekkor már plebániája is volt. 1401-ben a Nevnai *Treutel*

családnak erőssége is volt itt, melyet azonban az országnagyok lerombolatni rendeltek, a mi 1402-ben meg is történt. 1478-ban puszta volt, mely *Vitéz* Péter magtalan halálával a koronára szállott. Mátyás király *Csáki* Mihálynak és általa testvérének Ferencznek és Benedeknek adományozta. 1497-ben II. Ulászló király ugyancsak Csáki Mihálynak és általa néhai testvére Ferencz fiának Gábornak, továbbá néhai Benedek fiainak Miklósnak és Lászlónak adományozta. Ohad várát a Csákiak a XVI. században a Temes partján újból felépítették és egy földalatti folyosóval a Csáki várkastélylyal kötötték össze. Ma már csak a töltések és a sánczok maradványai láthatók az elpusztult erősségekből. A török hódoltság végén lakott helység volt és az 1717. évi kamarai jegyzékben 60 lakott házzal szerepel. 1807-ben a vallás- és tanulmányi alap vette át. A gör.-kel. templom 1898-ban épült, a róm. katholikusoknak pedig imaházuk van itt. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn és *Oberding* Antalnak téglagyára van itt. A községhez tartozik a közalapítványi uradalom tanyája és a helybeli birtokosok öt kisebb tanyája. Obád szomszédságában feküdt a középkorban *Jobbágy* falu, mely első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben fordult elő, tehát ekkor már szintén egyházas hely volt. A XV. század első éveiben ez is Nevnai *Treutel* Miklósé. 1478—1492-ben már puszta és Jobbágyi *Matkó* Miklósé, melyet 1492-ben Csáki Mihálynak zálogosított el, a kit 1497-ben az aradi káptalan e puszta birtokába beiktatott.

Omor *Omor.* A Berzava folyó balpartján fekvő kisközség. Házainak száma 251, lakosaié 1499, a kik közül 750 a magyar, 498 német- és 326 románajkú s nagyrészt róm. katholikus vallású. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. 1343-ban van első ízben adatunk róla. 1394-ben már plebániája is volt. A XV. században az Omori *Cselnök*-család birtokában találjuk. A Marsigli-féle jegyzék az 1690—1700 években a bokcsai kerületekben fekvő községek között sorolja fel. Az 1717. évi kamarai jegyzék szerint a csákovai kerületben fekszik, 60 lakott házzal. 1779-ben németek, majd később magyarok telepedtek ide. 1838-ig a kamara volt a földesura. A XIX. század közepén a báró *Dercsényi*-család vett itt birtokokat a kincstártól. Jelenleg özvegy *Jäger* Róbertnénak, a kincstárnak és *Brunner* testvéreknek van itt nagyobb birtokuk. A róm. kath. templom 1884-ben, a gör.-kel. román templom pedig 1859-ben épült. A községbeli két úrilak közül az egyiket *Buchmann* Alajos 1890-ben, a másikat a báró Dercsényi-család még a XIX. század negyvenes éveiben építette, s ez jelenleg báró Dercsényi Jánosé. Van itt gazdakör, férfidalegylet és *Büchl* Péter villamfejlesztő-telepe. Idetartozik: Jäger-puszta, Korényi-puszta, mely a Brunner-testvéreké és Pilai-major, mely báró Dercsényi Jánosé.

Orczyfalva *Orczyfalva.* Az arad-temesvári vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 564, lakosaié 2161, a kik leginkább németajkúak és róm kath. vallásuak. Postája és vasúti állomása helyben van, távírója Vingán. A középkorban a mai Orczyfalva helyén *Kakat* (*Kokoth*) nevű helység feküdt, a melynek első nyomaira 1318-ban akadunk, a mikor *Kokaachi* Miklós fia András, szomszéd birtokosként szerepel. A helység előfordul az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékben is. Mátyás király *Kakath* és *Tóth-Kakath* temes-vármegyei birtokokat Lekcsei *Sulyok* Györgynek és fiainak Jánosnak, Istvánnak, Györgynek, továbbá testvérének Andrásnak adományozta, kiket 1467-ben e birtokokba beiktattak. 1467-ben azonban már *Marhárt* Jakab birtoka. 1487-ben János csanádi püspöknek, valamint *Dóczi* Péternek és Imrének is voltak itt részbirtokaik. 1529-ben János király *Bradách* István és Imre itteni részbirtokait elkobozván, azokat részben *Jaksics* Márknak, részben *Kendeffy* Miklósnak, valamint nejének Miliczának és *Pásztói* Zsigmondnak adományozta. 1537-ben Kendeffy Miklós panaszolja, hogy Jaksics Márk Kakathon levő részbirtokát erőszakosan elfoglalta. 1515-ben Kendeffy János volt itt birtokos. Az egész középkoron át a helység két részből állott: Kakathból és Tóthkakathból. A plebánia Tóthkakathon volt. A hódoltság alatt mindkét helység elpusztult. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Kokot* alakban, lakatlan helyként van feltüntetve. Az 1761. évi hivatalos térképen *Koket* alakban kincstári puszta és a monostori számtartóság alá tartozott. A II. József császár alatt történt harmadik német telepítéskor e pusztán a temesvári igazgatóság 209 új házat építtetett s azokba 1784—86-ban 200 németországi családot telepített, 1785-ben pedig belföldi németeket. A község ekkor báró *Orczy* József főispán után az *Orczyfalva* nevet nyerte. 1839-ben báró *Sina* György birtokába került, 1859-ben báró Sina Simon volt a birtokosa, 1880-tól pedig báró Sina Iphigenia, férjezett herczeg de Castries *de la Croix* Ödönné és jelenleg a budapesti Földbirtok és Telekankb

Szigetfalu. — Gubányi Antal úrilaka.

Szigetfalu. — Prepeliczay Ödön úrilaka, Gizellamajorban.

Szinérszeg. — Vargics Imre úrilaka.

Temesbökény. — A gróf Bissingen-féle kastély.

részvénytársaság. A községbeli régi úrilakot báró Sina György építette s ez most *Kelemen* Jánosé. A róm. kath. templom 1809-ben épült. Van itt két takarékpénztár, temetkezési egylet, *Ortmann* János gőzmalma és villamtelepe, *Eipert* Flórián és Társai gőzmalma és *Rabong* Miklós szalmahüvelygyára. Idetartozik a monostori kispuszta.

Őszény (azelőtt Jezvin) Temesrékastól nyugatra fekvő nagyközség. Házainak száma 343, lakosaié 1612, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-keletiek. Postája és vasúti állomása helyben van, távírója Temesrékas. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő *Evsen*, *Evzin* alakban s ekkor már plebániája is volt. Egy 1361-ben kelt határjáró levél szerint Szeri *Pósafi* Balázs mester volt itt birtokos. 1463-ban *Őszényi* István birtokában lehetett, a ki ebben az évben részt vett Rékas határjárásában. 1470-ben *Csáki* Benedek és Ferencz voltak a földesurai. 1523-ban, egy tanúkihallgatás adatai szerint, már szerbek lakták. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Jesvin* néven, a temesi kerületben szerepel, de az 1761. évi hivatalos térképen már csak puszta. Kevéssel ezután románok szállották meg és 1783-ban már ismét községként szerepel. Földesura 1848-ig a kamara volt és most is a kincstár a legnagyobb birtokosa. A községbeli két templom közül a gör.-keletieké a XVIII. század végén, a gör. katholikusoké 1831. évben épült. A lakosok hitelszövetkezetet és román dalárdát tartanak fenn és a tanyán van *Ottlik* Péter gőzmalma. Ide tartozik: Kopasztanya, melyet az ottani úrilakkal együtt, Ottlik Péter kincstári bérlő 1893-ban építtetett. Őszény

Ötvény (azelőtt Utvin). A Bega hajózási csatorna mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 312, lakosaié 1440, a kik között 180 a magyar, 105 német- 240 románajkú és nagyrészt gör.-kel. vallású. Postája Szabadfalu, távírója és vasúti állomása helyben van. Már a középkorban is Ötvény (*Wthwyn*) és *Kisötvény* alakban említik az oklevelek. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben két ilynevű helység fordul elő és mindkettőben már plebánia is volt. 1388-ban már vásáros hely és *Pogány* Domokos volt a földesura, kitől 1399-ben, némely beregmegyei jószágokért, Zsigmond király cserélte el. 1456-ban *Hunyadi* János nyerte adományul, de még ez évben Hunyadi László és Mátyás Horogszegi *Szilágyi* Mihálynak adták. 1540-ben Ötvényi *Oláh* Jakab volt a földesura. 1552-ben *Losonczy* István temesi főispán a temesi vár tartozékai között sorolja fel. 1838-ban 103 $^{4}/_{8}$ egész jobbágytelekből állott. 1848-ig a kamara volt a földesura. Jelenleg Zombori *Rónay* Mihálynak és *Watz* Bálintnak van itt nagyobb birtokuk. A gör.-kel. templom 1714-ben épült. A községbeli téglagyár a *Drinszter* és *Wetzler* czégé. Az egyik dűlő román neve La Piatra. Egy régi templom alapfalai látszanak itt, a hol valószínűleg a középkorban a község feküdt. Ide tartozik: Rózsamajor és Szentmárialiget. Ez utóbbi Rónay Mihályé. Hajdan *Oláh* Miklósé volt; újabban *Kovács* Ákosé lett, ki itt 1896-ban csinos úrilakot építtetett. 1904-ben Rónay Mihály vette meg, az 550 holdas birtokkal együtt. Az úrilakban kb. 4000 kötetes érdekes könyvtár van. A mai Ötvénytől délre fekhetett *Oroszi,* melyről már az 1388—1489. évekből vannak okleveles adatok. 1388-ban *Szécsényi* Frank és Simon birtoka, 1399-ben Zsigmond királyé, 1456-ban *Hunyadi* Jánosé és utána, *Egyházas-Oroszi* néven, *Szilágyi* Mihályé volt. Ötvény és Újpécs között fekhetett *Selymes* vagy *Sörmes* helység, melynek 1399-ben Pogány Domokos, 1456-ban Hunyadi János, utána Szilágyi Mihály és 1464-ben *Szegedi* László voltak a birtokosai. Ötvény

Ötvösd. A buziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 110, lakosaié 816, a kik legnagyobbrészt magyarok és róm. katholikusok. Postája, távírója és vasúti állomása Törökszákos. Ez a helység csak 1868-ban települt a törökszákosi vallás- és tanulmányi alapítványi birtokon. Minden házszámnak kétkét hold tulajdon földje és 14 hold bérlete van. Az új telepítvény báró *Eötvös* József akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter tiszteletére *Eötvösfalva* nevet nyert, de később a rövidebb Eötvösd alakot használta és ezt kapta a helynevek rendezésekor is. Van itt hitelszövetkezet, hadastyán- és lövészegyesület. Ötvösd

Palánk. A Duna közelében, a Karas és a Nera-folyók között fekvő nagyközség. Házainak száma 268, lakosaié 1406, a kik szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Fehértemplom, vasúti állomása Nerasolymos-Varázs liget. A középkorban a mai Palánk helyén *Haram* vára és Haram város állott, mely ekkor Krassó vármegyéhez tartozott. Vára 1128-ban már szerepel, a mikor Komnen János görög császár hatalmába került. 1152-ben II. Géza király táborozott itt seregével. 1161-ben a görögök ismét elfoglalták a várat. Első okleveles adatunk 1239-ből van róla, a mikor május 18-án, IV. Béla király innen keltezi egyik Palánk

oklevelét. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék szerint már ekkor egyházas hely volt. Plebánosát egy 1355. évi oklevél is említi. A XIV. század közepétől kezdve Krassó vármegye alispánjai itt tartanak törvényszéket. 1428 márcz. 28-án Zsigmond király itt töltötte virágvasárnap ünnepét, midőn a törökök elleni háborút intézte. 1445-ben a város a Szörényi Bánsághoz tartozott. A XV. század közepén szerbek szállották meg. E királyi vár várnagyát 1483-ban és 1487-ben harami bánnak. 1489-ben kapitánynak nevezték. Az 1499. évi rákosi országgyűlésen Haram követei is megjelentek. A vár 1499—1503 között került török kézre. A II. Ulászló magyar király és a török szultán között 1503 aug. 20-án kötött béke értelmében Haram a törökök birtokában maradt. Váráról Oláh Miklós is megemlékezik 1536-ban megjelent művében. 1551-ben itt vertek hidat a törökök, midőn Temesvárt fenyegették. Temesvár eleste (1552) után a régi Horomnak, mely új palánk-erődítványei után. *Új-Palánka* nevet nyert, egy bég lett a parancsnoka, a ki a temesvári beglerbég alatt állott. 1691-ben, a hódoltság végszakában, Antonio ezredes, Veteráni tábornok parancsára, Lugosról a szabadcsapatokkal egész Új-Palánkáig nyomult, hol száz szekér szénát és nagy mennyiségű gabonát égettetett el, majd a külső erődöket megtámadva, sok törököt levágott. 1692-ben Thököly Imre kurucz vezér táborozott itt. 1697-ben az Erdélyben állomásozó császári hadak vezérei: gróf Rabutin tábornok és gróf Leiningen a Vaskapun átjöttek, nov. 6-án Új-Palánkát bevették s a kb. 500 főből álló őrséget levágták, az erősséget pedig elpusztították. 1716-ban. Temesvár visszafoglalása után. gróf Mercy Klaudius Florimundus tábornok. a törököktől időközben ismét megerősített Új-Palánkát elfoglalta. Az 1717. évi összeírás alkalmával csak 37 lakott háza volt. Az 1718. évi passaroviczi békekötés után III. Károly király birtokában maradt, a kinek rendeletére a helység melletti szigeten épült várat megerősítették. A békekötés után szerb lakosai elköltöztek. mire Mercy tábornok németeket telepített ide. 1734-ben lakosainak a száma 499 volt. Mercy tábornok itt egy kisebb kaszárnyát, vámházat és egy vesztegló intézetet építtetett. 1733-ban már a kapuczinus kolostor is fennállott és a barátok az egész környék kath. lakosságának a lelki gondozását ellátták. Az 1738. évi török háború alatt ismét török kézre került. A német lakosság elmenekült, a várat pedig az 1739 szept. 18-án megkötött béke értelmében lerombolták. A békekötés után a város elnéptelenedett. 1770-ben, a dunavölgyi Határőrvidék kibővítésekor, a német-szerb Határőrvidékhez csatolták. Az 1788. évi török hadjárat alatt az Új-Palánka előtti szigeten levő erőd védelme Lo-Presti József hadnagyra volt bízva, a ki a törökök támadásai ellen 43 emberrel hősileg harczolva. elesett. Lo-Presti sírja fölé 1878-ban emlékoszlopot emeltek. 1788 okt. 19-én Harrach tábornok 2000 emberrel rohamot intézett Új-Palánka ellen, mely aug. 21-én a császáriak kezébe került. A háború további folyamán Lipthay altábornagy állomásozott Új-Palánkán. a ki innen a Dunán átkelve, 1789 szept. 7-én a Pálffy-ezreddel Szendrőnél megtámadta a törököket. A szabadságharcz alatt is két ízben volt harczok színhelye. 1848 nov. 30-án *Maderspach* honvédőrnagy 1000 emberrel 2500 szerb felkelőn győzedelmeskedett itt. 1849 febr. 13-án *Hrabovszky* honvédszázados 500 emberrel 900 szerb felkelőt vert szét. A Határőrvidék feloszlatása után, 1872-ben Temes vármegyébe kebelezték. 1894-ben nevét Palánkra változtatták. Az itteni gör.-kel. templom 1820-ban épült. Az 1875, 1896, 1907 és 1909. években az árvizektől szenvedett sokat. A lakosok földmíves-egyesületet tartanak fenn. A helység határának egy részét Kloster-dűlőnek nevezik; itt állott hajdan a kapuczinusok kolostora. mely az 1738. évi török háború alatt pusztult el. a németektől alapított helységgel együtt, melynek lakosai Fehértemplomba menekültek.

Panyó *Panyó* (azelőtt Panyova). A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 170, lakosaié 987, a kik nagyrészt német- és románajkúak, róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója Temesszékás, vasúti állomása Belencze. Korábbi sorsáról nincsenek adatok. A török hódoltság végszakában már lakott volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Bangeva* alakban. a facseti kerületben fordul elő, 20 lakott házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Baunioba* alakban szerepel és az 1761. évi térképen a lugosi kerületben van feltüntetve. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. A kincstár itteni birtokait 1802-ben *Vering* Gerhárd vette meg, ettől pedig 1812-ben a Panyovai *Demelich*-család. 1838-ban Demelich Balázs és János voltak a földesurai. Az ötvenes években Demelich János, Erzsébet és *Papházy* Minka voltak itt birtokosok, az 1870—1880 közötti években *Christomanos* János és Tivadar, 1889-től Csernovicsné szül. *Athanasievics* Róza.

1896-ban birtokát parczellázták. 600 hold *Krohn* Ferenczé, 340 hold a végvári takarékpénztáré és a többi a helybeli kisbirtokosoké lett. A községbeli gör.-kel. román templom a XVIII. század végén, a Csernovics-féle úrilak 1890-ben épült s ez jelenleg Krohn Ferenczé, kinek itt gőzmalma is van. A községhez tartozik Kunszt-puszta, továbbá a Végvári és az Eichert-féle tanya.

Parácz. A Temes-folyó mindkét partján fekvő nagyközség. Házainak száma 478, Parácz lakosaié 2739, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távbeszélője és vasúti állomása helyben van. E tájon feküdt a középkorban *Maráz* helység, a melyről első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben van említés. 1417-ben már városi kiváltságokat élvezett. Midőn 1456-ban Hunyadi János több más birtokkal együtt V. László királytól adományba kapta, már ismét csak falu volt, sőt 1478-ban puszta s a magvaszakadt *Vitéz* Péter birtoka, melyet Mátyás király *Csáki* Mihály királyi udvarnoknak adományozott. A török hódoltság végén lakott hely volt. Az 1717. évi összeírásban már *Paraz* alakban találjuk, 84 házzal. Az 1761. évi hivatalos térképen kincstári altiszttartóság székhelyeként szerepel. 1821-ben a csanádi káptalan nyerte adományul. 1838-ban $124^1/_8$-ad egész jobbágytelket írtak benne össze. Jelenleg a csanádi székeskáptalannak és a Paráczi *Bécsy*-családnak van itt nagyobb birtoka. A róm. kath. templom 1909-ben, a gör.-kath. 1905-ben, a gör.-kel. románoké 1896-ban és a gör.-kel. szerbeké 1851-ben épült. Van itt gazdakör, tűzoltó- és lövész-egylet, dalegyesület, hitelszövetkezet és gőzmalom. A községhez tartoznak: Szentgellért-major, Bálint-, Beiszer-, Bősz-, Gedeon- és Ugorila-tanya, a József- és Paráczi-major. Az 1912. évi tavaszi árvíz a községben óriási károkat okozott.

Párta. A fehértemplomi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 139, lakosaié 749, a kik mindannyian gör.-keleti vallásúak és szerbajkúak. Postája és Párta vasúti állomása Temesőr, távírója Karasjeszenő. Középkori adatai ismeretlenek; de a török hódoltság végszakában már lakott hely volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Parta* alakban találjuk feljegyezve, 18 házzal. A gróf Mercy-féle térképen a verseczi kerületben fekszik. Később elpusztult és az 1761. évi térképen nem is szerepel. Területét Mária Terézia királynő rendeletére a német-szerb Határőrvidékhez csatolták és 1873-ban Temes vármegyébe kebelezték. Az itteni gör.-kel. szerb templom 1815-ben épült. A szerb földmívelőknek itt hitelszövetkezetük van.

Petercse (azelőtt Petris). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma Petercse 83, lakosaié 386, a kik románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Lippa. Már abban az 1337. évi osztálylevélben is Petercse néven szerepel, melyben a Csanád-nemzetség birtokaként, a *Makófalvi*-családnak jutott. 1444-ben már csak praedium seu possessio. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Petris* alakban, a lippai kerületben, lakott helyként van feltüntetve. Az 1761. évi térképen, *Peterscha* néven, ismét puszta. A XVIII. század végén románok szállották meg. Előbb a kamaráé volt és most az erdészeti kincstár a legnagyobb birtokosa. A gör.-kel. templom a XVIII. század második felében épült. A község határában rézbánya, vasbánya és mészkőbánya van.

Petromány. A csáki járásban fekvő kisközség. Házainak száma 457, lakosaié Petromány 2006, a kik románajkúak és gör.-kath. s gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Csák. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *Petrec* és *Petri* alakban fordul elő, egyházas helyként. 1346-ban *Pdlé* volt a magyar neve. A románok a XVII. század végén jöttek ide. 1717-ben a kamara 60 házát írta össze. Az 1761. évi térképen már *Petroman* néven szerepel. 1807-ben a vallás- és tanulmányi alap csákovai uradalmához csatolták. Az itteni gör.-kath. és gör.-keleti templom építési ideje ismeretlen. 1887-ben a Temes az egész határt elpusztította. Itt van a csákovai hengergőzmalom részvénytársaság malma. A községhez tartozik: Győry-tanya, Péterháza-tanya és Szilárdháza-puszta.

Porány (azelőtt Podporány). Versecztől délkeletre fekvő kisközség. Házainak Porány száma 99, lakosaié 567, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Vajdalak, a vasúti állomása helyben van. Korábbi sorsáról nincsennek adatok, de a török hódoltság végszakában már lakott hely volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben már *Podporan* néven, a verseczi kerületben fordúl elő. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle és az 1761. évi térképen is, óhitűektől lakott helységként van feltüntetve. 1829-ben a gróf Bethleni *Bethlen*-család nyerte kárpótlásul a borgiai jószágokért és 1874-ig volt itt birtokos, ettől kezdve 1883-ig gróf *Mikes* Miklós és neje szül. *Bornemissza* Janka, 1883-tól 1896-ig pedig

Kormos Béla és neje *Ágoston* Róza. Az itteni gör.-kel. szerb templom 1885-ben épült. A lakosok földmives-szövetkezetet tartanak fenn. A határ egy részét a Czrkvina dűlő foglalja el, a hol egy templomrom látható. A Versecz felé vezető út mentén állítólag egy község feküdt, melynek Ó-Podporány volt a neve. Úgy látszik, hogy a község hajdan itt állott és a török világban pusztult el.

Rakovicza *Rakovicza.* A Temesvölgyben fekvő kisközség. Házainak száma 353, lakosaié 1725, a kik nagyrészt románajkúak, gör. katholikusok és gör.-keletiek. Postája Hattyas, távírója és vasúti állomása Keped. Már a középkorban is *Rakavicza* alakban fordul elő. 1447-ben a dobozi uradalom tartozékai között sorolják fel, melynek részeit Dobozi *Dánfi* László, *Nagymihályi* Lászlónak zálogosította el. A török hódoltság után a kincstár foglalta le. Az 1717. évi kamarai jegyzék szerint 40 háza volt és ekkor a nagykövéresi uradalomhoz csatolták. 1807-ben a vallás- és tanulmányi alap vette át. Az itteni gör.-kath. templom 1882-ben, a gör.-keletieké pedig 1893-ban épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartozik: Márialak-puszta.

Réthát *Réthát.* Az ujaradi járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 195, lakosaié 985, a kik nagyrészt németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója Temeskeresztes és vasúti állomása Németság. A mai Réthát helyén a középkorban *Abád* (*Ibéd, Apád*) nevű helység feküdt. Ez ekkor Arad vármegyéhez tartozott és az aradi prépostság birtoka volt, mely az 1349—1377 években e birtokaiért perben állott a *Laczkfiakkal.* A mostani helység alapját, a második német telepités alkalmával, 1772-ben. *Neumann* lippai sótári tiszt vetette meg, a ki itt 100 házat építtetett. Az újonnan telepített község *Wiesenhaid* nevet nyert. Mostani nevét csak a XIX. század harminczas éveiben kapta. 1781-ben Rétháti *Kövér* Tódor vette meg a kincstártól. 1838-ban Kövér Gergely, János, Emánuel és Márton voltak a földesurai. 1860-ban ifj. Kövér Márton az ő részét eladta id. *Kovacsics* Gyulának, a kitől e részt 1883-ban nyolcz gyermeke örökölte. Az itteni róm. kath. templom 1846-ban épült. A Rétháti Kövér-család kuriája most községházául és jegyzői lakul szolgál. Van itt gazdakör, hitelszövetkezet és tejszövetkezet. A mai Réthát vidékén feküdt a középkorban *Asszonylaka* falu, mely ekkor szintén Arad vármegyéhez tartozott. 1238-ban a Jeruzsálemi Szent János-lovagrend két eke földet nyert itt adományul a Maros mellett, IV. Béla királytól, mely földterület határos volt a lovagok Asszonylaka nevű birtokával. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is már egyházas helyként fordúl elő. A XV. században a *Ravazdi*-család birtokába került, melynek tagjai közül Péter, 1507-ben, *Asszonylaki* előnévvel szerepel. 1561-ben *Kassay* János volt a földesura. Megtaláljuk még az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen is a lippai kerületben, de már csak pusztaként, sőt még az 1761. évi hivatalos térképen is *Asonlak* alakban szerepel.

Réthely *Réthely.* Versecztől délnyugatra fekvő nagyközség. Házainak száma 276, lakosaié 1223, a kik túlnyomóan románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Temesvajkócz. Korábbi történetéről nem maradtak fenn adatok; a török hódoltság végszakában azonban már lakott hely volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Rodischeva* néven fordul elő, 27 házzal. A gróf Mercy-féle térképen *Redisova* alakban van megjelölve. 1838-ban 86 egész jobbágytelkét irták össze. A kincstár volt a földesura. A XIX. században *Rettisova* volt a hivatalos neve, melyet 1894-ben belügymin. engedélylyel változtattak mai nevére. Az itteni gör.-kel. román templom a XVIII. század végén épült.

Rigósfürdő *Rigósfürdő* (azelőtt Bogda-Rigós). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 83, lakosaié 474, a kik $^2/_3$ részben németajkúak és róm. kath. vallásuak s $^1/_3$ részben gör.-kel románok. Postája helyben van, távírója Lippa, vasúti állomása Saroltavár. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. A legrégibb oklevelekben *Bagd* néven fordul elő. 1436-ban két ilynevü helyiség volt e tájon: *Alsóbagd* és *Felsőbagd* és mindkettő *Bagdiaké* volt. A XVI. század első felében Alsó- és Felső-Bagd Bagdi Mihályé, kinek halálával, 1552-ben Gyulai *Gaál* András és Bertalan nyerték adományban. A Hunyadiak korában, vagy kevéssel utóbb, szerbek szállották meg és ekkor a magyar Bagdból *Bogda* és *Bogdán* lett. A török hódoltság megszünte után elhagyott helyként szerepel és a Mercy-féle térképen, *Bogdán* néven, szintén lakatlan falunak van feltüntetve. A XVIII. század közepén románok szállották meg. Neumann sótári tiszt 1771-ben 42 házat építtetett a régi Bagd helyén, a hova tiroli német családokat telepitett. Az uj telep *Neuhof* nevet nyert. 1782-ben *Pottyondy* József vette meg a kincstártól. 1845-ben özv. Pottyondy Tamásné és *Rako-*

Temesmurány. — Báró Manaszy-Barco György kuriája.

Temesgyarmat. — Gróf Gyürky Viktor kuriája.

Temesremete. — Báró Ambrózy Gyula kastélya.

1

 2

 3

Temesrékas. — 1. Tűzoltótorony. — 2. A róm. kath. elemi iskola. — 3. A főtér.

vits Zsigmond voltak a földesurai. 1882—1885-ig *Altmann* Ede és *Stark* Herman, 1885—1892-ig *Steiner* János dr. 1892-től pedig *Remmel* Mátyás és *Nägele* Antal. Az itteni róm. kath. templom 1846-ban épült. A lakosok temetkezési egyletet és hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartozik Rigósfürdő. Eredetéhez a népmonda a következőket füzi: Mikor a német gyarmatosok Neuhofot és Altringent építették és házaik alapfalaihoz a közeli sziklásban köveket fejtettek, egy Mária képre bukkantak, melyet a hegyoldalba vájt mélyedésbe illesztettek. E sziklából azután gyógyerejü forrás fakadt. Ide zarándokolt a nép, melynek ajándékaiból a Pottyondy-család kápolnát építtetett. A mostani birtokosok, *Nägele* és *Remmel* Rigósfürdőt betegek és üdülők befogadására alkalmas fürdő- és szálló-helyiségekkel látták el. Az új temesvár—lippai vonal Saroltavár állomása, csak 7 km-re van a fürdőtől, miáltal a fürdőhely látogatottsága előreláthatólag emelkedni fog.

Saroltavár (azelőtt Charlottenburg). A lippai járásban fekvő kisközség. Saroltavár Házainak száma csak 59, lakosaié 278, a kik németajkuak és róm. kath. vallásuak. Postája Rigósfürdő, távírója Lippa, de a vasúti állomása helyben van. Ez a helység a második német telepítéskor 1770—1771-ben alakult. Házait *Neumann* lippai sótári tiszt építtette a letelepülő 32 tiroli család számára. 1782-ben *Pósfay* József vette meg a kincstártól, de már 1814-ben herczeg *Schwarzenberg* Károlyé lett, a kitől Kevermesi *Thököly* Péter és 1838-ban báró *Sina* György birtokába került. 1886-ban báró Sina Anasztázia, férjezett *Wimpffen* grófné, 1891-től gróf Wimpffen Siegfried a helység legnagyobb birtokosa. A községbeli régi úrilakot a báró Sina-család építtette, s ez most Wimpffen Siegfriedé, kinek itt nagy kiterjedésü vadaskertje is van. A községbeli gőzmalom *Irtl* Mártoné.

Sebed (azelőtt Sipet). A csáki járásban fekvő nagyközség. Házainak száma Sebed 615, lakosaié 2537, kik nagyrészt románajkuak és gör.-kel. vallásuak. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása: Széphely. 1462-ben *Zebet* (*Sebed*) és *Magerzebeth* (*Magyarsebed*), 1497-ben *Tothsebeth* és Magyarsebeth helységekről emlékeznek meg az oklevelek. Az 1717. évi összeírásban *Schipeth* alakban találjuk feljegyezve, 100 házzal. 1818-ban báró *Duka* Péter vásárolta meg a kincstártól. 1872-ben e család gróf *Erdődy* Lajosnak adta el. 1878-ban gróf *Wenkheim* Ferencz, Henrik, István és Dénes birtokába ment át. 1894-ben *Lévi* Henrik vette meg. Jelenleg dr. *Schneider* Károlynak és *Stengel* Ádámnak van itt nagyobb birtoka. A község eredetileg a Szatulbatriu dűlőben épült, 1849-ben azonban a végvári magyarok az egész helységet elpusztították. A szabadságharcz után építették a mostani helyére. Az 1873-iki kolerajárványnak a lakosság felerésze esett áldozatul. Az itteni gör.-kel. román templom 1893-ban épült. A községben van *Schneider* Károly gőzmalma. A községhez tartozik Kispuszta, Nagypuszta és Belsőtanya. A mai Sebed vidékén feküdt a középkorban *Oszlár*, mely elsőízben már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő. 1456-ban Oszlári *Majósi* Mihályé volt. 1497-ben özv. *Vághi* Jánosnéé és zálogjogon *Csáki* Mihályé. Sebed és Fólya táján fekhetett *Szent-György*, mely 1497-ben szintén a Majosi családé.

Sistarócz (azelőtt Sistarovecz). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak Sistarócz száma 245, lakosaié 1232, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása: Lippa. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott, 1440-ben és 1477-ben a sólymosi uradalomhoz számították és ekkor *Felső-Szesztarócz* és *Alsó-Szesztarócz* néven két helységből állott. 1477-ben *Sestharowczy* alakban fordul elő, a *Bánffiak* birtokaként. A gróf Mercy-féle térképen már Sistaroz alakban szerepel. 1838-ban $61^3/_8$ egész jobbágytelekből állott. 1848-ig kamara volt a helység földesúra. Az itteni gör.-kel. román templom 1882-ben épült. A községbeli régi úrilakot *Missits* János kincstári bérlő építtette. Most a kir. erdőkincstár a legnagyobb birtokosa és itt van az erdőgondnokság székhelye is. A mai Sistarócztól délre feküdt a középkorban a három *Csolta*: Alsó, Felsew és Kewzepsew-Cholta. Emlékét ma is a Dimpu Soldului és a Pareu-Soldului helynevek őrzik. Elsőízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben szerepelnek. 1440-ben *Országh* Mihály és János nyerték adományul I. Ulászló királytól. 1471-ben *Bánffi* Miklósé és Jakabé volt. 1510-ben *György* brandenburgi *őrgróf* nyerte adományul. Sistarócztól délre, a Dobrusláцz nevű hegynél feküdt *Dobroszlácz* falu, mely 1440-ben Sólymosvár tartozéka volt. Ekkor *Országh* Mihály és János nyerték adományul. 1471-ben Bánffi Miklós és Jakab birtokában találjuk.

Sósd (azelőtt Sósdia). A Berzava-folyó jobbpartján fekvő nagyközség. Házainak Sósd száma 226, lakosaié 1793, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája,

távírója és vasúti állomása helyben van. A középkori oklevelek már *Sasd Sosd*, *Saasd* alakban sorolják fel. A XIV. és a XV. századokban hol Temes, hol pedig Krassó vármegyéhez számították. 1369-ben Sósdi *Hunfi* Andrásé és Jánosé, továbbá *Sasdi* vagy *Sósdi* Péteré volt. 1449-ben Tornallyai *Liptai* János és *Nagy* Simon, valamint nőrokonaik, *Helembai* Sandrinnak adták zálogba, Nagy-Sasddal és Felső-Sasddal együtt. A Marsigli-féle 1690—1700. évi helységjegyzék szerint a bokcsai kerület helysége volt és Szörény vármegyéhez tartozott Az 1717. évi összeírásban *Schoschda* alakban fordul elő, 100 házzal. A gróf Mercy-féle térkép *Soseda* alakban említi. 1839-ben *Asztry* Zsigmond vette meg a kincstártól, a kitől fia György örökölte. Ettől 1846-ban a *Lo-Presti*-család vette meg. 1879-ben báró Lo-Presti Árpádné szül. gróf *Bethlen* Jozefa örökölte, a ki azonban az erdőrészt 1880-ban az Erdősi *Bayersdorf*-családnak adta el, a többit pedig később *Fürth* Mihálynak és fiának. Jelenleg *Juhász* Ferencznek, *Schäffer* Dezsőnek, *Tamási* Bálintnak és *Koponyi* Vilmosnak van itt nagyobb birtoka. A községbeli régi fatemplom a gör.-kel. román egyházé. Ide tartozik: Hunyadi-tanya (előbb Baiersdorf-puszta) és Berchtold-puszta Az előbbin a Baiersdorf és Biach temesvári czégnek emeletes háza van. Sósd mellett feküdt a középkorban *Ölyves*-puszta, melyet egy 1449-iki oklevél szerint *Tornallyay* János és *Nagy* Simon, nőrokonaikkal együtt, szintén Helembai Sandrinnak zálogosították el.

Sustra *Sustra*. A Bega-völgyben, a budapest-orsovai vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 185, lakosaié 842, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. Korábbi sorsa ismeretlen. A török hódoltság végszakában már lakott volt. Az 1717. évi összeírásban már *Schustra* alakban fordul elé, 10 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen Schustla néven, a facseti kerületben fekszik, az 1761. évi térkép szerint a lugosi kerülethez tartozott. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1838-ban $32^{2}/_{8}$ egész jobbágytelkét írták össze. A kamara volt a földesura és most is a kincstár a birtokosa. A gör.-keleti románok temploma 1887-ben épült.

Szabadfalu *Szabadfalu*. Temesvártól délnyugatra fekvő kisközség. Házainak száma 229, lakosaié 1448, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Eredeti neve Freidorf volt. Egyike a legelső német telepeknek Temes vármegye területén. 1720—1730 között népesedett be. *Knoll* temesvári kerületi főnök 1764-ben újabb német családokat telepített ide s a helységet jelentékenyen megnagyobbította. 1838-ban $51^{6}/_{8}$ egész jobbágytelek volt a községben. 1848-ig a kamara volt a földesura. Az 1848—49-iki szabadságharcz alatt a temesvári várat ostromló magyar sereg egy része itt táborozott. Ezért állították fel a községben a Petőfi-emléket. A róm. kath. templom 1777-ben épült. Van itt takarék- és hitelszövetkezet, népbank, az Első Szabadfalui Gőztéglagyár Társaság téglagyára és fatelepe, *Kiss* és Társainak, a Merbl, Becker és Gemeinhardt és a *Hofgärtner* czégnek téglagyárai. A határbeli Schwarzer Mann nevű dűlőhöz az a monda fűződik, hogy ott a település első évtizedeiben egy fekete ember lakott, a ki többeket megfojtott. A községhez tartozik Frecot József-tanya.

Szakálháza *Szakálháza*. Temesvártól nyugatra fekvő nagyközség. Házainak száma 596, lakosaié 3655, a kik németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Már a középkorban is virágzó helység volt. 1392-ben *Zakálháza* alakban fordul elő, a *Peterdi*-család birtokaként. Egy 1479-iki oklevél Csanád vármegyéhez sorolja. 1520-ban *Literatus* Máté birtokában találjuk. A török hódoltság alatt is fennállott. Az 1717. évi kamarai jegyzékben még 66 házzal szerepel, de az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen lakatlan helyként van feltüntetve. Később ismét benépesült. A XVIII. század közepén néhány román család költözött ide. Az 1761. évi hivatalos térképen már óhitűektől lakott helységként van feltüntetve. A mostani helységben *Hildebrand* igazgatósági tanácsos 1765-ben 300 házat építtetett, hova németeket telepített. 1838-ban $249^{4}/_{8}$ egész jobbágytelek volt a helységben. A kamara volt a földesura és jelenleg is a kir. áll[illegible] kincstár a legnagyobb birtokosa. A r. kath. templom 1772-ben épült. Van itt takarék- és hitelegylet, önsegélyző takarékpénztár, tejszövetkezet és egy gőzmalom.

Székelykeve *Székelykeve*. A kevevárai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 685, lakosaié 4542, a kik legnagyobbrészt magyarok és róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója, vasút- és hajó-állomása Kevevára. Egyike azoknak a községeknek, a melyeket a Bukovinába szakadt székelyek szállottak meg, a kiket a kormány 1882-ben Gyurgyevóra, az ottani kincstári birtokra telepített. Ezt a

helységet azonban 1887-ben a Duna árja teljesen elpusztította és a lakosok ekkor vetették meg a mai Székelykeve alapját. Az itteni róm. kath. templom 1891-ben épült. Van a községben gazda- és olvasókör, függetlenségi és 48-as kör, hitelszövetkezet, *Vasilescu* Miklós és *Domokos* testvérek motorosmalmai.

Székeskút

Székeskút. Az újaradi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 514, lakosaié 2446, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-keletiek. Postája, távírója és vasúti állomása Temesnagyfalu. Eredeti neve Székelyszeg volt. Már a XIV. század végén a *Székelyszegi*-család birtoka és e családból László fia Jakab 1389—1405 között már itt lakott, 1484-ben pedig Mihály. Volt itt a *Farkas*-családnak is birtoka. A mohácsi vész után a helység jórészt elpusztult. 1557-ben a temesvári defterdár a fellaki nahijébe osztotta be s ekkor mindössze két lakott házat talált benne. 1650-ben a nádor eladományozta *Fodor* Jánosnak és *Széki* Péternek. 1718-ban, mikor a temesvári kerületbe osztották be, 35 házból állott. 1557-ben már szerbek laktak itt, a kik a helység nevét *Szekuszikra* ferdítették. A szerbek azonban innen 1725 után lassanként elköltöztek. Az 1761. évi hivatalos térképen már csak pusztaként van feltüntve, *Secusit* alakban. Az 1761—1768. évek között románok költöztek ide. A XIX. század elején gróf *Szápáry* József vásárolta meg a kincstártól. 1838 után az *Almásy*-család volt a földesura és a szabadságharcz után báró *Sina* Simon György vette meg. Utána, 1880-tól báró Sina Ifigenia férj. herczeg *de Castries de la Croix* Ödönné volt itt birtokos, kitől a budapesti telek- és hitelbank vette meg. A községbeli két templom közül a róm. kath. 1840-ben, a gör.-keleti 1834-ben épült. A Maros mellett valami régi erődítménynek a nyomai láthatók; de hogy mi volt és mikor pusztult el, arra nézve hiányoznak az adatok. 1852-ben és 1877-ben a Maros kiöntése az egész határt elpusztította. A lakosok olvasókört tartanak fenn és Bomer Józsefnek gőzmalma van itt.

Szentandrás

Szentandrás. Temesvártól éjszakra fekvő nagyközség. Házainak száma 539, lakosaié 2736, a kik nagyrészt németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Egyike a vármegye legrégibb helységeinek. 1230-ban már az aradi káptalan birtokaként szerepel. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *de Sancto Andrea* alakban találjuk. A XIV. század vége óta vámhely is volt. Egy 1391-ben kelt oklevélben *Zenthandorias* alakban fordul elő. 1462-ben Berekszói *Hagymás* Miklós és *Szentgirolti* János birtoka, 1472-ben pedig *Dóczi* Imréé és Lászlóé. 1480-ban Dóczi Imre az ellen tiltakozik az aradi káptalan előtt, hogy *Országh* Lőrincz és Veronika, Dóczi László özvegye, Szent-András temesmegyei falu felerészét birtokukba vették. 1492-ben a csanádi káptalan is birtokosa volt. A hódoltság alatt románok költöztek ide. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *St. André* alakban találjuk, 23 házzal. A hódoltság megszünése után kincstári számtartóság székhelye lett. Az első német telepesek 1748—49-ben érkeztek ide. 1766-ban franczia gyarmatosok is telepedtek le a helységben és *Neumann* kincstári sótiszt 1772-ben 42 német családdal szaporította a lakosságot. Az 1784—86. években 140 új háza épült fel s ugyanannyi német család nyert bennök elhelyezést. 1819-ben és 1833 máj. 30-án hetivásárok tartására nyert szabadalmat. 1838-ban 169 egész jobbágytelke volt. 1848-ig a kamara volt a földesura. Jelenleg báró *Hauser* Károlynak, Bernátnak és Lothárnak van itt nagyobb birtokuk. 1848 nov. 18-án Nagy Sándor honvédezredes, 2500 emberrel, heves harcz után visszaszorította a temesvári várból kirendelt 1500 főből álló császári lovasságot. A róm. kath. templom 1811-ben, a gör. keletieké 1834-ben épült. Van itt lövészegyesület, gazdakör, négy pénzintézet és *Kleibert* Miklós és társa gőzmalma. Szentandrás és Kisbecskerek között feküdt a középkorban *Zombor*, mely első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő. 1421-ben a csanádi püspök birtokaként említik. Később nyoma veszett.

Szépfalu

Szépfalu. A Maros mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 504, lakosaié 2529, a kik 128 magyar kivételével, nagyrészt németajkúak s leginkább róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Újarad. A mai Szépfalu helyén, Pesty Frigyes és Ortvay Tivadar szerint, a középk[illegible]n *Sződi* nevű helység feküdt, melyet a románok ma is *Sefdin*-nek neveznek. Márki Sándor szerint azonban az egykori Sződi helység a mai Szépfalutól éjszakra, a Csicséri Háda-szigeten épült. Legrégibb birtokosa a XIV. században a Baar-Kalán nemzetségből származó Szeri *Pósa*-család volt. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben *Sewdy*, *Zewdy* alakban fordul elő és Szent István első vértanu tiszteletére épült templomáról egy 1402-ben kelt oklevél emlékezik meg. A XV. század első felében

a *Sződi*-család birtokában találjuk. 1428-ban Zsigmond király Sződi Gábor, továbbá Sződi *Pósafi* János és István részére oklevelet állított ki. E család kihalta után, 1471-ben a Gúthi *Országhok* és a Nádasdi *Ongorok* nyerték adományul. Ekkor már városi kiváltságokat élvezett. Váráról az 1471—75. évi oklevelek emlékeznek meg első ízben; ma már azonban a nyomai is alig láthatók. 1506-ban II. Ulászló a sződi várkastély felét a Gersei Pethő-családnak adta vissza. Ezt az adományt a király Gersei Pethő János, György és Ferencz kérésére 1507-ben átírja és megerősíti. 1516-tól kezdve részben a *Buttyániak* birtoka. 1561-ben, az akkori adólajstrom szerint, a Sződi *Pethő-*, a *Mágócsi-* és a *Zay*-családok voltak itt birtokosok. A régi világ emlékét a község határában látható nagyméretű ú. n. török kút felépítménye tartja fenn. Ez a kút állítólag még a sződi vár maradványa, melyet a törökök romboltak le, a várral együtt. A hódoltság alatt a helység magyar lakossága kiveszett; helyükbe románok telepedtek, a kik a helység régi nevét *Seffdinre* ferdítették. 1740-ben pestisjárvány lépett fel a helységben, mely a lakosságot megtizedelte. Habár 1752-ben a zábrányi románajkú lakosokat is ide telepítették, a lakosság mégis egyre apadt, úgy hogy az 1761. évi hivatalos térképen már csak pusztaként van feltüntetve. A mostani helység a második német telepítéskor keletkezett. 1766-ban 210 német családot telepített ide a temesvári igazgatóság. Az új telepesek a helység nevét *Schöndorfra* változtatták. 1781-ben *Spech* János vette meg a kincstártól. 1838-ban *Prónay* Albert, Pest vármegye főispáni helytartója volt a földesura. A XIX. század közepén a gróf *Nostitz-Rieneck* Paula tulajdonába ment át, a kitől 1872-ben *Deutsch* Ignácz és fia vették meg, kik után Hatvani Deutsch Bernát és utóbb báró *Hatvani-Deutsch* Sándor örökölték. 1894-ben a birtok két részre oszlott. Az egyik rész *Sármezey* Árpád és neje szül. *Szentpétery* Ágnes, a másik *Kapp* János és társaié. Jelenleg is Sármezey Árpád a legnagyobb birtokosa, kinek itt a falun kívül csinos úrilaka van, mely 1896-ban épült. Az itteni róm. kath. templom 1824-ben épült. Van itt hitelszövetkezet, temetkezési egyesület, önkéntes tűzoltóegyesület, lövészegylet, kosárfonószövetkezet, dalegylet és *Klepp* József és Társai gőzmalma. A lakosok nagyban űzik a kosárfonást, mely háziiparral évente legalább 400.000 korona forgalmat érnek el. Azelőtt Sármezey Árpád itt nagy kosárfonótelepet tartott fenn. A határ egy részét a Sánczhegy foglalja el, a hol sánczok nyomai láthatók. Említésre méltó dűlőnév még a *Walachenort*, a hol a románok lakta *Sefdin* feküdt. A községhez tartozik Nagypuszta (azelőtt Kapp-puszta) és Schanzberg-puszta. A mai Angyalkút és Szépfalu között feküdt *Keer* (Kér) falu, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben is előfordul. A XIV. században két ilynevű helység volt egymás mellett. Az egyik Kér egy 1325-ben kelt oklevél szerint, az aradi káptalan birtoka, a másik Kér pedig Kéri *Fekete* Gergelyé volt, a ki azt Szeri *Pósa* mester illyédi és sebesi várnagynak adta zálogba. 1391-ben és 1393-ban a Szántai *Petőfiek* és utánok a *Báthoryak* bírták. A XV. századbeli oklevelekben e helység *Kasa-Keer* alakban is előfordul. 1453-ban az aradi káptalan, 1471-ig a Szeri *Pósafiak* voltak itt birtokosok. 1471-ben, a Pósafiak kihalta után, a Gúthi *Országhok* és a Nádasdi *Ongorok* nyerték adományul. A XVI. században *Kis-Kér*, az aradi káptalan birtokaként fordul elő.

Széphely *Széphely* (azelőtt Zsebely) az Ó-Temes balpartján fekvő nagyközség. Házainak száma 752, lakosaié 4125, akik vegyesen magyarok, német- és románajkúak és róm. kath., gör.-kath., gör.-kel. és ág. ev. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. E község már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is, *Zephel* alakban, egyházas helyként szerepel. 1401-ben Nevnai *Treutel* Miklósnak itt vára volt, a melyet az országnagyok lebontani rendeltek. Később a helység melletti erdőben új várkastély épült, a melyről az 1425. évi határjárólevél is megemlékezik. Ekkor a község hetivásárok tartására is jogot nyert és a Temes-folyón több malma volt, melyekről a határjáró levél szintén megemlékezik. 1479-ben, Sarád várához tartozó faluként, *Garai* Jób: *Bánffi* Miklósnak és Jakabnak adta el. A hódoltság alatt románok szállották meg. A helység eredeti nevét ekkor Zsebelyre változtatták, mely a török *Chebel* szóból képződött és annyit jelent, mint előőrs, mert a hagyomány szerint a hódoltság alatt egy kisebb török őrség állomásozott itt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben 200 házzal fordul elő. 1761-ben postaállomása is volt. 1838-ban $236^2/_8$ egész jobbágytelek volt a helységben. 1848-ig a vallás- és tanulmányi alap volt a földesura. Jelenleg *Pop* Vinczének, a m. kir. közalapítványi uradalomnak, *Schmidt* Mártonnak, *Frankl* Henriknek és testvéreinek és özvegy *Weisz* Borbálának van itt nagyobb birtoka.

A községbeli róm. kath. templom 1898-ban, a gör.-kath. imaház 1858-ban és a gör.-kel. templom 1752-ben épült. 1871. júl. 21-én az egész határ és a község víz alá került és az árvíz nagy károkat okozott. Itt van a Jebeliana takarék- és hitelszövetkezet és az Országos Központi Hitelszövetkezet fiókja, továbbá két gőzmalom és két téglagyár. A községhez tartoznak: Józsefszállás, Diebusz-tanya, Frankl-tanya, Kéja-puszta, Pap-tanya és Schmidt-tanya. A mai Széphely mellett feküdt *Miklós-Kereki*, mely 1319 előtt *Lampert* országbíróé volt. Az 1332—37. évi pápai tizedlajstrom szerint ekkor már plebániája is volt.

Szigetfalu (azelőtt Szkulya) a Berzava-folyó jobbpartján fekvő kisközség. Szigetfalu Házainak száma 225, lakosaié 1463, a kik részben magyarok, részben románajkúak és ref. és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Gátalja. Már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is szerepel *Scalla*, *Sculd*, *Soruld* és *Zoruka* alakban. A XV—XVI. századokban *Oszkola* alakban említik az oklevelek. 1406-ban *Himfi* Istvánnak, Jakab szilvási kenéz elleni peres ügyét, Csokola helységben választott bírák döntötték el. Eredetileg királyi birtok volt. 1410-ben Zsigmond király *Majosi* Lőrincz volt szörényi bánnak és Jakab fia Pálnak adományozta. 1466-ban *Dóczi* László nyerte adományul, a hozzátartozó pusztákkal együtt, a melyek között *Tótoszkola*, *Két-Pordány Csukat*, vagy *Csutak*, *Somkerék* és *Pápócz* pusztákat említenek. 1478-ban vizsgálat folyt az iránt, hogy Dóczi Imre osztatlanul bírta-e az oszkolai jószágot? 1480-ban még Dóczi Imre birtoka, a kinek nevében László zádorlaki plebános, az aradi káptalan előtt, az ellen tiltakozott, hogy Guthi *Országh* Lőrincz és Veronika, Dóczi László özvegye, Oszkolát elfoglalják. A XVI. század második felében *Zákán* Ferencz és Gatajai *Gyurma* Sismán egyezkednek az ekkor már pusztává lett Oszkola ügyében. *Báthory* Zsigmond erdélyi fejedelem 1596-ban felszabadította a török hódoltság alól, 1597-ben pedig *Felső* és *Alsó-Szkulya* birtokot Karánsebesi *Sismán* Györgynek adományozta. A hódoltság végszakában is fennállott. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, *Scullu* alakban, a verseczi kerületben fordul elő, de az 1761. évi térképen a csákovai kerületben van és lakosai óhitűek. A XIX. század elején a Gaadi *Kayser*-család vásárolta meg a kincstártól. 1838-ban Kayser Francziskáé volt és 1845-ben e családtól a báró *Lo-Prestiek* birtokába került. A XIX. század ötvenes éveiben a birtok négy részre oszlott. Az egyik birtokrész báró Lo-Prestiné szül. gróf *Esterházy* Szerafin kezébe került, a ki azt 1888-ban *Klobusiczky* Jánosné szül. *Hammer* Emmának adta el. A második birtokrészt a Nagy és Kis-Szredistyei *Lazarovits*-család vette meg, mely azt 1870-ben *Prepeliczay* Gyulának adta el, ez pedig 1882-ben *Gubányi* Antalnak. A harmadik birtokrészt 1874-ig *Cseh* Antal bírta; ez 1874-től báró *Rummerskirch* Hugóné szül. *Cseh* Iréné lett. A negyedik birtokrész, a Lazarovics-családról, 1873-ban báró *Leonhardi* Károlyra és *Petrovics* Milosnéra szül. Lazarovics Márthára szállott. 1882-ben gróf *Bissingen-Nippenburg* Ernő és neje szül. Neczpáli *Justh* Mária vették meg tőlük, a kik viszont 1894-ben báró *Révay* Gyulának adták el. Jelenleg Klobusiczky Jánosnak, Gubányi Antalnak, és báró *Ambrózy* Andornak van itt nagyobb birtokuk. A községbeli régi kuriák és úrilakok közül az egyiket Petrovics Milán 1871-ben építtette, ez jelenleg özv. *Kassay* Jánosnéé. A másikat Prepeliczay Gyula emeltette 1870-ben s ez most Gubányi Antalé. Két úrilakot báró Lo-Presti építtetett 1848-ban. Most mindkettő Klobusiczky Jánosnéé és az egyik a jószágigazgató lakásául szolgál. Az itteni gör.-kel. román templom 1863-ban, a reformátusoké 1870-ben épült. Van itt ifjusági dal- és népkönyvtár-egyesület és *Ohrenstein* Rezsőnek gőzmalma. A községhez tartozik Gizella-major, a hol Gubányi Antal csinos úrilakot építtetett, továbbá Emma-, Livia-, Ernő-major, Uj-tanya és Szécsány-szállás.

Sziklás. A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 253, Sziklás lakosaié 1054, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Kiszető. A török világ előtti története ismeretlen, a hódoltság végszakában azonban már lakott helység volt. Az 1717. évi összeírásban, a facseti kerületben, *Seschenovaz* néven találjuk, 40 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Susanovec* alakban szerepel és az 1761. évi hivatalos térképen óhitűektől lakott helységként, a lugosi kerületben fekszik. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1848-ig a kamara volt a földesura. A községbeli gör.-kel. templom 1779 táján, a gör.-kath. pedig 1911-ben épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. Temesvár városának híres kőbányája van itt.

Szinérszeg *Szinérszeg.* A buziásfürdői járásban, Krassó-Szörény vármegye határának közelében fekvő kisközség. Házainak száma 185, lakosaié 972, a kik nagyrészt magyarok és románajkúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A török korszak előtti adatai szintén ismeretlenek. A hódoltság végszakában már lakott helység volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Sinérseck* alakban a lugosi kerületben van feltüntetve. 1761-ben már postaállomása is volt. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1781-ben, a délmagyarországi kincstári jószágok elárverezése alkalmával, *Keresztúry* József vette meg, de nem sokáig bírhatta, mert 1790-ben már gróf *Althan* Jánosé, a ki Remetei *Kőszeghy* Jánosnak adta el. A XIX. század elején a Losonczi *Gyürky*-család birtokába került. 1838-ban Gyürky Pálról örökségképen Euláliára, férj. gróf *Almássynéra* és Almássy Gedeonra származott át. 1876-ban *Vargics* Imre vásárolta meg és jelenleg Vargics Imrének, dr. *Telbisz* Károlynénak, *Riemer* Istvánnénak és *Hübsch* Dávidnak van itt nagyobb birtoka. A községbeli csinos úrilakot Vargics Imre 1904-ben építtette. A gör.-keleti templom a XIX. század közepén, a róm. kath. pedig 1904-ben épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községi határ délkeleti részében, Vargics Imre birtokán. jó minőségü barnaszéntelepekre bukkantak. A községhez tartozik Hodély- és Laky-tanya.

Szirbó *Szirbó* (azelőtt Szirbova). A buziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 164, lakosaié 908, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Bakóvár. Már a középkorban lakott hely lehetett, mert a kertekben sok helyütt régi téglákat és termésköveket találnak. A mai helység a hódoltság alatt keletkezhetett. A XVII. században románok szállották meg, kiknek első templomát 1693-ban szentelte fel Theofil belgrádi metropolita és aradi püspök. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Sirbova* alakban fordul elő, 52 házzal. Az 1761. évi hivatalos térképen, óhitűektől lakott helységként, a csákovai kerületben van feltüntetve. 1807-ben a vallás- és tanulmányi alap birtokába ment át. A gör.-keletiek második temploma 1740-ben, az új pedig 1909-ben épült. *Chombée* Mátyásnak gőzmalma, *Getia* Jánosnak téglagyára van itt.

Szőllőshegy *Szőllőshegy* (azelőtt Rebenberg). Fehértemplomtól keletre fekvő kisközség. Házainak száma 158, lakosaié 718, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Fehértemplom. Ez a helység a hódoltság után, az 1717—1723. években települt. Első ízben az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen találjuk megjelölve, a glissúrai kerületben. Az 1761. évi hivatalos térképen, már az újpalánkai kerületben van és óhitüek lakják. A szerb Határőrvidék szervezésekor, az 1768—1770. években, a három alsó határőrszázad bírta. 1773-ban a szerb német Határőrvidékhez csatolták és 1873-ban Temes vármegyébe kebelezték. Az itteni gör.-kel. szerb templom a XVIII. században épült. A szerb földmívelőknek itt hitelszövetkezetük van.

Sztancsafalva *Sztancsafalva* (azelőtt Stancsófalva). A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 219, lakosaié 2066, a kik nagyobbára magyarok és szerbajkúak, róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája Aranyág, távírója és vasúti állomása Temesrékas. Már a XIV. században fennállott a borzlyuki uradalom tartozékaként és I. Károly király óta királyi birtok volt. 1456-ban *Hunyadi* János birtoka, 1462-ben pedig *Giskra* Jánosé, a kitől 1468-ban *Pán* Mátyás kapta zálogban. 1477-ben a borzlyuki uradalommal együtt *Bánffi* Miklós és Jakab birtokában találjuk. A török hódoltság után, *Stanschevo* alakban, 12 lakott házzal szerepel. 1718—1722. között montenegrói szlávok telepedtek itt le. A gróf Mercy-féle térképen *Stanzobosella*, az 1761. évi hivatalos térképen pedig már *Stancsova* alakban találjuk, a lugosi kerületben. 1821-ben a csanádi káptalan nyerte adományul. 1852—53-ban felvidéki tótok szállották meg, kik a káptalantól ajándékozott házhelyeken házakat építettek s így keletkezett az ú. n. Tótfalu; 1881-ben azonban, bérleti szerződésük lejárván, ismét elköltöztek innen. Az 1905—1907. években mintegy 150 magyar családot telepítettek itt le, tanyarendszer szerint. Jelenleg a kir. kincstárnak van itt nagyobb birtoka. A helybeli gör.-kel. szerb templom 1899-ben, a róm. kath. templom 1910-ben épült. Van itt fogyasztási és értékesítő szövetkezet, hitelszövetkezet, gazdakör, szerb földmivelők szövetkezete és báró *Ambrózy* Gyula gőzmalma. A községhez tartoznak a következő lakott helyek: Andrásvölgy, Barkás, Bükkös, Lázárvölgy, Liget, Lovasrét, Szélesmező és Tölgyes, melyek az új magyar telepesek telepcsoportjai.

Tárnokszentgyörgy (azelőtt Kincstár-Szent-György). A Berzava-folyó mentén fekvő kisközség. Házainak száma 114, lakosaié 603, a kik mindannyian szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Birda. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. Első ízben 1319-ben van adatunk róla. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék a krassói főesperesség plebániái között sorolja fel. 1399-ben a *Szent-Györgyi* családé volt. A XV. század elején a Nagylaki *Jánkfiak* birtoka. 1427-ben, Jánkfi János magvaszakadtával, *Nagymihályi* Albert vránai perjel kapta Zsigmond királytól. A XV. században vámszedő hely is volt. 1550-ben Nagymihályi Sandrin és testvére Gábor tiltakoznak az ellen, hogy *Petrovics* Péter temesi gróf és *Frater* György kincstartó Szent-György kastélyt, a helységet és a vámszedési jogot megszerezzék. A hódoltság alatt szerb lakosai, a kik valószinűleg még a XV. században telepedtek ide, pásztorkodással foglalkoztak. A Marsigli-féle jegyzék 1690—1700 között a falút a bogsáni kerületben sorolja fel. Az 1717. évi kamarai jegyzék szerint 30 lakott háza volt és ekkor a csákovai kerülethez sorozták. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *„St.-Görg"*, az 1761. évi térképen *St.-Georg* alakban, óhitűektől lakott helységként van megjelölve. 1782-ben Lőrincz-Kátai *Latzkovits* István vásárolta meg a kincstártól, de később ismét a kincstáré lett és Kamara-Szent-Györgynek nevezték, 1894-ben pedig Kincstár-Szent-Györgyre változtatták, míg mostani nevét legujabban kapta. A lakosok földmívesszövetkezetet tartanak fenn. Ide tartozik: Tárnokszentgyörgyi nagypuszta, mely a kir. kincstáré és *Damján* János dr tanyája. A mai Tárnokszentgyörgy mellett feküdt a középkorban *Kalántelek*, mely eredetileg a Baar-Kalán nembeli Kalán pécsi püspök (1183—1218.) birtoka, a ki azt unokahugának, a Csanád-nembeli *Kelemenös* bán fia Tamás fia Pongrácz ispán nejének adta. 1247-ben *Pongrácz* ispán birtokaként szerepel. Az 1256. decz. 17-én, a Csanád nemzetség tagjai között történt osztály alkalmával, a helység felét Kelemenös bán utódai, másik felét a *Vaffafiak* kapták. Tárnokszentgyörgy

Temesberény (azelőtt csak Berény). A csáki járásban fekvő kisközség. Házainak száma 184, lakosaié 1171, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája Felsősztamora, távírója és vasúti állomása Liebling. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben fordul elő s így már akkor egyházas hely volt. 1403-ban Berényi *Hanckófi* Mihályé volt, a kinek ekkor Zsigmond király, a Nápolyi László-féle felkelésben való részességéért megkegyelmezett. 1407-ben Hanckófi Mihálynak magvaszakadván, a király a helységet *Ozorai Pipónak* adományozta, a kit 1408-ban iktattak itt be. 1410-ben *Remetei* Péter fia István birtokában találjuk. 1473-ban már városi kiváltságokat élvezett és ekkor Cserivár tartozékai között szerepel, úgyszintén 1507-ben is. 1473-ban Nádasdi *Ongor* Jánosé volt, a ki rokona Dampsosi *Arka* István nevében *Szobi* Mihályt testvérévé fogadván, a község Szobi Mihályé lett. 1507-ben *Werbőczy* Istvánnak adta. Az 1717-iki összeíráskor *Berino* alakban, 40 lakott házzal szerepel. A Mercy-féle térképen Berin alakban fordul elő. Az 1761. évi térkép szerint ekkor óhitűek lakták. A vallás- és tanulmányi alap volt a földesura és most is a közalapítványi uradalom a legnagyobb birtokosa. A községben van gör.-keleti román templom. Ide tartoznak a Biróvölgy, Hegytanya és Nagyliget nevű majorok. Temesvár és Temesberény között feküdt a középkorban *Fáncslak* (*Funtalaka, Fanchala, Fanchlak*), mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul. Földesurai 1410. és 1498. években a *Fánchlakiak*, 1529-ben a *Bradách*-család és utána Nagylaki *Jaksics* Márk voltak. Berény városhoz tartozott 1408-ban *Sztojak-Jánosfalva* is. Temesberény

Temesbökény (azelőtt Temes-Buttyin). A dettai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 178, lakosaié 1071, a kik vegyesen magyarok, németek és románok s vallásra nézve róm. katholikusok, gör.-keletiek és ág. evangelikusok. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Vársomlyó. Korábbi viszonyai ismeretlenek. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Budschin* alakban fordul elő, 23 házzal. A gróf Mercy-féle térképen *Puthin* néven, a verseczi kerületben fekszik. Az 1761. évi térképen a mai község helyén két egymás mellett fekvő és óhitűektől lakott helységet találunk: *Putin* és *Piethin* néven. 1835 máj. 21-én országos- és hetivásárok, 1836 decz. 29-én ismét országos vásárok tartására nyert szabadalmat. Az itteni nemesi birtokot 1816-ban a báró *Hiller*-család kapta adományul, mely azt 1855-ig bírta. 1855-ben a gróf *Bissingen-Nippenburg* Nándor Gáspár birtokába került. Utána fia Ernő Nándor cs. és kir. kamarás, volt országgyűlési képviselő örökölte. Jelenleg *Jahraus* Jánosnak van itt nagyobb birtoka. A községbeli kastélyt Temesbökény

gróf Bissingen-Nippenburg Nándor építtette. Az itteni gör.-keleti román fatemplom a XVIII. század közepéből való és az ág. h. ev. templom 1861-ben épült. A községhez tartozik Nagy-puszta, Kis-puszta és Birka-major.

Temescserna

Temescserna (azelőtt csupán Cserna). A csáki járásban fekvő kisközség. Házainak száma 146, lakosaié 829, a kik közül 111 magyar és 756 románajkú s leginkább gör.-keleti vallású. Postája és vasúti állomása Liebling, távírója Széphely. Már a középkorban is Cserna néven említik az oklevelek. 1453-ban a Varjastelki *Varjas*-család volt a földesura. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Czerna* alakban fordul elő, a csákovai kerületben. 1838-ban 48 egész jobbágytelke volt. A vallás- és tanulmányi alap volt a földesura és jelenleg is ez a legnagyobb birtokosa. A gör.-kel. templom 1902-ben épült. Ide tartozik Susava-major.

Temesdoboz

Temesdoboz. A buziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 146, lakosaié 776, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája Kádár, távírója Végvár, vasúti állomása Végvár-Kádár. Már a középkorban virágzó helység volt. 1399-ben *Dubaz*, 1405—1410-ben *Doboz*, 1462-ben *Dobos*, 1489-ben pedig már Doboz alakban említik az oklevelek. Legrégibb birtokosai a Dobozi *Dánfiak* voltak, a kik már 1399-ben bírták. A XV. század közepén a helység feje volt egy 44—67 faluból álló uradalomnak, melynek részeit Dobozi Dánfi László 1447-ben *Nagymihályi* Lászlónak zálogosította el, kinek özvegye azután a zálogos birtokhoz, a Dobozi Dánfiakkal szemben, 1462-ben jogot formált. A helység még 1489-ben is a Dobozi Dánfiaké volt. 1607-ben *Trombitás* István, *Tábor* Benedek, *Sztepan* Péter, *Radichy* Márton és Lugasi *Pribék* János voltak a földesurai. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Dobosch* alakban, a csákovai kerületben fordul elő. 1838-ban $30^{2}/_{8}$ egész jobbágytelke volt. A vallás- és tanulmányi alap lett a földesura és most is az a legnagyobb birtokosa. A községbeli gör.-keleti templom a XIX. század közepén épült. Van itt egy gőzmalom is. A községhez tartozik egy uradalmi major. A középkorban Dobozhoz tartozott *Bagafalva* vagy *Bogafalva*, melyről 1410-ből van első ízben adatunk. Itt volt *Baja-Kenézfalva* és *Boroszlaviczafalva* is, melyek az 1462. évi oklevélben szerepelnek, úgyszintén *Csagarafalva*, *Darnótfalva*, *Felső-Bathfalva* és *Sztojakfi-Jánosfalva*.

Temesfalva

Temesfalva (azelőtt Dragsina). A Temes-folyó mentén fekvő kisközség. Házainak száma 175, lakosaié 1019, a kik közül 327 a magyar, 665 a románajkú és nagyrészt róm. kath., gör.-kath. és gör.-keleti vallású. Postája, távírója és vasúti állomása Nagyköveres. A XV. században már románok lakták, a kik Krassó vármegye magaslatairól húzodtak le a Temesmellékére. 1453-ig királyi birtok volt, a mikor V. László király *Hunyadi* Jánosnak adományozta, a kit 1454-ben az aradi káptalan iktatott itt be. Mátyás király 1464-ben Temeshelyi *Dési* Péternek és *Balothai* Miklósnak adományozta. Később *Corvin* János birtokába került, a kinek révén 1514—1516-ban *Brandenburgi* György őrgróf birta. Ekkor öt jobbágytelke volt. 1617-ben már puszta, melyet *Bethlen* Gábor vett zálogba. Ezután ismét románok szállották meg. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Dragschina* alakban van megjelölve. 1807-ben a vallás- és tanulmányi alap birtokába ment át, mely jelenleg is a legnagyobb birtokosa. 1835-ben magyarok telepedtek ide és ők építették ki az eddig rendetlen fekvésű helységet. A gör.-keletieknek templomuk, a gör.-katholikusoknak kisebb imaházuk van itt. A Temes balpartján valami épületromnak az alapzatai láthatók. Eredete azonban ismeretlen. A községhez tartozik a közalapítványi uradalom pusztája, Fedlicska-majorja és Armara-majorja.

Temesforgács

Temesforgács (azelőtt Ohaba-Forgács). Krassó-Szörény vármegye határán fekvő kisközség. Házainak száma 340, lakosaié 1646, a kik leginkább románajkúak és gör.-kath. és gör.-keleti vallásúak. Postája, távírója és vasútállomása Szinérszeg. Valószinűleg e község táján feküdt a középkorban *Forgácsfalva*, később *Kis-* és *Nagyforgách*, mely helységekről a XIV. század második felétől kezdve vannak okleveles adatok. 1369-ben Forgáchfalva helységet I. Lajos király Remetei *Himfi* Benedeknek adományozta. Kisforgách helységben *Hollódi* Fülöp volt birtokos, a ki itteni részeit Temeshelyi *Dési* Péternek adta zálogba. 1482-ben Nagyforgách a Belinczi *Bésánok* birtoka. Ugyane tájon feküdt *Csév-Óhába* is. I. Ulászló király 1442. évi júl. 6-án meghagyta az aradi káptalannak, hogy Gamzai *Turcsin* Miklóst és *Komethi* Mihályt *Chewhaba* részbirtokába iktassa be. 1470-ben *Sisman* Sandrinné bírja Óhábát, a ki azt *Margai* Jakab volt szörényi várnagynak zálogosította el. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle, valamint az 1761. évi térképeken, lakott helységként, a lugosi kerületben fekszik. 1779-ben Temes vármegyéhez

Temesújfalu. — Gróf Zelenski Róbert kastélya.

Temesvajkócz. — Gróf Bissingen Rudolf kastélya.

csatolták. 1807-ben a kincstártól a vallás- és tanulmányi közalapítványi uradalom kezelése alá került. A XIX. század negyvenes éveiben gróf Forgách Antal helytartósági tanácsos tiszteletére Forgách-nak nevezték el. Az itteni gör.-kel. templom 1905-ben épült. A községben egy gőzmalom is van.

Temesfüves (azelőtt Fibis). A temesvár—lippa—radnai vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 445, lakosaié 2430, a kik közül 319 magyar, 556 német- és 1486 oláhajkú. Postája és vasútállomása helyben van, távírója Németság. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1446-ban *Fyüves*, 1447-ben *Felsew-Fywes*, 1453-ban *Alsó-Fyes* alakban fordul elő az oklevelekben. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Fibos*, az 1761. évi térképen *Fibes* alakban találjuk. 1781-ben *Névery* József és Elek vették meg a kincstártól, de nem fizetvén ki a vételárt, a helység továbbra is a kincstáré maradt. 1815-ben herczeg *Schwarzenberg* Károly vette meg, a ki azt 1819-ben eladta Kevermesi *Thököly* Péternek. 1845-ben báró *Sina* Györgyé lett. 1855-ben báró Sina és neje szül. *Gyika* Eugénia voltak itt birtokosok, 1880-ban pedig báró Sina Anasztázia, férj. gróf *Wimpffenné*. 1891 óta gróf Wimpffen Siegfried a helység legnagyobb birtokosa, kinek itt egy régi kúriája van, melyet még Thököly György építtetett. Az itteni gör.-kel. román templom 1810 táján épült. A község hajdan a határ Szatul Batriu nevű részén feküdt és csak ezután, 1380-ban épült a jelenlegi helyén. Van itt egy savanyúvíz-forrás, gazdakör és *Román* Miklósnak gőzmalma. Ide tartozik Györgyszállás-puszta és Simon-tanya. Temesfüves

Temesfüzkút (azelőtt Füskút). Az újaradi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 178, lakosaié 896, a kik nagyrészt oláhajkúak s leginkább gör.-kel. vallásúak. Postája Féregyház, távírója és vasuti állomása Németság. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1493-ban *Fyzkút* alakban fordul elő. Az 1723—25. évi térképen pusztult helyként van megjelölve. A XVIII. század közepén oláhok szállották meg. A kincstári jószágok elárverezésekor *Sanderer* Mihály vette meg. A XIX. század első felében a *Rőtth*, a *Frölich* és a *Daruváry*-családok birtokába ment át. 1838-ban Rőtth József örökösei és *Majerffy* Károly voltak az urai. A Rőtth-család birtoka 1896-ban harmadrészben *Kisfaludy* Zsigmond és Rőtth Jolán, kétharmadrészben *Kintzig* Ferencz tulajdonába ment át, míg a Fröhlich és a Daruváry rész Kintzig Ferencz és Géza tulajdona lett. Jelenleg Kintzig Géza, Dénes és Margit, továbbá Kisfaludy Zsigmond a legnagyobb birtokosa. A községbeli két úrilak közül az egyik Fröhlich Gusztávé volt; jelenleg Kintzig Margit és Dénes tulajdona. A másikat Rőtth László építtette, s ez most Kintzig Gézáé. A gör.-kel. román templom 1865-ben épült. A községhez tartozik Ferencz-major, Géza-major és Kisfaludy-major. A mai Temesfüzkúttól éjszakkeletre feküdt a középkorban *Csertelek*-(*Chertheleke*-)puszta, mely 1457-ben az aradi káptalan birtoka volt és Arad vármegyéhez tartozott. Temesfüzkút

Temesgyarmat (azelőtt Temes-Gyarmata). Temesvártól éjszakkeletre fekvő nagyközség. Házainak száma 971, lakosaié 5267, a kik nagyrészt németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *Garmad* és *Garmad* alakban fordul elő és Szent Bertalan tiszteletére szentelt plebániájáról 1400-ból van adatunk. 1407-ben a Vajdafalvi *Vajdafiak* nyerik adományul a királytól; ők bírják még 1515-ben is. Ekkor mind a két Gyarmat (*Nagy-* és *Kis-Gyarmat*) az ő birtokuk. 1520-ban a Sasvári *Bradács*-család bírt itt földesúri joggal. Szapolyai János király Sasvári Bradách János itteni birtokait elkobozván, azokat 1530-ban *Kendeffy* Miklósnak és *Pásztóy* Zsigmondnak adományozta. Kendeffy Miklós halála után itteni birtokait 1537-ben Nagylaki *Jaksics* foglalta el az özvegytől. 1538-ban *Bódy* Mihályné nyer a helységre adományt I. Ferdinánd királytól. 1545-ben Kendeffy János volt a helység földesura. Volt itt egy erősség is, melyet a török 1551-ben elfoglalt és megszállott. A hódoltság után lakatlan volt, de már 1720—23-ban németek telepedtek ide. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, *Jannada* alakban, már lakott helyként szerepel. *Knoll* temesvári kerületi főnök 1763-ban a helységet jelentékenyen megnagyobbíttatván, 235 német gyarmatos családot telepített ide. 1805 jún. 28-án országos és hetivásárok tartására nyert szabadalmat. 1781-ben *Sándor* Mihály vette meg a kincstártól. 1786-ban gróf *Althan* Mihály János birtokába került, de 1790-ben eladta Remetei *Kőszeghy* Jánosnak. 1792-ben *Sándor* Mihály, 1803-ban Losonczi *Gyürky* Istváné lett. 1835-ben a birtok három részre oszlott. Az egyik részt Losonczi Gyürky Pál kapta; 1872-ben ezt a részt meg- Temesgyarmat

vették *Tafler* Kálmán és *Ehrenfeld* Ignácz. 1890-től gróf Gyürky Ábrahámé volt és jelenleg báró Manaszy Barco Györgyé. A másik részt Sédeni *Ambrózy* György kapta. Ez 1867-től Béláé volt és jelenleg Andoré. A harmadik rész Sédeni Ambrózy Istváné lett; utána örökségkép fiára, Károlyra szállott és 1878-ban *Vogel* Istváné, 1888-ban *Augenfeld* Józsefé, 1893-ban *Beck* Istváné volt és jelenleg fel van parczellázva. A községbeli úrilakok közül az egyiket még gróf Gyürky Ábrahámné építtette; ez jelenleg gróf Gyürky Viktoré. A másikat néha Sédeni báró Ambrózy István emelte és ez most báró Ambrózy Andoré, de mind a kettő felépítés alatt áll. A róm. kath. templom 1772-ben épült. A községben egy forrás van, melyet a hagyomány szerint herczeg Savoyai Jenő fedezett fel, mikor kardjával egy fatörzset hasított ketté, a melyből bőséges forrás fakadt. A fatörzs helyébe idővel falazott cziszterna épült. Van itt takarék- és hitelszövetkezet, takarékpénztár, gőztéglagyár, földmívesegyesület, gazdakör, temetkezési és lövészegyesület, önkéntes tűzoltó-egyesület, dalárda, ipartestület, olvasókör és a róm. kath. hitközségnek és báró Ambrózy Andornak gőzmalma. A határbeli Ráczhegy (Raizenberg) alatt a hódoltság idején szerbek laktak. A községhez tartoznak Kisgyarmat-, Istvánháza- és Lukin-puszták.

Temeshidegkút

Temeshidegkút (azelőtt csak Hidegkút). A temesvár—lippa—radnai vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 658, lakosaié 2999, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1463-ban *Hydegfew* (*Hidegfő*) alakban fordul elő, a Szeri *Pósafiak* birtokaként. Az 1561. évi adólajstromban már Hidegkut néven találjuk és ekkor özv. *Zay* Györgyné, a *Mágócsi-* és a *Pethő*-családok voltak a földesurai. A hódoltság alatt románok szállották meg. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Sedekut* elferdített alakban találjuk, 20 házzal. 1720—1723 között a temesvári kormányzóság németeket telepített ide, a kik a helység nevét *Guttenbrunnra* változtatták, mig a románok a község régi nevét tovább is használták. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Edekút* vagy *Guttenbohrn* alakban van feltüntetve. A jelenlegi helységet *Neumann* lippai sótári tiszt az 1762—64. években építtette, 148 házzal, a hova német családokat telepített. 1782-ben ezt is *Névery* Elek és József vették meg a kincstártól, de ezt sem fizették ki és a helység továbbra is a kincstár birtokában maradt. 1834 decz. 4-én országos és hetivásárok tartására nyert szabadalmat. A róm. kath. templom 1872-ben épült. A község lakosai dalegyletet, ipartestületet, önkéntes tűzoltó- és temetkezési egyesületet, olvasó-egyletet, takarékpénztárt, népbankot és hitelszövetkezetet tartanak fenn. Itt van a délvidéki földművelők egyesületének fiókja is, továbbá két műmalom, az egyik *Hamesz* Péteré, a másik *Hamesz* Miklósé.

Temeshódos

Temeshódos (azelőtt csak Hodos). A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 126, lakosaié 646, a kik vegyesen magyarok és románajkúak, róm. kath. és gör.-keleti vallásúak. Postája Aga, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. A Csanád nemzetség ősi birtoka, mely az 1256. évi osztálykor még közös birtok volt. Az 1337. évi osztály alkalmával a *Telegdi*-családnak jutott. 1323-ban *Kis-Hodos*, 1337-ben csak *Hodos*, később 1471-ben ismét Kis-Hodos, 1472-ben *Thóthodos* alakban fordul elő. Ekkor már a Szeri *Pósafiak* birtoka volt. 1500-ban a *Dóczi*-családé. 1561-ban özv. *Zayné*, továbbá a *Pethő-*, a *Mágócsi-* és a *Liszthy*-családok voltak a földesurai. 1562-ben a *Cseffy-* és a *Vizessy*-családok nyerték adományul. 1717-ben csupán kilencz házból állott. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen a lippai kerületben fekszik és az 1761. évi térképen óhitűektől lakott faluként van feltüntetve. 1781-ben Hodosi *Skollonics* József Ferencz ügyvéd vette meg a kincstártól, de nem sokáig bírta, mert 1814-ben ismét kincstári birtok, melyet herczeg *Schwarzenberg* Károly kapott adományul. Ettől kezdve a buzádi uradalom sorsában osztozott. Jelenleg gróf *Wimpffen* Sigfriednek van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. templom a XVIII. század közepén épült.

Temesillésd

Temesillésd (azelőtt Allios). A temesvár—lippa—radnai vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 454, lakosaié 1869, a kik német- és románajkúak, róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasuti állomása helyben van. A középkorban szintén Arad vármegyéhez tartozott. Az 1306—1326. években a Szeri *Pósák* birtoka. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben *Elleusfalua* (*Ellősfalva*), az 1422-ben, az 1447-ben és 1451-ben kelt oklevelekben *Ellefalva* és *Ellysofalwa* alakban fordul elő. 1477-ben, *Ellewfalw* alakban, Sólymos

vár tartozéka és Lendvai *Bánffi* Miklós és testvére Jakabé. Az 1561. évi adóösszeírásban *Elesfalwa* alakban találjuk, a *Szentmiklósy-*, a *Finta-*, a *Báldy-*, a *Méregh-* és a *Baratzeg*-családok birtokaként. A XVIII. században románok költöztek ide, a kik a helység nevét *Alliosra* ferdítették. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Alleosch* alakban szerepel. 1782-ben ezt is *Névery* Elek és József vették meg, de nem fizetvén ki a vételárt, tovább is a kincstár volt a földesura. 1838-ban már postahivatal is volt a helységben. Jelenleg a kincstárnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. templom 1826-ban, a róm. kath. 1909-ben épült. A határban egy avargyűrűnek és római sánczoknak a maradványai láthatók. A mai Temesillésd és Temeshidegkút között feküdt a középkorban *Keresztúr*, mely 1484-ben a *Patócsiaké*, 1561-ben pedig *Mágócsyé*, özv. *Zaynéé* és a *Nadányiaké* volt. Temesillésd vidékén találjuk *Sopron* falut is, mely 1446-ban és 1455-ben *Kétsopron* néven fordul elő. Az 1446—1457. években a Palotai *Czibak* család birtoka volt.

Temesjenő (azelőtt Margitfalva, még előbb Janova). A temesrékasi járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 408, lakosaié 1805, a kik közül 249 magyar, 308 német és 1214 románajkú s róm. kath. és gör.-kel. vallású. Postája helyben van, távírója Felsőbencsek és vasúti állomása Temesremete. Már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben is szerepel *Ilyeno* és *Jenev* alakban. 1370-ben Jenei *Kozma* fia Tamás volt itt birtokos. 1429-ben Gyarmattal határos helységként szerepel. 1479-ben *Garai* Jób eladta Alsólendvai Bánffi Miklósnak és Jakabnak. 1488-ban *Prayka* Miklós és testvére Rajkó nyerték adományul Mátyás királytól. 1523-ban *Jenei* Tamás, *Bogacsevits* György és *Lazarovits* György voltak itt birtokosok. 1529-ben Szapolyai János, Királysásvári *Bradách* István és Imre itteni birtokainak egy részét, mivel Ferdinándhoz pártoltak, elkobozta és Nagylaki *Jakcsics* Márknak adományozta, a másik részt pedig 1530-ban *Kendeffy* Miklósnak, valamint nejének Miliczának, továbbá *Pásztohi* Zsigmondnak. 1545-ben *Kendeffy* János volt a helység földesura. 1597-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem a helységet a *Bésán* családnak adományozta. 1609-ben *Sáradi* Sebestyén, lippai csapatvezér, nyerte a helységet új adományul Báthory Gábortól. Szerb lakosai még a XV. században szállották meg és az egész hódoltság alatt itt maradtak. 1690-ben *Jenovo* néven szerepel az összeírásban. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térkép szerint már románok lakták. Az 1761. évi és az 1783. évi térképeken *Janova* alakban fordul elő. 1829-ben *Csekonics* János nyerte adományul, kitől leánya, özv. gróf *Károlyi* Istvánné szül. Csekonics Margit grófnő örökölte, kinek a nevéről 1893-ban Margitfalva nevet nyert, míg mostani nevét Temes vármegye helyneveinek rendezésekor kapta. A Csekonics-család a XIX. század közepe óta Torontálból magyarokat és németeket telepített ide. Az itteni gör.-kel. templom 1838-ban épült. A róm. katholikusok, gróf Károlyi Istvánné támogatásával, 1891-ben iskolát és imaházat építtettek. Van a községben önkéntes tűzoltó egylet, román dalegylet, takarék- és hitelegylet, hitelszövetkezet és egy gőzmalom. A községhez tartozik: Györgyháza, Istvánháza, Janovamajor, Jánostelek, Leonatelektanya, Margittelektanya és Melindatanya. Valamennyi gróf Károlyi Istvánné birtoka. A mai Temesjenő mellett feküdt a középkorban *Sólymosfalu*, melyet 1484-ben a Nagylaki *Jaksicsok* vettek zálogba. A XVIII. század első felében a falu még fennállott. Temesjenő

Temeskalácsa (azelőtt csak Kalácsa). A vingai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 225, lakosaié 1096, a kik leginkább románajkúak s gör.-kel. vallásúak. Postája és vasúti állomása Orczyfalva, távírója Vinga. Már a középkorban fennállott és 1356-ban *Kalacha*, 1454-ben *Kalocha* néven említik az oklevelek, a *Kalocsai*-család birtokaként. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Kallacs* néven szerepel és alatta egy hasonló nevű pusztát találunk. Az 1761. évi térképen *Kalazka*, az 1783. évin *Kallazo* alakban fordul elő. 1839-től a báró *Sina*-család volt a földesura. 1880-ban pedig báró Sina Ifigenia férj. *De Castris* herczegné és most a budapesti földbirtok és telekbank. Az itteni gör.-kel. templom 1830 táján épült. A községhez tartozik: Ifigenia-major és Kispuszta. Temeskalácsa

Temeskenéz (azelőtt Knéz). A vingai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 647, lakosaié 3024, a kik nagyrészt német- és románajkúak, róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban *Kenéz* alakban említik az oklevelek. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő. Időnként Csanád vármegyéhez tartozott. A XV. századból több birtokosát ismerjük. 1411-ben *Kenézi* Lukács fia Bálint, 1417-ben *Kenézi* Balistras János, 1453-ban *Szabó* Balázs, 1455-ben *Bajtony* Miklós és János, Temeskenéz

1470-ben *Kakas* István, 1472-ben Kenézi Tamás, 1480-ban *Kasza* Benedek, 1488-ban *Némethy* Benedek, 1490-ben *Porkoláb* Gergely és Kasza Benedek, 1497-ben és 1503-ban *Gyüredi* János, 1504-ben *Harami* László, 1511-ben *Veres* János és Benedek, Gyüredi János, Porkoláb Gergely, 1520-ban Kalocsa Benedek, *Vas* György és *Soroglyány* András voltak itt birtokosok. 1539-ben *Babos* Elek birtokában találjuk. 1562-ben *Sasközy* János, Fekete Demeter és *Zovits* Márk fiai nyerték adományul I. Ferdinánd királytól. 1701-ben I. Lipót király, a budai káptalannak rendelte adatni. Az 1717. évi kamarai jegyzékben már csak 10 házzal szerepel. A hódoltság alatt szerbek voltak a lakosai, de ezek az 1716. évi felszabadító hadjáratban nagyon megfogytak és helyükbe, 1717 után, románok telepedtek. 1786-ban 23 német család telepedett ide. 1838-ban 209 $^{2}/_{8}$ egész jobbágytelke volt. Jelenleg *Buding* József dr.-nak van itt nagyobb birtoka. 1848 nov. közepén, Nagy Sándor későbbi honvédtábornok itt foglalt állást, hogy báró *Rukawina* tábornokot, ki Temesvárról segédseregével Aradra igyekezett, feltartóztassa. Az itteni róm. kath. templom 1823-ban, a gör.-keleti román templom 1804-ben, a gör.-kel. szerb templom 1889-ben épült. Van a községben polgári kör, temetkezési egyesület, hitelszövetkezet, olvasóegyesület, társaskör és egy műmalom. Ide tartozik: Buding szőlőtelep, Kispuszta és Pakácz-puszta. A mai Temeskenéz vidékén feküdt Kenéz-Rekesze falu, melynek erősségéről már 1480-ból van adatunk. A falut a *Bizerei*- és a *Páznádi*-családok bírták; Bizerei Miklós itteni részeit 1472-ben a *Dócziak*-nak adta zálogba, kik 1480-ban a Páznádi-család részeit is zálogba veszik. Temeskenéz és Baraczháza között feküdt *Székszó* is, mely 1421-ben a csanádi püspöké.

Temeskeresztes

Temeskeresztes (azelőtt csak Keresztes). Az újaradi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 203, lakosaié 1106, a kik nagyrészt németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Németság. E helységet *Neumann* lippai sótári tiszt 1772-ben telepítette, a mikor itt 65 új házat építtetett és azokba német gyarmatosokat helyezett el. Az új helység *Kreuzstätten* nevet nyert. 1781-ben Frummer *Szende* Mihály vette meg a kincstártól. A XIX. század első felében a *Szitányi Ullmann*-család birtokába ment át. 1838-ban Szitányi Ullmann Móriczon kívül, *Tóth* Károly és a *Thuróczy*-család voltak a földesurai. A Szitányi-család itteni jószágait 1882-ben *Kintzig* János vette meg. 1910 óta *Goldschied* Sándor és *Löbl* Gyula a helység legnagyobb birtokosai. A községbeli régi kuria eredetileg kincstári épület volt s a XVIII. század közepén épült. Az itteni róm. kath. templom 1780-ban épült. Van a községben hitelszövetkezet, tejszövetkezet és gazdakör. Ide tartozik Temeskeresztes-puszta.

Temeskirályfalva

Temeskirályfalva. A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 156, lakosaié 785, a kik szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Temesrékas. Korábbi sorsa ismeretlen. A török hódoltság végszakában már lakott volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Kralovecz* néven a facseti kerületben fordul elő, de az 1761. évi hivatalos térképen már csak pusztaként van megjelölve és a lugosi kerületben fekszik. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. Az 1783. évi térképen *Kralowaz* alakban ismét lakott helyként szerepel és 1838-ban 19 $^{7}/_{8}$ egész jobbágytelkét írták össze. Ekkor *Dobrovolny* Jakab volt a földesura. Jelenleg a kincstárnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-kel. szerb templom 1890-ben épült. Van itt földmíves-szövetkezet és hitelszövetkezet.

Temeskomját

Temeskomját (azelőtt Komeat). A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 95, lakosaié 530, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája Rigósfürdő, távírója Lippa, vasúti állomása Saroltavár. A középkorban ez is Aradvármegyéhez tartozott. 1547-ben már *Komját* néven fordul elő, az aradi káptalan birtokaként. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Dolni Komjet* és *Gorni Komjet* a neve, a mi azt bizonyítja, hogy ekkor szerbek lakták; 1761-ben azonban már románok voltak itt megtelepedve. A kincstár 1771-ben 42 német családot telepített ide s részükre templomot is építtetett. Az újonan telepített helység *Lichtenwald* nevet nyert. 1782-ben *Pottyondy* József vásárolta meg a kincstártól, a ki alatt azonban a németek elköltöztek, mire Pottyondy a templomot istállóvá alakíttatta át, a tornyot lehordatta és a kövekből magtárt építtetett. 1807-ben *Varga* József vásárolta meg, kitől Varga Ignáczra szállott. 1862-ben Fedrigony *Edstein* Alajos és neje vették meg, a kik után 1870-ben Zombori *Rónay* Mór, Torontál vármegye főispánjára és nejére szül. Fedrigony Luizára, 1885-ben pedig Zombori Rónay Emilre szállott. 1890-ben *Abelesz* Zsigmondé lett és most *Csokán* Péter és Ferencz birtoka. Az itteni gör.-kel. román templom építési ideje ismeretlen.

Temeskovácsi (előbb csak Kovácsi). Temesvártól éjszakra fekvő kisközség. Temeskovácsi Házainak száma 167, lakosaié 948, a kik vegyesen magyarok és tótajkúak és leginkább róm. kath. vallásúak. Postája és távírója Temesgyarmat, vasúti állomása Szentandrás. E községet a kamara 1843-ban telepítette a kincstár birtokán. Az itteni róm. kath. templom 1898-ban épült. A lakosok lövészegyletet, temetkezési egyletet, gazdakört, népbankot és takarék- és hitelszövetkezetet tartanak fenn.

Temeskövesd (azelőtt csak Kövesd). A lippai járásban fekvő nagyközség. Temeskövesd Házainak száma 290, lakosaié 1437, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Aga, vasúti állomása Lippa. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott és ekkor *Alsó-Kövesd* néven említik az oklevelek. 1440-ben a sólymosi vár tartozéka volt. 1483-ban a *Garaiak* eladták a *Bánffiak*nak. 1487-ben két részből: Alsó- és Felső-Kövesdből állott. Alsókövesd a mai község helyén feküdt, míg Felsőkövesd éjszak felé, kb. 5 km.-nyire. Az 1717. évi kincstári jegyzékben *Gorni-Kuvesd* és *Dolna-Kuvesd* elszlávosodott alakban szerepel. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Kuvesda* alakban, az 1761. évi hivatalos térképen pedig *Guvesta* alakban fordúl elő, a lippai kerületben. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. Jelenlegi lakosai a XV. század közepén telepedtek ide. A XVII. században a két község lakosai a mai helyen összpontosultak. 1818-ban *Guvesdia* alakban van említve. 1848-ig a kamara volt a földesura. Ekkor báró *Sztojánovits* János volt itt a kincstári bérlő 1850-ig. Az itteni gör.-kel. templom 1832-ben épült. Van itt gör.-keleti dalegyesület és egy gőzmalom.

Temeskutas. Versecztől éjszakkeletre fekvő nagyközség. Házainak száma 430, Temeskutas lakosaié 2043, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Nagyszered. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. 1858-ban *Kuthres*, 1362-ben *Kutrez* alakban említik az oklevelek. 1358-ban *Kuthresi* Miklós volt a földesura. 1597-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem Karánsebesi *Jósika* Ferencznek adományozta. A török hódoltság megszüntével: 1717-ben 17 lakott házat írtak itt össze. Lakosai a hódoltság alatt szerbek voltak, a kik a helység nevét *Gutorzára* ferdítették. 1761-ben kincstári altiszttartóság és erdőkerülői hivatal székhelye volt. A török hódoltság megszüntével régi lakosai odahagyták. A jelenlegi községet egy *Tetz* János nevű, Elszászból származó német alapította, a ki kiterjedt rokonságával 1719-ben telepedett le a régi falu helyén, melyet még most is Tetzesbergnek neveznek. Ezeket az első letelepülőket az 1720—1730 közötti években több gyarmatos követte Elszászból és Lotharingiából és 1728-ban a kamara is telepített ide néhány német családot. 1738-ban, a török betörés hírére, a lakosság elmenekült s csak 1739. év őszén tért ismét vissza. 1751-ben a helység már 150 házból állott. 1763-ban a kamara ismét öt új házat építtetett s ugyanannyi német családot telepített le. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. Az 1788. évi török háború alatt a császári lovasság a német lakosságot kiűzte a helységből, nehogy a törökök dühének essenek áldozatúl; mialatt azonban a lakosság távol volt, azalatt markováczi, laczunási, komoristyei és varadiai románok a helységet teljesen kifosztották. Erre a császári lovasság szept. 30-án a fosztogatókra tört, egy részüket levágta vagy fogságba vetette, a többiek pedig az erdőkbe menekültek. A németek csak okt. 18-án tértek vissza, midőn gróf Harrach tábornok 2000 emberrel Verseczet megszállotta. 1821 aug. 10-én országos és hetivásárok tartására nyert szabadalmat. A helységet 1828-ban Kudriczi *Beger* Bálint és *Heiser* Ignácz vették meg a kincstártól. 1857-ben a Heiser-féle részt *Weifert* Magdolna, 1860-ban pedig a Beger-féle részt *Rieger* Bálint örökölte. Weifert Magdolna része Weifert Bálintra szállott, a Weifert- és a Rieger-féle birtok pedig 1885-ben *Bähr* Róberté és nejéé *Fischer* Gizelláé lett. Jelenleg mind a két birtokrész Bähr Rudolf dr. tulajdona, kinek itt régi úrilaka is van, mely 1830 táján épült, de 1908-ban átalakították. Nevezetessége, hogy szalonjának butorai János főherczegtől (Orth János) származnak. Ugyancsak a Bähr Rudolfé a Nagyszered felé vezető úton épült „Erzsébet-lak". Az itteni róm. kath. templom 1787-ben épült. A Kálvária-hegyen a Kudriczi Beger-család 1836-ban kápolnát építtetett, melyet azonban 1890-ben leromboltak és helyét most három kereszt jelzi. Van a községben tűzoltó-egylet, daloskör, ipartestület, társaskör, szőllősgazdák olvasóegyesülete, gazdakör, vadászegyesület, takarékpénztár, népbank és *Zimmermann* Boldizsárnak és társának gőzmalma. A községhez tartozik Erzsébet-tanya. A mai Temeskutas helységgel volt határos *Főtelek*, mely 1362-ben a *Főteleki*-család birtoka volt. Úgylátszik, hogy a török világban pusztult el.

Temesliget *Temesliget* (azelőtt csak Liget). A Temes-folyó mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 358, lakosaié 1822, a kik leginkább románajkúak, gör.-kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Széphely. Korábbi sorsáról nem találhatók adatok, de a török hódoltság megszüntekor már lakott hely volt. Az 1761. évi térképen óhitűektől lakott helységként szerepel. 1838-ban 105 3/8 jobbágytelek volt itt. Földesura 1848-ig a vallás- és tanulmányi alap volt és most a csáki vallás- és tanulmányi közalapítványi uradalomnak van itt nagyobb birtoka. A községbeli két templom közül a gör.-kath. 1846-ban, a gör.-keleti 1837-ben épült. Van itt takarékpénztár is. Idetartozik Miratanya, a hol a monda szerint a tatárok annyi menekülőt konczoltak fel, hogy lovaik bokáig jártak embervérben. Idetartozik még Jenőháza-major és Vizestanya is.

Temesmiklós *Temesmiklós*. A versecz-alibunári vasút mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 653, lakosaié 3483, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Ennek a községnek sem ismeretes a korábbi története; a török hódoltság végszakában azonban már lakott hely volt, de a felszabadító háború alatt elpusztult. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, *Vel. Nicolinz* és *Mal. Nicolinz* alakban, pusztaként van feltüntetve. A dunavölgyi Határőrvidék területének kibővítése alkalmával a szerb-német Határőrvidékhez csatolták és az 1783—1790 közötti években telepítették be, a mikor a *Nicolince* nevet nyerte. 1873-ban Temes vármegyéhez csatolták. A gör.-kel. templom 1791-ben épült. A lakosok önkéntes tűzoltó-egyesületet tartanak fenn. A községben *Ivanitza* Katalinnak műmalma van.

Temesmóra *Temesmóra* (azelőtt Moravicza). A Moravicza-csatorna mentén fekvő kisközség. Házainak száma 378, lakosaié 1702, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Ortvay Tivadar szerint a mai Temesmóra helyén feküdt *Mora* (*Mura*) helység, mely már az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul. A XV. századbeli oklevelek is megemlékeznek egy hasonnevű helységről. Egy 1492-ben kelt oklevél szerint Jobbágyi *Mathkó* Mátyás fia Miklós, a *Magyarmura* és *Tóthmura* nevű birtokrészeit *Csáki* Mihálynak zálogosította el. 1494-ben, II. Ulászló király parancsára, az aradi káptalan Csáki Mihályt zálog czimén e két község birtokába iktatta. 1597-ben csak *Morawa* néven fordul elő, a mikor némely karánsebesi nemeseket Nagy-Szredistye birtokába iktattak és a beiktatásnál *Barcsay* Andrásnak Morayán lakó jobbágyai is jelen voltak. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen nem találjuk, az 1761. évi hivatalos térképen azonban *Maraviza* alakban, óhitűektől lakott faluként van feltüntetve. Az 1784—86 években történt gyarmatosításkor németek telepedtek itt le és részükre 145 új ház épült. 1839 márcz. 21-én országos és hetivásárok tartására nyert szabadalmat. A kamara volt a földesura, de 1894-ben *Kormos* Béla dr. és neje *Ágoston* Róza vették meg, a kik 1905-ig voltak itt birtokosok. A községbeli két róm. kath. templom közül az egyik 1782-ben, a másik 1911-ben épült. Az 1836-iki kolerajárványnak 106-an és az 1879-ikinek 40-en estek áldozatul. Van a községben férfi-dalegylet, lövész- és tűzoltóegylet, földmívelők egyesülete, hitelszövetkezet, népbank és a *Stutzer* Testvérek gőzmalma.

Temesmurány *Temesmurány* (azelőtt csak Murány). A vingai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 293, lakosaié 1626, a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója Vinga, vasútállomása Hidasliget. A középkorban *Muron* (*Murony*) alakban említik az oklevelek. 1472-ben a Kenézi *Muroni*-családé, mely 1520-ban is birtokos volt itt, két másik Muroni előnevű családdal: a Muroni *Veres*- és a Muroni *Weér*-családokkal. A török hódoltságból románoklakta faluként, 20 házzal került elő, de a gróf Mercy-féle térképen, 1723-ban, lakatlan pusztaként van megjelölve. 1780-ig többnyire a temesvári igazgatóság tisztviselői, kincstári hivatalnokok és románok haszonbérelték. 1781-ben *Kulterer* József vette meg a kincstártól, a ki 1799-ben nemességet nyervén, a Murányi nevet vette fel. A XIX. század elején a birtok két részre oszlott. Az egyik rész Murányi *Murányi* Ignáczé, a másik Alsó-Nemeslaki *Radványi* (*Winkler*) Miklósné, szül. Murányi Teréze lett, mely utóbbi részt 1848-ban gróf *Gyulai* Sámuel vette meg, kinek a részét 1892-től gróf Gyulai István bírta. Murányi Ignácz, a ki 1867-ben Temes vármegye első alkotmányos főispánja volt, az ő részét 1869-ben Hodonyi *Manaszy* Gyuláné, szül. Murányi Erzsébetre hagyta. Jelenleg e birtok báró *Manaszy-Barco* Györgyé, kinek itt csinos úrilaka van, melyet Murányi Ignácz 1850-ben építtetett. Az itteni gör.-kel. román templom 1835-ben épült. Van itt gazdasági

egyesület, hitelszövetkezet, temetkezési egyesület és báró Manaszy-Barco György dr. tanyáján gőzmalom. A mai helységtől keletre eső szántóföldeket *Acsád*-nak nevezik. Itt feküdt hajdan Acsád falu, a melyről első ízben 1318-ban van adatunk. Ekkor *Acsádi* Dedal fia Pál birtoka. Néhány évvel ezután *Vojteki* Tivadar kezére került, kinek fiai Miklós és János 1329-ben, a többi öröklött birtokaikkal együtt, eladták *Gál* mester kir. jegyzőnek, ki még 1341-ben is bírta; de később Vojteki Miklós és János visszaszerezték. Ez az oklevél a Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt kőtemplomát is említi. Plebániája már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul. Utóbb a község a csanádi püspöké lett, melyben Zsigmond király 1421-ben megerősíti. A XV. század második felében *Nagyacsádról* és *Kisacsádról* emlékeznek meg az oklevelek. Nagyacsád 1454—98-ban a *Csákiak* birtokaként szerepel és Kisacsád a csanádi püspökségé volt. 1564-ben csak $3^1/_2$ portával volt megróva. A XVII. századvégi hadjáratok alatt elpusztult és az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen már így van feltüntetve. E tájon feküdt *Derzse* helység is, melynek emlékét most is őrzi a mai Temesmurány melletti *Derzsely* nevű völgy. 1421-ben szintén a csanádi püspök birtoka volt.

Temesnagyfalu (azelőtt csak Nagyfalu). Az Aranka mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 305, lakosaié 1499, a kik nagyobb részben szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. E község már az 1333—35. évi pápai tizedjegyzékben is az egyházas helyek között szerepel. 1355-ben Nagy Lajos király *Zynghi* Miklós esztergomi érseknek, valamint testvéreinek, Jánosnak és Tamásnak adományozta. 1383-ban Miklós esztergomi érsek öcscse, Tamás mester fia István, másfelől *Vásári* János fia László fia Demeter megosztoztak rajta. Tamás mesternek, a *Rupolujvári*-család ősének, két fia volt: István és János; de ezek hűtlenségbe esvén, Zsigmond király 1403 nov. 6-án összes birtokaikat, s így Nagyfalut is elkobozván, az utóbbit Tapsoni *Anthimi* Jánosnak adományozta. Ő róla fiaira, Miklósra és Jánosra szállott, a kik még 1432-ben a helység földesurai voltak. 1440—1450 között az Anthimi-család a helység egy részét elzálogosította *Fejéregyházi* János deáknak, majd pedig eladta a váradi káptalannak. A másik részt 1453 febr. 3-án csereképen átengedte Hunyadi Jánosnak. Mátyás király ezt a részt a lippai uradalomhoz csatolta és 1463 febr. 19-én anyjának udvartartására rendelte, de 1464 táján a *Jaksics*-családnak adományozta. 1480-ban Jaksics István volt a földesura. E családnak 1543-ban bekövetkezett kihalta után, *Petrovics* Péter Temesvárhoz csatolta, 1551-ben pedig azt vitatta, hogy a helység az ő magánbirtokához: Csálya várához tartozik. A Jaksicsok alatt szerbek költöztek a faluba. Az 1557—58-iki összeíráskor 70 szerb gazdát találtak itt. Az uratlan Jaksics-részt Ferdinánd király 1558 aug. 2-án *Földvári* Istvánnak és testvéreinek adományozta. 1559-ben *Bornemisza* Benedek a falut lefoglalta magának s azt a saját tiszttartója alá helyezte. Az 1561—64. évi adóösszeírások szerint a nagyváradi káptalan és *Olcsárovics* Demeter voltak a földesurai. 1597-ben Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem Lapispataki *Segnyei* Miklósnak adományozta. A XVII. századból nincs róla adatunk, de az 1717. évi jegyzék szerint 16 házból állott s ekkor a temesi kerületbe osztották be. 1753-ban a temesvári igazgatóság vámházat épített itt. 1768 ápr. 21-én II. József utazott át a helységen s míg itt lovakat váltottak, megebédelt. Ma is mutatják a szerb templom közelében azt a házikót, a hol a császár megpihent s megebédelt. Később a falut, melyet 1779-ben Temes vármegyéhez csatoltak, gróf *Szápáry* József vásárolta meg a kincstártól. A XVIII. század végén németek telepedtek ide. 1838-ban gróf Szápáry Mihály volt a földesura, azután pedig az *Almássy*-család. A XIX. század ötvenes éveiben báró *Sina* György vette meg. 1880-tól 1910-ig báró Sina Ifigenia férjezett gróf *d'Harcourt* Emánuelné volt itt birtokos és jelenleg a budapesti földbérlő és telekbanké. Az itteni róm. kath. templom 1888-ban épült, a gör.-kel. szerb templom pedig 1770 táján. 1877-ben árvíz öntötte el a község felét. Van a községben polgári olvasókör, kosárfonóipari hitelszövetkezet és szerb gazdák szövetkezete. Ide tartozik Galambosmajor és Ilkamajor. A mai Temesnagyfalutól éjszakra, az Aranka-patak és a Maros között, feküdt a középkorban *Ráróstelke* falu, a melyet Zsigmond király 1403-ban Tapsoni Anthimi Jánosnak adományozott. Tőle 1454-ben Hunyadi János szerezte meg. — Nagyfalu mellett feküdt *Rimán* falu is, melynek legrégibb birtokosa Szőlősi *Petőfi* Tamás volt s ennek magtalan halála után, 1446—53 között, Hunyadi János kormányzó. E két falu azonban nem érte meg a XVI. századot. A mai Temesnagyfalu és a

Maros között feküdt *Rohoncza* is, hol a tatárjárás előtti korszakban cziszterczitarendű monostor állott, melyről első ízben 1532-ben van adatunk. A tatárjárás alatt elpusztulván, többé fel sem épült; plebániája azonban az 1333—35. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul. Nagy Lajos király a helységet 1355-ben Zynghi Miklós esztergomi érseknek, valamint testvéreinek, Jánosnak és Tamásnak adományozta. Ettől kezdve, Mátyás király uralkodásáig, Nagyfalu sorsában osztozott. Mátyás király a *Kéri* családnak adományozta. E család magvaszakadtával I. Ferdinánd király 1556-ban a falu egy részét *Kisserjéni* Pálnak, Mihálynak és Dorottyának adományozta. Temesvár elfoglalása után Rohonczát is elfoglalták a törökök. 1561-ben Serjéni Pál, 1564-ben Mihály volt a földesura. Rohonczával voltak határosok *Surányfalu*, *Szépfalu* és *Szot*, a melyekről egy 1232. évi oklevél emlékezik meg. Valószinűleg a tatárjárás alatt pusztultak el. — Temesnagyfalutól keletre, Székesúttól délre feküdt *Tóti* helység, mely első ízben az 1333—35. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő. Albert király 1439-ben *Marczali* Györgynek és rokonainak adományozta. Később *Székelyszegi* István is szerzett itt birtokokat. 1507-ben a csanádi káptalan is jogot formált a faluhoz. A mohácsi vész utáni korszakban a magyar jobbágyok odahagyták a falut s helyükbe szerbek költöztek. Az 1557—58. évi összeírás szerint lakosai mind szerbek voltak. 1561-ben Székelyszegi István és *Korláth* Istvánné voltak a földesurai. 1597-ben Báthory Zsigmond Lapispataki *Segnyey* Miklósnak adományozta, ennek hűtlensége után pedig *Szentandrásy* György borosjenei alkapitány szerezte meg, kinek örökösei 1650-ben jogukat a helységre fenntartották. A XVIII. század elején elpusztult. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen már csak pusztaként szerepel.

Temesőr *Temesőr* (azelőtt Temes-Strázsa) A temesvár—báziási vasútvonal mentén fekvő kisközség. Házainak száma 336, lakosaié 1678, a kik leginkább románajkúak gör.-kel. vallásúak. Postája és vasúti állomása helyben van, távirója Karasjeszenőn. E helység a török hódoltság után alakult s első lakosai németek voltak, a kiket gróf Mercy tábornok telepített ide. Az új helység *Lagerdorf* nevet nyert, mivel az 1716. évi hadjárat alatt a császári lovasságnak itt volt a táborhelye. A németek azonban idővel elköltöztek innen s helyükbe románok telepedtek. Az 1761. évi térkép szerint már románok lakták és *Strasa* vagy Lagerdorf néven szerepel. 1773-ban a szerb-román Határőrvidékhez csatolták. 1849 nov. 9-én Damjanics János honvédalezredes Versecztől megtámadta az itteni szerb tábort, mely akkor Bobulics vezérlete alatt, 1186 emberből és 8 ágyúból állott. Földváry Károly, a 3-ik honvédzászlóalj századosának vezérlete alatt, a honvédek halálmegvetéssel támadták meg az itteni sánczokat, mire a szerbek fegyvereiket elhányva, Vojvodina felé menekültek. 1873-ban a helységet Temes vármegyéhez csatolták. 1893-ban a nevét Temes-Strázsára változtatták. A gör.-kel. román templom 1854-ben épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn.

Temespaulis *Temespaulis.* Versecztől nyugatra fekvő nagyközség. Házainak száma 453, lakosaié 2566, kik 143 magyar kivételével, nagyrészt szerbajkúak s leginkább gör.-kel. vallásúak. Postája, távirója és vasúti állomása helyben van. Már a középkorban találunk itt egy Paulis nevű helységet. Az 1717. évi kamarai jegyzékben is *Paulisch* alakban fordul elő, a verseczi kerületben, 17 házzal. Az 1761. évi hivatalos térképen óhitűektől lakott helyként fordul elő. 1848 júl. elsején a szerb felkelők megrohanták és felgyújtották a helységet, mert lakosai nem akartak a szerb nemzeti bizottsághoz csatlakozni. 1829-ben a borgiai jószágokért a gróf Bethleni *Bethlen* család nyerte kárpótlásul. 1838-ban gróf Bethlen János volt a földesura. A XIX. század negyvenes éveiben a falu negyedrésze a Foeni *Mocsonyi* családé, háromnegyedrésze pedig a gróf Bethleneké volt. Az ötvenes években a Bethlen-féle nemesi birtok négy részre oszlott. Az első részt, melynek 1856-ban gróf Bethlen József volt a tulajdonosa, 1868-ban *Fehér* Sándor és Fehér Józsefné vették meg. 1882-ben az utóbbinak a része és 1884-ben Fehér Sándor része is Fehér Miklósé lett. 1893 óta gróf *Bissingen-Nippenburg* Rezsőné, szül. Foeni Mocsonyi Georgina tulajdona volt és jelenleg Bissingen Rezső örökösei bírják. A második rész, a mely 1856-ban gróf Bethlen Lipóté volt, 1864-ben gróf Bethlen Leopoldinára szállott. A harmadik rész, mely 1856-ban Foeni Mocsonyi Péter, András, Antal, György és Katalin tulajdona volt, 1864-ben Mocsonyi Györgyé lett, a kiről 1889-ben gróf Bissingen-Nippenburg Rezsőnére szállott. A negyedik rész 1856-ban gróf Bethlen Ferenczé volt, 1857-ben gróf Bethlen Hyppolita, 1868-ban gróf Bethlen Mihály, Leopoldina, Gábor, József, Kamilla és Emil tulajdonába

Törökszákos. — Györössy-Csepreghy Istvánné úrilaka.

Újszentes. — Zathureczky Károly úrilaka.

Újszentes. — A ref. templom.

1

2

3

Újarad. — 1. Báró Nopcsa Elekné kastélya. — 2. Uradalmi sörház. — 3. Községháza.

ment át. 1873-ban vétel útján gróf *Esterházy* Miklós birtokába került és 1874-ben gróf Bethlen Leopoldinára szállott. A községbeli régi kúria 1809-ben épült s ez jelenleg gróf Bissingen-Nippenburg Rezső örököseié. A gör.-kel. szerb templom 1835-ben épült. A Keveres-dülőben templomrom látható; e tájon feküdt hajdan *Keveres* falu, mely a hódoltság alatt pusztult el. A lakosok hitelszövetkezetet és földmíves-egyesületet tartanak fenn. Ide tartozik: Bethlen- és Kisréttanya.

Temespéteri (azelőtt Temes-Péterfalva). A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 208, lakosaié 924, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Temesrékas. A középkorban *Péterfalva*, *Petrova-Sella* néven említik az oklevelek. 1471-ben, a borzlyuki uradalommal együtt, *Pán* Mátyásé volt. 1477-ben Alsó-Lendvai *Bánffi* Miklós és Jakab birtokában találjuk. A gróf Mercy-féle térképen *Petrova-Sello* alakban szerepel. Az 1761. évi hivatalos térkép szerint ekkor óhitűek lakták. A XIX. század elejétől kezdve az *Ondreovics*-család bírta. 1838-ban Ondreovics János örökösei voltak a földesurai, 1861-től 1879-ig *Schák* Fülöp, 1879-től 1890-ig ifj. Csicseri *Ormós* Zsigmond, 1890-ben a Temesvári Első Takarékpénztár, 1891-ben *Tárczy* István, 1892—93-ban *Hegedűs* Béla, 1893-tól *Pásztó* Ignácz és jelenleg *Meyer* Jánosné és ezé a községbeli úrilak is. A gör.-kel. szerb templom 1900-ban épült. A szerb földmívelőknek szövetkezetük van itt. A községhez tartozik: Nagy-puszta. Temespéteri

Temesrékas. A budapest—orsovai vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Járásszékhely. Házainak száma 972, lakosaié 4321, a kik közül 1245 magyar, 1823 német-, 210 románajkú és 959 sokácz. Közöttük a róm. katholikusok vannak túlnyomó számban. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Már a középkorban is *Rékas* alakban fordul elő. 1443-ban I. Ulászló király, *Rékási* Szaniszló és *Csáki* László magvaszakadtával, a *Csornaiaknak*, a *Damsusiaknak* és a *Bizereieknek* adta zálogba. 1453-ban V. László király a helység $^4/_5$-ét a *Csornaiaknak*, $^1/_5$-ét pedig a Bizereiknek adományozta. A 70-es években azonban perben találjuk miatta a Csornaiakat, a Dobozi *Dánfiakkal*, a kik ősük *Dán* és ennek testvére *Nago* után, örökjogon követelték. Az ítélet a Dánfiakat és leányágon a *Serjénieket* és a Pitvarosi *Korlátokat* rendelte a rékasi uradalomba beiktatni; de a Csornaiak ez ellen több ízben tiltakoztak s végül 1476-ban rábírták a királyt a per megújítására. Ítélet vagy egyezség révén csakugyan meg is kapták a Bizereiekkel együtt Rékas és tartozékainak egyrészét. 1470-ben Rékas már városi kiváltságokat élvezett s ettől kezdve oppidumnak írják az oklevelekben és ezenkívül vámhely is volt. Erősségéről 1476-tól kezdve vannak adatok, a mikor a *Csornaiak* és a Dobozi Dánfiak pereskednek fölötte. 1483-ban Bizerei Miklós a város egy részét *Haraszthy* Ferencznek kötötte le, míg Dánfi András az ő részét, 1200 aranyért, a Nagylaki *Jaksicsoknak* zálogosította el, a kik viszont 1484-ben ezt a részt a várral együtt, szintén Haraszthy Ferencznek adták zálogba. 1489-ben a Csornaiak is eladtak itteni birtokukból egy részt 3000 aranyért, a Haraszthyaknak. Mindamellett a Csornaiak és a Dobozi Dánfiak 1489-ben még egyre pereskednek a vár és a város egy részének birtokáért; a leányágak azonban megmaradtak itteni birtokaikban. 1489-ben Rékasi Korláth Mihály a városban bírt némely részeit szintén a Haraszthyaknak zálogosította el. 1472-ben a Dócziak is birtokosok voltak Rékason, sőt Dóczi Lászlónak és maradékainak, itteni birtokaik miatt, még 1490-ben is perük volt a Dánfiakkal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Rikass* alakban szerepel. Az 1761. évi térkép szerint óhitűek lakták. A XVIII. század közepén kincstári számtartóság székhelye volt. 1784—86-ban a telepítő bizottság, német gyarmatosok részére, 100 új házat építtetett itt. 1805 aug. 2-án országos- és hetivásárok tartására, 1822 május 17-én ismét hetivásárok tartására nyert szabadalmat. 1838-ban $98^2/_8$ egész jobbágytelke volt. A kamara volt a földesura s jelenleg is a kir. kincstárnak van itt nagyobb birtoka. Az 1849 augusztus 9-én vívott temesvári csata után visszavonuló honvédsereg itt pihent meg. Innen értesítette aug. 10-én gróf Dembinsky Henrik, a délvidéki sereg fővezére, Aulich hadügyminisztert, a temesvári csatavesztésről. Az itteni róm. kath. templom 1780 táján épült; ezt megelőzőleg azonban már 1740-ben fatemplomuk volt itt. Az egyháznak értékes aranykelyhe van, 1722-ből, mely *Vuketich* János adománya. Van a községben két pénzintézet: az Első Temesrékasi Takarékpénztár és a Rékasi Járási Népbank, továbbá hitelszövetkezet, a temesvári Timisiana takarékpénztár fiókja, társaskör, olvasókör, önkéntes tűzoltóegyesület, lövészegylet, az Első Temesrékasi Hengergőzmalom és *Stark* András gőzmalma. — A mai Temesrékastól éjszakra feküdt *Hedemer* helység, mely Temesrékas

1484-ben Rékas tartozékai között fordul elő. Itt feküdt továbbá *Kér* helység, mely már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben is előfordul. 1399-ben az Oszlári *Majos*-családé volt, 1463-ban Kéri *Szecsei* Alberté, 1470-ben Istváné, 1523-ban Radoczáé és Péteré. Temesrékas körül fekhetett *Rekettye*, melyről 1420-ban van első ízben adatunk. Rékas közvetetlen szomszédságában feküdt *Körtvélyes* falu, a mely az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben szintén már szerepel. Egy 1405-ben kelt iktatólevél szerint Rékast és Körtvélyest egy patak választotta el egymástól. 1479-ben, midőn *Garai* Jób Alsó-Lendvai Miklósnak és Jakabnak adta el Sarád városát, a sarádi uradalom tartozékai között sorolják fel.

Temesremete *Temesremete.* Temesvár közelében fekvő kisközség. Házainak száma 268, lakosaié 1391, a kik közül 125 magyar, 111 német- és 1123 románajkú és közöttük a gör.-keletiek vannak a legtöbben. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Már a középkorban fennállott. 1476-ban Dóczi László vette zálogba. Az 1723 – 25. évi gróf Mercy-féle térképen *Remeta* alakban fordul elő. Az 1761. évi térképen két ilynevű pusztát találunk a mai Temesremete helyén. 1781-ben, a délmagyarországi kincstári jószágok elárverezése alkalmával, Remetei *Kőszeghy* János, *Egyed* János és *Mesterházy* János vették meg. Egyed és Mesterházy része gróf *Althan* Mihály Jánosé lett, kitől 1790-ben Remetei Kőszeghy János vette meg. Az egész nemesi birtok 1806-ban Losonczi *Gyürky* Istváné lett. 1838-ban Gyürky Pál, és örökösödés révén báró *Ambrózy* Lajos voltak a földesurai. Jelenleg báró Ambrózy Gyulának és Istvánnak van itt nagyobb birtokuk. Báró Ambrózy Gyula kastélyát báró Ambrózy Lajos 1830 táján építtette. 1848-ban, a temesvári csata alatt, a kastély kórházul szolgált és egyik nagy asztalán, mely most is használatban van, kötözték a sebesülteket. Az itteni gör.-kel. román templom 1911-ben épült. Az aug. 9-én vívott temesvári csata után, a visszavonuló honvédsereg erre vette útját s innen Temesrékas felé húzódott. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartozik: Bel-major, Bukin-puszta és Homácsa-puszta — A mai Temesremetétől nyugatra, a Bega éjszaki partján feküdt a középkorban *Sásvár* város, mely az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben már *Saswer* és *Sabuar* alakban fordul elő. 1429-ben, az aradi káptalan határjáró levelében is említés van a sásvári útról, mely *Dégh* és *Gyarmatha* faluk között vonult el. 1454-ben Szentmiklósi *Pongrácz* Jakab kapja cserében, V. László királytól. Ekkor már mezőváros volt. 1471-ben *Dóczi* László és Guthi *Országh* Lőrincz egyezkednek fölötte. Az 1483 – 1523. években a Sásvári *Belmosevityek* is birtokosaiként szerepelnek. 1490-ben már városnak mondják az oklevelek. 1529-ben János király azt a birtokrészt, mely Sásvári *Bradách* Imre és István birtokában volt, Nagylaki *Jaksics* Márknak adományozza. 1530-ban ugyancsak János király elkobozta Sásvári Jánosnak itteni birtokait és azokat Malomvizi *Kendeffy* Miklósnak, nejének Bradách Miliczának és *Pásztói* Zsigmondnak adta. 1537-ben Kendeffy Miklós özvegye panaszt emelt a királynál, mert Nagylaki Jaksics Márk az ő sásvári részbirtokait erőszakkal elfoglalta. 1545-ben Kendeffy Jánosnak voltak itt birtokai. 1610-ben Báthory Gábor fejedelem az egész Sásvár falut Kéméndi *Váradi* Jánosnak adományozta. A hódoltság alatt elpusztult és így van feltüntetve az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen is. Temesremete nyugati része hajdan *Susuvare* alakban volt ismeretes, ez pedig nem más, mint Sásvár elferdítése.

Temesság *Temesság.* A Temes-folyó jobbpartján fekvő nagyközség. Házainak száma 456, lakosaié 2421, a kik leginkább német- és románajkúak s róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben *Sad* alakban, egyházas helyként fordul elő. 1401-ben *Sághi* Lőrincz, 1425-ben Albert és László, 1464-ben Sághi István és zálogjogon *Temesközi* János voltak a birtokosai. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Sasch* alakban találjuk, 65 házzal. 1761-ben óhitűek lakták s ekkor egy kincstári tiszttartóság és egy erdőkerülői hivatal székhelye volt. 1821-ben a csanádi káptalan nyerte adományul és 1823-ban németeket telepített ide. Az itteni róm. kath. templom 1884-ben és a gör.-kel. román templom a XVIII. század közepén épült. 1830-ban néhány cseh család is költözött ide. Van itt olvasókör, takarékpénztár, hitelszövetkezet, két téglagyár, egy czementárúgyár és egy gőzmalom. Idetartozik Káptalan-major. Az 1912-iki tavaszi árvíz a községnek óriási károkat okozott.

Temesszécsény *Temesszécsény* (azelőtt Szécsány). A vingai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 385, lakosaié 1903, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója Temesmurány, vasúti állomása Orczyfalva. Középkori

neve is Szécsény volt. A mai község helyén a középkorban *Kis*- és *Nagy-Szécsény* feküdt és e két helységet egy árok választotta el egymástól. Nagy-Szécsény legrégibb birtokosa a Csanád nemzetség volt. Az 1256 decz. 17-én történt osztály alkalmával a *Vaffafiak* kapták, de az 1337. évi jún. 11-én történt birtokrendezéskor két részre osztották, oly módon, hogy nyugaton, a *Makófalviak* részén, Lőrincz fia, Mihályháza s Kristófjobbágyháza között, mely a *Telegdieknek* jutott, határdombot hánytak. A XIV. század közepén már Kis-Szécsény is feltűnik. Az 1360 okt. 18-án történt osztály alkalmával Telegdi Miklós fiai György és Miklós kapták. 1438-ban mindkét helység a *Marczali*-család birtokába került. Marczali Miklós vajda fiai 1442 febr. 10-én Kis-Szécsényt egészen, Nagy-Szécsénynek pedig a felét odaadták unokatestvéreiknek Marczali Dénes bán fiainak Györgynek és Istvánnak; Marczali János azonban 1451 decz. 21-én az egész Nagy-Szécsény falut *Hunyadi* Jánosnak zálogosította el, majd 1452 nov 23-án örök áron eladta néki. Ez időtájt Kis-Szécsény is a Hunyadiak birtokába került. Mátyás király 1464-ben Nagy-Szécsényt a *Jaksics*-családnak adományozta. 1484 táján Nagy-Szécsény ama részét, a melyet Hunyadi János a *Bocsori*-családnak adományozott, szintén a Jaksics-család szerezte meg. A mohácsi vész után mind a két községet Jaksics Márk és Péter fiai közösen bírták; de az előbbi 1530-ban mindkét falu fele részét, királyi beleegyezéssel, elzálogosította nejének és leányainak, a kiket a csanádi káptalan 1536-ban és 1537 jún. 14-én ismételten beiktatott e részek birtokába; halála után a rokonok perrel támadták meg az özvegyet, a ki azonban a rokonokat kielégítvén, 1560-ban a Jaksics-leányok osztoztak meg ezen a birtokokon és a két Szécsényt özv. *Dóczi* Miklósné nyerte. Kis-Szécsény 1582-ben még fennállott ugyan, de csak 16 szerb pásztor lakta. Ezután egyideig még *Mali Szecsan* név alatt volt ismeretes, de csakhamar teljesen elpusztult. Nagy-Szécsény is hanyatlott. 1582-ben csak 23 szerb juhász lakta, a kik a falut *Veliki-Szecsánnak* nevezték el. 1717-ben 28 házát írtak össze. Ettől kezdve a temesvári kerülethez tartozott. 1740—44-ben románok költöztek ide. 1781-ben Aradi *Kászonyi* András vásárolta meg. Később Nyitraivánkai *Tóth* Imre és a *Thúróczy*-család birtokába került. Az utóbbi 1861-ben eladta *Deutsch* Ignácznak és fiának. 1876-ban *Hatvani-Deutsch* Bernáté volt, 1884-től pedig *Dengl* Józsefé és *Klemann* Jánosé. Jelenleg id. Klemann Jánosnak, Klemann János dr.-nak, Dengl Aladárnak és *Brück* Józsefnek van itt nagyobb birtoka s az övé az itteni régi úrilak is, mely még a XVIII. században épült. Mindkét község a középkorban egyházas hely volt és Kis-Szécsény plebánosa már az 1333—34. évi pápai tizedjegyzékben is szerepel. Jelenleg csak a gör.-keletieknek van itt templomuk. A határ egy részének a neve Funtina babi, vagyis öregasszony kútja, melybe hajdan egy öreg asszony belefúlt. A községhez tartozik: Klemann-, Luksz-, Krepil-tanya és Magyaroda-puszta, melynek helyén a középkorban *Odward* vagy *Magyar-Odvard* helység feküdt. A törökök kivonulásakor még 13 háza volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Magiarodvarda* alakban szerepel. Itt van még az Ortmann-tanya (azelőtt Diviák-puszta). A mai Temesszécsény határában feküdt a középkorban *Hód* nevű falu is, mely eredetileg aradi várföld volt. E várföldet II. Endre király 1230 előtt a Csák nembeli Miklósnak adományozta, de Béla ifjabb király 1230-ban ismét visszavette tőle, azonban 1237-ben ismét Miklós főispán birtokában találjuk. A tatárjárás alatt a falu teljesen elpusztult és egy 1337. évi jún. 11-én kelt oklevél már csak Szécsény falu részeként említi.

Temesszékás (azelőtt csak Székás). Krassó-Szörény vármegye határán fekvő kisközség. Házainak száma 189, lakosaié 945, a kik leginkább román ajkúak és gör.-kath. és gör.-kel. vallásuak. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása: Belencze. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. 1440-ben és 1447-ben *Naghzekas* alakban fordul elő, a sólymosi uradalom tartozékai között. Az 1717. évi kamarai jegyzékben két ilynevű helységet találunk, melyek közül *Georgin Sakasch* hét házzal és *Dollnischkas* 14 házzal szerepel. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Seccass* alakban szerepel, míg fölötte *Gomi Secass* pusztaként van megjelölve. Még 1761-ben is puszta volt. A XVIII. század második felében románok szállották meg. 1781-ben *Szebényi* János vette meg a kincstártól. A XIX. század elején *Nikolics* Dánielé lett, a ki 1846-ig bírta. Kívüle 1838-ban még *Papházy* Eufrozina volt itt birtokos. 1846-ban az egész helység a Papházy-család tulajdonába ment át. A XIX. század közepén e birtok öt részre oszlott. 1. Papházy Eutim és Miklós birtokrésze 1879-ben *Szilágyi* Józsefné és Papházy Angyalka, 1885-ben Temes vármegye árvapénztára és 1890-ben *Ponta* Péter és

társai tulajdonába ment át. 2. Papházy Lyubomir birtokrésze 1883-ban 'felerészben *Fischer* Józsefé lett és a másik fele 1893-ban *Motesitzky* szül. *Senner* Terézé. 3. Papházy Sándor része 1868-ban *Vukovicsné* szül. Papházy Máriára és Papházy Miklósra szállott és ezektől 1871-ben Vukovics Lázár birtokába került; 1882-ben pedig *Bikár* Simoné lett és 1892. óta az aradi gör.-kel. püspökségé. 4. Papházy Gábor részére 1867-ben *Sacelláry* György dr., 1868-ban id. *Ormós* Zsigmond, 1888-ban *Hadik* János, utóbb *Prunkl* János és neje tulajdona lett. 1893. óta *Cervinka* szül. Motesitzky Ottiliáé. 5. Papházy György részét 1863-ban *Demkó* Ferencz vette meg, s 1880-tól Demkóné szül. *Pruky* Erzsébet, Demkó Izabella és Géza tulajdona. Jelenleg *Jovanovics* Szvetiszláv és az aradi gör.-kel. szentszék a helység legnagyobb birtokosai. A községbeli két urilak közül az egyiket Papházy Lyubomir 1860 táján építtette, a másik, mely eredetileg Ormós Zsigmondé volt, 1870-ben épült. A gör.-kel. templomot 1869-ben emelték. *Köhler* Gábornak gőzmalma van a helységben. Idetartozik Oféliatelep.

Temessziget *Temessziget.* Az Osztrova szigeten fekvő nagyközség. Házainak száma 298, lakosaié 1448, a kik leginkább szerbajkúak, gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója és hajóállomása: Kevevára. Eredeti neve *Osztrovo* volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Vellico-Osztrovo* alakban fordul elő és ekkor még Törökországhoz tartozott. 1739-ben a Temesvári Bánság területével csatolták a pancsovai kerülethez. Az 1761. évi hivatalos térképen óhitüektől lakott helyként szerepel. Az 1765—68. években a rokkant német katonákból alakitott határőrezred számára jelölték ki. Idővel a német elem kiveszett és helyét szerbek foglalták el. 1873-ban, a Határőrvidék feloszlatása után, Temes vármegyéhez csatolták. Az itteni gör.-kel. szerb templom a XVIII. század végén épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A határbeli *Sveliste* dülő helyén hajdan egy falu állott, melynek épületmaradványai gyakran kerülnek felszínre. A Katansoki bród nevü dülő a hagyomány szerint onnan vette a nevét, hogy ott egy csapat lovas a Dunába fúlt,

Temesszőllős *Temesszőllős* (azelőtt Szolsicza). Versecztől keletre fekvő kisközség. Házainak száma 193, lakosaié 926, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A török világ előtt nincsenek róla okleveles nyomok; de a hódoltság végszakában már lakott volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen, *Schozischa* alakban, a verseczi kerületben fordul elő és az 1761. évi hivatalos térkép szerint ekkor óhitüek lakták. 1832-ben az itteni kincstári birtokokat *Czicco* Szilárd, György, Péter, István és András vették meg. E testvérek elhunyta után, a birtok 1857-ben fele részben Czicco Péter nejének dr. *Mészárovits* Nesztornak a gyermekeire Zsófiára férjezett *Jovanovich* Miklósnéra és Máriára, fele részben pedig *Terczy* Szilárdra szállott. 1863-ban a birtok két harmada Jovanovich Miklósnéé és egy harmada Mészárovitsnéé lett. 1880-ban a birtok fele Jovanovich Miklósnéé, a másik fele fiáé Jovanovich Szilárdé volt. Jelenleg báró *Maithényi* Bélának van itt nagyobb birtoka. A községbeli gör.-kel. román templom a XIX. század közepén épült. Ide tartozik Ilonamajor.

Temesújfalu *Temesújfalu* (azelőtt csak Ujfalu). Lippától nyugatra fekvő nagyközség. Házainak száma 286, lakosaié 1310, a kik magyarok és németajkúak s leginkább róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti megállója helyben van. Korábbi történetéről nem maradtak fenn adatok. A török hódoltság végszakában már lakott volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Novosello* néven van megjelölve; a következő évtizedekben azonban elpusztult és az 1761. évi hivatalos térképen már pusztaként szerepel. 1765-ben 148 német telepes család szállotta meg, a kiknek *Neumann* lippai sótári tiszt ugyanannyi lakóházat építtetett. Ekkor *Neudorf* lett a neve. 1782-ben *Deseő* Ádám vette meg a kincstártól, a kitől 1797-ben sógora Eötvenesi *Lovász* Zsigmond cs. kir. kamarás, v. b. t. t. vette zálogba. 1812-ben Eötvenesi Lovász Imre, utána özvegye, 1846-ban pedig Eötvenesi Lovász Amália férj. gróf *Zelenski* Lászlóné lett a birtokosa és 1907-ben a Lovász-család birtokai gróf Zelenski Róbertre szállottak. A kastélyt 1798-ban Eötvenesi Lovász Zsigmond 'épitette, ekkor azonban csak földszintes volt. E kastélyban lakott Eötvenesi Lovász Zsigmond vendégeként, 1809 aug. 17-étől 1809. okt. 1-én bekövetkezett haláláig, I. Ferencz király nővére, *Mária Anna Ferdinanda* főherczegnő, kit a temesújfalui kegyurasági templom szentélye alatt levő Eötvenesi Lovász-család sírboltjába temettek el. A szentélyben, a főherczegnő emlékére, Miksa főherczeg, a későbbi mexikói császár, fehér karrarai márvány sírkövet állíttatott.

A kastélyt 1848-ban az erdélyi móczok feldúlták és kirabolták. 1884-ig lakatlan maradt, de ekkor gróf Zelenski Róbert átalakíttatta és kétemeletesre építtette fel. A kastélyban tartózkodott 1903. szept. 3-tól szept. 7-ig Ferencz Ferdinánd trónörökös, a ki ez alkalommal Mária Anna Ferdinanda főherczegnő sírját is megkoszorúzta. A katély főúri berendezései között feltünik a kb. 2000 kötetes könyvtár, régi olasz mesterek festményei, régi metszetek, butorok, ötvösművek stb. Az itteni róm. kath. templom 1771-ben épült. Említést érdemel egy misemondó ruhája, melyet 1809-ben Lovász Zsigmondné szül. *Szeke* Jozefa ajándékozott az egyháznak. Van itt önkéntes tüzoltó-egyesület, lövész-egylet, gazdasági egyesület és egy gőzmalom. A *Neró* nevű dülő egy hasonnevü elpusztult község emlékét tartja fenn. A mai Temesujfalú táján feküdt *Papfalva* is, mely 1463-ban a Szeri Pósafiaké volt. A községhez tartozik Lunkapuszta.

Temesújlak (azelőtt csak Újlak). A Temes és a Poganis összefolyásánál fekvő kisközség. Házainak száma 181, lakosaié 961, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A mai Temesújlak helyén, miként azt Ortvay Tivadar is kimutatta, a középkorban *Ujudvar* nevű helység feküdt, melyről a XIV. század elejétől kezdve vannak okleveles adatok. E falut 1329-ben *Vojteki* Tivadar fiai Miklós és János, *Gál* mester királyi jegyzőnek és egregi várnagynak adták el. E Gál mester fia László mester, omori nemes 1343-ban Ujudvar felét Szeri *Pósafi* Balázsnak, Klára huga vőlegényének adományozta. Az 1332—37. pápai tizedjegyzék szerint már plebániája is volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Villock* alakban, az 1761. évi hivatalos térképen *Vyrak* alakban, óhitüektől lakott helységként szerepel. 1838-ban 59 egész jobbágytelke volt. A vallás- és tanulmányi alap volt a földesura és most is az a legnagyobb birtokosa. A községbeli templom a gör.-kel. román egyházé. Az 1879-iki nagy árvíz az egész községet elöntötte és sok kárt okozott. Temesújlak

Temesújnép (azelőtt Unip). A buziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 173, lakosaié: 689, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távbeszélője helyben van és vasútállomása Temesújlak. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő a mai nevén, *Winep* alakban. 1477-ben *Uyneph* alakban említik az oklevelek. Alkalmasint innen származott *Ujnépi* Dávid aradi kanonok is. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Junip* alakban találjuk, 60 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen már Unip néven fordul elő, a csákovai kerületben. 1838-ban $26^1/_8$ jobbágytelke volt. A vallás- és tanulmányi alap volt a földesura és most is az a legnagyobb birtokosa. Az itteni gör.-kel. templom 1911-ben épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. A határhoz tartozó *Orgyia* nevű kaszáló helyén feküdt *Ordia* falu, a melyről még *Veteráni* Frigyes tábornok is megemlékezik az 1695. évi hadjáratról szóló emlékirataiban. Azóta elpusztult. Temesújnép

Temesvajkócz (azelőtt Vlajkovecz). Versecztől délnyugatra fekvő nagyközség. Házainak száma 290, lakosaié 1650, a kik 273 magyaron kívül, nagyrészt román- és szerb ajkúak s leginkább gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Korábbi története ismeretlen; a törökhódoltság megszüntekor azonban már lakott volt Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Vlaikovaz* alakban találjuk, 22 házzal. Az 1761. évi hivatalos térképen *Weikovez* alakban szerepel. 1829-ben gróf Bethleni *Bethlen* Imre, János, Ferencz, Elek, Gergely, György és Pál nyerték kárpótlásul a borgiai jószágokért. 1845-ben a helység kétharmada a gróf Bethlen, egyharmada a Foeni *Mocsonyi*-családé volt. E birtokok jelenleg két részre oszlanak. Az első rész, mely 1854-ben gróf Bethlen János után báró *Rudnyánszky* Sándor és *Szájbély* Frigyes birtokába került, 1859-ben egyedül Szájbély Frigyesé lett, 1865-ben pedig az utóbbinak veje: Ómoraviczai *Heinrich* Nándor és 1889-ben ennek örökösei: Heinrich István és Nándor, továbbá *Jeszenszky* Béláné szül. Heinrich Ilona, Heinrich Dezső, *Van Royen* Mária, Heinrich Árpád, Géza, Ida és Elek birtokába ment át. 1881 óta Nagyjeszeni *Jeszenszky* Béla és neje szül. Ómoraviczai *Heinrich* Ilona tulajdona. A második részt 1870-ben gróf Bethlen János után gróf Bethlen István örökölte. Ez a birtokrész 1874-ben gróf *Mikes* Miklós és neje báró *Bornemisza* Janka tulajdonába ment át. 1883-ban *Van Royen* Jan Barend Henrik vette meg, a ki egy részét a hollandi mezőgazdasági társaságnak, másik részét Jeszenszky Bélának adta el, a ki 1893-ban a hollandi társaság részét is megvette. A harmadik részt Mocsonyi János után 1858-ban Foeni Mocsonyi Péter, András, György és Katalin örökölték. 1860-ban egyedül Foeni Mocsonyi Györgyé lett és 1888-ban gróf *Bissingen-Nippenburg* Rezsőné szül. Foeni Mocsonyi Temesvajkocz

Georginára szállott. A községbeli kastélyt Mocsonyi György 1859-ben építtette s ez most gróf Bissingen-Nippenburg Rezsőnéé. A kastélyban több ezer kötetes könyvtár, továbbá érdekes régi butorok, porczellánok és ötvösművek vannak. Egy másik urilak az Ilkatelek-majorban van, melyet Heinrich Nándor 1890-ben építtetett. Ez is Jeszenszky Béláé, kinek itt is 2000 kötetes könyvtára és gazdag pénzgyüjteménye van. A községbeli két templom közül a gör.-kel. románoké 1809-ben, a szerbeké 1873-ban épült. A lakosok hitelszövetkezetet tartanak fenn. Jeszenszky uradalmához tartoznak Béla-, Ferencz-, Nándor-major és Ilka-telek. Bissingen Rezsőné grófné uradalmához pedig György- és Rezső-majorok.

Temesváralja *Temesváralja.* A Karas-folyó balpartján fekvő nagyközség. Házainak száma 246, lakosaié 1242, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Karasjeszenő. E község helyén a középkorban *Duplaj* nevű helység állott, mely hajdan Karam vármegyéhez, majd Krassó vármegyéhez tartozott. 1473-ban a *Pataki*-család egyezkedik fölötte a Martonosi *Zsadányokkal* és a Jolsvafői *Tekesekkel.* Az 1717. évi kamarai jegyzékben 30 házzal szerepel a palánkai kerületben. Az 1723—25-én gróf Mercy-féle térképen *Dublay* alakban fordul elő. Az 1761. évi térkép szerint akkor óhitűek lakták. 1770-ben a szerb határőrezred kapta letelepedési helyül. A Határőrvidék feloszlatása után, 1873-ban Temes vármegyéhez csatolták. Az itteni gör.-kel. szerb templom 1794-ben épült. E község határában feküdt *Omor* falu, melynek lakosait 1770-ben a jelenlegi községbe telepítették át. Ide tartozik a Sauerwald-szőllőtelep.

Temesvukovár *Temesvukovár.* A buziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 248, lakosaié 1167, a kik tót- és románajkúak, ág. ev. és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Niczkyfalva, vasúti állomása Nagykövéres. Története csak a török hódoltság korától kezdve ismeretes, a mikor már lakott hely volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Vukowo* néven fordul elő, 63 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Wakova* alakban szerepel. 1761-ben még csak óhitűek lakták. 1807-ben a vallás- és tanulmányi alapé lett, mely jelenleg is a legnagyobb birtokosa. A XIX. század első felében ev. vallású tótok telepedtek itt le és részükre az uradalom 1858-ban templomot építtetett. A gör.-kel. templom 1893-ban épült.

Tésfalu *Tésfalu* (azelőtt csak Tés). A temesrékasi járásban fekvő kisközség. Házainak száma 115, lakosaié 580, a kik nagyobb részben románajkúak és gör.-kel. vallásúak Postája Aga, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. Középkori neve *Tejes* (*Tejesd*) volt. A *Csanád*-nemzetség ősi birtoka. Az 1337. évi jún. 11-én történt osztálykor a *Makófalvi*-családnak jutott. Ekkor Arad vármegyéhez tartozott. Az 1717. évi összeirásban *Desch* alakban, 16 házzal fordul elő és az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképe Tesch alakban. 1781-ben *Gusztinyi* János és András vették meg a kincstártól s ekkor a kir. donatióval együtt a Theési előnevet kapták. 1820-tól a 30-as évek végéig *Bohn* János volt a földesura, utána ismét a Gusztinyi-család 1876-ig, a mikor Belánszki *Demkó* Vincze birtokába került, kinek leánya, Bunyai *Szivó* Jánosné szül. Demkó Izabella, jelenleg a helység legnagyobb birtokosa. A községbeli úrilak is az övé. Az itteni gör.-kel. templom építési ideje ismeretlen. Van itt egy ág. h. ev. imaház is, mely 1804-ben épült.

Tesöld *Tesöld* (azelőtt Kissoda). Temesvártól délre eső kisközség. Házainak száma 313, lakosaié 3007, a kik közül 387 magyar, 1301 német- és 1309 románajkú, róm. kath. és gör.-kel. vallású. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Már a középkorban is találunk egy Tesöld nevű helységet e területen, mely az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul, *Tesola* és *Tesuld* alakban. E helységet Csánki Dezső a mai Tesöld helyén keresi; ellenben *Bárány* Ágoston szerint Beregszó és a mai Beregszónémeti között feküdhetett. 1399-ben *Pogány* Domonkos, 1456-ban *Hunyadi* János és utána *Szilágyi* Mihály birtokába került és később a Berekszói *Hagymás* családé lett. 1462-ben, midőn Berekszói Hagymás Miklós testvéréül fogadta *Szentgirolti* Jánost, az utóbbi e helységhez is jogot tartott. 1464-ben *Szegedi* Máté fia László és Szentgirolti János voltak a földesurai. A hódoltság alatt teljesen elpusztult. A mai helység az 1725—1760. közötti években települt. Az 1761. évi hivatalos térképen *Kischoda* alakban, óhitűektől lakott helységként szerepel. Később németek telepedtek ide. 1838-ban $59^{2}/_{8}$ egész jobbágytelekből állott. A kamara volt a földesura, de jelenleg a gör.-kel. lelkészi alapnak van itt nagyobb birtoka. Itt van a Latter és társa tégla- és czementgyára, továbbá a Herkules gőztéglagyár. A községhez tartozik: Kendetelep, Kispuszta (azelőtt Szalay-puszta), Körrét-puszta (azelőtt Leitner, Plausch és Keresztes-puszta,

külön nevek alatt), Közép-puszta (azelőtt Szálló-puszta), Mátyás-puszta (azelőtt Kerner-puszta), Öregrét-puszta (azelőtt Niamessny-puszta).

Törökszákos. A buziásfürdői járásban fekvő kisközség. Házainak száma 250, lakosaié 1277. a kik nagyrészt románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. E helység határában a középkorban *Zekes* (*Székes*) vagy *Székelytelke* nevű falu feküdt, mely első ízben I. Károly királynak egy 1321 febr. 20-án kelt oklevelében szerepel. Ekkor szörény-vármegyei helység volt. A XV. században Hodosvárának volt a tartozéka. Az oklevelek 1471-ben említik utóljára. A *Tranus* nevű dülőben sok téglára, régi törmelékekre, földsánczokra és elpusztult telepek nyomaira akadnak. Hajdan itt feküdt a község. A török hódoltságból még lakott helyként került elő. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Fakosch* alakban találjuk, 80 házzal. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Sakosch* alakban szerepel. Az 1761. évi hivatalos térkép szerint ekkor óhitűek lakták és ekkor egy kincstári altiszttartóság székhelye volt. 1838-ban $66^4/_8$ egész jobbágy-telekből állott. A vallás- és tannlmányi alap volt a földesura. Jelenleg *Rósa* József örökösének, Győrössy *Csepreghy* Istvánnénak van itt nagyobb birtoka. Itt töltötte el gyermekéveit Csicseri Ormós Zsigmond, Temes vármegye híres főispánja. A községbeli úrilakot *Rósa* József 1894-ben építtette. Az itteni gőzmalom is Csepreghy Istvánnéé. A községhez tartozik: Rósamajor. Törökszákos

Újarad. Araddal szemközt, a Maros balpartján fekvő nagyközség. Járási székhely. Házainak száma 1157, lakosaié 5999, a kik közül 740 magyar, 5127 németajkú s leginkább róm. kath. vallású. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban a mai Újarad helyén *Apácza (Apacha, Apatha)* helység feküdt, mely akkor Arad vármegyéhez tartozott. Plebániája már az 1332—37. évi tizedjegyzékben is szerepel. 1481-ben *Dóczi* Imre zálogba vette *Csályai* István, majd 1484-ben *Pathócsi* Orsolya és *Haraszthy* részeit, a következő évben pedig beiktattata magát e birtokokba. 1488-ban Haraszthy egyes itteni birtokrészeit ismét Dóczi Imrének adta, 1497-ben pedig özv. Dóczi Imréné a saját fiának engedte át férje birtokait. 1504-ben a Pathócsi-birtokok is a Dóczi-család kezébe kerültek. 1520-ban Dóczi Ferencz feltételesen lekötötte ezt a birtokrészt *Maczedóniai* Miklósnak. Dóczi Miklósnak 1561-ben még négy portája volt itt. A törökök az XVI. század második felében egy várat építtettek itt, melyet Savoyai Jenő zentai fényes győzelme után a törökök elhagytak. A XVIII. század első éveiben császáriak tanyáztak benne. 1707-ben Löffelholz várkapitány védte meg a kuruczok támadásai ellen. A jelenlegi helység, a hagyomány szerint, 1688-ban keletkezett, mikor Savoyai Eugén herczeg a visszafoglalt aradi várral szemben helyezte el a seregét és táborának követői itt telepedtek le. Első lakosai románok és szerbek voltak, a kik az új telepnek *Szkéla* nevet adták; 1717 után azonban elhagyták e helyüket és gróf Mercy tábornok 1720—22-ben lotharingiakat és elszásziakat telepített ide, a kik a helységet *Neu-Arad*-nak nevezték el. A következő évtizedekben az új helység jelentékenyen gyarapodott és Engelshofen tábornok a lovasság és gyalogság számára kaszárnyát is építtetett itt. Az 1738—1740. években a pestis pusztította lakosait. 1751-ben Újaradot a lippai kincstári hatósághoz csatolták. 1762-ben 42 telepes számára új házakat építtettek, 1766-ban pedig 82 új házzal nagyobbították és azokba németeket telepítettek. 1781-ben Eötvenesi *Lovász* Zsigmond kapta adományul; tőle örökség útján Lovász Jozefára, továbbá Imrére és Amáliára, férj. gróf *Zelenski* Lászlónéra szállott és jelenleg gróf *Zelenski* Matild férj. báró *Nopcsa* Elekné a helység legnagyobb birtokosa, a kinek kastélya is van a helységben. Újarad 1783 ápr. 18-án országos és hetivásárok tartására, 1829 szept. 11-én ismét országos vásárok tartására nyert kiváltságot. Az 1848—49-iki szabadságharcz alatt a honvédelmi bizottmány, hogy a császáriak kezében levő Arad várát minden összeköttetéstől elzárja, Máriássy János honvédőrnagyot bízta meg Újarad megszállásával. Máriássy 1848 okt. 21-én bevonult Újaradra, de már nov. 10—11-én el kellett vonulnia. A lippai harcz után nov. 13-án ismét visszatért Újaradra, s hozzáfogott az aradi vár ostromának előkészítéséhez. Nov. végén már hosszú földsánczok húzódtak Újarad előtt s a honvédelmi bizottmány négy bombavető ágyút küldött ide és ide rendelte a Wisocki-féle lengyel légiót s egy székely zászlóaljat. Deczemberben megkezdődött az ostrom. 1848 decz. 3-án Máriássy 8500 emberrel Újaradról megtámadta Arad várát, de a vállalat kudarczczal végződött. Decz. 14-én a temesvári őrség felszabadító serege váratlanul rátámadt a honvédekre s kiszorította őket Újaradról, az ostromműveket pedig szétrombolta. Újarad

Gyulai *Gaál* Miklós, a kit a honvédelmi bizottmány Máriássy helyére nevezett ki, decz. 25-ike után ismét megszállotta Újaradot, a honnan jan. 10-étől 25-ig szakadatlanul ágyúztatta Arad várát; febr. 8-án azonban a temesvári őrségből egy hatalmas dandár támadt Gaál Miklós hadára, s azt Újaradról kiszorította. De a honvédek csakhamar összeszedték magukat s előbb Aradról, majd Újaradról is kiverték Gläser tábornok hadait. 1866-ban kolerajárvány lépett fel a községben és másfél hónapon át naponként 10—14 áldozatot szedett. Az itteni róm. kath. templom 1821—23-ban épült. Az élénk forgalmú helység legforgalmasabb része a Rákóczi-út, melynek egyik oldalán áll a községháza, a postahivatal, a róm. kath. templom és távolabb báró Nopcsa Elekné kastélya. A másik oldalon az uradalom sörgyára, a takarékpénztár, a népbank, a kir. járásbiróság, az adóhivatal, a főszolgabíróság s a Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek kolostora. A lakosok ifjúsági egyesületet, önkéntes tűzoltó-egyesületet, temetkezési egyesületet, ipartestületet, kereskedői kört tartanak fenn, a vörös kereszt-egyletnek fiókja van itt, báró Nopcsa Eleknének sörgyára és *Wagner* Pálnak benzinmótoros malma. A róm. kath. temetőben látható a hadsereg legöregebb katonájának, *Skultéty* Lászlónak az emlékszobra, a ki 81 évig szolgált a cs. kir. 8. számú huszárezredben s 1832 aug. 12-én, 94 éves korában, hunyt el Újaradon. A községhez tartozik a tőle mintegy 3 km.-re fekvő Újaradiszőllők nevű lakott hely.

Újbesenyő *Újbesenyő.* A központi járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 566, lakosaié 2541, a kik leginkább németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Nevét kétségtelenül első besenyő telepeitől kapta. Első ízben az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben szerepel. 1455-ben a *Hunyadiaké* lett, de később a Bessenyői *Bornemisza*-családnak is volt itt birtoka. A török hódoltság alatt elpusztult és sokáig pusztaként állott fenn. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen is, *Bessenova* alakban, pusztaként van megjelölve. 1742-ben Temesvár város a temesvári kamarai igazgatóságtól öt évre bérbe vette és ekkor újból benépesült. Új német lakosai 1748-ban költözködtek ide és ekkor kapta az *Új-*, másként *Német-Bessenyő* nevet. 1758—60-ban magyar családok is telepedtek itt le. 1763-ban 104 új ház épült benne és 1763—65-ben a község új telepesekkel szaporodott. 1770 után franczia telepesek is költöztek a helységbe. 1849 aug. 7-én Dembinsky Henrik tábornok, a magyar sereg vezére táborozott itt. Aug. 8-án újabb magyar csapatok érkeztek a helységbe. Aug. 9-én döntő ütközetre került a sor a magyarok és az osztrákok között a kisbecskereki és az újbesenyői terjedelmes rónaságon. Újbesenyőn tartózkodott a magyarok utócsapata. A csata hevében a 3-ik császári zászlóalj berontott a községbe, mire a magyarok utóhada Szentandrásra húzódott. A lakosok az ütközet elől a község melletti halmok földüregeiben rejtőztek el; a honvédek azonban ellenséges katonáknak nézték őket és ágyúzni kezdtek rájuk, míg a tévedés kiderült. A község temetőjében sok elesett katona nyugszik, közöttük Broëta József, a császári hadak őrnagya. Az elesett honvédek emlékére emlékoszlopot állított a honfiúi kegyelet. Az itteni róm. kath. templom 1751-ben épült. Van a községben társaskör, két gazdakör, lövészegyesület, dalárda, két pénzintézet és egy műmalom.

Újbodrog *Újbodrog.* A Maros mentén fekvő kisközség. Házainak száma csak 57, lakosaié 259, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Zádorlak, de a vasúti állomása helyben van. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. Eredeti neve *Bodrog* volt. 1422-ben *Bodruch*, 1492-ben már *Bodrogh* alakban fordul elő az oklevelekben. 1561-ig a *Bessenyei*-család birtoka volt. A hódoltság alatt elpusztult és a XIX. század elején települt be újból. 1838-ban csak 4 egész jobbágytelke, mindössze 166 lakosa volt. 1848-ig a hodosbodrogi görög-keleti monostor volt a földesura. Jelenleg is a monostor a helység legnagyobb birtokosa.

Újjózseffalva *Újjózseffalva* (azelőtt csak Józseffalva). A temesrékasi járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 287, lakosaié 1082, a kik németajkúak és róm. kath. vallásúak. Postája helyben van, távírója és vasúti állomása Nagytopoly. E helységet csak 1882-ben telepítette a kincstár, az Iktár és Sziklás községek határain elterülő kincstári birtokokon. 1890-ben alakult nagyközséggé, mely alkalommal gróf *Bethlen* József temesvári m. kir. állami jószágigazgató tiszteletére *Józseffalva* nevet nyert. Lakosai hitelszövetkezetet tartanak fenn és a délmagyarországi gazdasági egyesületnek fiókja van itt.

Újszentes *Újszentes* (azelőtt Vadászerdő). Temesvártól éjszakra eső magyar nagyközség. Házainak száma 215, lakosaié 1408. a kik református vallásúak. Postája helyben

Varadia. — Báró Baich Péter kastélya.

Varadia látképe.

Vinga — A róm. kath. templom.

Vinga. — Községi szálloda.

van, távírója és vasúti állomása Temesvár. E községet a kincstár csak 1891-ben telepítette. Lakosai kevés kivétellel Szentesről származnak. A telepítvény neve Vadászerdő volt. 1896-ban e néven nagyközséggé alakult. Temes vármegye helyneveinek rendezése alkalmával, a község lakosainak óhajára, nyerte az Újszentes nevet. Ez a terület nevezetes szerepet játszott a szabadságharczban. 1849 aug. 8-án gróf Dembinsky Henrik honvédtábornok hada idehúzódott s aug. 9-én itt találkozott Bem honvédtábornokkal, a kit Kossuth Lajos kormányzó fővezérré nevezett ki. Bem átvevén a fővezérletet, megkezdte az előnyomulást a császáriak ellen. Az aug. 9-én vívott temesvári csata estéjén a Vadászerdőben levő erdészeti épületbe szállították Bem tábornokot, a ki a csatában vállpereczét zúzta össze s innen menekült azután Bem egész táborkara Temesrékás felé. A községháza falába a következő feliratú emléktábla van elhelyezve: „Örök emlékéül annak, hogy a Vadászerdőben 1849. V/26. Bem József honvéd altábornagy hadtestparancsnok gróf Vécsey Károly parancsnokló tábornok, Pereczy József honvédalezredes, szabadfalui térparancsnok, Petőfi Sándor honvédőrnagy segédtiszt és több huszártiszt kíséretében a Mészöly Farkas huszáralezredes parancsnoksága alatt állott 14. sz. Lehel-huszárok 3 százada felett nagy szemlét tartott. Ez emléktáblát emelte közadakozásból Vadászerdő (Újszentes) község lakossága 1900 VII/29.“ A községben m. kir. erdőőri szakiskola van. A községbeli két úrilak közül az egyiket *Mokry* István 1892-ben emeltette s ez jelenleg *Zathureczky* Károlyé, a másik 1908-ban épült s ez *Fehn* Jánosé. A lakosok hitelszövetkezetet és gazdakört tartanak fenn. Az itteni állami iskola mellett internátus is működik, mely évenként 200-nál több idegenajkú tanulót helyez el a magyar családoknál. A határban minden birtokosnak van tanyája, számszerint összesen 76.

Vajdalak (azelőtt Vojvodincz). A Karas-folyó jobbpartján fekvő kisközség. Vajdalak Házainak száma 335, lakosaié 1544, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája Versecz, távírója Varadia, vasúti állomása Porány. Korábbi sorsa ismeretlen. A török világ után már lakott helység volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Woivodinzi* alakban fordul elő, 77 házzal. A gróf Mercy-féle térképen még szerepel, de később elpusztult és 1761-ben már csak puszta. 1783-ban ismét benépesült és 1829-ben a gróf Bethleni *Bethlen*-család kapta kárpótlásul a kincstártól. E család 1874-ig volt itt birtokos, a mikor gróf *Mikes* Miklós és neje báró *Bornemisza* Janka tulajdona lett. 1883-ban *Kormos* Béla dr. és neje szül. *Agoston* Róza vették meg. Az itteni gör.-kel. román templom 1785-ben épült. A község délnyugati részén egy régi török sírkő látható, még a hódoltság idejéből.

Varadia. A Karas-folyó jobbpartján fekvő nagyközség. Házainak száma 718, Varadia lakosaié 3110, a kik leginkább románajkúak s gör.-kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója helyben van, vasúti állomása Kákófalva. Már a rómaiak korában megült hely volt. A rómaiak a Kilia-hegyen egy várat építettek, melynek némi nyomai a községhez tartozó Rovina-pusztán ma is láthatók. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. Az 1390 és 1392. években Érd-Somlyó-vár tartozékai között szerepel, a mikor *Perényi* Miklós kapta a királytól, de még ez évben más uradalomért cserélte el. 1453-ban *Dési* Pétert iktatták a község birtokába. 1688-ban Varadia még Szörény vármegyéhez tartozott, a Marsigli-féle jegyzék az 1690—1700. években azonban már a verseczi kerületben sorolja fel, de 1699-ben ismét szörény-vármegyei faluként szerepel. Az 1717. évi kamarai jegyzék szerint akkor már 180 háza volt. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1832-ben *Baich* Tivadar vásárolta meg a kincstártól. 1861-ben Baich Milosra és Athanászra, 1884-ben Athanász része Milánra és Ivánra szállott. 1890-ben Iván része is Milosé lett és jelenleg báró Baich Péternek van itt nagyobb birtoka, kinek itteni kastélya 1875-ből való. Az itteni gör.-kel. templom 1776-ban, a gör.-katholikus 1891-ben épült. Van a községben olvasókör, vadász-egyesület, egyházi énekegyesület, takarékpénztár, hitelszövetkezet, báró Baich Péter gőzmalma és *Ketzenmacher* Antal motorosmalma. A községhez tartozik Rovina-puszta. A mai Varadia vidékén, a Karas-mellett állott *Ér-Somlyó* vagy *Érd-Somlyó* vára, mely 1335-ben tűnik fel és ekkor a kalocsai érseké volt, 1343-ban pedig a királyé. 1390-ben Zsigmond király új adományul *Perényi* Miklósnak adta, de 1392-ben más uradalomért visszavette. 1440-ben I. Ulászló a Guthi *Országh*-oknak adományozta. 1448-ban már *Hunyadi* János kezén találjuk. 1451—1458-ban *Brankovics* György rácz despota birtoka. Halálával — úgy látszik — Mátyás király kezébe került, a ki azt 1472-ben *Dóczi* Péternek adományozta. Később a Vingárti *Geréb*-család birtokában találjuk. Vára 1536-ban

még fennállott. A hódoltság után már csak romja maradt meg, melyet a Baich-család sírbolttá alakíttatott át. A vár mellett fekvő hasonló nevű falu, mely Krassó vármegyéhez tartozott, már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is előfordul.

Varjas *Varjas.* A vingai járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 855, lakosaié 4400, a kik vegyesen német- és szerbajkúak és róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Első ízben az 1332—35. évi pápai tizedjegyzékben fordul elő, egyházas helyként. 1434-ben *Maczedóniai* Miklós volt a földesura. Fia János, nővérét: Anna asszonyt, özv. *Forgách* Jánosnét, 1454-ben hitbére és nászajándékára nézve úgy elégítette ki, hogy számára e varjasi részét zálog gyanánt lekötötte. Később visszaváltotta, de csak azért, hogy 1464 szept. 7-én, a templommal együtt, újra elzálogosítsa Forgách Bódognak és *Pelérdi* Imrének. 1475-ben Maczedóniai *Dancs* Miklós zálogosította el a maga részét *Dóczi* Lászlónak. A XVI. században Maczedóniai Miklós főispán fia Péter az elidegenített részeket visszaszerezte. Az 1561—64. években 13, illetőleg 22 portát írtak benne össze a királyi adóróvók és 1582-ben 31 szerb családfőt vettek itt fel a török defterdárok. 1597-ben Báthory Zsigmond fejedelem Lapispataki *Segnyey* Miklósnak adományozta. Az 1717. évi kamarai jegyzékben 40 házzal szerepel; akkor a temesvári tiszttartóságba osztották be és 1723-ban az altiszttartó székhelye lett. 1786-ban a helység új német telepesekkel gyarapodott. A XIX. század első felében a zágrábi püspökség birtokába került, és most is a püspökségnek van itt nagyobb birtoka. Az itteni róm. kath. templom 1821-ben, a gör.-kel. templom 1828-ban épült. A községben van három pénzintézet, temetkezési, önkéntes tüzoltó-egylet, szerb olvasókör, polgári egyesület, magyar társaskör, kajszínbaraczktermelő és értékesítő szövetkezet, a magyarországi munkások rokkant- és nyugdíjegyesülete, *Fuchs* Péter téglagyára és *Lukin* György gőzmalma.

Varázsliget *Varázsliget* (azelőtt Vracsevgáj). A temesvár—báziási vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Házainak száma 556, lakosaié 2563, a kik szerbajkúak és gör.-keleti vallásúak. Postája és távírója Fehértemplom, de a vasúti állomása helyben van. Ennek a községnek sem ismeretes a korábbi sorsa. Annyi bizonyos, hogy a török hódoltság végszakában már lakott volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Wrachegay* alakban fordul elő, 56 házzal. Az 1761. évi hivatalos térkép szerint az újpalánkai kerülethez tartozott. 1770 után a szerb határőrezredé lett. 1873-ban Temes vármegyéhez csatolták. 1848 aug. hó első napjaiban a szerb lakosság, a felkelőktől támogatva fellázadt, mire aug. 6-án *Maderspach* őrnagy 1000 nemzetőrrel megtámadta a helységet, de az itt tanyázó 2500 szerb felkelő visszaverte a támadást. E sikeren felbátorodva, a szerb felkelők aug. 30-án innen Fehértemplom ellen törtek. Szept. 7-én Maderspach a veressipkások három zászlóaljával és négy ágyúval az itteni szerb tábort rövid küzdelem után szétszórta, a menekülő szerbek pedig a falut felgyujtották. Ekkor a templomon kívül mintegy 300 ház égett le. 1848 okt. 1-én *Rácz* Sándor honvédőrnagy 1000 emberrel 2000 szerb felkelőn aratott itt győzelmet. Az itteni gör.-kel. szerb templom 1858-ban épült. A Templomhely nevű dűlőben is volt egy régi templomrom, melynek köveit a lakosok széthordták. E rom valószínűleg még a török hódoltság előtti korszakban e helyen fennállott faluból való volt. A község lakosai hitelszövetkezetet tartanak fenn, a *Milkó* Vilmos és fia czégnek kavicsbányavállalata és *Dákics* Tamásnak hengermalma van itt.

Vársomlyó *Vársomlyó* (azelőtt Kis-Semlak). A dettai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 121, lakosaié 711, a kik leginkább németajkúak és ág. ev. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Mezősomlyó. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. A XV. században erődített hely volt. Várnagyai 1404-ben tűnnek fel. A hódoltság alatt elpusztult. Mint pusztát 1802-ben *Osztoics* Vazul vásárolta meg a kincstártól és ő telepítette be német és cseh családokkal. 1838-ban Osztoics János és György voltak a földesurai. 1877-ben Gertenyesi *Hollóssy* Mihályné szül. *Rotte* Auguszta vette meg, a ki viszont 1894-ben eladta *Jaeger* Józsefnek. A községbeli két templom közül az egyik a gör.-kel. szerbeké, a másik az ág. evangélikusoké s ez 1859-ben épült. A község közelében egy régi kápolna áll fenn, mely az Osztoics-család sírboltja és egyszersmind búcsújáróhely. A lakosok tejszövetkezetet, hitelszövetkezetet és temetkezési egyesületet tartanak fenn.

Végvár *Végvár.* A Magyar délkeleti helyiérdekű vasútvonal mentén fekvő magyar nagyközség. Házainak száma 589, lakosaié 2884, a kik leginkább református vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Ez a helység a II. József császár uralkodása alatt, az 1784—86. években történt harmadik német

telepítéskor keletkezett. A dentai számtartóság 230 házat építtetett itt a letelepülő családok részére. 1787-ig az új helységben, mely *Rittberg* nevet nyert, mindössze 82 német család nyert elhelyezést. Később újabb német családok érkeztek, de a következő évben közülök 34 család elszökött és helyükbe 1790-ben tűztől tönkrejutott telepeseket helyeztek el, a kassai kincstári kerületből. 1791-ben a lakosság egy részét áttelepítették Daruvárra, onnan meg 78 evang. családot helyeztek át Rittbergre. De a németek nem sokáig maradtak itt meg. 1794-ben az elköltözöttek helyére Csanád, Csongrád, Békés és Heves vármegyékből 150 ref. vallású magyar családot telepítettek le. 1810-ben herczeg Meriadec de *Rohan* Guemené Lajos Viktor nyerte adományul, a kitől 1818-ban gróf *Vojkffy* István vette meg. 1829-ben *Sina* György tulajdonába ment át, a kiről örökségkép báró Sina Simon Györgyre szállott. Ennek halála után leánya, Anasztázia, férj. gróf *Wimpffen* Viktornéé lett, utána fia, gróf Wimpffen Siegfriedé, a ki 1896-ban eladta Végvári *Neumann* testvéreknek, de ezek 1904-ben felparczellázták. A községbeli református templom 1888-ban épült. Van a községben olvasóegylet, polgári olvasókör, iparosegyesület, gazdakör, takarékpénztár, hitelszövetkezet, fogyasztási és értékesítő szövetkezet és *Juhász* Ferencz és Társa gőzmalma.

Vejte (azelőtt Vojtek). A csáki járásban fekvő nagyközség. Házainak száma 355, lakosaié 1876, a kik leginkább német- és románajkúak, róm. kath. és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. A középkorban *Vejtek, Veyteh, Weytech* alakban fordul elő az oklevelekben. 1328-ban *Vejtei* Tivadar és fiai voltak itt birtokosak. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékekben *Veyteh*, *Wech* és *Weytech* alakban fordul elő. Az 1355—1373 közötti időben az *Általkereke* nevű királyi birtoktól új határjelekkel különítettek el. 1363—1404-ben a Vejteki *Bobál*-család birtoka. 1410-ben Zsigmond király *Majosfi* Lőrincznek és *Jakabfi* Pálnak adományozta. 1438-ban Berekszói *Hagymás* László temesi főispán akarta megszerezni, *Karai* Bálint és *Sümegi* Benedek azonban tiltakoztak ellene, de eredménytelenül, mert mégis a Hagymás-családé lett. 1462-ben, midőn Hagymás Miklós *Szentgirolti* Jánost testvéréül fogadta, az utóbbi Vejtére is igényt tartott. A XVII. században románok szállották meg. 1717-ben csak 28 háza volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen kettős falu gyanánt van feltüntetve, nagy erdőség mellett. Brigido kormányzósága alatt a helység újjáépült. Az 1761. évi hivatalos térképen még óhitűektől lakott faluként van feltüntetve. A róm. kath. vallású németek 1830-ban kezdtek itt letelepedni s a határbeli kincstári földekből kaptak birtokokat. 1841-ben még csak 200-an voltak, de 1886-ban számuk az ezeret meghaladta. A róm. kath. templom 1902-ben, a gör.-kel. románoké 1907-ben épült. Jelenleg *Szalay* Géza dr.-nak van itt nagyobb birtoka. A lakosok polgári olvasóegyletet, társaskört, gazdák egyesületét, önkéntes tűzoltó-egyesületet, hitelszövetkezetet, tejszövetkezetet és tojást értékesítő szövetkezetet tartanak fenn. A községhez tartozik: Erzsébetháza-tanya (azelőtt Jung-tanya), Králik-tanya és Weisz-tanya. A mai Vejte és Szigetfalu között feküdt a középkorban. *Áltarkereke*, mely 1370-ben Vejte szomszédjaként fordul elő. 1410-ben Zsigmond király *Majosi* Lőrincz szörényi bánnak és Pálnak adományozta. Később elpusztult.

Vejte

Verseczvát (azelőtt Vattina). Versecztől éjszakra fekvő kisközség. Házainak száma 92, lakosaié 647, a kik közül 78 magyar, 150 német-, és 409 szerbajkú s róm. kath. és gör.-kel. vallású. Postája Temesmóra, távírója és vasúti állomása Nagyszered. A középkorban Krassó vármegyéhez tartozott. 1421-ben *Wath*, 1427-ben *Waad* alakban említik az oklevelek. 1421-ben a Nagylaki *Jánkfi*-családé volt, majd 1427-ben Zsigmond király *Nagymihályi* Albert vránai perjelnek adományozta. 1550-ben Nagymihályi Sandrin és testvére Gábor tartottak a helységre igényt. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Ovdino* néven fordul elő. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Fattina* alakban szerepel. 1779-ben Temes vármegyéhez csatolták. 1838-ban 23 5/8 egész jobbágytelekből állott. A kamara volt a földesura és jelenleg gróf *Gyürky* Lászlónénak és gróf Gyürky Viktornak van itt nagyobb birtoka. A községbeli templom a gör.-kel. szerbeké. A községhez tartozik Gyürky-tanya.

Verseczvát

Vinga. Az arad—temesvári vasútvonal mentén fekvő nagyközség. Járási székhely. Házainak száma 1327, lakosaié 4725, a kik közül 658 magyar, 427 román- és 2923 bolgárajkú és közöttük a róm. katholikus vallás hívei vannak legnagyobb számban. Postája, távírója és vasúti állomása helyben van. Első ismert birtokosa a Csák-nembeli Miklós, 1214-ben komáromi, 1222—24-ben csanádi, 1228—29-ben bihari főispán, a ki 1231-iki végrendelete szerint e helységet

Vinga

még atyjától örökölte és Vingát, mely akkor Arad vármegyéhez tartozott, két fiának, Izsáknak és Lőrincznek hagyományozta. Miután időközben született János nevű fia, 1237-ben új végrendeletet tett, melyben Vingát Lőrincz és János nevű fiainak hagyományozta. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzék szerint ekkor már plebánia is volt a helységben. 1454-ben Hunyadi Jánost és fiait iktatták be *Veresvinga* és *Kerekvinga* helységek birtokába. Az 1717. évi kamarai jegyzékben *Vinka* alakban fordul elő, de csak 9 házzal. A gróf Mercy-féle térképen már lakatlan helyként van feltüntetve, a temesvári kerületben. Csak 1737-ben népesedett be újra több száz bolgár bevándorló családdal, kiket Stanislavics Miklós nikápolyi püspök, Milli Balázs Kristóf plebános és Dobre Fermendzsin elöljáró vezetett. Mária Terézia királynő Vingát 1744 aug. 1-én kelt oklevelével városi kiváltságokkal és pallosjoggal ruházta fel, nagykiterjedésű pusztát adományozott a községnek és kikötötte, hogy a város ezentúl az ő nevéről Theresiopolisnak nevezzessék s hogy czímerének egyik felében az ő nevének kezdőbetűje ékeskedjék egy koronával, veres mezőben, a czímerpaizs másik fele pedig egy kőszirtre épített fehér tornyot tüntessen fel kék mezőben. Az oklevél szavai szerint e czímerkép azt jelenti, hogy „az elszéledt bolgárság a mi felséges ausztriai Házunk alatt menedéket talált". 1761-ben vámhivatal is volt a községben. 1845 ápr. 24-én országos- és hetivásárok tartására nyert szabadalmat. 1848 nov. 10—11-én, midőn báró Rukawina császári altábornagy Temesvárról segédcsapatokat küldött, ezeknek a feltartóztatására Máriássy János honvédőrnagy 760 emberrel és 8 ágyúval Újaradról egész Vingáig nyomult előre, hol Nagy Sándor alezredes hadával egyesült; de így sem tudták a 2000 emberből álló császári hadat feltartóztatni. 1849 április közepén gróf Vécsey táborozott Vingán. A községbeli két templom közül a róm. katholikusoké 1892-ben, a gör.-keletieké 1826-ban épült. Van a községben társaskör, továbbá négy takarékpénztár és pedig a Vingai Takarékpénztár, a Délmagyarországi Takarékpénztár részvény-társ. kirendeltsége, Újarad és Vidéke Népbank fiókja és a Timisiana bank fiókja. Itt készülnek a híres „Vingai bonbonok", melyek az egész országban, sőt a külföldön is el vannak terjedve. A községhez tartozik: Újvinga-puszta és a Külső-szőlők és Vasútmenti-szőlők nevű lakott telepek. A mai Vingától éjszaknyugatra feküdt *Szöllős.* Már az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben is szerepel és ebben két ily nevű helység fordul elő egymás mellett. A XV. században *Nagy-Szőlős* és *Aranyos-Szőlős* szerepelnek. 1465—1498-ig mind a kettő a *Muthnokiaké.* 1470-ben a *Mezőgyáni-család* eladta itteni részét a *Dócziaknak.* 1495-ben Dóczi Imréné birtokában találjuk, a ki viszont fiának, Dóczi Ferencznek adta el. 1520-ban még Dóczi Ferencz volt itt birtokos. Az 1561. évi összeírásban e tájon már csak Aranyos-Szőlős szerepel, mely Dóczi Gáboré volt. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen ismét két „*Selleus*" fordul elő. — Vingától éjszaknyugatra, a hol az 1723—25. évi térképen Dvoriñ áll, feküdt a középkorban *Udvari* falu, mely eredetileg a *Keszi*-család birtoka volt. 1471-ben Keszi Balázs deák a csanádi káptalannak adja, 1480-ban *Gyanthei* Istváné, 1481-ben Dóczi Imre egy részét zálogba vette *Csályai* Lászlótól, 1484-ben pedig *Pathócsi* Orsolyának is voltak itt birtokai. 1484-ben egyik birtokosa *Bessenyei* Flóris volt és 1520-ban Dóczi Ferencz pusztájaként említik. Most itt 1903-ban egy kápolna és keresztút-kálvária épült az ú. n. Szentkút-forrás fölött. Udvari környékén fekhetett *Tövisegyháza* is, melyet Keszi Balázs 1471-ben a csanádi káptalannak adott. Később elpusztult.

Vizma *Vizma.* A lippai járásban fekvő kisközség. Házainak száma 138, lakosaié 701, a kik leginkább románajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája és távírója Temesszékás, vasúti állomása Bálincz. A középkorban Arad vármegyéhez tartozott. Már 1440-ben *Wyzma*, 1477-ben *Wisnya* (*Visznya*) alakban fordul elő, Sólymos vár tartozékai között. A török hódoltság megszüntével, az 1717. évi kamarai jegyzékben, *Visna* alakban, 19 házzal találjuk. Az 1761. évi hivatalos térképen már csak pusztaként szerepel. 1782-ben *Konsoki* István és György vették meg a kincstártól. A XIX. század elején a *Lukács*-család birtokába ment át, mely 1838-ig volt a földesura. Ettől kezdve 1869-ig *Kövér* Márton, 1869-től 1870-ig Kövér Imre, Viktor és Márton, 1870-től *Elter* János és *Gilmig* Mária, azután *Rugats* Lajos, 1893-tól *Kovács* János és neje voltak itt birtokosok. Jelenleg *Miklós* Aladárnak van itt nagyobb birtoka. A gör.-keleti templom a XVIII. század végén épült.

Vöröstemplom *Vöröstemplom.* Fehértemplomtól nyugatra eső nagyközség. Házainak száma 217, lakosaié 1097, a kik leginkább szerbajkúak és gör.-kel. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Fehértemplom. Korábbi sorsáról ismeretlenek az adatok. A török

hódoltság végszakában már szerbektől lakott faluként tűnik fel és eredeti neve *Czervena Czerkva* volt. Az 1717. évi kamarai jegyzékbe 44 házzal van felvéve. 1773-ig a kamara igazgatása alá tartozott és ekkor a szerb határőrezrednek engedték át, a mikor a hadvezetőség a *Rothkirchen* nevet adta neki. 1774-ben a román szerb határőrezredhez osztották be. A Határőrvidék feloszlatása után 1873-ban Temes vármegyébe kebelezték. Az itteni gör.-keleti templom 1765-ben épült. Van itt földmíves-szövetkezet és *Soldán* Ignácznak téglagyára.

Zábrány. A Maros közelében fekvő kisközség. A vármegye legkisebb községe. Zábrány Házainak száma csak 28, lakosaié 116, a kik vegyesen német- és románajkúak, róm. kath. és gör.-kath. vallásúak. Postája, távírója és vasúti állomása Temeshidegkút. A középkorban szintén Arad vármegyéhez tartozott. 1349-ig Töttös mester bírta bérben a titeli káptalantól. 1463-ban Szeri *Pósafi* István bírta *Külső-* és *Belső-Zábrányt.* 1472-ben Pósafi György leányai tiltakoztak az ellen, hogy az *Országh*-család és Nádasdi *Ongor* János megszerezzék a helységet. 1506-ban a *Pethő*-család birtoka. 1561-ben a *Mágócsi-* és a *Liszthy*-családok, továbbá *Pethő* János és Péter, végül özv. *Zayné* voltak a földesurai. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen már lakatlan pusztaként van megjelölve, *Zabran* alakban. 1782-ben *Névery* Elek és József vásárolták meg a kincstártól, de mivel nem fizették ki a vételárat, a helység továbbra is a kincstáré maradt. A községbeli templom a gör.-katholikusoké és 1911-ben épült. *Haness* Mihálynak gőzmalma van itt. A mai Zábrány körül, a Maros mellett feküdt a középkorban *Cseralja* falu, mely 1463-ban a Szeri Pósafiaké, 1471-ben a Guthi Országhoké és a Nádasdi Ongoroké volt. — Zábrány szomszédságában, ugyancsak a Maros mellett feküdt *Nyárrév,* mely az 1463—71. években a Szeri Pósafiaké, utánuk a Guthi Országhoké és a Nádasdi Ongoroké. 1517-ben *Kenéz* János és Pethő Ferencz, 1561-ben Pethő Péter és János, továbbá Mágócsi, Liszthy és özvegy Zayné voltak földesurai.

Zádorlak. A Maros partján fekvő kisközség. Házainak száma 487, lakosaié Zádorlak 2127, a kik nagyrészt németajkúak és róm. katholikusok. Postája, távírója, vasúti és hajóállomása helyben van. A középkorban szintén Arad vármegyéhez tartozott. Az 1332—37. évi pápai tizedjegyzékben már *Zadarlaka* és *Zadurlaka* alakban fordul elő és ekkor már plebániája is volt. A XV. század második felében *Mezőgyáni* Mihály birtoka, a ki azt 1470-ben *Dóczi* Imrének adta, a ki ettől kezdve a Zádorlaki előnevet használta és kastélyt kezdett itt építtetni, melyet azonban 1493-ban bekövetkezett halála után özvegye: Margit asszony fejezett be. Hogy az építés elé akadályok ne gördüljenek, *Kinizsi* Pál temesi gróf 1494-ben elrendelte, hogy a nemesek, a várkastély építésének befejeztéig, a jószágaikra átköltözködni akaró jobbágyokat befogadni ne merjék. 1500-ban Dóczi Imre fia Ferencz vette át a zádorlaki uradalmat, de nem sokáig bírta, mert a *Dienesi*-család tagjai pert indítottak ellene a zádorlaki uradalom birtokáért, melyet az országbíró 1506-ban a Dienesi-családnak rendelt átadni; de Dóczi Ferencz 1507-ben halasztást nyert a királytól az uradalom átadására nézve, minek következtében a Dienesi-család 1514-ben fellázította népeiket és ez lehetett az oka, hogy az aradi káptalan be sem iktatta a zádorlaki uradalomba és az tovább is a Dócziaké maradt. E lázadás alatt a pórok Dóczi Ferencz kastélyát is felgyujtották, mely alkalommal a családi iratok és az adománylevelek is elégtek. A mohácsi vész után Zádorlakot Dóczi Ferencz fiai, Miklós és Gábor örökölték. I. Ferdinánd király 1549 jún. 28-án Dóczi Miklósnak megengedte, hogy továbbra is az akkoriban Izabella uralma alá tartozó területen lévő zádorlaki kastélyában lakhassék. 1563-ban Dóczi Miklós és Gábor új adományt nyertek Zádorlakára Ferdinánd királytól. A várkastély 1551-ben még fennállott. A község azonban 1701-ben már a csanádi püspökséghez tartozó faluként szerepel. Az 1723—25. évi gróf Mercy-féle térképen *Saderlak* alakban van megjelölve. Gróf Mercy 1720—1730 között német gyarmatosokat telepített ide. 1764-ben ismét több német család telepedett itt le. A délmagyarországi kincstári birtokok elárverezése alkalmával, 1781-ben *Damianovics* Vazul vette meg a kincstártól és tőle Eötvenesi *Lovász* Zsigmond birtokába került. Ezóta Újarad sorsában osztozott. Jelenleg báró *Nopcsa* Eleknének van itt nagyobb birtoka. A róm. kath. templom 1871-ben épült. A lakosok lövészegyletet, önkéntes tűzoltó-egyesületet, dalárdát, temetkezési egyesületet, hitelszövetkezetet, tejszövetkezetet és földmíves-szövetséget tartanak fenn és itt van *Karner* Ede gőzmalma és a *Laub-Mülbach*-féle benzinmotoros malom. A községhez tartozik: Zelenski-puszta, melynek délkeleti részét Illinczinek nevezik. Itt feküdt a középkorban *Illinczi* falu, mely 1477-ben *Bánffi*

Miklós és Jakab birtoka volt. — Zádorlaktól keletre, a Maros mentén feküdt a középkorban *Bécs* falu, mely 1421-ben a csanádi káptalané volt. Itt volt még *Csenkörvénye* vagy *Csenkeverme* falu is, mely a Csanád-nemzetség ősi birtoka volt és már a nemzetség 1256. évi osztálylevelében is előfordul. 1323-ban *Csanád* püspök nyerte új adományul. Zádorlaktól délre feküdt *Tófája* (*Thofay*), mely 1421—1426-ig a *Kolosváriaké*, majd a *Csályaiaké* volt. 1519—25-ig *Keserű* Mihály és Dóczi Ferencz voltak a földesurai.

*

Források: *Karácsonyi* János: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. I—III. — *Borovszky* Samu dr.: Csanád vármegye tört. I—II. — *Csánki* Dezső dr: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I. 757—788. II. 11—92. — *Lendvai* Márton: Temes vármegye nemes családai. I. — *Ortvay* Tivadar: Magyarország egyházi földleírása. I. 384—494. — *Illéssy* János dr.: Községi kiváltságlevelek jegyzéke. — U. a. Vásárszabadalmak jegyzéke. — *Szentkláray* Jenő dr.: A csanádegyházmegyei plebániák tört. I. — *Pesty* Frigyes: Magyarország Helynevei. I. — U az: Krassó várm. tört. II. 1—2. — U. az: Az eltünt régi vármegyék I. 369—424. — U. az: A szörényi bánság tört. II. — *Bodor* Antal dr.: Temesvár és Délmagyarország. — *Fényes* Elek: Magyarországnak mostani állapotja. IV. k. 1839. évi kiadás. — *Ortvay-Szentkláray*: Történelmi Adattár. 1871—1874. évf. — *Gracza* György: A magyar szabadságharcz tört. I—V. — *Szentkláray* Jenő: Száz év Délmagyarország történetéből. — *Böhm* Lénárt: Délmagyarország Tört. II. k. — Történelmi és Régészeti Értesítő 1879. évf. — *Eisenkolb Aurél* értekezései, a lippai áll. polgári iskola Értesítőjében. 1891/92., 1892/93., 1901/902., 1904/905., 1909/910. évfolyamok. — *Milleker* Bódog: Nagyzsám története. — U. az: Geschichte der Grossgemeinde Kudritz. — Levéltári és a helyszínen gyűjtött adatok.

Temes vármegye czímerpecsétje.

TEMES VÁRMEGYE NÉPE.

A hazai néprajz tanulmányozója Temes vármegyében a legértékesebb anyag birtokába jut. Nincs az országnak egy második helye, a hol annyiféle nép verődött volna össze s a hol erősebb kereszteződés történt volna. Míg a török nem jön s nem terjeszti ki uralmát Magyarország egy nagy része fölé, e vidék történelmi eleme is: *a nemesség*, gondolkozásában és nyelvében egészen magyar volt. Temes és a mai Krassószörény vármegye területén volt a hajdani hét oláh nemes kerület; ámde már *Aeneas Sylvius* mondja róluk „Európa" czimü munkájában (XI. fejezet), hogy a katonáskodó oláhok között csak nagyon kevés akad, a ki nem beszél magyarul („Hungariae linguae nescius").

Néprajzi kialakulás

A török uralkodásáig jóformán két nép lakja az egész vármegyét: fölül, a kik a vezető szerepet viszik vagyonban és kultúrában: a magyarság, alul, a jobbágyság széles rétege, az oláh nép. A kik közülök valamelyes cselekedetükkel kitünnek s nemességre tesznek szert, magyarrá válnak: nemcsak a „natio hungarica"-nak, tehát a politikai magyar nemzetnek lesznek részesei, hanem egyúttal ethnikailag is fölszivódnak a magyarságba. Ehhez még hozzájárul, hogy a privilegizált osztály vallása a katholikus, tehát az új jövevények is áttérnek a katholikus hitre, mert a törvény értelmében, ha ezt nem teszik, nemességüket s jószágaikat elvesztik. Így alakulnak át magyarokká oláh kenézekből a Hunyadiak is.

A török folytonos előnyomulása nagy tömegeket mozgat meg a Balkánon, a kik — mi sem természetesebb — a legközelebbi országban keresnek oltalmat s rajokban kezdenek jelentkezni a szomszéd hatalmas királyságban: Magyarországon. Kivált, mikor a balkáni államok is sorra elbuknak s az egykor független szerb, bolgár és albán országok török pasalikokká válnak, az ottani lakosság nagy csapatokban kezd kivándorolni s új hazát keresni. Magyarország délvidéke, különösen a mai Temes vármegye az a hely, a hová leginkább mennek s a hol azután megtelepülnek. S mivel ez időben a Balkánon a gör.-keleti vallású szerbség s a szerb kultúra viszi a vezető szerepet, a bevándorolt népség, tekintet nélkül eredetükre, „szerbek" neve alatt lép föl hazánk történelmében.

Ám a magyar királyok is szívesen látták a jövevényeket, mert bennük fegyverforgató erőt kaptak, a melyet a folyton előnyomuló törökség ellen fölhasználhatnak. Nemcsak otthont nyujtanak nekik, de bizonyos kiváltságokat is, különösen egyházi ügyekben. Ilyenformán nálunk, de legfőkép a Délvidéken, a görög-keleti vallás egysége és szinezete a *szerb* elnevezésben tömörül. S ez annál inkább könnyebben ment, mert az egyházban eddig is az ó-bolgár volt a kánonizált nyelv, melybe új tartalmat s új szint hozott be a szerbség.

Szerb települések

A szerbek első letelepülése óta kezdődik szerte Magyarországon, ám sehol annyira mint éppen a Délvidéken, hogy a görög-keleti egyházhoz tartozó népek, nálunk leginkább az oláhság, a szerb egyház tagjaiként szerepelnek. Mivel pedig a törvények is kedveztek, hogy a szerbek nemzeti egyéniségüket megtarthassák, a hazai és a délvidéki oláhság, egyházi közösségbe lép a jövevényekkel. Már most az oláhságnak az ősi vallásához szító intelligensebb elemei, látván, hogy a magyar királyok adta privilégiumok úgyszólván kiváltságos helyzetet biztosítanak a bevándorolt szerbségnek, szívvel-lélekkel csatlakoznak a szerb egyházhoz.

Ezt a folyamatot csak kis részben bolygatja meg a reformáczió, a mely több oláh családot olvasztott be a magyar ethnikai nemzet testébe, de a nép vastag rétegeibe nem tudott behatolni: a tömegek továbbra is a napkeleti egyház tagjai maradnak, tehát a szerb egyházhoz tartoztak. A XVII. századbeli nagy szerb

bevándorlás betetőzi az addig lassan megizmosodó proczesszust. Az osztrák uralom minden áron kedvezett nekik s még több és nagyobb kiváltságokat biztosít a szerbeknek: valóságos államot kezdenek alkotni az államban. A „rebellis“ magyarok megfékezésére igen jó emberanyagnak bizonyultak be a harczhoz szokott szerb tömegek. A XVII. századtól a múlt század 60-as éveiig korlátlan hatalom volt a szerb egyház minden görög-keleti vallásu nép fölött lenn a Délvidéken.

Balkáni vegyes népfajok

A török uralom kezdetével új kép bontakozik ki. A Délvidék eddigi lakossága a folytonos öldöklés és fosztogatás alatt kipusztulva. mindenféle szedett-vedett népség foglalja el, kisebb-nagyobb számban a régiek helyét. A Balkán felől jönnek ismét szerbek, bulgárok, albánok s mint kereskedő elem, görögök. Ez utóbbiak között számos a czinczár vagyis makedóniai oláh, a kik görög nyelvű egyházban és görög kultúrában élve, századokon át a görög nemzet tagjaiként szerepelnek. Nyomuk már jóformán teljesen elveszett: a gazdag s előkelő állásokra szert tett családok többnyire magyarokká lettek, míg a nagyobb rész a keleti egyház tagjaként szerbbé és csak egy jelentéktelen töredék vált románná. Lassanként szállingóznak be más vidékekről oláhok is, kivált Olteniából (Havaselföld egy része). Ezek az úgynevezett *bufanok*, a kik az itt talált románságot: egészen paraszt és földmívelő elemet, *fratuczoknak* nevezték el. Kiejtésük még ma is különbözik a bánsági románokétól. Velük együtt bevándorolt számos czigány, közöttük természetesen a Balkán felől jött czigányok is, vagy Magyarország és Erdély különböző vidékeiről összeverődöttek. De hangsúlyoznunk kell, hogy a tősgyökeres olténiai nyelvet különösen a czigányrajok tartják fönn.

A török uralom ide édesgetett balkáni zsidóságot is, az úgynevezett spanyol zsidókat. E vállalkozó szellemű és szorgalmas néptöredék fölkeresi hazánkat, mindenütt ott telepedve meg, a hol a félhold biztosította vallásának szabadságát. Ma már csak kevés spanyol zsidó család található, többnyire Temesvárott.

Német települések

Jelentékeny népelem, melynek kezében nagy anyagi gazdagság van összegyűjtve, a német vagyis a *svábság*. Mint gyarmatosok jöttek be az osztrák uralom védelme alatt, a mikor Magyarországból kiűzik a törököket. Szorgalmas nép, melynek csak népi része német, de az intelligencziája magyar. A gyarmatosokkal bejöttek más idegenek is, kivált franczia parasztok, de oly kicsi szigeteket alkottak, hogy ma már nyomtalanul eltüntek s a köröttük lakó németekbe olvadtak.

A vármegye magyarsága szintén újabb keletű, többnyire a Nagy Alföld felől jött. Híre-nyoma is elveszett az egykor városlakó vagy nemes magyarságnak s a falvakban élő népi magyar elemnek. Ma a városok legnagyobb része magyar, de természetesen sok közöttük az idegenből beolvadt s a különböző állami, városi, megyei s egyéb hivatalnok, a kik az ország minden részéből kerültek e tájakra. Az iparos, kereskedő, valamint más foglalkozást űző osztályok is többnyire magyarok, míg a falulakó, állattenyésztésből és földmívelésből élő nép csak kis részben magyar. Jóformán mind újabb telepesek.

Ha összegezzük Temes vármegye különböző népeit, a következő tarka-barka kép domborodik ki: a vármegye legnagyobb számú lakossága román, azután jönnek németek, magyarok, szerbek, egy kis töredék bolgárság, cseh és tót telepek. Ezekhez sorakoznak a már egészen elmagyarosodott vagy még itt-ott németajkú zsidók. A színeket kiegészíti a falvakban, ott is csak a végeken élő czigányság.

* * *

Magyarok. Építkezési mód

A *magyaroknál* a ház általános típusa: egy födél alatt első szoba, konyha, kis szoba, kamara, istálló, szemben a konyhával az udvar túlsó szélén a kút, a ház végén kert (Végvár), vagy az udvar egyik szélén egy födél alatt végigvonuló lakás (szoba, konyha, kamara) s átellenben a lakással, az udvar elején az istálló (Magyarmedves). A házak előtt kis kert nincs, ellenben minden portához hozzátartozik egy szérűs kert és a veteményes kert, helyenként a házhoz épített dohánypajta. A ház fedése általában zsindelylyel történik, bár akad, a szegényebbeknél, zsupfödél is; már kezdik, kivált a jobbmódúak, a cseréppel való házfedést. Különösebb építkezési díszítések nincsenek. A művelődés hatása lassan-lassan kiszorítja a gémes kutakat s helyükbe a kerekes és a fúrott kutak jönnek.

Jelleg

Mivel a vármegye magyarsága különböző helyekről szakadt be, mind termetre, mind színre, a legnagyobb változásokat mutatja. Magas növésű férfiak és köpczös, zömök termetüek vegyesen találhatók; szőke- és kék-szemű, valamint barna vagy fekete s ugyanilyen szemű egyaránt látható mindenütt.

A leányok férjhez mennek leginkább 17—21 éves korukban, a legények nyomban, hogy eleget tettek katonakötelezettségüknek, tehát 24—27 éves korukban házasodnak, vagy ha családi körülmények kívánják, engedélylyel előbb is.

Ruházat

A ruházat se mutat eltérést más magyar vidék népének viseletétől, legföllebb a hol be vannak ékelve a románság közé, meglátszik a román hatás is. A férfiak ruhája: a kis kabát = dóka; a nagy kabát = felöltő, jánkli, kaczabáj; a mellény = lajbi, kis mandli; a nadrág; a téli kabát = bekecs; a téli bunda = ködmen, bunda; a szűr = szűrkankó; a kalap és télen a sipka. Ünneplőjük = kékbeli posztóruha. A nők ruhája: ing = pöndöly; szoknya = rokolya; kötény = kötő, surcz; mellszorító = pruszlik, erre vászonból szőtt könnyű ujjaskutli, rajta a felsőruha = kaczabáj. A kontyot összefoglalja a „fityula", a melyre a fejkendőt teszik. A kabát neve itt-ott jánkli s a czipő = topánka; a blúz fölé „vizitli" jön. Téli ruhadarabok: rövid felső = tyurak, hosszabb felső = bunda.

A férfiak ködmöne, bekecse és subája vagy bundája báránybőrrel van béllelve s tulipános, többnyire zsinórból, vagy egyéb díszítésekkel van kiczifrázva.

A nők kedvelik a csipkét, a selyem- és bársony-pántlikát, azután a különböző hímzéseket, kivált a fehérneműeken vagy azokon a kendőkön, melyet a legénynek ad a lány. Nyakukat üveggyöngy-fűzérrel vagy aranylánczczal díszítik, melyeken aranyszivek, keresztek, Mária vagy más szentek képei fityegnek.

Táplálkozás

A magyar nép általában elég jól táplálkozik, azért is jobban állja, kivált a nehezebb földmunkát. A legtöbb helyütt háromszor is étkezik naponta: reggel, délben és este. A reggeli, melyet *frustuknak* vagy *ebédnek* neveznek: szalonna és kenyér, vagy a gyerekeknél és nőknél tej, sőt kávé is; a *dél*: tej, túró, szalonna, sonka, kolbász, esetleg másfajta hús, többnyire juhhús; a vacsora: főtt étel: hús és főzelék. Ünnepnapokon természetesen bővebb és változatosabb az étkezés, a melyhez valamiféle tészta is járul: főtt vagy sült.

Eljegyzés, lakodalom

A magyaroknál az eljegyzés, lakodalom, esküvő a következőkben foglalható össze: A legény kipuhatolván, vajjon a leány hozzájön-e, vagy hozzáadják-e a szülők, megjelenik a leányos háznál és megkéri a leányt. A szülők erre rendesen kitérő választ adnak: hogy „majd értesítjük". Ha a leányt odaadják, közös elhatározással kitűzik az eljegyzés napját, mely alkalommal a rokonok jelenlétében megtartják az eljegyzést s a legény a leánynak jegykendőt, a jobbmóduak pedig aranygyűrűt is adnak. Ugyanekkor adja át a jegypénzt is, a mely kisebb-nagyobb összeg. Ekkor tűzik ki az esküvő napját is, s megállapítják, hogy kinél tartsák a lakodalmat. A lakodalomra való meghívást a vőfélyek eszközlik, a kik felvirágozott kalappal, felszalagozott bottal, boros üveggel és ékes rigmusokkal hívják meg a násznépet: és pedig a menyasszony részéről a menyaszony vendégeit, a vőlegény részéről pedig a vőlegényéit (botos vőfélyek). Lakodalom előtt egy-két nappal ismétlik a meghívást, jelezve, hogy akadály nincs.

Az esküvő napján a násznép a menyasszony házánál gyülekezik, honnan a fiatalság a felkendőzött és felszalagozott *zászlóval*, a násznagyokkal, zeneszó mellett a vőlegényért megy, a kit a menyasszonyhoz kisérnek. Itt történik azután az új kikérés, majd szülői búcsúzkodás és áldás, mely után esküvőre mennek.

Esküvő után a násznép a lakodalmattartó házhoz gyűl össze. Ide hozzák *első ajándékaikat*, a mely tésztából és borból áll. Délután a fiatalság tánczhoz lát, az idősebbek pedig rövid időre távoznak, majd visszatérve, átadják a menyasszonynak az igazi nászajándékot, mely rendesen ruhából, házi- és konyhaeszközökből áll. Mind e tárgyakat a vőfély vacsora alkalmával a násznagynak felmutatja, a ki azokat egyenként megköszönve, a menyasszony szüleinek adja át.

Este van a tulajdonképeni lakodalom, a melynél a lakoma rendszerint: leves, hús, mártás, töltött káposzta, paprikás, pecsenye és sütemény. Lakodalmi szokásként megemlítendő még a „kitoló kása", a melynél egy férfit nőnek öltöztetnek fel, a ki tepsivel és fakanállal a kezében az asztalnál ülőktől díjat követel a megevett kásáért, s mindaddig ütlegeli a vendéget a kanállal, a míg ebbeli kötelezettségének eleget nem tesz. Másik általánosan elterjedt szokás a „menyasszonytáncz". Ezt a menyasszony rendesen éjféltájban kezdi meg a vőfélylyel. Tányért tesznek a násznagy elé s a ki a menyasszonynyal tánczolni akar, annak fizetnie kell. Végül a vőlegény tánczol, mely után a menyasszonyt elviszik, menyecskének öltöztetik és úgy hozzák vissza a násznép közé. A befolyó pénz a menyasszonyé.

Majláthfalván az a szokás, hogy a vőlegényesház délután elmegy a menyasszonyos házhoz, hogy kikérje a menyasszonyt; mielőtt azonban a menyasszonyt

kiadnák, van a *menyasszonytáncz*, első sorban a szülőkkel, tesvérekkel, öregszülőkkel, a szülők testvéreivel és gyermekeivel, a tánczot a menyasszony maga fejezi be. Minden tánczos csókot kap a menyasszonytól és sírva kívánnak neki minden jót. Ama vőfélyeknek, a kik a „rangsor"-ban következő tánczosokat előszólítják, neve „francziák" ; pl. francziák, szólítsátok elő az örömapát, francziák, szólítsátok elő az örömanyát (ha özvegy), a siralomanyát.

A menyasszonyháznál szokásban van, találós kérdések „kulcsok" feladása és megfejtése. Pl. hol nem volt még az Isten? A putripadláson. — Mikor állt féllábon az Isten? Mikor a szamárra fel akart ülni. — Mi pászol a görbe fához? A haja = héja. — Milyen fa van legtöbb az erdőben? Görbe. — Ötvenből elveszünk százat mégis 50 marad? Ha 50 kandisznót kiherélnek, kivesznek 100 herét s marad 50 ártány. — Hányan voltak az aprószentek? 144,000-ren. — Miért írt Szt. Pál a korintusiaknak 3 levelet? Mert messze volt tőlük. — Kicsoda az, a ki nyelv nélkül kiáltott? Ábelnek a vére. — Kicsoda az a nagy úr, a ki előtt a muszka czár is leveszi a kalapot? A hajnyíró.

Vőfélyversek

A lakodalmi szokásokat szépen jellemzik a vőfélyversek, melyeket azonban rendszerint vőfélykönyvekből vesznek és vidékenként, bizonyos helyi módosításokkal mondanak el. Kevésbé ismert még a végvári mondóka, mely jóizű, elmés fordulata következtében a közlést megérdemli.

„Tisztelt vendégsereg, szót kérek, uraim! — Hallgassák meg sokat jelentő szavaim! — Tudom önöknél is régen volt az ebéd, — Nem tesz kárt gyomrukba egy kis programmbeszéd. — Künn jártam a konyhán, hol az étkek főnek, — Szakácsaink négy nap óta sürgölődnek; — Mindent kihordtak már az éléskamrából, — Czukrot, timsót, kámfort a Hermi boltjából; — Hogy e fogyatkozást gyorsan helyre hozzam, — Tizenkét szekeret neki indítottam, — Hogy Bécsből hozzák el minden fűszerszámot, — Adtam nekik útra egy-egy pénzeszsákot; — Aztán megnéztem a tömérdek fazekat, — Üstöket, tepsiket, kerek lábasokat, — Sorra kóstolgattam egy öles kanállal, — Elláttam jó bőven sóval, paprikával. — Hogy mi mindent főznek, fogalmuk sincs róla: — Kocsonyának készül tizenkilencz gólya, — Hízlalt verebeket forgatnak a nyárson, — Medvetalpat sütnek ébenfa-parázson. — Nyulaknak farkából főzik a paprikást, — A hajas krumplihoz fogadtak egy halászt, — A puliczkát pedig oláh papok gyártják, — A kásába a húst gőzhajók szállítják. — Franczia szakácsunk főzi a gölődint, — Jó spenót-czuspázzal megraktam három szint. — Forró zsiron sütik korpából a fánkot, — Káposztába vágták szalonásládánkat. — Barátfüle is lesz, jól besavanyítva, — Tök sülve és főve kétfele hasítva. — Foghagyma, olajjal, mártás vagy százféle. — De ki tudna sorra beszámolni véle? — Süteményünk is van, túrúval, lekvárral, — Jól megczukroztuk már százötven hombárral. — Szóval: ennivalónk elég két hónapra; — Csak az kell, a ki az asztalra felhordja."

Következik ezután az ételhordó legények felavatása, ilyképen:

„Tisztelt násznagy uram, ismét megérkeztem, — De most hadsereggel. Ezennel jelentem, — Most már kiállhatok a csatamezőre, — Törökkel-tatárral véres menyegzőre. — A míg ezt a tábort összeverbuváltam, — Szép magyar hazánkat egészen bejártam. — Voltam túl a Dunán, a bérczes Erdélyben, — Nagy magyar Alföldön, Kárpátok tövében. — Zászlóm alatt van az ország egész népe, — A magyar ifjúság: nemzetünknek éke, — Székely testvéreink, a kunok és jászok. — Meglátják, hogy futnak tőlünk a kozákok! — Harczban a magyarnak sohasem volt párja! — A magyar katona Isten katonája. — Muszkát vagy németet ágyúval, puskával, Tönkrever a magyar, egy szál pipaszárral. — E hős hadseregnek vezére én vagyok, — Lénungot, menázsit számukra én adok. — Ki hű katonám lesz, bőrét kitömetem, — A gyávákat pedig mind főbe lövetem! — Mindenik katonám magyar vérből való. — Hiszem, hogy egy sem lesz közöttük áruló! — Harczban edzett hősök, akár csak jó magam. — Vizsgálja mellöket, tisztelt násznagy uram! — Ez a két dalia Attilának vére, — Az egyik egy kissé sántít tyúkszemére; — De már ez a másik talpig derék legény, — Kedvencz eledele a jó túrós lepény; — Ez a vitéz pedig Árpád unokája, — Ha szól a muzsika, rezeg a bokája, — Szereti a kártyát és boros üveget, — Asztalokra bőgve hordja a kenyeret. — Ez a magyar itten, Botond nemzetsége, — Sovány még egy kissé, de van egészsége; — Tréfálkozni vele, nem is igen merek, — Nyúlszívű a szegény, azonnal pityereg. — Ennek meg az őse Kinizsi lehetett, — Mert a mióta él, egyszer sem nevetett; — Olyan savanyún áll mindig a pofája, — Mintha muszka császár lett volna gazdája. — Ez Rákóczi-fajta, elszánt, kurucz-gyerek; — Sokszor úgy elalszik: beköpik a legyek, — Él-hal a lányokért, persze csak titokban, — Kitünően tánczol maga a sarokban. — Ez Báthori-gyerek; meg is látszik rajta; — Akkora a feje, mint egy üres pajta! — Bajusza sincsen még, de majd lesz, mondhatom, — Ha lekvárral keni pofáját vastagon. — Ez már nem is tudom, kinek maradványa? — Bajos felismerni, holló-e, vagy kánya? — Csak annyit látok, hogy kétöles a szája; — Bánom, hogy kék zubbonyt nem huzattam rája. — Tessék megnézni ezt, milyen pofát vágott, — Pedig ő ette meg konyhában a mákot. — Szépen vagyunk, öcsém, oda a becsület! — Nézd, ez a sok leány szemedbe kinevet. — Hát te részeg disznó! Így rukkolsz ki nékem? — Pedig tebenned volt minden reménységem. — Mikor mosdottál meg? Talán a mult nyáron? — Állj egy kissé hátrább, hogy senki se lásson! — Uraim, tehát most ismerik seregem, — Melylyel a törököt, francziát megverem. — Ha e sereg felkél, régen meg van írva, — Nem vígad a magyar soha többé sírva! — Most, bajtársak, ki-ki nyujtsa fel a kezét, — Mondjátok utánam a sereg esküjét, — Hogy szívvel-lélekkel hű katonák lesztek, — Nekem, vezérteknek engedelmeskedtek. — Most már minden legény essen a térdére, — Tartsa fel ujjait, eskü tételére, — Hogy kapitányának lesz segitségére. — Mondjon áment násznagy uram a végére. — Most már

bajtársaim, kik körültem vagytok, — Az eskü formáját alig várhatjátok. — Mégegyszer ismétlem, kik köröttem vagytok, — Az eskü formáját eképpen mondjátok: — Mi ezennel ünnepélyesen fogadjuk, hogy önként, minden kényszerités nélkül a seregnek katonái leszünk, éhen, szomjan, étkekkel és italokkal szolgálunk a vendégeknek, fővezérünk parancsait követjük, neki engedelmeskedünk és ennek bizonyságáért a násznagy úrnak átadunk egy-egy korona kaucziót. Ámen! — Derék bajtársaim, kik esküt tettetek, — Az én katonáim, vitézim lettetek, — Mulassatok egyet, de úgy vigyázzatok. — Ha szavam halljátok, mind sorakozzatok."

A czigánymuzsikusokat pedig a következő elmés mondókával bíztatja a násznagy:

„Muzsikusainknak a gyomra már korog, — Nincs kedvük, kezükben a vonó nyikorog. — Jó szemem van nagyon, látom ma nem ettek, — A nagy koplalásban meg is feketedtek. — Ezentúl én fogok felügyelni rájuk, — Nehogy szégyenükre benőjjön a szájuk. — Majd hordok én nekik bőven ételt-italt; — Most rendeltem Bécsből három vagon paczalt. — Megfőzettem nekik kilencz üres zsákot, — Mindenik kap sülve egy lovas kozákot; — És hogy valamennyi elfeledje gondját, — Főzettem számukra három szekér gombát. — Fűrészporból öntik részükre a málét — És kőszénből főzik a feketekávét, — Akószámra gyártják, timsóval a csáját; — Tudom a vén bőgős megnyalja a száját. — Raktáron tartom a hashajtó vizeket, — Pálinkában főzik kazánban a jeget, — Eczetes hordóim csapra vannak ütve, — Harmadnapja be van a kakastej hűtve. — Tehát ne féljetek, nem haltok meg éhen. — Meghíztok, mint a lúd, házunknál a télen, — Csakhogy ne féljetek, nem fogtok bolondot, — Ledolgoztatom ám veletek a kosztot! — Most, mikor jóllaktok, addig muzsikáltok, — Míg a szemetekkel az ajtóig láttok. — Azután a házat körültapasztjátok, — A háznak tetejét végig sasoljátok. — Kiflaszterozzátok az udvart egészen, — Ki kell tisztitani a kutat is szépen; — Majd a kertben is lesz egy pár napi dolog. — Legyetek hát vígan, ne szomorkodjatok!"

Temetési szokáso

A keresztelő és temetési szokások nem mutatnak semmi feltünőbb jelenségeket, melyek az egész magyarságban ne volnának meg. Mint érdekesebb halottas szokást említjük az *Omor* községben járatosat. Itt, ha a katholikusok közül valaki nagy beteg, a pap meggyóntatja és a mikor haldoklik, gyertyát gyújtanak s meghuzatják a templomban a lélekharangot. Midőn az illető *meghalt*, a háznál az *órát megállítják*, jelezve, hogy az illető mely időben halt el, egyszersmind *kinyitják az ablakot*, hogy a lélek minden akadály nélkül szállhasson el. Azután a holtat a szomszédok vagy rokonok megmosdatják, ünnepi ruhába öltöztetik s ravatalra helyezik. A szobában *a tükröt és képeket befödik.* A halott mellett gyertyát gyújtanak, szenteltviztartót helyeznek oda és harangoztatnak. A halott mellett virrasztanak, halotti énekeket énekelnek, imádkoznak és életéből vett adatokat mondogatnak el. Sült tésztát és bort szoktak a virrasztóknak adni. A temetésnél *a kántor* a halottat mindig *elbúcsúztatja* szüleitől, feleségétől, gyermekeitől, rokonaitól, komájától, szomszédaitól és ismerőseitől, esetleg névszerint is, ha a kántornak mindezt megfizetik. A halottat rendesen ismerősei, vagy jóbarátai viszik a temetőbe, a kiket *„vivőknek"* neveznek és ismertetőjelül kendő vagy fátyol van a karjukra tűzve. Temetés után a rokonok, szomszédok és ismerősök összegyűlnek a gyászházban és *halotti tort* tartanak. A halotti tor rendesen paprikásból és borból áll.

A temesmegyei magyarságnak különleges babonái nincsenek.

* * *

Németek

A községek geografiai elhelyezkedése

A németek (svábok) a megyét kelet, éjszak és délfelől karajként beszegő neogén lősz- és agyagdombságon, annak nyugati szélein, továbbá a Maros-, Temes-, Bega-, Beregszó-, Moravicza-, Berzava-folyók partos oldalain s a völgyek kijáratánál laknak 83—130 méter tengerszin fölötti magasságban.

Legtömegesebben lakik a németség a torontáli felterség (Haide) Bega melléki szomszédságában s annak dombsági folytatásán: a vármegyének éjszaki harmadában, hol Temesvár, Lippa, Újarad gyarapodó góczpontjai a németek kirajzásának. Fogyó számmal találunk sváb községeket dél felé, a vármegye közepén, Liebling, Buziásfürdő és Csák körül; még kevesebbet Versecz és Fehértemplom városok és Kevevár körében, a hol a mélyföldi szerbség a túlnyomó.

A községek lakosai szám szerint

A községeknek városok és nagyközségek körüli csoportosulása az oka annak, hogy nagyobb azokban a jómód, a művelődés s több a tiszta német községek száma Temes vármegyében (27), mint Torontálban (4). Többségben vannak a temesmegyei németek 19 községben, a miért a temesmegyei 235 község $^1/_5$-e v. i. 46 németnyelvű (Torontálban $^1/_3$-a). Azonkívül 18 községben vegyesen laknak a németek a magyarokkal, románokkal és szerbekkel; de Újaradon, Lippán, Keveváron s Homokoson harmadfélezernyi számban. A tiszta német községek között a Temesvárhoz csatolt Mehala német lakosai fölülmúlják a 6000, Temesgyarmat az 5000, Liebling és Szakálháza a 4000-nyi lélekszámot. Temesvár az utolsó 10 év alatt népesség tekintetében eléje vágott Aradnak 72.680 lakosával és Magyarország nagy városainak sorában a hatodik helyre került.

Temes vármegye 186,855 német lakosainak 30 % = 67.000, városokban lakik, Torontál 232.547 német lakosai közül csupán 22.500 (9 %) él a városokban, ezért kell Temes vármegyében a városok művelődési hatását figyelembe venni.

A település módja

Igen jellemző a délmagyarországi németek településmódja, mely az utasítások figyelembevételével gyakorlati czélokat követett, földrajzi és gazdasági viszonyokkal számolt. Mária Terézia ideje óta az ú. n. telepítési utasítások szerint építkeztek. A XVIII. századnál régibb települések pedig pl. N.-zsám, Csák, Búziás, Versecz, Újarad, Lippa, Temesvár, Denta, Rékas, T.-kutas (Kudritz) rendszerint út vagy folyóvíz (patak, csermely, ér) melletti települések voltak. Versecz, Detta római telepítések (Milleker: Werschetz im Altertum 1885. 33 l.). Kohl idejében, 1842, legtöbb volt a templom vagy piacztelepülés, de már Czörnig idejében a községek gazdasági fejlődése megváltoztatta a parallelogrammos községek formáját (Kohl: Reisen in Ungarn. 1842. 184. l.). A sok tengő mocsár, nád-cseret miatt gyakori volt a hideglelés, a miért elsősorban széles, széljárta utczákat kellett hagyni. (Schwicker: Die Deutschen in Ungarn und in Siebenbürgen. 1881. 335. l.).

Az újabb letelepüléseket 4 csoportba foglalhatjuk: A) *Vízmentiek*, hol a község főutczája a folyam, folyó, patak, ér irányában nyúlik. Például: Szentandrás (Nyárád-patak), Felsőbencsek (Baczin-patak), Birda, Detta (Berzava), Újjózseffalva, (Bega) Hidasliget. B) *Útmentiek* (Strassendörfer) vasút vagy községi utak szélén vagy azok keresztező helyein: Gizellafalva, Temesság, Vejte, Temesújfalu, Szépfalu, Cseralja, Kisszentmiklós, Füves, Merczyfalva, Orczyfalva. C) *Gazdasági település*, melynél a szántókhoz, erdőkhöz, legelőhöz vezető utak folytatásai a község utczáinak (Flurdorf) p. o. Kisbecskerek, Keresztes, Hodony, Kisszentpéter, Varjas. Megkülönböztetni ezeknél *fenyértelepüléseket*, valami hátság tetején p. o. Réthát, Kenéz, Felsőbencsek; *erdőmelléki* településeket p. o. Nagyszentpéter, Bükkhegy; régi *szőlőtelepülések:* Versecz, Temeskutas és Fehértemplom, melyeknél a gazdasági utak fontosabbak és régibbek a forgalmi utaknál. Újszentes, Temesvár mellett új szőlő- és kerttelepülés. D) *Piacztelepülések* a templomtérrel, mint középponttal. Ilyen Temesújfalu, Újbesenyő, Temesgyarmat.

A falu képe

A sváb falunak már messziről is tetszetős külseje van. Tiszta, két oldalt árkolt, fasoros, egyenes utczák, lenn barnára, vagy kékre sávozott, fehérre meszelt házsorok (Bakóvár), magas hombárok, rácsos kukoricza-górék, karcsú, tisztán tartott templomok és községi épületek igen kedvező képet nyújtanak. A 18. századbeli házak csupán egyszobásak voltak, konyha, lakószoba, istálló, egy tető alatt. Ma több részre oszlik a ház. A házak udvarát fa- vagy kőkerítés zárja el az utczától, melyről a nagy és kis kapun lehet bejutni a tisztán tartott udvarra. Szemben a kapuval a szérűs kertet látjuk, a telek egyik szélén a kukoricza-górét, vagy kotárt, alatta disznóólat, tyúkketreczet; nyári konyhát, házőrző kutya házikóját; hátul a kertben szénakazlakat, csűrt és magtárt, a vagyoni viszonyokhoz képest. A telek túlsó szélén van a lakóház, a régi frank alemann udvartípusból lett osztrák (Vogelweide) lakóház földszintes alakja, sík földre alkalmazva. A fő lakóosztályok egy tető alatt vannak, régebben nád és zsindely, ma többnyire cseréptetővel.

A sváb háza

A lakóház 2 vagy 3 zsalugáteres vagy spalétás, befüggönyzött, virágos ablaka az utczára néz. A két ablak a két fő- vagy vendégszoba ablaka, melyet csak nagy ünnepeken, vagy vendégnek nyitnak ki, a harmadik néha a ház hosszában, a kamaráig végigfutó oszlopos tornácznak elfalazott fülke-ablaka p. o. Zsámon. Ezen az udvartól elrekesztett garádicsos tornáczon szokott nyári estéken a család tartózkodni és nagy melegben ott hál a gazda. A vendégszoba a küszöbére szegezett szerencséthozó patkóval a konyhára nyílik, hol az asszony a leánycselédekkel hál. A gazda fia a béresekkel a lóistállóban, a széna-szurdék fölé csinált nyoszolyán alszik. A kamarából néhol p. o. Lieblingben feljárat vezet a padlásra, más helyeken ez csapó pinczeajtóval ellátott éléstárban van, a hol a tejes köcsögöket, lisztet, burgonyát, gyümölcsöt, vajat tartják, a pinczében a boros és káposztás hordót. Az éléskamrának a tornácz telől van az ajtaja. Mögötte következik a lóistálló, utána a tehénistálló, mindkettő szobaszerűen tiszta és szagtalan. Végül a nyitott szín, árnyékszék, trágyadomb, udvarfelől elkerített szérűs és zöldséges kert. Az utóbbinak oldalán a pajta vagy csűr.

A konyhához közel van a kút. Kerekes rapid-szerkezetű vagy szivattyús, a szerint, hogy mély fúrású-e, vagy sem?

Az öregszülék számára a főépülettel szemben vagy hátul az udvarban szobát és konyhát építenek. Itt tölti napjait, régi német szokás szerint, az életjáradékos,

kiöregedett gazda (Ausbehalt) feleségével (Grószi). Hidasligeten a tornácz elejét kerítik el ilyes szobának. Rékason (Altringen) három szobát építenek sorjába. A legutólsóban lakik az ifjú gazda. A tornáczra vagy udvarra a vendégszobából 1—2 konyha, kamarából, istállóból egy-egy ablak szolgál, rendesen cserepes-virággal, olykor kanári, csíz kalitkájával, mert a sváb nagy bolondja az állatoknak. Nagyszentmihályon még a szomszédos telekre is ütnek ablakot, kivéve a főszobából.

Istállók és állatok gondozása

A ház minden zugában nagy a rend és tisztaság. A nyomtató nagy szérűskert egyik zugában van a szecska- és pelyva-szérű. Fontos ez a vályog és embertrágya összekeverésére, mert kukoriczacsutkán kívül, azzal fűtenek s a mellett főznek. A disznó, tehén és lótrágyának szintén nagy gondját viselik. Az istállókat padolják, folyókákkal látják el, mindennap tisztogatják és szellőztetik. Piszkos tehenet, vakaratlan lovat nem látni a sváb istállóban. A mint a nőcseléd nedves rongygyal lemossa a tehenet, úgy tisztítja napjában kétszer lókaparóval, utána kefével a sváb 8—10 lovát. A ledörgölt lóport a deszkapadlójára kell sorjában kiverni. A sorokból tudja meg a gazda, ki a szorgalmas kocsisa?

Zöldséges és virágos kertek

Épp oly serényen viselik gondját a kertnek, szőlőnek, a hol ezekből pénzelnek (Gyarmat, Mehala, Besenyő). A zöldséges kertben paprikát, dinnyét, karalábét, salátát, káposztát termelnek. Egy darabja a kertnek virágoknak van kihasítva és több helyen utczai kis előkertek is vannak.

Bútorzat

A bútorzat a gazda vagyonosságától függ. Szakálházán, Újfalun még zongorát, díványt is láttam módos parasztgazdák vendégszobáiban. Az utóbbinak bútorzata rendszerint, sarokba állított, hímzett vánkoselejekkel és dunyhákkal feldomborított pulitéros ágy (Extra-Bett), tölgyfaasztal, közepén, pohárban illatozó virágbokrétával; székek, kékre festett piros tulipános padok és ládák, pohárszék, ruhafogas, az ablakok között vagy a sarokban (Herrgottswinkel) felakasztott szentkép, az örökmécscsel, szenteltvíztartó (Weihbrunn) az ajtó mellett. A kamarában 1—2 nyoszolya, teknők, székek, ládák láthatók. Cséplőgép, eke, borona a színben őriztetnek.

Díszítés

Különös szobadísz a sok festett tányér, ibrik, korsó, míg a famunkának és keramikának, architekturai díszítéseknek — a németországi házak szarvazatain látható kettős lófejeket, a ház homlokzatát eső ellen védő ereszpárkányokat nem tekintve — nem nagy barátja. A gyakorlatit és takarost szereti, nem czifrát. Fa és paticsfalak kimentek a divatból. Ma téglából és vályogból építenek házat, melynek szarvazata alá a gazda nevét és az építés esztendejét malterozzák. Igen ritkán látni gipsz-díszítéseket. Bakóváron, Gyarmaton, Szépfalun látni napokat, oszlop utánzatokat és stilizált oszlopokat a ház elején, vagy a kapu gerendáin.

Testi jellege

Testi jellegük tekintetében a kurtafejű, barna alp-alemann típushoz tartoznak, mely Ripley szerint a Rajna, Neckar közép és a Mosel alsó folyása mellett található. Túlnyomóan nálunk is barnahajúak és szeműek, hosszúképűek a németek, a szélesképű, szőke teuton típus pedig csak elvétve Újarad, Lippa, Gyarmat, Szakálháza, de gyakrabban Alsósztamorán, Fehértemplom, Hodony és Versecz környékén fordul elő. Ritkaszép a kékszemű, feketehajú változat Kovácsin, gyakoribb a kék szem barna hajjal; vajmi ritka ellenben a sárgaszemű vereses hajú eltérés.

A sváb egymás között házasodik, más nemzetiségűekkel nem keveredik. Ezt már 70 évvel ezelőtt mondotta egy sváb paraszt Kohl utazónak: „Ja ja 's isch so 's Geblut vertragt's halt net.“ Tjha úgy van! A mi vérünk ki nem bírja a a keveredést (Kohl Reisen i. d. östl. Staaten 1842. IV. 24. 232. l.) és az máig bevált.

Ruházat

Ruházatát azonban teljesen megváltoztatta nálunk a beköltözött német. Szűk térdnadrágjából pantalló (Bux, Hoz'n, Schlutt) lett, tripics kalapját kicserélte széles karimájú kerek kalappal; csak ujjas zekéjét (Jankl, Hübsch), papucsát (Schlapp'n, Schleicher) pitykés, színes mellényét (Leiwl, Beinleibl) és kurta felsőjét (Henker), néhol még nyári hálósipkáját is megtartotta. A mult század 40-es éveiben még nyáron is viselt mindkét nem ünnepnap prémes sipkát. A birkabőrrel bélelt bekecset (csurak) és a bundát Magyarországon vették át a szerbektől, magyaroktól, oláhoktól. A nők elhagyták a czifra fejkötőket, csak a csípőket kiszélesítő keményített szoknyákat, a kolbász-féle turnűrt, a színes inget és keskeny kötényt tartották meg.

Férfiak viselete

Rikító színeket nem szeret a sváb. Kékbelit vagy fekete kamgarnt visel, ruhája minden czifraság nélkül való, kivéve a színes selyem- vagy bársony-mellényt, melyben a legények feszelegnek. Csizmát télen és munkaidőben viselnek, de csak hétköznap; vasárnap czipőt húz. A vármegye éjszaki részeiben dívik a csizma, Felsőbencseken, Szakálházán, Rékason ellenben nincsen. Itt a czipő, hétköznap a harisnya fölé húzott bőr és vászonczipő járja. Hétköznap nyáron a mezőn és ház

körül schlapni, schleicher, papucs, hálósipka, alsóruha (Undrstück, Khatyehósz). Ünnepnap kalap, czipő, pitykés, aczélgombos, fekete, néha színes, virágos selyemmellény (Leibl, Beinleibl: Szakálháza, Brustlapn: Liebling), csizmás nadrág (tracs Nagyszentmihály), pantalló (Hotz. Bux vagy Schlutt: Besenyő, Hidasliget) s ujjas (Janker, Jankli). Télen birkabőrrel béllelt bekecs, itt-ott bunda. Hajukat a férfinem rövidre nyíratja, bajszukat is, ha van, az idősebbek régi módi szerint leborotválják.

Leányviselet

A leányok sűrű, barna hajukat varkocsba fonják és fejök búbján előre csavarva, konytba kötik. Falvakon a sötétalapszínű kelméket szerették és a babos vagy koczkás kékfestő czérnaruha volt általános (Liebling). Ma a karton-perkail olcsósága miatt, faluhelyen is elterjedtek a színes virágos minták. Színes, virágos dessineket lehet látni városok közelében. Idősebb asszonyok mindenütt a komolyabb színeket szeretik. Vasár- és ünnepnapokon fehérbe öltözik a lány, fekete bársony, vagy selyem pruszlikot, vizitlit vesz a derekára s azt a mellén keresztbe átköti virágos selyemkendővel, azonkívül 1—2 virágszálat dug keble közé. Lábán fekete, sárga, fél- vagy egész, bőr- vagy bársonyczipőt hord, sárban faczipőt (Klumbe). Máslakon, Angyalkúton szegedies (szerb) csokros-topánt is látni. A szoknya neve Rock, Kutl (Orczy-, Niczkyfalván), Kitl a vattával béllelt szoknyának a neve, Máslakon „Pols Rock." (Szakálháza, Sztamora, Niczkyfalva). A kötényé: Schurtz, Scherz Ujjózseffalván. A fehér fejkötőnek Angyalkúton fityula a neve. (Érdekes középkori maradvány a fityula vagy vetula. Ez egy hálósipkába (Zipfimütze) felöltözködött álarczos öreg ember: Vetula, járt a középkorban házról házra. Ennek az emlékét őrizték meg Angyalkúton.) A térdig érő béllelt télikabát: csurak, surak (Kisbecskerek, Liebling), Surzl (Orczyfalva). Legjellemzőbb a sváb parasztnőre, akár leány, akár asszony, hogy alsónadrágot (Unerbox, Unerhoz, Unerstück) hord, még Bogdarigóson is, oláhok és magyarok között, a mit Délmagyarország más nemzetiségei nem viselnek. Nyáron szalmakalapban dolgoznak a mezőn, a mit más délmagyarországi nő szintén nem tesz a fejére. A férfiaknál rendesen kisebb termetű, erős tomporájú, széles, kerekvállú leány azonnal feltűnik ringó járásával, hófehér harisnyába bujtatott formás lábával, piczi vaskos kezével és hajlékony magas nyakával, a melyet a gallértalan felkarokhoz szorosan símuló, szélein hímzett, kivágott elejű ing még inkább kiemel. Ékszereknek nem barátja. A rézkarika az ujjon, ezüst fülbevaló, bársony pántlikán lelógó réz-, vagy aranyozott ezüst-kereszt, máig is a közepes osztálynak egyedüli ékszere; Birdán, Hidegkúton nem látni ékszert. A gazdagabbak vagy városokhoz közel lakók természetes gyöngyöt, aranyfülbevalót, sőt aranylánczot is viselnek. Hétköznap korczos, sötétebb színű, vagy koczkás szoknyában, könnyű blúz (Flutter) ingben (Himet Arm ufg' scherzl) s félczipőben jár a sváb leány, ki a többi délmagyarországi lányok közül, különösen takarosságával („sauber", „fesch" und „muklich") válik ki. Télen ujjast (Jop'n), béllelt és prémezett rövid felsőkabátot meg hosszú kendőt látni rajtuk, de hajadonfővel, ha mindjárt tiz foknyi hideg van is, a mi Délmagyarországon januárban és februárban éppen farsangkor nem ritka eset. Kendőt nyáron munkaközben kötnek símán homlokukra, hátul lecsüngő csücskökkel.

Asszonyok viselete

Az asszonyok fekete selyem- vagy vászonkendőt kötnek a fejükre. Nyáron blúzt, télen ujjast (Jopp'n Orczyfalván és Besenyőn: Kütl) és felső kabátot (csurak), lábukon pirosvégű kék harisnyát, fél- vagy egész bőrczipőt viselnek. Esernyője és imádságos könyve mindenkinek van.

A délmagyarországi németek beszéde

A délmagyarországi németek nyelvjárása máig is a sváb, a mit őseik a XVIII. században Németországban beszéltek. A sváb dialektus, a kloor Sprach eltérő, weil in jeder G'meen anersch geredt wird.

A sváb humor megnyilatkozik a köszöntőkben és a tánczszavakban. A nép megfigyelő tehetségét közmondásai igazolják, melyekből csak nehányat közlünk: Dummheit stirbt ni' aus? 's Guti haalt nit eewig. A gross Malehr, wann der Nachbr em (einem) Feindisch. Dr Jud wünscht bözi Nohbrschaft und wu se is, sei Wunsch hat Kraft.

Misztikus hajlandóságairól letett ugyan nálunk, de gyakorlati, reális gondolkodásmódjáról, minden czikornya és udvariasság nélküli nyers beszédmodoráról le nem szokott. A lány, a kedvese előtte csak *Mad, Mensch*; leányok: *Menscher, Tach-Menscher*; a ló: *Gaul, Rossz*; nagyanyja: *Groszi*: az öreg szüle, nagyapa = *Ahndl, Ähndl;* lakoma: *Fressen;* italozás: *Zuf. Sauf.*

A svábok ethnografiai jellemzése

Az élet gyakorlati felfogása, önérzetessége, mely nem szereti a hajlongást (alig billenti a kalapja szélét köszönéskor!) s nem tűri el a lenézést: nyugodt

megfontoltsága, mely bele nem ugrik parancsszóra újításokba, takarékossága és szerzésvágya (Geld und Feld i' hab di gern! mondja) régi sváb erények.

Önérzet

Nem kötekedő, nem kihívó természetű, de a katonai életet sem tekinti szerencsétlenségnek. Sorozáskor nem elkeseredésből, hanem szülőföldjéhez való ragaszkodásból (Heimweh) dalol és kurjongat, mert minden látszólagos közömbössége és tartózkodó magaviselete mellett szereti faluját, földjét, lovát, kedvesét, szüleit, ha nem is kérkedik vele.

Humor

Humorossága sohasem bántó, inkább évelődő, a fonákságokat, baleseteket csúfolódó. A bessenyei tereferélő asszonyokat p. o. azzal csúfolják, hogy pletykázáskor félóráig tartják kezüket a szenteltvíztartóban, hogy Lieblingen kovácsmesterembert akartak községi bábának megválasztani, hogy a nagyősziek a dinnyét szemzéssel, a lovriniak a gombát élesztővel akarták nagyra növeszteni, hogy Kisjécsán szamarat írtak be kaszinói tagnak, a bogárosiaknak szőrös a mellük (Han hoor uf ihrer Bruscht); úgy hiszik „was de euem ärjert, g'fallt 'm Anre um so besser, so kumme se Alli ganz gut weg". A min az egyik fél boszankodik, annál inkább örvend neki a másik és így kiegyeznek. Egyik sem marad a másiknak adósa. Ide tartoznak a gúnynevek: Tolpatsch=talpas: Krapsch=fukar, Schuler=kancsal; Trottl, Pojanot=buta; Kuplament-Hans, mert sokat bókolt: Molke Baschtl=zsendicze Sebestyén; Bikokop=bikafejű.

Egészség és köztisztaság

A sváb jól, de okosan él. Bőven étkezik, szereti a tánczot, barátságos összejöveteleket, de módjával. A sok vendégeskedésnek nem barátja. Egyszer-kétszer szívesen lát vendéget házánál, például újévkor, nevenapján, Kirweih napján, de máskor gazdaságának, családjának él. Kocsmázás, dorbézolás, részegedés, káromkodás nem eleme. Ha játszik: babszemre és kukoriczára játszik. A vérbaj ismeretlen a sváb községekben. A sok tánczolás, a fonókai összejövetelek és a fiatalság ellenőrzés nélküli mulatozása, a sváb községek kedvező egészségi állapotát, a mint az egészséges gyermekek és a sorozások bizonyítják, meg nem rontják.

Szocziális és gazdasági érzék

Fukar, kiadásait a minimumra leszállítja, csakhogy vagyonhoz jusson; nem gazdagítja a kocsmárost és boltosokat, hanem otthon készítteti vagy a Bauernverein útján olcsóbban hozatja szükséges czikkeit. Szocziális, a község ügyei iránt érdeklődő érzésén kívül, magával hozta Németország délnyugati sarkából az ott nagyjelentőségű *gazdasági hajlamát* és a családiasságot, mely tulajdonságok Délmagyarországon nem hogy elernyedtek volna, sőt ez országrész kulturális emelkedésének jelentékeny tényezői lettek. A sváb egész élete gazdasága, földje, lova, marhája körül forog. A felesége meg tejjel-vajjal, gyümölcscsel stb. kereskedik s behozza vele napi kiadásának költségeit, úgy hogy az aratás hasznán földet, marhát vesznek s a kevésbé számító szomszédokat kiszorítják a birtokból. A sváb terjeszkedésnek ez a titka. Ez irányítja házasságát, babonáit, szokásait. A tavasz ébredése husvétkor, a napforduló Sz. Iván napján, az aratás s a vele járó örömök (Kerb, Kirchweih), az őszi pihenés (Sz. András napja, disznóölés), a tél rejtelmei (Sz. Miklós napja, karácsony, újév) mind gazdasági gondolatok kifejezői.

A németek gazdálkodása

A sváb okszerűen gazdálkodik. Gazdasági lapokat járat, fajállatokat nevel, műtrágyával javítja földjeit, helylyel-közzel váltógazdálkodást űz. Kertészkedik, hogy mentül több hozadékot kapjon. A német passzionátus lótenyésztő. Előbb hí orvost beteg lovához, — mint tréfásan mondják — mint beteg feleségéhez, mert a német közmondás szerint „Weibe sterbe is ka Verderbe, aver Gaulverrecke der isch a Schrecke". Asszonyhalál nem baj, de ha ló megdöglik, nagy a borzalom. Van is híre a délmagyarországi lónak nemcsak nálunk, hanem külföldön is. Hasonló gondozásban részesül a tehén az asszony részéről.

Házasság, születés és gyermekhalandóság

Hogy ily körültekintő és szorgalmas gazdasági élet mellett éppen Délmagyarország a *leggyöngébben szaporodó* országrész az utolsó évtizedben, az nem a németek szorgalmán, erkölcsén s gazdasági módjain, hanem a birtokviszonyokon s a német földmíves abbeli aggodalmán múlik, hogy a németnek a rosszabbodó gazdasági viszonyok miatt fel kell hagynia majd a megszokott jóléttel, jó élelmezéssel stb., vagyont sem magának, sem gyermekeinek nem gyűjthet. Ez okozta a házasságok normális száma mellett (9%) a gyermekek kedvezőtlen szaporulatát (1910-ben 31·4% az országrész 33·9% mellett); az egy- és kétgyermek-rendszer miatt a tetemes kivándorlást.

Mulatozás

Nyári estéken, aratás után künn szeretnek üldögélni a pitvarban, a porta előtt, a fiatalabbak a falu körüli pázsiton, semlyékeken sétálgatnak s dalolgatnak. Télen előre megbeszélt házakban kukoricza-, tollfosztásra, fonásra gyűlnek. Kis-

becskereken külön gyűlnek az idősebbek, külön a fiatal házasok, külön a fiatalság. Természetesen többet daloluak és tréfáluak, mint dolgoznak. Míg az öregek jelen vannak, mesélgetnek, mely csak megjárja, de azután szabadjára van eresztve a bohókás fiatalság. A két nem közeledése, kötődése, szerelmeskedése, a sváb nyers őszintesége mellett olykor igen szögletes formákat ölt, de az öregek nem látnak effélében semmi különöst. Annak idején azonkép cselekedtek.

Táncz Legkedvesebb szórakozása a németeknek a táncz. „Am Obed iz Musik, da geh' i zum Tanz, Ergebe der Freude mit Liebchen mich ganz." A Maros mentén már hatéves gyerek tánczol a párjával. Vasárnap délután, mindjárt a litánia után kezdődik akár a kocsmában, akár máshol és leszámítva a fejés, vacsora és öblögetés idejét, eltart éjfélig. Nincsen ünneplés táncz nélkül. Még az eszemiszomot is elengedi a német, a tánczot soha. Rendesen a hosszúlépésű „lang geschrittene" Ländler-rel kezdik, a miből a keringő lett s a hopser-rel (polka) végzik. Csárdást olykor a legények tánczolnak egyedül, ilyenkor csak nézik őket a leányok és nevetve tapsolnak a csizma és bokaverő Juch hé! . . . kiáltásokra.

Legnagyobb ünnep a kirvei. Nem templomi ünnep, mert a védszent ünnepét külön búcsúval ünneplik meg, p. o. Nagyszentpéteren Péter és Pál napján rózsabált, templomünnepélyt és külön kirveit tartanak; hanem igazi népünnep az, községek és családok legnagyobb ünnepe, az aratás örömére. A svábok esztendeje ezért a kirvei előtti és utáni félévre oszlik.

A kilbe v. kerb őünnep Mivel aratás ideje náluk Szent Jakab (július 25.), Szt. István (augusztus 20.) napjáig terjed, őszszel, az ú. n. vénasszonyok nyarának kellemes őszi vasárnapjainak egyikén tartják meg az ősgermán Chilpe-kilbe ünnepet. Szokásai a németországi Kirchweich (Meyer: Volkskunde 148., 248. l.) ünnepével egyeznek felfogásban is, mert hiába akartak annak templomi jelleget adni, a nép ragaszkodott mindig a fress-kirwei népies jellegének megtartásához. Nevét nálunk onnan kapta, hogy három napot és éjjet csak evésnek, ivásnak, táncznak szentelnek. Kitombolja akkor magát még a legszegényebbje is egész évre. Egy héttel a kirvei előtt rendbehozzák a házat, elejét kimeszelik, a szobákat felsúrolják, a konyhaszereket kisikálják. Ugyanakkor szervezkedik a mindkét nembeli 14—17 éves ifjúság, megválasztja a pénztárosát (Geldherrn), kinek kötelessége borról, májusfáról (nem búcsúfa ez), feldíszítéséről és sorsjegyek eladásáról gondoskodni, melyekkel az ünnepség költségeit fedezik. Ha ki nem futja a résztvevőkön és vendégeken behajtott összeg, a Geldherr pótolja a hiányt. Néha ez a dicsőség 300—400 koronájába kerül. A résztvételi díj 30—40 korona, mit leányok, legények egyenlő részben fizetnek. A leányok ilyenkor felbokrétázzák a legények kalapját és $1^1/_2$ m hosszú nemzeti színű szalagot varrnak a legény vállára és kötnek a hívogatók borosüvegére, kik czitromba dugott rozmaringággal kezükben kínálgatják a sorsjegyeket. Szombat délután 4 órakor zenekar járja be (Réthát) a falut, mozsárdurrogatás adja tudtul a holnapi ünnepet. Kiássák a tavalyi kirvei borospalaczkját (Temesújfalu). Előkerítik az ünnepfát és tetejébe egy bokor forgácsot, selyemkendőt, kalapot és borosüveget kötnek. Betérnek a paphoz, biróhoz, jegyzőhöz — az ünnepet bejelenteni —, azután egy előre megbeszélt magánházban, vagy a községi kocsmában megvacsoráznak és tánczolnak. Éjfélkor a biró a tánczhely közepére állva kikiáltja, hogy „Feierowed!" (Feierabend), mire mind hazamegy, erőt és kedvet gyűjteni a holnapi hadd-el-haddhoz. Vasárnap újból mozsárlövések riogatják az ünneplőbe kiöltözött községet. Zeneszóval mennek az ünnepfáért s azt a főtéren, vagy a kocsma előtt zöcskölik a földbe s boroshordót gurítanak a tövébe. Majd zeneszóval kisérik a rendezőket a templomba, a hol a kompánia a szentélyben foglal helyet. A kóruson megpörgetik a dobot és harsogtatják a trombitát minden Dominus vobiscum után. Mise végével a fiatalság zeneszóval kivonul a plebánoshoz, jegyzőhöz, kóstolja meg a tavaly elásott kirvei és az újnak borát, mi újabb titulus a költségek beteremtésére, utána mennek az ünnepfához. A főrendező, vagy a kisbiró a hordó tetejéről kihirdeti az ünnep kezdetét, harsány hangon elmondván, hogy beütött a termés, jó bor termett, hajrá! örüljön mindenki a kirweihnak! „Des Johr war gut, dr Wein is groth (geraten) M'r han g'ploth (geplagt) uns früh und spoth, draunu freu sich Jeder, wer non kann. Juh hé kerweih!" Utána elárverezik az ünnepi rozmaringbokrétát, Újaradon szalagos bárányt. A kin rajtamarad, az a főtánczos a két kevesebbet igérő társával egész farsangon át. Az előtánczos és utótánczosai azonnal kezdik párjukkal a hordóköriili hármas tánczot (Reigen) három különböző nótára: „Beim Jauz mu's tanz'n

Temesújfalusi népviselet.

Homokosi házaspárok.

Újbesenyői népviselet.

Hodonyi népviselet.

Tesöldi népviselet.

an meiner Bruscht, Vor alli leut, o was for Luscht. Juhhé Kirchweih!" A kitüntetett leányt (vor alli Leut = mindenki szemeláttára) úgy tekintik, mint a rendező jegyesét. Most a Geldherr házánál megebédel a fiatalság. Délután kisorsolják a selyemkendőt s a kalapot. A nyerőszám kihirdetésekor, a mi a csapravert hordó tetején történik, közbedörren egyet-kettőt a mozsár. Estefelé újra zeneszóval mennek a falusi honoráciziorokhoz, egyet fordulnak a háza előtt, kik a megtiszteltetésért néhány koronát adnak a rozmaringos czitromot, vagy birsalmát tartó rendezőnek. Este újra táncz van a kijelölt helyen, a mely szakadatlanul tart szerda reggelig. A legények hazakísérik választottjaikat „und tauschen Küsse ohne Zahl". Majd elássák az ünnepi fán volt borosüveget a következő kerweiig és ingadozó léptekkel hazabotorkálva mondják egymásnak „Des war a scheene's Fressen!"

A kirvei utánni ünnepek mind kisebb jelentőségűek. *Mindszentek* napjára sütik az Allerheiligen-Stritzelt (fonottkalács), minek egész napon a főasztalon kell maradnia. *Halottak napján* nem szabad kenyeret dagasztani és a teknőt ráborítani, mert az a koporsóhoz hasonlít. *Márton* napján ludat sütnek s havat jósolnak szegycsontjának fehérségéből, esőt barnás foltjaiból. Ugyanekkor kezdik meg az új bort. *Adventben* hetenként háromszor bőjtölnek, a szentesebb asszonyok egy falatot sem esznek s szorgalmasan látogatják a hajnali miséket A ki elkésik a miséről, nem kap reggelire a fűszeres kolbászból. Adventi vasárnapokon délután az asszonyok látogatóba mennek, a mit mayennek neveznek, a férfiak pedig babra kártyáznak. Eredeti szokás dívik *hamvazószerdán* Zádorlakon. A legények csoportosan jelennek meg búcsúzás czímén a lányosházakban s ezért kolbászt, kalácsot, pénzt kapnak, a mit este közösen a kocsmában elköltenek. Ezentúl csak labdázás és társasjáték járja künn a réten, vagy a falu körüli pázsiton. *Karácsony* éjjelén Ujjózseffalván, Gizella- és Károlyfalván *betlehemesek* járnak ú. m. Szt. József-gazda; vesszőhordozó és a szamara. A kis lány Jézust; a két angyalt és Sz. Máriát ábrázolja. Házról házra mennek és kalácsot, pénzt kapnak mondókájukért. *Szt. János* napján bort szentelnek (Johannis-Segen). Ez Németországban is szokásos (Meyer 253 l.). *Gyertyaszentelő Boldogasszony* napján vége a télnek. Akkor abbahagyják a társas fonást is. „Lichtmess Spinnen vergess!" és nappal megvacsoráznak „und die Suppe bei Tagess!" Ilyenkor időjóslatokat csinálnak a télre vonatkozólag. Február második felében meg kell rázni a vézna gyerekeknek a gyümölcsfát és hirtelen elfutni tőlük (Meyer i. m. 158. l. Reichardt Deutsche Feste, 1911. 76. l.). Téli ünnepkör

Most már a tavasz érkezésének reménye foglalkoztatja folyton lelküket. *Husvétkor* három tojásból és három szelet szalonnából csinált rántottát reggeliznek, a kalács beszentelése és mise után sonkát. A pirostojásosztogatását és egymáshoz ütögetését (thicsen), a keresztszülők felköszöntését, a locsolást még tartják, de igaz értelmüket már elfeledték. *Május 1-én* Nagyszentpéteren és egyebütt az előtte való délután legyalult, fehér-kék csíkokkal befestett, felbokrétázott póznát (májusi fát) tűznek a biró, a pap, a jegyző lakása, az iskola és kocsma elé. A fát körültánczolja 3—4 pár s ezért megvendégelik őket, vagy pénzt adnak, miből este bált rendeznek a kocsmában. *Pünkösdkor* a legtovább alvó gyermeket friss harmatos virággal ébresztik fel. Tavasz-nyári ünnepkör

Lakodalmi szokások sem találhatók többé teljes összefüggésben. Legépebbek még Németsztamorán, Máslakon, Kisrékason, Ujjózseffalván, Hideg- és Angyalkuton, Zádorlakon, Temesújfalun, Besenyőn, Cseraljan, igen megtizedeltek: Lieblingen, Mercyfalván, Keresztesen, Kovácsin, Semlakon; semmiségekre összezsugorodtak a vegyes lakosságú helyeken és a városokban.

Német közmondás szerint nem a lány, hanem a hozománya megy férjhez. Náluk a Kei Geld, kei Lieb' elve uralkodik. A tánczhelyeken egymáshoz illők kötnek ismeretséget s ha már megegyeztek a fiatalok, a szülők legényfiuk (Porscht) keresztanyját küldik a kiszemelt leány szüleihez. Biztató válasz után a vőlegény apjával keresi föl a lányosházat, két tanu (Beistaad, Trauzeige) kíséretében, t. i. kereszt- és bérmaapja, hogy a hozomány felől megegyezésre jussanak. Írásbeli szerződés nélkül nem kötnek házasságot (Ehevertrag). A legközelebbi szombat estén újra összejönnek, most már a lány rokonaival együtt, t. i. a keresztapja és bérmaanyja a *kézfogóra* (Handstreich, Verlobung). Formalitásból megkérdik a lányt, beleegyezik-e a férjhezmenetelbe? Ezután borral telt pohár fölött kezetfog a mátkapár, a két násznagy szenteltvízzel meghinti a kezeket, a legény pedig néhány aranyat vagy ezüstforintost csúsztat a lány kezébe s mindkettő megissza a pohár bort. (Germán ősszokás!) Fehértemplomban eljegyzéskor a vőfélyek és Lakodalom Kiszemel Eljegyzés

rokonok 8—10-en egy szekérre állva sebeshajtásban és dalolással végig robognak a város utczáin. Vacsoraközben megállapítják az esküvő napját és a meghívandók névsorát. Rendesen vőfélyek a hívogatók, a kiknek gombjára selyemkendőt és rozmaringot tűznek, kalapjukat felszalagozzák piros pántlikával, kezükbe literes borosüveget adnak a lakodalmi borból. Több helyen (Besenyőn, Cseralján) megemlíti a meghívás, hogy villát, kanalat kiki hozzon magával.

Koszorús est

Az esküvő rendesen a kihirdetés utáni hétfőn vagy kedden van (Tin, Zin a házasság istene), mert szerda, péntek és szombat szerencsétlen napok. Esküvő előtti szombaton tartják a *koszorús estét* (Kranzelnacht, Poltrabend). Kis vacsorát adnak az örömszülék a vőfélyek és nyoszolyólányok kedvéért, mit rövid táncz követ.

Esküvő

Esküvő napján a menyasszony keresztanyja házánál öltözködik. Friss harisnyát és új czipőt kap, melyet esküvő után le kell vetnie (Nagyszentpéteren, Cseralján, T.-újfalun, Sztamorán). Innen a vőfély néha háromszor megismételve kéri ki a leányt, vezeti a vőlegény házába, vagy a vőlegény megy a menyasszonyáért, megkerüli vele kocsin a falut (T.-újfalu) s úgy mennek a jegyzőhöz. Máshol gyalog, zeneszóval kísérik haza, a hol már a vőlegény és a vendégek várják. Legtöbb helyen az a szokás, hogy az esküvő napján reggel 7 órakor meggyónik, megáldozik a mátkapár, addig a vendégek gyülekeznek a lakodalmas házba. Tiz óra előtt a két násznagy (keresztszülők) három miatyánkot és egy hiszekegyet imádkoznak (Móriczföld), majd fehérabroszt terítenek a földre s ezen térdelve fogadja a fiatalpár a szülei és vendégi áldást, kik szenteltvizet hintenek az indulókra.

Lakodalmi menet

Menetkor elül megy a menyasszony, keresztszüleinek fiai, vagy legényrokonai között (vőfélyek) persze könnyező szemmel, mert útközben sokat kell szemeit törülgetnie; utána lépdel nagy feszesen, keresztszüleinek leánygyermekei között (koszorúslányok), a felbokrétázott vőlegény, rozmaringszál mellényén és kezében (Cseralja). A menyasszony mirtus- vagy egyéb koszorúval a fején, czipőjében szenteltsóval, kezében rozmaringággal arra vigyáz, hogy az oltárnál szorosan vőlegénye mellé álljon, hogy egyenetlenség ne férkőzzék közéjök. Esküvő után megkerüli a mátkapár az oltárt, pénzt dob a tányérra és a czitromba dugott rozmaringot az oltárra helyezi. Visszamenetkor T.-kutason, Cseralján az a szokás, hogy még a templomban gratulálnak a házaspárnak. Újarad, Máslak vidékén pénzt szórnak (Hochzeitkreuzer) a templom előtt szorongó gyerekek közé. Templomból jövet fordítva halad a menet. Legelül a vőlegény a zenekarral, leghátul a menyasszony megy. Plebánián és az anyakönyvi bejegyzésnél Szt. János áldásával kínálják a plebánost és egymást, azután gyalogszerrel, néha a rossz szellemnek elriasztására pisztolydurrogtatások között, a lakodalmasházba indulnak. T.-újfalun hosszú ujjongó kocsisorban megkerülik a falut. Otthon a bejárat jobb oldalán a vőlegény, vele szemben a menyasszony fogadják a vendégeket és jókívánataikat.

Sztamorán, Bakóváron mindjárt ebéd előtt kezdik a tánczot. A vőlegény három külön nótára tánczol arájával. Ebédközben a menyasszony az asztal élén vőfélyek (Brautführer) és násznagyok közé ül, kiknek kötelessége a menyasszonyra ügyelni, mert a vőlegény felszolgál párjának. Az ebéd áll: marhahúslevesből, becsináltból (Ingemacht), zelleres borjúpecsenyéből, szárnyasból, sokféle rétesből (káposztás, almás, mazsolás), pitéből, fánkból és mentül több borból.

A jókedv fokozására megbíznak valami gyereket, hogy lopja el a menyasszony czipőjét. Ha ez véletlenül másnak a lábát megérinti, valamennyien felugranak: „Itt nincs az ember biztonságban, nem lehet nyugton." — mondogatják — „húzzák az ember lábát." Ha végre sikerül ellopni, vagy a menyasszony rúgja le a lábáról a czipőt, az egyik asszony hadonázni kezd vele: „Ki vesztette el a czipellőjét? Talán bizony a menyasszony? Na, szépen ügyelnek rá a násznagyok!" — kiabálja. Erre liczitálni kezdik a czipőt, mely 10—20 korona árán valamelyik násznagyon marad, „mert hiszen nem futkoshat harisnyában szegényke". Ebéd végén bejön a vőfély 4—5 társával és a muzsikusokkal, kezében tálczát és poharat tart és sorba felköszönti a vendégeket. Azután sorbamegy és minden felköszöntőnél iszik a pohárból.

Menyasszonyi táncz

Asztalbontás után az öregebbek leülnek borozni, az asszonyok a tánczot nézik, mely a vacsora idejéig tart, vagy megbeszélik a nap eseményeit. Némelykor vacsora előtt, — Máslakon mindjárt az esküvő után — máskor vacsora után járják a menyasszonyi tánczot (Ehren-Tanz). A szoba közepére valami székre egy üveg bort, 2 poharat és 2 czitromszeletet tesznek egy tálczára. A lassú keringő: a Ländler kezdetét veszi, s először ünnepiesen, hogy meg ne ártson, a mátkapár tánczol. A szakállháziak megjegyzése szerint: „Staad, staad, das es nit draht". Csak

lassan, lassan, nehogy elszédüljünk. A harmadik körforgás után megáll a terem közepén s a násznagy tölt, megkínálja a vőlegényt, menyasszonyt, a tanúkat. Ezek ajkukhoz érintik a bort vagy megisszák s beledobnak a tálczába egy forintot vagy egy tallért. Utána egyet fordulnak a menyasszonynyal, mindenki koczczint vele és pénzt vet a tálczába. A pénzadomány olykor 200—300 K-ra is rúg; az asszonyok süteményt, baromfit, kendőt, evőeszközt ajándékoznak, a miért a szegényebbjének nincs kára a lakodalomból.

Vacsoránál a menyasszony már az ura mellett ül. A finnyás sváb ekkor már megereszti jókedvét, pl. sót, paprikát, borsot hintenek a menyasszony poharába, sört, vizet a vőlegény borába. Álarczosok jönnek be és bosszantják a koszorúslányokat (Kranzlmadl). Ugyanekkor történik a legény férfivá avatása. Akár bajszos a legény, akár nem, hamuval beszappanozzák, egy ménkű nagy taglóval leborotválják s lenyírják, azután székestül felemelik és a plafondhoz ütögetik a fejét, míg beleún. Arra a borotvát és szappant taligán viszik ki. A menyasszony felkontyolása éjfél táján történik. Érdekes szertartás, hogy a mint az asszonyok nem engedik meg a legénynek férfiúvá avatását, úgy a férfiak a felkontyolást igyekeznek megakadályozni. A zene elhallgat — a férfiak heves ellenkezése mellett — az asszonyok közre fogják a menyasszonyt, kibontják a haját, megfésülik, körültánczolván, a kontyolási nótát dúdolják: „Jetzt binden wir dir dein Kränzlein ab — Du darfst'n nit tragen bis ans Grab". (Leoldjuk koszorúdat, nem viselheted sírodig.) Mindenik sora panaszos: oh jerum, jerum-mal végződik. A negyediknél leveszi a lány keresztanyja a koszorút és selyemkendővel köti be a fejét. A czeremónia végeztével a szék alá, melyen a menyasszony ült, lánysága miatt hullatott könnyei jelképeül, egy pohár vizet locsolnak. Utána felkel az ara s előbb az asszonyokkal, majd a férfiakkal fordul egyet-kettőt a szobában. Besenyőn, úgy mint Németországban, azzal jelzik a menyasszonytáncz kezdetét, hogy bögrét vagy poharat ejtenek a földre. (Meyer i. m. 179 lap.) A menyasszony előbb a keresztanyjával, azután a nyoszolyó lányokkal tánczol. A menyasszonyt azután háromszor fölemelik székestül. T.-újfalun mindenki be köti a menyasszony fejét s úgy tánczol vele. Cseralján a kapott ajándékkal a kezében kell az ajándékozóval tánczolnia. Másnap az egész vendégsereget a kiadó násznagy vendégeli meg. A ki nem jön, azt kötélen húzzák oda. Innen alaposan ang'stochen = becsudálkozva, sorra járják a rokonokat és ajándékokat gyűjtenek a házaspárnak.

Tréfák

Férfivá avatás

Felkontyolás

Házasság után vejének, vagy fiának adja át a sváb a gazdaságát; ezért eltartást (Ausbehalt), szabad lakást, kis darab földet, néhány zsák búzát, krumplit, tehenet köt ki magának, Ha kelleténél tovább élnek az öregek, sok kíméletlenségnek vannak kitéve. Találó a sváb közmondás: „Zieht Euch net aus, bes dass Ihr schlofe geht".

Eltartott szülék

Az anyaság elé néző asszony azonban különös figyelemben részesül a németeknél. Nem szabad elbámulnia (Ablugen) semmin, mert olyan lesz a kisded; nem szabad pálinkát innia, hogy a kicsikének a szíve el ne égjen. Lebabázáskor óvakodni kell a rossz szellemektől. Távoltartásukra Angyalkúton ✡ rajzolnak az ajtóra.

Anyaság

Egy-két nap mulva keresztvíz alá viszik a kisdedet s keresztapja vagy anyja nevét kapja. Mivel a komákat nem változtatják, egy családban 3 János, 3 Erzsike van. Megkülönböztetésül egyik Johann, a másik Hans, a harmadik Hanzi; vagy Betti, Bärdl, Päwi. Népiesen az apa nevét egybekapcsolják a fiú nevével: Hans-Jerch, Stravelhans-Veit, Kraut-Baschtls Martl, Zwifl-Fritz stb. Egy hétig a komák látják el élelemmel a betegágyas asszonyt. (Hidasliget). Különösen édes borral, aszaltszilvával, süteménynyel; ha ezt nem teszi a komámasszony: Saure Godl! Újbesenyőn egész czeremóniával viszik a gyereket a keresztelőre. Elül megy szivarral a szájában a keresztapa, utána a keresztanya, ezután a bábaasszony. Ha fiú: tollat, pénzt, ha leány: czérnát, tűt dugnak a vánkosába. T.-újfalun keresztelő után megkerülik a kisdeddel a falut. Zádorlakon a kocsmába viszik s itt vendégelik meg a rokonságot. Kisbecskereken még felköszöntőket is mondogatnak, sőt Orczyfalván és Máslakon zenével, pisztolylövésekkel viszik keresztelőre a gyereket.

Keresztelés

Betegségben orvost hívnak. De azért növényekkel gyógyító javasasszonyokhoz, csonttöréskor Beinbruch Heiler segítségéhez is fordulnak. Ha a beteg vasárnap rosszul van, akkor felgyógyul, ha a beteg látogatáskor betegkezét nyujtja, vagy mozgatja: meghal, ha lábát dugja ki, fölépül. A kiterített halott mellett a szomszédok és rokonok virrasztanak, sajt, bor, aszaltszilva, néha paprikás mellett,

Halál

nagyon is vígan. Éjfélkor a koporsónál térdelve mondják az olvasót. A sírásókat és kondolenseket másnap szokták megvendégelni.

* * *

Oláhok

Az oláhok Temes vármegye legszámosabb népe, a mely az ország összes románsága között mind kultúra, mind pedig vagyonosság tekintetében jóformán első helyen áll. Büszkén mondják is, hogy a bánsági román valamennyi magyarországi románnak legkiválóbb eleme: „Bánatul e fruntea“. Szabályos és eléggé tiszta utczáival, szép fehérre meszelt vagy tarkára festett, többnyire zsindelyezett házaival, a síkon fekvő román falu a jólétnek és haladásnak tanuságát adja. Még a hegyes vidékeken is határozott javulás és vagyonosodás tapasztalható itt, a mi a lakosság munkaszeretetére és törekvésére vall.

Egészséges, jól megtermett, többnyire zömök, barna- és feketeszemű férfiak és nők, kiknek házassága sok gyermekkel van megáldva, népesítik be a falvakat.

Viselet

Ruházatuk majdnem teljesen a háziipar terméke, melyet a szorgalmaskezű román asszony készít. A férfiak nyáron hosszú, térdigérő, varottasokkal díszített inget, gatyát, lábukon csizmát, a hegyes vidékeken inkább bocskort viselnek, derekukra szélesebb szíjat vagy bőrtüszőt kötnek. Télen abaposztóból, fehér nadrágot, ujjatlan báránybőrmellényt, különféle színű, többnyire szürke daróczszűrt, nagy hidegben bundát is hordanak, fejükön kalapot vagy báránybőrkucsmát.

A nők viselete hosszú ing, pendely, derekukon román színekből szőrszalag, elül és hátul gyönyörű díszítésű katrincza. Ők is, mint a férfiak, csizmában vagy bocskorban járnak, a tehetősebbek czipőben. Ünnepnapokon arany- és ezüstpénzből összerakott nyakék, fülükben többnyire ezüst fülbevaló, hajukban pedig mesterséges vagy valódi virág, drótból készült rezgő van, rajtuk díszesen kivarrott ing és ünnepi katrincza.

Nemzetiségéhez, vallásához és nyelvéhez szívósan ragaszkodó nép. Szereti a nótákat és jóformán minden községben találni énekkarokat. Jószívű, összetartó s vendégszerető. Engedelmes s törvénytisztelő, kivel szemben a jó szó többet ér az erőszaknál. A temesmegyei s általában a délvidéki román konzervativizmusát ekkép jellemezhetjük a legjobban: megbocsájt a bukott nőnek, még a bitófán meghalt lelkiüdvéért is gyertyát éget, a zsinagóga előtt is leveszi a kalapját, de soha se bocsájt meg annak, a ki népét, vallását vagy nevét elhagyja.

Népköltészet

Népköltészete rendkívül gazdag, telve a kelet színes képeivel; dalai melódikusak, többnyire búsak és merengők. Íme néhány temesmegyei népdal fordítása:

Szól a kakuk fiókja, — Tölgyfaágon dalolva; — Olyan szépen szól hangja, — Az erdőt elaltatja; — Olyan búsan szól hangja, — A Marost megállatja.

Maradj erdő, én elmegyek. — Sírnak értem a levelek. — Utánam ne sírjon senki, — Eleget fogok könnyezni, — Ha elhagy engem mindenki.

Ha az ég papiros volna, — A fényes hold írószoba, — A nap pedig íródeák; — És ha írna, írna egyre, — Még akkor sem irhatná le: — Mit szenvedtem életembe'.

Gazdag ballada-költészetéből is közlünk mutatóul egyet, melynek mása a magyar népköltészetben is megvan. E darabot Temesőr községben jegyeztük föl.

Mirja. Kiált Mirja a mezőkről, — A mezőkről, mély völgyekből. — Oly erősen szól a hangja, — Az apja is meghallotta. — Az apja oszt útnak eredt — És hozzája elérkezett. — Szóval mondja édes apja: — „Mért kiáltasz, mi lelt, Mirja? — Tán disznaid elvesztetted, — Vagy elfogyott az élelmed, — Vagy a bocskorod kirepedett?“ — Szóval felelt Mirja erre: — „Disznaim nem vesztettem el, — Ki se repedt a bocskorom. — Elaludtam egy bükk alatt, — Nagy szélvihar kerekedett — S falevelekkel befedett. — Hozzám csúszott szép csendesen, — Egy nagy sárig sárga kigyó; — Belebútt a kebelembe — Dugd be, apám, a kezedet — S vedd ki azt a csúnya férget, — Ha kinyúlik, összeroppant, — Erezem már, hogy végem van.“ — Hogy ezt hallja édes apja, — Mirjának ő szóval mondja: — „Nem én, fiam, nem teszem azt, — Mert rettegek, hogy megharap. — És mint hogy kezem ne legyen, — Inkább ne legyen gyermekem. — Ha anyád egészségben lesz, — Akkor más gyerekem is lesz. — De kezet nem készíthetek“. — Mirja erre haragjába — Még nagyobbat kiabála; — Meghallotta édes anyja, — Hozzá nyomba elindula — És ekképen szóval mondja: — „Mért kiáltasz, mi lelt, Mirja? — Tán disznaid elvesztetted, — Vagy elfogyott az élelmed, — Vagy bocskorod kirepedett?“ — Szóval felelt Mirja erre: — „Disznaim nem vesztettem el, — Ki se fogyott az élelmem, — Ki se repedt a bocskorom. — Elaludtam egy bükk alatt, — Nagy szélvihar kerekedett — S falevelekkel befedett. — Belebútt a kebelembe — Egy nagy sárig sárga kigyó. — Ha kinyúlik, összeroppant, — Érezem már, hogy végem van. — Dugd be, anyám, a kezedet — S vedd ki azt a csúnya férget.“ — Hogy ezt hallja édes anyja, — Mirjának ő szóval mondja: — „Nem én, fiam, nem teszem azt, — Mert rettegek, hogy megharap; — És mint hogy ne legyen kezem, — Inkább gyerekem ne legyen. — Ha apád egészségben lesz, — Akkor más gyerekem is lesz. — De kezet nem készíthetek“. — Mirja mikor ezt meghallja, — Nagy dühébe, haragjába, — Hej, de nagyot kiabála! — Meg is érti a babája, — Reá ismert a hangjára. — Hozzá törtet nagy

futtába. — Oda jutott hamarjába. — És Mirjának szóval mondja: — „Mért kiáltasz, mi lelt, Mirja? — Tán disznaid elvesztetted — Vagy elfogyott az élelmed, — Vagy bocskorod kirepedett?" — Szóval felelt Mirja erre: — „Disznaim nem vesztettem el, — Ki se repedt a bocskorom, — Ki se fogyott az élelmem. — Elaludtam egy bükk alatt, — Széles, vastag bükkfa alatt; — Nagy szélvihar kerekedett, — Falevelekkel befedett, — És elvette az álmomat. — Egy nagy sárig sárga kigyó; — Ha kinyúlik, összeroppant, — Érezem már, hogy végem van. — Dugd be, rózsám, a kezedet — S vedd ki ezt a csúnya férget." — Megindult a legény szíve — S nyomba jutott az eszébe — Az ő selyem keszkenője; — Belenyúlt hát a zsebébe, — Kivette a selyemkendőt, — Kezét abba becsavarta — S belenyúlt a kebelébe: — Csupa aranypénzt szedett ki, — Tele volt az sár-aranynyal — Mirja, hogy a legényt nézte, — Beh boldog volt örömébe'. — Egymás nyakát átkarolták, — Egymást százszor megcsókolták; — Aztán kezet kézbe tettek — S nosza gyorsan haza mentek, — Haj, milyen gazdagok lettek! — Elindultak vándorútra, — Egy országból a másikba, — El egész Romániába.

Karácsonyi regősénekeiből, az ugynevezett Kolindákból, is adunk mutatványt, a melyet a Maros mentén, Kékes községben jegyeztünk föl:

Jár-kel Péter fönn az égben, — Tündöklő mennyország! — Senki őtet nem láthatta, — Éppen csak az édes apja. — Szóval mondja édes apja: — „Péter, Péter, te szent Péter, — Adj helyet a mennyországban. — Tündöklő mennyország! — Adj helyet a mennyországban." — „Helyed nincs a mennyországban, — Mert te biró voltál, apám; — A gazdag kedvét kerested — A szegényt szegényitetted, — Tündöklő mennyország! — A szegényt szegényitetted." — Jár-kel Péter fönn az égben, — Tündöklő mennyország! — Senki őtet nem láthatja, — Éppen csak az édes anyja. — Szóval mondja édes anyja: — „Péter, Péter, te szent Péter, — Adj helyet a mennyországban, — Tündöklő mennyország! — Adj helyet a mennyországban". — „Helyed nincs a mennyországban; — Kocsmárosné voltál, anyám, — Üres iccét adogattál, — S teliekért vetted a pénzt, — Tündöklő mennyország! — S teliekért vetted a pénzt". — Jár-kel Péter fönn az égen, — Tündöklő mennyország! — Senki őtet nem láthatta, — Éppen csak az édes húga. — Szóval mondja édes húga: — „Péter, Péter, te szent Péter, — Adj helyet a mennyországban, — Tündöklő mennyország! — Adj helyet a mennyországban". — „Helyed nincs a mennyországban, — Mert te ledér voltál, húgom, — Tündöklő mennyország! — Mert te ledér voltál, húgom! — Jár-kel Péter fönn az égen, — Tündöklő mennyország! — Senki őtet nem láthatja, — Éppen csak az édes bátyja. — Szóval mondja édes bátyja: — „Péter, Péter, te szent Péter, — Adj helyet a mennyországban, — Tündöklő mennyország! — Adj helyet a menyországban". — „Helyed *van* a mennyországban: — Juhászbojtár voltál, bátyám; — Megnyírtad a juhocskádat, — Szegényeket öltöztettél, — Tündöklő mennyország! — Szegényeket öltöztettél".

* * *

A *szerb* faj e vármegyében a lassú pusztulás képét mutatja: intelligens eleme többnyire magyarrá válik, míg a nagy tömeg lassan románosodik. A vallás közössége s a nagyszámú románság, a melybe a megye szerb eleme be van ékelve, már századok óta desnacionizálja őket. Ez a folyamat egyre tart s csak nagyon csekély olyan szerb község van, hol a szerbség, kis szigetként még tartja magát. Szerbek

A temesmegyei szerbek nyelvben, szokásokban és a néplélek minden nyilvánulásában egységet alkotnak a torontáliakkal. Mindaz, a mit ott elmondottunk róluk, a temesmegyeiekre is ráillik. A szerbeknél lakodalom előtt 3—4 nappal a vőlegény részéről megy egy legény, a menyasszony részéről 4 leány, előbbiek a vőlegény, utóbbiak a menyasszony rokonait hívogatni. Minden meghívott vagy almát kap, vagy borral kinálják meg. Minden meghívott vagy kendőt, vagy vásznat ad át meghivójának, a mit ez átad a vőlegénynek, illetőleg a menyasszonynak. Lakodalom

Lakodalom előestéjén a vőlegénynél van az úgynevezett *perjanicza*, búcsúestély. A menyasszonynál ugyanez, *vráta* elnevezéssel. Ha vőlegény és menyasszony egy községben vannak, az előestélykor este 9—10 óra tájban a vőlegényes háztól zenével a menyasszonyos házhoz mennek és mulatnak kb. éjfélig.

Lakodalom napján reggel korán a vőlegényes házból az itt már összegyülekezett vőlegény barátjai (az úgynevezett *govordzsie*) mennek a menyasszonyos házhoz, ott már várja őket a menyasszony és ennek leánybarátnői. Ezek közül fel kell ismerniök a legényeknek a menyasszonyt. Ezt megajándékozzák egy csekély tárgygyal (alma, bögre, stb.) és borral vagy pálinkával és szagosvízzel leöntik.

Ezalatt a vőlegényes házban összegyűlnek a násznagy (*kúm*), a násznagyi legény (*prékúmak*), másodnásznagy (*sztarojko*) és a vőfély (*dever*). Násznagy csak a keresztapa lehet. Megreggeliznek. Ebben a szobában vannak a fentieken kívül a vőlegény és a vendégek; a vőlegény szülei a másik szobában tartózkodnak. Reggeli után a násznagyi legény behívja a vőlegény szüleit és felszólítja, hogy búcsúzzanak el fiuktól. Azután a vőlegény a násznagy kocsiján megy és az összes vendégek meghatározott kocsisorrendben (násznagy, másodnásznagy, dever, azután a vőlegény rokonai és a vőlegény kocsija a végén, de a vőlegény a násznagy kocsiján ül) a menyasszony házához. Itt a menyasszony el van zárva leánybarátaival.

A vőfély kopog és alkudozik a menyasszony kiadatásáért (rendes díj 1 frt 1 kr.). Ott átadja a menyasszonyi koszorút, a menyasszony pedig díszes törülközőt ad neki. A vőfély a menyasszony előtt háromszor megfordul, a menyasszony ugyanannyiszor megcsókolja és a derekára köti a törülközőt. Ezalatt az összes kocsikat és lovakat törülközőkkel díszítik föl, a vendégek pedig esznek és isznak.

Azután a vőfély bevezeti a menyasszonyt és szüleit; azok elbúcsúznak egymástól és mennek az esküvőre, mely után az egész násznép visszamegy a menyasszonyos házhoz (de mindig más-más utczán) s itt ebédelnek, azután kocsikázni mennek. Elül a vőlegény barátai, utánuk a násznagy a menyasszonynyal, azután a másod-násznagy a vőlegénynyel stb. A vőlegény házához érve, a násznagy a menyasszonynyal behajtat az udvarra. Háromszor körülhajtat és a ház előtt megáll. Itt a násznagy átad a menyasszonynak egy rostát, tele szemes gabonával. A menyasszony a gabonát szétszórja, a rostát pedig, ha bírja, a ház tetejére dobja. Erre a menyasszonynak a családhoz tartozó legfiatalabb gyermeket adják át: ezt háromszor megforgatja, háromszor megcsókolja és egy türülközővel átköti.

A vőlegény apja a menyasszonyt leemeli a kocsiról, a vőlegény anyja pedig fehér vásznat terít a kocsitól a konyháig és a menyasszonyt bevezeti.

Ezalatt a többi vendégek a szobában elhelyezkednek, a menyasszony pedig égő gyertyával és egy nagy kenyérrel a kezében bemegy és a vendégeket üdvözli. Következik a vacsora. A vőlegény és a menyasszony, külön szobában, diót, mézet és kenyeret kap. Végre ők is bemennek a vendégek közé és ezekkel megvacsoráznak. Vacsora után menyasszonytáncz és különféle álarczos komédia következik. Azután a lakodalomra hozott ajándékokat adják át a násznagyok, miközben a tréfa kedvéért minden ajándékot lekicsinyelnek.

Másnap reggel a ház előtt tüzet gyujtanak, egy párna tollat szétszórnak, tánczolnak és énekelnek. Azután elkísérnek minden vendéget.

A lakodalom utáni napon jönnek a vőlegény házához a menyasszony rokonai (*pogacsári*) és ott újból kezdődik a mulatság; de közben előbb még a kútakat is bejárják a menyasszonynyal. A harmadik nap a vőfély napja, a mikor a vőlegény és menyasszony nála mulat. Az 5—6. napon van az ú. n. *prvigoszti*. A vőlegény és menyasszony először mennek a leány szüleihez és itt fejezik be a mulatságot.

A szerbeknél egyébként az a szokás, hogy a legény falujabeli leányt nem igen vesz el. Rendesen olyan valaki, a ki a legény és leány szüleit is ismeri, „közvetíti" a házasságot. Ha a leány szülei a legény vagyonával meg vannak elégedve, akkor a közvetítővel megüzenik a legény szüleinek, hogy jöjjenek a leányt „lefoglalni". Ekkor a legény, szüleivel, a leányos házhoz megy, a hol megkérdik a leányt, hogy a legény tetszik-e neki és hozzá akar-e menni? Igenlő esetben a legény szülei a leánynak átadnak egy almát, a melybe vagyonukhoz mérten, 1—5 aranypénz van beszúrva. Ezután a legény a szüleivel hazamegy és pedig a leánytól felkendőzött lovakkal, annak jeléül, hogy megegyeztek. Mielőtt az eljegyzés napját kitűznék, a leány szülei a leendő vő gazdaságát tekintik meg és ilyenkor még az adókönyvecskét is megnézik. Az eljegyzésre megállapított napon a vőlegény, a szüleivel, közeli rokonaival és a „közvetítővel" a leányos házhoz mennek és ekkor kéri meg ünnepélyesen a leányt. Hagyományos szokás, hogy ilyenkor a paphoz is elmennek. Ugyanakkor a leány megajándékozza a legényt és annak szüleit, valamint a közvetítőt egy-egy ingre való szerb vászonnal. Ennek utána elhívják a „gajdást" (dudást) és megtartják az eljegyzési lakomát és egyúttal megállapítják a lakodalom napját.

Keresztelés A keresztelési szertartás egyszerű. A férj volt násznagya kereszteli meg a gyermeket. Az asszony legjobb barátnője levágja az újszülött gyermek köldökét és köteles a gyermeket és az anyját ápolni és élelmezni. A harmadik napon a gyermekágyas asszonyt barátnője megfüröszti és utána ebédet vagy vacsorát adnak a meghívott vendégeknek.

Halál A halotti szokásokat inkább megtartják. A halottnézők rendszerint egy-egy gyertyát hoznak és a ravatalnál meggyújtják. A halott mellett virrasztanak és az elhunytat elsiratják. Temetés után halotti tort tartanak, melyen a temetésnél jelen voltak mind résztvehetnek. Az asztalon gyertyák égnek és egy tányér főtt búza mellett különféle ételek vannak.

A temetés után egy héttel az elhalt sírjánál ételeket osztanak ki a szegények között; 6 hét mulva van a gyászmise (parasztasz), fél év mulva és egy év után

ismét ételkiosztás a sírnál. Sok helyütt nemcsak ételt és italt osztogatnak a sírnál, de magát a sírt is vörös borral öntik le.

A míg az elhalt eltemetve nincsen, összes hozzátartozói fedetlen fővel járnak.

A szerbeknél már több a babonás szokás, mint a magyaroknál. Ezek közül e vidékre nézve a legjellemzőbbek a következők: Babonák

A halottat tüzes vassal szokták megszurkálni, hogy vampírrá ne váljék.

Ha a tehénnek elvették a tejét, a még megmaradott tejet fölforralják, olyan rőzse- és fadarabokkal, melyet a vízáradás hordott össze. A mint a víz ismét árad, azt tartják, hogy a tehén is visszakapja a tejét (Tárnokszentgyörgy).

A temesmegyei szerbek jó része nem dolgozik Krisztus mennybemenetele napjától pünkösdig a csütörtöki napokon, hogy termésüket ne verje el a jégeső.

Minden betegségnél először valamely javasasszonyhoz vagy javasemberhez mennek. Kis üvegben vizet visznek, továbbá gyertyát, 3 boltból vásárolt tömjént (mindenből 3, 7, vagy 9 darabot). Ez a víz ott marad egy éjen a kuruzslónál. Másnap elmegy érte a beteg és vagy megissza a vizet, vagy megmosdik benne.

* * *

Temesrékason kb. 1300 lélek kath. szerb vagy sokácz lakik. Így nevezték őket már a mult század elején. Azért nevezik sokáczoknak, mert a szintén kath. vallású bunyeváczoktól eltérőleg kiterjesztett kézzel vetnek magukra keresztet. I. Lajos király idejében beköltözött bolgárok voltak őseik (Czirbusz dr.: A délmagyarországi bolgárok magánrajza 1882. 56. l.), kikhez később dalmátok csatlakoztak. Nyúlánk termet, kerek barnahajú fej, élezett csontos arcz, mélyen fekvő szemekkel, kerek áll, kurta, sűrű bajusz, kiszökő, keskeny orr, vékony ajak, erős fogsor és nyak, sűrű, valamivel világosabb szemöldök testi jellemzetességeik. Arczuk egy felső □ s egy alsó △ áll, kerek arczokat még lányoknál is ritkán láthatni. Az utóbbiak gyönyörű, szabályos termetűek, különösen keblük kerek, karjuk és taille-ük formás volta, könnyed járásuk és feketeszürkés szemük jelleges. Csipkésszélű, az újjak hosszában kékfekete varrottassal díszített könnyed nemzeti patyolat ingük, világos színű szoknyájuk, selyem melledzőjük, csokros topánjuk, fehér, szintén varrottas kötényük, télen fekete felső gúnyájuk (gúnja) a divat mindent kiegyenlítő hatása alatt sokban módosult. A férfiak a régi viseletből talán a csíkos tarisznyát (torba), meg a nyakkendőt tartották meg, zsinóros nadráguk, czifragombú mellényük, magasszárú csizmájuk, fekete újjasuk, fehér szűrjök, keveréke a szerb és magyar ruhának.

A sokáczok

Testi jelleg és ruházat

Lakóházuk német polgártársaik mintája szerint a telek szélére épített főszobából, konyhából, kamarából és istállóból áll, melyekkel szemben a kukoriczagóré, ól, szín és csűr sorakozik. Lakóház

Családiasság, a régi zadrugának (házközösség) utóhatása jellemzi a délszlávot, akár kath., akár keleti vallású. Bármily szegény, nem engedi lányát cselédnek s nagy ragaszkodással viseltetik hozzátartozói iránt. Eljegyzésnél (rukovana) a lány fitestvére mutatja be a napának (bába) leendő menyét, ki napát, anyósát s a többi vendéget, valamint vőlegénye testvéreit (dever) megcsókolja, de a komának csak kezet csókol. Esküvőkor a muzsikaszóval kísért menet először a vőlegényért megy, azután a menyasszonyért (divojka). Miután oltár elé lép a mátkapár, a pap kérdéseire mélyen meghajlik az ara. A vendégek, kik szakajtóval hoznak enni-innivalót, diót, mandulát, mogyorót, sülteket, most újra zenekísérettel indulnak a lakodalmas házba, hol a mátkapár a vendégeket csókkal fogadja; öregebbeknek kezet csókol. Divatos a menyasszonyi táncz, melynél a tánczos átadja ajándékát, vagy pénzt vet a tálba. A többi ajándékot a lakodalom ihráncsa, a csausz mutatja be, tréfás megjegyzésekkel. Estefelé más is bejöhet a lakodalmas házba, hogy a kólóban részt vehessen. Az ebédnél, vacsoránál sok a paprikás, fonott édes kalács, fánk, bor meg pálinka. A családias érzés kifejezője a bukara (kóstoló) is karácsony napján, mikor a karácsonyi tönk ég (bodnyák) a kályhában. Megtöltik a háznál található legszebb üveget az idei termés legjobb borával, egy kis üveg mézespálinkát, mákos kalácsot és mézes pogácsát tesznek tányérra és mindezt elküldik egy gyerekkel a rokonokhoz. Ezek átveszik az ajándékot, a gyereknek bort töltenek a poharába s pénzt adnak neki. Azután újra tele töltik az üveget és visszaküldik. Ugyancsak karácsonykor szokták a rokonok egymást látogatni (pratizás), a karácsony előtti hetekben, disznóölések alkalmával pedig a menyecske (mlada) fiatal urával (momak) tesz látogatást apósánál.

Lakodalom

Bukara

* * *

A bolgárok. Számuk és lakóhelyük

A Temes vármegyében lakó bolgárok száma fölül van 3000-en. A bolgárság *Vingáról*, mint a temesmegyei bolgároknak 1723 óta főhelyéről öt községbe telepedett. Legerősebb Berestyén, hol a lakosság $^4/_5$-e bolgár (900 lélek), relative erős Vingán, melynek ötezer lakosa közül harmadfélezer bolgár, jelentéktelen azonban a bolgár lakosok száma Dentán, hol a lakosság $^1/_6$-át, Székelykevén, hol $^1/_7$-ét teszi (500). Kisebb csoportokban találni még bolgárokat Dettán.

Tipus és kultura

A temesmegyei bolgárság külső-belső *jellege* valamivel városiasabb. Mária Terézia autonóm joggal ruházta fel Vingát, városi tanács intézte ügyeit s műveltségi tekintetben maga Vinga a Délmagyarországi bolgárság középpontja. A mi sajtótermék van, naptár, iskolai kézikönyv, az Vingából kerül ki. Még népköltője is volt Vingának: Karabenčsov, ki elég formásan szólaltatta meg a bolgárság érzelemvilágát. A kisvárosi élet valamelyest szelídítette a bolgárok marczona, csontos szögletes típusát, ám megmaradtak az élezett arczvonások, a sűrű szemöldök, kemény, kerek áll, kiszökő tukacsorr, barnahajú, kerek fej, a vállas, közepesnél magasabb termet, meg a bolgár nőnek kereksége, kicsi végtagjai, alázatosan csöndes, szerénykedő kifejezése. Nyugodt komolyság jellemzi a bolgár férfit is, ki éppen nem impulziv, élénk és lármás — inkább gondolatait és érzelmeit elhallgató, eszmélődő flegmatikus természet. Valami különösebben semmiféle érzelmi emócziónak, sem vallási, sem érzelmi gerjedelmeinek nem rabja, kivéve szerzésvágyát és tekintélyeskedő hajlamát, mi külső tisztességérzésének és nagy dolgosságának, vállalkozási kedvének, sőt folytonos költözködési ingerének a magyarázója. Érzékibb és ünnepélyesebb óbesenyői fajtestvérénél, máskülönben járásában, magatartásában, tánczában és szófukarságában oly kimérten nyugodt, családi érdekeiben oly exclusiv, miként amaz.

Férfiviselet

A férfi *ruházata* nyáron piros, fekete selyemszállal vagy czérnával kivarrott ing, széles korczos gatya, kék, zöld vagy fekete színű selyem-, bársony-, vagy posztómellény és magasszárú rámás, görbe hegyesorrú csizma, melynek szára, sarka: sárga, feje: vörös. Nyírott fején kalpagmódjára felhajtott karimájú fekete kalapot visel szalagdíszszel. Szakállát leborotválja, haját és bajuszát lenyírja. Télen magyar nadrág, térdig érő, testhezálló juhbőrből készült újjas (kozsur vagy kozsok), birkabőrből csinált, szőrével befordított ujjatlan ködmönféle mellényt (peptar), és a félkoponyához tapadó kerek báránybőrsüveget, kalpagot visel.

Nők ruhája

A nők viselete czifra, de nem kirívó. Selyemvarrottas szélű *ing* reczésredős háttal, ékesen kivarrott kézelőkkel, vállakkal és kebeldíszítésekkel; ujjatlan, világoskék, selyem melledző, bársonynyal, gombokkal, aranyos sújtással gazdagon feldíszítve, hosszú és sűrű ránczokba szedett fodros viganó, mely nem egy darabból való, mint a szoknya, vagy székely rokolya, hanem elül-hátul lelógó, saját szövésű *félszoknya* (valenitj), végre a kötény a női ruházat fődarabjai. A valenitj rendesen vörös alapszínű, feketén vagy barnán sávozva, hétköznap kéket viselnek. *A kötény* (karligatka, gubertja) piros- vagy kékszínű. Széle arany és ezüst paszománttal van beszegve és négy sarkában selyemcsokrokkal, rávarrott szívekkel és pillangódíszítményekkel van fölékesítve. A piros atlaszkarligatka neve pistumaltja. Ilyennek átalküldésével történik az eljegyzés. A kötényt s inget a bolgárok festik, szövik és hímezik. A kivarrásnál fekete, zöld vagy kék gyapjufonált használnak s azután kimossák. Utána az ing elejének és vállaknak fehéren maradt közeit piros selyemmel kivarrják, de ezt a díszinget többé ki nem mossák (!), ha évekig is viselik.

Fejdiszítés

A fejkendő vagy *piskir* viselete tünőben van a vingai típusú bolgár fehérnépnél. A fiatalabbak sárga színűt viselnek, fehér csíkokkal, vagy karmazsinpirost, ritkán feketét, idősebbek a fekete vagy fehérszínű piskirt szeretik.

A vingai lányok *hajukat* hullámosan fodorított nagy varkocsba fonják, melynek szélét külön keskeny pántlikával beszegik, végibe pedig sok piros, zöld, kék szalagot fonnak, melyek majdnem a földig érnek. Éppen ily szalagokkal díszítik fel vállukat, ha már elérték serdülő korukat. Fejletlen kis lányok nem viselnek vállszalagokat. A menyecske lebetegedéseig vasár- és ünnepnapon fátyolos menyasszonyi koszorúját (brandzuk) hordja.

A ruházatnak kiegészítő részei még az üveggyöngyös nyakék (kúmasz), zsinórra fűzött kláris és pénzdarabok fűzére (póvrasz) s az eljegyzett lányoknál a fülük mögé dugott két ezüstrózsa.

A vingai leányok fehér harisnyába és ezüstösen kihímzett, a szegedi topánhoz hasonló piros *czipőbe* bujtatják piczi lábukat. Nyáron friss *virágbokrétát* látunk a legény kalapján és a leány keblén. Az asszonyok imádságos könyvükkel együtt tartják a virágcsokrot. A legény bokrétájáról kedvese gondoskodik.

A *ház* (kasta) berendezése a következő: Tágas udvarból, kertből és utczára néző tornáczos házból áll a belsőség (Berestye). A fő- vagy vendégszobában (guléma szobica) nem laknak. Itt csak a vendégeket fogadják, vagy nagy családi ünnepen gyülnek össze. A parádés szobának padozata letaposott agyag, jobbmódúaknál deszkapadló. A két ablak mellett a két ágy van. Azokon tizenkétrétben takarók (čarga, čargulica) és keményre duzzadt, kihímzett vánkosok, párnák (vasglanza) dalmahodnak a juhszőrből font lepedővel (pussiltja) letakart csíkos szalmazsákon (dúšeč). Mennél szebbek a csarguliczák hímzései, annál büszkébb az asszony parádés ágyaira (odar). Az ágyak mellett padok, faragott székek foglalnak helyet, az ablakok közében szekrény áll, melyben az egész háznép ünnepi ruháját (dreja) tartja. A falakon színes képeket (svetiča kuna), tányérokat látni, egyik fülkében pedig a Boldogságos Szűz képét. A szoba közepére tölgyfaasztal, az ajtós fal távolabbi sarkában a kályha (soba) van állítva. Muskátlik és pelargoniumok nyílnak az ablakokon s ünnepnapokon vizes csuporba dugott virágbokréta ékeskedik az asztal közepén. Az ablakokat nyáron a legyek és szunyogok miatt sűrűn befüggönyözik.

Bolgár ház

Bútorzat

A főszoba mellett van a konyha (prus). Azon túl a nappali szoba, a család tartózkodási helye. Itt áll az asszony szövőszéke, a két ágy, itt hálnak a gyerekek s itt, meg a tornácznak az utcza felől elkerített végében tartják a legszükségesebb ennivalót, kenyeret, szalonnát és szerszámokat, míg a gazdasághoz szükséges nagyobb szerszámoknak a szinben (sopa) a helyük. A lakószoba (tyiler) kevésbé takaros s mivel ritkán szellőztetik, bizony nehéz szagú. Külön éléskamrája nincs a bolgárnak (Berestyén az egyablakos, udvarból benyíló éléskamra az istálló mögött van), mert a füstölt disznóhúst a pinczében vagy a kéményben tartja, kukoriczáját, búzáját a padláson, lisztjét a konyhában. A pinczébe a tyilerből járnak le. A lakószobával egy sorban, külön vagy a házzal egybeépítik az istállót a padlásfeljáróval (Berestyén) [sâja], mögé a pálinkaégető kicsi házat s a színt. Ezek mögött a kevés gondozásban részesült szilváskert terül el néhány virággal.

Kert és udvar

A ház hosszában tornácz fut végig, mely az utcza felől ablakos. A tornácz mellett van a kis kapu, mellette a nagy kapu, mely az udvarra nyílik. Azzal szemben szénakazlak állanak, hátul a kert. A bolgárok téglából vagy vályogból építenek, Óbesenyőn zsúp, Vingán zsindely a tetőzet, Berestyén vegyes. Cseréptetőt nem igen szeretnek kukoriczájuk miatt. Kémény minden bolgár házon van, kerekes vagy gémeskút és szárnyasketrecz az udvarban azonképpen.

A bolgár ételben, italban mérsékletes, kivéve ünnepnapon és lakodalmakon. Napi étkezése silánynak mondható, részben fukarsága miatt, részben azért, hogy nem ért a főzéshez. A marhahúst először levesnek kifőzik, azután újból megpirítva sültnek (pêkum, pičenka) tálalják föl. Kedvelt eledelük a füstölthús, kolbász, delicatesse-számba megy a pulykapecsenye zeller-salátával. A tésztaneműekből szeretik a lepényt, pogácsát, tarhonyát (trijanica), galuskát, a fánkot (pitiče), komlós(!!!) rétest (točinu), mameligát (kačamag) és málét. Napjában kétszer esznek. 10 óra felé rántott, habartbab vagy krumplilevest, savanyú paprikát, délben munkaközben kenyeret, hagymát, szalonnát, úgy 6 óra tájban vagy este szintén valami tésztalevesfélét (Berestyén galuskalevest), azután pörkölt káposztát, kolbászt nyers, savanyú káposztával vagy szalonnás puliszkát. Ebédet csak vasárnap esznek, a mikor marha- vagy tyúklevessel kezdik az ebédet, de csak egy tyúkot vágnak le, ha mindjárt tízen ülnek is a leveshez s húsát külön sütve tálalják föl. Azután töltött káposzta (habarva, nem rántással), főtt kolbász és komlósrétes következik. Borra, sörre sajnálják a pénzt, inkább pálinkát isznak. Furcsa, hogy beteggel sört itatnak. Besenyőn is azt hiszik, hogy meggyógyul tőle. Italozás, kvaterkázás nincs divatban, a hol van, az az új kor s új lakóhely bűne, nem a bolgáré.

Étkezés

Inkább szereti a bolgár a csendes, vidám társasjátékot, tánczot, dalt és trécselést. A családiasság, háziasság és szabad természet kedvelése túlnyomó nála. Szeret labdázni (tapkarat), künn futkosni a pázsitos réten, vagy eltréfálgatni mesemondással, talányok feladásával és szobai játékokkal a fonóban (sedenka). Vasárnap este (a böjt kivételével) a fonókában tánczolnak (Berestye). Minden utczának megvan télen a maga fonókája, hová az utczában lakó lányok és távolabban lakó legények is eljárogatnak. Kukoriczabehordás után u. i. a lányok összeállnak és szobát bérelnek utolsó farsangig. Mindenik lány ad egy szakajtó kukoriczát s néhány fillért bérfejében. Kukoriczafosztás és babhüvelyezés közben eltréfálnak, dalolnak, kukoriczát, pogácsát sütnek és mesélgetnek. A kit a legény el akar magának jegyezni, azt a fonóból hazakíséri és elmondja szándékát. Eljegyzéskor

Fonókák

Berestyén a lány szülei a vőlegény szüleinek 200—300 koronát adnak át, a mi a besenyői bolgárok eljegyzésére emlékeztet. A kik már el vannak jegyezve, csupán 2—3 órára mennek a rzedenkákba, innét haza, egyenest az istállóba, hol a lány a magával hozott vacsorát szokta kedvesével elkölteni. Néha éjfél után 2—3 óráig is elkacsalódnak az istállóban s a szerelmi idill eltart olykor 2—3 évig is, mert a fiatalos szerelem hamar ébred ugyan, de a közszokás a hivatalos eljegyzéshez betöltött 18 évet parancsol.

Lakodalom

Megesik, hogy a legény visszaél a leány bizalmával s faképnél hagyja, de rendszerint már csak a leány rokonainak bosszújától való félelmében is hű marad jegyeséhez. A hivatalos *eljegyzést* úgy szokták külön vacsorával és vendégekkel megülni, mint a *lakodalmat.* Berestyén lóháton mennek a vőfélyek hívogatni. Az esküvőt délben tartják. Külön kocsira ül a menyasszony a nyoszolyóleányokkal, külön a nászok, örömszülők, vendégek és muzsikusok. Az utóbbiak nem mindig czigányok, Berestyén legtöbb esetben a népből kerül ki a rezes vagy klárinétos banda. Míg a komák, a két nász és a vőlegény a szükségest elvégzik a papnál s jegyzőnél, a menyasszony kinn marad a násznéppel. Az oltár előtt a menyasszony vőlegénye lábára hág, hogy uralkodjék rajta. De a vőlegény igyekszik aráját ebben megelőzni. Esküvő után a lakodalmi menet a lányos házba hajtat, a vőlegény ellenben a komákkal együtt külön megy haza s várja estig a menyasszonyát hozományával, szüleivel s vendégeivel egyetemben. Berestyén az a szokás, hogy a templomból jövet a menyasszony házába indulnak és elmulatnak reggeli 5—6 óráig. Másnap folytatják a lakzit evéssel, tánczczal a vőlegény házában.

A tréfákat, babonákat mellőzzük, csupán azt említjük, hogy a módos házakban eltart a lakodalom Vingán és egyébhol 3—4 napig s egy hétre rá *kárlátóval* ér véget.

Keresztelő

Keresztelő alkalmával a bába és koma viszik keresztvízre a kisdedet. A szentelt gyertyát a bábaasszony kapja ajándékba. A keresztszülők keresztelő után a vendégszobában mulatnak pálinka és bor mellett, míg a kamarában fekvő gyermekágyas asszony süteményeken, mézeskalácson és befőttön lakmározik. Rossz szellemektől igen féltik a gyermeket, azért nem merik sokáig igazi néven nevezni, csak beczéző néven szólítgatják.

Ünneplés

Az évnek *ünnepköréből* főkép a karácsonyt, a husvétot, háromkirály napját, január 7-ét, a vénasszonyok ünnepét, gyertyaszentelő és gyümölcsoltó Boldogasszony, Tamás, Tódor, Szent György napját ülik meg. Községi ünnep még a templom védőszentjének búcsús ünnepe. Gyerekek a labdázást és pigézést (dolica, kacska) szeretik (Berestye). Farsang utolsó napján a *csurka* járás és a szedenkáknak lóháton való látogatása divatos. Felöltöztetnek u. i. egy felcziczomázott szalmabábot, szekérre ültetik s pajkoskodnak vele az álarczosok. Koledálás nincs szokásban. Berestyén bethlehemesek járnak. Vízkeresztkor meg a pap sorba beszenteli a házakat és krétával B + M + C betűket irat a sekrestyéssel az ajtókra, a miért némi honorárium jár a templom szolgájának. A farsang három napjára a legények klarinétost fogadnak, lóra ültetik és magok is lóháton három napig végig járják a fonókákat, hol tánczczal, eszem-iszommal fejezik be a farsangot. Hamvazó szerdán elégetik a bábút vagy csak kukoriczaszárból raknak máglyát, meggyujtják és azt mondják: „Meghalt a farsang!“ Utána elmennek hamvazkodni. Husvétkor a gyerekek a piacztéren a keresztszülőktől kapott husvéti tojásokat ütögetik egymáshoz. A kinek a tojáshegye behorpadt, megkapja a másik tojását.

Temetés, tor

A bolgárt önkészítette gyalulatlan koporsóban temetik. Özvegye énekelve siratja a végső úton halottját, kit a rokonok és szomszédok felváltva visznek ki a temetőbe. Ide majdnem naponként eljár a család a halott sírjához. Szentelt vízzel behintik és tömjénnel körül füstölik a sírt. Az elhalálozás napjától számított 3, 9, 27. napokon (ugor szám a 3!) gyászmisét mondatnak az elhalt lelke üdvéért. Pomána (halotti tor) alkalmával először megmossák a kezüket és olvasójukat a szenteltvízben, az asztal köré állva, a férfiak férfihalottjaikért, az asszonyok női halottjaikért imádkoznak. Közben emlegetik (ramenino) az elhalálozottnak nevét, pálinkával vagy vörös borral koczintgatnak, végül erősen meghatva és beszeszelve térnek haza. Ha valaki hazamenet kutyával vagy más állattal találkozik s attól megijed, jó az illető kutya szőréből egy csomót az ételbe keverni, különben eljön a *vrkolák* és éjjelenként szívja az ember szívét, máját. A virkolákban erősen hisznek a bolgárok. A vendégek mindegyike krajczáros viaszgyertyával körülcsavart czipót visz haza a pománából.

A TEMES ÉS BEGA-VÖLGY VÍZSZABÁLYOZÁSA ÉS ÁRMENTESÍTÉSE.

Éjszakon, keleten és délen hegyektől és domboktól körülövezve terül el az egykori Bánság nagy lapálya, mintegy 700.000 k. holdon, mely nem teljesen sík terület, hanem hullámos fennsíkokból és mélyebb medenczékből áll; e fennsíkok a keleti dombokhoz támaszkodnak s a mélyebb medenczéket nyugatról körülzárva, a Duna és Tisza medenczéjéhez csatlakoznak. A Krassó-Szörény vármegye hegyeiben eredő és útjokat nyugatnak vevő folyók és patakok 8776 km² terület csapadékvizét gyűjtik össze és vezetik erre a lapályra s annak legnagyobb részét ősidőktől fogva dögvészes mocsarakká és nádtermő rétekké változtatták át.

Vízrendszerek

A Temes-Bega-völgy vízrendszeréhez tartozó folyók és patakok a következők: Az *Ó-Bega*-folyó, mely Krassóban ered és az ottani vizgyűjtő-terület vizeit vezeti le, Őszénynél a sokszor nagy víztömegeket hozó Gyertyámos-, majd Torontál határán a Beregszópatakot veszi magába, mely utóbbi mellékpatakjaival Temes vármegye éjszaki dombjairól gyűjti a csapadékvizeket s a lapálynak mintegy 200.000 holdját tartotta elöntve. A *Temes* völgye Lugos alatt tágul szét és Temes vármegye határa közelében a Bega völgyével egyesül.

A Temes-folyó vízrendszeréhez tartoznak és abba ömlenek: A *Temesina*, mely a Cserna-, Diksán- és Keresztó-patakok egyesüléséből keletkezik; a *Surgány*-patak, mely a vármegye keleti oldalán levő hegylejtők vizét vezeti a Temes árterébe; a *Poganis*-patak, mely ugyanonnan vezeti le a csapadékvizeket; a *Lanka* és *Ó-Birda* a Poganis és Berzava közé eső terület csapadékvizeit gyűjtő kisebb vízerek; a *Berzava*-folyó, mely a lapályon szertekalandozva, a felismerhetetlenségig kuszált erekbe oszlott szét.

A síkság déli részén a déli domboktól és verseczi hegyektől határolt mély teknőt, mely az *alibunári mocsár* neve alatt volt ismeretes és melyet több patak táplál, minden oldalról természetes hátak veszik körül és ezért nem volt lefolyása.

Mindezek a vizek, a míg a hegyek között folynak, hegyi folyam jellegűek, de a lapályra érve elveszítik nagy esésüket s ott szertekalandozva, medröket folyton változtatták. Közös tulajdonságuk, hogy míg nyáron, csapadékszegény időben vízhozamuk rendkívül csekély, sőt egyik-másik sokszor egészen kiszárad, addig tavaszszal, hóolvadáskor és csapadékdús időszakokban rendkívül nagy víztömegeket zúdítanak a lapályra. Ezeknek elvezetésére pedig csak a Temes és a Bega medre szolgált, melyek azonban a reájuk utalt vizek befogadására és levezetésére elégtelenek voltak. Hátrányosan befolyásolta a nagyvizek lefolyását a Duna és Tisza nagyvizeinek visszahatása, úgy hogy ha a Duna és Tisza árvizeivel a Temes és Bega árvizei összeestek, azok lefolyást nem találtak. Ennek következtében a medrökből kiöntött vizek sok százezer holdat elöntöttek, a talajt vízzel telítették és óriási kiterjedésű mocsarakat alkottak.

Munkálatok a XVIII. században

Ilyen volt a Bánság képe akkor, midőn a törököktől visszafoglalták és gróf *Mercy* Ferencznek, a Bánság közigazgatási szervezésével egyidejűleg, főfontosságú feladata volt a dögvészes mocsarak kiszárításával a vidék egészségügyi viszonyait megjavítani és azokat termékeny földdé átalakítani. Ő kezdte meg a Temes- és Bega-völgy ármentesítési és vízszabályozási munkáját, a melyet azóta több-kevesebb eredménynyel szakadatlanul folytattak és csak a jelen időben fejeztek be.

Mercy első sorban a Bega-folyó rendezéséhez fogott és azt Facsettől Temesvárig mesterségesen ásott mederbe vezette, melyet faúsztató csatornává alakították át; Temesvártól lefelé pedig közel 70 km hosszú hajózható csatornába vezették vizeit. Ezeket a csatornákat Temesvár fölött ma is faúsztató Bega-csatornának,

Temesvár alatt pedig hajózó Bega-csatornának nevezik. Megásásukkal a Bega vizeinek rendszeres levezetését, a mocsarak lecsapolását és azt akarták elérni, hogy a hajózás a Dunáról és Tiszáról Temesvárig felhatoljon és hogy a krassómegyei erdőségek fája a faúsztatás útján Temesvárra olcsón jusson el. Ennek azonban néha a vízhiány, néha pedig a vízbőség állotta útját.

A hajózáshoz szükséges vízmennyiség biztosítására a Temes-folyót Kostély községnél egy fenékgáttal elzárták és a Temes vizét egy 10 km hosszú ásott csatornán a Bega-csatornába átvezették; e tápcsatorna torkolatába pedig egy megfelelő zárószerkezettel ellátott zsilipet építettek, mely lehetővé tette, hogy a Temesből mindig csak a szükséges mennyiségű víz bocsáttassék a Begába, nagyvizekkor pedig teljesen elzárható legyen. A Bega árvizeinek csökkentésére pedig a topoloveczi határban kb. 8 km hosszú árapasztó csatornát ástak, mely a Bega árvizeit a Temesbe átvezette; az árapasztó csatorna torkolata alatt a Begán egy szorító sarkantyút építettek, mely az árvizeknek csak korlátolt tömegét engedte a Bega-csatornába, a többi részét az árapasztó csatornán át a Temesbe terelte; az árapasztó csatornán itt is elzárható zsilipet építettek. E zsilipek mellé a nyitási, zárási és tisztogatási munkák végzésére Kiskostély és Kistopolovecz községeket telepítették.

Azonban a Bega-csatorna a kisebb víztömeget sem tudta levezetni; a víz már a faúsztató csatorna mentén kiöntött és elárasztotta a Bega és Temes közötti községek határait. A hajózó Bega-csatornán pedig a töltések közötti szelvény a még fennmaradó és odajutó víztömegek elvezetését sem bírta meg, miért is Ittebe község közelében előbb három, később 2 km hosszú nyílást hagytak, hogy a csatorna nagyvizei a két Bega közötti rétekre találhassanak elvezetést. Ennek következtében az Ó-Bega medre ezentúl csakis a Beregszó és mellékpatakjai vizeinek és a helyi csapadékoknak levezetésére szolgált.

A XVIII. században végrehajtott munkák a Bega-folyó vízlefolyási viszonyait jelentékenyen megjavították és a mocsarak kiszárítását nagyban elősegítették, de viszont a Temes-folyót súlyosan terhelték a Bega víztömegeivel és bár a vízlefolyási viszonyokat a meder rendezésével és átmetszésekkel azon is javították, annak árterületén az eddiginél veszélyesebb helyzet állott elő. A Temes-Begavölgy két főfolyamán a mesterséges módon való összekapcsolás és egymásrautalás útján megteremtett vízlevezetési rendszert a későbbi időkben is fenntartották, tovább fejlesztették és ennek alapján oldották meg a legutolsó években a vízszabályozást és ármentesítést is.

A Berzava-folyó, mely a vízrendszerek harmadik nagyobb folyama, a lapályra érve, éppúgy szertekalandozott és medenczéjét elmocsárosította, akár a Bega; vízlefolyásának javítására a XVIII. században kiásták a Berzava-csatornát Dentától Kanakig, hol az régi medréhez csatlakozott és abban folytatva útját Bókáig, a Temesbe ömlött. Majd a lefolyástalan alibunári mocsár vizeinek lecsapolása és a Temesbe vezethetése czéljából megásták a Terézia-csatornát, mely Szentjános községtől kiindulva, Bótosnál torkollik a Temesbe. Utóbb a két csatornarendszert összekapcsolták és a Berzava-csatornát meghosszabbították Kanaktól Kismargitáig, hol a Terézia-csatornával egyesült és vizei szintén Bótosnál ömlöttek a Temesbe. A Berzava vízlefolyási viszonyaira ez az egyesítés előnyös volt, de másrészről az a hátrány keletkezett, hogy a Berzava árvizei a Terézia-csatornán — melynek alig van valami esése — visszahatoltak az alibunári medenczébe és annak lecsapolását lehetetlenné tették.

A XIX. század II. felében

A XVIII. században végzett munkálatok után az ármentesítés és vízszabályozás érdekében kifejtett tevékenységben szünet állott be. Bár mindjobban meggyőződtek arról, hogy a mocsarak kiszárítása és új földterületek gazdasági művelés alá vonása csakis az ármentesítés megoldásával érhető el, mégis ennek érdekében vajmi kevés történt. Egyes községek és nagy uradalmak eleinte elkülönítő vagy körtöltések építésével igyekeztek maguktól az árvizet távoltartani, míg az 1859. évi és minden eddiginél nagyobb árvíz Temes és Torontál vármegyékben mintegy 490.000 holdat el nem öntött. Ekkor végre felmerült a vízszabályozási társulat alakításának eszméje.

Több temes- és begamelléki birtokos közbenjárására az akkori cs. kir. szerbbánáti helytartótanács 1860 ápr. 2-ára összehívta a Temes-Bega érdekeltségét gyűlésre, mely kimondta ugyan, hogy az érdekeltség többsége építő egyletté alakul, de ez az egylet valósággal nem lépett életbe. 1865 febr. 16-án már a m. kir. helytartótanácstól kiküldött királyi biztos felhívására egybegyült temesi és torontáli

érdekeltség megalakította a Temes-Begaszabályozási Társulatot, mely alapszerződésében feladatául tűzte ki mindamaz építkezések helyreállítását és fenntartását, melyek a Temes, illetőleg Bega árterében Temes és Torontál vármegyékben levő földeket és épületeket a további vízkároktól megszabadítják. Ezek kiterjedtek: az árapasztó csatorna töltéseinek helyreállítására, a Temes folyását kiegyenesítő — az árapasztó csatornától a katonai Határőrvidékig — átmetszésekre; a Temes-folyó mindkét partján védtöltések építésére; továbbá a Ó-Bega és Beregszó egyesült folyók kellő egyenesbítésére és a Torontál megyében levő természetes magaslatokig töltések közé vételére, végre a Poganis-patak kellő egyenesbítésére és töltések közé foglalására. A társulat működését megkezdve, az átmetszések kiépítésével és töltések emelésével eredményes tevékenységet fejtett ki.

Alakultak ezenkívül kisebb társulatok is, így a Berzava, Rojga, Versecz-paulisi szabályozási társulatok, melyek építettek ugyan töltéseket és szabályozták vizeiket, de az 1870—71. évek rendkívüli vízáradásai azokat rombadöntötték és bebizonyították, hogy az eddigi védművek elégtelenek. Az egymás területére kiáradó vizek minden érvnél nyomósabban bizonyították, hogy a Temes-Begavölgyében fellépő vízáradások ellen az egyes folyók és csatornák külön szabályozásával eredményesen küzdeni nem lehet, hanem csakis az egész vízszerkezetre kiterjedő szabályozás mentheti meg őket.

1871-ben meg is indult a mozgalom egy nagy társulat alakítására. 1871 márcz. 5-én a Temes-Begavölgyének érdekeltsége és birtokossága oly szerződést írt alá, melynek nyomán azután 1872-ben megalakult a „*Temes-Begavölgyi Vízszabályozási Társulat*", azzal a czéllal, hogy a Temes-Begavölgy egymással összeköttetésben álló kisebb-nagyobb folyóit, ereit és csatornáit egyöntetűen szabályozza és ezzel a völgyet az árvizek ellen biztosítsa. A munkatervből azonban kivették a hajózó Bega-csatornát, melynek a hajózás szempontjából leendő szabályozását kizárólag az állam kezeli és a szabályozásával járó költségeket is az államkincstár mint tulajdonos maga viseli. Az új társulat megállapított működési területén fennálló régi Temesszabályozási Társulat, valamint a többi társulatok is feloszlottak, illetőleg az új társulatba léptek be, a mely azoknak összes követelését és terheit is átvette. Székhelye Temesvár lett, hol igazgatósága működött és a hol a gyűléseket tartani határozták. Temes-Begavölgyi Vízszabályozási Társulat

Megalakulása után nagy munkaerővel, de annál kevesebb szerencsével fogott a munkához. Az árterek önkéntes bevallás útján történő felvételére küldöttségek mentek ki, de az önkéntes bevallás nagyon ingatag alap volt. Sokan a birtokosok közül jóhiszeműleg bevallották az árterületet, a mennyire azt ismerték; voltak, a kik a bevallásnál gazdálkodtak, és voltak olyanok is, kik abban a hiszemben, hogy ez a bevallás lesz az adóleszállítás alapja, többet vallottak be, mint a mennyi birtokukból az áradásnak tényleg ki volt téve. Ezen az alapon 311.681 k. holdat vontak be a társulati ártérbe.

A társulat az ártérnek műszaki fejlesztését is foganatosította, de itt azt a hibát követte el, hogy területi lejtmérezés helyett kerületi lejtmérezést alkalmazott; a munkát vállalkozóval végeztette és avval olyan szerződést kötött, hogy a bevont ártéri többletből bizonyos jutalomban részesül, a mi ösztönzésül szolgált néki arra, hogy minél több területet vonjon be az ártérbe és ez a munkálat be is vont 689.328 k. holdat. Ennek az volt a következése, hogy a munkálatot a felszólalások egész özöne követte; kormánybiztosi határozatokkal már csak 482.315, jogerős alispáni határozatokkal pedig végérvényesen *432.287* k. holdban állapították meg a társulati árteret. Ebből Temes vármegyében 134.660 k. hold fekszik. Árterület

A temesvármegyei ártér a következő községekben van: Bázos, Belencze, Berekszó, Begaszentmihály, Budincz, Bükkfalva, Csák, Denta, Detta, Drágonyfalva, Feketeér, Gilád, Győröd, Gyüreg, Hattyas, Homokszil, Iktár, Keped, Kisgáj, Kisszered, Kistopoly, Kiszsám, Kiszető, Magyarmedves, Mosnicza, Nagykárolyfalva, Nagykövéres, Nagyszered, Nagytopoly, Németszentmihály, Obád, Ötvény, Parácz, Petromány, Rakovicza, Szakálháza, Széphely, Szinérszeg, Szirbó, Temesfalva, Temesforgács, Temesliget, Temesmiklós, Temespaulis, Temesság, Temesújlak, Temesújnép, Temesvajkócz, Temesvár-Ferenczváros, Tesöld, Törökszákos, Újszentes, Versecz és Vejte.

A társulat osztályozása sem volt helyes, hat ártéri osztályt állított fel s az I. osztályba vették a legmagasabban fekvő területeket és ezeket a legcsekélyebb járulékkal rótták meg; a VI. osztályba jöttek a legmélyebben fekvő területek és ezek az elsőnek hatszorosát fizették. Ez az osztályozás annyiban igazságosnak

látszott, mert azokat a földeket rótták meg a legmagasabb járulékkal, melyek az árvízveszélynek leginkább ki voltak téve; ámde ezek voltak a leghasznavehetetlenebbek is és nem bírták el a reájuk eső terheket, így a járulékokat nem fizették, hanem a hátralékok mindjobban felszaporodtak.

Szabályozási tervek

A társulat működési körébe tartozó egész vízszerkezetre az egységes elvek szerinti szabályozási tervek kidolgozásával a kormány *Képessy* József kir. főmérnököt bízta meg; az általa kidolgozott terveket a kormány jóváhagyta és ezek alapján kezdte meg a társulat munkálatait. E terv is azon az alapon készült, hogy a Bega-folyó árvizeinek elvezetésére a Temes-folyó jól kiképzett medre használtassék fel. Képessy a Bega 1859. évi árvizeinek legnagyobb másodperczenkénti vízhozamát 241 m^3-ben állapította meg és ebből 140 m^3-t a kellően kibővítendő árapasztó csatornán a Temesbe, 101 m^3-t pedig a Bega-csatornán Nagybecskerekig a meglevő mederben, onnan Aradácz felé kiágazó új mederben a Tiszába kívánt vezetni. A Bega-csatornán tervezett berendezéseknek, az állam által viselendő, költségein kívül a Temes-folyón és mellékvizein végrehajtandó munkák költségeit 6,716.254 frt. 20 krajczárra (13,432.508 K 40 f) irányozta elő.

Azonban az elégtelen műszaki adatok miatt Képessy tévedett a Bega legnagyobb árvízhozományának megállapításában és azért az ő tervei alapján készült védművek feladatuknak megfelelni nem tudtak és új tervek és munkák váltak szükségessé. De a társulat még a Képessytől tervezett munkákat sem tudta elvégezni pénzügyi viszonyai miatt. Hogy működését megkezdhesse, a társulat megfelelő kölcsön felvételét határozta el. A kedvezőtlen pénzviszonyok miatt az osztrák általános földhitelintézettől 1873-ban felvett hat millió arany frt kölcsönből a társulat 962.167 frt 20 krt vesztett és mert a kölcsönző intézetet megillető annuitásokat több évig ki nem vetette, ezen a czímen is 1,209.780 frt 21 krt vontak le és így a társulat a 6 millió arany frt helyett tényleg csak 3,828.052 frt 59 krt kapott.

Pénzügyi zavarok

Miután Képessy tervezete szerint a munkálatok a rendelkezésre álló összegnek csaknem kétszeresére voltak irányozva, azokat végrehajtani nem lehetett; a pénz elfogyott, a munkák csak félig voltak készen, az érdekeltség nem fizetett, a hátralékok szaporodtak, az osztrák földhitelintézet törlesztési részleteit nem kapván meg, perrel fenyegetődzött. A társulat legnagyobb érdekeltjeinek kérelmére a társulat pénzügyeinek rendezése czéljából 1879-ben a közmunka- és közlekedésügyi miniszter a társulat autonómiáját felfüggesztette és kormánybiztost küldött ki. A társulati közgyűlés, hogy terhes aranykölcsönétől szabaduljon, 8 és félmillió frt kölcsönt szavazott meg és kért az 1880. évi XX. t.-cz. alapján megalakított kölcsönkiosztó bizottságtól. A bizottság a kölcsönt elvileg meg is szavazta, de csak 4 és $^1/_4$ millió frtot folyósított, a kölcsön másik felét a társulati műszaki ártérfejlesztés jogerőre emelkedésétől tette függővé.

Az osztrák földhitelintézettel megtörtént a leszámolás és bár az több mint 400.000 frtot engedett követeléséből, a leszámoláskor kitűnt, hogy a társulat a felvett hat millió arany frt és tényleg folyósított 5,037.832 frt 80 kr. papírpénz fejében 7,612.549 frt 59 krajczárral tartozik 1880 decz. 31-én az osztrák földhitelintézetnek. A tiszai kölcsönből folyósított 4 és $^1/_4$ millió frtból a levonások után kapott a társulat 3,755.768 frt 73 krt, ezt az osztrák földhitelintézetnek kifizette, de annak ezután még mindig 3,856.748 frt 07 kr. követelése maradt.

A társulat anyagi helyzetén ez keveset segített; az osztrák földhitelintézetnél tetemes adóssága maradt és a hátralevő munkákra sem volt pénz, a tiszai kölcsönből megszavazott, de még nem folyósított 4 és $^1/_4$ millió kiutalványozására pedig hamarosan alig lehetett kilátás. Az érdekeltek közül majdnem mindenki arra törekedett, hogy a társulat kötelékéből kiszabaduljon; azok, kik az árvíztől már mentesítve voltak, azért, mert már czélt értek, a kik pedig még nem voltak mentesítve, azért, mert semmi reményük sem volt, hogy valaha mentesítve lesznek.

Állami kezelésben

Ily viszonyok között csak egy mentség mutatkozott: a társulat ügyeinek állami kezelésbe vétele; az 1881 okt. 6-án tartott közgyűlés tehát azt kérte a kormánytól, hogy a társulatot vegye állami kezelésbe, a megkezdett munkák befejezésére pedig engedélyezzen megfelelő állami előleget. Az 1882 : XXVI. t.-cz. végre a társulat ügyeinek 1882 júl. 1-től kezdve — későbbi törvényes intézkedésig — államilag leendő ellátását elrendelte. Utasítja a közmunka- és közlekedési minisztert, hogy a társulat keretébe tartozó védtöltések kiépítését, a vízfolyási viszonyok tekintetbevételével, 1882 július havában kezdje meg s mielőbb fejezze be. E költségek fedezésére a társulatnak eddig kiutalványozott állami előlegek betudásával,

az 1880. évi XX. t.-cz. alapján felvett kölcsönből, egyelőre egy millió forintot bocsát a társulatnak adandó kölcsön gyanánt a miniszter rendelkezésére. Utasítja végül, hogy a társulattól folyamatba tett ártérfejlesztést és osztályozást mielőbb befejezze. Felhatalmazza a kormányt, hogy addig, míg az ártérfejlesztés törvényes erőre nem emelkedik, a kivetéseket az ideiglenesen felvett ártér katasztrális jövedelme arányában eszközölhesse.

Újabb műszaki tervek

A társulatnak állami kezelésbe vétele után 1884-ben új tervek készültek a temesvári volt Bega-csatorna mérnöki hivatalában, melyeknek czéljuk volt egyrészt Képessy terveit az újabb műszaki adatok alapján átdolgozni, másrészt megkísérleni a Bega-folyó árvizeinek a saját medrében, illetőleg a Bega hajózó csatornában való levezetését. Mielőtt azonban ezekre a tervekre végleg megállapodtak volna, felléptek az 1886. és 1887. évi árvizek. Az 1886. évi rendkívül nagy károkat okozott, miért is Temes és Torontál vármegyék közönsége körében és a társulatban mozgalom indult meg, hogy e bajoknak végre elejét kell venni; a Temesvárott tartott értekezletből nagy küldöttség kereste fel a minisztert és az 1886 júl. 8-án *Baross* Gábor, akkori államtitkár elnöklete alatt tartott ülésen elhatározták, hogy az 1887-ben várható árvízig a Temes töltéseit az 1886. évi legnagyobb vízszín felett egy méterrel felemelik és megerősítik.

Ezt a munkát mintegy 800.000 frt költséggel végre is hajtották, de az 1887. év tavaszán a Temes és Bega árvizeinek együttes kulminácziójával az eddiginél sokkal nagyobb vízállás állott elő, mely az új töltéseket több helyen elseperte és a társulati ártér jelentékeny részét ismét elöntötte. Ennek következtében a miniszter újabb tervek készítésére utasította a temesvári volt bega-csatornai mérnöki hivatalt.

Az 1887. évben sikerült a lefolyó árvíz tömegét a Begán pontosan meghatározni és ebből az 1859-iki árvíz tömegét is megállapítani. Az 1887. évi árvíz legnagyobb hozományát 371 és ezen az alapon az 1859. évi legnagyobb hozományát 455·5 m^3-ben állapították meg.

E vízmennyiségek alapján készítették el 1888-ban a terveket és pedig kétféle tervet. Az első terv a Bega nagyvizeinek a Temesbe való elvezetésén alapult olyképen, hogy a 455·5 m^3 vízmennyiségből a Bega-csatornába csak 83·5 m^3 másodperczenkénti víztömeget vezettek volna be; az árvíz többi víztömegei pedig a megfelelően kibővített árapasztó csatornán a Temes-folyóba terelendők, ennek töltései pedig megfelelően felmagasítandók és erősítendők. A másik terv a tározás elvén készült, és a szerint a Bega árvizeinek az a része, mely kártétel nélkül a Bega-csatornába le nem vezethető, alkalmas töltésekkel elkerített és a víz bejutását, valamint újbóli kivezetését lehetővé tevő nyílásokkal ellátott tartányokba lett volna átmenetileg elhelyezendő. Mintegy 12.000 k. holdon 12 tartányt terveztek. Készült továbbá még egy tározási terv, melyet csak megemlítünk.

A vízszabályozási ügyeket időközben a földmívelésügyi miniszter hatáskörébe helyezték át és a terveket már annak tanácsa tárgyalta és bírálta el; ez a tározást mondotta ki olyannak, melylyel a Temes- és Bega-folyók szabályozásának kérdése megoldható. Meghatározta az elveket is, melyek a tározási terv kivitelénél irányadók legyenek, továbbá azokat a munkákat is, melyek a tározási tervben felölelteken kívül még végrehajtandók. Ezen az alapon újabb tervet dolgoztak ki, de a társulat pénzügyeinek ziláltsága azoknak újabb törvényhozási rendezését tette szükségessé és ezzel a szabályozás mikénti megoldása is más irányt vett.

A pénzügyek törvényhozási rendezése

Az állami kezelésbe vétellel a társulat pénzügyei csak nem javultak, az adott egy millió állami előleg nem volt elég a szükséges munkák végrehajtására, a rossz termések és megújuló vízáradások, de a behajtásra hivatott közegek buzgósághiánya miatt is, a társulati járulékok nem folytak be; nem volt pénz se a munkák folytatására, se a kölcsön részleteinek fizetésére. Az állam ismét segítségére sietett a társulatnak és meghozatott „a Temes-Begavölgyi Vízszabályozási Társulat pénzügyi viszonyainak rendezéséről“ szóló 1885: XXVII. t.-cz. Ebben a társulatot felhatalmazták, hogy 12,000.000 frt névértékű kölcsönt vehessen fel, e czélból 5%-kal kamatozó kötvényeket bocsáthasson ki, melyek legalább 90·44%-os árfolyamon számolandók el és ezeket óvadékképeseknek és gyámoltak és gondnokoltak pénzei elhelyezésére alkalmasnak nyilvánították. A kölcsönből egy millió frt után fizetendő kamat és törlesztési részlet fizetését az állam vállalta magára. Elvállalta továbbá azt is, hogy a társulatot megillető évi 242.342 frt 73 kr. adóvisszatérítésből fedezi a törlesztési részleteket és hogy a kivetett járulékokat saját közegeivel közadók módjára hajtja be, hogy a kölcsöntörlesztés biztosítására szolgáló tartalékalapot

mindig oly magasságban tartja, esetleg kiegészíti, hogy a félévenként fizetendő kamat és törlesztés mindenkor biztosítva legyen.

A kölcsönből vissza kellett fizetni a társulatnak az osztrák földhitelintézetnél még fennálló tartozását, továbbá a tiszai kölcsönből felvett összegeket és az állami előlegeket; az általános szabályozási terv szerint még végrehajtandó munkák befejezésére 1,800.000, kisajátítási és tisztviselők végkielégítési költségeinek fedezésére s egyéb kisebb adósságok törlesztésére pedig 110.000 frt kellett. Az adóvisszatérítésben és az államtól elvállalt kötelezettségben fedezetet nem nyerő részét a kölcsön kamatainak és törlesztési járulékainak a társulati érdekeltekre vetették ki és azoktól hajtották be mindaddig, míg az egyéni kivetést végre nem hajtják. Az egyéni kivetéssel a társulat egyetemlegessége megszűnik.

A hozzájárulási kulcs megállapítására és a társulat ügyeinek gyorsabb megoldására kedvező hatással volt az 1884 : XIV. t.-cz. amaz intézkedése, hogy a társulatra mindaddig, míg állami kezelés alatt áll, e törvénynek az ártér osztályozására vonatkozó intézkedései nem érvényesek, hanem a kivetési kulcsot a közmunka- és közlekedésügyi miniszter állapítja meg. Ezzel hosszas tárgyalásoknak, felszólamlásoknak és fellebbezéseknek vették elejét. A miniszter rendeletileg a kivetés alapjául a kataszteri tisztajövedelmet állapította meg; a társulati ártérre a kivetési kulcs alapjául a kataszteri tisztajövedelem 100%-a veendő, kivéve az Ó-Bega-Beregszó vidékét és a verseczi nagyrétet, melyeknél a kivetési kulcs alapjául a tisztajövedelem 80%-a szolgál. A törvény megállapítja továbbá azt is, hogy a társulat ama terhei, melyeket a kölcsön nem fedez, a társulat fennállása óta az egyes érdekelteknél hátralékban levő tartozásokból törlesztendők. E tartozásokat az ártérfejlesztés befejezése után a társulati osztályozás is kivetési kulcs alapján, a pénzügyminiszter közbejöttével, a társulat tagjai között likvidálni fogják, de azok összege lejebb nem szállítható, mint a hogy azt a társulati tartozások teljes fedezete megengedi.

A társulat a járulékok számfejtését elvégeztette és a likvidáczió tervét elkészítette, melynek eredménye az volt, hogy 2,964.917 frt 41 kr. a hátralék és 1,404.985 frt 21 kr. a túlfizetés, úgy hogy 1,559.932 frt 20 kr. maradna a társulat javára mutatkozó hátralékként, a tartozások fedezésére. Egyes nagybirtokosok tartozását 25.000—230.000, egyes községekét pedig 43.000—77.000 frtig terjedő összegekben állapították meg. Viszont egyes uradalmaknak 10.000—76.000, egyes községeknek pedig 6000—20.000 frt volt a túlfizetése. Az érdekeltség aggálylyal fogadta e tervezetet, sérelmesnek találta az 1873-ig visszamenő megterheltetést, a kamatok felszámítását; továbbá félni kellett attól, hogy ha a miniszter jóváhagyja, úgy azok, kik túlfizettek, perrel fogják megtámadni a társulatot, fizetéseiket beszüntetik és ezzel a társulat működése fennakad.

Ezekkel a leszámolási munkákkal párhuzamosan folytatta a társulat építkezési munkáit és igyekezett védműveit az ártér biztonságának megfelelően kiépíteni, azonban a rendelkezésére álló pénzerő erre távolról sem volt elég, újra és újra állami előlegeket kellett igénybe vennie; a társulat pénzügyi helyzete megint komolylyá vált és ismét rendkívüli intézkedések váltak szükségessé. Általánossá vált a kívánság, hogy a társulat bajait végre gyökeresen orvosolják és ezzel egyidejűleg adják meg neki az eszközöket, hogy védműveit kiépíthesse, a mint azt az érdekeltség egyes vidékeinek kellő ármentesítése megköveteli.

Újabb pénzügyi rendezés

Hogy a pénzügyi helyzet rendezhető legyen, a társulati érdekeltség 1897 márcz. 20-án tartott közgyűlésében elhatározta, hogy — a készített leszámolási művelet félretételével — a társulati tagoknál a megalakulásától kezdve egész 1885 végéig eszközölt kivetéseiből kintlevő régi költségjárulék-hátralékokat elengedi, de világosan kimondta azt is, hogy az 1885-ig bezárólag terjedő időtartam alatt az árterekre tett kivetésekből bár később is befizetett járuléktartozásokból semmit vissza nem térítenek, sem azok bárminemű leszámolás tárgyává többé nem tehetők. Ugyanakkor elhatározta pénzügyi viszonyainak rendezése, nevezetesen az államkincstárral és magánosokkal szemben fennálló függő kölcsöneinek, illetőleg tartozásainak kiegyenlítése, továbbá a még végrehajtandó ármentesítési munkálatok költségeinek fedezése és az 1885 : XXVII. t.-cz. alapján a társulati tagoknál kintlevő régi költség-járulékokra utalt állami előlegtartozásainak kifizetése, végül az ártérből kibocsátott területek után befizetett költségjárulékok visszafizetése czéljából az 1885 : XXVII. t.-cz. alapján felvett 12 millió forintnyi Union kölcsön konvertálásával kapcsolatosan összesen legfeljebb 16,400.000 frt effektiv szükségletnek megfelelő összegű kölcsön felvételét.

A társulat érdekeltsége ezzel megmutatta, hogy végre komolyan akarja helyzetét rendezni és működésének sikerét biztosítani, minek következtében az állam ismét segítségére sietett és meghozták az 1897 : XXI. t.-cz.-et „a Temes-Begavölgyi Vízszabályozási Társulat pénzügyi viszonyainak újabb rendezéséről", mely a társulatot felhatalmazza, hogy legfeljebb 16,400.000 frtnyi tényleges szükségletnek megfelelő kölcsönt vegyen fel. A kölcsön kamat- és tőketörlesztési járulékainak fedezésére első sorban az adóvisszatérítések fordítandók. A törvény elrendeli az azonnal megejtendő likvidácziót és pedig az utolsó likvidáczió óta beépített, műszakilag felülvizsgált és eddig nem likvidált munkálatok és azonkívül a folyamatban levő munkák költségeire, valamint a törvény alapján felveendő kölcsönből beépítendő összegekre nézve is a földmívelésügyi minisztertől felülvizsgált terv, illetőleg előirányzat alapján.

A kölcsön kamat- és tőketörlesztési járulékainak fedezéséhez az állam a törlesztés tartama alatt évi 54.623 frt 73 krajczárral, vagyis évenként akkora összeggel járul, a mekkorának fizetését az 1885 : XXVII. t.-cz. alapján felvett 12 millió forintos kölcsönre elvállalta. A kölcsön kamat- és tőketörlesztési járulékainak ezzel nem fedezett részét a hozzájárulási kulcs arányában a társulat egyes érdekeltjeire vetik ki. A kölcsön kamat és tőketörlesztési járadékának fedezésére a felveendő kölcsönből tartalékalap létesítendő, oly összeggel, mely az egyenkénti kivetésekből fedezendő részszel egyenlő. Ezt az államkincstár mindig oly magasságban tartja, esetleg olyképen egészíti ki, hogy abból a kölcsön kamat- és tőketörlesztési járadéka biztosítva legyen. A kölcsönnek bélyeg- és illetékmentességét, továbbá kötvénykibocsátás esetén a kibocsátandó részkötvények kamatainak a tőkekamatadó alóli felmentését, ezeknek óvadékképességét és gyámoltak és gondnokoltak pénzei elhelyezésére alkalmas voltát a törvény biztosítja és végül kimondja, hogy a felveendő kölcsönből 2,178.000 frtnak készpénzben kell maradnia a társulati védművek kiegészítésére.

A társulat a törvény alapján felvett egy 33,800.000 K értékű, sorsolásos törlesztésű kölcsönt, melyből az állammal és egyéb hitelezőivel szemben fennállott összes függő tartozását kifizette. A likvidáczió adóvisszatérítésként 669,476 koronát állapított meg; ehhez hozzáadva a 109.248 K állami hozzájárulást, 778.724 K esett az államkincstárra és csak a fennmaradó összeget kellett az érdekeltségre egyenként kivetni.

Az állam hathatós támogatásának segélyével ez időtől fogva megszűntek a pénzügyi zavarok és a társulat működése egészségesen fejlődött. A kölcsönből 2,178.000 frtot építési alapra fordított a társulat és ennek terhére védműveit kiépítette, úgy a hogy azt az egyes vidékek árvédelmi biztossága megkivánta. A munkálatok most is többe kerültek, mint a mennyit azokra előirányoztak, a mennyiben a 4,356.000 koronával szemben 5,200.000 koronát fordított a társulat e munkákra, de ez most már pénzügyi viszonyait nem zavarta meg és az érdekeltséget fokozottabb mértékben nem terhelte.

A Bega-csatorna vizeinek levezetése

A társulat kezelése alatt álló vizeken a védművek kiépültek, de nem oldották meg az állam kezelése alatt álló Bega-csatornán az árvizek levezetésének kérdését, pedig a Temes-Begavölgy ármentesítése a Bega-csatornának árvédelmi szempontból való rendzése nélkül befejezettnek nem tekinthető. A Bega-csatornába utalt nagy vizeket a faúsztató és hajózó Bega nem vezette le és azok a társulati ártérből még mindig 39.770 k. holdat öntöttek el.

Mikor 1897-ben a társulat nagy áldozatokkal rendezte viszonyait, a Bega rendezésének kérdése is megoldást nyert és az 1897 : XXI. t.-cz. utasította a földmívelésügyi minisztert, hogy a Bega hajózó csatornának a Temes-Begavölgyi Vízszabályozó Társulat ármentesítése érdekében is szükséges rendezési módozatairól, költségeiről és a költségek viseléséről mielőbb, de legkésőbben a törvény hatálybaléptétől számított öt éven belül javaslatot tegyen. E megbizatás alapján hozták az 1902 : XXII. t.-cz.-et „a Bega-csatornának a Temes-Begavölgyi Vízszabályzó Társulat ármentesítése érdekében is szükséges rendezéséről".

A törvény alapjául azt a megoldást fogadták el, mely a Bega nagyvizeiből a Bega-csatornába másodperczenként csak 83·5 m³ vizet enged bebocsátani, árvizeinek többi tömegét pedig a kistopoloveczi árapasztó csatornán keresztül a Temesbe vezetik. Ennek következtében a Temesen és mellékvizein a töltéseknek oly mértékben való magasítása vált szükségessé, hogy azok a várható legmagasabb árvizekkel szemben is kellő és egyforma biztonságot nyujtsanak, továbbá az ezzel kapcsolatos

egyéb munkákat (zsilipek, hidak emelése, átépítése), a Bega-csatornán pedig a ráutalt víz levezetésére és a hajózás biztosítására szükséges munkákat kellett végrehajtani. Az elkészült tervek alapján a törvény felhatalmazást adott a földmívelésügyi miniszternek, hogy e munkákat 9,600.000 K keretén belül 10 év alatt végrehajtsa. A költségek viseléséről pedig akként intézkedett, hogy 4,700.000 K a társulat, 4,900.000 K pedig az államkincstár terhére esik.

A munkák végrehajtását két részre osztották és pedig a Bega-csatornán végzendő munkákat a földmívelésügyi miniszter saját közegeivel kívánta végeztetni, az árapasztó csatorna bukógátja alatti csatornabővítési, továbbá a Temes és mellékvizein létesítendő munkák végrehajtását pedig a társulatra bízta. A társulattól végzendő munkák költségeit 7,953.589 koronára irányozták elő, mely összegből a társulatot 4,700.000, az államkincstárt pedig 3,253.589 K terhelte. A munka kivitelét olymódon bízták a társulatra, hogy a kincstárt terhelő összeget részletekben fizetik ki a társulatnak, hogy a közösen végrehajtandó munkálatok költségeinek utólagos elszámolását mellőzzék és hogy az államkincstárra a munkálatok kiviteléből az előirányzottnál magasabb összeg semmi körülmények között ne háramolhasson.

A megbizatásnak e módja a társulatra újabb terheket rótt, mert a munkák kivitelének ideje alatt a munkásviszonyok megváltozása, a bérek és földárak emelkedése miatt a munkák 1,500.000 koronával többe kerültek. A társulatot terhelő 4,700.000 K fedezetére a törvény felhatalmazta a pénzügyminisztert, hogy a társulatnak 1912 végéig 3,000.000 koronát kamatmentesen előlegezzen, 1,700.000 K-t pedig a társulat pénzkészleteiből kellett a munka költségeire fordítani.

A társulat terhére rótt költségek megállapításánál, mint azt a törvény indokolása kiemeli, tekintetbe vették, hogy a társulatnak a befektetések után likvidálandó adóvisszatérítéssel és az ármentesített 39.770 k. hold Bega-ártér járulékokkal való megterheltetése miatt a régi érdekeltséget új teher illetni nem fogja. A társulat, bár a munkák kivitele 1,500.000 koronájával többe került, végrehajtotta azokat, anélkül, hogy pénzügyi egyensúlya megrázkódott volna és az érdekeltséget ezért fokozottabb mértékben meg kellett volna terhelnie; az 1897-ben megállapított kivetési kulcsot ugyanis változatlanul érvényben tartotta.

A munkák befejezése

A munkák befejezésével elérik a Temes-Begavölgy vízrendszerének kiépítését és árterületének teljes ármentesítését. A társulat a 432.287 k. holdas árterületet 776.718 km hosszú töltésvonallal védi, melyeket a számított legmagasabb árvizek fölött 1·0 m biztonsággal és megfelelő méretekkel építettek ki. A belvizek levezetésére szükséges zsilipek és átereszek a töltésekbe vannak építve. Az árvédelmi készültség a megkívántatott anyagokkal és eszközökkel van ellátva. A társulat pénzügyi helyzete szilárd, úgy hogy ha az államtól nyert előleget vissza fogja fizetni és a munkák után a likvidácziót megejti, ezután az érdekeltség terhén még az eddigiekkel szemben könnyíteni is tud és a járulékok kivetési kulcsát le fogja szállíthatni.

A munkák befejezésére törvényesen megállapított és 1913 jan. 1-én lejáró 10 évi határidőn belül a társulat és az államkincstár részéről végzendő munkákat, melyek a Bega nagyvizeinek a Temes-folyóba való átvezetésére szükségesek, be fogják fejezni és ezzel a Temes-Begavölgy ármentesítésének munkája, mely csaknem 200 év óta szakadatlanul folyik, befejezést nyer.

*

Az 1912. évi árvíz

Az 1912-ben az egész Délvidéket katasztrófával sujtott árvíz részben a társulat folyóin és csatornáin nyert lefolyást és azokban is, valamint a társulat árterületében végzetes és meg nem akadályozható károkat okozott.

Május hó 26-án délután érkezett az első távirati jelentés arról, hogy az eddig észlelt árvizeknél is magasabbak lesznek várhatók.

E hírre a társulat a szükséges intézkedéseket azonnal megtette, a mennyiben a közigazgatási hatóságokat értesítette, valamint a szakaszmérnököket utasította, illetőleg a hatóságokat felkérte, hogy a pótgátőri személyzet és a közerő kirendelése iránt az intézkedéseket megtegyék.

A földmívelésügyi miniszter *Ferenczy* Sándor alispánt nevezte ki árvízi miniszteri biztossá, a ki május hó 27-én délután működését megkezdte.

A levonuló víztömeg jellemzésére a következő vízállási adatok szolgálnak:

A Bisztra-patak Nándorhegynél május hó 26-án éjféli 12 órakor 310 cm-rel kulminált; az eddig észlelt legmagasabb víz 270 cm volt.

Lugoson 27-én déli 11 órakor 600 cm-rel kulminált a víz; az eddig észlelt legmagasabb víz 1859-ben 427 cm volt.

Kiszetőnél 470 cm-rel kulminált a Bega vize, melynek legnagyobb vízállása 1859-ben 448 cm volt.

Hattyason a 758 cm vízállás volt 27-én délután 2 órakor a legnagyobb; ezzel szemben az eddig észlelt legmagasabb víz 608 cm volt és a Temes és Bega együttes lefolyására számított vízszínt, melyre a töltéseket építették, 658 cm-ben állapították meg.

E víztömegek következtében a felső Temes-szakaszon a töltések csak mintegy 20—30 cm-rel állottak ki a vízből. Temesújlaknál a vasúti híd mellett azonban már nyúlgátakkal kellett védekezni; a temesvár—buziásfürdői törvényhatósági útnál pedig, a hol a hullámtéren átvonuló úttestet a víz egészen ellepte, a töltéseknél szintén nyúlgátakkal történt a védekezés.

A Temesságig terjedő szakaszon az árhullám minden baj nélkül vonult le, a töltéseken csak jelentéktelen szivárgások és kisebbszerű csurgások mutatkoztak, melyeket azonban elfogtak.

Aggályossá kellett válnia a helyzetnek a temessági vasúti hídnál, a hol a Temes jobbpartján a töltések mintegy 1400 méter hosszban még nincsenek kiépítve, hanem csak a régi magassággal bírnak. Itt 26-án, a közerő kivonulásával, ez alacsonyabb töltés magasítását azonnal megkezdték; a helyzet azonban 27-én reggel veszélyessé kezdett válni, miért is katonaság kirendelését kérték, mely aznap délben ki is érkezett.

A vasúttest áttöltésére az engedélyt a kereskedelemügyi minisztertől még 27-én délelőtt 9 órakor táviratilag kérték. Az engedély megérkezése után délben az áttöltést meg is kezdték, a rohamosan áradó víz miatt azonban a töltések emelésének és a vasút áttöltésének munkái a víz emelkedésével nem tudtak lépést tartani, hanem a víz a vasúttest fölött az emelt töltést átszakította.

A szakadást azonban állandó munkával 28-án este 8 órára sikerült elfogni. Az azon átömlő víz kb. 350 holdat árasztott el, melyből mintegy 200 hold Temessági községi legelő, a többi pedig szántóföld.

Az árhullám a Parácz községnél épülő hídnál levő nagy munkásbarakkot magával ragadta, azt az újpécsi hídnak neki vitte, a hídat felemelte és szintén tovább vitte, azután azt a csebzei hídnak sodorta neki és annak jármaihoz fektetve, csaknem az egész átfolyási szelvényt elzárta. Ez által hirtelen csaknem méteres duzzasztás keletkezett, melynek víztömegei a balparti töltésnek vágódtak neki és ezt a töltést a 85. kilométernél, a hol a Temes-meder egészen a töltéslábánál van, 27-én este 6—7 óra között átszakította.

A közvetetlen Csebza fölötti szakadáson a víz egyenesen Csebza községre zúdult és azt elárasztotta; onnan útját Maczedónián, Petrományon át, a széphelybókai vasútvonal felé vette, lefelé pedig a Lanka-Birda csatorna töltésére jutott.

Az árvízi miniszteri biztos, a melléje rendelt műszaki tanácsadóval 28-án a helyszínére menvén, meggyőződött arról, hogy a gátszakadás már mintegy 120 méterre szélesedett ki és azon oly erővel folyik keresztül a víz, hogy a szakadás elfogásának megkezdése teljesen sikertelen és czéltalan volna és azért azt nem rendelte el.

A szakadáson kifolyó víz 29-én reggelre annyira terjedt, hogy a széphelybókai vasút töltésétől Giládnál már csak mintegy 500—600 méternyire volt.

Ha a vasúti töltést a víz eléri és azon keresztülfolyik, úgy Gilád és Csák községek is az elöntés veszélyének lettek volna kitéve, miért is a vasúti átereszeket áttöltötték és a vasúti vonal mentén nyúlgátakat építettek; másrészt a víz a Lanka-Birda jobbparti töltését is elérte és ott megtorlódott.

Az így veszélybe jutott giládi lakosság fenyegető magatartása következtében attól kellett félni, hogy a Lanka-Birda töltéseit erőszakos módon át akarja vágni és az árvizet az alsó ártérre bocsátani, a saját megmentése érdekében.

Ennek megakadályozására kellő számú katonaságot rendeltek ki. Ekkor főfontosságú védelmi vonallá vált a Lankának balparti töltése, mely izoláló töltésként működött és a vasúti töltés, mely Csákot és Giládot védelmezte.

Időközben a Temes és Lanka-Birda vizei annyira apadtak, hogy az ártér a elterülő vizet, a Lanka-Birda töltésének átvágásával a Lanka-Birdába, Temesen

és Lanka-Birda torkolata fölött pedig a Temes töltésének átvágásával vissza lehetett a Temes folyóba vezetni és ezzel elérhetővé válik az árterületen szétterülő víznek apasztása, meg a fent említett védvonalak sikeres megmentése.

Temes vármegye alispánja az átvágásokhoz az engedélyt megadván, a Lanka-Birdán, a giládi vasúti híd alatt néhány száz méterre történt az átvágás, továbbá a hét és nyolcz km.-ek között egy másik, a Temes-töltést pedig, a Lanka-Birda torkolata fölött néhány száz méternyire, a rudnai határban vágták át.

Ezek az átvágások sikeresen működtek, úgy hogy a június hó 2-án vett jelentés szerint, a Lanka-Birda csatornában a zsilipnél 77 cm., az ártérben a torkolati átvágásnál 50 cm., Giládnál pedig 32 cm. apadás állott elő, minek következtében a vasúti töltésnél a nyúlgátak már nem tartanak vizet, a vasúti híd fölötti csatornarészen az árvédelmet be lehetett szüntetni, a vasúti híd alatti balparti töltéseknek megvédése pedig biztosítottnak tekinthető.

A temesi átvágás egész 35 méter hosszig és öt méter mélységig, a Lanka-Birda átvágása 50 méter hosszig és 1·2 méter mélységig fejlődött, úgy hogy az ártéren elterülő vizek néhány nap alatt levezethetők voltak.

A víz leeresztése után úgy a csebzai gátszakadás helyét, valamint az átvágásokat haladéktalanul a legnagyobb erővel tömték be és állították helyre.

Az e szakadáson átömlő víz hozzávetőleg 15.000—18.000 holdat önthetett el, Csebza és Maczedónia községek teljesen víz alá kerültek, Petromány község pedig részben. Az élet és vagyon mentésére katonaság volt kirendelve.

A Temes folyón Csebzától lefelé Szécsányig jelentékenyebb baj nem volt. Szécsánytól lefelé, azokon a töltésszakaszokon, a melyeken 1910-ben is erős védekezés folyt, ismét több nagymérvű csurgás és szivárgás mutatkozott, a melyeket azonban sikerült elfogni, kivévén a Temes balparti 139. km.-nél keletkezett csurgást, melyet a közerő elégtelen volta miatt elfogni nem lehetett, hanem az 27-én este 6—7 óra között kiszakadt és a szakadás rövid idő alatt mintegy 20 méter szélességre bővült. A szakadást azonban 29-én reggelre sikerült elfogni.

Egy nagyméretű árhullám folyt le a Berzaván is, hol a partosi vízmércze május hó 28-án esti nyolcz órakor 340 cm. kulminácziót mutatott, Kanakon pedig reggel négy órakor 446 cm.-res vízállás keletkezett, egész esti 6 óráig, mikor ismét ilyen volt a vízállás; időközben leolvasást a vízmérczén nem lehetett teljesíteni, mert az teljesen vízzel volt borítva.

Itt is megtették az összes intézkedéseket az árvédelemre. A pótgátőröket és a közerőt kirendelték és a hatóságot értesítették.

Veszélyes csurgás mutatkozott a jobbparton a kanaki közúti-híd fölött, melynek elfogását a legnagyobb munkaerővel vették foganatba, szükségesnek mutatkozott azonban Torontál vármegye alispánja útján utász-katonák kirendelését kérni. A katonaság közreműködésével, május hó 31-én a csurgást sikeresen elfogták.

A Berzaván ezenkívül apróbb szivárgások és csurgások mutatkoztak, de nem veszélyes jellegűek.

A versecz-paulisi, Terézia- és Moravicza-csatornákon szintén vonultak le nagyobb árhullámok, úgy az Ó-Bega-Beregszó-csatornán is kisebbek, de az árvédelemnél semmi veszélyesebb jelenség nem mutatkozott.

TEMES VÁRMEGYE MEZŐGAZDASÁGA.

Temes vármegye mezőgazdasága a bánáti jellegű mezőgazdaság minden vonását nagy általánosságban magán viseli. Ennek ellenére a legkülönbözőbb viszonyokat találhatjuk vidékenként és községenként, mely különböző viszonyok a népesség megoszlása szerint alakulnak.

A svábok, oláhok és szerbek gazdálkodási rendszere teljesen különbözik egymástól és irányzatuk nem mindenütt símul hozzá a viszonyokhoz. Alábbiakban, az egyes mezőgazdasági és állattenyésztési ágazatoknál, bővebben reá fogunk mutatni a különbségekre és azok okaira, most csak általánosságban kisértjük meg Temes vármegye mezőgazdasági állapotát — a kezeink között lévő régibb adatokkal összehasonlítva — feltüntetni.

Visszapillantás

Temes vármegye hajdan a török pusztítások színtere volt és így az óriási erdőségek és mocsarak között fekvő mívelhető földeket a lehető legextenzivebben használták ki. A Mária Terézia-korabeli telepítések, a délszlávok felnyomulása, a vármegye éjszakkeleti részén az oláhság beszívárgása, lassan benépesítették a vármegye területét, de a mezőgazdasági kultúra alacsony színvonalon állott, mert az ősi termőerőben lévő földek a legcsekélyebb gondozás mellett is meghozták a szükséges termést, melynél többet nem is akartak. A népesség szaporodásával a termőföld ereje hanyatlott és így újabb területek szerzése vált szükségessé; ennek következtében az évezredes erdőket kezdték kiirtani és az óriási kiterjedésű mocsarakon levezető csatornák épültek. A századokkal ezelőtt mezőgazdasági mívelés alá hajtott területekhez egyre többet és többet csatoltak, úgy hogy ma már a vármegyének csaknem egész területe mezőgazdasági mívelés alatt áll és erdő csak azokat a területeket borítja, melyek gazdasági mívelésre nem alkalmasak vagy a melyeket állami, törvényhatósági, egyházi, közalapítványi, magánalapítványi, közbirtokossági tulajdonban levő erdőkként kezelnek, vagy melyek pusztítását a törvény tiltja.

Eltüntek a mocsarak is, csak ott maradt belőlük, a hol a lecsapolási költség a nyerendő terület értékét többszörösen felülmulja. A folyóvizek és patakok ármentesítése szintén sok ezer holdat tett termővé ott, a hol eddig csak mocsár volt. A delibláti 60.000 k. holdnyi futóhomokon erdő díszlik s nagy kiterjedésű szőlőtelepek vannak. Nagy költséggel épült ártézi kútak szolgáltatják a vizet az ezer számra legelő jószág részére ott, a hol a vízhiány miatt a legeltetésre eddig gondolni sem lehetett.

Az évszázadok lassú haladását az utolsó évtizedek rohamos fejlődése váltotta fel. Az az ok, mely az évszázadok előtt gazdálkodókat újabb területek meghódítására ösztönözte, kényszeríti a jelenkor földmívelőit is arra, hogy a föld termőerejét mesterségesen visszapótolják s a modern gazdálkodás minden eszközét kihasználják. A földmívelés haladásával lépést tart az állattenyésztés fejlődése, az állattenyésztési melléktermékek produkálása és a gazdasági mellékágazatok felkarolása. Egy-egy száraz esztendő egy-két évre kihatólag érezteti ugyan hatását, de a fejlődésnek gátat nem vet és Temes vármegye mezőgazdasága és állattenyésztése, e két főirányzat minden mellékágazatával együtt, fokozatosan halad előre.

Területmegoszlás

Temes vármegye területének mívelés szerinti megoszlása nem nagyon változatos. Azok a gazdasági ágazatok, melyek a mívelés alatt álló 1,005.077 k. holdon megoszlanak, a következők: Szántó 747.751 k., kert 28.117, rét 97.870, szőlő 15.066, legelő 35.101, erdő 65.382, nádas 666 és terméketlen 17.144 k. hold.

A szántóföld területét az 1910. évben következőképen hasznosították: Őszi búza 204.837, tavaszi búza 1141, rozs 6019, tavaszi rozs 404, kétszeres 2983, őszi árpa 4958, tavaszi árpa 6945, zab 31.878, köles 108, borsó 310, bab 420, lencse 348, tengeri 161.133, burgonya 4199, czukorrépa 320, takarmányrépa

2641, repcze 644, dohány 1285, kender 793, csalamádé 1628, bükköny 12.183, lóhere 5269, luczerna 5541, mohar 1852 és ugar 15.069 k. hold.

Az 1910-iki átlagtermés a következő volt: Búza 793, tavaszi búza 662, őszi rozs 730, tavaszi rozs 724, őszi árpa 717, tavaszi árpa 589, zab 617, tengeri 1265 és burgonya 4645 kg.

Az itt feltüntetett veteményeloszlás és átlagtermés csekély % változással ugyanez volt a vármegyében mindezideig. A gazdák két főterménye, a búza és a kukoricza, hosszú évtizedeken át fogja még dominálni az össztermelést. Az ipari és a gyári növények, a takarmányfélék termelésének fokozása a mai viszonyok mellett csak tized %-ban fog nyilvánulni, mert mind a talajviszonyok, mind az éghajlatiak és a csapadék-megoszlás a búza és a kukoricza termelését teszi egyelőre megokolttá. Azok a mozgalmak, melyek a czukorrépatermelés, a takarmánynemüek, kender, len és olajos magvak kultiválása érdekében megindultak, ma még nem találtak kedvező talajra, egyrészt azok ismeretlen volta, másrészt a munkásviszonyok, végül a gabonafélék árának magassága miatt. A mesterséges takarmánynövények közül főleg a zabosbükkönyt vetik kis- és nagygazdák egyaránt, a minek oka a csapadékviszonyokban rejlik; ugyanis jóformán csakis ez a korai, tavaszi nedvességet kihasználó takarmányféle termeszthető sikerrel a lóherén és luczernán kívül, melyek mélybe nyuló gyökereikkel viszont az alsóbb talajrétegek vizét tudják jobban kihasználni.

E mívelési ágazatokon kívül találunk még a vármegyében 400.627 k. hold közlegelőt, mely közbirtokossági, vagyonközösségi vagy községi tulajdonban van. A temesmegyei közlegelő is, mint az egész országé, ápolatlan és terméketlen terület, mely hivatását egyáltalában nem tölti be, bár a legelőrendtartási szabályrendeletek drákói szigorúságúak, csakhogy nincsenek végrehajtva. Különben az állattenyésztés tárgyalása kapcsán lesz még alkalmunk erre visszatérni.

Talajviszonyok

Temes vármegye területén a *talajviszonyok* a szerint változnak, a milyen a talaj eredete. A mélyrétegű humustól a futóhomokig a talajnemek minden változatát megtaláljuk. A vármegye éjszaki részén a temesvár-aradi, gyengén hullámzó felületű földterületnek humusdús, középkötött, nagy termőképességű a talaja. Temesvártól keletre, a lugosi vonal mentén hullámos a talaj, majd dombvidékbe megy át, helyenként erdővel borítva; jó termőföld, néhol kötöttebb agyagfelülettel. Temesvártól délfelé haladva, a mélyrétegű humus silányabb minőségű, szikes természetű, égvényes talajokkal váltakozik, helyénként túlkötött agyaggal. Itten a talaj vízátnemeresztő s a szárazságban megrepedezve, csaknem mívelhetetlenné válik. Versecz környékén a nagy kiterjedésű mocsarak helyén televényes föld ontja a termést. A verseczi hegyek lábai körül s innen délfelé, a gyengén hullámos talaj egyre homokosabb vegyületű lesz, le a delibláti homokpusztáig: itt a termőföldet küzdelmes emberi munkával megkötött (azelőtt futó) homok váltja fel, lenyulva csaknem a Dunáig, hol a futóhomok ismét mélyrétegű, humozus, könnyű vályogtalajba megy át.

Éghajlat

A vármegye *éghajlati viszonyai* általában véve nem kedvezőtlenek. Vannak ugyan száraz évjáratok, mint az 1904—1905, továbbá 1906 és 1907 voltak, mely szárazság a takarmánytermés tekintetében okozza a legnagyobb bajt, mindamellett ily években is a vármegye fő terménye, a búza, kitünően szokott sikerülni és úgyszintén a talaj- és éghajlati viszonyokhoz aklimatizálódott kukoricza is kielégítő. Ha pedig a vármegyében e két termés csak közepesen is sikerül, nincs rossz gazdasági év. Sőt vannak egyes helyek, hol a száraz években volt a legjobb termés. A vármegye éjszakkeleti részén a délvidéki klimát a hegyek befolyásolják s általában több a csapadék. A vármegye többi részén az évi csapadék alig éri el a 400 mm-t, ez is egyenlőtlenül van elosztva és ez oka annak, hogy a takarmánynövények között oly fontos a zabos bükköny, mely a téli nedvességet kihasználja.

Lényegesen befolyásolják az éghajlatot a szelek is, különösen a Kossova szél, mely a Balkánról a Duna völgyén felfelé hatolva, egészen Verseczig érezteti kellemetlen hatását, agyonszárítva mindent és állandó porfelhőbe burkolva a vidéket.

Legveszedelmesebb jelenség azonban a köd, mely az érés utolsó hetében szokta elborítani a szép reményekre jogosító vetéseket, felére, sőt harmadára redukálva a várt termést. Különösen a Bega és Temes völgyén, továbbá a Pogányos patak mentén gyakori ez a jelenség, mely magával hozza a vörös és a fekete rozsdát.

Földárak

Az a gazdasági föllendülés, mely a védvámos rendszer nyomán támadt, első sorban a *földárak* alakulásánál vált érezhetővé, de tagadhatatlan az amerikai pénz hatása is. Egy fél évtizeden belül a földek ára kétszeresére, sőt háromszorosára emelkedett az eredeti értékének. Az 1910-es adatok szerint a jó minőségű szántó-

föld ára 1300—2200 korona között váltakozik, egyes kivételes esetekben magasabb; középminőségű föld ára 700—1200 korona, silányabb minőségű 400—700 korona között ingadozik. Erdőtalajok ára sík földön 700—1000 korona; dombvidéken 400—700 korona. Beültetett szőlő borvidéken 7000—10.000 korona, egyéb helyeken 3000—7000 korona. A földek vásárlója ma már csakis a kisgazda és ez a gyors értékemelkedés ma már oda vitte a nagyobb birtokok tulajdonosait, hogy földjeiket egyre-másra adják el. Számításuk szerint ugyanis tőkéjük után az így nyert kamatotot csakis intenziv munkával és nagy befektetéssel érhetnék el és a nagyobb gazdák inkább a könnyebb megoldás hívei.

Parczellázások

A fenti okok a *parczellázások* révén az üzleti vállalkozásnak bő teret nyitottak. A meglevő és e czélra alakuló bankok busás haszon mellett parczellázták a nagy birtokokat és ezzel is hozzájárultak a földárak rohamos emelkedéséhez. A parczellázások ott, hol nemcsak az egyoldalú üzleti hasznot tekintették, üdvös hatásúnak mutatkoztak, de voltak káros kinövései is. A hol nagy kiterjedésű uradalmak közé volt beékelve a kisgazda, ott helyes volt a parczellázás, noha az árak aránytalanul magasabbak voltak. E birtoktulajdonosok mind kitünően prosperálnak. De a hol a bankoktól erőszakolt üzleteket kötöttek 80%-ig eladósított vevőkkel, felcsigázott árak mellett, ott egy bekövetkezett rossz esztendő katasztrófával járt.

Telepítések

A parczellázásokkal együtt kell említenünk a *telepítéseket* is. Állami és magántelepítések elég nagy számban vannak Temes vármegyében. De míg az állami telepítés főleg a magyarság megerősítését czélozza, a magántelepítések egy-egy birtoktest értékesítésére szolgálnak. Közalapítványi telepítések is történtek az 1860-as években, de ezek félbemaradtak. A temesmegyei Ötvösfalva és Józsefszállás községek példái ennek, hol a telepítés 75 ház betelepítése után félbe maradt s mivel a régi telepitési törvény szerint legalább 150 telepes alkothat egy telepközséget, örök bérlőknek nevezték ki őket később s hiába várják mind máig, hogy az általuk már úgyszólván harmadik nemzedékben mívelt föld tulajdonukba menjen át. Temesmegye legszegényebb községei ezek, mert a fölös számú örökösök kénytelenek kivándorolni a községből, a terület túlterheltsége miatt. Az állami telepítések, a hol a telepesek mindenkor anyagi és erkölcsi támogatásban részesülnek, virágzásnak induló községeket alkotnak és gazdasági tekintetben is igen előrehaladott állapotban vannak.

Gazdálkodási rendszer

Temes vármegye kisgazdái, kik a vármegye lakosságának zömét alkotják, ma még kezdetleges *gazdasági rendszert* követnek. A búza, kukoricza, ugar-tartás általában véve jellemző. Fokozatos haladás mutatkozik különösen ott, hol a közép és nagybirtokok intelligens gazdái jó példával jártak elül. Mindenesetre szükséges ismernünk a birtokosok birtoknagyság szerinti megosztását, hogy ebből magyarázatot nyerjünk az alacsony termésátlagokra nézve. Temes vármegyében összesen 473.242 gazda van. Ebből nagybirtokos 67; középbirtokos 1018; kisbirtokos 50—100 holdig 3446; 50 holdon aluli gazda 170,333; kisbirtokos napszámos 24.418; részes földmíves 2032; bérlő 239; gazdasági tisztviselő 704; cseléd 24,549; gazdasági munkás 92,198; erdészettel foglalkozó 1091.

A mint látjuk, az 50 holdon alóli birtokos csaknem fele a birtokosság összegének, így a gazdálkodási viszonyok megítélésénél első sorban azok viszonyait kell tekintenünk. Temesmegyében a gazdálkodást nagy általánosságban a községből űzik. Tanyarendszerben jóformán csak a magyar gazdák gazdálkodnak. Tipikus tanyarendszere van Újszentes, Mosnicza, Sztancsafalva telepes községeknek, továbbá Végvárnak, Temesmegye e legrégibb magyar községének. A svábság, úgyszintén az oláhság és a szerbek, nagyon csekély kivétellel a községekből gazdálkodnak.

Egy-egy község határa a mellette fekvő nagyobb birtok parczellázása révén ma már túlságos nagy kiterjedést nyert s bár nagyon nehéz központból kezelni, az ősi szokásokhoz ragaszkodó lakosság nehezen vehető reá, hogy megszokott régi rendszerétől eltérjen. A községek határai a nyomásos gazdálkodás czéljai szerint nyertek beosztást s csak újabban kezdenek a szabad gazdálkodási rendszerre áttérni.

A búza és kukoricza változó mívelése az általános, itt-ott fekete ugarral s csak újabban vesznek föl mesterséges takarmányt a vetésforgóba. E téren a svábok járnak elül jó példával, kik mindinkább belterjesebben karolják fel az állattenyésztést, újból a tejhozammal való hasznosításra fordítva azt. Egyes községekben, hol állami dohánytermelés van, a dohány a búza elővetménye.

A fehértemplomi és kevevári járásoknak főterménye a kukoricza. Itt a földnek csaknem $^{4}/_{5}$ részét vetik be kukoriczával, úgy hogy 10.000 holdakra menő kukoricza-

földeket láthatunk egy tagban. E homokos részeken a búzát a rozs váltja föl. Takarmánytermelésre általában kisebb gondot fordítanak, mint az helyénvaló volna; ennek egyik oka részben a kukoriczaszárnak takarmányozásra való felhasználása. A tavaszi kalászosok közül a zabot termelik nagyobb mértékben. Az árpa, elég hibásan, kisebb szerepet játszik, noha, mint a kísérletekből is kitűnt, sörárpának teljesen megfelelő minőséget szolgáltat a vármegye bármely része.

Földmívelés

A *talaj megmunkálása* terén Temes vármegye még nincs a kívánt fokon, de újabban örvendetes haladás észlelhető. Mindegyre nagyobb az a terület, melyet a nagybirtokosok és kisgazdák őszszel készítenek elő tavasziak alá. E tekintetben a gőzekék kiváló szolgálatokat tesznek s egyre több és több gőzekefölszerelés kerül a vármegyébe, többnyire gőzeke-szövetkezetek tulajdonába, mely szövetkezetek tagjai nem egy helyen kisgazdákból állanak.

A talaj mélymívelése kapcsán a tarlóhántás is kezd tért hódítani. A tárcsásboronák néhány év alatt rohamosan elterjedtek. A talajmívelő eszközök között a fagerendelyes ekét ma már csak itt-ott találjuk. A resiczai eke dominál mindenütt a kisgazdaságokban és a Sack-ekével is mindenütt találkozunk. A talajmegmunkálás terén Temesmegye a haladás útján van, csak a trágyázás kérdése kíván még újításokat. A műtrágyák igen lassan hódítanak tért, minek egyedüli oka a száraz klímában keresendő, minek következtében a műtrágyák kellő hatásukat kifejteni nem tudják, hacsak nem őszszel szórják ki, mikor a téli nedvesség mossa be a talajba. A statisztika szerint már mindig több és több műtrágyát használnak fel.

A termés

Temes vármegye termelési ágai közül első helyen kell említenünk a kalászosokat, melyek között első helyen a búza áll. A bánáti búzának, melyet a tőzsdén is külön jegyeznek, nagy kontingensét Temes vármegye adja. Bánáti búza alatt az itt már évtizedek óta meghonosodott, kissé durvaszemű, nagy sikértartalmú búzát értjük. E búza hibája a gyenge szalma, mely nem tud a rozsdának és megdőlésnek ellentállni s a késői érés, mely kedvezőtlen időviszonyok között hőütöttséget von maga után. E hibák kiküszöbölését gazdáink idegen búzafajták behozatalával vélték elérhetni, de evvel nagy hibát követtek el, mert az idegen búzák termelésével, kétes terméseredménye mellett, a bánáti búza hírnevét veszélyeztették.

A termőterület nagysága szerint a vármegyében a *zab* következik a búza után, mert a legbiztosabb terméseredményeket és jövedelmet szolgáltatja. Mindinkább tért hódít az a szokás, hogy a zabot kellő táperőben lévő és kitünő előkészítésben részesült talajban termelik. Különösen olyan helyeken, hol a búzák rozsdától szenvednek, nagyban termelik a zabot. Mint a búzát, zabot is roppant sok idegen fajtát vetnek a gazdák, pedig a magyar zab igénytelen külseje mellett, messze felülmulja az összes idegen zabokat tápanyag és hozam tekintetében.

Az *árpa* termelése a talajmívelés intenzivitása kapcsán mindinkább terjed. A Délvidéken alapított nagy üzemű sörgyárak bizonyítják, hogy a vármegyében termelt árpa sörgyártás czéljaira teljesen megfelel, azzal a téves felfogással szemben, hogy a bánáti árpa minősége miatt sörgyártásra nem alkalmas. Az őszi árpát csak néhány sertéstenyésztő gazda termeli. Üszkösödése miatt nem kedvelik.

Rozsot a vármegye dombosabb vidékén és a deliblàti homokpuszta környékén termelnek nagyban; gazdaságban csak mellékesen termelik, többnyire szalmája kedvéért.

A kalászosok közül különlegességként termesztik Temesben a *rizst* is, a melynek mívelése itt már évszázados keletű. A török kiűzetése után ugyanis *Mercy* tábornok, temesi kormányzó olaszokat telepített a Bánságba, a hol azok meghonosították a rizst. Utódja *Perlasz* tábornok és kormányzó azonban betiltotta a rizstermelést, melyet *II. József* császár karolt föl újra. A kincstári birtokokból Gáttája, Denta és Omor községek határában rizstermelésre alkalmas területeket adományozott a Baldi, Dercini, Simoni és Arizy olasz telepes családoknak és azokat a kincstár is messzemenő támogatásban részesítette. De II. József halálával ismét megszünt a rizstermelés, mert a magyar kincstár visszakövetelte mindazokat a birtokokat, melyeket a koronázatlan király nem jogszerűen adományozott. Ebből a kincstár és a telepesek között pör támadt, mely 1820-ban az utóbbiak veszteségével végződött. Ezt megelőzőleg *Arizy* Pál, a gáttájai és topolyai rizstelepek tulajdonosa, újabb adománylevelet kért Lipóttól és azt 1801-ben meg is kapta. 1802-ben vetette el az első rizst, melynek termelése Topolyán azóta folytonos és az idén éppen 110 esztendős. Az 1850-es években a tulajdonos elhalálozván, a rizstelep örökség útján a *Timáry*-családhoz került, melytől 1889-ben gróf *Karátsonyi* Jenő vette meg.

1

2

3

Deliblát. — 1. Marhaitatás a kincstári homokon, a mélyfúratú flamandi kútnál. — 2. Flamandi kút a kincstári homokban. — 3. Kútőr-lakás a kincstári homokban.

Kádár. Báró Duka Géza istálló-épülete.

Temesjenő.
Részlet gr. Károlyi Istvánné Janova-majorjából.

Temesjenő. — Részlet gr. Károlyi Istvánné Janova-majorjából

Temesjenő. — Részlet gróf Károlyi Istvánné Janova-majorjából.

A rizsföldek, melyek tábláit a mai tulajdonos planiroztatta, a birtokokat átszelő tápláló- és lecsapolócsatornák között terülnek el. A telep nagysága 324 k. hold, melyet a partosi határban még 500 holddal fognak kiegészíteni. A rizsföldet őszszel ugarolják, áprilisban megszántják, azután rábocsátják a vizet és a zavaros vízben elvetik a kellőképen megáztatott magot. Gyökérképződéskor a vizet 10—12 napra elfogják és azután újból rábocsátják. A vizi gyomokat több száz napszámos gyomlálja, a mi roppant költséges. Július végén a rizs kalászt hajt, gyorsan virágzik és szeptember közepére megérik. Ekkor a vizet leeresztik s a növényt sarlóval learatják, azután néhány napig markokban szárítják, majd kévékbe kötik. Októberben kicsépelik és a teljesen száraz szem a rizshántolóba kerül, mely 1893-ban műmalommal együtt épült, a főcsatorna mellett és a legmodernebb hamburgi gépekkel van felszerelve. Az első osztályú rizs ára métermázsánként 46, a II. oszt. 28 és a III. oszt. 24 kor. A rizskorpát az uradalom sertéshízlalásra használja.

A kapások között a *kukoricza* szerepel első helyen és az országban is harmadik helyet foglalja el Temesmegye a kukoriczatermelés terén. Ennek ellenére az átlagtermések alacsonyak és a mívelési mód is kezdetleges. A termelt fajták között a kerekmagú bánáti, különböző lófogú és a putyi kukoricza játszanak főszerepet. Néhány év óta, a megindult kukoriczatermelési kisérletek kapcsán, az intenzivebb mívelés felé nagyobb lépések történtek; különösen az uradalmak kezdenek mindegyre nagyobb területet házi kezelésbe vonni s ugyancsak tért hódít a négyzetes és az amerikai mívelési rendszer a kisgazdák körében is, melynek révén az átlagterméseknek csaknem kétszeresét érik el a gazdák. Kapások

Bár Temesmegyében nagyarányú kukoriczatermelést folytatnak a gazdák, termésátlaga igen csekély. Ezt egyedül a feles és harmados mívelésnek lehet tulajdonítani, hol ritkán kerül a kukoricza rendesen mívelt talajba s a magkiválasztása sem felel meg a követelményeknek. A kisgazdák, különösen az oláhok tavaszi szántásba vetik a kukoriczát, rendesen eke után szórják be s töltögetik. A kukoriczatermelés emelésére irányuló mozgalomban nagy szerepe van a Temes vármegye területén működő Vetőmagvakat Nemesitő Intézetnek, melynek révén a jövőben könnyen kétszeresére emelkedhetik a termésátlag a vármegyében, mint a hogy az egyes uradalmakban már meg is történt.

A kapások között fontosság tekintetében a *répa* következik a kukoricza után s ez a czukorgyáralapítások következtében mindegyre nagyobb tért fog foglalni. Takarmányrépát csaknem mindegyik gazda vet saját szükségletének fedezésére s kitünő terméseket ad, a csekély mennyiségű csapadék ellenére is, mert elég, ha jó talajban tavaszszal és őszszel esőt kap. Ha nem is ad nagy tömeget, minősége kitűnő lesz. Csapadékdús esztendőben pedig óriási termést hoz.

Kiterjedt mértékben termelik a megyében a *czirokot*, hol a termelésben rendesen a kukoricza helyét foglalja el. A szakált seprőgyárak veszik meg, a magot feletetik, a szárat pedig tüzelésre használják. Egyike a legjövedelmezőbb kapásnövényeknek, de termelési területe nem állandó; a czirokárak emelkedésével nő, csökkenésével fogy.

A hüvelyesek közül a *babot, borsót, lencsét* termelik, de mindezeket csak közöttesnövényként és mennyiségben.

*Dohány*termeléssel a vármegye éjszaki részén foglalkoznak, hol a dohányjövedék részére termelik azt, nagyobbára a kisgazdák. Réthát, Németság kerti levelei híresek. A megye délibb részein a Magyar Dohánykiviteli R. T. részére termelnek egyes birtokosok, úgyszintén néhány községben a kisgazdák.

A *burgonya* termelése nem játszik fontos szerepet; csak a gazdasági és háziszükségletek fedezésére szolgál.

A fonalasak közül a *kendert* termelik a vármegyében; a kisgazdák háziszükségleteikre, egyes gazdaságok pedig gyárak részére.

A *lent* fonál és magnyerés czéljából termelik, de igen csekély mértékben. Aratása csaknem összeesik a búza aratásával, így a munkásviszonyok gátolják annak nagyban való termelését.

A *repczefélék* közül a bánáti repczét termelik. Ritkán sikerül teljesen; fagy és rovarkároktól sokat szenved, ezért termelése csakis mellékes termelési ág.

Takarmánytermelés tekintetében, a búza és kukoricza előtérbe helyezése miatt, a vármegye igen szegény. Kaszálói alig vannak; a folyók mentén, Versecz környékén és a dombosabb vidéken látunk számba vehető kaszálókat, melyekről legritkább esetben sikerül teljes termést leszedni. Ezért a gazdák a mesterséges takarmányfélékre vannak utalva.

Takarmány-félék

Legjobb takarmányként a *luczerna* említhető, melyből most már csaknem minden gazda vet magának birtoka arányában néhány holdnyi területet. Nagy tömeget és kitünő minőséget ad s ezenkívül magja is tekintélyes jövedelmet hoz. A *vörösherét* szintén termesztik magnyerés czéljából; az utóbbi időben azonban részben a szárazság, részben az ápionbogár és az aranka nagy mértékben való fellépése miatt csökkent a termelése. — Legbiztosabb takarmány a temesmegyei gazdáknak a *zabosbükköny*, mely még a tavaszi nedvességet használja ki s korán lekerülve, a búzának a talaj kellő módon előkészíthető. — A csalamádét állattartó gazdaságok nagyban termelik; bő és biztos takarmányt nyújt. — *Kölest* és *mohart* nagyobbára a zabosbükköny után vagy ugarba vetnek a kisgazdák, kisebb-nagyobb sikerrel; általánosságban azonban tekintetbe nem jöhet.

Kertinövények

Kertinövények termelésével háziszükségletre a vármegye minden részében foglalkoznak; eladásra azonban a városok környékén letelepedett bolgárokon kívül nagyban csak az újaradi, németsági, kisszentmiklósi svábok, néhány vingai bolgár-család s a verseczkörnyéki lakosok termelnek. Egyes községek lakosai, a hol a talaj e czélra megfelel, káposztatermeléssel foglalkoznak igen jó eredménynyel és az egyes magyar telepesközségekben a makói kertészkedést vezette be a m. kir. áll. jószágigazgatóság. Káposztatermelés van a Bega mentén, Temesremete, Őszény, Temesrékas, Bázos, Bükkfalva stb. községekben, Versecz környékén; kertészkedéssel foglalkoznak Mosnicza és Rékas község telepesei. Nagy és országos hírű kertésztelepek vannak főként Temesváron.

Gyümölcstermelés

A vármegye gyümölcstermelése alig méltatható figyelemre. A rékasi és lippai járás dombos vidékének szilva és cseresznye, Versecz, Fehértemplom és a Deliblát gyümölcs és szőlőtelepeinek baraczktermelése érdemel említést. Az amerikai visszavándoroltak kaliforniai mintára szintén rendeztek be Varjason és környékén baraczktelepeket, de ezek még kezdetleges állapotban vannak.

Növénynemesítés

A gazdasági főbb termények fokozatos nemesítése czéljából a Délvidék és Tiszavidék gazdái megalakították a Magyar Vetőmagvakat Nemesítő Társaságot, melynek központja, a Magyar Vetőmagvakat Nemesítő Intézet, Temesvárott van. A társaság, illetőleg intézet czélja a búza, kukoricza, zab- és takarmányrépamagvak nemesítése, jobb minőség és nagyobb hozam elérése czéljából. A már is jelentős eredményeket elért intézet nagy erélylyel és kellő tudományos felszereléssel folytatja működését a földmívelési kormány támogatása és ellenőrzése mellett.

Értékesítési viszonyok

Az a szerencsés helyzet, mely a vasúti és vízi útak révén Temesvár városát a Délvidék góczpontjává emelte, előnyösen hat az összes gazdasági termények értékesítésére is, melyet lényegesen befolyásol még a Délvidék termékeinek a Balkán államokba való kivitele. A gazdasági termények forgalmát nagy tőkével dolgozó üzletek bonyolítják le s a nagyszámú malmok, melyek lisztkivitelre dolgoznak, nemcsak a belföldi termést őrlik fel, hanem gyakran kénytelenek nyersanyagot Romániából is beszerezni. Alig van nagyobb község, hol egy vagy két, többnyire részvénytársasági malom ne volna, leginkább modern berendezéssel.

A kukoriczatermést, a mennyiben azt sertéshízlalásra vagy takarmányozási czélokra fel nem használták, a vármegye gazdaközönsége külföldre szállítja, kivéve azt a mennyiséget, melyet a mezőgazdasági és ipari szesz és keményítőgyárak feldolgoznak. A vármegyében termelt tavasziárpát a délvidéki sörgyárak dolgozzák fel; sört nyernek belőle; nem egy szállítmányt visznek ki külföldi sörgyárak is, jóllehet a gazdák hosszas ideig takarmányárpaként értékesítették.

A kereskedelmi forgalom fontos szervei az országos- és hetivásárok, melyek tartására majdnem minden nagyközségnek megvan a jogosultsága s ezeken a helyközi forgalmat bonyolítják le. Temesvár, Versecz, Fehértemplom, Csák, Detta és Kevevára országos vásárai nemcsak a Délvidékről, hanem a Balkánról is összehozzák a vevőket és eladókat, és ezeken óriási kiviteli forgalom bonyolítódik le.

Munkásviszonyok

Az amerikai kivándorlás és a szocziálista mozgalmak, melyek tetőpontjukat az 1906—1907. évben érték el, igen súlyossá, sőt majdnem elviselhetetlenné tették a cseléd- és munkásviszonyokat a vármegyében. Az amerikai kivándorlás csak megapasztotta a számukat, a munkásharcz ellenben az izgatások következtében az érett gabonatáblák mellől vonta el a munkáskezet. A hatósági intézkedések is erőtleneknek bizonyultak a fanatizált munkástömegekkel szemben, úgy hogy a gazdák kénytelenek voltak munkásokat idegenből hozatni és aratógépeket beszerezni. Ugyancsak bajok voltak a cselédséggel is, melyek azonban kellő engedmények kapcsán mihamar elsimultak.

A munkásviszonyok ma teljesen kielégítők, normálisnak mondhatók, noha a napszámbérek meglehetősen magasan állanak. Munkabérek átlaga *férfiaknál* tavaszszal 1·57, nyáron 2·65, őszszel 1·93 és télen 1·42 kor. Az évi átlag 1·89 kor. — *Női munkásoknál* tavasszal 1·22, nyáron 1·83, őszszel 1·54 és télen 1·08 kor. Az évi átlag 1·42 kor. — *Gyermekmunkásoknál* tavaszszal 0·87, nyáron 1·29, őszszel 1·04 és télen 0·77 kor. Az évi átlag 0·98 kor.

A megyei évi munkabérátlagok túlmagasaknak ugyan nem mondhatók, de az adatok helyenként és időszakonként nagy eltéréseket is mutatnak, különösen városok, ipar- és gyártelepek közelében és Versecz borvidékén, hol a permetező napszámosok sürgős munka idején 6—7 kor. napszámot is követelnek. A zsellérmunkásokról a magy. kir. földmívelésügyi miniszter támogatásával a törvényhatóság is gondoskodik, a mennyiben részükre ezer munkáslakást épített fel a vármegye területén, hogy a túlmagas lakbérek fizetésétől őket megkímélje s részükre állandó otthont nyujthasson. A cselédlakások megfelelő átépítésére vonatkozólag a törvényhozástól megszabott keretekben az intézkedések szintén megtörténtek, s ma már alig van Temesben nagy gazdaság, hol a munkáslakásoknál kívánni való volna.

Hatósági támogatás

A munkásokat és gazdákat érdekeik védelmére elsőrangú támogatásban részesíti a hatóság minden közege. Különösen a munkásmozgalmak idejében nyertek a gazdák hathatós támogatást az akkori alispán részéről; ezzel szemben több igazságtalan gazda húzta a rövidebbet, ha cselédje vagy munkása jogos panaszra ment.

Gazdasági egyesületek

A gazdák érdekeit nagy mértékben előmozdítja a Temesvármegyei Gazdasági Egyesület és a Délvidéki Földmívelők Egyesülete.

A *Temesvármegyei Gazdasági Egyesületet* báró *Ambrózy* Béla alapította és 1902-ben történt újjászervezéséig viselte annak elnöki tisztét. Kicsiny hatáskörben is eredményes működést fejtve ki, meghonosította a Délvidéken a lóherét, nagy lendületet adott a méhészetnek és a szőlők rekonstruálásában tevékeny részt vett. Működése alatt tekintélyes vagyont is szerzett az Egyesületnek.

Az újjászervezés után az Egyesület kilépett a szűkebb keretek közül és teljes erővel szervezte a községi gazdaköröket, különösen a kisgazdák és zsellérek közül toborozván híveit; elősegítette a hitel- és tejszövetkezetek alakulását; elvállalta a Gazdák Biztosító Szövetkezetének vezérképviseletét; előadásokat, háziipari tanfolyamokat rendezett; a gazdasági termések értékesítésére és szükségletek beszerzésére szövetkezeti központot teremtett a Magyar Mezőgazdák Szövetkezetének temesvári fiókja útján, mely később önálló igazgatósággal *Délmagyarországi Mezőgazdák Szövetkezete* czímén függetlenítette magát a *központtól*. Az Egyesület kebelében körülbelül 70 gazdakör alakult mintegy ötezer taggal, kik minden gazdasági irányú kérdésben támogatást találtak az Egyesület vezetősége részéről.

Az Egyesület kísérleti telepén búza- és kukoriczanemesítést vezetett be az Egyesület titkára, kiváló eredményeket érve el. A szarvasmarhatenyésztés terén az állatdíjazásokkal és megfelelő tenyészanyag bevásárlásával az állattenyésztés színvonalát nagyban emelte. A lótenyésztés emelésére a lótenyésztési bizottsággal karöltve meghonosította a bérménrendszert és az osztályozott kanczák után való tervszerű tenyésztés mellett a törzskönyvezett új generáczióban kitünő egyedeket találunk.

Az Egyesület működése kiterjed a gazdasággal kapcsolatos és a gazdák érdekeit érintő ágazatok összességére. Az Egyesület kebelében alakult meg a válságos munkásviszonyok idején a *Munkaadók Szövetsége* s ugyancsak ott alakult meg az első *Temesmegyei Gőzekeszövetkezet*, melynek Temesremetén elhelyezett Fowlerekéi folyton munkában vannak. A gazdák és a kereskedők között felmerülő vitás kérdések elintézésére alapszabályszerűleg résztvesz delegáltjai útján az Egyesület a Temesvári Lloyd tőzsdebíróságában és e czélra állandóan hat tagot küld ki.

A *Délvidéki Földmívelők Gazdasági Egyesületének* működése kiterjed Temesmegyén kívül Krassó-Szörény, Torontál, Bács-Bodrog és Arad vármegyék területére, mely vármegyékből jobbmódú kisbirtokosok a tagjai. Működése a tagok gazdasági érdekeinek istápolására terjed ki; szoros kapcsolatban áll a Délmagyarországi Gazdasági Bankkal és internátusa van Szegeden, hol németajkú tagjainak fiai magyar nevelésben részesülnek. Működése kiterjed továbbá a növénytermelés és állattenyésztés egyes ágainak fejlesztésére és a nép gazdasági oktatására. A gazdák tömörítésére községi fiókokat szervez és árúosztályt tart fenn a központban, a beszerzések megkönnyítése és lebonyolítása czéljából.

Gazdasági felügyelőség

Eredetileg csupán az állattenyésztés fejlesztésére és a tenyészirány betartására szervezte a földmívelésügyi miniszter az állattenyésztési felügyelőségeket, melyek

ma már gazdasági felügyelőségek neve alatt az összes gazdasági és közgazdasági kérdésekben véleményező szervezetei a földmívelésügyi miniszternek és a gazd. felügyelők hivatalból tagjai a törvényhatósági bizottságnak. A gazdasági felügyelőség működése az állatállomány minőségbeli fejlődésén máris tapasztalható, mert az apaállatkiválasztás kitünő eredménye az állatállomány színvonalát évről évre emeli.

*

Állattenyésztés

Az állattenyésztés, noha egyes száraz évek a mennyiségi fejlődést befolyásolják is, minőségileg folytonosan fejlődik.

Ha összehasonlítjuk a kilenczvenes évek adatait az újabb adatokkal, következő változásokat látjuk:

	1895	1910		1895	1910
Szarvasmarha . . .	124.722	139.404	*Lóállomány*	101.627	89.522
Magyar fajta	73.651	28.373	*Szamár*	472	355
Pirostarka	29.126	92.827	*Sertés*	219.233	167.753
Egyéb tarka	21.945	16.873	*Juh*	159.438	236.138
Borzderes	—	1.008	*Kecske*	2.216	1.384
Bivaly	—	223			

Az állatállomány mennyiségileg nagy emelkedést nem mutat, sőt egyes ágaiban csökken. Annál feltünőbb az emelkedés minőség tekintetében. A *szarvasmarhaállomány* az apaállatok gondos megválasztása, a Temesvármegyei Gazd. Egyesület és a Délvidéki Földmívelők Egylete részéről importált tenyészállatok beszerzése kapcsán számszerűleg is emelkedett. Az 1900-ban megindult tejszövetkezeti mozgalom révén sok jó fejőstehenet szereztek be, de az 1906—1907-iki rendkívüli száraz esztendők miatt a tejszövetkezetek is szenvedtek és az állatállomány is erősen megcsappant. Ez az oka annak, hogy nincs nagyobb létszámemelkedés.

A *lóállomány* számszerűleg határozott csökkenést mutat, de minősége annál inkább javult. A verseczi ménteleprő1 kihelyezett és tervszerűen beosztott mének után a színvonal nemzedékről nemzedékre emelkedik; különösen feltünő ez ott, hol a bérmének meghonosításával a kanczákat is kiválasztják. A tenyészirányzat erős csontú, katonai czélokra is alkalmas használati lovak kitenyésztése.

A *sertésállomány* nagyméretű csökkenését a sertésvész okozza, mely bár enyhült az utolsó években, mégis állandóan szedi áldozatait. A mangalicza-sertés tenyésztése mellett mindegyre jobban tért hódít a hússertés tenyésztése a kisgazdák körében is.

A *juhtenyésztést* leginkább az oláhok lakta községekben és a delibláti legelőkön űzik, nagytestű raczkákkal és czigájákkal, hús- és tejtermékek nyerése czéljából.

Baromfitenyésztés

A vármegye *baromfitenyésztése* az utolsó évtizedben erős lendületet vett. Ugyanis a földmívelésügyi kormány a Gazdasági Egyesületekkel karöltve nagyobb testű orpington-tyúkokat, emdeni ludakat, pekingi kacsákat, bronzpulykákat stb. osztott ki, hogy a meglevő állomány kereszteződése révén nagyobb hústömeget szolgáltató baromfiak elterjedését érje el, mely törekvését siker is kisérte. Hozzájárult ez eredmények eléréséhez a Temesvármegyei Gazdasági Egyesület részéről évenként rendezett fajbaromfi-kiállítás és vásár, és az évente kiosztott fajbaromfi-tojás.

Házinyúl

A *házinyúltenyésztés* a baromfitenyésztéssel kapcsolatos mozgalom révén rohamosan elterjedt, de az értékesítés szervezetlensége miatt rövid időn belül össze is zsugorodott. Ma a házinyúltenyésztéssel leginkább a munkásosztály és néhány sporttenyésztő foglalkozik.

Méhészet

A bánáti méh és a vármegyében űzött méhészet ama lelkes propaganda révén, melyben e gazdasági ágazatot báró *Ambrózy* Béla részesítette, hírnévre vergődött. Az utolsó évtizedben csökkent ugyan a méhészet iránti kedv, de újabban ismét többen és többen kezdenek vele foglalkozni. Különösen kisgazdák űzik a méhészetet és vannak évek, midőn ez a gazdasági ág igen szép jövedelmet biztosít részükre.

Halászat

Halászatról, tekintettel a Temes és Bega halszegény voltára, alig lehet szólni; csupán a dunai halászat jöhet számításba, hol egyes halásztársulatok az általuk kifogott halakat Orsován és Báziáson értékesítik és onnan kerülnek Temesvárra.

Nagyobbarányú mesterséges haltenyésztés csak egy van a vármegyében, gróf *Karátsonyi* Jenő uradalmában s annak a rizstermeléssel kapcsolatban 1896-ban vetették meg az alapját. A halastavak — melyek területe 122 hold — nem ásott medenczék, hanem töltéssel körülvett területek, melyek bármikor eláraszthatók vagy kiüríthetők és így a gyors kihalászás vagy a halak áthelyezése bármikor

lehetséges. A rizsföldekre júniusban kitett 8—10 dg súlyú halak őszig $^{3}/_{4}$ kgra is meghíznak és három év mulva eladhatók. Leginkább pontyot tenyésztenek, de van harcsa és csuka is, de ezek nem érvényesíthetik ragadozó természetüket, mivel az ifjabb nemzedék mindig nagyobb potykák közé kerül. A halat a környék fogyasztja, tenyészanyagként pedig a kormány több 100.000 és a balatoni halászati társulat több millió dbot vásárolt innen.

Selyemtenyésztés tekintetében Temes vármegye a legtöbbet termelő tizenöt vármegye között van s a hajtott jövedelem révén a harmadik helyet foglalja el az országban. 220 községben több mint 12.000 család foglalkozik selyemtenyésztéssel, kiknek 1910-ben a beváltott gubók után közel 430.000 korona bevételük volt. A kiosztott szederfákat a főutak mentén ültetik ki, különösen ott, hol a nép intenzivebben foglalkozik a selyemtenyésztéssel. Selyemtenyésztés

Legjobban felkarolták a tenyésztés ez ágát a kevevárai járás szerb lakosai, kik a legnagyobb mennyiséget szolgáltatják be a gubókból.

Temes vármegye állategészségügyét ugyan a szerb és román határcsempészések állandóan veszélyeztetik, de az erélyes állategészségügyi intézkedések az ebből származó veszélyt minimálisra redukálják. Feltűnően sok a veszettség a vármegyében, noha az ebtartási szabályrendelet szigorú. Egyes községekben a talaj fertőzöttsége miatt évről évre a lépfene lép fel, de a védő- és gyógyitóoltások révén az ebből származó veszély is mindinkább csökken. A sertésvész is megszedi a maga áldozatait, bár Temesmegye a tekintetben is első helyen áll, hogy ez országos baj ellen a védőoltásokat a legelső időtől kezdve kiterjedt mértékben karolta fel. A lépfene ellen való kötelező oltásra a Temesvármegyei Gazdasági Egyesület szabályrendelet-tervezetet dolgozott ki, mely tervezet kapcsán több törvényhatóság alkotta meg erre vonatkozó szabályrendeletét. Állategészségügy

A vármegye területén 30 községnek van állatvásártartási joga, melyek forgalma igen élénk. Temesvár öt vásárjára évente 30—40.000 szarvasmarhát, 80—90.000 lovat, 3—4000 juhot és 15—20.000 sertést hajtanak fel s ugyancsak nagy forgalom van még a többi vásárokon is, hol a felhajtott anyagnak nagy része vevőre talál. A forgalmas vásárok szintén nagyban hozzájárulnak az állattenyésztés fejlődéséhez. Vásárok

*

Az 1880-as években, a filoxera pusztítása előtt, a vármegyének 25—26.000 k. holdnyi virágzó szőlőtelepei voltak, mely terület a filoxera pusztítása következtében 3600 holdra csökkent. Az az országos mozgalom, mely a szőlők rekonstrukcziója céljából a kormány részéről megindult, Temesmegyében is kedvező talajra talált, úgy hogy a kipusztított terület ma már csaknem teljes nagyságában újra termő. Különösen Versecznek van jelentékeny bortermelése, a mennyiben közel két és félmillió korona értékű bort és szőlőt produkál évenként; csaknem annyit, mint az egész vármegye többi bortermő vidéke. Jelentékeny szerepe van az immunis homoki szőlőmívelésnek is, mely mívelési ággal a deliblúti homokpusztából közel 6000 k. holdnyi terület vált nagy jövedelmű és virágzó teleppé. Szőlőmívelés

A Versecz- és Fehértemplom-vidéki boroknak külföldön is állandó és biztos piaczuk van. Különös előszeretettel vásárolják a pezsgőgyárak is. Hegyvidéki jellegű borok vannak még Kutason, Szilason, a lippai és rékasi járásokban, de a síkfekvésű területeken is nagy szőlőtelepeket találunk, többnyire csemegeszőlő-termeléssel.

*

Mint már előbb említettük, Temes vármegye legnagyobb része eredetileg erdőterület volt, mely azonban a kultúra nyomán mindegyre kisebb területre szorult. A föltétlen erdőtalajokon álló, a törvényhatósági, egyházi, köz- és magánalapítványi, közbirtokossági és állami erdők óriási értéket képviselnek és azokat legnagyobb részben a legintenzivebb erdőüzem alapján kezelik. Erdészet

Az erdők állabai sík területeken tölgyek, melyek között uralkodó a mocsári tölgy; hegyes vidékeken, de különösen éjszaki oldalakban a bükk. Azonkívül sok helyen látunk vegyes állabú erdőket is. Az erdészet iránya hanyatló.

A vármegyékben az 1900-as évek elején 104,114 k. hold tölgyerdő és 26.108 hold bükk és más lomberdő állt. Ez a terület azóta is csökkent és erdőújításokat csakis az állami erdőterületeken eszközölnek. Az erdők legnagyobb kontingensét

az állami erdők adják; közel 52.000 k. holdat foglalnak el, mely a Deliblát befásításával állandó növekedésben van.

Vadkárok, tekintettel arra, hogy a vármegyében nagy vad nincsen, csakis azokban az erdőségekben fordulnak elő, hol vaddisznók tartózkodnak.

Az erdészeti ügyeket a Temesvárott székelő állami erdőfelügyelőség, a lippai m. kir. főerdőhivatal és a vadászerdei m. kir. erdőőri szakiskola mozdítják elő, mely utóbbi, különösen az erdőőrök nevelése terén, kiváló fontosságú. Ugyancsak az erdőőri szakiskola mozdítja elő a vármegye vadtenyésztését, különösen a fáczántenyésztést, melyből évente több ezer darabot keltet ki mesterségesen, hogy azután továbbtenyésztés czéljából egyes gazdaságok részére kiadja.

*

A delibláti kincstári gazdaság

A delibláti kincstári homokpusztáról az ottani kincstári birtokkezelőségtől a következő leírást kaptuk. *Ez érdekes területről különben a természeti viszonyokat tárgyaló részben bővebben van szó:*

„Deliblát község a hazai és a külföldi irodalomban a mellette fekvő *kincstári homokpuszta* különleges viszonyai útján tett szert nevezetességre. Ez a homokpuszta 51.611 k.-hold terjedelmű, mely területből 7960 holdat kihasították szőlő és egyéb növények telepítésére, 23 000 holdat erdősítettek, 10.000 hold legelő, a többi 10.000 holdnyi terület pedig még erdősítendő. Ez utóbbi terület azonban már nem futóhomok, hanem megállapodott, de terméketlen és jelenleg fásítás alatt álló kopár terület. A volt futóhomokot, az úgynevezett Magyar Szaharát fásítással sikerült meghódítani a kultúrának.

A terjedelmes legelőterületek 200 méternyi mélységű és benzinmotoros szivattyúszerkezettel felszerelt mélyfúrású kutakkal vannak ellátva a legelőmarha részére szükséges vízzel. A terjedelmes homokterület különleges növényzetével a külföld előtt is ismeretes. Az érdekes homoki növényzetnek őseredetiségében leendő megmentése czéljából a területből 500 kat. holdat kihasították, érintetlenül fenntartandó és őseredeti állapotában meghagyandó *természeti emlék*ként.

A kormány áldozatkészsége, a magyar erdészet kitartó munkája és a természeti elemekkel folytatott sikeres küzdelme az egykor hasznavehetetlen homokterületet az államnak most már rohamosan emelkedő, évi 70—75.000 korona tiszta jövedelmet szolgáltató ingatlanává változtatta. Jelenleg a további fásítás, a meglevő erdők szakszerű kezelése, utak építése, a hasznos vadállomány (őz, nyúl, fáczán, fogoly) tenyésztése és általában a terület minden irányú kultúrális fejlesztésére irányuló munkálatok vannak a homokterületen folyamatban."

*

Mezőgazdasági szakoktatás

A Délvidéken hiányzó gazdasági főiskolát a vármegyében csak az alsóbbrendű szakoktatás helyettesíti; a csáki földmívesiskolában megfelelő területen a földmívelés és tejgazdaság terén nyernek a tanulók kiképeztetést.

Nagy fontosságú szerepet tölt be a homokbálványosi gazdasági népiskola is, mely egy nagy szerb község mellett nemcsak a magyar nyelvet terjeszti, de gazdasági, háziipari és kertészeti oktatásban is részesíti a tanulókat.

*

Birtokleírások

Az egyes vidékeken szokásos gazdálkodási módok és birtokviszonyok illusztrálásául a különböző vidékekről egyes birtokok leírását az alábbiakban közöljük:

Aga. — *Ifj. Juhos Gyula dr. birtoka.* Területe 2050 k. hold, melyből kert és beltelek 6, szántó 900, erdő 800, szőlő 15 k. hold, a többi legelő és kaszáló. Gazdasági és üzemrendszer szabad gazdálkodás. Lóherét 150 k. holdon termel. A lóállományból igás 16 vegyes, hintós ló 10 és csikó 15 arabs-angol félvér. Szarvasmarha-állomány 145, melyből jármos ökör 84 magyar, tehén 12 nyugati; tinó, üsző és gulyabeli 48 vegyes, tenyészbika egy nyugati. A sertés-állomány 210 mangalicza anyakocza és szaporulata, 12 kannal. Erdészetében vadat, fáczánt és őzet tenyészt. Szőlejének nagyobbrésze bor-, kisebbrésze csemegeszőllő. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete, egy kévekötő és egy marokrakó gépe. Napszámár férfiaknál 120—240, nőknél 100—180 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 30 K.

Aranyág. — *Báró Ambrózy Gyula birtoka.* Nagysága 3900 k. hold, mely Aranyág és Temesremete határában terül el. Ezenkívül a nyitramegyei Nemeskürtön van 700 m. holdja. A temesmegyei részből Temesremetén van 1400 k. hold, melyből egyben (Pálmai Emilnek) 912 és külön 238 k. hold bérbe van adva. Az összes területből kert és beltelek 291, kaszáló 100, erdő 600, szőlő 20 k. hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer (a bérlet kivételével) szabad gaz-

dálkodás. Czukorrépát 65, czirokot 50 k. holdon termel. Lóállomány összesen 68; ebből igás 40 hidegvérű muraközi, hintósló 8 amerikai, félvér és muraközi keresztezés, csikó 18 és mén 2, mind muraközi. Szarvasmarha-állomány összesen 143; ebből jármosökör 40, tehén 15, tinó, üsző, gulyabeli 56, hízómarha 30, tenyészbika 2, mind vöröstarka. A juhállomány 130 Rampshire anya és szaporulata, 3 tenyészkossal. A sertés-állomány 75 angol yorkshire anyakocza és szaporulata, 6 kannal. A tejgazdaság most van alakulóban 100 tehénnel. Aranyágon van szeszgyár, 1350 hl. kontingenssel és egy gőzmalom, 2 két kőre, egy hengerrel. Ugyanilyen gőzmalom van Sztancsafalván is. Van egy 8 és két 6 HP gőzcséplőkészlet, szövetkezeti gőzeke, 3 kévekötő és egy marokrakó gép. A munkaerőt helyből szerzi és Nyitra vármegyéből állandóan hatvan munkást tart. Napszámárak férfiaknál 120—240, nőknél 100—180 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 38—40 K. A bérlőnél másfél km hosszú mezei vasút, a kastélyban villamos világításhoz Dieselmotor és egy szélmotor van.

Baraczháza. — *Capdebo Lajos birtoka.* Területe 800 k. hold, melyből kert és beltelek 22, kaszáló 128 k. hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: kettős forgó. A lóállomány 8 könnyű magyar kocsiló. A szarvasmarha-állomány 44 drb magyar fehér, jármos ökör és 12 növendék marha. Van 3 aratógépe. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámár férfiaknál 100—300, nőknél 66—200 f. Az átlagos földhaszonbérek e vidéken kicsiben 80, nagyban 40—50 K.

Bázos. — *Báró Ambrózy István birtoka, Puszta-Ármág.* Területe 4300 k. hold. Ezenkívül Krassó Szörényben 2700, Barsban 1500 k. hold birtoka van. A temesi részből kert és beltelek 15, szántó 2800, kaszáló és legelő 320, erdő (vadaskert és remiz) 450, szőlő 12 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabad gazdálkodás. Lent 100, mákot 40—50, czirokot 160 holdon termeszt. Lóállomány összesen 78 vegyes; ebből igás 60, kocsiló 10, csikó 6. Szarvasmarha-állomány összesen 187 tarka és magyar, ebből jármosökör 130, tehén 8, gulyabeli 47, tenyészbika 2. A juhállomány 900 fésűs-gyapjas, 45 tenyészkossal. Erdészetében vadaskert van. Borászatában sokféle finom borszőlőfaj van, a fő csemegefajok: chasselas, passatuti és muskotály. Dinnyét 15 k. holdon termeszt, melyet Temesváron és Buziáson értékesít. Van két 10, két 8 és egy 6 HP gőzcséplőkészlete, egy 16 HP gőzekéje. 4 kévekötő és 4 marokrakógépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 100—400, nőknél 80—380 f. Az átlagos földhaszonbér 60 K. Az uradalomból 150 k. hold öntözésre van berendezve. Tervbe van véve a Bega-csatorna menti részen kb. 1000 holdnak az öntözése, különösen takarmánytermelés és kertészet czéljaira.

Bázos. — *Báró Ambrózy Lajos birtoka, Határmajor.* Területe 3500 k. hold, melyből kert és beltelek 80, szántó 1800, kaszáló 126, legelő 330, erdő 700, kihasítvány 200 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabad gazdálkodás. Repczét 150, czirokot 40—50, lent 40 k. holdon termeszt. A lóállományból igás 40 vegyes, kocsiló 6, csikó 30 muraközi és amerikai és 2 muraközi mén. A szarvasmarha-állományból jármosökör 60 fehér, tinó 80—100 tarka, hízómarha 30. A juhállomány 300 fésűs anyajuh, 16 tenyészkossal. A sertésállomány 120 mangalicza anyakocza és szaporulata, 10—12 kannal. Erdészetében uralkodó fanem a tölgy, melyet rendszeres üzemterv szerint 100 éves fordulóban kezelnek, termék: épület és tüzifa. A nagyszámú remizekben sok a fakülönlegesség, a fanemek tanulmányozására. Van két 10 HP gőzcséplőkészlete, gőzekéje, 3 kévekötő és egy marokrakógépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámárak és földbérek ugyanazok. Van 3 km hosszú mezei vasút.

Berkeszfalu. — *Knelly Lajos birtoka.* Területe 683 k. hold, melyből kert és beltelek 7, szántó 622, kaszáló 50, legelő 2, erdő 1, szőlő 1 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: rendes vetésforgó. Lent 50—70 k. holdon termeszt. A lóállomány összesen 60 drb magyar; ebből igás 26, kocsiló 4, anyakancza 11, csikó 18, mén 1. A szarvasmarha-állomány 64 nyugati fajta; ebből 26 tehén, 12 tinó, 12 üsző, 11 gulyabeli, 1 bika és 2 jármosbivaly. A sertésállomány 607 mangalicza, közötte 65 anyakocza és 6 kan. Napi tejtermelés 100—150 liter, mely a helyi piaczra kerül. Baromfit csak házi szükségletre nevelnek. Van méhészete 230 családdal, a mézet Verseczen értékesítik 1—1·50 K árban. A téglaégető a gazdasági szükséglet fedezésére szolgál. Van gőzcséplő, vető- és 2 aratógépe és szövetkezeti gőzekéje. A munkaerőt helyben szerzi; a napszámárak férfiaknál 100—240, nőknél 80—160 f. A földhaszonbér kicsiben 70—100, nagyban 20—40 K.

Bükkfalva. — *Gróf Serényi Jánosné birtoka.* Bükkfalva és Temesfalva határában terül el 3550 holdon. Ezenkívül még a pestmegyei Váczdukán van kb. 1000 hold birtoka. A temesi részből kert és beltelek 5, szántó 3510, legelő 30, szőlő 5 hold. Gazdasági és üzemrendszer: négyes vetőforgó. Termeszt czirokot és kendert is. Lóállomány 102 angol félvér és muraközi, melyből igás 60, kocsiló 12, ménesbeli 30. A szarvasmarha-állomány 300, melyből jármosökör 100 magyar, tehén 110, tinó 50, üsző 40, mind simmenthali. A sertésállomány 130 mangalicza, közötte 110 anyakocza és 20 kan. Napi tejtermelés 800—1200 liter, melyet Temesváron értékesít. Van gőzmalma 3 kővel, 2 hengerrel, paraszt- és finomőrlésre; 3 drb 10 HP gőzcséplő s 1 gőzeke készlete és 2 aratógépe. A munkaerőt a szomszéd községekből szerzi. Napszámár férfiaknál 100—200, nőknél 80—160 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kb. 30 K.

Csernegyház. — *Prekajszky Péter birtoka.* Területe 438 k. hold. Ezenkívül Nagykikindán van még 105 k. holdja. A temesi részből kert és beltelek 5, szántó 390, kaszáló 36, szőlő 3, adó alá nem eső terület 4 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: hármas vetőforgó. Bükkönyt 30, luczernát 10, takarmányrépát 10 és czirokot 40 holdon termeszt. A lóállomány 42 magyar; ebből igás 28, kocsiló 5, csikó 8, mén 1. A szarvasmarha-állomány 78; ebből jármosökör 16 és tinó 12 magyar; tehén 20, üsző 26 és tenyészbika 4, mind simmenthali. A sertésállomány 140 mangalicza, közötte 40 anyakocza és 4 kan. Borászatában rizling és magyarka a fő borszőlőfaj. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete, 3 aratógépe és társulati gőzekéje. A munkaerőt helyben szerzi. Napszám férfiaknál 120—240, nőknél 100—140 f. A földhaszonbér kicsiben 60, nagyban 36—50 K.

Denta. Karátsonyi-Rizstelep. — *Gróf Karátsonyi Jenő uradalma.* Területe 1262 k. hold. Ezenkívül még Torontálban van 17.000 holdja. A temesi részből beltelek és szérű 17, szántó 766, rizsföld 324, kaszáló 21, legelő 61, erdő 4, halastó 102, utak, csatornák s terméketlen területek 122 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: kilenczes forgó. Dohányt 53 k. holdon termeszt. A mélymívelést eredeti Sack-ekék végzik. Az igás ökrök évenkénti mustráját följavítják és príma göbölyökként értékesítik.

A sertéstenyésztés részben mangaliczák, részben yorkshirei anyák és mecklenburgi kanok útján történik. A marha- és sertéshizlalásnál a rizshántológyár hulladékait és melléktermékeit használják föl. A rizstermelésről és haltenyésztésről bőven e fejezet más részében van szó. Újabban 19 k. holdon kertésztelep is alakult, zöldség és gyümölcs termesztésére; fő a káposzta és dinnye.

Dézsánfalva. — *Gyika Elemér birtoka.* Területe 800 k. hold, melyből kert és beltelek 2, szántó 500 k. hold, a többi rét és regelő. Gazdasági és üzemrendszer hármas vetőforgó. A lóállományból igás 28, urasági 4 és ménesbeli 40, mind angol félvér; lónevelés katonatiszti lovaknak. A szarvasmarhaállományból tehén 30, gulyabeli 70, tenyészbika 1; a tenyésztés iránya: tisztavérű bikanevelés. A sertésállomány 40 fehérszőrű mangalicza anyakocza és szaporulata, 5 kannal. A borjúnevelésen fölül naponként megmaradó kb. 100 l tejet az alsósztamorai tejszövetkezet értékesíti. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete, két kévekötő gépe és benzinmotor a takarmánykamara számára; a gőzszántás bérekével történik. Napszámárak férfiaknál 100—240, nőknél 80—160 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 40—60 K.

Ermény. — *Báró Sztojánovits György birtoka* Területe 1120 k. hold, melyből kert és beltelek 30, szántó 1000 k. hold, a többi legelő és kaszáló. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. Kisérleti gyapottermelés 10, konyhakerti mag a Magyar Magtenyésztési r. t. részére 150, kender és czirok 50—100, nemesitett Putyi-tengeri 40 holdon. A lóállomány 74 félvér; ebből igás 40, urasági 8, csikó 24, mén 2. A szarvasmarhaállományból tehén 25, gulyabeli 50—60, tenyészbika 1, mind magyar. A sertésállomány 50 mangalicza anyakocza és szaporulata, 8 kannal. Baromfiból fehér pulykát, libát és orpington tyúkot tenyészt, évi 1500 K forgalommal. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete, egy 8 HP magánjáró gőzekéje, 3 kévekötő és egy marokrakó gépe. A munkaerőt távolabbi vidékről szerzi. Napszámár férfiaknál 160—400, nőknél 120—300 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 80 K k.-holdanként. A kisérleti gyapottermelés részben bevált, részben a magvak származási helye miatt nem. A kisérlet tovább folyik az állam támogatása és ellenőrzése mellett. A gazdaság több kiállitáson dijat nyert.

Fólya. — *Beniczky György birtoka.* Fólya és Sebed határában terül el 2250 k. holdon, melyből kert és beltelek 12, legelő 60, rét 70 k. hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: szabad gazdálkodás. Repczét 60—70, lóherét 100—120, dohányt 30 k.-holdon termeszt. A lóállományból igás 56, nagyobbrészt Nonius; urasági 8 Nonius és Furioso; tenyészmén 1 mezőhegyesi angol félvér. A lótenyésztést nehéz igáslovakra most állították be. A szarvasmarhaállományból jármosökör 98 fehér, tehén 24 fehér és vöröstarka, gulyabeli 140 ugyanolyan, 2 vöröstarka bika és 20—24 hizómarha. Van három 8 HP gőzcséplőkészlete, szövetkezeti gőzekéje, 3 kévekötő és 2 marokrakó gépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámár férfiaknál 120 - 300, nőknél 80—200 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 36 K.

Fólya — *Csiki Gyula birtoka.* Területe 425 k. hold, melyből kert és beltelek 4, kaszáló 20, legelő 18 k. hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. A lóállományból igás 28 vegyes, urasági 4 lipiczai és angol félvér. A berni fajú szarvasmarhaállományból tehén 25, szaporulat 30, hizómarha 15—20, tenyészbika 1. A sertésállomány 25 mangalicza anyakocza és szaporulata. A napi tejtermelés 60 liter, melyet vajjá földolgozva, Budapesten értékesitenek. Ezenkívül elsőrendű a borjú- és bikanevelés az állam számára. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete, gazdasági gépjavító műhelye és szövetkezeti gőzekéje. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Munkás- és földbérviszonyok mint előbb.

Gátalja. — *Gorove László utóörökös birtoka* (nem nagykorúsitott István testvére helyett). Gátalja és Szigetfalu határában terül el 2130 k. holdon. Ezenkívül Jász-Nagykun-Szolnokban 3350, Borsodban 4500 és Biharban 5000 m. hold birtoka van. A temesi részből kert és beltelek 20, szántó 1900, kaszáló 30, legelő 100, erdő 70 és szőlő 15 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: rendes vetőforgó. Luczernát 40, lóherét 30, bükkönyt 10, lent 60 és czirokot 15 holdon termeszt. A lóállomány összesen 93; ebből igás 24, urasági 4, ménesbeli 62, csikó 16—20, mind angol félvér és 2 angol telivér tenyészmén. A ménes több mint 25 éve áll fönn és a katonaság részére kitünő anyagot tenyészt, melyből évente 10—15 darabot vesznek át. A szarvasmarhaállomány 80 magyarfajta jármosökör. A juhállomány 1500 merinó, 20 tenyészkossal. A sertésállomány 700 mangalicza, közötte 100 anyakocza és 30 kan. Borászatában a fő borszőllőfaj az olasz rizling és a fő csemegefaj a fehér és kék chasselas. A 10 hold gyümölcsösben csupa nemes gyümölcsök vannak, legnagyobb részben téli almafajok, kb. 100—150 mm évi forgalommal. Bolgár kertészetet is űz 60 k. holdon, szép sikerrel. Van két 8 HP gőzcséplőkészlete, melyeket átalakitva, gőzszántásra használnak, továbbá két kévekötő és két marokrakó gépe. A munkaerőt helyben szerzi. Az átlagos napszámár férfiaknál 180, nőknél 120 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 32, kicsiben 50—60 K.

Hodony. — *Kastory Mihály birtoka.* Területe 792 k. hold, melyből kert, szőlő és beltelek 40, kaszáló és legelő 30 k. hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: négyes vető-forgó. Lóherét 35, luczernát 45, repczét 25 holdon termeszt. A lóállományból igás 28 muraközi és vegyes, urasági 6 félvér, csikó 18 muraközi és vegyes, tenyészmén 1 muraközi. A szarvasmarha-állományból jármosökör 48 fehér és tarka, tehén 12 tarka, tinó 76, melyből 48 magyar és 28 tarka, hizómarha 14—16 és 1 tarka tenyészbika. A sertéstenyésztést most állítják be. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete és 3 kévekötő gépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 120—240, nőknél 120—160 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 65 K.

Kádár. — *Báró Duka Géza birtoka.* Kádár és Végvár határában terül el 1850 k. holdon. Ezenkívül még Torontálban van 1400 és Krassó-Szörényben 5000 hold birtoka. A temesi részből kert és beltelek 16, kaszáló 60, erdő 180 k. hold, a többi szántó. A birtok felébe és bérbe van kiadva, de jövőre ismét saját kezelésbe veszik. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. A lóállományból igás 12 vegyes, urasági 6 és csikó 3.

Latzunás. — *Báró Sztojánovits Iván birtoka.* Területe 3900 k. hold, melynek egy része Krassó-Szörényben Kernyécsa és Komoristye községek határában terül el. Az összterületből kert és beltelek 50, szántó 2500, kaszáló 200, legelő 260 k. hold, a többi erdő. Gazdasági és üzemrendszer: hármas vetőforgó. A lóállomány 90 félvér; ebből igás 50, urasági 10, csikó 30

1. 2. 3. és 4. Gyika Elemér dézsánfalvi angol félvér tenyészetéből. — 5: $^{3}/_{4}$ éves, és — 6: $1^{1}/_{2}$ éves berni bika, Ottlik Péter őszényi gazdaságából.

Törökszákos. — Győrössy Csepreghy Istvánné tenyészetéből a budapesti tenyészállatkiállításon I. díjjal kitüntetett tenyészkan.

Ottlik Péter gazdasága Őszény. — Másféléves yorkshirei kocza.

A csáki földmíves-iskola gazdasági épületei.

és 1 Nonius mén. A szarvasmarha-állomány 222; ebből jármosökör 40 fehér, tehén 50 tarka, tinó, üsző, gulyabeli 80 vegyes, hízómarha 50 és 2 berni tenyészbika. A tehenészet czélja borjúnevelés. A sertésállomány 120 mangalicza anyakocza és szaporulata, 6 kannal. Erdészetében uralkodó fanem a tölgy; még csak 25—40 éves és nem vágják. Van zöldségkertészete és gyümölcsöse 120 holdon, alma, körte és szilva fajokkal, egy 10 HP gőzcséplőkészlete, bérelt gőzekéje és 4 kévekötő gépe. A munkaerőt helyben és a távolabbi vidéken szerzi. Napszámárak férfiaknál 120—400, nőknél 100—300 f. Az átlagos földhaszonbér kicsiben 80, nagyban 30 K.

Magyarmedves. — *Edvi Illés Jenő birtoka.* Illéspuszta. Területe 520 m. hold, melyből kert és beltelek 12 hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: ötös vetőforgó. A lóállományból igás 10 vegyes és 2 urasági. A szarvasmarha-állományból jármosökör 32 tarka és fehér, tehén 60 tarka, gulyabeli 30 tarka, hízómarha 10—12 és 1 berni tenyészbika. A tehenészet czélja borjúnevelés. A sertésállomány 45 yorkshirei és mangalicza anyakocza, 8 kannal. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete és egy kévekötő gépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi; napszámár férfiaknál 140—300, nőknél 100—250 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 48—50 K.

Máslak. — *Gróf Wimpffen Siegfried uradalma.* Máslak, Saroltavár, Buzád, Hodos, Kisgye, Temesfüves, Alsó- és Felsőbencsek határában terül el 18.112 k. holdon. Ezenkívül a fehérmegyei Ercsiben van még 19.000 k. hold birtoka. A temesi részből kert és beltelek 98, szántó 4700, kaszáló 1052, legelő 1066, erdő 10.818, szőlő 23, egyéb 355 k. hold. A birtok gazdasági része bérbe van adva. Főbérlő Györgyszállásra és Simontanyára Szkurka Elek, Hodosra és Répásra Weisz Zsigmond. 50%-on túl szalmásgabonát nem termelhetnek, 30% kapást és 20% takarmányt kell termelniök. Lóherét 80—100, dohányt 100 k. holdon termeszt. A lóállomány 103 darab vegyes, kis részben muraközi. A szarvasmarha-állomány 706; ebből jármosökör 212 tarka és fehér, tehén 117 tarka, tinó, üsző, gulyabeli 307 vegyes, hízómarha 60 és 10 tarka tenyészbika. A juhállomány 1750 raczka, czigája és durva fésűs, 30 tenyészkossal. Erdészetében uralkodó fanem a tölgy, melyet rendszeres üzemterv szerint 80 éves vágásfordulóban kezelnek. Termék tűzi és haszonfa. 2100 hold be van kerítve vadaskertnek, melyben szarvas, őz, dámvad és vaddisznó található. Szőlejében csak borszőlőfajok vannak. Malom van Máslakon 50 HP benzinmotorral, 3 hengerre és 2 kőre és Répapusztán 12 HP gőzgéppel, 1 hengerre és 2 kőre. Van egy 6 és három 8 HP gőzcséplőkészlete is. A munkaerőt helyben és a szomszéd vármegyékben szerzi. Napszámár férfiaknál 120—400, nőknél 100—220 f. Az átlagos földhaszonbér 18—25 K.

Mezősomlyó. — *Néhai Osztoics Péter hagyatéka.* Területe 540 k hold. A birtok kétharmadrésze bérbe van adva, de az adatok együtt vannak. Az összterületből kert és beltelek 14, szőlő 4 k.-hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. A lóállományból igás 44, csikó 40, mind vegyes. A szarvasmarha-állományból tehén 30, gulyabeli 20, tenyészbika 2, mind tarka. A sertésállomány 30 mangalicza és yorkshirei anyakocza és szaporulata, 2 kannal. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete és két kévekötő gépe. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámár férfiaknál 160—300, nőknél 140—200 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 40—60 K.

Monostor. — *Gróf Wraccziczky János birtoka* Területe 2250 hold, melyből kert és beltelek 25, szántó 2200, kaszáló 50, legelő 20, erdő 4 és szőlő 9 hold. Gazdasági és üzemrendszer: hatos váltóforgó. Dohányt 25 holdon termeszt. Az átlagos földhaszonbér e vidéken holdanként kicsiben 70, nagyban 50 K.

Nagyzsám. — *Báró Baich Mihály birtoka.* Örömvölgytanya. Bérlő: Elek Jenő. Területe 3353 k.-hold, melyből kert és beltelek 30, kaszáló és legelő 400, erdő 300 k. hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: hatos vetőforgó. Lent 100, repczét 100—150, bükkönyt 300, herét 200, luczernát 50 k. holdon termeszt. A lóállományból igás 80 muraközi, urasági 8 vegyes, csikó 40—50 és mén 2, mind muraközi. A szarvasmarha-állományból tehén 40—50, gulyabeli 200, hízómarha 70, tenyészbika 2, mind tarka. A tehenészet czélja borjúnevelés. A sertésállomány 50 mangalicza anyakocza és szaporulata, 8 kannal. Erdészetében uralkodó fanem a tölgy, melyet rendszeres üzemterv szerint 50 éves vágásfordulóban kezelnek. A termék tűzi és épületfa. Gyümölcsös fölállítását most tervezik. Van két 8 HP gőzcséplőkészlete, bérelt gőzekéje, hat kévekötő és egy marokrakó gépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámár férfiaknál 120—300, nőknél 100—200 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 50, nagyban 40 K.

Nagyzsám. — *Gróf Hadik Jánosné sz. Zichy Alexandra grófnő birtoka.* Nagyzsám, Kiszsám és Latzunás határában terül el 3172 k. holdon. Ezenkívül még Fehérmegyében van 5000 m. hold birtoka. A temesi részből kert és beltelek 11, szántó 2150, kaszáló 112, erdő 847, szőlő 35, nádas 5, adó alá nem eső terület 12 k.-hold. Az egész birtok kisebb-nagyobb parczellákban bérbe van adva a környékbeli kisgazdáknak. A lóállomány 10 igás és 2 urasági Nonius. Van méhészet 95 Dzierzon-féle kaptárral; a mézet a közeli városokban értékesíti 1—1·20 K árban. Erdészetében 60% a tölgy, 40% a hárs, melyeket rendszeres üzemterv szerint 60 éves vágásfordulókban kezelnek. A termék tűzi, mű és épületfa. A szállítási viszonyok kedvezőek. Borászatában a fő borszőlőfajok magyarka, mézesfehér, ezerjó, kadarka, merlot, carbenet franc, nagyburgundi, semillon blanc és a fő csemegefaj chasselas Wielert, muscat lunel, muscat ottonel, ch. angevini de Tokaj. A munkaerőt helyben és a közeli falvakban szerzi. Napszámár férfiaknál 180—500, nőknél 160—300 K. Az átlagos földhaszonbér nagyban 30—40, kicsiben 40—80 K.

Németság. — *Gróf Szápáry Istvánné birtoka.* Területe 512 k. hold. Ezenkívül Aradmegyében van még 8000 k.-hold birtoka. A temesi részből kert és beltelek 12, szántó 496, kaszáló 4 k.-hold. Gazdasági és üzemrendszer: négyes vetésforgó. A lóállományból igás 5 mezőhegyesi, urasági 6 amerikatrabber. A szarvasmarha-állományból jármosökör 35 erdélyi, hízómarha 32 pinzgaui-berni keverék. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete. A munkaerőt helyből, Temesszécsényből és Békésmegyéből szerzi. Napszám férfiaknál 180—400, nőknél 140—240 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 60—80 K.

Őszény. — *A m. kir. kincstár birtoka.* Bérlő Ottlik Péter. Területe 1027 k. hold, melyből kert és beltelek 18, szántó 800, kaszáló és legelő 200 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. Czirokot 40, czukorrépát 120, zöldséget 20 k. holdon termeszt. A lóállományból igás 40 vegyes, urasági 4 angol félvér, anyakancza 22 vegyes, csikó 8 és mén 1 angol félvér. A szarvasmarha-állományból tehén 40, tinó, üsző, gulyabeli 80, mind berni félvér, hízó-

marha 32 kiselejtezett nyugati, 1 berni törzsbika és 14 berni fiatal, melyeket köztenyésztési czélokra adnak el. A sertésállomány 40 yorkshirei anyakocza és szaporulata, 4 kannal. Van motoros malma, 2 hengerre és 2 pár kőre; egy 8 és egy 6 HP gőzcséplőkészlete, egygépes gőzekéje és hat kévekötő gépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámár férfiaknál 120—400, nőknél 100—300 f. Az átlagos földhaszonbér k.-holdanként 30 K. Kitüntetéseket nyert: Anversből sörárpáért, a mill. kiállításon gyűjteményes kiállításért (díszoklevél), a gazd. egyesület több sörárpakiállításán (aranyérem és díszoklevél), luxus-lóvásárán jukkerfogatért, tenyészállatvásárán sertésekért és a szegedi orsz. kiállításon (ezüstérem). E gazdaságot 1893-ban alapították oly czélból, hogy az elhanyagolt állami birtokon bevezetendő okszerű és belterjes gazdálkodással egyrészt az államvagyon értékét fokozzák és másrészt, hogy a vidék gazdasági színvonalát tanulságos példával emeljék, a mely a gazdálkodóknak egyben hasznos útmutatóul szolgáljon.

Otvény. — *Rónay Mihály birtoka.* Területe 550 k. hold, melyből kert és beltelek 15, szőlő 7 k. hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: hármas vetőforgó. Czukorrépát 75 k. holdon termeszt. A lóállományból igás 40 és urasági 6, mind vegyes. A tejgazdaság most van beállítás alatt. A sertésállomány 100 mangalicza anyakocza és szaporulata. A szőlőből két hold csemege, a többi borszőlő. Van egy 6 HP gőzcséplőkészlete és 3 kévekötő gépe. A munkaerőt helyben és a szomszédos községekből szerzi. Napszámár férfiaknál 150—250, nőknél 100—200 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken nagyban 40, kicsiben 60 K.

Szépfalu. — *Sármezey Árpád birtoka.* Területe 713 k. hold. Ezenkívül az aradmegyei Seprősön van még 540 k. hold birtoka. A temesi részből kert és beltelek 6, szőlő 8, füzes 100 k. hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: kettős vetőforgó. A birtok parczellákban bérbe van adva.

Szigetfalu. — *Gubányi Antal birtoka.* Szigetfalu és Mezősomlyó határában terül el 675 k. holdon, melyből kert és beltelek 4, kaszáló 20, legelő 17, szőlő 92 k.-hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: hármas vetőforgó. Tengerit 130, lóherét 60 k.-holdon termeszt. A lóállományból igás 48 és urasági 4, részben lipiczai, részben angol félvér; csikó 30 és 1 angol telivér mén. A szarvasmarhaállományból tehén 20 tarka, üsző 20, hízómarha 10—16 és 1 berni tenyészbika. A tehenészet czélja borjúnevelés. A szőlőből 80 hold borszőlő és 12 hold csemege s van 5000 hl. befogadására alkalmas pincze. Van egy 10 HP gőzcséplőkészlete, bérelt gőzekéje és három kévekötő gépe. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámár férfiaknál 140—240, nőknél 120—200 f. Az átlagos földhaszonbér 35—40 K.

Szigetfalu. — *Klobusiczky János birtoka.* Területe 2110 k. hold. Ezenkívül Barsban és Nyitrában van még nagyobb birtoka. A temesi részből kert és beltelek 12, legelő 70, erdő 40 k.-hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. Czirokot 50, lent 50, repczét 100, vörösherét 100 és dohányt 50 k. holdon termeszt. A lóállomány 123 angol félvér; ebből igás 50, urasági 10, csikó 60, a 3 mén közül 2 telivér és 1 félvér angol. A szarvasmarhaállomány 256; ebből jármosökör 104 vegyes, gulyabeli 120 tarka és hízómarha 32. A sertésállomány 100 fehér göndör mangalicza anyakocza, 10 kisjenői kannal. Van két 8 HP gőzcséplőkészlete, egy 25 HP magánjáró gőzekéje és két kévekötő gépe. A munkások részben helybeliek, részben idegenek. Napszámárak és földbérek ugyanazok.

Szinérszeg. — *Vargics Imre birtoka.* Területe 645 k. hold, melyből kert és beltelek 32, szántó 593 k.-hold, a többi kaszáló és legelő. Gazdasági és üzemrendszer: négyes vetőforgó. Czukorrépát 30 k. holdon termeszt. A lóállományból igás 24 félmuraközi és Nonius. A szarvasmarha-állományból jármos ökör 20 tarka, tehén 14, tinó, üsző, gulyabeli 66 tarka, hízómarha 10—15 és 1 berni tenyészbika. A sertésállomány 60 magyar mangalicza anyakocza és szaporulata, 5 kannal. A baromfiak közül eladásra emdeni libát, pekingi kacsát és bronz pulykát tenyészt. Van egy 8 HP gőzcséplőkészlete, egy 6 HP benzinmotoros darálója, szövetkezeti gőzekéje, egy kévekötő és egy marokrakó gépe. A munkaerőt Krassóból és Erdélyből szerzi. Napszámárak férfiaknál 140—320, nőknél 110—280 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken 40—50 K. A birtokon barnaszén-bánya telep is van.

Temesgyarmat. — *Báró Ambrózy Andor birtoka.* Temesgyarmat, Temesremete és Temesszigetfalu határában terül el 2377 k. holdon, melyből kert és beltelek 26, szántó 2194, kaszáló 144, szőlő 13 k.-hold. A birtok nagy része bérbe van adva, a házi kezelésben levőn gazdasági és üzemrendszer: hármas vetőforgó. A lóállományból igás 10, urasági 8. A szarvasmarhaállományból jármosökör 26 fehér magyar, 2 tehén és 2 üsző simmenthali. A méhészet Dzierzonféle kaptárakban 120 család; a mézet q-ként 130—140 K árban értékesítik. Van gőzmalma 4 hengerszékkel és 4 pár kővel finom őrlésre. A munkaerőt helyben szerzi. Napszámár férfiakná 2—6, nőknél 2—3 K. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 70—80, nagyban 48 K.

Temesjenő. — *Özv. gróf Károlyi Istvánné birtoka.* Janovamajor és Jánostelek. Területe 5790 k.-hold, melyből kert és beltelek 26, szántó 2907, kaszáló 222, legelő 564, erdő 1882 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: ötös, hatos és tizes vetőforgó. Luczernát 60 és czirokot 20 k.-holdon termeszt. A lóállomány 66 vegyes; ebből igás 50, urasági 8, csikó 6 és 2 ardeni mén. A szarvasmarha-állomány 160 magyar jármos ökör, 150 magyar gulyabeli, 25—30 kiselejtezett hízómarha és 1 simmenthali tenyészbika. A juhállomány 3000 finom fésűs, 60 tenyészkossal. A sertésállomány 165 mangalicza anyakocza és szaporulata, 30 kannal. Erdészetében uralkodó fanem a tölgy és cser, melyeket rendszeres üzemterv szerint 50 éves vágásfordulóban kezelnek. A termék tűzifa. Van két 8 HP gőzcséplőkészlete és 4 kévekötő gépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámár férfiaknál 1—3, nőknél 1—2 K. A földhaszonbér 30—50 K.

Temeskutas. — *Bähr Rudolf dr. birtoka.* Nagyszered és Temeskutas határában terül el 1000 k. holdon. Ezenkívül Krassó-Szörényben van még sörgyára. A temesi részből kert és beltelek 10, szántó 217, kaszáló 50, erdő 600, szőllő 53, gyümölcsös (szilva) 30 és adó alá nem eső terület 40 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: váltógazdaság. A lóállományból igás 10, hintósló 4. Erdészetében uralkodó fanem a tölgy, hárs és kőris, melyeket rendszeres üzemterv szerint 50 éves vágásfordulóban kezelnek. A termék tüzi és szerszámfa. Borászatában a fő borszőlőfaj az olasz rizling és a fő csemegefaj a muscat Hamburg és chasselas. A munkaerőt a környékből szerzi. Napszámár férfiaknál 200—500, nőknél 120—300 f.

Temesmurány. — *Báró Manaszy Barco György birtoka.* Temesmurány és Temesgyarmat határában terül el 4000 m. holdon, melyből kert és beltelek 40, szántó 3700, kaszáló 230, szőlő 30 k.-hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. Repczét 300, dohányt 100, czirokot 200 és lent 100 holdon termeszt. A lóállomány 60; ebből igás 40, urasági 15, csikó 5. A szarvasmarha-állomány 153; ebből jármos ökör 80, tehén 3, tinó 70. A sertésállomány 400, közötte 65 anyakocza és 60 kan. Borászatában a fő borszőlőfaj a bakator, kadarka és furmint és a fő csemegefaj a chasselas. Van gazdasági gőzmalma, három 8 HP gőzcséplőkészlete, egy 20 HP, két gépes gőzekéje és hat aratógépe. A munkaerőt helyben, továbbá Nyitra és Zólyom vármegyékből szerzi. Napszámár férfiaknál 120—280, nőknél 100—200 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken kicsiben 50, nagyban 35 K.

Temesság. — *A csanádi káptalan uradalma.* Temesság és Parácz határában terül el 5500 k.-holdon, melyből kert és beltelek 3, szántó 4200, erdő 350, víz (Temes-folyó) 98 k.-hold, a többi legelő és út. Gazdasági és üzemrendszer javított négy nyomású norfolki. Luczernát 20—25, czukkorrépát 300, lent 60 k. holdon termeszt. A lóállományból igás 40 Nonius, tisztiló 8 angol félvér, csikó 20 Nonius és angol félvér, mén 1 Nonius. A szarvasmarha-állomány kb. 600; ebből jármos ökör 240 fehér, tehén 90 fehér és 60 nyugati, gulyabeli 100 fehér és nyugati, hízómarha 100, tenyészbika 1 simmenthali és 10—12 magyar. A juhállomány 2000 rambouillette, 60 tenyészkossal. A sertésállomány 100—110 fehér göndör mangalicza anyakocza és szaporulata. A napi tejtermelés 320—330 liter, melyet Temesváron értékesítenek. A Temes-folyón a halászat bérbe van adva. Van gőzmalom 2 hengerrel és 3 kővel, vámőrlésre; két 8 és két 10 HP gőzcséplőkészlet, egy 25 HP kettős gőzeke és két kévekötő aratógép. A munkaerőt helyben, a vidéken és az Alföldről szerzi. Napszámár férfiaknál 160—300, nőknél 100—240 f. Az átlagos földhaszonbér e vidéken k.-holdanként 50 K. Az uradalomban 6·5 km. mezei vasút vezet.

Temesszécsény. — *Brück József birtoka.* Területe 320 k.-hold, melyből kert és beltelek 10, szántó 298, kaszáló 12 k. hold. Gazdasági és üzemrendszer: szabadgazdálkodás. A lóállomány 11 Nonius, ebből igás 7, urasági 2, anyakancza 2, csikó 2. A szarvasmarha-állományból jármos ökör 16 magyar, tehén 3 és üsző 3, mind simmenthali. A sertésállomány 22 mangalicza, közötte 4 anyakocza. Van 8 HP gőzcséplőkészlete és egy vetőgépe. A munkaerőt helyből szerzi. Napszámár férfiaknál 120—240, nőknél 100—200 f. Az átlagos földhaszonbér kicsiben 60—80, nagyban 50—60 K.

Temesújfalu. — *Gróf Zelénski Róbert birtoka.* Temesújfalu és Sistarócz határában terül el 1340 k. holdon. Ezenkívül még Arad, Békés, Bereg, Szabolcs, Szatmár és Ugocsa vármegyékben és Galicziában van kb. 40.000 hold birtoka. A temesi részből kert és beltelek 154, kaszáló 86, szőlő 11 k.-hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer hármas vetőforgó. Lóherét 25, luczernát 40, őszi borsót 30 és burgonyát 3 holdon termeszt. A lóállomány 73 vegyes; ebből igás 59, urasági 14. A szarvasmarhaállomány 145 tarka; ebből jármos ökör 36, tehén 63, üsző 45 és egy tenyészbika. A juhállomány 250 angol merino. A napi tejtermelés 330—360 liter, melyet Lippán és Radnán értékesítenek. A vajgyár heti termelése 14 kg. Szőlőjében csak borszőllőfajok találhatók. Kertészetében mindenféle zöldséget termeszt, évi 300—400 korona forgalommal. Van egy 22 HP. benzinmotora, egy 8 HP. gőzekéje és két kévekötő gépe. A munkaerőt helyben és vidéken szerzi. Napszámár férfiaknál 120—300, nőknél 80—200 fillér. Az átlagos földhaszonbér k. holdanként 30 korona.

Temesvajkócz. — *Özv. gróf Bissingen Rudolfné birtoka.* Temespaulis és Temesvajkócz határában terül el 3500 k.-holdon. Ezenkívül Arad vármegyében van még 5200 k.-hold birtoka. A temesi részből kert és beltelek 17, kaszáló és legelő 600 k.-hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer hármas vetőforgó. Lent 50 k. holdon termeszt. A lóállomány mind Nonius; ebből igás 46, urasági 14, csikó 10—20, mén 1. A szarvasmarhaállomány 653; ebből jármos ökör 130 fehér, tehén 40 tarka, gulyabeli 400 vegyes, hízómarha 80, bika 3 tarka berni. A juhállomány 500 rambouillette anya, 12 tenyészkossal. A sertésállomány 100 mangalicza anyakocza és szaporulata, 10 kannal. Van egy 8 és két 10 HP. gőzcséplőkészlete, 4 kévekötő és 2 marokrakó gépe. A munkaerőt helyben, a környéken és távolabbi vidékről szerzi. Napszámár férfiaknál 160—600, nőknél 80—300 f. Az átlagos földhaszonbér k. holdanként 40 K. Az uradalomnak van saját szivattyútelepe 1700 hold mélyföld lecsapolására és saját villamostelepe a kastély világítására.

Törökszákos. — *Győrössy Csepreghy Istvánné birtoka.* Törökszákos és Temesfalva határában. terül el, 1000 k.-holdon, melyből kert és beltelek 10 k.-hold, a többi szántó. Gazdasági és üzemrendszer hármas vetőforgó. A lóállomány 120; ebből igás 60 muraközi és magyar, urasági 14 orosz és amerikai keverék, csikó 40, a föntiek származékai, egy percheron, egy muraközi és egy amerikai mén. A szarvasmarhaállományból tehén 6 tarka, gulyabeli 40 fehér tehén és 140 különféle, hízómarha 30—40 és 2 magyar tenyészbika. A sertésállomány 200 fehér mangalicza anyakocza és szaporulata, 30 kannal. Nagyszabású sertéstenyésztése számos kiállításon kitüntetést nyert; évenként nagymennyiségű tenyészanyagot juttat magántenyésztésre és községek számára. Van gőzmalma 5 hengerre és 6 pár köre, egy olajütő malma, egy 10 HP. gőzcséplő készlete, 5 kévekötő és 2 marokrakó gépe. A munkaerőt helyben és a vidéken szerzi. Napszámár férfiaknál 100—300, nőknél 80—200 f. Az átlagos földhaszonbér 60—80 K.

TEMES VÁRMEGYE IPARA, KERESKEDELME ÉS PÉNZÜGYE.

Ipar. Története Délmagyarország iparának és kereskedelmének történetére nézve csak igen kevés kútfő maradt fenn. *Bárány* Ágoston Temes vármegye emléke (1848) czímű munkájában így jellemzi a legrégibb kort: „Korán megzördült a temesi ugarokon az ekevas, midőn más részről fegyvert villogtatott a nép. Czigányok foglalkozása volt a fegyver-, sőt golyókészítés is az alsóbb részeken. Temesvár szép palotáji, a vármegye sok vára s csinos kastélyai, tömérdek egyháza, apátságai s zárdái, számos kézmívest igénylének s a népes városok ipar, szorgalom és űzérkedés vállalatira szinte meghivák.“ „A Temes s más folyamok munkásan s ernyedetlenül görgeték a vidék őrlőmalmait s Temes vármegye a korábbi századokon is a királyi kincstárra nézve gyümölcsöző lőn.“ „Lippa falai között is élénken működött a szorgalom a kézműben és az üzérkedés más nemeiben.“

Temesvár mellett hajdan Lippa volt Délmagyarország egyik legnevezetesebb helye. *Márki* Sándor szerint a középkorban Lippa, Aradmegye legiparosabb városa volt. Az Anjouktól dédelgetett városban alkalmasint már akkortájt keletkeztek egyes czéhek, határozottan azonban csak 1550-ből olvasunk róluk, a mely évben Uloman pasa felgyujttatta Lippa külvárosát, melyben „nagy számmal voltak czéhek és kereskedők s legtöbben kalaposok“. Az 1514. évből tudjuk, hogy a Mázsás-család két forintért adta el Sebesy János lippai polgárnak Lippán, a Maroson, a Molnár Mátyás és Csery Tamás malma között levő malmát. (Márki i. m. I. k. 426. l.) *Evlia Cselebi* török író, a ki 1660-tól 1664-ig beutazta az ország jó részét, elmondja, hogy itt gyapothoz hasonló szíjat készítenek és az olajos szíjat hengeres gombolyítóra hajtják fel. Az egész határszéli nép lószerszámát és a lovak szügyelőjét ebből a szíjból készíti. Sajok nevű posztót is gyártanak itt. (Evlia Cselebi Magyarországi Utazásai 1660—1664, Magy. Tud. Akadémia, 1904. 21. old.)

A töröknek az országból való kiszorításával, helyesebben gróf *Mercy* Florimundusnak a Bánság kormányozójává történt kinevezésével a széleskörü telepítési akczió felvirágoztatta az ipart is, mert a kormányzó adómentesség és egyéb kedvezmények biztosításával számos külföldi kézmívest helyezett el a vármegyében. Különös gondja az ipari növények termelése volt. Az olajmag- és indigótermelés mellett, főleg a selyemtenyésztést karolta fel. *Rossi* selyemtenyésztési felügyelőnek feladatává tette, hogy az egész vármegyét eperfákkal ültesse be és hogy Olaszországból minél több családot telepítsen.

Gróf Mercy utódai közül báró *Engelshofer* és gróf *Perlasz* váltak ki az iparfejlesztés terén. *Griselini* említi 1750-ben Bécsben megjelent munkájában, hogy Mária Terézia királynő letelepülési engedelmet adott a czigányoknak, vagy a hogy őket akkor elnevezték az „uj bánátiaknak“, a kik ügyes vándoriparosoknak bizonyultak. Kovács-, lakatos- és kisebb pipereárúkat készítettek.

Czéhek A czéheknek a vármegyében való keletkezéséről csupán a XIX. századot illetőleg van biztos tudomásunk. Miután azonban Lippán már a XVI. században volt czéh, bizonyára másutt is volt. Ebből az időből például Verseczen virágzó ötvösiparról emlékeznek meg a kútfők. A czéhek a mesterek eme szervezetei a török hódoltság idején megszünhettek, mert csak a XVIII. században esik róluk ismét szó. Az adminisztráczió azonban nemcsak, hogy nem támogatta, hanem inkább meggátolta fejlődésüket. A XVIII. század ipari viszonyairól is sok anyagot tartalmazó Baróthi-féle Adattárban összesen csak kétszer van szó a kézmívesség emez érdekképviseletéről. Az 1727 aug. 23. keletet viselő rotulus szerint a hely-

tartóság azért tagadta meg két hámoros és posztónyíró mesterjogának elismerését, „hogy a Bánátban a kézmívesek czéheket ne alkossanak".

A temesmegyei czéhek keletkezésének ideje tehát a XIX. század elejére esik. A negyvenes évekig a következő czéhek alakultak a vármegyében:*

Csák: timárok, csizmadiák, szíjgyártók és mások 1817. Kőmívesek, ácsok, asztalosok és mások 1817, szücsök, szabók és mások 1817. *Detta:* kőmívesek, ládakészítők, lakatosok, kerékgyártók, kovácsok, kádárok, órások, pékek, szabók, szitakötők, szíjgyártók, nyereggyártók, kalaposok, kötél gyártók, borbélyok, vargák, csizmadiák, timárok, molnárok, mézeskalácsosok, bábsütők és szűcsök 1842. *Hidegkút:* takács, kovács, kötélgyártó, asztalos, kádár, esztergályos, szerfestő, kerékgyártó, „czipővarró", varga, szabó, kalapos, sütő, borbély, bádogos, szűcs, lakatos, nyereggyártó, fazekas, szűrszabó, kőmíves, ács, könyvkötő, sárgarézmíves, bábsütő, órás, fésüs, szitás, arany- és ezüstmíves, „kolompár", üveges, rézmíves, csizmadia, szappanos, puskamíves és bőrgyártó mesteremberek 1846. *Angyalkút* (Kisfalud): kovácsok, kerékgyártók 1819. *Kisszentmiklós:* lakatosok, kerékgyártók 1819. Molnárok 1843. *Lippa:* fazekasok 1819, kádárok, kőmívesek, ácsok, asztalosok és mások 1820., kádár, ács, kőmíves, asztalos, lakatos, üveges, kőfaragó, esztergályos, órás, timár, mészáros, varga, csizmadia, süveges, nyereggyártó, szíjgyártó, fésűs, kötélgyártó, szitakötő, rézmíves, viaszöntő, kovács, kerékgyártó, bádogos, pék, molnár, kéményseprő, szabó, takács, gombkötő, szűcs, szappanos, puskamíves, arany- és ezüstmíves-mesterek 1841. *Németszentpéter:* kovácsok 1819. *Szépfalu:* kovácsok, kerékgyártók 1819., asztalosok 1819. *Újarad:* kádárok, kerékgyártók, kovácsok, viaszöntők és mások 1819, kőmívesek, ácsok, asztalosok 1819., kalaposok 1821., molnárok Zsigmondházával együtt 1843. *Versecz:* csizmadiák, bocskorkészítők és kordovánkészítők 1817, patkó- és szegkovácsok és mások 1817, kádárok, esztergályosok, órások, kötélgyártók 1817, magyar- és németszabók és paplankészítők, szűrszabók, posztónyirók, festők, sapkakészítők, gombkötők és fésüsök, rézmívesek, ötvösök, bádogosok és puskamívesek, pékek, viaszöntők, molnárok, serfőzők és kéményseprők, kőmívesek, cserepezők, ácsok és mások; szűcsök és papsüvegkészítők, timárok mészárosok, szíjgyártók, nyergesek, vargák, nyirók és tarisznyacsinálók, szappanosok, — külön-külön 1817-ből, — kalmárok 1825. *Vinga:* asztalos, paplanos, ács, bádogos, kádár, borbély, gombkötő, sarkantyús, esztergályos, fazekas, festő, fésűs, kordovános, kéményseprő, kerékgyártó, késes, könyvkötő, kovács, kötélgyártó, kőmíves, kalapos, lakatos, timár, szabó, szűcs, viaszöntő, mészáros, molnár, varga, nyerges, órás, pék, pokróczcsináló, puskamíves, szitakötő, rézmíves, szappanos, szegkovács, szíjgyártó, szűrszabó, takács, timár, csizmadia és üvegesmesterek 1835. *Zádorlak:* kovácsok, kerékgyártók, vargák és mások 1819, asztalosok 1819, molnárok 1843.

A mult század elején Temes vármegyében 2414 mesterembert és 700 segédet találunk. *Gyár* a vármegyében alig volt. Említést érdemel a verseczi selyemgombolyító és több sörgyár, melyek közül a murányi sörgyár termékét tartották a legjobbnak. *Kézmíveseinek* számával és ügyességével Újarad, Vinga, Lippa, Csák, Detta, Denta és Versecz tűnt ki. A vármegyei összeirás szerint 1830-ban 160 asztalos, 62 timár, 16 aranymíves, 14 mézeskalácsos, 228 csizmadia, 321 kovács, 155 fazekas, 9 tarisznyás, 37 szűrszabó, 5 órás, 81 kőmíves, 13 fésüs, 153 szűcs, 58 kalapos, 37 pék, 203 bognár, 146 szabó, 45 szappanos, 165 német csizmadia, 2 tőrkészítő, 1 harangöntő, 2 könyvkötő, 2 „tobákos", 158 takács, 48 borbély, 155 kádár, 19 üveges, 4 üstös, 3 cserző, 30 ács, 8 serfőző, 2 kordoványos, 6 szitás, 6 szegcsináló, 11 rézmíves, 11 nyerges, 28 lakatos, 2 pipakészítő 1 kolbászkészítő, 38 kötélverő, 1 enyvfőző, 1 cserépfedő, 4 bádogos, 34 mészáros, 1 kőmetsző, 57 szíjgyártó, 10 gombkötő, 3 posztónyiró, 4 bocskoros, 1 kalácssütő, 5 puskamíves, 5 kéményseprő, 3 bádogos, 4 festő, 13 esztergályos, 1 saruszövő, 2 herélő űzte a vármegyében mesterségét. Vízimalom 159 és közötte 132 egykerekű, 18 kétkerekű, 8 háromkerekű és 1 négykerekű volt. Azonkívül 404 szárazmalmot, 36 kézimalmot, 12 olajsajtolót és Verseczen egy szélmalmot tartottak üzemben. (Fényes: Magyarországnak mostani állapotja, IV. kötet, 338. oldal.) XIX. század elején

A mai állapot szerint Temes vármegyének és Versecz városnak együtt 9788 iparosa van. Jóllehet az iparosok számát illetőleg a törvényhatóság viszonylag felülmulja az ország több vármegyéjét, mégsem állítható, hogy az iparilag kiváló Mai állapot

* Dr. Szádeczky Lajos: A czéhek története stb.

vármegyék közé tartozik. A temesmegyei iparost általánosságban a fogyasztási körének megfelelő közepesség jellemzi, a melyen túl való haladást a viszonyok nem követelik meg. Temesvárnak ipari tekintetben való dominálása a vármegyében oly annyira közvetetlen, hogy a finomultabb igényekkel fellépő fogyasztó közönség ipari szükségletének javarészét itt fedezi.

Vas- és fémipar

A vármegye ipara a következőképen tagozódik:

Vas- és fémipar, Temes megyében 1311, Versecz városban 86. Gépek és közlekedési eszközök gyártása, a megyében 627, Verseczen 52. Kő-, föld- és agyagipar, a megyében 117, Verseczen 16. Fa- és csontipar, a megyében 820, Verseczen 83. Bőripar, a megyében 158, Verseczen 34. Fonó- és szövőipar, a megyében 171, Verseczen 29. Ruházati ipar, a megyében 2205, Verseczen 276. Papirosipar, a megyében 8, Verseczen 3. Élelmezési és élvezeti czikkek gyártása, a megyében 1331, Verseczen 150. Vegyészeti ipar, a megyében 115, Verseczen 7. Épitőipar, a megyében 1031, Verseczen 120. Sokszorosító és műipar, a megyében 25, Verseczen 19, Szállodás, vendéglős és kávésipar, a megyében 897, Verseczen 97. Összesen Temes megyében 8816, Verseczen 972.

A *vas- és fémipar* egyes ágai közül számszerint a kovács-, lakatos- és bádogosmesterség válik ki; a többi iparág üzőinek száma jelentéktelen. Versecz városával együtt igy oszlik fel a csoport:

Kovács, Temes megyében 971, Verseczen 34. Gépész, a megyében 34. Szerszámgyártó, a megyében 3, Verseczen 2. Reszelőgyártó, a megyében 3, Verseczen 1. Drótgyártó, drótfonó és szövő, a megyében 1. Késgyártó, a megyében 8, Verseczen 6. Lakatos, a megyében 150, Verseczen 15. Arany- és ezüstmives, a megyében 10, Verseczen 3 Rézmives, rézhámor, sárgarézöntő, a megyében 4, Verseczen 4. Bádogos, a megyében 127, Verseczen 21.

Gépgyártás

A *gépkészítés és közlekedési eszközök gyártásának* csoportjában csupán a kocsigyártásnak van jelentősége. Ez az iparág jóminőségű árút hoz forgalomba, mely a szomszédos vármegyékre is kiterjed. Az iparcsoport ekként tagozódik:

Gépkazán- és hajógyártó, Temes megyében 3, Verseczen 4. Fegyvergyártó, a megyében 4, Verseczen 2. Varrógép- és kerékpárjavító, a megyében 1. Kocsigyártó, a megyében 576, Verseczen 32. Villamos szerelő, a megyében 1. Közhasználatú villamos áramfejlesztő telep, a megyében 2, Verseczen 1. Egyéb hangszeripar, a megyében 1. Órás, a megyében 32, Verseczen 6. Orvosi műszerek és taneszközök gyártása, a megyében 7, Verseczen 7.

Agyagipar

A *kő-, föld- és agyagiparhoz* tartozó téglagyártás a vármegye egyik szépen fejlődő nagyipari ága, mely mellett a fazekasság, a törvényhatóságnak ez a régi, annak idején jellegzetes mestersége, nem tud ellentállni a versenyviszonyoknak. Az idetartozó mesterségeket számszerint ennyien űzik:

Mész-, magnezit- és gipszkészítő és kavicskiaknázó, Temes megyében 1. Czement- és gipszárúgyártó, a megyében 5, Verseczen 1. Kőbányász és kőfejtő, a megyében 3. Kövek mehanikai megmunkálása, a megyében 7, Verseczen 3. Tégla- és tűzálló agyaggyár a megyében 64, Verseczen 5. Fazekas, a megyében 37, Verseczen 7.

Faipar

A *faipar* egyike azoknak a csoportoknak, a melyeknek egyes ágai a vármegye határán jóval túl ismertek. Az asztalosság általában is figyelmet érdemel, egyes helyeken pedig, mint például Verseczen, szembetűnő fejlettséget mutat. A verseczi bútor, ízlés, elegánczia és kivitel tekintetében a legkényesebb követelményeknek megfelel. A vármegye jóminőségű hordókat készit, melyek az egész országban piaczra találnak. A gyártás helyei közül Lippa a legismertebb. A vármegye faipara a következő ágakra oszlik fel:

Fűrészgyártó. Temes megyében 3, Verseczen 3. Parkettagyártó, a megyében 1. Hordógyártó, a megyében 120, Verseczen 27. Kaptafavágó, Verseczen 2. Asztalos, a megyében 620, Verseczen 38. Esztergályos, a megyében 35, Verseczen 4. Aranyozó, a megyében 3, Verseczen 2. Fából való szerszámok készítése, a megyében 1. Szitakötő, a megyében 10, Verseczen 2. Szalmafonadékkészítő, a megyében 1. Czirokseprőgyártó, a megyében 2. Kosárfonó, a megyében 8, Verseczen 3. Fésüs, a megyében 16, Verseczen 2.

Bőripar

A *bőrgyártás* különösebb fejlettségről nem ad számot. Egyes ágai ezek:

Bőrgyártó és bőrfestő, Temes megyében 73, Verseczen 16. Böröndös, a megyében 1. Szíjgyártó és nyerges, a megyében 72, Verseczen 14. Sörte-, szőr- és tollipar, a megyében 12, Verseczen 4.

Fonás, szövés

A *fonó- és szövőipar* Temes vármegyében alig haladta túl a kezdetlegesség fokát. Iparágai között számbelileg a kötélgyártás említendő elsőnek. A csoportban az alább felsorolt iparágakat találjuk:

Gyapjúipar, Temes megyében 6. Len- és kenderkészítő, kötélgyártó, a megyében 59, Verseczen 8. Len-, kender-, szövőipar, vattagyártó, a megyében 36. Harisnyakötő, a megyében 5, Verseczen 1. Gombkötő, a megyében 2. Kelmenyomtató, kékfestő, a megyében 44, Verseczen 9. Kárpitos, a megyében 19, Verseczen 11.

Ruhaipar

A *ruházati iparban* találjuk a vármegye legnépesebb iparágait, közöttük háromnak ötszáznál több űzője van. Az adatok összefoglalása a következő:

Szabó, Temesmegyében 534, Verseczen 59. Szűcs, a megyében 175, Verseczen 27. Fehérneműkészítő, a megyében 3, Verseczen 1. Nyakkendőkészítő, a megyében 1. Női divatárúkészítő, a megyében 5, Verseczen 7. Varrónő, Verseczen 1. Keztyűgyártó, Verseczen 1. Kalapos, a megyé-

ben 38, Verseczen 3. Czipész és csizmadia, a megyében 708, Verseczen 103. Bocskoros, a megyében 20, Verseczen 3. Papucsos, a megyében 27, Verseczen 19. Ruha- és folttisztító, a megyében 2, Verseczen 3. Mosó- és vasaló, a megyében 7, Verseczen 7. Borbély, a megyében 685, Verseczen 42.

A *papirosipart* a vármegyében mindössze 8, Versecz városában pedig 3 mestertől folytatott könyvkötészet képviseli, mely természetesen nem jelentős. Papiripar

Az *élelmezési és élvezeti czikkek gyártásának* népes csoportjában a főleg számra nézve szembeötlő, mészáros- és hentesmesterséget nem tekintve, a malomipar válik ki, a mely egyes helyeken és pedig Dettán, Fehértemplomban, Kisbecskereken és Verseczen szép fejlettséget mutat. Ebben az iparcsoportban a dentai rizshántoló külön említést érdemel. Az ideosztott iparágak ezek: Élelmezési ipar

Malomiparos, Temes megyében 284, Verseczen 4. Sütő, a megyében 122, Verseczen 26. Czukrász, a megyében 23, Verseczen 6. Czukorkagyártó, a megyében 32, Verseczen 5. Mézeskalácsos, a megyében 37, Verseczen 6. Hentes, a megyében 322, Verseczen 60. Mészáros, a megyében 263, Verseczen 21. Béltisztító, a megyében 5, Verseczen 2 Szalámigyártó, a megyében 1, Verseczen 1. Egyéb hús- és zsiripar, a megyében 15. Konzervgyártás húsanyagból, Verseczen 1. Sajt-, turó- és vajgyártó, a megyében 9. Sör- és malátagyártó, a megyében 4, Verseczen 1. Szeszgyártó, a megyében 8, Verseczen 1. Eczetgyártó, a megyében 4, Verseczen 2. Konyak-, likőr- és pálinkagyártó, a megyében 1, Verseczen 2. Ásványvizkiaknázó, a megyében 1. Szikvizgyártó, a megyében 84, Verseczen 8. Jéggyártó, a megyében 1, Verseczen 1. Marhahizlaló, Verseczen 1. Sertéshizlaló, a megyében 115, Verseczen 2.

Vegyészeti iparról itt tulajdonképpen nem beszélhetünk. A hivatalos beosztás szerint a következő iparágak tartoznak ide, melyek azonban nem számottevők. Vegyi ipar

Világitógázgyártó, Temesmegyében 1. Keményitőgyártó, Verseczen 1. Növényolajgyártó, a megyében 100. Gyertya-, szappan- és illatszergyártó, a megyében 10, Verseczen 4. Aszfalt- és kátránygyártó, Verseczen 1. Egyéb vegyészeti czikkek gyártása, a megyében 1. Gyepmester a megyében 3, Verseczen 1.

Az *épitőipar* egyes ágai teljesen kielégitők. A csoport ekként oszlik fel: Épitőipar

Épitész, Temesmegyében 14, Verseczen 4. Közútépitész, a megyében 1. Kőmives, a megyében 546, Verseczen 35. Ács, a megyében 320, Verseczen 20. Cserepező és palafedő, a megyében 4, Verseczen 2. Üveges, a megyében 18, Verseczen 5. Szobafestő, a megyében 58, Verseczen 18. Fényező és mázoló, a megyében 25, Verseczen 20. Czimfestő, a megyében 6, Verseczen 8. Kövező és aszfaltozó, a megyében 5, Verseczen 1. Kútásó, a megyében 13, Verseczen 2. Kéményseprő, a megyében 19, Verseczen 5. Köztisztasági vállalkozó, a megyében 2,

A *sokszorosítóiparban*, különösen a nyomdászat érdemel említést, mely főleg Verseczen a vidéki színvonalat meghaladja. A vármegyében 11, Verseczen pedig 8 vállalatot felmutató nyomdaipar mellett még ezeket az iparágakat találjuk: Sokszorosító ipar

Fényképész, a megyében 11, Verseczen 7. Vésnök, a megyében 1, Verseczen 1. Festő és képfaragó, a megyében 1, Verseczen 1. Egyéb műipar, a megyében 1, Verseczen 2.

A *szállodás-, vendéglős- és kávésipar* statisztikája végül a következő: Vendéglős-ipar

Vendéglős, szállodás, kocsmáros, Temesmegyében 856, Verseczen 84. Markotányos és kifőző, a megyében 12, Verseczen 1. Kávéházak, a megyében 26, Verseczen 8. Fürdős, a megyében 3, Verseczen 3.

A vármegye *gyáriparában* a malomipar és a téglagyártás dominál. A temesi lisztből sokat visznek ki különösen Ausztriába. Speciális gyárai közül meg kell említeni a szintén kivitelre dolgozó két verseczi gép- és rézárúgyárat, az ugyancsak ottani bútorgyárakat, a szépfalusi kosárgyárat, a lippai hordógyárat, a verseczi czipőgyárat, a nagykárolyfalvi és verseczi szalámigyárat, az újaradi, verseczi és lippai sörgyárat, a verseczi szeszgyárat, az élénk exportot felmutató verseczi konyakgyárat, a verseczi keményitő- és a buziásfürdői szénsavgyárat. Gyáripar

A temesmegyei gyárak statisztikája a következő: 3 gépgyár 110 munkással, 4 villamostelep 36 munkással, 1 kőbánya 250 munkással, 18 téglagyár 466 munkással, 2 gőzfűrész 165 munkással, 1 hordógyár 35 munkással, 2 bútorgyár 36 munkással, 2 kosárgyár 600 munkással, 1 czipőgyár 40 munkással, 2 szalámigyár 30 munkással, 3 sörgyár 100 munkással, 1 konyakgyár 5 munkással, 3 szeszgyár 50 munkással, 131 gőzmalom 2686 munkással, 1 jéggyár 6 munkással, 1 gázgyár 2 munkással, 1 keményitőgyár 70 munkással, 1 szénsavtöltő 36 munkással.

A vármegye *háziipara* szépen fejlett. Hála a kereskedelmi kormány gondoskodásának, az állami szubvencziót nyert vállalkozók ma 1500—1600 nőt foglalkoztatnak a téli hónapokban himzéssel. A temesi varrottast az egész országban ismerik és kedvelik, de piacza van az árúnak Ausztriában, Német- és Angolországban, sőt a tengeren túlon is. A népies motivumok mellett művészektől készített minták szerint is dolgoznak, a melyeknek ruhákon, blúzokon, terítőkön stb. való megfelelő alkalmazása, az árúknak itthon és a külföldön kelendőséget biztosit. A varrottason kívül a fehér és szines alapú arany- és ezüsthimzés is széleskörű. Ezeknek a háziipari munkáknak, melyeket túlnyomólag a román lakosság végez, Temesvár, Széphely, Nagytopoly és Csák a gyűjtőhelye. Háziipar

Figyelmet érdemel a háziipari kosárfonás is, melynek terjesztésén a Temesmegyei Gazdasági Egyesület fáradozik eredménynyel.

Ipartestületek

A három délmagyarországi vármegye közül Temes vármegyéének van a legtöbb *ipartestülete.* Ezeknek túlnyomó része azonban a tagoknak csak kisebb számával rendelkezik s így szervezett irodát csupán Verseczen, Fehértemplomon és Lippán találunk. A vármegye 16 ipartestületétől nyilvántartott mestereknek, segédeknek és inasoknak ez a száma: Buziásfürdő 97 mester 12 segéd, 74 inas, Csák 176 mester, 50 segéd, 119 inas, Detta 168 mester, 164 segéd, 230 inas, Fehértemplom 440 mester, 700 segéd, 380 inas, Homokbálványos 138 mester, 33 segéd, 59 inas, Homokos 135 mester, 89 segéd, 68 inas, Károlyfalva 150 mester, 44 segéd, 96 inas, Liebling 166 mester, 20 segéd, 29 inas, Lippa 382 mester, 221 segéd, 177 inas, Móriczföld 140 mester, 15 segéd, 37 inas, Nagyzsám 107 mester, 28 segéd, 47 inas, Temeshidegkút 270 mester, 21 segéd, 34 inas, Temeskutas 99 mester, 15 segéd, 45 inas, Újarad 181 mester, 97 segéd, 112 inas, Versecz 948 mester, 691 segéd, 617 inas, Vinga 125 mester, 29 segéd, 57 inas.

A vármegye nevezetesebb gyárai a következők:

Gyárak és ipartelepek

Buziásfürdő. *Muschong J. és Társa* buziási gyógyfürdője. A hazánkban nagy elterjedtségnek örvendő „Phönix" ásványvíz gyártásával foglalkozik a Muschong Jakabtól 1907-ben alapitott vállalat. A fürdőhelyen levő rendkívül bő forrású természetes szénsav gyűjtése és palaczkozása egyik főága az üzemnek. A gyár az egész Balkánra exportál. 700 m² területen épült és a hajtóerőt 300 HP. gőzgép és 60 HP. villamosmotorok alkotják. A munkások száma 36.

Detta. Első dettai *hengermalom, Scheirich és Heldenwanger r.-t.* A malmot 1882-ben alapították és 1911-ben részvénytársasággá alakult át. Őrlőképessége 850 q. 24 óránként, mihez a hajtóerőt egy 300 lóerős gőzgép szolgáltatja. A malom állandóan 70 munkást foglalkoztat, kizárólag búzát őröl és gyártmányait nagyobbrészt Ausztriában értékesíti. Mellékágként a vállalat egy 60 HP. Diesel-motorja szállitja Detta község világítására a villamos áramot.

Detta. Bánáti *műmalom részvénytársaság.* Az 1911. évben 1231 m² területen épült malom a legmodernebb berendezéssel dolgozik. Évi termelése 1800 waggon. A hajtóerőt egy 260 lóerejű gőzgép adja. A munkások száma 30.

Lippa. Lippai *sörfőzde, Bondy és Társa.* A sörfőzőt 1803-ban alapították, 3500 m² területen. Termel dupla márcziusi sört, baksört és az évi termelés mennyisége 8000 hektoliter. A hajtóerőt egy 50 HP. Diesel-motor és egy 110 lóerejű gőzgép alkotja. A munkások száma 45. Fiókja van Lugoson, Petrozsényben, Vulkánon, Facsádon és Aradon.

Lippa. *Weszely Béla* első lippai *hordógyára.* A gyár 1895-ben keletkezett. 1600 m² területen épült. Évenként mintegy 4000—4500 darab mindenféle nagyságú hordót készít, melyeknek legnagyobb részét hazánkban értékesíti, kisebb része pedig Ausztriában, Boszniában, de főkép Romániában talál piaczot. A hajtóerőt egy 16 lóerős gőzgép alkotja. A munkások száma 30.

Nagykárolyfalva. *Herz és fia szalámigyára.* 1873-ban alapították. A gyár 4000 m² területen fekszik. Egy 8 lóerős benzinmotor tartja üzemben a legmodernebb gépekkel felszerelt telepet. Gyártmánya a magyar szalámi, melléktermenye a disznózsír, szalonnaneműek, kolbászfélék. Piacza egész Magyarország; kivitele Ausztriába van.

Temesrékas. Temesrékasi *téglagyár r.-t.* 1894-ben 40,000 korona alaptőkével alakult s az alaptőke lassanként 180,000 koronára emelkedett. A gyár 23 hold területen épült és két, összesen 100 lóerejű Diesel-motor hajtja a modern gépeket. A foglalkoztatott munkások száma a főidényben 150—200; gyárt évenként mintegy 6 millió téglát és tetőcserepet. Gyártmányai a környéken és Délmagyarországon találnak elhelyezést.

Újarad. Báró *Nopesa Elekné* uradalmi *sörgyára.* Ötvenesi Lovász Zsigmond alapította 1783-ban. Készít sört és malátát. Különlegességei a „Bika"-sör és „Diadal" 14 fokos sötét malátasör. A gyár 5 holdnyi területén hat épület áll. A hajtóerőt egy 35 lóerejű gőzgép és egy 25 HP. Diesel-motor alkotja. Gyárt évenként 60,000 hektoliter sört. A munkások száma 80. Piacza egész Magyarország.

Versecz. Délmagyarországi kiviteli *gőzmalom, Lukács és Krausz.* A malom 1882 óta áll fenn. A telep 3 hold területen fekszik, melyből az épületek körülbelül 450 m² területet foglalnak el. Teljesítő képessége napi 4 vaggon őrlemény. A hajtóerőt egy 180 HP. gőzgép szolgáltatja. Alkalmazottainak száma 40. Legnagyobbrészt búzát és tengerit őröl, melyből Ausztriába kivitele is van.

Versecz. *Neukomm Bálint Fiai gépek és rézárúk gyára.* A gyárat a jelenlegi tulajdonosok atyja 1842-ben alapította. Hajtóerő egy 14 HP. gőzgép és 12 HP. benzinmotor. Különlegességei a Neukomm-féle szab. konyakfőzőgép, szab. bormelegítő készülék, folytonos működésű borsajtó, „Archimedes", törköly- és seprőégető készülék, „Automat" szőlőeke peronoszporafecskendővel kombinálva. A gyár eddig 24 kül- és belföldi kitüntetésben részesült. A foglalkoztatott munkások száma 16.

Versecz. *Seidl-féle gépgyár,* vas- és érczöntöde. Alapította 1878-ban Seidl Gyula. A gyár mintegy 3700 m² területen épült. A gyártmányok legnagyobb részét az erőhajtásra alkalmazott borsajtológépek alkotják, melyekből tekintélyes kivitele van Ausztriába. A hajtóerőt egy 21 lóerős gőzgép és több villamos és benzinmotor alkotja. A munkások száma 60—80.

Versecz. *Matejics-féle szalámigyár.* A gyár 3 kat. hold területen 1882-ben épült. Gyárt szalámit és disznózsírt, körülbelül 70,000 kg. évi mennyiséget. Hajtóerő egy 5 lóerős benzinmotor. A munkások száma 20. Piacza egész Magyarország és Ausztria.

Versecz. Első verseczi *bútorgyár* (tul. *Apfelbaum Hugóné*). A gyár 1865-ben keletkezett 1012·5 m² területen. 1902-ben modern famegmunkáló gépekkel és egy 12 lóerős benzinmotorral

Versecz. — Délmagyarországi Kiviteli Gőzmalom. Lukács és Krausz.

Versecz. — Seidl-féle gépgyár, vas- és érczöntő.

Gróf Karátsonyi Jenő rizshántoló gyára és műmalma Dentán, a Karácsonyi rizstelepen.

Detta. — A Scheirich és Heldenwanger r.-t. hengermalma.

Detta. — Bánáti Mümalom r. t.

A temesújfalusi gőzmalom.

bővült. Gyárt szobaberendezéseket és mindenféle egyéb bútorokat. A munkások száma 20. Piacza Délmagyarország, kivitele Szerbia.

Versecz. *Frisch Gyula* első *szeszgyára és finomítója.* A szeszgyár 1885-ben épült. A telep területe 12,000 m², melyhez még 12,000 m² területen takarmányrakodó és tengeri-górételep tartozik. Gyártmányai finomított és nyers szesz, különlegességek: rum és likőrök. Hajtóerő egy 25 HP. gőzgép és egy 15 HP. villamosmotor. A gyári alkalmazottak száma 20, míg a hizlalásnál 15 munkás van alkalmazva; évente 600 hízott marhát szállít Bécsbe. A gyár évi termelése 4000 hektoliter szesz, mely belföldön talál elhelyezést.

Versecz. Union *keményítőgyárak, Beimel & Basch.* A gyár a budapesti „Union keményítőgyárak, Beimel és Basch“ czég egyik gyárosztálya, mely 1890-ben alakult körülbelül 4800 m² területen. Hajtóerő egy 200 lóerős gőzgép. Gyárt darabos és kristályos tengeri keményítőt, keményítőlisztet és szárított tengeri moslékot. A munkások száma 75. Tekintélyes exportja van.

*

Forgalmi tekintetben Temes vármegyének már régen nagy szerepe volt. Délmagyarországot az ország belsejével, Erdélylyel és folytatólag a Kelettel összekötő közutak szelték a vármegyét, melynek egyes városai fontos helyei voltak az átviteli kereskedelemnek. A vízi közlekedés szempontjából is nevezetes *Lippa* a Levante felé irányuló kereskedelemnek volt híres góczpontja. A XVI. században raguzai kereskedők is arra vették útjukat, s mikor Ferdinánd a várat ostromolta, sok olasz kereskedő telepedett meg ott. 1514-ben Brandenburgi György egyik káplánja a solymosi és lippai őrség fenntarthatására egy lippai aranyváltótól vett kölcsön száz forintot. (Márki: Arad vm. és város monografiája.) Evlia Cselebi szerint Lippa „lakossága többnyire az erdélyországi Torda nevű várból a Maros folyón hajókon kősót hord és azzal kereskedik; a váron kívül néhány száz sóraktár van, ott hajókra rakják s a Maros folyón a Tisza folyóra, onnan a Duna folyóra jönnek és az iszlám birodalomban a sót jól eladják“. Ugyancsak ő tőle tudjuk, hogy „a város igen gazdag és még Erdélyországból is évente néhány ezer élelmiszert szállító hajó jön-megy“. 1660-ban Lippának kétszáz boltja volt és kereskedői magyarul beszéltek. (Evlia Cselebi Magyarországi utazásai, 18—21. oldal.) Kereskedelem Története

A török uralom alatt a fejlődésnek induló kereskedelem megszűnt. Gróf *Mercy* közgazdasági politikája a kereskedelmet is pártolta ugyan, de ebben a tekintetben Temesvárnak jutott a haszon túlnyomó része. Mercy azonban komolyan vette a kereskedelem ügyét is. 1722-ben az adminisztráczió javaslatot kér a teknősbékákkal való kereskedés meghonosítása ügyében. Árúforgalommal annak idején szerbek, görögök és törökök foglalkoztak, önállóan és társaságokká szervezetten. 1726-ban már működik a *kereskedelmi társaság*, a mely a viasz és méz vásárlására kizárólagos jogot nyert. Ez a társaság, melynek Olaszországba is volt kivitele, a falvakban raktárakat tartott fenn. Egymásután keletkezett ezután a *rácz és görög kereskedelmi társaság*, továbbá a *marha- és bőrkereskedelmi társaság.* 1741-ben a rácz, 1750-ben a görög társaság kapta meg a kicsinyben való kereskedés jogát, melyet két évvel később évi 2000 forint bérért mind a kettőre ruháztak. (Baróti: Adattár Délmagyarország XVIII. századi történetéhez.)

A hajózás felvirágzásával a vármegye kereskedelme is mindinkább fejlődött. A XVIII. század elején Lippa, Újarad és Versecz voltak a vármegye legélénkebb forgalmú helyei. A két maros-menti góczpont az Erdélylyel való összeköttetést tartotta fenn és különösen tutajon szállított fával kereskedett. Versecz bor- s mustárkereskedelméről volt nevezetes. Az utóbbi árúból sokat szállított Pestre és Bécsbe is. A verseczi kereskedők 1825-ben már czéhet is alakítottak. A vármegye több állatvásárát jól ismerték az egész országban és különösen a csáki marhavásároknak volt sok látogatójuk. A vármegyei összeírás szerint 1830-ban 241 kereskedő volt, közöttük 20 első-, 40 másod-, 1 harmadrendű; 39 szövetárús, 9 vasárús, 6 gyógyszerárús, 13 fűszerárús és 49 marha- és gabonakereskedő. (Fényes: Magyarország mostani állapotja, IV. kötet, 339. oldal.)

A temesvári kereskedelmi és iparkamara 1910. évi kimutatása szerint Temes vármegye kereskedőinek száma 3780, Verseczéinek száma 647. Az egyes kereskedelmi ágak igy oszlanak fel: Mai állapot

Állatokkal, mezőgazdasági, valamint állati termékekkel való kereskedés:

Lókereskedő, Temesmegyében 2. Marhakereskedő, a megyében 52, Verseczen 3. Sertéskereskedő, a megyében 32, Verseczen 8. Juhkereskedő, a megyében 3. Élőbaromfikereskedő, a megyében 105, Verseczen 37. Hal- és rákkereskedő, a megyében 7, Verseczen 3. Gabonakereskedő, a megyében 103, Verseczen 7. Lisztkereskedő, a megyében 68, Verseczen 9. Terménykereskedő, a megyében 75, Verseczen 38. Főzelékkel való kereskedő, a megyében 14, Verseczen 4. Gyümölcs- és szőlőkereskedő, a megyében 11. Élőfa- és virágkereskedő, a megyében 1.

Pamut- és juttakereskedő, a megyében 1, Versecz 1. Nyersbőrkereskedő, a megyében 4. Csontkereskedő, a megyében 1. Tollkereskedő, a megyében 5, Verseczen 1.

Fával, erdei termékekkel, bányászati és ásványi anyagokkal való kereskedés: Fakereskedő, Temes megyében 91, Verseczen 11. Szénkereskedő, a megyében 2, Verseczen 1. Agyag-, homok- és mészkőkereskedő, a megyében 42, Verseczen 3.

Vas- és fémárúkkal, gépekkel, háztartási czikkekkel, műszerekkel: Vaskereskedő, Temesmegyében 25, Verseczen 5. Egyéb fémárúkkal kereskedő, a megyében 1, Verseczen 2. Gazdasági gépekkel kereskedő, a megyében 7. Varrógép- és kerékpárkereskedő, a megyében 6, Verseczen 2. Háztartási és konyhaberendezési czikkekkel kereskedő, a megyében 7. Műszaki czikkekkel való kereskedés, a megyében 6, Verseczen 1. Látszerészeti czikkekkel való kereskedés, a megyében 7, Verseczen 3. Hangszerkereskedő, Verseczen 1.

Az agyag- és üvegipar készítményeivel való kereskedés: Tégla- és tetőcserépkereskedő, Temesmegyében 8. Agyag- és üvegkereskedő, a megyében 33, Verseczen 3.

Fa-, díszmű- és norinbergi árúkkal, iró- és rajzszerekkel való kereskedés: Bútorkereskedő, Temesmegyében 4, Verseczen 4. Bőrkereskedő, a megyében 25. Verseczen 8. Díszmű és norinbergi árúkereskedő, a megyében 17, Verseczen 5. Papir- és irószerkereskedő, a megyében 9, Verseczen 1.

A fonó-, szövő- és a ruházati ipar körébe tartozó árúkkal való kereskedés: Kötél- és kötélárúkereskedő, Verseczen 1. Kézmű- és rövidárúkereskedő Temesmegyében 108, Verseczen 31. Divatárúkereskedő, a megyében 42, Verseczen 14. Posztókereskedő, a megyében 1. Czipőkereskedő, a megyében 12, Verseczen 3. Ruhakereskedő, a megyében 7, Verseczen 6. Rongykereskedő, a megyében 1, Verseczen 2.

Élelmezési és élvezeti czikkekkel való kereskedés: Déligyümölcs- és czukorkakereskedő, Temesmegyében 24, Verseczen 16. Fűszerkereskedő, a megyében 31, Verseczen 12. Fűszer- és vaskereskedő, a megyében 6. Szatócs, a megyében 1216, Verseczen 144. Tojás-, tej- és vajkereskedő, a megyében 103, Verseczen 2. Vadkereskedő, a megyében 3. Hentes- és húsárúkereskedő, a megyében 4, Verseczen 3. Élelmiszerkereskedő, a megyében 18, Verseczen 3. Dohány- és sókereskedő, a megyében 3, Verseczen 4. Borkereskedő, a megyében 35, Verseczen 16. Sörkereskedő, a megyében 4. Verseczen 1. Szesz-, eczet- és likőrkereskedő, a megyében 10, Verseczen 41. Ásványvizkereskedő, Verseczen 2.

Gyógy- és vegyészeti árúkkal való kereskedés, fűszerkereskedés nélkül: Vegyészeti és gyógyszerárúkkal való kereskedés, Temesmegyében 5, Verseczen 3.

Könyv- és műkereskedő: Könyv- és zeneműkereskedő, Temesmegyében 14, Verseczen 6. Mű- és régiségkereskedő, a megyében 1. Zsibárus, a megyében 4, Verseczen 7. Vegyeskereskedő, a megyében 526, Verseczen 17. Fogyasztási adóbérlő, a megyében 19. Vásári helypénz vagy vásárjogbérlő, a megyében 12. Cselédszerző, a megyében 3, Verseczen 2. Szállítók és bizományosok, a megyében 12, Verseczen 9. Egyéb kereskedelmi ágak, a megyében 458, Verseczen 25. Kereskedők kereskedelmi ág megnevezése nélkül, a megyében 14, Verseczen 28.

Az árúkereskedelem segédágai: Ügynökök és alkuszok, Temesmegyében 98, Verseczen 77. Takarékpénztárak és bankok, a megyében 233, Verseczen 37.

Fontosabb kereskedelmi ágak

A vármegye kereskedelmének egyes ágai közül az *állatkereskedés* válik ki. A hivatásos kereskedelem a vármegyében és messze vidéken megszerzett legkitűnőbb anyagot nemcsak az országban, hanem a Balkán államaiban, Német-, Franczia- és Olaszországban értékesiti. A törvényhatóság marhakereskedői a hazai piaczokon kívül főleg Bécscsel vannak összeköttetésben. Az állatvásárok találkozó helyei a bel- és külföld érdekeltségének. Temes vármegye több állatvására országos hirű. Ezeknek 1910. évi forgalmát a következő adatok tüntetik fel:

	Felhajtottak				Eladtak			
	szarvasmarhát	lovat és csikót	juhot	sertést	szarvasmarhát	lovat és csikót	juhot	sertést
Csák	12,900	9,400	22,110	3,210	8,300	3,947	1,330	1,980
Lippa	5,719	1,356	20,400	1,040	3,922	910	17,300	840
Versecz	8,300	3,320	135	840	5,857	2,013	39	474

Az élő és levágott baromfival való kereskedés szintén ismert foglalkozási ága a vármegyének. Verseczről és Fehértemplomról sok árú megy Ausztriába és Németországba. A baromfikereskedéssel kapcsolatosan folytatott tojáskereskedésnek szintén Versecz és Fehértemplom a középpontja.

Igen élénk a vármegye *gabona-* és *terménykereskedelme*. A vármegye főterményei tudvalevőleg a búza, a tengeri, a rozs és a burgonya, melyek a közvetítő kereskedelem útján kerülnek forgalomba. A malmok szívesen veszik az aczélos temesi búzát, melyből a mult évben 2,908.169 q termett. Mind a búzával, mind az 1910. évben körülbelül három és fél millió q-nyi hozadékot adó tengerivel való kereskedésnek főhelyei Versecz, Fehértemplom, Detta és Temesrékas. Meg kell azonban jegyezni, hogy a forgalom zöme mégis Temesvárott bonyolódik le.

A vármegye *fakereskedelme* szintén fejlett. Góczpontjai: Versecz, Fehértemplom, Lippa és Újarad, honnan nagy mennyiségű tűzi-, épület- és bognárfát adnak el.

Híres ágazata a vármegye kereskedelmének a *borkereskedés*. Versecz városa már régi idők óta nevezetes szőlőtermelő hely, melynek bora a kora századokban ismeretes volt. II. Ulászló király udvarában már verseczi bort is ittak, melynek hordójáért $10^{1}/_{2}$ aranyat fizettek. Versecz mellett Fehértemplom mutat fel élénk borkereskedést. Mind a két hely borát főleg osztrák kereskedők vásárolják.

Figyelmet érdemel a *fűszer-* és *gyarmatárúnagykereskedés* is, melynek különösen Dettán vannak számottevő képviselői. Kiválik e tekintetben Újarad is.

A helyi és környékbeli szükséglet fedezésére hivatott *rövid- és divatárúkkal* való kereskedés Verseczen, Fehértemplomon, Dettán, Újaradon, Lippán, Búziásfürdőn, Csákon és Vingán szép forgalmat bonyolít le.

*

A vármegye árú- és személyforgalmát a szárazföldi *közlekedés* bonyolítja le. A Bega-csatornának hajózhatóvá való tételével ez a vízi út is felhasználható ugyan, szerephez azonban nem juthat, mert a csatorna mentén jelentéktelen községek feküsznek, melyeknek kereskedelmi forgalmuk nincsen. Közlekedés

Temes vármegye *közútai* elég sűrű hálózatúak és állapotukat illetőleg jónak mondhatók. Állami út három szeli a vármegye területét: a debreczen—temesvár—báziási, melyből 168.824, a szeged—temesvár—szászsebesi, melyből 70.219 és a versecz—pancsovai, melyből 27.329 km. esik a vármegyére. Az ide tartozó törvényhatósági közútak a következők: Közutak

Temesvár—Németszentmihály 17·519 km. Temesvár—Újpécs 7·988 km. Temesvár—Szentandrás—Pécska 41·196 km. Temesvár—Lippa 55·645 km. Temesvár—Buziásfürdő—Lugos 43·516 km. Vinga—Varjas—Perjámos 23·637 km. Újarad—Nagyfalu—Perjámos 33·466 km. Újarad—Lippa 25·850 km. Újarad—Temesfüves 21·119 km. Máslak—Aga 18.831 km. Lippa—Facsád 19·680 km. Lippa—Nagytopoly 42·830 km. Kiszető—Lippa 37·330 km. Panyó—Vásáros 2.489 km. Temesvár—Végvár 21·405 km. Detta—Boksánbánya 37·087 km. Detta—Bánlak 2·316 km. Gátalja—Ermény 20·357 km. Temesmóra—Nagyzsám 12·300 km. Alsósztamóra—Nagygáj 6·414 km. Versecz—Boksánbánya 19·965 km. Versecz—Oraviczabánya 17·690 km. Fehértemplom—Temesőr—Homokszil 15·545 km. Fehértemplom—Oraviczabánya 8·878 km. Fehértemplom—Fejérdomb 5·895 km. Fehértemplom—Kevevára 39·378 km. Gerőcz—Jám 2·300 km. Kevevára—Pancsova 18·960 km.

Összesen 618·586 km., melyből csupán 38·455 km. a kiegészítetlen rész. A vármegye viczinális útjainak hossza 989, közs. közdülő útjainak hossza pedig 2168 km.

A vármegye *vasúti vonalainak* hálózata kielégítőnek jelezhető. A szép számmal meglevő helyiérdekű vonalaknak a fővonalokhoz való kapcsolódása a követelményeknek megfelel. A törvényhatóság vasúti vonalai a következők: Vasutak

Fővonalak: Budapest—Orsova (1857., 1876.) 63 km. 14 állomás és megállóhely. Temesvár—Báziás (1858., 1856.) 167 km. 15 állomás és megállóhely, Arad—Temesvár (1851.) 58 km. 7 állomás és megállóhely, Vojtek—Németbogsán (1874.) 31 km. 4 állomás és megállóhely, Valkány—Varjas (1888.) 5 km. 1 állomás és megállóhely.

Helyiérdekű vonalak: Temesvár Jv.—Máriaradna (1897.) 63 km. 12 állomás és megállóhely, Temesvár Jv.—Buziásfürdő (1896.) 37 km. 7 állomás és megállóhely, Temesvár Jv.—Módos (1897.) 17 km. 4 állomás és megállóhely, Temesvár Jv.—Nagyszentmiklós (1895.) 18 km. 3 állomás és megállóhely, Zsebely—Liebling (1906.) 16 km. állomás és megallóhely, Zsebely—Csák—Bóka (1895.) 15 km. 4 állomás és megállóhely, Torontálszécsány—Versecz (1891.) 15 km. 5 állomás és megállóhely, Versecz—Kevevára (1894.) 49 km. 7 állomás és megállóhely, Temesvár—Varjas (1908.) 29 km. 4 állomás és megállóhely, Versecz—Lugos—Marosillye (1896., 1898.) 90 km. 10 állomás és megállóhely.

A *posta, távíró és telefon* egyike a vármegye mintaszerű intézményeinek. A temesvári igazgatóság nagyméretű gondoskodásának köszönhető, hogy a forgalom fokozatosan emelkedik. Arányait ezek az adatok tükröztetik vissza: Posta, távíró, távbeszélő

	Levél, levelező-lap, nyomtatv., árúminta		Pénzeslevél		Csomag	
	feladott	érkezett	feladott	érkezett	feladott	érkezett
Temesmegye	4,553.068	7,031.180	27.976	24,856	151,971	351.313
Versecz város	1,651.936	1,782.300	4,784	4,836	118,634	351.313

	Postautalványok				Távirat			
	befizetett		kifizetett		darab	beszedett díjak korona	kézbesített darab	továbbadott átmenő darab
	darab	korona	darab	korona				
Temesmegye . .	626,103	35,640.868	498,850	32,221.266	72.446	56.210	89,683	26,477
Versecz város .	64,605	3,854.621	107,834	4,248.447	24.462	20.651	26,164	17,263

*

Hitelügy

Pénz- és hitelügyi tekintetben a statisztika szerint Temes vármegyében majdnem mindegyik községére egy pénzintézet esik. Ezek azonban általában korántsem bonyolítják le azt a forgalmat, a mely élénk hitelélet megállapítására ad alapot. Temes vármegye pénzintézetei közül 64 részvénytársaság, 151 pedig szövetkezet és ez utóbbiaknak az üzleti köre alig terjed túl a székhely határán. A részvénytársasági pénzintézetek között viszont több van, mely számottevő üzleteket bonyolít le. A kisebb helyeken, például a Dettán, Újaradon működő hitelintézetek sorában is akad takarékpénztár, mely üzleti tevékenységét szélesebb körre terjeszti ki.

A versecziekkel együtt a vármegye részvénytársasági pénzintézeteinek 1910. évi üzleti eredménye ez volt:

Befizetett részvénytőke 12,147.000 korona, tartalékalap 4,063.000 korona, takarékbetét 59,341.300 korona, váltótárcza 54,483.076 korona, kölcsön és előleg 1,811.524 korona, jelzálogkölcsön 21,925.083 korona, nyereség 1,675.242 korona.

Az Osztrák-Magyar Banknak ez időszerint a vármegyében nincsen fiókja, de már megtörtént a döntés arra nézve, hogy Versecz bankfiókot nyerjen.

*

Szakoktatás

A *szakoktatás* ügyét a vármegyében a következő iskolák szolgálják.

A lippai *felső kereskedelmi iskolának* az 1910/11. tanévben összesen 141 tanulója volt, kik közül 51 az alsó, 47 a középső és 43 a felső osztályt látogatta.

Iparosinasiskolája a vármegyének 17 van. Ezeket az intézeteket 2237 tanuló látogatta. Az 1909/10. tanévben Homokbálványosnak 56, Buziásfürdőnek 85, Csáknak 136, Dettának 216, Fehértemplomnak 363, Nagykárolyfalvának 75, Lieblingnek 35, Lippának 154, Móriczföldnek 35, Nagyzsámnak 45, Temeshidegkútnak 35, Kevevárának 152, Temesrékasnak 42 inastanulója volt. A temesmegyei iparosinasiskolák fenntartása 38.480 koronába került.

A *kereskedőinasiskolák* száma négy. Az iskolákat összesen 221 tanuló látogatta. A legtöbb tanulója (81) Fehértemplomnak volt. Verseczen 70, Lippán és Újaradon 35—35 inas járt az iskolába.

Temes vármegye kereskedőinek és iparosainak hivatalos érdekképviselete a temesvári *kereskedelmi és iparkamara*, melyről bővebben Temesvár város közgazdasági leírásában emlékezünk meg.

TEMES VÁRMEGYE KÖZOKTATÁSÜGYE.

A népnevelés és általában a kulturális intézmények ügye Temes vármegyében a multban mostoha elbánásban részesült, mert ez a vidék évszázadokon át az országos harczoknak leginkább ki volt téve, s az állandó fegyverzaj, a dúlások, csatározások és üldözések közepette, a kultúra terjesztésére sem idő, sem alkalom nem jutott.

Később pedig a katonai uralom szintén nem nagyon kedvezhetett a kulturális fejlődésnek. És a vármegye viszontagságos multja a katholikus papságnak, mely az ország más, védettebb területein az iskolaügyet kezébe vette, szintén nem adott megfelelő helyzetet és módot, hogy a népnevelés ügyét istápolhassa.

Az ország más részén, mindenfelé, feles számban voltak a plebániák, monostorok mellett a plebániai, monostori iskolák; Temes vármegye területén a plebániák, monostorok sem maradtak fenn, nemhogy az iskolák.

A Bánság katonai kormányzói közül gróf *Mercy* Klaudius Florimundus volt az első, a ki a közoktatásnak a Bánság területén lendületet akart adni. Az ő felterjesztésére határozta el Károly király 1717-ben, hogy Temesvárott egy jezsuita kollegiumot rendszeresít. Ugyanekkor Temesvárra telepítette a király a salvatoriánus barátokat s ezek és a jezsuiták végezték ez időtől kezdve a tanítói teendőket. **A katonai uralomkor**

Temesvár városában tehát 1717 táján valahogy mégis el volt látva az iskolaügy, de a Bánság külterületein a legszomorúbb állapotok voltak. S az iskolaügynek ez az állapota összefüggésben volt a vallásügy elhanyagoltságával. A török hódoltság idejében ugyanis a csanádi püspöknek csak a püspöki czíme maradt meg, egyházmegye nélkül és a Bánságnak a töröktől való visszafoglalása idejében mindössze öt kath. paróchia volt az egész néhai egyházmegye területén. A mint azután a csanádi egyházmegye újból kialakult, lelkes püspökei szaporították a paróchiákat, úgy hogy 1733-ban már húsz új plebánia állott fenn. A plebániákkal kapcsolatosan voltak szervezve a népiskolák is, de ezeken kívül más iskolák nem voltak.

Mikor azonban 1770-ben az akkori királyi kormány az egész országban összeíratta az iskolamestereket, az iskolák számát s a tanítások módját és anyagát, az egész országban 2845 elemi népoktatási intézet szerepel, de ezek között egy sincs említve a Temesi Bánság területén.

Hogy az iskolaügy rendezése a Bánátban mily csigalassúsággal haladt előre, az kiviláglik egy 1773-ban Bécsbe felterjesztett panaszból, melynek tárgya — Griselini könyve szerint — az volt, hogy az 1764 július 24-ről keltezett legmagasabb parancs, mely szerint a Bánság katholikus részében legalább minden határőri századnál egy kath. elemi iskola volna fenntartandó, „nagyobbrészt még mindig végrehajtatlan“. A német ezredek területén még úgy ahogy végre volt hajtva. Itt minden faluban volt egy-egy falusi iskola. Hogy azonban ez iskolák ügye is milyen kezekbe volt letéve, arra élénk világot vet az a jelentés, melyet 1774-ben küldtek fel a Bánságból az udvari hadi tanácshoz, mely szerint tíz iskolamester közül: egy haszontalannak, három rossznak, kettő középszerűnek s csak egy van meglehetősnek minősítve.

A román-illír Határőrvidéken csak a papiron szerepelt egy iskola: Kusicson. A legtöbb faluban illír tanítók voltak a községek költségén.

1775-ben a német-bánsági ezredek területén már 11 elemi falusi iskola volt: ezek közül csak kettő volt Temesben, Kubinban és Plosiczon.

Az oláh-illír ezred elemi tanodája Fehértemplomban volt és Bozovicson; a szerb és román népiskolák rendezése ügyében pedig a kormány 1774-ben egy tervet terjesztett fel a „deputatio in illyricis“ útján, mely terv császári jóváhagyást is

nyert, azzal a módosítással, hogy az ez iskolába behozandó új tanmód elsajátítása czéljából küldjenek nehány ügyes, a német nyelvben jártas illir egyént Bécsbe, a kik azután ott gyakorlatilag kiképeztetvén, arra köteleztetnének, hogy az elsajátított új tanmódra az iskolatanítókat tanítsák meg.

A deputatio in illyricis javaslatának jóváhagyásával tulajdonképen csak a szerb iskolaügyet oldották meg, elhatároztatván, hogy 373 új iskolát fognak emelni azokban a községekben, a hol a községek hajlandók lesznek az iskolaépítésekhez hozzájárulni. Azokon a helyeken, a hol iskolákat állítottak, a tanító kettős házhelyet s két hold kaszálót kapott; többi fizetését pedig, akár pénzben, akár termesztményekben, a községekkel kötendő szerződés határozta meg. Minden iskola számára a tervezet szerint 12 tentatartó, ugyannyi számolótábla, 6 olló, ugyanannyi tollkés és vonalzó, 36 irón és 1 rizsma papiros volt beszerzendő ott, a hol az iskolához tartozó házak száma a 100-at nem haladja felül; a hol azonban felülhaladja, ott mindenből a kétszeres mennyiség. A tanulók között kilátásba helyezték 10.000 ábéczés-könyvnek ingyenes kiosztását is. Sőt már a tanfelügyeletről is szó esik. Kimondták ugyanis, hogy mihelyt a tanügy folyamatba jő, a pópák és knézek (községi elüljárók) minden hónapban, a protopópák minden negyedévben, a püspökök, egy e czélból kinevezendő igazgatósági egyén kíséretében, minden tizedik évben tartoznának az iskolákat meglátogatni.

A tanulók serkentésére Mária Terézia 1500 forintot rendelt ki évenként, felében a verseczi, felében a temesmegyei ifjúság számára ajándékokra, melyek iskolai szükségletekből, ruházatból és kitüntetésekből állanának. Ugyancsak a temesi Bánság részére külön iskolai bizottmányt is állítottak fel, melynek első elnöke gróf *Sauer* tartományigazgatási udvari tanácsos volt.

Hogy a népiskolákban akkortájt hogy és mit tanítottak, arra alig van hiteles adat. A legalsóbb fokú iskola az volt, a melyben csak az olvasást tanították. A magasabb fokú iskolákban az írást is tanították s kivételesen a számolást is; a deákos népiskolákban végre a latin nyelv elemeit is.

Ratio Educationis

Az iskolaügy azonban a Bánságban is, mint az ország többi vidékén, tulajdonképen csak Mária Terézia Ratio Educationis-ának kiadása óta lett közügy s lettek az iskolák közintézmények. A királynő tudvalevőleg 1777 augusztus havában bocsátotta ki a Ratio Educationis-t életbeléptető rendeletét, azonban a Temesi Bánságban a bécsi kormány már előbb is gondoskodott arról, hogy minden róm. kath. hitközségben iskola és tanító legyen. Így azután a katholikus német telepített helyeken sorra nyíltak meg az iskolák: Temes vármegye területén 1766-ban Szakálházán, Schöndorfon; 1770-ben Blumenthalban, Segenthauban. A bécsi katonai kincstár pénzt is áldozott az iskolákra. A lippai, újaradi tanítók 40—40 pengő forint pénzsegélyt kaptak 1770-ben. S ugyancsak 1770-ben felhívta a bécsi udvari kamara a temesvári országos adminisztrácziót, hogy vegye gondjaiba az állandó iskolai alap megteremtését. Ez ugyan nem történt meg, mert az iskolai alapvagyon még ma is hiányzik sok iskolánál.

Mikor 1775-ben Felbiger „Allgemeine Schulverordnung"-ját a Bánságra is kiterjesztették, azzal kapcsolatosan megalakult Temesváron a normális iskolai bizottság. Ennek a bizottságnak az iratait, tanácskozási és ülési jegyzőkönyveit az országos levéltárban őrzik.

A bizottság 1775 január 14-én tartotta meg alakuló ülését. Első czéljául az iskolai alapok megteremtését tűzte ki. Ez nehéz terv volt, mert a Bánságban sem nagy urak, sem gazdag egyházi javadalmasok nem voltak, csak telepesek és szegény paróchusok. A bizottság azonban mégis valami alapot akarván összehozni, azt javasolta, hogy az alap javára vettessék ki minden lelkészre évi két forint és minden lelkész köteleztessék, hogy végrendeletében emlékezzék meg erről az alapról. Továbbá azt javasolta a bizottság, hogy az iskolai alapok megteremtésére minden tánczmulatságban résztvevő 10 krajczárt fizessen és hogy minden elfogyasztott akó bor után valami illetéket fizessenek az alap javára.

Ugyanekkor nyílt meg Temesvárott az első, német tannyelvű róm. kath. normális iskola. Az igazgatója valami Spenkuch nevű rokkant császári százados volt.

A temesvári bizottság ekkor már iskolai szabályrendeleteket is ad ki. Így elrendeli, hogy az oktatás az egész Bánságban november, legkésőbb deczember hóban megkezdessék; hogy a községek lássák el az iskolákat a szükségesekkel; hogy a tanítók szorgalmi és haladási naplókat vezessenek s végül, hogy csak a bizottság tudtával és bejelentés mellett fogadhassanak fel a községek és a lel-

készek iskolamestereket. A tanítók fizetésének pótlására is eszközölt ki a bizottság kincstári segélyt. Így egyízben a temesvári kerület 11 helysége kapott együttesen 216 frt segítséget a tanítói fizetésekre.

A vármegye vissza-állítása után

Így történt azután, hogy a Ratio Educationis, mely a Bánság területére csak 1778-tól, a visszacsatolás évétől nyert hatályt, a Bánságot már nem találta kultúrálatlan állapotban. A Ratio Educationis által felállított nagyváradi kir. tanulmányi igazgató hatásköre alá került a Bánságból alakított három új vármegye: Temes, Torontál és Krassó.

A temesvári kerületben ekkor — egy 1779-iki királyi biztosi jelentés szerint — volt 29 német iskola; a versecziben: 2, a csatádiban 26; a lugosiban 3, összesen 60. Tanító pedig volt: Temesváron, Újbesenyőn, Lippán, Rékason, Nagybecskereken, Zsombolyán s Németszentmiklóson 2—2; Verseczen 3, a többi községekben pedig 1—1, vagyis összesen 68. Az akkori jelentések szerint igen látogatottak voltak a temesvári, gyarmatai, szakálházai, bruckenaui, újaradi s verseczi iskolák. A 68 tanító közül 47 a temesvári mintaiskolában gyakorolt.

Ilyen volt akkor a régi Bánság területén a róm. kath. iskolák statisztikája. Ezek többnyire németek voltak (kevés olasz és franczia is) s megvolt bennük a kultúra, az iskola iránti vonzódás; de a bánsági illírek (e névvel nevezték a szerbeket, románokat) a műveltség alacsonyabb fokán álltak.

Illír iskolák

Az illírek száma a Bánságban, hivatalos kimutatás szerint, 1767—68-ban 260.419 volt (ebből 181.369 oláh és 78.780 szerb) s ennyi lélekre mindössze 24 oláh és 53 szerb tanító esett. De hogy ezekben az iskolákban mit tanultak azok, a kik nem akartak speczialiter pópák lenni, mutatja az a tanmenet, mely 1770-ből, a temesvári rácz triviális iskolából fennmaradt. Olvasáson kezdték; de alig hogy a betűvetést valahogy elsajátították, azonnal bemagoltatták velük a breviáriumot, az összes reggeli, déli, esti és éjjeli imádságokat; Dávid zsoltárkönyvét, az összes himnuszokat s végül az apostolok leveleit. A ki azután 5—6 évi ily tanítás után nem akart papi pályára lépni, vagy nem léphetett arra, az mehetett az iskolából, a nélkül hogy az írásnak, számolásnak csak elemeit is megtanulta volna.

A bánsági illír iskolák ügyét először az 1776 november 2-án kibocsátott császári pátens karolta fel. Ez intézkedett az új iskolaépítésekhez szükséges kincstári segélyekről és a tanítók fizetéséről is. Minden tanító kapott kettős háztelket, két hold rétet és 60 háztartás után évi 30 frt fizetést, mely 100 háztartásig 40, ezen felül 60 frtig emelkedett. A tanítót, a kinek megválasztása előtt vizsgát kellett tennie az országos igazgató előtt, a község fizette. A tanítás tárgyai voltak: az anyanyelven való írás és olvasás, számolás és vallástan. Ha németül is tanított dicséretet nyert. A rendes szorgalmi idő négy hónap; nyáron ismétlőoktatás.

A tankötelesek beiskolázásáról is gondoskodik ez a pátens. Elrendeli, hogy minden tanító évenként szerezze be az utolsó 13 évben született gyermekek jegyzékét s jelentse fel a bizottságnak azokat, a kik nem látogatják az iskolát.

A pátens elrendeli továbbá, hogy a tanító az iskolába járásról rendes szorgalmi naplót vezessen; szól az iskolalátogatásokról is, kimondván, hogy minden pópa az elüljáró (knéz) társaságában havonként egyszer tartozik meglátogatni az iskolákat; a protopópa pedig valamelyik tiszttartósági hivatalnok kíséretében háromhavonként egyszer; végül a püspök, egy temesvári adminisztrátori tanácsossal, évenként egyszer. A kir. kincstárból 1500 forintot előlegeztek az 1777. évre — a temesvári bizottság útján — a tanulók között kiosztandó jutalmakra.

Ugyancsak ez évben a bánsági illír iskolák számára tanfelügyelőséget szerveztek, iskolaigazgatói czímmel. Ez tulajdonképen a temesvári iskolai bizottságnak volt a szakközege és Temesvárott székelt. Ez az első temesvári tanfelügyelő Miryevoi *Jankovich* Tivadar, előkelő birtokos volt, ki 600 forint fizetést, 150 forint szálláspénzt s 150 forint utazási átalányt kapott.

A bécsi udvari küldöttség rendezte a bánsági illír iskolák egyéb viszonyait is, úgy hogy 20 év alatt, 1758-tól 1778-ig, az iskolák száma 66-ról 218-ra emelkedett. a tanítóké pedig 77-ről 200-nál is többre.

1781-ben, Jankovich tanfelügyelő kimutatása szerint, a Bánságot alkotó három vármegyében, 452 helységben volt 293 tanító és 5755 tanuló, kik közül rendesen járt iskolába 2871; hanyagul 1532 s iskolába nem járt 1352.

A XIX. században

Az iskolaügyeknek fenti irányban vázolt fejlődése azután bár lassú mederben, de elég fokozatosan haladt a hatvanas évek végéig; csak az abszolut korszakban volt visszaesés, a mikor az iskolák elé *egy* feladatot állítottak: mindent

és mindenkit elnémetesíteni. Erre a németesítésre itt különben nem volt nagy szükség, miután a vármegyében a magyar lakosság elenyészően csekély volt.

Az iskolaügynek aztán általános és nemzeti szempontból óriási lendületet adott báró Eötvös József nagy alkotása: az 1868:XXXVIII. törvényczikk, népoktatásügyünk tulajdonképeni alaptörvénye, mely gyorsan alakította át Temes vármegye tanügyét is. Ezt legjobban igazolják a statisztikai adatok, melyek szerint 1868 óta a beiskolázás rendesebb kezdett lenni; az oktatást, a hol lehetett, fokozatosabbá tették és sok iskolátlan községben iskolát állítottak.

Nemzeti jellegű iskoláztatásról azonban még sokáig nem volt szó Temesben. Eleintén még alig volt magyar tannyelvű iskola az egész vármegye területén. A felekezeti és községi iskolák német, oláh vagy rácz tannyelvűek voltak.

Temes vármegyében az első állami iskolát 1874-ben állították fel Fehértemplomban, azután 1875-ben Jaszenován és Kepeden, 1876-ban pedig Dragsinán, Ferendián, Klopodián s Nagysemlakon.

Hogy a vármegyei tanügy fokozatos fejlődését lássuk, vegyük elő néhány határjelző év statisztikáját.

Tanügyi statisztika

1870-ben összeírtak a vármegyében 44.892 tankötelest; ezek közül tényleg iskolába járt 29.113 gyermek. Elemi iskola volt: 52 fiú, 11 leány, 114 vegyes, összesen 177. Tannyelvre nézve volt 11 magyar és 166 teljesen idegen tannyelvű iskola. Tanító volt az egész vármegyében 301.

Verseczen összeírtak 3485 tankötelest. Tényleg iskolába járt 3400. Elemi iskola volt 8; tiszta magyar tannyelvű iskola nem volt. Tanítók száma 47.

1901-ben már összeírták az óvodaköteleseket is, az 1891-iki törvény rendelkezései értelmében. A vármegye területén 24.892 óvóköteles volt, a kik közül óvodákba járt: 8370. Óvoda volt 28, állandó menedékház 9, nyári menedékház 56. Népiskolai tankötelest összeírtak, mindennapit 44.996-ot, ismétlőt 21.276-ot, összesen 66.272-őt. Ezek közül elemi iskolába járt 42.609, ismétlőbe 15.636 és felsőbb népiskolába s polgáriba 394, összesen tehát 58.639. Az összes iskolák száma 268. A tanítók összes száma pedig 433 volt, közöttük 410 okleveles. Magyar nyelven való tanításra képesített 414.

Versecz városában 848 óvodaköteles; óvodába járt 299, óvoda volt 3. Tanköteles volt 3704, elemi iskolába járt 1380, ismétlőbe 314, polgáriba 227; összesen 1921. Iskola volt 9 elemi, 2 polgári. Magyar tannyelvű 8. Tanító 55.

Vagyis 1901-ben Temes vármegye területén — Temesvár várost is beleszámítva (részletezést lásd: Temesvár város közoktatásügye) — volt 25,753 óvodaköteles, a kik közül óvodába járt 9828. Óvoda volt 36. Tanköteles volt 78.566, ezek közül iskolába járt 64.505. Elemi iskola volt 263 (magyar tannyelvű 20), ismétlő-iskola 181, polgári iskola 9. Tanítók száma 433.

1910-ben a vármegyében volt 45 kisdedóvó-intézet, 9 állandó- és 38 nyári menedékház, 343 mindennapi, 160 általános ismétlő, 142 nem szaktanítós gazd. ismétlő iskola, 1 szaktanítós, 17 iparos-, 3 kereskedő-tanoncziskola, 4 polgári iskola. Óvodába járt 10.653, mindennapi s ismétlő iskolába 60.531 (elemibe 57,984, iparos- és kereskedő-tanoncziskolába 1862, polgáriba 685).

Iskola volt a vármegyében mindennapi: 343, vagyis 77 állami, 33 községi, 12 róm. kath., 4 ref., 4 magán és 228 gör.-kel. és gör.-kath. Ezek közül magyar tannyelvű volt 153. Ismétlő iskola volt 302, iparostanoncz- 17, kereskedőtanoncz- 3, polgári 5. Tanítók száma (220 állami, 540 községi s felekezeti) 760.

A megyebeli 77 állami iskolába járt 15,929 tanuló (magyar anyanyelvű 4372, német 8520, tót 246, oláh 1663, ruthén 14, horvát 8, szerb 768, egyéb 338).

Versecz városában volt 4 kisdedóvó, 9 elemi iskola, 2 polgári (8 magyar tannyelvű), 1 iparos- és kereskedőtanoncz-iskola.

Óvodába járt 351, iskolába 3695 (mindennapiba 2549, ismétlőbe 444, iparos- és kereskedőtanoncz-iskolába 481, polgáriba 227). Tanítók száma 55.

Vagyis 1910-ben Temes vármegye területén — Temesvárt is beleszámítva — volt kisdedóvóintézet 105; óvodába járt 12.515. Elemi iskola (mindennapi) 343, ismétlő 309; mindennapi s ismétlő iskolába járt 69.397. Iparos- s kereskedőtanoncz-iskolába 3605, polgáriba 1878; összesen járt 74.880 tanuló.

Iparostanoncz-iskola volt 21, kereskedőtanoncz-iskola 4, polgári iskola 11. A 343 elemi iskolából magyar tannyelvű volt 178. Tanító volt 912 elemi iskolai.

Az iskolaügy rohamos és nemzeti irányban való fejlődését legjobban jellemzi a statisztikai összeállításból az a két kimagasló statisztikai pont, hogy 1870-ben

177 iskola (ebből 11 magyar tannyelvű) és 301 tanító volt az egész vármegyében. Most 1911/12-ben pedig van 351 elemi iskola, ebből 188 magyar tannyelvű és van 969 elemi iskolai tanító.

Hogy az állami népoktatásnak Temes vármegyében mily biztos és szép eredménye volt, mutatja az a statisztikai táblázat, melyet *Halász* Ferencz min. tanácsos közöl „Állami népoktatás" czímű, 1902-ben megjelent művében. Ez a táblázat világosan mutatja az egyes községekben, a hol állami iskola nyilt, a nem magyar ajkú lakosság között a magyarul beszélni tudók számának, általános népművelődési szempontból pedig az írni-olvasni tudók számának az emelkedését. A magyar nyelv terjedése

A táblázatban a *felső számok jelzik az 1890-iki népszámlálási adatokat, az alsók pedig az 1900. évieket:*

Folyó szám	A község neve	Népesség			Írni-olvasni tud
		magyar	nem magyar	magyarul beszélni tud	
1	Buziás (ma Buziásfürdő)	561 708	2065 2144	994 1261	1220 1734
2	Csehfalva	1 30	189 152	39 59	108 116
3	Dragsina (ma Temesfalva)	281 273	654 623	321 353	204 363
4	Fehértemplom	574 1571	8467 9278	1845 4217	5990 7861
5	Ferendia (ma Ferend)	295 343	1117 1375	320 459	193 721
6	Gajtasol (ma Gajtas)	11 12	356 395	12 16	106 141
7	Gattaja (ma Gátalja)	1366 1713	1214 1724	1544 2295	813 1677
8	Jaszenova (ma Karasjeszenő)	70 74	1984 2088	113 237	789 958
9	Keped	72 90	643 601	119 170	131 210
10	Klopodia	130 232	1440 1547	260 554	413 768
11	Lippa	961 1662	6039 5765	2183 3174	3735 4128
12	Medves	270 526	721 715	407 678	286 462
13	Móriczföld	88 116	2439 2413	201 390	1488 1651
14	Nagykövéres	1 15	1367 1362	21 28	306 318
15	Németszentmihály	18 8	1418 1445	56 118	596 940
16	Rakovicza	71 114	1772 1778	93 204	220 461
17	Sipet	200 145	2337 2660	253 342	203 757
18	Székelykeve	1862 2625	648 724	2087 3007	632 1297
19	Szinérszeg	202 275	631 649	255 332	213 382
20	Temesbuttyin (ma Temesbökény)	95 273	752 792	225 554	360 518
21	Varadia	93 124	3269 3100	114 189	1112 1228
22	Végvár	2340 2373	54 121	2381 2432	1325 1587
23	Zsebelyjózsefszállás	509 565	3438 3428	638 781	787 1487

Mai állapot

A vármegye mai népoktatási állapota a kir. tanfelügyelőségtől gyűjtött 1910/11. tanévi statisztikai adatok szerint a következő:

A vármegyében van 8 községi állandó menedékház, egy-egy vezetőnővel, 1 állami állandó menedékház, egy vezetőnővel s 1 állandó magánmenedékház egy vezetőnővel, vagyis 10 állandó menedékház, 10 vezetőnővel.

Állami óvoda van 22, a hol 29 óvónő, községi 27, a hol 38 óvónő, felekezeti 4, a hol 6 óvónő, s egyleti 1, a hol 1 óvónő van, vagyis 54 óvoda, 74 óvónővel. Nyári menedékház van 57, ugyanannyi menházvezetőnővel.

Állami elemi iskola van 85 (158 férfi- és 89 nőtanítóval). Községi 48 (160 férfi- és 86 nőtanítóval). Római katholikus 36 (75 férfi- és 49 nőtanítóval). Gör.-katholikus 13 (11 férfi- és 3 nőtanítóval). Gör.-kel. szerb 29 (28 férfi- és 22 nőtanítóval). Gör.-kel. román 121 (138 férfi- és 15 nőtanítóval). Ág. h. ev. 4 (7 férfi- és 2 nőtanítóval). Ref. 2 (6 férfitanítóval). Uradalmi iskola 7 (5 férfitanítóval). Magániskola 6 (6 férfi- és 6 nőtanítóval). Iparos- és kereskedőtanoncziskola van 30. Polgári iskola 12. Önálló szaktanítós gazdasági népiskola 1. Kisebb fokozatú gazdasági ismétlő iskola 139.

Vagyis a folyó 1911/12. tanévi statisztikai adatok szerint, Temes vármegye területén van 121 kisdedóvóintézet 141 óvónővel, illetőleg vezetőnővel és 351 elemi iskola 969 tanerővel. Az iskolák közül magyar tannyelvű 188. A folyó tanév folyamán a kir. tanfelügyelőség, mind a temesmegyei, mind a verseczi kirendeltség (mert 1909 jan. 1-jével, tekintettel a vármegye óriási arányaira, a vármegye 4 alsó járására: a verseczire, keveváraira, dettaira és fehértemplomira tanfelügyelői kirendeltséget szerveztek Verseczen) megindította, illetőleg folyamatba tette a szervezési munkálatokat 21 községben, községi óvodák, illetőleg menedékházak, 3 községben állami óvoda, 5 községben áll. elemi iskola, egyben pedig önálló szaktanítós gazdasági ismétlő iskola s egyben polgári fiúiskola felállítása iránt.

Új iskolák nyíltak a vármegyében a folyó tanév folyamán: 1 egyesületi polgári leányiskola, 5 állami elemi iskola, 1 községi iskola, 3 állami óvoda, 3 iparos-tanoncziskola és 7 kisebb fokozatú gazdasági ismétlőiskola.

Fejlesztések történtek 11 állami elemi iskolánál 14 tanerővel, 12 községi iskolánál 14 tanerővel s 1 óvodánál 1 óvónővel.

Államsegélyt kap, elemi tanítói fizetéskiegészítésre, a vármegye területén: 69 községben 76 iskola, 143 tanító 57.812 korona összegben, polgári iskolai tanítói fizetéskiegészítésre pedig 4 polgári leányiskola szerzetes tanítónői 5100 korona összegben, vagyis a tanítói fizetést kiegészítő államsegély összege Temes vármegyében 62.912 korona. Korpótlékra államsegélyt kap 66 községben és Temesvár és Versecz városában 232 tanító 67.700 korona összegben. Tandíjkárpótlás czímén kap 1 tanító 262 koronát és 7 elemi iskola 12.132 koronát.

Tanügyi intézmények

Ifjúsági egyesület van a vármegye területén 26, melyek mind áldásos működést fejtenek ki, a felnőtteknek iskolán kívüli oktatása érdekében. *Ifjúsági könyvtár* van a vármegye területén 120.

Internátus van 2 községben, az állami iskolával kapcsolatosan, hová évente oly nagyszámú, más községbeli, idegen anyanyelvű gyermek jelentkezik, hogy nagy részét — helyszűke miatt — vissza kell utasítani, pedig az internátusokat évenként fejlesztik. *Iskolai zászlóalj* négy községben van szervezve, az állami iskolákkal kapcsolatosan s egy helyen még szervezés alatt áll. *Analfabéta tanfolyamokat* tartottak 1910-ben 43 községben. Mindenhol a tanítók vezették a tanfolyamokat. Az idén pedig újabb 13 községben nyíltak meg a tanfolyamok.

Ismeretterjesztő téli tanfolyamokat tartottak a tanítók a felnőttek oktatására 6 községben és fognak tartani — a bejelentések szerint — 14 községben. *Népkönyvtár* van 58 községben. *Napközi otthont*, az országos közművelődési tanács segélyével, 1 községben szerveztek.

Az iskolán kívüli oktatással foglalkoznak a vármegye területén a Délvidéki Nemzeti Szövetség, a Magyar Nyelvterjesztő-Egyesület, a Katholikus Népszövetség, a Temesvári Katholikus Kör, a Temesvári Katholikus Legényegylet, a Temesvári Népiroda, a Temesvári Szabadoktatási Bizottság, a Temesvári Szabad Lyceum, a Délmagyarországi Természettudományi Társulat és a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat. Különösen a Délvidéki Nemzeti Szövetség működik igen intenzive a földmívelési miniszter támogatása mellett. Temesváron és a vármegye területén gazdasági és kulturális előadásokat rendez vasárnap délutánonként, hogy a népet a kocsmától és agitátoroktól távol tartva szórakoztató módon oktassa.

Tanoncz-otthon van három, mindhárom Temesvár városában, a hol a tanonczok iskolán kívüli oktatásával és foglalkoztatásával értek el szép eredményeket. Mindhárom tanoncz-otthonvezető igazgatótanító külön anyagi elismerésben is részesült a kultuszminiszterium részéről. Egy tanoncz-otthon szervezés alatt áll a vidéken: Homokoson.

Népszerű oktatásokat tartottak a vármegye területén november havától kezdve márczius haváig 11 községben, részben a tanítók, részben a vármegyei központi 2 segédtanfelügyelő, a kiket a vármegyei kultúregylet anyagilag is támogatott.

Tanítóegyesületek

Tanítóegylet van a vármegyében 4. Három felekezeti (gör.-kel. szerb, gör.-kel. román és gör. kath.) és a Délmagyarországi Tanítóegylet. Ez utóbbinak 13 fiókköréből Temes vármegye területén van 6 fiók. Az első bánsági tanítógyülést 1867 decz. 27. és 28-án tartották meg Temesvárott. A Délmagyarországi Tanítóegylet kiterjeszkedik Torontál és Temes vármegyékre s főczélja e két vármegye tanítóságát, felekezeti s nemzetiségi tekintet nélkül, egyesíteni, a népnevelés ügyét emelni, a tagok érdekeit megvédeni. Az egylet elnöke már évek óta *Schenk* Jakab fehértemplomi igazgató-tanító.

A vármegye tanítói, különösen az állami iskolák tanítói, kielégítő, sőt néhol kiváló munkát végeznek, különösen az utóbbi időkben, mióta a kir. tanfelügyelet erélyesebben működhetik s mióta a vármegyei kir. tanfelügyelő *Vértesy* Gyula dr. és a verseczi kirendeltségi kerület tanfelügyelője *Molnár* József erélyes és gyakori ellenőrzésekkel az eddig hanyagabb tanítókat is eredményesebb munkára szoktatják. A nem magyar tannyelvű felekezeti iskolákban a magyar nyelv tanítása bizony még sokhelyt sok kivánni valót hagy fenn.

A magyar nyelv sikeres tanításáért az utóbbi években jutalmat kapott, részben a kultuszminisztertől, részben a vármegyei kulturális alapból 82 tanító. Szintén jutalmul, részben igazgatói, részben személyi pótlékot kapott 24 tanító.

Tanítóképzés

A tanítóképzés nyomai a Bánságban egész 1775-re vezethetők vissza. A temesvári normális iskolával kapcsolatosan ugyanis már ekkor volt egy képző-tanfolyam, melyet évről évre nagy számmal látogattak a bánsági német tanítók. A tanfolyamok 6—6 hétig tartottak s a főczél az új normális rendszer elsajátítása volt. Minden jelölt 14 napra egy osztályt kapott, annak tanítását megfigyelte, maga 8 napig tanított a vezető tanító jelenlétében, a ki esetleges hibáira figyelmeztette. A Bánság más normális iskoláinál is voltak ilyen képzőtanfolyamok. Így Fehértemplomban is. E tanfolyamokat már alkalmazott, de még nem képesített tanítók is hallgatták s a kik már alkalmazásban voltak, azokat csak úgy véglegesítették, ha e tanfolyamot elvégezték és vizsgát tettek.

Hogy azonban az iskolamesterek ez időtájt nemcsak kizárólag a hivatásuknak éltek, mutatja az, hogy, mint Hetzel írja, az iskolamestereknek szabad volt tisztes mesterségekkel is foglalkozni, így: kádársággal, szabósággal „csak nem a tanítási helyiségekben“. Szabad volt nekik továbbá a kocsmákban zenélni és búcsúkon, lakodalmakon is. Csak az italmérés volt tiltva, hivatalvesztés terhe alatt.

Érdekes adatot közöl Berecz Gyula Fehértemplom város tanügyi története czímű művében a fehértemplomi levéltár nyomán arról, hogy mit tanítottak az ez időbeli tanítóképzői tanfolyamokon. Stitz Károly fehértemplomi főtanító ugyanis, a ki a leendő tanítók képzésével is meg volt bízva, egy 1833-iki tanfolyamról jelentést tett az ezredparancsnokságnak s ebben a tanítandó tárgyak is elő vannak sorolva: német nyelvtan elsősorban, azután számtan, fogalmazás, methodika, erkölcsi és testi nevelés, fegyelmezés, végül Ausztria földrajza. Szomorú képet nyujt ez a jelentés! Magyar nyelvről, Magyarországról szó sem volt benne. És fájdalom, sokáig még ezután sem.

1848/49-ben a bécsi udvari bizottság foglalkozott a tanítóképzés intenzivebbé tételével s egy rendelet ideiglenesen intézkedik ez ügyben, addig is, míg állandó képzőket állítanak fel. A tanfolyam egy évre volt tervezve. Ilyen egy évi tanfolyam volt 1848-ban Fehértemplomban, Pancsován és Mitroviczán, e két utóbbi helyen már kétéves tanfolyam volt.

A szabadságharczot követő szomorú évek végével, az alkotmány helyreállításával, a kormány az országban mindenfelé állít fel tanítóképzőket, csak éppen a Délvidéket hagyja árván, a hol ez időben csak egy, azóta megszűnt róm. kath. képző volt Verseczen s két idegen tannyelvű gör.-kel. román, Karánsebesen és Aradon. A Délvidék rohamos fejlődésével azonban megerősödött egy állami képző felállításának a szükségérzete.

Mártonffy Márton akkori tanfelügyelő és *Telbisz* Károly akkori s mostani temesvári polgármester voltak az eszme leghathatósabb pártolói. 1891-ben készült el az emlékirat a képző felállítása érdekében és gróf Csáky Albin akkori kultuszminiszter 1892-ben már értesiti a vármegyét, hogy Temesvárott *állami képzőt* fog felállítani, illetőleg a már fennállók közül egyet ide fog helyezni. Ez 1893/94-ben meg is történt. Az intézetet és a város közoktatásügyét a „Temesvár város közoktatásügye“ czímű fejezetben más helyen bővebben ismertetjük.

Tanfelügyelet

A tanfelügyelői intézménynek, már jóval az 1868-iki törvények meghozatala előtt, volt valamelyes gyökere a Bánságban. A bécsi kormány ugyanis a bánsági német iskolák számára határvidéki felügyelőket rendelt, már a Ratio Educationis kiadása utáni években, a kiknek székhelye Fehértemplom volt. Ezt a határvidéki tanfelügyelőséget csak 1876-ban szüntették be. Az utólsó határvidéki tanfelügyelő *Suttág* Ferencz kir. tanácsos volt.

De nemcsak a német iskolák számára gondoskodott a bécsi kormány ellenőrző közegekről, hanem, mint már említettük, 1773-ban a bánsági görög nem egyesült iskolák számára külön igazgatót (Raizisches Schul-Directorat) nevezett ki: Miryevoi *Jankovich* Tivadart, a ki Temesvárott székelt. Jankovich elismerésreméltó tevékenységet fejtett ki, mert a bánsági illír iskolák száma, alatta, húsz év alatt (1768—1788-ig) 66-ról felemelkedett 218-ra és a tanítók száma 77-ről 200-ra. Persze ezek mind idegen tannyelvű iskolák voltak. Magyar tannyelvű iskolákról még jóval később is kevés szó esik.

Az 1868-iki népoktatási törvény alapján 1869 márczius havában báró Eötvös, akkori kultuszminiszter felhívta *Marx* Antal temesmegyei törvényszéki ülnököt, hogy vállalja magára Temes vármegye népiskolaügyének törvényszerű újjászervezését. Marxot 1869 április havában nevezték ki Temes vármegye első tanfelügyelőjévé. 1898-ig ő volt a vármegye tanfelügyelője. Utána következett *Mártonfy* Márton 1893-ig, Mártonfy után *Sebesztha* Károly, mindkettő kiváló szakember, 1908 óta pedig *Vértesy* Gyula dr. A vármegye eddigi tanfelügyelői is lelkes és fáradhatatlan tevékenységet fejtettek ki a vármegye tanügyének kellő szinvonalra emelése érdekében és az iskolák, főleg a gör.-keleti felekezeti iskolák nemzeti irányúvá tétele körül. Nem rajtuk mult, hogy még 1909-ben is, mikor az iskolákat alaposabban és erélyesebben kezdték ellenőrizni, ez iskolák nagy része oly állapotban volt, hogy szó nélkül be lehetett volna őket csukatni, az általános tanítási eredménytelenség, valamint a magyar nyelvi tanítás elhanyagolása miatt, arról nem is szólva, hogy nemcsak felekezeti és községi, de még állami iskolai tanító is akadt, a ki még ekkor sem tudott jól magyarul.

Azért írjuk, hogy nem rajtuk múlt, mert olyan óriási vármegyét, mint Temes vármegye, a mely jóformán csupa idegenajkú községből áll, tanügyileg kellőképen csak úgy lehet adminisztrálni és ellenőrizni, ha a tanfelügyelő az iskolákat, ha nem is kétszer évente, de legalább egyszer alaposan megvizsgálja. Ehhez pedig sem idő, sem pénz nem volt. Miután azonban sikerült a vármegye egy részét külön tanfelügyelő vezetése alatt verseczi kirendeltséggé alakitatni, a kisebb területű részek iskolaügyének szigorú és erélyes ellenőrzése könnyebbé vált. Miután pedig a rendelkezésre álló csekély útiátalányból nem telt volna a szükséges gyakori utazásokra, a jelenlegi tanfelügyelő 3 év alatt, 1908-tól 1911-ig, a minisztériumhoz is felterjesztett hiteles kimutatás szerint, 956 kor. 05 fill.-t fizetett rá a magáéból, a 3 év alatt teljesített iskolalátogatási utazásokra.

Munkájában méltó társa a verseczi kirendeltség vezető tanfelügyelője: *Molnár* József, a ki szintén ambiczióval dolgozik a vármegye déli részén az iskolák fejlesztése, ellenőrzése s általában az oktatásügy előbbrevitele érdekében.

Működésük és ellenőrzésük nyoma meglátszik, új állami s községi óvodák és iskolák felállításán, a meglévők fejlesztésén, a hanyag tanítóknak gyakori fegyelmi eljárások útján való fegyelmezésén s a vármegye állami s községi iskoláinak kiváló karba helyezésén kívül, főleg azon, hogy ma már a magyarul jól nem tudó és ennélfogva jól sem tanító tanítók menekülnek az iskolákból. A magyar nyelv tanítása e vármegyében ma már oly intenziv, a minő intenziv és eredményes aligha van az ország más, nemzetiségekkel ennyire túltelített bármelyik vármegyéjében.

IRODALOM, TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET.

Temes vármegye tulajdonképen csak a legújabb időben vesz részt a magyar nemzeti kultúra kiépítésének nagy munkájában. Eladdig más téren volt a vármegye minden ereje lekötve.

Történeti visszapillantás

Temes vármegyét földrajzi fekvése (hajdan a bolgár-, görög-, szerb-, később a török birodalom szomszédságában) és fontos stratégiai helyzete hosszú ideig tisztán a honvédelemre utalta. Alig van országunknak területe, mely annyi pusztító hadjáratnak lett volna színhelye, mint Temes vármegye. A IX. századtól kezdve a bessenyők, a kunok, a keresztes hadak, Komnen Emanuel görög seregei, majd a tatárok pusztitják évszázadokon keresztül e vármegyét. A XIV. század végén meginduló török harczoknak is csakhamar Temes vármegye lesz egyik legfontosabb színhelye, a török elleni védelemnek egyik középpontja, míg 1552-ben Temesvár elfoglalásával az egész vármegye a törökök birtokába jut. A majdnem kétszázados török uralom után felszabadult terület a pusztulásnak legelszomorítóbb képét nyujtotta. A rombadőlt városokban és falvakban csak nagyon kevés lakosság maradt és ezek között is alig volt magyar. A későbbi telepítések sem segítettek e bajon, mert mindenféle idegen nemzetiségekkel népesitették be e puszta területet, de a magyart elriasztották a megyében való letelepüléstől. Csak a Temesi Bánságnak az anyaországhoz való visszacsatolása óta kezd a magyarság e vármegyében ismét meghonosulni és kezd magyar élet ébredni e területen, mely a béke évei alatt folytonosan fejlődve, megerősödve és a szabadságharcz utáni abszolutizmus nehéz éveit is túlélve, mindegyre hatalmasabb arányokban hódít és terjeszti a nemzeti szellemet, míg végre a magyar kultúrát juttatja uralomra e számos idegen nemzetiségektől lakott területen, fényes bizonyítékát adva e diadallal a nemzeti szellem hatalmas erejének és a magyar faj szívós életrevalóságának.

Természetes, hogy a vázolt viszonyok között a tudomány, irodalom, és művészet nem fejlődhetett és ha volt is némi élet, annak nyomaiból olyan kevés maradt reánk, hogy a magyar kultúra fejlődésének összefüggő képét a fennmaradt gyér adatokból megrajzolni nem lehet.

A középkorban

Annyi bizonyos, hogy e vármegyében a mohácsi vészig a magyarság volt túlsúlyban. A kereszténység is gyorsan terjedt e területen. A középkorban igen nagy számban voltak e vármegyében egyházak, parochiák, zárdák, monostorok és klastromok, melyeknek falai között bizonyára nemcsak az ájtatos imádságnak és a tanításnak, hanem a tudományos búvárkodásnak is buzgó munkája folyt. A XI—XIII. századig körülbelül 40—50 monostor volt a csanádi püspökség területén, melyek közül számos e vármegye területén feküdt. Már a tatárjárás előtt voltak apátságok Battán, Bizeren, Bulcson (benczés apátságok, trinitáriusok). Pálosok voltak a temesmegyei Boldogkő és Gatthal községben, a döméseknek kolostoruk és templomuk volt Temesvárott (1319), a ferenczrendieknek Lippán, a hol Róbert Károly telepítette le őket 1325-ben, nagyszerű kolostort és templomot építvén számukra.* E monostorokban bizonyára az egyházi tudomány is számos művelőre talált, mert hogy ebben a viszontagságos időben számosan voltak, kik a tudomány után vágyódtak, azt legjobban bizonyítja, hogy a megye ifjai közül számosan külföldi egyetemeket is látogattak. Így a bécsi egyetem látogatói között a nagyszámú temesváriakon kívül a következő megyebelieket találjuk, a kik ott a jogot, vagy az egyházi tudományokat hallgatták: Joannes de Temesluz (1388), Thomas de Lypa (1385—89), Petrus de Lipa (1401), Nicolaus de Bosias (1404), Ladislaus Petri de Bosias (1411),

* Dr. Kováts Sándor: A csanádi papnevelde története. 1806—1906.

Ladislaus de Temeskezer (1411), Adalbertus Adalberti de Temeskuz (1413), Georgius de Alba Ecclesia (1414), Christianus Lobicz de Lipa (1414), Gerhardus de Lipa (1421), Nicolaus Petri de Alba Ecclesia (1425), Augustinus de Lipa, Wenceslaus de Lipa, Michael de Lipa (1437), Matheus Andrea de Lipa (1441), Emericus Lucae de Lypa (1445), Benedictus Petri de Lypa (1449) és ezeken kívül többen Szákos, Csolcs, Gyermen stb. helységekből.

De nemcsak a bécsi, hanem a krakkói, páduai, bolognai egyetemet is elég sűrűen látogatták e megye tudományszomjas ifjai. Hogy ezek közül számosan találkoztak olyanok, a kik később tudományos munkásságot fejtettek ki, az, tekintve e kor szellemét, majdnem bizonyosra vehető; sőt biztos adataink vannak arra is, hogy egyik-másik tudósunk híre túlment a haza határán is, mert adataink tanusága szerint, a XV. század első felében a bécsi egyetemen két temesvármegyei származású tanár tanított.

E férfiak tudományos munkálkodásából — sajnos — semmi sem maradt ránk;* de e gyér adatok világánál is megállapítható, hogy — a vázolt viszonyok ellenére — a középkori tudományosság kialakításában és fejlesztésében e vármegye tudósai is résztvettek és kellett e vármegyében is bizonyos mértékű irodalmi és tudományos életnek virágoznia, ha a megyebeli tudósok közül még a külföldnek is jutott.

A mohácsi vész után

A reformáczió, melyet az erdélyi fejedelmek és a vármegye hatalmas családai is pártfogoltak, gyorsan terjedt e területen, hol *Petrovich* Péter és *Perényi* Péter terjeszték az új hitet, *Lippai Kristóf* prédikátor és különösen a nagy reformátor, *Szegedi Kis István* segélyével. Rövid idő alatt annyira megerősödött itt az új tan, hogy a protestánok két ízben is tartottak zsinatot (1549—50) és Lippán és Temesvárott híres iskolájuk is volt.

Sajnos, a szépen megindult kultúrális fejlődésnek csakhamar véget vetettek a török háborúk és magyar kultúráról, magyar szellemi életről Temesvár elfoglalása után körülbelül három évszázadig nem is lehet szó a vármegyében. Hiszen, a hol magyar lakosság nincs, ott magyar kultúra sem lehet. Csak a Temesi Bánság visszacsatolása után javul lassanként a helyzet és kezd gyökeret verni a vármegye földjében a nemzeti szellem, az ország más vármegyéiből ide költözött és itt állandóan letelepedett magyar nemesség társadalmi és politikai szereplése és agitácziója következtében. Különösen a vármegye gyűlései voltak a nemzeti szellemnek hatalmas ápolói és terjesztői. A reformkorszakban Temes vármegye Széchenyi eszméit írja zászlajára, a vármegye ifjúsága e reformokért lelkesedik, közülök nem egy előkelő szerepet játszik az „országgyűlési ifjúság" nemzeti tevékenységében Pozsonyban, otthon pedig lelkes apostolai a magyar nyelvnek és a szabadelvű eszméknek. A felébredt nemzeti szellemet a szabadságharcz leveretése után bekövetkezett elnyomatás nemhogy feltartóztatni tudta volna, sőt inkább élesztette. És nemcsak szóval, hanem tettel is megmutatta Temes vármegye a nemzeti szellem és a magyar irodalom és tudományért való lelkesedését. *Lo Presti Árpád* bánsági birtokos 47.585 frtot, Lo Presti Lajos 2100 frtot (1860-ban) ajánlott fel a Tudományos Akadémiára és Temes vármegye közönsége 15.000 frtot ajándékozott az Akadémia palotájának építésére, mely összeg alig három hó alatt gyűlt össze.

Ez időben Temes vármegye férfiai közül többen már a magyar tudományos és szépirodalomnak is számottevő, ismert nevű munkásai. Ilyen volt a lippai származású *Degré Alajos* (1820—96), a márcziusi ifjúság egyik vezetője, az abszolutizmus korának egyik legkedveltebb írója, a franczia szalonregény meghonosítója irodalmunkban.

A kiegyezés után

Az alkotmány visszaállításával a vármegye kultúrális élete is új virágzásnak indult. Mintha a három századon át elfojtott nemzeti erő, most felszabadulva, egyszerre akarta volna pótolni a mostoha idők mulasztásait. Temesváron kívül a többi nagyobb városokban is magyar hírlapok, magyar kultúrintézmények hirdetik a nemzeti szellem nagy térfoglalását.

Ma már irodalmunk jelesei között számosakat találunk, kiknek bölcsője e vármegye földjén ringott és a kikre nemcsak Temes vármegye, hanem az egész nemzet büszkeséggel tekint. A kiváló egyházi szónok és író, újabb kultúrális intézményeink egyik legnagyobb meczenása, *Schlauch Lőrincz* bíboros (1824—1902) e vármegye szülöttje. *Herczeg Ferencz* (1863) modern irodalmunk egyik legjelesebb regény- és drámaírója e vármegyéből indult fényes sikerekben gazdag útjára. A gyarmatai báró *Ambrózy Béla* (1839), a külföldön is jól ismert híres méhész,

* Temesvári Pelbárt működéséről a temesvári kötetben szólunk.

az új-besenyői *Schwicker János Henrik* (1839—1902), a neves paedagogus és történetíró, a verseczi *Scheff Gyula* (1846), a bécsi egyetem fogászati tanszékének tanára, a bécsi fogászati ambulatorium igazgatója, *Radisich Jenö* (1856 Buziás), a kiváló műtörténész, az iparművészeti múzeum igazgatója, a sziklási születésű *Speidl Bódog* (1867—1906) műegyetemi tanár, a vasútépités terén európai szaktekintély, *Lendl Adolf* (Orczyfalva 1842) a híres zoologus stb. mind Temes vármegye szülöttei.

A teljesség kedvéért nem mulaszthatjuk el megemlíteni, hogy a magyaron kívül a román és szerb irodalomnak is adott Temes vármegye néhány jeles tehetséget. A csákovai születésű *Obradovics Dositheus* (1739—1811) író, tudós és miniszter működése igen nagy hatással volt az új szerb irodalomra, a mennyiben ő vitte be az addig használt egyházi ó-szláv nyelv helyett a népnyelvet a szerb irodalomba. A hodonyi származású *Babes Vincze*, politikus, publiczista és történetíró a bukaresti román akadémia tagja. Ugyancsak a román akadémia tagjai között találjuk *Marienescu Marián Athanáz* (Lippa, 1830) híres nyelvészt, írót és ethnografust, a rumén népköltészetnek első gyűjtőjét hazánkban, míg a vingai születésű *Fermendzin Euzebius* (1868) híres délszláv történetíró tudományos érdemeit a zágrábi Akadémia jutalmazta meg avval, hogy a délszláv egyháztörténelem e szorgalmas munkását tagjául választotta.

Hogy milyen jelentékeny szerepet játszik ma már Temes vármegye a magyar nemzet közös kultúrális munkájában, irodalmi és tudományos életében, azt legjobban mutatják a következő adatok, melyekben a Temes vármegyében született írók életrajzát adjuk betűrendben.

Ambrózy (*Sédeni*) *Béla báró* cs. és kir. kamarás, híres méhész, szül. Gyarmatán 1839-ben. A bécsi polytechnikum elvégzése után, a katonai pályára lépett és 1859-ben részt vett az olaszországi hadjáratban. Három év mulva századosként kilépett és Németország több gazdasági intézetét látogatta, a hol különösen méhészettel foglalkozott, a mit olaszországi tartózkodása alatt ismert és szeretett meg. Az 1866-iki háború alkalmával azonban ismét visszatért a katonasághoz és kapitányként vett részt a hadjáratban, melynek bevégeztével hazajött gazdálkodni, főleg a méhészet emelésének szentelte idejét és ebben oly eredményeket ért el, hogy a külföldön is szaktekintélyként szerepel. Nagy érdemeket szerzett a Vöröskereszt Egyesület alapításában és fejlesztésében is, a miért magas kitüntetésben részesült. 1887-ben a lippai kerület képviselőjéül választotta. A méhészet és a közügyek terén teljesített hasznos tevékenysége minden irányban a megérdemelt elismerésben részesült: a Vöröskereszt Egyesület központi választmányának tagja, a bánáti ág. ev. esperesség felügyelője és méhészeti szaktanácsadó. 1872-ben cs. és kir. kamarás lett és 1887-ben a III. oszt. vaskorona-rendet, 1896-ban a Lipót-rend lovagkeresztjét és 1898-ban a Ferencz József-rend középkeresztjét kapta. Ambrózy Béla báró

Mint író különösen a méhészetről írt számos czikket az „Ungarische Biene"-be (1875), a „Magyar Méh"-be, melynek 1886 óta társszerkesztője is volt, az „Eichstädter Bienenzeitung"-ba és a franczia „Agriculteur"-be. Munkatársa volt a „Földmívelési Érdekeink"-nek (1873—74) és a „Gallus" czímű szaklapnak.

Ambrózy (Sédeni) *György* báró, cs. és kir. kamarás, szül. 1807 okt. 16-án. Temes vármegye alispánja és követe volt; meghalt 1867-ben. Ambrózy György báró

Munkája: Temesvár 1849. Während der Belagerung geschrieben. Wien, 1850.

Babes Vincze szül. Hodonyban 1822-ben. Előbb theologiát hallgatott Aradon, majd a jogi pályára lépett és tanulmányait 1845-ben Kecskeméten befejezvén, 1846-ban az aradi gör.-kel. rumén tanítóképzőben tanár, majd tanfelügyelő lett. 1849-ben, az aradi egyházmegye képviselőjeként Bécsben tartózkodott. 1851-ben a legfőbb törvény- és semmítőszék tanácsának titkára, majd valóságos udvari titkár lett. 1861-ben Arad vármegye egyik követe volt. 1863-ban a budapesti kir. táblához elnökké nevezték ki. 1864-ben a Mocsonyiak segítségével megalkotta a román nemzetiségi pártot és ugyancsak az ő tevékenységéhez fűződik a románság hierarchikus elválása a szerbektől. Babes Vincze

Babes mint rumén történetíró is értékes munkásságot fejtett ki. Legnevezetesebb művei: Notiţe biografice asupra vitetiĭ şi activitătiĭ decedatuluĭ Andreiŭ Mocioni. (Bukurest, 1883.) — Sprachen- und Nationalitäten-Frage in Österreich. 1860. Román és német nyelven, stb. — 1866-ban az „Albina" czímű román politikai lapot szerkesztette. A bukaresti román Akadémia rendes tagjának választotta meg.

Bakonyi (Becker) *Hugó* tanár, szül. 1869-ben Lippán. A szegedi kir. kath. tanítóképzőben 8 évig volt tanár. 1906 óta az újvidéki polgári iskolánál működik. Irodalomtörténeti, kritikai nyelvészeti és bölcseleti kérdésekkel foglalkozik. Németből, francziából és angolból fordított. Czikkei számos vidéki és fővárosi lapban jelentek meg. Bakonyi Hugó

Francziából fordította: François Coppée „Üdvözítő szenvedés“ cz. (1903) és angolból Irving Washington „Alhambrai Történetek“ cz. művét (1909). — Nagyobb eredeti tanulmányai és önálló művei: Madách Imre életrajza. — Madách lirai költészete és Az ember tragédiája. — Faust ethikája és Az ember tragédiája. — Az ember tragédiájá-nak keletkezése. — Madách lirája és Az ember tragédiája (Isk. segédk. Szeged. 1903). — Br. Eötvös József jellemzése (Szeged, 1900). — A német nyelv alapelemei (Szeged, 1901). — Német nyelvtan (Budapest, 1904). — A német főnevek ragozása új szempontból (Magy. Pädagog. 1902). — A Prometheus-monda a világirodalomban. — Az emberiség jövőjének kérdése (Ujvidék, 1911). — Régebb idő óta dolgozik Madách Imre monografiáján, mely két vaskos kötetre terjedő mű most készül sajtó alá.

Bászel Aurél

Bászel Aurél dr. főgimn. tanár kiváló klaszika-filologus, szül. 1845-ben. 1883—1907-ig a fehértemplomi áll. főgimnáziumban működött. Itt nagy irodalmi és paedagogiai munkásságot fejtett ki és magyar és német nyelven megjelent tudományos munkáival nemcsak hazánkban, hanem a külföldön is nevének és a magyar tudománynak tiszteletet szerzett. 1885-ben első helyen volt kandidálva a kolozsvári egyetemen a klasszika-filológiai tanszékre. 1907-ben nyugalomba vonult és azóta Budapesten él. 5000 kötetből álló klasszika-filológiai szakkönyvtárát a vallás- és közoktatásügyi miniszterium 12.000 koronáért vette meg a budapesti egyetem számára; általános érdekű, sok tudományszakot felölelő könyvtárát pedig a temesvári városi könyvtár szerezte meg 1906-ban, 2000 koronáért.

A magyar és külföldi szakfolyóiratokban megjelent számos értekezésén kívül önálló művei: Theokritos idylljei és a görög s római idyll. Budapest, 1880. — Thukydides beszédei. Budapest, 1881. — A classica philologia története életrajzokban. Budapest, 1882. — Az ókori classikusok tanulmánya mint általános műveltségünk egyik főeszköze. Budapest, 1883. — Önálló értekezései közül a legfontosabbak: A görögök lényegéről (Lőcsei Album, 1882). — Horatius élete és költeményeinek időrendje. Arad, 1882. — Horatius életbölcselete. Fehértemplom, 1884. — Der klassische Unterricht am Gymnasium. Fehértemplom, 1887. — Über Wesen und Werth der deutschen Universitäten. Fehértemplom, 1888. — Über das Wesen und die Berechtigung des Humors. Fehértemplom, 1891. — Der Weltschmerz in der alten und neuen Literatur. Fehértemplom, 1888. — Horaz, als Vertreter der griechischen Geister. U. o. 1894.

Bécsi Gedeon

Bécsi Gedeon orvos, szül. 1830-ban. Közkórházi orvos volt Temesvárott.

Czikkei jelentek meg az Orvosi Hetilapban. Önálló műve: Schule der Gesundheitspflege. 1872.

Berecz Imre

Berecz Imre plebános, szül. 1825 Bessenyőn. 1848-ban szentelték áldozó pappá. Több helyen volt káplán, míg végre 1860-ban Magyarszentmártonban plebános lett, hol 6 évi működés után meghalt.

Számos költeményt, néprajzi ismertetést és beszélyt írt a korabeli szépirodalmi lapokba. Szorgalmas munkatársa volt a „Delejtű“-nek, a melyben megjelent néprajzi czikkei számos fontos adatot őriztek meg a délvidék ethnográfiai múltjából. Művei: Magyarszentmártoni Árvízkönyv. Temesvár, 1861. — Egy kötet költeménye is jelent meg.

Bernátsky Jenő György

Bernátsky Jenő György botanikus szül. 1873 Verseczen. Tanulmányait a budapesti egyetemen elvégezvén, 1896-ban a Magy. Nemzeti Múzeum növénytárának segédőre s 1907-ben egyet. m.-tanár lett. Jelenleg a szől. kisérl. állomás osztályvezetője.

Számos dolgozatai között a legfontosabbak: Hazai Polygonatum-fajok anatómiai meghatározása (Természetrajzi Füzetek XXIII. 1900). — A harasztok és mohok az Alföldön, meg az alföldszéli hegyeken (U. o. XXV. füzet). — Növénytani megfigyelések a Nyírségen (Term. Tud. Közl. LXIII. pótf. 1901). — A deliblati homok harasztjai (Ann. Mus. Mat. Hung. II., 1904). — A magyar Alföld sziklakó növényzetéről (U. o. III. 1905). — Über die Baumvegetation des ung. Tieflandes (Festschr. Aschersons 70. Geburtstage, 1904. — A hazai Asparagus-félék monográfiája (Math. és Term. Tud. Közl. XXIX. 1907). — Több szőlőmívelési értekezése a m. kir. szőlészeti intézet évkönyveiben.

Bessenyei Ferencz

Bessenyei Ferencz, volt országgyűlési képviselő, szül. 1840-ben. 1867-ben Temes vármegye első aljegyzője, 1871-ben főjegyző, 1883-ban központi főszolgabírója lett. 1891-ben megválasztották a kisbecskereki kerület országgyűlési képviselőjének. Íróként is tevékeny működést fejtett ki. A Pallas Lexikonba életrajzokat és történeti czikkeket írt.

Böhm Lénárd

Böhm Lénárd történetíró, szül. Fehértemplompban 1833-ban. Tanulmányait ugyanitt kezdte meg, a piaristák gimnáziumában Szegeden folytatta, de a szabadságharcz kitörése miatt kénytelen volt tanulmányait megszakitani és beállva nemzetőrnek, résztvett a szabadságharczban, melynek leverése után atyja műhelyében a kovácsmesterséget tanulta. Ezt elvégezvén, vándorútra kelt és bejárva Magyarország és a külföld több városát, hosszabb ideig tartózkodva Bécsben, végre hazatért, hogy atyja üzletét átvegye. De ez nem elégítvén ki becsvágyát, az üzlettel felhagyott és a szőlőmívelésre adta magát. E mellett nagy szorgalommal gyarapította ismereteit, különös szeretettel tanulmányozta a történelmet, archaeologiát és numizmatikát, de főképpen a Bánátnak és Fehértemplom történeti emlékeit. Tanulmányainak első eredménye volt a „Geschichte des Temescher Banats“ czímű munkája (Lipcse. 1861), mely később „Dél-Magyarország, vagy az úgynevezett Bánság külön történelme“ czím alatt újra megjelent 1867-ben (Pest). Ugyanez évben adta ki Topo-

Glattfelder Gyula dr.

Schlauch Lőrincz.

Létits György dr.

Báró Ambrózy Béla.

Radisics Jenő dr.

Degré Alajos.

Báró Lo Presti Árpád.

graphisch-önologische Skizze Banat-Weisskirchens" és a következő évben „Der Weinbau Weisskirchens und Umgebung" czímű munkáit, majd 1871-ben „Monographie der priviligirten Militär-Kommunität Weisskirchen" czímű művét. 1872-ben Fehértemplom polgármesterének választotta meg, mely minőségben teljesített hasznos szolgálatai elismeréséül ő felsége az arany érdemkereszttel, majd a Ferencz József-rend lovagkeresztjével tüntette ki. Másfél évi önzetlen munkálkodás után visszavonult a magánéletbe és tisztán irodalmi tanulmányokkal foglalkozott. Munkálkodásának eredményei: „Weisskirchen in seiner Vergangenheit und Gegenwart" (1881) és „Die Genealogie der Familie Böhm" czímű munkái (1884). 1889-ben polgártársai ismét egyhangúlag polgármesterré választották. Négy évi szorgalmas és hasznos, de nehéz munkásság után újra lemondott állásáról, hogy ezentúl kizárólag csak családjának és a történeti irodalomnak szentelje idejét. Azóta a következő művek jelentek meg tőle: „Geschichte der Stadt Weisskirchen" (1905), „Monographie der Municipalstadt Pancsova". Kéziratban megvannak „Kurze Lebensbeschreibung der west- und oströmischen Kaiser". — „Neue Römerstudien am rechtsuferigen Donaulimes". E munkáin kívül számos történeti, archaeologiai, politikai czikke jelent meg a hazai és külföldi német napilapokban és tudományos folyóiratokban.

Bulla János szül. 1840. Az irodalomban 1876-ban tünt föl „A Tündéröv" cz. regényes költői elbeszélésével, melyet Jókai és Greguss javaslatára a Kisfaludy-Társaság adott ki. A Petőfi-Társaság 1878-ban tagjai közé választotta. Nagy gonddal, keveset és értékeset írt. 1892-ben a közp. stat. hivatalnál viselt állásából nyugdíjba vonult és rokonaihoz Lippára költözött, hogy teljesen az irodalomnak szentelje az életét. Azonban a szemére borult szürke hályog véget vetett irodalmi terveinek. „Don Juan" cz. nagyszabású elbeszélő költeménye, melyből kiválóan sikerült részletek jelentek meg, e miatt töredék is maradt. Írt humoros elbeszéléseket is, melyek kötetben gyűjtve, nyilvánosságra is kerültek. Bulla János

Dániel Marczel (Szamosújvári) theologiai doktor, cz. kanonok, szül. 1782-ben. Dániel Marczel 1807-ben a temesvári püspöki liczeum tanára. 1822-ben verseczi plebános, később szentszéki ülnök lett. Meghalt 1864-ben.

Művei: De titulo Maereditarii Austriae imperatoris. 1804. — Commentatio de titulo Maereditarii Austriae imperatoris a nobili hungaro anno 1804 conciumata, nunc edita ex autographo quod in musei hungarici bibliotheca regnicolari existit; Pestini, 1840. — Fasciculus sententiarum e classicis, alliisque auctoribus excerptarum. Viennae, 1862.

Degré Alajos a mult század második felének egyik legolvasottabb és legkedveltebb írója, a franczia szalonregény meghonosítója irodalmunkban, kitünő humorista, a márczinsi híres „tizek" egyike, a Kisfaludy-társaság tagja, szül. 1820 jan. 20-án Lippán. Atyja Degré Péter temesmegyei főorvos, a nagy franczia emigráczió idején került hazánkba és itt Rácz Annát, egy temesi jó magyar családból származó leányt vévén nőül, e vármegyében telepedett le. A költő atyja nagyon tekintélyes és kedvelt ember volt. Halála után a család nagyon szűkös anyagi viszonyok közé jutván, a Degré-gyermekek nevelését a nemes vármegye vállalta el. Középiskolai tanulmányaiknak (Aradon és Szegeden) elvégzése után Nagyváradon jogot hallgatott. 1842-ben Pestre ment jurátusnak, hol a szabadelvű eszmékért lelkesülő ifjúság politikai mozgalmaiban buzgón résztvett, csakhamar azok egyik vezetője lett és a Kossuth Lajosnak adandó fáklyás zenénél őt bízták meg az üdvözlő beszéd tartásával. 1843-ban ügyvédi vizsgát téve, Pozsonyba ment, hol az 1843-iki országgyűlésen királyi táblai jegyző volt. Ebben az időben írta meg legelső színművét „A zsarnok és fia" czímmel, melyet akkor a pozsonyi színtársulat elő is adott és vele nagy tetszést aratott. Irodalmi sikerei, kiváló szónoki tehetsége, előkelő, kedves modora, derék, egyenes jelleme, csakhamar összeköttetésbe hozták politikai és irodalmi köreink előkelő tagjaival. 1848-ban hosszabb időt töltött a Pejacsevich grófoknál Szlavoniában, honnan éppen márczius 15-én tért vissza Pestre, lelkének egész melegével csatlakozott a fiatal írók gárdájához és a márcziusi napok mozgalmainak, Petőfi és Jókai mellett, egyik leglelkesebb vezetője volt. Az első felelős kormány kinevezésével belügyi titkár lett; de midőn a politikai viszonyok mozgalmai nagyobb hullámokat vertek, otthagyta az íróasztalt, beállt nemzetőrnek, majd a Földváry-zászlóaljjal a föllázadt szerbek ellen ment és résztvett Szenttamás ostromában. A schwechati vereség után visszajött a fővárosba és titkári állásáról lemondván, beállott a gróf Károlyi Istvántól alakított huszárezredbe. Kapitányként vitézül harczolt az oroszok ellen a turai csatamezőn, hol a fél óráig tartó lovassági rohamban nehéz sebet kapott. A világosi fegyverletétel után török földre törekedett Degré Alajos

jutni, de ez nem sikerülvén, a Végvidéken bujdosott, majd Aradra vonult, a hol internálták és itt élte át az abszolutizmus idejét. Három év mulva a fővárosba költözött, hogy újra írói munkásságának éljen. Életkedve lassanként újra visszatért. Nagyobb külföldi utazást tett Németországban, Belgiumban, Franczia- és Angolországban. 1857-ben megnősülvén, teljesen családjának és az irodalomnak szentelte életét. A közélet jobbrafordultával ő is belevegyült a politikai mozgalmakba. 1870-ben Pest vármegye váczi kerülete képviselőjéül választotta, függetlenségi programmal. Élénk részt vett a honvédegyesület szervezésében és annak ünnepein és a honvédsíroknál gyakran tartott beszédeket. 1867-ben a Kisfaludy-társaság, később a Petőfi-társaság is tagjául választotta. Élénk, tevékeny irodalmi munkásságban töltött életét 1896 nov. 2-án fejezte be.

Degré az abszolutkorszak egyik legkedveltebb írója volt. Drámairással kezdte írói működését, de különösen a „Két év egy ügyvéd életéből" czímű regényének nagy sikere az elbeszélő költészet terére vonta. A könnyed franczia szalonregényeknek irodalmunkban ő a meghonosítója. Művei a jellemzésben és a művészi szerkezet tekintetében nem kiválóak ugyan, de a korabeli életnek egészséges humorral, könnyed stílben, néha igazi franczia szellemben megírt egy-egy jelenete nagy népszerűséget szereztek műveinek. Későbbi regényeiben (Kék vér, Nap hőse) már „a társadalmi és erkölcsi haladás eszméinek tolmácsa". Kiválóan értékes műve a „Visszaemlékezéseim" czímű memoárja, mely a korabeli politikai, társadalmi és irodalmi viszonyokra sok értékes feljegyzést tartalmaz.

Munkái: Iparlovag. Vígj. 3 felv. Pozsony, 1844. — Eljegyzés álarcz alatt. Társalgási vigj. 3 felv. Pest, 1845. — Félreismert lángész. Vígj. 3 felv. U. o. 1846. — Kedélyrajzok. U. o. 1847. (Novellák.) — Két év egy ügyvéd életéből. Regény. U. o. 1853. 2 kötet. — Degré Alajos novellái. U. o. 1854. 3 kötet. — Kalandornő. Regény. U. o. 1854. 2 kötet. — Salvator Róza. Történeti regény. U. o. 1855. 3 kötet. — A sors keze. Regény. U. o. 1856. 2 kötet. — Novellák. U. o. 1857. — Az ördög emlékiratai. U. o. 1860. 2 kötet. — A száműzött leánya. Regény. U. o. 1865. — A kék vér. Regény. U. o. 1870. — A nap hőse. U. o. 1870. 2 kötet. — Itthon. Regény. Budapest, 1877. 2 kötet. — Az elzárt gyámleány. Víg elbeszélés. U. o. 1878. — Bőkezű uzsorás. U. o. 1882. 2 kötet. — Visszaemlékezéseim. U. o. 1883—84. 2 kötet. — Törik-szakad. U. o. 1885. — Ifj. Ráday Gedeon, id. Lendvai Márton és Jámbor Pál élet- és jellemrajza. U. o. 1885. — Így van jól! Víg regény. U. o. 1887. — A Nemzeti Színházban a következő darabjait adták elő: Férj és jegyes. Víg. 3 felv. — Segítsünk egymásnak! Vígj. 1 felv. — Bál előtt, alatt, után. Vígj. 1 felv. — Az atya szöktet. Vígj. 1 felv. — Salvator Rosa. Melodráma. — Rendkívüli előadás. Vigj. 1 felv. — Két hatalom. Vígj. 1 felv. — Kalandornő. Dráma 5 felv. — Divatos beteg. Vígj. 3 felv. — Szerkesztette a „Délibáb" képes naptárt 1857-re Pesten Friebeisz Istvánnal együtt és az „Ország-Világ"-ot 1883 decz. 8-tól 1885 szept. 26-ig.

Deutsch Ferencz József

Deutsch Ferencz József dr. Temes vármegye tiszti főorvosa.

Munkái: Buziás. Temesvár, 1843. — Heilquellenkarte von Ungarn mit einer übersichtlichen Zusammenstellung der bisher bekannten chemischen Analysen ungarischer Mineralwässer. U. o. 1847. — Magyarország ásványvizeinek térképe. U. o. 1849.

Dobó László

Dobó László főügyész és író, Temes vármegye főjegyzője, majd főügyésze lett. Számos költeménye, társadalmi és vezérczikke jelent meg a múlt század 60—70-es éveiben szépirodalmi lapjainkban és a temesvári lapokban.

Önálló művei: Költemények. Arad, 1869. — A vak halász és három fia. Regényes elbeszélés. Budapest, 1873. — Emlékbeszéd a délmagyarországi részek visszacsatolása alkalmából. (Németül is.) Temesvár, 1879.

Dunyov István

Dunyov István honvédezredes, szül. 1815-ben Vingán. Ügyvédi oklevelet szerzett. 1848-ban az aradi nemzetőrségnél hadbíróként szolgált és kérlelhetetlen szigorúságával a fellázadt oláhok között rövid idő alatt rendet teremtett. A szabadságharczban kapitányként számos ütközetben vitézül harczolt, míg Nagykátánál megsebesült. Az osztrák haditörvényszék 1852-ben 10 évi várfogságra ítélte, honnan azonban hat év mulva kiszabadulván, 1860-ban Olaszországba ment, hol Garibaldi seregével számos ütközetben vett részt, míg a volturnói csatában lábát elvesztvén, több évig olasz nyugdíjból olasz földön élt, gyakran Kossuth Lajos társaságában, kinek mindvégig hűséges barátja volt. 1889-ben halt meg Pistojában. Az olasz szabadságharczban tanúsított vitézségéért a savoyai lovagrenddel, a szent Móricz-rend lovagkeresztjével és az olasz vitézségi éremmel tüntette ki az olasz kormány.

Főleg számos nemzetgazdasági és földrajztörténeti czikket és értekezést írt. Ezek közül legértékesebb munkája a Bokardo Jeromos után fordított műve: A föld és fokozatos meghódítása. Pest, 1872.

Eisenkolb Aurél

Eisenkolb Aurél lippai áll. polg. isk. tanár, szül. 1849-ben. Tanulmányait Verseczen, Szegeden és Budapesten végezte. Írt magyar és német tanügyi meg egyéb szaklapokba és folyóiratokba számos paedagógiai és módszertani czikket, helytörténeti adalékot, aperçüt és szépirodalmi tárczát, a lippai polg. és felső keresk. isk. évi Értesítőibe pedig monográfiai adatokat, helyi népmondákat,

numizmatikai, hely- és kultúrtörténeti és néprajzi értekezéseket. Helytörténeti dolgozatait egybegyűjtve „Emlékezetességek Lippaváros és környékének múltjából“ czímen külön is kiadta.

Fábry Géza, szül. 1871-ben, 1895-ben Temes vármegye szolgálatába lépett közigazgatási gyakornokként. 1897-ben Temes vármegye törvényhatósági bizottsága szolgabíróvá választotta meg. 1907. évben pedig Capdebó Gergely akkori főispán tb. főszolgabírónak nevezte ki. 1910 okt. 3-án kevevári főszolgabirónak választották meg. Mint szolgabiró működött Fehértemplomban, Verseczen, Csákon és Temesvárott. Fábry Géza

Irodalmi működését a „Losoncz és Vidéke“ czímű lapban kezdte meg. 1897-ben a fehértemplomi „Magyar Alduna“ czímű lapnak volt munkatársa. Azóta a temesvári és a fővárosi napilapokban jelentek meg elbeszélései és költeményei. 1909-ben az Arany János-Társaság rendes tagjai közé választotta.

Fermendzin Euzebius, szent ferenczrendi szerzetes, délszláv történetíró, a zágrábi Akadémia tagja, szül. 1845. szeptember 21-én, Vingán. 1868-ban szentelték misespappá. Kiváló, erős meggyőződésű, vallásáért rajongó barát, ki életczéljául tűzte ki rendje történetének megirását. Egész életén át tanulmányozta Európa nevezetes könyvtárait, levéltárait, mindenütt kutatva a délszláv népek egyháztörténetére vonatkozó okleveleket és azokat közzé is tette. Szerzetét különböző állásokban szolgálta. Legutóbb a Ferenczrend generálisa volt, jelenleg a rend történetirójaként. Rómában tartózkodik. Fermendzin Euzebius

Művei: Acta Bulgariae ecclesiastica (Zagrabiae). — Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum insertis editorum regestis ab anno 925, usque ad annum 1752 (U. o. 1892). Történetirói érdemeiért a zágrábi akadémia tagjának választotta.

Frácskovics Mihály, verseczi néptanító, írt paedagógiai munkákat. Frácskovics Mihály

Gaith Rudolf, áldozópap és tanár, szül. Orczyfalván, 1848. Misespappá szentelték 1871-ben, majd a budapesti egyetemen mathematikai és fizikai tanári oklevelet szerzett és a temesvári főgimnáziumnál volt tanár 1893-ig, midőn Temeshidegkútra ment plebánosnak. Gaith Rudolf

Számos természet- és társadalomtudományi stb. czikkén kívül, önálló munkája: Lelkipásztori Lexikon. Temesvár, 1892.

Gálffy István (martonosi), Temesliget nagyközség jegyzője, az Arany János-Társaság rendes tagja szül. 1861-ben. 1882-ben Temes vármegye szolgálatába lépett. Mint vármegyei hivatalnok, az Áldor Imrétől szerkesztett „Délmagyarországi Lapok“-nak, szorgalmas munkatársa lett. Regényei közül a „Ne ölj“ 1888-ban, a „Hiena“ 1889-ben jelent meg. Más sikerültebb regénye „Új ember“, „Tengeren innen, tengeren túl“. Összegyűjtött versei „Költemények“ czím alatt 1901-ben Budapesten jelentek meg. A „Délmagy. Lapok“-nak, a mai „Délmagyarországi Közlöny“-nek Áldor Imre távozása után főmunkatársa lett. Községi jegyzőnek 1892-ben választották meg Temesligeten. Elköltözködése után szakíróként is „A bélyegilletékek kis kézikönyve betűsorban“ az egész országban elterjedt munkával ért el nagy sikert. Az Arany János-Társaság 1907-ben rendes tagnak választotta. Ekkor írta „Dudás apó“ czímű hosszabb víg elbeszélő költeményét. Gálffy István

Gál Kálmán (Szentgericei) szül. 1857. 1892-ben a fehértemplomi áll. főgimnáziumhoz rendes tanárrá nevezték ki, a hol most is működik. Megteremtette Fehértemplomban a „Társaskör“ könyvtárát, a melynek 15 éven át könyvtárnoka volt. Ugyanitt a D. M. K. E. fiókjának egyik alapítója és alakulása 5 első évében ügyvezető elnöke volt, a mikor a szabadliczeumi felolvasó estélyeket honosította meg. Itt felolvasást tartott: „A fényűzés az ó-, közép- és újkorban“ czímen. Szerkesztője volt a fehértemplomi „Magyar Alduna“ cz. társadalmi és szépirodalmi lapnak. Tagja az áll. isk. gondnokságnak, a melynek 6 évig gondnoka is volt s Wlassics miniszter levélben fejezte ki köszönetét. Gál Kálmán

Szekszárdon 8 évig a „Szekszárd Vidéke“ cz. társadalmi és szépirodalmi lapnak főmunkatársa, azután a „Tolnavármegye“ belső dolgozótársa volt s mint ilyen, társadalmi, paedagogiai, szépirodalmi dolgozatokkal járult hozzá a város és megye kulturális életének fejlesztéséhez. Megírta és kiadta a „Szekszárd-központi tanítóegylet“ történetét. A „Kisdednevelés“-ben, a „Néptanítók Lapjában“ több paedagógiai dolgozata jelent meg, valamint a kolozsvári „Magyar Polgár“-ban számos tárczaczikke is. Czikkeket írt a „Középiskolai Tanáregylet Közlönyé“-be, a „Délmagyarországi Közlöny“-be (Temesvár) és „Fehértemplom és Vidéke“ cz. helyi lapba. Megírta a Társaskör történetét.

Glattfelder Gyula püspök, Budapesten született és így bővebb életrajzi adatait Budapest monográfiájában fogjuk közölni. 1911 május 18-án nevezték ki csanádi püspökké a kiváló tulajdonságokkal ékeskedő fiatal papot. Május 24-én szentelték püspökké és 28-án foglalta el a püspöki széket. Temesvári fényes installácziója alkalmával 200.000 koronás alapítványt tett egyházmegyéje szegénysorsú ifjainak Glattfelder Gyula

támogatására a Szt. Imre Kollégiumokban, 1912-ben pedig a Ráday-utczában, másfél millió korona befektetéssel megkezdi 300 szegénysorsú egyetemi ifjú részére egy modern kollégium épitését. Ugyancsak egyházmegyéjében ujjáépítteti Szeged-Rókuson a szegedi kath. tanítóképzőt. Középiskolai internátust létesít Aradon és Szegeden. A budapesti lágymányosi Szent-Imre gimnáziumot és templomot, melynek tervezését és alapító munkálatait ő végezte, átadja a zirczi cziszterczita-rendnek.

Grand Miklós

Grand Miklós, hírneves méhész, szül. Rékason 1837. A verseczi tanítóképzőben tanítói oklevelet szerezvén, előbb Buziáson volt tanító. Nagy kedvvel foglalkozott a méhészettel, selyem- és gyümölcsfatenyésztéssel. 1882-ben méhészeti vándortanítónak nevezték ki, maga 1885-ben a méhészeti vándortanítói intézmény szakfelügyelője és vezetője lett. A Berlepsch-féle kaptárt előnyösen módositotta, a községekben iskolai méheseket alapított, buzgó tevékenységet fejtett ki a délmagyarországi méhészeti egyesület alapításában, 1883/84-ben a néptanítóknak szakelőadásokat tartott, melyeket „A méhészetről“ czímmel ki is adott. (Bpest, 1884.) Alapítója és éveken át szerkesztője volt az Ungarische Biene és a Magyar Méh czímű szakfolyóiratoknak, melyekben 200-nál több méhészeti czikke jelent meg. Meghalt 1893 szept. 16-án Buziáson.

Grosz József dr.

Grosz József dr., szül. 1843. Rékason. Theológiai tanulmányainak elvégeztével egy évig gyarmati káplán volt. 1869-ben a csanádi papnevelő intézet tanulm. felügyelője, 1872-ben tanár és szentszéki ülnök. 1884-ben lippai plebános, 1891-ben apát és 1908-ban csanádegyhm. kanonok lett. 1872-ben alapította a „Landbote“ czímű kereszténykonzervativ hetilapot, melynek szerkesztője is volt.

Több történeti és egyháztörténeti czikkén kívül önálló művei: Introductio in libros s. Novi Testamenti. Temesvár, 1875. — Introductio in libros s. Veteris Testamenti. U. o. 1879. — E művek több kiadást értek és magyarul ifj. Gebe Andor m. e. áld. pap forditásában jelentek meg.

Hegyi József

Hegyi József (Dési és Oroszhegyi), szül. 1869-ben. 1910-ben Fehértemplomban, hol 1906 óta lakik, megalapitotta és szerkeszti a Fehértemplom és Vidékét. E lap főszerkesztője Jörgné Draskóczy Ilma, főmunkatársa Szabolcska Mihály s így egyike a magasabb színvonalon álló vidéki lapoknak. Jelenleg Fehértemplomban a történelem és latin ny. rendes tanára Bővebb életrajzi adatait szülővármegyéje monografiájában fogjuk közölni.

Írt társadalmi, közművelődési czikkeket, tárczákat, költeményeket, színházi kritikákat különféle lapokba. Önálló nagyobb munkái részint nyomtatásban, részint kéziratban: Franczia-ország története a legrégibb időktől a forradalomig. 3 köt. — Hazánk történelmi nevezetességű helyei és meglevő műemlékei. — A házasság kis nyelvtana. — Az ókori történetirás mint tudomány és művészet. — Világtörténelem dióhéjban. — Érdekes epizódok a világtörténelemből (még befejezetlen). — Négy eredeti és egy franczíából forditott színdarab.

Hemmen Ferencz

Hemmen Ferencz főesperes, szül. Zádorlakon 1835. Pappá szentelték 1858-ban. 1862-ben a temesvári főgimnáziumban a történet és magyar irodalom tanára volt s 1874-ben igazgatója lett az intézetnek. 1885-ben aradi főesperes, 1887-ben az aradi középiskolák püspöki felügyelője lett. 1884-ben ő felsége a Ferencz József lovagrenddel tüntette ki. Több értekezésén kívül önálló munkája: Mária-Radna története. Arad 1883.

Herczeg Ferencz

Herczeg Ferencz regény- és drámaíró, a Petőfi-társaság elnöke, a Kisfaludy-társaság és az Akadémia tagja, szül. 1863 szept. 22-én Verseczen, hol atyja polgármester volt. Tizenegyéves koráig csak németül beszélt; magyarul a temesvári piaristáknál és Szegeden tanult meg, a hol iskolába járt. A fehértemplomi gimnáziumban letevén az érettségit, 1881—84-ben Budapesten jogot hallgatott, ezután ügyvédjelöltként Temesvárott gyakornokoskodott. Ebbe az időbe esnek első irodalmi kísérletei, melyek németül jelentek meg. Első magyar elbeszélését 1887-ben a Pesti Hirlap adta ki. Első regénye „Fenn és lenn“ czímmel jelent meg 1890-ben, melylyel a Singer és Wolfner könyvkiadóktól kitűzött regény-pályázat 1000 frankos díját nyerte el. Ez az irodalmi diadal elhatározó volt Herczeg pályájára, a ki különben sem érezvén magában nagy hivatást az ügyvédséghez, most egészen az irodalomnak adta magát. 1891-ben a Budapesti Hirlap tárczaírója lett. Ez időtől kezdve egymásután jelentek meg regényei és drámái, melyekkel csakhamar nagy népszerűségre és általános kedveltségre emelkedett. A Petőfi-társaság 1891-ben, a Kisfaludy-társaság 1893-ban, a Magy. Tud. Akadémia 1899-ben választotta tagjául. 1903 óta a temesvári Arany János-társaság tiszteleti tagja. Jelenleg a Petőfi-társaság elnöke.

Herczeg Ferencz irodalmunk egyik legkedveltebb, legolvasottabb és legkiválóbb írója. Alig van elbeszélőnk, a ki modern társadalmunk erényeit és félszegségeit, gondolat- és érzésvilágát jobban ismerné és hívebben tudná festeni, mint ő. Tárgyát

akár a magyar főúri, akár a középosztály vagy a délvidéki sváb parasztok köréből választja, alakjai mindig életteljes, kitűnő meglátással megrajzolt jellemek. Egyformán ismeri a fővárosi főúri-, a vidéki dzsentri-, a polgári- és katonaéletet. Éppen oly komoly elmélyedéssel tud belemerülni a jelen idők zavaros forgatagába, mint a milyen élénk színezéssel tudja feleleveníteni a rég letűnt korok társadalmi és politikai küzdelmeinek érdekes képeit. Nemcsak meséje, de előadása is mindig érdekes, választékos, hangulatos és lekötő; humora előkelő, szatirája sohasem sértő, elbeszélése nyugodt és biztos, stílusa friss és hajlékony, nyelve színekben gazdag, kifejező, elegáns és jellemző. Német származása ellenére alig van írónk, a ki oly mélyen behatolt volna a magyar nyelv sajátságaiba, mint ő. E mellett azok közé az írók közé tartozik, a kik mindig emelkedőben vannak. Első regényének, a „Fenn és lenn"-nek hősén, Kun Attilán, még látszik Jókai hatása. A „Gyurkovics-leányok" — melylyel hírnevét megalapította — már teljesen önálló alkotás. A bácskai nemességnek e bámulatos meglátással, könnyed vonásokkal odavetett, szellemes rajzai páratlan népszerűséget szereztek a regénynek és az írónak egyaránt. Komolyabb irányú és egységesebb mű ennél a „Simon Zsuzsa", még magasabbra emelkedik a „Lélekrablás", „Idegenek közt" és „Szabolcs házassága" (az Akadémia Péczely-jutalmával kitüntetve) czímű regényeiben, melyekben már finom lélektani rajz, analízis, művészi szerkezet van, míg az 1046-ban játszó, a kereszténység és magyar pogányság utolsó küzdelmeit rajzoló „Pogányok"-ban a mély tanulmány, a történeti meglátás, az eleven hű korrajz már a legnagyobb írói kvalitásokat mutatják. Kisebb elbeszélései és rajzai között nem egy, beszélyirodalmunknak valóságos igazgyöngye. („Lószőr-vitéz," „Jancsi édesanyja," „A kék csóka", „Arianna" stb.)

Hasonló sikerrel működik Herczeg a dráma terén is. „A dolovai nábob leánya", „A három testőr", „A Gyurkovics-leányok" máig is kedvelt műsordarabok. Legnagyobb diadalát az „Ocskay brigadéros" aratta, mely költői nyelv, hatásos felépítés és korfestő erő tekintetében egyik legkiválóbb drámai műve modern irodalmunknak. Még magasabbra emelkedik „Bizáncz" czímű tragédiájában; utolsó drámája „Éva boszorkány" már a tökéletes, tudatos művészt mutatja, formáló erejének, gazdag fantáziájának, nyelvbeli művészetének tetőpontján, kinél mélyebben alig tekintett drámaíróink közül valaki az emberi lélek belsejébe.

Összegyűjtött művei 20 kötetben jelentek meg a Singer és Wolfner czég kiadásában (1902—1909). 1894 óta szerkeszti az Új Idők czímű szépirodalmi hetilapot és 1911 óta gróf Tisza Istvánnal a Magyar Figyelő cz. kéthetenként megjelenő folyóiratot. Részt vesz a politikai életben is és több ízben volt orsz. képviselő. Jelenleg a pécskai kerületet képviseli az országházban.

Hollósy Kornélia, énekesnő, sz. 1827 ápr. 13-án Gertenyesen, előkelő nemesi családból. Először Temesvárott tanult énekelni, majd Bécsben Salvi olasz énektanár tanította, végül Milanóban két évig Lambertinél fejezte be kiképeztetését. Színpadra Korfuban lépett s Ernani operájában Elvirát játszotta. Oly nagy volt a sikere, hogy nyomban Torinóba szerződtették. 1846-ban a bukaresti operában játszott, honnan kiváló sikereinek a híre Magyarországba is eljutott, mire a budapesti Nemzeti Szinház sietve szerződtette. Itt aratta országos és világhírű sikereit. A Nemzeti Szinház kötelékében megmaradt művészi pályájának végéig, kivéve azt a másfél évet, melyet a varsói udvari operánál töltött. Az 50-es években nőül ment Lonovics Istvánhoz, a későbbi csanádi főispánhoz és búcsút mondott a színpadnak. Azonban végleges visszavonulása előtt még nagysikerű művészi körútat tett Magyarországban. 1860 júl. 20-án végleg megvált a Nemzeti Szinháztól és teljesen visszavonult a nyilvános szerepléstől 1890 febr. 10-én halt meg Dombegyházán. **Hollósy Kornélia**

Jeszenszky Ignácz, ág. ev. lelkész, szül. 1862-ben Temesfüvesen. Theol. tanulmányait Pozsonyban, Halleban és Berlinben végezte. 1887 óta lelkész Nagykikindán. Számos czikkén kívül önálló munkája: Eltaposott virág. Regény, Temesvár, 1888. **Jeszenszky Ignácz**

Joanovich Sándor (Szentandrási) 1861 júl. 18-án Temesvárott született. A középiskolát Temesvárott elvégezvén, 1877-ben Budapestre került, hol joghallgató lett. 1880-ban a 4. sz. huszárezredben mint egyéves önkéntes szolgált és 1881-ben tart. hadnagy lett a cs. és kir. 1. sz. huszárezredben. Ma is szolgálatonkívüli viszonybeli honvéd huszárhadnagy. 1882-ben Temes vármegye szolgálatába lépett; 1883 július 18-án pedig az akkor idetelepített csángókhoz helyhatósági biztossá nevezte ki a kormány; egyben a tb. főszolgabírói czímet nyerte. 1884 októberben a helyhatósági biztosságot megszüntették és a csángó telepítést Torontál vármegye ügykörébe utalták. Tisza Kálmán miniszterelnök az összkormány **Joanovich Sándor**

nevében meleg elismerését fejezte ki Joanovichnak, buzgó és sikeres működéséért. Joanovich ekkor visszatért Temes vármegye szolgálatába és 1885-ben Buziásfürdőre került mint szolgabiró. 1889-ben a rékasi járás főszolgabirója lett. Itt tíz éven át, 1898 májusig működött és ez idő alatt a miniszteriumok és a vármegyei hatóságok több izben részesítették elismerésben. 1898-ban egyhangúlag központi járási főszolgabirónak választották meg, de már 1899 november hónapban a főjegyzői székbe került. 1905 május 18-án Temes vármegye közönsége alispánná választotta. Mint ilyen, modern alapokra fektette a községi adminisztráczió ellenőrzését. 1908 deczember hónapban miniszteri tanácsossá, egyben országos czigányügyi kormánybiztossá nevezte ki a kormány. 1910-ben pedig Temes vármegye és Temesvár szab. kir. város főispánjává nevezték ki és mint ilyen általános szeretetnek és köztiszteletnek örvend. Joanovich szépirodalommal és zenével is foglalkozik, a „Pesti Hirlap" és „Budapesti Hirlap" számos közigazgatási és közgazdasági czikkét közölte. Jeles műfordító, magyarról németre és viszont. Saját költeményei is szélesebb körben ismertek és különösen figyelmet érdemel az a tehetsége, hogy fordításai, mind a magyarok, mind a németek, az eredetinek minden jellegzetességével bírnak. Számos irodalmi és kultúrális társaság tagja s az Arany János Társaságnak disztagja. Magyar nótái, melyekhez a szöveget is maga írja, közkedveltségnek örvendenek és zamatos magyar jellegük által tűnnek fel. Kötete magyar és német eredeti és fordított versekkel 1912-ben jelent meg.

Joannovits Pál — *Joannovits Pál* festőművész, született 1859 június 16-án Verseczen. Atyja foglalkozását tanulván, Bécsben fényképész lett, a hol az akadémiába lépett. 1884-ben tűnt fel első képével. Leginkább a balkánvidéki nép életét szerette képeinek tárgyává tenni s azért délszláv „Defregger"-nek is nevezik. Festett történeti képeket is. Ujabban az arczképfestésre adta magát. Münchenben tartózkodik.

Jovánovits E. Milán — *Jovánovits E. Milán* dr., verseczi orvos, írt drámákat és útleírásokat.

Jörgné Draskóczy Ilma — *Jörgné Draskóczy Ilma* költő. Jörg Endre lippai királyi ügyész neje. Első verseit Szabolcska Mihálynak küldte el megbirálás végett, a ki melegen buzdította az írásra. Csakhamar a temesmegyei lapokban, majd a fővárosi szépirodalmi és napilapokban a „Hét"-ben, a „Budapesti Hirlap"-ban stb. jelentek meg sűrűn költeményei és novellái. Eddig két verses kötetet adott ki: „Versek" (1910.). „Melódiák" (1910.). Költeményei és novellái közül többet német és angol nyelvre is lefordítottak. Írói érdemeinek elismeréseül az Arany János-Társaság és a mármarosszigeti Szilágyi-társaság tagjául választotta.

Kakujay Gyula — *Kakujay Gyula* jogi doktor és hirlapiró, szül. 1847. Fenlakon. Középiskolai tanulmányait Temesvárott bevégezvén, a pesti, bécsi és párisi egyetemen jogot és közgazdaságot hallgatott. Innen visszatérve, Pesten szigorlatozott és az Ellenőr czímű politikai lapnak, melynek már párisi levelezője is volt, belmunkatársa lett. Egy év mulva Temesvárra jött, hogy az ott megindult Temesi Lapokat szerkessze. 1874-ben, az ekkor Budapesten megalakult Középpárt meghívására, a fővárosba költözött, hogy a párt lapjának szerkesztését átvegye. A lap nehány hónap mulva megszűnvén, Kakujay maga alapított lapot Budapesti Napilap czímmel (1876). Két év mulva ez a lap is megszűnvén, egy ideig a Kisbirtokosok Országos Földhitelintézeténél foglalt állást, majd a Pesti Hirlap közgazdasági rovatának vezetője lett. Meghalt Budapesten 1882 júl. 1-én.

Számos ismertető-, vezérczikkén stb. kivül, önálló műve: A kisbirtoki földhitel szervezése a kisbirtokosok országos földhitel egyesülete és az ezzel szövetséges mezőgazdasági előlegegyletek által. Budapest, 1876.

Kakujay Károly — *Kakujay Károly*, tanfelügyelő, szül. 1840 aug. 13-án Hidasligeten. A budapesti paedagógiumot elvégezvén, előbb Oraviczán, majd Temesvárott lett tanító. 1876-ban a gyárvárosi községi elemi iskola igazgatójának választották meg. 1879-ben temesvármegyei segédtanfelügyelőnek nevezték ki. Később Fogaras, majd Brassó vármegye tanfelügyelője lett. A népiskolai oktatás terén szerzett érdemeiért ő felsége 1895-ben a Ferencz József-rend lovagkeresztjével tüntette ki. 1899 szept. 7-én pedig megkapta a királyi tanácsosi czímet. A délmagyarországi tanítóegylet alapításában nagy érdemeket szerzett és az egyesület első elnöke is ő volt.

Számos paedagógiai és didaktikai czikket írt a szaklapokba. A nemmagyarajkú népiskolák számára írt Magyar nyelvgyakorló és olvasókönyve, később német, bolgár és román átdolgozásban, számos kiadásban, több mint 500.000 példányban terjedt el. Egyéb iskolakönyvein kivül nevezetesebb munkái: A temesmegyei népoktatás ügye. Temesvár, 1884 — Helyrajzi emlékmű a magyar orvosok és természetvizsgálók 1886. évi aug. 22-től 26-ig Buziás—Temesvárott tartott XXIII. vándorgyűlésére. Temesvár, 1886.

Kalmár Antal, m. kir. posta- és távirda-felügyelő, szül. 1853. Ligeten. Középiskoláit elvégezvén, a műegyetem hallgatója volt, majd távíró-tanfolyamot végezvén, államszolgálatba lépett. 1890-ben a posta- és távíró-tanfolyam tanára, 1892-ben főtiszt, 1895-ben felügyelő lett. 1896-ban Kassára helyezték át, hol a távíróépítési osztály vezetője. Kalmár Antal

Számos elektrotechnikai czikke jelent meg a szaklapokban. Nagyobb munkája: Az elektromosság. Budapest, 1893.

Kernuch Károly Adolf, ág. ev. lelkész, szül. 1845. Temesvukováron. A pozsonyi liczeumban a theológiát elvégezvén, a jénai és hallei egyetemeken tanult, honnan hazajövén, antalfalvai segédlelkész, majd Sándorfalván rendes lelkész lett. Munkája: A bánáti ágost. hitv. esperesség monográfiája. Temesvár, 1886. Kernuch Károly Adolf

Kohn Emil dr., a „Versecz és Vidéke" czímű politikai hetilap felelős szerkesztője, orvos. A szegedi árvíz miatt szüleivel együtt Verseczre menekült és ott állandóan letelepült. Rövid ideig állami trachomaorvos volt a szegedi alsótanyán és hosszabb czikket írt a trachomáról és a trachoma elleni védekezéséről. Katonai szolgálata után Lukács György, Békés vármegye akkori főispánja a békésgyulai megyei közkórházhoz alorvosnak nevezte ki. Gyulán intenzív írói munkásságot fejtett ki. Alorvosi állásáról lemondva, visszament Verseczre és ott megkezdte orvosi önálló működését, mely alatt élénk publiczisztikai működést fejtett ki. Dolgozatai közül kiemelendők: „A baba", „Február 4-e", „Cornelia" (novella), „Az életből merített mulatságos episodok", „A gazember". Az első segélynyujtásról írt tanulmánya az „Egészség" czímű szaklapban jelent meg, német fordításban pedig a „Werschetzer Volksblatt"-ban. A vörheny szérummal való gyógyítása („Werschetzer Gebirgsbote"), A tüdővész elleni védekezés („Versecz és Vidéke"), A városi közkórházügy (ugyanott). 1908-ban alapította meg Verseczen az első magyar politikai hetilapot. Kohn Emil

Ladányi Zoltán, kir. törvényszéki biró, szül. 1871. 1900-ban a fehértemplomi kir. törvényszékhez aljegyzővé, majd ugyanott 1904-ben jegyzővé, 1905-ben albiróvá, míg 1908-ban biróvá nevezték ki. Ladányi Zoltán

Költeményei 1907-ben Singer és Wolfner kiadásában jelentek meg „Költemények" czím alatt. 1909-ben a részvénytársaságok és szövetkezetek részére kézikönyvet írt „Czégügyi Útmutató" czímmel. 1911-ben az Arany János társaság rendes tagjává választotta meg.

Láng Nándor dr. archaeologus. egyetemi m. tanár, a Tud. Akadémia tagja. szül. 1871 jan. 3-án Deliblátón. A gimnáziumot Fehértemplomban végezte 1888; 1888/9—1891/2. a budapesti egyetemen, 1894—5. a párisi főiskolában hallgatott philologiát, archaeologiát és művészettörténetet. 1893—4. helyettes tanár lett a nagyszebeni főgimnáziumnál, 1895/6—1909. az I. ker. főgimnáziumnál rendes tanár Budapesten, 1909 szept. óta a tanárképzőintézeti gyakorló főgimnázum vezető tanára. 1908 óta budapesti egyetemi magántanár az archaeologiából. Tanulmányútakat tett Német- Franczia-, Angolországban, Belgiumban és Hollandiában és több ízben Itáliában, Görögországban és Kisázsiában. Résztvett a pergamoni ásatásokban is. 1903 nyarán a középiskolai tanároknak adta elő szünidei tanfolyamon az antik művészettörténetet, 1911 nyarán a polgári isk. tanárok szünidei tanfolyamán általános művészettörténetet. Művészettörténetet tanított egy évig a Ludovika-Akadémián. Az Országos Régészeti Társulat igazgató-választmányának és a középisk. tanárvizsg. bizottságnak tagja. 1911-ben a M. Tud. Akadémia levelezőtagjává választotta. Láng Nándor

Irodalmi működése (1902 óta): A görög művészet története (A Beöthy féle „Művészetek története" I. kötetében), Budapest, 1906. — Odysseus hazája. Budapest, 1902. — A görög műveltség emlékeinek fölkutatása. Budapest, 1906. — Epidauros (Egy. Phil. Közlöny, 1902). — Az ősgörög műveltség és Homeros (Beöthy-Emlékkönyv, 1908). — Figurális terrakották az aquincumi múzeumban (Budapest régiségei, IX. köt), — A Pecz-féle Ókori Lexikon összes archaeologiai czikkei 11 lexikális iv terjedelemben (Budapest, 1902—4). — Ugyane Lexikon illusztrativ szerkesztője. — A Révai Nagy Lexikonba irja az archaeologia czikkeit. — Számos czikket, közleményt, birálatot irt a magyar- és németországi szakfolyóiratokba (a „Budapesti Szemle", „Egy. Philologiai Közlöny", „Berliner philologische Wochenschrift", „Wochenschrift für klass. Philologie" stb. folyóiratokba). A berlini „Archäologischer Anzeiger" magyar bibliografiai szakreferense; hivatalos birálatok a „Hiv. Közlöny"-ben; (a középiskolai normáltanszerjegyzékek közül összeállította a class. philologiai, görögpótló és művészettörténeti normálfelszerelési taneszközök hivatalos jegyzékét). Írt tárczákat budapesti magyar és német napilapokba és folyóiratokba, részben Makár álnéven. 1905 óta szerkeszti az Egy. Philologiai Közlöny class. philologiai részét. Segédszerkesztője a Beöthy-féle „Művészetek Történeté"-nek.

Lendl Adolf dr., tanár, hírneves zoologus, szül. 1842 máj. 6. Orczyfalván. Középiskolai tanulmányait Temesvárott elvégezvén, a budapesti egyetemen tanári oklevelet szerzett és a műegyetemen assistens, majd az állattani tanszéken magántanár lett. Egy évi tanulmányútról visszatérve, a Nemzeti Múzeum állattárának segédőrévé Lendl Adolf

nevezték ki (1890—94), majd ez állásáról lemondván, nyilvános állattani laboratoriumot és tanszerkészítő-intézetet alapított Budapesten, mely az első ilynemű intézet Magyarországon.

Mint zoologus, rendkívüli nagy irodalmi munkásságot fejtett ki és nagyszámú, főleg araneologiai és biologiai czikke jelent meg a hazai és külföldi szaklapokban. Szerkesztője és kiadója volt a Rovartani Lapoknak (1886) és 1898 óta szerkeszti a „Természet" czímű folyóiratot. — Önálló művei: Adatok a pókok boncz- és fejlődéstanához, különös tekintettel a végtagokra. Budapest, 1886. — Adatok a pókok boncz-, szövet- és fejlődéstanához Idegrendszer. (Dissertatio) U. o. 1886. — A magyarországi tetragnatha-félékről. U. o. 1887. Öt táblán 39 ábrával. (Mathem. és Természettud. Közlemények II. Németül is a Mathem. Berichtben.) — A pókok (araneirina), különösen a kerekhálós pókok (epeiridae) természetes osztályozásának kisérlete. U. o. 1888. (Értek. a term. tud. kör. XVIII. 2.) — Hypothese über die Entstehung v. Propagations-Zellen. Berlin, 1889. — Tanulmány az Epeira Cucurbitina Cl. E. Alpica L. K. és E. Juconspicna E. S. nevű fajokról, 16 ábrával. — Adatok az újabb irányú descendentia elméletéhez. Budapest, 1891. (Mathem. és Természettud. Közl. XXIV. 7.) — Rövid útmutatás a madártojások gyűjtéséhez. U. o. 1892. — Temetés a szabadban. A természet köréből. U. o. 1894. — Rövid útmutatás az emlősök és madarak gyűjtéséhez. U. o. 1894. — Rövid útmutatás a tengeri aquariumban. U o. 1896. — Rövid útmutatás a természetrajzi gyűjtemények konzerválásához és gondozásához. U. o. 1897. — Útmutatás az állatok kitöméséhez. U. o. 1898. — A kir. m. Természettud. Társulat Tekintetes Választmányának. U. o. 1899.

Lendvai Miklós

Lendvai Miklós, vármegyei tb. főjegyző, a „Délmagyarországi Közlöny" felelős szerkesztője. Szül. 1862-ben. Egészen fiatalon kezdte meg hírlapírói működését a „Temesi Lapok"-nál, melynek folytatása a jelenlegi „Délmagyarországi Közlöny"; 1880-ban annak állandó belmunkatársa lett, 1890 óta haláláig felelős szerkesztője. 1881-ben lefordította Trifkovits Szilárd szerb költő „Szerelmes levél" cz. vígjátékát, mely 1882-ben színrekerült a budapesti Nemzeti Színházban. Ugyancsak 1882-ben megjelent tőle egy kötet: „Szerb és román vígjátékok" cz. alatt. 1889-ben „Ágról ágra" czím alatt kiadta elbeszéléseit és rajzait. 1891-ben megírta a „Temesvármegyei Határidő-Napló"-t, mely azóta nélkülözhetlen közigazgatási kézikönyvként, évenkint javítva és bővítve megjelenik, sőt 1902 óta annak mintájára minden vármegyében ily Határidő Naplót adnak ki. 1896-ban megírta nagy családtörténeti munkáját, a „Temes vármegye nemes családjai" első kötetét, melyet azóta a II. és III. kötet követett s sajtó alatt van annak IV. kötete. Említésreméltó munkái még: „A temesvármegyei helynevek magyarosításának története", „Temes vármegye a provizorium idején", „Temes vármegye ellenállása 1861-ben", „A temesmegyei kivándorlás", „Ormós Zsigmond fogsága a temesvári vár kazamatáiban 1849-ben", „Emlékbeszéd Bessenyei Ferencz fölött. Kulturális és társadalmi téren is élénk tevékenységet fejtett ki. 1892 óta titkára a temesvári Magyar Nyelvet terjesztő Egyesületnek és 1898 óta a Délvidéki Nemzeti Szövetségnek, 1908 óta főtitkára az Arany János-Társaságnak, elnöke a temesvári Munkásgimnázium felügyelőbizottságának, tb. elnöke a temesvári Népiroda-Egyesületnek, melynek egyik megalapítója; igazgatóválasztmányi tagja a Délmagy. történelmi és régészeti múzeumtársulatnak, főtitkára a Délvidéki tüdővészellenes Szövetségnek, alelnöke a Temesvári és Temesvármegyei Szabadoktatásügyi Bizottságnak. A Szabad Liczeumnak tíz éven át egyik előadója volt. 1912-ben a Ferencz József-rend lovagkeresztjét adományozta neki ő felsége a közigazgatás és közművelődés terén szerzett érdemeinek elismeréséül. Meghalt 1912 márcz. 31-én.

Letics György

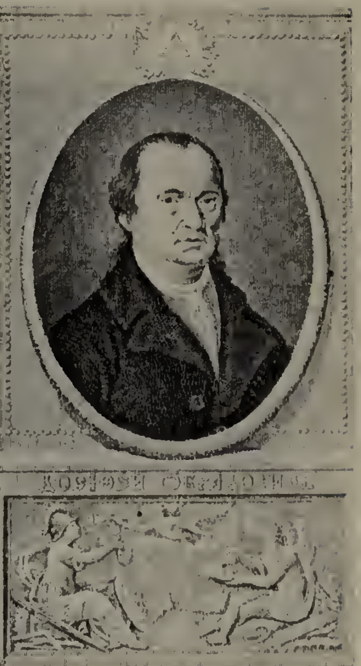
Letics György temesvári gör.-kel. szerb püspök, 1872 május 1-én született. 1895-ben diakonus, majd patriarkai protodiakonus lett. 1897-ben patriarkai archidiakonussá, majd szinczelussá és protoszinczelussá lépett elő, 1901 május 7-én pedig patriarkai udvari archimandrita lett. Az 1897/8. iskolai évtől kezdve a karlóczai teológiai főiskolán mint az egyházjog, katechetika és pedagógia rendes tanára működött és rövid ideig a beocsini zárda főnöke volt, továbbá a patriarkai székesegyháznál a skevofylaxi tisztet viselte. Tagja volt az érseki főegyházmegyei szentszéknek és a karlóczai szerb főgimnázium gondnokságának, a vallástani tankönyvek szerkesztésére kiküldött bizottságnak és a középiskolai hittanári képesítő vizsgálati bizottságnak; a „Bogoszlovszki Glasznik" czímű teológiai havi folyóirat társszerkesztője. Az 1902-iki szerb egyháznemzeti kongresszuson a szentendrei választókerületet képviselte. Az 1903-iki érseki főegyházmegyei gyűlésnek szintén tagja volt. Irodalmi működésének elismeréséül a szerb Matica irodalmi osztályának tagjává választotta. Milán szerb király temetése alkalmával a szerb Szent-Száva-, Sándor király krusedoli zarándoklása alkalmával pedig a szerb Takova-rend III. osztályú rendjét kapta. 1902-ben kiadta A keresztény ortodox egyház katekizmusát. A karlóczai püspöki zsinat 1903 deczember 10-én egyhangúlag temesvári

Böhm Lénárd.

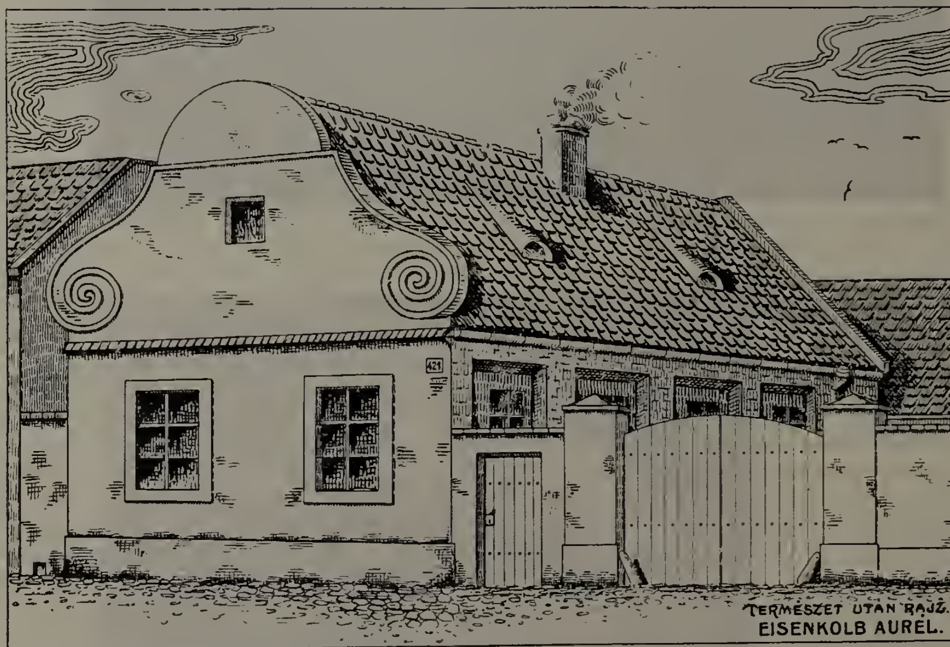
Herczeg Ferencz.

Obradovics Dositheus.

Lendl Adolf dr.

Degré Alajos szülőháza Lippán. — Régi kamerális telepes-ház a Fő-utcza 421. sz. alatt.

püspökké választotta, a mit ő felsége 1904 február 3-án jóváhagyott. Püspöki székét 1904 május 12-én foglalta el Temesvárott. Jelenleg tagja a metropolitai egyházi tanácsnak és a kongresszusi választmánynak s elnöke a vallástani tankönyvek szerkesztésére kiküldött bizottságnak.

Lindenmayr Imre dr., született Csákon. Orvosként Szerbiába költözött, hol az egészségügy főnöke lett. Lindenmayr Imre dr.

Munkái: Hippokrates homo, philosophus, medicus. Budae, 1832. — Die Mineralquellen in Buziás, in der serbischen Woiwodschaft, mit dem Temeser Banata. Temesvár, 1856. — Serbien, dessen Entwicklung und Fortschritt im Sanitätswesen, mit Andeutungen über die gesammten Sanitätsverhältnisse im Oriente. U. o. 1876.

Lo Presti Árpád báró, eredetileg Spanyolországból származott és később Temes vármegyében letelepedett. L. P. Alajos fia, szül. 1828-ban. Atyja végrendeleti meghagyására a fiút tökéletesen magyar szellemben nevelték. A szabadságharczban Görgey rettenthetetlen bátorságú futárjaként nagy és fontos szolgálatokat teljesített a magyar ügynek. A szabadságharcz után birtokára vonulva élt és az irodalomnak és tudománynak lett bőkezű meczenása. Az ötvenes években a M. Tud. Akadémiának 47.585 frtot adományozott. Meghalt Pesten 1879-ben. Lo Presti Árpád báró

Lo Presti Lajos báró, az előbbinek bátyja, szül. 1823-ban, okt. 25-én Mercyfalván. A katonai pályára készülvén, a bécsi Theresianumban tanult. Ő is résztvett a magyar szabadságharczban, a saját költségén toborzott huszárcsapattal. A szabadságharcz után a külföldön élt és két év mulva visszatérvén, birtokai miatt számos pert inditott testvérei ellen. Később Pozsonyba költözött, hol mindenféle találmányokkal kisérletezett és a többek között egy egyvágányú hegyi vasútat talált fel, mely tényleg be is válván, azt több helyen meg is építette. Öcscsével együtt nagy különcz hírében állott, de a tudományokat pártolta és 1860-ban az Akadémiának 2100 frtot ajándékozott. Meghalt 1878 ápr. 10-én. Lo Presti Lajos báró

Munkái: Bemerkungen über die Verwendbarkeit der vorkommenden Baumstockentwurzelungs-Vorrichtungen und insbesondere der privil ungarischen Stockrode-Maschine. Zur Richtschnur für Forst- und Landwirthe, welche Maschinen dieser Art beurtheilen wollen. Pest, 1857. — Advocaten-Instruction. Leitfaden des Lo Prestischen Rechtwissens. U. o. 1857. — Die ungarischen Universal-Bahnen. Ein neues System von billigen und verstellbaren Bahnen, die proportionell mit der Grösse der Verkehrsactivität ausgeführt werden können. Vom technischen und mechanischen Standpunkte besprochen. U. o. 1868.

Lučich Géza gyógyszerész és vegyész, szül. Zsebelyen 1835. A gyógyszerészi oklevelet a budapesti egyetemen megszerezvén, Bécsben tanult, honnan visszatérve, a budapesti egyetemen 1862-ben kémiai tanársegédnek nevezték ki. Majd vegytan és természettanból tanári oklevelet szerzett és a pozsonyi főreáliskolában a vegytan tanára lett. Tagja volt a Természettudományi Társulatnak, a berlini kémikus, a boroszlói mérnöktársulatnak és iparhatósági fölügyelője a pozsonyi dinamitgyárnak. A pozsonyi vízvezeték megteremtése körül nagy érdemei vannak. Számos kémiai értekezése jelent meg a magyar és külföldi szaklapokban. Lučich Géza

Marienescu Marian Athanáz jogi doktor, kuriai biró, román író, nyelvész és ethnografus, a román Akadémia rendes tagja, szül. 1830 márczius 20. Lippán. Középiskolai tanulmányait elvégezvén, a jogot Pesten és Bécsben hallgatta és 1862-ben ügyvédi oklevelet szerezvén, előbb Krassó vármegyében hivatalnokoskodott, majd a birói pályára lépett. 1871-ben az oraviczai, majd 1876-ban a temesvári kir. törvényszékhez, 1880-ban pedig a budapesti kir. ítélőtáblához nevezték ki birónak, honnan 1898-ban Nagyváradra helyezték át, de már a következő évben nyugalomba vonult. Irodalmi érdemeiért a román tudományos Akadémia 1877-ben levelező, 1881-ben rendes tagjának választotta, a nagyváradi Szigligeti-Társaság pedig 1898-ban választotta tagul. Marienescu Marian Athanáz

A román irodalomban korán lépett fel költeményeivel. Első volt hazánkban, ki a rumén népköltészet termékeinek gyűjtésével foglalkozott. Számos ethnografiai és nyelvészeti czikke, ismertetése jelent meg a román szaklapokban. Önálló munkái: Invesiatoriul si poporul. Nagyszeben, 1858. — Colinde. Pest, 1859. (Karácsonyi népdalok.) — Poesia popurala. Balade. U. o. 1859. — Istoria romana nationale Pentou tinerimeca romana. Nagyszeben, 1861. — Petru Raresiu principele Moldavie. (Történeti beszély.) U. o. 1862. — Balade. Bécs, 1867. — Sténa Magilor. Fehértemplom, 1874. (A mágusok csillaga.) — Caltulu pâgânu si crestinu. Bukarest, 1881. — Vicatu si operile Petru Maior. U. o. 1883. (Maior Péter élete és munkái. A román Akadémia megbízásából.) — Novacescii cinei anni inaiutea academici romane. Temesvár, 1886. — Studiu despre Celti si numele localidati. Karánsebes, 1895. (Tanulmány a keltákról és a helynevekről.) — A jobbágy szóról. Philologiai értekezés. Nagyvárad, 1896. — A magyar népnév philologiai eredete és értelme és a kaukázusi Magyarország. 1898.

Melegh N., Verseczen élt, Olaszországban meghalt. Brocky Károly tanítója volt. Melegh N.

Milleker Bódog

Milleker Bódog néptanító, történetíró és archaeologus, szül. 1858. Verseczen. A tanítóképzőt Szegeden elvégezvén, 1878-ban Fehértemplomban lett tanító, hol a városi múzeum kezelője is volt. Innen 1883-ban Verseczre költözött. Tanítói elfoglaltságán kívül jelentékeny szocziális és tudományos tevékenységet fejt ki és szülővárosának kulturális emelkedése körül igen nagy érdemei vannak. Rendezte a városi levéltárat, a városi múzeum és könyvtár őreként körülbelül 20.000 praehistorikus tárgyat gyűjtött. Főleg helytörténeti és archaeologiai kutatásokkal foglalkozik. Ő írta e munka számára a Verseczre vonatkozó fejezetet.

Számos értekezése jelent meg különösen a Temesvári Történelmi és Régészeti Értesítőben, az Archaeologiai Értesítőben és a többi szaklapokban. Önálló munkái: Werschetz und seine Umgegend in den Jahren 1787—1790. Ung.-Weisskirchen, 1882 — Geschichte der Seidenkultur in Südungarn. Werschetz, 1883. — Újabb délmagyarországi őstelepek. Temesvár, 1883. — Werschetz und seine Umgegend in den Drangsalen der Jahre 1737 bis 1740. Werschetz, 1883. — Die Werschetzer Gegend im Alterthume. Historisch-archäologische Skizze. U. o. 1885. — Geschichte der kön. Freistadt Werschetz. Herausgegeben aus Anlass des Tausendjährigen Bestandes von Ungarn vom Munizipal-Ausschusse der kön. Freistadt Werschetz. U. o. 1886. 2 kötet. (Magyarra ford. Buday József. U. o. 1886 Szerbül is megjelent.) — Der Werschetzer Männer-Gesang-Verein in seiner Vergangenheit und Gegenwart. U. o. 1888. — Geschichte der Grossgemeinde Kudritz. U. o. 1888 — Geschichte der Werschetzer Hl. Kreuz-Berg Kapelle. U. o. 1889. — Varadia története. Temesvár, 1889. — Geschichte Alibunars. Werschetz, 1890. — A versecz gör.-kel. szerb püspökség multja. Temesvár, 1890. — Geschichte der Grossgemeinde Temes-Paulis Werschetz, 1891. — Délmagyarország őskori régiségleletei. Temesvár, 1891 és Pótlék. U. o. 1895. — Eine Ansiedelung der Steinzeit in der Gemarkung der Stadt Werschetz. Berlin, 1891 — Délmagyarország római régiségleletei. Temesvár, 1892. — Délmagyarország a rómaiak alatt. Régészet-történeti rajzok. U. o. 1893. — Délmagyarország az őskorban. U. o. 1894. — Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből. I. rész. Őskori leletek. U. o. 1897. — II. rész: Római korszaki barbár és népvándorlási leletek. U. o. 1898. — III. rész: U. o. 1906—9. — A vattinai őstelep. U. o. 1905. — Dézsánfalva története. Versecz, 1908. — Nagyzsám története. Temesvár, 1909. (Németül is megjelent.)

Missics János

Missics János (Zamobori) ügyvéd, orsz. képviselő. 1848-ban Temes vármegye tiszteletbeli aljegyzője, 1861-ben a lippai kerület országgyűlési képviselője, majd 1875—1884-ig Temesvár képviselője volt szabadelvű programmal. Meghalt 1884-ben.

Munkája: A temesi és krassói kincstári uradalmak fakérdése. Pest, 1868. Missics egyike volt a temesvári „Delejtű" legkiválóbb munkatársainak. A „Delejtű"-ben megjelent szép magyarsággal, higgadt, de — a kor politikai viszonyaihoz képest — merész hangú czikkeiben az igazság bátor meggyőződésével küzd a Bánság visszacsatolásáért.

Obermayer György

Obermayer György, reáliskolai igazgató, szül. 1833-ban Verseczen. 1860-ban az esztergomi községi alreáliskolánál tanár, később az intézet igazgatója lett. Több pedagógiai és didaktikai értekezése jelent meg az iskola Értesítőjében.

Munkái: Vallás és művészet szépészeti kapcsolatban. Esztergom, 1869. — Az esztergomi primási képmetszettár és annak műirodalma kulturtörténeti szempontból. — Petrarca és Kisfaludy. — Pantanias (dráma). — Itália költészete a középkorban.

Obradovics Dositheus

Obradovics Dositheus, szerb író, tudós és miniszter, szül. 1739-ben Csákon, szegény szülőktől, kik korán elhaltak. Nagybátyja, ki neveléséről gondoskodott, iparosnak szánta, de a gyermeket hajlamai a papi pályára vonzották. 1753-ban megszökött Temesvárról, hol inas volt és a szerémvármegyei opovói zárdába vétette föl magát, hol egy év mulva diakonná szentelték. Később, ismeretei bővítése végett, nagy utazást tett. Beutazta Dalmácziát, Görögországot, Smyrnát, Albániát, Korfut, Olaszországot, mindenütt tanulva és tanítva. Végre Trieszten át Bécsbe érkezett, hol 6 évig tartózkodott, hogy a franczia, olasz és német nyelvet elsajátítsa. Később Halléban 40 éves korában beiratkozott a hallei egyetemre, hol filozófiát, esztétikát és theologiát hallgatott. Itt szerb nyelven megírta életének történetét és Zivoti prikljucenia czimen (Lipcse, 1783.) kiadta. 1802-ben Velenczébe ment, hol szerb kereskedők 2000 frt évjáradékot adtak neki, hogy nyugodtan dolgozhassék a szerb nép javára. Végre 1807-ben Belgrádban letelepedett, a hol Karagyorgye fejedelem fiainak nevelője volt; később közoktatásügyi miniszter lett és Szerbia közoktatásügyét rendezte. Meghalt 1811. ápr. 7-én Belgrádban. Mint író, igen nagy hatást gyakorolt az új szerb irodalomra, a mennyiben ő használta először az addig szokásos egyházi ó-szláv nyelv helyett a nép nyelvét az irodalomban, a mivel a modern irodalom kialakulására nagy befolyással volt. Népszerűségét Chrisostomus János egyházi beszédeinek népies szerb nyelvre való lefordításával alapította meg. Nem kevésbé híres munkája volt Sovéti zdravago rozuma (Tanácsok a józan emberi észtehetséghez. Buda, 1806.) czimű erkölcsfilozófiai műve.

Perényi Péter

Perényi Péter temesi főispán, utóbb erdélyi vajda, koronaőr, I. Ferdinánd kanczellárja, a protestantizmus első terjesztője, a délvidéken. (Meghalt 1548-ban.) Irodalomtörténeti fontossága, hogy nagy pártfogója volt a protestáns papok és

íróknak: Dévai Biró Mátyásnak, Batizi Andrásnak, Siklósinak, Sztárainak, Gálszécsinek és Székely Istvánnak stb. Az ő nevéhez fűződik Gálszécsi István „Énekes könyvének" (Krakkó, 1536.) kiadása. Ajánlólevele Perényi Péterhez, Temes vármegye főispánjához, meczenásához van czímezve. Ez a legrégibb magyar énekes- és kótáskönyv. Ugyancsak az ő pártfogásával jelent meg 1538-ban Krakkóban Székely Istvánnak „Istenes énekek" czímű munkája.

Perjéssy Lajos főreálisk ny. tanár, szül. 1855-ben. 1877-ben Verseczre került tanárnak, hol egyfolytában 34 esztendőn át szakadatlanul működött és 1910. okt. 1-én nyugdíjba vonult. Oly időben került Verseczre, a midőn ott még ritka volt a magyar szó. Nemcsak a tanítók nem tudtak magyarul, de Perjéssy tanártársai, saját direktora sem és a városi közigazgatás nyelve is a német és a szerb volt. Igen sok érdeme van Perjéssynek abban, hogy a viszonyok azóta örvendetesen megváltoztak. Kultúrális tevékenysége több irányra oszlik. Írt több tankönyvet, több regényt, számos elbeszélést és czikket a fővárosi lapokban, de különösen lapjában a „Délvidék"-ben, mely 1886 óta a „Versecz Magyar Közművelődési Egyesület"-nek is hivatalos közlönye. Írói munkássága elismeréséül a temesvári „Arany János-Társaság" 1904-ben rendes tagjává választotta. Az ő nevéhez fűződik a „Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület" megalapítása is 1885-ben. Ennek az egyesületnek, mely a magyar nyelv terjesztését, a hazafias érzelmek ébrentartását, a magyar dal és zene kultiválását, hazafias ünnepek tartását tűzte ki czéljául, több mint negyedszázad óta, minden díjazás nélkül, ő a főtitkára. Ennek az egyesületnek a történetét negyedszázados jubileuma alkalmával, vaskos füzetben meg is írta. Perjéssy Lajos volt kezdeményezője a „Verseczi Magyar Dalkör" megalapításának, mely jelenleg is szép missziót teljesít. Az ő nevéhez fűződik a „Verseczi Magyar Ifjúsági Egyesület" megalapítása is, melynek éveken át volt a vezető elnöke és most díszelnöke. Főgondnoka a reform. egyháznak, igazgatósági tagja a „Vidéki Hirlapírók Országos Szövetségé"-nek és több verseczi egyesületnek. Midőn tanári jubileumát ünnepelte s több kulturális alapítványt is tett 1902-ben, 1903-ban, majd 1905-ben, a vallás- és közoktatásügyi minisztérium: „sikeres tanügyi működéséért és a közélet mezején kifejtett működéséért" több alkalommal fejezte ki elismerését és köszönetét. 1911-ben ünnepelte az általa alapított és szerkesztett első verseczi magyar lap, a „Délvidék" negyedszázados jubileumát. A tanítástól visszavonult ugyan, de társadalmi tevékenységét és lapjának szerkesztését most is folytatja. Perjéssy Lajos

Perjéssy Mihály, kir. ítélőtáblai biró, szül. 1862-ben. 1886-ban a temesvári kir. törvényszéken joggyakornok lett, majd aljegyzőnek nevezték ki a vingai járásbirósághoz. 1890-ben Fehértemplomban lett alügyész, 1892-ben ugyanott törv. biró, majd ügyész. Itt tartózkodása alatt a „Magyar Társaskör" elnöke és a színpártoló bizottság tagjaként nagy társadalmi és kultúrális tevékenységet fejtett ki. Számos tárczát, vezérczikket írt a verseczi és temesvári lapokba és szakczikkeket a Büntető jog tárába. Munkája: „A bűnvádi perrendtartás és magyarázata". Versecz, 1899. Jelenleg a pozsonyi kir. ítélőtáblánál működik táblabiróként. Perjéssy Mihály

Poór Jakab, szül. 1861-ben Dettán, jelenleg a Trieszti általános biztosító társaság igazgatója, Budapesten. Poór Jakab

Több közgazdasági czikkén kívül, önálló munkája: Előadási javaslat az ipari munkásoknak balesetre való biztosításáról. Budapest, 1903.

Popescu György, gör.-kel. archimandrita, szül. 1806 ápr. 17. Murányban. Jogot és theologiát végzett. Előbb az aradi szeminárium tanára volt, majd 1849-ben a hódosbodrogi magyarországi óhitű Bazil-zárda főnöke lett. A gör.-keleti szerb és rumén egyházak széjjelválására indított mozgalomban való részvételét elüljárói rosszalván, büntetésből egy szerémségi szerb zárdába helyezték át. Innen nemsokára Budapestre került, hol lelkész volt. Később a Neamtzu-zárda, majd a bukaresti központi zárda szemináriumának igazgatója lett. Meghalt 1876 jan. 27-én. Több czikke jelent meg a román lapokban, melyekben különösen a szerb és rumén egyházak különválásáról értekezett. Popescu György

Popovics János István, szerb tanár és író, szül. Verseczen, a hol ügyvéd volt, majd Belgrádba költözött, hol a liczeum tanara lett. 1848-ban visszatért Verseczre, hol 1856-ban meghalt. Popovics a szerb drámairodalom megalapítója. 1842-ben közreműködött a belgrádi szerb nemzeti színház alapításában, valamint a szerb tudós társaság megalapításában. Popovics János István

Munkái: Slezi Bolgarii Laehrimae Bulgariae subjugatae. Buda, 1825. — Poema srpskom narodu. U. o. 1826. — Nevinosty Sletislav i Mileva Die Unschuld. U. o. 1827. (Szomorújáték 5 felv. — Život Georgja Skanderbeg. Skanderbegs Leben und Heldentaten. U. o. 1828. — Boj na Kosovu. U. o. 1828. (A rigómezei csata.) — Miloš Obilić. U. o. 1828. (Szomorújáték 5 felv.) — Laza i paralaza. U. o. 1830 (A hazug és hazudni segítő.) — Nahod Simenu. Buda, 1830. (Dráma 5 felv.) — Nazrečno zudruženstvo. U. o. 1830. (Szomorújáték.) — Dva Kalendara. Vinča Lozika. U. o. 1838. — Tordica, komedija Ujvidék, 1837. — Pokondinera tikva, komed. U. o. 1838. — Zla žena. U. o. 1838. (Rossz asszony). — Tordica. Gyir-Tonja. U. o. 1838. — Roman bez romana. U. o. 1839. (Regény regény nélkül) — Vladislav. Belgrad, 1843. — San kraljevica Marka, allegorija. U. o. 1848. — Torzestvo Srbije. U. o 1849. — Smot Stefan Dečonskoy. Ujvidék 1853. — Hajduci. U. o. 1853. — Sahan. Belgrad, 1853. — Davorje. Ujvidék, 1854. — Írt még több iskolai tankönyvet is.

Pop István

Pop István dr. gör.-kath. lelkész. szül. 1866. 1896 óta Őzrényben plebános.

Több egyházi és történelmi czikket írt a román lapokba. Önálló művei: La unirea bisericei românesti. Temesvár, 1903. — Toleranța bisericească la ingroparea etero dexilor. Őzrény, 1907.

Pottere-Pottiers Brunó

Pottere-Pottiers Brunó (De) gazdasági egyesületi igazgató. ősrégi franczia család sarja, szül. 1876-ban Erményben. Középiskolai tanulmányainak elvégzése után, a magyaróvári akadémián a gazdaságot tanulta. majd Budapesten jogot végzett. Ez időben már titkár volt az Országos Gazdasági Egyesületnél, mely 1900-ban hosszabb tanulmányútra küldte. hogy a magyarországi és a szomszédos külföldi országokban tanulmányozza a kisbirtokosok mezőgazdasági hitelviszonyait. Később a temesvári gazdasági egyesület titkára, majd igazgatója lett.

Munkái: Aktuális mezőgazdasági hitelkérdések. Bpest, 1902 — Mezőgazdasági hitelviszonyaink jelenlegi állapota kapcsolatban a kivándorlási mozgalom terjedésével. U. o. 1902. — Délvidéki kivándorlási kongresszus. U. o. 1903. — A temesvármegyei gazd. egyesület évkönyve. Temesvár, 1903—4. Két. köt — Az önálló és közös vámterület mérlege. U. o. 1905

Rácz Athanáz

Rácz Athanáz szül. Lippán 1821-ben. meghalt Temesvárott 1891 okt. 22-én. Jogi tanulmányait Nagyváradon és Pécsett végezvén. előbb Temes vármegye tiszteletbeli ügyésze. majd táblabíró. 1848—49-ben a csákovai járás szolgabirája, a szabadságharcz után Csákován járásbíró. majd helytartósági titkár volt. mely állásából Krassó-Szörény vármegye alispánjává nevezték ki. 1865-ben tisztségéről leköszönt és ügyvédi irodát nyitott Temesvárott. 1878-ban a moraviczai kerületben szabadelvűpárti képviselőnek választották meg. 1880-ban Temes vármegye közönsége alispánnak választotta. Négy év múlva leköszönt. mire a kisbecskereki választók a kerület képviselőségével háromszor egymásután bízták meg. A király a kir. tanácsosi czímmel, utóbb a vaskorona-rend jelvényeivel is kitüntette. Tagja volt a közigazgatási bizottságnak .sok éven át elnöke az Első Temesvári Takarékpénztárnak és ügyvédi kamarának. alelnöke és választmányi tagja a Délmagyarorsz. Rég. és Tört. Társulatnak. úgyszintén a Temesvárbelvárosi Társaskörnek is stb.

Radisics Jenő

Radisics Jenő (Kutasi) miniszteri tanácsos. az iparművészeti múzeum igazgatója, szül. Buziáson, 1856 aug. 7. Középiskolai tanulmányainak elvégzésével a műegyetem hallgatója volt, majd a tud. egyetemen jogot tanult. 1882-ben az Országos Magyar Iparművészeti Múzeum tisztviselője lett. hol a gyűjtemények rendezésével és azok leltárának elkészítésével bízták meg. Ezután a minisztérium megbízásából a műtárlatok, múzeumok, kiállítások tanulmányozására Európának majdnem minden országát beutazta. 1887-ben az Iparművészeti Múzeum igazgatójának nevezték ki, majd a műegyetemen a művészi ipar történetének magántanára lett. Hivatalos elfoglaltságán kívül széleskörű kultúrális tevékenységet fejt ki: tagja a munkások vasárnapi oktatására szervezett országos bizottságnak. a múzeumok és könyvtárak országos tanácsának, a műemlékek orsz. bizottságának, a Magy. Iparművészeti Társaság választmányának, az Orsz. Embertani Társaságnak, a Szabad Lyceum és az Uránia választmányának, a Magy. Tud. Akadémia archaeologiai bizottságának, tiszteleti tagja a Délmagyarországi Tört. és Régészeti társulatnak. továbbá az Orsz. Monografia-Társaság központi szerkesztő-bizottságának; előadója az Orsz. Képzőművészeti Tanács iparművészeti szakosztályának; a Société littéraire française cz. társulat és Műbarátok köre alelnöke stb. Az iparművészet terén szerzett érdemeiért több magas elismerésben részesült. 1896-ban a III. oszt. vaskoronarenddel, 1900-ban a cs. orosz Szt. Szaniszló-rend II. osztályával, 1901-ben a franczia becsületrend tiszti, 1907-ben a Ferencz József-rend közép, 1908-ban az olasz koronarend nagy tiszti keresztjével. 1911-ben a svéd Vasa-rend csillagával tüntették ki és 1905-ben az orczyfalvai kerület képviselőnek választotta.

Iparművészeti és archaeologiai czikkei, értekezései, bírálatai és könyvismertetései a hazai és külföldi szaklapokban jelentek meg. Szerkesztette 1885—1894-ig (Pasteiner Gyulával) a Művészi Ipar czímű folyóiratot és szerzőtársa volt az Ötvösség Remekei czímű — franczia nyelven is megjelent — díszmunkának. Számos önálló művei közül a legnevezetesebbek: Magyar műkincsek

franczia nyelven is megjelent. Bpest, 1895—98. 2 kötet. — A modern művészet. Az iparművészeti múzeum kiállítása. Bpest, 1898. — A magyar koronázási jelvények. Bpest. — Magyarország történeti emlékei az 1896. évi ezredéves országos kiállításon. Bpest, 1897—1901. — Le pavillon historique de Hongrie à l'Exposition universelle de Paris en 1900.

Rájkovits József, Szerb-Versecz utolsóelőtti knézének, Sztojánovics Rájkó fia, a bécsi csász. műv. akadémia tagja. Jónevű festő. Rájkovits József

Rotariu Pál, ügyvéd, temesfalvai származású, jogtudományi író és publiczista. A jogot Budapesten és Bécsben végezte. 1873-ban ügyvédi oklevelet szerzett. Temesvárott letelepedvén, tevékeny részt vesz a politikai és egyházi életben. 1874-ben a *Priculeciu* czímű képes rumén humorisztikus lapot szerkesztette, majd a *Luminatoriul* politikai lapot (1880—1894), az *Advocatul Poporal* czímű jogi közlönyt, 1894—98-ig a Dreptatea czímű politikai napilapot. Rotariu Pál

Munkái: Manuel din legile despre usura (câmătărnicia) cupriudend si tecstul original al legilor din 1877. art VIII și din 1883. art XXX tradus in limb'a romaneascâ cu explicari. Karánsebes 1888. — Legea din 1886. art XXIX despre redactarea colelor de carte funduala tradusa si esplicata in limb'a romana, dupa textul oficial original. U. o. 1888. — Továbbá számos más törvényczikk az „Advocatul Pop." cz. lapban.

Schäffer Károly, népiskolai igazgató, szül. 1841. Újbesenyőn. A pesti tanítóképzőt 1860-ban elvégezvén, egy évig Bécsben a cs. és kir. siketnémák intézetében volt tanító. Innen hazatérve, 1863—76-ig községi tanító volt Temesvárott, azóta népiskolai igazgató. Iskolai elfoglaltsága mellett igen nagy és hasznos tevékenységet fejt ki Temesvár kultúrális mozgalmaiban. Sok közhasznú intézetnek, egyesületnek alapítása körül és különösen a torna-ügy fejlesztése és a kisdedóvó intézetek alapítása terén vannak nagy érdemei. Elnöke a Délmagy. Tanító-egyletnek. Schäffer Károly

Paedagogiai íróként is jó nevet szerzett magának. Számos czikke jelent meg a megyei magyar és német tanügyi lapokban. Szerkesztette 1872—75-ig a Jugendblättert, a Délvidéki Tanügyi Lapokat (1884), a Südungarische Schulzeitungot és a Délmagyarországi Tanítóegylet Hivatalos Közleményeit (1883—84) — Önálló művei: Systematisch geordneter Turnunterricht. Temesvár, 1869 — Temesvár sz. kir. város röv'd helyrajza. U. o. 1881.

Scheff Gyula dr., orvostudományi író, szül. 1846. Verseczen. A bécsi egyetemen az orvosi tudományokat elvégezvén, a fogászat tanulmányozása czéljából a külföldi szakiskolákat is látogatta, és a fogászatban kiváló gyakorlati és tudományos képzettséget szerezvén, a bécsi egyetemen tanszéket állítottak fel részére. Igazgatója a bécsi fogászati ambulatoriumnak, tiszteleti tagja a bécsi fogorvosok egyesületének és tagja több külföldi tudományos Akadémiának. Számos szakczikke jelent meg a bécsi és külföldi orvosi lapokban. Scheff Gyula dr.

Munkái: Lehrbuch der Zahnheilkunde für praktische Aerzte und Studierende. Wien, 1884. — Die Replantation der Zähne. — Eine historische und experimentelle Studie. U. o. 1890. — Handbuch der Zahnheilkunde. U. o. 1891—93. Négy kötet.

Scherer Benedek, tanító, takarékpénztári és szövőgyári igazgató, szül. 1862 május 19-én Lippán. A tanítóképzőt Aradon és Baján végezte. 1880-ban Békés-Gyulán lett tanító, a hol később a Budjács-féle magániskolának vezetője, majd 1889-ben tulajdonosa lett. Művészeti és paedagogiai tanulmányozás czéljából beutazta Európának nevezetesebb országait, mely alkalommal több éven át számos útleírást és művészeti czikket közölt. Élénk tevékenységet fejt ki Gyula város társadalmi mozgalmaiban. Tagja az I. Gyulavárosi takarékpénztár igazgatóságának, alapítója és egyik igazgatója az Első gyulai kötött- és szövöttiparárúgyár részvénytársaságnak és igazgatósági tagja a Gyulai tisztviselők szövetkezetének. Az említetteken kívül számos pomologiai, ampelografiai és társadalmi czikket írt, melyek többnyire a Békés czímű lapban jelentek meg. Scherer Benedek

Schlatter (Miklós) Alfréd, szül. 1851, Orczyfalván. 1871-ben a premontrei kanonok-rendbe lépett és tanári vizsgálatot tett. 1876—1889-ig a kassai főgimnáziumban tanított, a mikor a rendből kilépett és a budapesti villamos világítási részvénytársaság hivatalnoka lett. Schlatter Alfréd

Művei: Zrinyiász a tanuló ifjúság részére. Kassa, 1878. (3 kiadás). — Az oratorium. Haydn J. „Teremtés" cz. műve. U. o. 1884. — Lélektan középiskolák számára. U. o. 1886. — A szabadkőművesség és a társadalomtudomány. Dr. Mandelló Károly után ford. Bpest, 1902. — A középiskola reformjához. U. o. 1905.

Schlauch Lőrincz, biboros-püspök, v. b. t. t., a M. Tud. Akadémiának igazgatósági tagja, született Újaradon, 1824 márcz. 27-én. Középiskoláit elvégezvén, a theologiai tudományokat a pesti egyetemen hallgatta. 1847-ben pappá szenteltetvén, Nagyszentmiklóson lett káplán, hol nagy szorgalommal képezte magát tovább, különösen az egyháztörténelemben és az egyházjogban, a mely tudományoknak később — midőn (1851.) Temesvárra került — a püspöki liczeumban tanára lett. Megrendült egészsége miatt azonban tanári állását el kellett hagynia Schlauch Lőrincz

és 1859-ben Mercy-falván, majd Gyarmatán plebános és kerületi esperes lett. Ez időben kezdett mélyebben műveltségtörténettel, filozófiával és művészettörténelemmel foglalkozni. 1867-ben egyházjogi doktorátust szerzett. Közszereplése először az 1868. és 1870-iki katholikus autonomiai mozgalmakban tünt ki, a mikor a nagygyűlésen mondott hatalmas beszédével és egy akkor megjelent röpiratra adott „Válasz"-ával vonta magára a figyelmet. 1872-ben kanonokká, 1873-ban szatmári püspökké nevezték ki. Tizennégy évi szatmári püspöksége alatt több mint félmillió frtot áldozott jótékony, egyházi és tanügyi czélokra. Megszerezte 24.000 frtért a Török-könyvtárt, melyből a *Laurentiana*-könyvtár lett. Számos templomot, 16 népiskolát emelt és nagy anyagi áldozatokkal rendezte a tanítóképző-intézetet. Ez időben élénk részt vett az ország minden nevezetesebb egyházi, kultúrális és politikai mozgalmaiban és különösen az egyházpolitikai törvények, a polgári házasság törvényjavaslatának tárgyalásánál mondott beszédeivel és javaslatával e küzdelmekben vezérlő szerepet vitt. 1880-ban v. b. t. t., 1884-ben a vaskorona rend I. osztályú lovagja, 1885-ben a budapesti egyetem tiszteleti hittudományi doktora, 1886-ban római gróf és pápai trónálló főpap és 1887-ben nagyváradi püspök lett. 1891-ben Nagyváradon kisdedóvónőképző-intézetet alapított, Debreczenben 30,000 forinttal apáczazárdát alapított, a nagyváradi egyházmegye szükségleteinek fedezésére 200.000 frtos alapítványt tett stb. 1897 máj. 2-án ülte meg áldozópapságának ötvenedik évfordulóját, a mikor a király a Szent István-rend nagykeresztjével tüntette ki, maga pedig aranymiséjének emlékére Bihar Püspökiben román stílű templomot építtetett. Ezen kívül rendkívül nagy kultúrális munkásságot fejtett ki. A közműveltséget szolgáló minden újabb nevezetesebb intézményünk alapításában és meglevő kultúrális intézményeink fejlesztése körül elévülhetetlen érdemei vannak. 1902 júl. 10-én Nagyváradon meghalt.

Mint egyházi író és szónok egyike a legkiválóbbaknak. A Szent László-társulat (melynek elnöke volt) közgyűlésein mondott megnyitó beszédeiben mindig egy-egy fontos, korszerű, az elméket foglalkoztató kérdést tárgyalt. Beszédeit Bunyitai Vincze adta ki négy kötetben. I. köt. Egyházi beszédei (1890.), II. köt. Egyházpolitikai beszédei (1890), III. és IV. köt. Egyházpolitikai beszédei és dolgozatai (1898.). Második kiadás megjelent 1899-ben „Schlauch Lőrincz biborospüspök beszédei és dolgozatai" czímmel.

Schwicker János Henrik dr.

Schwicker János Henrik dr., tanár, paedagogus és író, szül. 1839 ápr. 28. Újbesenyőn. Előbb tanítói oklevelet szerezvén, Verseczen, Csákon és Nagybecskereken volt tanító, majd 1865-ben tanári vizsgálatot is tett. 1869-ben a budai tanítóképző igazgatójává nevezték ki, mely hivatalát 1871-ben a pesti királyi főgimnázium rendes tanári állásával cserélte fel és 1873 óta a József műegyetemen is a német nyelvet és irodalmat tanította 1887-ig, a mikor állásáról lemondott, mert a segesvári kerület országgyűlési képviselővé választotta. Meghalt 1902 júl. 7-én Pesten. Mint író széleskörű irodalmi munkásságot fejtett ki. Sok szépirodalmi, paedagógiai, történeti czikket és ismertetést írt, melyek többnyire a hazai magyar és német és a külföldi német politikai, szépirodalmi és szaklapokban jelentek meg. Népiskolák és középiskolák számára írt tankönyvei, különösen német nyelvtana, a maguk idejében hézagpótló munkák voltak. Nagy érdemeket szerzett főleg ama dolgozataival, melyekben nagyobb külföldi irodalmi vállalatokban a magyar politikai, társadalmi és közoktatási viszonyokat ismertette.

Számos művei között a legnevezetesebbek: Cardinal Martinuzzi und die Reformation in Ungarn und Siebenbürgen. Wien, 1867. — Die letzten Regierungsjahre der Kaiserin-Königin Maria Theresia 1773—1780. Wien, 1871. — Die Katholiken-Autonomie in Ungarn. Pesth, 1870. — Zur Geschichte der kirchlichen Union in der croatischen Militärgränze, Wien, 1874. — Die ungarischen Schulgesetze. sammt den ministeriellen Instruktionen und Cirkular-Schreiben zur Durchführung derselben. Bpest, 1877. Három kötet. — Bajorország és a magyar öröködési háború. U. ott, 1878. — Die Orient-Politik Russlands, von Benjamin von Kállay. Aus dem Ungarischen. U. ott, 1878. — Geschichte der Serben, von Benjamin von Kállay. Aus dem Ungarischen U. ott, 1878. — Ungarische Hochlandsbilder. Erzählungen, Jagdabenteuer und Sagen aus den Karpaten. Wien und Teschen. — Das ungarische Unterrichtswesen am Schlusse des Schuljahres 1877—78. Budapest, 1879. — Politische Geschichte der Serben in Ungarn. U. ott, 1880. — Die ungarischen Gymnasien. Geschichte. System. Statistik. Bpest, 1881. — Die Deutschen in Ungarn und Siebenbürgen. Wien und Teschen, 1881. (Die Völker Oesterreich-Ungarns III. 1884.) — Julius Schwarcz und seine Schriften. Pozsony, 1882. — Geschichte der österreichischen Militärgrenze. Teschen, 1883. — Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen. U. ott, 1884. (Die Völker Oesterreich-Ungarns XII.) — Das Königreich Ungarn. Brünn, 1886. (Die Länder Oesterreich-Ungarns in Wort und Bild XII.) Peter Pázmány Cardinal-Erzbischof und Primas von Ungarn und seine Zeit. Köln, 1888. — Geschichte der ungarischen Litteratur. Leipzig, 1889. — Die nationalpolitischen Ansprüche der Rumänen in Ungarn. Bpest, 1894.

Silberer G. (álnéven: G. Sil Vara), szül. 1876 decz. 1-én Verseczen. Írt novellákat és drámákat. Londonban él. Silberer G.

Spéth Károly dr., csanádi apátkanonok, szül. Lippán 1822 jún. 30-án. Temesvárott és a bécsi Pázmáneumban volt növendékpap. Azután a püspöki szemináriumban Temesvárott működött mint tanulmányi felügyelő 1848-ig, a mikor a papnöveldét feloszlatták, mivel a klerikusok honvédeknek állottak be. Néhány évi káplánkodás után a Szent-Ágostonról elnevezett bécsi felsőbbfokú lelkészképzőbe küldték, a hol 1853-ban hittudományi tudorságra tett szert. A temesvári theológiai szemináriumnak ezután kilencz éven át volt tanára, a mely időben a konzisztórium tanácsának is tagja lett. Több helyt — nagyobbára az illető kerületnek esperesi minőségében — folytatott lelkészkedése után 1883-ban csanádegyházmegyei káptalani kanonokká és apáttá avatták. Meghalt 1904 aug. 10-én. Spéth Károly

Speidl Bódog mérnök, műegyetemi tanár, MÁV. főfelügyelő, szül. Sziklåson 1847 máj. 20-án. Tanulmányait a műegyetemen 1867-ben fejezte be. Ezután a m. kir. államvasutaknál nyert alkalmazást, hol a vasútépítési osztálynál működött hosszú éveken át és e szakban európai tekintélyre tett szert. 1878-ban részt vett a boszniai okkupáczióban, honnan visszatérve, a budapesti keleti pályaudvar építésénél tervező és építésvezető mérnökként működött. 1888-ban az államvasutak igazgatóságának felépítményi ügyosztályába helyezték át, melynek 1895-ben főnöke lett. Ez időben számos állomás és pályaudvar tervét készítette el. Szaktudásának bővítése végett, többször küldték ki külföldi tanulmányutakra: 1889-ben a párisi világkiállítás és Svájcz vasútjai tanulmányozására, 1894-ben a nagy németországi pályaudvarok, 1896-ban az osztrák és németországi belvízi kikötők tanulmányozására. Kiváló szaktekintélyét legjobban bizonyítja, hogy gyakran külföldi vasuti vállalatok is kérték tanácsát. Így ő is egyike volt azoknak a szakférfiaknak, a kiket a berlini Siemens és Halske-czég 1896 ban felkért a Berlin számára tervezett magas villamos vasut vágány elrendezésének megbirálására. Nagy hivatalos elfoglaltsága mellett azonban már 1873-tól kezdve folytonosan tanítással foglalkozott. Ez évben lett a műegyetemen az út- és vasútépítéstani tanszék tanársegédje. 1887-ben a vasuti tisztképző tanfolyamon a vasuti építmények és berendezések tanárának nevezték ki, 1891-ben a műegyetemen a vasútépítéstan encziklopédiájának tanára lett. 1901 máj. 14-én műegyetemi rendkívüli tanári czímet kapott. Meghalt 1906 máj. 5-én Budapesten. Speidl Bódog

Számos szakczikkén kívül önálló munkája: Tanulmányi jelentés a külföldi folyami kikötők műszaki rendezéséről. Bpest, 1897. (Gonda Bélával és Izsáky Ernővel.) — A „Gyakorlati kereskedelmi tudományok“ czímű folyóiratnak állandóan vezette a vállalkozás, építés és forgalom rovatát és a király uralkodásának ötvenéves jubileumára készült „Geschichte der Eisenbahnen der österr.-ungar. Monarchie“ czímű díszmunka számára ő írta a magyar vasútak felépítményeire, gépészeti berendezéseire és pályaudvaraira vonatkozó részeket.

Szmolay Vilmos dr., szül. Széphelyen 1821-ben. Megyei járásorvos volt Temesvárott. Több czikke jelent meg a Vasárnapi Ujságban és a Természettud. Közlönyben. Munkája: Orvosi értekezés a légmellről. Pest, 1845. Szmolay Vilmos dr.

Sztura Szilárd dr., ügyvéd, szül. 1857 nov. 13-án Temesligeten. 1887 óta Temesvárott ügyvédkedik. 1887-ben Temes vármegye tiszteletbeli főügyészévé nevezték ki. A vármegyei életben tevékeny részt vett és tagja volt 1912. év elejéig az összes fontosabb bizottságoknak és a közigazgatási bizottságnak is. A vármegyei kultúrális bizottságnak pedig előadója volt. 1912 óta városi törvényhatósági bizottsági tag és mint ilyen, buzgó és hasznos munkásságot fejt ki. Tiszteletbeli alelnöke a D. E. M. K. E.-nek, elnöke a Magyar Társadalomtudományi-Egyesület temesvári fiókjának; alelnöke a Temesvári Magyar Nyelvterjesztő-Egyletnek; választmányi tagja a Délmagyarországi Tört. és Rég. Múzeum-Társulatnak és a Délmagy. Természettudom. Társulatnak stb. Sztura Szilárd dr.

Lefordította Trifkovits szerb drámaíró vígjátékait. Számos tárczát és politikai vezérczikket írt különböző napilapokba. 1905 óta a temesvári Arany János-Társaságnak tagja, 1909 óta pedig alelnöke és a bírálóbizottságnak elnöke. Több esztétikai tanulmányt olvasott fel, melyek a társaságtól kiadott *„Szépirodalmi és szépműtani közlemények“*-ben jelentek meg. 1906-ban a társaság *„Elmélkedések és tanulmányok“* czímű dolgozatait külön kötetben adta ki. Nagyobb esztétikai tanulmánya a *„Humor“*-ról szól, a melynek egyes részeit a társaság felolvasó ülésein bemutatta és a helyi lapokban is közzétette. Önálló művei még az „Akaratszabadság problémája“, „A jellem lélektana“, „A nyelv lélektana“, „Világ és életfelfogások a XIX. században“ és „A zugírászatról“ szóló tanulmányai jelentek meg.

Thurnberg Mária (családi néven: Regelsberg von Thurnberg), szül. Verseczen 1810, megh. 1886. Írt költeményeket, novellákat és regényeket. Thurnberg Mária

Tóth Vilmos

Tóth Vilmos, a főrendiház elnöke, volt belügyminiszter, szül. 1832 május 28-án Temesszécsényben. A jogot a pozsonyi akadémián elvégezvén, 1848-ban Nyitra vármegye tb. aljegyzője lett. 1861-ban Nyitra vármegye központi kerülete országgyűlési képviselőjének választotta és ez idő óta 1879-ig ezt a kerületet képviselte. Képviselősége alatt Deák Ferencznek törhetetlen híve volt, viszont a haza bölcse Tóth Vilmost mindig nagyrabecsülésével és bizalmával tisztelte meg. A kiegyezéskor belügyminiszteri tanácsos, majd államtitkár, 1871-ben belügyminiszter lett. Az ő nevéhez fűződnek a megyék és községek rendezésére, Pestnek Budával való egyesítésére hozott törvények. 1873-ban v. b. t. tanácsosi méltóságot kapott. 1879-ben a közös államszámvevőszék elnöke lett, mely hivataláról 16 év mulva lemondván, nyugalomba vonult, a mely alkalommal ő felsége, a főrendiház tagjává, majd annak elnökévé nevezte ki. (1896.) A köz- és politikai élet terén szerzett kiváló érdemeiért több kitüntetésben is részesült: tulajdonosa volt a Lipótrend nagy keresztjének és a német I. oszt. vörös sasrendnek. Nyitra vármegye, melynek egyik vezérférfia volt, azzal fejezte ki iránta való tiszteletét, hogy díszpolgárrá választotta és Nyitra városa főutczáját Tóth Vilmos-utczának nevezte el. Meghalt 1898 június 14. Nyitraivánkán. Országgyűlési beszédei a Naplókban vannak.

Várdai Béla dr.

Várdai Béla dr. tanár, esztetikus és író, szül. 1879-ben Németszentmihályon. 1902-ben megszerezvén a budapesti egyetemen a tanári oklevelet, a budapesti III. ker. áll. főgimnázium tanára lett, hol jelenleg is a latin és magyar nyelvet és irodalmat tanítja. 1901 óta számos irodalomtörténeti értekezése jelent meg Tóth Lőrinczről és Arany Jánosról a fővárosi napilapokban és a szakfolyóiratokban.

Önálló művei: Vida Jeromos poétikája. Ford. tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta. Bpest, 1900. — Jókai Mór, Tallérosy Zebulon Mindenváró Ádámhoz Bevezette és jegyzetekkel ellátta. U. o. 1900. (M. Könyvt. 193.) — Jókai Mór Petőfi Sándorról. Bevezette és jegyzetekkel ellátta. U. o. 1902 (M. Könyvt. 191.) — C. Salustius Crispus. A Jugurtha háború. Latinból ford. és bevezette. U. o. 1903. (M. Könyvt. 352—353.) — Titus Livius Hannibal útja az Alpeseken át. A rómaiak történetének XXI. könyve. Latinból ford. és bevezette. U. o. 1906. (M.-Könyvtár 450—51.) — Salamon Ferencz aesthetikai munkássága. U. o. 1907. — Egressy Gábor mint Shakespeare-szinész. U. o. 1909. — Mikszáth Kálmán. U. o. 1910. (Költők és Írók.)

Zeh Károly

Zeh Károly, szül. Verseczen 1835, megh. 1902. Írt drámákat és a verseczi német dialektusban költeményeket.

*

Kulturális egyesületek

A vármegye kulturális egyesületei között a legelső helyet foglalja el és a magyarosítás tekintetében a legnagyobb hatást fejti ki a

1. *Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület.* A magyar nyelvet terjesztő egyesület eszméjét 1885-ben egy kis csapat verseczi polgár vetette fel, egyrészt a német Schulverein túlkapásainak meggátlására, másrészt, hogy a magyar nyelvet és a hazafias szellemet Verseczen terjesszék. Az alakuló gyűlést 1885 nov. 29-én tartották meg. Elnök lett: *Kormos* Béla dr. kir. közjegyző; alelnökök: *Weifert* Károly városi tanácsos és *Gettmann* János kereskedő; titkárok: *Perjéssy* Lajos és *Waldherr* József; pénztáros: *Haag* Ferencz; ellenőr: *Braun* Frigyes. Így alakult meg az egyesület, *Verseczi Magyar Nyelvterjesztő Egyesület* czímen, melynek czélja: „hogy a magyar kisdedovodák és iskolák felállításával, segélyezésével, magyar nyelvi tanfolyamok rendezésével, magyar társalgással és magyar könyvtár felállításával alkalmat nyujtson a magyar nyelv elsajátítására és minden alkalmat megragadjon a magyar állameszme ébrentartására." Az első év végén az egyesületnek már 14 örökös, 39 alapító, 273 rendes és 84 pártoló, összesen tehát 410 tagja volt.

Az egyesület csakhamar egy szellemi középpontot is teremtett magának, a Perjéssy Lajos főtitkártól alapított *Délvidéki Nemzetőr* czímű hetilapban, mely *Délvidék* czím alatt a mai napig az egyesület hivatalos lapja. Az egyesület czímét 1903 óta *Verseczi Magyar Közművelődési Egyesület*-re változtatta. Megalapítása óta Versecz kultúrális haladásában és magyarosításában nagy érdemei vannak. Magyar nyelvi tanfolyamokat rendezett a felnőtteknek, majd az analfabéták számára állított fel iskolákat, a magyar nyelv megtanulására meghonosította a cseregyermekintézményt, melyek következtében több száz németajkú gyermek tanulta meg az Alföldön a magyar nyelvet, tapintatos, de ernyedetlen következetességgel sürgette éveken át a magyar tannyelv fokozatos behozatalát a községi iskolákba; az egyesület évenként 25—30 szegénysorsú tanulót segélyez tankönyvekkel, a verseczi evang. és református egyház híveit magyar énekeskönyvekkel és bibliákkal látja el, a magyar tanítók között könyvjutalmakat osztott szét, hazafias és kulturális

ünnepek rendezésével erősíti a magyar szellemet, hazafias egyesületek eszméjét vetette fel és azokat körülményeihez képest anyagilag és erkölcsileg támogatta. Az egyesület teremtette meg úgyszólván a *Verseczi Magyar Dalkört*, a *Verseczi Magyar Ifjusági Önképző Egyesületet,* melynek czélja a népnek hazafias szellemben való művelése. Ez egyesületnek 300 kötetből álló könyvtárt ajándékozott és 500 koronával járult egy nagy vetítő gép beszerzéséhez. Megalakította a *Verseczi Szabad Liczeumot*, mely 1906-ban jan. 21-én kezdte meg működését. Nagy munkát végzett a „VMKE" a magyar színészet pártolása és fellendítése ügyében is: számos magyar műkedvelői előadást rendezett, a magyar színészetet nemcsak erkölcsi, hanem nagy anyagi támogatásban is részesítve, a nemzetiségek előtt is tiszteletet szerzett a magyar múzsának és így lassanként kiszorította Versecztől a német színtársulatokat. A „VMKE" jelenlegi elnöke: Kisjeszeni *Paulovics* István kir. táblabíró, alelnökök: *Várhelyi* Ferencz áll. főreálisk. igazgató, *Dajkovits* István dr. ügyvéd, főtitkár: *Perjéssy* Lajos áll. főreálisk. tanár. Rendes és pártoló tagjainak száma 210, örökös tag van 24, alapító tag 51.

2. *A verseczi városi múzeum és könyvtár* 1894-ben keletkezett, 1909-ben lépett életbe a népzajzi és természetrajzi, 1910-ben a szépművészeti és iparművészeti osztály. 1910 okt. 23-án saját épületébe költözött. Gyüjteményei körülbelül 30.000 darabból állanak. A múzeumot évenként 2000 ember látogatja.
A könyvtár 1885-ben keletkezett és 1887-ben nyílt meg, 777 drb könyvvel. Gyarapításához a magánosok közül nagy támogatásban részesítették *Löschhardt* Nándor plebános, ki 634 kötetből álló könyvtárát ajándékozta az egyesületnek, — és *Paulovits* István táblabíró, a ki kieszközölte, hogy hivatalból a verseczi vidékre vonatkozó 3750 régi irat került a könyvtárba. Jelenlegi állománya 23.000 kötet, évenként 5000—6000 könyvet vesznek kölcsön olvasásra.

Mindkét intézet alapításában és fejlesztésében nagy érdemei vannak *Seemayer* János volt polgármesternek, *Rottler* Ferencz, *Neukomm* Gyula, *Seemayer* Károly verseczi polgároknak, *Rittinger* Edének, a ki 1091 tárgyból álló régiség-gyűjteményét az önköltségek megtérítése után a múzeumnak átengedte, *Rezucha* István dr.-nak, kinek érdeme az intézet önállósítása, a külön épület és az új szervezet megszerzése, valamint *Milleker* Bódognak a múzeum és könyvtár vezetőjének.

A Délmagyarországi Közművelődési Egyesületnek fiókjai vannak Fehértemplomban és Vingán.

A vármegyében fennálló iskolai, kaszinói könyvtárakon kívül (a verseczi Könyvtárak kaszinó könyvtára 1300 köt., a VMKE. könyvtára 900 köt.). A következő népkönyvtárak vannak a vármegyében: Dettán (DMKE. 168 k.), Gátalján (DMKE. 273 k.), Fehértemplomban (DMKE. 384 k.), Homokbálványoson (népkönyvt.), Omoron (népkönyvt. 166 k.), Orczyfalván (népkönyvt. 118 k.), Szigetfalun (népkönyvt. 369 k.), Verseczen (DMKE. honvédkönyvt. 377 k. és a Magy. ifj. önképző egyesület könyvt. 901 köt.), Vingán (népkönyvt. 370 köt.).*

Temes vármegyében jelenleg a következő lapok jelennek meg: Sajtó

A legrégibb megyei magyar lap a *Délvidék*, melynek nagy kultúrális fontossága miatt a következőkben adjuk történetét:

A *„Délvidék"* megteremtésének eszméje a Verseczi Magyar Nyelvterjesztő egyesületből indult ki. Az egyesület akkori elnöke, *Kormos* Béla dr., és Rudnai *Nikolits* Sándor akkori főispán vetették fel az alapítás eszméjét. *Délvidéki Nemzetőr* czímmel 1886 márczius 25-én már meg is indult *Perjéssy* Lajos szerkesztése alatt. Első munkatársai voltak *Kormos* Béla, ki számos vezető czikket és érdekes történeti visszaemlékezéseket írt a lapba. Itt kezdte — még mint fiatal joghallgató — írói pályafutását *Herczeg* Ferencz, ki mai napig munkatársa a lapnak. *Milleker* Bódog, Versecz monografusa, *Stumpfoll* Ede temesvári szakiskolai igazgató, *Endrődy* Géza csendőrfőhadnagy. Helyettes szerkesztők voltak: Oroszlámosi *Törös* Ferencz, akkor verseczi főreáliskolai tanár, *Perjéssy* Mihály dr. kir. ítélő táblabíró Szegeden, *Dékány* Lajos pozsonyi tanár, *Buday* József, ki különösen a tollharczokban állta meg a helyét, *Geszler* Gyula evang. lelkész, *Takács* Gyula, *Gosztonyi* János áll. főreálisk. tanárok, *Ambrus* Artur hittanár, jelenleg plebános, ifj. Tarnói *Buocz* Béla dr. ügyvéd, *Szalay* Lajos főmérnök, ki erős tollával, sohasem lankadó kitartással vívott hosszú időn át súlyos harczokat a lapban a magyarság ellenségeivel. Az utóbbi években *Dovucz* János tanító és *Kirchner* Ernő kiadóhivatali főnök

* A Múzeumok és könyvtárak országos tanácsának 1910. évi jelentése után.

voltak helyettes szerkesztők. Kiválóbb munkatársai voltak: *Richter* Aladár dr., kolozsvári egyetemi tanár, *Mayer* Gyuláné, *Zemplényi* Árpád, *Gérecz* Károly dr. tanár, *Dengi* János dr. kir. tanfelügyelő, id. *Perjéssy* László keresk. isk. igazgató, ifj. *Perjéssy* László, *Szörényi* József dr. bpesti főgimn. tanár, *Kohn* Emil dr. szerkesztő, *Szabolcska* Mihály, a kiváló költő, *Kuntz* Henrik evang. lelkész, *Halmos* Béláné stb. 1892-ben a lap meghasonlásba kerülvén kiadójával, megvált attól és ezentúl *Délvidék* czímmel jelenik meg *Kirchner* Ernő kiadásában, ki jelenleg is a lapnak felelős szerkesztője.

A többi magyar lapok a keletkezés idejének rendje szerint a következők:

Buziásfürdői Közlöny, azelőtt *Buziás*. Felelős szerkesztője és kiadója ifj. *Bach* József, főmunkatársa *Kelemen* János. 11 év óta áll fenn.

Csákova és Vidéke, Csákovaer Zeitung. Fel. szerk. *Szántó* Aladár. X. évf.

Lippai Ujság. Felelős szerkesztője és kiadója *Rafila* Demeter. IX. évf.

Radna-Lippa, mintegy harmincz évvel ezelőtt keletkezett. Előbb német ujság volt *Neue Lippaer Zeitung* czímmel. Később magyar lap lett és *Radna-Lippa és Vidéke* czímmel *Straussmann* Jakab szerkesztette. Majd a *Radna-Lippa* nevet vette fel és *Zach* Józsefné szerkesztette, ki az első női lapszerkesztő volt Magyarországon. Tőle vette át *Zeitler* Lajos, ki a lapot 10 év óta szerkeszti.

Versecz és Vidéke. Felelős szerkesztője *Kohn* Emil dr. Megindult 1908-ban.

Fehértemplom és Vidéke. Alapította 1910-ben *Hegyi* József tanár, ki jelenleg is szerkeszti. Fehértemplomnak első lapja 1884-ben indult meg *Fehértemplomi Lapok* czímmel, mely hamar megszünt. 1897-ben alakult a *Magyar Alduna* *Berán* Oszkár szerkesztésében, mely másfél évig állott fenn.

Német lapok

A német lapok közül a legrégibb *Die Nera* czímű hetilap, melyet 1867-ben néhai *Gläser* Győző, később Fehértemplom város rendőrkapitánya alapított és 1867. július hó 27-ik napjáig Verseczen Kirchner J. E.-nél nyomatott. Ettől fogva azonban a lap nyomását Wunder Gyula könyvnyomdász vette át. 1869 szeptember havában a lap kiadótulajdonosa és szerkesztője is *Wunder* Gyula lett és ma is az. Munkatársai voltak *Bászel* Aurél dr., *Bandl* Károly Antal dr., volt városi könyvvivő, *Ristics* Mihály ügyvéd, *Berán* Oszkár körjegyző, *Jovanovics* D. kevevárai iskolaigazgató, *Ebhardt* Nándor ny. ezredes, *Savkovics* Svetozár tanító, *Wény* József földbirtokos stb. A „Die Nera“ felváltva minden 14 nap „Allgemeine Mittheilungen für Land- und Hauswirtschaft“, és „Praktische Mittheilungen für Gewerbe und Handel“ czímű mellékletet hoz.

Werschetzer Gebirgsbote. Felelős szerkesztője *Kirchner* Ernő 46. évfolyam.

Dettaer Zeitung. Felelős szerkesztője *Drechsler* Bernát. 30. évfolyam.

Neue Werschetzer Zeitung. 29. évfolyam.

Ungarisch-Weisskirchner Volksblatt. Szerkeszti *Kuhn* Péter. 17. évf.

Temeskubiner Wochenblatt. 14. évfolyam. Szerkeszti *Oberläuter* Róbert.

Werschetzer Volksblatt. Szerkeszti és kiadja *Neumann* Henrik. 7. évfolyam.

Südungarischer General-Anzeiger. Szerkeszti és kiadja *Wettel* Vilmos. 6 év óta áll fenn.

TEMES VÁRMEGYE TÖRTÉNETE.

I. A HONFOGLALÁSTÓL A MOHÁCSI VÉSZIG.

1. *Néptörzsek a Temesköz területén a magyarok beköltözése előtt.*

Temes vármegye területe a Marostól a Dunáig s Torontál és Krassó-Szörény határvonaláig 7438 kilométerre terjed. Jelenlegi lakossága közel félmillió. Ez a nagy terjedelmű föld az időszámításunkat megelőző időkben aránylag kevéssé lehetett benépesítve. Éjszaki és keleti részeit, hegyes-halmos vidékét akkor még sűrű erdővadonok borították, folyóinak medenczéiben pedig beláthatatlan tavak és mocsarak gyülemlettek és lehetetlenné tették az állandóbb letelepedést.

Őskori telepek

Őskori telepek csak ott keletkezhettek, hol azt a természeti viszonyok megengedték és az ember nagyobb fáradtság nélkül biztos és kellemes otthont találhatott s a hol megtalálta életszükségleteinek kielégítését is. A még ma fennálló tumulusok, urnatemetők és tűzpatkák, a lelőhelyeken talált különféle cserépedények, állati és növényi hulladékok, kő-, csont-, réz-, bronz- és primitív vaseszközök az ősnépek nyomait Temes vármegyében csak azokon a helyeken tárták fel előttünk, melyek tavak és folyóvizek, patakok és források mentén feküsznek, hol az ember a maga és állatállománya számára bőven talált vadat, halat és kövér legelőket.

Temes vármegye területén eddigelé kilenczvennél több őskori lelőhelyet fedeztek fel. Valamennyit eleven vizek, most is meglévő, vagy már kiszáradt folyók, tavak és patakok mentében. A vármegye folyamrendszerét követve, őskori telepek vannak: 1. A *Maros* balparti vidékén: Temesillésden (Allios), Temeshidegkúton (Hidegkút), Angyalkúton (Kisfalud), Lippán, Németszentpéteren, Szépfalun, Sistaróczon (Sistarovecz) és Munáron. 2. A *Bega* mentében: Szentandráson, Felsőbencseken (Német-Bencsek), Iktáron, Mosniczán, Temesvárott, Begaszentmihályon (Román-Szentmihály), Temesrékason (Rékas) és Temesremetén (Remete). 3. Az *Arankán* (Harangod): Temesnagyfalun (Nagyfalu). 4. A *Berekszón* (*Matkó*-patakon): Berekszón, Temesfüvesen (Fibis), Temeskovácsiban, Máslakon, Orczyfalván, Temesszécsényben, Vingán, Féregyházán és Ujszentesen (Vadászerdő). 5. A *Temes* folyón és vidékén: Temesberényben, Csákon (Csákova), Gyüregen (Gyirok), Obádon, Temességon, Temesfalván (Dragsina) és Tesöldön (Kissoda). 6. A *Berzaván:* Dettán, Dentán, Szigetfalun (Szkulya), Kisgájon, Gátalján (Gattaja), Omoron és Sósdon. 7. A *Karason* és kiágazásain: Gerebenczen, Karasjeszenőn (Jaszenova), Temeskutason, Homokdiódon (Oresácz), Porányban (Podporány), Nagyszereden (Nagy-Szredistye), Temesőrön (Temes-Sztrázsa), Varadián, Temesváralján, Márktelkén (Markovecz), Pártán, Homokszilen (Ulma), Vajdalakon (Vojvodincz) és Vöröstemplomon. 8. A *Nera* folyón és vidékén: Fehértemplomban, Palánkán, Kusicson és Varázsligeten (Vrácsevgáj). 9. A *Moraviczán*: Laczunáson, Dézsánfalván, Temespaulison, Alsósztamorán (Német-Sztamora), Verseczváton (Vattina), Temesvajkóczon (Vlajkovácz), Kiszsámban, Réthelyen, Temesmórán (Moravicza), Nagyzsámon és Mezősomlyón (Nagy-Semlak). 10. A *Kenézi* éren: Temeskenézen (Knéz). 11. A *Jersics*-patakon: Temeskalácsán és Kétfélen. 12. A *Kizdián*: Rigósfürdőn (Bogda-Rigós). 13. A *Jarugán*: Giládon. 14. A *Meszics*-patakon: Meszesfalun (Meszics) és Verseczen. 15. A *Poganison* és vidékén: Törökszákoson és Temesújnépen (Unip). 16. A *Ponyaviczán* és a Duna ősi árterének partvidékén: Károlyfalván, Temesmiklóson, Fejértelepen, Gályán (Gája), Homokoson (Mramorák) és Kevepallóson (Plosicz). 17. Az *Aldunán*:

Dunadombón (Dubovácz), Kevevárán (Temes-Kubin), Temesszigeten és Homokbálványoson (Bavaniste).[1]

A felsorolt őskori telepeken talált régiségek anyaga és megmunkálásuknak minősége következtetést enged a mai Temesmegye területén hajdanta tanyázott népek műveltségi állapotára, olykor még a faji származásukra is.[2] Néprajzi tekintetben tehát annyival inkább érdekes ez a terület, mert a Maroson és a Duna alsó folyásán közvetetlen közelről érintkezett egyfelől Erdélylyel, másfelől pedig a balkáni tartományokkal és így már a legrégibb időkben őrkapuja volt az ázsiai kelet és európai nyugat népei küzdelmeinek.

Összehasonlítva magyar földünk régiségi emlékeit a keleti népek messze visszanyuló gazdag emlékeivel, mindössze csak nagyon rövid idő az, mely a Krisztus előtti kor homályos századaiból a mai Temesmegye területére rávilágit. Mikor a történelem erről a vidékről megszólal, már erősen benne vagyunk az ázsiai népvándorlások özönében.

Thrákok

Hatszáz évvel Kr. e. a *thrákok* fölkerekedvén kisázsiai hazájukból és a Kaspitenger meg az Urál között Európába nyomulva, elfoglalják az alsó Duna balparti tartományát a Tisza torkolatától lefelé, azzal az egész földdel együtt, mely a Tiszától a moldvai Kárpátokig és az oláh Alpokig terjed. Később felhúzódnak innen egészen a Tátráig, sőt a Beszkidek bérczes vonaláig.

Agathirszek

A thrák néphez tartoztak az *agathirszek*, kik elűzve innen a sarmatákat, 513 táján Kr. e. a Tisza és Maros mellékeit, sőt a Maroson túlterjedő földet és lefelé a Temes részeit is megülték.

Az agathirszekről Herodotos, ki Kr. e. a 484—405. évek között élt, emlékezik meg először Dárius perzsa királynak a skythák ellen viselt hadjárata leirásában. Herodotos szerint az agathirszek ősatyja Agathyrsos, Heraklesnek és a félig leány, félig kigyó Achidnának fia és testvére Gelonosnak és Skythesnek, kiktől a gelonok és a skythák származnak. Midőn a skythák hirét veszik, hogy Dárius nagy hadsereggel vonul ellenük, a szomszéd taurokhoz, agathirszekhez, a neurok, androphagok, melanchlainok, gelonok, budinok és sauromatákhoz fordulnak segítségért. Azonban Dárius megveri a skythákat, kik az üldöző ellenség elől szomszédjaiknál keresnek menedéket. Az agathirszek azonban nem engedték be őket országukba és kiálltak határaik védelmére. Ennek következtében a skythák szövetségeseikkel együtt visszatértek Ázsiába, az agathirszek pedig maradtak, mert a perzsák nem bántották őket. Ugyancsak Herodotos említi meg először a Maros folyót is *Maris* alakban. Nagyon valószinű, hogy az agathirszek voltak a Maros névadói.[3]

Az agathirszeket nagyon kedélyes népnek mondja Herodotos. Általában a thrák szokásokat követik; csak abban térnek el tőlük, hogy nőközösségben élnek. Mint egymás testvérei, sem irígységgel, sem gyűlölettel nem viseltetnek egymás iránt.[4] Kendert termelnek és kenderből szőtt ruhákat viselnek. Aranynyal díszítik magukat. Mikor dörög és villámlik, nyílakkal lövöldöznek az égre, fenyegetvén az istenséget és azt hiszik, nincs más isten az övéken kívül. Hisznek a halhatatlanságban és azt tartják, hogy nem halnak meg, hanem csak átköltöznek a Zamolxis démonhoz, kinek megengesztelésére ötévenként emberáldozatokat mutatnak be. A holtakat játékok és örömünnepek között temetik. Legkedvesebb feleségüket a férj sírján megölik és virággal fölékesítve, a férjjel együtt eltemetik. A holtak fölé halmot emelnek. A fiúgyermekeket eladják, a leányokat szabadjukra hagyják. Testük bőrét kiszurkálják. A dologtalanságot tisztességnek, a földmívelést megalázó foglalkozásnak mondják. Ellenben sokra becsülik, ha valaki a vitézségéből s a háborúk zsákmányából meg tud élni.[5] Plinius fekete hajúaknak mondja az agathirszeket.[6] Mela Pomponius írja róluk, hogy a gyémánt nagy mennyiségben fordul elő náluk s hogy olyan szerrel festik be magukat, melyet nem lehet többé lemosni.[7]

[1] Az őskori telepeken fölfedezett temesmegyei leletek egybegyűjtve és szakszerűen osztályozva vannak Budapesten a Nemzeti Múzeumban, Temesvárott a Délmagyarországi Történelmi és Régiségtudományi Társulat múzeumában, továbbá a verseczi és szegedi múzeumokban.

[2] *Milleker* Bódog: Délmagyarország régiségleletei. A helyneveket itt a legújabb változások szerint adom. A történeti részben, zavarok és félreértések elkerülése végett, a történeti forrásokban előforduló régi helyneveket tartottam meg.

[3] *Herodotos* IV. 123—125.

[4] U. o.

[5] U. o. I. 28, II. 103, III. 90, IV. 74—94, V. 4—9, VII. 75.

[6] XXII. 8, 31.

[7] IV. 78.

Temesmegyei őskori leletek az Alduna vidékéről.

Részletek a féregyházi és fönlaki leletekről.

335-ben Kr. e. a *gétákat* találjuk Temes vármegye vidékén. Nagy Sándor, Makedónia királya, hadjáratot indítván az éjszaki népek ellen, midőn a lyginosi ütközetben a tribullokat megverte, az Istros folyón túl lakó géták ellen kísérlé meg a támadást. Ezek az agathirszekkel szövetkezve, nagy számmal (több mint 10.000 gyalogos és 4000 lovas) gyűltek össze a folyó partján. Nagy Sándor hajókon és fatörzsekből vájt csónakokon átkelt a folyón, fölgyújtotta és földig rombolta az agathirszek és géták fővárosát s teljes győzelmet aratván fölöttük, meg akarta alapítani uralmát az alsó Dunán. Azonban az egyesült géták és agathirszek csakhamar visszaszorították őt, úgy hogy kénytelen volt ismét átvonulni a Duna jobbpartjára. A gétákkal szaporodott agathirszek erejét és ellentállási képességét bizonyítja, hogy harczias és veszedelmes szomszédjaik, a kelták és galaták, úgy szintén az éjszakról és nyugatról lefelé húzódó más ellenséges törzsek két évszázad mulva sem tudták őket megszilárdult lakóhelyeikből kiszorítani.

Géták

Pulszky Ferencz, a magyarországi kelta uralom emlékeiről írt tanulmányában, negyedfél századra teszi a kelták tartózkodását az alsó Duna jobbparti vidékein. Szerinte e nép összeköttetésben állott az olaszországi kelta törzsekkel, sőt talán franczia rokonaival is. Fölteszi róluk, hogy szétszórt fajrokonaik révén görög műveltséggel, római és etruszk czivilizáczióval jöttek érintkezésbe s annak csíráit magukkal hozták.[1] Az élet szükségletei következtében a maros—temesközi népek összeköttetésbe jöttek az alsó Duna túlsó partján lakó keltákkal s megtanulták tőlük a bányászatot, az ezüstnek más fémektől való vegyi elválasztását, a vasiparnak a puhább bronz fölötti előnyeit, a pénzkészítés és érembélyegzés fogásait, a czélszerűbb fegyverkezést, ruházkodást és életmódot, a díszítményformáknak ízlésesebb előállítását és a kereskedelem hasznát. A szomszéd keltákkal való állandó közlekedésnek bizonyítékai a Nera-folyó mellett talált nagyszámú ezüst tetradrachmák,[2] melyek Nagy Sándor atyja, II. Fülöp makedon király tetradrachmáinak utánzatai. A főlapon szakállas Zeus-főt, a hátlapon lovagot ábrázolnak. Midőn a kelták az agathirszekkel és gétákkal kereskedelmi viszonyba léptek, eltanulták tőlük a tetradrachmák gyártását, melyek bár utánzatok, mégis arról tanúskodnak, hogy az agathirszek és géták nemcsak az ezüst feldolgozásához és a vasból készült érembélyegzők előállításához értettek, de a belkereskedésük is oly terjedelmes volt, hogy a polgárosodás bizonyos fokát mutató pénzverést náluk is szükségessé tette. Temesmegye területén találtak kelta bárdokat, melyek ugyancsak a két szomszéd nép kölcsönös egymásra hatásának idejéből származnak.[3]

Az európai és ázsiai szomszédság, a keleti és nyugati embereknek egymással való hosszas érintkezése és a kölcsönös házasságok révén keletkezett keveredés annyira összezavarta a különféle néptörzsek között fennállott határokat, hogy Kr. e. a II. század végén azon a területen, melyen ma Temesmegye fekszik, Rösler szerint a legkülönbözőbb népelemek vegyüléke képződött. Géták és skythák, sarmaták és bastarnok s más ismeretlen hordák és néphullámok verődtek itt össze. Majd az egyik, majd a másik törzs kerekedett felül, ráerőszakolva saját nevét a gyengébbre. A közös életmód eltörülte lassanként az eddigi különbségeket és az előbbeni polgárosultság mindinkább elvadulásnak indult.[4]

Különféle népvegyülé

Erre az időre, a Kr. e. I. század elejére, esik az agathirszeknek, ennek az önálló, művelt és hatalmas népnek elköltözése az alsó Duna balparti tartományából. Ephoros, kinek „Istoria“ czímű földrajzi munkája a chiosi Skymnos versgyűjteményben maradt ránk, nem említi többé az agathirszeket az Istroson, hanem áthelyezi őket a gelónokkal együtt a Borysthenes keleti részeire. Plinius az agathirszeket szintén azokhoz a népekhez számítja, melyek a Borysthenes körül telepedtek le.[5] Minthogy azonban a hunok betörésekor az agathirszeknek egy királyáról történik említés: az agathirsz nép kivándorlását nem képzelhetjük másképpen, mintha Priscussal föltételezzük, hogy az agathirsz nép ekkor már több törzsre volt oszolva s külön-külön fejedelmek alatt élt és nem az egész agathirsz nép, hanem csak bizonyos hányada vándorolt éjszakra.

Agathirszek költözése

Kr. e. az I. század közepe táján, Julius Caesar és Augustus korában, a *dákok* emelkedtek ki abból a zavaros tömegből, mely akkor a géták és agathirszek régi

Dákok

[1] Archaeolog. Közlem., XIII. k. 1. f.
[2] Temesvári Tört. és rég. Értesítő, 1878. évf. I. f.
[3] *Szentkláray:* Krassó várm. őshajdana, 6—7. l.
[4] *Rösler:* Die Geten und ihre Nachbarn, 177. l.
[5] *Fröhlich* R.: Az agathirszek. (Arch. Értes. 1884. évf. 1. f.)

hazájában tartózkodott. A dákok főnökei és királyai voltak: *Dromichetes*, *Burivista*, *Cotyso*, *Durus*, *Dikomes*, *Roles*, *Dapyx*, *Zirages* és végre *Decebál*. Burivista, vagy görögösen Boerebistas, fölébreszti az összes aldunai népekben az egységes néphatalom eszméjét, megtisztítja erkölcsi és politikai életüket és gyökeres reformokat léptet életbe a papi osztály, nevezetesen Decaneus főpap segítségével. Egységes dák államot szervez a Tiszától a Pruthig és a Dniester felső folyásától a Dunáig. Ezt az államot a dák népről *Dácziának* nevezi el. A kisebb és gyengébb törzsek, ú. m. a visszamaradt géták és agathirszek, megmaradnak ugyan a saját fejedelmeik alatt, de függési viszonyban a dák király államintéző főhatalmától. Régi forrásokban 16 oly városról történik említés, melyeket, neveik után ítélve, dák korszakból valóknak lehet tekintenünk. Ezek közül Temes vármegye mai területén fekszik: *Argidava* (Varadia), *Bacancis*, *Kanonia* (talán Versecz), *Margum* (az Osztrova-szigeten), *Potula* (talán Denta), *Tema* (a Temes mentén) és *Zurobara* (talán Temesvár vidékén). Azonkívül dák korszaki emlékszerű maradványokat találtak még Temes vármegyében: *Kevevárán*, *Csanádon* és *Újaradon*,[1] noha ezek a helynevek természetesen még ismeretlenek a régi Dácziában.

Dáczia határainak kijelölése eddigelé még nem mondható teljesen biztosnak. Kétségtelen azonban, hogy a Tisza és Maros balparti vidéke és azon belül kelet és dél felé az alsó Dunáig elterülő tartomány a mai Erdélylyel együtt állandóan a dákokat uralta.[2] Mikor Decebál vette át Dákország kormányzását, vége szakadt a történelemelőtti kornak Magyarország és Erdély területén és három évtizeddel Kr. e. Octavianus vagy Augustus trónraléptével, kezdetét veszi a valóságos történeti kor.

Rómaiak

Ekkor Pannonia már római tartomány. A rómaiak nyolcz évvel Kr. e., Augustus alatt, foglalták el Pannoniát. Bekebelezték világbirodalmukba és bevonták a kulturális élet mozgalmaiba. Augustus uralkodása alatt a római birodalom a hatalom tetőpontjára hágott és határait egész a Dunáig kiterjeszté. A császárság alatt Pannoniában fekszik a rómaiak hadi és politikai cselekvésének czentruma. A dunai hadaknál a pannon táborok viszik a vezetőszerepet. Állandó katonai telepek és a dunai hajóhad őrzik és terjesztik a római czivilizácziót a Duna folyásának egész hosszában.[3] Csak a Duna—Tisza közén ékelte be magát rómaiak és dákok közé, valószínűleg még Tiberius császár korában, a méd-perzsa törzshöz tartozó sarmatáknak egy töredéke: a *jazygok* lovas és pásztorkodó népe. Nevük Claudius császár (41—54. K. u.) idejében tűnik fel először.

Jazygok, albok, saldok, potulok, kiagizek

A dákok tizenöt törzséből négy lakott azon a területen, melyet a Maros, Tisza, Duna és az erdélyi hegyek határolnak: az *albokok*, *saldok*, *potulok* és *kiagizek*.[4] Decebálra nézve életkérdés, hogy a római fegyverek és a római czivilizáczió ki ne szorítsa őt országa határaiból. Ennél fogva életbelépteti a dák hadseregnél a római katonaság fegyelmét és kiváló hadvezéreket fogad zsoldjába, kik Vespasianus és Domitianus idejében többször győzelmesen megrohanták a rómaiak dunai vonalát. Julianus római hadvezér Lugos és Karánsebes között, a Tapae melletti nagy ütközetben, saját területükön megveri ugyan a dákokat, de ez a római birodalom határszéleinek nyugalmát nem biztosította, mert a császárnak más hadtereken sem kedvezett a szerencse. A markomannok legyőzték a rómaiakat és a dákokhoz pártolt jazygok egy egész római légiót semmisítettek meg. A rómaiak kénytelenek pénzen vásárolni meg a dákok barátságát. Decebál országának művelésére és erősítésére tudta felhasználni a tiz éves békét. Dáczia néhány esztendő alatt hatalmas katonai állammá fejlődik. Virágzó városok keletkeznek benne. A körülsánczolt városokban lakóházak épülnek, melyekben harczias szellemmel párosulva, családi élet honol. A mai hunyadmegyei Várhely mellett újra építteti Decebál a régi sarmatáktól emelt *Sarmizegethusát* (Augusta Dacorum), mely Dáczia kellő közepén fővárossá lőn.[5] Száz esztendőre Kr. u. Dákország az erőfejlettségnek olyan fokára emelkedik, hogy Rómából aggódva tekintenek egy újabb dák támadás elé. A római stratégia kezdettől fogva kiváló gondozásban részesítette ugyan a Duna alsó vonalát és a moesiai jobbpart állandó letelepedésnek és erős várrendszernek összefüggő lánczolata volt, pompás útvonalakkal egymáshoz kapcsolva, mindamellett a jobbparti védővonal alig tudta megvédeni a birodalom biztosságát a túlsóparti népek ellen.

[1] *Milleker:* id. m.
[2] Dáczia nyugati határairól l. *Müller:* Délmagyarország a rómaiak alatt. 18—28. l.
[3] *Mommsen:* Römische Geschichte, V. 187. l.
[4] *Ptolomaeus:* I. c.
[5] *Király* Pál: Marcus Ulpius Trajanus dák háborúi. (Századok, 1888. évf. IX. f.)

Miért is arra törekszik most a római kormány, hogy a Duna balparti vidékét gyarmatosítsa és a népzajlás zivatarait elhárítsa.[1] A Duna balparti tartomány ritka termékenysége, bányáinak gazdag arany- és sótartalma, az állattenyésztésre alkalmas mezők és rétségek szintén ingerelték Róma hatalmi vágyakozását.

Mikor Traján császár meggyőződik, hogy uralma alatt a római hadseregben új életre ébredt a harczvágy, arra tökéli el magát, hogy a dákok részéről szenvedett megaláztatásokért bosszút áll és Dácziát a római birodalomba kebelezi. Széttépte tehát a Decebállal kötött békeszerződést, megtagadta a dákoknak az adófizetést és leigázásukra készült. 98—99 telén leutazott a Rajnától az alsó Dunára, hogy a nagy háborút a helyszínen személyesen előkészítse. Azután Rómába ment hangulatot csinálni, hadseregét lelkesíteni és fölszerelni.

Dákok és rómaiak csatája Tapaenál

A hadjárat 101 tavaszán kezdődött. Traján márcz. 25-én indult el Rómából. Egyesítette minden haderejét és maga vezényelte a sereget. A Dunát Moesia fővárosánál *Viminaciumnál* (Kosztolácz Szerbiában) és az onnan 10 római milliárára fekvő *Lederatánál* (a szerbiai Ráma) lépte át, tábort ütve a mai Temes vármegyének azon a síkságán, mely *Fehértemplom* és *Kevevára* között terül el. Innen indult Sarmizegethusa megostromlására. Decebál Tapaeig jött Traján elé, hol tizenkét évvel előbb Domitian hadvezére, Julianus, egyszer már szétverte a dák hadakat. Traján a XIII., IV. és VII. légiókkal a Karas alsó folyása mentén haladt. Elfoglalta a mai fehértemplomi járásban *Gerebenczen* és *Homokdiódon* volt dák földvárakat s a Temes és Bisztra összefolyásától védett főhadiszálláshoz *Tibiscumba* (Zsuppa Krassóban) érkezett. Hadainak másik része, melyet M. Laberius Maximus vezér szintén Lederatánál vezetett át a Dunán, a Cserna és Temes mentén magas hegyek és őserdők között hatolt előre és Tibiscumban egyesült a császár seregével. Onnét nyomult azután az egyesült két római hadoszlop a csata színhelyére, hol Decebálnak a császárénál nagyobb haderejével találkozott. A győzelmet Traján sasai hódították el. Decebál megveretve, rémítő veszteséggel, de becsülettel hagyta el a viadal színhelyét. Traján üldözőbe vette ellenségét és mind beljebb hatolt Dácziába. Egyik dák erődítmény a másik után esett el. Decebál az erdélyi Vöröstorony-szorosban és Sarmizegethusa előtt is teljesen megverve, 102-ben végre megadta magát. Lemondott a dák uralomról. Dákország római klientéla alá került. Traján 102-ben késő őszszel fényes diadalünnepélyek között vonult be Rómába. Azonban Decebál újra fellázadt a rómaiak ellen. Traján meggyőződvén, hogy csak félmunkát végzett, 105-ben másodszor is háborúval támadta meg a dák királyt. Egyik csapást a másik után mérve Decebálra, most is győzelmesen vonult be a dákoktól elhamvasztott Sarmizegethusába. Decebál országának elvesztét túlélni nem akarván, 107-ben öngyilkossá lőn. Dákországot még az évben bekebelezték a római birodalomba.

Temesmegye területe római provinczia

Decebál leveretése után Traján egy ideig még benn maradt a dák tartományban, hogy annak igazgatását szervezze, gyarmatosítását rendezze, a földbirtokot szétossza, erősségek és táborhelyek építését foganatosítsa. Az új római provincziában, többnyire a régi autochton telepeken, gyarmat gyarmat után keletkezett. A római világ minden tájairól ültettek át Dácziába kolonistákat. Néhol maradtak ugyan még dákok is, fenntartván anyanyelvük használatát, de a dácziai élet teljesen rómaivá alakult át. Intézmények, műveltség, szokások, kővárosok, amphitheatrumok, fürdők, vízvezetékek, szentélyek, iskolák: mind rómaiak voltak. Írók és paleográfiai emlékek bizonyítják, hogy Dáczia római lakossága nagyrészt Kisázsiából jött össze. Ha voltak is itáliai elemei, alig tettek számot az ázsiai tömegben.[2]

A római tartománynyá lett Dácziát propraetori czímmel császári legátusok kormányozták. Uralkodásuk e vidéken másfél évszázadig tartott és az utóbb következett rombolások után még mindig elég emlék maradt Temesben a római uralom idejéből. Vannak ebből a korból fém- és kőből készült szobrászati alkotások, ötvösművek, agyag- és fazekaskészítmények, érmek, sírleletek, felíratos kövek és bélyeges téglák. A dácziai római kor lelőhelyei Temes vármegyében: Bükkfalva, Csák, Csehfalva, Csernegyház, Detta, Dunadombó, Fehértemplom, Kisgáj, Gálya, Gerebencz, Ermény, Hodony, Izbiste, Jeszenő, Károlyfalva, Klopódia, Temeskenéz, Kevevára, Lippa, Majlátfalva, Mercyfalva, Meszesfalu, Monostor, Homokos, Homokdiód, Palánk, Parácz, Temespaulis, Németszentpéter, Porány, Temesság, Mezősomlyó, Temessziget, Kisszered, Nagyszered, Temesvár, Temes-

[1] *Ortvay:* Dáczia és Moesia területén. (Arch. Értes. 1875. 8. sz.)
[2] *Réthy László:* Dáczia nemzetiségi viszonyai a rómaiság idejében.

újlak, Homokszil, Varadia, Temesváralja, Vattina, Versecz, Vinga, Vöröstemplom és Nagyzsám.[1]

A temesmegyei réveket mindenütt *castellumok* (vagy castrumok) fedezték. Római castellumok állottak: *Temesszigeten, Kevevárán, Palánkon, Újaradon, Gerebenczen, Dentán, Varadián és Verseczen.* Ezek a táborhelyek négyszögletű, fallal és sánczokkal kerített s a sarkokon négy toronynyal ellátott váracsok voltak a környék katonai megfigyelésére s fékentartására. Építészeti maradványaikból egészen jól kivehető egykori strukturájuk. Voltak azonkívül *katonai őrhelyek* (castra stativa) és falusi községek, vagyis *vicusok.* A castra stativák valószínűleg megelőzték a gyarmatokat, vagyis a polgári települést.

A közlekedés és kereskedelem előmozdítására jó országutakat építtetett a római kormány meghódított alattvalóival. A munkálatot legionárius katonaság vezette és segítette. Ezek az utak kapcsolták össze kőhidakkal a birodalom belsejét, vagyis a Duna moesiai jobbpartját a Duna balparti tartománynyal. Temesvármegye területén két ilyen római útvonal vezetett csaknem párhuzamosan a Dunától egészen a Marosig. Az egyik Margummal szemközt a kevevári castellumból indult ki. Elkerülve a homoksivatagot és a mocsaras vidéket, Dentán, Gyüregen és a mai Temesvár határán kígyózott fölfelé a Maros folyó megerősített ama pontjáig, hol most Szépfalu áll. A másik út a Lederatával szemben álló castellumnál kezdődött és Palánkán (hol a hídfő nyomai most is láthatók), Temesdiódon, Verseczen, Nagyzsámon és Mosniczán át futott Máslak, Temesillésd és Hidegkút felé Lippa alá, hol a megerősített marosi révet érte el. Mind a két útvonal töltéseinek maradványai még most is láthatók. Egy harmadik út is érintette a temesi területet. Ez a Tiszán vezetett át s Kanizsáról és Csanádról Lippa felé húzódva, Bulcson keresztül Erdélybe vezetett. Voltak azután oldalutak is, melyek az alsó Dunáról Krassó-Szörény területére ágaztak el. Az utak építését Traján és Hadrián császárok végeztették Kr. u. 107—138-ban.

Traján utódai alatt nem tarthatta meg a római Dáczia sem a közjólétnek és műveltségnek, sem hatalmi állásának előnyeit, melyekkel e tartományt Traján felvirágoztatta. Hadrián (117—138) irígy szemekkel nézte a nagy császár alkotásait.
Gótok A pontusi gótokkal szövetkezett és a Dnyeszter és alsó Duna között már félezred óta tanyázó sarmata népektől, a germán peukok, az astingok és tajfalok törzseinek betörésétől való félelmében, Trajánnak még híres dunai kőhídját is szétromboltatta. A gótok vezérlete alatt egyesült barbároknak becsapásai Dácziába, különösen III. Gordianus (238—244), Philippus Arabs (243—240) és Decius (240—251) alatt, napirenden voltak. Midőn Kniva gót vezér Deciust 151-ben Moesiában megverte, a római Dáczia elveszett. 259-től kezdve a római életnek utolsó emlékei is megszakadnak Dácziában, mely teljesen a gótok birtokába került. Temes vármegye mai
Tajfalok területén a gótoknak egyik rokonága, a *tajfalok* telepedtek le. Aurelián császár (270—275), hogy birodalmát a barbárok betöréseitől megvédelmezze, a római határt a Duna jobbpartjára helyezte át, Dácziát pedig 271-ben egészen átengedte a gótoknak. Visszavonta az ott még fennállott előőrsöket, az elűzött vagy kivándorlásra hajlandó lakosoknak pedig új lakóhelyeket jelölt ki Moesiában, mely most Aureliani-Dáczia nevet nyert. A Trajáni-Dáczia és vele ez az egész vidék országútja lett a népvándorlás zúgó áradatának.

Gepidák, vandalok A III. század végén, vagy a IV. elején *gepidák* és *vandalok* költöztek be a gótok mellé Dácziába, mely a gótoknak egy évszázadra terjedő uralma alatt, Jordánis szerint, *Gothia* nevet vett föl. A gótok bennlakásának csak kevés emléke maradt ránk. Szerették az ékességet és a fegyverzetüket. Eunapius szerint a gót örömestebb adta oda minden vagyonát, aranyát, nejét, prémjeit, rojtos szőnyegeit, melyekkel fényt űzött, semmint fegyverét. Míg az egyik részük fölvette a keresztyénységet, a másik buzgón ragaszkodott pogány ősvallásához. S mialatt Athanarik király kegyetlenül üldözte a keresztyénységet, más két fejedelmük, Fridighern és Alaviv, annak védelmére kelt. E feszült viszony következtében a gótok megoszlottak.

Hunok Ebben az elgyengült állapotban találta őket a *hunok* nagy betörése a IV. század közepén. Az ural-altáji népcsalád keleti ágához tartozó hunok belső Ázsiából, a mongol földről származtak. A hiungnuk hatalmas államának szétszakadása után, elhagyva régi hazájukat, előbb az Ili és Irtis forrásvidékére vonultak, majd a szienpiktől nyomatva, a II. század folyamán, a Kaspi-tengertől éjszakra elterülő

[1] *Milleker:* id. m.

pusztaságon, a Jajk és Volga között telepedtek le. Itt a szittya-sarmata nép maradványaival találkoztak és összekeveredtek velük. A nyelvükből fennmaradt néhány szó vezérlő elemüknek a törökséghez való tartozását bizonyítja, noha arra nézve is vannak nyomok, hogy abban a népvegyülékben, mely a hunok vezérsége alatt a II—IV. században a Volga keletén verődött össze, ugorok is tanyáztak.

A hunok jövetelét ellenállhatatlan vitézségüknek híre előzte meg. A mint a nyugati gótok meghallották, hogy a hunok *Balamir* főnökük vezérletével 374-ben a Volgán átkeltek, Hermanrik osztrogóth birodalmát megsemmisítették, majd a Feketetengerig és onnan a Dunáig terjeszkedve, Athanarik országába is benyomultak: Fridighern és Alaviv, a vizigóthok keresztény törzseit kivezették a Duna balparti Góthiából a Duna túlsó partjára, Moesiába. Ulfilas hittérítő püspökükkel 376 tavaszán indultak el a Dunához, hol — Valeus császártól az átkelésre engedelmet nyerve — az apo-lederatai, vagyis a palánk-rámai révből, tehát a mai temesi és torontáli földről, római hajókon átszálltak a folyamon és gyarmatosokként a római birodalomban helyezkedtek el. Közülük a fegyverfogható férfiak száma mintegy 200,000-re ment.[1] Az átköltözött keresztény gótokat követte 377-ben Athanarik pogány népe is, mely szintén nem állhatott ellent a hun áradatnak.

Balamír urává lett most a góthoktól elhagyott tartománynak, hol a hunok beözönlésével azonnal megváltozott minden. A Góthiában visszamaradt csekély számú nép, Balamírhoz szegődött. Ezt a fordulatot a temesi részek történetében 379-re tesszük. Ekkor juthattak a hunok a mai Oláhországon és Erdélyen keresztül Délmagyarországba. A királyi törzs Lederatával, Viminaciummal és Margummal szemközt szállott partra, hogy onnét szemmel tarthassa a római birodalmat. A Duna mellékére telepedésük első félszázadában a hunok elég békességesen viselték magukat; de kiméletükért hadi adót kötöttek ki a rómaiaktól. A mennyire a tájékozás lehetséges, a királyi törzs Fehértemplom határában, vagy a már megerősített Kevevárában és annak környékén táborozott. A palánki és kevevári révek voltak most is a római birodalomba vezető kapuk. Onnan özönlötték el a hunok a Duna, Tisza, Temes és Maros mellékeit és a felső Dunát is.

Meddig kormányzott Balamír, pontosan meg nem határozhatjuk. Utána *Roas* királyt említi a történelem, ki 433-ig állott a hunok élén. Priscus arról értesít, hogy a margumi püspök a hun királyi törzs temetkezési helyét feldúlatta és kifosztotta. Ez arra enged következtetni, hogy a hunok fejedelmi sírhalma Margummal szemközt, valahol Palánk, Fehértemplom és Kevevára környékén emelkedett. Tekintve, hogy *Attila*, Thierry számítása szerint, a IV. század utolsó éveiben, Attila 20—25 évvel a hunok bejövetele után, tehát a 399—405. években született, mikor a hun királyi törzs és minden valószínűség szerint Attilának atyja, *Mundzukh*, még az aldunai székhelyén tartózkodott: *nem éppen paradox a föltevés, hogy Attila Temes vármegyének ebben a délkeleti csúcsában látta először a napvilágot.* „Mindenesetre — írja Thierry — férfiuvá a Duna partjain nőtt fel Attila; itt tanulta a háborút és beavatva jókor az európai világ eseményeibe, itt ismerte meg az ifjú Aëtiust, a rómaiak kezesét, nagybátyjánál, Roas királynál“.[2]

Midőn Roas 433-ban meghalt, trónját két unokaöcscsének, *Attilának* és *Blédának* hagyta, kik a palánki révből mentek át a Duna jobbpartjára, hol a Morava torkolatánál, Margum közelében fogadták II. Theodosius keleti császár követségét, mely fegyverszünetet kötött velük. A fegyverszünet tartama alatt 448-ban ugyancsak itt lépte át a Dunát Priscus Rhetor történetíró kíséretében Maximinus bizanti követsége, hogy a már egyedül uralkodó Attilától újra békét kérjen. A görög követség innen Attilával együtt indult útra a Drékon (Karas), Tiphesas (Temes) és Tigas (Berzava) folyókon, tehát a mai temesmegyei területen keresztül, *Attila városába*, mely szerintem az egyik római útvonal éjszaki pontján, a Maroson feküdt, a rómaiaktól megerősített *Morisena* városában, vagyis a mai *Csanádon.* A Maros és Aranka folyók között, nyugat felől rengeteg mocsaraktól s a Tiszától fedezve, állt Attilának fából ácsolt palotája és itt terült egészen Nagyszentmiklósig a hun hadak tábora, a mely helyen a világhírű arany kincset is találták.[3] Erről a stratégikus pontról egy másik út Oroszlánoson át vezetett a Tiszához Kanizsára és a jazigok földjén, a Tisza—Duna közén át Sirmiumba és Pannoniába. Egy harmadik útvonal Szeged felé ágazott el a Maros balpartja mellett.

[1] *Thierry Amadé:* Attila története.
[2] *Salamon Ferencz:* Hol volt Attila főszállása. (*Századok*: 1881. évf. 1. f.)
[3] Lásd erről *Hampel József* munkáját: *A nagyszentmiklósi kincs.*

Attila a temesi területről 441-ben és 446-ban vezetett két nagyobb hadjáratot, melyek során lerombolta a Duna tulsó partján Viminaciumot, Ederatát Margumot, Singidunumot és Ratiariát s bevette Sirmiumot, Naissust és Sardicát. Elkalandozott egészen Thessaliáig s 70 várost dúlt és égetett föl. A konstantinápolyi udvar csak 6000 font arany hadi sarcz fizetésével s az évi adó megháromszorozásával, azaz 2100 font aranyra való emelésével, tudta megnyerni a békét.

Attila a hunok hatalmát a dicsőség legmagasabb tetőpontjára emelte, Délmagyarországi székhelyéről osztogatta parancsait a megrémült Európának. Ura lett a Volgától a Rajnáig, a Keleti-tengertől a Hämus hegylánczolatáig terjedő országoknak és a keleti s nyugati római birodalmat végromlásra juttatta. 451-ben a Galliában, a catalaunumi mezőkön Aëtius ellen vívott világküzdelme, melyhez hasonlót nem ismer a régi történelem s mely 165.000 ember halálával végződött, úgyszintén a következő 452. évi itáliai hadjárata fejezték be tüneményes emberi, uralkodói és hadvezéri pályáját, melynek rendkívülisége mély és maradandó hatást gyakorolt a világ összes nemzeteire. A halál férfikora delén, 453-ban váratlanul és hirtelen sujtott le reá, midőn éppen Marcianus megtámadását tervezte s nagy hadi készületek között Ildikóval menyegzőjét ünnepelte. *Eszméje, hogy a barbár népeket a saját dinasztiája alatt egyesítse és Európa közepén a római birodalom ellenében barbár nemzetekből álló birodalmat állandósítson, nem juthatott diadalra.*

De ha ez a nagyszerű terv nem is mehetett teljesedésbe, Attilának hun uralma mégis *igen nevezetes fordulópontot* jelez hazánk történetében. Első eset ez, hogy a Kárpát alján egyetlen egységes állam alakult meg, mint középpontja egy nagy birodalomnak. Népe, mely ezt megalkotta, a magyar faj népcsaládjához tartozott, mint az a másik is, melynek végre sikerült a különböző rokonelemekből egy évezred óta vajudó magyar államot Attila örökségéből megalkotnia. Akár megmaradt ennek az örökségnek emléke a kelet-európai nomádoknál, akár nem: a tény bizonyos, hogy *a hunok vetették meg ezen a földön, mely hazánk, a magyar faj hatalmának alapját.*[1]

Hun kultura

A mi továbbá a hunok műveltségét illeti, Attila alatt korántsem voltak oly durva állapotok, mintha Délmagyarországról a kulturának minden nyoma végképpen kiveszett volna. Kizárja ezt a föltevést magában az az egy körülmény is, hogy Délmagyarországon a települt népek folytonossága soha sem szakadt meg. Egykorú források bizonyítják azt is, hogy Attila kedvelte a művészi szépet és hunjai is ápolták azt családi otthonukban. Attila fapalotáján mesteri faragványú diszítmények, ékes domborművek és tornyok voltak. Fejedelmi személyek, művelt görög, római és germán államférfiak, előkelő állású külföldi követek, uradalmakkal rendelkező gazdag főurak vették őt körül. Priscus el van ragadtatva Attilának bölcsessége, komolysága, királyi tekintélye, bölcs óvatossága, igazlelkűsége, szerénysége, mérséklete és apai szeretetének gyöngédsége által. Attila izlésesen és tisztán öltözködik, vallásos áhítatot végez, a hunok szokása szerint esküszik és papjaival a jövendőről tanácskozik. Kímélettel van a más nemzetűek iránt, sőt főembereit római hölgyekkel házasítja össze, az idegeneket vendégszeretettel halmozza el, munkás, földmívelő alattvalóit fölkarolja és annyira megbecsüli, a mint azt még egy hódító sem tette. A római küldöttségeket drágaságokkal, prémekkel, lovakkal, szőnyegekkel, hímzett öltönyökkel ajándékozza meg. Ez a holmi mind Hunniában készül. A szöveteket, hímzéseket maguk a hun hölgyek készítik, arany- és selyemszálakkal szövik. Attila palotája ragyog a sok arany- és ezüstdrágaságtól, asztali szerelvényektől. A királyné házát is díszszőnyegek, hímzett párnák és kerevetek ékesítik. Mindez valóban nem mutat arra, mintha a hun király országában egy minden szelídségtől, műizléstől és kulturérzéstől távol álló nyers horda tanyázott volna. „A hun megszállás — írja Salamon — nem jelent minden esetben rombolást és öldöklést. Az egykorú rómaiaknak nem az a fogalmuk lehetett a hunokról, mi az első rémület befolyása alatt volt Ammianus Marcellinusnak, ki a szemével soha egy hunt sem látott, mikor fantasztikus leírásukat közlé".[2]

Attila fiai

Attilának titokszerű halála után hat fiára maradt a hunok birtoka. Neveik: *Ellák*, *Dengizik*, *Emnedzur*, *Uzindur*, *Gheism* és *Ernák*. Ellák, a legidősebb, örökölte a királyi főhatalmat. A többi testvér között nemsokára kitört a versengés.

[1] *Nagy Géza*: A magyar nemzet története. (*Szilágyi Sándor* szerk. I., 330.)
[2] A hunok és Pannonia. (*Századok*, 1882. évf. III. f.)

Verseczi leletek.

Leletek a vattinai őstelepről.

Ellák kénytelen volt atyja birodalmát mindnyájuk között felosztani. A germán fejedelmek, látván Attila fiainak viszálykodását, szabadulni igyekeztek tőlük. Éppen Attila leghívebb emberei, Ardarik, a gepida király és az osztrogótok fejedelmei, Valemir, Theodemir és Videmir lázadtak fel ellenök. Többszöri megütközés után végre Pannoniában a Nedas vagy Netad patak mellett a gepidák, gótok, svévek, rugiok és herulok egyesült hadereje megverte a hun, alán, skiv és satagar egyesült csapatokat. Közel 30.000-en estek el a hunok és a velük szövetkezett népek közül, közöttük Ellák is. A legyőzött hunokat visszaszorították az alsó Duna és Deneper mellékére, honnan még nehányszor háborgatták ugyan a gótoknak Száva-melléki szállásait, de Valemir mindannyiszor visszaverte őket. Az V. század utolsó negyedében már visszavonultak a hunok a déloroszországi síkságra, részint pedig Thrácziába és a Pontus vidékére. Jordanis említi, hogy egy kisebb hun csapat a Duna és Temes közé húzódott és letelepedésük helyét „Csillagmezőnek" nevezte.

A germán népfajnak talán a gótok, gepidák vagy a vandalok délmagyarországi megszállásának idejéből származott el hozzánk Temes vármegye legfőbb folyóinak, a *Begának* és *Temesnek* elnevezése is. Germán folyónévnek mondja Borovszky a *Bega* nevét, mely még Béla király névtelen jegyzőjénél *Beguey* alakot tüntet fel s az ó-felnémet *pach*, patak szóval egyjelentésű *becc*, angol *beck*, németalföldi *beek* és alsórajnai *beeke* alakok valamelyikének hazánk területén rekedt maradéka. A *Temes* folyó neve az Attilánál követségben járt Priscus Rhetor iratában még *Tiphészasz* alakban jelenik meg. Valószínűleg ez a Jordanis *Tibisiája*. Konstantin császár *Timészész*-nek írja. Az átalakulást Borovszky úgy magyarázza, hogy az ó-felnémet *zoum* szóból, mely azonos az ó-, közép- és éjszak-alnémet *tóm*-mal, a németalföldi *toom*-mal, az ó-friz *tám*-mal, az angolszász *teám*-mal és az ó-angol *tém*-mel, ez utóbbinak többese, azaz a *témes* szó maradt ránk a Temes folyónévben, a mi magyarul zablát, féket, halásztanyát és haladó vonulást jelent.[1]

Természetesnek találom, hogy a hun birodalom szétmállása után is még számos hun családot további maradásra késztetett, nemcsak az itt lakó népekkel való összerokonulás, hanem a szerzeményhez való ragaszkodás is és jövőjüknek a kivándorlással együttjáró bizonytalansága. Alárendelve az új germán hódítóknak, kétségkívül a Temes tájain is maradtak vissza hun fajbeli lakosok.

Gepidák.

Délmagyarország területe tehát 457-ben ismét urat cserélt. Hunniából, mely 380-tól 450-ig állott fenn, *Gepidia* lett. Újra a germán faj lépett uralomra. A gepidák (azaz restek, lassúak) a gótok rokonai voltak, kikhez külsőre, nyelvre, fehér arczszínre, szőke hajra és magas testalkatra egészen hasonlítottak. Elfoglalták ismét III. századi elődeiknek temesvidéki szállásait. Csakhamar megváltoztatták e vidék ethnikai arczulatát, elnyomva kegyetlen bánásmódjukkal a benntalált lakosságot. Ardarik király Attila városát választá székhelyül, melyre, mint törvényes örökére igényt tartott, mert a húga Attilának egyik felesége volt, kitől fia Gheism született.

A gepidák 457-től 568-ig, azaz 111 esztendeig bírták Gepidiát. Ezalatt négy király uralkodott fölöttük: *Ardarik*, *Trasericus*, *Turisend* és ennek fia *Kunimund*. Bennlakásuk történetéből a gótok, longobardok és avarok ellen viselt háborúik emléke domborodik ki. Trasericus 483 körül már nem elégelte meg elődjének, Ardariknak székhelyét, hanem a gótoktól elhagyott és a gepidáktól elfoglalt Sirmiumban telepedett le, a Száva folyón. Onnan a gepidák Turisend királyuk alatt még beljebb akartak hatolni Pannoniába. Azonban Justinianus császár (527—565) ellentállt nekik és megzabolázásukra a longobardokat kérte segítségül. Éveken át folyt a háború gepidák és longobardok között, míg végre Turisend fia és utóda, Kunimund, a kutrigurok támogatásával legyőzte a longobardokat. *Alboin* longobard király ekkor *Bajánnal*, az *avarok* khagánjával szövetkezett, ki II. Justinianus alatt 565-ben a gepidák keleti szomszédságában telepedett le harczias, lovas népével. A szerződés szerint győzelem esetére a zsákmány fele és egész Gepidia az avaroké. 566-ban ütköztek meg a longobardoktól támogatott avarok a gepidákkal, a kiket tökéletesen megvertek. Maga Kunimund király is elesett. A győztes avarok kétfelé osztották a gepidákat. Gepidia, azaz a mai Moldva, Oláhország, Erdély és Délmagyarország Baján avar király fennhatósága alá jutott. A gepidák, kik csak 22 évig laktak itt, mint uralkodó nemzet, elvonultak hazánk területéről. A kivándorlásban csak a vagyonosabb gepidák vettek részt, a szegény nép maradt. Paulus Diaconus és Theophylactus arról tudósítnak bennünket, hogy az avarok kegye-

[1] *Borovszky* Samu: A honfoglalás története 85. l.

lemmel viseltettek irántuk és a bennmaradt népet egyes falvakban szállásolták el, hol szolgai állapotban tartották őket.[1] Gepidákat találunk ugyan hazánk földjén még a IX. század végén is, de minden önállóság nélkül.

Tarniakok, onogundur-bolgárok, szlávok

Az avarokkal együtt már az 568. évben megindult a keleteurópai nomádok beköltözése. Így vándorolnak be 598 körül az avarokkal rokon *tarniakok*, 678 táján pedig az *onogundur-bolgárok*. Ezekhez járult a *szlávok* és *bolgárok* beköltözése, kik 568—630 között jöttek be. Délvidéki emlékeiket *Milleker* írta össze.[2]

Az avaroknak meghódolt *szlávok* eredetileg a Volga, Don és Dnyeper vidékeiről telepedtek előbb az Elba mellékeire, onnan a Dunára. A VI. század elején még Morva- és Csehországban voltak. A Duna és az alsó Tisza mindkét parti tartományában már azelőtt is éltek szétszórtan szláv népfajok, így a régi Dácziában is. Schafarik szerint a hunok is telepítettek be földmívelő szlávokat, kik a sereget gabonával látták el. Bajánnak a *bolgárok* 558-ban hódoltak meg. Még régebben 487-ben Theodorik osztrogót király vert ki egy bolgár csapatot a mostani délmagyarországi területről. Az avarokkal jött hun-bolgár nép megtartá ugyan khánjait, de az avar király hegemoniája alatt. A bolgárok, bár egykoron uralkodtak a szlávokon, a meghódított szlávok nyelvét sajátították el. Temesmegyei nyelvemlékeik, a folyó- és helynevekben, mind ó-szláv nevek. Ilyenek: *Cserna, Moravicza, Maros* (Moris), *Jaruga, Berzava,*[3] *Karas, Gáj, Knéz, Ulma, Greben, Jaszenova Palánk, Vracsevgáj, Mramorak, Mosnicza, Lippa, Szolsicza, Zábrány,* stb.

Avarok

Temesmegye dunai vidékén az *avarok* uralmának kezdetét 567—568-ra tehetjük. Megszállásuk közel a 900. évig, vagyis 330 esztendeig tartott. A keresztény időszámítás óta ez volt nálunk a legegységesebb államalapítás.[4] Visszaszerezték a régi Hunniát. Baján ott ütötte fel sátorát, a hol egy évszázaddal előbb Attila városa állott. Innen uralkodott nemcsak a saját nemzetén, hanem a szlávokon, bolgárokon és a hun s germán maradványokon. Innen hívta ki harczra az austrásiai frankokat; innen beszélt oly hangon II. Justinussal, mint egykor Attila Theodosius fiaival. A Hunnia és Avaria neveket megkülönböztetés nélkül használták Európában. Baján khán személyi tulajdonságai is hasonlítottak Attila egyéni vonásaihoz. Hideg, számító, bölcsen mérlegelő fejedelem volt, ki a siker eszközeit okosan tudta használni. Népe nagy fejedelemnek tartotta. Övéi iránt nagylelkűnek, környezetében fölségesnek mutatta magát. Művelt és jóizlésű ember volt, szerette a díszt és fényűzést a meglepő válogatásig. Még a görög művészek alkotásait is bírálat alá vette. Egy alkalommal kicsinylően utasított vissza egy metszettművű aranyágyat, melyen pedig Bizáncz legjobb munkásai dolgoztak. A csinosságra annyira hiú volt, hogy kész köntösöket küldetett magának Rómából. Megizente a császárnak, hogy kedvére való scytha divatú öltözetet készíttessen neki római szövetből és római szabóval. Hosszú élete megengedte neki, hogy három római császárral álljon szembe, népét az alsó Dunán letelepítse és virágzó állapotban lássa birodalmát.[5]

Az avar népről Menander, Theophanes, Cedrenus, Zonaras és később Eginhard és Regino közleményei értesítenek bennünket. Szerintük az avarok harczias szellemű, vállalkozó és gyakorlott hadinép valának, kik könnyű lovasságot tartva, várak védelmére nem voltak alkalmasak. Mind a közlovas, mind a vezér, sőt annak lova is vértet viselt. Hajóépítésre a longobardok tanították meg őket és oly gyorsan élték bele magukat a vizen való hadakozásba, hogy tengeri vállalatoktól sem riadtak vissza. A kengyelvassal ők ismertették meg Európát. Ez a jelentéktelen eszköz adta meg nekik a módot, hogy zárt lovas hadoszlopokkal támadjanak.[6] Szakadatlan hódító háborúikra a kincsszomj és a terjeszkedés vágya ösztönözte őket; de a kincsek csábítása nem vesztegette meg jellemüket. A római birodalom alapjait az avarok rendítették meg. Baján 582-ben Sirmiumot, 597-ben Singidunumot és a többi Duna-jobbparti római városokat elfoglalta, sőt hadakat küldött Itáliába és Bizáncz ostromára is. Heraclius császár idejében tetőpontján állott az avarok hatalma. 630-ban Dalmácziát is elfoglalták. A VII. században felhagytak a nomádélettel és kerítéseik, *gyűrűik* között baromtenyésztéssel és földmíveléssel

[1] *Paulus Diac:* Histor. Long. I. 27; és *Theophyl. Sim.* VI., 10.
[2] Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből.
[3] Némelyek a római *Bersobis* colonia helynévből származtatják.
[4] *Salamon:* Alsó-Pannonia a gót és longobard megszállás alatt. (*Századok*: 1882. évf. 1. f.)
[5] *Thierry:* Attila fiai, és utódai története.
[6] *Márki:* A középkor kezdete Magyarországon.

Szent István.
(A bécsi képes krónikából.)

Szent László hermája

Szent László párbaja a kun vitézzel. (A dercsi unit. templom falfestménye.)

II. Endre.

(A bécsi képes krónikából.)

IV. Béla pecsétje.

IV. Kun László.

(A bécsi képes krónikából.)

foglalkoztak. A szomszédnépekkel kereskedést folytattak. A fegyverviselő avarok számát Theophylactus 30.000-re teszi, mások sokkal többre.

Hittek Istenben, ki az égben van. Esküjök a kard fölemeléséből s az égre, földre, tűzre és vízre való átkozódásból állott. Bálványokat tartottak ugyan, de a kereszténységet is megtűrték, sőt Baján térdre borult a biblia előtt, arra az Istenre esküdvén, ki a szent könyv igéit kijelenté. Papjaikat avarul „bokolábra“ néven nevezték. Az avar nyelv, mint a hunoké, középázsiai. Néhány személy-, tárgy- és helynéven kívül csak kevés maradt reánk belőle. Legnevezetesebb és helyenként ma is fennálló temesi emlékeik az *avar gyűrűk* vagy *földvárak* (Rhingek), melyeket némelyek helytelenül „római sánczoknak“-nak néznek. Eredetileg 20 lábnyi magasak voltak, lejtősen pázsittal borítva. Keskeny sövény és az ellenség oldalán a kerítésen kívül ásott mély árok nehezítette meg a sáncz megközelítését, melynek bejárata szűk kapuval volt elzárva.[1] Temes vármegyében *Máslakon, Munáron* és *Szécsányban*, *Merczyfalva* és *Kisbecskerek* alatt, azután a *Karas* torkolatánál, nemkülönben *Versecz*, *Sztamora* és *Vattina* határában, végre *Csernegyházán*, *Arad* és *Lippa* között látni ilyen avar sánczmaradványokat. A Temes partján fekszik továbbá a *temesfalvi* (dragsinai) *avar földvár*, melyet a nép török várnak tart s mely mellett egy régi temető is van, honnan a víz gyakran mos ki emberi csontokat. Ide közel esnek a *törökszákosi földvárak*, melyek szintén a Temesvidék erősítésére szolgáltak. A Temes egyik mellékfolyójának partján fekszik a *berényi földvár*. A *gyüregi* (gyiroki) erdőben szintén látszanak egy *földvár* nyomai s a Temes folyásától délre *Obád* mellett is van régi vár. A Bega mentén számos ilyen ókori lakóhelyet találunk, nevezetesen a mai temesi területen kívül eső *Bunyán* és *Gladnán*. A mint a Bega Temes vármegye földjére ér, *Iktár* határában mosnak habjai egy földvárat. A *szentandrási földvár* a gyüregihez mutat nagy hasonlatosságot. E hatalmas védmű három magas körsánczból s ugyanannyi széles árokból alkotott nagyobb erődből s egy, ettől távolabb eső, valamivel keskenyebb sánczból és árokból álló kisebb erősségből van konstruálva. Az egész mű mintegy száz holdnyi területet foglal el. *Kenéz* (Knéz) mellett is vannak egy dombon régi sánczmaradványok s az ettől nem messze fekvő *Monostoron* szintén.

Ama kilencz gyűrűzeten kívül, melyekről a történelem Avarország rengeteg területén megemlékezik, volt még egy Daczia-Ripensisben, a mai temesmegyei *Palánka* határában. Említettem már, hogy itt római castellum állott, melyet az avarok idejében a körülötte épített gyűrűzet neveről *Horom*-nak neveztek.[2]

A VIII. század másik felében belső meghasonlás kezdte emészteni Avarország erejét. 782-ben békéért esedeznek a frankok királyánál, Nagy Károlynál, ki a longobardok és a bajorok legyőzése után Avária határáig nyomult elő. Azonban az avarok a bajorokkal szövetkeznek a frankok ellen, mire Nagy Károly 791-ben elfoglalta az avar birodalmat, egészen a Rába torkolatáig. 795-ben fiát Pipint küldte a hadjárat folytatására, ki alsó Pannoniát vette el, majd a Dunán is átkelve, az avarokat a Tisza balpartjára szorította s ottani fővárosukat hatalmába ejtette. „Hány ütközetet vívtak — írja Eginhard — mennyi vért ontottak, mutatja a minden lakostul üres Pannonia és annak a helynek, hol a khágán széke volt, olyan pusztulása, hogy még nyoma sincs emberi hajléknak.“ Ebben a háborúban elveszett az avaroknak összes nemessége; a kincsek is jórészt a győzők kezére kerültek. Frankok

A hat évig tartott frank-avar háborúnak 803-ban lett vége. Az avarok meghódoltak Pipinnek és fejedelmeik megkeresztelkedtek, habár ezért sokan életüket veszítették. Jobb dolguk lehetett a *szlávoknak* és *bolgároknak*, kik a frankokkal szövetkeztek és a frank uralom alatt szerfölött kiterjeszkedtek, Hunfalvy szerint, lassan és észrevétlenül.[3]

Legyőzetésük után az avarok frank tartományfőnökök igazgatása alá kerültek. Megaláztatásukat sokan (talán csak a fegyverfogható nemzedék) nem tudván elviselni, félrevonultak a néptelenné lett Fertő mellékeire és a moesiai Bulgáriába, hol résztvettek Krumus bolgár királynak Bizáncz ellen 814-ben viselt háborújában.

A frankok uralkodása, mely mintegy félszázadot tölt be, a temesi részeken nem hagyott maga után maradandó emlékeket. A Délvidék a frankok uralkodása idejében oly ismeretlen — mondja Hunfalvy, — mint akár Herodotos korában.[4]

[1] *Böhm* L.: Délm. vagy az ú. n. Bánság k. tört. I. k. 64. A temesi avar rhingekről és egyéb avarkori leletekről, l. *Milleker:* id. m.
[2] *Milleker*: id. m. és *Borovszky* Samu: A honfoglalás története, 54 l.
[3] Ethnographia. — [4] U. o.

2. *Magyarok honfoglalása a Temesközben.*

A magyar turáni népfaj. Legrégibb hazájuk Ázsiának ama területe, mely a kirgizek mai síksága és az Altáj-hegység között fekszik. Oda igazít bennünket a *magyar* név, melyet az altáji *Mazar-tagh* magaslatnak és a lejtőségein fakadó *Madsar* folyónak nevében találunk. Innen indultak ki a magyarok nyugat felé kb. 830—835 között. Tömlőkön, vagy tán inkább a jégen, átkelve a Volgán és a Donon, második hazájukba, *Lebédiába* érkeztek, hol 835-től mintegy 889-ig laktak. Onnan 862 óta gyakran elkalandoztak Nyugat-Európa felé. Még Lebédiában történhetett, hogy a törzsekre szakadt magyarok, szomszédjaik és rokonaik: a kazarok szokása szerint, *központi hatalmat* állították a maguk élére, midőn legelőkelőbb törzsfőnöküknek, Álmosnak mind észre, mind vitézségre nézve jeles fiát, *Árpádot*, ugyancsak a kazarok szokása és törvénye szerint, pajzsra emelték és fejedelmükké kiáltották ki. A besenyők támadásai következtében 889 táján a magyarok odahagyták Lebédiát. Egy részök visszatért régi hazájába, a másik nagyobb rész pedig *Etelközben* alapította meg harmadik ismert hazáját, mely mostani hazánkkal körülbelül egyforma terjedelmű lehetett. Magában foglalta Podólia délkeleti, Kiev vidékének délnyugati és a mai Románia éjszakkeleti nagyobb részét.[1] Etelközben mindössze csak öt esztendeig maradtak a magyarok.

Magyarok eredete

Mikor őseink a mai Magyarország határára érkeztek, Árpád fejedelem már közel 50 éves lehetett. Vezérei és népei 895 végén szállották meg mai hazánk földjét. A magyarok beköltözését nehéz aképpen elgondolnunk, hogy az egész nemzet, melynek hét törzse vagy széke külön vezérek alatt hét hadtestben mintegy 20.000 lovasból és az aggastyánokkal, nőkkel és gyermekekkel együtt körülbelül 100.000 lélekből állott,[2] ugyanazon az egy úton, egyszerre és egy ponton hatolt volna be az új hazába. Bíborban született Konstantin szerint[3] a bolgárok a Duna felől, a besenyők a Deneper felől rohanták meg Etelközt. Ez a tartomány magában foglalta Podólia délkeleti és Kiev délnyugati részét, Moldva lapályos vidékeit, Besszarábiát és Khersont.[4] Ekkora ország csaknem egészen körülfogta a mai Magyarország keleti határait, kezdve a Beszkidektől a Kárpátok egész hoszszában, e hegységnek legdélibb csúcsáig. A Deneper és a Duna felől szorított magyarságnak tehát *három visszavonulási vonal állott rendelkezésére*. Mindegyik Magyarországba vezetett. Három csapatra oszolva, nemcsak a visszavonulás történhetett könnyebben és gyorsabban, de hadászati tekintetből az ország elfoglalása is a siker nagyobb kilátásával mehetett végbe.

Honfoglalás

A magyarságnak zöme, Árpád fejedelem vezérlete alatt, Anonymus szerint: a Deneperről Kievbe és onnét a Dnyeszter folyón fekvő Halicson át a Kárpátok hegylánczolatának legkeskenyebb pontjához, a Vereczkei-szoroshoz vonult. A szoroson át, Munkácsnál szálltak alá a tiszai síkságra. Egy másik csapat, alighanem *Töhötöm* és *Horka* vezérlete alatt, a Fekete-tenger éjszaki partvidékén, a Pruth és Szeret folyókhoz érkezett. Onnan a Borgói-szoroson át Erdélybe ment, megszállta a Hargita alját és a Kárpátok völgyeit, a honnan a Szamos vidékét vette birtokába.[5] A harmadik csapat — Roesler szerint — Symeon bolgár fejedelemtől megveretve, a mai Kis-Oláhországba menekült; onnan a bolgárokat ismét megrohanták, de legyőzettek és végre az alsó Duna balpartján fölfelé húzódva, a Vaskapun át Orsovára jöttek, a honnan a mai délmagyarországi részeket szállták meg.[6] Ez a kombinált három betörés, éjszakkeletről, keletről és délről, felel meg Thuróczy és Kézai előadásának, a Bécsi Képes-, a Budai- és Pozsonyi-Krónikák honfoglalási történetének. Ez bizonyára nem légből kapott mese, hanem a honfoglaló

[1] *Márki* Sándor: A magyarok hazái. (Árpád és az Árpádok. 63. l.)
[2] *Pauler* Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.
[3] De admin. imper. c. 38—40.
[4] *Pauler:* Századok, 1880. évf. I. f.
[5] Tas, Töhötöm, Szabolcs és Horka hódításai a Szamos völgyében, a Nyírségen és az Érmelléken tehát utóbb történtek. Azután ment csak Töhötöm és Horka másodszor Erdélybe. (*Horváth* Jenő: Árpád és az Árpádok 92. l. Csánki D. szerk.)
[6] *Pauler:* Századok, 1880. évf. I. f. — Orsovánál játszódott le a „Pannonica Legenda"-nak az a jelenete, mikor Methodius szláv apostol a honfoglaló magyarok táborába jött a „rex Ungrorum", vagyis a magyar vezér látogatására, ki, mint úrhoz illő, becsülettel, ünnepélyesen és örömmel fogadta és beszélt vele. Megszeretvén a magyar vezér Methodiust, csókokkal és bőséges ajándékokkal bocsájtá el magától, mondván neki: „Emlékezzél rólam, tisztelendő atya, mindenkor a te szent imáidban". A kronológiára nézve azonban 11 évi hézag mutatkozik a 884 és a 895-ik évek között. Hozzászólt e vitás kérdéshez Pauler és Botka.

nemzet hagyománya. Semmi okunk sincs ezt elvetni, miután az ellenkezőt be nem bizonyíthatjuk. Különben is, a krónikák adatait a honfoglaló magyarok eljárásának észszerűsége, a czélszerű hadi tekintetek és a kinálkozó topográfiai helyzet nagyon valószínűekké teszik.

Anonymus szerint a beköltözött magyarok az országnak csak sík és halmos vidékeit szállották meg. Lovas nemzet lévén, mint kortársuk Bölcs Leó mondja, nagyszámú ló, tehén, birka kíséretében jöttek be. Ezek élelmezésére — Ibn Duszta értesítése szerint — sátraikkal, nyájaikkal a legelők bősége után egyik helyről a másikra költöztek, hol a sík és halmos vidék a lovas életmódra alkalmas volt.

Mialatt Árpád népe az elfoglalt vidékeken elhelyezkedik, Attila és Baján Glád egykori székvárosában egy *Glád* nevű szláv-bolgár fejedelem uralkodik mindama tartományon, mely a Maros vizétől Orsova váráig vagyon.[1] A Viddiuből (Buündyn) származó Glád bejövetele a frank uralom megszüntével, 860—870 táján történhetett. Elei, a Kubrát-fiak, hajdan a Tisza—Maros—Temes közén vezérkedtek és az avarok uralma alatt Baján király vazallusai voltak. A Baján halálával támadt avar-bolgár háborúban 830 táján elvesztették délmagyarországi fejedelemségüket és elmentek a bolgár királyok oltalma alá, hol a nagy népvándorlás óta a VII. század végéig — mint már említettük — sűrű rajokban telepedtek szlávok, sőt azontúl is folyton csatlakoztak a régi szláv szállásokhoz újabb jövevények.[2] Kétszáz esztendeig Bulgáriának szolgálva, Nagy Károly délvidéki uralma megszüntével, a bolgár udvar pártfogása alatt vette át most Glád, a Kubrátok vállalkozó szellemű ivadéka, ősapai örökségét Délmagyarország uratlan földjéu. A Bolgárországba kivándorolt turán faj, a hun és avar maradványok is segítették terve keresztülvitelében. Nemzedékről nemzedékre áteredő hagyományok ösztönzik ezeket az elbolgárosodott népeket, hogy egy arratermett férfiú vezérletével visszatérjenek egykori elvesztett hazájukba. Csatlakoztak hozzájuk valódi fajbolgárok is, harczkedvelő, szerencsét próbáló emberek, kiknek apái már Baján idejében harczoltak a Tisza—Maros—Temes közén a keletázsiai hadak ellen.

Ezt a vidéket most visszamaradt szlávok, hun és avar népcsoportok lakták. Egyesült állami szervezetük nem volt; csak a vérbeli és nyelvi összetartozás egyesítette őket vidékenként, a hol éppen megélhetésüket találták. A háborús idők pusztításai és a kivándorlások után sok volt itt a gazdátlan föld. Midőn tehát Glád, viddini herczeget, olyan hadi népek kisérték, kik a bennlakókban rokonaikat látták: ez a birtokbavétel nem lehetett ellenséges foglalás, mint a külföldi kútfők és egyes hazai történetírók feltüntetik, hanem inkább békés bevonulás, melyet hihetőleg maga a délvidéki lakosság készített elő. Glád személyiségének történeti hitelessége mellett a forrásműveken kívül több olyan délvidéki helynév is tanuskodik, melyek az ő korából maradtak ránk. Így Torontálban az immár kiszárított *Gládszka* (most Galaczka) folyó és a partján épült hajdani *Glád-vára*, hol a fejedelemnek egyik törzsfészke volt, környezve minden oldalról beláthatatlan mezőségektől és gazdag termőföldektől.[3] Glád nevét látszik viselni Krassóban a *Gladna* falu és a *Galádna*-patak,[4] továbbá a krassói és aradmegyei *Gladova* (Kladova),[5] Temes vármegyében *Glád* (Gilad) községe,[6] Aradban a *Valea Gladn*[7] és az Arad és Gyorok között fekvő *Geled*, mely utóbb Gyelidre változott.[8]

Glád még erőteljes férfikorában vette át tartománya igazgatását, melyet rövid idő alatt rendbehozott, fegyverfogható népét alkalmassá tette a hadi szolgálatra,

[1] *Anonymus* c. 11.

[2] *Jireček*: Bolgárok története. — *Safarik*: Összegyűjtött munkái. — *Drinov*: A Balkán-félsziget szláv telepeiről.

[3] Glád-várát 1551-ben Szokoli Mohamed ruméliai beglerbég foglalta el. A magyar erősséget, mely a régi pogányvár omladványai fölött alkalmasint a XV—XVI. században épült, Tinódi is megénekelte. A törökök alatt mindinkább pusztulván, a XVIII. században a császáriak teljesen lerombolták. Romjai még látszanak. (L. *Szentkláray*: „A becskereki vár“ és „Krassó várm. őshajdana“.)

[4] Krassó m. éjszakkeleti részében. Galádna-patakot Ikus falunak egy 1364. évi határjárásában említik. (*Pesty* Fr.: Krassó várm. tört. II. köt., I. r. 180. l.)

[5] A pápai tizedjegyzék 1332—1337-ben Galadvának írja e helynevet. *Ortvay* szerint Aradban hajdan öt Kladova volt. (Magyarország egyh. földleírása. II. r. 399. l.) A krassói Kladovát 1453-ban Hunyadi János is bírta V. László adományából. (*Márki*: Arad várm. tört. 54. l.; és *Pesty*: Krassó várm. tört. II. k. I. r. 255. l.)

[6] Csák (Csákvár) mellett Temesmegyében.

[7] Tótváradtól éjszaknyugatra. (*Márki*: id. m.)

[8] 1471—1561 táján Arad és Gyorok között. E bizonyítékok ellenére némelyek Gládot költött személynek tartják.

várakat építtetett. községeket telepített és meghonosította béke idején a munka jótéteményeit. Születését a 835—840. évekre tehetjük. Ez éppen arra az időre esik. mikor Bolgárország egész Konstantinápolyig terjedt és előkelő bolgárok neveltették fiaikat Bizánczban, hol a Leó császárral kötött 30 évi fegyverszünet alatt sok balkáni fiatal ember járt Photius és más jeles görög tudósok iskolájába.[1] Hihető, hogy Glád is ott nyerte kiképeztetését. 850 körül a harczias Boris fejedelem örökölte a bolgár trónt s III. Mihály görög császár ellen viselt hadjáratából visszatérve, a bolgárokat a keresztény hitnek akarta megnyerni: de a pogánysághoz ragaszkodó bolgárok forradalmat támasztottak ellene. Glád és családja a nemesség pártjával hűen támogatta a királyt s föltehető. hogy e szolgálatokért helyezte Boris a maros-tisza-dunaközi tartományt Glád fennhatósága alá. Glád ezt a tartományt, mely Temes vármegye honfoglaláskori történetében szerepet játszik, a bolgár király pártfogása mellett 32 évig, a magyarok beköltözéséig, háboritatlanul bírta és a bolgár királysággal összeköttetésben tartotta.

Glád tartományának elfoglalására csak a honfoglaló magyarok hadjáratának végén került a sor. Árpád egész Titelig személyesen vezette le seregét és a Szlankamenben székelő Szalán bolgár vajda duna—tiszamelléki népeinek meghódítását tűzte feladatáúl. Az Alpár melletti döntő csatában a Duna—Tisza közének sorsa végleg eldőlt.[2] Ekkor már Árpád fia, Zsolt, behódoltatta a Biharban székelő kozár fejedelemnek, kit Anonymus Marótnak (Ménmarót) nevez, a Tiszától a Meszeshegységig terjedő földjét. Velek vezér Zaránd felé a Fehér-Körös vidékét foglalta el. Csongrádban a Tiszától a Botvatóig s a Körtvélytótól az alpári homokig Ond helyezkedett el. A Kis-Oláhország felől az alsó Dunán beözönlött törzs Orsováról beljebb haladva, akár Lugosnál, akár a mai temesi Palánkánál, vagy tán ott is, itt is, a korábbi századokban számos hadaktól taposott talajon állapodott meg. Tuhutum Erdélyt tartotta elfoglalva egészen a Marosig, a Maros bejáratait pedig Bulcs csapatai zárták el. Glád tehát minden oldalról be volt kerítve az előretörő magyarságnak napról-napra szűkebbre szoruló gyűrűjétől.[3] Ekkor küldte Árpád *Zoárd, Kadocsa* és *Vajta* vezéreket a Maros, Tisza, Duna és Erdély közötti területnek, vagyis Glád tartományának behódoltatására.

A Délvidék elfoglalása

Az óvatos Glád elhagyja marosvári törzsfészkét, lovas és gyalogos csapataival beljebb húzódik tartományának közepe felé, a nagyőszi síkságon át a mai Zsombolya vidékére. Ezalatt Zoárd, Kadocsa és Vajta Kanizsánál, az ősrégi rendes réven átkelnek a Tiszán s a Csesztöreg-folyó mellékein ütik fel táborukat. Kétheti pihenő után a magyarok tábora az alkudozásokat visszautasító Gládot üldözőbe veszi és a Bega s Temes közé szorítja, majd a Temesen átkergeti. A Marostól a Temesig minden lakosság meghódolt már. Ezeknek a fiait a magyarok túszokul veszik. A megszorult Glád kénytelen végre *Fövenyes-révnél* (Foen=Fény Torontál vm. párdányi járásában) a Temes-folyón döntő

A fövenyes-révi csata

csatát vállalni, melyet azonban tökéletesen elveszit.[4] *„Úgy dőlnek vala az ellenségek a magyar vezérek hadai előtt,* — írja Anonymus — *mint a kévék az aratók után, és az ellenség egész serege, mint a tűz színe előtt a viasz, úgy olvad vala.“*[5] A fövenyes-révi nagy csatát és *Délmagyarország meghódítását 896—898-ra tehetjük.*[6]

A magyar hadak fönt leírt elhelyezkedése lehetetlenné tette, hogy a csatavesztes Glád seregének roncsaival akár Erdély felé, akár pedig Szalánnak már behódított területére, az alsó Tisza jobbpartjára menekülhessen. Elkerülve a deliblati homokpusztát, folytatta visszavonulását a Temes balpartján Tomasevácz, Ozora, Idvor és Glogon felé Pancsovára és onnan déli végvárába, Kevébe, a hol elsánczolta magát, hogy alkalomadtán átmehessen a Dunán Bolgárországba. A győztes magyarok azonban utánuk iramodtak, elzárták a dunai révet és ostrom alá vették Kevevárát. Glád meggyőződvén végre a további ellentállás czéltalan-

[1] *Jireček:* A bolgárok története, 142—143. l.

[2] *Rónai Horváth* Jenő: A magyar hadművészet Árpád korában, 93. l. (Árpád és az Árpádok.)

[3] *Pauler:* A magyarok megtelepedéséről; *Márki:* Arad vármegye története.

[4] *Szabó* Károly a mai Tomasevácz tájára teszi a Névtelen által említett „Fövenyesrévet“. (A magyar vezérek kora, 90. l.) Én a „Fövenyes révét“, a talaj minőségére és az ősrégi helynevekre való figyelemmel a Temesen, a mai *Foen* (a föveny szónak ferdítése) és *Gaád, Gilád, Gyér, Módos, Csávos* és *Kanak* községek közé teszem. Itt kezdődik a fövenyes talaj és húzódik egész Pancsova és Kevevára alá. Itt találjuk a pogánykori tumulusokat is nagy számmal.

[5] Cap. 44.

[6] *Pesty* Fr.: A szörényi bánság és Szörény várm. tört. 13. l. — *Engel* (Gesch. d. Moldau u. Walachei, 140. l.) nagyon tévesen 904. körül tapogatózik.

ságáról, hogy a saját és övéi életét megmentse, átengedte Kevét a magyaroknak és meghódolt Árpádnak.[1] A vezérek *elfogadták Gládot népével együtt Árpád alattvalójává s minthogy erejétől többé nem tarthattak, meghagyták fejedelemségében, olyformán szerződvén vele, hogy a magyarok hűbéreseként maradjon meg továbbra is népei és uradalmai birtokában.* Hűségének ellenőrzésére Árpád Vajta vezérnek adományozta Glád országában, a Tisza balpartján fekvő Torhus földet, mely birtok magában foglalta a mai Taras, Nagybecskerek, Beodra és Párdány között elterülő termékeny síkságot.

A honfoglalás befejezése

A honfoglalás sorrendjét forrásaink nem jelölik ugyan meg, de bízvást elfogadhatjuk erre nézve Rónai-Horváth Jenő kutatásainak eredményét,[2] ki egybevetve a legjobb szerzőket, Árpád hadait délmagyarországi győzelmük után Baranyában, Veszprém, Vasvár, Zala és Győr körül, majd a Vértes hegységben foglalkoztatja. Ezen kívül még csak egyetlen terület volt idegen uralom alatt: a mai Bihar vármegye, hol Marót uralkodott. Hogy a bajtól meneküljön és bihari uralmát megtarthassa, felajánlotta Árpád fiának, Zsoltnak, egyetlen leánya és örököse kezét, ki apja halála után nászhozományul hozta a magyaroknak Biharországot. Ezzel a honfoglalás, a Névtelen előadása szerint, be volt fejezve.

Glád vazallus tartománya megtartotta ugyan előbbeni igazgatási szervezetét, de a magyarok felsőbbsége alatt beolvadt abba a konföderáczióba, mely a hódolt összes idegeneket az újonnan keletkezett egységes Magyarország tagjaivá tette. Öt év alatt Árpád és vezérei elfoglaltak minden földet az éjszaki Kárpátoktól a Dunáig, Száváig, sőt még azon túl is a Kapelláig, nyugatra pedig úgyszólván a régi Noricum határáig.[3]

Temes-vidéki népek és a magyarok

Külön-külön tekintve a délvidéki nagyobb népcsoportok viszonyát a honfoglaló magyarokhoz, elsősorban a *hun-avar maradványok* vonják magukra figyelmünket, kik a magyarokban véreiket ismerték fel. Velük rokonnyelvet beszélve, rövid idő alatt teljesen felolvadtak a magyarságban.[4] A másik nagy népcsoport a *szlávság* volt. Hasonlóképen autochton faj, mely évszázadok viszontagságait együtt élte át a hunokkal és avarokkal, megbarátkozva erkölcseikkel, szokásaikkal és hadakozásukkal. Számszerint a Temes tájain túlsúlyban levén, a helységek és folyók neveiben sok emléket hagyott ránk. A magyarság alakulásához, nyelve fejlődéséhez határozottan a szlávok szolgáltatták a legtöbb adalékot.[5] Mikor a magyarok bejöttek, a szlávokat itt már szervezett társadalomban találták, mely domokratikus elveken, a vagyonközösség, az ú. n. házközösség elvén nyugodott. Községi és állami életük alapja a család volt. A családok szövetségéből alakult a törzs (pleme). A vidéket, hol a törzs lakott, „zsupá"-nak nevezték. Minden zsupa egy vezérnek a vezetése alatt állott, kit állandóan ugyanabból a családból választottak. A honfoglalás tényével ez a társadalmi szervezet semmi változást sem szenvedett. A hódítók kímélettel és türelemmel bántak a meghódolt szlávokkal, meghagyván őket eredeti életmódjuk mellett és csak a magyar felsőbbség elismerését követelték tőlük. Az új uralom alá jutott szlávság még akkor is hű maradt a magyarokhoz, midőn ezek a külföldet járták. Marhatenyésztéssel és földmíveléssel foglalkozó nép levén, a magyar sereg élelmezését s a honmaradt magyar családtagok ellátását a szlávok végezték.[6] Ehhez járult a hadi kötelezettség, melyet szükség esetén saját vajdájuk alatt ugyan, de a magyar hadvezérnek engedelmeskedve, kellett teljesíteniök. S mégis egy félszázadon át sem belvillongásról, sem fölkelési kísérletről nincs tudomásunk. A magyarok emberséges kormányzatának ez a legvilágosabb bizonyítéka.[7]

Meddig tartott Glád vazallus uralma a Maros—Duna közén, pontosan meg nem határozhatjuk. Mivel a fövenyesrévi ütközet idején Glád már 58—60 éves lehetett, kormányzata a legjobb esetben sem tarthatott tovább 10—15 évnél. Fejedelemségének egész tartama 33 évre tehető. Halála közel esik Árpád halálához, ki 907-ben halt meg. Semmi tudomásunk sincs arról, hogy Glád halála után Árpád utódai megszüntették volna a marosi bolgár-szláv fejedelemséget. Glád kimúlása

[1] Anonymus: cap. 11—14.
[2] *Csánki* D.: Árpád és az Árpádok, id. h. 94. l.
[3] *Pauler* Gy.: A magy. nemz. tört. I. k., 9. l.
[4] *Vámbéry* felolvasása a M. Tud. Akadémiában, az 1894. évi nagygyűlésen.
[5] *Vámbéry*: id. h.
[6] *Jireček* Bolg. tört. 90—95. ll.; *Hajnik*: Egyetemes európ. jogtörténet, 54—55. ll.
[7] *Szabó* Károly: A magyar vezérek kora, 102. l.

után ivadékai követték őt a marosi fejedelemségben. Ivadékai ott voltak még Szent István korában is. Marczali Gladot tartja *Ajtony* herczeg ősének, ki ellen Szt. István Csanád vezért küldé.

A honfoglalók műveltsége

Azonban mielőtt tovább folytatnók, meg kell ismernünk *műveltségi állapotát* a honfoglaló népnek, mely a délvidéki bennszülötteket uralma alá tudta hajtani és a Maros, Temes és a Duna közén maradandó otthont tudott alapitani. A honfoglaló magyarság műveltségének bizonyitékait valószinűleg hiába keresnők állandó telepeken. A honfoglalók szállásai nem voltak épületek, melyek századok viszontagságaival daczolhattak volna. A magyar sátort ütött, tanyában szállott meg, de nem épitett falazott várost. A régi halmok és mesterségesen rakott földvárak voltak a megtámadott bennlakók menedékhelyei. A magyarság ezeket elfoglalta és mint fontos helyeket ezután is birta, de maga nem épitett kőből való lakásokat.[1]

Gardézi szerint a régi magyarok pompakedvelők voltak. A ruházatuk szines selyemszövetekből készült s a fegyverzetük ezüsttel volt kiverve. Bölcs Leo is megemlékezik pompaszeretetükről. Ibn Roszteh mondja róluk, hogy foglyaikat elvitték a keletrómai birodalom egyik kikötőjébe, Karchba, eladták őket a bizancziaknak és cserébe aranyos szöveteket, szines gyapjúszőnyegeket és más bizánczi árukat kaptak értük. A köznapi öltözködésre vásznat vagy nemezt használtak. A bőrzubbonyra és szíjakra fémpitykéket, sőt ékszereket is erősitettek. Drágakövekkel igen ritkán találkozunk, üveggyöngyökkel gyakrabban. Néhány évvel ezelőtt *Szeged* határában egy pogánykori magyar nő sirját tárták fel. A lelet egy része ékszer, más része ruhadisz. Találtak a sirban drágaköves aranygyűrűt, gyöngyből való nyakéket, fülönfüggőt kapcsos és csüngő részekből, karpereczet, övre erősitett boglárokat, ruhagombokat, csüngős pitykéket, melyeken levél- és virágmotivumok szerepelnek.

Egy másik honfoglaláskori női sirt Temes vármegye területén, *Versеczen* találtak 1908-ban. Inventáriumából került a verseczi múzeumba: egy karperecztöredék állatfejvégekkel, három kerek pityke, egy fülbevaló, egy áttört művü övboglár és egy sodronyrészlet. *Nagy-Teremián* szintén fedeztek fel egy honfoglaláskori sirt, benne vászondarabokkal, melyek jóformán meg sem változtak, ma is felismerhető rajtuk a fonadék minden szála. Leggazdagabb honfoglaláskori lelet a *deltai*, melynek leirását *Kárász* Leo az Arch. Értesitő (u. f.) XVI. kötetében, *Milleker* Bódog pedig „Délmagyarország Régiségleletei" czimű művében adta.[2]

Vezérek kora

Az alatt a 93 esztendő alatt, mit nemzeti történetünk a magyar vezérek korának ismer, a nemzetet az évenként ismétlődő külföldi hadjáratok és kalandozások foglalták el, melyeknek oka részint az ország biztositása volt a kivülről fenyegető támadások ellen, részint a nemzet életszükségleteinek beszerzése és időnyerés is a belső elrendezkedésre.

A magyar vezérek nem semmisitették meg a Temesközön Gladnak tőlük függő nemzetségét. Nem szüntették meg a bolgárok és szlávok önkormányzatát és nem izgatták fel maguk ellen a saját alattvalóikat. Mindaddig tűrték ezt a népet, mig megfelelt hűségi kötelmének és munkájával vagy hadi szolgálataival nemcsak okot nem adott elnyomatására, de sőt hasznára is vált a még zsenge korát élő magyar államnak. S valóban azt találjuk, hogy *Glad halála után az ő ivadékai követték őt a Temesköz kormányzatában*. A magyar vezérek korában állandóan bolgár-szláv népfőnököknek, kétségkivül Glad ivadékainak birtokában van e föld, mely a régi Csanád vármegye és a mostani Temes vármegye területén a Tisza, Maros és Harangod között Padétól Rév-Kanizsáig és Marosvártól az Arad vármegye határán fennállott Ajtony-Monostoráig meg Syrienig, onnan lefelé Szöllősig és a Kőrostól az erdélyi részekig, majd azután délfelé Viddinig és Szörényig terjedt.[3]

Az utolsó magyar vezérnek Gyecsának és fia Istvánnak uralkodása idején jelentékeny változáson ment keresztül ez a nagy terjedelmű tartomány. Glad ivadékai kaján szemmel kezdik nézni, hogy a magyarság az ő autonom területükön mindegyre szaporodik és elhatalmasodik. Zsolt és Taksony vezérek korában, a X. század közepe óta, a magyarságnak tömeges megszállása megy végbe a Temesközön. Biborbanszületett Konstantin azt irja erről az időről, hogy a magyarság zöme a Temes, Tntez, Maros, Kőrös és a Tisza között lakik.[4] Az uralom elvesztésének félelme most először helyezi ellentétbe a délvidéki bol-

[1] *Hampel* József: A honfoglalók emlékei. (Csánki: Árpád és az Árpádok. 105—106. ll.)
[2] Temesvár, 1897.
[3] *Vita S. Gerardi*. (Endlichernél. Rer. hungar. monum. Arp.)
[4] De administrando imperio. Cap. 40.

gárakot és szlávokat a magyar felsőbbséggel. Kezdetben csak lappang ellenszenvük a magyarok iránt, de aztán mindinkább nyilvánvalóbbá lesz. A marosvári nemzetségfő a Bizáncz uralma alatt élő dunántúli fajrokonokkal kezd bensőbb érintkezést. A magyarok nem tűrik ezt a bizalmaskodást, mely rájuk nézve veszedelmes. Ráütnek a bizánczi császárságra, mert bolgár és szláv vazallusai arra támaszkodnak. Bizánczból bujtogatják őket ellenszegülésre. Akkoriban a maczedoni dinasztia ült a keleti császári trónon. A görög birodalom a két Bazil, Bölcs Leo és Bíborban született Konstantin alatt legfényesebb korát éli. Messzemenő, a fiatal Magyarországra is kiterjedő tervekkel foglalkozik, melyeknél a hódoltsági viszonyban élő délmagyarországi népek támogatására is számitanak. Ezeknek a terveknek meghiúsítására legjobb vezéreit küldi harczba a magyar nemzet. Nem állítom, hogy a magyar-görög összetűzés Glád országából indult ki, de bátorsággal feltehető, hogy a temesközi népnek is szerep jutott e tusában. Harmincz éven túl szakadatlan betörésekkel sanyargatják a magyarok a keleti birodalmat. Zsolt 934-ben egészen a Balkán hegylánczig terjeszti Magyarország déli határát. 943-ban Thrácziát borítják el a magyar seregek; 948, 958 és 963-ban újra rátörnek a bizánczi császárságra és valósággal irtóháborút zúditanak ellene. Az egykorú görög írók, nevezetesen Georgios Monomachos, Leon Grammatikosz és Bíborban született Konstantin tudósításaiból azt kell következtetnünk, hogy a Temesköz azokban az években nagyon élénk táborhelye volt a szakadatlanul átvonuló magyar hadaknak. Nem egyszer egészen Konstantinápolyig elszáguldoztak s töméntelen pusztulást idéztek elő.

Ennyiből áll, a mit a honfoglalás történetének keretében a temesközi eseményekről mondhatunk. A magyar vezérekről általában nagyon keveset jegyzett fel a történetírás. Némelyiknek csak nevét tudjuk, még azt sem egészen megbízhatóan. Némelyiknek még tán a neve sem maradt fenn mireánk. Személyes kiválóságuk hiánya okozhatta, hogy ez időben Magyarororszagot már nem is nézték monarchiának, mint Árpád korában. A görög császár a „turkok fejedelmeihez“ intézte aranypecsétes leveleit.[1] Azonban az új magyar állam, a hol annyi nemzet próbált országot alapitani, nem egyik-másik uralkodójának kiválóságára volt alapitva, hanem — mint Angyal Dávid találóan mondja — bizonyos szervezetre s a szenvedélyes és önmérséklő nemzeti sajátságoknak állandóságot igérő vegyületére.[2]

3. *Temesköz az Árpád-házi királyok alatt. Temes vármegye megalakulása.*

Mikor a Temesköz ismét megjelenik a történelem szinterén, Magyarország már mélyreható változásokon ment át. A nemzetségi szervezet megdőltével megszünt a nemzet törzsi széttagoltsága. *Szent-István* királysága alatt Magyarország védelemre és támadásra alkalmas, egybefüggő állami szervezettel biró monarchiává fejlődött. Szent-István negyedszázad óta viselte már a királyi koronát, megalázta ellenségeit, megszervezte a várispánságokat, megalapozta közigazgatásilag és honvédelmileg nagyterjedelmű országát, sőt Erdélyt is már az országhoz kapcsolta, éppen csak a délkeleti végek nem voltak még kezén. Itt Glád ivadéka, *Ajtony*, bolgár-szláv fővajda uralkodott függetlenül marosvári palotájában. Mikor 1002-ben Gyula erdélyi fejedelem a magyar királyság ellen fellázadt, Ajtony egyetértett vele és Gyula hadnagyai akadálytalanul hordozhatták zászlaikat egészen a Tisza vonaláig. Ajtony tartományában menedéket talált István király minden ellensége. Mindazok — beszéli Szt. Gellért életírója, — kik kedvök szerint való szolgálatot kerestek; mindazok, kik a Szent-István királytól behozott keresztény vallást fölvenni vonakodtak, Ajtony tartományába vonultak és az ő szolgálatára ajánlották fel magukat. Gyula fejedelem legyőzetvén, az elégületlenek mind a marosvári fejedelemhez menekültek, minden vagyonukkal, családjukkal együtt.[3]

I. (Szent) István

Hosszú tűréssel és bölcs mérséklettel nézte Szent-István két évtizeden túl a marosvári törzsfő ellenséges magaviseletét. Végre is úgy alakultak a viszonyok, hogy Ajtony a fejlődés feltartózhatatlan folyamatát nem tudta többé sem daczos gőggel, sem elbizakodott ármánykodással, sem fegyveres ellentállással megakadá-

[1] *Marczali H.*: A vezérek kora. (Szilágyi: A magyar nemzet története. I, k. 209. l.)
[2] *Angyal D.*, Az Árpádok a világpolitikában. (Csánki: id. m. 234.)
[3] *Karácsonyi J.*: Szent-Gellért csanádi püspök élete és művei, 86—87. ll.

lyozni. A *Szent-Gellért Életíratában* fönnmaradt hagyomány beszédesen adja elő a hatalmas főember bukásának történetét.[1] E kútfő és az újabb történetkutatás szerint az erdélyi hadjárat és Gyula fejedelem legyőzetése után 1002-ben vagy 1003-ban Erdélyből Ajtony udvarába menekült Gyulának egy unokaöcscse, az új renddel elégedetlen Csanád vezér is. Ez Szent-István anyja nővérének és az erdélyi Dobokának volt a fia. Gyula leverésével meg volt törve és vagyonából ki volt forgatva Gyulának egész családja: mind a Dobokák, mind a Csanádok. Csanádnak a csatából menekült jelentékeny hadcsapata szintén a marosvári dinasztánál keresett oltalmat. Ajtony, hadainak nagy számában bizakodva, évről évre lazábbá tette a köteléket, mely őt és népét a királyi koronához kapcsolta. 1015 táján nyíltan szakított Szent-Istvánnal. Független fejedelemmé tette magát. A királyi hajóktól, melyek Erdély sóaknáiból sót szállítottak le a Maroson a Tiszára, vámot harácsolt. Ez egyjelentésű volt a király elleni pártütéssel. Ezért Szent-István már 1015-ben nyiltan ellenségének nevezte Ajtonyt és harczra készült ellene; de ez más elfoglaltsága és a marosi tartománynak az ország szívétől való nagy távolsága miatt évekig késett. Ezalatt II. Vazul görög császár 1019-ben véres ütközetben legyőzvén a bolgárokat, az aldunai Bulgáriát elfoglalta s uralmát Belgrádon túl még a Szerémségre is kiterjesztette, úgy hogy Ajtony tartománya most a balparti alsó Duna mentében mindenütt érintkezett a tulsóparti görög császári területtel. Bolgárország a bizánczi császár csapásai alatt összeroskadván, nem nyujthatott többé támasztékot a marosvári uralkodónak. Ajtony elment tehát Viddinbe és, bár bolgár főúri szokás szerint továbbra is hét feleséget tartott, a görög császár főtisztjeivel megalkudva, görög szertartás szerint megkeresztelkedett. Így szövetségese lett a bizánczi udvarnak, mely ígéretet tett neki, hogy Szent-István ellen segíteni fogja tartománya megtartásában. Ajtony a szövetség megerősítésére görög szerzetes papokat hozott tartományába. Marosvárosában monostort építtetett Keresztelő Szt. János tiszteletére, apátot helyezvén bele a görög egyház törvénye szerint.

Ajtony pártütése

Ajtony hatalma a görög szövetség révén megnövekedett. Palotáját a királyi udvarral versenyző fénynyel és pompával díszitette föl. Istállóiban kitünő paripákat tartott és gulyákat táplált a folyók mellékein. A magyar királylyal egyenrangúnak tartotta magát. „István királynak legkevésbé sem adja vala meg a tiszteletet, bizakodva vitézeinek és nemeseinek sokaságában, kik fölött uralkodását gyakorolja."

Csanád csakhamar előkelő állásra emelkedett Ajtony udvarában. Ajtony, hogy minél erősebb kötelékkel fűzze magához, megtette őt hadainak vezérévé. De viszont gyanakodott is rá és nem bízott benne. Tekintélyes állásában tiszteletnek örvendett ugyan, de irígyei sem hiányoztak, kik őt kémekkel vették körül. Ezek vádat koholtak ellene Ajtonynál; de hogy mi volt a vád: Szt.-Gellért életirata nem mondja. Csanád nemsokára csalhatatlan jelekből meggyőződött, hogy a kényúr életére tör. Elhatározta hát magát, hogy titkon otthagyja Marosvárt. Egyenesen Esztergomba ment István király elé, ki engedékeny szívvel fogadta a bűnbánó rokont s csakhamar meg is kereszteltette. Miután Csanád hűségének ismételt próbáit adta s a keresztény hitben is eléggé megerősödött, őszinte bátorsággal tájékoztatta a királyt a marosvári tartomány viszonyairól s Ajtony hadainak erejéről. Egyre biztatta Szent-Istvánt, hogy a hűtlen népfőnök leigázására indítson háborút.

Ajtony leverése

Szent-István 1028 táján a „bolgárölő" II. Vazul császár halála után készült fel e hadjáratra. A keleti császárság trónján VIII. Konstantin leánya, Zoë ült, ki az uralkodást erélytelen férjére, Romanus Argirosra bízta. Ettől a marosvári főúr semmiféle támogatást sem remélhetett. Szent-Istvánnak sietnie kellett, mert II. Konrád, Németország fiatal uralkodója, fegyveres készülődésekkel foglalkozott Magyarország ellen. A magyar sereg indulásakor legfontosabb kérdés volt: ki legyen a királyi hadak fővezére? Szent-István a nemzet nagyjainak tanácsát kérte, a kik egyhangúan Csanádot ajánlották, ki — mint Ajtonynak egykori hadnagya — mindenkinél jobban ismerte a vidéket, hol az ütközetet megvívni és a sereget, melylyel megküzdenie kellett. Őt bízta meg tehát a király a fővezérlettel.

[1] Az „Acta Sancti Gerardi" czím alatt gróf Batthyány Ignácz erdélyi püspöktől 1790-ben Gyulafehérváron kiadott és Karácsonyi János „Szent-Gellért csanádi püspök élete és művei" czímű jeles munkájában 1887-ben magyarul is újra közrebocsátott és feldolgozott kútfőnk keletkezésére és történeti értékére vonatkozólag utalok itt egyszerűen *Pauler* Gyula értekezésére (Századok, 1888. 57—65. l.) és *Borovszky* Samu észrevételeire (Csanád vármegye története, I. k. 8—13. l.), úgyszintén *Büdinger* kritikájára (Oesterreichs Geschichte 424—425. l.), a kik minden kétséget kizárólag kimutatták, hogy Szt.-Gellértnek ez az életirata a XIV. század közepén keletkezett, a XI. századig visszanyúló hagyomány felhasználásával.

István nagy sereget adott a Csanád keze alá, s megindultak a Tisza felé. Csanád Keneznánál, azaz Rév-Kanizsánál (a mai Török-Kanizsa) vezette át hadait a Tiszán és Szőreghen s Oroszlánoson túl, a mai Csanád, Pordány, Béb, Szentmiklós és Besenyő között elterülő sikságon, vagyis a Kökényér és Harangod közötti mezőségen állította csatarendbe seregét. Az egyik szárny a Kökényérre, a másik a Harangodra támaszkodott, míg a középtábor Kanizsánál a Tiszára feküdt és az ottani átjárót őrizte. Ajtony Marosvárából délnek szállva, a Harangod mögött, a nagyőszi síkon, vagyis a folyó balparti vidékén sánczolta el magát. Szintén csatarendben várta az ütközetet. Mind a két sereg legnagyobb részben lovasokból állott. Az első összecsapás, mely körülbelül a mai Óbesenyő táján volt, Csanádra nézve határozott vereséggel végződött, bár mind a két részről sokan hullottak el. Délig állott a harcz, mikor Csanád serege nem bírván a túlerővel, visszavonult a kökényéri bokrokig és Kanizsáig. Maga Csanád a mai Oroszlánosra húzódott táborkarával. Egy magas dombon (a mostani vasúti állomás közelében) töltötte az éjszakát. Imádsággal fordult Istenhez, hogy segítse meg vállalatában és megfogadta, hogyha erőt vesz ellenségén, pihenő helyén monostort épít Szt. György tiszteletére. Ezután elnyomta az álom. Alvás közben oroszlán jelent meg előtte, mely őt arra serkentette, hogy ne aludjék tovább, hanem éjjeli támadásra induljon és győzelmet fog aratni. Fölébredve, összehívta kapitányait s elmondta nekik csodálatos álmát, kik az oroszlán képében Szt.-György látogatását hitték s dicsőítették Istent.

Ezek után Csanád az éj leple alatt rendbe hozta csapatait és rohamot intézett Ajtony tábora ellen, mely a nagyőszi mezőn pihent és könnyelmű gondatlanságból még éjjeli őrséget sem állított. Csanád váratlan rohama készületlenül találta Ajtony seregét. Az emberek fejöket vesztve, egymásra rontottak és irgalmatlanul mészárolták egymást. A rend végkép felbomlott. A rövid, de irtózatos tusában maga Ajtony is elesett. Csanád maga ölte meg és fejét a diadal jeléül Szent-Istvánnak küldé. Seregének megmaradt romja pedig meghódolt a győztes Csanádnak. Az ütközetben Csanád seregéből sok keresztény harczos lelte halálát. Ezeknek tetemeit Csanád szekerekre rakatván, Marosvárába szállíttatta s a Keresztelő Szt. János monostorának czintermébe temettette. A monostor görög barátjait meghagyta abban az állapotban, melyben találta. Majd maga mellé vette a monostor apátját nehány baráttal és kirándult velük arra a helyre, hol álmában az oroszlánt látta. Megjelölte a halmot, hogy fogadását, melyet Szt.-Györgynek tett, teljesíthesse. Csanád egyideig még Marosvárában maradt, hogy a behódolt tartomány birtokát a király számára biztosítsa. Azután visszatért a királyhoz, ki nagy ünnepélylyel fogadta. Dicséretekkel halmozta el s ekként szólt hozzá: „Ez naptól fogva azt a várost nem Marosvárnak, hanem Csanád városának hívják, azért hogy ellenségemet belőle kiölted. Azon vármegye ispánja leszesz s azt a magad nevéről fogod nevezni. Csanád vármegyének hívják nemzedékről nemzedékre."[1]

„Íme — jegyzi meg Borovszky — az élénk képzeletű monda, melyet bátran tarthatunk a Csanád-nemzetség őse, Csanád vezér epopoeiájának, a mint századok múlva kialakult. Feltűnően érzik rajta az egyház hatása, hogy a pogány ellenséget a kereszténység bajnoka Szt.-György segítségével veri le s győzelme emlékére monostor alapítására tesz fogadalmat."[2]

Szent-István Csanád vezért udvari főtisztjei közé vette és neki adományozta a Harangod, a Tisza- és Maros között, valamint a Maroson túl mindama jószágokat, melyeket azelőtt az elesett nemzetségfő eredeti megszállási jogon bírt. A mi e birtokon kívül esett, Szent-István egyházi intézmények alapítására fordította. Ezek a birtokok voltak a csanádi püspök és káptalan javadalmának első alapjai. Márki állítja, hogy Szent-István Arad vármegyét is Ajtony javaiból hasította ki, a mi, legalább részben, megfelel a valóságnak. De a marosi nemzetségfő összes ingatlanát nem vette el Szent-István. Egy-két nyomból — mondja Ortvay — bizvást levonhatjuk a következtetést, hogy a vesztes bolgár-szláv főúr nemzetségét nem fosztották meg éppen mindenétől. Midőn Ajtony feje a póznára került, nemzetségének a gyilkos harczból megszabadult tagjai, meghódolva a királynak, nemcsak kiméletben, de birtokadományokban is részesültek. Okiratok bizonyítják, hogy Ajtony nemzetsége a régi Csanád vármegyében, mely a mai Temes vármegye éjszaki területét is

Csanád megjutalmazása

[1] *Karácsonyi:* Szent-Gellért élete, 88—97. l — *Borovszky:* Csanád várm. tört., 9—14. l. — *Ortvay:* Az Ajtony- és Csanád-nemzetségek birtokviszonyai Délmagyarországon. (Századok, 1891 évf. IV. f.)

[2] Id. m. 14. l.

magában foglalta, úgyszintén Arad vármegye határszélén még a XIV. században is fekvőségekkel rendelkezett és gazdag egyházi alapítványokat tett.[1]

A nagyőszi ütközet epochális alakulásokat idézett elő Délmagyarországon. A királyi hadak győzelme, legalább egyidőre, lecsendesitette a megtört szláv, bolgár és más fajbeli lakosságot, mely ezentúl már magyar fennhatóság alá jutott. *Ez volt Szent-István király kormányzatának első és legnevezetesebb, mert alapvető ténye a Temesközben.* A második történeti nevezetességű és szintén alapvető műve volt *a marosvári* (csanádi) *püspökség alapítása* Ez nyomban követte Ajtony tartományának meghódítását. *A püspökség keletkezését 1029—1030-ra tehetjük.* Szervezése 10—12 esztendeig tartott. Területe a legyőzött marosvári fejedelem tartományának területén keletkezett és már kezdetben jóformán akkora volt, a mekkorának ma ismerjük. Az új egyházmegye kezdetben hat vármegye területére terjedt. Ezek: *Csanád, Temes, Arad, Keve, Sebes* és *Krassó.*

Szent-Gellért

Szent-István a marosvári püspökségre a 977—982 táján Velenczében született *Sagredo Gellértet,* a Szt.-Györgyről nevezett velenczei benczés monostor apátját nevezte ki. Gellért vállalta az apostoli küldetést, de egymagát elégtelennek találván a nagy feladatra, segitőtársakat kért a királytól, kik vele a nagy munkában osztozzanak. Mivel elég pap nem volt az országban, a király szerzeteseket rendelt melléje: a pécsváradi monostorból *Istvánt* és *Anzelmt.* Zalavárából *Konrádot* és *Albertet,* Bakonybélből *Krátót* és *Tászlót* s Pannonhalmáról *Fülöpöt, Henriket, Lénárdot* és *Conciust.* Ezzel a kicsiny, de lelkes csapattal indult el Gellért az apostoli munkálkodás számára kijelölt új egyházmegyébe. Hihetőleg hajón utaztak le Esztergomból Rév-Kanizsára, hol Csanád ispán fogadta és a legenda szerint mindenekelőtt Oroszlánosra vitte őket. Csanádnak Szt.-György tiszteletére épült fogadalmi monostorát Gellért fölszentelvén, Csanád szerzetestársaival együtt gazdagon megajándékozta őt. Oroszlánosról Marosvárosába kocsiztak, a hol Csanád ispán szállást készitett nekik. Templomuk azonban még nem volt, mert Marosvárosában csak az Ajtony görög barátainak monostora és a Keresztelő Szt. Jánosról nevezett templom állott fenn.[2] Csanád tehát aképpen rendelkezett, hogy míg a püspöki székhely és a püspöki székesegyház elkészül, Gellért és papjai a görög barátok monostorát és templomát foglalják el, ezek pedig költözzenek Oroszlánosra.

Ezek megtörténte után Gellért mindjárt megkezdte munkáját. Csanád és a vidéki ispánok kihirdették a népnek, hogy Marosvárosában megjelent az Isten embere s mindenki, ki üdvösségét óhajtja, siessen megkeresztelkedni. A keresztelendők és megtérők töméntelen sokasága kereste fel a királytól küldött püspököt. Föltehető, hogy nemcsak a pogány őshiten élő, de a keleti görög hiten levő lakosság egy része is behódolt a római egyházba. Hisz Gellért állott az élén s a király rokona, keresztfia és a királyi hadak vezére, a leghatalmasabb és leggazdagabb délvidéki főúr pártfogolta azt. Csanádot a magyarok ragaszkodással környezték, a bennlakó bolgárok, szlávok és más nemzetűek meghajoltak hatalma és vitézsége előtt. Csanád tudott bánni az Ajtony volt alattvalóival; az ő vérükből házasodott, feleségül véve Ajtony egyik özvegyét. A nép tehát bizalommal viseltetik iránta és seregestül tódul a marosvári főpaphoz. Körülveszik az országnagyok, a nemesek fiaikat adják hozzá nevelésbe. Kétségtelen, hogy a marosvári püspökség és egyházmegye alapozása rendkívüli gyorsasággal ment végbe. Így akarhatta ezt maga az öregedő király is. Biztosítva akarta látni birodalma aldunai széleit a nyugati kereszténység erős bástyájával.

A talaj, melybe Gellért az evangélium magvát hintette, javarészben már elő volt készitve a nyugati kereszténység befogadására és megtermékenyitésére. Metho-

[1] Ortvay id. m.

[2] Keresztelő Szt. János marosvárosi temploma, melynek alapjait a mostani parochiális templom épitése alkalmával 1868-ban *Henszlmann* fedezte fel és tanulmányozta, 12—13 méter széles templomocska volt. Ugyanakkor került felszínre a templom előtt állott keresztelőmedencze, mely még ma is megvan és egyik nagyon becses emléke a csanádi egyházmegye alapitási korának. A baptisterium a templom nyugatra néző ajtajától mintegy négy lépésnyire, kissé délre feküdt s fölötte kápolna emelkedett. A kápolna déli oldalán csatorna vezette be a vizet a medenczébe, melybe néhány lépcsőn lehetett leereszkedni. Gellért püspök korában ugyanis a keresztelés nem úgy, mint ma, leöntéssel, hanem a vízbe való alámeritéssel történt. A keresztelendőnek le kellett mennie a lépcsőkön a medencze fenekére, a hol a keresztelő pap a Szentháromság nevében háromszor a víz alá merítette. A lépcsővel ellentétes oldalon emelkedett imaszék állott asztallal. Ott végezte a pap az előirt imákat és keresztelés egyéb szertartásait. (V. ö. *Henszlmann:* Archaeologiai Közl. VIII. k. 29—30. l. — *Ortvay-Szentkláray:* Tört. Adattár 1873, 21—22. ll. — *Karácsonyi:* Szent Gellért élete, 107—108. l. — *Borovszky:* Csanád várm. tört. I., 21. l.)

dius pannoniai érsektől kezdve egész Gyula erdélyi fejedelemnek és Ajtony marosvári nemzetségfőnek megkereszteléseig mind Erdélyben, mind a Maros és Temes közén a keleti egyház már évszázados volt és jelentékeny eredményeket vívott ki, főképen a bolgár és szláv lakosság körében. Mikor Gellért Marosvárosában püspöki működését megkezdte, sok keresztény nép lakhatott szerte mindenfelé a délvidéki tájakon, csakhogy nem tartoztak még a nyugati vagyis a római egyház kebelébe. Akkori gyakorlat szerint tehát az ilyen megtérőket újra keresztvízre szokták vinni. Napról-napra több nép özönlött a püspöki székhelyre, hogy a latin egyházba lépjenek. Keresztelő Szt. János monostora és a mellette levő kis templom körül annyian gyülekeztek, hogy Gellért papjai csak éjtszaka pihenhettek.

Az egyházmegye kormányzatának tervszerűsége és a hívek szaporodása megkívánta, hogy a püspök oldalán, a nyugateurópai latin egyház kánonjai szerint, *káptalan* szerveztessék és az egyházmegye kerületekre osztatván, azok élén *főesperesek* álljanak. Mind a két intézmény Gellért püspök főpásztori gondoskodásának köszöni alapítását, noha keletkezésük idejét nem lehet pontosan megjelölni. Gellért apostoli működésének első éveiben valószínűleg az a tíz benedekrendi szerzetes alkotta az egyházmegye káptalanát, kiket magával hozott Marosvárosába. A kanonokok akkoriban — Chrodegang metzi püspök szabályai szerint — szerzetesi életmódot éltek. *Igy jött létre Szt. György monostorában, 1030 táján, Gellért püspök első káptalana.* Tagjait a *Walther* mestertől vezetett káptalani iskolából pótolták. Szent-Gellért életírata szerint az iskolának 30 tanítványa elvégezvén tanulmányait, a püspök fölszentelte őket és egyiket-másikat kanonokká nevezte ki. *A püspök és káptalan javadalmazása szintén az első magyar király adományozásából ered és Gellért püspökségének idejére esik.* Az életírat szerint a „marosvári görög barátoknak azon város egyharmada szolgál vala". A görög barátoknak Oroszlánosra áthelyezésével, minthogy ott bizonyára új javadalmazásban részesültek, összes marosvári javaik az életbeléptetett latin egyháznak jutottak. Az egyházi javaknak és alapítványoknak épsége ellen vétőket Szent-István és utódainak törvényei szigorúan büntették. El sem gondolható tehát, hogy a marosvári püspökség és káptalan javadalmait Gellért utódai eltékozolták vagy elvesztették volna. Hogy ezt nem tették, okiratok és emlékek is bizonyítják. A püspöki és káptalani birtoknak évszázadokon át fennmaradása kitűnik a következőkből: Csanád városának volt az 1561. évi adóösszeírás szerint 44 portája. Ez mind „Capituli Chanadiensis."[1] Ehhez kap Marczali Dózsa püspök 1421 aug. 12-én 10 portát (decem sessiones jobagionales in Chanadiensi civitate existentes, ad curiam episcopalem spectantes). Kapja pedig új adomány czímén, vagyis ezek a porták már régi idők óta az övéi voltak.[2] 1427 ápr. 13-án a csanádi káptalan, mint földesúr, végrendelkezési joggal ruházza fel jobbágyait (ad supplicationem civium et jobagionum nostrorum de Chanadino).[3] 1459 okt. 11-én Hangácsi Albert püspök jelenti a pápának, hogy egész Csanád városa a káptalané.[4] *Azért tehát a marosvári püspökség káptalanát és a marosvári püspökséget maga az alapító, Szent-István király javadalmazta.*

Egyházi szervezet

A sokszor említett életírat a Szt. Gellért kíséretében Marosvárra érkezett benedekrendi szerzetesek és a püspök köré gyülekezett papok közül *hetet* emel ki, kik oly buzgón hirdették Isten igéjét, „hogy általuk lőn az egész egyházmegye a szent ige hirdetésével megöntözve, kik *főesperességeket* (archidiaconatus) viselvén, a városokban és falvakban egyházakat épitenek vala".[5] Mikor a püspök első kánoni látogatását végzi egyházmegyéjében, a hét főesperes már hivatalban van. „Midőn a püspök a barátokkal együtt kiment megyéjét látogatni, a hét barát a püspöknél elébb megy vala, hirdetve az igét és keresztelve a népet minden helységben, a hová ő jövendő vala, kik által az Úrnak töméntelen sok hívő lőn megnyerve."[6] A marosvári egyház megalakulásakor tehát *hét főesperességgel* találkozunk. A főesperesek tagjai voltak a káptalannak. Élükön állt a székesegyházi főesperes, rendszerint prépost. Az egyes főesperesek joghatósága csak a saját kerületükre terjedt ki. Gellért püspökségében a politikai vagyis a várispánsági beosztás szerint kerekíttettek ki a főesperességek. Így a *székesegyházi főesperesség*, melynek alkotó-

[1] *Borovszky:* Csanád várm. tört. I. k., 12. l.
[2] Dl. 11,118.
[3] *Szepesi káptl. levt.* Misc. scrin. 9. fasc. 10. nro 1.
[4] *Fejér:* Cod. Dipl.
[5] *Szabó* Károly: Emlékiratok a magyar kereszténység első századából, XI—XII. fejezet.
[6] U. o.

részei a *maroselvi* és a *csanád-délvidéki* területek a Maroson túl és a Maroson innen. Azután voltak: az *aradi, kevei, sebesi, krassói* és *temesi* főesperességek.[1] Minthogy Szt. Gellért életiratának legendája a főesperesek nevét valószínűleg abban a sorrendben közli, a mint az egyes főesperességek egymásután következtek, majdnem biztosra vehető, kiket állított Gellért az egyes főesperességek élére. A zalavári *Albert* volt talán az első székesegyházi, a pannonhalmi *Henrik* az első aradi, a zalavári *Konrád* az első maroselvi, a bakonybéli *Krátó* az első kevei, az ugyanonnan való *Tászló* az első sebesi, a pécsváradi *István* az első krassói és *a pannonhalmi Fülöp az első temesi főesperes.*

A temesi főesperesség volt a csanádi egyházmegye legterjedelmesebb és legnépesebb főesperessége. Nagyjában *a régi Temes vármegye* területét foglalta magában, mely keleten az utóbb elenyészett Sebes, éjszakon Arad és Csanád, nyugaton és délen Keve s részben Krassó vármegyével volt határos. Természetes határai: délen a Moravicza vize és a Berzava középfolyása, keleten a Kizdia-patak alsó szakasza és a Temes egy része, éjszakon a Simánd- és Vinga-patakok. A temesi főesperesség magában foglalta a XIV. században keletkezett Torontál vármegye keleti járásainak területét is, továbbá a mai Temes vármegye egész középső területét, kivéve Duboznál egy kis darab földet, mely már a krassói főesperességhez tartozott. A temesi főesperesség határait pontosan tűzte ki Karácsonyi János jeles történetírónk. Szerinte a határvonal egyenletes irányban Ivándtól (Ivánda) Hetényig, Hetényen felül pedig Peterdig (Klári és Peterda) húzódott. Itt Zsombolya és Peterd között érintkezett utoljára a torontáli főesperesség határával. Innen elhajolt a temesi határvonalon Kenéz felé s folytatódott tovább Temes vármegye határvonalain Arad, Krassó és az alsó Duna felé. Adatok híján nem mutatható ki, hogy Szent-István életében és a várispánságok, illetőleg a főesperességek kialakulásakor hány község állott fenn Temes vármegyében. A fennemlített monostori községeken kívül csak a következő Árpádkori helységeket találjuk okiratos emlékeinkben Temes vármegyéről följegyezve: *Baranca, Belan, Bisztra, Csávás, Csene, Fejéregyház, Feketefő, Gyad* (temesvári várföld), *Hódos, Horom, Jenő, Kalanda, Kalántelek, Kevevár, Mező-Somlyó, Mouruch, Nádasd, Ursova, Peel, Poklosi, Pony, Popd* (felerészben temesvári várföld), *Réti* (temesvári várföld), *Ság, Széchén, Szent-Péter, Temesvár, Vaja, Vinga, Wolter,* (kevevári várföld). Vajmi csekély szám még akkor is, ha föltesszük, hogy itt messze földön lakatlan pusztaságok és rengeteg erdők terültek el s hogy a legelők után járó lovas magyar nép nem kedvelte a falvakat.

A várispánságok

A főesperességi kerületek a vármegyék keretein belül léptek életbe, a miből következik, hogy a temesközi vármegyei intézményeknek már a főesperességek előtt kellett létrejönniök. Szent-István nagy alapításai között minden tekintetben legnevezetesebb a *várispánságok* (később vármegyék) intézménye, melynek Nagy Károly császár államszervezete volt a mintaképe.

A várispánságok a honfoglaláskor meghódolt szláv és egyéb (avar) népek fővajdáinak hatóságából bontakoztak ki. Szent-István államalkotásáig a fővajda volt parancsolója annak a vidéknek, melyet ő és nemzetsége megszállott, vagy mely a föllázadt törzsfők legyőzése után a győztes hatalomra háramlott. Szent-István a vajdák helyébe a maga királyi tisztviselőit állította és székhelyet rendelt nekik a leigázott bolgárok, szlávok vagy avar népek grádjaiban, gyűrűiben, földváraiban; vagy pedig ásatott és emeltetett nekik ilyen földvárakat ott, a hol még nem voltak. Minden régi lakos egy-egy ilyen várbirtok területén és minden rajta élő, ősszabadból (nemesből) bármi okon szolgai állapotba jutott vagy pedig nem ősszabad eredetű magyar, a behelyezett királyi főtisztviselő hatósága alá tartozott, ki a király nevében főbirájuk, közigazgatási főnökük, a királyi várbirtokok kezelője és a királyt megillető jövedelmek sáfára volt. S mivel az alája tartozó nép az ország számos vidékén s különösen a Temes-közben szláv volt: a király tisztviselőjét a „zsupán“ szláv szóval *ispánnak,* az általa kormányzott területet pedig a szláv „megyáról“ *megyének* nevezték el. A vérbeli magyarságtól lakott területeken a maga nemei és ágai kötelékében, nemzetségi tisztviselőinek igazgatása alatt élt a nép. Ha fölebbvalóinak ítéletével nem volt megelégedve, a királyhoz fordult igazságért. A magyarságot a honvédelem kötelezettsége kapcsolta össze a várispánsági szervezettel. Az ország védelmére az ősszabad magyar nép épp úgy

[1] Tüzetes történetüket lásd: *Szentkláray*: A főesperességek és esperességek történeti fejlődése a csanádi egyházmegyében. (Plebániák története I. k. 1—180. ll.)

kötelezve volt, mint a várispánsági alattvaló. A király parancsára a várispán a csapatvezér, a ki körül a szomszéd összabad magyarok is csoportosulni tartoznak. Országvédelmi tekintetben tehát a várispán hatalma túlterjeszkedett a királyi várbirtok határain s megszabott kerülettel bírt.

A várispánságok élére Szent-István a magyar nemzetségek és ágak főembereit, sok esetben a saját törzséből való ágak és nemzetségek fejeit állította; várispánjai mellé tisztviselőkül a szláv előkelőségeken kívül olyan alkalmas összabad magyarokat nevezett ki, a kik a várbirtokból számukra kihasított földek haszonélvezetéért önként kiváltak nemzetségeik kötelékéből. Ezekből a „törzsökös jobbágyokból“, a „szent király szabadjaiból“ lettek később, mikor a várszerkezet már megerősödött, a fegyveres várjobbágyság arisztokratái. A törzsszerkezet lassú lazulásával alakult ki Szent-István uralkodása végeig 45 várispánság, melyeknek lakott területe a mai anyaország és Erdély közel háromnegyed részének felel meg. Ez alkotta egy egész századon át a közigazgatásilag és honvédelmileg egyformán jól megalapozott magyar királyságot.[1]

Hogy a Szent-István alatt megalakult 45 várispánság között volt a *temesi várispánság* is, a következők bizonyítják:

1. A Szent-Gellért életiratában említett főesperességek szervezésekor fönt kellett állniok ama várispánságoknak vagy vármegyéknek is, melyeknek a XIII. században már okiratos emlékét bírjuk s melyektől a főesperességek elnevezésüket nyerték. Hartviknál Szent-István életiratában olvassuk: „post hec prouincias in decem partitus episcopatus“. Ha áll is az, hogy Hartvik legrégibb kézirata másolat és hogy sok toldás van benne: azért az mégis megmaradt eredeti szerkezetében és lényeges tartalmára nézve. Az interpolácziókat a kritika már mind kimutatta. Az idézett helyről senkisem mondotta még, hogy becsúsztatás. Minthogy pedig Hartvik műve eredeti alakjában a XI. századból való: tanuskodását I. István király korára nézve autentikusnak kell elfogadnunk.[2] Egykorúságát bizonyítja a „prouincia“ elnevezés is, a hogyan a vármegyéket a XI. század végén és a XII. században nevezték. Ez a kútfő kifejezetten említi a Gellért püspök alapította *temesi főesperességet*, következésképpen ugyanakkor, sőt már előbb, *Temes vármegyének* is fönn kellett már állania. Temesmegye alakulása

2. Erre mutatnak az idézett életirat ama helyei, hogy jöttek Gellérthez Marosvárra, „nemesek és nem nemesek, gazdagok és szegények, kérve a Háromság nevében a keresztvizet; sokat a király ispánjai vezettek oda“. Ezekben a sorokban két mozzanat figyelemreméltó: hogy Gellért püspökségének területéről „nemesek“ is járultak a főpap elé és hogy a király „ispánjai“ is megjelentek. Az ősalapítású vármegyék kutatója, *Botka Tivadar*, vezérelvül állította fel, hogy az olyan földterület, a hol nemesek is laktak, megye volt. Azonképpen a nemesi birtokok és azoknak minden nemei a megyék keretébe tartoztak.[3] Gellért csak a saját püspökségében gyakorolhatván egyházi jurisdictiót, a hozzájárult nemesek, az ő püspöksége területéről valók voltak. Már ez is föltételezi a püspökségben a vármegyék fönnállását. Az a körülmény pedig, hogy „a király ispánjai“ járultak a püspök elé, arra mutat, hogy a marosvári püspök területén nem egy, hanem több vármegye állott fenn a király ispánjainak igazgatása alatt.

3. Vezérelv továbbá az is, hogy a vármegyéket ott szervezte a nagy király, hol a municzipális és hadi életnek kellékei és tényezői feltalálhatók valának. Erre legalkalmasabb hely volt a Tisza—Duna—Maros és Erdély közötti terület, hol a szláv lakosság saját nemzeti intézményét látta a zsupánságokban vagyis a várispánságokban. Megfelelt ez az igazgatási forma a régi törzsi vagy nemzetségi szervezethez szokott összabad magyar lakosságnak is. Továbbá már a honfoglalók találtak itt nagy számban a vajdák népeinek gyülekezési helyül szolgáló földvárakat és más erődítményeket; mert ezeken az ellenséges támadásoknak kitett szélső végeken már maga a földrajzi fekvés is nélkülözhetetlen szükségletté tette a várszerkezetet és a hadiélet követelte egyéb kellékeket. A föld termékenysége és természeti gazdagsága nemcsak a várkatonaság eltartását, de a szabad és adományos birtokú családok állandóságát is biztosította.

4. Végre a várispánsági intézmény eredetének sajátossága szintén arra utal, hogy a Temes közén ősalapítású vármegyéket keressünk. A király allódinmai

[1] *Károlyi* Árpád: id. m., 268. l.
[2] *Marczali*: A magyar történet kútfői az Árpádok korában. 29. l.
[3] A vármegyék alakulásáról. (Századok: 1871. évf. V. f.)

voltak mindazok az ellenségtől elfoglalt területek, melyeket ő magának és családjának megtartott. A marosvári nemzetségfő eleste után Szent-István a tulajdonába került birtokokat, a mennyiben egyházaknak vagy magánosoknak nem adományozta, uradalmakra osztotta fel, mint másutt. Azok élére főnököket állított, hogy kezeljék és jövedelmeztessék e birtokokat. A „caput bonorum" rendszerint megerősített. hely, vár volt és maga a „dominium" a vár megyéje, azaz a vármegye.[1] A dolog természete hozta magával, hogy a természeti határoktól oly szabályosan kikerekített vidéken, a minő Délmagyarországon a Tisza—Duna és Marosköz, mely hozzá még ugyanattól a legyőzöttől és ugyanabban az időben került a király birtokába, nem lassú egymásutánban, hanem egyszerre történjék a királyi földek rendezése. Midőn Szent István az ő győzedelmes vezérének és rokonának, Csanádnak jutalmul a királyi birtokból jelentékeny részt átengedett, bizonyára gondoskodott azoknak a területeknek kellő ellátásáról is, melyek itt a győzelmes fegyverek jogán a király kezére szálltak át. Mert nem tehető föl, hogy a Délvidéken éppen csak Csanád vármegyét szervezte, a többi területet pedig, mely a fenyegetett alsódunai határvonalon feküdt, szervezetlenül hagyta volna.

Minden körülmény tehát azt bizonyitja, hogy *Temes vármegye Szent-István alkotása s hogy a temesi várispánság Csanád vármegyével és a csanádi püspökség szervezésével egyidőben, Marosvár elfoglalása után, azaz 1030 táján alakult meg.*

Temes vármegye megalakulásától kezdve csaknem kétszáz esztendőn át nem maradt ugyan ránk okiratos bizonyítéka a temesi főispánoknak, de lehetséges, hogy a XIII. századig Csanád vezér leszármazó ivadéka gyakorolta a délmagyarországi vármegyékben az igazgatás hatalmát, akár öröklött apai jogon, akár királyi megbízásból. Az sem lehetetlen, hogy a besenyők és kunok főemberei ragadták magukhoz a délvidéki vármegyék kormányzatát. Sőt megtörténhetett az is, hogy a vonatkozó XI—XII. századi oklevelek elkallódtak. Ha a temesi kormányzó comesekről az első két században nem történik említés, az még nem bizonyítja, hogy akkor temesi főispánok nem is voltak. Hiszen a legtöbb vármegyében ugyanezzel az esettel találkozunk.

Szent István uralkodását a Temes közén tehát három nagyfontosságú esemény domborítja ki: *Glád tartományának az anyaországhoz kapcsolása, a csanádi püspökség felállítása s Temes vármegye megalakulása.*

A marosvári káptalani iskola

Kultúrális szempontból az egész országra kiható mozzanat volt a *marosvári káptalani iskola megnyitása,* mely első kezdetében tulajdonképp a délvidéki ifjabb nemzedék művelődését és a papi pályára készülők nevelését tűzte feladatául. Gellért püspök mindenekelőtt azt szerette volna elérni, hogy *magyar papok oktassák a magyar népet a kereszténységre.* Egy napon 30 férfi járult Gellérthez, kérve őt, hogy gyermekeiket papokká nevelje. A püspök tanításra alkalmas külön házat szerelt föl iskolának és régi jó barátját, *Walter* benedekrendi szerzetest rendelte az iskola tanítójává. Az iskola egyszerű elemi iskola volt az efajta külföldi iskolák mintájára. Tárgyai voltak a vallásoktatáson kívül az olvasás, írás, számolás, a latin nyelv és az egyházi ének. A mint a nemesek és főurak látták az ifjak előhaladását, mások is fölkeresték a marosvári iskolát és Walter mesterre bízták gyermekeiket. Mikor a térítés mind előbbre haladt, a püspök mindenfelől összeszedte az elhagyott gyermekeket és elküldé Marosvárosába, hol a saját házában táplálta s az iskolában taníttatta őket. Walter már nem tudta a tanulók nagy számát egymaga oktatni és segítőtársat kért maga mellé. Gellért püspök Mór szerzetest Székesfehérvárra küldé, a hol akkoriban szintén fennállott már egy jó iskola. Egy *Henrik* nevű, német származású tanító vállalkozott a Walter iskolájába lemenni s a latin nyelvet tanítani. „A püspök pedig a hívektől felajánlott adományokból táplálta a szegény tanulókat."[2]

Templom-építések

Mikor híre ment a térítések sikerének és az új egyházmegye benépesedésének, s mikor az egyházak és templomok is egymásután keletkeztek, Gellért meghívására, főképpen a dunántúli monostorokból, mindenféle nemzetiségű papok sereglettek hozzá: németek, csehek, lengyelek, sőt még francziák is. Ezeket a püspök az egyes plebániák vezetésével bízta meg. Hátra volt még, hogy a fáradhatatlan főpásztor székhelyén méltó templomot építtessen az Úrnak. A hívek rohamos szaporodása mellett csakhamar szűknek bizonyult a Keresztelő Szt. János temploma.

[1] *Pauler* Gyula: Szent-István és alkotmánya.
[2] *Nagy Legenda* XII. f. — *Batthyánynál* 328—331. ll.

A püspökség méltósága és az isteni tisztelet fénye megkívánta, hogy a keleti kereszténység kapuján a nyugati latin egyháznak díszes temploma álljon. Gellért *a marosvári székesegyház* tervét mintegy 1036 körül valósította meg. *Szent-György tiszteletére* ajánlotta fel székesegyházát, mert e szentnek a nevére keresztelték őt, ennek velenczei monostorában élte legszebb éveit és marosvári székhelye is e szentnek a közbenjárására szabadult meg az idegen uralom alól. A székesegyház fölépítésére maga István király ezer márkát bocsátott Gellért rendelkezésére s valószínű, hogy Csanád ispán és más tehetősebb hívek is meghozták áldozataikat. Építőmesterek elegendő számmal kínálkoztak a király udvarából és Velenczéből, a hol Gellért rokonai és barátai éltek. Maguk a benczések is műértő építészek voltak. Azonban megnehezítette az építést a kőhiány. A követ talpfákon, dereglyéken kellett a hunyadmegyei Várhelyről szállítani, hol a hajdani Sarmizegethusa és a római castrumok helyén bőven találtatott gazdátlan építőanyag, közötte faragott és feliratos kő is. A Szt.-György-székesegyház tőszomszédságában Gellért a *Boldogságos Szűz tiszteletére* másik templomot és monostort is építtetett, melyet temetkezési helyül jelölt ki magának. A monostort ugyancsak a benczésekre bízta s apátjukká *Fülöpöt* tevé. Az építés költségeire Gellért „a király úrtól ötszáz márkát, tíz vég bíbort és ötven vég posztót, Gizella királynétól pedig négy vég bíbort s ugyanannyi vég bársonyt kapott". Sajnos, sem a székesegyház belsejéről és külsejéről, sem Gellért többi építkezéseiről nem maradt ránk leírás, csak sejtjük, hogy a püspök nyugvóhelyéül választott Mária-templom a megtoldott és átépített régi Keresztelő-Szt.-János-templom volt a vár közepén fekvő temetőben; Fülöp apát monostora sem volt más, mint az átépített régi görög monostor.

Szent-István nem szakította meg összeköttetését a gör.-kel. egyházzal. Éppen az ő uralkodása idején szünt meg az évszázados viszály, mely a római pápaság és a konstantinápolyi pátriárkátus között fennállott. Politikai tekintetben is szoros szövetségben állt a magyar és görög udvar. István a szellemi és anyagi kultúrának azt a gazdag forrását, mely akkoriban Konstantinápolyból áradt szét, az ország javára igyekezett értékesiteni. A görög papságot udvarában szívesen fogadta. Maga a királyné Veszprémben a Szent-Istvántól alapított görög apáczák monostorában tartózkodott. Gellért püspök a még félig görög Velenczéből került hozzánk, melynek akkori kormányzóival István király igen barátságos viszonyban állott. Egyenes tudósításunk van arról, hogy a görög szerzetesek Ajtony bukása után tovább is működtek a marosvári püspökség területén.[1]

Mikor Gellért Marosvárra jött és a Délvidéken a nyugati latin egyház alapjait lerakta, már évszázadok óta élt itt a bizánczi kereszténység. Maga a monostor és monasterium szó is magyarosított, illetőleg latinizált görög szó. Arról tanúskodik, hogy mindenütt, a hol helységnévnek használták, egykoron valósággal monostor állott fenn. Monostor nevű helység előfordul a pápai tizedlajstromban az ősi Temes vármegye területén vagyis a Maros balparti részén kettő: az egyik *Monostor* a mai Mailáthfalva közelében, a másiknak helyfekvése ismeretlen. A Tisza balparti vidékén: *Kanisamonostora, Oroszlánosmonostora, Halászmorotva-monostora* és *Zákánmonostora,* az utóbbi Kenéz falutól éjszakra. E helységekben hihetőleg már a bolgár-szláv korszakból származó görög monostorok állottak fenn, melyek némelyikének romjain később, a tatárjárás után, a latin egyház monostorai épültek föl. Az Árpád-korszak végén e következő *latin monostor-egyházakat* említik a csanádi egyházmegye, illetőleg Temes vármegye területén: *a)* A Maros mentén: *Bulcs, Eperjes, Bisztria* (Bizere) benedekrendű apátságok, *Arad* prépostság, *Hódos, Gyelid, Izsó-monostora, Ajtony-monostora* benedekrendű apátságok, *Rohoncza, Egres* cziszterczi apátság, *Kenéz, Kemecse* benedekrendű apátságok, *Csanád* püspökség és benedekrendű apátság, *Tömpös, Szőregh.* — A Tisza mentén: *Pordány, Oroszlános, Kanizsa-monostora, Aracsa* benedekrendű apátságok. — A Temes mentén és pedig a felső ágnál: *Sásvár, Ittebő,* az alsó ágnál *Szagyó* benedekrendű apátságok. Ittebő utóbb prépostság. *Boldogkőn* és *Gathalon* pálos-monostorok. *Mezősomlyón* Szt. Ágoston-szerzetesek.[2] Az alsó Duna mentén s a Karas, Nera és Temes torkolatai vidékén ősrégi gör.-kel. monostorok álltak, ú. m.: *Horom-* és *Kevevára, Orsova* és *Szent-György* községekben. Hihetőleg másegyebütt is.

Monostorok, apátságok.

[1] *Marczali:* A magy. nemz. tört. I. k., 284. l. (Szilágyi S.-féle kiad.)
[2] V. ö. *Karácsonyi János:* A zástyi és biczerei apátságok (Délm. tört. és rég. Értes. 1884. évf. 123. l.). — A rohonczai monostor (U. o. 1892. évf. 1. l.). — Ismeretlen délmagyarországi monostorok (U. o. 1905. évf. 76. l.).

Szent-István halála

Mivel Szent-Istvánnak több gyermeke közül csak *Imre* fia maradt életben, azt akarta, hogy ő legyen utóda. Midőn Imre vadászat közben elpusztult, örömtelenné vált István király élete; mert koronáját olyanra kellett hagynia, ki nem volt az ő vére. Legközelebbi rokonsága volt atyja öcscsének, Mihálynak, a két fia: *Vazul* és *Szár-László*. Nőtestvére Gizella, *Urseolo Ottó* velenczei dogenál volt férjnél. Ennek is csak egy fia volt: *Péter*. Minthogy Vazul és László ahhoz a párthoz tartoztak, mely a nemzeti ősvallást akarta ismét érvényre emelni, Istvánnak pedig főgondja volt a kereszténységet utódai útján még jobban megerősíttetni: sok töprengés után arra határozta el magát, hogy *Pétert* teszi utódjává. E végből megegyezésre is jutott sógorával, a velenczei dogeval. Imre halála óta a királyt köszvény és lábfájás gyötörte, olyannyira, hogy alig mozdulhatott. Ez alatt az udvari cselszövénynek tág tere nyilt fondorkodni Péter ellen, ki időközben Esztergomban az udvarnál telepedett le. Pártos ellenfelei nem bírván bevárni Szent-István halálát, orgyilkosságot kiséreltek meg ellene, mely azonban nem sikerült. Szent-István sok szenvedés után 1038 aug. 15-én halt meg.

Urseolo Péter

Az ország nagyjai unokaöcscsének, *Urseolo Péternek* esküdtek hűséget s az elhúnyt király rendelése szerint királylyá tették. Gellért visszavonult székhelyére. De csakhamar meggyőződött, hogy az új király összejátszik az udvar idegen elemeivel és hallatlan vakmerőséggel tapodja az ország törvényeit. A németeket, kiket még Gyejcsa fejedelem és István király fogadott az országba és ajándékozott meg javakkal, mind nagyobb számmal hívta be, minden jóban részesítette, tisztségekkel, gazdag ajándékokkal halmozta el, míg a magyar nemeseket mélységesen megvetette, az ország javait elfecsérelte, a mellett még kicsapongó életet is folytatott. Trónraléptét követőleg alig egy esztendő multán, mikor özvegy Gizella királynét is kifosztotta javaiból és fogságba tette, annyira felindult a nemzet e gonoszságokon, hogy gyűlölete forradalmi mozgalomban tört ki. Gellért püspök aggódva féltette az ország és a keresztény vallás fenmaradását. A nemzeti ellentállás élére az *Aba* nemzetségéből eredő *Sámuel* állott, ki Szent-István egyik nővérének volt a férje. Péter látva, hogy ügye el van veszve, alig három évi zsarnoki uralkodás után, 1041-ben kevesed magával Bajorországba menekült. A főurak és püspökök tanácsa ezután *Aba Sámuelt* ültette a királyi trónra.

Aba Sámuel

Miután Aba III. Henrik királylyal, az elűzött Péter pártfogójával összemérte fegyvereit, békét kötött. Uralkodását eképen biztosítva hitte s dölyfös és kegyetlen lett. Megvetette országa előkelőit és Péter híveinek üldözésében és lemészárlásában töltötte kedvét. Az elűzött király tanácsosait nyársra húzatta, másokat kövekkel veretett agyon. A magyar nemesség irtózattal fordult el tőle és összeesküvést forralt ellene, melyet azonban az egyik czinkos fölfedezett. A királyt haragja az összeesküvés részesei iránt borzasztó tettre ragadta. Ötvenet az előkelő nemesek közül tanácskozás ürügye alatt egy házba csalt, ott bezáratta őket s vallomás és birói ítélet nélkül fejüket vétette. Kegyetlen cselekedete lázba hozta az országot. A király és udvara 1043-ban a nagyobb részben szlávok lakta Délvidékre jött s Marosvárosában keresett oltalmat, a hol két év előtt, 1041 márcz. 22-én megkoronázták. Marosvárosában volt a nagyböjtben és a husvétot is ott töltötte.

Az volt a szokás abban az időben, hogy nagy ünnepeken a király a templomba ment, hol a püspök fejére tette a koronát és boldog országlásáért imádkozott. Ez a szertartás most, bizonyára az elégedetlenek forrongása miatt, nem volt megtartható, sem Esztergomban, sem Székesfehérváron. Gellért püspöknek kellett azt végeznie. Ezt az ünnepélyes alkalmat használta fel Gellért, az Aba vérengzésein megbotránkozott egyeneslelkű főpap, hogy kánoni szigorúsággal megfenyítse Abát. Beszédet intézett hozzá s a következőket mondta: „A szent bőjt arra való, hogy a bűnösök bocsánatot, az igazak jutalmat nyerjenek. Te pedig, király, kardod gyilkolásával megfertőztetted azt és elraboltad tőlem az atya nevet, mert legkedvesebb gyermekeim hiányzanak most itt. Azért ezen a napon semmi bocsánatot nem érdemelsz. Mivel pedig Krisztusért kész vagyok halált is szenvedni, megjósolom neked a jövendőt. Íme, a jövendő évben harmadszor támad fel ellened a bosszúállás kardja s elveszi tőled az országot, melyet csalárdul szereztél.“ Azután intett a tolmácsnak, hogy a latin beszédet a királynak magyarázza meg, „mert — úgymond — előbbvaló az Isten félelme, mint a király tisztelete“.[1]

[1] *Thuróczy* „Magyar Krónriká“-ja 1044 márcz. 11-ére teszi ezt a marosvári esetet. Tőle vette át *Ráth* Károly: „A magyar királyok hadjáratai“, 16. l. Innen kölcsönözték mások is. Gellért életiratát tekintve, ez az évszám kétségkívül téves.

A kevevárai várhegy délkeleti oldala.

Nagy Lajos. (A Thuróczi krónikából.)

Károly Róbert pecsétje.

Erzsébet anyakirályné pecsétje.

Ozorai Pipo. (Andrea del Cartagno falfestménye Firenzében.)

Zsigmond király pecsétje.

1044 jún. 4-én a győrmegyei Ménfőnél verte meg III. Henrik immár harmadszor Abát, a ki kénytelen volt a Tisza felé menekülni. A vérét szomjazó magyarok, kiknek rokonait embertelen módon legyilkoltatta, Füzes-Abonyban megrohanták s megölték őt. Henrik visszaadta az országot Péternek, ki nemcsak felajánlotta azt adófizető hűbérül a német királynak, de zsarnoki uralmát is újabb gyilkosságokkal tetézte. Péternek a németektől támogatott uralma annyira megnyomorította a nemzetet, hogy — a Képes Krónika szerint — inkább akartak már meghalni, mint ilyen siralmasan élni. A forrongás Délmagyarországon kezdődött. A főemberek Marosvárában gyűltek össze s gyűlésükből követeket küldtek az akkor Oroszországban tartózkodó Árpád-házi herczegekhez, *Endréhez* és *Leventéhez*, Szár László fiaihoz, hogy hazahívják őket s Endrét, az idősbiket, királylyá tegyék. Az összeesküvésben alighanem résztvett Gellért püspök is, ki a nemzeti királyság visszaállításával a békét óhajtotta. Ő is, mint a nemzet főbbjei, igazi Árpádot akart királynak, a kinek nemzetsége hálára kötelezte őt Szent-István személyében. Urseolo Péter másodszor

Endre és öcscse, Levente 1046 őszén keltek át a Kárpátokon az orosz fejedelem orosz és besenyő zsoldos hadaival. Csakhamar hozzájuk csatlakozott az egész nemzet. Mindenki elérkezettnek látta az időt. megsemmisíteni mindazt, a mi, nézete szerint, a magyart idegenek rabjává tette. A néplázongás még a hittérítőkben is ellenséget látott. A kereszténység terjesztésében a magyar nemzeti hagyományok, erkölcsök és szokások eltiprását vélték. A keresztény vallás ellen törő irányzatot Belus várában *Vatha* főúr kezdeményezte. Lenyírta fejét, haját pogánymódra három csombókra eresztette és az egész nép ugyanazt cselekedte. Lóhúst kezdtek enni, üldözőbe vették a papokat és rombolták a templomokat. Halállal végezték ki a németeket és olaszokat, kik királyi tisztviselőkként el voltak szórva az országban. Az Árpád-herczegeket az ország határán a régi nemzeti vallás visszaállítóiként üdvözölték. Mikor Endre és Levente Abaújvár alá érkezett, a tömeg fennhangon követelte, hogy állítsák vissza az ősi intézményeket, űzzék el a német és olasz papokat, az adó töröltessék el végképpen s Péter emlékezete vesszen örökre. A bukott Pétert a fejérmegyei Zámolyban elfogták, megvakították s fogolyként Székesfejérvárra vitték, hol nemsokára bevégezte életét. I. Endre

Endre és Levente hagyták menni a népet szíve kívánsága szerint, mert másképp nem állt volna melléjük. Mindenek előtt az országot akarták birtokba venni. Abaújvárról tehát Pestnek vették útjokat. Ugyanoda tartottak Székesfejérvár felől a püspökök és világi urak is, hogy az Árpád-herczegeket köszöntsék. Oda utaztak *Gellérten* kívül még *Besztrid, Buldi* és *Beneta* püspökök a szolnoki ispán társaságában. Nagyszámú keresztény nép követte őket. Az országos zűrzavarban legbiztosabbnak vélték, ha Endre oltalma alá helyezkednek. De Gellért püspök lelkére sötét töprengések borultak. Előre látta a közeledő veszedelmet és vértanui halálát. Tétény és Érd vidékén, Diósdon, megpihentek és Gellért Szt. Szabina templomában misét olvasott. Megáldoztatván társait is, így szólt hozzájuk: „Testvéreim és híveim! Tudjátok meg, hogy ma megjelenünk Krisztus Urunk színe előtt. Álmomban égi jelenés adta tudtomra, hogy mindnyájan elveszszük a mártíromság pálmáját, kivéve Beneta társamat.“ Azután vidám lélekkel tovább mentek a Duna felé. Gellért rendes szokása szerint szekéren utazott, a többiek lóháton. A mint a kelenföldi révhez értek (a mai Sárosfürdő táján, a vámházzal szemben), Vatha csapatával találkoztak. Az idegenek ellen felbőszült nép megrohanta a püspököket és kövekkel kezdte őket dobálni. Gellért folyton keresztvetéssel áldotta a kövezőket, a kik rárontottak és szekerestől feldöntötték. Azután kétkerekű taligán felhurczolták a kelenföldi (Kreenfeld) hegy tetejére, a honnan a mélységbe taszították. Midőn a magas szikláról alázuhant, lándzsával átdöfték mellét és egy kőhöz czipelve a tetemet, agyát kövekkel szétzúzták. Azután ott hagyták, a hol vértanúságot szenvedett. Buldi püspök szintén holtan hevert a Duna-parton, Besztrid halálosan megsebesült és harmadnapra meghalt. Ekkor érkezett meg Endre herczeg, de már csak Benetát szabadíthatta ki a vérengzők kezéből. „A papoknak és világiaknak — írja az altaichi évkönyv — oly nagy sokasága halt meg aznap Krisztus hitéért, hogy csak Isten és angyalai tudják számukat.“ Történt ez 1047 szept. 24-én.

Másnap, mikor a nyugalom kissé helyreállott, Gellért püspök tetemét a keresztény hívek hajóra tették és átszállították a Dunán a pesti partra, a Boldogságos Szűz templomába (a mostani esküttéri plebánia-templom), melynek alsó kápolnájában ugyanabban a ruhában, melyben vértanui halállal meghalt, eltemették. Ott nyugodott Gellért 1053-ig. Ekkor vitték el hamvait püspöki székhelyére, a Boldogságos Szűz

marosvárosi monostorába, melyet még életében jelölt ki temetőjéül. Kőből készült koporsójára tették teveszőr-gallérját, a követ, melyen agyát szétzúzták, daróczingét és a korbácsot, mellyel testét sanyargatni szokta. *Igy múlt ki a csanádi egyházmegye első püspöke*, kit a hazai egyház és a magyar nép vallásos kegyelete szentté avatott, mit 1083-ban Szt.-László kérésére VII. Gergely pápa is jóváhagyott.[1]

Endre mihelyest uralkodói állásában biztosnak érezte magát, épp oly erős fejedelemnek bizonyult, mint a milyen habozó és elnéző volt, míg az ország még nem volt teljes birtokában. Noha pogány fegyver juttatta a hatalom birtokába, mihelyt azt elnyerte és mihelyt fejére tette Szent-István koronáját, halálos büntetéssel tiltotta el a pogány szokások gyakorlatát. Fölépíttette a lerombolt templomokat s iparkodott a kereszténységet és a szent király törvényeit mindenütt érvényre emelni. Miután 1055-ben már elhamvadt a III. Henrikkel ismételten vívott háborúk tüze, nyugton és békében volt az ország. Időközben neje, *Anasztázia*, 1052-ben vagy 1053-ban fiat szült neki, *Salamont*, a magyar korona váromanyosát, kit ötéves korában megkoronáztatott és 1058-ban IV. Henriknek szintén gyermek nővérével, *Judittal*, eljegyeztetett. Tizennégy évi kormányzat után a testvérével Bélával vívott mosonyi csatában megsebesülvén, 1060-ban elhunyt és az általa alapított tihanyi monostorban temették el.

I. Béla *Béla* még az évi decz. 6-án megkoronáztatta magát. Endre pártja szintén hozzászegődött, de Vatha fiának, Jánosnak bujtogatására követelték az ősi nemzeti hit visszaállítását. Béla kénytelen volt fegyveres erővel elnyomni a lázadast. Ezzel időt nyert hatalma biztosítására s az egyházi és világi ügyek rendezésére. A béke 1063-ig tartott. Ekkor háború tört ki IV. Henrikkel. Béla a nemzet egész erejével döntő csatára készült. Azonban Dömösön összeroskadt alatta trónjának padlója és halálos betegen vitette ki magát a harcztérre, hol Mosony elvesztésének hírére meghalt. Fia, *Géza*, nemeslelkűen lemondott a koronáról, az elhunyt Endre király fiának, *Salamonnak* javára. Ez viszont Gézának adta Béla herczegségét.

Salamon és Géza *Salamon* király és *Géza* herczeg megosztott uralkodásának idejéből a besenyők 1068. évi betörése és az 1073. évi Nissa elleni hadjárat szövődik a délkeleti végek és *Temes vármegye* történetébe. A kunokkal rokon besenyők Osul vezérletével Moldvából és Oláhországból a Borgói-szoroson hatoltak be a magyar királyságba. Öldökölve és égetve fölriasztották az Erdélylyel határos várispánságokat s beszáguldozták az egész Temesközt. Teljes három éven át rabolták itt a népet, mely vagyonából kifosztva, végső szegénységre jutott. A németekkel viselt háborúk s az ország belsejét dúló vallási viszályok és trónvillongások teljesen lefoglalták a magyar nemzet erejét. Ez a körülmény csak kedvezett a besenyők vállalkozásainak. *Egész Délmagyarország uraivá tette őket*. A délvidéki megyéknek ezt a szomorú elhagyatottságát használta fel *Ducas Mihály* görög császár a szlávok lakta és vidékenként még görög hitű déli részeknek a bizánczi koronához visszacsatolására. Megnyervén czéljának a besenyőket, ezek nagy sietséggel az alsó Duna révein átmentek a tulsó partra. 1071-ben már a görög császár belgrádi helytartójának, Nikétásznak szövetségében találjuk őket. Mint Magyarország nyílt ellenségei, minduntalan átcsapdostak a Dunán és Száván rablókalandokra és a határok meggyengítésére.

Mihelyt az ország éjszaki megyéit a németek ellen némiképp biztosították, *Salamon* király, *Géza* és *László* herczegek legott az alsó Dunára siettek hadaikkal. Csatlakoztak hozzájuk a *temesközi ispánok* csapataikkal. Elkeseredett szárazföldi és vízi viadal keletkezett, melyben a magyar sereg tökéletes győzelmet aratott Nikétászon és Kozáron, a besenyők vezérén. A magyarok elfoglalták és felgyujtották Belgrádot, a védelmi műveket szétrombolták, a vár görög őrségét pedig Nike-

[1] Alakját idők folytán különböző felfogások szerint különféleképpen ábrázolták. Szembeszökő anachronismussal ábrázolja őt a budai Szt.-Gellért-szobor, melyen mint tagbaszakadt magas és izmos férfiú, lengő szakállal van feltüntetve. Szt.-Gellért életirata szerint a vértanu püspök beretvált arczú volt és a hagyomány alacsony, szikár, barnaszínű olasznak mondja őt. Érdekes a czenstochovai pálos kolostorban őrzött Szt.-Gellért-kép, mely a püspök összerogyó alakját fehér pálosrendi kámzsában, leeresztett capuciummal, szőke hajjal, bajuszszal és szakállal mutatja be. Előtte a földön piros püspöksüveg és pásztorbot látható. A háttérben három férfi a püspököt kővel dobálja meg. Felírata: *S. Gerardus e Palaestina Paulinam Eremum in Ungariam primus intulit et coluit, dein ab Eremo vocatus, Episcopus Chanadini extitit, martirioque coronatus caelum intravit. Ao. 1067.*" Fölösleges rámutatnom a helytelen évszámra és a pálosok alapítását jelző tévedésre, a mely rendnek alapítása a XIII. századra, II. Endre uralkodásának idejére esik. A XVII. század második felében festett képet *Ballagi Aladár* fedezte fel és ő utána irt róla *Nyáry Sándor* „A czenstochovai pálos kolostor és magyar műemlékei". (81. l.).

tászszal együtt foglyul ejtették. Az életéért remegő görög vezér Géza herczeg közbenjárásának köszönhette megmentését. Ezért Ducas elismerésül *arany diadémot* küldött Gézának, mely Magyarország koronájának alsó részét alkotja. A diadém adományozásával elismerte a görög császár, hogy *Délmagyarország területe és népei a magyar királysághoz tartoznak*, bár éppen a görögök kísérlették meg utóbb többször is leszakítani e darab földet az anyaország testéről. Salamon egész Nisszáig tervezte a hadjáratot, melynek kezdete óta huzamosabb időt töltött Temes vármegye területén, *Kevevárában*. Összeütközése unokatestvéreivel, Gézával és Lászlóval, valamint IV. Henrik segítségül hívása elszólították ugyan őt az alsó Dunáról, de a megtört besenyők ezentúl 16 esztendeig hagyták békében az országot.

A Mogyoródnál 1074 márcz. 14-én vívott csatában Géza és László diadalmaskodván Salamon felett, pártja sürgetésére *Géza* foglalta el a trónt, de már 1077-ben meghalt. Mikor a váczi székesegyházban eltemették, a nemzet öcscsét, *Lászlót*, kiáltotta ki királylyá. Minthogy pedig a trónvesztett Salamon gyűlölködött László ellen és életére tört, László elfogatta és Visegrádon őrizet alá helyeztette. Mikor onnét kiszabadult, szakított nemzetével és *Kuteszkhez*, a kunok fejedelméhez ment, kinek segítségével Erdélyt s a Maros-Temes közén elterülő tartományt a maga részére akarta elfoglalni. László ellentállott. Salamon és Kuteszk elmenekültek. Majd megtámadták a görög birodalmat. *Komnenos Alexios* könnyen végzett velük. Salamon, a „kóbor levente“, elesett a csatában. I. (Szent) László

Szent-László országlata alatt 1091-ben történt *Kapolcs* kun vezér betörése mintegy 40.000 főnyi csapattal. A Törcsvári-szoroson jöttek. Elözönlötték előbb Erdélyt s azután számos fogolylyal a mai temesi és torontáli rónaságon lehúzódtak a Temes és Karas torkolatáig, hogy Krassón és Erdélyen keresztül visszatérjenek hazájukba. László király értesülvén pusztításaikról, seregét Horvátországból gyors menetekben Kapolcs üldözésére vezeté. *Kapolcs a Temes és Poganis folyók között állapodott meg és jól elsánczolta magát.* Itt találta a kun tábort Lászlónak horvátországi győzelmes serege. A király szive megesett a kunok fogságában levő alattvalóin. „Itt halok meg — mondá seregének — ha kell, de nem nézem, hogyan viszik a nőket és gyermekeket rabszolgaságba.“[1] László ügyes taktikával megkerülte az ellenséget és elvágta a kunok menekülési útját. A szorongatott kunok alkudoztak a királylyal. Odaígérték neki a megszállott krassói arany- és ezüstbányák kincseit, az összeharácsolt prédával együtt. A legenda szerint „a kunok sok aranyat és ezüstöt hánytak vala maguk előtt, hogy a magyarok figyelmét e zsákmányra tereljék; de László mind kövekké változtatta e kincseket s vitézei ennek következtében el sem álltak az ütközéstől.“[2]

A nevezetes ütközet a mai Temesmegye területén Iklód, Nagyszilas, Buziás, Nagyköveres és Magyarszákos között zajlott le. László a csapást akkor mérhette a kunokra, midőn azok *Kádár* felé húzódva, a Poganis folyón menekülni készültek. Ettől fogva nevezik ezt a folyót „Pogányos“-nak, az ott elhullott sok pogányról.[3] A megfutamodott kun sereg elmenekült csapatai most mindenütt a Temes mentén az alsó Duna felé fordultak, a túlsó partvidéken tanyázó rokonaiknál, a besenyőknél keresvén oltalmat. László nyomban utánuk eredt és a Temes torkolatánál. *Pancsova* vidékén érte utól őket, hol éppen akkor akarták zsákmánynyal terhelt társzekereiket és számos foglyaikat a Dunán átevezni. A magyar ijászok sebes rohamot intéztek Kapolcs tábora ellen. László piros zászlót lengetve, serege élén lovagolt. A hős király példája oly gyujtó hatással volt népére, hogy az ellenség itt is ezrével hullott a magyarok kardjai alatt. László mérsékelni volt kénytelen katonái dühét, mire a kun had, Temesvármegye mezején másodszor is megveretve, kegyelemre megadta magát. Kapolcs, népének színével, a vérmezőn maradt. A kik a Dunán átkelhettek, zsákmány nélkül csak puszta életüket vihették el, mások pedig fölös számmal a magyarok fogságába estek. A hagyomány szerint *Ecsembő* elmenekült a hazájába, hogy társai veszedelmét honosainak megvigye. A fogoly kunoknak László csak a kereszténység fölvétele vagy a szolgaság között engedett választást. Mivel az elsőt választották, tapasztalhatták, hogy a magyar

[1] *Pauler* Gy.: A magy. nemz. tört. 206—207. ll.

[2] *Legenda S. Ladislai.* Cap. b. Endlichernél 239. — *Pelbart*: Sermo de S. Ladisl. — *Katona* Histor. crit. II. 550. l.

[3] A *Chronicon Monacense*, *Tamás* spalatói főesperes, *Thuróczy* és az ő előadásuk után mások, sőt *Horváth* Mihály és *Szalay* László is a Temes folyóra teszik Szt. Lászlónak azt az ütközetét, mi nyilvánvalóan nem szabatos meghatározás. A csata helyére nézve l. *Gyárfás*: Jász-kunok tört. II. k. 185. l.

a harczratermett népséget kész a maga jogaiban részesíteni. László, hogy a görög oltalom alatt élő besenyőkkel egykönnyen ne érintkezhessenek, a Tisza és Zagyva között, a jelenlegi Jászságban telepítette le őket.[1]

De még ezzel sem lett vége a kun-magyar háborúnak. A kik a Duna túlsó partján a görög császár oltalma alá futottak, úgy szintén a Moldvában maradt kunok és besenyők, követeket küldtek László királyhoz s követelték a magyar fogságban levő társaik elbocsátását. E kívánságuk megtagadása esetére kitűzték a napot, a mikor meg fogják bosszulni Kapolcs halálát. László tagadó válaszszal bocsátotta el a követeket. Megtudva tőlük betörésük napját s a Karas és Temes beömlésétől egész Zimony alá őrséggel rakván meg a Duna vonalát, tétovázás nélkül rájuk csapott. *Ákossal*, a kunok vezérével személyesen vívott meg és e párviadalban a magyaroké lőn a győzelem. Ákos halva fordult le lováról, megfutamodott seregét pedig részint felkonczolták, részint elfogták a magyarok. Midőn eképpen az ország határain helyreállott a biztonság, a következő békeévek alatt újra emelkedni kezdett a Temesköz. Új falvak keletkeztek, a régiek népessége szaporodott. Házias élet szállt a béke ölébe. Ebben az állapotban maradt Temes vármegye László király életének végéig. László 1905-ben halt meg és júl. 29-én temették el Nagyváradon. III. Coelestin pápa a szentek közé iktatta.

Kálmán és II. István

Utódainak, *Kálmánnak* és *II. Istvánnak* uralkodása egészen 1125-ig nem érintette közvetetlenül Temes vármegyét. De azért a megyére szomorú idők következtek. Ekkor kezdődtek ugyanis a görög háborúk, melyek alatt a temesi vidéket súlyos veszedelmek fenyegették. A görögök ellenséges viselkedésének indító okait elsősorban azokban az áldatlan viszályokban kell keresnünk, melyek a magyar uralkodó család tagjait a trónöröklés és hatalombirtoklás kérdésében egymástól elválasztották és az ország nagyjait egymás ellen küzdő pártokra szakították. A belvillongások bátorították fel már előbb is a besenyőket, kunokat és szlávokat és most újabban a görög császárokat is a meg-megújuló háborúkra.

Nevezetes, hogy a keleti népek betörése mozgásba hozta az egész szlávságot a Balkánon és a Dunán innen is. A Kárpátoktól Adriáig egyszerre lobbant fel mindenütt a lázongás tüze: *a szlávság erőfeszítése a magyar királyságtól való függetlenség kivívására.* Szent Lászlónak és méltó utódjának, Kálmán királynak, Horvátország és Dalmáczia elfoglalását eredményező hadjáratai szintén a szlávság háborgó hullámainak megtörését czélozták. Nem az erőszakos foglalás és a hatalmi terjeszkedés vágya, hanem a magyar nemzeti királyság megmentésének gondolata vezérelte őket e hadjáratokban. Abban rejlett ugyanis a baj, hogy Szent-István halálával a versengő trónkövetelők oroszoknak, görögöknek, kunoknak, besenyőknek és szlávoknak a támogatását keresték igényeik előmozdítására. Ehhez járultak még a magyar királyi háznak görög-szláv házasságai, a keleti udvarok pártfogásának kieszközlésére. Azt lehetne mondani, hogy a szlávság lett a magyar állampolitika középpontjává. A magyar országos tanácskozásokat Marosváron és Aradon tartják és az utóbbit a magyar urak legyilkolásával végzik. Aba Sámuel, Salamon, Álmos, II. Béla s a testvére ellen fellázadt István a délvidéki szlávoknál tartózkodnak s közöttük érzik magukat biztonságban. Az összerokonulásnak és a segélykérésnek e viszonyaiból magyarázható a támadó bizánczi politika, mely főkép a délmagyarországi lakosság életét és vagyonát fogyasztotta.

1117 óta *Komnénos János*, Szt. László veje, ült a konstantinápolyi trónon. 1125-ben az a terv támadt agyában, hogy hűbéres jogot követeljen II. István magyar királyon. A Fekete-tengeren veszteglő hajóhadát a Dunára rendelvén, Horom közelében, a mai *temesmegyei Palánkánál*, behozta csapatait az országba. A magyarok nem akadályozhatták a görögök átkelését. A királyt betegsége visszatartotta, hogy személyesen jelen legyen, de azért erélyesen intézkedett országa védelméről. A magyar hadak színejava *Setephel* vezérlete alatt a Karas folyón, a mai *Gerebencz*, *Vöröstemplom*, *Gajtas*, *Jeszenő* és *Varázsliget* községek mezőségén gyülekezett. A görög császár hadában lovas lombard és nyilas szeldzsuktörök zsoldos csapatok is szolgáltak. A döntő csatában a görög császár vívta ki a diadalt. A „Képes Krónika“ elbeszélése szerint „a Karas vize annyira összevegyült vérrel, hogy egészen pirosnak látszott és a pánczélos emberek úgy feküdtek a folyóban, mint a tuskók. Úgy mészárolták a magyarokat, mint az ökröket. Elesett Csiz ispán is.“ A görög írók a fogoly magyar urak között említik *Ákost* és *Keládot*.

[1] *Thuróczy*: II. 57. l.

Azonban a magyarok erejét ez a veszteség nem törte meg. A császár, miután a Szerémséget és Frankohoriont a Duna és Tisza összefolyásánál elfoglalta és Zimonyt megszállotta, hazatért, de Branizovában (Galambócznál) erős őrséget hagyott. A magyarok az őrséget megtámadták és a várat elfoglalták. János császár erre a vészhírre visszatért a Dunához és Branizova megerősítésén fáradozott. István azonban újabb csapást készült mérni a görögökre. De egy előkelő, gazdag olasz nő, ki akkor Magyarországon a királyi udvarnál tartózkodott, megizente a császárnak a magyarok készülődését. Erre János még idejében elmenekült. Csak a hátsó védjét érték utól a magyarok s teljesen tönkreverték. A császár sátra is zsákmányul esett. István haragjában máglyára vettette az árulo asszonyt. 1127 körül létrejött azután a béke. István király és János császár Branizova és Horom között egy szigeten (valószínűleg Temessziget) személyesen kötötte meg a békét.

1141-től *Uros* szerb vajda fia, özvegy Ilona királyné fivére, *Belus bán*, kormányozta az országot a kiskorú II. Géza helyett. A bán rokona, *Csudomil* szerb fejedelem, alkalmat nyert most beleszólni a magyar államügyekbe. Ezzel fölidézte 1152-ben *Komnen Mánuel* háborúját Magyarország ellen. Ismét görög csapatok vonultak fel a Dunán Temes vármegye területére. Feldúlták *Kevét* s az alsó Duna határszéli vidékeit, zsákmányolva és öldösve mindenütt a magyar népet A szlávság annyira elhatalmasodott, hogy Belus bán el akarta tenni láb alól a magyar püspökök és főurak tanácsára hallgató II. Géza királyt, hogy kisebbik öcscsét, *István* herczeget, szerémi ispánt, a görög császár rokonát emelje a magyar trónra.[1] A cselszövények titkos szálait, melyek egyik részről a bizánczi udvarban szövődtek, Borics, másik részről pedig Belus révén a magyar udvarból indultak ki István herczeg érdekében, csak kevéssé ismerjük ugyan, tény azonban, hogy ezek a cselszövények 1155-ben II. Gézát áldatlan háborúba keverték. És ez a háború, mely alatt Temes vármegye újabb megrázkódtatásoknak volt kitéve, az ellentétbe jutott görög és szláv érdekek összeütközéséből keletkezett. II. Géza

Géza halálával 1161-ben megüresedvén a királyi trón, a rendek az év június 1-én Székesfejérváron egybegyűlvén, fiát, *III. Istvánt*, ki *Micziszláv* kievi fejedelem *Eufrozina* nevű leányától született, koronázták meg. Az új király kiskorúságát Komnen Mánuel fegyverkezésre használta fel és 1161-ben megüzente Magyarországnak a háborút. A görög hadakat ezúttal *Alexius Kontostephanos* és *István* herczeg vezérelték Horom alá. A vár ellentállás nélkül adta meg magát. Horomból csábítgatták magukhoz a görögök a délvidéki vármegyék népét, felhíva a magyar urakat, hogy ejtsék el a kiskorú *III. Istvánt* és tegyék a koronát *István* herczeg fejére. Ezt nem sikerült ugyan elérniök, de elértek annyit, hogy az urak, nem akarván az ország területi épségét újabb veszélyeknek kitenni, hat hétre rá, július 16-án, a szintén görög pártfogás alatt álló *II. László* herczeget, II. Géza király öcscsét, koronázták meg. II. László azonban már nehány hónap multán, 1162 jan. 14-én meghalt és *IV. István* néven mégis csak a bitorló szerémi herczeg jutott a trónra. 1162 febr. 11-én megkoronázták, de a nemzet gyűlölettel fordult el tőle s törvényes királyát, III. Istvánt hívta vissza Ausztriából, ki a bitorlót az év jún. 19-én megtámadta, megverte és elűzte. Azonban Mánuel pénzt és sereget adott neki, s midőn újra megjelent az ország határán, itt semmi ellentállásra sem találván, a déli részeket megint hatalmába kerítette. Okiratok bizonyítják, hogy *István* csanádi püspök és *Eusa* csanádi főispán is, több más délvidéki úrral, — valószínűleg a délvidéki szlávságtól való félelmükben — a bitorló pártjára álltak. III. István, II. László, IV. István

1164-ben Mánuel újabb hadjáratot vezetett Magyarország ellen. A görög írók állítása szerint végső veszélylyel fenyegette a magyar nemzetet. Vele tartottak megint az összes szlávok, sőt az oroszok, velenczések és maga Frigyes császár is. Az aldunai kunok és besenyők seregenként özönlötték el ismét Temes vármegye termő síkságát. III. István csak a következő 1165-ik évben szerelhette föl seregét, mely *Dénes* nádor vezetésével hatolt az Alvidékre. De Mánuel a görög derékhaddal akkorára már kitakarodott az országból. Dénes felszabadította ugyan Zimonyt és visszaszerezte a Szerémséget is, de Mánuel 1167-ben annál nagyobb dühhel, két hadosztálylyal támadta meg az alsó végeket. Az egyiknek feladata volt Zimonyt és a Szerémséget kicsavarni a magyarok kezéből, a másik Oláhországon át Erdélyt dúlta és a temesi részeket gyilkolva, égetve barangolta be. Nagyszámú temesvármegyei lakosság menekült feljebb az ország belsejébe.

[1] *Radericus* freisingeni kanonok krónikája. (Muratorinál, VI. 721. l.)

Tartott ez az állapot 1180-ig, Mánuel haláláig. Csak akkor szünt meg, midőn a görög méregtől elpusztított III. István után öcsese, *III. Béla*, leküzdve a trónviszályokat, főleg Bánffy Lukács esztergomi érsek és a magyar főpapság erélyes föllépése következtében, határozott és erőteljes magyar nemzeti politikát léptetett életbe. Megerősödve a Szerémség és Dalmáczia birtokában s házasságra lépve Fülöp franczia király nővérével, *Margittal*, Fridrik német császárral barátságot kötött és így kifelé mitől sem kellett többé tartania. Elfoglalta Galicziát, megverte Velenczét, reformálta az ország beligazgatását és szigorú törvényekkel végetvetett a zavargásoknak és rablásoknak. Valahára Délmagyarországon is helyreállt a törvényes rend. Péter és Aba Sámuel uralkodásától kezdve egész III. Béláig, vagyis másfél századon át, úgy látszik, teljesen szünetelt Temes vármegyében és a szomszédos várispánságokban a megyei közélet. Nem is csoda, hisz a magyar társadalom elmerült és elenyészett a szlávság kavargó özönében és a királyi és nemesi birtokokat, sőt még a várakat is idegen népek birtokolták. Valószínű, hogy az ország déli kapuján Szent-István alkotása alapjaiban megrendült s egy forradalmi szláv demagógia lépett a magyar igazgatás helyébe. *Valósággal Glád és Ajtony országa támadt fel ez időszakban rémes kisértet gyanánt érszázados sirjából!*

III. Béla

III. Béla gondos országlata alatt (1173—1196) megváltoztak a viszonyok. A királyi igazgatás lassanként helyreállt a délvidéki megyékben. *Most először tünik fel okiratos emlékben Temes vármegye ispánjának a neve.* 1172—1175-ben *Pancracius* ispán áll a temesi várispánság élén, melynek székhelye *Temesvár*. Utána 1203-ban *Poth* ispán kormányozza Temes vármegyét. Tehát Délmagyarországon misem akadályozta többé a vármegyei életet. A görög háborúkból levont tanulság arra indította a királyt, hogy a megyei közéletet a trónhoz hű, magyar születésű főpapok ellenőrzése alá helyezze. Ez időben olyan főpapok ültek Szt. Gellért székében, kik országos tekintélynek örvendettek. Ilyen volt *Hédervári Saul* (1188—1192), a király kanczellárja, később kalocsai érsek; ilyennek ismerjük *II. Jánost* is (1198—1202), a későbbi esztergomi érseket; mindkettő a király kedves embere és hű tanácsosa volt.

Imre és III. László

III. Béla 1196 ápr. 23-án halt meg. Utódja lett *Imre,* kinek gyenge kormánya alig terjedt mindössze nyolcz esztendőre. Az ő uralkodása alatt tört ki a Duna túlsó partján a viaskodás, melyben két Nemanya-testvér, *István* és *Vuk*, küzdött egymás ellen a fejedelmi hatalomért. A szláv egység, mely a dunáninneni és dunántúli fajrokonokat összekötötte, felbomlott. Vuk Imre királyt hívta segítségül, ki 1202-ben át is vezette seregét a Dunán s nemcsak Szerbiát, de Bulgáriát is meghódítván, magyar felsőbbség alá helyezte. 1202-ben országai között említi Bulgáriát, 1203-ban pedig Szerbia királyának vallja magát.[1] III. Incze pápa, mihelyt megtudta, hogy a nagyzsupán meghódolt a magyar koronának, legott sürgette Imrét, hogy Bolgárországot térítse meg a római egyháznak.[2] Imre hároméves fiát, *Lászlót,* még életében megkoronázták és örökösének elismerték. A gyermekkirály gyámjául az előbb Kevevárában, azután Esztergomban fogva tartott öcscsét, *Endre* herczeget rendelte. Ez azonban az özvegy királynét fiával, III. Lászlóval együtt Ausztriába kergette. Imre 1204 okt. vége felé halt meg. A gyermekkirály csak nehány hónapig élte túl atyját; 1205 máj. 7-én fejezte be életét Bécsben.

II. Endre

II. Endre a trónra jutván, királyi méltóságát eszköznek tekintette tékozló hajlamai kiegészitésére. *Nevezetes 1217-ben szentföldi hadjárata és 1222-ben az Arany-Bulla adományozása.* II. Endre hosszú királyságának idejéből Temes vármegye történetében kiemelkedő mozzanat, hogy *a temesi ispán* (comes) *állásának politikai fontossága külön törvényben is kifejezést nyert, a mennyiben a király azt az erdélyi vajdasággal egyenlővé teszi és arra csak érdemes és kipróbált, erkölcsökben tündöklő hazafiakat nevezhet ki.*

1226-ban *Béla,* II. Endrének legidősb fia, vette át mint ifjabb király Erdélyben és a délmagyarországi megyéknek a Tisza balpartjáig terjedő területén az uralkodói kormányzatot. Első cselekedete volt visszavenni az atyja által elidegenített és törvényellenesen eladományozott koronajavakat és várbirtokokat. Temes vármegyében a várjavak egy része Ugrin esztergomi érsek testvérének, *Csáki* Miklós comesnek a kezén volt. Ilyen elbitorolt várjószágok voltak a mostani Temes vármegye területén: *Sceleus, Hunyfalu, Sósd, Scekozo* (?) és *Vinga*. Azonban az elbitorolt

[1] *Fejér*: Cod. Dipl. II., 391. és 411. ll.
[2] Lásd erre vonatkozó közleményeimet a Tört. Tárban.

várjavak visszatérítése már keveset segített az üres királyi kincstáron. Endre 1230-ban az államkincstár kezelését zsidóknak és izmaelitáknak adta haszonbérbe s ezzel hallatlan nyomort zúdított az országra. A következő évben megígérte ugyan, hogy eltávolítja a nép zsarolóit, de ígéretét nem váltotta be. Ezért azután Róbert, esztergomi érsek, a pápától nyert felhatalmazása alapján 1232 deczemberében Magyarországot *interdictum* alá vetette. Eltiltotta az igazhívőket a zsidókkal és mohamedán izmaelitákkal való kereskedéstől s Dénes nádort és Sámuel királyi kincstartót egyházi átokkal sújtotta. A templomokat bezárták, a harangok elnémultak, istenitisztelet nem tartatott, a halottakat nem szentelték be, minden egyházi szertartás szünetelt. Így volt ez a csanádi püspökségben is egy teljes éven keresztül, a mikor a tilalmat Béla ifjabb király kérelmére visszavonták. Kevéssel rá, 1235 szept. 21-én II. Endre elhalálozott és az egresi cziszterczita monostorban temették el, a két évvel előbb elhalt második nejének, *Jolántának*, Courtenayi Péter konstantinápolyi császár leányának hamvai mellé.

Nagy szerencsétlenség volt 1241-ben a *tatárok betörése*. Északról és keletről özönlöttek be a mongolok vad hordái, kikkel az országba telepített 40.000 kun szövetkezett. Lázadó vezérüknek, *Kötönynek*, megöletéséért bosszút lihegve, a tatárokkal versenyeztek a megrémült magyar nép öldöklésében. *Batu* khán a mongol sereg nagyjával a Vereczkei-szoroson, *Kádán* és *Büri* vezérek Erdély felől a Borgói-szoroson, *Büdzsikur* pedig a Törcsvári-szoroson, a Maros völgyén hatoltak Magyarországba. Az 1241. évi farsangban tartott budai országgyűlésen esedezve kérte Béla az urakat, csatlakoznának vitézeikkel a királyi és a várkatonasági zászlókhoz s óvják meg az országot a rettentő szerencsétlenségtől. *Temes vármegyében Dénes, temesi ispán hordoztatá körül a véres kardot.* Az volt a terv, hogy Vilmos krassói és Saul aradi ispánok Temesváron gyülekezzenek hadaikkal és Csanádon csatlakozva Demeter csanádi ispán csapatához, *Bulcsu* csanádi püspökkel és az erdélyi dandárokkal márczius közepén együtt vonuljanak fel Pestre, az ott gyülekező királyi táborba. Velük volt *Barczfi* Miklós délvidéki gazdag földesúr, sok más nemessel és azoknak csapataival. Kísérték őket asszonyokkal, gyerekekkel és podgyásszal megrakott szekerek. A félszemű, beteg csanádi püspök szintén szekéren követte a sereget. Siettek menekülni a Lugos, Arad és Várad felől fenyegető mongoloktól; de a Tiszán túl a kunok kelepczéjébe estek. Öldöklő harcz fejlődött ki, melyben a délvidéki magyar sereg részint lekaszaboltatott, részint elvágatván a király táborától, visszafutott a Tisza balpartjára, hogy elrejtőzzék a krassói hegyek vadonaiban, az elpusztított várkastélyok romjai között, vagy ha tehette, hogy a saját tűzhelyeit védelmezze.[1] Bulcsu püspök megmenekült s kevesed magával visszament Csanádra. A temesi főispán hihetőleg az ütközetben hullott el, mert az 1242. éven túl hosszabb ideig nem említik a délmagyarországi vármegyék ispánjait. IV. Béla

A hallatlan inség, melyhez hasonlót egy ország története sem tud felmutatni, nem törte meg a lelkes IV. Béla erejét. Ő lett az ország új alapítója. Felhasználta azt az erőt, mely még a magyar nemzetben s a magyar államszervezetben élt, sőt fejlesztette is azt.[2] A pusztulás nyomában járó éhinség enyhítésére gabonát és szarvasmarhát hozatott be külföldről, visszaállította a feloszlott megyéket, a szomszéd német és szláv tartományokból új lakosokat hívott be és új lakóhelyek építéséről gondoskodott. Új erődített helyek is készültek az ország védelmére. Különös figyelmet fordított a dunai végszélek és a temes-marosközi vármegyék megerősítésére. Ekkor épült Temes vármegyében a *monostori várkastély* a temesi síkság őrizetére, a *mező-somlyói várkastély* és a *kis-somlyói erődítmény* a Berzava és Karas bejárásainak őrizetére. Megerősítette *Temesvárt*, a vármegye székhelyét, az egyik Temes folyón, *Csákvárt* a másik Temesen, *Csanádot* és *Lippát* a Maroson, *Dentát* a Berzaván, *Horomot* a Nerán, *Pethvárát* és *Kevevárát* a Duna partján. Mindezeket az erősségeket IV. Béla a fejlettségnek magas fokára emelte. *A telepítések és lakóhely-viszonyok rendezésénél történhetett a Balkánon tanyázott kunok és besenyők elhelyezése a megye területén, nevezetesen Temesvár környékén 1246 után, úgyszintén az oláhok 1247 után való, ekkor még gyér beköltözése Temes vármegyének Krassóval határos vidékeire.* Az oláhok Erdélyen át Kumániából és Oláhországból jöttek át hozzánk.

[1] *Fessler*: Gesch. d. Ungarn, II., 529. l.
[2] *Pauler* Gy.: A magy. nemz. tört. II., 238. l.

Minthogy a kunoknak Temes vármegye történetében nevezetes szerep jutott, meg kell róluk itt külön is emlékezni. Kun-Lászlónak 1279-iki „privilegium baptismatis“ nevezetű híres oklevele szerint a kunok nagy sokasága nagy terjedelmű földet foglalt el hazánkban. Nemzetségeik II. István alatt a Kiskunságban, IV. Béla alatt Kuthen vezérletével a Nagykunságban és ugyancsak IV. Béla alatt a tatárjárás után Délmagyarországon telepedtek le. Hét nemzetségük volt és hét székük. Hat a duna-tiszaközi és a tiszántúli kunokat foglalta magában, *a hetedik a temesmarosközi kunoké volt.* A régi csanádi, torontáli és temesi főesperességek között egy 6—7 mf. hosszú és 2—3 mf. széles terület volt, melyen a pápai tizedszedők egy plebániát sem találtak. Ez oly nagy terület, — írja Karácsonyi János — melyből két Torna vármegye is kitellenék. Ezen a területen, mely Temesváron alul egész Valkányig és Oroszlánosig kelettől nyugatra és éjszakról délre Nagyszentmiklóstól Kikindáig terjedt, állott fenn a kunok *Szenteltszék* nevű kerülete, melyen kapitányaik fennhatósága alatt még 1424-ben és egy ideig azontúl is tanyáztak. Ősi nemzeti vallásukat követvén, természetes, hogy a XIV. századi pápai tizedszedők nem találtak róm. kath. plebániákat Szenteltszék területén. 1350-ig maradtak meg nemzeti vallásuk mellett, noha IV. László már 1279-ben meghagyta a csanádi püspöknek, hogy egy főnemes és két meghívott nemes kíséretében a megyéjében lakó kunokhoz menjen el és az eddig meg nem keresztelteket keresztelje meg. 1424-ben *Ozorai Pipo*, temesi főispán, egy oklevelében emlékezetül adja, hogy Imre, Pinkesd fia, Vizesgyáni Thege Mihály és Cserekley Tamás, a kunok Szenteltszékének kapitányai, megjelentek előtte és odanyilatkoztak, hogy bár Tapsoni Aarhimi Osvát fegyveres népével Jangot-szállásba betelepedvén, a jangoti kunoknak némi kárt okozott, de ugyanaz az Osvát az említett károkért tökéletesen eleget tett.[1]

De visszatérünk ismét előadásunk megszakított fonalához.

Bélának az ország jólétére, benépesítésére és megerősítésére fordított gondoskodását megzavarták az 1252-ben kitört osztrák és cseh háborúk és a fiával, *István* ifjabbik királylyal vívott trónviszályai. István ifjabb király épp úgy, mint előtte Imre és Endre, majd Endre és Béla a Tisza balpartjától Erdélyig kormányzott. Kétévi magánuralkodása alatt már okiratos emlékkel is nevezetessé tette magát Temes vármegyében. Ő alkotta meg ugyanis Temes vármegye területén, a Berzava folyó és Moravicza patak közén, *Mező-Somlyó* vármegyét, melynek a tatárjárást követő években *Nagy-* és *Kis-Somlyó* nevű helységeit erődítményekkel vétette körül. *Temes vármegye kebelében tehát egy szűkebbkörü külön vármegye alakult. Temes vármegyétől független, önálló joghatósággal.* Az új vármegye első ispánja V. István királynak egy 1270. évi oklevelében fordul elő, midőn a Szt.-Ágoston-barátoknak a Berzaván malmot ajándékoz és azt a „comes de Mező-Somlyó“ hatósága alól kiveszi.[2] Midőn Lőrincz mester, Lőrincz vajda fia, 1277-ben hű szolgálataiért Woja és Keres-Szeg jószágokat kapja, a királyi adománylevél kifejezetten mondja, hogy ezek a falvak *Somlyó vármegyében* (in comitatu Sumplio) fekszenek.[3] *A mai Temes vármegye területén fennállott tehát a XIII. században Temes vármegyén kívül még négy más vármegye: Horom délnyugati része, Kevének déli fele, Mező-Somlyó egészen és Csanád vármegyének a Maros balpartján elterülő déli felerésze.* Meglehet, hogy IV. Bélának 1270 máj.

V. István 3-án bekövetkezett halálával az V. István kétesztendei egyedül-uralkodásának ideje alatt megbomlott közviszonyok tették szükségessé ezt a különben érthetetlen alakulást. V. István 1272 aug. 6-án a Csepelszigeten halt meg 33 éves korában.

IV. (Kun) László Fia, *IV. László*, tízéves korában jutott a trónra vetélytárs és ellenkirály nélkül. Anyja, *Erzsébet* kun herczegleány és a saját kedvencz társasága után *Kun Lászlónak* szoktuk őt nevezni. A mint fölserdült és 16—17 éves korában uralkodni kezdett, teljes hévvel adta át magát az élvezeteknek. Csak a kunok között érezte jól magát, követte szokásaikat és viselte ruházatukat. Találóan jegyzi meg róla Marczali, hogy csak véletlenül király, igazában korhely.[4] Az Erzsébet anyakirályné és *Pektári Joachim* által űzött garázdálkodás éveken át forrongásban tartotta a méltóságaiktól és birtokaiktól igazságtalanul megfosztott urakat. Rablás, fosztogatás, a gyengébbek elnyomása, az urak viszálykodása, a nép zsarolása és

[1] *Gyárfás:* A jászkunok tört. II. k. 341. l. — *Karácsonyi:* A kunok Délmagyarországon. (Délm. tört. és rég. Értes. 1882. évf. 93. l.)
[2] *Knauz*: Monum. Eccl. Strigon. I., 583. l.
[3] Dessewffy-Oklevéltár, 79. l.
[4] Magyarország tört. az Árpádok korában. 564. l.

Murad szultán.

Galambócz vára. (Kőnyomat a mult század elejéről.)

Szendrő vára Keveváráról nézve.

Hunyadi János. (A Thuróczi krónikából.)

irtása napirenden volt. Az alsó vidéken Pektári testvére, István bán, folytatta zsarnok üzelmeit, még pedig a király pártfogásával, ki őt 1278 jún. 19-én Csanádon kegyelmébe fogadta. A váradi közgyűlésen, melyet a király ez évben a megyékkel tartott, egyetlen délmagyarországi megye sem volt képviselve. Növelte a csapásokat 1280-ban a kunok lázadása, kik *Oldamur* főnökük vezetése alatt fölégették és kipusztitották az összes délvidéki vármegyéket, azután a Temesközön és Krassón át Erdélybe vonultak vissza. Oldamurnak megvert kunjaival a temesmegyei kunok közül is sokan hagyták el az országot s az erdélyi havasokon túl tanyázó véreikhez távoztak. László egészen a tatárok határáig nyomult utánuk. Visszatérő útjában *Lugos* felől a Temes folyását követve, Szlankaménba ment, hol nov. 11-én táborozott.[1]

1284-ben jött le ismét a király az Alföldre. Az év közepétől annak végéig a tiszavidéki szállások közelében kicsapongások között tölté idejét. De már 1285-ben kora tavaszszal ismét a tatárok ellen kellett vonulnia, a kik árvíz gyanánt borították el Délmagyarország rónáit. Mitsem használtak most a IV. Bélától és V. Istvántól sok költséggel emelt, de őrség nélkül álló védőművek. A királyi had nem vehette föl a harczot akkora ellenséggel. A lakosság pedig szétfutott. A ki tehette, sietett túladni vagyonán és elköltözött a dunántúli vármegyékbe. A csak zsákmányt kereső vad horda nem annyira a király részéről kifejtett ellenállásnak, mint inkább főnökei parancsának engedve, kitakarodott az országból. László már csak a határok őrizetére érkezett le Délmagyarországra. 1286 augusztus 14-én *Kevevárában* találjuk.[2] Végre a szentszéknek kellett a keresztény hit védelmét s az országos bajok orvoslását kezébe vennie. A pápa a kunok és tatárok ellen keresztes háborút hirdetett. László kénytelen volt 1288 szeptemberében a felizgatott nép dühétől az egresi monostorba menekülni. A következő év telét pedig hű kanczellárjánál, *Gergely* püspöknél, Csanádon tölté. Saját tapasztalásából és a délvidéki urak értesitéseiből körülményesen megismerhette a délmagyarországi vármegyék siralmas állapotait. Föltehetjük, hogy elszánta magát a várak megerősítésére az ország délkeleti kapuján. 1290-ben kora tavaszszal a czeglédi táborból lejött Temes vármegyébe és a csanádi püspök s más főurak kiséretében harmadfél hónapig tartózkodott a vármegye területén, bevárandó az ellene támadt olygarchák harczainak kimenetelét. *Temesvárról* bejárta az aldunai megyéket és szemügyre vette a várakat, a honnan szükség idején könnyen lehetett menekülni a Dunán fölfelé valamelyik táborba. Márczius 15-én *Mező-Somlyón* tartózkodott László. Onnan van keltezve adománylevele *Tamás*, Simon fia, Sóvári György testvére részére, kinek a királyi peczérek becserélt luczi és tokaji birtokait adományozta.[3] Április 29-én *Karánsebesről* parancsolta meg a leleszi konventnek, hogy miután a monostor kegyuraságát Simon fiaitól, azoknak nyilvánvaló hűtlensége miatt elvette és saját híveinek, István és Pál mestereknek, Mihály fiainak, Ubull unokáinak adományozta, azokat vagy emberöket oly tisztelettel fogadják, mintha maga menne oda. Adják meg nekik mindazt, a mivel szokás szerint tartoznak, különben súlyos neheztelését fogják érezni.[4] Karánsebesről *Lugoson* át *Lippa* felé tartva s útközben május 20-án *Székáson* (a mai Temesszékás) megpihenve, utasítja a Szathmár-Németiben s onnan kezdve Szamosszegig lévő királyi városokat, hogy híve Mihály és fiai, István és Pál hajóitól, melyeken épülő várakhoz építőanyagot szállítanak, vámot szedni ne merészeljenek.[5] Székáson valami hű emberének, talán egy kún főúrnak várkastélya állhatott, mert László huzamosabb ideig maradt a helységben oda- és visszaútjában. Útközben, Lugos és Zsidóvár között *Chynte* (Chente, Csinte, a mai Szente) nevű falu regényes vidékén még vadászott is a király. Visszatérve Lippáról, ismét *Székáson* szállott meg. Május 27-én Székáson kelt levelében meghagyja a leleszi monostor népeinek, hogy a rájuk kirótt s István és Pál mestereknek adományozott negyed-

[1] *Szabó* Károly: Kun László. (Magy. tört. életrajzok, II. évf. 4—5. f.)
[2] *Wagner*: Diplom. Com. Sáros., 561. l.
[3] *Fejér*: Cod. Dipl. VII. 3. r. 93. l.
[4] U. o. V. 3. r. 487. l. — Közli ezt *Wenzel* is (IX. 559. l.) a Kállay-család levéltárában levő eredeti után.
[5] U. o. V. 3. r. 280. l. — *Wenzel*, IX. 561. l. — *Katona*, VI. 907. l. — Idézi *Szabó* K.: Kun László 172. l. — Elfogadva Szabó Károly útirányát, helyreigazitom a „Krassó vármegye óshajdana" cz. művemben Székás helyfekvéséről nyilvánított véleményemet, különösen azért, mert az időközben publikált okiratos emlékekből meggyőződtem, hogy a váreröditményeket szemlélő IV. László mindenütt a Temes folyása mentén folytatta útját Karánsebes megtekintése után.

arany adót, nevezetteknek pontosan fizessék.[1] Ugyanazon a napon és ugyancsak Székáson kapta a kedvező tudósítást, hogy Mihály fia, István, a hűtlen Omodé kérsemjéni várát megostromolta, bevette és fegyveres őrségét elfogta. László megköszöni ezt Istvánnak s meghagyja neki, hogy foglyaival együtt azonnal siessen hozzá.[2] Azonképpen május 27-én, anno Domini 1290 sexto kalendas Juny, a hely megnevezése nélkül ugyan, de hihetőleg még Székason állittatott ki, az őt kisérő kanczellárja, Gergely csanádi püspök kezével, a tatárok betörésekor feldúlt és fölégetett Besztercze város részére egy kiváltságlevelet, melylyel a város adójának kétharmadát elengedi.[3] Végre Székáson kelt május 28-án a váradi káptalanhoz intézett parancsa is, hogy iktassa be Istvánt és Pált, Mihály fiait, némely magtalanul elhalt nemesek Szabolcs vármegyei jószágaiba.[4] Székási szállásáról csak két hét mulva távozott a király. Csaknem egy egész hónapot töltött e faluban. Onnan visszament *Lippára*, Lippáról pedig Gergely püspökhöz *Csanádra*. 1290. június elsején már Csanádon időzött. Egy hét mulva a biharvármegyei *Kőrösszegen* volt a kun szállások között, hol utólérte gyászos végzete. Mondják, hogy egy kun nő szerelme uralkodott rajta annyira, hogy megfeledkezett magáról és esküjéről s már semmit sem törődött birodalma ügyeivel. Ennek a nőnek a férje ölte őt meg, a mint ágyában találta 1290. júl. 10-én. Krónikáink szerint László halálát a kun urak összeesküvése okozta, melybe egyik-másik magyar úr is be volt avatva. A „Bécsi Krónika" mondja: „A kunok, kiket kedvelt és különösen *Árbocz*, *Törtel* s *Kemencs*, az ő rokonaikkal és czinkosaikkal ölték őt meg sátrában, az éj csendjében, felhasználva az alkalmat s nehéz sebeket ejtve rajta. A kunok községének megbízásából tették ezt sok tanácskozás és alkudozás után." Halotti torát oly módon ülték meg, mint valami régi szittya vagy hun fejedelmét. Még holttetemének nyugvóhelyét sem ismerjük. Mondják, hogy Csanádon, a Szt. György templomában Gergely püspök temette el. Halálát a bolgár vagy tatár származású Mizse nádor, egy megkeresztelkedett izmaelita, bosszulta meg. Néhány nappal a király halála után, kora hajnalban Árbocz szállására ment, azt és Törtelt leölette, a többi nemzetségökbeli kunokat pedig lefejeztette.[5]

III. Endre

Kun-László fiúörökös nélkül mulván ki, a trónra *Endre* herczeget, II. Endre és Beatrix *István* nevű fiának a fiát hívták meg. Endre atyjának a Morosini Thomasinával Velenczében kötött házasságából született. Koronázása alig két héttel IV. László halála után, 1290 július 28-án ment végbe. Tizenegy évi uralkodása alatt fejedelmi kötelességeit lelkiismeretes készséggel teljesíté s koronázási esküje értelmében kormányzott. Trónralépte után Ziemovit lengyel herczeg leányát, *Fennenát*, vette feleségül. Már uralkodása első éveiben bejárta az országot s minthogy 1291-ben Erdélyt, 1295-ben a Tisza—Duna közét látogatta meg, alig lehet kétségünk, hogy a külső támadásoknak annyira kitett délmagyarországi vármegyéket is megtekintette, annál inkább, mert éppen az ő meghívására költözött Temes vármegyébe több állást és vagyont kereső olasz család. Velenczéből származó kereskedők és iparosok nagy számmal jöttek akkor hazánkba. III. Endre, kinek uralkodása alatt Délmagyarország területi épsége és az anyahazához való tartozandósága nem szenvedett csorbát, 1301. január 14-én halt meg, a közhit rint méregtől. III. Endrével magva szakadt Árpád nemzetségének.[6]

*

Az Árpádok ama műveiről, melyek *Temes vármegyében* Szent-István és Gellért püspök alapvető intézményeit a polgári közéletben és kultúrális téren tovább fejlesztették, inkább csak következtetésekből, semmint egykorú okiratos emlékekből nyerhetünk némi gyér felvilágositást. Tekintsük mindenekelőtt az *egyházi viszonyokat*. Szent-Gellért után az Árpád-ház kihaltáig mintegy 16 püspök kormányozta a marosvári egyházmegyét, melyet a XI. század közepe óta, mikor Csanád vezér az ősi Marosvár helyén már fölépítette a maga várát és a nép a vár urának nevéről Csanád várának mondotta azt, *csanádi egyházmegyének* kezdték nevezni.

[1] *Fejér*: Cod. Dipl. VII. 2. r. 133. l. — *Wenzel*, IX. 549. l.
[2] U. o. V. 3. r. 506. l.
[3] Urkundenbuch zur Gesch. Siebenbürg. I. 156. l. — Közli *Wenzel* is, IX. 519. l.
[4] *Wenzel*, IX. 559. l.
[5] *Marczali*: Magyarorsz. tört. az Árpádok korában. 573. l.
[6] U. o. 584. l.

Az Árpád-házi királyok korában nem ismerjük az összes csanádi püspököket, némelyiknek még a nevét sem tudjuk. 1053-tól 1083-ig *Maurus* után, ki közvetetlen utódja volt Gellértnek, két ismeretlen nevű egyházfő ült a csanádi püspöki széken. Olyanok is vannak, a kikről a nevükön kívül más egyebet nem jegyzett föl a történelem. Ilyen *I. János* 1148-ban és *Krispin* 1192—1193-ig. A már fentebb említett Maurus, benedekrendi szerzetes, volt a csanádi iskolának egyik tanítója. Ő szállította Szt. Gellért testét 1053-ban Csanádra. Kálmán király egy 1083. évi oklevelén *Lőrincz* csanádi püspök van aláírva, ki 1113-ig állt az egyházmegye élén. 1138-ban, a dömösi monostor fölszentelésénél, II. Bélával és nejével, Ilonával *Beszterd* csanádi püspök is megjelent a magyar főpapok társaságában. II. Gézának a spalatoi polgárok részére adományozott 1142. évi szabadságlevelében *I. Pál* csanádi püspök fordul elő. 1156—1174-ben *I. István* a csanádi püspök. Ellensége volt III. István királynak és IV. István pártjára állott. Vele tartottak: a kalocsai érsek, a váradi és pécsi püspökök, Belus bán s a bodrogi és csanádi ispánok. Ugyanaz évben mint tanú szerepel az esztergomi érsek vértanúságáról szóló iratban. Említve van még 1163, 1167 és 1174-ben. Következett *Saul de genere Geur* (Győr) 1188-tól 1192-ig. Királyi kanczellár volt és Csanádról ment Kalocsára érseknek. Szentéletű, magyar érzelmű és buzgó főpap volt. Egyik érdeme, hogy a csanádi püspökség jövedelme 2000 márkára szaporodott. Második utódja, *II. János* (1198—1201) arról nevezetes, hogy előbb kalocsai, majd esztergomi érsek lett, sőt egy ideig a királyt is helyettesíté az ország kormányzatában. 1202-től 1229-ig *Dezső* püspök kormányozta az egyházmegyét. Kiváló jogtudós hírében állott s III. Incze pápa bizalmas embere volt, kit a pápa 1219-ben Rómában fogadott is. 1221-ben viszályba elegyedett az esztergomi érsekkel, mert az érsek a *Lippán* vert pénzektől tizedet követelt, a mit Dezső püspök megtagadott. E miatt még Honorius pápa is megneheztelt rá, de utódja, IX. Gergely, ismét kegyeibe fogadta a nagytehetségű, jeles férfiút. A püspöki és káptalani javadalmakat nemcsak jókarba helyezte, de tetemesen gyarapította is, noha a tatárjárás és azzal egyidejűleg a kunok zendülése siralmas pusztítást vitt végbe az egyházi birtokokban. Dezső püspökségének idejéből valók azok a perdöntő *istenítéleti* esetek, melyekről a „Váradi Regestrum“,[1] mint az egyházmegye területén végbement eseményekről megemlékezik. Némelyiknél maga Dezső püspök volt a bíró. Egyik esetben *temesvármegyei lakosok* a perlekedő felek. A *Veytech* faluból való János bevádolta a *Bogad* faluba való Syencudot, Bodát, Cyomoyt és Barlabást s a *Mehus* faluba való Mátét és Lőrinczet tolvajság miatt. Bíró volt ez ügyben Fila, a nádor helytartója, pristaldus Chyeka *Zthemur* faluból. Az említett vádlottak Szt. László váradi sírján hordozták a tüzes vasat és igazoltattak. Ellenben Secta, ugyancsak Bogad faluból, kinek a pristaldus jelentése szerint szintén Váradra kellett volna mennie, nem jelent meg. Kapcsolatos továbbá Dezső püspök emléke az itebői fekete barátok (benczések) történetével, a mennyiben ő alatta szűnt meg a Megváltóról nevezett *itebői társaskáptalan*, melynek prépostját 1239-ben utolszor említik okleveleink. Prépostját a kanonokokkal együtt Dezső püspök Csanádra költöztette és az ottani székeskáptalan mellé rendelte. ***Ettől fogva Csanádon két káptalan volt: a Szt. Györgyről nevezett ősalapítású székeskáptalan és a Dezső püspöktől alapított „Sancti Salvatoris“ társaskáptalan.*** Dezső püspök aláírta II. Endre Arany-Bulláját.

Egyházi viszonyok

Utána jött 1229-től 1241-ig a borsodi Lád-nemzetségből származó *Bulesu*. Győri kanonokból és nagyprépostból nevezték ki csanádi püspökké. 1228-ban, mint II. Endre kedves embere, királyi kanczellár volt. Külföldön iskolázott jeles tudós. IX. Gergely pápánál eleinte nagy tekintélynek örvendett. 1231-ben őt bízta meg a pápa, hogy Bánffy Lukács esztergomi érsek szenttéavatási ügyében vizsgálatot tegyen. Erélyes, de dölyfös és kíméletlen, alárendeltjein zsarnokoskodó püspök volt. Ez okozta vesztét, mint ki az erélyt és szigort szeretettel, tapintattal és igazságossággal nem tudta párosítani. Balsorsa a *temesvármegyei Bizere* nevű benczés apátság monostorában 1236 körül nehezedett reá. Összeveszett az ottani apáttal a monostor kegyurasága miatt, melyet az apát Bulcsuval szemben a maga kizárólagos jogának tartott. A szentszék a praenestei püspök jelentése alapján felerészben Bulcsunak, felerészben az apátnak adott igazat. Ezzel Bulcsu nem volt megelégedve. Úgy állott hát bosszút az apáton, hogy fegyveres vitézeit

[1] *Váradi Regestr.*, 25—26. L. *Borovszkynál*, id. m. I., 54. l.

ráküldötte a monostorra és rendszeres ostromot intéztetett a jól körülfalazott épület ellen. Az apát tiltakozott az erőszak és hatalmaskodás ellen, hivatkozván a szentszék védelmére. Erre Bulcsu az apátot 32 szerzetesével együtt egyszerűen elfogatta, vasra verette és elzáratta, az apátság élére pedig a maga emberét, Cornelius barátot nevezte ki. IX. Gergely, mikor az erőszakról értesült, rögtön parancsot bocsátott ki Bulcsuhoz, hogy az apátnak és a szerzeteseknek adja vissza szabadságát. Azonban Bulcsu nem engedelmeskedett. Miért is a pápa felfüggesztette hivatalától, egyúttal megidézte Rómába. De Bulcsu sem az első, sem a második idézésre nem jelent meg a pápa előtt, hanem színleg kibékült az apáttal, sőt meg is esküdött, hogy visszahelyezi őt a monostorba és megtériti az okozott kárt. A kibékülés csak színleges volt. Alig egy hónapra Bulcsu ismét ráküldte fegyveres népét a bizerei apátságra, kik az apát szolgáját s a monostorban időző vendégeket irgalom nélkül lekaszabolták, magát az apátot legyilkolták, a szerzeteseket pedig megsebesítették. Azután lovakra kapva, visszamentek Csanádra a püspök védőszárnyai alá. Az ártatlanul meggyilkoltak vére bosszúért kiáltott. A pápa sürgősen megparancsolta a váradi, tihanyi és ercsei apátoknak, hogy a szentségtörőkre s mindazokra, kiknek a gaztettben részük volt, minden ünnep- és vasárnapon harangszóval és gyertyagyújtással az egész ország területén ünnepélyesen hirdessék ki a kiközösítést s helyezzék interdictum alá azokat a helyeket is, a hol a gonosztevők megjelennek. Bulcsut és Corneliust szintén kiközösítették. Csakhogy az akkori korviszonyok és Bulcsu hatalmas pártfogói megakadályozták a szentszék intézkedéseinek érvényesülését. Évekig húzódott a per a makacs püspök ellen. Végre is elvette büntetését: előbb szemevilágát vesztette el, majd 1241-ben, kevéssel a kunoktól való menekülése után s még mielőtt a tatárok Csanádot elpusztították, kínos vergődésű halállal múlt ki.[1]

Bulcsu halálával, a tatárjárást követő években, úgylátszik, betöltetlen maradt a csanádi püspöki szék. 1241-től egészen 1259-ig nem ismerünk csanádi püspököt. Az egyházmegyét valószínűleg káptalani helynök kormányozta. 1259-ben találkozunk *Bikcsei* (Briccius, Bereczk) püspök nevével, ki 1275-ig állt a csanádi egyház élén s kormányzata utolsó éveiben IV. László több oklevelén szerepel.[2] Követte őt (1275—1291) *I. Gergely,* Kún-László kedvencze és kanczellárja, 1291-től esztergomi érsek. Ő koronázta meg Esztergomban 1301-ben Károly Róbertet. Utána hét évig ismét üresen állt a püspöki szék, a mi az akkori országos zavarokban birja okát. Az Árpádok korának utolsó csanádi püspöke *I. Antal* minorita szerzetes, kit III. Endre emelt a főpásztori méltóságra. Hálából a király halála után is rendületlenül küzdött az Árpád-nemzetség trónöröklése mellett s az Anjouk ellen.

Monostorok

Előkelő munkát végeztek e korszak egyházi és kulturális életében az előbbiekben már felsorolt *monostorok.* A lelkipásztorkodáson kívül előmozdították a letelepedést, a föld mívelését, a nép szellemi és erkölcsi oktatását s lendületet adtak az iparnak és kereskedelemnek. Mindezért Szt. Benedek tanítványaié az érdem oroszlánrésze. De a keleti egyház szerzeteseinek jótékony befolyását sem lehet tagadnunk. A római egyház az ő befolyásával annyira uralkodott a nemzet gondolkodásán és minden érzésén, hogy e korszak alatt István király, Imre herczeg, Gellért püspök, László király, Erzsébet és Margit királyi herczegnők személyében szenteket is termelt. Emelte a csanádi megyében a latin egyház fényét és hatását még az a körülmény is, hogy több püspöke előkelő vagy legalább nemesi családból származott s a mellett tudományosan képzett férfiú volt. A káptalani tagok között is nagytehetségű, külföldön iskolázott jeles embereket találunk.

Napirenden volt e korszakban az egyházak, monostorok és kegyúri jogok bitorlása világi urak részéről. Lefoglalták saját czéljaikra az egyházi épületeket, az egyházi birtokot, a papok és szerzetesek magánvagyonát és mitsem törődtek a püspökök tiltakozásával vagy az excommunicatióval.

Nemzetségek

A főpapok mellett az újjáalkotás munkáját azok a temesvármegyei hatalmas *nemzetségek* végezték, melyek a vármegye legbefolyásosabb főurai és legnagyobb birtokosai voltak. Az ősfoglalású birtoktesteken három nagy nemzetség uralkodott, melyekhez utóbb a kun nemzetségek és köznemesek járultak.

Első helyen említendő a *Csanád-nemzetség.* Ez Csanád vezér vére volt. Az első két századból maradt ránk emlékük, bár kétségtelen, hogy utóbb is

[1] A tényre vonatkozó okiratokat közli *Theiner:* Monum. Vatic. I. 144, 158, 163, 177. ll. — Árpádk. új okmt VII 10. — Feldolgozva *Borovszkynál:* Csan. várm. tört. I, 59—62. ll.

[2] *Pauler* Gy : A m. nemz. tört. III. 7. l.

előkelő szerepet vittek a megyében. A XII. század végén hárman éltek e nemzetségből: *Fülöp, Belenig* és *Bogyoszló*. Fülöp, a legöregebbik, fiutódok nélkül halt el; Belenignek két fia volt: *Kelemenös* és *Vaffa*. A tatárjárás után Kelemenös fia, *Pongrácz* ispán, arra kérte IV. Bélát, hogy rendeljen el határjárást az ő ősi birtokain, hogy azokba újra törvényesen beiktassák. A király 1247-ben rendelte el a határok kitűzését és az új birtokbavételt, a csanádi és aradi káptalanokat bízván meg e feladat teljesítésével. A két káptalan küldöttjei s a királyt képviselő Biloki Péter a nemzetség többi tagjainak jelenlétében bejárták a határokat s küldetésükről jelentést tettek a királynak, mely megmaradt napjainkig. E jelentésből tudjuk, melyek voltak *Pongrácz ispán birtokai a hajdani Temes vármegyében és azon a területen, melyen most Temes vármegye fekszik.* Az első volt *Poklosi* és *Nádasd*. Azután a Szent-György mellett fekvő *Kalántelek*, melyet Kalán pécsi püspök unokanővérének, ki a Pongrácz ispán felesége volt, hozományul adott. Kétkerekű malom is volt rajta. Pongráczé volt továbbá a Borzva (Berzova) folyó melletti *Kis-Hódos* egy erdőrészszel és a Temes-folyó melletti *Csárás* (a mai torontáli Csávos), szintén kétkerekű malommal. Kilencz évre rá, 1256 decz. 17-én a Csanád-nemzetség összes élő tagjai ismét megjelentek a király előtt és megosztoztak ősi javaikon. E birtokosztályban *Kelemenös maradékai és azoknak fiai* kapták *Temes vármegyében Csárás* falu felét két malomhelylyel s fél vámmal, a Borzva melletti *Kalántelek* felét egykerekű malommal. *Vaffa maradékaié* lett ugyancsak Temesben *Szécsény, Fejéregyház* (a mai Féregyháza), *Nádasd, Feketőfa, Poklosi, Csárás* fele kétkerekű malommal s a vám felével, *Szent-Péter* a templomával s a Borzva melletti *Kalántelek* felerésze egykerekű malommal. Belenig testvérének *Bogyoszlónak* utódai ugyanannyi birtokot kaptak Temes vármegyében.

Második hely illeti meg e vármegye birtokos nagyurai között a *Csák-nemzetséget*, mely *Ugrin* esztergomi érseknek köszönhette felvirágzását. Ő és testvére *Miklós* voltak a nagy birtokszerzők. Ez utóbbi 1222—1224-ben Csanád vármegye ispánja levén, könnyen jutott gazdag javaihoz. Első felesége görög származású, a második franczia nő volt. Ettől születtek *Lőrincz, János* és *Márk* nevű fiai. Mikor Béla ifjabb király visszavette a várjavakat, a királyi kegy őt bőven kárpótolta. *Temes vármegyében* visszavették tőle *Ponyt, Telekit, Jenőt* (Janova) és *Csenejt*. 1237. évi végrendelete szerint fiai, *Lőrincz* és *János*, közösen kapták Temes vármegyében *Vingát* és *Hódot* (Hódos).

Parabuch kun ispán 1266-ban kapta *István* ifjabb királytól a Temesvárhoz tartozó *Réti* földet, továbbá 40 márkáért a temesvármegyei *Pabd* (Bobda) birtokból azt a részt, melyet már IV. Béla adományából a Borcsol-nemzetségbeli *Keyran* kun úr bírt. Parabuch comestől fia kapta a birtokot örökül. Kétségtelen, hogy e két kun főemberen kívül más kun főnököknek is voltak Temes vérmegyében terjedelmes birtokaik. Ilyen főurak voltak Keyran fiai: *Vchugan* és *Ivanchuch, Chibuk, Jardur, Illan* kun fővezér, *Michi, Mena Péter* és fia *János* és *Ona*. V. László királynak 1279 júl. 15-én tartott tétényi országgyűlése, melyen a magyar főurak között a kun előkelők is megjelentek, elrendelte, hogy a kunok a Maros és Temes között állandóan letelepedjenek. Temes vármegye, különösen Temesvár környéke, tele volt kun szállásokkal. A magyar fajú települt elem többségét a XIII. század második felében minden valószínűség szerint a kunok képviselték Temes vármegyében. Az említett országgyűlés mindnyájukat országos nemesekké tette, kik fölött csak a nádor bíráskodhatott.

Árpádkori okiratainkban mint temesvármegyei birtokosok szerepelnek még: *Beczi Mihály, Donch* mester, *Germen* és fia, *Egyed* és veje *Fülöp, Popdi Péter* és fia *János, Sebus* comes, *Vajai Benedek* comes, *Vajai Péter* és fia *János* mester.

Látnivaló, hogy Temes vármegye területén az Árpád-királyok korszakában nem szünt meg sem a birtokos urak, sem a többi lakosságra nézve az az etnografiai egyveleg, mely a keleti és nyugati népek e forgalmas érintkező pontját a történelmi emlékezésnek legelső ideje óta mindenkor jellemezte s mely a következő századokban is, egészen a legújabb nemzeti kialakulásig, változatlanul fennmaradt.

Kultur-viszonyok

Azonban térjünk most vissza az Árpád-kori kulturális fejlődés többi tényezőihez. Az *iskolázás* nagyon szűk körre szorítkozott az Árpádok korában. Általánosnak éppen nem mondható. A *csanádi iskola* volt az időszak kezdetétől fogva magasabb képesítést nyujtó iskola. A köznép oktatására szolgáltak érseki és püspöki székhelyeken az elemi iskolák. A monostorok, plebániák szintén foglalkoztak tanítással.

Az egyházzal összefügg e kornak nemcsak szellemi emelkedése, de az ízlés fejlesztése is a *művészetek* meghonosításával. A templomok és monostorok építése, berendezése és díszítése egykorú okiratos és építészeti emlékekkel igazolható. Királyaink és a szerzetek vetekedtek abban, hogy alapításaikat lehető ízlésesen és gazdagon építsék. A XI—XII. századokban még a görög bazilika és a román építészeti stílus uralkodik. De a külfölddel való folytonos érintkezés, melyet a szerzetesek közvetitettek, 1220 táján már nálunk is meghonositani kezdi a franczia eredetű csúcsíves ú. n. góth stílust, mely hazánkban a XIII. század második felében már mindenütt tért foglalt. Ebből az időből maradt ránk a hajdani Temes vármegye éjszaknyugati határa szomszédságában, a mai Becse és Beodra között egy igen szép műemlék, a benczések építette góth ízlésű *aracsi templom, mely egész Délmagyarországon az egyetlen Árpád-kori építészeti műemlékünk.*[1]

Gazdasági viszonyok

A külfölddel való érintkezés, az ország gazdagsága terményekben és az úri osztály pompaszeretete erős lökést adtak a *kereskedésnek*, melyet még az útak bizonytalansága és az útonálló rablók sem akadályozhattak meg. A templombúcsúk és a belőlük fejlődött vásárok szintén előmozdították a kereskedést és ipart egyaránt. A bevitelnél különösen a szövetek, a posztó, skárlát, bársony, selyem s a gyapotkelmék álltak előtérben. A kivitelnél különösen a bőrárút vásárolták, az evet- és nyúlbőrt, az ökör-, ló-, kecske- és juhbőrt.

A *földmívelés* nem volt ilyen kedvező helyzetben. A várjavak elidegenítése meglazította a kapcsolatot, mely a népet a királyhoz és a földhöz kötötte. A köznép leszokott a munkáról és katonáskodni ment, hogy a nemesek osztályába emelkedhessék. Mikor megkapta a szabad költözködés jogát, vagyonkájával inkább a városokba húzódott. Tulajdon földje nem volt, sőt még háza és tanyája sem mindenütt. A föld urai garázdálkodtak a földmívessel s egyik birtokról a másikra küldözgették. A földet eladták vagy elcserélték minden hozzátartozójával, cselédekkel, a röghöz kötöttekkel együtt. A földet nagy általánosságban mérték ekealjak szerint. A távolságokat íjlövések vagy baltavetések szerint állapították meg. A XIII. század második felében a hold divik már és nagysága pontosan meg van határozva. A hold 72 királyi mérték hosszú és 12 mértéknyi széles. Daczára a birtoktestek nagy terjedelmének, valami sok mívelés alá való föld nem igen volt, mert egyes vidékeket, kivált Temes vármegyében, rengeteg erdőségek, vadvizek, beláthatatlan tavak és mocsarak borították. Csak az Árpád-ház uralkodásának vége felé kezdődhetett a földmívelés terjedelmesebb és gyümölcsözőbb munkája, a földnek teljes birtokbavételével.

4. *Temes vármegye a vegyesházi királyok korában.*

Az Árpád-nemzetség utolsó férfi-sarjának, *III. Endrének* halála után a királyválasztás kérdésében két párt állott egymással szemben. A nemzeti dinasztiához és a szabad királyválasztó joghoz ragaszkodó párt az Árpádokkal rokon II. Venczel cseh és lengyel királyt kívánta a megürült trón birtokába juttatni, ki maga helyett kiskorú fiát, *Venczelt*, *Erzsébetnek*, III. Endre árvájának jegyesét ajánlotta. II. Venczel már régebbi rokoni viszonyban állt az Árpád-házzal; II. Ottokárnak és Kunegundának, IV. Béla unokájának volt a fia. A másik párt a magyar uralkodóházzal szintén rokon nápolyi *Anjouk* pártja volt. Ez örökösödés révén

I. Károly (Róbert)

egy évtized óta *Károly Róbert* számára igyekezett a magyar koronát elhóditani, vitássá téve III. Endre uralmát. Az ifjú Venczelt támogatták az ország megyés püspökei, Gimesi János kalocsai érsek vezetésével. Közöttük volt *Antal*, csanádi püspök is és velük tartottak az ország világi méltóságai, főurai és nemesei, kik Venczelért Gödingbe követséget küldtek. Ezalatt Károly Róbert, a maga híveivel, Esztergomba érkezett és Bikcsei Gergely érsek, a szent korona hiányában, egy ez alkalomra készült más koronával meg is koronázta. Németújvári Iván bán azonban hadaival rátört Esztergom várára és bevette azt. Károly Róbert kény-

[1] Rajzát és leírását lásd a M. Tudom. Akadémia *Archaeologiai Közlemények* cz. kiadványában. A pillereiben, alapfalazatában és az omladványok között talált római és magyar feliratos domborművek, fonatos díszítmények szakszerű leírását adja a Bács-bodrogmegyei történelmi és régészeti társulat 1911. évi „Közlönye". Történeti multját a „Csanád-egyházm. Tört. Adattárban" és a „Csanád-egyházm. Plebániák Történetében" írtam meg. Az aracsi templom sikerült olajfestésű képe megvan Beodrán a *Karácsonyi-család* birtokában.

telen volt Péterváradra menekülni és a bélakúti cziszterczi monostorba vonta meg magát. Mialatt ezek történtek, a kalocsai érsek több főpappal, közöttük Antal csanádi püspökkel, diadalmenetben az országba kísérte Venczelt s a budai Boldogasszony-templomban királylyá választatván őt, Székesfejérváron tíz püspök jelenlétében 1301 aug. 27-én a szent koronával megkoronázta. VIII. Bonifácz pápa teljes hatalmával ellenezte Venczel magyar királyságát s tekintélye egész súlyával az olasz Károly Róbert mellé állott. Hasztalan volt II. Venczel cseh hadainak bejövetele és VIII. Bonifácznak a budai papok és polgárok részéről történt kiátkozása, Venczelt cserbenhagyták pártjának erős támaszai, maga Trencséni Csák Máté is, s végre kénytelen volt 1303-ban az országból távozni. Utána az Árpádokkal szintén rokon *Ottó* bajor herczeg lépett föl trónkövetelőnek, ki Erzsébetnek, IV. Béla leányának volt a fia. Antal csanádi püspök még akkor sem hajolt meg Károly Róbert előtt, hanem lelkesen karolta fel Ottó ügyét. 1305 decz. 6-án ő és Rádi Benedek veszprémi püspök koronázták meg a bajor herczeget magyar királylyá, ki azután Antalt maga mellé kanczellárrá nevezte ki.

Mellőzve a két ellenkirály egymással vívott küzdelmeit, csak annyit említünk, hogy Ottó elfogatása és kiűzése maga után vonta Antal püspök bukását is. Ottó megkoronázásáért a pápa Rómába idézte Antalt s valószinűleg székvesztésre ítélte. 1307 nyarán már a Károly Róbert híve, *Benedek* lett a csanádi püspök.

Károly Róbert 1308 nov. 17-én a Gentilis biboruok s pápai követtől egybehívott pesti országgyűlésen a jelenvolt főpapok és főurak egyhangú megegyezésével és örömrivalgása között királylyá kiáltatván, 1309 jún. 15-én előbb egy új megszentelt diadémmal, mikor pedig Szent-Istváu koronája László erdélyi vajdától Szegeden visszakerült, 1310. aug. 20-án ezzel is immár törvényesen Székesfejérváron megkoronáztatott. Csatározásai az olygarchákkal, főképp az Amadé nádor két fia és Trencséni Csák Máté ellen vezetett hadjáratai 1312 jún. 15-én a rozgonyi győzelemmel végződvén. Károly végre egyedüli ura lett az országnak. Uralkodásából csak a *Temes vármegyére* vonatkozó részleteket emeljük ki.

I. Károly király tudomásunk szerint 1307-ben fordult meg először Temes vármegyében. Valószinűleg azért jött, hogy ellenfelét, Ottó bajor herczeget, ki a fejedelmi hatalmat bitorló Apor László vajda leányáért járogatott Erdélybe, közvetetlen közelből szemmel kisérhesse. Az év márczius 7-én adta ki a király Temesvárott első adományos levelét a kun *Batur Bereczk* fiainak, *Jánosnak* és *Leukusnak*, a szatmárvármegyei Ecsed birtokról, mely azelőtt Kopasz nádor pártosaié volt.[1] Ottónak 1305 deczember 6-án királylyá kenetése s a nemsokára rá történt kiközösítése után a megdöbbent magyar főurak tanácstalanságukban azt határozták, hogy 1307 májusig békességben maradnak s majd csak akkor döntenek a fölött, hogy pártolják-e tovább is Ottót, avagy Károly pártjára álljanak. Ezt a fegyverszünetet használta fel Károly, hogy kedvelt kunjai közé, kikkel Kun-László révén atyafiságot tartott, a megerősített *Temesvárra* vonuljon vissza s a kunok fedezete alatt várja be sorsának további fejlődését. Magával hozta ifjú feleségét is, a szépséges *Máriát*, Kázmér beutheni és tescheni herczeg leányát, bizonytalan helyzetében támaszát és hű bajtársát, kivel akkor már második éve házasságban élt vala. Mária a királyválasztási mozgalmak alatt, úgylátszik, Temesvárott maradt. 1310 körül, okt. 25-én Mykch kun főúr és királynéi országbiró volt mellette, ki Donch mesternek Baranca jószágról és egy lóról levelet írt Temesvárról.[2] Ez időtájt kezdé meg Károly Róbert a régi temesvári földvárnak korszerű *bástyafalazattal* körülkerítését és díszes királyi *várkastélyának* építését, a mely munkán mintegy 6—7 évig dolgoztak olasz építőmesterek. Mikor a rozgonyi mérkőzést követő nehány aránylag nyugalmas esztendő után János cseh király 1315 májusában nagy hadsereggel készült Magyarország felé, hogy Csák Máténak cseh- és morvaországi határdúlásait megbosszulja és Csák pártja ismét fegyverre szólítá harczos csapatait, Károly Róbert Mária királynéval együtt az évi május hó elején ismét lejött Temesvárra és új várpalotájában rendezett be magának állandó lakást. *Nyolcz álló esztendeig, azaz 1315. évi tavasztól 1323. évi tavaszig tartózkodott Károly Róbert Temesvárott, mely királyi székhelyként gyors emelkedésnek indult s nemcsak a magyar nemzet, de a külső fejedelmek figyelmét is maga felé irányította.* A királyi család itt tartózkodása idejéből hosszú soro-

[1] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII. 1. 227—228. ll.
[2] *Ortvay* Tivadar: Oklevelek Temes vármegye és Temesvár történetéhez. I., 8. l.

zata kelt Temesvárról a kor történetét megvilágító államiratoknak és a temesvári királyi udvartartás fényét ismertető tudósításoknak. Egész nagyszerűségében tárják fel ez iratok a XIV. századbeli Temesvárt, hol a győzelmes és kora műveltségének minden kellékeivel felruházott fejedelem legszebb férfikorát tölté, hol külföldi koronás főket és követségeket látott vendégül és az ország egyházi s világi méltóságait, vitézi rendeit és birtokos nemességét trónja köré gyűjté.

A királyi pár Szegeden és Csanádon át jött le Temesvárra. Csanádon *Benedek* püspök, az Anjou-ház híve és Gentilis bibornok barátja üdvözölte. Temesvárra a kedvelt kunok lovasságától kísérve, a lakosság örvendezése között vonultak be. Velük jött *Demeter* tárnokmester és a kalocsai érsek-kanczellár helyettese, *János* alkanczellár, fejérvári prépost s küküllei főesperes, két-három királyi jegyzővel. Az udvari méltóságokkal érkezett az öreg *Lampert* országbiró, csanádi főispán, ki míg Károly király Temesvárott lakott, csaknem állandóan az oldalánál maradt. A főlovászmester, *Péter*, a királyné tárnoka, *Péter* sebesi főispán[1] és két pap is az udvar kíséretében volt: *Ladisanus* ferenczrendi minorita barát, a király káplánja és gyóntatója s *Lyncius Henrik*, a király bizalmasa vagy tán rokona (clericus familiaris regis).[2] Mária királynét hat-nyolcz udvarhölgy vette körül, asszonyok és hajadonok, szokás szerint pompás öltözetben.[3] Hihetőleg *Deméndi László* titeli prépost, a király orvosa, akkori néven „fisicus" vagy „chyrurgus" is jelen volt.[4] A királyi udvar cselédi személyzete egész csapatot alkotott.[5] Voltak apródok, ajtónállók, kamarások és komornák, étekfogók, konyha- és pinczemesterek, szakácsok, vadászok, solymárok, íjászok, pajzshordók, tegeztartók, kocsisok és lovászok.[6] Magyar csak kevés volt közöttük; nagyrészt olaszok voltak, kiket Róbert szicziliai király küldött Károlynak és ő is fizette őket.[7]

Alig foglalta el Károly temesvári új palotáját, már május 13-án *Lippán* volt, visszaadva ott hívének, *Dósa* mesternek „az aradmegyei *Panád* birtokot".[8] Az elsők között, kik 1315 jún. 27-én Temesvárott színe elé járultak, Dénes fiai, *Tamás* és *István* székely grófok voltak, kiket a néhai László erdélyi vajdától hatalmasul elfoglalt szolnokvármegyei Lapus földdel és annak aranybányáival adományozott meg.[9] Minden igyekezettel azon lévén, hogy az erdélyi urakat a maga részére hajlítsa, július végén ismét *Lippára* ment, a hol még aug. 1-én is találjuk.[10] Aug. 29-én Temesvárott adományoz a rozsnyóbányai polgároknak földbirtokot.[11] 1316 jún. 7-én *Treutul Miklós* temesi főispán kérelmére annak zalamegyei Gelse birtokát a Szt. Adorjánról nevezett konventtől meghatárolni rendelte.[12] Ugyanaz évi szept. 16-án bocsátotta ki Temesvárról azt a nevezetes oklevelet, melylyel a magyar kereskedelem emelése érdekében a külföldi kereskedőknek megengedi, hogy minden bántalom és károsodás nélkül szabadon járhassanak be az országba s csupán a határvámot és harminczadot fizessék.[13] Ezzel Temes vármegyét és Temesvár városát különösen az olaszhoni kereskedéssel hozta közelebbi kapcsolatba. Ezentúl gyakrabban fordultak meg velenczei kereskedők portékáikkal Délmagyarországon, kivált a temesvári vásárokon.[14] 1317 febr. 24-én a *Gutkeled* nemzetségből való nagyságos *Lindvai Amadé* fia, nemes *Miklós* mester járul Károly király és a királyné elé, kérve őket, hogy a somogyvármegyei Berény, Dénes és Sztupán nevű királynéi birtokokat neki adományozzák.[15]

[1] *Anjoukori Okmánytár,* I. 427—471. ll.

[2] *Monum. Hung. Histor.* (Dipl. emlk.) I. 205—206. l. — 1316-ban mind a ketten Nápolyban jártak, Károly király követeiként. Róbert szicziliai király külön hajót bocsátott rendelkezésükre s visszatértükben fegyverekkel megrakott szekrényt küldött Temesvárra Károlynak ajándékba.

[3] Az analógiát IV. László özvegyének, Erzsébetnek udvarából veszem, ki 1300-ban Nápolyba költözvén, ottani elvonult életmódja mellett is rendesen hat udvarhölgyet tartott maga mellett. (Monum. Hung. Histor. I., 153—154. ll.)

[4] *Pór* A.: Magyar-lengyel érintk (Századok, 1903. évf. 318. l.)

[5] V. ö. Károly Róbert fiának, Endre herczegnek udvartartásával. (Monum. Hung. Histor. 328. l.)

[6] Károly Róbert nagyon kedvelte a lovakat. 1300-ban, mikor Magyarországba jött, 50 lovat hozott magával gályákon. (U. o. 150. l.)

[7] U o. 353. l.

[8] *Ortvay:* Oklevelek Temes várm. tört. I., 9—10. l.

[9] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII. 1., 556. l.

[10] *Török* János: Magyarorsz. primásai II., 44. l.

[11] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII. 7. 105. l.

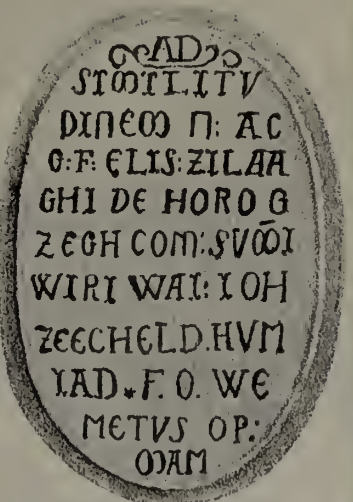
[12] U. o. VIII. I. 595. l.

[13] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII. 6., 39. l. — Monum. Hung. Histor. I. 207. l.

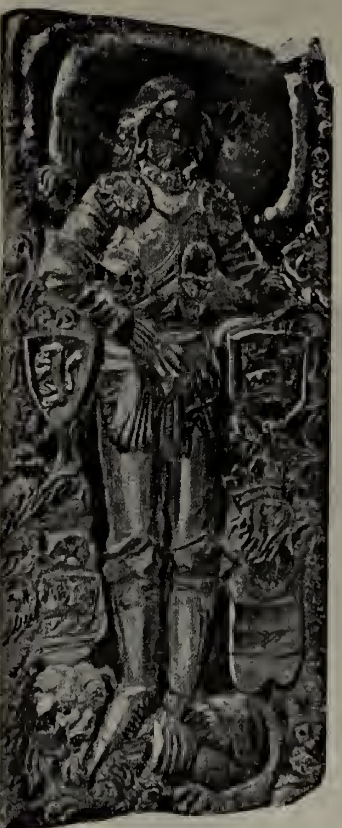
[14] *Monum. Hung. Histor.* (Dipl. eml.) I. 207. l.

[15] *Anjouk. Okmt.* I. 415. l.

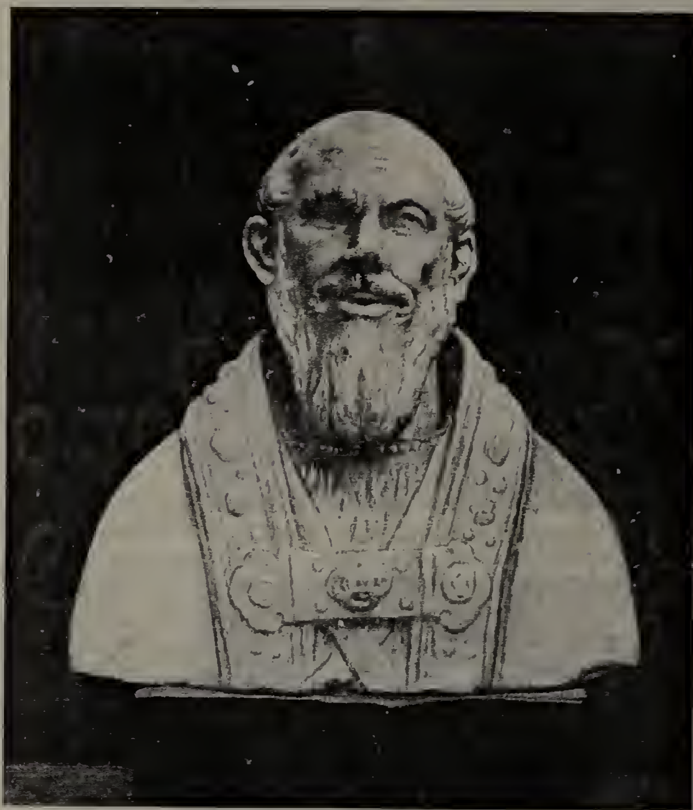
Szilágyi Erzsébet.
Elefántcsont dombormű a báró Jósika-család tulajdonában.

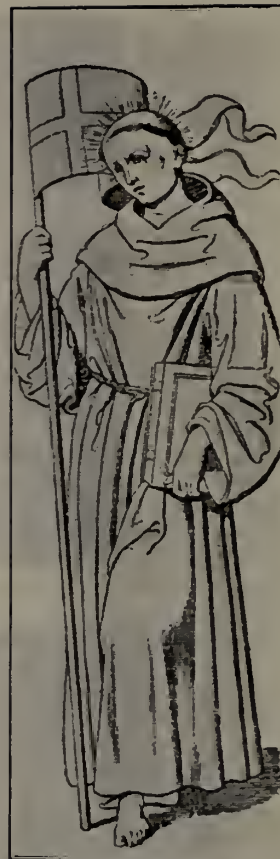
Ujlaki Miklós.
(Az Orsz. Képtárból.)

V. László.
(Az Orsz. Képtárból.)

Zrednai Vitéz János. (Az Orsz. Képtárból.)

Capistrán János.
(Az Orsz. Képtárból.)

Mátyás király. (Az Orsz. Képtárból.)

II. Mehemed. (Az Orsz. Képtárból.)

Febr. 25-én oltalomlevelet és öt évi adómentességet ád mindazoknak, kik *Gál* mester királyi jegyzőnek és fivérének, Jánosfia Györgynek Lykateluke és Cente, valamint Hunduormark, Zenke és Sukteluk nevű (valószinűleg temesvármegyei) jószágain települni kivánnak.[1] Márczius 1-én Temesvárott kelt okiratával meghagyta a király a csanádi káptalannak, hogy a temesvármegyei *Peel* föld birtokába vezesse be *Popdi Péter* fiát *Jánost* s miután a káptalan jelenté, hogy ellentmondásra nem talált, a király május 19-én nevezett Jánosnak s örököseinek Peelt végleg adományozta.[2] Ugyanaz évi márczius 29-én a király hűségére visszatért *Simon* bán jelent meg a temesvári várlakban s okleveles biztosítást nyert arra nézve, hogy a király különös pártfogásába veszi a bán küküllővármegyei jószágait, névszerint Almást, Darlacot és Somogyont.[3]

Ezentúl mind sűrűbben folynak Károly királynak a temesvári udvarházban kelt különféle okiratai. 1317 május 9-én a margitszigeti apáczák kérelmét teljesíti, utasítván a budai káptalant: vizsgálja meg a károkat, melyeket *Leusták* fia *László* az apáczák csepelszigeti birtokain, Tökölben és Ragálban elkövetett.[4] Május 22-én az Aba nemzetségbeli *Lőrincz* fiai járulnak a király elé s adományul kapják Agyna és Noak nevű birtokokat némely más kővári uradalmakkal.[5] Május 31-én *Egyed* fiainak, *Ivánnak* és *Simonnak* hű szolgálatait jutalmazza Károly király a Szabolcsban fekvő Zoch földdel és Spánthona nevű láppal.[6] Decz. 16-án *Lampert* országbiró s csanádi főispán irja a temesvári királyi palotából a leleszi konventnek, hogy *Jób* fiait iktassa be az Abaújvármegyei Bodonfölde nevű birtokba.[7] S minthogy a konvent ellentmondást nem jelentett be, 1318 jan. 22-én a király kiadta beiktató parancsát.[8] Az ádvent nagyobb részét is Temesvárott töltvén,[9] decz. 20-án a *Garai István* fiai közötti viszályt egyenlíti ki.[10]

1318 január 22-én *Jób* fiait adományozza meg Bodolo földjével, utasítva a leleszi konventet, hogy őket beiktassa.[11] Bőjt első vasárnapján kiadja Temesvárról az 1318. évi országgyűlést egybehívó királyi levelét, mely mint enemű egyik legrégibb okiratunk nevezetes. Február 19-én a kun *Bereczk* fiát, *János* mestert örvendezteti meg a szatmárvármegyei Mérk birtokkal, melyre az Ireneus hűtlen utódai érdemetlenekké lettek, míg ellenben János mester „in omnibus regni nostri expeditionibus nostrae regiae majestati studuit complacere".[12] Ugyanaz nap adományozza a szabolcsvármegyei Szőllőst *Kállai Egyed* fiainak, *Simonnak* és *Ivánnak*.[13] Február 24-én szabad közlekedést engedélyez a bécsi kereskedőknek, édesgetvén őket, hogy minél nagyobb számmal s minél sűrűbben látogassák Magyarországot.[14] Márczius 9-én Világosvár és Kapuvár várnagyát, a *Héder* nemzetségből származó Dezsőt tünteti ki Károly király a győrvármegyei Buchság birtok adományozásával.[15] Márczius 21-én *Pánki Jakab* comes fiainak, *Dobunak* és *Jánosnak* adja Zemplén vármegyében a hűtlen Amadé nádor fiaitól Jánostól és Lászlótól elkobzott Gérest, Kis-Semjént, Karoltot és Ricsét.[16] Márczius 23-án *Apród István* kérelmezte beiktatását Felboksa nevű birtokába, mire nézve Lampert országbiró az egri káptalant kereste meg.[17] Május 31-én az elhúnyt Mária királyné volt tárnokmesterének, *Péter* sebesi főispánnak hű szolgálatait jutalmazza Károly király a hevesújvármegyei kőrév-monostori (másképp kerőmonostori) birtokkal, melytől Lothárd bán hűtlen fiait, kik orgyilkosságot forraltak ellene, megfosztotta.[18] Husvét nyolczadában *Péternek*, Mihály fiának engedi át Erdélyben

[1] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII. 2, 72. l.
[2] *Ortvay:* Oklevelek Temes vm. tört. I., 10—12. ll.
[3] *Anjouk. Okmt.* I., 420. l.
[4] U. o. 423—424. ll.
[5] U. o. 427—428. ll.
[6] U. o. 429—430. ll.
[7] *Ortvay:* Oklevelek Temes vm. tört. I., 13. l.
[8] *Anjouk. Okmt.* 454—455. ll.
[9] *Okmánytár* I., 158. l. 183 d., 250 l. 278. d.
[10] *Anjouk. Okmt.* I, 450 l.
[11] U. o. 454—455. ll.
[12] U. o. 457—458. ll.
[13] *Anjouk. Okmt.* 458—459. ll.
[14] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII., 2, 154. l.
[15] *Anjouk. Okmt.* 459—460. ll.
[16] U. o. I., 460—461. ll.
[17] U. o. 463. l.
[18] U. o. 471—472. ll.

Solymos földjét.[1] Pünkösd előtti szerdán *Sár Domokos* temesvármegyei alispán járul a király elé, kitől a magszakadás következtében uratlanná lett *Fülöptelkét* és *Rigácstelkét*, temesvármegyei birtokokat adományul kapja. A király „vicecomes noster Themesyensis“-nek nevezi őt. Az alispán beiktatása június 14-én ment végbe az aradi káptalan által. A káptalan jelentéséből nehány arad- és temesvármegyei helység birtokos nemeseivel ismerkedünk meg. Előfordulnak: *Baraba Mihály* fia *Buda*, *Vörös* (rufus) *Péter* és *Lukács* „nobiles de Murun“, *Lőrincz* és *Arnold* „nobiles de Nádasd“, *Dedalus* fia *Pál*, „de Achad“, *Miklós* fia *András* „de Kokaach“, *György* „judex de Zanad“, *Ivánka* „castellanus de Pankata et de Dezne“.[2]

1319-ben is gyakoriak Temesvárott Károly király birtokadományozásai. Folytatta működését a korona hatalmának és a királyi pártnak erősítésére. Jutalmazza híveit, a megtérőket kegyelmébe fogadja, az ellenszegülőket javaik elkobzásával sujtja, az egyházat kedvezményekben részesíti, hogy az erről az oldalról is tapasztalt elhidegülésnek elejét vegye. 1319 jan. 3-án felmenti a margitszigeti apáczákat a vámfizetés alól.[3] Ezt a kiváltságot márcz. 1-én az új királyné, *Beatrix*, a maga részéről azzal tetézi, hogy nevezett apáczák kilencz falujában még a királyi jegyzőket is eltiltja a szerpénz szedésétől. Királyi jegyzőkül hárman említtetnek: *György, Vörös Miklós* és *Péterfia Tamás*. Ekkor egyikük sem lehetett Temesvárott. A királyné parancslevele botrányos latinsággal van megírva. A Breviáriumból kicsipdesett idézetek elárulják, hogy Beatrixnak valamely idegenből származott házi káplánja írhatta.[4] Jan. 24-én a szepesi káptalanhoz ment levél, hogy *Mikch* sárosi főispánt iktassa be a Sáros várához tartozó Újfalu birtokába.[5] Márcz. 1-én a váradi káptalant utasítja a király, hogy a biharmegyei kőrösközi Vozfalván határjárást tartson.[6] Márcz. 25-én, fekete vasárnapon, a budai káptalannak parancsolja, hogy Kázmér fiait *Andrást* és *Jánost*, kik személyesen jelentek meg a király előtt Temesvárott, vezesse be a pestmegyei Tinnye nevű birtokba.[7] Ápr. 24-én a budai káptalan által vizsgálatot rendel *Treutul Miklós* ellen, ki *Becsei Imrének* Inakfia-Peturfelde nevű birtokát hatalmasul elfoglalta.[8] Május 13-án *Mihály* fia *Simon*, somlyai és krassói főispán, ki azonképpen személyesen hódolt Temesvárott a királynak, 23 felső-magyarországi faluból álló uradalmát kapta vissza, melyet Csák Máté tartott elfoglalva.[9] Jún. 11-én meghagyja Károly a székesfejérvári káptalannak, hogy *Leurente* fia *Tamás* panaszára ennek birtokain a *Gerencséri Pál* és társai részéről elkövetett hatalmaskodást vizsgálja meg.[10] Jún. 21-én *Elefánti Dezső* sebesvári várnagynak adományozza a király a hűtlenné lett Istvánnak és fiainak, továbbá Chuntha László fiainak, valamint Ördög Andrásnak és Botos Miklósnak összes birtokait, kivéve a Zil-nemzetség javait.[11] Jún. 24-én jóváhagyja és megerősíti Károly, a Valkó megyéből Temesvárra érkezett *Dombai Egyed* Dombó nevű birtokának *File* fia *Miklós* részére történt átengedését.[12] Júl. 13-án felszólítja az aradi káptalant, hogy *Csanád* váradi prépost és testvérei aradmegyei birtokain határjárást tartson.[13] Júl. 27-én a hűtlen Varsányi István és fiai Varsán és Pilis nevezetű birtokait *Farkas* fiának *Tamásnak*, hasznosi várnagynak adományozza.[14] Szept. 27-én megerősíti *Csanád* váradiprépostot és testvéreit aradmegyei birtokaikban.[15] Decz. 27-én *Ernei* bán fia István hűtlen fiainak Hevesújvár vármegyében fekvő Takson birtokát *Kompold* fiának Péternek adományozza.[16]

1320 febr. 7-én meghagyja Károly Róbert a váradi káptalannak, hogy Úz fiát *Izsákot*, Gothárd fiát *Andrást*, Hunt vejét *Imrét*, *Besenyei Albertet* és fivérét .

[1] *Anjouk. Okmányt.* 481—483. ll.
[2] U. o. 1., 473. l.
[3] U. o. 493. l.
[4] U. o. 507. l.
[5] U. o. 500. l.
[6] *Ortvay:* Oklevelek. 18—19. ll.
[7] *Anjouk. Okmt.* 1., 511. l.
[8] *Gr. Károlyi Oklevéltár.* 1., 48. l.
[9] *Anjouk. Okmt.* 515—517. ll.
[10] U. o. 525—526. ll.
[11] *Anjouk. Okmt.* 520—523. ll.
[12] U. o. 524. l.
[13] *Ortvay:* Oklev. I. k., 16. l.
[14] *Anjouk. Okmt.* I. k. 528—531. ll.
[15] *Ortvay:* id. m. 16—18. ll.
[16] *Anjouk. Okmt.* I. k. 537. l.

Lászlót, Károlyi Andrást, Rezuge Sándort s *Pál* bán három fiat, kik *Batur Bereczk* kun comes fia *János* ellen tanúskodnának, Temesvárra királyi színe elé megidézze.[1] Márcz. 8-án meghagyja a veszprémi káptalannak, hogy *Treutul Miklós* temesi főispánt és jókői várnagyot, ki a király udvarlására személyesen jelent meg, Gelse, Lak és Berzencze zalamegyei birtokokba bevezesse.[2] Ápr. 6-án *Tót Péter* és testvérei, valamint *Mihályfi János* mint ellenfelek jelentek meg a király ítélőszéke előtt, megegyezve egymással a Szilva birtokra nézve, mely miatt másnap, husvét nyolczadának második napján (ápr. 7.), párviadalt kellett volna vívniok.[3] Jún. 1-én *Récsei Lörinczet* fogadta a király s új adomány czímén adta neki s mindkétnemű utódainak a dobokamegyei Keresztúrt.[4] Jún. 13-án *Márk* comes és fia *János,* úgyszintén *Bulyeni Miklós, Dala* fia, szerémmegyei nemesek, egykoron a *Csák* nemzetségből való *Pósafi Ugrin* mesternek, szerémi főispánnak hű vitézei érkeztek Temesvárra, alázatosan esedezvén ő felsége előtt (humili precum cum instantia), hogy nagyobb jogbátorság okáért erősítené meg őket Horostyán, Keleth-dimitroch, Koachoch, Kethurdun, Zakultelnke és Magyarbuzyas nevű szerémmegyei adományos birtokaikban. Kérelmüknek helytadva, aug. 1-én s a következő évi febr. 26-án írta át és megerősítette nevezettek donáczionális levelét.[5] Okt. 1-én *Futaki Dénes,* bihari főispán járult a király elé, adományul nyerve a bácsmegyei Szőlős-Jakabföldé nevű uradalmat.[6] Decz. 13-án meghagyja Károly a nagyváradi konventnek (?), hogy *Jákói András* és *Mihály* fiait *Káltai István* részére megidézze.[7]

1321 jan. 23-án jóváhagyja Hasság birtok elajándékozását *Csorba Péter* által *Synka* fiának *Pethőnek.*[8] Febr. 9-én a Trencsén vára ostrománál elvérzett *Synka* mester fia, *Csorba Péter* királyi apród (dilectus et familiaris aulae nostrae parvulus) adománylevelet nyer a Thosula nevű birtokra.[9] Márcz. 18-án idéző kir. parancsra megjelentek Temesvárott *Kállai István* s *András* fiai *Lőrincz* és *Jákó.* Azonban Lampert országbíró elhalasztotta peres ügyük tárgyalását.[10] Ugyanaz történt nov. 19-én *Eliás* fiainak *Lochk* és *János* elleni peres ügyében[11] és a *Bárczay*-család perében következő évi jan. 31-én.[12]

1322 hamvazószerda nyolczadán *Dózsa* nádor protonotáriusa jelent meg az országbíró előtt, kérve ura nevében, hogy *Csabankafi János* fia *Sámuel* a nádor ellen indított ellentmondási ügyében az egri káptalan által megidéztessék.[13] Márcz. 21-én a király *Péter* fiának *Jakabnak* végrendeletét *Orbán* fia *Gyárfás* részére megerősíti.[14] Máj. 1-én a nyitrai káptalant utasítja a király, hogy miután levéltárában főurak és nemesek által letéteményezett sok oklevél elhamvadt, tegyen jelentést az iránt, vajjon a *Dezső* mester sebesvári várnagy jogai védelmét tartalmazó okiratok szintén elégtek-e.[15] Jún. 10-én Károly Róbert harmadik felesége, *Erzsébet* királyné, állít ki a temesvári palotában adománylevelet híve, *Tisza* mester ajtónálló (aulae ianitor) részére Ladány nevű fejérvármegyei birtokról, „consideratis fidelium serviciorum meritis magistri Tyssa, quae nobis in toto eo tempore, quo in regnum nostrum Hungariae intravimus, *continue in aula nostra residendo* exhibuit".[16] Jún. 24-én *Ferench* fiának, *Tamás* szepesi várnagynak vásárjogot (forum liberum) engedélyez Károly király, annak sárosmegyei szalóki birtokán.[17] Jún. 13-án ítéletet mond a *János* fia *Sámuel, Dózsa* nádor és *Lampert* országbíró között Gyöngyös és egyéb birtokok miatt fennforgott vitás ügyben.[18] Két nappal

[1] *Ortvay:* id. m. I. k., 19. l.
[2] *Anjouk. Okmt.* I. k. 549. l.
[3] *Ortvay:* id. m. 20. l.
[4] U. o. 21. l.
[5] U. o. 24—30. ll.
[6] *Anjouk. Okmt.* I., 580. l.
[7] U. o. 596. l.
[8] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII. 2., 364 l. — *Wagner:* Dipl. Sárosiens. 303. l.
[9] U. o. 2., 356. l. — *Okmánytár,* I., 232. l., 260 d.
[10] *Anjouk. Okmt.* I., 604—605. ll.
[11] U. o. 633. l.
[12] U. o. II., 3. l.
[13] U. o. 5. l.
[14] U. o. 7—8. ll.
[15] U. o. 14. l.
[16] U. o. 21. l.
[17] U. o. 22. l.
[18] U. o. 28. l.

későbbről van keltezve Lampert országbíró ítélete, mely szerint *Csabankafi János* fiának *Sámuelnak* birtokait, Gyöngyöst, Benét és Zsadánt, kétharmad részben magának, egyharmad részben pedig Dózsa nádornak ítélte oda.[1] Aug. 28-án nemes *Vejtechi Tivadar* és fiai *Miklós* és *János*, ünnepélyes vallomást tesznek, hogy javaikat, u. m. *Szent-Lászlót* és *Szent-Margitát* (kőtemplomokkal) Csanád vármegyében, Dencset Krassóban, *Ujudvart, Győrt* és *Gyöngyödegyházát*, valamint *Regkörtvélyt, Medjest, Donátot, Csódot* és *Bansarzovát Temes vármegyében*, a király jegyzőjére, *Gál* mesterre örök joggal átruházzák. Károly király dícsérettel halmozza el kedvelt udvari emberét, az ajándékozást pedig kiváltságlevéllel jóváhagyja.[2] Nov. 8-án meghagyja az egri káptalannak, hogy *Benedekfi János* fiai, *Kun Miklós* és *László* érdekében tiltsa el *Bebek Domokost* és testvéreit Berzéthe és Krasznahorka birtokok elidegenítésétől.[3] Decz. 13-án az országot rabló és a nemzeten zsarnokoskodó német keresztes lovagrendnek két képviselője jelent meg a temesvári királyi udvarban: *Gerárd* bélai várnagy s magyarországi alperjel és *Fülöp* lovag. Dolguk akadt *Gerebeni Hectorral* és *Punyk* comessel, kiknek a birtokait fosztogatták.[4] A király az egymásnak okozott kártételekre nézve kibékítette a haragvó feleket.[5]

1323 jan. 13-án *Corrand* fia *Miklós* járult Temesvárott Károly király elé, átruházva örökjogon Gyznoyo helységben levő házát sógorára, *Mihály* fia *Péterre*.[6] Febr. 26-án meghagyja a király a pécsi káptalannak, hogy *Pál* fiát *Györgyöt*, temesvári alvárnagyot, iktassa be a baranyamegyei Harkány birtokba.[7] A végrehajtott beiktatást márcz. 17-én erősítette meg a király ugyancsak Temesvárott. Márcz. 6-án Somoskő várát *Tamás* erdélyi vajdának adományozza.[8] Jún. 15-én fölmenti minden zaklatástól és oltalmába veszi *Kakas Jánost*, Mihály fiát, mert atyja Rozgonynál vére ontásával tanúsította királyhűségét és a multban elkövetett minden vétségeért megbűnhődött.[9] Ez volt nyilván az utolsó királyi okirat, melyet Károly Róbert az udvarnak Visegrádra távozása előtt Temesvárról közreadott.

Az ország s különösen a Délvidék és *Temes vármegye birtokviszonyait* érintő ezeket a felsorolt eseteket Károly királynak Temes vármegye központján kifejtett tevékenysége megvilágítására hoztam fel. Feladatom körén kívül esik más egyéb temesvári keletű, de idegen vonatkozású királyi okiratoknak ismertetése, valamint hogy mellőztem a kir. kanczelláriának ama kiadványait is, melyek nem magyarországi vonatkozásúak.[10] Ama nyolcz év alatt, a míg Károly Róbert Temesvárott udvart tartott, bőséges alkalma volt Temes vármegyét megismernie és a megye közállapotait a fejlődés útján előbbrevinnie. Temesváron kívül Erdély kulcsát, *Lippát* kedvelte, a hol szintén várat építtetett. Lippán találjuk 1307 márcz. 31-én, 1314 aug. 1-én, 1315 aug. 1-én, 1317 febr. 22-én. Ottani tartózkodásáról oklevelek tanúskodnak. Bízvást dicsekedhetünk tehát azzal, hogy Károly király *Temes vármegyében szervezte Magyarország új arisztokrácziáját*, vagyis *a szent korona jobb ágait, kik támaszaivá lettek a trónnak.*

Károly Róbert temesmegyei tartózkodásának idejére esnek első intézkedései a *honvédelem* újjáalakítására. Ezeket a nemesi osztály felújításával kapcsolatosan tette meg. A XIII. század végén megszűnvén a várszerkezet, azzal együtt szétzüllött a várkatonaság régi intézménye is. Károly végre már csak a vitéz kunokra támaszkodhatott. A pártviszályokba merült oligarchia mellett vajmi keveset bízhatott a nemesi fölkelésben, mely épp az oligarchák akaratától függött. A várkatonaságot pedig sehogysem bírta, vagy tán nem is akarta Károly visszaállítani. Ennélfogva

[1] *Anjuok. Okmt.* 29—35. ll.
[2] *Ortvay:* Oklev. I. 31—33. ll.
[3] *Anjouk. Okmt.* II., 4. l.
[4] *Pór Antal* így jellemzi őket: „A fegyveres barátok szemtelen vakmerősége nem ismert határt. Ez erkölcstelen had nem félte az Istent, nem tisztelte az emberi jogokat, a pápát pedig csak nevette.“ (Magyar-lengyel érintkezés a XIV. században. Századok, 1903. évf. 4. f. 316. l.)
[5] *Anjouk. Okmt.* II., 55. l.
[6] U. o. II., 61. l.
[7] U. o. II., 63. l.
[8] U. o. II., 65. l.
[9] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII. 2., 425. l.
[10] Károly király temesvári leveleinek teljes jegyzékét az 1873-ig ismert kútfőkből *Miletz János* állította össze „Chronologiai adatok a magyar királyok tartózkodásáról Temesvárott.“ (*Ortvay-Szentkláray:* „Csanád-egyházm. Tört. Adattár.“ 1873. évf.)

a honvédelem biztosítására a feudális országok, különösen Francziaország és Nápoly mintájára, új alapokat fektetett le. *Rábírta a királyi bőkezűségéből birtokokkal elhalmozott főurakat, hogy saját költségükön és a saját zászlajuk alatt kisebb-nagyobb számú katonaságot állítsanak.* E csapatok vezetői zászlósuraknak, maguk a csapatok pedig az olasz „banderia" (zászlóalj) szótól *band riumoknak* neveztettek.[1] *A Károly Róbert korabeli Temes vármegye tehát arról is nevezetes, hogy innen indultak vitézi pályájukra az első magyar bandériumok.*

Károly bátor s erélyes katona volt. 1316-ban a zendülő horvátok, 1317-ben Kopasz nádor ellen személyesen vezette seregét. 1318-ban Debreczeni Dózsát küldi Erdélybe László vajda fiai ellen s Temesvárott fogadta a levert lázadás zsákmányát: foglyokat, fegyvereket, zászlókat. 1319-ben elkísérte a Gutkeledi Miklósra bízott csapatokat Milutin szerb király ellen a Macsói Bánságba, résztvett Macsó, Nándorfejérvár, Galambócz és más várak vívásánál s teljes diadalt szerzett a magyar fegyvereknek. 1320-ban újra a horvátok ellen készíté fel hadait. 1321-ben szép Frigyessel szövetkezve bajor Lajos ellen, Köcski Sándor vezetésével 6200 lovast, közöttük 4000 délvidéki kun íjászt küldött az Inn folyóra s csak a magyar csapatok rossz elhelyezésén múlott, hogy Ampfingnél Frigyes csatavesztessé lett. 1322-ben volt a második hadjárat Mladen ellen. Károly ismét nyeregbe ülteté magyar és kun vitézeit s aug. 3-án Temesvárról értesíté Velenczét, hogy hatalmas sereggel személyesen indul a dalmát tengervidékre.

Károly király temesvári tartózkodásának idejére esik továbbá *Temes vármegye újjászervezése.* A tatárjárás óta, mint fennebb említettük, nem volt Temesben főispán. Nemcsak a magyar nemesség, de a kunság is idegenkedett a főispáni hatóságtól. Ismeretes, mennyi küzdelembe került Árpádházi királyainknak a főispáni intézmény fenntartása. Csak IV. Bélának sikerült legyőzni a nehézségeket. Azonban, míg az ország többi megyéiben az elpusztult várszerkezet helyébe a XIII. század második felében új rend lépett s a főispánok oldalán a királyi birák, a főispáni udvarbirák és az ezekből lett alispánok békés napokban rendesen működhettek s a nemesség választotta szolgabirákkal, meg esküdtekkel a vármegyei intézmény kialakultnak volt tekinthető, addig a kun székekben az országos rendtől eltérő kiváltságos vagy tűrt helyzet állott fenn, antonom nemzeti alapon. Az államkormányzatnak ezt a széttagoltságát Délmagyarországon is meg kellett szüntetni. Károly értett hozzá, hogy ez a mélyreható változás simán menjen végbe. Rövidesen Temesvárra költözése utan *visszaállította és újjászervezte Temesben a rég szünetelő vármegyét.* Főispánná a gazdag és hatalmas *Treutul Miklós* kun főurat, lekötelezett hívét nevezte ki. Ezzel az ügyes fogással azt érte el, hogy a megyében települt népes kun szállások gyanakvás nélkül fogadták el a vármegyei új rendet. 1316-ban már Treutul Miklós vezette Temes vármegye kormányát. Alispán *Sár Domonkos* volt, kit Károly a fennidézett okiratban „királyi alispánnak" nevez.

Ez az elnevezés alighanem tévedésből csúszott az okiratba, mert ekkor meg volt már a vármegye önkormányzati és biráskodási joga. Alkotmányunk első századaiban sem nevezte ki a kiraly az alispánokat, hanem az illető vármegyének a főispánja. Az alispánok annyira függtek a főispántól, hogy „uruk"-nak nevezték őt s hűséggel és engedelmességgel voltak iránta lekötelezve. Csak az 1504 : II. t.-cz. léptette életbe azt a változást, hogy a főispánok e joggyakorlatát a megyebeli nemesség beleegyezéséhez és akaratához kötötte.[2] A mi a vármegye többi tisztviselőit illeti, már az 1291. évi törvény megengedte, hogy a vármegye a maga kebeléből valassza tisztviselőit. Az 1298. évi törvény pedig felhatalmazta a szolgabirákat és esküdteket, hogy a főispán és alispán oldalán a nemesség mindennemű ügyeiben biráskodhassanak, ha a nádor nem tart köztörvényszéket, ú. n. „generale judicium"-ot. Ettől fogva jött divatba a főispáni és alispáni törvényszék. Birtokbavezetéseknél a beiktató káptalanon kívül a vármegye szintén képviseltette magát tisztviselőivel, kik gyakran mint királyi emberek szerepeltek. A helyhatósági jognak Temes vármegye részéről gyakorlását 1371-ben már királyi oklevél is tanusítja, melyben Nagy Lajos bizonyos marhák erőszakos elhajtása miatt Berekszói Domokos ellen Temes vármegyének nyomozástételt parancsol.[3]

[1] *Pór A.:* Az Anjouk kora.
[2] *Pesty Fr.:* Temes vármegye alispánjai. (Győri tört. és rég. füzetek. III. k. 1865. évf. 352. l.)
[3] *Cod. Dipl.* IX., 4., 337.

A vármegye felállításával jelentékenyen szaporodhatott Temes népessége. Erre nézve nem rendelkezünk ugyan okiratos bizonyítékokkal, de az a tény, hogy a megye területén kun szék állott fönn, maga után vonta a telepítés szükségességét, hogy a megszokott hagyományokhoz ragaszkodó kúnságot más megyékből származó elemekkel ellensúlyozzák. Temes vármegyében leginkább azok az urak telepítettek, a kiket Károly a zendülő pártvezérektől lefoglalt felsőmagyarországi, dunántúli és horvátországi javaikért délmagyarországi birtokok adományozásával kárpótolt. Leginkább ezek szállították Temes vármegyébe a hozzájuk hűségben maradt régi jobbágyaikat. Mások ismét azért hagyták el lakásaikat, hogy a királyi udvar közelében nagyobb biztosságban lehessenek. Maga Károly király is és tárnokmestere, Lipóczi Demeter nagy előszeretettel foglalkoztak a telepítéssel. A túlnépes, veszélyeztetett vidékek munkaerejét Délmagyarország elnéptelenült megyéibe költöztették át. A gyakori háborúk alkalmat adtak egyes községeknek és kerületeknek hadi foglyokkal való benépesítésére. A birtokosok szintén telepítettek rabszolgákat pénzen vagy cserébe. Annak azonban semmi alapja sincs, hogy Károly Róbert németeket is telepített volna Temes vármegyébe, a mint azt *Czoernig, Schwicker, Bőhm* és követőik állítják. Nincs erre nézve semmi elfogadható hiteles bizonyítékunk; nem is tételezhető fel, hogy Károly Róbert érdekhajhászó és megbízhatatlan német kolonistákat hozott volna az országba, kivált a délvidéki kunok és szlávok közé, miután egyaránt gyűlölte őket a magyar, kun és szláv lakosság. Bizonyára Károly király sem felejté el a sérelmeket, melyekkel őt az Ottóhoz szegődött felvidéki és budai németek meg a kőszegiek (Güssing) németjei keserítették. A míg Károly a délvidéki magyarok és kunok között lakott, még a felvidéki németség sem tudott tőle valamely kedvezményt kieszközölni. Bártfa, Nagy-Maros, Bars, Selmecz, Körmöcz, a szepesi szászok stb. szabadalmai mind Károly királynak Délmagyarországból távozása utáni időből származnak.

A királyi család és az udvari háztartás, a király személye mellett levő állami hivatalokkal együtt, 1323 jún. második felében költözött el Temesvárról, előbb Budára, onnan pedig Visegrádra, a hol Károly a helyreállított régi várral kapcsolatosan díszes új palotát építtetett. Júl. 13-án már Budán volt a király. De ezentúl is gyakrabban járt le Délmagyarországra s állandóan fenntartotta személyes összeköttetéseit Temesvárral és a környékbeli birtokos nemességgel. 1325 jún. 16-án *Lippán* találjuk, hol a minoritáknak az Anjou-házi Szt. Lajos tiszteletére pompás templomot építtetett. 1330-ban, felbujtva Tamás erdélyi vajdától és Szécsi Dénestől, háborút izent hűbéresének, Bazarába Mihály havaselvi vajdának. Aug. vége felé lejött *Temesvárra,* hogy seregét egybegyűjtse és harczba vigye. Szeptemberben bevette Szörény várát s onnan még ugyanabban a hónapban Havasalföldre vonult, hol az oláhok a hegyek közé csalták seregét, nov. 9—12-ig tönkreverték. Ő maga csak úgy menekülhetett meg a haláltól, hogy czímeres fegyverzetét megcserélte a *Szécsi Dezsőével,* Dénes bán fiáéval, kit azután az oláhok, azt hivén, hogy ő a király, kegyetlenül agyonvertek. Leverten érkezett magyar földre seregének romjaival Károly király s folytatta útját *Temesvárra,* honnan sietve tért vissza Visegrádra, hol a hadak hivatalos leülését 1331 jan. 1-ére határozta el.

Nagy érdeme van Károly Róbertnek a *csanádi egyházmegye fölvirágoztatásában,* különösen a kunoknak a római egyház kötelékében megtartásán. Ő maga igen buzgó katholikus volt és Zách Feliczián esetét kivéve a királyi udvar vallásossága nem eshetik jogos kifogás alá. *Benedek* és *Piacenzai Jakab* püspökök (1307—1332, 1333—1343), kiket Károly király Antal püspök távozása után a csanádi káptalannal megválasztatott s a pápa jóváhagyásával Szt. Gellért székébe ültetett, a szentszék és az udvar kedves emberei valának. Az egyház érdekeit szívükön viselő főpásztorok olasz származásuk mellett is jeles magyar államférfiak voltak. 1307-ben Benedeket bízta meg a pápa a kalocsai érseknek küldött pallium átadásával. Ugyanő végezte 1309-ben a helyettesített királyi korona konszekrálását és résztvett 1308-ban az egyház jogai védelmére Gentilis bibornoktól egybehívott budai nemzeti zsinaton, majd 1318-ban a kalocsai zsinaton is. Jakab püspök pedig, ki előbb bizalmas házi orvosa volt a királynak, mikor bácsi, majd kalocsai hájszentlőrinczi kanonokból, azután pozsonyi prépostból csanádi püspökké lett, mint Károly kanczellárja, ismételten járt a király küldöttségében Nápolyban és Rómában. Érdemei elismeréseül veszprémi püspökké és bibornokká nevezték ki. Benedek és Jakab püspököknek köszönhető a *csanádi székeskáptalan javadalmának rendezése és a király nagylelkűségéből feljavítása.* Ez idő táján szünt meg ugyanis hazánkban a

káptalanok „vita canonica"-ja és a kanonoki állások külön javadalmakkal ellátott méltóságokká lettek.[1] A papság iránt adakozó volt Károly, miképpen számos oklevele tanusítja. Azonban adományainak kamatait bőven megvette azután. A főpapoktól minden új évben rendkívüli ajándékokat szedett; a megürült püspökségek jövedelmeit, sőt a meghalt főpapok hagyományát is lefoglalta. De ezek az eszközök kellettek a kincstár szükségleteinek fedezésére s a királyi udvartartás fényének emelésére. Kétségkívül sok panasz hangzott fel eleinte e miatt, de utóbb ezzel is megbarátkoztatta Károly a nemzetet. Sőt arra is rávette, nyugodjanak bele a kath. hívek, hogy XXII. János pápa a szentföld czéljaira és a hit ellenségei ellen megindítandó hadjáratok költségeire tizedet szedhessen a plebániák után. Annak harmadrészét a király megtartotta országa védelmére és az egyház megsegitésére. Tizedszedőkül *Berengari Jakabot* és *de Bonofato Rajmundot* küldötte a pápa az országba. A csanádi egyházmegyében 1333-tól 1335-ig Berengari Jakab teljesíté a tizedszedést. Tizedlajstromaiból, melyek a sors kedvezéséből Rómában maradtak, sok világosság derül az akkori *Temes vármegye* helyrajzára és a csanádi egyházmegye felvirult állapotára. Megtudjuk belőlük, hogy az egyházmegye területén Károly Róbert uralkodása alatt már 228 szervezett róm. kath. plebánia állott fönn, melyekből a legnépesebb temesi főesperességre a következő 109 plebánia esik:

Fehéregyház = Féregyháza, *Apacha* = Apácza, *Árok* vagy *Aroky* (ma már nincs meg, *Azumlaka* = Asszonylaka, *Byzerc* (eltünt hely Lippa és Zábrány között), *Ellős*, *Ellősfalva*, *Illésfalva* = Temesillésd, *Fönlak-Kér* (eltünt hely Angyalkút és Szépfalu között), *Keresztur* (Temesillésd és Hidegkút között), *Keszi* = Lippakeszi, *Leypua*, *Lippua* = Lippa, *Máslak*, *Mezöság* = Németság, *Monostor*, *Mogyoród* = Magyaroda-puszta, *Kerekegyház* (Németszentpéter és Fönlak között), *Seelews*, Szőllős (ma már nincs meg), *Sződi* = Szépfalu, *Simánd* (a mai Bencsek közelében), *Vinga*, *Zádorlak*, *Szécsény* = Szécsány (Nagy-Szécsény és Kis-Szécsény Hidasliget táján), másik *Szőllős* (Fönlak és Vinga között), *Nagyfalu* (Perjámosnál), *Varjas* (ugyanott), *Denta*, *Elyad*, *Ilyéd* = Illádia (ma Krassóban), *Haram*, *Horom* (Ópalánka helyén), *Ermen*, *Germen*, *Örmény* (a mai Ermény), *Mezewsomló*, *Mező-Somlyó*, *Érsomlyó*, *Duboz* (Niczkyfalva közelében), *Chama*, *Csoma* (hajdan Szentandrás és Csernegyház közelében), *Chene*, *Csene* (Felsőbencsektől éjszakra), *Teremi* (eltünt helység), *Choka*, *Csóka* (Temesvár éjszaknyugati határában), *Evsen*, *Öszén* = Jezvin, *Garmat*, *Garmad* = Gyarmata, *Jenev*, *Jenő* = Janova, *Kakot*, *Kakat*, *Kokoda* = Orczyfalva, *Keer*, *Kér* (eltünt, a mai Rékas vidékén), *Knéz*, *Kurtuelos* = *Körtvelyes* (Rékas mellett, elpusztult), *Bechkereky*, *Becskerek* = Kisbecskerek, *Piski* (Zsadánynál, eltünt), *Popd*, *Papd* (a mai Bobda Torontálban), *Szentkereszt* (eltünt), *Zenthandras* = Szentandrás, *Zenthyacab*, *Szent-Jakab* (eltünt), *Zenthpeter* = Szentpéter, *Zenththamas*, *Szent-Tamás* (Hodony és Merczyfalva között, eltünt), *Sarad* (eltünt), *Temesvár*, *Tesev*, *Tófő* (talán a mai Tószeg Torontálban), *Zadan*, *Sadan* = Zsadány, *Adrian*, *Adorján* (eltünt), másik *Apacha*, *Apaczya*, *Apáti* = Apaticza, *Beesd*, *Besd*, *Brieszt* (a mai Liebling helyén), *Beren* = Berény, *Cauas*, *Chauas* = Csávos (ma Torontálban), *Doch*. *Dolcz*, *Dócz* = Dolácz (ma Torontálban), *Fanchala Fanthalaka*, *Fancsal*, *Fancsallaka* (hajdan Temesvár és Berény között), *Guad* = Gaád (ma Torontálban), *Huynep*, *Uyneph* = Ujnép, *Hozlar*, *Ozlar*, *Oszlár* (Sipet vidékén), *Huhad*, *Ohad* = Obád, *Huyudvar*, *Vuduor*, *Ujudvar* (Ujlak és Liebling között, eltünt), *Jobaag*, *Jobágy* (Obád szomszédságában, eltünt), *Mera* (eltünt), *Mora* = Moravicza, *Parkas* = Berkeszfalu, *Partas* = Partos (ma Torontálban), *Petre Petri* = Petromány, *Peturlaka*, *Péterlaka* (eltünt), *Szent-Márton* = Magyar-Szentmárton (jelenleg Torontálban), *Scala*, *Soruld*, *Zkolla*, *Oskola* = Szkulya (Szigetfalu), *Vermus*, *Vermes* (ma Krassóban), *Zoruld*, *Szoruld* (eltünt), *Taluod*, *Tholwayd*, *Tolvajd* = Tolvádia (ma Torontálban), *Veytech*, *Veythe* (Vojtek = Vejte), *Zago* = Szóka (jelenleg Torontálban), *Zeldes*, *Zeudes*, *Zöldes* (eltünt, hajdan Németi és Hodony között), *Zenderev*, *Zunduru*, *Szendrő* (eltünt), *Boya*, *Vaya*, *Vaja* (eltünt, hajdan Berekszó táján), *Chaak* = Csák, Csákvár, *Chevze* = Csebza (ma Torontálban), *Dag*, *Deeg*, *Dég* (Györöd és Rékas között, eltünt), *Saaswar*, *Sásvár* (Bükkfalva határában, eltünt), *Hetre*, *Etre* (eltünt), *Hinand*, *Iwaneh* = Ivánda (ma Torontálban), *Hurusi Vruzi*, *Egyházas-Oroszi* (Ságh környékén, eltünt), *Machadonia* = Maczedonia (jelenleg Torontálban), *Maraz* (hajdan Torontál mostani területén, eltünt), *Miklóskereky* (Zsebely szomszédságában, eltünt), *Monisa* = Mosnicza, *Paraz*, *Parcza*, *Parazfalu* = Parácz, *Ruda*, *Rudan* = Rudna (ma Torontálban), *Sagad*, *Saag* = Temesságh, *Zentgurgh* = Szentgyörgy (Kamara- és Klastrom-Szentgyörgy), *Omor*, *Zent-*

[1] *Karácsonyi János*, történettudós, a veszprémi káptalan levéltárában (Litterae mancae) a csanádi kápt. prépost javadalmazását feltüntető e következő töredéklevelet találta, melyet a csanádi káptalan intézett *Placentinus Jakab* veszprémi püspökhöz: „Reverendissime in Christo pater et domine noster honorande . . . . . . (Litteris v. p.) receptis ac perlectis et continentiis earundem intellectis eidem Paternitati vestre . . . . . . proventibus respondere: Prepositus (ecclesiae) nostre de proventibus Capituli nostri habet . . . . . . tertiam decimis bladonum et agnellorum, necnon ter . . . . . . (regia salis) de singulis nostris iobagionibus duntaxat . . . . . . Chena . . . . . . annuatim per octo de (cim?) provenientibus, de nonalibus autem et aliis quibusvis proventibus . . . . . . quam in consuetis ratione prepositure nullam quotam duplam vel simplam, si non fuerit canonicus, habet . . . . . . sed si canonicus fuerit, portionem habet tantam, quantam canonicus unus. Datum feria sexta proxima ante festum beatorum Simonis et Jude apostolorum, anno domini XIII—o. Kívül: Reverendissimo in Christo patri domino domino B. tituli sancti Clementis sacrosancte Romane ecclesie presbitero Cardinali Placentino vulgariter nuncupato et apostolice Sedis legato, necnon . . . . . . Vesprimiensis ac loci eiusdem . . . . . (Pecsétjén e töredék körirat: „e . . . . . Cenadiensis.")

Mihal = Szentmihály, *Scentkurul*, Szentkirály (eltünt), *Scwrmes*, Selymes, Sörmes (eltünt), *Tesola, Tesuld, Thesewld* = *Tessöld* (hajdan a Bega, azaz a Kis-Temes és Temes között, eltünt), *Yuanleke, Ywanteluky* (valahol Temesvár közelében, eltünt), *Vtuen, Hutuen* = Utvin, *Hutuen Petri* (az előbbinek tőszomszédságában, eltünt), *Veybech, Wybech* = Újpécs (ma Torontálban), *Zephel*, Széphely = Zsebely.

Az *iskolaügyet* illetőleg csak az 1309. évi budai zsinat végzéséről van tudomásunk, mely elrendelte, hogy az érseki székhelyeken a kánonjogban jártas tanító, a püspöki székhelyeken a grammatikában és logikában képzett tanító alkalmaztassék, kinek ellátásáról a püspök és a káptalan köteles gondoskodni.

Károly Róbert uralkodásának további folyamata ismeretes. Miután *Endre* fia számára a nápolyi trónt, Lengyelországot pedig *Lajos* fiának megszerezte, s hazánkban új adórendszert léptetvén életbe, az államkincstár pénzügyeit szabályozta ; 1342 júl. 16-án 54 éves korában Visegrádon meghalt, Székesfejérváron temették el.

Szent-István óta egy király sem tett annyit a délkeleti végek, jelesül Temes vármegye politikai, törvénykezési, közigazgatási, egyházi és közművelődési, kereskedelmi, ipari, gazdasági és társadalmi érdekeinek előmozdítására, mint Károly Róbert, kit Temes vármegye és Temesvár városa méltán nevezhet a maga királyának. Nemcsak a nemesség vagyonosodását s tekintélyét emelte, de megadta a lehetőséget a jobbágynak és szolgának is, hogy sorsán javítson. Benépesítette a vármegyét szorgalmas munkaerővel s alapját vetette meg a városi élet fejlődésének. Udvartartásával, művészetpártolásával, építkezéseivel olasz és franczia modort, finomult ízlést honosított meg a magyar közéletben, anélkül, hogy a nemzeti szellem szabad nyilvánulását megakasztotta volna.

Nagy Lajos

Halála után elsőszülött fia, a még alig 17 éves Lajos lépett a trónra. Hatod napra Károly király temetése után, 1342 júl. 21-én, Csanád esztergomi érsek királylyá kente. Az ifjú fejedelem atyja sírjától Váradra ment, hogy Szt.-Lászlót például tűzze maga elé s pályafutásához Isten segítségét kérje. Már ekkor el lévén jegyezve Károly morva őrgróf, a későbbi IV. Károly császár, leányával *Máriával*, menyasszonyát 1345-ben feleségül vette. Ennek halála után második házasságra lépett *Erzsébettel*, Kotromanovics István bosznia bán leányával.

Negyven évre terjedő uralkodásának fényéből alig vetődik néhány sugár Temes vármegyére, hol mindössze néhányszor s akkor is csak átmenőleg fordult meg. 1349 szept. 19-én *Temesvár közelében* volt, meghallgatván Miklós nádornak az iránti panaszát, hogy Lampert, volt országbíró, elfoglalta Kalanda nevű temesvármegyei jószágát.[1] 1358 okt. 14-én, mikor a pápa ismételt ösztönzésére a bosznia pataréneusok elleni hadjáratra készült és a délvidéki sereg szervezésével volt elfoglalva, a *temesvári királyi várlakban* írt alá egy oklevelet, melyben meghagyja a csütörtökhelyi vendégnépeknek és jobbágyoknak s azok elüljáróinak, hogy engedelmességgel viseltessenek a Himfiak iránt, kiknek Csütörtökhelyet adományozta.[2] 1365 ápr. havában seregével Budáról elindulva, *Lippán*, Lugoson és Karánsebesen át az alsó Dunára vonult s Orsovánál a folyamon átkelve, Viddint rohammal bevette s az erősség parancsnokát, Bazarába Sándor oláh vajda vejét és Tvartkó bosnyák bán apósát elfogta s az egész viddini területet hatalmába kerítette. Minthogy Sisman bolgár király I. Murad szultán segítségével ismét vissza akarta venni e tartományt, Lajos a következő 1366. év nyarán ismét 20.000 főnyi válogatott sereggel ment át a Dunán s a részint bolgárokból, részint török segédcsapatokból álló 80.000-nyi ellenséges hadon tökéletes győzelmet aratott. E hadi útjában fordult meg 1366 júl. 9-én Csanádon s onnan délnek vonulva, júl. 20—24-én *Lippán*,[3] nov. 9-én pedig *Mező-Somlyón*[4] adott ki okleveleket. Mező-Somlyón megkegyelmezett a hatalmaskodásért főbenjáró büntetésre ítélt Panyla Lászlónak.[5] Már hajlott korában 1375-ben jelent meg ismét és utóljára Temesvárott, átírván itt Görbedi Péter kérésére egyik régibb 1357. évi oklevelét. Ekkor Lajk oláh vajda ellen készült, ki Lajos király óhajtását, hogy a schismától eltérjen, vonakodott teljesíteni.

Lajos országlásának legtöbb gondját Endre testvérének szomorú sorsa miatt a nápolyi hadjáratok, a velenczésekkel, lithvánokkal és tatárokkal, a Moldva meghódoltatásáért és a dalmát városokért, úgyszintén az Uros szerb fejedelem ellen

[1] *Ortvay*: Oklevelek. I. k., 77—78. ll.
[2] U. o. 85—86. ll.
[3] *Cod. Dipl.* IX., 3., 544. l.
[4] U. o. 546. l.
[5] U. o. 4., 456. l.

Solymosvár nyugati homlokzata.

Báthory István. (Az Orsz. Képtárból.)

Kinizsi Pál. (Az Orsz. Képtárból.)

II. Bajazid. (Az Orsz. Képtárból.)

Corvin János. (Az Orsz. Képtárból.)

Perényi Péter. (Az Orsz. Képtárból.)

Gr. Csáky Miklós püsp. (Az Orsz. Képtárból.)

inditott háborúk, a Bosznia, Bulgária és Oláhország meghódoltatásáért folytatott küzdelmek és a lengyel királyság ügyei foglalták le. Erélyes kormányzatának intézkedéseiből minket különösebben az a rendelet érdekel, melylyel mindjárt trónraléptekor a *megyegyűlések* megtartását parancsolta, hogy számbavegyék a rablókat, tolvajokat s hatalmaskodókat és azok lajstromát három hónap alatt terjesszék fel egyenesen hozzá. Leginkább a *törvénykezés* és *kereskedelem* vonta magára belügyi gondoskodását. Az atyja által eltörlött istenítéletek helyébe állított rendes törvénykezési formákat tökéletesítette. A *kereskedést* magas fokra emelte. A külföldi országokkal kereskedelmi szerződésekre lépett. A bécsi, prágai, nürnbergi és boroszlói kereskedőknek szabad közlekedést engedett hazánkba, a honi kereskedőknek pedig kieszközölte, hogy a külföldön ők is hasonló bánásmódban részesüljenek. Nagy és jövedelmező volt különösen a marhának és a földmivelés terményeinek külföldre szállítása. Gyors lendületnek indult kivált a keleti kereskedés, melynek úgy mint Brassóban, Szebenben és Beszterczén, valószínűleg az aldunai és marosi részekben és Délmagyarország középponti városában, Temesvárott is voltak rakodóhelyei. A *földmivelésre* némileg nyomasztólag hatott ugyan a parasztokra kivetett kilenczed adó, az urak hatósága jobbágyaik felett és az ősiség; de egészben véve mégis emelkedett a mezei gazdálkodás.

Nagy Lajos *vallásos buzgalmával lovagiasság párosult*. A pogányság maradványait, melyek itt-ott a kunoknál még feltalálhatók voltak, teljesen kiirtotta. Vallásosságát a főurak is igyekeztek utánozni. A *királyi trónt fény és pompa övezte*. A társas élet simábbá és műveltebbé lett, főleg attól az időtől, mikor Lajos Visegrádról az Újbuda hegyén emelt nagyszerű palotába helyezte át udvartartását. Minthogy a külföldi egyetemek látogatása sok nehézséggel járt, Lajos az olasz egyetemek alakjára Pécsett az *első magyar egyetemet* állította fel.

Temes vármegyére vonatkozó számos okiratából megismerjük Temes vármegye *birtokos nemességét* s a vármegye *községeit*, melyek között, összehasonlítva a Károly Róbert idejében készült tizedlajstrommal, sok új községet találunk. Nagy Lajos okirataiban 1342-től 1380-ig e következő temesvármegyei *birtokosok* fordulnak elő:

Bachy Péter, Békási Nyágul és fia *Miklós, Boneh János, Csályai László, Csamai Bodó István, Csép* (Gyertyánosi) *András* és *István, Csornai Balázs, Doweh* (= Dóczi) *Kilián, Dobozi Dán, Fylge* (Nemtii) *Márton* és fia *Lőrincz, Gál* (Omori) mester[1] és fia *László, Gál* (Acsádi), *Garai Miklós, Germen* (= Örmény) *István* és fia *István, Gooch Miklós* és *Sándor, Gyertyánosi Pascha* és *János, Gyülvészi István, Heym, Heem* (= Himfi) *Berekszói* és *Remetei* ág. Kiválik közülök *Himfi Benedek* bolgár bán. *Hemba Imre* és *Mihály, Hench* (Sósdi) *János, Jamno János, Karaph Szaniszló* oláh, *Kázméri* (Felei) *Péter, Tamás* és *Miklós, Kemény* (Fejéregyházi) *Mihály, Keresztesi András* s fiai *Miklós* és *András, Koroghi Fü pös* és fia *István, Kyskezev Miklós* és fia *Péter, Lőkös Miklós, Lőrincz* harami várnagy, *Maczedoniai Miklós* mester, a *Makófalviak, Magyar Pál, Moys* (Oszlári) *Lőrincz, Murányi Kónya* és *Tamás, Negre Vlajnik* oláh, *Nexe János, László* és *Péter* ujadományos oláhok, *Oszlári János*, a *Panky*-család, *Pető László* és *János, Pobdi Tamás* és *Mihály*, János fiai, a *Pósa* (Szeri)-család, *Remetei István, Saar Fülöp* és *Mihály*, Jakab fiai, *Sasvári Ábrahám* mester, *Szentgyörgyi Jakab* és fia *Miklós* mester, *Tarkon László*, a *Telegdiek, Tótesáki Jakab* és *Miklós, Vossiani Irnusd* oláh, *Wadun Péter* és *Jakab*,

Ugyanakkor Temes vármegye területén ezeket a *községeket* említik:

Almazug, Alszeg, Altalkerek, Aranhasow (= Zaramaz), *Bachy, Basar, Belberekszó, Beleneke, Berekszó, Bodon, Borzuatucbaka, Buzus, Csálya*, Csaba, Chama (három), *Chechtelek, Cseney, Cheri, Csötörtökhely, Chud, Detk, Dobaz, Dobromérfalva, Donathteleky, Egerszegh* (Jerszeg), *Erdőhegy, Ezdench, Fele, Filiph, Furgachfalva, Fygys, Gatal* (felső), *Gatal* (alsó), *Gay, Gewr* (Győr) mindszentek kőtemplomával, *Gutman, Gwngudijghaza* Szt.-Jakab kötemplomával, *Gyertyános, Gyülvész, Igantő, Iványfalva, Kalacha, Kalanda, Katul, Kápolna, Keer*, (Kerch), *Keve, Kominfalva, Kysend* (Posarustow), *Kyzigten, Hedumer, Hollós* (Tót-Halas), *Horom* (Haram), *Machedonia, Mandala, Meggyes, Mera, Mezösomlyó, Mod, Moghkereky, Murun* (= Murány), *Nádasd, Nyugulwad, Oszlár, Pala, Partas* (magyar), Partas (tót), *Peturlaka, Piski, Radefalua, Rakrév, Rekatoffew, Remete, Rykas* (= Rékas), *Szakáld, Salamanzege, Sarad, Saruld, Sasd, Sasvár, Sebesfok, Simafalva, Swdak, Szabadfalva* (kettő), *Szentlélek, Szentgyörgy, Szentmárton, Szer, Tathalas, Toronyfalva, Ujfalu, Ujlak, Ujudvar*, Szentkereszt kötemplommal, *Urs* (kettő), *Usa, Vasahaza, Veytech, Vikou, Wepe, Wossyan, Woyzlofalva, Wzure* (= Ozora), *Zanier, Zarchatelek, Zdench, Zech, Zemlekhaza, Zenhegethew*.

Lajos király meghalt Nagyszombatban 1382 szept. 10-én 57 éves korában. Székesfejérvárott az általa temetkezésül épített Szt.-Katalin kápolnában temették el.

A temetés utáni napon, 1382 szept. 17-én, 16 éves leányát, *Máriát* koronázták meg a rendek. De az igazi uralkodó nem ő volt, hanem anyja *Erzsébet* királyné, Nagy-Lajos özvegye, ki akkor mintegy 50 éves lehetett. Egyedüli tanácsosa *Garay Miklós* nádor volt, kinek bosszúvágya és kevélysége nemsokára végnélküli zavarokat okozott az országban. A lázongó Horváthy-párt 1384-ben I. Mária és Kis-Károly

[1] A *mester, magister* czim iskolázott, tanult nemes embert jelent. Megfelelt a mai dr. czímnek.

Nápolyba követeket küldött s *Kis-Károlyt*, Siczilia királyát hívta meg a magyar trónra. Némely történetírók szerint Erzsébet anyakirályné 1385-ben egyideig a temesvári királyi várpalotában tartózkodott.[1] Kis-Károly Forgách Balázs kardjától esett el. Máriát pedig a horvátok fogva vitték Dalmáczia Novigrád várába, honnét hitvesének, *Zsigmond* cseh királynak sikerült őt kiszabadítania, miután anyját, Erzsébetet, a Horváthy-párt pribékjei 1387 januárban a börtönben megfojtották.

Zsigmond

Benedek veszprémi püspök Luxemburgi *Zsigmondot*, IV. Károly római császár és cseh király fiát, 1387 márcz. 31-én megkoronázván, az Horváthy Jánost legyőzte s azután feleségével Máriával 1395-ig egyenlő hatalommal országlott. A lázadók azonban ezalatt nem szüntek meg háborogni, sőt 1390-ben Ulászló lengyel király, Mária nővérének Hedvignek férje, Halicsot, 1391-ben pedig Bajazid török szultán Bolgárországot foglalta el. Zsigmondnak tehát ezek ellen kellett hadakoznia, míg végre a halicsi és havaselföldi vajdákat engedelmességre szorította, a kalandozó törököt visszaűzte s 1392-ben a lázadó horvát vezérektől, Palisnaitól és Tvartkótól, megszabadult azoknak halálával. Zsigmond gyakran önkényes, zsarnoki tettekre ragadtatta magát, a magyar urakat mellőzte s idegeneket tüntetett ki, kivált a cseh *Sternberget*, a lengyel *Stibort* és a német *Czilleyt*. Nagy visszatetszést szült az a cselekedete, hogy magtalan halála esetére az országot 1393-ban a magyarok tudta és beleegyezése nélkül bátyjának, *Venczelnek* ígérte oda örökségképen. 1395-ben, mikor Zsigmond a törökök ellen volt elfoglalva, Mária királyné máj. 17-én, 29 éves korában Nagyváradon meghalt. Az elégedetlenek, a kik szerint Zsigmond csak mint Máriának férje nyerte el a magyar koronát, Hedviget és férjét, Ulászlót, a dunántúli megyék s Horvátország pedig Kis-Károly fiát, Lászlót, hívták meg a trónra. A lengyel király meg is jelent a határszéleken, de Kanizsay János esztergomi érsek rávette, hogy igényeiről lemondjon. Nápolyi László nem fogadta el a meghívást. Így jutott Zsigmond 1395-ben egyedül-uralomra.

Temes vármegye nemessége is az ellenzék pártján állott. Sok zendülő gyülekezett itt a pártosok zászlai alá. 1387-ben e vidéken táboroztak *Dán* fiai, *László* és *Mihály* s *Janki László*, kiket *Gara Miklós*, *Deésy Péter*, *Kristóf* és *Mihály* segítségével leküzdött. *Losonczy István*, temesi főispán, a három vitéz testvért érdemeik elismeréséül egy faluval ajándékozta meg.[2]

Szükség is volt erre nemcsak az úri hatalom okáért, de még inkább azért, mert a fenekestül felfordult viszonyok között maga a nemesség sem fért meg egymás mellett. Marták egymást s különösen a birtokaikon hatalmaskodtak. Zsigmond királynak 1387-ben kiadott temesvármegyei oklevelei csaknem mind ilyen hatalmaskodásokról tanuskodnak. 1389-ben látogatta meg Zsigmond első ízben Temesvárt, midőn boszniai elégületlen táborát az országba visszavezette. Itt ruházta fel *Zerednai Jakabot* pallosjoggal.[3]

Mikor Zsigmond a királyné halálának hírére hadjáratából visszatért és Mircse oláh vajda kelepczéjéből kiszabadult, az országot forrongásban találta. Az ellenzéknek *Kont István* vezérlete alatt izgató 32 pártosa lefejeztetését és egyéb alkotmánysértéseit nem tudták neki megbocsátani. Zsigmond mitsem törődvén e zavarokkal, 1396-ban folytatta a félbenszakadt török háborút. Német- és Francziaországból küldött segédcsapatokkal szaporítva seregét, mintegy 90.000-nyi haddal Váradról Lippán és Lugoson át aug. 13-án Orsovára érkezett. A nagy sereg Szörénytornya és Bodon között átkelve a Dunán, Szerbországon át szept. 12-én Nikápoly alá szállott. A Dunán 70 gályából álló fölszerelt hajóraj, magyar naszádok Jean de Vienne parancsnoksága alatt kísérték a sereget. Bajazid 140.000 főnyi sereggel jött elébe. Szept. 28-án a heves ütközet Zsigmond vereségével végződött, ki kevés számú hívével kerülőúton, Konstantinápolyon s Rhóduson át hajón jutott el Dalmácziába. A török sereg ez alkalommal nyomult *először* Délmagyarországba, egészen Temesvárig. Fölégette Újpécset s minden nyílt helyet kifosztott, azután nagyszámú lakost hurczolt el magával rabszolgaságba. Marczali Miklós temesi főispán és testvére Dénes *Füves-Oroszinál*, szept. végén, a második beütéskor *Tót-Csáknál* megverték a rablócsapatot, de Losonczy István, ki akkor a havaselvi határ védelmével volt megbízva, segitség hiányában odaveszett. Vele együtt elveszett a magyarokra nézve Oláhország és az alsó Duna egész vidéke.

[1] *Breyer:* Monographie d. k. Freistadt Temesvár. 9. l. *Böhm L.*: Délm. k. tört. I. 127. l.
[2] *Fejér*: Cod. Dipl. X. 5., I. r. 525. l. — *Fessler*: IV. 84. l. — *Bárány*: Tem. v. eml. 17. l.
[3] *Virág*: XVI. század. 322. l. — *Fessler*: m. f.— *Bárány*: m. f.

A folytonos veszély, mely a hódító török hadjáratok részéről első sorban is a Délvidéket fenyegette, sürgős intézkedéseket tett szükségessé. Zsigmond e czélból 1397 szept. 5-iki kelettel *Temesvárra* országgyűlésre hívta össze a főrendeket, a vármegyei nemességet és — a mi egészen új országgyűléseink történetében — a városokat is. Az országgyűlés megnyitását szept. 24-ére, Szt.-Gellért napjára tűzte ki a király, de a rendek késedelmeskedése miatt nem lehetett ezt a határidőt betartani. Maga Zsigmond király is csak okt. 22-én érkezett Temesvárra s csak okt. 25-én nyitotta meg az országgyűlést, mely egy hónapig tartott. Az országos rendek várakozáson felül nagy számmal jelentek meg, mert hosszú idő óta először volt alkalmuk törvényhozási jogaik gyakorlására. Minden másegyebet megelőzőleg az Arany-Bullát erősítették meg, abban az alakban, a mint azt Nagy-Lajos 1351-ben s Mária 1384-ben megerősítették. Az Arany-Bulla egyik pontjába, mely a nemesség hadviselési kötelességét állapítja meg és így szól: „Ha az ország határain túl megyünk seregünkkel, mindnyájan, a kik ispánságot bírnak, a mi költségünkön tartoznak velünk jönni; ha pedig az ellenség serege jön az országba, az egész nemesség egyetemlegesen tartozik elmenni", a rendek foglalták bele a következőket: „Ha a jelenlegi háborús idő alatt az ország határait ellenséges támadás fenyegeti s a határt az ott hivataloskodó zászlósúr nem tudja megvédeni, minden zászlós úr és birtokos nemes, a közös kurián lakók közül egy-egy, a többiek fejenként, személyesen tartoznak fegyvert fogni s a királylyal vagy ennek akadályoztatása esetén a nádorral a fenyegetett részekre vonulni: a jobbágyos nemesek kötelesek azonkívül minden 20 jobbágy után egy íjjal felfegyverkezett katonát kiállítani". Egy másik pont szerint az összes egyházi javak jövedelmének fele hadi czélokra szolgál s a királynak nem, mint eddig, terményekben, hanem készpénzül fizetendő le. A temesvári országgyűlésnek e végzése az *általános védelmi kötelezettség* elvét állapítja meg. Határozta az országgyűlés még azt is, hogy a ki a király felhívására a hadból elmarad, ha jobbágyai vannak, ezeket küldi maga helyett, vagy fizet minden jobbágya után egy arany forintot; a jobbágy nélküli nemes, ha betegséggel nem igazolja elmaradását, három márka dénárt fizet bírságul. Kötelezte továbbá az országgyűlés a királyt, hogy az Arany-Bulla és Nagy-Lajos 1351. évi dekrétumának értelmében évenként hívja össze az országgyűlést; szabályozta a biráskodást és kimondta, hogy a király nem veheti pártfogásába a biróságoktól elmarasztalt főurakat. A király környezetében levő külföldiek tartoznak karácsonyig az országot elhagyni; a jövőben pedig nem szabad a királynak egyházi és világi méltóságokra idegeneket kinevezni. Végül elrendelte az országgyűlés, hogy az elzálogosított királyi várak és birtokok a zálogigények kielégítése nélkül adassanak vissza a koronának.[1]

Egy évre rá, 1399-ben Zsigmond külön rendeletére Temes és Krassó vármegyék nemessége közgyűlésre gyűlt össze Temesvárott. E gyűlésen *Szentgyörgyi Miklós* mester *Oszlári János* ellen panaszt emelt, hogy utóbbi fegyveres kézzel és minden jobbágyával a panaszló atyját, Jakabot, saját házában megtámadta, házát felgyújtotta és atyját egy szolgával megölte. Vádlott Oszlári János tagadta ugyan a bűntényt, de végre mégis 60 márka dénár fizetésében marasztalták el, nemfizetés esetén pedig arra kötelezték, hogy Temes vármegyében fekvő Keer nevű birtokát, mint örökölt birtokot, a vádlónak átengedje. Az erről szóló oklevelet a gyűlés 16. napján adták ki. A jószágba való beiktatást végrehajtották Temes vármegye részéről *Jamno János*, mint királyi meghatalmazott, *Maczedóniai Miklós* mester és az aradi káptalan részéről *Jakab* kanonok.[2]

Zsigmond uralkodásának kora Temes vármegyében párttusákkal, a nemesség hatalmaskodásaival, átvonuló seregek zajával s a török betörések okozta sok nyomorúsággal telt el. A ránk maradt okiratokból az emelkedik ki, hogy Temes vármegye rendíthetetlenül ragaszkodott a nemzeti alkotmányhoz s mindig az ellenzékkel tartott, mikor a nemzet szabadságát az önkény eltiporni akarta. Az 1403. évi nagy forradalomban, melynek élén Kanizsai János esztergomi érsek állott s mely a király elfogatásával végződött, Temes vármegyében tűzték ki a lázadás zászlaját. Éppen Zsigmond viszontagságos kormánya alatt támadtak a birtokos megyei családok kebeléből az ország szolgálatában kiváló érdemeket

[1] *Schönherr Gy.*: Az Anjou-ház örökösei. — A temesvári országgyűlés végzéseit kiadta *Knauz Nándor* a „M. Tört. Tár"-ban. III. 189—242. ll.
[2] *Bárány A.*: Temes várm. eml. 83—84. ll. — *Böhm L.*: Délm. k. tört. I., 132—133, ll.

szerzett jeles főurak, mint a *Garaiak*, *Maczedoniaiak*, *Himfiek*, *Csákiak*. Temes vármegye főispánjai s alispánjai közül nem egy a trón és haza megmentése körül — sokszor élete feláldozásával — tanúsított hűségéért emelkedett föl országos hivatalokra, nádori, báni és hadvezéri méltóságokra, mint *Losonczy István*, *Marczali Miklós*, *Csáki Miklós*, a két *Rozgonyi* és a firenzei származású *Scolari Fülöp*, magyar nevén *Ozorai Pipo*. Ez utóbbit Zsigmond az 1412—1413-ban Velencze ellen viselt háborújában a magyar sereg fővezérévé nevezte ki, 1415-ben pedig ő kísérte el a királyt a konstanczi zsinatra. Mint hadvezér Ozorai a velenczeieket ismételten megverte s az ellenségtől elfoglalt zászlókat Budára küldötte.

A törökök 1416-ban *Izsák* vrbosznai basa vezérlete alatt újabb betörést intéztek a temesi területre. A lelkes *Péterfi Miklós* alispán a megye kevés haderejét hirtelen összeszedte s a régi Temes vármegye éjszaki határán, a Maros közelében utólérte őket. Minthogy az ütközet eldöntetlen maradt, Péterfi párviadalra kényszerítette Izsák basát. A basa már az első összecsapásnál halálosan megsebesült s lefordult a lováról. Erre Péterfi ellenfele nyakára hágott s a megfutamodott török sereg szemeláttára agyongázolta őt. Nemsokára Péterfi 1420-ban másodszor is megverte a megyében garázdálkodó törököket. Valamennyi parasztot harczra szólította s az ellenség ellen éjjeli rohamot intézett. A középen ő maga ment előre. A csatazaj által felriasztott török tábor eszeveszetten megfutamodott. Péterfi pedig gazdag zsákmánynyal tért vissza Temesvárra.[1] Erről az éjjeli támadásról azt tartja egy megyei hagyomány, hogy a magyarok kölcsönös felismerésük végett az „Isten és Szt. Mihály" jelszót használták. Megtudván ezt a törökök, ők is e jelszót akarták kiáltani, hogy fel nem ismerve, könnyebben menekülhessenek. De a meglepetés zavarában mindegyre csak a „Mihály" szót kiáltozták, a mivel elárulták magukat. A győzelem emlékére az ütközet helyén Szt. Mihály tiszteletére fogadalmi kápolna épült, a kápolna körül pedig nemsokára falu keletkezett, melyet a magyar nép Szentmihálynak, a szlávok pedig Szentmiklósnak neveztek el.[2] Az utóbbi helynév fennmaradt mind e mai napig.

Azonban az ilyen csekély eredmények még nem védték meg az országot a félhold támadásaitól. Zsigmond tehát a könnyelmű *Czilley Borbálával* kötött második házassága és Borbálának Nagyváradon elcsukatása, önmagának pedig római császárrá koronáztatása után, a cseh husziták harczaival egyidejűleg, 1419-ben újabb hadjáratot indított II. Murad szultán ellen, kit a lengyel király útján is hasztalan szólított békére. Zsigmond Nissza és Nikápoly között okt. 4-én gyilkos harczban legyőzte a törököket s kiűzte őket egész Szerbiából s Bolgárországból. De ez a vereség nem riasztotta vissza a mozlimeket. Zsigmond a husziták̄kal lévén elfoglalva, a török portyázó csapatok nem egyszer törtek rá Erdély s a Macsói Bánság felől a temesi részek lakosságára. Zsigmond úgy segített magán, hogy fellázította a szultán ellen az Azovi-tenger és az Euphrat melletti nomád törzseket. Így azután sikerült neki II. Muradot ötévi fegyverszünetre bírnia.

A fegyverszünet után, 1421-ben, a törökök ismét Magyarország ellen vonultak. Útközben kiűzték *Dán* vajdát havaselvi tartományából s fenyegető izenetekkel rémítgették *Lazarevics István* szerb deszpotát. Mindkét fejedelem Zsigmondhoz fordult oltalomért. Dán és Lazárevics, utóbbi *Brankovics György* unokájával és számos szerb úrral együtt jelentek meg Zsigmond udvarában, hol a királylyal és a magyar főrendekkel szerződést kötöttek. Az agg Lazárevics nővérének fiáról s illetőleg unokája sorsáról olyképpen szerződött, hogy Zsigmond megteszi Brankovicsot Magyarország főnemesévé s az országtanács tagjává, biztositja őt, hogy Szerbiát meghagyja neki s férfi utódainak magyar fennhatóság alatt, mivégből segíteni fogja a törökök ellen; másrészről Brankovics a magyar királynak hűséget esküvén, némely nemrég elvesztett fontos várakat, Nándorfejérvárt, Macsót, Galambóczot és Szokolvárát a magyar koronának visszaadja s Magyarországot minden háborúiban egész haderejével segíteni fogja. E szerződésnek személyesen is súlyt adandó, Zsigmond 1427 nov. 11-én meglátogatta Nándorfejérváron a szerb fejedelmi családot. Átvette a szerződésben magyar kézre bocsátott várakat s *Thallóczy Mátét* hagyta ott várkapitányul. *Galambócz* 12.000 aranyért István nevű várnagyának el levén zálogositva, még nem kerülhetett vissza. Zsigmond megtagadván a zálogösszeg

[1] Turóczi és Bonfini elbeszélése után *Hammer Purgstall*. I., 291 — *Böhm L.* id. m. I., 134—135. ll.
[2] *Böhm*: id. m. 135. l.

lefizetését, István bosszúból Murad szultánhoz fordult s Galambóczot a Szerbiába betört török csapatok kezére játszotta. Nándorfejérvárról *Mezősomlyóra* ment Zsigmond, ahol nov. 26-án találjuk. Brankovics György pedig az átengedett várakért számos jövedelmes birtokot kapott kárpótlásul *Temes, Torontál* és *Arad* vármegyékben. A temesmegyei birtokok a következők voltak: *Ujfalu* (Novoszelo?), *Szentandrás, Boldogasszonyfalva, Irmes* és *Kölpény*. A deszpotának e birtokokból, hol számos szerb telepedett le, évenként 50.000 arany jövedelme volt.

Dán havaselvi vajdát a király 1427-ben Maróthy Jánossal helyeztette vissza tartományába. Már az előző évben ment Zsigmond Erdélybe, az oláhok elleni hadjárat előkészítésére. 1426 nov. 10-ke táján Nagyváradról *Lippára* érkezett s 1427 július közepéig időzött a Bárczaságban. Maróthy kikergette Radul vajdát Havasalföldről s a király parancsára Dánt ruházta fel ismét a vajda méltóságával.

Nándorfejérvári látogatásából visszatérve, decz. 17-én *Kevevárában* volt Zsigmond, gondoskodván e fontos végvárnak, melynek most egyebeken kívül a Szerbiával kötött szerződés megtartásának ellenőrizete is feladatul jutott, jókarba helyezéséről. Hogy a Duna balpartján még egy megerősített helye legyen, 1428-ban a tél folyamán Galambócz (törökül Gögerdschinlik) átellenében *Lászlóvárát* építtette, mely hivatva volt a török ellen a magyar sereg működésének támpontul szolgálni.

Zsigmond április 10-én már *Kevevárában* volt, bevárva ott seregének megérkeztét. Ápr. 29-én Galambóczczal szemben a Duna magyar partján táborozott, előkészítve Galambócz ostromát, mely május első napjaiban vette kezdetét. A tél óta Szerbiában táborozó magyar haderő száraz földön körülsánczolta a várat, az innenső parton levő csapatok s a dunai királynaszádosok a víz felől támogatták az ostromlók működését. A törökök a vár falairól s a Dunán hajóikról védték magukat. Hősi elszántsággal vett részt az ostromban Rozgonyi Istvánné, *Szentgyörgyi Czeczilia* is, a ki egy naszádra szállva, mozsaraiból s vetőgépeiből nagy pusztítást okozott a török hadihajók között, mialatt férje a szerb partról sajátkezűleg irányította ágyúit a vár bástyái s tornyai ellen. Lászlóvárából a lengyel és lithván segédcsapatok bombázták Galambócz falait. A magyar sereg már-már abban reménykedett, hogy a török őrség csak rövid ideig tarthatja magát és éppen döntő rohamra készültek, midőn Murad szultán május végén óriási sereggel megérkezett a vár felszabadítására. Zsigmond tanácsosabbnak látta fegyverszünetre lépni a szultánnal, ki a magyaroknak szabad elvonulást engedett. Mialatt azonban a naszádosok a szerb partról az innensőre szállították az elvonuló magyar sereget, a szószegő törökök a visszamaradtakat megrohanták és kegyetlenül öldökölték. Az árulás magát a királyt is még a szerb oldalon érte. Rozgonyi István csak nagy életveszedelemmel ragadta ki urát a tömeg közül; csolnakra tette s átevezett vele a tulsó partra, mialatt a nagy zavarban maga is a Dunába esett s csak evezősei ügyességének köszönhette menekülését. A magyar sereg e kudarcz után elég érzékeny veszteséggel távozott Galambócz alól.

Zsigmond *Kevevárába* húzódott seregével s kevés megszakítással máj. végétől aug. végéig leste onnan a szultán hadi mozdulatait, ki most már ellentállás nélkül pusztította Szerbiát. Brankovics György a magyar fennhatóság megtagadásával adófizető vazallusa lett a szultánnak s pénzzel vásárolta meg a töröknek Boszniába távozása után országa nyugalmát.[1] Megengedte neki a szultán, hogy a magyaroktól való védekezésül a Duna partján, Kevével szemközt, *Szendrő* községben várat építtethessen magának s ugyanott székhelyét is tarthassa.

Kevéből szeptember, október és november hónapokban *Illyédet, Váradját, Karánsebest* és *Mihaldot* látogatta meg Zsigmond király, intézkedéseket téve mindenütt a török betörések visszaszorítására. Deczember 8-ikát *Temesvárott* tölté. Innét Vollhiniába utazott. Még egyszer s utóljára 1436 áprilisában jött le Zsigmond Temes vármegyébe, hol e hónap 10. napján Temesvárott oklevelet írt alá[2] s a hitszegő Vlád (Drakul) erdélyi vajda megfenyítése iránt rendelkezett, ki a Szörényi-Bánságban a Zsigmondtól kedvelt *német lovagrendet* csaknem egészen kiirtotta.

Zsigmond utolsó éveit a husziták béketárgyalásai, az erdélyi forradalom lecsillapítása és Borbála királyné cselszövései vették igénybe. A királyné testvérével, Czilley Fridrikkel s annak fiával Ulrikkal titkon azon mesterkedett, hogy a már beteges Zsigmond halála után a 14 éves Ulászló lengyel királylyal lépjen házas-

[1] *Schönherr Gy.*: Az Anjou-ház örökösei.
[2] *Fejér*: Cod. Dipl. X. 7., 776. l.

ságra. De mind a cseh, mind a magyar rendek megígérték Zsigmondnak, hogy Borbála fondorlatai ellenében Zsigmond vejét. *Albert* osztrák herczeget választják utódjává. Ezután életének 70-ik, magyar királyságának 51-ik évében 1337 végén Znaimban meghalt. Holttestét Váradon Szt. László sírjának lábánál, első hitvese Mária királyné sírboltja mellett temették el.

Albert

A Pozsonyban egybegyűlt rendek decz. 18-án *Albertet* és nejét *Erzsébetet* királylyá és királynévá választották s az uralkodópárnak letették a hűségesküt. A koronázás 1438 jan. 1-én ment végbe Székesfejérvárott. Albert készséggel megígérte, hogy udvarát állandóan Magyarországban tartja.

A törökök már Albert trónraléptekor fenyegették az országot. A nyár beköszöntével Murad szultán az alsó Dunára nagy sereget küldött, mely Vlád oláh vajdától segítve, mindenekelőtt Erdélyt rohanta meg s a Maros völgyét lángba borította, de már az 1439-ki tél folytán Brankovicstól Szendrő várának átadását is követelte. Brankovics Szendrő védelmét György fiára hagyván, ifjabb fiával, Lázárral s kincseivel Magyarországba távozott s Albert királynál segedelemért esedezett. Albert e végre Budán nevezetes országgyűlést tartott. Mialatt azonban a rendek tanácskoztak, Murad Szendrőt, melyet az ifjú György 130.000-nyi törökkel szemben három hónapig hősiesen védett, megszállotta, Györgyöt elfogta, megvakíttatta és elzáratta. Albert, a fegyverre szólított nemesség késedelmeskedése miatt, csak augusztusban juthatott el csekély 24.000 főnyi seregével az alsó Tiszához. Július 16-án még Budán volt, 29-étől aug. 2-áig Szegeden tartózkodott Erzsébet királynéval együtt, ki férjét e táborozásban követte. A titelrévi táborszálláson szept. 8-ától 17-éig maradtak. De a sereget a ragályos vérhas és a fegyelmezetlenség oly bátortalanná tette, hogy midőn Szlankamen és Titel táján a török csapatok a Dunán átkeltek, mielőtt ütközetbe bocsátkozott volna, szétfutott. Maga a király is megkapta a betegséget s már súlyos betegen érkezett Budára. Midőn pedig onnan a királynéval Bécsbe indult, baja útközben oly rosszra fordult, hogy Neszmélyben 1439 okt. 27-én, alig 40 éves korában meghalt.

5. *A Hunyadiak és Jagellók kora.*

Erzsébet és Ulászló

Albert király halála után az uralkodás joga *Erzsébetre*, az özvegy királynéra maradt. De Erzsébetnek hatalmas ellenségei támadtak Hédervárv Lőrincz nádorban és Rozgonyi Simon egri püspökben, kik vonakodtak az országot gyenge nőuralomra bízni, tekintettel főképpen az elharapódzott belzavarokra és a szüntelen török támadásokra. Héderváryék tehát azt kívánták, hogy *Ulászló*, a fiatal lengyel király, vegye feleségül Erzsébetet s vele közösen kormányozzon. Így határozott az országgyűlés is, melyet 1440 elején Budán tartottak. Erzsébet azonban, minthogy férje után várandós állapotban maradt, bevárni kívánta szülését és csak oly föltétellel egyezett Ulászló meghívásába, ha netán leánygyermeke születnék. Támogatta a királynét Szécsi Dénes bíbornok, esztergomi érsek is, kihez a főurak közül Garay László, Ujlaky Miklós, Kanizsay Imre és Czilley Ulrik csatlakoztak. Az ellenpárt ragaszkodott az országgyűlés megállapodásához s meghívta Ulászlót a magyar trónra. Ezalatt Erzsébet figyermeket szült: *Lászlót* s egybegyűjtvén pártfeleit, csecsemő fiát Székesfejérváron a szent koronával megkoronáztatta. Onnan gyermekével és a koronával Pozsonyba távozott, a cseh Giskra Jánost hadaival szolgálatába fogadta s Fridrik német királyt, a gyermek nagybátyját, segítségül hívta. Ennek ellenére a Héderváry-párt Ulászlót a Szent-István sírját ékesítő koronával megkoronázta és megkezdte a polgárháborút, mely két éven át dúlta az országot, míg Erzsébet 1442-ben meghalt.

A török fölhasználva a belzavarokat, mind sűrűbben kezdte háborgatni az ország déli határait. Mivel az 1439. évi budai országgyűlés határozatai szerint a félhold túlerejével szemben a király mindaddig, míg a saját seregével és a tiszti zászlóaljakkal ellenállhatott, nem szólíthatta felülésre sem az urak zászlóaljait, sem a nemességet, sem a telekkatonaságot, a hadviselés terhe a királyra hárult, a mi

Hunyadi János

válságos helyzetbe hozta az országot. E szorongatott körülmények között *Hunyadi János* személyében oly férfiú került a magyar hadak élére, ki vitézi erényeivel, nagy szellemével és rettenhetetlen bátorságával hosszú éveken át megmentője lett a hazának, félelmes ostora az ellenségnek és tisztelet tárgya a kereszténységnek s ki érdemeivel nevét világhirűvé tette, családját pedig a királyi trónig emelte.

Nálánál nagyobb hőst a magyar történelem nem ismer. Temes vármegye XV. századi történetének kiválóságai közül az ő alakja emelkedik ki legmagasabbra.

Születésére nézve *Hunyadi János* délszláv vagyis szerb eredetű. Családja a régi Szerbiából 1334 végén vándorolt ki, mikor Dusán István szerb fejedelem erőszakoskodásai miatt Károly Róbert királynak a szerbek ellen hadat kellett vezetnie. Ekkor *Nikola* fia *Bogdán* vajda ajánlatot tett Károly Róbertnek, hogy hajlandó szerb és oláh népével együtt átállani a magyar királyhoz, ha szabadságaik megtartásával megfelelő helyet kapnak Magyarországon. Károly elfogadta Bogdán ajánlatát. A bevándorolt balkániak Máramarosban telepedtek le.[1] Sokan közülök a király óhajára latin hitre tértek. Mikor 1346-ban a tatárokat Moldvából kiverték, azok, kik a görög egyházhoz ragaszkodtak, kivonultak Máramarosból Moldvába. A paterénusokból latin hitre tért szerbek pedig továbbra is bennmaradtak az országban s itt évek folytán elszéledeztek. Jutott közülök a délmagyarországi részeknek is. Temes vármegye éjszaki határvonalán, *Hollós*[2] régi kun helységben, Hunyadi János dédapja letelepedett. Jobbágyi szolgálatot végzett és katonáskodott. 1365-ben Nagy-Lajos idejében e dédapának fia, illetőleg Hunyadi János nagyapja részt vett Erdélyben a havasalföldi hadjáratban. Az oláhok szerb származása miatt *Serbánnak*, azaz szerbnek nevezték. Vitézsége és királyhűsége jutalmául Nagy-Lajos Hunyad vármegyében egy önálló és egyenesen a királynak alárendelt kenezátus élére állította. Ilyen kenezátusok voltak akkor Erdélyben a fogarasi, hátszegi s nehány a szomszédos Szörény és Krassó vármegyékben. Kötelesek voltak Magyarország védelmében mindenkor hadba szállani. Kenézi állásában Serbán szép vagyont szerezhetett és nagyon valószínű, hogy ez időtájban ment át Hollós, a temesvármegyei családi fészek, Serbán birtokába. Különben érthetetlen lenne, hogy Serbán fia *Vuk*, Hunyadi János atyja, hogyan juthatott be a palotájának személyzetére oly rátartós Zsigmond király udvarába, a hol őt 1409-ben találjuk, midőn a királytól okt. 18-án atyja hunyadvármegyei kenezátusának főhelyét, Hunyadvárát adományul kapja. Minthogy Vuknak fia, *Hunyadi János*, 1387 táján született,[3] Vuk 1409-ben legalább is 42 éves és előkelő állású férfiú lehetett, ki már Hollós birtokában és a magyar nemesek sorában volt. *Mindezek alapján, bizonyító okiratok hiányában, figyelemreméltónak látszik az a föltevés, hogy Hunyadi János, családjának temesvármegyei otthonában, Hollóson született.* Hollósi birtokáról vette fel czimerébe a *hollót*, a másik birtokát pedig azzal tette emlékezetessé, hogy *Hunyadinak* nevezte magát.[4]

Hunyadi János atyja az 1409-iki birtokadományozás után Hunyad várába távozván, a királyi udvar szolgálatában nemsokára fia, *János* váltotta fel. Hunyadi János a hadi mesterséget és a táborozás nélkülözéseit már kora ifjúságában Ujlaky László macsói bán zászlaja alatt tanulta, a hol alkalma volt temesvármegyei birtokostársa *Horogszegi Szilágyi László* hősi tettein lelkesedni. Később rövid időre Lazarevics István deszpota szolgálatába ment át. 1410-ben azonban már ismét itthon volt. Mintegy 22—23 éves fiatal ember lehetett, midőn őt Zsigmond király, atyja helyére, udvarába fogadta. Zsigmond oldalán volt Aachenben, a római királyi koronázásnál s a konstanczi zsinaton is. Elkísérte a királyt többi külföldi útjaira is. Első katonai érdemeit 1415-ben és a következő években szerezte. 1427—1428-ban, mikor Zsigmond Dáu havaselvi vajda, majd Galambócz ellen vezette seregét, Hunyadi János is a király oldalán volt, mely alkalommal hosszabb ideig temesi birtokán, Hollóson tartózkodott. Ekkor nyilt meg szíve a gyeugéd érzések előtt, melyeket Horogszegi Szilágyi László leánya, *Szilágyi Erzsébet* ébresztett benne az első fiatalság bájaival.[5] *Horogszeg*, Szilágyi László bácsmegyei főispánnak királyi adományú birtoka, szintén Temesben *Hollós* szomszédja volt. Hunyadi János, mint a Szilágyiak régi barátja kölcsönös látogatások révén

[1] *Karácsonyi* J.: Százezer baj. 12. l.

[2] Az általam kiadott Mercy-féle térképen az osztrák katonai mérnökök tévesen írták *Hollóst* „Ollos"-nak. Hollós a mai torontálvármegyei Nákófalva (Kun-Szőllős) határában feküdt. Okiratos emléke először 1429-ben, azután 1369-ben fordul elő. (*Ortvay*: Temes vármegye oklevéltára. I., 625. l.) — *Csánki*: Magyarország földr. a Hunyadiak korában. II., 41. l.

[3] *Fraknói*: Szilágyi Mihály élete. (Budapesti Szemle, 1911. évf. 168. l.)

[4] A Hunyadiak eredetéről lásd: *Fraknói*: Mátyás király. 5—10. ll. — *Réthy*: Oláh eredetűek-e a Hunyadiak? (Turul, 1884.) — *Csánki*: Hunyad vármegye és a Hunyadiak. (Századok, 1887.) — *Karácsonyi* J.: Hunyadi János pályája. (Mátyás király Emlékkönyv. 12.) — *Schönherr*: Az Anjou-ház örökösei. (A magyar nemz. tört. Szilágyi-féle m. kiadás, 620—621. ll.)

[5] *Fraknói*: Szilágyi Mihály élete, id. h. 168. l.

ismerte meg menyasszonyát. Erzsébetet, kit kortársai igen eszes és hőslelkű hölgynek mondanak. A házasságot 1430 táján kötötték meg. Ettől fogva szegődött Hunyadihoz Erzsébet fivére, *Szilágyi Mihály*, hogy Hunyadi az ő vezetése alatt induljon az élet pályájára, mely mindkét férfiú részéről dicsőséget árasztott Temes vármegyére. Zsigmondnak 1433 május 31-én császárrá koronáztatása után, mely ünnepélyen mindketten jelenvoltak, Hunyadi, most már mint önálló hadvezér, gondviselésszerű hivatásának szentelte életét.

1439-ben Albert király megbízta a Szörényi Bánság legfontosabb helyeinek, Szörény, Orsova, Görény és Miháld váraknak védelmével. A költségek fedezésére 2757 frtot utalványozott a király s lekötötte Hunyadinak zálogul Madaras, Továnkút, Szabadka és Halas bácsvármegyei birtokokat.[1] A hadi tanácsban, melyet Albert a titeli rév mezőségén tartott, részt vett Hunyadi János is, kit a király kevéssel utóbb szörényi bánná nevezett ki. 1441-ben I. Ulászló *temesi főispánná*, Nándorfejérvár kapitányává s Ujlakyval együtt erdélyi vajdává nevezte. Kineveztetése után Hunyadi a törökök támadó készületeit oly érzékeny csapással hiusította meg, hogy Mezid bég 1442-ben meg sem merte közelíteni a magyarok alsódunai hadállását, hanem kerülő úton Erdélybe tört és szentimrei győzelme után Szebent fogta ostrom alá. De ott termett Hunyadi János s az egész török sereget rendetlen futásra kényszerítette. Mezid bég fiával együtt elesett. Innen Hunyadi a hiteszegett Vlád Drakul oláh vajda ellen vonult s meghódolásra kényszeríté őt. Nemsokára Sehabeddin vezérlete alatt 70.000 főnyi török had jelent meg a határokon. Hunyadi csak 15.000 emberrel ment elébe a Vaskapu felé és még fényesebb győzelmet aratott az ozmánokon. Kétszáz zászlóval, ötezer fogolylyal s roppant értékű zsákmánynyal tért vissza. Sehabeddin is számos előkelővel elesett.

E diadalok hírére IV. Jenő pápa a szomszéd keresztény népeket *keresztes-háborúra* szólítá föl a török ellen. Ulászló mintegy 40.000-nyi különféle nemzetekből összesereglett haddal kelt át Keveváránál a Dunán. Hunyadi válogatott 12.000 magyarral Szendrő várából indult a király után. Hunyadi a Balkán havas, jeges ormain hatolt át s miután Nisszát és Szófiát elfoglalta s négy török hadosztályt szétvert, Jalovacz mezején egyesült a királyi sereggel, hol az év utólsó napjaiban egy nagy ütközetben, melyben Ulászló is személyesen jelen volt, teljesen megsemmisítette a török sereget. Hunyadi több basával együtt elfogta Cselebit is, a szultán sógorát, kit azután Ulászló diadalmenetben vitt fel Budára.

Hunyadi rendkívüli sikerei azt a hitet támasztották a nemzetben, hogy Isten küldötte őt a törökök letörésére. Maga IV. Jenő pápa és magyarországi követe, Cesarini Julián bibornok is ennek a felfogásnak adott kifejezést. A bibornok rávette a királyt, hogy 1444 tavaszán országgyűlést tartson s ez évben a török ellen még egy hadjáratot indítson. Ellenben az ország rendei és Hunyadi azt tanácsolták Ulászlónak, hogy csak a török kézen levő várak vétessenek ostrom alá. Minthogy azonban a pápa az összes keresztény uralkodókat a szentszék vezérlete alatt indítandó nagy hadjáratra már felszólította s a költségek födözésére az összes egyházi javadalmasokat jövedelmük tizedrészének erejéig megadóztatta, sőt a pápai kincstár jövedelmének ötödét is felajánlotta: Julián bibornok ékesszólására a nagy hadjáratot elhatározták. Murád szultán a készületek felől értesülvén, békeajánlattal fordult Ulászlóhoz. Hunyadi azt javasolta a királynak, hogy a hadsereggel Szegedre vonulva, a tárgyalásokat ott tartsa meg. Ulászló július közepe táján érkezett Szegedre, hol a szultán követei igérték, hogy a szultán Szerbiát és Havaselvét egészen magyar uralom alá bocsátja, fogoly sógoráért pedig 70.000 aranyat fizet váltságdíjul. Hunyadi és a rendek elfogadták az ajánlatot s 10 évre megkötötték a békét, melynek megtartását mind a két fél esküvel fogadta.

Alig távoztak a török követek, Cesarini Julián levelet kapott a velenczei dogétól, melyben tudatja, hogy a pápai hajóhad nyolcz gályája már elvitorlázott a Hellespontusra, a burgundi fejedelem négy, a velenczei köztársaság nyolcz hadihajója pedig már indulóban van. A király és a rendek meggyőződtek, hogy a külföldi szövetségesek beváltják igéretüket s Magyarországnak most már nem szabad őket cserbenhagyni, különben jövőre sem a szentszék, sem a külföldi hatalmak segítségére nem számíthat. Minthogy a békeszerződés különben is érvényét vesztette a miatt, hogy a szerbországi várak kiürítése félbeszakadt és a szerb deszpota fiai nem nyerték vissza igért szabadságukat, sőt a törökök portyázásai

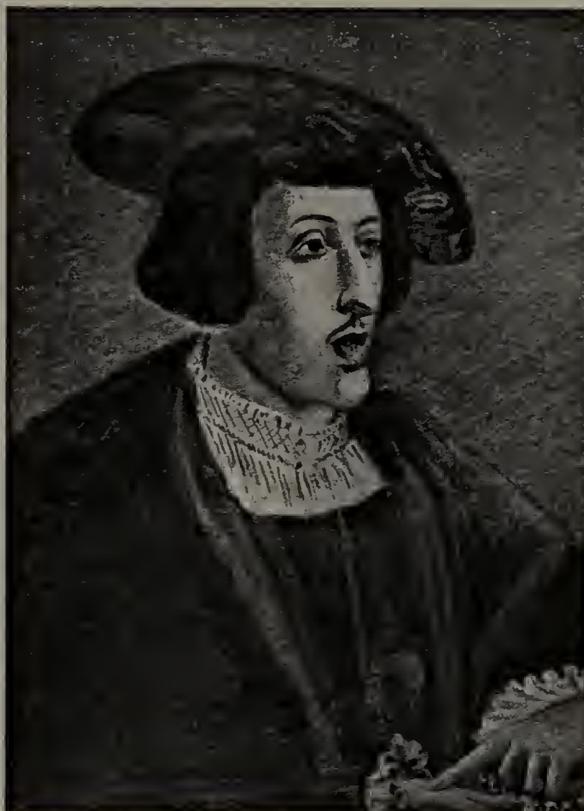
[1] *Schönherr*: id. m. 621. l.

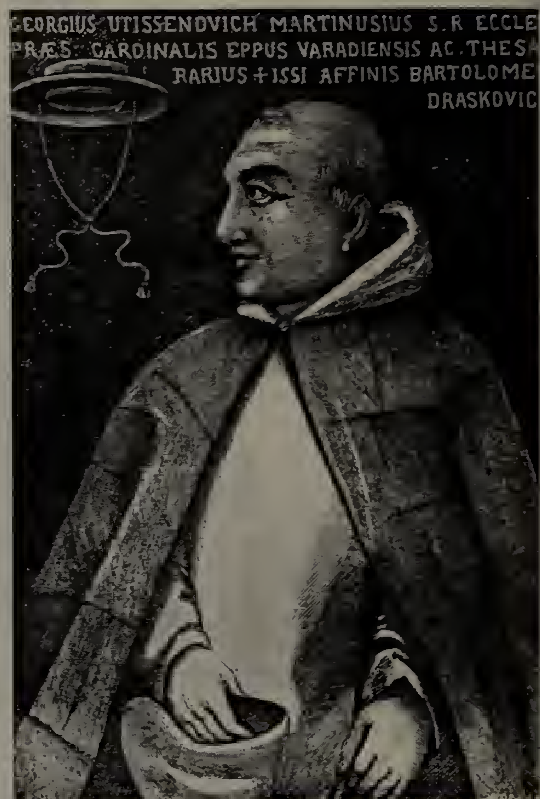
I. Szulejman. (Az Orsz. Képtárból.)

Nándorfehérvár 1521-ben. (Az Orsz. Képtárból.)

I. Ferdinánd. (Az Orsz. Képtárból.)

Fráter György. (A trakostyáni vár eredeti olajfestménye u

Izabella. (Az Orsz. Képtárból.)

magyar területen újra ismétlődtek: *a magyar urak, Julián biztatására hallgatva, a kötött békeszerződést felbontottnak nyilvánították s Julián azt a szentszék nevében is ünnepélyesen megsemmisítette.* A háború mellett nyilatkozott a magyar urakkal s a jelenvolt főpapokkal, közöttük a csanádi püspökkel, maga Hunyadi is. Julián azzal biztatta őt, hogy a törökök sikeres leküzdése után Bolgárországot, mint önálló fejedelemséget fogja kapni. Az ifjú király végre a török háború megindítására határozta el magát. Szándékának végrehajtását aug. 4-én *az evangéliumra tett esküvel fogadta* s a hadjárat megindításának határnapját és czélját kitűzte. Erről okiratban értesítette szövetségeseit.[1]

E megállapodás értelmében Ulászló elindult alig 20,000-nyi seregével. A magyar főpapok közül Rozgonyi Simon egri, Dominis János váradi és Herczeg Ráfael boszniai püspökök, a világi főurak közül pedig Hunyadi János csatlakoztak hozzá bandériumaikkal. Útközben még Thallóczy Máté horvát bán, Báthory István és Bánfi László jöttek csapataikkal a király táborába s mintegy 1000 önkéntes, kik a papságtól lelkesítve ragadtak fegyvert a kereszt védelmére. A király, Julián bibornok s a velenczei köztársaság követének kíséretében, szept. 20-ika táján Orsovánál átkelt a Dunán s okt. 16-án már Nikápoly előtt táborozott. Itt csatlakozott hozzá a Temesvárott és Erdélyben gyűjtött 5000-nyi sereggel Hunyadi, és Vlád Drakul oláh vajda 4000 fegyveressel. Biztosan remélte, hogy Castriota György, más néven Skanderbég, Epirus fejedelme szintén hozzája áll az igért 30.000-nyi sereggel. Castriota el is indult, de Szerbia határánál feltartóztatta őt a kétszínű Brankovics, ki megtagadta Castriota hadainak az országán való átvonulást. Ezalatt Ulászló akadálytalanul vonult előre *Várna* felé. Okt. 24-én Jenibazárt, nehány nappal utóbb Sumla várát, nov. első napjaiban pedig Provadiát vívta meg. Ez utóbbi helyen értesült, hogy Murád szultán 40.000-nyi sereg élén közeledik. Nov. 9-én Ulászló a Feketetenger partján *Várna* városa közelében ütött tábort, hol már várta őt Murád. Hunyadi ajánlatára elhatározták, hogy az ütközetet rögtön megkezdik.

Az ütközet nov. 10-én történt. A reggeli órákban Hunyadi a sereget harczrendbe állítván, kérte a királyt, ne mozduljon a harczvonal közepéről, míg fel nem szólítja. Azután a balszárny tizenkettedik zászlóalját sógorára, Szilágyi Mihályra bízván, maga a derékhaddal oly erővel támadta meg az ellenséget, hogy a török had mindkét szárnya futásnak eredt. Nehány magyar zászlóalj csaknem a szintén hátráló szultán sátoráig nyomult, mely előtt hosszú póznára tűzve a megszegett szegedi béke oklevele függött. Egy második török rohamot hasonlóképpen visszavertek a magyarok. De ekkor megjelent a csatatéren Karadsa basa az ázsiai lovasság tömegével, melynek a magyarok már nem tudtak ellentállni. Elkeseredett küzdelem fejlődött ki, mely alatt az ifjú király a szultánt fedező jancsárok közévágtatott, hol a tusa hevében Khodsa Kizr nevű öreg jancsár lefejezte. Ulászló fejét Murád sátra előtt a békeokirat mellé tűzték. A király eltűnének hírére (mert elesni senki sem látta) a magyar csapatok úgy elcsüggedtek, hogy Hunyadi kénytelen volt a harczot abbahagyni és seregének maradványaival éjszak felé menekülni. A csatában elesettek számáról eltérők az egykorú adatok. A magyar halottakat 3—12 ezerre, a törökökét 30—70 ezerre teszik. Az elesettek között volt Báthory István is más urakkal és az egri püspökkel. A váradi püspök egy mocsárban merült el. Julián bibornokot menekülés közben, valószínűleg rablószándékból, katonák ölték meg. Hunyadi szerencsésen átmenekült a Dunán és Oláhországba jutott, a hol Vlád Drakul elfogta, hogy a szultánnak kiszolgáltassa. De az ország zászlós urai, élükön Hédervány Lőrincz nádorral, nyomban követelték Hunyadi szabadonbocsátását, a mi meg is történt.[2] *Szilágyi* Mihály, Temes vármegye másik nagy hőse, ki Várna alatt a magyar balszárnyat győzelmesen vezérelte, szintén megmenekült és visszatért horogszegi udvarházába.[3]

A várnai csatából elmenekült had 1444 deczemberében kezdett Magyarországba visszaérkezni. Hédervány Lőrincz nádor, kit a király távollétében a kormányzattal megbízott, az országtanácscsal együtt nem tudta, mihez fogjon. Mikor Hunyadi is visszaérkezett, ő sem tudott biztosat mondani Ulászlóról, kiről a legkalandosabb hírek kerültek forgalomba. Az ország ügyeinek rendezésére Hédervány 1445 febr. 6-án Székesfejérvárott tartandó országgyűlésre hívta meg a rendeket. Minthogy

[1] *Fraknói*: A Hunyadiak és Jagellók kora. (Szilágyi-féle millenn. kiadás, IV., k., 50—51. ll.)
[2] *Fraknói*: id. m. 58. l.
[3] *Fraknói:* Szilágyi Mihály élete, id. h. 171. l.

azonban csak kevesen jelentek meg, az országgyűlés csak arra szorítkozott, hogy *Hunyadit*, *Rozgonyi Györgyöt*, *Ország Mihályt*, *Ujlaki Miklóst*. *Bebek Imrét*, *Giskra Jánost* és *Szentmiklósi Pongráczot* kapitányokká nevezte ki s ápr. 4-ére újabb országgyűlést hirdetett. Ezalatt hosszabb tanácskozások után végre abban egyeztek meg a rendek, hogy ha Ulászló valóban meghalt, királylyá a már különben is megkoronázott *V. László*, Albert király árvája legyen s őt Szentháromság napja után Széchy Dénes érsek, Garai László s Ujlaki Miklós, gyámjától, Fridrik császártól, a koronával együtt hozza vissza.

Ulászló elhunytáról végre meggyőződve, a követek elutaztak Bécsbe, hogy a gyermek V. Lászlót hazahozzák. A bécsi udvari politikában azonban mindinkább kifejezésre jutott *Magyarország elbirtoklásának vágya* és így Fridrik vonakodott Lászlót és a Szt.-István koronáját kiadni. Ürügyül hozta fel, hogy neki Lászlót egészen nagykorúságáig adták át s a kikötött zálogpénzen kívül Magyarországnak a királyfi neveléséért is megfelelő összeget kell fizetnie. Erre a főrendek azt határozták, hogy a következő 1446. év pünkösd táján Rákoson teljes országgyűlés tartassék s a király nagykorúságáig országkormányzó választassék. Azalatt Hunyadi kiűzte Vlád Drakult tartományából s helyébe Dánt tette Havasalföld vajdájává. Azután Horvátországba ment, visszavette a gőgős Czilley Ulriktól elfoglalt királyi várakat, kényszerítve őt, hogy a magyar koronának hűséget fogadjon. Ezek az újabb érdemek méltán fokozták a nemzet bizalmát Hunyadi iránt, kit az 1446-ki rákosi országgyűlés egy szívvel-lélekkel *Magyarország kormányzójává* választott.

Hunyadi János mint kormányzó

Valahányszor az államügyek intézése s hadi tevékenysége engedte, le-lejött Temes vármegyébe, hogy temesvári új palotájában, vagy Hollóson, hol bástyákkal erősített várat épített, családja körében üdülést és új erőt merítsen. 1447-ben egész május és június havát Temesvárott tölté s csak ez utóbbi hó végén ment fel Pestre, de aug. 25-étől 1448 tavaszáig ismét Temes vármegyében időzött s Szeged vidékén intézte a honvédelem ügyeit. Temesvárról küldte seregét Csupor Péter vezérlete alatt a törökkel szövetkezett Vlád Drakul megfenyítésére. 1448-ban ismételten Temesvárra jött, midőn az áruló Brankovics György s Murád ellen szervezte a délvidéki csapatokat. Augusztus 11-én Temesvárról indult el 24.000-nyi seregével Szerbiába, elpusztította Brankovics erősségeit s okt. közepén Bolgárország határa közelében, *Rigómezőn* szállott táborba, hogy a 150.000 főnyi sereggel közeledő Murád szultánt bevárja. Minthogy Dán oláh vajda a harcz közepette hadaival a törökökhöz pártolt, a harcz a magyarok futásával végződött. Hunyadi okt. 19-én elbujdosván, ismeretlen utakra tévedt és Szendrőn Brankovics fogságába került, ki már a fejére kezdett alkudozni Muráddal. De az időközben Szegedre gyűlt rendek fenyegetései és Marnavics bosnyák úr csapatai megszabadították a deszpota kelepczéjéből, oly kényszerített szerződés mellett, hogy Hunyadi visszaadja Brankovicsnak lefoglalt magyar jószágait, *Mátyás* fiának Czilley leányát jegyzi el, *László* fiát pedig kezesül hagyja Szendrőn. Az 1450. évi országgyűlés feloldotta Hunyadit e kicsikart szerződéstől. Brankovicsot pedig, mint hazaárulót, megfosztotta magyar javaitól és elhatározta, hogy fegyverrel szorítja hódolatra. Hunyadi megindította a háborút, de mivel Brankovics szabadon bocsátotta Lászlót, a kormányzó békét kötött vele s jószágainak egy részét visszaadta. Végre sikerült Hunyadinak a törökökkel is három évi fegyverszünetet kötnie.

Míg Hunyadi a Délvidéken foglalatoskodott, a cseh *Giskra János*, kit a rendek 1445-ben Felső-Magyarország kapitányává tettek, nem akarta Hunyadi kormányzóságát elismerni, csehei pedig rettegésben tartották a felvidéki megyéket. A kormányzó 1450—51-ben heves küzdelmet folytatott ugyan Giskra ellen, minthogy azonban irigyei, Ujlaki és Garai Giskrát védelmükbe vették, kénytelen volt küzdelmével felhagyni. Az országtanács békét kötött Giskrával s utasította Hunyadit, hogy Giskrának térítse meg az okozott hadi költségeket. Ez alattomos fondorkodások miatt Hunyadi eltökélte magát, hogy a királyt minél előbb kiszabadítja Fridrik kezeiből és lemond kormányzói méltóságáról. Mélyen megsértődve leutazott a Délvidékre. 1451 január elején *Csanádon* volt, azután jan. közepén *Temesvárra* ment, onnan pedig *Becsére*, hol a Tisza balpartján a törökök vízihadának feltartóztatására egy régibb erődítmény fölött erős várat építtetett. Április és május havát egész június közepéig ismét *Temesvárott* tölté, megmaradva lemondási szándéka mellett.

Csakhogy az nem volt könnyen kivihető, mert az ország rendeinek Fridrik német királylyal 1450 őszén történt megegyezése V. Lászlót 18 éves koráig Fridrik gyámsága alatt hagyta. Hunyadi kormányzóságának tehát 1458-ig kellett tartania.

De mivel az osztrák, cseh és morva rendek Fridrik ellen szövetségre léptek és Czilley Ulrikkal a magyarok is hozzájuk csatlakoztak, az 1452-ki pozsonyi országgyűlés követsége újból sürgette László kiadatását. Minthogy Fridrik ezúttal is elutasította őket, a szövetségesek a császárkoronázásról Rómából visszatérő Fridrik elé 16.000 főnyi hadsereggel mentek s Bécsújhelyen fegyverrel kényszerítették őt László kiadására. Az ifjú királyt a nemzet nagy szerencsétlenségére anyai nagybátyja, a gonoszlelkű Czilley Ulrik vette át Fridriktől szept. 4-én. Az országgyűlés azonnal követséget küldött Bécsbe, hogy Lászlót Magyarországba meghívja. Czilley azonban kieszközölte, hogy a pozsonyi országgyűlés után a király nem a magyar fővárosba, hanem Czilley kíséretében Bécsbe ment s 1454-ben az egész telet és nyarat Czilley társaságában tölté. Czilley ezalatt annyira becsempészte magát László szívébe, hogy egész gondolkodását megmételyezte. Befolyását nemcsak Hunyadi letörésére, hanem magának a királynak megrontására fordította. Árnyékkirályt akart belőle nevelni, hogy azután ő uralkodhassék. Szellemét és kedélyét szeszes italokkal s korai szerelmekkel igyekezett elölni. Hunyadit pedig azzal gyanusította, hogy királyságra törekszik s ő vitte halálba Ulászlót.

Hunyadi 1453-ban lemondván a kormányzóságról, a rendek kívánatára a király *beszterczei örökös gróffá* nevezte ki s *Görgény* és *Déva* várát adta neki ajándékul, idősb fia *László* pedig Tót- és Horvátország bánja lett. A nagy hős azután visszavonultan élt hol Erdélyben, hol *Temesvárott* és *temesvármegyei birtokain,* míg a hazát veszélyeztető események ismét a nyilvánosság terére szólították. Mohammed szultán ugyanis 1453 ápr. 6-án Konstantinápolyt elfoglalta és a keletrómai birodalom fővárosa május 29-én a törökök uralma alá került. Ez megrendítő hatást idézett elő Magyarországon. Mindenki fölismerte a veszélyt, mely az országot fenyegette. Szebeni kereskedők nemsokára hírül hozták, hogy a szultán roppant előkészületeket tesz Magyarország elfoglalására. V. László fölesznélt mámorából s 1454 aug. 24-ikére Pozsonyba országgyűlést hirdetett, melyet személyesen nyitott meg. Hunyadit, kiben a nemzet minden reménye összpontosult, a király *országos főkapitánynyá* nevezte ki, reábízván a honvédelmi ügy rendezését. Alig hogy az országgyűlés a hadi adózást és a táborbaszállás kötelezettségét megszavazta, Firuz bég 30.000 főnyi sereggel bevonult Szerbiába és Szendrő várát ostrom alá fogta. A megszorult Brankovics, árulásait bánva, Hunyadihoz folyamodott, ki nemes szívétől ösztönözve, megjelent Szendrőnél s a török hadat majdnem egészen megsemmisítette, Firuz béget pedig foglyul ejtette. V. László

Hazaérkezvén, Vitéz János püspök és kanczellár bizalmasan tudatta vele, hogy Czilley a király nevében Bécsbe hívatja és útközben meg akarja őt öletni. Azonban Hunyadinak sikerült a merénylettől megmenekülnie. Mivel a nemesség Czilley cselszövése miatt zajongani kezdett, Czilley a királylyal 1455-ben országgyűlést hívatott egybe, hol Hunyadi is megjelent erős csapat élén. Lemondott minden hivataláról. E miatt a rendeket oly ingerültség fogta el Czilley s a király ellen, hogy már-már a polgárháború kitörésétől kellett tartani. Ekkor Brankovics futárjával tudatta, hogy a török Nándorfejérvár ellen készül. Ez legott lecsillapítá a háborgó kedélyeket. Hunyadi nagylelkűen kijelenté, hogy saját költségén 10.000-nyi hadat állít a török ellen. A pápa és Szécsy Dénes közbenjárására a király is megbékült Hunyadival. Visszaadta neki a kezén volt várakat s városokat, köztük *Temesvárt* is és ifjabb fiát *Mátyást* udvarába vette. Hunyadi ekkor Garai leányát László fiának jegyezfe el.

III. Calixtus pápa a rendektől segedelemre szólíttatván, egész Európában kereszteshábort hirdetett. *Capistrano János* tudós és hirneves ferenczrendi szerzetest küldé az európai udvarokhoz, hogy azokat támogatásra felszólítsa. Capistrano, kit a magyarok *Kapisztrán Jánosnak* neveztek, 1455-ben jött hazánkba és a felső megyékben Budán kezdte meg lelkes szónoklataival működését. Minthogy a veszély első sorban a Délvidéket fenyegette, *Péter* csanádi püspök ugyanaz év karácsony előtt való szombatján levelet írt neki, melyet *Aguila* szt. Megváltóról nevezett csanádi társaskáptalani prépost és székesegyházi kanonok s főesperes vitt el rendeltetési helyére. A püspök tudni akarja: mikor látogat el Kapisztrán Csanádra? Kérve-kéri, hogy mint a többieket, úgy őket is örvendeztesse meg látogatásával. Tudassa vele, mely napon s melyik héten várhatják, mert az egész káptalan s az egész város óhajtja eljövetelét. Kapisztrán válaszolt a püspöknek, ki második levelében értesíti, hogy nagy örömmel vette levelét. Újra kéri Kapisztránt: siessen Csanádra. Tulajdon házában, Szt. György egyháza mellett jó szállást készíttetett

az ő és szerzetestársai számára s minden szükségletről gondoskodott. Szándékát tudassa a levélvivő *Pál* mester, kanonok útján.[1]

László király 1456 január 13-ára Pestre országgyűlést hirdetett; Carvajal János bíbornok, a pápa követe pedig igérte, hogy az olasz hajóhad s az európai fejedelmek segíteni fogják az országot. V. László, ki február 6-án — most először — érkezett Budára, újabb rendelettel szólítá fel a nemességet, hogy február 29-ére mindenki Budán legyen. Az országgyűlésen *Kapisztrán János* oly lelkes szónoklatot tartott, hogy annak hatása alatt a rendek egyértelmüen elhatározták aratás utánra a hadbaszállást. Az ország egész hadierejét fegyver alá szólítván, a sereget Hunyadinak és a királynak kellett vezetniök.

Azonban Czilley nemcsak nem sürgette a királyt a hadi készületekre, hanem inkább azon volt, hogy Hunyadit megverjék és elveszítse a király és nemzet bizalmát. Titkon meghagyta pártfeleinek, hogy ne küldjék zászlóaljaikat Hunyadi segítségére; a királyt pedig Bécsbe szöktette. Az igért külföldi segély sem érkezett. Csak Hunyadiban volt az ország reménye, a ki igyekezett is annak megfelelni. László fiával és Szilágyi Mihály sógorával ellátta Nándorfejérvárt eleséggel, toborzotta a csapatokat, a Dunán, Tiszán és Száván pedig hajóhadat állított.[2]

II. Mohammed szultán már júniusban 150.000-nyi haderővel, 300 ágyúval, óriási ostromgépekkel és 200 hajóval érkezett Nándorfejérvár alá. Hunyadinak csekély számú rendes sereg és hiányosan fölfegyverzett, gyakorlatlan néptömeg állott rendelkezésére. A főurak közül Temes vármegyéből csak Kanizsai, Rozgonyi és Kórogyi csatlakoztak hozzá. A nemesség közül is vajmi kevesen jöttek el. Nagyrészt kézmívesek, parasztok, szegény emberek, papok, deákok, kolduló barátok és hozzájuk hasonlók gyülekeztek.[3] Lovasok éppen nem voltak közöttük. Hunyadi, nem várhatván tovább a külföldi fejedelmek segítségére, július 14-én megtámadta a török hajóhadat s megverte azt. Erre a vár alatt elterülő várost Hunyadi hadosztálya és a keresztesek egy része menten megszállotta. Kapisztrán mindenütt elüljárt buzdító szavaival. A szultán most éjjel-nappal bombáztatta a bástyákat és július 21-én általános ostromot rendelt. Hunyadi és Kapisztrán kétszer űzte vissza a törökök támadását, harmadszor azonban az ellenség behatolt a városba és egész erejét a vár ellen fordítá, melyet Szilágyi Mihály védett. Mikor a törökök egyike a falakra kapaszkodva, zászlót készült kitűzni, *Dugovics Titusz* megragadta őt s vele együtt a mélységbe zuhant. A föllelkesült keresztesek most szurokba és kénbe mártott égő rőzsekévéket dobáltak a támadókra, kiknek lebegő ruházata lángtengerbe merülvén, Hunyadi heves támadásának nem tudtak ellentállni. Maga a megsebesült Mohammed csak Szófiánál szedhette össze seregének roncsait. A törökök szertára és ágyúi Hunyadinak zsákmányul estek. Mintegy 24.000 török lelte halálát a csatában és futás közben. Nándorfejérvár meg volt mentve s még hetedfél évtizeden át szolgált Magyarországnak védőbástyául. Ez volt Hunyadi utolsó török háborúja s legdicsőségesebb győzelme.

Magyarországot nemsokára mély gyászba borította Hunyadi János váratlan halála. Néhány nappal Nándorfejérvár felszabadulása után súlyos beteg lett s átvitette magát a Dunán Zimonyba, hol aug. 11-én életének 56-ik évében Kapisztrán karjai között múlt ki. Tetemét a gyulafejérvári székesegyházban helyezték el.

Hunyadi halálával Temes vármegyét érte a legnagyobb veszteség. Tizenöt esztendőn át volt e vármegyének főispánja, hadvezére, atyai pártfogója, leggazdagabb és leghatalmasabb főura. Hogy Temes vármegye meg nem semmisült s Horom, Keve és Somlyó sorsára nem jutott; hogy még a tatárok dúlásainál is borzasztóbb török rablótámadások, a tengernyi hadinép szüntelen átvonulásai és az ellenség öldöklései nemcsak el nem pusztították, de hogy népessége a balkáni szlávok betelepítésével még növekedett is: ezt egyedül Hunyadinak köszönheti. Az ő érdeme, hogy abban a válságos korszakban a temesvármegyei birtokos nemesség és jobbágyság összetartott és önzés nélkül szolgálta a haza ügyét. Végre

[1] *Capistrano* Alsó-Olaszországban előkelő családból származott. Az olasz főiskolákon birói pályára képezte ki magát, de elhagyva azt, s vagyonát a szegények között szétosztva, Szent-Ferencz szerzetes rendjébe lépett. Szónoklatait példátlanul álló siker kísérte. Még 1451-ben bizta meg őt V. Miklós pápa a kereszténység megmentésének feladataival. Igy jött el hazánkba s a mohamedánok terjeszkedése elleni keresztes hadjárat hirdetését tűzte czéljául. — *Pettkó Béla:* Kapisztrói levelek. (Tört. Tár 1901. évf.)

[2] *Horváth* Mihály: A magyarok története, 135. l.

[3] *Fraknói*: A Hunyadiak és Jagellók kora, id. h. 153. l.

az ő nevéhez kapcsolódik a vármegye ősi várszerkezetének fenntartása s új erődítményekkel megerősítése, a minek 300 évig látta hasznát az utókor.

Hunyadit harmadfél hónappal utóbb *Kapisztrán János* is követte a halálba. Október 23-án, élete 70. évében Ujlakon (a mai Illok), a ferenczrendiek zárdájában halt meg. Ott is temették el.

Hunyadi János terjedelmes uradalmainak *és a temesi főispáni méltóságnak idősebbik fia, László lett az örököse.* De csak nagyon rövid ideig tarthatta magát.

V. László Nándorfejérvár felszabadulása után Bécsből lejött Budára s kijelenté, hogy a saját fővezérlete alatt folytatni fogja a harczot a törökök ellen. Tulajdonképpen az volt a czélja, hogy a királyi várakat, melyek Hunyadi János gondjaira voltak bízva, örököseitől visszavegye s a kormányzói hatalommal együtt Cilleyre ruházza. A déli végeken, *Futakon* országgyűlést hívott össze. Eljött Ottó bajor herczeg is nagyobb számú cseh, osztrák és német urakkal. A király október elején jelent meg. Mivelhogy Cilley nyíltan hirdette, hogy nem nyugszik addig, míg a Hunyadiak „kutya fajtáját" ki nem írtja. Hunyadi László csak akkor ment el Futakra, midőn a király biztosította, hogy fivérével, Mátyással fölmentetik az atyjától kezelt királyi jövedelmek számadási kötelezettsége alól. Erre Hunyadi Futakon hódolt a királynak és megesküdött, hogy Nándorfejérvárt és a kezén levő többi várat visszaadja. V. László Cilleyt országkormányzóvá, Ujlakyt pedig — Hunyadi mellőzésével — országos főkapitánynyá nevezvén, nov. 8-án Futakról hajón Nándorfejérvárra utazott. Hunyadi már előre ment, hogy a vár parancsnokával, Szilágyi Mihálylyal, előkészületeket tegyen a király fogadására s a vár átadására. A király kíséretében volt Cilley, számos magyar és cseh úr, a burgundi fejedelem követei s mintegy 4000 keresztes. Hunyadi és Szilágyi a Száván két földíszített sajkán a király elébe mentek s a várba vezették. A fegyveres népet azonban nem engedték a várba. Szilágyi ugyanis ismervén Cilley gyűlöletét a Hunyadiak ellen, attól félt, hogy az fegyvereseit Hunyadira uszítja.

A király még aznap megszemlélte a várat s a törököktől szerzett zsákmányt. Másnap, nov. 9-én, korán reggel misét hallgatott a király a vár kapolnájában. Vele volt Cilley Ulrik is, kit Hunyadi és Szilágyi fontos és sürgős közlendők ürügye alatt a tanácsházba hivattak. Hunyadi számos főúr jelenlétében, többek közt Vitéz János püspök, Szilágyi Mihály, Kanizsai László, Rozgonyi Sebestyén és Nagy Simon előtt szemére lobbantotta Cilleynek mindazt, a mit atyja ellen vétett.

Cilleynek kevély, sértő válaszára Hunyadi kardhoz kapott. Cilley megelőzte őt s erős vágást mért Hunyadi feje felé. Ez azonban ügyesen félrerántván fejét, csak a kezén sebesült meg. A nagy zajra berohantak Hunyadi barátai és saját életüket védelmezve, Cilleyt felkonczolták és lefejezték. Megnyugtatták azután a királyt, hogy személyének, melyet Cilley *rosszlelkű befolyása* népszerűtlenné tett, semmi bántódása sem lesz. Biztosították egyszersmind további ragaszkodásukról. A király úgy tett, mintha hitelt adna nekik s nehány nap mulva kinevezte Hunyadi Lászlót országos főkapitánynyá. Szilágyit pedig meghagyta nándorfejérvári parancsnoki állásában.

November közepén bekövetkezvén a zord idő, a törökök ellen már nem lehetett támadó hadjáratot vezetni. A király hazabocsájtotta a kereszteseket s kíséretével november 17-én ő maga is Budára igyekezett. Valószinű, hogy Nándorfejérvárról meglátogatta Szendrőn a 90 éves Brankovicsot. Szendrőből kelt át a Duna balpartjára, Kevevárába. *Liscius* Miklós királyi titkár, ki a király oldalán volt, 1456 nov. 21-én, 12 nappal a nándorfejérvári tragédia után, Kevevárából írja levelét Enea Silvio bíbornoknak Rómába; Kevét, a betelepült szerbek akkor már „Kubinnak" nevezték. Kevéből a király a déli végek középponti vára, *Temesvár* visszavételére indult. Hunyadi János halála óta özvegye, *Szilágyi Erzsébet* lakott akkor Temesvárott fiával *Mátyással*, a férjétől újjáépített várkastélyában. Itt töltött V. László, a kíséretében volt Ottó bajor herczeggel, több napot. Deczember 1-én vagy 2-án a kastély kápolnájában az Úr szent testére megesküdött V. László, hogy Cilley haláláért nem fog bosszút állni a két Hunyadi testvéren. Erről 1457 márczius 21-én Budán okiratot is állított ki, melyben ő maga tanuskodik esküjéről. Ezt az alkalmat használta fel az özvegy Hunyadiné, hogy fiaival meghálálják Szilágyinak az irántuk tanusított hűséges ragaszkodást. A családi vagyonból nagyértékű uradalmakkal ajándékozták meg Szilágyit. Neki adták Arad vármegyében Világos várát, Bács vármegyében Szabadkát, Keve vármegyében Kevét és Temes vármegyében több falut. Temesvárról Csanádra és Szegedre, onnét Kecskeméten át Budára utazott a király, hol az egész telet tölté.

Budai mulatozása alatt válságos fordulat állott be V. László magatartásában. *Hunyadi László* és *Mátyás*, kik a királyt Temesvárról Budára kísérték, a fővárosban a Cziliey-párt vezetőembereinek, Garai nádornak s Ujlaky erdélyi vajdának, meg a többi udvari méltóságnak hinárjába kerültek. Atyjuk ellenségei most ellenük fordultak és megsemmisítésükre törekedtek. Giskrával szövetkezve, lesték a pillanatot, hogy lecsaphassanak rájuk. A tél folyamán összeesküvést forraltak a két Hunyadi ellen s annyira felingerelték a gyenge királyt, hogy végre hinni kezdé, miképpen a Hunyadiak és követőik élete és koronája ellen törekszenek. Mihelyt Giskra a cseh haddal bevonult Budára, Hunyadi László és Mátyás 1457 márczius 21-én a királyi palotába hivattak. A mint ott gyanútlanul megjelentek, letartóztatták és őrizet alá helyezték őket. Elfogták hű barátjaikat is: *Zrednai Vitéz János* váradi püspököt, *Kanizsai Lászlót* és *Rozgonyi Sebestyént*. Majd azután ítélőszékké alakulván, Hunyadi László és Mátyás ellen azt a vádat emelték, hogy a trón elnyerésének vágyától indíttatva, a király és tanácsosai életét fenyegették. Bizonyításra és védelemre alkalmat sem nyujtva, az elfogatás után harmadnapra a Hunyadi testvéreket s társaikat felségsértés bűnében elmarasztalván, fő- és jószágvesztésre ítélték. Azonban a király csak *Hunyadi László* kivégeztetéséhez adta beleegyezését. Az ítéletet márczius 23-án, a budavári Szent-György-téren, a hóhér pallósával hajtották végre. Hunyadi Mátyás és a többi fogoly börtönben maradt. Vitéz püspököt, Carvajal pápai követ felszólalására, Esztergomban az érsek őrizete alá tették.[1] Hunyadi János emlékét még halálában sem kímélve, a királytól okiratot állíttattak ki, melyben a dicső hőst képtelen hazugságokkal vádolja ugyanaz a király, ki őt alig egy év előtt az ország és a trón megmentőjének mondotta.

Szilágyi Mihály a rémhír vétele után Nándorfejérvárról *Temesvárra* sietett, hogy Hunyadi László megbosszulásának művében nővérét társul nyerje. Mikor Hunyadiné megtudta, hogy egyik fia a hóhér bárdja alatt végezte életét, a másik pedig börtönben sínylődik, anyai fájdalmától megtörve, ő is arra gondolt, hogy bosszút álljon a merénylőkön. E gondolatát azonban elfojtá anyai kötelességének az az érzése, hogy mindenekelőtt *Mátyás* fiát kell megmentenie. Levelet írt a királynak, kérve Mátyás szabadonbocsátását, bármilyen magas váltságdíjat kellessék is fizetnie. Személyesen is készült Budára, hogy a király lábaihoz boruljon. Szilágyi követet küldött a királyhoz és a László halálát okozó udvari párthoz, kijelentvén, ha húsz nap alatt a foglyokat szabadon nem bocsátják, ő turbánt tesz a fejére és a vétkesek, bárhova meneküljenek, ki nem kerülik bűnhödésüket. De mindhiába: a foglyokat nem bocsátották szabadon.[2]

Erre Szilágyi rövid idő alatt oly sereget toborzott össze, hogy a király és pártja ellen nyiltan fölléphetett. Zsoldos hadain kívül 14 vármegye csatlakozott zászlajához: köztük volt *Temes vármegye* is. Szilágyi egyszerre három sereget küldött szét az országba, melyek tűzzel-vassal írtották a Hunyadiak ellenségeinek birtokait. Szentmiklósi Pongrácz liptói főispán pedig, ki Szilágyi meghívására személyesen jött Temesvárra, más vármegyék vezetőembereivel egyesülvén, majdnem az egész felső vidéket hódította meg.

Hasztalan igyekezett a király országgyűlés egybehívásával a nemzet figyelmét másfelé fordítani. A gyűlésre alig jelent meg nehány nemes. Az egész ország forrongásban volt s László nem bízván többé pártjában, május végén Bécsbe menekült. Oda vitte a fogoly Hunyadi Mátyást is. Júliusban Pozsonyban békéltető országgyűlést hirdetett; de Szilágyi és Hunyadiné mindaddig hallani sem akartak a békéről, míg Mátyás a szabadságát vissza nem nyeri. Erre a király szept. végén Bécsből Prágába tette át udvarát. Minthogy időközben Szilágyival és Hunyadinéval a király megbízottja, Palóczi László országbiró a királyi várak kiadása iránt Temesvárott alkudozásokat folytatott, ezek sikerének biztosítására a V. László Mátyást Prágába is magával vitte és *Podjebrád Györgynek*, Csehország kormányzójának őrizetére bízta. Ennek hírére a Hunyadi-párt még hevesebben kezdett forrongani s az ellenfél birokait kímélet nélkül pusztította. A forradalom dühöngéseinek közepette a 18 éves V. László, 1457 nov. 23-án kimúlt.

V. László váratlan halála után a Hunyadiak megbosszulásán fáradozó s még mindig fegyverben álló vármegyék, a körülmények kedvezése következtében, Magyarország legnagyobb hősének Hunyadi Jánosnak fogoly fiára, a vérpadon ártatlanul

[1] *Fraknói*: Szilágyi M. élete. (Budapesti Szemle, 1911. febr. f. 185—186. ll.)
[2] U. o. márcz. f. 344—346. ll.

kivégzett Hunyadi László testvéröcscsére, *Mátyásra* fordították tekintetüket s őt emelték a királyi székbe. *Ugyanezen a napon a nemzet túláradó örömébe Temes vármegye boldogságérzetének sugárzó fénye vegyült; mert mind a megválasztott királyt, mind a melléje adott országkormányzót: Szilágyi Mihályt, Temes vármegyéből vezérelte az isteni gondviselés a földi dicsőség legmagasabb polczára.* Mátyás király

Említettük, hogy Hunyadi Mátyás 1456-ban szüleivel és bátyjával, Lászlóval Temesvárott tartózkodott. Itt érte őt, serdülő ifjúként, atyjának halála, s V. László király látogatása. Azóta, hogy Budán elfogták s bátyjának gyászos vége után az országból elvitték, másfél esztendő múlt el anélkül, hogy temesvármegyei otthonát láthatta volna. Hogy azt viszontláthassa, mindjárt trónraemeltetése után részint Szilágyi viselkedése, részint a töröknek az ország déli végeit fenyegető mozgolódása szolgáltatott alkalmat.

Nagyon bántotta ugyanis az önálló gondolkodású királyt, ki magas állásának minden feladatát másoktól függetlenül szerette végezni, hogy zsémbes nagybátyja minduntalan aggodalmaskodik s akadályokat gördít eléje az államügyek intézésében. Miért is elhatározta, hogy elmozdítja őt kormányzói állásáról. Szép szerével akarta ezt tenni. Országos érdemeit megjutalmazandó, az atyjától bírt beszterczei örökös grófságot reá ruházta s azonkívül Temes vármegyében *Lippa* várát, Csanádban Keresztúr helységét, Keve vármegyében hat helységben levő birtokrészeket adományozta neki. A szenvedélyes Szilágyinak a beszterczeiekkel azonnal meggyűlt a baja. A hajdan szabad beszterczei polgárok nem akarták magukat az új úrnak alávetni. Szilágyi haragjában a király beleegyezése nélkül fegyverrel vette meg a várost s a polgárok fölött kegyetlen ítéletet tartott. Ezért azután az egész szász nemzet fellázadt. Szilágyinak ez a tette annál fájdalmasabban érinté a királyt, mert Szilágyi bűnös volt Garai László és Ujlaky Miklós simontornyai összeesküvésében is, mely Mátyás király letételét s Magyarországnak Fridrik császár kezére játszását tervezte. Mátyás tehát kímélet nélkül bánt el most Szilágyival. 1458 okt. 8-án elfogatta és Világos várában Lábatlan Gergely őrizete alá helyezte, a beszterczei grófságtól megfosztotta s várait lefoglalta. Hogy a támasztott erdélyi lázadást könnyebben elfojthassa, kénytelen volt lejönni a Délvidékre. Szegeden tanácsot ülvén a főurakkal, decz. 6-ikára, főképpen honvédelmi ügyek tárgyalására, ugyancsak Szegeden tartandó országgyűlést hirdetett.

Szilágyi fogsága kilencz hónapig tartott. 1459 június végén, sokak kérésére, kiváltképpen Carvajal pápai legátus rábeszélésére a király nemcsak szabadon bocsátotta, de visszaadta birtokait is, többek között Temesben *MezőSomlyót.*[1]

Tapasztalván továbbá, hogy II. Mohammed szultán minden órán betöréssel fenyegetőzik, sőt Szerbia alsó kerületeit már hatalmába is ejtette, még Szegedre érkezése és Szilágyi elfogatása előtt Péterváradra utazott, hol október elején egy hétig tartózkodott. Onnan *Nándorfejérvárra* ment s okt. 8-tól 24-éig időzött ottan. Rendelkezett az erődítmények jókarba helyezéséről és megerősítette a helyőrséget. *Szendrőn* átkelve a Dunán, Kevevárából végre *Temesvárt* látogatta meg. Egész november havát Temesvárott a Hunyadi-kastélyban tölté, édesanyjánál. November 30-án indult el *Szegedre*, hogy az országgyűlésen résztvehessen.

Ezek az okok vezérelték Mátyás királyt 1458-ban Temes vármegyébe. Nincs rá bizonyítékunk, hogy ezentúl valaha megfordult volna a vármegye területén.

1459-ben Szendrő is II. Mohammed uralma alá jutott. Szerbia szandzsákká lett s a török a seregestől rabszolgaságba hurczolt lakosok helyett ozmánokat költöztetett a szerb helységekbe s bevitte oda igazgatását. Egyedül Nándorfejérvár állott annyi területtel, a mennyire a vár magyar őrségének fegyveres hatalma terjedt. A törökök már becsapdostak Temes vármegyébe is és egész Csanádig és Aradig zsákmányoltak. Szilágyira most nagy szükség lett volna. Azonban Szilágyi a helyett, hogy a királynak segített volna, fogságából való szabadulását bosszúra használta s csatlakozva Mátyás ellenségeihez, Fridrik császár érdekében kitűzte a lázadás zászlaját. Minthogy Mátyásnak akkortájt ipjával, Podjebrád cseh királylyal, is viszálya volt, arra törekedett, hogy Szilágyit megbékítse, a mi szeptember havában sikerült is. A béke föltételei között volt, hogy Szilágyi visszaszerzi Szendrőt, melyet a király a szerb fejedelemséggel együtt reáruházott.

1460 elején Szilágyi csakugyan hozzálátott a hadak fogadásához, mire a megengesztelt király őt „Erdély kormányzójává“ nevezte ki. Mialatt a királyt a

[1] *Fraknói*: Szilágyi M. élete. (Id. h. ápr. f. 69—70. ll.)

cseh rablóktól megszállott várak megvívásában támogatta, hadnagya, *Erdődi* Miklós, előre ment csapataival a déli határszélekre, a honnan szeptember hóban hírt küldött a budai udvarhoz, hogy a törökök magyarországi területen pusztítanak és Lászlóvárát ostrom alá fogták. A király ekkor Szilágyit „Magyarország alsó részeinek főkapitányává“ nevezte ki s rábízta az ország védelmének intézését. Szilágyi rövid idő alatt 8000 fegyverest gyűjtött össze. Carvajal bibornok, Vitéz János és Csezmiczei János pécsi püspök, több világi főúrral csatlakoztak hozzá. A magyar sereg közeledésének hírére a törökök felhagytak Lászlóvár ostromával és a Duna túlsó partjára vonultak vissza. Szilágyi a vár őrségét megszaporította és Kevevárát megerősítette. Csakhamar arról értesülvén, hogy 8000 török újból átkelt a Dunán s Temesben s Kevében a határszéli területeket égeti, pusztítja, Szilágyi a közel végvárak őrségeiből 3000 embert maga mellé vevén, nov. 8-án a túlnyomó számú ellenséggel megütközött. A csata szerencsétlenül végződött. Alig száz ember híján az egész magyar sereg megsemmisült és Szilágyi Mihály török fogságba került. Konstantinápolyba hurczolták s II. Mohammed szultán, a Nándorfejérvár falai alatt szenvedett kudarczát megbosszúlandó, 1461 januárjában vagy február hava első napjaiban, 28 magyar fogolytársával együtt kivégeztette.

Minthogy Szilágyi Mihálynak feleségével, *Báthory Margittal* gyermekei nem voltak s mivel testvérei és nagybátyjai sem hagytak hátra figyermeket, vele kihalt Temes vármegye egyik legnevezetesebb családja : a *Horogszegi Szilágyi-család.* Horogszeg, melynek nevét viselte, 1466 ápr. 24-én királyi adományul a *Rozgonyiaknak,* temesi birtokos családokkal rokon családnak jutott.[1]

1462-ben a Fridrik császárral Vitéz váradi püspök által folytatott alkudozások idején, Mátyás király, többszöri csatározások után, békeszerződésre lépett *Giskrával,* őt a törökök ellen zsoldjába fogadta s *Lippa* és *Solymos* várakkal adományozta meg, miáltal Giskra a temesvármegyei nagybirtokosok sorába lépett.

Ugyanez évben Ali bég, szendrői basa, a Száva és Dráva közti területet rombolva, behatolt a Szerémségbe. Félni lehetett, hogyha a Dunáig ér, Titelnél betör a tiszai és temesi részekre is. A király a *Szokoli* testvéreket, *Pétert* és *Mihályt* küldé az ellenség feltartóztatására. A bátor magyar sereg oly elszántsággal állt ellen a Tiszánál Ali csapatainak, hogy ezernyi török tetem borította a csatatért s maga a basa csak kevesed magával menekülhetett át Pancsovánál a Dunán Szendrő várába.[2] Télnek évadján nyugalom volt. De 1463 tavaszán II. Mohammed 150.000-nyi sereggel már ismét a Moravánál táborozott s Ali bégnek feladatul tűzte, hogy Szendrőből a temesi területre törjön. A kapott parancs szerint Ali május első felében átkelt seregével a Dunán s a keveväri homokdombok és a Temes balpartja mentében az elébe jött erdélyi vajda támadására készült, ki szándékosan hátrált, hogy kedvezőbb helyen foglaljon állást s a törökök útját a Dunától elvágja. A vajda Temesvár és a Temes jobb partja között állítá fel seregét. Ali bég elfogadta a csatát és el is vesztette. Sikerült neki mégis seregének maradékával útat nyitni magának a Dunához és visszatérni Szendrőbe.[3] Szendrő ekkor már erős védőbástyájuk volt a törököknek. Ez volt a kulcs, mely nyitva tartotta számukra a duna-balparti vármegyéket és Erdélyt. Mindamellett Ali, ki különben elég hadvezéri tehetséggel rendelkezett, kevéssé volt szerencsés szendrői állásában. 1463-ban, július végén, mikor Szerémben a Száva vidékét pusztította és Szentdemetert felégette, maga Mátyás király mért rá súlyos csapást, 15.000 elhurczolt foglyot vett vissza tőle és seregét úgy elverte, hogy a temesi részeken ezentúl 10 esztendeig nem mutatkoztak többé törökök.[4]

Szerb bevándorlások

A keleti népek betöréseivel s különösen a törökök benyomulásával a balkáni tartományokba kapcsolatos volt a *szerbek* és *oláhok* bevándorlása hazánk délkeleti vidékeire. Közönségesen *nyolcz* szerb bevándorlást különböztetünk meg. Az *első* nagyobb szerb bevándorlás Nagy-Lajos és Zsigmond királyaink korában történt. Dusán István szerb deszpotának 1356-ban bekövetkezett halála után a szerb birodalom felbomolván, a macsói bánsággal Nándorfejérvár is visszakerült a magyar koronához. Lázár, Felső-Szerbia vagyis Ráczország fejedelme, Nagy-Lajos

[1] *Fraknói:* Szilágyi Mihály élete. (Id. h. 1911 ápr. f. 70—74. ll.)
[2] *Fessler:* Gesch. d. Ungarn. V. 101. l. — Utána *Bárány:* Tem. Eml. I., 20. l. — *Böhm:* Délm. k. tört. I. 160. l.
[3] *Meynert:* Gesch. Öst. IV., 595. l.
[4] *Horváth M.:* Magyarorsz. Tört. I. 394. l.

János Zsigmond.

(Az Orsz. Képtárból.)

Szegedi Kis István.

A Petrovich Péter temesi főispántól neki ajándékozott róka-mállal béllelt felöltőben. (Az Orsz. Képtárból.)

Huszein basa.

(Az Orsz. Képtárból.)

II. Szelim. (Az Orsz. Képtárból.)

Temesvár 1596-ban. (Temesvár város könyvtárából.)

Básta György. (Az Orsz. Képtárból.)

Báthory Zsigmond. (Az Orsz. Képtárból.)

hűbéresének vallotta magát.[1] Ekkor a Temes és Maros síkságain már számos szerb község volt.[2] A rigómezei csata után (1389) és Murád szultánnak Szerbia ellen intézett támadásai közben, az 1404—1412. évek alatt, Zsigmond király nagyszámú szerb alattvalónak engedte meg a menekülést a magyar földre. A husziták ellen vívott háborúban (1420—1421) ráczok is teljesítettek hadi szolgálatokat. Brankovics György vezette Magyarországba 1433 táján a szerbek *második* bevándorló csapatát.[3] Mikor 1439-ben Szendrőt Murád szultán elfoglalta, Brankovics Magyarországba jött lakni és itteni uradalmaira, melyek 110 községből álltak, sok szerbiai jobbágyát telepítette át. A *harmadik* szerb bevándorlás Albert király és I. Ulászló országlata alatt, Novoberdo eleste után történt. Ez a szerb csapat Yenopolt szállotta meg. A *negyedik* tömeges szerb bevándorlás Hunyadi Mátyás király alatt 1459-ben, Szendrőnek második eleste után ment végbe. Brankovics György unokái, István, János és Birini Pál a törököktől elnéptelenített temesvármegyei, akkor Temesben, Kevében és Horomban fekvő helységeket telepítették meg szerbiai családokkal. Ugyancsak Mátyás király idejében Kinizsi Pál vezette be 1481-ben a bevándorló szerbeknek mintegy 50.000 főnyi *ötödik* csapatát. Ezekből is sok jutott az alsó-temesi területekre.[4] Kisebb rajokban történt 1509—1525. évek közt a *hatodik* beköltözés. Ezeket Maxim szerb metropolita és Monasterly vezette.[5] Jelentékenyebb volt a *hetedik* beköltözés, mely 1538-ban Jurisich Miklós javaslatára történt. Ezt a csapatot I. Ferdinánd, a magyarok ellensúlyozására, gazdag kiváltságokkal ruházta fel.[6] Befejezést nyert a szerbek bevándorlása 1690-ben. Csernovics Arzén ipeki patriarcha ekkor egyszerre 40.000 szerb családot vezetett át a Dunán.[7]

Oláhok bevándorlása

A mi az *oláhokat* illeti, nincs rá egyetlen valódi adat sem, hogy Magyarországon, vagy akár a mai Romániában is 1182 előtt oláhok laktak volna. Az oláhok bevándorlása 1242-től kezdve s különösen 1369 után, lassú és állandó folyamatban indult meg Bolgárországból, honnan nagyobb tömegeik Nissa és Sófia vidékéről 1234-ben, a görögök támadásai következtében, menekültek a Duna balpartjára, a régi Kunországba, vagyis a mai Romániába. A kunok, mint lovas, harczos nép, a tatárok támadásaiban vagy elpusztultak vagy Magyarországba költöztek. Helyüket a Balkánról menekült oláhság foglalta el. Kenézeik, *Litvoy* és *Szaniszló* vetették meg 1247 táján az oláh fejedelemség első alapjait. Kun László szerencsétlen kormánya idejében az oláh kenézek mindjobban függetlenek lettek. Minthogy a tatárjárás Magyarország keleti részeit jóformán elnéptelenítette, kénytelen volt IV. Béla rávenni az egyes földesurakat, hogy engedjék át birtokaik hegyes, erdős területeit a bevándorló oláhoknak, mert ezek mégis csak adtak valami jövedelmet és az ország szélén levő hegyeken teljesítettek határőri szolgálatot. Így azután a hegyek mentén, nyájaikat legeltető pásztorokként elszéledtek Erdélyben és Magyarország keleti és délkeleti vármegyéibe. Királyaink bizonyos kiváltságokkal és szűkebbkörű önállósággal látták el őket, mérsékelték adójukat s meghagyták a közigazgatás és igazságszolgáltatás terén régi jogaikat; királyhűségüket és honvédelmi szolgálatukat nemesség- és jószágadományozással jutalmazták. A délmagyarországi vármegyékben 1641—1646. években terjedtek el nagyobb számmal. Ekkor költözött át a mai Románia déli részéből Temes, Krassó és Szörény vármegyékbe 10.000 oláh család, mintegy 50.000 ember.[8]

Mátyás török háborúi

Mialatt Mátyás Csehországgal háborúskodott, a törökök mind beljebb merészkedtek az országba és Erdélybe. Megszegvén a békét, 1471-től kezdve csaknem évenként rablókalandokkal sanyargatták Délmagyarországot. Ali bég 1474-ben egészen Nagyváradig nyomult s visszatértében végigsöpörte pusztításaival egész Temes vármegyét. 1476-ban újabb szenvedéseknek volt kitéve Temes vármegye a török portyázó csapatok részéről. A szultán ugyanis szerencsétlenül harczolva Moldvában, *Magyar* Balázs seregével, kit Mátyás király a törököktől megtámadott Bogdáno-

[1] *Szalay*: A magyarországi szerb telepek.
[2] *Bárány*: Toront. hajd. és Temes várm. eml. — *Márki*: Arad várm. tört. — *Czoernig*: Ethnogr. II. 151—152. ll.
[3] *Czoernig*: Ethnographie, II. 153. l. — *Engel* (Turóczi után) 84. §. — *Csaplovics*: Slavonien, II. 17. l.
[4] *Epist. Mathiae Corv.* Kassa, 1743.
[5] *Czoernig*: id. m. II. 156. l.
[6] U. o.
[7] V. ö. *Szentkláray*: A szerb monostoregyházak tört. emlékei. 15—16. ll.
[8] *Karácsonyi*: Százezer baj.

vics István moldvai vajdának segedelmére küldött, 1476-ban roppant hadat küldött ismét a magyar határszélek dúlására. A király a temesvármegyei Dóczi-család két hőslelkű sarját, *Dóczi Péter* és *Ferencz* testvéreket küldte ki az ellenség visszaszorítására. A szultán Ali bégnek és Mihaloghli Iskender basának azt a parancsot adta, hogy 4000 spahival a Temes mentén fölfelé vonuljanak s foglalják el Temesvárt. Azonban a Dóczi-fivérek, a temesvári és nándorfejérvári helyőrségek élén, szembe indultak az ellenségnek s Pancsova alatt, három órányira Szendrőtől, megütköztek vele. A magyar sereg diadalt aratott. Iskender nehéz sebet kapott. Ali egy sajkán csak nagynehezen tudott menekülni. A győztesek örömrivalgása között a szomszéd völgyben (Nadela Bara) őrzött magyar foglyok kiszabadították magukat, rárohantak a török táborra és megzsákmányolták. Minden magyar fogoly, lovon ülve, maga után zsákmánynyal terhelt török lovat vezetett. A Dócziak 250 mozlim fogolyt és öt zászlót küldöttek győzelmük jeléül a királyhoz, ki ekkor éppen menyegzőjét készült ünnepelni. Mátyás az alkalmat felhasználni és Szendrőt megszállni szándékozván, Szendrővel szemközt három favárdát építtetett. Mohammed, hogy Szendrő ostromától a király figyelmét elterelje, azt az egész vidéket, melyen a király jegyese átutazott, elpusztíttatta.[1]

A pancsovai fenyíték s a Bogdánovics Istvántól és Báthory Istvántól Moldvában szenvedett csapások elegendők voltak arra, hogy a szultán hódítási viszketegét néhány évre mérsékeljék.

Mátyás felhasználva a pillanatnyi csendet, a *Beatrix* nápolyi herczegnővel kötendő házasságára fordította figyelmét. Első nejének, a cseh Katalinnak 1463-ban történt halála után 13 évig özvegységben élt. Előbb Frídrik császárnál, majd Kázmér lengyel királynál tett lépéseket, hogy leányaik közül egyiknek kezét elnyerje. Azonban ezek vetélytársai levén s ellenséges indulattal viseltetvén iránta, vonakodtak vele vérségi összeköttetésbe lépni. Kedvezőbb fogadtatásra talált Ferdinándnál, Sziczilia és Arragónia királyánál, ki meleg készséggel ajánlotta fel neki leánya, Beatrix kezét. Az új királyné decz. 10-én érkezett Székesfejérvárra, a hová az ünnepélyes alkalomból Mátyás országgyűlést hirdetett. 1476 decz. 12-én volt a királyné koronázása. Másnap Budára indult a nászmenet. Decz. 22-én ment végbe az esküvő a szűz szent Mária templomában.

A lakodalom örömei után Mátyás király a nagyon veszélyeztetett délkeleti határszélekre fordítá figyelmét. 1479-ben tizenkét basa, az oláhok hűtlen vajdájával egyesülve, mintegy 40.000 sereggel Erdélybe tört s keresztül-kasul fosztogatta. Mátyás *Báthory Istvánt* és *Kinizsi Pál* temesvármegyei főispánt küldé a rabló törökök megfékezésére. Szászváros közelében, a Felkenyér falu mellett elterülő *Kenyérmezőn* találkozott a két sereg. 1479 október 13-án ment végbe a nevezetes csata. Reggeltől délutánig Báthory még egymaga harczolt csapataival; délután érkezett meg *Kinizsi Pál*, a temesvármegyei és a szomszédos vármegyékből gyűjtött hadosztálylyal és zsoldosaival. Két karddal küzdve a pihent délvidéki sereg élén, utat tör magának Báthory ellankadt hadosztálya felé. Hatalmas szavával új erőre ébreszti a már-már futásra készülőket, megszabadítja Báthoryt s rémítő öldöklést tesz a sokszorta számosabb ellenségben. A megrettent s kifáradt ozmánok csak rövid ideig állják a rohamot. Azután rendetlen futásnak erednek a hegyszoros felé, hol a magyarok halomra kaszabolják őket. 30.000 török, köztük több basa s más főember terült el a csatatéren. 8000 magyar, többnyire délvidéki vitézek, életével fizette meg a kenyérmezei diadalt. A magyar táborban iszonyú áldomás között telt el az éjszaka. Török tetemek szolgáltak asztalul s Kinizsi vad kedvében, egy törököt fogai között tartva, lejté a hadi tánczot. Mátyás király Kinizsi temesvármegyei főispánt „országos főkapitánynyá“ nevezte ki, alája rendelvén a dunántúli várakat, jelesül Nándorfejérvárt. Főkapitányi minőségében Kinizsi az ország méltóságainak rangjára emeltetett, épp úgy, mint előtte Hunyadi János, Hunyadi László és Szilágyi Mihály.

Temes vármegye akkori belső állapotai, Mátyás erélyes uralkodása mellett sem lehettek a háborús időkben csak némiképp is megnyugtatók. A törökök gyakori betörései szakadatlanul veszélyeztették a személy- és vagyonbiztonságot. Ipar, kereskedés, szellemi foglalkozás egyáltalában pangott. A közbiztonságot maguk az ország védelmére tartott zsoldos és idegen csapatok utonállással.

[1] *Hammer*: id. m. 528. l. — *Fessler* V., 325—326. ll. — Utánuk: *Horváth* M., *Meynert*, *Bárány*, *Böhm*, *Schwicker*.

lopással, gyilkosságokkal zavarták. A dunamelléki végvárak, Pancsova, Keve, Horom, Szent-László, Somlyó oly rossz karban voltak, hogy az ellenség támadásainak alig állhattak ellen. Egyedül a Hunyadi Jánostól stratégikus tervek szerint épített, bástyákkal és czölöpözött védősánczokkal ellátott *temesvári új vár*, Temes vármegye és Délmagyarország középponti erőssége, emelkedett büszkén az ellenséges hullámverések közepette. Egyelőre nem is merte az ellenség megközelíteni. A király oly lázasan dolgoztatott a többi végvár helyreállításán is, hogy az 1478-iki budai tanácsülésben a főrendek kérve fordultak hozzá: ne tartsa tovább az alattvalókat a végvárak munkájánál s ne kényszerítse a népet a végváraknak élelmiszerekkel való ellátására. A bajon csak úgy lehetne segíteni, ha a Délvidék többi főispánja is szövetkeznék a temesvármegyeivel s együttes erővel állítanák helyre az említett véghelyeket, lehetővé tevén ez által a rendetlenségek és az alattvalók elégedetlenségének megszüntetését. Így azután Temes vármegyében évenként meg lehetne tartani a közgyűléseket és a törvénykezést, minthogy azokat a többi vármegyékben csak minden öt évben szokták megtartani.[1]

1481-ben újabb alkalom kínálkozott Kinizsinek vitézsége bizonyítására. Ugyanis II. Mohammed, a hatalmas hódító, 1481 május 3-án elhalálozván, fia, *Bajazid* lett a szultán. Ez Iskender basát nevezte ki Szerborság helytartójává, ki folytatta betöréseit a temesi, horomi és kevei területekre. Kinizsi a saját megyéjét és a szomszédos megyéket fegyver alá szólította és seregét nov. 4-ére a horomi (palánkai) gázlóhoz rendelte. *Rozgonyi* Lászlónak és *Brankovics* Vúknak feladatul tűzte, hogy a sereg átszállításához szükséges hajókat előállítsák. Horom közelében Thököli Miklós és András hadnagyokat, kik a 100 lovasból álló előőrsöket vezették, az erdő sűrűjéből előtörő négyszerte nagyobb török csapat megtámadta. A meglepett magyarok kocsiváruk mögé húzódtak, de a törökök meggyújtották az erdőt s a szél a kocsik közé hajtotta a lángokat és a füstöt. Thököliék kénytelenek voltak elhagyni védett állásukat s a szabadban megütközni a túlnyomó erővel. A magyarok halottakban 80, a törökök 200 embert vesztettek. Az életben maradtak majdnem mindnyáján megsebesültek. Tököli Miklós nehéz sebében még az éjjel meghalt. E közben Iskender heves ellenállása ellenére, a magyar hajók kikötöttek a Duna túlsó partján és Kinizsi 32.000 emberével egész Galambóczig nyomult. 1000 lovas török kirohanást kísérlett meg, de nagyobb részük vagy elesett vagy fogságba került és ezeket Kinizsi parancsára megölték. A szendrői török várparancsnokot az ifjabbik Jaksics üldözőbe vette, a galambóczi kapúnál utólérte és a fejét levágta. Rozgonyi és Brankovics 24 török hajót fenéken fúrtak, míg Kinizsi összes hadával a Morava mentén, egész Krusováczig hatolt, hol 12 napig táborozván s az ellenséges területet széltében letarolván, 1000 török fogolylyal tért vissza Temesvárra. Három basa: Iskender, Ali és Malkodschogli a Szendrő előtt fekvő szigeten váracsot építtetett a magyar hajóhad műveleteinek meggátlására. Hajóhadunk azonban oly erőt fejtett ki, hogy a szigetbeli török őrséget kiverte fészkéből s a váracsot lerombolta. Kinizsi azután a Duna réveiben Horomot, Kevét és Pancsovát új czölöpsánczokkal vétette körül.[2]

A következő 1482. évi okt. utolsó napjaiban a szendrői új basa nagyszámú lovassággal tört be Pancsovánál a mai torontáli síkságra s a Temesen fölfelé vonulva, egész Becskerekig kalandozott. Kinizsi, mint országos főkapitány s temesi és torontáli főispán, Dóczi Péterrel ment a török csapat elé. Brankovics Vúk deszpota, a Tisza felől jövet, oldalba fogta az ellenséget. A becskereki mezőkön ment végbe az ütközet. A keresztények győzelme tökéletes volt. A gyilkos csatában 3000 halottat hagyott az ellenség a csatatéren, de Kinizsi vesztesége is nagy volt, 500 embere esett áldozatul. A győztesek kezébe gazdag zsákmány került, melynek javát Kinizsi a Hainburgnál táborozó Mátyás királynak küldé.[3]

A szörnyű hadakozásoknak, habár rövid időre, Mátyás királynak II. Bajaziddal 1483-ban és 1484-ben kötött nyolczévi fegyverszünete vetett véget. A béke alatt Kinizsi a rábízott tartomány gazdasági viszonyainak javítására fordította legfőbb gondoskodását. Mátyás uralkodása alatt nem is volt több összecsapása a törökkel. A király is belefáradt a sok táborozásba. Köszvénybaja is mindjobban gyötörte. A fegyverszünet Fridrik császárral és a szultánnal alkalmat nyujtott

[1] A vonatkozó 1478-iki okirat közölve *Praynál.*
[2] *Griselini*: I., 47. — *Preyer*: 15. — *Stojacskovics*: 8. — *Böhm*: I., 168—169. ll.
[3] *Fessler*: V., 380. l. — *Bárány*: Tor. hajd. I., 20. l. — *Böhm*: I., 169. l.

neki dinasztiai és hatalmi érdekeinek biztosítására. Második házassága Beatrixxal terméketlen maradván, arra törekedett, hogy a Krebs (Krebil) boroszlói polgármester Mária nevű leányától 1470-ben született törvénytelen fiát, *Corvin Jánost*, a kit nagyon szeretett, négyéves korában elismert, udvarába fogadott és olasz tudósokkal neveltetett, trónja örökösévé tegye. Benne akart új nemzeti dinasztiát alkotni, hogy Magyarország idegenek uralma alá ne kerüljön. Azonban Mátyás terve ellen mind a nemzet, mind az uralomra vágyó Beatrix akadályokat gördítettek. A nehézségek elhárítására Mátyásnak már nem volt ideje. 1489-ben már érezte közeledő végét. A mit még fia érdekében tehetett, abból állott, hogy átadta neki a koronát, az ország kincstárát, az erősebb királyi várakat s megeskettette részére a hadsereget, nehány meghitt emberének pedig azt a megbízást adta, hogy mihelyt ő meghal, fizessék ki a királyné jegybérét, azután küldjék a trón után vágyó, fondorkodó asszonyt haza Nápolyba. A tél beálltával ereje annyira elhagyta, hogy már alig tudott járni. A háborúkban kapott sebei kiújultak, köszvénye és gyomorbaja is kínozta. 1490 első napjaiban Bécsbe utazott, a hol ápr. 6-án reggel, életének még csak 47-ik, uralkodásának 32-ik évében, két napi kínos vívódás után megszünt élni. Holt tetemét a dunai hajóhad szállítá Budára. Útközben Komáromból küldé szét Beatrix, a környezetében levő főrendek hozzájárulásával, meghivó leveleit a május 17-én Rákoson megnyitandó királyválasztó országgyűlésre. Budáról Székesfejérvárra vitték a holt királyt.

Egyházi viszonyok a Hunyadiak korában

A Hunyadi János kormányzósága és Mátyás király uralkodása alatt lefolyt félszázadban *három püspök* váltotta fel egymást Szt. Gellért székén: Remetei *Himfi Péter* (1438—1457), *Hangácsi Albert* (1457—1466) és *Szokoli János* (1466—1493). Kormányzatuk idején sok zivatar, sok nyomor és pusztulás vonult el Délmagyarország fölött. Az *egyházi élet* fejlesztését nemcsak megakasztotta a szakadatlan háborúskodás, de az előbbeni időszakokban elért eredmények is vagy egészen elenyésztek, vagy tetemesen csökkentek. A török hordák nem egyszer árasztották el az egyházmegye területét, rabolva és gyujtogatva a templomokat, rablánczon hurczolva el a városok és faluk kath. lakosságát.

A szükség kényszerének, a honvédelem követelményeinek tulajdonitandó, hogy éppen a róm. kath. egyház hű fiainak, a Hunyadiaknak kellett az elnéptelenült délvidéki megyéket, magyar nép hiányában, a szakadár keleti egyházhoz tartozó szerb és oláh idegenekkel betelepíteniök. Ez a telepítés jelentékenyen megzavarta az egyensúlyt a római és a keleti egyházak követőinek nemcsak számarányában, de hitéleti és valláserkölcsi, sőt anyagi tekintetben is.

A XV. század elején a csanádi püspökség még szép jövedelemmel birhatott. *Marczali László* csanádi püspök 1423-ban még 900 arany forintot fizetett az apostoli kincstárnak megerősítő okirataiért. Ennyire volt Rómában a csanádi egyház taksálva. A törökök pusztításai következtében a csanádi püspökség jövedelme a XV. század végén már annyira leolvadt, hogy bár 1493-ban Sándor pápa az általa megszüntetett egyik csanádi benczés apátság javait a püspöki birtokhoz csatolta, a püspökség 1494-ben már csak 500 frtra lett taksálva „a szomorú körülmények miatt".

Sajnos, hogy éppen a hivatásuk magaslatán álló főpásztorokat fosztották meg e szomorú körülmények az alkalomtól, hogy tevékenységüket az egyház érdekében hasznosíthassák. *Himfi Péter és Szokoli János temesmegyei születésü főpapok valának*, kik egyéb jeles tulajdonságaik mellett bizonyára elkövettek volna mindent, hogy szűkebb hazájukban az egyház méltó díszre és tekintélyre emelkedjék. Ezt lehetetlen volt megtenniök, mert a különben is leszállott püspökségi jövedelmet fölemésztették a honvédelem folyton szaporodó költségei. *Himfi Péter* kormányzata idejéből nevezetes, hogy IV. Jenő pápa 1433-ban Köleséri Benedek bosnyatartománybeli ferenczrendi szerzetes kérelmére megengedte, hogy szerzete a csanádi püspök joghatóságához tartozó területen, ú. m. *Kevén*, *Horomban*, *Cserin*, *Orsován* és *Karánsebesen* zárdákat építhessen magának. Jelen volt Himfi Péter az 1444 aug. 4-ki szegedi országgyűlésen is s aláírta I. Ulászló azon dekrétumát, mely a király esküjét semmisnek nyilvánítván, a törökök elleni háborút határozta el. — *Hangácsi Albert* borsodmegyei születésű egri pap volt, ki 1439-ben a bécsi egyetemen végezte tanulmányait. Jeles tehetségeinél fogva Zrednai Vitéz János mellé a királyi kanczelláriába került protonotáriusnak. Elkísérte a királyt Várna alá és tanuja volt az ütközet szerencsétlen kimenetelének. Mint egri és pécsi nagyprépost s egyszersmind pankotai főesperes 1451-ben, már férfikora delén, a bolognai egyetemre vétette fel magát, a honnan kánonjogi tudori diplomával tért

haza. V. László alkanczellárrá és királyi személynökké nevezte ki. E minőségében sokat fáradozott a király és Hunyadi János özvegyének békéltetésén. Ezért a szebeni polgárok neheztelését vonta magára, kik elfogták és börtönre vetették. A Hunyadi-háznak tett szolgálataiért Szilágyi Mihály, mint az ország déli részének kormányzója, a csanádi püspökséggel jutalmazta, meghagyván neki az egri prépostságot is. Mátyás király trónralépte után legmegbízhatóbb hívei közé tartozott. Résztvett a királytól hirdetett országgyűléseken és a II. Pius pápától egybehívott mantuai tanácskozáson. Ő eszközölte ki, hogy a pápa 20.000 aranyat küldött Mátyásnak a törökök elleni háborúra. — *Szokoli János*, Szokoli Péter temesi főispán és Kisvárdai Potenciana fiát, 26 éves ifjú korában nevezte ki Mátyás király csanádi püspökké 1466 aug. 28-án. A korhiány alól II. Pál pápa diszpenzálta s tőle nyerte püspöki megerősítését is. Mint kiváló gazda 26 évi püspöksége alatt rendbehozta a püspökség uradalmait. Szentéletű, önmaga iránt szigorú pap volt s a közszereplésben nem vett részt. Mátyás király halála után, 44 éves korában, lemondott és visszavonult a pálosok diósgyőri remeteségébe.

Temes vármegye határvonalai a magyar középkorban többféle változáson mentek át. Az Árpád-kori főesperességek területe már nem volt többé mindenütt irányadó. Éjszakon a Bega forrásvidékétől, vagyis az erdélyi szélektől kezdve, a mai krassószörényvármegyei Marzsinánál volt az egyik végső pont. Arad vármegye marosi vidékének egy része szintén Temeshez tartozott. Nyugaton a mai temesvármegyei Hisziás, Nádas, Orczifalva stb. helységek feküdtek a határvonalon. Kenéz néha Csanádmegyéhez tartozik. Keleten Krassó-Szörénybe, nyugaton a mai Torontálba, délen a hajdani Kevébe és Horomba csapdosott át a határ. Az eltünt két hajdani megye között állandóan a Duna balpartja volt a határ. Temes vármegye a Hunyadiak alatt

A nagyterjedelmű középkori Temes vármegyének azonban inkább csak az a része élt rendes vármegyei szervezet alatt, mely ma is Temes vármegyéhez tartozik. *Vár* és *erősség* 29 volt Temes vármegye területén a Hunyadiak korában. Névszerint ezek: *Borzlyuk*, *Csák*, *Cseri*, *Czikóvásárhely*, *Drankó*, *Galád*, *Görény*, *Halmas*, *Hódos*, *Jobbágy*, *Kenéz*, *Lippa*, *Lugas*, *Maczedónia*, *Miháld*, *Ohád*, *Orsova*, *Patkócz*, *Pécz*, *Rékas*, *Sarád*, *Sebes*, *Szélha*, *Széphely*, *Szinicze*, *Szörény*, *Sztanilovcz*, *Temesvár* és *Zsidóvár*.

Város, illetőleg mezőváros volt összesen 22. Begenye, Berény, Borzlyuk, Bozsor, Csák, Cseri, Czikó-Vásárhely, Hodos, Kárán, Komjáth, Lugas, Maráz, Miháld, Monostor, Marzsina, Orsova, Rékas, Sarád, Sásvár, Sebes, Temesvár, Új-Pécs, Vizes-Monostor, Zsidóváralja.

Vár, *város*, *mezőváros* és *falu* volt a Hunyadiak korában Temes vármegye területén mindössze *990*. A mai Temes vármegye 11 járásában van 222 helység. A Hunyadiak korában tehát a települt helységek száma jóval túlhaladta a mai Temes vármegye községeinek négyszeresét. Nem szabad azonban olyan falvakat gondolnunk, a milyenek a mostaniak. A legtöbb falu akkor 10—20 házból állott.

A régi Temes vármegye birtokos családainak számát *Csánki Dezső*, a Hunyadikor nagyérdemű történetírója, 390-re teszi, névszerint is felsorolván őket.[1] Legfőbb birtokos volt a *király*, helyesebben a korona, melynek birtoka azonban szakadatlanul kisebbedik, a mint az oláh eredetű kenézek, nemes birtokosokként kiválnak a várak kerületeinek kötelékéből s egyes uradalmak királyi adományul főurak és nemesek kezére jutnak. A királyé volt a Duna mentén: Orsova (vár és város), Pécz, Szinicze, Sztanilovcz, Szörény, Drankó (vár és város), Lippa és a másik Pet. A Béla és Cserna folyók mellékén: Görgény (vár), Miháld (vár és város). A Nera felső völgyében Halmas (vár és kerülete). A Temes felső völgyében s a Bisztra mentén: Sebes (vár és város), Kárán város, Komjáti város, odább éjszaknak Zsidóvár vár és Zsidóváralja város, ettől ny. é. felé Lugas (vár és város). A Bega folyó mentén: Monostor, Bozsar és Marzsina városok, Suggya és Turd helységek, akkor Temes vármegye, most Krassó-Szörény vármegye területén. Temesvár volt a királyi uradalmak központja. Melléje sorakoztak keleten Borzlyuk és Cseri (várak és városok) és Sásvár város, délnyugaton pedig akkor Temesben, most Torontálban Új-Bécs (Újpécs) város.

A király után legnagyobb birtokos volt *Hunyadi János*, ki Temes vármegyében hadi érdemeivel óriási birtokokat szerzett össze. Ezek elseje Temesvár (vár és város), mely Hunyadi halálával fiai, László, majd Mátyás kezére ment át.

[1] *Csánki Dezső*: Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában. II. k., 1—92. ll.

Temes vármegye, a mai Torontál és Krassó-Szörény vármegyék földjén Hunyadi-birtok volt (bár nem egyszerre) 3 vár, 8 város és vagy 130 falu. A Hunyadiakon kívül a nagybirtokosoknak hosszú sorozata élt a régi Temes vármegye területén. A nyugati vidéken inkább a magyar, a keletin inkább az oláh és szerb eredetű nemességet találjuk. *Előkelőbb főnemesi családok* voltak: a Gúthi Országhok, Berekszói Hagymások, Szentmiklósi Pongráczok, Horogszegi Szilágyi Mihály, a Keresztúri Garázdák, Rozgonyiak, a Száti-, Dóczi-, Dési- és Rábéi-családok, a Szentgiroltiak, Maczedóniaiak, Csákiak, Remetei Himfiek, Dobozi Dánfiak, Kanizsaiak, Kórogyiak, Nádasdi Ongorok, Szobiak, Nexafiak, Bésánok, Hollódiak, Szeri-Pósák, Iktári Bethlenek, Neczpáliak, Csornaiak, Damsusiak, Bizereiek, a Pitvarosi vagy rékasi Korlátok, a Serjéniek, Nagylaki Jaksicsok, Haraszthyak, Giskra János, Pán Mátyás, az Alsólendvai Bánffiak, Mutnokiak, a Czikó- vagy Bástai-család, Macskásiak, Örményesi Fiáthok, Rakoviczaiak és Nagymihályiak. *A köznemesi családok közül kiváltak:* a Bakiak, Bogdiak, Csombolyiak, Páznádiak, a Peterdi vagy szedecsi Petők, a Csomai Ördögök, Partasiak, Rudaiak, Vátiak, Varányiak és Rádiak. *Más megyékből való temesvármegyei birtokosok voltak:* a Gerlai Ábrahámfiak, Marótiak, Pekriek, Rimaszécsi Szécsiek, Tallócziak, Tariak, Telegdiek és a Bajnai Bóthok.[2] Az egyházi nagybirtokosokról alább szólunk.

Mátyás halála után

Mátyás halála után az oligarchák ismét elhatalmasodtak. Főtörekvésük volt gyenge királyt ültetni Mátyás örökébe, hogy uralmukat biztosíthassák. A mint a törökök az országban felújult zavargásokat és a trón betöltése kérdésében támadt viszályokat észrevették, noha a fegyverszünet 1492-ig volt megkötve, nyomban betörtek Délmagyarországba s egész Temesvárig, sőt azon túl is dúlták a vármegyéket. Ismét a hős Kinizsi volt az, ki a portyázó csordákat megfenyítette s a Dunán visszakergette.[3] 1492 tavasz elején maga Bajazid szultán összpontosította seregét egy nagyobb támadásra Délmagyarország és Bosznia ellen. Előbb Nándorfejérvárt, Sabáczot és Jajczát akarta elfoglalni. Kinizsi Pál és Péter kalocsai érsek visszaverték az ellenséget s megszalasztva a viddini basát Szörény vára alól is. Kinizsi számos török fogolylyal érkezett vissza Temesvárra, hol azokat kegyetlen kínzásokkal végeztette ki.

A királyválasztás öt részre szakította a nemzetet. Jelöltek voltak: Mátyás király nagyreményű fia, a 20 éves *Corvin János*, *Ulászló* cseh király, ennek öcscse *Albert* lengyel herczeg, *Miksa* római király, osztrák herczeg s végre az uralkodni vágyó *Beatrix* özvegy királyné. Végre július 15-én Szt. György egyházában a cseh királyt választották Magyarország királyává, ki *II. Ulászló* néven lépett Szent-István trónjára, kötelezvén magát, hogy az ország szabadságait megtartja és Mátyás özvegyét feleségül veszi. Corvin János a szenvedett kudarcz után pártja főbb embereivel a pécsi püspök székhelyére, onnan magára hagyatva Szlavóniába vonult.

II. Ulászló

II. Ulászló koronázása szept. 18-án Székesfejérvárott ment végbe. Kormánya egészen olyan volt, a milyennek lenni azok kívánták, kiknek trónra emeltetését köszönheté. Léhaság, az ország ügyei iránt közömbösség, tehetetlenség és gondatlanság jellemzik uralkodását.

A magyar főurak az 1492-ki országgyűlésen lemondtak a kötelezettségről, hogy a sereget az ország határain túl is kövessék. Fölkelés csak a legvégső szükségben volt alkalmazható. Az ország rendes védőerejét csak a király zsoldosai, az erdélyi vajda, a székelyek comese, a horvátországi bán és a *temesi főispán bandériumai* alkották, melyek királyi zsoldban részesültek. A király a rendektől adót nem nyervén, nagyobb erőt a törökök ellen nem igen fejthetett ki, annál kevésbbé, mert Ujlaky Lőrincz, Szapolyai István és az erdélyi lázadók leküzdésére is folyton fegyverben kellett tartania a királyi hadakat. Drágfi vajda és a vén Kinizsi, kit egy szélhüdés már szólásától is megfosztott, legfőbb támaszai valának a koronának azokban a nehéz napokban, midőn a nemzet szerteszét bomolva, az ország engesztelhetetlen ellenségeinek, a törököknek úgyszólván a torkában ült. Ulászló 1494 jan. 28-án országbiróvá nevezte ki ugyan Kinizsit, de a harczedzett hősnek még arra sem volt ideje, hogy új méltóságát elfoglalja. 10.000 emberrel a Duna balpartján Szendrő átellenében táborozott, a befagyott Dunán átment Szerbiába s Ali basa két várát vette be, temérdek kincset és sok foglyot vive magával. Zsák-

[1] *Csánki Dezső:* Magyarország tört. földrajza a Hunyadiak korában. II. k., 1—92. ll.
[2] *Meynert,* VII., 746. l.
[3] *Fessler*: V., 775. l. — *Meynert*: u. o. 747. l.

mányul esett Ali háremje s magánkincstára is, többi között László király ezüst gyertyatartói, melyeket Nagyvárad megrablásakor raboltak el a törökök. A török foglyok száma oly nagy volt, hogy a *temesvári vásáron egy nőt négy, egy leányt 18 ezüstpénzért, az elhajtott gulyák közül öt ökröt egy aranyért lehetett vásárolni.*[1]

Azonban az ozmánok szenvedett vereségeik ellenére sem maradtak nyugton. Még az évben megrohanták Nándorfejérvárt és már hét zászlót tűztek a falakra, midőn Kinizsi Temesvárról elősietett s a várat fölmentette. A veszedelem hírére 1494 szept. közepén *Ulászló is eljött* Nagyszebenből zsoldos seregével *Temesvárra.* Kinizsi eléje ment a vármegye határáig s Lugoson ünnepélyesen fogadta. A király egész hónapot töltvén Temesvárott, innen Becskereken és Becsén át Zentára utazott, hol okt. 21-én megpihent és Bács vármegyén keresztül Péterváradra ment. Okt. 24-től nov. 13-áig tartózkodott Péterváradon, a honnan arra a hírre, hogy a törökök Szerb- és Bolgárországot fedezetlenül hagyták, 14.000 emberből álló sereggel, Kinizsi és Drágfi Bertalan erdélyi vajda kíséretében, Nándorfejérvárra vonult. Átküldve seregét a Száván, ő maga visszament Péterváradra s csakhamar Bécsbe távozott. A zsoldos sereg Szerbiában rablással és kicsapongással tölté idejét. A vezérek szelleme a zsoldért és zsákmányért szolgáló fegyelmezetlen népet nem volt képes megfékezni és a Feketehegyen túl táborozó Ali ellen indítani. Kinizsi még Szendrő ostromlását akarta megkísérleni, azonban halálos lázba esett és szándékát nem hajthatta végre. Szentdemeter mezővárosban, a Száva balpartján végezte be mozgalmas életét 1494 nov. 24-én. Halála után Ulászló *Som Józsát,* Kinizsi győzelmeinek társát, nevezte ki Temes vármegye főispánjává s a déli végek főkapitányává, 100 arany értékű paripával ajándékozván meg őt.

Az 1495. évi országgyűlés eloszlatása után Ulászló másodszor látogatta meg Délmagyarországot és nov. első napjait *Temesvárott* tölté, a hol országos ítélőszéket is tartott. *Beriszló Bertalan* auránai perjel volt a fővádlott. Az ítélőszék lázadásban, a törökökkel való czimboraságban, pénzhamisításban, rablásban és tisztességes nőkön elkövetett erőszakban találta őt bűnösnek és halálra ítélte. A király, egyházi méltóságát tekintve, büntetését a temesvári vár tömlöczében töltendő élethossziglani fogságra változtatta.[2] A másik megrázó temesvári tragédiának hőse *Ernust Zsigmond* pécsi püspök volt, Lukács csanádi püspöknek a királyi tárnokságban utóda. Őt is az állam meglopásával vádolták s e bűntényt rá is bizonyították. Az ítélőszék 400.000 arany pénzbírságra és kárpótlásra ítélte. Ulászló 280.000 aranyra enyhíté a büntetést, mely összegnek lefizetéseig Temesvárott fogva tartotta. *Dombai* alkincstárnok szintén sikkasztott. Az elidegenített összegeket visszafizetni nem tudván, ugyancsak Temesvárott lakolt élethossziglani fogsággal.[3]

De ezek a szigorú megtorlások nem segítettek már a bajokon. Magyarország halálos válsága óriás léptekkel közeledett a nemzet felé. Kínos előérzet szállta meg a jó hazafiak lelkét. Keresztülvitték az 1498-iki budai országgyűlésen, hogy a csanádi püspök a törökök ellen 100 lovast, Csanád, Torontál és Temes vármegyék minden 24 ház után egy-egy huszárt tartoznak kiállítani.[4] Az a szövetség, melyet Ulászló Lajos franczia, Henrik angol, Albert lengyel királyokkal és a velenczei köztársasággal a törökök ellen kötött, valósággal semmisnek tekinthető, mert egyedül csak Velencze járult évenként a hadi költségekhez 100.000 aranynyal, a többiek pedig semmivel. Egyelőre szerencse volt az országra nézve, hogy ilyen készületlenség mellett a törökök figyelme Ázsia felé irányult. Csak 1502-ben volt egy kisebb török vállalkozás Jajcza ellen. *Corvin János* herczeg, *Som Józsa* temesi főispán és az erdélyi vajda Horomnál átkeltek a Dunán és a velük egyesült nándorfejérvári parancsnok szerb hadaival visszaszorították az ellenséget. 1503-ban három évi fegyverszünet következett.

Az 1504-iki országgyűlés elé terjesztett állami költségvetésből megtudjuk, hogy *a temesmegyei főispán évi fizetése 7000 forint készpénzből és 1000 forintot érő sóból állott.* Fizetés dolgában a nádor után sor szerint a temesi főispán volt a negyedik, tekintettel Temes vármegyének a töröktől állandóan veszélyeztetett helyzetére. Azonkívül kapott a temesi főispán, az ország déli végeinek főkapitányaként, a király külön jóváhagyásával, 100 lovas fenntartására, 2400 frtot készpénz-

[1] *Hammer Purgstall:* I., 643. l. — *Meynert,* IV., 751. l.
[2] *Fessler* szerint éjjel a Dunába (?) fullasztották. VI., 103. l.
[3] U. o.
[4] *Horváth M.:* I., 424. l. — *Fessler* VI., 264. l. — *Meynert* IV., 280. l.

ben és 1000 frt ára sót, a mozsarak épentartására 100 frtot. 267 huszár kapott Temesvárott fejenként 3, összesen 801 forintot, posztóban 2 frtjával 334, sóban 534 frtot. A két temesvári várnagynak járt 88 lovas tartására készpénzben 264, posztóban 176, sóban szintén 176 frt.[1]

1504 nov. 12-én meghalt *Corvin János*, 35 éves korában. Hitvese *Frangepán Beatrix* volt, kitől fia *Kristóf* és leánya *Erzsébet* született. Mind a két gyermek rövid időn elhalt. Az özvegy Frangepán Beatrixet *György* brandenburgi őrgróf vette nőül, ki ezen az úton a Hunyadi-család egykori óriási javainak birtokába jutott.[2] Ezidőszerint a majdani trónöröklés kérdésének középpontjában a Szapolyai-család és párthívei állottak. *Szapolyai István* neje, *Hedvig* tescheni herczegnő, egy nagyravágyó és cselszövő asszony, midőn 1499-ben özvegységre jutott, azon törte magát, hogy elhunyt férje érdemeiért és roppant gazdagsága segítségével a trón magaslatára emelje idősbik fiát, *Jánost*. Ennek az asszonynak kezében futottak össze az ország minden zugára kiterjedő cselszövények szálai. Sikerült elérnie, hogy az 1505-iki rákosi országgyűlésen ünnepélyes okirat formájában kimondták a rendek, miszerint Magyarország trónjáról ezentul minden idegen kizáratik. Különben *Szapolyai* János trónrajutását rövid idő mulva meghiusítá Ulászló fiának, *Lajosnak* a születése. Mindamellett Szapolyai Istvánné és barátai nem szüntek meg tervezgetéseikkel. A trónörökös gyengeségéből azt következtették, hogy életbenmaradása kétséges s ennélfogva csak úgy biztosíthatná Ulászló leánygyermeke, *Anna* részére a koronát, ha őt Szapolyai Jánosnak eljegyezné, kik azután együtt követnék a trónon Ulászlót. Ez a tervük is dugába dőlt. Ulászló Annát I. Miksa császár unokájával, *Ferdinánd* herczeggel, Lajost pedig Ferdinánd nővérével, *Máriával* jegyezte el. Azonban Szapolyai János, ki időközben erdélyi vajdává neveztetett ki, nem állt el nagyravágyó czéljaitól. 1510-ben és 1513-ban kétízben eredménytelenül kérte meg a királyleány kezét.

Bakócz Tamás bibornok, esztergomi érsek, ekkor Rómában tartózkodott. Kieszközölte *X. Leo* pápánál, hogy Magyarországon a II. Bajazid megbuktatása után 1512-ben szultánná lett vérszomjas *Szelim* ellen keresztes háborút hirdethessen. A pápa is jelentékeny segélyt ajánlott fel e czélra. Azonban ez a keresztes háború nagy szerencsétlenséget rejtett méhében Magyarországra nézve. E pillanatban nem is volt rá ok; mert mire Bakócz 1514 márcz. havában Rómából visszatért, Szelim három éves békét kötött Magyarországgal. De Bakócz, ki már konstantinápolyi patriarchának írta magát és arról álmodozott, hogy az Aja Sophiában czelebrálni fog, a béke ellenére sem akart felhagyni a keresztes hadjárat tervével. Felolvastatta a fölkelésre szólító pápai bullát az országtanácsban s javasolta, hogy a pápa búcsúengedélye alapján önkéntesek toboroztassanak fegyver alá. Vezérről majd ő fog gondoskodni. Ez a vezér *Dósa* (Székely) György volt.

Dósa-féle lázadás

Így kezdődött a *Dósa-féle parasztlázadás*, melynek gyászos végjelenetei Délmagyarország területén, *Temes vármegyében* és *Temesvár* városában játszódtak le.

A köznép seregestül tódult a népszerű vezér keresztes zászlaja alá. De csupa gyülevész nép, tőrökkel, kaszákkal, vasvillákkal és rendes fegyverekkel is ellátott marhahajcsárok, pásztorok, szabad hajdúk, falusi papok, tanítók, diákok, földmívesek, iparosok és mindenféle jobbágyok vegyest. Külföldről érkezett keresztesek szintén jelentékeny számban voltak. Voltak a nemesek közül is, kik mindjárt kezdetben fölvették a keresztet. Egy-két hónap alatt a Rákoson és a megyék székhelyein egybegyűlt összes csapatok létszáma megközelítette a százezret.

A béketörésről korán értesült szultán nem akarta a keresztesek támadását bevárni s már május első felében betört Dalmátországba. Ennek következtében a kormány május 15-én meghagyta Dósának, hogy seregével induljon Dalmácziába a törökök ellen. Ám azonban a bekövetkezett váratlan események egészen más irányba terelték a kurucz hadjáratot. A keresztesekhez csatlakozott németországi önkéntesek útján híre terjedt Dósa táborában azon parasztlázadásnak, mely az előbbeni és a mostani évben Németország parasztnépét a herczegek és az ottani nemesség ellen fegyverre szólította. Morvaországból és az éjszaknyugati vármegyékből huszita testvérek is voltak Dósa keresztes csapataiban, a kik alattomban ámították a népet, hogy szabadítsa fel magát az adófizetéstől és a jobbágyi terhektől. Minthogy pedig a tavaszi munkák idején nagyon érezhető lett a magyar

[1] *Preyer:* Monogr. der k. Freist. Temesvár. 17—18. ll. — *Böhm L.:* Délm. k. tört. I., 179. l.
[2] *Wenzel G.:* II. Ulászló házasélete. (Századok, 1877. évf.).

Bocskay István. (Az Orsz. Képtárból.)

Gróf Dampierre Henrik. (A „Heldenbuch"-ból.)

Bethlen Gábor. (Az Orsz. Képtárból.)

Mohamed Köprili.
(Az Orsz. Képtárból.)

I. Lipót.
(Az Orsz. Képtárból.)

földesurak birtokain a munkáskéz hiánya, a nemesség saját érdekei védelmében erőszakos rendszabályokkal, helyenként kegyetlen és méltánytalan szigor alkalmazásával kezdte visszaterelgetni alattvalóit a mezei munkákhoz. Erre a felbújtott keresztesek lázongani kezdtek. *Mészáros* Lőrincz czeglédi plebános, ki egymaga 2000-nél több embert vezetett Dósa zászlai alá, arra szólította fel Dósát, hogy első sorban a birtokos nemességen álljon bosszút. Mikor pedig május 14-én rendelet érkezett, hogy a keresztesek Dalmátországba vonuljanak, Mészáros heves beszédet intézett a sereghez a nemesség ellen. Ettől fogva Dósa nem látta már többé érdekében állónak, hogy csillapitsa a felháborodott áradatot. A keresztesek, éppen vasárnap lévén, legott nagy tömegekben nyomultak Buda és Pest külvárosaiba s ott a nemesek lakásait gyujtogatni, az urakat pedig öldökölni kezdték.

Ez volt az 1514. évi pórlázadás kezdete, mely azután gyors egymásutánban irtózatos társadalmi és politikai felfordulássá fajult. A vidék is forrongott. A parasztok mindenfelé föllázadtak uraik ellen, agyonverték, nyársba húzták, darabokra vagdalták az elfogott nemeseket és gazdagokat, fölégették a nemesi kúriákat, raboltak és pusztitottak, a hová csak eljuthattak.

Ekkor a király *Báthory István* temesi főispánt nevezte ki a királyi hadak fővezérévé a féktelenkedések elnyomására. E végből tekintélyes sereget is adott rendelkezésére. Erre Dósa május 26—27-én Czeglédről fenyegető kiáltványt bocsájtott közre egész Magyarországhoz, melyben a keresztesek fejedelmének czímezvén magát, a keresztes vállalattól tökéletesen függetlenül *népfölkelést* szervezett.

Június 2-án elindult Czeglédről Tiszavárkony felé, hol a Tiszán egymáshoz lánczolt hordókból hidat rögtönözvén, átment a folyón és Varsányon, Mezőtúron, Szarvason át Békésre ért, hol a várat Gyulával együtt hatalmába kerítette. Innen Balog István kapitányt 2000-emberrel előre küldé, hogy Csanád vidékén gázlót keressen a Maroson. Balog június 10-én elfoglalta ugyan a csanádi révet, azonban a Báthory István és *Csáki* Miklós csanádi püspök vezetése alatt álló délvidéki nemesek csapatjai kétszer egymásután megtámadták Balogot, seregét megverték, a futamodókat pedig a Marosba szorították. E győzelem után a nemesség Nagylaknál tábort ütött s hegedű és bodzasípok hangjánál vigan tölté az éjtszakát. Ezalatt Dósa Gyula felől a nemesek táborának közelébe férkőzött s magához csatolván Balog vert csapatait, június 11-én éjtszaka Nagylak és Csanád között, foglalt állást. A nagylaki földesúrnak, Jaksich Péternek felesége huszita nő levén, számos huszita családot telepitett Nagylakra. A parasztokkal rokonszenvező husziták Nagylak többi parasztságával Dósához szegődtek. Eképpen megerősödve, Dósa június 12-én virradó hajnalban rátört a nemesek táborára. A bőven élvezett szerémi bor miatt még ágyban fekvő Báthory s a vele volt többi urak alig tudtak menekülni. Báthorynak sikerült végre mégis összeszedni seregét s elfogadta az ütközetet. Kezdetben meg is szalasztotta a kereszteseket, de azoknak túlszámától Csáki püspök hadosztályával együtt megveretett. Báthory és Csáki Csanád várába menekültek és elzárkóztak. Dósa ekkor a falaktól nem védett várost levágott fákkal, rőzsével és szalmával rakatta körül, hogy lángba borítsa. Csáki féltve az egyházi épületeket s a lakosság házait, éjnek idején csolnakba ült, hogy a Maroson fölfelé a még kevéssé veszélyeztetett aradi hegyekbe meneküljön. Azonban nehány kurucz észrevette a püspök szándékát s utána evezvén, elfogták. Keményen megkötözve még azon éjjel Dósa elé vezették. Csákin kívül Dóczi György, Ravazdi Péter és sok más nemes is fogságba esett. Báthory egy nádasban rejtvén el magát, megmenekült és váltott lovakon sebesen vágtatva, a gondjaira bízott Temesvárra futott.

A foglyokat Dósa törvényszék elé állíttatá és egynek sem kegyelmezett. Csáki püspököt a hóhérok által előbb vasbuzogánynyal megtöretvén, fejjel lefordítva, karóba húzatá, még pedig, a hagyomány szerint, teljes főpapi ornátusban, melyből a nagyértékű gyémánt és arany díszt előbb kitördeltette s azonkívül a Csákinál talált 60.000 forintot is elvette. Ravazdi Péter keresztre feszíttetett, Dóczi és Torpai Miklós szintén vad kegyetlenséggel végeztettek ki. A kipróbált becsületességű hazafit, Telegdi István kincstartót, ki a pusztítások hírére Budáról délvidéki birtokaira sietett és a kuruczok fogságába esett, Dósa magas oszlophoz kötteté s nyilakkal és puskákkal czélbalövetett rá.

Ulászló egymásután szólította fölkelésre az összes nemességet. Budáról gyorsfutár ment Erdélybe *Szapolyai* János vajdához, a hadgyűjtés haladéktalan megkezdése végett. Őt tette Ulászló a királyi had vezérévé. A vármegyei nemességet

Temesvárra rendelte, Báthory Istváu zászlai alá. Ezalatt Dósa, magához vonva a Bácskából Mészáros Lőrincz és Nagy Antal seregeit, kapitányai által elfoglaltatta a Maros mellett Világost, Solymost és Lippát, Erdélyben pedig, Szapolyai lekötése végett, föllázította a parasztságot. Eképpen fölkészülve, nagyszámú seregével Csanád alól Temesvár felé indult, a hol Báthoryval együtt a Jaksichok, Szokoliak és Temes vármegye birtokos nemességéből igen sokan feleségestől s gyermekestől a várba zárkóztak. Június 15-én érkezett a pórhad Temesvár közelébe s az újpécsi vagy újléczi síkon ütötte föl táborát. Innen, az erdőségtől fedezve, a mai Gyárváros felől, kerekes ágyúiból lövetni kezdte a várat. A várost védő Begát (Kis-Temest) az odább déli irányban folyó Nagy-Temesbe akarta elvezetni. Báthory észrevevén a veszélyt, a várőrség egy részével kirohant Dósának csatornát ásó munkásaira és meghiusította ugyan a Bega levezetését, de nem akadályozhatta meg, hogy Dósa a Bega vizét, a várat körülvevő mocsarakba lecsapolja s a vár bástyáit nagyobb ágyúkkal egészen közelről lövesse.

Báthory helyzete mind aggasztóbbá lett. A várban annyira fogytán volt az élelem, hogy az őrség már lóhússal kezdett táplálkozni. Báthory sürgette Szapolyait, hogy a királyi hadakkal siessen Temesvár fölmentésére. Minthogy Várdai Ferencz püspök és az akkor éppen Erdélyben tartózkodó Werbőczy István ítélőmester is sürgették kötelessége teljesítésére János vajdát és ők maguk is segítő csapatokkal gyarapították a királyi sereget, a vajda végre Hunyad és Szörény határán a Vaskapunál összpontosítván seregét, megerőltető menetek után a Temes mentén július 14-én vagy 15-én Temesvár alá érkezett és a kurucz táborral szemközt foglalt állást. Csatarendbe állította dandárait s dobszóval és trombitaharsogással közeledett a keresztesek felé. Dósa 40.000 főnyi seregét vitte harczba, mely sokáig kétesen folyt. Végre a küzdelem a királyi hadak javára dőlt el. A keresztesek rendetlen futásnak eredtek. Dósa meg akarta állítani a menekülőket, de a vitéz *Petrovics* Péter sebes vágtatva utólérte s lándzsájával oldalát megsértvén, lováról lefordította s elfogta. Egyidejűleg került fogságba a kurucz vezér testvéröcscse *Gergely* is. A fő nélkül maradt kuruczok üldözése vad mészárlássá fajult. Sokan vesztek el, sokakat megcsonkítottak és számosan a Begába fúltak. A vérszemet kapott nemesség senkinek sem kegyelmezett. Még a tábort követő nőket és gyermekeket is felkonczolták vagy bilincsbe verték.

A teljes győzelem után a fölkelők főbbjeit, élükön *Dósa* Györgygyel, Szapolyai elé vezették. Dósa a maga részére nem kért kegyelmet, de kérte Szapolyait, legyen méltányos testvére, Gergely iránt, kit ő kényszerített a hadjáratban való részvételre. Szapolyai a hadi törvényszék elé állította őket, mely gyorsan akart igazságot szolgáltatni. Az ítélet kegyetlen halálra szólt. A kivégzés július 20-ika táján Temesvárott történt. Először Dósa Gergelyt fejezték le, Dósa Györgyöt pedig megtüzesített vasszékre ültették s izzó vaskoronát tettek a fejére, tüzes kormánypálczát adtak a kezébe. Teste fölnégyeltetvén, Budán, Pesten, Székesfejérvárott és Váradon bitóra függesztetett, feje pedig Szegedre küldetett *Pálfi* Balázs főbirónak, ki Dósának rokona volt.

A parasztfölkelés leverése után néhány hétig még folyt a testvérharcz Magyarországon, melynek több száz nemes és 40, mások szerint 70 ezer paraszt esett áldozatul. De még ennyi áldozattal sem elégedett meg a megsértett nemesség. Az országgyűlésen, melyet a király még az évben Budára összehívott, az egész parasztosztályra súlyos büntetéseket szabtak. Az általános elkeseredésben, mely a köznépet e rendszabályok alkalmazása miatt elfogta, rejlik egyik főoka a következő szomorú eseményeknek, melyek Magyarországot rabigába görnyesztették.

II. Ulászló már nem érte meg a magyar nemzet bukását. 1516 márcz. 13-án.
II. Lajos életének 61-ik évében megszünt élni. Utána fia, a 10 éves *II. Lajos* ült a királyi székbe. Szapolyai János pártja a II. Ulászló halálát követő országgyűlésen tiltakozott Brandenburgi György gyámsága ellen, mert az 1508-ki törvény kizárta a kiskorú királynak idegen gyámra bizatását. A párt tehát azt óhajtotta, hogy Lajos kiskorúságának idejére Szapolyai János országkormányzóvá választassék. Ellenben az udvari párt, gyámolítva Miksa császár és a lengyel király követeitől, meghiúsította a vajda törekvéseit s a kormányt az országtanácsra bízván, Szapolyait Perényi Imre mellé koronaőrré választotta. Az országtanácsba az 1518. évi országgyűlés megválasztotta az esztergomi és kalocsai érsekeket, a pécsi és erdélyi püspököket, Ujlaky Lőrincz herczeget és Báthory István temesi főispánt, a nemesség közül pedig 15 tanácsost.

Mondhatatlan zavar és pártvillongások közepette szomorúan tapasztalta a nemzet, hogy a növekedő király egyénisége nem nyujt a jövőre reményt erőteljesebb kormány iránt, mely a hazát a mind fenyegetőbbé fajuló török veszedelemtől megmenteni képes volna. A kéjvadászó Brandenburgi György szüntelen mulatságokkal, játékokkal, tánczvigalmakkal és egyéb kéjelgésekkel annyira megrontotta az egyébként tehetséges és jóhajlamú királyi gyermeket, hogy nemcsak elszokott a munkától és komoly foglalkozástól, de a nemzet s haza szeretetétől és az országos ügyek intézésétől is elidegenült.

Midőn *Báthory Istvánt* az 1519-ki országgyűlés nádorrá választotta s a helyére lépett *Ujlaky Miklós* temesi főispán s erdélyi vajda országbiróvá lett, a temesi főispánná s Nándorfejérvár parancsnokává kinevezett *Perényi Péter* kétségbeejtő állapotban vette át Temes vármegye igazgatását. A temesi területen ez időben semmi haderő sem volt, várai nem voltak fölszerelve s élelemmel ellátva, a Duna mentén fekvő erősségek pedig a legelhanyagoltabb állapotban valának. Az a 20.000 arany, a mit még 1515-ben *Bernát* egri kanonok Báthory Istvánnak a végből kézbesített, hogy a temesvármegyei és dunaparti várakat jó karba helyezze,[1] elfogyott a pórlázadás elnyomásának költségeire. A magyar nagyok külső segély, különösen Károly császár, a pápa és a lengyel király támogatásában bizakodva, könnyelmű gondatlanságnak engedték át magukat, a hadak szervezését elmulasztották, sőt annyira mentek, hogy midőn 1520 vége felé Szelim szultán meghalt és utóda, a harczias *I. Szulejmán* vette kezébe a hódító hadviselés ügyét a szultán követét, ki Budán Lajos királytól hűsége jeléül évi adót követelt, nemcsak megcsúfolták és bántalmazták, de börtönre is vetették. Erre a porta azonnal megkezdte az ellenségeskedést. Mindjárt kezdetben több szerbiai vár, többi között a Logodi Simontól hősiesen védelmezett Sabácz is a törökök hatalmába került.

Ezalatt Lajos király Mária főherczegnővel, Ferdinánd főherczeg pedig Anna magyar királyi herczegnővel a kötött szerződés szerint házasságra léptek. Szulejmán pedig megtette készületeit a hadjáratra s mintegy 200.000-nyi sereggel megindult a Duna felé s Nándorfejérvár alá vezette táborát. Míg a szultán a vár bekerítésével foglalkozott, Mehmed-Hydet basát 40.000 emberrel átküldé a Dunán, hogy a Nándorfejérvár felszabadítására netán érkező magyar sereget visszaszorítsa. Mehmed Pancsovánál és Horomnál kelt át a temesi területre, de nagy meglepetésére ellentállásra sehol sem talált; mi több, hadi készületeknek és fegyverkezésnek nyomát sem látta, hanem mindenütt félénk, ijedt néppel találkozott.[2] Akadály nélkül terült szét a török Temes vármegye messzeterjedő síkságán és Újpécs előtt tábort ütött. Miután a törökök a vidéket kifosztották, Mehmed visszaparancsolta őket a szultán táborába.

Nándorfejérvár minden oldalról bekerítve és lövöldöztetve, minthogy sem élelemmel, sem ágyúkkal ellátva nem volt s parancsnoka, *Hédervári Ferencz* is lelkiismeretlenül elhagyta, végre Móre Mihály árulása következtében, 1521 aug. 29-én az őrség szabad elvonulásának föltétele mellett megadta magát. Szulejmán, adott szava ellenére, az őrséget utolsó emberig felkonczoltatta. A várműveket 21.000 oláhval helyreállíttatván s Bali bég parancsnoksága alatt 3000 janicsárt hagyván a vár védelmére, visszatért Stambulba. Balibég pedig felhasználta a dunai végszélek védtelenségét újabb betörésre, 1522-ben akadály nélkül átkelt a Dunán, rabolva vonult át a temesi területen s Újpécset ismét bekerítette. Az igénytelen váracs most is tartotta magát. Balibég nem is sokat vesződött vele. Czélja inkább az volt, hogy a szerzett zsákmányból Nándorfejérvár őrségét ellássa. Temérdek marhát elhajtott, több falut felgyújtatott s a védtelen lakosság között mindenütt rémületet keltve, 1500 keresztény fogolylyal visszatért Nándorfejérvárra.

Mindez azonban csak gyászos előhírnöke volt a következő szerencsétlenségnek. Az 1523-ki budai országgyűlés 13. t.-czikke a bandériumokat és királyi hadakat Temes vármegyébe, mint az ország legveszélyeztetettebb részébe rendelte ugyan, hogy a megyét a törökök betöréseitől megóvják, azonban az ország végzete e csekély erő által többé már nem volt elhárítható.

Azokat a csekély előnyöket, melyeket *Tomory Pál* kalocsai érsek és főhadvezér Mihalogli Ferhád bégen 1524-ben, *Frangepán Kristóf* pedig 1525-ben Chosrev bégen kivívott, a törökök 1526 aug. 29-én *Mohácsnál* rettenetesen meg- **A mohácsi vész**

[1] *Fessler* V., 909. l.
[2] *Griselini* I., 60.

bosszúlták. Mialatt a mohácsi vérmezőn 27.000 magyar állt szemközt 200.000 ozmánnal, addig *Szapolyai János*, a hatalmi törekvéseiben mélyen megsértett és megalázott főúr, késlekedve, 40.000 emberével aug. 20-án Temesvárnál, 29-én, a világtörténeti gyásznapon, Szegednél tétlenül időzött. *Perényi Péter* temesi főispán a megye bandériumát és csekély zsoldos csapatait a Mohács mezején felállított csatarend balszárnyán vezényelte. A csata siralmas vége ismeretes. Rövid másfél óra alatt Magyarország sorsa eldőlt. II. Lajos király, 7 főpap, köztük *Csahol Ferencz* csanádi püspök, Szalkay és Tomory érsekek, 28 világi zászlós úr, köztük Drágfi János, Országh Ferencz és Szapolyai György, 500 főnemes és mintegy 22.000 vitéz magyar hazafi a török túlerőnek áldozatul estek. *Báthory István* nádor, volt temesi főispán, Brodarics István szerémi püspök és kanczellár, *Perényi Péter* koronaőr, temesi főispán, Batthyány Ferencz és Tahy János szerencsésen megmenekültek. Ezzel záródik le hazánk történetében a *Jagellók* 35 évi siralmas kormányzatának korszaka.

6. *Temes vármegye a nemzeti szakadás korában.*

Az özvegygyé lett *Mária* királyné, férje királyi örökségét fivérének, *Ferdinánd* osztrák főherczegnek, azon időben V. Károly római császár helytartójának akarta kezére játszani. A magyar előkelő egyházi és világi urakhoz, a nagyobb városokhoz, a horvát bánhoz és a nemességhez megbízott embereket küldött, hogy őket csatlakozásra bírja. Egyben Ferdinánd elrendelte, hogy Magyarország jelentékenyebb várait s főbb városait a német hadak azonnal foglalják el, kapitányaik pedig neki és hitvesének hódolati esküt tegyenek.

De a magyar rendek túlnyomó része ragaszkodott az 1505. évi országgyűlés azon végzéséhez, mely kimondja, hogy *a nemzet ezentúl saját fiai közül fogja választani uralkodóját és a királyi trón betöltésénél idegen fejedelmek igényeit nem veendi tekintetbe.* A nemzeti királyt óhajtó pártnak élén *Szapolyai János* erdélyi vajda állott. *Ehhez a párthoz állott Temes vármegye főispánja, Perényi Péter* is, *a megye legkiválóbb uraival.* Köztük volt *Dóczi János* csanádi püspök, Csáki László és Mihály, Petrovics Péter, Országh Imre, Batthyány Ferencz és a temesi urak.

Pártoskodások

Két párt alakult tehát az országban: *Ferdinánd pártja* és a *Szapolyai-párt.*

Szapolyai a mohácsi veszedelem hírére Szegedről Tokajba vezette hadait. A parasztlázadás leverésében szerzett érdemei, roppant vagyona és jelentékeny serege kilátást nyujtottak neki, hogy most elérheti évek óta táplált vágyát. Először arra gondolt, hogy a 21 éves özvegy királynét nőül veszi. De Mária, ki a vajdát nem szívelte, visszautasította házassági ajánlatát. Ez azután arra bírta Szapolyait, hogy törvényes eszközökkel küzdje ki magának Szent-István koronáját. Megbeszélve ügyét *Várdai Pállal* és *Dóczi János* kir. kincstartóval, 1526. évi okt. 14-re tokaji birtokára hívta meg a magyar és erdélyi rendeket, hogy a trón betöltéséről tanácskozzék velük. Meghívására nagy számmal sereglettek össze a tiszai és felsőmagyarországi urak és nemesek. Köztük volt *Werbőczy István,* a hírneves jogtudós és szónok, ki lelkesedéssel ajánlotta Szapolyai János királylyá választatását, egyedül őt állítván alkalmasnak arra, hogy a lengyel királylyal való rokonsága, a magyar főrangú családokkal való összeköttetései és terjedelmes birtokai révén az alásülyedt hazát a végromlástól megmentse. A tanácskozásnak az lett az eredménye, hogy nov. 5-ére Székesfejérvárra királyválasztó és koronázó országgyűlést hirdettek s az ország fővárosának és nevezetesebb várainak magyar hadak által megszállását rendelték el. Szapolyai pártja azután birtokába ejté Budát, Esztergomot, Visegrádot, Székesfejérvárt, Temesvárt, a dunai és tiszai erősségeket.

Ugyanekkor a Tisza-Duna-Marosközön sajátszerű tábori élet folyt, mely *Temes vármegye történetében*, a Ferdinánd- és Szapolyai-féle trónvillongások kapcsán, külön említést érdemel. A délvidéki szerbek között fegyveres mozgalom indult meg, mely a szerbek *territoriális aspiráczióinak* első öntudatos nyilvánulása hazánkban. Az volt a czéljuk, hogy *az ország déli határain, Szent-István koronájának felsősége alatt, önálló szerb vajdaságot alkossanak.*

A mohácsi vereség után ugyanis roppant embertömeg gyűlt össze Temes és a mai Torontál községeiben. A törökök benyomulása ide terelte a szerbeket, hol nyugodtan vélték bevárhatni az ellenség kitakarodását. Ide menekült a szerbiai, szerémi és bácskai szerb nép és egyesülve a bennlakó szerb és oláh földnéppel s a prédára leselkedő kalandorrokkal, jókora parasztthaddá tömörült, mely Lippától

kiindulva, Temesváron és Becskereken át a Tisza felé vonult. Legelőbb is letették *Beriszló István* szerb deszpotát, mert a veszély idején megszökött és népét a töröknek prédául hagyta. Helyébe *Csernoevics Ivánt*, az úgynevezett „fekete embert“ kiáltották ki szerb deszpotává. Csernoevics Iván Temesvárott találkozott a Mohács alól menekült Radisa Bósicscsal, a Bakicsokkal, Petrovicscsal, a Jaksicsokkal és a szerbek többi fejeivel, kik valamennyien hívei valának a déli végeken szervezendő hűbérnöki szláv fejedelemség eszméjének.

Csernoevics Iván mintegy 15.000 főnyi sereggel éppen akkor érkezett a temesi tartományba, mikor már nem volt titok, hogy a magyar nemzet zöme Szapolyai Jánost tartja királyi jelöltnek s az európai keresztény hatalmak szintén neki szánták Magyarország koronáját. A Habsburg-ház ugyanis oly kedvezőtlen viszonyok közé jutott ez időtájban, hogy hatalmát sokan már eljátszottnak hitték és elpártoltak tőle. Egész Nyugat-Európa fegyverben állott ellene. Szapolyai királysága tehát biztosítva látszott. Ez a körülmény döntő volt Csernoevics Iván előtt arra nézve, hogy a vajda mellett foglaljon állást. Seregével elindult tehát Tokajba és Szapolyainak, már mint királyjelöltnek hódolt. „Bárhol kívánja nagyságod, hogy legyek, ott leszek és mint szolga követem nagyságodat.“

A nov. 5-ére hirdetett országgyűlés, bevárva Szapolyainak és a rendeknek megérkezését, nov. 10-én vette kezdetét és ezen Szapolyait nagy lelkesedéssel Magyarország királyává választották. A választásnál jelen voltak Ferdinánd tiltakozó követei is, kik azonban kénytelenek valának a nép dühe elől távozni. Nov. 11-én ment végbe Szent-István koronájával a koronázás, melyet — minthogy az esztergomi érsek Mohácsnál elesett — a jelenvolt legidősebb főpap, Podmaniczki István végzett. De a választásnál jelenvolt német követek nem jöttek üres kézzel. Sikerült nekik a magyar urak közül Móre Lászlót és Enyingi Török Bálintot Ferdinánd igéreteivel megingatni és a királylyá lett vajda ellen fölingerelni.

Koronázás után folytatták a rendek az országgyűlést. Perényit erdélyi vajdává, helyébe pedig az ingadozó *Török Bálintot temesi főispánná nevezték ki.* Azután követek mentek a pápához és az európai hatalmakhoz, hogy a királyválasztás hírét megvigyék.

Mig ezek történtek, Ferdinánd szivós erélylyel dolgozott a magyar trón megszerzésén. A nádor által nov. 25-ére Komáromba új királyválasztó országgyűlést iratott ki. Minthogy pedig Komárom időközben a magyar párt kezére jutott, Ferdinánd az országgyűlést decz. 1-ére Pozsonyba hivta össze. Decz. 16-án volt a királyválasztás. Ferdinánd pártja Szapolyai választását érvénytelennek nyilvánította s magyar királylyá *Ferdinándot* kiáltotta ki.

Szapolyai János és I. Ferdinánd

Magyarországnak most két királya volt: *János* és *Ferdinánd.*

Azok között, kikre Ferdinánd legelsőbben hálóját kivetette, Iván a fekete ember, Bakics Pál és a naszádosok népszerű kapitánya, Radisa Bósics kiválóbb figyelemben részesültek. A közbenjáró szerepre Podvinai vállalkozott. Már 1527 januárban érintkezett a szerbek nevezett főnökeivel, hogy velük az átpártolás alkuját megállapítsa. Febr. elején már Pozsonyba és Bécsbe vihette Podvinai a szerbek izenetét. Ferdinánd 77 kitöltetlen levéllel küldé őt vissza Magyarországba, melyeket Podvinai tetszése szerint különféle czímekkel kitölthetett. E levelek közül egy ugyancsak nyomatékossá volt téve erős érveléssel: csengő pénzben. Ezt Ivánnak, a fekete embernek kelett kézbesítenie. Bakics Pálnak, Cselnik Rádának és Radisa Bósicsnak szintén tele erszények és uradalmak voltak szánva. Azonkívül Pempflinger István által 5000 aranyat, 500 vég ruhakelmét, 10 aranyserleget és 5 nemesvérű török lovat küldött Ferdinánd Ivánnak és embereinek. A hizelgő izeneteket és dús ajándékokat nagypecsétes királyi oklevél is kisérte, melyben Ferdinánd kegyelmes szavakkal biztositá Ivánt, *hogy őt Ráczország deszpotájává teszi, neki engedvén át a szlávság fölötti uralmat a magyar királyság déli határán.*

Ekkortól fogva Ferdinánd szolgálatába állott Csernoevics Iván és mindjobban szaporodó serege. Szapolyai kisérletei, visszatériteni Ivánt a maga részére, sikerelenek maradtak. 1527 májusban már a dunai hajóhad is Ferdinánd zsoldjában állott. 1527. évi május elején és június végén már nyilt csatát vívott Csernoevics Iván Szapolyai hadaival Temes vármegye éjszaki határán, a Szőllős, Hollósvár és Horogszeg közötti mezőségen. Később odébb nyugatnak, a Tisza partján is csatázott Iván a magyarokkal. Július 25-én Czibak Imrével ütközött meg Csanád alatt.

Bakics Pál, Radisa Bósics és Balabán szerb főnökök Iván átpártolása után is Szapolyai részén maradtak, Júl. 16-án levelet kapott Iván Ferdinándtól, hogy hátrahagyván a temesi részek őrizetére némely csapatokat, ő maga a Tisza és

Duna közén Buda felé igyekezzék. A szándék az volt, hogy a Budán tespedő Szapolyait minden oldalról bekerítsék. A polgárháború, a testvérharcz, mitől Ferdinándot némely józan tanácsosai és Zsigmond lengyel király, sőt maga V. Károly császár is komolyan óvta, immár rázúdult a nemzetre.

Az ellenkirályok egymásközti harcza alatt mondhatatlan zavar és inség áradt szét a hazában. János király a balsorstól folyton üldöztetvén, kénytelen volt Lengyelországba futni és *Szulejmán* szultánt segítségül hívni Ferdinánd ellen. Szulejmán 1529 májusban roppant sereggel meg is jelent, s miután Bécset megfenyegette s a koronát Szapolyainak átadta, okt. 15-én 50 ezernél több fogolylyal indult vissza Konstantinápolyba. De emlékül hagyta Ibrahim nagyvezérnek azt a nyilatkozatát, hogy most már Magyarország sem Jánosé királyé, sem Ferdinándé, hanem a török szultáné.

Mielőtt a szultán Szapolyai hívására ezt az első hadjáratát Magyarországba intézte, a délvidéki szerbek kalandos reményeinek is vége szakadt. Szapolyai 1528-ban Erdélyből székely csapatokat küldött *Perényi Péter* vezérlete alatt a hűtlenné lett Csernoevics Iván ellen, a mely had *Czibak Imre temesi főispán* seregével egyesülve s a szomszéd megyékből gyűjtött hadakkal megerősödve, Ivánt megverte és seregét teljesen tönkretette. Iván csak sebes futással tudott Szegedre menekülni. Itt Zákány István gazdag kereskedő házában keresett oltalmat; de a szegedi lakosok a vele menekült csekély csapatot megrohanták és felkonczolták. Iván az ágyékába kapott lövéssel éjjel Szabadka közelében a tornyosi pusztára vonult, hogy sebét gyógyíttassa. Itt lepte meg őt ágyában Török Bálint és fejét lecsapván, Budára küldé Szapolyainak. Iván megöletése véget vetett a szerbek egységes szereplésének. Kétfelé oszlottak: az egyik rész Szapolyait, a másik Ferdinándot ismerte el urának. Bakics Pál, Radisa Bósics és Balabán Szapolyai mellé sorakoztak hiveikkel; a Lippa, a Maros és Tisza vidékén lakó szerbek Ferdinándhoz pártoltak. *Petrovics Péter* lett a Szapolyai-párton levő szerbek feje. Temesvár, Lippa, Becse, Becskerek, Csanád, Nagylak, Oroszlános, Csálya, Egres, Fellak és Besenyő csaknem egészen a szerbek kezében voltak.[1]

Az ellenkirályok egymással való dulakodásai nem érintették közvetetlenül Temes vármegyét. Még csak azt említem meg, hogy *Czibak Imre* temesi főispánt, ki egyszersmind a váradi püspökség javait is élvezte, 1534-ben Dóczi János temesvármegyei főnemes Erdélyben meggyilkolta. Utóda lett a váradi püspökségben e gyászos kornak főszereplője, a pálosrendi *Utjeszenics György*, anyja nevéről *Martinuzzi,* kit a történelem *Fráter György* néven ismer. A vármegye kormányát Czibak után Szapolyai János király vérrokona, *Petrovics Péter* vette át.

Szulejmánnak országpusztitó hadjáratai és a többször félbeszakított alkudozások után végre 1538. évi febr. 24-én sikerült Nagyváradon Ferdinánd és János ellenkirályok között békét létrehozni. A kötött egyezmény szerint János király megtartja Erdélyt, a *Tisza-Duna-Maros-közi vidéket* és Magyarország azon részeit, melyek az egyesség kötésekor kezében voltak; más részről Károly császár és Ferdinánd kötelezték magukat Szapolyai Jánost testvérül fogadni, Magyar- és Dalmátország királyának czímezni és elismerni. Ferdinándé Horvát- és Tótország, Magyarországból pedig szintén az a rész, a mi az egyesség létrejöttekor hatalmában volt. János király halála után a korona s az ország minden melléktartományaival Ferdinándra száll. Ha Jánosnak fia lenne, az főherczegnőt kapjon nőül és atyjának családi javait szepesi herczeg czímmel birtokolja. Ha a császár és Ferdinánd férfimaradékainak magvaszakadna, az ország János fimaradékaira szálland. Ezek hijában a nemzet királyválasztói joga ismét érvényre jut. Az egész országra nézve közös nádor választatik, a többi hivatalokat és méltóságokat mindegyik király a maga területén tetszése szerint töltendi be.

A békekötés után 1539. évi februárban János király végre megülhette rég tervezett menyegzőjét *Izabellával,* Zsigmond lengyel királynak a Sforza Bónával kötött második házasságából származó leányával, kit Székesfejérvárott meg is koronáztatott. Minthogy azonban a Ferdinánddal kötött nagyváradi béke a szultán tudomására jutott, János kénytelen volt a szultánt 200.000 arany lefizetésével kiengesztelni, minek következtében az alattvalókra elviselhetetlen terhek nehezedtek: ebből kifolyólag Erdélyben *Majlád István* vajdával az élén egy messze elágazó összeesküvés szövődött, melynek János és Ferdinánd megbuktatásával az volt a czélja, hogy Magyarországból, Erdélyből s az osztrák ház örökös tarto-

[1] *Dudás Gyula:* A magyarországi szerbek szereplésének története. 1526—1711.

mányaiból egy, a svájczihoz hasonló szövetséges köztársaság alakuljon. Ez a terv nem sikerült ugyan, de azért erősen megrendítette a békés közrend fenntartására hivatott minden tekintélyt. János király értesülve a forrongásról, *Török Bálinttal* elfoglaltatta a lázadók várait s 1540 máj. 7-ére Tordára országgyűlést hirdetett, hol maga is résztvett a tanácskozásokon. Midőn Tordáról Gyulafejérvárra érkezett, az egyik oldalán szélhüdés érte. Kuruzslók tanácsára Szászsebesre vitette magát légváltozásra. Útközben azonban annyira rosszabbodott a baja, hogy életbenmaradásához magának sem volt többé reménye. Az ország ügyeit elintézendő, Fráter György, Werbőczy, Petrovics, Eszéki és Török Bálint bizalmasaival több ízben értekezett. Ekkor Budáról az az örömhír érkezett, hogy Izabella királyné fiút szült, a későbbi *János Zsigmondot*. Szászsebesen és a táborban zajos vigalmakkal ünnepelték a herczeg születését. Az ezekkel járó izgalmak következtében másnap újabb szélhüdési roham érte János királyt és nem is kelt föl többé kórágyából. Halálát közeledni érezvén, Fráter Györgyöt nevezte ki felesége és fia gyámjává és kilencz napi vívódás után, életének 54. évében, 1540 július 22-én meghalt.

Hogy a Ferdinándhoz szító erdélyi urak és a köztársaságot sóvárgó fölkelők netáni mozgalmai készületlenül ne találják, Fráter György valami egy hétig titokban tartá János király halálát. Eleinte az ablakhoz emelték a királyt, mintha élne; később azzal csillapították a nyugtalan nép kiváncsiságát, hogy nagyon gyönge s nem vihetik levegőre. Ezalatt éjet-napot összetevő munkával azon igyekezett, hogy megoltalmazza Buda várát Izabella és fia számára. Követeket küldött Stambulba, hogy a szultán megerősítse János király fiát trónutódjául s egyidejűleg sereget kért a lengyel királytól, melylyel Budát és Kassát megvédhesse.

Martinuzzi a király holttestét gondosan bevonatta viaszszal és a kincstárral együtt a gyulafehérvári székesegyházban akarta elhelyezni. De Veráncsis Antal, gyulafehérvári nagyprépost nem merte elvállalni a felelősséget és így Fráter György a tetemet, nagyobb biztonság végett a dévai várba vitette. Odavitték a szent koronát is erős vasládájában. Miután a barát Erdélyt Izabella és János Zsigmond iránt hűségre fogta, 1540 aug. 21-én átkelt másfélezer főnyi seregével Alvinczról a Maroson s magához véve a dévai várból Szapolyai holttestét, megindult vele, hogy az elhúnyt kívánsága szerint Székesfejérvárra vigye. A gyászmenet szept. 6-án, Lippán át *Temesvárra* érkezett. Fráter György és Petrovics Péter temesi főispán szállásán, az egykori *Hunyadi-kastély kápolnájában* három napig közszemlére tették ki János király holttetemét, miközben a város templomaiban gyászistentiszteleteket tartottak. A halott király kíséretében jelen volt akkor Temesvárott a főurak közül Török Bálint, Podmaniczky János, Báthory András és Bálint, Drágfi Gáspár, Sulyok Balázs, Batthyány Orbán és Farkas, Losonczy Antal, Pathócsy Miklós, Veretych János, Thomory Miklós és Keve Mihály.[1]

Petrovics Temesvárott magához vonván a temesi bandériumokat és zsoldos csapatokat, mintegy 5—6 ezernyi sereggel kísérte Szeged felé és onnét tovább a holt király koporsóját. Csak szept. 13-án érkeztek fel a holttesttel Budára. Szept. 24-én indultak el onnan Székesfejérvárra, hol a koronázó templomban a magyar királyok mellé temették el.[2]

Temetés után ment végbe *János Zsigmond* királyfi keresztelése. A csecsemőt Fráter György és Török Bálint tartották keresztvízre. A Rákos mezején tartott fegyveres országgyűlésen a kisdedet közakarattal királylyá választották, úgy hogy *nagykorúságáig Izabella királyné vezesse a kormányt, gyámtársaival, Fráter Györgygyel és Petrovics Péterrel.*

Izabella megvédendő Budát és az országnak a fiát illető részét, Szulejmán szultánt hívta segítségül, ki 1541 aug. 28-án csellel az ország fővárosát és azután több várat is elfoglalt, 1541 szept. 4-én rendeletet adott ki, mely szerint Erdélyt és Magyarország tiszántúli részeit, mint török fönnhatóság alá tartozókat, Szapolyai János fiának ajándékozza. Ennek nagykorúságáig *Fráter Györgyöt* és *Petrovicsot*, mint helytartókat és pedig a barátot Erdély, Petrovicsot a *temesi terület* részére Izabella özvegy királyné oldala mellé adja, megigérvén egyszersmind, hogy mihelyt János Zsigmond herczeg 20-ik évét elérte, Budát is visszaadja neki.

Augusztus utolsó napján tudatta Fráter György és Orudzs csausz Izabella királynéval a szultánnak azt a rendeletét, hogy mivel Buda és az ország meg-

[1] *Veress Endre:* Izabella királyné. (Tört. Életrajzok).
[2] U. o.

oltalmazása nem való változékony asszonynak és bölcsőbeli gyermeknek, a fővárost ezentúl saját kapitányára és őrségére bízza, Budavár és a Duna vidéke a Tíszáig török tartomány marad, a királyné pedig fiával s annak gyámjaival *Lippára* fog költözni s uralkodik a Tiszán túl és Erdélyben. A szultán neki adja *Lippát, Solymost, Lugost* és *Karánsebest.* „Petrovics penig, kinek az hadi dologra kell vigyáznia, bírja Temesvárt szandsákságul“. Szatmár, Zaránd, Bihar, Szolnok és Máramaros vármegyék, Kassa városával együtt, színtén Izabella birtokához tartoznak. Erdély s a magyar királyságnak Izabellára és fiára eső része szentmihálynapi adó fejében évenként 10.000 aranyat fizet a portára.

Így jutott török kézre Budavára, Izabella özvegyi örökének középpontja. Fráter György a szultán rendeletéhez képest utasította a királyi palota személyzetét, hogy a „rakosgatáshoz készüljenek“. Másnap reggel, szeptember 2-án, vonult be a padisah ünnepélyesen Budára a vezirek, előkelők és az egész sereg kíséretében. Budavár kulcsait már előzőleg megkapta a királynétól.

A készülődés napjaiban meghagyta a királyné György barátnak, hogy gondoskodjék szekerekről. Kocsi volt elég, de nem volt ló; mert a németek ostroma alatt mind fölette a várőrség. A királyné kérésére a szultán sem adhatott lovat, de ökröt adott annyit, a mennyi csak kellett. György barát kiválasztott a szultán gulyájából 50 ökröt s befogatván 10 szekérbe, a királynét is felültette az egyikre. Szeptember 5-én elindultak Budáról György baráttal, Petrovicscsal és a kormány tagjaival, magukkal vivén a szent koronát is. Így jutottak el sok félelem és baj között szeptember 18-án *Lippára.*[1]

Izabellának sok gonddal és megaláztatással teljes életet kellett Lippán folytatnia. A jegypénzül kapott váraiból már csak Solymos és Lippa volt a kezén. Ezek jövedelme oly csekély volt, hogy — mint maga írja — „koldulni kellene, ha a szomszédos nemesség élelmiszerekkel meg nem segítene, mert minden pénzemet és kincsemet a töröknek juttattam, csakhogy tőle szabaduljak“.

Fráter György, hogy a királyné sorsán könnyítsen és jövőjét biztosítsa, a szultán megbízásából Debreczenbe országos gyűlésre hívta a nemességet, a mely gyűlés a királyné nyolcz főemberét bízta meg azzal, hogy kettenként felváltva Erdély védelméről és a királyné udvarának jövedelméről gondoskodjanak. Erre a czélra havi 1000 forintot szavaztak meg Izabellának s ezenkívül 1 frtnyi subsidiumot vetettek ki minden jobbágyra, az ország és a királyné szükségleteire. De mit ért ez a buzgóság, ha már november elején egyre-másra jöttek Lippára a nemesek, kik az adó elengedését kívánták.[2]

Nyolcz hónapot töltött Izabella fiával Lippa várában. 1542 május elején az országgyűlés által választott bandérium ment érte Lippára. A küldöttség élén Adorján kolozsvári plebános üdvözölte a királynét, kérve az ország nevében, hogy menjen közéjük Erdélybe. Statilio erdélyi püspök kevéssel előbb elhalálozván, Fráter György a gyulafehérvári püspöki rezidencziát alakíttatta át lakásul Izabella számára. Elbucsúzván így Lippától, Izabella az urak küldöttségével és 100 főnyi lovaskísérettel, május első felében, indult Gyulafehérvár felé s Déván kétheti pihenőt tartva, egy egyszerű váralatti udvarházban fogadta az erdélyi rendek üdvözlését, kik elébe mentek s júniusban bevonultak vele ezentúli székhelyére.[3]

Izabella *négy kerületre* osztotta országát. *Lippa* és *Temesvár* körül volt az egyik kerület; Nagyváradtól Csanádig és befelé Magyarországba a Kőrös és Tisza között feküdt a második kerület; Felsőmagyarország, Kassától kezdve, volt a harmadik, Máramaros és Erdély a negyedik kerület.[4]

Időközben Izabella és Fráter György között ellentétek és súrlódások keletkeztek. Ferdinánd e személyes ellentéteket a maga javára igyekezett kihasználni. György barát most kétszínű politikát kezdett játszani. Ferdinánddal alkudozott, másfelől pedig a szultánt biztosította hódolatáról. Erre mindkét rész gyanút fogott iránta. Mikor azután Izabella föllépésére a szultán felszólította a barátot, hogy az ország jövedelmeiről számoljon, Martinuzzi nyiltan Ferdinánd pártjára állott. Izabella sürgős segítséget kért Szulejmántól, ki 1550-ben hadjáratra készült Magyarország ellen. *Ezek a bizonytalan viszonyok lehetetlenné tették Temes vármegye*

[1] *Veress Endre:* id. h.
[2] U. o.
[3] U. o.
[4] *Böhm:* Délm. k. tört. 204—205. ll.

I. József király.

Török stílusú árkádos épületek Csákon.

Lippai árkádos házak a török világból.

Gróf Neyperg. (Az Orsz. Képtárból.)

Gróf Mercy Klaudius Florimundus. (Egykorú metszet után.)

Rákóczy József. (Az Orsz. képtárból.)

közügyeinek rendes mederbe terelését. A vármegye még nem volt ugyan közvetetlen török uralom alatt, de a helyhatóság elzüllött a török gyámkodás miatt.

Petrovics temesi főispán, mint néhai János király rokona, tartott ki leghűségesebben Izabella mellett. Az ő tanácsára hívta össze a királyné 1550-ben az erdélyi országgyűlést, melyen György barát kétszinű szerepét és Ferdinánddal való összejátszását leleplezte. Szulejmán fermánt küldött s Fráter Györgyöt hazaárulónak nyilvánítván, megparancsolta az erdélyi rendeknek, hogy a barátot élve vagy halva szolgáltassák ki neki. Utasitotta egyszersmind a budai basát, hogy Izabella segítségére hadat vezessen Erdélybe. Erre Khasim basa nehány ezernyi török csapattal levonult Budáról és Lippa alatt tábort ütött. György barát az ellene irányuló mozgalmat a szultán és az erdélyi rendek megnyugtatásával iparkodott lecsendesíteni. A meggyesi gyűlésen ékesszólásával meg is nyerte a rendeket, a szultán haragját pedig 10.000 frtnyi adónak a portára küldésével enyhítette. Mindamellett a szultán letette őt kincstartói hivatalából s helyébe *Petrovics temesi főispánt* nevezte ki, kit azután az erdélyi nemesség is elfogadott vezérének. *A temesi főispánnak hűségét akarták a rendek bizalmukkal jutalmazni. Petrovics már 10 év óta szolgálta Izabella és a királyfi ügyét.*

Új állásában első dolga volt kiszabadítani az országot Fráter György kezéből. E végből Cserepovics hadnagy vezérlete alatt, valami 3000 szerb és oláh jobbágyot rendelt fegyver alá Lugos, Karánsebes és Temesvár vidékéről, kikkel mindenekelőtt György barát alvinczi várát szállotta meg, azután a Ferdinánd birtokában levő Csanádot fogta ostrom alá. Hogy a törököktől segítséget nyerjen, Becse és Becskerek várát igérte oda az ozmánoknak. Izabella és János Zsigmond érdekeinek védelmére annyira ment Petrovics a törökök tetszésének keresésében, hogy lutheránus létére törökösen élt, török ruhában járt s a látszat után Bécsben azt a hitet keltette, hogy János Zsigmondot töröknek akarja nevelni.

Csanád felszabadítására György barát *Varkócs* Tamást küldé. A várat *Perusics* Gáspár várkapitány védte. *Varkócs* a szerb és oláh csapatokat csaknem egészen megsemmisítette s azután Petrovics kastélyait, Nagylakot, Csályát, Egrest és Oroszlánost foglalta el. Ferdinánddal folytatta és be is fejezte Fráter György az alkudozásokat. Sürgetésére 1551 július 19-én végre nagy sírás között aláírta Izabella a Ferdinánddal kötött, fenyegetéssel és ágyúszóval kicsikart egyezségokiratot, mely szerint kötelezte magát, hogy *Erdélyt és a tiszai részeket, a szent koronával együtt, átadja Ferdinándnak, viszont Ferdinánd kifizet Izabellának hozománya fejében 100.000 forintot,* a *várak értékében 140.000 aranyat, János Zsigmondnak pedig atyai birtokain kívül örökségi joggal átengedi az oppelni, ratibori, szagáni és prebusi herczegségeket Sziléziában s neki adja egyik leányát feleségül.*

E békekötés után az öreg Petrovics délmagyarországi birtokait: *Temesvárt, Becsét, Becskereket, Lippát, Solymost, Lugost és Karánsebest* szept. végén Ferdinánd biztosai vették át; a temesvári várat *Losonczy István* újonnan kinevezett temesi főispán, Lippát *Báthory András,* Lugost a spanyol *Aldana Bernát,* Karánsebest *Serédi György.* Távozása előtt azt mondta Petrovics Losonczynak a temesvári várról: „A ki ezt a helyet a törökök ellen három évig megvédi, annak kötelezem magamat, hogy lovásza leszek és lovait kefélem".

Jóslata beteljesedett.

Petrovics mindenről értesítette a szultánt. Szulejmán feldühödött s Ferdinánd követét azonnal fogságra vetette, *Mohammed Szokoli* ruméliai beglerbégnek pedig megparancsolta, hogy 80.000 emberrel és 50 ágyúval azonnal induljon a temesi és erdélyi részek felé. Szokoli Titelnél átkelt a Tiszán s egymásután elfoglalta Ferdinánd kapitányaitól *Becsét, Becskereket, Csanádot, Nagylakot, Solymost, Fellakot, Aracsot, Galádot, Besenyőt, Csályát, Bodorlakot, Egrest, Zádorlakot, Alsó-Eperjest, Horogszeget, Illádiát* és egyéb megerősített helyeket.

Ezek eleste után *Lippa* alá vonult a török sereg. Itt már nagyobb ellentállásra talált. Báthory András és Patócsy Ferencz mintegy 8000 főnyi nemesi bandériumokkal szállták szembe vele. Ezenkívül Zierotin vezérletével 1000 német lovas is Lippánál táborozott. De Ulama csanádi török parancsnok 800 lovassal szemlét tartott a vidéken s a zádorlaki erdőben rejtőzött el. Lippáról *Egyed Tamást* küldé Báthory a vidék kikémlelésére. A mitsem sejtő Egyedet a törökök orozva megrohanták és a magyar lovasságot annyira tönkretették, hogy Egyed alig tudott nyolczad magával Lippára visszamenekülni, a hová azt a hirt vitte, hogy a török Nagyvárad megostromlására készül. Báthory és Zierotin nyomban

fölkerekedtek csapataikkal és Nagyvárad megsegítésére siettek. Lippa eképpen elegendő őrség nélkül maradván, ki volt szolgáltatva a török túlerőnek. A veszedelem csakhamar be is következett. A Károly Róbert királytól épitett lippai vár, mely a Maros balpartjától négyszög alakban terült el a mai városon keresztül, kellőképpen meg volt ugyan erősítve czölöpözött sánczokkal, falakkal és bástyatornyokkal, de elegendő helyőrség híján annál kevésbé daczolhatott Mohammed beglerbég ostromával, mert parancsnoka, *Pethő Jenő*, kire Fráter György és Castaldo császári vezér a vár védelmét bízta, hasztalan igyekezett a körülfekvő falvak szerb és oláh népségét fegyverre szólítani. A törökök közeledtére a vidék egész lakossága megszökött, a lippai polgárság pedig halállal fenyegette meg Pethőt, ha önként át nem adja a várat a közeledő beglerbégnek s ha kiteszi őket a törökök öldöklő bosszújának. Erre Pethő az ágyúkat szétrepesztette, a puskaporos raktárt légbe röpítette és elmenekült. Az üres várat a törökök egyszerűen lefoglalták. Kardcsapás nélkül vonult be Ulama parancsnoksága alatt 5000 spahi és 200 janicsár a tárt kapukon. Midőn Ulama a szintén Károly Róberttől emelt Szent-Lajos templomban az orgonát meglátta, orgonáltatott magának s követelte a templommal kapcsolatos minorita-zárda priorjától az egyház kincseit. Minthogy a prior kincseket nem tudott előadni, kihúzatta öt fogát és barbár módon megkínoztatta.[1]

1551 okt. 13-án *Temesvárt* támadta meg Mohammed beglerbég. A várat *Losonczy István* temesi főispán vezérlete alatt *Forgács* Simon és a spanyol zsoldosok kapitányai: *Aldana* Bernát, *Perez* Alfons, *Castello*. Gáspár és *Villandrata* Roderich védték. A vár legerősebb pontja, az ú. n. „vizi torony“ körül folyt a harcz, a törökökre nézve sikertelenül. A beglerbég belátván, hogy Temesvár kiostromlása még nagy munkába és sok vérbe kerülne, nov. 16-án éjjel elvonult Temesvár alól, belgrádi téli szállására. Utóhadát Losonczy még utólérte és felkonczolta. Visszatérő útjában a *fellaki erősséget* is elvette a töröktől, a várat fölégette s elpusztította, a török várnagyot pedig foglyul vitte Temesvárra. Mialatt ezek Temesvárnál történtek, a Ferdinánd részén álló, de a törökkel is czimboráskodó Fráter György nov. elején megérkezett Castaldóval és 85.000 főnyi erdélyi sereggel *Lippa* fölmentésére. A katonák buzdítására kihirdették, hogy az első, ki a falakat megmássza, ha nemes, 100 arany évi jövedelmet s 200 paraszttelket, ha polgár, nemességet, 100 tallért és 100 paraszttelket kap jutalmul. A vár falai nov. 7-én már annyira meg voltak rongálva, hogy Lippa visszavétele csak egy jól vezetett rohamtól függött. De Ulama erősen tartotta magát. Hosszú, heves harczok folytak a városban és a vár falain. Nov. 15-én Ulama 20 napi fegyverszünetet és szabad elvonulást kért, felajánlván Lippa és Csanád átadását. Castaldo föltétlen megadást követelt, de Fráter György teljesíteni kívánta Ulama kérelmét, ki decz. 5-én éjjel végre 1500 emberével elhagyta Lippát. Elismerésül a közbenjárásért, egy arany lámpát, két megaranyozott viaszgyertyát, gazdag hímzésű perzsa szőnyeget, négy paripát és egy drágakövekkel kirakott, pompás tőrt küldött a csak nem régen bibornokká kinevezett György barátnak. Az elvonuló törököket Temesvárnál, a Temes partján meglesték a magyar és szerb hadnagyok és rajtuk ütöttek. Véres csata fejlődött, melyben a magyarok részéről *Ambrus* elesett, *Balassa* Menyhért megsebesült. Uláma szintén nehéz sebbel és alig 300-ad magával érkezett Belgrádba.

Az 1551-ki török hadjárat eképpen elég kedvező eredménynyel végződött a temesi részekre nézve, melyek egyelőre megszabadultak az ellenségtől..

Fráter György halála után azonban feloldozva érezte magát a szultán számos ígéreteinek köteléke alól s most már a maga számára követelte az egész országot. A délvidéki vármegyékre a katonai zsarnokság szomorú korszaka következett.

A vármegye török kézen

A budai és szendrői basák 1552-ben már február végével a hajduk által fölmentett *Szegedet* foglalták vissza, június végén pedig Mohammed Szokoli beglerbég, Ahmed és Khasim basák 100.000-nyi haddal *Temesvárt* szállották meg, mely egy hónapra rá, júl. 30-án, Losonczy István elszánt védelme és hősi halála után szintén elesett. Temesvár elfoglalása után a spanyol Aldana föladta *Lippát.* Lippa elveszte maga után vonta *Solymos, Csanád, Lugos* és *Karánsebes* meghódolását. Ez erős helyekkel elestek egymásután Délmagyarország többi megerősített helyei is: *Mezősomlyó, Gyarmat, Csákvár, Versecz, Miháld, Pozaczin, Keve, Horom* s a Tisza és Maros mellett minden védett hely. *Temes, Torontál,*

[1] *Bárány:* Temesm. Eml. 33. l. — *Böhm:* id. m. I., 211. l.

Krassó és Szörény vármegyék 1552-ben rövid három hónap alatt, elhagyatva a királytól, a magyarok vétke nélkül, török uralom alá jutottak.

Mit jelentett Délmagyarországra nézve e rettentő szerencsétlenség, csak úgy ítélhetjük meg, ha összefoglaló futó pillantást vetünk a közállapotokra és műveltségi viszonyokra, melyeket a török a maguk valóságából teljesen kiforgatott.

A fönnebbiekből ismeretes, hogy Temes vármegye a Hunyadiak korában érte el virágzásának tetőpontját. Legtöbb vára, erőssége akkor épült s városai, községei e korban bontakoztak ki kezdetleges állapotukból. Főnemessége, nemesi osztálya nemcsak vagyoni tekintetben, de politikai súlyra s tekintélyre nézve is az elsők közé tartozott az országban. Előkelő állásokat töltöttek be a királyi udvarban s vezető szerepet vívtak ki maguknak az államügyek intézésében, hadak vezetésében, az egyházi és világi közélet igazgatásában. A vármegyei szervezet is századokra kiható alakuláson ment át. Minthogy Mátyás király gyakran nem nemeseket is nevezett ki főispánokká, az ország rendei törvénybe iktatták, hogy e méltóságra csak nemesek, zászlósurak vagy más előkelő nagyobb birtokosok emelkedhessenek, mi a vármegyének nagyobb díszt és jelentőséget kölcsönzött. A főispán nevezte ki az alispánokat a vármegye tekintélyesebb nemesei közül. Temes vármegyében egyszerre két alispán működött a közigazgatás ügyeinek intézésére. Azt is rendelte a törvény, hogy a külső befolyás, a megfélemlítés és vesztegetés elkerülése végett a szolgabirák szintén csak tekintélyesebb és vagyonosabb nemesek közül választassanak s mindegyiknek legyen tisztán kivehető pecsétje. Ha valaki nem akarta vállalni a szolgabirói hivatalt, a főispán 50 márka büntetést szabhatott rá. A főispán, a megyegyűlés nemességével együtt, 8—12 királyi embert választott a jobbmódú s a vármegye területén lakó nemesek közül, kik kötelesek voltak, a káptalan hites bizonyságával, a hivatalos vizsgálatokat végezni. A kik erre vállalkozni vonakodtak, azokat 25 márkával birságolták meg. Ebből fejlődött később a megyei táblabirák intézménye.[1] A kikiáltott gyűléseket, az ú. n. proclamata judiciumokat, melyeket Temes vármegyében a rablások, gyilkosságok, emberek eladása s más gonoszságok megfenyítésére a nádor elnöklésével tartottak, az 1486. évi országgyűlés megszüntetvén, az ezektől gyakorolt büntető hatóságot a vármegyei törvényszékre ruházták. A megyei törvényszéktől függetlenül biráskodott a káptalan tagjaiból alkotott szentszék, melynek élén a püspök helytartója állott s melynek hatáskörébe a hitéletre vonatkozó ügyek, a papság fegyelmi ügyei, az egyházi tized, uzsora, egyháziak s nők megverése, fosztogatása, a házassági perek, végrendeletek, özvegyek és gyámoltalanok perei tartoztak. Mátyás király halála után a vármegyei közélet kötelékei foszladozni, a nemesi családok szegényedni s a jobbágyság pusztulni kezdett.

Közállapotok a hódoltság előtt

A *csanádi kath. egyházat* ebben az időszakban három vértanu püspök dicsőítette meg: *Csáki Miklós, Csaholi Ferencz* és *Musinai Gerrán János*. Utánuk egy *olasz* és két *erdélyi* származású püspök következett.

Csanádi püspökök

Csáki Miklós a temesvármegyei nagybirtokú Csáki-családból származott. Atyja Csáki Benedek, anyja Rozgonyi Apollónia. Két öcscse, *László* és *Ferencz*, gazdálkodott, három nőtestvérei közül *Annát* Both András, *Borbálát* Hédervár Ferencz, *Katalint* Jaksics Péter temesi nagybirtokosok vették feleségül. Csáki Miklóst hihetőleg hatalmas családi összeköttetései és nagy gazdagsága segítették az emelkedésben. Ulászló király még kezdő ifjúként Nagybánya város plebánosává akarta megtenni, de a polgárok kegyúri szabadalmaikra hivatkozva, mást választottak. Kárpótlásul a király szerémi püspökké nevezte ki, mikor pedig Lukács püspök Csanádról Zágrábba távozott, 1500-ban a csanádi püspökségre helyezte át, mely állásában a pápa 1504 nov. 15-én erősítette meg. Családi birtokai közé tartoztak Temes vármegyében Keresztúr, Horogszeg, Kis-Posáros, Nagy-Posáros, Böszörmény, Mosótó és Bögenye, Csanád vármegyében Szőlős, Nagy-Bergyes és Hollós. Ezenkívül örökölt testvéreivel Baranya, Kőrös és Valkó vármegyékben Maróti Mátyus macsói bán felesége, Horogszegi Szilágyi Margit után szintén jelentékeny birtokokat kapott, melyeket Perényi Imre nádor vett meg tőle. 1505 okt. 12-én aláírta a rákosi országgyűlésen azt a végzést, melyben a nemzet kimondotta, hogy csak magyar születésű királyt fog választani. Csáki püspöksége alatt egyesítette a király a pápa beleegyezésével az egresi cziszterczi apátságot a csanádi püspökséggel. Az apátság összes birtokait, Csanádban Egrest, Pabart és valószínűleg Sajtit,

[1] *Borovszky:* Csanád várm. tört. I., 133—134. ll.

Csigát, Tövisközt vagy Lorántot, Erdélyben Szász-Csanádot, Holdvilágot, Kis-Selyket, Monyoródot és Sorostélyt a püspökség javaihoz kapcsolta. Tudjuk, mily szörnyű véget ért a teljesen ártatlan főpap Dósa György pórlázadásában.[1]

Csaholi Ferencz II. Ulászló kedvelt főpalotamesterének, Palóczi Mihálynak unokaöcscse volt. Csáki halála után, aug. 15-én, még csak 22 éves ifjúként nevezte ki a király csanádi püspökké. A kánoni szabályokhoz ragaszkodó X. Leo pápa nem akarta az úgyszólván még gyermekkorban levő püspököt megerősíteni. Hosszas alkudozások után, csak hat év mulva, 1520 okt. 1-én nyerte el diszpenzáczióval az apostoli szentszék megerősítését. A kegyúri jog tárgyában igen kellemetlen s éveken át húzódó pere volt Báthory István nádorral és Budai Cserbokor László székeskáptalani préposttal. Fiatal éveit a mohácsi vérmezőn fejezte be.

Musinai Gerván János a szerencsi apátságból került a csanádi püspöki székre. Kőrösmegyei születésű volt. Minthogy a szerencsi apátság a Szapolyai-ház kegyurasága alatt állott, Gervánt 1526 okt. 28-án Szapolyai János kegyúrként, még királlyá választása előtt nevezte ki csanádi püspökké, miért is a pápa őt meg nem erősítette. A püspökség jövedelmét azonban János királysága alatt élvezte. 1527 márcz. 24-én jelenvolt János király budai országgyűlésén. Mikor Szapolyai szerencsecsillaga hanyatlani kezdett, Gerván átpártolt Ferdinándhoz, ki azzal jutalmazta, hogy 1527 nov. 21-én a maga részéről is kinevezte csanádi püspökké. 1529-ben Török Bálint, akkor még Ferdinánd híve, magával vitte őt Erdélybe s ott résztvett a Péter havaselvi vajdával vívott csatában, hol máj. 22-én Erdély s a magyar ügy védelmében megsebesült és meghalt.[2]

Utódját, *Bonzagno Jánost*, csak 1532-ben nevezte ki János király egri kanonok és püspöki helytartóból. Estei Hippolit esztergomi érsek hozta be Olaszországból s magával vitte, mikor az egri püspökségre átment. János királynak kedvelt híve volt, ki jogi tudományának és nyelvismereteinek nagy hasznát vette s 1528-ban követül küldte a velenczei köztársasághoz. Hűségéért és diplomácziai szolgálataiért 1529-ben váradi préposttá, két év mulva csanádi püspökké nevezte ki. A pápa azonban nem erősítette meg. Mint fölszentelésben nem részesült, de kinevezett püspök haláláig, 1537-ig élvezte a püspökség javadalmait.[3] Halála után 1540-ig széküresedés volt, mely alatt János király a püspöki birtokok élvezetét *Fráter Györgynek* adományozta. János király elhunytával Ferdinánd 1540 aug. 26-án *Ugodi Ferenczet* nevezte ki csanádi püspökké. Minthogy azonban az egész Tiszántúl Izabella uralma alatt állott, az özvegy királyné nem engedte be Ugodit a püspökségbe, melynek jövedelmét továbbra is Fráter György, illetőleg rokona, Perusics Gáspár szedte. 1550-ben Csanád török kézre jutván, a csanádi püspökséget, bizonyára a káptalan választása következtében és Fráter György beleegyezésével, *Héderfáji Barlabási János* gyulafejérvári prépostnak, János király egykori hívének adományozták. Hogy a káptalan választotta, mutatja a pápa megerősítése, mely a kánonjogi törvényekből kifolyólag az akkori zavaros időkben királyi kinevezés nélkül is helyes és érvényes volt. Barlabási azonban csak 1552-ig állhatott a csanádi egyházmegye élén, a mikor a püspökség székvárosát a törökök végleg elfoglalták. Valószínű, hogy Barlabási visszament Gyulafejérvárra s hogy menekülése közben ő vitte magával a püspökség és káptalan levéltárát, melynek becses maradványai mai napiglan is a gyulafejérvári káptalan őrizetében vannak.

A csanádi püspökség és káptalan

A püspökség és káptalan sokat szenvedtek ugyan a XVI. század évtizedeiben, de azért még mindig az ország elsőrendű egyházi javadalmai közé tartoztak. Akkor még megvoltak ősi birtokaik. *Borovszky Samu* jeles történetírónké az érdem, hogy e birtokok lajstromát egykorú adó- és tizedlajstromok alapján rekonstruálta.[4] E szerint *a csanádi püspökség birtokai* legnagyobbrészt Csanád vármegyében feküdtek. Tekintélyes birtoka volt Arad és Torontál vármegyében is, míg *Temes vármegyében*: Derse, Iregd, Kana, Lukateleke, Monyorós, Nádasd, Sarád (bortized), Sebes és Kárán városok (tized), Székszó, Szentgyörgy, Telek, Zombor voltak a birtokai. *A csanádi székeskáptalan nagyprépostja* összesen 14 község tizedét birta, míg *a csanádi székeskáptalan birtokai* legnagyobbrészt Csanád és Arad vármegyében, de Csongrád és Külső-Szolnok vármegyékben is feküdtek. *Temesben* Megyer, Öcse (részben), Szent-András (részben), Istvánteleke (részben), Zsadány voltak a birtokai.

[1] *Borovszky:* Csanád várm. történ. I., 365—366. ll.
[2] U. o. 369. l.
[3] U. o. 161—165. ll.
[4] U. o. id. m. 161—165. ll.

Az egyházmegye területén birtokaik voltak még: a *Szent-Üdvözítőről nev. csanádi társaskáptalannak,* a *Boldogságos Szűzről nev. Szt. Gellért apátságnak,* az *egresi apátságnak,* az *aradi, budai* és *váradi káptalanoknak* s a *nyúlszigeti apáczáknak.* Egyházi *műkincsekben* leggazdagabb volt természetesen a *csanádi székesegyház.* Musinai Gerván János püspöknek az oláhok ellen viselt 1529-ki háborúban történt halála után a püspökség fő nélkül maradt. A protestánssá lett s akkor még Ferdinánd-párti Török Bálint a széküresedést arra használta fel, hogy rátört katonáival Csanád városára s egyenesen Szt. György vértanu székesegyházába menve, ott minden arany és ezüst edényt, a mit a sekrestyében talált, összeszedetett és Szigetvárra szállíttatott. Így ment veszendőbe a csanádi székesegyház műkincseinek az a maradéka, a mit Dósa György pórhada még meghagyott.[1]

A csanádi *káptalani iskola,* a mennyire a békétlen kor viszonyai engedték, fenntartotta magát a XVI. század közepéig, sőt mintául szolgált a közelebbi környék népesebb városainak, melyek hasonló tanintézeteket állítottak föl, a mint az *Szegeden, Gyulán, Aradon, Lippán* és *Temesvárott* történt. A vagyonosabb családok most is, mint a mult században, külföldi egyetemekre küldték fiaikat. 1533 után azonban, mikor az ellenkirályok küzdelmei folytak s a törökök támadásai is mind sűrűbben léptek fel, a délvidéki fiatalság külföldi iskolázása megcsappant. Temesvárról és a temesi vidékről alig találunk már tanulókat amaz egyetemek anyakönyveiben, melyeket azelőtt látogatni szoktak. 1534-ben előfordul a bécsi egyetem anyakönyvében néhány szegedi ifjú mellett *Georgius Temeswari de Themeswar*; a krakói egyetemen ugyanakkor *Michael Temesvary, Pankotay* canonicus és *Michael a Crasso.*

A gör. k. n. e. egyház már Nagy-Lajos királyunk alatt kezdett Temes vármegyében s az alsódunai részeken szervezkedni. A görög hiten levő balkáni nép Viddin megvívásával 1365-ben szolgálatot teljesítvén Nagy-Lajosnak, a király megengedte, hogy a törökök támadásai elől hazánk déli széleire átköltözködjenek. Erre az odavaló népnek és papságnak oly sokasága lepte el hazánk délkeleti vármegyéit, hogy Nagy-Lajos kénytelen volt szigorú rendszabályokkal korlátozni további bevándorlásukat. Zsigmond király alatt a szakadár egyházhoz tartozók nem lehettek birtokosok s nem állíthattak be schismatikus papokat. Schismatikus papoknak nem volt szabad az egyházukhoz nem tartozó lakosság között szakadár tanokat hirdetniök; ha azt tennék, a vármegyék elfoghatták őket. A török veszély azonban, mely az egész keresztény nyugatot fenyegette, a gör. egyházzal szemben engedékenyebb felfogást juttatott érvényre. Az 1481-ki országgyűlés már a papi tized alól is felszabadította a gör.-kel. szerbeket, ruténeket és oláhokat. A XV. század végén és a XVI. század elején a délmagyarországi göröghitű nép szállásain már bizonyos eparchiális organizáczió keletkezett a magyar állam teljes neutralitása mellett, tisztán felekezeti alapon. Az első ilyen felekezeti csoportosulás a XVI. század elején a Szerémségben ment végbe, még János szerb deszpota életében († 1502). Ennek öcscse, *Miksa,* lett Magyarországon a gör.-keletiek első metropolitája. Nándorfejérvárnak 1521-ben történt eleste után, midőn a balkáni származású vendégnép elveszté reményét a régi hazájába való visszatérésre, a *szerémi metropolitai széken kívül még 12 n. e. gör.-keleti püspökség keletkezett hazánkban.* E püspökségek a törököktől leigázott Szerbiában visszamaradt *ipeki patriarchátus* felsőbbsége alatt keletkeztek és maradtak továbbra is az ipeki patriarchának alárendelve, egész a XVIII. század végéig. *Délmagyarországon hét gör.-kel. püspökség alakult,* valamennyi szerb hierarchák hatósága alatt, kiknek a területükön települt *oláhok* is alá voltak rendelve. E püspökségek voltak a *lippai,* a *temesvári,* a *szeged-bácsi,* a *jenei,* az *aradi,* a *verseczi* és a *becskereki.*[2]

A gör. kel. egyház első szervezkedése

Luther reformácziójának és a szabad gondolkodással azonosított tanainak hirdetését ebben a korszakban és az adott körülmények között lehetetlen volt megakasztani. Népszerűségüket maguk az udvari körök is hathatósan terjesztették. *Oriel Vid* és *Grynaeus Simon* budai főiskolai német tanárok főképpen az ifjúság között nemcsak szóval, de a *György* könyvárustól kiadott nyomtatványokban is hirdették Luther tanait. Az erdélyi szászok között *Pempflinger Márk* királybiró volt az új tanok buzgó pártfogója. Délmagyarországon Erdélyből és a szepesi

A reformáczió

[1] *Borovszky:* id. m. 167. l.

[2] Lásd ezekről „*A szerb monostoregyházak történeti emlekei Délmagyarországon*" cz. művemet. Budapest, 1908.

szászok vidékéről terjedt el az új hit, melyet az erdélyi hadjáratok alkalmával sajátított el a délvidéki katonaság. Az új eszmék legbuzgóbb terjesztői voltak a délvidéken: *Petrovics Péter* temesi főispán, a *Csákiak* és a *Jaksicsok*. 1537 óta nem ült Csanád főpapi székén olyan püspök, a ki az egyházmegyében lakott volna. A káptalan is utolsó napjait élte: erőtlen volt az ősi hit épségének megvédésére. A reformáczió tehát tárt kapukon hatolt be a csanádi egyházmegyébe. A főuri családok fiai a reformáczió tanaival megbarátkozva tértek vissza a német egyetemekről. Birtokaik kegyuraiként tetszésük szerinti papokat alkalmaztak, kik azután a jobbágyságot térítették át az új hitre. *Brandenburgi* György őrgróf, kinek óriási birtokai voltak Délmagyarországon, 1523-ban már nyiltan Luther követői közé tartozott. A protestantizmus nevezetesebb tanítói voltak nálunk: *Basarági Vida János, Lippai Kristóf, Gergely* decsi lelkész, *Szegedi Kis István, Abádi Benedek* és *Endrédi Zsigmond.*

Közgazdasági viszonyok

A *kereskedelem* és *ipar* középpontja a fővárosban volt. A vidéki nemesség házi szükségleteit hazai kereskedők és iparosok fedezték. Fekvésénél fogva Temes vármegye különösen hadi eszközök, fegyverművek készítésére volt alkalmas. Fegyverkovácsok és golyóöntők nagyszámmal laktak a vármegye váraiban s városaiban, sőt czigányok is foglalkoztak fegyvergyártással. *Varjason* és *Fulgeduson* Temes vármegyében nyílgyárak is voltak. A kovács, szabó, csizmadia, bognár, asztalos, szíjgyártó, timár s kőmíves mesterségek minden népesebb községben el voltak terjedve. Temesvárott a Hunyadiak várkastélyán, a minoriták és ferenczesek templomain és zárdáin kívül, számos nemesi kúria is fennállott, melyek sok ügyes kézmívest foglalkoztattak. A népesség nagy száma, mely e korban Temes vármegyét lakta, az ipar és szorgalom terjedését fokozta. Lippa és Temesvár jelentékeny kereskedelmi viszonyban állott Erdélylyel. Kevevára, Horom, Orsova, Lugos, Karánsebes a Balkánnal és a távolabbi kelettel folytatott élénk üzleti összeköttetést. Mind e helyeken s Horogszegen, a három Begenyén heti és országos vásárokat tartottak, melyeken nemcsak budai, kassai, debreczeni és erdélyi, de bécsi és olasz kereskedők is megjelentek. Karánsebes a flandriai bevándorlók átmeneti helye volt Erdély felé s az átviteli árúkra nézve kereskedelmi középpont volt, minthogy a külföldi kereskedők árúikat Erdély számára csak Karánsebesig szállíthatták. A folyókon, ú. m. a két Temesen, Berzaván, Maroson és a Dunán királyi, nemesi és községi vízimalmok őrölték a gabonát és sűrűn álltak egymás mellett a halásztanyák is. A gabona- és takarmánytermelés, a szarvasmarha és lótenyésztés oly nagymérvű volt a vármegye területén, hogy nemcsak a házi szükségleteket elégítette ki, de a külföldi, nevezetesen a bécsi marhavásárokra is évenként nagymennyiségű szarvasmarhát szállítottak a hajcsárok. Valahányszor a szendrői és nándorfejérvári basák betörtek, ezernyi gulyát és juhnyájat hajtottak át a Dunán a temesvármegyei legelőkről.

Temesvárnak s a többi délvidéki váraknak 1552-ben a törökök által történt elfoglalásával *hatodfél százados fennállása után megszakadt Temes vármegye alkotmányos közélete.* 164 esztendeig a félhold uralkodott rajta s mikor az megszünt, 63 évig osztrák tartományi fennhatóság alatt állott. Mindössze 227 esztendeig tartott Temes vármegye halála s midőn ismét új életre támadt, megváltozott alakban jelent meg a történelem színpadán.

7. *A török hódoltság.*

A törökök berendezkedése

A török uralom átalakított Délmagyarországon minden állami, polgári és egyházi viszonyt. A délmagyarországi vármegyék nem mindjárt vesztették el ugyan jellegüket és nevüket, de meghódított magyar területként, Ruméliába olvadtak be s a portától külön ejáletté, vagyis török helytartósággá alakíttatván, lassanként önmaguktól megszüntették funkcziójukat. Míg az ejálet határain belül, bár csak névleg fennállottak, annak a nemzedéknek emlékében, mely a meghódolás katasztrófáját túlélte, viselték tovább is régi nevüket. Így keletkezett Délmagyarországon kétféle földrajz: a régi magyar mellett a török, míg végre a magyar egészen eltünt s a későbbi nemzedékeknél feledésbe ment. Temes vármegye még legtovább tartotta magát. Azután már csak könyvekben, térképeken és az időközi magyar törvényekben találjuk Temes vármegye említését. A Tisza-, Duna-, Maros- és Erdélyközi ejáletnek *Temesvár* lett a középpontja. Az ejáletot *szandzsákságokra*, vagyis

kerületekre osztották fel. A temesvári ejáletben nyolcz szandzsákság volt: a *temesvári, csanádi, becskereki, csákovai, pancsovai, lippai, új-moldovai* és *orsovai*. 1610-ben hatra redukálták a szandzsákságokat.

A török tartományi felosztás általában rendszertelen volt. Az illető bégek és basák a gazdasági, illetőleg az adózási szempontokat mérlegelték a felosztásnál. A temesvári ejáletben *Halil* bég és *Khaszim* basa osztotta be a gazdaságokat s ők állapították meg a határt is Erdély és a temesvári ejálet közt. Az így készült deftert beadták a császár kincstárába. „És valamint akkor beírta Halil bég azokat, — mondja a temesvári basa — annak úgy kell lenni. A mely falukat ide írt, azok ide valók; mert ő osztotta be. Az vagyon a császár törvényében, hogy minden efféle dolgok, kiket az defterbe írtak, igazak és ahhoz bíznak. S mikor így a hatalmas császár számára falukat írnak defterbe, ha szintén valaki azt helyben nem akarná is hagyni, az defter szerint meg kell lenni." A defterbe beírt falvakat a török császár azután zaymoknak, szpahiáknak és bégeknek adta tulajdonul. Kinek-kinek császári levél is jutott, melylyel birtokát igazolhatta.

Az *ejalet beglerbégje,* helytartója, kétlófarkú basa volt. Minthogy pedig a törökök Temesvárt épp oly fontosságú helynek tartották, mint a budai és belgrádi várakat: a temesvári helytartóságra mindig csak érdemes férfiakat alkalmaztak. A szandzsákoknak a temesvári beglerbégnek alárendelt külön-külön *szandzsákbégjük* volt, ki méltóságának jeléül kócsagtollat viselt a turbánján. Kisebb erődített helyeken, a minő volt Versecz, Gyarmata, Keve, Horom, Új-Palánka, stb. egylófarkú *basák* vezették az igazgatást. Ezek szintén a temesvári beglerbég alá voltak rendelve. Az igazságszolgáltatást a *mufti* (törvénytudó főbíró) teljesíté, kinek székhelye Temesvár volt. Oldalán több *kádi* (bíró) működött. A kerületekből befolyó adót, tizedet, számadási kötelezettség mellett, a *keszedárok* (adótisztek) szedték be s a Temevárott székelő *chasinedárnak* (kincstárnok) szolgáltatták át. A keszedároknak ismét a *szerdárok* voltak alárendelve, a milyenek minden faluban voltak, viselvén ott egyszersmind az albírói hivatalt is. A jövedék a tizeden kívül magas fejadóból állott, melyet nemcsak az emberekre, hanem a haszonállatokra is kivetettek.

A török hódoltság azonban nem annyira az adóteherrel nyomta Délmagyarország lakosságát, mint inkább a zsarnoki önkénynyel, mely együttjárt a török uralommal. Ismétlésekbe bocsátkoznánk, ha a török uralomról elmondanánk minden nyomorúságot, a mivel az a sok hadviselésben agyonzaklatott népünket sújtotta. *Legsúlyosabb következménye volt a török hódoltságnak a temesi terület elnéptelenedése* és *magyar jellegének elvesztése.* A magyar lakosság kóbor csapatokban szerteszét kalandozott az országban s öröklött vagy szerzett vagyonát pusztulni látván, erdőkbe rejtőzködött és préda után leselkedett. Egész falvak fölkerekedtek s vagy a Maroson-túlra menekültek, a hol tömegesebben lakott a magyarság, vagy Erdélybe s az erdélyi fejedelmek kormányozta felsőbb vidékekre távoztak, a hol mégis több oltalomban részesültek. Az oláhok nagy része is Erdélybe, Moldvába és Oláhországba menekült. Csak éppen a szerbek maradtak itt és annyira megszaporodtak újabb bevándorlásokkal a törökök protektorátusa mellett, hogy elözönlötték Temes vármegye alsó kerületeit, egész Torontál és Csanád vármegyéket.

Maguk a törökök csak a városokban és nagyobb helységekben telepedtek le családostul. Keleti szokás szerint minden nagyobb helyen fürdőket rendeztek be, többnyire fabódékban, veres födéllel, vagy a hol lehetett, elfoglalt városi épületekben. Ők maguk vajmi keveset építettek; még imaházakat sem, hanem az elfoglalt keresztény templomokat és kápolnákat dzsámikká, moseákká alakították át.

Az ozmánok jelentékeny hódításaiktól nekibátorodva, mindinkább tovább hatoltak fel az ország belsejébe. A magyar birodalom e szerencsétlen helyzetében Ferdinánd, ki most már egyedül uralkodott, az egész évet Németországban tölté s alig tett valamit Magyarország védelmére. A temesi terület elveszítése után csak 1553-ban sikerült követeinek öt évre békét kötniök. Erdélyben, mely e szomorú időszak alatt egyedüli támasza volt a temesi résznek, Castaldo zsarolásai és a fizetetlen német zsoldosok kicsapongásain dühödött fel a nemesség és Szulejmán pártfogását kérte Ferdinánd ellen. A szultán 1553-ban *Petrovics Pétert,* ki a Kassáról Oppelnbe költözött Izabellánál tartózkodott, visszahívta az országba s Lugos és Karánsebes s a hozzájuk tartozó kerületek bánjává nevezte ki. *Izabella* most Petrovics révén állandó összeköttetésbe lépett az erdélyi rendekkel, kik őt az 1556-ban tartott marosvásárhelyi gyűlésükből visszahívták, miután magukat a Ferdinándnak adott hűségeskü alól a király tehetetlensége miatt fölmentették. Izabella okt. 23-án jelent meg

I. Ferdinánd.

Kolozsvárott. A rendek ünnepélyesen fogadták és a tordai gyűlésen 17 éves fiának, *János Zsigmondnak* nagykorúságáig Erdély kormányzójává választották. Fejedelemnői méltóságát azonban csak nagyon rövid ideig viselhette, 1559-ben szept. 20-án 38 éves korában hirtelen halállal kimult. Ferdinánd hosszabb alkudozások után 1562-ben aug. 15-én 8 évre békét kötött, kötelezvén magát *János Zsigmondot Erdély fejedelméül elismerni s őt Erdélynek és az Erdélyhez csatolt csanád- és temesmegyei keleti vidéknek háborítatlan birtokában hagyni.*

Miksa

Ferdinánd ekkor már súlyos beteg volt és 1564 júl. 25-én meghalt. Végintézkedésében három figyermeke közül *Miksa* örökölte a magyar és cseh koronákat. Első dolga volt János Zsigmonddal béketárgyalásokat kezdeni. De a felek nem egyezhetvén meg, *Báthory István*, János fejedelem hadvezére, rajtaütött és elvette a németektől a felső-magyarországi megyéket. Szulejmán pedig megparancsolta a budai és temesvári basáknak, hogy János Zsigmondnak segítségére siessenek. *Haszán* temesvári basa egyesült János Zsigmond hadaival, elfoglalta Ferdinándtól Erdődöt és Nagybányát, megtámadta Szatmárt és Németit és égetve, sarczolva vonult Pankota, Dézna, Világosvár és Borosjenő megostromlására. Miksa kihívó és tapintatlan föllépése a szultánnal szemben, betegsége ellenére arra birta Szulejmánt, hogy 1566-ban roppant sereggel immár hetedszer vonuljon be Magyarországba. János Zsigmond 400 nemessel eléje ment Belgrádba, hol jún. 27-én találkoztak. Szulejmán nagy ünnepélyességekkel fogadta, s kezét csókra nyujtván, mint szeretett fiát üdvözölte. Kijelenté, hogy addig nem nyugszik, míg őt magyar királylyá nem koronáztatja. Harmadnapra a szultán e szavakkal bocsátotta el: „Gondoskodjál katonákról, lőporról, golyókról és pénzről. Ha valamire szükséged lesz, tudasd velem, hogy megküldhessem.“ Mialatt azonban a magyar urak Szulejmán kegyeinek melegétől olvadoztak, 15,000 tatár dúlta a Maros—Tisza—Duna közét. Városok és falvak egymásután hamvadtak el és sok ezernyi védtelen lakost hurczoltak rabszolgaságba.

Szulejmánnak Szigetvárnál történt halála után II. *Szelim* vette át az ozmán birodalom kormányzatát. Miksa 1568-ban békét kötött vele, oly föltétel alatt, hogy Miksa évenként 30.000 aranyat fizessen s mindegyik fél az elfoglalva tartott rész birtokában maradjon. E szerint a temesi részek, vagyis a temesvári, csanádi, csákovai, pancsovai, lugosi, karánsebesi szandzsákságok egészen s a lippainak egyik fele továbbra is ozmán uralom alatt maradtak. A béke tartama alatt János Zsigmond lázadást támasztott Miksa birtokában, melynek az volt a czélja, hogy Miksát egészen kiszorítsa az országból s török segítséggel ő emeltessék a királyi trónra. A tervet azonban a szultán megtudta és utasította Jánost, hogy a békeszerződéshez tartsa magát. Ekkor János Zsigmond újabb tervet szőtt s 1570-ben oly titkos szerződésre lépett Miksával, miszerint lemond a királyi czímről s a törököt a magyar királylyal közös ellenségnek tekinti. Viszont Miksa húgai egyikét adja neki feleségül. Ha pedig a titkos szerződés mégis kitudódnék s e miatt a szultán megfosztaná Jánost a fejedelemségtől: akkor Miksa Oppeln és Ratibor herczegséget adja neki birtokul. Ez a szerződés is napvilágra kerülvén, János alig kerülhette volna el a törökök bosszúját, ha attól őt 1571 tavaszán történt halála meg nem menti. Erdély rendei azután közakarattal a derék *Báthory Istvánt* választották fejedelmükké, kit a szultán is megerősített.

Az 1574-ben elhalt II. Szelim után III. Murád következett, kivel Miksa 8 évi békét kötött. De a rabláshoz szokott határszéli basák a béke alatt is folytatták kalandjaikat. Tetézte a veszedelmet, hogy a lengyel nemesség egy része Miksát, másik része pedig Báthory Istvánt hívta meg a lengyel trónra. Miksa most úgy akarta igényeit kivívni, hogy hadjáratra készült Báthory ellen, a mi a törökök garázdálkodásain kívül, Délmagyarországot újabb csapással fenyegette. Miksa azonban 1576 évi októberben megszünt élni. Báthory István azután lengyel királylyá választatván, Erdélyt a hozzá tartozó temesi részekkel és várakkal „vajda“ czímmel idősb fivérének, *Kristófnak* adta át, kiről 1586-ban Erdély kormányzata ennek egyetlen fiára, *Báthory Zsigmondra* szállt. Viszont a birodalomban Miksa után fia *Rudolf* következett, kit a magyar rendek még atyja életében 1572-ben koronáztak meg.

Rudolf

Báthory Zsigmondot Szinán nagyvezérnek a magyar követek s általában a magyar nemzet iránt tanúsított nyers és sértő magaviselete, ellenséges érzelmei Magyarország iránt, mindjobban elidegenítették a portától. Nem bízott többé a törökben és támaszt Rudolf császárnál keresett. 1594-ben szövetségre lépett Rudolffal, sőt egyik leányát, Mária Kristiernát, nőül is vette. Egyesülve a moldva-

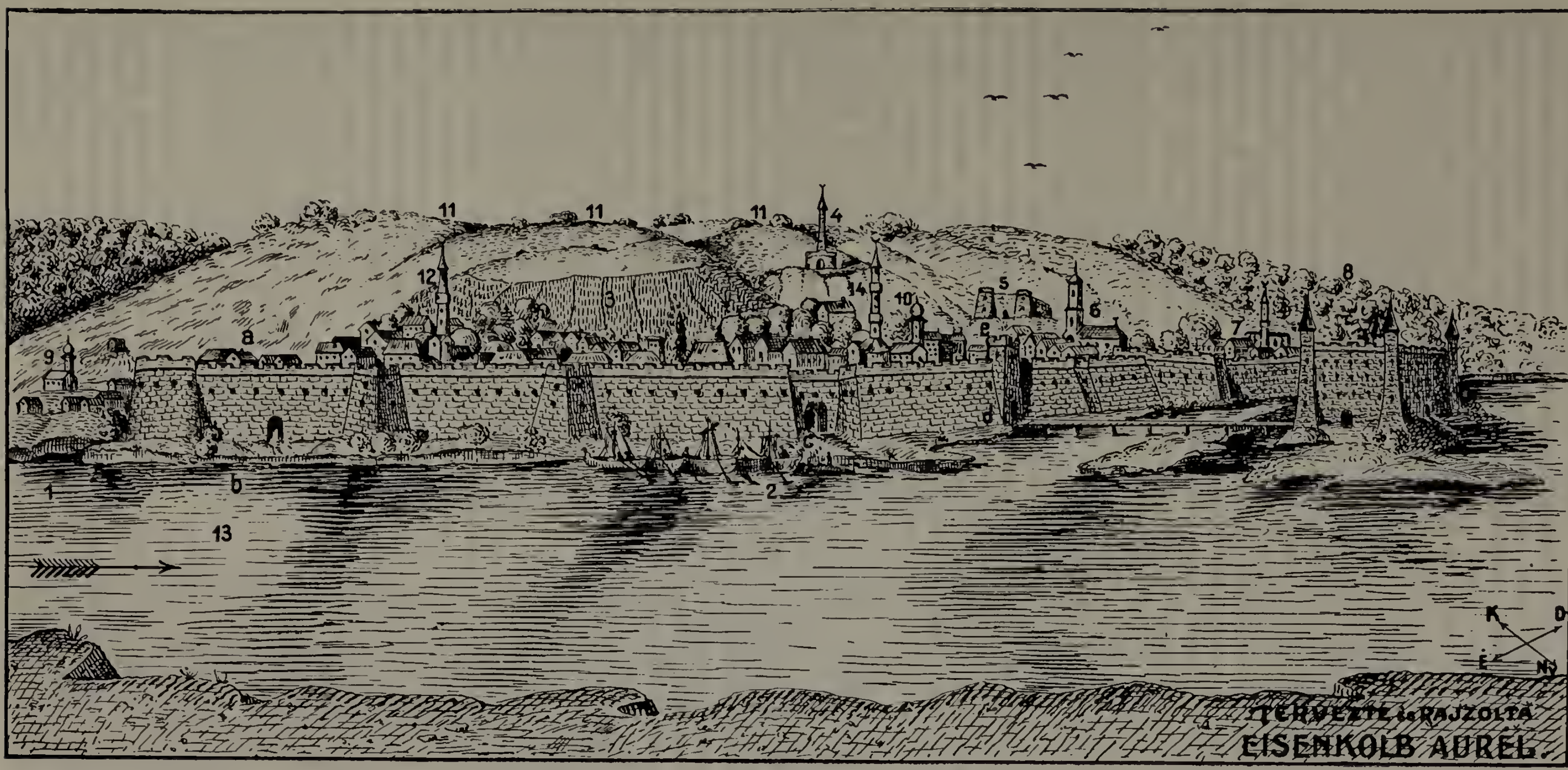
és oláhországi hoszpodárokkal, *Palatics György* lugosi bánt megbízta, hogy a délmagyarországi szerbeket és oláhokat izgassa fel a törökök ellen, kijelentvén, hogy Rudolf király és ő oltalmuk alá fogadják őket. Ennek következtében a temesi ejálet városaiban és falvaiban vegyesen lakó szerbek és oláhok egyesültek és közös elhatározással török uraik ellen fellázadtak. 1500 ember fogott fegyvert. Vezérük *Tódor* vladika és *Doczián* voltak, kikhez *Lugosi* János, *Majsócz* Péter és *Jánku* oláh úr csatlakoztak. A fölkelők az alsódunai végeken összpontosították erejüket s megostromolták legelőbb is a kisebb várakat. A siker felbátorította a parasztságot és a zendülők serege napról napra gyarapodott. Pancsovától Uj-Palánkáig az egész dunai vonal csatatér volt. A fölkelők bementek Verseczre is, ott tábort ütvén, a törököktől megszállott környékbeli erődöket egymásután elvették s helyőrségeiket a parancsnokokkal együtt leöldösték. A temesvári basa segitségül hívta a fölkelők ellen a gyulai, csanádi és lippai bégeket s összesen 5000 emberrel indult ellenük, de teljes vereséggel volt kénytelen megfutamodni. Rövid idő után azonban összeszedte csapatait, visszatért s elszéleszté Versecz alul a fölkelőket.

Így folytak a fegyveres összetűzések Báthory kapitányai és a temesi török basák között éveken át meg-megújuló hévvel s hol győzelemmel, hol vereséggel. Versecz, Facset, Boksán és Becskerek ismételten tanui voltak egyrészről a kis termetű Haszán temesvári török hadtestparancsnok, másrészről *Székely Mózes, Borbély György* és *Petki István* változó szerencsével vívott csatározásainak. 1596 tavaszán maga *Báthory Zsigmond* fejedelem is megérkezett a temesi részekre s miután Lippát és Fellakot élelemmel és hadiszerrel ellátta, jún. 10-én Temesvár alá vonult s a várat három hadtesttel minden oldalról bekerítette. *Kornis Gáspár* az északi, *Király Albert* és *Toldi István* a nyugati, Zsigmond fejedelem pedig a keleti és déli oldalon foglaltak állást. Mialatt az ostromágyúk a vár falait már meglehetősen megrongálták, váratlanul 20.000 tatár közeledett a temesvári basa megsegítésére, kiket azonban az erdélyi hadak megszalasztottak. Zsigmond már 40 napot töltött Temesvár alatt. A pápa kitüntető ajándékkal ösztönözte a vár felszabadítására. De végre is kénytelen volt felhagyni az ostrommal, mert sem elegendő lőszere nem volt, sem a csapatait nem tudta élelmezni. Magyar vagy német segélyre éppen nem számíthatott. Felhagyott tehát Temesvár ostromával és a téli időszakra visszament Erdélybe. A következő 1597-ik évben *Jósika István* erdélyi kanczellár vezetett 25,000-nyi hadat Temesvár ostromának folytatására. Az ostrom okt. 17-től nov. 17-ig tartott, de most is siker nélkül. A beállott hideg, esős időszak Jósikát is visszatérésre kényszerítette.

Ez volt közel félszázad óta az első komoly kísérlet Temesvár visszafoglalására.

Báthorynak a fejedelemségről 1602-ben történt lemondása után, *Básta György* császári helytartó önkényű, zsarnok kormánya ellen *Székely Mózes* lépett föl. Fellázította ugyan az erdélyieket a németek ellen, de sokkal gyengébb volt, semhogy a túlnyomó német hadak ellen fenntarthatta volna magát. Több ütközetben hátrányban maradván Bástával szemben, hogy a vért szomjazónak kegyetlen üldözéseit elkerülje, családjával, *Bethlen Gáborral* és számos más párthívével Temesvárra menekült. Aug. 23-án *Bechta* basának, temesvári beglerbégnek adta át a Lippával szemben fekvő *Solymos* várát, oly föltétellel, hogy a vele jött magyaroknak Temesvárott menedéke legyen és az erdélyiek nemzeti mozgalmát *Bechta* támogassa. Székelyt az Erdély és a nemzet szabadsága érdekében tanúsított buzgalma, hadvezéri bátorsága és törhetetlen magyar jelleme oly népszerűvé tették szűkebb hazájában, hogy a rendek egyértelmű elhatározással fejedelemmé választották. A szultán meg is küldte neki a fejedelmi jelvényeket Temesvárra, meghagyván Bechtának, hogy Székelyt segítse Erdély birtokához. Azonban ez nem sikerülhetett. Básta egyesült a magyarok ellen Radul oláh vajdával és Segesvárnál legyőzte Székelyt, ki a csatában életét veszté. Maga a temesvári basa is csak álutakon térhetett vissza Temesvárra es kénytelen volt Solymost és Lippát ismét átadni Bástának.

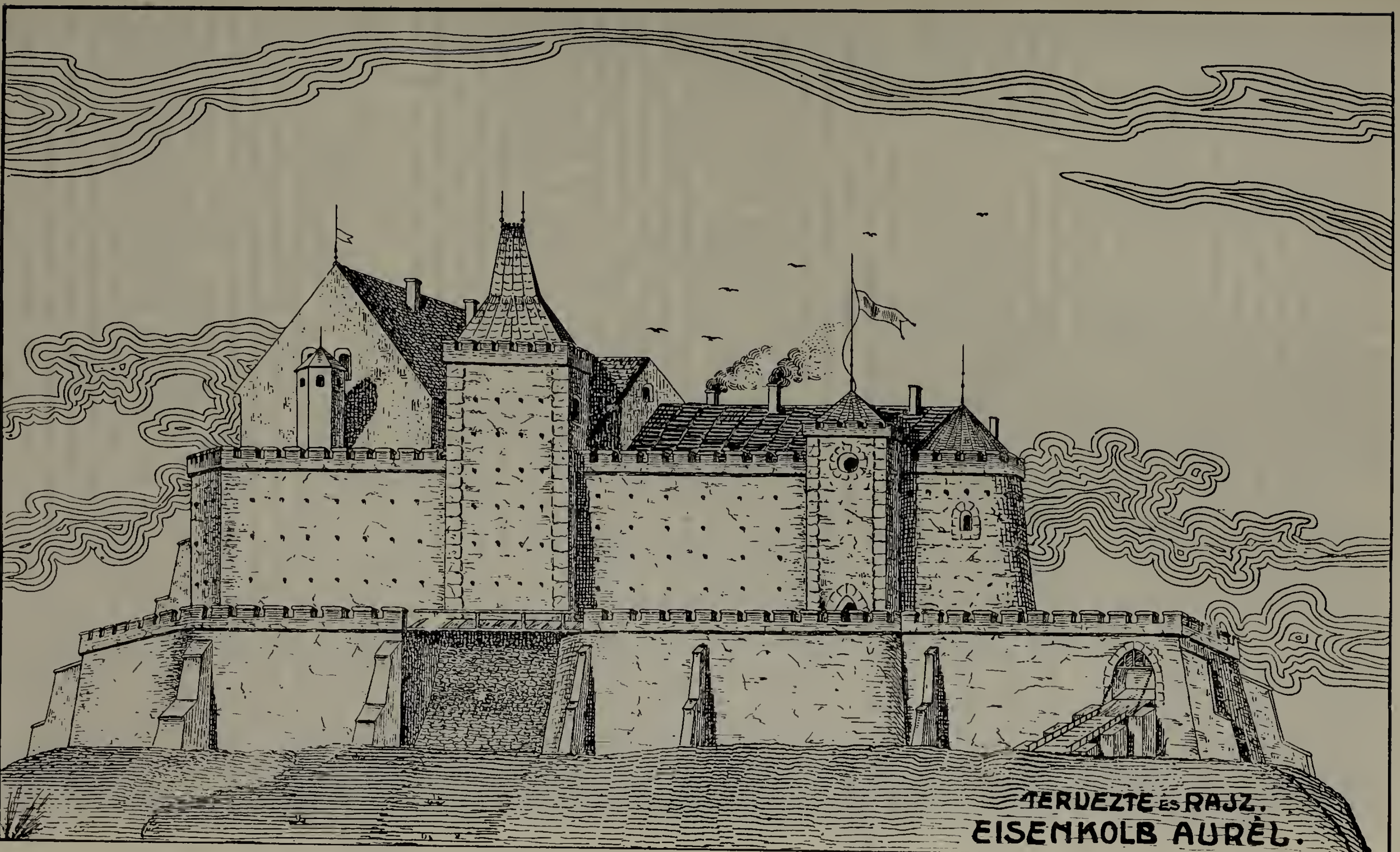
1604-ben országgyűlést tartott Rudolf, hogy az erdélyiek elégületlenségét megszüntesse. E helyett azonban annyira felizgatta a kedélyeket, hogy még csak vezér hiányzott, ki a lázadás zászlaját fölemelje. Az izgalmat az országgyűlés törvénykönyvének 22-ik czikkelye okozta, melyben ,ezentúl az országgyűlésen minden vallási vitatkozás keményen megtiltatott. Ezt a protestánsok sérelmesnek találták, mert függőben levő vitás ügyeik elintézésre vártak az országgyűlésen. Vezérül tehát *Bethlen Gábor* ajánlatára az erélyes *Bocskay Istvánt* választották fejedelemmé, *ki ekkor Bethlen Gáborral együtt Temesvárott lakott.* Hasszán nagy-

Lippa várának XVI—XVII. századbeli rekonstruált látóképe.

Helyszíni nyomok és Ricaut művében fönnmaradt metszet nyomán rekonstruálta és rajzolta Eisenkolb Aurél tanár.

1. A nagy körárok felső szádája. — 2. Török csajka-raj. — 3. Lippai szőlők. — 4. Serif Mohamed effendi sejkh mohamedán vértanú síremléke. Zarándokló hely. — 5. Új-vár (tömlöcz-erőd). Török fellegvár. — 6. Minorita rendház és templom. — 7. Jagmur Baba kolostora (Búcsújáróhely). — 8. Középső vár (szigeten). A régi várkastély. — 9. Külváros és gör.-kel. kistemplom. — 10. Gör.-kel. szerb nagytemplom. — 11. Váróvó-hegy. Evlia Cselebi szerint törökösen ferdítve „Váróvak". — 12. A nagy Dsámi (főmecset). — 13. A Maros-folyó. — 14. Temesvári Dsámi. — *a)* Híd-kapu. — *b)* Aráb-kapu. — *c)* Víz-kapu. — *d)* Batal- vagy belső-kapu. — *e)* Martalócz-kapu.

Solymos várának rekonstruált látóképe.
A délnyugati homlokzat képe a XVII. században.

vezér azt írta neki Belgrádból: gondoskodni fog, hogy Erdély a Szulejmán szultán korabeli állapotba helyeztessék s a törökök Lippát és Solymost a németektől visszakapják. Meghívta Bocskayt Zimonyba a zászló és korona elfogadására, melyeket a szultán küldött, mint „Magyarország kinevezett királyának". Közben Bethlen Gábor a temesi területen segélycsapatokat gyűjtött, Bocskay pedig egykori alattvalói között, a Lugos-karánsebesi Bánságban iparkodott pártját szaporítani. Bethlen Gábor törökökből és temesi zsoldosokból álló erős hadtestével a Temes-folyó mellett helyezkedett el s arra készült, hogy Facsádon át Bocskay seregével egyesüljön. Mikor Bethlennek e szándékát Lippán megtudták, Dampierre Duval Henrik és Rákóczy Lajos lippai várparancsnokok szolgálatukba fogadták *Lippai* Balázs czigány születésű hajdukapitányt, ki 5000 gyalogossal s erős lovas osztálylyal éjnek idején megrohanta Bethlen temesi táborát és teljesen szétverte. Bethlennek és a vele volt temesvári basának a Temesen kellett átúszniok, hogy Temesvárra juthassanak. Az egész tábor, közte Bethlen málhája és levelezése a császáriak kezébe került, melyből Bethlen tervét megtudván, azt megakadályozni igyekeztek. Ekkor a megszorult Bocskay jó pénzért és birtokokért Lippai Balázs kapitányt a maga részére hajlította és a hajduk támogatásával a császáriakat kegyetlenül elverte. A nyujtott segítség jutalmául Bocskay a borosjenei és lippai várakat a temesvári basának engedte át.

Eközben Rudolf öcscse, *Mátyás* királyi herczeg, 1606. évi ápr. 25-én Bécsben tartott családi tanácskozáson *Rudolf* királyt „különböző alkalmakkal mutatkozó bárgyúsága miatt" kormányképtelenné nyilvánította s az uralkodó család fejévé önmagát választatá meg. Mátyást a rendek 1608 nov. hóban megkoronázták.

II. Mátyás

Ezalatt Erdélyben is gyors egymásutánban mentek végbe a változások a fejedelmi széken. Bocskay 1606. decz. 29-én meghalt. A rendek 1607. február 8-án a beteg *Rákóczy Zsigmondot* akarata ellenére választották fejedelemmé, ki azonban nemsokára *Báthory Gábor* javára lemondott méltóságáról. Nagyobb zsarnoka még alig volt Erdélynek Báthory Gábornál. Kegyetlen, türelmetlen, bujálkodó ember volt. A jezsuitákat s a többi kath. papokat kiűzte Erdélyből s az urak és városok ellen annyira kegyetlenkedett, hogy azok közül többen, zsarnokságát nem tűrhetvén, élete ellen összeesküvést forraltak. Báthory az összeesküvőket üldözőbe vette s a kik el nem futottak, mindnyáját kivégeztette. A dühöngőt végre jobbik szelleme és barátja, Bethlen Gábor, is elhagyta. Báthory előbb Déva várába, utóbb pedig, midőn már életét sem látta biztonságban, Temesvárra menekült s a basa közbenjárásával a szultánhoz folyamodott segedelemért. De hasztalan igyekezett Bethlentől a törököt elfordítani, sőt Mátyás királylyal is szövetkezett Bethlen ellen, a mi azonban csak veszedelmét siettetté. A szultán értesült Báthory hűtlenségéről s 1613 elején *Bethlen Gábort* nevezvén ki erdélyi fejedelemmé, basái által a tartomány birtokába helyezte. Ennek fejében Bethlennek 1616-ban Aradot, Lippát, Jenőt és más várakat a temesvári basának kellett átengednie. Báthoryt pedig Nagyváradon Szilassi János és Nadányi Gergely orozva meggyilkolták.

II. Mátyás királynak nem voltak gyermekei. 1618-ban Pozsonyba hívta össze az ország rendeit, hogy koronáit még életében *Ferdinánd* kir. herczeg számára biztosítsa, kit a rendek május 16-án királylyá választottak és július 1-én *II. Ferdinánd* néven megkoronázták.

II Ferdinánd és III. Ferdinánd

Bethlen Gábor ügyesen taktikázva Ferdinánd és a szultán barátsága között, minthogy protestáns létére a katholikusok rokonszenvét is megnyerte, még 16 esztendeig állott az erdélyi fejedelemség élén. Halála után (1629 nov. 15-én) a porta azt parancsolta, hogy *Bethlen István,* Gábor unokaöcscse, fegyver hatalmával emeltessék a fejedelmi székbe. Ellenfele *I. Rákóczy György* volt, kinek sikerült Bethlent legyőznie s a porta által a fejedelemségben elismertetnie. Időközben, 1637 február 15-én kimúlt II. Ferdinánd és fia, *III. Ferdinánd* lépett a trónra, kit a magyar rendek még atyja életében, 1636-ban, megkoronáztak. 1640-ben meghalt a zsarnok Murád szultán is és *Ibrahim* lett az utódja. Alatta történt 1642-ben Musztafa temesvári helytartónak a lefejeztetése Drinápolyban, ki óriási összegeket sikkasztott a hadi kincstárból. I. Rákóczy Györgyöt 1649-ben fia, *II. Rákóczy György* követte. Minthogy azonban a porta engedelme nélkül szövetségre lépett a svéd királylyal Lengyelország ellen, az emiatt fölbosszankodott szultán meghagyta az erdélyi rendeknek, hogy más fejedelmet válasszanak. Az erdélyiek ekkor *Rhédey Ferenczet* választották. De Rákóczy ragaszkodott az ő fejedelemségéhez és szövetségre lépve az oláh vajdával, az ellene küldött basát Lippánál és Jenőnél megtámadta s megverte. Ennek hírére Mohammed Köprili

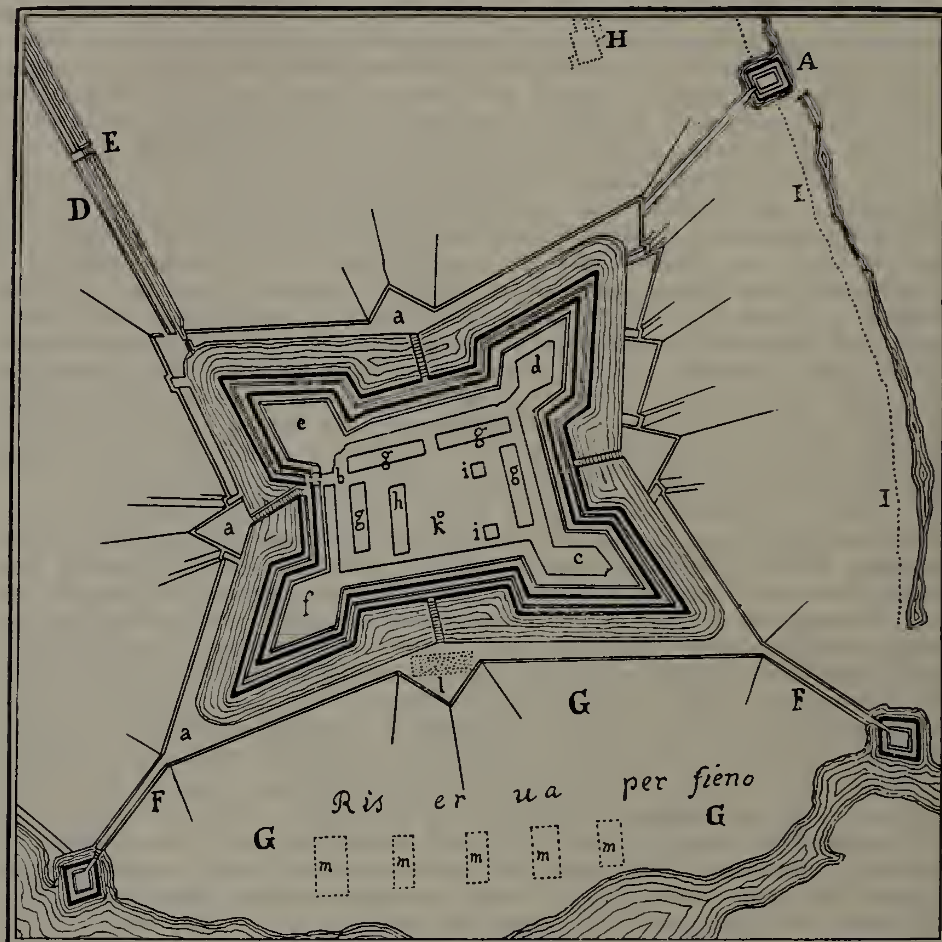
nagyvezér Belgrádból betört a temesi területbe, a honnan *Jenő* vára alá vonult, melyet 24 órai ostrom után elfoglalt. *Lugos* és *Karánsebes* szintén török kézre kerültek. A nagyvezér parancsára azután rengeteg tatárcsapatok lepték el Erdélyt s nagyszámú fogolylyal távoztak. Az erdélyiek, hogy országukat a végpusztulástól megmentsék, kegyelemért folyamodtak a nagyvezérhez, ki oly föltétellel adta meg azt, hogy ezentúl 15 ezer arany évi adó helyett 40 ezret fognak fizetni, fejedelmükké pedig *Barcsay Ákost* választják. Az erdélyiek kénytelenek voltak engedni, mert a temesvári helytartó, *Ali*, készenlétben állott. hogy minden perczben ellenük indulhasson. Karánsebesnél a tatárok khánja táborozott, várva az erdélyiek elhatározásával szemben a nagyvezér parancsát. Barcsayt tehát 1658 okt. 10-én fejedelmül választották, de a porta csak oly föltétellel ismerte el, hogy *a 106 év óta fennállott Lugos-karánsebesi Bánság jövőre nem tartozik többé Erdélyhez, megszűnik önálló közigazgatási terület lenni és a régi Temes vármegye délkeleti részébe, illetve a temesvári ejáletbe olvad bele.*

Ez már III. Ferdinándnak 1657-ben bekövetkezett halála és *I. Lipót* kormányralépte után történt. Lipót pártolta II. Rákóczy fejedelemségét és követségekkel igyekezett kiengesztelni a porta neheztelését Rákóczy ellen. Az egyik császári követ a budai basánál járt közbe, a másik Temesvárra jött *Mohammed Köprili* nagyvezérhez, ki éppen akkor vonult be nagy fénynyel Temesvár városába. Sikerült is Rákóczynak rövid időre újra elfoglalnia a fejedelemséget, de midőn a törököktől támogatott Barcsayval fölvette a harczot, 1660 június 2-án Kolozsvárnál elesett. Most ismét Barcsay lett a fejedelem, de zsarolásai miatt elégedetlenséget támasztott maga ellen s a kitört lázadásban áldozatul esett. Utána a székelyek *Kemény Jánost*, mások *Apaffy Mihályt* választották fejedelmül. Lipót Keményt pártolta, a szultán Apaffyt. Kemény azonban 1662-ben, midőn az Apaffy segedelmére érkezett török haddal megütközött, lovával elbukott és agyontaposták. I. Lipót

Apaffy a nagyvezérré lett fiatal *Ahmed Köprilivel* jó viszonyt igyekezett fenntartani. Megdöbbent azonban, midőn Ahmed Erdélyt ozmán örökségi tartománynak jelentette ki. Ez a felfogás nyert kifejezést az 1664-iki vasvári békében is, mely szerint nemcsak az Erdély és a Tisza között fekvő s a temesi helytartósághoz tartozó vármegyéket hagyták meg továbbra török kézen, de Erdély is valósággal a szultán fönnhatóságának hódolt. A temesi részek mostantól fogva még súlyosabbnak érezték a török igát, mert a 86 éves Ali basa 1664-ben Temesvárott elhalálozván, utódja a helytartóságban a keresztények vérengző ellensége *Kutsuk Mohammed* jenői basa lett, ki többi között arról is nevezetes, hogy Lipót császárnak Erdélybe küldött követét, Ferencz váczi püspököt, 1662-ben Borosjenőn elfogatta s rabként Ali temesvári basához küldte, hol az ártatlan főpap, bár Ali emberségesen bánt vele, bánatában meghalt. Kutsuk Apaffyval is nagyon gonoszul járt el; pártfogásába fogadta ellenfelét, Zólyomi Miklóst, kit Apaffy helyett Sztambulban a fejedelemségre ajánlott, a mi azonban Apaffy állását legkevésbé sem ingatta meg. Ellenkezőleg, a porta oly nagyra tartotta Apaffyt, hogy *Kara Musztafa*, az új nagyvezér, 1676-ban őt használta fel a Lipót elleni lázadás előkészítésére, mely *Thököly Imrével* az élén, a temesi tájakat sem kímélte meg.

A mi ezentúl Erdélyben és a hozzátartozó temesi részeken előfordult, nem idézett elő lényegesebb változásokat, miért is hallgatással mellőzöm. *Nagyfontosságú események voltak* — következményeiket tekintve — *Bécsnek 1683-ik évi felszabadítása a törökök ostroma alól; továbbá Lotharingi Károly herczegnek, Miksa Emánuel bajor választófejedelemnek és Bádeni Lajosnak, 1684-ben kezdett hadjáratai a török hódoltság megszüntetésére.* A részletek ismeretesek. *A félhold fénye évről-évre halványulni kezdett!* Egyik csapás a másik után érte a törököket. 1687 aug.12-én csatát vesztettek Mohácsnál, megverettek Dalmácziában és Moreán, elvesztették Simontornyát, Pécset, Siklóst, Szegedet, Eszéket, Péterváradot s egész Tótországot és a Szerémséget. Lotharingi Károly bevonult Erdélybe s 12 várba királyi hadakat rakott. Hozzájárult a feltornyosult bajokhoz még az is, hogy IV. Mohammed szultánt Konstantinápolyban megfosztották a trónjától. Magyarország több helytartóságában, nevezetesen 1688-ban *Temesvárott* is, kitört a török katonai forradalom, mely alatt *Ibrahim* temesvári helytartót agyonverték. A *Temesközön* elvesztették a törökök Solymost, Lippát, Lugost, Karánsebest, Orsovát és Kladovát: szóval a félhold magyarországi uralma nagyon erősen megingott. *A bécsi haditanácsban már tanácskozás tárgyává tették a Tisza—Maros—Duna-köz egész területének visszafoglalását. Ez a terület volt ugyanis Erdély kapuja. Moldvát és Oláhországot innen lehetett legkönnyebben fékentartani.*

E győzelmek, bár a harczot még korántsem döntötték el, jelentékenyen megkönnyítették a hadjárat folytatását. *1689 február havában bekerítették a császáriak Temesvárt is.* Kényszerítették a szultánt megigérni, hogy kiüríti Temesvárt, Kanizsát és Váradot, sőt Erdélyről is lemond, csak Belgrádot, Nisszát, a Száva bal- és a Duna jobbpartján fekvő területet és a Szerémséget hagyják meg neki. De ebbe osztrák részről semmi szín alatt sem akartak beleegyezni. A bécsi haditanács

Lippa 1692-ben.
Részlet Visconti olasz mérnök egykorú tervrajzából.

Az olasz szöveg magyarázata: A = temesvári kapu. — D = contrascarpa (külső árokleljtő). — E = új temesvári kapu. — F = közlekedés a Marosra és a tér elzárására. — G = a szénaraktárnak és egyéb szükségesnek, úgyszintén támadás esetén a lovasságnak fenntartására. — H = lerombolt régi templom. — I = lerombolandó fal. — a = külső árokleljtő. — b = kastélykapu. — c = temesvári bástya. — d = főbástya. — e = erdélyi bástya. — f = Maros-bástya. — g = katonai laktanyák. — h = kemenczék. — i = tornyok a puskapor és rakéták részére. — k = kút. — l = fedett hely az élelmi czikkeket tartalmazó hordók részére. — m = szénalerakodóhely. — Riserua per fieno = szénásnak fönntartva.

ugyanis azt tervezte, hogy a balkáni szerbeket megnyerje s velük egyesülve a háború színhelyét török (szerbiai) területre tegye át. Sikerült e czélra *Csernovics Arzén* ipeki patriarka-érseket megnyerni. Mire Lipót 1690 április 6-án nyílt felhívást intézett Albánia, Szerbia, Bulgária, Szilisztria, Illiria, Maczedónia és Rascia összes népeihez, hogy a török iga lerázására használják fel a kedvező alkalmat és pártoljanak hozzá; ragadjanak fegyvert és csatlakozzanak a császári vezérekhez. Viszonzásul szabad vallásgyakorlatot, szabad vajdaválasztást, jogaik és kiváltságaik épségbentartását, javaik szabad birtoklását és az adóteher egy részétől való fölmentésüket igérte nekik. Köprili Musztafa nagyvezér azonban

még ebben az évben nemcsak tönkretette a császári sereget, de Belgrádot is elfoglalta. Ennek következtében Csernovics patriarka, a győzelmes törökök bosszújától menekülve, mintegy 37—40 balkáni göröghitű szerb családdal bevándorolt Magyarországba. A császári tábornokok, a magyar rendek megkérdezése nélkül, Szlavóniában, a Szerémségben és Buda környékén helyezték el őket. Onnan azután elszéledtek az országban egész Egerig, dél felé pedig a Tiszáig és Marosig, mely folyóknak jobbpartja hosszában császári katonai szolgálatokra vállalkoztak és 1702-től kezdve az ú. n. *Tiszamarosi Határőrvidéket* alkották. Köprili nagyvezér 1691-ben Erdély és Délmagyarország ellen támadt. A temesi részek védelmében *Bolland* ezredes, *Antonio* szerb vezér, *Veterani* tábornok, *Arnan* kapitány és *de Croy* herczeg tüntették ki magukat. A nagyvezér még a mondott év tavaszán hatalmas sereget vezetett át a Száván, de *Bádeni Lajos* Szlankamen táján véres ütközetben megverte. A csatában 12.000 emberével maga Köprili is elesett és az egész török tábor, 150 ágyúval a császári had birtokába jutott.

Döntő fordulat azonban csak 1697-ben következett be, midőn Lipót *Savoyai Jenő* herczeget, már számos ütközetnek diadalkoszorús hősét, nevezte ki fővezérré, ki azután a török hadakat — mint ismeretes — *Zentánál* tönkretette.

A sok vereség megtörte végre a félhold magyarországi hatalmát. Minthogy azonban Lipót a spanyol örökösödési háború készületeivel volt elfoglalva, 1698-ban *Karlóczán* 25 évi békét kötött a szultánnal. A karlóczai szerződés szerint Erdély a császáré lett. *A temesi részek, vagyis a Tisza—Duna—Maros-köz továbbra is a szultáné maradt. A hajózás a Tiszán és Maroson közösnek nyilváníttatott. Karánsebes, Lugos, Lippa, Becse, Becskerek, Csanád és Kanizsa földig lerontandók valának.* Kiköttetett továbbá, hogy *Thököly* messze távozzék a határoktól. Thököly nejével, a hős *Zrinyi Ilonával* Bythiniában Nikomédia városába költözött.

A karlóczai béke általános elégedetlenséget szült. Fölingerelte továbbá a nemességet az idegen katonatisztek lekicsinylő, fennhéjázó magaviselete és zsarolása. Ehhez járult, hogy a török háború roppant költségeit is a bécsi kormány igazságtalan arányban, országgyűlés nélkül, rendkívüli adó gyanánt Magyarországon követelte. Az országos elégületlenség rohanó folyamként *II. Rákóczi Ferencz* szabadságharczában tört magának utat a fegyveres ellentállás véres mezején. A változó sikerű mérkőzésekben 1701-től 1711-ig hazánk legjobbjai, a nemzet legmagyarabb elemei pusztultak el.

Rákóczi fölkelésének mozgalmai, melyek alatt 1705. évi május 5-én Lipót király meghalt és *I. József* lépett a kormányra, kevésbbé érintették a török hódoltságban levő temesi részeket. A Temesköz életkérdése, *a török iga alól való felszabadulás*, csak I. Józsefnek 1711 április 17-én bekövetkezett elhúnyta és a szatmári békekötés után trónralépett *III. Károly* király uralkodásának ötödik évében került ismét, most már véglegesen, napirendre. A karlóczai béke szerint ugyanis a porta a velenczei köztársaságnak tartozott átengedni peloponnezusi birtokát. Ennek elvesztését azonban a porta a török birodalomra nézve nemcsak pótolhatatlan kárnak, de nagyon megalázónak is tekintvén, a békeszerződés ellenére Velenczét háborúval támadta meg. A nagyvezér rövid idő alatt elfoglalta Moreát és Kandia szigetén több velenczei várat. Ennek következtében Velencze Károly királylyal 1716-ban védő és támadó szövetséget kötött. Károly elégtételt követelt a portától Velencze számára. E helyett a szultán Belgrádban élelmi- és hadikészletet halmozott össze s mintegy 200 ezernyi hadat küldött Magyarország ellen. Károly király a legelszántabb ellentállásra készült. A hadsereget toborzás és felhívás útján oly tekintélyes számra emelte, hogy *Savoyai Jenő* herczeg fővezérlete alatt biztosan számíthatott kedvező eredményre. Magyarországon jelentékeny hadi adót vetettek ki és az élelmiszerek szállítását is a magyaroknak tették kötelességévé; a Duna és Száva határszélein a fontosabb pontokat erős helyőrségekkel rakatták meg.

I. József

III. Károly

A nagyvezér Pétervárадot szándékozott megszállani. De mire ő megérkezett, július elején, a császári haderő, mintegy 65.000 ember, már Futaknál táborozott. Jenő herczeg július 9-én érkezett a Péterváraddal szemben elterülő császári táborba s a sereget a legjobb állapotban harczkészen találta. Az ütközet aug. 5-én a karlóczai béke emlékére állított kápolna mellett, a keresztény hadak teljes győzelmével végződött. A nagyvezér maga, homlokán golyótól találva, a csatatéren maradt 6000 mozlim harczossal együtt.

E fényes győzelem bevezetése volt Délmagyarország felszabadulásának. Jenő herczeg habozás nélkül arra határozta el magát, hogy győzelmének előnyeit

A fölszabadítás

kihasználja s nyomban *Temesvár* megostromlására indult. Vele voltak *Heister, Pálffy János, Württembergi Sándor* herczeg, *Braunschweigi Ferdinánd Albert* herczeg, *Mercy Claudius Florimundus* tábornok, *Stahremberg Miksa* gróf, *Ebergényi, Löffelholz* és *Battée* bárók. Ezekkel és táborkarával haditanácsot ülve, *Pálffy* János tábornagyot 16 lovasezreddel és 10 zászlóalj gyalogsággal előre küldte, bekerítse Temesvárt, melyet *Mehmed* aga temesvári beglerbég vezérletével 18.000 főnyi török helyőrség tartott megszállva. Maga Jenő herczeg a sereg zömével aug. 26-án érkezett Temesvár alá. *Az ostrom szept. 1-je és 2-ika közti éjjel kezdődött s okt. 12-én a vár elfoglalásával végződött.* 1716 okt. 13-án Temesvár utolsó török parancsnokának, Musztafa basának a helyettese, Mehmed aga írta alá a kapituláczíót. Jenő herczeg okt. 18-án 43-ik születésnapját a visszafoglalt Temesvár bástyái között győzelmi örömünneppel ünnepelte meg.

Igy szabadult fel a temesi tartomány 164 esztendei török járma alól. Ezzel megszünt Délmagyarország egész területén a *török hódoltság kora.*

Visszapillantva e gyászos kor *közállapotaira* és *műveltségi közviszonyaira,* minden téren a legsiralmasabb képet látjuk előttünk feltárulni.

Közállapotok a török korban

A meghódított területen felbomlott a társadalmi rend, a személy- és vagyonbiztosság. A zsákmányok közül leginkább rabszolgákra vágyott a török. Ez pusztította legjobban Délmagyarországot s ez adott legirtóztatóbb jelleget a török hadjáratoknak és a török békének egyaránt. Az ejtett foglyokat, ide tudva a nőket és gyermekeket is, többnyire Konstantinápolyba és Kis-Ázsiába hurczolták, úgy hogy családjaik semmit sem tudhattak meg többé róluk. Városainkban és falvainkban másfél száz évig folytonos volt a pusztítás, különösen a határszélek közelében. Még az elbástyázott helyek is, mint *Temesvár, Lippa, Lugos* stb. rohamos hanyatlásnak indultak. A mi a többszörös ostromok alatt rongálás történt, a török nemcsak ki nem építteté, de végképpen pusztulni engedé. A vidéki helységekben a török adózási törvények fojtották el az emberi szorgalmat s tették parlaggá a földeket, pusztákká az egykor népes helységeket. Sok falu, nem bírván az elviselhetetlen terheket, éjszakánként fölkerekedett barmaival, hordozható s értékesebb vagyonával s odahagyta a földet, melyen tovább nem boldogulhatott. Számos helység nem is népesedett be többé, hanem végképpen eltünt. A Délvidék térképét, melyet beláthatatlan puszták s köztük itt-ott egy-egy sűrűbb népességű középpont kietlenné tüntetnek föl, a török uralom tette ilyenné, midőn a falvak népe pusztán hagyva otthonát, oda húzódott, a hol többen lakhattak együtt és a tömeges együttlét nagyobb biztosságot nyujtott. A régi birtokosság, a nemesség, jobb idők reményében elvonult a vármegye területéről a király és az erdélyi fejedelmek oltalma alá. Birtokaik tulajdonjogát ősi adománylevéleik őrizték s abban a hitben távoztak, hogy nemsokára visszatérhetnek elhagyott uradalmaikba. Egész vármegyék, köztük az ellenség pusztításainak leginkább kitett *Temes vármegye,* csaknem egészen elnéptelenedtek. A vármegyét nemcsak az elszéledés, de a rablás, öldöklés s az embereknek rabszolgaságba hajtása tette néptelenné.

Az állapotot, melyben a hajdan virágzó Temes vármegye a török uralom alól visszakerült, híven és nagyon érdekesen tünteti fel a bécsi közös pénzügyminiszteriumi (udv. kamarai) levéltárban őrzött 1717. évi hivatalos jegyzék, melyben az összes községek a bennük talált házak számával lajstromozva vannak. E jegyzék szerint volt a törökök kivonulása után a *temesvári kerületben* 71 falu 1448 házzal, a *csákovaiban* 69 falu 3432 házzal, a *lippaiban* 76 falu 1131 házzal, a *lugosiban* 26 falu 216 házzal, a *palánkiban* 55 falu 2377 házzal, a *versecziben* 72 falu 3503 házzal, az *orsovaiban* 39 falu 1717 házzal. Így tehát a régi Temes vármegyének a török uralom alatt eltörölt s itt csak nagyjából körvonalazott határai között találtatott összesen 408 hitvány falu 13.824 lakóházzal. *Az említett két kerületben teljesen elhagyatott, lakatlan helység volt 190.* Ép *magyar* község már *egyetlen egy sem* volt a magyar néptől hajdan oly dúsan lakott ezen a vidéken. A népesebb kerületeket, a milyen volt a temesvári, csákovai, pancsovai, lippai, orsovai, lugosi és verseczi, szerbek és oláhok lakták. Nem csoda tehát, ha a török hódoltság korából Temes vármegyének csak vézna árnyékát nyertük vissza.

Egyházi viszonyok

A róm. kath. egyház és a róm. kath. hitélet tekintetében mérhetetlen csapás érte a csanádi egyházmegyét. Mohamedán törvény parancsolta ugyan, hogy midőn a török valamely keresztény területet meghódított, kímélni tartozott a meghódolt nép vallását és annak intézményeit, mindazonáltal ez csak írott szabály maradt, mely a temesi hódoltságban a róm. kath. egyházra nézve vagy sehogysem vagy

csak időközönként, az uralkodó basák különös kegyelméből érvényesült. Az *apostoli szentszék* s az egyházmegyétől távol tartózkodó *csanádi püspökök* gondoskodásának, de még inkább az „in partibus infidelium" életük feláldozásával és sok szenvedés hőslelkű elviselésével munkálkodó szerzeteseknek, jelesül a *ferenczrendieknek* és a *jezsuitáknak* tulajdonitandó, hogy a csanádi egyházmegye területén a félhold uralma teljesen ki nem irtotta a róm. kath. egyházat. A török uralom alatt levő egész Délvidéken sehol sem voltak papok, kik a híveket a vallás vigasztalásaiban részesitették volna. A kath. templomokat a törökök mind elfoglalták s mecsetekké, vagy raktárakká alakitották át. 1650-ben *Thomassi* Gábor bolgár ferenczrendi jelentést tett Rómába a kongregácziónak, hogy Karánsebesen Lugoson, Lippán, Rékason és más jelentékenyebb helységekben nincsen plebános. A püspökök tényleg csak a püspöki czímet viselték. Római megerősítésüknél a szentszék mindég a lelkükre kötötte, hogy megyéjükben a megrongált hitéletet lehetőség szerint helyreállítani igyekezzenek. Ugyancsak a szentszék bízta meg a XVI. század második felében és a XVII. században a *Szegeden, Temesvárott, Orsován, Krassófőn, Haczakon, Palánkán* és *Karánsebesen* élő ferenczrendieket, majd azután a Jézus-társasági atyákat is, hogy a Délvidéken szétszórtan élő kath. híveket lelkipásztori gondozásban részesitsék. A szentszék misszióterületnek tekintvén a hódolt csanádi püspökséget, a ferenczrendiek közül apostoli vikáriusokat nevezett ki, kik teljes joghatósággal intézkedtek a délvidéki r. kath. hívek lelki ügyeiben. Néhány vikáriusnak nevét is ismerjük. Ilyenek voltak: *Raguzai Boldizsár* 1572—1581 táján, *Regjics Albert* 1625-ben és *Honcarpi Jakab* 1643-ban. Innentúl a szegedi ferenczrendi ház főnökei püspöki vikáriusokként működtek az elfoglalt részeken.

Ezek a lelkes szerzetes elüljárók és a lelkipásztorkodásban fáradságot nem ismerő, önfeláldozó társaik, e szegény barátok tartották fenn a kath. hitet a hódoltság területén. „Majd a kietlen pusztákon, majd a nádasok között s a tavakon úszó talpakon született kisdedeket keresztelik, a házasok frigyét megáldják, durva szűrben, mezitláb vagy bocskorban keresik fel a török elől bujdosó híveket, hogy a szentségeket kiszolgáltassák." Nem csoda, ha az elhagyatott nép rajongó tisztelettel és szeretettel viseltetett irántuk. 1628 aug. havában azt írja *Bandulajevics* Márk Krassófőből a Propagandához Rómába, hogy társával, *Illés* baráttal Karánsebesen és vidékén 180 embert keresztelt meg s most templom és ház építésén fáradozik, de nincsenek paramentumai és fölszerelése. 1639 márcz. 26-án Muszli, a szegedi zsoldos lovasok tisztje, igazolványt állit ki a szegedi gvárdiánnak és két társának, kik a vidéken a szétszórt híveket látogatták, hogy a velük találkozó gházik fel ne tartóztassák őket útjukban. 1640 márcz. 3-án Mehemet szultán megerősíti elődjének azt a császári athnáméját, mely a boszna-ferenczrendieknek a hódoltságban szabad járást-kelést biztosít és védelmet ad nekik a török katonák és tisztviselők zaklatása ellen. Hasonló menedéklevelet kap 1641-ben Pápai Péter, a szegedi egyház papja, 1642-ben a szegedi gvárdián, 1645-ben Péter atya.[1]

A *Jézus-társasági atyák* hódoltsági lelkipásztorkodásával már a XVII. század elején találkozunk a csanádi egyházmegyében. Mikor Bethlen Gábor 1613-ban erdélyi fejedelem lett, két jezsuitát vitt magával Temesvárról Gyulafehérvárra: *Vásárhelyi* Gergelyt és *Szini* Istvánt. Temesvárott *Gorián* Gáspár atya maradt vissza s öt évig egyedül volt, alamizsnából élve. 1618-ban működött Temesvárott *Tugelinus* Jakab jezsuita. Engedélyt kapott a szultántól, hogy Temesvárott templomot építhessen, melyet készpénzen megvásárolva, fel is szentelt. 300-nál több magyart visszavezetett a kath. egyház kebelébe, kik eltörökösödtek vagy Kálvin hívei voltak. Bethlen Gábor erdélyi fejedelem 1625-ben Károlyi Mihály és Kornis Zsigmond kérelmére több jezsuita atyát küldött Erdélyből a Karánsebes-lugosi Bánságba. A fejedelem a bibliafordító Káldy György kérelmére Karánsebesen házat is adott a jezsuitáknak, honnan két rendtárs szüntelenül látogatta a török uralom alatt élő híveket, sőt magyar foglyokat is hoztak haza. *Bujtul* György és *Makó* István voltak az első jezsuiták, kik Erdélyből Karánsebesre jöttek. Világi ruhában keresték fel a hódoltsági keresztényeket, sőt a törökökre is kiterjesztették figyelmüket, térítvén őket és keresztelvén a megtérteket. 1687-ben még jezsuiták lelkipásztorkodtak Karánsebesen.

A gör.-kel. n. e. szerbek és oláhok püspökségei a török hódoltsági korban teljes épségben maradtak fenn. Különösen a szerbek gyarapodtak a Délvidéken

[1] *Borovszky:* id. m. és *Oltványi* id. m.

a török uralom alatt. A régi Csanád vármegyét, melynek határai a Marosnak balparti vidékén délfelé messze benyúltak a mai Temes vármegyébe, csaknem egészen szerbek özönlötték el. A fentebb említett délvidéki püspökségek közül *Szegeden* 1560—1570 táján *György* metropolita állott egyháza élén. 1609-ben *Mardaria* szeged-bácsi metropolita fordul elő. — *Jenei* püspök 1605-ben *Brankovics Sabbas*, a ki Lippa visszavételénél nagy érdemeket szerzett s ezért Báthory Zsigmond fejedelemtől 1606-ban Szabadhelyt kapta. Következett *Brankovics Lázár* (Longinus), ki zárdába vonulván, vele a jenei szerb püspökség tényleg megszűnt. Csak a czímet viselték még a XVII. század végén bizonyos *János* és *Diákovics Izaiás*. — Az *aradi* püspökség a jeneivel együtt a XVII. században beolvadt a temesváriba. — A *verseczi* püspökségben 1594-ben fordul elő egy nevéről ismeretlen vladika, kit a temesvári basa megnyúzatott. Utána 1619-ben *Simeon* fordul elő, kit 1622-ben *Antal*, 1662-ben *Theodosius* követtek. — *Becskereki* püspök 1594-ben *Tivodorovics Tivadar*, 1609-ben *Bisarion*, 1687-ben *Mihály*. A zentai csata után rövid ideig *Diákovics Izaiás*. — *Lippai* püspök 1563-ban *Dániel*, 1651-ben *Sofronius*. Utána következett *Sabbas*, a kinek három faluja, Lippán a Darabos- és Város-utcza szegletén szép rezidencziája s a Maroson malma volt, azonkívül élvezte a lippai vár alatti Szabadhely jövedelmeit is. — *Temesvári* püspökök :1608—1613-ban *Neophitus*, 1655 táján *József* metropolita, 1686—1687-ben *Mihály*, 1688-ban *Basilius*, 1694-ben *Diákovics Izaiás*, 1716—1722-ben *Vladiszávlyevics Joannitius*.[1]

Temesvárnak s illetőleg az egyházmegye püspöki székhelyének Csanádnak eleste után, a csanádi püspököket ,az egri, győri, esztergomi káptalanokból vagy a szerzetesrendekből nevezték ki. A püspöki birtokok idegen kézen levén, egyedül a kanonoki javadalmaikból tartották fenn magukat. *Barlabási János* püspök halálával, vagyis a török hódoltsági időszakban 30 püspököt neveztek ki Szt.-Gellért székére. Neveik szerint a következők: *Bódy György, Kapronczai Paulinus Péter, Kolozsvári János, Sbardellati Dudics András, Bornemisza Gergely, Gersei Melegh Boldizsár, Mathisy István, Szegedi Pál, Veráncsics Faustin, Herovics Mátyás, Lósy Imre, Dubovszky György, Püsky János, Szelepcsényi György, Széchenyi György, Zongor Zsigmond, Tarnóczi Mátyás, Rohonczy István, Erdődi Pálffy Tamás* gróf, *Macripodari Jáczint, Erdődi Pálffy Ferdinánd* gróf, *Ipolykéri Kéry János* gróf, *Galantai Balogh Miklós, Fényessy György, Dvornikovics Mihály, Telekessy István, Dolny István, Ordódy Zsigmond, Labsánszky Ferencz* és *Nádasdy László* gróf. Történeti nevezetességű emléket csak néhányan hagytak maguk után. *Kolozsvári* és *Dudics* képviselték a magyar papságot a trienti zsinaton. — *Bornemisza* a szepesi kamarának prefektusa volt. E minőségében sok nemesi birtokot foglalt le Felső-Magyarországon a kamara számára igazságtalanul. Erélyes és válogatás nélküli gyarapítója levén a kamarának, jutalmazásul a király csanádi püspökké nevezte ki.[2] — *Veráncsics Fausztin* irodalmi férfiú volt s ötnyelvű szótárt szerkesztett, melybe a magyar nyelv szókincsét is fölvette. 1610-ben még csanádi püspök volt. Ez évben igyekszik Forgách Ferencz bibornok, esztergomi érsek közbenjárásával a másnak adományozott sági prépostságot visszanyerni.[3] *Szelepcsényi* pécsi püspök és esztergomi érsekként tette nevét a hazai egyháztörténetben emlékezetessé. — *Széchenyi* atyját Szabónak, akkori divat szerint Sartor Mártonnak nevezték. A török hódoltság alatt hadnagy volt Szécsény végvárában. Innen vette nevét. Sartor Márton a kereszténységért vívott harczokban többször ontotta vérét és a harczmezőn halt meg. A püspök anyja, Bán Sára, két fiával: Györgygyel és Lőrinczczel Bethlen Gábor támadása elől Szécsényből Gyöngyösre futott. György túl volt már a 30 éven, mikor a papi pályára lépett. Közel volt a 40-hez, mikor baccalaureussá s a hittudományok doktorává avatták. Még kispap korában nemességet szerzett magának, özvegy anyjának és Lőrincz öcscsének. 1629-ben II. Ferdinándtól kapták az armálist. Széchenyi 66 évet töltött az egyházi pályán. 10 éves áldozópap volt, mikor csanádi püspökké lett. 92 éves korában lett esztergomi érsekké. Vagyonszerző kitünő gazda volt. Kortársai a „bőkezűség és adakozás csodájá"-nak nevezték. — Gróf *Kéry János* virágzó nyomokat hagyott a magyar irodalom történetében. Rómában tanult és 31 éves korában

[1] *Szentkláray*: A szerb monostorok tört. emlékei Délmagyarországon.
[2] *Vécsey Tamás:* Az 1569. évi 58. törvényczikk.
[3] *Vatikáni Levéltár.* Forgách 1610 máj. 10, aug. 2 és 3-án írt levelei. A pápa 1610. máj. 8-iki levele. (Századok, 1901. évf. IX. f. 781. l.).

a magyar pálosrend generálisa lett. Politikai és vallási ügyekben vezető országgyűlési szónok. Megírta Szelepcsényi György életrajzát és a „Martis Turcici Ferocia" cz. művet (1672). Korának kimagasló, nagytekintélyű alakja.[1] — A XVII. század második felétől kezdve kivált az elveszett püspöki javak visszaszerzése képezte főgondját a csanádi püspököknek, sajnos azonban csak csekély eredménynyel.

A *protestánsok* a hódoltság kezdetén még nem szakadtak el külsőképpen a kath. egyháztól. Önálló egyházi szervezetük csak később lépett életbe. A protestáns lelkészek eleinte a kath. egyház szertartásaival éltek; templomaikban megtartották az oltárokat, gyertyákat, szenteltvizet stb., megülték a kath. ünnepeket s a gyónáshoz is hozzájárultak. Ez az egység azonban mindinkább tünedezett s a különböző kerületekben legnagyobb eltéréseknek adott helyet. Dévai Biró Mátyás, Kálmáncsehi Sánta Márton volt gyulafejérvári kanonok, Mélius Péter s mások befolyása következtében a *helvét reformáczió* is behatolt a temesi végekbe. Sőt Erdélyben és a kapcsolt részekben az *unitárius* felekezetet is behozták, melynek hitelveit Blandrata György, János Zsigmond udvari orvosa hozta magával Lengyelországból. A reformáczió törekvéseit, az egyik előző szakaszban megnevezett délvidéki urakon kívül, a török hatóságok is rendkívül előmozdították, azzal is ellentétbe helyezvén magukat a Habsburgok uralkodó házával. Nádasdy Tamás, 1554 óta Magyarország nádora, Enyingi Török Bálint temesi főispán, Drágfi Gáspár nagybirtokos főúr s mások segédkezet nyujtottak Perényi Péter erdélyi vajdának, Petrovicsnak, a Jaksich és Csáki-családoknak az új hit terjesztésében. Magában a szomszédos Arad vármegyében 60-nál több református templom volt. Petrovics Péter Lippán és vidékén oly kegyetlen erőszakkal terjeszté az új vallást, hogy az áttérni vonakodó kath. papokat megfosztotta javadalmaiktól, tüzes vassal bélyeget süttetett az arczukra s fejük bőrét a tonzura helyén lenyúzatta. Temesvárott és vidékén Siklósi Mihály, Perényi Péternek udvari papja, azelőtt sátoraljaújhelyi kath. plebános, Lippai Kristóf és Abádi Benedek segédkeztek Szegedi Kiss Istvánnak, ki a Délvidéken töltötte élte javarészét, a reformáczió meghonosításában. Kálvin vallását a magyar nemzeti párton levő vezető urak vallásaként, a Ferdinánd és utódai kath. pártjával szemben „magyar hitnek" nevezték el. Protestáns iskolák keletkeztek Szegeden, Csanádon, Temesvárott, Lippán és Gyulán. A reformátusok 1549—1550-ben kétszer is zsinatot tartottak a Jaksicsok toronyi kuriájában.

A lángbuzgalmú *Pázmány Péter*, ki e korban a magyar kath. egyház legdicsőbb győzelmeit vívta hazánkban, nem szólhatott a temesközi kath. hívekhez is, mert katholikusok a hódoltságban már alig valának.

A *magyar tudomány és irodalom*, mely a mohácsi vésztől a bécsi békéig terjedő időszakban az ország más vidékein egyetemes emelkedést tüntet fel, úgyszólván teljesen ismeretlen és hatástalan maradt az elidegenített és magyarságából kivetkőztetett Temesközben. Némi vonatkozásban áll Délmagyarország ez időszaki kultúrális történetével *Gyarmathi Balassa Bálint* költői múzsája, ki „Juliához" czímű szép énekeiben ifjúkori szerelmének tárgyát, Losonczy Annát, a temesvári hős leányát, dicsőítette meg, úgyszintén *Tinódi Sebestyén*, Enyingi Török Bálint iródeákjának költészete is, ki kora eseményeiről és vitézi tetteiről szerzett verseiben Temesvár hősi védelmét és bukását énekelte meg.

A temesvári ejálet török kormányzói

Kormányzó beglerbég basák a temesvári ejáletben[2] a következők voltak: 1552—1554 *Kászim* vagy *Kászony*. 1555—1556 *Gülzeldzse Rusztem*. 1556—1556 *Halim*. 1556—1557 *Kászim* ismét. 1557—1558 *Arszlán*-bég. 1559—1561 *Lala Musztafa*. 1562—1563 *Malkodzs*. 1564—1565 *Malchus*. 1565—1566 *Haszán Prodorich*. 1566—1567 *Amhát*. 1567—1573 *Haszán*. 1574—1576 *Dzáfer*. 1577—1585 *Ferut*. 1586—1589 *Frenk Juszuf*. 1590—1592 *Musztafa*. 1593—1593 *Mazul*. 1594—1594 *Szofi*. 1594—1594 *Haszán* a kisebbik. 1594—1595 *Szofi Szinán*. 1595—1595 *Div Szulejmán*, a szemöldökös. 1595—1596 *Michalidzslii Ahmed*. 1596—1598 *Div Szulejmán*, a szemöldökös ismét. 1598—1600 *Ismael*. 1601—1603 *Begtás*. 1603—1604 *Haszán Karajasidzsi*. 1604—1606 *Deli Haszán*, a bolond. 1607—1610. *Dschanbulad*. 1611—1611. *Szulfikár*. 1612—1613. *Mehemed*. 1614—1615 *Szefer*. 1616—1618 *Mehemet*. 1619—1620 *Deák Mehemet*. 1620—1620 *Ibrahim*. 1621—1621 *Juszup*. 1622—1631 *Deli Dervis*. 1632—1634

[1] *Bathó István:* Kéry János. Budapest, 1911.
[2] *Pesty Frigyes*: A temesvári pasák. (Magyar tört. Tár, XII. k. 237. l.)

Hadzsi Aiväd Szulejmán aga. 1634—1635 *Olacz-bég.* 1636—1639 *Bekir.* 1640—1646 *Vezir Szilihdar Musztafa.* 1647—1648 *Hamzapasazade Vezir Muhammed.* 1648—1650 *Fasli.* 1651—1652 *Karatsaus.* 1653—1653 *Emir.* 1653—1655 *Surnasen.* 1656—1657 *Mohammed,* a sánta. 1658—1664 *Csengizade Ali.* 1664—1665 *Vezir Dzserrah Kaszim.* 1666—1671 *Kucsuk Mehemet.* 1672—1677 *Vezir Dzserrah Kászim* ismét. 1678—1680 *Huszein.* 1680—1682 *Kászim.* 1682—1682 *Szidizade Mohammed.* 1683—1683 *Ahmed.* 1684—1684 *Szidizade Mohammed* ismét. 1685—1686 *Ahmed* ismét. 1686—1686 *Szaatschi Mohammed.* 1686—1687 *Huszein Szilihdar.* 1687—1687 *Ibrahim.* 1687—1690 *Dzsáfer.* 1691—1694 *Topal Huszein.* 1695—1696 *Musztafa.* 1696—1697 *Dzsáfer* ismét. 1697—1700 *Abdi.* 1700—1703 *Ahmed.* 1704—1705 *Ibrahim.* 1706—1708 *Ali Gümrükdzsi,* a vámos. 1709—1715 *Haszán* 1716—1716 *Musztafa,* az utolsó temesvári basa, ki *Chadzi Mehemed Azebani Edwel* agával együtt írta alá a Savoyai Jenő herczeggel kötött kapituláczió-szerződését.

8. A „*Temesi Bánság*“.

A győzelmes *Savoyai Jenő* herczeg 1716-ik évi okt. 18-án vonult be Temesvárra a keresztény hadak élén. Legfőbb gondja volt, hogy Temesvárt és vele a török járom alól felszabadult temesi tartományt, melyet ez időben kezdtek minden történeti alap nélkül *Temesi Bánság*-nak (Temeswarer Banat) nevezni, „a császár számára oly hasznossá tegye, amennyire csak lehetséges“. Már a bevonulás napján oly férfiút keresett tábornokai között, kire az „új foglalású területen“ nemcsak az őrizetül rendelt hadtest főparancsnokságát, de a tartomány politikai és polgári kormányzatát is bízni lehetett; a kiben megvolt a képesség, hogy az uralkodóház érdekeit és a lakosság jólétét előmozdítani tudja.

Gróf Mercy kormányzó

Választása gróf *Mercy Klaudius Florimundus* lovassági tábornokra esett, a ki kiváló kegyben állott mind az udvarnál, mind a herczegnél. A herczeg utasításához képest azonnal levezette csapatait az Aldunára, hogy onnan is elűzze a törököt. Néhány hét mulva felszabadult Pancsova, Kubin és Palánka is. Télire Mehádiánál jól elsánczolta magát s a következő évben, Belgrád bevételével, Orsova szintén megtisztult a törököktől.

Mercy első teendője volt most a „Temesi Bánság“-ban valamely tartományi kormányt életbeléptetni. Erre vonatkozó munkáját, melynek czíme *Haubt-Einrichtungs-Werck,* 1716 telén készíté el. Addig pedig, míg kormányzati javaslata felsőbb helyen jóváhagyást nyerend, maga nevezett ki néhány alkalmas férfiút a tartomány főhelyeire, hogy a fegyelmet fenntartsák és a kincstár érdekeit képviseljék. Nevezetes, hogy Mercy gróf ezekre az állásokra a népet és helyi viszonyokat jól ismerő *magyar embereket* választott, a kiket *alispánoknak* nevez. Karánsebesre *Hunyadi Sándort*, Csákovára *Rácz Istvánt,* Pancsovára *Dimitrovics Izsákot,* Márgára *Hunyadi Albertet* küldé „alispánnak“. Valószínű, hogy ezek az emberek a török uralom végső szakában csakugyan alispánok voltak Temesben. Tudvalevő ugyanis, hogy a magyar vármegyék virtuális élete a hódoltságban csak szunnyadott.

Ez volt az állapot 1717 elején. Mercy tervezetének felsőbb helyen való elbírálását késleltették a Belgrád visszavételére tett hadi készületek. A bécsi udv. főhatóságok a Temesi Bánság közdolgainak intézésére egyelőre Mercy mellé egy ideiglenes kormánytanácsot engedélyeztek, mely *Landes-Einrichtungs-Commission* néven végezte a közigazgatási, katonai és pénzügyi dolgokat. Másfél esztendeig tartott ez így. Ez alatt Mercy az *ország alkotmányos törvényei és szokásai szerint* (nach der daselbstigen Landes-Constitution) igazgatta a tartományt. *Még nem volt eldöntve Bécsben: vajjon elszakíttassék-e Délmagyarország az anyaházától s külön tartományként kormányoztassék-e osztrák módon, vagy sem?* Ezt csak Belgrád elfoglalása után, Mercy „Haupt-Einrichtungs-Werk“-jének tárgyalásakor döntötték el. Addig Mercy, saját jogérzetéből és a vármegyéknek a hódoltság előtti törvényei szerint kormányzott. A legtöbb esetben a belátás és a gyakorlati érzék döntött.

1717-ben őszszel végre napirendre tűzték Bécsben Mercy tervezetét. A főhaditanács, az udv. kamara és a bankalitás tanácsosai tárgyalták ezt az ügyet. Savoyai Jenő ajánlatára mind a kamara, mind a főhaditanács általánosságban elfogadta ugyan Mercy munkálatát, de a tartomány felosztására nézve eltérő álláspont érvényesült. Mercy a Temesköz történeti fejlődését tartván szemelőtt, azt javasolta,

hogy a Temesi Bánság *négy kerületre* (districtusra) osztassák. Minden kerületnek legyen egy főnöke, *alispánja* (Vice-Gespan), mint volt hajdan a négy délmagyarországi vármegyében. Mercy úgy akarta, hogy a magyar közjognak megfelelően minden kerületben *szolgabiró* (Stuhlrichter) legyen, ki a községek birái vagy kenézei fölött álljon, a közpénzeket beszedje és a központi pénztárba beszállítsa, a felsőbb parancsokat végrehajtsa és mindenre ügyeljen. Javasolta továbbá, hogy 1717-ben ne szedjenek terménytizedet a háborútól keményen sujtott néptől. A sószükséglet Vizaknáról fedeztessék, a só lerakása Márgán, Lippán, Facseten, Aradon, Palánkán, Orsován és Temesvárott történjék s a tartomány különböző vidékein sörházak és pálinkafőzők állíttassanak. Szó volt a javaslatban a malmok és vámok kezeléséről, az erdők jókarban tartásáról, erdészeti hivatalok felállításáról, a halászatnak a kincstár javára értékesítéséről, a postautakról, a telepítési ügyről, téglaégetési telepek és fűrészmalmok felállításáról s a bányák üzembevételéről.

1717 novemberben udvari bizottság érkezett Bécsből Temesvárra s magával hozta Mercy „Haupt-Einrichtungs-Werk"-jének legfelsőbb szentesítését. Ez lett alaptörvénye a Temesi Bánság kormányzatának. *A mi Mercy javaslatában magyar szellemü volt és a magyar vármegyére emlékeztetett, Bécsben egyszerüen törülték.* Így nevezetesen a tartomány kerületi beosztásának tervezetét. Erre nézve 1718 szept. 12-én császári határozattal úgy döntöttek, hogy Mercy négyes felosztását elvetették és a Temesi Bánság területét, vagyis az egész Tisza—Maros—Duna- és Erdélyközt az osztrák örökös tartományok mintája szerint *13 kerületre, 6 katonai századridékre* és a *klisszúrai hegyridékre osztották.* Ennek következtében létrejöttek *a*) a mai Torontál vármegye területén: a *csanádi, becskereki* és *páncsovai* kerületek; *b*) a mostani Temes vármegye területén: a *temesvári, csákovai, verseczi* és *új-palánkai* kerületek; *c*) Krassó-Szörényben: a *lippai, facseti, lugosi, karánsebesi, almási* és *orsovai* kerületek a *Klisszúrával.* A Tisza, Duna és Maros fedezésére és a közlekedés bátorságának fenntartására keletkeztek: a *mokrini, kikindai, frányovai, melenczei, bótosi* és *itvori katonai századridékek.* A Klisszúra s a lugosi és almási kerületek sohasem juthattak önállóságra. Az almási (mehádiai) kerület meg a Klisszúra beolvadt az orsovai kerületbe, a lugosi pedig a karánsebesibe. *Valósággal tehát mindig csak 11 kerület állott fenn a Temesi Bánságban.* A régi Csanád vármegyének Maros-balparti területe megszünt Csanád vármegyéhez tartozni s ezt egészen a Maros jobbpartjára szoritották át. Kerületi beosztás

Az összes *kerületek és az egész hivatalos apparátus élére Temesi Adminisztráczió* néven (Landes-Administration des Temeser Banats) kormányszéket nevezett ki a császár, mely Mercy elnöklésével katonai és kamarai tisztviselőkből állott. A kerületek lakosságának igazgatására, a jogszolgáltatásra a közrend és béke fenntartására, valamint a kontribucziók, vámok és harminczadok kezelésére, a bányászati, erdészeti, sószállítási, közlekedési, halászati, vadászati, haszonbérleti és az összes gazdasági ügyek felügyeletére, nemkülönben a közmunka, katonaelszállásolás és fuvarozás terheinek kiosztására a kerületek igazgatásával megbízott *tiszttartók* (Verwalter) és a melléjök adott altiszttartók, vámszedők és harminczadosok, sótárnokok, ellenőrök és irnokok voltak kirendelve. *A kerületek élén tehát maradandóan 11 tiszttartó állott, a hozzájuk tartozó személyzettel.* A tiszttartókat és a tiszttartóságok hivatalnokait rendszerint a temesvári adminisztráczió elnöke, egyes esetekben maga az udvari kamara nevezte ki. A tiszttartóságok minden tekintetben az adminisztrácziónak voltak alárendelve, de egymással semmi szerves összefüggésben sem álltak. A tiszttartók és hivatalnokaik túlnyomó részben németek, csehek, sziléziaiak és morvák voltak. Akadt köztük egy-egy olasz, franczia, lengyel és olykor egy-két magyar is.

A bécsi főhadvezetőség a passzaroviczi béke után is megszállva tartotta a Temesi Bánságot. A szerb partok megfigyelésére és az elfoglalt temesi tartomány ellenséges meglepetésektől biztositására, valamint a török uralom alól csak az imént felszabadult félvad s fegyelemhez és rendhez nem szokott, többnyire bevándorolt alattvalók fékentartására nagytömegű katonaságot összpontositottak a stratégiai és közigazgatási hálózat vonalain. A Dunán 6 vitorlás hajóból álló hadi flotilla czirkált éjjel-nappal a révek őrizetére. A mint a portával létrejött a béke, Savoyai Jenő herczeg oly munkálatot készíttetett Mercyvel, mely szerint a kerületekben a *katonai szállások* és *őrhelyek* bizonyos fix pontokhoz legyenek kötve és *állandó katonai állomások* szervezve. Azonkívül felállította Mercy a közbiztonság számára a Tisza, Maros, Aranka és Alsó-Temes pusztaságain az ú. n. *nemzeti*

őrséget, a *hajdúságokat* és *pandúrságokat* (National-Miliz). Minden kerületbe *hadbiztosokat* nevezett ki, hogy a tiszttartóknak és kenézeknek az átvonuló hadcsapatok élelmezésénél és elszállásolásánál segítsenek.

Ezek voltak alapvető kezdeményei annak a kulturális akcziónak, melyből Mercy tartományrendezésének további folyományai kiindultak.

Telepítések

De a legszélesebb alapokra fektetett kezdés is hiú erőlködés lett volna, ha a Temesi Bánság oly néptelen marad, a minőnek Mercy a törökök elvonulása után találta. A császári udvar politikája és a kamara haszonvágya a Temesi Bánságban csak úgy nyerhetett kielégítést, ha az okkupált tartomány pusztái mielőbb megelevenednek engedelmes adófizető alattvalókkal és ha mentől nagyobb számú munkásnép foglalja el a parlag földeket.

Már 1716-ban és a következő esztendőben jöttek a táborozó katonaság nyomában szomszédmegyei iparos családok és görög kereskedők. A rokkant vagy szabadságolt katonáknak *Becskereken, Lippán, Fejértemplomban, Orsován, Karánsebesen* és *Lugoson* jelölt ki Mercy alkalmas lakóhelyeket. De az ő kormányzatának *rendes telepítései* csak 1718-ban kezdődtek. Ekkor indult meg a Temesi Bánságban *a külföldi németek első telepítése,* mely 1724-ig folyt. Már a tizenhatéves háborúban osztrák államelv volt: németekkel népesíteni be a töröktől visszafoglalt területeket, nehogy magyar lakosság ülje meg azokat. Az első német birodalmi szállítmány 1718 tavaszán érkezett le Bécsen át. Nem tűnik ki, hányan voltak s mely községekben szállásolták el őket?

A passzaroviczi béke után már szélesebb mederben indult a németség telepítése. Mercy elnöki meghívásokkal édesgeté őket a bevándorlásra. A bécsi udvar pátensekkel s meghatalmazott ágensekkel hirdeté Németországban, hogy a bevándorlóknak kilátásuk lehet különféle szabadságokra és tehermentességekre. 1718 elején már lejött Bécsből egy csapat „császári iparos," kiket a kerületek központi helyein, az illető kerület költségén helyeztek el. Ugyanaz évben Lugosra és Facsetre érkezett egy iparosszállítmány. Szomolnokról bányászokat küldtek. 1719 ápr. hóban Laibachból jöttek kőmívesek Oraviczára. Szeptemberben Tirolból küldött az udvari kamara bányászokat. 1721-ben az adminisztráczió számos telepest hozatott Neuburg és Marxheim vidékéről. Ezek nyomában 1722-ben bányászok, kerékgyártók, kovácslegények szállottak alá a Dunán. Különösen az 1723 évi 103. t.-czikk adott erős lökést a német fajnak az eddiginél nagyobb bevándorlásra. 1722—1723-ban *Crausen Ferencz* hivatalnokot küldé ki az adminisztráczió telepesek toborzására. A rajnai fejedelmeket a császár levélben kérte, hogy ne gördítsenek akadályokat a költözködők elé. Jött is akkor mintegy 600 család. Donauwörthből hajókon szállították őket a Bánátba. Ezeket Új-Palánkán, Moldován, Fehértemplomban és Verseczen szállásolták el. De oly szegények voltak, hogy nemcsak vetőmagért, de élelemért is könyörögniök kellett az adminisztrácziónál. Mercy egy 1724-ben kelt levelében panaszolja, hogy a beköltözött német családok *teljesen vagyontalanok,* „meistens Bettler". Azért az adminisztráczió számára külön utasítást készített: miképpen kell ezentúl a telepeseket fogadni, elhelyezni és miképpen kell velük bánni.

A német telepítés *második időszaka* 1724-ben kezdődött s 1727-ig tartott. Ez az időszak mind a jelentkező bevándorlók nagy mennyisége, mind a követett rend tekintetében felülmúlta az előbbenit. Csak éppen egy dologban volt azonos az előbbivel: most is szerencsét próbáló, vagyontalan kalandor nép, vagy a mint őket Mercy nevezé, *gazdátlanul kóborló csőcselék* vándorolt be a Bánátba. A bevándorlás valósággal levezető csatornája volt a külföldi békétlen, munkakerülő, veszedelmes népaljnak, mely terhére volt odakünn hazájának s melytől az államfők mielőbb szabadulni akartak. Az udv. kamara és a temesvári adminisztráczió megbízásából ez időszakban *Falck János Ferencz,* worms-herczegségi kormánytanácsos és törvényszéki ügyész vállalkozott a birodalmi kolonisták toborzására s ezt a hivatalát 1727-ig buzgón is teljesíté. Ügyes ágenseket tartott Lotharingiában, Elszászban, Hesszenben, Frankóniában, Bádenben, a Pfalzban és Felső-Bajorországban, kik bejárva a városokat és falvakat, dobszóval gyűjtötték a köznépet s pénzbeli előlegekkel és igéretekkel vették rá őket hazájuk elhagyására. Az a vidék ugyanis a XVII. század végén sokat szenvedett a francziáktól s a köznép félt, hogy újabb támadások érhetik. Azért mindenfelé egész sereg német iratkozott be bánáti kolonistának. Az adminisztráczió azáltal segíté a tömegek mozgósítását, hogy a már ittlevő telepesek közül többeket kiküldött előbbeni hazá-

jukba, „zur Hereinbringung ihrer im Römischen Reich seienden Freunde“. A bevándorlók Bécsben bemutatkoztak s kaptak fejenként 1 frt 30 kr. útiköltséget. A Dunán szállították őket vitorlás hajókon Pancsovára.

Az 1727 után végbement telepítések a *harmadik időszakba* esnek. Ekkor már nagyon megcsappant a németség bevándorlása. A birodalmi tartományok elnéptelenedése gondolkodóba ejté a rajnai fejedelmeket. S minthogy alattvalóik kelletlen elemei jobbára már eltávoztak, korlátozni, sőt szigorúan tiltani kezdték a kivándorlást. A kik mégis lejöttek, az úti és élelmezési költségeken kívül kaptak házhelyet, szántóföldet, vetőmagot, szőlőt, legelőt és házépítésre való fát. Házaikat maguknak kellett építeniök. Vertföldből vagy vályogból építettek, ritkábban téglából. A fedél zsupszalmából, nádból, gyékényből, néha zsindelyből készült. *Egészen új német község kevés épült Mercy alatt. Leginkább a meglevő régi falvakba, a szerb és oláh lakosságtól lehetőleg elkülönítve, telepítették a német jövevényeket.* A Mercy korából való temesvármegyei német telepek ezek: *A temesvári kerületben*: Német-Szt.-Péter, Bruckenau, Gyarmatha, Temesvár, Német-Rékas, Freidorf, Új-Pécs, Kisbecskerek, Munár és Neudorf. *A csákovai kerületben*: Detta, Denta, Berekncza, Vojtek és Csákova. *A verseczi kerületben*: Német-Versecz, Cservenka, Kudricz, Lagerdorf, Bogsán és Dognácska. *A pancsovai kerületben*: Új- vagy Német-Pancsova, Plosicza, Deliblat. *Az újpalánki kerületben*: Új-Palánka, Diebicz, Radimna, Posezsena és Matkovitz, Moldova, Szakalovecz, Langenfeld, Rebenberg, Jaszovnik, Petrilova, Potok, Makovicz (Makovistye), Freudenthal, Hänerdorf, Russova, Salhausen, Weisskirchen (Fehértemplom), Oravicza, Lupkova, Majdán, Sahaja és Suchenthal. *A lippai kerületben*: Új-Arad, Lippa, Guttenbrunn.[1]

Mercy kormányzatának két utolsó esztendejére esnek a bánáti *olasz* és *spanyol* telepítések. Ezeket Mercy részint a selyemhernyó tenyésztésére s a selyem-, posztó- és papirgyárak kiszolgálására, részint rizstermelésre és a kerti kultúra művelésére használta. Az 1729—1733-as években számos olasz család jelentkezett *De Jean* adm. tanácsosnál, ki a Temesvárott keletkezett új-gyártelepen, továbbá Freidorfon, Csákován, Jaszenován és Mercyfalván jelölt ki számukra szállásokat. A selyem- és rizstermelés igazgatására *Rossi Kelemen* mantuni apátot hívták meg. Az első *spanyolokat* Mercy Becskereken telepítette le.

Csanád vármegye Maroson túli részéből, Bácsbodrog vármegyéből, Szegedről és vidékéről, Békésből, Arad vármegyéből és Erdélyből mintegy 3000 *magyar* tért vissza régi otthonába, nevezetesen a Maros és Tisza balparti vidékére. Az alsódunai és marosi részeken szétoszlott *szerb* nemzeti polgárhad 4200 családfőből állott, a mit mintegy 16.000 lélekre tehetünk. A bányászatnál, erdészetnél, a hámorokban és hutákban alkalmazott munkásokat körülbelül 5000 lélekre téve, *Mercy kormányzata alatt a települt összes bánsági lakosság száma 30—35 ezer lélekre tehető.*

A közviszonyoknak további alakulására az *egyház* és *iskola* volt legmélyebbre ható befolyással. Savoyai Jenő herczeg ajánlatára III. Károly 1717 évi október 7-én kelt alapítólevéllel Temesvárott a *Jézus társaság* számára *misszió-házat* állított. Átengedte nekik templomul a törököktől mecsetté alakított XIV. századi Szent-György-egyházat, lakóhelyül pedig a templom melletti telken három török házat. *A jezsuitákat bízta meg az uralkodó a lelkipásztorság vezetésével is, nemcsak Temesvárott, de a Temesi Bánság egész területén.* Egyház és iskola

Ezáltal sajátszerű egyházi állapot keletkezett. A Temesi Bánság területe ugyanis Szent-István óta a csanádi püspök fennhatósága alá tartozott. Csanádi püspökké 1710-ben júl. 15-én I. József király a pálosrendi gróf *Nádasdy László* győri kanonokot nevezte ki. Minthogy Csanád, püspöki székváros, romokban hevert, Nádasdy ideiglenesen Szegedre tette székhelyét. Egyházmegyéjének Maros- és Tisza-balparti vidéke 1716-ig török uralom alatt volt, Belgrád visszafoglalása után pedig kisajátították Szent-István koronája területéből és osztrák kormányzat alá helyezték. A bécsi udvar ezzel kikapcsoltnak tekinté ebből a területből a csanádi püspökségnek bánáti részeit, úgy hogy a csanádi püspök számára csak a Maros és Tisza jobbpartján fekvő vidék maradt. Temesvár visszavételekor Nádasdy még nem ismerte ezt a körülményt. Mikor megtudta, hogy egyházmegyéjét a bánáti

[1] Lásd e helységnevek megmagyarosítását a m. kir. belügyminiszteriumtól 1910 okt. 23-án kiadott hivatalos jegyzékben.

részek elvételével megcsonkították, folyamodott a felséghez és a történeti jog alapján kérte püspöki juriszdikcziójának a bánsági részekre is kiterjesztését. 1719-ben július 7-én a Savoyai Jenő herczeg elnöklésével tartott udvari tanács, aug. 22-én pedig a kir. kanczellária hozzájárult Nádasdy kérelméhez s csakugyan kiterjeszté joghatóságát a Temesi Bánságra is. Valósággal azonban ez az intézkedés írott malaszt maradt. Mikor Nádasdy kánoni látogatásra jelentkezett Temesvárott, a jezsuiták tiltakoztak jogkörük megsértése ellen, az adminisztráczió pedig tudatta a püspökkel „a császár nevében," hogy mint magyar mágnást vendégül szívesen látják, de az újszerzeményű Temesi Bánság püspökének el nem ismerhetik és nem is fogadhatják. Sikerült végre Nádasdynak 1724-ben január 27-én III. Károly királytól újabb dekrétumot kieszközölnie, melyben az uralkodó elismerte őt a Temesi Bánságban is törvényes főpásztornak. Mint elismert püspök már azon évi márczius 4-én jött Nádasdy Temesvárra. A következő napon installálta magát a jezsuiták templomában. *Másfél század óta ez volt az első alkalom, hogy róm. kath. püspök megjelent a temesvári várban.* Fogadása az adminisztráczió és a katonaság részéről rendkívül hűvös volt. *A magyar főpapot, a „rebellis" családból származó magyar grófot nem látták szívesen.* Rezidencziát nem adtak neki Temesvárott. Látszat szerint folytonosan kerestek neki lakást, de sohasem találtak. Szándékosan tartották távol Temesvártól. Nádasdy élte fogytáig plebánosa maradt a szegedi Szent-Demeter-egyháznak. Csak ritkán, nagyobb ünnepeken, vagy bérmálás alkalmával látogatott el Temesvárra. Távollétében a jezsuiták kormányozták a Temesi Bánság egyházait. A jezsuiták házfőnöke püspöki vikárius volt. Az udv. kamara 1725-ben 2000 forint évi fizetést utalványozott Nádasdynak. Az adminisztráczió beavatkozott a püspök joghatóságába, sőt még a lelkészek kinevezési, áthelyezési és megerősítési jogát is megtagadta a törvényes főpásztortól. Legtöbb esetben nem is kérdezték őt. Az általa behelyezett kanonokokat mellőzték, a plebánosokat egyszerűen elűzték állomásaikról.

Teljesen megváltozott ez a fonák állapot, midőn Nádasdy halála után (1729) idegenből hozott *német papokkal* töltötték be Szent-Gellért székét. Semmi sem feszélyezte többé a bécsi kormányt, hogy a csanádi püspökség dolgában teljes mérték szerint érvényesítse politikáját, mely Délmagyarországnak Szent-István koronájától *örök időre* elidegenítését tervezte. *Ezentúl 1777-ig nem neveztek ki többé magyar születésű honpolgárokat a csanádi főpásztori székre.* Az idegen főpapokat kizárólag csak a Temesi Bánság püspökeinek tekintették, kik a Maroson túlnan fekvő részeken csak Csanád vármegye főispánjaiként végeztek funkcziókat. Ilyenek voltak: báró *Falkenstein Albert* 1730—1739; *Stanislavich Miklós* 1739—1750 és *gróf Wagraini Engl Ferencz Antal* 1750—1777. Falkenstein püspöksége alatt 1732 nov. 16-án kérelmezte az adminisztráczió a püspöki székhelynek és az eddigelé Szegeden tartózkodó káptalannak Temesvárra áthelyezését. Ezt egy 1738 május 10-én kelt császári leirat azzal a kikötéssel engedélyezte, hogy a Temesvárott rezideáló püspök továbbra is megtartsa „csanádi püspök" czímét. Ugyancsak Falkenstein alatt 1736-ban tették le a temesvári *székesegyház* alapkövét. A tiszta barokk stílben készült remek építményt 1773-ban, Engl püspök idejében fejezték be. Stanislavich azzal tette nevét emlékezetessé, hogy 1743-ban megszerezte a püspökség számára a *makai uradalmat.* Elődei a kamarától készpénzfizetésben részesültek.

Mercy kormányzata és a Jézus-társaság lelkipásztorkodása idején a következő *róm. kath. plebániák* keletkeztek Temes vármegye területén. Időrend szerint: *Temesvárott* 1716-ban, az argentinai-bosnyák ferenczrendiek, 1719-ben pedig a jezsuitáknak és az arg.-bosnyák ferenczrendieknek vezetésével; 1717-ben *Lippán* előbb ferenczrendiek, majd 1723-tól világi papok vezetésével; 1718 *Temesvárott* a *Nagy-* és *Kis-Palánk* külvárosokban minoriták vezetésével; 1720 *Verseczen* f. r. majd vil. p. v.; 1721 *Rékason* f. r., majd v. p. v.; 1723 *Új-Aradon* minoriták, majd v. p. v.; 1723 *Freidorfon* és *Fehértemplomban* v. p. v.; 1724 *Csákován, Új-Pécsen, Freudenthalon* (Häuerdorf, Salhausen) *Dentán;* 1725 *Bruckenauban* v. p. v.; 1726 *Deliblaton* v. p. v.; *Temesvár-Gyárvárosban* f. r., majd v. p. v.; *Dettán, Rebenbergen* v. p. v.; 1727 *Gutenbrunnban* v. p. v.; 1730 *Gyarmathán* v. p. v; 1733 *Mercyfalván* v. p. v.

A temesvári jezsuita-főnök egyházhatósági felsőbbségét elismerték nemcsak az adminisztrácziótól behelyezett világi papok, kik közül néhányan a külföldi kolonistákkal jöttek be, hanem elismerték azt a szerzetesrendek is.

A mi az *oktatásügyet* illeti, 164 éves szellemi sötétség után a *temesvári jezsuiták* gyújtották meg Délmagyarországon a tudományos műveltség alapismeretei-

Gr. Niczky Kristóf. (Az Orsz. Képtárból.)

Fejérváry László, a szerb naszádosok fővajdája. (Az Orsz. Képtárból.)

Ferencz lotharingiai hg. (Az Orsz. Képtárból.)

Monostorszentgyörgyi zárda.

A hodosbodrogi zárda külső képe.

nek fáklyáját. Nyolcz esztendőre a visszafoglalás után *három osztályú gimnáziumot* (schola latina) nyitottak Temesvárott. Innét áradt szét az egész Délvidéken a kulturális fejlődés első mozzanata. Az intézet 1725-ben nyílt meg és kibővítve 1773-ig, a jezsuita-rend bekövetkezett feloszlatásáig működött.

Az *elemi* oktatásügyet Temesvárott a bosnyák salvatoriánus ferenczrendiek kezelték. A vidéki községekben, hol paróchiák keletkeztek, az illető lelkészek, egyes helyeken világi tanítók oktatták a gyermekeket. Iskolaépületekről még nem történik említés. Az első világi tanítót (Schulmeister), ki természetesen az egyház alkalmazottja volt, 1728-ban Csákován találjuk. 1734—1735-ben Lippán is volt már világi tanító. 1741-ben Temesvárott a belvárosban szintén világi tanítók kezén volt az elemi iskola. Az 1737-ben Vingára bevándorolt *bolgároknak* 1744-ben már négyosztályú elemi iskolájuk volt, latin és bolgár tannyelvvel.

Mercy kormányzata alatt a Temesi Bánság területén *három gör.-kel. n e. szerb püspökség* állott fenn: a *temesvári, verseczi* és *karánsebesi*. Oláh püspökség egyáltalában nem volt Délmagyarországon. Szerb püspökök voltak Temesvárott: 1710—1726 *Vladiszávlyevics Joannitius;* 1727—1728 *Nesztorovics Maxim;* 1728—1744 *Dimitrievics Miklós.* — *Verseczen:* 1713—1724 *Stanojevics Mózes;* 1725—1726 *Dimitrievics Miklós;* 1728—1738 *Nesztorovics Maxim.* — *Karánsebesen:* 1724-ig egy ismeretlen, 1726-tól *Dimitrievics Miklós.*

A *protestáns felekezetek* bujdosók valának a Temesi Bánság korszakában. Temesvár visszavétele után gróf Mercy utasítást kapott Bécsből, hogy *csak kath. németeket fogadjon a Temesi Bánságba.* Az 1718 jan. 1-én alakult temesvári német tanács parancsot kapott: „dass zuförderst alle und jede Ungläubige, als da seyend Heydten, Juden, Türkhen, Lutheraner und Calvinisten, ja sofort alle andere Ketzer, was Orts und Nahmens dieselbe seyn mögen, von der Stadt gleich abzuschaffen und auf keine Weys gedulden". Az 1723-iki országgyűlési határozat biztosítá ugyan Magyarországon a protestánsok polgári és vallási szabadságát; de ez a törvény az ellenreformáczió hatása alatt alig tudott érvényre emelkedni. Annál kevésbbé érvényesült a Temesi Bánságban, hol a magyar törvényeket semmibe se vették. A szigorú ellenőrzés ellenére a német telepítések kezdetén Württembergből, Hessenből és Nassauból néhány lutheránust is magával sodort a népáradat a Temesi Bánságba. De mihelyt fölfedezték őket, távozniok kellett. Így történt a verseczi, dentai és petrilovai protestánsokkal. Csak az 1734 okt. 20-án kelt „Resolutio Carolina secunda" megjelenése után kezdtek itt evangélikusok is települni.

A *zsidó* pária volt a Temesi Bánságban. De a zsidó pénzére és élelmességére szüksége volt az adminisztrácziónak. Tehát a Bánságban is épp úgy meghúzódtak a zsidók, mint Magyarországon a földesurak jószágain. Temesvár visszafoglalása után *három zsidó felekezet* volt itt: *német zsidók,* kik a külföldi német kolonistákkal jöttek be; *spanyol zsidók,* kiknek temesvári emléke a XVII. század elejéről való és a *lengyel zsidók,* szintén még a török hódoltságból maradtak vissza. A bánáti zsidóságnak Mercy idejében tulajdon bírájuk volt Temesvárott, ki két rabbinussal állott élén a zsidó hitéletnek. A Bánság egész területén akkor még csak 84 zsidó család találtatott. Számuk 1736 után kezdett szaporodni. Az adminisztráczió kötelezte őket türelmi és egyéb taksák fizetésére.

Közgazdasági berendezkedés

Nagyarányú volt gróf Mercy tevékenysége különösen a *gazdasági, pénzügyi, kereskedelmi* és *ipari* berendezkedés terén.

A *földmívelést* kezdetben olyannyira nem értették a telepes németek és annyira idegenkedtek e foglalkozástól, hogy Mercy büntető kényszereszközökkel szorította rá őket és be kellett őket oktatni a mezőgazdaság teendőibe. Alig helyezkedett el 1718-ban a külföldi németek első csapata, Mercy már júniusban rendeletet adott ki, hogy a kerületi tiszttartók komolyan szorítsák őket a földmívelésre. 1725-ben, mikor a Bánság szerteszét meg volt már szállva német telepesektől, újra szigorúan parancsolta: „dass die Unterthanen zur Besorgung des Ackerbaues angehalten und angeeifert, auch ihnen hierzu die gehörige Einleitung gegeben, und zur Ziehung der Viehzucht angehalten werden". Igás jószágot osztatott ki köztük és Stockerauból nagymennyiségű búza, árpa és zabvetőmagot hozatott, hogy semmiben hiányt ne szenvedjenek. Meghonosította egyes helyeken a rizstermelést is s különféle iparnövények, gyümölcsfák, még az indigó termesztésével is kísérleteket tétetett. A *szőlőtermelést* Verseczen, Gattáján, Fehértemplomban és a Maros vidékén mozdította elő. 1722 aug. 30-án körrendeletet bocsátott ki, melyben figyelmezteti a kerületeket, hogy a Bánságban nagyon drágák a külföldi borok, miért is ajánlja

a bánáti borok fogyasztását. *Zöldségtermelő kertészetet* már 1720-ban, midőn a béke megkötése után a magyar kertésznép elhagyott földjeire ismét visszatért, a becsei, akacsi, csókai, kanizsai, szanádi, deszki, szt.-iványi és kiszombori lakosságnál találunk. *Kendert* a folyók, tavak és mocsarak mentén, főképpen rukázkodási czélokra termelt a magyar, szerb és oláh köznép. 1723-ban kincstári monopólium alá vette az adminisztráczió az összes bánáti kendertermelést. Ezenkívül Mercy 1722-ben *három császári kertgazdaságot* (Kaiserlich. Maierhof) létesített a központi tisztviselők és a katonaság konyhaszükségleteinek ellátására: egy volt Temesvárott, egy Vingán és egy Módoson. 1721-ben *császári marhatenyésztő telepeket* létesített Vingán, Hetényben, Csákován és Módoson. Különösen a juhtenyésztést ajánlta az alattvalóknak, „hogy — úgymond — a tartományban élénküljön a pénzforgalom és gyarapodjék a jólét". *Méneseket* a lovas katonaság, a prédiumbérlők társulata és a kerületi fuvarosgazdák tartottak. Magának Mercynek volt a legszebb ménese. A bánáti marhavásárok Mercy kormányzata alatt már jó hírnévnek örvendtek.

A *kéziipar, kézmívesség,* a különféle mesterségek, vagy mint mostanában nevezik a *kisipar,* melynek a visszafoglaláskor Temesvárott és környékén a régi időkből semmi nyoma sem maradt, Mercy alatt elég gyorsan támadt új életre. A legtöbb iparos Csehországból, Ausztriából, Magyar- és Erdélyországból vándorolt be. Mercy alatt a köznépnél honos nemzeti háziiparon kívül mintegy 30-féle mesterség képviselőivel találkozunk a Bánságban. Nevezetes, hogy Mercy nem tűrte meg az iparosczéheket.

Az *építőipar* úgyszólván egészen a temesvári és délvidéki várak, kaszárnyák, kincstári épületek s nehány templom építésével merítette ki magát. Monumentális építkezés a XVIII. század második és harmadik tizedéből csak egyetlenegy maradt ránk: a *temesvári ferenczrendi barátok* (később a kegyesrendiek) *temploma* a belváros díszterén. Ezt a város 1911-ben lerombolttatta.

A *gyáripar* lépést tartott a kisiparral s Temesvárott érte el fejlődésének tetőpontját. 1718-ban már működésben volt a *temesvári sörgyár* és 1722-ben megindult a kerületekben is a sörgyártás. 1725-ben épült a vízierőre berendezett *temesvári posztógyár.* 1733-ig felállították ugyancsak Temesvárott a bőrgyárat, daróczgyárat, harisnyagyárat, selyemgyárat, az ezüst- és arany-paszomántgyárat, a kelmefestőgyárat, papirgyárat, szappangyárat, a szeggyártó hámort, a lőpor- és salétromgyárat, kalapgyárat és az olajsajtót.

1723-ban léptette életbe Mercy Temesvárott a *német kereskedelmi társaságot* (Commercien Societät). A szándék az volt, hogy a Temesi Bánságban teljesen német legyen a kereskedés. Azonban ez nem sikerült. A német társaság mellett már 1725-ben alakult meg a 76 főből álló *görög kereskedelmi társaság* (Orientalische Compagnie) *Bibics Jován* elnöklete alatt. A bánáti gabonakereskedés túlnyomó részben görög, örmény, zsidó és szerb üzletemberek kezében volt.

Az árúczikkek adásvételénél 1725-ig a török hossz- és súlymérték: az okka, arasz és láb volt használatban. 1725-ben léptette életbe az adminisztráczió a bécsi nehezéket és a bécsi rőföt. A gabonakereskedésnél 1726-ban a hivatalosan megpecsételt pozsonyi mérő (Pressburger Landmetzen) jött használatba.

Gróf Mercy kormányzati tevékenységének e vázlatszerű áttekintése is azt bizonyítja, hogy Délmagyarország mai jólétének alapozását ő tette le s hogy a csatáknak diadalmas hőse nagytehetségű, széles látókörű, magasműveltségű férfiú és kitünő nemzetgazda is volt. Abban az időben, mikor a bécsi politika tendencziája Délmagyarországnak teljes elkobzását tűzte czélul, szerencse és áldás volt hazánkra, hogy a délkeleti szélek védőbástyájára, *a temesközi területre,* oly férfiút állított a gondviselés, ki nem rombolt és nem pusztított, hanem alkotott, épített és gyümölcsöztetett az általa nem is sejtett jövendő idők használára.[1]

Temesi kormányzók

Utódai a Temesi Bánság kormányzásában német-, franczia-, angol-, olasz-, oroszszármazású osztrák tábornokok voltak. 1733 báró *Engelshofen Ferencz Lipót* altábornagy ideiglenesen; 1734 gróf *Hamilton András* altábornagy, később lovassági tábornok; 1738 *Neipperg Vilmos Reinhard* táborszernagy; 1739 gróf *Succow* altábornagy; 1740 báró *Engelshofen Ferencz Lipót,* táborszernagy; 1757 gróf *Harsch* táborszernagy; 1758 *Puebla Antal* altábornagy; 1759 báró *Lietzen Frigyes Zsigmond,* altábornagy; 1769 gróf *Mitrovszky Miksa,* altábornagy; 1775 báró *Zettvicz*

[1] Életét és működését lásd: *Mercy Klaudius Florimundus kormányzata a Temesi Bánságban* cz. munkámban. Budapest, 1909. A M. Tud. Akadémia kiadása.

Antal, altábornagy. Midőn a Temesi Bánság kormányzatában a *katonai* és *polgári* ügyek vezetését 1751-ben *kettéválasztották, polgári* v. *kamarai elnökökként* működtek: 1753 gróf *Perlas-Rialph*; 1769 *Altringeni* és *Claryi* gróf *Clary*; 1774 báró *Berzoviczai Brigido József*; 1777 *Brigido Pompejus*. Ezek a katonai és polgári kormányzók lettek volna hivatva Mercy munkáját folytatni. E föladat teljesítése azonban sok akadályba ütközött.

Hamilton kormányzatát mindjárt legelején, 1735-ben, megzavarta a szomszédos Békés, Csanád és Zaránd vármegyékben *Szegedinacz Péter* vezérlete alatt kitört *szerb lázadás*. A bánsági szerb lakosságnak csak csekély része volt benne. Korán fölfedeztetvén, a nevezett vármegyék erőteljes rendszabályokkal elnyomták. A főczinkosokat halállal büntették. *Neippergre* végzetteljes szerep várakozott. 1737 tavaszszal megkezdődött Oroszország s Törökország között a háború, melybe mint orosz szövetséges, III. Károly is bebonyolódott. A császár *Seckendorf* Frigyes tábornagyra bízta a fővezérletet, de a törökök több ízben megvervén az osztrák hadat, az aldunai tartományok nagy részét magukhoz ragadták. A hadműveleteknél *Lothringeni Ferencz* herczeg Mária Teréziának, akkor még örökös főherczegnőnek férje és *Károly* főherczeg is jelen voltak. A megvert osztrák sereg alig tudott Orsovánál a Dunán át a Temesi Bánságba menekülni. Csakhamar üldöző török csapatok csapdostak át a Dunán, bevették Orsovát s onnét 1738-ban a hegyszorosokon Karánsebesen és Lugoson át Temesvár felé igyekeztek, temérdek kicsapongásokkal jelölvén útjokat.

Jún. 19-én megérkezett Temesvárra *Lothringeni Ferencz* és fivére *Károly*. Az egyesült császári sereg most Lugosra, onnan Karánsebesre, Szlatinára, majd meredek hegyi ösvényeken Teregovára és a domasniczai magaslatokra vonult. Jún. 29-én résztvettek a herczegek egy kémszemlén. A járatlan erdővadonban eltévedvén, életveszedelembe kerültek. Mikorra *Vancsa Péter* oláh vezér feltalálta és megmentette őket, a törökök már egész Szlatináig szorították vissza a császáriakat. Júl. közepén maga a nagyvezér jött segítségére az ozmánoknak. Visszaverte a császáriakat minden állomásukból Mehádiától Orsováig. Mialatt azután a császáriak Szendrő és Belgrád megmentésére siettek, a törökök elfoglalták Új-Palánkát, bevették Pancsovát s a legkegyetlenebb pusztításokat követték el a fehértemplomi, verseczi, pancsovai, lippai és csákovai kerületekben. Segítette a törököket *Rákóczy József* is, az elhalt nagy Rákóczi Ferencz idősbik fia, ki a szultántól Erdély fejedelmévé neveztetvén ki, 1738-ban bujtogató leveleket bocsátott Erdélybe és Magyarországba a császáriak ellen. Növelte a szerencsétlenséget nemcsak az 1738-ban dühöngeni kezdett *pestisjárvány*, mely évek során ezerszámra gyilkolta Délmagyarország lakosságát, hanem a bánsági oláh parasztok 1739-ki lázadása is, melyet elnyomtak ugyan, de a helyreállított rend a császári hadak balsorsán már mitsem változtatott. A törökök Wallis osztrák tábornok szerbiai hadát nem messze Belgrádtól annyira megverték, hogy vezérük Wallis és a segítségére küldött Neipperg, temesvári kormányzó parancsnok, Villeneufve márki franczia követ által rábeszélve, 1739 szept. 1-én megkötötte a portával 27 évre a legnagyobb mértékben csúfos *belgrádi békét*, melyet szept. 18-án maga a császár is aláírt. Az egyezmény szerint *Belgrád, Szerbia, Bosznia és Oláhország visszaadatott a törököknek; ellenben a Temesi-Bánság a császár uralma alatt maradt a déli és erdélyi határvonalak némi módosításával.*

III. Károly e békekötést, mely kedélyét mélyen elszomorítá, nem sokáig élte túl. 1740-ben okt. 18. és 19-ke közti éjjel meghalt. Benne vége szakadt a habsburgi fejedelmi ház férfiágának. Halála napján ágyához hivatván gróf *Pálffy János* tábornagyot, megköszönte neki a Temesvár visszafoglalásánál tett hősi szolgálatait.

A megüresedett trónra az 1723-ik évi örökösödési rend szerint *Mária Terézia* főherczegnő lépett. Nagyon szomorú kilátások között kezdé uralkodását. Fegyverben állott ellene fél Európa. Trónja megmentésére a törvényes királyához mindenkor hű magyar nemzetnél keresett segítséget. Az 1741-ki országgyűlésen jún. 20-án személyesen is megjelent a rendek között, kik Pálffy Jánost nádorrá választván, Mária Teréziát hat nap múlva megkoronázták. A rendek postulátumaiban *a délmagyarországi részek visszakapcsolása* egyik fő és lényeges pont volt. Határozottan követelték a rendek annak felvételét a királyi hitlevélbe, hogy *az ország ezentúl minden részeiben saját törvényei és szokásai, nem pedig az osztrák örökös tartományok módjára fog kormányoztatni, az ország épsége azonnal helyre fog állíttatni, a töröktől visszanyert részek Magyarországhoz fognak kapcsoltatni és a többi magyar megyékkel egyenlő igazgatás alá helyeztetni, a tisztségekre és hiva-* Mária Terézia

talokra egyedül magyarok fognak kineveztetni és a magyar ügyek kizárólag magyarok által fognak kezeltetni. Mária Terézia leirata nem erősíté meg ugyan a hitlevélnek ezt a szövegezését, de általában megnyugtató igéreteket tett. Minthogy — úgymond — az 1715-ki III. t.-cz. a rendeket különben is világosan biztosítja, hogy Magyarország nem fog a többi örökös tartományok módjára kormányoztatni: előre is megegyezését adja, hogy ez iránt új törvényczikkely alkottassék. *A visszaszerzett részek bekebelezését illetőleg, hajlandó annak módjáról tanácskozni a rendekkel.* Igéri, hogy az egyházi s világi méltóságokba csak érdemes magyarokat fog helyezni és hogy a magyar ügyeket magyarokkal fogja kezeltetni.

A Temesi-Bánság igazgatása a Mercytől megvetett alapon folyt tovább. Itt csak a kiemelkedőbb mozzanatokra szorítkozom.[1] 1745-ben az *alibunári mocsár* poshadt vizét kezdték csatornázással lecsapolni. A szerencsétlen belgrádi békekötés következtében Oláhország és Szerbia török kézre kerülvén, az ottani *görögök* és a kath. vallású *paulichiánus bolgárok,* összesen mintegy 300 család, nyájaikkal s minden vagyonukkal a Temesi-Bánságba vándoroltak s ezeket Vingán, Besenyőn, Bodrog és Szőllős prédiumokon, úgyszintén a Vinga szomszédságában fekvő szanádi és dvorini majorságokban s az oraviczai bányakerületben telepítették le. 1744-ben a vingai bolgárok kiváltságokat nyertek. Az egész bánsági hegyvidéket közigazgatási tekintetben *négy bányahivatalra* osztották fel. *1751 okt. havában Mária Terézia a Temesi-Bánságban addig fennállott tisztán katonai kormányzási rendszert megváltoztatta s katonaivá és kamaraivá* (polgárivá) *alakította át.* Ennek következtében csak azok a vidékek maradtak katonai kormány alatt, melyekben nagyobb katonai osztályok állandóan voltak elhelyezve, ú. m. a Duna hosszában: Pancsova, Új-Palánka, Mehádia és Karánsebes, azonképen a becskereki vidéknek a Tiszához közelfekvő némely helyei, melyekből az 1741. évi XVIII. t.-cz. szerint a *bánsági katonai Határőrvidéket* szervezték. A polgári tartományi igazgatóságot a bécsi udvari főkamarának rendelték alá. A bánsági és szerémségi szerbek ügyeire nézve 1751 szept. 22-én Bécsben a *„Temes-bánsági* és *Illir udvari deputáczió"*-t állították fel, melynek első elnöke gróf *Kolowrat Ferdinánd* volt. Ugyanakkor (1750) feloszlatta a királynő a *tisza-marosi Határőrvidéket,* a csajkások két századának kivételével. E miatt a délvidéki szerbek elkeseredésükben pártos mozgalmakat kezdeményeztek, kijelentvén, hogy fegyvereiket nem fogják a magyar alattvalósággal fölcserélni, hanem készek inkább kivándorolni és az orosz czár jogara alatt keresnek új hazát. Szövetkezve a bánsági, horvátországi és bácskai elégedetlen szerbekkel, több ezerre (állítólag 30.000) menő tisza-marosi szerb család fölkerekedett s *Tököli* és *Horváth* kapitányok vezérlete alatt, 1751-ben Oroszországba költözött, hol Kievtől Ocsakováig két kormányzósági kerületben telepedtek le. A pénzszerzés gondjai arra vitték Mária Teréziát, hogy a Temesi Bánságot 1759-ben, előlegezett 10 millió forintért, a *bécsi városi banknak* 10 esztendőre elzálogosította. A Temesi-Bánságot az évi aug. 1-től összes jogaival, kamarai jövedelmeivel és magával az adminisztráczióval a *bécsi miniszteriális banco-deputatio* alá helyezték s így maradt 1769 jan. 1-ig. Ezekben foglalhatók össze a Temesi Bánság közéletében a kiemelkedőbb események Mercy kormányzó utódai alatt.

Gyarmatosítási pátens

A banco-deputáczió uralma idején, 1763. évi febr. 25-én adta ki Mária Terézia a *gyarmatosítási pátenst.* Ezzel kezdetét vette a Temesi Bánságban az *első rendszeres telepítés.* A királyné minden kolonistának, a ki kincstári területen telepedett és házat épített, hat évi adómentességet, ingyen épület- és tűzifát engedményezett, az iparosoknak pedig tízévi adómentességet ígért. A jelentkezők fejenként 10—12 frt ajándékot kaptak. 1763-ban mintegy 1000, a következő évben 1000—2000 német gyarmatos vándorolt be a Bánságba. Nagyszámú obsitos-katona és munkás paraszt jött Hauenstein, Trier és Lothringen vidékéről. Az adminisztráczió telepítő bizottságot alakított, melynek elnöke *Hildebrand* kormányszéki tanácsos, tagjai *Knoll* temesvári ker. főnök, báró *Laffert* csanádi ker. ellenőr és *Neumann* lippai sótári tiszt. Feladatuk volt a jövevények számára falvakat és lakóházakat építeni. A bizottság tagjai szétmentek a vidékre és szükség szerint vagy bővítették a már meglevő falvakat, vagy egészen újakat építettek. *Knoll* 1764-ben Szent-Péter, Bruckenau, Gyarmata, Freidorf és Rékas falvakban németeket telepített s nagyobbította a helységet. 1765-ben Mercyfalva lakosságát szaporította, hol már előbb (1745—49)

[1] A részletes leírást *Száz év Délmagyarország újabb történetéből* cz. munkában találja az olvasó.

a régi olasz és spanyol lakosok mellé, lothringeni, többnyire rossbrucki, lossheimi és trieri, 1760-ban pedig lothringeni, elszászi, luxemburgi és alsóausztriai bevándorlók települtek. 1766-ban egy elpusztult régi magyar falu romjain *Billéd* községe épült. Báró *Laffert* 1764—1765-ben Csanádot, Perjámost és Nagy-Szentmiklóst szaporitá németekkel. *Hildebrand* 1765-ben 300 házzal Szakálházát, 1767-ben 405 házzal Zsombolyát, 204 házzal Nagy-Jécsát és 204 házzal Csatádot, 1769-ben 200 házzal Grabáczot építé. *Neumann* 1764-ben 84 családdal gyarapitotta Lippát. Ezek között sok iparos volt, leginkább harisnyakötő mesteremberek. Ugyanazon évben épült 148 házzal Gutenbrunn, a következő évben 150 házzal Neudorf, 1766-ban 200 házzal Schöndorf, 106 házzal Engelsbrunn, 1769-ben 201 házzal Bogáros és bővült 82 házzal Új-Arad. 1770—1771. évben épült ugyancsak Neumann vezetésével Kis-Jécsa 101 házzal, Mastort és Heufeld 80—80 házzal, Charleville és Soltour 64—64 házzal és szaporodott Szent-Hubert, az elszász-lothringeni *francziák* délmagyarországi középpontja. Fölépült továbbá Albrechtsflur 80, Marienfeld 125, Blumenthal 95, Segenthau 77 és Greifenthal 30 házzal. Ugyancsak Neumann építé Charlottenburgot a berekszói völgyben 32 tiroli család számára, Altringent, Neuhofot, Buchberget és Lichtenwaldot 42—42 házzal. 1772-ben vetette meg alapját Kreutzstättennek 65, Wiesenhaidnak 100, Königshofnak 30 házzal és szaporította Szentandrást 42 családdal. Hildebrand 1772-ben népesíté be Osternt 51, Gottlobot és Trübswettert 203—203 házzal. A Szent-Huberten, Trübswetteren, Soltouron és Charlevilleben telepedett első franczia gyarmatosok a metzi, bezanconi, párisi és luxemburgi kerületekből jöttek be. Némely franczia családok Mainz, Trier, Nassau, Würzburg s Ingolstadtból származnak.

Volt ekkor a Temesi-Bánságban, a határőrvidékiekkel együtt, mintegy 450.000 lakos. Eképpen vándoroltak be a Temesi-Bánságba 1763—1766-ban Németország majdnem minden részéből földmívelő és iparos települők, kik nagyon különböztek a régebbi német települőktől. Számuk összesen 16.889 lélek.

Mária Terézia férjének, Ferencz császárnak a halála után fiát, *II. Józsefet,* kormánytárssá nevezte ki az örökös tartományokban. Egy 1767-ben eléje juttatott „emlékirat"-ból értesülvén a Bánságban napirenden levő visszaélésekről, a következő évben leküldte II. Józsefet az állapotok részrehajlatlan megvizsgálására. József 1768 ápr. 20-án érkezett a Bánságba. Kíséretében volt sógora, *Albert* szász-tescheni herczeg és gróf Nostitz. Szegedről indult és az alsó Duna és Tisza vidékein végezte körútját. Összesen 249 órát töltött lóháton. Mindenütt behatóan szemügyre vette az embereket és a kormányzás rendszerét s egy kimerítő „emlékirat"-ban tett jelentést a királynőnek. A királynő fia javaslataihoz képest számos változást rendelt el a Bánság igazgatásában. Hogy a javasolt reformok végrehajtásáról és hasznosságáról meggyőződjék, József 1770-ben egy *második bánsági utazásra* szánta el magát. Mikor pedig az alsó Duna hosszában a *német-szerb* és *oláh Határőrvidékeket,* meg a *zsupaneki határőr zászlóaljat* szervezték, II. József *harmadszor* is lejött a Temesi-Bánságba, hogy a Határőrvidéket meglátogassa. Utazása tanulságaiból kifolyólag életbeléptették a telekkönyveket, rendezték a hitelviszonyokat és gazdasági ügyeket, az adózást, a községi és kerületi közigazgatást. A tartományi igazgatóságot előbbeni alakjában hagyták ugyan, de a kincstári kerületeket *négyre* szállították le: a *csatádira, verseczire, temesvárira* és *lugosira.* A kerületek élére, a császári örökös tartományok mintája szerint, *kerületi kapitányokat* (Kreishauptmann) vagy *főnököket* (Kreisvorstand) neveztek ki. A kerületek főnökeinek vagy kapitányainak alá voltak rendelve a kerületi tiszttartók is, kik a kincstári jövedelmekről számoltak, a közrend fölött őrködtek és a bűnfenyítő ügyeket a temesvári adminisztráczió elé vitték.

II. József a Bánságban

Legnagyobb fejlődésre emelkedett a bánsági *tanügy.* Ezt 1770 óta „politicum"-nak tekintették. Minden kincstári faluban, a hol még nem volt iskola, tanítóval ellátott rendes iskolát kellett nyitni. 1773-ban Temesvárott külön *iskolai bizottságot* állítottak fel, melynek első elnöke gróf *Sauer Venczel* volt. Az iskolákban az alsóausztriai u. n. *szagáni elemi tanmódszert* hozták be. A gör. n. e. szerb és oláh iskolák élére *Jankovics Tivadart* nevezték ki. 1775-ben életbelépett a Bánság összes iskoláiban az ú. n. *egyetemes iskolái rendtartás,* melyet Mária Terézia eredetileg az örökös tartományok elemi-, fő- és triviális iskolái számára adott ki s most a Bánságban is bevezetett. Az *első normális iskola,* mely az egész tartományban az elemi iskolákra nézve mintaintézetté lett, Temesvárott nyílt meg.

Tanügyi fejlődés

Mióta 1774-ben a *nagy-kikindai kir. szerb kerület* polgárilag, délen és keleten pedig a jóval kinyujtott Határőrvidék katonailag önállóságra jutottak, a temesvári adminisztráczió hatásköre tetemesen szükebbre szorult. *Mindamellett Mária Terézia még 1775-ben is avval a gondolattal foglalkozott, hogy a Temesi-Bánságot osztrák herezegséggé és ez által minden időkre Ausztria államegységének önálló tagjává tegye.* Csak Eszterházy és Kaunitz ellenérvelései mentették meg a királynőt e végzetes ballépéstől, melyre őt gróf Koller személynök csábitgatta.

9. *Temes vármegye visszaállítása.*

A hétéves háború 200 millió forint adósságba sülyesztette az államot. A rendkívüli pénzszükséglet és az állam magas igényei sok gondot okoztak Mária Teréziának, uralkodása utolsó éveiben. A Temesi-Bánságban alkalmazott osztrák kormányzati rendszer oly költséges volt, hogy a tartomány jövedelmei nemcsak nem fedezték a szükségletet, de évenként még fél millió forintot a kincstárnak kellett pótolni. Az adóhátralékot nem lehetett behajtani. 1777 derekán a Temesi-Bánság kormányelnöke panaszolta, hogy képtelen behajtani az adóhátralékot s az erdők, bányák és egyéb kincstári jószágok sem kezeltetnek úgy, hogy onnan elegendő jövedelmet lehetne remélni. Ugyanakkor az udv. kamara, a kanczellária és a helytartótanács főtisztviselői kijelentették, hogy a Temesi-Bánság bekebelezésével nagy megtakarítások, az államjövedelmek pontosabb beszolgáltatása és szaporítása s a kincstári jószágoknak könnyebb és jövedelmezőbb értékesítése lennének elérhetők. Más részről a magyar rendek a vámrendszer megváltoztatását kérelmező felirataikban szintén sürgették a Temesi-Bánság mielőbbi bekebelezését az anyaországba, mert a vámsorompó, mely e tartományt elkülöníti, tetemesen károsítja az országot. Mária Teréziának alkalom kínálkozott tehát a délmagyarországi részeknek visszacsatolására, miáltal az államkincstár érdekei és a magyar nemzet régi és sokszor sürgetett óhajtása is kielégítést nyernének. Leghathatósabban segítette elő a bekebelezés ügyét Mária Terézia kedvencz leányának, Krisztinának férje, *Albert* herczeg. A királynőnek a herczeghez intézett leveleiből bizonyos, hogy e befolyásos, nemes férfiú sokat lendített az ország épsége visszaállításán. 1777-ben nov. 3-án nejével Bécsbe utazva, kieszközölte a királynőnél az engedélyt, hogy a Bánság visszakapcsolása tárgyában javaslatot tehessen.

Albert herczeg megbízásából 1777 nov. 9-én *Esterházy Ferenez* m. udv. kanczellár, gróf *Kollowrat* udv. kamarai elnök és gróf *Khevenhüller* udvari főszámvevőszéki elnök mutatták be e javaslatot a királynőnek. A javaslat kedvező hatására történt, hogy Mária Terézia, kit negyvenévi kormányzása alatt sem az országgyűlések tekintélye, sem a magyar rendeknek sokszor ismételt kérelme, sem pedig a nemzet számos áldozatai nem tudták rábirni, hogy a Temesi-Bánságot visszaadja Szent-István koronájának, most egyszerre *beleegyezett annak az anyaországba való bekebelezésébe.*

Esterházy a hazafiúi öröm első pillanatában értesíti a nevezetes eseményről barátját, *Nádasdy Ferenez* horvát bánt, ki nov. 12-ki válaszában „határtalan örömét nyilvánítja, hogy a kanczellár leveléből a Temesi-Bánságnak Magyarországhoz leendő mielőbbi visszakapcsolása felől kellemes értesülést nyerhetett". Az osztrák kormány részéről támasztott számos nehézség és az európai nagyhatalmaknak II. Frigyes porosz királyt Ausztria ellen segitő akcziója leküzdése után elrendelte a királynő, hogy a visszakapcsolás művét egy bizottság hajtsa végre. Ennek tagjai voltak: a királyi felség képviseletében gróf *Niezky Kristóf,* a m. udv. kamara képviseletében gróf *Zichy Ferenez* és Magyarország képviseletében *Vöröss Antal* alnádor egy alispánnal. 1778 márcz. 8-án írja a királynő Albert herczegnek: „— — *Erősen eltökélt szándékom a Temesi Districtust a magyar szent korona ősi jogai alapján, félretéve most már minden bármily néven nevezendő akadályokat, Magyarországba bekebelezni, a közterhek viselése, törvénykezés és politika tekintetében magyar joghatóság alá rendelni. Remélni akarom, hogy Magyarországon senki sem fog találkozni, ki az ország javát szolgáló ezen önkéntes elhatározásomban föl ne ismerje és ne tisztelje szeretett magyar népem iránt őszintén táplált érzelmeimnek újabb bizonyítékát*".

A Bánság megszüntetése

Niezky 1778 május 31-én érkezett gróf *Ziehy Ferencz, Vörös Antal* és *Trajesik Ádám* udv. titkár társaságában Temesvárra. A visszakapcsolás művének

végrehajtását június 6-án d. e. 10 órára tűzte ki, oly megállapodással, hogy azon a napon az adminisztráczió elnöki épületében, a mai megyeházán, két tanácsterem rendeztessék be: egyik a bánsági adminisztráczió tisztviselőinek, másik a kir. bizottság tagjainak. A kitűzött időben Niczky, magyar mágnási bíbor ruhában, mellén a Szent-István-rend középkeresztjével, kísérve a bekebelező kir. bizottság többi tagjai, a csanádi és a szerb püspökök, a csanádi káptalan, a temesvári tábornokok és nagyszámú vidéki nemesek által, a prezidiális épület ama termébe vonult, mely még ma is Temes vármegye gyűlési díszterme. A mellékteremben *gróf Sauer Venczel*, bánsági adminisztrátori helyettes és a tanácsosok foglaltak helyet. Niczky rövid latin beszédben előadta megjelenésének czélját s élénken ecsetelte a nap fontosságát. Felmutatta azután Mária Teréziának a temesi adminisztráczióhoz intézett leiratát, melyet a mellékteremben Trajcsik titkár hirdetett ki. Erre gróf Sauer, az adminisztráczió tanácsosaival, bevonult a kir. bizottság termébe, hol német nyelven felolvasta az átadási okiratot, *melynek erejénél fogva átadja az egész Temesi-Bánságot és rezignálja az adminisztráczió minden joghatóságát a kir. bizottságnak.* Gróf Niczky Kristóf magához vevén az átadási okiratot, kijelenté, hogy azzal együtt *átveszi az eddigi osztrák tartományi hatóságtól az egész Temesi-Bánságot, annak összes jogaival és minden határaival s a kir. felség és az őt képviselő udv. bizottság nevében átadja azt a Magyarország képviseletében jelenlevő Vörös Antal alnádornak.* Az ország képviselője átvevén a tartományt, *Niczky az eddigelé Temesi-Bánságnak nevezett területet Magyarországhoz tartozónak és a magyar szent korona területébe teljesen bekebelezettnek jelenté ki.* Átvette a tartomány ideiglenes kormányzatát s beszüntette a harminczad állomásokat, melyek azt külön vámvonallal Magyarországtól elválasztották. A bánáti katonai Határőrvidéket egyáltalában nem említette. A bekebelezés tényével megszűnt a Temesi-Bánság 63 éves jogtalan fennállása s még egy esztendeig gróf Niczky kir. biztos igazgatása alatt maradt. A végrehajtott bekeblezés tényéről 1778 jún. 12-én tudósítá Niczky a királynőt, igérvén egész igyekezettel odahatni, hogy a *vármegyék* is mielőbb felállíttassanak.

Kir. biztosi minőségében egy év alatt lázas tevékenységgel fejezte be Niczky az előkészületeket a vármegyék viszaállítására. A vármegyék földrajzi körülírása nem volt könnyű dolog. A hajdani délmagyarországi vármegyék határait senki sem ismerte már. Sokáig tanácskozott az udv. bizottság, míg e kérdéssel úgy a hogy tisztába jöhetett. A hagyomány szerint Niczky a Temesi-Bánságnak három vármegyére osztását egészen a véletlenre akarta bízni. Maga elé terítvén a tartomány térképét, irónt vett elő s a térképen egymás alatt két vízszintes vonalat húzott keresztül a Tiszától az erdélyi határokig. Azt tervezte, hogy a Temesi Bánság éjszaki része a Maros mentén Torontál vármegye legyen, a két vonal közötti középszelet, melybe Temesvár is esett, Temesmegye lett volna, a második vonal alatti rész pedig egész a Határőrvidékig Krassó vármegyének volt szánva. Az ülésen jelenvolt Cristovich Imre, csanádi püspök nagyon ellenezte ezt a felosztást s ékes tudománynyal mutatta ki, hogy a vonalakat nem vízszintesen a Tiszától Erdélyig, hanem függőlegesen a Marostól a Határőrvidékig kell húzni, mert a történelem tanúsága szerint felülről lefelé függélyes irányban terültek el az ősi délvidéki vármegyék. Nem tekintve a hagyományt, történeti tény, hogy az újonnan felállítandó vármegyék határvonalainak megállapítása nem rögtönözve, hanem hosszabb tanácskozások és ismételt határjárlatok után, 1779-ik évi tavaszszal történt. Még ekkor sem teljes pontossággal és véglegesen, mert a későbbi években is többször merültek fel határigazítások. Tény továbbá az is, hogy a Niczky elnöklésével működő bekeblezési bizottság nem volt eleinte tisztában magával, hogy hány vármegye és milyen néven állíttassék fel a Temesi-Bánságban. A bécsi kabinet csak a kir. bizottság ismételt fölterjesztésére mondotta ki 1779-ben, mikor a Temesi Tartomány már háromnegyed év óta vissza volt kapcsolva, hogy a három új vármegye *Temes*, *Torontál* és *Krassó* legyen.

Gróf Niczky előmunkálatai

Így is történt. Temes vármegye székhelye *Temesvár*, Torontálé *Nagybecskerek*, Krassóé *Lugos* lett, mint legalkalmasabbak a megyegyűlések tartására. A megyei tisztviselők évi fizetését eképpen állapította meg a kir. udv. bizottság: a főispán kap 1500, az első alispán 800, a másodalispán 400, a főjegyző 600, az aljegyző 300, a másod-aljegyző 250, a főszámvevő 600, az alszámvevő 300, a szolgabirák egyenként 100, a táblabirák 300, az alszolgabirák 250, a megyei főügyész 400, az alügyész 300, az exaktor 250, a csendbiztos 150, az

esküdt 150 forintot. Az összes tiszti díjakra és a vármegye egyéb szükségleteire utalványoztatott Temes vármegyének évenként 12.250 frtot. A tartományi törvényszéket (Provinciale Criminale Judicium) beszüntették s joghatóságát, a magyar törvények értelmében az uj vármegyére ruházták. Abban is megállapodott a bizottság, hogy a *vármegyék első tisztikara* ne választással, hanem királyi kinevezéssel helyeztessék be hivatalaiba. Megállapították továbbá az új vármegyék *czímereit és pecsétjeit.* Esterházy kanczellár 1779 április 6-án mutatta be a három vármegye czímereinek és hiv. pecsétjeinek színes rajzait a királynőnek. *Temes vármegye czimerébe fölvették az ország czímere pajzsának kettős keresztjét, annak jelentésére, hogy a tartományt Mária Terézia uralkodása alatt a magyar koronához kapcsolták. A pajzs második udvarában a zöld mezőn ágaskodó kettősfarkú és első jobb lábával kivont kardot tartó oroszlánt gróf Niczky Kristóf ősi nemesi czímeréből vették át. A pajzs alsó részének udvarába a temesvári várat rajzolták, a mellette folyó Begával. A pajzsot két oldalról két magyar katona tartja, annak a jelentésére, hogy ezentúl nekik kellend e földet megvédeniök.*

Minde megállapodások és előkészületek után utasította a királyné Niczkyt, hogy már most haladéktalanul állítsa fel a vármegyéket, iktassa be azoknak a királynétól kinevezett tisztviselőit és kezdesse meg velük a visszakapcsolt részekben a megyei közigazgatást. Az 1779. évi április 23-án kelt királyi diplomákkal életbeléptetett vármegyék ünnepélyes felavatásának sorrendjét illetőleg azt határozta a bekeblező kir. bizottság, hogy *június 22-én legelőbb is Temes vármegye avattassék fel.* A vármegyék felavatását most már annál is inkább végre lehetett hajtani, mert Mária Teréziának sikerült Frigyes porosz királylyal május 13-án a tescheni békét megkötnie s ezzel befejeznie a bajor örökösödési háborút, mely végzetszerűleg szövődött be Délmagyarország bekeblezésének történetébe.

A visszaállítás ünnepe

1779 június 22-ike nagy napja volt Temesvárnak. Savoyai Jenő herczeg diadalmas bevonulása óta nem látott a város annyi idegen népet, oly fényes pompát s annyi lelkes örömet, mint azon a napon, a mikor a harmadfél százados sírjából feltámasztott *Temes vármegye újjászületésének ünnepét ülé.* Kora reggel óta nagy számmal gyülekezett a közönség az ország és az uralkodóház jelvényeivel földíszített vármegyei kúriába. Megjelentek: a papság, a katonaság főtisztjei, az új vármegye tisztviselői, torontáli és krassói vendégek, Erdélyország és a szomszédos tiszai és marosi vármegyék küldöttségei, a volt adminisztráczió személyzete testületileg, a kereskedők és iparosok czéhei s számosan a nemesi és polgári osztályból. A megyeház előtti tért a díszben kivonult katonaság és a nézőközönség foglalták el. Az ünnepély a kath. székesegyházban istenitisztelettel kezdődött, melyet Christovich Imre csanádi püspök czelebrált. Niczky a szentély előtt számára felállított mennyezet alatt vett részt az istenitiszteleten. Visszatérve a templomból, Niczky a királynő arczképével díszített gyűlésteremben nagyhatású latin beszéddel nyitotta meg az ülést, mely után felolvastatván a vármegye visszaállításáról szóló kir. diploma, *Temes vármegyét újra felállítottnak nyilvánítá.* Kihirdették azután a királynőtől kinevezett tisztviselők névlajstromát, kik Sorgenfrei csanádi olvasókanonok kezeihez letették a hivatalos esküt.

Az új tisztikar

Temes vármegye *főispánjává* kinevezte a királynő *gróf Niczky Kristófot*, felruházván egyszersmind a „temesi gróf“ czímével és méltóságával. Rendszerinti alispán lett *Lovász Zsigmond*, helyettes alispán *Balás István*, főjegyző *Aczél István*, aljegyzők *Somogyi Ferencz* és *Pongrácz Má'yás*, főszámvevő *Frummer Mihály*, alszámvevők *Ujfalusy Ferencz* és *Ágoston Lajos*, alügyész *Urik János*, táblabirák *Tomcsányi György* és *Lada György*, exaktor *Pósfay József*, megyei orvos *Grosz*, megyei mérnök és hídfelügyelő *Liebherr Ferencz*, selyemtermelési igazgató *Diex Daux Károly*, selyemtenyésztési felügyelő *Csórei Illés*, várnagy *Sosterics Ignácz*, megyei írnok *Kuczor György*. — Szolgabirák lettek *a*) a *temesi járásban*: szolgabiró *Szabó Ferencz*, alszolgabiró *Deseő Ádám*, esküdtek *Horváth József* és *Simonyi János*, biztos *Dávid János*; *b*) a *lippai járásban*: szolgabiró *Bohus Imre*, alszolgabiró *Ábrahámfy Antal*, esküdtek *Bittó Péter* és *Horváth József*, biztos *Kostyin Imre*; *c*) a *szentandrási járásban*: szolgabiró *Vörös Ignácz*, alszolgabiró *Mesterházy János*, esküdtek *Fischer Antal* és *Hendrey Simon*, a biztosi állás üres; *d*) a *verseczi járásban*: szolgabiró *Laczkovics István*, alszolgabiró *Széchenyi Pál*, esküdtek *Goda Gáspár* és *Várkonyi István*, biztos *Harpek János*. — Ez volt az újonnan felállított Temes vármegye *első tisztviselői kara.*

Nagy dícsérete Niczkynek, hogy a tisztviselői állásokra folyamodók közül túlnyomó nagyobb részben született magyarokat neveztetett ki az ország külön-

Bezdini zárda.

Vársomlyó — A perniavai bucsujáró kápolna. Az Osztoics-család sírboltja.

A sződi vár maradványa a szépfalusi határban. Az ú. n. „Török kút".

A verseczi őrtorony.

A kevevárai várhegy déli oldala.

böző magyar vidékeiről, leginkább Erdélyből, Bács, Arad, Csongrád, Veszprém, Somogy, Zala, Békés, Pest és Csanád vármegyékből. A magyar nemesi elemnek meghonosítása Temes vármegyében Niczkynek kíválo érdeme. Bár híve volt kora udvari politikájának, nemzetét mégis őszintén szerette.

Ezentúl a kir. bizottságnak főteendője volt megtenni az előmunkálatokat a kamarai jószágok elárúsítására és egy „Urbárium"-tervezet készítésére.

Niczkynek egész idejét az Urbárium kidolgozása vette most igénybe. 1779 szept. 16-án terjeszté föl a királynőhöz az elveket, melyek a többi magyarországi vármegyékben használt úrbéri törvénytől sok tekintetben eltérő délvidéki úrbéri szabályzat készítésénél szemei előtt lebegtek. „Az Urbárium szerkesztésénél — mondja Niczky — a magyar királyság területén fennálló Urbariumot vettem ugyan alapul, de szükséges volt avval az elővigyázattal élnem, hogy Felséged legmagasb akarata szerint se a kamarai pénztár ne károsodjék, sem a parasztra a jelenlegi terheknél nagyobbak rovassanak ki." A Niczky-féle úrbéri törvény a parasztságra nézve sokkal kedvezőbb volt, mint a magyarországi. A kedvezményekkel azt akarták elérni, hogy a törököktől annyi ideig bitorolt és pusztított Délvidékre, távolabb helyekről, minél több hasznavehető munkaerőt, adóképes alattvalókat édesgessenek, a bennszülötteket pedig a vármegyei rendszer részére megnyerjék. Niczky úrbéri szabályzata 1780-ban lépett életbe s érvényes volt az egykori Temesi-Bánság, vagyis mind a három újonnan felállított vármegye egész területén. Az Urbárium

Délmagyarország bekebelezése és a vármegyék visszaállítása, Mária Terézia magyarországi uralkodásának záróköre. Negyven éves kormányának végeredményei, nagyok és fontosak valának egész hazánkra nézve Délmagyarországra pedig *dicsőséges korszakot* alkot ősi vármegyéinknek új életre ébresztése. Életének utolsó életévében rohamosan hanyatlott egészsége s a halál 1780 nov. 22-én, életének 64-ik esztendejében vetett véget szenvedéseinek.

Fia és utóda, *II. József*, 25 éves ifjuként, 1765 óta császári kormánytársa lévén, az 1780-ik évi nov. 29-én vette át uralkodói hatalmát. Mindjárt trónralépte után feltűnő volt, hogy a vármegyékhez küldött levelében mellőzte az országgyűlés és koronázás említését. Már kezdetben eltökélte, hogy a magyar alkotmányra is kiterjeszti reformterveit. Eltelve a XVIII. század franczia íróinak elveitől s nagy szellemi tehetséggel, önálló erős jellemmel felruházva, mély gyűlölettel viseltetett minden iránt, mit a régi idők törvényekben és szokásokban reánk hagytak. Újat akart alkotni: a saját énjének, gondolkodásának és világnézeteinek megfelelőt. Rendeletekkel akart kormányozni. II. József

1782 máj. 17-én kelt rendeletében feloszlatta az udvari kamarát s a Magyar- és Erdélyországra vonatkozó ügyeket a *magyar- s erdélyországi udv. kanczelláriára* bízta. A *helytartótanácsot* Pozsonyból Budára tette át, oda helyezvén a *hétszemélyes táblát* és a *főhaditanácsot* is. A Határőrvidéken életbeléptette az ú. n. *Canton-rendszert*, mely szerint a tényleg katonáskodók katonailag, a katonai szolgálathoz nem tartozók, az ezred-parancsnokságtól független közeg által kormányoztattak. 1784 ápr. 7-én elrendelte, hogy Szent István koronája s a többi koronázási jelvények Pozsonyból Bécsbe szállíttassanak. Elrendelte továbbá, hogy a magyar birodalom minden hivatalnoka a német nyelvet szóban és írásban folyékonyan tanulja meg és a ki erre nem képes, elbocsátandó. Minden közügy a hatóságoknál német nyelven tárgyalandó. Rendeleteinek nyomatékot szerzendő, nagyszámú katonaságot küldött az országba. 1785 aug. 22-én eltörülte a jobbágyságot és szabad költözködési joggal ruházta fel a paraszt népet. Ugyanazon évben márcz. 18-iki rendeletével *fölmentette a főispánokat megyéjük kormányzásától, czímeik és méltóságaik meghagyásával.* Az országot 10 kerületre osztotta külön „főnökök" kormányzata alatt, kik „királyi biztosoknak" neveztettek. A czímen kívül mindegyik még titkos tanácsosi rangot és 6000 frt évi fizetést kapott. Hatalmuk sok tekintetben felülmúlta a főispánokét. Az alispánságon kívül tetszésük szerint nevezhették ki és bocsáthatták el a kerületi hivatalnokokat. A felállított három vármegye már az 1781. évi ápr, 4-iki császári rendelet értelmében közigazgatási, gazdasági és hadügyi tekintetben a kir. helytartó-tanácsnak, igazságszolgáltatási ügyekben pedig a m. udv. kanczelláriának rendeltetett alá olyképpen, hogy egyelőre még meghagyták a temesi kir. bekeblező-bizottság joghatóságát is. *Volt tehát most a délmagyarországi vármegyék fölött és mellett: a m. udv. kanczellária, az udv. kamara, a kir. bekeblező-bizottság, a temesvári hadparancsnokság, a nagykikindai kerületi tanács és az ideiglenes temesi kamarai adminisztráczió.*

Alig ébredt fel tehát Délmagyarország alkotmányos élete, már ismét abszolutizmus alá került, sőt új területi felosztásban is részesült. A császár két *vidékre* osztotta fel a Bánságot: *síkságra* és *hegyvidékre*. A síkságon inkább a ló- és állattenyésztést kívánta előmozdítani, nem annyira a földmívelést, mely keveset jövedelmezett a parasztnak. A lakosság szaporítását inkább szerb, mint más külföldi telepesekkel akarta eszközölni. A hegyvidéken az oláhság felkarolását ajánlta, s helytelenité, hogy szolgailag bánnak velük, a miből származik a vadságuk, elégedetlenségük és hajlamuk a lopásra. A szerbekről azt mondja, hogy ügyesek, de ravaszságra hajlandók, jó katonák ugyan, de alkalmasabbak lennének a kereskedésre.

A *németek betelepítése* újabb lendületet nyert a császár 1782-ik évi szept. 21-én kelt felhívása következtében, melyet a római német birodalom lakosságához intézett. Nevezetesen a felső-rajnai kerületekből, a Pfalzból, Zweibrückenből, Hessenből, Frankfurtból jöttek az 1784—1789-ik években az új telepesek. 1784—1785-ben csupán a temesi kerületben 1215 új kolonista ház épült, 1786-ban pedig 128 volt épülőfélben. Minden falu kellőképpen el volt látva a telepesek számára kiosztandó gabonával, takarmánynyal, jármos és fejőmarhával, kocsival, igás lovakkal és házi eszközökkel. Még asztali edényeket és konyha-fölszerelést is kaptak. Összesen 2988 telepes családra számítottak. Ezekből 1787-ig elhelyeztek 2880 családot. *Temes vármegyében* a következő községek gyarapodtak újabban bevándorolt német családokkal: Szentandrás, Kis-Becskerek, Szakálháza, Freidorf, Blumendorf, Mercyfalva, Orczyfalva, Niczkyfalva, Bachóvár, Csákova, Liebling, Rittberg, Moravicza, Traunau, Rékas, Versecz, Freudenthal, Margitta, Denta, Lippa és Monostor. 1787 márcz. 13-án azzal a kijelentéssel szüntette be a császár a telepítést, hogy saját költségére és veszélyére továbbra is szabadságában áll mindenkinek bevándorolnia.

A későbbi telepítéseket többé már nem az udvar eszközlé önkényűleg, hanem alkotmányos jogkörében a vármegye, a magyar kormány, a magyar kincstári uradalmak és egyes földesurak telepítettek új lakosokat.

Kincstári jószágok eladása

Másik nevezetes ténye József császárnak a délmagyarországi *kincstári jószágok eladása*. Ezt még Mária Terézia határozta el, II. József. Albert herczeg, Esterházy kanczellár és Niczky Kristóf ajánlatára. A kanczellárhoz intézett 1779 ápr. 20-án kelt erre vonatkozó leiratában meghagyta a királynő, hogy az ő nevében határozottan és nyilvánosan ki kell hirdetni: „*miszerint a török hódoltság előtti régi igényekről vagy a jószágoknak a hajdani tulajdonosok által leendő revindikácziójáról szó sem lehet; ilyesmit ő semmiféle tekintetből meg nem engedhet, sem meg nem hallgathat*". A helytartó-tanács aug. 6-án az összes magyarországi törvényhatóságokkal közlendő azt az utasítást kapta: „hogy — habár nem egykönnyen fognak olyanok találkozni, kik ilyetén ősi jogokat felmutatni és törvényesen beigazolni képesek lennének — a vevők és kir. kincstárunk biztosítására mindazonáltal már most előre megparancsoljuk, hogy *az említett czímen sehol, semmiféle tekintetből perek el ne fogadtassanak és folyamatba ne vétessenek.* Továbbá, nehogy azok, kik itt jószágvételre szánják el magukat, a régi igényekkel föllépők támadásainak, avagy pedig a pénzzel szerzett birtokból való kidobatás veszélyének kitéve legyenek, s nehogy a bizonytalanság miatt földjeik javításától és a gazdasági beruházásoktól visszariasztassanak, még az is közhírré tétessék egész Magyarországon, Dalmácziában, Horvát- és Szlavonországok összes vidékein, miszerint királyi kincstárunknak, a viselt háborúk rengeteg kiadásaihoz képest, valamint a Temesi Districtus javítására, benépesítésére, csatornázására, az utak helyreigazítására, a tavak és mocsarak kiszárítására, a vadonok kiirtására és más effélékre fordított készkiadások alapján követelései vannak. „*Miért is sem most, sem bármikor jövőre, semmiféle ürügy alatt nem lehet helye a Temesi Districtusban levő jószágok visszaszerzésére czélzó akármiféle igényeknek, lépjenek bár fel akár testületek, akár egyesek részéről; nem lehet helye még akkor sem, ha be tudnák bizonyítani, hogy őseik a török foglalások előtt valósággal birtokában voltak ama jószágoknak.*"

A megyék népes gyűléseken leghevesebben támadták meg ezt a rendeletet s a törvények és tulajdonjog védelmére erélyes óvásokat küldtek a helytartótanácshoz. Mindez azonban mitsem használt. József az anyjától megállapított elvek mellett foglalt állást s a kormányszékekhez és hatóságokhoz intézett, hírlapilag is nyilvánosságra hozott rendeletével *1781-ik évi aug. 1-ére tűzte ki a délmagyarországi kincstári javak első csoportjának elárverezését.* A rendelet úgy szólt, hogy a 30.000 frt becsértéket meg nem haladó uradalmak *Temesvárott* a még mindig működő

kir. udv. bekeblező bizottságnál, a nagyobb értékűek pedig *Bécsben* a cs. kir. udv. kamaránál adatnak el a legtöbbet ígérőknek, „salva tamen altissima ratificatione caesareo regia". Aug. 1-től kezdve minden hétnek első három napján tartatik meg az árverés. „Meg vagyok győződve, — mondja a császár az árverést elrendelő intézkedésében —, hogy a kincstári birtokok eladása nagy hasznára lesz ama határszéli Distriktusnak (Gränitz District), de az eráriumnak sem válik majd kárára. A vevők eladhatják, gyermekeik között feloszthatják, végrendeletileg hagyományozhatják birtokaikat, csak holt kézre nem szabad azokat hagyományozniok. Szabadságukban áll az is, hogy uradalmaikon tetszésük szerint akármilyen vallású vagy nemzetiségű népeket telepítsenek, gyárakat, méneseket létesíthessenek."

Az eladási ügy lebonyolítására vegyes udv. bizottságot nevezett ki a császár. Elnöke volt *Esterházy* kanczellár, tagjai *Kollowrath* udv. kam. elnök, *Pálffy* alkanczellár, *Khevenhüller* udv. kam. számvevőségi elnök, *Batthyány* udv. kam. alelnök, *Zichy,* mint előadó, *Bolza, Braun* és *Nagy* udv. tanácsosok, *Bruszvik* és *Redl* udv. titkárok. E bizottságnak a császárhoz intézett javaslatában olvassuk: *„Nem arról van szó, hogy a Bánátban átörökölt birtoktestek adassanak el, hanem igen is oly jószágok, melyeket az uralkodóház fegyverrel hódított el a török uralom alól s melyeket már régtől fogva bír valóságos tulajdonul, kamarai és fegyverjog alapján.* Ha idegenek is vásárolnának a Bánátban birtokokat, meg kell a kormányszékek útján parancsolni, de sőt arra szüntelen fel is kell ügyelni, *hogy a vármegyék mindenkor egész szerénységgel viseltessenek az idegenek iránt."*

A kitűzött időben csakugyan megtartották az első árverést. Bécsben gróf *Zichy* Ferencz, Temesvárott *Niczky* vezette az ügyletet. Alattomban titkos udv. ágenseket neveztek ki, hogy a liczitácziónál a jószágok árát fölverjék.

Mellőzve itt a részleteket,[1] az első árverésnek csak Temes vármegyét érdeklő eredményét közlöm.

A bécsi árverésen megvette *Medvest: Hadzsi Pasachia* Bécsből 42.000 frton; *Schöndorfot: Specht* serfőző Pozsonyból 43.000 frton; *Füskútot Landerer* könyvnyomtató Pozsonyból 42.000 frton. — *A temesvári árverésen* megvette *Girodát: Sándor Mihály* Pozsonyból 30.000 frton; *Tést: Gusztini András* 21.000 frton; *Duboki-Nádast: Trejcsik Ádám* és *Ghesquier* 31.000 frton; *Hódost: Scolonics József* ügyvéd 33.000 frton; *Bresztováczot: Jószics Márta* asszony 29.000 frton; *Kékest: Rajkovics Károly* 17.550 frton; *Szinérszeget: Keresztúri* udv. ágens 33.000 frton; *Székást: Szebeni János* Aradról 29.000 frton. — A második árverést Temesvárott 1781. évi szept. 15-én, Bécsben decz. 10-én tartották meg a következő eredménynyel: *Temesvárott* megvette *Remetét: Kőszeghy, Mesterházy* és *Eget* 94.000 frton; *Murányt: Kulterer József* Temesvárról 62.000 frton; *Mosniczát: Kyriák István* Szegedről 70.000 frton; *Zádorlakot: Damjanovics Bazil* Zomborból 59.000 frton; *Wiesenhajdot: Kövér Tódor* Erdélyből 30.000 frton; *Gyarmathát: Sándor Mihály* Pozsonyból 90.000 frton. — *Bécsben* megvette *Féregyházát: Kóics Jéfta* és *Jurkovics* Eszékről 65.000 frton; *Új-Aradot: Eötvenesi Lovász Zsigmond* temesi alispán 157.501 frton; *Segenthaut: Atzél István* és *Vörös Ignácz* 10.473 frton; *Kreutzstättent: Frummer Mihály* temesi főszámvevő 13.025 frton. — A harmadik árverést Temesvárott 1782. évi ápr. 10-ére, Bécsben 1782. évi máj. 1-ére tűzték ki. Ez alkalommal a *temesvári árverésen* megvette *Altringent: Balás István* temesi alispán 8479 frton; *Buchberget: Szabó Ferencz* temesi szolgabíró 8278 frton; *Charlottenburgot* és *Neuhofot: Pósfay József* temesi exaktor 8372 frton; felerészben *Neuhofot* és *Lichtenvaldot: Pottyondy József* 12.169 frton; *Engelsbrunnt: Piketty Mihály* Aradról 29.000 frton; *Foliát: Bieliczky József* 45.930 frton; *Szent-Györgyöt: Laczkovics István* szolgabíró 34.800 frton; *Belinczet: Devcsics Miklós* és *Konrád Mihály* 40.000 frton; *Neudorfot: Deseő Ádám* szolgabíró 30.000 frton; *Sustrát: Lovcsánszky György* és *Márk* 25.000 frton; *Vizmát: Konszky György,* Orczy báró titkára, 23.950 frton. — Árverésen kívül kapták: *Meszics* gör.-k. kalugyer-zárda *Meszics* prédiumot 6791 frton; *Szentgyörgy* gör.-k. kalugyer-zárda *Szent-György* prédiumot 3986 frton; *Bezdin* gör.-k. kalugyer-zárda *Munárt* és *Bezdint* 9009 frton; *Temesvár városa Mehala falut* 101.482 frton. — Nagyobb-kisebb uradalmakat szereztek még *Temes vármegyében: Capdebó János, Márton, Ferencz* és *Gergely* Baráczkházát; *Arisi Pál* és *Károly* Topolyát; *Osztoics János* Nagy- és Kis-Semlakot; *Jankovics,* másképp *Doktorovics Pál* és *János* Lukareczet; *Gyürky István* Remetét,

[1] Lásd mindezeket *Száz év Délmagyarország újabb történetéből* cz. munkámban.

gróf *Saurau* Mercyfalvát és Zsadányt; *Izdenczy* államtanácsos Monostort; *Vukovics Sebő* Berekszót; *Névery József* és *Elek* Fibist, Bruckenaut, Blumenthalt, Alliost, Buzásdot, Guttenbrunnt, Zábrányt, Keszinczet és Traunaut; *Salhausen Móricz* a kisfaludi (Engelsbrunn) fiskális porcziót; *Bernyákovics József* és *Antal* bárók Boldurt; a *Lukács* testvérek Bresztováczot *Jószics Márta* után, ki azt nem tudta kifizetni; Krivabarát és Vizmát, később *Konczitál*; *Andreovics Mihály* Petrovoszelót, *Wering* Pányovát.

II. József nem minden délmagyarországi jószágot adott el árverés útján; kegyeltjei, katonák és pénzemberek kézalatt is kaptak tőle birtokokat. Előfordultak gazdacserék is. A kik 1782 ápr. végével nem tudták a vételár felét vagy harmadát lefizetni, elvesztették a birtokot, melyet azután a császár kegyelmi uton vagy másnak konferált vagy továbbra is a kincstár tulajdonában hagyott. Ez az utóbbi eset történt *Mehalával*, melynek vételárát Temesvár városa nem tudta kifizetni. Olyan prédiumok, melyeknek kincstári kezelése többet jövedelmezett az eladási ár tőkekamatjánál, nem kerültek árverés alá.

Ezzel vége szakadt II. József alatt a délvidéki kincstári birtokok eladásának. II. József 1782 óta minden gondját politikai reformjai, a birodalom belső igazgatásának átalakítására fordította. Gróf Niczky Kristóf 1782 tavaszán bevégezvén feladatát, május hóban elhagyta Temesvárt. A vezetése alatt négy évig működött „felséges királyi bizottság“ egész csendben feloszlott. Tagjai közül némelyek az időközben vásárolt birtokaikra vonultak vissza, mások a gróf *Vásonkeői Zichy Ferencz* udv. tanácsos vezetésével működni kezdett *temesi kamarai adminisztrácziónál* kaptak alkalmazást.

Török háborúk. 1788 és 1789.

II. József uralkodását Délmagyarországon egy szerencsétlenül tervezett és kudarczczal végződött véres esemény, az 1788. évi *török háború* zárja be. A vármegyék eddigelé elért szellemi és anyagi javai mind veszélyeztetve voltak. Délmagyarország oly helyzetbe jutott, hogy majdnem ismét török uralom alá került. A feszült viszony József császár és a porta között, mely Bosznia határszélei és a törököktől akadályozott alsódunai hajózás miatt kezdődött, 1787-ben háborúba keverte a birodalmat. Maga József is táborba szállott. 1787. év végén 180.000 főnyi katonaság vonult fel a Duna végeire, Erdélybe és Horvátországba. A seregbe 12.800 főnyi „bánsági hadosztály“ volt beosztva. A déli határok minden zuga meg volt tömve katonasággal. Hadi központokká jelölték: *a*) *Temesvárt*, melynek fiókjai voltak Rékas, Lugos, Fehértemplom, Dognácska, Resicza, Bogsán, Oravicza és Szászka; *b*) *Karánsebest*, melynek fiókjai lettek Mehádia és Bozovics; *c*) *Pancsovát* és *Perlaszt* a környékbeli falvakkal; *d*) *Aradot* és *Lippát* a környékbeli falvakkal; *e*) a német-bánsági határőrvidéken *Uj-Borcsát* Cservenka, Visnicza, Ofcsa, Ó-Borcsa és Hajduska falvakkal; *f*) *Homoliczát* és környékét; *g*) *Kubint* és *Osztrovát* a környékbeli fiókhelyekkel.

Elhelyezve eképpen a hadakat, József a viszály kiegyenlítésére vállalkozó porosz királynak ezt írta: „Már kardot rántottam és előbb nem is teszem azt hüvelyébe, míg birtokomban nem lesz mindaz, a mi eleimtől elvétetett“. A délmagyarországi hadtest 1788-ban kezdte meg csatározásait. Egyes pontokon vitézi bátorságnak ritka példái fordultak elő. Így Uj-Palánkánál, midőn *Lo-Presti* báró hadnagy jún. 28-án 23 közvitézzel *Ráma* várkastélyt védelmezte 4000 török ellen. Három órai harcz után, nem bírván többé támadóinak ellenszegülni, felrobbantotta az erődítményt és társaival együtt spártaiakhoz méltó halállal halt meg. Élve senkitsem találtak a várban. A hősök közül senki török fogságba nem esett. Aug. közepén Juszuf basa szeraszkier 50.000 törökkel megszállta Orsovát. A Duna nyitva állt a török hajóknak. A folyami út elzárására az illír határőrezred egy századát rendelték 11 ágyúval. *Stein* báró őrnagy egy zászlóaljjal a Duna balpartja fölött fekvő *Veterani-barlang*ot szállta és erősítette meg. Az itt vívott küzdelmekben szintén elszánt vitézi szellem nyilvánult a mieink részéről.

Míg ezek a Dunán történtek, a mehádiai völgyben válságosra fordult a császári sereg helyzete. *Wartensleben* altábornagy, hogy Karánsebes felé az utat hadteste számára biztosítsa, hátrálni volt kénytelen. Erre a törökök elfoglalták a Cserna-völgyet és megszállták Mehádiát. Az itt folytatott csatározásoknál *Geppert* százados tüntette ki magát vakmerő mozdulataival és lélekjelenlétével. Üldözőbe vett csapatát járatlan őserdőkön és hegyszakadékokon vezette keresztül a táborba. Szept. elején *József* császár Karánsebesre érkezett. 14-én elhatározta, hogy az ellenséget Szlatinánál megtámadja. E végből a bal szárnyat *Lascy* tábornagyra, a jobb szárnyat *Wartensleben* altábornagyra bízta, ő maga a középen maradt. Szept. 20. és 21-ke

között sötét, zivataros éjszakán, Szákul falunál két császári hadosztály szemközt jövén egymásnak, tüzelni kezdtek egymásra, azt hivén, hogy a törökök támadnak. Mind a két csapat vad rendetlenségben futásnak eredt. József császár, ki könnyű kocsiban ült, látva a zavart, azonnal nyeregbe szállott, hogy a futamodókat visszaterelje. De hiába. Ő maga is belekeveredett a saját csapatai kereszttüzébe s a futamodók magukkal sodorták. Végre sok tévelygés után kimerülve, ráakadt a főseregre, hol megtudta, hogy unokaöcscse, *Ferencz* főherczeg is hasonló veszedelemben forgott. Csak hadsegédjének, gróf *Kinsky*-nek köszönheté menekülését. Mélyen elkedvetlenedve és betegen tért vissza a császár Bécsbe. A császári sereg pedig folyton hátrálva, Lugosra vonult. Ez alatt a törökök több helyen átjöttek a Dunán s megszállva *Uj-Palánkát, Kubint* és *Pancsovát*, a lakosság között mindenfelé iszonyú rettegést terjesztettek. Szept. 10. és 13-ika között ezernyi család menekült a Duna vidékéről Temesvár felé. Az ellenség felgyújtotta a bányatelepeket, Fejértemplomot s a körülfekvő falvakat. Pusztításaiknak áldozatul esett az egész Határőrvidék, a fejértemplomi és pancsovai kerületek, Versecz, Detta, Csákova, Új-Pécs és Becskerek környéke s a hegyvidéki bányavárosok. Az oláhokat nem bántották. Azok nyíltan czimboráskodtak velük. Niczkyfalvát, Köverest és Temesvár környékén a többi német falvakat oláhok dúlták fel. Házról-házra járva, magukkal hurczoltak mindent, a minek valami értéke volt. Még siralmasabb képet mutatott az alsó Temes és a Bega környéke. Ott az egész vidéket szept. 20—30-ika között egy lángtenger borítá. A falvak, a gazdag termésű vetések, a betakarított kazlak, a rétek mind elégtek. A katonaság megszökött az őrhelyekről és csatlakozott a vidékenként alakult haramia-bandákhoz. A Tisza—Duna- és Erdélyköz felerésze kietlen pusztasággá lett. A német-bánsági határőrezred lakossága, mintegy 20.000 ember, 40.000 darab háziállattal, a császár rendeletéből Kis-Kunságba menekült s Félegyházán és vidékén szállásolták el őket. Arad vármegyében 3933 német családot, Szegeden, Csongrád és Csanád vármegyék községeiben 20.000 német menekültet fogadtak be a magyarok. *Nem kevesebb, mint 147 délmagyarországi község esett a török háborúnak áldozatul.*

Rövid fegyverszünet után, a következő évben folytatták a háborút, mely 70 millió frtba és 40.000 ember életébe került. Az eredmény: *Juszuf szeraszkiernek 1789 szept. elején kivonulása Délmagyarország területéről, Belgrádnak okt. 7-én visszafoglalása, Szendrőnek, Kladovának és a Drinától a Timokig minden török erősségnek az osztrákoktól való megszállása.* A háborút végre 1791-ben aug. 4-én a *szisztovai békekötés* fejezte be, még pedig *a régi birtokállapot* alapján. A mi annyi millióba és oly sok ezer ember életébe került, most ismét török kézre jutott. Az ország vérző szívvel volt kénytelen a portának átengedni Belgrádot, Uj-Orsovát, Gradiskát, Dubiczát és Szabácsot. A szétfutott délvidéki lakosság lassanként visszatért romban heverő falvaiba. Mindent újra és elülről kellett kezdenie.

Az országban mindenfelé tetőpontjára hágott az elégedetlenség. A forrongás nőttön nőtt. A nemesség titkos összeesküvéseket forralt. Gúnyiratokat terjesztettek birodalomszerte, melyekben a császár személyét, az oroszokkal kötött szövetséget, de leginkább a czél és haszon nélkül viselt török háborút tették csúffá. Aradon és Temesvárott oly ingerültség vett erőt a lelkeken, hogy a nép már szinte fölkelésről kezdett gondolkodni, sőt már némely magyar ezredek is be voltak avatva a forrongásba. A czél az volt, hogy a törökökkel szövetkezve és a porosz királytól támogatva, helyreállítsák az alkotmányt. A megyék epés kifakadásokkal, az elkeseredés hangján panaszolták a nemzet jogain és szabadságain ejtett sérelmeket. Követelték az országgyűlés mielőbbi összehívását. Mindez mélyen megrendítette a beteg császárt. Végre belátta, hogy a nemzet lázadásba rohan, ha nem teljesíti kívánalmait. *Sok lelki tusa után 1790-ik évi jan. 28-án kelt rendeletével eltörölte újításait s mindent abba az állapotba helyezett vissza, melyben 1780-ban találta, kivéve a vallási türelem, a lelkészségek szabályozása és a jobbágyok állapota iránti rendeleteit, melyeket teljes épségben megtartatni kívánt.*

II. József visszavonja rendeleteit

Temes vármegye 1790. évi márcz. 2-án tartott közgyűlésén hirdette ki József császár visszavonó rendeletét. A gyűlésen *Dezséri Bacho János* főispáni adminisztrátor elnökölt. „Leírhatatlan volt az egybegyült karok és rendek öröme — mondja a közgyűlési jegyzőkönyv, — hogy mélyen elszomorító évtizedes viszontagságok után ő felsége végre, csupán szóbeli kérésre, elhatározta magát (mit alig lehetett remélni), hogy meghallgassa e hűséges nemzetnek számtalan feljajdulásait és panaszait s ugyanakkor orvosolja is a sebeket, melyeket önkényes intézkedései és

törvénytelen rendeletei okoztak. Azonban a vigasztalás, melyet nekünk leiratában nyujtott, még nem érte el azt a fokot, hogy az ő felsége által szeretett hazánkon ejtett összes sebeket behegesztette volna. *A törvények alkotásában a nemzet egyenlő jogú lévén a királylyal, követelik a karok és rendek, hogy az országos ügyek törvényes elintézésére minél előbb az országgyűlés egybehívassék és a császár által továbbra is megtartatni kívánt három rendelet, melyek ellen a megye a fennálló törvények értelmében óvást tesz, országgyűlési határozattal érvénytelenné nyilváníttassék.*" Az önkényuralomtól behelyezett megyei tisztviselőket a közgyűlés elmozdította és elrendelte a vármegye restauráczióját. A németnyelvi rendeletre vonatkozólag határozta: „Usu germanicae lingvae, velut peregrinae et in oppressionem nationis intrusae, pro perpetuo profligato, in omnibus latinum et hungaricum idioma adhibeatur".[1]

József császár néhány napra visszavonó rendelete után Szent-István koronáját is elküldte Budára. Ez volt utolsó cselekedete. Február elejétől fogva a császár betegsége mindinkább súlyosbodott s még febr. 20-án, 49 éves korában meghalt.

II. Lipót

Minthogy örököst nem hagyott maga után, az örökösödési törvény szerint, az osztrák tartományok és Magyarország, ifjabbik fivérére, *II. Lipótra*, toszkánai nagyherczegre származtak át. Lipót már 25 év óta oly ügyességgel kormányzott Toszkánában, hogy a *jó* és *bölcs* fejedelem névvel tisztelték meg alattvalói. Mihelyt 1790 márcz. 12-én Bécsbe érkezett s a kormány átvételéről a magyar főhatóságokat és vármegyéket értesítette, azonnal kijelenté, hogy Magyarországot törvényes jogaiban és szabadságaiban fenntartja. Az országgyűlést megkoronáztatására, nádorválasztásra és egyéb szükséges intézkedések megtételére jún. 6-ra Budára hívta össze. Addig is több rendeletet bocsátott ki, melyekkel II. Józsefnek még fennmaradt újításait eltörülvén, a forrongó kedélyeket megnyugtatni igyekezett, az iskolákban a német nyelv helyett a latint és magyart léptette életbe, a *megyéket alkotmányos jogaikba visszahelyezte.*

Az országgyűlés a koronázást nov. 15-ére tűzte ki. Lipót már nov. 10-én megjelent a rendek között. A nádorválasztás közfelkiáltással történt. *Sándor* kir. herczeget, Lipót negyedszülött fiát választották Magyarország nádorává. A koronázás azután a kijelölt napon, szokott szertartással ment végbe. A közügyek feletti tanácskozások 1791 márcz. 18-ig folytak. Az országgyűlés egyebek között *Temes, Krassó és Torontál, az anyaországba bekebelezett vármegyéknek és Temesvár újonnan lett szabad királyi városnak az országgyűlésen ülést és szavazati* jogot *biztosított.*

A szerb kongresszus

Még az országgyűlés folyamata alatt Délmagyarországon veszedelmes mozgalmat indítottak a nemzet elnézése mellett már is túlságosan sok kiváltsággal felruházott *szerbek*. A mozgalom középpontja Temesvár volt, a hol *szerb nemzeti gyűlésre* (congressusra) sereglettek össze, melynek irányzata merőben ellenkezett a budai országgyűlésen nyilvánult magyar szellemmel és az egységes ország törvényeivel. Királyi biztosul a péterváradi parancsnokot, báró *Schmiedfeld* altábornagyot nevezték ki. Az előzmények elintézése után 1790 szept. 1-én megnyitották a kongresszus tárgyalásait s a következő kívánalmakat terjesztették a királyi biztos elé: 1. Erősítse meg a király, hogy a szerbeknek, kiváltságaik értelmében, az országból *külön terület* szakitandó ki és egyházi s polgári ügyeiket az udvarnál külön tanács vezesse. 2. A gör. k. n. e. vallás szabad és nyilvános gyakorlata ismertessék el mind Magyarországon, mind az örökös tartományokban. 3. A Határőrvidék a bécsi udv. haditanács vezetése alatt hagyassék s ha valamikor polgári állapotba helyeztetnék, ne rendeljék alá a vármegyék és földesurak hatalmának, hanem kapjon különálló új szervezetet szabadalmakkal és kiváltságokkal. *A szerbek részére kihasítandó területül a „Temesi-Bánságot" jelölték meg.*

E pontokra vonatkozólag a kongresszus szept. 9-ki ülésén *Tököli Sabbas* követ komoly intő szózatot intézett hitfeleihez. „Szép, hasznos és a nép fogalmának megfelelő dolog — úgymond — külön földterülettel bírni. A mi nemzetünknek is, mely királyért és országért annyi érdemeket szerzett, haszna volna belőle és dicsősége, ha a saját földterületén lakhatnék. De a fennforgó nehézségek miatt a szomszéd Szerbián kívül egy országot sem ismerek, mely bennünket e szerencsével biztathatna. S bizony ezenkívül mást nem is követelhet a mi nemzetünk, máshoz nincs joga, más nem az övé. Szerbiából jött ki a mi nemzetünk, Szerbiában voltak a mieink székhelyei s a kiváltságlevelek által Szerbia maga

[1] *Temes vármegye közgy. jegyzőkönyve* 1790.

igértetett nekünk, semmi más tartomány. Hogyan kérhetjük vagy remélhetjük tehát, hogy másutt kapjunk tulajdonjogot oly területre, mely be van kebelezve Magyarországba, melynek alkatrészét képezi? Valamint most, úgy hajdanában is Magyarországba volt bekebelezve a Temesi-Bánság; kikeblezése ellenkezik az ország törvényeivel, a királyi hitlevéllel, sőt még a mi kiváltságainkkal sem egyezik meg. A mi kiváltságaink ezen záradékkal keltek: „a mennyiben az ország törvényeivel nem ellenkeznek.“ Ha tehát a Temesi-Bánság kihasítása Magyarország alaptörvényeivel ellenkezik: szabad-e ilyesmit remélenünk? Vélitek-e, hogy a király meg fogja szegni esküjét, hogy az ország törvényeit össze fogja tiporni, hogy a záradékkal ellátott kiváltságainkon túlterjedő kedvezményekben részesítsen bennünket? Istentelenség volna ilyesmit csak gondolni is! Eszélytelen és haszontalan tehát azok szájaskodása, kik hogy a saját önérdekeiket elérhessék, nem pirulnak azt állítani, hogy a király óhajtja, a király akarja a Temesi-Bánságnak kihasítását; hogy ezt azért óhajtja, hogy a szerb nép ellenőrizze a magyar nemzetet s mint ellenőr közéje helyeztessék. Istentelen, szemérmetlen szavak ezek, melyek a király kegyelmességét sértik s a visszavonás csíráit hintik el az alattvalók között, melyek valósággal politikai bűnt foglalnak magukban. De tegyük fel, hogy a Temesi-Bánság kihasítása lehetséges volna, vajjon miféle boldogság háramlanék abból reánk? Vélitek-e, hogy akkor ti fogtok itt magatoknak törvényeket szabni? Remélitek-e, hogy a közterhek viselésétől meg fogtok szabadulni? Hiszitek-e, hogy nagyobb jogokat fogtok nyerni, mint a minőkkel Magyarország bír? S boldogabbak lesztek-e vajjon, ha saját területeteken fognátok ugyan lakni, de a mellett alá lennétek vetve az önkényes hatalomnak? Nem bánom, nevezzétek ezt boldogságnak, de nekem ez nem kell.“

Így beszélt Tököli a különválást kereső szerbeknek. Ennél okosabb, becsületesebb beszéd még nem hangzott el Délmagyarországon szerb ajakról! De a felizgatott és félrevezetett többség — sajnos — más nézeten volt. Német nyelven szerkesztett fölterjesztésüket 1790 nov. 4-én adták át a királyi biztosnak. Lipót a külön szerb terület kihasításának tervét elejtette. Nem tagadta meg azonban, hogy a bécsi udvarnál a szerb ügyek tárgyalására külön *illír udvari kanczellária* állíttassék. A különös dikasztérium 1791 márcz. 5-én gróf *Balassa Ferencz* elnöklete alatt lépett életbe, de csak nagyon rövid életű volt. A magyar országgyűlés 1791-ki 27. t.-czikkelye megadván a gör. k. n. e. egyház hitfelekezetének a polgárjogot, mely őket az ország többi lakosaihoz hasonlóan jószágok szerzésére s minden hivatal viselésére képessé tette s engedélyezvén részükre a fejedelmi jogok fenntartása mellett a vallás szabad gyakorlatát is: a rendek fölírtak a királyhoz és kérték, hogy az illír udv. kanczelláriát törülje el. Lipót teljesítvén a rendek jogos kérelmét, az 1792. évi 10. t.-cz. pedig a gör.-kel. metropolitát és püspökeit a magyar országgyűlésen ülési és szavazati joggal ruházta fel.

Mialatt Lipót eszélyességével és bölcs mérsékletével az ország megzavart békességét helyreállította s a trón és nemzet között a bizodalmat mindinkább megerősítette, Francziaországban a forradalom egész Európa békéjét veszélyezteté. A háború fellobbanását azonban a jó uralkodó már nem érte meg. 1792 márcz. 1-én, még nem egészen 45 éves korában, meghalt. Rövid kormánya alatt is kiegészíteni igyekezett Délmagyarországon a telepítés ügyét olyképpen, hogy a némettektől üresen hagyott házhelyeket és telkeket belföldi telepeseknek adományozta.

II. Lipótot fia, a 24 éves *I. Ferencz* követte a trónon. Megkoronázták Budán, I. Ferencz.
1792 június 6-án. Nejét, Mária Teréziát, ugyanott koronázták meg négy nappal később. A magyar rendeknek adott válaszában kijelenté Ferencz: „Szándékaim tisztaságában e nagylelkű nemzetnek soha sem lesz oka kételkedni és soha sem engedem magamat a kölcsönös bizalomban általa túlszárnyaltatni. Magamat az alkotmány legbuzgóbb hívének vallom s akaratomat mindig a törvények, czéljaimat becsületesség, őszinteség és a nemzet iránti bizalom vezérlendi“.

Trónralépte után, 1792 ápr. 20-án a forradalmi Francziaország hadat izent neki. Mikor az országgyűlést 1792 június 26-án befejezték, a franczia háború már lángba borította Németalföldet. Ferencz 1793-ban megtámadta a francziákat, de a győzelem a francziák részére hajolt.

A franczia forradalmi eszmék nyomában támadtak fel hazánkban a demokráczia elvei. Országszerte felkarolták a vármegyék ezt az új politikai irányzatot. Ennek következtében Ferencz király, megrémülve a franczia jakobinusok vérfagylaló kegyetlenségeitől, letért az igért szabadságok ösvényéről s a trón, rend és törvé-

nyesség biztosítására a szabadság megszorítását tűzte feladatául. Minisztere, *Thugut* Ferencz, a titkos rendőrséget tartá legczélszerűbb kormányeszköznek és a kényuralmat vitte a birodalom kormányára. A demokrácziai elveknek hazánkban leghevesebb pártolói voltak akkor: *Martinovics Ignácz, Hajnóczy József, Szentmarjay Ferencz* és *Laczkovics János.* Mindnyájan kitünő tehetségű hazafiak. A demokratikus eszmék terjesztésére titkos társulatot alakítottak. Laczkovicsnak, ki egykor kir. testőr, utóbb sorezredbeli kapitány volt, szoros baráti és rokoni összeköttetései voltak *Temes vármegye* úri társadalmában és a vármegye tisztviselői karában. Öcscse, *Laczkovics István*, Temes vármegye rendszerinti első alispánja és a königshofi uradalom birtokosa volt, kinél János gyakran és huzamosabb ideig tartózkodott. Midőn Martinovicsot és társait 1795-ki május 20-án a budai vérmezőn kivégezték, a szabadelvű irányzatnak élethalálra való üldözése s a szabadságot korlátozó kormányrendeletek Temes vármegyében mély fájdalommal töltötték el a megyei tisztviselők és a birtokos nemesség szivét. A felháborodás különösen az akkori főispán, báró *Miháldi Splényi József* titkos tanácsos ellen irányult. Splényi az ő aulikus törekvéseivel és a hazafiak politikai meggyőződésének üldözésével szenvedélyes gyűlöletre izgatta maga ellen a vármegye tisztviselőit. Ürügyet keresve elnyomásukra, minden igazolt ok nélkül dorgálásokkal s fegyelmi vádakkal keserítette őket. Ezzel akarta mutatni császárhűségét. Végre a vérpadon ártatlanul kivégzett testvére sorsán elszomorodott Laczkovics alispán, nem birván tovább Splényi sértő viselkedését, élére állott az elégedetlenekenek s a főispán mellőzésével nov. 26-ára Königshofra partikuláris megyei gyűlésre hívta egybe a rendeket és a vármegye tisztviselőit. Számos birtokos nemesen kívül, megjelentek a königshofi kuriában a megyei tisztviselők is: *Trajcsik Antal* főjegyző, *Balás Antal* aljegyző és a többi megyeiek közül *Pósfay József, Pottyondy József, Vörös Ignácz, Szabó Ferencz, Kovács Lipót, Bakos Pál, Jablonczay Mihály, Várkonyi István, Prusinszky János, Narczis Antal, Szombathy Ignácz, Szebeny Mihály* és *Hendrey Simon.* A gyűlés egyhangú határozattal kimondotta, miszerint Splényi tekintélye az ellene irányuló bizalmatlanság és ellenszenv következtében annyira megrendült, hogy Temes vármegyét tovább nem kormányozhatja. Felírtak a helytartótanács útján a királyhoz s arra kérték a felséget, hogy más, alkalmas férfiút nevezzen ki a vármegye kormányára. Egyszersmind kebelükből küldöttséget neveztek ki a nádorhoz, mely élő szóval is ecsetelje a helyzeteket. A königshofi eseményről értesült Splényi, decz. 1-re közgyűlést hívott össze. Gróf *Soro János*t, a „Temesi-Bánság“ (!) tábornok főhadparancsnokát jobbjára ültetvén, a königshofi gyűlésen résztvett összes megyei tisztviselőket „ob status publici perturbationem“ hivataluktól és fizetésüktől felfüggesztette, hivataluk viselésére alkalmatlanoknak nyilvánította. A közgyűlésen nem jelent meg a főtisztviselők közül egy sem, úgy hogy még a jegyzőkönyv vezetésére is nem tisztviselőt kellett helyettesíteni.[1]

A franczia háborúk

1796-tól kezdve tíz éven túl *Bonaparte Napoleon* diadalmas hadviselése foglalkoztatta Temes vármegye közönségét. Az óriási harcz a magyar nemzet áldozatkészségét is óriási mértékben vette igénybe. Nagy szorultságában Ferencz 1796 nov. 6-ára Pozsonyba országgyűlést hirdetett. A királyi meghívólevélben és előadásokban kérte a magyarokat, mert mindig az ő hűségükben volt a bizalma, hogy „mentsék meg a birodalmat, a vallást és hazát, a trónt és alkotmányt, a nemesi jogokat és kiváltságokat“. Az országgyűlés nemcsak rengeteg hadi segélyt ajánlott fel pénzben, katonában és élelemben, de *általános nemesi fölkelésre* is késznek nyilatkozott, ha az ellenséget legyőzni s békére szorítani nem lehetne. A hadi adózásban Temes vármegye oly jelentékeny kontingenssel vett részt, hogy szinte csodálni kell, mekkora önmegtagadásra volt képes ez a csak nemrég életbelépett törvényhatóság. A nemesi fölkelésre való előkészületeket Temesvárott 1797. évi Szt. János hava 23-án báró *Splényi* elnöklésével egy bizottság tette meg. Résztvettek abban Csongrád, Békés, Csanád, Temes, Arad, Torontál és Krassó küldöttei is. Temes vármegye részéről *Tormássy Antal* alispán, *Deschán József* adminisztrátor és *Pósfay József* voltak jelen. Azt határozták, hogy két sereget állítanak: az egyiket Békés, Csanád, Temes és Torontál nemességéből *Lovász Zsigmond* temesi főispán, ezredes-kapitány vezérlete alatt. Lovász mellé kinevezik *Écskai Lázár Ágostont* másodkapitánynak és *Pósfayt* százados-kapitánynak. Arad, Csongrád és Krassó nemessége állította a második sereget. Temes vármegye még

[1] *Temes vármegye közgy. jegyzk.* 1794.

Csák főterének régi képe. (A község tulajdonában levő kép után.)

A csáki őrtorony.

Lo Presti emlékköve Palánknál. (Wessel Jenő eredeti rajza).

V. Ferdinánd. (Az Orsz. Képtárból.)

Tihanyi Ferencz.

papot is adott a fölkelőkhöz. *Kiss György* gyárváros-külvárosi plebános személyében.[1] A Temesre eső költségeket így reparcziálták: a kamarai adminisztráczió adott birtokai után 182 lovast, a minek fejében befizetett az operaczionális kasszába 28.270 frt 40 krt, a stipendiális kasszába három hóra 5581 frt 20 krt. A földesurak 232 lovasra levén kötelezve, fizettek az operaczionális kasszába 56.534 frt 58 krt, a stipendiálisba 7987 frt 54 krt. Ezenkívül volt még, a mit a megye szemes terményekben, élelemben és takarmányban adott. „Cassirius" volt *Niamessny Antal.* Az egész megyei fölkelősereg 265 lovasból állott. Július közepén indultak útnak. Az összpontosítás Szombathely, Körmend, Zalaegerszeg, Csáktornya és Varasd vidékén volt. Ferencz király a nyugati határon megszemlélte ugyan az inzurrekcziót, de tűzbe nem küldte. A campo-formiói béke után hazajöttek a fölkelők. Emléküket Berzsenyi Dániel énekelte meg „A felkelő nemességhez" cz. költeményében.[2]

Ám az ország erejét meghaladó áldozatok kárba vesztek. Napoleon 1799-ben újra kezdé az ellenségeskedést. Ferencz a fegyverszünet alatt, 1800 szept. 4-én ismét *fölkelésre* szólította a megyéket. 45 ezernyi inzurrekczionális sereg gyülekezett a nyugati határon. 1801. évi febr. 9-én Lunnevilleben végre békét kötöttek, mire Ferencz ápr. 15-én újra hazabocsátotta a nemesi fölkelést. Tehát ennek a második fölkelésnek sem volt történeti értéke, noha a megyének szintén temérdek költségbe került. Temes vármegye ugyanis három gyalog századot állított ki, melyhez egy lovascsapatot is csatolt. A három gyalogszázad felállításának és három havi eltartásának költségei 30.932 frt 56 krra rúgtak. A lovascsapat pedig 37.190 frtot emésztett föl. Legfeljebb az az örömük volt, hogy látták Ferencz királyt, ki Bécsújhelyen megszemlélte őket és megelégedését nyilvánította. Mikor gróf *Gyulai Albert* generális hazabocsátotta őket, ápr. 24-én ezt írja Sopronból a megyének: „A háborúnak vége, anélkül hogy a fölkelők vére omlott volna, megtartatott az ő bötsös életek. Nagyobb örömet szül ez minden igaz hazafinak szívében, mintha bármely nagy győzelmeknek fényes koszorúival térnének is meg".[3]

De Napoleonnak a nemzeteket és udvarokat sértő gőgje újra fellobbantották a háborút. Angolország roppant pénzösszeget ajánlott a szárazföldi hatalmaknak hadi czélokra. A svéd, nápolyi és orosz udvarok el is fogadták a szövetséget. 1805-ben Ferencz hozzájuk csatlakozott. A háború szept. végén tört ki s noha csak 90 napig tartott, minden eddiginél szerencsétlenebb volt Ausztriára nézve. Napoleon Ulmnál okt. 17-én elfogta Mack osztrák tábornok egész seregét és nov. 12-én bevonult Bécsbe, még mielőtt az orosz sereg megérkezett.

Ferencz okt. 13-ára hívta össze az országgyűlést. Ekkor a veszély már elháríthatatlan volt. Éppen az ulmi szerencsétlenség napján tartották a Pozsonyban egybegyült rendek első ülésüket, hogy a királytól immár *harmadszor* kért inzurrekczióról határozzanak. A király és a nádor buzdító szavakat intéztek a rendekhez, melyekben ismét a nemzet harczi dicsőségét és a benne helyezett bizalmukat emlegették. A rendek, meghatva a veszély nagyságától, sietve ajánlották meg az eddiginél is nagyobb közönséges fölkelést s nov. 7-én berekesztették a gyűlést. József nádor a királytól teljes hatalommal ruháztatván fel Magyarország közügyeinek vezetésére, figyelmeztette a vármegyéket, hogy lehető leghamarabb szereljék föl az inzurgenseket és indítsák útnak. Mikor a hadak szervezése idehaza megkezdődött, Bécs már a franczia császár hatalmában volt. Sietni kellett tehát, hátha a franczia betör Magyarországba. Be is tört Pozsonyba, mielőtt az inzurgenseket összeszedték. Az újonczok élére Temesvár a 18 éves *Klapka Józsefet* (az 1848-ki szabadságharcz tábornokának atyját) állítá. Az austerlitzi csata után Ferencz végre békét kötött Napoleonnal. *Igy a harmadik fölkelésre Temes vármegyében már nem volt szükség.* A kik már fegyverben állottak, azokat szolgálatban hagyták, fizették és élelmezték a vármegye terhére egész a következő év február haváig. Temes vármegye harmadik inzurrekcziója tehát hasonlóképen eredménytelenül és a megye nagy károsodásával fejeződött be.[4]

1809-ben ápr. 9-én, midőn Ferencz ismét hadat izent a franczia császárnak és a magyarokat is fölkelésre szólítá, Temes vármegye közgyűlése 139 emberben állapította meg a vármegye zászlaja alá tartozók jegyzékét. Ezek fölszerelési és

[1] Arczképe megvan a gyárvárosi r. k. plebánián.
[2] *Hermann Győző:* Temes vármegye négy utolsó nemesi fölkelése. Tört. és rég. Értesítő 1911. évf.).
[3] *Hermann:* id. m.
[4] *Hermann:* id. m.

eltartási költségeire 117.813 frt 54 kr. reparcziáltatott. A temesi inzurgensek máj 17-én indultak rendeltetésük helyére, Győrbe. Napoleon máj. 21-én Bécs közelében Aspernnél ütközött meg a Károly főherczeg vezérlete alatt felállított osztrák sereggel. Az iszonyú viadalban, mely 10 ezer franczia életébe került, az osztrák hadak arattak győzelmet. A temesi fölkelők ezúttal a „tsata piatzára" kerültek és *Győrnél* vettek részt a francziák elleni harczokban. Győr azonban az ellenség kezére jutott. Okt. 14-én békét kötöttek a küzdőfelek, de a *temesi inzurgensek* csak decz. 3-án indulhattak haza, mikor a francziák az országból kivonultak.

Ez volt az utolsó nemesi fölkelés Temes vármegyében. A vármegye megtett minden lehetőt a hazáért és koronás királyáért. A nehéz idők ellenére erején túl áldozott a honvédelem oltárán. A négy fölkelésben Temesvár városával együtt kerek 350.000 frttal és 1400 inzurgenssel vett részt.[1]

10. Alkotmányos átalakulás.

Az 1825-ik évi országgyűlésen Ferencz király fejedelmi szavát kötötte le, hogy az országot mindenben alkotmányos elvek szerint fogja kormányozni.

Nemzetünk történetében s a vármegyék igazgatásában ez a nevezetes királyi fogadalom új korszakot nyitott meg. A nemzettel való kiengesztelődés tényét avval akarta Ferencz tökéletessé tenni, hogy hitvesét, *Karolina Auguszta* császárnét magyar királynévá koronáztatta.

Ebben az emlékezetes korszakban mennek végbe egymásután gróf *Széchenyi István* nagyszerű reformművei: az elernyedt nemzeti szellem erősítése, a magyar nyelv térfoglalása, a közgazdaság, ipar, művészetek, kereskedelmi forgalom és a nemzeti vagyonosodás föllendülése, a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudós Társaság (Akadémia) megalapítása, tudósaink, íróink és költőink úttörő munkája és elidegenült társadalmi életünk megmagyarosodása. A nemzet ébredésének középpontja és legerősebb támasza most is a *vármegye* volt.

A nemzeti föllendülés korában

Öröm olvasni ebből a korból Temes vármegye közgyűlési jegyzőkönyveit. Milyen lelkes hazafiság, milyen nagy hit és bizalom a jövőben nyilvánul meg e jegyzőkönyvekben. Mily csüggedetlen reménységgel viseltetnek a rendek az ország boldogulása s a magyar nemzet megerősödése iránt. Milyen hűséges a ragaszkodásuk a történelmi hagyományokhoz, milyen mély a tiszteletük a törvények szentsége és az alkotmány sérthetetlensége iránt. Mennyi szeretetet s önzetlen áldozatkészséget tanusítanak a jobbágyság, a szegénysorsú köznép helyzetének javítása iránt. Fölemelő, büszke érzéssel lapozgattam Temes vármegye közgyűlési foliánsait, melyekből oly friss elevenséggel áradozik felénk apáink szelleme, becsületes és bátor nyíltszívűsége, nemes felfogása és bölcsesége a haza és a vármegye szolgálatában.

Nem tekintve a politikai vonatkozásokat, csak a lakosság körében fölmerült néhány mozzanatra kívánok szorítkozni.

Mindenekelőtt kiemelem a vármegye előhaladását a gazdasági kultura fejlesztésében. Ez jelentékenyen fokozta az anyagi jólétet és egészen új színeket varázsolt Temes vármegye arczulatára. A vétel útján csak nemrég magántulajdonná lett nemesi uradalmakban díszkertekkel övezett kúriák épültek és a földbirtokon szakszerűen kezelt mezőgazdálkodás vette kezdetét. A folyton szaporodó népesség számára csinos falvak keletkeztek templomokkal, iskolaépületekkel, vendégfogadókkal. Ménesek, gulyák, juhnyájak tarkították a mezőségeket. A vadvizek és mocsarak helyén szántóföldek virultak fel. A közlekedést jókarban tartott, árnyékos fasorokkal szegélyezett országútak könnyítették meg. Temes vármegye megifjodott. Új képben mutatta be magát. A vagyonosodás emelkedését a nemesi birtokokon hiteles adatokkal tünteti fel a megyei reparticzió. Csak néhány példát említek. *Lovász Zsigmondnak* évi jövedelme kis-szentmiklósi, zádorlaki, neudorfi és keszinczi birtokain 285.817 frt; *Losonczi Gyürky István* gyarmathai uradalma 195.669 frtot jövedelmez; gróf *Szápáry József* nagyfalusi és székesuti uradalma 117.789 frtot; *Lo Presti Lajos* mercyfalvi uradalma 84.908 frtot; *Vukovics Sebő* berekszói birtoka 103.879 frtot. Az összes temesvármegyei uradalmak megbecsült évi jövedelme 3,446.206 frt. Ez az összeg abban az időben óriási értéket képviselt. Természetes, hogy a gazdaság felvirágoztatása a vármegye népessége helyzetének javítására szolgált.

[1] *Hermann*: id. m.

Túlságosan sokat foglalkozott Ferencz kormánya a délmagyarországi Határőrvidékkel. Pedig az nem volt egyéb, mint szerbekből, németekből és oláhokból hatalmi intézkedéssel megalkotott abszolutisztikus állam az államban, a hol egy szál magyar embernek sem volt helye. Ferencz 1807 aug. 7-én újjá szervezte a határőrvidéki igazgatást s a szervezési munkálatot „*Határőrvidéki alaptörvény*“-nek nevezte el, mely az országgyűlés hozzájárulása nélkül egészen 1850-ig maradt gyakorlatban. Ennek az alaptörvénynek folytonos javítgatása kötötte le nagy mértékben a bécsi kormány figyelmét. Az alaptörvény rendelkezése szerint a Határőrvidéken az összes földbirtokot *katonai hűbérré* nyilvánították. Tulajdonos a császár volt, a határőr csak „birtokló“, ki örökösödési haszonvételi joggal bírta földjét határőri kötelezettségeinek teljesítése fejében. Minden határőr kivétel nélkül mind az országban, mind az országon kívül hadi szolgálat teljesítésére volt kötelezve. Míg az országban szolgált, addig a családja élelmezte. A családi élet az együttlakás vagyis a „házközösség“ elvére volt fektetve. Oly házközösség, melynek minden egyes családrésze katonát nem állíthatott, egymástól szét nem válhatott. Iparra, kereskedelemre, tudományos életpályára nem igen mehettek. Ezt az alaptörvény legszűkebbre korlátolta. Tartoztak a határvidéki közintézményekre minden hold földtől egy egésznapi kézi és egy félnapi vontató napszámot ingyen teljesíteni s holdanként 12 krtól 3 frtig földadót fizetni. A határőrvidéki alaptörvény

E kivételes kedvezmények mellett sem lehetett a külön vajdaság után áhitozó szerb határőrséget megnyugtatni. Két *lázadást* is forraltak egymásután. A németek jómódú állapota izgatta őket s összeesküdtek, hogy az 1807. évi máj. 28-iki úrnapi körmeneten legelőbb a pancsovai németeket gyilkolják le, azután sorra a többi német községekben folytatják véres munkájukat. 1808-ban, jún. 12-én, Szentháromság vasárnapján a fehértemplomi és környékbeli német lakosságot szándékoztak leöldösni. Tervük nem sikerült, noha a szerbiai szerbek is összeköttetésben álltak velük. A főkolomposokat elfogták és Temesvárott több évi sánczmunkára ítélték. Szerb lázadás

Valószínű, hogy a szerbeknek e lázongásával függött össze *Ferencz* délmagyarországi utazása. 1807-ben *Károly* főherczeggel jött *Temesvárra*. Innen a *Határőrvidéket* látogatták meg. 1817-ben nejével együtt jött a király *Temesvárra* és *Verseczen* át ismét a *Határőrvidékre* utazván, Verseczet királyi várossá emelte.

Az üres telkekre ausztriai, tiroli, bádeni, württembergi, krajnai németeket és csehországi alattvalókat telepítettek be. A telepeseket a többi német bevándorlók falvaiba osztották. Minthogy azonban, különösen a napoleoni háborúk miatt, oly nagy lett a rajnavidéki németek beözönlése, hogy megfelelő elhelyezésükről gondoskodni már nem lehetett: 1829-ben úgy intézkedett a királyi kamara, hogy ezentúl csak olyan bevándorlókat bocsássanak át a határokon, kik legalább is 300 ezüst frtnyi vagyont hoznak magukkal. Adtak nekik 3 adómentes évet azon reményben, miszerint ez idő alatt lakóházaikat és földjeiket annyira helyreállítják, hogy a kincstári tartozást nehézség nélkül teljesíthetik. A bevándoroltak nagyobb száma a szomszéd megyékben, Krassó hegyvidékén és Torontálban helyezkedett el. Telepitések

Sokkal fontosabbak voltak a mult országgyűlésből kirendelt országos bizottságnak munkálatai, melyek halhatatlan érdemű nádorunk, *József* királyi herczeg vezetésével a belügyi dolgok rendezésével foglalkoztak. Miután ezek elkészültek, Ferencz 1830-ban szept. 8-ára Pozsonyba ismét országgyűlést hirdetett. Az országgyűlés főtárgya volt elsőszülött fiának, Ferdinándnak koronázása. A királyi herczeg, mint ifjabb király, *V. Ferdinánd* néven atyja oldalán volt résztveendő a kormányzatban. A koronázás szept. 28-án történt. Az ifjú király a nemzettől neki ajánlott 50 ezer aranyat az ország szegényei és a magyar Akadémia között osztotta meg. Fejedelmi bőkezűségével egyszerre megnyerte a szíveket. V. Ferdinánd koronázása

A következő évre kitűzött országgyűlést nem lehetett megtartani. 1831 nyarán ugyanis egy addig még nem ismert ragályos kór, az „ázsiai kolera“ lépett fel az országban. Az iszonyú betegséget, mely a legizmosabb emberrel is nehány óra alatt végzett, az oroszoktól Lengyelország ellen küldött tatárok hurczolták be és Galiczián keresztül terjedt át Magyarországba. Temes vármegyében is több ezer haláleset fordult elő, főképp a szegényebb néposztály között s künn a falvakban, melyek még szűkösen voltak ellátva orvosokkal és gyógyszertárakkal.

Az 1832—1836-iki országgyűlés egyike a legnevezetesebb országgyűléseknek hazánk történetében. *Feladatául jutott az országos bizottság munkálatainak és a kor haladott kívánalmainak alapján átalakítani a magyar magánjogot és a közigazgatás összes ágazatait a jövendő nemzedék számára.* Nagyérdekű s egészen Az 1832/36-iki országgyűlés

új volt az országgyűlés előkészítése is. A megyék a követeknek adott utasításokat nyílt ajtóknál nyilvánosan tárgyalták, hogy a reformtervekről mindenki ne csak tudomást szerezhessen, hanem véleményét is szabadon nyilváníthassa.

A vármegyék tanácstermeiben valóságos kis országgyűlések folytak. Az eltérő nézetek szerint két párt szülemlett meg: a *konzervativ*, mely a kormányt pártolta és a *liberális* vagy *szabadelvű*, mely a gyökeres reformoknak volt szóvivője. E vitatkozások tették népszerűvé a megyei intézményt és emelték magas fokra tekintélyét, különösen nálunk, Délmagyarországon, hol a közdolgok menetét a nemzetiségek féltékeny figyelme ellenőrizte. *Temes vármegye, mint mindig, most is a szabadelvű párton állott. A követeinek adott utasítások Deák Ferencz, Nagy Pál, Kölcsey, Beöthy és Klauzál elveit tartalmazzák. A magyar nyelven írt utasítások oly előkelően vannak megszerkesztve, hogy tartalmuk nemcsak a vármegye hazafias szellemének nagybecsű emléke, de stílus dolgában is oly ékes remekművek azok, hogy a vármegye vezető férfiainak*, jelesül *Muzslay László* alispánnak és *Dessewffy Antal* főjegyzőnek *klasszikus műveltségéről tesznek fényes tanuságot.*

Temes vármegye 1831. évi okt 3-án tartott közgyűlésén ezeket az utasításokat kapták az országgyűlési követek: „1. Ő felsége az országgyűlés kezdetén minden más tárgyak fölvétele előtt megkerestetik, hogy lakóhelyét az ország szüntelen óhajtásánál, sőt törvénybe foglalt kegyelmes igéreténél fogva is huzamosabb időkre Magyarország kebelébe tegye át. 2. Az arany és ezüst pénzek magyar czímmel és körülírással leendő ellátását, mint a nemzet buzgó kívánságát sürgessék a követek. 3. Ő felségéhez az iránt is alázatos felírás menjen, hogy az utóbbi országgyűlésen hozott törvény értelme szerint, valamint az ország kormányzásának többi ágazataihoz, úgy a bányaintézetekhez is csak olyan magyar hazafiak neveztessenek ki, kik az ott előforduló közdolgokat magyar nyelven vihetik. 4. A Ludovika katonaintézet tökéletes berendezésére szükséges költségek felajánlandó országos segedelem által fedeztessenek."[1] Az 1832-iki jan. 30-án tartott közgyűlésen az országgyűlési utasításba beiktatni rendeli a megye a következőket: „A nemzeti szinjátszó intézetnek czélirányos elrendezése nemcsak a honi nyelv, de az összes nemzet erkölcsi csinosodásának is egyik főeszköze lévén, az egybegyűlt karok örömkifakadással értesültek, hogy a honi boldogulás ez ága is napról-napra gyarapodik. Az 1830. évi országgyűlési utasításban az mondatik, hogy Temes vármegye rendei hozzájárulni kívánnak a színjátszó intézet fölállításához s akarják, hogy e nyilatkozatuk az országgyűlésen tárgyalás alá vétessék."[2]

A nevezetes országgyűlésre *Császár Sándor* másodalispánt és *Dessewffy Antal* főjegyzőt választotta meg a megye követekül.

A reformkérdések között legsürgősebb volt az *úrbér rendezése.* A szabadelvű párt, a haza felvirágzásának és az igazságosságnak kívánatától ösztönözve a mellett küzdött, hogy a jobbágyok terhei közül a borjú, bárány stb. tized és a dézsma egészen eltörültessenek, a robot pedig a jobbágy saját dolgainak hátramaradása nélkül szabályoztassék. Politikai engedményül kívánta Temes vármegye, hogy a jobbágy magát örökösen megválthassa s telkét szabad tulajdonul bírhassa; hogy a jobbágy és ura között felmerülő peres ügyekben a vármegye ítéljen; hogy a jobbágy vagyona és személye ne legyen kitéve a földesúr önkényének. Ez utóbbi pontokat nem hagyta jóvá a kormány. Csak annyit engedett meg, hogy a jobbágy, ha költözködni kíván, ne csak házát, hanem földjeinek haszonvételét is eladhassa, a robotot pedig évenkint pénzül megválthassa.

Még az országgyűlés folyamata alatt érkezett Bécsből a hír, hogy Ferencz király 1835. évi márcz. 2-án megszűnt élni. A rendeket a szabadelvű párt egyik nagynevű vezérének, *Wesselényinek* hűtlenség vádja alá helyezése mélyen megdöbbentvén, a király halálhírét épp oly közönyösen fogadták, mint maga a nép, mely az elhunyt király uralkodása alatt átélt izgalmas időkre sok keserűséggel gondolt.

V. Ferdinánd

A trónra lépett *V. Ferdinánd* 1830-ban már meg levén koronázva, az országgyűlés megszakítás nélkül folytatta munkálatait. Az állampolitikai ügyek vezetése *Metternich* herczeg, birodalmi főkanczellár és házi miniszter kezeiben összpontosult. A haldokló Ferencz úgy ajánlotta őt fiának, hogy mindenben csak Metternichre hallgasson. Metternich pedig hagyott mindent a régiben. Sőt az új fejedelem alatt még nagyobb erélylyel igyekezett elfojtani a demokratikus irányzatot.

[1] *Temes várm. közgy. jegyzk.* 1831.
[2] U. o. 1832.

Az országgyűlés befejezése után Metternich egészen a reakczió terére lépett. De az 1840-iki országgyűlésről már avval a megnyugvással tértek haza a rendek, hogy a kormány felhagyott kényuralmi törekvéseivel. A reformtervek fő küzdőtere most a megyei gyűlések voltak. Temes vármegye is állandó bizottmányt nevezett ki a reformkérdések s az országgyűlésen fölveendő tárgyak megvitatására. 1841-ben a kormány, belátván a sajtó nagy fontosságát a politikai kérdések megvilágításában, *Kossuth Lajosnak* engedelmet adott, hogy a „Pesti Hírlap" élére álljon. Ez a hírlap rövid idő alatt egész forradalmat idézett elő közéletünkben. A lap elvei a haza újjáalakításában azok voltak, melyeket *Széchenyi*, *Wesselényi*, *Deák* és *Batthyány* vallottak. Az átalakulás módjai s eszközei tekintetében azonban Kossuth eltért Széchenyitől. Széchenyi az arisztokráczia, a gazdagság és a szellemi tehetségek egyesülésétől s az anyagi fejlődés súlyától lassú menetben remélte a nemzet újjászületését. Kossuth a politikai intézmények átalakítását sürgette s ezek által kívánt czélhoz jutni. Kossuth az ő „Pesti Hírlap"-jával csakhamar magához ragadta a vezetést. Temes vármegye tisztikarának nagyobb része is Kossuth pártján, a birtokos nemesség azonban Széchenyi pártján állott. Nagyban hozzájárult az eszmék tisztázásához Széchenyi „Kelet Népe" s még jobban Dessewffy Aurélnak konzervativ „Világa".

Az 1843—44-iki országgyűléshez méltán fűződhettek tehát a nemzet legszebb reményei. Bizvást lehetett számítani, hogy az alsóházban a reformpárt lesz többségben. A vármegyék már a királyi meghívó kihirdetése előtt élénk levélváltásban állottak egymással. Temes vármegye lelkesedését a haladás eszméiért szép világításba helyezi a szabad sajtóról nyilvánított véleménye. Midőn a helytartótanács eltiltotta a kőnyomó sajtó használatát. Temesmegye kijelenti, hogy „a sajtószabadság, mint egy szabad közállomány életerének, de egyébiránt is e hon semmi törvénye által nem tiltott, közjóra vezető eszközének pártolását, a haladás és felvilágosodás lelkét tipró könyvvizsgálatnak sérelemkénti előterjesztését a karok és rendek a követek utasításaiba befoglaltatni rendelik". Meghozatta a megye Záborszky Alajos országgyűlési tudósításait is; mert „a rendek visszaemlékeznek a múlt országgyűlés alatt, sőt azután is Kossuth Lajos úrnak az értelmesség kifejlődését öregbíteni szándékozó hasonló nemes és tanulságos törekvéseire".[1] A követek megválasztásánál irányadó elvül tűzte maga elé Temesmegye, hogy oly egyénekre essék a választás, kik egészen liberális szellemben, őszintén akarják a rendek politikai meggyőződését képviselni. 1843 ápr. 25-én első követül megválasztották *Várkonyi* Ádám rendszerinti alispánt, másodikul *Vukovics* Sebő főszolgabírót. A konzervativ pártot „örmény párt"-nak csúfolták a megyében. Az 1844 jan. 4-iki közgyűlésből a megye újabb utasítást adván a követeknek, sérelmesnek találja: 1. hogy a királyi leirat mellőzi a nemzeti nyelvnek a külföldön is diplomácziai érvényesítését; 2. a tanítás nyelvéről csak mellékesen intézkedik; 3. nem tesz említést az udv. kamarának s a katonai kormányoknak magyar nyelven való hivataloskodásáról. Temesmegye még a honfiúsítást is a magyar nyelv tudásától kívánja függővé tenni. *Tihanyi* Ferencz főispán minden tettében fenkölt gondolkodású férfiúnak mutatkozott, a ki sok dologban az ellenzékkel rokonszenvezett. Vukovics Sebő írja róla Ormós Zsigmondnak, hogy „soha sem fog a főispán legkevesebb nemtetszést, annál kevésbé üldözést mutatni akárki iránt azért, mivel az oppositio embere".[2]

Tekintve a temesmegyei közgazdasági és kereskedelmi fejleményeket, *a dunai gőzhajózásnak megindítása* és az *aldunai Széchenyi útvonal* építésének megkezdése érdemel kiválóbb figyelmet. A dunai gőzhajózásnak alig hat évi fennállása után már 1836-ban 700.000 ezüst frt alaptőke mellett hét pompásan épített és fölszerelt hajója hasította Temes vármegye határán a Duna hullámait.

1838-ban febr. 9-én kelt rendelettel a két határőrezredből Fehértemplom székhelylyel egy újat alakított a hadi kormány. Az új ezredkerületet *Illir-bánsági zászlóalj* exotikus névre keresztelték el Bécsben. Ugyanekkorra esik Délmagyarország *selyemtermelésének* legnagyobb virágzása. Mennyire fejlődött Temes vármegyében ez az iparág 1745-től 1840-ig, kitűnik abból is, hogy magában Fehértemplomban 5 selyemfono-gyár működött 110 üsttel s egymaga 97.427 font gubót váltott be 64.489 frt áron. A negyvenes évektől kezdve csökkenni kezdett a selyemtermelés.

[1] *Temes várm. kgy. jkv.*, 1843.
[2] *Cseh Lajos:* Temes várm. és az 1843—44. évi országgyűlés.

A *rizstermelést* Gattáján és Temes-Topolyán űzték nagyobb mérvekben. Már Ferencz király uralkodása alatt pártolásban részesítette Temes vármegye közönsége ezt a gazdasági iparágat s egy kimutatás arról tanuskodik, hogy 1820-ban 150 holdon 3000, 1821-ben pedig 175 holdon 2800 pozsonyi mérő rizs termett. A *Timáry-családtól* Topolyán berendezett rizstelepen 4—6000 mérő rizst termeltek évi átlagban. A *szőlőmívelés* Temes vármegye területén legkivált Fehértemplomban, Verseczen, Szilason, Rékason, Kudriczon és a temesmegyei ú. n. Sümeg-hegyen emelkedett virágzási fokra. *A kincstári dohányültető-telepek* 1840—1848-ban jelentékenyen előmozdították megyénkben a dohányfajok nemesítését. Kitűnő dohányt termeltek Szentandráson, Dentán, Majláthfalván és Kovácsiban.

1847-ben meghalt a magyarok áldottlelkű pártfogója, *József* nádor kir. herczeg, miután nádori méltóságát, majdnem félszázadon át a legnehezebb körülmények között, a nemzet boldogitására viselte. Utódául a nov. 12-én Pozsonyban megnyílt országgyűlés fiát, a Budán született *István* kir. herczeget választotta. Az országgyűlés munkarendjét a századok óta most először magyarul szerkesztett királyi meghívólevél e szavakkal jelölte meg: „*az országgyűlés tárgyát az ország boldogságának nevelésére és a közjó gyarapítására kívánt többféle nagyfontosságú törvényes intézkedés képezendi.*“

11. *A szabadságharcz, az abszolutizmus és a kiegyezés.*

Minden jel arra mutatott, hogy az 1847-ik évi országgyűlésen korszakos hatású események fognak előfordulni. Nemcsak a királyi meghivó volt *magyar,* de mikor V. Ferdinánd az országgyűlést is *magyar nyelven* nyitotta meg, a karok és rendek kitörő lelkesedéséből azt következtette mindenki, hogy a király és nemzet egyetértése, évszázados harczok után, a szabad és független Magyarország virradatát jelenti. A vármegyék követi utasításaiban is a szabadság és egyenlőség, az alkotmányos rend és nemzeti egység megvalósulásának reménye nyert kifejezést.

Temes vármegye okt. 14-én tartott népes közgyűlésén lelkes felkiáltással leghazafiasabb szónokait: *Szabó Antal* alispánt és *Lukács Ignácz* főjegyzőt választotta országgyűlési követekül. Utasításul kapják: „Hassanak oda, *hogy a kormány nemcsak politikai alkotmányos és törvényes úton az átalakulás nyílt terére kilépjen, hanem igyekezzék a reformot a fejedelem és a nemzet elválhatatlan javára, a haza felvirágoztatására, becsületes, tiszta szándékkal és mindig alkotmányos eszközökkel előmozdítani s végre czélhoz is vezetni. A követek mondjanak le ezúttal az eddigi gravaminális politikáról és fordítsák inkább egész erejüket azokra a korkérdésekre, melyek a hazának óhajtva várt felvirágzását és boldogulását érdeklik*“. Azt is kívánja a vármegye, hogy az elhúnyt dicső nádor érdemei törvénybe iktattassanak és a nagy férfiú nevének megörökítésére nemzeti emlék állíttassék, az erdélyi részek pedig Magyarországgal egyesíttessenek.[1]

Az alsóházi ellenzéket *Kossuth Lajos* és *Deák Ferencz* vezette, a felsőházit gróf *Batthyány Lajos.* A kormány pártján *Somsich Pál* és *Babarczy Antal* állottak. *Széchenyi István* a pártok fölött foglalt állást. A királyi előadások meghallgatása és a válaszfelirati viták befejezése után az országgyűlés megkezdte nagyjelentőségű újításait.

Időközben a párisi forradalom 1848 februárban Bécs városát forrongásba hozta. A mozgalom Metternich bukását vonta maga után. Ismeretes a *Petőfi Sándor, Jókai Mór* és társaik által vezetett pesti ifjúságnak és a fővárosi közönségnek lelkesedése, melylyel 1848. évi *márczius 15-én* a szabadság eszméinek diadalát ünnepelték, Magyarország függetlenségét s korszerű megujulásának tizenkét pontban foglalt föltételeit proklamálták. Mindezeknek első híre márczius 18-án érkezett Temesvárra, abban az alakban, hogy Pesten kitört a forradalom.

A márcziusi események s a vármegye

Báró *Ambrózy György* alispán, nyomban a pesti hírek vétele után rendkívüli gyűlést tartott. Megjelentek a megye tisztikarán kívül más nemesek is és minden rendű honpolgárok nagy számban. Az alispán előterjesztette a rendkívüli gyűlés okait. „A haladó kor ama szerencsés fejleménye — úgymond — miszerint Pest városának *polgári közönsége* az alkotmányos reform oly előnyeit, melyekért

[1] *Temes vármegye közgy. jk.* 1847.

a magyar nemzet századok óta sóvárgott s melyekért más országokban polgári vér ontatott, *békés és törvényes úton 24 óra alatt kivívta;* jelesül pedig, minthogy Temes vármegyének is ő csász, kir. felségéhez intézett több kívánatai közül, milyenek a sajtószabadság, a felelős minisztérium, az évenkénti országgyűlés tartása Buda-Pesten, a törvény előtti egyenlőség polgári és vallási tekintetben, a nemzetőrség, a közös teherviselés, az úrbéri viszonyok megszűntetése, esküdtszék és képviselet az egyenlőség alapján, a nemzeti bank, a magyar katonaság megesketése az alkotmányra és e honban tartása, a külföldieknek pedig innen elvitele, a politikai státusfoglyok szabadonbocsátása és az unió Erdélylyel, nehány már teljesedésbe ment: indítványozza, hogy *a reformnak e nagyszerű diadalában Temes vármegye is résztvegyen és a helytartótanácstól is engedélyezett eredmények élvezetébe lépjen.* Nehogy azonban a nemzet életének e magasztos és tündöklő korszaka bármely rendzavarás által elhomályosíttassék, szükséges, hogy Temes vármegye részéről, a pesti közönség példájára, a közcsend és rend fönntartására kivételes intézkedések tétessenek. Követve e rendkívüli körülmények között Pest város közönségének a *szabadság, egyenlőség* és *testvériség* érzetében adott szép példáját: mondja ki a közgyűlés, hogy az alkotmányos reform nagyszerű diadalára egybesereglett gyűlési tagok át vannak hatva a dicsően uralkodó fejedelmi ház és a királyi trón iránti tántoríthatatlan hűség és hazaszeretet legtisztább érzelmeitől s mélyen érzik a jelen pillanatnak az egész nemzetre kiterjedő fontosságát. Érzik azt is, hogy az események békén megindult folyamatát követni polgári és hazafiúi kötelesség, annak ellenszegülni pedig a királyi trón megrendítésére és az ország boldogabb jövőjének veszélyeztetésére való törekvés lenne. Temes vármegye fölhasználni óhajtja a reform kincsét, mely Pest város közönsége által a nemzet számára kivívatott. Az alispán indítványát egyértelmű lelkesedéssel fogadta el a közgyűlés. Ennek következtében elhatározta tehát a vármegye a következőket: 1. A vármegyegyűlés minden tagja, polgári állapotra való tekintet s különbség nélkül felszólalhat. 2. A czenzura eltörlése és a sajtó szabadsága megyeszerte kihirdettetik. 3. A sorkatonaságnak a közrend fönntartásában való beavatkozása ellen az alispán a katonai parancsnokságok útján intézkedik. 4. A vármegye középületeire háromszínű nemzeti lobogók tüzetnek ki. 5. A közrend fönntartására bizottmány neveztetik ki, melynek hatásköre a vármegyére és Temesvár városára terjed s melynek mindenki, jelesen a vármegyei tisztviselők engedelmeskedni tartoznak. A bizottmány, ha a szükség úgy hozná magával, rendkívüli közgyűlést hívhat össze. Tagjai: *Vukovics Sebő, Gorove István, Vinkler Imre* és *Kiss Miklós* táblabirák, *Kulterer Ignácz* főszolgabiró, a temesvári polgárok közül pedig *Szajler János, Oszvald György, Perts György* és *Veidl Venczel.*

Hogy a bizottmány a reáruházott kötelességeket azonnal teljesíthesse, a vármegye küldöttséget menesztett Temesvár városához s felszólította a városi törvényhatóságot egy *közös gyűlés* haladéktalan megtartására. *Preyer János* polgármestertől az a szóbeli válasz érkezett, hogy ugyanaz nap (márczius 18-án) d. u. 4 órakor a városi tanácsteremben nyilt ajtók s mindenkinek szabad hozzájuthatása mellett, fogják a közös gyűlést megtartani. Az alispánt megbízták, hogy a vármegye fent elősorolt határozatait a városi gyűléssel közölje. A határozatokat egyszersmind kinyomatták s miheztartás és terjesztés végett kiadták a szolgabiráknak. A délutáni közös gyűlést a városháza előtti dísztéren tartották meg, mert a polgárság oly nagy tömegekben verődött össze, hogy a városi tanácsterem az érdeklődő sokaságnak csekély részét sem tudta befogadni. A közös gyűlésen üdvrivalgások között hirdették ki a vármegye határozati pontjait, másnap, márczius 19-én pedig zenével és nemzeti zászlókkal ünnepélyes körmenetben vonult végig a polgárság a belváros utczáin s új magyar nevekkel látta el azokat. Vármegyeszerte minden város, minden falu örömnyilatkozatokkal köszöntötte a dolgok fordulatát. Sok helyen elkergették a korlátolt czenzus alapján választott elöljáróságot és általános, szabad választással új embereket helyeztek be a hivatalokba. A hol könyvnyomda volt, azonnal fölhasználták a *sajtószabadságot* s a pesti tizenkét pontnak megfelelő *proklamácziókat* terjesztettek a nép között. Fölállították s fölfegyverezték a *nemzetőrséget*, melybe nemzetiségi különbség nélkül készséggel soroztatták be magukat a „szabaddá lett polgárok". A megszokott mindennapi élet csendességét lázas izgalom váltotta fel. Napról-napra, óráról-órára oly gyors egymásutánban lepték meg a közönséget a váratlan események, hogy csak kevesen jutottak azok higgadt megfontolására és horderejük átgondolására.

Az országszerte tapasztalt izgatottság és az országgyűlési ellenzék erélyes magatartása végre arra bírták a kormányt, hogy a nemzet jogos kívánságait teljesítse.

Ferdinánd király megbízásából 1848 április 7-én gróf *Batthyány Lajos* megalakította az első független, felelős magyar minisztériumot.

A kormány bemutatkozása

A márczius 21-én tartott rendkívüli közgyűlésen, melyen Temesvár polgármestere is részt vett, olvasták a nádor leiratát a minisztérium kinevezéséről és Batthyány Lajos min. elnök levelét a megyéhez, a törvényes rend fönntartása tárgyában. „A fölolvasott közleményekben — így szól a közgyűlési végzés — Magyarország függetlenségének és valódi szabadságának első zálogát látván a rendek, azokat határtalan örömmel és lelkesedéssel üdvözlik. És valamint szerencséseknek érzik magukat, hogy azt, mit vágyaik egész erejével hőn óhajtottak, de egy távolabb jövendő hátterében véltek csak feltalálhatni, a hon újjászületésének s jobb sorsának óráját elérték: úgy forró indulattal áldják a nemzet atyját, felséges királyunkat s a nemzet barátját, fenséges nádorunkat, kik ezt az örömet a nemzetnek megadni s az ország új életét megnyitni kegyeskedtek. Rokon bizalommal övezik továbbá körül azt a köztiszteletű férfiút, kinek a szerencse jutott a független ország első felelős minisztereül lépni fel s kinek kormányzási gondja legelőbb is az ország békéjének fönntartására, a fejedelmi trón és a fönnálló törvények tiszteletének hirdetésére irányul".[1]

Nemzeti örömünnep

Hogy az átalakulás „nagyszerű eseményét" minden polgár átérezze, márczius 22-én nemzeti örömünnepet tartott a vármegye és a város együttesen. Reggeli 7 órakor a temesvári erősség bástyáiról ágyúlövések hirdették az ünnepély kezdetét. E jelre a házak ablakaiból háromszínű nemzeti zászlókat tűztek ki. 9 órakor minden vallásfelekezet számára, az izraelitákat is ideértve, istenitiszteletet tartottak a Szabadság-téren. A róm. kath. hívek istenitiszteletét közkívánatra „a klérusnak szabad érzelmeiről ismert" egyik tagja, *Ádáms* rékasi plebános végezte, *Moor Péter* bruckenaui és *Nátl József* orczyfalvi plebánosok segédletével. 10 órakor *Vukovics Sebő* táblabiró szónoklatot tartott a nemzet új korszakának dicsőítésére. Az ünnepélyen a katonai és polgári hatóságok díszöltözetben, a tanulóifjúság zászlai alatt vettek részt. 11 órakor ünnepélyes közgyűlés volt, este 7 órakor kivilágították a várost és 9 óráig katonazene mulattatta a közönséget.[2]

Tisztújítás 1848

1848 április 4-ére tisztújító közgyűlést tartott a vármegye. Az eddigi főispáni adminisztrátor, báró *Ambrózy Lajos* leköszönt állásáról; „mert — úgymond — a jelen országgyűlés alatt főispáni helytartói hivatalára a törvénytelenség bélyege süttetett, miért is kötelességének érezte hivatalát ő felségénél letenni". A vármegye is törvénytelennek jelentvén ki az adminisztrátorságot, elfogadta a lemondást. Báró *Ambrózy György* alispán szintén leköszönt, mire felkiáltással *Vukovics Sebő* táblabirót, „a függetlenség és szabadság soha meg nem rendült bajnokát" választották első, *Kulterer Ignácz* főszolgabirót pedig másodalispánnak.[3] Főszolgabirák lettek: *Vinkler Imre*, *Varga Antal*, *Ormós Zsigmond*, *Mulenicza János* és *Bogma Mihály*. Főügyész lett *Gaál József*, főjegyző *Szánthó János*. Ezek voltak Temes vármegye főtisztviselői a magyar szabadságharcz időszakában. Ugyancsak e közgyűlésből üdvözölte a vármegye Esterházy Pál miniszter útján azt a 300 magyar hazafit, kik Párisban a köztársasági kormány előtt nemzeti öltözetben Magyarország nevében tisztelegtek, mert e lépésükkel Európa legnagyobb nemzetének figyelmét Magyarországra felhívták és a francziák rokonszenvét a magyarság részére megnyerték. Kijelentette továbbá a vármegye közönsége, hogy mindazokat az ellentörekvéseket, melyek a nemzet haladási irányának gátat vetnek s az ország függetlenségét aláássák, *nyílt hazaárulásnak tekinti*.[4]

Nemzetiségi lázadás

De míg így általánosságban a dolgok kedvezően alakultak, a horvátok és szerbek csakhamar beledobták az ellenszegülés üszkét a nemzetiségek tömegébe. Pozsega vármegye gyűlése a szláv nyelvet hivatalos nyelvül fogadta el. Erre a szerbek lakta országrészek Délmagyarországon a szerb nyelv elismerését és a szerb nemzetiség önrendelkezési jogát követelték. A szerbektől lakott minden hely ténylegesen is gyakorlatába helyezé magát olyan jogoknak, melyek ellenkeztek az egységes magyar állam eszméjével s melyekről ők azt hitték, hogy tőlük többé

[1] *Temes vármegye közgy. jegyzőkönyve* 1848.
[2] U. o.
[3] Később *Murányi Ignácz* lett másodalispán.
[4] *Temes várm. közgy. jegyzk.* 1848.

Suplikácz Versecznél. (Az Országos Képtárból.)

Gróf Coronini. (Az Orsz. Képtárból.)

Vukovics Sebő sírboltja Beregszón.

A vármegyeháza.

senki el nem vitathatja. Április 8-án küldöttséget menesztettek Pestre, mely a minisztereket lakásaikon kereste föl és felvilágosítást kért. Kossuth azt felelte: Ha egyenjogosultságot kívánnak a magyar nemzettel, az méltányos és a nemzet megadja nekik, hogy minden állampolgári jogban és szabadságban vele osztozzanak. „De ha a déli szlávok külön önrendelkezési jogokat kívánnak és a magyar államnyelv kötelezettségének ellenszegülnek, ha nyilt törésre viszik a dolgokat: az esetben a fegyver fog dönteni."

Ez a percz idézte elő a szerb harczot minden iszonyatosságával és pusztításaival. Kossuth válaszának gyorsan elterjedt a híre és ez elegendő volt arra, hogy az agitátoroktól felizgatott és Bécsből is támogatott szerbek a magyarok ellen föllázadjanak. Ez volt kezdete Délmagyarországon a forradalmi mozgalmaknak.

Időközben a magyar felelős minisztérium és az országgyűlés Pozsonyból Pestre költözött. De éppen akkor, mikor a magyar kormány működését megkezdte, Bécsben a reakczió jutott hatalomra. Elkezdte Magyarországnak imént nyert alkotmányát nyirbálni és a nemzetet törvényes jogaiból kiforgatni. Erre a pártra támaszkodtak a horvát és szerb forradalmárok, kiknek *Jellachich*, az udvartól dédelgetett horvát bán állott az élükre. Mikor a szlávság a magyarok ellen megkezdte a harczot, Jellachich is kimondta Horvátországnak a magyar koronától elszakadását és a horvát hadakkal átlépte a határt. Miután a magyar kormány látta, hogy az ellenség ellenében az osztrák tisztektől vezetett hadsereg nem védelmezi az országot, s hogy az ausztriai országgyűlés is ellenséges indulattal viseltetik Magyarország iránt, sőt a bécsi kormány még kárörvend is az eseményeken: Kossuth Lajos indítványára az országgyűlés 200.000 emberből álló *honvéd* sereget alakított és az ország oltalmára 42 millió forintot szavazott meg. A nádor, *István* királyi herczeg, minthogy közvetítése nem sikerült, letette nádori tisztét és a minisztérium is lemondott. Az ország kormánya a *honvédelmi bizottságra* ruháztatott, melynek élén *Kossuth Lajos* állott. Ezzel kezdődött a *magyar szabadságharcz.*

Jellachichot a magyar sereg a pákozdi csatában legyőzte. A vert hadvezér csúffá tett seregével Ausztriába menekült. Délmagyarországi hívei azonban nekivadultak, inzultálták a magyar érzelmű tisztviselőket, szétszaggatták a magyar háromszínt, kitűzték a szerb zászlókat, az egy idő óta magyar nyelven vezetett anyakönyveket összetépték stb. A magyar kormány végre a szerbektől lakott valamennyi helységet ostromállapotba helyezte. *Csernovics Pétert* kormánybiztossá nevezte ki s teljhatalommal ruházta fel, hogy a király és kormány nevében a lázadást elfojtsa.

Ily körülmények között tartották meg májusban az ismert *karlóczai szerb nemzeti gyűlést*, mely után rövid idő alatt fegyverben állt az egész délvidéki szerbség.

A szerbek zavargása természetesen az *oláhokat* sem hagyta nyugodni. 1848 máj. 15-én Balázsfalván gyűltek össze. Temes vármegyéből is sokan vettek részt. Püspökeik és papságuk izgatására ők is *önálló nemzetnek* nyilvánították magukat.

Ezalatt a szerb fölkelők lefoglalták a Határőrvidéken a hadi készleteket és három tábort alakítottak. Az egyik a mai Temes vármegye területén, *Alibunárnál* volt s 4—5000 emberből állott. E táborból intézték pusztító és rabló kirohanásaikat a szomszédos vidékekre. Versecz, Temesvár és Fehértemplom felé tettek kirohanásokat, hol a magyar és német falvakban véres iszonyatosságokat követtek el. A vidéken állomásozó császári csapatok vagy nem tudták a lázadást fékezni, vagy a parancsnokaik nem akartak föllépni az udvartól is támogatott fölkelők ellen. A temesvári főhadi parancsnokság, melynek élén akkor báró *Piret* altábornagy állott, egészen semlegesen viselte magát. Júl. 11-én mintegy 5000 szerb *Stanimirovics* és vadállati kegyetlenségéről hírhedt *Dávics* vezérek alatt *Verseczet* támadta meg, holott Verseczen akkor Blomberg császári ezredes állomásozott dzsidásokkal és huszárokkal. Magyar részről a verseczi, aradi és a szomszéd vármegyék nemzetőrségének ágyúkkal fölszerelt egy hadosztálya volt Verseczen. Paulisnál egy kis magyar mozgócsapat állott őrszemlén. A szerbek közeledtére a mozgók Versecz felé igyekeztek. De a paulisi szerb lakosság elárulta őket és a fölkelők elfogták valamennyit. A szerencsétleneket irtóztató kínzásokkal ölték halomra. Némelyeket halálra vertek, másoknak a fejét vágták le, többeket máglyán égettek el. A császáriak és a magyar nemzetőrök azután visszaszorították őket. 400 halottjuk borította a vlajkoveczi országútat, hol az ütközet történt. A három vezért is elfogták. Csernovics halálra ítélte a lázadókat. Júl. 19-én akasztották fel őket Temesvárott.

Legmakacsabb és legkitartóbb ellentállásra talált a szerb fölkelés *Fehértemplomban*. A jobbára németektől lakott város oroszlánbátorsággal egy egész

hónapig tartotta magát az ostromló szerbek ellen. A vitéz nemzetőrség a szabadságharcz történetében még az ellenségtől is elismert nevet vívott ki magának. Parancsnokuk *Maderspach* császári kapitány volt. Alig mult nap, hogy meg ne verekedett volna *Knicsanin* guerilla szerbiánusaival. A szerbek minden kisérlete, hogy Fehértemplomot megadásra bírják, sikertelen maradt. Aug. 19-én volt a válságos nap. 6000 szerb három oldalról támadta meg a várost. A házakat minden oldalról felgyújtották. Hajnali négy órától délután három óráig tartott a kétségbeejtő harcz. A győzelmet Maderspach kapitány aratta. Az ő óvatos, ügyes vezetésének és a nemzetőrség haláltmegvető hősi elszántságának köszönheté Fehértemplom, hogy a végső pusztulástól megmenekült. Mintegy 50 fehértemplomi esett el a harczban, a szerbek közül 600-nál több.[1] Aug. 30-án másodszor is megtámadta Knicsanin a várost. De ekkor már ott volt az újonnan szervezett honvédség 9-ik zászlóalja. Knicsanin kénytelen volt seregével elvonulni.

Mialatt Délmagyarországon a föllázadt oláh határőrségnek a szerbekhez csatlakozásával erősbödött forrongás széltében dúlta és égette a magyar és német községeket, Bécsben már teljes nyíltsággal fordult az udvar Magyarország ellen. Terve volt: *a reformokat végképpen eltörülni s Magyarországot az osztrák birodalomba beolvasztani.* A katonaság ekkor még nem kapott felülről parancsot a miheztartása iránt. Nem tudta, hogy a Bécsből vagy a Pestről érkező rendeleteknek engedelmeskedjék-e? *Piret* altábornagy Temesvárott letette főparancsnoki tisztét. Hasonlóképpen cselekedett *Bechtold* tábornok is. Ellenben *Blomberg* dzsidás ezredes titkos alkudozásokat folytatott a belgrádi osztrák konzullal. *Meyerhofer* ezredessel, ki a bécsi kamarilla ármánykodásainak minden szálát kezében tartotta és a szerb fölkelők részére pénzt, fegyvert és lőszert szállitott. De a kamarilla csakhamar letette álarczát s *Latour* osztrák hadügyminiszter a bécsi országgyűlésen „kedves fegyvertársainknak" nevezte a szerb forradalmárokat.

Ez időbe esik Bécs föllázadása, melyet azonban Windischgrätz levert, miután a császárváros fölmentésére indult magyar sereget Schwechátnál visszanyomta. A győztes vezér most Magyarország ellen vezette seregét. De Magyarországon erélyes ellentállásra talált az újonnan szervezett honvédségben, melynek fővezére *Görgey Arthur* volt. Mielőtt azonban Ausztria és Magyarország között háborúra került volna a sor, *V. Ferdinánd lemondott trónjáról.* Az uralkodóház tagjai Magyarország beolvasztási tervének végrehajtására fiatalabb erőt kívántak a trónra. Lemondatták tehát a beteges V. Ferdinándot s 1848 decz. 2-án a 19 éves

I. Ferencz József *Ferencz Józsefet* emelték a birodalom kormányára.

Mikor ez történt, a fiatal uralkodó egyszerre minden oldalról reá nézve fölöttébb biztató és fölbátorító helyzetekkel került szembe.

Németországban az oly nagy reménynyel kezdett alkotmányos küzdelem nem érvén el czélját, a német nemzeti gyűlés elvesztette tekintélyét s már nem kellett többé tőle tartani. Ausztria fegyveres erővel nyomta el a szabad szellem nyilvánulását s erősen talpra állott. Az Olaszországban megvívott győzelem szintén nagy mértékben fokozta hatalmát. Mindez felbátorította a bécsi kamarillát Magyarország leigázására. Ürügyül használta gróf *Lamberg* császári tábornoknak m. é. szept. 28-án a budapesti hajóhidon történt megöletését, továbbá az ellenkezést az okt. 3-ki manifesztummal, mely az országgyűlést feloszlatta és minden katonai és polgári hatóságot Jellachich bán alá helyezett. De leginkább az bátorította fel a magyarok ellen a bécsi kamarillát, hogy az országgyűlés tiltakozott a nemzet tudta nélkül végbement trónváltozás ellen s Magyarország kormánya és képviselői vonakodtak *I. Ferencz Józsefet* királyunknak elismerni mindaddig, míg magát meg nem koronáztatja és az alkotmányra meg nem esküszik. Bécs sértve érezte magát és azzal torolta meg sérelmét, hogy Windischgrätz decz. 15-én 100.000 emberből álló hadseregével s más négy kisebb hadtesttel különböző irányból betört az országba. A további fejlemények ismeretesek. A magyarok számos győzelmet arattak. Az oroszok beütése után váltakozó szerencsével folytatták a harczokat. De a túlerővel szemben a további küzdelem hasztalannak bizonyult, főképen akkor, midőn a Bem parancsnoksága alá rendelt hadtestet is, Temesvár sikertelen ostroma után, a temesvármegyei Szentandrás falunál legyőzték. Ezt követte csakhamar a világosi fegyverletétel, Kossuth pedig feloszlatta a kormányt. Ez volt siralmas vége az 1848—49-ki magyar szabadságharcznak.

[1] *Böhm L.:* id. m. II. 299. l.

A Szerb-Vajdaság

Magyarországon ezután szomorú sors várt a honvédekre és a polgári állású hazafiakra. 1849 nov. 16-án *császári pátens* jelent meg s egyszerre halomra döntötte a délmagyarországi vármegyéket. A császár aképpen intézkedett, hogy *a Magyarország déli részeiben alakítandó három közigazgatási kerület közül az egyik „Vojvodina" legyen s önálló szerb koronatartományt alkosson.* A pátens szövege így szól: „*Az eddigi Bács-Bodrog, Torontál, Temes és Krassó vármegyék* (a Bácska és Bánát), továbbá *Szerém vármegye* rumi és illoki kerületei, vagyis mindezeknek összefoglalt területe egyelőre, míg birodalmunk ezen országrészének jövendő állása vagy annak más koronaországgal való összekapcsolása iránt végleges intézkedés történik, *egységes közigazgatási terület lesz*, melynek igazgatását *Magyarországtól függetlenül* minisztériumunk teljesítendi. A terület a *Szerb-Vajdaság és Temesi-Bánság* nevet fogja viselni. Fönntartjuk magunknak e területen az országképviseletet s a lakosságnak a birodalmi képviseletben való részesítését, hasonlóan a többi koronaországokhoz, birodalmi alkotmány alapján. *A tartomány közigazgatását egy Temesvárott székelő tartományfőnökre ruházzuk, ki mellé a polgári igazgatás szervezése céljából miniszteri biztost rendelünk.* Tekintettel a különböző népfajokra, rendeljük, hogy a tartomány, népességének három főtörzse szerint, *három nagyobb közigazgatási kerületre, a kerületek pedig járásokra* osztassanak. A rumi s illoki szerémségi kerületek, úgy szintén a Bácskának, Temes és Torontál vármegyéknek szerbek által lakott részei képezik a *Szerb-Vajdaságot.* Hogy birodalmunkban a szerb nemzetnek nemzeti és történeti emlékeit tisztelő elismerésünket nyilvánítsuk, hajlandók vagyunk császári czímünk mellé a „Szerb-Vajdaság nagyvajdája" czímet fölvenni. A vajdaság főnökének az „alvajda" czímet adjuk".

E pátens következtében tehát a temesi terület vármegyéi, melyek 1779-ben az anyaországhoz visszacsatoltattak és új életre ébredtek, alig hetvenéves fönnállásuk után ismét megszüntek és így maradtak tíz éven át, egész 1860-ig.

A „Szerb-vajdaság és Temesi-Bánság" kormányzására *tartományfőnököt* s melléje 1849 végén miniszteri biztost nevezett ki a császár. Az egyesített koronatartományt két vidéki főbiztosságra osztották: a *temes-krassóira* és a *bács-torontálira.* E főbiztosságok keretén belül alakultak a kerületek és járások. De ez az igazgatási kísérlet nem vált be. 1850 májusban újjal cserélték föl. Az igazgatást a császári miniszteri biztosra ruházták, hatáskörét azonban nem terjesztették ki a törvénykezésre, hanem *cs. kir. tartományi törvényszékeket* állítottak fel Temesvárott, Lugoson, Nagy-Becskereken és Zomborban. Azonkívül minden járásban első folyamodású *cs. kir. járásbíróságot* szerveztek. A vármegyék politikai közigazgatására *megyei főnököket* neveztek ki. Az alispáni, fő- és aljegyzői stb. megyei hivatalokat és czímeiket eltörölték s a szolgabírák helyébe *járási biztosokat* állítottak. A politikai hatóságot a bécsi belügyminisztériumnak, a törvénykezésit a bécsi igazságügyminiszternek rendelték alá. A temesvári törvényszéket utóbb főtörvényszékké emelték, honnét a föllebbezés a bécsi legfelsőbb törvényszékhez történt. Temesvárott cs. kir. *telekkönyvi igazgatóságot* és a kerületek székhelyén *pénzügyi igazgatóságokat* neveztek ki. Ez a második igazgatási kísérlet tartott 1850 szept. kezdve, 1853 májusig. Ekkor jött a harmadik kísérlet, mely azután maradt egész az abszolutizmus végéig. Ez új szervezet szerint a „Szerb-vajdaság és Temesi-Bánság" részére *cs. kir. helytartó-tanácsot* állítottak föl Temesvárott, melynek élén *katonai kormányzó* állott, egy helyettessel, egy udvari s több helytartósági tanácsossal s egyéb hivatalos személyzettel. Az egész koronatartományt most *öt cs. kir. kerületre,* u. m. a *temesvári, lugosi, becskereki, újvidéki* és *zombori* kerületekre osztották fel, a kerületeket pedig *járásokra.* A kerületek főnökei, kik egyszersmind helytartósági tanácsosok voltak, *kerületi főnökök* (Kreisvorstand) czímet viseltek, a járások főnökeit *járásfőnököknek* (Bezirksvorstand) nevezték. Az egész apparátus abszolutisztiko-bürökratikus volt; a főnök egyedül döntött minden kérdésben. A törvénykezési hatóság kollégiális bíróság volt, titkos szervezettel. A tárgyalások írásban folytak *német nyelven.* A hivatalnokokat Ausztriából, Csehországból, Morvából stb. toborzották össze. A magyarokat sem ők nem akarták, sem a magyarok őket. Ellenben a szerbek, oláhok és németek készséggel vállaltak tisztviselői állásokat. Így a Vojvodina tulajdonképpen neutralizálva volt s hivatalos orgánumaiban valósággal nem annyira volt szerb, mint inkább osztrák intézmény, melyet a bécsi bölcseség azért rendezett be így, hogy a pórázon vezetett szerb nemzetiség valahogy felül ne kerekedjék. Utálta ezt az intézményt magyar, szerb és oláh egyaránt. Ilyen volt az abszolutizmus alatt Délmagyarország.

A *Határőrvidék közigazgatása* tisztán katonai maradt. A közigazgatás élén Bécsben a császári hadügyminiszter állott, utána közvetetlenül a határőrvidéki főhadiparancsnok. Minden ezrednél igazságszolgáltatási ügyekben a katonai bíróság ítélt. A három ezredkerület 12 század-kerületre volt felosztva, élükön kapitányokkal.[1]

1852-ben jún. 14-én lejött az uralkodó Temesvárra. Beutazván innét a lenyügözött országrész minden vidékét, személyes tapasztalatokat gyűjthetett az itteni közállapotokról. Saját szemeivel láthatta az uralkodót kísérő *Albrecht* főherczeg is, mennyire sikerült a bécsi kamarillának, nemcsak a magyar alkotmányt, de magát a magyarságot is tönkretennie. A császár 1857-ben ismét lejött Temesvárra és ekkor is szemlét tartott a kerületekben. Katonára és pénzre volt szüksége. A szövetséges franczia és olasz hatalmak szorították Ausztriát s mind erősebb hangú diplomácziai jegyzékeket váltottak a külügyek vezetőjével. Olaszországban pedig egy magyar légiót állítottak fel a magyar menekültek. Ennek híre, egyesülve a külföldről vett biztatásokkal, Magyarországban fölkelésre buzdítá a hazafiakat. Közeledett a veszély, sőt 1858 folyamán már a harcz döngette a birodalom kapuit. Nemsokára oly feszült lőn a viszony, hogy Ausztria 1859 ápr. 22-én ultimátumot küldött Olaszországnak. Azt kívánta, hogy az olaszok három nap alatt tegyék le a fegyvert. 26-án *Cavour* nemmel felelt az ultimátumra és 29-én Ausztria már megüzente a háborút. Minthogy III. *Napoleon* jan. 14-én véd- és daczszövetséget kötött az olaszokkal Ausztria ellen, az osztrák hadüzenetre Napoleon azzal válaszolt, hogy 200.000 franczíát küldött az olasz sereg támogatására. Ekkor gróf *Coronini* altábornagy, a „Szerb-Vajdaság és Temesi-Bánság“ kormányzója hízelgő proklamácziót bocsátott ki, melynek azonban kevés eredménye volt. Csupa munkakerülő, rest csőcselék és elbocsátott katonaviselt ember szedelőzködött össze Temesvárott és a kerületekben.

Az olasz háború Ausztriára nézve szerencsétlen lefolyású volt. Ausztria magára volt hagyatva. Fegyvereinek tekintélye elveszett. Ferencz József még jókor meglátta a lejtőt, melyre tanácsosai vezették s elfordult a kényuralmi rendszer embereitől. Bach miniszter megbukott és Schmerling váltotta fel. *Ferencz József pedig 1860-iki okt. 20-án kelt császári diplomájával a kibékülés útjára lépett. A vármegyék is újra életbeléptek,* az osztrák hivatalnokok helyét most magyar tisztikar foglalta el és a magyar közigazgatás és törvényhozás is föléledt. Temes vármegyébe *Damaszkin Jánost* nevezték ki főispánná, ki a vármegye közönségének ünnepélyes felvonulása mellett meg is tartotta székfoglalóját, de csak rövid ideig maradhatott a vármegye kormányán, melyet az önkény ismét a maga számára foglalt le. Következett az

Provizórium ú. n. „provizórium“. A kanczellária beszüntette a megyegyűléseket, új megyei tisztikart állított be, megszorította a sajtószabadságot s a politikai és sajtóvétségek megítélését katonai törvényszékekre bízta.

Mialatt a bécsi kormány a birodalom belviszonyainak rendezésével foglalkozott, 1860 okt. 20-án gróf *Mensdorff Pouilly Sándor* altábornagy jött le Temesvárra biztosi minőségben. Feladata volt meghallgatni itt minden nemzetiség és felekezet előkelő embereit s javaslatot terjeszteni fel a „Szerb-Vajdaság és Temesi-Bánság“ miként leendő szabályozásáról. Alig volt ideje megkezdeni működését, midőn 1860. évi decz. 30-án, egészen váratlanul, a bécsi kormány hivatalos lapja, a „Wiener Zeitung“ a következő meglepetést hozta: *„Ő cs. kir. ap. felsége f. évi decz. 27-én kelt legmagasabb elhatározásával a Szerb-Vajdaság és Temesi-Bánság visszakebelezését Magyarországba elrendelni méltóztatott“.* Rajacsics patriarka a szerbek nevében protestált, de föllépése meddő maradt. 1861 kezdetével a m. udv. kanczellária átvette az osztrák minisztériumtól a vajdaságot illető ügyeket s végrehajtotta a visszakeblezést, mely Délmagyarországon véget vetett a bürokrátikus igazgatásnak. A kerületek feloszlottak, *Temes, Torontál- és Krassó vármegyék újból megalakultak s előbbeni politikai és törvénykezési járásaikra osztattak fel.* Az 1848. évi 26. t-cz. értelmében a megyei bizottmányokat és tisztviselőket szintén újra választották. De mint fönnebb említém, a közdolgok csak 1861 nov. 5-ig haladtak alkotmányos kerékvágásban, midőn *a provizórium ismét megakasztotta a vármegyék alkotmányos életműködését.* A választott tisztviselők és bizottmányok helyét kinevezett hivatalnokok foglalták el s Damaszkin főispán is távozott a székéből.

Így tartott ez a nyomasztó állapot közel négy évig.

A kiengesztelődés útjában álló nehézségeket 1865-ben a nemzeti ellenzék köztiszteletben álló vezérének, *Deák Ferencznek* örökké nevezetes *husvéti czikke*

[1] *Böhm L.:* id. m. II. k.

hárította el. A nagy feltűnést keltő czikk megjelenése után nemsokára a felség lejött Pestre, a gazdasági kiállítás megtekintésére. A hódolat és ragaszkodás, melylyel a magyar fővárosban fogadták, mély benyomást gyakorolt az uralkodóra. A fordulat csakhamar be is következett. Ő felsége *1867 febr. 17-én kiadott nemeshangú leiratában helyreállította a magyar alkotmányt.* A kiegyezés

Wenckheim belügyminiszter 1867-ik évi ápr. 3-án értesíté *Murányi Ignáczot*, Temes vármegye ideigl. főispánját, hogy ő felsége őt márcz. 3-án kelt legfelsőbb elhatározásával eddigi állásában meghagyta és Temes vármegye alkotmányos főispánjává kinevezte. Murányi ápr. 10-iki körlevelével május 6-ára tűzte ki a főispáni székfoglaló és tisztújító közgyűlést, melyen teljes számmal jelentek meg a bizottsági tagok, „hogy a helyreállított törvényhatósági önkormányzat első tényében, a megyei helyhatóság életbeléptetésében *tiszta választásokkal* résztvegyenek". Kitörő örömnyilatkozatok között ment végbe a főispán installácziója. Murányi megesküdött, hogy Magyarország törvényeit megtartja. Székfoglaló beszédében kiemelte, hogy „felséges urunk elszánt akaratának s törvényhozásunk bölcseségének sikerült bevezetni minket az ígéret földjére, melyet az 1848-ki törvényhozás megnyitott, *de melyet* — úgymond — *részben apáink mulasztása, részben az élő nemzedék bűnei miatt megtartani nem tudtunk.* Tizennyolcz évi nehéz szenvedések által lélekben megpróbáltatva, megfogyva anyagilag, megérlelt mindnyájunkat a küzdelem, *hogy méltányolva a birodalom érdekeit, megoltalmazva az ország törvényes függetlenségét és önállását, helyreállított alkotmányunk pajzsa és felelős kormányunk vezetése mellett, egy jobb jövő biztosításának szenteljük magunkat*". A megye közönsége nevében *Bonnaz Sándor*, csanádi püspök, előkelő szép beszédben üdvözölte a főispánt.

A tisztújítást május 7-én ejté meg a megye. Első alispánná *Ormós Zsigmondot*, a M. Tudom. Akadémia tagját, a megye volt kiváló érdemű szolgabíráját választották meg közfelkiáltással. Másod-alispán lett *Lazárovics Bazil*, főjegyző *Kalmár Lajos*, főügyész *Pottyondy Ferencz*, főszolgabírák *Gyika György*, *Röth László*, *Tormássy Mihály*, *Marineszku Atanáz*, *Milecz Kálmán*. A kibékülés szellemében gyengéd figyelemben részesíté a megye a hazafias érzelmű nemzetiségi jelölteket. Tisztújítás 1867

*

A fönnebbi fejezetekben rámutattam az egyházi és polgári kulturális fejlődés állapotaira, melyekből fokozatos haladással évek során Temes vármegye jelenlegi műveltségi viszonyai előállottak. A mai közműveltség leírására már kötetek kellenének. Egy ilyen vállalkozás csak önálló külön műben vezethetne sikerre. De nem hagyhatok itt említés nélkül két kiválóan nagyfontosságú kultúrális tényezőt, melyek Temes vármegye legújabbkori történetében eltörülhetetlen emléket alkotnak. Legújabb fejlődés

Az egyik a szellemi művelődés s a *valláserkölcsi élet* nagyfokú emelkedése, a másik az *anyagi jólét és társadalmi fejlődés* elsőrendű eszközeinek előteremtése.

A szellemi művelődés és a valláserkölcsös nevelés leghathatósabb előmozdítója volt Temes vármegye legújabb korszakában a *róm. kath. egyház*, melyet az alkotmányos megyei közigazgatás helyreállítása óta a csanádi egyházmegye egész területére nézve *öt nagynevű püspök* képviselt: *Kőszeghy László* (1800—1828), *Lonovics József* (1834—1848), *Csajághy Sándor* (1851—1860), *Bonnaz Sándor* (1860—1889) és *Dessewffy Sándor* (1890—1907). Az ő vállaikon, mint szilárd márvány oszlopokon, épült fel Délmagyarország multszázadi szellemi kultúrájának legértékesebb s legmaradandóbb emléke.

A második nagyjelentőségű kultúrális tényező a vármegye újabbkori fejlődésének történetében az 1848-ki mozgalmak alatt félbehagyott *délmagyarországi alapvető vasútaknak a kiépítése*. Az 1846-ban kezdett *Oravicza—báziási* vonal munkálatait 1850-ben új erővel folytatták s 1854-ben Oraviczáig be is fejezték. A *cs. kir. állami vasúttársaság* vétel útján magához váltván a délmagyarországi szén- és érczbányákat, a *Szeged—temesvári* és a *Temesvár—jaszenovai* vasútvonal építéséhez fogott és ezt a vonalat kiegészítette az *Oravicza—jaszenovai* és a *Jaszenova—báziási* vonalakkal. 1858-ik évi szept. hóban már átadhatta mindezen vasútvonalakat a közforgalomnak. *Ez egy új korszakot jelent Délmagyarország s különösen Temes vármegye kultúrális életében. A sinek kapcsolatba hozták vidékünket a nagy világforgalommal.* Ugyancsak az állami vasúttársaságnak köszöni létét az oraviczai pályaházból kiinduló és 1080 lábnyira emelkedő *aninai hegyi vonal*. Technikai kivitelét s fekvésének nagyszerűségét tekintve, ez a vasút méltán versenyez a

szemeringi vasúttal. Nemcsak az utazónak nyujt élvezetet, de a műértőknek is szakszerű tanulmányozásul szolgál.

A haladó kultúra másik monumentális emléke Temes vármegye határvonalán *a Duna szabályozása. Óriási akadályok leküzdésével készült ez a maradandó becsű nagyszerű alkotás.* A Duna medre Orsován felül sziklazátonyokkal volt tele, melyek ártorlódást okoztak és csak magas vízállásnál engedték meg a hajózást. Még nagyobb akadály volt Orsován alul az ú. n. *Vaskapu.* Ennek kiálló sziklacsipkézete még nagyobb vízállásnál tette lehetővé a közlekedést. Orsován felül a halhatatlan *Széchenyi István* már 1832—1834-ben megkezdte a Duna szabályozását. Munkatársa volt a jeles *Vásárhelyi Pál* országos mérnök. Sziklarepesztései a Széchenyi-út mentén fekvő vadregényes szorosban szabaddá is tették a dunai hajózást. Ellenben a Vaskapunál sem a Dunagőzhajózási Társulat 1848-ik évi munkálatai, sem az osztrák kormány 1856-ik évi kísérletei nem hárították el az akadályokat. Ezt a nagyszabású művet végre nemzetközi hozzájárulással és ő felsége a király elhatározásával a magyar kormány vezette sikerre. *A szabályozást 1896-ban fejezték be és a Vaskaput szept. 27-én ő felsége I. Ferencz József magyar király Károly román és Sándor szerb királyok, valamint a magyar kormány jelenlétében, számos küldöttség, köztük Temes vármegye főispánja, alispánja és tisztikara részvételével ünnepélyesen megnyitotta.* Az új Vaskapu-csatornát Cserneki és Tarkeői *Dessewffy Sándor* csanádi püspök szentelte föl.

*

A temesi grófság

Végül fölemlítjük, mint a legújabb kornak történeti vonatkozású eseményét: Temes vármegye közönségének régi óhajtását, hogy a temesi főispánok történelmi becsű czíme és rangja: a „temesi gróf" czím visszaállítassék, egy közgyűlési határozat útján a megvalósulás felé közeledik. A XV. és XVI. századbeli temesi főispánok és grófok ugyanis az ország első közjogi méltóságai között szerepeltek s egy Hunyadi János, Kinizsi Pál, Horogszegi Szilágyi Mihály, Báthory István, Losonczy István s több más ilyen nagynevű hazafi viselte ezt a czímet 1552-ig. Azonban a százados török hódoltság szomorú korszaka alatt szünetelt a temesi főispánság és a „temesi grófi" czím 1779-ig, midőn azt Mária Terézia ismét visszaállította. Innen kezdve a temesi főispánsággal a „temesi gróf" czímet 1848-ig többen viselték és pedig utóljára az 1848-ban kinevezett hazafias Csernovits Péter, azontúl azonban már csak főispáni helytartók, majd az alkotmányos korszak visszaállítása óta egyszerűen főispánok állottak Temes vármegye élén. Ma is ez a helyzet, a melybe azonban az ősi tradicziókhoz kegyelettel ragaszkodó temesvármegyei közönség nem tudott beletörődni. Az 1911 júl. 4-én megtartott rendkivüli megyegyűlésen a vármegye orsz. képviselői, névszerint Niamessny Mihály dr., Manaszy Gyula, báró Stojánovits Iván, Philip János, gróf Woracziczky János, Szilassy Zoltán és báró Orosdy Fülöp — történeti adatokkal támogatott — indítványt nyujtottak be, mely szerint *„írjon fel a vármegye törvényhatósági bizottsága a nagyméltóságú m. kir. miniszterelnök úrhoz, hogy a temesi főispánságnak a „temesi gróf" czímével újból való összekapcsolása iránt legfelsőbb helyen előterjesztést tenni méltóztassék".* A vármegye közgyűlése az indítványt elfogadta és kimondotta, hogy *„a temesi gróf czím fölélesztését a történelmi öntudatnak ébrentartása végett kívánatosnak tartja, az eziránti lépések megtételét azonban későbbi, alkalmasabb időpontra tartja fenn".*

*

Főispánok

Temes vármegye főispánjai: Csanád 1030—1038. (?) *Csanád leszármazói* 1038—1173. (?) *Pongrácz* 1173—1175. *Poth* (Péter) 1203. *Helcze* v. *Hetzc* 1214. *Gylet* 1233. *Máté* 1235—1238. *Dénes* 1240. *Geréb László* 1240 után. *Csáky István* 1247. *Lőrincz* 1251. *Treutul* vagy *Treutel Miklós* 1316. *Pap Miklós* 1333. *Andrásy Zsigmond* 1333. *Thonka*, egyszersmind temesvári várnagy 1337. *Dezsőfi Miklós* 1349. *Dezsőfi János* 1361. *Dénes* 1365—1366. *Heem Benedek*, Pál fia 1366. *Bebek Dénes* 1366. *Koroghi Fülpös László* 1367. *Heem Benedek* másodszor 1368. *Ulászló* opuliai herczeg, nádor 1370—1371. *Heem Benedek* harmadszor 1371—1374. *Kállay Ubul* 1384. *I. Losonczy István* 1387. *Sáray László* 1388—1392. *I. Losonczy István* másodszor 1395. *Marczali Miklós* és *Csáky Miklós* 1396—1402. *Gara János* 1402. *Ozorai Pipo* (Scolari Fülöp) 1407—1420. *Rozgonyi István* 1420. *Kasza István* 1421—1422. *Ozorai Pipo* másodszor 1423—1424. *Rozgonyi István* 1424—1438. *Beregszói Hagymási László* 1439. *Harapkai Bothos András* 1440. *Hunyadi János* 1440. *Ujlaky Miklós* 1441—1442. *Thallóczy Ferencz* 1442. *Hunyadi*

János, temesi gróf 1443—1444. *Ujlaky Miklós* 1445—1446. *Rozgonyi Rajnáld* 1447—1454. *Hunyadi János* 1456. *Szilágyi Mihály* 1457. *Lábatlan György* 1459. *Krassófői Orbonás György* 1460. *Szeri Pósa István* 1460. *Szokoli Péter* 1463—1465. *Pongrácz János* 1470. *Leleszi Nagy Ambrus* 1476. *Kinizsi Pál* 1478—1494. *Som Józsa* 1494—1508. *Várday Máté* 1509. *Ecsedi Báthory István* 1509—1518. *Perényi Péter* 1518. *Ujlaky Lőrincz* herczeg 1518. *Báthory István* nádor 1519. *Ujlaky Lőrincz* erdélyi vajda 1519. *Báthory István* nádor 1520—1523. *Maczedóniai Miklós* 1523. *Bélteki Drágfi János* 1525. *Ráskai Gáspár* 1526. *Perényi Péter* koronaőr 1526. *Enyingi Török Bálint* János király részén 1526—1530. *Palotai Czibak Imre* 1527. *Farkas István* 1532. *Szokolyi András* 1532. *Saraklini Petrovics Péter* 1540—1551. *II. Losonczy István* 1551—1552. (Török hódoltság 1552—1716. Osztrák uralom 1716—1779.) Gróf *Niczky Kristóf* 1779—1782. *Dezséri Bachó János* (helyettes) 1785—1790. Báró *Mihháldi Splényi József* 1790—1798. *Zombory Mihály* (helyettes) 1798—1801. *Eötvenesi Lovász Zsigmond* (helyettes) 1801. *Borosjenői Muzslay Antal* (helyettes) 1804. *Eötvenesi Lovász Zsigmond* 1808. *Zsadányi és Törökszentmiklósi* gróf *Almássy Ignácz* 1812. Báró *Gerliczy Mihály* (helyettes) 1829. *Ebeczki Tihanyi Ferencz* (helyettes) 1836. *Ebeczki Tihanyi Ferencz* (valóságos) 1839. *Sédeni Ambrózy Lajos* (helyettes) 1845. *Mácsai és Kisoroszi Csernovics Péter*, előbb főispán, azután kormánybiztos 1848—1849. (Osztrák abszolutizmus 1850—1861.) *Damaszkin János* 1861. *Murányi Ignácz* 1867-ig helyettes, azután valóságos főispán 1870-ig. *Csicseri Ormós Zsigmond* 1871—1889. *Parnói Molnár Viktor* 1889—1906. *Capdebo Gergely* 1906—1907. *Földeáki Návay Tamás* 1907—1908 egyszersmind Csanádmegye főispánja. *Hertelendi és Vindornyalaki Hertelendy Ferencz* 1908—1909. *Szentandrási Joanovich Sándor* 1909-től.

Temes vármegye alispánjai: 1316—1318 *Sár Domonkos*. 1343 *Túz János* mester. 1349 *Folfi* (?) *Miklós*. 1351 *Solti Pál*. 1371 *László* mester, András fia. 1372 *Péterfy János*. 1387 *Demeter* mester. 1416 *Maczedóniai Péterfy Miklós*. 1427 *Zsadányi Tamás*. 1522 *Maczedoniai Miklós* egyszersmind csanádi főispán. Temes vármegye visszaállítása után: Első alispánok: 1783—1786 *Eötvenesi Lovász Zsigmond*. 1786—1789. *Ulrik János*. 1790—1794 *Laczkovics István*. 1795—1798 *Tormássy Antal*. 1803—1809 *Íppi Bydeskúty Vincze*. 1820—1830 *Borosjenői Muslay László*. 1835—1838 *Cserneki és Tarkeői Dessewffy Antal*. 1841—1845 *Várkonyi Várkonyi Ádám*. 1845—1848 *Sóskúti Szabó Antal*. 1848—1849 *Vukovics Sebő*. Másod alispánok: 1779—1786 *Balás István*. 1787—1788 *Deseö Ádám*. 1789—1790 *Szabó Ferencz*. 1790—1795 *Remetei Kőszeghy János*. 1798—1803 *Klaniczay János*. 1807—1808 *Remetei Kőszeghy János*. 1809—1820 *Borosjenői Muslay László*. 1820—1830 *Bellusi Baross Ferencz*. 1830—1835 *Pacséri Császár Sándor*. 1835—1838 *Sédeni Ambrózy Lajos*. 1838—1841 *Laczkovics János*. 1841—1845 *Sóskúti Szabó Antal*. 1845—1848 *báró Ambrózy György*. 1848—1849 *Murányi Ignácz*. Harmadik alispán: 1869—1869 *Medveczky János*. Ennek az évi szept. 7-én bekövetkezett halála után a harmadik alispáni állást többé nem töltötték be. 1849. évi augusztus havától kezdve 1861. évi január 28-ig provizórium. Azután első alispánok: 1861—1861 *Murányi Ignácz*. 1861—1866 *Papházy Miklós*. 1866—1871 *Csicseri Ormós Zsigmond*. 1871—1880 *Rötth László*. 1880—1883 *Karánsebesi Rácz Atanáz*. 1883—1889 *Ifj. Csicseri Ormós Zsigmond*. 1889—1897 *Hanzeni Deschán Achill*. 1898—1904 *Capdebo Gergely*. 1904—1907 *Joanovich Sándor*. 1907-től *Ferenczy Sándor*. Másodalispánok: 1861—1861 *Missics János*. 1861—1861 *báró Sipeti Duka Miklós*. 1861—1863 *Draskóczi Miletz Kálmán*. 1863—1866 *Szántó János*. 1866—1869 *Lazárevics Bazil*. 1869—1871 *Pottyondy Ferencz*. Alispánok

Főjegyzők: 1779—1785 *Atzél István*. 1785—1786 *Pósfay József*. 1787—1794 *Trajcsik Antal*. 1795—1797 *Klanitzay János*. 1798—1806 *Balás Antal*. 1807—1822 *Knyézsik Ignácz*. 1823—1825 *Császár Sándor*. 1825—1829 *Szabó Antal*. 1829—1831 *Dessewffy Antal*. 1832—1841 *Várkonyi Ádám*. 1841—1849 *Lukács Ignácz*. 1861—1861 *Ormós Zsigmond*. 1862—1866 *Rákits János*. 1866—1867 *Szánthó János*. 1867—1871 *Kalmár Lajos*. 1871—1875 *Bessenyei Ferencz*. 1875—1890 *Dobó László*. 1890—1896 *Mayer Károly*. 1897—1898 *Capdebo Gergely*. 1898—1899 *Revisnyei Reviczky Pál*. 1899—1904 *Joanovich Sándor*. 1904—1907 *Ferenczy Sándor*. 1907-től *Hollósy Gyula* dr. Főjegyzők

Főügyészek: 1779—1799 *Ágoston Lajos*. 1800—1821 *Reviczky János*. 1822—1826 *Zsolnay János*. 1826—1837 *Osztoics János*. 1838—1840 *Schlachta Lajos*. Főügyészek

1841—1849 *Arizy Károly.* 1861—1861 *Papházy Miklós.* 1861—1869 *Pottyondy Ferencz.* 1869—1871 *Kalmár Lajos.* 1871—1889 *Dobó László.* 1890-től *Darabanth János* dr.

Mai tisztikar

A vármegye mai tisztikara a következő:

Főispán: Szentandrási *Joanovich* Sándor min. tan., egyszersmind Temesvár sz. kir. város főispánja. — Főispáni titkár *Stimm* Adolf miniszteri segédtitkár.

I. Központ: Alispán *Ferenczy* Sándor. Szül. 1868 jan. 15-én. Jogi tanulmányait a máramarosszigeti jogakadémián végezte, a hol 1889-ben államtudományi, 1890-ben jogtudományi államvizsgát tett. Ügyvédjelölti, majd Máramaros és Temes vármegye törvényhatóságánál töltött közigazgatási joggyakorlat után, 1892-ben Temes vármegye központi szolgabirájává választotta, 1894-ben II. oszt. aljegyző, 1896-ban csáki járási helyettesített főszolgabiró, 1897-ben elsőosztályú aljegyző lett. 1898-ban a tb. főjegyzői czímet kapta, 1905-ben a vármegye főjegyzőjévé, az 1907 decz. 30-án tartott tisztújitáskor pedig alispánná választották. A Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum Társulat igazgatója, a Délvidéki Tüdővészellenes Szövetség alelnöke. Az 1912. évi árvízveszedelem alkalmából a földmívelésügyi miniszter miniszteri biztossá nevezte ki.

Főjegyző *Hollóssy* Gyula dr. — I. oszt. aljegyzők: *Lászlóffy* István tb. főjegyző és *Tőkés* István dr. tb. főjegyző. — II. oszt. aljegyzők: *Jakabfi* János tb. főjegyző, *Dupcza* Ferencz tb. főjegyző, *Capdebó* Dezső dr., *Kuthy* Lajos dr. — III. oszt. aljegyzők: *Mály* Dezső dr., *Halmos* Győző, *Vercss* Gyula. — Főügyész *Darabanth* János dr. — Alügyész: *Capdebó* Zoltán dr. — Főorvos: *Bechnitz* Sándor dr. — Segédorvos: *Mannheim* Jakab dr. — Közigazgatási gyakornokok: *Laszy* Rezső, *Bechnitz* Sándor. — Levéltárnok *Osztie* Andor. — Allevéltárnok: üresedésben. — Irodaigazgató *Lichtenhall* Ármin. — Irodatisztek: *Panajoth* Ignácz tb. irodaigazgató. *Bánovits* Elek, *Parlagi* Géza, *Besser* János és *Kováts* Ferencz. — Irnokok: *Fertig* Zsigmond, *Barbosz* Arthur, *Fermendzsin* Miklós, *Maresch* Jenő, *Bezerán* Milutin, *Olchváry* György, *Wegscheider* Frigyes, *Putnik* Milán, *Erdős* Elek, *Schäffer* Fülöpné, *Szabó* Margit. — Tb. főügyészek: *Reiner* Géza dr., *Veterány* Viktor dr., *Radocsay* László dr., ifj. *Bottlik* Dezső dr., *Rediger* Aladár dr. és *Lekics* Aladár dr. — Árvaszéki ülnökök: *Németh* Kálmán elnökhelyettes, *Marx* Lajos tb árv. elnök, *Martin* Károly tb. árv. elnök, *Matolay* Zoltán dr., *Kerepeczky* Mihály, *Starasolszky* Tivadar, *Jeszenszky* János tb. főjegyző, *Cziriák* Gyula dr., *Dobroszláv* József, *Méray* Gábor dr. — Tb árv. elnökök: *Móritz* Samu dr. és *Troszt* József. — Tb. szolgabiró *Joanovich* Emil. — Tb. aljegyző *Szalay* Géza dr. Törvényhatósági m kir. főállatorvos *Mezey* Béla.

II. Központi járás. Főszolgabiró *Somogyi* Gyula. — Szolgabirák: *Szépe* László tb. főszolgabiró és *Vimmer* József dr. tb. főszolgabiró. — Járási orvos *Rudnean* Román dr. — Irnok *Besser* József. — Útmester *Bogdán* Elek. — M. kir. állatorvos *Koppányi* Imre. — Járási m. kir. számvevő *Radu* Miklós.

III. Vingai járás. Főszolgabiró *Nagy* Gyula. — Szolgabiró *Weisz* Ernő. — Közig. gyakornok *Szekeres* Zoltán. — Járási orvos *Keller* Vilmos dr. — Irnok *Draskovics* János. — Tb. főügyész *Bukovecz* Sándor dr. — M. kir állatorvos *Jakóts* Bertalan. — Járási m. kir. számvevő *Danicsek* János.

IV. Újaradi járás. Főszolgabiró *Schäffer* Béla. — Szolgabirák: *Kirillovits* Pál tb. főszolgabiró és *Vass* Andor. — Járási orvos *Tausz* Henrik dr. — Tb. járási orvos *Holcz* Antal dr. — Irnok *Szupparits* János. — Útmester: *Van der Venne* Ferencz. — M. kir. állatorvos *Csenkey* Károly. — Járási m. kir. számvevő *Tilger* Nándor. — Tb. főügyész *Hemmenn* János dr.

V. Lippai járás. Főszolgabiró *Bolyos* Alajos. — Szolgabirák: *Vácz* János (tb. főszolgabiró) és *Tóth* Kálmán. — Járási orvos: *Masznyik* Márton dr. (tb. főorvos). — Irnok *Gehl* János. — Tb. főügyész *Steiner* János dr. — Útmester *Stojakovits* Szvetozár. — M. kir. állatorvos *Fischer* Jakab. — Járási m. kir. számvevő *Ivasku* Kamilló.

VI. Temesrékasi járás. Főszolgabiró *Győry* Imre. — Szolgabiró *Medvigy* Jenő. — Közig. gyakornok *Kende* Péter (tb. szolgabiró). — Járási orvos *Gélyi* Dezső dr. (tb. főorvos). — Irnok *Divó* János. — Útmester *Czipóth* István. — M. kir. állatorvos *Versényi* Zsigmond. — Járási m. kir. számvevő *Christoph* Béla. — Tb. főügyész *Zimányi* Endre dr.

VII. Buziásfürdői járás. Főszolgabiró *Unger* József, a F. J. r. l. — Szolgabirák: *Mjazorszky* Béla dr. (tb. főszolgabiró) és *Ringhoffer* Andor. — Irnok *Tallián* Árpád. — Útmester *Vitalis* Márton. — M. kir. állatorvos *Nagy* Béla. — Tb. alügyész *Scheiner* Albert dr. — Tb. járási orvos *Técsi* Ferencz dr.

VIII. Csáki járás. Főszolgabiró *Petkó* Zoltán. — Szolgabiró *Lázár* Ferencz. — Járási orvos *Fischer* József dr. (tb. főorvos). — Irnok *Adelsberg* Dezső. — M. kir. állatorvos *Szidon* Mór. — Járási m. kir. számvevő *Radoszavlyevits* Tivadar. — Tb. alügyész *Kohn* Rezső dr.

IX. Dettai járás. Főszolgabiró *Szandház* Ferencz. — Szolgabiró *Karas* Izor. — Közig. gyakornok *Schäfer* Dezső tb. szolgabiró — Járási orvos *Pollák* Ede dr. tb. főorvos, a F. J. r. l. — Irnok *Miró* Antal. — Útmester *Szabó* János. — Tb. főügyészek: *Barta* Ignácz dr. és *Scheirich* Tivadar dr. — Tb. járási orvosok: *Bruder* József és *Fischer* Ágost dr. — Járási m. kir. számvevő *Szörényi* Jenő. — M. kir. állatorvos *Szegő* Vidor Dénes.

X. Verseczi járás. Főszolgabiró: *Korossy* György. — Szolgabirák: *Hámory* Zoltán dr. tb. főszolgabiró és *Gröftner* Dénes dr. — Járási orvos *Zappé* Ede dr. tb. főorvos. — Tb. főügyész *Haág* Aladár dr. — Tb. járási orvos *Kende* József dr. — Irnok *Pintér* Lajos. — Útmester *Nisztor* György. — M. kir. állatorvos *Somló* Sámuel. — Járási m. kir. számvevő *Petrovics* Szilárd.

XI. Fehértemplomi járás. Főszolgabiró *Heinrich* Árpád dr. — Szolgabirák: *Illanits* Milán és *Jäger* Nándor dr. — Járási orvos *Dsida* Sándor dr. — Irnok *Beile* István. — Útmester *Friedvalszky* János. — Tb. főügyész *Tornya* Endre. — M. kir. állatorvos *Krumesz* Fülöp. — Járási m. kir. számvevő *Jellachich* Oszkár. — M. kir. állatorvos Károlyfalván *Drasnyáky* Frigyes.

XII. Kevevárai járás. Főszolgabiró *Fábry* Géza. — Szolgabiró: *Pinku* Kornél tb. főszolgabiró. — Közig. gyakornok *Rédiger* Zoltán tb. szolgabiró. — Járási orvos *Klein* József dr. tb. főorvos. — Irnok *Pfnisz* János. — Tb. alügyész *Jakabfi* Ernő dr. — M. kir. állatorvos *Schmidt* Mihály. — Járási m. kir. számvevő *Sulyok* Taksony.

Joanovich Sándor főispán.

Ferenczy Sándor alispán.

TEMES VÁRMEGYE NEMES CSALÁDAI.

A mai Temes vármegye területén, a Szent-István uralkodását megelőző időben, *Ajtony*, egy hatalmas nemzetség feje, volt a birtokos, ki ezt a területet az első foglalás jogán bírta és nincs adatunk arról, hogy ebben a korszakban a Marostól délre eső területen más nemzetség is megtelepedett volna. Ajtony nemzetsége

Ajtony mindegyre veszedelmesebb hatalomra tett szert. A Maros vidékét megszállva tartotta, a sószállítás elé folyton akadályokat gördített, a Maros révein egészen a Tiszáig őröket állított fel és a birtokain átvitt só után vámot szedett. István király végre megunva hatalmaskodásait, 1030 táján Csanád vezért, Doboka fiát küldte ellene, ki Ajtonyt a mai Torontál vármegye területén, a Maros, a Tisza és a Harangod között legyőzte. Ajtony a csatatéren lelte halálát, birtokai a király kezébe kerültek és nemzetsége szétzüllött.

Az elfoglalt birtokok egy részét Szent-István királyi birtokoknak jelölte ki, másik része a Csanád-nemzetség birtokába került, a harmadik — legkisebb — részét meghagyta az Ajtony-nemzetség birtokában, de ez a rész kívül esett a mai Temes vármegye területén. Az Ajtonytól elfoglalt birtokok legnagyobb része a mai Temes vármegye területén királyi uradalmak tartozéka lett és alkalmasint e birtokokból alakult a temesi és a kevei várszerkezet.

Csanád vezér, Ajtony legyőzője, leginkább a Maros, a Tisza és a Harangod vidékén fekvő birtokokat nyerte adományúl; habár ezek leginkább a mai Torontál vármegye területén feküsznek, de mivel e nemzetség már az első adomány jogán a mai Temes vármegye területén is szerzett birtokokat, a Csanád-nemzetséget tekinthetjük Ajtony után a vármegye legrégibb birtokosának.

A *Csanád*-nemzetség legrégibb temesvármegyei birtokairól az 1256. évi nemzetségi osztálylevélben vannak adatok. E szerint e nemzetségé volt a mai Temes vármegye területén Fejéregyház (ma Féregyház), Hodos (ma Temeshódos) és Szécsény (ma Temesszécsény). E birtokok közül Fejéregyházát és Szécsényt az osztálykor Waffa comes fiai, névszerint: II. Csanád, a Makófalvi Barnabás a Tömpösy-család egyik és Fülöp a Tömpösy-család másik őse, valamint ezeknek leszármazói nyerték. Hodos ellenben közös birtok maradt. Az 1337. évi osztálykor Fejéregyház a Tömpösy-családé maradt, ellenben Hodos az ugyane nemzetségből származó Kelemenős bán fia, Pongrácz ispán (1218—1256) utódainak: a Telegdieknek jutott. Szécsény két részre oszlott. Az egyik részt a Telegdiek nyerték, a másik ellenben a Makófalvaiaknak jutott. A Telegdi-féle részt, mely a XIV. század közepén Kis-Szécsény nevet nyert, az 1360-ban történt osztály alkalmával Telegdi Miklós csanádi főispán fiai: I. György (1337—1371) és Miklós (1337—1371) nyerték. Mind a három helység azonban a XV. században már idegen kézben volt. Ugyancsak a Csanád-nemzetségé volt Simánd helység (ma Sumanda-puszta Alsóbencsek határában), mely a Makófalvi-ágnak jutott. Ez ág sarja Dénes, valamint fia István 1290-ben 36 márkáért eladta Szállás ispánnak, Filpének és más simándi embereknek, a mi ellen azonban Dénes ifjabb fia, Pál és a rokonok tiltakoztak és perrel támadták meg a simándiakat. A per 1338-ban azzal nyert befejezést, hogy a simándiak maguk is elismerték, hogy Pál mester az adásvevéskor még kiskorú volt. 1339-ben azután Csanád esztergomi érseket a Telegdiágból és az időközben elhúnyt Pál fia Dénest (1323—1340) iktatták e helység birtokába. 1360-ban az egész helység a Telegdi-ág birtokában volt, melynek sarjai ez évben megosztoztak rajta. Csanád-nemzetség

Egy 1285. évi oklevél szerint a mai Monostor helység is a Csanád-nemzetségé volt. Az 1337. évi osztálylevélben Petercse is a nemzetség birtokaként szerepel, mely ekkor a Makófalvi Csanádnak jutott. Ez a birtok csak 1256 után

kerülhetett a Csanád-nemzetség kezébe, mert korábban nem fordul elő. A XV. században már csak pusztaként szerepel. Waffa comes fia, II. Fülöp, a Tömpösy-család egyik őse, a ki az 1256. évi osztálylevélben is szerepel, a mai Hidasliget és Saroltavár között elterülő ősi birtokán egy falut telepített, a hol udvarházat is építtetett. Az új telepítvény Fülöplaka nevet nyert. Fülöpnek két fia volt: Szuna és Benedek; mind a ketten már az 1256. évi osztálylevélben előfordulnak. Szuna már 1299 előtt elhalt, Benedek még 1323-ban életben volt. Szuna azonban a rá eső örökrészt unokatestvérének, Barnabás fia Domokosnak, a Tömpösy-család másik ősének adta el; tőle fiára, II. Mihályra (1323—1344) szállott. Fülöp fia Benedek azonban az atyai vagyont mindenáron visszaszerezni törekedett s ezért a marosmenti Al-Völnökfalut odaígérte II. Mihálynak, Fülöplaka feléért s ekként az egész Fülöplaka az ő birtokába került. De élete alkonyán kénytelen volt Fülöplakát 50 márkáért eladni az Udvardi Budafiaknak. Fia, III. Fülöp, 1337-ben Pordányon és Makófalván volt birtokos. (Karácsonyi János: Magyar Nemzets. I.)

Csák-nemzetség

A tatárjárás előtti korszakban még csak a *Csák*-nemzetség volt birtokos a mai Temes vármegye területén.

A *Csák*-nemzetségből Ugron kalocsai érsek (1204) és I. Miklós (1212—1239) komáromi, majd csanádi és bihari, végül pozsonyi ispán atyja, a ki alkalmasint Ugron nevet viselt, Vingát szerezte meg. Ezt Miklós ispán örökölte és 1231-ben kelt végrendeletében két fiának, Izsáknak és Lőricznek hagyományozta. Midőn azonban időközben harmadik fia, János született, Miklós ispán 1237-ben Vingát Lőrincz és János nevű fiainak adta. Miklós ispán öröklött birtoka volt Székaszó (Szikszó) is, mely a mai Baraczházától délnyugatra feküdt. Ezenkívül II. Endre király nekiadta a temesi várhoz tartozó Zsadányt (Mezőzsadány), melyet azonban Béla ifjabb király 1230-ban ismét elvett tőle. Élete végszakát Gedősön töltötte, hol udvarházat építtetett. E helység hajdan Csanád vármegyéhez tartozott s a temesvármegyei Németszentpétertől éjszaknyugatra feküdt. Miklósnak kevéssel halála előtt még egy negyedik fia, Márk születvén, 1239-ben Gedőst negyedik fiára hagyta. Miklós ispán szerezte Hód falut is, mely a mai Temesszécsény határában feküdt. Ez eredetileg aradi várföld volt, a melyet II. Endre király még 1230 előtt neki adományozott. Béla ifjabb király azonban ezt is elvette tőle, de II. Endre ismét visszaadta neki. 1238-ban Miklós ispán átengedte fiainak közös birtokul. A testvérek között 1239-ben kötött egyezség szerint Hód birtokából Izsák, az elsőszülött, egy harmadot kapott. A tatárjárás után már csak három testvér élt: Lőrincz comes a Kisfaludiak, János mester a Mihályi-család őse és Márk, a ki 1278 előtt utódok nélkül halt el. A tatárjárás utáni korszakban azonban a mai Temes vármegye területén fekvő jószágok többé nem szerepelnek az osztálylevelekben. (Karácsonyi i. m. I., 307—311.)

A tatárjárás utáni korszakban szerez birtokokat a vármegye területén a Baar-Kalán, a Dorozsma és a Vaja-nemzetség.

Baar-Kalán-nemzetség

A *Baar-Kalán*-nemzetség ősi fészke a mai Csongrád vármegye területe volt. A mai Temes vármegye területére csak a tatárjárás utáni korszakban telepedett le Bár fia István fia Izsép (1263—65) fia II Izsép (1265—88), a Szeri Pósa-család őse. Ennek fia II. Pósa (1306—52) krassai főispán, családja vagyonát jelentékenyen gyarapította. Fiai közül Balázs (1342—1368) királyi testőr és István (1342—82) Krassó vármegye főispánja volt. A család a XIV. század elején megszerezte a mai Angyalkút mellett fekvő Kért és Árokit. Ekkor már e nemzetség birtoka volt Ződi (ma Szépfalu), mely egy uradalom központja volt. (Karácsonyi i. m.)

Dorozsma-nemzetség

A *Dorozsma*-nemzetség, melynek ősi fészke a Szegedtől nyugatra eső Dorozsma volt, csak a XIV. században tűnik fel a mai Temes vármegye területén, hol Sarád (a mai Temesgyarmat és Hidasliget között), Csenej (Bencsek közelében), Bácsi (a mai Alsóbencsek határában), továbbá az akkor Arad vármegyéhez tartozó Fenlak (Fellak, ma Fönlak) és Serfesd (Fönlaktól délre) helységeket bírta.

E falukat alkalmasint még István mester (1269—1300), királyi kardhordó, a későbbi bán szerezte. Fiai közül Kazal I. Pál (1301—1348) macsói bán, Szerém, Valkó, Bodrog és többször Baranyamegye főispánja, majd a királyné tárnokmestere volt. Tőle származik a Garai Bánfi-család. Második fia, Botos János (1314—1338) a Harapkai-család őse. Harmadik fiától Andrástól (1314—1330) származik a Garai-család. A testvérek közül Botos János 1315-ben Temesvárott a király kezébe tett esküvel ígérte, hogy testvéreit nem fogja háborgatni s nem fog nekik károkat okozni. Mikor azonban a testvérek megosztoztak az atyjuk

után maradt jószágokon, Botos János addig nyugtalankodott, míg testvérei felszólították, jelölje ki azokat a falvakat, a melyekből részt kíván magának. Botos János ekkor többek között Sarád, Csenej, Bácsi és Békatófő temesvármegyei, továbbá Serfesdi és Fenlak akkoriban aradvármegyei falvakat jelölte ki. 1330 márcz. 30-án az országbiró elrendelte a felsorolt falvak megbecslését, szétosztását és harmadrészének Botos I. János birtokába való átadását. Fellak azonban ekkor már a nemzetség egy másik ágának, a Szentmihályiaknak a birtokában volt, miért is ez a birtok nem volt az osztályban. Szentmihályi Miklós fia Mihálynak (1323—44) csupán egy fia volt: János (1356—77), kinek magvaszakadtával Fellak a Harapkói Botos-családra szállott, 1428-ban már Botos András birtoka. Hasonlókép a Botos-családé lett Serfesd (a mai Fönlaktól délre). Ellenben Sarád, mely a középkorban város volt a Garaiak kihaltáig a családé maradt. (Karácsonyi i. m. I., 414—424.)

A *Vaja*-nemzetségről is csak a tatárjárás utáni korszakból vannak okleveleink, bár abból, hogy az egyik Vaja-nembeli 1266-ban a Temesvártól nyugatra eső Ormánd földet kéri jutalmul, mely földterület hajdan a mai Beregszóval szomszédos Vaja falu mellett feküdt, azt lehet gyanítani, hogy a Beregszó és a hajdani Ormánd mellett feküdt Vaja helység volt a nemzetség ősi fészke. A nemzetség tagjai közül János fia Márton és Gyarmán 1266-ban Ormánd földét nyerték adományul. Utódaik azonban nem ismeretesek. Berekszó, melynek vidékén Ormánd feküdt, 1349-ben néh. Dezső beregi főispán fiaié volt. (Karácsonyi, III.,129—132.) Vaja-nemzetség

A XIV. század közepétől, vagyis attól az időponttól kezdve, a mikor Arad, Csanád, Temes, Keve és Krassó vármegyék végleg kialakultak, a következőleg csoportosítjuk a mai Temes vármegye területén birtokos nemes családokat és pedig az egyes vármegyék szerint, a melyeknek akkori községeiben birtokosok voltak.

Arad vármegyének ama részében, mely ma Temes vármegyéhez tartozik, a következő birtokosokról emlékeznek meg az oklevelek: A hajdani Aradmegye birtokosai

Az *aradi prépostságé* volt Abád (a mai Réthát). 1349—1377. években a Laczkfiakkal kellett érte perelnie. Az *aradi káptalan* bírta Botegyház helységet, mely a mai Féregyház táján lehetett. 1455-ben Kessy Balázs ajándékozta a káptalannak. 1405-ben a káptalan Abád birtokához is jogot tartott. 1399-ben nyerte ítéletileg Novákot (a mai Szépfalu mellett). A *Bagdi*-család már 1436-ban bírta Alsó- és Felső-Bagd helységeket (a mai Rigós-fürdő) az egész középkoronát. Bagdi Mihály halála után mindkét helységet Gál András és Bertalan kapta. A Páznádi *Baki*-család 1439-ben Keszit (ma Lippakeszi) és Sárszót (Lippától délnyugatra) bírta földesúri joggal. A Lendvai *Bánffiak* bírták az 1471—1487. években a sólymosi uradalmat, a melyhez, a mai Temes vármegyéből Bresztovecz (ma Aga), Kizdia (ma Kisgye), Labasincz (ma Lábas) és más helység tartozott. Bánffi Miklós és Jakab birtokában volt egy ideig (1483—87) Lippa város. A Palotai *Czibak*-családé volt az 1440—1457. években Sopron (a mai Temesillésd vidékén). A *Dóczi*-család a XV. század második felében Zádorlakán volt birtokos, hol 1480-ban várkastélya volt. 1481-ben zálogba veszik Apácza (a mai Újarad helyén) és Udvari részeit (Vingától éjszaknyugatra). Udvarit 1520-ban, a Dóczi-család pusztájaként említik az oklevelek. A *Fejéregyházi*-család 1446-ban Fejéregyház (ma Féregyház), Simánd (ma puszta, Németremete és Alsóbencsek között) és más helyen volt birtokos. *Hunyadi* János a kormányzó bírta a sólymosi uradalmat, melyre 1456-ban új adományt nyert. 1453—54-ben az egykori Kerekegyházi *Laczkfi*-féle uradalmak: Asszony (Vingától éjszakra), Kerek-Vinga és Veres-Vinga (a mai Vinga) és Kerekegyház (Temesnagyfalu és Újbodrog között feküdt) birtokába jutott. A *Keszi*-család, Sárszó (Lippától délnyugatra), Nádasd (a Berekszóba ömlő nádasdi patak mentén), Udvari, Budafalva (a mai Buzád közelében) és más helyen volt birtokos. E birtokokat 1471-ben *Keszi* Balázs deák a csanádi káptalannak adományozta. A Kerekegyházi *Laczkfiak* ősi fészke Kerekegyháza (Nagyfalu és Újbodrog között); 1418-ban a *Maróthiak* birtokába jutott, a kik Iregden (Lippa és Marosaszó között) és Hosszúaszón (Marosaszó) bírtak földesúri joggal. A *Mutnokiak* 1468-ban Zádorlakán voltak birtokosok. A Guthi *Országh*-családból Mihály 1471-ben a Nádasdi *Ongorokkal* együtt, a Szeri *Pósafiak* magvaszakadtával, Sződi várát (a mai Szépfalu helyén) és tartozékait nyerte adományul Mátyás királytól. Az asszonylaki *Ravazdi*-család 1499-ben Kis-Rékáson bírt földesúri joggal. A Csanád-nemzetségből leszármazott *Telegdiek* 1360-ban Kis-Szécsén (a mai Temesszécsény) földesurai. Telegdi Lőrincz 1455-ben Budafalva (a mai Buzád közelében) birtokát az Illyei *Dienessyeknek* adja el. (Csánki Dezső: Magyarorsz. Tört. Földrajza. I. 760—788.)

A hajdani Csanádmegye birtokosai

A hajdani Csanád vármegyéből mindössze 12—15 helység feküdt a mai Temes vármegye területén, melyen a legjelentékenyebb birtokos a Harapkói *Botos*-család volt, mely Fellakot (a mai Fönlak) és Serfesdet (Fönlaktól délre) bírta. A családnak a XV. század közepén magvaszakadván, birtokait hugai örökölték, a kik 1455-ben adományt nyertek e két helységre. Mátyás király azonban ez adománylevelet nem vette figyelembe s előbb Kiss Balázsnak, utóbb 1478-ban Nagylaki *Jaksics* Istvánnak és Demeternek adományozta, közbenjárásukra pedig Csanád vármegyéhez csatolta. A csanádi püspökség bírta Szentpétert (a mai német Szentpéter), melyre Marczali *Dózsa* püspök 1421 aug. 12-én új adománylevelet eszközölt ki. *Hunyadi* János kormányzó 1453-ban Nagyfalut (Temesnagyfalu) és Rohonczát szerezte meg. E két helység azelőtt a Tapsonyi *Authimi*-családé volt. Nagyfalu 1464 táján a Nagylaki Jaksics-család birtokába került, míg Rohoncza a *Kerei*-családé lett. Hunyadi János 1455-ben Besenyőt (a mai Újbesenyő) is megszerezte. A *Maczedóniai*-családból 1434-ben Miklós Varjas földesura volt, mely helység egy ideig a *Forgách*- és a *Dóczi*-családoknál volt zálogban. A XVI. század első felében azonban Maczedóniai Miklós, főispán fia Péter, az elidegenített részeket visszaváltotta. 1466-ban e családé volt Fejéregyház is. A *Székelyszegi*-család a XIV—XV. századokban Székelyszegen (a mai Székesút) volt birtokos, hol még a *Farkas*-családnak is voltak részbirtokai. Knéz és Munár helységekben számos kisbirtokos nemes családot találunk.

A hajdani Temesmegye birtokosai

A hajdani Temes vármegyéből, mely egyike volt az ország legnagyobb vármegyéinek, csak az a terület tartozik a jelenlegi Temes vármegyéhez, mely a mai központi, a vingai, a temesrékasi, a búziásfürdői, a csáki és a dettai járásokat foglalja magában. Ezen a területen a középkorban a következő jelentékenyebb birtokosokról emlékeznek meg az oklevelek:

Az *aradi prépostság* a mai Szentandráson volt birtokos. A Páznádi *Baki*-család 1446-ban egyes birtokrészeket zálogosít el Tinántelkén (Temesvár közelében) és Megyeren (ugyanott), 1494-ben Baky Boldizsár Cseme helységben volt birtokos. A Bánkfalvi *Bánk*-család 1480-ban Bánkfalvát és Belinczet (mai Belencze) Haraszthy Ferencznek zálogosítják el. 1493-ban néhai Bánk Miklós bánkfalvi birtokát Dengelegi Pongrácz Mátyás nyerte II. Ulászló királytól adományul. Sárvári *Belmosevity* Milos 1483-ban Majsát nyeri adományúl Paznad-pusztával (mely a mai Temesvártól nyugatra fekhetett). A Bélinczi *Bésánfi*-család a Hollódiakkal együtt Szabadfalva (ismeretlen fekvésű), Bélincz, Bozzás (a mai Búziásfürdő), Mihályfalva, Setéttelek, Hollód (a Bél vidékén, Búziás táján), Újfalu, Nagy-Forgách, Kis-Forgách (a mai Temesforgách), Fútfalva és Brassó helységekben bírt földesúri joggal. Az Iktári *Bethlenek* 1365-ben osztoznak Andocsfalva (Iktár mellett), Dragonfalva, Iktár, Eniszten (Iktár és a Temes folyó mellett feküdt), Pósafalva (Rékas táján), Bratiszlófalva és Pádéfalva helységeken a *Neczpáliakkal;* 1478-ban, e két család magszakadása esetére, birtokaikat egymásnak biztosítja. A család 1444-ben még Rékásdon is bírt földesúri joggal. A *Bizerei*-család 1472-ben Rékas, Prusinfalva, Tyúkfalva, Ivánfalva, Középső-Hedemer, Kenézrekesze és más helységekben levő részbirtokaikat a Dócziaknak vetették zálogba. A család Rékas város részeit is bírta. 1443-ban Miklós Temes vármegye alispánja volt. A *Csáki*-család ősei Peleskei I. István fiai Miklós, Péter, György és István 1390 táján szerezték Csákot, a honnan a család nevét vette. 1395-ben azonban Csák helységet várral és Csősz faluval együtt a királynak engedik át. 1401-ben mindkét helységet visszanyerik a királytól. Csák várát 1552-ig bírták. Övék volt még 1453—1470-ben Őszén (később Jezvin, jelenleg Őszény). 1478-ban Csáki Mihály Ohát-pusztát (a mai Obád) nyerte adományul tartozékaival. A *Csanádi*-család 1487-ben Zsadányban s 1492-ben Szentandráson bírt földesúri joggal. 1471-ben *Keszi* Balázstól Vote, Tinántelke (Temesvár közelében) és Megyer helységekben kapott részeket. A *csanádi* püspök 1421-ben Zombor helységnek (Szentandrás és Kisbecskerek között) volt a földesura. A *Csornai* (Csarnai) családot Csorna, Jordasicza stb. birtokába iktatják. 1443-ban a Damsusiakkal és a Bizereiekkel együtt, Rékás és Szegyeháza részeit nyeri zálogba. Csornai Mihályt 1447-ben Kenéz-Rekesze (Kenéz vidékén) birtokába iktatják. A Dobozi *Dánfiak* az 1470-es években Rékas városra tartottak igényt. Az ítélet (1472) értelmében azután a *Dánfiakat,* továbbá leányágon a *Serjénieket* és a *Pitvarosi Korlátokat* is beiktatták a város és tartozékainak birtokába; a Csornaiak azonban több ízben tiltakoztak ellene és végre 1476 után meg is szerezték a városnak és tartozékainak egy részét.

A *Dóczi*-családból László 1458-ban jogot tart Csobaj feléhez (a mai Sebed és Fólya vidékén). 1466-ban a Maczedóniai Dancsoktól vagy Dancsfiaktól kapja az oszkolai kerületet. László 1471-ben egyezkedik Guthi *Országh* Lőrinczczel Sásvár fölött (a mai Bükkfalva határában). Imre 1480-ban Kenéz-Rekesze részeit veszi zálogba. Lászlóé volt Szent-András is, melynek részeit özvegye 1489-ben a csanádi káptalannak adományozta. 1492-ben Imre Iktár és Kenéz helységekben bírt földesúri joggal. A *Fejéregyházi*-családból János 1443-ban Temes vármegye alispánja volt. 1446-ban Kenéz-Rekeszén volt birtoka. A *Garaiak* 1330—1479-ig bírták Sarád várát és városát (a mai Temesgyarmat és Hidasliget között). A Berekszói *Hagymás*-család 1414—1560-ig bírta Berekszó helységet, a honnan előnevét vette. Midőn Szentgirolti Jánost Berekszói Hagymás Miklós testvéréül fogadta, az utóbbinak következő birtokaihoz tart jogot: Szent-Jakab, Berekszó, Kis-Berekszó, Boba, Keresztur, Vaja, Szilas, Szentandrás, Beldán, Becskereki (Kis-Becskerek), Tamásháza, Kereki, Körtvélyes, Zoránd, Vejteh (a mai Vejte), Haraszthegy, Két-Bikamezeje, Bák, Veresegyház, Billyéd, Bogáros, Galád, Galád-Monostora, Vámhalom, Csák, Kökénd, Bezd, Pentele, Gereszuád, Királyhalma, Tesöld, Tolvajd. A *Döbrentei*, az *Egerszegi* és a *Remetei Himfi*-család 1343—1369-ben Sósd (a Berzava mellett), Remete (1370—1464), Szabadfalu és Kosgya helységeket bírta. *Hunyadi* János 1455-ben 20.000 aranyért Temesvárt vette zálogba V. László királytól; 1456-ban pedig adományul nyerte Monostor, Kétfülü (a mai Kétfél), Tófő, Zöldes, Óhát, Maráz és Kis-Ötvény helységeket. A Nagylaki *Jaksics*-család zálogba vette *Dánfi* András itteni részeit, a melyeket 1484-ben a *Haraszthyaknak* vetettek zálogba. A *Kenézi*-család 1492-ben Kenéz-Rekeszén, 1498-ban Besnyőn és Újfaluban volt birtokos. *Korvin* János, Mátyás király természetes fia, 1492-ben Sarád várát és tartozékait bírta. A biharmegyei származású Pelbárthidi *Majos*-család 1410-ben kapja Vejthét és a három Oszkolát; később azonban Vejthe a *Hagymás*-családra szállott. 1497-ben Tót-Sebet, Magyar-Sebet (a mai Sebed), Szent-György, Márkfalva stb. részeit *Csáki* Mihálynak zálogosították el. A *Nexafi*-család Belencze, a két Szabadfalva, Radefalva, Forgácsfalva, Ivánfalva, Vajszlófalva, Tót-Hollós, Bozos, Újfalu és más helységeket bírta. I. Lajos király e birtokokat 1369-ben *Himfi* Benedeknek adományozta. Nádasdi *Ongor* János 1473-ban a Rékassal határos Cseri várát és tartozékait bírta és később *Szobi* Mihályt örökbe fogadta. Így került azután Szobi Mihály birtokába, a ki viszont 1507-ben *Werbőczy* Istvánnak adta. A Guthi *Országh*-család 1471-ben a Szeri *Pósafiak* várát nyerte adományúl Mátyás királytól, a Nádasdi Ongorokkal együtt. A Szeri *Pósafi*-család ősi birtoka Hódos vára volt. Midőn a család Istvánban magvaszakadt és a várat Mátyás király eladományozta, György leányának Annának ivadékai tiltakoztak ez ellen. A *Rádi*-család, melyről 1492-ben van adatunk, Rékastól keletre eső több faluban bírt részeket. A *Rékasi*-családé volt Rékas város, melyet Szaniszló magvaszakadtával, I. Ulászló király a *Csornaiaknak* zálogosított el. A Boziási *Sismánfi*-család 1470-ben Boziás, Ohába és Felső-Borzás helységekben birtokos. *Törösdi* Sebestyén és Mihály, 1462-ben, *Térrári* Mihálylyal együtt a magvaszakadt *Beszédes* Mihály birtokát nyeri adományúl. Az adománylevél szerint e birtok Temes vármegyében feküdt. A *Vajdafi*-családból 1443-ban Miklós a vármegye alispánja volt. 1407-ben a család Kis-Gyarmatot nyeri adományúl; 1418-ban Kis-Gyüreg felét veszik birtokukba. 1515-ben Nagy- és Kis-Gyarmat, Őke (Temesgyarmat vidékén), Gyirek, Odony, Besenyő, Szent-Tamás és Vajdafalva helységekben volt birtokos. A Varjastelki *Varjas*-család Ohád helységre tartott igényt, 1453-ban pedig Csorna helységben bírt földesúri joggal. A Pókatelki *Zomor*-család, mely Pozsony vármegyéből származott, valamelyik Szent-Mihályon volt birtokos. (Csánki Dezső, i. m. II., 11—92.)

A hajdani Krassómegye birtokosai

A középkori Krassó vármegye területének azon a részén, a mely jelenleg Temes vármegyéhez tartozik, legnagyobb uradalom az érsomlyói volt. Érsomlyó vára, mely a Karas mellett, a mai Varadia vidékén állhatott, 1343-ban tűnik fel. 1390-ben, midőn Zsigmond király *Perényi* Miklósnak adományozta, Érd-Somlyó, Krassófő, Csernócz, Jablonok (a mai Almád) és Varadia tartoztak hozzá. 1440-ben I. Ulászló király a Guthi Országhoknak adta, de még ugyanazon évben visszacserélte. 1448-ban *Hunyadi* János kezén találjuk, kitől ekkor Brankovics Györgyhöz került. Ő bírta 1451-ben és 1458-ban is. Halálával, úgy látszik, Mátyás király kezére került, ki 1472-ben *Dóczi* Péternek adományozta. Később a Vingárti *Gerébeké* lett. A második nagyobb uradalom a mezősomlyói királyi birtok volt. 1454-ben a királytól cserében Szentmiklósi *Pongrácz* Jakab kezére került. Ezen

kívül még a következő birtokosokat találjuk e területen: *Brankovics* György rácz deszpota Ersomlyó várán kívül, 1424-ben Berkeszt és 1418-ban Garabolczot bírta. A *Csáki*-család 1447-ben Erményben, 1494-ben Apáczán (ma Magyarapácza) bírt. A *Csécsteleki*-család az 1406—1430. években Csécstelek helységet bírta, a Berzava-folyó közelében. A *Dócziaké* volt 1458-ban Berek (valószínűleg azonos a mai Berekutczával). A Remetei vagy Döbrentei *Himfi*-család 1437-ben Brusznok földesura volt (a mai Gertenyes és Sósd között fekhetett); 1371 után Ermény helységben is birtokos és 1392 után Varadia is az övék volt. A Nagylaki *Jánkfi*-család Dédet (a mai Detta) bírta. E helységet Jánkfi János magtalan halála után, Zsigmond király 1427-ben *Nagymihályi* Albertnek és fiainak adományozta. *Kuthresi* Miklós 1358-ban Kutrecz (a mai Temeskutas) földesura volt. *Matkó* Mátyás fia Miklós Apáczát (a mai Magyarapácza) bírta. A *Nagymihályiak* 1427-ben nyerték Dédet (Detta) és Szentgyörgyöt (a mai Monostorszentgyörgy és Tárnokszentgyörgy). Az *Omoriak* 1370-ben Dent (a mai Denta) helységet bírták, mely utánuk a Remetei Himfiek birtokába került. A *Pataki*-család 1473-ban a Martonosi *Zsadányokkal* és a Jolsvafői *Tekesekkel* Duplaj (a mai Temesváralja) fölött egyezkedik. (Csánki Dezső i. m. II. 95—113.)

A hajdani Keve vármegye birtokosai

A hajdani *Keve* vármegyéből mindössze öt-hat helység feküdt a mai Temes vármegye területén. Keve vára királyi vár volt. E területen csak alig egy-két birtokost ismerünk. Ezek közé tartozott *Szilágyi* Mihály, a ki 1458-ban a hűtlenségbe esett *Zsidó*-család birtokait nyerte adományul. Birtokosok lehettek még e tájon a Szeri *Pósafiak* is, a kik Protoszincz, Boziás, Szent-György falvakban bírtak földesúri joggal. Szeri Pósafi István birtokait, ennek magtalan halála után, Mátyás király 1471-ben a Guthi *Országhoknak* és a Nádasdi *Ongoroknak* adományozta. (Csánki D. i. m. II. 121—123.)

Birtokviszonyok a mohácsi vész után

A mohácsi vész után beállott birtokváltozásokról a királyi adományokból és az 1561—64. évi adóösszeírásokból nyerhetünk némi adatokat. Az utóbbi összeírások azonban csak a vármegye éjszaki részének a földesurairól adnak számot.

1526-tól 1561-ig a következő birtokosokról vannak adataink: 1552-ben. *Bagdi* Mihály halálával, Alsó- és Felső-Bagdot *Gál* András és Bertalan kapták. Eperjest (a Maros egyik kanyarulatában), a *Patócsiak* kihalta után, 1563-ban *Petheő* Péter és *Kerecsényi*, a későbbi gyulai kapitány nyerik adományul. Hodost 1562-ben *Cseffy* és *Vizesy* kapták. Kerekegyházát (Újbodrog és Temesnagyfalu között) 1557-ben *Pathócsy* Ferencz Gyula városának adományozta. *Komjáth* 1547-ben az aradi káptalan birtokában volt. Monostor 1552-ben Temesvárhoz tartozott; 1598-ban *Török* Istváné volt. Rékasácz helységet 1552-ben *Gál* András és Bertalan nyerték adományul. Berekszó 1560-ig a Berekszói *Hagymás*-családé volt. Fáncslakot 1529-ben a *Bradách*-család s utána Nagylaki *Jaksics* Márk bírta. Gyarmat (a mai Temesgyarmat) földesura 1530-ban *Kendeffy* Miklós és *Pászthóy* Zsigmond, 1537-ben Nagylaki Jaksics Márk, 1545-ben Kendeffy János volt. Jenőt (mai Temesjenő) és Kakatot 1530-ban Kendeffy Miklós nyerte. 1545-ben Kendeffy János volt a földesura. Kenéz birtokosai 1539-ben *Babos* Elek, 1562-ben *Sasközy* János, Fekete Demeter és *Zovits* Márk fiai voltak. Péterlakán (a mai Kádár mellett) 1529-ben a Bradách-család és utána Nagylaki Jaksics Márk birt földesúri joggal. Sásvárt (a mai Bükkfalva határában) 1530-ban *Sásváry* István és utána a Malomvizi Kendeffyek, továbbá *Pászthóy* Zsigmond bírták. Vaja helységben (Berekszó mellett) 1528-ban a Berekszói *Hagymás*-család birt földesúri joggal.

Az 1561. évi összeírásban az egyes községekként a következő földesurakat találjuk felsorolva a mai Temes vármegye területén: Apácza (a mai Újarad): *Dóczy* Miklós. Asszonylaka: *Kassay* János. Bodrog (Zádorlaktól nyugatra): *Bessenyey*-család. Ellősfalva (Temesillésd): *Szentmiklósy, Finta, Báldi, Méregh* és *Barátszeghy* családok. Fejéregyház (Féregyház): *Csáky, Keresztény, Telegdy, Makó* családok. Hidegkút: özv. *Zay* Györgyné, *Mágócsy* és *Petheő*. Hodos: Petheő, özv. Zayné, Mágócsy és *Liszthy*. Kerekegyháza: *Dóczy* és *Ovecsárovics*. Keresztúr (Temesillésd és Hidegkút között): Mágócsyné, özv. Zayné, *Pathócsy* János és a *Nadányi*-család. Keszi: *Csanádi káptalan, Ravazdy* János, *Vetésy* Ferencz. Kiskér: *Aradi káptalan*. Kisfalud: *Balogh* Imre. Mácsalaka (mai Máslak): Mágócsy Gáspár, Liszthy János, Nagyfalu: Ovecsarovics Demeter. Nyárrév (Zábrány szomszédságában): Petheő Péter és János, Mágócsy, Liszthy, özv. Zayné. Rohoncza (Temesnagyfalu mellett): *Serjény* Pál. Ság (Németság): *Kassay* János. Sáregyház (Cserfalva és Újbodrog között): *Pászthory* János. Szentpéter (Német-Szent-Péter):

Maczedóniay Péter. Aranyos-Szőllős: Dóczy Gábor. Tóti (Nagyfalutól keletre): *Székelyszeghy* István és özv. *Kolád* Istvánné. Varjas: özv. Maczedóniay Péterné. Zábrány: Mágócsy, Liszthy, Petheő János és Péter, özv. Zayné. Zádorlaka: *Mezőgyány, Illyés, Muthnoki, Dienessy, Dóczy.* Nagy-Acsád (Mezőzsadány és Temesmurány között): *Csáky.* Becskerek (Kisbecskerek): *Kerecsényi* László. Csóka (Temesvár mellett): Kerecsényi László. Vaja: *Czellenk* Balázs, *Zalay* Péter. *Siry* Lukács és Kerecsényi László. (Lendvai M.: Temes várm. nemes családai. I.)

Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem mióta az 1593. évi hadjárat kitörése után kísérletet tett a Marosvidék visszafoglalására és 1595 aug. 19-én Lippa is a hatalmába került, híveinek sűrűn kezdte osztogatni az adományleveleket a mai Temes vármegye területén levő jószágokra. Így 1597-ben a *Bésán*-család Jovánfalva-pusztát (a mai Temesjenő), *Barcsay* András Mura és Dent (a mai Denta) helységeket, Karánsebesi *Sisman* György Oszkolát, *Marnachouit* György Apáczát (ma Magyarapácza), Karánsebesi *Jósika* Ferencz Kutrecz (Temeskutas falut, *Sárközy* Ferencz pedig Radulfalvát (Nagyzsám szomszédságában) nyerte adományúl. Az erdélyi urak és katonák közül még mások is szereztek birtokokat a mai Temes vármegye területén. Így *Török* Istvánt 1598-ban Monostor birtokába iktatták. Tövisi *Vas* Benedek, a borosjenői vár alkapitánya, 1616-ban Szentpéter (a mai Németszentpéter) és Zádorlak helységeket bírta. *Bethlen* Gábor erdélyi fejedelem 1627-ben Varjas helységben egy egész részbirtokot Baraczkási *Mohácsi* Istvánnak adományozott. *Verebélyi* János borosjenei vitéz 1622-ben Krivabara, Vizma, Székács stb. birtokokat nyeri Bethlen Gábortól, új adományul. *Várady* János és *Széplaky* Péter 1610-ben Báthory Gábor fejedelemtől Vaja, Némethi, Papd, Szilas, Parcza, Sásvár, Kisendő, Bozi, Vámtelek, Bozzas, Csombord, Szentmihály és Csóka helységeket nyerték adományul. *Trombitás* másképַ *Petróczy* István lippai vitéz, a kit Báthory Gábor 1608-ban testvérével együtt nemességre emelt. Dobozon volt birtokos, hol *Tábor* Benedeknek és *Sztépán* Péternek is voltak fekvőségeik, ezeket 1607-ben Rákóczy Zsigmond fejedelem *Radicsy* Mártonnak és Lugasi *Pribék* Jánosnak adományozta. *Nagy* vagy *Rácz* Tripu 1607-ben Lippán egy kúriát és Szentgyörgy helységet nyerte adományul Rákóczy fejedelemtől. Birtokviszonyok a XVI. században

A XVII. század közepén már a király is kezd jószágokat adományozni a mai Temes vármegye területén. III. Ferdinándi király Német-Szent-Péterfalut 1655-ben *Nagy* Ferencznek, *Milojkovics* Miklósnak és *Dienes* Györgynek adományozta; I. Lipót király pedig Féregyháza-pusztát 1681-ben *Gbellám* Miklósnak és *Mihalek* Miklósnak. E mellett azonban az erdélyi fejedelmek adományai sem szüntek meg. *Szegedy* János borosjenei vitéz 1654. évi jún. 18-án több társával együtt „jámbor szolgálatai" fejében Mácsalakot, Botost és Félegyházát kapta Rákóczy György fejedelemtől. Borosjenei *Tisza* György 1636 jún. 21-én I. Rákóczy Györgytől Újfalu, Patak, Zábrág, Kisfalu, Nyárrév stb. birtokokat vett zálogba. (Lendvai Miklós i. m. I.) Ezek az adományok azonban nem sokat értek, mert 1716-ig a Maroson túli terület a törökök uralma alatt állott; sőt az adományosok utódai sem érvényesíthették jogaikat a hódoltság megszünte után, mert a pozsareváczi békekötés után a Marostól délre eső területet elszakították az anyaországtól.

Csak Temes vármegye visszaállítása után gyakorolhatták a nemesek ismét jogaikat és szerezhettek nemesi birtokokat. Azok között a magyar nemesek között, a kik a vármegye visszaállítása után telepedtek le a vármegye területén, elsők voltak: *Bosnyák* József Somogyból (1780) és *Buczurka* Anna Aradból, majd *Tomeján* Mátyás (1781), *Trajcsik* Ádám (1783), *Spech* János, *Szentkiriák* László és György (1783), *Gusztényi* András és János, továbbá *Landerer* Mihály (1784), *Deseő* Ádám Somogyból (1785). A vármegye visszaállítása után

A kincstári birtokok elárverezése következtében a XVIII. század végén már számbavehető birtokos nemesség alakult a vármegyében. Az első birtokosok, a kik még 1781-ben szereztek jószágokat a vármegye területén, a következők voltak: *Sándor* Mihály: Giroda (Györöd) és Gyarmata (Temesgyarmat). *Hadzsi* Pasachia: Medves (Magyarmedves). *Szent-Kiriák* György: Mosnicza. *Kőszeghy* János, *Egyed* János és *Mesterházy* János: Temesremete. — Az újaradi járásban: Féregyházi *Koich* Jefta és Sándor, továbbá vejök *Jurkovich* János Féregyháza. *Névery* József és Elek: Fibis (Temesfüves). *Landerer* Mihály: Füskút (Temesfüskút). *Frummer Szende* Mihály: Keresztes (Temeskeresztes). *Atzél* István és *Vörös* Ignácz: Németság. Réthháti *Kövér* Tódor: Réthát. *Spech* János Mihály: Szépfalu. *Lovász* Zsigmond: Újarad, *Lamianovics* Vazul Zádorlak. — A vingai

járásban: gróf *Saurau* János: Merczyfalva. *Kulterer-Murányi* József: Murány. *Kászonyi* András: Szécsány (Temesszécsény). — A lippai járásban: Kékesi *Rajkovics* Károly: Kékes (Lippakékes). *Szebényi* János: Székás (Temesszékás). — A temesrékasi járásban: *Jossicz* Mária: Bresztovácz (Aga). *Skollonics* József Ferencz: Hódos. *Trajcsik* Ádám és *Gheguir* József: Mélynádas. *Gusztényi* János és András: Tés. — A búziásfürdői járásban: *Keresztúry* József: Szinérszeg. — 1782-ben szereztek birtokokat a kincstártól: *Pikéthy* Mihály: Angyalkút. *Névery* Elek és József: Bruckenau (Hidasliget). *Sipeki Balázs* István: Altringen (Kisrékas). *Pottyondy* József: Bogda-Rigós (Rigósfürdő). *Szabó* Ferencz: Buchberg (Bükkhegy). *Pósfay* József: Saroltavár. *Deseő* Ádám: Újfalu (Temesújfalu). *Konszky* István és György: Vizma. *Defcsics* Miklós és *Conrád* Mihály: Belincz. *Köszeghy* János: Bukovecz (Bükkfalva). *Bieliczky* József és *Andreovics* György: Fólya. Lőrincz-Kátai *Latzkovics* István: Tárnokszentgyörgy, 1790-ben azonban Altringent (Kisrékas) és Németremetét kapta érte cserébe. Ezek voltak tehát a vármegye visszaállítása után az első birtokosok. (Lendvai Miklós: i. m. I., 147—160.)

A XIX. század elején — 1785-ben a vármegyében csupán 134, Temesvár városában pedig 65 nemes lakott. A XIX. század első felében a nemesek száma a beköltözködések és az új nemesítésekkel jelentékenyen megnövekedett. 1820-ban 335 és 1832-ban 602 — szavazattal biró — nemes volt a vármegyében és közöttük a nagybirtokos nemesség volt túlsúlyban. 1838-ban, tehát egy évtizeddel a jobbágyság felszabaditása előtt, a következő birtokos nemes családok voltak a vármegyében. Legnagyobb birtokos a kir. kamara volt, melynek a lippai, rékasi, dentai és verseczi uradalmaiban 4867 jobbágytelke volt. Utána következett a közalapítványi uradalom, $2307^{4}/_{8}$ egész jobbágytelekkel. A többi nagybirtokosok közül gróf *Bethlen* János, József, Imre és Ferencz $442^{7}/_{8}$, *Gyürky* Pál, valamint báró *Ambrózy* Lajos, György és István $338^{4}/_{8}$, *Thököly* Péter $324^{1}/_{8}$, *Lovász* Jozéfa $323^{7}/_{8}$, Lovász Amália $109^{6}/_{8}$, gróf *Szápáry* Mihály $251^{3}/_{8}$, *Karátsonyi* Lajos 242, *Csanádi káptalan* $222^{5}/_{8}$, báró *Sina* György $217^{1}/_{8}$, báró Sina György és Simon $215^{7}/_{8}$, *Zágrábi püspök* 214, *Baich* 150, *Vukovics* Katalin $130^{2}/_{8}$, *Kövér*-család $126^{2}/_{8}$, báró *Duka* Péter $128^{2}/_{8}$, báró *Duka* István $33^{2}/_{8}$, báró *Lo Presti* Lajos $126^{1}/_{8}$, *Temesvár város* $118^{4}/_{8}$, Gáttájai *Gorove* László, Lajos és Károly $109^{4}/_{8}$, *Malenicza*-család $109^{2}/_{8}$, báró *Hiller* Teréz $105^{3}/_{8}$, báró *Izdenczy* János és József $98^{5}/_{8}$, báró *Prónay* Albert $96^{2}/_{8}$, *Csekonics* János $90^{5}/_{8}$, *Osztoics* János és György $84^{4}/_{8}$, *Osztri* Konstantin $79^{3}/_{8}$, *Masszy* Demeter $75^{4}/_{8}$, Quittenbachi *Pidoll*-család $73^{6}/_{8}$, *Atzél* Antal $60^{2}/_{8}$, *Termasics* János 59, *Hollóssy* Adeodat $56^{4}/_{8}$, a *Capdebo*-család $58^{3}/_{8}$, a *Latzkovics*-család 55, *Doktorovics* Miklós $52^{5}/_{8}$, *Sztojánovits* $52^{2}/_{8}$, *Gyika* Tivadar és testvérei $48^{3}/_{8}$, *Dézsán* Judit $44^{4}/_{8}$, *Muslay* László $43^{5}/_{8}$, *görög-keleti szerzetesek* $42^{5}/_{8}$, *Papházy*-család $31^{7}/_{8}$, *Constantinovics* Sándor és Demeter $33^{5}/_{8}$. A kisebb birtokosok gróf Buttler, gróf Károlyi, Agora, Andreovics, Arizy, Begen, Bohus, Beniczky, Czikó, Czinege, Demelich, Dessewffy, Detrich, Dobrovolny, Gál, Koics, Kulterer, Kayser, Klaniczay, Nemeshegyi, Majerfy, Milecz, Nyéky, Potyondy, Prusinczky, Radványi, Reményi, Rötth, Thuróczy, Tormássy, Tóth és Ullmann Móricz összesen 855 jobbágytelekkel birtak. (Fényes Elek: Magyar Országnak mostani állapotja. IV. 341—342. 1839. évi kiad.)

Alább közöljük a vármegye nemes családait, különös tekintettel azokra, a melyeknek a tagjai a közpályán szerepeltek s a melyek a vármegyében jelenleg is birtokosok.

Ágoston. Zala vármegyéből származik. A család tagjai közül Lajos, 1779-ben Temes vármegye visszaállítása alkalmával, a vármegye főügyésze volt 1787-ig. Ekkor alügyész lett. 1790-ben ismét főügyész. († 1799.)

Aigner. A. András 1656 nov. 20-án nyert czimeres nemeslevelet III. Ferdinánd királytól. A család tagjai közül Károly nagyjécsai jegyző, 1839-ben nyert nemesi bizonyságlevelet Pozsony vármegyétől, a melyet 1843 márcz. 16-án hirdettek ki Temes vármegyében.

Almásy. (Zsadányi és Törökszentmiklósi gróf és nemes.) A család múltját a Nógrád vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Tagjai közül Ignácz (szül. 1751 jan 15, † 1840 szept. 24.) a jelenleg virágzó ifjabb grófi ág megalapitója, v. b. t. t., 1812—1829-ig Temes vármegye főispánja volt. A nemesi ágból János 1841 júl. hó 3-án megvette vejétől, gróf Szápáry Ferencztől Nagyfalut és Székesútot. E két uradalom már 1845-ben vétel útján báró Sina Györgyé lett.

Ambrózy (Sédeni báró) Vas vármegyéből származik. A. Gergely, testvérei János, Balázs és Bálint 1610 júl. 14-én nyertek czimeres nemeslevelet II. Mátyás királytól. A család jelenleg élő nemzedéke Jánostól származik, a kinek utódai Árva-, majd Nógrád vármegyébe költöztek. A nógrádi ágból Lajos (szül. 1778, † 1830) cs. kir. kamarás, Nógrád vármegye volt másodalispánja, majd helytartósági tanácsos, 1825 táján Remetét (Temesremete) szerezte meg, mely azelőtt Gyürky Istváné volt. Fiai közül Lajos 1838-ban, István és György 1845-ben magyar bárói rangot nyertek.

Lajos (szül. 1803, † 1890) Temes vármegye főszolgabirája, majd 1835-ben másodalispán, 1841-ben temesi kamarai igazgató, 1845-ben Temes vármegye főispáni helytartója, 1849-ben cs. kir. biztos, utóbb: 1853—58-ig soproni cs. kir. helytartósági főnök, 1858—60-ban br. Bach Sándor miniszter alatt osztályfőnök, v. b. t. t. Fiai: 1. Lajos (szül. 1831, † 1892) cs. kir. kamarás, alezredes, 1865—68-ban országgyűlési képviselő. Ennek fia István jelenleg Bázos helységben birtokos. 2. Gyula (szül. 1832, † 1896) 1861-ben Temes vármegye tb. főjegyzője. Fiai közül: Lajos cs. és kir. kamarás, követségi tanácsos, Bázos helységben, Gyula cs. és kir. kamarás pedig Aranyágon és Temesremetén birtokos. A fenti György (szül. 1807, † 1867) Temes vármegye másodalispánja (1845—48), cs. kir. kamarás. Ennek fia Béla (szül. 1839, † 1910) cs. és kir. kamarás, a lippai kerület országgyűlési képviselője, 1889 okt. 8-án legfelsőbb engedélylyel örökbefogadván Vetter Audort, a kire a család nevét, magyar bárói rangját is átruházta. Andor jelenleg Temesgyarmaton és Szigetfaluban birtokos.

Czímer: vágott paizs. Felül veresben, a vágási vonalon, aranymarkolatú görbe kardot tartó ezüst oroszlán. Alul, kékben, kiterjesztett szárnyú arany sas. A paizs fölött bárói korona. Paizstartók: mindkétfelől természetes színű oroszlán.

Andreovits. Mihály a XIX. század elején megvette a petrovoszellói (Temespéteri) nemes birtokot. 1804 nov. 15-én czímeres nemeslevelet nyert I. Ferencz királytól. A család 1860-ig volt birtokos Temespéteriben.

Ányos (Fajszi). Veszprém vármegyéből származik. Őse Vámosi Lőrincz 1266-ban élt. Tagjai közül: Antal újaradi ispán 1835-ben hirdette ki nemességét Temes vármegyében. Fiai: Sándor és József 1845-ben vétettek fel a vármegyei nemesek névsorába. Sándor esküdt, majd szolgabiró, később kir. járásbiró († 1892 máj. 20) Lippán. József megyei esendbiztos volt 1867-ig.

Czímer: kékben, nyakán elülről irányzott nyíllal átlőtt arany szarvas. Sisakdisz: paizsbeli szarvas növekvően.

Appel báró. A család Bécsből származik. Őse György 1654 febr 28-án nyert czímeres nemes levelet Utóda: Ferencz Miklós cs. kir. főhadibiztos, az erdélyi főhadi kormány előadója (szül. 1757, † 1822). Fiai közül: Keresztély cs. kir. lovassági tábornok, 1850—51-ben a III. hadsereg parancsnoka és Magyarország parancsnokló tábornoka. 1834 febr. 4-én József cs. kir altábornok Bács-Bodrog és Torontál vármegyék táblabirája († 1855, Görz). 1846-ban osztrák lovagi rangra emelkedtek. József fiai: József (szül. 1823, † 1889) 1884-ben, János cs. és kir. lovassági tábornok, 1860 ápr. 13-án osztrák bárói rangot nyertek; utóbbi 1883-tól 1903 ig Bosznia és Herczegovina parancsnokló tábornoka, 1900-ban a Szent István-rend nagykeresztjét kapta Neje: Asguthi Körtvélyessy Johanna Kisfaludon volt birtokos. Fia: Jenő János (szül. 1857) cs. és kir. huszárkapitány szolg. kivül.

Arizy. Pál temestopolyai rizstermelő, neje Haslinger Anna, leánya Katalin és unokatestvére Károly, a rizstermelés meghonositása körül szerzett érdemeiért, 1801. évi okt. 23-án nyertek czímeres nemeslevelet. Tagjai közül Károly 1841—49-ig főügyésze volt Temes vármegyének. A család a XIX. század közepéig bírta a topolyai rizstelepet.

Asbóth. A család eredetét a Torontál vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Tagjai közül: Sándor (János) (szül. 1810, † 1869) 1836-ban a Maros hajózási igazgató-mérnökévé, 1844-ben a temesi kerület építészeti igazgatója lett. Ez állásában a szabályozás és csatornázás terén fényes eredménynyel működött. 1841-ben Temes vármegye nemeseinek lajstromában szerepel. 1848—49-ben alezredes, majd az éjszakamerikai Egyesült-Államok hadseregében hadosztály-tábornok és utóbb az Egyesült-Államok követe. A Hegyfalvi és Nemeskéri ifjabb ágból: András (szül. 1771, † 1830) herczeg Metternich uradalmainak kormányzója. Nemességét 1820-ban hirdettette ki Temes vármegyében. Fiai közül: Mór (szül. 1804, † 1877) nemzetőrtiszt. Adolf (szül. 1805) 1848/49. honvédőrnagy.

Asztry (Sósdiai). Simon 1828-ban vette meg Sósdiát (ma Sósd) a kincstártól. Fia, Zsigmond 1840 ápr. 30-án nyert czímeres nemeslevelet Sósdiai előnévvel V. Ferdinánd királytól. 1843-ban azonban a család sósdiai birtokát eladták báró Lo-Presti Lajos özvegyének.

Atzél (Borosjenői báró és nemes). Pozsony és Bihar vármegyékben elterjedt család. Temesvármegyei ágának megalapítója István, a vármegye visszaállítása után 1779—85-ig első főjegyzője volt a vármegyének. 1782-ben adományul nyerte Németságot, melyet női ágon jelenleg is bír. 1786-ban a kir. táblánál előadó-tanácsos. 1791-ben nádori itélőmester. 1808-ban kir. személynök és alkanczellár. 1803-ban nyerte adományul Borosjenőt a Borosjenői előnévvel. Fiai közül: Antal Temes vármegye táblabirája, 1836-ban Békés vármegye főispáni helytartója, 1837-ben udvari tanácsos, 1841-ben Csongrád vármegye főispáni helytartója, 1842-ben Torna, 1845-ben Csongrád vármegye főispánja. 1857-ben osztrák bárói rangot nyert. Fiai: István (szül. 1824, † 1866) és Lajos (szül. 1828, † 1910) 1875-ben magyar bárói méltóságra emelkedtek. Halála után a németsági uradalmat örökbefogadott leánya, Konstanczia, férj. gróf Szápáry Istvánné örökölte. István fia Béla (szül. 1850, † 1900 márcz. 29) cs. és kir. kamarás, volt orsz. képviselő, a Park-Club megalapitója. A nemesi ágból József († 1845) huszárkapitány, Sándor 1834—1838-ig Arad vármegye másodalispánja és János 1849—1852-ig Arad várm. csász. kir. biztosa. Fia Péter (szül. 1836, † 1901 szept. 11) Arad város polgármestere, majd Arad város és vármegye főispánja, 1892—96 orsz. képviselő.

Czímer (bárói): négyelt paizs, kék szívpaizszsal. Ebben zöld alapon álló természetes daru, csőrében a markolat fölött élével lefelé fordított aranymarkolatú görbe kardot tart. Nagy paizs. 1. és 4. ezüstben lángokból kiemelkedő kék főnix-madár. 2. és 3. veresben, zöld alapon, fehér kövekből rakott négyszögletes vár, melynek negyedik oldala sánczkarókból áll, elül kapuval és három saroktoronynyal. Sisakdisz: a daru, csőrében természetes patkót tartva. Takarók: kékezüst—vörösezüst.

Bachó (Dezséri) Trencsén vármegyéből származik. Egyik őse Mihály, máskép Dragon, 1480-ban trencséni ispán, a ki magát trencsénvármegyei ősi birtokáról: Dezsérről írta. Tagjai közül: János 1785—1790. kerületi főispán, 1789-ben Temes vármegyében kir. biztos. Egyik leánya, Judit, Remetei Kőszeghy Jánoshoz, Temes vármegye alispánjához ment nőül. E családból származik Bachó István, az ismert nevű. kiváló karnagy is.

Baich (Varadiai, nemes és báró.) Törökországból származik, honnan előbb a Határőrvidéken, majd a Szerémségben telepedett le. Két ágra szakadt; az egyik ág Mitroviczára, a másik Zimonyba költözött. A mitroviczai ágból János 1791 júl. 25-én nyert czímeres nemeslevelet. A zimonyiból Tódor 1832-ben Varadiát vásárolta meg és 1857 máj. 7-én nyert osztrák nemességet, fia Milos pedig 1882-ben osztrák bárói rangot. 1891 decz. hó 10-én Milos, valamint unokaöcscsei Milán és Iván magyar bárói méltóságot nyertek. 1895 nov. 17-én br. Baich Milosnak és törvényes fiutódainak az örökös főrendiházi tagságot adományozta a király s ezt unokaöcscseire: Milánra és Ivánra is kiterjesztette. Tagjai közül Milán a főrendiház tagja: Giládon, fiai: Péter: Márktelkén, Mihály: Nagyzsámban birtokos.

Czímer: Aranynyal és kékkel hasított paizsban, zöld hármas-halom középsőjén, barna fészkében három fiát vérével tápláló pelikán. Bárói korona. Sisakdísz: arany csőrében veres keresztet tartó fehér sas. Takarók: kékarany. Paizstartók: két arany-griff. Jelmondat: honeste et diuturne.

Baiersdorf (Erdősi) Adolf († 1890). Földbirtokos és nagyiparos, 1884 szept. 30-án nyert magyar nemességet. Fia, Emil Sósdon volt birtokos, kinek nemességét 1907 febr. 24-én kelt legfelsőbb elhatározással unokaöcscseire, Baiersdorf József Rikárdra és Nándorra is átruházták.

Balás (Sipeki). A család múltját a Nógrád vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. A családból: István 1779—1786 Temes vármegye másodalispánja. Fiai közül: Antal Temes várm. főszolgabirája, majd főjegyzője, 1802-ben országgyűlési követe és 1825-ben helyettes-alispánja. Vingán volt birtokos. István Temes várm. táblabirája, majd Nógrád vármegye szolgabirája, Nógrád vármegyébe költözött.

Banovits. B. Ferencz, ennek fiai: Péter, György, Miklós, János és Pál, 1649 okt. 12-én nyertek czímeres nemesi levelet. A család 1804 márcz. 7-én nyert bizonyságlevelet Sopron vármegyétől, 1836-ban pedig Borsodtól. Sándor József Márton 1848 ápr. 7-én hirdettette ki nemességét Temes vármegyében. Fiai közül: Sándor Temesvár város aljegyzője, Elek Temes vármegye tisztviselője.

Bárány (Debreczeni). Őse Mihály 1656 febr. 7-én nyert czímeres nemeslevelet III. Ferdinánd királytól. János miskolczi lakos nemességét Bihar vármegye kétségbevonván, II. József császár 1789 ápr. 6-án kelt elhatározásával megerősítette nemességét. János testvére volt András cs. kir. kapitány. Ennek fia Ágoston 1829-ben Temes vármegye táblabirája lett, a XIX. század negyvenes éveiben adta ki két alapvető művét „Temes vármegye emléke“ és „Torontál vármegye hajdan és most“. A fenti János fia Péter ennek fiai: János 1832-ben főhadnagy, József újaradi uradalmi tiszttartó, 1832-ben hirdették ki nemességüket.

Baross (Bellusi). Trencsén vármegyéből származik. B. Péter s általa fiai Péter, Jakab, Márton és György, valamint testvére 1579 júl. 22-én nyertek czímeres nemeslevelet Rudolf királytól. Tagjai közül: Ferencz 1804 máj. 23-án hirdettette ki nemességét Temesvármegyében, 1804-ben esküdt, 1809-ben szolgabiró, 1813-ban főszolgabiró, 1817-ben táblabiró, 1820—1829-ig másodalispán és 1826-ban Temes vármegye követe. Fiai: Károly 1829-ben Temes vármegye tb. aljegyzője. László ny. plébános († 1892 Szegeden). Sándor, csanádmegyei alügyész, 1847-ben nyert nemesi bizonyítványt Temes vármegyétől.

Baszarába (Párosi). Erdélyből származik. A család nemességét II. József császár 1784 nov. 16-án erősítette meg. Tagjai közül Péter baraczházi lakos 1841 júl. 1-én hirdettette ki nemességét Temes vármegyében. Fiai: Elek (szül. 1844) 1865—68-ig gyiroki, 1868—1889-ig nagykövéresi jegyző volt.

Bécsy (Paráczi). Gedeon dr. a temesvárvárosi közkórház igazgatója, 1885 febr. 17-én nyert czímeres nemeslevelet. Családja Paráczon birtokos. Fiai: Dezső, kir. erdőfőmérnök, Gedeon († 1910-ben).

Czímer: vágott paizs; felül ezüstben, jobb haránt veres pólyában, barna Aesculap-bot, melyet zöld aranyszínű kígyó fon körül. Alul kékben arany-ék, benne zöld hármas halmon természetes bagoly; az ék mellett jobbról-balról egy-egy hatágú arany-csillag. Sisakdísz: kinövő arany-oroszlán, jobbjában kivont karddal, baljában maga előtt égő fáklyát tartva. Takarók: veresezüst-kékarany. Jelmondat: Nunquam retrorsum.

Bede másként Bethe (Baróthi). A családból Mátyás és Ferencz 1793 márcz. 14-én igazolták nemességüket a marosvásárhelyi kir. ítélőtábla előtt. Mátyás unokája Antal (szül. 1802, † 1885) giládi közalapitványi uradalmi ispán 1835 decz. 14-én tartott közgyűlésen hirdettette ki a nemességét Temes vármegyében. Fia: Gyula (szül. 1837, † 1889) kir. ügyész Temesvárott.

Beniczky (Beniczei és Micsinyei). Turócz vármegye ősi családja, melynek első ismert őse Imre, 1269 táján élt. A család múltját a Heves- és Pest vármegyéket tárgyaló kötetekben ismertettük. Temes vármegyébe Miklós Csongrád vármegye szolgabirája telepedett, a ki 1836-ban Klopodia egy részét szerezte meg. Miklós és fiai Dénes és Sándor 1843 aug. 29-én hirdettették ki nemességüket Temes vármegyében. Dénes (szül. 1824, † 1879) 1848-ban Temes vármegye szolgabirája, 1849-ben honvédhadnagy és Kis Pál ezredes segédtisztjeként résztvett Budavár bevételénél. 1861-ben újra szolgabiró, 1869-ben főszolgabiró, 1872-ben kir. járásbiró. Fia: Attila Klopodián volt birtokos. Sándor (szül. 1828) 1848-ban hadnagy a 3-ik honvédzászlóaljnál. 1861-ben Temes vármegye adóróvója, 1872-ben árvaszéki ülnök, majd árvapénztárnok és vármegyei főpénztárnok. Klopodián volt birtokos. A család egy másik ágából, melynek megalapítója Zsigmond (szül. 1793, † 1854 Csehi) volt, György (szül. 1840) Fólyán birtokos. Ennek fia György ugyanott birtokos.

Czímer: kékben, arany naptól és befelé fordult ezüst félholdtól kísért vizen úszó, nyakán hátulról irányzott, nyillal átlőtt hattyú. Sisakdísz: két hegyével felfelé állított kard között három (kék, ezüst, veres) strucztoll. Takarók: kékarany-veresezüst.

Berczik (Jászói). Dejtey György és Berczik János 1640 ápr. 24-én nyertek czímeres nemeslevelet III. Ferdinánd királytól. A család előbb Abaúj, majd Borsod, később Ung vármegyében telepedett le. Tagjai közül János 1827-ben, Pál pedig 1835 márcz. 23-án hirdettette ki nemességét Temes vármegyében. Pált 1835-ben tb. alügyésznek nevezték ki. 1841-ben levéltárnokká, 1848-ban pedig számvevővé választották meg. Fiai: Árpád (szül. 1842) a Kisfaludy-Társaság és a Magyar Tudományos Akadémia tagja, nyug. min. tanácsos, a Szent István-rend kiskeresztese és Gyula (szül. 1853) min. tanácsos.

Bethlen (Bethleni gróf). A Becse—Gergely nemzetségből származik. Közös törzsből ered az Apaffy, a Somkereki Erdélyi, a Becsei, a Báthmonostori Tőttös és más családokkal. A nemzetségről első ízben 1258-ból van okleveles adatunk, midőn egyszerre nyolcz tagja szerepel. János comes fia Apa, Demeter fia Dénes, János, Ernye, Lőrincz prépost, Lőrincz fia Lőrincz, Gergely, Bécha (Becse) fia Dénes comes. János fia Apának két fia volt: Gergely és Jakab. Az utóbbitól származik a ma is virágzó Bethleni Bethlen-család. A régebbi genealógusok még két fiút tulajdonítanak Apának: Pétert és Miklóst, az utóbbi az Apaffy-család őse. Karácsonyi János szerint ellenben az Iktári Bethlen-család hihetőleg a Csolt-nemzetségből származott és közös eredetű volt a később Túróczba szakadt Neczpály-családdal. Iktárt e két család már a XIV. század közepén bírta s 1365-ben osztoznak rajta. Iktár 1552-ig maradt az Iktári Bethlen-család birtokában, de már a XV. század második felében a család tagjai: Gergely 1458-ban szörényi bán, 1464-ben zsidóvári várnagy, Domokos 1468—76-ig erdélyi vajda és 1478-ban szörényi bán, a török betörések következtében a zarándvármegyei Bethlen-Ösibe tették át lakhelyüket. A Bethleni Bethlen-család a XIX. század első felében telepedett le a mai Temes vármegye területén, midőn 1825-ben Pál, Gergely és Ferencz grófok, özvegy Bethlen Farkasné az Elek ágazatából, továbbá Sándor, Ádám, János és György grófok, özvegy gróf Bethlen Józsefné a Balázs-ágazatából, a borgói jószágokért kárpótlásul a paulisi, vlajkoveczi, podporányi, vojvodinczi, kustélyi és rettisovai nemesi birtokokat nyerték. Pál, Ferencz, Farkas és Lajos 1843-ban vlajkoveczi, kustélyi és podporányi részjószágaikat eladták Mocsonyi János táblabirónak. Jelenleg B. Leopoldina Temespaulison birtokos. Tagjai közül József (szül. 1823, † 1896), a ki Sissani Erzsébetet, gróf Leiningen-Westerburg Károly aradi vértanú özvegyét bírta nőül, a szabadságharczban huszárkapitányként vett részt. 1861-ben Versecz városát képviselte az országgyűlésen. Később Temes vármegye alispánja, majd temesvári kir. kataszteri és jószágigazgató lett. Fiai közül: Miklós 1898-ban Hunyad, 1902-ben Torontál főispánja volt.

Berchtold (Ungarschitzi gróf). A család tiroli származású. Régi nemességét 1564-ben erősítették meg. 1616 jan. 5-én nyert birodalmi nemességet, 1633 ápr. 25-én osztrák bárói rangot, Ungarschitzi előnévvel. Még ugyanaz évben birodalmi báróságot és 1673 júl. 29-én birodalmi grófi rangot nyert. A család jelenleg két főágra szakad: a Mátyás—Ernő-féle ágra, ez a morvaországi ág s a Jakab—Fülöp-féle ágra, a melyből Antal származott, kinek fiait, Antalt, Józsefet és Ferenczet az 1751. évi 40. törvényczikkel honfiúsitották. Jelenleg a morvaországi ágból Lipót (szül. 1863) cs. és kir. kamarás, v. b. t. t., volt szentpétervári nagykövet. Jelenleg cs. és kir. külügyminiszter, Sósd községben volt, jelenleg pedig Csics és Vágpart trencséni és Peresznye sopronmegyei községben birtokos.

Czímer: négyelt paizs. 1. és 4. aranyban aranycsőrű és karmú koronás fekete sas. 2. és 3. veresben fekete ék, abban zöld hármas-halmon koronás arany-oroszlán, jobb előlábában aranymarkolatú egyenes kardot, baljában hegyes ezüst paizsot tartva. Az ék mindkét oldalán jobb-, illetőleg balharánt pólya. Három sisak. Sisakdíszek: I. (középső) paizsbeli oroszlán növekvően. Takaró: fekete-arany veres-ezüst. II. paizsbeli sas, befelé fordulva. Takaró: fekete-arany. III. zárt szárny. A jobb veres ezüst-pólyával, a bal fekete arany-pólyával. Takaró: veresezüst. Jelmondat: Virtuti et fidei.

Bieliczky. József 1782-ben megvette a fólyai nemesi birtokot. II. József császár erre őt és vejét, Andreovics Györgyöt 1785 márcz. 7-én nemesi rangra emelte. József fia Ignácz 1832-ben azzal a kéréssel fordult Temes vármegyéhez, hogy vegyék fel a nemesek jegyzékébe. A vármegye azonban nem teljesítette kérését, mert nem igazolta, hogy II. József meg nem koronázott királytól kapott nemeslevelét később a koronázott király megerősítette volna.

Biró (Esztelneki). Háromszékből származik. Tagjai közül Pál 1814 ben hirdettette ki a nemességét Temes vármegyében. Fia Albert, 1824-ig Temes vármegye esküdtje, Zádorlakon volt birtokos. Fiai: Imre (szül. 1821, † 1888) Arad vm. alispánja és orsz. képviselő. Kálmán kir. tan., volt orsz. képviselő.

Bissingen-Nippenburg gróf. Württembergi eredetű ősnemes család, mely családfáját a XI. századig viszi fel. Tagjai közül János Frigyes cs. kir. haditanácsos és ezredes, 1646 máj. 19-én nőül vevén Nippenburg Kunigunda Katát, a Nippenburg nevet családi nevéhez csatolta. 1647 jún. 14-én III. Ferdinándtól birodalmi báróságot nyert. Fia Ferdinánd Károly a chrombergi uradalmat (Württembergben) családja számára, hitbizományként végleg megszerezvén, ezóta szakadatlanul a család birtokában van. József Kajetán 1797-ben Tirol és Vorarlberg kormányzója, 1802-ben Velencze kormányzója lett. 1807-ben az alsóausztriai kormány elnöke, majd ismét átvette Tirol kormányát. 1819-ben I. Ferencz király Krassó-Szörény vármegyében Jám helységet és a hozzá tartozó birtokokat adományozta neki, az 1827. évi 41. törvényczikkel pedig maradékaival együtt honfiúsítást nyert. Fia: Ernő (szül. 1774, † 1835) a magyar ág megalapítója, a ki, habár a legidősebb volt, a családi hitbizományról öcscse javára lemondott s 1831-ben Magyarországon telepedett le és jámi birtokán 1833-ban Udvarszállás nevű magyar helységet alapította. Fiai: I. Ferdinánd Gáspár (szül. 1820, † 1893) cs. és kir. kamarás, a főrendiház örökösjogú tagja. Fiai: 1. Ernő Ferdinánd (szül. 1854) cs. és kir. kamarás, volt országgyűlési képviselő. 2. Ferdinánd Antal cs. és kir. kamarás, cs. és kir. vezérőrnagy. II. Antal Kajetán (szül. 1822, † 1894) cs. és kir. kamarás, a vaskorona-rend III. osztályának vitéze. Fia: Rezső (szül. 1857, † 1905) neje: Foeni Mocsonyi Georgina. Gyermekeik: Johanna Mária (szül. 1889), Livia (szül. 1892), Vera és Georgina. Jelenleg Temespaulis és Temesvajkócz helységekben birtokosok.

Czímer: egyszer hasított, kétszer vágott paizs. 1. kékben, fokával egymáshoz fordított két arany-kaszapenge. 2. kékben két lebegő ezüst szárny. 3. és 6. feketében hármas zöld halmon befelé fordult arany-griff, jobbjában aranymarkolatú kardot tartva. 4. veresben a paizs bal szélén levő felhőből kinyúló pánczélos kar, markában természetes száron, két zöld levél között, fölfelé álló arany körtét tartva. 5. veresben arany koronából kinyúló két ezüst strucztoll. Négy sisak. Sisakdíszek: I. aranynyal szegélyezett kék korona, legyező formán, 12 (hat jobbra, hat balra hajolva) ezüst nyelű veres zászlóval megrakva. Mindegyiken ezüst F. III. betűk. Takaró: veresezüst. II. két veres között egy ezüst strucztoll. Takaró: veresezüst. III. koronás, veresmezű női törzs, karjai helyén két ezüst-szárnynyal. Takaró: kékezüst. IV. paizsbeli griff növekvően. Takaró: feketearany.

Bogma (Nebojszai). Horvátországból származik, honnan Pozsony vármegyébe, Nebojszára költözött. A család tagjai közül István 1816 decz. 2-án hirdettette ki a nemességét Temes vármegyében, Pozsony és Komárom vármegyék bizonyítványai alapján. 1816-ban lépett Temes vármegye szolgálatába s 1848 okt. havában lépett vissza a közszolgálattól. Kéziratban hátramaradt művét „Magyarország Nemes Családjainak Tára", jelenleg Temes vármegye múzeumában őrzik. Fiai közül: Gyula (szül. 1821, † 1885) Temes vármegye főszolgabirája. István († 1876) Temesvár helyettes polgármestere. Testvére Mihály (szül. 1797, † 1878) 1845-ben Temes vármegye főszolgabirája, 1861-ben és 1867-ben törvényszéki biró. 1872-ben tb. árvaszéki elnök lett.

Bottlik (Apáty-Kéri). Nyitra vármegyéből származik. Őse Imre apátykéri birtokos, 1646 ápr. 25-én nyert czimeres nemeslevelet III. Ferdinándtól. A családból Márton (szül. 1818, † 1883) 1848—49-ben honvédtiszt, Temesvárra költözött. Fia: Dezső (szül. 1855) jogtudor, kir. közjegyző Fehértemplomban. Neje Boksáni Tölgyessy Margit. Fiai: Dezső és Tibor.

Bydeskúty (Ippi). Sopron vármegyéből származik. A XV. század közepén tünik fel. György (1552) fia László Ippy Ilonát vette el s ez után örökölte a család Ippet Kraszna vármegyében. László testvére Tamás terjesztette tovább a családot. Ennek fia Tamás (1638), kinek két fia, István a sződemeteri és Zsigmond a felföldi ág megalapitói. Tagjai közül Vincze 1803—1820-ig Temes vármegye alispánja volt. A XIX. század elején megvette az aranyági nemesi birtokot, melyet örökösei 1834-ben eladtak Borosjenei Muslay Antalnak.

Capdebo (Baraczházi). A hagyomány szerint Oroszországból költözött Erzsébetvárosba, a hol előkelő szerepet vitt. Capdebo Jónás gyermekeit: Jónást, Mártont, Ferenczet és Gergelyt I. Ferencz király 1802 júl. 23-án nemesitette. A nemeslevélben a család neve C-vel van írva. 1803-ban e négy testvér kir. adománylevelet kapott Baraczháza birtokra, mely alkalommal a Baraczházi előnevet nyerte. Jónás ága magvaszakadt. Márton ágából János (szül. 1797, † 1857) 1848 előtt főszolgabiró, 1850—53-ban cs. kir. kormánybiztos. Fia: Géza (szül. 1830) 1848—49-ben honvédhuszárkapitány, majd besoroztatván a 11. sz. huszárezredbe, egész az ezredességig emelkedett. Ferencz ágából: János (szül. 1803, † 1879) kir. tanácsos. Fiai: Sándor (szül. 1839) és Lajos (szül. 1845) Baraczházán birtokosok. Lajos fia Dezső Temes vármegye aljegyzője. János testvére István († 1857). Ennek fia Ferencz (szül. 1851) 1874—1896-ig vármegyei aljegyző, utóbb főszolgabiró. 1896—1901 orsz. képviselő. Ferencz fia Zoltán Temes vármegye tiszti alügyésze. Gergely (szül. 1776, † 1840) a XIX. század egyik leghiresebb orvosa a Délvidéken. Fiai közül: István (szül. 1813, † 1885) európai hírű sakkjátékos volt.

Czímer: négy hatágú arany csillag között arany kereszttel megrakott balharánt, veres pólya által vágott kék paizsban, felül hármas zöld halom, alul hullámokon fehérvitorlás, háromevezős, veresfehérzöld színű zászlókkal diszített hajó. Sisakdisz: nyilt fekete szárny között czölöpösen állított, kardot tartó pánczélos kar. Takarók: veresarany-kékarany.

Constantinovics (Germáni). István bécsi nagykereskedő, a ki Germánt (ma Ermény) megvette, 1821 szept. 21-én nyert czimeres nemeslevelet. Tagjai közül: Demeter (szül. 1798, † 1872) Temes vármegye táblabirája. Sándor (szül. 1803, † 1858) szolgabiró. Fia Sándor (szül. 1848) Sándor szerb király szárnysegéde volt.

Császár (Pacséri). Bács-Bodrog vármegyéből származik. Tagjai közül Sándor 1832-ben hirdettette ki nemességét Temes vármegyében. 1832-ben helyettes másodalispán. 1848-ban a hétszemélyes tábla birája. († 1850.)

Csekonics (Zsombolyai és Janovai gróf). A család multját a Torontál vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Cs. József tábornok özvegye szül. Jankovics Julia 1829-ben vette meg a janovai (ma Temesjenő) uradalmat, mely jelenleg Cs. Margit, gróf Károlyi István özvegyének tulajdona.

Csernovics (Csarnojevics, Mácsai és Kisoroszi). A család múltját a Torontál vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Tagjai közül Péter 1843-ban Arad vármegye követe, 1848-ban Temes vármegye főispánja, mint ilyen, ő volt az utolsó temesi gróf.

Csiki (Erzsébetvárosi). Manó és Péter erzsébetvárosi kereskedők, továbbá Manó neje Ötves Róza, gyermekei Ferencz, István, Antal, János, Dávid, Anna, Kata, Róza, Mária, végül Péter neje Issekutz Anna, gyermekei Dávid, Kata, Mária, Anna, 1780 máj. 24-én nyertek czimeres nemeslevelet Mária Terézia királynőtől. A családból első izben a nemességszerző Manó hasonnevű unokája, később ugyancsak Manó unokái: József és Gergely telepedtek le a vármegyében. Manó leányai: Jozefa férj. Ivády Béláné és Antonia férj. Beniczky Györgyné. József magtalanul halt el. Gergely fia Gyula (szül. 1864) Fólyán birtokos. Leányai Vilma, férj. Hámory Lajosné, Antonia, Karolina férj. Néveri Fóris Józsefné, Mária, Várnay Imre dr. neje.

Czímer: négyelt paizs, 1. és 4. veresben arany-oroszlán, az 1.-ben arany napot, a 4.-ben növekvő ezüst-holdat tartva. 2. kékben sziklára épitett hármastornyú, veres fedelű ezüst várkastély. (A tornyok közül a középső kimagaslik.) 3. ezüstben zöld alapon, pejlovon balra vágtató, aranyzsinóros, veres ruhás és kalpagos magyar vitéz, felemelt jobbjában kardot tartva. Sisakdísz: fészkében ülő s fiait vérével tápláló fekete pelikán. Takarók: veresarany-kékezüst.

Czvetkovits. Pál Temesvár város főjegyzője és öcscse János, valamint Jánosnak leánya Zsófia 1794 máj. 26-án nyertek czimeres nemeslevelet. János fiai: György lippai kereskedő és József, a ki 1845 jan. 17-én nyert nemesi bizonyságlevelet Temes vármegyétől.

Dadányi (Gyülvészi) Naum és Konstantin 1782-ben megvették a torontálvármegyei Gyülvészt, melyre II. József császár 1784 jan. 30-án, I. Ferencz király pedig 1808 aug. 12-én állitott ki adománylevelet. Az utóbbi adomány, illetőleg megerősitőlevelet 1820 ápr. 10-én hirdették ki Temes vármegyében. György és Jenő jelenleg Mélynádason birtokosok.

Damaszkin (Némethi). Lyubimirovics István és nejétől, Zákó Máriától született gyermekei Sándor, Antal, Simon, Sebők, Pulcheria, Teréz, Katalin és Anna 1799 decz. 20-án nyertek czimeres nemeslevelet I. Ferencz királytól. Tagjai közül: János 1861-ban temesi főispán volt.

Daruváry (Daruvári). Ferencz kincstári ügyésztől és nejétől, Seeburger Erzsébettől származó gyermekei: Alajos, Kálmán és Karola 1839 máj. 2-án nyertek czimeres nemeslevelet, családnevüknek D.-ra való átváltoztatása mellett. Ferencz Daruvár egyhatod részére nyert adományt, azonkívül Füskút községben is voltak birtokai. Fia: Alajos (szül. 1826, † 1912 apr. 20) a Szent István-rend középkeresztese, 1898—1900-ig a főrendiház alelnöke. Fia Géza udv. tan.

Demkó-Belansolly. A család multját a Torontál vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Tagjai közül János mehalai élelmezési biztos Temesvármegyében 1820 ápr. 10-én hirdettette ki a nemességét.

Dercsényi (Dercsényi). A család eredeti neve Weisz volt. Jakab 1687 szept. 27-én nyert nemességmegerősítő levelet. Utóda János 1793 nov. 28-án Dercsényi előnevet, majd engedélyt nyert, hogy a család nevét D.-re változtassa. Fiai Pál és János 1839 márcz. 21-én bárói rangot nyertek. János (szül. 1827) Omoron birtokos.

Derera (Gyarmathai). Izrael temesvári terménykereskedő nagybirtokos és törvényes utódai 1897 febr. 17-én nyertek czimeres nemeslevelet, 1898 júl. hó 11-én pedig Gyarmathai előnevet.

Czimer: négy piros rózsával megrakott, arany pólyával vágott kék-paizsban, felül keresztbe tett aranymarkolatú görbe kard és aranyhorgony, alul zöld alapon, barna fészkében ülő és 4 fiát vérével tápláló pelikán. Sisakdísz: paizsbeli pelikán. Takaró: mindkét oldalon: kékarany. A paizs alatt kék szalag, melyen arany betűkkel e jelmondat: „A munka nemesít".

Deschán (Jan de Hansen) Francziaországból származik. Tagjai közül János Antal, a ki a gróf Montecuccoli vértesezred kapitányaként Temesvár visszafoglalásánál is vitézkedett, a Temesi Bánság kamarai kormányzatában vett részt, 1728 febr. 3-án VI. Károlytól a római szentbirodalmi, Mária Terézia királynőtől pedig 1744 aug. 20-án magyar nemességet nyert. Fia József (szül. 1745, † 1826) a kamaránál hivatalnokoskodott, 1790-ben temesi bánsági kamarai adminisztrátor és udvari tanácsos lett. Fiai közül: Zsigmond (szül. 1781, † 1835) a temesvármegyei, Károly (szül. 1796, † 1850) a pozsonyvármegyei ág őse. Zsigmond fia I. Achill (szül. 1819, † 1872) 1845-ben Temes vármegye szolgabirája, 1848-ban Krassó vármegye kormánybiztosa. Fiai: Géza (szül. 1840, † 1885) 1862-ben a rékasi, 1867-ben a központi járás szolgabirája, 1875-ben orsz. képviselő. 1878—1883-ban ismét a központi járás főszolgabirája. Achill (szül. 1848) 1874-ben főispáni titkárként kezdte pályáját; 1889—1897 okt. végéig Temes vármegye alispánja. Iván (szül. 1851), külföldön él. Artur (szül. 1855, † 1891) főszolgabiró Torontál vármegyében. Dezső (szül. 1862) Krassó-Szörény vármegyében szolgabiró, majd aljegyző. A család Medvesen, Parácz község határában birtokos.

Czimer (magyar nemesi): negyelt paizs. 1. és 4. kékben ezüst sasszárny. 2. és 3. ezüstben természetes szinű patkó, világos fényű szegekkel és szélekkel. Két sisak. Sisakdíszek: I. zárt ezüst-kék szárny. Takaró: kék-ezüst. II. ezüsttel és vasszínnel váltakozva vágott két elefántormány. Takaró: ezüst és vas-szinű.

Deseő (Szentviszlói). Ádám főszolgabiró 1785-ben hirdettette ki nemességét Temes vármegyében, Somogy vármegye bizonyítványa alapján. 1782-ben Neudorfot kapta, a mai Temesújfalut, melyet 1790-ben Eötvenesi Lovász Zsigmondnak zálogosított el. 1787-ben II. József császár Temes vármegye másodalispánjává nevezte ki.

Despinits (Komoristyei). Áron kevevárai kereskedő 1843 decz. 14-én nyert czimeres nemeslevelet. Fia Vazul (szül. 1817, † 1877) a Ferencz József-rend lovagja. Fia: Péter (szül. 1837) nyug. kir. itélőtáblai biró.

Dessewffy (Cserneki és Tarkeői). Pozsega vármegyéből származik. A család leírását a szabolcsmegyei kötetben adtuk. Temes vármegyébe a tarczai ágból Antal telepedett le. 1813-ban aljegyzőként lépett a vármegye szolgálatába s 1820-ban hirdettette ki a nemességét, Sáros vármegye bizonyítványa alapján. 1829-ben Temes vármegye főjegyzője, az 1832—36. évi országgyűlésen követe, 1835-ben első alispánja lett. 1839-ben a rendek érdemeinek elismeréséül megfestették arczképét a vármegye tanácsterme számára. 1841-ben az aradi váltótörvényszék elnöke lett. Fiai közül: Béla (szül. 1821, † 1859) Temes várm. tb. főjegyzője. Lajos (szül. 1824, † 1877) 1848—49-ben a Lehel-huszároknál kapitány, majd pénzügyminiszteri tanácsos. Imre (szül. 1826, † 1855) 1848—49-ben Dessewffy Arisztid honvédtábornok hadsegéde. Sándor (szül. 1836, † 1910) v. b. t. t., csanádi püspök, pápai trónálló és római gróf. A grófi ágból Miklós (szül. 1829, † 1877) atyjától, Kálmántól (szül. 1797, † 1879) nyerte a bükkfalvai és a mosniczai birtokokat, a melyeket lánya Irma (szül. 1867) férj. gróf Serényi Jánosné örökölt.

Doctorovics György pozsegai kereskedő 1802 ápr. 2-án kapta a nemességet. A nemeslevelet 1805 nov. 28-án és 1830 decz. 31-én hirdették ki Temes vármegyében. A család 1802-ben megvette a lukareczi és a belinczi nemesi birtokokat. Az utóbbi még a XIX. század közepén is a család birtokában volt.

Duka (Kádári nemes és báró). Mihály eszéki kereskedő és gyermekei Miklós, Péter, Illés, Anna, Erzsébet, Zsófia, Katalin, továbbá testvérének, Miklósnak Andrievics Máriától született fiai: János, Konstantin, végül Mihály fiának Miklósnak Virovchevich Máriától született gyermekei: Gábor, Péter, Miklós, György 1792 júl. 26-án nyertek czimeres nemeslevelet. Péter, Illés és néhai testvérök Miklós fiai: Péter, István 1816 júl. 17-én bárói rangot, 1816 júl. 16-án a Kádári előnevet nyerték. Péter 1805—1822 bánáti főhadikormányzó, táborszernagy s a 39. gyalogezred tulajdonosa volt. Ő szerezte Kádárt és Sipetet. 1822-ben bekövetkezett halálával Kádárt István, Sipetet Péter örökölte. Péter utódai közül Miklós (szül. 1828, † 1886) 1848-ban alszolgabiró, 1861-ben a csáki járás főszolgabirája, még ugyanaz évben alispán. Testvére György 1861-ben tb. főjegyző. István utódai közül: Emil (szül. 1835, † 1885) 1867-ben Temes várm. tb. aljegyzője. Jenő († 1887) 1861-ben esküdt, 1867—73-ban Temes várm. főszolgabirája. Emil fia: Géza (szül. 1867), cs. és kir. szolg. kív. követségi tanácsos, a főrendiház örökös jogú tagja, orsz. képviselő, Kádáron birtokos.

Egyed (Remetei). János Arad vármegye főadószedője, Mesterházy János Temes vármegye főszolgabirája és Kőszeghy János aradvármegyei főszámvevő 1781-ben a remetei uradalmat vették meg a kincstártól, melyre 1784-ben adományt nyertek. Egy másik Egyed János 1797-ben hirdettette ki nemességét Temes vármegyében, Nyitra vármegyének 1755 nov. 10-én kiállított nemesi bizonyságlevelével.

Eisenstädter (Búziási). Simon temesvári nagykereskedő, valamint Guttmann Ernesztinától született fiai: Fülöp, Herman, Ignácz, Áron, Antal, Nándor, Róbert, továbbá leányai Julia, Hermin és Josefa 1872. évi máj. 2-án nyertek czimeres nemeslevelet. A nemességszerző halála (1875) után Ignácz lett a nagykereskedő czég főnöke († 1893), a ki évek hosszú során át elnöke volt a temesvári kereskedelmi és iparkamarának és igazgatója a temesvári Lloyd-társulatnak.

Emanuel. Arzén verseczi polgár, továbbá nejétől, Demelics Annától született gyermekei 1791 ápr. 28-án nyertek czimeres nemeslevelet II. Lipót királytól. A nemességszerző fiai közül: Simon († 1830) Verseczen lakott. György (szül. 1775, † 1837) előbb a cs. kir. hadseregben szolgált, majd 1797-ben lemondván főhadnagyi rangjáról, kivándorolt Oroszországba, hol kapitányi ranggal vették fel a hadseregbe. 1809-ben már ezredes volt, 1814-ben tábornok. Pál († 1858) cs. kir. huszárkapitány a 4. számú huszárezredben. Fia: György 1848 előtt Temes vármegye főszolgabirája. Az 1850—60. években cs. kir. járásfőnök. A fenti Simon fia Arzén Lugosra költözött s 1841-ben Temes vármegyétől nemesi bizonyságlevelet nyert. Fia Sándor (szül. 1834) a Ferencz József-rend lovagja, Kevevárán telepedett le.

Endrédy. László Szatmár-Németi város birája, valamint gyermekei: László, József, István, Sámuel és Gábor, 1766. évi decz. 15-én nyertek czímeres nemeslevelet, melyet 1767 máj. 18-án hirdettek ki Szatmár vármegyében. Gábor fia Ferencz Újvidékre költözött. Ennek fia Zsigmond (szül. 1838) Beregszón birtokos. Fiai: Károly (szül. 1871, † 1895) és Zsigmond (szül. 1873) cs. és kir. tüzérkapitány.

Czimer: vágott, felül hasított paizs. 1. aranynyal és kékkel hasítva, abban befelé fordult fekete szárny. 2. kékben felszálló veres csőrű és lábú fehér galamb, csőrében olajággal. 3. veresben haladó kétfarkú, veres nyelvű aranyoroszlán, jobb lábában mérleget tartva. Sisakdísz: jobbról aranynyal és veressel, balról kékkel és ezüsttel vágott nyílt szárny között kinövő paizsbeli oroszlán. Takarók: veresarany-kékezüst.

Faur máskép Kovács. A családnak legrégibb okiratilag kimutatható első őse, Faur máskép Kovács Márk, a ki Apaffy Mihály erdélyi fejedelemtől 1665 jún. 30-án Tövisre nyert adományt. Valószínűleg, bár okiratokkal nem mutatható ki, ennek a Márknak atyja vagy nagyatyja volt Faur István, a ki I. Rákóczi Györgytől 1631 nov. 25-én czímeres nemeslevelet nyert A családból Miklós lippai gör.-kel. lelkész 1780-ban hirdette ki nemességét. Testvére József (szül. 1761, † 1809) szintén lippai lelkész volt. Fia György Facsetra költözködött. Ennek fia: János 1848-ban a bogsáni járás főszolgabírája, majd a 3. honvédzászlóaljba állott be s fokozatosan hadnagygyá lépett elő. 1861-ben orsz. képviselő és Krassó vármegye alispánja. 1865-ben újból képviselő. 1867—1871-ig Krassó főispánja. Majd kúriai bíró († 1888). Fia Kornél (szül. 1860) kir. főmérnök.

Féger (Merczyfalvai és Temeszsadányi) Ferencz 1887-én aug. 18-án kapott czímeres nemeslevelet, melyet 1888 máj. 9-én hirdetett ki. Fia: Oszkár (szül. 1865) Merczyfalva és Mezőzsadány helységekben birtokos.

Fischer János 1699 febr. 3-án nyert czímeres nemeslevelet, melyet Nyitra vármegyében 1700-ban hirdettek ki. A család később átszármazott Bars vármegyébe. Antal temesmegyei szolgabiró, valamint testvérei János és Pál 1793 jan. 7-én, József krassómegyei termesztményi biztos és testvére Antal temesvármegyei csendbiztos 1819 nov. 22-én hirdettették ki nemességüket Temes vármegyében. Antal († 1828), fia István (szül. 1810, † 1884), 1828-ban lépett Temes vármegye szolgálatába. 1848—49-ben, 1865—68-ban a székási kerület orsz. képviselője. 1869-ben megyei, 1871—1884-ig kir. törvényszéki bíró. Fia: Lajos (szül. 1844) nyug. cs. és kir. százados. Temesvár szab. kir. város törvényhatósági bizottságának tagja.

Czimer: Kékben, zöld alapon álló természetes medve, jobb elölábával piros almát tartva. Sisakdísz: bal lábán álló természetes színű darú, jobb elölábával kövecset tart. Takarók: kékarany-verezüst.

Fock (Hodosi). Ferri János újaradi vaskereskedö, 1827 júl. 27-én nyert czimeres nemeslevelet, egyúttal pedig kir. adományt az aradvármegyei Hodosra. Fia: János (szül. 1800, † 1888). Ennek fia: Zsigmond (szül. 1838) Újaradon birtokos.

Czimer: négyelt paizs. 1. veresben arany méhektől körülrajzott arany méhkas. 2. Kékben ballábán álló ezüst-gólya. 3. Kékben jobbrafordult ezüst-oroszlán. 4. Veresben aranymarkolatú görbe kardot tartó pánczélos kar. Sisakdísz: két kékszínü orrmány között, kinövő paizsbeli gólya. Takaró mindkét oldalról: kékarany.

Frummer (Keresztesi). Mihály Temes vármegye számvevője, ki 1779-ben Keresztest vásárolta meg, 1783-ban testvéreivel együtt czimeres nemeslevelet nyert II. József császártól, melyet I. Ferencz király 1798 nov. 23-án megerősített. Mihály testvére Fülöp (szül. 1748, † 1806). Arad vármegye táblabirája, 1802-ben országgyűlési követ volt. Fiai József († 1840) Krassó vármegye alispánja és Zsigmond. József fia László, Krassó vármegye szolgabirája, valamint Zsigmond 1839-ben legfelsőbb engedélylyel *Szendére* változtatták nevüket. Zsigmond fia Béla, Krassó vármegye alispánja, 1848—49-ben honvédszázados, 1867—69-ben Arad vármegye főispánja, majd min. tanácsos, államtitkár, 1873—1882-ig honvédelmi miniszter.

Georgievics (Apadiai). Demeter fiai Péter, István, Mihály és az elhúnyt Konstantin fiai 1823 szept. 6-án nyertek czimeres nemeslevelet I. Ferencz királytól, melyet 1823 decz. 15-én hirdettek ki Temes vármegyében. Szilárd fia György temesvári sörházbérlő és Temes vármegye táblabirája. Fiai: Szilárd († 1877) Petrományban volt birtokos. György cs. és kir. altábornagy.

Gorove (Gáttájai). Örményeredetű család, mely a XVII. század végén származott, Erdélybe és Szamosújvárott telepedett le. László özvegye Pap Mária és fia, Kristóf szamosújvári főbiró, 1760 júl. 28-án, Kristóf László testvére és ennek Dániel Annától született János, Antal és Tivadar nevű fiai, 1761 okt. 15-én nyertek czimeresnemeslevelet Mária Terézia királynőtől. Kristóf fiai: László író és akad. tag, Lajos és Károly, 1823-ban megvásárolván a kincstártól Gáttáját, arra I. Ferencz királytól adománylevelet nyertek és egyszersmind megkapták a Gáttájai előnevet. László fia István 1848-ban a képviselőház jegyzője, publiczista, számüzetésben és a kiegyezés megalkotásában részes államférfi, 1867-ben földmívelésügyi, ipar- és kereskedelmi, 1870-ben közmunka- és közlekedésügyi miniszter († 1881). István Gáttáját az 1761-ben magyar nemességet nyert Kristóf utódára, János kiskorú fiaira hagyta, János többek között a magyar állam ezredéves fennállása alkalmából 20.000 koronás alapitványt tett a szegénysorsú egyetemi hallgatók ösztöndíjául. Fia László (szül. 1868) v. orsz. képviselő, Gátalján birtokos.

Czímer: kékben, hegyével fölfelé nyúló két ezüst-nyíl. A nyilak között négy hatágú aranycsillag. Sisakdísz: markában paizsbeli nyilakat tartó, könyöklő pánczélos kar. Takarók: kékarany-kékezüst.

Almássy

Ambrózy

Atzél

Baich

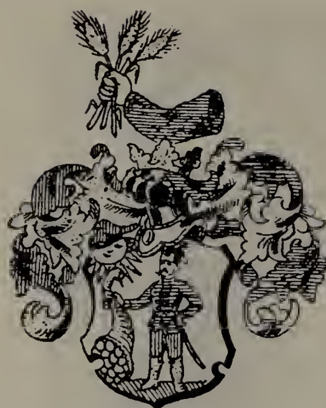

Berchtold

Beniczky.

Berczik

Bissingen-Nippenburg

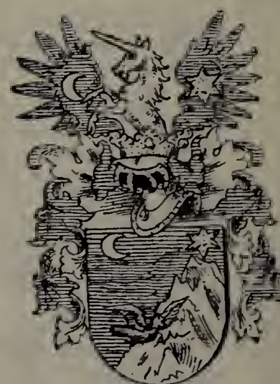

Bethlen

Capdebó

Csernovics

Dadányi

Dessewffy. gróf.

Deschan

Duka

Endrédy

Gyürky

GOROVE.

Görgey (Görgői). Első ismert őse Miklós, 1625 máj. 20-án nyert czímeres nemeslevelet II. Ferdinánd királytól, melyet István és György 1746 febr. 15-én hirdettettek ki Zemplén vármegyében. János (szül. 1819, † 1898) a XIX. század közepén Németremetére költözött. Fia Gyula (szül 1848). Németremetén volt birtokos. 1896—1901-ben lippai orsz. képviselő volt.

Gyika (Dézsánfalvi). Konstantin Emanuel s nejétől Dadányi Anasztáziától született gyermekei György, Anna, Katalin, Mária és Aspásia 1813 jan. 15-én nyertek czímeres nemeslevelet I. Ferencz királytól. Konstantin testvérével Jánossal együtt a kincstártól megvásárolta a dézsánfalvi nemesi birtokot, melyre I. Ferencz királytól 1817 aug. 8-án adománylevelet és Dézsánfalvi előnevet kaptak. János utódai közül Tivadar († 1862) Temes vármegye főszolgabirája. Szilárd († 1880) kir. tanácsos, Krassó vármegye alispánja. György († 1871) Temes vármegye főszolgabirája. Tivadar fia Iván, ennek fia Elemér, jelenleg Dézsánfalván, Szilárd fia Árpád szintén Dézsánfalván birtokos. György fia Imre ügyvéd, Magyarszákoson birtokos. Imre fia György, Milanóban alkonzul.

Czímer: hasított paizs. Elül ezüstben, koronás zöldhalmon repülésre kész, csőrében fekete keresztet tartó, természetes színű sólyom. Hátul veresben ezüst ökörfej. Sisakdisz: paizsbeli sólyom. Takarók: veresezüst.

Győry (Márialaki). János neje Szütt Ágnes, valamint Mihály, György, János és Gáspár nevű fiai 1638 május 11-én nyertek czímeres nemeslevelet Rákóczi György erdélyi fejedelemtől, melyet 1639-ben Bihar vármegyének Nagyváradon tartott közgyűlésében hirdettek ki. E családból származik, Imre 1899-ben a csáki járás főszolgabirája.

Gyürky (Losonczi nemes és gróf). A család őse István, a ki gróf Forgách Ádámtól Losoncz városában egy házat kapván adományba, abba 1634-ben királyi beleegyezéssel beiktatták. György 1652-ben nyert czímeres nemeslevelet. István, a ki 1790—96-ban Nógrád vármegye első alispánja volt, 1800-ban megvette Gyarmatha egy részét, továbbá Balázsfalvát, Medvest, Girodát és Szinérszeget. 1806-ban királyi biztos, majd Torontál vármegye főispánja és v. b. t. t. lett († 1807). Fia: Pál († 1859) cs. és kir. kamarás, v. b. t. t. és Krassó vármegye főispánja. Fiai Ábrahám (szül. 1836, † 1901) 1867 jan. 16-án grófi rangot nyert, melyet 1874-ben Magyarországra is kiterjesztettek. Testvére Béla (szül. 1848), MÁV. főellenőr. Ábrahám fiai: Pál cs. és kir. kamarás, huszárfőhadnagy (szül. (1859, † 1892), László (szül. 1860) Versecz-váton birtokos, István (szül. 1864) cs. és kir. kamarás, Viktor (szül. 1870) Győröd és Verseczvát helységekben birtokos.

Hadik (Futaki gróf). A család multját a Bács-Bodrog vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Tagjai közül János (szül. 1863) v. b. t. t., volt belügyminiszteri államtitkár, neje, szül. gróf Zichy Alexandra révén, Nagyzsám helységben birtokos.

Hatvany-Deutsch (Hatvani). Deutsch Bernát és József, a kik 1861—1884-ben a szécsányi (Temesszécsény) és 1872—1894-ben a szépfalusi nemesi birtokok tulajdonosai voltak, 1879 jan. 15-én nyertek czímeres nemeslevelet. Sándor, József, Károly és Béla 1897 máj. 12-én nemességük és Hatvani előnevük épségben tartása mellett, legfelsőbb engedélylyel a Hatvany-Deutsch családnevet vették fel. Sándor, József, Károly és Béla 1908 okt. 23-án báróságot nyertek.

Hauser báró. Mátyás cs. kir. ezredes 1803 jún. 23-án nyert német-római birodalmi báróságot. Fia György (szül. 1784, † 1828) cs. kir. alezredes. Ennek fiai: Bernát, Mátyás, Máté (szül. 1823) volt cs. kir. kormánybiztos, a ki Deschán Juditot vette nőül, Magyarországon telepedett le. Fiai: Károly (szül. 1866) volt főispáni titkár, Torontál vármegye főszolgabirája, jelenleg ármentesítő társulati igazgató. Bernát (szül. 1872) és Lothár (szül. 1874) Szentandráson birtokosok.

Czímer: hasított kék paizsban, elül zöld dombon álló, természetes színű hattyú. Hátul hatágú ezüst-csillag. Sisakdisz: paizsbeli hattyú. Takarók mindkét oldalról kékezüst.

Heinrich (Ómoraviczai). Alajos és Ferencz 1827 jún. 1-én nyertek czímeres nemeslevelet, hadi érdemeik jutalmául. Ferencz 1845 jún. 3-án családnevét Imrédyre változtatta. Jelenleg a családból két ág virágzik. A budapesti ágból Ferencz († 1896), fiai: Ferencz m. kir. udv. tanácsos, a budapesti kereskedelmi és iparkamara alelnöke, Aladár a III. osztályú vaskoronarend vitéze. A temesvármegyei ág megalapítója Nándor († 1889), vlajkoveczi birtokos; fiai: István kir. közjegyző, Dezső († 1901), ennek fia Károly — és Árpád a fehértemplomi járás főszolgabirája, Elek budapesti ügyvéd.

Czímer: négyelt paizs. 1. veresben zöld halmon álló, befelé fordult arany-oroszlán. 2. kékben ezüst-horgony. 3. kékben két ezüst-pólya fölött, leveles arany-korona. 4. veresben, zöld halmon álló arany-oroszlán. Sisakdisz: jobbról aranynyal és veressel, balról kékkel és ezüsttel vágott nyilt szárny között, veres-fehér-zöld színű lobogó. Takarók: kékezüst-veresarany.

Hertelendy (Hertelendi és Vindornyalaki). A család multját a Torontál vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Tagjai közül: Miksa (szül. 1792) 1828-ban Temes vármegye táblabírája. József Torontál vármegye főispánja, 1878—81-ig Versecz város kormánybiztosa. A zalai ágból: Ferencz (szül. 1859) 1906—10 Temes várm. főispánja, a főrendiház élethossziglan kinevezett tagja.

Hiller (Buttyini báró). János Károly cs. kir. alezredes 1789 febr. 26-án nyert bárói rangot II. József császártól. 1792 okt. 25-én I. Ferencz király a magyar bárói méltóságot, 1816 ápr. 5-én pedig Buttyin helységet és a Buttyini előnevet adományozta neki. Fiai: Gündaker Ernő és József, Temes vármegyében telepedtek le. Utolsó fisarja Gündaker fia Ernő 1881-ben halt el. Nővérei Aurélia, Adél és Iphigenia, különösen a nőjótékonyság terén tüntek ki.

Hofbauer (Felső-Teszéri). Ferencz, ügyvéd, 1817 aug. 14-én nyert czímeres nemeslevelet. Egyik fia Lajos 1861-ben Arad vármegye főispáni helytartója volt. Fia Péter az 1879—1883. években Versecz város főpolgármestere, majd a temesvári kir. járásbiróság vezetője és kir. itélőtáblai biró.

Hollóssy (Gertenyesi). A család alapítója Korbuly Bogdán szamosújvári polgár, a ki 1832 máj. 3-án családnevének Hollóssyra való átváltoztatása mellett nyert czímeres nemeslevelet és Gertenyes helységre adományt. A nemeslevelet 1832 okt. 8-án hirdették ki Temes vármegyében. Fiai közül Mihály (szül. 1811, † 1889) a csáki járás főszolgabirája; József (szül. 1824, † 1892) 1848/49 honvédszázados, később a buziási járás főszolgabirája; Antal (szül. 1820, † 1886) Végváron, később Törökszákoson volt főszolgabiró. Leánya: Kornélia († 1890 febr. 10) a XIX. század

hatvanas éveinek egyik ünnepelt művésznője, Krivinai Lonovich József főispán neje. Antal fia István († 1889) Lippán volt szolgabiró. Salamon fia Gyula (szül. 1861) volt központi járási főszolgabiró, jogtudor, jelenleg Temes vármegye főjegyzője.

Czimer: négyelt paizs. 1. kékben egyenlő szárú arany-kereszt. 2. és 3. veresen arany-markolatú görbe kardot tartó könyöklő pánczélos kar. 4. kékben arany-gabonakéve. Sisakdisz: fészkében ülő kiterjesztett szárnyú gödény vérével fiait táplálva. Takarók: veresarany-kékezüst.

Igaz (Tordai). András, valamint fiai: Péter, András és György, 1669 febr. hó 13-án nyertek czimeres nemeslevelet Apaffy Mihály fejedelemtől, melyet 1683 ápr. 8-án hirdettek ki Bihar vármegyében. György fia Pál Makóra költözött. Fia György (szül. 1800) Temes vármegyében szerzett birtokokat. Unokája Kálmán-Dezső (szül. 1860) 1897 okt. 4-én hirdettette ki nemességét Temes vármegyében. Jelenleg Széphely községben birtokos.

Czimer: Kékben, zöldalapon, jobb előlábában kardot, baljában aranyalmát tartó, természetes szinű oroszlán. Sisakdisz: czölöpösen állitott, hegyes tőrt tartó mezitelen kar. Takarók: veresezüst-kékarany.

Ivády (Ivádi). Heves vármegyéből származik. A családból Béla (szül. 1838) volt orsz. képviselő telepedett le Temes vármegyében, hol Fólya községben volt birtokos. Fiai közül: Tihamér pénzügyminiszteri osztálytanácsos, Béla földmivelésügyi miniszteri titkár.

Izdénczy (Monostori és Komlósi báró). Ősrégi csalad, melynek eredete még nincs tisztázva. Tagjai közül József (szül. 1733, † 1811) udvari kanczelláriai előadó, 1797-ben Monostorra nyert adományt, 1811 júl. 31-én bárói rangot. Fiai: János és József 1827-ben osztoztak a monostori birtokon, mely a család fiágának kihaltával, házasság útján, a gróf Woracziczky-család birtokába került.

Janits (Klopodiai). István az 1826—1836. években birta a temesvármegyei Klopodiát. 1845 jan. 30-án nejétől, Schönfeld Francziskától született István, Károly és Ödön nevű gyermekeivel együtt, magyar nemességet nyert, Klopodiai előnévvel.

Janitsáry (Dragomirestyei). E család a XVIII. század végén költözött Magyarországba s Komáromban telepedett le. Tagjai közül Miklós komáromi kereskedő 1844 okt. 24-én nyert czimeres nemeslevelet Dragomirestyei előnévvel s egyúttal adományt Dragomirestye krassóvármegyei helység negyedrészére. A czimeres nemeslevelet 1845 decz. 1-én hirdették ki Temes vármegyében. A nemességszerző egyik fia Sándor 1860-ban megvásárolta Bresztováczot (ma Aga), mely 1898-ig volt birtokában. 1868-tól 1901-ig rövid megszakitással képviselte a rékasi kerületet az országgyűlésen, melynek két ízben korelnöke volt. († 1904 aug. 23-án.)

Jeszenszky (Nagy-Jeszeni). Túrócz vármegye ősi családja. Bővebb adatait Szatmár vármegye monografiájában közöltük. Dániel, Menyhért, Simon, Lőrincz, Boldizsár, Gáspár, Péter, Miklós és György 1563 máj. 7-én nemességújitó czimerlevelet nyertek I. Ferdinánd királytól. Györgytől a Temes vármegyébe költözött ág a következőleg származik le: fia Dániel, ezé Mátyás, ezé Pál, ezé Dániel, a kinek Jeszenszky Zsuzsánnától 1731-ben született fia Dániel, ennek fia János (szül. 1778, Nagy-Jeszenben), fia Ferencz (szül. 1810) 1830 aug. 18-án hirdettette ki nemességét. 1832-ben tb. esküdt, 1835-ben tb. alügyész, 1841-ben alügyésznek, 1848-ban főügyésznek választották meg. 1849-ben a magyar kormány polgári biztosnak nevezte ki. 1867-ben vármegyei törvényszéki ülnök. Fia Béla (szül. 1844) a III. osztályú vaskoronarend vitéze, Temesvajkócz, Románszentmihály stb. községekben birtokos. A családból még négyen hirdettették ki nemességüket. Közülök János 1823-ben nyert nemesi bizonyitványt Túrócz vármegyétől. János István (XVI. sz.) túróczvármegyei szolgabiró testvérétől Györgytől származik, a kinek unokája Dávid (1580) volt. Fia Béla, ennek utóda volt János, 1823-ban németszentpéteri, 1832-ben újaradi jegyző. Fia Ignácz († 1886) füvesi jegyző. Fiai János (szül. 1855) főszolgabiró, utóbb árvaszéki ülnök. Ignácz nagykikindai ág. ev. lelkész.

Czimer: aranyban, hármas zöld halom középsőjéből kiemelkedő lombos kőrisfa előtt, az első halmon álló, nyitott szájú, nyelvét kiöltő, lihegve hátratekintő fekete medve, melynek balszügyébe a paizs baloldalából sűrű fellegekből előnyúló két férfikar kopját döf. Sisakdisz: Kőrisfát tartó paizsbeli medve, növekvően. Takarók: feketekék-aranysárga.

Joanovich (Szentandrási). A család a XVIII. század második felében Montenegróból származott be és Temes vármegyében telepedett le. Tagjai közül számosan magas papi méltóságokat viseltek a gör.-kel. szerb egyházban. György, temesvári főesperes, nagy föld- és pénzalapítványokat tett az egyház javára, saját költségén építtette a mehalai szerb templomot, melyben a főoltár alatt van eltemetve. Fia, Szilárd, az országos főpénztár első főpénztárosa († 1860). Ennek fia, Emil, 1861-ben temesvármegyei esküdt, majd szolgabiró. † 1870-ben. Ennek fia, Sándor, Temes vármegye főszolgabirája, főjegyzője, alispánja, utóbb Temes vármegye és Temesvár szab. kir. város főispánja, ki 1888-ban nőül vette Tiszabeői Hellebronth János hevesmegyei nagybirtokos, 1848-iki honvéd huszárszázados leányát: Laurát. Gyermekeik: Judith, Kakati Bakos Géza dr. pestmegyei birtokos, tb. főszolgabiró, tart. huszárhadnagy neje; Emil tb. szolgabiró és Eszter.

Czímer: kékben hármas zöld halmon veres nyelvét kiöltő arany oroszlán, mindkét első lábában a pajzs jobboldala felé lobogó kétcsücskű ezüst zászlót tartva. Sisakdisz: a pajzsbeli ezüst zászlót tartó oroszlán növekvően. Takaró: mindkét oldalon kék-arany. A pajzs alatt elhuzódó kék szalagon lapidaris aranybetűkkel irva: „nec dextra, nec sinistra, sed semper praecede".

Joannovics (Dulleoi). Pál temesvári kereskedő 1801 szept. 25-én nyert czimeres nemeslevelet. A nemességszerzőnek († 1824) második házasságából származott fia György (szül. 1821, † 19 ??) Temesvár város képviselője az 1848/49-iki országgyűlésen. 1867—1871-ig a vallás- és közoktatásügyi miniszterium államtitkára, a Magyar Tudományos Akadémia tiszteleti tagja.

Joannovics (Poganyesti). Krassó-Szörény vármegyéből származik. Illés neje Sekullich Milicza, gyermekei István, András, Vaszil, Eufemia és Ekattarina 1834 nov. 6-án nyertek czimeres nemeslevelet. András 1845-ben Krassó vármegye főpénztárosa volt. Fia Mihály († 1882) Temesvárott telepedett le. Fiai: Milán, Szilárd és Sándor.

Jovanovics (Szolsiczai). Szilárd szolsiczai földbirtokos 1896 márcz. 6-án nyert czimeres nemeslevelet, melyet 1897 okt. 4-én hirdettek ki Temes vármegyében. A nemességszerző

1890-ben szolgabiró volt, 1896-ban a moraviczai kerület orsz. képviselőnek választotta meg († 1900 febr. 19). Fiai: Miklós és Sándor huszártisztek.

Joannovits (Szabadfalvi). Döme temesvári kir. ítélőtáblai biró 1907 decz. hó 18-án fiaival, Jenővel és Emillel együtt magyar nemességet nyert.

Czimer: kékben zöld halmon egy aranykötésű és vágású „Corpus Juris" fekete felírású könyv, rajta egy szemközt álló, természetes szinű barna bagoly. A pajzs felső jobb sarkában egy hatágú arany csillag, a balban pedig növekedő ezüst félhold. Sisakdisz: vörös nyelvét öltő, baljában két serpenyős arany mérleget, jobbjában aranymarkolatú egyenes kardot tartó, jobbra fordult arany oroszlán növekvően. Takarók: vörösarany, kékezüst.

Juhoss. Szatmár vármegyében elterjedt család. Az 1754—55. évi országos nemesi összeírásban e családból István szerepel Szatmár vármegye nemesei között. Temes vármegyébe az újabb időben telepedett tagjai közül Gyula jelenleg Aga helységben birtokos.

Justh (Neczpáli). Első ismert őse Kussani Jodok, a ki Véghles várát kapta 1453-ban adományul s annak kapitánya volt. Fia András, a túróczvármegyei Neczpált szerezte meg. A családot András fia Menyhért terjesztette tovább, a ki Iktári Bethlen Hedviget birta nőül. Jelenleg két ágra szakadt. Az egyik Túrócz vármegyében birtokos, a másik Csanád vármegyében telepedett le. Tagjai közül József cs. és kir. kamarás Móriczföldön birtokos.

Karátsonyi (Beodrai gróf). A család leszármazását a Torontál vármegyét tárgyaló kötetben ismertettük. Tagjai közül: Jenő cs. és kir. kamarás, v. b. t. t., orsz. képviselő, Dentán birtokos.

Kardos (Kardosfalvi). János 1763 nov. 29-én nyert nemesi bizonyságlevelet Trencsén vármegyétől, hol a család a XVIII. században jelentékenyen szétágazott. János Baranya vármegyében telepedett le, honnan fiai János és József Temes vármegyébe költöztek. József 1798—1814-ig Temes vármegye szolgabirája volt, 1801-ben hirdette ki a nemességét. Fia Imre 1825—1846-ig részint esküdtként, részint szolgabiróként szolgálta Temes vármegyét.

Kászonyi (Tótváradgyai). Arad vármegyéből származik. András Arad vármegye főjegyzője, 1781-ben megvette a szécsányi nemesbirtokot a kincstártól, melyet 1804-ben királyi engedélylyel leányainak Francziskának férj. Végess Ernőnének és Annának férj. Alsó-Köröskényi Thúróczy János nyitrai alispán nejének engedett át. Thúróczy Jánosné halálával (1823) e birtokrész Tóth Károlyra és Thúróczy Tádéra szállott.

Kayser (Gaádi). Régi nemes család. Samú 1811-ben megvette Szkulyát (Szigetfalu). Ennek fia István s ennek unokája Albert és dédunokája Elek Gertenyesen birtokosok.

Kenessey (Kenesei). Veszprém vármegye régi nemesi családja, mely ott már a XVI. században birtokos volt. Temes vármegyében csak az utóbbi időben telepedett le, a midőn István nőül vette Sebestyén Margitot. Fia István jelenleg Móriczföldön birtokos.

Czimer: kékben, hármas zöld halmon jobb előlábában hegyes tőrt, baljában vérző török főt tartó kétfarkú arany-oroszlán. Sisakdísz: a paizsalak növekvően. Takarók: kékarany-veresezüst.

Keresztes (Bánkfalvi). Erdélyből származik. 1662-ben nyert nemeslevelet Apaffy Mihály erdélyi fejedelemtől. Tagjai közül János 1774 okt. 1-én újított czimereslevelet nyert. Fiai: János és Imre. János fia: Antal kisjenői kamarai tiszttartó. Fiai közül Antal (szül. 1806, † 1892) 1844-ben hirdette ki nemességét Temes vármegyében. 1889-ben legfelsőbb engedélylyel adoptálta Szecsei Iván temesvári királyi törvényszéki birót, a ki azóta a Szecsei-Keresztes családi nevet viseli.

Kisfaludy (Kisfaludi). A család őse Miklós (1204—1239) csanádi és pozsonyi főispán, még II. Endre király uralkodása alatt szerzett birtokokat a mai Temes vármegye területén, melyeket részben Lőrincznek hagyományozott. Tőle származik a jelenleg is virágzó Kisfaludy-család. A tatárjárás alatt azonban elpusztultak a temesmegyei birtokok, melyek elvesztek a családra nézve. Hat évszázad multán a család új ága ismét letelepedett a vármegye területén. Gusztáv (szül. 1816, † 1861) vasvármegyei esküdt; fiai: Zsigmond, Kálmán és Miklós a XIX. század hatvanas éveiben költöztek Temesvárra. Zsigmond és Kálmán (szül. 1845) ügyvédek Temesvárott. Miklós Temes vármegye aljegyzőjeként kezdte hivatalos pályáját és később a birói pályára lépett. Zsigmond 1903-ban igazolta nemességét Vas vármegye nemesi igazolványa alapján.

Klapka. A család első ismert őse Károly (szül. 1756) Csehországból vándorolt be, II. József császár uralkodása alatt s a Délvidéken telepedett le, hol a tábori gyógytárak szervezésével volt megbízva. 1794-ben Temesvárott megvette a Fekete Sashoz czímzett gyógyszertárt. Másodszülött fia József, 1805-ben a Temesvárott szervezett fölkelőcsapat főhadnagya lett. 1819-ben Temesvár polgármestere, 1825-ben és 1832—36-ban a város orsz. követe. 1841 júl. 15-én magyar nemességet nyert V. Ferdinánd királytól. Fiai: József (szül. 1807, † 1840), a ki az atyjától alapított temesvári nyomdát vezette, — Nándor (szül. 1808, † 1895) cs. és kir. vezérőrnagy, György (szül. 1820, † 1892) 1848—49-iki honvédtábornok, Komárom várának hős parancsnoka.

Klobusiczky (Klobusiczi). Őse János, a ki nejével Cziffery Dorottyával, továbbá fiával, Jánossal és testvérével Istvánnal együtt 1638 febr. 5-én Pozsonyban nyert czímeres nemeslevelet. Tagjai közül János (szül. 1837) volt orsz. képviselő († 1911), Szigetfalun volt birtokos.

Czimer: veresben zöld hegyből hét érett fürttel és zöld levelekkel rakott szőlőtőke emelkedik ki. Sisakdísz: jobbról veres-ezüsttel, balról ezüstkékkel vágott szárny között kiemelkedő, kardottartó oroszlán. Takarók: kékarany-veresezüst.

Koich. Jefta eszéki kereskedő 1783. jan. 24-én Féregyháza kincstári birtokot megvásárolván, arra II. József császártól adományt nyert Ez adománylevelet I. Ferencz király 1802 szept. 16-án kelt elhatározásával megerősitette. Jefta fia György († 1823), ennek fia Péter 1844-ben eladta a féregyházi birtokot báró Sina Györgynek.

Kormos (Balatonyi). A család már 1437-ben birtokos volt Temes vármegyében. A szakadatlan leszármazás azonban csak az 1712-ben született Gáspártól hozható le, a kinek utóda Béla (szül. 1838, † 1901) budapesti kir. közjegyző, a Ferencz József-rend lovagja, Moraviczán (ma Temesmóra), Podporányban (Porányban) stb. volt birtokos.

Koronghy (Koronghi). Spechner János temesvári polgármester, valamint nejétől Sprung Ernesztinától született Ernő-Mór, Mór-Károly, Henrik-Károly, Amália-Antonia-Erzsébet, Ágnes és Valeria-Johanna-Katalin nevű gyermekei 1837 febr. 9-én nyertek magyar nemességet, család-

nevüknek K-ra való átváltoztatása mellett. A czimeres nemes levelet 1838-ban hirdették ki Temes vármegyében. A család Baraczházán birtokos.

Körtvélycssy (Asguthi). Ősrégi család, mely a Bogát-Radvány nemzetségből származik. Őse Lukács (1247) fia Ozsvát, kinek fia Miklós Körtvélyes és Hosszúmező helységeket bírta. Utóda János Sándor költözött Sáros vármegyéből Móriczföldre s az 1813 nov. 29-én tartott közgyűlésen hirdette ki nemességét. 1828-ban szolgabiróvá, 1830-ban táblabiróvá, majd főszolgabiróvá választották meg. Fia Miklós (szül. 1831, † 1895) kir. itélőtáblai biró. Fiai: Miklós (szül. 1868) és György (szül. 1870) jogtudor.

Kostyál (Tarnói). Túrócz vármegyéből származik, melytől 1839 jún. 18-án nyert nemesi bizonyítványt. Tagjai közül Antal (szül. 1838) Temesvárott telepedett le s egy ideig a temesvári ügyvédi kamara elnöke volt. Fiai közül Árpád közalapítv. jogügyi igazg. irodaigazgató, Béla volt cs. és kir. tüzérfőhadnagy, Imre cs. és kir. ezredorvos, Dezső volt cs. és kir. tüzérfőhadnagy.

Kőszeghy (Remetei). Trencsén vármegyéből származik. Az 1754—55. évi országos nemesi összeírásban e családból László és Imre fordulnak elő Trencsén vármegye nemeseinek névsorában. Tagjai közül László (1800—1828 jan. 4.) csanádi püspök. Testvére János 1790—1795-ig Temes vármegye másod-, 1807—1809-ben első alispánja. Még aradvármegyei aljegyzőként 1781-ben megvette a kincstártól a remetei uradalmat, melyre 1804-ben kir. megerősítő adománylevelet nyert. 1816-ban fiúsította leányát Judithot, a ki Hanseni Deschán Zsigmond neje lett.

Kovácsics (Rétháti). A hagyomány szerint Horvátországból származik. Őse Bertalan, a ki 1606 júl. 8-án nyert czimeres nemeslevelet Rudolf királytól. Tagjai közül Gáspár († 1829) kincstári ügyész volt Kulán. Fia, Gyula főszolgabiró, nem tudván a nemességszerzőtől való leszármazását kétségtelenül igazolni, 1866 júl. 8-án nemességet nyert, melyet őfelsége 1868 decz. hó 1-én megerősített és ugyanekkor a Rétháti előnevet adományozta. Fia, Gyula Temes vármegye ny. árvaszéki elnöke, a várm. tűzoltó szövetség és a temesvári állatvédő egyesület elnöke, a vörös kereszt-egylet ügyvivő alelnöke, a vaskoronarend lovagja, rétháti közbirtokos. Ágost és Ferencz kir. járásbirák.

Czimer: négyelt paizs. 1. veresben előlábaival ezüst horgonyt tartó, kiöltött nyelvű párducz. 2. kékben folyóvizből aranykoronás szőkehajú szirén emelkedik ki, ezüstnyillal feszített aranyivét lövésre készen tartva. 3. kékben zöld hármas halom mindegyikén egy-egy zöld liliomszál, három fehér virággal. 4. veresben három egymás fölött vízszint fekvő ezüstnyil. Sisakdisz: paizsbeli szirén. Takarók: vörösezüst-kékezüst.

Kövér (Rétháti). Tódor 1781-ben vette meg a kincstártól Réthátat. I. Ferencz király 1804 aug. 17-én czímeres nemeslevelet adományozott a családnak. Tagjai közül: János 1834-ben Temes vármegye helyettes alispánja. 1841-ben az udvari kanczelláriához tb. titkárrá nevezték ki. Később a temesvári cs. kir. orsz. törvényszék elnöke, majd kir. hétszemélynök. Gábor (szül. 1836, † 1888) volt orsz. képviselő. Lajos (szül. 1825, † 1863) 1845—48-ig Temes várm. tb. alügyésze. 1848-ban honvéd lett. 1851 óta színműíróként szerzett magának elismerést, majd lapszerkesztő lett. Ákos Vingán kir. járásbiró.

Küttel. Angol származású. A XVI. században Németországba vándorolt, honnan János Gál 1642-ben Kőszegre származott át. János Gál fia Ádám, ennek fia Sámuel, 1759 decz. 28-án magyar nemességet nyert Mária Terézia királynőtől. A nemességszerző szépunokája Károly 1840-ben telepedett le Temesvárott és itt 1841 júl. hó 1-én hirdettette ki nemességét. 1859—1861-ig és 1867—1872-ig Temesvár város polgármestere volt. Fiai: Samu (szül. 1860) kir. ítélőtáblai biró. Árpád (szül. 1867) széphelyi községi főjegyző. Károly (szül. 1875) jogtudor ügyvéd.

Laczkovich (Lőrinczkátai). A család őse István 1579-ben nyert czimeres nemeslevelet. Tagjai közül István 1692-ben Pest vármegye másodalispánja volt. Egyik unokája István 1779-ben Temes vármegye szolgálatába lépett s a verseczi járás főszolgabirája lett. 1782-ben megvette a kincstártól a szentgyörgyi birtokot, melyért utóbb Németremetét és Altringent kapta cserébe. 1790-ben Temes vármegye első alispánja lett. Fiai közül: István (szül. 1769, † 1850) Temes vármegye táblabirája. János 1838-ban Temes vármegye másodalispánja, 1839—40-ben követe, majd a pesti váltótörvényszék ülnöke. János fia: Nep. János (szül. 1834, † 1902) képviselőházi főterembiztos.

Lászlóffy. Izsák a Vaskapunál elhelyezett sereg egyik századosa 1712 nov. 20-án nyert czimeres nemeslevelet III. Károly királytól. Utóbb testvérének, Pálnak a fia: I. Deodat 1758-ban nyert nemességet Mária Terézia királynőtől. Ennek utóda László fegyverneki bérlő, kinek fia Emanuel (szül. 1811, † 1858 Széphelyen) 1841-ben hirdettette ki a nemességét Temes vármegyében. Fia, László (szül. 1842) cz. apát és verseczi esperesplebános. A fenti László testvére Deodat, ennek fia Emanuel (szül. 1818), Krassó vármegye szolgabirája. Fiai: Emanuel (szül. 1865) földbirtokos, István (szül. 1867) Temes várm. tb. főjegyzője és Béla (szül. 1869) kir. törvényszéki biró Temesvárott.

Lazarovits (Nagy- és Kis-Szredistyei). Szerbiából származik. 1803-ban telepedett le Kevevárán, Golub 1823-ban megvette a kincstártól Nagy-Szredistyét, 1839-ben pedig Kis-Szredistyét. V. Ferdinánd király e két helységre adománylevelet, 1841 júl. 29-én pedig czímeres nemeslevelet állított ki részére. Fia, Vazul 1866—1869-ig Temes vármegye másodalispánja, 1876-ig pedig Temesvár város főispánja volt. Fia: György († 1879) Nagy-Szredistyén volt birtokos. Fia: Bazil Fedor (szül. 1869) Boszniában kerületi főnök.

Lonovics (Krivinai). József v. b. t t., csanádi püspök, valamint testvére Ferencz, továbbá az elhunyt testvérének Imrének gyermekei 1843 júl. hó 6-án nyertek czímeres nemeslevelet. Ferencz fia József 1845-ben Temes vármegye tb. aljegyzője lett. 1848 febr. 11-én hirdette ki a nemességét, 1879-ben Csanád vármegye főispánja.

Lo-Presti báró. Spanyolországból származik. A leszármazás az 1391-ben élt Pétertől hozható le. Az 1701-ben kitört spanyol örökösödési háború következtében a család elvesztvén Szicziliában minden hivatalát, 1736-ban kénytelen volt onnan kivándorolni. Tagjai közül: Rókust 1739 ápr. 21-én az alsóausztriai urak rendjébe bevezették. Az 1764—65. évi országgyűlésen honfiusították. Rókus harmadik fia Lajos (szül. 1767, † 1832) 1799-ben megszerezte Mercyfalva és Zsadány birtokokat, a melyekre I. Ferencz király 1804 május 28-án adománylevelet állított ki számára. Lajos fiai: Lajos 1861-ben Temes várm. tb. főjegyzője, Árpád (szül. 1828, † 1879) 1848—49-ben

honvédszázados, majd őrnagy, Görgey futártisztje, Sósdián volt birtokos, melyet a család 1843—46-ban vásárolt meg.

Lovász (Eötvenesi). Régi előkelő család, melynek egyik őse, Benedek, 1598-ban szerepel. Fia, István 1638-ban Borsod vármegye nemes lajstromában fordul elő. István fia Mihály (1666), Mihály fia István (1689), szolgabiró. Ennek fia Mihály 1725-ben Borsod vármegyében szerepel. Ennek fia István 1733-ban eladja kókai részbirtokát. Fiai: István 1770-ben Csongrád vármegye alispánja és Mihály († 1778) aradi kamarai praefectus, 1755-ben Eötvenesre nyert adományt. Fiai: Zsigmond 1779-ben Temes vármegye első alispánja, 1787-ben kerületi biztos, 1801-ben Keszinczre (Lippakeszi), 1802-ben Zádorlakra nyert adományt. Testvére Imre 1790—1808-ig Arad vármegye alispánja volt. Fia, Imre ifjúkorában halt el. Leánya: Amália gróf Zelenski Lászlóhoz ment nőül s ekként a család birtokai a gróf Zelenskiekre szállottak.

Lukács. Lukács, Lázár és Gergely erzsébetvárosi lakosok 1762 jún. 3-án nyertek czímeres nemeslevelet Mária Terézia királynőtől. A nemességszerző Lázár idősebb fia Gergely 1797-ben vásárolta meg Bresztováczot (a mai Agát), de özvegye és fia Móricz 1826-ban eladták Gall Józsefnek. Lázár másik fia János (szül. 1779, † 1837) Vizmát birta. Fia, Ignácz (szül. 1811, † 1890) Temes vármegye főjegyzője, kuriai tanácselnök, v. b. t. t. Fia: Antal (szül. 1842, † 1910) főrendiházi tag, a Magyar Földhitelintézet igazgatója.

Malenicza (Sztamorai). József Temesvár város birája, 1773 jan. 18-án nyert Mária Terézia királynőtől az osztrák örökös tartományokra kiterjedő nemességet, Sztamorai előnévvel. II. József császár 1782 nov. 9-én adománylevelet állított ki József és unokaöcscse Péter részére, a nagygáji uradalomra, a melyhez Temes vármegyéből Kis-Gáj és Ballad tartoztak. I. Ferencz király megújította ezt az adományt József részére, kinek nem voltak figyermekei. A családot M. Péter terjesztette tovább. Utódai közül: János 1848-ban Temes vármegye főszolgabirája volt.

Manaszy (Hodonyi nemes és báró). A család Görögországból vándorolt be Erdélybe. Tagjai közül Iliades Nagyszebenben telepedett le. Fia, György 1813 jan. 8-án nyert czímeres nemeslevelet, melyet 1813 máj. 8-án hirdettek ki. György megvásárolván a hodonyi nemesi birtokot, 1829 máj. hó 4-én hirdettette ki nemességét Temes vármegyében. V. Ferdinánd király 1836 decz. 1-én állított ki Hodonyra adománylevelet s egyúttal a Hodonyi előnevet adományozta neki. György fia Szilárd (szül. 1804, † 1877) udvari tanácsos. Fiai: György (szül. 1835, † 1873) a kisbecskereki kerület orsz. képviselője. Gyula (szül. 1839, † 1883), kinek Murányi Erzsébettől született fiai: György és Gyula. György volt orsz. képviselőt báró *Barco* Ede szolgálaton kívüli százados örökbefogadván, a részére 1903 jún. 25-én kelt legfelsőbb elhatározással adományozott magyar bárói méltóság Manaszy Barco Györgyre ruháztatott át. György Temesmurányban és Temesgyarmaton, Gyula Klopodián birtokos, a csáki kerület orsz. képviselője.

Czimer: ezüstben hármas fehérlő sziklacsúcs középsőjén Aesculap-bot, azon egy kiterjesztett-szárnyú, balrafordult s visszafelé néző, természetesszínű holló, csőrében fekete kereszttel. Két sisak. Sisakdiszek: I. paizsbeli holló, takaró: feketeezüst. II. kékmezü könyöklő kar, markában a paizsbeli Aesculap-bottal. Takaró: kékezüst.

Marsovszky (Marsovai és Jablonovei). Trencsén vármegyéből származik. 1410-ben és 1411-ben nyert új adománylevelet ősi birtokaira. Zsigmond király 1430-ban Balázs fia Gáspár, továbbá atyja Balázs, testvérei Jablonovi Buthor Menyhért és Boldizsár, úgyszintén nagybátyjai Jablonoviczi Miklós és János részére czimert adományozott. A család tagjai közül György 1756—1780-ig Csanád vármegye alispánja volt. Fia: Ferencz († 1834) Temes vármegye helyettes alispánja. Fia: Károly (1848) Temes vármegye esküdtje és közalapítványi uradalmi ispán.

Medveczky (Medveczei és Kis-Beszterczei) Árva vármegyéből származik. Tagjai közül János († 1869) Temes várm. főszolgabirája, utóbb alispánja. Fia János kir. járásbiró volt Újaradon. Antal 1831-ben hirdettette ki nemességét Temes vármegyében. Fia: György vármegyei esküdt.

Meskó (Felsőkubini). Őse Györke, a ki 1288-ban vette meg testvérével Ité-vel vagy Etével a revucsei birtokot Liptó vármegyében, melyet az unokáik 1355-ben cseréltek el Lajos királylyal Felső-Kubinért. Utóda Mátyás, 1754-ben Árva vármegye szolgabirája volt. Fia: Ezekiel († 1861), 1815-ben telepedett le Temes vármegyében. 1817—1829-ig esküdt, 1829—41-ig tb. szolgabiró és 1845—48-ig aladószedő volt. Fiai: Gyula 1848—49-ben a veressipkás zászlóalj századosa, s a III. oszt. vitézségi érdemjel tulajdonosa, majd Temesvár város tanácsnoka. Kálmán 1848—49-ben Temes vármegye főszolgabirája és mehalai földbirtokos volt († 1888). Fia: Béla jogtudor, Temesvár város tanácsnoka.

Czímer: kékkel és veressel vágott paizsban, felül a vágási vonalból kiemelkedő, dereka körül lombkoszorúval övezett vadember, kezeit csípőin tartva. Alul veresben fekete sas, kiterjesztett szárnyakkal. Sisakdisz: kardot tartó kétfarkú aranyoroszlán növekvően. Takarók (mindkét oldalról): kékarany.

Milcz (Tarnói és Draskóczi). Ősrégi család, mely már 1258-ban új adományt nyert IV. Béla királytól, Túrócz vármegyében fekvő birtokaira. E családból származott József (szül. 1782, † 1839) Temesvármegyébe költözött. 1814-ben tb. esküdt, 1820-ban alszolgabiró, 1832-ben tb. főszolgabiró lett. Fiai: Kálmán 1861—63-ig másodalispán; Géza 1861-ben várm. csendbiztos.

Missics (Zamobori). Atanáz lippai lakos, 1848 febr. 11-én hirdettette ki nemességét Temes vármegyében, Hont vármegye bizonyítványa alapján. Fia, János 1861-ben Temes vármegye másodalispánja 1868—69-ben és 1875—1884-ig Temesvár orsz. képviselője volt. Szilárd ügyvéd Lippán.

Molnár (Parnói). Zemplén vármegye előkelő családja. E családból János, fivére István és nővére Katalin 1637 május hó 3-án nyertek nemességújító czimerlevelet III. Ferdinánd királytól. János fia János 1672-ben Parnóra, ennek fia Zsigmond pedig 1721-ben Gálszécsre nyert adományt. A családból István (szül. 1825, † 1910) Zemplén vármegye főispánjának és a Szent István-rend középkeresztesének fia Viktor 1889—1906-ig Temes vármegye és Temesvár szab. kir. város főispánja volt, a főrendiház élethossziglani tagja, v. b. t. tanácsos, Klopodián volt birtokos, nővére Gizella, a ki Wekerle Sándor volt miniszterelnökhöz ment nőül, szintén Klopodián birtokos. Fia ifj. Viktor orsz. képviselő.

Czimer: kékben, zöld hármas halmon, jobb előlábában kardot, baljában három piros rózsát tartó aranyoroszlán. Sisakdisz: paizsbeli oroszlán növekvően. Takarók (mindkétfelől): kékarany.

Muntyán (Felső-Lapugyi). M. másként Petrovics János és Tamás mosniczai lakosok Temes vármegyének 1828 jan. 21-én tartott közgyűlésében hirdették ki nemességüket. János és Gergely pedig 1828 máj. 19-én. E család sarja Gyula († 1887) a Ferencz József-rend lovagja, a csáki járás főszolgabirája volt. Neje Nemespanni Ferenczy Ida.

Murányi. (Murányi) Kulterer József 1782 szept. 6-án nyert czimeres nemeslevelet II. József császártól, a ki egyúttal 61.710 frt lefizetése mellett neki adományozta a mai Temesmurányt. József fiai: József, Ignácz és Miksa kérelmére, I. Ferencz király 1798 júl. 27-én megújította II. József adománylevelét, melyet 1799. évi szept. hó 2-án hirdettek ki Temes vármegyében. A nemességszerző fiai közül József († 1825 előtt) Temes vármegye főpénztárnoka volt. Ignácz cs. kir. százados († 1824), Miklós († 1823) cs. kir. főhadnagy. Ignácz fia: Ignácz 1848 ápr. 4-én Temes vármegye másodalispánja. 1848-ban nevét legfelsőbb engedélylyel M-ra változtatta. 1861-ben első alispán lett, 1865-ben pedig Temes vármegye főispánja († 1869 jún. 22).

Muslay (Borosjenei). Őse Simon Antal, a ki 1565 szept. 2-án czímeres nemeslevelet nyert. Ugyanő 1567-ben Szentendrén három kuriát s ugyanez év júl. 27-én Borosjenőt nyerte adományul. Fia Barnabás vette fel a M. nevet. E családból Antal (szül. 1743, † 1826) 1804—1808-ig Temes vármegye főispáni helytartója. Fia, László 1808-ban Temes vármegye másodalispánja, 1820-ban első alispán. 1834-ben megvette Hernyákovát (a mai Aranyág község). Fia: László (szül. 1814, † 1894) Temes várm. főszolgabirája volt.

Maithényi (Kesselőkeői báró). A Divék nemzetségből származik. Őse Baska a XIII. század végén élt. Az előnevet adó Kesselőkeői várat Gergely 1434-ben nyerte Zsigmond királytól. A családból jelenleg Béla báró Temesszőlősön birtokos.

Nagy (Eöttevényi). A család 1625. évi okt. 30-án nyert czímeres nemeslevelet II. Ferdinánd királytól. E család sarja Ferencz ügyvéd, buziásfürdői lakos, az 1896 máj. 15-én tartott közgyűlésen hirdette ki nemességét. Ferencz fia István Buziásfürdőn közalapítványi felügyelő.

Nemeshegyi (Jabukai). Néhai Adelsberg Zsigmond pesti polgár és nagykereskedő fiai József, Ignácz és Konstantin 1837. évi okt. 26-án nyertek czímeres nemeslevelet, családnevüknek N-re való átváltoztatása mellett. A család 1836-ban megvásárolta a Jabuka (Almád) helységben lévő nemesi birtokot, melyet 1889-ig bírt.

Niamessny (Almánfalvi). Márton, György és Márta 1578 ápr. 13-án nyertek czímeres nemeslevelet Rudolf királytól, melyet 1579-ben hirdettek ki Liptó vármegyében. A család egyik ága a XVII. század végén Bars vármegyéből Biharba költözött. Ez ágból származott Antal, a gyarmatharemetei urad. főtisztje, Temes várm. főadószedője († 1815), a ki Temes vármegyében telepedett le. Fia, Ignácz Temesvár város tanácsnoka, az 1840—44-iki országgyűlésen követe. Fia, Gyula ügyvéd, Temes vármegye tb. főügyésze 1900—1904-ig a temesvári ügyvédi kamara elnöke. Ignácz testvére: György (szül. 1797, † 1834) temesvármegyei esküdt. Fiai: István († 1892) Temesvár város allevéltárnoka; Mihály (szül. 1834, † 1901) kir. tanácsos, fehértemplomi kir. közjegyző. Fia, Mihály, Temes vármegye tb. főügyésze, orsz. képviselő.

Czímer: jobbról balra aranynyal és veressel harántvágott paizs jobboldali részében vörös nyelvét kiöltő, szaladó fehér vadászeb. A paizs baloldali részében könyöklő pánczélos kar, markában három arany búzakalász és aranyfürtös szőlővessző. Sisakdísz: három arany búzakalász és az aranyfürtös szőlővessző. Takarók: veresezüst-veresarany.

Niczky (Niczki gróf). A jász nemzetségből származik. Ősi fészke Sopron és Vas vármegye. Őse Ebed Comes, a ki a XIII. század elején élt. A nemzetség egyik tagja János mester a XIV. század végén a N. nevet kezdte használni, mely később családi név lett. Tagjai közül Kristóf (szül. 1725, † 1787 decz. 26.), a ki 1765 nov. 5-én grófi rangot nyert, 1778-ban a délmagyarországi részek visszakebelezésére kiküldött bizottság elnöke, majd 1779—1785-ig Temes vármegye főispánja és temesi gróf lett.

Nikolits (Kékesi). Bazil 1797 máj. 21-én nyert czímeres nemes levelet, melyet 1798 jan. 3-án tartott közgyűlésen hirdettetett ki. Fia, Dániel 1820—30-ban Temes vármegye szolgabirája, fiai Emil és Sándor 1848-ban és 1861-ben szolgabiró, majd postamester († 1869). Emil fia Emil posta és távirda főtiszt.

Novák. A hagyomány szerint Nyitra vármegyéből származik, a honnan a XVII. század elején Erdélybe költözött. Kristóf, Jakab, Márton és Emánuel, továbbá Kristóf neje Kristoff Mária, Jakab neje Ötves Anna, Márton neje Tódor Ilona és Emánuel neje Dániel Anna 1753-ban nyertek czimeres nemeslevelet Mária Terézia királynőtől. A családból Ferencz petrományi jegyző 1829-ben hirdettette ki nemességét Temes vármegyében. 1830-ban János igazolta nemességét, 1834-ben pedig Danovák és Antal csáki lakosok. János 1830—1848-ig temesszécsényi községi jegyző volt. A szabadságharczban századosként vett részt a 36-ik honvédzászlóaljnál.

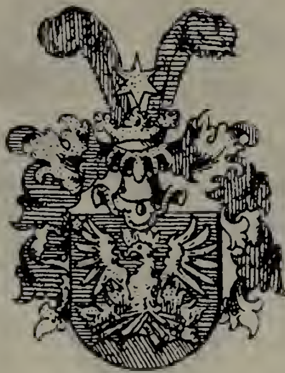
Nyéky. Másként Knédly, 1817. évi júl. 18-án igazolta magyar nemességét. János sebesi tiszttartó, hadnagy volt az 1809. évi nemesi fölkelő seregben; fia Albert az 1838 ápr. 5-én tartott közgyűlésen hirdette ki nemességét Temes vármegyében, Csanád vármegye bizonyságlevele alapján. Albert Klopodián volt birtokos; az 1848-iki országgyűlésen a moraviczai választókerületet képviselte. 1849-ben a verseczi járás főszolgabirája lett. Egyetlen leányát Leonát Parnói Molnár István Zemplén vármegye főispánja (1882—1901) vette nőül.

Odor. Vas vármegyéből származik. Tagjai közül Samu 1846—48-ig Temes vármegye esküdtje, 1848—49-ben alszolgabiró. 1849-ben Vukovics Sebő kormánybiztos élelmezési polgári biztossá nevezte ki több vármegye területére. 1861 - 1889-ig Temes vármegye főszámvevője volt († 1904). Testvéröcscse: Ferencz 1848—49-ben honvéd főhadnagy († 1862).

Ónossy (Stomfai). Mátyás 1842 júl. 28-án nyert czímeres nemeslevelet V. Ferdinánd királytól, egyszersmind adományt a Stomfa mezővárosban levő nemesi birtok egy részére, Stomfai előnévvel. A nemeslevelet 1844-ben hirdették ki Temes vármegyében. Mátyás 1861-ben az orczifalvai, 1867—1883-ig a moraviczai kerületet képviselte.

Ormós (Csicseri). Ung vármegyéből származik. Már a XV. században Szabolcs vármegyében volt birtokos. Tagjai közül András 1409—1415-ig Szabolcs vármegye alispánja. Idővel átszármazott Zemplén vármegyébe, hol Agárdon volt birtokos. Ez ágból István zemplénvármegyei esküdt fia Antal, 1774-ben nemesi bizonyítványt nyert Zemplén vármegyétől. Fiai: András († 1842) a buziási

Jeszenszky.

Janicsáry

Justh

Klobusiczky.

Lovász

Lazarovits

Meskó

Ormós

Ottlyk

Osztoics

Porcia

Szápáry

Sztojánovits

Thuróczy

Sina

Wimpffen

Vukovics

Zelenski

járás főszolgabírája és József Arad vármegye főszolgabírája. Az utóbbinak fia: Zsigmond (szül. 1813, † 1894) 1838-ban Temes vármegye aljegyzője, 1848-ban a buziási járás főszolgabírája, 1849-ben a végvári kerület orsz. képviselője. 1861-ben Temes vármegye főjegyzője, 1876—1881-ig első alispánja, 1876—1889-ig Temes vármegye és Temesvár város főispánja. Testvére János († 1884). Ennek fia Zsigmond 1878-ban a kisbecskereki kerület országgyűlési képviselője, 1883—1889-ig Temes vármegye alispánja († 1893). Fia: Zsigmond, kir. erdész.

Osztoics (Nagy és Kis-Semlaki). Boszniából származik, honnan Magyarországba költözött és Újvidéken telepedett le. O. Baziltól és nejétől Chrisztics Máriától született gyermekei: János, Péter, György, Erzsébet és Anna, továbbá János fiának unokái 1791 márcz. 7-én nyertek czímeres nemeslevelet II. Lipót királytól. János Szerém vármegye táblabírája, Péter Újvidék város pénztárnoka és György megszerezték a nagy- és kissemlaki uradalmat, a melyre I. Ferencz királytól adományt, 1802-ben pedig a Nagy és Kis-Schemlöki (így) előnevet nyerték. Ez adományleveleket 1803-ban hirdették ki Temes vármegyében. Tagjai közül: János (szül. 1792, † 1856) Temes vármegye tiszti ügyésze, kir. udvarnok. Pál (szül. 1815, † 1886) szkulyai birtokos. György, (szül. 1812, † 1890) főszolgabíró. Péter (szül. 1823, † 1910) 1848 előtt és 1867—1883-ig főszolgabíró. Gyermekei: Iván Verseczen ügyvéd. Neje szül. Rötth Ida Mezősomlyón birtokos. Zsigmond Szigetfalun urad. intéző. Pál († 1902). Jolán, Ferenczy Lajos temesvári főszolgabíró neje. Vilma, Baróthy Ferencz v. lippai főszolgabíró özvegye.

Czímer: négyelt paizs. 1. aranyban jobbra néző fekete sas. 2. veresben ezüst-oroszlán. 3. veresben aranymarkolatú kardot tartó kékmezű balra fordúlt. kar. 4. veresben ezüst buzogányt tartó kékmezű kar. A két alsó mező között ezüsték nyúlik fel a paizs közepéig. Sisakdisz: nyilt fekete szárny között kiemelkedő paizsbeli oroszlán. Takarók: feketearany-veresezüst.

Ottlyk (Ozoróczi és Kochanóczi). Egyike Magyarország legrégibb családainak. Őse Hodszlov (László), a ki II. Endre királytól a keresztes hadjárat alatt szerzett érdemeiért az ozori birtokra nyert adományt, mely Trencsén vármegye mostani báni járásának legnagyobb részére kiterjed. A család később Zsigmond királytól az 1397 és 1410. években nyert adománylevelet. György ezredesnek Budavár visszavételekor tanusított hősies magatartásáért I. Lipót király 1688. évi aug. 18-án, ősi nemességének megerősítése mellett, új czímert adományozott. E Györgytől származik a jelenleg virágzó nemzedék. A családból Géza (szül. 1832, † 1911) fia Péter (szül. 1858) Temes vármegyébe költözött és Őszényben telepedett le. Jelenleg a vármegye közgazdasági előadójaként tevékeny részt vesz a közügyekben. Testvérei közül: Iván (sz. 1858) földmív. min. államtitkár, cs. és kir. kamarás. Géza (szül. 1864) cs. és kir. kamarás, belügymin. osztálytanácsos.

Czímer: kékben, zöld alapon fehér turbános, kék kaftános, török lovas, fehér lovon, lándzsával egy pejlovon ülő veresruhás magyar vitézre törve, a ki felemelt lándzsával védekezik. Fölöttük ezüst félhold és hatágú aranycsillag között, arany L betű koronával. Sisakdisz: jobbjában görbe kardot, baljában vörös lobogót tartó medve, növekvően, a kardon átütött török fővel. Takarók: kékarany-veresezüst.

Papházy. Popovics, másként Papházy Ephtimius zombori biró nejétől, Kirkovics Erzsébettől született Áron, János, György, Miklós, Pulcheria, Zsófia, Katalin 1791 szept. 9-én nyertek czímeres nemeslevelet II. Lipót királytól. A családból György és János 1821 ápr. 30-án hirdettették ki nemességüket Krassó vármegyében. P. Eufrosina a XIX. század első felében Kékes és Székás helységekben bírt földesúri joggal.

Pidoll (Quintenbachi). Lotharingiából származó család, a melyből Ferencz 1714 máj. 18-án lovagi rangot és Károly az 1832—36. évi országgyűléstől honfiúsítást nyert. Később a család tagjai közül Károly 1843-ban, János Mihály 1850-ben, Gusztáv cs. kir. ezredes fia Ferencz Frigyes 1859 jún. 24-én bárói rangra emeltetett. A család a XIX. század első felében Ferendia helységben bírt földesúri joggal.

Porcia (Brugnerai és Prátai herczeg és gróf). Friaulból származik. Első ismert őse Vecelletus 1179-ben az aquilejai patriarcha hadvezére. Fiai Gábor és Frigyes 1214-ben megosztozván az atyai örökségen, a Prata és a Porcia családokat alapították. Az újabb korban a családnak legfontosabb oklevele az 1689 nov. 19-én Augsburgban kelt császári decretum, mely gróf P. Antal Ferencznek, a német ág fejének herczegi rangot — elsőszülöttségi örökösödéssel — és a német—római birodalmi fejedelmek gyülekezetében tagsági jogot és szavazatot biztosított, a család birtokában levő Tettensee (Svábföldön) uradalmat herczegesített grófsággá emelte fejedelmi jogokkal. Az 1659: CXXXI. t-cz. P. János Ferdinánd, a későbbi herczeg, az aranygyapjas rend vitéze, v. b. t. tanácsos, főkamarás és főudvarmester utódaival együtt honfiusíttatott. A herczegi hitbizomány 1896-ban a magyarországi ág fejére, Lajos herczegre szállt át. Utána fia Aladár (szül. 1867 Belényes) a Karinthiában Spittal, Oberdrauburg, Flaschberg, Pittersberg, Goldenstein, Möderndorf, Grünburg és Weissbriach helységekre kiterjedő hitbizomány haszonélvezője. Fia: Ferdinánd (szül. 1891.). Lajos másodszülöttfia és Aladár testvére: Lajos gróf (szül. 1875) Angyalkúton birtokos.

Czímer: kék paizs arany paizsfővel. Alatta hat (3 : 2 : 1) aranyliliom. Két sisak. Sisakdíszek: I. fészkében ülő, fiait vérével tápláló ezüstpelikán. II. fekete szárny, a paizsbeli liliomokkal megrakva. Takarók (mindkét oldalról): feketearany.

Pottyondy. Sopron vármegyéből származik. Tagjai közül: Gáspár 1665-ben Vas vármegye főszolgabírája volt. László 1733-ban Vas vármegyében Nemes-Hollóson volt birtokos. Az 1754—55. évi országos nemesi összeírásban e családból András, János, László, György, Gáspár és Imre vannak Sopron vármegye nemeseinek jegyzékében felvéve. A XIX. század első felében e családból Anna Neuhof (Rigósfürdő) helységben bírt földesúri joggal.

Prónay (Tót-Prónai és Blatniczai), Túrócz vármegye legrégibb családainak egyike, melynek részletes adatait Pest vármegye monografiájában közöltük. Tagjai közül Lajos († 1827) cs. kir. ezredes, fia Albert (szül. 1801, † 1867) Pest vármegye főispáni helytartója, majd a hétszemélyes tábla birája. 1838-ban Szépfalu helységnek volt a földesura. Az 1880-as években János Berekszó község egy részét bírta.

Pruzsinszky. Trencsén, Nyitra és Liptó vármegyében elterjedt család. Tagjai közül: Miklós 1830—1848-ban Fólya községben bírt földesúri joggal.

Radisics (Radicsics, Kutasi) Boszniából származik. Márk szenttamási zászlótartó, neje Jancova Mária, valamint fiai György és Simon 1791-ben nyertek czímeres nemeslevelet Mária Terézia királynőtől. Az 1754—55. évi nemesi összeirásban Márk szerepel Bács-Bodrog nemesei között. István 1816-ban Bács-Bodrog vármegye szolgabirája volt. Tagjai közül: Jenő (szül. 1856) a budapesti iparművészeti múzeum igazgatója, Temesligeten birtokos. György, min. tan. és István oszt. tanácsos a földmivelésügyi minisztériumban.

Czímer: ezüstben, balharánt állított, hatágú aranycsillaggal díszített zöld hadilobogó. Sisakdísz: ezüsttel és zölddel váltakozva vágott két elefántormány. Takarók: zöldezüst-zöldarany.

Rónay (Zombori). Bajorországból származik. Adatait Torontál vármegye monográfiájában közöltük. Tagjai közül Mihály jelenleg Ötvény helységben birtokos.

Czímer: kékben, zöld alapon, görbe kardot tartó kétfarkú arany oroszlán. Sisakdísz: csőrében három árpakalászt tartó, repülésre kész galamb. Takarók: veresarany-kékezüst.

Rötth (Gadóczi). A középkorban Brassóban találjuk. 1496-ban György és neje mint brassói polgárok említtetnek. Ádám 1720-ban Komárom vármegye táblabirája, Sándor 1744-ben Fejér vármegye alispánja, Ignácz 1756-ban ugyanazon vármegye szolgabirája, János pedig 1806-ban esküdt. József a XIX. század első felében Féregyháza helység egy részét vette meg; 1839-ben a helység részben még örököseinek birtokában volt. László Temes vármegye alispánja volt, ennek fia László, kúriai biró.

Sina (Hódosi és Kizdiai báró). Boszniából származik. A XIX. század elején költözött Magyarországba. György Simon 1818 ápr. 3-án nyert magyar nemességet. Fiai György Simon (szül. 1782, † 1856) és János (szül. 1804, † 1869) 1831 júl. osztrák báróságot, melyet I. Ferencz király 1832 márcz. 29-én Magyarországra is kiterjesztett. A család a XIX. század első felében Rittberg (Végvár), Kalácsa, Orczyfalva, Hodos és Kizdia helységekben bírt földesúri joggal.

Somogyi (Perlaki). Mihály 1667. évi febr. 9-én nyert czímeres nemeslevelet, melyet az 1667 jún. 24-ét megelőző hétfőn hirdettek ki. A család tagjai közül Henrik 1796-ban nemesség igazolási pert indított Sáros vármegyében. Temes vármegyében 1819 nov. 22-én hirdették ki a család nemességét. Gyula 1897-ben Temes vármegye főszolgabirája volt. Iván († 1907 május 23-án Temesvár) volt községi jegyző.

Sternthal (Nagypéli). Salamon temesvári lakos 1904. évi nov. 16-án nyert nemességet, melyet 1906 május 7-én hirdettek ki Temes vármegyében és 1906 okt. 24-én Aradon.

Czímer: alulról felfelé nyúló homorú kék ék által három részre osztott paizs. Az ékben hullámzó viz partján, zöld alapon, természetes csonka torony, fölötte aranycsillag. A jobb oldali vörös mezőben, balharánt fekvő, hegyével kifelé fordult kaszaélen nyugvó arany-búzakéve, a baloldali aranymezőben jobbharánt fektetett vashorgonyra helyezett fogas vaskerék. Sisakdísz: csőrében zöld galyat tartó repülésre kész galamb. Takarók: kékarany-kékezüst.

Stanislavits. Bulgáriából származik. Stani-Slavich Miklós csanádi püspök és általa unokatestvére Antal, továbbá Mihály fiai Ferencz, Károly, József, György fia Antal, végül Gergely fiai István és György 1745 decz. 29-én nyertek czímeres nemeslevelet Mária Terézia királynőtől. A család tagjai közül György aradvármegyei alispán fia János vingai városi aljegyző, 1832 jún. 18-án hirdettette ki a nemességét Temes vármegyében.

Szabó (Kis-Hindi). I. Radosevics János, általa neje Szabó Anna, fia János, leányai Judit és Anna, testvére Ferencz és sógora Szabó György 1677 jún. 15-én nyertek czímeres nemeslevelet. E családból Ferencz, Temes vármegye főszolgabirája 1783-ban Buchberg (Bükkhegy) helységet vásárolta meg a kincstártól, melyre II. József császártól adományt nyert. Nemességét 1793-ban hirdettette ki Temes vármegyében. Utódai közül Ferencz (szül. 1853) jelenleg is birtokos Bükkhegyen. Pál Temesvár város tanácsnoka.

Czímer: kékben, zöld alapon természetes színű oroszlán, jobbjában kivont kardot tartva. Sisakdísz: Aranyzsinóros, veresruhás magyar vitéz, sárga csizmában, fekete prémes tollas kalpagban, jobbjában kivont kardot tartva, balját csipőjén nyugtatja. A kardon átütött török fő. Takarók: kékarany-veresezüst.

Szabó II. (Sóskúti). György 1635 febr. 17-én nyert czímeres nemeslevelet, melyet Túrócz vármegyében hirdettek ki. Utóda lehetett az a Sz. János főhadnagy, ki nem tudván igazolni nemességét, I. Ferencz királytól 1810-ben új czímeres nemeslevelet nyert, a melyet 1811-ben hirdettek ki Temes vármegyében. Utódai közül: Antal 1823-ban a verseczi járás főszolgabirája, 1840-ben II. alispán, 1847-ben orsz. követ, 1861—1862-ben Temes vármegye főispáni helytartója. Fia: Miklós (szül. 1836, † 1873 Vinga) 1848-ban nemzetőr, 1867 után Temes vármegye főszolgabirája.

Szalay (Kis-Kámoni). Vas vármegyéből származik, a hol Kámon és Balogfa helységekben volt birtokos. Őse András 1623-ban nyert czímeres nemes levelet. Tagjai közül: Géza Vejtén birtokos. Neje: Hertelendy Nandine H. Ferencz Temes vármegye és Temesvár sz. kir. város volt főispánjának leánya.

Szántó. János vármegyei aljegyző 1838 jún. 20-án hirdettette ki a nemességét Temes vármegyében Bihar vármegye bizonyságlevele alapján. Családja 1628 okt. 5-én nyert czímeres nemeslevelet II. Ferdinánd királytól. Tagjai közül János 1848-ban Temes vármegye főjegyzője, 1863—66-ban II. alispánja. Fia: Dániel 1872-ben Temes vármegye főmérnöke. János jegyző Temesgyarmaton.

Szápáry (Muraszombati, Széchy-Szigeti és Szápári). Veszprém vármegyéből származik. Adatait Vas és Torontál vármegye monografiájában közöltük. Tagjai közül Mihály a XIX. század első felében Nagyfalu és Székesút helységekben bírt földesúri joggal. Jelenleg István (szül. 1829, † 1902) cs. és kir. kamarás, valós. belső titkos tanácsos és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának fia. István (szül. 1858) cs. és kir. kamarás, a főrendiház örökös jogú tagja, neje született báró Atzél Konstanczia révén, Németság helységben birtokos.

Sztojánovits (Latzunási báró). Előkelő szerb eredetű család. Sz. János és neje Plavschits Eulália, kapta a nemességet és adományt Latzunás helységre 1835 máj. 8-án és az osztrák bárói rangot 1860 márcz. 6-án. János († 1863) fia Mladen (szül. 1829 máj. 9, † 1886 máj. 19), kinek neje Millutinovits Milofsky Constance bárónő; gyermekeik György (szül. 1864 Temesvárt), erményi nagybirtokos, volt orsz. képviselő és Iván (szül. 1866 Temesvárott), latzunási nagybirtokos, orsz. képviselő.

Czimer (bárói): kékben, zöld alapon, jobbra ugró szürke ló, rajta vörös nyeregszerszám és aranynyal szegélyezett vörös nyeregtakaró. A lovon pánczélos lovag ül, nyilt sisakján három veres strucztoll, mindkét kezével hosszú dárdáját az alapon hanyatt fekvő aranyzöld sárkány torkába döfi. A paizsalakot fenn egy-egy hatágú aranycsillag kiséri. Sisakdisz: ezüsttel és kékkel, másfelől aranynyal és kékkel vágott nyilt szárny között, aranymarkolatú kardot tartó könyöklő pánczélos kar. Takarók: ezüstkék, aranykék. Paizstartók: két aranyoroszlán. Jelmondat, kék szalagon, arany betűkkel: Aude et fide.

Tagányi (Oszlányi). János alezredes 1894 ápr. 3-án nyert czimeres nemeslevelet. A nemességszerző kincstári erdőfőnök fia 1845 máj. 1-én Dentán született s ezredesként ment nyugalomba. Fia: Zoltán (szül. 1888) cs. és kir. huszárhadnagy.

Czímer: kékben zöld hármashalom. Középsőjén kardot tartó, könyöklő, pánczélos kar. A kardon átütött török fővel. Sisakdisz: három arany búzakalász. Takarók: kékarany-veresezüst.

Telbisz (Óbesenyői). Imre jogtudor, temesvári kir. közjegyző, mehalai és lovrini földbirtokos 1912-ben „Óbesenyői" előnévvel nemességet nyert. Baraczházi Capdebó Ida nejétől származó fia Imre, egyéves huszárönkéntes.

Termatsits. György volt zágrábi püspökségi gazdatiszt gyermekei: György-Antal, László, Sándor Kálmán, Karolin, Berta, Ida, Julia és Ágnes 1840 márcz. 26-án nyertek czimeres nemeslevelet, egyúttal pedig adományt Birdára. A nemeslevelet 1840 aug. 19-én hirdették ki Temes vármegyében.

Thúróczy (Alsó-Köröskényi). Nyitra vármegye ősi családja, melynek adatait Nyitra vármegye monográfiájában közöltük. A szakadatlan leszármazás a XVI. század első felében élt Tamástól hozható le, a kinek fia Lukács (1542—1560). Utóda János (1792—1804), neje Tótváradgyai Kászonyi Anna révén, a szécsányi (Temesszécsény) birtokrészt szerezte meg. Jánosnak nem lévén figyermeke, Kászonyi Anna szécsányi birtokát János testvérének, Károlynak unokájára, Tádéra (szül. 1790, † 1868) és Tóth Károlyra hagyta. A család ezenkivül még Keresztes helységben is birtokos volt.

Czimer: kékben, hármas zöld halmon álló pánczélos, sisakos vitéz, jobbjában görbe kardot tart, balját csipőjére teszi. Sisakdisz: görbe kardot tartó könyöklő pánczélos kar. Takarók: kékarany-veresezüst.

Timáry. Heves vármegyéből származik. Márton, Pál és András 1654 júl. 8-án nyertek czimeres nemeslevelet III. Ferdinánd királytól. András 1814-ben telepedett le Temes vármegyében, a hol esküdtté választották meg. Tagjai közül Imre († 1888) Topolyán volt birtokos. Ennek fia Béla Belgiumban él.

Tokody. Bertalan lippai kincstári ügyész és fia Ödön 1847. évi jún. 11-én hirdettették ki nemességüket Temes vármegyében, Bihar vármegye bizonyitványa alapján. György kir. tanácsos három fia János, József és Imre 1821-ben *Szentandrási* előnevet és a szentandrási részjószágra adományt nyertek I. Ferencz királytól. A család Trencsén vármegyéből származik, honnan 1746 febr. 3-án nyert nemesi bizonyitványt. Jenő nyug. plebános Temesvárott lakik.

Tormássy (Alsebesi). Sáros vármegyéből származik. Lőrincz 1700-ban nyert czimeres nemeslevelet. 1796-ban telepedett le Temes vármegyében, a hol Mélynádason volt birtokos. Tagjai közül Antal († 1827) 1809-ben a felkelt nemes seregben ezredes volt. Fiai: József, a kit a fellázadt oláhok Mélynádason 1848-ban meggyilkoltak, 1830-ban Temes vármegye helyettes alispánja volt és Mihály († 1852). Fiai: Kálmán († 1873) 1848-ban szolgabiró, majd a honvédseregbe lépett s gróf Hadik Gusztáv honvédezredes segédtisztje lett. 1861-ben ismét szolgabirónak választották meg. Mihály 1848 ápr. 5-én alszolgabiró lett, 1861-ben a marosmellékijárás szolgabirája. A honvédség felállitása után a honvédseregbe lépett századosi ranggal, majd orsz. képviselővé választották († 1875). Fiai: Dezső (szül. 1861) cs. és kir. százados. Imre rendőrtisztviselő. Aladár jegyző volt Hódoson.

Czimer: ezüstben, hármas halom középsőjébe beszúrt kard fölött álló fekete griff, jobbjában két természetes szarvasagancs között barna keresztet, baljában három buzogányt tartva. Sisakdisz: szembenéző angyal növekvően, jobbjában két szarvasagancs között a paizsbeli keresztet tartva. Takarók: veresezüst-ezüstveres.

Tóth (Székelyi Zékelyi). Székelyi Tóth György, valamint fia Péter és ennek neje Szabó Katalin vitéz hadi tetteinek jutalmául 1634. évi decz. 30-án nyertek czimeres nemeslevelet II. Ferdinánd királytól. E család adatait a nyitramegyei kötetben ismertettük. Tagjai közül Károly (szül. 1793) Thuróczy Jánosné szül. Tótváradgyai Kászonyi Anna végrendelete következtében Szécsány (Temesszécsény) egy részét örökölte. Fia, Vilmos (szül. 1832 aug. 28-án Szécsány, † 1898) v. b. t. t. 1871—73-ig belügyminiszter, 1879—1895-ig a közös számszék elnöke, a Lipót-rend nagykeresztese.

Czimer: kékben természetes rakott várfalból, két három-három lőréssel ellátott torony között kiemelkedő meztelen véres kar, kardot tart, a melyre levágott turbános török fő van tűzve. Sisakdisz: a paizsbeli kar. Takarók: kékarany-veresezüst.

Tököly (Kevermesi és Vizesi). Popovich Tökölly János, neje Jovith Fruzsina, gyermekei Bálint, János, Mihály, Ilona, testvére István, ennek neje Davidovich Anna, leánya Erzsébet, továbbá János és Gáspár, 1706 márcz. 16-án nyertek czimeres nemeslevelet I. József királytól. A nemességszerző a ráczok élén részt vett a kuruczok elleni hadjáratokban s 1708-ban fogságba is került, de csakhamar kiszabadult. 1724-ben új adományt nyert Kevermes és Vizes pusztákra, a melyeket már 1715 óta birt. Tagjai közül Péter, előbb Csanád vármegye alispánja, majd főispánja, családjának utolsó fisarja († 1844) Román-Bencsek, Buzád, Németbencsek, Blumenthal, Fibis és Saroltavár helységekben birt földesúri joggal.

Czimer: kékben, zöld alapon, balranéző, kétfejű fekete sassal diszitett veres zászlót tartó kétfarkú aranyoroszlán mögött, fehér paripán ülő veresruhás magyar vitéz, feketetollas kalpagban és fekete csizmákban, jobbjában a kantárt, baljában aranymarkolatú görbe kardot tartva. Sisakdisz: fehér strucztollak. Takarók: feketearany-veresezüst.

Török (Telekesi). Ősrégi család, melyből György utódai Pozsony és Nyitra vármegyékben telepedtek le. Ebből az ágból származott Imre, 1891-ben Csanád vármegye főügyésze, kinek

első neje Szabó Anna, Szabó Antal Temes vármegye egykori alispánjának és főispánjának leánya volt. Fiai közül: Andor Temesvárott lakik, Zoltán Torontál vármegyében Feketetón gazdálkodik. Imre takarékpénztári tisztviselő Budapesten.

Ullmann. Mór, fiai: Frigyes, Izidor, Adolf, Vilmos, Sámuel és Gábor 1825 decz. 2-án nyertek czímeres nemeslevelet. A nemességszerző a XIX. század első felében Keresztes (Temeskeresztes) helységben bírt földesúri joggal.

Várkonyi. István Temes vármegye szolgabirája, 1795 okt. 3-án Heves és Külső-Szolnok vármegye bizonyítványa alapján hirdette ki nemességét. Fia: Ádám 1832—41. Temes vármegye főjegyzője, 1839—40-ben országgyűlési követe, 1841—45-ig a vármegye első alispánja volt.

Vukovics. Száva újvidéki, Tódor és Sándor fiumei polgárok, valamint Száva nejétől Sakabent Zsófiától született Vuk, Katalin és Márta, továbbá Tódor neje Sumlyay Anna, végül Sándor nejétől Milidragovics Erzsébettől született István és Anna, 1791 június 3-án nyertek czímeres nemeslevelet II. Lipót királytól. Szabbás, az újvidéki szerb gimnázium megalapítója, pedig 1802 decz. 9-én a Beregszov-i (így) előnevet. A családból 1838-ban Katalin Beregszó helységben bírt földesúri joggal. E család sarja: Sebő (szül. 1811, † 1872-ben Londonban). Közpályáját Temes vármegyében kezdte aljegyzőként, majd szolgabiró s 1848-ban alispán lett; a szerb mozgalmak kitörése után pedig kormánybiztossá nevezték ki. 1849-ben Szemere Bertalan minisztériumában az igazságügyi tárczát vállalta el. Fia Gábor Krassó-Szörény megyében lakik.

Czímer: aranynyal és veressel hasitott paizsláb fölött, a melyben elül egy verescsőrű és lábú fekete sas, hátul aranymarkolatú görbe kardot tartó arany oroszlán, kékben ezüst czölöp előtt álló aranyos ruhájú angyal veres fátyollal és arany szárnyakkal, tőle jobbra hat (1 : 2 : 2 : 1) ezüst holdsarló, balra pedig hatágú aranycsillag alatt ezüst holdsarló. Sisakdísz: természetes farkas növekvően. Takarók: veresezüst-kékarany.

Wimpffen. Őse Domonkos Herman nürnbergi polgár 1555 aug. 18-án nyert czímerlevelet. Wimpffen, másként Herman János Frigyes és János Detre testvérek pedig 1658 aug. 13-án birodalmi báróságot nyertek czímerbővitéssel. Károly Ferencz Ede 1797-ben birodalmi grófi rangra emelkedett. Stájerországi birtokosként, 1819 ápr. 27-én az ottani rendek sorába vették fel, 1840 aug. 2-án pedig a tiroli tartományi urak sorába. Tagjai közül Ferencz Károly Ede (szül. 1776, † 1842), második fia Viktor Egyed (szül. 1834, † 1897) csász. és kir. udvari tanácsos, a császár. és kir. osztrák állami távirda vezérigazgatója, 1860-ban nőül vevén báró Sina Anasztáziát (sz. 1838, † 1889), e házassággal a báró Sina-család összes temes- és torontál vármegyei birtokait megszerezte. Fiai Siegfried (szül. 1865) és Simon (sz. 1867) 1902 okt. 3-án magyar grófi rangot nyertek, örökös főrendiházi tagsággal. Siegfried jelenleg Alsóbencsek, Buzád, Felsőbencsek, Kisgye, Saroltavár és Temesfüves helységekben birtokos. Testvére Simon az óbébi uradalmat bírja.

Czímer (bárói): kékben, hármas zöld halmon egy ezüstkos, előlábaival arankeresztet tartva. Sisakdísz: hét-hét (1 : 1 : 2 : 3) arany hársfalevéllel megrakott két veres szarv között kinövő paizsbeli kos. Takaró: mindkét felől: veresezüst.

Woracziczky (Woracziczki gróf, Pabienitzi báró). Ősi fészke a 803-ban épült Pabienicz vára, mely a XVIII. század első felében még romjaiban fennállott. Tagjai közül Ferencz Helfried, Adalbert és Lipót 1704 aug. 2-án Károly kerületi főnök Csehországban, 1726-ban cseh grófi rangot nyertek. Antal csász. és kir. alezredes 1738-ban nyert grófi rangot. A jelenleg élő nemzedék őse Antal, 1783 május 13-án nyert birodalmi grófi rangot, fiai a család két főágát alapították. János Antaltól († 1829 ápr. 7-én) származik a pabienitzi ág, Joakhimtól (szül. 1780, † 1838) pedig a Woracziczky—Bissingen ág. Az utóbbi azonban kihalt. A fenti János fia Henrik (szül. 1825 márczius 22, † 1899 decz. 3), 1853-ban nőül vevén báró Izdenczy Karolinát, Temes vármegyében Monostoron telepedett le. Fiai közül: György Henrik (szül. 1856) csász. és kir. kamarás stájerországi birtokos és a hitbizomány haszonélvezője. János (szül. 1857) cs. és kir. kamarás, orsz. képviselő, kinek neje Khuen-Belasi Sabine grófnő, csillagkeresztes hölgy, Majláthfalva és Monostor helységekben birtokos. Fiai: Olivér (szül. 1885) csász. és kir. tart. huszárhadnagy, cs. és kir. kamarás, fogalmazó a külügyminiszteriumban. János Andor (szül. 1886) csász. és kir. kamarás, huszárhadnagy. Károly (szül. 1888) csász. és kir. alkonzul Sanghaiban, beosztva a pekingi nagykövetséghez.

Zelenski (Zelankai gróf). Ősi lengyel család, mely a Ciolek czímert használja. A család a poseni tartományban és Galicziában volt birtokos. Tagjai közül Zelanka—Zelenski Ferencz bieczi várnagy 1801 márczius 5-én grófi rangot nyert. A család magyarországi ágát László (szül. 1809 június 29-én, † 1863 július 14-én) csász. és kir. dzsidás százados és csász. és kir. kamarás alapította, a ki 1846 ápr. 26-án nőül vevén Eötvenesi Lovász Amáliát (szül. 1825, † 1907 február 5. Szacsal), Temesújfaluban telepedett le. E házasság révén a Lovász-család birtokai a Z. László gyermekeire szállottak. Fia: Róbert (szül. 1850) Temesújfaluban birtokos, ezenkívül Ötvenes, Sistarócz és több más községekben vannak birtokai. Róbert csász. és kir. kamarás, v. b. t. t., 1899 július 12-én magyar grófi rangot nyert örökös főrendiházi tagsággal. Nővére Matild (szül. 1852) csász. és kir. csillagkeresztes palotahölgy, Felsőszilvási báró Nopcsa Elekhez ment nőül. Birtokai: Újarad, Kisszentmiklós, Zádorlak és Lippakeszi.

Czímer: ezüstben, zöld halmon álló vörös bika. Grófi korona. Sisakdísz: a bika növekvően. Takarók: mindkét oldalról: veresezüst.

*

Források: Lendvai Miklós: Temes vármegye nemes családai I—III. — J. Siebmacher's allgem. Wappenbuch: Der Adel von Ungarn. — Stammbuch des blühenden und abgestorbenen Adels in Deutschland. — Nagy Iván: Magyarország családai I—XIII. k. — Magyar nemzetségi zsebkönyv: I. Főrangú családok, nemes családok. — Dr. Illéssy—Pettkó: Királyi könyvek. — Kempelen Béla: Magyar Nemesi Almanach. — Gothaisches Genealogisches Taschenbuch der Gräflichen Häuser 1910. évf. — Turul 1883 — 1911. évf. — Nagy Iván családtört. értesitő I—III. — Végül Lendvai Miklós adatai Temes vármegye levéltárából.

FEHÉRTEMPLOM.

Az újabb időkben felszínre került leletek kétségkívül igazolják, hogy a mai Fehértemplom vidéke már a történelem előtti korszakban is lakott volt. 1873-ban egyéb őskori leleteken kívül, különösen érdekes bronz-ékszerek és ékkövek kerültek a felszínre, a milyeneket Kr. e. az V. században itt tanyázó agathirszek viseltek. Őskora

Később a dákok laktak e vidéken, de 101-ben Kr. után a rómaiak kiszorították őket régi lakóhelyeikről. 106-ban megtört a dákok uralma s ettől kezdve a rómaiak a mai Fehértemplom vidékén ütöttek tábort. Emléküket számos lelet őrizte meg. Vitteleius, Traján, Marcus Aurelius, Sept. Severus és Gallienus pénzein kívül, egy rendkívül érdekes sírkőtöredék került a napfényre, mely a II. legió egyik közkatonájának, Aurelius Candidusnak az emlékére készült.

Attila halála után, az öntudatra ébredt germán népek 454-ben a Nera-folyó mellett — melyet az egykorú góth krónikás Nétadnak nevez — a mai Fehértemplom közelében verték meg Attila fiait, kik közül Ellák a halálát lelte.

E csata után, közel 110 éven át tanyáztak itt a germán eredetű gepidák, míg végre 567-ben az avarok megtörték uralmukat; de azért a gepidák nem vesztek ki, sőt az avarok és a mindegyre jobban beszívárgó szlávok között is évszázadokon át megőrizték nyelvüket és szokásaikat.

A magyarok beköltözködése után az itt talált avar-, szláv- és gepida-maradékok is lassanként kivesztek. Hogy a honfoglaló magyarok a mai Fehértemplom vidékét, a Nera völgyét is megszállották, azt következtetni lehet azokból a leletekből, a melyek a XIX. század negyvenes éveiben, a szászkai úton, a 189. és a vele szemben fekvő 396. számú ház pinczéjének ásatása alkalmával a felszínre kerültek. Ez alkalommal egy régi pogánytemetőre akadtak, mely valószínűleg a nagyvajdák (vezérek) korából származik. A mai Palánk környékén is hasonló temető nyomaira akadunk. Árpádok kora

A tatárjárás utáni korszakban, a mikor a vármegyék területének kialakulása megtörtént, a mai Fehértemplom vidékét Krassó vármegyéhez csatolták.

A XIV. század negyedik évtizedében, az 1332—1337. évi pápai tizedjegyzékekben a krassói főesperesi kerületben előfordul egy Alba-Ecclesia (Fehéregyház) nevű helység, melynek akkor Miklós volt a plebánosa. Vegyesházi királyok alatt

Valószínűleg ez lesz az a Fejéregyház, a honnan Fejéregyházi Kelemen fia Mihály származik, a kit Tamás fia István, Krassó vármegye főispánja és harami várnagy, valamint a vármegye szolgabirái 1355-ben a Guluez (Gyülvész?) nevű földterület beiktatására küldött ki. Ez a Fejéregyházi Kelemen fia Mihály alkalmasint egy személy azzal a Fejéregyházi Mihálylyal, a ki a László nádor oppelni herczegtől 1370-ben kiállított oklevélben Krassó vármegye szolgabirájaként szerepel. Mindössze ez a három adat ismeretes a középkorból Fejéregyházáról, melynek a Nera közelében, tehát a mai Fehértemplom helyén kellett feküdnie.

A XIV. század második felében a törökök előnyomulásával még Nagy Lajos király uralkodása alatt vette kezdetét a Balkán félszigetről ősi lakóhelyeikből kiűzött délszlávok letelepedése, a kik mindegyre növekvő rajokban szállották meg az ország déli részeit, honnan a magyarság lassanként elköltözött. Így kerülhettek a XIV. század végén vagy a XV. század elején a gör.-keleti szlávok Fejéregyházára is. Mikor 1552 júl. 26-án, Temesvár elestével, a Marostól délre eső országrész is a törökök uralma alá került, a másfélszázadon át már e tájon lakó szerb nép beletörődve a török járomba, az egész hódoltság alatt itt maradt, bár az egykori Fejéregyház, ha ugyan előbb nem, de mindenesetre még a hódoltság elején Török hódoltság

teljesen elpusztult s csak emléke élt a környéken lakó szerbek között. Fejéregyház név is a szerbektől származott át az utókorra.

A visszafoglalás után

A Temesvár visszafoglalása után, alkalmasint még 1716-ban, császári mérnököktől készített térképen, ott, a hol a mai város terül el, nagykiterjedésű erdőségek vannak feltüntetve. Az 1717. évi kamarai jegyzékben sem fordul elő. Ez a vidék akkoriban teljesen lakatlan volt.

A törököktől visszahódított terület kormányzója gróf *Mercy* Klaudius Florimundus táborszernagy, 1717-ben egy vadászkirándulás alkalmával a Nera-folyó völgyét felkeresvén, annak vadregényes vidéke annyira megtetszett neki, hogy egy új német telep alapítását határozta el.

Újratelepítés

Az első gyarmatosok 1717-ben — ha a hagyománynak hihetünk — Mária Terézia királynő születése napján (máj. 13) telepedtek le s valószínűleg azok közül a sváb jövevények közül valók voltak, a kiket Savoyai Eugén herczeg eredetileg Buda környékére és a Csepelszigetre telepített.

Az első települők teljesen vadon helyre jöttek. Nekik kellett írtani az erdőt, hogy hajlékot építhessenek maguknak.

Mintegy 60 házat építettek, a hol ugyanannyi család nyert elhelyezést. Az új telep csupán egy utczából állott. A telep közepén, a hol jelenleg a városháza áll, egy régi templom romjaira bukkantak, melyet az első települők csakhamar oly karba helyeztek, hogy még ugyanaz évben az újpalánkai tábori lelkész istentiszteletet tarthatott benne. A törökök támadásai azonban mindegyre nagyobb aggodalmakat keltettek az új települők között. A hadvezetőség gróf *Esterházy* József tábornokot küldte ki a neravölgyi német gyarmatosok megoltalmazására. Esterházy Palánknál visszaszorította a törököket s így az új telep megmenekült a pusztulástól; de azért ugyanekkor a járványos betegségek, a túlfeszített munka, a nélkülözések sok áldozatot követeltek közülök.

A XVIII. században

Az új telep, melyet lakosai *Weiszkirchennek* neveztek el, már néhány év mulva annyira gyarapodott, hogy gróf *Nádasdy* László csanádi püspök 1723 jan. havában plebániát alakított, majd 1724-ben a kerületi kincstári tiszttartóság székhelyét is ide helyezték át, gróf Mercy tábornok pedig a Landmiliz székhelyévé tette, miáltal az új telep jelentősége is mindegyre növekedett.

Mikor báró *Falkenstein* Béla csanádi püspök 1736-ban körútjában a helységet meglátogatta, itt már iskolát is talált. De a püspök a tanulóifjúság ismereteivel nem lévén megelégedve, az újpalánkai kapuczinus barátokat, a kik 1724 óta látták el az itteni plebániát, felmentette a lelkipásztorkodási teendők alól s helyükbe világi papot nevezett ki. De az 1738 tavaszán fellépő pestis és a török támadástól való félelem következtében az akkori plebános, a helység lakosainak legnagyobb részével elmenekült. A lakosok egy része Verseczen, Temesvárott, Szegeden, Újaradon húzta meg magát, sőt egyesek Kecskemétre, Budára, Futakra és Zimonyba is elmenekültek. A törökök előnyomulásának hírére a környékbeli falvak román lakossága azután rátámadt a helységre, azt kirabolta és felgyújtotta. A kik itt maradtak, szörnyű napokat éltek át. A fékevesztett tömeg rablásvágyának kielégítése után a férfiak egy részét leggyilkolta, a nőket pedig fogságba hurczolta. Ekkor pusztult el a községháza is és ekkor semmisültek meg a község alakulására vonatkozó iratok is. Midőn azután az 1738. év vége felé az elmenekült lakosok visszaszálingóztak, leégett házak és üszkös gerendák fogadták az érkezőket. Sokan kétségbeesve ismét eltávoztak, de egy részük itt maradt.

1739 jan. havában a román rablóbandák ismét fenyegetően léptek fel, ekkor azonban a Temesvárról küldött katonaság szétverte őket. Alig menekült meg a helység a román rablóbandáktól, ismét a pestis szedte áldozatait. A járvány már 1738-ban lépett fel, de csak 1739-ben tört ki teljes erővel s az 1740. év végéig tartott. A pestisben elhaltakat külön temetőben földelték el. Ez a mai Mária-utczában volt, a hol ásás közben gyakran találnak még csontvázakat. Böhm Lénárt, Fehértemplom város polgármestere, alább idézett művében azt állítja, hogy a lakosságnak egyhatodrésze esett a ragály áldozatául.

A belgrádi békekötés után (1739 szept. 18) az egész lakosság vállvetett buzgalommal fogott a helység helyreállításához.

Még az év őszén helyre állították a községházát, az iskolát és a templomot, a hol a visszatért plebános 1740 jan. 16-án tartotta az első keresztelőt. Csakhamar felépültek a lerombolt házak is, s alig néhány év mulva a helység kiheverte a szörnyű pusztítást.

Mivel a belgrádi békekötés értelmében Palánk, Kevevára, Pancsova stb. erősségeit le kellett rombolni, a hadvezetőség a katonaság számára a marosontúli tartományban építtetett kaszárnyákat. Igy építtetett báró Engelshofen tábornok Fehértemplomban egy gyalogsági kaszárnyát, mely 1744-ben készült el. Ez a mai Ferencz-József-téren állott, az 1788. évi török háború alatt azonban teljesen elpusztult. A lakosok az épületmaradványokat széthordták, úgy hogy ma már nyoma sincsen. 1744 táján épült a kerületi főnöki lak, mely később a határőrezred őrnagyának a szállásául szolgált. Ugyanez időtájt kebelezték be Suhaj és Salhausen pusztákat, miáltal Fehértemplom területe éjszak felé jelentékenyen megnagyobbodott.

Újabb gyarmatosok is érkeztek a helységbe, leginkább német-lotharingiai családok, miáltal a lakosság száma is jelentékenyen megnövekedett. 1751-ben több szerb család is telepedett itt le eredetileg Suhaj-pusztán, de e puszta bekebelezése után engedélyt nyertek a temesvári igazgatóságtól a helységben való letelepedésre, hol 60 házból álló külön telepet alkottak, melyet később Ráczvárosnak neveztek el.

A hubertusburgi békekötés után, 1768-ban, II. József császár, délmagyarországi körútja alkalmával ellátogatott Fehértemplomba is. A császár Albert szász-tescheni herczeg és gróf Nostitz kiséretében, máj. 5-én, lóháton érkezett a helységbe, a hol az ott állomásozó négy század katonaság és 400 felfegyverzett bányász fogadta. A császár a plebánián vett szállást és másnap folytatta útját Pancsova felé.

1762-ben már kincstári selyemfonógyár is volt Fehértemplomban. 1765-ben leégett, de csakhamar újra felépítették és 1772-ben megnagyobbították Az 1788. évi török háború folyamán ismét elpusztult, de az 1808—1809. években újra felépült s ettől kezdve 1838-ig használták gyári czélokra.

1773-ban a dunavölgyi Határőrvidék területének terjesztése alkalmával, József császár másodízben látogatott el Fehértemplomba, hol máj. 16—17-én tartózkodott.

Mikor 1775-ben, a bánáti katonai Határőrvidék szervezésének befejeztével, a Határőrvidéket német-szerb és román-szerb határőrezredre osztották fel, az utóbbi törzsének székhelye Fehértemplom lett.

1774-ben épült fel az elemi iskola, a kincstár költségén. 1775-ben kezdték építtetni a görög-keletiek templomát, melyet 1780 decz 31-én szenteltek fel.

A Határőrvidék szervezésével Fehértemplomot is a román-szerb bánáti Határőrvidékhez csatolták, s ez az állapot 1792-ig tartott.

Midőn 1787-ben II. József császár a közeli török háborúra az előkészületeket megtette, Fehértemplom valóságos táborhoz hasonlított. A császári sereg egy része itt nyert elhelyezést, azonfelül nagy raktárak épültek itt és a délmagyarországi hadtest parancsnoka: gróf Wartensleben is itt ütötte fel főhadiszállását.

1788 jún. 10—11-én Ferencz főherczeg is megfordult Fehértemplomban, hogy a hadsereg elhelyezkedését megszemlélje. Aug. 20-án II. József császár is Fehértemplomba érkezett, gróf Lascy Móricz táborszernagy kiséretében; ugyanazon a napon megérkezett a fősereg is, mely teljes hadirendben vonult Pancsováról Fehértemplom felé. Másnap II. József császár táborkarával és Ferencz főherczeggel felment a Kálváriahegyre, hogy a terepet áttekinthesse. Fehértemplomban való időzése alkalmával elrendelte, hogy az ellenség betörése esetén a lakosok meneküljenek el, hogy rabságba ne hurczolják őket. A mint azután híre járt, hogy a törökök átlépték a Dunát, főleg a német lakosság Temesvárra és Aradra menekült.

A törökök szept. 20-án, Pancsova megszállása után, Fehértemplomot is elfoglalták. A templomokat, a városházát, a katonai raktárakat és a kórházakat felgyujtották és a lakóházak nagy része is a lángok martaléka lett, de Pancsova visszavétele után a törökök is elhagyták a Határőrvidék területét, mire az elmenekült lakosság ismét visszatért házi tűzhelyeihez. 1789 jan. 10-én a kath. isteni-tiszteletet a plebánia-lakban tartották meg, mivel a templom teljesen elpusztult.

A lakosok még jóformán hozzá sem fogtak elpusztult házaik helyreállításához, midőn híre jött, hogy a császári fősereg három hónapon át Fehértemplomban fog táborozni. Május végén érkezett meg az egész fősereg, gróf *Hadik* András vezérlete alatt, a ki a 436—437. számú házban ütötte fel főhadiszállását és itt dolgozta ki Belgrád ostromára vonatkozó terveit is. Hadik azonban megbetegedvén, aug. 3-án elhagyta Fehértemplomot, de 17-én délután báró Laudon Gedeon érkezett ide, hogy a fősereg vezérletét átvegye. Csak aug. 30-án, tehát három havi táborozás után kezdték meg a császáriak a kivonulást Fehértemplomból és szept. 3-án maga Laudon is — a tűzérséggel és táborkarával — Belgrád felé vette útját.

A míg a háború tartott, a németajkú lakosság legnagyobb része nem mert visszatérni Fehértemplomba. Csak a sistovai békekötés (1791 aug. 4.) után tértek ismét vissza Fehértemplomba, hova ekkor a környékbeli Kusics, Lagerdorf, Russova, Szokolovácz s az elpusztult Kvuglicz helységek német lakosai is átköltöztek.

Mint önálló község

Mária Terézia királynő már 1777-ben szabadalmakat adott a helységnek s a határőrezred parancsnokságának hatósága alól kivette; de II. József császár megszüntette a helység kiváltságait s ismét a határőrezred parancsnoksága alá rendelte. I. Ferencz király azonban a fehértemplomiak kérésére 1792-ben visszaállította kiváltságait s ettől kezdve Fehértemplom önálló községként (freie Kommunität) szerepelt tovább. A kiváltságlevél alapján az új városi tanácsot 1793 ápr. elején szervezték. Az első polgármester *Paidalli* György százados volt.

Fehértemplom a kiváltságlevél értelmében évenként egy bizonyos adóátalányt tartozott fizetni, mely 1792-ben 7000 frt volt, szükség esetén azonban még más szolgálmányokra is kötelezték. Háború esetén 30 embert tartozott kiállítani, de egyébként, a lakosok a katonai, illetőleg határőri szolgálat alól mentesek voltak.

A tanács és a határőrezred parancsnoksága között azonban 1793-tól napirenden voltak a viszálykodások. *Peretics* alezredes informácziói következtében Bécsben 1801-ben már el is határozták a tanács feloszlatását s a helységet ismét a határőrezred parancsnoksága alá akarták helyezni. I. Ferencz király már ki is bocsátotta az erre vonatkozó leiratot, melynek végrehajtását azonban *Schmitz* József és *Kara* Dima tanácsbeliek személyes közbenjárásukkal megakadályozták.

A viszálykodások a tanács és a parancsnokság között ezután sem szüntek meg, minek következtében legfelsőbb rendeletre a határőrezred törzsét Karánsebesre akarták áthelyezni. Mivel azonban ott alkalmas épületek nem voltak, a rendelet végrehajtását 1803-ra halasztották el és azt 1803 ápr. 13-án végre is hajtották. Ettől kezdve csupán a rendes cs. kir. sorhadi katonaság maradt itt, egy őrnagy parancsnoksága alatt. A városi tanács ezidőtájt egy új kath. templom építésének az ügyével foglalkozott. Az új templom alapkövét már 1805 máj. 12-én le is tették, a régi főőrség helyén. A templom építése 1806-ban nyert befejezést.

Szerb fölkelés

A XIX. század elején a Balkán-félszigeten kitört szerb mozgalmak hullámai csakhamar a Határőrvidék területére is átcsaptak. Az itteni szerb lakosok között meglehetősen titokban szintén szították a felkelés eszméjét és 1808 jún. 11—12-én *Petrovics* György lázító felhívását terjesztették a szerbek között. *Poppovics* Illés szuboticzai görög-keleti lelkész is ily felhívás birtokába jutván, azt rögtön megmutatta *Branovaczky* János határőrezredbeli ezredesnek, a ki jún. hó 12-én épp Fehértemplomban időzött *Milosevics* Ráfael gör.-kel. esperes vendégeként.

Mivel félő volt, hogy az esetleg fellázadó szerbek elsősorban a német lakosságú Fehértemplomot fogják megtámadni, Branovaczky ezredes azonnal három századot rendelt a helységbe, majd *Mallia* cs. kir. zászlóst néhány katona kíséretében Krusiczára (ma Körtéd) küldte, hogy az ottani szerbek magatartásáról hírt hozzon. Mallia zászlós azonban alig ment be Krusiczára, a felizgatott szerbek elfogták s *Gyorgyevics* Péter helyettes lelkész elé vitték, a ki őt halálra akarta ítélni, de egyelőre a templomba záratta. Ezután Gyorgyevics a környékbeli román helységekbe ment, hogy a lakosokat csatlakozásra szólítsa; ezek azonban nem ültek fel a lázítónak, ki e kudarcz következtében elhajította zászlaját, melylyel a helységeket bejárta és Szerbiába igyekezett menekülni, de Szőllőshegy községben feltartóztatták. E közben a bezárt Mallia zászlós egy ismerőse segítségével kiszabadulván, Fehértemplomban jelentést tett az ezredesnek, a ki 13-án hajnali két órakor riadót fuvatott, a határőrkatonaságot harczra készen a kath. templom mellé és a Suhaj-puszta melletti erdőbe rendelte.

A szervianusok egy nagyobb csapata Rámánál türelmetlenül várta már a támadás jelét, hogy a Dunán átkelve, Délmagyarországba törjön.

Ezt a jelet úgylátszik *Jovanovics* Márián fehértemplomi nyugdíjas kapitánynak kellett volna megadnia, a ki azonban megtudva, hogy az összeesküvést felfedezték, lóháton Ó-Palánkára vágtatott, itt átkelt a Dunán és Szerbiába menekült.

Mivel a Krusicza felől várt támadás még mindig késett, *Schmitz* József, a polgári lövészcsapat kapitánya és *Golubovics* őrnagy csapataikkal Krusiczára mentek s a meglepett lázadókat gyorsan lefegyverezték. A főczinkosokat Fehértemplomba szállították és fölöttük haditörvényszék mondott ítéletet. Mivel az egész felkelés értelmi szerzője, Jovanovics kapitány, idejekorán megugrott, csupán a kruzsiczai térparancsnok, *Scribetic* hadnagy, lakolt halállal, a kit felakasztottak; *Gyorgyevics*

1

2

3

4

Fehértemplom. — 1. M. kir. áll. polg. leányiskola. — 2. A kórház. — 3. M. kir. áll. főgimnázium. — 4. A törvénykezési épület.

Fehértemplom. — Cs. és kir. tiszti kaszinó.

Fehértemplom. — Városháza.

helyetteslelkész és *Zsumanka* hadnagy pedig a temesvári börtönben fejezték be életüket, míg a többi főbűnöst életfogytiglani sánczmunkára ítélték.

Néhány nappal a krusiczai lázadás elnyomatása után: jún. 17-én, Lajos József főherczeg érkezett Fehértemplomba és két napon át tartózkodott itt. A XIX. század elején

1808-ban két század polgárőrséget szerveztek. Az egyik századnak *Schmitz* József, a másiknak *Werner* W. lett a parancsnoka. A polgárőrség zászlaját 1809 ápr. 30-án szentelték fel. A zászlóanya, az akkori polgármester *Weber* Ferencz Károly nejétől adományozott szalagon a következő jelmondat állott: Treu bis zum Grabe! Wir siegen oder sterben — für Gott! den Kaiser! und das Vaterland! Ez a zászló jelenleg is a város birtokában van.

1810 máj. 28-án délben 1—2 óra között óriási felhőszakadás tette tönkre az egész termést és a helységben is nagy károkat okozott. Ehhez járult még az ez évi devalvatio, a bankóczédulák értékének egyötödre való alászállása, a mi szintén nagy nyomornak volt az okozója. Szerencsére azonban az 1811. év rendkívül kedvező volt a község bortermelőire nézve. Ez a bő termés arra késztette a lakosokat, hogy a következő években Suhaj-pusztán is szőlőt ültessenek.

1815-től a főhadparancsnokság rendeletére Fehértemplomot a városok közé sorozták. Az 1817-ben megtartott összeírás szerint a városnak ekkor 4737 lakosa volt, a kik közül 2705 róm. kath., 1949 gör.-kel., 9 evang. és 74 zsidó.

Ugyanez év okt. 8-án I. Ferencz király utazott át a királynéval a városon. Őfelségeik kíséretükkel Oraviczáról kocsikon érkeztek Fehértemplomba, a hol a szakadó eső miatt ki sem szállva a kocsiból, miután a templomtéren lovakat váltottak, tovább folytatták útjokat Versecz felé.

1828-ban tették le az új városháza alapkövét, de csak 1830-ban fejezték be.

Az 1831. és 1836. években országszerte pusztító kolerajárvány a várost megkímélte és csupán a Nera-csatorna melletti téglavető telepen lépett fel, a hol egy család esett a ragálynak áldozatul.

1837 decz. 23-án éjjel földrengést éreztek, mely 1838 jan. 23-án megismétlődött. Az utóbbi alkalommal oly heves volt a lökés, hogy több kémény bedőlt és a róm. kath., valamint a gör.-kel. templom erősen megrongálódott.

1838-ban új határőrzászlóaljat szerveztek, melynek székhelye Fehértemplom lett.

1841 jún. 23-án *József nádor* érkezett a városba, gróf *Szécheny* István társaságában, nagy kísérettel. A nádor az aldunai Kazán-szoros megnyitására ment, mely alkalommal a város polgársága nagy fénynyel és lelkesedéssel fogadta.

1845-ben az eddigi szerb-bánáti határőrzászlóaljat ezreddé alakították át és az új ezred törzsének székhelye Fehértemplom maradt; ezredparancsnok *Macchio* Flórián lett, a kinek nagy érdemei vannak a város szépítése körül.

Az 1846-ban megtartott összeírás szerint a városnak ekkor 6452 lakosa volt, ezek között 459 idegen.

Az 1848. évi márcziusi események hírét a fehértemplomi polgárság is kitörő örömmel üdvözölte. A fővárosból hazatérő kereskedők példájára a lakosság nemzetiszínű kokárdát tűzött fel s nyilvános helyeken, kávéházakban és vendéglőkben proklamácziókat osztogattak szét. A lelkes hangulatot azonban csakhamar aggodalom váltotta fel, mikor a polgárok a környékbeli szerb falvakban történtekről értesültek. A városi tanács attól tartva, hogy az 1808-ik évi események ismétlődni fognak, követeket küldött Temesvárra a védelmi intézkedések végett. A temesvári hadparancsnokság *Maderspach* Ferencz századost és *Phillipovszky* Tamás tűzérhadnagyot küldte Fehértemplomba, hogy a város polgárságából egy nemzetőrcsapatot szervezzenek. E két férfiu rövid idő alatt jelentékeny eredményt ért el; mert mikor 1848 máj. 24-én a szerbiai felkelők áthajóztak a Dunán, hogy az itteni szerb lázadóknak segitsenek, itt a polgárkatonaság már szervezve volt. 1848—49-ben

A szerbek még első szervezkedésük alkalmával tettek kisérletet arra, hogy Fehértemplom polgárságát csatlakozásra bírják. 1848 jún. 18-án egy szerb küldöttség jelent meg a varázsligeti (Vracsevgaj) szerb táborból a városban és a város átadását követelte. *Dreihann* Ferdinánd alezredes, az akkori térparancsnok, azt tanácsolta a polgárságnak, hogy a támadás elkerülése végett tűzzék ki a feketesárga és a szerb lobogót. A polgárság azonban nem követte ezt a tanácsot, hanem a verseczi magyar táborba küldött segítségért. Négy nap mulva azonban *Stanimirovics* Mita vezetése alatt újabb küldöttség jelent meg Fehértemplomban; itt egyenesen báró Dreihann Ferdinánd alezredeshez ment, a ki hosszas tanácskozás után átadta nekik a városban levő három ágyút és 215 fegyvert, sőt elbocsátotta a határőr-

ezrednek a városban táborozó tartalékszázadát is, viszont a szerb felkelők arra kötelezték magukat, hogy Fehértemplom környékéről elvonulnak.

A fehértemplomiak ekkor Ferdinánd királyhoz fordultak oltalomért. Egy feliratot intéztek a királyhoz, a melyet három fehértemplomi polgár *Schmitz* János, *Radulovics* Gergely és *Marquardt* Frigyes nyujtott át; de a küldöttség választ nem kapott. Annyit azonban elértek a fehértemplomiak, hogy a magyar kormány figyelmét magukra irányították. *Mészáros* Lázár hadügyminiszter közbelépésére az áruló Dreihann Ferdinánd alezredest elmozdították s helyét az akkor már nagy népszerűségnek örvendő *Maderspach* Ferencz foglalta el, a ki csakhamar körülsánczoltatta a várost, melynek védelmére *Vukovics* Sebő kormánybiztos 750 fegyverest küldött.

Aug. 1-én a szerviánusok egy küldöttsége jelent meg a városban, hogy azt meghódolásra bírja. A városi tanács önérzetesen utasította vissza e felszólítást, a következő szavakkal: „Mit Raubern und Mördern gibt es keine Unterhandlungen, für solche ist der Strick des Standrechts.“ A küldöttség távozása után futárt küldtek Verseczre báró *Blomberg* Frigyes ezredeshez, segélyért. Blomberg öt század gyalogost, két ágyút és egy század lovast küldött a város védelmére és e segédhad az aug. 1—2 közötti éjjelen meg is érkezett.

Másnap aug. 2-án azután két század a *Zsifkovics* gyalogságból, egy század a *Rukawina* ezredből és 300 fehértemplomi polgár vonult ki a szerbek ellen, a kiket visszavertek. Az első összecsapás alkalmával a fehértemplomiak közül hárman estek el, köztük *Werhofsky* dunagőzhajózási ügynök, volt cs. kir. főhadnagy, a ki önként csatlakozott a polgárőrséghez.

A császári csapatok már augusztus 4-én elhagyták a várost. Erre aug. 19-én hajnalban *Sokoli Bobalics* Petár, az egész vracsevgaji szerb táborral Versecz felől rátámadt a városra s miután a sáncz védelmére kiküldött őrséget lemészárolta, az ágyút elfoglalta s abból lövetni kezdte a várost. A váratlan támadásra felriadt lakosság között iszonyú zavar keletkezik; de Maderspach nem veszítette el hidegvérét, gyorsan összeszedi embereit s Bobalics ellen tör. Mialatt Maderspach Bobalics ellen küzd, azalatt *Knicsanin*, háromezer emberrel, a város egyik védetlen oldaláról szintén betör, azzal a czéllal, hogy a szerb negyedet elérje s ott a szerbekkel egyesüljön. A szerbek abban a hiszemben, hogy már az egész város Knicsanin birtokában van, az ablakokból kezdtek lövöldözni polgártársaikra. A véres utczai harcz hajnaltól délután három óráig tartott, míg végre a fehértemplomi polgárok visszavonulásra kényszerítették a szerb lázadókat.

A városban 75 ház esett a tűz martalékául. A polgárőrségből 51-en, a Vukovicstól küldött csapatból nyolczan estek el, 42-en megsebesültek és négyen eltüntek. A szerb felkelők mintegy 500—600 embert veszítettek. Visszavonulásuk után a polgárok haragja a helybeli szerb lakosok ellen fordult s közülök sokat megöltek.

Maderspach nevét Fehértemplom hősi védelme csakhamar országszerte ismertté tette; de annál nagyobb volt az elkeseredés Blomberg ezredes ellen, a ki Verseczről tétlenül nézte a küzdelmet s csak akkor küldött segítséget, mikor már a fehértemplomiak visszaverték a lázadókat.

A kormány, hogy e hű város ne maradjon őrség nélkül, a 9-ik honvédzászlóalj négy századát rendelte ide, mely Vitalis Sándor őrnagy alatt aug. 22-én érkezett meg és már másnap összeütköztek a szerb felkelőkkel, a kik 20 halott hátrahagyásával, visszavonultak Krusiczára.

A szerbek látván, hogy a fehértemplomiakkal nem boldogulnak, alkudozásba bocsátkoztak velük; *Skublics* Rafael azonban a polgárok nevében aug. 24-én visszautasította a békefeltételeket, melyeket *Mayerhofer* cs. kir. konzul terjesztett eléjök. Másnap megérkezett Blomberg ezredes is, egy század lovas élén és a tanácsházba rendelte a város vezérférfiait, a hol rá akarta őket beszélni a békefeltételek elfogadására. A város polgárai azonban visszautasították Blomberg ajánlatát, mire az elhagyta a várost és az odarendelt császári csapatokat is visszavonta, mire Vitalis Sándor őrnagy is lemondott a városi őrség parancsnokságáról és szintén elhagyta Fehértemplomot, helyét pedig *Rácz* Sándor százados foglalta el.

Mivel a környékbeli falvak a szerb lázadók hatalmában voltak, Fehértemplomban nagy élelemhiány mutatkozott. E bajon segitendő, Rácz Sándor helyettese *Villámi* Gyula honvédszázados aug. 29-én, a Blomberg lovasainak fedezete alatt, társzekereket küldött Verseczre, hogy onnan élelmiszert és lőszert hozzanak. Blomberg azonban, a helyett, hogy élelmiszert küldött volna, még a társzekerek fedezetéül kirendelt császári lovasságot is Verseczen fogta.

Knicsanin ily viszonyok között támadt aug. 30-án harmadízben Fehértemplomra, melynek őrsége csupán három honvédzászlóalj és mintegy kétszáz temesi nemzetőr volt. Ezúttal is megismétlődött az aug. 19-iki viadal, mert a honvédek, a városi polgárság hősies támogatása mellett, visszaverték a szerbeket, a kik halottakban és sebesültekben 300 embert veszítettek.

Ez a kudarcz elvette a szerbek kedvét egy újabb támadástól, különösen azóta, mióta Maderspach ismét visszatért Fehértemplomba. Sőt szept. 7-én már a fehértemplomi őrség lépett fel támadólag a szerbek ellen, kiűzte őket vracsevgáji táborukból, sánczaikat pedig szétrombolta. Ezzel azután a város megmenekült a kellemetlen szomszédságtól.

A vitéz vörössipkás zászlóalj okt. és nov. hó folyamán gyakran harczolt a környéken táborozó szerbekkel, míg végre nov. 30-án, az időközben alezredessé előléptetett Maderspach a szerbeket a Karas melletti táborukból is kiverte.

A veressipkás zászlóalj decz. 4-én hagyta el Fehértemplomot, a hová helyette a honvédelmi bizottmány a 28-ik honvédzászlóaljat rendelte; de 1849 jan. 19-én ez a zászlóalj is elhagyta a várost és Versecz felé vonult.

E honvédzászlóalj távoztával a város teljesen magára volt hagyatva. A kétségbeesett polgárok erre négytagú küldöttséget menesztettek *Thodorovics* csász. tábornokhoz oltalomért. A tábornok nagyon barátságtalanul fogadta a küldöttséget, mely azonban annyit mégis elért, hogy a tábornok a császári csapatoknak a rablást a városban megtiltotta. A császári had jan. 21-én vonult be Fehértemplomba, ezt követte a szerbek csapata. Ezt a rablóhadat, mely zsoldot nem kapott, a fehértemplomiaknak kellett két hónapon át eltartaniok. Jan. 25-től kezdve három hónapon át a szerbek kezében volt a közigazgatás és az igazságszolgáltatás is.

Bem honvédtábornok ápr. 19-én bevonult Lugosra, ápr. 27-én pedig Temesvár alatt táborozott. E hírre Theodorovics császári tábornok, a ki a diadalmas honvédsereget Fehértemplomnál szándékozott feltartóztatni, sürgősen intézkedik, hogy a szerb bánáti ezred Szászka, Greovacz, Rebenberg és Krusicza helységeket sánczokkal erősítse meg, a város lakosait pedig felszólította, hogy élelmiszerekkel hosszabb időre lássák el magukat. Csakhogy ezek az intézkedések megkéstek, mert máj. 8-án már híre járt, hogy *Károlyi* alezredes közeleg Versecz felől. E hírre a szerb Odbor tagjai a szélrózsa minden irányába szétfutottak.

A fehértemplomi császári helyőrség, mely *Eszler* alezredes és *Riebl* őrnagy alatt állott, a magyarok első támadására meghátrált; egy részük foglyul esett, a másik részük pedig önként megadta magát. A menekülő császáriakat a huszárok sokáig üldözték s közülök többet levágtak. Máj. 10-én estére *Bem* tábornok is megérkezett a székely gyalogsággal, de már 12-én Petrillova és Szászka felé nyomult. Bem tábornok *Nyuni* honvédőrnagyot nevezte ki Fehértemplom térparancsnokává, a ki a város védelmére a nemzetőrség visszaállítását tervezte; de ebben a bekövetkezett események megakadályozták.

A magyar világ egészen a temesvári csatáig tartott. A temesvári csatavesztés hírére a megrémült város négytagú küldöttséget választott, mely aug. 12-én tisztelgett Haynau császári fővezér előtt Temesvárott. Haynau először nem is akarta fogadni a küldöttséget, mely csak hosszas mentegetődzések után tudta tisztázni a fehértemplomiakat a lázadás vádja alól.

Szept. elején végre megérkezett a szerb bánáti határőrezred törzse is Fehértemplomba. Ezzel beköszöntött a városban az önkényuralom korszaka. Az ezredparancsnokság szept. 10-én elrendelte a fegyverek és a Kossuth-bankók beszolgáltatását. Egyúttal megtiltotta, hogy bárki is útlevél nélkül elhagyja a várost. Az önkényuralom első áldozata *Khyo* János polgármester volt, a kit az ezredparancsnokság állásától elmozdított s helyébe *Pavlovics* János kapitányt nevezte ki, a kit 1850-ben *Imbrissevics* Márton őrnagy váltott fel. Az uralkodó első körútja alkalmával, 1852 júl. 17-én, Fehértemplomba érkezett és két napig időzött ott. **Az önkényuralom**

1854-ben, az Oroszország és a törökök között támadt háború kitörése után, Ausztria megszállotta a dunai tartományokat. Ez alkalommal a megszálló sereg nagyrésze Fehértemplomon át vonult Moldvába. Ezenkívül még egy figyelő hadtest is táborozott a környéken, mely közel kilencz hónapig valóságos táborhely volt.

Időközben a város ipara és kereskedelme jelentékenyen fejlődött és a társadalmi élet terén is fellendülés volt észlelhető. *Jakob* Antal akkori polgármester 1854-ben férfi-daloskört alapított. 1855-ben újból megalakult a lövész-egyesület, mely már 1838-ban is fennállott, de a szabadságharcz alatt megszűnt.

Az 1858-ban Moldvából és Oláhországból visszatérő császári katonaság behurczolta a városba a kolerajárványt, mely ez év júl. és aug. havában nagy pusztítást vitt végbe. Egyes napokon 15-en haltak el és összesen 240-en estek áldozatául.

1856-ban készült el a báziás—oraviczai vasút. 1856-ban épült fel a katonai tisztképző intézet, melyet azonban 1858-ban beszüntettek és a pancsovai katonai nevelőintézetet helyezték el benne. Jelenleg gyalogsági laktanyául szolgál.

1858 júl. 18-án nyitották meg a jassenova—temesvári vasutat, miáltal a város Budapesttel is közvetetlen összeköttetésbe jutott.

Az októberi diploma kibocsátása után a szerb Vojvodina és a Temesi Bánát is megszűnvén, Torontál, Temes és Krassó vármegyéket is ősi jogaikba helyezték vissza. Fehértemplom polgársága ekkor már türelmetlenül várta a Határőrvidék polgárosítását; de a zágrábi tartománygyűléstől a Határőrvidék feloszlatása iránt tett felterjesztés nem nyerte meg a legfelsőbb jóváhagyást és mindössze a közigazgatás terén helyeztek némi újításokat kilátásba. A polgárság azonban ezzel nem volt megelégedve, mert a város önkormányzata továbbra is a legszűkebb korlátok között mozoghatott, a városi igazgatás élére pedig — a polgárság élénk tiltakozása ellenére — katonai személyiségek kerültek.

A hatvanas években több csapás érte a várost. 1861 jún. 2-án délután óriási vihar és jégeső verte tönkre a városi szőlőket. 1863-ban a nagy szárazság következtében nagy inség és főleg takarmányhiány volt, annyira, hogy egy pár ökröt 30 frtért lehetett kapni. 1864-ben a májusi fagy nagy károkat okozott a szőlőkben és 1866-ban tavaszszal ismét dér volt.

Kiegyezés után

1869-ben keletkezett az első népbank 100.000 frt alaptőkével. Ugyanez évben épült a tornacsarnok és a polgári lövész-egyesület lövőháza.

1871-ben végre a Határőrvidéken a polgári igazgatást elválasztották a katonaitól. Az ez által előidézett átmeneti állapot azonban csak rövid ideig tartott Fehértemplomban, mert az 1872. év elején szab. kir. várossá lett.

Az új szab. kir. város 1872 jan. 3-án tartotta első közgyűlését, a melyen a tisztikart megválasztották. Polgármester *Böhm* Lénárt, a város érdemes történetírója lett, a ki már azelőtt is jelentékeny munkásságot fejtett ki a város életében.

Az új szab. kir. várost máj. 7-én a király is meglátogatta. A lakosság kitörő örömmel üdvözölte és e napon lobogtak a város házain 1848—49 óta első izben a nemzeti lobogók.

Immár negyven év telt el azóta, hogy a város ismét visszakerült az anyaországhoz. Az 1876 : XXXIII. törvényczikk ugyan megszüntette a város önálló törvényhatósági jogát és Temes vármegyébe kebelezte, mindamellett a város, polgárainak szorgalma mellett, az utolsó évtizedek alatt az ipar, a kereskedelem és a szőlőmívelés terén jelentékeny fejlődésnek indult.

(Források: Leonhard *Böhm:* Geschichte der Stadt Weisskirchen. 1905. évi kiad. — *Csánki* Dezső: Magyarorsz. Tört. Földrajza: II. 101. — Csanád Egyházm. Tört. Adattár II. 1872, 186. 207. — Századok 1871. évf. 702. — *Gracza* György: 1848—49-iki szabadságh. tört. II. 102. 114. 119. III. 121. 407. IV. 424. — Honvédek könyve 1861. I. 82.)

Zmejanovics Gábor verseczi gör. kel. szerb püspök.

Báró Dániel Tibor verseczi főispán.

Rezucha István dr. verseczi polgármester.

1

2

3

4

Versecz. — 1. Városháza. — 2. Püspöki palota. — 3. Kir. járásbíróság. — 4. Pályaudvar

VERSECZ.

Versecz határát az ember már a legrégibb időkben lakta. Ezt bizonyítják a régiségleletek, a melyek a városi múzeumban láthatók; sőt az egyik lelet, mely 1888-ban a város nyugati szélén került a felszinre, mikor ott a Szredistyei csatornát vonták, bizonyossá teszi, hogy az ember ezen a tájon már a diluvium korszakában, az óriási vastagbőrű ősállatok társaságában tartózkodott. Az őskorban

Neolithkori telepekben Versecz határa gazdag. Nem kevesebb mint hét ilyent mutathat fel és a porányi határon és az Áth dűlőn lévők leletei között olyanok is vannak, melyek az ipar, kereskedelem és művészet kezdeteire érdekes fényt vetnek (gyékényfonat-lenyomatok, obsidian, agyagbábok).

A bronzkorban is népes volt a határ. Ezt igazolja a füzesvölgyi telep, a majdáni sáncz és a ludosdülői urnatemető, ez utóbbi érdekes mészbetétes edényeivel, valamint a kozlukvölgyi gyüjtelékes bronzlelet, mely egy öntőműhely maradványa.

A vaskorban azután a Kápolnahegy éjszaki lejtőjén találunk egy telepet, a melynek lakói a kelta ízlés követői voltak.

A Krisztus utáni II. század elején, 101—106 ban a rómaiak szállták meg ezt a területet. Ekkor építették Varadián az Arcidava nevű castellumot, melynek elővédje a nyugaton tanyázó jazigok felé Verseczen egy kis erőd volt. Ennek maradványait 1885-ben a városkertben találták és a neve, úgylátszik, Canonia volt. E korszakban az autochthon népességnek a Cservenka dülőben egy telepe volt.

258 körül a népvándorlás hullámai árasztották el e területet, a mely a honfoglalásig különböző népeknek volt lakóhelye. E korból származnak a Nagy Rét belterületében és annak keleti szélén virágzott telepek.

A honfoglalás korából is akadt leletünk. 1908 októberben a Vízi-utczában női sírra akadtak, a melynek inventáriumából 7 drb (karperecz, fülbevaló, övboglár, pityke) a városi múzeumba került. A középkorban

A mai Versecz azonban csak a XV. század elején tünik fel és olyan körülmények között, melyek azt tanúsítják, hogy akkor e vidék lakossága nagyon erősen át volt hatva szláv elemekkel, sőt, hogy maga a helység is szláv alapítású, mert a neve: podvrsán = az orom alatt, vrhsácz = hegyes hely — értelemmel bír a szerb nyelvben.

E helység a Kápolna hegy lejtőjén, az Ördögárok előtt terült el, a mint ezt az 1892-ben rigolirozás közben feltárt gazdag régiségi nyomok és leletek igazolják, melyek a XII. századtól a XVII. századig terjednek. A leletek között nemcsak szerszámok, fegyverek és ékszerek, hanem épületmaradványok is vannak, úgymint faragott oszlopfőtöredékek és vakolatrészletek, festési maradványokkal. Érdekesek egy ötvös műhelyének a maradványai: üllő, trébelő lemez bevésett árpádkori és későbbi mintákkal és csészék, valamint egy ezüst evőeszköz; a csésze belsejében vésett gótstilű rozetta van, mely a XV. századra utal. A trébelő lemez, analógiái között, a legrégibb és legérdekesebb, a mint azt Mihálik József kimutatta. E leletek művelődéstörténeti szempontból felette fontosak, mivel az 1390 után meg-megujuló török betörések ezen a vidéken majdnem mindent elpusztítottak.

Ezek okozták azt is, hogy vidékünk multjából oly keveset tudunk. 1427 május 19-én Zsigmond király az ő hivének Nagymihályi Albertnek és ennek fiainak János, László és Györgynek bokros érdemeik jutalmazására a Nagylaki Jánky János halálával szabaddá lett Szentgyörgyi uradalmat adományozta Krassóban, a melynek alkotó része a Podversa nevű falu is volt, a mely Verseczнek felel meg. Nagymihályi György 1444-ben hűtlenségbe esvén, birtokait Hunyadi János kormányzó lefoglalta. Podvrsán is más kezekbe került. Nagymihályi Albertnek

Felső-Magyarországon élő ivadékai jogigényeiket többször akarták érvényesíteni, így 1550 jan. 10-én is a garamszentbenedeki konvent előtt, a midőn óvást emeltek az ellen, hogy Petrovics Péter és Fráter György a szentgyörgyi uradalmat és vele együtt Podversa falut Ferdinánd királytól megszerezhessék. Ez azonban már nem használt, mert az uradalom más kezekbe került és 1551-ben Mező-Somlyó vára, Krassó ősi székhelye, és egy évvel később Temesvár is a törököké lett.

A folytonos török betörések ellensúlyozására építették a délmagyarországi várakat Zsigmond király (1387—1439) uralkodása idejében. Akkor keletkezett a verseczi vár is, melynek oltalma alá Podvrsán került. Fájdalom, oklevelünk nincsen, a mely a vár alapitásáról tudósítana bennünket. Csak a Csákon 1393 körül épült torony hasonlatosságából következtethetjük, hogy várunkat még Zsigmond király korában emelték a vidék oltalmára a törökök ellen.

A tudós török Evlia Cselebi azt irja, hogy Versecz várát „deszpot“ király építette. Evlia e „deszpot“ király alatt, úgylátszik, Brankovics György rácz deszpotát értette, a ki 1427-ben jött Magyarországba és itt a mai verseczi határban fennállott Garabócz helység, a melyre a mai Grobliste dűlő neve emlékeztet, birtokosa is volt — és a kit közönségesen csak „deszpot“-nak neveztek.

Midőn 1456-ban II. Mohammed, a „hódítás atyja“, Konstantinápoly után, Belgrádot is megvívta, annak egyik vezére, Gázi Báli bég, Orsováig nyomult, Versecz várát is elfoglalta és rövid ideig megszállva tartotta.

A XV. század végéről érdekes hírünk van, mely fényt vet a verseczi bortermelés régiségére. 1494-ből tudjuk ugyanis, hogy Ulászló magyar király udvarában a verseczi bor hordóját $10\frac{1}{2}$ aranynyal fizették.

A török korban

Midőn 1552-ben Szulejmán szultán idejében Ahmed pasa Temesvár ellen vonult, előbb Verseczet foglalta el. Ahmed azután a verseczi hegyi vár alatt, a tójellegű Kis-Rét partján, a mai Csukurmála helyén, négyszögű, tömésfalkerítésű palánkot építtetett, melynek kerülete 400 lépés volt.

Versecz a török világban a temesvári vilájethez tartozott és Erdély határán feküdt, tehát végvár volt.

1590—1591-ben a verseczi várban egy török aga, két török altiszt és 20 keresztény szerb zsoldos volt a helyőrség.

Midőn 1594-ben az erdélyiek buzdítására a délvidék lakosai a török jármot le akarták rázni, márcziusban 200-an egy Ohádról származó Moydzás Péter nevű egyén vezérlete alatt a verseczi palánkot megtámadták, kirabolták, felégették és a törökök barmait elhajtották, a miért Szofi Szinán, temesvári basa, Báthory Zsigmond, erdélyi fejedelemhez panaszszal fordult, hogy ez a tetteseket büntesse meg.

Erre a szerbek Versecz hegyi várát vették ostrom alá. Az ostrom tartama alatt a vár agája, erejében elbizakodva, az akkori szokások szerint, a szerb csapatnak hadi tetteiről híres vezérét Halabur Jankult, párviadalra szólította fel. A párbaj a török halálával végződött. Az aga eleste azonban nem változtatott a helyzeten. A török őrség tartotta magát és az új temesvári pasa, Hasszán megérkezésének hírére a felkelők sietve elvonultak. Hasszán azután Becskereknél döntő csatában leverte a felkelést.

A temesvári basa ezután Verseczet szállotta meg és az itteni szerb püspököt megnyúzatta. Azután felhívást intézett a hegyekbe menekült néphez, hogy térjen vissza, megigérvén, hogy azoknak, a kik a török szultánnal tartanak, bántódásuk nem lesz. E felhívásnak meg is volt a kellő foganatja.

1595 nyarán Báthory Zsigmond Borbély Györgyöt küldte a törökök ellen, ki Bogsán után Verseczet is bevette és a török helyőrséget kardélre hányatta. Verseczet és vidékét akkor rövid időre az erdélyi fejedelemségbe kebelezték, de már 1605—6-ban ismét a törökök kezén van és a régi állapotok megújulnak.

A lakosság az erdélyi területre húzódott, a miért 1621-ben Juszuf, temesvári basa, Bethlen István erdélyi kormányzót megkereste, hogy ez ne engedné meg, hogy Lugoson és Karánsebesen, a hol Temesvár és Versecz vidékéről ezernél több család tartózkodik, ezeket befogadják, mert ezáltal a szultánnak adókban 20.000 frtnyi kára van.

E viszonyok még rosszabbodtak, midőn 1658-ban a lugosi bánság is a törökök kezére került. Ez okozta azt is, hogy Versecz mint véghely megszünt és a vár, mely már az erdélyiekkel való harczok idejében is sokat szenvedhetett, romba dőlt.

Evlia, a már említett török világutazó, 1666-ban Verseczre is kerülvén, ezt következőképen írja le: Versecz a temesvári ejaletben vajdaság és 150 akcse

fizetésű biróság. Van lovassági ketkhudája és janicsár szerdárja. Vára hegyen mandola alakban épült, erős kőépitkezésű szép vár. Itt-ott azonban egyes helyeken már olyan repedezett, hogy téli napokon a pásztorok juhaikat teleltetés végett a repedéseken behajtják. Emberek nem is laknak a várban. E várból 7 konak-(napijárás-)nyira is ellátni.

A vár alatt lévő palánknak 20 várkatonája, 4 sáhi ágyúja és elegendő felszerelése van. Ebben egy deszka-minaretes dsámi és 8 deszkatetejű katonaház van. A palánknak keletre néző kapuja fából való és előtte felvonóhid van. Az árkon kivül szép törvényszéki épület áll. A nyugati oldalon, a tóban, különféle halakat fognak. Az alsó palánktól délkeletre 300 deszkatetejű alacsonyabb-magasabb ház áll. Van 3 mihrábja. Az első a törvényszéki épület előtt lévő dsámi, a másik a csársiban lévő dsámi, a melyen óra is van. Vannak városrészenként is mecsetjei. Van egy kolostora, 2 iskolája, 1 fürdője, 2 fogadója, 110 boltja, 3 szelbikháneja. Házai mind deszkatetejüek, tágasak s kert van mellettük. Utczáin kevés kövezet van, mert nagy sár nincs.

E város keleti részén egészen a felső várig menve, szőlők vannak. Levegője kellemes, népe egészséges, vendégszerető és nagyon barátságos. Kék szőlője ízletes, a leve azonban kissé csípős. A városban nagy olcsóság van s gazdag hely.

Versecznek török helyrajzához még több adattal szolgálhatunk. Az alsó palánk emlékezete még él a Csukurmála-utcza nevében. Csukur-mahalle = gödrös negyed. A palánk déli oldala a mai Kudriczi-út délre néző oldalával esik össze, a mely előtt mocsaras árok volt, mert a Petőfi-utcza 2. számú háza telkén az őstalajt 1·8—2. m. mélységben konstatálták. A délfelé fekvő Városkert-utcza pedig 1·5 m. magasabb a Kudriczi-útnál.

Az Alexi-templomnál a Meszics-patak bal partján volt egy török temetkező hely.

A palánktól éjszakra terültek el a keresztények házcsoportjai vagy mahallei. Névleg az Irigmála, a melynek lakosai a szerémségi Iregből vándoroltak be. A Pozsarevácska-mála a régi Posta-utcza helyén, melynek lakóit a monda szerint Kinizsi Pál 1481-ben Pozsareváczról telepítette le. A Tokicseva-mála és a Radakova-mála, a melyeket a hasonnevű családok alkották. Ezek ívben vették körül a mai Ferencz József-teret, a melynek közepén egy víztartó volt, a melyet egy cserépcsöves vízvezeték táplált.

E vízvezeték, melyet a nép Flóra-vezetéknek nevez, és a melyről a nép ajkán gyönyörű monda él, a Török-fő éjszaki lejtőjén lévő szakadékban bugyogó forrásból hozta le a vizet. A Zoffmann-féle sörgyárnál volt egy elágazása, a mely a Csukurmahalle erődnek vizzel való ellátására szolgált. Hasonló vezeték húzódott éjszakfelé a Kozluk aljához, a hová a Kremeniste hegyről egy másik vezeték is hozott vizet. Végre volt még egy vonal a Siroko-biló völgy alján, a hová az a Czrvenka-hegyről húzódott.

Megemlítendő, hogy a török világban, közelebbről meg nem határozott időben, Versecz határában még egy másik palánk is volt. Ez a várostól éjszakra, a Nagy-Rét legmélyebb táján, a Szeliste dülőnek éjszaki, Grádiste (várhely) nevű tájékán terült el. Alakja kerek, 4 árokkal és 15 ár belső területtel. A kapu a keleti oldalon volt, a melyen át műút vezetett a plateauhoz, melynek szélén a Temesvárról jövő országút délfelé, Versecz irányában húzódott. Egy ásatás eredményéből következtetve, abban kb. 30 tüzhely, illetőleg lakás volt, a mi 200 főnyi őrségre enged következtetni. A leletek azt is tanusitották, hogy ezt az erődöt kétszer használták, mert feltöltés volt igazolható és pedig másodszor a XVII. század végén.

A XVII. század vége felé ismét harczi zaj verte fel a csendet. Savoyai Jenő herczeg a törököket erélyesen visszaszorította. Már 1686 végén, midőn a császáriak Becskereket és Pancsovát felégették és a törökök a dentai palánkot is otthagyták, Versecz vidékén az emberek kocsin laktak, a futásra mindig készen. A császáriak csakhamar berendezkedtek ezen a vidéken. A verseczi palánkban császári kapitány parancsnokolt és a környéket közigazgatásilag is rendezték. Ekkor Versecz egy 35 helységből álló kerület székhelye lett. Ez időből, 1692-ből, maradt ránk egy tervrajz is, mely a Csukur-mahallát ábrázolja. A fölszabadítás

Ebben az időben keletkezett a verseczi g.-kel. szerb püspökség. 1690 őszszel ugyanis az ószerbiai nép Csarnojevics Arzén patriárka alatt Magyarországba vándorolt, mely alkalommal Arzén a szerbek hierarchiáját rendezte és Verseczre is püspököt nevezett ki, a mit Lipót király 1694-ben jóváhagyott. Ekkor telepedtek le a hagyomány szerint Verseczen szerbek Ipekről és Decsán zárda-helyről s itt alapították a hasonnevű mahallékat.

1698-ban a törökök vidékünkön borzasztó öldöklést vittek véghez. Ekkor pusztult el a Nagy-Szered melletti Gyopa falu is, melynek lakosait a templomban mészárolták le, és ekkor semmisültek meg az innen nyugatra fekvő Abanov-okno, Bosziolovo és Kis-Nikolincze falvak. 1699-ben, a karlóczai béke alatt a vidéket ismét a törökök szállották meg, és a keresztény lakosság reménye meghiusult.

Kerületi székhely

Temesvárnak 1716-ban történt felszabadulása után Verseczre egy új korszak köszöntett be. A „Temesi Bánság" szervezésével Versecz kerületi székhely lett, hová 1717-ben, a mikor 70 háza volt, németek jöttek. Ezeknél, valamint a katonaságnál egy ferenczrendi szerzetes végezte a lelkészi teendőket már 1720-ban, a mikor a hegyen a kápolna is épült. 1723-ban a szerb falu mellett moselvidéki németeknek külön helységet mértek ki, mely megkülönböztetésül a régi szerb falutól „Deutsch-Werschetz" nevet kapott. Ez az új falu a Kudriczi-úttól a Lenau-utczáig terjedt és 3 utczából állott, melyek számozva voltak. Az „első" utcza volt a mai Petőfi-utcza, a „második" a Fehértemplomi-út és a „harmadik" az Ostheimer-utcza. A két falu között volt a kincstári tiszttartósági épület (a mai Andrássy-sétány helyén) a kerületi magtárral (a mai Zoffmann-féle ház). A tiszttartó közigazgatási, birósági és gazdasági főnöke és intézője volt a vidéknek. A szerb község elüljáróját knéz-nek és a németét Schultheisz-nak nevezték.

Az első német települők szőlőmívesek voltak, a kiknek a kincstár a hegyesvidéket jelölte ki, a hol szőlőt ültettek. 1723-ban alapították a r. k. parochiát is, 1727-ben tünik fel az iskola és 1728-ban épült a kőtemplom. Csakhamar élénk élet fejlődött ki, mert a székhely sok kézmívest is vonzott magához és mert a rendes vásárok a kereskedelem fellenditésére szolgáltak.

De jöttek a megpróbáltatások is. Az 1738—9-iki török háborúban a telepesek menekülni kényszerültek és a helységet a fellázadt románok feldulták. Ehhez járult a pestis, mely szintén sok áldozatot szedett, úgy hogy a visszajött lakosok 1740-ben a járványra való emlékeztetőül a Szt.-Rókus kápolnát építették.

Az erre következett évek a fejlődés újabb jelenségeit mutatják fel. 1749-ben Georgievich János püspök visszahelyezte a püspöki széket Verseczre, a mi sok szerb letelepedését vonta maga után. 1759-ben épült a püspöki székház és 1761-ben építtette Nikolics Elek az Alexi-templomot. 1773-ban kincstári selyemgyár épült. 1776-ban Versecz 700 házzal a legnépesebb helység volt a tartományban.

1769-ben épült a Teréz-csatorna versecz-paulisi része, a Nagy- és Kis-Rét vizeinek levezetésére. Miután Versecz a Temesvári Bánság utolsó éveiben, 1773—1779-ig, egy vármegye nagyságú kerület székhelye volt, a tartományt 1779-ben az anyaországhoz csatolták vissza. Ekkor Verseczet Temes vármegyébe kebelezték és főszolgabírói járás székhelye lett.

Járási székhely

1783—5-ben épült a szerb faluban a mai püspöki székesegyház. 1790-ben Szerb-Versecz Sakabenti Ivanovics József, püspök kezdeményezésére két osztályú grammatikális iskolát alapított. A kettős helység megerősödése szépen nyilvánul lakosai tetterejében, a veszély óráiban. Miután már 1763-ban egy másik pestisjárvány veszedelmeit hárították el azzal, hogy a megfertőztetett szomszédfalvakat körülzárták és a betegség továbbterjedését megakadályozták, 1788-ban, a második török háborúban, már maguk védelmezték otthonukat az ellenség ellen. Ugyanis a törökök beütése után a császáriak visszavonultak Temesvár mögé és meghagyták a lakosoknak, hogy meneküljenek. Versecen azonban 75 elszánt ember visszamaradt, kik Hennemann Jakab vezérlete alatt szeptember 21-től október 18-ig az Alibunárnál táborozó törököket csellel távol tartották a helységtől s így megmentették azt, midőn a Dunától Temesvárig 147 virágzó község kifosztva, lángok martalékává lett. Érdemeik elismeréséül Hennemann magyar nemességet és a többi védő érmet és adómentességet kapott.

Alig multak el a háború borzalmai, 1793-ban éhinség sujtotta a lakosságot.

1792-ben volt Versecen 3.140 r. k., 5.212 g. kel., 5 evang. és 45 izraelita vallású, összesen tehát 8.402 lakos.

Ebbe a korszakba esik az izraeliták községgé való szervezkedése. 1790-ben ajándékozott nekik Schönheim Vilmos egy háztelket templomi czélokra és 1798-ban kaptak a tanácstól sirkertnek való helyet.

Mint mezőváros, majd sz. kir. város

A versecziek már 1783 óta igyekeztek helységük számára a városi rangot elnyerni. Azonban csak 1795-ben egyesítették a két politikai községet, a mely új község 1804 jan. 27-én mezővárosi kiváltságokat nyert. De a versecziek ezzel nem elégedtek meg. Végre 1817 október 9-én, midőn Ferencz király magyar-

Versecz. — 1. Közs. el. fiúiskola. — 2. M. kir. főreáliskola. — 3. Közs. el. leányiskola. — 4. Róm. kath. templom. — 5. Gör. kel. szerb templom.

Versecz. — Andrássy-tér.

Versecz. — Gör. kel. román templom.

Versecz. — Ferencz József-tér.

országi utazása alkalmával Versecz falai között időzött, a várost oly feltétel alatt emelte szabad királyi városi rangra, ha az magát a kincstártól megváltja; ehhez a versecziek meg 100.000 frt ajándékot igértek. A sz. k. városi privilegium kieszközlésében érdemeket szereztek Kormann Mihály polgármester és Spaits Szilárd, városbiró. 798—1804-ig szabályozták Szerb-Verseczet.

1807-ben megszerezték Lotits György házát városháznak. Tíz évvel előbb megvették Gerübel Seyfried kertjét, a melyet eleintén majornak használták és a melyből idővel a mai városkert fejlődött.

Az iparosok és kereskedők már 1795-ben szervezkedtek. 1818-ban kaptak az iparos czéhek privilegiumokat. Ekkor keletkezett 6 német és 7 szerb czéh. 1825-ben nyertek a kereskedők szabadalmakat. 1845-ben alakult meg egy ipartársulat. A 3. tizedben Verseczen a selyemtenyésztés is virágzott, még pedig oly szépen, hogy városunk a délvidéki selyemtermelés központja lett. 1830-ban a verseczi határban 4500 hold, a szomszéd falvakéban 3500 h. szőlővel volt beültetve, a mely terület, holdját 40 akóval számítva, 300.000 akó bort adott, a minek következtében Versecz még Buda termelését is felülmulta.

1821-ben felállították a 2. gyógyszertárt s 1840—41-ben az iparos kórházat.

A szerbek 1820-ban új temetőt kaptak, a melyben 1837-ben Gávrilovics Arzén templomot építtetett. A katholikusok viszont 1826-ban a szőlőkben Szent-Orbán tiszteletére kápolnát emeltek.

1820-ban megvolt már a zsidó zsinagóga és 1846-ban a Chewra Kadischa.

Miután 1819-ben a grammatikális iskola megszünt, 1820-ban az egyházmegye papjai nevelésére theológiai intézet nyílt meg.

1820—1821-ben kezdték meg az utczák kiköveztetését. 1844-ben megvásárolta a város a Gröber-féle sörgyárat és a telkéből teret csinált, mely most Baross nevét viseli.

1837-ben az egyesülési élet első megnyilvánulását regisztráljuk. Akkor alapítottak az iparosok olvasókört. Ennek kebelében keletkezett az első részvénytársulat, a mely 1847-ben a „Concordia“ vendéglőt építette.

Versecz 1840-ben 15.403 lakost számlált. Városunk a XIX. század 4. tizedéig a Délvidék legnépesebb városa volt. Csak ekkor szárnyalta túl Temesvár.

A város fejlődését nagyon hátráltatta, hogy a kincstári hivatalnokok, valamint a vármegye nem szívesen látták Versecz felszabadulását és nehézségeket okoztak a városnak, a melynek állapota így a 4. és 5. tizedben néha válságos volt.

A szabadságharcz mozgalmas napjaiban Verseczнek is emlékezetes szerep jutott. 1848 márczius 25-én volt itt az alkotmány-ünnepély, de már május 17-én ki tört a szerbek elégületlensége. Következett az alibunári szerb tábor szervezkedése és ellene a magyar csapatok összpontosítása Verseczen, mert a báró Blomberg vezénylete alatt álló császári csapatok ingadoztak. Július 11-én volt az alibunári tábor támadása Versecz ellen, melyet Blomberg a vajkóczi úton eredménynyel visszavert, a mikor a szerbek közül 350-en estek el. Ez volt az első csata a szabadságharczban. Blomberg ingadozása miatt szeptemberben elvonulni kényszerült, miután Mayerhoffer, belgrádi osztrák konzul a verseczieket hiába igyekezett megnyerni az osztrákok részére. Vukovics Sebő, magyar kormánybiztos intézte azután függetlenül a dolgokat. Október második felében Temes vármegye székhelyét Verseczre helyezte át, miután a temesvári vár parancsnoka a magyar kormánynak felmondta az engedelmességet. Most a verseczi magyar tábor Alibunár és Temesvár ellen védekezett. Az országutak elején földerődöket emeltek. A városban a német részt torlasz-övvel vették körül. November 1-jén a verseczi tábor parancsnokságát Damjanics János alezredes vette át, a ki első sorban erősítéseket vont magához. Ekkor jött ide Rózsa Sándor is, az ő önkéntes csapatával. November 9-én a temesőri szerb tábort semmisítették meg. E naptól kezdve Damjanics neve híressé lett a hazában. Rózsa Sándor csapatát pedig kihágásai miatt feloszlatták. November 30-án Kiss Pál őrnagy, Verseczről Alibunár felé nyomult, hogy Vetter tábornoknak Pancsova elleni hadmíveletében részt vegyen, melyeknek azonban sikerük nem volt. Deczember 12-én Damjanics, ekkor már ezredes, Verseczről tetemesebb erővel elindult, bevette Alibunárt, visszaverte a jarkováczi éjjeli támadást, de a vállalat megakadt. Most decz. 29-én Kiss tábornok Zichyfalváról indult el és 1849 jan. 3-án támadták Pancsovát, de sikertelenül és visszavonultak. Már ekkor merült fel a hír, hogy az összes magyar csapatok Szegedre fognak nyomulni. Január 17-én közölték Watz polgármesterrel, hogy a magyar csapatok 19-én Verseczet elhagyják. A tanács erre Damjanics tanácsára Temesvárra

A szabadságharcz

és Alibunárra hódoló küldöttségeket menesztett és a nemzetőrség nagy része lerakta a fegyvert. Január 18-án kezdte meg az osztrák-szerb hadtest, Theodorovics tábornok és Knicsanin szerbiai knéz vezérlete alatt a felvonulást Versecz ellen. Damjanics jan. 19-én délután a temesvári úton vonult ki, kísérve sok menekülő magyar érzelmű polgártól. Egy rövid csetepaté után az osztrák-szerb hadtest megszállta Verseczet, a hol a német polgárságra 60,000 frt sarczot vetettek ki, a tanácsot feloszlatták és kerületi odbort és szerb nemzetőrséget alakítottak, a mely új rend május 3-ig tartott, a midőn Bem tábornok egy hadosztálya Verseczet újra megszállta, míg aug. 12-én a kincstári és vármegyei tisztviselők a kedvezőtlen fordulat következtében a várost el nem hagyták. Másnap egy városi küldöttség alávetette magát Temesvárt a császári kormánynak. Aug. 17-én Emánuel, volt vármegyei esküdt, főszolgabíró és szept. 12-én Jagodics Pál kormánybiztos lett. Ezzel a város történetében ismét új korszak kezdődött.

A Bach-korszakban

1849—1861-ben, az ugynevezett Bach-korszakban, a midőn az osztrák kormány elsősorban a német elemet gyámolította, Versecz anyagilag szépen gyarapodott. Mindjárt 1850 máj. 18-án megkapta a város az egyenrangúsítást a többi sz. kir. városokkal. 1859—1860-ban épült az új városháza, 1860—1863-ban a róm. kath. gótstílű paróchiális templom. 1854-ben alakult meg az evang. luth. fiókegyház. Nagy lendületet vett a tanügy. A népiskolákban az osztályok és tanerők számát szaporították. A német részen megvásárolták 1852-ben iskolai czélokra a Concordia-épületet. Ebben megnyílt ugyanaz évi október 16-án a várostól fenntartott alreáliskola. 1852 nov. 29-én engedélyezte az uralkodó Verseczen a német tanítóképző felállítását, mely 1854 végén nyílt meg. A gör.-kel. theológiai intézet kibővült és a szerb és román tanfolyamot elkülönítették egymástól. Végre újjászervezték az ismétlő-iskolát.

Sok történt a kereskedelem és az ipar emelésére is. Mindenfelé utak épültek. 1853-ban és 1857-ben lényeges újítások léptek életbe a postán. 1858 júl. 18-án megnyílt a vasúti állomás és október 15-én a távirda-állomás. A verseczi borkereskedés, a mely eddig Báziástól a Dunán vette útját, most gyorsan fellendült, úgyszintén a gabonakereskedés is. 1852-ben épült itt egy járgány-malom, a melyet 1861-ben gőzmalommá alakítottak át. 1856-ben engedélyezték a két heti- és 1861-ben a négy országos vásárt. 1857-ben rendezték az első helyi borkiállítást. Csak a selyemtenyésztés hanyatlott, a hernyók járványos betegsége miatt.

A város képe is szépült. 1854-ben építési szabályzatot léptettek életbe, megkezdték az utczák világítását és kövezését és 1857-ben el nevezték az utczákat.

1856-ban alapította Kirchner J. E. az első nyomdát és 1857-ben megjelent az első helyi hírlap, a „Werschetzer Gebirgsbote".

1858-ban megalakult az első egyesület, a czéllövészeké, melynek lövőháza a város kertben volt, melyet 1857 körül nyilvános parkká alakítottak volt át és a melyben nyári szinkör is volt. 1861-ben megalakult a férfi-dalegylet.

1857-ben Versecznek 19.087 lakosa volt.

Elismeréssel kell felemlíteni Watz Mihály polgármester működését, ki szülővárosának haladását mindenben előmozdítani igyekezett.

A Vojvodina megszüntetése

1861-ben új korszakba lépett a város. A „Bánság és Vojvodina" visszacsatoltatott az anyaországhoz, Versecz pedig önálló és a vármegyétől független törvényhatósági jelleget és a kormány képviselőjeül kir. biztost kapott. Ekkor választott először országgyűlési képviselőt.

1860—1863-ban épült a hatalmas kéttornyú r. k. paróchiális templom. 1864-ben Versecz a bánsági ág. hitv. vándorlelkész székhelye lett és 1869-ben a fiókegyház anyaegyházzá alakult. 1867-ben tüntek fel az első nazarénusok.

1861-ben a város zeneiskolát alapított. 1862-ben Kutka Mária leánynevelő-intézetet nyitott meg, a melyet sokáig Szerbia előkelő családjainak a leányai látogattak. 1864-ben a német leányiskolát a szegény iskolanővéreknek adták át. 1869—1870-ben emelték a külvárosi iskola épületét, viszont 1868-ben megszünt a theológiai intézet és 1870-ben a tanítóképző.

E korszakban sok történt a várostól nyugatra elterülő mocsarak kiszárítása ügyében, de kevés eredménynyel. Az 1863. évben épült a nagy Schulhof-csatorna.

1866-ban állították fel az állami méntelepet. 1868-ban alakult a Takarékpénztár, 1869-ben a Téglagyár és 1871-ben a Hitelbank. 1868-ban egy konzorczium megvásárolta a régi kincstári tiszttartósági telket, a rajta levő épületekkel, 1870-ben házhelyeket hasított itt ki és egy részt a városnak engedett át, a mely ott az

Andrássy-sétányt alapította. A bortermelés mindig nagyobb területet igényelvén, 1870-ben felosztották a földbirtokosok között az 1526 holdat tevő közlegelőt. Ekkor, t. i. 1870-ben, Verseczen 21.437 lakost számláltak össze.

1870-ben a törvény Verseczet a törvényhatósági joggal felruházott városok sorába emelte, a következő évben kinevezték az első főispánt és ezt az újítások egész sora követte a város közigazgatási szervezetében. Ekkor nyert Versecz egy első folyamodású törvényszéket is. Ez új korszak kezdetének koronája az volt, hogy I. Ferencz József király 1872 május 7-én, délmagyarországi útja alkalmával, városunkat is meglátogatta. Ugyanaz évi július 9-én az új törvényhatóság első polgármesteréül *Herzog* Józsefet választotta. Midőn a magyar Határőrvidék visszacsatoltatása alkalmával új vármegyék felállítását tervezték, erős mozgalom indult meg, hogy feléleszszék az ősi Keve vármegyét, Versecz székhelylyel. Akkor 59 helység folyamodott ily értelemben az országgyűléshez, de eredmény nélkül. Mint törv. hat. város

1873—1878-ban a város vezetői között heves pártviszályok támadtak, a melyek nemcsak a város jó hírnevét veszélyeztették, hanem közvetve anyagilag is ártottak Verseczнek. 1876-ban egyesítették a verseczi törvényszéket a fehértemplomival. 1878-ban a kormány a zilált viszonyok rendezésére kir. biztost nevezett ki, a ki 1881-ig igyekezett a rendet ismét helyreállítani.

Az ügyek jobbrafordultát néhány hazafias polgár idézte elő, kik 1879—1880-ban honvédlaktanyát építettek. 1879—1880 a város pénzviszonyai rendezésén fáradoztak. 1882—84-ben a városháza kibővítésére megvásároltak két szomszédházat.

1873-ban emelték a Nagy-Rétben a szivattyútelepet. 1885-ben vonták a Nagy-Réten keresztül a nagy középcsatornát és 1888-ban ásatták a Kis-Rét vízmentesítésére a Versecz—szredistyei csatornát. Ez intézkedések eredménye az volt, hogy a mocsárterületek kiszáradtak és a város jövedelme tetemesen gyarapodott.

Kulturális haladás

A r. k. lakosok 1877-ben alakítottak egyháztanácsot, mely 1883-ban a temetőben alkalmas épületet emelt. 1900-ban megalkotta a várossal a társkegyuraságot. Az izraeliták 1886-ban kibővítették zsinagógájukat. A g.-kel. rom. lakosok 1902-ben az 1864-ben szervezett esperesség székhelyét végleg Verseczre helyezték át, a hol 1909-ben a g.-kel. rom. hitközség és 1912 ápr. 7-én a ref egyház is megalakult. 1870-ben a kath. német iskolát községivé nyilvánították. 1884-ben kiegészítették a közs. népiskolai és polgáriiskolai épületeket. 1874-ben megnyilt a Kutka-féle tanintézetben a polgári leányiskola, 1876-ban pedig a közs. leányiskolában a felső leányiskola. 1886 tavaszszal megnyílt az iparostanoncziskola. Miután 1869-ben a takarékpénztár egy Fröbel-féle gyermekkert alapítására az első összeget adományozta, már 1888-ban megnyithatták az első óvodát. 1891-ben lépett életbe a polgári leányiskola. 1893-ban a közs. német népiskolában a magyar tannyelvet hozták be. A régi alreáliskola, a melyből 1868-ban kis gimnázium és 1871-ben polgári iskola, 1887-ben ismét reáliskola lett és ezt 1891-ben 8 osztálylyal államosították. 1909-ben kibővítették a külvárosi népiskolát 8 osztályra és elkülönítették a belvárositól. 1894-ben megnyílt az Orbán-utczai és 1902-ben a Kudriczi-úti közs. és 1895-ben a gör.-kel. szerb felekezeti óvoda.

A szerbek építették 1895-ben a két egyemeletes iskolaépületet a székesegyház mellett és 1898 eleje óta sajátjukból tartják fenn az iskolájukat.

1883-ban indítványozta és 1885-ben alapította a közs. iskolaszék a közs. tanintézetek könyvtárát, mely 1888 jan. 15-én a közs. fiúiskolában mint nyilv. jelleggel biró kölcsönkönyvtár, 772 könyvvel a közönség számára megnyílt.

Már 1882-ben pendítették meg a városi múzeum eszméjét, de csak 1894 jún. 9-én történt az alapítás, midőn a városi képviselőtestület a város multjára vonatkozó emlékek összegyüjtését elhatározta. Ezt is eleintén a közs. fiúiskolában helyezték el, a hol ez a közönség számára 1897 jan. 3-án nyílt meg. Már 1900-ban kezdte a múzeum gyűjtési és kutatási területét a délmagyarországi vármegyék dunamenti vidékeire is kiterjeszteni. 1906-ban a törvényhatóság emeletes házat bocsátott rendelkezésre a múzeum és könyvtár czéljaira. 1908-ban egyesítették a két intézetet és államköltségen átalakították az épületet, a melybe még ugyanaz évben a gyűjtemények költözködtek. 1909-ben alapították a múzeum természet- és néprajzi és 1910-ben a szép- és iparművészeti osztályát. 1910 okt. 23-án volt az új és teljes kettős intézetnek ünnepélyes felavatása.

Az egyesületi élet 1879-ben, de még inkább 1883—84-ben új virágzásnak indult. Ekkor keletkezett a legtöbb, még ma is eredménynyel működő egyesület.

Gazdasági fejlődés

1874-ben feloszlatták a czéheket, a melyeket 1876-ban az „I. egyesült polg. ipartársulat“ pótolni óhajtott, míg 1884-ben az „ipartestület“ megalakult. A gőzmalmok száma négyre emelkedett. Két cognac- és két vegyészeti gyár keletkezett. Ezekhez jöttek 1885-ben a Frisch-féle szeszgyár és a Neukomm és Seidl-féle gépgyárak és végre a keményítőgyár. Valamennyi vállalat az intenzivebben űzött földmívelés és a nagykiterjedésű bortermelésnek köszönhette keletkezését.

A bortermelés a 8. tizedben elérte legnagyobb kifejlődését. 1873-ban Verseczen 2255 szőlőbirtokos volt és a szőlővel beültetett terület a határban 8973 holdat tett, a mely terület 1882-ben 10.014 holdra emelkedett, a mihez még 3000 hold jött, a melyeket a versecziek a szomszéd községekben birtak. Az évi termést 1,000.000 alsóausztriai akóra becsülték. 1880-ban konstatált philloxera a szőlőket úgy tönkretette, hogy 1882-ben csak 50,104 hektolitert szüreteltek.

A versecziek tehát más jövedelmi forrás után néztek. Egy nagy czukorgyár felállítását tervezték és a vattinai kincstári birtok megvételét; de csakhamar visszatértek a régi kultúrához. A város, az 1875-ben megalakult „Bortermelők egylete“ és egyesek már 1881—2-ben erélyesen fogtak hozzá a védekezéshez és az elpusztult ültetvények felújításához. 1887-ben már az első 17 hold új bort hozott. 1894-ben 604 hold régi szőlő mellett már 1028 holdon új bort szüreteltek. 1902-ben pedig a hegyeken már 1900 hold és a rónán 460 hold volt beültetve amerikai venyigével. 1911-ben már 4311 hold 275 négyszögöl szőlő volt a határban. Ma Versecz ismét a tekintélyes bortermelőhelyek közé tartozik.

A felvirágzáshoz nagyban hozzájárultak a közlekedési eszközök és a hitelintézetek. 1891-ben megnyílt a Nagybecskerekre vezető vasuti vonal, 1894-ben a kevevárai, illetőleg pancsovai vonal és végre 1896—8-ban a Lugosra vezető „Magyar Délkeleti Vasút“. 1900-ban épült a középponti nagy pályaudvar. 1892-ben rendezték be a városi telefonhálózatot, a melyet 1901-ben a városközibe belevontak.

1896-ban szerzett a posta és távirda külön épületet.

1894-ben keletkezett a román „Luceaferul“, 1895-ben a „Polgári Takarékpénztár“ és 1898-ban a „Takarék- és előleg-egylet“. Az „Osztrák-Magyar Bank“, a melynek Verseczen 1880 óta a „Verseczi Takarékpénztár“-nál egy mellékhelye volt összekötve, 1912 április 29-én fiókot nyitott. 1903-ban építették a „Verseczi Takarékpénztár“ közraktárainak elsejét.

Közegészség

A közegészségügyi viszonyok, a melyek a közeli mocsarak miatt nagyon rosszak voltak, lényegesen javultak. A poshadt, álló vizek levezetése, valamint az 1880 óta fúrt sok artézi kút a mocsarak kigőzölgéséből keletkezett, gyakran veszedelmes kimenetelű bajokat végleg megszüntette. 1878-ban és 1885-ben egy-egy új gyógyszertár nyílt meg. 1885-ben építették a közvágóhidat. 1893-ban megalakult a „Természetes gyógymódot követők egylete“, a mely propagandájának koronájaként 1912-ben tavaszszal megnyitotta 250,000 koronába kerülő „Sanitas“ nevű szanatóriumát. Az állam 1910-ben tüdővészellenes menhelyet (preventoriumot) alapított itt, a város pedig 1913-ben félmillió korona költséggel közkórházat építtet.

1880-ban nyitotta meg Kunze József nyílt úszófürdőjét és 1896-ban Adler Miksa a „Cornelia“ nevű kád- és gőzfürdőt.

Általános föllendülés

Az emberbaráti intézmények terén is hasonlókat regisztrálhatunk. Az 1872-ben megalakult és 1884-ben újraszervezett önkéntes tűzoltó-egylet 1885-ben modern laktanyát építtetett, melyet József főherczeg is megdícsért. 1885 óta egy árvaházra 230.000 koronát, 1901 óta egy polg. menházra 28.000 koronát gyűjtöttek.

Versecz város felvirágoztatásában sok érdemet szerzett magának *Seemayer* János polgármester, ki 1884—1903-ig, tehát két évtizeden át czéltudatosan és eredményesen igazgatta és fejlesztette szülővárosát.

1902-ben Versecz iparosai, bortermelői és mezőgazdái sikerült helyi kiállítást rendeztek, melyet Láng Lajos keresk. miniszter nyitott meg és a melyben készítményeik versenyképességét és termékeiknek kiváló minőségét bemutatták.

A lakosság száma, mely 1880-ban 22.810 volt, a rossz viszonyok miatt 1890-ben 22.121-re apadt le. Azonban a következő évtizedben ismét emelkedett. 1900-ban volt 4076 lakóházban 25,199 lakos. Nyelvre nézve volt magyar 2635, német 13.387, szerb 8112, román 753. 1910-ben már 27.730 lelket számláltak.

A város külseje

A város külsejének csinosítására sokat fordítottak. Már 1873-ban befásították az Andrássy-sétányt és sok utczát. Azonban csak 1880 után kezdődik a város csinosbodásának korszaka. 1884-ben kezdtek az utczák kövezésére a verseczi hegység gnáisza helyett gránitot használni. 1891-ben kezdték az utczákat aszfalt-

burkolattal ellátni, még pedig oly nagy mértékben, hogy itt 1896-ban külön asphalt-mastix-gyár keletkezett. Ehhez járul, hogy 1897-ben a város villamostelepet állított, a mely a város és sok magánház világításáról gondoskodik.

1902-ben restaurálták a róm. kath. plebánia-templomot 200.000 koronával, ugyanazon esztendőben átépítették a szerb püspöki lakot 220.000 koronával és 1909-ben az Alexi- és 1911-ben a püspöki templomot alaposan restaurálták. 1911-ben épült a gör.-kel. románok temploma.

1904—5-ben épült a polg. leányiskola s 1906-ban a kir. járásbírósági épület. 1906-ban épült ki teljesen a honvéd- és 1907-ben a méntelepi laktanya.

De a város környezete, a hegység is, más színt öltött. 1889 óta, különösen a Kápolna-hegyen, a villáknak egész raja épült, 1874-ben az erdőben egyesek menhelyül szolgáló csarnokot vendéglővel és 1885-ben az Ördög-árokban a lövészcsapat vendéglőt építtetett, melyek kedvelt kiránduló helyekké fejlődtek.

Ez időben a „Városkert" is nagy átalakításon ment át. Ez a park Magyarország legrégibb nyilvános kertjeinek egyike. Magánbirtokként már 1775-ben emlegetik. 1797 óta a városé, melynek ott eleintén majorsága volt. Ezt csak az ötvenes években szüntették be, a mikor a kertet csupán csak a lakosok szórakoztatására rendezték be. Ekkor épült ott a második lövölde és három czukrászda. 1884-ben keletkezett a parkegylet, a mely a ligetet modern kertté alakította át és a kert területét máig három akkorára megnagyobbította. Építtetett virágházat, a lövész-társulat pedig 1889-ben lövöldét és modern vendéglőt. 1893-ban rendezték be a nagy vízvezetéket és szökőkútat. Azután felállították ő felségeik mellszobrait.

*

Közigazgatási szereplők

Végül közöljük a régi városbírók, polgármesterek, kincstári és kir. biztosok, főispánok, a város orsz. képviselőinek és díszpolgárainak névsorát.

Mezővárosi bírák (1795—1817) 1795: Kormann Mihály, 1800: Spaits Szilárd, 1806: Kormann Mihály, 1810: Spaits Szilárd, 1815: Török József.

Városi bírák (1817—1851, 1861—1871) 1818: Biberly Péter, 1827: Tuschkan Antal, 1830: Nedelkovits Tódor, 1846: Paszt Károly, 1849—1851: Paszt Károly, 1861: Pescha Szvetozár, 1862: Pescha Szvetozár, 1866: Novakovich Emil, 1867—1871: Novakovich Emil.

Polgármesterek (1795 óta) 1795: Kumanovits Timót, 1800: Kormann Mihály, 1806: Nedits Áron, 1808: Spaits Szilárd, 1810: Hidvéghy Péter, 1815: Biberly Péter, 1818: Török Józef, 1827: Nedelkovits Tódor, 1830: Neyser Zsigmond, 1846: Vaszits András, 1849: Watz Mihály, 1849: Demeter György, 1851: Watz Mihály, 1857: Stojácskovics Sándor, 1860: Volits Sándor, 1861: Paszt Károly, 1862: Dániel László, 1868: Paszt Károly, a F. J. r. lovagja, 1872: Herzog József, a kor. érdemk. tul., 1879: Hofbauer Péter, 1883: Seemayer János, kir. tanácsos, 1902: Weifert Károly, a F. J. r. lovagja, 1904: Rezucha István dr., kir. tanácsos, ki 1866 aug. 20-án született Verseczen, hol atyja tanár volt. 1893: jogtudor, 1895: városi ügyész. A város 1909-ben újra választotta és a király 1911-ben a kir. tanácsosi czímmel tüntette ki.

Kincstári biztosok (1795—1849) 1795—1806: Herdt N. János Antal, 1807—1812: Klanitzay János, 1813, 1814: Vöröss László, 1815: báró Bassely Antal, 1816—1820: Felső-Eőri Pyrker István, 1821—1835: Csákány Ferencz, 1836: Schwanda Imre, 1837—1840: Ottrubay Károly, 1841—1849: Paukovits Márton.

Állandó királyi biztosok (1861—1867): 1861: Sóskúti Szabó Antal, 1862—1863: Mihailovics Miklós, 1864: Westersheimbi Wettstein Antal lovag, 1865—1867: Murányi Kulterer Ignácz.

Főispánok, 1871: Nagy- és Kis-Szredistyei Lázárovits Vazul, 1874: Stancsich György, 1878: Hertelendy József (kormánybiztos), 1881: Stancsich György, 1884: Rudnai Nikolits Sándor, 1895: Gaádi Pálffy Elemér, 1901: Bajsai Zákó Milán, 1908: Nehrebeczky György dr., 1910: Szamosujvárnémeti báró Dániel Tibor.

Dániel született 1878 márczius 9-én Budapesten. Atyja Ernő, a Millennium idejében kereskedelmi miniszter volt. Báró Dániel Tibor 1899-ben jogtudor, 1902-ben deési, majd lippai orsz. képviselő lett.

Országgyűlési képviselők. 1861: gróf Bethlen József, 1865: Manojlovich Emil, 1869: Paszt Vilmos, 1871: gróf Lónyai Menyhért, miniszterelnök, 1872: Szeniczey Ödön, 1875: Nedetzky István, 1878: Beöthy Algernon, 1881: Grecsak Károly, 1884: Stojacskovits Sándor, 1887: Grecsak Károly, 1891, 1892: Ürményi Bernát,

1896: Herczeg Ferencz, 1901: Seemayer János, 1905, 1906: Szilassy Zoltán, 1910: Ivándai Karátson Lajos, született Aradon 1853 okt. 31-én. 1876-ban kezdte meg állami szolgálatát a m. kir. honvédelmi minisztériumban, a hol 1910 máj. 12-én államtitkár lett.

Díszpolgárok, 1867: Deák Ferencz, 1869: Murányi Kulterer Ignácz, 1895: Rudnai Nikolits Sándor, 1897: Szilágyi Dezső.

*

Mai viszonyok

Versecz az éjszaki szélesség 45° 7′ 30″ és a keleti hosszúság 39° 57′ 30″ alatt fekszik. Tengerfölötti magassága 92 m.

Határa majdnem 3·5 négyszögmértföldre, azaz 34.191 kat. holdra, vagyis 19.677 hektárra terjed. Ebből volt 1911 végén szántóföld: 21.099 h. 602□°, kert 225 h. 962□°, rét: 1981 h. 1506□°, szőlő 4.311 h. 275□°, legelő: 3.634 h. 1593□°, nádas: 295□° erdő: 1.114 h. 283□° és terméketlen részek, ú. m. beltelkek, utak stb: 1.803 h. 1.181□°.

Lakosságának száma 1910 végén: 27.730, a kik között a német anyanyelvűek 14.406 lélekkel többségben vannak. Ezek után következnek a szerbek, azután a magyarok és végre a románok.

A lakosok főfoglalkozása a mezőgazdaság, a bortermelés, az ipar és a kereskedelem, a melyekre itt az alapfeltételek bőven megvannak.

A földmívelés igen terjedelmes. A határban 21 ezer hold van kukoriczával, búzával, zabbal és lóherével bevetve. 1911-ben termett 11.000 holdon 155.000 mm. kukoricza és 6.500 holdon 48.750 mm. búza.

A szőlők területe 1911-ben, a be nem jelentett részekkel együtt, már 4.500 h. Ha ezekhez még 1.500 holdat teszünk, a melyeket a versecziek a szomszéd Szereden, Mélykastélyon és Temesalmádon bírnak, akkor a versecziek szőlőterülete 6.000 holdra tehető. Ha a holdját átlag 50 hl. terméssel vesszük, 300.000 hl. évi termést kapunk. Ilyen volt az 1911. évi.

A bortermelésre igen kedvező az enyhe éghajlat. Temes vármegyének déli része Czrkvenicza után Magyarországnak legmelegebb vidéke.

Versecz és vidékének lóállománya szép. Jó hatással van reá a nagyváradi méntelepnek Verseczen állomásozó osztálya mintegy 170 ménnel.

Versecz ipara, kereskedelme, forgalma és hitelügye eléggé kifejlett. Erről különben más fejezetben bővebben van szó.

A lakosok műveltsége, habár a városban sok a földmívelő, kielégítő, a mit az bizonyít, hogy Verseczen az intenzívebb iskolalátogatás következtében az analfabéták száma kevés és kedvezőbb, mint sok hasonlónagyságú más városban.

A városban 6 könyvnyomda van és 8 hírlap jelenik meg (2 magyar, 4 német és 2 szerb). A könyvkereskedések száma kettő.

Versecz tanügye a modern követelményeknek megfelelő. A város sokat áldoz e czélra. 1912-re nem kevesebb mint 153.245 K 03 f. volt arra előirányozva.

Van itt: *Állami főreáliskola* (igazgatója: Pongrácz Alajos), 1908—9-ben 10 osztálylyal, 27 tanerővel. *Községi polgári leányiskola* (mely a Mi Asszonyunkról elnevezett iskolanővérek vezetése alatt áll), 1908—9-ben 6 osztálylyal, 22 tanerővel. Evvel kapcsolatban van egy *közs. női kézimunkatanfolyam*, 1908—9-ben 2 osztálylyal. *Két községi népiskola* 31 tanerővel. *Közs. gazdasági ismétlőiskola. Közs. iparos- és kereskedelmi tanoncziskola*, 1909—10-ben 15 osztálylyal, 16 tanerővel. *Három közs. óvóda* 4 tanerővel. *Gör.-keleti szerb hitfelekezeti népiskola* 14 tanerővel. *Gör.-kel. szerb hitfeletkezeti óvóda* 1 óvónővel. *Áll. segélyezett magán fiúnépiskola* 2 tanerővel. *Magán leánynépiskola* 1 tanerővel. *Közs. zeneiskola* 1 tanerővel, 2 osztálylyal. A város tanügyét a közs. iskolaszék intézi, melynek elnöke *Rezucha István* dr., polgármester. A felügyeletet a helyben székelő m. k. tanfelügyelőség vezetője: Molnár József, kir. tanfelügyelő gyakorolja, ki 1863 okt. 22-én született Temesvárt. A tanítóképzőt Aradon végezvén, 1885-ben Baján tanképesítést nyert. 1884-ben kezdte meg tanítói működését. 1904-ben került Pancsováról a temesvári tanfelügyelőséghez és 1909 jan. 1-én bízták reá a verseczi kirendeltséget. 1911-ben kir. tanfelügyelő lett. Hatásköre kiterjed Temes vármegye déli részére és Verseczre.

A városi múzeum és könyvtár állománya 1911 végén: Múzeum 32.302 db., könyvtár: 29.392 db. Összesen: 61.694 db. E kettős intézet forgalmát illetőleg megemlítjük, hogy a múzeumot 1911-ben 5.554 látogató tekintette meg és a könyvtárban a kivett könyvek száma 10.226-ra rúgott. Van ezenfelül 5 egyleti és 5 tanintézeti könyvtár.

1900-ban a lakosok 73·7%-a tudott olvasni és írni.

A társadalmi életben oly fontos egyletek Verseczen nagy számmal találtatnak. Számuk 64, a melyeknek közművelődési, emberbaráti és társadalmi czéljuk van.

A város *háztartása* rendezett. 1912-re tervezett költségirányzata: 1,141.474 K 85 f. szükségletet, 945.473 K 58 f. fedezetet és 196.001 K 27 f. hiányt mutatott, a mely utóbbit 72%-nyi községi pótadóval fedeznek. Az állami adók 1911-ben 298.990 K 69 f-re rúgtak.

Versecz különben a verseczi gör.-kel. szerb püspökség székhelye és a „verseczi", 7. honvédezred állomáshelye.

Versecz fekvése szépnek mondható. A „Bánsági Érczhegység" délnyugati nyulványa, a „Verseczi Szigethegység" nyugati oldalán, a „Kápolnahegy" lábánál terül el a város, éjszakról délre húzódva, meglehetős rendes utczákkal és csinos házakkal. A legszebb épületek a gör. kel. szerb püspöki lak, a r. k. plebániatemplom és a gör.-kel. szerb székesegyház, a közs. fiúnépiskola, továbbá a Zoffmann- és báró Baich-féle magánházak.

A város keleti szélén a hegység emelkedik, melynek Verseczre jellemző csúcsai: a vár-rommal ékes 407 m. magas Várhegy és a Szent Keresztről czímzett kápolnát hordozó 252 m. magas Kápolnahegy.

*

A verseczi gör.-kel. szerb püspökség keletkezése a XVI. századba nyúlik vissza, a midőn Délmagyarországon a gör.-kel. szerb egyház szervezkedett. Első írott említése 1594-ből való, a mely évből tudjuk, hogy az akkori keresztény felkelés leveretése után a temesvári basa a verseczi püspököt megnyúzatta. 1619-ben Simont, 1622-ben Antalt, 1662-ben Theodoziust említik a verseczi püspöki czímmel; 1688-ban pedig csupán csak a verseczi püspökséget nevezik meg. Ez a püspökség nem volt törvénynyel megerősítve, szabatosan meghatárolt egyházmegyei területtel sem bírt és eredetileg is szerb volt. A szerb püspökség

A püspökségnek végleges, törvényes szervezése a XVII. század végére esik, midőn 1690 végén *Csarnojevics III. Arzén* ipeki patriárka az ő népével Ó-Szerbiából Délmagyarországba vándorolt. Csarnojevics a jövevények és a már évszázadok óta itt élt szerbek lelki ügyeit rendezte, mi czélból e. k. 1694-ben *Stibicza Spiridiont* verseczi püspökké tette, a kit Lipót király 1695 márcz. 4-én megerősített. Stibicza Verseczen, illetőleg a mellette levő meszicsi zárdában székelt a XVIII. század elejéig. Ezen nem változtatott sem az 1699. évi karlóczai béke, sem pedig az, hogy 1700-ban az erdélyi románság uniált és a krassószörényi románság, mely a török uralom alatt óhitűnek maradt, a szerb hierarchia alá került. A XVIII. század 3. tizedében találjuk a püspököt Karánsebesen, mert 1721-ben még verseczinek, 1724-ben azonban már karánsebesinek neveztetik. 1716 után szervezték az egyházmegye területét. Ekkor a következő esperességekre volt felosztva: Versecz, Lugos, Karánsebes, Mehádia, Palánka (később Fehértemplom) a Temesi Bánságban és Krivina, Kraina és Klyucs, Szerbia éjszakkeleti részében.

Midőn az 1737—39. évi szerencsétlen háborúban Szerbia ismét török kézre került, a verseczi püspökség a 3 utóbbit elvesztette. Ekkor pusztultak el a Duna völgyében Ogradénánál a Lubostine zárda és az ó-moldovai zárda.

1751-ben, tehát közvetetlenül a székhelynek 1749-ben Verseczre történt visszahelyezése után, a püspökséghez 235 helység tartozott. Ebből esett a verseczi esperességre 56, a palánkaira 43, a karánsebesire 62, a mehádiaira 41 és a lugosira 33. Zárda 6 volt, és pedig Meszicsen, Kis-Szredistyén, Kis-Semlakon, Kussicson, Zlaticzán és Báziáson, melyek valamennyien a XV. és XVI. század alapításai. Akkor az egyházmegye *Georgievich Jánosban* kitünő főnökével bírt, ki annak felvirágoztatását őszintén szivén viselte.

1775-ben állították fel a konzisztóriumot, melynek pecsétjét Mária Terézia királynő maga küldötte át 1777-ben.

Az 1774. évi püspöki tanácskozások határozatai alapján gyarapodott az esperességek száma a varadiaival és megszüntek 1777-ben a kisszredistyei, kiszemlaki és kussicsi zárdák. Ekkor volt az egyházmegyében 239 plebánia és 29 fiókegyház.

A verseczi püspök jövedelme tekintélyes lévén, 1786 óta az köteles volt a pakráczi, károlyvárosi és budai püspököknek összesen 1.528 frt évi segélyt adni.

Az 1788. évi török betörés nagy károkat okozott az egyházmegyében. Míg 1786-ban 256.857 hivőt írtak össze, addig 1793-ban csak 248.333-at találtak.

Szerencsére akkor a megyének *Sakabenti Jovánovics* Józsefben igen tetterős főnöke volt, ki eredménynyel fáradozott a háború okozta sebek gyógyításán.

1820 decz. 17-én engedélyezte I. Ferencz Verseczen egy papnövelde felállítását. 1846-ban 301 anyaegyház, 27 fiókegyház, 498 lelkész és 299.800 hivő volt, Az elégületlen románok az unióra áttérvén, 1836-ban Lugoson az első gör.-kath. paróchia keletkezett, a mit 1847-ben a resiczavidéki románok áttérése követett. A szabadságharcz lényeges befolyású volt a verseczi püspökségre. Akkor állott szemközt egymással a püspök, ki a magyar kormány rendeleteit végrehajtotta, az ő szerb hiveivel, és viszont mind a kettő a románokkal. Ez utóbbiak az 1848 június 27-én Lugoson tartott népgyülésen kimondták az elszakadást a karlóczai érsekségtől és Verseczre *Vuja Ignácz*, oraviczai esperest, püspökhelyettesként határozták elküldeni, a mit a magyar kormány később megerősitett. A magyaroknak Verseczről 1849 elején történt elvonulása után, jan. 23-án, Rajasich patriárka, *Popovits* István püspököt méltóságától megfosztotta és zárdába küldte. Júliusban Vuja Verseczre jött, de a császári csapatok elől megint eltávozott.

1854-ben volt a megyében 253 lelkészállomás, 387 plebánia és 295.442 hivő.

1856-ban a lugosi gör.-kath. püspökségnek életbeléptetése új tápot adott a román mozgalomnak. Még ugyanaz évben sok lugos- és verseczvidéki román falu lakossága, Bercan János, bogsáni plebános vezetése alatt áttért az unióra. 1860-ban már megengedte a király, hogy az egyházmegye románjai is a karlóczai kongresszuson képviseljék magukat. Ezek ott 1862- és 64-ben már követelték a különválást a szerbektől és a külön román nemzeti egyházat. Követelték a verseczi egyházmegye keleti, románlakta részét, a melyből egy karánsebesi román püspökséget óhajtottak alakitani és végre 4 zárdát, köztük Meszicset is.

1864 decz. 24-én alapították a karánsebesi gör.-kel. román egyházmegyét a verseczi és temesvári régi püspökségek területén. A verseczi püspökség területén szervezték a karánsebesi, lugosi, mehádiai, verseczi, oraviczai, fehértemplomi és pancsovai esperességet. 1865 ápril. 1-én volt a román hitközségek átadása és július 6-án történt az új karánsebesi püspök kinevezése.

A júl. 8-iki kir. elhatározás szabályozta a megcsonkitott verseczi püspökség területét, a mit júl. 15-én végrehajtottak. A régi esperességek közül csak Versecz és Fehértemplom (Palánka) maradt meg. Ezért most a temesvári egyházmegyéből Pancsova vidékével növelték az egyházmegyét, mely most csak a Berzavától délre terült el és azóta a verseczi, fehértemplomi és pancsovai esperességekre oszlik, a melyekben 1868-ban 106 plebánia és 143.397 hívőt mutattak ki. Ugyanez esztendőben feloszlatták a verseczi theológiai intézetet is.

A verseczi egyházmegye plebániáiban még sok román maradván, ezek 1897 óta egymásután külön hitközségekké tömörülnek, 1907 óta pedig a románok a zárdák iránti követeléseiket per útján megújították.

A verseczi gör.-kel. szerb egyházmegyében volt az 1909. egyházmegyei összeírás szerint összesen 76 lelkészállomási hely és 138.549 hívő, a miből a verseczi esperességre 27 lelkészállomási hely és 38.921 hivő, a fehértemplomira 26 hely és 37.259 hívő és a pancsovaira 23 hely és 62.369 hívő esik.

Zárda 3 van az egyházmegyében: Vojlovicza, Meszics és Zlaticza Báziás fiókkal.

Verseczi püspökök: 1594: említtetik a verseczi püspök, 1619: Simon, 1622: Antal, 1662: Theodozius, 1688: említtetik a verseczi püspökség, 1694: Stibicza Spiridion, 1722: Sztanojevics Mózes. 1726: Dimitrijevics Miklós, 1728: Petrovics Miksa, 1739: Dámjánovics Jeftim, 1741: Antonovics Izsájás (1748: pátriárka), 1749: Georgievich János (1769: pátriárka), 1774: Popovics Vincze, 1786: Sakabenti Jovánovics József, 1806: Vidáki Jovánovics Péter, 1819: Radivojevics Szineszius, helyettes 1829: Manujlovics Miksa, 1834: Rajacsich József (1842: pátriárka), 1843: Popovics István, 1849: Maschierevics Samu, helyettes, 1859: Kengyelatz Emilián, 1887: Dimitrijevics Nektár, 1896: Zmejánovics Gábor.

Zmejánovics szül. 1847 aug. 25-én Dobánoviczán Szerém vármegyében. Kőrösön gazdasági tanulmányokat végezvén, 1882. nov. 18-án Kruzsedolban a szerzetesrendbe lépett. Azután Boszniában katonai papi szolgálatokat tett és az arany érdemkeresztet kapta. 1891-ben protoszincell és 1894-ben kruzsedoli archimandrita lett, 1896 máj. 6-án választatott verseczi püspökké, jún. 14-én nyerte el a királyi megerősítést, júl. 14-én felszenteltetett és aug. 4-én elfoglalta székét. 1910-ben kapta a szász kir. Albert-rend középkeresztjét a csillaggal.

TARTALOMJEGYZÉK.

KÉPEK ÉS MŰMELLÉKLETEK.

CZÍMEREK.

BETŰSOROS NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

MAGYARORSZÁG MONOGRAFIÁJA

A MAGYAR KORONA ORSZÁGAI TÖRTÉNETÉNEK, FÖLDRAJZI, KÉPZŐMŰVÉSZETI, NÉPRAJZI, HADÜGYI ÉS TERMÉSZETI VISZONYAINAK, KÖZMŰVELŐDÉSI ÉS KÖZGAZDASÁGI ÁLLAPOTÁNAK

ENCZIKLOPÉDIÁJA

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI KÖZPONTI SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁGÁNAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTETTE

BOROVSZKY SAMU DR. †

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, A M. TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TITKÁRA, S E TÁRSULAT, VALAMINT A M. HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI ÉS A M. NÉPRAJZI TÁRSASÁGOK VÁLASZTMÁNYI TAGJA

SZÁMOS MÜMELLÉKLETTEL, TÉRKÉPPEL, TERV- ÉS HELYZETRAJZZAL S SZÖVEGKÉPPEL

TEMESVÁR

BUDAPEST,

ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG

V., ARANY JÁNOS-UTCZA 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN

TEMESVÁR

AZ ORSZÁGOS MONOGRÁFIA SZERKESZTŐ-BIZOTTSÁGÁNAK FELÜGYELETE ALATT ÉS A TEMESVÁRI HELYI MUNKATÁRSAK KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL

SZERKESZTETTE

BOROVSZKY SAMU DR. †

A M. TUD. AKADÉMIA TAGJA, A M. TÖRTÉNELMI TÁRSULAT TITKÁRA, S E TÁRSULAT, VALAMINT A M. HERALDIKAI ÉS GENEALOGIAI ÉS A M. NÉPRAJZI TÁRSASÁGOK VÁLASZTMÁNYI TAGJA

168 KÉPPEL; EZEK KÖZÖTT 147 MŰNYOMÁSÚ AUTOTIPIA, 20 SZÖVEGKÉP ÉS 1 TÉRKÉP

BUDAPEST,

ORSZÁGOS MONOGRAFIA TÁRSASÁG

V., ARANY JÁNOS-UTCZA 1.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA ÉPÜLETÉBEN

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

ORSZÁGOS MONOGRAFIA KÖZPONTI SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA:

ELNÖK:
RÁKOSI JENŐ
főrendiházi tag,
a M. Tud. Akadémia tagja.

FŐSZERKESZTŐ:
BOROVSZKY SAMU Dr.†
a Magyar Tud. Akadémia tagja,
a Magyar Történelmi Társulat titkára.

MÁSODELNÖK:
LÓCZY LAJOS Dr.
a Földtani Intézet igazgatója,
a Magy. Tud. Akadémia tagja.

VIRTER FERENCZ
az Országos Monografia-Társaság igazgatója.

VENDE ALADÁR
az Országos Monografia szerkesztője.

TAGOK:

Áldássy Antal dr.
egyet. m. tanár, a Magy. Nemzeti Múzeum őre, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Ambrozovics Lajos dr.
ny. főispán.

Baltik Frigyes dr.
ág. ev. püspök.

Balogh Pál
író.

Bánóczi József dr.
tanár, a M. Tud. Akadémia tagja

Bárczy István dr.
Budapest székesfőváros polgármestere.

Bársony István
a Kisfaludy-társaság tagja, a Budapesti Közlöny szerkesztője.

Bátky Zsigmond dr.
etnografus, a Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának őre.

Bayer József
tanár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Bedő Albert
ny. államtitkár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Benedek Elek
a Kisfaludy-Társaság tagja.

Bernát István
orsz. képviselő, a M. Tud. Akadémia tagja.

Bezerédj Viktor dr.
államtitkár.

Borbély Lajos
a Rimamurány-salgótarjáni vasműrészvénytársaság vezérigazgatója.

Cholnoky Jenő dr.
a Ferencz József tud. egyetem ny. r. tanára.

Csánki Dezső dr.
országos levéltáros, a M. Tört. Társulat alelnöke, a M. Tud. Akadémia tagja.

Csapodi István dr.
egyetemi ny. r. k. tanár

Császár Imre
Orsz. Színműv. Akad. tanár.

Csoma József
a M. Tud. Akadémia tagja, a Herald. és Geneal. társ. ig. v. tagja.

Dárday Sándor dr.
a m. kir. állami legfelsőbb számvevőszék ny. alelnöke.

Dedek Crescens Lajos
tudom.-egyetemi könyvtárőr, tb. udvari káplán.

Demény Károly
m. kir. posta- és távirda-igazgató.

Dobokay Lajos
m. kir. földmív. miniszteri tanácsos.

Entz Géza dr.
műegyetemi rendes tanár, a M. Tud. Akadémia tagja.

Erdélyi Pál dr.
az Erdélyi Múzeum könyvtárának igazgatója.

Fejérpataky László dr.
a Nemzeti Múzeum könyvtárának igazgató-őre, a M. Tud. Akadémia tagja.

Gelléri Mór
kir. tanácsos, az Orsz. Iparegyesület igazgatoja.

Gonda Béla
kereskedelmi miniszteri tanácsos.

Haraszthy Lajos
segédszerkesztő.

Havass Rezső dr.
a Földrajzi Társaság alelnöke.

Hock János
plebános, országgyűlési képviselő.

Hollán Sándor dr.
keresk. miniszteri tanácsos, államvasúti igazgató.

Rónai Horváth Jenő
altábornagy, a M. Tud. Akadémia tagja.

Hutyra Ferencz dr.
udvari tanácsos, az állatorvosi főiskola igazgatója.

Kammerer Ernő
miniszteri tanácsos, a Szépművészeti Múzeum igazgatója.

Kenedi Géza dr.
szerkesztő, a Petőfi-társaság tagja.

Kenessey Kálmán
miniszteri tanácsos, vasúti és hajózási főfelügyelő.

Konkoly Thege Miklós
a Központi Meteorologiai Intézet ny. igazgatója, a Magyar Tud. Akadémia tagja.

Lánczy Leó
a főrendiház tagja, a Pesti Magy. Keresk. Bank elnöke.

Madarász Gyula dr.
nemzeti múzeumi őr.

Melléthei Barna Lajos
a monografia belmunkatársa.

Molnár Viktor
közoktatásügyi államtitkár.

Nagy Géza dr.
nemzeti múzeumi őr, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Némethy Károly dr.
belügyminiszteri államtitkár.

Nyáry Sándor dr.
műegyetemi magántanár.

Ortvay Tivadar dr.
nyugalm. jogakadémiai tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Óváry Lipót
miniszteri tanácsos, ny. országos főlevéltárnok, a Magyar Tud. Akadémia tagja.

Pasteiner Gyula dr.
egyetemi ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Porzsolt Kálmán
a Pesti Hirlap főmunkatársa.

Radisics Jenő
miniszteri tanácsos, az Orsz. Magy. Iparművészeti Múzeum igazgatója.

Reiszig Ede dr.
a M. Herald. és Geneal. és a M. Tört. társaság ig. vál. és a Műemlékek Orsz. Biz. lev. tagja.

Sándor József
az E. M. K. E. alelnök-főtitkára.

Id. Szinnyei József
a nemzeti múzeumi hirlapkönyvtár őre, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Ifj. Szinnyei József dr.
egyetemi ny. r. tanár, a Magy. Tud. Akadémia tagja.

Szőts Farkas
ref. theol. akadémiai tanár.

Strausz Adolf dr.
a Keleti Akadémia tanára.

Thallóczy Lajos dr.
a közös pénzügymin. osztályfőnöke, a Magyar Tudományos Akadémia tagja.

Telegdi Roth Lajos
főbányatanácsos, királyi főgeológus.

Váradi Antal dr.
udvari tanácsos, író.

Visontai Soma dr.
udvari tanácsos, ügyvéd.

A MAGYARORSZÁG VÁRMEGYÉI ÉS VÁROSAI

TEMESVÁRI KÖTETÉNEK MUNKATÁRSAI:

Bellai József
városi tanácsos,
Temesvár.

Geml József
királyi tan. főjegyző,
Temesvár.

Szentkláray Jenő dr.
apátkanonok, a Magyar Tud
Akadémia tagja,
Temesvár.

Berkeszi István dr.
főreáliskolai igazgató,
Temesvár.

Lendvai Jenő
a Keresk. és Iparkamara titkára,
Temesvár.

Telbisz Károly dr.
udvari tanácsos, polgármester,
Temesvár.

Ury Lajos
királyi táblai elnöki titkár,
Temesvár.

Vende Ernő
tanár, az Irodalomtörténeti Társ.
választmányi tagja,
Budapest.

E KÖTET FEJEZETEIT FELÜLVIZSGÁLTÁK:

Borovszky Samu dr.,† főszerkesztő, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, a Magyar Történelmi Társulat titkára. — **Gelléri Mór**, királyi tanácsos, az Országos Iparegyesület igazgatója. — **Hollán Sándor dr.**, miniszteri tanácsos, államvasúti igazgató. — **Molnár Viktor**, ny. közoktatásügyi államtitkár. — **Nagy Géza dr.**, nemzeti múzeumi őr, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. — **Némethy Károly dr.**, belügyminiszteri államtitkár. — **Szinnyei József id.**, a Nemzeti Múzeum hírlapkönyvtárának őre, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. — **Telbisz Károly dr.**, udvari tanácsos, polgármester.

ELŐSZÓ.

E lapok egy oly város képét mutatják, melyet az ősök a temesi vidéknek, a Duna-, Tisza-, Maros-folyók és Erdély bérczhatára között elterülő termékeny Délvidéknek a szívében alkottak meg, mely nemzeti uralkodóink korszakában az ismeretlenség homályából alig kibontakozva, rövid idő alatt már királyi székhely fényében ragyogott, majd hazánk gyászszal és dicsőséggel telt sok századot viszontagságai folyamán, nemzeti balsorsunk áldozataként elpusztult és hamvaiból két évszázaddal ezelőtt új életre kelve, országunk legelső városai sorába emelkedett.

Abból, a minek Temesvár régi jelentőségét és dicsőségét köszönhette, minden elmult, csak az a rendeltetése maradt fönn, mely a város földrajzi helyzetéből addig is következett, hogy a hajdan virágzott, majd elpusztult, ismét feléledt és új életre törekvő Délvidéknek középpontjaként, ez országrésznek vezérlőszerepre hivatott főhelye Temesvár volt és maradt.

A mi itt ezenkívül azelőtt volt, az mind megsemmisült. A századok viharai elsöpörtek mindent.

De a krónikákból megtudjuk, hogy a régi Temesvárnak, az európai polgáriasodás és a keresztény műveltség védelmének szolgálatában, a Gondviselés jelentős szerepet juttatott.

Nagy események színtere, véres küzdelmek mezeje volt e város. Népünk hőseivel együtt Európa minden nemzetének daliái ontották itt vérüket a czivilizáczió védelmében.

Temesvárnak, a nemzeti lét és a nyugati kultúra régi végvárának ezt a történelmi jelentőségét feltaláljuk a változott viszonyok között, az újabb időben is.

A régi vár, a régi város eltűnt; a régi hősök elvérzettek és maradékaikban is kivesztek; nem maradt más, mint az anyaföld, melyen a régi város állott és megmaradt a régi hősök emléke és dicsősége. És beköltözött a régi anyaföldön felépült új városba a régi hősök halhatatlan szelleme és betölti az új várost a régi hazaszeretet érzetével, mely a nyelvre és vallásra nézve széttagolt új nemzedéket egyesíti.

Mint hajdan a vár védelmére és megóvására, a közös küzdelemre, a legkülönbözőbb nemzetek fiai sereglettek ide, úgy most is számos népfaj találkozik itt közös munkára egyesülve. Egymást megértve és

megbecsülve, együtt dolgoznak itt a társadalmi béke védőpajzsának oltalma alatt, mind az egyeseknek, mind az összességnek a javán, a város felvirágoztatásán.

A mai Temesvár a hazafias érzülettől áthatott modern polgári szellemnek és polgári szorgalomnak a tanyája. A város közönsége, a politikai, nemzeti, gazdasági és társadalmi fejlődés terén, eleven erővel törekszik előre.

Munkásságának eredményei minden téren nyilvánulnak. A siker titka főként abban a hatalomban rejlik, melylyel a társadalmi egység összefoglaló hatása a polgárságban rejlő erőt egyesíti és teljes kifejlettségében, egész súlyával juttatja érvényre.

A város polgárságát erős hazafias érzület hatja át, mely a királyhoz való hűségben, az alkotmányhoz való ragaszkodásban, nagyjainknak, eszményeinknek és nemzeti dicsőségünknek tiszteletében, az ország valódi érdekeinek áldozatkész szolgálatában, minden alkalommal egyértelmű lelkesedéssel jut kifejezésre.

Kiváltképpen nemzeti emlékünnepeinken nyilvánul meg, a városszerte észlelhető lélekemelő hangulatban, lelkes komolyságban, az alkalomhoz méltó díszszel és fénynyel, a város közönségének hazafias lelkülete.

Hazánk ezeréves fönnállásának emlékét a város a Magyarország Védasszonyának tiszteletére szentelt gyárvárosi „Millenniumi templom“ építésével örökítette meg és 1896 május 9-én az egész tanuló ifjúság lelkes seregének, május 14-én pedig az összlakosságnak örömteljes tüntetése mellett, a temesvári nőktől a város részére felajánlott és a megyés püspöktől megáldott díszes nemzeti lobogónak ünnepélyes átvételével ülte meg.

Ez alkalommal a város közgyűlése magasztos érzelmektől áthatva és hálásan emlékezve meg arról, hogy dicső királyunk bölcs uralkodása alatt, a nemzettel együtt a béke áldásait zavartalan örömben élvezi, majd visszatekintve a város multjára és két évszázad előtt bekövetkezett újjáalapítására, a következő kijelentésekbe foglalt ünnepélyes fogadalmat vallotta:

„Így újjászületve csatlakozott néhány évtized mulva városunk ismét az anyaországhoz, melytől több mint két századon át el volt szakítva. Ez idő óta, az utolsó száz év alatt városunk az anyagi és szellemi haladás útját lankadatlanul követi és főképpen a nemzeti közművelődés terén buzgólkodik.

„A változott viszonyokkal Temesvár városának ez országrészben mindenkor bírt vezérlő hivatása csak változott, de meg nem szűnt.

„Mit rejt számunkra méhében a jövő?

„Ha egyéb jelekből nem látnók is, a közöröm, melylyel hazánk ezeréves fönnállásának békés ünnepét a nemzet apraja-nagyja megüli, a lelkesedés, melylyel a nemzet minden rétege a múlt dicsőségéről megemlékezve, erejét a jövő békés feladatainak felajánlja, kell hogy minden-

kiben megerősítse a haza jövőjébe vetett hitet és azt a meggyőződést, hogy a magyar nemzet, mely a múlt századok alatt a polgáriasodás védelmében ontotta hős fiai vérét, hivatva és képesítve is van a feladatra, melyet magának a második évezredre kitűz: a művelt nyugati népekkel versenyre kelni a kultúra ápolásában és terjesztésében.

„E nemzeti hivatás szolgálatában keresi Temesvár városa is jövő feladatát.

„Adjon az ég nekünk és utódainknak erőt arra, hogy rendeltetésünknek megfelelhessünk.

„Egy ezredév tanulságai intenek, hogy hívek legyünk az ősök hagyományaihoz, hogy nemzeti létünk biztosítékait: az elődöknek a fejedelem iránt tanusított ezeréves hűségét és a századok viharaiban kipróbált lángoló hazaszeretetét, szívünk mélyében őrizzük meg és hogy készek legyünk vész esetén, úgy mint a letelt ezredév hősei, Istenbe vetett bizalommal, életünket és vérünket áldozni a hazáért és a királyért."

Megható ünnepélyességgel fogadta Temesvár közönsége 1906 okt. 27-én Rákóczi Ferencz hamvait, oly ünnepélyes módon megnyilvánult kegyelettel, mely a nemzet ereklyéit kísérő országnagyok egyhangú tanúsága szerint, a gyászmenetnek az egész országot átszelő útján a legkimagaslóbb, a nemzeti érzülethez legméltóbb manifesztáczió volt.

Különös érdeklődéssel buzgólkodik Temesvár polgársága a nemzeti közművelődés eszméjéért. A közoktatás és a kultúra minden mozzanatát figyelemmel kíséri és teljes erejével támogatja. Nincs is város az országban, mely nagyobb odaadással, messzebbmenő áldozatkészséggel és nemesebb ideálizmussal szolgálná a magyar nemzeti közművelődés ügyét, mint Temesvár.

Jellemző adatul szolgál erre nézve az a tény, hogy az ország vidéki városai sorában, a nem magyar anyanyelvűek magyar nyelvismerete tekintetében, Temesvár az első helyen áll.

A város közönsége büszkeséggel is mutat azokra az eredményekre, a melyeket a kultúrális haladás és a népoktatás fejlesztése terén elért és örömteljes megelégedéssel utal arra, hogy ezeket az eredményeket kivívta a város polgárságának egyértelmű, lelkes, hazafias közreműködésével, anélkül, hogy a vegyesajkú lakosság szívében az elégedetlenség, a keserűség érzelmének legkisebb, parányi része is visszamaradt volna; sőt, mondhatni, büszkén hivalkodik ezzel a sikerrel, felekezeti és nemzeti különbség nélkül, minden temesvári polgár.

A város gazdasági és kultúrális haladásának fényes megnyilvánulása volt az 1891-ik évben rendezett Délmagyarországi Ipari és Mezőgazdasági Kiállítás, mely a Délvidéknek gazdasági vívmányait a kiállítás 5 hónapi tartama alatt, májustól októberig, a sikerek szakadatlan sorozatában tüntette fel és nemcsak fényesen igazolta a vezérszerepet, melyet városunk az ország déli részeiben betölt, de kimutatta és magával a város polgárságával is megismertette az erőt és képességet, mely

benne lakozik. Így nemcsak külsőleg emelte ki és hirdette a város jelentőségét, hanem a város önmagához való bizalmát is fokozta és a polgárság kebelében megerősítette annak a tudatát, hogy Temesvár joggal tart igényt arra, hogy az ország városai között a legelső sorban említtessék.

Ez alkalommal ő felsége is abban a kitüntetésben részesítette városunkat, hogy legfelsőbb látogatására méltatta a kiállítást s azt 1891 szeptember 16-án behatóan megszemlélte, a midőn is a város nevében hozzá intézett hódolatteljes üdvözletre legkegyelmesebben válaszolva, kijelentette, hogy örömmel jött „ezen minden téren oly szép sikerrel előre törekvő városba“, hogy az itt rendezett kiállítást megszemlélje. „Ismerem — mondá — a város derék polgárainak Személyem és Házam iránti ragaszkodását és tudva, hogy polgári kötelességeiket is híven teljesítik, biztosítom, hogy nemes törekvéseiket mindenkor szívesen mozdítom elő.“

A kiállítás sikere országszerte, sőt az ország határain túl is elismerést szerzett Temesvár város nevének és ez időtől kezdve mind gyakrabban keresték fel országos, sőt külföldi és nemzetközi társaságok, testületek és kongresszusok Temesvár városát, mely összejövetelek, a város közönségének vendégszeretete és szívélyes érdeklődése mellett, lelkes hangulatban és minden zavaró inczidens nélkül folytak le és minden irányban terjesztették Temesvár város jó hírét. Ez ünnepélyes alkalmak sorából csak az 1903 augusztus 20—24-ike között városunkban lefolyt Országos Magyar Dalversenyről kívánok megemlékezni, melyet a város a legnagyobb lelkesedéssel karolt föl és mely, a résztvevőknek azóta is sokszor kifejezett véleménye szerint, az ország vidéki városaiban rendezett országos dalünnepélyek között, a vendégek lelkes fogadása és a rendezés gondossága tekintetében, a legjobban sikerült és szintén országszerte terjesztette Temesvár városának hírét és nemzeti művészetünk iránt tanúsított lelkesedését és áldozatkészségét, a mely abban is nyilvánult, hogy a dalversenyek czéljaira a város külön ebből az alkalomból nagyszabású ideiglenes dalcsarnokot épített, melyben az összes dalegyesületek énekesei és ötezer hallgató számára volt hely.

Zengett is benne dicsőségesen a magyar dal és zúgott az öröm és tetszés lelkes kitörése a felejthetetlen dalünnepély szép napjaiban.

Városunk közönségének a jótékonyság tág mezején minden irányban megnyilvánuló áldozatkészsége és emberbaráti tevékenysége, valamint szocziális irányú társadalmi működése külön megemlítést érdemel. Temesvár városának a tudományos fejlődés, a modern eszmék és a haladó kor követelményei iránt fogékony közönsége tudja, hogy a magyar állam létérdeke, megfeszített nemzeti kultúrmunkára készteti népünket és első sorban a műveltségben való előhaladás terén vezérszerepre hivatott polgári osztályt és érzi, hogy ma már nem az osztályérdek korlátai között kereshet érvényesülést, hanem meg kell barátkoznia

az általános érvényű, magasabb társadalmi eszmékkel, melyek a művelt nemzetek jobbjainak lelkében már élnek és az emberiség boldogulásának, az anyagi és szellemi haladásnak, a népjólétnek az egész társadalomra való kiterjesztését tűzik ki a jövő feladatául.

E téren is megmozdult társadalmunk lelkiismerete és megkezdődött a munka, mely javításra és új alkotásokra irányul.

A magyar városok polgármestereinek 1910. évi augusztus hó 12-én itt megtartott országos értekezlete, a mely szintén igen impozáns lefolyású volt, Temesvár indítványára kimondotta, hogy a városoknak feladata és kötelessége lenne a társadalmi gyermekvédelmet hathatós pártfogásukba venni.

Az itt felsorolt eseteken kívül is megragadott a város közönsége minden alkalmat arra, hogy érdeklődését és áldozatkészségét nemzeti érdekeink, társadalmi haladásunk és kultúrális fejlődésünk iránt kifejezésre juttassa és a város hazafias buzgóságának és lelkesedésének híre át is hatotta az egész magyar közvéleményt, úgy hogy az a tartózkodó előítélet, mely előbb Temesvárról, a viszonyokat és a polgárságnak valódi érzületét nem ismerő honfitársaink körében, a múltból visszamaradt, végkép megszűnt és mindnyájunknak örömére és megelégedésére, városunk és polgárságunk jó híréről már országszerte kedvező felfogás uralkodik.

Korszakotalkotó feladatot oldott meg Temesvár mai nemzedéke a várterületnek a város fejlesztése és kiépítése érdekében való megszerzésével és e hazánkban egyedül álló nagy városrendezési műveletnek sikeres végrehajtásával.

Ezzel a nagy vállalkozással a város közönsége, a megoldás útjába torlódott akadályok elhárítására irányuló határozottsággal, mindvégig tervszerűen, következetesen és biztos kézzel készítette elő a talajt arra, hogy a város szabad kifejlődésére tág tér nyíljék és a régi várfalak közé összeszorított régi Temesvár, miután katonai jelentősége megszűnt, új hivatásához képest, szép, nagy, magyar kultúrvárossá alakulhasson át.

Ebben a nagy munkában, melyet a város közönsége maga kezdeményezett és saját erejéből, minden zavar és fennakadás nélkül, szerencsésen végre is hajtott, nyilvánult meg legszembetűnőbben és győzedelmesen az az egészséges erő és alkotóképesség, mely Temesvár város polgárságának közszellemében, az itt uralkodó békés testvéri együttérzésben és jó egyetértésben rejlik, melyet a város polgársága, mint az elődöktől reászállott hagyományt, drága kincsként őriz és mely, a míg fönnmarad, záloga lesz Temesvár jövő nagyságának.

Telbisz Károly dr.

TEMESVÁR TÖRTÉNETE.

I. *A temesvári földvár.*

TEMESVÁR tőről sarjadzott magyar helynév. Várat jelent a Temes folyón. Fennállásának és magyarságának kortörténeti jelzője maga a név, mely arra mutat, hogy a várat magyarok építették, mikor a honfoglalás biztositására várak építése szükséges volt. Béla király névtelenje szerint a magyarok már bejövetelük alkalmával földből hányt erősségeket emeltek.[1]

Azoknak a vélekedése, kik a temesvári várat római vagy avar maradványok fölé emelt erősségnek mondják, nem igazolható sem történeti, sem archaeológiai adatokkal. Temesvár talaja keresztül-kasul meg van már fúrva-gyúrva. Helylyelközzel kerültek ugyan elő ásatag ingóságok, apróbb tárgyak és érmek a római uralom korából s az egyik római út is Temesvár mellett vonult el; de mindez még nem bizonyítja, hogy Temesvár területén valaha települt római élet lett volna.[2] Római várműnek, táborhelynek, feliratos köveknek és műtárgyaknak semmi nyoma Temesvárott. Római épületmaradványokat, vagy bár csak egyetlen római téglát senkisem talált még Temesvárott. A rómaiak állomásai elkerülték ezt a helyet s inkább Temes vármegye déli és keleti vidékein találhatók. Zambara a Peutinger-féle mappa után készült római térképeken jobban éjszak felé, balkézről esik Temesvártól; Beguey pedig, miként neve is mutatja, még kevésbé volt római. Temesvár rómaisága tehát nem tartozik többé a délmagyarországi történetkutatás érdekes kérdései közé.

A temesi vár gondosan választott sztratégikus ponton épült. Célszerűbb és alkalmasabb hely sehol sem volt a vidéken. A Marost és Dunát összekötő országúton, csaknem annak közepén épült népes őstelepítésű szállások mentén, a Nagy- és Kis-Temes összefolyásánál szerteágazó erek, vadvizek, csapadék és áradásból leszűrődő mocsarak közepette, melyek minden oldalról megközelíthetetlenné tették.

A honfoglaló magyar nem igen szerette a várakat. Csak éppen elkerülhetetlen szükségből hantolta fel védőműveit a család oltalmára, kincsei, zsákmánya, élelme biztositására, de mindig rónatájon és ideiglenes használatra. Maradandó jellegű védőművek építése nálunk csak a honfoglalás befejezése és az országszervezés megalapozása után kezdődik. Ebből következtetve, *a temesvári földvár keletkezését a X. század közepetájára tehetjük*, mikor a vezérek külföldi kalandozásai nagyjából megszüntek és eljött az ideje a szerzeményt megőrizni, megvédeni. A vár keletkezése

A vár fennállásának legrégibb nyomát Szt.-Gellért nagy-legendájában találjuk. A csanádi püspökségnek 1030—1040. évek között főesperesi kerületekre történt felosztásánál előfordul a *temesi főesperesség.* Szent-István korában s általában az árpádházi királyok alatt a főesperesi kerületek és a vármegyék között szerves kapcsolat állott fenn, úgy hogy a főesperességek nemcsak a vármegyék nevét viselték, de területeik is összevágtak egymással. Egyik a másiknak a fennállását annyira föltételezi, hogy főesperességet vármegye és vármegyét főesperesség nélkül nem találunk. Mikor tehát Szt.-Gellért a főesperességeket szervezte, a temesi vár-

[1] *Anonymus:* Cap. 17, 21, 34, 40.

[2] *Téglás Gábor:* „Az alföldi sánczok maros—dunaközi csoportjának helyrajza" cz. becses tanulmányában a Temesvár közelében éjszakra elvonuló útvonalat a dákok ellen emelt római sáncznak tartja, mely Domicianus uralkodása alatt Kr. u. 83—96-ban készült. Véleménye szerint ez arra vall, hogy Temesvár már az ó-korban fontos védelmi pont volt, a mi lehetséges, sőt valószínű. Azonban Téglás sem meri azt a Griselinitől forgalomba hozott állítást koczkáztatni, hogy Temesvár római telepen épült volna fel.

szerkezetnek már meg kellett lenni, mert Temes vármegye nevéről nevezte el a temesi főesperességet.

Már a Karolingek idejében a várak a korona tulajdonát tették. Szent-István a nyugati császárság évszázados példáját követve, a birtokába vett bekerített helyeket azonképpen királyi váraknak jelentette ki s a körülöttük elterülő vidék főhelyeivé emelte. Az általa alkotott vármegyéknek, mint királyi birtokoknak, dominiumoknak középponti főhelye mindig egy megerősített hely, a vár volt. A várnak a birtokterülete, mesgyéje vagy megyéje volt a vármegye. Temes vármegye vára, melytől nevét kölcsönzé, *Temesvár* volt. Mikor tehát a vármegye megalakult s a róla elnevezett temesi főesperesség keletkezett, a temesvári várnak már előbb fenn kellett állnia.

Első írott emlék

Írott emlékek a temesvári várról csak a XIII. század elején kezdődnek. Abban az adománylevélben, melylyel Imre király 1203-ban a Lajtán fekvő Bessenyőt az ausztriai szentkereszti monostorra ruházza, először szerepel Temes vármegye és annak okiratosan ismert első főispánja, *Poth* comes.[1] A hol pedig Temes vármegye volt, ott Temes várának is kellett lenni. 1212-ben, midőn II. Endre a Csák és Obád vidékén fekvő négy ekényi Gyad vagy Gyovad pusztát Sebus comesnek adományozza, a temesvári várat királyi várnak, „castrum regium"-nak nevezi.[2] Hogy Temesvárról a XI. és XII. századokból nem tudunk felmutatni okiratos emlékeket, annak vagy az az oka, hogy ilyenek akkor egyáltalában nem készültek, vagy ha készültek, elkallódtak.

Azonban nem szenved kétséget, hogy a XI. és XII. századokban szükségszerű javítások, alakítások és erősitések történtek a váron. Az ellenség támadásainak kitett Délvidéken sokkal inkább megkövetelte a várak helyreállítását a honvédelmi érdek, mint bárhol másutt az országban. Gondoljunk csak a görög háborúkra 1072-ben és 1089-ben. Gondoljunk Boris herczeg zavargásaira és Komnen Mánuel támadásaira II. Géza és utódai idejében. Emlékezzünk az oligarchák féktelenségeire és a nehéz esztendőkre, melyek a temesi várat a balkáni hódítások korában úgyszólván megszakítás nélkül fenyegették. A XI. század aldunai eseményei indokolják a föltevést, hogy a temesi várat is alapos restaurácziónak vetették alá királyaink.

A földvár

A temesi földvár e korbeli strukturáját helyszíni hadmérnöki fölvételek alapján a túloldali *térképen* tüntettem föl. E szerint a temesi földvár voltaképpen *vízivár* (Wasserburg) volt, a milyenek hasonló talajviszonyok mellett máshol is fennállottak. Ilyen volt többi között *Sásvár* Remete mellett szintén a Temes posványaiban, *Csákvár* ugyancsak a Temesen. Lelki szemünk előtt áll a Temes-folyó jobbpartján, ide s tova keringő erektől, vadvizektől és mocsaraktól övezve, a földből hantolt és sánczokkal bekerített vár, melyen belül a vármegye ispánjának, az udvarbirónak és várnagynak udvarházai, a vártisztek és várvitézek lakásai, egy-két gazdasági épület és magtár találtak helyet. A magtárban őrzik a váruradalmak terményeit, a birságokat és a királyi dézsmát. A vár egyik sarkában fából ácsolt őrtorony áll, honnan szemmel lehet tartani az ellenséget. A sánczon kívül, a várhoz simulva, sorakoznak a várjobbágyok sátrai, istállók, kertek, távolabb a legelők és erdőségek. Ilyen volt az árpádkori Temesvár.

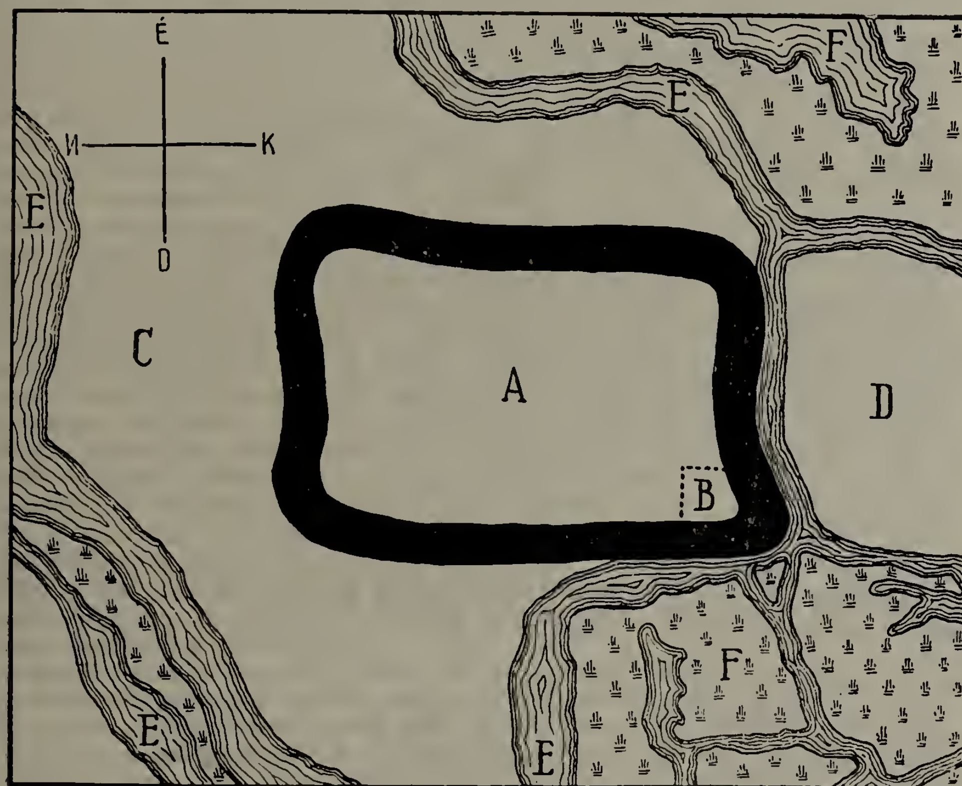
A kunok kezén

Ezen az állapoton a XIII. század végéig nem igen történhetett valami jelentékenyebb változás. *Ekkor már a kunok kezén volt Temesvár.* II. Géza óta, ki 1152-ben Temes vármegyén keresztül vezette seregét Komnen Mánuel ellen, százhúsz évig nem is jött Temesvárra magyar király. Már 1086—1089-ben nagyszámú kun csapatok szállották meg a Temes mellékeit, kiket egymásután a mai Moldva- és Oláhországban visszamaradt rokonok rajai követtek. IV. Béla 1239-ben egyszerre 40.000 kunt fogadott be s ezeknek tekintélyes része is Temesvár körül ütötte föl sátrait. Az egykorú helynevek sejtetik, hogy temérdek kun szállás lehetett Temesvár vidékén. A történeti rege, mely a vezérek korában egy délmagyarországi kun kapitányságról (Capitaneatus Kund) beszél, valószinűleg a XIII. századra vonatkozik, mikor ha nem is törvényes formában, de néprajzi tényként csakugyan volt itt kun közigazgatás, mely hosszú időre kiszorította a vármegye rendes funkczióját. Az 1278-iki váradi országos tanácskozáson egyetlen délmagyarországi vármegye sem volt már képviselve. Délmagyarország sztratégiai

[1] *Fejér:* Cod. Dipl. V., 1. 292—293. l.
[2] *Ortvay:* Oklevelek Temes várm. és Temesvár város történetéhez. I. k. 2. l.

súlya ekkor már a periferiákra tolódott ki. Temesvár a Duna felől Horom és Keve, Erdély felől Csanád, Arad és Lippa várgyűrűzetének a közepén feküdvén, nem volt kitéve az első rohamoknak, melyeket Temesvártól elhárítani most a hatalmas kunság feladata volt.

Egyébiránt lényegesebb változást a váron — költségek hiányában — a várjavak eltékozlása miatt sem lehetett volna végbevinni. A temesi várnak kezdetben bizonyára volt annyi birtoka és jövedelme, a mennyivel más királyi várak rendelkeztek. A XIII. század második felében már csak két várjószága volt: *Réti* és *Papd*. 1266-ban ezt a két váruradalmat is elajándékozta IV. Béla fia, ifjabb István király. Rétit (terram castri de Tymes Rety uocatam) *Parabuch* kun comes kapta hűsége és szolgálatai fejében; Papdot (terram Popth uocatam), a mai Bobdát, IV. Béla adományából felerészben a Borchol nemzetségbeli *Keyran*

Temesvár vára az Árpádok korából.

A. A földvár belső területe. — B. Őrtorony. — C. Vár alatti szabad terület, védekezésre és tornákra. — D. Vár alatti sziget. — E. A Temes és Bega folyók elágazó kiöntései. — F. Állóvizek, lápok, ingoványok, nádasok.

kun főúr és két fia bírta s csak az uradalom másik felét élvezték a temesvári várvitézek (castrenses de Tymes). Nem elégedve meg az elidegenítéssel, még azt is megcselekedte ifjabb István király, hogy adománya örök érvényének megerősítésére Rétit és Papdot ezentúl „Parabuch"-nak rendelte neveztetni.[1] A magyar nép józansága nem engedte, hogy ez megtörténjék. A két birtok megtartotta eredeti nevét, melyet még a Hunyadiak korában is viselt.[2] De Temesvár birtokába egyik sem került többé vissza. 1288-ban bizonyítja a csanádi káptalan, hogy Keyran fiai Papdnak őket megillető részét a Mena nemzetségbeli Péter fiának, Jánosnak adták el.[3] Parabuch fia István pedig 1300-ban adta át birtokát János mesternek és Vajai Benedek comesnek.[4]

[1] *Ortvay:* Okl. I., 4. l.
[2] *Csánki:* Magyarorsz. tört. fölv. II. 56. l.
[3] *Ortvay:* id. m. 5—6. ll.
[4] U. o. 7. l.

Kun László idejében

De más egyéb körülmények is arra utalnak, hogy a temesi vár *földvárnak* maradt a XIII. század egész folyamán s hogy lényegesebb változás mindakkoráig nem történt rajta. 1278 tavaszán ugyanis eljön IV. (Kun) *László* Temesvárra hadsereget gyűjteni. Kíséretében csak Gergely csanádi püspök s néhány főúr van. Május 8-án fogadja Hont vármegyéből a korponai küldöttséget, mely Herbart birtokos és fivère, a pesthegyi plebános vezetésével járul eléje, hogy szabadságaikat megerősítse a Hunt—Pázmány nemzetségbeli Demeter comes követelései ellenében. László teljesíti kérelmüket és okiratot állít ki részükre. A szép latinsággal megfogalmazott okirat Gergely püspök műve. Fölszereléséből és záradékából kitűnik, milyen szokatlanul csekély számú kisérettel tartózkodott a király Temesvárott. Ő maga említi, hogy a korponaiak szabadságlevelét csak magán gyűrűpecsétjével erősítheti meg, mert Tamás mester fejérvári prépost, bácsi választott püspök és alkanczellár nem lévén jelen, az országos nagy királyi pecsét nincs kéznél.[1]

Temesvárról június 19-én Csanádra megy László. Ott már királyi udvar veszi körül. Vele van *Erzsébet* herczegnő is és a vendéglátó Gergely csanádi püspökön kívül az országnagyok fényes gyülekezete: István kalocsai érsek, Ladomér váradi, Dénes győri, András egri és Tamás váczi püspökök, Péter nádor s más zászlósurak és főispánok.[2] Miért nem voltak ezek Temesvárott is a király kíséretében? De más körülmény is feltünő. IV. László ezentúl is gyakran fordul meg Délmagyarországon anélkül, hogy Temesvárt bár egyszer meglátogatná. 1280-ban Temesvár közelében a Hód-tavánál van, a hol Oldamurt megveri s kiűzi az országból.[3] 1282-ben június 14-én Csanádon tartózkodik.[4] 1284-ben a szegedi kun szállásokon,[5] 1286-ban augusztus 14-én Keve várában,[6] 1288-ban szept. hóban az egresi monostorban s azonévi télen ismét Csanádon,[7] 1290-ben tavaszszal harmadfél hónapig Mező-Somlyón, Karánsebesen, Lugoson, Székáson és Csentén, június 18-tól egy hétig megint Csanádon[8] találjuk László királyt. Nem feltünő-e, hogy folytonosan Temesvár környékén jár s egyetlen egyszer sem tér be Temesvárra? Míg a szépen kiépült s megnépesedett Csanádon fejedelmi pompával jelenik meg a király, Temes vármegye királyi várát elkerüli. Mi lehetett ennek az oka? *Semmi egyéb, mint az, hogy a XIII. század végén a temesi földvár oly állapotban volt, hogy a királyi udvar befogadására nem volt alkalmas és hogy Temesvárott akkor még nem is volt különálló város.*

Nincs bizonyítékunk rá, hogy egy „civitas", „urbs" vagy „municipium Temesiensis" a XV. század második felénél előbb lett volna. Ennél régibb okiratos emlékeink mindig csak „castrum"-nak nevezik Temesvárt,[9] melynek feje még nagyon sokáig a castellanus, a várbiró, vagyis a vár parancsnoka volt. Tehát akkor még csak maga a vár állott fönn és a vár alatt a várnépnek, a servienseknek valami szerény telepe. Egyedül a várnak volt jelentősége. Mikor a magyar középkorban Temesvárról olvasunk, nem egy kiépült népes várost, hanem csak a várat kell értenünk. Benn a várban bizonyára volt valamely előkelőbb épület, a vármegye comesének udvarháza, a hol László király 1278-ban megszállott, mely azonban nagyobb királyi kíséret befogadására, úgylátszik, nem volt alkalmas.

A temesvári kővár kialakulásának idejét lehetetlen tehát az Árpádok korába beillesztenünk. Még a XIII. század végére sem tehetjük, mert éppen az utolsó Árpádok alatt hanyatlott alá Magyarország arra a válságos pontra, mikor az emberek már nem alkotnak újat, de a meglevőnek is szétbomlása kezdődik.

II. A temesvári kővár.

Temesvár valószínűleg soká maradt volna még egyszerű földvárnak, ha a XIV. század virradatán dinasztiaváltozás be nem következik. Ez korszakos jelentőségű volt Temesvár történetében. Az Árpádok kihaltával trónra jutott első magyar

[1] *Fejér:* Cod. Dipl. V., 2. 442—443. ll.
[2] U. o. 447—449. ll.
[3] *Szabó* Károly: Kun László. (Magy. tört. életr. II. évf. 4—5. f.)
[4] *Fejér:* Cod. Dipl. V., 3. 115—116. ll.
[5] *Szabó* K.: id. m.
[6] *Wagner:* Dipl. Com. Sáros. 561. l.
[7] *Szentkláray:* Krassó várm. őshajdana, 185. l.
[8] U. o. 185—188. ll.
[9] Lásd *Csánkinál:* Magyarorsz. történ. földr. II., 21—22. ll.

Anjounak, *Károly Róbertnek* megbuktatására törekvő pártmozgalmak egész váratlanul előtérbe állították a már-már elhanyagolt Temesvárt. Károly Róbert korában

Károly Róbert elhagyva az ország fővárosát, Temesvárra tette át királyi székhelyét. Az okok, a miért ezt tette, megértetik velünk a temesi vár átalakításának szükségét. Bizonyára nem tette kedvtelésből vagy az enyhébb égalj végett, mint némelyek állítják, hanem tette szorongatott helyzetének javítására, személyes érdekeinek biztosítása czéljából. Koczkázott királyságát, a saját és családja életét a temesi kunok körében vélte legjobban megvédhetőnek. Kun László nejének Erzsébetnek, Károly nápolyi király leányának révén atyafiságot tartott a kunokkal. Szerették őt és hűséggel ragaszkodtak hozzá.[1] Temesvárról fékezhette meg Erdélyt és a kunok segítségével védhette az ország aldunai határait. Míg az ország belsejében tartózkodott, élete szüntelen veszélyeknek volt kitéve. Ismételve kellett az országot az ellenkirályok és oligarchák kezeiből kiragadnia. Visegrád, Esztergom, Székesfejérvár királyi székhelyek ellenségei hatalmában valának. A kiközösített Buda pedig oly ingatag viselkedést tanusított iránta, hogy egy alkalommal hajszálon függött az élete. Csák Máté egyenesen a király személye ellen tört. Fegyveres csapatai nem egyszer száguldoztak egészen Buda alá. Erdély felől Keán László vajda, a Szerémség felől a Kőszegiek (Németújváriak) fenyegették. Maradhatott-e a törvényesen még meg sem koronázott király ilyen körülmények között az ország belsejében?

Temesvár három nagy folyótól és Erdély bérczeitől bekerítve, a kun szállásoktól védve, kétségkívül nagyon alkalmas erősség volt mind a támadó, mind a védő harczokra. Több órányi távolságra a folyami és hegyi keretektől, sohasem lehetett kitéve hirtelen meglepetéseknek, váratlan támadásoknak. Akármerről közeledett az ellenség, sem a Maros, sem a Tisza, sem a Duna révein, sem az erdélyi szorosokon nem törhetett be oly hirtelen, hogy a király fegyveres népének ne maradt volna ideje fölkészülni a támadás visszaverésére. Szükség esetén menekvési út is kínálkozott a Duna felé, hol Horom és Keve mintha arra lettek volna teremtve, hogy Temesvárnak fedezetül szolgáljanak. A dunai révben pedig mindenkor rendelkezésre állhatott a királynaszádosok vízihada.

E fontos szempontokon kívül belevonta Károly király a távol jövőbe néző keleti politikájának érdekeit is. Temesvárott tüzetesebben, egészen közelről akart foglalkozni a mindinkább előtérbe nyomuló keleti kérdéssel. Innen akarta meggátolni a Balkán felől fenyegető romlást és biztosítani az Adria felé vezető világkereskedelmi útat. Amaz vezető elv lett a politikában, emehhez az első kapavágást máig sem tették meg.[2]

Midőn Károly Róbert arra tökélte el magát, hogy Temesvárra megy lakni, megfelelő királyi palota építését és az ősi földvár átalakítását is tervbe kellett vennie. A földvárról a *kővárra* vagyis *a falazott várra* van a fokozatos átmenet. A helyszín megtekintésére és a terv elkészítésére 1307-ben már márczius hóban személyesen jelent meg Temesvárott.[3] Benn a földvárban nem volt hely nagyobbszabású építkezésre. Volt azonban alkalmas terület, elegendő hely a vár délkeleti csúcsánál, az ú. n. *Szigeten*, melyet a vártól a Temesnek csak egy keskeny mellékága választott el. Ezt a „Szigetet", melynek neve évszázadok multán még a török hódoltságban is fennmaradt, szemelte ki Károly Róbert a királyi palota számára. Megkövetelte a kor szokása s a királyi méltóság, hogy a fejedelmi lak elválasztva legyen a többitől s külön területen álljon, exterritoriális legyen. A 3. oldalon közölt tervrajzon *D*) betű alatt feltüntetve látjuk a Szigetet, melyet Károly a királyi palota számára kijelölt és bástyafalakkal bekeríttetni rendelt. Magyarországon az erősségeknek falazott kerítéssel, bástyákkal és őrtornyokkal fölszerelése, a földváraknak kő- és téglavárakká átalakítása már csak a XIII. század vége felé, sőt ennél is később kezdett divatba jönni.[4] S éppen Károly Róbert volt e divatnak leghatalmasabb előmozdítója. A kővár építése

Károly Róbert, kinek uralkodási iránya arról tanuskodik, hogy hazánkban az államrenddel kultúrát is akart egybekapcsolni, nagyon jól tudta, hogy a kultúra csak biztos helyen tenyészhet, a biztosság pedig az elfoglalás minél csekélyebb

[1] Bebizonyították ezt 1303-ban a cseh trónkövető kiűzésénél, 1304-ben a cseh- és morvaországi hadjáratokban, 1307-ben Esztergom és Buda ostrománál, 1312-ben a rozgonyi csatában.
[2] *Márki* S.: Temesvár multja és jelene.
[3] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII., 1. 228. l.
[4] *Czobor* Béla: Magyarorsz. középk. várai, 18—20. ll.

lehetőségében, az ellenség távoltartásának és a védelemnek minél kedvezőbb lehetőségében áll. „Mentől megközelíthetetlenebb volt egy hely s minél nehezebb volt a támadás, minél könnyebb a védelem, annál nagyobb értéket képviselt az a hely nemcsak hadászati, de kultúrális tekintetben is“.[1] Ez az elv érvényesült a temesvári várnál is. A mi biztosat a természet nyujtott, azt a király gondosan felhasználta, a mit nem nyujtott, azt mesterségesen pótolta.

A vár helye

Valószinű, hogy Károly király temesvári palotáját, kapcsolatosan a „Sziget“ bástyafalaival, már 1307-ben kezdték építeni. Bizonyára olasz építőmesterek építették az Adria vidékéről; tengerparti emberek, kik kitünően értettek a tölgyfa-pilótás alapozáshoz és a hydrotechnika szabályaihoz. Az építés modora is elárulja az olasz mestereket. Hozzáértő belföldi munkások abban az időben nem is voltak kaphatók. Nyolcz álló esztendeig tartott az építés. Ez idő alatt a király többször megjelent Temesvárott és intézkedett, hogy minden az ő tervei szerint történjék. Temesvárott járt 1313-ban, 1314-ben és 1315-ben is, mikor a várlak építését már befejezték és annak fölszerelésén dolgoztak. *A földben talált rommaradványok beigazolták azt a régebbi föltevésemet, hogy Károly Róbert temesvári palotája azon a helyen épült a hol másfél századdal később Hunyadi János építteté a neveről nevezett várkastélyt, vagyis ugyanazon a helyen, hol 60 évvel ezelőtt a mostani katonai fegyvertár és tüzérkaszárnya épült.* A tüzérkaszárnya javítási munkálatainál végzett ásatások vezettek Károly király palotájának fölfedezésére.

1902. év őszén, a tüzérkaszárnya alapzatának sülyedése következtében, veszedelmes repedések mutatkoztak az épületen. A közös hadügyminisztérium elrendelte a helyreállítási munkálatoknak haladéktalan foganatosítását. Az 1902-ben kezdett s 1903-ban folytatott javítási és aláépítési munkálatok közben ez utóbbi év márcz. 10-én a kaszárnya éjszakkeleti és délkeleti szárnyai alatt mintegy 6 méternyi mélységben oly épület hatalmas falazata került elő, mely keletről nyugatnak feküdt és semmi összefüggésben sem állott Hunyadi János egykori várkastélyának szintén fölszinre jutott alap-maradványaival, sem az azok fölé emelt mostani tüzérkaszárnya falazatával. A Hunyadi-kastély frontja kelet-nyugati, az alatta talált palotáé kelet-éjszakdéli vonalban húzódik. A „Sziget“ nedves, süppedékes talajához képest mind a két eltűnt

A vár anyaga

palotának alapzata tölgyfa czölöpzeten nyugszik. Tölgyfát akkor még bőven szolgáltattak a környék dús erdőségei. A czölöpzet 2—3 m. hosszú, részint egész, részint hasított s alul meghegyezett törzsekből készült, helylyel-közzel faragatlan dorongfákkal vegyítve. Az alapárok fenekén, a fal széleinek hosszában, vízszintes tölgygerendákat fektettek s a közöket terméskővel, téglatörmelékkel tömték ki. Az eképp támadt síma felületre az alapfal magasságáig másfél méter nagyságu homokkő-lapokat fektettek s ezekre rakták fel azután az égetett vörös téglából való tömör falazatot, mely kőragaszszal oly erősen van összeforrasztva, hogy a javítási munkálatoknál alig lehetett vele boldogulni.

Szakértő műépítészek s a katonai művezetőség határozott nyilatkozata szerint a hajdani Hunyadi-kastély alatt talált rommaradványok minden kétséget kizáróan magukon viselik a XIV. századi profán építkezés technikájának jellegét. Régebbiek a Hunyadi-kastélynál, melynek fundamentumát hegyesszögben átszelik és a mostani tüzérkaszárnya előtt elterülő fasor talaja alatt annak éjszaknyugati sarka felé vonulnak, a keleti saroknál pedig benyúlnak a Hunyadi-kastély őrtornyának közepéig. Mikor tehát a Hunyadi-kastély őrtornya épült, a régebbi palota kőkoczkás alapjai már ott voltak a földben; de mert nem illettek bele a Hunyadi-ház építészeti tervébe, egyszerűen ott hagyták és betemették azokat.

Mindezek következtében a kiásott monumentális építkezésnek XIV. századi karaktere, alapfalainak önállósága, a megmunkált terméskőnek kizárólag csak ennél az épületnél felhasználása, különösen pedig az a körülmény, hogy a kiásott romok régiebbek a Hunyadi János építkezésénél, *kétségtelenné teszik, hogy a mai tüzérkaszárnya talajából, félezer éves feledés után, Károly Róbert király temesvári palotájának maradványai kerültek napvilágra.*[2]

Külalakja

A várpalota külalakjáról keveset mondhatok. A föltárt részletek csak azt bizonyítják, hogy derékszögű négyszögben épült és valamivel kisebb volt a későbbi Hunyadi-kastélynál. Minthogy romjai a tüzérkaszárnya, annak udvara és kelet-éjszaknyugati irányban a kaszárnya előtti befásított tér alatt fekszenek, méreteit és tervrajzát

[1] *Essenwein* Ágost: Die Baustile, IV. k.
[2] Fölfedezésemről 1903. évi márcz. 11-én értesítettem a Délm. tört. és rég. Múzeumtársulatot, mely a lelet megtekintésére bizottságot küldött ki.

I. ábra.

lehetetlen konkrét adatokkal meghatározni. Terméskő alapzatáról ítélve, fejedelmi bőkezűséggel, átmeneti stílben volt megépítve lippai homokkőből és téglaanyagból. Emeletes, várszerű palota lehetett.[1]

Az I. alatt mellékelt rajzon bemutatok egy XIV. századi főúri várkastélyt, a II. szám alatti rajzon pedig egy őrtornyot ugyanabból a korból.

A toronyalakítás és a várkapu építészetében a XIV. és XV. század élénk formaérzéket fejtett ki. A tornyok és kapuk tömör erejére különösen nagy súlyt fektettek. Tornyokon csak kellő magasságban nyitottak egy-két ablakot, nehogy az ellenség az alacsony ablakokon csellel vagy erővel behatolhasson. Alul nem volt rajtuk ajtó. Az ajtó fenn volt a magasban, úgy hogy kívülről csak hosszú létrán, vagy leeresztett kötélen lehetett följutni. Az őrtorony volt utolsó menedéke a várőrségnek. Türelemmel és vitéz ellentállással csekélyebb számú őrség is megvédhette. Legtöbb esetben csak kiéheztetéssel lehetett bevenni. Az őrtorony tetején nyílt vagy födött terrasz volt, hol a védők szabadon mozoghattak. A kapu is főfontosságú része volt a várkastélyoknak és váraknak. Minden út a kapu felé vezetett, míg a várkerités többi részeit járhatatlanokká tették. Azért a kapu természetes támadási pontja volt a középkori váraknak.[2]

A várkastély egyéb részeiről és azok elrendezéséről szintén csak analogiák után szólhatok. A középkori világi építkezés, de különösen a várépitészet első sorban az opportunitás elvét követte; a küldisz és kényelem csak mellékesen jöttek tekintetbe.[3] Volt belső és külső udvar. A külső udvarból erős kapu vezetett a palota belső udvarára. A temesvári várpalotának éjszakra néző frontja előtti külső udvarból kapu nyilott a várkastélyt a vártól elválasztó Temes folyóra, melyen át híd vezetett a várba. A királyi várpalota főrészei valának:

II. ábra.

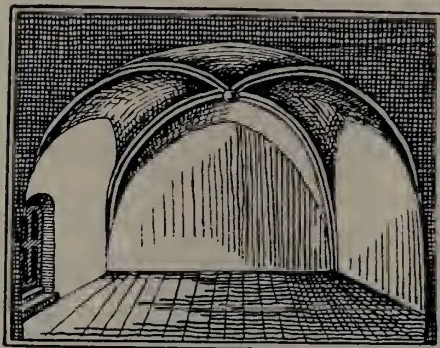
[1] A XII. és XIII. századi olasz főnemesi várpalotákat eképen írja le a jeles német műtörténetiró, *Schnaase* Károly: „Die Häuser des Adels gestalteten sich zu festen Burgen, die in den unteren Stockwerken nur schmale Eingänge und enge, auf Vertheitigung berechnete Oeffnungen, in den obern nur sparsame und mässig grosse Fenster hatten, und an denen ein fester Thurm, als Warte und zur Vertheitigung, hoch und schlank emporstieg." (Geschichte der bildenden Künste, VII.)

[2] *Essenwein:* Die Kriegsbaukunst.

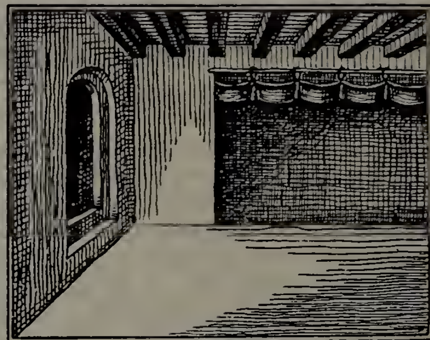
[3] *Czobor:* id. m.

a lovagterem (tanácsterem), a várkápolna, a várúr és a vendégek lakosztályai. A III., IV. és V. sz. rajzok szobákat és ablakokat tüntetnek föl egy XIV. századbeli várkastélyból.

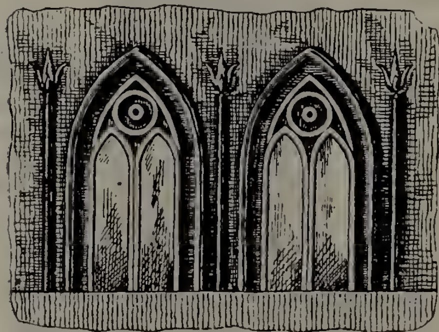
Károly Róbert nyolczévi temesvári tartózkodása alatt épült ki a királyi várkastélylyal szemben fekvő *földvár* is, kétségkívül a király ízlése szerint és személyes felügyeletével. Szinte érthetetlen mulasztást követett volna el Károly király, ha nagyarányú építkezéseinek közepette a hajdani földvárat át nem alakította volna *kővárrá*. Nemcsak a király személyes védelme követelte ezt, de a XIV. századi várerődítési technika is kívánta, hogy a várkastélyok elő- vagy külső várral legyenek ellátva. Enélkül a várkastély őrsége nem soká tarthatta volna magát; veszedelem idején a védőknek nem lett volna hová menekülniök. A földvár kifalazása különben is stílszerű hadműépítészeti betetőzése volt a várpalota erődítési műveinek. A két kapcsolatos erősség egymás mellett összhangzó hadi architekturát, egységes váralkotást alkotott és a kettőnek egy időben együtt kellett épülnie.

III. ábra.

A temesvári földvár átalakításánál ugyanazt az építészeti rendszert alkalmazták, mint a királyi várkastélynál: pilótákra rakták fel a bástyafalakat, úgy hogy a két ikervár csekély eltéréssel ugyanolyan nagyságú területen, egyenlő oldalu derékszögű négyszöget alkotott. A régi őrtorony, mely a földvár keletdéli szögletében állott, most az egységes váralkat keleti homlokzatának közepe, főkapuja lett s áthidalta egy erős boltívvel a Temesnek egyik oldalágát, mely a várkastély és a külső vár között hömpölygeté hullámait. *Vízikapunak* nevezték, mert magas, oromzatos falai a víz fölött emelkedtek, kilátást nyujtva kelet, éjszak és dél felé az egész környékre. A várnégyszög sarkai, épp úgy, mint a várkastély bástyasarkai a XIV. századi hadműépítés stílje szerint félköralakban domborodtak kifelé, mint azt a VI. sz. profilrajzon látjuk.

IV. ábra.

A „Sziget“ eredeti területe 11.042 □-méter, vagyis egy hold és 1470 □-öl volt. A bástyakerítés építésénél hozzácsatolták és feltöltötték a környező mocsaras talajt, melylyel kiegészítve a *királyi várkastély* új derékszögű területe 12.723 □-métert, vagyis összesen két holdat és 337 □-ölet tett. A *földvár* négyszögüsített egész területe 12.728 méter, azaz két hold és 339 □-öl volt. A vár és várkastély falain kívül, déli, éjszaki és keleti irányban mintegy 80—100 holdnyi mezőség terült el. A 9. oldalon mellékelt helyszínrajzon Károly Róbert temesvári várkastélyának és a régi földvárból alakított kővárnak pontos mérnöki fölvétele áll előttünk.

V. ábra.

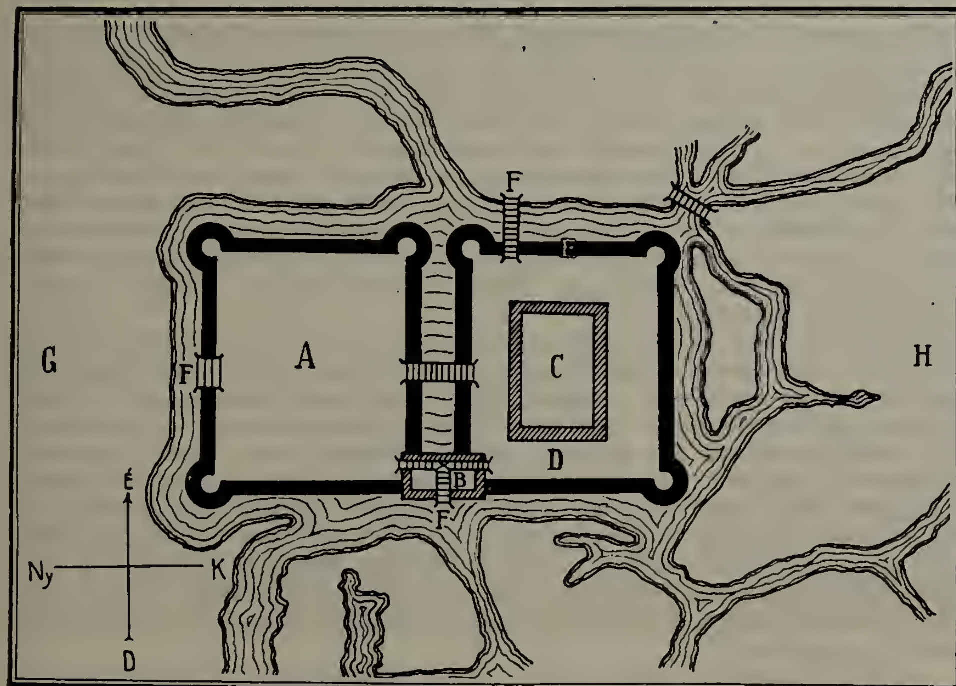
A várépítés legtökéletesebb formája az egyenlő oldalas derékszögű négyszög és a kör. Károly király hadi képzettsége és művelt európai ízlése, a terepviszonyokhoz képest az előbbi formát választotta. Összhangzatba hozta a kővárrá alakított katonavárat a királyi vár alakjával. Különben is csak egy négyzetalakra épült erősség fogadhatott be falai közé aránylag nagyobb garnizont; csak ez nyujthatott legtöbb kényelmet a várőrségnek. A királyi vár fent kiszámított területi méreteinek 112·8 m. oldalhossz felelvén meg, ennek egy-egy méterére egy katona esik. A várpalota garnizonja tehát

nem lehetett nagyobb 451 embernél. Minthogy pedig a várpalota területe csaknem egyenlő volt a külső vár területével: az egész temesvári garnizon normális viszonyok között legmagasabb számítással sem lehetett több 900—1000 embernél. E szerint mind a két ikervár, vagyis a királyi vár és a külső katonai vár együttvéve sem volt valami nagyobbszabású erősség. De mindenesetre megfelelt a kor hadi követelményeinek.

VI. ábra.

A két ikervár terjedelme még ma is szembetűnően kivehető, ha a Jenő herczeg-téren a hadtestparancsnoksági épület nyugati sarkától a fal hosszában egyenes vonalat húzunk a Hunyadi-laktanya hátulsó udvarának nyugati sarkáig. Ez a vonal jelöli meg Károly Róbert királyi várának és a katonai várnak nyugati oldalhosszát. A hadtestparancsnokság palotája ugyanis az Anjou-vár pilótás alap-

Károly Róbert temesvári várkastélya és a földvárból alakult kővár.
A. A kifalazott vár. — B. Őrtorony (donjon), a későbbi Vízitorony. — C. Károly Róbert várkastélya a belső udvarral. — D. A várkastély külső udvara. — E. A várkastély bástyakerítése. — F. Vonóhidak. — G. A váralja, a későbbi nagy Nagy-Palánk. — H. A későbbi Kis-Palánk.

jain emelkedik. Ezeket a régi alapokat századról századra változatlanul használták, valahányszor itt házat építettek. Azért áll a hadtestparancsnoksági épületnek a mai Rudolf-trónörökös-utczára szolgáló nyugati fala beljebb az utcza újabbkori épületeinél. 1873-ban, a Ferencz József-színház építése alkalmával, láthatók voltak az Anjou-várnak mélyen eltemetett s tölgyfa-czölöpzettel kirakott sánczai és a királyi palotát a vártól elválasztó Temes-folyó medrének részletei. Az Anjou-vár éjszaki bástyája derékszögben megtört a hadtestparancsnokság épületének nyugati sarkánál és futott innen egyenes vonalban kelet felé az Erdélyi-kaszárnyával szemközt álló, Arany csikónak nevezett vendéglő sarkáig. Itt aztán déli irányt vett és ment a mai ipariskoláig, a hol nyugat felé fordulva, záróvonala volt az ikervárak négyzetének. Éppen csak ilyen kicsiny volt Károly Róbert király temesvári vára.

III. Temesvár királyi székhely.

1315. évi május hó elején beköltözött a király és első felesége *Mária* az új fejedelmi palotába. Egész udvarukkal, nagy kísérettel jöttek. Középkori szokás szerint a nagyszámú udvari személyzetből csak az országos méltóságok kaptak lakást a király palotában. A többieket a külső udvaron levő melléképületekbe s részint a várban, részint a vársánczokon kívül álló királyi házakba szállásolták el. Alig foglalta el Károly temesvári otthonát, első gondja volt a váralját benépesíteni. Kereskedés és ipar tekintetében szabad költözködést és védelmet biztosított a külföldi kereskedőknek és iparosoknak. Különösen az olaszhoni kereskedéssel hozta kapcsolatba Temesvárt. Számos olasz iparoscsalád követte az udvart Temesvárra. A szaporodó népességgel nőtt az épületek száma, mind a várban, mind a külső területen. Temesvár királyi székhelyként befogadta kebelébe az országos hivatalokat, mi által központi fontosságot nyert s az ország határain túl is hírnévre emelkedett. Gyors fejlődését a népes forgalomnak, a vendégek és hadak szakadatlan járásának, a kereskedés és ipar föllendülésének, de leginkább a királyi palotából szétáradó pénzbeli és egyéb segélyezési forrásoknak köszönheté. Száz évvel később Bonfini már szép épületekkel díszeskedő mezővárosnak mondja Temesvárt.[1]

Templomok és monostorok

Közvetetlenül a vár aljában templomok és monostorok emelkedtek. A mostani papnevelő-intézet szentélyének helyén, hihetőleg árpádkori kápolna romjain, épült fel a Szt.-György-templom, Temesvár főegyháza, mely a XVIII. században föltárt alapozásáról ítélve, szintén Károly király műve volt. Itt szentelték püspökké 1323 január 24-én az egri káptalantól választott Telegdi Csanádot.[2] A pápai tizedszedők lajstroma 1333-ban parochiális egyházat is említ,[3] mely Szt. Elidius nevét viselte. Ennek voltak kánonilag alárendelve a Szt.-György- és Szt.-Márton-egyházak, a Szűz-Mária és Szt. Margit kápolnája.[4] A tizedjegyzékben említett János temesvári plebános egy személyben csanádi kanonok és temesi főesperes is volt, mi — tekintve azt, hogy a káptalan akkor Csanádon székelt — szintén Temesvár jelentőségét bizonyítja.[5]

A világi papoktól ellátott plebánián kívül, szerzetes-rendek is telepedtek le Temesvárott. A királyi udvarral ferenczrendi minoriták jöttek Olaszországból. A királyi család gyóntatói s az Anjouk nápolyi követei szintén olasz minoriták valának. Károly Róbert templomot és zárdát építtetett nekik, délkeletre a várpalotától. A várlaktól délnek fekvő egyik szigeten, a Temes folyó mellett, állott a dominikánusok árpádkori régi zárdája és kis temploma. A várpalota kápolnájában udvari papok és az udvart látogató érsekek, püspökök végezték időközönként az isteniitiszteletet. Szóval Károly Róbert temesvári tartózkodása alatt Temesvár várossá kezdett alakulni a királyi várpalota tövében. A város évről-évre csinosodott, terjedelme bővült, lakossága növekedett. *Temesvár városa első kezdeteit tehát Károly Róbert ittlétének idejére kell tennünk, miért is méltán tiszteli őt a történelem Temesvár alapítójának.*

[1] „Themesuar *oppidum* in amoenissima regione, ad Themesi fluenta, exculta oedeficiis.“ (Rer. Hungar. Decades, III., 8, 520. l.)
[2] *Borovszky:* Csanád várm. tört. I., 84—85. ll.
[3] *Monum. Vatic.* (Rationes Collector. Pontif. 145—151.)
[4] *Magy. orsz. ltr.* (Ered. okl. 1394, 1398, 1400 és 1402.)
[5] *Ortvay:* Magyarorsz. egyh. földleír. I., 455. l.

Minthogy Temesvár multjában éppen a vár és a város keletkezésének időszaka köti le leginkább a figyelmet, fölemlítek még egy-két mozzanatot Károly király temesvári élményeiből és udvarának eseményeiből is. Károly Róbert családi életéből

Mikor első feleségével, Máriával Temesvárra jött, bár még csak huszonhét éves fiatal ember, de már kilencz éves házas volt. Nálánál fiatalabb neje nem sokáig bírta el a temesvári éghajlatot. Harmadfél év mulva, 1317 deczemb. 19-én meghalt a temesvári várkastélyban. Gyermek nem maradt utána.

Károly szerette Máriát; szerelemből vette el. Benső vonzalmáról tanuskodik a végzetes befolyás melyet a cseh származású Mária nemcsak férjére, de a magyar politikára is gyakorolt. A mi kívánsága, rendelkezése csak volt, a király mind készségesen teljesíté „kedves hitestársának".[1] Megható a „Bécsi Krónikában" ábrázolt jelenet, midőn az özvegyen maradt Károly két imádkozó püspök előtt gyöngéd öleléssel maga fekteti elhunyt hitvese tetemét a márvány koporsóba. Az elhúnyt királyné koronaéket visel fején, mely fehér állkendővel van lekötve. Megmerevült alakját csattos hermelinpalást takarja. A gyászoló király hajadon fővel áll a ravatalnál, könnyes szemekkel, megtörve nézi elhúnyt neje arczát.[2]

Mária holttestét Temesvárról Székesfejérvárra szállították. Nyilván Mária hosszas betegeskedésében keresendő oka a szerelmi viszonynak, mely a francziába oltott forró vérű fiatal olasz királyt leszédítette az erkölcsösség útjáról és a hitvesi hűség megszegésére csábította. A regény a királyok akkori rendes mulatóhelyén, a Csepelszigeten kezdődött és Temesvárt fejeződött be. A Csepelszigeten ismerkedett meg Károly egy volt zászlótartójának, a Csák nembeli Györkének bájos leányával *Erzsébettel*, ki a rozgonyi csatában elvesztvén atyját, korán jutott árvaságra. Hihetőleg Mária királyné betegeskedése alatt került Erzsébet a temesvári udvarba. A királylyal folytatott szerelmi viszonyából 1316 végén vagy 1317 elején, tehát még Mária királyné életében, figyermek született: *Kálmán* herczeg. Keresztvízre Ivánka váradi püspök, a király „komája" tartotta. Ő vállalkozott a fiú fölnevelésére is, hogy majd idővel pappá képezi. Míg Kálmán Váradon nevelkedett, Károly király többször meglátogatta, fiául elismerte, herczegi czímmel ruházta fel és megengedte, hogy czímerében az Anjouk struczmadarát viselhesse. Kálmán jó magaviseletével és iparkodásával gyorsan emelkedett. Már gyermekkorában váradi kanonok, azután esztergomi prépost, 21 éves korában pedig győri püspök volt[3].

Csák Erzsébet egyelőre a temesvári várpalotában maradt az özvegy királynál. Károly Róbert első özvegysége 1317. évi decz. 19-től 1318. évi nov. 18-ig, azaz tizenegy hónapig tartott. Ez idő alatt született a király második természetes gyermeke: *Katalin*. Ez utóbb II. Henrik schweidnitzi herczeghez ment feleségül és anyja lett IV. Károly császár Anna nevű harmadik nejének.[4]

Özvegysége napjait nyugtalanság között tölté a király. Nemcsak az erdélyi lázadás bántotta, melynek elfojtására Debreczeni Dózsát küldé, de még inkább bántotta őt a kalocsai zsinaton egybegyűlt püspökök esküvel megerősített szövetsége, melynek rejtett czélja tulajdonkép a király ellen volt irányítva. Az ország főpapjai ugyanis egy idő óta nem voltak megelégedve Károlylyal, részint az egyházi javak megterhelése és az egyház jogainak elnyomása miatt, részint a Csák Erzsébettel folytatott viszonya miatt. A püspökök — közöttük a kanczellár, *László* kalocsai érsek és *Benedek* csanádi püspök — máskülönben a királynak buzgó hívei, attól tartottak, hogy Károly magánélete káros lesz az elszilajult közerkölcsiségre és a meggyengült hitéletre. Elhatározták tehát, hogy a királyt kiközösítés terhe alatt felhívják a már nyolcz év óta nem tartott országgyűlés egybehívására s az egyház védelmére. Evégből *László* pécsi és *Ivánka* váradi püspököt követül küldték Temesvárra, hogy a királyt a püspöki kar határozatáról értesítsék. *Ágoston* zágrábi püspök pedig Avignonba ment a pápához s megvitte neki is a magyar püspökök panaszait.[5] A főpapok elégületlensége

A király készséggel engedelmeskedett a püspökök óhajának s 1318. évi júl. 1-ére összehívta az országgyűlést Rákosra,[6] elrendelvén egyszersmind az egyházi

[1] *Pór* Antal: Magyar-lengyel érintkezés a XIV. században. (Századok, 1903. évf. 4. f. 309. l.) V. ö. Anjouk. Okmt., I. 415. l.
[2] *Szilágyi* S.: Magy. történ. életr. 1892—93. évf. I. f. 6. l.
[3] *Pór* A.: Kálmán győri püspök. (Századok, 1889. évf. V. f.)
[4] *Pór* A.: Az Anjouk kora. (Szilágyi S.: A magy. nemz. tört. III. 119. l.)
[5] *Horváth M.:* Magyarorsz. történ. II., 185—187. ll.
[6] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII., 2. 163. l.

javak visszatérítését.[1] A két püspöki követ néhány napot töltve a királyi udvarnál, Kalocsára utazott anélkül, hogy az érseknek a király magánéletéről valami kedvező hírt vihetett volna.[2] A „koma" alig mert említést tenni a királynak küldetése kényes tárgyáról. Annál sikeresebben járt el a pápánál a zágrábi püspök. A benső barátság ellenére, mely a sziczíliai Anjou-ház és XXII. János pápa (Sánta Károly sziczíliai király gyermekeinek volt nevelője) között fönnállott, a pápa atyai feddésben részesíté Károlyt és Erzsébet eltávolítására inté.[3] Az e miatt bosszús király, bár avval büntette meg a vádaskodó zágrábi püspököt, hogy jövedelmes székétől megfosztotta,[4] elfogadta a pápa feddését és Csák Erzsébetet férjhez adta Diprecht fia, *Jákus* ispánhoz, pozsonyi biróhoz, kit szintén „komájának" nevezett. Megajándékozta őt Erzsébet hozománya gyanánt Pruk pozsonyvármegyei birtokkal.[5]

Második házassága

Ezzel lecsillapítván a közvéleményt, még az országgyűlés előtt elküldte Szécsényi Tamás és Nagymartoni Simon ispánokat illő kisérettel Prágába, *János* cseh királyhoz, kit arra kért, adná neki feleségül nővérei, VII. Henrik német császár árvái egyikét. János király a leánynéző követséget barátságosan fogadta. Luxemburgban időző nővéreit, kik közül az idősebbiknek *Mária*, az ifjabbiknak *Beatrix* volt a neve, azonnal hazarendelte. 1318 június 24-én a cseh felségek és herczegnők, kik közül egyik sem érte még el a tizennegyedik évét, a königsaali monostorba mentek, hol János király ráállott, hogy a magyarok azt válasszák nővérei közül, a melyiket akarják. A magyar urak *Beatrixet* kérték meg királynéjuknak, mibe János király is beleegyezését adta. A leányt bevezették a templomba s a Boldogasszony oltáránál eljegyezték Anjou Károly magyar királynak.

Nemsokára fényes királyi nászt látott a temesvári várpalota. Károly a morva határról ünnepélyes követséggel Magyarországba vezetvén menyasszonyát, Szent-Márton nyolczadában (nov. 12—18) Székesfejérváron, melynek leégett templomát csak az imént állíttatá helyre,[6] megkoronáztatta s onnan Temesvárra hozta. Itt tölté boldogan a fejedelmi pár az egész telet és a következő év nagyobb részét.[7]

Boldogságuk azonban nem sokáig tartott. Egy évre a nász után, 1319 nov. 11-ike táján, meghalt Luxemburgi Beatrix a magzattal együtt, melynek életet adott. Rövid örömnapok után ismét gyászba borult a temesvári királyi palota. Beatrixot Váradon temették el Szent-László székesegyházában, Kopasz nádornak Szt.-Vincze tiszteletére szentelt oltára előtt.[8]

Harmadik házassága

Károly király második özvegysége 1319 nov. közepétől 1320 július 6-ig vagyis nyolcz hónapig tartott. Arra gondolt, hogy harmadszor is megházasodik s most a Piast-családból vesz feleséget. De a családdal negyedfokú rokonságban lévén, diszpenzácziót kellett a pápától kérnie. Mikor azt megkapta, megkérette *Lokietek Ulászló* lengyel király húsz éves leányának, *Erzsébetnek* kezét, ki atyja számkivetése alatt születvén, valószinűleg magyarországi származású volt. Károly akkor láthatta a női bájakkal és kiváló erényekkel ékeskedő herczegnőt, mikor visszahódította Ulászló számára a lengyel trónt. Arája fogadására 1320 június második felében utazott el a király. Két nappal az esküvő előtt, július 4-én Visegrádon járt, megtekintvén ott a várhegy tövében építtetni kezdett nagyszerű királyi palota munkálatait.[9] Az esküvő Budán ment végbe 1320. július 6-án.[10] Miután Székesfejérváron a királyné koronázása is megtörtént,[11] a Budán tartott lakodalmi ünnepségek befejeztével Temesvárra hozta Károly a fiatal asszonyt.[12]

[1] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII., 2. 165. l.
[2] U. o. 168.
[3] *Raynald:* Annal. Eccles.
[4] *Madius:* cap. 26. (Schwandtnernál, III.)
[5] *Pór* A.: Az Anjouk kora. (Szilágyi S.: A magy. nemz. tört. III. 120. l.)
[6] *Bonfini:* Rev. Hungar. Decad. I., 27. l.
[7] A Temesvárról kelt okiratok bizonyítják.
[8] *Pór* A.: Az Anjouk kora. (Szilágyi id. m. III. 107—108. ll.) A váradi öreg várban 1911 okt. 10-én ásatásokat kezdett a „Biharmegyei és Nagyváradi Régészeti és Történeti Egylet". Szent László székesegyháza alapfalainak feltárása alkalmával, okt. 26-án, *Halasi Fekete Péter* egy királysírra akadt, melyről állítja, hogy az *Mária*, Nagy-Lajos leányának, Zsigmond király első feleségének a sírja. Ezzel szemben az ásatások másik részvevője, *Gyalokay Jenő* tüzérszázados azt bizonyítja, hogy a sír Károly Róbert második feleségének, *Beatrixnak* a sírja. (Archaeolog. Értes. 1912. febr. f. 88. l.)
[9] *Ráth* K.: A magy. kir. hadj., utazásai és tartózk. h. 49. l.
[10] *Pór* A.: Magy.-lengyel érintk. (Századok, 1903. évf. 4. f. 314—315. ll.)
[11] *Dlugoss:* Hist. Polon. III., 97. l.
[12] *Ortvay:* Oklev. Temesm. és Temesv. tört. I., 24. l.

Károly Róbert.
(A Bécsi Képes Krónikából.)

Nagy Lajos és neje Erzsébet.
(A máriaczelli templom domborművéről.)

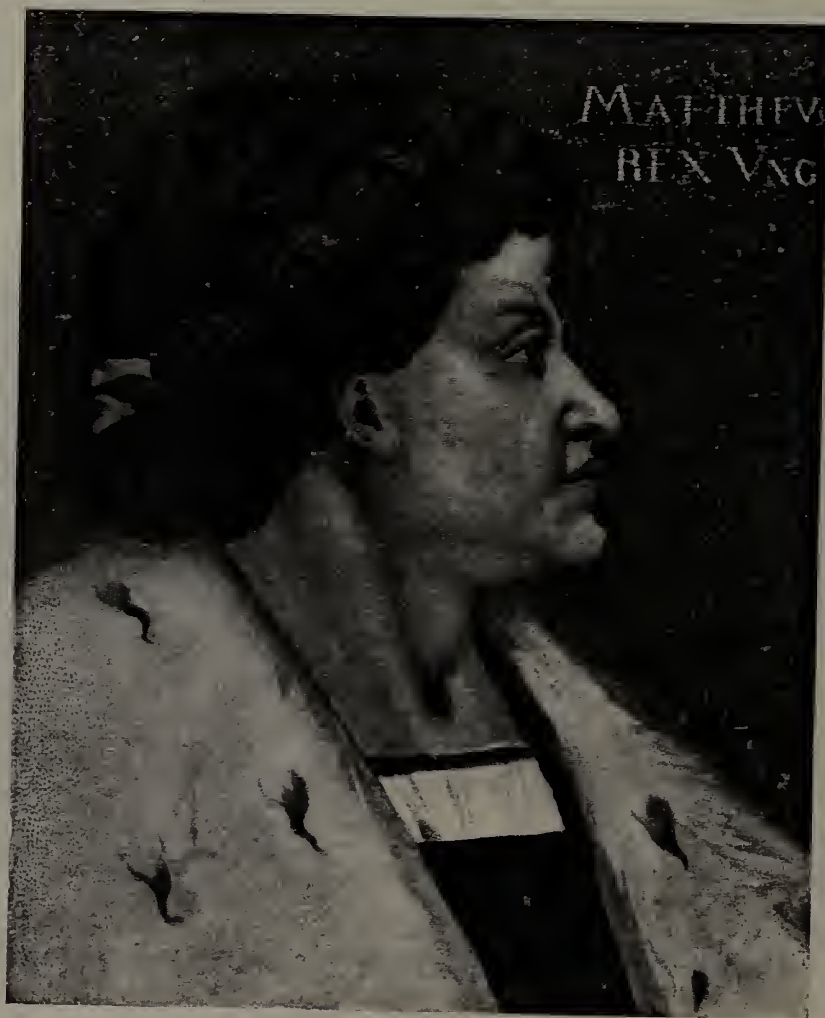
Zsigmond király.
(A Thuróczi Krónikából.)

Mária királynő.
(A runkelsteini vár egykori falfestményéről.)

I. Bajazid. (Az Orsz. Képtárból.)

Mátyás király. (Az Orsz. Képtárból.)

Augusztus 1-én már Temesváron voltak. Leutaztukban *Tamás* esztergomi és *László* kalocsai érsekek, több püspök és világi országos méltóságok kisérték őket Temesvárra s maradtak a királyi pár társaságában egészen aug. hó végéig.[1]

Ez a házasság jelentékenyen emelte Károly Róbert tekintélyét és hatalmát. Új összeköttetéseket szerzett neki s azok révén befolyása is emelkedett a külföldön. A rákosi országgyűlés óta mindenki meg volt elégedve a királylyal. Károly e békés időszakban áldásos kormányzati tevékenységet fejtett ki, sokat törődött az ország dolgaival és pótolni igyekezett régibb mulasztásait. A belső nyugtalanságok teljes lecsöndesitésére, úgyszólván még mézesheteiben, 1320. évi novemberre országgyűlést hirdetett Székesfejérvárra, hol maga is megjelent. Temesvári tartózkodása alatt ez volt a második országgyűlés, melynek végzései azonban elvesztek.[2] A karácsonyi ünnepekre visszatért a király Temesvárra s az egész telet együtt tölté feleségével. 1320-ra nem találunk hadjáratot följegyezve. 1321 márczius 18-án Csák Máté is meghalt s a felső vármegyék, a Mátyusföld és Trencsén vára önként visszakerültek a király hatalmába. Károly ellenségei mind eltűntek vagy meg voltak alázva; nyíltan legalább senki sem mert újabb kalandos vállalatokba bocsátkozni. A megreformált nemesség lekötelezett hűséggel s ragaszkodással kereste fel gyakrabban a temesvári királyi udvart. Külföldi követségek is sűrűn jártak-keltek, szövetséget, barátságot felajánlani Károlynak vagy oltalmat, segitséget, pártfogást kérni tőle.

Erre az időre esik I. Albert király fiának, *Szép-Frigyes* osztrák herczegnek temesvári látogatása. A herczeg a bajorok ellen nyert magyar hadi segedelmet jött megköszönni, a további támogatásért pedig Pozsony várát hozta vissza Károlynak. Huzamosabb ideig volt vendége kedves unokaöcscse temesvári udvarának.

Erzsébettel friss élet, fény és pompa vonult a temesvári királyi palotába. Vadászatok, lovagjátékok, tornák sűrűn váltották fel egymást. Károly király nagy kedvelője volt a vitézi tornáknak és lovas viadaloknak, melyeket egészen olasz ízlés szerint rendezett. Condottieri lovascsapatok vonultak ki a turnirokhoz, melyeken a királyné és hölgyei, az udvar és vendégei, az egész vidék nemessége résztvett. Rengeteg költségbe került, de a hozzávaló pénzforrás Nápolyban, a szülői házban fakadozott. Károly mindig nagy kísérettel, fejedelmi pompával jelent meg az udvari játékok szinhelyén. Más volt az öltözete a tornákon, más a lándzsavetésen és más a hadjáratokon. Ünnepségek alkalmával aranyhímzéssel és sujtással kihányt öltözetet viselt, ékitve drágakövekkel és gyöngyökkel. A fövegén aranyforgót viselt gyöngyös csattal. A vívásban rendkívül ügyes, az ellenféllel kíméletlen, de egyszersmind nagylelkű s mint mondani szokás, gavallér volt. Midőn 1319-ben udvari apródjával, Hunt—Pázmánnál viaskodott s kópjájával a fiatal embernek három fogát kiütötte, legott egy biharvármegyei gazdag uradalommal ajándékozta meg, hogy — úgymond — „a királyi kegy bősége elfelejtesse vele sebének fájdalmait és eltakarja testi fogyatkozását“.

Erzsébet királyné mélyen vallásos, eszes és nagyon ügyes nő volt. Személyes tulajdonaival, méltóságos és nyugodt viselkedésével magasra emelte az udvar tekintélyét. Férje elhatározásaira jótékony befolyást gyakorolt. Károly el volt ragadtatva az örömtől, midőn harmadik házassága révén végre családalapitásra is gondolhatott és az Anjouk magyarországi örökösödésének biztató reménységgel nézhetett eléje. Mert a királyasszony házasságának már első évében, 1321. évi április vagy május havában figyermekkel ajándékozta meg férjét. A gyermeket atyja neveről *Károlynak* keresztelték. Mikor Erzsébet lebetegedett, a király nem volt Temesvárott. Tábort járt akkor a felvidéki csapatoknál. A kis herczeg születésének örömhírével *Szécsényi* Tamás sietett a királyhoz. Károly e gyengéd figyelemért erdélyi vajdává nevezte ki Széchényit, jutalmul adván neki Somoskő várát, „mivel hogy nagyságos Tamás úr olyan ünnepi vidám örömet szerzett nekünk, melynél nagyobb az életben még sohasem ért bennünket, midőn elsőszülött fiúnk születése hírét személyesen hozta meg felségünknek“.[3]

Károly reményei nem mentek teljesedésbe. A kis herczeg egy éves se lett. Meghalt Temesvárott és hihetőleg itt is temették el. Talán épp a királyi családot ért csapás és a trónutód herczeg temetése gyűjté a temesvári várpalotába az

[1] *Ortvay:* Oklev. Temesm. és Temesv. tört. I. 23—24. ll.
[2] *Fejér:* Cod. Dipl. VIII. 7, 126. l.
[3] *Anjouk. Okmt.* II. k., 65. l.

ország nagyjait zordon télvíz idején, mikor távol vidékekről vajmi nehéz lehetett a legszélsőbb déli végekre eljutni. Károly király ugyanis megerősítvén Péter fiának Jakabnak végrendeletét, az előtte személyesen megjelent Gyárfás, Orbán fia részére, 1322. évi márczius 21-én oklevelet állít ki e cselekményéről. Oklevelét e szavakkal vezeti be: „Carolus rex. Ad universorum noticiam harum serie volumus pervenire, quod cum *unacum quibusdam prelatis et regni nostri baronibus in Themeswar essemus . . .*" Az oklevélben névleg említi a király a jelenvolt főurak közül *István* veszprémi püspököt, a királyné kanczellárját, *Miklós* győri püspököt, *Debreczeni Dózsa* nádort, *Lipóczi Demeter* tárnokmestert és *Lampert* országbirót, más főurakkal együtt, „et aliis regni nostri proceribus, regios honores tenentibus et habentibus".[1]

A királyfi temetési helyét nem ismerjük. Minthogy azonban a királyi palotában közönségesen olasz minoriták, a király kedvenczei, végezték az egyházi szertartásokat, a királyfi eltakarítása is nyilván a minoriták temesvári mostoregyházában, a váron kivüli területen történt.

Az udvar elköltözése Temesvárról

Most már semmi sem akadályozta többé Károlyt, hogy uralkodói székhelyét visszategye ismét az ország szívébe, az államigazgatás könnyebb kezelése végett. *Az udvar költözködése Temesvárról Visegrádra 1323. évi tavaszkor történt.* A király történeti nevezetességű visegrádi palotája, melyen a nagyító hagyomány szerint olasz és német építőmesterek s lapicidák ezrei dolgoztak, készen várta urát. Júl. 1-től 12-éig Budán volt a királyi pár. Július 13-án már Visegrádon voltak.

Az udvar távozása Temesvárról nagy veszteséget jelentett a városra nézve. Vele tűnt le a középkori Temesvár fényes és boldog korszaka! A következő századok során soha többé nem emelkedhetett a tekintélynek oly magas fokára. *1315 től 1323-ig tulajdonképpen Temesvár volt Magyarország fővárosa.* Az ország főméltóságai majdnem állandóan az udvar közelében tartózkodtak. A nádorok közül 1315-től 1317-ig *Kopasz Borsa*, 1317-től 1321-ig *István,* 1321-től 1322-ig *Debreczeni Dózsa*, 1322-től 1323-ig *Druget Fülöp* és *Miklós* fordultak meg gyakrabban Temesvárott. A király tárnokának, ki akkoriban *Lipóczi Demeter* volt, egyfolytában az udvarnál kellett tartózkodnia. A királyné tárnoka, *Péter* sebesi főispán, azonképpen a királyi udvartartáshoz tartozott. *Treutul Miklós* temesi és *Lampert* csanádi főispánokat szintén gyakran említik okirataink a király környezetében. Alkalomadtán *Boleszló* toszti herczeg s esztergomi érsek is bizonyára megjelent a király tiszteletére. *László* kalocsai érsek, főkanczellárként és *Benedek* csanádi püspök, a király udvari főpapjaként tisztüknél fogva is sűrűbben voltak vendégei a temesvári várpalotának. Fungens alkanczellárt hármat ismerünk Károly király temesvári udvaránál: *János* fejérvári prépostot, *László* titeli prépostot s választott fejérvári püspököt és *Endre* mestert, pécsi olvasókanonokot. Mellettük működött királyi jegyzőként *Gál* mester, Miklós fia, ki gyermekkora óta élt a királyi udvarban. Főlovászmester mindvégiglen *Péter* úr, ajtónálló pedig *Tisza* mester, a Borosjenei Tiszák őse, ki „continue in aula nostra residendo," Erzsébet királynétól 1322-ben Ladány birtokot kapta adományul.

Nap-nap után tele volt Temesvár a külföld és az ország különböző irányaiból érkező vendégnéppel. Dúsan pompázó, színes képek, változatos eleven jelenetek ismétlődtek a királyi várlak csarnokaiban. Jószágok bőkezű adományozásával, méltóságok és nemesi levelek kiosztásával, az engesztelés és politikai okosság számos példáival a temesvári várpalotából győzte le Károly Róbert hatalmas ellenségeit s innen hódította meg Erdélyt és Horvátországot Szent-István koronája fönnhatóságának. Temesvárról alapítá meg Károly király Magyarország új arisztokrácziáját, királyhű új nemességét, mely vele egyetértve adott addig el nem ért lendületet a magyar közéletnek. Kételkedhetünk-e vajjon, hogy az újonnan szervezett nemesi osztály kiválóbbjai, kik a királytól vagyont, díszt és rangot nyertek, el ne látogattak volna Temesvárra, udvarolni a jóságos királynak? Történeti emlékeink névszerint is följegyezték az új nemesség fejeit, kiknek legtöbbje a középrendből emelkedett föl s kik közül többen udvari emberek és délmagyarországi birtokos urak valának. Így a Drugetek, Szécsényiek, Debreczeniek, Szécsiek, Lipócziak, Báthoriak, Bebekek, Garaiak, Apponyiak, Kanizsaiak, Köcskiek, Nagymartoniak, Gilétfiak, Kontok, Nádasdiak.[2]

[1] *Anjuok Okmt:* II. k, 7—8. ll.
[2] V. ö. *Temes várm. története* cz. dolgozatommal.

Távozása után még csak két ízben látogatta meg Károly Róbert temesvári otthonát. 1330-ban ősszel innen indult Bazarába oláh vajda ellen, hogy — mint mondá — „a medvét szakállánál fogva húzza ki odújából". Szeptemberben megvette ugyan Szörény várát, de a további vállalatával kudarczot vallott. Havasalföldön az oláhok becsalták a hegyek közé s nov. 10—13-ika között seregét tönkretették. Ő maga is csak Szécsi Dezső önfeláldozásával mentette meg életét s nov. vége felé nehányad magával visszatért Temesvárra, hol a nép nagy sírás-rívással fogadta. 1322-ben a karácsonyi ünnepeket tölté itt. Talán az országtól elszakadt oláh vajda megalázását beszélte meg a kun urakkal, alkalmasint eredménytelenül, mert decz. 27-ike után oly gyors vágtatással utazott el, hogy hat nap alatt Visegrádra érkezett. Temesvárt nem láthatá többé. 1342-ben bekövetkezett halála után Temesvár, a várral és királyi várlakkal együtt, mint koronatulajdon, utódaira szállott át. Itt laktak ezentúl is a magyar királyok és más, fejedelmi személyek, mikor Temesvárra jöttek. Így Károly Róbert fia, *Nagy Lajos* negyvenéves uralkodása alatt kétszer tartózkodott a temesi várpalotában: 1358-ban és 1365-ben. Az első alkalommal Uros szerb fejedelem ellen vezeté hadait; második ittlétekor a törökök ellen tette meg védelmi intézkedéseit, kik első ízben fenyegették akkor hazánkat. Január 5-én szólítá fegyverre a vármegyéket, hogy a kik a hadjáratban részt venni kötelesek, febrnár 24-én jelenjenek meg Temesvárott a királyi zászlók alatt. Csikorgó télben jött le a király Szlankamenbe, hol február 2-án okiratot írt alá. Onnan utazott azután Temesvárra, hol Szent-György tájáig időzött. 1385-ben Nagy Lajos özvegye, *Erzsébet* királyné érkezett Temesvárra leányával, *Mária* királynéval. Nyugalmat jöttek keresni a félreeső, csendes temesvári királylakban ama gyötrelmek után, melyekbe őket Kis-Károly trónkövetelése és Máriának bonyodalmas házassági ügye sodorta.

Nagy Lajos Temesvárott

IV. *Zivataros század.*

Zsigmond király 1389. évi szeptemberben jött először Temesvárra. Magával hozta a Horváthyak fogságából csak az imént kiszabadult szelidlelkű fiatal feleségét *Máriát*, ki már azelőtt leánykorában is lakta itt a királyi palotát. Míg Zsigmond a szerbek ellen harczolt, a királyné az ő udvarával, a délvidéki nemesi hölgyek társaságában, állandóan Temesvárott maradt. Úgylátszik a király és királyné akkor két esztendeig tartózkodott városunkban. Zsigmond, foglalatosságai után járva, időközönként távozott ugyan, de Mária nem távozott, míg a balkáni hadjáratnak vége nem lett. 1396-ban és 1397-ben is többször látogatta meg Zsigmond Temesvárt. Kivált 1397-ben tartózkodott itt hosszasabban, mikor a *temesvári országgyűlés* tárgyalásait vezette. Ezentúl még háromszor volt itt Zsigmond: 1409-ben jún. 9-én, 1426-ban őszszel és 1428-ban télen. Kivéve azt a nevezetes alkalmat, midőn a temesvári országgyűlésen nagyszámmal egybegyült főpapság, a fő- és köznemesség újra felragyogtatta a királyi palota fényét, más nyoma nincs annak, hogy Zsigmond tett volna valamit Temesvár érdekében. Nyughatatlanul kapkodó, változékony és ingerlékeny természete nem tűrte, hogy bővebb megfontolást kívánó dologgal foglalkozzék. Temesvári palotáját és Károly Róbert többi temesvári építkezéseit épp úgy elhanyagolta, mint elhanyagolta a budai és visegrádi királyi lakokat. Midőn 1437-ben, magyar királyságának 51-ik évében megszűnt élni, a temesvári királyi várlak gondozatlan állapotban, lakatlanul maradt.

Zsigmond temesvári tartózkodása

Így érte a várlakot 1443-ban egy irtóztató elemi csapás, mely a törökök betörésének félelmével párosulva, nemcsak hazánkat tölté be siralommal, de az egész európai kontinenst is megremegteté. Szt.-Bonifácz napján, azaz június 5-én, rettentő földindulás rengette meg Magyarország egész területét. Ilyen földindulás még nem volt Magyarországon sem azelőtt, sem azután. Katona följegyezte róla, hogy ledönté a várakat, házakat és összezúzta a hegységeket.[1] Dlugoss lengyel történetíró is megemlékezik a borzasztó eseményről. „Június 5-én — úgymond — általános és olyan erős földrengés volt, hogy a tornyok és épületek falai összeroskadtak és az összes házak, bármily tömörek és szilárdak voltak, a hatalmas lökésektől felfordultak. Legerősebb volt a földindulás Magyarországban, a hol akkor némely várak is összedőltek". Akkor dőlt össze Váradon Szent-László híres székes-

Elemi csapások

[1] Histor. crit. VI. 239. l.

egyháza is. A tőlünk nagyon távol eső korból nem maradt ugyan följegyzés a károkról, melyeket ez a földrengés Temesvárott okozott, de alighanem ez volt oka az Anjou-vár és a várpalota megroppanásának, a mit csak erre az időre lehet tennünk. Történetíróink közül említi az eseményt Callimachus, Aeneas Sylvius, Pray, Kaprinai és ezek után Griselini.

Nagyobb baj volt a török veszedelem. Már Zsigmond uralkodása elején tüntek fel vésztjósló fellegek Temesvár jövőjének láthatárán. Beköszöntött Temesvár megpróbáltatásának és véres küzdelmeinek a korszaka. Évszázados elszánt védekezés, szinte példátlan áldozatok után mégis csak halálos csapás zúdult e városra.

Nem jött az egyszerre, hanem lassú léptekkel, egymásután. 1338-ban őszszel oly sűrű tömegekben érkeztek a sáskák, hogy elhomályosították még a napot is. A mezőket, kerteket pusztára tarolták. Kiállhatatlan, fojtó bűzt terjesztettek maguk körül. Három évig rontották a vetéseket s mikor mindent fölemésztettek, maguk után hagyták az éhinséget, mely embert és állatot egyformán sujtott. 1344-ben még borzasztóbb nyomorúság borult a városra: föllépett az ázsiai fekete halál, a pestis, mely Temesvárnak anuúgy is még gyér lakosságát valósággal megfelezte. Alig lélegzett föl kissé az elalélt vidék, kiütött 1365-ben a bolgár háború. Nagy Lajos hadi népe Orsován át Viddin felé vonulva, rémületbe ejtette a népet. Temesvár, Lippa, Lugos és Karánsebes tájai megrendültek az átvonuló csapatok csatazajától. A hadjárat győzelemmel végződött ugyan és Bolgárország régi jogon ismét a magyar korona uralma alá került, de I. Murad fenyegetései rossz sejtelmekkel töltötték el a lakosságot. A háborús idők fölszabadították az urakat, jogtalan hatalmaskodások elkövetésére, az alattvalók pedig, látva a botrányos példákat, idegen jószág eltulajdonítására, rablásra és útonállásra vetemedtek. A vármegye tehetetlen volt megfékezni az önkénykedéseket. Nagy Lajosnak nem egyszer tekintélye egész súlyát kellett latba vetnie a hatalmaskodások megzabolázására.

A török első betörése

Zsigmond trónraléptekor a félhold már egészen a magyar határokig férkőzött. A délvidéki lakosság élete és vagyona már egészen közelről volt veszélyeztetve. Mezei munka, ipar, kereskedés pangásnak indult. A jövedelem és a megélhetés egyéb forrásai mindinkább elapadtak. Temesvár kénytelen volt megállni a fejlődés kezdetén, sőt erősen hanyatlani kezdett és nem nyerhetett többé sem időt, sem alkalmat, hogy újra erőre kapjon. Még azt is meg kellett érnie, hogy mikor már az ozmán hódító hatalom az ország küszöbén jelentkezett, nem külellenség, hanem a magyar haza saját fia, *Horváthy* János, Mária királyné és Zsigmond király engesztelhetetlen ellensége, kerítette be pártos hadával a várost, sőt részben föl is égette. A lázadó Horváthy megfékezésére 1388-ban Zsigmond vezetett sereget Temesvár alá s *Gara* Miklós macsói bán segélyével csakhamar elűzte őt a vár falai alól.

I. Murád a Lázár szerb fejedelem ellen viselt harczban halálát lelvén, 1389-ben fia, *Bajazid* szultán elfoglalta Szerbiát és Oláhországot. Ezáltal két oldalról is szorongatni kezdé az egész Temesközt és annak főhelyét, Temesvárt. A veszedelem hallatára Zsigmond Pozsega megvétele után azonnal felhagyott a Boszniába menekült Horváthy üldözésével és visszajött Temesvárra. Szept. 29-én már ismét a vár alatt állott seregével, gyors előkészületeket téve a török betörés elhárítására. De meg nem akadályozhatá, hogy a törökök 1392-ben betörjenek Temes vármegyébe és a határszéli népet két éven túl rettegésben tartsák. A törökök portyázásai és a belnyugtalanságok kényszerítették *Mária* királynét is, hogy elhagyja Temesvárt és biztosabb helyre, Nagyváradra vonuljon, a hol 1395-ben máj. 17-én meghalt. Az 1396. évi szerencsétlen nikápolyi csata után a győztes törökök betörtek a Dunán és egész Temesvárig hatoltak előre, kifosztván minden nyilt helyet és nagyszámú lakost hurczolván magukkal rabszolgaságba. Csak *Losonczy István* temesi főispán vitézségének tulajdonítható, hogy a vidék fegyverre szólított népeivel véget vetett a rablásoknak s visszakergette az ozmánokat a Duna tulsó partjára.

Zsigmond a nikápolyi harcztérről sok életveszedelem között Konstantinápolyon át menekült el. Dalmácziába érkezve, országgyűlést hítt össze *Temesvárra*, a déli végek védelmére és a Laczkovics István- és Simontornyai István támasztotta lázadás lecsendesítésére. Az országgyűlés, melyre a főpapságon, fő- és köznemességen kívül a városokat is meghívták, 1397. szept. 24-én vette kezdetét. *A temesvári országgyűlésen történik legelőször, hogy a városok képviselete is résztvesz a rendek tanácskozásában.* Az országgyűlés egy hónapig tartott.

Az országgyűlés azon határozatai, melyeket a rendek saját megterheltetésükre hoztak, valamint az erélyes sürgetésük, hogy a király a kamara jövedelmeiből

haladék nélkül váltsa vissza az elzálogosított várakat, városokat és koronajavakat, arra mutatnak, hogy ebben az időben Temesvárt és az ország déli határvonalát a törökök részéről legközvetlenebb veszély fenyegette, melyet csak a közbejött véletlen hárított el. Ugyanis Ázsiában a mongol *Timur Lenk* ráütött a törökökre s a szultán összes hadi erejét teljesen lekötötte. Ezalatt némi nyugalmat élvezett ugyan a város, de ez sem lehetett gyümölcsöző, mert 1418-ban Ikah vagy Izsák boszniai bég csapatai jelentek meg a Dunán és csakhamar elárasztották a temesi területet. Zsigmond 1419-ben szükségesnek látta, hogy nagyobb sereget vezessen ellenük. Okt. 4-én meg is verte őket Nisszánál; minthogy azonban a következő években Csehországban a husziták ellen kellett harczolnia, a nisszai győzelem inkább kárára, mint hasznára volt a Délvidéknek, mert kihívta a törökök bosszúállását, kik most annál nagyobb dühvel rabolták és pusztították a temesi tartományt. Csak három év után, 1421-ben sikerült végre a belzavarok által elfoglalt II. Murád szultánt ötévi fegyverszünetre bírni.

A fegyverszünet lefolyása után a törökök újra kezdték betöréseiket s gyakran egészen Temesvár alá jöttek. Sikerült őket innen vereséggel eltávolítani. Betöréseik meggátlására Zsigmond Galambócz vára átellenében 1428-ban *Lászlóvárát* építteté és elrendelte, hogy *Rozgonyi István* temesi főispán foglalja el Galambóczot, a honnan leggyakrabban jött át a török a Duna balpartjára. A hősi kisérlet, melynél maga a király is résztvett, tudvalevően nem sikerült. A galambóczi vereség után Zsigmond ismét hosszabb időt töltött temesvári várpalotájában.

1432-ben három oldalról fenyegette Magyarországot az ellenség. A husziták Pozsony felől, Murád Erdélyből, a velenczeiek pedig Horvátországból. Szorongatott helyzetében Zsigmond a magyar hadszervezet reformálására gondolt. Annak hiányaiban kereste az utóbbi hadjáratokban szenvedett vereségeit. Egy új katonai szabályzatot léptetett tehát életbe, mely szerint az ország határszéleit hét kerületre (végvidékre) és az egész magyar haderőt ugyanannyi hadosztályra osztotta. A szabályzat 30-ik czikkelye értelmében a Temes és Duna közt fekvő vidéket egész Szörényig a szerb deszpota haderejének egy részével, a bennlakó szerbek, oláhok, jászok és kunok személyes fölkeléssel, a kalocsai érsek, a csanádi és nagyváradi püspökök bandériumaikkal, továbbá nyolcz vármegye, közöttük Temes is, a megyei nemességgel vagy az általuk állítandó hadakkal tartoztak védelmezni. Ez a jó szándékú szabályzat azonban sohasem lépett életbe. Zsigmond 1437-ben meghalt. 1439-ben veje és utóda *Albert* osztrák herczeg is követte őt a sírba, ki Szendrő megvívásánál alig tudott az egész országból 24.000 embert összeszedni.

V. Temesvár a Hunyadiak birtokában. — A várpalota és vár újjáépítése.

Az isteni gondviselés rendelése volt, hogy a legnagyobb veszedelem idején, mikor I. *Ulászló* alatt a török hódítás immár végromlással fenyegette a dunai határvidék népeit és maga Temesvár is már az utolsó erőfeszítésekre készült, Ulászló 1441-ben *Hunyadi Jánost*, kit már Albert király szörényi bánná nevezett ki, korának a hadak vezetésében legügyesebb és legvitézebb katonáját, *temesi főispánná* és Nándorfehérvár kapitányává tette s az ő kipróbált kezeibe helyezte a fenyegetett egész végvidék védelmét. Hunyadit a Délvidék épségbentartása nemcsak mint hazafit és hadvezért, de mint délvidéki földesurat is nagyon közelről érdekelte. Itt volt a mai Kikinda és Szőlős (Nákófalva) között családjának egyik törzsfészke, *Hollós*, hol nemzeti történetünk e dicső hőse valószinüleg született. Itt volt Hollós szomszédságában *Horogszeg*, (a mai Szentborbála falu helyén), a honnan Hunyadi *Szilágyi Erzsébetet*, Szilágyi Mihály nővérét feleségül vette. És itt volt egyik gazdasági középpontja a régi Csanád-, Torontál- és Temes vármegyékben fekvő óriási uradalmainak, melyek három várat, nyolcz várost és 130 vagy még több falut foglaltak magukban s melyek őt hadi érdemeiért a király után egész Délmagyarországon legnagyobb birtokossá tették.[1] Hunyadi János tehát apai emlékeivel, családjával, örökölt és szerzett javaival, százféle személyes érdekeivel volt a déli vidékhez és a vidék legfőbb erősségéhez, *Temesvárhoz* kötve. Hunyadi János

Hunyadi most minden gondját a törökök ellen indítandó hadjárat előkészítésére s a temesi terület és Temesvár védelmi állapotba helyezésére fordítá. Egybe-

[1] *Csánki:* Magyarorsz. tört. földr. II. k., 7. l.

gyűjtvén hadait, 1443-ban Temesvárról vezette át seregét a Balkánra, bevette Szófiát, Bolgárországon diadalmasan átvonult, elfoglalta Nisszát és győztes seregét ismét Temesvárra vezette vissza téli szállásokra, melyeket leginkább Temesvár környékén szemelt ki. Mialatt a Balkánon táborozott, érte Temesvárt a földrengés rémületes eseménye, mely a várat és a királyi kastélyt alapjaiban megrongálta s helyenként a bástyákon tátongó réseket nyitott. A kútfők előadásából azt kell következtetni, hogy Hunyadi már 1443-ban, vagyis a török hadjáratból hazaérkezése után, nyomban hozzáfogott a vár és várkastély helyreállításához, midőn — mint Pray mondja — hét csatában megvervén a törököt, Temesvárra ment pihenni.

Hunyadi a várat helyreállítja

A várépítést egészen új tervek alapján kellett végeznie. Tapasztalatai a törökökkel vívott harczokban, a török támadások folyton növekedő vakmerősége és ereje, valamint az ozmán seregeknek roppant száma az eddiginél sokkal nagyobb ellentállási képességet követelt a váraktól, ha feladatuknak megfelelni akartak. Azonkívül a lőpor feltalálása és a tüzelő fegyvereknek a XV. század folyamán mind nagyobb jelentőséget nyert használata, kivált az erődítmények ostrománál és védelménél nagyon nagy súlylyal esett a vársztratégia mérlegébe. Ennek a hadi építészet czélszerű átalakítására való befolyását nem lehetett többé visszautasítani. A fennálló várakat át kellett alakítani. A hajító-gépek helyét ezentúl a tüzelő puskák és ágyúk foglalták el a bástyákon és az eddigi fa- és vessző-mellvédet falazattal, vagy erős tölgytörzsek palánkjaival cserélték föl. A tornyokon és bástyákon lőréseket alkalmaztak, a sánczokat megkettőztették.[1] Ezeket a hadászati korkövetelményeket tartotta szem előtt Hunyadi János, midőn Temesvár vára újjáépítését a Délvidék munkás népének, jobbágyainak és katonáinak igénybevételével foganatba vette.

Legott áttekinthetővé lesz Hunyadinak várépítése, ha a 9. oldalon mellékelt térrajzot megfigyeljük. Hunyadi az Anjou-vár falain kívül eső *H* területnek azt a részét, mely a régi várat körülvevő folyó medrét alkotta, továbbá a *G* területnek mintegy két harmadrészét, kettős sánczokkal és tölgyfa-palánkokkal erősítvén meg, belefoglalta az új várba. *Ezzel a hajdani várnépek szállásai és a régibb lakosságtól benépesített terület, vagyis az egész város, az egész Temesvár úgy, a mint az a XV. századig kiterjeszkedett, alkotórészei lettek az új Hunyadi-várnak.* A templomok, épületek, utczák, melyek azelőtt a váron kívül, az ú. n. *váraljában* állottak, most mind belekerültek a vár belsejébe. A támadásoknak leginkább kitett keleti és éjszaki oldalon kiszögellő erős téglabástyákat építtetett Hunyadi, míg a mocsaraktól fedezett déli és nyugati oldalon meghagyván a régi sánczokat, azokat csak újabb földgátakkal, czölöpépítményes védőművekkel és boronasövényzettel erősíté meg. Hunyadinak várkastélyán kívül az alvidéki nemes uraknak is voltak házai Temesvárott, úgy hogy később is, midőn Temesvár már az izlam uralma alatt állott, egyik török író egész elragadtatással szemlélte, mondván: „A város, mely magas tornyokkal és nagy templomokkal van teli, egészen csodaszerű“.[2] Egy királyi udvari tisztviselő pedig eképpen írja le a régi Temesvárt: „Tekintélyes hadászati fontossága van, természetes fekvésénél fogva erős és bevehetetlen vár. El van látva jó karban tartott védőfalakkal, a melyek földből vannak felhányva és meglehetősen el vannak látva lakásokkal és szobákkal, a melyek magyar szokás szerint és eléggé jól vannak építve. A vár belsejében jó és élvezhető kút, valamint cisterna van, mely ritkán szárad ki. A Temes közvetetlenül a vár és város mellett folyik, a mi szintén nem csekély természetes erőssége az ilyen várnak“.[3] Ez volt Hunyadi János temesvári vára. Így maradt lényeges formájában egész a török hódoltság végéig. Helyesen jegyzi meg jeles művében *Czímer Károly*, hogy olyan jellemző fekvésű várnál, mint a milyen a mocsarakkal és nádasokkal körülvett régi Temesvár volt, századok mulva sem változott az eredeti helyszín.[4] A mai Erdélyi-kaszárnya a XVIII. század első felében a lebontott Hunyadi-vár délkeleti bástyáin épült fel és alapvonalainak futása pontosan jelzi a Hunyadi-vár egykori délkeleti falainak irányát. *A kaszárnya földszinti folyosójának belső, ölnyi vastagságú tömör falazata, melyen még az ágyúnyílások is megvannak, tudós szakférfiak többször ismételt alapos vizsgálatai szerint XV. századi építkezés*

[1] *Essenwein* id. m.
[2] *Bálint Gábor:* A magyarországi török hódoltságról. (Századok 1870. évf. 304. l. *Czímer:* id. m. 38. l.
[3] *Brüsszeli okmt.* II. 259.
[4] Temesvár megvétele 1551—1552., 41. l.

és nem lehet másegyéb, mint a Hunyadi-vár maradványa. Minthogy a Hunyadí-vár egykorú hiteles ábráját nélkülözzük, egy ilyennek hiányában a törököktől visszafoglalt Temesvár 1718. évi hiteles katonai térrajzát mutatjuk be, annál inkább, mert e rajz egészen helyesen tünteti fel az alakjában változatlanul maradt Hunyadi-várnak helyszini alaprajzát.

Temesvaria 1718.

Oppidum superioris Hungariae in Comitatu Temesiensi ad Temesium flumen. Opera et sumptibus M. Seutter, S. Caes. Maj. Geographi Augusti Vindel.

Temesvár 1718-ban.

(Egykorú térkép nyomán.)

A. A város. — B. A várkastély. — C. Kis-Palánk. — D. Nagy-Palánk. — E. Nagy őrház. F. Katonai gyakorlótér.

Az Anjou-vár, mely most azonképpen az új váron belül került, egészen eltünt. Nem is lett volna ott helyén; fölöslegessé lett és akadályozta volna a várvédelem szabad mozgását, valamint a belső város fejlődését. A régi vár tégla- és terméskő anyagát Hunyadi hihetőleg ott használta fel, a hol arra legnagyobb szükség volt: az új vár falazott részének kiépítésénél. Csak a XIV. századi fundamentumok maradtak meg belőle és mind e mai napig ott nyugosznak a föld gyomrában. Az Anjou-várat a várkastélytól elválasztó Temes-ág bejáratánál, a mai Hunyadi-tér

keleti végsarka és az Erdélyi-kaszárnya között fennállott ú. n. *vizitornyot*, mely Temesvárnak mindig a legerősebb pontja volt és a várostromok történetében nagy hírre tett szert, meghagyta Hunyadi, de még jobban megerősítteté, hozzákapcsolván az új várnak és a várpalotának délkeleti bástyáit is. Temesvárnak a Hunyadiak korában négy kapuja volt: az *erdélyi* (karánsebesi), *lippai* (prajkói), *aradi* és a *vizitorony-kapu*, mely a várkastélyba, a várba és a városba nyilott. Losonczy idejében említenek még egy ötödik várkaput is, a *tatait*. Ez, úgylátszik, a Hunyadikor után keletkezett. Helyét nem ismerjük.

Említettem, hogy a vár aljában és annak oltalma alatt a várnép telepei, a templomok, kolostorok és egyéb épületek foglaltak helyet. Tudvalevőleg már Károly Róbert idejében sok vendégnép telepedett le Temesvárott. Maga a király és tárnokmestere Lipóczi Demeter előszeretettel foglalkozott a telepítés ügyével. Zsigmond, de különösen Hunyadi János a törököktől menekült sok ezernyi szerb népet, sőt oláhokat is hozott a temesi részekre, kik közül szintén nagyszámban telepedtek le gör.-kel. n. e. vallású családok Temesvárott. Hunyadi az új váron kívül fekvő terjedelmes ulicsi mezőségen, mely a fönti térképen *D* betűvel van feltüntetve, jelölt ki számukra házhelyeket. A középkori hadi építészet szabálya volt, hogy a váron kívül szállott lakosság tartozik szükség esetén a várat, a várbeli katonaság viszont a városi lakosságot védelmezni. Az új váron kívül benépesített telephelyeket e szerint szintén czölöpzetes kerítésekkel és palánksánczokkal vették körül. Így keletkeztek Hunyadi korában a temesvári *Nagypalánk* és *Kispalánk* városrészek; az előbbi a mai Gyárváros irányában, a katonai nagy gyakorlótér táján, a másik a várkastély és a Bega-meder között a mai Ferencz József-liget nyugati részén. A Nagypalánkot a magyar és dalmát katholikusokon kívül jobbára göröghitű rácz és oláh lakosság, a Kispalánkot a régi kath. vallású várnép és a bevándorolt iparosok szállották meg.

Az egyidejüleg munkába vett várkastélyról szólva, Hunyadi az új palotát az Anjou királyi palota helyén emelteté ugyan, de nem a régi fundamentumok fölé, melyeket földdel hányatott be. A Hunyadi-kastély 10 méterrel bővebb területen épült. Ez a terület tökéletesen megfelel a mostani hadi szertár vagy tüzérkaszárnya térfogatának. Hunyadi építménye tehát nagyobb volt Károly Róbert palotájánál. A tüzérkaszárnyán 1903-ban végzett alapozási munkálatoknál kitünt, hogy Hunyadi az Anjou-palota falazatát mintegy hat méternyi mélységig, vagyis egészen a hullámfogó párkányzatig lehordatta és a régi épületanyagot, a hol lehetett, az új építkezésnél felhasználta. Ő is pilótákra épített, mint Károly Róbert; de a Hunyadi-palota czölöpzete durvább, egyenetlenebb, vékony dorongfával kevert és a lerakása is kevésbbé szabályos. A Hunyadi-palota talapzata nem volt terméskővel burkolva, bár a falak tömörsége, vastagsága és az építkezés módja olyan, mint az Anjou-palotáé, nyilvánvalóan magán viselvén a magyar középkori kőművesmunka tipuszát. Az épületfát Hunyadi is a temesvári erdőségekből vágatta, a kőanyagot pedig — szakértők állítása szerint — a verseczi hegységből, a kavicsot és homokot Lippáról hozatta.

A Hunyadi-kastély alapzata arról tanuskodik, hogy az épület, mely egykoron fölötte emelkedett, Magyarország egyik legszebb monumentális alkotása volt. Épült az 1443—1447. években a király engedelmével s a kincstár költségén, az átalakított várhoz tartozó országos középületként. Belső és külső alkatáról nincsenek hiteles tudósításaink. A mostani tüzérkaszárnya keleti sarkán álló szögletes torony, melynek alsó részlete egészen a fundamentum fenekéig még a Károly Róbert kastélyából való, a föld feletti részletnek mintegy 4—5 méternyi magasságáig Hunyadi-építkezés. A Hunyadi-kastély többi részeiről — minthogy azok ma már mind elpusztultak — némi fogalmat alkothatunk a rekonstruált kastély későbbi századokból eredő, jelenleg a temesvári katonai építészeti levéltárban őrzött rajzairól és azokról a fölvételekről, melyeket a török hódoltság megszüntével a császári hadmérnökség készített, mikor a Hunyadi-kastélyt laktanyává lefokozta.

Ezek az adatok azt tanusítják, hogy a néhai Hunyadi-kastély magas parterron nyugvó kétemeletes épület volt, mintegy 35—40 méternyi derékszöget alkotó udvar körül építve. A főfrontja éjszakkeletre nézett. Itt volt a kétsoros oszlopzattól hajókra tagolt csúcsíves *lovagterem*,[1] hol a tanácskozásokat, vigalmakat és egyéb

[1] A temesvári cs. és kir. katonai építészeti levéltárban: „Plan des in der Grenzfestung Temesvar sich befündend alten türkischen Schlosses, nunmehriger Artillerie-Caserne".

II. Ulászló. (Az Orsz. Képtárból.)

Báthory István. (Az Orsz. Képtárból.)

A temesvári Dósa-emlék.

Szapolyai János. (Az Orsz. Képtárból.)

János Zsigmond. (Az Orsz. Képtárból.)

ünnepélyeket tartották. A lovagtermet a földszinten erős dongaboltozat hordozta, mint az 1809- és 1836-ik évi fölvételeken látható, mikor a lovagterem még állott. A lovagtermen túl és attól folyosóval elválasztva, a mostani új Lloyd-palotára néző nyugati szárny első emeletén volt a várpalota *házikápolnája:* az a történeti nevezetességű szentély, melyben V. László király 1456 nov. 23-án az ifjú Hunyadiak pártfogását esküvel fogadta. Az éjszaki homlokzat túlsó sarkán, valamivel innen a saroktoronytól, nyilott a palota főkapuja, felvonó híddal. Innen jártak a szemközt levő várba és a jobbkézről emelkedő *vízitornyon* át a Kis- és Nagypalánk városrészekbe. A földszinten sorakoztak a kaputól jobbra-balra, az egész udvar körül, ívezett folyosó alatt, a palotaőrség termei, a börtönök, istállók és kocsiszínek. Az első emelet keleti és déli szárnyán lakott a *palotaúr* kinek lakosztályához csatlakozott az ú. n. *asszonyház.* A második emelet a vendégeknek, udvari tiszteknek és cselédségnek volt fenntartva.

Kár, hogy a Hunyadi-várról és várkastélyról semmiféle egykorú ábrázolás nem maradt korunkra. Azonban e tekintetben a németek sem szerencsésebbek. „Wir haben aus dem Mittelalter — írja Essenvein — nur wenige annähernd genaue Städteabbildungen. Wir haben aber um so mehr Idealansichten, die uns den

Charakter der Städtebilder wiedergeben“. Utal a *Hartmann-Schedel-féle* 1493. évi krónikára és a *Merian Máté* által kiadott „Städteansichten aus dem XVII. Jahrhundert“ cz. műre. A török hódoltságból visszakerült Temesvár térrajzát, mely — mint említém — a Hunyadi-vár helyszínrajzát tünteti fel egykorú, hadmérnöki fölvételek alapján, *Seutter* M. császári mérnök adta ki Augsburgban 1718-ban. Ezért mindenesetre hálásak vagyunk neki. De a magyarázó szövegben és a térrajz alatt közölt temesvári látképen oly éktelen badarságokat közölt, melyek erősen ráczáfolnak a németek alaposságára. A magyarázó szövegben ugyanis azt írja: „*Temeswar* eine in *Ober-Ungarn* (!) an dem Fluss „Temes und um und um im Morast liegende Stadt“. Mondja továbbá, hogy Savoyai Jenő 1718-ban (!) foglalta el Temesvárt. Temesvár nála hosszú hegylánczolat aljában fekszik. Az idealizált vár és várkastély a fent látható 1596. évi apokrif rajzról van lemásolva. Szóval a középkori Temesvárnak eddigelé csak egy eredeti ábrázolatát fogadhatjuk el autentikusnak: azt, mely Károly Róbert várát mutatja s mely hihetőleg a XV. század elején, *Ozorai Pipo* főispánsága korában készült s talán valami velenczei vagy más olaszhoni munkában adatott ki. Ozorai tudvalevőleg olasz származású, nagyműveltségű férfiú volt, ki magához hasonló emberekkel vétette körül magát

s rajzolókat, festőművészeket tartott temesvári udvarában, sőt templomokat is freskóképekkel festetett ki Temes vármegyében. Erről a XV. századbeli felvételről másolták le Temesvárt a későbbi kiadók, valamennyien szemebetűnő anachronizmusokkal. Legrégibb ilyen másolat az *Ortelius*-féle 1596-ból, melyről azután Savoyai Jenő koráig az összes többi másolatok vétettek. *Ortelius rajzán éppen csak maga az Anjou-vár van helyesen megrajzolva.* A többi mind későbbi, önkényes és alkalomszerű berajzolás. Belerajzoltak minaretes moseákat, törököket, magyar katonákat, ágyúkat, hegyeket stb. De mégis becses ez a térkép is, abból az okból, mert Károly Róbert várát híven adja vissza. A későbbi századokra nézve persze nem érvényes. A Hunyadiak korában és a török hódoltságban már nem olyan volt Temesvár, a mint azt Ortelius képén látjuk.[1]

A szerencsétlen végű várnai ütközet után támasztott nagy zavarokban az országtanács 1445-ben husvét nyolczadára országgyűlést hirdetett Székesfejérvárra. Minthogy *Hédervány* Lőrincz pártja a Várnánál elesett ifjú Ulászló király haláláról bizonytalan híreket hozott forgalomba, a zavarok lecsendesítésére addig is, míg a király sorsáról megbízható értesítés érkezik, a rendek hét egyenlő főkapitányságra osztották fel az országot. A Tisza balpartjától egész Erdélyig terjedő vidék főkapitányává *Hunyadi* Jánost választották. Mikor pedig Ulászló halála kétségtelennek bizonyult, a következő 1446-ik évi rákosi országgyűlés Hunyadit *országkormányzóvá* kiáltotta ki. Elkészülvén az évek óta épülő temesvári vár és várpalota, Hunyadi 1447-ben Mária mennybemenetele ünnepén elhozta családját Kolozsvárról, a hol erdélyi vajdasága alatt lakott és beköltözött a temesvári új kastélyba. Ettől kezdve családja állandóan Temesvárott tartózkodott. Ő maga is családja körében, rendszerint Temesvárott tölté szabad idejét. Magánéletének, országkormányzói és hadi tevékenységének számos fölemelő mozzanata fűződik temesvári palotájához. 1447-ben innen küldé *Csupor* Pétert egy derék sereg élén Moldvaországba, az oláh vajda megalázására s innen vezette hadait 1448-ban a balsikerű rigómezei csatába, honnan, miután fogságából kiszabadult, 1449 január 24-én tért vissza Temesvárra, hol ismét hosszabb ideig maradt. A későbbi diadalmas hadjárataira többnyire Temesvárról indult és gyermekei is, különösen *Mátyás*, itt nevelődtek a tudós Vitéz János s más jeles férfiak vezetése és az anyai gondviselés felügyelete mellett.

Hunyadi, mint kormányzó

Nem csoda, hogy Hunyadit teljesen lebilincselte temesvári otthona. Óhajtotta azt állandóan bírni s magának és családjának tulajdonul megszerezni. Érdemei reményt nyujtottak neki erre, a török háborúk pedig felkínálták az alkalmat, hogy a temesvári várkastélyt örök tulajdonul magához váltsa. Midőn ugyanis 1455-ben a budai országgyűlés újabb hadjáratot határozott el Mohammed szultán ellen és a hivatalairól lemondott s Temesvárra visszavonult Hunyadi, hihetőleg Kapisztrán közbenjárására, az ország déli részeinek kormányát s védelmét ismét elvállalta, a királylyal kötött egyesség szerint Hunyadi átadta neki a kezén levő legtöbb királyi várat, közöttük Budát is, csak Temesvárt, családi otthonát kérte megtarthatni, ama 8000 arany forint fejében, melyet a megszorult V. Lászlónak már előbb kölcsön adott s melyért László *Temesvár várát és tartozékait Hunyadinak zálogba vetette.* A csanádi káptalan 1455. évi szept. 3-án bizonyságot tesz arról, hogy László királynak Budán aug. 8-án kelt parancsa következtében, Hunyadi János beszterczei grófot a temesvári vár és tartozandóságai zálogos birtokába aug. 20-án minden ellentmondás nélkül bevezette. A beiktatást Boldizsár olvasókanonok végezte, Némethy Lajos királyi ember társaságában.

Hunyadi már biztosnak érezte magát temesvári házában, midőn a következő 1456-ik év ápril havának elején híre érkezett, hogy a szultán roppant sereggel megindult Nándorfehérvár ostromára és annak megvétele után Magyarország megtámadását tűzte czélul. A szüntelen pénzzavarban szenvedő László király kénytelen volt ismét a gazdag Hunyadihoz fordulni segítségért. Április 7-én újabb 12.000 arany forintot vett fel tőle kölcsön. Hunyadi most már a 20.000 aranyra fölemelt kölcsönösszeg biztosítására kikötötte, hogy a király őt *a temesvári vár és várkastély zálogbirtokában újra megerősítse és az azzal összekötött temesi grófságot, a hozzátartozó várakkal, helységekkel és jövedelmekkel együtt zálogképpen szintén ráírja.*

[1] *Ortelius* rajzát közreadta *Bubics* Zsigmond „Magyarországi várak és városok a M. N. Múzeum könyvtárában levő fa- és rézmetszetei“ cz. értékes művében. Utána *Czimer* Károly „Temesvár megvétele“ cz. munkájában jelent meg.

Ez meg is történt. *A király 1456. évi április 7-én Budán kelt okirattal ismét átadta „castrum Themeswar, simul cum honore Comitatus Themesiensis" Hunyadi Jánosnak és örököseinek „ad tenendum, possidendum et habendum" mindaddig, míg a magyar királyok a kölcsönvett 20.000 arany forintot Hunyadinak vagy örököseinek megtérítik.*

Ezzel — bár jogilag nem — tényleg a temesvári várpalota és Temesvár vára a várossal s a várhoz tartozó uradalmakkal együtt a Hunyadi-család tulajdonába ment át. V. László sohasem fizette vissza a Hunyadiaknak a kölcsönvett összeget. A palota a Hunyadiak kezén maradt 1456-tól 1490-ig. Midőn tehát V. László király 1456. évi nov. közepén Garai László nádor, Guthi Országh Mihály, Lendvai Bánfi Pál főajtónálló és más főemberek társaságában, Nándorfehérvárról jövet, a temesvári várpalotában megszállott, Hunyadi János özvegye a 13 éves Mátyással már nem a ház uraként, hanem fejedelmi vendégként fogadta. Anyai nagy szeretetét gyermekei iránt éppen az mutatja, hogy mint Magyarország kormányzójának özvegye és a várpalota úrasszonya a kapu alatt térdre borult az ifjú király előtt s úgy kérte őt, hogy fiai iránt kegyelmes legyen és ne bosszúlja meg rajtuk Czilley halálát. László király fölemelte a térdeplő úrnőt, kegyelméről biztosította s letétetvén vele a gyászruhát, gazdag aranyhímzetű bíbor díszruhával ajándékozta meg, mert — úgymond — „nem illik gyászruhát viselni azon férfiúért, ki most ment át az életre, ki Magyarországot a szent vallásnak és nekem megtartotta". 1456-ik évi nov. végéig volt a király Szilágyi Erzsébetnek vendége. A palotában pompás lakomákat rendeztek, vadászatokat, kéjkirándulásokat tartottak, énekkel, tánczczal, lovagjátékokkal töltötték a napokat. S hogy a gyanakodás és neheztelés minden nyoma elsímuljon, László nov. 23-án a várpalota kápolnájában szentmisét szolgáltatott, az oltár előtt a két Hunyadi-fiút megölelte és megesküdött, hogy megbocsájt nekik. Átölelte Hunyadi János özvegyét is, őt anyjának, fiait testvéreinek nevezte s velük együtt vette magához a szent ostyát.[1]

Temesvár a Hunyadiak birtokában

Maga a palotaúr, a magyar történelem legnagyobb hőse és egyik legszebb, legtisztább jelleme, már nem fogadhatta kedves otthonában a királyt. Utoljára 1456. évi június 22-én tartózkodott temesvári házában. Innen ment el Nándorfehérvár megvívására. A dicső győzelem után aug. 11-én meghalt.

Halála után a temesvári ház átszállott özvegyére Szilágyi Erzsébetre. Noha Mátyás a saját örökségének és családi tulajdonának tekinté Temesvár várát és várkastélyát, nem találom, hogy az az ő halála után örökösére, *Corvin János* herczegre és annak jogutódaira is átment volna. Ellenkezőleg, Mátyás király után *II. Ulászló* alatt Temesvár vára és várpalotája ismét mint „castrum" és „castellum regium" szerepelnek. Az országgyűlések is fontos királyi végháznak nevezik.

1474-ben fordul elő először okiratos emlékeinkben Temesvár, mint város, „civitas Themesiensis".[2] 1492-ben nagyságos *Kinizsi Pál* temesi főispán lakóhelyének mondatik *Temesvár városa* a benne levő várral. „Civitas Themesiensis et castrum in eadem habitum, habitatio scilicet M. domini Pauli de Kenys, comitis Themesiensis."[3] Bonfini is *erős városnak* mondja. Ugyancsak 1492-ben Ulászló még jobban megerősíti Temesvárt. 1494 szeptember 25-én pedig Erdély felől személyesen jön Temesvárra és 5 napra a várpalotában, az öreg, szélütött *Kinizsi Pál* főispánnál száll meg fényes kiséretével: az egri, pécsi és váradi püspökökkel s Drágffy Bertalan erdélyi vajdával.

Temesvár város első okiratos emléke

A Hunyadi-vár és várkastély tehát II. Ulászló országlásától kezdve újra a korona tulajdona lett. A várpalotában azonban többé már nem rezideáltak koronás királyok, hanem 1490-től 1552-ig a temesi főispánok használták azt lakásul. A palotának a Józsefváros felé tekintő egyik ablakából nézte 1514-ben *Báthory István* temesi főispán és *Szapolyai János* erdélyi vajda, a későbbi magyar király, a Temesvár ostrománál foglyul ejtett *Dósa György* parasztvezérnek a vesztőhelyre hurczolását s a tüzes vastrónuson elégetését.

Ismeretes a borzasztó gyászeset, mely a király esküszegése következtében Temesvárt sokkal inkább, mint az ország bármely városát *Hunyadi Lászlónak* hóhérpallossal történt kivégeztetésével és *Mátyás* bebörtönöztetésével 1457 márcz. 16-án érte. Isten büntető kezét látta a nemzet abban, hogy a gyenge jellemű Posthumus László, ki a serdülő korban levő Hunyadi Mátyást előbb Bécsbe és

Hunyadi László

[1] *Fessler:* IV., 857. l.
[2] *Pesty:* Szörénym. tört. III. k. 85. l.
[3] *Csánkinál,* id. m. Dl. 19, 838.

onnan Csehországba foglyul magával vitte, a Temesvárott fogadott esküjének éppen évforduló napján, midőn menyegzőjére készült, Prágában hirtelen meghalt. A fájdalomtól megtört Hunyadiné ismét magára öltvén gyászruháit, Temesvárra vonult vissza. Fivérével, *Szilágyi Mihálylyal* innen indítá meg bosszuló hadjáratát a Hunyadi-ház ellenségei, a királypárti oligarchák ellen. Miután Szilágyi Erdélyt elfoglalta és a nemesség az ország többi részeiből is mind sűrűbben gyülekezett fegyveres csapataival Szilágyi zászlaja alá, a megdöbbent ellenpárt végre kibéküléssel fejezte be hasztalan ellenszegülését és hozzájárult az

Hunyadi Mátyás

1458-iki országgyűlés rendeinek határozatához, kik *Hunyadi Mátyást* a főváros lakosságának és a vidékről tömegesen egybesereglett népnek lelkes üdvrivalgása között, Magyarország királyává választották. Mátyás már megválasztatása első évében, 1458 november havában ellátogatott anyjához Temesvárra. Kétheti itt időzése alatt családi palotájából hirdette ki deczember 6-ikára a szegedi országgyűlést, melyen az anarchikus zavarok között szétzilált honvédelmi rendszert helyreállította és igazságos és erélyes kormányzatának az által adta elrettentő első példáját, hogy nagybátyját és jótevőjét, Szilágyi Mihályt, erőszakosságai és önkényes tettei miatt elfogatta s Világos várában őrizet alá helyezte.

1463-ban II. Mohammed szultán Ali bég szendrői basát küldte a temesi terület megtámadására. Minthogy azonban *Pongrácz János* erdélyi vajda a török támadókat Temesvár és a Temes jobbpartja között derekasan elverte, a csúfos vereség megtorlására Ali 1476-ban Temesvár ellen vezette 4000 főnyi seregét. *Nagy Ambrus* temesi főispán nem engedte az ellenséget a vár közelébe s *Nifor* Imre és *Csepelyi* János nándorfejérvári kapitányoktól segítve, oly diadalt aratott a mozlimeken, hogy Ali csak kevesed magával menekülhetett át Szendrőnél a Dunán. Két évvel később Mátyás király az óriási erejű *Kinizsi Pált*, a magyar Herkulest nevezte ki temesi főispánná és a Délvidék főkapitányává, ki mint ilyen vezette seregét 1479 október havában a kenyérmezei harcztérre, hogy Báthory István erdélyi vajdát, kit Ali bég 40.000-nyi ozmán haddal támadott meg, veszedelmes helyzetéből kisegítse. Kinizsi új erőre élesztette Báthory vitézeit, Báthoryt megszabadította, az ellenséget pedig, két karddal a kezében, véres harcz után a hegyszorosokon átkergette. 1481-ben a török Iszkender basa vezérletével ismét rabolta s pusztította Temesvár vidékét; de Kinizsi nemcsak visszaűzte őket, hanem Horomnál betörve Szerbiába, Galambócz vára alatt teljesen szét is verte. Ezernyi török holttest borította a csatatért s maga Iszkender basa is életét veszíté. A szerb nép nagy tömegekben járult Kinizsi elé, könyörögve, hogy magyar területre bocsássa őket. Kinizsi ez alkalommal mintegy 25—30 ezer szerbet telepített be a délvidéki vármegyékbe, számos családot Temesvár, Nagypalánk városrészébe is.

1483-ban II. Bajazid szultán ötévi fegyverszünetet kötött Mátyás királylyal, mely 1488-ban további három évre meghosszabbíttatván, alkalmul szolgált Kinizsinek Temesvár város és Temes vármegye felforgatott állapotainak rendbehozására. Azonban a nyugalom csak nagyon rövid ideig tartott. Még le sem járt a fegyverszünet, a törökök már is megkezdték rabló kalandjaikat Temes vármegyében s egész Temesvár alá hatoltak, honnét őket mindig Kinizsi éber bátorsága riasztotta vissza. Mátyás királynak 1490-ben bekövetkezett halála után már nemcsak a törökök veszélyeztették a köznyugalmat, de a hatalmaskodó oligarchák is elkövettek minden lehetőt, hogy a nagy király erélyes uralmának üdvös hatásai vele együtt sírba szálljanak. A trónvillongások nyomában támadt belső zavaroknak természetesen a török ellenség örvendett legjobban. Száguldó csapatai felhasználták az alkalmat rabló betöréseiknek vakmerő és kegyetlen megismétlésére. A trónralépett *II. Ulászló* 1494 szept. 25-én személyesen akart meggyőződni Temesvár helyzetéről és szemlét tartott a szélhűdött öreg Kinizsi seregei fölött, melyeknek élén jól sikerült betörést is intézett Szerbiába. Onnét azonban Kinizsi már nem térhetett többé vissza. Táborozás közben, a Száva partján, nov. 24-én meghalt. Utóda *Som Józsa* lett, kit 1511-ben *Báthory István* követett.

Dósa György lázadása

Báthory István főispánsága alatt 1514-ben történt *Temesvár várának első ostroma Dósa György 70.000 főnyi parasztnépe által.* Dósa éjszak és nyugat felől támadta meg a várost s a nemesi várkastélyokból összeszedett tábori ágyúkkal lövette a Hunyadi-várnak erről az oldalról falazott bástyáit, de nem boldogult. Ekkor azon nehéz és merész vállalatba fogott, hogy a nyugati mocsarakból a vizet lecsapolandó, nagy erőfeszítéssel a Temes egyik ágát a Nagy-Temes anyamedrébe eressze le és az eképpen levezetett mocsarak mélyedésein át fatörzseket

fektetve, közelítse meg a várat. Folyt is már ez a munka szaporán, midőn a szorongatott vár fölmentésére Erdélyből megérkezett *Szapolyai János* vajda és véres csatában szétverte Dósa seregét, őt magát pedig öcscsével és sok más hívével fogságba ejtette. Több napi éheztetés után hadi biróság elé állítván őket, az általuk kivégzett több száz nemes halálát a kor felfogásának kegyetlen szellemében aképpen torolták meg, hogy Dósát czigány hóhérok által izzó vastrónra ültették és tüzes vaskoronával megkoronázták, kiéhezett híveit pedig arra kényszerítették, hogy vezérük sült testét fogaikkal tépjék szét. Dósa végső perczéig megtartotta szilárdságát. A fájdalom egy hangja sem szállt el ajkairól. Midőn társai a húsán rágódtak, keserűen mondá: „Úgy látom, nem harczosokat, de kutyákat neveltem magamnak.“ Az irtóztató jelenet színhelye a Kis-Temes jobbpartján elterülő mezőségnek az a pontja volt, mely a várból a mai József-külvárosba vezető úttól kissé balra fekszik. Ott szokták akkoriban a halálos ítéleteket végrehajtani. Most a Segítő-Boldogasszony művészi kivitelű szobra jelzi a Dósa és társai kivégzésének helyét. Régenten, nem messze a folyótól, Mária-kápolna (talán temető-kápolna) állott ott, melynek omladozó falai Temesvárnak 1716-iki visszavételekor még fönnálltak.

Ain grosz wunderzaichen das do geschechen ist durch das Creütz/das ain Cardinal hat außgeben im dem gantzen Hungerischen Lannd wider die Turcken.

Egykorú ujságlap Dósa kereszteseiről.
(A M. Nemz. Múzeumból.)

A következő évek nagyon komorak voltak. A jobbágyság elvesztette csekély szabadságait, még a szabad költözködés jogát is. A török mind szűkebbre vonta össze szorító karikáját Temesvár körül és növekedő hatalmától remegett az egész Délvidék lakossága. Az uralkodni képtelen II. Ulászló 1516-ban meghalt s helyébe a szintén gyenge *II. Lajos* lépett a kormányra. I. Lajos
Az ellenség távoltartására, a végek védelmére nem volt pénz s a nép is oly szegénységre jutott, hogy még a mindennapi élelmét is alig volt képes beszerezni.[1] Nagy mértékben növelte a bajt Temesvár és Temes vármegye elnéptelenedése, melyet nemcsak a törökök támadásaitól való félelem, de az 1509-től 1512-ig dühöngő pestis is okozott. A temesi területen semmi haderő nem volt, várai nem voltak ellátva élelemmel és a Duna partján fekvő erődök a legelhanyagoltabb állapotban valának.[2] Nándorfehérvár, Délmagyarországnak a török hódítások ellen legerősebb támasza, 1521-ben aug. 29-én Szulejmán hatalmába került. Elesett Szabács és Zimony is, mind olyan események, melyek előre vetették árnyékukat Temesvár szomorú sorsára.

Ilyen körülmények között érkezett el 1526-ban a mohácsi vész, a melyben a A mohácsi vész
temesi bandérium vitézei talán egytől egyig életüket veszítették. Szapolyai János erdélyi vajda aug. 20-án 40.000 emberével Temesvár alatt táborozott ugyan,

[1] Érdekesek a XV. század végéről a *köznapi értékek* adatai: A fekvőségeknek ára mélyen leszállt. 100 aranyért már szép uradalmat lehetett venni. A király istállójába való legszebb hátaslónak ára 50 arany volt. A búza köblét 10 ezüst filléren árulták. Egy 10 akós hordó verseczi ó-bornak az ára 10 arany volt. Báránybőrrel bélelt téli dolmány 2 arany. Egy rőf vászon 2 ezüst fillér.
[2] *Griselini* I., 59. l.

de a 200.000-nyi ozmán sereg ellen nem mert vagy nem akart síkra szállani. És így el kellett Mohácsnak következnie. Mohácscsal pedig hosszú időre leáldozott a magyar korona fénye, hazánk dicsősége. Temesvár élete ezentúl már csak a haldoklás korszaka volt. A gyakori török beütések miatt Temes vármegye, minden lakott helységeivel és népeivel együtt, pusztulóban volt. II. Lajos király már 1524-ben megírta római követének, hogy a Mátyás idejében még teljesen ép Temes vármegye annyira elpusztult, hogy még a fennálló kevés várat sem tudja megvédeni.[1]

Szapolyai János Szapolyai Jánost az 1526-ki nov. 10-én tartott székesfejérvári országgyűlésen királylyá választották. Megkoronáztatván, nyomban megkezdődtek I. Ferdinánd ellenkirálylyal azok a véres harczok, melyek minden törvényes rend felbomlasztásával tizenegy évig tartottak és még Mohácsnál is kegyetlenebbül sujtották hazánkat. A mohácsi mezőről megmenekült *Perényi Péter* temesi főispán magához vevén a szent koronát, eleinte János király mellé állott, ki az erdélyi vajdaságot ajánlotta fel neki. A temesi főispánságba *Czibak Imrét* ültette János király. Perényi azonban csakhamar átment Ferdinánd pártjára és 1527-ben a budai országgyűlésen nemcsak az erdélyi vajdaságban erősítették meg, de koronaőrré is választották. Czibakot nem ismerte el Ferdinánd a temesi főispánságban s *Török Bálintot* nevezte ki Temesvárra. De az is elhagyta Ferdinándot és János királyhoz szegődött.

Az ingadozó jellemek e hullámzásában és abban az ádáz versengésben, mely a két ellenkirály között folyt, emelkedett ki a homályból egy ismeretlen kalandor: *Csernovics Iván* a „fekete ember“. Különféle hazudozásokkal és igéretekkel a Temesvárott és vidékén települt szerb népet fölkelésre csábította, fölfegyverezte és hadsereggé szervezte. 1527—1528-ban avval a követeléssel lépett föl, hogy a *Tisza—Duna—Marosköz külön szerb tartománynyá alakíttassék át és Szerbiához csatoltassék.* Egy ideig János király pártján volt. De azután Ferdinánd ajándékai és igéretei által eltántoríttatván, a magyarság ellen fordult. Mint Ferdinánd párthíve, a János király mellé sorakozott délvidéki magyar népet rabolta és gyilkolta. Mihelyt ezt János király megtudta, 1528-ban székely hadat küldött a magát czárnak nevező Iván ellen, mely őt Czibak Imre és Török Bálint vezérletével Szőlősnél és Csanádnál pocsékká verte, csapatait szétszórta és a Tiszán át menekülni kényszerítette. Szegeden a hazafias érzelmű polgárság támadt fel ellene és megsebesítette. Futása közben Török Bálinttól rejtekhelyén, a tornyosi pusztán meglepetvén, lefejezték.

Ez a szerb zendülés Temesvár történetében azért jellemző, mert éppen ebből a magyar városból indult ki az első nemzetiségi mozgalom. Kiindult azok részéről, kiket a törököktől való halálos félelmükben a magyar királyok és a legnagyobb magyar hős, Hunyadi János, oltalomban s vendégszerető fogadásban részesítettek.

Ferdinánd és János király között 1538-ban Nagyváradon békeszerződés jött létre. Annak értelmében Erdély és az erdélyi határok s a Tisza balpartja között elterülő tartomány, melyet János király tartott kezében, továbbra is az ő uralma alatt maradt. Ferdinánd kötelezte magát, Jánost királyi czímével elismerni és védelmezni. Ha fia születnék, örökölni fogja atyjának birtokát és Ferdinánd egyik leányát feleségül kapja. János király halála után pedig egész Magyarország és a hozzá tartozó országok Ferdinánd s utódai uralma alá jutnak.

János Zsigmond Két évre a kötött egyezmény után, 1540 júl. 22-én, János király Erdélyben meghalt, nemsokára azon örvendetes értesülése után, hogy neje, *Izabella*, Zsigmond lengyel király leánya, Budán figyermeket szült, kit *János Zsigmondnak* kereszteltek. Végrendeletében fia gyámjául kedvelt hívét és meghitt tanácsosát, *Martinuzzi Utjeszenics Györgyöt* és rokonát, *Petrovics Pétert* nevezte ki olyképpen, hogy amaz a kormányzást vezesse, emez pedig mint Temesvárnak a Dóczi Jánostól megölt Czibak Imre után kinevezett főispánja és a Délvidék hadi parancsnoka, Izabella királyné és fia örökségét fegyverrel védelmezze. Martinuzzi, kit évkönyveink közönségesen *Fráter Györgynek* neveznek, hogy gyámfiát atyja trónján fenntartsa, *Werbőczyt* és *Eszéky* János pécsi püspököt 40 ezer aranynyal II. Szulejmánhoz küldé, kérvén őt, erősítse meg János fiát az ország birtokában. Ferdinánd ellenben felszólította Izabellát, hogy a nagyváradi egyezmény értelmében adja át neki az országot. Egyszersmind Budát 1541-ben ostrom alá vette. Mikor Szulejmán Buda ostromáról értesült, nemcsak megerősítette János Zsigmond herczeget atyja székében, hanem Buda fölmentésére Mohammed basa vezérletével 100 ezernyi hadat

[1] *Berkeszi* István: Temesvár kis monográfiája, 14. l.

küldött. Mohammed a német sereget elűzte a vár alól, sőt majdnem egészen megsemmisítette. A nyár végén maga Szulejmán is megérkezett Budára s a fővárost csellel birtokába vevén, Izabellát fiával és udvarával együtt előbb Lippára, onnét pedig Erdélybe küldé, biztosítván őt állandó pártfogásáról.

Ez volt a török hódoltság bevezetése.

VI. *Temesvár 1551—1552-ik évi ostroma.*

1542-től 1547-ig hasztalan erőlködött Ferdinánd magyar királyságát a töröktől megszabadítani. Szulejmán az elfoglalt részekben legott török háziassággal rendezkedett be. Budára beglerbéget nevezett ki és a hatalma alá került vármegyéket 14 szandzsákságra osztván, a beglerbég kormánya alá helyezte. Minden hódolt helység török bírát kapott. Ferdinánd gyengének érezvén magát folytatni a harczot, a külföldről pedig már semmi segedelmet sem remélhetvén, 1547-ben sok alkudozás után, végre öt évi békét kötött a portával. Kötelezte magát évenként 30.000 arany forintot fizetni a töröknek. Szulejmán azonban nem várta be e rövid békének a lejáratát. Már 1549-ben újra megkezdte az ellenségeskedést, czélul tűzvén Eger és a felső-magyarországi vármegyék behódítását. E végből az említett évben Musztafa basát utasította, hogy a megrongált szegedi várat tegye jókarba, Szolnokon pedig építsen 5000 lovas befogadására új török várat. Ez a két erősség volt biztosítandó a Tisza vonalát a török csapatok számára. A megriadt felvidéki megyék gyors segítséget kértek a pozsonyi magyar haditanácstól, mely *Salm Miklós* tábornok, *Báthory Endre* kassai és *Nádasdy Tamás* győri főkapitányok vezérletével 1550-ben csapatokat küldött Szolnok megszállására és a török terv ellen egy magyar vár építésére. I. Ferdinánd.

Kászon budai basa Szolnok megerősítésében a fegyverszünet megszegését látta. Azonnal jelentést tett a portára, hol 1551-ben különben is nyilt hadüzenetnek tekintették, hogy Ferdinánd Martinuzzinak közreműködésével rábirta Izabellát a török fennhatóság alatt álló Erdély, Temesvár és a Délvidék átadására. E részeknek átvételére és a királyi csapatok vezetésére Ferdinánd *Castaldo János* tábornokot küldé, ki az átvételt haladéktalanul foganatosította. *Temesvár*, *Lippa, Karánsebes*, *Lugos* és a többi alvidéki várak, uradalmak és hadiszerek átvételére *Báthory Endrét* küldé Martinuzzi. Fedezetül adta melléje *Losonczy István* nógrádi főispánt és *Serédy Györgyöt*, kikhez *Aldana* tábornok spanyol és német csapatai csatlakoztak. Miután a rendek az 1551. évi július 26-án tartott kolozsvári országgyűlésen beleegyeztek az átadásba és Ferdinánd hűségére meg is esküdtek, *Petrovics Péter* temesi főispán pedig kijelenté, hogy hajlandó Munkácsért és a hozzá tartozó uradalmakért átadni Temesvárt és a temesi várakat: misem állt többé annak útjában, hogy az átvétel végrehajtassék. Báthory Endre és Losonczy István tehát aug. 3-áig *Dévát*, *Lippát* és *Solymost* vették át, Serédy György *Karánsebest*, Aldana pedig 400 spanyollal és egy zászlóalj német landsknechttel aug. 20-ika előtt *Lugost* és *Temesvárt* szállotta meg. Fráter György már aug. 19-én jelenté a királynak, hogy az alvidéki véghelyek mind Ferdinánd hatalmában vannak. Martinuzzi és Castaldo az átvett erősségeket egyelőre Aldana tábornokra bízta, a politikai igazgatást pedig Báthory Endre vette át, ki ettől fogva Lippán lakott. „Csatlósa leszek annak — mondá Petrovics Péter, midőn a várak átadása után Lippáról távozott, — a ki ezeket a várakat a szultán hatalma ellen két évig megvédi."[1] A vár átadása Ferdinándnak

Ezalatt Fráter György szüntelen küldte a hódoló követségeket, ajándékokat és a kikötött adót II. Szulejmán szultánnak. Kétszínű viselkedésével leplezni akarta a törökök előtt a Ferdinánddal kötött szövetségét.

Petrovics Péter fájdalmas keserűséggel nézte Fráter György cselszövényeit. Minthogy a jelekből azt következtette, hogy a német, mihelyst megfészkeli magát az országban, menten kiforgatja Izabellát és János herczeget abból a kevésből is, a mit számukra a szultán fenntartott: késedelem nélkül értesítette Szulejmánt a történtekről, kit egyébiránt már Ali budai basa is mindenről tájékoztatott. A büszke világhódító, ki Magyarországot hűbéres tartományának tekinté, Erdély és a Délvidék megszállásában a saját területét látta megcsonkítva, miért is utasította *Szokolovics Mehemed* ruméliai beglerbéget, hogy üssön be Erdélybe és a déli végekbe s űzze ki onnan Ferdinánd hadait, az özvegy királynét pedig helyezze vissza jogaiba.

[1] *Czimer:* id. m.6–8. ll.

A török Temesvár ellen nyomul

Szokolovics Mehemed 60.000 főnyi török sereggel indult el a szultán parancsának végrehajtására és aug. 3-án a szerémségi Szlankamennél ütött tábort. *Első feladata volt Temesvár és az alsó részek többi végvárainak visszavétele.* Ekkor derült ki, hogy a magyar kormány és illetőleg a pozsonyi haditanács készületlenül nézi a törökök előnyomulását. Nem volt készletben sem költség, sem hadi fölszerelés, sem elegendő katona. Egyedül Fráter György volt az, ki ismervén Temesvár fontos hadászati jelentőségét, a vár megtartására minden lehetőt elkövetett. Mindenekelőtt arra fordította figyelmét, hogy Petrovics Péter távozása után, ki Izabellával és az eljegyzését ünneplő János Zsigmond herczeggel Kassán tartózkodott, Temes vármegye és Temesvár élére katonai tekintetben kiváló főispán, harczedzett főkapitány állíttassék, ki Temesvárral együtt a többi délvidéki erősségnek is megbízható őre és főparancsnoka legyen. E végből három egyént ajánlott választásra Ferdinánd királynak: Losonczy Istvánt, Székely Lukácsot és Podmaniczky Ráfaelt. A király aug. 14-én felhatalmazta Castaldót, hogy értekezzék Losonczyval és tudja meg véleményét. Losonczy vállalkozott a főispánságra és Castaldo szintén ajánlotta őt. *Erre a király Losonczy Istvánt nevezte ki temesi főispánná, Temesvár és az alsó részek főkapitányává.* Hogy a király választása Losonczyra esett, kétségkívül az a tényező működött közre, hogy a Losonczyak közül már az előző századokban többen viseltek főispáni és más országos méltóságokat s hogy továbbá Losonczynak a szomszéd Arad- és Zaránd vármegyékben gazdag birtokai levén, föltételeztetett róla, hogy fokozott buzgósággal és vagyonának feláldozásával fogja védelmezni az őrizetére bízott erősségeket.[1]

I. Ferdinánd.

Egeket verdeső fantáziával ugyan, de érdekesen rajzolja meg *Dselálzáde Musztafa,* a nagy Szulejmán történetirója, Temesvárnak 1551-ik évi képét.

„A tartomány főhelye és dísze — úgymond — *Temesvár,* mely nagy kerített város és híres vár. Tornyainak csúcsai az égbe nyúlnak, alapja a Hal csillagzaton nyugszik, hegynagyságú bástyái és falai az eget érik, magas párkányai a felhőkkel érintkeznek, tornyainak belseje a hadi fegyverek tárháza. Templomaival, magas tornyaival és arany keresztjeivel díszes és bámulatra ragadó rendezett város.

A hitetlenek vára és asyluma,
A hitetlenség kapujának kulcsa,
A tévelygés forrása, a tűzimádás tanyája
Mindegyik zuga a gyehenna mintaképe.
Telve van hitetlenséggel és bálványokkal,

A szem mindenütt csak kereszteket lát.
Még nem lépett bele müszülmán,
Még nem mutatta neki világát a hit fáklyája.
Lakosai mind ellenségei a hitnek,
Mind a romlottság és gonoszság bányái.“[2]

[1] *Czimer:* id. m. 15–16. ll.
[2] *Thúry* József: Török történetirók, II. k., 261. l. (Török-magyarkori tört. emlékek.)

Salm Miklós. (A „Heldenbuch“-ból.)

Báthory Endre. (Az Orsz. Képtárból.)

Castaldo. (A „Heldenbuch“-ból.)

Nádasdy Tamás. (Az Orsz. Képtárból.)

Miksa főherczeg. (Az Orsz. Képtárból.)

Losonczy István 1551. évi aug. hó második felében foglalta el Temesvárott főispáni székét[1] *és a Hunyadiak várpalotájában helyezkedett el.*[2] Társkapitányul Losonczy akarata ellenére, *Paksy Jánost* nevezte ki Ferdinánd.[3] Losonczy rendelkezésére állott ekkor Temesvárott a saját 300 és a *Serédy* 300 főnyi lovassága, *Perényi Gábornak* és *Báthory Miklósnak* nemesi lovassága, továbbá *Aldanának* 400 spanyol gyalogja és 450 főnyi landsknechtje. Losonczy István

Szept. elején a becsei és becskereki várak állapotának megvizsgálására küldé ki Losonczy Aldanát. Ez azonban már útközben értesült arról, hogy Mehemed beglerbég Péterváradnál hidat veretett s az összes török haderővel átkelőben van a Dunán. Szept. 5-én gyorsan visszasietett tehát Temesvárra és jelentést tett Losonczynak, hogy a két vár nagyon elhanyagolt állapotban van s hogy a török már közeledik Pétervárad felől. Losonczy másnap sürgősen felhívta a szomszéd vármegyéket, hogy Temesvár megvédésére fegyver alá álljanak s a föld népét is fölfegyverezzék. Castaldót biztosította, hogy Temesvár és az alsó részek védelmében tudja kötelességét és híven fogja azt teljesíteni. Kérte egyszersmind a tábornokot, hogy Erdélyből kellő időben segédcsapatokat küldjön. A karánsebesi oláh nemesség kivonta magát Temesvár védelméből, ellenben a Temesvár környékén lakó szerbek engedelmeskedtek Losonczy felhívásának s már szept. 6-án bevonultak Temesvárra, 1000 fővel szaporítván a vár őrségét. Csakhogy erről a készségről elmondható a régi közmondás: „Multiplicasti gentem, sed non magnificasti laetitiam.“ Fráter György szept. 8-án egyenesen a királyhoz fordult, kérve őt, hogy a délvidéki várak megerősítéséről gondoskodjék.

Ferdinánd Temesvár biztosítására meghagyta Castaldónak, hogy a helyőrséget újabb csapatok kirendelésével gyarapítsa. Castaldo Erdélyből *Perez Alfonzót* 200 huszárral és a szárd *Castelluvio Gáspárt*, meg a spanyol *Rodriguez de Villandrand* századosokat 600 főnyi spanyol zászlóaljjal küldé Temesvárra. *Báthory Endre* szintén Castaldo utasítására szept. 11- és 20-ika között lövegeket, lőport, vas- és ólomgolyókat, nehány puskaművest és hosszabb ostromra elegendő élelmiszert szállított Lippáról a temesvári várba. *Temesvár összes védőrsége tehát most már 3570 főnyi fegyveresre szaporodott fel.*[4]

A tiszai vármegyék fölkelő csapatait utasította Báthory, hogy Lippán gyülekezzenek, maga pedig szept. közepén Temesvárra utazott, hogy Losonczyval a beglerbég elé vezesse csapatait egész a Tiszáig. Azonban már elkéstek. A török szept. 11-én már a bácsmegyei Csurognál, Becse átellenében, táborba szállott. Onnan küldé hajóit Titelre, hogy a titeli bég azokból a Tiszán minél előbb hidat veressen. A temesvári hadak különben is elégtelenek lettek volna a török sereg feltartóztatására. Báthory tehát visszament Lippára.

Mehmed akadály nélkül kelhetett át a Tiszán. De előbb Temesvár elővédjeit *Becsét*, *Becskereket* és *Lippát* indult elvenni, hogy e várak kézrekerítésével Temesvár ostromát előkészítse. *Becse* a beglerbég szószegése és a magyar őrség hősi védekezése után szeptember 19-én, *Becskerek* a szerb őrség hűtlensége következtében szeptember 25-én a törökök hatalmába jutott. *Horogszeget*, *Csákot*, *Kis-Somlyót* és *Illádiát* a Mehmedtől becskereki béggé kinevezett *Malkovics* basa kardcsapás nélkül foglalta el. A törökök mindenfelé azon igérettel csábították a szerb lakosságot meghódolásra, hogy a szultántól több szabadságot kapnak, mint a mennyit a magyar földesurak alatt élveztek. A környék elfoglalása

Mehmed beglerbég Becskerekről szept. 26-án *Csanád* megszállására vonult, melynek nagyobb részben szerbekből álló őrsége még Becse vár ostroma alkalmával küldöttséggel mutatta be neki hódolatát. Útközben *Aracs* és *Galád* váracsok önként megadták magukat. Szeptember 28-án a beglerbég már *Csanád* alatt állott és ott maradt október 5-ig. Az áruló rácz őrségtől elhagyott várat kénytelen volt *Nagy Péter* várnagy személyes szabadsága fejében átadni a beglerbégnek.

Csanádról a Marosvölgy kulcsának, *Lippának* és a Maros vonalán fekvő kisebb erősségeknek elfoglalására indult a török tábor. Lippán nem sok dolga

[1] *Történ. Tár.* 1880. évf. 258. l.
[2] Kézir. jegyzeteim.
[3] *Czímer:* id. m. 17. l.
[4] *Czímer* Károly idézett jeles forrásművében, melyet itt nyomon követünk, részletesen sorolja fel a temesvári várőrség állományát. E szerint volt *lovasság:* Losonczy 300, Serédy 300, Perez 200, Báthory Miklós 120, Perényi Gábor 100 huszár és 1000 rácz lovas. — *Gyalogság:* Aldana 400 spanyol és 450 landsknecht, Castellúvio s Villandrand 600 spanyol, hajdu 100. Összesen 2020 lovas és 1550 gyalog.

akadt a beglerbégnek. Jöttének hírére ugyanis a városban árúraktárakat tartó raguzai kereskedők és a lippai szerb polgárok — minthogy a Báthory felhívására oda gyülekezett fölkelő nemesség nem volt hajlandó a vár védelmében résztvenni és elszéledt, sőt maga a köszvényes Báthory is Váradra távozott, Gersei Pethő János várparancsnokot pedig a polgárság a vár feladására kényszeríté — gazdag ajándékokat küldöttek Mehmednek s a főbiró által okt. 8-án kegyelemre átadták neki Lippa várát és városát. Solymost azonban nem tudta bevenni.

Október 13-án még az volt a szándéka Mehmednek, hogy seregét téli szállásra Nándorfejérvárra és Szendrőre vezeti. De az árulásaikért a magyar hatóságok bosszújától félő szerbek könyörögtek neki: ne hagyja őket védtelenül, szállja meg előbb Temesvárt, mely Báthory seregének feloszlása után most sehonnan sem remélhet segítséget és ellentállás nélkül könnyen elfoglalható. Temesvár lakossága retteg a város megostromlásától. A török sereg érkezésének hírére a rácz lakosság lefegyverzi az őrséget; ha pedig ez nem sikerülne, megmutatja az útat a várba. A ráczok ajánlata és kérelme döntött. A beglerbég megváltoztatta tervét és elhatározta, hogy mielőtt seregét telelésre bocsátaná, megkísérli Temesvár kiostromlását. Okt. 14-én indult el Lippáról Temesvár felé.

A törökök visszaverése

Október 16-án 6000 török és szerb lovasnak és gyalogosnak hajnali órákban általános hadi riadóval kellett volna betörnie a városba. A vállalatról értesült *Losonczy* készen várta a támadást. A külváros házai közé elrejtett spanyol lovasság és gyalogság erős puskatűzzel fogadta a támadókat, Losonczy pedig lovas csapatokkal tört rájuk. A kitörést a vár lövegeinek erős tüze hathatósan támogatta. Alig egy órai küzdelem után a törökök kénytelenek voltak visszavonulni. Okt. 17-én azután maga a beglerbég vonult a vár alá. Felhívta Losonczyt a vár átadására és a szultán nevében magas állást ajánlott fel neki. Losonczy másnap hazafias szellemű levélben utasította vissza a beglerbég felhívását. *„Hazája és a kereszténység dicsőségeért* — úgymond — *vére ontásával fog harczolni és a meddig él, hűségesen fogja szolgálni a hazát és a kereszténységet."*

Erre a beglerbég okt. 18-án reggel teljesen körülzárta a várost és megkezdte Temesvár ostromát. A leégetett Nagypalánkban vívóárkokat és löveggátonyokat hányatott és a Kispalánkot is megszállotta. Losonczy, Aldana és a hajdúk alvezére *Dombay Mihály*, nappal és éjjel ki-kitörtek a várból, elriasztották a sánczoktól a török őrséget és munkásokat, sőt néhányszor marhát is hajtottak a török táborból a várba. *Tiz napig tartott Temesvár körülzárolása.* Ezalatt a várbeliek kirohanásai napról-napra ismétlődtek. Egyszerre meglepő fordulat következett be. *A beglerbég egész váratlanul október 27-én fölkerekedett táborával és elvonult Temesvár alól.* Az ostrom hirtelen félbenmaradásának az volt az oka, hogy a törökök élelmi készlete már fogytán volt s a beglerbég zsoldos csapatai csak okt. közepéig lévén kötelesek táborozni, zúgolódni kezdtek és a többi csapatok is téli szállásokra kívánkoztak. Az is hatással volt a török fővezér elhatározására, hogy hírül vette, miszerint Báthory Endre a tiszai vármegyék hadaival, Castaldo és Nádasdy Tamás pedig az összevont erdélyi csapatokkal Temesvár fölmentésére készülnek. Jobbnak látta tehát ezúttal felhagyni az ostrommal. Az ostrom alatt 256 lövést tett a török faltörő ágyúiból a vár ellen, a tábori ágyúk lövéseit nem lehetett megszámlálni. A várharczban mintegy 5000 török pusztult el, míg a várőrség közül csupán 15 ember esett el.[1]

A törökök elvonulása után Losonczy megpróbálkozott még *Becse* és *Becskerek* visszaszerzésével, de siker nélkül. Decz. 15-én Temesvárra gyűlésbe hívta Temes és a szomszédos vármegyék nemességét, meg a szerb nép főnökeit, hogy velük Temesvár élelemmel való ellátásáról és az erődítményeken ejtett romlások helyreállításáról tanácskozzék. A gyűlés készséggel ajánlotta meg a kért segedelmet és a szerbek is, miután Losonczy őket javaik visszaadásával a király hűségére térítette, kijelentették, hogy a várőrségnek szükséges terményeket megadják, a miknek beszállítására kellő fedezettel *Cserepovics Miklóst* rendelték ki.

Losonczy távozása

Losonczy decz. 19-én elutazni készült családja látogatására. De arról értesült, hogy távollétében Aldana temesi főispánná akarja magát kineveztetni. Felháborodva kért e tárgyban Castaldótól levélbeli felvilágosítást: vajjon igaz-e, hogy a király Aldanára akarja ruházni a temesi parancsnokságot? Ferdinánd megütközéssel fogadta e jelentést és megbízta Castaldót, hogy bármi áron bírja rá

[1] *Czímer:* id. m. 46—57. ll.

Losonczyt a maradásra. Castaldó nem bírván Losonczyval megállapodásra jutni, az alkudozások eredményéről 1552 január 8-án gúnyos levélben írta a királynak, hogy Losonczyval nehéz alkudozni. Ő Lugost és Karánsebest is kívánja; talán el nem pirul Lippát is követelni. Azonfelül még személyes szükségleteire 10.000 forintot kér. Erre a király egyenesen megtiltotta Losonczynak is, Aldanának is, hogy a február 22-re hirdetett országgyűlés megnyitása előtt Temesvárról eltávozzanak, mert a vár erősítésére elrendelt munkálatokat Losonczy felügyeletével kell végrehajtani. De időközben megérlelődött Losonczyban régebbi szándéka, hogy terhes és veszélyes állásáról lemond. Lehetséges, hogy Castaldo és Aldana alattomos áskálódásai siettették e szándék megvalósítását. Miért is, nem várva be semmiféle további intézkedést, január 17-én elhagyta Losonczy Temesvárt s feleségének és családjának látogatására *Csejte* várába utazott.[1]

Losonczy távozásával Temesvár helyzete nyomban rosszra fordult. *Kosár Benedek* és *Dely Ferencz* helyettes parancsnokok nem fizették rendesen a külföldi zsoldosok hópénzét. Ennek az lett a következménye, hogy a várőrség nemcsak nem tartott katonai fegyelmet, a mihez Losonczy alatt szokva volt, de erőszakosságokra is vetemedett s a lakosságot rabolni kezdte, úgy hogy Temesvár körül tíz mértföldnyi kerületben nem maradt község, melyet ki ne fosztott volna. Castaldo, ki csak nehány héttel előbb (decz. 17-én) gyilkoltatta meg Martinuzzi biborost, hogy a rendetlenségeknek végére járjon és gondosságát a király előtt feltűntesse, könyörögve fordult Ferdinandhoz: térítené vissza Losonczyt főispáni székére, de nevezzen ki melléje alkalmas társparancsnokot is, mert — úgymond — Losonczy inkább használható nyílt csatában, mint várharczban. Kétszínű játék volt ez Castaldo részéről; mert mialatt a királynak Losonczyt ajánlgatta, alattomban Aldanával tárgyalt a temesi főispánság elfogadása iránt. Mikor pedig híre ment, hogy a törökök máris készülnek visszatérni Temesvárra és a tavaszszal a szultán személyesen fogja a hadjáratot vezetni, Castaldo menten megragadta az alkalmat, hogy fajrokonát, Aldanát, Temesvár és az Alvidék védelmével ideiglenesen megbízza. Ideiglenes intézkedésének jóváhagyására úgylátszik a királyt is rábírta; mert Ferdinánd utasította Aldanát, hogy Temesvárt és Lippát lássa el élelmiszerrel és a lippai ágyúöntő műhelyben öntesse újjá a megrepedt várlövegeket. Aldana tábornok

Temesvár védőműveinek kijavításához azonban, a mit a király szintén többször sürgetett, még márcz. közepén sem fogott hozzá Aldana, sőt a várőrség fegyelmét sem tudta fenntartani, mert a huszárok és hajduk, kik a zsold elmaradása miatt amúgy is elégedetlenek voltak, már arra készültek, hogy a várat elhagyják. Nem is a folyton Lippán tartózkodó Aldanának, hanem a két magyar helyettes várnagynak, Kosár Benedeknek és Dely Ferencznek kérelmére határozták el magukat a maradásra. Aldana tehát Losonczy távozása óta mitsem tett Temesvár biztosításáért. márcz. végén pedig elutazott Váradra, kijelentvén Castaldónak, hogy addig nem megy Temesvárra, míg az erődítmények kiépítése be nincs fejezve s míg a tábornok még 600 spanyol gyalogost nem küld.

A fenyegető veszélylyel szemben Castaldo április első napjaiban *Diego Velez de Mendoza* kapitányt csapatával Temesvárra rendelte. S csak miután a király a pozsonyi országgyűlésről 2500 aranyat küldött a vár megerősítésére, ment vissza Aldana elhagyott állására és ápr. 14-ig dolgoztatott valamit az erődítményeken. Ekkor azonban beszüntette a munkálatokat, mert irigy felháborodással hallotta, hogy a király Castaldót a gyulai várjavak visszaszerzéseért megdicsérte és élethossziglan 2000 forintot utalványozott neki.[2]

Ilyen körülmények között volt Temesvár, midőn a török seregek 1552. évi ápr. hóban mindenünnen a magyar hadszínhelyre megindultak. Horom és Krusevácz váraknál már márcz. elején kezdték összehordani török hajók a Dunán építendő hídhoz való faanyagot. Ezenkívül temérdek eleséget halmoztak fel a Duna jobbparti helységekben. Maga a moldvai oláh vajda 70.000 köböl búzával járult a szultán hadi készületeihez. A márcz. végéig elhúzódott országgyűlésen erősen hangoztatták a rendek azt az óhajukat, hogy Temesvárt, az Alvidék védőbástyáját, mindenáron meg kell védeni a törökök ellen. Hálás magasztalásokkal halmozták el Losonczyt és mind a haditanács, mind a bécsi királyi tanácsosok ismét csak Losonczyt óhajtották a temesi főispánságra. Ígérték neki, hogy jól fel fogják

[1] *Czímer:* 75. l., egykorú források idézésével.
[2] U. o. id. m. 78—79. ll.

szerelni Temesvárt, sőt azzal is kecsegtették, hogy arra az esetre, ha a török megszállás veszélyessé válnék, maga a király, vagy a fia, Miksafőherczeg, személyesen fog hadakat vezetni Temesvár fölmentésére.

Losonczy felesége, a híven szerető *Pekry Anna*, hevesen ellenezte férjének visszatérését a veszedelmes temesvári állásra. Maga Losonczy azonképpen aggodalommal fogadta a felajánlott ígéreteket és nem bízott a kormányban, hogy őt erélyesen támogatni fogja. „A ki Temesvárba zárkózik — mondá, — az meghalni megy oda." Erre Ferdinánd rákényszerítette Losonczyt a temesi főispánság elfogadására. A büszke főúr, a számos jeles őssel dicsekvő Losonczy-család utólsó férfisarja, akkor már fiörököst nem remélvén, családja magvaszakadása esetére két leányának, *Anna* és *Fruzsinának fiúsításával* akarta nevét a kihalástól megmenteni. S minthogy a király kegyét csak úgy remélhette, ha a felség óhaját teljesítendi, végre sok habozás után rászánta magát, hogy a temesi főispánságot újra elfogadja. 1552 márcz. 30-án nevezte ki Ferdinánd temesi főispánná s az alsó részek főkapitányává. Báthory Endre erdélyi vajda lett. Ápr. 9-én értesítette Ferdinánd Castaldót is a kinevezésről, kinek álnok lelke meg nem állhatta, hogy Losonczyt a király előtt ismét meg ne gyanusítsa, „erőszakoskodónak" és „fosztogatónak" bélyegezvén őt.[1]

Losonczy visszaérkezése Temesvárra

Losonczy Csejte várában családi ügyeit elintézvén, májusban Temesvárra utazott, hol nagy lelkesedéssel fogadták. Küldöttség ment eléje s hálás örömmel üdvözölte, hogy fontos tisztségét ismét elfogadta. A vár átvételénél megütközve tapasztalta Losonczy, hogy ámbár a király 5000 frtot küldött Aldanának a védőművek helyreállítására, Aldana ez összegből csupán 1200 frtot adott át neki, noha a munkálatok alig voltak megkezdve. A várőrség létszámának kimutatása is botrányos volt. 950 emberről szólott, de a várban valósággal csak 400 lovas volt. Kitűnt a mustrán az is, hogy Aldana 700 lovas után vette fel a zsoldot, noha még a 400 lovas zsoldját sem fizette pontosan. Mindezt bejelentette Losonczy a királynak, kérve Aldana megfenyítését és az alsó részekből való áthelyezését. Losonczy kérését nem teljesítették Bécsben. Miksa főherczeg jún. 9-én csak megintette Aldanát, hogy a temesi főispánnal jobb barátságban éljen és ne avatkozzék katonai hatáskörébe. Aldana ebben is megalázást látott. Elfojtott haraggal várta a megtorlás idejét.

Május végén jött meg Castaldóhoz a szultán fenyegető felhívása, mely Ferdinánd hadainak kiűzését s János Zsigmondnak az ő királyságába visszahelyezését szigorú kötelességgé tette, a mi természetesen nem történt meg.

Eközben a mult évi temesvári kudarcz miatt neheztelő szultán Szokolovics Mehemed helyett *Ahmed* basát, második vezírt nevezte ki a Magyarország ellen indítandó hadtest fővezérévé. *Czélul tűzte neki mindenekelőtt Temesvár megvételét.* Ahmed rögtön egybegyűjté seregét és a szultán felhívásával egyidejűleg Szendrőn termett. A törökök Horomnál, Krusevácznál és Péterváradnál áthidalták a Dunát. Ahmed felhasználni óhajtván Mehemednek a mult évi délvidéki harczokban szerzett tapasztalait, a ruméliai hadak vezetését ismét rábízta és Péterváradra küldé, hogy ott a Dunát s Titelnél a Tiszát átlépve, vonuljon be a temesi tartományba. Ahmed pedig jún. 11-ke után Horomnál kelt át a Dunán s Temesvártól délre, két napi menettávolságban ütött tábort, bevárandó a ruméliai sereg érkezését.

Ezt megelőzőleg Losonczy jún. 6-án az aradvármegyei Simándra sietett. Felhívta az ott egybegyűlt megyei rendeket, hogy fegyvert fogjanak és a török támadásával szemben a hadi adó behajtása és jobbágyaiknak a temesvári védőművek munkálataihoz kirendelése által segítsék őt. Lelkes szavai azonban eredménytelenül hangzottak el. Mindenkitől elhagyatva, mégsem csüggedt. Visszatért a becsületére bízott várába s éjjel-nappal fáradozott a vár megerősítésén s hadak gyűjtésén. Minthogy a huszárokból, gyalog hajdukból és spanyol zsoldosokból csupán csak 1500 embere volt, jún. 11-én Miksa főherczegtől legalább még annyi embert és löveget kért. Ezt a kérését sem teljesítették Bécsben. Így azután Losonczy, a mennyire lehetett, a félbenmaradt védőműveket a saját erejéből fejeztette be. Különös gondot fordított a város és vár közötti nagyfontosságú *vizitorony* megerősítésére, melynek megtartásától függött a vár sorsa. Többszörös kéréseire és sürgetéseire nagykésőn néhány hazafias főúr is megérkezett és pedig: *Forgách Simon, Batthyány Farkas* temesi alispán, *Bornemissza János, Farkasics*

[1] *Czímer:* id. m. 85. l.

Péter és *Horváth János*. A *temesi* és *torontáli nemeseken* kívül Arad és Zaránd vármegyékből is jöttek nemesek, mint *Sövényházi Ferencz* temesvári várnagy, *Nagy-Horváth Ferencz*, *Haraszthy Ferencz*, Szegvári *Dóczi Miklós*, *Pattantyús Balázs*, *Kolbász Farkas*, *Móga Bálint* és *János*, *Ábrahámffy Imre*, *Móré László* és *János*, *Eszéky Mihály*, *Csombolyi Miklós* és mások. A szerbek közül *Miklós* és *Gergely* vajdák vonultak a várba. Báthory Miklós, Perényi Gábor és Serédy György személyesen nem jelenvén meg, királyi zsoldon szolgáló lovas századaikat a hadnagyok vezették a várba. Az őrségben levő cseh, német és spanyol zsoldos gyalogosok *Castelluvio Gáspár* és *Mendoza Diego* századosok vezénylete alatt álltak. *Temesvár 1552. évi fegyveres őrségének összes számát Czímer Károly 2310 főre becsüli.*[1] Az erősségben mindössze csak 17 nagyobb ágyú volt. Az utolsó pillanatban Castaldo küldött néhány ágyút, lőszert, élelmet és az őrség fizetésére mintegy 12.000 frtot.[2]

Miután a ruméliai hadtest minden akadály nélkül átkelt a Dunán és Tiszán s a becskereki mozlimeket is magához vonva a becskerek—verseczi országúton megérkezett a mezősomlyai török táborba, Ahmed legott készülődni kezdett Temesvár megtámadására. Jún. 24-én, Ker. Szt. János napján, 1500 lovassal kémszemlére küldé Szokolovics Mehemedet és Kászon becskereki basát Temesvár alá, hogy megtekintsék a vár védőműveit és puhatolódzanak a várőrség száma felől. A törökök újabb támadása

Temesvár várában harczias felbuzdulással várták a törökök közeledését. Losonczy jún. 25-én fölesketteté az őrséget és a polgárokat a vár védelmére. A hozzájuk intézett lelkes beszédben „nagy erős hittel" fogadta életének s vagyonának feláldozását hazája és a kereszténység javáért. Mikor a hírszerzésre küldött török csapat a vár előtt megjelent, *Perez Alfonzo* és a szerb *Miklós* vajda 400 huszárral és 100 spanyol gyalogossal kirohant a várból s heves harcz után visszanyomta a törököket, 20-at elfogott közülök s kivallatta őket a török sereg számbeli erejéről. Mialatt a török hírszerzők és az előhad portyázói a vár alatt kalandoztak és a várbelieket tüntetőleg harczra ingerelték, többször ismétlődtek az ilyen összecsapások, mindig az ellenfél megfutamításával. Csak *Sulyok István* nemes ifjú járt szerencsétlenül, kit az egyik kitörés alkalmával a törökök leszúrtak.

Végre, jún. 28-án, megérkezett Ahmed basa az egész török haderővel. Losonczy be sem várva az ellenség elhelyezkedését, erős kitörést intézett a lemálházó csapatra. Kemény lovascsatában számos törököt leterített, másokat elfogott. Ahmed sem maradt tétlen. A mocsaraktól el nem zárt oldalakon még aznap bekerítette a várat, kelet felől Szokolovics Mehemedet állítván fel a ruméliai hadtesttel, nyugat felől pedig Haszán basát az anatóliai csapatokkal. A janicsárok azonnal megkezdték a közelítő árkok hányását s a löveggátonyok készítését, úgy hogy az ostromágyúkat még az éjjel beállíthatták a sánczokba.

Másnap, jún. 29-én, megkezdte Ahmed a vár lövetését. Három lövegállásból ágyúztatott: a Szigetváros vagyis a Kispalánk felől, a vár éjszaki kapujával szemben hányt gátonyokból és a város éjszaki kőfala, vagyis a Hunyadi-bástya ellen. Harminczfontos nagy golyókkal teljes erőfeszítéssel és szünet nélkül lőtték a védőműveket. A tüzelést nemcsak a bástyákon mutatkozó őrségre, hanem a vár tornyaira, a város templomaira és nagyobb épületeire is irányozták, úgy hogy rövid idő mulva a város piaczán a házak mind romokban hevertek, a várerődben pedig a Hunyadi-kastély, a hol Losonczy lakott, nagyobb pusztulást szenvedett.[3] Így tartott ez jún. 29-ke óta folyvást, négy napon át. A város és vár ellen szakadatlanul működtek a török lövegek. A Kispalánk felől már júl. 3-án nagy rést nyitottak a faltörő ágyúk. A keleti és éjszaki vonalban épült Hunyadi-bástyafal (mely fölött a mai erdélyi kaszárnya épült) annyira le volt már rombolva, hogy az omladékokon keresztül szinte nyilt út kínálkozott az ellenségnek a betörésre. Az ostrom

Losonczy tehát készült a vár megrohanására. Júl. 2-án egy éjjel kiszöktetett futár által a gyáván viselkedő csehek helyett 200 spanyolt kért Castaldotól, ki

[1] *Lovasság:* Losonczy csapata 500 huszár, Perez Alfonzo csapata 200 huszár, Perényi Gábor csapata Ujszászy Sándor hadnagy alatt 100 huszár, Serédy György csapata 100 huszár, Forgách Simon csapata 60 huszár. — *Gyalogság:* Castelluvio spanyoljai 250 fő, cseh gyalogok 300, német landsknechtek 150, magyar hajdúk 200, városi polgárok 250 fő. — Ezekhez járultak még: Mendoza Diego angol csapata 100 fő és a karánsebesiek 100 fő. Tehát lovasság 960, gyalogság 1350. Összesen 2310 ember. (*Czimer:* id. m. 92—103. ll.)

[2] U. o. 104. l.

[3] *Czímer:* id. m. 107—108. ll.

azonban nem küldte meg a segítséget. Júl. 3-án csakugyan elrendelte Ahmed a rohamot. A török oszlopok rettentő üvöltéssel, dobpergéssel és trombitaharsogással igyekeztek bejutni a várba. A rohamoszlopokat *Musztafa basa* nikápolyi szandzsákbég vezényelte a rések ellen. Négy óra hosszáig tartott a harcz. A tűzben levőket pihent csapatok váltották fel, hogy a védők időt ne nyerjenek a pihenésre. Végre a törökök már a vár leomlott falaihoz támogatták létráikat, midőn a veszély tetőpontján Castelluvio a futó spanyolok elé vetette magát s kérésével, halálos fenyegetéseivel, rendíthetetlen lélekjelenlétével új bátorságot öntött beléjük. Öldöklő küzdelem keletkezett most a sánczokon. Losonczy a hajdúkat vezényelte a spanyolok támogatására. Ezek heves rohama döntötte el a harczot. A törökök kiszorultak a sánczokból és a várfalak megmászása nem sikerült nekik. A harczban maga Musztafa is elesett. A derék Castelluvio százados, Losonczy nagy fájdalmára, szintén életét veszté. Mintegy 1500—2000 török holtteteme hevert a sánczok alatt. Losonczy csak 150 emberét gyászolta. A védőművek réseit azonnal befalaztatta és a kapuk előtti földműveket helyreállíttatá.

A török alkudozásai

Érzékeny vesztesége ellenére Ahmed nem szünt meg a vár lövetésével. Jún. 29-től júl. 6-áig nyolcz napon keresztül romboltatta a védőműveket. Közben a rohamok is megújultak, melyeket azonban a várbeliek mindannyiszor derekasan visszavertek. A júl. 6-iki roham után egyezkedésre hívta fel a basa Losonczyt. Feltételül tűzte: ha a János király által fizetett adót a szultánnak ezentúl is pontosan megküldik, felhágy az ostrommal és elvonul Temesvár alól. Losonczy nem hitt Ahmed őszinteségében és visszautasította a küldöttséget. Rendületlenül ragaszkodott elhatározásához, hogy vagy megvédi a várat, vagy romjai alá temetkezik. Az alkudozások fegyverszünetét felhasználva, szorongatott helyzetében Castaldotól kért ismét segélyhadakat és lőport. Ennek a várba szállításával Aldanát bízta meg Castaldo. Aldana azonban Losonczy iránti gyülölködésből meg se kisérlette a rendelet végrehajtását, hanem lefoglalta a Temesvárra szánt lőszerszállítmányt Lippa számára, a tartalékcsapatból pedig egyetlen embert sem engedett át Losonczynak. Az ostrom harmadik hetében Losonczy már látta, hogy senkitől sem várhat semmit s minden reményét csak önmagába kell helyeznie. Ámde a vár helyzete ekkor már tarthatatlanná lett. Több jeles tiszt elesett, a zsoldosok hópénzét Losonczynak a sajátjából kellett fizetnie és az élelem s lőszer is fogytán volt.

Még csak férfias lelkű nejében, *Pekry Annában* és *Varkócs Tamás* bihari főispánban, hű barátjában bízott. Leveleket írt hozzájuk és uradalmi tiszttartóihoz, hogy családi kincseit és ősi birtokait zálogba vessék, a szerzett pénzen fogadjanak zsoldosokat és juttassák azokat eleséggel és lőszerekkel minél előbb a várba. A leveleket megpecsételt végrendeletével együtt iródeákja, *Földvári István*, török ruhában és a szerb nyelv segítségével vitte ki a várból. Sikerült neki átszökni a török táboron és a leveleket kézbesíteni. Pekry Anna, ki a temesvári ostrom idején pankotai kastélyában tartózkodott, teljesítette ura kívánságát. Gyűjtött hadakat, elzálogosította birtokait és a pénzt a katonákkal együtt be akarta küldeni a várba, de útközben a csatangoló törökök szétverték a magyar csapatot, mely kénytelen volt nagy veszteséggel visszatérni Lippára.

A júliusi forróság alatt a várat környező Temes, annak mellékágai és a mocsarak annyira leapadtak, hogy az ellenség nagyobb nehézség nélkül átlábalhatott rajtuk. Ez által a vár sokat veszített védőképességéből. Ahmed tehát most már a *vizitorony* elfoglalására irányozta főtörekvését, hogy a vár és város összeköttetését megszakítsa. A közeli erdőkben fát és rőzsét vágatott s töltéseket készíttetett a vizeken keresztül, a réstörő ágyúkat pedig a vízitoronynyal szemben állítá fel. A csekély távolságból intézett heves ágyúzás iszonyú rombolást vitt véghez nemcsak a vízitornyon, de a többi védőműveken is. Leghevesebb és legvéresebb volt a törökök júl. 12-ki hajnali rohama, mikor 2000 török ijesztő harczi ordítással tört be a kispalánki sánczokba s a meglepett spanyolokat kiűzte onnan. A janicsárok tömör oszlopokban nyomultak a város falaira, a keleti várkapura és a vízitorony védőműveire. Mindkét fél részéről teljes erőfeszítéssel folyt ugyan a küzdelem, az elkeseredett viaskodás, végre mégis Losonczy részére dőlt el.

A sok tüzelés következtében a török táborban lőszerhiány mutatkozott. Ahmed, Haszán anatóliai beglerbég vezetésével 2000 szpahit és janicsárt küldött Szendrőbe és Nándorfejérvárra, hogy onnan lőport és golyókat szállítsanak Temesvárra. A szállítmány megérkeztéig beszüntette a vár töretését és csak a mocsarak töltésein dolgoztatott embereivel. Ezalatt Losonczy is kapott némi pénzbeli

segélyt. Július 18-án Castaldónak egyik embere beszökött a várba és 3500 forint zsoldot hozott.

Ahmed felhasználva a fegyverszünetet, másodszor is alkudozni kezdett Losonczyval. Megizente neki, hogy nyugodtan maradhat Temesvárott, ha a Fráter György által fizetett adót, úgy mint Petrovics Péter tette, ő is pontosan beszolgáltatja a portára. Nagy összeg aranynyal, ezüsttel, lovakkal és egyéb ajándékok felajánlásával igyekezett Losonczyt megvesztegetni. De a nagy magyar hős kijelentette, hogy „inkább tízszer meghal, mintsem árulóvá legyen". Júl. 19-én levelet küldött Miksa főherczegnek barátja, Dóczy Miklós aradmegyei birtokos útján, kinek megírta, hogy a török fősereg már 23 nap óta rombolja Temesvár falait „oly roppant nagy ágyúgolyókkal, hogy a legöregebb spanyol katonák között vannak néhányan, kik még olyan nagy ágyúgolyókat nem láttak, sőt olyanokról még nem is hallottak. Az ellenség, a mire csak képes — úgymond — mindent elkövet, hogy az erősséget hatalmába ejthesse. *Ha életben maradok, mindig híven szolgálom ő felségét és továbbra is felajánlom életemmel együtt szolgálatomat. Ha pedig már eleget éltem, kegyeskedjék fenségednek felséges atyjával együtt legkegyesebb gondoskodása által szolgálatomat az én szegény árváimban és maradékimban megjutalmazni*".[1]

A döntő támadás

Júl. 20-án reggel nagy erővel folyt ismét az ostrom. Az összerombolt védőművek kijavítása csaknem lehetetlen volt. A törökök tűzaknákat is raktak a falak alá és a naponként megújuló töretéssel jó részben már romma lőtték a bástyákat. *A vízitorony annyira össze volt már rombolva, hogy fala három helyen egész az alapokig összeomlott.* A várban nem volt hely, hol a védők az ágyúgolyók elől meghúzhatták volna magokat, úgy hogy az utolsó napokban kénytelenek voltak a pinczékbe rejtőzni, hová a sebesülteket is vitték. Losonczy és tiszttársai a *tatai kapu* erős, tömör tornya alatt vonták meg magukat.[2]

Legborzasztóbb volt a júl. 24-ki roham a keleti kapu és a vízitorony ellen. A várbeliek életmegvető elszántságukkal még az ellenséget is felülmúlták. Losonczy mindenütt jelen volt. A legveszélyesebb pontokon önfeláldozó példájával lelkesíté harczosait. *Pattantyús Balázs* huszárhadnagy avval tüntette ki magát, hogy az óriás termetű *Kubát* csauszt iszonyú csapással levágta. Huszárjainak erős támadása döntötte el az öt óra *hosszáig* tartó véres harczot. *Ez a siker* — írja Czímer Károly — *a XVI. századbeli várharczok egyik legdicsőbb epizódja volt, mely örök fényt vet Losonczy és a temesvári hősök nevére.*[3]

Másnap folytatták a törökök az ágyúzást és a rohamokat. Gyújtó nyilak és más tűzhajító eszközök segélyével lángba borították a várost, mire azután a janicsárok a vízitorony résein behatoltak a védőművek közé és *a vizitorony romjaira diadalüvöltés között kitűzték a félholdas zászlót.* Losonczy a védők egy részével a „tatai kapun" át a várba menekült s gyorsan felvonatta maga után a hídat. A künnrekedtek egy része a városba futott, a többit kardélre hányták a törökök. A vár legfontosabb védőbástyája, a *vízitorony,* júl. 25-én Ahmed birtokában volt.

A basa kegyelmi ajánlata

A basa még aznap, most már harmadszor, felajánlotta Losonczynak a békés egyezkedést. *Megesküdött az izlámra, hogy Losonczyt és hozzátartozóit fegyveresen és vagyonostul békén bocsátja el a várból, a várost pedig újra fölépítteti. Kérte Losonczyt, ne döntse magát és másokat romlásba ellenállásával és ne tegye ki magát a halálnak. A szultán serege ellen a várat és várost úgysem tarthatja meg.*

Azonban Losonczynak érczné1 szilárdabb igazi magyar jelleme most is hajthatatlan maradt. Tagadó válaszszal küldte vissza a vezir követét. Ennek ellenére Ahmed nem intézett újabb ostromot a vár ellen. Biztosra vette, hogy a tovább nem tartható erősséget maguk a bennlevők fogják feladni. Az őrség javarésze már elpusztult, a lőpor és élelem elfogyott, a pinczék telve voltak nehéz sebesültekkel, a még ép katonák pedig a szakadatlan harcztól és a vármunkáktól annyira ki voltak már merülve, hogy nem bírták tovább az emberfölötti fáradalmakat. Júl. 25-én éjjel a családjaikért és vagyonukért aggódó városi polgárok küldöttsége jelent meg Losonczy előtt s égre-földre könyörgött neki: adja fel az erősséget az Ahmedtől felajánlott föltételek mellett. A tisztek közül is többen kijelentették, hogy a kényszerítő szükségnek engedni kell és nem lenne indokolt dolog makacssággal ingerelni a basát, ki a szabad fegyveres elvonulást önként ajánlotta fel.

[1] *Czímer:* id. m. 128. l.
[2] U. o. 133. l.
[3] U. o. 135. l.

Losonczyt meghatotta ugyan honfitársainak esdeklése, de azért rendíthetetlenül ragaszkodott elhatározásához. A pogány ellenségnek — úgymond — nem kell hitelt adni; a törökkel kötött egyesség és a basa oltalomlevele nem fogja őket a felkonczolástól megmenteni. Minthogy azonban a vár védelmében magukat kitüntetett spanyolok a júl. 26-án sebeiben elhúnyt Mendoza százados intelmei ellenére sem voltak hajlandók folytatni a czéltalan harczot, sőt Losonczynak szemrehányásokat is tettek magatartása miatt, hogy szabad elvonulás mellett sem akarja a még életben levő vitézeit a haza javára megmenteni: Losonczy ezzel a katonai lázadással szemben kedvetlenül bár, de végre is kénytelen volt megadni az engedélyt, hogy a várőrség Ahmed basával alkudozásokba bocsátkozzék.

A vár átadása

Még aznap, júl. 26-án, egy magyar és egy spanyol tiszt ment ki Ahmed táborába. *A basa elfogadta az elébe terjesztett föltételeket, melyek Temesvárt a törökök hatalma alá adták.* Kaftánokkal diszíté föl a küldötteket és beleegyezését adta, hogy *az őrség fegyveresen, elvihető podgyászával és kibontott zászlókkal vonulhat el.* Kijelenté, hogy kiséretet is ád melléjük, mely őket az esetleges bántalmaktól megvédi, málhájukat pedig saját társzekerein biztos födözet mellett fuvaroztatja oda, a hová akarják. A városi polgárságot megóvja a kirablástól és a kik Temesvárott akarnak maradni, szabadságukban és vagyonukban nem fognak kárt szenvedni. *Ahmed e föltételek megtartását esküvel fogadta és esküjének megerősítésére sajátkezűleg aláírt menedéklevelet küldött Losonczynak.*

A várőrség kivonulása

Losonczy másnap reggelre, júl. 27-ére, tűzte ki a várból való kivonulást. Úgy rendelkezett, hogy az *kora reggel a prajkói* (lippai) *kapun történjék* meg *Lippa felé,* vagyis a legközelebbi védhető erősségbe, hol katonái, a hozzájuk csatlakozó temesváriakkal és sebesültekkel együtt, menedéket találhatnak. A városi nép podgyászos szekereit előre bocsátá, utánuk következtek a várőrség és a sebesültek szekerei. A szekerek mellé két oldalt huszárokat rendelt Losonczy, tartván a törökök hitszegésétől. A kocsisor után vonult a várőrség kibontott zászlókkal, harczi alakzatban, *Batthyány Farkas,* temesi alispán vezénylete alatt, ki vitézségével és harczképességével Losonczynak legkitűnőbb alvezére volt. *Maga Losonczy Forgách Simonnal és Perez Alfonzóval az elővédet alkotó huszárok élén lovagolt.* A lovasság után mentek a cseh és német gyalogok és a hajdúk. A spanyol gyalogok a hátvédet alkották.[1]

A kivonulást megelőzőleg Ahmed tanácsot ült a basáival. Embertelen, aláváló tervben állapodtak meg. Azt határozták, hogy megboszulják Uláma lippai basa hadi népének a magyarok által történt levágatását, mert akkor — mondták — a törököket hasonló szerződés mellett érte a halálos veszedelem.

A török esküszegése

A pogány lélekhez méltó sötét terv kivitelére Ahmed a prajkói kapu előtt tömör sorokba állította fel a janicsárokat és martalóczokat. A sorfalat oly szűkre szorította, hogy a közön alig maradt hely egy szekérnek, vagy két egymás mellett haladó lovasnak. Mikor a menet már elhagyta a kaput és kiért a lippai országútra, Szokolovics Mehemed és Kászon basák odalovagoltak Losonczyhoz és szívélyesen üdvözölték. Ez és egy eldördült lövés volt a jeladás a támadásra. A két oldalt sorfalat álló török csapatok legott tömörültek és áttörhetetlen gyűrűként vették körül a várőrséget. Először a hátvédre vetették magukat és a meglepett spanyolok között irtóztató öldöklést vittek véghez. Ugyanakkor a janicsárok és martalóczok az elül haladó városi nép szekereit rohanták meg és az erős testű ifjakat és szemrevaló leányokat kezdték rabolni, a rokonaikat védő férfiakat legyilkolták, a kik pedig nem védték magukat, azokat összekötözték. Losonczy kedvencz apródját, *Tomory Endre* nemes ifjút, ki ura mögött annak fegyvereit, arany sisakját és mellvértjét vitte, egy janicsár lerántotta lováról és elragadta. Losonczy visszatekintett s az ocsmány támadásra felbőszülve, a janicsárt levágta. Ekkor már odahallatszott a hátvédnél támadt harczi zaj, a spanyol gyalogok segélykiáltása. Losonczy azonnal megverette a dobokat, megfúvatta a trombitákat és harsány hangon kiáltá katonáinak, hogy védjék magukat. Maga is fegyverhez nyúlt s a mellette lovagló egyik szandzsákbéget tőrével leszúrta. Életmegvetéssel csapkodott kardjával, hogy élve el ne foghassák, mert tudta, hogy nincs más menekvés a halálnál. Inkább a halált választotta, mint a török raboskodást. Első pillanattól kezdve el volt készülve a törökök hitszegésére; azért nem is öltött magára sem pánczélt, sem sisakot, hogy élve ne kerülhessen a törökök kezébe.

[1] *Czimer:* id. m. 141—143. ll.

Csakhamar halálos csapás érte a fején, baloldalát pedig lándzsával döfték át. Egy szandzsákbégnek adták át rabul. Lovát szintén megsebezték és magukkal vitték. *Perez Alfonzónak* a fejét vették és bemutatták a basának. *Batthyány Farkas* és *Forgách Simon* egy ideig még bátran harczolt a várőrség élén, de a túlnyomó többség a várőrség nagyobb részét is fölkonczolta. A kiket le nem terítettek, fogságba hurczoltak.

A halálosan megsebesült és megkötözött *Losonczyt* Ahmed elé kísérték. Felbőszülve annyi katonájának elvesztése miatt, Ahmed vérszomjas tekintettel fogadta a hős magyar vezért és *kutyának* nevezte. Ráförmedt: hogyan mert a hatalmas szultán ellen fegyvert fogni és miért nem adta át az erősséget azonnal? A vérvesztéstől elgyengült Losonczy megvetéssel nézte le lovagiatlan ellenfelét és *becstelen esküszegőnek* nevezte, ki nem tiszteli a katonai erényeket. Kemény szidalmak között tudatta a basával, hogy nem azért adta át a várat, mintha a *gaz hitszegők* igéretében bízott volna, hanem a város népét akarta megkímélni a lemészárlástól és a török rabságtól. Katonai hírnevét életének mindig elébe helyezte s hogy most már mi történik vele, azzal éppen nem törődik.

Ahmed minden áron élve szerette volna Losonczyt a szultánhoz küldeni, de látván, hogy halálos sebei nem gyógyíthatók és életbenmaradásához nincs remény, *a haldoklót csauszai által kivonszoltatta sátrából és lefejeztette. Fejének bőrét lenyúzatta s polyvával és szalmával kitömetvén azt, az elszedett zászlókkal és egyéb győzelmi jelekkel a szultánnak küldé. Koponyacsontját lándzsára szúrva, sátra elé tűzette, testét pedig eltemettette.*[1] Losonczy kivégzése

Így végződött 1552. évi júl. 27-én Temesvár dicső hősének élete.[2]

A szintén elfogott *Batthyány Farkas* temesi alispánnak Ahmed a prajkói kapu küszöbén levágatta karjait és térdben mindkét lábát s napestig hagyta ott kínlódni, míg végre irgalomból fejét vették. *Forgách Simon* Kászon basa fogságába került, de utóbb egy esztergomi bégért kicseréltetvén, visszanyerte szabadságát. Ugyanez történt *Farkasics Péterrel* és *Miklós* szerb vajdával.

A tisztek közül elesett: *Sövényházy Ferencz* temesvári várnagy, *Deli Ferencz* helyettes várnagy, *Málik* főhadnagy, *Nagy Gergely, Ujszászi Sándor, Pattantyús Tamás* hadnagyok, *Gergely* szerb vajda, *Tomory Endre* Losonczy apródja és *Sáfrán László* királyi mustramester. A Temesvár védelmére hadrakelt megyei nemesek nagyrészt szintén elestek, közöttük: *Horváth Ferencz, Harasztly Ferencz, Kolbász Farkas, Karánsebesi Nagy Péter, Deli Dömjén* és *Balázs, Tasy Miklós* és *László, Móré János* és *László.*

Az életbenmaradt temesvári lakosságot, számosakat még a kivonulás előtt, Ahmed visszakergette a városba, mindenkit a saját házába. Megengedte nekik, hogy jövőben is saját törvényeik szerint élhessenek.

I. Ferdinánd király júl. 20-án Losonczy kérelmét teljesítvén, leányait fiúsította s megerősítette, atyjuknak összes váraiban és uradalmaiban *Fruzsinát* Losonczynak nevelt fia, *Báthory Miklós* vette feleségül, *Anna* pedig 1562-ben *Ungnád Kristófhoz*, a későbbi (1578) horvátországi főkapitányhoz ment férjhez.

Ahmed a győzelem fölötti örömében tisztjeinek nagy lakomát adott és azután még csaknem aug. hó végéig pihentette seregét Temesvárott, kisebb-nagyobb csapatokat küldvén a délvidéki erősségek behódítására.

VII. *Temesvár a török hódoltságban.*

Mielőtt *Ahmed* basa alvezir elvonta táborát Temesvár összelődözött falai alól, teljesítendő a konstantinápolyi diván meghagyását, intézkedéseket tett, hogy a szultán számára behódított délmagyarországi területen *török kormányzóság* állíttassék fel és annak központi székhelye *Temesvár* legyen. Miért is *Kászon* basát,

[1] *Czímer:* id. m. 141—147. ll.

[2] *Losonczy István* a Tomaj-nemzetségbeli *Dénes* nádor ivadéka, ki 1220 körül II. Endrétől kapta Nógrádmegyében Losonczot. Leszármazói a XIV. századtól kezdve a birtokukról nevezték magukat Losonczyaknak. Losonczy István 1547-ben Nógrád vármegye főispánja volt és mint ilyent küldé őt I. Ferdinánd Báthory András, Nádasdy Tamás és Castaldo János kiséretében Erdélynek a Habsburgok számára való megszerzésére. Őse, I. Losonczy István 1387-ben szörényi, továbbá tót-, horvát- és dalmátországi bán volt és kapta vitézi érdemeiért a zarándmegyei Pankota és Dézna várakat. 1390—92-ben a macsói báni tisztet, 1395-ben pedig a temesi főispáni méltóságot viselte. A család tehát már régen otthonos volt Délmagyarországon, midőn II. Losonczy *István* temesi főispánná kineveztetett. (*Turul*, I. 16—23. ll.; *Pesty:* Szörényi Bánság és Krassó várm. tört. *Századok* 1890, 733., 741. ll.)

volt becskereki parancsnokot, Délmagyarország egész területére *beglerbéggé* nevezvén ki, átadta neki a fegyverjogon birtokba vett várat, azzal a meghagyással, hogy a megrongált védőműveket és egyéb szükséges épületeket a városi lakosság s a környékbeli nép kényszermunkára hajtásával minél előbb állíttassa helyre és vegye át a kormány vezetését. Kászon haladék nélkül megkezdte a munkálatokat, Temesvárt ismét védelmi állapotba helyezte, török csapatokkal rakta meg s gyorsan berendezkedett. A templomokat mecsetekké alakíttatta át, a keresztek helyére a félholdat tűzette ki és a kijavított Hunyadi-várkastélyban ütötte föl otthonát, hol ezentúl 164 évig a temesvári kormányzó basák állandó tanyája volt.

Temesvári ejálet

A török uralom kezdetével Temesvár a Ruméliába beolvasztott délmagyarországi *ejálet* vagyis helytartóság fővárosa lett. Az ejáletben időközönként hol több, hol kevesebb *szandzsákság* vagyis kerület szerveztetvén, azoknak katonai, adóügyi, közigazgatási, gazdasági és törvénykezési szervei mind Temesvárott összpontosultak a *beglerbég* vagyis a kormányzó basa kezében. A kerületeket a kormányzás átvételénél 1552-ben *Kászon* basa és *Halil* bég osztották fel, megállapítván a határt Temesvár és Erdély között. Történetíróink közönségesen *nyolcz* kerületet említenek: a *temesvárit*, *csanádit*, *becskerekit*, *csákovait*, *pancsovait*, *lippait*, *moldovait* és *orsovait*. De a török tartományi felosztás általában rendszertelen volt. Gazdasági vagy adóügyi szempontból a kormányzó basák többször módosították.[1] Evlia Cselebi a XVII. század második felének elején csak *hat* kerületet ismer a temesvári ejáletben: Temesvárt, Lippát, Csanádot, Gyulát, Moravát (Moldova) és Orsovát. De 1658-ban Köprüli vezir *Jenő*, *Sebes* és *Lugos* várakat is meghódítván, ezt a három szandzsákot is az ejálethez kapcsolták.

A temesvári ejáletben 59 *ziámet* és 290 *timár-birtok* volt. A zsoldos katonákkal (dsebelikkel) szabályszerint 7800 katona, a basa külön katonaságával együtt pedig összesen 10.000 fegyveres volt állandóan az ejálet szolgálatában. A kormányzó beglerbég mellé egy *alajbéget*, egy *cseribasát* és egy *jüzbasát* rendeltek ki. A kormányzóság többi főtisztviselői voltak: a *kházine defterdár* (kincstári számvevő), a *defter-ketkhuda* (számvevőségi helyettes), a *timár-defterdár*, a *csauszok ketkhudája* (ügyvivője), a *csausz-emini* (felügyelő), *defter-emini* (számvevőségi felügyelő) és a *sehir-emini* (városi felügyelő). Volt azután a *hákim-serija* (törvényszéki biró), a *molla* (főbiró), a *hákim* (várparancsnok), a *tugos* (zászlós aga), *azáb-aga*, *besli-aga*, *gönüllü-aga* (önkénytesek agája), *martalócz-aga*, *topcsi-aga* (tüzér-aga), *dsebedsi-aga* (vértesek agája), *hiszár-aga* (vár-aga), *pandur-aga*. Egyik hákimja a *sejkh-ül-iszlám*, egy másik hákimja a *nákib-ül-esráf* török főpapok. A szpáhiknak külön ketkhudájuk, a janicsároknak külön szerdárjuk volt. Volt azután a vámfelügyelő, magtárfelügyelő, vámszedő, építészeti főnök, és a városi adófelügyelő. A temesvári ejáletben 36.000 keresztény fizetett fejadót s szolgáltatott be élelmi készleteket.[2]

Azt a nagymérvű pusztulást, mit a törökök ostroma és gyujtogatása Temesvárott előidézett, soha többé ki nem építették az iszlám uralma alatt. A kifosztott és tönkrement szegény keresztény lakosság, különösen annak magyar része igyekezett a be nem hódított vidékekre menekülni. Gazdátlan házaikba az úrrá lett török telepedett be és bízva hatalmának s hódításainak állandóságában, betelepítette csakhamar a családját és rokonságát is. *Nehány évtized alatt az ősi magyar Temesvárból török város lett.* Magyar lakossága évről-évre fogyott.

Mint török város

A hódoltság első szakában, a XVI. század második felében, vajmi siralmas török város lehetett Temesvár. Magát a várat is, bár régi alakját megtartotta, új erődítményekkel látták el, egészen a török erősségek módjára. A régi várkapukat szintén átalakították és mindegyiket török néven nevezték el, török felírásokat véstek a tetejükbe. Az egész városban nagy változáson ment át minden: a török ízléstelenség hatalmasodott el minden tárgyon. Mindenben tespedés és romlás uralkodott. „A város utczái szűkek, rendetlenek — írja *Berkeszi*, — a házak többnyire alacsonyak, fából, itt-ott tégläból valának épitve, keleties modorban. Kemény épitési anyagból csak kevés épülete volt a városnak. Mindössze is csak az imaház, a nagy puskaporos torony, az ökrös malom és néhány hivatalos épület magaslottak ki az apró házak tömkelegéből. Kövezés a városban még nem volt, sőt a talaj sok helyen még vízzel és mocsarakkal volt borítva."[3]

[1] Magyarország a török hódítás korában. II. k., 182. l.
[2] *Karácson* Imre: Evlia Cselebi magyarországi utazásai, I. k. 8—9. ll.
[3] Temesvár kis monográfiája, 15. l.

A *Nagypalánk* külvárosban a helybenmaradt magyarok és újabb jövevényekkel szaporodott törökök, örmények, szerbek, görög és zsidó kereskedők, iparosok és munkás parasztok földből vert, többnyire náddal és gyékénynyel födött viskói sorakoztak sűrűn egymás mellé. A vár erősitésén, a mecseteken és fürdőkön kívül mitsem épített a török. Mecsetjei is többnyire az azelőtti keresztény templomokból alakultak át. „Ez által — írja Salamon — e vallásos emlékszerű épületek igen káros átalakuláson mentek keresztül, mert a szobrokat kivetették, a szentképeket bemeszelték vagy összerontották.“[1]

A *belvárosban* rombadőlt magyar kőházak udvartelkén, rácsos ablakú faépületek keletkeztek, a kanyargós szűk utczák hosszában összevissza kevert házcsoportok, baromistállók szorultak egymás mellé és a házakból kifolyó tisztátalan víz pocsolyákká gyülemlett a szemetes utczákon. A házak előtt szatócsboltok, sütőkonyhák, borbélyműhelyek, füstös kávécsarnokok. Az ablakok helyenként sárral betapasztva, téglával, szalmával vagy rongyokkal bedugva. Ilyen arczulata volt Temesvárnak a XVI. század második felében.

A XVII. századból *Evlia Cselebi* híres török utazótól van Temesvárról egy körülményes leírásunk. Evlia Cselebi 1660-ban tartózkodott Temesvárott s mindent szemügyre véve, némi költői lendülettel, mit azonban nem veszünk tekintetbe, eképpen ecseteli a várost: „*Temesvár* a Temes folyó mocsarában oly módon áll, mintha teknősbéka feküdnék a vízben; négy lába a négy nagy bástya, a belső vár (várkastély) a feje, teste pedig a vár egész terjedelméhez hasonlít; ötszög alakja van. Sem tégla, sem kő nincs benne, hanem az egész vastag tölgyfából készült erődítmény. Fonott sövénykerítése olyan, mintha vékony, fényes falkerítés lenne. Az ügyes építőmester ezt a kerítést vadszőlőből készítette s gipszszel és mészszel bevonva, fehérszínű várat épített. A korhadó czölöpöket negyven éven át egyenként mind kihúzzák s helyükre más fát tesznek, mivel ezek kijavítására hetven falu van rendelve. A fal szélessége ötven láb, némely helyen hatvan láb is van; ha fölötte dsiridet (lovas gerelydobás) játszanak, még akkor sem szűk a hely. Köröskörül mély árok van s három helyen a várárokra néző őrszobák vannak; esténként kilencz zenekar játszik s az összes őrök „Egy az Isten egy“ kiáltással jelet adva őrködnek reggelig; minden éjjel huszonnégy aga közül tizenkettő folyton körüljár s a míg Allah akarja, régi szokásuk így van. A várnak lőrései, védelmi tornyocskái nincsenek, de ágyúlyukja sok van. Összesen kétszáz szép ágyújok van. E vár hadikészletének és más szükséges tárgyainak, élelmiszereinek és eleségének számát a felséges Isten tudja. Szekereken, gerébvédek mögött, a tüzérek ágyúi teljesen készen állnak, úgy hogy mikor a nap minden ágyúra ráveti fénysugarait, az ember szeme elbámul. A bástyák fölött a várat teljes egy óra alatt lehet megkerülni. Mikor minden éjjel mindegyik aga a várat egy óra alatt megkerülte, az aga katonáinak csausza elkiáltja magát: „Egy éjjeli őr!“ s ők lenyugosznak; ekkor másik aga kel föl s katonáival a várat körüljárja. Télen-nyáron egész reggelig így van a szabályuk, más várakban ez a szokás nincs meg. Az okos építőmester, a mérnöki tudomány minden tehetségét ráfordította e várra s olyan építkezést végzett, hogy a ki figyelemmel megnézi, igazolja azt, hogy az égi Atlaszon kívül ilyen munkát egy régi építőmester sem készített. Röviden mondva: ez a vár nyílt ütközet végett épült, mivel fellegvára egyik oldalon sincs éppen semmi.“ Evlia Cselebi leírása

„A várnak *öt kapuja* van; ezek a kapuk fába erősített, boltozatos, kettős, erős, magas és széles vaskapuk. Valamennyi kapu előtt fából készült felvonó hidak vannak. A kapukat minden éjjel bezárják s csigákon a hídakat is felhúzzák és a kapuk elé védelmül teszik. Az első az *Ázáb-kapu*, melynek *tárikhja* (emlékverse) a következő:

„A melyik ellenség gonosz szándékkal van e vár iránt,
Érje Allah embereitől a kard és futtassa el.
Hátif-i kudszi (a szentet dicsérő) mondta tárikhját:
Dicséret Alláhnak! a nagy vár elkészült 1052-ben (1642).“

„Ez a kapu a *déli* oldalra nyílik s nagyon erős és nagy kapu; a két kapu között levő tér különféle fegyverekkel van megrakva s a kapuőrök éjjel-nappal fegyverben állnak s még ha a basa kívánja, annak sem adják oda a kulcsot.

[1] *Szentkláray:* Száz év Délm. u. tört.

Egy másik *Ázáb-kapu* is van, mely a *keleti* oldalra nyílik. Fölötte egy magas kis épület s ott van a várárkot érintő egyik nagy bástya, rajta pedig a janicsárok egyik osztályának lakása. (A volt vízitorony helyén lehetett.) A *Kakas-kapu* tárikhja:

„Allah! sohase szűnjél meg kegyességeddel
Az elbúsult szíveket megörvendeztetni és új életre kelteni.
Allah embereivel *Hátif* és *Ábidi* mondtak *tárikhot*:
Óh Uram! őrizd meg e várat az ellenség ravaszságától.“

„Ez a nagy, kettős kapu *éjszaki* irányba néz. Fölötte minden oldalra nyíló magas épület van, mely egészen fából készült ugyan, de nagyon művészi épület, úgyannyira, hogy minden jövő-menő és vendég megállapodik annál. Az óratorony is ott van, a mely fölött bádogból egy kakas van. Ha a szél fúj, az csikorogva megmozdul s az időjárás állapotát mutatja. Nagyon művészies munka s erről nevezik *Kakas-kapunak*. A *Vízi-kapu* egyszeres kapu. A *Parti-kapu* is erős.“

„A *várban* négy városnegyed van. *zab-kapu*, *Kakas-kapu*, *Parti-kapu városnegyedekben* 1200 alacsonyabb-magasabb ház van, valamennyi zsindelylyel fedve. A kémények csúcsosak. Különös formában épült, kert és udvar nélkül való szűk házak. E városban a kéményeken kívül kőépítkezés nincs; valamennyi házban kályha van. A várban négy dsámi van: *Szulejmán khán dsámija* nagy imahely volt, de nem kőépület. Jelenleg ez a dsámi tele van a muzulmán harczosoknak halomszám álló kétszersültjével. A *Dsimdsime dsámi. Seket dsámi.* Négy kolostora, hét elemi iskolája, három fogadója és négy szép fürdője van, melyek közül a *Parti-kapu* és *Vízi-kapu* fürdője a kapun belül vannak. A várban 400 bolt van, a csársija díszes, az utczák mind deszkával vannak lerakva, kövezet egyáltalában nincs, de nem is lehetséges. A vár belsején két helyen a *Temes* folyó folyik át vízszűrőkön s az egész lakosság onnan veszi a vizet és azt issza; kút egyáltalában nincs. Minden pocsolyája a Temes folyóba ömlik s vele megy el. A várban búzamagtárak és kávéházak vannak.“

„*Temesvár belső vára* (Hunyadi-várkastély). Ez a külső vár déli szögletében négyszögalakú, kőépítkezésű szép vár, melyet a Temes-folyó foly körül s ezért a vár mintegy tiszta földű szigeten fekszik; szilárd, könnyű alakú szép épület s várárkában a Temes-folyó folyik. A városra nyíló hármas, szilárd boltozatú vaskapuja van s minden két kapu közt ismét csigás felvonóhidak vannak. A boltozatok téglából épültek. A belső vár körületén téglából épített öt szép torony van, melyek igen hegyes, deszkával fedett, zászlós csúcsban végződnek. E várban egy széles *palotatér* van. Nem deszkapadlóval, hanem erős czementburkolattal van fedve. Itt a parancsnokon, kethkudán, imámon és müezzineken kívül egyetlen ember nincs. A tornyokban, raktárakban minden tele van kincscsel, hadi fölszerelésekkel és készletekkel s más dolog nincs is. Idegen ember még a megtekintésére sem mehet be; ha engedélyt kér a bemenetelre, fegyvereit a kapunál az őröknek átadva, mehet csak be. Kívánatos szép vár ez.“

„*Temesvár külvárosa.* Összesen tíz városrészből áll. 1500 alacsonyabb-magasabb, tágas ház van benne, melyek mind deszkakerítésű udvarral bírnak és zsindelylyel fedettek. Minden háznak két *portakapuja* van; egyiken a lovasok és szekerek járnak, a másikon a gyalog emberek jönnek-mennek — s ez a kiskapu. A külvárosban tíz imahely van: elsőben, a *Kakas-kapun* kívül, a várárok szélén *Gázi Szidi Ahmed pasa* dsámija új imahely; mivel ez a *csársiban* van, azért sok népe és szolgája van. Ablakai a *mihráb* (oltár) oldalán levén, a várárokban folyó Temes-folyóra néznek. Fedett vásárcsarnoka nincs, de mindenféle árúczikk van azért. A külváros utczái is mind deszkapadlósok. Ha a városban eső esik, akkor a városon kívül fekvő süppedékes helyen még egy elefánt is elmerül. Különösségei közé tartozik, hogy e városban szúnyog éppen nincs, szintúgy mostanáig ragályos betegség sem mutatkozott. Békességes népe szerény és kérésre hallgató emberekből áll; vidám harczosai, kereskedői és tanult emberei vannak. Lakói többnyire posztóruhásak, posztósubájuk kapcsos, nadrágjuk térdét szattyánbőr fedi, fejükön zöld posztókalpagot, lábukon vastag papucsot viselnek. Kedvező egészségi viszonyainál fogva lakói vidám és mértékletes természetűek. Nevezetességei közül a czipókenyér, vajas rétes, mézes rétes, fekete leves, káposzta és töltött tök híresek. Italai közül nevezetesek a meggyvíz és mézvíz. E tartományban bort inni nagy szégyen; többnyire mézvizet isznak.“

„*Temesvár összes nevezetességei.* A környéken levő állatfajok közül a ló, ökör, bivaly, juh és bárány annyi, hogy azok számát Isten tudja. A *ráják* (keresztény török alattvalók), ha öszvért, tevét és szamarat látnak, a tevétől félnek és a szamárhoz menekülnek, az öszvért is ijedezve szemlélik. Méze és vaja világszerte ismeretes. Nagyon gazdag ország ez, melynek hegyein oly különös fajú meggy, eper, szilva és kökény terem, a minő más országban nincs. Mivel azonban ez hideg ország, azért füge, olajbogyó, gránátalma és gyapot itt nincs, de körte sok van." [1]

A keresztények elnyomása

A keresztény lakosságnak mekkora elnyomorításával járt a török hódoltság, kitünik az egykorú török források adataiból és a defterek adólajstromaiból. A kormányzó beglerbég a legjava termőföldeket, terjedelmes uradalmakat foglalta le magának és keresztény rabszolgákkal, kényuralmi hatalma alatt levő jobbágyokkal munkáltatta meg azokat. Fizetést nem vett ugyan az államkincstártól, de ejáletje egy-egy egész vidéke helységeinek adóját és terményeit mutatta ki jövedelméül. A magas polczra csak úgy juthatott a kormányzó basa és csak úgy tarthatta fenn azon magát, ha nagy összegeket fizetett az államnak. Az utána következő kisebb urak már kincstári fizetésben részesültek. Evlia Cselebi írja, hogy a kházine defterdár évi jövedelme 110.000 ákcse volt, a kisebb tisztviselőké felment 6—7 ezer és még több ákcsére. Azonkívül joga volt a győzedelmes muzulmánnak a meghódolt fegyvertelen nép összes vagyonához. Zsákmány volt neki a meghódított tartomány minden ingatlan és ingó vagyona. Ha a mohamedán engedett is tulajdonjogot az alávetett kereszténynek, azt a keresztény alattvaló mintegy szabadsága és vagyona váltsága gyanánt adóban tartozott megfizetni. Ellenben a mozlim birtokát semmi egyéb nem terhelte, mint terményeinek a tizede ; de ezt is olybá vették, mint jótékony czélú adományt. Azt a rengeteg költséget, a mibe a török hivatalnokok és a katonaság kerültek, mind a keresztény népen hajtották be. Tizedet kellett fizetniök mindennemű gabonából, mezei és kerti veteményből, minő a kender, len, káposzta, gyümölcs, must, vörös- és fokhagyma, továbbá a tenyésztett állatoktól, méhkasoktól, birkáktól, bárányoktól, sertésektől. Csak a lovaktól és a szarvasmarhától nem vettek tizedet. Azután volt még a földadó, fejadó, házadó és az iszpendzse, vagyis keresetadó, a harács és a rendkívüli adó, melyet azonban évenként rendesen beszedtek.

A török tisztviselők zsarolásainak, csalásainak, lopásainak, erőszakos foglalásainak se szeri, se száma. Ennek egyik főoka volt, hogy a tisztviselőket, különösen az előkelő állásban levőket, igen gyakran áthelyezték máshová és mindegyik igyekezett megszedni magát, míg az abrakos jászol mellett állott. A megvesztegetés napirenden volt, még a temesvári basa közvetetlen környezetében is.[2] *Teleki Mihály* 1709-ben Rákóczi fejedelem követségében Temesvárott járván, többi között említi jelentésében, hogy német katonatisztek fegyvereket csempésznek a temesvári pasalikon át Heister erdélyi hadai számára, noha a basa jó barátságot tart fenn Rákóczival s noha szigorú a parancs, „hogy németek erre a török földre jönni ne merészeljenek semmiképpen, mert a fényes porta meg nem engedi".[3] De bizony jöttek-mentek a németek a temesvári pasalikban. A kisebb basák, agák és tihaják nem akarták az ilyesmit észrevenni, mert a németek csillogó aranynyal csiklandoztatták meg kapzsiságukat.

A hivatalokat adták-vették a törökök. Ebből az üzletből a nagyvezír roppant jövedelmet húzott. A bégek, kik közül némelyek tetemes összegeken vásárolták helyüket, mintegy kényszerítve látták magukat, hogy minél nagyobb jövedelmeket vegyenek be a számukra kijelölt birtokokból.[4]

A kormányzó basa hatalmas úr volt ugyan Temesvárott és sok szandzsák volt alája rendelve, de önálló végrehajtó hatalommal még sem bírt; oldalánál a *diván* állott, melynek beleegyezése nélkül semmiféle fontos ügyet el nem intézhetett. A tartományi divánt alkotta a basa, mint elnök, a defterdár, a kádi, a janicsárok parancsnoka, a hűbéres szpáhik tisztjei, a gyalogság és lovasság főtisztjei. A basa véleményező vagy indítványozó szavazattal bírt, mely csak akkor volt érvényes, ha a diván is beleegyezett. A janicsároknak meg volt az a kiváltságuk, hogy a diván végzése ellen óvást tehettek és felmondhatták az engedelmességet a basá-

[1] *Karácson* Imre: Evlia Cselebi magyarországi utazásai, I. k., 9—14. ll.
[2] *Salamon:* Magyarország a török hódítás korában.
[3] *Teleki* Mihály jelentése temesvári követségéről 1709. ápr. 17. Gr. Teleki László hosszúfalvi levéltárából. *Márki* Sándor szíves közlése.
[4] *Salamon:* Magyarország a tör. h. korában, 226. l.

nak. A várkapuk kulcsa is a janicsárok őrizetében volt. Azért a janicsár lázadások nem tartoztak éppen a ritkaságok közé a török kormányzóságban.

A temesvári magyar keresztények a török uralom alatt, úgy mint másutt, külön városi községet alkottak, melynek feje a biró volt. Ez természetesen csak látszat szerinti autonómia volt, mely a török hatóságok előtt semmi érvénynyel sem bírt ugyan, de a kevés magyarság belügyeinek rendbentartására nagyon hasznos volt s a mellett a magyarok közszellemét s bizalmas egyetértését is ápolta. A török nem ellenezte, hanem egészen magánügynek tekintette a hódoltságban fennmaradt ezt a községi szervezkedést.

Társadalmi összevegyülésről szó sem lehetett. Töröknek kereszténynyel való összeházasodása ki volt zárva. Török csak pénzen vásárolhatta a magyar nőt az emberpiaczon, vagy zsákmányul rabolta s orozva lopta. De akkor sem volt az neki felesége, hanem csak rabszolgája. Tisztességes keresztény nő készebb volt meghalni, mint török kézre jutni. Ha egy férjtelen keresztény nő almát fogadott el a töröktől s ez be tudta azt bizonyitani, a török biró odaitélte neki.[1] Az egyszer eltulajdonított s ismét a keresztényekhez szökött nőt barbár szívtelenséggel lakoltatta a török. Éppen *Temesvárott* történt, hogy egy ilyen szerencsétlen magyar nőt, ki török urától elpártolt és magyar nemzeti ruhába öltözött, török ura erőszakkal ismét hatalmába kerítette, megkínoztatta, azután zsákba varratta és a Temesbe fullasztotta.[2]

A hadakozásban vagy rablásban elfogott keresztény férfiak, nők és gyermekek sorsa egyaránt siralmas volt. A foglyok nagy részét Konstantinápolyba vitték. Olyan foglyokat, kikről föltehető volt, hogy övéik jó pénzen kiváltják, a basák többnyire a maguk számára foglaltak le. A temesvári vár kazamatái többnyire tömve voltak ilyen előkelőbb állású magyar foglyokkal. A temesvári múzeum és a városi könyvtár egy törökkori rajzot őriz a többi fogoly magyarok között sínylődött Wathay Ferencztől, melyet az a tömlöcz ablakából rajzolt a belső várról és melyet mellékletként bemutatunk.

Vallási élet

A keresztény lakosság vallását nem nyomta ugyan el a török, de a templomokat elvette. Legnagyobb pusztulás érte a török hódoltságban a róm. kath. egyházat. *Ugody Ferencz* csanádi püspök, a kinek idejében a csanádi egyházmegye török uralom alá került, végképpen elhagyta megyéjét. Utóda 1559-ben *Paulini Péter*, nehány havi főpásztorkodása alatt igen keveset tehetett a kath. lakosság érdekében. A következő évben *Kolozsváry Pál* lett a püspök, a ki székét a Maroson túlra, a törökmentes vidékre tette át. A török uralom egész korszaka alatt a csanádi püspökség csak névleg szerepelt. Hogy a török hódoltságban nem halt ki egészen Temesvárott és környékén a kath. hit, az csupán az *apostoli szentszéknek* s a szomorú körülmények között is feladatukat hősies önmegtagadással teljesítő *szerzeteseknek*, jelesül a ferenczrendieknek és a jezsuitáknak köszönhető. A római pápák őrködtek azon, hogy a hódoltságbeli magyarok között végképpen meg ne fogyatkozzék a hit világossága. Rómából küldtek papokat s megbízták az Orsován, Krassón, Hátszegen és Szegeden élő franciskánusokat, hogy látogassák meg a délvidéki magyarokat és vegyék őket lelkipásztori gondoskodásuk alá. *Raguzai Boldizsár* ferenczrendi volt az első, ki a szentszék küldetéséből mindjárt a hódoltság kezdetén, mint apostoli misszionárius, meglátogatta az elhagyatott délvidéki katholikusokat.

A pápák ezen gondoskodásában találjuk forrását a keresztény hívek reményének és bizalmának Róma iránt, midőn lelki szükségleteik kielégítése végett egyenesen az apostoli székhez fordulnak kérelmükkel. Így tett a temesvári kath. magyar polgárság 1582-ben, midőn a pápától küldött papjuk elhalálozása után a következő levelet intézik XIII. Gergelyhez:

Temesváriak levele a pápához

„Beatissime Pater! Post humilem pedum osculationem Tuae Sanctitatis salutem et pacem in Domino Jesu!"

„Mi keresztények, kyk itt *Temesvárat*, lakunk és egy zivvel adunk Hálát az Istennek Te Szencségedért. — — — Szencségedtül igen jó néven vettük, hogy Te Szencséged minket meglátogattál a Te Tanitoddal és Apostoloddal, és igen nagy jó kedvel vettük ő tűle ys. De myniben volt minekünk örömünk az ő vételében, annival inkab volt münekünk bánatunkra az ő halála; mert ha az Úr Isten őtet ki nem viszi vala e világból, ő minekünk mint keresztyineknek nagy sok igéreteket és fogadásokat tett vala, hogy Te Szencségedtül ki lett volna mind

[1] *Salamon:* Magyarország a tör. h. korában 230—266. ll.

[2] *Dzsáfer* temesvári basa krónikája. (Magyarra forditotta *Repiczky*.) Kézirat a M. Tudom. Akadémia könyvtárában. *Salamon* is hivatkozik reá. (Id. m. 265. l.)

minekünk és mind a segény keresztyénségnek elő menetére és üdvösségére, hogy egy *Scolát* vagy egy *Tanuságnak helyét* csináltattna Te Szencséged költségeddel; mivel hogy a gyermekeink tanulnának és valami gyökeret verhetnének, hogy a sok lutherségnek és tévelygéseknek vége lehetne és kitisztítója, hogy Istennek segicségeből olly nevekedne közülök, ki papi Méltóságot vinne és a juhokat táplálná. Mert ha papok volnának itt a tartományban, netalántán még se áradott volna el annyira a hitetlenség. De mind itt közülünk csak három Pap vagyon: az egyik, ki köztünk vagyon, azt is Dobronikyt hiják, Fr. Dominicusnak, de az is nem tud magyarul predicálni, mind az által még is egynehány gyermeket tanit. Mert igen szegény nép vagyon köztünk; az idegen Fejedelmek igen meg szegényitik és meg nyomorítják a földet. Azért nem lakhatnak az gyermekek, mert sem Tanitójok nincs, nem fizethetnek az ő Tanitójoknak, sem ételek, sem italok, sem ruházatyok nincsen, kivel az Attya vagy Annya ruházhatná. Azért nem tanulhatnak, hanem Szencségedtől kérvén segítséget, és ezt, a mit kérünk Szencségedtől hiszük is, hogy megadod, mint jó lelki Pásztor az ő juhainak. Ezt is tudtára adjuk Szencségednek, hogy jönnek ide mi közünkben olly hitetők az ő rendek szerént, kik a szegény községet igen meg háboritják az ő tévelgő Tudományával. Kiért kérjük Szencségedet, hogy a mi nyelvünkön is küldjen Szencséged Tanitot, ki állhasson ellenek az ő hamis Tudományoknak. Egyebet nem kérvén Szencségedtől, mi minnyájan hanyat homlok könyörögvén és lábaidhoz esvén, imádunk Istent éretted. Kelt ez Levél *Temesvárat* Böjtmás Havának (márczius) 8. napján Anno Domini 1582. — Én *Hertzeg István* Temesvári Fő Biró irtam egész Keresztyéneknek akaratjokbol és kivánságokbol. — Ego *Petrus Hegeg* Ungarus peto a sua Beat. ut supra. — Ego *Simon Mihály* Fia az egész Varasnak nevében irok. — Ego *Martinus* Filius *Gaspar* Ungarus nomine meo et totius populi Catholici me subscribo. — Ego *Thomas Borcovius* nomine Universitatis et meo subscribo superioribus manu propria. — Ego *Petrus Balom* Ungarus nomine omnium Catholicae Fidei Professoribus et meo subscribo. En *Zabo Tamás* Magyar egyenlő akaratból irom. — Beatissimo Patri ac Domino Nostro Divina Providentia Papae Gregorio XIII. (L. S.) [Temesvár városa pecsétje.] [1]

VIII. Orbán pápa 1625-ben *Regjics Albert* ferenczrendi szerzetest és szendrői püspököt nevezte ki apostoli vikáriussá a Bácskától Temesvárig terjedő vidék részére.[2] 1643-ban *Honcarpi Jakab* himériai cz. püspök volt apostoli helynök a Délmagyarországon lakó kath. hívek közt.[3] Zongor Zsigmond csanádi püspök (1644—1648), minthogy a török uralom alatt ő sem tartózkodott a megyéjében, a szegedi alsóvárosi ferenczrendiek gvárdiánját nevezte ki általános püspöki helynökké. Ugyanezt tették Zongor utódai is, úgy hogy ezentúl már nem Róma, hanem maguk az egyházmegyén kívül tartózkodó csanádi püspökök gondoskodtak a hódoltsági kath. hívek lelkipásztorairól, kik valamennyien mint meghatalmazott *püspöki vikáriusok* jártak el, olykor a temesvári basák engedélyével, olykor pedig titkon és álruhában a temesvári és délvidéki katholikusok lelki vigasztalására. Ilyenek voltak a következő szegedi magyar francziskánus házfőnökök: *Hevesi Péter* 1645, *Jászberényi Gáspár* 1647, *Komáromi Atanáz* 1650, *Kolozsvári Bertalan* 1650—1654, *Nándorfejérvári Bertalan* 1656, ismét *Kolozsvári Bertalan* 1659, *Ladányi Márton* 1660, *Szvetkovics Tamás* 1661, *Mikói Pál* 1662, *Várkonyi Ferencz* 1663, *Jász Lőrincz* 1665, *Bagi Mihály* 1667, *Kulcsár György* 1668, *Szegedi János* 1669, ismét *Kolozsvári Bertalan* 1671, *Erdősi Ferencz* 1672, ismét *Kulcsár György* 1673, *Baróti Miklós* 1674, *Szegedi Ferencz* 1675, *Constantini Lukács* 1676, *Kecskeméti Gellért* 1677, *Várkonyi Ferencz* 1678, *Fülöp András* 1679, ismét *Constantini Lukács* 1681, *Hajdu Incze* 1682, ismét *Fülöp András* 1684, *Nagy János* 1685, *Szelei Kornél* 1688, ismét *Fülöp András* 1689, ismét *Nagy János* 1690, *Széra György* 1692, újra *Fülöp András* 1693, *Somodi Bernardin* 1694, *Keleti Dénes* 1698—1700, *Cseto Bonaventura* 1700, ismét *Széra György* 1701, *Hetényi Albert* 1702, *Szalkai Kristóf* 1703, újra *Hajdu Imre* 1704, *Molnár Joákim* 1708, *Gellei Ráfael* 1710, *Ludasi Jeromos* 1711, *Jávorszky Mihály* 1713, *Debrődi Benedek* 1714 és *Nagy Miklós* 1716.[4] Ferenczrendiek

A ferenczrendieken kívül a *jezsuiták* teljesítettek még szolgálatot Temesvárott és a csanádi egyházmegye más vidékein a törökök bennlakása idején. Temesvárott már 1613-ban fennállott egy jezsuita misszionárius telep, mert Bethlen Gábor fejedelem innen vitt magával Erdélybe két jezsuitát, *Vásárhelyi Gergelyt* és *Szini Istvánt,* kiknek Gyulafejérváron templomot és házat építtetett. Temesvárott *Gorián* Jezsuiták

[1] A XVI. századbeli nagyon értékes magyar levelet 1841. márcz. 5-én *Fábry* Ignácz, akkoriban csanádi olvasókanonok, később kassai püspök másolta le Rómában a csanádi káptalan levéltára számára. Először hozta nyilvánosságra *Preyer* János 1853-ban kiadott „Monographie der k. Freistadt Temesvár" cz. művében. Nyelvtörténeti szempontból kár, hogy a másolat nem készült korhű paleográfiai pontossággal s hogy Fábry nem vett Temesvár akkori városi pecsétjéről is másolatot. A néválaírások az eredeti levélen valószinűleg csak kereszttel vannak jelölve, a szövegüket pedig, különösen a latint, a szövegben megnevezett frater Dominicus Dobronics írhatta.

[2] *Borovszky:* Csanád várm. tört., 225. l.

[3] *Oltványi:* A csanádi püsp. történ. 128. l.

[4] *Borovszky:* id. h. 437. l.

Gáspár atya maradt vissza és öt éven át egyedül volt, a temesvári keresztények alamizsnájából tartotta fenn magát. Ekkor érkezett melléje társul *Hugolinus* (Thulugli) *Jakab* atya, ki a Temesvárott üzérkedő raguzai kereskedők közbenjárására engedélyt kapott a kormányzó basától, hogy Temevárott templomot (talán kápolnát) építhessen kath. istenitisztelet tartására. Ugyanő készpénzen visszavásárolt a törököktől lefoglalva tartott más négy szentélyt is és 300-nál több magyart térített vissza Kálvin és Mohammed hitéről.[1] 1618-ban *Tugelinus Jakab* jezsuita atya lelkészkedett a temesvári magyar és illír katholikusok körében. Felpanaszolja, hogy az elnyomorodott nép között senki sem akarja a lelkipásztori teendőket végezni, sem világi, sem szerzetes pap, mert nincs miből megélniök. Meddig tartották fenn magukat a temesvári jezsuiták, nem tudni. Valószínű azonban, hogy a XVII. század harmadik évtizedénél tovább nem maradtak, mert 1643-ban már a szegedi gvárdiánok, mint apostoli vikáriusok, gondoskodtak a hódoltsági hívek lelki ellátásáról.

Gör.-kel. szerb egyház

A gör. k. n. e. szerb felekezet egyháza, úgylátszik, a behódolás egész korszaka alatt sértetlenül fennállott. A Temesvár elestét követő első félszázadból nem ismerjük ugyan a temesvári szerb egyházi viszonyokat, de kétségtelen, hogy a Délmagyarországon települt szerbek már a Hunyadiak, Brankovicsok, Jaksicsok korában, sőt már előbb is bírtak itt valamelyes egyházi szervezettel azon papok vezetése alatt, a kik híveikkel együtt vándoroltak hazánkba a Balkánról. Hatvan évvel Temesvárnak a törökök által elfoglalása után, már önálló szerb püspökséget találunk e városban. 1608—1613-ban *Neophitus* volt a temesvári szerb püspök.[2] A XVII. század közepén *József* metropolita kormányozta a temesvári püspökséget, de 1655-ben visszavonult a partosi monostorba.[3] Következtek utánna: *Mihály* 1686—1687-ben,[4] *Baziliusz* 1688-ban,[5] *Diákovics Izaiás* 1694-ben[6] és *Vladiszávlyevics Ioannitius* 1716-ban. Ez a vladika érdemes szolgálatokat tett Savoyai Jenő herczegnek Temesvár visszavétele alkalmával, miért is érdemei elismeréseül III. Károly király 1722-ben valóságos temesvári püspökké nevezte ki.[7]

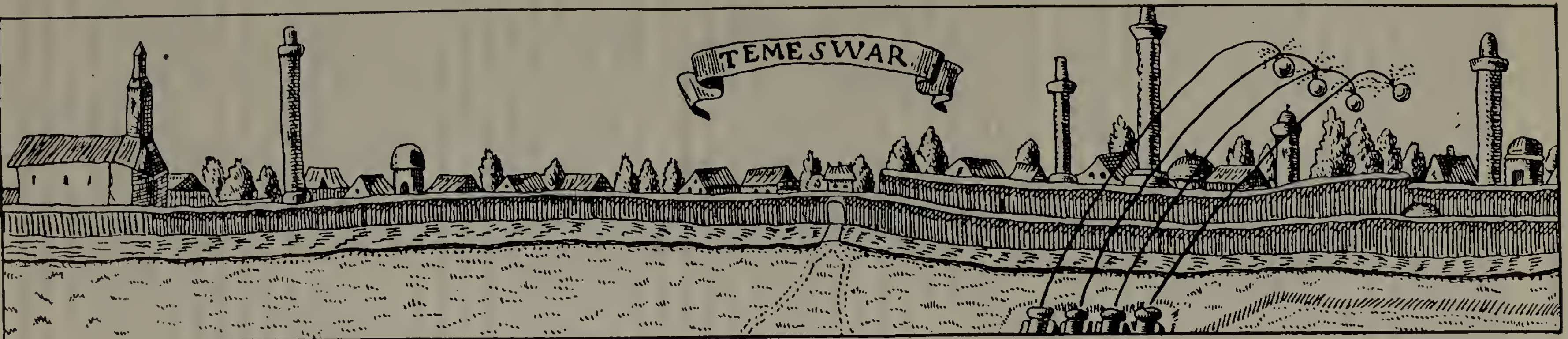
A reformáczió terjedése

Luther tanát Délmagyarország területén tudvalevőleg *Perényi Péter* és *Petrovics Péter* temesi főispánok vették be legelsőknek. Utóduk, *Török Bálint*, szintén buzgó terjesztője volt a protestantismus eszméinek. *Temesvárott* a XVI. század derekán már szilárd talajra helyezkedett a temesi főuraktól támogatott reformáczió. *Lippai Kristóf* egy *Gergely* nevű hitszónokkal Petrovics pártfogása mellett még 1548 előtt számos követőket szerzett itt a protestáns hitnek. Temesvárott protestáns iskolát is nyitottak, melynek 1550 táján *Szegedi Kis István* volt az igazgatója, *„mely iskola leghíresebb volt akkor az egész részen“*.[8] *Losonczy István*, temesi főispán, 1551-ben elűzte Temesvárról Gergelyt és Szegedit, miért is a délvidéki protestánsok Temesvárnak a következő évben történt elestével már csak Erdélyből nyerték hitbeli ápolásukat. 1570-ben *Kárádi Pál* az *unitárius* felekezetnek készített fészket Temesvárott, hol mintegy 10 évig működött az ozmánok tűrése mellett. 1582-ben újra elszaporodhatott a protestantismus Temesvárott; mert a város kath. hivei fentemlített kérvényükben „az sok lutherségek“ miatt tettek panaszt a pápánál. A portának Erdélyhez való véduraságából származó háborúk alatt, melyeket Rudolf császár hadvezérei Délmagyarország területén küzdöttek végig, nagyon kipusztult a magyar lakosság. A bécsi, nikolsburgi és linczi békekötések után a protestánsoknak is teljesen nyomuk veszett Temesvárott és vidékén.[9]

A zsidók

A *zsidók* épp úgy meghúzódtak Temesvárott a török uralom alatt, mint másutt Magyarországon a földesurak jószágain. Hogy a hódoltság korszaka alatt zsidó lakosság is volt Temesvárott, bizonyítja az 1716-ki török kapituláczió 7-ik pontja, melyben Savoyai Jenő herczeg a Temesvárott lakó zsidóság szabad elvonulását biztosította. A vár átadásakor 12 *török-* vagy *spanyol-zsidó* család volt Temesvárott. De ennél sokkal régibb temesvári zsidó-telepnek fennállásáról tanúskodik a temesvári zsidó temetőben talált sírkő, mely felírása szerint a Szalonikiből származott és 1636-ban Temesvárott elhalt *Asriel* vagy *Assael* hamvait őrzi.

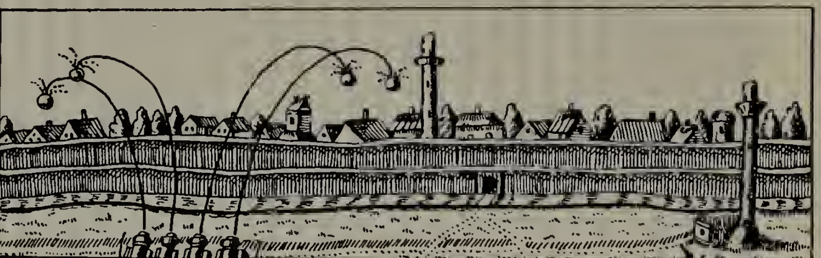
[1] *Lányi:* Magyar egyháztört. II. 342. l. és Magyar klérus érdemei II., 13. l.
[2] Aláírása egy 1609-iki okiraton.
[3] A szt.-györgyi szerb zárdában őrzött egykorú szertartási könyv bejegyzése.
[4] *Stojánovics:* Sztári szrpszki zapiszi, I. 443. l.
[5] U. o. 475. l.
[6] *Lyetopisz* 1904. évf. 223—224. ll.
[7] *Preyer:* Gesch. der k. Freistadt Temesvár, 56. l.
[8] *Protest. népiskolai közl.*, 1866. III. f.
[9] *Kernuch* K. Adolf: A bánáti ágost. hitv. evang. esperesség monografiája.

Temesvár. Belváros.

Kispalánk.

Nagypalánk.

Visszafoglalási kísérlet

Temesvárt kiragadni a törökök kezéből főtörekvése, legélénkebb vágya volt a magyar nemzeti pártnak és a Habsburg uralkodóknak egyaránt. Azonban Losonczy halála óta negyvennégy esztendő mult el anélkül, hogy kedvező alkalom és lehetőség kínálkozott volna a fontos vár felszabadítására. Erre már csak akkor lehetett gondolni, midőn a királyi hadak sikerei és a délvidéki török várparancsnokok kudarczai jóval alább szállították a porta elbizakodottságát. *Báthory Zsigmond* erdélyi fejedelem ekkor azután elérkezettnek látta az időt, a török igát lerázni legalább a saját fejedelemségéről. 1595 jún. 28-án véd- és daczszövetséget kötött Rudolf királylyal a magyarországi ozmán hatalom megtörésére. E szövetség értelmében Erdély a Szapolyai János néhai magyar király által bírt kiterjedésben, tehát a Tisza balpartjától kezdve, nagyfejedelemséggé nyilváníttatván és a magyar koronához csatoltatván, Báthory minden gondját most arra fordította, hogy fejedelemsége biztosítására a neki átengedett terület fontosabb erősségeit, melyek közé a Tisza—Erdély-közén első sorban *Temesvár* tartozott, a törököktől visszavegye. A hadvezetést kipróbált vezérére, *Borbély Györgyre* bízta, ki Boksánt, Verseczet, Facsádot, Solymost, Világost, Csanádot, Nagylakot, Pankotát, Eperjest (Lippa és Facsád között), Aradot és Lippát bátor előnyomulással még az 1595-ik év folyamán sorra elfoglalván, a következő 1596-ik év tavaszán *Temesvár* megostromlására indult és a várat június 10-én bekerítette.

Az ostromhoz maga Báthory Zsigmond fejedelem is táborba szállott és a fővezényletet személyesen intézte. Ostromseregét három hadtestre osztá. Az elsőt *Kornis Gáspár* parancsnoksága alatt éjszakon, a másodikat *Király Albert* és *Toldy István* alatt nyugaton állította fel, míg a harmadik hadtesttel maga Zsigmond keleten és délen foglalt állást. Midőn az ostromágyúk a falakat és védőműveket már meglehetősen megrongálták, Zsigmond három oldalról rohanta meg a várat, de jelentékeny veszteségei miatt kénytelen volt a rohamot csakhamar beszüntetni. Megkísérlett ugyan egy második rohamot is, azonban eredmény nélkül, mert 20.000 tatár sietett a vár segítségére. Zsigmond egész seregével nyilt csatában ütközött meg a tatárokkal s az ütközet az ő javára dőlt el. Az ellenség több ezer ember veszteséggel megfutott. Zsigmond gazdag zsákmánynyal tért vissza Temesvár sánczai alá, hol a pápától küldött szentelt kardot és süveget ünnepélyesen nyujtották át neki. De az ostromot nem folytathatta tovább. Magyar vagy német hadak nem jöttek segítségére, élelmiszerei is fogytán voltak. Azonkívül oly rekkenő hőség állott be, hogy betegségektől tartván, felhagyott kivihetetlen szándékával és fáradt seregét a kiesebb Erdélybe vezette vissza.

A következő 1597-ik évben kanczellárját, *Jósika Istvánt* küldé Báthory Temesvár megostromlására. Jósika szept. végén 25.000 emberrel lepte meg a várat. Okt. 17-től teljes hónapig törette a falakat, de csak a külvárost és a külső erődítményeket foglalhatta el. Bátor rohamait a várbeli törökök mindannyiszor visszaverték és így az ő ostroma is eredménytelen maradt. A szakadatlan őszi esőzés annyira megdagasztotta a vár körül elterülő mocsarakat, a sánczok vizeit és a Temes-folyót, az utakat is oly járhatatlanná tette, hogy Jósikának semmi reménye sem lehetett a sikerhez, miért is nov. végén elvonult Temesvár alól.

A törökök 100 éves uralma

Száz esztendeig bírta ezentúl a török úgyszólván háborítatlanul Temesvár várát. Innen intézte hadjáratait a változandó sorsú délmagyarországi erősségek és az erdélyi felvidéki királyi csapatok ellen. Temesvár viszontagságos életében nem is fordult elő e hosszú idő alatt nevezetesebb történeti mozzanat, mint csak 1602-ben, midőn *Székely Mózes* és *Bethlen Gábor* Temesvárra költöztek családjukkal és több párthívükkel, *Bechta* basa beglerbég oltalma alá. A basa támogatását kérték ki *Básta György* erdélyi császári helytartó tábornok ellenében, kinek zsarnok önkényuralma föllázította az erdélyi rendeket. Meg is kísérlették kiverni a németet Erdélyből, de Báthory időközben szövetségre lépett Rudolf császárral és cserben hagyta őket. Kénytelenek valának tehát felhagyni Kolozsvár ostromával és Temesvárra menekülni. A következő évben a Bástát gyűlölő erdélyi rendek, fölhasználva a tábornok távollétét, *Székely Mózest* gyakran tanusított vitézsége és az ország szabadsága érdekében nyilvánított buzgalma jutalmául a Csehországba távozott Báthory helyébe fejedelemmé választották. A szultán megküldte neki Temesvárra a fejedelmi jelvényeket, Bechta basának pedig megparancsolta, hogy a fényes porta új hűbérnökét támogassa és egész erejével Erdély birtokához segítse. Székely most újra kitűzte a lázadás zászlaját. A temesvári basával egyesülten, egymásután elfoglalta Gyulafejérvárt, Újvárt, Tordát, Kolozsvárt, Meggyest, Beszterczét

és más erősségeket, de mikor a németekkel tartó Segesvárt ostrom alá akarta venni, Básta felhívására Radul oláh vajda megtámadta és seregét szétverte. A csatában maga Székely is életét veszté. Bechta pedig álutakon, sok nehézséggel küzdve érkezett Temesvárra. Az erdélyi urak s főrendű magyar keresztény családok, mikor a németek vagy az oláhok részéről veszély fenyegette őket, a temesvári basák többnyire a szultán oltalmát vették igénybe. Ezt tették éppen ez időtájt *Bethlen Gábor* és *Zólyomi Miklós,* később *Thököly Imre* és más magyar hazafiak.

A félhold hanyatlása

A XVII. század végén azonban erősen homályosodni kezdett a félhold uralma Délmagyarországon. A keresztény hadak kitartó előnyomulása s különösen *Bádeni Lajos* és *Piccolomini* balkáni győzelmei, 1688 óta állandóan felszínen tartották *Temesvár* visszafoglalásának gondolatát. Az időközi békealkudozásoknál és a fegyverszünetek tárgyalásainál folyton kifejezésre jutott a császári hadvezérletnek az a követelése, hogy a törökök önként, kardcsapás nélkül adják át Temesvárt, mely a többi erősségtől el lévén különítve, előbb-utóbb úgy is magától fog elesni. Csak *Köprili Musztafa* új nagyvezir makacs ellenszegülésén és a bécsi udvari politika rövidlátásán múlott, hogy Temesvár már 20—25 évvel előbb nem szabadult fel a török járom alól. 1695-ben, midőn *Frigyes Ágost* szász választófejedelem lett a főhadvezér, határozták el valahára Bécsben, hogy a hadjáratot *Veterani* haditervei szerint Temesvár felszabadítására fordítják, mielőtt még II. Musztafa szultán azt megakadályozhatná. Azonban ekkor már elkéstek a tervükkel. Frigyes Ágost csak augusztusban jelent meg mintegy 60.000 főnyi sereggel Péterváradnál és a szultán megelőzte őt. Rengeteg haddal érkezett Belgrádba s aug. 24-én Pancsovánál átkelve a Dunán, egyenesen Temesvár felé vette útját, miáltal a választófejedelem hadműveleti tervét, ki őt Péterváradnál várta, meghiusította. Frigyes Ágost teljes bizonytalanságban a szultán czélja iránt, Török-Becsénél átkelt a Tiszán és onnan Csanádnak kerülve, az erdélyi szélekig húzódott. Ezalatt Musztafa basái ellátták a temesvári őrséget élelemmel és pénzzel s egyenest Lippára mentek, melyet ostrommal bevettek. Ott csatlakozott a török sereghez a tatár khán is 15.000 emberrel. Szept. 15-én Lippáról *Temesvárra jött a szultán* seregét pedig *Veterani* tábornagy megtámadására Lugosra küldte. Musztafa néhány napig a kormányzó basák konakjában, a Hunyadi-várkastélyban pihenőt tartott s azután ő maga is a lugosi táborba szállott. A törökök Veterani seregét teljesen tönkreverték. Az öldöklő csatában Veterani is elesett. A győzelmes szultán azután téli szállásokra bocsátván hadait, visszatért Konstantinápolyba.

A fölszabadító hadjárat

1696 júl. 6-án Bádeni Lajos Szegednél összpontositotta seregét, mely 5000 nehéz fegyverzetű lovasból, 2000 huszárból s néhány gyalog hadosztályból állott. Vezérei voltak: *Heissler* tábornagy, *Caprara Aeneas*, *Stahremberg Guido*, *Vaudemont* herczeg és gróf *Pálffy János.* Mire II. Musztafa szultán Nisszából a Duna felé előrenyomult, *a választófejedelem Temesvárt aug. 1-én újra bekerítette.* De a szultán gyors menetekben oly hirtelen jött át Pancsovánál a Dunán, hogy a meglepett választófejedelem kénytelen volt félbeszakítani Temesvár körülzárását és elébe sietni a török seregnek. Aug. 20-án Olasz nevű régi torontáli falunál, a Bega folyó mellett fekvő Szerb-Czernya közelében találkozott a két ellenséges sereg. Aug. 26-án este Heissler hat zászlóaljjal megkezdte a csatát. Az ütközet késő éjig tartott, mindkét részről borzasztó vérontással. Heissler, Vaudemont és Musztafa temesvári basa is megsebesültek. A csata végre az ozmánok javára dőlt el. A császáriak elvesztettek 2000 gyalogost és 1146 lovast. Számos ágyú és más fegyver a törökök kezébe került. A szultán, bár 8000 embert vesztett, meg volt elégedve az eredménynyel. 16.000 főnyi csapatot visszahagyva Temesvár oltalmára, Pancsova felé elvonult és a hadjáratnak végetvetett.

Az 1697-ki hadjáratot Musztafa szultán szintén személyesen vezette[1]. Aug. 10-én érkezett Belgrádba, hol Dzsáfer temesvári kormányzó fogadta. Első teendője volt a temesvári helyőrséget élelmiszerrel ellátni. Ez alatt Bécsben I. Lipót Stahremberg ajánlatára a fiatal 32 éves *Savoyai Jenő* herczeget nevezte ki a lengyel trónra meghívott Frigyes Ágost helyére fővezérré. Alatta menten más fordulatot vett a török háború. Musztafa szultán, minthogy a Duna és Tisza között erősen elsánczolt keresztény hadaknak keveset árthatott, Savoyai Jenő megkerülésével átkelt a Dunán, Temesen, Begán és Tiszán, hogy először is Szegedet birtokába

[1] A hadjáratot élénk színekkel és török nagyzással írja le *Dzsáfer* történetírója a fentemlített kéziratban. (Magy. Tud. Akad. könyvtár.)

vegye és onnét Erdélybe vonuljon; de a szultán menetközben megváltoztatta tervét. *Szegedet mellőzve, Zentánál akart átkelni a Tiszán és Temesvárra szándékozott.*

A zentai csata és Savoyai Jenő fényes győzelme ismeretes. A megrémült szultán, félve az üldözéstől, 3000 szpahi fedezete alatt oly gyors futásnak eredt, hogy másnap, szept. 12-én délben már Temesvárra érkezett.

A helyzet most az volt, hogy Délmagyarországon csak Temesvár és vidéke uralta még a törököt. A zentai katasztrófa után a szultán elrendelte, hogy Temesvár még jobban megerősíttessék, mert most már ék gyanánt szorult a császári hadak működési területébe. A Maros- és Tiszaköz az erdélyi határokig mindenfelé a császáriak kezén volt, kik Temesvárt félkörű gyűrűként vették körül. Ennek a helyzetnek előnyeit nem lett volna nehéz azonnal kellőképpen kizsákmányolni. *De a hadsereg legfőbb vezérférfiai között egyedül Jenő herczeg volt az, ki a zentai győzelmet Temesvár visszafoglalásával akarta betetőzni.* A bécsi intéző körök azonban más sztratégiát ajánlottak a császárnak: Temesvár helyett Belgrád bevételét. Közben Anglia és Hollandia beleavatkozott az ügybe. Békét javasoltak Lipótnak. Mialatt Bécs és Konstantinápoly között a diplomácziai jegyzékváltás folyt, Jenő herczeg Temesvár környékén vonta össze hadait és fenyegető állást foglalt el a várral szemben, sőt néhányszor meg is támadta az erősséget és össze is ütközött a török helyőrséggel. Minthogy azonban a békealkudozások ekkor már határozottabb alakot öltöttek, nem volt tanácsos a portát újabb temesvári ostrommal ingerelni, miért is a herczeg visszavonta csapatait Temesvár alól és a Tisza mellett, Zsablyánál ütött tábort. Hosszabb tárgyalások után végre sikerült a háborúskodó felek érdekeit megegyeztetni és így 1699-ben jan. 26-án megkötötték a *karloviczi békét,* melynek értelmében *Temesvár és az alája vetett tartomány továbbra is ozmán uralom alatt maradt.*

De a karloviczi békeszerződést épp oly kevéssé tartotta meg a török, mint az előbbeni békekötéseket.

A kalifa ürügyet keresett és talált egy újabb támadásra. Ali nagyvezér 1716. évi júliusban 200.000-nél több fegyverest vezetett át a Száván. De Károly király sem vesztegelt tétlenül. *Savoyai Jenő* mintegy 70.000-nyi sereggel ekkor már Futaknál táborozott. Jeles hadvezérei közül a magyar Pálffy volt az első, ki aug. 2-án Pétervárad alatt, a karloviczi béke emlékére épült kápolnánál, dicső csatát vívott a török lovassággal, mely előfutára volt az ozmánokon Pétervárad közelében aug. 5-én kivívott teljes diadalnak.

Temesvár ostroma

A pétervári fényes győzelem nagy esemény Temesvár történetében. *Ez tette lehetővé Temesvárnak, a magyarországi török uralom ez utolsó bástyájának elfoglalását.* Alig hogy megnyerte *Savoyai Jenő* a péterváradi csatát, azonnal intézkedett győzelmének kiaknázására. *Pálffy János* tábornagyot, e vidék régi ismerőjét, tizenhat ezredből álló lovas hadosztálylyal, *Württemberg* herczeget pedig tíz zászlóalj gyalogsággal gyors menetekben Temesvárra inditá, hogy a várat újabb védelmi eszközök és készletek beszállításától elzárják. Maga Jenő herczeg aug. 14-én követte őket a sereg többi részével és a hó végén Temesvárott termett.

Ezzel végre elérkezett Temesvár visszahódításának korszakos eseménye, mely befejező jelenete azoknak a dicsőséges hadi műveleteknek, melyek Magyarországot a török járom alól felszabadították.

Jenő herczeg a Nagy-Palánk városrészszel szemközt foglalt állást. Az 1716. évi esős, vizenyős idő annyira felduzzasztotta a Kis-Temest, melyet a török hódoltság óta *Begának* neveztek el és a várat környező mocsarak is annyira elöntötték az egész vidéket, hogy az ostromot csak a partosabb éjszaki és keleti oldalról lehetett megkezdeni. Minthogy azonban attól lehetett tartani, hogy a törökök a Kis-Palánk vagyis a déli oldal felől, hol a nedves talaj miatt sem vívóárkokat, sem párhuzamokat nem lehetett ásatni, valamelyes módon segélyt hozhatnának, a herczeg Pálffyt állította oda vitéz magyar huszárjaival, hogy erről az oldalról is biztosítsa magát. S így éjszak és kelet felől a gyalogság, dél felől a lovasság táborozván, a császári hadsereg mintegy kört alkotott, melynek középpontja az ostrom alá veendő vár volt. A táborok között hídakat vertek a mocsarakon át, a közlekedés megkönnyítésére.

Az első támadást a kormányzó basának a városon kívül fekvő nyaralója (a régi Praesidenten-Garten, most a szerb püspökség tulajdona) ellen intézte Jenő herczeg, mintegy jeladásul, hogy az ostrom megkezdődött. A törökök nem sokat törődtek a nyaraló kéjlakkal, hanem felgyujtották és eltakarodtak alóla. Aug.

29-én harmincz gránátos egy dzsámit támadott meg a Nagy-Palánk közelében s mert ezt alkalmas sztratégiai pontnak tekintették, mindjárt el is foglalták s benne maradtak. E török templomtól balra, száz lépésnyire a Nagy-Palánk czölöpös kerítésétől, kezdte meg Jenő herczeg szept. 1—2-ika között éjjel a futóárkok ásatását. Szept. 6-án 18 ágyúból indította meg a vár lövetését. Szept. 8-án híre futott, hogy 13—14.000 tatár átkelvén a Dunán, a Temes vidékét pusztítja és a tábor élelmiszer készletét akarja megsemmisíteni. Pálffy huszárjai csakhamar megfutamították a portyázókat.

A temesvári kormányzó beglerbég basa segédtársának, Mehemed basának vezérlete alatt álló 18.000 főnyi sereg elkövetett minden lehetőt, hogy Temesvárt a fényes portának megtartsa. A basa szept. 9-ikén kirohant a várból s karddal kezében dühösen támadta meg Jenő herczeg munkásait. A vívóárkok befödésére összehordott fa- és rőzsekészletet égő fáklyákkal akarta felgyujtani, de csakhamar visszanyomták a várba. Szeptember 19-én teljes erővel megkezdődött a vár és város bombáztatása. A következő napon pedig gróf *Steinville* érkezett meg a táborba Erdélyből négy zászlóalj gyalogsággal, három század gránátossal és két ezred vértessel. A vár lövetése most éjjel-nappal megszakítás nélkül folyt.

Háromheti heves ostrom után felszólította Jenő herczeg a török kormányzót a vár átadására. A basa szerényen ugyan, de nyomatékkal válaszolá, „miszerint jól tudja, hogy a herczeg nagyobb és erősebb várakat vett már be, de neki feladata, a reábízott Temesvárt a legvégsőig védelmezni és úgy járni el, mint azt a szultán méltósága megkívánja; miért is minden felhívást és ajánlatot a megadásra föltétlenül visszautasít“.[1]

A tagadó válaszra az a remény bátorította föl a török várparancsnokot, hogy minél előbb segédcsapatokat kap Belgrádból. S csakugyan szept. 22-én híre jött, hogy a Temes felől sietve közelednek a török fölmentő hadak. Másnap déltájban Kurd basa vezérlete alatt 20.000 mozlim lovas iszonyú Allah-kiáltással csapott Pálffy táborára, hogy magát keresztülvágva, bejusson a várba. Kurd háromszor támadott, de mindannyiszor visszaverték. A várbeliek is hasztalan kísérlették meg a kirohanást a török segédcsapat támogatására. Mindannyiszor hősiesen visszaverték őket. 4000 ember elvesztése után Kurd végre belátta fáradsága sikertelenségét és a Temesen, majd nemsokára a Dunán is visszavonult Belgrádba.

Október 1-ére általános rohamot rendelt el Jenő herczeg a minden oldalról erősen összelődözött vár ellen. Az ostromhoz 30 zászlóalj gyalogot, ugyanannyi század gránátost és 2000 munkást állított fel. Ő maga minden ponton a legnagyobb elővigyázattal osztá parancsait. Noha egész éjjel esett az eső s az átázott talaj nem kevéssé nehezítette a vállalkozást, a tett intézkedésekben még sem történt változás. Reggel 8 órakor a győzhetetlen fővezér személyes jelenlétével lelkesített csapatok támadásra indultak. Az ostromot *Sándor* würtembergi herczeg vezette, *Browne* gróf és *Ahumada* altábornagyok, *Langlet*, *Livingstein* és *Wallis Ferencz* vezérőrnagyok támogatása mellett. Több órai véres harcz után, mely alatt a derék vitézek magasra tartott fegyverekkel a vizeken s a Nagy-Palánk sánczain átnyomultak és a töröktől felülről lődöztetve a sánczokat és palánkokat elszántan megmászták, a Nagy-Palánk városrész végre a császáriak hatalmába esett. Az öldöklő harcz alatt Sándor és Frigyes herczegek, Browne, Ahumada és Livingstein tábornokok, számos tiszt s mintegy 1500 közlegény megsebesült, 500 vitéz pedig halva maradt. A szintén nagy veszteségeket szenvedett törökök sietve vonultak vissza a vár falai mögé; mintegy ötödfél százan fogságba jutottak. A császáriak az elfoglalt Nagy-Palánkban, a várból jövő leghevesebb tüzelés és ismételt dühös kirohanások ellenére, azonnal megfészkelték magukat. Jenő herczeg bevontatta oda ütegeit s a következő napon oly hévvel bombáztatta újra a várat, hogy okt. 10-én a bástyák már több helyen rést kaptak. A törökök ezen a napon már csak gyengén viszonozták a tüzelést, mert ütegeik nagyon elkallódtak. De a következő napon kijavították ágyúikat s egész késő éjig, sűrű muskéta-tüzeléstől gyámolítva, oly szörnyű lövöldözést vittek végbe a császáriak ellen, hogy az ostrom eredménye már-már kétessé kezdett lenni. Ha a törökök oly makacsul védelmezik a várat is, mint a hogyan egy álló hónapig a Nagy-Palánkot védelmezték, a császáriaknak bizony nagyon meggyűlt volna a bajuk. Széles, vízzel telt árkokon kellett volna áthatolniok és a főbástyán, mely

Általános roham

[1] *Horváth* M.: VII. k.

jobbára még ép volt, réseket törniök, mi több a vár vagyis a belváros elfoglalása után a szintén még sértetlen kastélyerődöt is be kellett volna venniök. Amellett a török várőrség még semmiben sem szűkölködött, a vár még mindennel elegendően volt fölszerelve, míg ellenben a hadi műveletekre kedvező évszak már vége felé közeledett.

Azért, noha a Nagy-Palánk elfoglalása után szakadatlanul bombáztatta Jenő herczeg a védőműveket, mégis kellemesen volt meglepetve, *midőn október 12-én a vár egyik tornyán fehér zászlót pillantott meg. A temesvári ejálet utolsó beglerbégje és Temesvár kormányzó parancsnoka* Ahmed aga várparancsnokot és Ibrahim Melek temesvári születésű effendit küldé ki Savoyai Jenő tábori szállására, hogy a vár kapituláczióját a győztes hadvezérnek fölajánlják. Jenő herczeg a maga részéről Wallis grófot bízta meg az alkudozások vezetésével.

A kapituláczió *Október 13-án megtörtént a kapituláczió és a szerződést mindkét fél aláírta.* Közlöm itt a kapituláczió német nyelven szerkesztett pontozatainak s a Savoyai Jenő herczeg zárójel közé tett észrevételeinek a bécsi cs. és kir. hadilevéltár eredetijéről másolt szövegét:

„*Capitulations-Puncta von seither der Belagerndten aus Temesvar, was für Capitulations-Puncta verlanget werden.* 1-mo. Wir mit allen unsern Weibern sambt Kinde, und alles was in unseren Häusern an effecten sich befindet, wie auch mit Wagen, Pferden und anderes Vieh, zu fortbringung unserer Haab undt Gütter sollen Uns verbleiben, und unserer freyer Abzug verstattet werden. Undt dass weder von was nation, als auch was da seyn mögen Uns Kein Ueberlast noch einiger Schade oder Beleidigung wiederfahren zu lassen gestattet werden möge. (1-mo. Ist verwilliget, ausgenommen der Deserteurs.) — 2-do. Undt dass sowohl zu ross als fuss die Miliz als Inwohner mit ihren Ober- undt Unter-Gewähr sambt Fahnen undt Klingendem Spiel auszuzihen nicht verwehret werde, sondern von dem Tag dess Ausmarsch solle der Marsch aus Temesvar gerade nacher Belgrad in 8 Marsch Stationen gegeben werden, und den geradisten Weg gehen: die erste Station nacher Themisch über die Brücken; 2-te über die andtere Brücken bey Schebel, so ein Dorff am Morast ist. 3-te bei Tente über die Brücken Birschowa. 4-te Margida sogenanten Morast. 5-te auf allibonar bei einer gewesten Palanka, 6-te auf Panczowa, 7-te auf Bortscha allwo die Ueberfuhr ist. Undt gleichwie zu fortsetzung des Marchs dahin genügsame sichere convoy zu geben gebethen wird; Alss wirdt auch von Seithen des Bascha von Belgrad ein revers alsdann gegeben werden, dass die Belagerten sicher biss nacher Bortscha convoyret werden. (2-do. Ist verwilliget, es müssen aber so lang biss die Convoy wieder zurück kommet, Geisseln zurückgelassen werden.) — 3-tio. Zu fortbringung um unserer Weib und Kinder sambt effecten, Haab und Güttern, damit Niemand zurückbleibe, noch zu Fuss gehen möge, sollen 7000 Wagen bespanter gegeben werden, und im Fahl ein Wagen brechete, oder das Vieh zu Grund gienge, so sollen andere statt den herbeygeschafft werden undt nicht gestattet werden, dass was ausgeplündt worde. Ingl. wann ein oder anderer umb sein Geldt einen Wagen zu Kauffen bekommen Könnte, dass solches nicht gehindt werde. (3-tio. Es ist bekannt, dass eine solche quantität von Wagen nit zu haben seye, man wirdt ihnen aber Taussent Wag geben, undt zugleich gestatten, dass Sie einiges Zurücklassen, und durch selbe nach und nach ihre effecten nachbring, und abführen lassen können. Wie ingl. unverwehrt seyn solle, wann Sie einige Wag haben können, selbe zu erkauffen; Und hat es der Verlangten Sicherheit halber auch keinen Anstandt. Jedoch solle auch ihrer Seits die Sicherheit von unterbleibung aller hostilität und feindtseligkeiten gegeben werden.) — 4-to. In wehrender March was zu unterhaltung der ausziehenden Belagerten an victualien und Subsistenz nöthig, solle durch die Bauren zuführen zu lassen nicht allein die hülffl. Handt gegeben werden solche umb bare bezahlung und billigen Preiss zu überkommen, damit keine Noth biss Bortscha gelitten werde, sondern auch die Veranstaltung hirmit zu machen ist. (4-to. Ist verwilliget.) — 5-to. Die Convoy soll wehrenden March von Temesvar bis Belgrad sich nicht unter der belagerten Zug meliren, sondern mit guter ordre selbe bedecken, damit kein Überlast von andere nationen geschehe. (5-to. Ingleich verwilliget.) — 6-to. Nach geschlossener capitulation und unterzeichnung der Punkten sollen sowohl munition, artiglerie, Proviant und andere Kriegsgeräthschaften denen, so darzu deputirt seyn werden, zu übernehmen, getreulich extradiret werden. Jedoch ist nicht mit Verstanden, was denen particular Familien gehörig, so ohne hinderniss, was Sie abführen wollen und können verstattet werden solle auch nach Wilkühr zu disponiren. Wegen Abtretung der Aussenwerke aber undt eines Thores solle derjenige, so mit der capitaulation hinausgeschicket wirdt, genügsamme Volmacht zu tractiren haben, auf was weise, undt Wann es geschehen solle. (6-to. Weilen in allen Vestung die munition dem Herrn zugehörig, auch sonst nicht wissend ist, was davon particulare für eine munition seye, als kan hirrinfahlss nichts abzuführen gestattet werden, ausser, dass ein Mann etwa ein Par Schuss mit Sich nehmen möge, was aber den particulare aigenes Proviant anlanget, kan selbes mitgenommen werden. Wegen Einräumung des Thors und aussen Werker hat der Generalfeldtzeugef. Prinz Alexander von Wirtenberg die commision und Volmacht das behörige zu tractiren, dessen Handlung in allen gutgeheissen und ratificirt seyn sollen.) — 7-mo. Diejenigen Schlawen und andere Christen, so den Mohametanischen Glauben vor vieler Zeit freywillig angenommen und freywillig mit abziehen wollen, sollen nicht aufgehalten seyn, Jedoch seint die Jenigen nicht mit begriffen, so wehrender Belagerung übergang seynt, sondern wan Sie befunden werden, begriffen werden können. Die Raizen, Grichen, Juden, Armenier, Zigeuner und was sonsten nationen seynt, so in Temeswar wohne und sesshaft und ihr Handtwerck getrieben, sollen gleichfahlss unaufgehalten werden, wann Sie freywillig mit abziehen wollen. (7-mo. Die Deserteurs sollen zurückgegeben werden, denen übrig aber so von der Razisch, Jüdisch, undt übrig angeführten nationen darinnen verbleiben wollen,

sollen drin zu verbleiben, Jenen auch so hienweg gehen wollen, hienweg zu gehen gestattet seyn, mit ihrem Haab und Gutt.) — 8-vo. Denen Corezen, so sich in Temeswar befinden, solle auch mit nacher Belgrad zu zichen verstattet werden. (8-vo. la Canaglia puo andare, dove vuole.) — 9-o. Alle effecten sollen frey zu verkauffen gestattet werden. (9. Ist verwilliget.) — 10-o. Solle Keines weges unter einigem praetext einer Vor Vorigen Zeiten herfürsuchenden Ursach der Abmarsch gehiendt, und die capitulation violiret werden. (10-o. Hat sein verbleiben und ist verwilliget.) Schlisslichen nach geschlossener capitulation und Unterzeichnung sollen Zehen Täg bis zu dem Abzug verstattet werden, oder sobald die benöthigte Wagen herbeigeschafft und beladen seyn werden. Actum Temeswar den 13-ten october 1716. — (Sollen gleich sobald die 1000 Wag beysammen ausziehen, und solches auf spätiste und lengstens übermorgen beschehen, das Thor und äussere Werke aber heute noch abgetreten nnd eingeräumt werden. Alle Gefangene ohne Unterscheidt müssen zurückgegeben werden.) Sig. Feldt-Lager vor Temesvar den 13-ten October 1716. — *Eugenio* von *Savoy* m. p. (L. S.) *Mehmet Aga Azebani Edwel.* (L. S.) *Chadzi Mehemet* (L. S.)"

A törökök elvonulása

A kapituláczió megállapodásai szerint tehát a helyőrségnek és a Temesvárott tartózkodó minden töröknek szabad elvonulást engedtek meg Belgrádba. Jenő herczeg 1000 kocsit bocsátott rendelkezésükre, hogy málhájukat, nejeiket s gyermekeiket elszállíthassák. Mindennemű fegyver- és lőkészlet a győzőé lett. A szerbeknek, oláhoknak, örményeknek, zsidóknak stb. saját tetszésükre bízták maradni, vagy távozni. Rákóczi párthiveiről, a várban menedéket talált kuruczokról, a kik számára Mehemet basa szintén szabad elvonulást kért, azt írta Jenő herczeg magyargyűlölő osztrák indulatossággal: *„a kutyák elmehetnek, ahová akarnak"*.

Minthogy azonban az ígért kocsik előállítása némi időbe került s a török helyőrség és lakosság úti készületei is elhúzódtak, a kivonulás csak okt. 17-én történhetett meg. Ezalatt a törökök és a keresztény tábor katonasága, kik előbb elkeseredetten harczoltak egymás ellen, barátságosan közlekedtek egymással.[1]

Jenő herczeg a seregében uralkodó kitűnő fegyelem jellemzésére fölemlíté a császárhoz írt levelében, hogy a számos ok ellenére, melyek legénységét bosszúállásra ingerelhették volna, a törökök bántalmazásának egyetlen esete sem fordult elő, úgy hogy a törökök a kapituláczió után teljes biztosságban érezhették magukat. Hogy mi indította a törököket Temesvár váratlan átadására, Jenő herczeg erre nézve nem tud mást gondolni, mint a félelmet és rettegést, melyben a vár és város a szüntelen és túlheves bombázás alatt volt. A fából épült házakban — úgymond — és a szűk sikátorokban a török családok élete nem volt már többé biztos, a minthogy az utczákon és a házakban csakugyan sokan lelték halálukat. Különben — miként a vár birtokbavételekor a császáriak meggyőződtek — a törökök semmiben sem szenvedtek szükséget, a védőművek is még oly jó állapotban voltak, hogy még sokáig daczolhattak volna a heves ostrommal. A várban többi között 120 öntött ágyút találtak, melyek mindegyikén császári czimer volt, Temesvárnak Szulejmán által 1552-ben történt elfoglalása idejéből.

Savoyai Jenő vitéz seregéből meghalt Temesvár falai alatt: 1 vezérőrnagy (Hochberg), 3 ezredes, 6 őrnagy, 23 kapitány, 42 hadnagy, 21 zászlós, 47 őrmester. 68 tizedes, 2189 közlegény és 7 mérnök; összesen: 2407 ember. Megsebesültek: Emánuel portugáli kir. herczeg, Würtembergi Sándor és Frigyes herczegek, Ahrenberg herczeg, Ahumada, Browne, Livingstein és Elster tábornokok, 7 ezredes, 6 alezredes, 9 őrnagy, 18 kapitány, 53 hadnagy, 35 zászlós, 29 őrmester, 49 tizedes, 3968 közlegény és 10 hadmérnök; összesen: 4192 ember. Az egész veszteség halottakban és sebesültekben 6599 ember volt.

A törökök elvonulása temesvári otthonukból okt. 17-én megható képet tárt a császári tábor és az egész vidék lakossága elé. Elől lépdelt a 12.000 főnyi helyőrség, körülvéve 500 fegyveres császári lovastól. Követte őket beláthatatlan sorban 1000 parasztszekér, melyeken az aggokat, betegeket, nőket és gyermekeket helyezték el. Jöttek a tevehajcsárok csilingelő tevéikkel és a podgyászrakománnyal. Végezetül következtek a kaftános gyalogcsoportok, a szarvasjószág, a lovak, öszvérek, a juh- és kecskecsordák. A színpompás festői menet a várkastély előtti belgrádi kapun vonult ki a várból a mai Józsefvárosba; onnan kiérve, az akkori Temesvár-pancsovai országúton, délnyugati irányban haladt. A menetelés a császári csapatokkal megrakott vidéken át a kapituláczióban megjelölt nyolcz állomás felé irányult. Ezek voltak: *Sághon* a temesi híd, *Zsebelyen* a másik temesi híd, azután *Denta*, *Margita*. *Alibunár*, *Pancsova* és *Borcsa*, mely a Duna innenső partján az utolsó állomás volt. Útközben mindenütt a vidék távozó mohamedán lakossága is csatlakozott hozzájuk. *Ennél érdekesebb és nagyobbszerű látványosságot aligha nézhetett valaha Délmagyarország!*

[1] *Arneth:* Prinz Eugen v. Savoyen. II. k. 524. l.

Így szabadult meg valahára Temesvár 44 napi szakadatlan ostrom után a 164 éves török uralom alól.

A visszafoglalás jelentősége

Temesvár visszafoglalásának hadi jelentősége abban állott, hogy most már nemcsak egész Délmagyarország birtoka ismét a magyar koronáé lett, hanem fedve volt Temesvárral a Tisza vidéke és Felső-Magyarország is. Erdélylyel helyreállott a közvetetlen összeköttetés, Belgrád meghódításához pedig megszereztetett a biztos hadműveleti alap. Gróf *Wurmbrand* főhadsegédnek jutott a feladat előzetes jelentést tenni Bécsben Temesvár kapituláczniójáról. Néhány nap mulva követte őt gróf *Lamberg* főhadsegéd magával a kapituláczió okiratával. Ezúttal a bécsi haditanács helyes felfogással mérlegelte Jenő herczeg újabb nagyfontosságú diadalának értékét. Az egész ország ujongott örömében. Temesvár megvételének híre, mely a törökök péterváradi vereségét meglepően rövid idő után követte, csakhamar elterjedt mindenfelé egész Európában és nagy lelkesedést idézett elő a keresztény világban.

Török emlékek

Tekintve a törökök bennlakásának hosszú időszakát, mindössze is kevés az, a mi utánuk emlékül a mi korunkra fentmaradt. Legnevezetesebb a temesvári *török fürdő* márvány táblája a városháza falában, a kapu mellett jobbra. Készült 1704-ben a városháza helyén állott török fürdő építésekor. Török föliratának magyar szövege ez: E fürdő fölállításának éve a gyötrelem ideje Ibrahim Ehán alatt.. Hedsra 1053". — A temesvári múzeumban *Elhadzs Beschir aga belgrádi kútjának föliratos márványtáblája*, mely valószinűleg 1790-ben került Temesvárra a Belgrádból távozó osztrák katonák révén, midőn a békekötés értelmében Belgrádot vissza kellett adni a töröknek. Ugyanott őriztetik *Szulejmán temesvári janicsár aga sírkövének egy töredéke* 1646-ból. — 1902-ben három föliratnélküli *török sírkövet* emeltek ki a Hunyadi-kastély alapjaiból. Az egyik turbános. — 1843-ban a Jenő-herczeg-téren szintén találtak egy török föliratos emlékkövet 1643—44-ből. Fölirása: „Kelt a *várnak kijavitása* idejében, Ibrahim Ehán kormánya alatt a hedzsra 1053. évében". — Végre még most is áll Temesvárott az Erzsébetvárosban egy *török ház*, mely azonban már roskatag és ki van vetkőztetve eredeti formájából. — Török *pénzeket* nagy számmal találnak a város talajában.

A temesvári ejálet török kormányzói

A *kormányzó beglerbég basák a temesvári ejáletben*[1] a következők voltak: 1552—1554 *Kászim* vagy *Kászony*. 1555—1556 *Gülzeldzse Rusztem*. 1556—1556 *Halim*. 1556—1557 *Kászim* ismét. 1557—1558 *Arszlán*-bég. 1559—1561 *Lala Musztafa*. 1562—1563 *Malkodzs*. 1564—1565 *Malchus*. 1565—1566 *Haszán Prodovich*. 1566—1567 *Amhát*. 1567—1573 *Haszán*. 1574—1576 *Dzáfer*. 1577—1585 *Ferut*. 1586—1589 *Frenk Juszuf*. 1590—1592 *Musztafa*. 1593—1593 *Mazul*. 1594—1594 *Szofi*. 1594—1594 *Haszán* a kisebbik. 1594—1595 *Szofi Szinán*. 1595—1595 *Div Szulejmán*, a szemöldökös. 1595—1596 *Michalidzslii Ahmed*. 1596—1598 *Div Szulejmán*, a szemöldökös ismét. 1598—1600 *Ismael*. 1601—1603 *Begtás*. 1603—1604 *Haszán Karajasidzsi*. 1604—1606 *Deli Haszán*, a bolond. 1607—1610 *Dschanbulad*. 1611—1611 *Szulfikár*. 1612—1613 *Mehemed*. 1614—1615 *Szefer*. 1616—1618 *Mehemet*. 1619—1620 *Deák Mehemet*. 1620—1620 *Ibrahim*. 1621—1621 *Juszup*. 1622—1631 *Deli Dervis*. 1632—1634 *Hadzsi Aivád Szulejmán aga*. 1634—1635 *Olacz-bég*. 1636—1639 *Bekir*. 1640—1646 *Vezir Szilihdar Musztafa*. 1647—1648 *Hamzapasazade Vezir Muhammed*. 1648—1650 *Fasli*. 1651—1652 *Karatsaus*. 1653—1653 *Emir*. 1653—1655 *Surnasen*. 1656—1657 *Mohammed*, a sánta. 1658—1664 *Csengizade Ali*. 1664—1665 *Vezir Dzserrah Kaszim*. 1666—1671 *Kucsuk Mehemet*. 1672—1677 *Vezir Dzserrah Kászim* ismét. 1678—1680 *Huszein*. 1680—1682 *Kászim*. 1682—1682 *Szidizade Mohammed*. 1683—1683 *Ahmed*. 1684—1684 *Szidizade Mohammed* ismét. 1685—1686 *Ahmed* ismét. 1686—1686 *Szaatschi Mohammed*. 1686—1687 *Huszein Szilihdar*. 1687—1687 *Ibrahim*. 1687—1690 *Dzsáfer*. 1691—1694 *Topal Huszein*. 1695—1696 *Musztafa*. 1696—1697 *Dzsáfer* ismét. 1697—1700 *Abdi*. 1700—1703 *Ahmed*. 1704—1705 *Ibrahim*. 1706—1708 *Ali Gümrükdzsi*, a vámos. 1709—1715 *Haszán*. 1716—1716 *Musztafa*.

VIII. Temesvár a „Temesi Bánság" időszakában.

1716-ik évi okt. 18-án ragyogott fel újra a keresztény szabadság napja a felszabadult Temesvárra. Herczeg *Savoyai Jenő* győzelmes hadcsapata élén, ágyúdörgéstől és lelkes üdvrivalgástól kisérve, bevonult a várba s a várat és

[1] *Pesty Frigyes*: A temesvári pasák. (Magyar tört. Tár, XII. k. 237. l).

Frigyes Ágost. (A „Heldenbuch"-ból.)

Veterani. (A „Heldenbuch"-ból.)

Achmet basa. (Az Orsz. Képtárból.)

Savoyai Jenő. (A „Heldenbuch"-ból.)

Bádeni Lajos. (Az Orsz. Képtárból.)

várost a *császár birtokába* vette. A régi lakosság túlnyomó számmal helyben maradt elhamvadt házainak romjai között. Magyar alig nehány volt már köztük.

Temesvár romokban

Maga Temesvár és a leégett külvárosok az iszonyat képét mutatták. Rettentően össze volt lőve minden épület. Még a több ölnyi magasságú várfalakon és palánkos földsánczokon is kapunagyságú öblös rések tátongtak. A kanyargós utczák hosszában udvaron épült török házak, rácsosablakok és tornáczos lakások, alacsony árkádok mentén sötét bazárok és füstös kávécsarnokok, istállók és pajták sorakoztak rendetlenül egymás mellé. Temesvár egykori fényének rommá lőtt monumentális emléke, a váron és városon uralkodó Hunyadi-kastély, a török helytartók rezidencziája, szintén szánalmas képet nyujtott. Fennállt még az őshajdani Szt.-György-templom, meg a bosnyák barátoknak a XV. század végéről való temploma; de e szentélyek is siralmas állapotban valának. Más nevezetesebb épület nem volt a várban.[1] A Szt.-György-templom vagyis a nagy mecset előtti téren egy Marenko nevű nőnek volt boltja, talán az egyetlen kereskedés a várban, melytől a szegény özvegynek 80 aszpert kellett fizetnie, hogy a mecset főpapja megtűrte a helyén.[2] A Hunyadi-kastély oltalmára épült és a kastély keletdéli sarkán vízzel telt folyammeder fölött emelkedő „vízitorony“ már Losonczy kora óta földszintesre volt lehordva és annyira meg volt rongálva, hogy Jenő herczeg ostrománál nem is szerepelt. A nagypalánki minoriták temploma és monostora anjoukori emlékek, annyira össze voltak lődözve, hogy a falakat gerendákkal kellett alátámasztani. A hepehupás, szemetes utczákat és tereket csapadék-tócsák borították. Gyalulatlan, magas deszkapalánkok kerítették körül a török házak kertjeit s a vár nyugati és déli oldalán nádas mocsarak s ingoványok bűzlöttek, melyeket megközelíteni sem lehetett.

Elhomályosult a város, mely négy századdal előbb a világlátott, művelt fejedelemnek, Anjou Károlynak ízlésében oly kiváló díszre emelkedett. Nyomorulttá lőn Temesvár, melyet Hunyadi János újjáépített, hol egykoron királyok és királynék fényes udvart tartottak s az ország nagyjai, főpapjai és előkelő nemessége tanácskozásokra gyülekezének.

Savoyai Jenő ünneplése

Savoyai Jenő névnapját és 43-ik születésnapját ünnepelte éppen, mikor Temesvárt és annak tartomány „Károly császár számára“ birtokba vette. A vár elfoglalásáról tüzetes jelentéseket küldve az udvarnak, első gondja volt, hogy Temesvárt és a temesi tartományt, a „császár számára oly hasznossá tegye, a mennyire csak lehetséges“.[3] E végből már a bevonulás napján oly férfiú után nézett tábornokai karában, kire „az új foglalású területen nemcsak a tartomány őrizetére kirendelt hadtest főparancsnokságát, de a polgári és politikai kormányzatot is bízni lehetett s kiben meg volt a képesség, hogy az uralkodóház érdekeit és a lakosság jólétét egyaránt előmozdítani tudja.[4]

Választása gróf *Mercy Claudius Florimund* lovassági tábornokra esett. Mercy kiváló kegyben állt mind a császárnál, mind magánál a herczegnél. Ötvenéves, rövidlátó, köszvényes ember volt, mikor Savoyai Jenőtől a felelősségterhes, nagyfontosságú kormányzói megbízást elfogadta.

A temesvári táborban értesült a herczeg a ritka kitüntetésről, melyben őt XI. Kelemen pápa az egész kereszténység hálája fejében részesíté. A pápa Rasponi cavaliere követtel magasztaló brevét küldött neki, megbízván egyszersmind a követet, hogy az egyház fejének megtisztelő ajándékait kézbesítse a herczegnek: egy drágagyöngyökkel és a Szentlélek képével hímzett hermelines hadvezéri piros kalapot és egy ezüstmarkolatú díszkardot, melyen a pápai czímer dombormű vésete volt,

Jenő herczeg, ki már aug. 25-én érkezett a temesvári táborba, csak nov. 2-án hagyta el Temesvárt. Tehát két hónapon túl foglalta le őt itten kötelessége. Okt. 26-án köszönte meg „ex castris ad Temesvarini (így) positis“ Kelemen pápának az ajándékot.[5] Utasításokat hagyván Mercynek a csapatok téli elszállásolása és a hadműveletek folytatására nézve, nov. 2-án a portugáli herczeg kíséretében Bécsbe utazott. Nov. 6-án már Budán volt. Onnan Győrre indult, hogy meg-

[1] *Delineatio der Vestung Temeswar 1716.* (Egykorú térrajz a temesvári hadtestparancsnokság építészeti levéltárában.)

[2] *Baróti Lajos:* Délm. tört. és rég. Értesítő, 1910. évf. 159. l.

[3] „ . . . für den Kaiser so nutzbringend als möglich zu gestalten.“ *(Arneth:* Prinz Eugen v. Savoyen II., 407. l.

[4] „ . . . . gleichmässig zum Nutzen des Kaiserhauses, wie zum Wohle der Regierten.“ *(Arneth,* id. m. II., 408. l.)

[5] *Bécsi cs. és kir. hadügyminiszt. levtr.*

felelő hadi ünnepségek közepette, a visszafoglalt Temesvár főpásztorának, gróf *Nádasdy László* csanádi püspöknek és győri kanonoknak kezeiből vehesse át a pápai jelvényeket.[1] Azonban Nádasdy, az „udvarias, kellemes, jókedvű öreg úr" — a mint őt *Lady Montagne* nevezi,[2] — nem fogadta el a felhívást, állítólag azért, mert Győr nem az ő egyházmegyéjéhez tartozott. És így nov. 8-án, az ünnepélyes átadásnál, a mi a győzelmes herczeget Győrre kisérő magyar bandériumok jelenlétében a székesegyházban ment végbe, *Kondor* apát működött közre.[3] Savoyai Jenő másnap délben Bécsbe érkezett és azonnal kihallgatásra ment a császárhoz s az özvegy császárnéhoz, szóval is jelentést téve a temesvári eseményekről. November 19-én, a császárné névnapján, gróf *Althan Mihály* főistállómester Jenő herczeg tiszteletére nagyszerű lakomát adott, melyen a portugáli herczeg is résztvett, számos főúrral együtt. A portugáli herczeg nem győzte eléggé csodálni a süteményféléket, melyek Savoyai Jenő temesvári győzelmének főbb eseményeit: Temesvár ostromát, a török fölmentő sereg visszaverését, a Nagypalánk városrész vívását s a vár megvételét tüntették fel.[4]

Ugyanazon a napon Szegeden is megünnepelték Temesvár visszafoglalását. *Nádasdy László*, csanádi püspök, leutazott székhelyére, Szegedre és szintén nov. 19-én, Erzsébet napján „a királyi ház iránti hódolata jeléül, de meg azért is, mert a csanádi püspökség Savoyai Jenő herczeg temesvári dicsőséges hadjárata következtében a több, mint 980 (?) várost, mezővárost és falut magában foglaló Temesi Bánsággal megnagyobbodott, *a szegedi helyőrségi templomban* ünnepélyes hálaadó istenitiszteletet tartott, katonazene kisérete mellett. A püspök délben fényes lakomát adott gróf *Herberstein Ernő* tábornok és szegedi várparancsnok tiszteletére, melyen a Szegeden állomásozó Baden-Durlach és Starhemberg ezredek tisztikara is résztvett. Az ezredek egy része jelen volt Temesvár ostrománál![5]

Emlékérem

Temesvár visszavételének örömére III. Károly 1716-ban emlékérmet veretett. Az érem előlapján a császár és király arczképe látható. Hátlapján Erdély (Dáczia) ülőalakja, a hogy a római pénzeken lófejjel ábrázolják. Az alak kettős kereszttel ellátott határkőre támaszkodik, mely a magyar királyság keleti határszélét jelenti. Jobbjában oromzatos koronát tart a visszafoglalt s a távolban látszó Temesvár fölött. A törökök makacs védelmét az előtérben sánczkosár alá temetett töröknek holtteste s nehány sánczmű jelképezi. A felírás kifejezi, hogy Temesvár megvételével Magyarország keleti véghatárát ismét helyreállították. *Temeswaro Expugnato R. Hung. Terminus Decumanus Primum Restitutus.*[6]

Czímerpecsét

Valószinű, hogy Jenő herczegnek Bécsben tartózkodása alatt készült Temesvár 1716-ik évi első hivatalos pecsétje is, melynek lenyomatát az Országos Levéltárban a temesvári adminisztráczió iratai között egy 1734-ből való hagyatéki leltáron láthatni. A tojásdadalakú pecsét rajza palánkot tüntet fel, középen kapuval, előtte folyóvizzel, melyen át híd vezet. A palánk fölött két torony emelkedik oromzattal és három nyilással. A tornyok fölött az évszám: 1716. A pecsét körirata ez: *Sigillum Regiae Civitatis Temesvariensis.*[7] Nyilvánvaló, hogy a török uralom megszüntével legott föléledt Temesvár régi közjogi jellege is, melynél fogva a pecsét körirata Temesvárt, történelmi multja alapján, *királyi városnak* mondja.

Gróf Mercy kormányzó

Mercyt Savoyai Jenő hivatalos forma szerint is kinevezte a „Temesi Bánság" katonai és polgári kormányzójává. Az 1716 november 1-én Temesvárott kelt kinevezési okiratban azt mondja a herczeg, hogy a kinevezés „in Ansehung der bekannten guten Aufführung erwiesenen valeur und erworbenen langen Erfahrenheit, auch besonderen desinteressement", azaz Mercy kiváló tulajdonságaira és

[1] *Arneth:* id. m. II., 409—410. ll.

[2] *Letters of Lady Montagne,* Pétervárad, 1717 jan. 30. — *Worthley Montagne lady* 1717 elején férjével, *Worthley lorddal* diplomácziai küldetésben Magyarországon keresztül Konstantinápolyba utazván, jan. 17-én Győrött *Nádasdy* püspök látogatását fogadta, ki arra kérte őket, hogy másnap nála ebédeljenek. Minthogy azonban útjokat folytatni kellett, a meghivást nem fogadhatták el. Erre a püspök néhány kosár déli gyümölcscsel, különféle magyar borokkal s egy frissen lőtt fiatal őzzel kedveskedett a főúri angoloknak. Ekkor jegyezte a lady érdekes úti emlékkönyvébe a Nádasdyról mondott szavakat, irván róla többi között azt is, hogy „ez a főpap nagy tekintélynek örvend az országban és az ősrégi Nádasdy-családból származik, mely Magyarországban már századok óta kiváló szerepet játszik".

[3] *Marczali:* Magyarorsz. tört. III. Károlytól a bécsi kongresszusig.

[4] *Wienerisch. Diarium* egykorú tudósítása.

[5] *Wien. Diarium* egyk. tudósit.

[6] Az *emlékérem* megvan a temesvári múzeumban.

[7] *Délm. Tört. és rég. Értesitő* 1902. évf. 113. l.

érdemeire való tekintettel történt.[1] Kijelenti továbbá a herczeg, hogy Mercy működési hatásköre egyelőre nem terjedhet tovább, mint hogy a rábízott tartományban a jogviszonyokat rendezze és a fegyelem szigorú fenntartásával a lakosság bizalmát megnyerje. Minden más intézkedés, vonatkozzék bár az egyházi ügyekre vagy a polgári hatóságok kinevezésére, akár pedig a katonai és pénzügyi teendőkre, a császár külön rendelkezésétől függ és arra az időre tartatik fenn, mikor a tartomány belső viszonyai tüzetesen ismerve lesznek. Külön figyelmezteté a herczeg Mercyt, hogy legyen óvatos és *Temesvár várába ne fogadjon be más lakosságot, mint csak róm. kath. vallású németeket.* Teljes bizalomra — úgymond — egyedül csak a németek érdemesek (!). Görögök, szerbek és mások csak a külvárosokban tűressenek meg.[2] Gróf *Wallis Ferencz Pál* tábornok, kit a herczeg ugyanakkor *temesvári várparancsnokká* nevezett ki, hasonló utasítást kapott.

A herczeg bizonyára a katonai érdekeket tartotta szem előtt s a bécsi udvar felfogásának adott kifejezést, midőn Temesvárt, kevéssel a gyűlölt emlékű Rákóczi-szabadságharczok után, „megbizható németek" számára tartotta fenn, a kik nem fognak a törökökkel szövetkezni és elő fogják mozdítani a város s vele az egész temesi tartománynak az osztrák uralkodóház jogara alá jutását.[3]

Az 1716-ról 1717-re forduló télen keserves lehetett a vár megszállása alatt végső ínségre jutott temesvári lakosság s az itt hagyott császári helyőrség sorsa. Maga Mercy is Temesvárott tölté az egész telet és a tavaszt május közepéig, temérdek munkával elfoglalva.[4] A katonatisztekkel és a helyőrséggel rendkívül egyszerűen, tábori módra rendezkedett be a várban. Kaszárnyák híján, melyek az ostrom alatt részint leégtek, részint rommá lövettek, egy-két épségben maradt török házban, a templomokban és mecsetekben, néhány raktárban és pajtában, meg a vár kazamatáiban kvártélyozták el magukat. A Nagy- és Kispalánk külvárosok is fel voltak égetve s romokban hevertek. Az ottani lakosság, a menynyire lehetett, náddal, szalmával fedte be a pusztán meredező házfalakat s ily rögtönzött lakásokban szenvedte át a zordon téli időszakot. A várbeli lakosság számára csak az aradi-kaputól a belgrádi-kapuig terjedő „Nagy-utczán" maradt kevés hely. Ebben az utczában hét török ház állott, melyeket Mercy a polgárok használatára engedett át.[5] A helybenmaradt lakosság róm. kath. vallású dalmatákból és örményekből, gör.-kel. n. e. vallású szerbekből, maczedón görögökből, oláhokból s néhány zsidó családból állott. A szerbek és oláhok túlnyomó részben már a török hódoltság alatt a Nagy- és Kispalánk külvárosokban laktak s önállóan szervezett községet alkottak, barátságos jó viszonyt tartván fenn a várbeli törökökkel és a mohamedán hatóságokkal. Minthogy a két külvárosban a szlávok voltak többségben, helyi igazgatásukat *rácz községnek* nevezték.[6] Temesvár visszafoglalásakor *Muncsia Miklós* volt a rácz község bírája. Muncsia a megszálló német katonaságnál tekintélynek örvendő ember volt, mert a vár ostromzárlata alatt *Vladiszávlyevics Joannicius* temesvári szerb püspökkel éjtszakának évadján többször kilopódzott a német táborba s Jenő herczeget pontosan értesítette a várbeli állapotokról s a török hadvezérlet várvédelmi terveiről.

Az új berendezkedés

Mercy egyik legfontosabb teendője volt a Temesi-Bánságban valamely tartományi kormányzatot felállítani, hogy annak fennhatósága alatt Temesvár városa új polgári igazgatását szervezhesse. Mindkét irányban az 1716-ik év telén készíté el munkálatát, melynek czíme: *Haùbt-Einrichtungs-Werck.* Azzal a kérelemmel terjeszté fel e kormányzati javaslatot herczeg Savoyai Jenőhöz, ki az udvarnál a Temesi-Bánság ügyének leghathatósabb szószólója volt, hogy ő felsége jóváhagyását eszközölje ki és egy állandó tartományi kormányzat életbeléptetéséhez nyerje meg az udvari kamara és a haditanács beleegyezését. Közbejöttek azonban

[1] *Arneth:* id. m. II., 524. l.
[2] U. o.
[3] „unter das Scepter des Hauses Oesterreich". (*Arneth:* id. m. II., 407. l.)
[4] Jenő herczeg 1717 júl. 12-én írja a császárnak: „... und seyndt die aufrechthaltung der vorgewesten beschwürnusvollen Postirung in dem Temeswarer Banat, wie nicht weniger die davon vorläufig gemachte einrichtung sowohl des Provincialis, als Cameralis und Militaris, dann die vorsichtige zubereitung zu den angegangenen operationen des gegenwertigen Feldzugs (Belgrád ostromát érti) sattsame Kenndzeichen seines (Mercy) ohnermideten Eyfers und besonderlichen activität." (*Arneth:* id. m. II., 527. l.)
[5] *Preyer János:* Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 55—57. ll.
[6] A temesvári *rácz község* pecsétje megvan a városháza régiséggyűjteményében. Czímerlapján Szt.-György képe látható. Körirata: *Sigillum ... Gentis Rascianorum Graeci Ritus.*

a nagyméretű előkészületek Belgrád visszavételére, melyek Bécsben Mercy tervezetének elbirálását, jóváhagyását és megerősítését háttérbe szorították. Állandó kormányzatról most már annál kevésbbé lehetett szó, mert jóformán Belgrád visszafoglalásától függött a Temesi-Bánság megtartása. A bécsi udvari főhatóságok ezúttal tehát csak arra szorítkoztak, hogy a Temesi-Bánság közdolgainak intézésére Mercy elnöklésével ideiglenes kormánytanácsot állítottak föl, mely *tartományszabályozó bizottság* néven (Landes Einrichtungs Commission) végezte a különféle közigazgatási, katonai és pénzügyi ágazatok dolgait. *Wallis* gróf, temesvári várparancsnok volt a szabályozó bizottság alelnöke. Tagjai voltak: *Kallanek Sándor János, Rebentisch Sámuel Ferencz, Häntschl Antal* és *Gössinger Ferencz Ernő.*

Közgazdasági szervezkedés

A bizottság szervezésével egyidejűleg ment végbe *Temesvár városa közigazgatásának* szervezése is. Erre vonatkozólag Savoyai Jenő fentérintett intézkedése értelmében utasította az udvar a Mercy elnöklésével behelyezett bizottságot: *„damit lauter Teütsche und Cathol. Bürger in ermeldte Stadt Temeswar eingenohmen werden, denen auch zu desto mehrerer populirung 6 fray jahre, nebst deren gewöhnlichen immuniteten, freyheiten und Privilegien, wie es in anderen derley Städten gewöhnlich, bewilliget werden".*[1] Mercy tehát úgy intézkedett, hogy a már fennálló *rácz községen* s illetőleg *rácz magisztrátuson* kívül, az ostromló sereg nyomán jött új német polgárság közdolgainak kezelésére külön *német magisztrátus* alakuljon. E végből 1717-ben előbb „német polgári társaságot" szervezett és ennek kebeléből alakítá meg azután a német magisztrátust, melynek tagjai csak róm. kath. német lakosok lehettek. Minthogy pedig 1717-ben a már ismert háborús idők és bizonytalan állapotok lehetetlenné tették, hogy a Temesi-Bánságba s különösen Temesvárra német telepesek, különösen külföldi németek tömegesebben bevándoroljanak, a mint hogy az egykorú emlékekben nincs is nyoma egy ilyen településnek: *kétségtelen, hogy Mercy az első temesvári német lakosságot a Temesi-Bánságban táborozó katonákból, rokkant és nyugdíjas tisztekből és a hadi szolgálatra többé nem alkalmas fegyver viselt népből, a tábort követő különféle iparosokból szedte össze, kik között bizonyára tanult, tapasztalt és tisztességes emberek is valának.* Ez volt Temesvár *első* német törzs polgársága a telepítéseket megelőző 1716—1717-ik években.

Első német magisztrátus

Közülök alakította meg Mercy intézkedésére gróf *Wallis* várparancsnok a saját lakásán, *szabad választás* mellett, az első temesvári német magisztrátust egy évi időtartamra. Városbiró lett *Hold Tóbiás Boldizsár*, Frankenhausenból származó tábori sebész. Városi tanácsosok lettek: *Böckhl János* Weydenből, *Hammer János* a bajorországi Holzkirchenből, *Cram Frigyes* braunschweigi Lössából és *Thonner János* a bajorországi Egenfeldből. Az első temesvári *választó polgárok* a német polgári társaság tagjai valának, névszerint: Arnoldt János, Adams János, Baum János, Carl Jakab, Danauer Miksa, Dániel Miksa (örmény), Dorfmayer Kristóf, Diepoldt Sebestyén, Fröhlich Márton, Feiertag Jakab, Frantzing Jakab, Glasz Lőrincz, Grueber Jakab, Gugevitz Pongrácz, Hammer János, Hirn János, Jung János, Lipert Pongrácz, Loder János, Mach János, Müllner János, Maister Benedek, Plamb Flórián, Pispek Gáspár (magyar), Paul Menyhért, Prenner János György, Polack György, Pauer János, Pilsz Lipót, Ploberger János, Pottermann Mátyás, Prembsner Kelemen, Prumer János, Ramleithner Máté, Reybrecht György, Raind Ferencz, Solderer Péter, Scherer Henrik, Senning Hans, Schön János, Schoszer Illés, Schörghofer János, Topp János, Twarschak György, Tomb Venczel.[2] Neveik után ítélve, kivévén egy örményt és egy magyart, valamennyien németek, csehek és morvák, a milyen volt a megszálló katonaság, melyből vétettek. A város polgári könyvében találunk Koblenz, Danczig, Krajova, Majland, Velencze, Brandenburg, Königsberg, Belgrád, Pforzheim, Mainz, Passau, Nápoly, Breisgau, Darmstadt, Graubündten, Frankónia, általában Németország, Ausztria, Cseh- és Morvaország minden részeiből bevándorolt embereket.

A város népessége

Csakhamar szaporodott a lakosság belföldi településekkel, iparosokkal, kereskedőkkel és kézmunkásokkal is, kik Esztergom, Komárom, Sopron, Szombathely, Eszék, Pozsony, Vág-Ujhely, Lipótvár, Pest, Szeged s Magyarország más vidékeiről származtak, de többnyire szintén németek voltak. A polgárok könyvében, mely 1717-től

[1] *Bécsi cs. és kir. udv. kamarai levtr.* Einrichtungs-Sachen.
[2] *Preyer:* Monogr. d. kön. Freistadt Temesvár, 55. l.

1739-ig terjed, 329 név fordul elő, köztük csak három magyar. Szerencsét és a hadi mozgalmakban biztonságot jöttek keresni Temesvárott. A rendezetlen viszonyok között s a passaroviczi béke megkötéseig mindez a népesedés természetesen csak az ideiglenesség jellegével bírt. A véletlen vagy a gondviselés vezette a kereset után járó embereket egyik helyről a másikra, mindenekfölött a tartomány megvédett központjába, a hol azután némelyek, ha kenyerüket és boldogulásukat megtalálták, maradandóan letelepedtek. Számosan voltak olyanok is, kik a múlt háborúk alatt Törökországba menekülvén, az ottomán sereg vereségei után régi lakóhelyükre visszakívánkoztak. 1717 szept. 19-én jelentést küldött Wachter kapitány az orsovai határszéli állomásról, mennyire igyekszik különféle csalogatásokkal (mit mannigfältigen Lockungen) ad patrios lares visszatériteni azokat az alattvalókat, kik a múlt háborúk idején a monarchia tartományaiból a félhold oltalma alá menekültek. Közvetetlenül Temesvár és az aldunai erősségek fölszabadulása után gyakran ismétlődnek az ilyen kóbor csapatok látogatásai. Jönnek-mennek, elvegyűlnek a bennlakók között legtöbbször észrevétlenül. Lehetetlen az ilyen primitív népesedés mozzanatait ellenőrizni, minthogy egykorú adatok nem nyujtanak róluk megfelelő tájékozást.

Arról azonban van már hiteles tudósításunk, hogy Temesvárnak első népessége, beleértve a nem német fajbelieket is, nem volt valami nagyon jámbor, szelíd és jó nevelésű népség. Különösen az élet- és vagyonbiztonság állhatott gyenge lábon. Egy 1718. évi följegyzés ugyanis arról tanuskodik, hogy abban az évben nem kevesebb, mint *tizennégy akasztás* fordult elő a városban.[1] Sok panasz volt a németek ellen is. Az adminisztráczió nem tűrhetvén kihágásaikat, 1720-ban rendeleti úton kényszeríté őket tisztességesebb életmódra (zu einem anständigen Lebenswandel). Otthonukat elhanyagolták, még a szemetet sem tisztították el lakásaikból; házaikat nem tatarozták, kerteket ültetni nem akartak, noha a hozzávaló telket ingyen kínálta nekik az adminisztráczió. A városbirótól minduntalan megtagadták az engedelmességet, úgy hogy mindig külön kellett azt rájuk parancsolni. Adót fizetni egyáltalában nem akartak, noha a várbeli polgárság összes évi adója nem volt több 1200 frtnál és fejenként egy aranynál. A biróválasztásoknál oly garázda magaviseletet tanusitottak, hogy kénytelen volt az adminisztráczió rendreutasítani őket: „da es sehr missfällig zu vernehmen gewesen, dass sich gesammte Bürgerschaft bei der fürgewesten Wahl so ungebürlich betragen habe, welches Betragen ihnen schärfestens zu untersagen seie“.[2]

A városi német magisztrátus megerősítése 1717 végén érkezett le Bécsből. *1718 január 1-én megfelelő egyházi és polgári ünnepségek között történt a magisztrátus hivatalos beiktatása. Ez nevezetes történeti napja volt az újjáalakult Temesvár városának! Ettől a naptól kezdve lépett Temesvár a polgári önkormányzat jogainak birtokába, egyelőre azonban csak feudális értelemben, mint a Temesi-Bánság abszolut kormányának szoros korlátok közé szorított vazallusa.* A magisztrátus működése

Ugyanis az az udvari küldöttség, mely Bécsből a temesvári magisztrátus megerősítését Temesvárra hozta, avval is meg volt bízva, hogy a Temesi-Bánságnak Mercy által kidolgozott s az udvarnál felülbírált „Haubt Einrichtungs-Werk“ czímű kormányzati szabályzatát, melyet a császár szentesített, Mercynek kézbesítse. Ezzel megszűnt az ideiglenes *tartomány-szabályozó bizottság.* Csak a neve szerepelt még nehány hónapig az átmeneti idő alatt, míg a Mercy-féle új rendszabályt, mely *alaptörvénye* lett a Temesi-Bánság kormányzatának, tartományszerte községenként ki nem hirdették. 1718 szept. 23-án értesíté Mercy az összes kerületek tisztviselőit és azok lakosságát, hogy az eddigi „Einrichtungs-Commission“ helyébe ő felsége a *Temes-Bánsági Adminisztrácziót* (Landes Administration des Temeser Banats) nevezte ki, mely katonai és kamarai tisztviselőkből állván, a bécsi udvari haditanács és udvari kamara fönnhatósága alatt ezentúl intézni fogja a tartomány összes hadi és polgári ügyeit s melynek mindenki engedelmeskedni tartozik. A város igazgatási hatóságát is, mint általában minden helyhatóságot, a Temesi-Bánság területén, az adminisztrácziónak rendelték alá.

Az újonnan megalakult temesvári magisztrátus, nyomban az adminisztráczió legfelsőbb megerősítése után, 21 pontozatba foglalt kérelmet terjesztett föl gróf Mercyhez, mint az adminisztráczió elnökéhez s a Temesi-Bánság kormányzó

[1] *Preyer:* id. m. 60. l.
[2] *Baróti:* Adattár.

tábornokához. Kérte a többi között: *a*) Engedtessék át a városnak plebániai templomul a nagy mosea, melyet a törökök a mai szemináriumi templom helyén állott régi Szt.-György-templomból alakítottak át mohamedán imaházzá. Ez a kérelem nem volt teljesíthető, mert a mosea már a jezsuiták használatára volt átengedve. *b*) Pallosjogot és nyilvános pellengért kért a város. A pallosjog nem engedélyeztetett, a pellengér igen. *c*) Kérte a török fürdő átengedését, hogy ott a városházát fölépíthesse; italkimérési joggal való fölruházásért is folyamodott. A fürdőház átengedése föltétlenül, a korcsmáltatási jog föltételesen engedélyeztetett. *d*) Négy vásár tartásának engedélyezését kérte a magisztrátus, mire nézve az adminisztráczió aképpen határozott, hogy a német polgárságnak két vásárt és a rácz polgárságnak is két vásárt engedélyezett. *e*) Egy további kérése a városnak a heti vásárokon való helypénz szedésének engedélyezését czélozta, a mi meg is adatott. *f*) A város közelében fekvő három elpusztult kis falucskának (Dörfl) átengedését kérte a város, mire nézve azt a választ kapta, hogy a város elegendő területet és prédiumokat fog tulajdonul kapni. Ez az igéret azonban nem teljesedett be. *g*) Végezetül kérte még a város a czéhek életbeléptetését, a polgárság vámmentesitését és egy városi pecsét használatát, a mit meg is kapott.

1718 január 1-én szabályrendeletet adott ki az adminisztráczió a városi tanácsnak, melylyel a hivatalos ügykezelést előírta. E szerint a városbirót és a tanács tagjait a polgárság évenként választotta, az adminisztráczió megerősítésének fönntartásával. A tanács ügyköréhez tartozott a közrend, közbátorság és tisztaság fönntartása, a hagyatékok és az árvaügyek, az adóelőirás és behajtás, a polgári perekben való eljárás. Köteles volt a magisztrátus szigorúan szorítani a polgárságot, hogy *a fából és sártapaszból készült, legnagyobb mértékben tűzveszélyes kéményeket* lehordassák és téglából épített kéményekkel cseréljék ki; hogy továbbá *a hitetleneket, ú. m. a pogányokat, zsidókat, törököket, lutheránusokat és kálvinistákat s minden egyéb bármilyen néven nevezendő tévhitűeket azonnal távolítsa el a városból és semmi szín alatt meg ne tűrje.*

A város kiváltságai

Ugyanaz évi január hó 26-án hat adómentes évet kapott a város, oly kikötéssel azonban, hogy ennek fejében minden polgár 1 aranyat tartozott a kincstárnak fizetni. Április 5-én pedig telekátruházási oklevéllel (Grundbrief des bürgerlichen Terains) a belgrádi kapun kívül jobbkézről fekvő mintegy 1000 ölnyi terület, mely a Begától a római sáncz vonaláig és a mocsarakig húzódik, kerti használatra a polgárságnak adatott át. Azonkívül még 500 hold feljebb elterülő szántóföldet is kimértek ugyancsak a polgárság részére. A kertek művelésére szánt terület az ú. n. régi „Maierhof“ (a mai Erzsébetváros) helyén feküdt. Azon túl terült el a városi szántóföld.

Temesvárnak tartományi középponttá emelése szintén jelentékenyen hozzájárult a lakosság megélhetési viszonyainak feljavításához. Megvetette alapját a város tekintélye s fejlődésének, azontúl pedig az egész környéket magához kapcsolván, az ügyes-bajos dolgaik után járó vidékiek forgalmában állandó jövedelmi forrást nyitott az anyagi jólét előmozdítására. Mercy ugyanis *11 kerületre* osztotta fel a Temesi-Bánságot. Ezek voltak: a *csanádi, becskereki, pancsovai, csákovai, verseczi, új-palánkai, lippai, facseti, lugosi, karánsebesi* és a központban a *temesvári.* Ily kiterjedt vidéknek Temesvárhoz kapcsolása mindjárt kezdetben jótékony hatással volt az alapvető munkálatok további fejlesztésére.

Egyházi berendezkedés

Temesvár jövőjének kialakitása azonban nemcsak az anyagiaktól, de főképpen a lelki igények kielégítésétől függött. Az erről való korai gondoskodás legmélyebbre ható befolyással volt a város művelődésére. A bár lassan, de folyton szaporodó lakosság *értelmi* és *valláserkölcsi* életének irányítására volt első sorban szükség, hogy a város közviszonyai egészséges és szilárd talapzaton fölépíthetők legyenek. A Temesi-Bánság főprotektora és minden ügyeinek főintézője e részben is szolgálatot tett a városnak. Savoyai Jenő herczeg, a vallásosságot legszorosabban egybefüggőnek tartván az erkölcsösséggel és nemes polgári erényekkel, az uralkodó iránti hűséggel és az államnak tartozó kötelességek teljesítésével, közbenjárt a felségnél, hogy Temesvár mielőbb lelki vezetőket és tanítókat kapjon. Az ő ajánlatára III. Károly király már 1717-ben okt. 17-én elrendelte, hogy Temesvárott a *Jézus-társaság* számára négy áldozópapból és egy laikus testvérből álló *misszióház* alapittassék, átengedvén a rendtagoknak templomul a töröktől mecsetté alakított *Szt.-György-egyházat*, lakóhelyül pedig a templom melletti telken álló három török házat, a hozzájuk tartozó udvarokkal együtt. *A jezsuita-rendet bízta*

meg tehát az uralkodó a lelkipásztorság vezetésével, nemcsak Temesvárott, de a Temesi Bánság egész területén.

A Jézus-társaság egyes tagjai már száz és néhány esztendővel azelőtt is teljesítettek Temesvárott lelkipásztori teendőket. Midőn most királyi rendelettel visszatelepítették őket, ezt olybá vették, mintha régi jogos öröküket foglalták volna el a városban. Az első jezsuita-atya *Pez Lőrincz* személyében 1718-ik évi febr. hó 3-án érkezett Temesvárra egy rendtag kíséretében. Minthogy a részükre kijelölt régi Szt.-György-templomot a vár visszavétele óta élelmezési raktárnak használta a katonaság, a plebániai istentiszteletet ideiglenesen a bosnyák ferenczrendiek templomában (az immár lebontott piarista templom helyén állott ódon templomban) kellett végezniök. Csak 1718 ápr. 7-én vehette át Pez atya a Szt.-György-egyházat, mely ettől fogva hosszú ideig plebániai temploma volt Temesvár városának. A templom fölszentelése nagy ünnepélyességgel ment végbe. Megjelentek az összes tartományi és városi hatóságok, a katonaság és nagyszámú közönség. A jezsuiták Szt.-György helyett a Boldogságos Szüzet választották védőszentül és a templomot „ad Mariam Serenam“ nevezték el, mert a vár megszállásának napjaiban szép, derült idővel kedveskedett az ég az ostromló hadaknak, mi az ostrom sikeres eredményére döntő befolyással volt. Még abban az esztendőben három harangot is kapott a templom: az egyiket a Boldogságos Szűz, a másikat Borgia Szt.-Ferencz, a harmadikat Niger Emánuel jezsuitarendi szentnek a tiszteletére.

A jezsuiták megbizatása

A katonai kormányzat és a városi tanács támogatása nagyon megkönnyítette a jezsuiták feladatát, kik különben a saját benső hivatásuk érzetéből is ernyedetlen tevékenységet fejtettek ki mind az ige hirdetésében, mind az istentisztelet fényének helyreállításában. Nemcsak vasár- és ünnepnapokon, de a bőjti időszakban naponként predikáltak, délutánonként hitoktatást tartottak, erkölcsös keresztény életre és egyházi énekekre tanították híveiket. Sajnos, hogy többnyire német származásuak lévén, buzgó egyházi szolgálatukkal kapcsolatosan, Temesvár és Délmagyarország elnémetesítését is elősegítették.[1] *Házi naplójuk*[2] 1719. évi újév napján följegyzi, miszerint a kilenczórai nagymisén oly nagy volt a gyónók száma, hogy három pater alig győzte az egybesereglett híveket kihallgatni, mely körülmény a város kath. lakosságának szaporodásáról is tanuskodik. Gróf Wallis tábornok és várparancsnok meghagyásából az összes helyőrség, kapitányaik vezetése alatt, évenként többször járult a gyónás és áldozás szentségéhez. A jezsuiták házról-házra járva, személyesen szedték össze és ellenőrizték a gyónóczédulákat. A katonaság köteles volt azokat föllebbvaló tisztjeinek bemutatni. Karácsonykor még az éjféli misén is gyóntak a hívek s éjfél után két órakor áldoztak. Vízkereszt ünnepén házszentelést végzett a pater superior (ivit thurificatum), először gróf Wallisnál, mint a vár parancsnokánál s csak azután Mercy „tábornok úr ő kegyelmességénél“, harmadsorban Rebentisch tanácsosnál, végezetül pedig Haan kamarai biztosnál. Beszentelték azután a jezsuita atyák az összes katonatisztek és császári hivatalnokok lakásait, sőt a várbeli egyetlen zsidó-ház is részesült a vízkereszti szentelésben. Mielőtt az említett harangok Bécsből leérkeztek, az isteuitiszteletre dobbal hívták össze a híveket. Az első harangozást egy dobbal, a másodikat kettővel, a beharangozást három dobbal jelezték. 1719 szept. 12-én tűzték fel a jezsuiták templomának tornyára a keresztet, melyet „procuravit inclyta gens rasciana catholica“. Szt.-Mihály napja előestéjén pedig már az új harangokkal harangozták az „Ave Mariát“. A kereszt feltűzésekor nagy örvendezés volt Temesvár

[1] A temesvári jezsuita misszióház *főnökei* mind németek és szlávok voltak. Neveik, melyek itt következnek, elárulják származásukat: *Pez Lőrincz* 1718—1719. — *Pfeiffersperg Ferencz* helyettes 1717—1719. — *Gastayer Mihály* helyettes 1719—1719. — *Perger Antal* 1719—1726. *Stummer Ignácz* 1726—1729. — *Bartmann Dávid* 1729—1729. — *Kuschlan Zsigmond* helyettes 1729—1729. — *Folck Pál* 1729—1732. — *Pámer Gottfried* 1732—1734. — *Halbrucker Antal* 1734—1738. — *Perger Ferencz* 1738—1738. — *Grueber Ignácz* 1738—1743. — *Schalk Ferencz* 1743—1745. — *Ertl Tamás* 1745—1748. — *Mayr Ferencz* 1748—1751. — *Kallanek József* 1751—1753. — A hitszónokok és hittanárok között előfordul *néhány magyar név* is: *Sztropkay N., Beznák Pál, Erdélyi Zsigmond, Zakariás Miklós, Vajay Imre, Hunyadi N., Szendrey N., Szádeczky János, Gyurkovics János, Zichy László, Jónás András, Tornay József, Ámon Ferencz* és *Benyovszky János.* — Élt a temesvári misszióházban 1718—1753. évig összesen 163 jezsuita atya. Ezek közül 35 év alatt csak 14 volt magyar, 149 pedig idegen származású. *(Ephemerides Missionis Temesiensis Soc. Jesu.)*

[2] Külső czíme: *Protocollum Historiae Domus RR. PP. Societatis Jesu.* Belső czíme: *Ephemerides Missionis Temesiensis Soc. Jesu 1719—1753.* — (Csanádi püspöki levtr.) Ebből meritjük egykorú, hiteles adatainkat.

összes keresztény lakossága körében, hogy másfél század után újra ott tündöklött a város fölött, hol kevéssel előbb „stabat abominatio turcica". 1719-ben május 14-én szólalt meg először a szintén Bécsből küldött orgona, melyet zenével kísértek.

Egyházi szokások

Az akkori egyházi szertartások sok érdekes szokásról és helytörténeti mozzanatról értesítenek bennünket. Megtudjuk a jezsuiták naplójából, hogy karácsony éjtszakáján művészi vésetű jászolt állítottak fel a templomban a született Megváltó szobrocskájával. Jézus névünnepén a Megváltó szobrát az oltáron állították fel. Őrangyalok vasárnapján angyalnak öltözött diák jelent meg a nagymisén s egy kisded gyermeket vezetett az oltár elé. Ker. Szt.-János vigiliáján és ünnepén egy Szt.-Jánosnak öltözött ifjút és pásztoroknak öltözött hat gyermeket állítottak ki az oltárhoz, megérzékítvén eképpen a vallás misztériumait. 1720-tól kezdve az első keresztjáró-napon a Kis-Palánk külvárosba vezették a körmenetet, második napon a várbeli bosnyák francziskánusoknak a hódoltságban szintén mecsetté alakított ősrégi templomába, harmadik napon a lugosi-kapun át a Nagy-Palánk külváros Szt.-Katalin-templomába, hol a XIV. században a Károly Róbert királytól betelepített minoriták anyazárdája állott.

Szt.-Márk napján a búzaszentelést „extra portam Belgradensem" [1] tartották zenekísérettel, mindenkor a tartomány kormányzója, a várparancsnok és az összes polgárság jelenlétében. Körmeneteknél német és illír nyelven imádkoztak és énekeltek. Mikor az adminisztráczió elnöke vagy annak helyettese a császári és királyi felség képviselőjeként, az istentiszteleten megjelent, stólával és szenteltvízzel a templomajtóban fogadta a papság. Ilyenkor a katonai főméltóságok, a tábornokok és ezredesek megelőzték az adminisztráczió világi tanácsosait. Úrnapján galyakat és füvet hoztak az oltárok díszítésére. Az első oltár gróf Wallis várparancsnok, a patronátus képviselője lakásánál,[2] a második a bosnyák ferencziek temploma előtt, a harmadik Rebentisch adm.-tanácsos lakása előtt, a negyedik Mercy kormányzó generális lakásánál volt felállítva.[3] A körmenet alatt a jezsuiták temploma előtti tágas piacztéren, mely egész a mai megyeházáig terjedt, hat hadiágyú dörgött és 100 gránátos katona adta az üdvlövéseket. A baldachint négy zászlótartó emelte, a város birája és tanácsa fáklyákkal követték a szentséget.

Flórián-napját polgári ünnep gyanánt ünnepelte Temesvár városa. A Kis-Palánkba proczessziót vezettek s azután nagy mulatságokat csaptak. Különös szokás volt a tűzvész ellen való szentségáldás. Mikor gróf Wallis várparancsnok háza 1723-ban okt. 14-én éjtszaka leégett, a jezsuiták házfőnöke a tűz felé fordulva áldást adott a szentséggel, hogy a tüzet eloltsa. Szt.-Hubertus napján nagy vadászatra gyülekezék Temesvárott a Bánság összes úri közönsége. Gróf Mercy volt a házigazda. Fölkérte a jezsuiták főnökét, hogy a vadászok miséjét az ő palotájában tartsa meg. Mise alatt három zsemlyét szentelt a pap, melyekből indulás előtt minden vadász egy-egy szeletkét evett.

A temetéseket mindig késő este, esthomályban tartották a nyugati latin népek szokása szerint. Még deczemberben is, mikor a napok rövidek, este 6 órakor sötétben, fáklyák elővitele mellett végezték a temetési szertartást. A husvéti föltámadás ünnepélyét szintén teljes elsötétedéskor, este 8 órakor kezdték és 10 óra felé fejezték be, szakadatlan ágyúdörgés kíséretében.

Évenként okt. 12-én gyász-istenitiszteletet tartottak a Temesvár bevételénél elesett katonák lelkiüdvéért, „a kik a keresztény hitért áldozták fel életüket". 1719 okt. 18-án ünnepelte a város először visszavételének évfordulóját. „Te Deum" volt a jezsuitáknál, melyen az összes polgárság és a katonaság résztvett. Csak a gör.-kel. n. e. rácz és oláh lakosság tartotta magát távol: miért is 1721-ben Mercy kormányzó generális, nehogy kénytelen legyen a gör.-keletieket megrendszabályozni, udvarias levélben meghívta az ünnepélyre a temesvári görög-keleti szerb püspököt is.

[1] A *belgrádi kapu* a várból a Hunyadi-kastélyra nyílott; az *aradi-kapu* (mortorosi) a Nagy-Palánkba vezetett, körülbelül a Ferdinánd-kaszárnya és a katonai élelmezési raktár (jelenleg városi adó- és mérnöki hivatal) között; a *Jenő herczeg-kapu* (forforosi) Mehala (Ferenczváros) felé nézett, a mai katonai kórház közepe táján; a *lugosi-kapu* az aradinak közelében volt, körülbelül ott, hol az ú. n. erdélyi kaszárnyának a Gyárváros felé tekintő tűzfala, illetve a mostani osztrák-magyar bankpalota áll. Ez a kapu szintén a Nagy- és Kis-Palánkba vezetett.

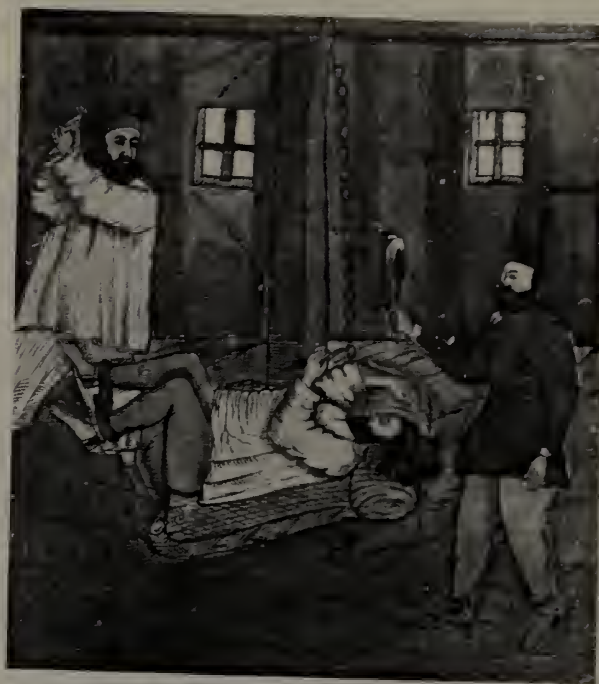
[2] A mostani katona-kaszinó helyén.

[3] 1720-ban Mercynek még nem volt állandó lakása Temesvárott. Később épült fel a kormányzói palota, a mostani büntető törvényszéki épület (ú. n. kis megyeháza) a Balázs-téren, a hol azután gróf Mercy állandóan lakott.

Temesvár régi képe.

A török fogságban szenvedett Wathay Ferencztől 1650 táján készitett szinezett rajz után.
(Eredetije a temesvári Délmagyarorsz. Múzeumban.)

Wathay Ferencz talponveretése a börtönben.
(Saját egykorú rajza után.)

Temesvár 1750-ben.
(A Temesvár városi könyvtárból.)
(Felül a XI. Kelemen pápától Savoyai Jenőnek küldött hadvezéri kalap és az ezüstmarkolatú díszkard.)

Túlságosan sok volt az ünnep. Az 52 vasárnapon, az Úr és a Bold. Szűz, az angyalok és apostolok ünnepein kívül számos szentnek emléknapját is nyilvános munkaszünettel ünnepelték. Az esztendőnek csaknem a fele „festum fori“ volt. Szt.-Balázs napján az a különös szokás dívott, hogy a polgárság almát vitt a templomba szenteltetni.

A ferenczrendiek

Mikor a jezsuiták Temesvárott letelepedtek, már a várban találták a *bosnyák tartománybeli ferenczrendi barátokat*, kik a török fürdővel szemközt állott és mecsetté alakított régi templomuk mellett húzódtak meg az ozmán uralom alatt. Sorsuk a mindenkori török kormányzó kegyétől vagy szeszélyétől függött. Gyakorta huzamosabb ideig nem háborgatták őket szegényes otthonukban. Egykorú adatok bizonyítják, hogy a hódoltságban a lelkipásztorkodáson kívül *gyermekoktatással* is foglalkoztak, természetesen az ő saját *szláv* nyelvükön. *Iskolájuk fennállt Temesvár visszavétele után is, a meddig a városban az elemi tanítás terheit győzték, kiegészítve testületüket német nyelven beszélő szerzetesek alkalmazásával.* Temesvár visszavételekor újra használatba vették templomukat és zárdájukat, melyben az elemi tanítás számára a lehetőség szerint helyiségeket rendeztek be.

A minoriták

A *minoriták*, kik Károly Róbert kora óta laktak Temesvárott s a váron kívül, a Nagy-Palánkba épült templomuk és zárdájukban végezték lelkipásztori és tanítói kötelességeiket, a török hódoltság idején úgylátszik elköltöztek Temesvárról. A vár visszavételekor elhagyatva állott monostoruk és templomuk, mely utóbbiból szintén mecsetet csináltak a mohamedánok. Temesvár fölszabadulása után, a „restitutio in integrum“ elve alapján, arra kérte *Roll Péter* minorita tartományfőnök III. Károly királyt, hogy a sóraktárul és katonai őrtanyául használt templomukat és zárdájukat, mely évszázadok óta a minorita szerzet tulajdona volt és csak a törökök vették el tőlük, a minoritáknak ismét visszaadja. A király Savoyai Jenő javaslatára 1717-ben olyképpen döntött, hogy visszahelyezvén a minoritákat temesvári templomuk és zárdájuk birtokába, utasította Roll provincziálist, hogy a Nagy- és Kispalánkban lakó katholikusok lelki ellátására az illír vagy dalmata nyelvben jártas két minorita atyát legyen köteles azonnal Temesvárra küldeni. Erre a tartományfőnök *Rösler Miksa* és *Jankovics Lőrincz* atyákat rendelé ki a temesvári állomásra; az elsőt házfőnökül, az utóbbit dalmata hitszónokul. Mikor azonban ezek Temesvárra érkeztek, nagypalánki templomukat és zárdájukat oly állapotban találták, hogy lehetetlen volt oda beköltözniök. Gróf Mercy egyelőre a Kis-Palánk külvárosban jelölte ki számukra a szintén mecsetté alakított ottani kápolnát (hol hajdanában, az Árpádok alatt, valószínűleg a domonkosok Szt.-László-temploma állott), lakásul pedig egy török házat, a hol nehány esztendőn át voltak kénytelenek nyomorogni. Minthogy azonban a vár újjáépítésének tervezete szerint az egész Kis-Palánkot le kellett bontani: az adminisztráczió 1723-ban az addigra már helyreállított nagypalánki régi zárdájukba és templomukba költöztette át a minoritákat. A templomot kitisztítván, *Szt.-Katalin vértanú* tiszteletére szentelték fel és még azon évben kezdték használni. A főoltárt *Königsegg János József*, a vár törzsorvosa, a Szt. kereszt oltárát pedig gróf *Wallis* várparancsnok állította. Ezeket két harangocskával együtt gróf *Nádasdy László* csanádi püspök szentelte föl. Rövid időn belül még három oltárt állítottak a hivek: Szt.-Ferencz, Pád. Szt.-Antal és Nep. Szt.-János tiszteletére. A templom alatt régi sírbolt is volt, melyben vegyesen szerzetesek és világiak temetkeztek. 1724-ben tették le az *új konvent* alapkövét. Ez 12 szerzetes befogadására épült s 1726-ban készült el. Galgóczon *Marx Ambrust* választották ide első gvárdiánnak. 1733-ban megnyitották theologiai iskolájukat s itt helyezték el a minorita növendékeket. Ezek könnyebb ellátására 1734-ben a konvent mellé posztógyárat építettek, mely a theologiai iskolával együtt 1738-ig állott fenn, mikor is a dühöngő pestis miatt mind a kettő megszünt.

Fenyegető török háború

Alig szabadult meg a lakosság a pestistől, mikor a törökök Belgrádot elfoglalták. Félni lehetett, hogy Temesvárt is meg fogják támadni. Azért a vár erődítményein kívül fekvő házakat a hadparancsnokság mind lebontatta, hogy azok támadás esetén az ostromlók előnyére ne szolgáljanak. Csak a konvent, egy kaszárnya s nehány tisztilak maradt meg, de azokat is aláaknázták, hogy szükség szerint légbe röpíthessék. III. Károly békét kötött ugyan a törökökkel, de a minoriták 1741-ben már *elnyomott konventnek* nyilvánították temesvári házukat. Az adminisztráczió ugyanis azon ürügy alatt, hogy a vár építése miatt a templomot és konventet le kell rontani, két helyet ajánlott cserébe a minoritáknak: Verseczet és a Gyárvárost. Egyiket sem akarták elfogadni, hanem a várban kértek maguknak helyet.

Sok huzavona után végre Mária Terézia királynő 1752. évi okt. 16-án a várban egy régi ökörmalmot, négy szobából és konyhából álló házat és az építendő új konvent számára megfelelő telket adott nekik.[1] Így szűnt meg a nagypalánki minorita-zárda és templom,[2] mely utóbbinak helyén az adminisztráczió 1763-ban a még ma is fennálló obeliszket emelteté, három oldallapján e kronosztikonokkal:

„Trophaeum solo aequatae sacrae aedis Catharinensis,
In qua sacrificare Deo, florente Eugenio, Carolo sexto dominante,
Signo Reformatos Fratres coepisse Minores".

„Sed Maria Theresia, apostolici Regni coronata Regina,
Hos in praesidio locat et patrocinio ambit."

„Defunctis, quorum hic cineres ac ossa recondo,
Aeternam requiem ore et corde precare viator."[3]

Vallásos társulatok

Ezek után visszatérve a török hódoltságot közvetetlenül követő évek temesvári emlékeire és egyházi hagyományaira, mindenekelőtt a *Krisztus keserves kínszenvedésének egyesületét* kell kiemelnem, mint a kor vallásos szelleméből sarjadzott önsanyargató társulatot. A jezsuiták naplója „Congregatio Agoniae" néven örökíti meg az egyesület fönnállását. Ájtatosságukat nagypénteken délután 2 órakor a jezsuiták templomában kezdték litániával és szentségkitétellel. Onnan más templomokba mentek úrkoporsót látogatni. Fekete vezeklő kámzsát viseltek, melyből csak a szemük látszott ki és a meztelen hátuk. Nagy néptömeg kísérte őket, midőn az utczákon végigvonultak s a Megváltó példájára nehéz fakeresztet hordoztak vállukon. Sokszor 10—12 ilyen vezeklő lépdelt egymásután, korbácscsal, kötéllel csapdosván mezítelen testüket. Suhancz gyerekek meleg vizet vittek utánuk edényekben, hogy lemossák róluk a megaludt vért. Az ízléstelen látványosságot 1732-ben szüntette meg a püspök. — Az önsanyargatókon kívül 1720—1724-ben még két vallásos társulat volt Temesvárott: *a Szeplőtlen Szent-Szűzről* nevezett egyesület (Congregatio Immaculatae Conceptionis), melynek czélja volt a jó hírnév védelme, rágalmazó ráfogások és becsületsértő támadások ellen, továbbá a keresztény erények gyakorlása s a szegények és fogságban szenvedők segítése; a másik társulat volt a *Nepomuki-Szent-János* társulata. Ezt a bosnyák barátok 1721-ben alapították az adminisztráczió cseh hivatalnokainak sürgetésére, mikor Nepomuki János még nem is volt kanonizálva. A szent tiszteletére kőszobrot állítottak a templomuk előtti téren (forum militare) s 1724-ben az adminisztráczió fölterjesztést tett a felséghez, hogy Nep. Szent-János a Temesi-Bánság védőszentjévé nyilváníttassék. Kérelmüket III. Károly 1726-ban teljesíté, a mihez azután Nádasdy László csanádi püspök is hozzájárult.

Miután a jezsuiták 1718 április 7-én templomukat átvették, késedelem nélkül hozzáláttak annak restaurálásához. Belső berendezését is felújították. Három oltár volt benne: Nagy-Boldogasszony főoltára, Xav. Szent-Ferencz oltára és Szent-Mihály oltára. Ezenkívül volt még két olajfestésű kép: a Segítő-Boldogasszony képe és Szent-Anna képe. 1727 május 3-án a Megváltó Szent-keresztjének kristályüvegbe zárt s pápai bullával hitelesített egy részecskéjét ajándékozta a templomnak *Soro* tábornok. A templom alatti kriptába az első halottat 1720 április 22-én temették. Összesen 70 halott alussza ott örök álmát. Közöttük van Falkenstein Albert püspök és Solderer Péter városbiró. Megjegyzendő, hogy a jezsuiták temploma és háza menedékhelyi kiváltsággal (jus asyli) volt felruházva. Az atyák befogadták a menedéket keresőket és elrejtették őket.

[1] V. ö. *Iványi István:* Adatok a temesv. Szt. Katalinról cz. templom és zárda történetéhez. (Délm. tört. és rég. Értes. 1879. évf. 71. l.) A nagypalánki minoriták Szt.-Katalin-templomának és zárdájuknak nagyobb része a vár építése alkalmával a harmadik külső sánczban enyészett el, némi része pedig a most épülő posta-palota alapzatának ásásakor került fölszínre.

[2] Temesvári *minoritafőnökök:* 1718. *Rösler Miksa.* — 1719. *Cziss Amandus.* — 1721. *Pernherdt Leonhard.* — 1723 *Seheller Dominik.* — 1725. *Peverelly Constantin.* — 1726. *Merez Ambrus* gvárdián. — 1728. *Gretsch Ágoston.* — 1729 *Miller Felicián.* — 1732. *Scheffer Atanáz.* — 1734. *Ranner Ráfael.* — 1736. *Merez Ambrus* — 1738. *Privorszky Mór.* — 1741. *Leitner Flavián* — 1744. *Franz Lipót.* — 1745. *Ranner Ráfael.* — 1746. *Franz Lipót.* — 1748. *Perer Januarius.* — 1749. *Baumgartner Lambert.* — 1751. *Ranner Ráfael* — 1754. *Kippelhorn Ferencz.* — 1757. *Ranner Ráfael.* — 1758. *Riehter Márk.* (*Iványi:* Délm. tört. és rég. Értes. 1879. évf. 71. l.)

[3] Az obeliszk 1849-ben a vár ostroma alkalmával sérüléseket szenvedvén, 1851-ben kijavítva újra felállíttatott. Jelenleg már nem áll az eredeti helyén.

Temesvár akkori kezdetleges társasélete jóformán a jezsuiták házának körére szorítkozott. Missióházuk középpontja volt az úri társaságnak, azaz tulajdonképpen ingyenes szállója, vendéglője, étkezője s kaszinója volt nemcsak a temesvári világi és katonai notabilitásoknak, a helybeli és vidéki papságnak, hanem a külső kerületekből kocsival, lóval és cselédséggel beránduló tisztviselőknek és külföldi kereskedőknek is. A jezsuita atyák megragadtak minden kínálkozó alkalmat vendégszeretetük nyilvánítására. Jó úri asztalt, ízletes konyhát tartottak. Nemcsak a fráterek, de az áldozárok is kötelesek voltak évenként legalább egyszer, alázatosságuk tanusítására, házról-házra alamizsnát koledálni a városban. A fűszert és az értékesebb élelmiczikkeket Budán, a zöldségfélét a környékbeli falvakban, Szent-Andráson, Freidorfon és Gyarmatán vásárolták. Pinczéjük dúsan el volt látva pozsonyi és budai borokkal, melyek évente hajón érkeztek Pancsovára, onnan pedig tengelyen szállította be egy frater Temesvárra. Két kertjük és két nyaralójuk volt: az egyik a Majorokban, a másik a Baśakútnál. Ez utóbbi volt a díszkert. Kívül esett az ú. n. forforosi (Jenő herczeg) kapun s tágas, szellős és árnyékos területen mintegy negyedórányira feküdt a vártól. Volt ott halastó és berendezett nyaraló lombos fák alatt, középütt egy régi kúttal, melynek friss vize páratlan volt Temesvárott. Kora tavasztól késő őszig ezekbe a kertekbe jártak ki a jezsuiták üdülni. Ott fogadták vendégeiket, ott tartották majális mulatságaikat s játsztak „piramidli“ tekejátékot. Szórakozásaikra hivatalos volt a város színe-java. Különösen népszerűek voltak farsangi estélyeik. Ilyenkor a tanulóifjak színielőadásokat mutattak be a vendégeknek s tréfás szavalatokkal mulattatták a közönséget. A majálist olykor künn rendezték a „császári élelmezési malomnál“, mely jó távolra eshetett a várostól, minthogy a meghívott főurak és polgárok kocsikon tették meg ezt a kirándulást. Társasélet

Szép emléket hagytak a jezsuiták maguk után a *temesvári gimnázium* fölállításával. Nyolcz esztendőre a visszafoglalás után kezükbe vették a délvidéki ifjúság nagyfontosságú nevelési ügyét. 164 éves szellemi sötétség után ők gyujtották meg Temesvárott a keresztény műveltség alapismereteinek fáklyáját. Gimnáziumuk, vagy mint akkor nevezték: latin iskolájuk 1725 nov. 6-án nyílt meg. Később fölépült a jezsuiták új rendháza (a mai papnevelő intézetnek első emelete).

Mint fönnebb érintém, gróf *Nádasdy László* pálos szerzetest és győri kanonokot, Fogarasföld örökös főispánját, hit- és bölcsészettudort, 1710 július 15-én nevezte ki I. József király csanádi püspökké. Temesvár akkor még török uralom alatt állott és senki sem álmodta, hogy ha valamikor fölszabadul, a Marostól a Dunáig s a Tiszától egész Erdélyig terjedő tartományával együtt elkobozzák Magyarországtól s osztrák tartománynyá teszik. Temesvár elfoglalásakor Nádasdy püspök s vele az egész nemzet még abban a meggyőződésben élt, hogy az ország délkeleti része teljes épségben visszakerült Szent-István koronájának birtokába. Egészen jóhiszeműleg írta tehát Nádasdy 1716-ban nov. 12-én gróf Wallis temesvári várparancsnoknak, hogy mint csanádi püspök és Temesvárnak is törvényes főpásztora, személyesen óhajt jelenlenni a várparancsnok beiktatási ünnepélyén, miért is kéri annak a háznak a kitatarozását, a melyben megszállni szándékozik. Minthogy azonban akadályozva volt a megjelenésben, 1716. decz. 20-án — még akkor sem sejtve ősi egyházmegyéjének szándékolt megcsonkítását — ismét levelet küldött Wallisnak és gratulált a karácsonyi ünnepekre. A püspökség sérelme

Mikor azután megtudta, hogy egyházmegyéjét a Maros-balparti egész területnek elvételével megcsonkították és főpásztori joghatóságának, a temesvári jezsuitákra átruházásával, az ősi csanádi egyházmegyéből csak a Maros-jobbparti területet hagyták meg neki, fájdalmasan jajdult fel s tiltakozó fölterjesztésekkel élt mind Rómában a pápánál, mind magánál a királynál is, annál inkább, mert a püspökség birtokait szintén elvették tőle. Azonban távol állt a bécsi hatalmasságoktól, hogy a püspök törvényes igazait teljesítsék. Sőt ellenkezőleg, 1718 okt. 20-án kérdést intézett az udv. kamara gróf Mercyhez: „Milyen aequivalens kárpótlást lehetne adni készpénzben Nádasdy püspöknek jószágai tizedjövedelme fejében?“ Rómából gróf *Csáky Imre* kalocsai biboros-érseket bízták meg Nádasdy panaszának s a csanádi püspökség állapotainak megvizsgálásával. A bibornok 1718 decz. 18-án érkezett Pozsonyból Temesvárra. Gróf Wallis várparancsnok s a tisztikar udvariasan fogadták s Mercy kormányzó a saját szállására kísérte. Másnap a jezsuiták templomában misét mondott, azután gróf Wallis kíséretében megtekintette a Hunyadi-kastélyt s azt a helyet, a hol 1716-ban az ostromló császári sereg a várba

bevonult. Délután sétakocsizást tett s a Begán „az igen mesterséges módon épült malmot“ szemlélte meg. A karácsonyi ünnepeket székhelyén szándékozván tölteni, decz. 20-án a postával elutazott.[1] Milyen jelentést küldött Csáky Rómába, nem tudjuk. Tény azonban, hogy 1719-ben, júl. 7-én a Savoyai Jenő herczeg elnöklésével tartott udvari tanács és aug. 22-én az udv. kanczellária kiterjeszté Nádasdy főpásztori joghatóságot a Maros—Tisza—Duna-közére is, de valósággal ez az intézkedés csak írott malaszt volt. A jezsuiták főnöke, mint vikárius, továbbra is megmaradt a püspöki joghatóság gyakorlásában a püspök távolléte idejére.

Az adminisztráczió ki tudta mindig eszelni, hogy a magyar püspököt és főnemest távoltartsa Temesvártól és a Temesi-Bánságtól. Mikor Nádasdy első kánoni látogatásra készült Temesvárra menni, a jezsuiták superiorja határozottan tiltakozott a misszió jogkörének ilyetén megsértése ellen; az adminisztráczió pedig tudatta a püspökkel „a császár nevében“, hogy vendégként és magyar mágnásként szívesen látják, de az újszerzeményű Temesi-Bánság püspökének el nem ismerhetik és nem is fogadhatják. Javadalmi birtokait sem kapta vissza Nádasdy. Évekig húzták-halogatták Bécsben ennek a kérdésnek megoldását. Mindezek ellenére Nádasdy mindig reménykedett és igyekezett békés viszonyt fenntartani az adminisztráczióval, melynek kedvező informácziójától várta az udvari főhatóságok jó hajlandóságát. Szíve alázatosságában hallgatagon viselte az adminisztrácziónak azt a hatalmaskodását is, midőn 1722. évi júl. 13-án tudtára adták, hogy az adminisztráczió rosszalja, a miért Zomborba és Csanádra plebánosokat merészelt kinevezni és ő felsége jogait bitorolta. 1722 decz. 27-én arra kérte Nádasdy az olasz hadjáratból hazaérkezett Mercyt, hozassa rendbe a Szegedről Temesvárra vezető országútat és engedjen át neki temesvári tartózkodása idejére legalább „egy kis munkáslakást“. Ezt sem teljesítették. Sok küzdelem és megalázkodás után végre sikerült 1724-ben jan. 27-én III. Károly királytól újabb dekrétumot kieszközölnie, melyben maga az uralkodó elismerte őt a Temesi-Bánság törvényes főpásztorának. Mint *elismert püspök,* már az évi márcz. 4-én sietett Temesvárra s a következő napon a jezsuiták templomában installálta magát. *Másfél század óta ez volt az első alkalom, hogy Csanád-egyházmegye főpásztora ismét megjelenhetett Temesvárott.*

Szomorú emléke Temesvár történetében az akkori német önkényuralomnak, hogy még illendő fogadásban sem részesítette a magyar püspököt. Nem a városban, hanem a bástyákon kívül, szabad ég alatt, a temetőben kellett magára öltenie pontifikális ruháit s benn a városban is csak hűvös, hivatalos tisztelgésben részesítették. A jezsuiták naplója csak néhány rideg szóval jegyezte fel Nádasdynak ezt az első temesvári látogatását. Így folyt ez tovább is. Nádasdy számára sem lakást nem engedtek Temesvárott, sem ellátásáról nem gondoskodtak, holott a király 1723-ik évi aug. 7-én kelt rendeletével egyenesen parancsolta, hogy a csanádi püspök számára Temesvárott a várban tulajdon ház jelöltessék ki lakásul. Ezt a rendeletet az adminisztráczió soha végre nem hajtotta. Nádasdy 1730 febr. 14-én a pozsonyi országgyűlés végeztével, a pozsonyi francziskánusoknál levő lakásán súlyosan megbetegedvén,[2] küzdelmes életét anélkül fejezte be, hogy egyházmegyéje központi városában otthonra talált volna.

A *csanádi székeskáptalan*, melyet III. Károly király 1723-ban *Nádasdy László szorgalmazására* új életre támasztott és 1724-ben jan. 27-én hiteleshelyi joggal és pecséttel látott el, 1740 táján tette át székhelyét Szegedről Temesvárra.

Az áldottemlékű Nádasdy halála után, midőn idegenből hozott *német papokkal* töltötték be Szt.-Gellért székét, legott megváltozott a fonák egyházi állapot. Semmi sem feszélyezte többé a bécsi kormányt, hogy a csanádi püspökség révén is teljes mértékben érvényesítse politikáját, mely Délmagyarországnak Szt.-István koronájától örök időkre való elidegenítését tervezte. *Ezentúl 1777-ig nem neveztek ki többé magyarszületésű honpolgárokat a csanádi főpásztori székre.* Az idegen főpapokat kizárólag csak a Temesi-Bánság püspökeinek tekintették, kik a csanádi egyházmegyéhez történeti jogon tartozó Maroson-túli részekben csupán mint Csanád vármegye főispánjai végezték funkczióikat.[3] Sorrend szerint így következtek egymásután: *Falkenstein Albert* báró 1730—1739. — *Stanislavich Miklós* 1739—1750. — *Wagrami* gróf *Engl Ferencz Antal* 1750—1777. Ezek már valamennyien Temes-

[1] *Wiener Diarium.* Egykorú tudósitás.
[2] *Sörös Pongrácz:* Fogarasföldi Nádasdy László gróf. (Religio, 1912. évf. 15. sz.)
[3] *Schematismus cleri Dioecesis Csanádiensis pro anno 1900.*

várott székeltek. 1780-ig egyik kincstári épületből a másikba kellett költözniök, mikor is a bánsági vámhivatal épületét kapták állandó püspöklakul.

A gör.-kel.szerb püspökség

Az első gör.-kel. n. e. vallású szerb püspök Temesvár visszavétele után a már említett *Vladiszávlyevics Joannicius,* kit 1710 táján szenteltek föl és Szerbiából, az ipeki patriarcha tartományából került Temesvárra még a török uralom alatt. Állásában III. Károly erősíté meg 1722 ápr. 18-án. Utóda lett *Nesztorovics Maxim* 1727—1728. Ezt követte 1728—1744 *Dimitrievics Miklós.* Az 1718 júl. 10-én létrejött passzaroviczi béke következtében Szerbia is a Morava folyóig III. Károly jogara alá kerülvén, *Petrovics Mózes* belgrádi metropolita kiterjeszté érseki joghatóságát a Temesi-Bánság szerb püspökségeire is, noha ezek a karlóczai, illetőleg akkor még a krusedoli szerb metropolitaság alá tartoztak. Mindazonáltal Petrovics belgrádi metropolita 1721 ápr. 11-én engedélyt kapott III. Károly királytól, hogy székhelyét Temesvárra áttegye, *kinevezvén őt a Temesi-Bánság metropolita-érsekévé.* A temesvári adminisztráczió azon évi ápr. 22-én fényes ünnepélylyel iktatta be őt érseki székébe. Hivatalosan meghagyta a temesvári és verseczi szerb püspököknek, hogy néhány papjuk kiséretében, úgy szintén megparancsolta a kerületek tiszttartóinak, hogy a falusi kenézekkel „in persona" jelenjenek meg a Temesi-Bánság szerb metropolitájának beiktatásán. *Ez időtől kezdve tehát, teljes öt esztendőn át, két gör.-kel. szerb egyházfőnek székhelye volt Temesvár.* Mind a két főpap valószínűleg a szerb lakosság körében, a Nagy-Palánk külvárosban lakott, hol a gör.-keletiek székesegyháza állott. Az 1718-ik évi temesvári „Feuerordnung"-ból tudjuk, hogy a szerbeknek a Nagy-Palánkban „igen magas toronynyal ékeskedő" régi templomuk volt.

Abban az időben annyira elharapódzott Temesvárott, nevezetesen a Nagy-Palánkban a szerb nép között a *bigamia,* hogy az adminisztráczió kénytelen volt a legszigorúbb büntetések alkalmazásával korlátokat vetni a családi életet bomlasztó erkölcstelenség terjedése ellen. A „schismatikusok megrendszabályozására" az adminisztráczió 1721 ápr. 25-én külön tanácsülést tartott, melyre a jezsuita superiort és egy rendtagot is meghívták. Másnap consistorium volt a vladika házában, hol a két jezsuita atya együtt ülésezett a vladikával és a szerb pópákkal. Petrovics metropolita egy-egy arany adót vetett ki a szerb családokra a Bánság egész területén. E miatt sok baja lett nemcsak a hívekkel, hanem a pópákkal is, kik megtagadták a betolakodott metropolita taksáinak fizetését, minthogy efféle taksákat csak a karlóczai metropolitának és a saját püspöküknek tartoztak fizetni. Petrovics 1726-ban távozott Temesvárról Karlóczára, a hol metropolitává választották.[1]

A protestánsok

A mi a *protestáns felekezetet* illeti, a német városi tanács szigorúan ragaszkodott herczeg Savoyai Jenőnek gróf Mercyhez intézett rendelkezéséhez és az evangelikus hitvallásnak egyik felekezetét sem tűrte meg a városban. Egy Erdélyből jött timárnak, Prey Mihály Jánosnak, ki evangelikus volt, megengedték ugyan, hogy a Kis-Palánk külvárosban timár-műhelyt rendezhessen be, de köteleznie kellett magát, hogy műhelyét a becsár megtérítése mellett azonnal elhagyja, mihelyt kath. timár jön Temesvárra. Két év mulva azután Aradról jött egy kath. timár és Preynak azonnal távoznia kellett Temesvárról.[2] Az 1723-iki országgyűlés biztosította ugyan a protestánok polgári és vallási szabadságát, de ez a törvény legkevésbbé érvényesülhetett a Temesi-Bánságban, hol a magyar törvényeket semmibe se vették. Csak az 1734 okt. 20-án kiadott „Resolutio Carolina" engedte meg az evangelikusoknak a szabad letelepedést, s minthogy ez a határozat Ausztriában is érvénynyel bírt, gyülekeztek e hitfelekezetnek hívei Temesvárott, de csak szórványosan.

A zsidók

A *zsidóknak* Savoyai Jenő a törökök kapitulácziója alkalmával szabad elvonulást biztosított Temesvárról. De a zsidóknak nem igen volt kedvök innen elmenni. A vár átadásakor 12 török- vagy spanyolzsidó családot találtak Temesvárott, melyek csakhamar német zsidókkal szaporodtak. A Jenő herczeg emlékére meghagyott várkapu boltozott csarnokában rendeztek be maguknak imaházat. Az adminisztráczió kihasználta őket jövedelmező üzletek kötésére és nyilvántartván létszámukat, türelmi adót, családonként évi 100 frtot szedett tőlük. Német közjogi felfogás szerint ugyanis a zsidókat az udvari kamara szolgáinak tekintették és meg kellett a türelmi taksákkal fizetniök, hogy a császár megtűrte őket az országban. Míg ezt le nem fizették, szatócsüzleteik (Kramladen) zárva maradtak. Temesvár

[1] *Szentkláray:* Mercy korm. a Tem. Bánságban, 85—91. ll.
[2] *Preyer:* Monogr. d. kön. Freist. Temesvár, 58. l. — *Böhm:* Délm. k. tört. II., 445. l.

városa az utczák kövezésére és tisztítására 954 frt külön adót is vetett ki a zsidó családokra. Tulajdon bírájuk volt: Mercy kormányzata alatt *Politzer Ábrahám*. Ő állott a rabinussal, *Mayer Ábrahám Lévivel* a zsidó hitközség élén. Egyházi elüljárók voltak: *Mayer Amigo*, *Menachim Salamon* és *Marcus*. Ezek feleltek a türelmi és egyéb adók pontos be szolgáltatásáért. 1728-tól kezdve az adminisztráczió *Menczer Farkas* temesvári serfőzőnek adta haszonbérbe a türelmi adót évi 700 frtért, értésére adván Menczernek, „dass die Anzahl der Juden eher vermindert, als vermehret werde".

Városrendezés

A vallási és felekezeti ügyeken kívül a *város rendezése* és az elkerülhetetlenül szükségessé vált *építkezések* foglalták le az adminisztráczió és a városi tanács tevékenységét. A III. Károly és V. Fülöp spanyol király között támadt háború 1719-től 1722-ig távol tartotta ugyan gróf Mercyt Temesvár rendezésének kezdő munkálataitól, de mielőtt a hadsereghez hivták, már előre elkészitteté a terveket, melyek szerint a város újjáalakitását foganatositani kellett. 1719-ben mozgásba jött itt minden, hogy az ódon, keleti arczulatú és megrongált város új alakot nyerjen. A kincstári erdőkben még a tél folyamán készítették az épitkezésekhez megkívántató faanyagot. Évről-évre úsztatták le a Tiszán Szegedig a mármarosi kincstári erdőségekből a fenyőszálfák százezernyi tömegét. Kora tavaszszal pedig a belgrádi, lugosi és aradi várkapuk előtti térségeken rengeteg téglavető és téglaégető telepeket rendezett be *Blum Flórián* városbiró, hogy téglában ne legyen hiány. Lippán 3 erariális mészégető kemencze forralta a meszet s tömegesen érkeztek Temesvárra a kőműves-, ácz-, kovács- és asztalos-mesterek, többnyire az osztrák tartományokból. Az adminisztráczió talpra állította az összes bánáti robotos munkaerőket is. A fuvarokat és kézimunkásokat a kerületi tiszttartók összeírták és katonai asszisztencziával állították elő az építkezések helyére. Ki volt adva a parancs, hogy a szükséges munkaerő hétről-hétre jelentkezzék a helyszínén. Minden mulasztott napért 12 kr büntetés és megcsapatás volt elrendelve. A legtávolabb vidékekről felhajtották az embereket, tekintet nélkül házi gazdaságukra és a mezei munkákra. Az új vár és a kaszárnyák építési munkálatainak felügyeletére különféle hivatalokat léptetett életbe az adminisztráczió. Voltak „Bauschreiberek", „Kalkaufseherek", „Schanzschreiberek" és „Ziegelschreiberek". Az első, kinek kezében az összes várépítési munkálatok összpontosultak, *Reissenbüchler Márk* „Bauverwalter" volt. Ezek az építész-tisztviselők előkelő állást foglaltak el az akkori temesvári társaságban, úgy hogy mikor egy *Conti* nevű „Züglmeister" meghalt, nagy pompával temették el a jezsuiták templomában.

Az új vár építése

A *temesvári új vár* építését megelőzőleg 1719-ben a most is fennálló, 255 öl hosszú, ú. n. *erdélyi kaszárnya* építése kezdődött,[1] olyképpen, hogy a régi Hunyadi-vár éjszaki sarka és kelet-déli oldalfala meghagyatván, azok tetejébe rakták fel azt a hatalmas építményt, melynek emeletes középső homlokzatából a távol környékre kilátó őrtorony emelkedett a magasba. Közvetetlenül mellette, folytatólag szintén a régi bástyákon, épült a katonai *élelmezési laktanya* és *raktár* (Proviant-Haus). E két épületnek bolthajtásos folyosóin ma is jól kivehetők az eltünt Hunyadi-vár lőréses bástyái. Egyidejűleg folytak a helyreállítási munkálatok a Károly Róbert király hajdani palotája helyén állott s azonképpen kaszárnyává alakitott *Hunyadi-kastélyon*, valamint a bécsi haditanácstól jóváhagyott tervek szerint emelendő, de a réginél sokkal nagyobb *új váron*.

A XVIII. század legnagyobbszerű, legmonumentálisabb építkezése volt a *temesvári vár*, sor szerint immár a *negyedik* vár, Temesvár keletkezése óta. A III. Károly rendeletére készülő új vár munkálatait a Szt.-Ignáczról nevezett éjszaki bástyák alapozásával kezdték. A munka oly gyorsan haladt, hogy 1723 ápr. 25-én már megtarthatták az alapkő-letétel ünnepélyét. Az alapkövet fényes egyházi szertartások és nagy katonai dísz közepette, ágyúdörgés mellett *Gastayer Mihály* jezsuita-superior helyezte el, czinnlemezre vésett következő emléksorokkal: „*Imperante Carolo VI., Duce Eugenio Sabaudiae Principe, per cladem Petro-Varadini MDCCXVI a Turcis recuperata Provincia, sub praesidio Claudii Comitis a Mercy, anno a partu Virginis MDCCXXIII, die XXV. mensis Aprilis Temesvarini moenia fundabantur.*" Az új vár csak 1765-ben készült el teljesen. Tehát 45 esztendeig építették egyfolytában.

A várépítés 1723-ban szükségessé tette a Kis-Palánk városrésznek, úgy szintén a minoriták ottani filiális templomának és hospitiumának végleges lebontását.

[1] *Preyer* helytelenül teszi az építés kezdését 10 évvel későbbre.

A lakosság elköltözött onnan részint a belvárosba, részint a Nagy-Palánkba, vagy az akkor keletkező *Majorokba* és a már településfélben levő *Mehala* faluba. A várban, a mostani Szt.-György-téren kezdték a belváros építését. Itt egy egész új házsor (nova platea) épült azon a terjedelmes térségen, a hol az ostrom alatt leégett és elpusztult török házak helyén, kezdve a jezsuiták templomától, egészen a mai Losonczy- és Balázs-térig, üres telkek sorakoztak egymás mellé. Ott épült fel három török ház fundusán a *jezsuiták háza*, a Balázs-téren *gróf Mercynek, illetőleg a bánsági kormányzóknak* palotája (Generalathaus), a túlsó oldalon pedig

Temesvár helyrajza, melyen föl van tüntetve, hogy 1727-ben mely épületek épültek a városban. (Egykorú tervezet nyomán.)

1. Hunyadi-vár. — 2. Török nagy bazár romjai. — 3. Jezsuiták temploma. — 4. Bosnyák barátok temploma. — 5. Török fürdő romjai és telke. — 6. Erdélyi kaszárnya. — 7. Jenő-herczeg-kapu (Forforosil). — 8. Proviant-ház. — 9. Gróf Mercy palotája. — 10. Belgrádi kapu. — 11. Aradi kapu (Mortorosi). — 12. Lugosi kapu. — 13. Gyógyszertár. — 14. Helyőrségi iroda. — 15. Kincstári ház (Cameralhaus). — 16. Kaszárnya.

a *központi vám- és sóhivatal.* Egyidejüleg épült gróf Wallis számára a *várparancsnoki palota* (Commandantenhaus), a bosnyák barátok temploma mellett. (A mai katona-kaszinó.) Ugyanott állították fel a bosnyák ferencziek már 1722-ben Nep. Szt.-János kőből faragott szobrát, az első délmagyarországi kőből faragott szoborművet, mely még most is fennáll egy félreeső helyen, a város begaparti növénykertjében. A Balázs-téren, szemközt a kormányzó házával, építették a *helyőrség tiszti pavillonját* és *irodáját* (Canzlei), mely a mostani Mária-szobor táján állott,

talán éppen a Mocsonyi-ház helyén. Az *alsó-kaszárnya* (untere Caserne) a katonai *fölszerelési műhelyekkel* együtt a mostani Ferencz József-liget közepén, a *felső-kaszárnya* (obere Caserne) a nagy-palánki minorita-zárda mögött emelkedett.

Középítkezések Gróf Mercy utódai alatt is serényen folytak az építkezések. Még Mercy kormányzata alatt 1731-ben tette le *Solderer Péter* városbiró a mai *városháza* (deutsches Rathaus) alapkövét. Ez az épület azonban csak néhány év után készült el, homlokzatán Temesvár czímerpajzsával, a töröktől visszavett régi török várnak tornyos bástyájával, melyhez az akkori jezsuita superior e következő, erősen osztrák szellemű emlék-felírást készíté:

„Olim quid fuerim, praesens insigne docebit,
Moenia quae circum turcica structa vides,
Caesareis vicit princeps Eugenius armis;
Quae tibi nunc fulgent, Mercius arte tulit.
Dent autem Superi, postrema in saecula mundi
Optata hac semper conditione fruar,
Qua fruor augustis aquilae dum protegor alis,
Dum regit haec sceptris Austria diva suis".

Még 1720 táján készíté el *Erlachi Fischer Emánuel* hírneves bécsi műépítész a *székesegyház* terveit, melyeknek kivitele azonban közbejött akadályok miatt haladékot szenvedett. Csak 1736-ban tették le a székesegyház alapkövét. *Kostka Tivadar János,* temesvári kincstári építőmester és társa, *Steinlein* vezették az építkezést, mely a templom külsején 1754-ig tartott. Barok-stílben konczipiált keresztalakú és kéttornyú remek templom ez, melynek terméskőből készült merész boltívei és díszes stukkója, oltárainak utánzott márványból való dekoráczіója és oszlopzatának szintén kőből faragott kapitéljei egyformán dicsérik a tervező művész architekturáját és a kivitelt eszközlő temesvári mesterek értelmességét és becsületességét. A székesegyház építési költségeit évi 5000 forint utalványozásával a kincstár fedezte. A *bosnyák ferenczrendiek templomának* építése már több nehézséggel, de műépítészeti tekintetben ugyanolyan szerencsés sikerrel járt. Az áldozat, melyet ez a szegény szerzet hozott, elévülhetetlen emléke vallásbuzgóságának és emelkedett műízlésének. Már 1724-ben folyamodott a szerzet a „császárhoz", hogy a vár utóbbi ostroma alkalmával tönkretett, de romjaiban még fennálló (und annoch vorhandenen Rudera der ingehabten Kirche) templomuk, zárdájuk és telkük helyreállíttassanak. Minthogy a kincstári építkezések sok milliónyi költséget okoztak a kincstárnak, az adminisztráczió elutasító választ adott. Erre a derék szerzetesek országos gyűjtést indítottak. 1725 jan. 5-én Mercy útlevelet állított ki számukra, hogy újonnan építendő templomukra mindenfelé (aller Orten) kegyes adományokat gyűjthessenek. Bejárták koldulva az egész országot, Erdélyt, a Balkánt és a tengerpartot. Útjokból már az első év végén oly kecsegtető eredménynyel tértek vissza, hogy főnökük a templom építését 1726 tavaszán megkezdheté. A szükséges építőanyagot, téglát, fát Mercy adta nekik. Az építés 10 esztendeig tartott. A templomot, mely a XVIII. századi építőművészetnek monumentális emléke volt s páratlanul állt Délmagyarországon, 1736 decz. 8-án szentelte föl Falkenstein csanádi püspök. Gróf *Hamilton,* kormányzó tábornok, 1735-ben alapját vetette meg a várban az első *kórháznak,* mely 1737-ben elkészülvén, a német *irgalmas-rendnek* adatott át. A rend *Temel Paulinust* küldé Temesvárra hat rendtaggal, kik az épületet a kórházzal együtt gondozásukba vették és azóta immár hazai szabályzat mellett dicséretes buzgalommal fentartják.

Ipar Széles alapokon és csodálatos gyorsasággal lendült fel Mercy kormányzata alatt a *gyáripar* Temesvárott. *Mercy virágzó, vagyonos és népes várossá akarta tenni Temesvárt* s e végből fáradhatatlan igyekezettel honosította meg a városban a polgárosodás és ipari haladás eszközeit. A Nagy-Palánkon túlnan elterülő mezőségen, melyet a Bega (hajdani Kis-Temes) folyónak egyik ága hasította ketté, külön gyártelepet méretett ki a felállítandó különféle *gyárak* és *iparvállalatok* számára. 1725-ben *Framrich Henrik* külföldi szakembert nevezte ki gyárépítő intézőnek (Factor), azzal a megbízással, hogy a kijelölt területen az eléje terjesztett tervet és a fölmerülő életszükségletek sorrendje szerint gyárakat építsen. Így keletkezett 1725-ben a Bega-folyó egy kis szigetén a vízerőre berendezett *posztógyár.* Körülötte épült föl 1733-ig az *állami bőrgyár* (Aerarial Lederhaus), az *abagyár, harisnyagyár, selyemgyár,* az *arany-* és *ezüstfonal-* és *paszomántgyár,* a *szeggyártó hámor,* a *lőpor-* és *salétromgyár, kelmefestő-műhely,* a *papirmalom, szappanos-műhely, olajsajtó* és a *kalapgyár.*

Temesvár visszafoglalásának emlékérme.

Temesvár a visszafoglalás után. (Temesvár város könyvtárából.)

1

2

3

1. A régi Hunyadi várkastély. — 2. Részlet a régi várfalakból. — 3. A régi katonai élelmezési raktár.

A temesvári gyáriparnak minden más egyébnél előkelőbb s a munkások értelmi készsége és ízlése tekintetéből is legértékesebb termelése volt a *selyem.* A selyemipar meghonosításával mintegy betetőzni akarta Mercy a temesvári ipari kultúra megalapozása körül szerzett érdemeit. Sokat fáradozott, hogy a Temesi-Bánságban még teljesen ismeretlen ezen iparágnak megfelelő talajt készítsen elő. 1733-ban 143.000 eperfát ültettetett el Temesvárott a Vadászerdőbe vivő út mentén, a Kis-Palánkban és a környékbeli községekben. *Halálbüntetést* szabott az eperfák megcsonkítóira és pusztítóira. Minthogy pedig az egész tartományban nem volt a selyemhernyó ápolásához értő ember, Milano és Mantua vidékéről hozatott olasz családokat, a kikre a selyemhernyó gondozását s a selyemszövés gyári munkáját bízta. E családok kíséretében jött Temesvárra *Rossy Kelemen* mantuai apát, kit Mercy a bánáti selyemkultúra vezető felügyelőjévé (Werkführender Inspector) nevezett ki 500 forint kezdő fizetéssel. Rossy és az olasz munkások kezén csakhamar virágzásnak indult a temesvári selyemgyár. Első termékét Istennek áldozta. Rossy gyönyörű miseruhát készíttetett s azt a székesegyháznak ajándékozta. Krisztina császárnénak pompás selyemruhát küldött a gyár termékéből.[1]

Nagyobb forgalmú *kereskedés* csak 1723-ban kezdődött Temesvárott, mikor Wallis elnöklésével a *német kereskedelmi társaság* (Commercien Societät) megalakult. *A szándék az volt, hogy a Temesi-Bánságban a kereskedelem is teljesen német lábra állíttassék:* „weil man deutsche Kaufleute untergebracht wissen will“. A német kereskedelmi társaság vette át az egész tartományban termelt gabonát, a marha- és gyapjuelárúsítást s a bányák és erdők termékeinek értékesítését. Ez továbbította mind e bánáti produktumokat a külföldi árúpiaczokra. A szállítást *Forstmayer* bécsi hajósmester eszközlé a Dunán, Tiszán és a Száván. Azonban a német társaság alig két évig uralkodott a helyzeten. *Bibics Jován,* temesvári előkelő lakos elnöklésével csakhamar megalakult a *görög kereskedelmi társaság* s a bánáti görög és szerb kereskedők most szembeszálltak a németekkel, erős versengést indítván ellenük. Kieszközölték az udvarnál, hogy nekik is engedtessék meg a kereskedés a Temesi-Bánságban, minthogy ők is mindenkor hűen szolgálták ő felsége érdekeit. 1725 október 8-án már köröztetté az adminisztráczió, hogy a bánáti kereskedés a Temesvárott alakult s 76 főből álló keleti görög kereskedelmi társaságnak (Orientalische Compagnie) meg van engedve. Ez a társaság gazdagabb volt a németnél s jobban győzte pénzzel. Ügyességével és vagyonával lassanként hatalmába kerítette az egész bánáti termény- és marhakereskedést. Sőt még más két szövetséget is alakított Temesvárott: a *Viehhandlungs-Societät*-et és a *Praedien-Societät*-et. A zsidó üzletemberek a német kereskedelmi társasághoz szegődtek, miért is „német zsidók“-nak nevezték el őket. Nehogy a két társaság egymást károsítsa, az udv. kamara 1725-ben „Norma Regulativá“-t volt kénytelen kiadni, az adminisztráczió pedig alattomos útakon igyekezett a versengést a németek javára fordítani. Mindamellett a gabonakereskedés 1728-tól túlnyomó részben a görög, örmény és szerb üzletemberek kezén maradt, a kikkel csak a gazdag temesvári *Wolf* és *Schwartz* zsidó terménykereskedők tudtak versenyezni. Kereskedés

Nagyobbarányú üzletek tárgya volt a bánáti *méz, viasz, szappan* és *faggyú.* Evvel a temesvári *Stoján* és *Nedelkó* czégek foglalkoztak. Ők szállították a bányák és a katonaság számára a gép- és mécsolajat, a gyertyát, szappant stb. Ugyanők érdemeket szereztek a délvidéki méhtenyésztés körül is. Egyedül csak a temesvári kerületben 12.193 méhkast tartottak árendában a köznéptől, melyet az adminisztráczió rákényszerített a méhtenyésztésre.

1727-ben egy *Kristóf Gáspár* nevű vászonkereskedőt emlegetnek az adatok, írván róla, hogy a bánáti katonaság részére 10.910 forintért 70.470 rőf vásznat és 10.024 rőf zsákszövetet szállított.

Adásvételnél 1725-ig a török hossz- és súlymérték: az okka, arasz és láb volt használatban. Ez évben léptette életbe az adminisztráczió a bécsi nehezéket és a bécsi rőföt. A gabonakereskedésnél 1726-ban a hivatalosan megpecsételt pozsonyi-mérő (Pressburger Landmetzen) lépett érvénybe.

A pénzek nemét és értékét kezdetben a szokás szabályozta. Forgalomban voltak vegyesen német, lengyel, franczia, olasz, görög és török pénzek. 1726-ig Pénznemek

[1] Rossyt 1749-ben csanádi czímzetes, 1752-ben valóságos kanonokká nevezte ki Mária Terézia. A káptalanban egészen a nagyprépostságig emelkedett. Meghalt Temesvárott 1771-ben. Jeltelen sírja e nagyérdemű és nagyműveltségű férfiúnak a temesvári székesegyház kriptájában van.

maga az udvari kamara sem volt vele tisztában, milyen váltópénz leghasználatosabb a Temesi-Bánságban. Ekkor hívta fel a kamara jelentéstételre az adminisztrácziót: vajjon a 17 krajczáros és 7 krajczáros pénzeken kívül miféle más pénznemek vannak még a Bánságban? Aprópénz egyáltalában kevés volt. Leginkább a török aprópénz forgott közkézen s az adminisztráczió is ezt részesítette előnyben. A dunai kerületekben leghasználatosabb volt a Rákóczi-féle váltópénz (Ragotzysche Scheidemünzen). A karánsebesi kerület adópénztárában 1727-ben 1414 frt 33 kr. Rákóczi-féle polturát (Poltracken) találtak. Ezeknek 1728-ban rossz hírük kerekedvén, a bécsi bankalitás helyettük a cseh-garast (Böhmische Gröschl) hozta forgalomba a Temesi Bánságban. A Rákóczi- és lengyel pénzeket kitiltották, a zechino-dukátok értékét egyenlővé tették a körmöczi aranyokéval, a louisdor értékét pedig 6 frt 48 krban állapították meg.

Közlekedés A személy-, podgyász- és teherszállítás eleinte kincstári kezelésben volt. A postások többnyire kiszolgált német katonák voltak, alárendelve a kerületek tiszttartóinak. A szállítás egyik császári postaállomásról a másikra lovas- és ökrösszekerekkel történt. A főútvonalakon vendégfogadó korcsmákban szálltak meg az utasok. A hol ilyenek nem voltak, a postaszállítók tartoztak olcsó szállást és élelmet adni az utasoknak. Minden állomáson 4 lovas személyszállító és 6 ökrös teherszállító kocsi állt készenlétben. Erre a czélra a Temesvárott székelő „Banatisches Fuhrwesen“ nagyszámú személyzetet, lovakat, kocsikat és ökrösszekereket tartott a kerületi tiszttartók ellenőrizete mellett. 1727-ben a „Landkutschen“ vállalat lépett életbe, mely Temesvár és Bécs között állandó összeköttetést tartott fenn, hetenként egyszeri indulással. Nagyobb helyeken egyes magánegyének bírták a postát és tetszés szerinti portókat fizettettek maguknak a szállítmányokért. 1722 július 26-án lépett életbe az új „Postordnung,“ mely a kiváltságos emberek postaszabadalmát eltörölte. Ezentúl csak az államhivatalok levelezését szállították portómentesen. 1728-tól kezdve már rendes menete volt Temesvárról a postának és az országútak mentén fekvő minden népesebb községnek volt már berendezett postaállomása.

Közegészség *A közegészségi ügyet* nagyon lelkiismeretesen kezelte az adminisztráczió. Az első években tábori orvosok és egyszerű felcserek gyógyították a polgári házakban is. Felcser kettő volt akkor Temesvárott: *Hainz* polgári és *Heudlinger Ignácz* katonai sebész. 1729 nov. 19-én az összes bánáti egészségügyet a bécsi udv. egészségügyi tanácsnak (Hofcommission in Sanitäts-Sachen) rendelték alá. Ennek a hatáskörébe tartozott ezentúl az orvosok és gyógyszerészek kinevezése, a kórházak főfelügyelete, új kórházak állítása, valamint a már sűrűn látogatott mehádiai gyógyfürdő gondozása. Most már egymásután nevezték ki a Bánság számára az egyetemi képzettségű „medicinae doctorokat“. Temesvárott két doktor működött: *Dease Ferencz* és *Hochberg*. Az előbbit Konstantinápolyba hívták meg a hollandi követhez, a másikat Szegedre nevezték ki. Utánuk jött 1729-ben *Gloser János József*, mint az adminisztráczió „physicusa“ és *Gutenberg György*. Mindkettőnek 400 frt és 18 öl tüzifa volt a fizetése. 1732-ben november 22-én nevezték ki Temesvárra katonai törzsorvosnak 1200 frt fizetéssel *Schick* doktort. Ennek halála után 1733-ban *Dolfin Miklóst* és *Sitter Jánost*. Kívülök egy *Deimbl* nevű magánorvos is tartózkodott Temesvárott, kinek helyére 1733 febr. 14-én *Barneval Jakab* doktor jött. Gróf Mercynek külön háziorvosa volt: egy *Boccino* nevű olasz, ki állandóan mellette tartózkodott és utazásain kísérte. *Gyógyszertár* kettő volt Temesvárott Mercy idejében. Jellemző egy 1724-ben kiadott admin. rendelet, mely megparancsolja a kerületek lakosságának, hogy a gyümölcsfákról lehullott száraz gyümölcsöt szedjék össze s küldjék Temesvárra a tábori kórházba, a beteg harczosok számára csemegének.

Pestis Nagy szükség volt a közegészségügyi intézkedésekre, mert 1738 márczius havában a Grünne-ezred egy zászlóalja átplántálta Erdélyből Temesvárra a *pestis*-ragályt, mely az óvóintézkedések ellenére borzasztóan pusztított a katonaság és polgárság között. Temesvárott azalatt a 13 hónap alatt, míg e rémséges csapás a várost ostorozta, legalább is 1000 ember esett áldozatául, vagyis az akkori népességből minden hatodik lélek. A pestis megszűntével fogadalmat tett a városi tanács, hogy 1739-től kezdve száz esztendeig évenként május 15-én ünnepélyes körmenetben kivonul a belgrádi kapu előtt épült Rozália-kápolnához, hálaadásul a Mindenhatónak a ragály megszűnéseért és könyörgésül, hogy az isteni gondviselés jövőre kímélje meg a várost hasonló csapásoktól.

A pestis rémével szövetkezett 1738—39-ben a porta és Oroszország között kitört háború, melyben III. Károly, az oroszoknak szerződésileg kötelezett segítőtársaként, egész haderejével kívánt résztvenni. 1738 április havában a törökök már fegyverben állottak s az alsó Dunáról Délmagyarországot fenyegették támadásukkal. Június 19-én érkezett Temesvárra a vár előtt összevont császári hadak megszemlélésére herczeg *Lotringeni Ferencz*, Mária Terézia trónörökös főherczegnő férje és ennek fivére *Károly*, kik önkéntesekként csatlakoztak a törökök ellen induló fősereghez. Páni félelem fogta el a lakosokat. Nagyobb részük, németek úgy, mint más nemzetbeliek, gyors menekülésre határozta el magát. A Mercytől alkotott számos iparvállalat vagy fennakadt, vagy éppen feloszlott, míg végre a szerencsétlen hadjáratnak 1739. évi szept. 18-án a 27 évre kötött belgrádi béke vetett véget és Temesvár lakossága a kiállott izgalmaktól megszabadulva, a nyugodt munkához visszatérhetett. Török-orosz háború

A szenvedett anyagi veszteségek kárpótlása fejében 1742. évi február hóban kieszközölte az adminisztráczió az udv. kamaránál, hogy a város környékén fekvő *nyolcz falu*, ú. m. *Rékas, Gyarmata, Bruckenau, Freidorf, Újpécs, Besenova, Kisoda* és *Kárány,* ötévi haszonélvezetül, a „német tanácsnak" engedtetett át. A város terjeszkedése

A mostani *Gyárváros* és az ú. n. „Új német Majorok" vagyis a mostani *Józsefváros* megtervezését és fölépítését csak 1744-ben engedélyezte ugyan egy udvari rendelet, de kétségtelen, hogy a két külvárosnak első kezdetei sokkal előbbre tehetők, minthogy mind a két helyen már régebben épültek házak, gyárak, malmok és nyaralók. Az adminisztráczió 1744. évi deczemberben meghagyta a német- és ráczvárosi tanácsoknak, hogy a Gyárváros éjszaki része a rácz tanács, déli része pedig a német tanács hatósága alá tartozzék, miért is a Gyárváros két felekezetre osztatván, az egyiket „német városnak", a másikat „rácz városnak" nevezték el. A német- és ráczvárosi magisztrátusok között napirenden levő súrlódások következtében 1750-ben elrendelte az adminisztráczió, hogy a német tanácsban a rácz magisztrátusnak egy tagja, a rácz tanácsban a német magisztrátusnak egy tagja jelen legyen és nemzetiségeik érdekeit képviselje. A német magisztrátus hatásköre kiterjedt a Belvárosra, a Gyárváros német felére és az Új-Majorokra, a rácz magisztrátus alá tartozott a belvárosi rácz negyed, a Gyárvárosnak rácz fele és a *Mehala*, más néven *Újváros.*

1751 okt. 2-án császári rendelet jelent meg, mely a Temesi-Bánság eddigi kormányrendszerét megváltoztatván, *katonai* és *kamarai* kormányzatra különítette el. Minélfogva a kamarai vagyis polgári ügyek kezelésére önálló joghatósággal külön *polgári elnököt* (Civil Präsident) neveztek ki az adminisztráczióba, míg a katonai ügyeket ugyanabban adminisztráczióban továbbra is a banáti *hadtestparancsnok* kezében hagyták. Kettős kormányzat

1754-ben kezdték építeni az adminisztráczió *kormánypalotáját* (Regierungsgebäude), a mostani megyeházát és a *jezsuiták templomát,* a mostani szemináriumi templomot. Építkezési költségekre 8000 frtot adott a kincstár a jezsuitáknak. A régi Szt.-György-templom előrészét lehordták és míg ez újra épült, az isteni-tiszteletet a templom hátulsó részében tartották, melyet azonban költséghiány és a rend feloszlatása miatt nem volt alkalmuk újjáépíteni. A szép templom bevégzetlen állapotban maradt az utókorra. Fontos építkezések

1757-ben épült fel a *polgári kórház* emeletes háza, 1761-ben pedig a *rácz magisztrátus háza*, a mostani áll. főreáliskola helyén. 1762-ben a zsidók zsinagógája készült el. 1774-ben épült a *józsefvárosi r. k. plebánia-templom,* és a gyárvárosi gör. kath. hívek *Mária-kápolnája,* melyet az egyesült hívek a legutóbbi időkig plebánia-templomul használtak.

Nevezetes esemény Temesvár e korabeli történetében *II. József császárnak* 1767-ben váratlan megjelenése a városban. Háromszáz esztendő óta ez volt az első eset, hogy Temesvár ismét keresztény fejedelmet üdvözölhetett falai között.[1] II. József látogatása

[1] A temesvári kegyesrendiek főgimnáziumának 1912. évi „Értesitőjében" *Both Ferenez* igazgató, hivatkozva a „Protocollum Temesvariense Franciscanorum" egy följegyzésére (145. l.) említi, hogy *Mária Terézia* 1768-ban május 14-én és 16-án Albrecht herczeg, Lascy, Laudon és Ditrichstein társaságában *misét hallgatott a temesvári bosnyák ferenczrendiek templomában* és hogy ájtatosságát ugyane templomban 1770-ben május 13-án és 14-én megismételte. Ezt az esetet, melyet az „Értesitő" egészen komolyan vesz és nagyon érdekesnek tart, egyetlen történetiró sem ismeri, egyetlen kútfő sem említi. *Úgy tudjuk, hogy Mária Terézia sohasem járt Temesvárott, nemhogy kétszer is megfordult volna e városban.* Az illető barátnak, a ki ezt az „érdekes" eseményt följegyezte, nagyon káprázhatott a szeme.

A német magisztrátus márcz. 26-ki ülésében kapta az adminisztráczió értesítését a császár érkezéséről, avval a meglepő parancsolattal, hogy ő felsége szigorúan eltilt minden fogadási ünnepélyt és megtiltja az utak helyreállítását is, „massen Se. Majestät die Reysse im Benat meisten Theils zu Füss zu machen gedenke".

Ugyancsak 1767-ben *kongresszust* tartottak a szerbek Temesvárott gróf *Hadik András* kir. biztos elnöklete alatt, „az illír nemzet ügyeinek rendezésére". Óhajaikat emlékiratban terjesztették föl Mária Terézia királynőhöz, ki ebből kifolyólag a szerb egyházi és világi ügyek intézését az 1771. évi júl. 21-én kiadott ú. n. „Regulament"-tal szabályozta.

1773-ban másodszor látogatta meg II. József Temesvárt. Ez alkalommal arra kérte a város: engedné meg, hogy az 1744-ben alakult „Új német Majorok" külváros az ő nevéről *Józsefvárosnak* neveztessék el.

Lakossági megélhetés

Griselini szerint Temesvár polgári lakossága akkor 6718 lelket számlált. Preyer egykorú kivatalos kimutatások alapján 845 róm. kath. vallású és 554 szerb és oláh gör. n. e. vallású családra teszi Temesvár az időbeli lakosságát. A várban mindössze 156 magánház állott 555,872 frt értékben, melyekre 324,789 frt adósság volt betáblázva. A város évi adójövedelme 18,762 frt 22¹/₆ kr., az évi vásárok összes jövedelme pedig 692 frt 20¹/₂ kr. volt. A polgári elem zöme a város minden részeibe letelepült különféle *iparosokból* állott. Ekkor már képviselve voltak Temesvárott úgyszólván az összes iparágak.

A megélhetési viszonyokról a következő följegyzések tájékoztatnak: egy oka (2¹/₄ font) legjobb minőségű halnak az ára 14 kr. volt; egy font marhahús 3 kr.; egy font borjúhús nyáron 3 kr., télen 4 kr.; egy font gyertya 9 kr.; egy itcze sör 4 kr.; egy pokrócz 1 frt; egy oka gyapju 7¹/₂ kr., egy mázsa 5 frt 31¹/₂ kr.; egy mérő búza 1 frt 48 kr.; napi élelmezés a polgári kórházban 6 kr.; ötszobás lakás mellékhelyiségekkel évi 80 frt. Az egyemeletes „Trombitás" vendéglő italmérési joggal együtt 5400 frton adatott el.

Hatvanhárom év múlt el azóta, hogy Temesvár a félhold uralma alól felszabadult. E hosszú idő alatt, elszakítva az anyahazától, *a Temesi-Bánság fővárosaként* osztrák kormányzat vagyis a bánsági adminisztráczió fennhatósága alatt állott. Mercy dicső emlékezetű és Brigido József jóindulatú és érdemes kormányzatát kivéve, az adminisztráczió többi elnökei, vajmi keveset vitték előre a várost. „A császári osztrák és cseh hivatalnokok fakereskedést űztek a tartományban, csatornákat ásattak, házakat építettek, de mindezt nem az állam, hanem a maguk számára. A parasztok robotoltak, hogy a hátuk belegörnyedt, de nem a kincstár, hanem a hivatalnokok hasznára. Előfogatot ingyen kellett szolgáltatni és a praesidens úr komornyikja csak úgy előfogaton járt, mint az ura. A katonaság számára történő szállítmányoknál a pénzt a hivatalnokok rakták zsebre. Ha valamelyik alattvaló moczczanni mert, a botnak és korbácsnak volt elég dolga. Egy bánáti parasztnak sem volt igazi birtoka, kivéve a német telepeseket; a többi csak haszonélvezetül bírta ingatlanát és gyermekeire nem hagyományozhatta. A gyalázatosságot a német tisztviselők annyira űzték, hogy 30 frtért a legelső jöttmentnek a kívánt parasztbirtokot átadták és előbbeni gazdáját családostul elkergették."[1] Az ilyen igazgatás végre is megbosszulta magát. Sűrűn mentek föl a panaszok és titkos följelentések Bécsbe, míg végre II. József személyes tapasztalatai is igazolták a vádakat. Mária Terézia 1777-ben, megemlékezve koronázási esküjéről és a magyar nemzet iránt tartozó kötelességeiről, elhatározta: *visszatérni a törvényes alaphoz, véglegesen megszüntetni az eddigi idegen és jogtalan kormányzatot s Délmagyarországnak az anyahazához való visszakapcsolásával, az ősi vármegyéknek föléledésével magyar alkotmányos törvényeknek alá rendelni ezt az országrészt.*

Ezzel Temesvár történetében új korszak vette kezdetét.

Az adminisztráczió tagjai

A temesvári adminisztráczió tagjai a következők voltak: Elnökök: 1716—1734 gróf *Mercy Klaudius Florimund* tábornagy. 1734—1738 gróf *Hamilton* lovassági tábornok. 1738—1739 gróf *Neipperg Vilmos Reinhard* táborszernagy. 1739—1740 báró *Succov* altábornagy. 1740—1753 báró *Engelshofen Ferencz Lipót* altábornagy. 1753—1769 gróf *Villana-Perlas Ferencz*, marchese de Rialpo, cs. kir. kamarás, miniszter, v. b. t. t., *első polgári elnök.* 1769—1774 gróf *Altringeni és Clary Clary* második polgári elnök. 1774—1777 *Berzovitzai Brigido József* harmadik polgári elnök. 1777—1779 báró *Brigido Pompejus* negyedik polgári

[1] *Böhm:* Délmagyarország r. tört. II., 99—100. ll.

elnök. — Elnökhelyettesek: 1716—1727 gróf *Wallis Ferencz Pál* tábornok. 1727—1730 gróf *Saitignon* ezredes. 1730—1733 *Sprung János* ezredes, várparancsnok. 1733—1740 báró *Engelshofen Ferencz Lipót* tábornok várparancsnok. 1740—1747 gróf *Don Jean Scotty* tábornok, várparancsnok. 1748—1751 báró *Voytern József* tábornok, várparancsnok. 1751—1752 gróf *Thürheim* tábornok, várparancsnok. 1752—1753 gróf *Soro* (Saureau) *Sebestyén János* tábornok, várparancsnok. — Tagok: 1718—1731 br. *Rebentisch Sámuel Ferencz* kincst. főfelügyelő, adm. tanácsos, udv. kamar. tanácsos. 1718—1720 *Mayerhoffer v. Grienbüchel József Antal* kincstári felügyelő. 1718—1727 *Haan Ignácz* főhadbiztos, adm. tanácsos. 1724—1739 *De Jean v. Hansen János Antal* adm. tanácsos, kincst. főfelügyelő. 1726—? *Lederer János* hadi és adm. titkár. 1727—1733 *Kitzing* (Kitzintz) *György József* főhadbiztos. 1729—1730 *Wibmer* főhadbiztos. 1730—1736 *Engermann Vilmos* főhadbiztos, adm. tanácsos. 1731—1734 *Kempf v. Angret Ignácz* kincst. felügyelő. 1733—1740 báró *Neffzern Jakab Benedek* udv. kamarai titkár, kincst. főfelügyelő, első tanácsos. 1733—1738 *Bosch Ferdinánd Konrád*, főhadbiztos, tanácsos. 1737—1740 *Hagen Vilmos* számvevő, ideiglenes tanácsos. 1739—1748 báró *Viechter* (Viechtern) *v. Grueb József* volt osztr. oláhországi adm. tanácsos, magy. udv. kam. tanácsos, id. elnök. 1743—1751 báró *Redecher* (Redecker) volt sziléziai korm. tanácsos, titkár, második adm. tanácsos, id. elnök. 1748—1751 *Rusicska v. Rosendorf Miksa* volt sziléziai kam. tanácsos és bankalitási főreprezentáns. 1750—? *Zauner* főhadbiztos. 1751—? *Kosztka* (Kostka) gen. auditor, tanácsos. 1751—? báró *Peuger v. Buige u. Reizenschlag János* korm. és udv. tanácsos, adm. első tanácsos, id. elnök. 1752—? *Plasch* adm. tanácsos. 1754—? gróf *Sauer Venczel* adm. tanácsos. 1754—? *Salbek* adm. tanácsos. 1754—? *Brandenburg* adm. tanácsos. 1754—? *Ohnesorg* adm. tanácsos.[1]

IX. Temesvár mint szabad királyi város.

A temesvári adminisztráczió német és cseh hivatalnokai nagyon duzzogtak a Temesi Bánságnak Magyarországba való bekebelezése ellen. Hivatkoztak a nagy áldozatokra, melyeket a közjó számára hoztak, midőn elhagyva hazájukat, erre az egészségtelen vidékre leköltöztek. Emlegették reménytelen jövőjüket, családjaik nyomorát, a visszaköltözés költséges voltát, az igazságtalanságot, mely önhibájukon kívül elkövettetik rajtuk. *Brigido Pompejus*, az utolsó bánáti adminisztrátor, 1778 elején tett is kísérletet, hogy a saját és tisztviselői uralmát a Temesi-Bánságban megmentse, de az udvari kamarához fölterjesztett „Quoad regulationem Districtus Temesiensis“ czímű tervezete már elkésve érkezett Bécsbe. A visszakapcsolás menetét többé már nem lehetett megakasztani. *Mária Terézia* ragaszkodott „erősen eltökélt szándékához, hogy a Temesi Districtus a magyar szent korona ősi jogai alapján, félretéve most már minden bármely néven nevezendő akadályokat, Magyarországba haladéktalanul bekebeleztessék, *mert remélni akarom, hogy Magyarországon senki sem fog találkozni, ki az ország javára szolgáló ezen önkéntes elhatározásomban fel ne ismerje és ne tisztelje szeretett magyar népem iránt őszintén táplált érzelmeimnek újabb bizonyítékát*“.[2] A visszakapcsolás művének végrehajtására 1778 ápr. 8-án egy udvari bizottság élén gr. *Niczky Kristófot* nevezte ki királyi biztosul, ápr. 23-án pedig meghagyta gr. Blumegen államminiszternek, hogy a beszüntetett temesi adminisztráczió hivatalnokai mindaddig, míg új alkalmazást kapnak, eddigi rendes fizetéseiket megtartsák.[3]

A vármegye visszacsatolása

Niczky 1778 május 31-én érkezett *Zichy Ferencz* udv. kamarai tanácsos, *Vörös Antal* alnádor és *Trajcsik Ádám* udv. titkár kíséretében Temesvárra. *Kis-Becskereken 19 hatfogatú hintóval várta őt Temesvár közönségének küldöttsége Del-Bondio Péter Ádám polgármesterrel az élén.* Résztvett a küldöttségben Temes vármegye nemességének küldötteivel *Kőszeghy László* csanádi kanonok, *Gehneyn* pancsovai ezredes, a kir. biztossághoz szolgálattételre beosztott hadi tanácsos és gróf *Sauer Venczel*, az adminisztráczió helyettes elnöke. Ünnepi díszbe öltözött

[1] *Baróti Lajos:* Adalékok Délmagyarország történetéhez. (Délmagyarországi történeti és régészeti Értesítő 1911. évf. 57. l.)
[2] *M. Orsz. Levtr.* Cancell. kiadv.
[3] *Bécsi udv. kam. levtr.* Acta Incorp. Banatus Temes atting.

városi huszárok lovagoltak a fényes menet előtt. Temesvár kapujánál a két temesvári püspök: *Christovich Imre* és *Putnik Mózes*, a róm. kath.-ok és a gör.-kel. n. e. szerbek főpásztorai üdvözölték Niczkyt, ki Christovich püspök fogatán vonult a városba. *A temesvári lakosság nagy tömegekben sereglett össze és tüntető rokonszenvvel ünneplé Mária Terézia királynő küldöttjét és képviselőjét.* Kivonult a várőrség is és katonai szertartással tisztelgett a magyar vendégek előtt. Niczky a csanádi püspök palotájában szállott meg, hol az összes egyházi, katonai és polgári hatóságok vezető férfiainak részvételével díszebéd volt, a kir. biztos tiszteletére. A püspök szónoki áldomással dicsőíté előbb mind a két felséget, azután gróf Niczkyt és a melléje rendelt bizottság tagjait, kik azért jöttek Temesvárra, hogy a kegyes királynő akaratából a nemzet törvényes óhaját teljesítsék.[1]

A visszakapcsolás ünnepélyes ténye június hó 6-án d. e. 10 órakor, az ujonnan épült kormányszéki palotában (a mostani megyeháza) *ment végbe.*

A városi közigazgatás átalakulása

Temes vármegye feltámasztásával kapcsolatosan a városi közigazgatás is új alakuláson ment át, amennyiben a német és szerb magisztrátus 1780-ban, némely nehézségek leküzdése után, egybeolvadt és azok a rendetlenségek, melyek a kétféle igazgatásból kifolyólag 64 év óta a város erkölcsi és anyagi fejlődését megakasztották, csakhamar megszüntek. A magisztrátus a német és szerb polgárság kölcsönös megegyezésével aképpen alakult meg, hogy a *városbiróval* együtt most *négy német* és *négy szerb tagot* választott bele a polgárság, kik nemzetiségi különbség nélkül, egyetemlegesen kezelték a város közügyeit. Az egybeolvadt magisztrátus élére városbirónak *Pictro del Bondio* spanyol származású elnémetesedett polgárt nevezte ki az adminisztráczió. Közvetetlen utánna következett a magisztrátus széniora: a szerb *Zsiván Gyuritsko Módosch.* Azután rangsorban: *Zsivkovics Nikola, Paratics András* és *Haigl Ferencz* szenátorok; *Deák* (később Deyacknak írva) *Sebestyén, Kayser Gáspár* és *Reyhuber Tamás* tanácsosok (Rathsverwandter). A tanácsüléseket a német városházán tartották és a rácz városházát szinházzá építették át.

Azonban Mária Terézia alkotmányos intézkedéseinek érvénye csak nehány hónapig tartott. A nagy királynőnek 1780-ban bekövetkezett halálával *II. József* császár meglepő rendeletei azt a hiedelmet ébresztették a temesvári lakosságban, hogy a visszacsatolás ténye megsemmisült és a Temesi-Bánságban marad minden úgy, a mint régen volt. Temesvár marad továbbra is a Temesi-Bánság kormányzati középpontja. Ez a vélekedés indíthatta a város tanácsát arra a fontos lépésre, hogy mindjárt II. József uralkodásának kezdetén megsürgette az udvarnál *Temesvár városának a szabad királyi városok sorába emelését*, a mint azt Mária Terézia megigérte. A város főképpen arra alapította kérelmét, hogy „Temesvár a Temesi-Bánság fővárosa". A magyar állami és nemzeti érdeket hallgatással mellőzte.

Szab. kir. városi kiváltságlevél

Mária Terézia igéretének tekintetbevételével tette meg II. József császár Temesvárt szabad királyi várossá. *1781. évi decz. 21-én irta alá a város adomány- és kiváltságlevelét*, melynek lényegesebb pontjai a következők:

„Mi II. József, Isten kegyelméből választott római császár, Magyarország stb. apostoli királya stb. emlékezetül adjuk mindenkinek, akiket illet, hogy miután már a múlt években örömünket találtuk a Magyarország fennhatóságától idők viszontagságai folytán elidegenitett Temesi-Distriktus visszacsatolásában és miután nagyemlékű anyánk által kezdeményezett munka folytatása és betetőzése Magyarországon és kapcsolt részeiben a mi kormányzatunkra szállott át: *azért az előbb idegen törvények alatt állott, de utóbb ismét Magyarország joghatósága alá helyezett Temesvár városát, minthogy azt tőlünk a város polgárai és lakosai alázatosan kérelmeztek, magyar királyságunk többi szabad királyi városai sorába kegyelmesen fölvesszük*, tekintetbe véve, hogy e város lakossága abban az időben, midőn a császári és királyi hadak a törökök ellen Belgrádnál táboroztak, a katonaságot élelemmel és egyéb segélyezéssel ellátta, midőn pedig az ottomán portával kiegyeztünk és felséges házunknak más ellenségekkel kellett megküzdenie, gabona- és pénzadományokkal, sőt ujonczjutalékkal is támogatta seregünket, mi több, a saját kebelében emelt várunknál is segítségünkre volt és a közjó számára nagyszerű s fényes épületekkel annyira fölékesitette magát, hogy jelenleg méltán számítható Magyarország szebb városai közé, s lakossága is békében és háborúban kiváló érdemekkel tüntette ki magát: *mindezeknél fogva a Temes vármegyébe kebelezett Temesvár városát, a részére átengedett javadalmak és a kincstárunkba fizetendő összeg fejében, külvárosaival együtt, szabad királyi várossá tesszük és Magyarország többi szabad királyi városai sorába fogadjuk és fölemeljük.* Akarjuk és kegyelmesen engedélyezzük: 1. Hogy Temesvár városa ezentúl szabadon használhassa, élvezhesse és gyakorolhassa mindazokat a jogokat, előnyöket, mentességeket és kiváltságokat, melyekkel az ország törvényei és szokásai szerint többi magyar szabad királyi városaink felruházva vannak és így mint negyedik rend az országgyűléseken ülési és szavazati joggal bírjon, jövőre királyi levéllel az országgyűlésre meghívassék és a szent koronán kívül más urat elismerni ne tartozzék,

[1] *Wiener Diarium* 1778 jún. 24. sz.

a szent koronától többé elválasztható vagy zálogba vethető ne legyen. — 2. A város tanácsának és polgárságának *egyeteme* az ország valóságos és kétségbevonhatatlan *nemesei* közé fölvétessék, a vám- és egyéb adózásoktól (kivéve a harminczadot) mentes legyen, piros viaszba nyomott pecséttel utazó polgárainak útileveleket és egyéb városi okiratokat kiállíthasson, melyeknek érvényes hitelessége mindenütt elismertessék. — 3. A bekebelező bizottság által kivetett és ezentúl a behelyezendő adóbizottságtól kivetendő állami és katonai adózásokat úgy, mint az más királyi városokban történik, leróni tartozzék. — 4. Tulajdon területén, földesúri jogokat gyakorolhasson, uradalma gyümölcseit és jövedelmeit élvezhesse, a királyi haszonvételi jogokat, ú. m. a mészárszék, szesz- és téglaégetés, gyógyszertár-felállítás, kocsmáltatás, malom, halászat, vadászat és minden néven nevezendő egyéb jogoknak hasznát a saját területén szabadon és háboritatlanul birhassa, kivéve a serfőzés jogát, melyet királyi kamaránknak tartunk fenn. — 5. Megengedjük és engedélyezzük Temesvár szabad királyi városunk közönségének, hogy más királyi városok módjára s a hazai törvények és szokások szerint birót és kilencz tanácsost (senatort) szabadon választhasson, olyképpen mégis, hogy egyikük a polgármesteri, másikuk a városbirói tisztséget töltse be. A tanácsban legalább négyen tudományosan művelt és a hazai jogban jártas férfiak legyenek. A szabadon választandó képviselőtestület tagjainak számát 60-ban állapitjuk meg. A jegyző, aljegyző, ügyész, pénztárnok, gyám és az alsóbbrendű tisztviselők más szabad kir. városok szokása szerint helyezendők be. — 6. Felruházzuk a várost pallosjoggal és alkalmas helyen akasztófa és pellengér felállításának jogával. — 7. A bánáti határőrvidék és a katonaság ügyei a katonai hatóságnak rendeltetnek alá. — 8. Megadatik a városnak a plebánosok jelölésének joga, olyképpen, hogy a plebánosok eltartásáról és a lelkészi kongrua fizetéséről a város tartozik gondoskodni. — 9. A katonai joghatóság csak a várhoz tartozó ügyekre és bizonyos katonai területekre szorittatik. — 10. A város polgársága háborús és más veszedelmes körülmények között hűséges egyetértésben legyen a katonai parancsnoksággal, a vár előre nem látott szükségében, a politikai hatóság utasításai szerint, fegyverrel is védelmezze az erősséget; hiúsítsa meg az ellene támadó fondorlatokat, ártalmas terveket és jelentse föl a titkos cselvetéseket. — 11. A közszükség és a Délvidék biztonsága megkivánja, hogy a város kebelében levő vár lehető legjobb állapotban legyen, de a mellett a város belső biztonsága szintén megóvassék. Minélfogva megengedjük, hogy a város a maga őrizetére annyi darabontot vagy hajdút tarthasson, a mennyire szüksége van. A hirdetések eszközlésére és a tűzesetek jelzésére dobosokat használhat, a városi hajdúkat fölfegyverezheti, kötelezvén őket, hogy kapitányuk utasitása szerint éjnek évadján a városban őrjáratokat tartsanak, a gonosz embereket megfékezzék és a kihágásokat meggátolják. — 12. Temesvár városa épp úgy, mint az ország többi szabad királyi városai, viselni tartozik az összes polgári és katonai közterheket. — 13. Megengedtetik ugyan, hogy bizonyos polgári hagyatékokat a város fiskusa örökölje, azonban a város területén magvaszakadt, vagy végrendelet nélkül elhalt szabad nemes emberek ingó és ingatlan vagyona, valamint a hűtlenséggel bélyegzettek és felségsértésben elmarasztaltak javai az 1647. évi 87-ik és az 1715. évi 62-ik t.-czikkek értelmében közvetetlenül a királyi fiskust illetik meg és királyi adományozás alá esnek. — 14. Engedélyeztetik, hogy a város az évi országos és a hetivásárok tartására saját területén tetszése szerinti helyet jelölhessen ki, azt kényelme szerint változtathassa és a vásárpénzt beszedhesse; arra azonban nem jogosíttatik fel a város, hogy a vásárokat a kiváltságlevélben kitűzött időnek megmásitásával máskorra tegye át. A mérlegtaksák, a helypénz és a vásári vámok Temes vármegye előleges meghallgatása mellett készitendő tariffa szerint fognak szabályoztatni. — 16. Az élelmiszerek árszabásában a hazai törvényekhez alkalmazkodjék a város. — 18. Minthogy Temesvár sz. kir. városára ezentúl oly terhek is háramlanak, melyeket azelőtt a kir. kamara viselt, nevezetesen a város kövezése, a vízvezeték, utak, hidak karbantartása, a plebánosok és káplánok fizetése, lelkészlakok fenntartása stb., a mely terhek évenként 5027 frtra rúgnak: *azért a városnak e terhek viselése fejében kegyelmesen átengedjük a szeszégetés, a Török kakashoz czimzett vendéglő, a Gyárvárosban létező négy malom és ugyanott 60 zsellérháznak évi jövedelmét, oly föltétellel mégis, hogy e jövedelmekből a polgári kórházat terhelő 24.000 frt tartozást letörleszteni tartozzek. Kegyelmesen elhatároztuk továbbá, hogy Mehala jószágot, 100 48½ frt 32½ kr. becslési árnak lefizetése mellett, örökjogon nevezett Temesvár sz. kir. városnak engedjük át.* — S hogy Temesvár városa felszabadításában tanúsított királyi kegyelmünknek minél fényesebb és örök érvényű, olyan bizonyitékát adjuk, mely az emberek szemében is világosan feltűnjék, az elénk terjesztett *városi czímer* jelvényét nemcsak jóváhagyjuk és megerősítjük, hanem engedélyezzük egyszersmind, hogy az ezentúl és minden jövendő időkben piros viaszban *pecsét gyanánt* lenyomassék és használtassék. — A czimer pajzsa két részre oszlik: egyik felében a régi vár, másik felében az ország négy folyama; jobbról a félhold, balról a szabadság felragyogó napja. A négy folyó Magyarország czimeréből van véve s Temes vármegyének és Temesvár városának az anyaországba bekeblezését jelenti. Az arany pajzslapon zöld mezőben, viz szélén álló torony nyitott kapuval látható, melyen belül kerék látszik, jelentvén a Begából a várba ivóvizet szolgáltató kerekes vizművet. A pajzs kékelő alsó részének felzetén a városra tekintő fényes nap Temesvár szebb jövőjét ábrázolja, mely a félhold elfogyásából ragyogott fel neki. A pajzs alsó részén a minden ellentállásra készen levő vár és város van feltüntetve a Temes-folyóból eredő Bega-csatornával. A pajzs közepét (pars senti pectoralis) a közös koronával diszitett császári sas foglalja el, egyik karmával ezüst kardot, a másikkal keresztes aranyalmát tartva, II. József császár nevének kezdőbetűivel. Az egész pajzsot közönséges aranykorona födi be. A pajzsot két oldalról két ágaskodó, kiöltött nyelvű, lobogó sörényű fehér ló tartja, melyek a teherviselést (telamona) és a szolgáltatásokat jelképezik. A pajzs külső környezetén ez a felirás olvasható: *Sigil. Liberae et Regiae Civitatis Temesvariensis.*" — A diplomán II. József és Esterházy Ferencz sajátkezű aláirásai.[1]

[1] Eredeti latin szövegben s egész terjedelme szerint közölve *Preyernál:* Monograph. d. kön. Freistadt Temesvár, 159–171. ll. — A diploma szövegében említett czimer leirását *Résö Ensel* „Temesvár város czimere" czimű művéből vettem át, mert a diplomának szfragisztikai része nem egészen szabatos. (Délm. tört. és rég. Értes. 1881. évf. 33. l.)

A beiktatás ünnepe

A rangemelés hírét áradozó örvendezéssel fogadta Temesvár közönsége. Del Bondio Péter (németesen írva Delpondio) városbiró 1782. évi július 22-én értekezletre hívta össze a tanácsot és megállapította *a szabad királyi város installáczióját* előkészítő programmot, mely érdekesen világítja meg az akkori uralkodó szellemet, melylyel a városnak ezt a korszakos ünnepét megünnepelni készültek. Elhatározta ugyanis a tanács: 1. Hogy polgárkatonaságot szervez, kiöltözteti és fölfegyverzi azt katonásan és a katonai gyakorlatokra betaníttatja, „da die hierortige sowohl teütsche, als altgläubige Bürgerschaft, um sich zu allerhöchsten Diensten nöthigenfalls tauglich zu machen, den Militar-Übungen sich ergeben zu wollen angebot“. Deák Sebestyén tanácsos bizatott meg, „dass zur Ehre beider Nationen zwo Fahnen auf gemeiner Stadt-Unkösten verfertiget werden sollen“. 2. A város *czímere* rézlapra vésetvén, a városházán kifüggesztetik. 3. A városi szolgák és pandurok fölszerelésére puska, 6 darab rézveretű huszárkard, 3 rövidebb kard és 9 darab ponsonpiros tarsoly készíttetik, ez utóbbiak sárga zsinórzatú ilyen fölírással: *„Libera Regia Civitas Temesiensis“*. A pandurok 6 karabélyt, ugyanannyi gránátoskardot és rézdobot kapnak. Dimscha Bustenicka kereskedő megbizatik a városi szolgák számára prémeket, Baratics András pedig megbizatik ugyanazoknak az előírt ruházatot beszerezni. 4. A városbiró és Ingrueber tanácsos a kivilágításról gondoskodnak, a mint más királyi városok installácziójánál szokásban van. 5. Az idegen vendégek elszállásolásáról és megvendégeléséről „wegen Zubereitung einer ordentlichen Tafel“, nemkülönben a bál rendezéséről és a zenéről, meg a tokaji borról Kayser és Deák tanácsosok gondoskodnak; a ménesit, a fehér és vörös budait Mörtl József temesvári vendéglős szolgáltatja. 6. A jegyzők levélben hívják meg a vendégeket és készüljenek ünnepi szónoklatokra is.[1]

A rangemelés szertartásának megtartására, illetőleg a sz. kir. város beiktatására *Eötvenesi Lovász Zsigmond* kir. tanácsost, Temes vármegye rendszerinti alispánját küldte ki a felség királyi biztosul. Lovász az újaradi kúriájában fogadta a város küldöttségét és egyetértve vele, *1782. évi szeptember 16-ára* tűzte ki a beiktatást. Az ünnepélyre a város, a vármegye és a Délvidék előkelőségei közül számosan gyülekeztek a városháza földiszített tanácstermébe. A szomszéd vármegyék és városok, úgyszintén a katonaság küldöttségekkel képviseltették magukat. Temesvár e nagy napjának jegyzőkönyvéből beillesztem örök emlékezetül a fényes ünnepély keretébe a megjelentek névsorát. Jelen voltak a királyi biztoson és a melléje rendelt *Rinyó-Ujfalusi Lada György* aktuáriuson kívül: *Christovich Imre* v. b. t. tanácsos, csanádi püspök; *Sorgenfray Jakab, Kőszeghy László, Saur Ádám* és *Neumann Ernő* csanádi kanonokok; *Putnik Mózes* v. b. t. t., temesvári gör.-kel. szerb metropolita; *Popovics Vincze* karánsebesi gör.-keleti püspök; *Knezsevics Pachomius*, aradi gör.-keleti püspök; *Soro* gróf tábornok, temesvári várparancsnok; *Genegne* ezredes, udv. tanácsos, az udv. haditanács előadója; báró *Praitpach*, Dymach-würtembergi ezredes, csász. kir. kamarás; báró *Hochenhausen*, hadi tengerészeti alezredes, *Honn* würtembergi lovasezredbeli alezredes, *Kálnoky Sándor* Károlyi-ezredbeli alezredes, *Pittner* Gyulai-ezredbeli alezredes; *Banna* alezredes, *Müllburg*, *Hammer* és *Prodánovics* őrnagyok; *Fundulus*, báró *Portner*, báró *Seredin*, *Rátonyi*, *Dána* marchio és *Willberg* kapitányok; *Mélynádosi Trajcsik Ádám* kir. tanácsos, magyar udv. kanczelláriai titkár; *Puchói Marczibányi István* kir. tanácsos, temesi tartományi biztos; *Sipeki Balás István* h. alispán, *Atzél István* főjegyző, *Szabó Ferencz*, *Vörös Ignácz* és *Laczkovics István* főszolgabirák, *Frumer Mihály* főpénztárnok, *Ágoston Lajos* és *Urik János* ügyészek, *Mesterházy János* és *Pongrácz Mátyás* szolgabirák, mint Temes vármegye küldöttei; *Forray Ignácz* főjegyző és *Török Albert* ügyész, mint Arad vármegye küldöttei; *Buday József* főszolgabiró és *Karácsonyi Mihály* főpénztárnok, mint Torontál vármegye küldöttei; *Békássy József* h. alispán, *Dongó László* főpénztárnok, *Márffy János* főügyész és *Urik Ferencz* aljegyző, mint Krassó vármegye küldöttei. A temesi kamarai adminisztráczió részéről: *Heymerle Alajos* és *Hoffmann Ignácz* ülnökök. Továbbá *Orszáthy Antal* aradi várnagy, *Szeged* sz. kir. város és *Szabadka* város küldöttsége.

A beiktatás a püspöki székesegyházban „Veni Sancte“-val kezdődött. Az egybegyűltek a városházáról díszmenetben vonultak fel. A menetet *Ingrueber Ádám* polgármester vezetésével 154 német és 118 szerb, összesen 272 polgár nyitotta meg.

[1] *Temesvár-városi levtr.* Protocollum sessionis magistratualis in publicis, 1782.

Részlet a várfalakból.

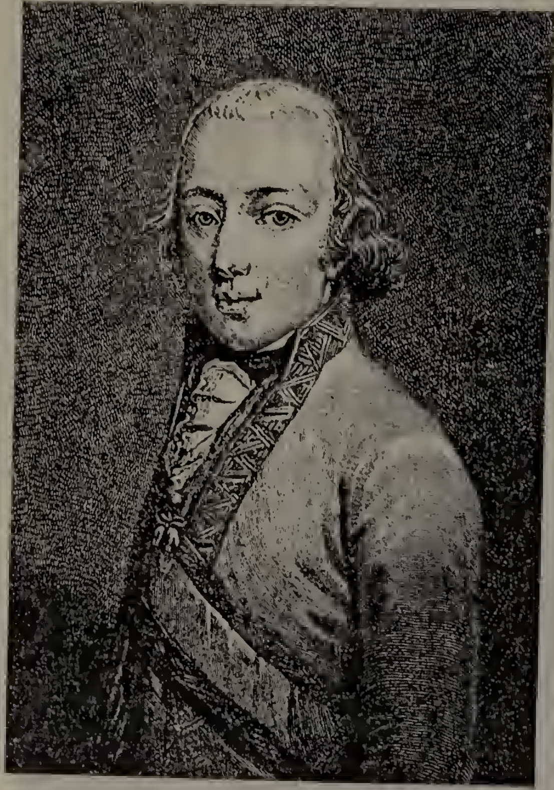
Az erdélyi (gyárvárosi) várkapu.

A bécsi (mehalai) várkapu.

A péterváradi (józsefvárosi) várkapu.

Károly főherczeg. (Az Orsz. Képtárból.)

Gr. Hadik András. (Az Orsz. Képtárból.)

Mária Terézia. (Az Orsz. Képtárból.)

valamennyien katonai egyenruhában és fegyveresen. Következtek utánuk a fegyvertelen polgárok és a városi magisztrátus. Végül jött a királyi biztos, körülvéve az ünnepélyen résztvevő előkelőségektől. A misét a csanádi püspök pontifikálta. Mise után a menet azon rendben, a mint jött, visszatért a városházára (domum praetoriam), hol a kir. biztos, szokott módon, kinevezési oklevelének és a királyi kiváltságlevélnek kihirdetése után, magas szárnyalású alkalmi beszéddel *szabad királyi várossá installálta Temesvár városát és átadta a magisztrátusnak az uralkodótól adományozott új városi czímeres pecsétet.* A főjegyző ünnepi szónoklata után, melyben ő felségének a kiváltságokért és a királyi biztosnak a beiktatásért az összes polgárság nevében köszönetet mondott, az előbbi rendben ismét a székesegyházba vonult a közönség, hol a püspök ágyúk dörgése és a polgári díszőrség üdvlövései között „Te Deum"-ot celebrált.

A képviselőtestület megalakítása

Másnap reggel ment végbe a város 60 tagú *képviselőtestületének* megalakítása, a mi ez első alkalommal nem választással, hanem kinevezéssel történt olyképpen, hogy a római katholikusok részéről 35, az „illir nemzet" részéről 25 polgárt nevezett ki a kir. biztos városi képviselőnek. Ezek föleskettetvén, a maguk kebeléből három jelölt közül szótöbbséggel *Veigmann Deocharust* néptribunnak választották, kit a jegyző szintén megesketett. A hivataláról leköszönt régi magisztrátus helyére a kiváltságlevél 5-ik pontja értelmében szabad választással *10 tagból álló szenátus* lévén behelyezendő, *szenátorokká* megválasztattak: *Sebestyén* (Sebestinyi) *Vincze, Joannovics Bazil, Körmendy János* és *Koppauer Ignácz*, mint literátus és a hazai jogban jártas férfiak; a régi tanácsosok közül, kath. részről *Del Bondio Péter Antal, Ingrueber Ádám* és *Reihuber Tamás*, a szerbek részéről *Muczul János, Gyuricsko Módos Zsiván* és *Spassovics Stossza*. A szenátorok eképpen megválasztatván, következett a városi tisztviselők választása, mindig hármas jelöléssel és golyózással. Főjegyző lett *Schmidt Sebestyén*, aljegyző *Czvetkovics János. Városbiróvá* megválasztatott *Ingrueber Ádám, polgármesterré Muczul János.* A városbiró megelőzte rangban a polgármestert. *Reihuber Tamást városkapitánynyá, Pokomándy Tamást ügyészszé, Pusztanek Dimsát pénztárnokká, Deák Sebestyént városi gyámmá, Fehérváry Ferenczet adószedővé, Barcellini Jakabot irodatisztté* nevezte ki a királyi biztos. Az ekként megalakult tanács a plebánia templomba hálaadó istenitiszteletre vonulván, ott a biztos kezéhez letette a hivatalos esküt.

Így alakult meg Temesvár szabad királyi város első törvényhatósági testülete.[1] A külvárosokban továbbra is megmaradtak a *telekbiróságok* (Grundrichter), a mint azok még ma is fennállanak.

Egyházi kegyuraság

Az első kiváltságos cselekedet, melyet a sz. kir. város 1782. évi okt. 1-én végzett, az *egyházkegyúri* jognak gyakorlása volt. *Szabó Sámuel*, gyárvárosi r. kath. adminisztrátort nevezte ki a magisztrátus plebánossá, minthogy „officio suo cum omnium laude satisfecerit". Nem a képviselőtestület választotta, hanem a szenátus adományozta neki a parókiát „jure patronatus".

Hogy a városi képviselet megalakulásánál és a kiváltságos jogok gyakorlásánál a római katholikus és a gör.-keleti n. e. hitű polgárságon kívül más felekezet, nevezetesen a protestáns és zsidó felekezet nem említtetik, az onnan van, mert a tanácsnak a m. kir. helytartósághoz 1782. évi okt. 9-én felírt jelentése szerint abban az időben protestánsok egyáltalában nem tartózkodtak Temesvárott (da sich keine der Lutherischen oder Calvinischen Religion zugethane Insassen hierorts befinden), a zsidók pedig a közügyekbe nem avatkozhattak.

Katonai túlkapások

Noha a katonaság a beiktatáson szinte tüntető rokonszenvvel vett részt, mégis már az első hetekben éreztette a várossal, hogy távolról sem szándékozik lemondani régi uralmáról a város kiváltságos szabadságaival szemben. Az 1782. évi okt. 9-én tartott tanácsülésen megütközéssel tárgyalta ezt a szenátus. Ugyanis Temesvárra egy vándorszinész társaság érkezvén, engedélyt kért a városi tanácstól, hogy játszhassék. A tanács megengedte „ihre Künste hierorts aufzuführen". Ennek ellenére a várparancsnokság megtiltotta a szinészeknek, hogy előadásokat tartsanak. „Es hat sich die traurige Erfahrung gezeiget — mondja a tanácsülés jegyzőkönyve, — dass von Seiten des Festungs-Commando der empfindlichste Eingriff in die dieser Stadt allergnädigst verliehene Freiheiten und Rechten gemachet werde".[2] A túlkapást följelentette ugyan a város a helytartótanácsnál, de elégtételt soha sem kapott.

[1] *Temesvár-városi levtr:* Protocollum instaurationis, 1782.
[2] *Temesvár városi lvtr.* Protoc. sess.

Ez a vaskalapos szellem uralkodott Temesvárott II. József császár kormányzatának egész ideje alatt minden téren. A helytartótanács sűrű egymásután küldözgette le az ország törvényeibe ütköző rendeleteket, melyeknek nyomása alatt folytatta a város belső házi dolgainak intézését. A tanácsülések jegyzőkönyveinek tanúsága szerint II. József uralkodása alatt a magisztrátus munkásságát leginkább a gyakori halálesetekből eredő hagyatéki és pupilláris ügyek, a város rendezése, a pénz- és gazdasági, kereskedelmi, ipari és közbiztonsági dolgok vették igénybe.

Városi élet

Társadalmi és kultúrális tekintetben békés előmenetel, nyugodt fejlődés tapasztalható a városban. A várban egymásután keletkeztek a szép épületek, új utczák és terek. Legszebb épületek voltak: a vármegyeháza, a városháza, a hadtestparancsnoki épület, gróf Soro palotája, a püspöklak, melynek egyik részében a harminczad-hivatal székelt, a városi kórház, melyben a postahivatal is volt, a bécsi kapu közelében báró Püchler háza, a rácz városházából épült városi színház és a Hunyadi-várkastély. Az utczák már jobbadán kövezve voltak. Már 1760 óta 100 lámpával világították az utczákat. A kijelölt házakon ugyanis vastölcséreket alkalmaztak és azokban helyezték el a lámpákat. A szappanosok délelőttönként faggyúval megtöltötték a lámpákat és a háztulajdonosok kötelessége volt azokat a szappanosoktól délben elhozatni. Vendéglők voltak: a bécsi kapunál az *Orosz császár;* a püspöklak szomszédságában a *Trombitás,* hol II. József császár is megszállott és Lenau apja egész vagyonát elkártyázta; a *Szarvas* (Hirsch) és a *Hétválasztó* (Sieben Churfürsten), melyek már a XVIII. század első fele óta állottak. Továbbá a *Koszorú, Oroszlán, Három korona* és a *Szőlőfürt.* Mind a három várkapunál földszintes nagy vendégfogadók állottak azok számára, a kik kocsin érkeztek a városba. Kisebb vendéglők voltak: a „Rössl", „Posthörndl", „Drei Mohren" és a „Rother Ochs". A gyorskocsi Pozsonytól Temesvárig 1780—1785-ben havonként kétszer közlekedett. Ezt az alkalmatosságot kevesen használták, mert éjjel-nappal ment és valóban drága volt. Társaskocsit majd minden nap fogadhatott az utas. Pesttől Temesvárig öt napra 4, 5 vagy 6 forint volt a fuvardíj.

Egy utazó leírása

Lehman János külföldi utazó eképpen nyilatkozik följegyzéseiben az akkori Temesvárról: „Mielőtt Temesvárra érkeznénk, félórányira a várostól elhaladunk az elnöki kert mellett (Praesidenten-Garten). Az utasok láthatnak olyan nyári lakást, mely herczeghez illő és udvartartásának is megfelelően tágas. Láthatnak egy díszkertet magas, erős fákkal, szép törpe gyümölcsfákkal és jövedelmező konyhakerttel. Az épület az uralkodóé, de haszonélvezetét a városnak ajándékozta. A város az épületet a közönség javára fordítja; vendéglőst fogadott belé, a ki csekély áron köteles a vendégeket tisztességesen ellátni. Ez épülettel szemben csekély távolságra van a szép és nagy vadászerdő. A sok és jól berendezett vendéglők közül a „Trombitás" a legkiválóbb. Naponta 15 krajczárt fizetnek a szobáért, télen 30-at. Itt a legdrágább társasebéd 10 krajczár. A várban 153 csinosan épült ház van. Magának a várnak a helyőrségen kívül 2000 lakója van. Az országos és a megyei hivatalokban levőkön kívül csak kevés magyar lakik itten, régi polgári család is kevés van. Még láthatók itt török házak is. Mielőtt a város török uralom alá került, Magyarországhoz tartozott. Bizonyos, hogy akkori időben is csak kevéssé volt kiépítve. *De a magyar időknek egy tiszteletreméltó emléke még mostan is látható itten*: *az erős vár* (a Hunyadi-várkastélyt érti), *mely az előtte elfolyó Temestől nevet adott a városnak. E vár építőjének jó ízléséről tanuskodik. Előnyei vannak mindamaz épületek fölött, miket Magyarországban láttam. Még mostan is illően ellakhatnék benne egy előkelő herczeg, sőt még századok mulva is. Vannak dolgok, melyek nem avulnak el és ilyen ez a vár is.* Nyáron a közönség a külvárosokba, a Józsefvárosba megy nyaralni, mely egészséges. A Gyárvárosban több ház van, mint a Belvárosban. Sok vendéglő is van ott; oda járnak enniinni. Keveset olvasnak. A könyvek nagyon drágák. A Gyárvárosban van a hírneves *vízemelő-gép*, mely a Belvárost friss szűrött vízzel táplálja. Az iskolák roszszak. A franciskánusok tanítanak bennük. Tudományosság éppen nem honol Temesvárott; de annál több egyszerű józan ész és jószívűség, a minőt az ember ritkán talál. Egy orvosi látogatás ára 5 garas."[1]

A lakosság

A temesvári lakosság száma ugyanekkor körülbelül 10.000 főre rúgott. A hazai városok sorában Temesvár népessége a 15-ik helyen állott. Legtöbb volt benne a német, azután a szerb és oláh, legkevesebb a magyar. A legmagyarabb elem a

[1] *Berkeszi:* Délm. tört. és rég. Értesítő, 1890. évf.

megyei tisztviselőkből állott, de a városi hivatalokban is volt mindig néhány magyar. *1785-ben 65 magyar nemesi család lakott Temesvárott.* Ezeken kívül volt több magyar iparos, kereskedő és kivált napszámos. Az iparosok között leginkább a csizmadiák és a szabók voltak magyarok.

Az *iparosok* társas szervezetét a különféle *czéhek* alkották, melyeknek kebelében nemcsak az ipari ágakban való tökéletesedés haladt előre, kivált a külföldi műhelyekben szerzett tapasztalatok meghonosítása által, de meggyökeresedtek a keresztény társadalmi erények is: a becsületesség, megbízhatóság, tisztességtudás és fegyelmezettség. A *kereskedők* társasügyeinek rendezése körül az új magisztrátus városbirája, *Ingrueber Ádám* fejtett ki kiválóbb tevékenységet. Ő készítette 1782-ben a többi szabad királyi városokhoz alkalmazkodó első szabályrendeletet a temesvári kereskedők számára. Tíz pontból álló dolgozatát, „*Referat über die Regulirung des hiesigen Handelsstandes*", magáévá tette a város, „dass ein förmlicher Handelsstand unter den Kaufleuten erreichet und denselben gleich andern Freystädten ein Ober- und Untervorsteher vorgesetzet werde".[1]

A zsidók száma 1755-ben 23 család, 1772-ben 53, 1776-ban 76. Ez aggodalomba ejtette a bánáti tartományi kormányt. Azért, hogy a zsidók ne szaporodjanak, 1776-ban elrendelte, hogy Temesvárott csak 49 zsidó család lehet.

De ha kisváros volt is akkor Temesvár, társadalmi élete nagyvárosi képet mutatott. A lakosságban szép számmal volt képviselve az intelligenczia. A környékbeli nemesség leginkább farsang idején kereste föl a várost. Temesvár akkoriban igen mulató város volt. A Redout (1879-ben bontották le) volt az a hely, hol a temesvári és vidéki előkelőbb társaság találkozni szokott. Oda jártak mulatni, szórakozni; mert egy födél alatt volt a színház, kávéház és az emeleten a tánczterem. A vendéglőkben tartották a *Wienerisches Diariumot* és a *Leydeni franczia ujságot.* A városban jelent meg 1771-ben az *Intelligenz Blatt.* 1784-ben a *Temesvarer Zeitung,* 1787-ben a *Temesvarer Mercur.*[2]

II. József nemzetellenes kormányzata és kíméletlen erőszakossággal támadó rendeletei teljesen kiölték a temesvári lakosságból a magyar hazához és nemzethez való tartozandóságnak még a gondolatát is. Temesvár valósággal a germanizáczió fészke lőn Délmagyarországon. Az a kevés magyar polgár, a ki családjával itt vonta meg magát, évek során annyira belesülyedt a németségbe, hogy még az anyanyelvét is elfelejtette. Deák városi tanácsos, ki fiatal korában, a temesvári adminisztráczió uralma alatt, még helyesen írta alá nevét a város ügyirataiban, a sz. kir. város tanácsülési jegyzőkönyveit már „Dejak" és „Deyak" névvel jegyzi. A nemzeti szellemnek Temes vármegye rendjei körében való megnyilatkozásával szemben Temesvár város tanácsa érzéketlen maradt, a mi miatt a vármegye és a város hosszú ideig feszült viszonyban volt egymással. A vármegye nem egyszer lobbantotta a városi tanács szemére, hogy germanizál és hogy az ország törvényeinek ellenszegül. „Temesvár városa — írja a megye egy 1790-ki fölterjesztésében — leginkább az által adja tanúbizonyságát hazafiatlan érzelmeinek, hogy a német nyelvet, noha az egész ország közmegegyezésével eltiltatott s helyébe a deák és magyar nyelvek hozattak be, a haza csúfjára még mostan is használja mind politikai, mind törvénykezési dolgaiban. Sőt a városi tisztviselők az ország nyelvét még csak nem is értik."[3] Német szellem

X. Temesvár a nemzeti ébredés és alkotmányos átalakulás korszakában.
(1790—1849.)

II. József halála erős mozgásba hozta az országban szétáradt elégedetlenség hullámait. Az elhúnyt császárnak a magyar nemzetet lekicsinylő és jogait semmibe se vevő rendeletei annyira felháborították a kedélyeket, hogy a fölerőszakolt németség iránti ellenszenvet még azok a remények sem tudták lecsillapítani, melyeket a hazafiak a trónralépett II. Lipót törvénytisztelő békés hajlamai és politikai belátása iránt tápláltak. A temesvári magisztrátust aggodalom szállta meg, hogy a József császártól adományozott kiváltságoknak törvényes elismerését nem II. Lipót

[1] *Temesvár-városi levtr.* Protocoll. sess.

[2] *Berkeszi:* Társadalmi és kultúrális viszonyok Temesváron. (Délm. tört. és rég. Értes. 1900. évf. — Társad. élet Temesvárott. (Délm. tört. és rég. Értes. 1902. évf.)

[3] *Berkeszi:* Temesvár kis monográfiája, 85. l.

fogja elnyerhetni az 1790. évi június 6-ára egybehívott országgyűléstől. mert Temes vármegye rendei a velök szembehelyezkedő város szabadalmainak beczikkelyezését akkor még hevesen ellenezték.

Meglepetést keltett tehát, hogy ez aggodalmak közepette a még törvényesen el sem ismert város ápr. hó elején királyi meghívólevelet kapott a Budán megnyitandó országgyűlésre. „Kormányunkat — mondja a királyi meghívó — a trónörökösödésről szóló törvények teljesítésével akarván kezdeni, nádorválasztása, a hitlevél kiadása, a királyi eskü letétele és koronáztatásunk, ezután pedig mindannak tárgyalása végett is, *mik Magyarországnak javára, gyarapodására és a magyar nemzethez a szeretet és bizalom örökös kötelékével hozzánk kapcsolására* alkalmasaknak és hasznosaknak látszanak, stb. országgyűlést hirdetünk s azon személyesen is megjelenni kivánunk".

A trónról elhangzott e nyilatkozat mély hatást tett a város vezető embereinek gondolkodására és magatartására. *Aligha csalódunk, ha ettől a pillanattól számítjuk Temesvár régi, németes uralkodó szellemének megváltozását és mindinkább, bár lassu hozzásimulását a magyar nemzeti törekvésekhez.* Rayhuber Tamás polgármester rögtön rendkívüli gyűlésre hívta össze a városi tanácsot, mert akkor még nem a polgárság egyeteme, vagyis az általa választott képviselők, hanem divó szokás szerint az ő nevükben a magisztrátus választotta a városi követeket. Összehívta a tanácsot „nemcsak azért, hogy nehány sürgős panaszt intézzen el, hanem különösen azért, hogy a már közel jövőben megnyitandó országgyűlésre a követeket kijelölje és megválasztásukra nézve intézkedjék".[1] Az ülés jegyzőkönyvét ezúttal nem német, hanem latin nyelven szerkesztették. Megtörténvén a jelölés, Temesvár első országgyűlési követeiül egyhangulag megválasztattak a tanács kebeléből: *Koppauer Ignácz* városbiró és *Joannovics Bazil* városi szenátor. A megválasztott követeket nyomban föleskették, „quod postpositis omnibus secundis finibus cuncta sua agenda pro bono et incremento civitatis hujus dirigere velint."

Követi utasítások

A követeknek adandó utasítások tárgyában az azokat szerkesztő bizottság, a város polgármesterének elnöklésével, május 27—28-án ült össze. Érdekes megemlíteni, hogy a bizottságban maga Koppauer első követ is résztvett. Az utasításokból kiderül, milyen ügyek foglalkoztatták akkor az ország színpadán első lépését megtevő fiatal sz. kir. várost. Általánosan arra kötelezik a követeket, hogy esküjök értelmében *a város javának előmozdítására törekedjenek és megtegyék mindazt, mit a haza üdvére jónak és helyesnek találnak.*

Utasíttatnak a város követei, nevezetesen:

1. Hogy a város nevében ő felsége előtt jobbágyi hódolatukat nyilvánítsák. — 2. Kérvényt nyujtsanak be a királyhoz és az országgyűléshez, „hogy az ország szívéhez visszacsatolt Temesi Bánság fővárosa, Temesvár, a többi sz. kir. városok módjára az országgyűlés által törvényesen beczikkelyeztessék és összes kiváltságai, jogai és előnyei elismertessenek és szentesíttessenek". — 3. Kutassák és tanulmányozzák a régibb sz. kir. városok szervezetét, nevezetesen az adórendszert, az illeték- és adószedési eljárást. S ha e téren valami újat és hasznosat találnak, terjeszszék azt az országgyűlés elé, hogy a város adózási rendszere legalább is olyan legyen, a minő Szeged városáé. — 4. A serfőzés joga az ország összes városaiban a városok korlátlan, szabad rendelkezése alá esvén, igyekezzenek a követek kieszközölni, hogy a szabadalom-levélben a kincstárnak fenntartott ezen jog Temesvárnak is megadassék. — 5. A város jövedelmi forrásait főképpen a behozott élelmiczikkek és italok után szedendő illetékek képezvén, mentessék föl a város a vámszedési jogért a kincstárnak járó évi 1500 forint átalányösszeg fizetésétől és mentessenek fel a polgárok attól, hogy az életszükségleti czikkek után adót fizessenek. — 6. Utasíttatnak a követek arra nézve is, hogy a város a hús és egyéb élelmiczikkek árának megszabása (Limitirung) körül saját hatáskörében eljárhasson.[2]

Temesvár szabad királyi várossá emelésének törvényes elismerése és beczikkelyezése dolgában példás buzgóságot fejtettek ki a követek. Fáradozásaikban a budai kir. helytartótanácsnál alkalmazott *Keresztury* udv. ágens volt segítségükre. Szept. 17-én Bécsbe is felutaztak a királyhoz kihallgatásra. Koppauer tolmácsolta a város hódolatát, élőszóval ajánlva a felség jóindulatába a város beczikkelyezési

[1] *Bellai:* Temesvár sz. kir. város képviselete az országgyűlésen.
[2] U. o.

ügyét. Az országgyűlésen 1790. évi decz. 7-én szóvátették: vajjon Temesvár a sz. kir. városok sorába fölvétessék-e? A státusok és rendek úgy okoskodtak, hogy a II. József által sz. kir. városokká emelt városok — mivel a kir. városok szaporítását a törvény ellenzi — továbbra is hagyassanak meg rendezett tanácsú városoknak. A többség már-már eldöntötte Temesvárnak előbbeni állapotában való meghagyását, midőn gróf *Zichy Károly,* országbiró fordított a dolgon. *Ő megegyezőnek találta Temesvárnak kir. várossá emelését mind a törvénynyel, mind a közjóval.* Hivatkozott a király óhajára is, melyet a város követei Bécsben jártukkor kieszközöltek. De Bihar és Somogy követei hevesen kikeltek Temesvár rangemelése ellen és azt a napirendről levétetni kívánták. *Ellenben Temes vármegye követei, Laczkovics István és Vörös Ignácz, Zichy Károly grófhoz csatlakoztak és nemcsak nem ellenezték Temesvár beczikkelyezését, hanem a megye megváltozott hangulatához képest, főleg azon indokból, hogy Temesvár polgárságának a magyar nemesek és a szentkorona tagjai közé fölvétele által a hosszú időkön át elidegenített város szorosabban fog fűződni, a hazához siettetni kívánták a város kiváltságlevelének törvényes megerősítését.* Bács vármegye követei szintén méltányosnak találták azt. És így a túlnyomó többség elfogadta Zichy javaslatát. Mint külön kérdést tárgyalták: legyen-e Temesvárnak és a II. József által felszabadított többi városoknak helye és szavazati joga az országgyűlésen? Itt is Zichy állásfoglalása győzött. A követek nagyobb része abban állapodott meg, hogy legyen; nehogy e jognak megtagadása szokatlan helyzetet teremtsen az országban.[1]

A koronázás után még négy hónapig tartott ez a nevezetes országgyűlés, mely az alkotott 64. törvényczikkely közé *Temesvár sz. kir. város privilégiumát is beiktatta. A szentesítést azonban, II. Lipót halála miatt, csak utóda, I. Ferencz király adta meg két évtized multán, 1824. évi aug. 27-én.*

Midőn a 25 éves ifjú Ferencz király trónra lépett, Francziaország véres forradalma az európai udvarokkal szövetkezett Ferencznek háborút izent. A király a hadi készületek miatt siettetni akarván koronáztatását, 1792 május 20-án Buda városába országgyűlést hirdetett. Erre Temesvár városa is kapott meghívót. Követekül a tanács most is *Koppauer Ignácz* városbirót és *Joannovics Bazil* szenátort küldé fel. A követi utasításokat máj. 2-án szerkesztette meg a bizottság. Az utasítások főpontja *Mehala-jószág* ügyének rendezése. A kiváltságlevél szerint *Mehalát* oly kikötéssel adományozták a városnak, hogy tulajdonjogáért 100.482 frt $32^1/_2$ krt fizessen a kamarának. Minthogy ezt a föltétet nem teljesíthette, Mehalát valósággal nem is adták át a városnak. Az átadás kieszközlése félszázadon át meddő feladata volt a temesvári követeknek. Hasztalan folyamodtak ez iránt magához a királyhoz. Az 1792-ki országgyűlésen nem is volt alkalmuk a követeknek ezt a kérdést előhozni, mert a rendek a hadiköltségekre kívánt négy millió forint megszavazása és a pótlásul kívánt 5000 újoncz megajánlása után szétoszlottak.[2]

I. Ferencz

Semmi nyoma annak, hogy a franczia háború különösebb hatással lett volna a temesvári polgárságra. Folyt minden a megszokott mederben; a város csak a saját érdekeivel törődött és még akkor sem indult meg, mikor *XVI. Lajos* és *Mária Antónia* nyaktilón történt halálának híre Temesvárra érkezett. Megtartották a farsangi vigalmakat és megnyitották 1794-ben a német városi színházat. Legfeljebb azt vették tudomásul, hogy a „császár fegyverei győztek a francziákon" és hogy 1796-ban megköttetett a béke.

Franczia háborúk

Mikor azonban a fiatal *Bonaparte Napoleon* vette kezébe a franczia hadak fővezérletét és azt tűzte czélul, hogy a republikát elismerni vonakodó Ferencz császárnak Bécsből fogja diktálni a békeföltételeket s mikor a német tartományokban már a föld népe is tömegesen állott fegyver alá, Magyarországon pedig elrendelték az ujonczok gyors táborba küldését: csak akkor váltotta fel a temesváriak közönyét a félelem. A magisztrátus most már készséggel járult a hadi költségekhez és sietett ujonczait felszerelni és a hadsereghez bocsátani. A válság közepette I. Ferencz 1796 nov. 6-ára Pozsonyba hívta össze az országgyűlést „a vallás és haza, a trón és alkotmány, a nemesi jogok s kiváltságok védelmére, az isteni és emberi jogokat és törvényeket eltipró franczia nép ellen". A városi tanács okt. 5-én tárgyalta a királyi meghívólevelet és ugyanakkor *Páva Ignácz* polgármestert és *Czvetkovics Pál* főjegyzőt választá követekül. „A követeknek

[1] *Gálffy:* Temesvárnak a sz. kir. városok sorába fölvétele. (Délm. tört. és rég. Értes. 1880. évf. 163. l. — 1790. évi Országgyűl. Napló.)
[2] *Bellai:* Temesv. képv. az orszgy.

adott utasításon eléggé meglátszik — írja a város országgyűlési képviseletét ismertető Bellai, — hogy fenyegető vész balsejtelmeinek hatása alatt készült."[1] Közeledés észlelhető a nemzeti fölfogáshoz az utasításnak azon pontjában is, mely a jobbágyság sorsának enyhítéséről és nyomasztó terheinek súlyáról szól. A mehalai-jószág átvétele ügyében eszközöljenek ki a követek fizetési moratoriumot. Menjenek föl a királyhoz is. Törekedjenek továbbá arra, hogy a temesvári mesteremberek, a városi ipar felvirágoztatása czéljából. új kibővített czéhprivilégiumot kapjanak. S minthogy a temesvári kamarai adminisztrácziónak más városba áthelyezése terveztetett: hassanak oda a követek, hogy ez a kormányszék Temesvárott maradjon, mert az áthelyezés kárára lenne a városnak. Szerkesszenek a követek kérvényt és emeljék ki, hogy a kamarai hivatalokat befogadó épületek nagy értéket képviselnek, miért is azoknak más czélra fordítása nemcsak sok költségbe kerülne, de az épületek értéke is csökkenne, holott a városi árvák 400.000 forintnyi pénze jobbára azokba van fektetve. De a város iparát és kereskedelmi forgalmát jelentékenyen megkárosítaná az áthelyezés.[2]

A király személyes megjelenése az országgyűlésen és hivatkozása a magyarok hűségére, mely Mária Terézia idejében a birodalmat megmentette, oly nagy lelkesedésre ragadta a rendeket, hogy József főherczeget egyhangúlag nádorrá választván, hadi segedelmül 50 ezer újonczot, 10 ezer lovat, 20 ezer ökröt, két millió 400 ezer mérő rozsot és három millió 760 ezer mérő zabot ajánlottak föl a királynak, felhatalmazván őt, hogy szükség esetén közönséges nemesi fölkelést is hirdethessen. A követek javasolták a magisztrátusnak, hogy a városra eső hozzájárulási hányad beszállításával ne késedelmeskedjék. Legalkalmasabb szállítónak a temesvári *Pausenbergert* vagy a pesti *Gamperl* kereskedőt ajánlották. A fönnebbi összegből Temesvárra 4656 p. m. búza és 7394 mérő zab vettetett ki. Azonkívül köteles volt a város 38 ökröt és 40 forintot, 19 lovat és 28 frt 48 krt adni. Temesvár tehát szép összeggel támogatta a francziák ellen táborba szálló hadsereget. Megtudjuk a követek jelentéséből, hogy a város legfőbb gondja még mindig a „veszendőbe menő“ Mehala. Mondják a követek, hogy már kétszer jártak e miatt Bécsben az udvarnál, tárgyaltak Keresztury ágenssel is, de egyelőre minden siker nélkül.

Az 1802, 1805, 1807, 1808 és az 1811—1812-ik évi országgyűlések tárgyalásainak köréből semmi olyast nem emelhetünk ki, a mi Temesvárra nézve közvetetlen jelentőséggel bírt volna. A napoleoni háborúk követelte nemesi fölkelésekben Temesvár derekasan kivette a maga részét. Banderiális hadát Temes és Torontál vármegyék bandériumaival egyesítve küldé a francziák elé, az ország éjszaknyugati határára és Bécs védelmére. 1808-ban az országgyűlés városonként a „polgárhad“ felállítását rendelvén el, a háborús zavarok idején ez a városi polgárokból szervezett fegyveres csapat állt őrt a fővártán, a vár kapuinál és a bástyákon és ez őrködött 1809-ben is a Bécsből Temesvárra szállított kamarai *kincstár* biztonsága fölött.

I. Ferencz látogatása

1807-ben, nyár elején, I. Ferencz király a győzelmes Károly főherczeg kíséretében beutazván a Bánátot és Bácskát, Temesvárt is meglátogatta. Jövetelükről máj. 14-én *Plavisics Péter* polgármester és városi követ a budai országgyűlésről értesítette a magisztrátust. Utazásuk valódi czélja most sincs még kiderítve. Valószínűleg összefüggésben volt az azokkal a zajtalan hadi készületekkel, melyek akkoriban birodalomszerte folytak Napoleon hatalmának megtörésére és összefüggésben lehettek Károly főherczeg terveivel is, ki az aldunai határok hadi ügyét a német örökös tartományokba behozott új rendszer mintájára akarta átalakítani. A fejedelmi vendégek a „Trombitás“ (Hungaria) szállóban vettek lakást, egész csendben megtekintették a várost és erődítményeit, s rövid tartózkodásuk alatt csak a katonaság vezető embereivel érintkeztek.

Ezentúl 13 esztendeig nem volt országgyűlés. Miután a franczia forradalmat Európa egyesült fegyverei legyőzték és a béke 1815-ben helyreállt, Ferencz király a vármegyék többszörös sürgetései ellenére sem tartotta szükségesnek tanácskozni a rendekkel.

A politikai pangásnak ez időszaka alatt alig adott életjelt Temesvár. Mindössze két esetet tart említésre méltónak. Az egyik az, hogy míg eddigelé a város

[1] *Bellai:* Temesv. képv. az országgyűl.
[2] U. o.

tanácsában a városbiró elnökölt, *1812-ben az elnöki tiszt „legfelsőbb rendeletre" a polgármesterre ruháztatott át.* A másik eset: *Temesvár centenáriuma a török uralom alól való felszabadulásának emlékére, melyet a város 1816 okt. 13-án kiváló dísszel ünnepelt meg.*

A hazafias irányzat tér-foglalása

Az 1825-ki nagy nemzeti mozgalom Temesvár polgárságára, de még inkább a város vezetőségére feltünő hatással volt. *Az alkotmányos és hazafias irányzat mindinkább tért foglalt a város szenátusában.* Az előbbi lanyhaságot a magyar közügyek iránti élénkebb érdeklődés váltotta fel. A néhai temesbánsági osztrák kormányzat hagyományai kezdtek egészen kiveszni az emberek emlékezetéből, a tanács pedig most már vidorabb orczával közeledék a vármegyéhez és a kölcsönös bizalom helyreállott. A túlnyomó részben német és egyéb idegen lakosság már melegedni kezd a törvényes közjogi kivánalmak iránt és bátrabban csatlakozik az úttörő magyar államférfiakhoz és a nemzeti művelődés előharczosaihoz. Ezt a fordulatot többféle ok idézte elő. Legnagyobb hatással volt Ferencz királynak gyorsan elterjedt azon kijelentése, hogy *ezentúl mindenben alkotmányos elvek szerint akar kormányozni.* Az eddigelé háttérbe szorított, hazafias gondolkozású *József* főherczeg nádornak a kormánytanácsban döntő szerephez jutása, azonképpen nagy hatással volt a város jövőjét szemelőtt tartó közönségre. Hozzájárult a magyar ellenzéknek országszerte rendkívüli megerősödése és azok a sokat igérő és sokat jelentő szép példák, melyeket nagynevű hazafiak az ország szellemi és anyagi jólétének előmozdításában az egész nemzet elismerése mellett felmutattak.

Temesvár a reformtörekvések mellett

Az 1825-ki országgyűlésre a városi bandériumnak egykori lelkes kapitányát, ez időben már temesvári polgármestert, *Klapka Józsefet,* negyvennyolczas tábornokunk atyját, választották meg első, *Nikolics András* városi főjegyzőt pedig másodkövetül. A követi utasítás most már javarészben megegyezett a többi törvényhatóság utasításaival. *A reformhaladás eszméje nyilt kifejezést nyert benne.* A város hangsúlyozza, hogy az országgyűlésen a nemzet sérelmei, melyek a törvényes kormányzatot lehetetlenné teszik, minél előbb orvosoltassanak, az ország kérelmei tárgyaltassanak és ő felsége minden harmadik évben, szükség esetén rövidebb időközben is, országgyűlést hívjon össze. Sürgessék a követek, hogy Temesvár, mint a Délvidék metropolisa és kereskedelmi empóriuma, rendezett kereskedelmi-, vám- és iparviszonyokhoz jusson és azok az akadályok, melyek által a honi ipar és kereskedelem a külföldi érdekeket felkaroló vámrendszer miatt megkárosíttatik, elháríttassanak. Kiemeli a magyar nyelv hivatalos használatának szükségességét.[1] „Ezek mellett igyekezzenek a követek a város javát minden erejükből előmozdítani és a mehalai jószág ügyét szorgalmazni." A városnak az országgyűlés tárgyalásai iránti élénk érdeklődését a pótutasításokból látjuk, melyek a folyamatban levő viták minden lényeges mozzanatának a tanácscsal való közlését kérik a követektől. S azok e kívánságnak oly lelkiismeretesen feleltek meg, hogy 46 kimerítő jelentésük úgyszólván teljes képét tünteti fel az 1825—27-ki nevezetes országgyűlésnek.[2] Mehaláról, mely nagyfontosságú vagyoni kérdése volt Temesvárnak, azt jelentik a követek, hogy átvétele újabb akadályokba ütközik és fáradozásuk előreláthatólag kevés eredményre fog vezetni.[3]

Ugyanilyen szellem nyilvánul az 1830-ik évi koronázó és az 1832—36-ik évi reformáló országgyűlésekre küldött követek utasításában is. *Temesvár a nemzet többségéhez csatlakozik és át van hatva a szabadelvű reformok szükségességétől.* Ezek tárgyalására a város ismét *Klapka József* polgármestert küldi Pozsonyba, ki a nemzeti reformeszméknek lelkes képviselője és az ország követei körében legszélesebb ismeretséggel dicsekedhetik. Az utasítás 2-ik pontjában kijelenti a város, hogy követei *„mindama kérelmeket és kívánatokat, melyeket az ország többi városai az országgyülés elé terjesztenek, a maguk részéről is sürgetni fogják".* A harmadik pontban: „Midőn a városok rendezésének kérdése kerül napirendre, a követ urak a többi városok követeivel együtt oda törekedjenek, *hogy a városok egyenként külön-külön nyerjenek szavazati jogot az országgyűlésen.* Törekvésük biztosabb elérésére szervezzenek küldöttséget, mely ezt a jogos követelést a király elé is vigye és kedvező elintézését kérje". A hetedik pontban: „A mehalai jószág dolgát a követek ezúttal is szorgalmazni fogják".[4] — *Klapka* és követtársa, *Bakics János*

[1] *Bellai:* Temesv. képv. az orszgy.
[2] U. o.
[3] U. o.
[4] U. o.

városi kapitány, minthogy a túlzók már az Ausztriától való teljes elkülönítést és a magyar katonaságnak az osztráktól teljes elválasztását követelték — a mi akkoriban vakmerőségnek látszott — a kormánypárthoz csatlakoztak. Mehaláról pedig azt írja Klapka a tanácsnak, hogy hasztalan járván Bécsben az udvarnál, ez az ügy már vesztett ügynek tekinthető és minden ez irányban tett kísérlet „vox clamantis in deserto".[1]

A követválasztási jog kiterjesztése

A követválasztási jognak kiterjesztése *a városi tanács szűk köréből a választott polgárság összességére* nevezetes eseménye 1839-ben a temesvári országgyűlési követválasztásnak. *Koronghy János* volt akkor a polgármester. Midőn 1839 ápr. 25-én a királyi meghívót kézhez vette, nemcsak a magisztrátust, hanem *a 60 tagból álló összes választott polgárságot* is meghívta a királyi levél kihirdetéséhez és az országgyűlésre küldendő követek választásához. A teljes számban megjelent választottak szószólója (néptribun) kijelenté, hogy *mostantól fogva a polgárság óhajtja a követeket választani; az eredményt a városi tanács elé terjeszti, melynek hivatása a választottakat megerősíteni.* Ily módon választották első követté *Vlahovics Hilár*, helyettes városbirót, másodkövetté *Niamessny Ignácz*, városi aktuáriust. Klapka tanácsos az eképpen végbement választás érvényét megtámadta, minthogy az ellenkezett az eddigi szokással. Szerinte a követválasztásra nem volt hivatva sem egyedül a városi tanács, sem egyedül a polgárság, hanem a kettő együttvéve. A követeket a városi tanácsnak kellett volna jelölnie és a választást névszerinti szavazással a választott polgárságnak kellett volna megejtenie. A jelen választást tehát érvénytelennek mondotta, mert a városi tanács semmi befolyást sem gyakorolhatott reá. Ennek ellenére a városi tanács érvényesnek nyilvánította a választást és ezzel a régi eljárástól eltérőleg *új követválasztási gyakorlatot léptetett életbe.*

A városi követek szavazata

Mekkora haladást tett már akkor Temesvár városa a szabadelvű nemzeti irányzat követésében, kitűnik a követeknek adott utasításból. Az egyik pont kiemeli, hogy *jelenleg oly nemzeti jogok megmentéséről van szó, melyek az alkotmányos szabadság leglényegesebb alapjai és a nemzeti fejlődés nélkülözhetetlen föltételei. Ennek elérésére múlhatatlanul biztosítani kell a törvényhozásnak az egész ország színe előtt való nyilvánosságát, a szólásszabadság sérthetetlenségét és függetlenségét.* Egy másik pont a *negyedik rend* vagyis a városok követeinek *egyenkénti* szavazati jogát sürgeti, mitől a kormány elvben ugyan nem zárkózott el, de a szavazati jog kiterjesztését a városok igazgatási szervezetének újjáalakításától tette függővé.[2] Maga a nádor is elismerte az egyenkénti szavazatok jogosultságát, de leghívebben támogatták azt az ugocsai és *temesmegyei* követek. Azonban a megyék zöme ellene foglalt állást.[3]

Az 1843—44-ki országgyűlésre küldött *Bakics János* és *Veigl József* követek utasítása is a városi követek egyénenkénti szavazati jogának erélyes megsürgetését teszi a követek kötelességévé.

Kolera 1831 és 1836

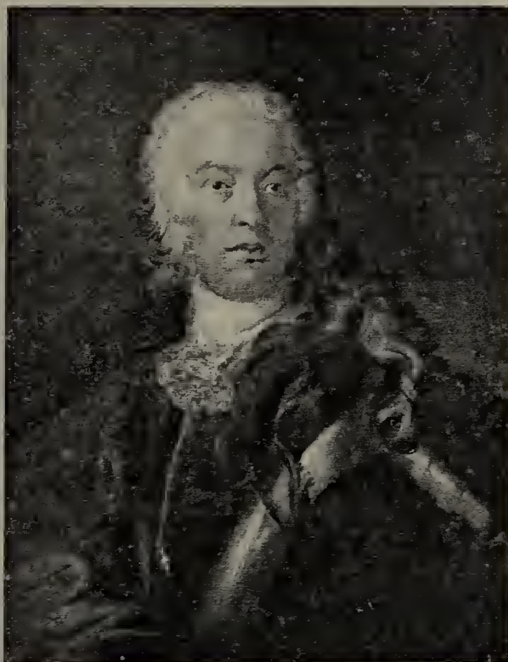
Visszapillantva már most a város időközi nevezetesebb eseményeire, mindenekelőtt az 1831 és 1836-ik évi *koleráról* kell megemlékeznünk, mely Temesvárott is, mint másutt, félelemmel és rettegéssel töltötte el a lakosságot. Az eddigelé ismeretlen ragály, melyet a lengyelek ellen küldött tatárok hurczoltak be Galicziába és onnét a felvidéken át Temes vármegyébe, valósággal megdöbbentő hatást tett az emberekre. Az orvosok tétlenül állottak vele szemben és a legerősebb alkotású férfiak is néhány óra alatt elpusztultak gyilkos mérgétől. A dühöngő nyavalyának végre is a helytartótanács orvosrendőri szigorú szabályzata vetett véget, mely bár kíméletlenül érintette a családok érzékenységét, a kóranyag terjedését nagysokára mégis megakasztotta. Temesvárott áldozatul esett a kolerának 1831-ben 1361, 1836-ban meg 1028 egyén. A város akkori lakosságához mérve ez igen nagy szám volt ugyan, de aránylagosan még sem volt oly nagy, mint az ország éjszaki városaiban, a hol egész családok és népes utczák haltak ki kolerában.

1831-ben tették le a temesvári *ág. ev. hitfelekezetűek templomának* alapkövét.

Orvosok gyűlése

1843-ban aug. 8-tól 12-ig a *magyar orvosok és természetvizsgálók egyesülete* tartotta *nagygyűlését* Temesvárott. *Ez volt itt az első magyar tudományos és irodalmi ünnepély, az újjászületett nemzeti kultúra jegyében.* A nagytekintélyű társaságnak a város által barátságos meghívása és az ország minden tájairól egybesereglett tudós férfiak vendégszerető fogadása s ellátása, az általános öröm, melyet

[1] Bellai: Temesv. képv. az orszgy.
[2] U. o.
[3] U. o.

Gróf Zichy Károly.
(A gr. Zichy-család tulajdonában levő eredeti festménye után.)

II. Lipót.
(Az Orsz. Képtárból.)

Gróf Vécsey Károly.

Báró Rukavina György.

Dembinszky Henrik.

megjelenésük a város polgárságában keltett, egyik legszebb emléke a szellemi emelkedés és magyarosodás útján haladó Temesvárnak! Ezt az emléket fennkölt gondolkodással és magához méltó módon örökítette meg a város, midőn Böhm bécsi művészszel érmet veretett, melynek egyik oldalán a város czímere foglal helyet e körirattal: *„Sz. k. Temesvár városa a m. orvosok és természetbúvároknak 1843. aug. 8-án kebelében tartott gyülekezete emlékeül“.* Az érem tulsó oldalát a tudományt ábrázoló dombormű-nőalak diszíti, balkezében a földgömbbel és megfelelő jelképekkel. Alattuk e szavak: *„Gazdagítva boldogít“.*

Az osztrák kormányzat korában sok mindenféle külföldi és katonaszokást tulajdonított el a Temesi Bánság lakossága. Mindjárt a sváb telepes községek benépesítése után ú. n. „Schützen-Verein“-ok, vadászcsapatok szervezkedtek, melyek ünnepi alkalmakkor testületileg vonultak föl és üdvlövésekkel, vitézi látványosságokkal szórakoztatták a hőslelkületű fiaikra büszke svábokat. Ilyen fölfegyverzett *vadászcsapat, polgárhad* alakult Temesvárott is. Már a szab. kir. város instaurácziója ünnepén pompázott díszfelvonulásával. 1844-ben új zászlót szerzett e polgárhad és a zászló felavatására V. Ferdinánd király anyját, *Karolina Auguszta* királynét kérte fel zászlóanyának. A felséges asszony drága zászlószalagot küldött. Az ünnep fényét, a katonai és világi előkelőségeken kívül, az ország számos ilyen polgárhadának küldöttei emelték. „De a külsőségeken kívül — írja a város érdemes krónikása — a polgári osztály e pajzshordozóiban, kik itt egy jelvényes jelenetre összegyűltek, az *öntudat érzülete* is nyilvánult, mely a rend és önbecs szellemével összeolvadva, az országnak tanubizonyságot adott, hogy ennyi elemet a közjólét ugyanannyi tényezőiül kell tekintenie.“[1] Vadászcsapat

Föl kell téteteznünk, hogy az öntudat érzülete, melyről itt Temesvár első történetírója beszél, a *magyar polgári öntudat* megnyilatkozása volt; *mert a magyarosodás szelleme a mult század negyvenes éveiben már oly erős és mély gyökereket eresztett a temesvári polgárság kebelébe, hogy annak külső kifejezése is bizonyára őszinte és magyar volt.* Nemcsak a hatalmas vármegye, a vármegyei birtokos nemesség éreztette befolyását a város közéletében, de az úri fiatalság is, különösen az országgyűlésekről visszatért „kis-követek“ játszottak nagy szerepet a magyarosításban. Valóságos apostolai lettek a szabadelvű eszméknek és a nemzeti aspiráczióknak. Voltak közöttük többen, kik udvarolni is csak olyan nőknek akartak, kik magyar nyelven társalogtak és magyarérzelműeknek vallották magukat. Ezek az ifjak, mint *Ormós Zsigmond* és *Vukovics Sebő,* Temesvár társadalmában egész forradalmat idéztek elő és ők voltak a nemzeti iránynak legbuzgóbb terjesztői. A temesvári német hetilapban is mind gyakoriabbak lettek a magyarszellemű czikkek, kivált *Wachtel D.* és *Stokinger* (Sulyok) *Mór* szerkesztősége idejében. De elsősorban *Pesty Frigyes* öntött magyar szellemet a temesvári lapokba és ő ösztönözte legjobban a polgárokat a magyar nyelv megtanulására.[2] Magyarosodás

Ilyen körülmények között találták Temesvárt az 1848-ki fejlemények.

Már az 1847-ki nov. 7-ére Pozsonyba kitűzött országgyűlés királyi meghívói, melyeket századok óta most szerkesztettek először magyarul, továbbá Kossuth Lajosnak, az ellenzék vezérének, az ország hangadó első megyéjében, Pest vármegyében, követté választása és a szabadelvű reformokat sürgető, Metternich kanczellár abszolutisztikus kormányzata ellen fordult közvéleménynek szokatlanul bátor nyilvánulása, előre jelezte a közelgő nagy eseményeket, melyek néhány hónap mulva Európa összes birodalmait alapjaikban rendítették meg. 1847-ben

Temesvárott a szept. 30-án végbement követválasztás szintén izgalmas tüntetésekre adott alkalmat. Az ellenzék föllebbezett a tanács tagjai közül kikiáltással választott konzervativ *Preyer János* polgármester és *Popovics Márk* városbiró megválasztása ellen. Követelte, hogy új választás rendeltessék el, arra kellő határnap tűzessék ki és a választók erről előre értesíttetvén, résztvehessenek mindnyájan alkotmányos joguk gyakorlásában. A választás pedig ne egyszerű kikiáltással, hanem királyi rendeletnél fogva, *titkos szavazással* történjék. A királyi helytartótanács, bizonyára tekintettel az országos izgalmakra, csakugyan megsemmisítette az előbbeni választást és az új választásnál titkos szavazással *Urbányi Lőrincz* főjegyző, a választó polgárok közül pedig *Joannovics György* nyerték el a többséget.

[1] *Preyer:* Monogr. d. k. Fr. Temesvár, 93. l. — *Böhm:* Délm. k. tört. II. k., 273. l.
[2] *Berkeszi:* Temesv. kis monogr.

Az új követek utasításában kijelenti a város, hogy „mitsem óhajt inkább, mint fenséges *István* főherczegnek Magyarország nádorává leendő megválasztását, mire felejthetetlen atyjától öröklött erényei és tulajdonságai feljogosítják". Kívánja a királyi városok országgyűlési helyzetének rendezését és egy tökéletesebb s tágasabb képviseleti rendszernek behozatalát; a tanácsnak, a tisztviselőknek és a képviselőtestületnek minden hatodik évben újból leendő választását; a kezelési rendszer egyszerűsítését; a polgári birtoknak a katonai felsőbbségek bitorlásai ellen való megvédését, a nyugalmazott katonai személyek vagyoni tárgyalásánál a katonai hatóságok részéről elkövetni szokott önkénykedések és botrányos kihágások megszüntetését; a váltóviszonyokról és csődeljárásról rendelkező 1840. évi 15. és 22-ik t.-czikkek revizióját; a zsidók polgárosítását oly értelemben, hogy az mindig csak kiváló érdemekre és egyéb polgári erényekre való tekintettel történhessék; végre a temesvár—szegedi vasutügy hathatós felkarolását.

Az országgyűlési ellenzék ereje ekkor már annyira elhatalmasodott, hogy úgyszólván csak a felsőházzal kellett viaskodnia. De már ott is aláhanyatlott a konzervativok ellentállási kedve. A szabadelvűek lépten-nyomon arattak győzelmet.

A márcziusi események

Azonban az országgyűlés negyedik hónapjában beállott váratlan eseményeknek forradalomszerű kitörése egészen új korszakot nyitott meg a nemzet életében. Mikor Kossuth az ingerültség tetőfokán az engesztelődés ajánlatát visszautasító kormánynak kijelenté, hogy „legyen hát és lesz is harcz az utolsó perczig" és a kormány 1848 február hó elején már-már az országgyűlés feloszlatásának szándékával kezdett foglalkozni, hirtelen híre terjedt, hogy a franczia nép fellázadt és Párisban tombol a forradalom. Nyomon követte ezt márcz. 13-án a bécsi forradalom *és a magyar fővárosban márczius 15-ének felvirradása.*

Mindkét eseményről márcz. 18-án délelőtt értesült a temesvári közönség. Villámütés gyanánt hatottak e hírek a kedélyekre. Déli 12 órakor már talpon volt az egész város. Déli 12 órakor a *vármegye* közgyűlést rögtönzött és küldöttségileg szólította fel a várost *közös népgyülés* tartására, mely délután négy órára hivatott össze. Oly rendkívüli tömegekben gyülekezett a közönség, hogy a városi tanácsterem szűknek bizonyult befogadására. *Preyer János* polgármester nyitotta meg az első temesvári népgyűlést, „Isten szabad ege alatt", mint a jegyzőkönyv mondja, a városház előtti dísztéren. A városi tanácsból, melynek ez időben számos szerb tagja volt, résztvettek, *Popovics Márk* főbiró, *Vlahovics Vidor, Bakics János, Félix Ignácz, Koronghy János, Kraul György, Páva Henrik* és *Stokinger Antal* tanácsnokok; *Veszelinovics Pál* városi kapitány, *Paulovics Arkád* aljegyző, *Theodorovics Miksa* tollnok, *Zvekics Atanáz* főügyész és *Petrovics Pál* alügyész. A *temesvármegyei rendek* részéről megjelentek: báró *Ambrózy György* alispán vezetésével *Gorove István, Vinkler Imre, Kiss Miklós* és *Szánthó János.* A jegyzőkönyv így kezdi: „Temesmegye rendei a jelen európai fontosságú és nagyjelentőségű időkben, a felséges király iránti tántoríthatatlan hűség és honszeretet nyilvánítására és a közboldogság előmozdítására fölkérték a polgármestert, hogy törvényes úton, rendkívüli esetben rendkívüli eszközökkel *népgyülést* tartson. A polgármester a népgyűlést elhalaszthatatlannak ismervén el, azt a mai napra kihirdette". A népgyűlés határozatait a temesvári közönség lelkületét jellemző e szavakkal vezeti be a gyűlés jegyzőkönyve: „A gyülekezet tagjai, lelkesítve az uralkodó család és felséges urunk, királyunk iránti határtalan hódolattól, úgyszintén a hazaszeretet legforróbb érzelmeitől és mélyen érezvén a jelen percz fontosságát, meggyőződve levén továbbá arról, hogy szeretett hazánk oly események küszöbén áll, melyeknek folyamatát követni polgári s honfiúi kötelesség, azoknak ellentállni pedig szintúgy a trón megrendítésére, mint az ország jólétének s derült jövőjének szándékos eltiprására czélzó törekvés lenne: mindezekért egyhangúlag karolja fel az események kincsét, melyet a főváros lelkes polgárai a nemzet számára kivívtak".[1]

Márcz. 19-én a városháza udvarán *Preyer* polgármester elnöklésével tartott második népgyűlésen *Gorove István* indítványára lelkesedéssel határozták, hogy másnap este, a népünnep dicsőítésére a városi szinházban, szabad és ingyenes belépés mellett, nemzeti tárgyú színielőadás rendeztessék és a színház fényesen kivilágíttassék, nemzeti lobogókkal feldiszíttessék s a Néphimnusz elénekeltessék.

Márcz. 21-én d. u. négy órakor tartotta a város, szintén a városház udvarán, ugyancsak *Preyer János* elnöklete alatt, harmadik népgyűlését, melynek tárgya

[1] *Temesv. városi levéltár.* 1848. évi tanácsi jkv. I. k.

gróf *Batthyány Lajos* „nemzeti miniszter“ bemutatkozó leirata volt. „Nemzetünk önállóságának életbeléptetését tanusító ezen első miniszteri körlevél — mondja a gyűlési jegyzőkönyv — határtalan örömrivalgás között felolvastatván, *hiteles alakban aranykeretbe foglaltatni s a városháza nagytermében kifüggesztetni rendeltetik*“.[1]

Tudvalevőleg Batthyány Lajos elnöklete alatt független felelős minisztériumot neveztek ki. Lelkes éljenzésektől visszhangzottak az utczák, midőn a városháza előtti téren az ismeretes pesti *szabadságpontokat* kihirdették. A rend és csend fenntartására közbiztonsági választmányt helyeztek be, melynek tagjai lettek a kiváltságos osztály részéről: *Vukovics Sebő, Kulterer Ignácz, Gorove István, Vinkler Imre* és *Kiss Miklós;* a nép részéről: *Szeiler János, Oszvald György, Popovics Zsigmond* és *Veidl Venczel.* E választmánynak mindenki, a megyei tisztviselők is, engedelmeskedni tartozott. Elhatározták továbbá, hogy a város *nemzeti lobogókkal* földiszíttessék és azok továbbra is függve maradjanak. Kimondották végre a *nemzetőrség* felállítását, mely a közbiztonsági választmánynak rendeltetett alá. Oly hirtelen és oly nagyszerű volt ez az átalakulás, hogy a várost egészen kiforgatta a maga valóságából. Temesvár arczulatára nem lehetett ráismerni. A köznapi üzletéletet mindenüvé lázas izgatottság váltotta fel. Márcz. 19-én délután díszkörmenettel tüntetett a polgárság magyarsága mellett. A tereket és utczákat magyar nevekkel ruházta fel: a „Paradeplatz“ *Szabadság-tér* lett, a régi Vár-utczát a tüzérkaszárnya és fegyvertár tájékán *Hunyadi-utczának,* egy másik utczát a székesegyháznál *Szabadsajtó-utczának* neveztek el.[2]

V. Ferdinánd király ápr. 11-én a következő sarkalatos törvények szentesítésével rekesztette be a korszakos és *utolsó rendi országgyűlést*: „Az országot felelős minisztérium kormányozza. Pesten évenként országgyűlés tartatik s a követek ezentúl népképviselet alapján választatnak. Erdély Magyarországgal egyesíttetik. A teherviselés közös. Az úrbériség, robot, kilenczed méltányos kármentesítéssel, a papi tized egyszerüen eltöröltetik. Földjének mindenki tökéletes birtokjoggal ura. A birtokok tagosíttatnak, az úriszékek és a földesurak hatósága megszünik. Az ősiség eltörültetik. Nemzetőrség állíttatik. A sajtó szabad. A keresztény vallások egyenlő joggal bírnak. A kir. udv. kanczellária Bécsben, a kir. helytartótanács és kamara Budán eltörültetnek“.[3] Ezért volt oly leírhatatlan a temesváriak lelkesedése, mikor *Preyer* polgármester a márcz. 21-ki népgyűlésen a magyar minisztérium kinevezését és a szentesített nemzeti vívmányokat kihirdette. A Szabadság-téren a városháza, a főváite, a hadtestparancsnokság és a várparancsnokság épületei előtt *négy fölékesített oltárt* állítottak, melyeknél a vallásegyenjogúság jelképezésére és hálaadásul az elért vívmányokért egyszerre katholikus, evangelikus, gör.-keleti és zsidó szertartás szerint istentiszteleteket mutattak be. Résztvettek azokon ünneplő ruhában az összes világi hatóságok és a lakosság megszámlálhatatlan sokasága. A *nemzetőrség* is szervezkedett és megkezdte működését. Jún. 6-án ejtették meg a *városi képviselőtestület* választását. 1188 választópolgár adta le szavazatát. A megválasztott 120 képviselő júl. 3-án tartotta *alakuló közgyűlését.*[4]

A polgárság örömmel ragadott meg minden alkalmat, hogy a magyar közvéleménynyel való együttérzését igazolja. Meglett férfiak kört alakítottak s naponként leczkét vettek a magyar nyelv tanulására. Sokan neveiket magyarosították meg, magyar czégfölírásokat függesztettek ki s nemzeti kokárdát tűztek a mellükre.[5]

De a nagy nemzeti reformok szülte közörömet csakhamar a bécsi reakczió által felbujtott szerb, horvát és oláh nemzetiségek lázongása zavarta meg. Az agg uralkodó erőtlen lévén szembeszállni az új nemzeti átalakulás művét és az alkotmányos magyar kormányt megbuktatni törekvő udvari cselszövényekkel, *István* kir. herczeg nádorispánt bízta meg az országgyűlés egybehívására. A nádor egyetértve a magyar minisztériummal, júl. 2-ára Pestre hívta össze a nemzet képviseletét.

A népképviselők választása országszerte, és így Temesvárott is, zajosan folyt le. Június 17-én ment végbe a választás *Bersuder Lajos* elnöklése mellett. *Fülöp Lajos* ügyvédet választották meg képviselőnek, ki most már utasítás nélkül jelent meg az első népképviseleti parlamentben.[6]

[1] *Temesv. városi levéltár* 1848. évi tan. jkv. I. k.
[2] *Preyer:* Monogr. d. k. Fr. Tem. 94—95. ll. — *Temesv. v. jegyzőkönyve* 1848 márcz. 18.
[3] *Horváth M.:* Magy. tört.
[4] *Preyer:* id. m.
[5] *Berkeszi:* Temesv. kis monogr. 86—87. ll.
[6] *Bellai:* Temv. képv. az orszgy.

A délvidéki fölkelés

Már kezdetben az ország egyes vidékeiről, leginkább Délmagyarországból fegyveres fölkelések híre zavarta meg a tárgyalásokat. V. Ferdinánd szept. 17-én személyesen jött le Budára, de már sem a minisztérium, sem az országgyűlésnek a királyhoz menesztett küldöttsége nem tudta kiegyenlíteni az udvari kamarillával és a forrongó nemzetiségekkel támadt bonyodalmakat és nem tudta fenntartani az országban a törvényes és békés állapotokat.

A király okt. 3-án feloszlatta ugyan az országgyűlést, de Kossuthnak sikerült egy ideig még együtt tartani Pesten a képviselőket, kik a kormányt támogatva elhatározták, hogy az erőszakot erőszakkal fogják megtorolni. Minthogy pedig a bécsi minisztériumnál hasztalan sürgették a künnlevő magyar ezredek hazaküldését, a rend helyreállítása czéljából *honvédsereget* toborzottak össze, mely a mozgósított *nemzetőrséggel* egyesülve, eleinte a föllázadt szerbek, majd azután *Jellasics* horvát bán ellen lépett akczióba. A honáruló magyar zászlósurat Pákozdnál csúful megvervén, negyvenezernyi hadával együtt Ausztriába kergette.[1] Mikor végre a feszültség a magyar nemzet és a bécsi kormány között nyilt harczczá fejlődött, báró *Rukavina* altábornagy és várparancsnok, V. Ferdinánd parancsára 1848. évi okt. 10-én *Temesvárt ostromállapotba helyezte.* Hirdetménye így szól:

Temesvár ostromállapotban

„*Ostromállapot.* — Vonatkozással ő cs. felségének Schönbrunnban f. é. okt. 3-án kelt s egyúttal közzéteendő legmagasb határozatára, mely szerint egész Magyarország a hadi törvényeknek lett alávetve, *Temesvár vára külvárosaival együtt* mai naptól kezdve ostromállapotba helyeztetik és a haditörvény ezennel kihirdettetik. A legmagasb királyi leírat 3-ik pontja értelmében az itteni nemzetőrség a várparancsnokság közvetetlen parancsai alá helyeztetik. A ki lázadásra izgat, ki a csapatoknak ellenszegül vagy jogosítatlanul csak fölfegyverkezik is, rögtönitéletileg fog büntettetni. Hat személynél többnek összecsoportosulni tilos. Míg a csend és rend fönnáll, a megkezdett ostromállapot a lakosok üzletére és közlekedésére nem lesz akadályozó befolyással. Minden fegyver, kivéve a nemzetőrökét, 24 óra alatt, elismervény mellett, az itteni tüzér-szertárba beszolgáltatandó. A ki e parancsnak ellenszegül, a haditörvények szerint itéltetik el.“

Okt. 23-án Temesvár városa közgyűlést tartott és Rukavina várparancsnok felhívására kimondta a *városi nemzetőrség lefegyverzését.* Minthogy pedig az ostromállapot ellenkezett az alkotmányos ügyvitellel, a magisztrátus a közgyűlések tartását is végképpen beszüntette. A törvénykezést és közigazgatást illetőleg maga a magisztrátus megmaradt ugyan előbbeni jogkörében, de minden egyebekben a várparancsnok elnöklete alatt alakult *haditanács* rendelkezett.

Az okt. 10-től vagyis az ostromzár kihirdetése után Temesvárott végbement eseményeknek, főképpen magának az ostromnak a leírását, legmegbízhatóbb hűséggel tartották fenn számunkra *Nebojszai Bogma István* temesvári tudós történetiró és szemtanú magyar nyelven írt naplójegyzetei, melyek lényegesebb részeiből álljanak itt a következők[2]:

Bogma István naplója az ostromról

„*1848. okt. 12.* Lefegyverzés. A vármegyeháza elé két ágyú, a városháza elé négy ágyú állíttatott, a várkapuk 10 órakor bezárva. — *Okt. 13.* A Józsefvárosban katonai demonstráczió; három kocsi fegyver lefoglalva. — *Okt. 16.* Az ó- és új-vármegyeháza és a városháza előtt katonaság. A vármegyeházából minden fegyver elszedve, a politikai rabok (leginkább a verseczi csatában elfogott szerbek) elbocsátva. A katonai épületekről és a vármegyeházáról a magyar zászlók leszedettek. — *Okt. 17—18.* A szomszéd német községeket kezdték lefegyverezni s a magyar érzelmű urakat és községi elöljárókat elfogdosták. — *Okt. 20—21—22.* Két század karánsebesi határőr a Józsefvárosba, egy század a várba szállíttatott. Lopresti báró magtárát (Józsefváros) katonai zár alá vették. Az egész dzsidásezred Temesvárra vonult. Ambrózy Lajos főispán és Dezsán kormánybiztos új komitét alakítottak. — *Okt. 26.* Délután a ráczok kitűzték a feketesárga zászlót nagy zajjal és zenével. — *Okt. 27.* A vármegyei levéltár és pénztár lepecsételltetett. Az ó-vármegyeházba katonaság szállíttatott. — *Okt. 29.* A magyar nemzetiszínű zászlót a kath. püspöki lakról letépték, a fábriki birót befogták. A temesvári városházról levétetett a nemzeti szín s helyébe a császári zászlót tűzték ki. A józsefvárosi templomról is eltávolították a nemzeti zászlót s a németet tűzték ki. — *Okt. 31.* A vár kapuin mindenütt császári lobogók. — *Nov. 1.* A belső sánczon 15 ágyútelepet állítottak fel. — *Nov. 2.* A rácz és oláh nemzetőrök föleskűdtek. — *Nov. 6—7.* A mehalaiak a magyaroktól féltükben erdőkbe szöktek. Vukovics Sebő fejére 100 arany tűzetett. — *Nov. 8—9.* Sok német föleskűdve fegyvert kapott. Liebling feketesárga zászlóval hozta be ujonczait. Oláhok számosan tódulnak be esküre. A Józsefvárosban csak 6 német iratta be magát. — *Nov. 11.* Papházy feketesárga zászlóval vezetett be felette sok kocsin oláhokat és kevés

[1] *Horváth M.:* Magy. tört.

[2] Temesvár 1848—49. évi elzárásáról és megostromlásáról öt egykorú napló ismeretes: *Hirschfeld Károly* temesvári hírlapiró németül írt naplója (1850); egy *névtelennek* szintén német naplója a várvédelemben résztvett helyőrség magatartásáról (1853); *Lapónyi Alajos* temesvári kegyesrendi házfőnök latinnyelvű naplója 1849 jan. 24-től jún. 30-ig a „Histor. Domus Temesv. Schol. Piar.“ czímű kéziratos évkönyvben, magyarul *Pfeiffer Antaltól* a temesv. főgimn. értesítőjében (1887); egy *névtelen katonatiszt* följegyzései német kéziratban a temesv. hadi levéltárban (1848—1849); végre a *Bogma-féle napló* (1848—1849).

németet. — *Nov. 14.* Józsefvárosi hadisarcz kezdete. Murányi proskribálva, neudorfi kastély kirabolva, szétdúlva. — *Nov. 22.* Róka kanonok törvényen kivül tétetett.

1849. Ápr. 26. Mutatkoztak először a magyarok Kisoda körül. — *Ápr. 27.* Bem megszállotta a József-külvárost, délután a faraktárakig jött, két dzsidás elfogatott, lovaik lelövetvén. — *Ápr. 28.* Szombat. Előőrsi lövöldözések két rendben is. — *Ápr. 29.* Reggel 3 órakor két lövés, 5 órakor négy Württemberg-huszár a Pap háza elé (Erzsébetváros, Holló-u. 3. sz.) lovagolván, hét lövés esett ellenük. Kovács főhadnagy veszedelmes sebet kapott. Délután 3 órakor Bem 200 lovassal és 6 ágyúval az ó-majoroki (jelenlegi Vörös-csárda) téglavetőtől az akasztófa felé vizsgálódván, az uszodánál levő császári táborra (Ferencz József-liget) lövet. Egymás ellen 80—90 ágyúlövés, a várból 13 ágyúlövés. A szélmalomnál (Szabadfalu felé a Bega-parton) éjjel hajóhid verése kezdődött. — *Május 1—3.* Kölcsönös lövöldözések. Május 3-án délután 2 órakor egy huszártiszt parlamentair egy trombitással a hidig lovagolt és írásban átadta a várőrségnek a fölszólítást, hogy adja meg magát. A császáriak fölbontatlanul küldték vissza a levelet egy parasztlegény által. Fél 3 órakor délután a császáriak a Józsefvárosba a Vademberig behatoltak két batalion gyaloggal és három század dzsidással. Egy óráig tartó kemény ágyútűz. — *Május 7.* A józsefvárosi fasorok a császáriak parancsára levágattak. — *Május 12.* Két-három zászlóalj császári, két divizió dzsidás és 18 ágyú több rakétával a Józsefváros mellett éjjel kirohant s a magyarokra ágyúztak. Egy óráig tartó — 300 ágyúlövés — tüzelés után a császáriak visszaverettek. Összesen 80 császári elesett. A magyarok közül elesett 7 Lehel-huszár, 2 tiszt és 30 székely gyalog. A szélmalom elégettetett, a józsefvárosi templomtornyot 12 fontos ágyúgolyó érte, Mehalát elfoglalták a magyarok. Délután a vár falairól vagy 30 nehéz ágyúlövés történt a Gyárvárosra és Mehala felé. Este a magyarok a Gyárvárosba benyomultak. — *Május 14.* Éjfél után 2 órakor kezdődik az ágyúzás. A józsefvárosi magyarok kivonultak, a mehalaiak ostrommal előnyomultak. Fél 5 óra után a Gyárvárosban kemény ágyúzás éjjeli 11 óráig. Délután az uszoda elégett. A Gyárvárost a magyarok ostrommal bevették. — *Május 15.* Nagy tüzesetek a várban és a külvárosokban. A császáriak lövik a Gyárvárost. A vízimalom elrontatott, a magyarok a lovaglótérről lövik a várat. — *Május 17.* Reggel 8-tól délután 3 óráig a Gyárváros felé 200—230 ágyúlövés; délután 4-től este 7-ig újra a Gyárváros felé vagy 100 ágyúlövés. — *Május 18.* Reggel 5 órakor a Gyárváros felől kezdődött az ágyúzás és 8 óra tájban végződött; 730—740 ágyúlövés történt mindkét részről. — *Május 19.* Délután 3 órától 5-ig a Gyárváros felől vagy 200 ágyúlövés. Este 7 órakor a magyarok bejöttek a Józsefvárosba. — *Május 20.* Vasárnap. Délután 3-tól 7-ig vagy 150—180 ágyúlövés, leginkább a Gyárváros felől, de a Mehala felől is. — *Május 21.* Sok zsidót kiűztek a várból. — *Május 22.* Este 9 órakor a Majorok és a vár között több száz ember futóárkot és ágyútelepet ment késziteni, több száz kocsi rőzsét és kosarakat vitt oda nagyszámú magyarság kiséretében. Az ágyúkat is oda vitték és az ágyútelepet felállitották. Elfogtak 70—80 kóborló osztrák gyalogost. — *Május 23.* Reggel 4 órakor kezdték a józsefvárosi ágyútelepről az ágyúzást és 5 óráig 653 ágyúgolyót lőttek ki és be. A magyar tábor közelebb jött a Józsefváros alá. — *Május 26.* Reggel Bem a sereget megtekinté s 15 foglyot a várba visszaküldött. — *Május 27.* Vasárnap 12 órakor a magyar táborban nagy hálaadó istenitisztelet Budavár bevételeért. — *Június 6.* A Vadász-erdőben a Vécsey tábora elégett. — *Június 8.* Délután 6 óra után Mehala felé kirontott félszázad dzsidás, de visszaveretett, vagy 100 ágyúlövés történt. — *Június 11.* Reggel 11 órától este 7 óráig vagy 2000 lövés történt a várból, leginkább gránát és bomba. A Majorokban több ház égett. A várból két gyalogtiszt meztelen kiszökött. — *Június 12.* Délután 2 órától szünet nélküli ágyúzás kivülről és belülről. Bomba és gránát, több 500 lövésnél. Este és éjjel szapora előőrsi puskalövés és közel 250—300 ágyúlövés, leginkább a magyarok ágyútelepei felé. A várban kétrendbeli gyuladás. — *Június 13.* Reggel 5 órától kevés pihenéssel folytonos ágyúlövés, délelőtt vagy 50 ágyú-, mozsár- és haubitzlövés, délután több 300 lövésnél. Éjjel kemény ágyúzás, bomba- és gránátlövés, közel 300 ágyúlövés és kemény előőrsi puskázás. — *Június 14.* A várba be 150—200, kifelé vagy 200 bomba és közel 200—250 golyó és gránát lövetett. — *Június 15.* Délig vagy 300—360 ágyú-, bomba- és gránátlövés; délután 200—240 ágyú-, mozsár- és haubitz-lövés. — *Június 16.* Éjfélkor előőrsi puskalöv öldözés, három plotonlövés. „Rajta magyar“ kiáltással két század magyar megrohanván a nagy hídat (a mostani Hunyadi-híd helyén), azt Ritter tüzér két honvéddel meggyujtá. Nappal semmi lövés, de éjjel 11 órától 4 óráig szünet nélkül. A várból a Józsefváros ellen vagy 700—800 bombát és gránátot küldöttek. A magyarok viszonozták a Mehalából. — *Június 17.* Délután 3-tól 6-ig újra 400—500 bomba, gránát- és ágyúgolyó küldetett a várból a Józsefvárosba és Majorokba, a hol több ház elégett, a Gyárvárosban is tűz. — *Június 23.* Éjjel 11 órától éjfél után 3 óráig kemény ágyúzás a várból ki, a mehalai és vadászerdei telepről pedig be. Bomba, gránát és golyólövés vagy 600—700. — *Július 1.* Reggel kezdtek a várból bombákat lökni. Arad vára megadta magát. 1280 őr költözött ki, 1100 mázsa lőpor, 50—80 ágyú és 3000 darab puska maradt vissza. — *Július 2.* A várból vagy 800 polgári személy a Bécsi-kapun kibocsáttatott. *Preyer* polgármester és Georgievics Gyarmatára mentek. — *Július 3.* Reggel 4 órától este 9-ig ki és be 250—300 golyó, bomba és gránát löketett; éjjel 700—800 golyó, bomba és gránát lövetett ki a várból és oda be. — *Július 5.* Éjfél után elkezdődött az ágyúzás, bomba- és gránátlökés. Fél háromkor a várőrségből 14 század kirontott. Erős ágyúzás és felette szapora puskalövés. A várőrség megtámadta a józsefvárosi ágyútelepet. Az oláh előőrs megszökött vagy elesett. Az osztrákok 4 óra tájban visszaverettek Az osztrákok a Józsefvárosban és a Gyárvárosban vesztettek öszszesen 108 embert. Az éjjel vagy 800—900 ágyúlövés történt. A mi tisztjeinknek jó része csak kaczérkodik és elhanyagolja szolgálatát. A plebániára 3 golyó és egy bomba esett. Este felé 9 órakor a mieink bombákat eresztettek a várra, egész éjjel vagy 800—900 bombát és majd 100 golyót. A várbeliek csak négy ágyúlövést tettek. — *Július 6.* Éjfél tájban kirohant a várőrség és 3—4 óráig lövöldözvén, visszaveretett. Egész nap lövik a mieink a várat, 800—900 bombát és 100 ágyúgolyót lőttek be és így egy nap alatt közel 1800 bombát és 200 golyót lőttek be. Délután 4 órakor kezdtek a várból kilőni és vagy 100 lövést tettek. — *Július 7.*

Éjfél után fél 3 órától rettentően lövöldöztek a mieink a várra; reggeli 6 óráig közel 800 bombát és 300 ágyúgolyót lőttek a várra. A misericordianusok temploma és tornya s mellette egy ház a várban elégett. Egész nap, kivált délután erős ágyúzás. Délután a káptalan piaczán tűz volt. A misericordiae-batteriát a mieink összelőtték. A várban a Zeughausnál (Hunyadi-kastély) egy osztrák lőportár a misericordiae-batteriával a légbe röppent. A városban újra tűz, a Gyárvárosban is tűz és szintén lőporrobanás. A várbeliek erősen lőnek. Este ágyúzás, éjjel és reggel erős lövöldözés. A várban égett. Egész nap 1500 lövés be- és vagy 500 kifelé. — *Július 8.* Vasárnap. Reggel ágyúlövés ki és be. Délben égett a Majorok felé, este a Gyárvárosban volt tűz. Egész nap és éjjel nagy ágyúzás. — *Július 10.* Reggel 3 órától 7 óráig rettentő ágyúzás ki és be. Legalább 1800—2000 ágyú-, mozsár- és vet-ágyúlövés mindkét felől. A Gyárvárosban, Józsefvárosban és a Mehalában tűz. — *Július 11.* Éjjel 2 batallion várőrség kirohant és visszaveretett. — Napról-napra borzasztóan bombázzák a magyarok a várat. — *Július 19.* Kossuth megtekinté Temesvárott a magyar tábort. — *Július 21.* Angol konzul a magyar táborban. — *Július 23.* Reggel 2 órakor a várbeliek kirohantak, de ágyúzás között visszaverettek. A Majorokban leégett 4 ház, a Mehalában 15 ház. — *Július 27.* A magyar táborba 1300—1400 mázsa lőpor érkezett Péterváradról. — *Július 28.* A várból 1000—1200 ágyúlövés. — *Július 31.* A várban erős égés. Folytonos ágyúzás ki és be. — *Aug. 1.* Éjfél tájban rettentő ágyúzás a várból. Kívülről befelé vagy 1500 lövés. A Mehalában nagy tűz. A várban a Dolmács-kaszárnya elégett. — *Aug. 3.* Éjfél után 3-tól 6-ig rettentő ágyúzás a várból. — *Aug. 4.* A magyarok a vár első sánczát megrohanták. Kemény puskalövöldözés. A paliszádokat a magyarok lerombolván, az első sánczig nyomultak. — *Aug 5.* Követek futnak ide Aradról. — *Aug. 6.* Délután 5 órától 700 ágyúlövés a várból. — *Aug. 9.* Délután kemény ágyútűz. A várból 900 ágyúlövés. Egy század vörös-sapkás (oláh népfölkelők) két ágyúval a várba szökött. — *Aug. 10.* Temesvár vára fölmentetett."[1]

Az ostrom

Látnivaló, hogy Temesvár 1848—49-ki ostroma olyan irtózatos volt, a milyent ez a vár egész hosszú történeti multjában még sohasem állott ki.

Milyen kétségbeejtő lehetett a várbeliek helyzete a hosszú ostrom alatt, kitünik *Preyer János* polgármester közleményeiből, ki e nehéz napokban is feje volt a város polgári igazgatásának, bölcs és tekintélyes tanácsadója, pártfogója a halálra rémült lakosságnak.

A polgári lakosságnak élelemhiány ellen biztosítására — írja Preyer — intézkedett a város, hogy mindenki három hóra lássa el magát élelemmel. A hús beszerzéséről maga a tanács gondoskodott. E végből még áprilban 350 darab vágómarhát és ezek számára 7000 mázsa szénát s 2500 mérő kukoriczát szerzett be. A sok költség, a rendkívüli viszonyok mellett, a város pénztárát kimerítette. A város kénytelen volt kölcsönhöz folyamodni. Mikor ez sem vezetett eredményre, elhatározta a város, hogy házipénztára jövedelmének terhére 50.000 pengő forint erejéig 6 százalékos utalványokat bocsát ki, melyek 3 év alatt lesznek beváltandók. A kibocsátott utalványok háromfélék voltak, ú. m. 5, 10 és 20 frtról szólók.[2] Mikor a honvéderő Temesvár megostromlására közeledett és 1849 ápr. 25-én bezárták a vár kapuit, a bennlakó összes polgári népesség mintegy 3000 lélekből állott, miután többen már előbb távoztak. A helyőrség a következő parancsnokokból és csapattestekből állott: Parancsnok *Rukavina* báró altábornagy; mérnökkarigazgató *Simonovics* őrnagy; tűzérigazgató *Scherb* őrnagy; osztályvezér *Gläser* altábornagy; dandárnokok: gróf *Leiningen* (nem az aradi vértanu) és *Wernhardt* vezérőrnagyok. Csapattestek: 2 zászlóalj Zsivkovics 4-ik, 2 zászlóalj Rukavina 61-ik, 1 zászlóalj Leiningen 32-ik, 1 zászlóalj románbánsági határőr 13-ik, 4 század Zanini 16-ik számú gyalogság, 3 osztály Schwarzenberg-dzsidás 2-ik sz., 1 osztály Max vérteslovasság, 1 osztály a 2-ik és 5-ik tüzérezredből, 1 osztály röppentyűs, 1 osztály árkász és 1 század szerezsán. Összesen 188 törzs- és főtiszt, 8659 közember, kik között 4494 újoncz volt 1270 lóval és 213 ágyúval. Puskapor volt elég.

Ápr. 26-án a magyarok *Vécsey* alatt 8—10.000 ezer emberrel és 69 ágyúval a József-külvárost szállották meg, de a község kérelmére ismét elhagyták és e külváros s Freidorf (Szabadfalu) között ütöttek tábort. Rukavina ápr. 27-én felhívást bocsátott ki Temesvár lakosaihoz, melyben mondja, hogy eddig minden kíméletteI vezette az ostromállapotot, de ezentúl már elkerülhetetlen a legnagyobb szigor. Minden a vár biztonsága ellen elkövetett bűntényt a hadi törvényszék halállal fog büntetni. Az egyetértés az ellenséggel szóval, írásban vagy jelekkel, a csoportosulások, fegyverek és lőszerek bírása a hadi törvényszék elé tartoznak. Az erődművek terére lépni szintén tilos. Riadók esetében a lakosok házaikban maradjanak, éjjeli riadók alkalmával az ablakokat világítsák ki, háztetőkön senki se mutatkozzék.

A tulajdonképpeni ostrom 1849 máj. 14-én kezdődött, mikor a magyarok a Gyárvárost is megszállották. Ez által a várat elzárták a külvilággal való minden

[1] Délm. tört. és rég. Értesítő. 1904. évf. 67—86. ll.
[2] *Temesvár szükségpénzjegyei 1849.* (Délm. tört. és rég. Értes. 1008. évf. 124. l.

összeköttetéstől. A magyarok először is a vízvezetéket pusztították el, mely a várat élvezhető ivóvízzel látta el. A várban volt ugyan 130 kút, de ártalmatlan, egészséges vize csak 13-nak volt. Máj. 31-én már mutatkozott az élelemhiány. Emiatt 400 ember el akarta hagyni a várat, de a magyar előőrsök visszautasították őket. A bombázás alatt a pusztítás és a város rémülete igen nagy volt; a várban alig maradt épület sérülés nélkül. A lakosság, melynek csak legkisebb része talált helyet a kazamatákban, rémülve hagyta el lakásait és a pinczékbe menekült. Jún. 14-ke éjjelén egy bomba beszakította a kath. székesegyháznak bombabiztos hatalmas boltozatát, mely alatt mintegy 100 ember keresett oltalmat. A káptalan nagyprépostja s néhány kanonok hosszabb időn át állandóan a templom alatti kriptában lakott. A robbanás után néhány család is odamenekült és boldogok voltak, hogy a halottak fülkéiben megmenthették életüket. A bombázás heteiben kiállhatatlan volt a nyári forróság, mely 30 fokig emelkedett. A kórházakban mintegy 1000 beteg feküdt és számuk napról napra szaporodott. Inláz, hagymáz, skorbut és kolera kezdte szedni áldozatait. Legfélelmesebb volt az élelemhiány, mely még a vagyonosabb családokat is lóhús evésre kényszeríté és az erős férfijellemek között is megrendítő csüggedést idézett elő. Preyer, ki eddigelé a lakosságot bátorítá és rendet tartott fenn, ekkor már nem volt a városban. Katonai tekintély és szigor őrködött a fegyelem megtartásán.

Leírhatatlan volt a várban a nyomor, melyet még a gyakori tűzesetek is fokoztak. A nagyobb égések közé tartozott az irgalmasok templomának és kolostorának s a szemben fekvő polgári kórháznak elhamvasztása. A Hunyadi-kastély falain is nagy rombolást vittek végbe az ágyúgolyók. A legerősebb pinczék sem nyujtottak többé biztonságot. A kaszárnyákat és a kazamatákat némely perczekben valóságos golyózápor borította el. Temérdek volt a sebesülés nemcsak a katonaságnál, de a polgári egyéneknél is és rettentő volt a halál pusztítása. A halottakat a sánczokban temették el.

Több rohamnak eredménytelen megkísérlése után gróf *Vécsey* tábornok aug. 5-én délután 2 órakor parlamentairt küldött a vár alá s tisztességes kapitulánczióra szólítá fel a helyőrséget, „tekintettel rendkívül vitéz védelmezésére“. Ajánlatát azonban visszautasították. Néhány nap óta ugyanis észrevették a várban, hogy a váron kívül nyugtalan mozgás uralkodik, a miből azt következtették, hogy Temesvár felé fölmentő sereg közeledik. Aug. 9-én nyugat felől már távoli ágyúdörgést is hallottak, mely mindinkább közeledett. Válságos pillanatok következtek. A legfeszültebb várakozás között remény és félelem vett erőt a lelkeken. Rukavina kitörésre tartá készen csapatait, midőn mintegy két órányira éjszakkelet felől sűrűn hallható ágyúdörgés már kétségtelenné tette, hogy az osztrák fölmentő sereg Temesvár alá érkezett s a Csókaerdőnél tűzben áll a magyarokkal, kik Gyarmata felé hátrálnak. Ekkor *Blomberg* a Bécsi-kapun kirohant a várőrséggel és herczeg *Lichtenstein Ferencz* altábornagy 4-ik hadtestével találkozott. A herczeg a legválságosabb perczben érkezett meg és Temesvár sorsát eldöntötte.[1] Temesvár fölmentése

Úgy történt ez, hogy miután *Dembinszky* júl. 29-én Szegeden a bánsági és bácskai hadakkal, valamint *Kmety* 7000 és *Guyon* 12.000 főnyi seregével és a szegedvidéki 15.000-re menő nemzetőrökkel egyesült, az eképpen 42.000-re szaporodott magyar hadsereget Szeged feladása után nem a magyarok kezében levő Aradra, hanem Temesvár felé vezette, meghiusítván ez által a *Görgey* hadtestéhez való csatlakozást és alkalmat adván *Haynau, Walmoden, Simbschen* és *Lichtenstein* hadtesteinek, hogy Kis-Becskerek és Szentandrás között *Bem* és *Vécsey* honvéd dandárait meglepjék, bekerítsék és teljesen felbomlasszák. Haynau táborszernagy aug. 9-én este három lovasosztály és egy üteg élén bevonult Temesvárra, mely 107 inséges nap után aug. 10-én kapuit kinyitotta az osztrákoknak.

Néhány napra a szerencsétlen temesvári csata és a magyar sereg szétbomlása után *Haynau* parancsára *Wernhardt* tábornok 1849 aug. 14-én falragaszokon parancsolta meg a temesvári polgárságnak, hogy magyar czégtáblákat s feliratokat alkalmazni ezentúl tilos; a meglevőket pedig rögtön el kell távolítani és némettel fölcserélni. A Kossuth-kalapok viselőire 50 frt. bírságot szabott. Az utczák és terek magyar neveit vissza kellett németesíteni. Az iskolákból a magyar nyelvet kitiltották. A magyar érzelmű polgárok közül többeket elfogtak és a vár kazamatáiba zártak.[2]

[1] *Preyer:* Monogr. d. k. Freistadt Temesvár, 101—107. ll. — *Böhm:* Délmagyarorsz. kül. tört., II. k. 321—356. ll.

[2] *Berkeszi:* Temesv. kis monogr., 87. l.

Világosnál vége lőn a magyar szabadságharcznak! Temesvár, mely 67 év alatt, szabad királyi várossá történt fölemelése óta, folyton erősbödő hazafias törekvéssel haladt előre a magyarosodás és nemzeti közélet terén, az 1849-ik évi nov. 16-án kiadott császári pátens értelmében ismét visszaesett az osztrák fennhatóság alá, elszakíttatott Magyarországtól és középponti városává lőn a „Szerb Vajdaság és Temesi-Bánság“ nevű koronatartománynak.

*

Városbirák és polgármesterek *Temesvár város birái és polgármesterei.*[1] *(1718—1849.)* 1718 Hold Tóbiás. — 1719 Blam Flórián. — 1720 Hold Tóbiás. — 1722 Solderer Péter. — 1742 Pfann András. — 1745 Mayer Péter. — 1749 Leibnitzer József. — 1754 Mer Mihály. — 1756 Klang Antal. — 1758 Del Bondio (Delpondio) Péter Antal. — 1761 Ebelshauser Ádám. — 1762 Kulterer József Antal. — 1771 Lederer Bertalan. — 1774 Del Bondio Péter Antal. — 1780 Leudolt János Mihály. — 1782 Del Bondio Péter Antal. *Ugyanezen évben, a szabad királyi város új magisztrátusának megválasztása alkalmával*: Ingrueber Ádám. — 1786 Reyhuber Tamás. — 1787 Schmid Sebestyén. — 1789 Koppauer Ignácz. — 1808 Petrovics Simon. — 1810 Plavisics Péter. — 1812 *már mint polgármester:* Kuenatter Mihály. — 1816 Tessényi József. — 1819 Klapka József. — 1833 Speckner (Koronghi Koronghy) János. — 1844—1849-ig Preyer N. János.[1]

Követek *Temesvár sz. kir. város rendi követei. (1799—1849.)* 1790—91 Koppauer Ignácz és Joanovics Bazil. — 1792 Ugyanazok. — 1796 Páva Ignácz és Czvetkovics Pál. — 1802 Koppauer Ignácz és Czvetkovics Pál. — 1805 Koppauer Ignácz és Plavisics Péter. — 1307 Plavisics Péter és Szilvássy Mihály. — 1808 Koppauer Ignácz és Plavisics Péter. — 1811—12 Plavisics Péter és Tessényi János. — 1825—27 Klapka József és Nikolics András. — 1830 Georgievics István és Mayer Ferencz. — 1832—36 Klapka József és Bakics János. — 1839—1843 Vlahovics Hilár és Niamessny Ignácz. — 1843—44 Bakics János és Veigl József. — 1847 Preyer János, Popovics György. Ezek választása megsemmisittetvén, utóbb: Urbányi Lőrincz és Joannovics György. — 1848—49 Fülöp Lajos.[2]

[1] *Preyer:* Monogr. d. k. Freist. Temesvár, 115—116. ll.
[2] *Bellai:* id. m.

Temesvár czimeres pecsétje.

Részlet a temesvári csatából 1849 aug. 9-én.
(Ernszt Lajos gyűjteményéből.)

A temesvári csata 1849 aug. 9-én.
(A bécsi cs. és kir. hadügyi levéltárból.)

TEMESVÁR ÚJKORA.

I. TÖRVÉNYHATÓSÁGI ÉLET ÉS KÖZIGAZGATÁS.

Temesvár város az utóbbi évtizedekben, kiváltképen pedig az utolsó negyedszázad alatt óriási átalakuláson ment át. Lakosainak száma és a város kiterjedése több mint megkétszereződött, költségvetése ötszörösen megnövekedett, közigazgatása eddig e téren nem ismert üdvös gazdasági és szocziális feladatokat oldott meg; szellemi, anyagi és társadalmi élete nagyvárosi jelleget öltött és az építkezési fejlődésnek hazánkban páratlanul álló nagyarányú alapját vetette meg.

E szélesarányú átalakulás titkát, mely a hazai városok újabbkori fejlődésének átlagát messze felülmúlja, első sorban a temesvári polgárság hazafias közszellemében és békés együttműködésében, másrészt a közigazgatás czéltudatos, erélyes vezetésének *állandóságában* találjuk meg; e fejlődés lehetőségének a kulcsát pedig a temesvári erődített vár felhagyása és az eként a katonai rendeltetés alól felszabadult várterületeknek a városépítés czéljaira való felhasználása adja meg.

A „temesvári polgár" elnevezés tipikus jellemvonást, polgári erényt jelent. Mintha a nagy fejedelmek rég letünt korszakában magyarnak és műveltnek ismert városunk falai között a királyért és hazáért hősi halált halt utolsó temesvári magyarok lelke átszállott volna a később, török rabigából felszabadult és az idegenből idetelepített vegyesajkú új városi polgárok lelkébe: az elődöktől hagyományként öröklődött át ivadékaikra az a feladat, hogy a királyhoz és a hazához hűséggel ragaszkodva, egyetértésben, testvéri szeretetben híven álljanak őrt a haza határán, tartsák meg e földet a magyarnak, egyesitsék szellemi és anyagi erejüket és a magyar nemzeti műveltségnek itt e véghelyen erős várat emeljenek. A polgárság közszelleme.

Ezt a hagyományt, ezt a hivatást átérzi minden temesvári polgár vallásra és nemzetiségre való különbség nélkül. Ez a közös czél elnémította minden vallási torzsalkodást, minden nemzetiségi különtörekvést, ez egyesítette mindenkor egy táborba a temesvári polgárságot, ha a haza jóvoltára, a nemzeti művelődés oltárára áldozatot kellett hozni, s ez a jövőbe vetett erős hit és erős meggyőződés tartja ébren azt az üdvös közszellemet, mely a közügyek iránti kiváló érdeklődésben, a haladás és művelődés iránti meleg érzületben, a társadalmi és a törvényhatósági önkormányzati életben oly megbecsülhetetlen módon nyilvánul.

A polgárságnak ez az egészséges közszelleme a nemzeti újjáébredés és a szabadságharcz korszakában fényesen kiállotta a tűzpróbát. A XIX. század első felében a városi lakosságnak fele német, másik fele vegyesen szerb-, román- és magyarajkú volt; s habár a magyar elem a legkisebb arányban (10%) volt képviselve, mégis azt látjuk, hogy a polgárság és *a képviselőtestület e maroknyi magyarságnak engedte át a politikai és törvényhatósági ügyek vezetését.* A közös haza sorsának és a város közügyeinek intézésében a nemzetiségek félretettek minden külön nemzetiségi politikát és lelkesedéssel egyesültek a magyar nemzeti állam szolgálatában. Német nemzeti politikának semmi nyomát sem találjuk; a szerbek és románok csak a fölött őrködtek, hogy a városi tisztikarban aránylagosan képviselve legyenek, de még ezek sem kívánták meg soha azt — a mi némely délvidéki városban még ma is dívik —, hogy a közgyűlési jegyzőkönyvek az ő nyelvükön is vezettessenek. Ha pedig végiglapozzuk a magyar nemzeti ügy érdekében hozott közgyűlési határozatokat, büszkeséggel olvashatjuk azokban azt a jellemző és lélekemelő feljegyzést, hogy a határozatot egyhangúlag, hozták. Alkotmányhűség

A márcziusi eseményeket a polgárság lelkesedéssel ünnepelte; a szabad királyi városokról alkotott 1848. évi XXIII. t.-cz. alapján való átszervezkedés díszes ünnepség között ment végbe. A városi képviselőtestület erősen bízott a nemzeti

ügyben; a nemzetőrség szervezésében és a honvédek toborozásában a törvénytől és a nemzeti kormánytól reáruházott kötelességén túlmenő áldozatokat hozott; a kormánytól elrendelt gyűjtéshez 20.000 pfrtnyi adományt ajánlott fel; a toborzás azonnali foganatosíthatása czéljából *a városi képviselők nyomban a közgyűlésben maguk adták össze a foglalópénzt*; a szomszédos községeknek a szerviánusok betörései ellen mozgó nemzetőrséggel mentek segítségükre. De sajnos, Temesvár polgársága előbb, mint bárhol, érezte az osztrák katonaság ellenséges indulatát, s a jelentékeny helyőrségnek módjában állott a nemzetőrség lefegyverezését nyílt erőszakkal végrehajtani. Az 1848 október hó 12-iki közgyűlési jegyzőkönyvben a hazafias megdöbbenés hangján találjuk a lefegyverezés tényét megörökítve.

Az elnyomatás alatt

Az 1849 márczius 4-én kelt császári parancs az Ausztria népeinek adott alkotmányt Temesvárra és a Délvidékre is kiterjesztvén, *a várparancsnok a német nyelvet akarta hivatalos nyelvnek deklarálni*; *de a tanács ellenszegült és csak a szabadságharcz leveretése után engedett a kényszernek.*

Az első provizórium alatt csendes volt a város. 1857-ben császári biztost ruháztak fel a polgármesteri teendőkkel.

A szerb vajdaságnak és a temesi Bánságnak 1860-ban történt visszakapcsolását óriási lelkesedéssel ünnepelte meg a város és be sem várva az alkotmányos felsőbb tényezők rendelkezését, még deczember 31-én küldöttséget menesztett *Majláth* György tárnokmesterhez azzal a kérelemmel, hogy adjon engedélyt és utasítást az 1848. évi XXIII. t.-cz. alapján való újjászervezésre nézve.

A tárnokmester a m. kir. helytartótanácsnak 1861 január 23-án kelt rendelete szerint a város újjászervezésével *Stokinger* (Sulyok) Mór ügyvédet bízta meg; ez január 30-ikára egybehívta a tanácsot és a polgárképviselőket, mely alkalommal határozatba ment, hogy mivel az 1848-ban megválasztott 109 bizottsági tag közül már többen hiányzanak és mivel az 1848. évi XXIII. t.-cz. alapján szervezett hivatalokat még mielőtt működésüket megkezdhették volna, már fel is oszlatták, a választókat újból összeírják s újból választanak 109 bizottsági tagot.

Az 1861-iki tisztújítás

Az összeírás megtörténvén, a tisztújítást 1861 márczius 7—12. napjain ejtették meg. *Küttel* Károly polgármester és a tanács lemondván, a polgármesteri állásra 788 szavazatot adtak le, melyből *Weigl* József 589, *Küttel* Károly 156 és *Preyer* János 30 szavazatot nyervén, *Weigl* József lett a polgármester. Főbiró lett *Bugarszky*, főkapitány: *Csermena,* tanácsnokok: *Urbányi*, *Vaszits*, *Gunnermann*, *Popovits*, *Ondrejkovits*, *Neopló* és *Meskó* Gyula, főjegyző: *Paulovits* Árkád. A tisztújítás után kihirdették a 109 bizottsági tag választását.

A márczius 28-án tartott első közgyűlésben az abszolutizmustól üldözött több nagynevű hazafit, közöttük *Lonovics* József volt csanádi püspököt, a város díszpolgárrá választott; hálafeliratot intéztek *Deák* Ferenczhez, kinek arczképét megfesttették az ülésterem számára; április 8-án gyászünnepélyt rendeztek *Széchényi* István emlékére s tiltakoztak a megbukott önkényuralomtól behozott adók behajtása ellen. Az 1861 február 26-iki császári manifesztum ellen megbotránkozással tiltakoztak és a városi közgyűlés „egyhangúlag és változatlanul" elhatározta, hogy az 1848-as törvényektől egy hajszálnyira sem tér el és hazaárulónak nyilvánít mindenkit, a ki a birodalmi tanács megalakításánál választóként vagy választottként résztvenni merészelne.

Csak halvány képe ez ama kor közviszonyainak és a temesvári polgárság bátor és alkotmányhű szereplésének.

A második abszolutizmus

A város az önkormányzat visszaállításának csak nagyon rövid ideig örvendhetett; *az országgyűlést* 1861 április hó 2-ikára összehívták ugyan, de már augusztus 22-én ismét feloszlatták, anélkül, hogy felelős magyar minisztérium megalakítására került volna a sor. A megyegyűléseket császári biztosok karhatalommal verték szét, s csak a mikor a kedélyek már némileg lecsillapodtak, rendezkedtek be a magyar színezetű abszolutizmussal való kormányzásra.

Temesvár ezentúl megmaradt ugyan az ország testéhez tartozó magyar városnak, de a törvényhatósági bizottság fel lett oszlatva s csupán ugyanazokat a képviselőket jelölték ki kültanácsként a városi tanács mellé. Ezekkel egyetértve kezelte a tanács — a magy. kir. helytartótanács főhatósága alatt — az adminisztrácziót. Az igazságszolgáltatás, melyet a katonai abszolutizmus alatt 1851-ben elvettek, az országgyűléstől 1861 június 22-én elfogadott törvénykezési szabályok értelmében ismét visszakerült a városhoz s ezért a városi tanácsot olyképen kellett szervezni, hogy abban három törvénytudó foglaljon helyet.

Szabó Antal temesi főispánhelyettes tehát, e város kir. biztosa, 1862. évi évi január hó 21-én, a városi tanács és a tisztviselői kar újjászervezése alkalmával, az 1861. év márczius havában alkotmányosan megválasztott tisztikart egészben véve megerősítette az állásokban, s csupán *Vaszits* és *Popovics* tanácsnokok helyébe nevezte ki *Theodorovits* Miksa és *Skarlató* Sándor ügyvédeket. Ebben a szervezetben maradt a tanács az alkotmány visszaállításáig.

A második felelős magyar minisztérium 1867 február 12-én kineveztetvén, a város törvényhatósági bizottsága, mely az 1861-ben megválasztott 109 bizottsági tagból alakult meg, a tisztújítást az 1848. évi XXIII. t.-cz. értelmében olyképen eszközölte, hogy a maga kebeléből *Sulyok* (azelőtt Stokinger) Mórt választotta meg tisztújítási elnökké s melléje 17 bizottsági tagot a kijelölőbizottságba; a választást az országgyűlési képviselőválasztásra jogosultak, titkos szavazással eszközölték. Alkotmányos szervezet 1867-ben

A tisztújító közgyűlést 1867. évi május hó 13—21. napjain tartották meg, a mikor *Weigl* József polgármester a tanács nevében is lemondván, a polgármesteri állásra beadott 1024 szavazatból *Küttel* Károlyra 961, *Popovits* Zsigmondra 35 és *Popa* Tivadarra 27 szavazat esett, s így *Küttel* Károly lett polgármester.

A közgyűlés és a tanács ügyrendjét és ügykezelését a szűkszavú 1848. évi XXIII. t.-cz. rendelkezéseinek keretén belül, esetről esetre közgyűlési határozatokkal állapították meg.

Az önkormányzati jog rendszeres gyakorlása tehát az alkotmány visszaállítása ellenére, csak az 1872-ben életbeléptetett új szervezettel kezdődött meg; addig pedig (1867—1872) *Küttel* Károly polgármester — a ki 1848-ban városi tanácsnok volt és az 1859—1860. években is már egy ízben vezetője volt a város adminisztrácziójának ideiglenesen kinevezett polgármesterként — felhasználta a visszanyert szabadságot, hogy számos intézményt teremtsen és az elhanyagolt állapotokat javítsa. Az ő polgármestersége idejében vette kezdetét a város küzdelme a vár katonai jellegéből származó hátrányok enyhítése czéljából. A várkültelkekből (Esplanade) 1868-ban vett át a város 278 kat. holdat; 1869-ben az építési tilalmat leszállították, a várkapukban kocsik számára egy második nyílást és a lóvaspálya számára egy harmadik, valamint a várműveken keresztül szélesebb útat engedélyeztek. 1868-ban vette meg a város a városligetet és a kincstártól a városház melletti kétemeletes bérházat; a városháza udvari szárnyát kiépítették; a Jenő herczeg-tért befásították, a kórházat kibővítették és a közlekedési állapotokat számos út kikövezésével javították. Küttel állt az élén a polgárokból alakult ama társaságnak, mely 1868-ban a lóvaspálya építésére nyert engedélyt és ő buzgólkodott leginkább a főreáliskola és az új színház-vigadó és szálló megteremtésén, valamint az önkéntes tűzoltói intézmény szervezésén. Az 1872-iki tisztújításkor kimaradt s újból megnyitotta ügyvédi irodáját, 1875 május havában elhalt. Küttel Károly polgármester

A köztörvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi XLII. t.-cz. újólag szervezte a törvényhatósági bizottságot és a tanácsot, melytől a törvénykezést elvette ugyan, de a gyámhatósági jogot visszaadta. E törvény alapján a város szervezeti szabályrendeletet alkotott, a mi közel két évi időt vett igénybe. A lakosság száma az 1870-iki népszámlálás szerint 32.223 volt, úgy hogy 250 lakosra egy törvényhatósági bizottsági tag jutván, a törvényhatósági bizottság 128 biz. tagból állott, melynek fele a legtöbb adót fizetők sorából került ki. Szervezet az 1870. évi 42. t.-cz. alapján

A város akkori főispánja Szredistyei *Lazarovits* Bazil volt, a ki a tisztújító közgyűlést 1872. évi április hó 18-ik napjára tűzvén ki, mindenekelőtt az új városi bizottságot megalakultnak nyilvánította. *Küttel* Károly polgármester és a tisztikar lemondván állásaikról, a polgármesteri állásra leadott 110 szavazat közül, *Steiner* Ferenczre 66 és *Küttel* Károlyra 44 szavazat esett s így *Steiner* Ferencz törvényszéki biró lett a polgármester.

Steiner Ferencz csak négy éven át (1872—1876) volt a város polgármestere, de az ő működéséhez is nem egy fontos alkotás fűződik. Erre az időre esik a színház és az állami főreáliskola tényleges felépítése, a József- és Erzsébetvárosnak vízáradások elleni megóvása czéljából kiépült nagy körtöltés. A temesvár—orsovai vasúti vonal is 1872—73-ban épült ki, s nem a polgármester erélyén múlt, hogy a vonalat nem a város érdekeinek megfelelő módon, hanem stratégiai szempontokból, a Belváros körül vezették. Az ő polgármestersége idejében (1874—75-ben) rendelte el a város, hogy a községi elemi iskolákban a tantárgyak magyar nyelven is magyaráztassanak, továbbá 1873-ban behozta a tanonczok vasárnapi rajzoktatását. Ez időben keletkezett a Wieszner-féle magán polgári és felső kereskedelmi iskola is. Steiner Ferencz polgármester

Sok egyéb terve azonban meghiúsult az 1873-iki nagy pénzügyi és gazdasági válság következtében. Steiner Ferencz szembaja miatt volt kénytelen 1876-ban a szolgálattól megválni, s ekkor a város, figyelembe véve a bírói minőségében eltöltött szolgálati éveit, évi 1400 forint nyugdíjat szavazott meg néki, melyet 1893-ban bekövetkezett haláláig élvezett.

Török János polgármester

A város vezetése *Steiner* Ferencz polgármester lemondásával már 1876-ban *Török* János kezébe került, a ki elődje oldalán négy éven át főjegyzőként működött és a kivel új produktiv szellem költözött a városházába. Rendkívüli szervező tehetségével és tapintatos erélyével, a törvényhatósági bizottság erejét ügyesen használta ki a város javára; minden párttal és mindenkivel a legjobb egyetértésben élt és ezáltal nagyszabású terveinek biztosította a sikert. A nemzeti kultúra fejlesztésének városunkban úttörője volt; élére állott a községi-iskolaszéknek, bővítette és magyarosította az iskolákat, alsófokú ipariskolát alapított, a magyar múzsának állandó otthont teremtett, minden szellemi és társadalmi mozgalomban részt vett, alapítója volt a színgyámolító és magyar nyelvterjesztő egyletnek. Kiváló üzletembernek bizonyult a nyomasztó régi adósságok konvertálásánál és a leégett színháznak és az ezzel kapcsolatos szálloda- és vigadó-épületnek a megszerzésénél. Ő alapította a Gizella-árvaházat, a tisztviselői nyugdíjalapot s a vashidak építését a Hunyadi-híddal vezette be, a gyárvárosi indóház építése is neki köszönhető. De legnagyobb vívmánya volt a köz- és magánvilágítás ügyének rendezése, a mennyiben az osztrák légszeszvilágítási társulatnak, az 1857-ben 25 évre megkötött szerződés meghosszabbítása alkalmából kikötött súlyos feltételeit, melyekbe a város már belekényszerült, egy angol vállalat ajánlkozásának merész elfogadásával halomra döntötte és keresztül vitte a városnak villamos közvilágítással való ellátását, a mire akkoriban az egész kontinensen nem volt példa. *Török* János nagy-konczepcziójú egyénisége fölkeltette a kormány és a fővárosi körök érdeklődését és *Thaisz* Elek budapesti főkapitány bukása után, 1885 elején kinevezték a székesfővárosi magy. kir. állami rendőrség főkapitányává, mely minőségben országosan elismert kitünő szolgálatokat tett. Érdemeinek elismeréseül ő felsége a miniszteri tanácsosi czímmel tüntette ki. Szervi szívbaja azonban korán sírba döntötte; 1892. évi szeptember hó 4-én barlangligeti nyaralójában hirtelen elhalt. Temesvár hálás közönsége hazahozatta hült tetemét és szeptember 7-én nagy pompával a belvárosi temetőben helyezte el, sírját pedig emlékkővel jelölte meg.

A kegyelet és hála adóját a város közönsége 1896. évi szeptember hó 4-én tartott rendkívüli közgyűlésében oly módon rótta le, hogy Török János olajfestményű arczképét a tanácsteremben elhelyezve, azt ünnepélyesen leleplezte.

Telbisz Károly dr., polgármester

Utána a törvényhatósági bizottság 1885. évi márczius hó 9-én *Telbisz* Károly dr.* főjegyzőt választotta meg polgármesterré és azóta az 1890., 1896., 1902. és 1908. évi tisztújítások alkalmával mindenkor egyhangúlag újból megválasztotta. Immár tehát 26 éve, hogy egy nagytehetségű, vasszorgalmú, kiváló ember irányítja. Temesvár város szellemi és anyagi ügyeit s úgyszólván a város egész köz- és társadalmi életét, a kiről negyedszázados polgármesteri jubileuma alkalmából *Wekerle* Sándor volt miniszterelnök azt írta, hogy: A város polgármesterének szerves egésszé idomult eszméi, önfeláldozó és fáradalmat nem ismerő munkája nyilvánulnak meg a város fejlődésében." Korán volna érdemeit monografiánkban részletezni, mert munkaképessége és munkakedve teljében még serényen dolgozik a város nagy jövőjén és mert Temesvár újabb korának alkotásai — melyeket e monográfia megír — amúgyis az ő szellemét hirdetik. E helyen tehát csupán azt jegyezzük fel, hogy ő felsége Telbisz Károly drt 1890-ben a kir. tanácsosi czímmel, 1891-ben a III. oszt. vaskoronarenddel és 1905-ben — az ország polgármesterei között elsőnek — a m. kir. udvari tanácsosi czímmel tüntette ki. Temesvár szab. kir. város közönsége már húsz éves polgármesteri jubileuma alkalmával, 1905. évi márczius hó 12-én a város díszpolgárául választotta meg. Az 1910. évi márczius hó 9-én ünnepelt negyedszázados polgármesteri jubileumán kormányférfiak, a közélet jelesei, az egyházi, katonai és állami hivatalok, az összes helybeli kultúrális és gazdasági tényezők lelkesen üdvözölték, a törvényhatósági bizottság és polgárság díszes ezüst plakettet veretett e jelszóval: „*E negyedszázad századokra szól*" és „*Pro patria et urbe*". Hálás tisztviselői vaskos kötetben kiadták a lefolyt 25 év alatt elmondott beszédeit, melyek úgyszólván az ő működésének minden jelentő-

* Életrajza az „Irodalom, tudomány stb." cz. fejezetben.

-sebb mozzanatát ölelik fel. Kultúrális intézetek, egyesületek, gyárak, egyesek számos emléktárgygyal kedveskedtek, melyek a tanácstermét egészen elfoglalták.

A városi főtisztviselők névsora 1867—1910. év végéig a következő: A városi főtisztviselők 1867—1910-ig

Polgármesterek: 1867 *Küttel* Károly, 1872 *Steiner* Ferencz, 1876 *Török* János, 1885. *Telbisz* Károly.

Főjegyzők: 1867 *Nádasky* Márk, 1872 *Török* János, 1876 *Nagy* László, 1884 *Telbisz* Károly, 1885 *Lányi* Gusztáv, 1890 *Geml* József.

Főkapitányok: 1867 *Csermena* Péter, 1878 *Vlachovits* Szilárd, 1889 *Dragovanits* György, 1891 *Bandl* Rezső, 1907 *Beé* Ferencz.

. rvaszéki elnökök (1867—1871 nem volt): 1872 *Popovits* Zsigmond, 1880 *Stefanovits* Szilárd, 1908 *Meskó* Béla.

Főügyészek: 1867 *Paulovits* Árkád, 1876 *Georgievits* Sándor, 1880 *Roth* Nándor, 1883 *Telbisz* Károly, 1884 *Mühlbach* Károly, 1890 *Rózsa* Imre.

Főszámvevők: 1867 *Percs* György, 1884 *Kratochvill* Henrik.

Főmérnökök: 1867 *Dükelmann* Jakab, 1881 *Siebenhaar* Emil, 1883 *Reiber* Henrik, 1902 *Szilárd* Emil.

Főorvosok: 1867 *Bécsi* Gedeon, 1878 *Stefanovits* Sándor, 1895 *Tauffer* Jenő.

Tanácsnokok: 1867 (hét) *Ondrejkovits* József, *Popovits* Zsigmond, *Weigl* József, *Neopló* Pál, *Gunnermann* Nándor, *Meskó* Gyula, *Popa* Tivadar, — 1872 (három) az előbbiek közül *Weigl* József és *Gunnermann* Nándor, továbbá *Györgyössy* György, — 1878 *Bogma* István, — 1883 *Szabó* Pál, — 1892 *Kappusz* Ernő, — 1896 *Roth* Vilmos, — 1902 *Meskó* Béla és *Lindner* Ármin, — 1907 *Bandl* Rezső, — 1908 *Bellai* József, — 1910 *Hódi* Gyula. Jelenleg az utóbbi négy működik.

A városi üzemek élén állanak: *Baader* Henrik, a vill. vasút igazgatója, *Billing* Henrik, a villanyvilágítási telep igazgatója, *Steiner* M. Károly, a légszeszgyár igazgatója, *Simon* Sándor felügyelő, a városi jövedékek kezelője.

Visszatérve a törvényhatósági szervezetre, az 1886. évi XXI. t. czikkel némileg módosított rendelkezések alapján, a törvényhatósági bizottságot, a törvény 24. §-a értelmében az 1880-iki népszámláláskor talált 33.684 lakos számához képest, első ízben 134 tagból alakították meg s ez az állapot 1910. év végéig állott fenn. Az 1911-ik évtől kezdve azonban, Mehala község átkebelezése következtében, az új városrésznek a városi törvényhatóságban való törvényszerű képviseltetése végett, az egész városi törvényhatósági bizottságot a törvényes alapon át kellett szervezni, vagyis az 1900. évi népszámláláskor talált 49.624 temesvári és 6196 mehalai polgári lakos után, a bizottsági tagok számát 224-re kellett szaporítani. Szervezet az 1886. évi XXI. t.-cz. alapján

A közgyűlési ügyek előkészítését a városi tanács, az összes bizottsági tagok meghívása mellett, együttes szakbizottsági ülésekben eszközli, a mennyiben a véleményezés végett megalakított közjogi, gazdasági, tanügyi, zárszámadási és építészeti szakbizottságokba a th. bizottság összes tagjai lévén beválasztva, s minden szakbizottsági ülésben hallgatókként olyan th. bizottsági tagok is részt vehetnek, a kik nem tagjai az illető szakbizottságnak, az a régi gyakorlat áll fenn, hogy *a polgármester elnöklete alatt mind az öt szakbizottság az összes törvényhatósági bizottsági tagok meghívása mellett, egy időben tart ülést*. Minthogy pedig már előzőleg minden közgyűlési ügyet a szakhivatalok, egyéb szűkebb bizottságok és a városi tanács részletesen feldolgoztak, ennek következtében az együttes szakbizottsági ülés folyamán minden bizottsági tag behatóan megismerkedvén a tárgygyal, a közgyűlések szétágazó nézeteltérés és terjengősebb vita nélkül tárgyalják az összes ügyeket, rendszerint a szakbizottságoktól és a városi tanácstól teljesen előkészített indítványok elfogadásával

Rendes közgyűlés — július hó kivételével — minden hó utolsó hétfőjén van. A közgyűlés látogatottsága tekintetében évek tapasztalata, hogy a bizottsági tagoknak alig a fele érdeklődik a közügyek iránt, a közgyűlésekre alig jár a bizottsági tagok harmada, sőt számosan a virilisek közül soha sem jelennek meg.

A városi hivatalok a következőleg vannak szervezve: A városi hivatalok

A városi tanács ügyeit a polgármesteren kívül a főjegyző, a ki egyszersmind helyettese, az I. és II. aljegyző és négy tanácsnok intézik; az ügyeket a polgármester osztja be.

A városi árvaszék tagjai: az elnök és két ülnök; továbbá a beosztott III. aljegyző, a közgyám és a nyilvántartó. Az 1877. évi XX. t.-cz. 178. §-a alapján 10 választott ülnök működik. A gyámpénztári, a számvevőségi és a kezelői teendőket a közigazgatási hivatalok látják el.

A rendőrkapitányság személyzete: a főkapitány, annak helyettese a belvárosi közigazgatási kapitány, 1 bűnügyi és 3 külvárosi kapitány, 2 fogalmazó, 2 tollnok, 5 irodatiszt, 1 rendőrfelügyelő és 4 rendőrbiztos. Bejelentési hivatal még nincs felállítva. A rendőrlegénység száma: 4 őrmester, 11 tizedes, 2 huszár, 60 elsőosztályú, 60 másodosztályú rendőr és 4 polgári biztos.

Az ügyészi hivatal személyzete: a főügyész, a ki magángyakorlatot nem folytathat, a magángyakorlatot is űző alügyész és 1 írnok.

A számvevős'g személyzete: a főszámvevő, 2 számvevő, 6 számtiszt, 2 gyakornok és 1 irodatiszt.

A házipénztárt a gyámpénztárral együttesen a pénztáros, ellenőr és egy irodatiszt kezelik.

A városi adóhivatalt az egyik tanácsnok vezeti, személyzete pedig: az adószedő, ellenőr, 14 számtiszt, 2 gyakornok, 9 adóvégrehajtó és 9 becsüs.

A főorvosi hivatal élén a tiszti főorvos áll, a hivatalhoz tartoznak: 6 kerületi orvos, a helyhatósági állatorvos, 1 írnok, 6 szülésznő és 6 egészségügyi szolga.

A mérnöki hivatal élén a főmérnök áll, mellette 3 mérnök működik, a kik magángyakorlatot nem folytathatnak. E hivatalhoz van beosztva egy műépítész. A műszaki személyzethez tartoznak: egy segédmérnök, két építőmester, egy építészeti rajzoló, két vízmester és 7 napidíjas műszaki segéderő. A hivatal alá van rendelve az útmester, 3 útkaparó és az építőudvari felvigyázó.

A külvárosokban telekbíróságok végzik a közigazgatási teendőket és ellátják a bagatell-bíráskodást. A telekbírák mellett mindenütt 1 jegyző és 1 írnok működik.

Díjnoki minőségben a fent elősorolt hivatalokban 60—65 kezelőszemély áll alkalmazásban, kiket egy évi próbaszolgálat után véglegesítenek és felvesznek a nyugdíjkötelékbe.

Az 1910. év végén közigazgatási szolgálatban állott 171 tisztviselő 441.321 kor. illetménynyel, továbbá 315 napidíjas és szolga 264.234 kor. illetménynyel.

Nyugdíj-viszonyok

A városi tisztviselők és alkalmazottak nyugdíjalapja 1888-ban lépett életbe. Tagjai közé tartoznak: A közigazgatási és kórházi tisztviselők; a közigazgatási szolgák és rendőrök; a napidíjasok (2 koronán felüli díj után); a városi vállalatoknál, ú. m.: a jövedéki hivatalnál, a villanyvilágítási telepnél, a villamos vasútnál, a légszeszgyárnál és a közvágóhídnál 1200 koronán felül emelkedő fizetésű tisztviselők és az ezen alul maradó bérrel javadalmazott szolgák. Összes tagjai a nyugdíjalapnak 1910. év végén: 494 személy 675.672 kor. illetménynyel. A nyugdíjösszeg 10 évi szolgálat után 40%, azután évenkint 2%-kal magasabb. A díjnokoknak 10 év után 200, 20 év után 400, 30 év után 500 és 40 év után 600 kor. nyugdíjigényük van. Özvegyi nyugdíj, a tisztviselők után, a fizetés $^1/_3$-ada, de a maximum 1600 kor.; a szolgák után 600 kor. fizetésig $^1/_3$-ad, a többi után 20%, a díjnokok után a férjet illető nyugdíjösszeg fele. Nevelési járulék a tisztviselők után az özvegyi nyugdíj 20%-a; teljesen árváknak 30%; szolgák és díjnokok gyermekei 48 koronát, a teljes árvák az özvegyi nyugdíj $^1/_3$-át kapják. A tagok törzsjárulék czímen 10%-kot és állandó járulék czímén 2%-ot fizetnek; azonfölül a városi vállalatok és a kórházi pénztár a törzsfizetések alapján számított 5%-nyi hozzájárulásra (1910-ben 15.840 kor.) köteleztetnek; az esetleges évi hiányt a házi pénztár fedezi. Az alap tőkéje volt az 1910. év végén 429.433 kor.

A városi tisztviselők és alkalmazottak segélyalapja

A Temesvár-Lippa-Radnai h. é. vasút építésére az érdekelt községek és birtokosok köréből alakult végrehajtó bizottságtól megtakarított és a városnak felajánlott 4700 kor. készpénzt és 6800 kor. névértékű törzsrészvényt a város közönsége 1903-ban egy segélyalapra szánta és szabályrendeletet alkotott, mely szerint az alap évi jövedelmének 10%-a a tőke gyarapítására fordítandó, s csak 90%-a kerülhet felosztás alá. Mindazok, a kik a városi nyugdíjkötelékbe felvétettek, tagjai a segélyalapnak is és tartoznak az alapba 1% törzsjárulékot és 0·25% rendes járulékot fizetni, de ezzel a tagok, valamint az özvegyek és árvák kivételes esetekben, midőn önhibájukon kívül szorult anyagi helyzetbe jutnak, rendkívüli segélyezést igényelhetnek, melyeket a városi tanács engedélyez. Az alap jövedelme még az engedélyezett fizetési előlegek után levonásba hozott 1%, valamint a városi letétben őrzött magánletétek után, őrzési és kezelési díj czímén levont összegek, melyek a gyámpénztári őrzési és kezelési díjak szerint vannak megállapítva.

A szabályrendelet 1904 augusztus 1-én lépett hatályba, de segélyeket csak 1905. évtől kezdve utalványoztak és pedig évenként 20—30 alkalmazottnak 3000—3600 korona jövedelem erejéig.

Temesvár főispánjai

Az alkotmány visszaállítása óta mindenkor a temesmegyei főispán volt egyúttal Temesvár szab. kir. város főispánja is. Ez a kapocs igen üdvös volt a történelmileg mindenkor egy sorsú vármegye és város között az újabb korban fennállott jó viszony ápolására. A gyakorlatban a főispán és a város között az a kellemes viszony fejlődött ki, hogy a főispán a politikai irányításon és a törvénytől szorosan az ő hatáskörébe utalt kinevezési és véleményezési jog gyakorlatán kívül, csupán a város kulturális törekvéseinek és jelentékenyebb gazdasági alkotásainak volt leghatásosabb támogatója a kormány előtt és vezérszerepet vitt a társadalmi életben; de a város belügyeinek intézését és közigazgatásának vezetését teljesen átengedte a polgármesternek és a törvényhatósági bizottságnak, érintetlenül és tiszteletben tartva a város önkormányzatát.

Az első főispán volt Szredistyei Lazarovits Bazil, a ki 1871. évi szeptembertől 1874. évi augusztusig működött. Utódja 1875 februártól 1889 májusig id. Csicseri Ormós Zsigmond volt, ez a nagyműveltségű, tudós férfiú, a ki már akkor harmincz éves fényes közpályát futott be Temes vármegye szolgálatában. Ő alapította a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum-társulatot, melynek gyűjteményét gazdagon gyarapította; számos magas királyi kitüntetésben volt része; a főrendiháznak is tagja volt. A város *Vastagh* György művészszel megfestetett arczképét a tanácsteremben helyezte el. Mikor 1894 november 17-én, 80 éves korában elhalt, a város díszsírhelyet ajánlott fel és hamvai fölé díszes síremléket emelt.

A kormány 1889. évben Parnói *Molnár* Viktor dr. országgyűlési képviselőt nevezte ki Temes vármegye és Temesvár szab. kir. város főispánjává, a ki kiváló tulajdonságaival hamar megnyerte az egész lakosság tiszteletét és rokonszenvét. Tízéves főispáni jubileumát 1899 május 29-én a két testvértörvényhatóság ritka fénynyel ünnepelte meg, melyen *Wekerle* Sándor dr. akkori közigazgatási bírósági elnök és *Rakovszky* István állami számvevőszéki elnök is részt vettek. Tagja volt a főrendiháznak és ő felségétől 1906 márczius 14-én a belső titkos tanácsosi méltóságot kapta. 1906-ban megvált a főispáni állástól, mely alkalomból a város közönsége arczképének a közgyűlési terem számára leendő megfestését határozta el.

A koaliciós kormány idejében három ízben történt változás a főispáni állásban. A kormány először *Capdebó* Gergely országgyűlési képviselőt, volt temesmegyei alispánt, nevezte ki főispánnak, a kit 1906 július 2-án iktattak be. A város közönsége örömmel üdvözölte a közélet e régi harczosát, kit azonban a politikai viszonyok és a vármegyében duló belső harcz miatt már 1908. évi február hó 8-án felmentettek s ez alkalomból a Lipótrend lovagkeresztjét nyerte.

A vármegyében a rend és béke helyreállítása czéljából ő felsége már 1907. évi deczember hó 18-án Capdebó szabadsága alatt *Návay* Tamás csanádi főispánt bízta meg Temes vármegye és Temesvár szab. kir. város főispáni teendőinek ellátásával; a megbízatás azonban már 1908 február hó 8-án véget ért.

Capdebó Gergely utódjává ő felsége 1908. évi február hó 10-én *Hertelendy* Ferencz volt zalamegyei főispánt, főrendiházi tagot nevezte ki. Két évi működése alatt a város közügyeinek előmozdítása körül oly kiváló érdeklődést és ritka lelkesedést tanusított, hogy a törvényhatósági bizottság az 1910. évi márczius hó 11-én bekövetkezett felmentését sajnálattal vette tudomásul és emlékezetül arczképének megfestését határozta el.

A felmentő királyi leirat utáni napon, 1910. évi márczius hó 12-én kelt elhatározással ő felsége *Joanovich* Sándor cz. miniszteri tanácsost, nyug. temesmegyei alispánt nevezte ki főispánná, a kit a város közönsége 1910 márczius 31 iktatott be. Az új főispán Temesvár szülötte és közhivatali hosszú pályájának java részét városunkban töltötte. A lefolyt két év alatt lelkesedésével karolta fel a város közérdekű ügyeit és igyekezett a város hatalmas fejlődését előmozdítani.

Országgyűlési képviselők

Temesvár város országgyűlési képviselői voltak 1848: óta. *Fülöp* Lipót ügyvéd 1848—1849. — *Stokinger* (Sulyok) Mór ügyvéd 1861 és 1865—1867. — *Missics* János ügyvéd 1868, 1875—1883. — *Klapka* György tábornok 1869—1871. — *Bugarszky* Sándor volt főbíró 1872-ben 3 hónapig. — *Vargics* Imre ügyvéd 1872—1875. — *Horváth* Boldizsár volt igazságügyminiszter 1884—1891. — *Szápáry* Gyula miniszterelnök 1892—1896. — *Báró Fejérváry* Géza honvédelmi miniszter 1896—1903. — *Gróf Khuen Héderváry* Károly miniszterelnök 1903—1906. — *Wekerle* Sándor dr. miniszterelnök 1906—1910. — *Návay* Lajos képviselőházi elnök 1910 június 2.

Díszpolgárok 1876 óta

Temesvár szab. kir. város az alkotmány visszaállítása óta a következőket választotta meg díszpolgárokká: *Nikolits* Sándor országgy. képviselőt 1868. —

Vukovits Sebő országgy. képviselőt 1868. — *Báró Eötvös* József vallás- és közokt. minisztert 1870. — *Hoffmann* Pál dr. orsz. képviselőt 1870. — *Joannovits* György államtitkárt 1870. — *Pulszky* Ferencz orsz. képviselőt 1870. — Báró *Scudier* Antal cs. k. altábornagyot 1871. — Báró *Waldstätten* János táborszernagyot 1894. — *Wekerle* Sándor dr. miniszterelnököt 1894. — Báró *Fejérváry* Géza honvédelmi minisztert 1901. — *Sailer* Antal városi polgárt 1902. — *Telbisz* Károly dr. polgármestert 1905. — *Németh* József felszentelt püspököt 1907.

II. A TEMESVÁRI VÁR ÉS ANNAK MEGSZŰNÉSE.

A várjelleg

A város történetéből tudjuk, hogy Temesvár évszázadok óta kiváló fontosságú hadászati góczpont lévén, a törököknek 1716-ban történt kiüzetése után a török vár helyett, az 1722—1765. évek alatt, 20 millió forint költséggel, új erősséget építettek, mely csillagalakú hatalmas hármas várbástyával és várárokkal körülkerítette a megnagyobbított jelenlegi Belvárost.

A katonai kormányzattól Ausztriából hozott építőiparosok segélyével a Belváros, a tulajdonképeni „vár" csakhamar beépült laktanyákkal és egyébb katonai épületekkel; sőt egyéb középítkezés és magánépítkezés is oly lendületet vett, hogy már az első két évtized alatt a város nagyjában kiépült; a XIX. század elején a Belvárosnak $87^1/_2$ holdnyi beépített területén már 182 ház állott, vagyis annyi, a mennyi most. Erről a Belvárosról írja Preyer N. János, a város egykori polgármestere, 1853-ban megjelent monografiájában, hogy egyenes, derékszögű utczáival, jó kövezetével és járdáival, majdnem csupa egy-, két- és háromemeletes palotáival, melyeknek földszintjén a nagy városokkal versenyző, fényes kirakatú üzlethelyiségek vannak, kedvezőleg hat az idegenekre, miért azután Kis-Bécs melléknevet nyerte.

A Belvárosnak és a várműveknek a XVIII. század derekán történt kiépítésével azonban el kellett tünni a Nagy- és Kis-Palanka külvárosoknak, melyek a vársánczok területébe estek, s így a lakosságnak az a része, mely a Belvárosban nem talált elhelyezést, a mai külvárosok területén telepedett le, melyeket 1744-ben szerveztek, t. i. a Gyárvárosban, mely nevét az ott emelt gróf *Mercy*-féle gyáraktól kapta, a Józsefvárosban, mely abban az időben „új német majorok" néven szerepelt, de nevét 1773-ban József császártól kapta és Mehalán, mely akkor Temesvárhoz tartozott s nevét a Mahale (külváros) török szótól nyerte. A mai Erzsébetvárosnak „Régi Majorok" volt a neve, de ekkor még nem volt különálló külváros.

A külvárosok építését azonban várerődítési és hadászati érdekekből korlátozták, a mennyiben a vár külső sánczától, a vársík (Glacis) aljától, 500 ölnyi távolságban építési tilalmi vonalat húztak.

Ezek után azt lehetne hinni, hogy mivel a külvárosoknak kifelé való fejlesztése akadályokba nem ütközött, Temesvár nagyobb lendületet is vehetett volna a lefolyt két évszázad alatt, mint a milyent ma felmutathat.

Ha a temesvári vár pusztán hadműveleti czélból, ez országrész védelme szempontjából épült volna, mint például az aradi vár, valószínű, hogy Temesvár a várművek aljában ugyan, de kifelé egységesen és szabadon fejlődhetett volna. De a temesvári vár oly nagy kiterjedésben és azzal a rendeltetéssel épült, hogy az erődítményeken belül elférjen az egész város, minden polgári intézményével és lakosságával együtt; s valóban a XVIII. század elején Temesvár csakis a vár-erődítményeken belül feküdt.

Közlekedési nehézségek

A várból — a mai Belvárosból — azonban csak három várkapun át volt a közlekedés lehetséges, úgy hogy kezdetben egy nyílás a kocsiforgalomra szolgált, melyben azonban két keskeny kocsi sem térhetett ki egymásnak és a másik keskeny nyíláson a gyalogközlekedés bonyolodott le, de a kapuk éjjel zárva voltak. A várkapukból a szabadba való jutás csakis a bástyák csillagzatalakú hajlásainak megfelelően tekervényes zeg-zugban vezetett keskeny sikátorokon és a várárkok fölé épített hidakon át volt lehetséges. Elképzelhető tehát az a torlódás és lassúság, mely a Belvárosban összpontosuló üzleti forgalom lebonyolításánál beállott; a piaczra jövő és onnan haza induló kocsik egész raja akadt fenn, s ha a katonaság ki- vagy bevonult, a forgalom hosszú időre szünetelt. És ez a forgalmi zavar annál nagyobb volt, mennél inkább fejlődtek a külvárosok, mert a Belváros mindenkor az állami, közigazgatási, ipari és kereskedelmi élet góczpontja maradt.

A vársánczok bontása.

Részlet a régi várfalakból.

I. Ferencz József király fogadtatása Temesvárott 1872-ben. Dombormûlap Kugler Pál Ferencztől.

A városháza.

Részlet a Jenő herczeg-térről.

E közlekedési nehézségeken — miután a katonaság már 1872-ben a lóvasút számára is engedélyezett nyílást — 1877-ben aként könnyítettek, hogy a várkapukban a ki- és bejáró kocsik részére két nyílást törtek, sőt a várműveken át is szélesebb utak épültek; végre 1891-ben a város megkapta az engedélyt a várkapuk lebontására és ezzel kapcsolatban a máig fennálló kocsi- és gyalog-útvonalak kiépítésére.

A város fejlődésének egy másik akadálya az volt, hogy várvédelmi szempontból a külvárosok nem közeledhettek a vár felé, mert régente 800 ölnyi, 1868-ig pedig 500 ölnyi körzetben a vár körül nem volt szabad épületet emelni. Végre ő felsége a város ismételt kérelmére és a magy. kir. kormány közbenjárására 1868 november hó 10-én kelt legfelsőbb elhatározásával megengedte, hogy a temesvári várnak az építkezésre nézve a várfalaktól 500 ölre korlátolt eddigi területe, 300 ölnyire szállíttassék le. A 200 öl szélességű körterület — a vásártérül is szolgáló nagy gyakorlótér kivételével — a város tulajdonába ment át. Építési tilalom

Most már azt lehetett volna várni, hogy a vártól 300 ölnyi távolságon túl levő területeken teljesen szabad lesz az építkezés.

A hadügyminisztérium azonban — a magyar királyi kormány beleegyezésével — kikötötte, hogy mindaddig, míg a vár erődített helyi jellege megszünik, az építési tilalom alul felszabadított területek is annyiban esnek megszorítás alá, hogy az azokon keletkező új utczák sugáralakban a vár irányában olyképen építendők, hogy azok a várfalakról beláthatók legyenek és a várból lövendő golyók azokat egész hosszban elérhessék; nemkülönben fennmaradt a város ama kötelezettsége, hogy hadjárat esetén, a jelzett területen álló ligetek, a katonai parancsnokság felhívására — kárpótlási igény nélkül — letarolandók s végül, hogy hadjárat esetén sem a város, sem a polgárok kártérítési igényt nem emelhetnek.

Az új utczák elrendezésére vonatkozó megszorítás annyiban előnyére vált a város későbbi fejlődésének, a mennyiben — a mint később látni fogjuk — a vár felhagyása esetére amúgy is az volt a város főtörekvése, hogy a külvárosokat a Belvárossal egyesítse; de az építkezésekre semmiképen sem volt bíztató az a kilátás, hogy háború esetén első sorban az új házak ablakai előtt fognak az ágyúgolyók röpködni. Csak az a körülmény enyhítette némileg a megszorítást a régebbi állapothoz képest, hogy nem a háztulajdonosoknak kellett a kártűrési nyilatkozatokat kiállítani, hanem a város közönsége maga szavatolt a városért és a polgárokért. A felszabadult területeken az első évtizedben nem is mutatkozott építési kedv.

Egyébként az 1870—1880-iki évtized Temesvár szomorú korszakát alkotja, a mennyiben a hetvenes évek gazdasági és pénzügyi válsága az akkoriban városunkban már kifejlett ipari és kereskedelmi vállalatok egész csoportját elsodorta; sokan elvándoroltak és a népség ez évtized alatt alig szaporodott. Kinek is lett volna kedve akkoriban építkezni?

A reá következő évtizedben, 1880—1890-ig már hasonlíthatatlanul élénkebb volt az építkezés, a mint hogy ekkor vett újabb lendületet a kereskedelem, ipar, forgalom, az oktatásügy és a városi közigazgatásnak minden közjelenségre kiterjedő gondoskodása. A lakosság száma is ez évtizedben 33.694-ről már 39.884-re, vagyis 18·37%-kal szaporodott. Kiváltképen a Józsefváros és Erzsébetkülváros összeépülési vonala, a Hunyadi-út mentén épültek sűrűn új házak; megnyílt a Stefánia-utcza és mind tűrhetetlenebbé váltak a Küttl-téren és a Hunyadi-úton lévő fűrész- és fatelepek, melyek az építési tilalom alul felszabadult területek beépítésének útját állották. A Gyárkülváros fellendítéséről aként gondoskodott a város, hogy az 1868-ban a katonaságtól megvett Coronini-parknak a meglevő házsorokhoz legközelebb fekvő előrészét, melyet amúgy is csatorna választott el a szépen gondozott többi parkterülettől, parczellázta és 1888-ban a házhelyeket eladta.

A helyzet tehát már a 60-as években úgy alakult, hogy a Belváros nem fejlődhetett a várfalak miatt, a külvárosok pedig az építési tilalmi körzet miatt. A helyzet tarthatatlansága

De a várra nézve is beállott az a kedvezőtlen helyzet, hogy a külvárosok megnövekedésével már nem érvényesülhetett teljesen. Az 500 ölnyi tilalmi körzet az újabb lőfegyverek nagyobb hordképességének már nem felelt meg és így a temesvári vár hadi jelentőségének fenntartása érdekében — az építési tilalom körét ki kellett volna bővíteni, vagyis a külvárosokat ki kellett volna sajátítani és lebontani. A város érdeke pedig az volt, hogy a vár katonai jelentősége idővel, az építési tilalom eltörlésével és a vár felhagyásával teljesen megszünjék.

Itt érkezett tehát Temesvár története fordulóponthoz.

A város multja és jövője, régi katonai és modern polgári rendeltetése, ellentétbe kerültek egymással és vagy az egyik, vagy a másik irányban kellett a kérdést eldönteni. Minthogy pedig Temesvárnak folyton fejlődő közgazdasági és kulturális jelentősége mindjobban túlszárnyalta a vár hanyatló katonai fontosságát, a döntés csak a város javára történhetett.

Mivel a külvárosok terjeszkedése már az új épitési tilalmi határt is elérte, a város fejődése ismét fennakadt, úgy hogy a városi hatóság a 90-es évek elején kénytelen volt a város továbbfejlesztésére új területeket biztositani. A város tehát megindította az itteni katonai hatósággal a tárgyalásokat. A katonaság élén akkor báró *Waldstätten* János tábornok állott, a ki a város törekvései elől nem zárkózott el. Sikerült is a város akkori orsz. képviselője, gróf *Szápáry* Gyula miniszterelnök közbenjárásával elérni azt, hogy ő felsége az 1891-ben rendezett és fényesen sikerült temesvári kiállítást meglátogatta, mely alkalommal a város fejlődése iránt a legmelegebb érdeklődést tanusította és röviddel ezután beleegyezését adta ahhoz, hogy a vár erődített jellege megszüntessék.

A várkapuk lebontása

Még mielőtt ez a formaszerű legfelsőbb elhatározás 1892-ben bekövetkezett, a kiállítással várható élénk forgalom könnyítése érdekében, már előzetesen, 1891-ben, megjött az engedély a várkapuk lebontására, a mi, a város felszabadulásának bevezetéseként, nagy örömmel töltötte el a polgárságot, mely hangulatban a város közönsége díszpolgárává választotta báró *Waldstätten* János hadtestparancsnokot, a ki a város törekvéseit jóakarólag támogatta.

A várjelleg felhagyása

A vár erődített jellegének végleges felhagyásához mindenki azt a reményt fűzte, hogy a város most már végkép megszabadul a fejlődést gátló akadályoktól.

Kormány egyezmény katonai ingatlanokról

A város azonban a várművektől elfoglalt területek megszerzésére irányuló tárgyalások kezdetén, szemben találta magát egy 1887-ik évi kormányegyezménynyel, melyet az osztrák és magyar kormányok a katonai igazgatás kezelésében levő ingatlanokra vonatkozólag kötöttek. Ez egyezmény értelmében a katonai használatban lévő ingatlanok a közös hadügyminisztériumtól akként kezelendők, hogy azoknak összértéke ne csökkenjen s így azokból valamely objektum csak a teljes érték megtérítése mellett adható át. Azok a katonai objektumok, melyekre többé szükség nincsen, egyezményi úton pótépítmény beszerzése céljából értékesítendők. A birtokban előforduló minden változás az 1867. évi kiegyezési törvényeknek megfelelőleg annak a kormánynak (pénzügyminiszternek) a hozzájárulásával történjék, melynek territoriális fennhatósága alá az ingatlan tartozik. Az, hogy valamely katonai objektum egyezmény tárgya legyen-e, a közös hadügyminiszter megitélése alá tartozik. a ki a pótlás módját is meghatározza. Az egyezmények alapjául, az illető pénzügyminiszter és a közös hadügyminiszter megállapodásához képest, a felhagyandó építményre nézve eszközlendő becslés és a pótépítmény költségelőirányzata szolgál. Ha a tranzakcióból fölösleg származik, az az illető ország pénzügyi kincstárát illeti, de ott a katonai igazgatás javára gyümölcsözőleg kezelendő.

Ezek szerint a katonai rendeltetés alól felszabadult várterületek tulajdonjoga szempontjából, a városnak két eljárás között kellett választani: vagy per útján érvényesíti a város kizárólagos tulajdonjogát, vagy pedig megalkudni a magyar kir. kincstárral és a katonai igazgatással, az 1887-iki kormány egyezményben meghatározott eljárás elfogadásával.

Jogi álláspont és megalkuvás

A város közönsége a meghívott jogi és műszaki szakférfiaknak 1894. évi február hó 15-én megtartott tanácskozása alapján, az 1894. évi május hó 21-én tartott közgyűlésében úgy határozott, hogy a város jogainak és igényeinek világos és határozott fenntartása és megóvása mellett, megkisérli az 1887-iki kormányegyezményen alapuló, az 1893. évi 62539. számú magy. kir. pénzügyminiszteri rendeletben meghatározott eljárás szerinti becslési és megalkuvási eljárást.

A városfejlesztési szempont

A kiindulási pont, melyből a városnak akcióba kellett lépni, a városfejlesztési szempont volt, a mi önként kínálkozott, Temesvár városának itt előadott történelmi fejlődése következtében beállott topográfiai helyzetéből.

A külvárosok oly messze estek a Belvárostól, hogy az idegen csak az összekötő utakból és a fasorokból következtetett az együvétartozásra; a Józsefkülváros pedig a Gyárkülvárostól kb. $3^1/_2$—5 kilométernyi távolságban feküdt s ezeket csakis a közigazgatás fűzte egymáshoz.

Ily széttagoltság mellett minden városrész külön fejlődési törekvést követett, külön gazdasági és társadalmi berendezéseket teremtett, a minek az a hátrányos következménye is volt, hogy a közös érintkezési ponton, a törvényhatósági életben

a partikuláris érdekek igen éles összeütközésbe kerültek, a minek csak a közérdek vallotta kárát. Ebből kifolyólag a városrészek összeépülése volt a jövő városfejlesztési törekvések legfőbb programmja. A külvárosok közeledésének most már mi sem áll útjában és azok a Belváros felé, sugáralakban, szabadon kiépülhetnek. Sokkal nehezebben lehetett azonban a Belvárosnak kifelé való terjeszkedésére megfelelő megoldást találni. A várművek lerombolása egymagában nem vezetett czélhoz, mert a három várkapń helyén kívül sehol sem volt más szabad nyílás, körös-körül, magukban a belső bástyákban s ezek falain belül, a Belváros szélein hét laktanya, építőudvar, élelmezési telep, helyőrségi-, bírósági- és börtönépület teljesen útját állották a sakktábla szerint elrendezett utczák kifelé való meghosszabbításának.

A város polgármestere és a hadtestparancsnok között folyt első tanácskozásból kifolyólag a m. kir. pénzügyminiszter 1893. évi november hó 25-én kelt 62539. számú első leiratával közölte a közös hadügyminiszternek azt az elvi határozatát, hogy az átengedendő épületeket helyettesítő pótépítkezések 4,030.000 koronával lévén előirányozva, ez összeg ellenében a város 247 hold kiterjedésű várterület birtokába juthat; de mivel egyelőre csak a Józsefvárosból és a Gyárvárosból kivezető két sugárút kiépítése mutatkozik sürgősnek, csak e részletekre nézve volna a becslési eljárás foganatosítandó, a többi telkek eladása és becslése későbbre maradna. Első részleges megváltási ajánlat. 1893.

Az erre megindúlt városrendezési tanulmányok és tárgyalások alapján a város közönsége az 1894. évi május hó 21-én tartott közgyűlésben — melyben jogi álláspontját is fenntartotta — a 8589. tan. 202. közgy. szám alatt hozott határozattal kijelentette, hogy mindazon területekre reflektál, melyek a Belvárosnak a külvárosok és idővel a szomszédos Mehala-község felé való kiépülésére szükségesek, minek következtében egyrészt a várostól átvenni óhajtott, másrészt a katonai igazgatás kezelésében továbbra is meghagyható ingatlanok határvonalaként a Belvároson át nyugatról keletre húzott vonalat jelölt meg, mely egyfelől a belvárosi Szerb-utczától Mehala község bejáratához (a Deschán-utczához), másfelől a belvárosi Petőfi-utczától a gyárvárosi indóházhoz vezet; az e határvonaltól délre eső összes területek, a város fejlesztése és rendezése czéljából a város számára tartassanak fenn, ellenben a jelzett határvonaltól, illetőleg a Belvárostól éjszakra eső területek továbbra is a katonai kormány kezelése alatt hagyhatók és ide tervezendők az új pótépítkezések is.

A város ez alapvető határozatában kifejezésre jutott irányelvek megvalósultak ugyan, de csak 11 évi küzdelem után.

A tárgyalások vezetését ugyanis egy időre a temesvári cs. és kir. 7. hadtestparancsnokság vette a kezébe, mely a magy. kir. pénzügyminiszter egy kiküldöttjével is értekezett és két éven át a város vezetőségével szóbeli tárgyalásokat folytatott, melyeknek eredményeként az 1896 decz. 28-án megtartott közgyűlésen hozott határozat szerint a város hajlandó volt oly értelmű részleges megváltásba belemenni, hogy egyelőre 555.000 m² építési telket, négyszögméterenként 2 koronáért, 241.000 m² ligetterületet pedig négyszögméterenként 50 fillérért, vagyis 796.000 m² területet 1,230.000 koronáért vesz át s hogy 85.000 m² építési és 71.000 m² ligetterületre nézve a vételi jog ugyanily egységárak mellett biztosíttassék. Ezzel szemben a katonaság néhány bástyaraktárt, a helyőrségi börtönt és az élelmezési telepet is átengedné s helyükbe a Belvárostól éjszakra emelne épületeket. Meddő tárgyalások 1895–1899

A cs. és kir. közös hadügyminiszter azonban — a városi tanács értesülése szerint — ezt az ajánlatot nem tartotta kielégítőnek, hanem nagyobb igényeket támasztott, minek következtében a városnak egy küldöttsége 1897 május hó 24-én *felségfolyamodványt nyujtott át ő felségének,* oly kérelemmel, hogy a hadügyminiszter túlköveteléseit kegyelmi úton elengedje. De még ennek sem volt meg a kívánt hatása, mert a város csak az 1899 okt. 6-án kelt 65578. számú m. kir. pénzügyminiszteri rendelettel értesült a közös hadügyminiszter állásfoglalásáról.

Ekkor a minisztériumok már arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a megváltási művelet egyszerre, illetőleg öt év alatt hajtassék végre, a város által most és a jövőben átveendőnek jelzett összes területekre és a létesítendő pótépítkezésekre nézve. Az átadandó terület 1,239.000 m² a becsérték pedig 1,837.532 korona volt, melynek számításánál az építési telkekre 2 korona, a ligettelkekre 80 fillér és egyéb telkekre 50 fillér négyszögméterenkénti egységárat vettek alapul. Közölték továbbá a tervezett pótépítkezések jegyzékét is azzal, hogy azokat a katonaság öt év alatt felépítené, a város pedig a szerződés megkötésekor 600.000 koronát, továbbá az első négy évben évenként 246.000 koronát és az ötödik évben a hátralékos 252.000 koronát fizetné. Ajánlat az összes területek megváltására 1899.

A fizetési kötelezettségnek a város olyképen óhajtott megfelelni, hogy a potépítkezéseket maga építtetné fel, főleg azért, hogy e munkálatoknál hazai, első sorban pedig helybeli iparosokat és vállalkozókat vehessen figyelembe.

A megváltási szerződés megkötése 1902–1905.

Több részletkérdés letárgyalása után a m. kir. pénzügyminiszter végre 1902. évi 88739. sz. rendeletével a szerződés tervezetének elkészítésével a temesvári pénzügyigazgatóságot bízta meg, mely utóbbi a m. kir. kincstári ügyészséget felhívta, hogy a várossal és a cs. és kir. 7. hadtestparancsnoksággal egyetértőleg, sürgősen készítse el a tervezetet.

A megelőző szóbeli tárgyalások után a vegyes bizottsági tárgyalásokat 1903 deczember 15—16-ik napjain tartották meg, de eredmény nélkül. A tervezet elkészítését megnehezítette az is, hogy a katonai pótépítkezések tervei még nem készültek el s így arra nézve, vajjon a város az 1,931.000 korona megváltási összeggel öt év alatt maga építse-e a pótépítkezéseket, vagy pedig az átalányt rendelkezésére bocsássa-e a katonai igazgatásnak, a város nem nyilatkozhatván, a szerződési tervezetben ez a két eshetőség csak vagylagosan lett volna felvehető.

A vitás kérdéseket végül a m. kir. kormány a hadügyminiszterrel a város közönségét kielégítő módon tisztázta, úgy hogy a szerződést 1905 jún. 15-én a kir. kincstár, a közös hadügyi igazgatás és a város kiküldöttei aláírtak.

A pótépítkezéseknek a várostól való kivitelére nézve is megtörtént a megállapodás. A város az 1905 aug. 28-iki közgyűlésében az építkezést elvállalta és elfogadta a hadügyminiszternek azt a kikötését, hogy az építés vezetésére dologi, és személyi kiadásaira 92.000 koronát fizessen és hogy az összes építmények 1910 aug. 31-ig, az esetleges pótmunkák pedig 1911 márcz. 31-éig elkészűljenek.

A szerződés tartalma

A szerződés tartalma a fentebb ismertetett alkudozásokra való utalással, rövid kivonatban és csupán a lényeges határozmányokat kiemelve, a következő: A vártelkek városterjeszkedési és szabályozási czélra, egyezség útján engedtetnek át a városnak, az új pótépületek pedig a megjelölt kincstári területen emelendők. Ha később katonai czélokra más területek is nélkülözhetőkké válnak, a városnak jogában áll azokat ugyanily módon megszerezni. — A területek térfogata 1,380.460 m² (390.377 □-öl = 239·5 kat. hold). Esetleges határigazításokat a hadtestparancsnokság engedélyezhet. — A pótépítkezéseket, melyeknek az építési költsége 1.931.000 koronára van előirányozva, a város emeli az öt évre felosztott sorrendben. — A hadügyi igazgatás építkezés közben — az építési költségek szaporítása nélkül — módosíthatja a terveket. A katonai építésvezetőség utasításokat adhat, kisebb változtatásokat rendelhet el. — A telkek a pótépítkezések befejezésének sorrendjében, öt évi részletekben adatnak át a városnak. — A város a Bega mentén katonai fürdőtelep számára alkalmas helyet tartozik adni. — A katonai hajtó- és lovaglóiskolai területet a város az átvételtől kezdve öt éven belül, sétánynyá köteles átalakítani és eként fenntartani. — A mely lovagló utakat a város megszünteti, azokat újakkal pótolja s az összes lovagló utakat fenntartja és homokoztatja. — A tulajdonjog telekkönyvi bekebelezéséhez szükséges engedélyt a város csak részletenként fogja megkapni.

A katonai pótépitkezések

Az építkezési határidő ugyan csak 1906. évben vette kezdetét, de a város a Gyárváros felé vezető út mielőbbi rendezhetése végett, már 1905 őszén kezdte meg a katonai széna- és szalmaraktár felépítését, azután pedig programmszerűleg, 1911 tavaszáig befejezte az építkezéseket, a következő eredménynyel:

A széna- és szalmaraktárt 94.135 kor. költséggel, a helyőrségi bírósági- és börtönépületet 494.786 kor., a hadfelszerelési raktárt 224.707 kor., az élelmezési telepet 1,119.886 kor., a markotányos épületet 43.281 kor., az erdélyi laktanyai lovaglóiskolát 37.508 kor., a tűzérségi szertár (Hunyadi vár) és az építészeti udvar bekerítését 40.071 kor., az új lovaglóutak építését és a meglévők rendezését 11.888 kor., az élelmezési telephez a Szerb-utczából vezető út kiépítését 30.600 kor. költséggel. A még künnlévő számlák kb. 70.000 koronára rúgnak. Egyéb kiadások: katonai építésvezető irodára 120.466 kor., személyi kiadások 20.260 kor., összesen tehát 2,307.588 korona s így a tényleges költségek meghaladták a kikötött megváltási átalányösszeget, a mennyiben az építkezésekre elő volt irányozva 1,931.000, a katonai építésvezetés költségeire 92.000, együtt tehát 2,023.000 korona, vagyis több kiadás volt 284.588 korona. A túlkiadást az anyag- és munkaárak emelkedése és a katonai építésvezetésnek építkezés közben tett tervváltoztatásai okozták. Ez utóbbiakat a város csak külön megtérítés reményében hajtotta végre s ezekre nézve a leszámolási eljárás most van folyamatban.

Az összes pótépítkezéseket a Belvárostól éjszaki irányban és a Ferenczkülváros irányában olyképen helyezték el, hogy az épületek közé a Belvárosból kifelé való közlekedésre nem csupán közutak épültek, hanem néhány kisebb terület még külön a város tulajdonába került, építkezési czélokra.

A várfalak lebontása

A várterületek megváltására megindult tárgyalások kezdettől fogva azon a feltevésen alapultak, hogy a város a várterületeket abban az állapotban kapja, a melyben találtatnak s hogy a várbástyák lerombolása, az árkok betömése és a területek egyengetése a város feladata lesz. Ez alapon eszközölte ki a város meg 1898-ban, hogy a nélkülözhető várbástyákon és területeken a bontást és egyengetést megkezdhesse. Az 1898-ban megkezdett bontási munkálatoknak tulajdonképen az volt a czélja, hogy e rendkívül nagy munkához fokozatosan lehessen hozzáfogni és hogy a városban nagy számban letelepedett kubikusok inségmunka czímén télen át is keresethez jussanak.

Később már programmszerűleg történt az egyengetés, mert sikerült kieszközölni, hogy az ez időben emelt több középület számára, a várostól a vártelkeken kijelölt házhelyeket még a szerződés megkötése előtt adják át a városnak, miáltal a bontási munkálatokat a középítkezések rendjében, a kijelölt helyeken végezték.

A város a következő középületek számára vett át idő előtt telkeket: 1899-ben az állami fa- és fémipari szakiskola számára. — 1901-ben az állami főgimnázium számára. — 1901-ben az állami felsőbb leányiskola és ennek betegpavillonja számára. — 1902-ben az állami gyermekmenhely és a gyermek-poliklinika számára. — 1902-ben az osztrák-magyar bank fiókjának palotája számára. — A pótépítkezési programm keretében már 1901-ben egyengették a meghosszabbított Szerb-utczát. Ma még csak a régi nagy katonai élelmezési telepet körülvevő és a Józsefváros felé a volt pétervári kaputól jobbra fekvő néhány bástya áll fenn.

A lebontáskor a földanyag a bástyákról az árkokba került, csekélyebb mennyiségben pedig távolabbi mélyedések feltöltéséhez hordták el, a téglákat pedig csákánynyal — lehetőleg ép állapotban — emelték ki, azután megtisztítva, 1000 darabonként értékesítették, a feldarabolt állapotban kikerült téglaanyagot törmelékké zúzták.

A teljes téglák igen kemény és jó anyagnak bizonyultak; a város azonban egészségi szempontból mégis kimondotta, hogy a köz- és a magánépületeknél e téglákat csakis az alapfalakba szabad felhasználnii, kivételt alkotnak a lakóhelyül nem szolgáló épületek, a hol e téglák a felnyúló falazatba is kerülhetnek. Az óriási tömegű téglatörmeléket, nagyobbára hengerelt utakhoz és betonalapozásokhoz használták fel.

A téglák értéke hozzávetőlegesen fedezte a vármüvek egyengetési költségeit, a mennyiben 1898-tól 1911. év végéig volt: földhordás és tégla-előállítási költség 423.665 kor. A termelt 25.819.000 darab teljes téglából ezer darabonként 20—24 koronával értékesítettek 18,418.000 darabot 308.002 koronáért. Mutatkozik tehát 115.663 korona túlkiadás, de ezt elenyészteti az a 7,401.000 darab tégla, melyet a város részint saját építményeibe fektetett be, részint pedig állami, közművelődési és más humanitárius intézményeknek ingyen engedett át, valamint a tömérdek téglatörmelék, melylyel kb. 80.000 m^2 hengerelt utat lehetett alapozni.

A vártelkek értékesítése

A várterületekből a város eddig csak a három első építési évnek megfelelő részleteket vette át a katonaságtól; ezek azonban egyelőre minden előfordulható igény kielégítésére elégségesek s habár a város még elvi határozatot sem hozott arra nézve, hogy a telkeket mily módon és mily sorrendben szándékozik értékesíteni, a helyzet hozta magával, hogy egyes telkeket mégis értékesíteni kellett.

A városrendezési terv alapján ugyanis első sorban a Belvárosból a Gyárvárosba és a Józsefvárosba vezető sugárutak, valamint az ezeket délen félkörben összekötő körútnak egy része tűzetvén ki és részben ideiglenesen rendeztetvén, az építési kedv oly módon nyilvánult meg, hogy egyre-másra érkeztek bevételi ajáulatok, melyeket a város már azért is elfogadott, mert a felajánlott összegek messze meghaladták az eddig városunkban ismert telekárakat, sőt megközelítették a Belváros legforgalmasabb utczáiban történt átépítéseknél kalkulált telekárakat is s mintegy árszabályozó mértéket állapítottak meg, másrészt mert az eladáshoz kötött feltételek alapján keletkező díszes paloták megfeleltek a városépítéshez fűzött szépészeti követelményeknek.

Mivel pedig a város a megszerzett telkekkel az építkezést — a lakosság és a lakásszükséglet hullámzásainak figyelembe vétele mellett — irányítani és elősegíteni kívánja ugyan, de egyébként csupán a természetes fejlődés mértékének

megfelelő telekpolitikát fog követni, ennek következtében előreláthatólag nem fogja a telkeket pusztán pénzügyi szempontból árúba bocsátani.

A város tehát 239·5 kat. holdnyi várterületet szerzett meg, melyből 1911 végéig 11 hold 1312□-ölet ingyen engedett át közművelődési és emberbaráti czélokra és 4 hold 728□-ölet magánosoknak adott el, úgy hogy még 225 holdnyi várterület maradt további értékesítésre.

A jelenlegi korszakalkotó építkezési politika küszöbén, érdemes a várterületen keletkezett első épületeket, illetőleg az első háztelkeket feljegyezni. A várterületből ingyen engedtek át: az állami szakipariskolának (Hunyadi vár mellett) 1 hold 1000□-ölet, az állami főgimnáziumnak, az állami felsőbb leányiskolának, a körúton a Gyárváros felé, az előbbinek 1 hold 200□-ölet, az utóbbinak 1 hold 1200□-ölet, az állami gyermekmenhelynek a körúton a Józsefváros felé 3 hold 40□-ölet, a „Fehér Kereszt" gyermekpoliklinikájának ugyanott 2 hold 72□-ölet, a kegyesrendi főgimnáziumnak (csere) ugyanott, 2 hold 400□-ölet, tehát összesen 11 hold 1312□-ölet. *A várterületből eladtak* a Sugáruton a Gyárváros felé az Osztrák magyar banknak 860□-ölet, ölenként 100, összesen 86.000 kor. kedvezményes áron, a m. kir. postapalotának 1230□-ölet, ölenként 50, összesen 61.500 kor. kedvezményes áron, a Timisiana tkpnak 216□-ölet, ölenként 400, összesen 86.400, Klein Jenőnek 190·3-et, ölenként 371·3, összesen 71.362, Gombos Lipótnak 182-őt, ölenként 370, összesen 67.340 koronáért. A Sugáruton a Józsefváros felé a Lloyd társulatnak 496□-ölet, ölenként 300, összesen 148.800 kor. kedvezményes árban, Neuhausz Ernőnek 221·6-ot, ölenként 371, összesen 82.000, Merbl Arnoldnak 226·7-et, ölenként 443, összesen 100.000, Dauerbach Györgynek 632-öt, ölenként 396, összesen 250.000, Hilt Lajosnak és Vogelnek 600-at, ölenként 334, összesen 200.000, Löffler Jakab és fiainak 224-et, ölenként 710, további 224-et, ölenként 370 és további 224-et, ölenként 440, összesen 340.480 koronáért. A színháztól a Józsefv. indóházhoz Baruch J. fiainak 380-at, ölenként 421, összesen 160.000, Uhrmann Alfrédnek 164-et, ölenként 600, összesen 98.400, Kralik Lászlónak a Szerb-utczában 600-at, ölenként 100, összesen 60.000 koronáért. A Köruton a villanegyedben, Darvas Gábornak 203-at, ölenként 90, összesen 18.270, Fischer Jánosnak 215-öt, ölenként 80, összesen 17.200, dr. Pokomándy Sándornak 265-öt, ölenként 70, összesen 18.550, Rieger Lajosnak 292-őt, ölenként 55, összesen 16.060, Kimmel Ig. Sándornak (csere) 483-at, ölenként 50, összesen 24.150 koronáért. A teljes összeg tehát 4 h. 728·6□-öl, átlag ölenként 268 kor., összesen 1.906.512 koronáért.

Megjegyzendő, hogy a sugárutakon eddig eladott házhelyek a legértékesebbek, s így a megmaradt 360.000□-ölnyi házhelyek átlag legfeljebb 100 korona egységértékre becsülhetők; ezek értéke az új utak kiépülésével emelkedik.

Városfejlesztési alap

A várterületek értékesítéséből befolyó vételárakat a letéti pénztárban kezelt „Városfejlesztési alap"-ba utalják be, s ebből fedezik az ily természetű kiadásokat. Ez az alap arra szolgál, hogy a várfelhagyás következtében felmerülő megváltási összeg és a várterületeken eszközlendő városrendezéssel kapcsolatos kiadások, másrészt pedig a vártelkek értékesítéséből befolyó vételárak nyilvántarthatók és mérlegelhetők legyenek.

A város közönsége a megváltási átalányösszeg terhére eszközölt pótépítkezések költségeinek fedezésére kezdetben lombardkölcsönképen, 1910-ben pedig a tíz milliós beruházási kölcsönből utalt a városfejlesztési alapba annyit, a mennyi szükséges volt és azt térítményképen írta elő az alap terhére. A pótépítkezések költségeinek végleges leszámolása és az eladott vártelkek vételárainak befizetése után évenként rendszeres zárszámadásokat fognak készíteni.

III. MEHALA NAGYKÖZSÉG ÁTKEBELEZÉSE.

(Az új Ferenczváros.)

A közigazgatásilag Temes vármegyéhez tartozott, de Temesvár szab. kir. város területéhez közvetetlenül csatlakozó és ezzel közgazdaságilag összeforrt Mehala község már a török uralom idejében és még ezután is, a XVIII. század közepéig külvárosa volt Temesvárnak. Előrelátható volt tehát, hogy a visszacsatolásnak előbb-utóbb be kell következni.

Az egyesítés oka

A község a Józsefvárossal már összeépült, a Belvárostól pedig csak a közéjük eső katonai harczászati gyakorlótér választja el; lakosainak nagy részét pedig a

hivatása naponként behozta a városba és ezek a városi élet minden előnyeit élvezték, anélkül, hogy annak terheihez hozzájárultak volna. A sűrű érintkezés ellenére sem a városból ki, sem a város felé irányuló vándorlást nem lehetett utakkal és közlekedési eszközökkel megkönnyíteni és a községben sem lehetett városias berendezéseket alkotni, mert a vagyontalan község még műútat sem tudott épiteni.

Így tehát az egyesülés a városnak és a községnek is érdekében állott annál inkább, mert a város terjeszkedésének Mehala felé határt szabni többé nem lehetett; a községben annyi temesvári tisztviselő és vasúti munkás telepedett le, hogy Mehala beépitett részétől különállóan, a józsefvárosi állomáshoz közelebb, már öt telep keletkezett, melyeknek szabályozása nagy gondot kozott a hatóságnak.

Habár az átkebelezés a városnak jelentékeny anyagi áldozatába került, ennek mégis meg kellett történni, nem csupán a jelzett kényszerhelyzet miatt, hanem magasabb állampolitikai szempontból is, belevonván eként közel 10.000 vegyes ajkú falusi lakost, a fejlett városi élet és nemzeti kultúra közvetetlen hatáskörébe.

Belügyminiszteri rendelet

A községbeli adófizetők többségének óhajára, a község képviselőtestületének 1907 márcz. 29-én hozott határozatában kifejezett és Temes vármegye törvényhatósági bizottságától 1909 május 3-án 430. közgy. szám alatt hozott határozattal pártolt kérelemre, másrészt pedig Temesvár város törvényhatósági bizottságának 1909 márcz. 29-én 99. közgy. 9040. tan. szám alatt hozott határozatára, a belügyminiszter Mehala nagyközséget 1909 decz. 16-án kelt 123.003. számú rendeletével, az 1886. évi XXII. t.-cz. 162. és 163. §§-ai értelmében a város területébe átkebelezte és Temesvár szab. kir. várossal egy városi községgé való egyesitését elrendelte.

Az átszervezés törvényszerű megállapitásáig a belügyminiszter a megnagyobbodott város törvényhatósági bizottsági tagjainak számát tizenhattal emelte, a község közvagyonát és értékeit a város törzsvagyonába beolvasztotta, a tisztviselőknek a várostól való átvételét elrendelte és (1910. év végéig) meghagyta a csendőrőrst.

Az átadás

A tényleges egyesítés 1910 január 1-én történt meg, mely napon a fellobogózott község ünnepélyesen fogadta a vármegye és a város kiküldötteit és az átadásról felvett jegyzőkönyv szerint (L. a Városi Közlöny 1910. évf. 119., 122. lap) *Ferenczy* Sándor temesmegyei alispán Mehala községet ünnepi beszéd kiséretében átadta a városnak, mire *Telbisz* Károly dr. magy. kir. udvari tanácsos, polgármester, üdvözlő beszéd kiséretében a községet Temesvár szab. kir. város területébe és a városi törvényhatóság joghatósága alá átvettnek nyilvánította.

Az egyesített város területe

A bekapcsolással Temesvár kiterjedése, mely eddig az országban a th. j. városok között a legkisebb (36·588□ km.) volt, több mint megkétszereződött, a mennyiben Mehala községnek 49·084□ km. területével a város összterülete ma 85·872□ km., vagyis 14.884 kat. hold.

Állapotok az átvétel idejében

A Ferenczvárosban az 1911. évi népszámlálás idejében 1458 lakóház volt, melyek között csak egy volt emeletes. A lakások száma 2425, 8843 lakossal.

A községi háztartás az átvétel idejében 32.560 korona szükségletet mutatott; a fedezetben szerepelt 45% közigazgatási, 5% belrendőri és 5% iskolai pótadó, 27.000 korona összegben. A községnek mint erkölcsi testületnek — a megterhelt községházán kívül — semmi vagyona nem volt.

A magyarság számaránya Mehalán igen gyenge (8·2%) és a magyarul beszélők számaránya is csak 26·2% volt, úgy hogy az egyesülésnek kezdetben az a szépséghibája, hogy Temesvár magyarságának számaránya valamivel lejebb szállott.

Mehala közviszonyait a „Városi Közlöny“ az 1909. évf. 126—136. lapjain kimeritően ismertette.

A polgáriasodásnak és a városi jellegnek az új városrészbe való kiterjesztése, mely az ottani fő közlekedési utak kiépitésével 1910-ben vette kezdetét és a közvilágítással, mely szintén 1910-ben villanylámpákkal megkezdődött, továbbá a közlekedési eszközök megteremtésével s végre a lakosság anyagi és szellemi érdekeinek gondozásával fog folytattatni.

Most már a város egyik főtörekvése, hogy a Belvárossal való összeépülést a katonai harczászati gyakorlótér áthelyezésével lehetővé tegye, mert a várterületek megszerzésére vonatkozó szerződés alapján, eddig e gyakorlótérből csak a Józsefváros felőli oldalon sikerült 122.000 m²-t megszerezni, de az összeépülés első sorban a belvárosi Szerb-utczának egyenes irányban, a gyakorlótér közepén való kiépitésével mutatkozik czélszerűnek.

Stadt-Wappen.

Wie

Fortifications-Bauhof

Parade-Platz

Peterwardeiner-Thor

Erklärung

1. Die mit einfachen Strichen strafirte Hauser sind solche welche der Contribution unterliegen.
2. Die mit doppelten Strichen Strafirte, sind Cammeral-Gebäude
3. Die dunkel Strafirten sind Militar. Gebäude
4. Die Punktirten sind Domherren-Gebäude

Temesvár

SITUATIONS-PLAN

über die sämmtlichen Hausplätze

in der Festung

TEMESVÁR

1849-ben.

IV. VÁROSRENDEZÉS.

Különleges állapotok

Temesvár város konfigurácziója teljesen elüt más hazai városokétól s a modern városfejlesztés is teljesen különleges helyzetből indul ki.

A legújabb időig Temesvár feladata első sorban az ellenséges támadások ellen való védelem volt s a városrendezést a várerődítmények irányították, úgy hogy a jelenlegi építmények — a többi városokétól eltérőleg — három (a bekebelezett Mehala községgel négy) teljesen különálló részen csoportosulnak és mindegyiknél külön középpont jut kifejezésre.

A mig a temesvári vár fennállott, nemcsak a város összeépülése volt lehetetlen, hanem a legszükségesebb közegészségügyi berendezések — a csatornázás és vízvezeték — és a közlekedés fejlesztése is, a hozzáférhetetlen várművekben, elháríthatatlan akadályokba ütköztek. Ez a mult azonban — a vár jellegének felhagyásával — nagy jövőnek az alapját vetette meg, mivel a város újkori fejlődéséhez eszményibb előfeltételt nem is lehetett volna teremteni, mint a milyen a városrészek szétdaraboltságában kínálkozik.

Még nincs két évtizede annak, hogy a vár jellege megszűnt, a várművek sincsenek még teljesen lebontva, alig két éve, hogy a város egyes várterületeket átvett, alig áll még nehány új palota a vártelkeken, s *Temesvár máris a felismerhetetlenségig megváltozott képet mutat.* Az a tudat, hogy a fejlődésnek lehetősége meg van adva, már előre is bámulatos energiát váltott ki a lelkekből.

A régi várművek helyén széles, díszes, pezsgőéletű utczák, boulevardok, sétányok vannak keletkezőben, új köntöst öltenek az ósdi, patriarchális belvárosi házak is, a városszabályozónak vonalzója, csákánya nyomán régi romok eltakarítása, új városnegyedek keletkezése, utczatörések a külvárosok elhanyagolt részein, vízfolyás megváltoztatása, díszes betonhidak építése, vasút kihelyezése, a város egész talaját felforgató csatornahálózat építése elkápráztatják a szemlélőt, mintha nem is a város szabályozása, hanem teljesen új város építése folyna. S e sok ezer embert foglalkoztató hangyamunkát egy eszme lengi át: *az egységes és egészséges, a szép és nagy Temesvár város megalkotása.*

Városrendezési terv

A város új kiépítésének alapgondolatát a megszerzett várterületek czélszerű kihasználására való törekvés adta meg. Ezt a soha többé vissza nem térő, egyedül álló alkalmat, gondos előrelátással, a tudomány- és építőművészet felhasználásával, a nagy jövő alapjának lerakására kellett felhasználni.

A várterületek megváltására irányuló tárgyalásokkal párhuzamosan, egymást kiegészítve, tárgyalások és tanulmányok folytak a városrendezés kérdésében is. A város első sorban a helybeli műszaki szakférfiak véleményét kérte ki és az 1894. évi február hó 15-én tartott tanácskozmányban igen becses útmutatást nyert *Kovács-Sebestény* Aladár, akkori temesvári folyammérnöki hivatali főnök, jelenleg műegyetemi tanár és *Ybl* Lajos műépítész, akkori udvari építészeti ellenőr bemutatott vázlattervéből, melyet az 1894. évi május hó 21-én tartott közgyűlésben az igényelt várterületek határvonalai és a városfejlesztés sorrendje tekintetében irányadásul, s azután a részletes szabályozási terv kidolgozásának alapjául el is fogadták. A részletes városrendezési tervet, megbizás alapján, 12.000 korona munka- és tiszteletdíjért, *Ybl* Lajos 1895-ben készítette el.

Ez az első terv a jövő feladatául azt tűzte ki, hogy a Belvárosnak a külvárosokkal való összeköttetése oly módon történjék, hogy a Belváros ezentúl is középpontja maradjon a városnak; a kifelé vezető két sugárút, széptávlati pontok szerkesztésével, boulevardszerű kiképzést nyerjen, s ezeket délen széles körút kösse össze egymással. A józsefvárosi pályaudvaron lebonyolódó igen élénk vasúti forgalmat egy rövid úttal kívánja a Belvárosba, a színházhoz terelni, melyből azonban a körúton a gyárvárosi sugárút is rövidesen elérhető. A körút és a Bega közötti terület beépítését olyképen tervezte, hogy közvetetlen a Bega mellett kertekben szabadon álló villák, a körút másik oldalán pedig zárt házsorok, előkertekkel építendők. Lehetőleg sok szabad térre, sétányokra és gyermekjátszó helyekre fektetett súlyt, valamint szobrok és más emlékek felállítására is. Az akkoriban már programmba vett nyilvános épületek számára, a rendeltetésüknek megfelelő tereken vagy utczákban jelölt ki helyeket. A fennálló ültetvények és parkok nemcsak megtartandók, hanem nagyobbitandók és újabb befásított sétányok is tervezendők. Egyes részletek a szerint lesznek megváltoztatandók, a mint a Belváros és külvárosok közé eső vasuti vágányoknak kihelyezése és a Bega szabályozása a meg-

oldást lehetővé teszik. Tervező azt a reményét fejezte ki, hogy Temesvár majdan a kontinens egyik legszebb és legegészségesebb városa lesz.

A Temesvár jelenlegi helyzetét és jövő kialakulását feltüntető térképből kivehető, hogy az Ybl-féle első városrendezési terv alapvonásait fenntartották.

De az Ybl-féle tervezet csak egyoldalú megoldásra, a szabaddá vált vártelkek kiépítésére volt szánva, nem terjedhetett ki azon egyéb városszabályozási feladatokra is, melyek a lefolyt két évtized alatt, a meglévő városrészek szabályozásának, utczanyitások, egészségügyi berendezések, a Bega szabályozásának és a vasúti vágányok áthelyezésének nehéz problémáival csak utóbb nyertek megoldást. A városrendezésbe utólag belekapcsolt e műveleteket, melyek nélkül a város sem egységesen, sem egészségesen nem fejlődhetett volna, az alábbiakban ismertetjük.

A vasúti vágányok elhelyezése

A városrészek összeépülését, a Belvárosnak a külvárosok felé való szabad kifejlődését, a várműveken kívül még az államvasutak két (orsovai és báziási) vonalának vasbéklyói és a Bega számos elágazásával a Gyárkülvárosban képződött rendetlen vízfolyásai is gátolták, melyek a kincstári faraktárral együtt a város szabályos kiépítésének akadályul szolgáltak.

A Temesvár-báziási vonalat 1857-ben strategiai érdekből a józsefvárosi pályaudvarból a Belváros aljáig és innen az Erzsébetváros belterületén építették ki és ez átszelte a Belváros és a Józsefkülváros között fennállott egyetlen közlekedési utat. Ez a vonal ma is fennáll. Az 1872-ben épült Temesvár-orsovai fővonal ugyancsak a város aljáig, sőt az egész Belvárost délen megkerülve és a gyárvárosi egyetlen közlekedési utat átmetsztve, betorkolt a gyárvárosi állomásba. Ezt a vonalat éjszaki irányban helyezték ki.

Az orsova vágány elhelyez

A két vasúti vonal elhelyezése két különböző ügyet alkotott. Az orsovai vágánynak a város beépítés alá kerülő belterületről való elhelyezése, kevesebb nehézségbe ütközött. A vasúti igazgatás szempontjából lényeges akadály nem forgott fenn, s így a vasúttal és a kereskedelemügyi miniszterrel könnyű volt a megegyezés. Azonban a katonai hatóság, mivel az új pálya a katonai gyakorlóteret metszette át, sokáig ellenezte a vonal áthelyezését; csak midőn a város közönsége 1897 május 24-én küldöttséggel ő felsége elé járult, csak azután sikerült további hosszas tárgyalások után kivinni az orsovai vágány áthelyezését, 1902. év folyamán. A közlekedési akadályok ezzel a Gyárváros felé teljesen megszüntek, a József- és Erzsébetváros felé csökkentek s a város terjeszkedése legalább az egyik irányban egészen szabad lett.

A báziási vágány elhelyezése

A báziási vágánynak a város belterületéről való elhelyezése eddig még sikerrel nem járt. A megindított tárgyalások során a kereskedelemügyi miniszter kilátásba helyezte ugyan, hogy a vasutat felemeli olyképen, hogy a mostani vasúti átjárók helyén aluljárók legyenek, de habár ez által a mostani közlekedési akadályok megszünnének, a várost ez a megoldás még sem elégítheti ki, mert a legszebbnek igérkező városrész szabad kiépülése, sőt az egész városrendezési terv nagy kárt szenvedne a csekély magasságban vezetendő vasút által. Így tehát a város arra törekszik, hogy a báziási vágány eltávolításával a városrendezésnek ez az akadálya is eltávolíttassék.

Régi városrészek szabályozása

A városfejlesztés nem csupán a vártelkeken indult meg, hanem számos régi utcza szabályozásával és új utczák nyitásával, a közlekedési viszonyok javítása mellett, a külvárosoknak sűrűbb beépítésével is. Az *Erzsébetvárosban* már a nyolczvanas években egy zsákutczából a *Stefánia-utcza* keletkezett, a kilenczvenes években a faraktárak kihelyezése után kiépültek a *Dózsa-*, *Batthyány-*, *Rákóczi-*, *Jósika- és Teleki-utczák*, a *Hunyadi-út* mellett fennállott sertésvásártér helyén a *Dózsa-tér, Csáky-*, *Kőszeghy-* és *Bethlen-utczák*. Mivel továbbá a telkek nagyrésze oly mély, hogy ezeknek utczával történő átvágása után is még jelentékeny házhelyek kerülnek ki és mivel másrészt a párhuzamosan futó utczák némelyike oly hosszú, hogy az egyik utczából a másikba csak nagy kerülővel lehet jutni, áttörésekkel kiépült a Mühle-Vilmos- és Kazinczy-utcza; folyamatban van a Holló-, Helvét- és Hattyú-utczák között két utczatörés. Továbbá ugyancsak az Erzsébetvárosban, a közvágóhídhoz épült új út mentén lévő üres városi telkekre, valamint a feleslegesen terjedelmes Templom- és Kereszt-téren oly élénken nyilvánult meg a házépítési kedv, hogy a város ott számos utczát és házhelyet hasított ki, mi által ezen a vidéken valóságos új városnegyed képződött, többnyire tisztviselői családi házakból, de több emeletes épülettel is.

A *Józsefváros* oly szabályos és tágas utczákkal van elrendezve, hogy ott két évtized alatt — a Hunyadi-híd közelében volt farakhely beépítésén kívül — utcza-

nyitásra és szabályozásra csak két esetben volt szükség. Az egyik a Preyer-utcza, mely a Scudier-tér és a szomszédos Szabadfalu község közötti élénk forgalomhoz képest szűk volt, ezt a város lényegesen kibővítette; ez utczával párhuzamosan pedig a volt papirgyári telket a *Zrinyi-utcza nyitásával* két részre osztotta.

A legnagyobb belső rendezésre szorul a *Gyárváros*, mert a fennállott malom és fausztató csatornák következtében sok zeg-zúgos szűk utcza keletkezett, melyek most a Begaszabályozással megszüntetett csatornák medreivel kibővíthetők és szabályozhatók lesznek. Eddig csupán a Coronini- és Kossuth-tereket összekötő szűk Andrássy-utat bővitették aként ki, hogy a város a jobb oldalon lévő két régi házat megvette, lebontatta és az utczabővítésre igényelt területen túl fennmaradt telken kétemeletes bérházat építtetett, a polgári menház értékpapirjain.

A *Belvárosban* két nagyobbszabású és költséges szabályozási terv van szőnyegen. A Rezső-utcza ugyanis, mely a Józsefvárosból jövő kocsi-, villamos- és gyalogközlekedést majdnem kizárólag felveszi, oly szűk, hogy ennek kibővítését négy ház és a hadtestparancsnoki rozoga épület lebontása árán is meg kell oldani. Ugyancsak igen szűk a Gyárváros felőli sugárút folytatását alkotó belvárosi Zápolya-utcza, melyen szintén úgyszólván az egész gyárvárosi forgalom bonyolódik le. Ennek kibővítésével kapcsolatban, később a Takarékpénztár-utczának egyik oldalát, a Jenő herczegtéren levő városházát és a Széchenyi-utczának ez oldal felé eső házait is hátrább fogják helyezni, hogy a Belvároson át kényelmes forgalmi út készüljön a Gyárvárostól a Ferenczvárosig tervezett összeköttetés számára.

Ez utóbbi utczarendezésekről, valamint a Begameder áthelyezésével kapcsolatos utczaszabályozásokról és a régi kincstári faraktár beépítéséről az 1911-ben készült szabályozási tervet a városi közgyűlés elfogadta.

Begaszabályozás és vízerőmű

A Bega vízfolyásától és a kincstári faraktártól okozott terjeszkedési akadály elhárítására irányuló törekvés egy nagyszabású munkálatot érlelt meg, mely most nyert befejezést és ez a városi vizerőmű.

A városi vízerőműre az impulzust az adta meg, hogy a városi régi vízimalmok gyökeres átalakitásra szorultak, olyképen, hogy a régi malomszerkezetek helyett modern turbinagépek alkalmaztassanak, melyek a vízierők tökéletesebb kihasználását teszik lehetővé.

Mivel továbbá a vízimalmok a Gyárváros belső területén szét voltak szórva, czélszerűbbnek látszott a vízierőt egy helyen összpontosítani és nem malmok hajtására korlátozni, hanem villamoserőre átalakítani és evégből az energiát a városi villanytelepbe bevezetni, a hol világításra, a villamosvasút hajtására és bármely ipari czélra használható fel.

Tervezés közben még két életre való eszme merült fel. Az előbbi állapot mellett ugyanis a Bega vize a Gyárváros egész területén fel volt duzzasztva, mert a malmok a Gyárváros több pontján voltak elhelyezve és ez által a talajvíz is mindig magasan állott a Gyárvárosban és az egészség rovására átnedvesitette a talajt és az épületeket. Ez egészségtelen állapot megszüntetése végett merült fel az a terv, a mely meg is valósult, hogy a turbinatelepet a Gyárváros beépített területén kívül emelték, miáltal a vizet csak a város belterületén kívül kell duzzasztott állapotban tartani; és mivel a Begába beömlő Szubolyásza- és Behela-ágak a felső talajvizeket, a melyek ide áramlanak, az új elrendezés szerint a város fölött magukkal a Begába levezetik, talajunk tisztaságát ezzel is megvédjük; és másodszor felmerült az a gondolat, hogy ha az előbb házak közé szorult és hajózásra nem alkalmas Begameder helyett hozzáférhető területen új meder épül, mely a hajózásra alkalmas lesz, akkor *a Bega az egész város területén át hajózhatóvá válik*, a forgalom és gazdasági élet nagy előnyére.

Ilyen alkalmas mederterületnek kínálkozott a kincstári faraktáron átvezető vonal és így merült fel az a gondolat, hogy azt a város megszerezze. S mivel ezt másképen nem lehetett elérni, cserébe épített a város a kincstárnak a Gyárváros fölött egy új faraktárt; a régit azután a város részben az új Begameder czéljaira használta fel, részben pedig a város kiépítésére fordíthatta. A vízerőműnek végül még az az előnye is van, hogy a Gyárvárostól az árvízveszélyt eltávolítja, mely eddig jégtorlódásaival majdnem évenként kellemetlenkedett.

A legmodernebb módon szerkesztett turbinákkal ellátott vízerőműtelepet a Gyárváros legkeletibb részén a Piócza-tó közelében állították fel. Az alsó műcsatorna részére a jelenlegi medrek felhasználásával új csatorna épült, mely a teleptől a Ferdinánd-malomig a Begameder mélyítésével keletkezett; a Ferdinánd-malomtól

a régi kincstári fatelepig az usztató-csatorna és malomárok közti földsáv eltávolításával egyesített meder alkotja az új csatorna folytatását, míg a régi kincstári fatelepen át a Magyar-féle uszodáig teljesen új medret kellett ásni oly módon, hogy az fel egészen a vizerőműig akadálytalanul hajózható legyen, sőt ezzel a Bega felső szakaszának hajózhatóvá tétele is lehetségessé válik. Tekintettel pedig arra, hogy az új meder az árvizek levezetésére elegendő keresztmetszettel bír, a Szubolyásza és a városban szétszórt összes többi vízfolyások is betömhetők voltak, miáltal városrendezési szempontból igen előnyös állapot állott elő. Azzal pedig, hogy az összes vízfolyások, melyek duzzasztott vízszínnel birtak, megszüntek, az új Begameder vízszíne pedig a jelenleginél 4 méterrel alacsonyabb lett: a talajvíz színe is lejebb szállott s ez a közegészségügyi viszonyokat kedvezőbbé tette.

Előbb azonban meg kellett váltani a Begán és a Szubolyászán idegen kézben volt (Jovin-, Prohaszka-, Gyürky- és Gold-féle) vízhasználati jogosítványokat, meg kellett szerezni a régi kincstári fatelepet és miután az állam a Szubolyászán 200.000 korona költséggel tervezett árvízvédelmi munkálatokat ilyképen megtakarítja kieszközölte a város, hogy az állam az így megtakarított 200.000 koronával a várostól tervezett munkálatok költségeihez hozzájáruljon.

Kezdetben az építési költség másfél millió koronára volt előirányozva, s e beruházás gazdaságos voltát a következő adatokkal igazolta a mérnökség: „Az országos vízrajzi osztály által évekre visszamenőleg tett feljegyzések alapján kimutatható, hogy a telep felállítása után átlag 600 (HP-re) lóerőre számíthatunk. Ha a munka értékét azon szénmennyiség árában fejezzük ki, melyet jelenlegi gőzüzemű telepünkön annak előállítása czéljából el kellene égetni, úgy a vízerőmű által termelt energia értéke a következő lesz: A városi villanytelepen elért eredmények szerint egy Kwóra előállítására 4.216 f, illetőleg egy HP előállítására $4·216 \times 0·736 = 3·3$ fillér ára szenet kellett elégetni, a minek folyománya, hogy a turbina-telepünkön termelhető munka $600 \times 3·3 \times 360 = 188.179$ K ára szenet igényel. Tehát 1,500.000 korona beruházás évi 188.179 korona kőszén megtakarítást helyez kilátásba".

Utóbb több oly munkálatot is kellett a művelet keretébe belevonni, melyek előirányozva nem voltak s így a vízerőmű a vele kapcsolatosan épített hidakkal együtt, kb. két millió koronába került. Az új művet 1910 máj. 3-án helyezték üzembe.

A vízerőműnek a turbinaszerkezet mellett biztositott jobb kihasználásával remélhető, hogy e szerkezettel nyert erőtöbbletből eredő többjövedelem, a beruházott milliókat törleszteni fogja és a szabályozással járó előnyök jelentékeny áldozat nélkül esnek a város javára.

Ezzel a Bega rendezése a város területén be van fejezve és még csak a meglévő régi hidak átalakítása és esetleg új hidakkal való szaporítása lesz szükséges.

A szabályozott és hajózható Bega a jövő várost egész hosszában fogja átszelni és mindazon előnyökkel fog szolgálni, melyeket a városokon átvonuló szabályozott folyóvizek nyujtanak és előre látható, hogy a város a Bega mindkét partján kiépülni fog. E nagyszabású vízi műveletek értelmi szerzője, tervezője és műszaki vezetője *Szilárd* Emil városi főmérnök volt.

Közegészségügyi berendezések

Közegészségi állapotaink javítása egyik legnagyobb feladata az újabb nemzedéknek. A mi a török világban a temesvári vár legnagyobb erőssége volt, a keresztülkasul rendezetlenül elágazó Kis-Temes (a mai Bega), a nádasok és mocsarak tömkelege, az két évszázadra a legnagyobb gyengesége lett az egészséges városfejlesztésnek. A XVIII. században is fennmaradván a várerődítési jelleg, az új városépítésnél is leginkább csak a kibővített vár (a Belváros) fejlesztésére fordítottak gondot; innen lecsapolták a mocsarakat és a Begát félkörben a vár körül egy mederbe szorították; itt földalatti szennyvízlevezető-csatornák épültek és ide vezették be a Gyárvárosban, a régi róm. kath. templom-téren ásott nagy kút jó ivóvizét; de a váron kívüli állapotokra kevés figyelmet fordítottak, sőt a belvárosi csatornák tartalmát, a Józsefváros területén át, nyilt árokban vezették a Begacsatornának egy lefolyás nélküli holt medrébe.

A váron kívül eső területeken, a hová katonai tilalom miatt építeni nem lehetett, a mocsarak lecsapolása és kiszárítása még sok évtizeden át el volt hanyagolva, úgy hogy a külvárosoknak a Belvároshoz közelebb eső részein — a hol ma palotasorok állanak — a XIX. század első felében is mocsarak voltak.

A külvárosokban az eső- és használati vizek nyilt folyókákban kerültek a Begába, a házi szennyvizeket pöczegödrökben gyűjtötték, ezekből időnként kocsikkal eltávolították és a Begába üritették.

A Gyárvárosban a Bega — mint már említettük — több ágra oszlott, talajvize egészségtelen és talaja fertőzött volt.

Külvárosi csatornák

Miután a város általános csatornázása és a vízellátás — az alábbi ismertetések szerint — nehézségekbe ütközött az utolsó évtizedben, a város számos egyéb berendezéssel igyekezett az egészségtelen állapotokon javítani. A külvárosok számos utczájában, részben a háztulajdonosok anyagi hozzájárulásával, szintén épültek földalatti közcsatornák, melyek a házi szennyvizeket a folyóvízbe vezették.

Ligetek és fasorok

A város már a mult század 60-as éveiben megszerezte a kincstártól a 7 holdas *Coronini-ligetet*, melyet az 1891. évi kiállítás alkalmával a katonai hatóságtól bérbe vett 15 holdas területtel egyesített és utóbbin a *Ferencz József-ligetet* alkotta, a Belvároshoz csatlakozó vársíkföldön a katonai hatóságtól kezdeményezett faültetvényeket 18 holdas ligetté (*Scudier-ligetté*) fejlesztették; 1898-ban keletkezett a 3 holdas *Erzsébet-liget*. Ezeken kívül a beépített területen számos kisebb-nagyobb szabad területet fásítottak be, úgy hogy a közönség üdülésére a belterületen ma már közel 60 kat.-holdnyi liget és sétány terül el. A befásítás czéljából a város 12 holdas *faiskolát* és 2 holdas *kertésztelepet* tart fenn. Jelenleg 168 utczában kb. 10 kilométer hosszú fasorok vannak, továbbá a városrészek összeköttetésére és a szomszédos községek felé szolgáló gyalogutak, valamint a 10 kilométer hosszú katonai lovaglóutak mentén megszámlálhatatlan mennyiségű fa van kiültetve.

Mélyfuratú kutak

Az ásott kutak vize nagyobbára egészségtelen volt. A belvárosi plebánia udvarán azután 1888-ban kísérletképen mélyfuratú kutat készítettek; s miután itt, mint ezt követőleg másutt is, megállapították, hogy a város egész területén 40—70 méter mélységből egészséges víz nyerhető, azóta sok száz nyilvános és magán mélyfúratú kút szolgáltatja a jó ivóvizet.

Sima útburkolatok

A talajtisztaságot mozdítják elő az utolsó negyedszázadban közel 6 millió korona költséggel készült nagyfelületű *síma útburkolatok és asphalt gyalogjárók*, melyeken a köztisztaság is gondosabban kezelhető.

Betegápolás

A felsorolt talaj- és légköri javításokon fölül a betegápolás érdekében keletkezett sebészeti, szülészeti és női *szanatoriumok, gyermekpoliklinika és gyermekmenhely,* továbbá a legmodernebb berendezésű *közvágóhiddal* kapcsolatos szigorú *húsvizsgálat* és a nyilvános *vegyvizsgáló állomás* segélyével teljesített élelmiszervizsgálat, az építési és lakásügyi rendszabályok gondosabb kezelése, mindmegannyi segédeszköze volt a közegészségügyi állapotok fejlesztésének. Az eredmény már most sem kicsinyelhető; Temesvár hajdani maláriás hirhedtsége teljesen feledésbe ment s ma már nagy számban laknak városunkban a nyugalomra, kényelemre és egészséges lakóhelyre vágyó tőkepénzesek és nyugdíjasok.

Az egészségi viszonyok javulása

A közegészségi állapotok lényeges javulását, a világszerte fokmérőül vett halálozási arány feltünő csökkenése is mutatja. A *Preyer-féle* 1853-iki városi monografia, valamint az anyakönyvi és főorvosi jelentések szerint 1000 lakosra esett halálozás: 1852-ben 43·4, — az 1870—1879. évtizedben átlag 45, — az 1880—1889. évtizedben átlag 37·8, — az 1890—1899-ikiben átlag 30·5 — és az 1900—1909-ikiben átlag 25·7‰. Ezzel szemben az átkebelezett Mehalán (Ferenczvárosban), a hová a város gondoskodása eddig nem terjedt ki, a halálozási arány az utolsó évtizedben is még átlag 33·1‰ volt.

S most végre betetőzi a város közönsége a közegészségügyi berendezéseket az általános csatornázással és a vízvezetékkel, valamint egy 600 beteg számára 4·2 millió korona költséggel tervezett új kórház építésével.

Eddig a városnak ideiglenes csatornázási megoldásokkal, egyes városrészek víztelenítésével kellett beérnie, hogy a lakosság igényeit, úgy a hogy kielégítse.

Csatornázás

Mihelyt azonban a várterületek megszerzésének lehetősége biztosítva látszott, az általános csatornázás előmunkálatai is már 1888-tól 1891-ig tárgyalás alá és szabatos mederbe kerültek. Ugyanakkor beszerezték a terepviszonyok pontos lejtési adatait is. Három évvel később pedig 1894-ben — miután a kérdés megoldása nemcsak gazdasági, hanem műszaki szempontból is nehézségbe ütközött — 14.000 korona díjjal *nemzetközi pályázatra* bízta a város a helyes megoldást.

A műszaki nehézségek: a beépített terület lejtéshiánya, a reczipiens magas vízszínállása és a város nagy kiterjedése. E viszonyok hiányos mérlegelése az oka, hogy a nemzetközi pályázat kivitelre alkalmas megoldást nem szolgáltatott.

Ez a körülmény a *Shone-rendszer* felé fordította a város figyelmét. Az angol czégekkel régebben folytatott tárgyalások újból megkezdődnek, de ismét eredmény nélkül. Egyidejűleg azonban a város 100.000 K költséggel, a város felméréséről és

a terepviszonyok pontos megállapításáról gondoskodott, siettette a várterületek megváltási műveleteit, megállapította a Bega hajózócsatorna szabályozási irányát, valamint a jövő város építés vezérvonalait és 1904-ben utasította a városi mérnökséget, hogy a csatornázási tervet a jövő, nagy Temesvár szempontjából tervezze meg. Ennek megtörténte után *Frühling* A. drezdai műegyetemi tanár, az illetékes minisztériumi szakközegek véleménye alapján, a mű e terv szerint, 4 millió 270 ezer kor. építési és 29 ezer kor. évi üzemköltségelőirányzattal, 1908-ban kiírásra került.

E terv szerint a város mai beépített kiterjedésének kétszeresére megállapított és a Bega medrétől két részre osztott területeket, egymástól független két főgyűjtőcsatorna vízteleníti. Ebbe a két főgyűjtőbe torkol minden utcza csatornája közvetetlenül vagy másodrendű gyűjtőcsatornák közvetítésével. A tervező nagy súlyt helyezett arra, hogy az öblítő víz korlátlan mennyiségben és lehetőleg olcsón legyen beszerezhető, a mire első sorban a terepszín lejtéshiánya és az öblítés gyakoriságának szükségessége késztette.

A levezetendő vízmennyiségek jelentékenyek. A két főgyűjtő együtt 90 hl. vizet továbbíthat másodperczenként, tehát egy harmaddal többet, mint a mennyi nyáron a Begában folyik. Az egész víztömeg a végponton átemelésre kerül, miután a főgyűjtők feneke a torkolatnál 70 cm-rel mélyebben fekszik, a Bega fenekénél. Az átemelésre a szivattyútelep szolgál, mely a tisztítóteleppel összekapcsolva, nemcsak állandó kitorkolást biztosít a csatornahálózat számára, hanem egyidejűleg a Begának szennyes anyagoktól való megóvását is czélozza.

Az egyesített két főgyűjtő egyenesen neki vezet a módosi vasúti töltés keleti oldalán tervezett szivattyúháznak, mielőtt azonban ezt elérné, a csatorna fenekén egy kereszt küszöb emelkedik oly magassággal, hogy mindaddig, míg a csatorna hozama a szennyes vizek ötszörösét el nem érte, a csatornavíz eltereľődik egy elágazó csatornába, mely a derítő medenczékhez vezet. E medenczében, csapadékmentes időben és kis esőzések alkalmával leadja az összes lebegő részeket és félig megtisztulva éri a szivattyúkat. A szivattyúk azután felemelik, előbb az úgynevezett oxydácziós szűrő testekre, hogy megtisztuljon azoktól a szennyrészektől is, melyek a derítőmedenczék hatását elkerülték. Jelentékenyebb esőzések alkalmával pedig a csatornavíz nem keresi fel többé a derítőmedenczéket, hanem egyszerűen átlépi a fenékküszöböt és egyenes irányban folyik a szivattyúházhoz, a honnan a záporszivattyúk közvetetlenül a Begába dobják, tisztítás nélkül, mert ilyenkor a szennyes víz annyira fel van higítva, hogy tisztításra nem szorul. A tisztítás révén összegyülemlő trágyaanyagokat, gépkezeléssel iszapgödrökbe távolítják el, a hol utczai szeméttel trágyává érlelődnek.

Ez volna a közcsatornamű, melyhez az utczai esőbeömlők és a házi csatornák csatlakoznak. Építési anyaguk a beton. Az építés még folyamatban van, az eddigi munkák a mellett tanuskodnak, hogy 1913-ban a teljes mű üzembe állítható.

Miután a mű előnyeiben az egész lakosság osztozkodik, a felmerülendő költségek fedezése czéljából a város közönsége azt határozta, hogy az állami egyenesadó után 20% csatornázási díj s a háztulajdonosokra ezenfelül a bruttó-házbérjövedelem után 2% csatornázási illeték vettessék ki. E csatornázási illeték az ideiglenes és állandó házadómentességet élvező épületek után is fizetendő.

A középponti vízellátás megvalósítására irányuló törekvések egy időre esnek a csatornázás előmunkálataival. Hosszú időn úgy látszott, hogy a kérdés oly pénzügyi feladat elé állítja a várost, mely közönséges eszközökkel alig lesz megoldható. Vízvezeték

A mult évszázad nyolczvanas éveiben megkezdett fúrások ugyanis, melyek közül az egyik 400 m. mélységig ment le, jeleztek ugyan vizet egyes talajmélységekben; de ez sem mennyiségre, sem minőségre nem volt kielégítő. Úgy látszott tehát, hogy a város vagy kénytelen lesz szűrt Bega-víztermeléssel megelégedni vagy a Maros-mellékéről, kb. 60 km. távolságból, szerezni be a talaj vízszükségleteit.

1904-ben azonban, mielőtt döntésre került volna az ügy, *Kajlinger* Mihály, székesfővárosi vízvezetéki igazgató szakvéleménye alapján, a városi mérnöki hivatal a kutatásokat újból megkezdte és a város körül rendszeres programm alapján, kb. 300 méter kiterjedésben, 200 m. mélységig tárta fel a talaj vízviszonyokat.

A kutatások 3 évig tartottak, felemésztettek több mint 100.000 koronát, de sikerre is vezettek, a mennyiben megállapították, a mit a hónapokon át tartott próbaszivattyúzás is beigazolt, hogy kb. 200.000 lakosság vízszükséglete, a várostól délre, a Temes-folyóig terjedő területekről, 30—60 m. mélységekből biztosan termelhető. A víz, vastalanítva, kitűnő minőségű; a vastalanítás maga pedig — a

mit a kisérletek igazolnak — nagyon egyszerű. Az előtanulmányok befejezését *Kajlinger* Mihály szakértői véleménye zárta le, mely a vízszükségletek fedezhető voltát szintén beigazoltnak találván, a vízvezeték tervét a városi mérnökség ezen az alapon készíthette el.

Arra való tekintettel azonban, hogy Temesvárott a közszükségletek kielégítésére jóval nagyobb víznıennyiséget kellett előirányozni, mint a hogy általában szokásos, a tervezet gazdasági szempontokból ketté osztotta a köz- és magánszükségletek fedezését oly módon, hogy a parkok és utczák öntözéséhez Begavízről gondoskodott és a kifogástalan minőségű talajvizet csak a házi használat mértékéhez képest termeli. Ezt a megoldást az a körülmény is ajánlja, hogy a vastalanított víz előállítási költsége aránylag magas, míg a Bega víz bevonásának, a kettős csőhálózat költségei sem állják útját, miután a Bega víz legjelentékenyebb fogyasztói: a parkok egy tagban terülnek el és így kevés csőhálózatot igényelnek.

A Bega-vezeték vizét a turbinaház fölötti szakaszból nyeri, oly módon, hogy a duzzasztott Begavíz gravitácziójánál fogva befolyik a Selyemgyár-utcza mellett tervezett három derítőmedenczébe s innen, miután esetleges hordalékát lerakta, a szivattyúgépek a csőhálózatba nyomják. A felszerelések azonban mindenkor olyanok lesznek, hogy házi használatra Bega-vizet senki se használhasson, még tévedésből sem. A vízműnek e része napi (12 óránként) kb. 6000 köbméter vízszállításra van méretezve és egy újabb szivattyúgép beállításával, valamint a Bega baloldali főcső fektetésével szállítóképessége a kétszeresre fokozható, a mi rendes körülmények között kb. 200.000 lakosságú városok öntöző vízszükségleteinek a fedezésére elegendő. A Bega-vízmű kiépítendő részeinek költsége 500.000 K.

A talajvízmű három részből áll, a víztermelő részből (kúttelepek), a középponti telepből, melyet a szivattyú- és vastalanítótelep alkot és a vízelosztó részből, melynek részei: a csőhálózat és a víztornyok.

Vízszolgáltató képessége fejenként és naponként 72 liter, mely tisztán a lakosok háziszükségleteinek fedezésére való lévén, inkább túlmagas, mint alacsony.

A termelő rész ezidőszerint kb. 80 ezer lakos szükségleteinek megfelelően építendő ki, a „Vörös csárda", Gyirok és Medves községek közötti síkon, egymástól 3—3 km. távolságban tervezett négy kútteleppel. Minden ily telep 6 darab kb. 60 m. mélységű kútból fog állani, melyeknek tartalmát elektromos gépek, a „*Vörös csárda*" közelében tervezett központba továbbítják. Itt a vizet előbb vastalanítják, azután újabb gépekkel a főcsővezetékbe, illetőleg a víztoronyba szállítják.

A három egymásközt körben összekötött víztorony az egyik oldalon és a gépház az ellentétes oldalon, a várost behálózó főcsővezetékben, a vizet egyenletes nyomás alatt tartja, úgy hogy a mellékvezetékek, melyek a főcsőhálózathoz csatlakozva minden utczát befutnak, a város egész területét egyformán láthatják el vízzel.

A víz minősége elsőrendű, köbczentiméterenként alig tartalmaz 17 baktériumot, holott a 200 bakteriumot tartalmazó vizet is kifogástalannak minősítik. Szépséghibája a vastartalom, a mit azonban könnyen eltávolítanak belőle.

A mű költsége 2·3 millió koronával van előirányozva, a Bega-vezetéké 0·5 millióval, együttesen tehát az egész mű 2·8 millió korona befektetést igényel.

A csatornázás és vízvezeték tervezője és építésvezetője *Vidrighin* Stán vár. mérnök.

Új közkórház A közegészségügy javítása érdekében hosszas tárgyalások és tanulmányok után 1911-ben véglegesen elkészült az új közkórház részletes terve. E szerint a kórház a Gyárváros keleti részén, a Vadászerdő közelében, 20 kat. holdnyi területen, pavillon-rendszerben, 600 ágyra fog épülni. Az építési és berendezési költségek 4.200.000 koronára vannak előirányozva. A terveket *Székely* László városi műépítész készítette, s a város azokat *Ruppel* F. mérnök-tudornak, Hamburg város hírneves építészeti tanácsosának küldötte megbírálás végett, a ki a tervről igen kedvezően nyilatkozott, úgy hogy az a kormányhoz kerül fel jóváhagyás czéljából.

Az építési és berendezési költségek fedezését a város olyképen tervezi, hogy e czélra felajánlja az évek óta gyűjtött és jelenleg (1911-ben) egy millió koronát tevő kórházépítési alapot és a városi pénztár terhére átvesz még másfél millió koronát, továbbá Temes vármegye közönségétől 100 ezer korona hozzájárulást és önkéntes adományokból is 100 ezer koronát remél, ellenben a még hiányzó másfélmillió korona erejéig a napi ápolási díjakból törlesztendő kölcsön engedélyezését kéri a belügyminisztériumtól.

A restaurált Hunyadi-várkastély.

Részlet a Losonczy-térről, a szerb püspöki palotával.

A Lonovits-utcza, jobbról a r. kath. püspöki székház.

Részlet a Kossuth-térről.

Részlet a Küttl-térről.

TERÜLET, ÉPÍTKEZÉS ÉS LAKÁSÜGY.

A régi Temesvár az ország összes törvényhatósági joggal felruházott városai között a legkisebb kiterjedésű, a mennyiben összterülete 36·588 négyzetkilométer, vagyis 6358 kataszteri hold. Az 1910 óta átkebelezett Mehala nagyközség: a jelenlegi Ferenczváros területe 49.084 négyzetkilométer, vagyis 8526 kat. hold, s így a város mostani összterülete 85·672 négyzetkilométerre (14.884 kat. holdra) növekedett. Ez a terület a következőleg oszlik meg: szántóföld 10.380, rét 320, legelő 285, szőlő 146, kerti gazdaság 398, utczák, utak, terek 530, parkok 60, vasutaktól elfoglalva 60, vizektől elfoglalva 135, katonai gyakorlóterek 308, temetők 64, beépített és üres háztelkek 2134 kat. hold. Terület

A temesvári határban fekvő földbirtok legnagyobb része az 1781—1791-iki szabadalomlevél alapján került a város tulajdonába. A várterület megváltásáról szóló fejezetben ismertettük azokat a küzdelmeket, melyek között a város az 548 holdnyi vársík földekből 278 hold és a vár felhagyása után, legújabban 239·5 holdnyi vártelek birtokába jutott. Ezeken kívül 1908-ban ugyancsak a katonai igazgatás hozzájárulásával a város az éjszakon fekvő területekből is még 20.638 négyzetölnyi (= 11·1438 holdnyi) két vártelket szerzett meg, ugyanennyi korona vételárért és hozzávetőleg 120.000 korona költséget igénylő teljesítmények ellenében. Földvételek

A belterületen a város a magy. kir. kincstártól még az 1900. és 1905. években megszerezte a régi kincstári fatelep telkét, 36 holdat, 399.508 korona vételárért.

E telekvételekkel — a Gyártelep-serfőzőhöz tartozó telek kivételével — a város megszerezte az összes telkeket, melyek a Belváros és a külvárosok közé esnek. Ezeken fölül a város az utolsó 20 évben — városrendezési és utczaszabályozási czélokból — számos kisebb-nagyobb beltelket — részben épületekkel — szerzett meg, a fatelepek áthelyezése, a Preyer-utcza és az Andrássy-út szélesítése alkalmával, továbbá a Hunyady-úti 6. sz. házat, a Stefanovits-, Buresch-, Haller- és Dentsch-féle ingatlanokat és több külvárosi utcza megnyitása céljából, kisebb ingatlanokat. Ezeket az összesen 61 holdnyi kiterjedésű beltelkeket 1,511.659 koronáért szerezte meg. E földbirtokát a város még azzal is növelte, hogy 1887-ben megszerezte a magy. kir. kincstártól a 48 holdnyi úgynevezett selyemgyári földeket, 31.400 koronáért, továbbá Marthé Nándortól 32·1144 holdnyi szántóföldet 22.900 s Weinberger Izidortól 485·671 holdnyi szántóföldet 320.000 koronáért.

Együttvéve a város a temesvári határban az utolsó 20 év alatt megszerzett: 349·723 k. hold építési telekállományt 4,061.167 K és a külhatárban 466·215 k. hold földet 374.300 K, összesen tehát 815·938 k. holdat, 4,436.467 K vételárért.

A város építési telekállománya jelenleg hozzávetőleg 653 k. hold; ebben azonban csupán a jelenleg és a közel jövőben, a városrészek összeépülése alkalmából beépítendő, valamint a külvárosokban már parczellázott házhelyek foglaltatnak. Építési telekállomány

Az eladott és ingyen átengedett városi építési telkek, 20 évre visszamenőleg, a következők: A *régibb házhelyek közül* a külvárosok terjeszkedése érdekében a város a gyárvárosi úgynevezett előparkban és a gyárvárosi indóház-uton, a józsefvárosi volt Gotthilf-féle fűrésztelepen és a volt faraktárak helyein, az erzsébetvárosi Dózsa-téren, Dózsa-utczában, a Begasoron és Püspök-uton két évtized alatt, 1910. év végéig. 194 házhelyet adott el, 35 hold 514□-öl térfogattal, 903.442 koronáért, úgy hogy egy négyzetölre átlag 16 korona vételár esett. A *Gyári és ipari vállalatoknak* ingyen átengedett 18 hold és 452□-ölnyi régi házhelyet, 356.465 korona kifejezett becsértékben (kalapgyárnak, „Turul“ czipőgyárnak, textilgyárnak, gyapjufonalgyárnak, gyulai kötszövőgyárnak), továbbá 2 hold 85□-ölet 65.000 koronára mérsékelt vételáron. A *megszerzett várterületekből*, az illető fejezetben ismertetett részletezés szerint, a város kultúrintézmények számára 11 holdat és 1312□-ölet engedett át ingyen és ezenkívül eladott 4 holdat és 728·6□-ölet 1,906.512 koronáért. A fentiek szerint tehát ingyen átengedett gyáraknak régibb telkeket 18 h. 452□-ölet, 356.465 kor., kultúrintézményeknek a várterületből 11 h. 1312□-ölet, 945.600 kor., vagyis együtt 30 h. 164□-ölet, 1,302.065 kor. becsértékben. Eladott: régibb házhelyeket 35 h. 514□-ölet, 903.442 kor., gyáraknak 2 h. 85-ölet 65.000 kor., a várterületekből 4 h. 728·6-ölet 1,906.512 kor., vagyis együtt: 41 h. 1327·6□-ölet 2,874.954 kor. vételáron, mindössze tehát 71 h. 1491·6□-ölet 4,177.019 kor. értékben. Eladott és ingyen átengedett építési telkek

A város földbirtoka a temesvári határban 3519 kat. hold; a mehalai határban a város sem építési telket, sem földbirtokot nem vett át, mert a községnek A város földbirtoka

nem volt semmije. Ellenben Mehalában ugyancsak a szabadalomlevél 18-ik pontja alapján a városnak már 1781 óta van 2184 kat. holdnyi földbirtoka, melyből a a fennállott 1200 holdnyi erdő faállománya 1892. évben 666.000 koronáért eladatván, az egész terület mezőgazdasági czélokra használtatik.

Idegen határban, a mehalai erdő kiirtása alkalmával, 1892-ben, a város fatermelés czéljából, a krassó-szörénymegyei Tinkova és Zsidóvár községben 1389 kat. holdnyi erdőterületet szerzett 119.000 koronáért. Végül a temesmegyei Szikláson a város 1880-ban a kincstártól 36.000 koronáért 123 holdnyi fölbirtokot vásárolt, melyen 30 holdon, a város útburkolati czéljaira szolgáló bazalt kőbánya van.

Építkezés 1891 óta

A katonai építési tilalomnak 1868-ban a vár körül 500 ölről 300 ölre történt restringálása — a mint azt az illető helyen ismertettük — az 1870-es években alig volt befolyással az építkezésre; de az 1880—1890-iki évtizedben már megélénkült a külvárosoknak a Belváros felé való terjeszkedése. A mint azonban a vár felhagyását 1891-ben kimondták, az építési kedv oly mértéket öltött, hogy 1900-ig számos lakás maradt üresen. Ebben az időben már teljesen érvényre jutott az a fejlődési irányzat, mely a Temesvár történetéből kialakult topografiai helyzetnek, a város széttagoltságának megszüntetésében állott.

A Belváros beépülése a XVIII. század végével fejeződött be; itt már csak a magasba való ráépítés útján szaporodhattak némileg a lakások; de mivel a Belvárosban összpontosul az egész polgári, egyházi és katonai adminisztráczió, a kultúrális, nagykereskedelmi és financziális élet, a helyiségek nagy részét hivatalok, intézetek és üzletek foglalják el, úgy hogy a lakások száma egyre csökken és a lakók kiszorulnak a külvárosokba. E városrésznek azonban a várterületen megindult építkezéssel nagy jövője van.

A Gyárkülváros csak az 1890-es években közeledhetett némileg a Belváros felé, az úgynevezett Coronini előpark beépítésével, sőt a folyó évtizedben is a régi kincstári fatelep előrészén öt díszes kétemeletes ház épült. Egyébként pedig az indóház-út egyik oldalának kiépítésén kívül, csak az amúgyis sűrűn lakott régi belső részek épültek ki még sűrűbben. A Bega áthelyezésével lényeges átalakuláson fog átmenni a belső rész is, a várfelhagyásával pedig nagykiterjedésű értékes telkek kerülnek a Belváros irányában beépítés alá.

A Józsefváros, mely a begai hajóforgalommal és az élénk forgalmú vaspályaállomással a legszebb fejlődést mutatja, 20—40 méter széles szabályos utczáival és 800—1600□-öles házhelyeivel, továbbá a fatelepek elhelyezésével oly kedvező viszonyok közé jutott, hogy az építkezés a katonai tilalmi vonal megszüntetése óta rohamosan fejlődött és most már — a Bega jobbparti részen lévő néhány üres telkeken kívül — a központ felé való terjeszkedése befejezettnek tekinthető.

Az Erzsébetváros a fatelepek áthelyezésével és a sertéspiaczul szolgált Dózsatér felosztásával hatalmas fejlődést mutat a Belváros irányában, sőt a jövő építkezésre még sok beltelek áll rendelkezésre.

A Ferenczváros nemcsak a tulajdonképeni *Mehala* község és a józsefvárosi pályaudvar között fekvő jelentékeny nagyságú telkek s az ott már keletkezett öt telep összeépülésével leendő beépítése útján, hanem a megszerzett várterületeken át, a Belváros felé is igen nagy fejlődésre számíthat.

Ugyancsak a történelmi fejlődés eredményezte azt, hogy a város úgyszólván az összes építési telkek fölött rendelkezik és ebből kifolyólag befolyást gyakorolhat a lakásszükséglet kielégítésére. Az irányítást a népszaporodás, a magánépítkezés és a laküresedés állandó nyilvántartásából leszűrődő eredményekhez képest, városi telkek eladásával, utczarendezéssel, sőt szükség esetén városi bérházak építésével igyekszik gyakorolni.

A városnak az építkezésekre gyakorolt befolyása egyébként a lakásigények kielégítésével azonnal megszünt. Míg ugyanis az építkezésre buzdítólag kellett hatni, a város 1888—1900-ig árverés alá bocsátotta azokat a házhelyeket, melyeknek beépítése a külvárosok rendszeres fejlesztése érdekében indokolt volt, sőt 1896-ban, a volt Gotthilf-féle fűrészmalom kitelepítésekor, a józsefvárosi Küttel-téren, két házhelyen, a városi nyugdíjalap részére, kétemeletes palotát, benne kávéházzal és vendéglővel építtetett, mi által az egész környék fellendült. Az árverések akkoriban még a legélénkebb főforgalmi vonalakon is oly alacsony árakat eredményeztek, a minőket ma csak a falusi jellegű Ferenczvárosban érnek el. Így a gyárvárosi előparkban az Andrássy-út mentén 20 korona, a mellékutczákban 8—10 korona volt egy négyzetöl vételára, sőt 1900—1901-ben az Andrássy-

útnak a Belváros felé eső folytatásában, a Városligettel szemben épült díszes paloták helyét is 24—25 koronáért adták el. A Gotthilf-féle fűrésztelepből keletkezett házhelyek a józsefvárosi Kossuth-utczában 20—26—30 koronáért, a Hunyady-úton 16—18 koronáért, a volt Bayersdorf-féle fatelepen, a mai Délvidéki Casinó díszes környékén és szemben a Dózsa-téren és Dózsa-utczában 14—18—20 koronáért keltek el a házhelyek négyszögölenként. Az utolsó árverés 1902-ben volt, a midőn az erzsébetvárosi Dózsa-utcza baloldalának kiépítése érdekében, 12—13 koronáért adtak el házhelyeket.

Ily módon az 1888—1902. években, részben árverésen, a város 104 házhelyett adott el 428.207 koronáért, úgy hogy egy 220—300□-öles házhelyért átlag 4118 korona vételár folyt be. Azóta a város előkészítette ugyan a terjeszkedést, és utczaszabályozásokkal is előmozdította a rendszeres építkezést, de csak akkor adott el házhelyeket, ha azokra vevők kínálkoztak.

Az 1903—1910. években a külvárosokban szabad kézből a következő házhelyeket adta el a város: 1903-ban 8 házhelyet 2861□-öllel, 56.166 koronáért, 1904-ben 11-et, 3209 öllel, 50.684-ért, 1905-ben 18-at 4760 öllel, 98.903-ért, 1906-ban 16-ot 5614 öllel, 69.267-ért, 1907-ben 14-et 3707 öllel, 85.159-ért, 1908-ban nem adott el semmit; 1909-ben 3-at 1140 öllel, 27.127-ért és 1910-ben 20-at 3961 öllel, 87.929-ért, vagyis összesen: 90 házhelyet, 25.252□-öllel, 475.235 koronáért, úgy hogy egy házhelyre 19 korona átlag egységár mellett, 5280 korona vételár jutott. Ezekkel szemben a várterületekből eladott 21 házhely, 7128·6□-öllel, 268 korona egységárban 1.096.512 koronáért kelt el.

Az építkezést a lakásszükséglettel egybevetve, a lefolyt évtizedben nagyobb volt az építkezés, mint az 1891—1900-iki évtizedben, de a lakosság számához az építkezés most is arányban áll. Épült ugyanis: 1891—1900-ban 526 földszintes, 35 emeletes, 14 kétemeletesház, 728 ráépítés. Összes építkezés 1303. Új lakások száma 3099. Új szobák száma 5816. 1901—1910-ben 960 földszintesház, 134 emeletes, 44 két- és 2 háromemeletes, 827 ráépítés, összes építkezés 1975, új lakás 4196, új szobáké 9126. Két évtized alatt tehát: 1486 földszintesház, 169 emeletes, 58 két- és 2 háromemeletes, 1555 és ráépítés. Összes építkezés 3278, új lakás 7295, új szobák száma 14.942. Építkezés és lakásszükséglet

Az 1891—1900-iki évtizedben a város lakosságának 24·4% szaporodásával szemben, a lakások száma 51·8%-kal és a szobáké 31·4%-kal emelkedett, az 1901—1910-iki évtizedben pedig a népesség 23·2%-nyi szaporodásával szemben, a lakások száma 35·4%-kal és a szobáké 56·9%-kal emelkedett.

A lakások szaporodásának fokmérőjét habár béremelések is befolyásolják, a város területén fizetett bruttóházbér alkotja, melyet a házadó kivetésére bevallott házbérjövedelmek tüntetnek föl. E szerint a bruttóházbérjövedelem volt: 1891-ben 2,787.536 korona, 1901-ben: 3,748.336 korona és 1910-ben 5,443.520 korona, vagyis a házbérek két évtized alatt megkétszereződtek.

Az 1891—1900-iki évtizedben átlag 283 lakás és 550 szoba, az 1901—1910-iki évtizedben átlag 353 lakás és 806 szoba keletkezett. Ez utóbbi évtized átlagát lényegesen felbillentette az 1910. évi építkezés, a mikor már 789 lakás épült 1648 szobával. Úgy látszik tehát, hogy az építési kedv és a tőke alig várta a várterületek szabályozásával meginduló új városrendezést, mely bizalmat kelt a jövendő nagy Temesvár kifejlődése iránt, pedig 1910-ben a tulajdonképeni várművek helyén még egyetlen lakóház sem állott.

Még fokozottabban élénkült az építési kedv 1911-ben, a mikor 368 építési engedélyt adtak ki, s ezek alapján — az átalakításokat és hozzáépítéseket leszámítva — 163 új lakóház épült, 915 lakással és 2044 szobával. Építkezések 1911-ben

Jellemző, hogy míg azelőtt két évtized alatt csak 2 háromemeletes ház épült, addig 1911-ben az új sugárutak mentén, 6 háromemeletes, 23 kétemeletes, 13 emeletes s csak 121 földszintes lakóház épült. A szobák nagy száma továbbá azt is mutatja, hogy ez évben igen sok nagy lakás keletkezett. A nagyobb épületek egy része ugyan még csak 1912-ben lesz lakható, de az utolsó évi építkezés oly record-ot ért el, a milyen csakis Temesvár rohamos fejlődésével magyarázható.

Az 1910. évi népszámlálás szerint, a város területén, városrészek szerint, a lakóházak következőleg oszlottak meg: Belvárosban 32 földsz., 80 em., 84 két em., 11 háromemeletes, összesen 207 ház. A Gyárvárosban 1609 földsz., 104 em., 30 kétemeletes, összesen 1743 ház. A Józsefvárosban 670 földsz., 83 em., 40 kétemeletes, összesen 793 ház. Az Erzsébetvárosban 946 földsz., 83 em., 13 kétemeletes, összesen 1043

ház. A Ferenczvárosban 1457 földszintes, 1 emeletes, összesen 1458 ház. Az egész városban tehát 4714 földszintes, 351 emeletes, 167 kétemeletes, 11 három emeletes, összesen 5243 ház volt.

Munkásházak építése

Az egészséges munkáslakások építésének megkönnyítésével a város már 1905-ben foglalkozott és az 1906 márcz. 26-án megtartott közgyűlésben a munkásviszonyok tanulmányozása és javaslat kidolgozása végett „*Munkásjóléti bizottság*"-ot alakított, s egyben a munkások kívánságára elrendelte, hogy a városi pénztár az építeni szándékozó munkásoktól, az általuk e czélra megtakarított összegeket átvegye és gyümölcsözőleg kezelje. Ez intézkedésre 418 munkás összesen 17.000 koronát fizetett le, de a mostoha pénzügyi és gazdasági viszonyok miatt, 269 munkás, 8980 koronát ismét visszavett, úgy hogy 1908. év végén a város már csak 126 munkásnak 7855 korona megtakarított pénzét kezelte.

A munkásjóléti bizottság idevonatkozó tanulmánya arra az eredményre vezetett, hogy Temesvárott egyszobás munkásházat 2400 korona költségen alul nem lehet építeni, a mihez a telek értékét számítva, kb. 3000 korona az a minimális összeg, melyért ily ház a munkásoknak eladható. Mivel pedig e házak átengedése csak akkor indokolt, ha a munkások a vételárat 20—25 év alatt törleszthetik, ez esetben pedig a törlesztési hányad sokkal magasabb, mint a mennyiért a munkások jelenleg lakásokat bérelhetnek; így tehát a vállalkozás csak akkor ígérkezett üdvösnek, ha az annuitás egy részét az állam, a város vagy a társadalom átveszi.

Gazdasági munkásházak

Az 1907. évi 46. t.-cz. végre dűlőre hozta a munkásjóléti bizottság törekvését, a mennyiben e törvény a gazdasági munkások számára emelendő egycsaládos házaknak, 20 évi állami és községi adómentességet, az ügyleti okmányok és beadványok után bélyeg- és illetékmentességet, valamint a vételár-hátralékok vagy kölcsön után járó kamatoknak adómentességet biztosít, sőt a földmívelésügyi minisztert felhatalmazza, hogy évi 300.000 korona erejéig a törvényhatóságoknak az építési tőke és kamattörlesztési részletek meghatározott hányadát a munkások helyett, ezek javára, megtérítse. Ez alapon a város közönsége 200 gazdasági munkásház építésére vállalkozott, a földmívelésügyi miniszter pedig e czélból a várostól felveendő 480.000 K kölcsön évi tőke- és kamattörlesztési részleteiből 2%-ot, azaz évi 9600 K államsegélyt helyezett kilátásba.

A város a 200 házat a *Gyárkülváros* beépített részéhez csatlakozó volt legelőterületen, 120—200 □-ölnyi házhelyen építi és a telket négyszögölenként 2 K-ért engedi át: a munkásoknak 400 koronát kell előre lefizetni, a fennmaradó építési költségre pedig a várostól 20 év alatt előleges 40 félévi részletekben, $5^1/_4$% kamatozás mellett, törlesztéses kölcsönt nyernek, de a törlesztési hányad kiszámításánál az államkincstár részéről helyettük fizetett 2% levonásba hozatik, úgy hogy egy 3000 koronás ház, hozzávetőleg 78 K félévi törlesztés mellett, 20 év alatt kerülhet a munkás tulajdonába.

Az első húsz munkásház 1909

A törvényhatósági bizottság tehát — a jelentkezett munkások számához képest — 1909-ben 20 ház építését határozta el és a négy típus szerinti házak építését vállalatba adta ki és pedig: egy *A)* mintájú kétszobás házat 2237 kor., egy *B)* mintájú egy szobásat 1922 kor., egy *C)* mintájú egyszobásat 1952 kor., s egy *D)* mintájú kétszobás házat 2229 kor. ajánlati ár mellett. Mindegyik típusból 5 káz épült és a venni szándékozó munkások maguk választották ki a házhelyet és a típustervet. A vételárnál az építési költségen fölül számításba fog vétetni még az árnyékszék és pöczegödör költsége házanként kb. 160 koronával a léczkerítés folyóméterenként 5 koronával és a házhely ára négyszögölenként 2 koronával, úgy hogy egy-egy ház hozzávetőleg 2900—3300 koronába fog kerülni.

Az építési költségek fedezésére a város egyelőre 55.000 korona kölcsönt vett fel a Temesvári Első Takarékpénztártól 100 félév alatt $5^1/_4$% kamat mellett való törlesztésre, melyre az állam 2%-ot térít meg évenként; ellenben a munkások a várostól 40 félévi törlesztésre, ugyancsak $5^1/_4$% kamat mellett, kapják a kölcsönt.

Az első 20 gazdasági munkásházat 1910 április 1-én átadták azoknak a gazdasági munkásoknak, a kik először jelentkeztek és a 400—400 korona vételári részletet már befizették. A befizetett 8024 koronából, a telkek vételára fejében, a város 6057 koronát levont a házipénztár javára.

Az 1911. év végéig épült 137 ház

1910-ben a város további 26 gazdasági munkásházat épített augusztus 1-jére való átadásra, s minthogy újabb 47 munkás jelentkezett és a 400 koronát lefizette, őszszel leendő beköltözésre még 47 ház épült; *1911-ben* pedig további 44 munkásház, úgy hogy ma már 137 csinos épület áll a munkástelepen.

Ipari munkásházaknak, állami támogatás mellett leendő építésére is vállalkozott a város közönsége. Mivel a városban túlnyomólag ipari munkások (kb. 13.000) laknak, a kikre az 1907. évi 46. t.-cz. jótéteményei ki nem terjednek, a város azt kérte a kereskedelemügyi minisztertől, tegye lehetővé, hogy hasonló támogatás mellett a város ipari munkásházakat is építhessen. Erre a minisztérium 1909 nov. 22-én kelt rendeletével kilátásba helyezte, hogy a várostól építendő ipari munkáslakóházak telkeibe és épületeibe befektetendő összes tőke harmadát, de legfeljebb 200.000 koronát az állam négy évi egyenlő részben magára vállalja. E szerint tehát az esetben, ha a város 600.000 korona költséggel épít ipari munkáslakóházakat, az állam 200.000 koronát megtérít a városnak, úgy hogy a város a házbéreket oly összegben állapíthatja meg, mintha az épületek csak 400.000 koronába kerültek volna. A város azonban az építendő munkáslakóházakat csak bérbeadhatja s azokat állandóan jó karban tartani köteles. Az ipari munkások tehát nem szerezhetik meg a ház tulajdonjogát, s így aligha lesz lehetséges számukra egy-családos házakat építeni, mert a város nem vállalkozhatik 100—200 bérház jókarban tartására. Ipari munkásházak

A város a minisztérium rendeletében foglalt feltételek figyelembe vételével, az 1910. évi február hó 28-án tartott közgyűlésben a mérnökségtől előterjesztett vázlattervek alapján, a gyárvárosi meghosszabbított Magyar-utcza mentén, a villamos vasúti központ és gyapjúfonal-gyárral szemben fekvő háromszögletes telken három nagyobb emeletes bérháznak 14—14 egyszobás lakással és a sarkokban három kisebb emeletes bérháznak 4—4 kétszobás lakással való felépítését határozta el, hozzávetőleg 210.000 korona költséggel és felhívta a mérnökséget, hogy a részletes tervrajzokat, költségvetéseket és bérszámításokat elkészítse. Egyúttal azonban a város felterjesztést intézett a kereskedelemügyi minisztériumhoz, hogy a kisiparosok és a gyári munkások részéről nyilvánult kívánsághoz képest, a kilátásba helyezett 200.000 korona államsegély egyharmadának igénybevételével, az ipari munkások számára is engedje meg egy-családos házaknak eladás czéljából leendő építését. Ez a felterjesztés azonban nem járt sikerrel, mert a miniszter 1910 aug. 11-én 25348. sz. a. kelt rendeletével kijelentette, hogy a kérelmet sajnálatára nem teljesítheti, mert fontos iparfejlesztési érdekek kívánják, hogy az államsegély igénybevételével keletkező ipari munkásházak, állandóan az ipari munkásság részére szolgáljanak lakóhelyül, a mely czél, ha elidegenítésük lehetővé válik, nem biztosítható. Természetes, hogy ennek következtében a város vállalkozási kedve erősen megcsappant és a bérházakat csak 1912-ben fogja felépíteni.

Az utolsó három évtizedben a városban a következő jelentékenyebb (nem városi) középületeket emelték; úgymint: Középítkezések

Állami intézmények számára: a tanítóképzőt, főgimnáziumot, a felsőbb leányiskolát, a fa- és fémipari szakiskolát, a gyermekmenhelyet, a selyemgubó-beváltót és az államvasútak józsefvárosi indóházát.

Kultúrális és emberbaráti épületek: a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeumtársulat számára a vármegyétől emelt múzeumi épület, a Délmagyarországi Tanító-Egylet konviktusa, a Magyar Otthon erzsébetvárosi konviktusa, a református imaház, a gyárvárosi és józsefvárosi izr. templomok, a kegyesrendi főgimnázium, templommal, rendházzal és konviktussal, a kerületi betegsegélyző pénztár szanatóriuma, a Fehér-Kereszt-Egylet gyermek-poliklinikája.

Pénzügyi és társulati épületek: az Osztrák-Magyar Bank temesvári fiókjának palotája, a Józsefvárosi Takarékpénztár, az Általános Takarékpénztár (most Délmagyarországi Gazdasági Bank fiókja) az Első Magyar Általános Biztosító Társaság, a Temes-Begavölgyi Vízszabályozó Társulat palotái és a Délvidéki Kaszinó. Jelenleg tető alatt állanak a temesvári Lloyd-társulat tőzsdepalotája, a Magyar Általános Hitelbank és a Timisiana pénzintézetek háromemeletes palotái.

Új katonai épületek: a cs. és kir. hadapródiskola második épülete, a széna- és szalmaraktár, a birósági és börtönépület, a 61. sz. gyalogezred hadfelszerelési raktára s az élelmezési telep, melyeket a város a várterületek megváltásából emelt.

A tervbe vett középületek közül a megvalósulás előtt állanak: az új posta- és távíró-palota, a Kereskedelmi és Iparkamara székháza; tervben van a csanádi püspök új székházának, új múzeumi és könyvtárépület és igazságügyi palota építése.

Az 1885—1909. években a város 62 magasépítkezést emelt 7.362.511 korona költséggel, melyek közül nevezetesebbek: a belvárosi, gyárvárosi, józsefvárosi és erzsébetvárosi községi iskolák (400 ezer korona), az Eötvös-utczai modern óvoda (54 ezer korona), a siketnéma intézet (145 ezer korona), a fa- és fémipari szak- Városi magasépítkezések

iskola (366 ezer korona), az állami felsőbb leányiskola (376 ezer korona), a kath. főgimnázium (1 millió korona), a Gizella-árvaház (221 ezer korona), a millenniumi templom (810 ezer korona) és plebánialak, a belvárosi kath. plebánia-templom és plebánialak (150 ezer korona), a nyugdíjintézeti palota (264 ezer korona), az Andrássy-úti bérpalota (392 ezer korona), a szinház belsejének (68 ezer korona) és a szállodának (180 ezer korona) átalakítása. hidépítések (268 ezer korona), katonai bérszabás alapján nyolcz (1 millió korona) és a várterületek megváltása fejében hat építkezés (2 millió korona); számos átalakítás és kisebb építkezés.

Kocsiút-burkolatok

Az útburkolatokra a város az utolsó három évtizedben sok millió korona költséget fordított és a legjobb íma burkolat megválasztása érdekében számos kísérletet tett.

1885-ig utczakövezésekre kizárólag bazalttermésövet használtak, járdákra pedig, a főbb utczákban szintén lapos bazaltköveket, melyeket a város a XVIII. század óta a temesmegyei Sziklás községben lévő kőbányájából nyert és pedig 1783—1855-ig a kincstártól köbölönként 20 frtjával, azontúl pedig 1885-ig, a kőbánya bérbevétele útján, a mikor a város a kőbányát megszerezte.

A termelt bazaltkő kemény és tartós, de oly nehezen volt megmunkálható, hogy koczkaköveket a mult század elején fegyenczek olcsó munkaerejével tett kísérlet ellenére sem lehetett előállítani. Az 1885—1886. években olasz munkásokkal tett kísérlet már eredményre vezetett, s bár az előállítás drága volt, azóta a betanított hazai munkásokkal csak bazaltkoczka- és félkoczka kövek készülnek.

A sziklási kőbánya üzemét azonban a város 1902. évben beszüntette és *Kovács* Mór építési vállalkozóval oly szerződést kötött, hogy az a szomszédos lukácskői bazalt-kőbányából a városnak összes kőszükségletét ellátja, 1910. év végéig. A koczkaköveket az építő helyre darabonként 26 fillérért, a félkoczkát 16 fillérért, a tört kavicsot a temesvári állomásra m^3-ként 9 kor. 20 fillérért és a terméskövet 8 korona 50 fillérért szállítja. Ekként a sziklási kőbánya későbbi kiaknázásra maradt.

A koczkakővel való első burkolás 1887-ben a belvárosi Koronaherczeg-utczában történt, s ez ma is fennáll. Azóta az összes főközlekedési utakat — néhány aszfalt- és keramit-út kivételével — koczkakővel burkolták. Félkoczkakővel (bazalt fejkővel) is történt kísérlet a kisebb forgalmú Erzsébet-, Jenőherczeg-, Mercy- és Lonovics-utczákban.

Aszfalt-makadám kocsiutakat épített a „Magyar Aszfalt részvénytársaság" az 1895—1899. években a következő feltételek mellett: 15 cm. betonalapra 5 cm. vastag szabadalmazott aszfalt-makadám réteggel m^2-ként 14 koronáért; szegély, budapesti keramitkövekből, folyóm. 2 koronáért, 25 évi jótállás mellett; a kereseti összeg 20 félévi részletben, $4^1/_2$% kamattal fizetendő. A társaság 25 évi ingyenes jótállást vállal. E feltételek mellett kiépültek: 1895-ben a józsefvárosi Kossuth-utcza a templomtól a Bem-utczáig és a Scudier-tér; 1897-ben a belvárosi Zápolya-, a Takarékpénztárak közötti és az Erőd-utczák, valamint a Jenőherczeg-tér négy oldala; 1898-ban a józsefvárosi Preyer-utcza; 1899-ben a gyárvárosi Páva- és Bárány-utczák és a józsefvárosi indóház előtti tér. Az 1900 óta megkötött szerződésekben már az aszfaltréteg 5 cm. helyett csak 4 cm., a kereseti összeg pedig 20 helyett 50 félévi részletben, 4 helyett 5% kamattal fizetendő. Ily feltételek mellett kiépültek: 1900-ban a belvárosi Széchenyi- és Deák-utczák és a Szt.-György-tér egy része, a józsefvárosi Bem- és Gorove-utczák, az Erzsébetvárosban a Holló-utcza a Hattyú-utczáig, a Gyárvárosban pedig az Iskola- és Templom-utczáknak a fiúiskola előtti része és a „Medvé"-hez czímzett utczanyílás; 1902-ben a gyárvárosi millenniumi templom körül vezető utak. Azóta nem épült több aszfalt-makadám út s csupán a Skudier-tér rendezése alkalmából burkolták a piaczi czélokra szolgáló középső részt a gyalogjárdák módjára aszfalttal.

Keramit-kövekkel is történt kísérlet 1895-ben és pedig a „Magyar keramiai gyár r.-t"-val kötött szerződés alapján, mely szerint a gyárvárosi Háromkirály-utczát 10—12 cm. beton vagy élére állított faltégla alapra és 2—3 cm. futóhomokra 16/16/10 cm. saját termésű keramitkővel burkolja, m^2-ként 15 korona 60 fillérért, a város pedig a vételárat 3 év alatt fizeti. Ugyanaz évben a Losonczy-tér négy szélső útját is keramittal kövezték, ugyanoly módon, de azzal az eltéréssel, hogy a város a kereseti összeget 20 félév alatt $4^3/_4$% kamat mellett fizeti. A társaság 10 évi ingyenes jótállást vállalt, azontúl pedig m^2-ként 50 fillérért. De a város a fenntartást magára vállalta, illetőleg esetről-esetre pótoltatja a hiányt.

Hengerelt utak. A várművek lebontásával, az újból felhasználható téglákon kívül, nagy mennyiségű törmelék is maradt, mely útalapozásra kiválóan alkalmasnak bizonyult. A gondosan előállított útalapszekrényt 15—18 cm. vastagon ez anyaggal kirakva és apróbb törmelékkel kiékelve, hengereléssel ellentálló útalap keletkezett, mely fölé 12—15 cm. vastagságban zúzott bazaltot terítettek és gőzhengerrel tömörítettek. Midőn azután a vártörmelékkel való alapozás sikerült, rövid időn belül kiépítették a hátralévő összes törvényhatósági utakat és egy m^2 hengerelt utat 3 kor. 40 f. — 4 kor. 20 fillérnyi költséggel tudtak így előállítani. Egyébként pedig különösen bazaltkoczka- és félkoczka- utak lesznek előállítandók, mert a terméskőburkolatokon való közlekedés, az útfelületek egyenetlensége miatt, már nem elégíti ki az igényeket.

Utczák és terek burkolása az 1885—1909. években:

A burkolat minősége	Felhasznált anyag		Burkolati felület m^2	Anyag- és munkaköltség	
	darab	m^2		összesen	egy m^2-re
				korona	
Koczkakő	3,379.426	—	145.964	1,526.245	10·45
Félkoczkakő	993.926	—	38.259	276.668	8·—
Terméskő	—	45.052	256.797	1,283.985	5·—
Hengerelt	—	Kavics 14.012	96.455	323.818	3·40
Asphalt-macadam . .	—	—	38.358	566.123	14·80
Keramit	—	—	4.507	68.936	15·60
Összesen . . .	4,373.352	59.064	580.350	4,045.775	6·9

Az 1889. évi építési szabályrendelet 91—102. §§-ai értelmében a járdalerakás a város kizárólagos joga; a járdák fektetését a közgyűlés határozza meg; a város készítteti a gyalogjárókat és 20 évig fenntartja azokat; a háztulajdonosok a 2 m. széles gyalogjáró összes költségeit, az azonfelüli szélességű résznek pedig fele költségeit viselik oly módon, hogy a város a kiépítés után fizetésre szólítja fel őket és ha 30 nap alatt be nem fizetik a reájuk eső összeget, azt 5% kamattal 20 félévi részletben való törlesztés végett terhükre előírja és közadók módjára behajtja, esetleg az ingatlanra jelzálogilag bekebelezteti. Gyalogjárók

Aszfaltgyalogjárót a város 1890 óta állít elő és pedig a „Magyar Aszfalt Részvénytársaság"-gal kötött következő szerződési feltételek mellett: A város fizet a földmunkáért m^2-ként 20 fillért; a 10 cm. betonalapért és az erre öntött $2^1/_2$ cm. aszfaltrétegért 7 korona 50 fillért; keramitszegélyért folyóméterenként 4 korona 30 fillért; a kapúbejáratoknál 16 cm. betonalapra öntött 4 cm. kettős aszfaltrétegért m^2-ként 10 koronát; kapúfeljáró keramitszegélyért folyóméterenként 8 korona 20 fillért és a házakból kitorkoló folyókák fölé helyezett vasfedőkért kilogrammonként 60 fillért. A kereseti összeget a város 20 fél évi részletben $4^3/_4$% kamattal fizeti. A társaság 10 évi ingyenes jótállást vállal, azontúl pedig a fenntartást esetleg m^2-ként 10 fillérért vállalja el. Utóbbi tekintetben a város az első járdák 10 évi ingyenes jótállási határidejének letelte után nem határozott, hanem maga javíttatja a gyalogjárókat és pedig a társasággal, külön egységárakon.

Olcsóbb gyalogjárók készültek a szegényebb osztálytól lakott külvárosi szélső utczákban, melyekre nézve azonban a város nem vállalt fenntartási kötelezettséget. Így 8 utczában félkoczka (bazalt fejkő) és 2 utczában téglajárdát állítottak elő a háztulajdonosok költségére.

Gyalogjáróburkolatok az 1885—1909. években:

A járdaburkolat minősége	Utczák és terek száma	A járdaburkolat		A burkolat költsége	
		hossza m	területe m^2	összesen	m^2-re
				korona	
Aszfalt	156	35.305	123.098	1,317.148	10·70
Bazalt félkoczka . .	8	4.120	6.630	39.780	6·00
Tégla	2	350	1.050	2.100	2·00
Összesen . . .	166	39.775	130.778	1,359.028	10·39

A kocsiútburkolatok és a gyalogjárók előállítása 1910 óta csupán a legszükségesebbre szorítkozik, mert a két év óta folyamatban lévő csatornázási munkálatok és a most kezdődő vízvezetéki csatornaépítések következtében majdnem mindenütt meg kellett mozgatni a burkolatokat s mert továbbá a várterületek rendezésével keletkező új utczákban, a föld egyenetlensége és a süppedések miatt, kezdetben csak ideiglenes burkolatokat lehet készíteni.

Miután azonban nemsokára az új utczákban és tereken óriási mennyiségű útburkolat lesz lefektetendő, a város most újból üzembe helyezte a sziklási kőbányát, azt iparvágánynyal köti össze a legközelebbi vasúti állomással, sőt valószínűleg másnemű (keramit stb.) útburkolatokat is lesz kénytelen alkalmazni.

VI. VÁROSI HÁZTARTÁS ÉS GAZDASÁG.

Temesvár szab. kir. város igazgatásának és haladásának tükre a háztartás. A költségvetések rubrikáiból és számcsoportjaiból a város egész életét ismerhetjük meg. Mindazok a tényezők és berendezések, melyek a városi életet jellemzik, mindmegannyi tárgyai a költségvetésnek és összességükben a modern város fejlettebb életviszonyait tükröztetik vissza.

A város jelenlegi állapotait a negyedszázad előtti viszonyokkal párhuzamba állítva, a városigazgatásnak egészen megváltozott, óriási haladást feltüntető feladatai tárulnak elénk. Huszonöt évvel ezelőtt a városigazgatás összes jelenségeit a házi pénztár költségvetése foglalta magában, s csak szerény néhány korona szerepelt külön a szegényalap, az árvaházi alap és az akkor életbe lépett nyugdíjalap jövedelmeként; ma már a házi pénztáron kívül számos alap és üzem költségvetése tanuskodik a város közigazgatásának, gazdasági, szocziális és kultúrális tevékenységének előrehaladásáról.

Házi pénztár költségvetése

A házi pénztár költségvetése 1885-ben 981.504 korona szükségletet és ugyanannyi fedezetet tüntetett fel: 1912-re a házi pénztárt 4.416.700 korona szükséglettel és ugyanannyi bevétellel irányozták elő; a keret tehát közel ötszörösen megnagyobbodott.

A házi pénztár 1912. évi költségelőirányzata a következő főcsoportokra oszlik:

Csoport	Szükséglet kor.	Fedezet kor.
A) Rendkívüli:	135.800	163.928
B) Rendes:		
Tinkói és zsidóvári erdőbirtok	42.580	45.310
Sziklási kőbánya*	1.980	2.440
Színház és vigadó	62.390	51.180
Oktatás és közművelődés	519.840	243.000
Közigazgatás és gazdaság	3,225.340	3,860.442
Emberbaráti	67.090	12.600
Közrend és közbiztonság	279.060	10.000
Egészségügy	49.300	27.800
Kegyuraság	33.320	—
Összesen:	4,416.700	4,416.700

Alapok és üzemek költségvetései

Azonkívül — a minek 1885-ben alig találjuk nyomát — a város 1912. évi adminisztrácziójáról és üzemkezeléséről még a következő költségvetések tanuskodnak: a szegényalap költségvetése 91.783 korona, a Gizella árvaházi alapé 54.155, a polgári menházalapé 87.661, a tisztviselői nyugdíjalapé 91.659, az Erzsébet női segélyalapé 3095, a törvényhatósági útalapé 91.197, a városi villanytelepé 939.573, a villamos városi vasúté 706.499, a városi légszeszgyáré 325.803, a városi téglagyáré 105.190, a városi zálogházé 32.908, együtt 2.529.523 K további költségvetés.

A városi igazgatás jelenlegi működési körének és a háztartási viszonyok jellemzéséhez tartozik, hogy az utolsó 3—4 évben a város első ízben 3 millió és 1910-ben 10 millió koronás beruházási kölcsönt vett fel és azok terhére történtek a katonai pótépítkezések, a vízerő műépítése, megkezdte az általános csatornázást, folyamatba helyezte a vízvezetéket és felépítette a kath. gimnáziumot s ezekre 1910-ben 6 millió koronát fordított.

* Tíz évig szünetelt az üzem; 1912-ben ismét megindult.

Részletek a Liget-útról.

A polgári menház palotája.

A milleniumi templom.

A református egyház palotája.

A várostól külön kezelt alapok 1910. év végén a következők voltak: *I. Emberbaráti alapok,* vagyis a házi pénztárral szoros kapcsolatban levő s részben abból dotált fentebb említett szegényalap 135.989 korona, Gizella árvaházi alap 295.112, polgári menházalap 643.015, Erzsébet női segélyalap 14.536 és nyugdíjalap 429.439, együtt tehát 1,518.091 korona és az átruházott kezelésben levő 19 egyéb emberbaráti alap 1,022.077, összesen tehát 2,540.168 korona. *II. Közművelődési alapok:* 23 különféle alap 812.200 korona. *III. Vegyes alapok:* öt átruházott kezelésben levő alap 62.432 K. Az összes alapok 1910-ben tehát 3.414.800 koronára rúgtak.

A házi pénztár szükségleteinek és bevételeinek emelkedését az új állapotok magyarázzák. A lakosság szaporodása és a város terjeszkedése még nem eredményezték volna e kiadások ily nagy emelkedését, mert mindkét tényező csak megkétszereződött; de sokszorosan nagyobb kiadást okoztak azok a berendezések, melyek a városi élet kényelme és a nemzeti oktatásügy javítására történtek. A fejlődés indokai

A közigazgatási szolgálat javításával, új állások rendszeresítésével és az alkalmazottak jobb javadalmazásával a személyi kiadások roppantul megnövekedtek. A szorosan vett *közigazgatási személyzet* illetményei 1885-ben 102.970 koronára, 1911-ben 300.820 koronára rúgtak. *Rendészeti* kiadás 1885-ben 63.938 korona és 1911-ben 279.000 korona volt. *Egészségügyi* kiadás volt 1885-ben 6700 korona és 1911-ben 49.300 korona. *Napidíjasok* illetménye 1885-ben 7786 korona, 1911-ben 60.000 korona volt. *Nyugdíjak* és kegydíjak voltak 1885-ben 34.816 korona, 1911-ben 91.000 korona. *Irodai költség* 1885-ben 20.742 korona, 1911-ben 53.500 korona. *A közlekedés javítása,* új utak építése, sima burkolattal való kövezés és átkövezés, állandóan emelkedő szükségletként 1885-ben 72.158 korona és 1911-ben 231.000 korona kiadást okozott, az 1912. évre pedig már 310.000 koronát kellett előirányozni. *Az utczatisztítást* a város régebben vállalatba adta s 1885-ben e czímen 25.466 korona volt a kiadás; újabban a város házi kezelésbe vette és ma már 162.000 koronára rúg a költség. A legnagyobb kiadás az oktatásügy terén merül fel. Azelőtt a város ily kiadásai úgyszólván csak a kötelező elemi iskolai oktatás ellátásában merültek ki; ma pedig már az egész óvóügy, a jelentékenyen kiterjesztett elemi oktatásügy, tanoncz-oktatás, a polgári és felső kereskedelmi iskolák városiasítása, női kézimunka tanfolyam, zeneiskola, siketnéma iskola, városi könyvtár fenntartása, továbbá a színügy segélyezése, az állami oktatási intézetek és minden más közművelődési intézmények támogatása, összehasonlíthatatlanul nagyobb terhet rótt a városra. Az oktatásügyi kiadások 1885-ben 87.928 koronára rúgtak s ma már 519.840 koronára. Kiadások emelkedése

Jellemző az újkori fejlődésre, hogy a költségvetésnek több mint egy negyed részét a kölcsöntartozások tőketörlesztési és kamatrészletei foglalják el, bizonyságául annak, hogy a város haladni akart: beruházások nélkül pedig nincsen haladás. Összehasonlítva a negyedszázad előtti állapottal, 1885-ben tőketörlesztésre 15.902 korona és kamatokra 101.868 korona, együtt 117.770 korona volt előirányozva, az 1912-ik évre pedig kölcsöntőke törlesztésre 361.937 korona és kamatokra 1,074.900 korona, együtt 1,436.837 korona. Ebből azonban a házi pénztár rendes bevételeit csupán 495.000 korona terheli, míg 942.000 korona a városi vállalatokra, valamint a külön fedezettel bíró városfejlesztési, vízvezetéki és csatornázási alapokra esik. Ugyanis a régi kölcsöntartozások konvertálására 1893-ban felvett kölcsönből, az 1902. évben felvett újabb konvertálási kölcsönből és az azóta hasznos beruházásokra és a városi üzemek vételére felvett nagyobb kölcsönökből az 1910. év végén terhelte: a házi pénztárt 5,665.140 korona, a villanytelepet 2,833.902, a villamos vasútat 2,510.715, a légszeszgyárat 494.357, a közvágóhidat 754.373, a téglagyárat 210.049, a városfejlesztési alapot 3,196.896, a vízvezetéki alapot 2,967.268, és a csatornázási alapot 4,945.447 korona, vagyis az összes kölcsöntartozás 23,578.151 korona. Kölcsönök

A mily mértékben a kiadások emelkedtek, ugyanoly mértékben szaporodtak a bevételek is, még pedig *a nélkül, hogy a város az 1873. évben 30%-ban megállapított községi pótadókulcsot felemelte volna* A város ugyanis állhatatosan ragaszkodott ahhoz, hogy a polgárság mindenkor egyenlő nagyságú községi pótadóval terheltessék meg, úgy hogy a költségelőirányzatok szerkesztésénél, mindenekelőtt a 30%-nyi pótadót vették számításba fix bevételként és a szükségletek kielégítésének ehhez kellett alkalmazkodniok. E szerint mindenkor a felmerülő igényeket kellett a legsürgősebbekre redukálni, vagy egyéb bevételi forrásokat keresni. Csakis Községi pótadó

1911-ben, midőn a folyamatban lévő csatornázási és vízvezetéki munkálatokkal járó közel 10 millió korona költségre kölcsön volt felveendő, emelték fel a községi pótadót 30%-ról 50%-ra. Mindazonáltal a 30%-nyi pótadó, mely 1885-ben 178.618 korona volt, az adóalanyok szaporodásával 1910-ben már 371.422 koronára emelkedett. Érdekes, hogy az adóalanyok száma és az adótárgyaknak (főleg az épületeknek) az értéke az utolsó két évben annyira emelkedett, hogy a községi pótadó összege, az előző állapothoz képest, még aránylagosan is nagy növekedést mutat. Az előző években ugyanis egy százaléknyi pótadó 12.000—12.400 korona bevételt jelentett és ehhez képest a pótadókulcsnak 50%-ra történt felemelésével 1910-re 619—620.000 korona bevétel esett volna, tényleg azonban 653.000 korona volt a bevétel, sőt 1912-re, a kivetés alapján e czímen 779.000 korona volt előirányozható, vagyis egy százaléknyi pótadó kitett 1911-ben 13.060 koronát és 1912-ben 15.580 koronát.

Bevételek emelkedése

A bevételek jelentékenyebb mérvű emelkedése még a következő czímeken következett be: *A földhaszonbér* 1885-ben a város határában és a Mehala községbeli városi földbirtok után 93.300 koronát tett, 1912-re pedig 250.000 korona volt előirányozható. Az emelkedés a kisebb parczellákban való bérbeadással űzött bérleti rendszer előnyeiben, a föld értékének emelkedésében, valamint abban rejlik, hogy a város a mehalai határbeli Csóka nevű erdejét 1892-ben letaroltatta s ezzel 1298 k. hold mezőgazdasági művelés alá került és hogy a város 466 k. holdnyi újabb földbirtokot szerzett. *A kövezetvám* 1885-ben bérlet útján 151.468 koronát jövedelmezett; 1889-ben *házi kezelésbe* kerülvén, nyomban 218.172 koronára, most pedig 245.700 koronára rúgott. *A beviteli mázsakrajczár* (a vasúton és hajón érkező tömegárúk után) 1885-ben 60.906 korona volt, 1910-ben 140.000 koronára és 1912-ben 190.300 koronára emelkedett. *Közoktatásügyi bevételi forrás* 1885-ben csak az 5% iskolapótlék, továbbá az elemi iskolákban és az akkor még városi kezelésben volt alsó fokú ipariskolában fizetett tandíjjövedelem volt, s e czímen 53.322 korona folyt be. Azóta a községi óvodákban senki és az elemi iskolákban 1910. év végéig csak a tanulók 15—20%-a fizet tandíjat, ellenben a várostól felállított felsőbb kereskedelmi iskola, a polgári fiú- és leányiskola, kézimunka tanfolyam és zeneiskola tandíjjövedelme ma már 92.200 koronával, továbbá az állam, a kereskedelmi és iparkamara és egyes alapítványok hozzájárulásai 73.300 koronával, az állandóan 5%-nyi kulcscsal fenntartott iskolapótlék pedig 71.400 koronával, végül az iparengedélyi díjak 6100 koronával voltak előirányozhatók, úgy hogy a közoktatásügyi bevétel 1912-ben 243.000 korona. *Házbér* czímén 1885-ben 22.352 korona folyt be; az 1912-ik évre 155.000 korona az előirányzat és pedig a várostól megszerzett és felépített középületekben lévő természetbeni lakások értéke, továbbá a városi bérházak és laktanyák bevételei czímén. Ha ehhez számítjuk a város tulajdonát alkotó, de a polgári menházalapnak jövedelmező gyárvárosi bérház 34.400 korona és a nyugdíjalapnak jövedelmező józsefvárosi bérpalota 25.020 korona bérjövedelmét, akkor a házbérjövedelmet 214.420 koronával kell értékelni.

Új kisebb jövedelmi források

Teljesen új — habár kisebb — jövedelmi forrásokat teremtett a város közönsége a házi pénztár javára és az ezzel kapcsolatos és jövedelmük elégtelensége esetében a házi pénztárból dotált emberbaráti alapok javára. Ily *új kisebb jövedelmi forrásokként* irányoztattak elő az 1912-ik évre a következő jövedelmek: 1. Birtokváltozási városi illeték, mely 1897. év óta a telekkönyvi átruházás alkalmával az értéknek 1%-a fejében fizetendő 90.000 korona, 2. közterületek használatáért 9000, 3. téglaégetési díjak 10.800, 4. téglafogyasztási illeték 20.000, 5. hordójelzési díjak 10.000, 6. eczetadó 8200, 7. ásványvízadó 18.000, 8. szikvízadó 28.000, 9. községi kötelékbe való felvételi díjak 2200, 10. bizonyítványok kiállításáért díjak 2000, 11. nyilvános vigalmak és mutatványok után fizetendő díjak 9000 és a 12. két villamos mozgófénykép-színház bruttójövedelméből való 10% részesedés 14.000, vagyis összesen 221.200 korona.

Végül igen gazdaságosnak és jövedelmezőnek bizonyult a városi jövedékeknek és az állami fogyasztási adók bérletének házilagos kezelése, továbbá számos gazdasági üzem megszerzése és szintén házilag való kezelése.

Vagyonleltár

Mielőtt azonban ezeket külön fejezetben megismertetnők, feltüntetjük a város vagyoni állapotát az 1910. év végén mutatkozó állapot szerint.

Vagyonleltár az 1910. év végén.

Nevezetesen	Pénztári készlet		Érték-papirok		Földek, erdők		Épületek, vállalatok, csatornázás és vízvezeték		Adósok		Bútorok és anyagok		Összesen	
	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f	K	f
I. Házi pénztár.														
Vagyon	98231	21	1180460	55	4769316	39	23679824	91	546744	66	151860	64	30426438	36
Kölcsöntartozások .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	23215552	14
Egyéb teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	51151	99
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	7159734	23
II. Szegény-alap.														
Vagyon	3733	91	136467	35	—	—	—	—	25681	86	—	—	165883	12
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	452	—
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	165431	12
III. Gizella árvaházi-alap.														
Vagyon	2755	33	115558	35	—	—	254309	99	87498	26	—	—	460121	93
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	40	—
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	460081	93
IV. Polg. menház alap.														
Vagyon	2777	84	200412	33	—	—	564544	72	104873	74	5697	50	878306	13
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	479328	80
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	398977	33
V. Nyugdíj-alap.														
Vagyon	309	33	191811	52	—	—	237318	93	12423	31	—	—	441863	09
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2058	22
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	439804	87
VI. Scharmann alap.														
Vagyon	324	—	321853	15	—	—	—	—	66	—	—	—	322243	15
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	321	24
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	321921	91
VII. Kórházi pénztár.														
Vagyon	178	49	30486	10	—	—	—	—	59135	91	—	—	89800	50
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—		—	—	16286	17
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	73514	33
VIII. Letéti pénztár.														
Vagyon	2990900	85	2755243	99	—	—	—	—	59594	29	—	—	5805739	13
Teher	—		—		—	—	—	—	—	—	—	—	5805739	13
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
IX. Útalap.														
Vagyon	7800	34	426400	—	—	—	—	—	59832	69	—	—	494033	03
Teher	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	388197	44
Cselekvő állapot . .	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	105835	59
X. Erzsébet királyné-alap.														
Vagyon	850	17	13686	63	—	—	—	—	—	—	—	—	14536	80

VII. VÁROSI VÁLLALATOK ÉS ÜZEMEK.

Hogy a város mindinkább emelkedő szükségleteinek kielégitésére új jövedelmi forrásokat nyisson és hogy a város közönsége számára biztosíttassanak azok az üzemek, melyek a városi lakosság összességét ölelik fel üzletkörükbe és forgalmukba és ezzel egyfelől a város egész lakosságának szolgálatában állanak, másfelől a város fejlődésével, az évről évre szaporodó népesség emelkedő számában, jövedelmezőségük gyarapodását is biztosítva látják: a városi tanács a törvényható-

sági bizottsággal egyetértőleg 1889-ben első sorban a városi jövedékek (kövezetvám, helypénz) házilagos kezelését vezette be, azután az állami fogyasztási adók bérletét szerezte meg, majd 1893-ban megvette a villanyvilágítási telepet, 1903-ban pedig a légszeszgyárat és a villamos vasútat.

Mindezek a vállalatok és üzemek rendes kezelés mellett fényes anyagi eredménynyel jártak, a mennyiben a városi jövedékek házi kezelése, az előbb gyakorlatban volt bérleti rendszerrel szemben, évenként 100—120.000 koronáig terjedő többjövedelmet hoz, az állami fogyasztási adók bérletéből pedig a városnak 140—150.000 koronáig terjedő évi haszna volt, melyet most az 1899. évi VI. t.-cz. 4. §-a alapján engedélyezett állami segély pótol, míg a villanyvilágítási telep, a légszeszgyár és a villamos vasút — a mellett, hogy a megszerzésükre felvett kölcsönöket saját jövedelmeikből törlesztik, a városnak tehát egy fillérjébe sem kerülnek — a városi házi pénztár kiadásaihoz évi 50.000 (1910. évtől kedve évi 70.000) koronával járulnak, további fejlesztésük költségeit maguk viselik, a villanyvilágítási telep pedig azonfelül ingyen szolgáltatja a város közvilágítását, melyért az előtt a város 730 izzólámpa után évi 60.000 koronát fizetett, ma pedig 1248 izzólámpa és 47 ívlámpa után, évi 120.000 koronával többet kellene a városnak fizetnie.

E felsorolt jövedelemgyarapítás tette lehetővé, hogy a községi adópótléknak évtizedek óta 30%-ban való fenntartása mellett fejlődésnek indult város közművelődési, közlekedési, közigazgatási és egyéb kommunális feladatai megoldhatók voltak.

Az említett vállalatok és üzemek megszerzésénél a főszempont — a már érintetteken kívül és a mellett, hogy a város szabad rendelkezést kívánt magának biztosítani — a jövedelmezőség szempontja volt és az a törekvés, hogy a város ne koczkáztasson semmit. A városi tanács tehát az üzemtelepek megváltása és házi kezelésbe vétele előtt mindig kikötötte magának a legbehatóbb ellenőrzést és adatgyűjtést, valamint azt a jogot, hogy teljes betekintést nyerjen az üzletbe. Ily részletes tájékozás után is csak oly alapon ment bele az üzletbe, hogy ha legalább 5%-nyi jövedelmezőségre számíthatott.

Az üzemek szervezésére és az üzletvezetésre nézve a város Pozsony város gázgyárának üzleti szabályzatában lefektetett elveket követte, melyek szerint mindegyik üzem különálló vállalatként törvényszékileg bejegyzett czég alatt — a város egyéb vagyonától elkülönítve — a kereskedelmi üzem elveinek megfelelően kezeltetik és széles hatáskörrel felruházott, de teljes felelősséggel tartozó igazgató vezetése alatt áll. Az üzemek általános kezelése és vezetése körüli intézkedési jog a városi tanács hatáskörébe esik, mely a polgármesterből és 4—6 törvényhatósági bizottsági tagból álló felügyelőbizottság véleménye alapján jár el. Az üzemek vezetése, pénz- és értékkezelése a városi számvevőség folytonos ellenőrzése és nyilvántartása alatt áll. A városi vállalatok a rendes üzletkörükben tartalékozásokra mindig a legnagyobb gondot fordítják és innen van, hogy a világítási és közlekedési vállalatok vagyoni állapota — az időközben eszközölt leírások mellett — a városi *házi kezelés alatt, 800 ezer koronát meghaladó gyarapodást tüntet fel.*

Városi jövedéki kezelőség

Az 1880-as évek végéig a város a házi kezeléssel egybekötött vállalkozást nem gyakorolta; a városi kövezetvám és a helypénzjövedék bérbe volt adva, az utczatisztítást, szemétfuvarozást és hasonló feladatokat vállalkozók látták el, a közúti közlekedés és a világítás ügye engedélyezés útján volt biztosítva és a város közönsége, az akkor általában uralkodott felfogásnak megfelelően, abban a nézetben volt, hogy korlátolt háztartási szükségleteinek rendes kielégítése végett nem annyira a közjövedelmek fejlesztését kell szem előtt tartani, hanem azt, hogy a kiadások a megszabott keretekben maradjanak és a jövedelmeknek szerződések alapján való biztosítása mellett, a háztartás egyensúlya állandosítva legyen.

Ezt a felfogást idővel nemcsak az újabb városi feladatoknak, különösen a közművelődési igények állandó emelkedése ingatta meg, hanem főképen az a tapasztalat, a melyet a városi jövedékek (kövezetvám, helypénz és az akkor még érvényben volt sör- és pálinkabehozatali díjak) bérlete szolgáltatott.

Városi jövedékek és fogyasztási adók

Ezért a bérletért, mely régi idők óta egy helybeli vállalkozó czég kezében volt, 1885-ig évi 128.000 korona bért, 1885—1889-ig pedig évi 151.000 korona bérjövedelmet húzott a város, mely e jövedékeket a bérlet lejártától, 1889. évi november hó 1-étől kezdve házi kezelésben tartja és az állami fogyasztási adók bérletét és megváltását is azóta rendszeresen és sikeresen gyakorolja és az e czélból a bérlőtől átvett személyzetből szervezett jövedéki kezelőségre idővel egyéb városi fogyasztási adó és jövedéki természetű jövedelmek szedését is rábízta.

Hogy a házi kezeléshez fűzött remények mennyire váltak be és hogy a városi jövedékekből, és a bérelt, illetőleg megváltott állami fogyasztási adókból és az ezek alapján szedett városi fogyasztási adópótlékokból (bor után $25^0/_0$, hús után $25^0/_0$ és égetett szeszes italok után hektoliterfokonként 10 fillér) eredő tiszta jövedelmek miként fejlődtek az évek során, azt a következő kimutatás igazolja:

Évszám	Követetvám és helypénz	Vasúton vagy hajón érkező árúk után szedett mázsakrajczárok	Fogyasztási adó természetű jövedelem	Összesen	Jegyzet
	koronákban				
1889	151232	36288	69296	256816	Az utolsó bérleti év
1890	218172	37388	149776	405336	Házi kezelés
1895	239274	48674	240202	528150	
1900	254455	57077	240203	551735	
1905	221481	76558	247383	545422	
1910	240895	161129	268302	670326	

1899-ben a folyton szaporodó jótékonyczélú és emberbaráti kiadások részben való fedezésére, kormányhatósági jóváhagyás mellett a városban fogyasztott ásványvizet, az eczetet, eczetsavat és esszencziát, valamint a szikvizet és pezsgővizet is városi fogyasztási adóval rótták meg; 1905-től kezdve pedig a Temesvárott beépítésre kerülő égetett falitéglákat és cseréptéglákat is városi fogyasztási illetékkel terhelték meg. Mind e városi fogyasztási adók és illetékek beszedését szintén a városi jövedéki kezelőség látja el.

Utczatisztítás, öntözés és szemét-fuvarozás

A városi utczatisztítás (utczaseprés) már régebb idő óta házilag történt; az utczai szemét elfuvarozását és az utczaöntözést azonban vállalkozók látták el. A város 1909-ben elhatározta, hogy az utczatisztításon kívül, az utczai szemétfuvarozást és öntözést is házi kezelésbe veszi és városi fuvartelepet alkot. A szolgálat szervezését, a fuvartelep berendezését, kezelését és vezetését, valamint a központi felügyeletet a jövedéki kezelőség vállalta magára. *A fuvartelep* megteremtése, teljes felszerelésével, kerek 100.000 koronát igényelt; az utczatisztítás, szemétfuvarozás és öntözés üzemköltsége pedig évi 100.000 koronával van előirányozva.

1909-ben a város a házi szemétfuvarozás házi kezelésbe vételét is elhatározta és az e czélra szükséges lovak, kocsik stb. beszerzésére 14.000 K, üzemköltségekre pedig évi 23.000 koronát irányzott elő, mely utóbbi összeg a nyers házbérjövedelem után kirovandó $^1/_2{}^0/_0$-os illetékből nyer fedezetet.

Mind e feladatokat a jövedéki kezelőség a hivatal rendes menetéért felelős jövedéki felügyelő vezetése alatt, 157 alkalmazottal látja el, kik közül a fogyaszt. adók kezelésénél 25, a kövezetvám, helypénz és mázsakrajczárok beszedésénél 35, az utczatisztítás, öntözés és szemétfuvarozásnál 62, a fuvartelepnél pedig 35 egyén van alkalmazva.

Közélelmezés

A város vezetősége már évek óta azon fáradozik, hogy a közélelmezés szabályozására befolyást gyakoroljon és ezzel az általános drágaságon némileg enyhítsen.

Szalonnaraktár

A sertéshúsárakat a multban különösen felszöktette az a körülmény, hogy a városi hentesek az itt fennállott szalonna szabadraktár versenye következtében, a szalonnát és a disznózsírt csak nagy nehézséggel és csak haszon nélkül értékesíthették, a mit azután a húsárak felemelésével igyekeztek pótolni.

E bajon úgy segített a város, hogy 1906-ban eltiltotta az itt fennállott és a kívülről behozott adózatlan szalonnára vonatkozó tranzitószabadraktárt, másrészt pedig városi szalonnaraktárt alapított, a mely a hentesek nehezen értékesíthető szalonna- és zsírkészletét, megállapított árfolyam szerint, átveszi és nagyban eladja. Miután a városi szalonnaraktár e feladatának megfelelt, jelenleg ugyan jórészt üzemen kívül van, de szükség esetében bármikor azonnal újra üzembe léphet.

Szerbiai sertéshús

Legújabban úgy igyekezett a város a sertéshúsárak drágaságán segíteni, hogy 1911 márcziusában Szerbiából a saját és az e czélból társult helybeli hentesek számlájára, sertéshúst hozatott be. Sajnos, hogy a Szerbiában rendelkezésre álló mennyiség korlátolt volta és a behozatali nehézségek következtében, a várostól kezdeményezett mozgalom tartós eredményre nem vezethetett.

Kenyérgyár

A kenyérgyárakat szabályozandó, de meg hogy a sütőknek az egészségügyi kívánalmak tekintetében is példával szolgáljon, a város vezetősége legutóbb hatósági kenyérgyár felállítását határozta el és az előmunkálatokkal a városi mérnöki

hivatalt bízta meg. Az előmunkálatok már annyira haladtak, hogy a gyár előreláthatólag még az 1912. év folyamán felépül és üzemét megkezdheti.

Tejközpont

1910-ben, a közönségnek kifogástalan minőségű jó tejjel való ellátása érdekében, a városi hatóság döntő lépésre határozta el magát, a mennyiben átvette a gróf Csekonics-féle uradalom temesvári tejcsarnokát és azt városi tejközponttá fejlesztette. Ezzel elérte a város azt a közélelmezés szempontjából megbecsülhetetlen eredményt, hogy a városi tejközpontban az egészségügyi követelményeknek teljesen megfelelő, jó minőségű teljes tej áll rendelkezésére. E tejközpont 1910 decz. hóban nyilt meg és ma már naponta 6000 liter kifogástalan minőségű, tisztán kezelt tejet hoz forgalomba, s habár az utolsó években uralkodott száj- és körömfájás és az általános drágaság a piaczi tej árát eddig nem ismert mértékben felszöktette, a tejközpont árszabásában a literenkénti 24 fillért soha meg nem haladta. A városi tejközpont eszméje tehát bevált s ha, a mi már a legközelebbi időre várható, a modern követelményeknek megfelelő, végleges üzemhelyiségbe fog átköltözködni, rövid idő multán nemcsak Temesvárott lesz a tejellátás fontos kérdése megoldva, de az intézmény a többi városoknak is méltán például szolgálhat.

Műjég

A közélelmezés kérdésével kapcsolatban, a közegészségügyi kívánalmaknak megfelelő jég forgalomba hozatala is fontos. E tekintetben a város műjéggyár felállításával számolt a közérdekkel. Nemcsak a magánfelek kapnak havi előfizetésre, házhoz szállítva, olcsó jeget, hanem a gyár az élelmiszer szakmának is állandóan rendelkezésére áll.

Élelmiszer elárúsítás

A város 1911. évi deczember havától kezdve, minden városrészben élelmiszerárúsító helyeket tart fönn, a hol burgonyát, tengeri halat, zöldséget és babot hoz olcsó áron forgalomba. Ez élelmiszerárúsító helyek árszabályozó hatása máris szembetünő és remélhető, hogy ez élelmiszerárúsító helyeknek a drágaság elleni küzdelemben még nagy szerepük lesz.

Városi villanytelep

1882-ben az osztrák légszeszvilágítási társulattal, mely 25 évre terjedő szerződése alapján 1857 óta a város köz- és magánvilágítását ellátta, a lejáró szerződésnek a város érdekeit kielégítő meghosszabbítása a társulat makacs magatartása miatt meghiúsult, s a város a világítás biztosítása tekintetében a legnagyobb zavarban volt. Ekkor a londoni „International Brush Electric Comp. Limited" testvérvállalatának, a bécsi „Anglo Austrian Brush Electrical Company Limited" vállalat képviselője, 10.000 frt óvadék letétele mellett ajánlkozott a városnak villamos világítással való ellátására.

A város képviselőtestülete az 1882-ik évi november hó 30-án hozott közgyűlési határozattal ez ajánlatot elfogadta, s még ugyanaz év decz. havában 25 évre meg is kötötte a szerződést, melynek értelmében nevezett vállalat a közvilágítást, 300 darab egész éjjeli, 200 darab féléjjeli izzólámpával és 16 darab ívlámpával, 1883. évi szeptember hó 1-től kezdve évi 24.500 frt általányösszegért vállalta, s egyúttal jogot nyert arra is, hogy magánosoknak is adhasson áramot.

Az építési határidő meghosszabbítása és az izzólámpák száma és égési tartalmukra vonatkozó határozatok némi módosítása után (730 izzólámpa 30.000 frt évi átalány mellett) *a villamos közvilágítás 1884. évi november hó 1-én üzembe lépett a kontinens legelső elektromos közvilágításaként.*

A telep a magánvilágítás szolgáltatására is berendezkedve, a légszesztársulattal e téren is felvette a versenyt, de magánfogyasztókat csak úgy tudott szerezni, hogy a magánvilágítást olcsó átalány mellett szolgáltatta, a minek megint az lett a következménye, hogy az angol társulat a temesvári vállalatra ráfizetett. Mivel pedig az ügykezelés az anyavállalat székhelyének távolsága miatt nehézkes volt, s mivel különben is azzal a gondolattal foglalkozott, hogy európai telepein túladjon, a temesvári telep eladása végett 1891-ben első sorban az osztrák gáztársulattal bocsátkozott tárgyalásokba, de már 1892-ben maga a város lépett alkudozásokba az angol társulattal a villanyvilágítási telep megszerzése iránt.

A villanytelep viszonyai időközben annyiban megváltoztak, hogy a társulat az éppen akkor piaczra került amerikai gyártmányú árammérőket szerezte be, s így a vállalat jövedelmezőségének alapját vetette meg.

A vállalattal folytatott tárgyalások után a város közönsége 1892 szeptember 27-én tartott közgyűlésében elhatározta, hogy a telepet a vezetékhálózattal, transformatorokkal és árammérőkkel együtt 200 ezer frtért megveszi.

A belügyminiszter 1892. évi decz. 24-én kelt leiratával, a telep megvételét jóváhagyta és így a telep 1893. évi január hó 1-én a város tulajdonába ment át az alkalmazott személyzettel együtt.

A remények, melyeket a város e megvételhez fűzött, teljesen megvalósultak, mert a telep, azonkívül, hogy a vételár fedezetére szolgáló kölcsön részlettörlesztéseit sajátjából fedezte, már 1898-ban oda fejlődött, hogy a 60 ezer koronát tevő közvilágítási díj egyharmadáról, 1902-ben pedig annak teljes összegéről lemondott, úgy hogy a város az azóta már jóval tökéletesbített közvilágítást teljesen díjtalanul használja, a mi eddig kb. 800.000 korona megtakarítást jelent. Azóta az új befektetéseket és nagyobbításokat, az összes kazánoknak és gépeknek újakkal való kicserélését, a telep a saját bevételeiből törleszti, de még azonkívül is a városi utak és terek fenntartására, évenként 15.000 koronát szolgáltat be a városi pénztárba. A telep megvétele óta 1,720.000 koronát fordított új építkezésekre és beruházásokra, úgy hogy a beruházások összege 400.000 + 1,720.000 = 2,120.000 korona, a melyre a telep saját bevételeiből 1,555.000 koronát fordított tőketörlesztésképpen, úgy hogy a fennálló tartozás ma 565.000 korona.

Azonkívül lehetségessé vált nagyobb világítási fogyasztók részére a normális világítási egységár után 6%—40%-ig terjedő árengedményeket nyujtani, 17 év alatt félmillió korona összegben, az ipari czélra szolgáló áram egységárát lényegesen mérsékelni és a városi épületek és egyéb városi üzemek részére, mint pl. villamos vasút, közvágóhíd stb., sőt egyes ipartelepeknek árengedményeket adni.

A telep fejlődéstörténetének legjelentősebb mozzanata az új vízerőmű üzembehelyezése, a melyet 1910. év nyarán próbaképen kapcsoltak a hálózatra. Itt 3 darab háromkerekű Francis-turbina, egyenként 560 HP teljesítménynyel, hajt 385 Kwattos generatorokat s szolgáltatja be az energiát a vele szervileg összekötött gőzüzemű telepbe, úgy hogy ezáltal a telep összteljesítménye, a szükséges vízmennyiséget feltételezve, 3155 Kwattra emelkedett (1893-ban 376 Kwatt).

A város területén jelenleg kb. 440 km. huzal van felszerelve. A telep üzembehelyezése alkalmával, 1884-ben hálózatához csak 730 darab izzólámpa volt hozzákapcsolva, a telep megvétele alkalmával, 1893-ban 6221 darab izzólámpa, 9 darab ívlámpa és 7 darab 9·5 HP motor, 1911 deczember hó 31-én pedig közvilágításra 56 ívlámpa és 1583 izzólámpa és a magánfogyasztásra 84 ívlámpa, 61.328 izzólámpa és 931 darab motor volt hozzákapcsolva.

A bekapcsolt áramfogyasztási tárgyak kihasználása is lényegesen növekedett, mert míg 1893-ban 405.000 kwattórát termelt, addig 1911-ben már 5,242.449 kwattóra az évi termelés. A kwattóránkénti szénköltség, mely 1893-ban 14·4 fillér volt, 1909-ben 5·71 fillérre szállott le, habár a szén ára 1·90 koronáról 3·00 koronára emelkedett.

Vidéki városaink között Temesvárott keletkezett az első légszeszgyár. Városi légszeszgyár

Az ötvenes évek közepéig olajlámpák (274 nagy és 70 kis lámpa) szolgáltatták a közvilágítást, melynek kezelése vállalkozókra volt bízva, míg az „Osztrák Légszeszvilágítási Társulat“ 1855-ben „haszonbéri“ szerződésnek czímzett engedélye alapján, 1857. november 1-től a Belvárosban 100 egész és 100 féléjjeli gázlánggal, az 1858-ban megkötött pótszerződés alapján pedig, 1860-tól kezdve a Gyárváros és Józsefváros főbb utczáiban is 100 egész és 100 féléjjeli gázlánggal látta el a közvilágítást és idővel a magánvilágítást is; ellenben a külvárosok félreeső utczáiban továbbra is megmaradt az olajvilágítás.

Az 1855. évben kötött alapszerződés az üzembe véteItől számított 25 évre szólván, 1882. évi október hó végével lejárt, de már előzőleg tárgyalások folytak a város és a társaság között a szerződés meghosszabbítása végett. Ekkor kitünt, hogy a társaság az 1855-iki alapszerződésből oly jogokat vindikál magának, melyek, ha csakugyan érvényesültek volna, a város szabad rendelkezését örök időre megkötötték volna, a mennyiben azt vitatta, hogy az 1855-iki szerződésnek 25 évre való korlátozása kizárólag a közvilágításra volt kikötve, nem pedig a magánvilágításra is, melyre a társaság örök időkre kizárólagos engedélyt nyert, éppúgy, mint a gázcsöveknek a város területén való elhelyezésére is.

Ennek ellenére a város közönsége, habár még az utczai kőolajvilágítás gondolatával is foglalkozott, 1881 decz. hó 28-án tartott közgyűlésében, más megoldást nem találva, mégis belement a szerződésnek 25 évre való meghosszabbításába, a városra nézve kedvezőtlen feltételek mellett. Szerencsére azonban ez a szerződés nem lépett érvénybe, mert időközben történt a már említett angol czég ajánlata a város villamos világítása ügyében, a mit a város — mint említettük — elfogadott, még mielőtt a fenti gázgyári szerződés jogerőssé vált.

A villanyvilágításra vállalkozó czéget 1883 szeptember hó 1-étől kezdődő 25 évre szóló szerződés azonban csak arra kötelezte, hogy a magánvilágítás beveze-

tését 1884. évi deczember hó 1-én megkezdi és oly módon folytatja, hogy 10 év alatt az összes magánfogyasztók és nyilvános épületek villanyvilágítással legyenek ellátva; ezért tehát a város az osztrák légszeszvilágítási társasággal oly értelmű szerződést kötött, hogy a társaság köteles 1891. évi április hó végéig az üzemet folytatni és a magánosok részére légszeszt szolgáltatni, viszont a város a légszeszvezető csövek eltávolítása iránti per megindítását a szerződés tartamára felfüggeszti.

Mivel a város 1892-ben maga szerezte meg a villanyvilágítási telepet, 1893. évi január hó 1-én pedig már házi kezelésbe a város számlájára átvette az üzemet is, a légszeszvilágítási társasággal 1891. évi április hó végéig kötött és a város részéről halgatagon meghosszabbított szerződést 1895. évi április hó 30-ára felmondta, az ügyészséget a csövek eltávolítására irányuló per megindítására utasította, egyben azonban a társulattal közölte, hogy a város hajlandó lenne, kedvező feltételek mellett, a per folyama alatt is újabb szerződést kötni, esetleg a légszesztelepet a társulattól megváltani. Ezek a tárgyalások azonban eredményre nem vezettek. A per csakhamar befejezést nyert és a m. kir. Kuria 1902. évi febr. hó 11-én hozott ítéletével a város azon kérelmét, hogy a társaság légszeszvezető csöveinek záros határidő alatt való eltávolítására köteleztessék, elutasította ugyan, de a társaságnak a köz- és magánvilágítás ellátására való szerződési jogait ítéletileg megszünteknek nyilvánította.

Ilyképpen a város hatósága ama feladat előtt állott, hogy a magánközönség légszesz szükségletének biztosításáról gondoskodjék. Hosszabb szóbeli tárgyalások után a törvényhatósági bizottság 1903. évi június hó 30-án tartott közgyűlésében a légszeszgyárnak (a 100 ezer koronára értékelt ingatlansággal együtt) 300 ezer koronáért való megvételét elhatározta és a légszeszgyár 1903. évi július hó 1-étől számítva a város tulajdonába ment át.

A szerződés szerint a város a gyári készletek és üzemi anyagok, valamint a követelések átvétele fejében, a vételáron felül, 104.813 korona 50 fillér általányösszeget fizetett, a 300.000 korona vételárat pedig utólagos évi 4% kamat mellett csak 1907. év végével kellett kifizetni.

A fogyasztás az átvétel után azonnal átlag 25% emelkedést mutatott, miért is a város *Steiner* Károly városi légszeszgyári igazgató terve szerint, a gyárnak négy építési időszakban, összesen 440.886 korona összköltséggel, évi 3,000.000 köbméter gyártásra való kibővítését határozta el és az első építési időszak keretébe tartozó munkálatokat még 1904-ben végre is hajtotta.

A városi légszeszgyár a lefolyt hét év alatt több mint 500.000 korona beruházást eszközölt, erre saját bevételeiből 240.000 koronát fordított és a beruházási költségek kamatait és törlesztési összegeit is fedezi. A légszeszgyár vételével és fejlesztésével tehát a városra semmiféle anyagi teher nem hárult, ellenben a légszesztársulat évi 1200 korona értékű ingyenes közvilágítást szolgáltat és 1906 óta évi 10 ezer korona, 1910 óta pedig évi 15 ezer korona hozzájárulást fizet a városi pénztárba.

A városi villamosvasút

1868-ban több temesvári polgár a Gyárkülvárost, a Belvárost, a Józsefkülvárost és a pályaudvart összekötő *lóvonatú vasút* építési és üzleti engedélyt eszközölt ki, melynek érvénye az üzem napjától 40 évre terjedt, azzal a kikötéssel, hogy a vasút az engedély lejárta után megy át ingyen a város tulajdonába.

A lóvasútat 1869 novemberben adták át a forgalomnak, a társaság engedélye tehát 1909. évi november havában járt volna le. Idővel az eredetileg 6 kilométernyi közuti vasút a forgalmi igényeket már nem elégítette ki. A város tehát 1895-ben felhívta a közuti vaspályatársaságot, hogy a hálózatnak villamos földfeletti vezetékkel való kiépítése és az engedélynek megfelelő meghosszabbítása mellett leendő üzembehelyezése és esetleg a jelenlegi hálózat kiterjesztése iránt, terjesszen elő részletes javaslatot.

Hosszas tárgyalások után a város az 1896. évi február hó 17-én tartott közgyűlésben a villamos üzemre való átépítés és a tervezett új vonalaknak ugyanoly üzemerőre való kiépítése, berendezése és üzembentartása iránt 1959. évi deczember hó 31-éig terjedő időtartamra kötendő szerződést elfogadta, majd az 1896. évi május hó 11-én megejtett közigazgatási bejárás eredményéhez képest módosított végleges területhasználati szerződést, 1896. évi november hó 30-án elfogadta.

Az engedélyokirat az építéshez, berendezéshez és a forgalmi eszközök beszerzésére szükséges tőkét 1,120.000 forintban állapította meg s feljogosította a társaságot, hogy 175.400 forintnyi régi alaptőkéjének hozzászámításával, 1,295.400 forint össztőkéjének $^{2}/_{5}$-öd része erejéig, $4^{1}/_{2}\%$-os elsőbbségi kötvényeket, a fennmaradó része erejéig pedig részvényeket bocsáthasson ki.

Városi Gizella-árvaház.

Részlet a Losonczy-térről.

A kormányszéki épület.

A Fehér-Kereszt Egylet Poliklinikája.

A Fehér-Kereszt Egylet szülészeti osztálya és bábaképzője.

Az építkezések, a lóvasúti közlekedés zavartalan fenntartása mellett, 1899. év elején befejezést nyertek s 1899 július hó 27-én megkezdődött a villamos városi vasút üzeme, melynek forgalma és jövedelmezősége minden várakozást felülmuló lendületet nyert, mert míg a lóvonatú vasútnál az 1898. évben 874.900 szállított személy után a bevétel 185.776 korona volt, addig a bevétel a villamosüzem első évében 1,922.300 személy után, 306.210 koronára szaporodott.

1902. év végével a magyar államvasutak budapest-orsovai vonalrészét a város belterületéről a katonai gyakorlótérre helyezték ki és ezáltal a villamos közuti vasútra nézve olyan jelentékeny forgalmi akadály szünt meg, hogy a kocsi-forgalom és a vasút bevételei is az első nyolcz hónapban $10^0/_0$-nyi emelkedést értek el. Ily körülmények között a város érdekében állónak látszott a villamosvasút forgalomban levő részvényeinek megszerzésére törekedni s ez uton keresni a módot arra, hogy a város a vasút fölött való rendelkezési jogát magának biztosítsa. A forgalomban levő 5870 darab részvényből azoknak több mint $^4/_5$-öd része, t. i. 4825 darab, a Magyar Vasuti Forgalmi Részvénytársaságé volt. A vasút által az engedélyokirat alapján eredetileg kibocsátott 5150 darab 1,030.000 korona névértékű $4^1/_2{}^0/_0$-os elsőbbségi kötvényből még forgalomban volt 5097 darab 1,019.400 korona névértékű elsőbbségi kötvények beváltása is czélba vétetett.

A Magyar Vasúti Forgalmi Részvénytársaság képviselői hozzájárultak a részvények vételárának végső összegképen, 265 koronában való meghatározásához. A város közönsége ez ajánlatot 1903 augusztus 31-én tartott közgyülésében elfogadta, elhatározta továbbá, hogy a közönség körében forgalomban lévő többi részvényeket ugyanazon árban megveszi és a vasút elsőbbségi kötvényeinek a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank 1903 november hó 30-án kelt ajánlatához képest, $99·5^0/_0$ árfolyam mellett való beváltását is elhatározta. A villamos vasúti részvények és elsőbbségi kötvények beváltására szükséges költségek fedezhetése végett, a város közönsége a Magyar Jelzáloghitelbanktól 2.654.587 korona névértékű törlesztéses kölcsönt vett fel, 4·825 annuitás mellett, 50 évi törlesztésre, $97^0/_0$ árfolyam mellett. A vasút részvényei és elsőbbségi kötvényeinek megvételére szükséges kölcsön törlesztésére tehát 50 éven át fizetendő évi 128.083 korona volt szükséges.

A közönség körében levő részvények beváltása akadály nélkül történt meg, a mennyiben a városi tanács részéről kibocsájtott felhívásra, a forgalomban volt részvények és elsőbbségi kötvények — csekély kivétellel — beváltás alá kerültek.

Magának a villamos vasútnak a város részére való megszerzése pedig egy adásvételi szerződéssel történt, melyben a város a vasútat a részvénytársaságtól 2.571.150 korona vételár mellett megvette. A vételár törlesztését úgy állapították meg, hogy a város átvállalja a részv.-társasági kötvények beváltását és a részvényeknek egyenként 265 koronáért való megvételét és a társaságnak való átadását.

Ez időben a vágányhosszúság 14.264 méter, az üzemhosszúság pedig 10.315 méter volt, míg a kocsipark 17 darab egy-egy Walkermotorral felszerelt személyszállító villamos kocsiból, 10 pótkocsiból és 5 teherkocsiból állott. A megnövekedett forgalom jobb kielégítése czéljából a villamos vasútnak a város által való birtokba vétele óta, gyors egymásutánban bővítették ki a hálózatot. A vágányhosszúság 17.067 méter, az üzemhosszúság 10.919 méterre emelkedett. Az új vonalak és a második vágány építésével kapcsolatban már az 1906-ik évben 6 darab új motorkocsit szereztek, miáltal a kocsipark 23 motorkocsira szaporodott.

Az igazgatóság abbeli törekvése, hogy az évről-évre mindinkább növekedő forgalmi igényeknek fokozottabb mértékben felelhessen meg, újabb vonalak tervezésében és kiépítésében valósult meg. A közönségnek a közlekedő motorkocsik túlzsúfoltsága iránti panaszát orvoslandó, a város 1908-ban ismét 6 darab motorkocsit szerzett be, továbbá 1909-ben több új vonalat és kettős vágányt építtetett.

A villamos vasútnak a város kezelése alatti időben foganatosított mind ez építkezéseit a forgalom fennakadása nélkül fejezték be s összköltségük 550.000 K-ra rúgott, mely összeg a mellett, hogy 1909 végéig a városi házipénztár javára (évi 30.000 K) 170.000 K-át, a vasút megvételére felvett kölcsönkamat és törlesztési részleteinek kiegyenlítésére 771.000 K-át fordítottak, a villamos vasút folyó bevételeiből, illetőleg feleslegeiből nyert fedezetet, úgy hogy a villamos városi vasút a vételáron kívül nem vett fel kölcsönt, sőt maga a vállalat adott a városi útalapnak a Temesvár-varjasi h. é. vasúthoz megszavazott hozzájárulás czéljaira 50.000 K kölcsönt.

A villamos városi vasút forgalmának növekedésére jellemző, hogy 1900-ban 780.221 kocsikméterenként 2.397.492 személyt szállítottak s a bevétel 306.210

kor., 1905-ben 919.887 kocsi-kméterenként 3.663.613 személy után a bevétel 426.911 kor. volt. 1911-ben pedig 1.592.523 kocsi-kméterenként 7.694.173 személy után a bevétel 782.425 kor. volt.

Temesvár tehát messze felülemelkedik más hazai városok közúti vasúti forgalmán, a miről az 1910. évről kiadott következő hivatalos adatok (csupán a legforgalmasabb városokról) tanúskodnak.

Város	Pályahossz km.	Járművek	Menetek száma	Szállított személyek	Bevétel ezer kor.
Pozsony	11·0	8	241.542	2,656.952	341·7
Fiume	5·3	13	172.901	2,593.515	293·0
Nagyvárad	22·9	26	32.433	3,190.267	625·0
Szeged	17·7	31	143.377	3,459.891	506·4
Temesvár	10·9	39	320.043	6,652.571	706·5

Városi zálogház

A város közönsége a csekély összegű zálogkölcsönre szoruló szegény néposztály érdekében 1901-ben elhatározta, hogy városi zálogintézetet állít fel és annak vezetésével és kezelésével a Temesvári Iparbank részvénytársaságot bízza meg. A jogviszonyt egy hat évre terjedő egyezség szabályozza. Az intézet köteles értékpapírokra, arany- és ezüstneműekre, ruhaneműekre 20 korona értéken alul is zálogkölcsönöket adni s a nyujtandó kölcsönösszegek behajthatósága tekintetében minden koczkázatot s a kezelés kifogástalansága tekintetében is a teljes biztosítékot elvállalni. *A kamatláb* megállapítása értékpapíroknál egyelőre 8%-ban, arany- és ezüstneműek után 15%-ban, ruhaneműek után 18%-ban czéloztatik ugyan, de kedvező körülmények között a kamatláb leszállítását már az egyezség tartama alatt is kilátásba vették. A szükséges forgalmi tőke, egyelőre 200.000 korona erejéig, a város szavatossága melletti kölcsön útján, legfeljebb azonban 1%-al a bankkamatláb fölött, lesz beszerzendő s ez a kölcsön a szükséghez képest, kormányhatósági jóváhagyás alá terjesztendő külön közgyűlési határozat alapján, fel is emelhető. A város az első öt évben, míg a zálogintézetnek tiszta jövedelme alig lesz, a Temesvári Iparbankot anyagilag olyképen támogatja, hogy az első évben 2000, a másodikban 1600, a harmadikban 1200, a negyedikben 800 és az ötödikben 400 korona pénzbeli segélyben is részesíti, köteles lesz azonban viszont az intézet a zálogintézetben elérendő tiszta jövedelemből 10%-ot a városi szegényalap javára évenként a városi pénztárba befizetni.

A városi zálogház 1902. évi május hó elsején, a városi házipénztárból előlegezett 20.000 korona üzemtőkével, megkezdte működését. A zálogház forgalma az első két évben mutatja a legerősebb emelkedést és a fennállott magánzálogházakra alig gyakorolt káros hatást, de a szegény néposztálylyal szemben a legmesszebbmenő előzékenységgel, a legkisebb zálogkölcsönöknél még némi áldozattal is dolgozott és az üzleti kört kibővítette. Nevezetesebb tiszta nyereség csak 1908. évtől kezdve mutatkozik, mióta a zálogállomány 200.000 koronán túl emelkedett.

Az 1909. év végéig, vagyis hét és fél év alatt az üzemtőke kamatoztatásán fölül, a kezelő pénzintézetre 21.085 korona, a városi szegényalapra 4944 korona, összesen 25.728 korona tiszta nyereség jutott. A kezelő bank azonkívül a városi házipénztárból megkapta még a 6000 korona kikötött segélyt. A városi zálogház 1910. évi április hó 4-én a város kezelésébe ment át, a mit már augusztusban a józsefvárosi takarékpénztárra ruházott át.

Városi téglagyár

A téglagyárnak 1905-ben történt megszerzését első sorban városfejlesztési szempontok tették szükségessé, mert a téglagyárnak kb. 30 holdnyi területe a város csekély kiterjedésű külhatárába és az ott elterülő külső földbirtokába ékelődik.

A város a részvénybirtokosokkal folytatott bizalmas tárgyalások után 405 darab részvényt à 250 K-ért összesen 101.250 K-ért és 395 darabot à 230-ért, összesen 90.850 koronáért, tehát a 800 darab részvényt összesen 192.100 K-ért megszerezte s így 1905. évi deczember hó 31-ével a téglagyár birtokába jutott.

A részvények vételárának fedezésére, a Magyar Jelzáloghitelbanknál 50 évi törlesztési időtartamra 220.000 koronás kölcsön szolgált.

A város kezelése alatt a téglagyár eddig annyit jövedelmezett, hogy a kölcsöntörlesztési részleteket mindig a téglagyár jövedelméből lehetett fedezni s még azonfelül mérsékelt tiszta jövedelmet is kimutatni. Az évi 4 millió téglagyártására berendezett gyár kézi és gépi falitéglákat állít elő, melyeket főleg városi építkezéseknél használnak fel. Megvételével, bár kevésbbé modern berendezése miatt nagyobb-

jövedelmet nem hoz, a város a téglagyár területét megszerezte s a téglaárak alakulására mérséklő befolyást gyakorol.

Városi takarékpénztár

Felbuzdulva a magyarországi városoknak 1900-ban Győrött megtartott kongresszusán a községi takarékpénztárak alapítását javasló megállapodásokra, Temesvár város tanácsa a városi takarékpénztár ügyét már hosszabb idő óta beható tanulmányozás tárgyává tette.

A városi tanács a beszerzett adatok egybevetéséből, de különösen a már meglevő külföldi és hazai hasonló intézményektől elért, minden tekintetben kielégítő eredményekből arra a meggyőződésre jutott, hogy egy városi takarékpénztár a hitel szabályozása, a takarékpénztár fejlesztése és a közhasznú feladatok támogatása szempontjából támasztott igényeknek Temesvárott meg fog felelni.

1907-ben a városi takarékpénztár ügyében váratlan fordulat állott be. A Temesvárott ugyanis már 27 éve fennállott s közkedveltségnek örvendett „Temesvár-józsefvárosi takarékpénztár r.-t." az 1907. évi nagy pénzügyi válság következtében, túlhitelezései folytán megingott és közel jutott a fizetésképtelenséghez. Ebben az időben a takarékbetétek kb. $4^1/_2$ millió koronára és az intézet kölcsönkövetelései 4 millió koronára rúgtak, a miből világos volt, hogy az intézet esetleges bukása, a helyi piacz általános megrendülését nem tekintve, különösen a túlnyomó részben kis emberekből álló betevők és adósok létérdekét fogja komolyan veszélyeztetni.

A helyi pénzpiacz rázkódtatását elkerülendő, kiváltképpen pedig az érintett temesvári polgárok érdekeit megóvandó, a takarékpénztár pénzügyi viszonyainak rendezését a városi tanács vette a kezébe és a Magyar Általános Hitelbank, a Pesti Magyar Keresk. Bank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület, a Magyar Leszámítoló és Pénzváltó Bank és a Magyar Agrár- és Járadékbank, tehát a legkiválóbb fővárosi pénzintézetek, valamint a Temesvári Első Takarékpénztár közreműködésével oly megállapodást kötött, mely szerint a takarékpénztár veszteségeinek fedezésére, a 400.000 K intézeti részvénytőke, a részvényeknek $10^0/_0$-ra való lebélyegzésével, 40.000 koronára szállíttatik le és a még fennálló veszteség kiegyenlítésére, a tartalék- és nyugdíjalap használtatik föl: hogy továbbá 6000 darab egyenként 100 korona, összesen 600.000 korona n. é. új részvény bocsáttatik ki, a melyből 2000 darabot az említett fővárosi pénzintézetek, 2000 darabot pedig a város tartozik átvenni, míg a fennmaradó 2000 darab új részvény a régi részvényeseknek és a temesvári piacznak engedtetik át jegyzésre. Ezenfelül kötelezték magukat a budapesti intézetek arra is, hogy a temesvár-józsefvárosi takarékpénztár visszleszámítolási hitelét 3 éven át fenntartják, s hogy a magy. kir. kincstártól rendelkezésükre bocsátandó letétekből mérsékelt kamat mellett, másfél millió koronát fognak a takarékpénztárnál elhelyezni. A város közönsége már 1908-ban 2191 darab 219.100 korona n. é. részvény birtokában volt.

A városi tanácsnak a takarékpénztár megmentésére irányuló törekvése — a városi takarékpénztár kérdésével való állandó foglalkozása következtében — nem lehetett ment attól a gondolattól, hogy az új életre keltett és megerősített Józsefvárosi Takarékpénztár, sikeres működés esetén, alapja legyen az alapítandó városi takarékpénztárnak, illetőleg a nélkül, hogy a pénzintézetek száma szaporíttatnék, városi takarékpénztárrá alakuljon át.

A rekonstruált takarékpénztár első üzletévének mérlege tiszta jövedelem czímén 50.240 korona nyereséget mutatott, melyből a részvényesek $5^0/_0$-os osztalékban részesültek, rendes tartalékalapra pedig 2274 koronát fordítottak. Ily körülmények között a városi tanács elérkezettnek látta az időt arra, hogy az idegen kézben levő részvényeket megvásárolja és ezzel a takarékpénztár vezetését, irányítását és a sorsa fölött való rendelkezési jogát magának a lehetőségig biztosítsa.

Ma már az intézeti részvénytőkét alkotó 6400 darab részvénynek kb. $90^0/_0$-át bírja a város, s minthogy az alapszabályok szerint ily többség mellett a részvénytársaság felszámolása is kimondható, az intézet sorsa fölött döntő befolyást gyakorol.

A város a községi takarékpénztár intézményének megvalósítása felé koczkázat nélkül, biztos lépésekkel haladva, rövid időn belül jól megalapozott és fokozatos fejlődés mellett, szilárd jövedelmezést nyujtó pénzintézet birtokába jut.

TEMESVÁR LEIRÁSA.

A város különleges fejlődésének okai

Hazánk városai gazdasági, kultúrális és egyéb téren látható előhaladásukon kívül az utolsó évtizedekben különösen *külső kiképzésük tekintetében* nagyot haladtak. Ha a legtöbb hazai városnak nem is áll módjában művészi külső kiképzése terén az előhaladott technika vívmányaiból mindazokat az előnyöket javára fordítani, a melyek a városrendezés, az utczaszabályozás, a modern városi berendezkedés tekintetében az előhaladottabb nyugati városok lakosságának javára szolgálnak, Magyarország városai az utolsó évtizedek alatt tapasztalt nagyarányú gazdasági fellendülésük mellett, mégis leginkább külső kiképzésük terén, az azelőttieket messze felülmúló arányokban haladtak előre.

Egyes városoknak azonban ez általános fejlődésen kívül, még különleges, speciális viszonyaikból eredő okaik és indokaik is vannak a különösebb fejlődésre s ezek e tekintetben kétszeresen szerencséseknek mondhatók.

Temesvár szab. kir. város is, az ily kivételes okoknál fogva, kivételesen fejlődhetett nagyobb arányban az utóbbi évtizedek alatt és e kivételes fejlődés okai tekintetében némiképen az ország első vidéki városához, Szegedhez hasonlít. Szeged városának jelenlegi gyönyörű külső kiképzését ugyanis egy nagyarányú szerencsétlenség, az 1879-iki árvízkatasztrófa segítette elő.

Temesvár városának az utóbbi évtizedek alatt rohamosan kellett fejlődnie, mert azelőtt — a város erődített jellege következtében — természetszerű helyzete miatt a fejlődésben vissza kellett maradnia. Ő felségének elhatározása azonban, melynek szavai szerint: *„Legyen szabad ez a város, enyészszenek el a fejlődését gátló vársánczerődítmények!“* — egyszerre kettészakította azt a gátat, mely a város fejlődését megakasztotta.

A mai Temesvár város külső leírása szokatlanul nagy eredmények összegezését jelenti. És azok a nagyarányú változások, melyeket a részben keresztülvitt, részben meg folyamatban levő városrendezési munkálatok előidéztek s a melyek a város másfél századon át alig változott képének egy csapásra más alakot adtak, a város leírásába új, nagyértékű fejezeteket iktatnak.

Az új Temesvár fejlődésének első korszaka

Temesvár város külső kiképzésének történetében az egyik kimagasló korszak a török uralom alól való felszabadulást követő évekre esik, midőn a város első katonai kormányzója, gróf *Mercy Klaudius Florimundus* tábornok, a szó szoros értelmében *megépítette* ezt a várost azzal a tervvel, hogy Temesvár városát a birodalom legszebb városai közé emelje. A szép és nagyszabású feladatot megoldotta. A török után maradt puszta területen néhány év alatt új várost épített.

Mercy kormányzása alatt kezdték meg a vár emelését, befejezték a városháza, a kormányzósági épület, az erdélyi kaszárnya, több templom és egyéb középület építését. E középületek nagyrésze ma is fennáll. Ha most még hozzátesszük, hogy gróf Mercy kormányzásához fűződik ipari tekintetben is Temesvár városi jellegének megalapozása s hogy a vár megépítésével, a külvárosok fekvésének elrendezésével, a város külső kiképzésének főbb vonalait ez időben egyszerre állapították meg, elmondhatjuk, hogy Temesvár város külső kiképzésének történetében ez a korszak is, más városoknál ritkán előforduló időszakot alkot.

Az új Temesvár fejlődésének második korszaka

Ehhez hasonló s ezzel vetekedő *második korszak* Temesvár város fejlődésében, *a jelenlegi évtized.*

A gróf Mercy kormányzósága alatt megépült, közel 200 éven át változatlanul fennállott régi város helyén *ma új város épül.* A monarchia katonai nevezetességét, a 40 évi munkával és 20 millió forintnyi költséggel épített várat lerombolják, az általa körülzárt város szabaddá lesz, duzzadó életereje hatalmába veszi a vár helyén felszabadult terjedelmes területeket, a még nemrég oly távolfekvőknek

látszó külvárosokba vezeti lüktető ereit s összekötő sugárutaival közelebb hozza s egygyé olvasztja a régi város szerte fekvő részeit.

Az éveken át pengett csákányok már csaknem befejezték munkájukat. A negyven évig épített várerőd széles falai a vársánczokba temetve, örökre eltüntek s az általuk eltakart Belváros most már érvényre juttathatja antik stílját. A békóitól megszabadult Belváros így fejlődhetik kifelé, a sík várterületen, míg a befelé épülő külvárosokkal összetalálkozik. A fejlődés ezen új irányú törekvésének, a városrészek teljes összeépülésének és egybeforrásának már csupán az az egyetlen, szinte előnyös körülmény fog gátat vetni, hogy a külvárosokat — egynek kivételével — a kiterjedt, megnőtt Belvárostól, örökre elválasztja az egységes mederbe terelt Bega-csatorna, melynek partjait Temesvár ritka szép parkjai fogják ékesíteni.

Képzeljünk el négy kisebb-nagyobb különálló várost, melyek közigazgatásilag és közgazdaságilag egyesítve vannak ugyan, de területileg ágyúlövésnyi távolságban vannak egymástól elválasztva, mert összeépülésüknek útját állják a 250 kat.-holdnyi területen, háromszoros magas bástyával és ugyanannyi széles árokkal épült várművek: ez a török uralom megszünte után gróf Mercy Klaudius katonai kormányzó által megrajzolt és megépített régi Temesvár.

A városfejlődést összeszorító hatalmas kőgyűrűnek, a várműveknek a lebontása és a város közepén felszabadult, építőtelkekké felosztott 250 kat. holdnyi területnek városrendezés czéljaira való felhasználása, a város szívének, a nagyvárosi jellegű Belvárosnak széles kör- és sugárutakkal a körülötte fekvő régi három és ahhoz csatolt új negyedik külváros folyamatba tett kiépülése: ez a jelenlegi Temesvár legrövidebb jellegzetes leírása.

Temesvár városa e szerint: a régi lebontott várművek területével meggyarapodott *Belvárosból* és az azt szabályos kör alakjában körülvevő, ligetekkel, Bega-csatornával és katonai gyakorlóterekkel elválasztott *négy külvárosból* ú. m. 1. Gyárváros-, 2. Erzsébetváros-, 3. Józsefváros- és 4. Ferenczvárosból áll.

Ez általános rajz után vessünk egy pillantást Temesvár város földrajzi fekvésére és klimatikus viszonyaira, azután pedig térjünk Temesvár részletes leírására.

* * *

Temesvár a Greenwichtől számított keleti hosszúság 21° 15′ s az éjszaki szélesség 45° 45′ alatt, 92 m. magasan az Adriai-tenger színe fölött, a Nagy-Magyar-Alföld délkeleti részén fekszik.

A meteorológiai megfigyeléseket 1872-ben kezdték meg; közben néhány évig szünetelve, 1897 óta rendszeresen végzik a megfigyeléseket, melyekből Temesvár meteorologiai viszonyai a következőkben állapithatók meg:

Évi középhőmérséklete a 30 éves átlag szerint 10·7 C°, leghidegebb hónap január —2·2 C°, legmelegebb átlag július hó 23·0 C°, normális havi középhőmérséklettel. Az egyes hónapok és az év normális középértékei a 30 évi átlag szerint a következők: Hőmérséklet

Jan.	Febr.	Márcz.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Decz.
—2·2	—0·4	4·9	11·7	16·9	20·4	23·0	21·3	17·0	11·8	4·9	—0·4

A hőmérséklet maximuma és minimuma közötti eltérés, vagyis a hőmérséklet ingadozása évenként átlag 49·5 C°, míg az 1897-től 1911-ig terjedő megfigyelési sorozatban, tehát 15 év alatt a legmagasabb hőmérsékletet: 37·8 C°, 1905 aug. 6-án, a legalacsonyabbat: —21·4 C° 1902 deczember 16-án észlelték; az ingadozás nagysága tehát ez idő alatt 59·2 C° volt.

Évszakonként csoportosítva a hőmérsékleti adatokat, a tél (deczember, jan., február) középhőmérséklete —1·0 C°, a tavasz (márczius, április, május) és az ősz (szeptember, október, november) középhőmérséklete egyenlő 11·2 C°, a nyáré pedig (június, július, augusztus) 21·6 C°. Temesvár klímáját jellemzi a rövid tél, a gyors átmenet a hideg és meleg évszakok között s a hosszú és enyhe ősz.

A felhőzet évi középértéke a 15 évi megfigyelés szerint 5·9 fok. (0° = teljesen derült, 10° = egészen borult.) Legborultabb hónap deczember, átlag 7·5 fok s utána január 7·3 fok felhőzettel. Legderültebb hónapok pedig átlag 4·0—5·2 fok felhőzettel július, augusztus, szeptember, október. Január és deczember hónapokban, a mikor a nappali besugárzás amúgy is csekélyebb volna, a felhőzet ezt megakadályozza, de egyúttal meggátolja a meleg kisugárzását s ezáltal a levegő Felhőzeti viszonyok

lehűlését is. Az őszi hónapokban viszont a derült égbolt mellett nagy a nappali besugárzás s így az ősz rendesen igen hosszú és enyhe.

Az év napjai közül átlag 91 derült (0—2 fok felhőzettel), 157 változóan felhős (3—7 fok felhőzettel), 117 pedig borult (8°—10° felhőzettel) nap.

Napfénytartam

A felhőzettel szoros összefüggésben áll a napsütés tartama. Ha a felhőzet időnként el nem takarná a napot, akkor Temesvárott a napfénytartam évi öszszege 4409 órát adna. A megfigyelések szerint azonban a napfénytartam évi átlagos mennyisége csak 2044 óra, tehát a lehetséges napsütésnek 46·4 százaléka. Legverőfényesebb hónap az átlag szerint július, 311 órai napfénynyel, legkevesebb napfény deczemberben van, 57 óra. A napfénynélküli napok száma az egész évben átlag két hónapot tesz.

Szélviszonyok

1897 óta *a szél* irányát és erősségét naponta háromszor észlelik. Leggyakoribb szélirány a keleti, az összes megfigyelések 16·4 százaléka. Elég gyakori még az éjszaki szél, különösen a nyári hónapokban, ezeknek hőmérsékletét csökkentve, továbbá a déli szél, mely leginkább télen és kora tavaszszal uralkodik. A megfigyelések 14·9 százaléka szélcsendes időre esett. A szélerősség évi középértéke 2·6 méter másodperczenként. Szélvihar évenként átlag 25 esetben fordul elő.

Csapadék

A csapadék évi összege 637·7 m/m, Temesvár az országnak csapadékban majdnem legszegényebb vidékére esik. A valóságban a csapadék összege a normálistól rendesen eltér; legnagyobb eltérést 1897 óta pozitiv irányban az 1902. év mutatta, mikor az évi csapadékmennyiség 752·2 m/m volt; negativ irányban pedig az 1907. év, mikor az összes csapadék csak 418·0 m/m volt. Az évi csapadék az egyes hónapokra a következőképen oszlik meg:

Jan.	Febr.	Márcz.	Ápr.	Máj.	Jún.	Júl.	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Decz.
29·7	26·9	42·3	44·1	83·5	90·5	81·4	52·2	45·5	53·5	48·5	39·6

Év:
637·7 m/m.

Legkevesebb a csapadék télen, legtöbb nyáron; tavaszszal több a csapadék, mint őszszel. Az évi csapadékmennyiségből az egyes évszakokra a következő mennyiség jut:

Tavasz	Nyár	Ősz	Tél
169·9 m/m	224·1 m/m	147·5 m/m	96·2 m/m

A csapadék mérése naponként egyszer történik s az egy napi csapadékmennyiség maximuma 1897 óta 1906 június 23-ára esik, ezen az egy napon 72·0 m/m-nyi csapadák hullott le.

Az évi csapadékmennyiség 133 csapadékos napra oszlik meg, ezek közül 96 olyan, melyen legalább 1 m/m a lemért csapadék mennyisége. Havas eső vagy hó évenként átlag 22 csapadékos napon fordul elő.

A jégeső Temesvárott és környékén a ritkább jelenségek közé tartozik, évenként átlag 4 esetben fordul elő s kárt nem igen okoz. Csak kivételes esetben fordul elő olyan pusztító jégeső, mint az 1909 június 13-iki, mikor a jégdarabok átmérője 13—65 m/m, súlyuk 15—70 gr. volt.

Zivataros jelenségek

A zivatarmegfigyeléseket 1897 óta szintén rendszeresen végzik. Zivataros napnak tekintenek minden oly napot, melyen legalább egy dörgés hallatszik; a zivatarok száma magában foglalja a közeli és távoli zivatarokat; távoli zivatarnak azt tekintik, mely 3 kilométernél távolabb esik az észlelő helyétől.

Temesvárott a 15 évi átlag szerint 35 zivataros napon, 41 zivatar fordul elő évenként; legtöbb júniusban, az évi összes zivatarok 24·9 százaléka, júliusban 20·5, májusban 20·2 százaléka. A 15 évi megfigyelés alatt január és deczember hónapokban zivatar nem fordult elő. A zivatarok az egyes hónapokra átlag a következőképen oszlanak meg:

Jan.	Febr.	Márcz.	Ápr.	Május	Június	Július	Aug.	Szept.	Okt.	Nov.	Decz.
0·00%	0·30%	1·73%	6·00%	20·19%	24·90%	20·50%	16·61%	7·82%	1·14%	0·81%	0·00%

A nagyon távoli zivatarok az esti és az éjjeli órákban mint távoli *villogások* mutatkoznak a látóhatáron. A megfigyelések szerint évenként átlag 12 estén észlelhető villogás, a megfigyelteknek 19·7 százaléka júliusra, 18·6 százaléka augusztusra esik.

A zivatarok alkalmával előforduló *villámcsapások* igen ritkán okoznak kárt; a villamos vasuti vezetékekbe, az épületek villámhárítóiba, de még gyakrabban a telefon- és táviróvezetékbe csap a villám s nagyobb kártevés nélkül a földbe jut.

* * *

Mielőtt a város tulajdonképpeni részletes leírásához fognánk, föl kell említenünk, hogy a város vezetősége a város rendezési munkálatainak megkezdése előtt, két ízben is, hírneves szakférfiaktól nagy költségek árán, általános városrendezési és felmérési terveket készíttetett. Városrendezési tervek

Az első ily tervet 1893-ban *Ybl* Lajos műépítész és *Kovách* Aladár, királyi főmérnök készítették. A második, a tulajdonképpeni felmérési, városbővítési és szabályozási tervet — a város tekintélyes anyagi áldozata mellett — *Szesztay* László, műegyetemi m. tanár 1901—1903. években készítette.

A városok fejlődése rendszerint egy középpont felé irányul. Temesvár ezzel szemben czentrifugális irányban fejlődik s míg más városok monumentális új köz- és magánépületeiket rendszerint régi szűk utczáikban lebontott házak helyére építik, addig Temesvár nagyobbszabású palotáit a városrészek között amerikai módon nyitott új utczákban, előre megrajzolt körútakon s parkok mellett emeli, hol azokat az adott viszonyoktól függetlenül, a legjobb perspektiva előre kiszemelt hatása szerint helyezheti el. Temesvár-Belváros

A fejlődés ugyan itt is a régi Belvárosból indul ki, de azzal az előnynyel, hogy Temesvár városát a Belváros körül elterülő mintegy 250 kat. holdnyi vársánczterületnek a város szabályozási tervébe való belevonása s épülettelkekként való felhasználása következtében nem a külső periferiákon kell tovább toldani, mint a legtöbb fejlődő várost, hanem az új, illetőleg a legújabb város, a bel- s külvárosok közötti részen keletkezhetik. A város ugyanis sem régente, sem az újabb időben nem volt összefüggő város, hanem a Belvároson (váron) kívül, több elkülönített városrészre oszlott. A régi Belváros

A *régi Temesvár* elnevezés alatt a török uralom alatt, 1716-ig fennállott várost értjük, mely tulajdonképpen csak a várból, az általa környezett *Belvárosból*, továbbá két külvárosból, ú. m. a *Nagypalánkból* és a *Kispalánkból* (szigetvárosból) állott.

A város elhelyezkedési rendszere az újabb Temesvár megépítésével lényegileg nem változott, a mennyiben a város felszabadulása után, gróf *Mercy* kormányzósága alatt épülni kezdő terjedelmes vár s az általa befogott, teljesen újjáépített Belváros továbbra is a város szíve volt, míg a külvárosokat a vár körül, a vár falától egy ágyúlövésnyire építették, egymástól is oly nagy távolságra, hogy minden külváros mintegy külön várost alkotott. Érdekes azonban, hogy a törökök kivonulása után visszamaradt „Nagy-“ és „Kispalánk“ külvárosok teljesen elenyésztek s a telepített új külvárosok más helyen keletkeztek. A törökvilágbeli város silányságát egyébként legjobban mutatja az, hogy a törökök kivonulása után az új városi berendezkedésnél itt kő kövön nem maradt.

Temesvár legrégibb városrésze — mint már említettük — a *Belváros*, mely jórészben az ősrégi vár helyén áll s területe a lebontott újabb várerődével azonos.

Az Árpádházi királyok idejében épült s minden oldalról vízzel körülvett *ősi vár* a színházépület és a Jenő-tér helyén feküdt s ez volt a tulajdonképpeni város. Ettől keletre, a Bega-folyótól körülfogott szigeten állott a kastélyerőd, melyet 1316-ban *Róbert Károly* építtetett. Ennek egy részét alkotta a négyszög alakú s később Hunyadiról elnevezett várkastély, mely a Bega egyik ágának körülvezetésével külön is meg volt erősítve. E kastélyban lakott udvarával *Róbert Károly* és későbbi királyaink is ide szállottak, ha Temesvárt meglátogatták. A kastélyerőd és a vár között, víztől körülvéve, állott a vízi torony, egy szintén csak később épült erős védőmű, mely úgyszólván Temesvár kulcsa volt. A régi vár

Az ősi vár védőművei előbb inkább csak földdel kitöltött sövényfalakból állottak, melyeket *IV. Béla* a tatárpusztítás után szilárdabb kő- és téglafalakkal cseréltetett ki. A vár főerőssége azonban abban állott, hogy a Bega és Temes számos szigetet alkotó árkai s mocsaras kiöntései miatt alig volt hozzáférhető. A város csak éjszak és nyugat felől, a Kispalánk pedig csupán keletről volt a szárazon megközelíthető s ezért az erődítmények ezeken a helyeken szilárdabb anyagból voltak építve.

A *török uralom* idejében a várerődök fekvése lényegesen változott, de a folyók kiöntései és sűrű bozóttal, náddal borított mocsarai még megközelíthetetlenebbé tették azokat.

Temesvárnak 1716-ban történt *visszafoglalása* után, a törökök újabb betöréseitől tartva, a hadügyi vezetőség szükségesnek találta, hogy a megrongált régi rendszerű erődítések helyébe a fejlődő hadi technika követelményeinek megfelelő új vár építtessék.

Az új vár építése

Az *új várerőd* gróf *Mercy* tábornok kezdeményezésére 1723-tól 1765-ig, 42 év alatt készült el. Ez erődítmény felépítésével a régi Temesvár képe egészen átalakult. A Begát s annak oldalágait másfelé vezették s medrük betömetvén, az ekként egybeolvadt ősi vár, kastélyerőd, vízitorony és Nagypalánk helyén, az eddigieknél jóval nagyobb erősséget emeltek. Az új várfalakat *Vauban* rendszere alapján egy körbe írt sokszög alakjában építették; külső és belső téglafalazatukat közbül földdel töltötték fel s a fal közepén földalatti folyosók és kazamaták húzódtak végig. A falakat, melyekből nyolcz bástya emelkedett ki, széles sánczczal vették körül, úgy hogy azokba a Bega vize bevezethető volt.

Az új várból három kapu vezetett ki: az *erdélyi* vagy gyárvárosi *kapu*, mely az erdélyi kaszárnya végénél a gyárváros felé vezetett; a *mehalai* vagy bécsi *kapu*, mely nyugati irányban Mehalára nyílt és a *péterváradi* vagy józsefvárosi, mely a színházépület közelében, a Józsefváros felé vezetett. E kőből és téglából épített boltíves kapuk közepén a kocsiút, jobb és baloldalról pedig a keskenyebb gyalogút vezetett. Előttük, a sánczárkon át egy-egy felvonóhíd állott, melyet a katonai őrség veszély idejében éjjelenként felhúzott. A kapukat éjjelre bezárták és pedig a józsefvárosit este 11 órakor, a másik kettőt már kilencz órakor.

A vár felhagyása

A Belváros területe, beosztása az új várerőd felépítése óta a legújabb időkig alig változott. Az akkor épített utczák, sőt a házak és középületek is nagyrészben a mai napig fennmaradtak, a várfalak pedig nem engedték, hogy a Belváros kifelé terjeszkedjék. Mikor I. Ferencz József király 1891-ki temesvári látogatása alkalmával meggyőződött arról, hogy a várfalak a város fejlődését akadályozzák, Temesvár várerőd jellegét megszüntette s 1892-ben a falak lebontását is engedélyezte.

A forgalom legfőbb akadályait, a várkapukat még azon évben le is bontották, de a hatalmas várfalak eltávolításához s a sánczárkok betöméséhez csak 1907-ben, vagyis akkor fogott hozzá a városi hatóság, mikor a várat körülvevő 1.240.000 □ méternyi földterület megvétele tárgyában a katonai kincstárral megállapodásra jutott.

A 180 évig fennállott vár falaiból ma már alig maradt mutatóba valami kis rész s az azt körülvevő várasíkkal együtt kiterjedt területe, a Belváros szűkre szabott határait növeli.

A mai Belváros régi és újabb szabályos utczáival, 1—3 emeletes házaival, nagykiterjedésű laktanyáival, iskoláival és egyéb középületeivel, valamint százakra menő üzlethelyiségeivel határozottan nagyvárosi jelleget mutat. Lakosságának száma az 1910. évi népszámlálás szerint közel 6000. A vasuti állomás felől jövő idegen azelőtt meglehetősen kacskaringós úton a Belváros elé érkezve, előbb vársánczok, majd várfalak előtt találta magát. A kocsin jövők, különösen a heti és országos vásárok alkalmával előforduló torlódások miatt félórákig is kénytelenek voltak a várkapuk előtt vesztegelni, míg a kazamataszerű kapubejáratokon járműveikkel bejöhettek a Belvárosba. Az est beálltával pedig akár a kocsin, akár a gyalogjáróknak sietniök is kellett, mert a későn jövők kinn is rekedhettek, miután a várkapuk kulcsa a katonai hatóság kezén volt, mely a várat éjtszakára a külvárosokkal való érintkezéstől elzárta.

A bejövő aztán egyszerre bent találta magát a várfalakon belül szűkre szabott utczájú, de rég időtől fogva szépen kövezett, jól világított és szép épületekkel telt városban.

A vár területén keletkezett új város

A mai *Belváros* már sokkal távolabb kezdődik. A Bega-csatornán s az annak mentén elhúzódó ligeteken át, a rövid ideig még a városon áthaladó báziási vasuti vágányokhoz jutva, egy még nem teljesen kész, de arányaiban és külső kiképzésében már is impozáns térre jutunk, melynek hátterét a régi Belváros kerete, a Ferencz József-színház és a Hunyadi-vár nagystílű épületei alkotják.

Az új tér amerikai módon keletkezett, szabad helyen megrajzolt alakjában, egyszerre támadt, csupa modern, egytől-egyig háromemeletes, impozáns paloták között. A virágágyakkal díszítendő téglaalakú tér két hosszoldalát a *Mezőgazdasági Bank-* és a *Délmagyarországi Lloyd*-palotán kívül, számos nagyszabású magán-

Részletek a Hunyadi-útról.

Begaparti részletek.

épület, köztük az arányaiban is ritka nagy *Dauerbach*-féle palota foglalja el, a Belváros felé eső oldalát *Ferencz József-szinház* impozáns palotája határolja, míg a tér józsefvárosi oldalát az épitendő *Délmagyarországi Múzeum*-palota lesz hivatva méltóan lezárni és monumentális kiképzésével betetőzni.

E nagyszabású tér imponáló hatása alatt azonban nem szabad figyelmen kívül hagyni a *kegyes tanítórendnek* a tér szomszédságában levő, a Scudier-térre, illetőleg négy utczára néző monumentális palota-csoportból álló *rendházát, főgimnáziumi, konviktusi épületét* és díszes kivitelű *új templomát*. A *Székely* László, városi műépitésztől tervezett és közel egy millió korona költséggel épült új róm. kath. főgimnázium a kegyesrendiek társházával, templomával és a konviktussal együtt, az 1908 és 1909. évek folyamán elkészült és az 1909/910. tanévvel át volt adható rendeltetésének.

Az új róm. kath. főgimnázium tőszomszédságában, szintén az egyengetett vársánczterületen még két középület vonja magára figyelmünket: Az *állami gyermekmenhely* és a *Feh'r Keresztegyesület gyermekpoliklinikája*. Ez utóbbi főleg *Sailer* Antal, temesvári polgár nemes áldozatkészségének köszöni fennállását, ki céljaira 50.000 koronát adományozott. A város a nagylelkű alapítót, ki még több más alapítványt tett (egyet. 100.000 koronával a polgári menház javára, egyet. 80.000 koronával a Temesvárott felállitandó vakok intézetére és 120.000 koronát a közkórház céljaira) a város díszpolgárává választotta és a gyermekpoliklinika előtt felállította a *Ligeti* Miklós szobrászművésztől készített szobrát.

A fennállott vársánczok területén túl, a régi, szűkebb Belváros területére lépve, először a színházépület tűnik szembe. A *Ferencz Józef-színház,* vigadóval és háromemeletes szállóval (Koronaherczeg-szálló) együtt, 1872—75-ben egy részvénytársaság tőkéjéből épült, *Hellmer* és *Fellner* építészek tervei szerint, olasz reneszánsz stílben. Költségei 1.440.000 koronára rúgtak. Minthogy a színház belseje 1880-ban teljesen leégett, a város vette meg a színházépületet s 310.000 korona költséggel újonnan berendezte. A színház környéke

A színháztól jobbra, kis sétahely mögött áll a *Hunyadi-vár*, e nevezetes történeti multú épület. Eredetileg *Róbert Károly* királyi lakhelyül építette; nemzeti hősünk, *Hunyadi* János átalakította, a török világban pedig a temesvári basáknak szolgált lakóhelyül. 1849-ben rommá lett, majd 1851-ben újra felépült s ma a tűzérség katonai szertára. Legújabbi restaurácziója alkalmával az eredeti Anjou- és Hunyadi-vár nyomait fedezték fel alapjaiban.

A vártól jobbra nyúlik el a 483 méter hosszú *erdélyi kaszárnya*, mely 1732-ben épült a vársánczokon s innen ered sajátságos zeg-zúgos külseje. Az említett két katonai épület közé esik a várostól épített *állami iparszakiskola*; mögötte, a Bega mentén elhúzódó ligetben pedig a *Temesvári Csolnakázó-Egyletnek* a város támogatásával alapított fényes épületekkel ellátott nagyarányú *Sporttelepe* s ettől nem messze a *Mozgókép-színház*. A Hunyadi-vár átellenében van a *Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek belvárosi zárdája*, elemi és polgári leányiskolával. A zárda mellett, homlokzatával a régi Erőd-utcza felé tekint a *belvárosi elemi iskola* nagyarányú épülete, melyben az elemi iskolán kívül a városi polgári és a felsőkereskedelmi iskola is el van helyezve. Az iskolát 1891—93. évben *Reiter* Ede épitette *Klein* Jakab tervei szerint, 220.000 korona költséggel.

Az iskola tőszomszédságában van a *belvárosi róm. kath. plebánia-templom*. Helyén 1755-ig vízimalom állott. Különös nevezetessége a templomnak nagyszerű orgonája, mely a budapesti millennáris kiállításon Temesvár kiállítási tárgyaként szerepelt; a kiállítás megnyitásakor ez orgona hangjával üdvözölték a királyt. Az orgona *Wegenstein* Lipót, temesvári orgonaépítő műve. A plebánia-templommal szemben van a kétemeletes katonai *törzskari épület*, számos katonai hivatallal.

Ha a Ferencz József-színháztól kiindulva, a Rezső-utczán végigmegyünk, jobbfelől *Mühle Vilmos* udv. műkertész híres virágkereskedése mellett elhaladva, a *Jenő herczeg-térre* érünk. A jobb sarok a *hadtestparancsnokság* épülete. Kapubejáratában márványtábla hirdeti, hogy I. Ferencz Józsefnek 1852 június 14—16-ig szállásul szolgált. A jobboldali paloták sorában kiválik a *Temesi Agrár Takarékpénztáré*. A Jenő herczeg-tér baloldalát a cs. és kir. *hadtestparancsnoksági hivatalépület* és a *katonai kaszinó* szegélyezi. Ez utóbbi előtt terül a katona-kaszinói mulató, hol nyáron esténként katonai zenekar hangversenyez. A Jenő herczeg-tér környéke

A Jenő herczeg-térnek a hadtestparancsnokság épületével szemben levő oldalát a *városháza* foglalja el. Oromzatát a városnak 1718-ban nyert czímere díszíti.

Török czölöpsánczot ábrázol, hol két bástya között várkapu nyílik. E régi czímer fölött az újabb czímer látható, melyet a város szabad királyi városi rangra történt emelésével nyert.

A jobboldali kapuoszlop talapzatánál a török időkből fennmaradt arabs felirat hirdeti, hogy e helyen 1715-ben török fürdő állott.

A tanácsteremben nagyszámú érdekes régi zászló és festmény látható. Az egyik oldalfalon hatalmas méretű kép függ, mely azt a jelenetet örökíti meg, midőn a város közönsége 1891 szeptember 16-án a lebontott józsefvárosi várkapu helyén üdvözli a temesvári ipar- és mezőgazdasági kiállítás megtekintésére körünkbe érkező királyt. A képet *Wälder* János, főreáliskolai tanár festette.

A városháza mellett állott a *kegyestanítórend temploma,* lakóháza és főgimnáziuma. Hajdanában török mecset volt a helyén; 1716-ban azonban *ferenczrendi kolostorrá* alakították át. A templomot 1733—36-ban építették fel és 1788-ban a ferenczrendiek kezéből a *piaristák* tulajdonába ment át. A kegyestanítórend 122 évig használta ezt a rendházat és a templomot, valamint a telken épült és utóbb ismételten kibővített főgimnáziumi épületet, míg végre e szűkké és rozogává vált épületből, a lebontott vársánczok Józsefváros felé eső részén épített hatalmas új palotájába költözött. A régi kegyesrendi templom bedőléssel fenyegetvén, már 1904-ben bezárták, majd 1911 nyarán teljesen lebontották. Helyén a *Magyar Általános Hitelbank* háromemeletes palotája épül.

A Jenő herczeg-tér közepén 20 méter magas *emlékszobor* látható, melynek alapját az 1848-iki ostrom alkalmával tanúsított várvédelem emlékére, 1852 június 15-én I. Ferencz József rakta le.

A Losonczy-tér környéke

A Jenő herczeg teret Temesvár legnagyobb és legszebb üzleteivel megrakott *Hunyadi-utcza* köti össze a *Losonczy-térrel,* melynek déli oldalán az 1754-ben barokk-stílben épült *vármegyeháza* terül el. Eleinte a Bánát tartományi elnökének székhelye volt; 1779—1848-ban a vármegyéé, 1849—1860-ig azonban a szerb vajdaság és temesi Bánság tartományi igazgatóságának szolgált hivatalos helyiségül, míg 1861-ben ismét a vármegyei hivatalok leltek benne állandó otthonra. II. József császár 1778-ban és I. Ferencz József 1872 május 6-án és 7-én itt szállottak meg.

A Losonczy-tér keleti oldalán áll a barokk-stílben épült *székesegyház.* Alapkövét 1736-ban tették le, felépítése azonban sokáig húzódott s csak 1773-ban készült el. Van benne kilencz oltár. A főoltár *Ressler* József kőfaragó műve. Képe Szt.-Györgyöt ábrázolja s 1754-ből, *Unterberger* Mihály bécsi festőtől ered. A székesegyház két csonka tornya *Csernoch* János dr., volt csanádi püspök, jelenleg kalocsai érsek nagylelkű alapítványából jelentékenyen magasabb, díszes kiképzést nyer. A székesegyház alatti kriptában nyugosznak az elhalt csanádi püspökök s néhány magasrangú katona.

A Losonczy-tér éjszaki oldalát a keleti-stílben megrestaurált és kibővített *szerb püspöki palota* és székesegyház alkotja. Ez utóbbi 1848-ban épült; 1891-ben pedig renoválták és két toronynyal látták el. Újabb restaurálása 1911-ben történt.

A Losonczy-tér közepén emelkedik városunk legrégibb szoborműve, a pestisjárvány megszűntének emlékére 1740-ben emelt *Szentháromság-szobor.* A háromoldalú oszlop alsó oldalán a Bánát védőszentje, Nep. Szt.-János látható; legalsó három oldalán pedig, allegórikus domborművek a háborút, a pestist s a kétségbeesést ábrázolják. Fölöttük Boromei Szent-Károly, Szent-Sebestyén és Szent-Rókus szobrai láthatók.

A Losonczy-tér éjszaki sarkán áthaladva, a lebontott bécsi kapunál a Belváros határához érünk, hol a *gyalogsági hadapródiskola* hatalmas új épülete tűnik szemünkbe. 1902-ben épült. Körülötte nagy park terül el, benne a király ércz-szobra. A park mentén balra vezető út 10 percz alatt a Ferenczkülváros néven a városhoz csatolt volt *Mehala* községbe vezet.

A szerb püspöki palotánál a Szerb-utczába befordúlva, az első saroképület a *m. kir. állami főreáliskola.* Helyén egykor a szerb városháza állott, melyet 1776-ban (német) színházzá alakítottak át. A mostani épület 1879-ben épült. A Belvárosnak e részében, a vár szélén áll a *tűzoltóság* csinos *gyakorlótornya* és a *katonai kórház;* ennek háta mögött pedig a *gőz- és kádfürdő.* Folytatólag jobboldalt az *Irgalmas-rend templomát* és rendházát érintjük. A rendnek külön gyógyszertára és kórháza is van, melynek alapkövét 1737-ben tették le. Alig százéves fennállása után a kórház és templom porrá égett (1849), de 1851-ben

újra felépült. Az irgalmasok rendházával szemközt terül el a *városi közkórház*, mely rövid idő múlva korszerűbb, tágasabb intézetnek adja át helyét. Az új közkórház négy és fél millió korona költséggel a Gyárkülváros és Vadászerdő között épül.

Visszatérve a helyőrségi kórházhoz, forduljunk be a Jenő herczeg-utcza sarkáig, a hol a 2. számú ház előtt megállapodva, történeti nevezetességű helyen állunk. Itt volt hajdan a forforosi kapu, melyen 1716 október 13-án, a törökök leverése után diadalmasan vonult be *Savoyai Jenő* herczeg Temesvárra. Az igénytelen emeletes épület kapubejárata fölött máig is látható a hajdani forforosi, később Jenő herczeg-várkapu hű képe.

Tovább indulva az Erzsébet-utczán, a *belvárosi izr. zsinagógához* érünk. Mór-stílű kéttornyos templom, mely 1863—65-ben épült.

Innen a piaristák említett temploma mellett ismét a Jenő herczeg-térre jutunk vissza, hogy a Belváros déli felére térjünk át. A villanyos városi vasút irányát követve, a *Szent-György-térre* jutunk, melynek nyugati oldalát az *I. Temesvári Takarékpénztár* háromemeletes épülete foglalja el. Evvel szemben van a *szemináriumi templom*. Helyén Temesvár legrégibb temploma állott, mely a török hódoltság alatt a mozlimeknek főmecsetül is szolgált. 1718-ban a jezsuiták tulajdonába ment át s újra kath. templom lett. A mostani templom felépítését 1754-ben a jezsuita atyák kezdték meg. A rend feloszlatása után a püspöki *papnevelő-intézet* örökölte e templomot. A szemináriummal szemben, a *Lonovics-utczára* nyíló kapuval van a csanádi *püspök palotája*, mely egyszerű, ódon külsejével, három utczára tekint. (Házi kápolnájában Szt.-Gellért képe érdemel említést.) A palota emeleti folyosóját 13 csanádi püspök arczképe díszíti. A lépcső feljáraton elhelyezett márványtáblából tudjuk meg, hogy 1891-ben itt szállt meg a király. A Szt.-György-tér környéke

A Lonovics-utczában találjuk a *Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Társulat múzeumát*, igen ízléses, csinos hajlékban, mely 1896-ban épült, Temes vármegye bőkezűségéből, 62.000 korona költséggel, *Klein* Jakab helybeli építész tervei szerint. Emeletes, reneszánsz-stílű épület, szűk homlokzattal.

Útunkat folytatva a Zápolya-utczán át a *Balázs-térre* érünk. Itt áll gróf Mercy egykori lakóháza. Most a *kir. törvényszék* van benne elhelyezve. Innen éjszakra hatalmas háromemeletes épület tűnik szemünkbe: a *kormányszéki palota*, mely a szabadságharcz után felállított szerb vajdaság és temesi bánság épületének készült; de mire felépült, már megszűnt a wojwodina. Ez Temesvár legnagyobb épülete. Van 3 udvara, 273 szobája, 20 kamrája, 34 konyhája, 65 pinczéje és 27 raktára. Jelenleg itt van elhelyezve a legtöbb állami hivatal, ú. m. a kir. tábla, a törvényszék, a posta- és táviró igazgatósága, a posta- és a táviró-hivatal, a pénzügyigazgatóság, az adóhivatal, a kincstári ügyészség, a kataszteri mérnökség, a térképtár, az államépitészeti hivatal és a kir. tanfelügyelőség.

A kormányszéki palota mögött van az *ág. ev. templom*, vele szemben pedig a felhagyott *cs. és kir. élelmezési raktár*, mely egyideig (1750—1790) a csanádi püspökök rezidencziája volt. Jelenleg a városi mérnöki és adóhivatal, az iparos tanonczotthon vannak benne elhelyezve; többi részei közműhelyek és a városi közélelmezési intézmények czéljaira szolgálnak.

Megtekintésre érdemes még a Balázs-téren az erdélyi kaszárnya keleti szárnya előtt álló *Nep. Szt.-János-szobor*, melyet Temesvár lakosai 1753—56 között, eredetileg a Jenő herczeg-téren emeltek, a pestis-járvány megszűnése emlékére, de később az ott épült katonai emlékszobor miatt ide szorult.

Innen áthaladva, azon a helyen, a hol egykor a keleti, vagy az ú. n. erdélyi várkapu állott, a már lebontott vársánczterületre jutunk, melynek mentén az újonnan épült háromemeletes magánpaloták sora mellett, három új középületet találunk. Ezek egyike volt a várkapu tövében, az *Osztrák-magyar Bank* új palotája, e mellett az épülő *főposta- és távirda-palota*. Tovább menve, az út jobboldalán látjuk Temesvár leendő körútjának első épületeit. Elől az *állami felsőbb leányiskola* és internátus, mellette pedig az *állami főgimnázium* impozáns palotája emelkedik; mindkettő a város jelentékeny anyagi hozzájárulása mellett épült fel. A körút szemben levő oldalát gyönyörű új villák sora szegélyezi.

A körút és a felsőbb leányiskola között, egyszerű, háromoldalú obeliszk köti le figyelmünket. Csúcsát kereszt díszíti. Ez az emlék azt a helyet jelöli, a hol egykor Temesvár régi temploma, az ú. n. *Szt-Katalin-egyháza* állott. Daczolt a török idők kemény viharával, de 1724-ben, megkezdődvén a várépítés, az előrenyomuló erődítmények miatt le kellett rombolni. Ezzel elhagyva a Belvárost,

Temesvár egyik újabb közművéhez: az ujonnan ásott Bega-meder fölött czement-betonból épített új közúti hídhoz érünk, mely a hídépítés legújabb technikájának kiválóan sikerült alkotása.

Ezentúl következik Temesvár legnagyobb külvárosa, a *Gyárváros.*

Temesvár külvárosai
A Gyárváros keletkezése

A török hódoltság előtt és alatt Temesvár lakosságának jelentékeny része a Nagypalánk külvárosban lakott. E városrész az 1716-iki ostrom alkalmával igen sokat szenvedett, a mennyiben az oláh és szerb lakosság apró fa- és vályog-házai közül mintegy 2000 leégett. Mercy tábornok az 1720 körül Temesvárra hívott telepesek részére a leégett Nagypalánk helyén s részben attól éjszakra, a német és örmény városrészt építtette; de e városrész az 1738-iki tűzvész idején leégett. Ekkor rombolták le a Nagypalánk és Katalinvárosrész még fennálló házait is.

Az ekként hajléktalanná vált lakosság s a Temesvárra hozott külföldi gyarmatosok elhelyezése végett gróf *Mercy* tábornok 1720-ban a *Gyárvárost* alapította, mely nevét a tábornoktól itt emelt számos gyártól kapta. Eleinte két részből, ú. m. a német és szerb városból állott s csak 1744-ben nevezték el hivatalosan Gyárvárosnak. Német részét addig Renzers-Dorf-nak, az ennek tőszomszédságában épült szerb telepet pedig Raatzen-Stadt-nak nevezték. Jelenleg e városrész is szépen emelkedik, s különösen a Belváros felé eső részén épülnek szebbnél szebb, díszes palotasorok. Lakosainak száma meghaladja a 24.000-et.

A városliget környéke

A gyárvárosi új hídon áthaladva, annak tövében hatalmas új palotasor elé érünk. Itt kezdődik a *Ligetút*, melynek csinos palotasora a város legszebb ligetére néz.

A *városliget* déli oldalán van az *állami tanítóképző intézet;* ettől balra pedig a *városi Gizella-árvaház* impozáns homlokzata látható. Az árvaházra, mely 1901-ben Miskolczi *Gotthilf* Ernő, Bécsben élő temesvári származású hazánkfia tervei szerint épült, városunk mintegy 220.000 koronát áldozott. Állandóan mintegy 80 árvagyermek részesül benne gondos nevelésben.

Elhagyva a városligetet, annak éjszakkeleti kijárójánál épített *Apollo-mozgóképszinház* mellett, az *Andrássy-útra* jutunk, melyet több igen szép épület díszít. Előbb azonban megtekintjük a Kunz-sor közepén, az *izr. status-quo hitközség* 1899-ben 200.000 kor. költséggel épült díszes *imaházát*, melyet *Baumhorn* L. budapesti építész tervezett.

Az Andrássy-út jobb oldalán terül el a *Coronini-tér*, közepén a pompás, szép *millennáris templommal.* Alapkövét, hazánk ezeréves fönnállásának emlékére, 1896-ban tették le s 1901 október 13-án szentelte fel *Dessewffy* Sándor csanádi püspök, a Magyarok Nagyasszonyának tiszteletére. A román stílben épített, hatalmas kupolájú templomban mintegy 3000 ember fér el. Egy-egy tornya 65 méter magas. Belső berendezése, különösen festett üvegablakai, gyönyörűek. Oltárképei *Vastagh* György festő remekei. Az iparos-munkát helybeli mesterek készítették.

A templom mögött van a *városi villanytelep* új palotája. A villanyos világító telepet 1884-ben egy angol társaság alapította, de 1893-ban már a város tulajdonába ment át s azóta folytonosan bővül.

A Kossuth-tér környéke

Ha az Andrássy-úton tovább megyünk, a *városi polgári menház-alap* tornyos palotája mellett a *Kossuth-térre* érkezünk. Keleti oldalán áll a *szerb templom* és az egyházközség bérháza. A Kossuth-téren a villanyos közúti vasút három irányban ágazik el. Jobbfelől a Fő-utcza mentén az 1774-ben épült, ma már használaton kívül álló *gör.-kath. templomot* ejtjük útba, melylyel szemközt a felhagyott *városi vízimalom* áll. Tovább haladva, a Gyártelep-utczában látjuk a Gyártelep, újabban Temesvári *Polgári Sörfőzőgyárnak* elnevezett *sörgyárat,* mely évenként 100.000 hektoliter sört tud előállítani.

A sörgyár bejárata előtt terül el a régi gyárvárosi *róm. kath. plebániatemplom*, mely 1765-ben épült. A templom 1906 óta a város kegyurasága alá tartozó *gör.-kath. plebánia* templomául szolgál. A tér közepén áll a *gyárv. tűzoltók őrtornya;* egyike városunk legrégibb és legjobban felszerelt tűzoltó-állomásainak. Ugyan-e téren van még néhány volt *városi vízimalom* helyén, — a vízerő elvonása által — újabban gőzerőre berendezett malom is. A templomtól jobbra benyíló utcza balsarkán áll a *gyárvárosi elemi fiúiskola* emeletes épülete.

Gyártelepek

A Gyártelep-utcza folytatását alkotó *Búziási-út* mentén haladva, a villanyos vasút végállomásához jutunk, melytől jobbra a „*Turul*“ *czipőgyár* tágas telepe ötlik szemünkbe. A gyár 2.000.000 korona alaptőkével rendelkező részvénytársaság tulajdona s 1900-ban épült. Nemcsak külseje csinos, de modern berendezése is sok érdekes látnivalót nyujt. Hazánknak, sőt a continensnek ezidőszerint legnagyobb

czipőgyára. Termékeit a legújabb amerikai gépekkel állítja elő s mintegy 1200 munkást és egyéb alkalmazottat foglalkoztat. Össztermelése több mint 800.000 párra rúg évenként.

A villanyos vasút végállomásától balra érdekes látnivaló *Anheuer* János hatalmas pénzszekrénygyára és vasöntője, melyben körülbelül 100 munkás talál rendes foglalkozást. Ennek szomszédságában van a *Délmagyarországi Szappangyár*. Az egyszerű házi mosó-szappanokon kívül, villanyos üzemmel, külön osztályban, finom franczia- és egyéb pipere szappanokat is állít elő.

Ha a Kossuth-tér felé visszafordulunk, a Bega-csatorna egyik betemetett ágához, érünk, hol a *Rózsa-téren* találjuk a *gyárvárosi zárdát*, kisdedóvóval, elemi és polgári leányiskolákkal.

A kolostor szomszédságában, a Bárány-utczában van a *községi elemi leányiskola* csinos épülete.

A villamos vasút másik végállomása a Malom-téren van, hol még nemrég két városi malom aknázta ki a víz erejét. Az egész Gyárkülváros e tekintetben a legutóbbi évek alatt figyelemreméltó átalakuláson ment át. Az egész városrész ugyanis, alapítása óta, a Bega-csatornának több kisebb-nagyobb ágával volt keresztülkasul szelve, melyek víziereje számos malom hajtására, gyártelepek táplálására szolgált és az iparosoknak is jó szolgálatot tett. A Bega-árkok ez előnyük mellett azonban a közegészség ügyének hátrányára szolgáltak, mert a városrész egy részét nem egyszer elöntötték és a város szabályozásának is útját állották. A Malom-tér környéke

A város közönsége ez okból, továbbá azért, hogy a Bega-csatorna hajózhatóvá tétele iránti kormányintézkedések kapcsán, a városon átvonuló Bega-szakaszt is hajózhatóvá tegye és a Bega vizierejét egyébként is jobban kihasználja, 1902-ben elhatározta, hogy a szerteszét folyó Bega-medreket betömeti, a vizet egy ujonnan ásott egységes, hajózható mederbe tereli s az összpontositott vízierőből elektromos erő termelésére nagyszabású *turbina-telepet* alkot.

A hatalmas vízerőmű közel 2 és fél millió korona költséggel 1910. év elején a külváros egészségügyi és városrendezési viszonyainak előnyére elkészült s az üzembe helyezett turbina-telepen termelt villanyerő a világítási, villanyvasúti és különféle erőátviteli telepekre elosztatván a városnak és a magánosoknak bőséges hajtó erőt szolgáltat, míg a szabályozott és hajózható Bega-csatorna az egész városnak szolgál azokkal az előnyökkel, melyeket szabályozott folyóvizek a városoknak nyujtani szoktak.

Az új Bega-meder a ligetúti új hídtól a Malom-térig terjed, hol a fenntemlített vízműerőnél végződik.

A *Malom-tér* közelében levő Kertész-utczában szemlélhetjük meg a *temesvári meteorológiai és szeizmológiai obszervatóriumot*. Vihart és földrengést jelző készülékei megtekintésre érdemesek.

A Kossuth-térről kiinduló harmadik (éjszaki) irányt követve, a főutcza új Bega-hídján túl fekvő *Széna-térre* érünk. A tér egyik sarkán találjuk a *Gyárvárosi munkás-otthon* helyiségeit, népkönyvtárral és nyilvános olvasó-teremmel. Ennek szomszédságában van a *városi villanyos vasút* középponti telepe.

A Széna-térről egyenes út vezet a *gyárvárosi vasúti állomáshoz*, melyen át a budapest—orsovai és a temesvár—lippai vonatok közlekednek. A vasúti sínpár mentén, keleti irányban szép fasor vezet a félórányira fekvő *Vadászerdőig*, melyben a katonai lövölde fekszik. Itt különösen az *állami erdőőri szakiskola* nagykiterjedésű, mintaszerű facsemete-telepei s néhány csinos nyári lak érdemes a megtekintésre. A török időkben itt voltak a basák villái s a régi magyar világban itt vadásztak a vitézek. A Széna-tér környéke

1849-ben itt táborozott Vécsey tábornok alatt a magyar ostromló sereg. Itt járt Petőfi, Bem és Kossuth is.

Az *Erzsébetváros* keletkezése 1718-ra esik, e szerint ez a külvárosok legidősebbike. Külön városrésznek azonban csak 1744-ben ismerték el, *Majorok* név alatt. Lakossága leginkább oláhokból állott s azért oláh-majoroknak is nevezték. Az Erzsébetváros elnevezést 1896-ban kapta. Sokáig a legelmaradottabb városrész volt, különösen az oláhságtól lakott része; de a legújabb időben annál rohamosabban fejlődik. Lakóinak száma jelenleg 15.000. Az Erzsébetváros keletkezése

Az Erzsébetváros, melyet egyébként csak egy főutcza választ el a szomszédos Józsefkülvárostól, a Bega-folyó mentén elhúzódó, nagykiterjedésű és kedvezően fekvő, be nem épített szabad területe révén, nagyobb arányú fejlődésre a legalkal- A Dózsa-tér környéke

masabb városrész. A Bega-csatorna partján néhány év alatt keletkezett gyönyörű paloták sorai, a csinos *Dózsa-teret* körülvevő emeletes bérházak a legjobb benyomást teszik a szemlélőre.

A Hunyadi-útról az Erzsébetvárosba elágazó villanyos vonal elején a „*Segítő Boldogasszony*“ szobra áll, annak emlékére, hogy körülbelül e helyen végezték ki 1514-ben, válogatott kínzásokkal, a parasztlázadás vezérét, Dózsa Györgyöt. A szobor tőszomszédságában áll a *református egyház* bér- és imaházának szép angol gót stílű új épülete.

E tájon, az Erzsébetváros elején levő Begasoron találjuk a másodrendű *bábaképző tanintézetet* és a *női gyógyászati szanatóriumot*.

A Dózsa-utczában van a *siket-némák intézete*, melyet a város 1897-ben építtetett s azóta már másodízben kibővíttetett. Dologi kiadásait a város, személyi kiadásait pedig az állam viseli.

A Telekház-tér környéke

Ha a Dózsa-utczán teljes hosszában végig haladunk, a báziási sínpáron átlépve, csakhamar a *Telekház-térre* érünk. Néhány csinos magánépület szegélyezi, melyek egyikében van az *erzsébetvárosi népkönyvtár* elhelyezve. A tér egyik sarkán van az új *telekház*, mellette a *városi népiskola*, a térre torkoló egyik mellékutczában pedig a *Vakok intézete*.

A Telekház-térről árnyas akáczfasor vezet a Belvárosba. Ennek mentén az *erzsébetvárosi kisdedóvó* mellett, a *Mühle-czég* gyönyörű virágkertészete és rózsatelepe érdemes a megtekintésre. A Mühle-czég messze külföldön ismeretes. Az ő és ugyancsak az Erzsébetvárosban levő *Niemetz-* s a Gyárvárosban levő *Agátsy*-czégek érdeme, hogy Temesvárt a magyar „Erfurt“-ként emlegetik. A Mühle-kerttel szemben van *Wegenstein* Lipót orgonaépítő műhelye, mely országos jóhírnévnek örvend. Egész közel hozzá szerény kis kápolna húzódik meg a fasor baloldalán, az ú. n. *Rozália-kápolna*, melyet a város lakossága az 1738-ban dühöngött pestisjárvány megszűnése emlékére emelt, azzal a fogadalommal, hogy minden esztendőben az évforduló idején körmenet vezetendő ide s hálaadó isteni tisztelet tartandó benne, a mit évenként meg is tartanak.

Közel a kápolnához van a Weisz-féle *pamutszövőgyár*, továbbá a *Délmagyarországi tanító-egylet* modern berendezésű *konviktusa*, ettől pedig nem messze a Hoffmann-féle „*Magyar Otthon*“ nevű tanulói konviktus.

E városrészben egyébként nem sok a középület. Ezek sorában felemlítendő a Magyar államvasutaknak a József-téren ideiglenesen három bérházban elhelyezett új *temesvári üzletvezetősége*, mely 1911 szeptember hó óta működik.

Az Erzsébetvárosnak a Gyárváros felé eső területén épült a 11 épületből álló *közvágóhíd*, mely elhelyezése, méretei és berendezése tekintetében, a modern technika és a vágóipar követelményeinek is teljes mértékben megfelel. A *Székely* László, városi műépítésztől tervezett új közvágóhíd építési és telekköltségei 800.000 koronára rúgtak. Az 1910. évi nagy jéghiányra való tekintettel, a közvágóhíd jéggyárát 116.000 korona költséggel kibővítették s azóta naponként 180 métermázsa jeget tud gyártani.

A Józsefváros keletkezése

Temesvár külvárosai közül legkésőbb keletkezett a *Józsefváros*. Alapját 1744-ben vetették meg. Kezdetben csak a gazdagabb belvárosi polgárok építettek itt magnknak nagy kertek közepén nyári lakásokat, de miután egészséges fekvését felismerték, állandó lakásokat is építettek itt. Már a XVIII. század hetvenes éveiben, széles, egyenes, fákkal szegélyezett utczái voltak. E városrész emelkedése most is a legnagyobb. Lakossága kezdetben csakis németekből állott s ezért „új német majoroknak“ nevezték. Mai nevét 1773-ban vette fel, II. József császár tiszteletére. Lakóinak száma jelenleg 18.000.

A Bega jobbparti rész

A Temesvárra érkező idegent nyomban megérkezésekor meglepi a *józsefvárosi pályaház* nagyszerűsége. Az állomási épületet 1897-ben emelték, díszes franczia reneszánsz-stílben. Temesvár vasúti forgalma egyébként, Pozsony után, az összes hazai vidéki városok közül a második helyen áll. A rendező-sínek hossza 48 kilometer, 156 váltóval. Az indóház egyik szárnyában van elhelyezve a postai kézbesítő hivatal is.

A vasúti pályaháztól a Bega-csatornáig terjedő városrész a gyártelepek városrészének mondható. Itt van a vasút mentén levő oldalon: a *Hungária-gőzmalom* (épült 1869-ben), a Belváros felé vezető út mentén a *selyemtenyésztési épület*, melyben a környék selyemgubóit beváltják s a szövésig előkészítik. Az indóházutcza ellenkező irányában van a *városi légszeszgyár*. A Bega-csatorna mentén eső oldalon, a város legalsó szélén van a *Temesvári Szeszgyár* (alapíttatott 1869-ben).

Alaptőkéje 2 millió kor. Termelőképessége 50.000 hektoliter. Az ország egyik legnagyobb szeszgyára.

Feljebb találjuk a m. kir. *dohánygyár* kétemeletes épületét, mely három utczára tekint. 1846-ban épitették s a fiumei után hazánkban még ma is a legnagyobb. Munkásainak száma 2000. Ily hatalmas gyártelep a Ferencz József-híd tövében levő *Temesvári első műmalom* r.-t. gőzmalma, melyet 1880-ban rendeztek be. Őrlőképessége naponkint 15 waggon gabona. Munkásainak száma 250. Ettől feljebb terül el az 1899-ben 1,500.000 korona alaptőkével megindított *„Első Délmagyarországi kalapgyár"*, mely 350 munkást foglalkoztat. Napi termelése 250 tuczat nyerskészítmény (kalapkúp) és 100 tuczat kalap. Tőszomszédságában van a *Hungária nemezgyár*, a *tejcsarnok* és a *vajgyár*.

A M. Á. V. vágányai alatt elvezető aluljárón át, árnyas ligetben álló — de most már felhagyott — *polgári lövöldéhez* s a *Vörös Kereszt-egylet pavillonjához* jutunk.

A Bega-csatorna balpartján van a *Dunahajózási ügynökség*, tágas raktáraival, mögötte a *papirgyár*, mely azonban már több év óta szünetel. Lejebb, a szeszgyárral szemközt találjuk az 1883-ban alapított *Temesvári gyufagyárat*, mely örvendetes virágzásnak indult. Legkedveltebb gyártmánya az „Emke" gyujtó. Mintegy 400 munkást foglalkoztat s nagyszerű mechanikai szerek birtokában van. Naponként 40 millió gyujtót, 250.000 dobozt és 90.000 papirhüvelyt készit s évenként átlag 500 vaggon fát, 12.000 kg papirt és 80.000 kg enyvet, burgonya- és gabonakeményitőt szokott feldolgozni. A Bega balparti rész

A józsefvárosi gyártelepek megtekintése után a villanyos vasút nyomába térve, a *józsefvárosi róm. kath. templomhoz* jutunk, mely 1774-ben épült (az akkori külváros szélén) s ma már sem a hívek számarányának, sem a város külső kiképzésének nem felel meg. A hívek már új templom építésére készülnek. A templom mellett van a *püspöki árvaház*, mely *Bonnaz* Sándor püspök bőkezűségéből keletkezett 1876-ban. Évente 75—80 árvaleányt gondoznak benne. Az árvaházzal szemben hatalmas épületek tömege köti le figyelmünket. Ez a *Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek józsefvárosi zárdája* és anyaháza. *Bonnaz* Sándor püspök példátlan bőkezűségéből épült 1880-ban. A középső épület, melyet kupola díszít, az anyaház. Itt van a házi kápolna, az ujonczépület, az iroda, fogadóterem stb. A balszárny földszintjén vannak a tanítónő- és óvónőképző, az első emeleten pedig a zárdanövendékek lakó- és hálótermei. A Kossuth- és Bonnaz-utcza sarkán emelkedő épületben a népiskola és felsőbb leányiskola van elhelyezve. A Bonnaz-utcza sorában van a polgári iskola és a zárda szép, ízléses, karcsútornyos temploma. Az egész épülettömb négy utczára néző homlokzattal bír.

A józsefvárosi plebánia-templom mögött van a józsefvárosi új *elemi fiúiskola*. Itt kezdődik a szép, új palotákkal szegélyezett *Scudier-tér*, melyen a Józsefváros hetipiaczát szokták megtartani. Ha pedig a templomtól a Belváros felé haladunk, a csinosan parkirozott *Küttl-térre* érünk, melyet a Hunyadi-út választ el a József-tértől s melyen a városi nyugdíj-alapból 260,000 korona költséggel épült *városi bérház* áll, melyben elegáns kávéházat, vendéglőt és kellemes nyári kerti helyiséget találunk. Innen a Belváros felé vezető Hunyadi-úton, a palotáknak hatalmas, új sora köti le figyelmünket. A középületek közül kiemelendő a *Délvidéki Kaszinó* új kétemeletes (*Töry* Emil budapesti építésztől tervezett) palotája, modern kávéházi és kaszinói helyiségekkel. A legdiszesebb azonban kétségtelenül a *Temesbegavölgyi vízszab. Társulat* nagy tornyos palotája, a Hunyadi-híd előtt. Benne vannak elhelyezve az állami vízrajzi hivatalok, a kir. folyam- és kulturmérnökség. *Baumhorn* Lipót budapesti építész tervei szerint épült. A Temes-Bega szabályozási palota mellett homlokzatával a Bega-csatornára tekint a temesvári *betegsegélyző pénztár* díszes épülete. A Küttl-tér környéke

A Ferenczváros Temesvár szab. kir. városhoz való átkebelezésével növelte e város területét és szaporította annak lakosságát. Lelkes hangulat, feldíszített utczák és felállított diadalívek mellett történt 1910 jan. 1-én, melyről különben más helyen bővebben van szó, *Mehala községnek Temesvár városához való csatolása*. A Ferenczváros keletkezése

A *Ferenczváros* közepén a *Molnár-téren* áll a községháza, továbbá három felekezet, ú. m. a *róm. kath., gör.-kel. román és a gör.-kel. szerb templom, az állami és felekezeti iskolákkal és az óvódával*. E külvárosban egyébként más, nevezetesebb köz- vagy gyárépület nincsen. A Molnár-tér környéke

Újabb területen épülő s így legrohamosabban fejlődő részei a józsefvárosi pályaudvar mögötti *Anheuer-*, *Blaskovits-* és *Rónácz-telepek*, mely utóbbi részen A Ferenczváros külső telepei

a már meglevő új *állami népiskolán és községi óvódán* kívül, új templom építését is tervezik.

E külvárosnak történelmileg nevezetes helye a temesvári *gör.-kel. szerb püspöknek* a Szegedi-úton, díszes angol kertben fekvő *nyári laka*, mely egykor a Temesi Bánság tartományi elnökének a nyaralója volt s még ma is látható mély kútja (basa-kút), mely még a török világból való.

A Rezsőföldi szőlők

Annak a szabályos körnek, melylyel a külvárosok a Belvárost körülveszik, éjszaki irányban kiegészítő része a Gyárváros és a Ferenczváros között elterülő és közigazgatásilag a Gyárvároshoz tartozó *Rezső-szőlők* nevű nyaraló-telep, melynek egy külváros arányaihoz mért tágas területén eddig 1000-nél több, nagyobbára gazdasággal és főleg szőlőműveléssel foglalkozó lakos lakik állandóan. Ez a városrész Temesvár nyaraló városnegyedének van predesztinálva. Eddig is számos temesvári jómódú polgárnak van itt kellemes nyárilaka.

Az új Temesvár

A mai Temesvár a város felszabadítása után keletkezett és még ma fennálló néhány épületet nem tekintve, *teljesen új város*, nagyvárosias jelleggel.

A város magva a *Belváros*. Mint a vér a szívből, úgy áramlik szét az élet a Belvárosból, nemcsak a külvárosokba, hanem a messze vidékre is, mert Temesvár egyházi, katonai, ipari, kereskedelmi, közlekedési, pénzügyi, tanügyi, szóval közgazdasági és szellemi tekintetben egyaránt, egy kiválóan kultivált, nagy és gazdag vidéknek alkotja középpontját.

A 200 év előtti török világbeli városból alig maradt itt valami, legfeljebb a kiválóbb épületek alapfalai. Széles, egyenes, egymást derékszögben metsző útvonalai, első tekintetre is elárulják, hogy az utczákat és tereket előbb kimérték, meghatározták és *azután* építettek.

A lakosság, terek, utczák, középületek száma

Temesvár lakosainak száma a legújabb népszámlálás szerint a jelenlevő katonasággal együtt 72.255 lélek, mely 5243 (köztük 4714 földszintes, 351 egyemeletes, 167 kétemeletes és 11 háromemeletes) házban, 19.349 lakásban, 30.520 lakószobában lakik.

Utcza és tér van összesen 288, ezekből 120 esik a Gyárkülvárosra, 49 az Erzsébetkülvárosra, 37 a Józsefkülvárosra és 32 a Belvárosra.

Egyházi, katonai és polgári főhivatalok

Temesvárott *116 középület* van és ezeknek csaknem a fele: 54, a legkisebb terjedelmű Belvárosra esik. Itt van a csanádi róm. kath. és a temesvári gör.-kel. szerb püspök székhelye, a csanádi káptalan, szeminárium, két szerzetes rend, a róm. kath., g. n. e. szerb, az ág. ev. és izrael. lelkészségek. Itt van a VII. hadtest, a 34. gyaloghadosztály, a 67. gyalogdandár, a 29. és 61. gyalogezred, a 7. számú lovassági, a 7. számú tüzérdandár és 7. számú hadtest tüzérezred parancsnokság. Katonai czélokra összesen 21 épület szolgál s ezek közül 20 a Belvárosban van. Pozsony után Temesvárnak van a legnagyobb helyőrsége a vidéki városok között. A városban levő helyőrség 1910. évi hivatalos adatok szerint 4011 főt számlált. A Belvárosban van a legtöbb állami hivatal is, mint a kir. ítélőtábla, kir. főügyészség, törvényszék, kir. ügyészség, kincstári ügyészség, járásbiróság, posta- és távirda-igazgatóság, posta- és távirda-kezelő hivatal, posta- és távirda, pénzügyigazgatóság, adóhivatal, orsz. kataszteri felügyelőség, térképtár,

Iskolák

államépítészeti hivatal, tanfelügyelőség. A legtöbb iskola is itt van, mint a kath. és áll. főgimnázium, áll. főreáliskola, áll. felsőbb leányiskola, városi felső kereskedelmi, polgári fiú- és leányiskolák, ipariskola, zeneiskola és népiskolák. Ugyancsak a Belvárosban van a vármegyeháza, a városháza, a színház, két kórház, nyolcz templom; itt vannak a legnagyobb üzletek, bankok és egyéb magánhivatalok, a lapok szerkesztőségei, a legnagyobb nyomdák, szállók és kávéházak.

A Temesvárott alkalmazott 520 állami, 78 megyei és 130 városi tisztviselőnek s a 200-nál több dijnoknak a legnagyobb része a Belvárosban hivataloskodik. Míg a Belváros a hivatalok, iskolák, katonaság és nagykereskedések székhelye, addig a külvárosokban vannak a gyárak, ipartelepek, kisebb üzletek, kereskedések és a pályaházak, valamint a külvárosokban laknak a legnagyobb számmal a tisztviselők és tanulók is. Reggeli 8 és délutáni 2 óra előtt valóságos népvándorlás indul meg a külvárosokból a Belváros felé és délben s este visszafelé.

Közlekedési eszközök

Ezt a nagyarányú személyforgalmat nagyrészben a *városi villamos közúti vasút bonyolítja le*, melyen 1910. évben 320.000 vonat átlag 50 férőhelylyel, összesen tehát 16,000.000 férőhelylyel közlekedett. Ezek közül az év folyamán tényleg csak 6,652.571 férőhelyet vettek igénybe az utasok, úgy hogy egy vonatra átlag 20 utas jutott. A személyszállítási összbevétel 698.402 kor. 43 fillér volt.

A Temes-Bega Vízszabályozási Társulat székháza.

Délvidéki kaszinó.

A gyárvárosi izr. templom.

A pályaudvar.

Az erdélyi kaszárnya.

Cs. és kir. hadapródiskola.

Az új katonai élelmezési raktár.

Cs. és kir. hadbiróság.

Az új katonai anyagraktár.

A városi villamostelep vízerőművének külső képe.

Városi közvágóhid.

Telbisz Károly dr. polgármester.

A villamos vasút üzemhossza 10.877 méter; ebből kettős vágányú 6.849 m., úgy hogy az egész vágányhosszúság 19·550 méter.

De az *egyes külvárosok saját belső forgalmának* élénksége is napról napra elevenebb. Az egyes városrészek is egyre bővülnek, szakadatlanul folyik a magánépítkezés és a város külsőségein újabb és újabb gyárak emelkednek.

Az *ipari vállalatok alapítását* egyébként, az állam iparfejlesztési politikája s a pénzintézetek helyes gazdasági érzéke mellett, hathatósan elősegíti a városi hatóság messzemenő erkölcsi és anyagi támogatása is, a mennyiben a város nemcsak kezdeményezőleg vesz részt a vállalatok alapításában, hanem ingyen telket, kedvezményes árú téglát, villamos erőt és több évi adómentességet nyujt a gyáralapító vállalkozóknak. Részben ez a magyarázata annak, hogy Temesvár az ország legelső ipari városai között foglal helyet, de ily arányú továbbfejlődésének egyéb biztosítékai is vannak, mint a minők a lakosság vállalkozó szelleme és ipari rátermettsége, az alacsony községi pótadó, olcsó és egészséges lakások, megfelelő vízi erő, a város kitünő fekvése stb. Ipari vállalatok

* * *

A külvárosok és a Belváros között elterülő földterület — a várerődítmények tartozékaként — hosszú ideig pusztán állott. Ez üresen állott területnek a Gyárváros előtt fekvő, a Bega-csatorna két ágától határolt részét, az ötvenes években gróf *Coronini* altábornagy, a szerb vajdaság kormányzója fásította be. Ekként keletkezett Temesvár első, mai napig is fennálló, szépen gondozott parkja, melyet a város 1910-ben — miután az ezen tájon részben befejezett városrendezés után a liget határvonalait véglegesen megállapíthatta — díszes kapukkal ellátott vasrácskerítéssel vett körül. A liget megteremtőjének, gróf Coronini-nak emlékét az ott felállított márvány-obeliszk örökíti meg. A városliget

A vár és a Józsefváros között elterülő térség még a hetvenes évekig is pusztán és szabályozatlanul állott. Báró *Scudier* Antal táborszernagy, temesvári katonai parancsnok, ki a város közügyein nemcsak közlekedési és forgalmi, hanem szépítési tekintetben is sokat lendített, az addig puszta térséget katonáival kiegyengettette, befásíttatta s ekként azt városunk egyik legüdébb helyévé alakíttatta át. A város hálából ezt a parkot *Scudier-ligetnek* nevezte el s abban 1881-ben Scudier életnagyságú szobrát állíttatta fel. A Scudier-liget

A fenntemlített két liget között, a Bega-folyó mentén elhúzódó hosszú területrészt, — miután azt előbb az 1891. évi országos ipari és mezőgazdasági kiállításra felhasználta, — maga a város alakította át ligetté. *A Ferencz József-liget* nagy kiterjedésű, angol rendszerű park, ekként összeköttetést nyervén a józsefvárosi Scudier- és a gyárvárosi Coronini-parkkal, valamint a Bega jobb partján végighúzódó vízi fasorral, az egyes városrészek közé közel két kilométernyi hosszúságban kellemes árnyat adó ligeteket ékelt, mi által a város párját ritkító szép jelleget nyert. A Ferencz József-liget

A város a mind szépészeti, mind közegészségügyi szempontból egyaránt fontos ligeteknek, ültetvényeknek és fasoroknak jó karban tartására kiváló gondot fordít. Ha a város szabályozási munkálatainak s ama nagymérvű külső átalakulásoknak — melyeken a város a legutóbbi évek alatt átment — itt-ott áldozatul is esik egy-egy kisebb parkrészlet, vagy egyéb ültetvény, a város vezetősége ezeket hatványozott mértékben pótolja. Így bold. emlékű *Erzsébet királyné* emlékére az *Erzsébetkülvárosban* is telepített csinos — nagyobbára fenyőfa-ültetvényű — ligetet, újabban pedig a *Sporttelep* környékének díszesebb ültetvényekkel való kiképzésén kívül, folyamatba tette a Bega balpart József- és Erzsébetvárosi részének és az Erzsébetvárosi *Dózsatérnek* parkirozását. Tervbe van véve ezenkívül egy terjedelmesebb népligetnek a telepítése, illetőleg a Vadászerdő egy részének népliget czéljaira való megszerzése is. Az Erzsébet-liget

De alig nyer szabályozást valamely szélesebb utcza, vagy ha újabb utczák, utak keletkeznek, azoknak fasorokkal való ellátása a város első gondja. A városból a szomszéd falvakba vezető utak minden irányban gyalogjárókkal és dús árnyékot nyujtó kettős fasorokkal vannak szegélyezve. A fasorok

A parkok és ültetvények összes térfogata 250 ezer négyzetméter, míg a fasorok hossza meghaladja a 25 ezer métert. Fenntartásukra a város közönsége a lefolyt évben 43.510 kor. 31 fillért fordított, mely összegből a ligetek fenntartási költsége 25.714 kor. 35 fillér, a faiskoláé 5191 kor. 63 fillér, a fasoroké pedig 12.612 kor. 33 fillér volt.

TEMESVÁR KÖZOKTATÁSÜGYE.

Az idegen befolyás alatt

A teljesen elpusztult Temesvárnak 1716-ban megkezdett rekonstrukczója után az osztrák kormány nagymérvű gyarmatosítása *németté tette Temesvárt* s így a XVIII. század közepe táján, a mikor az első elemi iskolákkal a közoktatásügy alapját lehetett megvetni, még szó sem lehetett nemzeti nevelésről.

Az első népiskola

Az *első temesvári népiskola* nyomaira a Belvárosban, 1726-ban akadunk, melyből 1775-ben megalakult a normális iskola 4 osztálylyal. Később Temesvárott a normális iskolával összekötött *tanítóképző tanfolyam* is fennállott 1844-ig.

A belvárosi elemi iskola 1850—51-től kezdve „K. k. Primärschule", majd 1855—56 óta „K. k. Hauptschule" nevet visel. 1869-ben lett községi iskola és a lakosság szaporodásához képest bővittetvén, mai napig fennáll.

Régi eredetűek a gyárvárosi és józsefvárosi elemi iskolák is; az erzsébetvárosi azonban csak 1855-ben keletkezett.

A *leányiskolák* mai jellegüket csak 1859-ben nyerték, a mikor a „Miasszonyunkról" nevezett, bajorországi *iskolanővérek* vették át a leányoktatást.

Az 1716-iki visszafoglalás után aránylag számos gör.-kel. lakosa volt Temesvárnak s ezeknek külön iskolájuk volt.

A jezsuiták gimnáziuma

A jezsuiták 1726-ban nyitották meg a három osztályból álló *gimnáziumot*, melyet utóbb a negyedik és 1763-ban az 5. osztálylyal bővítették. A rend feloszlatásával, 1778-ban a temesvári gimnázium is megszünt, mely után itt 10 évig semmiféle középiskola nem volt, míg 1789-ben a kegyesrendiek gimnáziuma megnyilt.

A róm.-kath. papnevelő

Ebből a régi német világból fakadt városunk egyetlen ez ideig fennmaradt *föiskolai fakultása*, a róm. kath. papnevelő intézet is, mely 1806-ban keletkezett és királyi rendelettel a jezsuiták Szent-György-téri épületét kapta meg. Az első tanév az 1806—07-iki volt, 44 növendékkel; ez a szám csak 1847-ben emelkedett négygyel, de ezt a létszámot a növendékek száma rendszerint meghaladja.

Lonovics József csanádi püspök kezdeményezésére 1836 elején sikerült a *jogi és bölcsészeti főiskolának* az alapját megvetni és a bölcsészeti fakultás 1841-ben, a jogi pedig 1845 őszén keletkezett. Ezt követte 1847-ben egy második gimnáziumnak, a *bánáti evangelikusok középiskolájának* megnyitása. E két utóbbi intézményt azonban az 1848—49-iki események árja elsodorta.

Az evang. középiskola

Az abszolut-kormány városunkban semmiféle iskolát nem alapitott és csupán az 1850-es évek óta fennállott magán ipartanodából és a vasárnapi kereskedelmi iskolából keletkezett 1863-ban *Wieszner Ferencz alreáliskolája*, melynek helyébe ugyanő 1873-ban polgári iskolát és 3 osztályú közép-kereskedelmi iskolát alapított.

A Wieszner-alreáliskola

Az oktatás szelleme és nyelve e tanintézetekben, nem tekintve a magyar nyelvű volt temesvári lyceális bölcsészeti és jogtudományi főiskolát és a papneveldét, valamint a görög-keleti iskolákat, teljesen német volt, sőt az 1850-es években, a „K. k. Primärschule" idejében a magyar szó egyenesen meg is volt tiltva. Az elemi iskolák felettes hatósága a kiegyezésig a temesvári tartományi kormány kebelében fennállott „Landes-Schulbehörde" volt. Csak az 1855—56-ik tanévben kezdték a magyar olvasást és nyelvtant is a tantárgyak közé felvenni.

A magyar tanítás első nyomai

A lakosság legnagyobbrészt német volt. A Preyer-féle monografia szerint, 1852-ben Temesvárnak 20.560 lakosa között csak 2346 volt magyar. Iskoláinkat, különösen a kereskedelmi iskolát, leginkább szerb, román és bolgár leánynevelő intézeteinket pedig balkáni növendékek látogatták, hogy a német nyelvet elsajátítsák. Az iskolanővérek két évtizeden át csak német kultúrát terjesztettek.

A 70-es évekig még a piarista főgimnáziumban is jórészt németül tanítottak.

E viszonyok tulajdonképpen II. József halála után kezdtek javulni, midőn a mintaiskolákban és képzőkben is, 1791—92-ben a magyar nyelv tanítása kezdetét vette.

Az iskolai jegyzőkönyveket latinul vezették, a német nyelven szerkesztett jegyzőkönyvek, melyek itt-ott magyarral váltakoztak, csak a negyvenes években veszik kezdetüket, s ez időben már nagyobb súlyt helyeztek a magyar nyelvre.

Az 1855—56-ik tanévben már a magyar olvasási gyakorlat is szerepel. A város magyar iskolái

Az 1861—62-ik tanév a magyarosodás terén a legújabb korszak előhírnöke volt s ez időben az iskolai jegyzőkönyveket is magyar nyelven szerkesztették.

Az 1868—69-ik tanévben, mikor az iskola a törvény értelmében községi iskolává alakult, már az I. osztályban is gyakorolták a magyar olvasást és a II. osztálytól kezdve felfelé a magyar fordítást és a nyelvtani szabályokat és ez így maradt egészen az 1873—74-iki tanév végéig. Az iskolaszék 1874. évi augusztus 28-án tartott ülésében egy lépéssel tovább ment, kimondta, hogy az 1874—75-ik tanévtől minden tantárgy nem csak német, hanem magyar nyelven is magyarázandó.

Néhány havi tapasztalat után azonban már a tantestület az iskolaszéken is túltett, a mennyiben indítványára a fenti iskolaszéki határozat 1875 márczius 20-án oda módosult, hogy a német nyelvi szakmákhoz tartozó tantárgyak kivételével minden más tantárgy német és magyar nyelven magyarázandó ugyan, de a feleletek magyarul követelendők. Ez így maradt egészen az 1888—89-ik tanévig.

Az 1889-ik évi június 14-én tartott iskolaszéki űlés azután kimondotta, hogy miután a *községi iskola főképpen magyar*, ennek következtében már az I. és II. osztályokban a fősúly a magyar nyelvre fektetendő, hogy a tanító ez osztályokban is lehetőleg csak magyarul beszéljen, a III. osztálytól kezdve pedig az oktatás kizárólag magyar legyen.

Végre az 1890 június hó 20-án tartott iskolaszéki űlés a községi népiskolát *„magyar tannyelvű“ iskolának nyilvánítván*, azóta a német nyelv az I. és II. osztályokból egészen kimaradt és csak a III. osztálytól felfelé tanítják; a többi tantárgy pedig mind magyar nyelven adatik elő.

Az aránylag rövid idő alatt lefolyt czéltudatus kultúrmunkát mindenkor és mindenben siker koronázta, úgy hogy a felső oktatást nem tekintve, alig van tudományos, népnevelési és nemzeti közművelődési intézmény, mely Temesvárott meg ne honosult volna. Ennek a sikernek köszönhető, hogy városunkban, a hol a mult század ötvenes éveiben a lakosságnak csak 12%-a volt magyar, de még 1881-ben is csupán 43% tudott magyarul, ott ma már 70%-nál többen beszélik és használják a magyar nyelvet.

Az óvodák ügye a legújabb időkig a társadalom kezében volt. A kisdedóvók és a Fröbel-féle gyermekkertek alapítása Temesvárott néhai *Brunner* József, belvárosi volt tanító kezdeményezésére vezethető vissza, kinek tollából 1841. évben egy „A kisded-óvó-intézetek szükséges voltáról“ czímű kis füzet jelent meg, melynek eredménye az volt, hogy a *Gyárvárosban Hofstädtner* Ferencz róm. kath. plebános elnöksége alatt egyesület alakult, mely kisdedóvóját már 1843-ban megnyithatta. Ez óvodát 1860-ban a város vette át és vezetését az iskolanővérekre bízta. Népoktatás Az első kisdedóvók

1846-ban a *József-külvárosban* alakult egy hasonczélú egylet *Marosfy* János elnöksége alatt. Ennek az óvodája az 1870-es években Fröbel-féle gyermekkertté alakult.

1870-ben *Bécsi* Gedeon dr. volt városi főorvos, utóbb a városi közkórház igazgatója kezdeményezésére alakult meg a *belvárosi* „Fröbel-féle gyermekkert“.

Az *Erzsébetvárosban* is alakult egyes polgárok kezdeményezésére egy Fröbel-féle óvoda, mely 1882-ben nyílt meg.

Újabban a *város* ez egyleti óvodákat egymásután a *saját kezelésébe vette* és 1902-ben, a teljesen díjmentes óvodáknak az összes városrészekben való felállítását határozta el. Az ekként átvett és idővel kibővített 4 óvodán felül, a város közönsége a városhoz csatolt *Ferenczvárosban*, két községi óvodát nyitott, mert az ott 1891-ben alakult *„Erzsébet gyermekkert egyesületi“* óvoda kicsinek és kevésnek bizonyult. Ez óvodákon kívül az Iskolanővérek a Józsefvárosban és a Gyárvárosban egy-egy népes óvodát tartanak fenn.

Városi feljegyzések szerint az *első temesvári népiskola* nyomaira 1726-ban akadunk. E feljegyzések szerint egy körmenet alkalmával a „trivialis iskola (el. népiskola) növendékeinek a deákok után kell menniök“. Ennyi az egész. A községi elemi iskolák

1763-ban a városi tanács *Gielg* Ferencz Jánost nevezte ki tanítónak, de már 1767-ben *Schweizer* Miksa volt a tanító évi 100 frtnyi fizetéssel és természetbeni lakással.

1765-ben már minden városrészben találunk tanítót és pedig egy-egy német tanítót a várban, a Gyárvárosban és az Új-Majorokban (Józsefvárosban) s egy-egy illír tanítót a várban, a Gyárvárosban és az Ó-Majorokban (Erzsébetvárosban).

A tanítókat a latin „instructor"-ok, a volt hadi irnokok (gewester Fourier) és a templomszolgák soraiból vették. Az iskolákban csak hittant, olvasást és írást tanítottak. Az akkori iskolamestertől nem követeltek egyebet, mint hogy olvasható írása legyen és a kátét tudja. Az elsőt a városi tanács bírálta meg, az utóbbit a pap.

Az első „normális" iskola

Mikor azután Mária Terézia alatt 1771-ben Bécsben az első normális iskola keletkezett, ennek mintájára alakult ily iskola Temesvárott is, a hol az 1775-ben nyílt meg. Igazgatójává *Spenkuch* János Konrád volt századost (gewester Haubtmann) nevezték ki, kit az 1776/77. tanévben az iskola hitoktatója, *Karlitzky* Albert követett. Ez az iskola négy osztályból és később az ezzel összekötött tanítóképző-tanfolyamból állott, mely utóbbi egész 1844-ig működött.

1784-ben a város a magyar tanulmányi alappal a külvárosi iskolák fenntartása czéljából szerződést kötvén, ugyanezt tette a gör.-kel. nem egyesült nemzetiségű igazgatósággal, a szerb és román népiskolák fenntartása czéljából is. E szerződés szerint a város kötelezte magát, hogy egyelőre három tanítót alkalmaz és pedig városrészenként egyet-egyet. Ez állásokban csak tanításra képesített és az új módszerben jártas egyének voltak alkalmazhatók.

A belvárosi községi elemi iskola

Mint láttuk, először a *Belváros* nyert népiskolát és az itt 1775-ben megnyitott „normális" iskolából fejlődtek ki a külvárosi iskolák. Az 1850/51-ik tanévtől kezdve az iskola „K. k. Primärschule" nevet viselt. 1855/56-ban pedig „K. k. Hauptschule"-nak nevezték el. Az 1869-ben községi iskolává átalakított intézetnél az 1874/75. tanévben egy V-ik és 1875/76. tanévben egy VI. osztályt állított fel.

A leányiskolák az 1799—1800-ik tanévig egyesítve voltak a fiúiskolákkal; a leányok azonban csak a két alsó osztályt látogatták. A külön leányiskola egy osztálylyal 1800-ban nyílt meg. A helytartóság a tanítónő fizetését 200 frttal és 12 öl tüzelőfával állapította meg. 1846-ban egy II. leányosztályt állítottak fel és kikötötték, hogy a folyamodó tanítónők a magyar nyelvben is jártasak legyenek.

Az 1853/4-iki tanév elejétől kezdve a tanítónők csak kézimunkát tanítottak, a pedagógiai oktatással pedig egy férfitanítót bíztak meg.

1858-ban a belvárosi leányiskolát a *„Miasszonyunkról" nevezett szegény iskolanővérek* vették át. 1859-ben a város költségére az eddigi kétosztályú leányiskolát, 3-ik osztálylyal bővítették ki, az 1873/4. tanévben pedig a IV., s az 1877/78. tanévben az V—VI-ik osztályokkal.

A jelenlegi belvárosi hatosztályú községi fiúiskolának 5 tanereje és 253 tanulója, a hatosztályú községi leányiskolának pedig 4 tanereje és 152 tanulója van. Igazgatója *Lamparter* István.

A gyárvárosi községi elemi iskola

A Gyárvárosban 1762-ben a németajkú lakosok, a kik a városi rácz tanács alatt állottak, iskolájuk számára községélyt kértek, de nem kaptak. 1771-ben azután valami *Krausz* nevű iskolamester panaszára a hatóság elrendelte, hogy a tanító fizetését a rácz tanács viselje. Ez az iskola 1784. évig csak egyosztályú volt; ez év végén azonban már két tanító működött itt. Kétosztályú maradt azután egész 1858—59-ig, a mikor a III. osztálylyal bővítették, a következő évben pedig már a IV. osztálylyal is, míg az 1877/78. tanév elején az V—VI. osztályt is felállították, sőt a hetvenes években párhuzamos osztályok felállítása is szükségessé vált.

A Gyárkülvárosban csak az 1848-ik évben pendítették meg az iskolák szétválasztásának eszméjét, a mikor a gyárvárosi iskolaházat felépítették; de a megvalósítás a közbejött 48-as mozgalmak miatt megakadt és csak 1849-ben nevezték ki az első leánytanítót: *Wagner* Karolint évi 250 frt fizetéssel és 8 öl tüzelőfával. 1855-ben még egy leányosztályt állítottak fel és kimondták, hogy a tanítónő csak a kézimunkát vezesse, míg a pedagógiai oktatást egy férfitanító végezze. 1860-ban a leányiskola az iskolanővérek vezetése alá került és háromosztályú lett. 1862-ben a IV. és 1877/78-ban az V—VI. osztálylyal egészítették ki és azóta vegyesen iskolanővérek és világi tanítónők oktatnak itt.

A jelenlegi gyárvárosi 13 osztályú községi fiúiskolának 13 tanereje és 795 tanulója, a 13 osztályú községi leányiskolának pedig 13 tanereje és 801 tanulója van. Igazgatója *Schwarcz* Alajos.

A józsefvárosi községi elemi iskola

A Józsefvárosban (akkor még Új-Majorok) 1765-ig alig találjuk nyomát a népoktatásnak. Akkor is csak valami *Hornung* Mátyás nevű iskolamester úgy tengette életét, hogy a lakosok tanképes gyermekeitől csekély tandíjat szedett be és habár a józsefvárosi községtől dícsérő bizonyítványt nyert, segély iránti folyamodványát a város elutasította, sőt munkaképtelensége miatt el is mozdította. *Treuer* János volt az első tanító, a kinek, 1768-ban, a város 50 frtot szavazott meg.

Az 1784-ik tanévig a Józsefvárosban, épp úgy, mint a Gyárvárosban, csak egyosztályú tanintézet volt. De az akkor a város és a tanulmányi alap között kötött szerződés alapján, itt is — egy fő- és egy altanítóval — kétosztályú elemi néptanodát állítottak fel, mely így egész a jelen század második feléig megmaradt. 1860-ban kibővítették az intézetet a III. osztálylyal és 1861-ben nyitották meg a IV. osztályt is. 1877/78-ban teljes hatosztályú iskolává fejlődött, de az 1881/2. tanévben a VI. osztályt beszüntették, az V. osztályt pedig a IV-ikkel egyesítették, míg 1886/7-ben az V. osztályt is — tanulók hiánya miatt — egészen feloszlatták.

Az első párhuzamos az osztály 1870/71. tanévre esik és az idők folyamán, más-más osztály mellé állítottak fel párhuzamos osztályt vagy szüntették azt be.

A józsefvárosi iskolában fiúk és leányok 1856-ig együtt nyertek oktatást. Ekkor történt meg a szétválasztás és nyílt meg az első leányiskola egy osztálylyal, egy tanítóval, melyhez már az 1858-ik évben egy II. osztály is járult, külön tanerővel. Ez a leányiskola is már 1867-ben az iskolanővérek vezetése alá került és ekkor a III-ik, 1871—1872-ben pedig a IV. osztályt nyitották meg.

A jelenlegi józsefvárosi 12 osztályú községi fiúiskolának 12 tanereje és 892 tanulója van, míg a leányoktatást az alábbiak szerint a róm. kath. felekezeti iskolában látják el. Igazgatója *Kraemer* Frigyes.

Az erzsébetvárosi községi elemi iskola

Az Erzsébetvárosból (Majorokban) a német lakosok azelőtt a Józsefváros iskoláiba küldték gyermekeiket. A német lakosok szaporodásával s mert az ötvenes években a német nyelv oktatása kötelezővé vált, a németek a román lakosokkal külön iskola felállítását a várostól kérelmezték. 1855-ben nyitotta meg a város a Majorokban az első nyilvános elemi iskolát, melyet fiúk és leányok együttesen látogattak. Az 1870—71-iki tanévben az iskola már egy második osztálylyal, 1880—81-ben a harmadikkal és 1892—93-ban a IV. osztálylyal bővült. Az Erzsébetváros lakossága azonban annyira szaporodott, hogy az iskolaszék 1896-ban külön leányiskola felállítását határozta el, melynek vezetését a „Miasszonyunk"-ról nevezett iskolanővérekre bízta.

A jelenlegi erzsébetvárosi kilenczosztályú községi fiúiskolának 9 tanereje és 446 tanulója, a hatosztályú községi leányiskolának pedig 6 tanereje és 336 tanulója van. Igazgatója *Wittenberger* József.

Állami elemi népiskolák

Az első állami iskola a Gyárkülvárosban „Magyar iskola" név alatt 1864-ben keletkezett, a Szegedről, Tápéról és Majsáról ide származott magyarajkú munkások gyermekei számára. Ez az iskola eredetileg magániskola volt; alapítását *Mihálovits* József, akkori gyárvárosi róm. kath. plebános és czímzetes kanonok (későbbi zágrábi biboros érsek) kezdeményezésének köszöni. Az iskola fenntartására szükséges költségek fedezéséhez, az alapítón kívül, *Bonnaz Sándor* csanádegyházmegyei püspök, ki az iskola első berendezésének költségeit is fedezte és az I. temesvári takarékpénztár járultak. 1866-ban alakult iskola fenntartására a „Temesvári gyárv. magyar iskolai egylet", mely a fenntartáshoz szükséges iskolai alap gyűjtését tűzte ki czéljául. Ehhez a város évi 100 frttal és 6 öl tüzelőfával járult. Ez az iskola nyolcz évig állott fenn egy osztálylyal, míg 1872-ben állami iskola lett, két osztálylyal. 1899-ben az iskolát a város saját kezelésébe vette át.

Állami elemi népiskolák a város területén ezidőszerint a városhoz csatolt Mehala községben, illetőleg *Ferenczkülvárosban* vannak, két igazgató vezetése alatt.

A *Ferenczkülvárosban* fennállott régi községi fiú- és rövid ideig az iskolanővérektől vezetett leányiskolát az állam az 1896-iki millennáris esztendőben átvette és a tankötelesek számának folytonos növekedésével az ez iskolánál alkalmazott tanerők számát 9-re emelte. Jelenlegi igazgatója *Laub* Pál.

A ferenczkülvárosi *Rónácz-telepen* lakó, nagyobbára vasúti alkalmazottak iskolaköteles gyermekeik oktatása czéljából 1906-ban, a Magy. kir. Államvasútaktól segélyezett magán népiskolát állítottak fel, melyet 1909-ben az állam vett át. Az újabban hat tantermű városi iskolaépületben elhelyezett iskola egyre fejlődik és a folyó tanév elejére negyedik tanerejét alkalmazta. Jelenlegi igazgatója *Csőregi* Ferencz. Mindkét állami iskola egy közös iskolagondnokság felügyelete alatt áll.

Az állami jellegű népiskolák sorába tartozik még *az állami tanítóképző-intézet* kebelébe tartozó *gyakorló elemi iskola*, két tanerővel és a gyárvárosi, valamint a ferenczvárosi ismétlő-iskolák is.

Felekezeti népiskolák

A *felekezeti jellegű népiskolák* két csoportot alkotnak: a *róm. kath.*, továbbá a *gör.-kel. szerb és román elemi iskolák* csoportját. Ezek közül a róm. kath. népiskolákban (1200 növendék) a tanítás nyelve szintén kizárólag magyar, míg a gör.-kel.

felekezeti népiskolákban (304 növendék) az oktatás nyelve, a törvénytől megkövetelt kivételekkel, szerb, illetőleg román.

A „Miasszonyunkról" nevezett iskolanővérek

A temesvári *róm. kath. népiskolák* mind a *„Miasszonyunkról"* nevezett iskolanővérek vezetése alatt állanak. Az iskolanővérek népszerű szerzete Bajorországból került hozzánk. *Csajághy* Sándor csanádi püspök 1850 körül ismerkedett meg az iskolanővérek kiváló működésével, a mit Temesvár nőnevelésének fellendítésére kívánt felhasználni. A szerzet főnöknője 1858-ban hat nővért küldött Temesvárra, kiknek jelenlegi belvárosi zárdája az iskolanővérek első magyarországi anyaházává lett. Itt kezdték meg működésüket. Ellátták a reájuk bízott háromosztályú városi elemi leányiskolát és nevelő-intézetet nyitottak bennlakó növendékeknek.

Az anyaház 1881-ig maradt a Hunyadi-vár előtt 1863-ban felépített zárdában. Bőkezűségéről híres *Bonnaz Sándor* csanádi püspök a Belvárosból a kedvezőbb fekvésű józsefvárosi új zárdaépületekbe költöztette át a nővéreket, míg a belvárosi ház fiókháznak maradt. Ily fiókházak 1860-tól 1881-ig a Gyárvárosban és az Erzsébetkülvárosban is keletkeztek.

Az iskolanővérek józsefvárosi zárdája az ország első, legnagyobb ily intézete és megtekintésre méltó. Az impozáns főépület mellé, 15 év alatt, még a következő nagyarányú épületek emeltettek: *a)* a kisdedóvó épülete; *b)* népiskolai épület; *c)* a háztartási épület; *d)* a főépülettel kapcsolatos új szárnyépület; *e)* a felsőbb leányiskolai épület és *f)* a díszes zárdai templom.

Az iskolanővérek nagyszabású anyaházát nemcsak e külváros, hanem Temesvár többi városrészeinek, sőt a közel és távol vidéknek a leányai is látogatják.

Mikor a temesvári népiskolák községi iskolákká lettek, a leányiskolák is községi jellegű iskolák maradtak; az oktatást azonban — mivel a közönség az iskolanővérek eddigi eredményével nagyon meg volt elégedve — továbbra is az iskolanővérekre bízták. Így fejlődött ki az a viszony, mely talán az egész országban páratlanul áll, hogy róm. kath. szerzetes nők községi iskoláknál mint rendes tanítónők működnek, a mint ez a Belvárosban, az Erzsébetvárosban és a Gyárvárosban mai napig is fennáll.

A fentebb említett községi elemi népiskolákon kívül még a következő kath. leányiskolák vannak a városban.

Egyéb r. kath. leányiskolák

Józsefvárosi róm. kath. elemi leányiskola. Keletkezett 1869-ben. Van hat rendes és négy párhuzamos osztálya, 10 tanerővel. Növendékeinek száma 633.

Józsefvárosi róm. kath. elemi „extern" leányiskola, melynek növendékei havi tandíjat fizetnek. Ez iskola tanterve a népiskola négy első évfolyamának felel meg, csakhogy növendékei a női kézimunkában és idegen nyelvekben is oktatást nyernek. Keletkezett 1885-ben. Van 4 osztálya, 4 tanerővel. Mindkét elemi leányiskola igazgatója: *Láng* Dávid cz. kanonok-plebános.

Belvárosi róm. kath. elemi „extern" leányiskola. Keletkezett 1859-ben; van 4 osztálya, 4 tanerővel. Igazgatója dr. *Bruch* József cz. esperes.

Gyárvárosi róm. kath. elemi „extern" leányiskola. Keletkezett 1862-ben; van 4 osztálya, 2 tanerővel. Igazgatója *Pacha* István cz. apát-plébános.

Józsefvárosi róm. kath. árvaházi elemi leányiskola. Néhai *Bonnaz* Sándor csanádi püspök 1876-ban a Józsefvárosban leányárvaházat alapított, mely az iskolanővérek vezetése alatt áll. Itt az árvák hatosztályú elemi iskolában külön oktatásban és nevelésben részesülnek. Három iskolanővér tanít 84 árva növendéket.

Józsefvárosi róm. kath. gyakorló elemi leányiskola, (a tanítónőképzővel kapcsolatban) egy tanerővel. Alapíttatott 1891-ben.

Józsefvárosi róm. kath. ismétlő leányiskola. A józsefvárosi zárdában már az 1881/82-iki tanév elején, mikor az iskolanővérek az új épületbe hurczolkodtak, a józsefváros-erzsébetvárosi 13—15 éves tanköteles leányok számára vasárnapi iskolát nyitottak meg. Az ismétlő iskolát látogató leánytanulók hetenként, minden vasárnap délután, 2 órában nyernek oktatást, mindazon tantárgyakban, melyeket a népiskolai törvény előír. Az iskolában az elmult tanévben 123 leánytanuló vett részt az oktatásban, kiket 4 csoportban 4 iskolanővér vezet.

Józsefvárosi r. kath. árvaházi ism. leányiskola 2 tanerővel. Alapíttatott 1901-ben.

Szerb és román népiskolák

Belvárosi gör.-kel. szerb népiskola. A gör.-kel. szerb népiskola a Belvárosban még az 1756. év előtt fönnállt s az iskolaépület bolti helyiségeinek jövedelme az iskola fenntartási czéljára szolgált. Mind ez, mind a többi külvárosi gör.-kel. felekezeti iskola is, már régóta sokat veszített eredeti jelentőségéből, mert a nemzetiségi szülők is, különösen a 3. és 4. osztályra már a községi iskolákba küldik

gyermekeiket. Az osztatlan vegyes iskolát 1 tanító vezetése alatt 16 tanuló látogatta. Igazgatója *Novákovits* János, gör.-kel. szerb esperes-plebános.

Gyárvárosi gör.-kel. szerb népiskola. A Gyárkülvárosban a gör.-kel. illír iskolában, melynek 1790-ben már segédtanítója is volt, a szerb- és románajkú gör.-kel. tanulók közösen nyertek oktatást. 1825-ben az iskolát különválasztották. A gyárvárosi szerb iskola kétosztályú intézetként maradt fenn, melyet 1871/2-ben külön leányosztálylyal bővítettek ki s így áll fenn a mai napig. Az iskolának jelenleg 6 osztálya van, két tanító vezetése alatt, kik mindkét nembeli ifjúságot együtt oktatják. Növendéke 60. Igazgatója *Beleslijin* Illés gör.-kel. szerb plebános.

Gyárvárosi gör.-kel. román fiúiskola. Az előbb említett illír iskolából 1825-ben különválasztott gyárvárosi román vegyes iskolát 1884-ben egy leányosztálylyal bővítették ki és így áll fenn most is; 5 osztálya van, 1 tanítóval, 53 tanulóval.

Gyárvárosi gör.-kel. román leányiskola. Keletkezett 1884-ben, van 6 osztálya egy tanítóval, a tavalyi tanévben 31 növendékkel. Az iskolák igazgatója *Puticiu* Traján dr. gör.-kel. román esperes-plebános.

Erzsébetvárosi gör.-kel. román iskola. Keletkezett 1758-ban. A belvárosi német tanácsnak volt alárendelve és a mai napig is egy osztályból áll, egy tanító vezetése alatt, 49 tanulóval. Igazgatója *Selegianu* Gábor gör.-kel. román lelkész.

Ferenczvárosi gör.-kel. szerb elemi népiskola. Keletkezett 1804-ben; négy osztálya van, egy tanítóval, 44 tanulóval. Az iskola a folyó tanévben modern új iskolaépületet nyert. Igazgatója *Szlobodan* Kosztics gör.-kel. szerb lelkész.

Ferenczvárosi gör.-kel. román elemi népiskola. Keletkezett 1870-ben. Hat osztálylyal, két tanítóval és 100 tanulóval. Igazgatója *Plavosin* János gör.-kel. rom. lelkész.

Hellén iskola. Az ú. n. hellén (görög) iskolát az itteni örmény kereskedők tartották fenn. A város 6 öl tüzelőfával segélyezte. 1805 táján keletkezett és 1857-ben *Sifnios* János nevű tanító halálával végképp megszünt.

Protestáns iskola

A protestánsok, a kik csak 1774 óta kezdtek Temesvárott letelepedni, már 1825-ben nyitottak elemi népiskolát, mely 1858-ban egy második osztálylyal gyarapodott. 1870-ben, midőn a helybeli felekezeti jellegű népiskolák községiekké lettek, a protestáns iskola is megszünt.

Izraelita népiskolák

Az izraeliták Temesvárott már a 40-es években két magánjellegű felekezeti iskolát tartottak fenn és pedig egyet a Belvárosban és egyet a Gyárvárosban. Ez iskolák a 48-as időkben megszüntek s csak 1851-ben szerveztettek újra, az akkori felsőbb iskolai hatóság meghagyásából.

1856-ban az izraelitáktól befizetett egy millió frt hadisarczból a kormány egyebek között, az öt tankerületben egy-egy mintaszerű négyosztályú elemi iskolát kívánt felállítani és ezek közül az egyiket a Temesi-Bánság számára Temesvárott. Ez az iskola 1857-ben négy osztálylyal meg is nyílt. A tanerőket a helytartó tanács nevezte ki. Az addig a hitközségtől fenntartott háromosztályú elemi népiskola ugyanily jellegű leányiskolává lett 1 tanítóval és 2 tanítónővel. Ezek az iskolák azonban 1872 július havában az akkori izr. kongresszus határozatával megszüntek és ettől kezdve a várbeli és a józsefvárosi izraeliták a községi iskolákba küldték gyermekeiket.

A gyárvárosi iskola 1857-ben szintén két osztályú leányiskolává lett, 1 tanítóval és 1 tanítónővel, míg a III. és IV. osztályra fellépők, valamint a fiútanulók a Belvárosban nyertek oktatást. 1872-ben ez az iskola is megszünt s így jelenleg izraelita felekezeti nyilvános iskola már nincs a városban.

Magán-népiskolák

A *Löwinger-féle* magán népiskola fiúk számára 1872-ben keletkezett. 4 osztálya van, 3 tanerővel. 1901-ben 4 osztályú leányiskolával is bővült.

A *Grosz Aranka-féle* magániskola 1902 óta áll fenn. 4 fiú- és leányosztálya van, 2 tanerővel.

A *Fodor-féle* elemi magániskola 1907-ben keletkezett 4 osztálylyal, 2 tanerővel.

Összegezés

Temesvárott tehát összesen 36 különféle népiskola van. Ezek között 12 községi, 6 állami, 14 felekezeti és 4 magánjellegű. A népiskolai tanulók száma a mult tanév végén 6447. Ebből magyar nyelvű (községi, róm. kath., magán és állami) iskolákba 6143 tanuló járt, nem magyar nyelvű (gör.-kel. szerb és román) iskolákba pedig 304, kik ez iskolákban is részesültek a magyar nyelv oktatásában.

Polgári iskolák

A Temesvárott az 1850-es évek óta fennállott magán-ipartanodából és vasárnapi kereskedelmi iskolából *Wieszner* Ferencz tulajdonos 1863-ban alreáliskolát alapított. A mikor pedig 1875-ben az állami főreáliskola megnyílt, magániskoláját négyosztályú *polgári iskolává* alakította át, nyilvánossági joggal és így állott fenn

1899-ig, míg a város kezelésébe vette és a kereskedelmi iskolától külön választva, virágzó iskolává fejlesztette. A 4 osztályú iskola összes osztályai párhuzamosak és növendékeinek száma 344 volt. Igazgatója *Gokler* Antal.

A polgári fiúiskolai oktatás ilyetén ellátása mellett, a városi tanács az 1907/908. tanévben új *polgári leányiskolát* és azzal kapcsolatban *női ipari kézimunka tanfolyamot* is szervezett, melynek az a hivatása, hogy oly szegényebb leányok továbbképzéséről gondoskodjék, a kik a felekezeti polgári és a felsőbb leányiskolákban nem találnak elhelyezést. Az itt szervezett női ipari tanfolyamon a leányok gyakorlati kézimunkákra képeztetnek ki. Egyelőre a fehérruha- és a felsőruhavarrást tanítják, de később a himzés és a vegyes kézimunka is sorra kerül.

Ez iskola 1907-ben nyílt meg s azóta fokozatosan teljes 4 osztályú intézetté fejlesztették. Látogatottsága miatt a folyó tanévvel már az I. osztályt párhuzamosítani kellett s az intézetnek 183 leánytanulója volt. Igazgatója *Gokler* Antal.

A *Belvárosi róm. kath. polgári leányiskolát* 1874-ben alapították az iskolanővérek. Az osztályok száma 4, 11 tanerővel. A növendékek száma 205.

A *Gyárvárosi róm. kath. polgári leányiskolát* 1888-ban alapították az iskolanővérek. Van 4 osztálya, 173 növendékkel.

A *Józsefvárosi róm. kath. polgári leányiskola*, első sorban az itteni zárda bennlakó növendékei részére tartatván fenn, a polgári iskolai leányoktatás legtökéletesebb intézetei közé tartozik, melyben a leánynövendékek még az idegen nyelvekben és a női kézimunkákban a legkényesebb igényeket is kielégítő módon nyernek oktatást. Az intézet 1874-ben keletkezett, 4 osztálylyal és 13 tanerővel. Növendékeinek száma az elmult évben 86 volt. E polgári iskolákat az illető városrészbeli róm. kath. népiskolák igazgatói igazgatják.

Középiskolák. A kegyesrendi kath. főgimn.

A *kegyesrendi róm. kath. főgimnázium* története szorosan összefügg a kegyes tanítórendi ház történetével. 1751-ben Dévai *Bibics* Jakab a kegyesrendieket az aradvármegyei *Szt.-Annára* telepítette. A gimnázium, melyet *Bibics* Jakab alapított, három osztályból állott, melyet a két felső IV. és V. úgynevezett humanior osztálylyal kiegészítettek. 1786-ban történt először, hogy a piaristákat *Temesvárra* akarták áthelyezni. A *jezsuiták* ugyanis 1726-ban három osztályt nyitottak meg Temesvárott, majd 1763-ban a teljes öt osztályú gimnáziumot. De az a rázkódtatás, a mely a róm. kath. iskolákat a Jézus-társaság feloszlásával érte, nem hagyhatta érintetlenül a temesvári iskolákat sem; 1778-ban már csak 13 tanulója volt az intézetnek. Egy évtizeden át a középoktatás teljesen szünetelt. Ez, valamint a felsőbb katonai hatóságnak 1790 ápr. 1-én kelt meghagyása, hogy a szt.-annai piaristák mielőbb Temesvárott béreljenek házat, mert a katonaságnak sürgős szüksége van (kórház czéljaira) a szt.-annai társházra, siettették a piaristáknak Szt.-Annáról Temesvárra való áthelyezését.

1790-ben már Temesvárott találjuk őket. Az időközben távozott *Ferenczrendiek* épületébe költöztek, melyet czéljaiknak megfelelően átalakították s itt folytatták a tanítást, annyi osztályban és tanárral, mint Szt.-Annán.

1806-ban az elemi iskolának harmadik osztályából „minor parva“ czímen gimnáziális első osztályt fejlesztettek, az eddigi első osztályból „maior parva“ czímen második osztály lett s így fokozatosan összesen hat osztályból állott az új gimnázium. 1850-ben a róm. kath. gimnáziumot főgimnáziummá fejlesztették hét osztálylyal. A VIII. osztályt a következő 1851/52. évben nyitották meg. Az új főgimnázium osztályait a kegyesrendiek épületében és a szemináriumi épületnek volt líceális termeiben helyezték el.

1862-ben a m. kir. helytartótanács felmentette a rendet a három felső osztálynak tanárokkal való ellátása alól s ettől kezdve az alsó öt osztályra a kegyesrend adott hét, a három felső osztályra pedig Csanád egyházmegye öt tanárt.

Az I. osztály mellett 1886/87-ben párhuzamos osztályt állítottak fel; a II. osztály mellett 1888/89-ben s így fokozatosan minden évben egy-egy osztály mellett állították fel a párhuzamos osztályt, egészen az V. osztályig, a líceális alap és a város terhére. A rendelkezésre álló helyiségek elégtelensége következtében azonban az iskolákat négy helyen bérelt helyiségekben szétszórtan kellett elhelyezni: a katonatiszti épületben, a városi szállodai épület földszintjén, majd pedig a városi elemi népiskolai épület II. emeletén.

A kegyesrendi gimnázium fenntartásánál érdekelt tényezők, úgymint: *a rend kormánya,* a tandíjakat élvező *tanulmányi alap* és az évi 3560 koronával hozzájáruló *Temesvár város* között folytatott hosszú tárgyalások után, végre a város

Városi felső kereskedelmi és polgári iskola.

Áll. tanitóképző.

Állami főreáliskola.

A siketnémák intézete.

Állami felsőbb leányiskola.

A kegyesrendiek főgimnáziuma.

közönsége nagy áldozatra: *a kegyesrendi főgimnázium felépítésére határozta el magát* arra az esetre, ha a többi érdekelt tényezők is támogatják e törekvést.

Az egyezmény akként történt, hogy a rend lesz ezentúl az egyedüli fenntartó, ez élvezi a jövőben egyedül a tandíjakat, a kormány pedig évi 23—32.000 koronával járul a fenntartáshoz. A 803.000 koronával előirányzott nagyarányú építés költségeihez az állam 240.000 koronával, a csanádi püspök 80.000 koronával, a rendház pedig 30 konviktortól beszedendő évi 100—100 = 3000 koronával törleszthető 50.000 koronával járul, míg a város a Temes vármegyétől és a Bonnaz-alapítványból kilátásba helyezett 50—50 ezer koronás hozzájárulás feltételezésével, a többi építési költségeket és magát az építkezést elvállalja, a főgimnázium új palotája részére a várterületből 4000 négyszögölnyi telket enged át, de ennek ellenében megkapja a régi rendházat, az iskolaépületet, a templomot és a telket.

Az új róm. kath. főgimnázium, a kegyesrendiek társházával, templomával és a konviktussal együtt az 1908. és 1909. évek folyamán — a templomberendezés kivételével — közel 950.000 korona költséggel elkészült és az egész hatalmas épületcsoport már az 1909—1910. tanévben át volt adható rendeltetésének.

A kegyesrendi kath. főgimnázium igazgatói a következők voltak:

1790 Kosik Vazul, 1791—1793 Bellóth József, 1794—1801 Huber Joakim, 1802 Szulmon Péter, 1803—1804 Dominkovits József, 1805 Viski Ágost, 1806—1814 Végh Imre, 1815—1821 Zimantschek Jeromos, 1821—1846 Schmidt Antal, 1847—1849 Lapsónyi Alajos, 1850—1855 Mannhardt Ignácz, 1856—1858 Purgstaller József, 1859 Suhayda Sándor, 1860—1874 Hartl Ferencz, 1875—1883 Hemmen Ferencz (világi), 1884—1885 Horváth Pius, 1886—1896 Pfeiffer Antal, 1896—1900 Véber Antal, 1900—1901 Kroll Rudolf, 1901—1909 Szamek György dr., 1909-től Both Ferencz dr.

A *m. kir. állami főreáliskola* 1870-ben történt alapítását 18 évig tartó alkudozások előzték meg. A város már 1852 óta arra törekedett, hogy reáliskolája legyen. Érintkezésbe lépett a bánsági kormányzóval és a tartományi iskolahatósággal, de törekvései folyvást akadályokba ütköztek. Eleinte főreáliskolát akart, majd később megelégedett volna egy harmadosztályú reáliskolával is, de ez sem sikerült.

A m. kir. állami főreáliskola

1864-ben *Bonnáz* Sándor, csanádi püspök, azután a temesvári kereskedelmi és iparkamara kísérlette meg a kérdés megoldását, de hasztalan. Végre 1870 április 20-án a vallás- és közokt. miniszter és a város között megtörtént a megállapodás.

Temesvár nemzeti szellemű reformakcziójához nagyban hozzájárult ez az *első állami tanintézet,* melyhez azonban a városnak nem csupán az épületet kellett szolgáltatnia, hanem 4000 frt évi hozzájárulást és a helyiségek fűtését is biztosítani.

A teljes főreáliskolát már az 1870—71-iki tanévben a I. és IV. osztálylyal a kórházi épületben nyitották meg és 1876-ig fokozatosan a VII. osztálylyal véglegesen szervezték, míg végre a város 1879-ben a régi színházépület teljes átépítése mellett, az áll. főreáliskola részére 111.685 frtnyi költséggel, kétemeletes épületet emelt. Az építkezési költségen fölül a város kilencz évig évenként 8000 koronát fizetett be az állampénztárba; később az épület fenntartási és tatarozási költségeit is viselte, de újabb egyezmény szerint az államkincstár maga gondozza az épületet, a város pedig az évi hozzájárulást 11.000 koronára emelte fel. A 473 tanulóval bíró intézet jelenlegi igazgatója: *Berkeszi* István dr.

Ama tarthatatlan állapot megszüntetése céljából, melyet a róm. kath. főgimnázium helyszűke okozott, a város kezdetben oly irányban indította meg a közoktatásügyi kormánynyal a tárgyalásokat, hogy e bajon a kegyesrendi főgimnázium részére egy nagyszabású épület emelésével segítsenek.

Állami főgimnázium

Gróf *Csáky* Albin, miniszter 1893 jún. 29-én egy tervezetet bocsátott ki, mely szerint 270.000 frttal új épület lett volna emelendő, s a tanulmányi alap a gimn. fenntartásáról is gondoskodott volna, ha a város az új épülethez telket, az építési költségekhez 100.000 frtot és a többi tényezők 70.000 frtot ajánlottak volna fel. A város a telket és a 100.000 frtot fel is ajánlotta, de kikötötte, hogy a gimnázium fenntartására addig évente fizetett 2280 frtnyi teher alól felmentessék. Ezt az ajánlatot azonban báró *Eötvös* József miniszter elutasította. Ekkor szülemlett meg az új állami főgimnázium eszméje. *Pulszky* Ágost államtitkár kezdeményezésére a városi tanács azt indítványozta, hogy mivel a tanulmányi alap a fennálló gimnáziumot nem tudja az igényeknek megfelelően átalakítani, alapítson az állam Temesvárott egy *állami gimnáziumot.* Az időközben báró *Bánffy* Dezső, miniszterelnök vezetése alatt megalakult kormány az eszmét jóakarattal fogadta és megvalósította. A város a kormánytól kijelölt telken kívül 50.000 frtnyi hozzárulást ajánlott fel, továbbá arra is kötelezte magát, hogy gondoskodni fog az új épület megépítéséig

az alsó osztályok elhelyezéséről. Az új állami főgimnázium első osztálya még 1897 szept. 1-én nyilt meg, a többi osztályok pedig azóta keletkeztek, s ma már mind a nyolcz osztály benépesült. Hogy mennyire szükség volt ez új intézetre, bizonyítja az, hogy az alsó osztályait már szervezésük idején párhuzamositani kellett.

Az 1903/4-ik tanévet a főgimnázium már a saját kétemeletes — *Alpár* Ignácz tervei szerint épült — palotájában töltötte. A főgimnázium igazgatója kezdettől fogva *Schönwiczky* Bertalan dr. A tanárok száma 19, a tanulóké 435 volt.

Állami felsőbb leányiskola

Városunkban már 1881-ben fennállott egy felsőbb magán leányiskola, dr. *Benedek* Albertné vezetése alatt, négy osztálylyal és öt tanerővel, 40 tanulóval és nyilvánossági joggal. Tanrendszere megfelelt az állami felsőbb leányiskola négy alsóbb osztályának. Ez az intézet azonban csak négy évig állott fenn, mert 1884-ben *Trefort* Ágost miniszter egy bennlakásos állami felsőbb leányiskolát alapitott. Az intézet szűk bérhelyiségben lévén elhelyezve, áthelyezése elkerülhetetlen volt.

Miután a város a lebontott várterületen kiszemelt 2800 négyszögölnyi telket és épitőanyaggal való hozzájárulást, az épités vezetését és az előirányzott 320 ezer koronával szemben, a kivitelnél felmerülő többköltségek viselését is készséggel felajánlotta, az új iskolai és internátusi palota — *Baumhorn* Lipót budapesti és *Klein* Jakab temesvári épitészek tervei szerint — 1902/3-ban felépült. Az iskola hat osztályát a lefoly tanévben 217 tanuló látogatta. Tanerőinek száma 16. Igazgatója 1890 óta *Mársits* Rozina.

R. kath. felsőbb leányiskola

Ez az intézet, az 1864/65-iki tanévben, az iskolanővérektől alapitott négyosztályú polgári leányiskolából keletkezett, a mennyiben az utóbbit, 1882-ben, teljes hatosztályú felsőbb leányiskolává fejlesztették. A tanulók száma azonban felszaporodott, hogy a fennálló intézethez nem párhuzamos osztályok, hanem 1896-ban egy egész hatosztályú párhuzamos intézet felállitása vált szükségessé. Mindkét párhuzamos felsőbb leányiskola fennáll. Növendékeinek száma 234, a tanerőké 15. Igazgatója *Sáfrán* József k. r. tanár.

Szakiskolák
Városi felső keresk. iskola

A kitünő hírű városi felső kereskedelmi iskolának első csirája a *Wieszner* Ferencztől 1860-ban alapitott kereskedelmi irányú, alsófokú, úgynevezett vasárnapi iskola volt. Kezdetben háromosztályú alreáliskola volt s Wieszner csak 1873-ban rendszeresitett melléje egy harmadosztályú középkereskedelmi iskolát, mely a rákövetkező évben nyilvánossági jogot nyert.

Midőn 1875-ben a temesvári állami főreáliskola nyolczosztályúra emelkedett, Wieszner polgárira változtatta át alreáliskoláját, mely azután a legújabb időkig a kereskedelminek előiskolája volt.

A temesvári első takarékpénztár, 1896-ban, 25 éven át lefizetendő 50.000 forintos alapitványt tett egy Temesvárott felállitandó új felső kereskedelmi iskola czéljaira. A város erre első sorban Wieszner Ferenczczel inditott tárgyalást, magánjellegű iskoláinak átvétele tárgyában. A tárgyalások eredményeként a város 1899 szept. 1-én saját kezelésébe vette a kereskedelmi és a polgári iskolát, melynek igazgatója *Pfeiffer* János, a lippai áll. keresk. iskola igazgatója lett és most is az.

Az intézet az 1904/5. tanévtől kezdve a városi iskolaépületbe költözött át ideiglenesen, mert saját új otthona most épül. Az intézet minden osztálya párhuzamos, sőt két tanév óta a felvételre jelentkezők száma oly nagy, hogy már a harmadik alsóosztályt kellett megnyitni. A tanulók száma 185, a tanároké 10.

A m. kir. állami tanítóképző

A temesvári „normális“ iskolával már 1775-ben egy tanítóképző tanfolyam is volt összekötve, melyet az első (1786) kimutatás szerint három jelölt látogatott. A tanfolyam időtartama hol nehány napig, hol meg tiz hónapig tartott, a mint azt a kisebb vagy nagyobb tanítóhiány és a tanítók képzettségének magasabb vagy alacsonyabb foka kívánta, s úgy látszik, hogy azok, a kik csak nagyon rövid ideig látogatták a képzőt, már alkalmazásban álló tanítók voltak, kiket az új tanmódszer elsajátítására rendeltek be; de később tíz hónapra terjedt a tanítási idő.

Az a tanuló, a ki társait tehetségre fölülmulta, már iskolázásának ideje alatt segédje volt tanítómesterének és iskolái elvégzése után a tanítói pályára lépett. A preparandiából, néhány hét vagy hónap után, okleveles, képesített tanítóként, vagy azonnal segédtanítói állást nyert, vagy tovább segédkezett valahol, míg számára állás üresedett meg. Találunk azonban olyanokat is, kik gimnáziumi tanulmányokat végeztek, sőt jogászok, theologusok és bölcsészek sem hiányoztak közülök.

1786-ban tantárgyai a következők voltak: ének, zene, módszertan, szépírás, számtan és levélírás; az 1803/4-iki tanévben még földrajz és Magyarország története. Az 1812/3. évtől kezdve mértan is. Az 1814/5. évben a hazai történelem helyett

természetrajz. 1817-ben a német nyelvtan. 1820—21-ben a német nyelvtan és természetrajz helyett rajz, természettan és ismét hazai történelem. 1834-ben a magyar nyelvet is tanították. II. József császár halála után, az 1790—1792. években nem képeztek ki tanítókat. 1793-ban a tanítóképző-intézet ismét folytatta működését, de 1844-ben megszünt. Az intézet 55 évfolyamról számol be, mely idő alatt 664 preparandusa volt.

Temesvár közönsége *Mártonffy* Márton, volt kir. tanfelügyelő, kezdeményezésére, a közoktatási minisztériumhoz fordult egy Temesvárott felállítandó *állami tanítóképző* ügyében. A város 50.000 frtot ajánlott fel az épület czéljaira. A törvényhatósági bizottságnak 1891. évi november 30-án tartott közgyűlési határozata szerint, ez ügyben alaposan indokolt feliratot intézett a közoktatásügyi kormányhoz, rámutatva egyebek között arra, hogy a temesvári képző legfontosabb hivatása volna a Délvidék soknyelvű lakossága között a magyar nyelvet terjeszteni és a hazafias érzést megerősíteni. E felterjesztésre a vallás- és közoktatásügyi kormány 1892-ben kijelentette, hogy 1893. évi szeptember elején a képzőt megnyitja.

A képzőt ideiglenesen a belvárosi községi iskolaépület bal szárnyán helyezték el. Az 1895/6-ik tanév elején azonban már beköltözködött a Gyárvárosban újonnan felépített palotaszerű épületébe. Az intézet internátussal van ellátva, 4 évtanfolyamból és egy 6 osztályú gyakorló elemi népiskolából áll. A lefolyt tanévben 113 növendék s a gyakorlóiskolát 50 tanuló látogatta. Igazgatója: *Amberg* József.

A *róm. kath. tanítónőképző* 1881/2-ben vette kezdetét. A kiképzett tanítónők eleinte a szegedi róm. kath. képzőnél tettek nyilvános vizsgát, míg az itteni intézet is elnyerte a nyilvánossági jogot. Az új tanerők kiképzésével az iskolanővérektől vezetett, eredetileg német intézetek, mindinkább magyarosodtak. A magyar nyelv tanítása különben, *Bonnaz* Sándor püspök rendeletére, már 1862-ben kezdődött. Az intézet jelenlegi szervezetében 1891 óta áll fenn és 4 évfolyamában 16 tanerő tanít. Növendékeinek száma 158. Igazgatója: *Bauer* György, prépost-kanonok. Római kath. tanítónőképző

Az óvónőképzőt szintén a józsefvárosi iskolanővérek alapították 1893-ban. A tanfolyam két évből áll. Ez intézettel kapcsolatban áll egy külön gyakorlati óvoda is. A jelöltek száma évenként átlag 40 és 5 tanerő. Igazgatója: *Bauer* György, prépost-kanonok. R. kath. óvónőképző intézet

Mint az eddigiekből láttuk, a város összes leánynevelőintézetei az iskolanővérek jeles kezében összefüggő, nagy pedagógiai szervezetet alkotnak, mely magában foglalja a nőképzés minden fokozatát. Az iskolanővérek józsefvárosi zárdája, melyben ezek az intézetek el vannak helyezve, kiterjedtségével, mintaszerű elhelyezésével és berendezésével figyelemre méltó. Építette: *Reitter* Ede, helybeli építőmester.

A siketnéma iskola *Schäffer* Károly, józsefvárosi iskolaigazgató kezdeményezéséből keletkezett. Nevezett igazgató magánúton már a 60-as években is sikerrel tanított s 1885-ben három ily növendékével nyilvános vizsgát tartott, melynek sikere annyira felbuzdította a város hatóságát, hogy az intézet a következő tanévben már 12 növendékkel nyílt meg nyilvános városi iskolaként. A siketnémák intézete

Fejlődését nagyban előmozdította *Bonnaz* Sándor püspök 20.000 forintos hagyománya. A város is évi 1000 forintot vett fel költségvetésébe az intézet czéljaira, miáltal a város fennhatósága alá került, mely 1897-ben az Erzsébetvárosban 50.000 frt költséggel, nagy kerttel körülvett, díszes épületet emelt. Ez szűknek bizonyulván, még két épületszárnynyal és különálló internátusi épülettel bővítette ki, míg a közoktatásügyi kormány a tanári testületet 1897-ben államosította. A felügyeletet ezentúl is a városi községi iskolaszék által választott felügyelő-bizottság gyakorolja, a vallás- és közoktat. kormány fennhatósága alatt.

A város közönsége az intézetnek teljes 8 osztályúvá való kifejlesztése és az intézeti internátusnak az összes növendékek befogadására képessé tétele érdekében, a folyó tanévben, az iskolaépületet több tanteremmel, az internátusi épületet pedig egy emelettel kibővítette. E munkálatok 130.000 koronába kerültek. Az osztályok száma 8, a tanerőké 15, a növendékeké 95. Igazgatója: *Zádor* Endre.

A vakok temesvári intézete 3 évvel ezelőtt saját otthonába kerülvén, nagyobb arányú fejlődésnek indult. A néhai *Sailer* Antal alapítványából, az erzsébetvárosi Korona-utczában vásárolt épületében elhelyezett intézetnek immár 50-re emelt állandó létszámú elhagyott világtalan a lakója, kik teljes ellátásban részesülnek és a kosárfonó-, székfonó- és lábtörlőiparban kiképeztetnek. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezt az embermentő munkát egyedül a társadalom jótékonysága valósítja meg. A vakok intézete

Az intézet első sorban *a vakok ipari képzését* és foglalkoztatását tartja feladatának, mert a gyámoltak egy része elméletileg már kiképezve jut intézetükbe. A kik felnőttebb korukban lettek világtalanokká, azokat 36 éves életkorig felveszi

s alkalmazhatóságuk szerint foglalkoztatja. Az intelligensebbek az irodai gépírásban is nyerhetnek oktatást. Az ipari képzés mindaddig tart, míg azt a gyámoltak tökéletesen elsajátítják. Mivel azonban e vakok csak a legritkább esetben önállósíthatják magukat, az intézet az általuk készített munkákat eladja és tartós munkával törekszik a vevőközönség megelégedését kiérdemelni. A vakok rendszeres munkadíjat kapnak, ebből fedezik tartásdíjaikat s akad közöttük akárhány, a kinek már megtakarított pénzecskéje is van.

Önképzőkört is alakítottak, a hol felolvasásokat rendeznek, előadásokat tartanak. Van nyolcztagú vonós-zenekaruk és énekkaruk is és legutóbb az intézet egy vakoktól olvasható, úgynevezett Braille-könyvtár alapításán is fáradozik.

Az intézetet első sorban a város támogatja anyagilag, de az orsz. egyesület is segélyezi. Alapját a nagy emberbarát, néh. *Sailer* Antal vetette meg, ki 80.000 koronás alapítványt tett e czélra. Az intézet állandó fenntartását a jótékony társadalom mozdítja elő s miután az elmult évben az osztálysorsjáték jövedelméből is 12.000 koronát meghaladó segélyt kapott s alapítványai a „*Tihanyi* György"-féle 600 koronás, továbbá a. villamos vasút alkalmazottjainak 400 koronás alapítványával gyarapodtak, remélhető, hogy humánus feladatait a jövőben még fokozottabb mértékben fogja megoldhatni. — Az intézet gondnoka: *Eck* Péter.

Állami fa- és fémipari szakiskola

Temesvár, a Délvidéknek ez a természetes emporiuma, főképpen iparűző város. Iparral foglalkozó lakosainak számaránya — a többiekhez képest — a hetvenes években még a fővárosét is túlhaladta, a mennyiben az a fővárosban 23%-ra, Temesvárott pedig 27%-ra rúgott. Magyarország egyes pontjain voltak ugyan már előbb is elszórtan „szakiskolák", de általános iparosképző iskola, szorosabb értelemben vett általános ipariskola 1879-ben hazánk területén még sehol nem volt. Ez különösen Temesvárott volt súlyosan érezhető, a hol az iparostanonczok száma a 700—800-at meghaladta, de anyaguk a lehető legsilányabb suhanczokból állott, kik az iparososztály erkölcsi és értelmi színvonalát csak rontották.

A temesvári kereskedelmi és iparkamara végre *Strasser* Albert, akkori titkár kezdeményezésére egy alapítandó iparosiskola költségei felének a viselésére hajlandónak nyilatkozott. A város közönsége azonnal bizottságot küldött ki s ez oly tantervet dolgozott ki, mely egy általános iparosképző iskola igényeinek megfelelt, de sem az akkori kir. tanfelügyelő, sem a miniszter, nem akarták ezt a minden paragrafuson kívül álló új iskolát jóváhagyni. A város és kamara küldöttsége azonban végre elérte, hogy a miniszter az iskola felállításához járult, úgy hogy a temesvári ipariskola 1879 szeptember elején *Varjassy* Árpád építész, jelenlegi aradvármegyei kir. tanfelügyelő vezetése alatt megnyílt.

Az első évben csak egy osztály volt 36 tanulóval és *Varjassy* Árpád igazgató mellett, két bejáró óraadó tanerővel. Az 1880-ban megtartott évzáróvizsga fényes sikerén felbuzdulva, egy második osztály felállítását és egy második tanári állás rendszeresítését határozták el. 1880 szeptember elsején megnyílt a második osztály 19 növendékkel, míg az első osztályba 44 tanuló iratkozott be. Az 1881/2. és 1882/3. tanévekben annyira gyarapodott a tanulók száma, hogy az 1882/3. tanév elején már meghaladta a 100-at.

Az általános bizalom megerősítéséhez kétségkívül hozzájárult a vallás- és közoktatási miniszter 1882. évi rendelete, melylyel a „*Temesvári nyilvános elsőfokú ipariskola*" a nyilvánossági jogot is megkapta és a mely elrendeli, hogy az intézet végzett növendékei a budapesti állami középiskolában felvehetők legyenek.

Az 1882/3. tanév folyamán *Varjassy* igazgató új szervezetet dolgozott ki, mely az osztályok számát háromra emelte, úgy hogy a harmadik osztály tananyaga már határozottan szakszerű jelleggel bírt s a hol a műszaki rajzot is gyakorolták.

Ez évben történt *Varjassy* Árpád igazgatónak aradmegyei kir. tanfelügyelővé történt kineveztetése. A megürült igazgatói állásra az iskolaszéki elnökség *Stumpfoll* Ede tanárt nevezte ki helyettes minőségben, a kit már az 1885. évi április hó 22-én tartott iskolaszéki ülés végleges igazgatónak választott meg. Ugyanez évben történt meg elsőízben, hogy a beiratáskor helyszűke miatt 40 tanulót vissza kellett utasítani s e sajnos jelenség fokozott mértékben ezentúl is ismétlődött 1893-ig, vagyis nyolcz éven át. Az 1894/5. tanév elején, a beiratáskor jelentkezett nagyszámú tanulók érdekében végre is elhatározta az iskolaszék egy párhuzamos I. b) osztály felállítását s ezt nyomban végre is hajtotta.

Az 1895/6-ik tanév elején az iskola beköltözködött a belvárosi községi új iskolaépületbe, hol megfelelőbb elhelyezést nyert.

A harmadik osztályt sikerrel végzett valamennyi tanuló, az igazgatóság közvetítésével, a legjobb műhelyekben előnyös feltételek mellett nyert elhelyezést.

Időközben az állam és a város megegyeztek abban, hogy az iskola államosíttassék. Az állam 1897-ben elvben elhatározta, hogy Temesvárott állami fa- és fémipari szakiskolát nyit, az ipariskola két osztályát előkészítő osztályok alakjában fenntartja és építőipari tanfolyamot, valamint gőzgépkezelői és segédeket továbbképző tanfolyamot is szervez, ha e czélra a város alkalmas épületet emel, a fennálló iskola vagyoni leltárát átadja és évenként oly összeggel járul az új intézet fenntartásához, mint a mennyit ipariskolájára fordít. E megállapodások után a város 1899 tavaszán megkezdte *Víg* Albert ipariskolai főigazgató tervei alapján az állami intézet számára az új iskola építését, mely a Hunyadi-várkastély szomszédságában áll és a városnak 200.000 forintot meghaladó költségébe került.

A városi ipariskola tehát 1900 szept. 1-én már *állami fa- és fémipari szakiskolaként* kezdte meg működését.

Az új iskola mintaszerű műhelyekkel van felszerelve. Tanfolyama négy évre terjed. A város közönsége fenntartásához évi 12.000 koronával járul. Az intézet szakszerű vezetését Stumpfoll Ede volt városi ipariskolai igazgatóra bízták. Tantestülete 9 tagból áll, növendékeinek száma 355 volt.

Tanoncziskolák
Iparostanoncz-iskola

Az iparostanoncz-iskola története a mult század második felébe nyúlik vissza. Minthogy egyházi férfiak tanítottak benne, a fősúlyt a vallástan tanítására fektették. A jelen század elején *Schmidt* A. igazgató figyelmeztette a tanítókat hogy a vallástan mellett az írásra, olvasásra és a számolásra is kellő súlyt helyezzenek. Az iparosok már a mult század végén a rajztanítást vallották legszükségesebbnek s ezért nagy örömmel fogadták az első rajztanítót: *Kimstettent* és a czéhek elhatározták, hogy az oly iparostanoncz, kinek iparágánál rajzra van szüksége, fel ne szabadulhasson addig, míg legalább egy évig nem járt a vasárnapi rajziskolába.

Az iparszabadság életbeléptetésével az iparostanonczok oly gyéren látogatták a rajziskolát, hogy azt 1871-ben be kellett szüntetni; két év után újra megnyílt, de a tanonczok csak heti két órában: vasárnap d. e. 10—12-ig nyertek oktatást. Így volt ez az 1884. évi új ipartörvény életbeléptetéséig, a mikor a temesvári iparostanoncziskolát is ez alapon szervezték és pedig egyszerre négyet. A bel-, gyár- és józsefvárosi népiskolák mellett előkészítő osztályokat szerveztek, míg a nyilvános I. fokú ipariskola mellett a tanoncziskola I. és II-ik, később III. évfolyamát is felállították. Később a népiskolák mellé még egy-egy I-ső évfolyamot is szerveztek, míg a II. és III. osztályok az ipariskolánál maradtak.

1892-ben az iparostanoncziskola szervezete lényegesen változott. A városi törvényhatósági bizottság 1892 október 26-án tartott közgyűlése *Stumpfoll* Ede ipariskolai igazgatót az összes tanoncziskolák központi igazgatójává megválasztotta. A külvárosi iparostanoncz-iskolák élén külön igazgatók állanak.

A legnagyobb súlyt a rajzoktatásra helyezték, a mit nagyban előmozdítottak a több év óta rendezett szünidei pótrajztanfolyamok.

A temesvári iparostanoncz-iskola volt az első, mely az iparosok ellenszenvét ez iskola iránt lefegyverezte azzal, hogy míg kezdetben az összes osztályok ugyanazokon a napokon jártak fel az iskolába, addig 1890-től kezdve úgy állapították meg az órarendet, hogy az egyes osztályok lehetőleg más-más napokon járjanak iskolába. Ez az újítás czélszerűnek bizonyult. Míg továbbá azelőtt az összes tanonczok 10 hónapig tartoztak iskolába járni, újabban a tanoncziskolát egész évi és téli tanoncziskolára osztották. Azt elsőbe azokat sorozták be, kiknek az ipara egész éven át egyforma üzemű, míg a téli anoncziskolába azokat, kiknek ipara télen úgy szólván szünetel.

Az 1897/8. tanévtől egy új tanítási szervezet szerint, az iskola általános és szakirányú tanoncziskolából áll. Az előbbi jelenleg a Belvárosban, Gyárvárosban, Józsefvárosban, Erzsébetvárosban és Ferenczvárosban az illető községi, illetőleg állami népiskolák mellett áll fenn és pedig összesen 48 osztálylyal, 1223 tanulóval. Az utóbbi az építő-, fém-, fa- és gépipari csoportra terjeszkedik és 9 osztályt foglal magában. Tanulóinak száma az elmúlt tanévben 265 volt.

Kereskedő tanoncziskola

A kereskedelemügyi miniszter rendelete értelmében 1894-ben a város kereskedőtanoncz-iskolát állított fel, olyképpen, hogy a *Wieszner*-féle polgári és kereskedelmi iskola helyiségében az ez intézetnél működő tanerőket alkalmazta. A Wieszner-féle iskolának a város kezelésébe való átvételével ezt az iskolát is átszervezték és jelenleg egy előkészítő és hat rendes (közte párhuzamos) osztályból áll. Növen-

dékeinek száma 260. Igazgatója a felsőkereskedelmi iskola igazgatója és tanárai is nagyobbára ez iskola tantestületéből valók.

A tanoncziskolák sorába tartozik még a *siketnémák intézetének tanoncziskolája és a pinczérszakiskola is.*

Városi zeneiskolák

Temesvár számos kultúrális intézményei sorában 1907-ben új intézmény keletkezett: a városi zeneiskola.

Az 1906/7. tanév folyamán *Major* J. Gyula budapesti zenetanár és zeneszerzőtől fenntartott és a város közönségétől anyagilag támogatott zeneiskola már egy évi fennállása után is megérett arra, hogy azt a város átvegye.

Az új városi zeneiskola szervezését a törvényhatósági bizottság 1907. évi június havi közgyűlésében, a rendszeres zenei oktatást és zenészképzést szolgáló, a város és Délmagyarország zenei életének fejlesztésére hivatott új városi zeneiskola határozta el, mely Major J. Gyula ideiglenes igazgató vezetésével, *„Temesvár Városi Zeneiskola"* czímmel, az évi szeptember hó elején nyílt meg.

Az intézet szervezete és tananyaga ugyanaz, mint az Orsz. m. kir. Zeneakadémiáé. Az alsó tanfolyam elemi zeneoktatással foglalkozik és négy évig tart; a középtanfolyam zenészeket képez ki, kik tanulmányaik alapján magánzenetanítókként vagy kari zenészekként alkalmaztatnak, vagy pedig művészi kiképzés czéljából az orsz. zeneakadémián folytathatják tanulmányaikat. E tanfolyam négyosztályú. A felsőbb (akadémiai) tanfolyam, melyen a középtanfolyamot végzett tanulók felsőbb oktatást nyernek. Ez két évig tart. Az nyolcz főtanszakot ölel fel, ú. m.: zongora-, hegedű-, gordonka-, ének-, zeneszerzés-, orgona-, gordon-tanszakot és réz- és fafuvó, czimbalom és egyéb hangszerek tanítását.

Tandíj az összes főtanszakok alsó tanfolyamán évenként 100, a középtanfolyamokon 120, a felső tanfolyamokon 160 korona. Kiváló tehetségű, szegénysorsú növendékek tandíjkedvezményben, vagy tandíjmentességben részesülnek.

A zeneiskolának 222 növendéke van. A zeneiskola czéljaira zenepalota építkezése folyamatban van. Az iskola igazgatója: *Pogatschnigg* Guido.

A városi tanács a zeneiskola kapcsán második feladatául városi zenekar szervezését tűzte maga elé, melyre a zeneiskola megszilárdítása után kerül a sor.

Cs. és kir. hadapródiskola

Temesvárott 1868-ban a 17. és 23. határőrvidéki hadosztályok egyesüléséből megalakult a 17. gyaloghadosztály és az ennek nevét viselő hadapródiskola, mely eleinte két tanfolyamból állott és a Ferencz József laktanya első emeletén volt elhelyezve. Az iskola czéljaira 1871-ben azután kétemeletes külön épületet emeltek és a kétosztályú iskolát 1875-ben, a fennálló előkészítőiskolával, négyosztályú hadapródiskolává szervezték át, a lovasság egy osztályának tanulóival egyesítve. A növendékek létszámát 100-ban állapították meg. Jelenlegi szervezetét 1878 szept. 1-én nyerte „Temesvári gyaloghadapród-iskola" néven. Növendékeinek száma a mult tanévben 97, a tanároké 16 volt. 1902-ben új, modern, kétemeletes palotában nyert elhelyezést, melynek megtekintésreméltó kertjében a király szobra áll.

Önkéntességi előkészítő-tanfolyam

Az önkéntességre előkészítő tanfolyamot 1872-ben *Horák* József, kereskedelmi iskolai tanár alapította, ki azt 1894-ben bekövetkezett haláláig vezette. További vezetését *Graef* János, községi tanító, majd *Themák* Ede, nyug. főreáliskolai tanár vette át. 1897-ben ez is a tankerületi főigazgató főfelügyelete alá került. Két félévi kurzusból áll, szeptembertől márcziusig és márcziustól szeptemberig. Eddig közel 400 ifjút képezett ki e tanfolyam.

Főiskola

Csanád egyházmegyének a törökök kiűzésével 1723-ban történt visszaállításától kezdve az 1806-dik évig nem volt saját papnevelője, hanem a püspökök világi papok hiányában szerzeteseket alkalmaztak, s még a jelen század elején is több volt a szerzetes, mint a világi pap. A mult század második felében a csanádi püspökök más papnevelőkben neveltették papjaikat, kiknek száma 4—12 között ingadozott. 1780-ban a kormány a csanádegyházmegyei 12 papnövendéket a budai, majd a zágrábi és ismét a budai központi intézetbe rendelte. II. József császár központi papnevelőinek 1790-ben történt eltörlésével, az egyházmegyei papnevelőket visszaállították, a csanádegyházmegyei papnövendékek pedig a pozsonyi, nagyszombati és az egri intézetekben tanultak. Miután a 12 papnövendékből az egyházmegye papszükséglete fedezhető nem volt, *Kőszeghy* László, káptalani helynök, utóbb püspök, a m. kir. helytartótanácstól a papnövendékek számának 24-re való felemelését kérelmezte azzal, hogy mivel ennyi növendék számára máshol hely nincs számukra, Temesvárott papnevelőintézet rendeztessék be. E felterjesztésre 1801-ben segélyként leérkezett Szeged városának évi 800 frtnyi tizede, melyet

addig az esztergomi érsekség élvezett. Egy évvel később utasítást kaptak az egyházmegyék, hogy a papnövendékek és elaggott papok ellátása érdekében szabályzatot alkossanak. Ez elkészülvén, megteremtették az alapot és 1806-ban kir. rendelettel a jezsuiták szentgyörgytéri épületét engedték át a papnevelő számára, míg az ottani plebániát és népiskolát a ferenczrendiek zárdájában helyezték el.

Az első tanév az 1806—1807-iki volt, 44 növendékkel. Ezt a számot csak 1847-ben emelték fel négygyel, de ezt a növendékek tényleges száma meghaladja.

Az intézet első sorban a saját alapjaiból fedezi kiadásait. A fennmaradó szükségletet a magyar vallásalap fedezi.

Az intézet ezidőszerint *Bauer* György prépost-kanonok kormányzó, egy aligazgató, egy lelkiigazgató, egy tanulmányi felügyelő és négy tanár vezetése alatt áll. A theológusok száma 60.

A továbbfejlesztés

A Temesvár szab. kir. város területén működő s itt leírt tanintézetek fokozatosan fejlődnek és a tanulók, a tanerők és az osztályok száma folyton gyarapszik. Hogy csak a községi tanintézetekről szóljunk, az *óvodák* számát a jelen tanév elejével hárommal kellett szaporítani, több állás szervezése pedig folyamatban van. *Az elemi oktatás* még tökéletesebb, kifejlesztése érdekében 12 már szervezett, államilag segélyezendő tanítói és tanítónői állás betöltésre vár, addig, míg az e czélra már megszavazott 350.000 koronával épülő 3 új iskola elkészül. Az állami elemi iskolák fejlesztése is újabb osztályok szervezését és tanerők alkalmazását igényli.

A *középiskolai oktatás* növekvő igényeit az új kegyes tanítórendi főgimnázium van hivatva kielégíteni, mely a főgimnázium alsó osztályait párhuzamosítani kénytelen.

A város *állami fa- és fémipari szakiskolája* már távolról sem tudja kielégíteni azokat a fokozott igényeket, melyeket az ipar fejlődése megkíván. Az intézet jelentékeny kifejlesztése folyamatban van.

A városnak és az államnak Temesvár város tanügyére fordított kiadásai ily körülmények között egyre emelkednek, pedig a város közönsége, az állam és egyéb iskolafenntartók eddig is jelentékényen áldoznak a nemzeti kultúra oltárán.

A különböző jellegű óvódákat, elemi mindennapi- és ismétlőiskolákat, továbbá a polgári-, közép- és szakiskolákat, valamint a róm. kath. hittani főiskolát az elmúlt tanév végén összesen 14.253 tanuló (6388 fiú és 4954 leány) látogatta, kik 409 osztályban, 471 tanerő vezetése mellett részesültek oktatásban.

Hogy a magyarosodás ez iskoláink útján mennyire terjed, kitűnik abból, hogy a múlt tanévhez képest, 460 tanulóval több vallotta magát magyar anyanyelvűnek.

Összes iskoláink részletes adatait a következő statisztikai kimutatás közli:

Részletes kimutatása a Temesvár szab. kir. város területén fönnálló tanintézeteknek.

Évvégi állapot az 1910/1911. tanévben.

Sorszám	Az intézet megnevezése	Az intézet keletkezésének ideje	A tanerők száma	A tanulók száma			A tanulók anyanyelve					Helybeli	Vidéki
				fiú	leány	együtt	magyar	német	szerb	román	egyéb	tanuló	
	A) ÓVODÁK.												
1	Közs. óvoda Belváros	1870 városi 1901	1	40	30	70	33	34	2	1	—	70	—
2	„ „ Gyárváros	1899	5	236	257	493	165	291	11	25	1	493	—
3	„ „ Józsefváros	1846 városi 1902	4	207	195	402	166	224	5	6	1	402	—
4	„ „ Erzsébetv.	1882 városi 1900	4	156	175	331	31	278	3	19	—	331	—
5	R. kath. óvoda Gyárváros	1890	2	49	54	103	38	57	6	2	—	103	—
6	R. „ „ Józsefváros	1843	2	80	83	163	70	93	—	—	—	163	—
7	Erzsébet egyes. óvoda Ferenczváros	1891	1	68	103	171	17	91	19	44	—	171	--
8	Magánóvoda Ferenczv. (Rónácz)	1909	1	47	63	110	59	48	—	3	—	110	—
	Összeg		20	883	960	1843	579	1116	46	100	2	1843	—

Sorszám	Az intézet megnevezése	Az intézet keletkezésének ideje	A tanerők száma	A tanulók száma: fiú	leány	együtt	A tanulók anyanyelve: magyar	német	szerb	román	egyéb	Helybeli tanuló	Vidéki tanuló
	B) ÁLLAMI ELEMI NÉPISKOLÁK.												
9	Gyakorló elemi iskola Gyárváros (Tanítóképző)	1893	2	50	—	50	30	18	1	1	—	46	4
10	Elemi népisk. Ferenczváros	1896	9	225	268	493	77	258	46	112	—	493	—
11	„ „ Ferenczv. (Rónácz)	1909	3	128	104	232	137	83	—	7	5	231	1
12	Ált. ismétlő iskola Gyárváros (Tanítóképző)	1905	1	16	—	16	6	9	1	—	—	16	—
13	Ált. ismétlő iskola Ferenczváros	1896	2	26	54	80	5	34	8	33	—	80	—
14	Ált. ismétlő iskola Ferenczváros (Rónácz)	1909	1	7	25	32	23	7	—	—	2	32	—
	Összeg . . .		18	452	451	903	278	409	56	153	7	898	5
	C) KÖZSÉGI ELEMI NÉPISKOLÁK.												
15	Községi elemi fiúiskola Belváros	1718	5	253	—	253	108	122	5	18	—	241	12
16	„ „ leányisk. „	1800	4	—	152	152	33	101	3	13	2	150	2
17	„ „ fiúiskola Gyárváros	1762	13	795	—	795	334	405	12	38	6	777	18
18	„ „ leányisk. „	1848	13	—	801	801	319	416	14	46	6	787	14
19	„ „ fiúiskola Józsefv.	1765	12	892	—	892	398	455	9	29	1	868	24
20	„ „ „ Erzsébetv	1855	9	446	—	446	157	249	5	29	6	446	—
21	„ „ leányisk. „	1898	6	—	366	366	105	226	6	26	3	366	—
22	„ ismét. „ Belváros	1898	1	—	25	25	1	21	1	2	—	21	4
23	„ „ fiúiskola Gyárváros	1898	1	10	—	10	4	6	—	—	—	10	—
24	„ „ leányisk. „	1898	3	—	75	75	30	38	1	5	1	75	—
25	„ „ fiúiskola Erzsébetv.	1905	1	28	—	28	4	22	—	2	—	28	—
26	„ „ leányisk. „	1898	2	—	45	45	9	35	1	—	—	45	—
	Összeg . . .		70	2424	1464	3888	1502	2096	57	208	25	3814	74
	D) FELEKEZETI ELEMI NÉPISKOLÁK.												
27	Rk. elemi leányisk. Józsefváros	1869	10	—	633	633	288	327	6	8	4	621	12
28	„ „ árvaházi leányiskola Józsefváros	1876	3	—	77	77	55	22	—	—	—	13	64
29	Rk. gyakorló elemi leányiskola Józsefváros	1891	1	—	37	37	19	18	—	—	—	36	1
30	R. kath. extern. elemi leányiskola Józsefváros	1885	4	—	151	151	106	34	8	—	3	149	2
31	R. kath. extern. elemi leányiskola Belváros	1859	5	2	51	53	24	22	2	5	—	51	2
32	Rk. extern. elemi leányisk. Gyárv.	1862	2	—	84	84	45	37	2	—	—	80	4
33	Gör.-kel. szerb elemi népisk. Belv.	1757	1	9	7	16	—	—	16	—	—	16	—
34	„ „ „ „ „ Gyárv.	1784	2	31	29	60	—	—	60	—	—	60	—
35	Gör.-kel. szerb elemi népiskola Ferenczváros	1804	1	30	14	44	—	—	44	—	—	44	—
36	Gör.-kel. román fiúiskola Gyárváros	1825	1	53	—	53	—	4	1	48	—	35	18
37	Gör.-kel. román leányisk. Gyárváros	1884	1	—	31	31	1	2	—	28	—	24	7
38	Gör.-kel. román népisk. Ferenczváros	1870	2	64	36	100	—	—	—	100	—	100	—
39	Róm. kath. ismétlő leányiskola Józsefváros	1881	3	—	123	123	52	57	9	—	5	123	—
40	Róm. kath. árvaházi ism. leányiskola Józsefváros	1901	2	—	8	8	8	—	—	—	—	—	8
	Összesen . . .		38	189	1281	1470	598	523	148	189	12	1352	118
	E) MAGÁN ELEMI NÉPISKOLÁK.												
41	Glückné-Grosz-féle el. m.-isk. Belv.	1901	2	20	21	41	18	13	4	2	4	39	2
42	Fodor-féle el. magánisk. Gyárv.	1907	2	40	18	58	44	11	—	3	—	52	6
43	Löwinger-féle el. magán fiúiskola Józsefváros	1872	2	48	—	48	43	5	—	—	—	45	3
44	Löwinger-féle el. magán leányisk. Józsefváros	1901	1	—	39	39	36	3	—	—	—	39	—
	Összesen . . .		7	108	78	186	141	32	4	5	4	175	11

A Miasszonyunkról nevezett iskolanővérek zárdája.

Állami főgimnázium.

A józsefvárosi elemi iskola.

M. kir. állami gyermek-menhely.

Fa- és fémipari szakiskola.

Sorszám	Az intézet megnevezése	Az intézet keletkezésének ideje	A tanerők száma	A tanulók száma: fiú	leány	együtt	A tanulók anyanyelve: magyar	német	szerb	román	együtt	Helybeli tanuló	Vidéki tanuló
	F) POLGÁRI ISKOLÁK.												
45	Városi polg. fiúisk. Belváros . .	1875 1899vár.	11	344	—	344	158	156	8	19	3	220	124
46	„ „ leányisk. „ . .	1907	9	—	183	183	111	57	4	11	—	167	16
47	R. k. „ „ „ . .	1874	11	—	205	205	82	92	10	20	1	114	91
48	„ „ „ „ Gyárváros .	1888	4	—	173	173	76	80	5	12	—	117	56
49	„ „ „ „ Józsefváros .	1874	13	—	86	86	43	31	5	3	4	7	79
	Összesen . . .		48	344	647	991	470	416	32	65	8	625	366
	G) KÖZÉPISKOLÁK.												
50	Állami főgimnázium	1897	19	433	2	435	275	75	30	51	4	238	197
51	Róm. kath. „	1798	17	515	13	528	321	156	10	39	2	210	318
52	Állami főreáliskola	1870	22	473	—	473	238	189	19	27	—	293	180
53	„ felsőbb leányisk. . . .	1884	16	—	217	217	173	36	2	5	1	126	91
54	R. kath. „ „	1882	15	—	234	234	166	57	6	5	—	168	66
	Összesen		89	1421	466	1887	1173	513	67	127	7	1035	852
	H) SZAKISKOLÁK.												
55	Városi felső keresk. iskola . . .	1873 városi 1899	10	185	—	185	54	84	30	16	1	185	—
56	M. kir. áll. tanítóképző	1893	20	113	—	113	41	41	6	24	—	13	100
57	Róm. kath. tanítónőképző . . .	1891	16	—	158	158	93	57	4	1	3	20	138
58	„ „ óvónőképző	1893	6	—	13	13	11	2	—	—	—	4	9
59	Állami siketnéma intézet . . .	1883	15	53	42	95	22	49	10	12	2	13	82
	Állami ipari szakiskola . . .	1884 állami 1900											
60	Előkészítő osztályok	1900	—	100	—	100	38	55	2	4	1	91	9
61	Építőipari „	1900	—	36	—	36	6	28	1	1	—	16	20
62	Faipari „	1900	—	31	—	31	18	12	1	—	—	20	11
63	Fémipari „	1900	9	84	—	84	53	28	—	2	1	56	28
64	Mest. és segédek tanfolyam . .	1900	7	69	—	69	33	33	—	2	1	51	18
65	Tanítói szün. rajztanfolyam . .	1902	3	34	1	35	31	2	2	—	—	3	32
66	Szakirányú tanoncziskola . . .	1894	7	265	—	265	110	113	19	15	8	258	7
67	Általt. tanoncziskola Belváros . .	1883	6	167	—	167	29	104	12	20	2	115	52
68	„ „ Gyárváros .	1883	13	431	—	431	78	191	62	99	1	177	254
69	„ „ Józsefváros .	1883	10	391	—	391	101	222	30	34	4	184	207
70	„ „ Erzsébetváros	1905	5	154	—	154	20	115	5	14	—	105	49
71	„ „ Ferenczváros	1907	3	80	—	80	5	37	12	26	—	30	50
72	Városi keresk. tanoncziskola . .	1894	12	260	—	260	127	98	12	21	2	64	196
73	Siketnéma int. tanoncziskola . .	1901	3	9	—	9	6	2	—	1	—	2	7
74	Pinczér szakiskola	1905	3	17	—	17	5	12	—	—	—	5	12
75	Városi kézimunka tanfolyam . .	1907	4	—	32	32	21	11	—	—	—	29	3
76	Városi zeneiskola	1907	5	72	86	158	138	2	5	13	—	138	20
77	Vakok intézete	1904	—	42	—	42	34	5	1	—	2	1	41
78	Cs. és kir. hadapródiskola . . .	1867	16	97	—	97	41	39	8	8	1	17	80
79	Egyéves önként. tanfolyam . .	1872	3	3	—	3	1	2	—	—	—	2	1
	Összesen . . .		176	2693	332	3025	1116	1344	222	313	30	1599	1426
	I) FŐISKOLA.												
80	Csan. püsp. hittani főiskola . .	1806	5	60	—	60	28	24	—	6	2	1	59
	ÖSSZESÍTÉS:												
	Óvodák		20	883	960	1843	579	1116	46	100	2	1843	—
	Állami elemi népiskolák . . .		18	452	451	903	278	409	56	153	7	898	5
	Községi elemi népiskolák . . .		70	2424	1464	3888	1502	2096	57	208	25	3814	74
	Felekezeti elemi népiskolák . .		38	189	1281	1470	598	523	148	189	12	1352	118
	Magán elemi népiskolák . . .		7	108	78	186	141	32	4	5	4	175	11
	Polgári iskolák		48	344	647	991	470	416	32	65	8	625	366
	Középiskolák		89	1421	466	1887	1173	513	67	127	7	1035	852
	Szakiskolák		176	2693	332	3025	1116	1344	222	313	30	1599	1426
	Főiskola		5	60	—	60	28	24	—	6	2	1	59
	Főösszeg . . .		471	8574	5679	14253	5885	6473	632	1166	97	11342	2911

IRODALOM, TUDOMÁNY ÉS MŰVÉSZET.

Aki Temesvár városának szomorúan érdekes történetét tanulmányozta és ma végig tekint az új Temesvár szép utczáin és ismeri e város magas fokon álló, modern, kulturális fejlettségét, annak lelke tisztelő csodálattal és büszke önérzettel telik el a nemzeti szellemnek, a magyar géniusznak minden akadályokat legyőző teremtő erején.

Mert a mekkora haladás itt az utólsó félszázad alatt tapasztalható, a mily nemzeti kultúrmunkát rövid időn belül e területen végeztek, arra alig van példa. Ehhez a munkához nem volt elég az anyagi erő, de még az akarattal párosult hozzáértés sem, mert ez a bámulatosan fényes eredmény valami magasabb rendű erőnek köszönhető. A magyar faj jövőjében mély fanatizmussal bízó hitnek, a haza iránt való kötelességtudás magasztos érzésének, a nemzeti munka szent lángjának kellett azoknak a férfiaknak a keblét lelkesítenie, a kik ezt a nagy munkát félszázad alatt végrehajtották. Ez a nemzeti géniusz munkája volt, a mely erőt adott a küzdőknek az idegen szellem ellen való harczban.

Ezt a munkát azonban csak az tudja igazán értékelni, a ki ismeri azokat a keserves viszontagságokat, az évszázados háborúkban hazánk ellenségeivel, a szomorú békében nemzetiségünk elnyomóival folytatott csendes, de annál emésztőbb küzdelmeket, melyeket e terület az 1867-iki kiegyezésig átszenvedett.

Pedig nagy reményeket keltve, termékeny, gyümölcsös jövőt ígérve, indult meg Temesvár városában a magyar művelődés!

A keresztény középkor

A szent István alapította csanádi egyházmegyében elég korán megkezdődött a kultúrális fejlődés. A püspökség területén már a tatárjárás előtt számos monostor állott. Temesvárott már a XIV. század elején volt klastromuk a döméseknek és templomuk ad St. Ladislaum, a hol Csanádot 1323-ban egri püspökké szentelték; ugyancsak volt itt iskolájuk a ferenczrendieknek is. E monostorokban, klastromokban és iskolákban a jámbor szerzetesek bizonyára nemcsak tanultak és tanítottak, hanem az egyházi tudományokat is művelték. Sajnos, ebből semmi sem maradt ránk, mert a török mindent elpusztított De hogy ebben az időben már felébredt a temesvári ifjúságban a tudás után való vágy, azt legjobban mutatja, hogy a XIV. században már a temesvári ifjak a külföldi iskolákat is felkeresik, hogy ismereteiket gyarapítsák. Így a bécsi egyetem lajstromában a következő temesváriak neveivel találkozunk a XIV. és XV. században:[1] Stephanus de Temesbar (1397), Joan de Temeswar (1405), Nicolaus de Temeswar (1411), Sigismund de Thamanswar (1415); a jogi karon: Magister Nicolaus de Themezwar (1418), Mag. Nicolaus de Themeswar pro bacc. (1421), Mag. Nicolaus de Temeswar pro lic. et doct. A theológiai karon: Stephanus de Temeswar (1428), Lucas de Temesvar (1429), Antonius de Temesvar, Michaelis de Temesvár (1436), Johannes de Temesvar (1437), Michael de Temesvar (1438), Maltheus de Temesvar (1442), Georgius de Temesvar (1449), Ambrosius Thomae de Temesvar (1450), Mag. Maltheus de Temesvar (1451), joghallgató. A XVI. században a bécsi egyetemen baccalaureus artium: Christophorus Pannonius de Temesvar (1505). Scolares sub statibus nobilium non comprehensi: Christophorus de Themezwar (1500), Demetrius Temeschiensis (1525). Georgius Temeswari de Themeswar (1534). Borovszky kutatása szerint (Csanád várm. tört.) a bécsi egyetemen tanult Temesvári István temesvári alesperes, Valkovi András kanonok, Csáki János karbeli pap.

[1] Kováts Sándor dr.: A csanádi papnövelde története. 1806—1906.

Temesvári Pelbárt „Pomerium“ munkájának czimlapja, hasonmásban.
Nyomatott 1500 körül.

A *krakkói* egyetemen jár *Temesvári Pelbárt* (1458—63), a ki ott 24 társa közül az ötödik helyen nyerte el a bakkalaureatust, Joannes de Temesvar (1517), Michael Temesvary (1533). A Hunyadiak korában (Borovszky szerint) Szegedi János temesi, Temesvári János maroselvi főesperesek stb. Ezenkívül a bolognai és páduai egyetemeket is többen látogatták.

E város szülötteinek tudományossága a város határain túl, a külföldre is elterjedt. Így a XV. században a bécsi egyetem tanárai között két temesvárit találunk: *Nicolaus de Temesvár*-t, a ki 1419-ben és *Joannes de Temesvár*-t, a ki 1456-ban tanított a bécsi egyetem katedráján.[1] De ezeknek hírnevét messze túlszárnyalta az európai tekintélyű *Temesvári Pelbárt* (1435—1504), a nagy egyházi szónok és tudós, a Stellarium és Pomérium nagynevű szerzője, „századának egyik legkiválóbb és legforrottabb jellemű deák-magyar tudósa, ki korának aszkétaszigorát, szerzetesi szellemét a társadalmi ember faji érzésével egyesítette“, a kinek művei a külföldön is elterjedve, az egész európai kereszténység irodalmában nyomokat hagytak.

A reformáczió kora

A reformácziónak hatalmas hullámokban megindult mozgalma Temes vármegyét is meghódította, hol *Perényi* Péter, *Török* Bálint és *Petrovich* Péter temesi grófok voltak a protestantizmus első terjesztői és támogatói. Több híres tudós és reformátor fordult meg ebben az időben Temesvárott. Perényi udvari papjai voltak *Siklósi* Mihály, a nagyhírű *Dévai Biró* Mátyás és *Dobai* András; pártfogoltjai valának *Sztárai* Mihály, *Batizi* András, *Gálszécsi* és *Székely* István. Ezeken kívül még számosan tanultak Perényi költségén a wittenbergi egyetemen. Még magasabbra emelkedett Temesvár kulturális jelentősége *Petrovich* Péter alatt, ki a nagy tudós reformátort és énekszerzőt, *Szegedi Kis* Istvánt Makóról Temesvárra hozatta, udvari papjául fogadta és az akkor már jóhírű temesvári iskola igazgatójául tette meg. Három évig tanított és prédikált itt Kis István, kit Petrovich nagyon kedvelt és Skaricza Máté szerint egy rókamállal bélelt felöltővel is megajándékozott. *Lippai* Kristóf is Temesvárott buzgólkodott. Perényi nevéhez fűződik az első legrégibb magyar énekeskönyv megjelenése, melyet *Gálszécsi* István írt és a temesi gróf pártfogása alatt adott ki Krakkóban (1536). Ugyancsak Perényi támogatásával jelent meg két év mulva *Székely* Istvánnak „Istenes énekek“ czímű munkája, a második magyar énekeskönyvünk. (Krakkó. 1558.)

Itt tartózkodott ebben az időben *Biai* Gáspár, lantos költő, ki valószínűleg Petrovich költségén tanult Wittenbergában. 1544-ben pap és tanító volt Temesvárt és itt írta *Dávid királyról és Betzabca Uriasnak feleségéről* való bibliai históriáját. Mint a versfőkből olvasható: *Kaspar Biainus fecit in civitate Temesvar.* Valószínűleg temesvári származású e kornak még két lantosa: *Temesvári* István (1539) a Kenyérmezei ütközetről és *Temesvári* János († 1539) a tatárjárásról szóló históriás énekek szerzői.

Temesvár főispánjai, a „temesi grófok“, között is találunk ebben az időben tollforgató embereket. Ilyen volt *Ráskay* Gáspár, a ki később megírta a *Vitéz Francisco* czímű híres széphistóriát. *Perényi* Péter is foglalkozhatott az irodalommal, mert *Bód* Péter azt írja róla: „Mikor Német-Ujhelyen fogságban tartatnék, az Ó- és Újtestamentomi Históriákat Képíró által igen szépen lefesttette; maga pedig *szép magyar versekbe* foglalta a Históriákat“.

Valószínű, hogy e korszak legnagyobb históriás énekese, az utolsó magyar lantos, a jó *Tinódi* Sebestyén, Török Bálint íródeákja, is megfordult Temesvár városában. Erre ugyan határozott adatunk nincsen, de Tinódi Temesvár elvesztéről írt históriájában oly biztos vonásokkal írja le Temesvár környékét és a várat, mint a ki maga is járt azon a vidéken:

Im az Temesvár Temes vizben vagyon, — Az víz körüle nagy folyásban vagyon, — Napkelet felől Sziget város vagyon, — Az felszél felől derék várad[2] vagyon. — Oly szép árokkal kerítése vagyon, — Három kapuja az városnak vagyon, — És két bástyája földből rakott vagyon — Vár, város között egy szép vízvár vagyon. — No, ott dél felől Ulicia mezeje, — Hogy kin megszállott az császár ereje . . . stb.

Tinódit költészetének több szála köti Temesvárhoz: ő az első, a ki már két héttel Temesvár eleste után, Losonczynak hősi halálát megénekli *Az vég Temesvárban Losonczy Istvánnak haláláról*“ szóló énekében.

[1] Kováts S. dr.: A csanádi papnevelde története.
[2] Éjszak felől kis vár van.

„Derék Krónikában én nem olvastam — Ily jelös urfit, hirrel sem hallottam — Ily vitézséggel veszött volna végházban, — Azért hogy méltó irnom krónikában.“

Ugyancsak Tinódi énekelte meg két más temesi grófnak, Prini (Perényi) Péternek és Török Bálintnak török fogságba jutását is.

A török uralom

De a szépen megindult fejlődést egyszerre megakasztotta Temesvárnak a törökök által való elfoglalása. A 164 éves török uralom a magyar kultúrának még a legkisebb nyomait is eltörölte és mikor az 1716-iki felszabadulás után a török kivonult e területről, a virágzó város helyén már csak rom.

A város restaurálásának, újjáteremtésének és benépesitésének munkáját most a bécsi császári kormány vette a kezébe és evvel Temesvár sorsa meg volt pecsételve. A puszta Temesvár csakhamar benépesült mindenféle idegen nemzetségekkel, csak a magyar volt e vidékről száműzve.

A visszahódítás után

Hatvankét évig tartott ez az állapot. Csak mikor a Temesi-Bánságot visszacsatolták az anyaországhoz, akkor kezd a magyarság ügye némileg javulni, lassan, de biztosan. A magyar vármegyékből Temesvárra költözött nemesség néhány jeles tagja indította meg a harczot. Szinte emberi erőt meghaladó munka volt ez. Lenézés, gúny, üldöztetés, sőt börtön volt gyakran a küzdő bére.

Küzdelem az idegen kultúra ellen

E kitartó küzdelemnek lassanként eredményei is kezdtek mutatkozni. Első irodalmi jeleit már a negyvenes években, a német sajtóban lehetett észrevenni, a hol mind gyakrabban jelentek meg magyar szellemben írt czikkek. Az 1848-iki márcziusi napok eseményeit már nemzeti különbség nélkül ünnepelte meg Temesvár város lakossága, és e megnyilatkozást a Bach-korszak abszolutizmusa sem tudta visszaszorítani. Csak így magyarázható meg, hogy ott, a hol alig félszázaddal ezelőtt még teljesen nemetnyelvű társadalom élt, ott ma czéltudatos és hazafias vezetőférfiak segítségével, magyar társadalom uralkodik, magyar irodalom, tudomány és művészet virágzik.

ſag oc uswlem wegyen yo newen
ſambor zabagyanak hyw fyatwl. Ieſus
nagyſagodot mindē wezedelemtwl meg
oryzze egluſſigwel ees bikeſigwel meg ho
zon igazgaſſon az ew dewcyeoſigink ecl
teryedſyre ees anyazēt egyhaznak yo
wliſſyte. Ez lewel keolth galzecy ſcho
ſaban zenth Ambros napyan az
my ewdweozyteo wrunk Ieſus
Chriſtuſnak zewletiſinek w
tana ezer eotzaz harminc
hat ezrendeoben.

A Perényi Péter főispántól kiadott Gálszécsi István Énekes-könyvének kolofonja (1536. Krakkó.)

Temesvár szerepe az újkor irodalmában

A nemzeti szellemnek az idegen kultúra ellen folytatott — fent vázolt — küzdelmes éveiben csatasorban állott férfiak közül az elsők között említjük *Vukovics Sebőt* (1811—72.), Temes vármegye alispánját, az 1849-iki igazságügyminisztert, a nemzeti szellemnek valóságos apostolát Temesvárott és a vármegyében, kinek értékes emlékiratait *Bessenyei* Ferencz adta ki (1894.). Méltó társa volt *Ormós* Zsigmond (1843—94.), Temes vármegye főispánja, a kitünő író, műtörténész, a Tud. Akadémia tagja. Melléje sorakoznak a temesvári születésű *Pesty* Frigyes (1823—89.), a kiváló publiczista és történetiró, a Tud. Akadémia II. osztályának titkára, a Magy. Történeti Társulat megalapítója. *Klapka* József (1786—1863.) temesvári polgármester, az első temesvári hírlap szerkesztője és az első délmagyarországi könyvtár megalapítója; ennek fia, a hős *Klapka* György (1820—96.) honvédtábornok, hadügyminiszter. Itt említjük meg *Hazay* Ernőt (1819.), a híres temesvári nyomdatulajdonost és hírlapírót, a magyar törekvések lelkes bajnokát. Az ország fővárosában szerzett tiszteletet Temesvár városának a temesvári: *Reiter* Ferencz (1813—1874.) a hatvanas évek egyik leghíresebb magyar mérnöke, az Akadémiának tagja. A magyar tudománynak a külföldön szerzett tiszteletet a temesvári *Schmidt* Ferencz (1827—1901.), jeles építész, Bolyai Farkas életrajzának megírója.

A mai modern irodalom

A mai modern tudományos és szépirodalomban Temesvár városa már előkelő szerepet játszik. Az íróknak és tudósoknak olyan gárdája olgozik itt ma már, a milyennel kevés magyar város dicsekedhetik. Egész sora van itt a modern kultúrintézeteknek, irodalmi, tudományos és közművelődési egyesületeknek. Az egész város egy nagy, erős kultúrális akarás, mely különösen a mostani hazafias, czél-

tudatos és okos vezetés mellett, fényes eredményekre nyujt kilátást az egész hazai kultúra javára.

Mai irodalmunk munkásai közül a nem régen még *német* Temesvár adta nemzeti irodalmunknak a magyarság egyik leglelkesebb bajnokát, *Berczik* Árpádot (1842.), egyik legkedveltebb elbeszélőnket és drámaírónkat; *Wolafka* Nándor (1852.) és *Várady* Árpád püspököket; mindkettő jeles egyházi író és hitszónok. A tudomány művelői közül itt születtek *Lukács* Antal (1842.) főrendiházi tag, kiváló pénzügyi és *Németh* Péter (1851.), a jeles büntetőjogi író. Ugyancsak Temesvárott ringott bölcsője *Pikler* Gyula (1864.) európai hírű egyetemi tanárnak.

Temesvárott fejti ki működését *Szabolcska* Mihály (1899. óta), modern irodalmunk egyik legnagyobb költője, *Szentkláray* Jenő, a kiváló történettudós és még számosan.

Az Arany János-társaság

Temesvár irodalmi és tudományos életében igen nagy szerepet játszik az 1903-ban megalakult *„Arany János-társaság"*.

Huszonöt esztendő előtt merült föl Temesvár kultúrális mozgalmaiban egy magyar szépirodalmi társaság megalapításának eszméje. Elsőnek *Áldor* Imre, a jeles kultúríró, a Délmagyarországi Közlöny akkori szerkesztője vetette fel; utána *Czirbusz* Géza dr., jelenleg budapesti egyetemi tanár, később *Mártonffy* Márton kir. tanfelügyelő, jelenleg udvari tanácsos és országgyűlési képviselő, agitált mellette. Végül *Dénes* Károly író, jelenleg Hunyad vármegye kir. tanfelügyelője, a Délmagyarországi Közlöny 1902. és 1903. évfolyamaiban fejtette ki a délvidéki irodalmi társaság nagy horderejét.

Szentkláray Jenő dr. és *Szabolcska* Mihály, a Magyar Tud. Akadémia tagjai, lelkesen felkarolták az eszmét és 1903 október hó 15-én megalakult az Arany János-társaság. Az alakuló gyűlésen kimondták, hogy az országnak e nemzetiségileg egyik legexponáltabb részében magyar irodalmi középpontot kívánnak teremteni s hogy Arany János nemzeti szellemű költészetének kultuszát kívánják ápolni. A társaság negyven működő taggal alakult meg. Elnökké megválasztották *Szentkláray* Jenő dr-t, társelnökké *Szabolcska* Mihályt, főtitkárrá *Dénes* Károlyt, titkárrá *Mészáros* Jenőt, pénztárossá *Bellai* Józsefet.

Az ünnepi megnyitó közgyűlés az 1904. évi január hó 10-én folyt le a vármegyeház dísztermében, fényes ünnepségek között, a temesváriak lelkes részvételével, a fővárosi és temesvári írók közreműködésével Az előestén szinházi díszelőadás volt, melyen *Krammer* Teréz lépett fel (Hunyadi Lászlóban), azután a vigadóban rendezett fényes regatta-bál. Az ünnepi gyűlés *Szentkláray* Jenő dr. beszédével vette kezdetét. Majd *Telbisz* Károly dr. polgármester üdvözölte a társaságot. Azután *Rákosi* Jenő, *Berczik* Árpád, *Jörgné Draskóczy* Ilma, *Herczeg* Ferencz, *Szabolcska* Mihály és *Kiss* József tartottak felolvasást. Délben díszebéd volt a vigadó nagytermében, este díszelőadás a színházban. Február 11-ikén megkezdődtek a programmszerű havi felolvasások.

A társaság minden évben az Arany János születésnapját, márczius 2-ikát követő első vasárnapon tartja nagygyűlését. Ezt megelőzőleg február hónapban közgyűlést tart, melyen adminisztráczionális ügyeket intéz el. Belügyeit havonként tartott zárt ülésein tárgyalja. A tagválasztó gyűléseket február hónapban tartják. Minden évben rendeznek egy-egy irodalmi és művészeti ünnepet is, mely hangversenynyel van egybekötve.

A társaság eddig hat évkönyvet adott ki, melyek a tagok szépirodalmi felolvasásait tartalmazzák. A temesvári származású *Brocky* Károly világhírű angol udvari festő születésnapjának századik évfordulója alkalmából „Brocky Károly élete és művei" czimen illusztrált díszművet adott ki. A társaság évenként 300—400 koronás irodalmi pályadíjakat tűz ki.

A társaság jelenlegi tisztikara: *Szentkláray* Jenő dr. tiszteletbeli elnök (1909. óta), *Szabolcska* Mihály elnök (1909. óta), *Sztura* Szilárd dr. alelnök (1909. óta), *Lendvai* Miklós főtitkár († 1912., 1908. óta), *Lovas* Imre titkár (1909. óta), *Bellai* József pénztárnok (1903. óta), *Stimm* Adolf könyvtáros (1907. óta), *Radocsay* László dr. jogtanácsos (1907. óta).

Tiszteletbeli tagjai: gróf *Apponyi* Albert, *Baróti* Lajos dr., *Beöthy* Zsolt, *Berczik* Árpád dr., *Berzeviczy* Albert dr., *Endrődi* Sándor, *Erdélyi* Károly dr. (†), *Ferenczi* Zoltán dr., *Herczeg* Ferencz, *Hertelendy* Ferencz, *Joanovich* Sándor, *Capdebo* Gergely, *Kiss* József, *Mikszáth* Kálmán (†), *Molnár* Viktor dr., *Ortvay* Tivadar dr., *Rákosi* Jenő, *Riedl* Frigyes, *Thaly* Kálmán (†), *Telbisz* Károly dr.

Hogy teljes képét adjuk annak a munkának, a melylyel Temesvár városa a hazai kultúra, irodalom és tudomány fejlesztésében részt vett, alább közöljük amaz írók és tudósok rövid életrajzi adatait, munkálkodásuk vázlatával, kik Temesváron születtek és itt működtek:

Áldor Imre, szerkesztette 1880—87-ig a Délmagyarországi Lapokat. Az ő irodalmi izgatásai következtében keletkezett a színügygyámolító egyesület, a magyar nyelvet terjesztő-, a jogászegyesület és több más hazafias társulat. Áldor Imre

Angyal (Engelsz) János, hittudor, kanonok. Leforditotta Alighieri Dante „Divina Commedia"-ját. Bpest, 1878. — A tisztítóhely, Purgatorio. 1. füzet. U. o. 1884. Angyal János

Barabás Ábel dr., főreáliskolai tanár, szül. 1853-ban 25 évvel ezelőtt kinevezték Temesvárra a főreáliskolához tanárnak. Az „Arany János társaság" 1905-ben választotta tagjául. Ugyancsak választott tagja az unitárius vallásközönség egyházi képviselő-tanácsának. Barabás Ábel dr.

Művei: Az újkor filozófiatörténete, különös tekintettel Descartes rendszerére. — Propertius és Kisfaludy S. szerelme. — Róma társadalmi élete hanyatlásának okai. — Az ó görög vígjáték. — Kazinczy hatása nyelvünk és irodalmunk fejlődésére. — Az Arany János-társaság kiadványaiban megjelent terjedelmes értekezések: Mi czélja volt Vergiliusnak Aeneisével? (I. k.). — Hazafias elem Vörösmarty költészetében. (II. k.). — II. Rákóczi F. a magyar klassz. költészetben. (III. k.). — A Délmagyarországi Közlöny hasábjain számos irodalmi tanulmánya és értekezése jelent meg. — Kéziratban vannak: A hülozoisták. — Arisztotelesz. — A költői műfajok történelmi fejlődése.

Bellai József, Temesvár szab. kir. város közművelődésügyi tanácsnoka, szül. 1872-ben. Egyetemi tanulmányainak végeztével egy tanéven át a tanári pályán működött. Közben Temesvár város szolgálatába lépett. A városi közigazgatási szolgálatot az 1896—97-iki tanév végével megkezdve, a városi levéltár élére került, mely működési körében érdemes irodalmi munkásságot és a város kultúrális ügyei iránt állandó érdeklődést fejtett ki. 1904-ben városi tanácsnokká léptettetvén elő, ekkor elsőnek végleg átvette az ujonnan szervezett közművelődésügyi városi tanácsnoki állás ügykörébe tartozó ügyek vezetését. 1908-ban X. Pius pápa az egyház körül szerzett érdemeiért „Pro Ecclesia et Pontifice" czímű arany érdemkereszttel tüntette ki. Irodalmi működése kevés kivétellel hivatása köréből vett tárgyú. A temesvári Arany János irodalmi társaságnak is egyik alapítója és azóta rendes tagja. Jelentékenyebb művei számos hirlapi szakczikkén és nyilvános előadásán kívül a következők: Bellai József

Temesvár szab. kir. város képviselete az országgyűlésen. Temesvár, 1898. — Az 1848-iki márcziusi napok Temesváron. Temesvár, 1899. — Árpádházi szent Erzsébet. 3 kiadás. Temesvár, 1899. — A művelt nyugat közművelődési intézményei. Temesvár, 1903. — Temesvár szab. kir. város közművelődési intézményei. Temesvár, 1904. — A temesvári színészet multjából. Temesvár, 1905. — Népművelési és szocziálpedagogiai intézmények. Temesvár, 1909. — Telbisz Károly dr. Temesvár szab. kir. város polgármesterének 25 évi polgármesteri működése alatt elmondott beszédei. Összegyűjtötte B. J. Temesvár, 1910. — Ugyancsak Bellai írta meg e monográfia számára Temesvár leírását és közoktatásügyét.

Benedek Albert dr. tanár és író. Számos irodalomtörténeti felolvasást tartott a Magyar nyelvterjesztő egyesületben. Benedek Albert dr.

Berczik Árpád (Jászói), jogtudor, író, a Kisfaludy-, a Petőfi-társaság és az akadémia tagja, miniszteri tanácsos, szül. 1842 júl. 8-án Temesvárott. Középiskolai tanulmányait részint a temesvári, részint a budapesti kegyesrendiek gimnáziumában végezte, a jogi tudományokat a budapesti egyetemen hallgatta és a jogtudori oklevelet megszerezvén, a hivatalnoki pályára lépett. Később a miniszterelnökség sajtóosztályában kapott alkalmazást, hol 1872-től a sajtóügyek vezetője volt 1904-ig, a mikor nyugalomba vonult. Irodalmi működését igen korán kezdte. Már 1859-ben irogatott az Üstökösbe, majd a Hindy Árpádtól kiadott „Ibolyák" czímű verskötetben jelent meg pár költeménye. A hatvanas évek szépirodalmi lapjaiba szorgalmasan írt czikkeket, tárczákat és elbeszéléseket. Különösen a Pesti Naplóban és Ellenőrben a 70-es években megjelent tárczái tették nevét széles körben ismeretessé. Nem kevésbé emelték népszerűségét a Borsszem Jankóban „Suttyomberki Dárius" czím alatt közzétett és másféle humoros elmélkedései. Ebben az időben a Pesti Napló irodalmi és művészeti rovatát is vezette és a Hirmondónak, valamint a Pálffy Estilapjának is politikai czikkírója volt. A Kisfaludy-társaság már 1873-ban tagjául választotta. Ezalatt hivatali tisztségeiben is folyton emelkedett: 1879-ben miniszteri osztálytanácsos lett, 1883-ban a vaskorona rend harmadosztályú lovagjává nevezték ki. 1888-ban az Akadémia választotta tagjává. 1897-ben megkapta a Lipótrend lovagkeresztjét, 1898-ban pedig kinevezték miniszteri tanácsossá. Nyugalmaztatásakor a király a Szent-István-rend kiskeresztjével tüntette ki. 1907-ben Berczik Árpád

az Akadémia rendes tagja lett, ugyanez év végén a Petőfi-társaság tiszteleti tagjául választotta.

Berczik a mult század hatvanas évei óta a magyar irodalomnak egyik legszorgalmasabb munkása és egyike legolvasottabb és legkedveltebb íróinknak. Igen jóízű, egészséges humorral, tőzsgyökeres, zamatos, de mégis mindig természetes, mesterkéletlen magyarsággal, könnyed előadásban megírt elbeszélései, a mai napig kedvelt olvasmányai az olvasó közönségnek. Beszélyei összegyűjtve eőlször „Víg órák“ czím alatt jelentek meg, 1888-ban. Ujabban a Kisfaludy-társaság adta ki elbeszéléseit „Őszi hajtás“ czím alatt (1907). Legutóbb pedig „A figyelmes férj“, „Nyári feleség“ és „Hogy születik a szerelem?“ czímmel jelent meg három beszélygyűjteménye (1909). Említésre méltók azok a nagyszámú ujságczikkei is, a melyeket a magyarságnak, a magyar jellegnek és a magyar nyelv tisztaságának megőrzése érdekében írt. Ezeknek egy része összegyűjtve 1910-ben jelent meg az Olcsó Könyvtárban. Ujabban pedig „A mi édes magyar nyelvünk“ czímen adott ki egy hasonló munkát (1912). Még nagyobb népszerűséget szereztek nevének drámai művei, melyeknek írásával mindig nagy szeretettel foglalkozott. Különösen a vígjátékot műveli nagy kedvvel és nem egy darabjával kiváló tetszést aratott. Első darabját, a „Nincs mama“ czímű egy felvonásos vígjátékot, 1862-ben adták először a Nemzeti színházban és azóta a mai napig állandóan műsoron van egy-egy darabja. Irodalmunknak nemcsak egyik legtermékenyebb, hanem legjobb vígjáték-írója is. Tárgyát többnyire a műveltebb társaséletből meríti és korunk politikai és társadalmi félszegségeit, hóbortjait gúnyolja, szelíd, jóízű humorral. Darabjai között igen szép sikert ért el „Himfy dalai“ (1898) czímű vígjátékával. Nagy sikereket aratott népszínműveivel is és e darabjai közül „Az igmándi kispap“ (1882), „A parasztkisasszony“ (1886), „Postás Klári“ (1891) sokáig állandóan kedvelt repertoire darabjai voltak a Népszínháznak. Több drámáját jutalommal is tüntették ki: „A székely földön“ czímű népszínművét a Nemzeti színház 1874-ben 100 aranynyal jutalmazta, a „Mai divat“ vígjátékával elnyerte 1892-ben a Garai-féle 1500 forintos pályadíjat, „A papa“ czímű vígjátékát pedig az Akadémia a Teleki-díjjal tüntette ki. Nyomtatás alatt van egy „Pötty Ilonka“ czímű ifjúsági regénye. Több vígjátékát lefordították németre, úgyszintén számos beszélye jelent meg német és franczia fordításban a Reclam-féle Universal-Bibliothekben és a franczia Figaróban. Nem kevésbé jeles műfordítóként is. Magyarra fordította Molière vígjátékát, „A képzelt beteg“-et, Dickens regényét, „Barnabi Rudge“-t és „Abdallah“-t Laboulaye Edétől. 1912 február 19-én ülte meg félszázados írói működésének jubileumát, mely alkalommal a Nemzeti színházban előadták „Himfy dalai“-t és a közönség virággal, babérral és tiszteletének és szeretetének legőszintébb jeleivel árasztotta el a „fiatal öreg urat“, a ki 50 év óta tanítgatja és szórakoztatja a színházi közönséget és közel ötven színdarabot írt.

Említett művein kivül nevezetesebb drámái: A svihákok. Vígj. 3 felv. 1889. — A közügyek. Vígj. 1 felv. 1871. — (Megjelent németül is, francziául is.) — A házasítók. Vígj. 3 felv. 1875. — Egy szellemdús hölgy. Vígj. 1 felv. 1875. — A király csókja. Operette 1 felv. 1875. — A harcztérről. Bohózat, 1877. — Jótékony czélra. Vígj. 3 felv. 1877. — A kék szoba. Vígj. 1 felv. 1875. — Nézd meg az anyját. Vígj. 3 felv. 1885. — A bálkirálynő. Vígj. 1 felv. 1885. — A gyerekbál. Vígj. 1 felv. 1887. — A protekczió. Vígj. 3 felv. 1889. — A peterdi csata. 1891. — Mai divat. 1892. — A papa. 1893. (Az Akadémia Teleky-díjával jutalmazva.) — Kuruczok Párisban. 1902. — Miniszterválság. 1905. — Az udvari tanácsos. 1905. — Pozsonyi diéta. 1907. — A művész felesége. 1910.

Berkeszi István dr.

Berkeszi István dr., a temesvári állami főreáliskola igazgatója, szül. 1853-ban. Tanári vizsgálatot a történelem-földrajzból 1878-ban, bölcsészettudori szigorlatot 1883-ban tett. Ezenkívül megszerezte a levéltárnoki képesítést is. Középiskolai tanársága előtt báró Radvánszky Béla titkára volt s öt évet töltött hol a fővárosban, hol az ősi radványi várkastélyban, hol a család könyv- és levéltárának rendezésével foglalkozott. 1883-ban gyakorló tanár lett, 1884-ben helyettes tanár a fehértemplomi, 1885-ben ugyancsak helyettes-tanár lett a budapesti II. ker. főgimnáziumban, hol negyedfél évet töltött. Rendes tanárrá 1889-ben nevezték ki a temesvári főreáliskolához. Már huszonegy évet töltött ennél az intézetnél; 1910 szeptemberében lett az intézet helyettes, 1911 szeptember havában pedig végleges igazgatója. Berkeszi István munkásságának másik tere a Délmagyarországi Történelmi és Régészeti Múzeum, melynek 1890 óta titkára, 1901 óta főtitkára s mint ilyen, egyúttal a múzeum igazgató-őre s a *Történelmi és Régészeti Értesítő* szerkesztője. A múzeumot újjászervezte, rendezte s gyűjteményeit leltározta. Iro-

Bászel Aurél dr.
(A Délmagyarorsz. Múzeumból.)

Berczik Árpád.

Bonnaz Sándor püspök.
(Az Orsz. Képtárból.)

Csajághy Sándor püspök.
(Az Orsz. Képtárból.)

Gozsdu Elek.

Lonovics József püspök.
(Az Orsz. Képtárból.)

dalmi munkássága régészeti és kultúr-történelmi irányú. Két pályadíjat nyert a budapesti tud. egyetem bölcsészeti karától hirdetett nyilt pályázatban, 1882-ben és 1890-ben a következő pályaművekkel: 1. A magyar nemzeti szellem fejlődésének és a magyar nyelv keletének dokumentált története. Jutalma volt 360 forint. 2. A magyar történetírás kútforrásainak ismertetése és azok birálata 1711-től 1848-ig. Pályadíj 400 forint. Történelmi, régészeti s paedagogiai értekezései, tanulmányai 1883 óta a „Századok", „Budapesti Szemle", „Kisfaludy-Társaság Évlapjai", „Arany János-Társaság könyvei", „Múzeumi és könyvtári Értesítő", „Budapesti Látogatók Lapja", „Ország-Világ", „Ifjúság Lapja", „Tanáregyesületi Közlöny", „Délmagyarországi Közlöny", „Temesvári Hirlap" s „Történelmi és Régészeti Értesítő" czímű folyóiratokban és lapokban s a budapesti gyakorló főgimnázium 1883/4, a fehértemplomi főgimnázium 1884/5 és a temesvári állami főreáliskola több tanévi Értesítőiben jelentek meg.

Önálló művei: A gróf Haller-fiúk iskoláztatása a XVIII. században. Budapest, 1883. — A magyar nyelv a magánélet terén 1711—1790 ig. Fehértemplom, 1885. — Gróf Hofmansegg utazása Magyarországon 1793—1794-ben. Németből fordította és bevezette. Budapest, 1887. (Olcsó könyvtár.) — A magyar nyelv és szellem királyaink udvarában. Temesvár, 1892. — A temesvári állami főreáliskola története. Temesvár, 1896. — Adatok a reformkorszak történetéhez. Temesvár, 1897. — Rendi országgyűléseink magyarsága. Temesvár, 1898. — Temesvár szinészete a XVIII. században és az első magyar szinészeti előadások. Temesvár, 1898. — A temesvári könyvnyomdászat s hírlapirodalom története. Temesvár, 1900. — Temesvár szab. kir. város kis monografiája. Temesvár, 1900. — A temesvári múzeumkérdés. Temesvár, 1901. — Társadalmi élet Temesvárott 1801-ben. Temesvár, 1902. — Egy ismeretlen magyar történetíró, Nebojszai Bogma István, művei és emlékezete. Temesvár, 1904. — Bogma István naplójegyzetei Temesvár 1849. évi ostromáról. Temesvár, 1904. — Délmagyarország éremleletei. Temesvár, 1907. — Vidéki múzeumaink. Temesvár, 1908. — Temesvár emlékérmei és szükségpénzjegyei. Temesvár, 1908. Temesvári művészek. Temesvár, 1910. — Temesvár nevezetesebb látnivalói. Temesvár, 1907. — Bergmann Ágost emlékezése. Temesvár, 1908. — A „Delejtű", Délmagyarország első magyar hírlapja. Az Arany János-társaság által 500 K-val jutalmazott pályamunka. Temesvár, 1910. — E monografia számára ő írta a művészettörténeti részt.

Blaskovics Ferencz országgyűlési képviselő és csanád-egyházmegyei kanonok, szül. 1864-ben. 1887-ben Temesváron theol. tanár, 1902-ben cz. apát, 1904-ben kanonok és egyházmegyei tanfelügyelő lett. 1892 óta elnökhelyettese a délvidéki földmívelők gazdasági egyesületének, melynek alakulásában nagy tevékenységet fejtett ki. Elnökigazgatója a délmagyarországi gazdasági banknak is. 1902-ben czímzetes apát, 1904-ben csanádi kanonok és egyházmegyei tanfelügyelő lett. Az orczyfalvai kerület 1896-ban és 1901-ben országgyűlési képviselőjének is választotta. Szerkesztője és kiadója a „Der Freimütige" czímű Temesvárott megjelenő pol. néplapnak. Blaskovics Ferencz

Bolgár Ferencz, ny. államtitkár, 1881-ben szerkesztette a Temesvarer Zeitungot. Bolgár Ferencz

Bonnaz Sándor, csanádi püspök, szül. 1812 aug. 11-én. Rokona, Bonnaz Antal nagyőszi plebános neveltette. A filozófiát Szegeden, a theológiát a bécsi Pázmáneumban végezte. 1738-ban a temesvári papnevelőben tanár volt. 1840-ben lelkész lett Nagyőszön. 1850-ben a Temesi-Bánság és Szerb-Vajdaság magyar és német iskoláinak főfelügyelője volt. 1853-ban csanádi kanonok és a bánsági helytartóság osztálytanácsosa, a vaskoronarend II. osztályú lovagja. 1860-ban csanádi püspök, 1862-ben pápai trónálló lett. 1870-ben résztvett a vatikáni zsinaton. 1871-ben a vaskoronarend I. osztályával tüntették ki. Később v. b. t. t. lett. Meghalt Temesvárt, 1889 aug. 9-én. Egyike volt a csanádi egyházmegye legkiválóbb püspökeinek. Mint kitünő gazda, a püspöki birtokot mintagazdasággá tette. Egyházi és jótékony alapítványainak értéke több millió forintra rúg. 100.000 forinttal két új kanonoki széket alapított, 1872-ben 100.000 forinttal megvetette alapját a Szt. Imre fiúnevelő intézetnek. A rosszul javadalmazott lelkészek részére és a papi nyugdíjalapra szintén 100.000 forintot adományozott. A M. Tud. Akadémiának 10.000, a szegedi nőtanító-képzőre 60.000, a temesvári székesegyházra 50.000, a gimnáziumi alapra 20.000, a szeminárium templomának 15.000, az aradi templomra 40.000, a szegedi templomra 100.000, papok felsegélyezésére 53.000 frtot adott. A Notre Dame apáczák intézetét 100.000 frttal fölépítette, ugyancsak 155.000 frttal árvaleányintézetet és a szegény iskolanővérek számára Lippán, Verseczen, Oraviczabányán, Szeged-Alsóvároson, Lugoson, Nagy-Becskereken, Földeákon zárdákat s internátussal ellátott leányiskolákat alapított. Saját költségén épített 7 díszes templomot, 2 imaimaházat és 6 kápolnát; ezenkívül jelentékeny összegekkel járult az egyházmegye különböző községeiben 53 templom fölépítéséhez és berendezéséhez. Jótékonyczélú adományai meghaladják a kétmillió forintot. Végrendeletileg egy róm. kath. egyetemre 100.000 frtot hagyott. A főrendiházban tartott beszédei a Naplókban vannak.

Both Ferencz dr. *Both Ferencz* dr., temesvári kegyestanítórendi főgimnáziumi igazgató, szül. 1872-ben. Működött egyebek között a temesvári kegyesrendi főgimnáziumban mint gyakorló tanár és 1910 júl. 14-től ugyane főgimnáziumnak igazgatója. Rendes tagja a Szent István-Társulatnak, a szegedi Dugonics- s a temesvári Arany János-Társaságnak; választott tagja a Délmagyarországi Közművelődési Egyesület irodalmi osztályának, Temesvár szabad királyi város iskolaszékének, az Országos Középiskolai Tanár-Egyesületnek.

Munkái: Telegdi Miklós élete és művei. — A magyar kereszténységről. — Bornemisza Péter fejtegetése. Nemzeti ébredés 1790-ben. — Útirajzok. — Tanulmány a porosz iskolákról. — Klauzál Gábor. — Szent Imre herczeg. — Mikszáth Kálmán. — Miként kezd kialakulni a tanári közvélemény az ellenőrző, módszeres tanácskozmányok, osztály- s érettségi vizsgálatok kérdésében? — Magyar Gábor.

Breuer Ármin dr. *Breuer Ármin* dr., Temes vármegye tiszti főorvosa, a Délmagyarországi Természettudományi Társulat alelnöke. Számos czikket, ismertetést írt a szépirodalmi lapokba és orvostudományi értekezéseket a szaklapokba. Szerkesztette a „Helyrajzi Emlékmű", a m. orvosok és természetvizsgálók 1886. évi aug. 22—26-ig Buziás—Temesvárott megtartott XXIII. vándorgyűlésére kiadott munkát. Ebben jelent meg „ Temes vármegye közegészségügyi viszonyai" czímű értekezése.

Csajághy Sándor *Csajághy Sándor* (Csajági) csanádi püspök, született 1810 ápr. 6-án. 1851-ben csanádi püspök lett. Meghalt 1860 febr. 7-én Temesvárt. Ő alapította a Segítő Boldog Asszonyról nevezett jótékony nőegyletet, ő telepítette le a Mi Asszonyunkról nevezett iskolanénéket Temesvárott, ő szervezte újjá a szemináriumot. Kiváló hitszónok és magyar és német nyelven egyaránt jeles stiliszta volt.

Számos egyháztudományi, történeti értekezésen és költeményen kívül önálló munkái: Misés pap az oltárnál. Sambuga után ford. 1838. — Az anyaszentegyház ellensége megczáfolva a történetekből s legjelesebb protestánsok nézeteiből. Németből ford. 1840. — Glosszák nemes Zalamegyének a vegyes házasságok ügyébeni felírására. Európai Rotteck Károly nézetei szellemében. Pest, 1841. — Párbeszéd a vegyes házasságokról. U. o. 1842. — Lelki életrend a papnevelő intézetben. Schlör után németből. U. o. 1843. — „Vegyes művei"-t kiadta Csiki Gergely három kötetben (I. Értekezések, II. Püspöki körlevelek, III. Költemények). Budapest, 1870—72.

Csiki Gergely *Csiki Gergely*, a drámaíró, 1870—71-ig szerkesztette a „Csanád Egyházmegyei Közlöny"-t és színi kritikákat írt a „Temesi Lapok"-ba.

Czirbusz Géza dr. *Czirbusz Géza* dr., egyet. ny. r. tanár, szül. 1853-ban. 1875-ben a piaristarendbe lépett, a hol Kisszebent kivéve, mindig főgimnáziumokban alkalmazta a rend. Irodalmi működését Kecskeméten kezdette, Kállay: „Kelet Népe" czímű budapesti hírlapjában A fajhalálról írt értekezésével. Azután Berecz Antal: „Természet" czímű folyóiratába írogatott természettud. és geogr. czikkeket. Majd a „Földr. Közlemények"-ben kezdette meg 1878-ban „A kontinensek elrendezése" czímű tanulmányaival munkásságát e folyóiratban, melyet két évtizednél tovább látott el geogr. és etnogr.-bibliographiai czikkekkel. A Földr. Társaság megbízásából Párisba utazott az 1900. évi kiállítás földr. részének tanulmányozására. Utána a Földr. Társaság levelező tagjául választotta. A Földr. Közleményeken kívül tanárkodási helyein helyi lapokba írogatott tárczákat, geogr. és politikai czikkeket. Temesvárott szerkesztette, mint a Délmagyarországi Természettud. Társaság titkára, a „Természettud. Füzetek" 3 évfolyamát, majd mint a délvidéki turista-egylet főtitkára, a „Délvidéki Sport"-ot és a „Déli Kárpátok" czímű geogr. folyóiratot. Ugyanitt írta meg a „Délmagyarorsz. bolgárok monografiájá"-t s több phys., geogr. és néprajzi dolgozatokat publikált a „Természettud. Füzetek"-ben, a fővárosi „Turisták Lapjá"-ban s a szepesi és erdélyi Kárpát-egyesület évkönyveiben. A Turista-egyesületnek évek hosszú során át választmányi tagja volt. Azonkívül a „Magyar Állam" dolgozó társa 27 éven keresztül. Veszprémi tanári korában ő indította meg a Balaton-egylet szervezését. Nagykárolyban a Kölcsey-kört, Temesváron Áldor Imrével együtt egy irodalmi társaságot, mely később Szentkláray dr. kanonok buzgólkodásával létre is jött és megteremtette a felsőbb leányiskola külön termében a délmagyarországi néprajzi múzeumot. Temesváron adták három ízben zsúfolt ház előtt operáját: *Varázserdőben*, mihez Heller karmester írt pompás zenét. Becskereken divatba hozta közvetlen geogr. előadásaival a liczeális előadások látogatását, dolgozott a helyi német és magyar lapokba és beválasztatott a torontáli kultúregyesület igazgató-választmányába. Nagybecskereken nevezték ki egyetemi tanárrá.

Főművei: Balbi Egyetemes földleírása. 6 kötet, önálló mű, csak a czíme idegen. — Magyarország a XX. században. — Die südungarischen Bulgaren. Wien, 1886. — Földleírás új alapon. 1902 I. II. kötet. — A Kárpátok és folyóinak nevei. — Nemzetek keletkezése. — A sugallat az ethnografiában. Utóbbi 3 Becskereken jelent meg 1907—1910-ben. — Homunculusa Buda-

pesten jelent meg, 1912-ben. — Az emberi geografia. Budapest, 1911. — Nyomás alatt van „Kulturgeografia“ és „Fatalisták a geografiában“ cz. kötete és egy geogr.-etimologiai könyve német nyelven. — Az egyetemen megegyezés szerint az emberi és kultúrgeografiát adja elő.

Danzer Alfonz, cs. és kir. százados, politikai és katonai író, szül. 1842-ben Temesvárott. 1875-ben főhadnagy, később kapitány lett. Nyugalmaztatásakor őfelsége a Ferencz József-rend lovagkeresztjével tüntette ki. Hosszú ideig volt a bécsi „Armeeblatt“ szerkesztője és a „Pester Lloyd“ katonai munkatársa, hol —u— jegy alatt jelentek meg czikkei, melyekben gyakran a magyar hadtörténelem egyes mozzanatait is nagy hozzáértéssel és alapossággal tárgyalta. Meghalt 1899. Danzer Alfonz

Számos czikkén kívül önálló művei: Frankreichs Stellung zu den europäischen Mächten. (1870.) — Beiträge zur Geschichte des österr. Heerwesens. Wien, 1872. — Dembinski in Ungarn, nach den hinterlassenen Papieren des Generals. U. o. 1873. (Magyarul 1874, Budapest.) — Feldzüge des Prinzen Eugén von Savoyen. Wien, 1871—92 XX kötet- — Maria Theresia und ihre Zeit. 1888. — Unter den Fahnen. Prag, 1889. (Magyarul: A mi hadseregünk, 1889.)

Dessewffy Sándor (Cserneki és Tarkeői), csanádi püspök, szül. 1834-ben. 1890-ben csanádi püspökké nevezték ki. 1900-ban egyházi zarándoklatot vezetett Velenczébe Szt. Gellért ereklyéihez. E fényes körmenetet Túry Gyula festőművészszel nagyszabású történeti festményben örökíttette meg, melynek főalakja Sarto József, akkori velenczei biboros, később X. Pius pápa. A képet, több más műalkotással együtt a temesvári múzeumnak ajándékozta. Dessewffy nagy meczenása a tudománynak, irodalomnak és művészeteknek. Buzgó régiséggyűjtő és nagy kedvelője a történettudománynak; de maga is író-ember: számos egyházi és politikai czikket írt és egyházi beszédei egy vaskos kötetben jelentek meg. Míg élt, közel egy millió koronát osztogatott szét jótékony és közművelődési czélokra. A végrendeletében ugyanolyan czéllal hagyományozott összeg meghaladja a 600.000 K. Dessewffy Sándor

Déznai Viktor dr., tanár, szül. 1884-ben. Külföldi utazásairól sok tárczája jelent meg a vidéki lapokban. Egy költeményét a Kisfaludy-Társaság a Bulyovszky-pályázat alkalmával dicsérettel tüntette ki. 1907-ben jelent meg nagy értekezése: „A természetérzék a XVII. század franczia irodalmában“. 1907 október elseje óta helyettes-tanár a temesvári áll. főreáliskolában. 1911 februárban rendes tanár lett. 1911 nyarán ismét nagy utazást tett és tapasztalatait „Útleírások“-ban és egy nagyobb tanulmánysorozatban a „Német városokról“ írta meg, melyek a temesvári lapokban jelentek meg. Azóta várostudományi, esztétikai és szépirodalmi munkálatokkal foglalkozik és számos előadást is tartott. 1911 ősz óta igazgatója a temesvári munkásgimnáziumnak. Déznai Viktor

Dóczy József, népdalíró, szül. Miskolczon 1863-ban. Pénzügyi fogalmazóként 1900-ban Temesvárra kért áthelyezést és itt működött 1908-ig. Most a fővárosi pénzügyigazgatóságnál titkár. Egyike a legkiválóbb népdalíróknak. Dalait országszerte ismerik és szeretik. Dalainak szövegét is ő írja. 1903-ban megválasztották a temesvári Arany János-Társaság tagjának. Ezenkívül rendes tagja a Csokonai-körnek, a Kölcsey-egyesületnek és a Magyar Zeneszerzők egyesületének. Dóczy József

Közismert dalai: Sötét erdő sűrűjéből kakuk madár hallik . . . Édes anyám kösse fel a kendőt a fejére . . . Panaszkodik a furulyám nótája . . . Nádfedeles kis házikóm . . . Szeretőt keresek . . . Magas a kaszárnya . . . Kit gyászol a fecskemadár . . . Darumadár útnak indul . . . Nincs a pusztán rózsabokor . . . Felednélek, felednélek . . .

Fiala János, mérnök, magyar emigráns, szül. 1822 jan. 26-án Temesvárott. Résztvett a magyar szabadságharczban, és ezredesi ranggal Vetter tábornok déli hadseregének táborkarába osztották be. A szabadságharcz leveretése után Törökországba menekült. Később a franczia köztársaság szolgálatába lépett, honnan Napoleon államcsinye után Amerikába költözött és St. Louisban vasúti mérnökként élt. Később részt vett az amerikai polgárháborúban. Jelenleg Kaliforniában él. Íróként is szolgálta a magyar ügyet, számos czikket írva az amerikai lapokba, a magyar szabadságharczról, Bem működéséről stb. Jeles karthografus is volt. Missouri állam nagy térképét, mely ma is használatban van, ő készítette. Fiala János

Földényi (Feldinger) *Frigyes* dr., ügyvéd, szül. 1819-ben Temesvárott. Előbb Temesvárott volt ügyvéd és ez idő alatt számos publiczisztikai czikket és költeményt írt. 1851-ben „Euphrosine“ czím alatt egy lapot adott ki és szerkesztett Temesvárott, melyben Pákh Albert adatainak alapján először jelent meg Petőfi Sándor életrajza. Hazafias iránya miatt azonban e lapot fennállásának harmadik évnegyedében az akkori kormány beszüntette. Később Földényi nőül vevén Wenzel Gusztáv híres jogtudós hugát, Pestre költözött, hol a kiegyezés után a miniszterelnökség sajtóügyi osztályában nyert alkalmazást. Mint zeneszerzőnek, Petőfi „Talpra magyar“ és „Nem tagadom, magyar vagyok“ czímű szerzeményei széles körben el voltak terjedve. Földényi Frigyes dr.

Gálos Rezső dr.

Gálos Rezső dr., felső kereskedelmi iskolai tanár, irodalomtörténetíró, szül. 1885-ben. 1908-ban Temesvár városa felső kereskedelmi iskolájához a magyar irodalomtörténet tanárául alkalmazta. Ugyanez évben a Kisfaludy-Társaság megdicsérte „Szentjóbi Szabó László“ cz. életrajzát. A temesvári Arany János Társaságnál pedig „Arany János mint műbiráló“ cz. dolgozatával pályadíjat nyert, mire a Társaság őt 1909 februárjában rendes tagjává választotta. Ugyancsak pályadíjjal tüntette ki a következő évben „Arany János esztétikája“ cz. dolgozatát is. Dolgozatai nagy számban jelentek meg a különféle irodalmi folyóiratokban. Titkára a Délmagyarorsz. Tört. és Rég. Társulatnak és főtitkára az Arany János Társaságnak.

Gärtner Henrik dr.

Gärtner Henrik dr., tanár, jelenleg magánhivatalnok, szül. 1864-ben Temesvárott. 1888-ban a budapesti egyetemen tanári oklevelet szerzett. Tanár volt a nagyváradi, majd a beregszászi reáliskolánál. 1892-ben doktorátust tett.

Munkái: Chateaubriand és művei. (1888.) — A német polgári dráma eredete. (1890.) — Athalie. Tragédie par Jean Racine. Magyarázta. . . Bpest, 1889. — A polgári dráma történetéből: Gellert. U. o. 1892. — Csongor und Tünde. Übertragung aus dem Ungarischen. Strassburg, 1904. — A buzaárak alakulása. Budapest, 1908. — In memoriam Széchenyi. (Széchenyi Emlékezete.) Aus dem Ungarischen. Budapest, 1908. — A budapesti malmok jövedelmezősége és az őrlési forgalom. Budapest, 1910. — Azonkívül számos czikk napi és szaklapokban.

Gelich Richárd

Gelich Richárd, honvédtábornok, szerkesztője volt a „Grenzbote“-nek 1861-ben.

Guidkofszky Kornél

Guidkofszky Kornél, hírlapíró, szül. 1854-ben Temesvárt. 1884-ben a „Temesvárer Zeitung“ főmunkatársa, majd 1887-ben szerkesztője lett. 1892-ben Lugosra költözött, hol a „Südungarn“ czímű lapot alapította. 1893-ban meghalt.

Geml József

Geml József, szül. 1858-ban Temesrékason. A gimnáziumot Temesvárott és jogi tanulmányait Budapesten végezte. 1881—1883-ig közjegyzősegéd volt, 1884 június óta Temesvár szab. kir. város szolgálatában áll és pedig 1890 május végéig aljegyző, azóta pedig főjegyző; 1896-ban a polgármester helyettese lett. Ő felsége 1908 május 8-án a kir. tanácsosi czímmel tüntette ki. Irodalmi munkásságát kizárólag Temesvár városának szentelte. Első kiadványa volt „Temesvár sz. k. város népességi statisztikája“ (1894.), ezt követték: „Temesvár sz. k. város statisztikája 1898-ban“ (1900.); „Temesvár lakáspolitikája“ (1906.); „A gyógyszertári jog adományozása és a temesvári gyógyszertárak“ (1907.); „Törvényhatósági j. f. városaink közállapotáról“ (1909.); „Temesvár sz. k. város közállapotai az 1910. évben“ (1910.). Továbbá szerkesztője az 1898-ban megindult „Városi Közlöny“ czímű hivatalos folyóiratnak, mely havi füzetekben évenként 420—450 oldalnyi terjedelemben jelenik meg. E monográfia számára ő írta a város történetének legújabb korát és a közigazgatási részt.

Gockler Lajos

Gockler Lajos, községi tanító, paedagógiai író, szül. 1864-ben Temesvárott. Előbb Aninán (1883) és 1892 óta a nagybecskereki polgári iskolában tanít.

Számos hírlapi czikket, elbeszélést, útleírást írt. Különösen a torontálmegyei német és magyar hírlapokba, főleg pedig sok paedagógiai értekezése és ismertetése jelent meg a szakfolyóiratokban. Szerkesztője volt a „Torontálmegyei Tanügy“-nek is.

Gokler Antal

Gokler Antal, városi polg. fiú- és leányiskolai igazgató, született 1859-ben. 1877—1888-ig Aninán, majd Zsombolyán és 1888—1892-ig Temesvárott az elemi iskolánál tanítóként, 1892-től 1902-ig pedig a Belvárosban igazgatóként működött. Az ő idejébe esik a temesvári népiskolák teljesen magyarrá tétele. Tanári képesítést nyerve, 1920-ben átlépett a városi polgári fiúiskolához, melynek 1907 szept. óta igazgatója. Ugyanaz évben szervezte a városi polgári leányiskolát és a vele kapcsolatos női kézimunka-tanfolyamot. A temesvári Magyar Dalárda kérelmére elvállalta annak művészeti vezetését és rövid idő alatt az egri országos dalversenyen diadalra vitte e testületet.

Írt Mártonffy Mártonnal egy 4 kötetes *magyar olvasó- és nyelvgyakorló könyvet.* Újabban Halász Gyula székesfővárosi polg. isk. tanárral szerkesztett 3—3 kötetes magyar nyelvtant és olvasókönyvet.

Gozsdu Elek

Gozsdu Elek, kir. főügyész, kiváló író, szül. 1853-ban. Tanulmányait Temesváron kezdte. A jogtudományokat a budapesti egyetemen elvégezvén, 1880-ban a hírlapírói pályára lépett és a „Függetlenség“ munkatársa lett. Kitűnő elbeszélő tehetséggel, nagy lélektani elemzőképességgel és éles meglátással megírt elbeszéléseivel és rajzaival csakhamar magára vonta az olvasóközönség figyelmét. 1880-ban kiadta „Az aranyhajú asszony“, majd két év mulva „Köd“ czímű regényeit, melyek nagy tetszésben részesültek. Később visszatért a jogi pályára és 1885-ben alügyész lett Fehértemplomban, majd Budapesten, 1889-ben kir. ügyész lett Karánsebesen, majd 1892-ben Temesvárra helyezték át. 1886-ban „Tantalus“ czím alatt kiadta összegyűjtött 9 elbeszélését. Az utóbbi időben írt elbeszélései a Hét-ben

jelentek meg. 1908-ban a Nemzeti Színházban előadták a „Félisten“ cz. drámáját, a mely az idényben tizennégy előadást ért meg és szép sikert aratott. Az 1911-ben írt szinműve, a „Karriér“, könyvalakban jelent meg, de előadásra még nem került.

Hazay Ernő *Hazay Ernő,* hirlapíró és orsz. képviselő, szül. 1819. ápr. 7-én Temesvárott. 1848-ban Temesváron nyomdát alapított, hogy a nemzeti törekvéseket támogassa. A hazafias felhívásokat, kiáltványokat, Kossuth felhívását a fegyverkezésre, a „Der Südungar“ czímű hazafias német lapot az ő nyomdája adta ki. A szabadságharczban karddal és tollal is részt vett, mert nemcsak mint honvédtiszt harczolt, hanem egy „Der 14-te April“ czímű lapot alapítván, ebben, valamint a korabeli egyéb lapokban is számos republikánus szellemű czikket írt. A szabadságharcz leveretése után főleg e czikkei miatt ítélte halálra az osztrák haditörvényszék. Ekkor külföldre menekült. Midőn később kegyelmet nyert, ismét visszatért Pestre, hol hírlapírással foglalkozott. Egyik főmunkatársa és vezérczikkírója volt a „Pester Lloyd“-nak és később számos czikket írt a „Magyarország“-ba, „Századunk“-ba, „Pesti Napló“-ba és a „Budapesti Hirlap“-ba. Az ötvenes években Bátorkeszire költözött, a hol 1884-ben meghalt. Három ízben választották meg országgyűlési képviselőnek.

Hetzel Samu *Hetzel Samu,* közs. iskolai igazgató, Temesvár város községi iskolái tanügyének első monográfusa, szül. 1840-ben. 1871-ben Temesváron lett tanító, 1876-ban megválasztották a belvárosi közs. iskola tanítójának. 1872-ben a kormány kiküldte Hamburgba a tanszerkiállítás tanulmányozására. 1892-ben nyugalomba ment. Hosszú ideig elnöke volt a Délmagyarországi Tanítóegyletnek. Az irodalom terén is derék munkásságot fejtett ki.

Számos paedagógiai czikkén és elemi iskolai tankönyvén kívül legfontosabb művei: Geschichte und Statistik des Volksschulwesens in Temesvár. Temesvár, 1873. — Ein ernstes Wort an Eltern und Lehrer. U. o. 1875. — Die Geschichte vom armen Stoffel. A délmagyarországi tanítóegylet által jutalmazott pályamű. U. o. 1876. — Die Lebensgeschichte des ungarischen Dichters Johann Arany. Jutalmazott mű. U. o. 1881. — Das Büchlein vom grössten Ungar. U. o. 1883. — Vázlatok Temesvár sz. kir. város községi népiskolái történetéből. Különös tekintettel az 1873-tól 1890-ig terjedő évekre, mint a magyarosodás időszakára U. o. 1890. stb. Szerkesztője volt a temesvári „Hausfreund“-nak (1877.) és a „Beobachter“-nek (1885.).

Himpfner Béla *Himpfner Béla,* főgimnáziumi igazgató, szül. Temesvárott 1854-ben. A kaposvári gimnáziumban és a budapesti IV. ker. reáliskolában töltött rövid idejű szolgálat után Beszterczebányára került tanárnak, onnan pedig igazgatónak a jászberényi, majd az aradi főgimnáziumhoz és 1898-ban a budapesti I. kerületi főgimnáziumhoz. Részt vett a Steindl Imre műegyetemi tanár vezetése alatt történt építészeti felvételi utazásokban Felső-Magyarországban, írt történeti, filológiai és zeneesztétikai czikkeket és műfordításokat.

Hoffer Imre *Hoffer Imre* (Nagy-Scharnitzai), szül. 1877-ben. 1903-ban Temesvárra került az ottani ipari szakiskolához, a hol 7 évet töltött s ez idő alatt legtöbbször a „Temesvári Hirlap“-ba irogatott tárczát, meséket, verset, színi kritikát. Iparművészeti kérdésekről is több ízben tartott előadást a Szabad Liczeumban.

Önállóan megjelent művei: Szonettek. Temesvár, 1907. — Versek. Kiadta az Arany János-Társaság. Temesvár, 1910. — Halasy Imre név alatt A szörnyűséges harcz. Szatirikus hősi legenda. Budapest, 1910. Utóbbiban a modern irodalmi pöffeszkedést és nagyhangúságot ostorozza. 1909-ben az Arany János-Társaság tagjai közé választotta.

Hornischek Henrik *Hornischek Henrik,* főgimnáziumi tanár, szül. 1859-ben Temesvárott. 1883-ban tanárrá nevezték ki az újvidéki kir. kath. főgimnáziumhoz, 1884-ben a budapesti áll. felsőbb leányiskolához, 1893-ban az V. ker. áll. főgimnáziumhoz.

Számos geometriai értekezésén és könyvismertetésén kívül önálló művei: Projektiv geometriai tanulmány. Budapest, 1890. — A geometriai szerkesztések módszerei: Mascheroni, Lambert, Brianchon és Steiner nyomán. U. o. 1894. — A kinematikai geometria alapvonalai stb. I. köt. U. o. 1895. Írt még több geometriai tankönyvet a középiskolák számára.

Járosy Dezső *Járosy Dezső,* orsz. m. kir. zeneakadémiai tanár, székesegyházi karnagy, szül. 1882-ben. 1906 szeptember 1-én székesegyházi karnagy és a Papnevelő-Intézet énektanára, majd a Temesvári Zenekedvelő-Egyesület karnagya lett. 1908 szeptember havában az Orsz. M. Czeczilia-Egyesület igazgatója és hivatalos lapjának, a Katholikus Egyházi Közlönynek szerkesztője. 1909 július 1-én a Papnevelő-Intézet alkormányzója. 1910-ben az Orsz. M. Kir. Zeneakadémia liturgiai tanszékére nyer meghívást. Rendes tagja az Arany János-társaságnak és tankönyvvizsgáló bizottsági tagja a Kath. Tanügyi Tanácsnak. 1911-ben választmányi tagja a Nemzetközi Zenei Társaságnak.

Irodalmi munkálkodását 1900-ban kezdte meg zenetörténeti, zenekritikai és zeneesztétikai czikkekkel a „Katholikus Egyházi Zeneközlöny“-ben, „Magyar Állam“, „Magyar Szemle“,

„Alkotmány", „Élet", „Katholikus Szemle", „Zeneközlöny", „Zenelap", czímű napi- és időszaki lapokban. Tudományos előadásokat tartott a temesvári Szabad Liczeumban, a Magyar Zenepedagógiai Társaság, az Orsz. M. Czeczilia-Egyesület gyűlésein stb. Önálló irodalmi művei: Az Eukarisztia Zenéje. — A hagyományos gregorián korális esztétikai méltatása. — Faji zene és magyar zene. — A zeneesztétikai szép a zenetörténelemben. — Chopin zenei romantikája. — Wagner Richard a zenedramaturg. — Grieg Edvard zeneesztétikai méltatása. — Brahms János esztétikai méltatása. — Rimszki—Korsakoff zeneesztétikai méltatása. — Liszt Ferencz zeneesztétikai méltatása. — Egyetemi énekkarok a zenekultúra szolgálatában. — Sajtó alatt: Az egyházi zene liturgiájának tankönyve. (Az Orsz. M. Kir. Zeneakadémia hiv. tankönyve.)

Kárpáti Béla

Kárpáti Béla, felső kereskedelmi iskolai tanár, szül. Temesvárott, 1861-ben. Jelenleg a budapesti IX. kerületi felső kereskedelmi iskola tanára. Pedagógiai czikkei a szakfolyóiratokban jelentek meg.

Munkái: Az állóírás. Budapest, 1892. — A német írás-olvasás reformja. U. o. 1893. — Az ifjúsági játékokról, U. o. 1895.

Kiss József

Kiss József költő. Temesvárott tartózkodása éveiben a „Temesi Lapok" színházi rovatának vezetője volt.

Klapka György

Klapka György 1848—49-iki honvédtábornok, szül. Temesvárt 1820 április 7-én. Katonai tanulmányait a karánsebesi nevelőintézetben kezdte, honnan hadapródként a bécsi cs. és kir. tábori tüzérezredbe lépett. 1842-ben hadnagyi ranggal a kir. testőrséghez került. A szabadságharcz kitörésével a magyar kormánynak ajánlotta föl szolgálatait, mely századosként osztotta be az 5. honvédzászlóaljba, majd Erdélybe küldte a székely fölkelés szervezésére. Innen Komáromba helyezték át, hogy az erődítési munkálatokat vezesse. Miután sikerült neki a várat elfoglalni, őrnagynak nevezték ki. Mészáros visszalépése után hadosztályparancsnok lett, átvette a felsőmagyarországi hadsereg vezetését, megverte Schlicket és nagy győzelmet aratott a kápolnai és isaszegi csatákban. Ekkor tábornok lett. Ezután Görgey seregével egyesülve, nagy diadalt arat a váczi, nagysarlói és komáromi ütközetekben. Mészárosnak a miniszterségről való leköszönésével ő lett hadügyminiszter, de nem sokáig maradt ez állásban, mert nagy szükség lévén rá a harcztéren, ismét Komárom parancsnokának nevezik ki. Mint ilyen, több kirohanásával számos győzelmet arat, sőt az aug. 3-iki kirohanás alkalmával az osztrák hadsereget teljesen megsemmisíti. Klapka a világosi fegyverletétel után is vitézül tartotta magát és csak midőn Pétervárad feladásáról értesült, adta fel a várat. Ezután külföldre menekült. Később Genfben, majd Konstantinápolyban élt. A politikai viszonyokat mindig figyelemmel kísérvén, minden alkalmat megragadott, hogy az elnyomott magyarság ügyén segítsen. Az 1859-iki olasz háború kitörésekor Magyarországon fölkelést szervezett, majd az 1866-iki háború alkalmával légiót alkotott, melylyel Magyarországba betörni készült, de mindkét terve kivitelét a megkötött béke megakadályozta. A kiegyezés után visszatért hazájába, hol Temesvár városa két ízben képviselőjének választotta. Ez időben a „Századunk" czímű politikai napilapnak főmunkatársa volt. Később teljesen visszavonult a politikától és Konstantinápolyban és Genovában élt. Az 1876—77-iki orosz-török háború alkalmával ismét visszatért Magyarországba, hogy Törökország javára agitáljon. Bár a nép az ősz tábornokot mindenütt az egész országban a legnagyobb lelkesedéssel ünnepelte, fáradozása nem vezetett eredményre. Ez volt utolsó politikai szereplése. Meghalt 1892 máj. 17-én Budapesten. Komárom vármegye egykori vitéz védője iránt való háláját avval rótta le, hogy főterét róla nevezte el és 1896 nov. 15-én e téren a dicső hadvezérnek szobrot állítottak. Klapka egyike volt a szabadságharcz legkiválóbb hadvezéreinek. Széleskörű műveltsége mellett kitünő katonai képzettséggel birt: „értelmes theoretikus és nagy stratega volt, ki magas katonai eszmék által tűnt ki. E mellett kitünő bajtárs. Ellensége volt minden erőszaknak s ha válságos perczben erélyességet kellett kifejteni, humanítását még ekkor is érvényesítette". Íróként is nagy tevékenységet fejtett ki. Külföldi tartózkodása alatt számos czikket írt a magyarság érdekében a franczia és német lapokba. Később a „Pester Lloyd" munkatársa lett.

Önálló művei: Memoiren von George Klapka (April—Oktober 1849.) Mit einem Anhange, die historischen Aktenstücke enthaltend, dem Porträt des Verfassers, einer Karte von Ungarn und dem Plane des Kriegsschauplatzes in Komorn. Original-Ausgabe. Leipzig, 1850. (Angolul is.) — Der Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849. Mit einer Karte von Ungarn. Leipzig, 1851. Két kötet. (II. 167—320. l.) — Der Feldzug in Siebenbürgen von Johann Czetz. — Der Krieg im Orient in den Jahren 1853 und 1854 bis Ende Juli 1855. Eine historisch-kritische Skizze der Feldzüge an der Donau, in Asien und in der Krim, mit einem Blick auf die mögliche Wendung der künftigen Kriegsereignisse. Deutsche Original-Ausgabe. Genf, 1855. (Francziául u. o. 1855. és angolul: ford. Mednyánszki. London, 1855.) — The eastern question. Transladet from the German, with a preface and appendix by Humphry

William Freeland. London, 1877. — Életem és élményeim, Budapest, 1881. — Emlékeimből. Függelékül: gróf Teleki László levelei. Budapest, 1886. arczk.

Klapka József, az előbbinek apja, temesvári polgármester, az első temesvári lap szerkesztője, szül. 1786-ban. Résztvett a nemesi fölkelésben. 1807-ben lett temesvári polgár, a mikor megengedték neki, hogy könyvnyomdát és könyvkötőműhelyt vezethessen. Könyvnyomdája csakhamar egyike lett az ország legtekintélyesebb nyomdáinak. Műveltsége és üzleti összeköttetései révén csakhamar nagy tekintélyre tett szert. 1812-ben megválasztották az árvák atyjának. 1817-ben helyettes városbiró, 1819-ben polgármester lett. 1825- és 1832-ben a város követe volt a pozsonyi országgyűlésen. Érdemei elismeréseül V. Ferdinánd 1841 júl. 15-én megnemesítette, több vármegye pedig táblabirójának választotta meg. Meghalt 1863 május 11-én. Ő alapította Temesvárott 1840-ben az első hirlapot, mely „Banater Zeitschrift für Landwirtschaft, Handel, Künste und Gewerbe“ czímmel és egy „Intelligenz-Blatt“ czímű melléklettel jelent meg. Ezenkívül kiadta és szerkesztette a „Temesvarer Wochenblatt für Wissen, Kunst und Industrie“ czímű hetilapot. 1815-ben kölcsönkönyvtárt alapított, mely az első volt Délmagyarországon. Klapka József

Kováts Sándor dr., r. kath. theologiai tanár, szül. 1865-ben. 1890-ben Temesvárra helyezték, hol a papnevelőintézet prefektusa és a dogmatika és filozófia tanára lett. 1897-ben résztvett a kath. tudósok nemzetközi kongresszusán Freiburgban, melynek kiadványában megjelent „De antiqua gentili religione Hungarorum“ czímű előadása. Nagy tevékenységet fejtett ki az egyházi ének és zene reformja érdekében és ez irányban írta „A papneveldei énekoktatás reformja“ és „Az egyházi zene reformjáról“ czímű értekezéseit. Temesvár zenei életében is buzgó és hasznos működést fejtett ki; titkára volt a temesvári Zenekedvelő Egyesületnek is. 1908 óta Apátfalván plebános. Tagja a Deutsch. Morgenländische Gesellschaftnak, az Aquinói Szt. Tamás Társaságnak, a Szent István-társulat irod. és tudom. osztályának és az Arany János Társaságnak; ig. vál. tagja az Orsz. Magy. Czeczilia-Egyletnek és az Orsz. Magy. Dalosszövetségnek és szerkesztő-tulajdonosa a Havi Közlönynek. Kovács Sándor dr.

Számos theológiai, egyházművészeti, szocziológiai czikke és útleírása jelent meg a szakfolyóiratokban. Önálló műve: Hitvédelem és alapvető hittan. Általános bevezetés a hittudományokba és a természetvallás védelme. Temesvár, 1898. — A csanádi papnevelde története. Temesvár 1906. — A Szent István Társulat 1912-ben megbízta a szentirás új magyar fordításával.

Kőszeghy László (Remetei), csanádi püspök, szül. 1745-ben. 1779-ben csanádi kanonok, 1798-ban nagyprépost, 1780-ban csanádi püspök lett. Meghalt 1828 jan. 4-én Temesvárt. Az egyházmegye legjelesebb püspökei közé tartozott. Ő szerezte a káptalannak a ságh—paráczi uradalmat, ő eszközölte ki a szeminárium alapítását, ő gondoskodott először az egyházmegye munkaképtelen papjairól, ő tartotta az első teljes kánoni látogatást, biztosította a papság járandóságait. Hogy mindig a püspöki székvárosban tartózkodhassék, ott alkalmas püspöki nyaralót szerzett. Kiválóan hazafias szellemű főpap is volt és a németek közé lehetőleg magyarszületésű papokat helyezett. Kőszeghy László

Krauszhaar Károly, bankigazgató és szerkesztő. Életrajzát Torontál vármegye monografiájában közöltük. Krauszhaar Károly

Krecsányi Ignácz, színigazgató, ki 1888-ban Temesvárott vállalkozott az úttörés nehéz és veszedelmes munkájára. Az ő színigazgatása alatt odafejlődtek a viszonyok, hogy a magyar Temesvár most már különválva, egész téli évadra, vagyis hét hónapra önállósította színészetét. A fővárosi és vidéki lapokban elszórtan megjelent irodalmi működése kötetekre terjed. A temesvári Arany János-Társaság 1910-ben tagjául választotta. Ez alkalommal tartott székfoglalója, „A magyar színészet térfoglalása Budán 1883-ban“, önálló könyvben jelent meg. Krecsányi Ignácz

Lád Károly, polgáriskolai igazgató, szül. 1853-ban Temesvárott. 1875-ben a székesfővárosi VII. ker. polgári iskolában tanár, 1895-ben igazgató lett. 1896-ban kinevezték az orsz. közokt. tanács tagjának. Az orsz. polg. iskolai tanáregyesületnek alelnöke. Több pedagógiai czikken kívül számos polgáriskolai tankönyvet írt. Lád Károly

Lányi Zsigmond, hírlapíró, a „Délvidéki Ellenőr“-nek volt irodalmi rovatvezetője. Kiadta és szerkesztette a „Hétfői Lapok“-at. Lányi Zsigmond

Lendvai János, főgimnáziumi tanár, természettudományi író, szül. 1881-ben. 1898-ban a piarista-rendbe lépett. 1906-ban tanári oklevelet nyert. Tanári pályáját Léván kezdette, Máramarosszigeten folytatta, honnan Temesvárra került. 1908-ban munkatársa lett a leipzigi „Zeitschrift für wissenschaftliche Mikroskopile und für mikroskopische Technik“ czímű szakfolyóiratnak. A hazai folyóiratok közül a Lendvai János

„Természettudományi Közlöny", az „Állattani Közlemények", a „Természettudományi Füzetek", az „Élet" stb. közölnek tőle ugyancsak élettudományi tárgyú czikkeket. Több természettudományi társulatnak a tagja lévén, értekezéseinek egy része e társulatok kiadványaiban láttak napvilágot. Temesvárra s az ottani Délmagyarországi Természettudományi Társulatba „A vándorkagyló" czímű monografiájával köszöntött be. A külföldi társulatok közül a müncheni „Deutsche mikrologische Gesellschaft", továbbá a hamburgi Gesellschaft zur Förderung der Mikroskopie" organumaiban jelentek meg czikkei; úgyszintén a „Centralblatt für Bakteriologie"-ben. A mikrotechnikában elért egyes eredményeit a „Handbücher für die praktische naturwissenschaftliche Arbeit" VII. kötete ismerteti. Temesvári működésének első éveiben megírja „Az ultramikroszkópia és eredményei" czímű munkáját. Középiskolai tanítványai számára megírja biológiai segédkönyvét („Állattani szótár a középiskolák számára", Budapest). A „Magyar Középiskolá"-ban a természettudományok tanításának módszeréről, jelen hibáiról stb. értekezik. Az „Országos Paedagogiai Könyvtár és Tanszermúzeum Értesitőjé"-ben a középiskolák mikroszkopikus felszereléséről, a mikroszkopikus készítmények előállításáról írt, azonkívül számos könyvismertetést és bírálatot a hazai és külföldi folyóiratokban.

Lendvai Jenő

Lendvai Jenő, a temesvári keresk. és iparkamara titkára, a keleti keresk. akadémia és a jogi tanulmányok végeztével lépett kamarai szolgálatba, melyben 27 éves korában választották meg vezetőtitkárnak. Sokat utazott. Bejárta a Délmagyarország kiviteli kereskedelme nézőpontjából fontos Balkán félsziget államait, volt Ausztriában, Németországban, Belgiumban és Olaszországban. Irodalmi munkássága kezdetén főleg fordítással foglalkozott. Franczia tárczákat magyarra és magyar írókat németre ültetett át. Újabban csupán szakirodalmi tevékenységet fejt ki. Közgazdasági vonatkozású dolgozatai sűrűn jelennek meg a temesvári és fővárosi napi és szaklapok hasábjain. Önálló munkája: „Temesvár város közgazdasági leírása", mely a Magyar Tudományos Akadémia 1908. évi kiadványai között szerepel. Ő írta meg e monografia számára a Temesvár és Temes vármegye iparát, kereskedelmét, hitelügyét és forgalmát tárgyaló részeket.

Lengyel Ernő dr.

Lengyel Ernő dr., hírlapíró, szül. 1881-ben Temesvárott. Sokat dolgozott szétszórtan a legkülönbözőbb lapokba, leginkább a Bánffy Dezső folyóiratába, a „Magyar Közélet"-be. Azután ujságíró volt Temesváron; segédszerkesztője előbb a „Déli Ujság"-nak, majd a „Délmagyarországi Közlöny"-nek és a „Temesvári Hírlap"-nak. Előbb politikai, azután jogi doktorátust tett Kolozsváron, ugyanott segédszerkesztője volt az „Erdélyi Ujság"-nak. 1909-ben Budapestre ment, hol hírlapíró lett. Jelenleg „A Hét" belső munkatársa. A Renaissance kiadásában megjelent: „A vidéki sajtó szocziológiája" társadalompolitikai studium.

Lonovics József

Lonovics József (Krivinai), kalocsai érsek, a M. Tud. Akadémia tiszteleti és igazgatótagja, szül. 1793 jan. 31-én. 1834-ben nevezték ki csanádi püspökké. 1838-ban ker. táblai főpap, 1840 valóságos belső titkos tanácsos lett. 1841-ben a püspöki kar megbízásából Rómába ment, hol a vegyes házassági ügyeket sikeresen intézte el. 1843-ban az akadémia tiszteleti tagnak választotta. A büntető törvénykönyv kidolgozására kirendelt országgyűlési választmány tagjaként, kieszközölte az egyházi tanács tárgyalásainak magyar nyelven való tartását. 1848-ban egri érsekké neveztetett ki. Mint Széchenyi István hűséges barátja és elveinek egyik legbuzgóbb híve, a békés törekvések embere volt. Tagja volt ő is a Batthyánytól vezetett Windisch-Grätz császári fővezérhez küldött országgyűlési követségnek. A szabadságharcz után elfogták, majd szabadonbocsájtatván, tisztségeitől megfosztották és száműzték. 1850—54-ig a mölki benczések kolostorában, később Bécsben tartózkodott. 1860-ban visszatért Magyarországba. 1866-ban kalocsai érsekké nevezték ki, de székét már betegsége miatt nem foglalhatta el. Meghalt 1867 márcz. 13-án Pesten. Mint csanádi püspök, rendkívüli áldásos tevékenységet fejtett ki. Temesvárott 1841-ben filozófiai tanfolyamot és jogakadémiát alapitott, iskolákat, kisdedóvókat, templomokat építtetett és 10.000 frttal megvetette alapját az elaggott papok nyugdijintézetének. Mint egyházi író és szónok is egyike volt a legkiválóbbaknak.

Munkái: A protestáns reformáczió históriája Angliában és Irlandban. Cobbet után angolból magyarra fordítva. Nagyvárad, 1832. — Az egyházi bíráskodási jog. Pest, 1842. — Aliquae constitutiones summorum pontificum ad administrationem sacramenti poenitentiae adtinentes. Temesvarini, 1846. — A Josephinismus és az egyházat illető legújabb császári rendelvény. Bécs, 1851. — Az angol türelem. U. o. 1851. — Népszerű egyházi archaeologia. 1857, III köt. Ezekenkívül számos egyházi és emlékbeszéd. Munkatársa volt az Egyetemes m. encyclopaediának is.

Molnár Viktor.

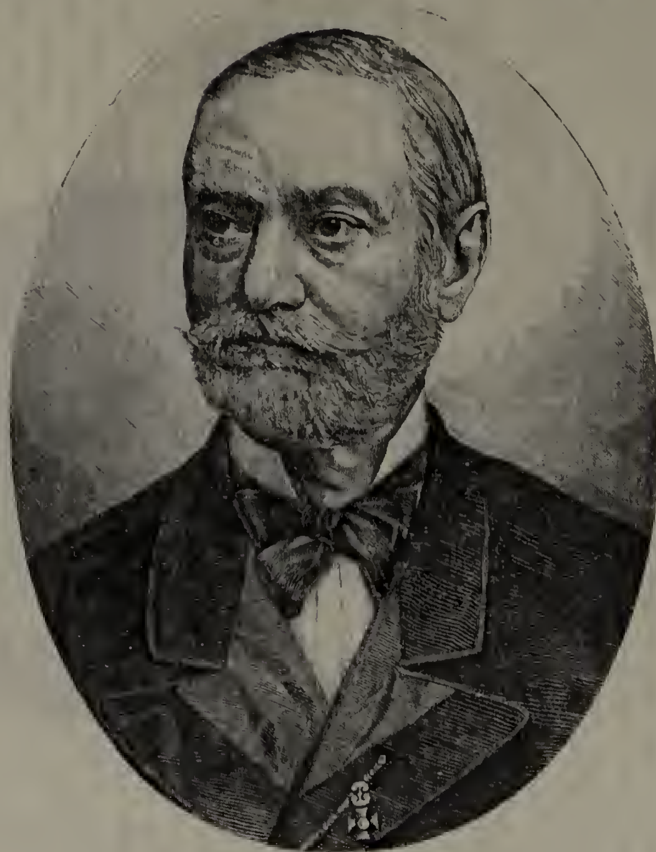
Klapka György.
(Az Orsz. Képtárból.)

Pikler Gyula dr

Pesty Frigyes.
(A Délmagyarorsz. Múzeumból.)

Ormós Zsigmond.
(A Délmagyarorsz. Múzeumból.)

Báró Nikolics Fedor.
(Az Orsz. Képtárból.)

Löschhardt Ferdinánd, r. kath. plébános, szül. 1838-ban Temesvárott. 1863-ban hitoktató lett. 1886-ban szentszéki ülnök, 1893 óta Resiczán plebános. 1872-ben a koronás arany érdemkeresztet nyerte el. Löschhardt Ferdinánd

Több beszéden és egyházi értekezésen kívül munkája: Die neuen Colonien in den banater Grenz-Rieden, ihre Entstehung, bisherigen Schicksale und kulturhistorische Bedeutung. 1872.

Löwy Mór dr., 1879-ben Temesvárott főrabbi lett. Meghalt 1908-ban. Nagytudású, széleskörű műveltséggel rendelkező pap volt. Az ő nevéhez fűződik a temesvári izr. gyülekezetnek megmagyarosodása. A tudomány terén különösen az arab bölcselet forrásmunkáit kutatta nagy eredménynyel. Kiváló szónok is volt. Löwy Mór dr.

Munkái: Drei Abhandlungen von Josef b. Jehuda (Ibn. Aknin). Berlin, 1879. — A zsidók középkori történetének általános jellemzése. — Der Patriarch (Montefiore) Temesvár, 1885. — Reformirte Synagoge und Apostatie. Temesvár, 1886. — Koheleth redivivus. Temesvár, 1887. — Gyászbeszéd Rudolf trónörökös felett. Temesvár, 1889. — Skizzen zur Geschichte der Juden in Temesvár. 1890. — Über das Buch Jona. Szeged, 1892. — Koronázás jubileuma. Temesvár, 1892. — Die Paulinische Lehre vom Gesetz, 1903. — Farizeusok 1904. — Antwort auf „Religion und Staat“, 1905. — Ezenkívül számos ünnepi beszéd.

Lukács Antal, a magyar földhitelintézet igazgatója, a főrendiház tagja, szül. 1842-ben Temesvárt. Középiskoláit elvégezvén, Bécsben, Lipcsében és Drezdában tanult, hol a jogi tudományokon kívül, a felső kereskedelmi ismereteket is elsajátítván, a bécsi híres Stametz & Comp. banküzlet szolgálatába lépett. Itt keresk. ismereteit még gyarapítva, később az osztrák földhitelintézet hivatalnoka lett. Mikor a magyar földhitelintézet megalakult, ennek lett a pénztárosa, jelenleg pedig pénzügyi igazgatója. Tagja a főrendiház pénzügyi bizottságának és a delegáczionak. 1898-ban a király a II. osztályú vaskoronarenddel tüntette ki. — A „Budapesti Szemlé“-ben több pénzügyi tanulmánya jelent meg. Lukács Antal

Mangold Sándor könyvnyomdász Temesvárott. Munkája: „A temesvári könyvnyomdász-egylet története 1851—1887. Temesvár, 1890. Mangold Sándor

Molnár Viktor dr. ny. főispán, v. b. t. t., szül. 1853. Egyetemi tanulmányai végeztével 1877-ben letette az ügyvédi vizsgát. 1884-ben orsz. képviselőnek választották s több czikluson át az is maradt. 1891-ben Temes vármegye és Temesvár főispánjává nevezték ki. 1899-ben megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét. Országgyűlési beszédei a Naplókban (1888—1891) vannak. Hosszú főispánsága alatt a vármegye és város közigazgatási tevékenységében kitünő vezetőnek bizonyult és nagy buzgalommal működött közre mind a vármegye, mind a város szellemi és anyagi előbbrevitelében. Társadalmi téren nem kevésbé tevékeny szerepet játszott és számos alkotás fűződik a nevéhez. Közéleti működésével a legszélesebb körű elismerést vívta ki a társadalom minden rétegében. Molnár Viktor

Mühle Vilmos, kertész, kertészeti író, 1875-ben telepedett le Temesvárott és a kertészet terén bevezetett újításaival európai hírnevet szerzett. 1893-ban átvette a „Rózsa-Ujság“ szerkesztését, melyet gazdag kiállításban Sávely budapesti festő színes festményeivel illusztrálva adott ki (1893—96). Németül „Rosen-Zeitung“ czímmel is megjelent évenként 6 füzetben. Ebben az ujságban, valamint az összes hazai és számos külföldi lapban jelentek meg kertészeti czikkei. Mühle Vilmos

Nagy Ferencz (Eöttevényi), ügyvéd, író, szül. 1828-ban. 1863-ban Temesvárott ügyvédi irodát nyitott és ez idő óta tevékeny részt vett a város politikai és kultúrális mozgalmaiban. 1869—72-ig a városnak tiszteletbeli főügyésze volt. 1880-ban Buziásra költözött. Meghalt Zsidovinban, 1909 jún. 7-én. A „Delejtű“-nek 1859 óta ő volt egyik legszorgalmasabb és leglelkesebb munkatársa és 1861-től a lap megszüntéig annak szerkesztője. Nagy Ferencz

Önálló művei: Meddig és ne tovább. Temesvár, 1861. — Válaszszunk-e országos képviselőt és miként? U. o. 1861. — Böngészet kereskedelmi törvényeink hézagai között. Arad, 1862.

Németh Péter, kúriai biró, jogtudományi író, szül. 1851-ben Temesvárt. 1874-ben ügyvéd, majd az igazságügyminisztériumban fogalmazó lett. 1892-ben kúriai biró. 1901-ben, miután szemevilágát elvesztette, nyugalomba vonult. Ez alkalommal a Lipót-renddel tüntették ki. 1883 óta az egyetem jog- és államtudományi vizsgálóbizottságának, az ügyvédi és a gyakorlati biró vizsgáló bizottságnak tagja. Nagy kultúrális munkásságot fejt ki. A Szt. László-társulat alelnöke. Széleskörű jogtudományi irodalmi működésével a szakkörökben nagy tekintélyt szerzett nevének, különösen a büntető jog terén. 1877-ben a „Pester Lloyd“-ban megjelent 15 czikkében a külföldet tájékoztatta mély alapossággal a büntető törvénykönyvi javaslatról. 1880-ban alapította a „Büntető Jog Tára“ czímű jogi hetilapot, melynek mai napig felelős szerkesztője és azóta főleg e lapban jelennek meg dolgozatai. Németh Péter

Önálló művei: A váltóeljárás, 1876. — A gyámság és gondnokság, 1877. — Magyarország Szt. László király idejében. 1896. — Magyar Anyagi Büntető Jog, három kiadásban. Legutolsó 1910. — Ezenkívül számos czikke jelent meg a szaklapokban, melyek főleg a büntetőjoggal és a judikatura kritikai ismertetésével foglalkoznak.

Nikolics Fedor báró

Nikolics Fedor báró, v. b. t. tanácsos, politikus, szül. Temesvárt 1836-ban. A jogot Gráczban elvégezvén, a temesvári helytartóságnál volt gyakornok. Az 1861-iki országgyűlésen a párdányi, az 1865-iki országgyűlésen a zsombolyai kerület képviselője volt. Ezután nagyobb külföldi tanulmányutat tett, honnan visszatérvén, Bosznia és Herczegovina adlátusa lett (1882—86). 1884-ben valóságos belső titkos tanácsos lett és az I. oszt. vaskorona-rendet nyerte el; 1886-ban bárói rangot és örökös főrendiházi tagságot kapott. Nagy érdemei vannak a gör.-kel. szerb egyház és a szerb nemzetiségi ügyek rendezése és szervezése körül. 1892-ben ő volt a szerb kongresszus kormánybiztosa és 1897-ben a gör.-kel. szerb püspöki zsinat királyi biztosa. Az 1887. és az 1892-ik országgyűlésen a nagykikindai kerület képviselője volt, szabadelvűpárti programmal. Több külföldi kitüntetésben is részesült: a szerb kormány a Takova-rend nagykeresztjével, a román király a „romániai csillag“ tiszti nagykeresztjével tüntette ki. Szerajevó és több boszniai város díszpolgárául választotta meg. Meghalt 1903 febr. 27-én Rudnán. Alapítója volt a „Srpski Dnevnik“ czímű hazafias szerb lapnak.

Ormós Zsigmond

Ormós Zsigmond (Csicseri), főispán, Temesvár modern haladásának, kultúrális felvirágozásának egyik leghatalmasabb előmozdítója, a M. T. Akadémia levelezőtagja, szül. 1813-ban. 1834-ben Temes vármegye Vukovics Sebővel együtt országgyűlési követségi irnoknak küldte Pozsonyba, hol szónoki és írói tehetségével kitűnvén, Kölcsey Ferencz szeretetét megnyerte és csakhamar az „országgyűlési ifjúság“ egyik vezetője lett. Innen hazakerülvén, Temesvár aljegyzője, majd rákosi, később búziási szolgabíró lett. 1848-ban képviselőnek választották. A szabadságharcz után várfogságra ítélték, honnan 1850-ben kiszabadulván, egy ideig Búziáson tartózkodott, de hogy a folytonos katonai zaklatást kikerülje, 1857-ben Olaszországba utazott, hol 3 évet töltött; maga hosszabb utazásokat tett a külföldön. A kiegyezés után hazatért, mikor Temes vármegye alispánná választotta. 1871-ben főispán lett, 1872-ben őfelsége a Szent István-rend kiskeresztjével tüntette ki. 1875-ben Temesvár városának is főispánja lett. Közszolgálatba lépésének 50-ik évfordulója alkalmával (1883) a király a megye érdekében tett fontos és hasznos szolgálatai elismeréseül a Lipót-rend középkeresztjével tüntette ki, 1885-ben pedig a főrendiház örökös tagjává nevezte ki. 1889-ben vonult nyugalomba. Idegbetegsége Budapesten 1894-ben sírba vitte. Nagy része van Temesvár modern magyar kultúrvárossá való fejlődésében. Alig van Temesvárott kultúrintézet, a melynek alapítása nem volna szoros összeköttetésben az ő nevével. Nagy szeretettel gyűjtött könyveket, festményeket, műtárgyakat. Úgyszólván ő alapította a Délmagyarországi történeti és régészeti múzeum-társulatot, melynek később gyűjteményeit is odaajándékozta. Az ő hazafias buzgalma teremtette meg a „Temesi Lapok“-at, Temesvár első magyar napilapját. Ő tette le a lap 10.000 forintnyi óvadékát, ő toborzotta össze a lap munkatársait és gyűjtötte össze a lap fenntartására szükséges összeget. Az irodalomnak és műtörténetnek is tevékeny munkása volt, mely érdemeit az Akadémia is méltányolta, midőn őt 1861-ben levelező-tagjának választotta.

Az irodalommal már Pozsonyban „kis követ“ korában kezdett foglalkozni. Ekkor írta első drámáját és több rajzot és elbeszélést a „Rajzolatok“-ba. Számos műtörténeti, archaeologiai stb. czikkein és útleírásain kívül önálló művei: A bujdosó naplója. Temesvár, 1840. — Véres bosszú. Regény. U. o. 1841. — A halálos büntetés, 1840. — Múlt idők és viszonyok. Regény 6 köt. — A napló titkai. U. o. 1844. — Fogolyélet a bástyaboltozatban, szinmű 5 felv. — Spadille, Manille és Paszta. Vígjáték. — A banya sziklája. Piatra-babi. Korrajz. Pest, 1858. — Adatok a művészet történetéhez. U. o. 1859. — Utazási emlékek. 1860, 1862—63. 6 köt. U. o. — Fóth művészeti szempontból. U. o. 1861. — A Széchenyi-szobor és a szobrászat reálizmusa. U. o. 1863. — A herczeg Esterházy-képtár műtörténelmi leírása. U. o. 1864. — Urbinói Santi Rafael. Temesvár, 1867. — Giorgione Barbarelli di Castelfranco. Történelmi korrajz. U. o. 1872. — Árpádkori művelődésünk története. Budapest, 1881. — Visszaemlékezések. Temesvár, 1885—88. Három köt. — Több beszéd.

Ortvay Tivadar dr.

Ortvay Tivadar dr., csanádi apát, kiváló történész, archaeológus és egyházi író, Délmagyarország történeti emlékeinek egyik legbuzgóbb kutatója, a M. T. Akadémia r. tagja, szül. 1843-ban. Tanulmányait Temesvárott és Budapesten végezte. Temesvári tartózkodása alatt nagy irodalmi, tudományos tevékenységet fejtett ki. Számos Délmagyarországra és Temesvárra vonatkozó történeti és archaeológiai czikket írt a szaklapokba. Társszerkesztője volt a „Történelmi Adattár Csanád egyházmegye hajdanához és jelenéhez“ czímű folyóiratnak (1871—74). A M. T. Akadémia őt

bízta meg Pesty Frigyes irodalmi hagyatékának feldolgozásával (megjelent 1896) és Temes vármegye monográfiájának megírásával. Ugyancsak ő tartotta az Akadémiában az emlékbeszédet Pesty Frigyes fölött.

Számos művei közül Temes vármegyére vonatkozó önálló munkák: Itészet és Vitiligatismus. Böhm Lénárd „Délmagyarország vagy az úgynevezett Bánság külön történelme" czímű munkájának igazolása és kiegészítéseül. Temesvár, 1869. — Kund kapitányság. Temesvár, 1875. — A csanádi püspökség. Alapítása. Első kiterjedése. Régi birtokviszonyai. Későbbi birtokviszonyai. Közigazgatási beosztása. Főesperességei és plebániái. (Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején. Budapest 1891—1892.) — Délmagyarország vagyis a csanádi püspökség egyházi állapotáról a XIV. században. Temesvár 1891. — Tibiscum fekvése. U. o. 1876. — Margum és Contramargum helyfekvése. Bpest, 1876. — Temes vármegye és Temesvár város története. (I. köt. Östörténet) Budapest, 1896. — A csanádi püspökök és kanonokok névsorozatának kiegészítése és kijavítása. 1889—1898.

Patzner (*Perényi*) *István*, főgimnáziumi tanár, egyházi író és műfordító, szül. 1860-ban. A temesvári r. kath. főgimnázium tanára lett, hol a magyarság lelkes harczosa és a kultúrmozgalmak tevékeny munkása lett. Főtitkára volt a Délmagyarországi történeti és régészeti múzeum-társulatnak, melynek közlönyét, a „Történelmi és Régészeti Értesítő"-t 1888 óta több évig szerkesztette. Úgyszintén Tokody Ödönnel szerkesztője volt a „Havi Közlöny" czímű egyházi folyóiratnak. Ezekben számos archaeológiai, történeti, theológiai értekezése és költeménye jelent meg. A Kisfaludy-Társaság megbízásából lefordította Molière „Szerelmi perpatvar" (Budapest, 1881), „Psyche" (1882), „Pompás kérők" (1883) czímű vígjátékait. Augiertől lefordította „A bürök" czímű vígjátékot (1885). Egyéb műfordításait „Nagyobb és kisebb műfoditások" czímen adta ki. (Temesvár, 1889.) Ugyancsak a Kisfaludy-Társaság elfogadta kiadásra Racine „Berenice", „Britannicus" és „Mithridates" czímű szomorújátékainak fordítását. Patzner István

Egyéb munkái: Emlékkönyv. A délmagyarországi történelmi és régészeti múzeum-társulat épületének és gyűjteményeinek 1891 aug. 29. történt ünnepélyes megnyitása alkalmából. Temesvár, 1891. — Lelkipásztori lexikon. U. o. 1892. — Id. Ormós Zsigmond emlékezete. U. o. 1895. — A woxindoni csodavirág. Spillmann L. I. után németből. U. o. 1896.

Péch Aladár, főgimnáziumi tanár, szül. 1873-ban Temesvárott. 1899-ben a soproni áll. főreáliskola tanára lett, honnan Budapestre helyezték át a VII. ker. áll. főgimnáziumhoz, hol jelenleg is működik. Péch Aladár

Több fizikai értekezése jelent meg a szaklapokban. Munkái: A testek halmazállapotairól. Budapest, 1900. (A m. kir. Természettudományi Társulattól jutalmazott pályamű.) — Átdolgozta a Szuppán-féle Számtan-t. Budapest, 1903—4. Két kötet.

Pesty Frigyes történettudós, publiczista, a M. Tud. Akadémia rendes tagja, Délmagyarország történetének egyik legszorgalmasabb kutatója és alapvető munkása, Temesvár magyarosításának egyik legbuzgóbb apostola, szül. 1823 márcz. 3-án Temesvárott, hol középiskolai tanulmányait kezdte. Innen Szegedre ment; itt tanárai már észrevették korán fejlődő tehetségét és szívesen buzdították az önművelésre. Különösen Horváth Cyrill, a filozófus, később egyetemi tanár tüntette ki bizalmával és annyira becsülte a szorgalmas és lelkes ifjút, hogy mikor Pesty iskolái végeztével Temesvárott a hadparancsnokságnál hivatalt vállalt, Horváth levelezésbe lépett vele és nemcsak szívesen birálgatta Pestynek hozzáküldött verseit, sőt még az ifjút munkában levő bölcseleti értekezéseiről is tudósította. Hivataloskodása mellett Pesty nagy szorgalommal művelte magát; a tudományok minden ágában, különösen a történelemben, a vegytanban és geológiában bővítette ismereteit és már ebben az időben oly jártasságot szerzett a külföldi irodalomban, a milyennel akkor csak kevés írónk dicsekedhetett. Már fiatal hivatalnokként részt vett Temesvár városának politikai és kultúrális mozgalmaiban és csakhamar a magyarságnak vezetője lett. Ennek tulajdonítható, hogy midőn 1848 okt. 12-én a hadi tanács Temesvárt ostromállapotba helyezte, Pestyt a várból kiutasította. 1849 ápr. végén Debreczenbe ment, hol felajánlotta szolgálatait a temesvári születésű Klapka György helyettes hadügyminiszternek, a ki a minisztérium igazságügyi osztályában foglalkoztatta. A temesvári csata után Törökországba menekült, de betegsége miatt két hónap mulva már visszatért Temesvárra, a hol családja gondos ápolása következtében felgyógyult. De nem maradt itt, mert bajtársai sorsában osztozkodni akart és a magyar foglyokkal együtt Pestre kísértette magát, hol nov. 10-én az Újépületbe zárták. Innen 1850 febr. közepén kiszabadult ugyan, de csakhamar újra bajba keveredett. Hogy ugyanis a török földre való menekülése alkalmával elhagyott holmiját hazahozza, Mehádiára utazott, hol éppen akkor a magyar korona rejtekhelyét nyomozó bizottság letartóztatta és Orsovára kisértette, honnan csak hat hét után szabadult. Pesty Frigyes

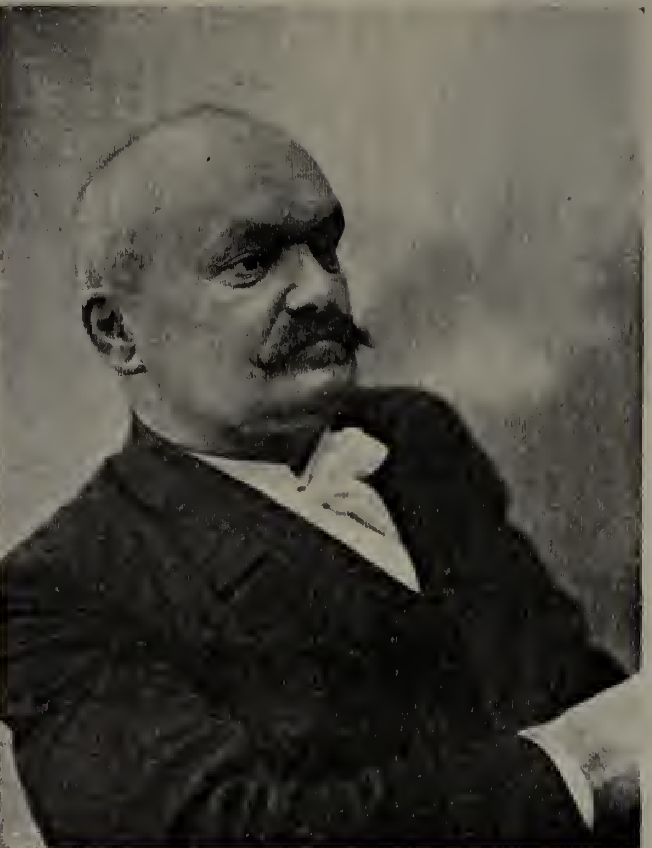
Pesty azonban nem sokáig maradt tétlenül. 1850 végén ugyanis megalakult a temesvári kereskedelmi és iparkamara, mely az akkor már híres Pestyt titkárának választotta meg. Mint ilyen, 14 évig működött az intézetnél és ez idő idő alatt nemcsak nagy tekintélyt szerzett az egész országban a temesvári kamarának, hanem az az időben közzétett szakczikkeivel a kamarai intézménynek hazánkban való felvirágoztatásához hatalmasan hozzájárult. Jelentései, melyeket a Délvidék kereskedelmi és ipari viszonyairól szerkesztett, még máig is fontos kútforrásai a Bánság azidőbeli gazdasági viszonyainak. Szakczikkein kívül már ekkor kezdett történeti kérdésekkel is foglalkozni. Ekkor jelentek meg „Temesvár multja", „A tatárjárás korabeli magyar nádorokról", „Magyar helynevek" stb. czímű értekezései a „Magyar Sajtó"-ban (1856—58.). A kereskedelmi kamarai titkárságon kívül, Pesty még titkára volt az ezidőben megalakult Temesi Gazdasági Egyesületnek és a Zeneegyesületnek is. A kereskedelmi kamara 1857-ben képviselőjeként küldte a bécsi statisztikai kongresszusra. A következő évben beutazta a bányavárosokat, hogy a bányaipar állapotát tanulmányozza. Ugyancsak a kereskedelmi kamara küldte ki 1862-ben a londoni világkiállításra, mely alkalommal hosszabb tanulmányútat tett Európa nagyobb országaiban. Ezekre az évekre esik Pestynek egy nagyfontosságú vállalata, a „Delejtű" czímű hetilap megalapítása. E lap 1858-tól 1861 júl. 23-ikáig állott fenn. E folyóirat volt a Délvidék első magyar lapja és három évi fennállása valóságos nemzeti missziót teljesített. Titkos czélja „a Temesi Bánság és a Szerb Vajdaság visszacsatolásának az előkészítése" volt. E czélért munkálkodott Pesty önzetlenül. De a vármegye is hálás volt Pesty működéséért, mert midőn az októberi diploma a vármegyei municipiumokat visszaállította, a vármegye közgyűlése Pestyt tiszteletbeli főjegyzőnek választotta, 1861-ben pedig a temesvári polgárság nagy része a polgármesterségre jelölte. Ez időben már írói hírneve is országszerte ismeretes volt: a Pesti Napló legkiválóbb publiczistáink közé sorozta, az Akadémia már 1859-ben levelezőtagjává választotta.

De Pesty már nem sokáig maradt Temesvárott. Pesten ugyanis 1864-ben megalakult az Első Magyar Iparbank, mely Pestyt titkárának választotta. Ekkor Pestre tette át lakását és ezzel új korszak kezdődik a jeles férfiú életében. Hivatalos idején kívül tudományos kutatásokkal foglalkozott. A történetirodalom művelése és főképen Délmagyarország történeti emlékeinek felkutatása, a Temesi Bánság történetének megírása volt ezentúl tudományos munkálkodásának czélja. Ipolyi Arnolddal és Horváth Mihálylyal szövetkezve, megalapította 1867-ben a Magyar Történeti Társulatot. Azután hozzáfogott a történeti anyag felkutatásához. Szinte emberi erőt meghaladó munka az, a mit e téren 1870-től 1885-ig végzett. Alig van Magyar- és Erdélyországnak nyilvános levéltára, melyet át ne tanulmányozott volna, de számos magánlevéltárt is átkutatott, a bajor királyi országos és a római vatikáni levéltárban is hosszabb ideig tartózkodott. Csak ez magyarázza meg, hogy Pesty egy tízezer darab, eredeti és sajátkezű másolatból álló oklevélgyűjteményt tudott összeállítani. Most sűrű egymásutánban jelentek meg fontos, alapvető történeti munkái, melyek között különösen nevezetesek „A világtörténelem napjai" czímű, e nemben úttörő és alaposságra nézve kiváló kétkötetes műve (1870) és „A Szörényi Bánság" (1877—78) czímű háromkötetes munkája, mely még mai napig is becses forrásmű. Ezeknél még fontosabb a következő években megjelent két munkája: „Az eltünt régi vármegyék" (1880) két köt. és „A várispánságok története" (1882), melyek az adatok gazdagsága, a tárgyalás alapossága, a történeti kritika mélysége és az előadás világossága és szépsége tekintetében történeti irodalmunknak máig is értékes termékei. Ugyanez évben jelent meg német nyelven nagy feltünést keltett tanulmánya: „Die Entstehung Croatiens", melyben Horvátországnak akkori különválási törekvései ellensúlyozásául Horvátországnak Magyarországhoz való viszonyát fejtegeti minden szenvedélytől ment alapos hűséggel. Ugyancsak a horvát kérdés tisztázásával foglalkozik az előadás tekintetében irodalmilag is értékes „100 politikai és történeti levél Horvátországról".

Már 1868-ban megbízta Temes- és Krassó vármegye Pestyt monografiájának megírásával. A tudós író 1883—84-ben adta ki „Krassó vármegye történetét" három kötetben. Ebben az időben keletkezett a Magyarországi Vatikáni Okirattár-Bizottság, mely egyik feladatává tette, hogy Rómában a pápai tizedjegyzékek lajstromát lemásoltassa. Pesty e munkával megbízatván, több hónapi római tartózkodása alatt e feladatnak is fényesen megfelelt. 1888-ban jelent meg utolsó nagy munkája: „Magyarország helynevei", mely bár befejezetlen, de méltó többi

Ortvay Tivadar.

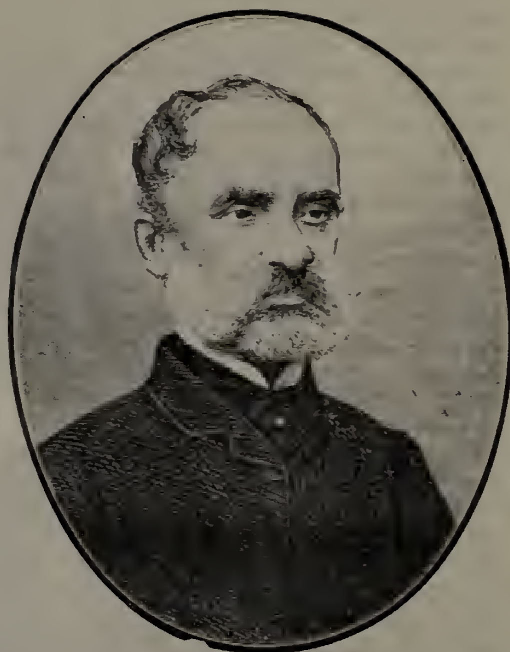
Szabolcska Mihály.

Reiter Ede.

Várady Árpád dr. püspök.

Vukovics Sebő.

A szinház.

műveihez. Most Temes vármegye monográfiáját szándékozott megírni, de hosszabb betegség 1889 nov. 23-án kioltotta hasznos életét.

1861-ben Ó-Arad, majd 1876-ban Körmöczbánya választotta meg országgyűlési képviselőjének. Ugyanez évben lett királyi tanácsossá. 1877-ben az Akadémia rendes tagjául és a II. osztály titkárául választotta meg. Azonkívül számos magyarországi és külföldi tudományos egyesületnek volt választmányi és rendes tagja. Az említett nagy munkákon kívül még körülbelül 200 kisebb-nagyobb czikke, bírálata, ismertetése és értekezése jelent meg.

Pikler Gyula dr., egyetemi tanár, modern szocziológus és pszichológus, a „belátásos elmélet“ megalapítója, a Társadalomtudományi Társaság elnöke, szül. 1864-ben Temesvárott. Középiskoláit Ungvárott, a jogot a budapesti egyetemen végezte, hol jogbölcseleti és közgazdasági munkáival több jutalmat nyert. 1884—91-ig a képviselőház segédkönyvtárnoka volt. 1886-ban a jog- és állambölcselet tanára lett a budapesti egyetemen, hol jelenleg is működik. Pikler Gyula

Ricardo értékelméletének bírálatával, az akkor még fiatal tudós akadémiai jutalmat nyert. Pulszky Ágost tanítványaként, majd utódjaként az egyetemi tanszéken, a jogbölcseletről és a jog fejlődéséről tartott előadásokat. Pikler ez egyetemi előadásaival vonul be a modern *szocziológiai* okfejtés a magyar tudományos gondolkozásba, még pedig az ő sajátos felfogásában. Tevékeny részt vett a Társadalomtudományi Társaság megalakításában és gróf Andrássy Gyula lemondása után ő lett e társaság elnöke és vezetője. Társadalmi reformtevékenységével egyfelől sokakat maga ellen zúdított, kik élesen támadták Pikler „destructiv“ irányzatát; másfelől azonban megszerezte a progressiv irányban munkálkodó egyének és táborok rokonszenvét. Míg így Pikler önkénytelenül az ország megújhodásáért küzdők élére került, addig nyugodt óráiban tovább munkálkodott tudományos rendszerének kiépítésén. Érezvén a szociológia lélektani megalapozásának hiányosságát, egész érdeklődésével a *psychologia* felé fordult. „Das Grundgesetz alles neuropsychischen Lebens“ czímű munkájában kifejtette amaz ingerek jelentőségét, melyek eredete a szervezeten belül van. „A lélektan alapelvei“ czímű munkájában pszichológiai tételeit rendszerbe foglalta. Számos munkája német, angol és egyéb nyelveken is megjelent és a kiváló magyar tudósnak külföldön is tekintélyes nevet szerzett.

Pikler műveinek jelentősége és kihatása kortársaira tudományos rendszerének egységében és alapeszméjük termékenységében keresendő. Minden munkáján, szellemének minden megnyilatkozásán végigvonul a vezéreszme, hogy az egyén életszükségleteinek, vágyainak ösztönzése szerint gondolkodik, érez és cselekszik. Az életszükségletek kielégítése tekintetében czélszerű cselekvésmód belátására építi fel a társadalmak alakulásáról és a jog fejlődéséről szóló tanát, ú. n. *belátásos elméletét*. A büntetőjogot is tisztán czélszerűségre fekteti, de nem elhanyagolva, hanem ebben találva meg az igazságosságot is. Lélektani munkáiban is legnagyobb buzgósággal a szervezet életműködéseiből fakadó ingerek psychikai kihatásait, befolyásuknak útjait vizsgálja, hogy kimutassa az eszmélet egységét, szervező erejüket. Ezáltal a szocziológiában közel jut a történelmi materializmushoz, de e tannak bővebb és pszihologikus tartalmat ad, a lélektanban pedig kipótolja azoknak a pszichofiziológusoknak a mulasztásait, kik a lelki élet középponti motivumait és egységét nem méltatták figyelmökre.

Pogány Mihály, a Temesvári Hírlap politikai napilap felelős szerkesztője, szül. 1876-ban. Ujságírói pályáját Szávay Gyula lapjánál, a Győri Hírlapnál kezdte meg, később a lap társtulajdonosa lett, de 1903-ban az akkor megindult „Temesvári Hírlap“-nak előbb segédszerkesztője, majd felelős szerkesztője és tulajdonosa lett. Tagja a temesvári Arany János-Társaságnak. Szépirodalmi dolgozatai budapesti és vidéki lapokban jelentek meg. Számos feltűnést keltő czikkben hívta fel az országos közvélemény figyelmét a délvidéki pángermán izgatásra. Sok száz politikai, azontúl sok, a színészet kérdéseit tárgyaló dolgozata jelent meg. Írt több közgazdasági tanulmányt és röpiratot. Tevékenyen részt vesz minden kulturális mozgalomban. A magyar nyelv diadalmas hódításában a Délvidéken és Temesvárott, nagy része van neki és annak a munkának, melyet lapjában kifejtett. Elnöke a Vidéki Hirlapírók Országos Szövetsége temesvári választmányának. Pogány Mihály

Pontelly István, plebános, szül. 1840-ben. 1876-ban a temesvári főgimnázium tanárának nevezték ki, hol 10 évig tanított, a mikor Szabadfalvára ment, hol mint plebános halt meg. Titkára volt a Régészeti és Történeti Társulatnak, munkatársa volt a „Havi Közlöny“-nek és szerkesztette a Tört. és Rég. Értesítőt 1880—97-ig. Pontelly István

Több archaeológiai stb. czikkén kívül önálló munkái: Szent István első és apostoli magyar királynak nemzet- és honmentő, vallási és politikai érdemei. Szeged, 1879. — A temesvári magyar nyelvterjesztő egyesület feladatai. Temesvár, 1883. — A délmagyarországi történelmi és régészeti társulat 13 éves működésének vázlata. U. o. 1884.

Prepeliczay Eleődné

Prepeliczay Eleődné, szül. Korponay Aranka író. 1890-ben Vágszerdahelyi Prepeliczay Eleőd postamesterhez ment nőül és ekkor Temesvárra kerülvén, itt sokat foglalkozott az irodalommal. Megírta a délvidéki várregék egész sorozatát: Gládvár. Bokcsa (Boksán), Monostor és Marzsina, Ilyédvára (Illádia), Keve (Kubin), Pethvár. Facsád (Facset). Somlyó (Szemlak), Maros-Eperjes, Lugas (Lugos). Barkányvára, Krassófővára, Solymos és Lippa, Kövesdvára. Ezeket felolvasta az „Arany János-Társaság" felolvasó ülésein és megjelentek a társaság évkönyveiben. Ő vetette föl az eszmét, hogy Maderspach Károlynénak, az 1849-ben vértanúságot szenvedett hős asszonynak a délvidéki hölgyek emléket állítsanak. Mint özvegy, jelenleg Sárbogárdon él. Irodalmi érdemeit az Arany János-Társaság is méltatta, midőn őt 1907-ben rendes tagjául választotta.

Említett művein kívül még számos várregéje és történeti dolgozata jelent meg a napilapokban, melyek közül a Délvidékre vonatkozók: Délmagyarország regényes multja. (Regény.) Temesvár multja. Temesvári Pelbárt. A régi Temesvár. Temesvár legöregebb embere. Történelmi emlékek, stb. Önálló művei: Legendák és mesék (1907. két kiadás) — „Költészet bolondjai" czímű bohózatát 1900 április havában előadták a temesvári városi színházban.

Preyer Nepomuk János

Preyer Nepomuk János, ügyvéd, 1844-ben lett Temesvár polgármestere. Meghalt 1888-ban. Munkatársa volt a temesvári „Delejtű-"nek és az „Emlékkönyv"-nek. Megírta Temesvár monográfiáját „Monographie der königlichen Freistadt Temesvár" czímmel (1853). Ezenkivül írt drámákat és költeményeket.

Reiter Ferencz

Reiter Ferencz (Temesi), mérnök, miniszteri tanácsos, a M. Tud. Akadémia tagja, szül. 1843 márcz. 1-én Temesvárott. Középiskolai tanulmányait Temesvárt és Szegeden elvégezvén, a temesvári kincstári építő-hivatalban eltöltött két évi gyakorlat után, Pesten a mérnöki tanfolyamon vett részt, melynek elvégzése után a Duna-térképészeti intézetnél segédmérnök lett. Ez állásában hasznos munkásságot fejtett ki a Tisza és Maros folyók völgyében eszközölt térképezési fölvételek és minden irányú vízműtani kérdések megoldásában. (1833—37.) E munkálatok bevégzése után az országos építészeti igazgatóság megbízta a Nagyszombattól Pozsonyig vezetendő lóvonatú vasút tervezésével és építésével. A szabadságharcz után a Duna-gőzhajózási társaság megbízta a dunai rakpartok megépítésével. Az e munkálatokban elért fényes eredményért a Ferencz József-renddel tüntették ki. Ugyanez időben részint építette, részint újjáalakította a főváros több nevezetes épületét, így a budai kapuczinusok kolostorát, a Lukács-fürdőt, azonkívül a váczi fegyházat. A hatvanas években különösen két terv foglalkoztatta: a Buda és Pest közötti Duna szabályozása és egy pesti Duna-csatorna építése. Mind a két tárgyban írt javaslatai nagy feltűnést keltettek, de az ügy kivitelét a megváltozott politikai viszonyok egyelőre megakadályozták. A kiegyezés után történt koronázás alkalmával ő vezette a koronázási ünnep rendezését és érdemeinek elismeréséül ő felsége a vaskoronarendet ajándékozta neki és őt nemesi rangra emelte. Ekkor kapta a „Temesi" előnevet. Ez időtől kezdve, a magyar minisztériumban, a középítészeti osztály vezetőjeként és a közmunka-tanácstól a főváros rendezésére és szépítésére fölállított szakosztály főnökeként nagy tevékenységet fejtett ki a két testvérváros modern nagyvárossá emelésén. Tevékeny része volt a pesti Körút és Sugárút megteremtésében és ő állapította meg a főváros földalatti csatornázásának a tervét is. Meghalt 1874-ben Budapesten. Az Akadémia 1865-ben választotta levelező tagjai sorába.

Munkái: Duna-szabályozás Buda és Pest között, a Csepelsziget s a soroksári Duna-ág balpartján fekvő ártér ármentesítése. Három javaslat. Pest, 1865. — A pesti Duna-csatorna s a hozzá kapcsolt minden remények valósítására alkalmas utak és módokról. Közgazdasági és mértani tanulmány. Akadémiai székfoglaló. U. o. 1867. — A műszaki osztály igazgatójának előterjesztései a Budapesten létesítendő csatornarendszer megállapítása és végrehajtása tárgyában, a fővárosi közmunkák tanácsának illető határozataival együtt. Bpest, 1873.

Révfy Géza

Révfy Géza, áll. tanítóképző-int. tanár, szül. 1868-ban. A temesvári Szabad Liczeumban több zenetörténeti felolvasást s hangversenyt rendezett. Mint zongoraművész, az ország számos városában hangversenyzett. Karnagya volt a Temesvári Iparos Dalegyletnek, a Temesvári Magyar Dalárdának, jelenleg a Temesvár-Gyárv. Zene- és Dalegylet karnagya. Számos dalegylet dísztagja. 1911-ben a Temesvári Arany János-Társaság rendes tagjává választotta. Az Országos Magyar Dalszövetség igazgatósági tagja. Férfikarszerzeményeivel számos országos dalpályázaton nyert első díjat. 1912-ben népdalával nyerte el a 300 koronás első díjat. Férfikarai, dalai országszerte el vannak terjedve. Megjelent műveinek száma a 100-at meg-

haladja. Arany János balladáihoz melodrámákat írt. Gyűjteményes művei: Új Magyar Férfikarok Zsebkönyve, 46 magyar szerző 149 műve (II-ik bőv. kiad.). —33 népdalegyveleg (99 dal) férfikarra.

Riesz Lajos, nyomdatulajdonos és szerkesztő, szül. 1852-ben Temesvárott. Meghalt 1898 jún. 29-én Kassán. Riesz Lajos

Számos czikke jelent meg a Nemzetben, Ország Világban és a Typographiában. Munkája: A strike. Pályanyertes regény. Keppel után szabadon. Bpest, 1883.

Rosa György Konstantin dr. Temesvár városi főorvos volt. Állítólag 14 nyelvet beszélt. Meghalt 1847-ben. Rosa György Konstantin

Művei: Untersuchungen über die Romanier oder sogenannten Wlachen, welche jenseits der Donau wohnen; auf alte Urkunden gegründet Pesth. 1808. Német és görög nyelven. — Maestria ghiovăsioii romanesci. Buda, 1809 — Dissertatio inauguralis medice de luxu in medicamentis, ejus fontibus et damno. Viennae, 1812.

Scheff László dr., ügyvéd, rendőrtanácsos, jogtudományi író, szül. Temesvárt, 1848-ban. Budapesten ügyvédi irodát nyitott. Részt vett a boszniai hadjáratban, honnan hazakerülvén, a budapesti államrendőrség szolgálatába állott, hol mint rendőrtanácsos működik. Scheff László

Mint szakíró, jelenleg egyike a legkiválóbbaknak. Ő írta a Pallas Nagy Lexikona számára a rendészet körébe tartozó czikkeket.

Schmidt Ferencz, építész, szül. 1827-ben Temesvárott. Budapesten működött. Meghalt 1901 márcz 7-én ugyanott. Nevét a külföldön egy a Grunert-féle Archiv für Math. und Physik czímű folyóirat 1868-iki évfolyamának 48. számában közölt értekezésével tette ismertté. E czikk czíme volt: „Aus dem Leben zweier ungar. Mathematiker Johann und Wolfgang Bólyai de Bólya“. Ezt az értekezést franczia, olasz és angol nyelvre is lefordították és ennek a czikknek köszönhető, hogy a külföldi tudósok figyelme a két nagy magyar mathematikusra, Bólyai Farkasra és Jánosra irányult és hogy ma már az egész tudományos világ elismeri a két Bólyai nagy tudományos jelentőségét, abban Schmidt Ferencznek nagy érdemei vannak. Később megirta Bólyai Farkasnak életrajzát is a „Bólyai Farkas és Gauss Frigyes Károly levelezése“ czímű munkához, melyet Stäckel Pállal az Akadémia megbízásából szerkesztett, 1899-ben. — Ugyancsak ő írta meg Petzval József jubileuma alkalmával ennek életrajzát is a Természettudományi Közlönyben (1887.). Schmidt Ferencz

Schmidt Márton dr., főgimnáziumi tanár, az előbbinek fia, szül. 1865-ben Temesvárott. Tanár volt az ungvári, pozsonyi főgimnáziumnál. 1901 óta a budapesti I. ker. főgimnázium tanára. Schmidt Márton

Több paedagógiai czikkén és könyvismertetésén kívül, önálló művei: Adalékok egy Aeschylos életrajzhoz. Bpest, 1888. — Észrevételek a philosophiai propedeutika tanításához. Pozsony, 1898, — A Tudományos Zsebkönyvtár czímű vállalatban megjelentek tőle: Kis latin nyelvtan. Pozsony, 1898. — Görög nyelvtan. U. o. 1899. — Római régiségek. U. o. 1899. — Logika. U. o. 1901. — Lélektan. U. o. 1902. — Görög régiségek. U. o. 1903. — Képes Atlasz a görög és római régiségekhez. U. o. 1904. — A régi Athén. Gardner A. Ernest után ford. A M. T. Akadémia kiadása. I. köt. 1911., II. köt. 1912. — A budapesti I. ker. áll. főgimnázium tanári könyvtárának czimjegyzéke. Gimn. Értesitő 1910/11 és 1911/12.

Schönvitzky Bertalan dr., szül. 1859-ben. 1897-ben a temesvári főgimnáziumhoz nevezték ki igazgatónak, hol nagy kultúrális tevékenységet fejt ki. Schönvitzky Bertalan dr.

Számos paedagógiai, történeti, társadalmi czikkein kívül önálló művei: II. Szilveszter bullája. Temesvár, 1884. — Egy elhanyagolt tudományszak és a pozsonyi levéltár. Pozsony, 1886. — A diplomatika és a nők. U. o. 1886. — A pozsonyi klarissza-apáczák története. U. u. 1886. — Az egységes középiskola törvényéhez. U. o. 1893. — A pozsonyi kir. kath. főgimnázium története. U. o. 1896.

Sellei József dr., orvostudományi író, szül. Temesvárt 1871-ben. Egyetemi hallgató korában egy értekezésével pályadijat nyert. 1895-ben orvosi oklevelet szerezvén, a bőrkórtani klinikán volt tanársegéd. Jelenleg gyakorló orvos Budapesten. Sellei József

Az orvosi szaklapokban körülbelül 100 czikke jelent meg a bőr- és bujakórtan köréből. Önálló művei: A bőr- és bujakórtan alapvonalai. Bpest, 1899. — A bőr- és veneriás betegségek tankönyve. U. o 1904 — Urologiai diagnostica. U. o. 1907.

Silberstein-Ötvös Adolf, a híres publiczista, szerkesztette a „Temesvarer Zeitung“-ot 1870—71-ben. Silberstein-Ötvös Adolf

Singer Jakab, szül. 1867-ben. Miután 1894-ben a bpesti egyetemen doktori szigorlatot tett, 1896-ban rabbivá avatták és ugyancsak ez évben foglalta el a temesvári (Gyárváros) rabbiszéket, mely minőségben, a szószéket megmagyarosította. Volt honvéd tábori rabbi. Az „Izr. Magyar Irodalmi Társaság“ választmányi tagja. Singer Jakab

Irodalmi munkássága: Jóna, tekintettel mondáira. (Bp., 1894.) — A dönmék. (Egyenlőség, 1895.) — Adatok a bánsági zsidók történetéhez (Bloch Mózes emlékmű és különnyomat. Bp., 1905.) — Temesmegye és a zsidók polgárosítása. (Az „Imit“ évkönyvében és különnyomat Bp., 1907.) — Avatóbeszéd a temesvár-gyárvárosi templom felavatásakor. (Bonyhád, 1899.) —

A munka áldása, beszéd. (Temesvár, 1907.) és több alkalmi beszéd a „Magyar Zsinagógá"-ban. — A „Jewisch Encyclopedia" számára (New-Jork, London) a temesvári zsidók történetére vonatkozó czikket írta. — Jelenleg a temesvári zsidók történetén dolgozik.

Somló Károlyné *Somló Károlyné* szül. Freud Erzsébet. Született Temesvárott, 1877-ben. 16 éves korában férjhez ment Somló Károly buenos-ayresi szeszgyári igazgatóhoz, kivel öt évet Braziliában töltött. 1898-ban férje Temesvárra költözködvén, azóta ott él. Számos művet fordított francziából és spanyolból magyarra. Az „Uj Idők"-ben, „Ország-Világ"-ban és a „Jövendő"-ben számos feltünést keltő tárczája jelent meg. 1905-ben a Pallas kiadásában megjelent „A szív meséiből" czímű kötete, költemények prózában, mely nagy közvetetlenséggel van megírva.

Stark Andor dr. *Stark Andor* dr., felsőbb leányiskolai tanár Temesvárott.

Számos tankönyvén kívül önálló művei Istvánffy Miklós és „Historia Regni Hungarici"-ja. Történelmi forrástanulmány. Debreczen, 1895.

Steiner Ferencz *Steiner Ferencz* volt orsz. képviselő, szül. 1856-ban. Részt vett a boszniai okkupáczióban. 1879-ben átvette a temesvári városi gyógyszertárt és azóta a város társas-, politikai és közéletének egyik legtevékenyebb alakja, a magyar szellemnek és kultúrának egyik legbuzgóbb bajnoka. Nagy része van a Temesvári Magyar Nyelvterjesztő Egyesület, a Délvidéki Nemzeti Szövetség, a temesvári honvédszobor bizottság megalapításában; nagy érdemei vannak a temesvári magyar színészet állandósítása körül. A délvidéki mérsékelt, illetőleg nemzeti párt titkáraként 1892-ben megalapította a „Délvidéki Ellenőrt", melyet négy évig szerkesztett; később politikai vezérét, Apponyi Albertet követve, a függetlenségi pártba lépett és ekkor alapította a délvidéki függetlenségi pártot, melynek elnöke lett. 1907-ben. testvérbátyja Károly halála után, átvette a „Südungarische Reform" czímű függetlenségi párti politikai napilapot. 1901-ben az időközi és az általános választáson. 1905-ben és 1906-ban a kisbecskereki kerület képviselőjének választotta meg.

Számos politikai czikke jelent meg az általa szerkesztett lapokban és országgyűlési beszédei a Naplókban.

Steiner Károly *Steiner Károly*, a temesvári keresk. és iparkamara volt elnöke. Élénk tevékenységet fejtett ki a város politikai és kultúrális mozgalmaiban. Nagy érdemei vannak a magyarosítás és a nemzeti szellem terjesztése körül, melyet különösen az általa szerkesztett „Südungarische Reform" czímű lapjával, a délvidéki nemzeti párt organumával mozdított elő. Meghalt 1907. aug. 4. Temesvárt. Munkája: Unser Obergespann jubilirt! Temesvár, 1889.

Sternberg Adolf dr. *Sternberg Adolf* dr., hírlapíró, 1871-ben átvette a „Temesvarer Zeitung" szerkesztését, melyet 10 évig vezetett. Ez időben írta „Délmagyarország: Budapesttől Orsováig és Belgrádig" czímű munkáját, mely „Nach und durch Ungarn" czím alatt, németül is megjelent.

Stojits Iván *Stojits Iván* miniszteri titkár, szül. 1866-ban Temesvárott. Tanulmányai befejeztével a katonai pályára lépett, de négy év után Budapesten adótiszt lett. A magyar, német, szerb, horvát, orosz, bolgár, ruthén, szlovén és franczia nyelvekben való ismerete következtében 1894-ben a m. kir. miniszterelnökség sajtó- és fordítóosztályához nevezték ki, 1907 óta a belügyminisztériumban titkár.

Számos teozófiai czikke jelent meg a „Jövendőben" és a fővárosi napilapokban. Munkái: Teozófia és teozófiai mozgalom. Hartmann F. és mások nyomán. Budapest, 1905. II. kiadás, 1910. — Laoce életbölcselete. Tao-Te-King. Külföldi Kútfők nyomán. U. o. 1907.

Stolz M. Ágost *Stolz M. Ágost*, takarékpénztári vezértitkár. Munkája: A temesvári első takarékpénztár ötvenéves története. (1846—1895.) Temesvár, 1896. Németül u. o. 1896.

Strasser Albert *Strasser Albert*, keresk. és iparkamarai titkár, hírlapíró, a Ferencz József-rend lovagja. Előbb a katonai pályára lépett, majd jogot végzett és Temesvárott a Lloyd-társaság és 1876-ban a keresk. és iparkamara titkára lett. Meghalt 1894-ben. Szerkesztette a „Neue Temesvarer Zeitung"-ot 1868—1882-ig, a temesvári szabadkőműves páholy „Union" czímű közlönyét, a „Laterne" élczlapot (1880.), a „Temesvarer Lloyd" napilapot (1882.), a „Südungarischer Lloyd" napilapot (1882—84.) és a „Temesvári Kiállítási Közlemények" 25 számát (1891.).

Művei: Bericht über die 1885-er Landesausstellung in Budapest. Temesvár, 1885. — Die Bestimmungen über den Hausierer-Handel, wie solche in Ungarn in Kraft bestehen. U. o. 1886.

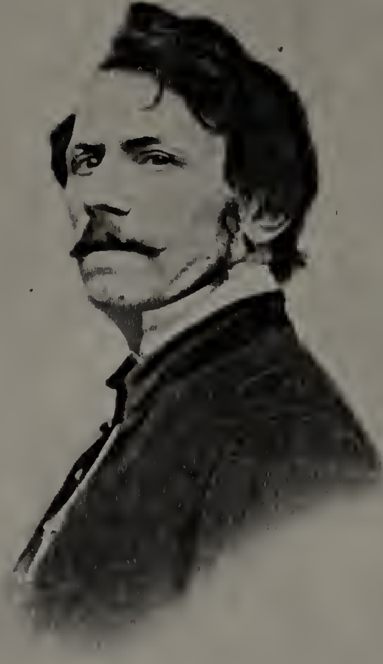
Stumpfoll Ede *Stumpfoll* Ede a temesvári áll. ipari szakiskola igazgatója, szül. Temesvárott 1861-ben. 1877-ben Budapestre került, a hol az országos középiskolai tanárképző tagjaként a kir. Józsefműegyetemen és a tudományegyetemen hallgatta az előírt mathematikai és természettudományi tárgyakat. 1880-ban letette az alapvizsgát és ugyanaz év szeptember 1-én a temesvári nyilv. I. fokú ipariskolához került tanárnak. 1884 áprilisában Temesvár sz. kir. városa őt választotta meg az ipariskola igaz-

A temesvár-belvárosi róm. kath. plebánia templom főoltárképe.
Festette Schieszl Ferd., temesvári festő, 1761-ben.

Dóczy József.

Brocky Károly.

Bersuder Lajos.

gatójává. Ez intézet ügyeit 1900-ig vezette. Mikor 1900-ban az intézet állami fa- és fémipari szakiskolává alakult át, annak lett az igazgatója. Több kézikönyvet írt tanítványai használatára, két ízben természettani, egy ízben mechanikai tankönyvet és számos czikket írt a 80-as és 90-es években a helybeli lapokba. 1884 óta a temesvári iparostanoncziskolák ügyeit is vezette. Egyik alapítója volt 1882-ben a Temesvári Magyar Nyelvterjesztő Egyesületnek, melynek jelenleg is alelnöke, továbbá az időközben megszünt magyar színügygyámolító egyletnek is és minden hazafias irányú társadalmi mozgalomban hathatósan közreműködött. 1900 óta a temesmegyei iparostanonczískolák szakfelügyelőjeként is működik.

Önálló műve: Millenniumi Értesítő az iparoktatás állapotáról Temesvárott 1878—1896.

Sulyok Mór ügyvéd, szül. 1821-ben, Temesvárt. 1840-ben ügyvédi oklevelet szerzett, 1854-ben a temesvári takarékpénztár titkára, ügyésze, majd igazgatósági tagja lett. Meghalt 1878 ápr. 23-án. Több jogtudományi czikke jelent meg a szaklapokban. Egy ideig szerkesztője volt a „Temesvarer Wochenblatt"-nak. Sulyok Mór

Szabolcska Mihály ref. lelkész, költő, a M. Tud. Akadémia és a Kisfaludy-Társaság tagja, szül. 1862-ben Ókécskén s bővebb életrajzi adatait Pestvármegyéje monográfiájában közöltük. 1899-ben a Kisfaludy-Társaság tagjai sorába választotta. Ugyanez évben Temesvár város reform. egyházközsége választotta lelkészül, hol jelenleg is működik és nemcsak a város, hanem az egész vármegye kultúrális életének, a magyarság minden szellemi mozgalmának egyik leglelkesebb vezetője. Czikkeivel, költeményeivel nemcsak a temesvári, hanem a megye vidéki magyar lapjait is felkeresi, hogy a magyar szellemet, a délvidéki magyarság ügyét szolgálja. 1909 óta az Arany János-Társaság elnöke. Szabolcska Mihály

Szalkay Gyula dr. tanár, 1883—84-ben szerkesztője volt a „Természettud. Füzeteknek". Ő volt a Délmagyarországi Természettud. Társulat első alelnöke. Szalkay Gyula dr.

Szamovolszky Lőrincz ügyvéd, szül. 1845 ápr. 13-án Temesvárott. 1870-ben ügyvédi oklevelet szerzett és az ungvári népbank titkára lett. Itt megindította 1883-ban a „Fülesbagoly" cz. élczlapot. 1884-ben Ungvár város közgyámnak választotta meg. Számos beszélye és költeménye jelent meg a korabeli szépirodalmi és vidéki lapokban. Szamovolszky Lőrincz

Szana Sándor dr., királyi tanácsos, a királyi állami gyermekmenhely igazgató főorvosa, szül. Temesvárott 1868-ban. 1900-ban Temesvárott a Fehér Kereszt gyermekvédő egyesületet alapította. Ez az egyesület rövid néhány év alatt egy lelenczházat, egy gyermek-poliklinikát épített, a hol a gyermekek nemcsak ingyen orvosi tanácsokat, de ingyengyógyszereket is kapnak, sebészi kezelésben és ingyen ortopéd és vízgyógykezelésben is részesülnek. Szüleszeti intézetet alapított, kapcsolatosan egy bábaképzővel. Itt keletkezett az országban az első tanfolyam hivasos gyermekgondozónők kiképzésére. Családi otthont is alapított züllött gyermekek megfigyelésére. 1909 óta a bpesti áll. gyermekmenhely ig. főorvosa. Szana Sándor dr.

A gyermekvédelem szocziálhigiénikus részeiről kiterjedt szakirodalmi működést fejtett ki. Dolgozatai bel- és külföldi orvosi lapokban jelentek meg és főleg a közgondozásban levő csecsemők gondozási módjai körül elérhető eredmények tényezőinek értékelésével foglalkoznak. 1898-ban „Gesundheit" czím alatt havi folyóiratot indított meg Temesvárt. Egyéb művei: A vér hatása a fertőző anyagokra. Budapest, 1892 — Kísérleti vizsgálatok a szappanok antiszeptikus hatásáról. U. o. 1892. — Dajkaságba adott gyermekek ellenőrzésének rendezései. Temesvár, 1901. — Vizsgálat a csecsemők köz-ellátásáról. U. o. 1906.

Szana Zsigmond, szül. 1870-ben Temesvárott. 1896-ban alapította a Temesvári Gyufa- és Kocsikenőcsgyár Részvénytársaságot, mely az első volt, a mely hazánkban a svédgyújtók gyártását nagyobb mértékben űzte és az osztrák behozatalt e czikkben visszaszorította. E vállalat gyártmánya az „Emke gyújtó", melynek érdekében az első magyar iparpártolási mozgalmat indította. 1906-ban megvált Szana a gyújtógyár ügyvezető igazgatói állásától és a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársasággal alapította a Temesvári Bank és Kereskedelmi Részvénytársaságot, melynek nagy szerepe van a Délvidék gazdasági életében. Mint vezérigazgató, e vállalat érdekkörébe vonta a következő iparvállalatokat és ezek rekonstrukcziójában tevékeny részt vett: Temesvári Első Szeszégető és Finomító Részvénytársaság, Temesvári Polgári Serfőzde R.-T., Első Délmagyarországi Gőzczukorka- és Csokoládégyár Részvénytársaság, Budapesti Tégla- és Mészégetőgyár Részvénytársaság, Budavidéki Gőztégla- és Tetőcserépgyár Részvénytársaság, Buziási fürdő- és Szénsavgyár vállalat, „Dráva" Gyújtógyár R.-T. A magyar kir. kereskedelemügyi miniszter 1910-ben a m. kir. Statisztikai Hivatal értékmegállapító bizottságának tagjává nevezte ki, kereskedelmi tanácsosi czímmel, azonkívül a Gyáriparosok Országos Szövetsége temesvári fiókjának alelnöke. Szana Zsigmond

E széleskörű közgazdasági tevékenysége mellett élénk irodalmi működést is fejt ki. Az 1886-ban alapitott „Südungarische Reform" első munkatársai között részt vett a lap megindításában és sok tárczát és útirajzot közölt a lapban. Kiadott két novella-kötetet „Hell und Dunkel" és „Mädchenschicksale" czimen. — Azután közgazdasági czikkeket, különösen tanulmányokat irt a keleti gazdasági viszonyokról, a szövetkezeti eszméről és kartell-ügyekről a „Magyarország"-ba és a „Budapesti Hirlap"-ba. — 1910—1911-ben élénk irodalmi tevékenységet fejtett ki az „Ipari Záloglevél" ügyében és e tárgyról írt tanulmányait az Atheneum adta ki.

Szekeres Margit

Szekeres Margit, tanítónő, szül. 1875-ben Temesvárott. Jelenleg a budapesti VI. ker. áll. felsőbb leányiskolában működik.

„Egy igaz történet" czimű munkájával az Állatvédő-egyesület pályadíját nyerte el. Munkatársa volt a Pallas Lexikonának is, melyben a világtörténeti rész több czikkét írta.

Szentkláray Jenő dr.

Szentkláray Jenő dr., csanádi apát-kanonok, történettudós, a M. Tud. Akadémia tagja, a budapesti egyetem magántanára, a belgrádi szerb tudós-társaság tiszteleti tagja, a Délmagyarországi Tört. és Régiségtud. Múzeumtársulat tiszteleti tagja, az „Arany János-társaság" elnöke. Torontálmegyei származású, de Temesvárott tanult és munkásságát teljesen Délmagyarország és Temesvár városa történeti multjának földerítésére szentelte. (Életrajzát a Torontálmegyei kötet közölte.) Temesvár magyarosodásában, kultúrális intézményeinek megalkotásában és fejlesztésében rendkívüli érdemei vannak.

Nagyszámú munkái közül Temesvárra és a vármegyére vonatkozó önálló művei: Észrevételek Temesvár physiognomiájának magyarosításához tört. és régészeti alapon. Temesvár, 1872. — Emlékkönyv. 1873. — Száz év Délmagyarország újabb történetéből. Temesvár, 1882. — A társadalom nemzeti feladatai Délmagyarországon. U. o. 1897. — Brocky Károly festőművész élete. Temesvár, 1907. — A szerb monostoregyházak tört. emlékei Délmagyarországon, 1908. — Mercy Klaudius Fl. kormányzata a Temesi Bánságban, 1909. — Szerkesztette a Történelmi Adattárt (1871—73) Temesvárott, és a Szépirodalmi és Szépműtani Közleményeket. Ő írta e kötet számára Temesvár és Temes vármegye történetét.

Szigeti Henrik dr.

Szigeti Henrik dr. Jelenleg törvényszéki orvos Temesvárott.

Munkái: A pestis Magyarországon. Bpest, 1898. — A „lex regia"-ról. U. o. 1899. — Az emberi test természetes arsentartalmáról és a vegyelemzés értékéről arsenmérgezésnél. U. o. 1906.

Sziklay György

Sziklay György, iró, szül. 1854-ben. 1906-ban a temesvári Arany János-irodalmi társaság rendes tagjának választotta meg. Az irodalomba az egykor nagynevű, ünnepelt költő, Hiador (Jámbor Pál) vezette be. Eredeti költeményei és műfordításai, elbeszélései, rajzai, tárczái 1877-től kezdve elszórtan jelentek meg az összes magyar szépirodalmi lapokban, valamint több fővárosi politikai lapban, a szabadkai és a temesvári hírlapokban. 1878—1879-ben lefordította Shakespeare szonettjeit, 1881-ben kizárólag Petrarca szonettjeinek fordításával foglalkozott.

Önálló művei: *Mirza-Shaffy dalai* (1881) a Bodenstedt kötetének első teljes magyar kiadása. — *Palics fürdő monografiája.* — *Gloszszák* Egy pesszimista széljegyzetei. — *Nagybátyám könyvtára* (Toepffer regénye). — *„Álmok és ábrándok"* czim alatt megjelentek vál. költeményei.

Tábori Róbert

Tábori Róbert, író, a „Délmagyarországi Lapok" szerkesztője volt 1887—90-ig. Nagy érdemei vannak a magyar szinészet állandósitása körül Temesvárott.

Tauffer Jenő dr.

Tauffer Jenő dr., Temesvár város tiszti főorvosa, szül. 1857-ben. Oklevelet 1882-ben Budapesten nyert, hol öt éven át klinikai tanulmányokat folytatott. 1887 szeptember havában telepedett le Temesvárott és ugyanez évben kinevezték a temesvári állami főreáliskolához és az állami felsőbb leányiskolához iskolaorvossá és az egészségtan tanárává, 1889-ben pedig a városi közkórház rendelőorvosává. A Délmagyarországi Természettud. Társ. Orvosgyógyszerészi szakosztályának titkárául is megválasztották. Később segédszerkesztője lesz a „Természettud. Füzetek"-nek; nemsokára e szakosztály alelnöke, majd 1910-ben tiszteletbeli elnöke lett. 1888-ban kinevezték a buziási vallásalapítványi uradalmi fürdőorvosává, hol a nyári nagy szünidők alatt működött. 1889-ben a temesvári kir. törvényszék területén törvényszéki orvos lett. Midőn *1895-ben városi tiszti főorvossá nezezték ki,* mindkét utóbbi állásáról lemondott. 1897-ben az Orsz. Orvos-Szövetség temesvári fiókja elnökévé választotta meg. 1901-ben alapította a temesvári Fehérkereszt-egyesület szülészeti és nőgyógyászati osztályát tiz ágygyal, mely hat évi fennállása alatt 50 ágyra gyarapodott és ő alapította a Fehérkereszt-egyesület női szanatóriumát is, a jobbmódú nőbetegek számára. 1902-ben alapitotta ugyanitt a m. k. Belügyminiszter felügyelete alatt álló 2-od rendű bábaiskolát bábainternátussal kapcsolatban. 1907-ben a kir. Orvos-egyesület levelezőtagjává választotta. 1908-ban megalkotta — a Temesvár-belvárosi Humanitás asztaltársaság „Bandl Rezső" nevét viselő 20.000 koronás alapítvány évi kamataiból és jótékony adományokból — a Temesvári Szünidei gyermektelepet. Az orsz. Vöröskereszt-egylet temesvári választmányának egészségügyi tanácsosa. A délvidéki tüdővészellenes szövetség tiszteleti alelnöke. A temesvári Önkéntes mentő-egyesület főorvosa.

Az orvosi szaktudomány mivelése és a közegészségügy népszerűsítése terén élénk irodalmi tevékenységet fejt ki a szaksajtóban és a napilapokban. A Szabad Liczeum, Nemzeti Szövetség, Katholikus Népszövetség, Délmagyarorsz. Természettudományi Társulat stb. keretében tartott előadásaival a felnőttek oktatásában is résztvett.

Tedeschi Borbála dr., tanár, szül. 1869-ben Temesvárott. 1898-ban a szegedi áll. felsőbb leányiskolához helyezték át igazgatónak, a hol két év mulva meghalt. Tedeschi Borbála dr.

Művei: A transcendens egész függvények előállitása alkalmazással néhány függvényre és az ezek közötti kapcsolat. Bpest, 1898. — Az északi fok és a Spitzbergák felé. Útirajzok és tanulmányok. U. o. 1904. — Leonardo da Vinci mint természettudós. Szeged, 1905.

Telbisz Károly dr., szül. Németcsanádon 1854 nov. 19-én. 1879-ben ügyvédi oklevelet nyert. 1877 nov. 1-én a 38. sz. Mollináry-ezred hadnagya lett, 1878-ban Bosznia és Herczegovina megszállásában mint ilyen részt vett és hadi-érmet nyert. Tanulmányainak befejezése után hosszabb nyugateurópai útat tett és Párisban is hosszabb ideig tartózkodott. Hazaérkezve, Temesvárott ügyvédi irodát nyitott, de rövid gyakorlat után 1883-tól városi főügyész volt. 1884-től alig egy évig működött városi főjegyzőként, a mikor 1885-ben polgármesterré választották meg. Telbisz Károly

„Letett eskümhöz híven igérem és fogadom — jelentette ki az új polgármester, — hogy gyenge erőm teljes megfeszitésével oda fogok törekedni, miként e szab. kir. városnak közügyei a haladásnak és fejlődésnek érdemdús elődeim által megtört útjain előbbre vitessenek s igérem, hogy e percztől fogva elmémnek minden gondolata, szívemnek minden dobbanása e szab. kir. város üdvének és boldogulásának lesz szentelve.“ Huszonhét esztendő óta vezeti tehát Telbisz Károly dr. polgármester Temesvár város ügyeit s a mit díszes hivatalának elfoglalásánál esküvel igért, azt mindvégig hűségesen teljesiti, mert hosszú polgármesteri működése Temesvár város rohamos fejlődésére és előhaladására nézve sehol sem látott fényes sikereknek és nagyjelentőségű eredményeknek szakadatlan lánczolata. Nem csoda, hogy a kiváló tehetségű és szerencsés kezű polgármester személyét is e ritka sikerű közpályáján a királyi kegynek és polgártársai szeretetének sugarai vették körül. Ő felsége a város vezetése körül szerzett kiváló érdemeiért már 1890-ben kir. tanácsosi czímmel, majd 1891-ben a III. osztályú vaskoronarenddel, utóbb, 1905-ben, polgármesteri működésének húszéves fordulója alkalmából, udvari tanácsosi méltósággal tüntette ki, míg a város törvényhatósági bizottsága ugyanekkor Temesvár díszpolgárává választotta. 27 évi áldásdús működésének eredményei e monografia lapjain és a köztudatban vannak megörökítve.

Temesvári Pál, szerzetesi néven Pelbárt, ferencz-rendi, híres egyházi szónok, a XV. század egyik legkiválóbb egyházi írója és tudósa, szül. Temesvárott 1435 körül. Tanulmányait Krakkóban végezte, hol 1463-ban baccalaureussá lett. Ekkor a Ferencz-rendbe lépett. Életének további húsz évéről semmit sem tudunk, csak 1483-ban találkozunk vele újra, mikor szerzetének budai házában a theologia tanáraként működött. Ebbe az időbe esik hatalmas írói tevékenysége. Meghalt 1504 jan. 22-én Budán. Irodalmi munkássága nemcsak a magyar, hanem a külföldi egyházi irodalomban is nyomokat hagyott. Műveit többnyire latinul írta és ezek a XVI. században Európaszerte el voltak terjedve. Kódexeink nagy része: az Érdy-, Érsekújvári-, Kazinczy-, Tihanyi-, Weszprémi-, Horvát-kódex stb. nagyrészt Pelbárt műveiből van összeállítva. Első munkája, a „Stellarium Corone benedicte Marie virginis in laudem eius pro singulis praedicationibus elegantissime coaptatum“ (1496) a XV. századnak egyik legértékesebb terméke. E művet a boldogságos Szűz iránt való hálából írta, ki őt a pestis-betegségből kigyógyította. A Stellariumban Mária nagyságát, magasztosságát, tisztaságát dicsőíti Pelbárt oly vallásos ihlettel és költői képzelettel, mely e művet a középkori Mária-irodalom egyik legkiválóbb termékévé avatja. Második nagy munkájának megírására a prédikácziós könyvekben való nagy hiány indította. 18 évi munkásságának eredményeként adta ki a „Pomerium“-ot, mely a középkori gondolkodásnak egyik legjellemzőbb terméke, a klastromi szellemnek valóságos tükörképe. A római katholikus egyház összes ünnepeire szóló több mint 500 beszéd gyűjteménye ez a könyv, mely nemcsak szerzőjének bámulatos olvasottságát és mély tudományosságát bizonyítja, hanem Pelbárt lelki világára és szellemére is élénk világot vet. A korában divatos szellemnek a jámbor ferenczrendi barát nagy ellensége. Beszédeiben nagy meggyőződéssel hirdeti a középkor aszketikus szellemét és erényeit és ostorozza kora fényűzését, igazságtalanságait, hatalmaskodásait, kikel a garázdálkodó főurak ellen és nem kiméli a kéjelgő lelkipásztorokat, sőt magát a királyt sem. Művéhez rengeteg anyagot hordott össze és a hazai és külföldi legendáknak, Temesvári Pál

példáknak, hasonlatoknak egész tárházát gyűjtötte egybe. Munkái rendkívül elterjedtek az egész nyugat-európai kereszténység között és nemcsak Németországban. hanem Velenczében. Lionban. Párisban számos kiadást értek meg a XVI. században. Munkái nemcsak a magyar kodex-irodalomra, hanem a külföldi egyházi irodalomra is nagy hatást gyakoroltak.

Művei az említett Stellariumon kívül a következők: Sermones Pomerii Fr. Pelbarti de Temesvár divi Ord. S. Francisci de Sanctis. Hagenau, 1499. (A mohácsi vészig 18 kiadás.) — Sermones Pomerii fratris Pelbarti . . . de tempore. 1499. (A mohácsi vészig 18 kiadás.) — Sermones quadragesimales Pomerii. Hagenau, 1499. (A mohácsi vészig 20 kiadás.) — Expositio compendiosa et familiaris sensus litteratem et mysticum Libri Psalmorum completens etc. Hagenau, 1503. — Aureum Rosarium Theologiae, ad Sententiarum quatuor libros pariformiter quadripartitum . . . per religiosum devotumque Patrem Fr. Pelbartum de Themesvár etc. Hagenau, 1503. (Több kiadás.) Sokáig tartotta magát Szilády Áronnak az a véleménye is, hogy a Szent Katalin verses legendának is Pelbárt volna a szerzője. Ezt azonban Horváth Cirill és Katona Lajos újabb kutatásai megczáfolták.

Tőkés Lajos

Tőkés Lajos, piarista főgimnáziumi tanár. 1900-ban került a temesvári főgimnáziumhoz, hol élénk társadalmi és irodalmi munkásságot fejtett ki. Titkára volt a Délmagyarországi Természettudományi Társulatnak (1901—1906) és a Délvidéki Kárpát-Egyesületnek. Szerkesztette a „Természettudományi Füzetek"-et. a „Délvidéki Kárpát-Egyesület Közlöny"-ét és megindította a „Természettudományi Filléres Könyvtár"-t. Temesvárott tartózkodása alatt különösen a délvidék növény-, állat- és ásványvilágát tanulmányozta.

Ebből az időből való munkái közül a legfontosabbak: Az elterjedés növénybiológiai alapjelenségei. Temesvár, 1901. — Délmagyarország gerinczes faunája és Systema et consignatio animalium vertebralium in Hungariae meridionalis comitatibus Temes, Torontál, Krassó-Szörény ad hoc tempus (1903) collectorum observatoriumque. U. o. 1903. — Délmagyarországi tanulmányi kirándulások. U. o. 1902. — Délmagyarország kőbányái. 1904. — Temesvár környékének edényes növényzete. U. o. 1905. — A délmagyarországi természetrajzi Múzeum. U. o. 1905. Ezenkívül: Arany János és a természet. Temesvár, 1906. 2 rész, 248 képpel.

Várady (Lipót) Árpád dr.

Várady (Lipót) Árpád dr., püspök, egyházi iró, szül. 1865-ben Temesvárt. A theologiát Budapesten és a bécsi Augusztineumban elvégezvén, theológiai tanár lett a temesvári papnevelő intézetben, majd a hittanórákat képesítő bizottság tagja. 1890-ben megszerezte a theológiai doktorátust és szentszéki jegyző, 1891-ben püspöki titkár, 1895-ben pápai kamarás, 1897-ben vallás- és közoktatásügyi miniszteri osztálytanácsos lett, mely minisztérium számára több fontos szabályrendeletet dolgozott ki, így a végrendelet nélkül elhalt alsóbbrendű katholikus papok hagyatékát és a hiteles helyi levéltárak felügyeletét szabályozó rendeletet. 1899-ben elnyerte a kanonokságot, 1902-ben szebenikói vál. püspök és miniszteri tanácsos lett, 1911-ben pedig győri püspöknek nevezték ki. Egyházi tevékenysége különösen a kivándorolt és a külföldön élő magyarság egyházi ügyeinek rendezésére és a kikötői lelkészség szervezésére terjedt ki. Egyházi és kultúrális téren szerzett érdemeiért őfelsége a Ferencz József-rend csillagos középkeresztjével tüntette ki. Tagja a Szent István-társulat tudományos osztályának.

Több értékes egyházi és szocziológiai értekezése jelent meg a szakfolyóiratokban. Számos egyházi beszédein kívül önálló művei: A kongrua-ügyről. Bpest, 1887. — Lelki gyógytár azok számára, kik örökké akarnak élni. Ford. Müller Ernő Mária után. Bpest, 1889. — Széljegyzetek Timon Ákos „Magyar alkotmány- és jogtörténeté"-hez. U. o. 1904. — A népmissziók jelentőségéről és terjesztésük módjáról. Temesvár, 1905. — Bevezető a nők lelki gyakorlatához. Bpest, 1906—9. — A párbérkérdésről. U. o. 1908.

Vargics Imre dr.

Vargics Imre dr., ügyvéd és publiczista, szül. 1834-ben Temesvárott. A szabadságharcz kitörésekor több gimnázista iskolatársával beállt a honvédek közé és csak 1849-ben folytatta tanulmányait. A jogot Pesten elvégezvén. Temesvárott telepedett le, hol csakhamar egyike lett a vármegye vezető férfiainak és legkeresettebb ügyvédjeinek. 1872-ben a temesvári kerület országgyűlési képviselőjének választotta meg és Deák-, majd szabadelvűpárti programmal több cziklnson át tagja volt az országgyűlésnek és több mint tíz éven át egyik alelnöke a szabadelvűpártnak. Meghalt 1904 nov. 25. Temesvárott. Kiváló publiczista volt.

Vértesy Gyula dr.

Vértesy Gyula dr., a Petőfi-társaság tagja, temesmegyei kir. tanfelügyelő, az Arany János-Társaság alelnöke. Életrajza megjelent a nógrádvármegyei kötetben. Ő írta e kötet számára a vármegye közoktatásügyére vonatkozó részt.

Wolafka Nándor dr.

Wolafka Nándor dr., püspök. szül. Temesvárott 1852 okt. 2-án. hol középiskolai tanulmányait végezte. A theológiát a bécsi Augusztineumban hallgatta, hol 1876-ban a doktori czímet megszerezvén, hazatért és a csanádi papnevelőben tanár lett. 1882-ben a budapesti központi papnevelő-intézetbe helyezték át, hol tanulmányi felügyelő volt és egyszersmind az egyetemen az ágazatos hittant adta

elő. Ez időben élénk résztvett a kath. egyházi, kultúrális és társadalmi mozgalmakban. 1889-ben min. osztálytanácsos, 1892-ben cz. püspök és váradi kisprépost, debreczeni plebános, 1899-ben középszolnoki főesperes lett. Debreczenben nőzárdát alapított és részt vett a r. kath. gimnázium alapításában.

Wolafka kiváló hitszónokként volt ismeretes, de kiváló egyházi író is volt. Állandó munkatársa volt az egyháztudományi szakfolyóiratoknak, melyekben nagyszámú jogtörténeti, dogmatikai, filozófiai, egyháztörténeti értekezése jelent meg.

Források

Források : *Kováts* Sándor : A csanádi papnövelde története. — *Ortvay-Szentkláray* : Adattár Csanád-egyházmegye hajdanához és jelenéhez. — *Bárány* Ágoston : Temes vármegye emléke. — *Milleker* Bódog : Versecz város története. — *Perjéssy* Lajos : A verseczi magyar közművelődési egylet története. — *Böhm* Lénárd : Weisskirchen in seiner Vergangenheit und Gegenwart. — *Ortvay* Tivadar : Temes vármegye és Temesvár város története. — *Berkeszi* István dr.: A Delejtű ; Temesvár kis monográfiája ; A temesvári könyvnyomdászat és hírlapírás története. *Bellai* József : Temesvár szab. kir. város közművelődési intézményei. — *Szilády* Áron : Régi magyar költők tára. — *Horváth* Czirill : A régi magyar irodalom. — *Beöthy* Zsolt : Képes magyar irod. történet. — *Wurzbach :* Biogr. Lexikon. — *Pintér* Kálmán : Újabb elbeszélő irodalmunk. — *Pintér* Jenő dr. : A magyar irodalom története. — Id. *Szinnyei* József : Magyar írók élete. — Pallas nagy Lexikon. — A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának jelentése 1911. — A Temesvármegyei Lapok évfolyamai. — Magántudósítások és önéletrajzi adatok.

TEMESVÁR MŰVÉSZI MÚLTJA.

Hogy Temesvárott a középkorban a képzőművészetek minden fajából voltak nevezetes alkotások, azt eléggé megokolja az, hogy már a XIV. század elején éveken át királyi székhely volt, hol a pompakedvelő, olasz származású Róbert Károly több ízben tartott lovagi játékot, hol 1526 előtt századokon át székeltek az ország legfőbb méltóságai közé tartozó *temesi grófok* és közöttük az éppen műérzékéről híres *Ozorai* Pipo is (Skolari Fülöp). De immár mindezek eltüntek ; hogy azonban *voltak*, bizonyítja Bonfinius feljegyzése is, mely szerint „Temesvár kellemes fekvésű, szép, erős város, kiválóbb épületekkel, pompás palotákkal ékesítve". (Decades. III., VIII. 496.)

Építészet

Sajnos, e kiváló épületeket és pompás palotákat most már meg nem mutathatjuk. A régi időkből mindössze két épületünk volt, a mely átélte a 165 éves török uralmat. Az egyik a Szent Katalin temploma, a másik a Hunyadi-várkastély. Mind a kettő a kor ízlésének megfelelően csúcsíves stílusban volt építve.

Szent Katalin templom

A *Szent-Katalin-templom* a mai Temesvár-Bel- és Gyárkülváros között, az állami felsőbb leányiskola közelében állott, a hol még mai napság is egy háromoldalú homokkő-piramis jelöli egykori helyét. E templom tornya nyolczoldalú volt, czukorsüvegalakú tetőzettel ; hajóján mindkét oldalról öt-öt ablak nyílt, az ablakok között pedig falvédő támaszok voltak építve, belül czukorsüvegalakú tetőzettel. 1762-ig állott fenn, de ekkor áldozatul esett a várépítésnek. Alakja meg van örökítve a Temesvárról 1762 előtt kiadott valamennyi képen.

Hunyadi várkastély

Az előbbinél még sokkal jelesebb épületünk volt a *Hunyadi-várkastély*, mely Róbert Károly király egykori palotájának a helyén épült ; eredetileg ez is csúcsíves épület volt, de a sok ostromok és az idegen uralmak alatt sokféle változáson ment át, míg 1716 után a bécsi kormány alaposan renováltatta s ebben az állapotában maradt fenn 1849-ig, a mikor az ostromló honvédsereg annyira összebombázta, hogy az osztrák kormány a falait lehordatta s 1854—56-ig újjáépítette.

A régi várkastély tömegességével hatott ; hatalmas, négyszögű, emeletes épület volt, a sarkokon tornyokkal. Ebben az épületben laktak az egykori „temesi grófok" a szolgálatukban álló nagyszámú őrséggel, vagy annak egy részével. Hogy mily benyomást gyakorolt még egy művelt külföldi utazóra is, kitűnik a Sehmann útirajzából, ki 1785-ben azt írja róla, hogy „a régi magyar időknek egy igen tiszteletreméltó emléke még mindig látható Temesváron, s ez az *erős vár*, mely építőjének jó ízléséről is tanúskodik és előnyei vannak mindamaz épületek fölött, a miket Magyarországon láttam. *Még mostan is illően ellakhatnék benne egy herczeg, sőt még századok mulva is*". (Johann Lehmanns Reise. Leipzig, 1785.)

A török építkezéseknek már alig van némi nyomuk. A minarettes mosékat a visszafoglalás után lerombolták ; *az utolsót 1817-ben*. A mai városháza helyén

állott török fürdő emlékét őrzi a városháza külső falába elhelyezett egykorú, török feliratos *márványtábla.* Megmaradt végül egy kisebbszerű épület is, a melyről vajmi kevesen tudnak, pedig ez a temesvári *török basák nyári palotája* volt, a mai Erzsébetvárosban, a Templom-tér 3 számú ház udvarában van. Emeletes épület, földszint és felül egyaránt igen alacsony, kis szobákkal.

A visszafoglalás után gróf *Mercy* tábornok egyik főczéljáúl tűzte ki, hogy Temesvár egyike legyen a legszebb provincziális városoknak; hiszen fővárosául volt kiszemelve a külön osztrák tartományként kormányozandó Temesi-Bánságnak.

Építészeti stílusok

Minden valamire való XVIII. századbeli épülete *barokk-stílben* van építve: így a templomok közül a *püspöki székesegyház*, a nemrég lerombolt *szent-ferenczrendi* (később kegyesrendi) *templom*, a *szemináriumi*, az *irgalmas barátoké* s a *belvárosi plebánia-templom*, mely egykor szintén a ferenczrendiek temploma volt. A nyilvános és középületek között legjelentékenyebb a mai *vármegyeháza*, mely a XVIII. század közepén a bánsági tartományi elnökök szék- és hivatali helyiségéül készült; híres volt gazdag barokk-díszítményeiről, de sajnos, egy negyedszázad előtt renoválás alkalmával e díszítményeket majdnem mind leszedték. Kisebbek, de szép barokk-stílű épületek az 1734-ben készült *városháza*, a mai *tiszti kaszinó* épülete, mely a XVIII. század végén gróf Soro hadikormányzóé volt. Sok kisebb magánházon még most is meglátszik az egykori barokk-díszítés.

A XIX. század már csak a hézagokat pótolta. Uralkodó építészeti stílussá a *reneszánsz* lesz. Ennek legjellemzőbb képviselője az ú. n. *Deschan-palota* (ma Róna Ignácz háza) a Belvárosban (Zápolya-utcza), mely 1810 táján épült. E kétemeletes palota homlokzatát gyönyörűen kiképzett hat korintoszi-oszlop díszíti. E ház ma is egyike Temesvár legszebb épületeinek.

A szabadságharcz lezajlása után az osztrák kormány építtette hivatalos közegeivel az egykori Hunyadi-várkastély helyén vegyes bizanczi mór-stílusban a mai *tüzérségi szertárt*, melynek bástyaszerű tornya és főhomlokzata az egész épületnek monumentális jelleget kölcsönöz, míg a *Szerb-Vajdaság* és *Temesi-Bánság* kormányszéki helyiségéül 1856—1860 között épült háromemeletes óriási épület (Dikasztérális palota) csakis tömegességével hat a szemlélőre.

A provizórium idejében, 1863—1865 között épült *Schumann* Ignácz bécsi tervei alapján a Belvárosban az *izraeliták* kéttornyú szép *temploma*, mór stílusban s ez mai napig is a város egyik legszebb épülete.

Ugyancsak egy bécsi építőczég — Hellmer és Fellner — építette a *Ferencz József-színház épületét* és annak bérpalotáját 1879-ben, a tőlük annyira megszokott színházi stílusban.

Az elmúlt két század alatt műépítőinkre csak a kisebb igényű épületek tervezése, a nagyobbaknál pedig legfeljebb az építkezés vezetése maradt. Így a kath. székesegyház tervezetét *Erlachi Fischer* Emánuel, a császári udvar kitűnő építésze készítette, míg magát az építkezést a Temesvárott lakó *Kosztka* János Tivadar és *Steinlein* mérnök, 1850 óta pedig már a magyar származású *Lechner* János temesvári építőmester vezette.

Schmidt Antal

A XIX. században két jeles műépítője volt Temesvárnak: *Schmidt Antal* (1786—1863) és *Reiter Ede* (1847—1908). Mindketten temesvári polgárok s a reneszánsz-stílus hívei. Schmidt Antal számos helybeli és vidéki középületet tervezett és épített; ő tervezte a *temesvári színház* épületét is 1834-ben, de a terv kivitele elmaradt.

Reiter Ede

Reiter Ede tervezte és építette a Miasszonyunkról nevezett szegény iskolanővérek józsefkülvárosi zárdaépületét, mely nemes arányaival ma is egyik legszebb ékessége a városnak; ezenkívül számos köz- és magánépületet emelt.

Millenniumi templom

A XIX. század monumentális építkezését bezárja a gyárkülvárosi *millenniumi templom*, melyet *Ybl* Lajos tervezett román építészeti stílusban. Kéttornyos, kupolás épület, mely külsejével és művésziesen kiképzett belsejével kiválik.

Az újabb középületek közül a legjelesebbek a *kath. főgimnázium* és *rendháza*, az *állami főgimnázium* és a *felsőbb leányiskola.* Most épül a *postapalota* s a közel jövőben a nagyarányú *kultúrpalota* és több közintézet, úgyszintén több monumentális *híd* a Bega-folyón.

Szobrászat

Temesvár meglevő szobrainak egy részét a vallásos kultúra teremtette a XVIII. században s ezek ama kor művészi magaslatán állanak; a XIX. században azonban e tekintetben hanyatlás állott be. Szobrainkat csekély kivétellel, nem hazai művészek készítették.

Legelső szobrunk Nepomuki *Szent János* életnagyságú kőszobra volt, melyet a Temesvárott fennállott Nepomuki Szent János-Egyesület tagjai emeltettek a Bánság védőjévé megtett szentnek. Eredetileg a a mai Jenő-herczeg-téren állott és valószínű, hogy a legrégibb kőfaragvány Délmagyarországon. 1722-ben a szobor már itt állott, de 1756-ban kivitték a nagypalánki Szent-Katalin-templomhoz; midőn pedig ezt a templomot 1762-ben lerombolták, a Gyárvárosba vezető gyalogjáró mellett állították fel, a Bega partján, honnan 1908-ban ismét áthelyezték a Ferencz József-ligettel szemben álló városi ültetvényes kertbe. Szent János-szobor

Sorrendben második szobrunk a *Szent-Háromság* szobra a belvárosi Losonczy-téren. Ezt *Deschán* János, temesvári kamarai tanácsos emeltette saját költségén 1740-ben, a megszünt pestis emlékére. A homokkőből faragott szobor háromoldalú tetején van a Szent Háromság jelvénye, oldalt itt is látható a Bánság védőszentjének: Nepomuki Szent Jánosnak az alakja, a talapzat három oldalán pedig a *háború*, a *pestis* és a *kétségbeesés* allegorikus dombormüvei. Ezek felett *Boromaei Károly, Szent Sebestyén* és *Szent Rókus* életnagyságú kőszobrai. E szoborcsoportozat művészi becsértékű; nem lehetetlen, hogy készítője a Bajorországból Temesvára telepedett *Major* Gusztáv szobrász. Szent-Háromság szobra

Harmadik szobrunkat szintén *Nepomuki Szent János* emlékére emeltette 1756-ban — a pestisveszedelemtől való félelemből — a Nepomuki Szent János-Egyesület. Művészi kivitele az előbbieknél jóval értékesebb. A homokkőből faragott szoborcsoportozat legfelsőbb alakja az élőnagyságban faragott Szűz Mária alakja, a miért *Mária-szobornak* is nevezik. A szobor törzse itt is háromoldalú, elől Szűz Mária lábainál van Nepomuki Szent János térdelő alakja. A talapzat három oldalán, dombormüben, márványlapokon Nepomuki Szent János életének három kimagasló eseménye van megörökítve: *a császárné gyónása, Nepomuki Szent János Venczel császár előtt* és *Szent Jánosnak a Moldvába dobatása a prágai hidról*. A talapzat fölött, az oszlop aljában ugyancsak *Boromaei Károly, Szent Sebestyén* és *Szent Rókus* életnagyságú szobrai állanak. E szobor Bécsben készült *Wasserburger* és *Blim* bécsi kőfaragóknál, kik az egész munkát 1189 forintért végezték el[1] és 1756 máj. 23-án szentelték fel a Jenő herczeg-téren, hol majdnem száz évig állott; 1852-ben a *Balázs-térre*, az Erdélyi kaszárnya elé állították. Második Szent János-szobor

A templomi szobrászat nagyobb igényeinek is Bécs felelt meg. Így a róm. kath. székesegyház főoltárát ioni oszlopaival, a *Szent-Háromság* szobrával, két oldalról *Boromaei Szent Károly* és *Szent Terézia* életnagyságúnál nagyobb magas talapzaton álló szobraival és a két *Cherubinnal* együtt *Reszler* József, bécsi szobrász készítette s *Bössinger* Antal ugyancsak bécsi aranyozó aranyozta 1854-ben.[2] Templomi szobrok

Ugyancsak a XVIII. századból való a székesegyház hat mellékoltára; a mellékoltárok képei és szobrai is, kivétel nélkül, szintén bécsi készítmények.

A bánsági adminisztráczió hivatalos könyvéből kitünik, hogy 1744-ben a bajor származású *Major* Gáspárt leginkább azért vették fel temesvári polgárnak, mert szobrász; 1746-ban pedig az adminisztráczió a bogsáni bányáknál alkalmaz havi 28 forint fizetéssel egy *szobrászt*.[3] 1773-ban egy második, 1809-ben harmadik szobrász telepedik meg a városban és lesz temesvári polgár. Az egyik a bádeni nagyherczegségből, a másik Innsbruckból jött hozzánk.[4]

A szabadságharcz lezajlása után az osztrák katonai uralom állíttatott egy *katonai emlékoszlopot* a Belvárosban (Jenőherczeg-tér) a vár védelmében 1849-ben hősileg elesett osztrák harczosok emlékére. E 18 méter magas, csúcsíves homokkő emlékmű alapját 1852 jún. 15-én tették le. Alapja várbástyát ábrázol, melyen csúcsíves torony emelkedik ki. A torony négy oldalán a négy allegorikus alak a *becsületet, engedelmességet, éberséget* és az *önfeláldozást* jelképezik. A mennyezet alatt emelkedik a szobor főalakja: *egy ifjú nő* — Temesvár geniusza — kezében a vár megőrzött kulcsaival. E szobrot *Kranner* József prágai építőművész, és az allegorikus szobrokat *Max* József bécsi szobrász tervezte.[5] E szobor idáig kétség- Osztrák harczos-emlékszobor

[1] Baróti: Adattár. III. 615.
[2] Schematismus . . . Csanadiensis. 1900. 104.
[3] Baróti: Adattár. I. 70.
[4] Liebemann Lőrincz és Weibel József voltak ezek. (Temesvári polgárok törzskönyve. Városi levéltár.)
[5] Preyer: Monographie v. Temesvár és „Rückblicke auf Temesvár in der Enthüllungsfeier des Monumentes am 17-ten Jänner 1853.“ Temesvár, 1853.

kívül a legkiválóbb szobrászművészi alkotás Temesvárott, de minthogy történelmünk legszomorúbb korára emlékeztet, senkinek sem telik benne nagy gyönyörűsége. A szobor talapzatán — egy negyedszázad előtt — még megvoltak azok az állati szörnyalakok is, melyek vigyorogva és fogukat csikorgatva pillantottak felfelé és mivel azt a hiedelmet keltették, mintha a Temesvárt ostromló magyarságot jelképeznék, a hazafias érzületett állandóan botránkoztatták, a mi miatt végleg eltávolították azokat.

Dombormű-szobor

A hazai szobrászművészetnek e vidéken való felkarolása *Ormós* Zsigmond nevéhez fűződik; ő volt az, a ki a fiatal *Kupfer* Pál Ferenczczel 1865-ben elkészíttette a saját dombormű-szobrát és 1872-ben azt a szép dombormű *márványemléktáblát*, mely Temes vármegye székházának lépcsőcsarnokába van befalazva.

Scudier-szobor

Modern, nyilvános szobor Temesváron nagyon kevés van és a mi van, az is csekély jelentőségű. Ilyen első sorban a báró *Scudier Antal* táborszernagy állószobra, a róla elnevezett parkban. *Kauffungen* R. bécsi szobrász mintázta 1879-ben.

Ferencz József-szobor

Királyunknak, *I. Ferencz Józsefnek* Hoffmann Ede bécsi szobrásztól mintázott s a bécsi Arzenálban bronzágyúanyagból öntött szobrát 1902 okt. 4-én leplezték le a temesvári csász. és kir. hadapródiskola kertjében. Életnagyságban, honvédtábornoki egyenruhában, márványtalapzaton állítja elénk az uralkodót. Ez már valódi modern szobor és jó alkotás.

Sailer-szobor

A *Ligeti* Miklóstól tervezett s 1906 jún. 6-án leleplezett *Sailer-szobor* volt az első, valamivel nagyobbszabású szobrunk, melyet magyar művész tervezett. Sailer Antal bronz mellszobra magas márványoszlopra van állítva, maga az oszlop pedig háromlépcsős talapzaton áll. E lépcsőkön két gyermekleány bronzalakja simul az oszlophoz; az egyik, az álló alak, árvaleányt ábrázol, felemelt jobbjában virágbokrétát tart, míg a másik, ülő alak, ölében csecsemővel, az elhagyott ifjú anyát ábrázolja. A Sailer-szobor poétikus hatású, csak a helye nincs eléggé jól megválasztva.

Dósa-emlék

Ugyancsak 1906-ban fejezték be a *Mária-kápolnát* és *szobrot*, mely a József- és Erzsébetvárosok elején, a Dósa-utcza bejáratának üresen hagyott telkén, ama helyet van hivatva megörökíteni, hol a néphit szerint 1514-ben *Dósa Györgyöt* kivégezték. Ez az emlékmű két részből áll; egy román stílusban épült, három oldalról nyílt s hátulról zártfalú kápolnából, mely *Székely* László temesvári műépítész alkotása és magából a Mária-szoborból, karján a gyermek Jézussal. Ez *Kiss* György szobrász műve. A szobor karrarai márványból van faragva és mintegy másfél méter magas.

Ha még megemlítjük, hogy ugyancsak Kiss György készítette a kath. főgimnázium új épületén és templomán díszlő, homokkőből faragott, életnagyságnál valamivel nagyobb négy szobrot (Szt. István, Szt. Imre, Szt. László, Szt. Erzsébet), úgy elmondottunk mindent, a mit Temesvár a szobrászművészet terén felmutathat.

Festőművészet

Szobrászművészetünknél sokkal jelentékenyebb a képzőművészet harmadik ága, a *festőművészet*. Itt már nemcsak országos hírnevű, hanem világraszóló tekintélyt tudunk felmutatni a temesvári születésű *Brocky* Károlyban. A visszafoglalás óta mindenkor tudott Temesvár egy-két festőművészt foglalkoztatni.

Miután az igények különbözők voltak, sokan a bécsi festőművészeket vették igénybe. *Schieszl* Ferdinánd bécsi festő 1753-ban végleg Temesvárott telepedett le.

A kath. székesegyház

A Temesvárott fennmaradt régi festmények között a r. kath. székesegyház főoltárképét, *Szent Györgyöt*, a bécsi művészeti Akadémia igazgatója, *Unterberger* Mihály festette 1754-ben Bécsben; a főhajó mellékoltárainak képeit pedig 1772-ben *Schöpf* János bécsi festőművész.[1] A g. kel. szerb székesegyház 1746-ban épült, de 1791-ben megújított oldalfalain és tetőzetén a képeket a XIX. század első felében *Habinger*, a jeles bécsi festő készítette. A belvárosi *szemináriumi* templomban, mind a fő-, mind a mellékoltárok képeit a jezsuiták Bécsben készíttették.[2] Az egykori bolgár *Salvatorianus* barátok (a kegyesrendiek által 1909-ben elhagyott s 1911-ben lerombolt) temploma gyönyörű falfestményeinek művészeit, melyek a XVIII. század harminczas éveiből maradtak reánk, nem ismerjük.

Magyar festők művei

Magyar festők művészetét a vármegye és a város csak az alkotmány helyreállítása után vette igénybe. Jelesebb festőink kiválóbb képgyűjteményével dicse-

[1] *Schematismus* Dioc. Csanad. 1900. 104—105.

[2] *Kováts Sándor:* A csanádi papnevelde története. 1908. 557. Sajnos, hogy a jezsuiták naplója, melyet Kováts S. felhasznált, a képek festőit meg nem nevezi.

Dániel Konstantin.

Jáborszky Mihály.

Vizkelety Béla: Önarczkép.

Wathay Ferencz. (A Délmagy. Múzeumból.)

Wälder János: Önarczkép.

kedhetnek jelenleg *Temes vármegye* és *Temesvár* székházai, a *csanádi és a szerb püspöki székház és a délmagyarországi történelmi és régészeti múzeum.*

A vármegyeházán levő arczképek közül *I. Ferencz József* királyt és *Erzsébet királynét* 1869-ben Budán festette *Kovács* Mihály. Erzsébet királyné emez életnagyságú arczképe egyike a legjobbaknak. Ugyancsak *Kovács* Mihály festette *Murányi Ignácz* főispán arczképét, *Thán* Károly festette *Ormós Zsigmond* főispánt, *Szamossy* Elek *Deák Ferenczet*, *Vastagh* Györgytől van *Gorove István* miniszter és *Molnár Viktor* főispán arczképe, *I. Ferencz József* királynak idősebbkori arczképét, úgyszintén gróf *Andrássy Gyula* képeit 1902-ben készítette el *Ábrányi* Lajos. *Ozorai Pipó* (Skolári Fülöp), *Hunyadi János*, *Hunyadi László*, *Tihanyi Ferencz*, *Csernovits Péter* temesi grófok és főispánok, úgyszintén *Capdebó Gergelynek* mint temesi alispánnak, *Kossuth Lajosnak* és *II. Rákóczi Ferencznek* a képeit *Ferenczy* József készítette a legutóbbi években. *Feszty* Árpádtól is van a megyeházának egy képe: *Capdebó Gergely* főispáné. Történelmi festmény csak egy van itt; ez *Gyárfás* Imrének: *V. László király esküje*, melyet a vármegye közönsége a millennium emlékére festetett meg.

A városháza újabb képei között kiválóbb festőművészeink alkotásai a következők: a gyűjtemény legkiválóbb darabjai *Ormós* főispán térdképe *Vastagh* Györgytől. *Deák Ferencz* arczképe *Szamossytól*, *Török János* polgármester képe *Burger* Lajostól. báró *Scudier Antal* táborszernagy *Csillagi* Lajostól, gróf *Andrássy Gyula* arczképe *Veres* G.-től. Temesvár polgármestereit és képviselőit, számszerint tizenkettőt, *Wälder* János és *Ferenczy* József temesvári festők festették meg.

A kath. püspöki aula

A csanádi püspöki aula nevezetes képgyűjteménynyel rendelkezik. A házikápolna oltárán levő két kép egyike *Szűz Máriát*, a másika *Szent Józsefet* ábrázolja és művészi becsértékűek. A palota képei közül *I. Ferencz* király képéről azt gyanítják, hogy *Brocky* Károly festette Bécsben. A király arczképe két különböző időből van meg; az egyiket 1891-ben egy bécsi festőművész festette, a másikat *Vastagh* György; ugyancsak ő készítette el *Dessewffy Sándor* püspök arczképét is. A püspök egyik termében van a Rómában élő *Szoldatics* Ferencz festőművészünk gyöngéd, szépszínezésű *Madonnája*, melyet Dessewffy püspök rendelt meg 4000 koronáért. A püspöki palota folyósóján vannak a régibb csanádi püspökök olajfestésű arczképei 1716 óta. Műbecse csakis a *Kőszeghy László* püspök arczképének van. Valószínű, hogy helybeli festők művei. *Bonnaz* S. püspök arczképét *Gautsch* osztrák festő készítette.

A régibb csanádi püspökök közül *Melegh Boldizsár*, *Mathysy István* és *Werancsics Fauszt* XVI. századbeli püspökök arczképeit néhai Dessewffy Sándor püspök 1899-ben másoltatta le *Thury* Gyula festőművészszel. 1896-ban festtette vele a püspöki fogadóterem számára *Szent Gellért* püspököt, a mint a pogány magyarság előtt a keresztény hitet terjeszti. Ugyancsak ő készítette ama nagyarányú festményt, mely 1900-ban a püspök vezetése alatt végbement *velenczei magyar zarándoklást Szent Gellért sírjához* tünteti fel. Mind a két kép szép műalkotás. Az utóbbi azóta a Délmagyarországi Múzeumba került.

A szerb püspöki székház

A szerb püspöki palota termeiben is számottevő képgyűjtemény van. Festőik legnagyobbrészben ismeretlenek és a képek műértéke is nagyon különböző. A legbecsesebbek *Mária Terézia* és férje *I. Ferencz* császár egykori olajfestésű mellképei. *Mária Teréziának* van még egy utolsó éveiből származó, másik mellképe is, úgyszintén *II. József* császárnak is, a melyek a jobbak közé tartoznak.

A XVIII. században élt szerb püspökeink arczképeit többnyire a *zárdákban élő szerb szerzetesek tartották meg.* Ez arczképek műtörténeti szempontból ugyan csekély értékűek, de hely- és művelődéstörténeti szempontból annál értékesebbek. A XIX. században élt püspökök nagyobb részét szerb ajkú festőink festették, mint *Pitrovics* Száva, *Alexics* Miklós és *Radomics* Novák.

A Délmagyarországi Múzeum

A Délmagyarországi Múzeum képtára a legjelentékenyebb képgyűjtemény Délmagyarországon. Alapját *Ormós Zsigmond*, Temes vármegye egykori főispánja, e nevezetes műértő és író vetette meg, ki e gyűjtemény legtöbb darabját olasz- és németországi utazásai alatt szerezte meg. Becsértékének alapját amaz 50 drb olasz kép alkotja, mely Ormós ajándéka. Nem tartoznak ugyan ez olasz képek az elsőrangú nagy művészek képei közé, de részben jelentékeny régi másolatok az elsőrangú mesterek műveiről, részben másod-, vagy harmadrangú olasz művészek eredeti festményei. Képviselve van e képtárban még a *német, németalföldi* és *osztrák* festőiskola, továbbá a *régi* és *újabb magyar festőművészet.*

A régibb magyar festőművészek közül képviselve van itt *Kupeczky* két eredeti művével (Huth J. Farkas frankfurti patriczius arczképe és Dávid Góliáth fejével); *Donáth* Jánosnak, a XIX. század elején élt magyar festőművésznek öt kis arczképét találjuk itt; *Brocky* Károly három festményével van képviselve; Munkácsy Mihály mesterétől, *Szamossy* Elektől egész sorozatképe van a Múzeumnak; számra nézve huszonkettő, magának *Munkácsy* Mihálynak két rajza van itt. Egyik a saját arczképe 1862-ből, a másik a *„Rossz hír“* czimű karczolat. *Pál* László nagybecsű művészete egy kis tájképpel van képviselve, ugyancsak egy-egy darabbal vannak képviselve *Ligeti* Antal és *Telepy* Károly. *Komlóssy* Ferencz művészete két tájképpel, két *virágfestménynyel* és egy arczképpel van képviselve; *Vizkelety* Imre és *Vizkelety* Béla művészete is két-két képpel foglal helyet a Múzeumban. Újabb neves festőművészeink közül képviselve vannak 1—2 festménynyel *Komlóssy* Ede, *Kardos* Gyula, *Baditz* Ottó, *Aggházy* Gyula, *Kézdi-Kovács* László, *Vágó* Pál és *Humborg* Adolf.

Újabb időben nagy gondot fordít e képtár a temesvári és egyéb délmagyarországi származású festőművészek műveinek az összegyűjtésére. Képtárunknak egyik legfőbb czélja, hogy egész fejlődésükben tudja majd bemutatni a régibb és újabb délmagyarországi művészek alkotásait. Idáig képviselve vannak *Wathay* Ferencz, *Schieszl* Ferdinánd, *Wagner* Anselm, *Theodorovits* Arsza, *Dániel* Konstantin, *Petrovics* Száva, *Koppold* József, *Melegh* Gábor, *Brocky* Károly, *Komlóssy* Ferencz, *Fialla* Antal, *Vizkelety* Imre és *Béla*, *Bersuder* Lajos, *Wälder* János, *Novák* Rezső, *Humborg* Adolf, *Ferenczy* József, *Popeszku* János, *Jovánovits* Pál és gróf *Bissingen* Antal.

Temesvári festőművészek

A festőművészet kisebb igényeit ugyanis — már régi idő óta — a helybeli művészek elégítették ki, a kik eleinte idegenből telepedtek városunkba; később már hazai festők is jöttek ide. Végre következtek Temesvár és a vidék szülöttei, a kik között többen vannak, kik már a magasabb igényeknek is meg tudtak felelni és e miatt máshol kerestek maguknak és művészetüknek megfelelőbb helyet. Ilyenek voltak *Brocky* Károly és *Komlóssy* Ferencz, mindketten Temesvár szülöttei s a verseczi születésű *Jovánovits* Pál, ki évtizedek óta külföldön lakik.

A XVIII. és XIX. században élt temesvári festők egy részét ugyan már eddig is ismerte a műtörténet, de nagy részük még ismeretlen volt. Ezeket valósággal fel kellett fedezni és bizonyára még elég ily művész neve ismeretlen.

Hosszabb-rövidebb ideig laktak városunkban a következő szerb festők: *Illits* Tivadar, *Joanovits* Bazil, *Theodorovits* Arsza, *Dániel* Konstantin, *Petrovits* Száva, *Alexics* Miklós, *Petrovits* Pál, *Alexandrovits* Lyubomir, *Tyroll* Demeter.

A Temesvárott született vagy lakott nevesebb festőink működéséről a következőkben számolhatunk be időrendi sorban.

Wathay Ferencz

Wathay Ferencz a XVII. század közepén raboskodott a városban. Kiszabadulása után két kis képet rajzolt és festett, fogságára vonatkozókat. Egyszerű színes rajz mind a kettő; értéküket a közvetlenség adja meg. Az egyik kép *Wathay talponveretése a török fogságban* (15 X 14 cm). Erről vettük W. arczképét. A másik kép *Temesvár régi látképe* az 1650 körüli évekből (29 X 20 cm).

Schieszl Ferdinánd

Schieszl Ferdinánd. Szül. Bécsben 1721-ben, temesvári polgár lett 1753-ban. Leginkább oltárképek festésével foglalkozott; ő festette meg 1761-ben a mai belvárosi kath. plébánia templom főoltárképét, *Szent Katalint* 25 aranyért. E kép ma is egyik ékessége a templomnak.

Illits Tivadar

Illits Tivadar. Szül. Szőreghen 1746-ban, 1782-ben lett temesvári polgár. Egyike volt a legtehetségesebb templomi festőknek. Arczképek és templomi szent képek festésével foglalkozott. A szerbek „Cseszlyár“-nak (Fésüs) nevezik. 1786 körül a bécsi képzőművészeti Akadémián is járt és megfordult Olasz- és Oroszországban. Itt a gör.-keleti egyházi festészetet tanulmányozta. Ő festette az *ókanizsai* templom képeit; 1792-ben a bács-petrovoszellói templom képeinek megfestésére vállalkozott, el is készitett már 20-at, de közben, 1793-ban meghalt.

Joannovits B.

Joannovits, alias *Barbulovits Bazil,* szül. Temesváron 1767-ben, 1798-ban lett temesvári polgár. Oly igényeknek felelhetett meg, mint Illits Tivadar.

Wagner Anselm

Wagner Anselm, szül. Temesváron 1766-ban, meghalt ugyanott 1806-ban. Egyike volt a legkiválóbb arczképfestőknek. Egész technikája mutatja, hogy a művészetben alapos kiképzést nyert. Előkelő családok birtokában mai napig is számos arczkép maradt fenn tőle. Négy darab a Délmagyarországi Múzeum képtárában is van.

Dániel Konstantin 1810 körül került Temesvárra, hol 1816-ig Theodorovits festőnél tanult, de más festőkhöz is eljárt. 1816 körül hagyta el Temesvárt, de gyakran visszakerült ide és huzamosabban is lakott itt, különösen mikor a szerb püspöki templom ikonosztázát festette 1837—1843 között. Művei nagyon elterjedtek a Délvidéken. A Délmagyarorsz. Múzeumban is három kép van tőle. Életrajzi adatait Torontál vármegye monografiájában is közöltük. Dániel Konstantin

Petrovits Száva, szül. 1794-ben Öszényben. 1815-ben lett temesvári polgár s itt is halt meg 1857-ben. Arczkép- és templomfestő volt. Igen sok képet festett a gör.-kel. templomok számára. Ő festette meg a *battonyai*, a *temesvár-ferenczvárosi* szerb templomok ikonosztázait, a *temesvár-gyárvárosi* templom számára pedig Péter és Pál apostolok képeit. A temesvár-belvárosi szerb székesegyház számára is több kisebb-nagyobb képet festett. Petrovits Szávától számos arczkép maradt, különösen a görög-kel. szerb családok birtokában; a temesvári szerb püspöki palotában is van néhány, egy darab pedig a Délmagyarorsz. Múzeumban. Petrovits Száva

Koppold József. Műkedvelő szentkép-, arczkép- és genre-festő, szül. 1799-ben Temesvárott, hol 1822-ben pappá szentelték. Hat év kivételével, a melyet 1854—1860-ig szemináriumi rektorként Temesvárott töltött, harmincz évig lakott Új-Bessenyőn; ott is halt meg 1871 decz. 29-én. Koppold József

Nem látogatott ugyan festészeti akadémiákat, de ittlakása idejében gyakran felkereste az itteni festőket. Különösen *Fialla Antallal* állott jó barátságban; 1853-ban ellátogatott Münchenbe is, hol a képtárakat tanulmányozta. Festményein meg is látszik a müncheni és a düsseldorfi hatás. Leginkább a nagy mesterek műveit másolgatta, de van sok önálló festménye is. Leginkább szentképeket festett. Ilyenekkel el vannak árasztva a csanádi egyházmegye templomai. Gyümölcscsoportozatokat ábrázoló képei színdúsak és kedvesek.

Melegh Gábor, temesvári nemes család ivadéka. 1801 május 14-én született. Művészileg képzett festő volt; a festőakadémiát Bécsben végezte, de már előbb is műtermet rendezett be Verseczen, hol tanítványai közé tartozott Brocky Károly is. Melegh Gábor

Leginkább arczképeket festett, két darab van belőlük a Délm. Múzeumban és ezek bizonyítják, hogy művész volt.

Brocky Károly nemcsak Temesvárnak, hanem Európának is egyik elsőrangú festőművésze. Szül. Temesváron 1807 május 22-én. Atyja borbély és parókacsináló volt. Gyermekkorában atyja borbélyüzletében dolgozott, majd öt éven át a temesvári „normál" iskolába járt, azután ismét borbélyüzletekbe került, mígnem atyja sógora: Weldin Ferencz pékmester pártfogásával a temesvári gimnáziumba vették fel. Csak az I. osztályt végezhette itt kitűnő eredménynyel. A család szűkös anyagi helyzete miatt kénytelen volt az iskolát elhagyni, mire Weldin Ferencz őt a temesvári rajziskolába adta, melynek tanítója felismerte B. kiváló tehetségét s azt ajánlotta, hogy kiképeztetése végett Bécsbe küldessék. De ez — legalább egyelőre — lehetetlen volt. Másfél évig vergődött még az ifjú B. hol Temesváron, hol Verseczen. Végre teljesült régi vágya. 1823 nov. 18-án felvették a bécsi festészeti akadémiába. Hihetetlen nélkülözésekkel küzdve, tíz évig látogatta az akadémiát. Végre keresett művész lett Bécsben és maga a császári család is több ízben vette igénybe művészetét. 1835 tavaszán Olaszországba indult tanulmányútra. Néhány hónapig időzött Rómában, azután Firenzében, végre Velenczében; innen tért vissza 1836-ban Bécsbe, de csak rövid időre. Olaszországi benyomásai után Bécs már szegényesnek tünt fel előtte az ő műgyűjteményeivel. Elhatározta, hogy Párisba teszi át lakását. Ez 1876 őszén meg is történt. Brocky Károly

Párisban ismerkedett meg *Turner* Vilmossal, a híres festővel és esztétikussal, majd ennek révén *Munro of Novar* londoni skót főúrral és gazdag műbaráttal. Munro rábírta Brockyt, hogy menjen vele Angliába, Londonba. Brocky elfogadta az ajánlatot s így került 1839-ben Londonba, a Munro palotájába, hol két évig időzött. 1872-ben hagyta el e házat, hogy *Colnaghi Dominik,* a híres műárús házába költözzék, kivel sírig tartó barátság kötötte össze.

Brockyt Londonban elárasztották különféle munkákkal. Itt készíté nagyszámú illuminált krétarajzait; rajzolt tanulmányfejeket, festett szentképeket és tájképeket, mithologiát és nagyon sok arczképet.

Barabás Miklós 1843-ban kereste fel Brockyt Londonban. Reánk főképp azért volt nevezetes ez a látogatás, mert a Barabás révén jutott Magyarország először annak a tudatára, hogy milyen nagy művész hazánkfia él Londonban. Hogy

Temesváron is tudták méltányolni a Brocky művészetét, kitűnik a város akkori egyetlen hírlapjának, a *Temesvarer Wochenblatt*-nak 1846 júl. 18-ki számából, a hol a lap szerkesztője Brockyt a *világ első arczképfestőjének* mondja.

Az 1846—52 közé eső években érte el Brocky művészi nagyságának legmagasabb fokát. Ritka szerencséje még háziúrrá is tette Londonban. Ekkor lép érintkezésbe az angol udvarral. Colnaghi megismerteté őt *Miss Liddel* udvarhölgygyel, kinek megfesté arczképét. Ez az arczkép arra indította Viktória királynét és férjét Albert herczeget, valamint az angol arisztokráczia számos tagját, hogy arczképeiket Brockyval festessék meg.

Foglalkozott magyar tárgyú festményekkel is. Megfestette a Londonba menekült Kmetty és Mészáros honvédtábornokok arczképeit; de sokkal híresebb lett volna egyetlen történelmi tárgyú festménye: *II. Endre király, a mint a magyaroknak átnyújtja az aranybullát*. Ez a kép nem készült el teljesen és el is kallódott.

Élete utolsó éveiben B. a mithologiából vett témákkal foglalkozott. Gyönyörű a képek színezése, de az angol közönség nem látta szívesen kedvencz festőjének ily irányú művészetét. Az angol közvélemény elfordult a mithologia meztelen alakjaitól s a mester tekintélye csökkent. Bizonyára ez is oka volt korai halálának, mely 1855 július 8-án következett be.

B. a festőművészetnek bár minden válfajában otthonos volt, mégis az arczképfestés volt az ő igazi szakmája. E tekintetben mindig a nagy olasz mesterek voltak az ő példaképei. Páratlan volt az emberi szem megfestésében. Tájképein és biblikus festményein szerette a szétáradó alkonyi napfényt, az elhaló nap bágyadt sugarait. A színeket a pompás levegő olvasztja össze harmónikus egységgé. Kréta- és aquarell-művei meglepőek, illuminált krétarajzai pedig utólérhetetlenek.

Alexics Miklós

Alexics Miklós. Arczkép- és templomfestő, kinek életrajzi adatait a torontáli kötetben közöltük. 1840 körül jött Temesvárra lakni és itt vette nőül Sztankits Máriát. Csak néhány évig lakott itt; Aradra költözvén, ott halt meg 1873-ban.

Fialla Antal

Fialla Antal. A XIX. század első felében, sőt azon túl is, nagyon kiváló tehetségű festőművész volt; arczképeket és tájképeket festett, de leginkább arczképfestésével aratott nagy sikereket és elismerést nemcsak Temesváron, de sokkal tágabb körökben is. Valószínű, hogy Temesvártt született. A XIX. század negyvenes és ötvenes éveiben hosszabb ideig élt itt, hol az előkelő körök festője volt.

A művészeti akadémiát valószínűleg Bécsben végezte, a hol műveivel a kiállításokon is részt vett; 1842-ben, egyik Temesváron festett arczképpel, dicsérő oklevelet és aranyérdem-érmet is nyert. E műve jelenleg a Délmagy. Múzeumban van s ezenkívül még két más arczképe is.

Komlóssy Ferencz

Komlóssy Ferencz. Tájkép-, arczkép- és virágfestőművész. Szül. Temesváron 1817-ben. Művészi tanulmányait a bécsi akadémián és Waldmüller oldala mellett befejezve, hazájába tért. Szülővárosában több ízben, hosszabb időre is megfordult és műveiből a hatvanas években itt kiállítást is rendezett. Tájképei és virágfestményei Temesvárott és vidékén nagyon elterjedtek. Temesvárról kiindulva, Délmagyarországon, Erdélyben és a dunai fejedelemségekben is gyakran megfordult, hogy a szebb tájakat lefesse. 1865-ben Bécsben telepedett le és különösen a virágfestésre adta magát. Itt szerkesztette a „Rózsa-Albumot“ is. Bécsben halt meg 1892 július 14-én.

Petrovits Pál

Petrovits Pál, Petrovits Száva fia, szül. Temesvárott 1819-ben. Korán nősült és Módos községben telepedett meg. Az 1838—41. évekből valók ama képei, melyek a módosi gör.-kel. szerb templomban vannak és még néhány arczkép. Kalandos természetű ember volt. Folyton utazgatott. 1843—44-ben Kelet-Indiában volt; és talán Kína egyrészét is beutazta, mindenütt arczképfestéssel keresve kenyerét. Négy évi keleti tartózkodás után visszajött Európába. 1851 után nem ismerjük többé semmi nyomát.

Vizkelety Imre

Vizkelety Imre. Arczkép- és templomfestő. Szül. 1819-ben Újaradon. 1840-ben feljutott Bécsbe a festőművészi akadémiába, azonkívül sokat foglalkozott *Kuppelwieser* és a hírneves *Ranftl* festőművész műtermében. Csakhamar keresett arczképfestő lett. 1844-ben visszajött szülőhelyére és ettől kezdve állami szolgálatban volt teljes negyven éven át, 1884-ben pénzügyi titkárként vonult nyugalomba Pécsett s ott is halt meg 1895-ben.

Sok szál fűzte Temesvárhoz; több ízben hosszabb ideig lakott itt és itt is nősült meg. Vizkelety művei nagyon elszórva vannak Magyar- és Horvátországban. Festészeti stílusa általában Kuppelwieser gondos, részletező, lágy ecsetkezelésére emlékeztet.

Vizkelety Béla

Vizkelety Béla. Történelmi és arczképfestő. Szül. Újaradon. 1825 nov. 25-én. Történelmi festészetünk kezdőkorában egyike volt a legkiválóbb erőknek, de a hozzá fűzött reményeknek véget vetett a művész korai halála. Temesvárott fejezte be a jogot 1848-ban. Itt kezdett festeni arczképeket és a Jósika regényeiből merített történelmi eseményeket. A kitört szabadságharczban ő is részt vett. A harcz befejeztével Aradra, majd Lugosra ment lakni, honnan gyakran kirándult a vidékre is, arczképeket festeni. Így jutott el 1856-ban Ormós Zsigmondhoz is Búziásra. 1856-ban végre felmehetett Bécsbe, hogy az akadémián folytassa tanulmányait. Idejének nagy részét a magyar történelmi festészettel összefüggő tanulmányokra fordította s a hazai kosztüm-tudomány felkutatásában nagy érdemei vannak. Néhány évi bécsi tartózkodás után Pestre tette át lakását és élénk részt vett a magyar képzőművészeti társulat működésében. Az ötvenes évek végén és a hatvanas évek elején számos magyar történelmi tárgyú festményt alkotott. Saját arczképe, Attila mellképe s egy ifjú férfi arczképe van tőle a Délmagy. Múzeumban.

Grausam József

Grausam József. Műkedvelő arczkép- és gyermekfestő. Szül. 1824 jan. 7-én Verseczen, meghalt mint temesvár-józsefvárosi római kath. plebános 1875 febr. 13-án. Majdnem egész életét Temesváron töltötte. Festett arczképeket, madonnákat, de megpróbálkozott a történelmi festészettel is. Művei szétszóródtak, de Temesváron több darab található belőlük. Legjelentékenyebb a *Csajághy Sándor* püspök arczképe a temesvár-józsefvárosi zárdában.

Bersuder Lajos

Bersuder Lajos. Műkedvelő történelmi és arczképfestő. Szül. Temesvárott 1825-ben, meghalt ugyanott 1895 május 3-án. Vagyonos család sarjadékaként, sokat áldozhatott a művészetekért. Ifjú éveiben a bécsi műakadémia növendéke is volt és Waldmüller tanár vezetése alatt igen szép haladást tanúsított. Hazakerülvén Temesvárra, szabad idejét a festészetnek szentelte, a műkedvelőséget felülmúló tehetséggel. Művei közül nehányat a bécsi műtárlatokon ki is állított. Első kiállított műve: *Keresztények üldözése a római katakombákban*, melyet 1851-ben festett s mai napig a család birtokában van. Ennél még nagyobb arányú egy másik történelmi festménye: *Habsburgi Rudolf császárrá választása*, melyet a Délmagyarországi Múzeumnak adott.

Alexandrovits Lyubomir

Alexandrovits Lyubomir. Arczkép- és szentképfestőművész. Szül. 1828-ban. Majdnem egész életét Temesvárott töltötte; meghalt 1890-ben. Nem tartozott a tehetségesebb festők sorába. Jobb műveire a nevét alákarczolta. Legkiválóbb volt mint másoló. A gör.-keleti templomokban s a szerb családoknál számos képe maradt fenn.

Wälder János

Wälder János. Rajztanár és akadémiai festő; legkiválóbb arczképfestőink egyike. Szül. 1854-ben, meghalt 1902 július 1-én Temesváron, hol a reáliskola rajztanáraként huszonöt évig működött. Bécsben négy évig tanult a festőakadémián, onnan Münchenbe ment, hol a bajor festőakadémián szintén egy évet töltött; itt a magyar *Wagner* Sándor és *Piloty* Károly voltak reá nagy hatással. Münchenből visszatérve, Pesten keresett foglalkozást és 1876-ban állami ösztöndíjjal Párisba utazott, hogy tanulmányait befejezze.

Párisból visszatérve, a József-műegyetemen szabadkézi rajztanársegéd lett és így került *Engerth* tanár mellé. 1877-ben rendes tanárrá nevezték ki Temesvárra. Nemcsak rajzolni tanított, hanem a művészetnek is élt. Egész Délmagyarország műértő közönsége elismeréssel adózott művészetének, mely majdnem kizárólag arczképfestésben nyilvánult.

Egyetlen temesvári festő sem festett annyi képet, mint Wälder. Számuk több százra rug; gyorsan dolgozott. Festett nehány oltárképet is. Legnagyobb alkotása az a kép, mely Temesvár város dísztermében van s azt a jelenetet ábrázolja, midőn Temesvár város *polgármestere az akkor lebontott józsefvárosi várkapu helyén üdvözli 1891 szept. 16-án a kiállítás alkalmából Temesvárra érkező királyt.*

Novák Rezső

Novák Rezső. Sokoldalú, nagytehetségű festőművész. Szül. 1883 ápr. 2-án, meghalt 1909 okt. 30-án Temesváron, a polgári iskola rajztanáraként. Főiskolai tanulmányait a budapesti képzőművészeti akadémián végezte 1901—1905-ben, majd Olaszországban tett tanulmányi útat, 1906-ban pedig Temesvárra jött. Festett olaj- és vízfestményeket, pasztelleket, rajz, tus- és krétarajzokat; műveinek tárgyai arczképek, genreképek, tájképek, karikaturák, ex-librisek és iparművészeti tervezetek.

Humborg Adolf

Humborg Adolf. Hazájától elszakadt festőművész. Szül. 1847-ben. 15 éves korában Temesvárra került kereskedőinasnak s itt öt évet töltött az üzletben. Itt ébredt fel benne a művészi hajlam s mint kereskedőinas, a Temesvárott

lakó Komlóssy Ferencz festőművésztől tanulta meg e művészet elemeit. Vágya Bécsbe vitte, hol bejutott a festőakadémiába s itt öt évet töltött. 1872-ben Münchenbe ment. Itt Wagner S. hazánkfia fogadta be festőiskolájába; 1875-ből már önálló művészként működött Münchenben. Itt kezdette meg ama műfaj művelését, mely neki oly nagy hírnevet szerzett, t. i. a zárdai és festészeti élet barátságos és vidám, de néha komor és sikamlós hangulatú mozzanatainak a művészi ábrázolását.

Gégebaja miatt 1897-ben Dél-Francziaországba költözött s onnan alig néhány év előtt érkezett vissza Münchenbe. A Délmagyarországi Múzeumban két festménye van: *Vitatkozó szerzetesek*, a másik *Önarczképe*, melylyel a toulousei Salonban 1907-ben nagy sikert aratott.

Ferenczy József

Jelenleg egyetlen kiváló festőművész lakik állandóan Temesváron. *Ferenczy* József, ki a festőművészetnek minden ágát szerencsés kézzel műveli, de a viszonyok következtében leginkább az arczképfestésre van utalva.

Ének és zene

Temesvár zenei életének már a XVIII. század közepe táján két igen kiváló iskolája volt. Egyik a *róm. kath. székesegyház*, a másik a *szinház*.

A székesegyház ének- és zenekara jól megválogatott erőkből állott. Keletkezése 1721-re vezethető vissza. Tagjainak fizetésére évenként igen jelentékeny összegeket fordítottak; 1731-ben 1000 forintot, 1737-ben pedig a király 2500 forintot adott erre a czélra. Hogy e zene- és énekkarok élén kiváló zenészek állottak, már a fizetésükből is kitűnik; 1740 táján már 200 forintnál magasabb évi fizetést kaptak, sőt a zenészek között is voltak, a kik évente 200 forintot kaptak.

A karmesterek közül a XVIII. századból csak kevésnek ismerjük a nevét, annál kevésbé szerzeményeiket. 1740 körül *Fauner* Ferencz, első hegedűs (Premier Violinist) volt a zenekar vezetője; 1752-ben *Piringer* Henriket nevezik karmesternek (Kappelmeister und Regens-Chori). A XIX. században már nagyhírű zeneművek állanak a székesegyházi zenekar szolgálatában, mint *Limmer* Ferencz, *Jáborszky* Mihály, *Pfeiffer, Seper* Vilmos és *Novacsek* Márton, a kik mindannyian a zeneirodalmat is művelték. Méltó utóda ezeknek jelenleg *Járosy* Dezső.

A klasszikus zenének egy másik iskolája volt a *színház*, mely a világi zenének volt a képviselője. Különben többször megtörtént, hogy a székesegyházi zenekarnak és a szinházinak ugyanaz volt a vezetője.

Zongora-, hegedű- és gitárművészek, híres énekesek elég gyakran keresték fel a várost. *Liszt* Ferencz 1846 nov. 4-én tisztelte meg a várost és zongorajátékával elbűvölte a közönséget; ugyancsak 1846-ban *Hollósy* Kornélia egy német operatársulattal volt Temesvárott. Így ment ez évről évre.

Zeneegyesület, zeneiskola

A zenekedvelő polgárok 1845-ben *Zene-Egyesületet* alakítottak, melynek *Lonovics* püspök volt a védnöke. Az egyesület 1846-ban *zeneiskolát* is alapított, melyben *Maschek* Vincze tanította a zongorát s *Jáborszky* Mihály a hegedűt. De ez a zeneiskola nem sokára a Zene-Egyesülettel együtt megszűnt.

A zeneoktatás ezután magánvállalkozók kezébe került, ilyenek voltak 1862-ben *Smicheus* Róbert zongoraiskolája és *Kleer* Lajos énekiskolája.

A hatvanas évek legelején ugyan ismét keletkezett egy *férfi-dalegyesület* (Männergesangsverein), de rövid idő mulva ez is megszünt. Végre 1871-ben *Pummer* Ágost buzgólkodására megalakult a *Temesvári Zenekedvelő-Egyesület*, mely arra törekedett, hogy oly *zeneiskolát* alapítson, a hol az ifjúság zongorában, hegedűben és énekben nyerjen oktatást. Az iskola meg is nyílt 1871 okt. 1-én *Speer* Vilmos és *Novacsek* Márton vezetése alatt. De ez a Zeneiskola is megszünt 1875-ben.

A zeneoktatás ezután ismét magánkezekbe jutott. Szerencse, hogy kiváló zeneértő embereink voltak, mint *Wendt* Henrik, *Kárrán* Rezső, *Gaszner* Károly, *Osvát* János, a kik az ifjúságot oktatták.

Időközben a zeneművészetnek városunkban egy új emporiuma keletkezett, mikor 1891-ben az *állami tanítóképző-intézet* megnyílt, melynek fennállása óta mindig kiváló zenetanárai voltak, mint *Hoós János* és *Révfy Géza*.

Hoós és Révfy

Dóczy József

Egyedül álló jelenségként tünik fel Temesvárott a hírneves *dalköltő* vagy, a mint magát nevezni szokta, a „nótacsináló“ *Dóczy József*, ki pénzügyi tisztviselőként hosszú éveken át, 1908-ig lakott közöttünk. Országosan elterjedt sok szép dalának legnagyobb részét városunk falai között alkotta meg.

Zenekedvelő-Egyesület

A *Temesvári Zenekedvelő-Egyesület* (Philharmonischer Verein), ha megszüntette is zeneiskoláját, de annál nagyobb érdemeket szerzett a dal- és zeneművészet összes ágainak művelése terén, sőt hódolva a magyar nemzeti eszmének, 1896-ban,

midőn összeolvadt a hasonló czélú *Magyar Dal- és Zene-Egyesülettel* és felvette a *Temesvári Zenekedvelő-Egyesület* czímet, egészen magyarrá vált.

A hány nevezetes hazai vagy külföldi művész 1871 óta Temesváron fellépett, az legtöbbnyire ennek az egyesületnek a meghívása vagy közreműködése mellett esett meg.

Mióta a Temesvári Zenekedvelő-Egyesület 1875-ben megszüntette zeneiskoláját, harmincz éven át nem volt hatósági felügyelet alatt álló zeneiskolánk. Végre Temesvár városa maga állított fel egy magas színvonalú *ének- és zeneiskolát*, mely 1907 január 1-én nyílt meg *Major* Gyula zenetanár és zeneíró vezetése alatt. Az 1908/9. tanév elején Majort *Pogatschnigg* Guidó, addigi egri székesegyházi karnagy és jeles zeneszerző váltotta fel.

Temesvár zenei multjának két különösen kiemelkedő alakja van: *Limmer* Ferencz és *Jáborszky* Mihály. Limmer Ferencz

Limmer Ferencz Bécsben született 1808-ban. Apja a zenekonzervatóriumba adta, hol az ifjú Limmer hat évig tanult. A vizsgálatok alkalmával mindig kitüntették; az utolsó vizsgán pedig ezüstérmet nyert, melyen felbuzdulva, most már a zenealkotás terére lépett. Alig volt 17 éves, mikor első nagy miséjét kezdte írni s azt hat hónap alatt be is fejezte. Nem volt még 18 éves, mikor e zeneművét a bécsi Augusztinusok templomában nagy sikerrel előadták. Ezután Limmer gordonkanégyeseket és triókat, nemkülönben egy Szimfóniát írt, melyek nem kisebb sikernek örülhettek.

1834-ben kapott meghívást a temesvári színház karmesteri állására. Teljes 23 évet töltött Temesvárott és itt is halt meg. 1835-ben Lonovics püspök a székesegyház zeneigazgatójává is kinevezte. Ezt a hivatalát azután soha sem cserélte fel mással, míg a színház karmesteri állásáról élete utolsó éveiben lemondott.

Temesváron számos zeneszerzeményt írt, a melyek egy része nyomtatásban is megjelent, de a legnagyobb részök csak kéziratban maradt. Szerzeményei majdnem kizárólag az egyházi zeneirodalmat szolgálják, bár megpróbálkozott a világi zenével is. Írt egy háromfelvonásos operát is, a *Havasi kunyhó* (Alpenhütte) czímmel, mely a helybeli színpadon 1845 febr. 15-én színre is került.

Limmer utolsó szerzeményei a *responsoriumok* voltak, száma 27; ezek a nagy hétre szólanak s négy énekhangra s pléh-harmonikára írvák.

Jáborszky Mihály. Hegedűművész és zeneszerző. Szül. 1805-ben. Mesterei Táborszky és Lipinszky voltak. Első nyilvános zeneestélyét Pesten, 1830 nov. 26-án tartotta. Hírneves művész volt már, mikor 1832-ben Temesvárra, a kath. székesegyház zenekarának *első hegedűs*-állására hívták meg. Elfogadta és azóta 52 évet töltött Temesváron s ebből 50 évet szentelt a székesegyház zenéjének. Egyike volt a legünnepeltebb művészeknek. A temesvári színháznál is működött, hol az operai zenekarnak volt az igazgatója. Jáborszky Mihály

Évenként legalább egyszer — virágvasárnap — zeneelőadást rendezett. Limmer és Jáborszky gyakran együtt léptek fel, sőt nem egyszer Limmer szerezte a *nyitányt,* a melyet maga dirigált, Jáborszky pedig a hazai és külföldi művészek szerzeményeit játszotta el hegedűjén, e mellett igen sokszor a saját alkotásait is.

Nagyon jellemző Jáborszky művészetére, hogy *Hellmesberger* Ferdinánd, a bécsi nagy hegedűművész az 1860-as években Temesvárra küldte a fiát, hogy Jáborszkytól tanuljon hegedülni.

Utolsó éveit nagy visszavonultságban töltötte; meghalt 1884 szept. 20-án.

* * *

Temesvár színészete egyike a legrégiebbeknek hazánkban. Már a XVIII. század közepe táján, sőt talán már jóval előbb is, felkeresték német színtársulatok, mert ezen az elhagyott vidéken lakó sok katonatiszt, hivatalnok és az osztrák tartományokból, sőt Németországból idetelepedett polgárok egyaránt megragadtak minden alkalmat a szórakozásra. A városi tanács már 1757-től kezdve foglalkozott állandó színházépület emelésével. A tervet 1776-ban akként valósították meg, hogy a mai reáliskola helyén épült, akkori „szerb városház“-ban báró Brigido József, bánsági tartományi elnök a német színészet czéljaira a kincstár költségén *állandó színi helyiséget* szereltetett fel. Ekként, ha 1776-tól számítjuk is Temesvár színházi multját, városunk a hazai színészet terén a harmadik helyet foglalja el, mert csak Pozsony és Buda előzték meg. Színészet

A XVIII. század hetvenes és nyolczvanas éveiben a pesti, bécsi és különféle osztrák színtársulatok keresték fel s a színi idény már akkor október elejétől virágvasárnapig tartott.

1782-ben megszünt a külön temesvári rácz magisztrátus, és így annak a városháza most már teljesen a színház czéljaira volt berendezhető. Csakhamar szűknek bizonyult s ezért a város 1794-ben az épületet teljesen színházzá alakíttatta át; de még így sem tudott megfelelni a közönség igényeinek. Végre 1832-ben *Müller* Tivadar színigazgató negyvenezer forint költséggel, a meglevő színházépülethez új szárnyat építtetett s ebbe a központi légfűtést is bevezette. Még így sem felelt meg az épület a színházi igényeknek, *Schmidl* Antal építőmester tehát új színházi tervet készített 1834-ben. A tervezet tetszetős volt, de kivitelre akkor nem került. A temesvári színház a régi állapotában maradt 1874-ig. Időközben megalakult a *„Színház, vigarda és szálloda részvénytársaság,“* mely a kor igényeinek minden tekintetben megfelelő *„Ferencz József városi színházat“* építtette.

Az új színházat 1875 szept. 22-én nyitották meg, még pedig *magyar előadással.* A Nemzeti Színház művészei rándultak le, hogy e napot Temesvárott a magyarság ünnepévé avassák, ámde a színház azért még jó sokáig német maradt.

Magyar színtársulatok Temesváron

A magyar színészet csak lassan tudott Temesvárott gyökeret verni. Magyar színtársulat 1828-ban jött először városunkba és hogy előadásaikat a német közönség élvezhesse, *énekes darabokat és operákat* adtak. A temesvári első magyar színi előadás 1828 szept. 25-én volt. *Béla futását* adták elő. A magyar társulat ezúttal csak néhány előadást tartott. E magyar színtársulat az akkor hírneves *kassai színtársulat* volt, mely 1832-ben is ellátogatott városunkba.

E legkiválóbb magyar színtársulat most is kénytelen volt az internaczionális nyelvhez fordulni, a melyet mindenki megért: az *operához.* Nyolcz előadást rendeztek. Az anyagi siker példátlan volt és kb. 1800 forintot jövedelmezett, de még fényesebb volt az erkölcsi siker. Kántorné annyira elragadta a közönséget, hogy a karzatról több ízben nyomtatott üdvözlőverseket szórtak alá. A magyar színészet történetében azért is emlékezetes marad ez a kirándulás, mert az első, szakavatott magyar kritika a temesvári *Pechata* tollából ezekről az előadásokról maradt fenn. Pechata tollából keletkeztek azok az üdvözlőversek is, a melyeket Déryné kapott. A temesvári viszonyokra igen jellemző amaz egy-két adat, a melyet Déryné naplója őrzött meg. Azt írja ugyanis, hogy *Temesvár egy valódi nobel kis város* . . . a társaságot itt nem hívták meg vendégségekre (t. i. úgy, mint más városokban), de felkereste őket a főszolgabiró, ki igyekezett rábeszélni Dérynét, *hogy lépjen át a temesvári német színészethez és bizonyosan nagy fizetést fog kapni.*

A temesvári közönség alig tudta a színházat néhány hónapig nélkülözni. Ha a főidénynek virágvasárnapján vége volt, már május elejétől egy másik német társulat játszott szeptember közepéig, a gyár-külvárosi *Arenában.*

A temesvári német színészet fejlettségét mutatja az is, hogy már 1828-tól kezdve egy németnyelvű színügyi szaklap (Thalia) jelent itt meg néhány éven át.

A magyar színészetnek még sokáig nehéz helyzete volt városunkban. Kezdetben csak vendégként, néhány előadásra szorítkozhatott csak a városi színházban. Így 1848-ban, éppen a márcziusi napokban, *Feleki* Miklós társulata *Prielle* Kornéliával játszott három délután. 1852-ben május végén *Szabó* Ferencz jeles társulata hat hétre vonult be a színházba. Nevezetes, hogy egyik előadáson, 1852 június 15-én ő felsége is megjelent, ki a harczosemlék alapkövének letétele alkalmából jött akkor Temesvárra.

Nagy haladásnak lehetett venni már azt is, mikor az újonnan elkészült színházban elnyerte a február 1-től virágvasárnapig tartó kisebb téli idényt. Időközben, 1883-ban megalakult a *Magyar Színügygyámolító-egyesület,* melynek egyetlen czélja volt a magyar színügy felkarolása. Erős támasza volt a magyar színügynek az 1872-ben megindult temesvári első magyar napilap, a *„Temesi Lapok“* is.

Az 1885. évi október 1-je hatalmas lépéssel vitte előre a magyar színészet ügyét. Ekkor kezdődött a fő téli idény először a magyar színészettel, míg a német másodsorba jutott. A városi színház 1886 őszétől kezdve Pozsony város színházával hozatván kapcsolatba, a színházi évadot úgy osztották be, hogy októbertől januárig négy hónapon át működjék Temesvárott magyar társulat, mely február elején Pozsonyba vonul, míg a német színház az önállóan szervezett operával Temesvárra jőn, hol február és márczius hónapokon át tartó utószezonban vendégszerepel.

A temesvári magyar színészetnek előbbrevitelét és előkelő színvonalra való emelését kivált azzal biztosították, hogy a temesvári magyar színtársulat részére nyári állomásul sikerült a budapest-krisztinavárosi színkört megszerezni. Mindezt a város közönségének s a helyi társadalomnak a magyar színügy iránt tanusított nagyarányú áldozatkészsége tette lehetővé. Tekintélyes városi szubvenczión kívül ugyanis maga a Temesvári Színügygyámolító Egyesület is a magyar színházi főidény első éveiben évi 7000 koronával segélyezte a magyar színtársulatot. A magyar színészet térhódítása ezenkívül nagyban *Krecsányi* Ignácz, színigazgató buzgó tevékenységének és kiváló szakavatottságának is köszönhető. Krecsányi kitünően szervezett társulatával első ízben 1888-ban lépett a temesvári színpadra, melyen azóta csupán három évi (*Makó* Lajos, színigazgatóval kitöltött) idő kivételével teljes sikerrel elégíti ki a város műigényét.

A temesvár-pozsonyi szövetség kedvező alapján álló német színészet 1885-től 1899-ig *Kment* Miksa és *Raul* Manó, pozsonyi színigazgatók vezetése mellett a két hónapi utószezonokban még különösen magas színvonalon álló operaelőadásaival sikeres működést fejtett ki, de a városi közgyűlés már az 1898 november hó 20-án a Színügygyámolító- és a Magyar Nyelvterjesztő-egyesületek képviselőinek, valamint a vármegye vezetőségének a város részéről egybehívott értekezlete által előterjesztett javaslat alapján egyhangúlag elhatározta, hogy a városi színházat — a német színészet kizárásával — egész idényre csakis magyar nyelvű előadásokra adja ki. A város közönségének eme közgyűlési határozatával 1899 október 1-ével a magyar színészetet állandósították.

Temesvár magyar színészete a város közönsége részéről reáfordított nagy anyagi áldozatok, az élén álló igazgatók szakavatott rátermettsége, a budai színkörrel való kedvező összeköttetése s mindenekfelett Temesvár lakosságának a magyar színészet iránti kitartó lelkesedése mellett oly magas színvonalra emelkedett, hogy a temesvári színház a vidéki városok egyik legjobb színházává lett.

* *
*

A *temesvári sajtóval Berkeszi* István dr. „*A Temesvári Könyvnyomdászat és Hirlapirodalom Története*“ czímű 1900-ban megjelent terjedelmes munkája oly behatóan és bőven foglalkozik közel 200 oldalon át, hogy mi Temesvár monografiája keretében annak legfeljebb csak kivonatát közölhetjük. Adjuk tehát Temesvár sajtóját Berkeszi művének kronologiai rendszerében és beosztásában, csak azzal a különbséggel, hogy a megindulásuk után csakhamar megszünt, jelentéktelen lapokat időrend szerint egyszerűen felemlítjük, a többit pedig a legszükségesebb adatok felsorolásával közöljük, annál inkább, mert azok, a kik a mindenre kiterjedő részletes adatokat megismerni kívánják, azokat a fent idézett jeles munkában könnyen megtalálhatják. Temesvári sajtó

Temesvár első lapja már **1771**-ben jelent meg **Intelligenz Blatt** czímen, *Heimerle* Mátyás nyomdász kiadásában, hetenként egyszer. — **1784**-ben **Temesvarer Zeitung** politikai hirlap. Kiadó *Trattner* János Tamás. Rövid ideig élt. — **1787**-ben **Temesvarer Merkur.** Kiadó *Eisenführer* József. Rövid ideig állott fenn. — **1805**-ben **Temesvarer Wochenblatt**. Kiadó ifj. *Jónás* Lajos. Szintén rövid életű volt. — **1809**-ben **Tagesbericht.** Kiadó *Klapka* József. Rövidesen megszünt. — **1828**-ban **Banater Zeitschrift.** Kiadó ugyanaz. Ugyanaz évben megszünt. — **1830**-ban **Thalia.** Kiadó *Klapka* József. — **1831**-ben **Temesvarer Wochenblatt.** Kiadó *Beichel* József. 1840-ben szünt meg.— **1840**-ben **Temesvarer Wochenblatt.** Kiadó ugyanaz. 1849-ig állott fenn. Szerkesztők *Klapka* József, *Beichel* Károly, *Wachtel* Dávid dr., *Stokinger* Mór, *Feldinger* G. dr., majd *Hirschfeld* Károly.

1848-ban indult meg *Hazay* Ernő kiadásában a **Tagesanzeiger** czímű első temesvári napilap, de rövid idő alatt „felsőbb nyomás“ következtében megszünt. Ugyancsak ez időben indult meg a **Der Südungar** *Wachtel* Dávid dr. szerkesztésében és kiadásában. Mint a Tagesanzeigernek, ennek is hazafias iránya miatt kellett megszünnie 1848 okt. végén.

1849-ben **Temesvarer Anzeiger.** Kiadó *Beichel* József. 1851-ben megszünt.

1851-ben **Euphrosine.** Szerkesztő *Feldinger* G. dr. Fél évig állott fenn. — **1851**-ben **Banater Courir.** Kiadó *Beichel*, szerkesztő *Feldinger*. Csak néhány száma jelent meg. Folytatása a **Banater Telegraph.** 34 száma jelent meg. — **1851**-ben **Landes-Gesetz und Regierungsblatt** hivatalos lap. 1860-ig jelent meg.

1852-ben indult meg a **Temesvarer Zeitung** czímű napilap. Szerkesztője 1860 végéig *Flatt* András volt és a lapot a cs. kir. fiók-államnyomda nyomta. Ez ujság a Szerb Vajdaság és a Temesi Bánság kormányának hivatalos lapja volt 1860-ig, vagyis a visszacsatolásig. Ez volt itt az első politikai napilap, 1861 elején, a mikor a lap megszünt hivatalos közlöny lenni, *Hirschfeld* Károly lett a tulajdonosa és szerkesztője, míg 1864 végén *Uhrmann* Márton vásárolta meg. 1866 nov. 1-én *Niamesny* Mihály ügyvéd, a kereskedelmi és iparkamara titkára lett a szerkesztő, 1867 ápr. 30-ig, a mikor *Strasser* Albert váltotta fel, de ugyanez év nov. 3-tól már maga Uhrmann szerepel szerkesztőként, de csak egy hétig, mivel nov. 11-én már *Zilahy* Pál dr. bécsi ujságíró volt a szerkesztő 1868 aug. 30-ig, utána ismét Uhrmann, de már decz. 15-től *Blau* Manó, egész 1870 aug. 15-ig, a mikor *Silberstein Eötvös Adolf*, a kiváló író vette át helyét és maga mellé vette *Sternberg* Adolfot, a Pester Journal egykori szerkesztőjét. E lapnak ezidőtájt *Török* János, a későbbi polgármester és budapesti főkapitány is munkatársa volt. Sternberg 1882 őszig maradt a lap élén. Időközben a lap Uhrmann leányára, majd az ő révén férjére, *Heim* Antalra szállott. Sternberg távozása után *Vaisz* Lajos egy évig, *Eichner* S. tíz hónapig, *Bolgár* Ferencz két hónapig, *Schmidt* Norbert egy évig és *Weiszberger* Manó két hónapig szerkesztette a lapot. Utána 1886 szeptembertől 1867 márcziusig ismét *Sternberg* következett. Időközben Heim megvette a *Südungarischer Lloyd* czímű napilapot és azt lapjába olvasztotta, az egyesült lap szerkesztésével pedig *Barát* Ármint bízta meg. 1891 elején ünnepelte 40 éves jubileumát. Mikor Barát Ármin a Khuen-Héderváry Károly miniszterelnök meghívására átvette a sajtóiroda vezetését, *Kácser* Romulus lett a lap szerkesztője.

1853-ban **Kundschaftblatt.** Kiadók *Hazay* Márk és fia Vilmos. — **1853**-ban **Unterhaltungsblätter.** Szerk. *Hirschfeld* Károly. A 26-ik számmal megszünt. — **1861**-ben *Uhrmann* Márton és *Hazay* Vilmos kiadásában és *Gelich* Richárd a későbbi honvédtábornok szerkesztésében indult meg a hetenként háromszor megjelent **Grenzbote** politikai lap, melyet azonban a provizorium alatt a helytartótanács, hazafias iránya miatt, betiltott. — **1862—1866** között **Temesvarer Wochenblatt.** Kiadók *Förk* és *Steger*. Szerk. Förk Károly Gusztáv. — **1867**-ben **Banater Chronik.** Szerk. *Hirschfeld* Károly.

A **Neue Temesvarer Zeitung** politikai napilap **1868** jan. 1-én indult meg. Szerkesztői voltak 1868-tól 1882 júniusig *Strasser* Albert, utána *Reische* Frigyes 1887 nov. 13-ig, majd *Guidkovszky* Kornél 1892 nov. 1-ig, őt követte *Dévay* Ferencz, most pedig *Lovas* Antal a szerkesztője. Kiadói voltak 1881-ig *Förk* és társa, utána a czégtárs, *Steger* Ernő, azután ennek utódai, most pedig *Lovas* Antal és *Strobl* Dezső. E lap 1882 nov. 29-től 1884 decz. 31-ig naponként kétszer, reggeli- és estilapként jelent meg. Melléklapjai voltak az *Illustrirtes Familienblatt*, a *Sonntagsblätter* és a *Leuchtkugeln*.

1868 és **1871** között **Temesvarer Anzeiger.** Kiadó *Massner* Gusztáv Ottomár. — **1868**-ban **Temesvarer Zwischenakt.** Kiadók Magyar testvérek. Csak néhány száma jelent meg. — **1870—71**-ben **Temesvarer Sonntagsblatt.** Kiadók *Diemer* K. és *Wallace* Zsigmond dr. Rövid életű volt. — **1871**-től **1873**-ig állott fenn a *Strasser* Albert szerkesztése alatt, a temesvári szabadkőmíves páholy **Union** czímű hivatalos lapja. — **1871**-ben **Wochenkrebs** heti élczlap; csak fél évig jelent meg. — **1872**-ben **Jugendblätter.** *Schäffer* Károly kiadása és szerkesztése. Négy évig állott fenn.

A **Der Landbote** czímű politikai hetilap **1872**-ben indult meg. Alapította *Grosz* József dr. 1874-ben lett politikai lappá. 1876-ban a *Hausfreund* volt a melléklapja, 1895-ben pedig a *Sonntagsfeier*. Grosz 1877-ig szerkesztett, azután 1879-ig *Wolafka* Nándor dr., 1881-ig *Palmer* Mátyás dr., 1883-ig *Ochsenfeld* Vendel, 1886-ig *Ehling* János, 1893-ig *Blaskovics* Ferencz, 1896-ig *Schlinger* József és azóta *Kraushaar* Károly. Kiadói voltak Grosz Józsefen kívül, Mayr János, utána Schlinger József és most Kraushaar Károly.

Az **Ungarische Biene,** a délvidéki méhészegylet havi folyóirata, *Grosz* József dr. szerkesztésében és kiadásában 1873-ban indult meg. 1876-tól az egyesület lett a kiadója, szerkesztői pedig báró *Ambrózy* Béla és *Grand* Miklós. Most Budapesten jelenik meg. Magyar kiadása is volt 1877-től, *Magyar Méh* czímen. — **1874—77** között **Gasthofzeitung.** Kiadók *Bauer* M. és egy társaság, szerk. *Hirschfeld* és *Bauer* M. — **1875**-ben **Temesvarer Wochenblatt.** Szerk. *Förk.* Csak öt száma

jelent meg. — 1876-ban **Temesvarer Volksblatt.** Kiadó és szerkesztő *Reiner* Adolf. 20 száma jelent meg.

A **Die Posaune** czímű illusztrált élczlap, *Mayerfi* J. C. kiadó szerkesztésében **1876**-ban indult meg. Az álnév alatt lappangó *Lechenmayer* J. C. kiadó azonban leleplezetvén, *Knopf* Dávid hordárt jelentette be és a lap czímét *Neue Posaune*-ra változtatta. Az álnév használata miatt reá rótt büntetés után, 1879 végén a lapot beszüntette, de 1880-tól *Posaune* néven ismét megindította. Szerkesztőül Dr. *Peitsche* álnév szerepelt. 1880-ban Lechenmayer két havi fogságra ítéltetvén, ez alatt a lap szünetelt, de ápr. 1-én ismét megindult. Mostani kiadója és szerk. *Jenkner* Gusztáv.

1877-től 1882-ig kiadott **Südungarischer Bote,** kiadó szerk. *Reiner* Adolf, előbb hetenként kétszer, majd négyszer és végül naponként jelent meg. Politikai lap volt. **1877**-ben **Der Hausfreund,** 1878-ban szünt meg. Szerkesztői *Hetzl* S., *Wiener* J. P. és *Petrás.* Kiadója *Steger* Ernő. **1875**-től 1888-ig **Südung. Ackerbau-Zeitung**, kiadó-szerk. *Wettel* F. J. **1880**-tól 1887-ig **Beamten-Zeitung** kiadó-szerk. *Berán* Oszkár. A nagykikindai *Tisztviselők Lapjába* olvadt. 1891-ben a *Községi közigazgatás* új czímet vette fel. Megszünt 1891-ben. Csak néhány hónapig állott fenn az **1880**-ban *Strasser* Albert és *Sternberg* Adolf kiadók szerkesztése alatt megindult **Die Laterne** czímű élczlap. **1881**-ben **Zeitschrift für Hausfrauen** kiadó *Wettel* F. J., szerk. *Rosenfeld* Mór. Hat száma látott napvilágot. **1881**-ben **Der Sammler,** kiadó-szerk. *Förk.* **1882**-ben **Banater Musik- und Sänger-Zeitung** kiadó-szerk. *Wettel* F. J.

A **Temesvarer Lloyd** czímű politikai napilap **1882** aug. 1-én indult meg *Strasser* Albert kiadó szerkesztésében, de 1882-ben a *Südung. Bote*-val olvadt össze. A Temesvarer Llyod és a Südung. Bote fuziójából keletkezett **1882** nov. 16-án a **Südung. Lloyd** pol. napilap. Kiadói és szerkesztői *Strasser* és *Reiner* voltak, 1884-től azonban csak Reiner Adolf egyedül. 1885-ben a lap *Hössler* Emilé lett, 1885-ben pedig *Barát* Ármin lett a szerkesztő. 1887-ben *Heim* Antal vette meg a lapot és egybeolvasztotta a Temesvarer Zeitunggal, melynek szerkesztője szintén *Barát* Ármin lett.

1882-ben **Temesvarer Mittagblatt.** Rövidesen megszünt. Szerk. *Fulda* János, kiadták a *Magyar* testvérek. **1883**-ban megjelent és megszünt a **Südung. Anzeiger,** *Klein* J. adta ki. **1884**-ben **Südung. Gewerbe-Zeitung.** Kiadó *Hössler* Emil, szerk. *Reische* Frigyes. Megszünt. **1884**-ben **Temesvarer Tagblatt.** Kiadó-szerk. *Pelzer* S. Megszünt. **1885**-ben **Der Beobachter.** Kiadó-szerk. *Hössler* Emil volt, *Hetzl* S. mellett. 1885-ben *Berán* Oszkáré lett és **Volkswirthschaft** czímen nemsokára megszünt. **1885—1888** között **Südung. Bauer.** Kiadó *Reichrat* József. szerk. *Petrásch* György. **1885**-ben **Südung. Presse,** hetenként ötször megjelenő politikai lap. Kiadó és szerk. *Reiner* Adolf. Csak néhány száma jelent meg. **1885**—1894 között **Romänische Jahrbücher.** Kiadó *Diaconovits* Cornél, szerk. *Branisce* Valér.

A **Neuer Landbote** hetilap **1886**-ban indult meg. Kiadó *Reisz* Aloizia, szerk. *Kádár* Antal volt. 1887-ben **Der Freimüthige Landbote** lett belőle. 1887-ben Kádár lett a tulajdonosa is és 1888-ban politikai lappá lett. 1888-ban czíme a **Der Freimüthige**-re változott. 1893-ban *Blaskovics* Ferencz lett a tulajdonosa és szerkesztője és most is ő vezeti a lapot, melynek melléklapja a *„Sonntagsblatt“*.

1886-ban **Temesvarer Damen-Zeitung.** Szerk. *Dimitrievics* Milos, kiadó *Hössler* Emil. **1887**-ben **Temesvarer Tagblatt.** Kiadó *Aranyossy* L. és társa, szerk. *Berán* Oszkár, csak **1887**-ben jelent meg. Az **Ung. Rosen-Zeitung**-ot **1887**-ben *Kaufmann* Ernő dr. alapította, 1893-ban eladta *Mühle* Vilmosnak, 1896-ban szünt meg. **1888**-ban indult meg a **Neue Südung. Zeitung** pol. napilap. Előbb naponként kétszer. Kiadó a „Délmagyarországi nyomda és kiadói szövetkezet“ volt, utána rövidesen *Reische* Frigyes, egyszersmind a szerkesztőség főnöke, a fel. szerk. pedig *Tofis* Mór. Megszünt. **1888**-ban indult és szünt meg a **Das Freie Wort.** Kiadó *Hetzel* S. és szerk. *Strasser* Albert. **1889**-ben **Der Ung. Landwirth,** előbb **„Volksfreund“** czímen. Szerk. és kiadó *Kraushaar* Károly. Megszünt.

A **Südungarische Reform** pol. napilap **1889**-ben indult meg. 1893-ban naponként kétszer jelent meg. Szerkesztője és kiadója kezdettől fogva ifj. *Steiner* Károly. 1898-ban melléklapja lett az *Unsere Gesundheit.* Jelenleg szerkesztőtulajdonosa *Steiner* Ferencz volt orsz. képviselő, ki a lapot fivérének 1907-ben történt halála után átvette és ugyanabban a független politikai szellemben vezeti tovább.

1889-ben megindult és megszünt **Der Pantoffel** élczlap, kiadó-szerk. *Rácz* J. F. **1890**-ben jelent és szünt meg a **Frauenzeitung**, míg a **Der Rathgeber** cz.

mezőgazdasági lap, mely *Lechenmayer* kiadásában, *Lang* Mátyás szerkesztésében **1891**-ben indult, 1892-ben már szintén megszünt. **1893**-ban **St. Gerardusblatt**, 1898-ig élt, kezdetben *Magyary* Pál szerk. alatt, majd a Landbote melléklapja lett, előbb *Schlesinger* József, majd ismét Magyary szerk. alatt, 1898-tól ismét önálló lap lett, a mikor *Kramp* János volt a kiadója, 1898-ban megszünt. Hasonló irányú volt az **1894**—97 között fennállott **Seelentrost**. Kiadó-szerk. *Engels* János dr. Magyar kiadása a **Lelki Vigasz** volt.

A **Volkswille** czímű heti munkáslap **1894**-ben indult meg. Kiadó és szerk. *Blum* Róbert volt. Most *Bauer* György a szerk. és *Spielmann* Károly a kiadója. **1895**-ben indult és szünt meg a **Der Schalk** élczlap, szerk. *Graef* János. Ennek magyar fordítása az **Élczlapok,** kivonata a **Der Kobold. 1897**-ben **Handel u. Gewerbe,** szerk. *Kácser* Romulus. **1898**-ban **Fortuna.** Kiadó a Fortuna váltóüzlet, szerk. *Hartmann* A. **1898**-ban **Das Freie Wort.** Kiadó-szerk. *Novotny* József. Megszünt.

Az első temesvári magyar lap a **Delejtű** volt, **1858**-ban indult meg és 1861-ig állott fenn. Minden kedden jelent meg. Kiadója és szerkesztője *Pesty* Frigyes volt, 1861-ben a szerkesztést *Ötterényi* vette át, 1861-ben pedig *Hazay* Vilmos lett a kiadó. Hazafias iránya miatt 1860 szept. 1-én Pestyt és Hazayt elfogták és Josefstadtban elzárták. Több havi szünet következett, de 1860-ban Pesty ismét megindította lapját, 1861-ben Pesty orsz. képviselővé választatván, Öttevényi vette át a szerkesztést, utána pedig Hazay, míg 1861 júl. 23-án megszünt.

Néhány esztendő mult el, míg **1869**-ben ismét megindult egy magyar lap. Ez is csak egyházi havi folyóirat volt, **Csanád** czímen, melyet *Kun* László alapitott. A második évfolyamtól *Csiky* Gergely dr. volt a szerkesztője. **1870**-ben **Gazdasági Értesitő,** a gazd. egyesület közlönye. Kiadó-szerk. *Mokry* István, 1872 végén megszünt. A **Történelmi Adattár** havi folyóirat, *Ortvay* Tivadar és *Szentkláray* Jenő kiadásában és szerkesztésében, **1871**-ben indult és 1874-ben szünt meg. Ezt követte *1872*-ben az *Ormós* Zsigmond kezdeményezésére alakult **Temesi Lapok** pol. napilap, 1874-ig *Kakujay* Gyula dr., azután rövid ideig *Löszek* Mihály, majd *Tácz* József és 1874 nov. 18-tól 1875 ápr. 30-ig *Vuchetich* Endre, utána ismét Tácz, 1878-tól 1880-ig *S. Sallay* Jenő szerkesztette, **1880** okt. 17-én **Délmagyarországi Lapok** lett a neve és *Áldor* Imre a szerkesztője 1887-ig, utána *Magyar* S. és júl. 22-től *Tábori* Róbert, **1887** okt. 4-én **Délmagyarországi Közlöny** czímet vett fel. Táborit 1890 június 1-én *Lendvai* Miklós követte és kiadók a Magyar testvérek voltak 1894-ig, a mikor *Csendes* Jakab lett a kiadó, 1896-ban pedig Lendvai Miklós és Sándor. Miklósnak 1912-ben történt elhúnyta óta *Osztie* Andor a szerkesztő.

A **Történelmi és Régészeti Értesitő,** a múzeumtársulat közlönye, **1875**-ben indult meg. Évenként 4 füzet jelenik meg belőle. Szerkeszti mindenkor a főtitkár. Jelenlegi szerkesztője *Berkeszi István.* — A **Természettud. Füzetek**, a Délmagy. Természettud. Társulát közlönye **1877**-ben indult meg. Szintén 4 szám jelenik meg belőle évenként. Megelőzte az **Évkönyv.** Azelőtt 6 füzet jelent meg belőle évenként. Mostani szerkesztője *Steiner* Vilmos dr.

A **Magyar Méh**, mint már említettük, az *Ungarische Biene* fordítása volt és **1877**-től 1884-ig állott fenn. Most Budapesten jelenik meg. — A **Délmagyarországi Tanítóegylet közlönye 1879**-től 1882-ig állott fenn és kétszer havonként jelent meg. Szerk. *Elemy* Sándor. **1878**-ban indult meg a **Havi Közlöny**, az elméleti és gyakorlati lelkipásztorság köréből. Szerkesztő és kiadó *Tokody* Ödön volt, most pedig *Kováts* Sándor dr. — A **Temesvidéki Mérnök- és Épitész-Egylet Közlönye 1880**—1882-ben jelent meg kéthavonként egyszer, *Kecskés* Sándor szerkesztésében. — A **Délibáb** ifjúsági folyóirat **1881**—1882-ben jelent meg havonként kétszer, *Lőwy* Miklós szerkesztésében és ifj. *Magyar* Dávid kiadásában. — **1882**-től 1884-ig állott fenn *Weninger* János kiadó szerkesztése alatt a **Temesvári Hirlap** czímű humorisztikus hetilap. — Rövid időszaki közlöny volt az **1886**-ban megjelent **Napi Közlöny**, mely a Magy. Orvosok és Természetvizsgálók az évi nagygyülése alkalmából jelent meg. — **1886**—1887-ig jelent meg az **Egyesüljünk** hetilap, birósági végrehajtók számára. Kiadója *Bossányi* József, szerk. id. *Gyertyánffy* Béla volt. — A **Temesvári Hirlap** czímű képes hetilap 1886—87 között állott fenn és az előbbi hasonló nevű lapnak volt a folytatása. Szerk. tulajdonosa *Weninger* János volt. — **1886**-tól 1888-ig jelent meg a **Bölcsészeti Folyóirat** negyedévenként, előbb *Kiss* János dr. és *Palmer* Mátyás, majd egyedül Kiss szerk. és kiadásában. — A **Rózsa-Ujság** a Rosen-Zeitung-nak volt

a fordítása. — Alig néhány száma jelent meg az **1887**-ben megindult **Délmagyarország** czímű lapnak. — A **Délvidéki Törv. és Közig. Ertesitő** heti közlöny csak 1891—92-ben jelent meg, *Steiner* Adolf dr. és *Dobrov* Ede dr. szerkesztették. — **1891—93** között jelent meg a **Délvidéki Szemle.** Kiadó-szerk. *Weninger* János volt.

1893—96 között állott fenn a **Délvidéki Ellenőr**, kiadó-szerk. *Steiner* Ferencz volt. Előbb hetilap volt, 1894-től hetenként kétszer, 1895-től pedig háromszor jelent meg. Az orsz. nemzeti párt organuma volt. — **1894**-ben: az **Állatvédő.** Az Á.-Egyesület hivatalos lapja. Szerk. voltak az elnökök és titkárok. Megszűnt. — **1894**-ben: **Szt.-Gellértlap.** Kiadó-szerk. *Magyary Pál.* Megszűnt. — **1894**-től 1897-ig: **Lelki Vigasz.** Kiadó-szerk. *Engels* János dr. Német kiadása a „Seelen-Trost" volt. — **1895**-ben: **Gyorsirászati Hirlap.** Szerk. *Rosenthal* Mór. 16 száma jelent meg. — **1895**-ben: **Elczlapok.** Szerk. *Gref* János. Ennek kivonata volt a **Kópé.** — **1895**—1897-ig: **Velocitas** sportközlöny. Szerk. *Neuhausz* Ernő. — **1896**-ban: **Délvideki Turista.** Szerk. *Erdélyi* Károly dr. — **1896**-ban: **Hétfői Lapok.** Kiadó volt az „*Unió*" nyomda, szerk. *Lányi* Zsigmond. — **1896**-ban: **Délvidéki Tanügy,** a Délmagyarországi Tanító-Egylet közlönye. Szerk. *Reitter* Ferencz. Megszűnt. — **1897**-ben: **A Zuhany** élczlap. Kiadó: *Korger* Károly, szerk. *Török* István.

A **Városi Közlöny** hivatalos folyóirat **1898** január 15-én indult meg. Megjelenik minden hó 15-én. Szerkeszti a mindenkori főjegyző, jelenleg *Geml* József kir. tan. — **1898** ban: **Délvidéki Sport.** Szerkesztők: *Neuhausz* Ernő és *Osztie* Andor. Megszűnt. — **1898**-ban: **Temesvári Napló** napilap. Kiadó *Klein* Nándor, szerk. *Reiner* Adolf. Két hó után megszűnt. — **1898**-ban: **Temesvári Naplók.** Hetilap: Kiadó-szerk. *Dereztye* György Miklós. Néhány száma jelent meg. — **1898**-ban: **Közgazdaság.** A gazd. egyes. hiv. közlönye. Szerk. *Lendvai* Miklós. Megszűnt.

A *vegyes, magyar és német nyelvű* lapok közül **1886**-ban jelent meg a **Kiállítási Lap.** Kiadók *Magyar* testvérek, szerk. *Stumpfoll* Ede. Egy száma jelent meg. — **1886**-ban: **Utmutató. Wegweiser.** Kiadó *Fried* Lipót. Csak egyszer jelent meg. — **Tisztviselők Lapja,** lásd *Beamten-Zeitung* alatt. — **Continent.** Mellékczíme: **Központi Értesitő. 1885**—1895 között jelent meg. Kiadó-szerk. *Kollmann* Rudolf. — **1891**-ben: **Temesvári kiállítási közlemények.** Kiadó-szerk. *Strasser* Albert. 25 száma jelent meg. — **1891**—92-ben **Délmagyarországi Pinczér-Ujság.** Kiadó-szerk. *Muzsaly* Béni. — **1892**-től 1896-ig: **Herculesfürdő.** Hivatalos közlöny. Szerk. *Brettner* Ernő, *Uhrmann* H. és *Morvin* Frigyes. — **1894**—1895-ben: **Kereskedők Lapja.** Egyleti közlöny. Szerk. *Tedeschi* János. — **1895**—1896-ban: **Papyrus** szaklap. Kiadó-szerk: *Rácz* F. János. — **1896**-ban: **Magyar Hirdetési Ujság.** Kiadó-szerk. *Grosz* Jakab. — **1896**-ban: **Temesvári Lakáshirdető.** Kiadó-szerk. *Lechenmayer* Károly.

A **román nyelvű** lapok között **1874**—75-ben állott fenn a **Priculiciu** élczlap. Kiadó-szerk. *Rotariu* Pál. — **1876**—78 között: **Higiena si Serl'a.** Kiadó *Negrutiu* N. F., szerk. *Vasiciu* P. dr. — **1880**—1894-ig: **Luminatoriul,** politikai lap. Kiadó *Dregics* Mellett, szerk. *Rotariu* Pál. — **1885**-ben: **Timisiana.** Kiadó-szerk. *Pakatian* V. Tivadar. Megszűnt. — **1886**-tól 1892-ig: **Gazeta Poporului.** A Timisiana folytatása. Kiadók és szerk, *Pakatian* V. Tivadar és *Kosariu* Miklós. — **1886**—1887-ig: **Advocatul Poporal.** A Luminatoriul melléklapja. — **1891**-ben: **Satenul.** Kiadó-szerk. *Andreesku* E. — **1894**—98: **Dreptatea.** Politikai napilap. Szerk. *Branisce* Valér dr., *Candrea* György, *Voniga Döme*, majd *Trif* Aurél. — **1894**—98-ig: **Foaia de Dumineca.** Politikai hetilap, Szerk. a Depretata szerkesztői. — **1895**-ben: **Controla.** Politikai lap, hetenként kétszer jelent meg. Kiadó-szerk. *Barcian* János V. Megszűnt.

A **szerb nyelvű** lapok közül **1851**-ben indult meg a **Južna Pčela.** Kiadó-szerk. *Medaković* Milodár. 1852-ben megszűnt. — **1878**—80-ig: **Narodni Glasznik,** politikai lap. Szerk. *Jovanovits* Pál. — **1880**-ban: **Smotra.** Kiadó *Jovanovits,* szerk. *Markovits* Nikola. Megszűnt.

Az ezeken kivül időközben megindult és megszűnt lapok még: **Zorile.** Hetilap. Kiadó-szerk. *Indrescu* Ábrahám. — **Humoristische Marken-Zeitung.** Havi folyóirat. Kiadó-szerk. *Berey* István. — **Raiffeisen Bote.** Szaklap. Kiadó-szerk. id. *Anheuer* János. — **Temesvári Lakáshirdető.** Forgalmi közlöny. Kiadó-szerk. *Szőlősi* Ármin. — **Levélbélyeg Tőzsde.** Heti szaklap. Kiadó-szerk. *Ürményi*

Dezső dr. — **Délmagyarországi Gépvásár.** Gépszaklap. Kiadó *Rohlik* Ferencz. szerk. *Nagy* János. — **Világpostabélyeg-hirlap.** Kiadó-szerk. *Abonyi* Zsigmond. — **Az Orvos.** Heti szaklap. Kiadó-szerk. *Roth* Kálmán dr.

A már fölsoroltakon kívül időközben megindult és fennálló lapok, a **Temesvarer Volksblatt.** Politikai napilap. Kiadó-szerk. *Kastriener* Samu. — **Temesvári Hirlap.** Politikai napilap. Kiadó-szerk. *Pogány* Mihály. — **Temesvári Ujság.** Politikai napilap. Kiadó *Lotter* Ferencz, szerk. *Schweiger* Béla dr. — **Die Zeitung.** Polit. napilap. Kiadó *Lotter* Ferencz, szerk. *Kartjé* Mihály. — **Deutsch-Ungarischer Volksfreund.** Polit. hetilap. Kiadó *Schmidt* Fülöp, szerk. ifj. *Herber* József. -- **Temesmegyei Hivatalos Lap.** Hetilap. Kiadó a vármegye, szerk. *Tőkés* István dr. — **Plugarul román „Babu Izatului"** élczlap melléklettel. Hetilap. Kiadó-szerk. *Mitru* Miklós. — **Színházi Ujság.** Kiadó-szerk. *Vuchetich* Endre és *Juhl* Marczel. — **Kath. Egyházi és Zeneközlöny.** Havi közlöny. Kiadó a Czeczilia-egylet, szerk. *Járosy* Dezső. — **Von der Heide.** Folyóirat. Kiadó-szerk. *Orendi Hommenau* Viktor. — **Temesvári Színház.** Kiadó *Csendes* Lipót, szerk. *Osztie* Andor. — **Revista Preosilor.** Lelkészek lapja. Kiadó-szerk. *Voniga* Dávid. — **Az Erdő.** Szaklap. Kiadó-szerk. *Török* Sándor. — **Orsz. Hirdető Ujság.** Hetilap. Kiadó-szerk. *Király* Miklós. — **Bios.** Havi folyóirat. Kiadó a Bios-szövetkezet, szerk. *Ajváz* Szvetozár. — **Az Ördög.** Heti élczlap. Kiadó-szerk. *Muresián* Döme. — **Az Utazó.** Havi szaklap. Kiadó a Délmagy. Utazók Egyesülete, szerk. *Leipnik* Adolf dr.

* * *

Könyvtárak

Temesvár város számos tudományos és népnevelési intézményeinek eredményes működését nagyban fokozza és még sikeresebbé teszi a tudományos és népkönyvtárak működése, mely az iskolánkívüli oktatásnak kétségkívül ma a leghatalmasabb faktora. A tudományos városi közkönyvtáron kívül hat többé-kevésbé fejlett népkönyvtár teljesíti Temesvárott népnevelési és magyarosító hivatását.

A városi nyilvános könyvtár a kultúra terjesztésének szolgálatában immár nyolczadik éve folytatja komoly munkáját. A könyvtár ma már a tudományok különböző szakmáiba vágó művekkel is fel lévén szerelve, bármily tudományos kérdés iránt érdeklődők igényeit teljesen ki tudja elégíteni és nemcsak hogy bárki bármilyen tudományszakba vágó alapvető vagy délmagyarországi vonatkozású művet megtalál benne, hanem a mennyiben az a könyvtárban még nem volna meg, a komoly tanulmányok kielégítése czéljából bármily keresett munkát megrendel, esetleg a fővárosi vagy külföldi könytárakból kölcsön meghozatja.

Az úgyszólván hetenként bemutatásra kerülő minden új magyar könyv javarészét a könytár részben az évenként megismétlődő államsegélyből, legnagyobbrészt azonban a városi házipénztár terhére nyomban meg is hozatja.

A gyarapodás az ajándékozott könyvekben is elég gazdag volt és legutóbb is Laky Mátyás dr., főreálisk. igazgató nyugdíjaztatása alkalmával 567 kötetből álló kiválóan becses könyvtárát ajándékozta a városi könyvtárnak.

A könyvtár gyarapodásának harmadik értékes forrása volt legutóbb a Délmagyarorsz. Természettudományi Társulat folytatólagos letétje és végül a városi tanácshoz beérkezett és a könyvtárban elhelyezett különféle hivatalos kiadványok is, úgy hogy csak a lefolyt évi gyarapodás 1355 tételben 3584 kötetre és füzetre rúgott.

Az egész gyűjtemény e gyarapodással, a duplumokat nem számítva, 42.953 kötetre szaporodott, mely műveknek értéke összesen 128.107 korona.

De egyébként szóljon az alábbi statisztika, mely egyuttal a könyvtár látogatásáról, a használt művek számáról és azok szak szerinti megoszlásáról is szól.

A gyarapodás és a használt művek száma szak szerint:

Szakcsoport	Gyarapodás		Használt könyvek		Összesen
	művek száma	kötet, füzet	Kikölcsönözött száma	A könyvtárban használt művek	
I. Könyvtártan	34	59	10	27	37
II. Encyklopaedia	42	387	141	391	532
III. Hittudomány	50	63	79	49	123
IV. Bölcsészet	32	39	84	112	196
V. Közművelődés	69	145	193	205	398
VI. Nyelvtudomány	89	144	367	1235	1602
VII. Szépirodalom	164	289	3104	2362	5466
VIII. Művészetek	56	179	206	226	432
IX. Történelem	194	444	608	556	1164
X. Jogtudomány	57	177	171	142	313
XI. Közigazgatás	36	78	104	61	165
XII. Ipar, kereskedelem	86	178	231	77	308
XIII. Statisztika	17	107	21	49	70
XIV. Természettudomány	93	228	155	199	354
XV. Földrajz	100	282	238	649	887
XVI. Műszaki művek	24	63	41	173	214
XVII. Orvosi művek	165	334	149	95	244
XVIII. Vegyesek	14	54	78	170	248
XIX. Hírlapok	2	136	26	111	137
XX. Térképek	7	18	21	26	47
Összesen	1331	3342	6027	6920	12.947

Az olvasótermet látogatók foglalkozási ág szerinti kimutatása 1911. évben.

Foglalkozás	Január	Február	Márczius	Április	Május	Június	Július	Augusztus	Szeptember	Október	November	Deczember	Összesen
Főiskolai tanuló	18	6	1	4	5	19	—	—	6	9	1	11	80
Középiskolai tanuló	714	775	632	339	107	72	—	—	125	384	635	582	4366
Felső keresk. tanuló	101	76	98	38	23	18	—	—	25	50	102	149	680
Közép szakisk. tanuló	24	8	10	—	1	—	—	—	14	9	10	16	92
Tanár, tanárj., tanító	39	10	36	28	22	13	—	—	20	11	21	18	218
Magánzó	21	12	10	—	8	3	—	—	11	12	8	7	92
Hivatalnok	36	25	12	10	11	7	—	—	15	20	30	72	238
Hírlapíró, író	11	—	6	—	3	—	—	—	1	4	1	3	29
Ügyvéd	1	2	3	4	2	3	—	—	3	2	3	5	28
Orvos	6	1	4	2	1	1	—	—	2	1	1	4	23
Mérnök	2	1	2	2	4	—	—	—	2	1	1	5	20
Lelkész	8	4	2	3	4	—	—	—	1	5	6	2	35
Katonatiszt	3	2	1	—	1	2	—	—	1	—	—	—	10
Kereskedő	10	7	3	4	2	—	—	—	3	8	7	3	47
Művész	3	2	1	—	1	—	—	—	2	1	1	4	15
Vegyész	1	1	1	—	2	—	—	—	1	2	—	—	8
Műiparos	4	4	2	3	1	1	—	—	1	3	4	8	31
Összesen	1002	936	824	437	198	139	—	—	234	522	831	889	6012

Hatezer művet vettek ki tehát az elmult év folyamán a városi nyilvános könyvtárból és közel hétezret olvastak a könyvtár olvasótermében.

Az olvasóterem minden hétköznap délután 3—7-ig nyitva van, sőt legutóbb a délelőtti órákban is nyitva volt az olvasó közönség részére.

A könyvtár 1912. évi költségelőirányzatát a városi közgyűlés 8900 koronában állapította meg.

A városi nyilvános könyvtárt 1904-ben Temesvár város közönsége a saját erejéből alapította. Az állam 1906-ban 25.000 korona rendkívüli segélyt folyósított gyarapítására s azonkívül rendes évi 1000 koronás segélyben is részesíti. A könyvtár igazgatója Bellai József, városi közművelődésügyi tanácsos.

A városi nyilvános közkönyvtáron kívül hat kisebb *népkönyvtár* szolgálja a magyarosítás és ismeretterjesztés ügyét városunkban, ú. m.:

A gyárvárosi népkönyvtár hetenként kétszer, szerdán és vasárnapon délutánonként van nyitva. Az utolsó évben a könyvtárból 8165 darab könyvet vettek ki használatra. Könyvállománya az 1911. évi államsegélylyel és a városi tanács hozzájárulásával 238 kötettel szaporodott és így összesen 2402 kötetet tesz, a könyvtár kezelője *Mező* Dániel városi tanító.

A népkönyvtár 400 korona államsegélyben részesült. Fenntartási költségeire a folyó évre még további 1990 korona van előirányozva. Alapította 1902-ben a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa.

Az erzsébetvárosi népkönyvtár vasárnap délután 2—4-ig és szerdán 4—6-ig van nyitva. Azonban ezt a két-két órai időt a téli hónapok alatt egy—egy órával megtoldják. A nyolcz hónap alatt (június—szeptember hónapokban a könyvtár zárva van) 58 ízben adtak ki könyveket s miután a kiadott kötetek száma 6310-ről 6703-ra emelkedett, az egy-egy napon kiadásra került könyvek átlaga 105-ről 115-re emelkedett.

A könyvtár 1911-ben 286 kötettel gyarapodott s így jelenleg 2433 kötetet tartalmaz 7565 kor. értékben. Ezt a könyvtárt is a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa alapította 1902. évben.

A könyvtár műveinek szaporítását a nyert 400 kor. államsegély tette lehetővé, míg dologi kiadásait a városi tanács 940 koronányi hozzájárulásával fedezte. A könyvtár kezelője *Lindner* Nándor közs. tanító.

A józsefvárosi népkönyvtár mindennap d. u. 3—7 óráig van nyitva. Közel 9000 kötetnyi könyvanyagát, 246 egyleti tag havi 60 fillérnyi tagsági díj ellenében, a munkásnép pedig teljesen ingyen használja. A használt könyvek száma 27.860. A temesvár-józsefvárosi polgári olvasóegylet által fenntartott könyvtár 1000 kor. állami és 500 kor. városi segélyben részesül.

A Népiroda-egyesülettől fenntartott belvárosi *népkönyvtár* második évi fennallása óta közel 400 kötetből álló könyvanyagra tett szert, s e csekély könyvanyag mellett is, igen sűrű használatnak örvend. A könyvtár a lefolyt évben 400 korona állami támogatásban részesült.

A ferenczvárosi, eredetileg a m. kir. földmívelésügyi minisztertől adományozott *népkönyvtár* fejlesztését a lefolyt évben a Múzeumok és Könyvtárak Orsz. Tanácsa vette a kezébe, mely e czélra 400 koronát utalványozott ki.

A Ferenczváros-Rónácz telepi népkönyvtar az ottani Magyar Társas-kör kezelése alatt áll s azt a telepnek legnagyobbrészt vasúti alkalmazottakból álló lakossága használja.

TÖRVÉNYKEZÉS.

Temesvár a temesvári kir. ítélőtáblának, főügyészségnek, kir. törvényszéknek, kir. ügyészségnek, kir. járásbíróságnak, ügyvédi és kir. közjegyzői kamarának, kir. kincstári ügyészségnek, munkásbiztosítási választott bíróságnak és a temesvári Lloydtársulat választott bíróságának székhelye.

Kir. ítélőtábla

A kir. ítélőtáblák szervezése alkalmából élénk versengés támadt az egymással úgyis vetélkedő két nagy alföldi város: Arad és Temesvár között. Az 1890. évi XXV. törvényczikk, a mely a kir. ítélőtáblák és kir. főügyészségek szervezéséről intézkedik, Temesvárnak juttatta a kir. ítélőtáblát, a melynek hatáskörét a fehértemplomi, karánsebesi, lugosi, pancsovai és a temesvári kir. törvényszékek területeire terjesztette ki.

Az ekként szervezett kir. ítélőtábla 1891. évi május hó 5-én kezdette meg működését és az nap d. e. 10 órakor tartotta alakuló teljes ülését Paiss Andor dr., kir. ítélőtáblai elnök, mint a temesvári kir. ítélőtábla területére kiküldött miniszteri biztos elnöklete alatt. A kir. ítélőtábla személyzetét alkották: a már említett elnökön kívül *Horváth* Jenő és *Fluk* Ádám tanácselnökök, *Jekelfalussy* Andor, *Berlogia* Ábrahám, *Sey* Andor, *Ternovszky* Béla, *Burián* Pál, *Huszka* Mihály, *Istvánffy* József, *Seyfried* József, *Pap* László dr., *Biró* János dr., *Scherff* János, *Ludvig* János, *Dogáriu* Tamás, *Avarffy* Gyula, *Gidró* László és *Gál* Lajos bírák, *Küttel* Sámuel dr. elnöki titkár, *Röth* László dr., *Antal* Miklós, *Havas* Antal, *Kelemen* András és *Wesztermayer* Vidor dr. kir. albírák, tanácsjegyzők és *Omazta* Lajos segédhivatali igazgató.

Jelenleg a kir. ítélőtáblánál működnek: *Laszy* József dr., a II. osztályú vaskorona rend lovagja, elnök; *Szekeres* János és *Dömök* Jenő tanácselnökök, *Stein* József, *Weszternayer* Vidor dr., *Kovács* Béla, *Balás* Döme dr. *Jurka* János dr., *Havas* Antal, *Küttel* Sámuel dr., *Kotócz* Pál, *Abay* Leó. *Raszlaviczy* Géza, *Kovács* Károly dr., *Scholmáschi* Adolf, *Balázs* Adolf dr., *Pálffy* Dezső dr. és *Kovács* Marczell dr. bírák, *Ury* Lajos elnöki titkár, *Kvassay* Gyula, *Lehótzky* Miklós dr. és *Radu* Tivadar kir. járásbirák és *Rabocskay* Béla dr. bírósági jegyző, tanácsjegyzők, *Omazta* Lajos kir. tanácsos segédhivatali főigazgató.

A temesvári kir. ítélőtáblának ügyvitelét és ügykezelését 1909. évi július hó 11 óta, az Omazta Lajos segédhivatali főigazgató által kidolgozott kezelési rendszer irányítja és e részben ügyvitele és ügykezelése az ország többi királyi ítélőtáblájától elütő.

A temesvári kir. ítélőtábla ügyforgalma volt az 1911. évben 2069 polgári ügy, 384 sommás perbeli felülvizsgálat és felfolyamodás, 984 büntetőügy, 465 pénzügyi kihágás, összesen 4442 ügy; elintézetlen volt 1911. év végén 498 ügy. Egy bíróra a kir. ítélőtáblánál 296 ügy és 164 ítélet esik. A temesvári kir. ítélőtábla ügyforgalom tekintetében az ország 11 táblája között az ötödik, a bírák megterheltetését illetően a harmadik, a hátralékok tekintetében pedig a hetedik helyen áll; ellenben egy bíróra a legtöbb ítélet a temesvári kir. ítélőtáblánál esik.

Fennállása óta a kir. ítélőtábla hat polgári és három büntetőjogi teljes ülési döntvényt hozott.

A temesvári kir. ítélőtábla elnökének felügyeleti jogköre kiterjed a temesvári kir. ítélőtábla kerületében levő kir. bíróságokon felül a munkásbiztosítási és a temesvári Lloyd társulati választott bíróságokra is.

Kir. főügyészség

Az 1890. évi XXV. törvényczikk a kir. ítélőtáblák mellé kir. főügyészségeket is szervezett; a temesvári kir. ítélőtábla mellett azonban kir. főügyészség 1900. évi január 1-ig nem volt felállítva, hanem ennek teendőit a szegedi kir. főügyészség látta el. A bűnvádi perrendtartás életbeléptetése következtében azon-

ban 1900 január 1-ével a temesvári kir. főügyészséget is megszervezték. *Igyártó* Sándor, a debreczeni kir. törvényszék elnöke lett ez alkalommal a kir. főügyész. Jelenleg a temesvári kir. főügyész *Gozsdu* Elek dr., főügyészi helyettes *Répászky* Béla dr., irodafőtiszt *Baán* Lajos. A kir. főügyészséghez a fehértemplomi, karánsebesi, lugosi, pancsovai és temesvári kir. ügyészségek területei tartoznak. A temesvári kir. főügyészség ügyforgalma volt 1911-ben 329 bűnvádi ügy, 2 házassági ügyben tett vélemény és 14 fegyelmi ügy.

A temesvári kir. törvényszék

A temesvári kir. törvényszéket az 1871. évi XXXII. törvényczikk és az ennek alapján kiadott 1871. évi 9225. számú igazságügyminiszteri rendelettel állították fel. Területéhez tartoznak a buziásfürdői, csáki, lippai, temesrékasi temesvári, újaradi és vingai kir. járásbíróságok. A temesvári kir. törvényszék 1872 óta saját, úgy a nagybecskereki és a nagykikindai kir. törvényszékek területére nézve, pénzügyekben bírói hatóságot nyert. 1892—1900. évig sajtó-ügyekben bírói hatósággal volt felruházva; 1900 január 1-től kezdve, mint a temesvári kir. ítélőtábla székhelyén lévő kir. törvényszék, kivételes esküdtbirósági, sajtóbirósági és büntető bírósági hatáskörrel bír az 1897. évi XXXIV. törvényczikk 15. § II. pontjában és a 17. § utolsóelőtti bekezdésében megjelölt bűntettek és vétségek eseteiben.

Mint kir. közjegyzői kamara székhelyén lévő törvényszék, a temesvári kir. törvényszék egyúttal a kir. közjegyzők elleni fegyelmi bírósági jogkörrel is fel van ruházva és ebbeli hatásköre a temesvári kir. közjegyzői kamara egész területére terjed.

A temesvári kir. törvényszék területére nézve a bányaügyi bírósági hatóságot a fehértemplomi kir. törvényszék gyakorolja.

Lottóper

A temesvári kir. törvényszéknek fennállása óta legszenzácziósabb bűnügye a közokirathamisítás bűntette miatt Farkas Menyhért és társai ellen folyamatba tett bűnper volt, a melyet a mult század kilenczvenes éveinek elején, „lottóper" néven ismert a világ.

Az 1889. évi július hó 6-án Temesvárott tartott állami lottóhúzás alkalmával ugyanis a szerencsekerékből a 44., 50., 55., 80. és 88. számok kerültek ki nyerőkként. Bécsben csakhamar jelentkezett is a szerencsés nyerő, a kinek az osztrák államkincstár 480.000 forintot fizetett ki nyereményként. A kis lutrinak nevezett állami lottójövedéknél eddigelé hallatlan összegű nyeremény gyanus volt. Tényleg kiderült, hogy Bécsben három ottani lottógyűjtőben a 40., 44., 50., 55., 60., 66., 70., 77., 80. és 88. számokból különböző változatossággal összeállított 240 ternó sorozatot, minden egyes sorozatot 5—5 forinttal rakván meg, *Farkas* Menyhért, volt városi hivatalnok, ügyvédi írnok tette be az 1889 július hó 9-én Temesvárott tartandó húzásra a lutriba, a ki 1889. évi július hó 1-től 3-ig Bécsben tartózkodott. A megindult vizsgálat azután kiderítette, hogy Farkas Menyhért a húzás napjára Temesvárra érkezett, itt a Koronaherczeg-szállóban vett lakást, ott özv. Telkessy Nándorné nevű bűntársával találkozott és ennek 11 éves Margit nevű leányát fiúruhába öltöztetve, ezekkel a húzás helyére, a lottóhivatalba ment. A nyerő számokat az erre rendelt bizottság előtt rendesen a Gizella-árvaházból odaküldött fiúcska emelte ki a szerencsekerékből; ezt a fiúcskát azonban Püspöky József lottóhivatalnok, Farkas Menyhértnek szintén bűntársa, eltávolította és a szerencsekerékhez Telkessy Margitot állította. A negyedik bűntárs, Szobovits Károly lottóhivatalnok, e közben a szerencsekerékbe a számokat berakta, a számok befogadására szolgáló fatokok közül azonban tíz, előzőleg sötétre festett tokba a Farkas Menyhért által megrakott tíz számot helyezte el. A kis Margit, a kit Farkas Menyhért megelőzően erre kitanított, a kerékből hat sötét tokot húzott ki, a mi által Farkas Menyhért húsz ternónyereményt, egyénkint 24.000, összesen 480.000 forinttal ért el. A bírói vizsgálat az egész bűnszövetkezetre világosságot vetett és *Farkas* Menyhért öt évi, *Szobovits* Károly és *Püspöky* József $4^1/_2$—$4^1/_2$ évi, özv. *Telkessy* Nándorné pedig 1 és $^1/_2$ évi börtönnel lakolt.

Ezen kívül az utóbbi években is volt elég szomorúan szenzácziós bűnpöre a temesvári kir. törvényszéknek, a melyek egy-egy időre az ország figyelmét a kir. törvényszékre és a területén lévő közbiztonsági és közműveltségi viszonyokra irányították.

Mérgezési bűnperek

Így 1899. és 1900. években Széphely és Liget, 1905. évben pedig Kenéz községben jött a hatóság tömeges mérgezéseknek a nyomára; az útban álló házastárs, gyermek, szülő eltávolítására rögtön kéznél állott a szerecsika nevű kendőzőszerből készült arzén. A folyamatba tett bírói eljárás és az annak alapján kiszabott

súlyos büntetések sem voltak elriasztó hatással; mérgezési bűnperek most is gyakoriak, jelenleg (1912) is, Lippán elkövetett tömeges mérgezések ügyében folyik a vizsgálat.

Kivégzések

1912. évi április hó 20-án szomorú bírósági aktus folyt le a kir. ügyészség zárt udvarán; aznap reggel 7 órakor végezték ki *Balázs* Istvánt, a ki 1911. évi június hó 10-én a Belváros egyik élénk utczájában, a déli órákban, Lőwinger Ferencz zálogháztulajdonost meggyilkolta és kirabolta. Ezenkívül még három kivégzés történt a kir. törvényszék fennállása óta: 1885-ben, midőn *Romanov* József és neje *Dupcza* Anna gyilkosság és rablás bűntette miatt és 1892-ben, midőn egy kintornás fiú gyilkosa, *Jovanovics* Antal került a hóhér kezére.

Személyzet

A temesvári kir. törvényszék élén jelenleg (1912) *Virág* Béla dr. kir. törvényszéki elnök áll, a ki 1911 óta vezeti a kir. törvényszéket. Bírái jelenleg: *Gerdánovits* Sándor (kir. ítélőtáblai bírói czímmel és jelleggel), *Kirvay* Döme, *Hermann* Béla, *Rosenfeld* Béla dr., *Szunyogh* András, *Fehér* Antal (vizsgálóbíró), *Szász* János dr., *Muntyán* István dr., *Radu* Aurél, *Noszkó* Imre dr., *Lászlóffy* Béla, *Simonfay* Emil dr., *Mayer* György, *Dárda* Géza dr., *Menczer* Rezső dr., *Sárga* József kir. törvényszéki bírák; *Lamberg* Ferencz és *Becker* János dr. albírák, kilencz jegyző, hét joggyakornok, egy irodaigazgató, három telekkönyvvezető, hét irodatiszt, hét írnok, tizenhat díjnok, tizenhárom hivatalszolga.

A kir. törvényszék területén öt kir. közjegyző működik, továbbá hat állandó szakértő és tizenhárom tolmács. A kereskedelmi ülnökök száma tizenkettő, közöttük két kereskedelmi tanácsos.

Járásbíróságok

A temesvári kir. törvényszékhez a következő kir. járásbíróságok tartoznak:

Buziásfürdői kir. járásbíróság. Vezető: *Horváth* Jenő kir. ítélőtáblai bírói czímmel és jelleggel felruházva; járásbírák: *Juricskay* Aurél, *Liszkai* Béla, *Kaminszky* István; egy telekkönyvvezető, egy irodatiszt, négy írnok, öt díjnok, egy bírósági végrehajtó.

Csáki kir. járásbíróság. Vezető: *Simonyi* Dezső kir. járásbíró; albírák: *Korondy* Sándor, *Popovics* Miklós; két telekkönyvvezető, egy irodatiszt, három írnok, három díjnok, egy bírósági végrehajtó.

Lippai kir. járásbíróság. Vezető: *Halász* István kir. járásbíró; járásbíró: *Schweiger* Gábor, albíró: *Candrea* János; két telekkönyvvezető,, három irodatiszt, egy írnok, két díjnok, egy bírósági végrehajtó.

Temesrékasi kir. járásbíróság. Vezető: *Grecsek* Ede kir. járásbíró; járásbíró: *Simon* Endre; albíró: *Papp* István; egy telekkönyvvezető, két irodatiszt, két írnok, három díjnok, egy bírósági végrehajtó.

Temesvári kir. járásbíróság. Vezető: *Hofbauer* Péter kir. ítélőtáblai bírói czímmel és jelleggel felruházva; járásbírák: *Szandics* Uros, *Schmidt* József, *Darnay* Jónás, *Herczegfy* Viktor, *Fischer* János, *Szathmáry* Béla, *Ónody* Illés, *Rázel* István; egy joggyakornok, négy irodatiszt, két írnok, nyolcz díjnok, három bírósági végrehajtó, három hivatalszolga.

Újaradi kir. járásbíróság. Vezető: *Kovácsics* Ágoston kir. járásbíró; járásbírák: *Csáklány* Sándor, *Komáromi* Kálmán; egy telekkönyvvezető, egy irodatiszt, két írnok, két díjnok, egy bírósági végrehajtó.

Vingai kir. járásbíróság. Vezető: *Kövér* Ákos kir. járásbíró. Járásbíró: *Eisler* Mihály dr.; albíró: *Pásztor* Imre; két telekkönyvvezető, egy irodatiszt, két írnok, négy díjnok, egy bírósági végrehajtó.

A kir. törvényszék székhelyén lévő temesvári kir. járásbíróság kivételével, a többi kir. járásbíróság mindenike egyúttal telekkönyvi hatósággal is fel van ruházva.

Ügyforgalom

A temesvári kir. törvényszék és a hozzátartozó kir. járásbíróságok ügyforgalmáról a következő számadatok nyujtanak felvilágosítást:

A kir. törvényszékhez 1911-ben 56.664 beadvány és sommás fellebb vitt ügy érkezett és pedig: 27.000 polgári, 15.454 telekkönyvi, 12.995 büntető, 43 fegyelmi beadvány és 1172 sommás fellebb vitt ügy.

A polgári perek száma 3152, a telekkönyvi ügyeké 11.365, a perenkívülieké 941, a sommás perbeli fellebbezéseké 896, a felülvizsgálatoké 196, a felfolyamodásoké 76, a vizsgálóbírói ügyeké 657, az első folyamodású bűnvádi pereké 610, a pénzügyi kihágásoké 1089 és a másodfolyamodású bűnügyeké 1089 volt. Egy bíróra, a telekkönyvi ügyekkel együtt, 1031, ezek nélkül 433 ügy esett.

A temesvári kir. törvényszékhez tartozó kir. járásbíróságokhoz az 1911-ben befolyt 11.246 sommás per, 2096 örökösödési, 6329 végrehajtási, 6305 vétségi és kihágási és 32.002 telekkönyvi ügy; a mellékes ügyszakokkal együtt 66017, a

melyekből az év végén csak 3289 maradt folyamatban, vagyis a kir. járásbíróságok terhére a beérkezett ügyeknek csak 4·9%-a írható hátralékul.

Temesvári kir. ügyészség

A temesvári kir. törvényszék mellett működő temesvári kir. ügyészség vezetője *Boross* Dezső dr. kir. ügyész; mellette működnek még *Lázár* József, *Jörg* Endre és *Vaniss* Dezső kir. ügyészek, egy beosztott bírósági jegyző, két írnok, két díjnok és egy szolga.

A temesvári kir. ügyészséghez 1911-ben 10.291 beadvány, 1735 nyomozási és vizsgálati s 10 fegyelmi ügy érkezett.

A temesvári ügyvédi kamara

A temesvári ügyvédi kamara a fehértemplomi, karánsebesi, lugosi, pancsovai és temesvári kir. törvényszékek területeire terjed ki. 1911-ben a kamara elnöke volt *Kisfaludy* Kálmán, alelnöke: *Várnay* Ernő, titkára *Korniss* Géza, pénztárnoka *Sztura* Szilárd dr., ügyésze *Weldin* József dr. Rendes választmányi tagok: *Muth* Gáspár dr., *Keppich* Henrik, *Cosma* Aurél dr., *Sugár* Tivadar dr., *Buding* József dr., *Steiner* Adolf dr., *Junkert* Mátyás dr.; póttagok: *Pokomándy* Sándor dr., *Ungár* Adolf dr., *Ádám* György dr. és *Radocsay* László dr. temesvári ügyvédek. A kamarának 1911 végén 350 ügyvéd és 196 ügyvédjelölt bejegyzett tagja volt, a kik közül Temesvárott 101, Buziásfürdőn 7, Csákon 6, Dettán 7, Fehértemplomon 18, Kevevárán 11, Lippán 7, Nagykárolyfalván 3, Temesrékason 4, Újaradon 4, Verseczen 22 és Vingán 5 ügyvéd működött.

Ügyvédszövetség

Az országos ügyvédszövetség temesvári osztálya még 1911-ben alakult 60 taggal. Jelenleg (1912) az ügyvédszövetség elnöke *Fáy* Ignácz dr.; társelnök: *Skuteczky* Miksa dr., titkárok: *Láng* Béla dr. és *Löffler* Géza dr., pénztáros *Radocsay* László dr.

A temesvár kir. közjegyzői kamara

A temesvári kir. közjegyzői kamarához a fehértemplomi, karánsebesi, lugosi, nagybecskereki, nagykikindai, pancsovai és temesvári kir. törvényszéki kerületek tartoznak. A közjegyzői kamara elnöke 1878. év óta *Plausich* Mátyás temesvári kir. közjegyző; helyettes elnöke *Telbisz* Imre dr. temesvári kir. közjegyző; választmányi tagok: *Simonsich* Géza (Nagyszentmiklós), *Szathmáry* Lajos (Vinga) és *Sussich* Károly (Karánsebes); póttagok: *Buócz* Béla (Versecz), és *Kikinday* Győző dr. (Nagykikinda). A fegyelmi bíróság közjegyző tagjai: *Plausich* Mátyás, *Telbisz* Imre dr. és *Susich* Károly.

A kamarába bejegyzett kir. közjegyzők száma 26, a kik közül Temesvárott működnek: *Plausich* Mátyás és *Telbisz* Imre dr. és Temesmegyében: Buziásfürdőn (jelenleg betöltetlen), Dettán *Sziklai* György dr., Fehértemplomon *Bottlik* Dezső dr., Kevevárán *Kuna* Jenő, Lippán *Vannay* Gusztáv, Verseczen *Buócz* Béla és Vingán *Szathmáry* Lajos.

Kir. kincstári ügyészség

A temesvári kir. kincstári ügyészség vezetője: *Nagy* János jogügyi tanácsos; alügyész: *Mayer* István dr., irodatiszt *Nagy* István és négy díjnok.

Munkásbiztosítási választott bíróságok

A temesvári munkásbiztosítási választott bíróság elnöke *Gerdánovics* Sándor kir. ítélőtáblai bírói czímmel és jelleggel felruházott temesvári kir. törvényszéki bíró; helyettes elnöke *Szász* János temesvári kir. törvényszéki bíró; jegyzője *Ellbogen* István temesvári kir. törvényszéki írnok; bírái a munkaadók részéről 25 ülnök és 10 helyettes ülnök, a biztosítottak részéről 24 ülnök és 10 helyettes ülnök; ezekből az ügyek tárgyalásán 2 munkaadó és 2biztosított munkásülnök vesz részt bíróként, úgy hogy a bíróság ötös tanácsból áll.

A temesvári választott bíróság ügyforgalma 1911-ben a következő volt: érkezett hét elnöki ügy, nyolcz betegsegély, két baleseti állandó járadék és egyéb baleseti kártalanítás iránti per; folyamatban maradt 1911 végén egy betegsegély iránti per.

Temes vármegyében még egy munkásbiztosítási választott bíróság működik és pedig Verseczen; ennek elnöke *Paulovits* István kir. ítélőtáblai bírói czímmel és jelleggel felruházott vezető kir. járásbíró; helyettes elnöke *Baross* Dezső kir. járásbíró; jegyzője *Gyórits* Milutin kir. járásbírósági írnok; a bizottság többi tagjai: a munkaadók részéről 10 ülnök és 8 helyettes ülnök, a biztosított munkások részéről 10 ülnök és 7 helyettes ülnök. A versecz munkásbiztosítási választott bírósághoz 1911-ben 8 elnöki ügy és 4 betegségi segély iránti per érkezett; 1911 végén folyamatban maradt egy segély iránti per.

A temesvári Lloyd-társulat választott bírósága

A temesvári Lloyd-társulat választott bírósága állandó, kivételes, állami bíróság, a melynek hatáskörét törvény (1881:LX. t.-cz. 94. §) határozza meg. A budapesti árú- és értéktőzsdén működő tőzsdebíróságon kívül, egyedül a temesvári Lloydtársulat választott bírósága van ily állandó, törvényes hatáskörű bíróság gyanánt elismerve, a mennyiben az 1870. évi II. t.-cz. 2. §-a csak ama vidéki termény- és

gabonacsarnokok külön bíróságát állította vissza, a melyeknek még az 1868. évi LIV. t.-cz. életbelépte előtt, felsőbb helyről jóváhagyott alapszabályok erejénél fogva, tényleg fennállott választott bírósága volt, ilyennel pedig csak a temesvári Lloyd-társulat rendelkezett. A Lloyd-társulat választott bíróságának szervezetét és eljárási szabályait a társulat autonom jogkörében megállapított alapszabályok tartalmazzák. A választott bíróság fölött a közvetetlen felügyeletet Nagypélyi *Sternthal* Salamon, a Lloyd-társulat igazgatója gyakorolja, míg felsőbb felügyeleti hatósága a temesvári királyi ítélőtábla elnöke. Hogy ez a kivételes bíróság a temesvári és vidéki kereskedelmi és ipari életre mily befolyást gyakorol és mennyire elősegíti a kir. járásbíróságok nehézkes eljárásától elütő, gyors ítélkezésével az eléje utalt vitás ügyek és kérdések elintézését, arra nézve az 1911. évi ügyforgalmi adatok szolgálnak mindennél bővebb magyarázattal. Ezek szerint 1911-ben érkezett 296 per, a melyből az év végén csak 14 volt elintézetlen és 76 végrehajtási kérvény. A választott bíróság határozatát mindössze 8 esetben támadták meg jogorvoslattal és a kir. ítélőtábla a választott bíróság határozatát mind a nyolcz esetben helybenhagyta.

Jogászegylet

A jogi élet fejlesztése, a bíróságok tagjai és az ügyvédek közötti társas érintkezés intenzivebb kultiválása, mind a jogi élet által felvetett kérdések beható megvitatása czéljából, még 1891-ben megalakult a temesvári jogászegylet, a mely első elnökévé *Horváth* Jenő kir. ítélőtáblai tanácselnököt választotta. A mily nagy volt az egylet megalakításakor az iránta való érdeklődés, épp oly közöny mutatkozik jelenleg az egylet iránt. Alapos azonban a remény, hogy Temesvárott, mihamarább lüktető jogászi egyleti életről adhatunk számot.

A fehértemplomi kir. törvényszék

Az 1872. évi június hó 9-én kelt és a katonai Határőrvidék polgárosítását elrendelő legfelsőbb kir. leírat alapján kiadott 31.700/1872. számú igazságügyi miniszteri rendelet szervezte Temesmegye második törvényszékét, a fehértemplomi kir. törvényszéket. Ennek első tisztviselői katonák voltak; elnöke lett *Glaser* Eulog őrnagy hadbíró, bírái: *Burián* János őrnagy és *Hesske* József kapitány hadbírák; a kir. ügyészi tisztet *Kellner* Ferencz kapitány hadbíró töltötte be, a kik személyes ügyeiket illetőleg a katonai hatóságnak és a katonai bíróságnak voltak alávetve. Az ekként felállított törvényszék 1872 nov. hó 20-án kezdette meg működését; a hivatalos nyelv természetesen a német volt, 1873. évi deczember hó 1-én életbelépett a magyar hivatalos nyelvű kir. törvényszék, *Mály* István elnöklete alatt, azonban még az 1880-as évek is német nyelvű ítéleteket és határozatokat adtak ki. Ma már természetesen az összes ügyvitel magyar.

Fokozatosan lépett életbe a kir. törvényszék területén az 1868. évi LIV. t.-cz.-ben foglalt polgári perrendtartás, 1882. évi január elsején és fokozatosan léptek életbe a többi magyar törvények és jogszabályok is, kivéve a magyar magánjog szabályait, a melyek a kir. törvényszék területének egyes részeiből máig is száműzve vannak, a mennyiben a volt katonai Határőrvidékből alakított fehértemplomi, kevevárai és nagykárolyfalvai kir. járásbíróságok területén egyelőre még ma is az ausztriai általános polgári törvénykönyv van érvényben.

A fehértemplomi kir. törvényszék joghatósága a dettai, fehértemplomi, kevevárai, nagykárolyfalvai, oraviczabányai, szászkabányai és verseczi kir. járásbíróságok területeire terjed ki. A polgári, büntető és telekkönyvi joghatóságon kívül, pénzügyi bírói hatáskörrel bír a saját, mind a karánsebesi, mind a pancsovai kir. törvényszékek területére nézve, míg bányaügyi bírósági jogköre, saját területén kívül, a lugosi, nagybecskereki, nagykikindai, szabadkai, temesvári, újvidéki és zombori kir. törvényszékekre terjed ki. Sajtóügyekben a fehértemplomi, kevevárai és nagykárolyfalvai kir. járásbíróságok területére nézve — esküdtszék kizárásával — szintén bírói hatósággal bírt, eme hatósága azonban 1900 január elsejével megszűnt; jelenleg az 1897. évi XXXIV. t.-cz. 15. § II. pontjában és a 17. § utolsóelőtti bekezdésében megjelölt bűntettek és vétségekre nézve kivételes esküdt-, sajtó- és büntetőbírósága a temesvári kir. törvényszék.

A fehértemplomi kir. törvényszék elnöke 1911 óta *Jakabffy* Pál. Bírák: *Popescu* Traján (ítélőtáblai bírói czímmel és jelleggel), *Seemayer* Béla, *Michalovitz* Gábor (vizsgálóbíró), *Kinaszevich* Béla, *Mártonffy* János, *László* Izidor, *Szenttamási* Miklós, *Schlachta* Jenő, *György* József dr., *Ladányi* Zoltán; albírák: *Gillányi* Artur, *Gál* Jenő dr., egy állás betöltetlen; kilencz jegyző, egy joggyakornok, egy irodaigazgató, két telekkönyvvezető, öt irodatiszt, két írnok, kilencz díjnok, öt hivatalszolga. A kir. törvényszék területén öt kir. közjegyző székel; van továbbá 14 állandó szakértő. A kir. törvényszékhez két kereskedelmi ülnök van kinevezve.

Járásbíróságok

A fehértemplomi kir. törvényszékhez tartozó kir. járásbíróságok a következők:

Dettai kir. járásbíróság. Vezetője: *Porutiu* Emil kir. járásbíró, járásbírák: *Mottl* Lajos dr. és *Wild* Károly, egy telekkönyvvezető, két irodatiszt, egy írnok, két díjnok, egy bírósági végrehajtó.

Fehértemplomi kir. járásbíróság. Vezetője: *Zemplényi* Árpád Emil dr., járásbíró: *Sikorszky* Sándor, albíró ifj. *Tornya* Endre; egy jegyző, egy irodatiszt, két írnok, két díjnok, egy birósági végrehajtó.

Kevevárai kir. járásbíróság. Vezetője: *Reichel* Frigyes dr., kir. járásbíró. Járásbírák: *Kapp* János, *Szabó* Sándor; albíró: *Hajdú* János; egy jegyző, egy telekkönyvvezető, egy irodatiszt, három írnok, öt díjnok, két bírósági végrehajtó.

Nagykárolyfalvai kir. járásbíróság Vezetője: *Jákó* Zoltán kir. járásbíró; albíró: *Novák* Jenő dr.; egy jegyző, egy telekkönyvvezető, egy irodatiszt, egy írnok, két díjnok, egy bírósági végrehajtó.

Az *oraviczabányai* és a *szászkabányai* kir. járásbíróságok nem fekszenek Temes vármegye területén s így azok személyzeti felsorolását mellőzzük.

Verseczi kir. járásbíróság. Vezető: *Paulovits* István, kir. ítélőtáblai bíró; járásbírák: *Baross* Dezső, *Guggenberger* Gyula, *Fuchs* Gyula dr., *Buócz* Imre; albíró: *Huszár* Aurél; egy jegyző, két telekkönyvvezető, öt irodatiszt, egy írnok, öt díjnok, két bírósági végrehajtó.

A kir. törvényszék székhelyén lévő fehértemplomi kir. járásbíróságon kívül, a most említett kir. járásbíróságoknak mindenike telekkönyvi hatósággal is bír.

A fehértemplomi kir. törvényszéknek és a hozzátartozó kir. járásbíróságoknak ügyforgalma 1911-ben a következő volt:

Beérkezett a kir. törvényszékhez 37.417 beadvány és sommás fellebb vitt ügy és pedig: 16.492 polgári, 11.667 telekkönyvi, 8150 büntető, 25 fegyelmi beadvány és 1083 sommás fellebb vitt ügy. A polgári perek száma volt 2690; a telekkönyvi ügyeké 7604, a perenkívülieké 425, a sommás perbeli fellebbezéseké 801, a felülvizsgálatoké 230, a felfolyamodásoké 52, a vizsgálóbírói ügyeké 327, az első folyamodású bűnvádi pereké 591, a pénzügyi kihágásoké 278 és a másodfolyamodású bűnvádi pereké 988. Esett egy bíróra, a telekkönyvi ügyek beszámításával, 1075 ügy, telekkönyvi ügyek nélkül 490 és e tekintetben a fehértemplomi kir. törvényszék a temesvári kir. ítélőtábla legjobban megterhelt bírósága.

A fehértemplomi kir. törvényszékhez tartozó kir. járásbíróságokhoz 1911-ben 10.303 sommás per, 2354 örökösödési, 6464 végrehajtási, 7296 vétségi, kihágási és 36.296 telekkönyvi ügy érkezett; a mellékes ügyszakokkal együtt, 69.862 ügy várt elintézésre. Ezekből az év végén 2517, vagyis a beérkezett ügyek mindössze 3·6%-a maradt befejezetlenül.

Fehértemplomi kir. ügyészség

A fehértemplomi kir. törvényszék mellé rendelt kir. ügyészség vezetője *Oszlányi* Kornél, kir. főügyészi helyettes; kir. ügyészek: *Fildán* Emil és *Gadó* István. Továbbá ott működnek: egy bírósági jegyző, két irodatiszt, két díjnok.

A fehértemplomi kir. ügyészség ügyforgalma 1911-ben 1753 k.-ü.-lajstrombeli, 6 fegyelmi és 1 kereskedelmi vétségi ügy volt, a melyekből az év végén csak 9 maradt folyamatban.

IPAR, KERESKEDELEM, HITELÜGY ÉS FORGALOM.

A modern városok kialakulásával országunk kultúrájának, közgazdaságának, haladásának eme góczpontjait a köztudat históriájukuak, lakosságuk összetételének, vagy a fejlődésük irányának megfelelő jellegzetes gondolatkörbe helyezte, a melylyel az illető város sajátosságának össszefoglalása jut kifejezésre. Így lett Kolozsvárból a „kincses", Debreczenből „a Kálvinista Róma", Szeged az „Alföld metropolisa", Esztergom „a primásvárosa", Székesfehérvár „a királyok temetője", Mohács „a nemzet temetője", Eger „Dobó városa", Hajdunánás és Szoboszló „Hajduvárosok", Komárom „a vár", Kecskemét „a híres", Pozsony „a koronázó", Arad „a vértanuk városa", Fiume „a magyar tengerpart" stb.

Ha Temesvár városáról esik szó, első pillanatra senki sem gondol a város dicső történetére, páratlan kiépülésére, mintaszerű közigazgatására, hanem mindenki gyári kéményeit látja maga előtt és ipari kiválóságának adja meg a megérdemelt elismerést. Temesvár városában az ország a nagyipari középpont példaképét tudja. Temesvár maga is a közgazdasági téren elért eredményeket tartja legnagyobbra. Annyi bizonyos, hogy a legújabb kori iparfejlesztés országos művén Temesvár a legnagyobb sikerrel fáradozott, a mi a város czéltudatos és körültekintő iparpolitikájának legszebb bizonyítéka. A gyári ipart illetőleg a hazai városok sorában ma Pozsony még erős versenytársa Temesvárnak, de a jövő Délmagyarország metropolisát ebben a tekintetben is első helyre fogja emelni; ezzel kecsegtet legalább a magyar nagyipari termelés jövendő fejlődése: a Balkán felé irányuló kivitel. Minél inkább emelkedik a Temesvár szomszédságában levő, vízi úton is elérhető fogyasztási terület fontossága, annál szembetűnőbbé fognak válni azok a ma is már nagy figyelemben részesülő előnyök, a melyekkel a város geografiai fekvésénél és más anyagi és erkölcsi tényezőinél fogva rendelkezik. Mint közgazd. középpont

Kereskedelmi szempontból Temesvárt Budapest után határozottan a vezető szerep illeti meg. Érdekesen domborodik ki a kommercziális vállalkozás terén is a nagyüzemek összpontosulása. Temesvár bonyolítja le hazánk vidéki városai között a legnagyobb kereskedelmi forgalmat. Ez a megállapítás a kommercziális nagyvállalatok számával magyarázható és ezt igazolja az osztrák-magyar bank temesvári fiókja is, mely itt a többi vidéki fiókot túlszárnyaló üzleti forgalmat mutat ki.

Ez a széleskörű ipari és kereskedelmi tevékenység a város hírét-nevét messze túlröpítette az ország határán. A temesvári árúnak, mondhatni, Európa valamennyi államában és a tengeren túlon is van piacza. Ma temesvári liszttel süt a németországi háziasszony, temesvári czipőt hord az angol gentleman, temesvári harang kong Romániában, temesvári szeszt mérnek Törökországban, temesvári kalap kerül Francziaországba, Belgiumba, temesvári czukorkát majszol a bulgár gyerek, temesvári szilvoriumot iszik az orosz és kanadai, temesvári kocsikat hajtanak Szerbiában, temesvári gyapjufonalból is készül a kisázsiai szőnyeg, temesvári vajat esznek az Egyesült-Államokban, temesvári illatszert is használ a svéd és temesvári gyujtóval gyujt czigarettára az egyiptomi.

Temesvár példája az ipar és kereskedelem nagy városfejlesztő hatásának. Mindaz, a mit az ország ma Temesváron szépnek, helyesnek, dicsérendőnek tart, mindaz, a mi itt együttvéve a nagyszerű haladást produkálta, mind az a sok eredmény, mely Délmagyarország középpontját megkülönbözteti a többi hazai várostól, a kultúra magas foka, a jólét folytonos emelkedése, a közállapotok mintaszerűsége: egy közös forrásra, az iparra és kereskedelemre vezethető vissza.

Nem akarván fölösleges ismétlésekbe esni, mellőzöm a város iparának régi történetét, mert ezt a város történetének tudós írója Szentkláray Jenő dr. ugyancsak e kötet keretében, az egyes korszakok szerint, a kellő részletességgel és

Gróf Mercy iparpártolása

alapossággal megírta. Közismert különben, hogy a temesvári gyári ipar megteremtése és felvirágoztatása egyedül gróf *Mercy* érdeme, a mit legjobban igazol az a sajnálatos körülmény, hogy a kormányzónak az 1733. évben az olasz csatatérre való távozásával az itteni nagyipari vállalkozás fokozatosan hanyatlott. Közvetetlen utóda, báró *Engelshofen* még éberen őrködik a Mercy alatt keletkezett állami gyárak jó hírén és kamatmentes kölcsönök engedélyezésével segíti a bérlőket (Baróti-féle Adattár, 330. és 596. oldal), a többi kormányzó azonban nemcsak hogy nem fejlesztette tovább a jól megalapozott munkát, hanem még az átvett örökséget sem tudta megőrizni.

Alig húsz évvel Mercy kormányzósága után gróf *Haugwitz* és *Prokop* a nagyobb magyar városok 1755. évi állapotáról szóló jelentésében már azt közli Temesvárról, hogy marhavására jelentékeny, a városban sok német lakik, de gyáros alig van közöttük. (Milhoffer Sándor: Magyarország közgazdasága, első kötet 219. oldal.) Ha a tanulmányi útra kiküldöttek szavahihetőségét a többi magyar városról tett megjegyzéseik miatt kétségbe is vonjuk, mindamellett el kell ismernünk azt, hogy a viszonyoknak legalább is megközelítő hűséggel adtak képet, mert II. József útitársának, Albert Szász-Hesszeni herczegnek az 1768. esztendőből származó naplója megerősíti a mondottakat. A napló szerint — melynek ide vonatkozó részét Szentkláray idézett munkájából merítjük — „a gyáraknak a kereskedelmet virágzóbbá kellett volna tenni és erre nézve ama szép kezdet alapján, melylyel gróf Mercy, eme tartomány első kormányzója, azt megindította, minden remény meg is volt, nem tudom azonban, hogy mi okozhatta az idők folyamán ezeknek a gyáraknak a megszünését, melyeknek csupán a neve és a helye maradt meg.“

A czéhek

A kézmívesség nem követte a gyári ipart a hanyatlásban. A népesség szaporodása, az igények növekedése mindinkább több és több iparost vonzott a városba. És a kisipar haladásával bizonyára párhuzamosan járt a czéhszervezet fejlődése is. Eme kisipari érdekorganizáczió szervezésére nézve a törekvés kétségtelenül igen korán jutott kifejezésre, mert czéhek alakítását a városi tanács az 1718. évben, tehát működésének első esztendejében kérte már (Preyer-féle monográfia. 56. oldal). Tudomásunk van arról, hogy 1727-ben a posztónyíróknak már volt czéhszervezetük. Megmaradt a csizmadiák czéhének az 1793. évet feltüntető pecsétje is. A többi czéh mind később keletkezett. A legtöbb az 1815. évből való. Temesvár város levéltárában 17 czéhlevelet őriznek, melyek közül a következők származnak a jelzett esztendőből: kerékgyártó és kovács, németszűcs és keztyűs, lakatos, órás, sarkantyús, puskaműves, ónöntő és ráspolymetsző, harangöntő, gombkötő és zsinórverő, ötvös és rézműves, timár, üveges, esztergályos, szitakötő és fésűs, ács, kőfaragó, kőműves, cserepes, kéményseprő, kádár, kalapos, asztalos, orgona- és hangszerkészítő, kötélgyártó, nyerges és szíjgyártó. Későbbről kelt a kordoványos (1817), szappanos (1828), fazekas (1829), harisnyakötő, takács, posztókészítő- és paszományosczéh (1839) levele. Szádeczky Lajos dr. „A czéhek történetéről Magyarországon“ czímű munkája még felsorolja a németszabók, pékek, molnárok, viaszöntők, magyarszabók, szürszabók (valamennyi az 1815. évből). magyartimárok (1816), csizmadiák, szűcsök, vargák (1817), halászok és mészárosok (1818), kéményseprők (1819) és hentesek (1835) czéhét, melyeknek szabadalomlevele az országos levéltárban található meg. Végül a temesvári régészeti múzeumban őrzött pecsétek bizonyítják, hogy még fodrász-, bádogos-, posztókészítő-, paszományos-, festő-, szobafestő és nyerges-szíjgyártóczéh is volt a városban. A város levéltárában őrzött czéhlevelek intézkedései nagyjában megegyeznek. Hat 52, a többi 49 czikkelyes. A vándoridő mindegyik iparágra nézve három év, míg az inaskodás ideje két és három év között változik. A czéhlevelek első czikkelye szerint: „Akik valamely mesterség tanulására szándékoznak, akár melly törvényesen bévett Valláson legyenek, az Innasságra különböztetés nélkül felvétettessenek“. Ez a czikk intézkedik továbbá az inas felvételének alakiságairól és megállapítja a felvételi díjat. A második czikk az óváspénzről, vagy kezességről szól. A harmadik a tanidőről. Szorgalomra és jó erkölcsre inti továbbá az inast és emberséges bánásmódra a mestert, a ki az inast „a hitbeli Vallásban, az Erköltsiségben, a mesterség, vagy kézi műnek minden részeiben szorgalmatosan oktassa“. Az inasokról szóló fejezet további határozmányai a mulasztás és elbocsátás eseteit, a más mesterhez való szegődést, a húsz forintnál nem nagyobb tanítási díj megállapítását, az elhúnyt mester fel nem szabadult inasának más mesterhez való beállását, a felszabaditást szabályozzák és kimondják, hogy a mester fiai csak azt a kedvez-

Temesvári czéhpecsétek.

1. Kádárok. — 2. Szűrszabók 1816. — 3. Szappanosok 1833. — 4. Nyerges és szijgyártó. — 5. Csizmadiák 1793. — 6 Szerb czél 1819. — 7. Coktus nodulariorum 1811. — 8. Posztókészítők és paszomanyosok — 9. Fodrászok. — 10. Kéményseprők 1856. — 11. Sütők, molnárok 1816. — 12. Kocsigyártók és kovácsok 1813 — 13. Festők és szobafestők. — 14. Lakatosok, órások. — 15. Ruhakészitők 1816. — 16. Egyesült czéhek 1828. — 17. Bádogosok. — 18. Vargák 1816. — 19. Gyárvárosi kordovánosok

2

1

3

1. és 2. Az első temesvári textilipar és gyapjufonalgyár. — 3. A „Turul“ czipőgyár.

ményt élvezik, hogy a felszabadítási díjnak csupán felét kötelesek megfizetni. Tizenegy czikk a „mesterlegényekre" vonatkozik. A czéhleveleknek ez a része a segéd felfogadásáról, a vándorlási időről, a munkába való állásról, a felmondási időről (ez általánosan félesztendő, hanem „ha oka az Elöljáróság által elégségesnek találtatik" 14 nap; „ellenben a Mestereknek sem szabad időközben kénnyek szerint a Legényeken kiadni"), a rendkívüli beállás, továbbá „valamely Uraság szolgálattyába lépés" esetéről, az éjjel való hazatérés és a „korhelyhétfő (blauer Montag)" büntetéséről, az összebeszélésekről, a legényszövetségek alakításának tilalmáról, végül a czéhmestereknek, alczéhmestereknek és a munkaadónak tartozó engedelmességről és tiszteletről intézkedik. A következő fejezet a mesterségre való jutást, a remekmunkát „a mestertaksát", a mesteri jog eladását és átengedését, a vidéki mestereknek a czéhbe való felvételét tárgyalja. A további határozmányok az istentisztelet látogatására, a segédek elcsábításának tilalmára, más mester munkája ócsárlásának büntetésére, a czéh helyén lakó és a czéhbe nem tartozó mesterekre (Stőhrer), a vásárok látogatására, a czéh közérdekű kötelességeire, megbetegedés esetén segéd átengedésére, a czéhbeliek eltemetésére, az özvegyekre, a czéh gyűléseire, a czéh és az alczéhmester választására, a czéhláda kulcsaira, a büntetés czímén befolyt pénz hovafordítására és az azzal való elszámolásra, a czéhhel való levelezésre vonatkozik. Az utolsó czikk végül kimondja, hogy „keményen tilos az annak előtte tapasztalt visszaélések és balvélekedések visszahozása".

A mult század ötvenes éveiben a temesvári kisipar már országos hírű volt. A kézmívesek közül az asztalosok tüntek ki a bécsi gyártmányokkal versenyző készítményeikkel. A kovácsok, a többi jó munka mellett, főleg kitünő takaréktűzhelyeket szállítottak. A szabók viszont annyira remekeltek, hogy ruháikat a budapesti és bécsi készítményekkel mérték össze. Hasonlóképpen kiváltak a czipészek is, a kiknek árúit bécsinek adták el. (Jahresbericht der Handels- und Gewerbekammer in Temesvár 1853—1856.) Jellemző az akkori viszonyokra, hogy a kézmívesek sorában legyezőkészítő, czukrász, látszerész, kárpitos, vésnök, aranyozó is volt már. Kisipar

A XVIII. században alapított gyárak közül a mult század derekán már csak egy-kettő volt üzemben, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy a város elveszítette ipari jellegét, mert a megszünt gyárak helyén újak keletkeztek, a melyek Temesvárnak a hazai városok között elfoglalt ipari kiválóságát ismét biztosították. 1856-ban a városban 25 nagyipari telep volt, melyek a gróf Mercytől alapított Gyárvároson kívül, a többi városrészekben is feküdtek. Ezek a gyárak a következők voltak: Három könyvnyomda (egy állami és két magán, az állami fióknyomdának 70 alkalmazottja volt); stearingyertyagyár, mely 50 munkást foglalkoztatott; szabadalmazott pasztel-czeruzagyár; állami dohánygyár, mely 1856-ban 297 munkásnak adott kenyeret. Spódiumgyár; három szeszégető, mely évenként mintegy 8000 akó szeszt égetett; két olajgyár. Évi termelésük 2000 mm finomított és 1000 métermázsa tisztátalan olaj volt; likőrgyár, mely évenként 80.000 üveg és 100 akó rumot adott el; két eczetgyár 20.000 akó évi forgalommal; bőrgyár; szalmakalapgyár; állami sörgyár 220 akó évi forgalommal; két selyemgyár; mezőgazdasági gépgyár, mely fiókvállalata volt egy prágai gyárnak; lakatosárúgyár. Ez a vállalat vas- és sárgarézöntővel volt kapcsolatos és összesen 60 munkással dolgozott; tésztagyár, mely csupán három évig volt üzemben; gyertya-, szappan- és illatszergyár; téglagyár. 1854-ben a városban öt millió téglát égettek. (Jahresbericht der Handels- und Gewerbekammer in Temesvár. 1853—1855.) Új gyárak

Az Ausztriával való kiegyezés után sem szünetelt a vállalkozási kedv. Az 1873. évi pénzügyi krizis bekövetkezéséig több gyár alakult, melyek azonban — néhánynak a kivételével — mind áldozatává lettek az országos közgazdasági válságnak. Három gőzmalom, egy papiros-, két szesz- és olaj, egy fűrész-, árú-, stearin- és szappan-, egy keményítő- és vegyészeti- és egy téglagyár roskadt így össze a mindent maga alá temető válság súlya alatt, a mely sokáig megbénította a város közgazdasági életét. Egy évtizednek kellett elmulnia, míg Temesvár újból visszanyerhette azt a pénzügyi erőt, melylyel a gyáripar terén való hivatásának teljesítését újból megkezdhette. A nyolczvanas években az alapítási kedv ismét szárnyra kelt és azóta egyre tart. A kiegyezés után

A város közgazdaságának történetében az 1891. évi országos ipari és mezőgazdasági kiállítás korszakos volt. A kiállítás széles kerete és imponáló anyaga a városra terelte nemcsak Magyarország, hanem Ausztria figyelmét is. Temesvár hírének, nevének ez a terjedése igen időszerű volt, mert az 1899. évi iparfejlesz- Kiállítás

tési törvény meghozatalát megelőző nemzeti felbuzdulás és a törvény alkotása, az osztrák nagyipari érdekeltséget és tőkét a hazánkban való letelepülés hasznosságára intette. Ilyenképpen Temesvár városa a vállalkozás szemében már akkor előtérben állott, a mikor a többi magyar vidéki város a propaganda munkáját még csak megkezdte. Temesvárnak a latolgató tőke előtt kétségtelenül megvolt és megvan az az előnye, hogy a Balkán-félsziget államainak szomszédságában fekszik, hogy a szélrózsa minden irányában, kitűnő vasúti és a mellett víziösszeköttetése van, hogy sokféle nyersanyagot termő vidék középpontja, hogy jó és bő munkásanyaggal rendelkezik, hogy régi ipari góczpont, hogy a város lakosságának nyelvi viszonyai miatt a külföldi tőkés és a munkás nem kénytelen magát falai között teljesen idegennek érezni.

Temesvár és az idegen tőke

Ámde mind a munkás, mind közlekedésügyi, produkczionális és egyéb előnyökre más magyar városok is reámutathattak. Ezek közül az osztrák határhoz közel levő városok, Pozsony, Győr stb., a földrajzi fekvésnek is olyan hasznára hivatkozhattak, a mely éppen a leginkább érdeklődő osztrák tőkének fölötte kedves volt. Már pedig Temesvár a külföldi, főleg az osztrák tőke megnyerésére alapította iparfejlesztési programmját, a melyet természetesen szeretettel valósított meg a hazai vállalkozás érdekében is. Oly reális keretbe kellett tehát helyezni a gyári ipar fellendítésére, új nagyipari vállalatok alapítására irányuló törekvést, a mely a számító tőke figyelmét anyagi téren köti le. Ezért az iparfejlesztési programm legsarkalatosabb tétele az új gyáraknak messzemenő kedvezményekben való részesítése lett. S e tekintetben Temesvár nemcsak időbelileg előzte meg a többi hazai várost, hanem az áldozatkészség nagyságára nézve is, a minek legjobb bizonyítéka, hogy az iparfejlesztés iránt érzéket tanusító magyar városok a temesvári mintát fogadták el és utánozták.

Iparfejlesztési mozgalmak

Az e programm alapján az utolsó 12 évben keletkezett első három gyár osztrák alapítás volt, az azokat követő két gyár pedig magyar, de nem temesvári tőkével alakult. Ennek megállapításával azt akarjuk igazolni, hogy az idegen tőkének ilyen módon való lekötése körültekintő gondoskodásnak, czéltudatos agitácziónak, folytonos utánjárásnak volt az eredménye, a mely a város vezetősége mellett, a temesvári kereskedelmi és iparkamara elnökségének köszönhető. A kamara volt az, a mely az iparfejlesztés munkájának első felét: az akvirálás nehéz feladatát végezte. Pénzügyi és vállalkozói körökben való összeköttetéseinek felhasználásával, állandóan fenntartotta és fokozta a város iránt való érdeklődést addig, a míg a teljesen kidolgozott tervek életre keltését a városra bízhatta. Így keletkezett 1899-ben a kalap-, 1900-ban a czipő-, 1905-ben a pamutfonal-, 1906-ban a gyapjúfonal-, 1907-ben a kötött és szövöttárú- és a szappan-, végül 1911-ben az aczélláczgyár.

A gyáripar támogatása

Hogy képet alkothassunk magunknak a temesvári iparfejlesztés mértékéről, ide iktatjuk mindazokat a *kedvezményeket*, a melyeket a város 1899 óta a gyáraknak nyujtott:

A *kalap-*, valamint a *czipőgyár* a 15 évi adó- és illetékmentességen kívül, a mely a többi itt alapított gyárnak is jutott, a rajta levő épületekkel ingyen telket kapott és a város a szükséges munkástörzs neveléseért munkásonként és évenként 10—10 K-val segélyezi a telepeket, a melyek azonban egyenként legfeljebb évi 6000 koronát kaphatnak ezen a czimen. — A *gyapotfonalgyár* öt holdnyi ingyentelket nyert és önköltségi áron kapja a villamos áramot. — A *gyapjúfonalgyárnak* a város $2^1/_2$ holdnyi ingyenes telket adott és minimális áron engedi át a villamoserőt. — A *kötött és szövöttárúgyár* 2335 öl ingyentelekhez jutott, építési anyagot részben ingyen, részben önköltségi áron kapott és tíz esztendőn át évi 4000 K-nyi szubvencziót húz. — A *lánczgyár* segélye 1000□-öl ingyentelek, építési anyag ingyen és villamoserő minimális áron. — A *szappangyárnak* a város a gyári épületet és a hozzátartozó telket 10.000 K kedvezményes áron adta el és hat éven át, évi 1500 K-val támogatja.

Szakoktatás

A *kisipar* fejlesztése is gondja az illetékes tényezőknek. Ezen a téren az igyekezet főleg oda irányul, hogy a szakismeretekben való haladást biztosító tanfolyamok intézménye általánosítást nyerjen. A fa- és fémipari szakiskolán a következő mesterségekben tartanak esti kurzusokat: könyvnyomdászat, kazánfűtés, dinamogépkezelés, lokomobil és cséplőgépkezelés, szabadkézi rajztanfolyam, czipész-, szabótanfolyam, fémipari szerszámgépkezelés, motorkezelés és stabilgőzgépkezelés. E tanfolyamok kibővítése állandó gondoskodás tárgya. A motorikus erő igénybevételének megkönnyítésére a városi villamosmű mérsékelt árú áramot szolgáltat a kisiparnak.

A kereskedelmi és iparkamara pedig évenként egy kisiparost küld a külföldre, hogy mesterségében tovább képezze magát. Közel van végül a megvalósitáshoz a közműhelyek építési terve is.

Ezidőszerint Temesvárnak 1996 iparosa van. Az egyes iparágak megoszlása 1911 deczember 31-én a következő volt:

Az iparágak megoszlása

Vasgyártás, vas- és aczélöntés 2, kovács 38, szerszámgyártó 4, reszelőgyártó 3, drótgyártó, drótfonó és szövő 1, késgyártó 8, lakatos 47, vasbútor- és pénzszekrénygyártó 3, arany- és ezüstmíves 12, rézmíves, rézhámor sárgarézöntő 7 ,bádogos 36, gép-, kazán- és hajógyártó 9, fegyvergyártó 1, varrógép- és kerékpárjavító 2, vasúti műhely 1, kocsigyártó 22, villamosszerelő 3, közhasználatú villamos áramfejlesztőtelep 1, orgona- és zongorakészitő 7, egyéb hangszeripar 3, órás 34, orvosi műszer- és taneszközgyártó 22, czement- és gipszárúgyár 1, kövek mechanikai megmunkálása 8, tégla- és tűzálló-agyaggyár 6, fazekas 12, fűrészgyártó 3, parkettagyártó 3, hordógyártó 8, kaptafavágó 1, asztalos 90, esztergályos 11, aranyozó 4, gyermekjátékszer-készitő 1, fából való szerszámkészitő 2, szitakötő 6, kosárfonó 4, fésűs 4, bőrgyártó és bőrfestő 11, bőröndös 2, szíjgyártó és nyerges 16, sörte-, szőr- és tollipar 6, gyapjúipar 3, len-, kenderkikészítés és kötélgyártó 6, len-, kenderszövőipar és vattagyártó 4, harisnyakötő 3 ,gombkötő 3, kelmenyomtató kékfestő 7, kárpitos 25, szabó 111, szűcs 16, fehérneműkészitő 3, nyakkendőkészitő 1, női divatárúkészitő 17, varrónő 2, esernyő- és napernyőkészitő 2, keztyűgyár 3, kalapos 9, sapkás 2, szalmakalapgyár 2, művirág- és dísztollgyártó 1, czipész és csizmadia 241, bocskoros 8, papucsos 20, ruha- és folttisztító 8, mosás és vasalás 24, borbély 132, papirosanyag és papirosgyártó 1, papirosárúgyártó 3, könyvkötő 9, malomiparos 7, sütő 74, tésztagyártó 1, czukrász 13, czukorkagyártó 39, csokoládégyár 1, mézeskalácsos 7, hentes 92, mészáros 42, béltisztító 4, konzervgyártás húsanyagból 1, sajt-, túró- és vajgyártó 2, dohánygyártás 1, sör- és malátagyártó 1, szeszgyártó 3, eczetgyártó 4, konyak-, likőr- és pálinkagyártó 3, szikvízgyártó 17, jéggyártó 1, közvágóhid 1, világitó-gázgyár 2, gyufagyár 1, növényolajgyártó 2, gyertya-, szappan- és illatszergyártó 5, kocsikenőcs- és fénymázgyártó 3, egyéb vegyészeti czikkek gyártása 4, gyepmester 1, építészet 20, csatornaépítés 1, kőmíves 59, ács 26, cserepező és palafedő 20, üveges 11, szobafestő 50, fényező és mázoló 32, czímfestő 10, kövező és aszfaltozó 7, gáz-, gőz- és vízberendező 2, kútásó 5, kéményseprő 11, lakás-, szoba- és ablaktisztító 1, köztisztasági vállalkozó 2, nyomdaiparos 17, fényképész 17, vésnök 7, festő és képfaragó 9, egyéb műiparos 6, vendéglős, szállodás, kocsmáros 162, markotányos és kifőző 6, kávéházak 47, fürdős 4.

A munkások képzettsége

A temesvári kézmívesek készitményeinek fogyasztási területe nem egyenlő a városi vámvonalon belül levő helylyel. Az idevaló iparosok árúinak valóban a város határát messze meghaladó vidéken is van keletje. Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyék középosztálya gyakran megfordul a városban és a temesvári kézmíveseknek állandó vevőjévé lett. A munkára való alkalom bősége a temesvári kisipar fejlődésére, a munka módjára és minőségére nagy hatást gyakorol. Temesvár egyfelől magába szívja a vidék képzett iparosait, másfelől vonzóerőt gyakorol a távolabb is lakó mesterségükben kiválóan járatos iparosokra. Az intelligenczia szükségleteinek folytonos emelkedése is arra bírta a város iparosait, hogy szakismereteiket állandóan gyarapitsák és olyan segédmunkásokról gondoskodjanak, a kik megfelelő képzettséggel rendelkeznek. Ebben az utóbbi tekintetben egyelőre még bizonyos nehézségek állanak fenn, a melyek azonban idővel remélhetőleg eltávolíthatók lesznek. Ez különben nem helyi, hanem országos baj. Az ipari munkások java, vagyis a leghasználhatóbb része, a fővárosba, vagy — német nyelvtudása révén — más külföldi nagy városba igyekszik. A temesvári iparos ezért a bér felemelésével kénytelen a jobb munkaerőt itt tartani.

Fejlettebb iparágak

Temesvár ipari fejlettségéhez képest a kézmívesség általában a korszerű haladás bizonyítékát szolgáltatja. A sokféle iparág közül különösen a ruházati és a műipari csoport válik ki. A városi lakosság finomodott ízlésével és fokozott igényeivel párhuzamosan kellett haladni a szabó- és czipészmesterségnek, melynek termékei feleslegessé teszik a fővárosi készítményeket. Jó hire van a temesvári női szabóságnak is, melynek munkái nem csupán a szorosan vett Délmagyarországon, hanem az ország távolabbi vidékein is keresettek. A lakatosárúk készítésében szintén jeleset mutat fel; hasonlóképen elsőrangú a fényképészet, mely a fővárosival vetekszik és termékei a külföldön is elhelyezést találnak. A kocsigyártás szintén kivitelre dolgozik. Készítményei csiny, elegánczia és tartosság dolgában válnak ki. Végül ki kell emelni a czukrászatot, mely szintén elismerést érdemel. Speciális iparága Temesvárnak a harangöntés, mely árúit a Balkán államokban is elhelyezi.

Hanyatló iparágak

A fejlődő iparágak mellett azonban hanyatlókat is találunk. Ezek pangásának oka azonban általános és eddig egyfelől a gyári verseny, másfelől pedig a kelendőség megcsappanása. A nagyipari produkczió szorítja ki a gombkötő-, paplanos-, sapkás-, fésűs, kefekötő-, timár-, viaszöntő- és gyertyamártóipart. A köpenyegszabóság, mely valamikor virágzó iparága volt a városnak, a kereslet csökkenése

miatt hanyatlik, a fazekasipart a zománczos bádogedények használata szorítja ki, az esztergályosság a sima bútorok térhódítása miatt vesztette el a foglalkoztatás terének jó részét, a mézeskalácsosipart pedig a czukrászat szívja fel lassanként.

Nagyipar és gyárak

Temesvár város közgazdasági jellegét a gyáriipar szolgáltatja. Ebben a tekintetben főleg a nagyipari vállalatok sokfélesége és az egyes telepek nagysága és különleges volta következtében, a hazai városok közül, Budapesten kívül, csupán Pozsony hasonlítható össze vele. Temesvár nemcsak számbelileg múlja fölül a gyárakat illetőleg hazánk többi városát, hanem több olyan ipari teleppel is rendelkezik, a mely az ország legnagyobb gyárainak sorában foglal helyet. A következő lapokon részletes ismertetését adjuk a város nagyipari termelésének, azért itt csak azt jegyezzük meg, hogy a város nagyipara, különösen a textil-, ruházati-, élelmezési és vegyészeti iparcsoportokkal tünik ki.

1911 végén a városban 60 gyár volt. Itt meg kell jegyeznünk, hogy gyárnak azt az ipari telepet minősítjük, a mely vagy tömeges termelésre állandóan legalább 20 munkást foglalkoztat, vagy az 1907. évi III. t.-cz. végrehajtási utasításának 1. §-a szerint, azt „melyben az előállításnál alkalmazott eljárások minemüsége és a termelt iparczikkek mennyisége és értéke a gyári jelleget 20 munkás nélkül is kétségtelenné teszi".

Az 1911. év végén következő 60 gyár volt üzemben:

Vas- és fémipar

Egy *pénzszekrénygyár*, mely a lakatosárúgyártással kapcsolatos. Az alkalmazott összes munkások száma 70.

Egy *lakatosárúgyár*. Ez a vállalat az iparág körébe vágó valamennyi munkával foglalkozik, szép műtárgyakat és különlegességként vasalások, tolózárak, szellőztetők, szivattyúk, kéményajtók tömeges gyártását is űzi. A gyár 50 munkással dolgozik.

Egy *lánczgyár*, mely ipari és gazdasági czélra szolgáló lánczokat, továbbá zablákat és csatokat készít. Munkásainak száma 30.

Egy *vas- és rézbútorgyár*, 30 munkással.

Gépgyártás

Két *gépgyár*, 70 munkással.

Egy *vasúti műhely*, melynek 539 munkása van.

Egy *villamosáramot fejlesztő telep*, mely városi tulajdon; 61 munkással dolgozik.

Egy *elektrotechnikai* gyár; villamos motorokat, dinamógépeket, indító készülékeket és kapcsolókat gyárt, 50 munkással.

Két *kocsigyár*, melyben 50 munkás talál foglalkozást. A két telepnek Romániába, Szerbiába és Bulgáriába kivitele van.

Kő-, föld- és agyagipar

Egy *czementárúgyár*, 100 munkással.

Négy *téglagyár*, mely évenként 10—12 millió téglát termel.

Egy *kőárúgyár*, mely 40 munkást foglalkoztat.

Egy *agyagárú-* és *kályhagyár*, 25 munkással.

Fa- és csontipar

Három *bútorgyár*. Az összesen 90 munkással dolgozó gyárak egyike parkettát is készít.

Fonó- és szövőipar

Egy *gyapjúfonalgyár*, mely ezidőszerint 3000 orsót tart üzemben. Ausztriába, Bosznia-Herczegovinába és a Balkán-félsziget államaiba tekintélyes kivitele van. Hazánknak egyetlen ily vállalata. Munkásainak száma 180—250.

Egy *nemezgyár*. Közönséges nemezárúkat készít, melyekből Ausztriába, Romániába és Bulgáriába állandóan exportál is. Rendszerint 30 munkásnak ad dolgot.

Egy *gyapotfonalgyár*. Egy millió korona alaptőkéjű részvénytársaság tulajdona. A vállalat 200 munkással és 11.000 orsóval dolgozik. Mintagyár, melynek számottevő kivitele van Ausztriába, az annektált tartományokba és Szerbiába.

Két *szövőgyár*. A nagyobbik 60 széket tart üzemben és főleg ú. n. szerb vásznat készít. A kisebb, 10 székkel működő telep különféle terítőket és függönyöket is gyárt.

Egy *kötött-* és *szövöttárúgyár*. Ez a jónevű gyulai harisnyagyár társvállalata 300 munkással dolgozik.

Ruházati ipar

Egy *bajuszkötőgyár*, 22 munkással.

Egy *keztyűgyár*, mely 50 munkást foglalkoztat.

Egy *nemezkalapgyár*. Puha- és kemény, gyapjú- és nyúlszőrkalapokat készít, melyeknek mind hazánkban, mind a külföldön és pedig Ausztriában, Németországban, Svájczban, Francziaországban, Belgiumban, Angliában és a keleti országokban, kitünő a kereslete. A vállalatnak, mely az ország legnagyobb kalapgyára, 430 munkása van.

Két *szalmakalapgyár*. Férfi-, női- és gyermekkalapokat gyártanak, közönségesebb és finomabb minőségben. Mind a kettőnek Ausztriába és a Balkán országaiba kivitele is van. A két gyár 50 munkással dolgozik.

Egy *czipőgyár*. A Turul czipőgyári részvénytársaság nagyipari telepe hazánk egyik legnagyobb gyári vállalata. 900 munkással dolgozik és árúit 130 fiókja útján értékesíti. Fiókjai közül 35 Magyarországon, 41 Ausztriában, 33 Németországban, 1 Szerbiában, 1 Angliában, 1 Hollandiában és 1 Svájczban van. Évi kivitele 3·5 millió K.

Élelmezési és élvezeti ipar

Három *műmalom*. A lisztgyártás a város legrégibb gyártási ága, mely ma is virágzó. A temesvári gőzmalmoknak jelentékeny kivitelük van, a mely Ausztriába, Németországba, Hollandiába, Francziaországba és Angliába irányul.

Egy *kenyér-* és *süteménygyár*, 20 munkással.

Egy *halkonzervgyár*, 20 munkással.

Egy *czukorkagyár*, mely gőzüzemre van berendezve és a kereskedelmi árún kívül, finomabb selyem-, dragée- és dessert-czukorkákat és cakesárút is készít. 60—80 munkást foglalkoztat.

Temesvári Hungária gőzmalom r.-t.

Temesvári műmalom r.-t. azelőtt Erzsébet gőzmalom.

Temesvári Első Gyufa, Kocsikenőcs és Vegytechnikai gyár r.-t.

Az I. Délmagyarországi Kalapgyár r.-t.

A Délmagyarországi Lánczgyár r.-t.

Első Temesvári Szeszgyár és Finomító r.-t.

Egy *vajgyár*. Eladási középpontja Budapesten van. Terméke javarészét a külföldön értékesíti.

Egy *dohánygyár*, mely 1700 munkást foglalkoztat.

Egy *sörgyár*. Ez a nagyipari telep a város egyik legnagyobb és legrégibb vállalata; évi termelése 50.000 hl-re rúgott. Tekintélyes exportja van. Munkásainak száma 100—120.

Két *szeszgyár* és pedig egy ipari és egy mezőgazdasági. Az ipari gyár még külföldre is szállít. A vállalatokban összesen 110 munkás dolgozik.

Egy *élesztőgyár*, mely melléküzeme a mezőgazdasági szeszgyárnak.

Egy *eczetgyár*.

Három *pálinkagyár*. A három telep az ország legnagyobb szilvóriumfőzői közé tartozik és számottevő mennyiséget visz ki a külföldre. Az egyik vállalat konyakot is gyárt.

Egy *szikvízgyár*. A temesvári vendéglősök és kávésok szövetkezeti gyára.

Egy *jéggyár*, mely a városi vágóhíddal kapcsolatos.

Egy *világítógázgyár*. A most városi vállalatot 1857-ben alapították. A telepnek 50 munkása van.

Vegyészeti ipar

Egy *gyújtógyár*, mely az országosan ismert Emke-gyújtót készíti. A nagyipari vállalat 380—448 munkást foglalkoztat és sok árút szállít a külföldre.

Egy *vegyészeti* árúgyár, mely társvállalata a gyújtógyárnak. Főleg kocsikenőcsöt, fénymázt és bőrzsírt készít. A keleti államokba kivitele is van.

Egy *szappangyár*. Jó minőségű mosó- és pipereszappant készít.

Egy *illatszer-* és *kozmetikai* árúk gyára. A vállalat különféle termékei egész Magyarországon és a külföldön is el vannak terjedve.

Sokszorosító ipar

Öt *nyomda*. A sok napilap miatt a város nyomdaipara nagyon fejlett. Temesvárnak összesen 16 nyomdája van; ez az öt azonban a legnagyobb. Eme vállalatok munkásainak száma 200.

Ipari munkások

Ezekben a gyárakban állandóan legalább 6400, a termelési főidényben pedig kb. 7000 munkás dolgozik. Megállapítható tehát, hogy minden temesvári gyárra átlag 100 munkásnál több esik. Ha Temesvár valamennyi munkásának számát akarjuk megállapitani, figyelembe kell venni az ipartestülettől kimutatott, képesítéshez kötött segédeket és inasokat, valamint a rendőrfőkapitányság nyilvántartásában szereplő nem kvalifikált ipari foglalkozásokban alkalmazott segédeket és inasokat is. Eme számadatok összevetése pedig azt mutatja, hogy a városban 12.000 ipari munkás talált foglalkoztatást. A város gyári jellege a munkások számában is bizonyítékot nyer. Az összes munkásoknak 58%-a ugyanis nagyipari vállalatokban dolgozik, mintegy 8% jut az épitőiparra, úgy hogy a kisipar segédeinek és inasainak a száma a munkásság összeségének csupán 34%-a. Ha számba vesszük a városnak főleg a vas-, ruházati- és facsoportba tartozó több erős ipari középüzemét — a mely műhelyekben a munkások száma 10 és 40 között váltakozik — megállapíthatjuk, hogy a kézművesség kisüzemeire átlag nem jut sem egy egész segéd, sem egy egész inas. Ha ez a kétségtelenül nem örvendetes körülmény a temesvári kisipar helyzetéből is folyik, némiképen a több iparágban tapasztalható országos munkáshiánynak tulajdonítható. Erre pedig Temesvárott speciális okot már azért sem találni, mert az itteni munkabérek általában meghaladják az országos átlagot.

Munkásjóléti intézmények

Munkásjóléti intézményeknek Temesvár nem látja hiányát. Ámbár ebben az irányban még nem történt annyi, a mennyit az egyes nagyipari vállalatoknak tenniök kellett volna, az ország többi városához viszonyítva: Temesvár még mindig elől halad. A várostól tervezett, ipari munkások részére szolgáló lakások ügye, a minisztériumnak az építési típusra nézve tett kifogásai miatt, ugyan még nem nyert elintézést és így a városnak az ipari munkásságról ilyképen való gondoskodása még nem juthatott érvényre, egyes gyárak azonban már építettek munkáslakásokat. Étkezője, fürdője, segélyegylete több nagyipari telepnek van, több gyárban ismeretterjesztő lapokat járatnak a munkásságnak és tíz gyárban, a keresk. és iparkamara buzgólkodása következtében, szombat helyett csütörtökön fizetik ki a munkabéreket.

A város kiválóbb gyárainak leírása a következő:

Gyárleírások

Délmagyarországi lánczgyár r.-t. 1908-ban Schmitzer J. czég alatt keletkezett és 1911-ben részvénytársasággá alakult át, 200.000 korona alaptőkével. Készít villamos erővel és kézzel heggesztett gazgasági felvonó- és hajóláncokat, kötöttszemű, úgynevezett patent-lánczokat, súrolt, ónozott, aczélfényezett és állanyozott karikás- és rudaszabolákat, fénymázolt és ónozott csattokat, karikákat és más, eme szakmához tartozó czikket. A gyár területe 40000□ méter, évi termelése körülbelül 40—50 waggon. Kiviteli piacza: Románia.

Délmagyarországi szappangyár-társulat. Krohn és társai. 1904-ben alakult, 986□ öl területen. Készít mosó- és pipere-szappant és kozmetikai czikkeket. Hajtóerő egy 8 HP villamosmotor. A vállalat 16 munkást foglalkoztat és évi termelése 140.000 q mosószappan, 16.000 tuczat pipereszappan. Különlegessége a „Homó“ gyógyszappan. Piacza egész Magyarország.

Első délmagyarországi gőzczukorka- és csokoládégyár r.-t. Üzeme 1909-ben indult meg. Területe 750 négyzetméter. Készít különféle czukorkákat, csokoládéárúkat, sütőde-biscuitet. Hajtóerő egy 40 HP motor; a gőzt egy 60 négyzetméter tűfelületű 9 atmosferikus nyomásra berendezett kazán szolgáltatja. A munkások száma átlag 125—130. Évi termelésének mennyisége kb. 9—10.000 mázsa, mely főképp belföldön, jelesül a körülfekvő három vármegyében, nemkülönben az ország minden részében, továbbá Bosznia-Herczegovinában talál elhelyezést.

Első délmagyarországi kalapgyár r.-t. 1900-ban alakult, 700.000 korona alaptőkével. Területe 2 hold és 1097 négyszögöl. A telep formázott és formázatlan gyapjúkúpokat, gyapjúkalapokat, továbbá nyúlszőrkúpokat és kalapokat gyárt, különlegességi gyártmányok a velours (kefélt) kúpok és kalapok, a hódkúpok és kalapok. Napi termelése 500 tuczat gyapjúkúp, 150 tuczat gyapjúkalap, 60 tuczat nyúlszőrkúp, 20 tuczat nyúlszőrkalap. Hajtóerő összesen 200 HP-t szolgáltató gőzgépek. A munkások száma 480—500, kiknek 70%-a női munkás. Kiviteli piacza egész Európa, azonkívül az Egyesült-Államok és Délamerika. Munkásjóléti intézményei a gyárban épült fürdő, ebédlő és munkaközi tartózkodó termek.

Első gyulai kötött- és szövött-iparárúgyár r.-t. A gyár 1908 óta van üzemben. Mindenféle minőségű harisnyát és keztyűt készít 300 munkás segítségével. Árúiból Ausztriába is exportál.

Első temesvári szeszégető és finomító r.-t. 1869-ben alakult, 37.000□ öl területen. Készít nyers, finomított és denaturált szeszt, kozma-olajat, folyékony- és szárazmoslékot, nyers- és érett trágyát. Hajtóerő 520 lóerős gőz- és villamosgépek. Évi termelése 60.000 hektoliter. A termelvények főleg a belföldi piaczon találnak elhelyezést. Külföldi piacza Törökország.

Első temesvári textilipar r.-t. 1905-ben alakult. Gyapotfonál előállításával és kikészítésével foglalkozik. A modern gépekkel felszerelt gyártelep 5 hold területen fekszik. 350 lóerős elektromotorok tartják üzemben a gépeket. Átlag 200 egyént foglalkoztat. Évi termelése 5—6000 q, melynek háromnegyed része a belföldi és egynegyed része a külföldi piaczon értékesittetik.

Hungária nemezgyár Naschitz és Deixner. 1894-ben alakult részvénytársaságként és 1905-ben társas czéggé változott át. Készít mindennemű technikai-, nyereg- és czipőtalpnemezt. Hajtóerő 30 lóerős motorok. A munkások száma átlag 30, kiknek fele nő. Piacza Magyarország, kivitele van Romániába.

Hungária országos magyar vajkiviteli r.-t. temesvári vajtermelő-központja. 1900-ban egy magánczég építette; tőle 1902-ben a Hungária országos magyar vajkiviteli r.-t. vette meg. A vajtermelő központ a környéken levő tejszövetkezetekből tejszint vesz át és azt a legfinomabb teavajjá dolgozza fel. Az ilymódon elő állitott vaj minőség tekintetében akár a dán, akár a holsteini vajjal sikeresen versenyez. A modern gépekkel és 50 lóerős gőzgéppel felszerelt telep 15 munkást foglalkoztat, kiknek 2%-a nő. Kivitele Európa több államába és a tengertúlra irányul.

Kardos Gyula kocsigyára. 1895-ben keletkezett és egy 760□ ölnyi területen épült kétemeletes helyiségben van elhelyezve. Évenként kb. 100—120 új kocsit készít. A gyár kézi gépekkel van berendezve és mintegy 30 munkást foglalkoztat. Piacza egész Magyarország, kivitele van Bulgáriába, Szerbiába és Romániába.

Kecskeméty Sándor látszerész, kozmetikai és illatszergyáros. A vállalatot a jelenlegi tulajdonos apjától 1887-ben vette át. Az üzletet kibővitette és kiváltképpen műszerek, fodrászati czikkek és bajúszkötők gyártásával foglalkozott. Később a vállalat illatszergyártással is bővült, minek következtében jelentékenyen megnagyobodott. 40 munkást foglalkoztat. Piacza egész Magyarország, továbbá Ausztria, Románia, Szerbia, Németország, Olaszország, Svédország, Svájcz.

Magyar gyapjúfonalgyár r.-t. 1905-ben alakult egy millió korona alaptőkével. Területe 12000 m². A gyár tiszta gyapjúból előállított kézimunkához szükséges fonalakat készít, valamint kötőfonalakat, berlini- hímző és gépkötésre alkalmas fonalakat, szövő- és szőnyegfonalat, továbbá rojtok, bojtok (paszomány-czikkekhez) szükségelt fonalakat. A legújabb gépekkel felszerelt üzemhez a hajtóerőt összesen 165 HP erejű villamos motorok szolgáltatják és ezenkívül a telepen két, egyenként 250 lóerős áramfejlesztő dynamógép van felállítva. Évi termelése kb. 2 millió kor. értéket képvisel és a főidényben 250 munkást, átlag pedig 180 munkást foglalkoztat, kiknek 90%-a nő. Piacza egész Magyarország, kivitele Ausztriába, Boszniába, Romániába, Szerbiába, Törökországba, Kis-Ázsiába és Egyiptomba irányul.

Temesvári első gyufa-, kocsikenőcs- és vegytechnikai gyár r.-t. 1894-ben keletkezett, 8000 négyzetméter területen. Az évenként feldolgozásra kerülő nyersanyag 420 kocsirakományra rúg. Készít különféle fajtájú és nagyságú svéd, szalon és kénes gyújtóárút, czipőkrémet, bőr- és fegyverzsirt, kocsikenőcsöt, fénymázat és kékítő-eszencziát. Különlegességei az Emke-gyújtó, Emke-czipőkrém, Gazdasági-gyújtó és Földmíves-gyújtó. Állandóan 3 gőzkazánt és 120 munkagépet tart üzemben, 400 munkással. Hajtóerő egy 120 lóerős gőzgép. Évi össztermelés 300 waggon különféle gyufa, 30 waggon kocsikenőcs, 5 waggon bőrzsir és fénymáz, 90.000 tuczat czipőkrém és 20.000 tuczat kékitő. Kivitele van Törökországba, Egyptomba és Bulgáriába. Hazai piacza egész Magyarország. Modern berendezésével és előállítóképességével a hazai hasonló vállalatok között az első helyen áll.

Temesvári Hungária-gőzmalom r.-t. 1910-ben kezdte meg a működését. Előállít fehér- és barnalisztet, korpát és bükkönydarát, mely Magyagyarországon kivül, Ausztria több tartományában kerül eladásra. 800 négyzetméternyi területen épült. Hajtóerő egy 600 lóerős tandem compound gőzgép. A malom 100 munkással naponként 1000 q búzát őröl.

Temesvári műmalom r.-t., ezelőtt Erzsébet-gőzmalom. 1869-ben alakult, az akkori Bánáti Gőzmalom-Társaság tulajdonaként. 1880-ban a budapesti Erzsébet Gőzmalom-Társaság megvette és fiókmalomként 1909-ig tartotta üzemben. 1909-ben a jelenlegi társaság vette meg. A gyár 14.890 négyzetméter területet foglal el, kb. egy kilométer hosszú iparvágánynyal rendelkezik, gőz- és villamos gépeinek hajtóereje kb. 900 lóerő. Foglalkoztat 280 munkást és 40 tisztviselőt. Készít fehér- és kenyérlisztet, takarmánylisztet és korpát. Évi termelése meghaladja a 600.000 métermázsát, melyből kb. 450.000 q jut lisztre és 150.000 q takarmányczikkekre. Készítményeiből kb. 225.000 q-nyi lisztet és 7000 q-nyi takarmányczikket az osztrák tartományokban és Bosznia-Herczegovinában, míg a többit — a kevés tengerentúli kivitelt leszámítva — Magyarországon helyezi el. A gyár, terjedelem és az előállitott mennyiség és a berendezés tekintetében, a hazai vidéki malmok sorában igen előkelő helyet foglal el.

Temesvári polgári sörfőzde r.-t. Alapitásának éve nem állapitható meg pontosan; valószinű, hogy gróf Mercy a XVIII. század elején építette, 1884-ben alakult az első részvénytársaság, mely a vállalatot „Gyártelep sörfőzde részvénytársaság Temesvárott“ czég alatt vezette; 1911-ben ez a czég „Temesvári polgári sörfőzde r.-t“-ra változott át. Fióktelepei Budapesten, Szegeden és Zsombolyán, eladási helyei pedig az ország legtöbb városában vannak. Gyárt világos és

barna sört. Különlegességei a pilsenihez hasonló világos „Dupla-korona sör„ és az eredeti barna malátából, nagy czukortartalommal készült „Corvin sör“ (dupla maláta sör). A gyár 225.000 négyzetméter területen épült. Gőzgépei kb. 250 lóerőt tudnak kifejteni. Munkásainak száma 100—140 között váltakozik. Évenként 55.000 hektoliter sört gyárt.

Temesvár város légszeszgyárát az „Osztrák légszeszvilágítási részvénytársaság“ 1857-ben alapította. Ez tehát Magyarországnak legrégibb vidéki légszeszgyára. 1903 óta a város tulajdona. A gyár a melléktermék gyanánt nyert pirszenet első sorban a város és a lakosság szükségletének fedezésére értékesíti és csak a felesleges mennyiséget bocsájtja vidéki kereskedők rendelkezésére, míg a második melléktermék, a kőszénkátrány, legnagyobbrészt a környék nagy téglagyáraiban nyer felhasználást. Jelenleg évi 1·5 millió köbméter légszesz előállítására van berendezve. Hajtóerő egy hat lóerejű gőzgép és tartaléka egy nyolcz lóerős légszeszmotor. A munkások száma 40—50 között ingadozik.

Temesvár város műjéggyára. A városi közvágóhíddal kapcsolatosan fennálló műjéggyárat 1905-ben helyezték üzembe. A legmodernebb hűtőgéppel és jégelőállítógépekkel felszerelt gyár évenként kb. 16 000 mmázsa műjeget termel. Hajtóerő egy 60 lóerős elektromotor.

Temesvár város villamostelepe. A kontinensen Temesvár volt az első város, mely utczáinak legtöbbjét villamosfénynyel világította. A telepet az „International Brush Electric Comp. Limited“ alapította és 1884 november 1-én helyezte üzembe. 1887-ben az „Anglo-American-Brush-Electric Light Corporation Limited“, 1891-ben pedig a „Brush Electrical Engineering Company Limited“ londoni czég tulajdonába ment át. Végül 1893-ban Temesvár város vette át. 1888 óta világításra és motorok hajtására magánosoknak is szolgáltat áramot. A vasúti üzem ellátására három, összesen 440 kwatt teljesítményű áramátalakító nyert felállítást kombinálva egy kb. 180 kwatt teljesítményű accumulator-pufferteleppel. A villamtelep 61 munkást foglalkoztat. 1910-ben felépült a Bega-mederben a három turbinával és egyenként 385 kwatt teljesítménynyel ellátott vízerőmű is.

Tunner Kornél gépileg berendezett gránit- és márványipar telepe. 1875-ben alakult. Területe kb. 3000 ☐ méter. Fióktelepe van Verseczen, Dettán, Nagyőszön, Perjámoson és Lippán. Készít sírköveken kívül bútorlemezeket, szobrászati és épületmunkákat és esztergályozott kőfaragómunkákat. Hajtóerő egy 50 lóerős szívógázmotor. Munkások száma 70. Piacza egész Magyarország, kivitele Szerbiába van.

„Turul“ czipőgyár r.-t. 1900-ban alakult; telepe Shet rendszerben, teljesen üvegmezőkkel fedve épült, berendezése pedig a legújabb amerikai módszer szerint készült. A hatalmas gépházban a szükséges hajtóerőt három gőzkazán és két Compound gép összesen 280 lóerővel szolgáltatja. A vállalat nagyságát legjobban mutatja, hogy jelenleg több mint 900 munkást foglalkoztat és hogy össztermelése elérte az évi egy millió párt. Hazánkban az egyedüli czipőgyár, mely minden szakbavágó czikket gyárt. A gyár Magyarország valamennyi nagyobb városában fióktelepet tart fenn. Hatalmas kiterjedésű telepe valóságos kis város. Termelésének kb. harmadát hazánkban helyezi el, míg a többit Ausztriában, Németországban, Svájczban, Hollandiában és a Balkánon fennálló árúsítóhelyein.

* * *

A temesvári kalmár-czéh pecsétje.

A volt Temesi Bánság közgazdasági ügyének rendezése körében gróf Mercy kormányzó az ipar mellett a kereskedelemről sem feledkezett meg. Délmagyarország természeti kincseinek felismerésével, a kiaknázásnak lehetőségét mindenekelőtt azzal kívánta megadni, hogy a szárazföldi utakat rendbe hozta és megteremtette a Bega-csatornát. A Temesi Bánság kereskedelmi tevékenységének középpontja Temesvár lett, melynek érdekében a kormányzó, úgy látszik, külön kedvezményeket is adott. A Baróti-féle adattár több helye arra a feltevésre jogosít, hogy a vidék nyersterményeinek vásárlására első sorban a temesvári kereskedők nyertek jogot. A kereskedelem szervezésénél általában társaságok alakítására törekedtek. Kereskedelem

Ezeknek a kereskedelmi társaságoknak igen messzemenő kedvezményeket adtak. 1720-ban már működik a *keleti társaság*, mely minden valószínűség szerint Törökországgal és a Leventéval volt összeköttetésben. Ebben az esztendőben ugyanis engedélyt nyert árúknak Törökországba való exportálására, míg 1729-ben megtiltották, hogy 1000 darab kaszát vigyen ki oda. A *temesvári kereskedelmi társaság* 1724-ben nyert először engedélyt arra, hogy a kikötőkbe és onnan tovább, a tengerre vigyen ki árúkat. A „Handlungssocietät“ viaszt, mézet, dohányt, gabonaneműeket, bort, pálinkát és rezet vitt ki. Különben egyike volt a privilégizált társaságoknak, melynek érdekében az adminisztráczió ismételten elrendelte, hogy viaszt és mézet csupán neki szabad eladni. Tudunk továbbá egy *marhakereskedelmi* és egy *bőrkereskedelmi társaságról*. Az előbbi 1729-ben, az utóbbi 1742-ben már működött. (Baróti-féle adattár 6., 13., 152., 154. pótfüzet 67. és 77. oldal.) 1741-ben az adminisztráczió szerződést köt a *rácz kereskedelmi társasággal*, melynek évi 1650 forintért kizárólagos jogot ad arra, hogy a Bánátban kicsinyben kereskedjék. Kereskedelmi társaságok

1733-ban nyomát leljük a *görög kereskedelmi társaságnak,* melynek élén a helytartóságtól megerősített választott bíró állott. A görög kereskedőket különben, a gyakori visszaélések miatt, folyton megrendszabályozták. Ezeknek a visszaéléseknek kívánt az adminisztráczió véget vetni, a mikor őket a házalókereskedéstől eltiltotta és boltjaikat bezáratta. Ezt a tilalmat a kereskedő társaság kérelmére a bécsi haditanács, politikai okokból, hogy a fényes portával „kellemetlen viszályba" ne keveredjék, a nagyban való kereskedésre nézve feloldotta ugyan, a kicsinyben való kereskedést azonban csupán a vásárokra és török-eredetű árúkra korlátozta. (Baróti-féle adattár 58., 59., 64, pótfüzet 75. oldal.) Sok török kereskedő is lakott Temesvárott. Ezekkel szemben a helytartóság szintén rendszabályokat léptetett életbe, a melyeknek értelmében Temesvárott csupán a Gyárvárosban épített „hánból" árúsíthattak nagyban. Ezekre az intézkedésekre azért volt szükség, mert — mint Szentkláray Jenő dr. írja „Száz év Délmagyarország újabb történetéből" czimű művében — „a bánsági kereskedést nemcsak a súlyos vámrendszer, a többrendbeli egyenes tilalmak és a termesztmények kivitelének megnehezítése nyomták, hanem még az örmény, görög, zsidó és török kereskedők is, kik társaságokba állván, a török tartományokból évenként sok ezer marhát hajtottak itt keresztül, s ezáltal az itteni kereskedést lehetetlenné tették. Ausztriából visszajövet, bécsi és más európai árúkkal is kereskedést űztek a falvakban és Temesvárott, noha a szerződések nekik török árúkkal engedték meg itt a kereskedést. S miután az itteni nyersterményekre szükségük nem volt, gyári árúkat pedig még nem adhatott nekik a tartomány, az itt fölszedett temérdek pénzösszegeket mind kivitték Törökországba".

Idegen kereskedők megrendszabályozása

A már kiadott rendszabályokat Mária Terézia királynő még szigorította. 1776-ban kimondotta ugyanis, hogy a görög és ottomán alattvaló csak abban az esetben kereskedhetik a Bánságban, ha bejövetelétől számított hat hónap alatt osztrák alattvalóvá lesz, hűségesküt tesz és feleségével és gyermekeivel ide költözködik. Ha görögöt és törököt rajtakaptak, hogy ennek ellenére kereskedéssel foglalkozott, árúit és ingatlanait elkobozták. A zsidókra nézve az ugyanabban az esztendőben megjelent „zsidó rendtartás" intézkedett, mely kereskedelmi tevékenységük körét igen szűkre szabta. Temesvárott összesen nyolcz kereskedő és hat zsibárús kapott engedélyt, a kik azonban élelmiszereket nem adhattak el. A vidéken való házalás tilos volt, ellenben az országos és hetivásárok látogatását megengedték.

Országos vásárok tartására ugyanis Temesvár 1718-ban nyert engedélyt a helytartóságtól, mely valószínűleg ugyanakkor engedte meg két hetivásár tartását is.

1840-iki állapot

A temesvári kereskedelem arányairól 1840-ből már határozott adataink vannak. Az idézett Preyer-féle monográfiából tudjuk, hogy a mondott évben mintegy nyolczvanan foglalkoztak kereskedéssel, a kiknek kilenczvenhárom üzletük volt. 1840-ben Temesvár árúkereskedelmi forgalma a közölt adatok szerint így festett:

3.000.000 mérő gabona, 2 forintjával 6,000.000 forint. — 600.000 mérő rozs, 1·30 frtjával 780.000 frt. — 300.000 mérő tengeri, 1 frtjával 300.000 frt. — 100.000 mérő árpa, 1 frtjával 100.000 frt. — 500.000 mérő zab, 48 krjával 240 000 frt. — 200 000 mérő repcze, 2 frtjával 400.000 frt. — 50.000 akó gyümölcspálinka, 7 frtjával 350.000 frt. — 300.000 akó bor, 2·30 frtjával 690.000 frt. — 22.000 métermázsa só, 6·30 frtjával 143.000 frt. — 6.000 mm. rongy 5 frtjával 30.000 frt. — 9.000 mm. méz, 16 frtjával 144.000 frt. — 600 mm. viasz, 70 frtjával 42.000 frt. — 2000 mm. repczeolaj, 12 frtjával 24.000 frt. — 500 mm. lenolaj, 16 frtjával 8000 frt. — 3000 mm. hamuzsír, 9 frtjával 27.000 frt. — 8000 mm. gyapjú, 32 frtjával 256.000 frt. — 1000 mm. finom gyapjú, 50 frtjával 50.000 frt. — 60 mm. selyem, 1000 frtjával 60 000 frt. — 6000 mm. dohány, 7 frtjával 42.000 frt. — 15.000 mm. faggyú, 18 frtjával 270.000 frt. — 2000 mm. borkő, 7 frtjával 14.000 frt — 10.000 mm. ételkáposzta, 4 frtjával 40.000 frt. — 12.000 mm. gubacs, 6 frtjával 72.000 frt. — 3000 mm. szalonna, 12 frtjával 36.000 frt. — 6000 mm. disznózsír 10 frtjával 60.000 frt. — Állatkereskedés 2,000.000 frt. — Nyersbőrkereskedés 300.000, — Bőrkereskedés 500.000, — Lisztkereskedés 500.000, — Gyarmat- és fűszerárúkereskedés 1,000.000, — Rőfösárúkereskedés 800.000, — Erdélyi árúkkal való kereskedés 600.000, — Fakereskedés 200.000, — Vasárúkkal való kereskedés 1,000.000, — Üvegárúkkal és edényekkel való kereskedés 120.000, — Arany-, ezüst- és ékszerárúkkal való kereskedés 400.000, — A kézművesek által elért forgalom 1,500.000, — Átviteli és szállítmányozási üzlet 600.000 frt. — Bőrárúkkal való kereskedés 2,000.000 frt. — Norinbergi és rövidárúkkal való kereskedés 200.000 frt. — Ágytollkereskedés 200.000 frt. — Kender- és lenkereskedés 40.000 frt.

Mai állapot

Temesvár összes árúforgalma annak idején tehát 22.138.000 forint volt.

A mai temesvári kereskedelem a hivatalos csoportosítás alapján, az üzleti telepek száma szerint, a következőképpen oszlik fel:

Állatokkal, mezőgazdasági és állati termékekkel való kereskedés 121. — Fával, egyéb erdeitermékekkel és ásványi anyagokkal való kereskedés 51. — Vas- és fémárúkkal, gépekkel, műi és hangszerekkel való kereskedés 54. — Az agyag- és üvegipar készítményeivel való kereske-

Első Délmagyarországi Gőzcukorka- és Csokoládégyár r.-t.

Első gyulai kötött és szövött iparárúgyár.

„Gyártelep"-sörgyár.

M. kir. dohánygyár.

Lovag Vest Ede.

dés 10. — Fa- és faragott, díszmű- és papirosárúkkal való kereskedés 71. — A fonó- és szövőipar és a ruházati ipar körébe tartozó árúkkal való kereskedés 224. — Élelmezési és élvezeti czikkekkel való kereskedés 362. — Egyéb árúkkal való kereskedés és a kereskedelem segédágai 367. — Összesen: 1260.

A kereskedelem egyes ágait viszont ennyien művelik: Sertéskereskedő 3, élő baromfikereskedő 10, hal- és rákkereskedő 1, egyéb állatokkal való kereskedő 1, gabonakereskedő 13, lisztkereskedő 27, terménykereskedő 26, főzelékkel való kereskedő 9, gyümölcs- és szőlőkereskedő 7, élőfa- és virágkereskedő 9, kenderárúkereskedő 1, pamut- és jutakereskedő 1, nyersbőrkereskedő 8, tollkereskedő 3, egyéb állati termékkel való kereskedő 2, fakereskedő 30, szénkereskedő 11, agyag-, homok- és mészkereskedő 10, vaskereskedő 16, egyéb fémárúkkal való kereskedő 4, gazdasági gépekkel való kereskedő 12, varrógép- és kerékpárkereskedő 6, háztartási és konyhaberendezési czikkel való kereskedő 2, műszaki czikkekkel való kereskedő 3, látszerészeti czikkekkel való kereskedő 11, tégla- és tetőcserépkereskedő 1, agyag- és üvegárúkereskedő 9, bútorkereskedő 10, bőrkereskedő 10, díszmű- és norinbergi árú-kereskedő 37, papir- és irószerkereskedő 14, kötél- és kötélárúkereskedő 7, kézmű- és rövidárúkereskedő 114, divatárúkereskedő 65, posztókereskedő 4, czipőkereskedő 6, ruhakereskedő 26, rongykereskedő 2, déligyümölcs- és czukorkakereskedő 2, fűszerkereskedő 39, szatócs 235, tojás-, tej- és vajkereskedő 2, hentes- és húsárúkereskedő 6, élelmiszerkereskedő 35, dohány- és sókereskedő 2, borkereskedő 12, sörkereskedő 13, szesz-, eczet- és likőrkereskedő 14, ásványvízkereskedő 2, gyertya- és szappankereskedő 1, kőolajkereskedő 1, egyéb vegyészeti és gyógyszerárúval való kereskedő 11, könyv- és zeneműkereskedő 17, mű- és régiségkereskedő 1, zsibárús 46, vegyeskereskedő 86, fogyasztási adóbérlő 2, cselédszerző 3, hirdetés vállalkozó 2, szállítók és bizományosok 10, egyéb kereskedelmi ágak 4, kereskedők kereskedelmi ág megnevezése nélkül 14, ügynökök és alkuszok 129, takarékpénztárak és bankok 32, zálogházak 3, sorsjegykereskedő 3, közraktári vállalatok 1, bérkocsis 75, fuvaros 172, villamos vasútak 1, hordárok 4, temetkezési vállalatok 4.

Kereskedelmi ágak

Temesvár város kereskedelme egyfelől a folytatott kommercziális foglalkozások sokféleségével, másfelől pedig az üzleti forgalom méreteivel tűnik ki. Ennek okaképpen, a kicsinyben folytatott kereskedelmet illetőleg, reá kell utalnunk arra, a mit a város ipari viszonyainak jellemzésénél is kiemeltünk, hogy Temesvár kereskedelme nem csupán a város és közvetetlen környéke lakosságának szükségleteit elégíti ki, hanem Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyék népességének is szolgál árúszerzési forrásokkal. Ennek kell tulajdonítanunk, hogy a városnak több oly detailüzlete van, mely forgalmának nagysága, czikkeinek kiválósága és külső megjelenése tekintetében, fővárosi színvonalú. Miként azonban Temesvár iparának jellegét a gyári üzem szolgáltatja, az üzleti forgalom jellemző vonása is a nagykereskedelemben domborodik ki. E tekintetben Temesvár felülmulja hazánk valamennyi vidéki városát.

Mint kereskedelmi góczpont

A következőkben a város számottevő kereskedelmi ágainak ismertetését adjuk:

A *mezőgazdaság termékeivel való kereskedés* némiképpen alább szállott ugyan, ez az általános közgazdasági viszonyokban magyarázatát lelő hanyatlás azonban korántsem oly jelentékeny, hogy Temesvár az ezen a téren elfoglalt poziczióját elvesztette volna. Bizonyos, hogy a gabonakereskedelem deczentrálizálódása, a kereskedők számának elterjedése, a vasúti hálózat bővülése a vidéket sok tekintetben függetlenné tette a czentrális fekvésű városoktól, Temesvár azonban a gabonakereskedelemben elfoglalt domináló szerepét még ma is megtartotta. Ennek legjobb bizonyítéka, hogy Temesvár kereskedői közvetítik Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegye mezőgazdasági termékeinek 70%-át. Hogy a forgalom nagyságára nézve is némi tájékoztatást nyerjünk, meg kell jegyezni, hogy a három vármegye búzatermése az országos hozamnak körülbelül egy ötöde, a tengeri termése pedig az egész ország produkcziójának mintegy negyede.

Gabonakereskedelem

Temesvár *állatkereskedelme* már a XVIII. században országos hírű volt. Ezt a jelentőségét a mai napig is megtartotta, habár az a körülmény, hogy ezirányú forgalma túlnyomórészt az országos vásárokon bonyolódik le, az üzleti ágazat egészséges fejlődését nem bizonyítja. Sőt a lókereskedés hanyatlóban van. A Balkán-félszigetnek szinte valamennyi állama Temesvár közvetítésével szerezte be azelőtt a hadsereg részére szükséges jobbfajú lovakat, most azonban kezdik megkerülni az itteni lókereskedőket. Románia és Törökország azonban még mindig innen szerez mindig luxuslovakat. Újabban a kereskedők Német- és Francziaországgal léptek összeköttetésbe.

Állatkereskedelem

Temesvár állatvásári forgalma felülmulja az ország valamennyi vásárjának forgalmát. Az 1911-ben tartott öt országos vásáron felhajtott és eladott állatoknak ez a kimutatása: Felhajtott: 34.000 szarvasmarha, 75.000 ló, 3650 juh, 16.500 sertés. Eladott: 10.571 szarvasmarha, 8386 ló, 632 juh, 9180 sertés.

A *fakereskedés* a város kereskedelmének igen jelentékeny ága. Főleg épület-, szerszám- és tüzifának forgalomba helyezésére terjed. A közeli krassó-szörény-

A fakereskedés

megyei erdők nagy mennyiségű fáját Temesvár helyezi el jó részben, mi mellett azonban máshonnan, sőt külföldről eredő árút is közvetít. Krassó-Szörény vármegye a szerszám- és tüzifaanyagot szolgáltatja, míg az épületfa az erdélyi fűrészekből kerül ki. A kereskedelmi forgalom az ország határán messze túlterjed. Kivitele a vasúti talpfának és a szerszámfának van. A tölgy- és bükktalpfát Ausztria, Németország és a Kelet vásárolja. A szerszámfának egész Európában, sőt azon túl is van keletje. Ennek nyersanyagát Horvát-Szlavonország, Románia és Szerbia erdei adják, magát az árút pedig Fiumén át, Angol-, Franczia-, Spanyolországba, Hollandiába, Belgiumba és — kisebb mennyiségben — Orsován és Galaczon át, a keleti piaczokra, nevezetesen az egyiptomi kikötőkbe viszik. A fakereskedelem terén Temesvár elől jár és különösen a kivitelt illetőleg vannak sikerei. A kőrisfát Németország és Anglia Oroszországból és Amerikából hozatta. Tíz év óta a szükségletet nagy részben Magyarország fedezi. Ez a számottevő kivitel egy temesvári czég kedvezményezésének következménye, a mely először exportálta az árút.

Borkereskedelem

A *borkereskedelem* hanyatlik. Ez azonban nemcsak itt tapasztalható. Annak idején, a mikor hazánknak számottevő kivitele volt, Temesvár jelentékenyen résztvett ebben az exportban. A város borkereskedelme ma tulajdonképpen csak a környékre szorul. Pedig Temesvárt fekvése arra teszi hivatottá, hogy a nagy bortermelő vidék árújának közvetítője legyen. Az osztrák vevő azonban a kereskedelem megkerülésével, egyenesen a termelővel érintkezik.

A gyümölcspálinka

Annál nagyobb lendületet vett a *gyümölcspálinkával* és pedig a szilvóriummal való kereskedés, mely azért fejlődött ki oly nagy mérvben, mert a város szilvatermő vidék középpontja. A temesvári szilvóriumkereskedők ma határozottan az ország legnagyobb szakmabeli kereskedői, a kik tulajdonképpen a saját készítésű árúikat bocsátják forgalomba. A nagykereskedők a termelési időszak alatt a szilvatermelő vidékeken maguk végzik az égetést, tisztább és czélszerűbb kezelésben részesítik az árút, miáltal fogyasztása sokkal kiterjedtebbé vált, mint azelőtt volt, a mikor még a parasztok végezték az égetést. Temesvár mintegy 50.000 hektoliter szilvóriumot helyez el évenként és pedig 60%-ot hazánkban, 30%-ot Ausztriában és 10%-ot a távolabbi külföldön.

Kereskedelmi kertészet

Itt emlékezünk meg a *kereskedelmi kertészetről*, a melynek Temesvár országos középpontja. A gyümölcsfa-, conifera-, lombfa-, vadnövény- és virágtenyészet tudvalevőleg igen magas foku a városban, melynek világszerte ismert czégei nagy mennyiségű gyümölcsfát és cserjét, dísz-, tűlevelű- és rózsafát, buxust, csirágot, cserép- és dísznövényt, eperültetvényt és magot küldenek szét Európa több államába is.

Egyéb főcsoportok

Nevezetes ága Temesvár kereskedelmének a *szalonna- és zsírkereskedés*, melynek évi forgalma kb. egymillió korona. Ugyancsak számottevő a *nyersbőrüzlet* is. Ennek forgalma szintén eléri az egymillió koronát. A *baromfikereskedés* hasonlóképpen nagyarányú. Az itteni hizlalón kívül a három déli megye, továbbá Szerbia és Bulgária tenyészete szolgáltatja a szárnyasokat, a melyeknek jó részben a külföld a vevője.

Valóban különleges helyzetben van Temesvár a *fűszerkereskedést* illetőleg. A fűszerszakmába tartozó árúkkal nagyban űzött kereskedésre vagyunk itt csak figyelemmel. Temesvár ezen a téren számbelileg vezet a vidéki városok között. Fűszerárúknak nagyban való eladásával hat kereskedő foglalkozik, kik utazóikkal rendszeresen beutaztatják az ország déli részét, úgy hogy a vevők hálózata a Dunántúlra és az erdélyi megyékre is kiterjed.

Igen kiterjedt a *rövidárúkereskedés*, melylyel — szintén nagyban — több nagy czég foglalkozik. Ezek is utazóik segítségével bonyolítják le az országba messze belenyúló forgalmukat.

Végül a *szén-, vas-, gép- és üvegárúkereskedés* válik ki a többi kereskedelmi ágazat közül.

* *
*

Pénzügy és hitel

Pénzügy és hitel. A kereskedelmi forgalom élénkülése már oly időben érlelte meg Temesvárott egy pénzintézet alapításának szükségességét, a mikor más városok hasonló tervek megvalósítására még nem gondolhattak. Az első temesvári takarékpénztár eszméje 1845-ből származik; maga a pénzintézet azonban: a *„Temesvári Takarékpénztár Egyesület“* (a mai *„Első Temesvári Takarékpénztár“*) csak egy évvel később alakult. Az intézet alaptőkéje 20.000 forint volt és 400 darab 50 forintos részvényből állott. A takarékpénztári egyesület 21 éven át egyetlen pénz-

intézete volt a városnak. A kiegyezés esztendejében alakult a 400.000 forint részvénytőkével rendelkező *„Első Bánáti Kereskedelmi és Iparbank“*, majd egy évvel később a *„Temesvári Kereskedelmi és Földhitelbank“*, melynek 200.000 forint alaptőkéje volt. 1869-ben keletkezett a *„Temesi Takarékpénztár“* (a mai *„Temesvári Agrár Takarékpénztár r.-t.“*) és 1870-ben a *„Temesvári Iparbank“*. Az előbbi részvénytőkéje 50.000, az utóbbié 80.000 forintra rúgott. Az országos pénzügyi válságot az öt intézet közül csak kettő tudta túlélni: a volt „Egyesület“ és a „Temesi Takarékpénztár“. A másik három pénzintézet csődbe jutott. A három pénzintézet bukása 1873 augusztus havától 1874 január haváig, tehát egy félév alatt következett be, képzelhető, hogy mily magatartást tanusíthatott a közönség a meglevő két intézettel szemben. Az „Első Temesvári Takarékpénztár“ az 1873. év augusztus—október havában tényleg 340.000 forint betétet veszített el. (Barát Ármin: „Az első temesvári takarékpénztár ötvenéves története“, 168. oldal.) A krizis következtében 1881-ig csupán két kisebb pénzintézet alakult. Azontúl azonban évenként alapítottak pénzintézeteket. A nyolczvanas és kilenczvenes évek mindegyikére tényleg egy-egy takarékpénztár vagy bank alapítása jut. Ez a sűrű alapítás az 1911. év végén 32-re szöktette fel a pénzintézetek számát.

A pénzintézetek működése

A pénzintézetek működését illetőleg ki kell emelni, hogy az utolsó évek óta több bank nagy érdeklődéssel kíséri az ipari és kereskedelmi alapításokat, a melyekben nemcsak közreműködnek, hanem anyagilag is résztvesznek. Temesvárnak már több vállalata van, a melynek tulajdonosai, részesei, vagy finanszirozói helybeli pénzintézetek. Ez az érdeklődés a vállalkozói kedvre igen élénkítőleg hat és az alapítási tervek valóra válását nagyon megkönnyíti.

1911 végével 26 részvénytársasági és hat szövetkezeti bankja és takarékpénztára volt a városnak. E pénzintézetek között egy részvénytársaság Temesvár város takarékpénztára, egy fiókintézete és négy affiliált alapítása budapesti pénzintézeteknek.

A pénzintézetek *alaptőkéje* és *tartalékalapja* az 1911. év végén ez volt:

	Alaptőke	Tartalékalap
	koronákban	
Részvénytársaságok	23,140.000	7,712.711
Szövetkezetek	4,979 600	275.599

Megjegyezzük, hogy a szövetkezetek közül csak egyet vettünk számba, a többi teljesen jelentéktelen.

A *takarékbetétek* összege kitett: 73,813.603 K-át.

A többi főműveletben elért eredmény a következő adatokból tünik ki:

Váltóleszámitolás 89,852.221. Előleg és kölcsön 27,494.381. Jelzálogkölcsön 74,501.048.

Jelzáloglevelek kibocsátásával csak egy temesvári takarékpénztár foglalkozik. A budapesti tőzsdén is jegyzett záloglevelek összege 17,087.100 koronára rúg.

A mi a *nyereséget* illeti, ez a következő volt: a részvénytársaságoké 2,921.111, a szövetkezeteké 275.599 kor.

Az Osztr. Magy. Bank fiókja

Ezek az adatok természetesen nem tüntetik fel az Osztrák Magyar Bank temesvári fiókintézetének működését, melyről itt külön emlékezünk meg. A jegykibocsátó bank igénybevétele évről évre fokozódik, a mi a temesvári piacz megizmosodásának kétségtelen jele. Az utolsó évi és az öt esztendő előtti forgalom nagyságát az alábbi adatok mutatják:

	1907	1911
A műveletek összege	75,218.669	117,668.585
Váltók, varrantok és értékpapirok leszámitolása	61,706.164	111,790 201
Kézi zálogkölcsön	12,032.200	4,665.800
Kiállitott utalványok	319.599	311.895
Giro-forgalom: bevétel	301,373 275	482,736.871
„ „ kiadás	301,019.100	482,373 547

A műveletek összegével Temesvár valamennyi magyar vidéki város elé került.

* * *

A közlekedés

Az a politikai és közgazdasági helyzet, melyet Temesvár mindenkor elfoglalt, előkelő közlekedési góczponttá is tette a várost. Földrajzi fekvése minden bizonnyal sokban hozzájárult ahhoz, hogy már a legrégibb időkben az országot átszelő utaknak volt állomása. Ez a jelentősége a forgalom fejlődésével természetszerűen egyre fokozódott.

A mai Temesvárnak közúti, hajó- és vasúti közlekedése van. A *közúti* összeköttetést két állami és mintegy 26 km hosszú törvényhatósági út tartja fenn. Mind a Debreczen—fehértemplomi, mind a Szeged—szászsebesi állami útnak kiváló szerep jutott, mert egyfelől a nyugatra, másfelől a keletre irányuló forgalom lebonyolítására volt hivatott. Ma természetesen ezeknek az utaknak alárendeltebb a jelentőségük.

Víziút

Temesvár vízi útja a *Bega-csatorna*, melylyel, ha a csatornán a hajóközlekedés Nagybecskerekig lehetséges, Temesvár — minthogy a nagybecskerek—titeli folyóút állandóan járható — vízi összeköttetést nyer egyfelől a Tiszával, másfelől a Dunával. A város ilyenképpen Felsőmagyarországgal és a Balkán-félsziget államaival vízen közlekedhetnék és hajón eljuthatna a Fekete-tengerig. Temesvár ezzel tényleg a Kelet kapuja lenne. A város ezért szakadatlanul sürgette a megmérhetetlen értékű közgazdasági mű keresztülvitelét. Akczió akczióra következett, miglen a kormány az 1895. évi XLVIII. t.-czikk okadatolásában kijelentette, hogy a Duna után közvetetlenül a Bega ügyével fog foglalkozni. Két évvel később már törvény (1897: XXI. t.-czikk) kötelezi a kormányt, hogy a Bega hajózhatóvá tételéről szóló törvényjavaslatot öt év alatt terjessze elő, a mi a határidő utolsó esztendejében meg is történt. Mind az 1902. évi XXII., mind az 1904. évi XIV. t.-czik az állami beruházások során kötelezően elrendelte az oly fontos vízi munkálatok foganatosítását, melyet az 1908 XLIX. még inkább biztosított. A csatorna munkálatai ma annyira haladtak, hogy befejezésük csupán igen rövid idő kérdése.

A Bega-csatorna hajóforgalma ma még nem jelentékeny. Biztosra vehető azonban, hogy az a folyó vízi munkák teljes befejezésével nagy mértékben emelkedni fog. A temesvári hajóállomás 1912. évi forgalma ez volt: *feladás* 310.000 q gabona és liszt, 105.450 q más árú; leadás 8450 q gabona és liszt, 191.430 q más árú.

Vasutak

A közlekedési eszközök között kétségtelenül a legfontosabb a *vasút*. Temesvár mint vasúti góczpont is igen jelentékeny. Állomása a Nyugatot a Kelettel összekötő budapest—orsova—verciorova—bukaresti fővonalnak és középpontja egy sűrű vasúti hálózatnak, melynek vonalai összeköttetésbe hozzák az egész országgal. Az első mozdony az 1857. esztendőben futott be a temesvári pályaudvarra, a mikor a város a budapesti vonalnak a végállomása volt. Ez az állapot azonban csak egy esztendeig tartott, mert a vasút akkori tulajdonosa, az osztrák-magyar állam vasúttársaság, melynek szeme előtt a Balkán államaival való összeköttetés lebegett, a vonalat már 1858-ban Báziásig hosszabbította meg. Jelentőségre ez a vonal azonban nem tudott vergődni, mert a remélt szerbiai összeköttetés elmaradt, a dunai közlekedés pedig akkor nem élénkítette a forgalmat. Temesvár addig nem is vett részt a nemzetközi vasúti forgalomban, a míg az orsovai vonal ki nem épült. Ez 1876-ban történt és a város ezzel az európai relácziό fontos állomása lett. Innen számítódik a város forgalmának gyors fellendülése. Temesvár lefelé belekapcsolódott a Balkán-félszigetet átszelő fővonalba, felfelé amugyis benne volt a budapest—bécsi viszonylatban, másfelől ipara és kereskedelme is virágzásnak indult, úgy hogy a város közgazdasági terjeszkedése minden irányban megindulhatott.

Temesvárnak ma a következő vonalai vannak:

Temesvár—Báziás (121 km.).
„ —Orsova (189 km.).
„ —Arad (58 km.), épült 1876-ban
„ —Nagyszentmiklós (62·9 km.).
„ —Buziásfürdő (35·9 km.).
„ —Módos (53 km.).
„ —Lippa-Radna (68 km.).
„ —Varjas (34 km.).

A nagyszentmiklósi és buziásfürdői helyi érdekű vasút 1896-ban, a módosi és lippai egy évvel később, a varjasi pedig 1908-ban nyílt meg.

Vasúti forgalom

A temesvári két vasúti állomás (Temesvár-Józsefváros és Temesvár-Gyárváros) nagy forgalmat bonyolít le, a melynek nagyságára következtethetünk, ha számbavesszük, hogy a városba naponként mintegy 120 vonat fut be, mely legalább 1100 kocsiból van összeállítva.

A személyi forgalom is igen jelentékeny. 1910-ben a temesvári két állomáson összesen 1.038.808 utas szállott fel, vagyis átlag naponként 2846. A személyi forgalom ekként oszlott meg: helyi forgalom (I. zóna) 51·3%, középtávolsági

Az I. Temesvári Takarékpénztár palotája.

Az Osztrák-Magyar Bank palotája.

A Józsefvárosi Takarékpénztár.

A Délmagy. Gazdasági Bank fiókja.

A Délmagyarországi Gazdasági Bank.

forgalom (II—VII. zóna) 41·1%, (VIII—XV. zóna) 6·9% és nagytávolsági (XVI. zóna) 0·7%. Jellemző Temesvár vasúti forgalmára, hogy a középtávolsági forgalom arányai meghaladták a jelzett évben a több felszálló utast kimutató Pozsonyét, Nagyváradét és Debreczenét. A város a mult év óta vasúti üzletvezetőségi székhely.

A postaügy

Végül a *postai ügyről* szólunk. A postai intézmény egyes ágazatai régóta szolgálják a temesvári forgalom érdekét. Mind a postát, mind a távíróhivatalt a mult század közepén állították fel a városban, míg a telefonhálózatot egy magánvállalkozó 1879-ben vezette be. Temesvár az abszolutizmus idején is postaigazgatósági székhely volt, ma is az, még pedig a vidéki nyolcz közül a legjelentékenyebb forgalmú.

Temesvár postai forgalma 1910-ben ez volt:

		Feladott	Érkezett
Levél, levelezőlap, nyomtatvány és árúminta		7,236.500	8,612.188
Pénzes levél		26.676	17.836
Csomag		420.363	972.889
Postautalvány	darab	222.716	213.284
	korona	14,560.988	17,531.681
Távirat		154.596	kézbesített 127.177
			átmenő 572.866

Telefonbeszélgetés a helyi forgalomban 8.574.202, belföldre szóló 26.009, külföldre szóló 671. A távbeszélő forgalma messze meghaladja a többi hazai városét. Az utána következő Nagyvárad csak 5.671.392 beszélgetést bonyolított le.

Kereskedelmi és iparkamara

A kereskedelem és ipar érdekeit szolgáló intézmények közül a temesvári *kereskedelmi és iparkamarát* említjük, melynek kerülete Temes, Torontál és Krassó-Szörény vármegyét öleli fel. A kamarának Délmagyarország közgazdaságában fontos szerepe van és ezt a legsikeresebben be is tölti. Minden ipari és kereskedelmi vonatkozású ügyben akár kezdeményezőként, akár véleményező közegként, akár közbenjáró fórumként az illetékes hatóságoktól mindig nagy figyelemben részesített állást foglal el. A kamara munkássága az utolsó két évtizedben főleg az iparfejlesztés, a szakoktatás, kiviteli kereskedelem és közlekedésügy terén volt eredményes. Érdeme továbbá, hogy az ipari közigazgatásban gyors és kimerítő szakvéleményeivel egységes gyakorlatot honosított meg. A kamara elnöke lovag *Vest Ede* udvari tanácsos, a ki 19 év óta áll a hivatalos érdekképviselet élén.

Lovag Vest Ede

Vest Ede a svájczi eredetű Vestek ősrégi nemzetségéből származik. Előbb a bécsi egyetem orvosi fakultását látogatta, azután a katonai pályára lépett, melyet 1877-ben hadnagyi ranggal elhagyott. Majd Ausztria és Németország sörgyártási technikáját tanulmányozta, később vezetője lett a brünni, majd igazgatója a nagy terjedelmű troppaui polgári serfőzőnek, honnan 1886-ban a temesvári Gyárudvar sörfőző élére hívták meg. 1890-ben elvállalta a temesi takarékpénztár igazgatói állását, mely intézet az ő vezetése alatt érte el virágzását. 1896-ban az Agrár-bank bevonásával, Temesi Agrár Takarékpénztár czég alatt új alapokra fektette a pénzintézetet; azóta vezérigazgatója és egyik főrészvényese. A temesvári kereskedelmi és iparkamarának 1892 óta tagja, 1893 óta pedig elnöke, mely minőségében áldásdús tevékenységet fejt ki. Lovag Vest Ede egyike a honi iparfejlesztés legfáradhatatlanabb harczosainak. Ezen a téren érte el a legszebb eredményeit is. Délmagyarországon jóformán alig keletkezett az utóbbi negyedszázad alatt oly nagyobb gyár, a melynek alapítása nem lovag Vest Ede nevével állna összefüggésben. Elsőrangú ipari vállalatok, mint a temesvári „Turul“ czipőgyár, a Délmagyarországi Kalapgyár, a temesvári textilgyár és gyapjúfonó első sorban az ő fáradhatatlan buzgalmának köszöni alapítását. Lovag Vest Ede udvari tanácsos, a Ferencz József-rend középkeresztese, a vaskorona-rend III. osztályának lovagja, tulajdonosa a porosz korona-, a szerb Takova-, a török Medsidje-, a szász-koburg házirendnek stb., továbbá városi törvényhatósági bizottsági tag s elnöke és igazgatósági tagja több gyári vállalatnak.

TARTALOMJEGYZÉK.

KÉPEK ÉS MŰMELLÉKLETEK.

BETŰSOROS NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

0240910